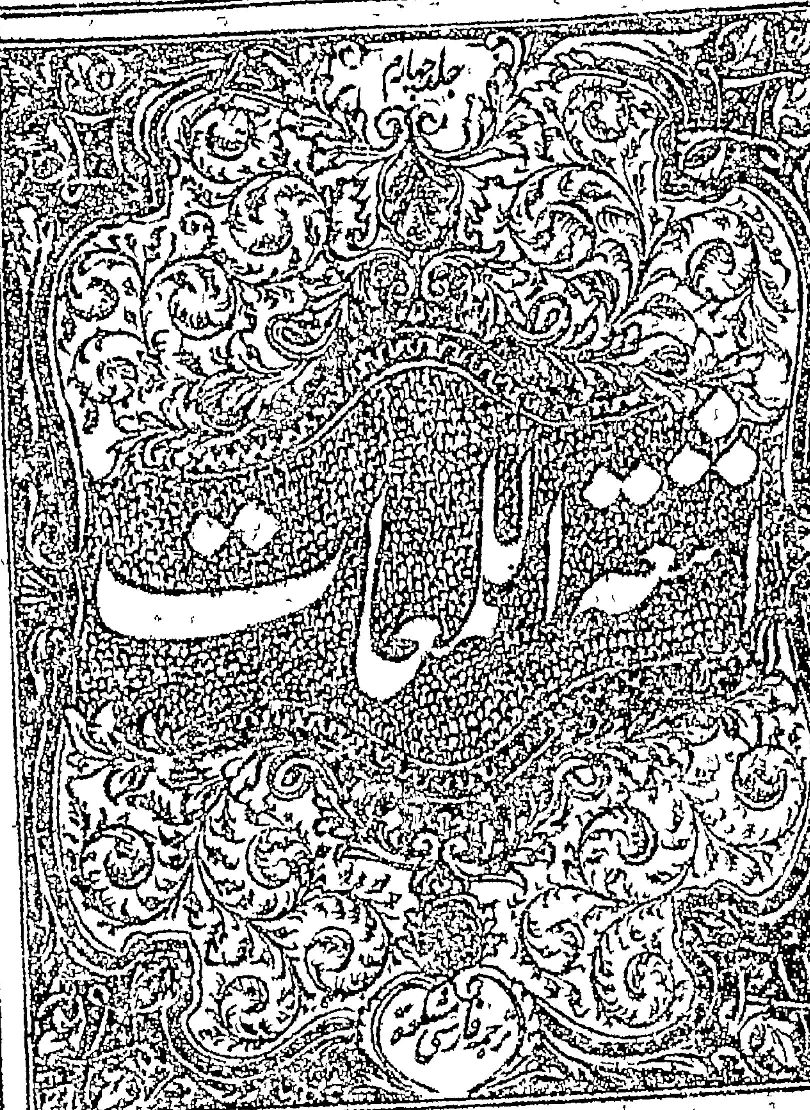
بعون صانع مکین و مکان فضل خلاق زمین و زمان

در مطبع نامی منشی نولکشور بطبع حسن مقصود اهل جهان شد

اطلاع ۔ اس مطبع میں ہر علم و فن کی کتب کا ذخیرہ سلسلہ وار فروخت کے لیے موجود ہی اور فہرست اسکی ہر ایک شائق کو چھاپہ خانے سے مل سکتی ہی جسکے معائنہ و ملاحظہ سے شائقان اصلی حالات کتب کے معلوم فرما سکتے ہیں قیمت بھی ارزان ہی اسپر کتابوں کے تفصیل ہیچ کے تین صفحہ جو سادہ ہیں انمیں بعض کتب دینیات درج کرتے ہیں تاکہ جس فن کی یہ کتاب ہی اس فن کی اور بھی کتب موجودہ کارخانہ سے قدردانوں کو آگاہی کا ذریعہ حاصل ہو

کتب حدیث اردو

مظاہر حق ۔ ترجمہ مشکوٰۃ المصابیح ترجمہ جناب مولانا محمد قطب الدین دہلوی مرحوم و مغفور کامل چار جلد میں ۔

تحفۃ الاخیار ۔ ترجمہ اردو مشارق الانوار ترجمہ مولوی [illegible]

ترجمہ جامع ترمذی ۔ حال المتن جلد اول ترجمہ مولوی فضل احمد انصاری لاہوری ۔ اور جلد دوم زیر طبع ہی ۔

احادیث اہل سنت عربی

تیسیر الوصول الی احادیث جامع الاصول ۔ از شیخ عبد الرحمن بن علی یمنی معروف ۔

جامع ترمذی ۔ کامل جلد یکجائی ۔ از امام ابو عیسیٰ صحاح ستہ میں سے معروف مع رسالہ اصول حدیث جرجانی ۔

قسطلانی ۔ شہاب الدین قسطلانی کی شرح صحیح البخاری مسمے بارشاد الساری معروف بہ قسطلانی دس مجلدات میں پوری شرح خط نسخ ۔

سنن ابوداؤد ۔ ہر چہار جلد کامل دو جلد میں ۔ از امام سلیمان بن اشعث داخل صحاح ستہ معروف ۔

دلائل الخیرات ۔ با ترجمہ فارسی و اسمائے متبرکہ و خواص اسماء حسنیٰ معروف ۔

زاد السبیل الی الجنۃ والسلسبیل ۔ ذخیرہ احادیث مولانا غلام یحییٰ ۔

عناصر الخیرات ۔ با ترجمہ اردو از حکیم ناصر علی صاحب

اردو کی بے نقط درود کا مجموعہ ۔

تفاسیر اہل سنت فارسی

تفسیر حسینی ۔ ملا حسین واعظ ۔ مشہور متداول پوری تفسیر خوشخط ۔

تفسیر اسرار الفاتحہ ۔ مصنفہ ملا حسین ہروی در تصوف ۔

کتب تفسیر اردو

تفسیر قادری ۔ ترجمہ اردو تفسیر حسینی مترجمہ مولوی فخر الدین صاحب کامل دو جلد میں ۔

تفسیر زاد الآخرت ۔ نظم میں پوری تفسیر قرآن کی کمال عمدگی سے کامل چار جلد میں از مولوی عبد السلام ۔

تفسیر سورۂ فاتحہ ۔ مسمی بہ تحفۃ الاسلام از مولوی اکرام الدین ۔

تفسیر سورۂ یوسف ۔ سہ مصرعہ از مولوی اشرف علی ۔

ایضاً ۔ چہار مصرعہ از مولوی اشرف علی ۔

تفاسیر قرآنی عربی

تفسیر جلالین مع کمالین تحشی جدید ۔ مطبوعہ دہلی ۔

تبیان فی اعراب القرآن ۔ مولفہ شیخ عبد اللہ بن حسین عکبری محدث مفسر نحوی متوفی ۶۱۶ھ اس فن کی کوئی کتاب ہند میں طبع نہوئی غلط فہمی سے خلاصۃ الکشاف نام درج ہوگیا ہی ساتھ میں رسالہ فتح الخبیر مولانا ولی اللہ دہلوی کا لگا ہوا ہی ۔

فہرس اشعۃ اللمعات ترجمہ مشکوۃ شریف جلد رابع

به عون صانع مکین و مکان و فضل خلاق زمین و زمان

در مطبع نامی منشی نولکشور به طبع مزین مقبول جهان شد

بسم اللہ الرحمن الرحیم

کتاب الآداب

طیبی گفتہ ادب اسمی ست کہ واقع میشود بر ہر ریاضت محمودہ کہ مشقت می کشد در وے انسان در کسب فضیلتے از فضائل و اصل ترکیب وے متضمن معنی جمع کردن و خواندن کسے را بچیزے ست و اَدب کہ بمعنی جمع کردن مردم بر طعام و خواندن ایشان براے آن از ینجا ست و طعامے را کہ ساختہ شود براے دعوت و عروس مادبہ گویند و ادب بمعنی دل کہ مذکور شد نیز متضمن جمع کردن و خواندن بمجاز ست و در صراح گفتہ کہ ادب بفتحتین فرہنگ نگہداشت و حد ہر چیزے و سیوطی گفتہ ادب استعمال آنچہ محمود ست از قول و فعل و گفتہ کہ بعضے گفتہ اند ادب اخذ بمکارم اخلاق و بعضے گفتہ اند ایستادن بر حسنات و بعضے گفتہ اند تعظیم ہر کہ فوق ست و رفق با ہر کہ دون ست و در مجمع البحار گفتہ کہ ادب حسن اخلاق ست در حق آنست کہ عام تر ست از اخلاق و اعمال فتدبر

باب السلام

سلام اسم ست از تسلیم بمعنی سلامت و برأت از نقائص و عیوب و آمی ست از اسماء الٰہی تعالیٰ و بعضے گفتہ اند کہ تسلیم نیز مشتق از اسم سلام ست از جہت سلامت از عیب و نقص و معنی السلام علیک این ست کہ اللہ تعالیٰ مطلع ست بر حال تو پس غافل مباش یا اسم خداے تعالیٰ بر تست یعنی تو در حفظ و نگہبانی اوئی چنانچہ اللہ معک و اکثر بر آنند کہ معنی سلام علیک این ست کہ تو در سلامتی از من و مرا نیز سلامت دار از خود و مشتق از سلم کہ بمعنی مصالحہ است یعنی ایمن باش از من و ایمن دار مرا و شرعیت این را تحیت اسلام براے تمیز مسلم از کافر بود تا تعرض نکند گویا اعلام ست باسلام پس از آن مستمر شد این شعر تحیت

الفصل الاول ❁ عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم خلق اللہ آدم علی صورتہ پیدا کرد خداے تعالیٰ آدم را بر صورتش اختلاف کردہ اند علما در معنی این حدیث پس بعضے آنرا تاویل نکنند و گویند کہ این از احادیث صفات ست پس از تاویل آن امساک باید کرد چنانکہ در امثال این از متشابہات مذہب سلف ہمین ست و بعضی تاویل کنند

مشهور در تاویل او آنست که صورت بمعنی صفت ست چنانکه گویند صورت مسئله این ست و صورت حال این چنین ست یعنی پیدا کرد پروردگار تعالی آدم را بر صفت خود و موصوف گردانید او را بصفاتی که پرتو صفات کریمهٔ اوئید پس گردانید او را حی عالم قادر مرید متکلم سمیع بصیر یا اضافت برای تشریف ست چنانکه روح الله و بیت الله یعنی پیدا کرد بر صورت جمیل لطیف مشتمل بر اسرار و لطائف که بقدرت کامله از نزد خود بخشید و ایجاد نمود و بعضی گویند که ضمیر راجع با دم ست یعنی پیدا کرد آدم را از ابتدای حال بر سوی خلق بطول شصت ذراع نه چنانکه آدمیان را که اول نطفه باشند پس از ان مضغه پس از ان جنین پس از ان صبی پس از ان مرد تمام یا بر صورت خاصهٔ او که نسخهٔ جامعه ست از جملهٔ مخلوقات چه هیچ مخلوقی نیست که مثالی از ان در صورت وی نباشد و لهذا او را عالم صغیر خوانند و تواند که برین تقدیر نیز صورت بمعنی صفت باشد یعنی پیدا کرد بر صفت خاص و حال مخصوص گاهی موصوف بعلم و گاهی بجهل و وقتی بمعصیت و زمانی باجتبا یا صورت بمعنی امر و شان ست که مسجود ملائکه شد و مالک حیوانات و مسخر کائنات آمد و بعضی گویند که ضمیر راجع به برادر یا غلام ست که در حدیث آمده که چون بزند یکی از شما برادر خود را باید که بر روی نزند و در روایتی دیگر آمده است که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم مردی را دید که بر روی غلامی میزند فرمود بر روی مزن زیرا که خدایتعالی پیدا کرد آدم را بر صورت وی یعنی پس صورت وی مکرم و معظم باشد گویا که گفته که این مضروب از اولاد آدم و بر صورت اوست پس از زدن بر روی که اشرف اجزاست و اکثر حواس در وست اجتناب باید کرد و این هر دو وجه را تضعیف و تزییف کرده اند با آنکه در حدیث دیگر آمده خلق الله آدم علی صورة الرحمن و جواب داده اند که این حدیث نزد محدثان ثابت نشده والله اعلم و تائید میکند وجه ثانی را این قول که طوله ستون ذراعا درازی قامت آدم شصت دست بود و ذراع بکسر ذال از طرف مرفق تا طرف انگشت میانه و مرفق بکسر میم و فتح فا و بعکس بند ذراع در بازو کذا فی القاموس پس این بیان پیدا کردن آدم ست بر صورتش یعنی پیدا کرد ابتدا برین صورت و باین طول و بر تقدیر رجوع ضمیر با الله تعالی بیان صفت دیگر میشود مر آدم را اما اگر ضمیر راجع باخ باشد چندان مربوط نمی افتد مگر مجرد بیان واقع فافهم و تخصیص بیان طول بذکر از جهت بودن اوست غیر متعارف میان آدمیان بخلاف سائر صفات و مقدار عرض بقیاس آن مجملا معلوم میگردد. فلما خلقه پس هنگامیکه پیدا کرد خدایتعالی آدم را قال اذهب فسلم علی اولئک النفر خطاب کرد الله تعالی مر آدم را و گفت برو پس سلام کن بر آن جماعت بعد از ان برای بیان جماعه مشار الیهم گفت وهم نفر من الملائکة جلوس و آنها که او را برفتن نزد آنها و سلام کردن بر آنها فرمود جماعهٔ از فرشتگان بودند نشسته و نفر در لغت گروه مردم از سه تا ده اما درینجا نیز همین مراد ست و فرشتگان که نشسته بودند همین مقدار بودند یا مطلق جماعت مراد است اگرچه زیاده برین باشند والله اعلم. فاستمع ما یحیونک پس بشنو چیزی را بالتشنو که چه نوع تحیت یعنی سلام میکنند ایشان ترا یعنی جواب سلام تو میگویند در اکثر نسخ اصول یحیونک است بحاء مهمله مفتوحه و تشدید یاء مضموم از تحیت و در بعضی یجیبونک بکسر جیم و سکون تحتانیه و ضم با از جواب و تحیت در اصل مشتق ست از حیات بمعنی احیا و تبقیه حیاک الله

میگویند یعنی زنده و باقی دارد ترا خدا تعالی و بمعنی سلام و ملک و بقا نیز آید و در التحیات لله هم این معانی مراد داشته اند۔ فانها تحیتک و تحیة ذریتک۔ فرمود پس بدرستی این کلمه که از ملائکه بشنوی سلام تو و سلام اولاد تست و ذریت مشتق از ذراست بمعنی نشر و پراگنده کردن جمع ذراری و مورچه را که ذره گویند هم ازینجاست۔ فذهب پس رفت آدم بحکم حق تعالی بران جماعه از ملائکه بسلام کردن۔ فقال۔ پس گفت آدم السلام علیکم فقالوا۔ پس گفتند فرشتگان در جواب سلام وی السلام علیک و رحمة الله قال گفت آنحضرت یا راوی۔ فزادوه و رحمة الله۔ پس زیاده کردند فرشتگان آدم را یعنی در جواب سلام آدم لفظ و رحمة الله را و این ادب جواب و فضیلت آنست که اگر یکے گوید السلام علیک در جواب گویند و علیک السلام و رحمة الله و اگر در سلام و رحمة الله نیز گفته شود در جواب او گویند رحمة الله و برکاته و در بعضے روایات زیاده و مغفرته نیز آمده و ازین حدیث معلوم شده که در جواب سلام السلام علیک درست ست چنانکه و علیک السلام و در هر دو عبارت هیچ تفاوت نیست۔ قال گفت آن حضرت بعد از بیان خلق آدم شصت ذراع فکل من یدخل الجنة علی صورة آدم و طوله ستون ذراعا پس هر که می در آید بهشت را بر صورت آدم باشد و حالانکه درازی قامت وی شصت گز باشد باین بلندی قامت و حسن و جمال که آدم داشت در بهشت در آیند اما دوزخیان بر اقبح و افظع صور باشند چنانکه دندان یکے مقدار کوهے باشد۔ فلم یزل الخلق ینقص بعده حتی الآن۔ پس همیشه خلق یعنی آدمیان کوتاه شوند بعد از آدم تا اکنون که این مقدار رسیده اند و در عبارت تقدیم و تاخیر ست یعنی آدم شصت گز قامت داشت بعد از وے آدمیان رو بکوتاهی نهادند باز چون در بهشت در آیند همچنان قامت بلند گردد که آدم داشت متفق علیه۔ وعن عبد الله بن عمرو ان رجلا سأل رسول الله صلی الله علیه وسلم۔ روایت ست از عبد الله بن عمرو بن العاص که مردے پرسید از آن حضرت۔ ای الاسلام خیر۔ کدام خصلت و آداب از خصال و آداب مسلمانی بهتر و فاضل تر ست۔ قال فرمود۔ تطعم الطعام و تقرئ السلام خورانیدن تو طعام را و گفتن تو سلام را۔ علی من عرفت و من لم تعرف۔ بر آشنا و بیگانه اشارت ست بجود و تواضع که اصل صفات حمیده و عمده خصائل اند که واجب ست رعایت آنها در معاملت خلق و طیبی گفته تخصیص این دو صفت بمناسبت حال سائل ست و لهذا اسناد کرد بوے بلفظ خطاب انتهی یعنی گویا در سائل میلے بضد این دو صفت دریافت و بروے رعایت و اهتمام بوجود آثار انها لازم تر یافت و دلیل برین وجه آنکه در احادیث دیگر صفات دیگر را افضل خصائل اسلام داشت مثل گذاردن نماز در شب چون مردم در خواب باشند یا احسان و اکرام همسایه و مهمان و امثال آن و نسبت بهر کس هر چه که اهم دید بر همان ترغیب و تحریص فرمود و تقرء بضم تا مشتق از اقرا بمعنی خوانانیدن ست و بفتح تا از قرأت نیز خوانده اند و معنی این ظاهر ترست و با وجود آن فهم صحیح تر و فصیح تر ست اما معنی اقرا که بمعنی خوانانیدن سلام ست خفائے دارد و توجیهش آنست که چون سلام کننده باعث سلام میگردد مسلم علیه را بر رد سلام گویا میخواناند او را سلام را و بعضے گویند که اگر سلام بزبان قلم باشد اقرا مناسب ست زیرا که میخواناند سلام مکتوب الیه را و الا قرأت مناسب و ازین حدیث معلوم گردید که سلام از

حقوق اسلام ست نه حق صحبت و آشنائی و همچنین عیادت و مانند آن چنانکه در حدیث آینده بیاید متفق علیه - وعن
ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم للمؤمن علی المؤمن ست خصال مر مسلمان را بر ذمه مسلمان دیگر شش خصلت
ثابت است اگرچه واجب نبود ولیکن بجهت مبالغه و تاکید صیغه وجوب آورد که کلمه علی ست یعوده اذا مرض یکی عیادت کردن
است و پرسیدن چون بیمار شود مسلمانی عیادت مشتق ست از عود که بمعنی رجوع و بازگشتن ست زیرا که عائد رجوع میکند
بر مریض دمی آید نزد وی یا باز میگردد بوی و مکرر میپرسد و یشهده اذا مات دوم حاضر شدن بر مسلمان چون بمیرد برای نماز
جنازه و تشییع آن و دفن و یجیبه اذا دعاه سوم اجابت کردن مسلمان چون بخواند برای طعام اگر مانعی نباشد مثل حضور بدعت
با وجود منت و مفاخرت و یسلم علیه اذا لقیه چهارم سلام دادن بر وی چون ملاقات کند مسلمان را و رد سلام که بمعنی جواب
سلام ست ذکر نکرد زیرا که وی واجب ست و لازم ست و یشمته اذا عطس پنجم جواب گفتن به یرحمک الله چون عطسه زند
مسلمان اگر الحمد لله گوید و اگر تحمید نکند مستحق تشمیت نگردد و چنانچه بیاید در باب خود تشمیت بشین معجمه و سین مهمله هر دو بمعنی جواب
عاطس آید و در باب عطاس تحقیق معنی این لفظ و احکام آن کرده شود ان شاء الله تعالی و ینصح له اذا غاب او شهد
و ششم نیکخواهی کردن است مر مسلمان را در حضور و غیبت یعنی اگر حاضر ست تملق و نفاق نکند و اگر غائب بود غیبت نکند
و بد نگوید و با همه کس حاضر او غائب نیکخواه و نیک اندیش باشد و معنی نصیحت اراده خیر است و در اصل لغت بمعنی خلوص آمده
و تحقیق معنی نصیحت در محل خود بیاید چون صاحب مصابیح این حدیث را در فصل اول که برای حدیث صحیحین معقود ست
آورده مؤلف میگوید که لم اجده فی الصحیحین نیافتم من این حدیث را در صحیح بخاری و مسلم ولا فی کتاب الحمیدی و نه در کتاب
حمیدی که جمع بین الصحیحین کرده است و لکن ذکره صاحب الجامع بروایة النسائی ولیکن ذکر کرده آنرا صاحب جامع الاصول
که کتب سته را جمع کرده بروایت نسائی - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تدخلون الجنة حتی تؤمنوا در نمی آئید
شما بهشت را تا آنکه ایمان بیارید ولا تؤمنوا حتی تحابوا و ایمان نمی آرید و کامل نمیشود ایمان شما تا آنکه یکدیگر را دوست دارید
یعنی برای خدا و در بعضی نسخ ولا تؤمنون آمده بنون و موافق قاعده همین ست ولیکن ولا تؤمنوا بجهت مجانست و مقارنت
حتی تؤمنوا است و از برای تحصیل سبب تحابب فرمود که اولا ادلکم علی شیء آیا راه ننمایم شما را بر کاری که اذا فعلتموه
تحاببتم چون بکنید آنرا دوست دارید یکدیگر را و آن صفت این ست که افشوا السلام بینکم فاش و آشکارا کنید سلام را میان خود
مراد از فاش کردن سلام همان باشد که سابقا مذکور شد که بر آشنا و بیگانه سلام گوید یا بمعنی ظاهر کردن و بلند گفتن چنانکه
بشنود آن کس که بر وی سلام میکند که باعث پیدا آمدن دوستی ست رواه مسلم وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه و آله وسلم یسلم الراکب علی الماشی باید که سلام گوید کسیکه سوار ست بر آنکس که پیاده است والماشی علی القاعد و سلام
گوید آنکه راه میرود بر آنکه نشسته است والقلیل علی الکثیر و سلام گویند اندک بر بسیار متفق علیه و همین مضمون ست این حدیث
که ذکر کرده وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یسلم الصغیر علی الکبیر والمار علی القاعد والقلیل علی الکثیر رواه البخاری

وگفته اند که این حکم نزد ملاقات ست یعنی چون دو کس ملاقات کنند حکم اینست اما اگر دار و گرود باید یکے بر دیگرے ابتدائے سلام بردار دست بهرحال خواه صغیر باشد یا کبیر قلیل بود یا کثیر ــ وعن انس قال ان رسول الله صلی الله علیه وسلم مر علی غلمان فسلم علیهم متفق علیه انس میگوید که آنحضرت گذشت بر جماعة خردان پس سلام کرد بر ایشان و این غایت تواضع و شفقت است از آنحضرت بر اہل عالم صلی الله علیه وسلم وجزاه عن المسلمین خیرا ــ وعن ابی ہریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تبدؤا الیهود ولا النصاری بالسلام ابتدا مکنید یهود را و نه نصاری را بسلام یعنی اول شما بر ایشان سلام مکنید اما اگر ایشان اول سلام کنند جواب سلام ایشان بر وجهے که ایشان کرده اند بکنید و گفته اند که در جواب ایشان زیاده بر علیک یا علیکم نباید گفت و گفته اند که در جواب سلام کفار باید گفت هداک الله و بعضے از علما ابتدائے سلام بر یهود و نصاری بجهت ضرورت یا حاجت تجویز کرده اند و هم چنین ست حکم مبتدعان و فاسقان واذا لقیتم احدهم فی طریق و چون ملاقات کنید شما یکے از یهود و نصاری را در راهی فاضطروه الی اضیقه پس مضطر و بیچاره گردانید او را بسوے مکانے که تنگ تر ست از راه یعنی غلبه کنید چنانکه یکسو شود و تنگ گردد راه بر وے برائے اظهار عزت و شوکت اسلام و در بعضے حواشی نوشته که مراد بمضطر گردانیدن امر کردن ست تا یکسو شود و میانه راه را بگذارد رواه مسلم ــ وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اذا سلم علیکم الیهود چون سلام میکنند بر شما یهود فانما یقول احدهم السام علیک فقل وعلیک پس نمیگوید یکے از ایشان مگر السام علیک یعنی بجائے سلام سام میگوید که بمعنی مرگ ست و این از خبث باطن و عداوت این اشقیاست بمسلمانان پس آنحضرت بطریق خطاب عام می فرماید که در جواب او تو نیز وعلیک گو تا همان چه گفته است بوی راجع گردد و مگو وعلیک السلام متفق علیه و بهمین مضمون ست این حدیث ــ وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا سلم علیکم اہل الکتاب فقولوا وعلیکم متفق علیه لیکن در حدیث اول فقل وعلیک بصیغهٔ افراد ست و در ینجا فقولوا وعلیکم بصیغه جمع ست مانند آنکه در روایات وعلیک یا علیکم بواو و بی واو هر دو آمده و در کلام مؤلف بواو ست و در روایت موطا علیک است بدون واو و هم چنین روایت دارقطنی علیک بلا واو پس بعضے علما گفته اند مختار آنست که بے واو گویند تا مشارکت در آنچه گفته اند لازم نیاید و بعضے گفته که باکی نیست بمشارکت چه موت مشترک ست میان همه و بعضے گفته اند که واو در ینجا برائے مشارکت نیست بلکه برائے استیناف ست مراد آنست که وعلیکم ما تستحقونه و صواب آنست که هر دو وجه جائز ست از جهت وقوع روایت هر دو ــ وعن عائشة رضی الله عنها قالت استاذن رهط من الیهود علی النبی صلی الله علیه وآله وسلم روایت ست از عائشة که اذن طلبیدند برائے درون درآمدن گروهے از یهود بر آن حضرت فقالوا پس گفتند السام علیکم گویا قصد آن اشقیا در ایراد ضمیر جمع برائے آن بود که این دعائے بد بود مر اہل بیت و آن حضرت را نیز شامل گردد اگرچه ضمیر جمع در مقام سلام برائے واحد بے این قصد نیز مے آید چنانکه معلوم گردد فقلت پس عائشة میگوید که گفتم من برائے رد این دعا بر ایشان بل علیکم السام

واللعنة بلکہ بر شما باد مرگ و لعنت لعنت را زیاده کرد برائے زجر و تشدید و لعنت و غضب بر یہود در قرآن مجید در مواضع متعدد
آمده فقال پس گفت آنحضرت یا عائشة ان اللہ رفیق ای عائشہ خدائے تعالے رفیق ست یحب الرفق فی الامر کلہ دوست
میدارد نرمی را و لطف را در ہمہ کارہا فی الصراح الرفق نرمی ضد عنف و فی القاموس الرفق اللطف قالت عائشہ میگوید گفتم من آن
حضرت را اولم تسمع ما قالوا آیا نشنیدی تو چہ چیز گفتند ایشان یعنے دعا بمرگ کردند بر تو جائے آنست کہ بآنہا درشتی کنم و سخت
گویم و ایشان خود ملعون اند قال گفت آن حضرت یا عائشہ قد قلت تحقیق گفتم و علیکم یعنے بر شما باد سام یا بر شما باد چیزیکہ
شما مستحق آیند از لعنت و نفرین و فی روایة علیکم و لم یذکر الواو و در روایتی علیکم آمده و ذکر نکرده واو را و در حدیث سابق وجہ
آن تحقیق کرده شد متفق علیہ و فی روایة للبخاری و در روایتے مر بخاری را این چنین آمده کہ قالت گفت عائشہ ان الیہود
اتوا النبی بدرستی کہ یہود آمدند پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فقالوا پس گفتند السام علیک بضمیر واحد قال گفت آن حضرت
در جواب ایشان وعلیکم فقالت عائشة السام علیکم ولعنکم اللہ وغضب علیکم فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر عائشہ را مہلا بایست و آہستہ باش یا عائشة علیک بالرفق بر تو باد نرمی کردن و تلطف نمودن
وایاک والعنف والفحش و دور دار خود را از درشتی و سخت گفتن و تعدی و تجاوز از حد کردن در سخن و بد گفتن و فحش
بالضم ہر چہ سخت باشد قبح آن از گناہان و مراد اینجا تعدی بزیادت قبح در قول ست قالت گفت عائشہ اولم تسمع
ما قالوا آیا نشنودی تو چہ گفتند ایشان قال گفت آن حضرت اولم تسمعی ما قلت آیا تو نشنودی من چہ گفتم رددت
علیہم رد کردم بر ایشان و جواب ایشان گفتم بدانچہ گفتند ایشان و کردند از دعای بد فیستجاب لی فیہم پس استجابت کرده میشود
مراد قبول کرده می شود دعای من در حق ایشان ولا یستجاب لہم فی و استجابت کرده نمی شود مر ایشان را در حق من و فی
روایة لمسلم و در روایتے مر مسلم را این چنین آمده کہ قال گفت آن حضرت لا تکونی فاحشة مباش ای عائشہ درشت
گو و تجاوز کننده از حد در بد گوئی فان اللہ لا یحب الفحش والتفحش زیرا کہ خدائے تعالے دوست نمیدارد
فحش را کہ بے تکلف سر بر زند و نہ تفحش را کہ بزور خود را فحش و بد گوے بندارد — وعن اسامة بن زید ان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر بمجلس فیہ اخلاط من المسلمین والمشرکین عبدة الاوثان والیہود واسامہ بن زید رضی اللہ
تعالی عنہما روایت میکند کہ آن حضرت گذشت بمجلسی کہ در وے مردم بودند مختلطہ از ہر جنس مسلمانان و مشرکان بت پرست
و یہود فسلم علیہم پس سلام داد برین مجموع مخلوط از مردم بقصد سلام بر مسلمانان و ازینجا معلوم شد کہ اگر جماعہ در ہم نشستہ
باشند بعضے مستحق سلام و بعضے غیر مستحق چنانکہ کافران و مبتدعان سلام کند بران جماعہ بہ نیت سلام بر مستحقان آن
و گفتہ اند کہ مخیر ست کہ السلام علیکم گوید و مسلمانان را مراد دارد یا گوید السلام علی من اتبع الہدی و ہمچنین باید در نامہ نوشتن
باہل کتاب متفق علیہ اگر گویند کہ قول وے عبدة الاوثان اگر بیان مشرکان افتاد صحیح ست اما یہود از جملہ مشرکان
نیستند پس در تحت وے داخل نباشند و بیان کردن مشرکین بآن واقع نشود جواب مراد بہ مشرکان تو اند

که کافران باشند چنانکه در کریمہ ان اللہ لا یغفر ان یشرک بہ گفتہ اند یا قول وی والیہود عطف بر المشرکین باشد نہ بر عبدۃ
الاوثان مشرکان را بیان بعبدۃ الاوثان از جہت آن کرد کہ مشرکان عرب ہمہ بت پرست و مشرک در عبادت بودہ اند
وعن ابی سعید الخدری عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ایاکم والجلوس بالطرقات بپرہیزید از نشستن
در راہہا طرقات بضم طا در راہ فقالوا پس گفتند یا رسول اللہ ما لنا من مجالسنا بد نیست ما را از مجلس ہاے ما در راہہا
چارہ وجدائی یعنی البتہ ما را می باید نشست نتحدث فیہا حرف و حکایت میگوئیم ما در مجالس قال فرمود آنحضرت
فاذا ابیتم الا المجالس پس چون ابا می آرید از ہمہ کارہا و میکنید مگر مجلس را بالفتح لام کذا قال الکرمانی وکذلک فی شرح
ابن الملک بمعنی نشستن و در نسخہ میر جمال الدین محدث بکسر لام تصحیح کردہ اند یعنی اگر باز نمی آئید از نشستن در راہہا
والبتہ می نشینید فاعطوا الطریق حقہ پس بدہید راہ را حق وے۔ قالوا وما حق الطریق گفتند چہ چیز ست حق طریق یا رسول اللہ
قال فرمود حق الطریق غض البصر حق طریق یعنی حق نشستن در طریق پوشیدن چشم ست از نظر افگندن
بسوے محارم وکف الاذی و دور کردن و یکسو افگندن انچہ ایذا کند و برنجاند گذرندگان را از سنگ و خار و پلیدی ورد السلام
و باز دادن جواب سلام مردم را نہ بار دسلام گفت نہ سلام زیرا کہ سنت آنست کہ ماشی سلام کند بر قاعد
چنانکہ گذشت والامر بالمعروف والنہی عن المنکر و دیگر امر کردن مردم را بمعروف یعنی بہ مشروع کہ شناختہ
شدہ است در شرع حسن وے و باز داشتن از منکر یعنی نا مشروع کہ شناختہ شدہ است در شرع حسن وے
متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی ہذہ القصۃ و روایت ست از ابی ہریرہ از آنحضرت
درین قصہ کہ صحابہ را از نشستن در راہہا منع کرد و آنہا ممتنع نشدند پس فرمود اگر شما باز نمی آئید از ان بدہید طریق
را حق وے و بیان کرد حق طریق و در آخر فرمود۔ وارشاد السبیل و دیگر حق طریق راہ نمودن ست مردم را کہ نمیدانند کہ بکجا
میروند رواہ روایت کرد این لفظ را ابو داؤد عقیب حدیث الخدری یعنی بعد از حدیث ابو سعید خدری ہمچنین
کہ ذکر کردہ شد۔ وعن عمر رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی ہذہ القصۃ و از امیر المومنین عمر
رضی اللہ عنہ از ان حضرت در ہمین قصہ مذکورہ این چنین آمدہ است کہ قال گفت آن حضرت وتغیثوا الملہوف
و فریاد رسی کردن مظلوم مضطر را کہ فریاد میکند و حسرت می خورد بر حال خود وتہدوا الضال و راہ نمودن گمراہ را و ارشاد
سبیل عام ست از راہ نمودن گمراہ رواہ ابو داؤد عقیب حدیث ابی ہریرۃ ہکذا و روایت کرد این کلمات را ابو داؤد
بعد از حدیث ابی ہریرہ ہمچنین کہ ذکر کردیم ولم اجدہما فی الصحیحین و نمی یابم من این دو حدیث را در صحیحین و حالانکہ در
مصابیح در فصل اول ذکر کردہ

الفصل الثانی

عن علی رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم للمسلم علی المسلم ست بالمعروف
مسلمانان را بر مسلمانان شش خصلت و شش حق ست یعنی مقرون بمعروف یسلم علیہ اذا لقیہ و یجیبہ اذا دعاہ و یشمتہ

اذا عطس ویعوده اذا مرض ویتبع جنازته اذا مات مسلمان شش حق این است که سلام کند بر وے چون ملاقات کند او را و اجابت کند او را چون بخواند لطعام و یرحمک الله گوید چون عطسه زند و بپرسد چون بیمار گردد و در پی جنازهٔ او رود چون بمیرد و چون در پی جنازه رفتن بعد از نماز جنازه است گویا نماز جنازه نیز مذکور ست یا گوییم نماز فرض ست آنرا البته باید کرد اگرچه بر سبیل کفایت ست مقصود اینجا بیان سنن و آداب ست که زیادت ست در رعایت حقوق مسلم ویحب له ما یحب لنفسه و دوست دارد مر مسلم را چیزی که دوست میدارد مر خود را از خیر دنیا و آخرت رواه الترمذی والدارمی ۞ وعن عمران بن حصین ان رجلا جاء الی النبی صلی الله علیه وآله وسلم فقال روایت ست از عمران بن حصین صحابی مشهور که مردی آمد نزد آن حضرت پس گفت السلام علیکم فرد علیه پس رد کرد بر وے سلام وے را و جواب سلام او گفت بهمان لفظ که او گفته یعنی گفت و علیکم السلام ثم جلس پس نشست آن مرد فقال النبی پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم عشر یعنی ثابت شد و نوشته شد مر این مرد را ده حسنه جزاے سلامی که کرد بحکم من جاء بالحسنة فله عشر امثالها ثم جاء آخر فقال پس آمد مردے دیگر پس گفت السلام علیکم ورحمة الله بزیادت ورحمة الله فرد علیه پس آنحضرت جواب سلام او گفت بهمین لفظ فجلس پس نشست آن مرد فقال عشرون پس گفت آنحضرت ثابت شد مر او را بست حسنه بزیادت کردن ورحمة الله که آن نیز حسنه ایست زائد بر اصل سلام پس بر وے نیز ده حسنه دیگر باشد ثم جاء آخر فقال پس آمد مردے دیگر پس گفت السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته فرد علیه فجلس فقال ثلثون پس گفت آنحضرت مر این مرد راسی حسنه است بزیادت وبرکاته رواه الترمذی وابو داود ...ر کلام در فعل مسلم بود اما اگر مسلم السلام علیکم گوید و مسلم علیه در جواب وی ورحمة الله زیاده کند یا مسلم السلام ورحمة الله گفت و مسلم علیه وبرکاته زیاده کرد او را نیز همین حکم خواهد بود و در مضاعفهٔ اجر و هم چنین حکم ومغفرته است که در حدیث آینده بیاید وعن معاذ بن انس عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم بمعناه یعنی روایت کرد معاذ بن انس جهنی صحابی که مسند و دست در اهل مصر از آن حضرت حدیث بمعنی حدیث مذکور اگرچه در لفظ مختلف اند و زاد و زیاده کرد معاذ یک مرتبه دیگر ثم اتی آخر فقال السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته ومغفرته بزیادت ومغفرته فقال اربعون پس گفت آنحضرت ثابت شد مر او را چهل حسنه در مقابلهٔ چهار حسنه که یکے اصل سلام ست و سه دیگر رحمة الله وبرکاته ومغفرته وقال و گفت آنحضرت در بیان مضاعفهٔ ثواب و ترغیب بر تحصیل آن هکذا تکون الفضائل هم چنین میباشد فضائل و کثرت و مضاعفت آن یعنی هر کرا عمل بیشتر فضیلت وی بیشتر و مراد آن نیست والله اعلم که اگر بر مغفرته چیزے بیفزاید فضیلت آن بیشتر ست زیرا که زیاده بر آن در سنت نیامده است رواه ابو داود وفائده گفته اند که افضل سلام آنست که گوید السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته و بضمیر جمع گوید اگرچه مسلم علیه یکے باشد و مجیب نیز بضمیر جمع گوید وعلیکم بواو و ادنی سلام السلام علیکم ست اگر السلام علیک یا سلام علیک گوید نیز کافی ست اما جواب ادنے وے علیک السلام وعلیکم السلام ست و اگر واو حذف کند کفایت است و اتفاق کرده اند بر آنکه اگر در جواب علیکم گوید جواب نشود و اگر وعلیکم گوید در اینجا دو وجه است کذا قالوا

وعن ابی امامة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان اولی الناس بالله بدرستی که قریب‌تر و مخصوص‌ترین
مردم بجناب حق عز وعلی من بدأهم بالسلام کسی ست که ابتدا کند بسلام و پیشی نماید در آن و مراد مردمانند که ملاقات کرده اند و در اداے
بیکدیگر چه درین صورت برابرند در حق سلام اما اگر یکے نشسته باشد و دیگرے برسر وے وارد گردد سلام کردن حق وارد ست
برقاعد پس اگر وارد سبقت نماید و ابتدا بالسلام کند اولی باشد چه اداے حق لازم بر ذمه خود کرده و اگر قاعد ابتدا کند فضیلت
او راست رواه احمد والترمذی وابوداود و نقل ست از عمر بن الخطاب رضی الله عنه که سه چیز موجب خلوص محبت و صفاے
مودت برادر مسلمان ست یکے ابتدا بالسلام نزد ملاقات دیگر خواندن بنامی که دوست دارد آنرا سوم جاے دادن چون
درآید در مجلس ۔ وعن جریر ان النبی صلی الله علیه وسلم مر علی نسوة روایت ست از جریر بن عبدالله بجلی که صحابی
مشهور ست خوش روے و خوش خوے که آنحضرت گذشت بر جماعه زنان فسلم علیهن پس سلام کرد آنحضرت بر ایشان
رواه احمد و گفته اند که این مخصوص ست بحضرت پیغمبر صلی الله علیه وسلم از جهت امن از وقوع در فتنه اما غیر وی را نشاید کرد
و مکروه است که سلام کند مرد بر زن بیگانه یا زن سلام کند بر مرد بیگانه مگر عجوز باشد و دور از مظنه فتنه ۔ وعن علی
بن ابی طالب قال یجزی عن الجماعة اذا مروا ان یسلم احدهم گفت علی رضی الله عنه کفایت میکند از جماعت چون
بگذرند که سلام کند یکے از ایشان ویجزی عن الجلوس ان یرد احدهم و کفایت میکند از نشستگان که جواب سلام گوید یکے از
ایشان و حکم تلاقی نیز همچنین خواهد بود حاصل آنکه سنیت سلام و فرضیت جواب آن بر سبیل کفایت ست اگر از جماعه یکے
سلام کند یا یکے جواب گوید از همه ساقط گردد اما اگر هر یکے کند افضل باشد رواه البیهقی فی شعب الایمان مرفوعا روایت
کرد این حدیث را بیهقی بطریق رفع یعنی قول آنحضرت ست صلی الله علیه وسلم نه قول علی رضی الله عنه وروی ابوداود
وقال ح و روایت کرد ابوداود و گفت رفعه الحسن بن علی رفع کرد او را حسن بن علی وهو شیخ ابی داود و این حسن بن علی
شیخ ابوداود ست حاصل آنکه بیهقی این حدیث را مرفوع آورده و ابوداود از طریق حسن بن علی که یکے از شیوخ اوست
مرفوع روایت کرده و از طریق دیگر موقوف ۔ وعن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده ان رسول الله صلی الله علیه
وسلم قال لیس منا من تشبه بغیرنا نیست از ما کسیکه مشابه سازد خود را بغیر ما پس از آن بیان کرد تشبه بغیر را و نهی کرد
از آن بقول خود لا تشبهوا بالیهود ولا بالنصاری تشبه مکنید به یهود و نصاری ۔ فان تسلیم الیهود الاشارة بالاصابع
زیرا که سلام کردن یهود اشارت کردن ست بانگشتان وتسلیم النصاری الاشارة بالاکف و سلام کردن نصاری اشارت
کردن ست بکفهاے دست رواه الترمذی وقال اسناده ضعیف ۔ وعن ابی هریرة عن النبی صلی الله علیه وسلم
قال اذا لقی احدکم اخاه فلیسلم علیه فرمود آنحضرت چون پیش آید یکے از شما برادر خود را باید که سلام کند بروی فان حالت
بینهما شجرة او جدار او حجر ثم لقیه فلیسلم علیه پس اگر حائل گردد میان دو کس بعد از آنکه سلام بر یکدیگر کرده اند درختے یا دیوارے
یا سنگی پس باز پیش آید یکے از آن دو مرد دیگر را باید که سلام کند بر وے درین ملاقات نیز یعنی باین مقدار

مفارقت و مفاصلت سلام مستحب بود چہ جائے زیادہ برین و درین کمال مبالغہ است در حث و تحریص بر استحباب سلام در رعایت این ادب رواہ ابو داؤد۔ وعن قتادۃ تابعی مشہور ست حافظ امی کہ ہر چہ شنید یاد داشت قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم اذا دخلتم بیتا فسلموا علی اہلہ چون در آئید خانہ را پس سلام کنید بر اہل خانہ واذا خرجتم فاودعوا اہلہ بسلام و چون بیرون آئید و دیعت نہید نزد اہل خانہ سلام را یعنی چون سلام کردید وقت بیرون آمدن گویا کہ ودیعت نہادید خیر و برکت آنرا نزد ایشان و باز میگیرید آنرا در آخرت چنانچہ کسی ودیعتی نزد کسے نہادہ باشد وطیبی گفتہ تا رجوع کنید بایشان و بازگیرید ودیعت خود را چنانچہ ودائع گرفتہ میشود و درین تفاول ست بسلامت و معاودت مرۃ بعد اخری انتہی۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان مرسلا۔ وعن انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال یا بنی اذا دخلت علی اہلک فسلم اے پسرک من چون در آئی بر اہل و عیال خود پس سلام کن بر ایشان یکون برکۃ علیک وعلی اہل بیتک میباشد سلام سبب وجود برکت و زیادت در خیرات بر تو و بر اہل خانہ تو رواہ الترمذی و آمدہ است کہ چون در خانہ در آید سلام کند بر اہل خانہ و اگر کسے در خانہ نباشد بگوید السلام علینا وعلی عباد اللہ الصالحین تا بر ملائکہ کہ آنجا باشند سلام برسد۔ وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم السلام قبل الکلام یعنی اول باید کہ سلام کند بعد ازان کلام و پیش از سلام ابتدا بکلام کردن خوب نیست رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث منکر۔ وعن عمران بن حصین قال کنا فی الجاہلیۃ نقول گفت بودیم ما در ایام جاہلیت کہ میگفتیم و دعا میکردیم باین لفظ در تحیت انعم اللہ بک عینا انعم اینجا از نعومۃ است بمعنی نرمی و تازگی و نکوئی و این عبارت محتمل دو معنی ست یکے آنکہ با بمعنی سببیت باشد یعنے تازہ و روشن گرداند خدائے تعالیٰ بسبب تو چشم را یعنی چشم دوستان ترا کہ کنایت از طیب عیش و رفاہیت حال مخاطب ست کہ بکام دوستان باشد و ایشان بدیدن وے خوش شوند دیگر آنکہ حرف با زائدہ بود یعنی تازہ و خرم و روشن گرداند ترا خدائے تعالیٰ یعنے بدیدن انچہ دوست میداری و میخواہی از محبوبات و مرادات و انعم صباحا تر و تازہ و خوش باش از جہت صباح یعنے خوش باد صباح تو یا خوش باش تو در وقت صباح این نیز کنایت از طیب عیش و فراغ وقت ست و تخصیص بوقت صباح بدان جہت است کہ اغلب انچہ واقع میشود از غارت و مکارہ در وقت صباح می افتد و لفظ انعم در اول بلفظ ماضی ست و در ثانی بلفظ امر از انعام فلما کان الاسلام نہینا عن ذلک پس ہرگاہ کہ پیدا شد اسلام نہی کردہ شدیم ما ازان کلمات رواہ ابو داؤد بدانکہ ہر قوم را تحیتہا بود نسبت ملوک و عظمائے خود مثل ہمین دو کلمہ کہ ذکر کردہ شد در عرب بود و در عجم می گفتند زی ہزار سال و این است کہ گفتہ شدہ است در معنی التحیات للہ یعنے تحیات و تعظیمات ہمہ ثابت ست مر خدا را و جز وے مستحق آن نہ و لہذا جمع کردہ شد التحیات تا شامل گردد ہمہ را۔ وعن غالب قال انا لجلوس بباب الحسن البصری غالب بن خطان بصری نسائی گفت ثقہ است احمد گفت ثقہ ثقہ است بتاکید و یحیی گفت صدوق صالح ست

روایت کردہ است از حسن بصری و سعید بن جبیر رح و روایت کردہ است از وی شعبہ و عمرو وی گفت کہ ما ہمہ آئینہ نشستہ بودیم
بر در حسن بصری اذ جاء رجل فقال ناگہان آمد مردے پس گفت حدثنی ابی عن جدی حدیث کرد مرا پدر من از جد من قال گفت
جد من بعثنی ابی الی رسول اللہ فرستاد مرا پدر من بسوے پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال پس گفت پدر من آتہ فاقرئہ السلام
بیا نزد آنحضرت پس بخوان او را سلام قال گفت جد من فاتیتہ پس آمدم من آنحضرت را فقلت ابی یقرئک السلام پس گفتم
بآنحضرت پدر من میخواند ترا سلام را فقال پس گفت آنحضرت علیک و علی ابیک السلام بر تو و بر پدر تو سلام رواہ ابوداؤد
ازینجا معلوم شد کہ سنت آنست کہ چون یکے سلام دیگرے را برساند جواب سلام بر آنکہ میرساند سلام و بر آنکہ از جانب وے
میرساند باید گفت باین عبارت کہ علیک و علی فلان السلام - وعن ابن العلاء الحضرمی ان العلاء بن الحضرمی
نسخ اینجا مختلف واقع شدہ در بعضی نسخ این چنین کہ نوشتہ شد و در بعضی وعن ابی العلاء الحضرمی ان العلاء الحضرمی و در
بعضے عن ابن العلاء الحضرمی ان العلاء الحضرمی در تقریب گفتہ است علاء بن الحضرمی حلیف بنی امیہ بود صحابی بزرگ
عامل گردید بر بحرین مر آن حضرت را و ابی بکر و عمر را و ابن العلاء ابن الحضرمی مقبول ست از طبقۂ ثالثہ و گمان می برم
کہ نام او عبد اللہ است کان بود علاء بن حضرمی عامل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وکان اذا کتب الیہ بود و چون
می نوشت نامہ بجانب آنحضرت بدأ بنفسہ ابتدا میکرد بذات خود ہم چنین می نوشت من العلاء بن الحضرمی الی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم السلام علیکم ورحمۃ اللہ رواہ ابوداؤد و آن حضرت نیز ہمچنین می نوشت من محمد رسول اللہ الی فلان
پس از آن سلام می نوشت بروے بخصوص اگر مسلمان بودے والا علی العموم می نوشت سلام علی من اتبع الہدی چنانچہ
پیشتر قبل نوشتہ و آوردن این حدیث درین باب باعتبار بودن او سنت مقدمۂ سلام چنانچہ تصویر کردیم ہمچنین سہ حدیث
دیگر کہ متصل این آورد در احوال کتابت باعتبار تعلق آنست بسلام کہ گاہے کتابت نیز کردہ میشود و ہمچنین ست عادت
مؤلف رحمۃ اللہ علیہ کہ در آخر فصل احادیث بیارد در آنچہ متعلق و مناسب بمقام ست - وعن جابر ان النبی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم قال اذا کتب احدکم کتابا فلیترّبہ چون بنویسد یکے از شما نامہ را پس باید کہ خاک فشاند بروی یا مراد آن ست کہ
بر خاک اندازد او را فانہ انجح للحاجۃ زیرا کہ این تتریب پیروزی آرندہ و برآرندہ تر ست مر حاجت را و این بخاصیت ست کہ بر علم
شارع بآن محیط نتواند شد و جز بنور نبوت آنرا نتوان دانست و بعضے از ارباب معرفت در توجیہ معنی ثانی گفتہ اند کہ انداختن
نامہ بر خاک برای استقاط او ست از نظر اعتبار و اعتماد بر حق عز و علا ست در ایصال آن بمقصد و بعضے گفتہ اند مراد بہ تتریب مبالغہ
است در تواضع کردن و خاکساری نمودن در خطاب بمکتوب الیہ و برین وجہ ضمیر فلیترّبہ راجع باحدکم باشد و احتمال وارد
کہ بکتاب نیز باشد و ہر دو معنی اول تعیین ست کہ بکتاب ست و در معنی اول مناسب تر ست بلغت و در صراح گفتہ اتراب و
تتریب خاک آلودہ کردن و خاک بر انداختن بر چیزے و در بعضی روایات آمدہ اتربوا الکتاب فانہ انجح للمراد و در قاموس
گفتہ اتربہ و تربہ ریخت بروی تراب و در نہایہ گفتہ اتراب خاک ریختن بر نامہ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث منکر

وعن زید بن ثابت قال دخلت علی النبی گفت درآمدم بر پیغمبر صلی الله علیه وسلم وبین یدیه کاتب ونزد آن حضرت کاتبی
نشسته بود فسمعته یقول پس شنیدم آنحضرت را میگفت بآن کاتب ضع القلم علی اذنک بنه قلم را بر گوش خود
ودر روایتی علی اذنیک بلفظ تثنیه فانه اذکر للمآل زیرا که نهادن قلم بر گوش یاد دهنده تر است مر عاقبت کار را یعنی انشاء
عبارت را برای بیان مقاصد ومطالب واین خاصیتی ست که سر آنرا شارع داند وطیبی گفته که قلم حکم زبان دارد چنانکه
گفته اند القلم احد اللسانین وزبان ترجمان دل ست ونهادن زبان بر گوش که محل استماع ست موجب قرب تقلب
ست تا بشنود آنچه اراده میکند از عبارات وفنون کلام واین کلام تخیلی ست ونکته ایست نحویانه که بیان مناسبت
میکند والله اعلم رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب وفی اسناده ضعف وحدیث غریب در اصطلاح مشهور آنست
که از یکی بیکی آمده باشد واین منافات ندارد بصحت چنانکه در محلش معلوم شده ولهذا گفت وفی اسناده ضعف
ونزد بعضی غریب بمعنی شاذ ست که روایت ست برخلاف ثقه ـ وعنه قال امرنی رسول الله وهم از زید بن ثابت
آمده که امر کرد مرا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ان اتعلم السریانیة بآموختن لغت سریانی که زبان توریت ست ویهود آنرا
میدانستند ومی نوشتند وفی روایة انه امرنی ان اتعلم کتاب یهود ودر روایتی آمده است که زید بن ثابت گفت
آنحضرت امر کرد مرا بآموختن خط وکتابت یهود وقال گفت آنحضرت انی ما آمن یهود علی کتاب من ایمن نیستم از یهود
بر کتاب یعنی میترسم که اگر بفرمایم یهودی را که بنویسد از جانب من نامه بسوی یهود کم وبیش بنویسد ومیترسم نامه اگر از
جانب یهود بیاید بمن وآنرا یهودی بخواند زیادت ونقصان کند قال زید بن ثابت فما مر بی نصف شهر حتی تعلمت
پس نگذشت بر من نیم ماهی تا آنکه آموختم من زبان یهود وخط ایشان فکان اذا کتب الی یهود کتبت پس بود آن
حضرت یا بود شان وحال برین وجه که چون می نوشت نامه بجانب یهود من می نوشتم واذا کتبوا الیه قرأت له کتابهم
وچون می نوشتند یهود بجانب آنحضرت من میخواندم برای آنحضرت نامهٔ ایشان را رواه الترمذی ـ وعن
ابی هریرة عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال اذا انتهی احدکم الی مجلس فلیسلم چون بیاید وبرسد یکی از شما بمجلسی باید که سلام
کند فان بدا له ان یجلس فلیجلس پس اگر قرار گیرد رای او وخوش آید او را که بنشیند باید که بنشیند ثم اذا قام فلیسلم
پس هر وقتی که برخیزد وبرود باید که سلام کند یعنی در هر دو حال در آمدن در مجلس وبرآمدن از آن سلام کردن سنت
ست فلیست الاولی باحق من الآخرة زیرا که نیست تسلیمهٔ اولی یا مرة اولی سزاوارتر ولائق تر از تسلیمهٔ
اخیره یا مرة اخیره او همچنان که سلام در هر مرة سنت ست جواب سلام نیز واجب باشد رواه الترمذی وابوداود ـ
وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لا خیر فی جلوس فی الطرقات الا لمن هدی السبیل ورد التحیة وغض البصر نیست
نیکی در نشستن در راهها مگر کسی را که بنماید راه را وجواب گوید سلام را وبپوشد از نادیدنی ها نظر را واعان علی الحمولة ویاری
دهد بر حموله بفتح حای مهمله چیزیکه بر آن بار کنند از دواب مثل شتر وخر وبضم حا بمعنی بار یعنی یاری دهد در بستن بار یا برگیر

رواه فی شرح السنة. وذکر حدیث ابی جری فی باب فضل الصدقة۔ وذکر کرده شده حدیث ابی جری بضم جیم وفتح را وتشدید یا
که در وی ذکر سلام ست در باب صدقه

الفصل الثالث

۔ عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لما خلق الله آدم ونفخ فیه الروح
هرگاه که پیدا کرد خدای تعالی آدم را ودمید در وی روح را عطس۔ عطسه زد آدم فقال پس گفت آدم الحمد لله فحمد الله
باذنه۔ پس حمد گفت آدم خدا را باذن وی یعنی این حمد که آدم خدای تعالی را گفت به توفیق وتیسیر وی گفت زیرا که حمد
وی امری ست عظیم آسان نگردد مگر به تیسیر وی۔ فقال له ربه۔ پس گفت مر او را پروردگار او یرحمک الله وچون بیاموخت پروردگار
تعالی آدم را ادب عطسه خواست که بیاموزد وی را ادب سلام پس گفت یا آدم اذهب الی اولئک الملائکة۔ ای آدم برو بسوی
این فرشتگان۔ الی ملاء منهم جلوس۔ یعنی بسوی جماعهٔ عظیم از ایشان که نشستگانند پس این قول پروردگار تعالی باشد برای
بیان ملائکه مشار الیهم واحتمال دارد که قول حضرت پیغمبر باشد صلی الله علیه وآله وسلم برای بیان آنکه قول وی سبحانه اولئک
الملائکة اشارت باین جماعه از ملائکه بود وملاء اشراف قوم ورؤسا ومقدمان ایشان باشند که رجوع همه بقول آنها بود
فقل۔ پس بگو۔ السلام علیکم۔ پس گفت آدم بملائکه السلام علیکم۔ ودر بعضی نسخ صریح آمده که فقال السلام علیکم۔ قالوا۔ گفتند
فرشتگان۔ علیک السلام ورحمة الله۔ ثم رجع۔ پس باز آمد آدم۔ الی ربه۔ بسوی پروردگار خود یعنی بمکانی که کلام کرده بود با وی
پروردگار تعالی فقال۔ پس گفت پروردگار تعالی۔ ان هذه تحیتک وتحیة بنیک بینهم۔ بدرستیکه این کلمات روش سلام
تست وسلام پسران تو میان یکدیگر۔ فقال له الله۔ پس گفت مر آدم را خدای تعالی۔ ویداه مقبوضتان۔ وهر دو دست
وی تعالی بسته شده بودند چنانکه کسی دست بسته چیزی در وی نهان میدارد۔ اختر ایهما شئت۔ اختیار کن هر کدام
ازین دو دست را که میخواهی یعنی هرچه در یکی ازین دو دست۔ فقال۔ پس گفت آدم اخترت یمین ربی اختیار کردم
دست راست پروردگار خود را۔ وکلتا یدی ربی یمین مبارکة۔ وهر دو دست پروردگار من راستند ومبارک اند این کلام آدم
ست ویا حضرت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم پوشیده نماند که اطلاق ید بر پروردگار تعالی از متشابهات ست ودیگر آنکه
هر دو دست او یمین است متشابه دیگر وقوم را در شرح این قول معانی وتاویلات ست اول آنکه ثابت در حق تعالی
ید صفت ست نه ید جارحه واین عبارت کنایت ست از نفی ید جارحه یعنی اگر ید جارحه میبود یمین وشمال میبود ودر آخر
کلام اشارت کرد که مراد بوجود خیر وبرکت ست که لازم ید یمنی وماده اشتقاق اوست ثانی آنکه شمال ناقص میباشد در
قوت وبطش پس بودن هر دو دست یمین کنایت ست از نفی نقصان از صفات وی تعالی وتقدس وبیان کرد
که صفات وی کامل اند ثالث آنکه مراد آدم شکر ست بر تمامهٔ نعمتهای پروردگار وبیان آنکه هرچه از جناب وی رسد
همه فضل ونعمت است چه لطف چه قهر زیرا که چون گفت اخترت یمین ربی متوهم گشت به ترجیح صفات لطفیه
بر قهریه پس بقول خود که گفت وکلتا یدی ربی یمین مبارکة دفع این توهم می کرد واز اختیار نفس خود برآمد رابع آنکه مقصود

وصف باری تعالی ست بغایت جود وکرم واحسان وتفضیل زیراکہ عرب میگویند مرکسے راکہ علی الاطلاق نافع ست کلتا یدیہ یمین
ومرکسی راکہ ضرر میکند مطلقا میگویند نصیب او بشمال افتاد وآنراکہ نہ نفع کند ونہ ضرر میگویند فلان نہ یمین دارد ونہ شمال
خامس آنکہ ید را اطلاق میکنند بر قدرت ونعمت پس بر تقدیر ارادۂ قدرت عبارت ست از خلق ہدی وایمان وضلال
وکفر بر تقدیر ارادۂ نعمت عبارت ست از منح والطاف براہل ہدایت وقہر وشدت براہل ضلال وہمہ عدل وحکمت
است زیراکہ وے عزیز وغالب ست تصرف میکند در ملک خود وعلیم وحکیم ست میداند چیزے راکہ اطلاع نیست بران
غیر اورا چنانکہ در آیت کریمہ فرمودہ یضل من یشاء ویہدی من یشاء وہو العزیز الحکیم ثم بسطہما پس فراکشاد پروردگار
تعالے دست راست را فاذا فیہما آدم وذریتہ پس ناگاہ در دست راست آدم واولاد اوست فقال پس گفت
آدم اے رب ما ہولاء اے پروردگار من چہ چیز ند وچہ کس اند اینہا کہ در دست تواند قال ہولاء ذریتک گفت
پروردگار تعالی اینہا ذریت تواند فاذا کل انسان مکتوب عمرہ بین عینیہ پس ناگاہ ہر آدمی نوشتہ شدہ است مدت عمر وے
میان دو چشم وے فاذا فیہم رجل اضوئہم پس ناگاہ میان این آدمیان مردیست روشن ترین ایشان او من
اضوئہم یا از جملۂ روشن ترین مردم شک راوی ست یعنے درمیان آن جماعہ بودند روشن ترین از دیگران
واین یکمرد از جملۂ ایشان بود قال یا رب من ہذا گفت آدم اے پروردگار من کیست این مرد قال ہذا ابنک داؤد
گفت پروردگار این پسر تست کہ داؤد نام دارد برین تقدیر اشکال ندارد اما در روایت اول کہ افادہ میکند کہ این
مرد روشن ترین ہمہ مردم بود اشکال ست کہ این مستلزم افضلیت داؤد است بر سائر انبیا جواب ازین سخن
آنست کہ حق سبحانہ ظاہر گردانید داؤد را برآدم علیہ السلام بنوعے از امتیاز در ظہور ونورانیت تا باعث شود
بر سوال از حال وی ومترتب گردد بران آنچہ مترتب گشت از قصۂ عمر وجود ونیست مراد باضوئیت زیادت ہر
جمیع صفات کمال پس شاید کہ در صورت داؤد نوعے از ضوء ونورانیت دران عالم باشد یا درین عالم نیز کہ بوے
ممتاز باشد از پیغمبران دیگر وہریکے از انبیا مخصوص اند بصفتے وممتاز بوجہے ولازم نمی آید ازین فضل بر سائر انبیا
ونیز لازم نیست کہ باعث بر سوال از حال داؤد در روایت او ممتاز از کل بود بلکہ تواند کہ نظر بروی اولا اتفاق
افتادہ باعث بر سوال گشتہ باشد واین معنی از لفظ حدیث بطریقے کہ در اول کتاب در باب ایمان بقدر روایت
کردہ مفہوم میگردد زیراکہ لفظ در انجا این ست کہ گردانید خداے تعالی میان دو چشم ہر آدمی از ان جماعہ درخشیدنی
از نور پس دید مردے را از ایشان وخوش آمد اورا درخشیدن میان دو چشم آن فافہم۔ وقد کتبت لہ عمر اربعین سنۃ
وگفت حق سبحانہ کہ بتحقیق نوشتم مر داؤد را عمر چہل سال ودر بعضے نسخ عمرہ اربعین سنۃ آمدہ۔ قال یا رب زدنی عمرہ
گفت آدم اے پروردگار من زیادت کن در عمر وے چیزے قال گفت پروردگار تعالی۔ ذلک الذی کتبت لہ آن
ہمانست کہ نوشتہ ام مر اورا از عمر دیگر نمیشود۔ قال گفت آدم ای رب فانی قد جعلت لہ من عمری ستین سنۃ ای پروردگار من

پس من تحقیق گردانیدم مر او را از عمر خود شصت سال۔ قال گفت پروردگار انت و ذاک۔ تو دانی و مطلوب تو کہ بخشیدی
از عمر خود شصت سال یعنی اختیار تراست اگر بخشی چہ مانع ست۔ قال گفت آنحضرت ثم سکن الجنۃ پس تر ساکن شد آدم
بہشت را۔ ماشاء اللہ آنقدر کہ خدا خواستہ بود۔ ثم اہبط منہا پستر پایان انداختہ شد آدم از بہشت۔ وکان آدم یعد لنفسہ بو
آدم کہ می شمرد برائے خود یعنی سال عمر خود را تا رسید بہ نہصد و چہل سال فاتاہ پس آمد آدم را ملک الموت فقال لہ آدم قد عجلت
پس گفت ملک الموت را آدم کہ تحقیق شتابی کردی قد کتب لی الف سنۃ۔ بہ تحقیق نوشتہ شدہ است مرا عمر ہزار سال
قال۔ گفت ملک الموت بلی۔ آرے نوشتہ شد برائے تو عمر ہزار سال۔ ولکنک جعلت لابنک داود ستین سنۃ۔
ولیکن تو بخشیدی مر پسر خود را کہ داؤد ست از عمر خود شصت سال فجحد پس انکار کرد آدم یعنی باین قول کہ گفت قد
عجلت قد کتب لی الف سنۃ و این قول صادق ست و در ضمن این انکار ست نہ تصریح کہ گوید من نہ بخشیدہ ام او را از
عمر خود چیزے چہ صدور خبر کاذب قصداً و صریحاً از انبیا درست نباشد پس در حکم معاریض باشد کہ مثل آن از بعضے انبیا صدور
یافتہ یا گوییم کہ این جحد و انکار بطریق نسیان بود فجحدت ذریتہ پس انکار کرد ذریت وی یعنی جحد و انکار در طبیعت
آدمیان از انجا نشست کہ اول از آدم صادر شد اگرچہ از وی بطریق تعریض و نسیان بود از ایشان صریحاً و عمداً صدور
می یابد۔ ونسی۔ و نسیان کرد آدم نہی از قربان شجرہ را چنانکہ خبر داد حق تعالے از وے فنسی ولم نجد لہ عزما فنسیت ذریتہ
پس نسیان کردند ذریت او و نسیان در طبیعت ایشان از انجا نشست و احتمال دارد کہ نسیان در ہمین
قصہ مراد باشد چنانکہ اشارت کردیم کہ این قصہ جحد بطریق نسیان بود فافہم۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فمن یومئذ
امر بالکتاب والشہود پس از ان روز کہ واقع شد از آدم جحود و نسیان واقع شد امر بنوشتن معاملات و گواہان تا نسیان
و جحود کارگر نیفتد۔ رواہ الترمذی۔ وعن اسماء بنت یزید صحابیہ انصاریہ است قالت گفت اسماء مر علینا رسول اللہ
گذشت بر ما یعنی بر جماعۂ زنان پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فی نسوۃ در حالیکہ نشستہ بودیم ما در میان جماعۂ زنان فسلم
علینا پس سلام کرد آنحضرت بر ما یعنی بر جماعۂ زنان۔ رواہ ابو داؤد وابن ماجہ والدارمی۔ و این مخصوص آنحضرت
ست چنانکہ در فصل ثانی بروایت احمد از جریر گذشت۔ وعن الطفیل بن ابی بن کعب کنیت او ابو بطن
ست تابعی عزیز الحدیث ست و حدیث او در حجازیین ست توثیق کردہ است او را ابن سعد روایت میکند
از پدر خود و از عمر و ابن عمر و بعضے گفتہ اند کہ ولادت او در زمان سعادت نشان آنحضرت بود انہ کان یاتی ابن عمر
روایت میکند کہ وے می آمد نزد ابن عمر فیغدو معہ الی السوق پس میرفت در وقت بامداد با ابن عمر بسوے
بازار قال گفت طفیل فاذا غدونا الی السوق۔ چون میرفتیم ما در وقت بامداد می گشتیم گرد بازار لم یمر نمیگذشت
عبد اللہ بن عمر علی سقاط بر بیع متاع کینہ فروشی سقط بتحریک متاع بنہرہ و ردی و فروشندہ آنرا سقاط و سقطی
گویند ولا علی صاحب بیعۃ و نمیگذشت بر بیع کنندہ و بیعہ را بالفتح و بالکسر آن ہر دو خواندہ اند ولا مسکین و سنہ

بر ہیچ مسکینے۔ ولا علی احد و نہ بر ہیچ یکے۔ الا سلم علیہ۔ مگر آنکہ سلام میکرد ابن عمر بروے گفت کاتب حروف سامحہ اللہ ہمچنین مشاہدہ کرد
این فقیر از سید احمد مدنی کہ از اکابر مدینہ مطہرہ بود و از اولاد سید سمہودی صاحب تاریخ مدینہ و عادت شرفائے مکہ معظمہ
چون در موسم حج می آیند ہمین ست کہ بہر دو طرف یمین و یسار سلام میکنند بر اہل سوق ومیگویند کہ عادت خوند کار چون
روز جمعہ برای نماز می برآید ہم این چنین ست واللہ اعلم۔ قال الطفیل فجئت عبد اللہ بن عمر یوما۔ گفت طفیل پس آمدم نزد عبد اللہ
بن عمر روزے۔ فاستتبعنی الی السوق۔ پس ہمراہ خود برد مرا بجانب بازار۔ فقلت لہ ما تصنع فی السوق۔ پس گفتم من ابن عمر را
چہ کار خواہی کرد تو در بازار کہ میروی۔ وانت لا تقف علی البیع۔ و تو نمی ایستی بر فروختن ولا تسأل عن السلع۔ و نمی پرسی از
متاع کہ بفروشند۔ ولا تسوم بہا۔ و خریداری نمی کنی متاع را۔ ولا تجلس فی مجالس السوق۔ و نمی نشینی در نشستگاہ ہائے بازار
فاجلس بنا ہہنا نتحدث۔ پس بنشین با ما ہمین جا حرف و حکایت کنیم با یکدیگر۔ قال گفت طفیل فقال لی۔ پس گفت مرا عبد اللہ
بن عمر یا ابا البطن۔ ای خداوند شکم۔ قال گفت راوی۔ وکان الطفیل ذا بطن۔ و بود طفیل شکم دار یعنی شکم بزرگ۔ انما نغدو من
اجل السلام۔ نمی رویم ما صبح ببازار مگر بجہت سلام کردن بمردم۔ نسلم علی من لقیناہ۔ سلام می کنیم بر کسیکہ پیش می آئیم او را و در
بعضے نسخ لقینا یعنے بر کسیکہ پیش آید ما را۔ رواہ مالک والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن جابر قال اتی رجل النبی۔ گفت
جابر آمد مردے پیغمبر را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فقال لفلان فی حائطی عذق۔ گفت آن مرد فلان کس را و نام شخصے برد در بوستان
من عذقی ست بفتح عین درخت خرما و اما بکسر خوشہ خرما۔ وانہ قد اذانی مکان عذقہ۔ و گفت آن مرد بتحقیق ایذا کردہ است
مرا وجود عذق آن فلان کہ بتقریب وے وقت و بے وقت در بستان می آید۔ فارسل النبی۔ پس فرستاد پیغمبر صلی اللہ
علیہ و آلہ وسلم۔ یعنی بسوئے وے کسے را۔ ان بعنی عذقک۔ کہ بفروش بدست من درختان خود را۔ قال لا۔ گفت نمی فروشم
قال فہب لی۔ گفت آنحضرت اگر نمی فروشی پس ببخش۔ مراد ظاہرا بعضے باشند کہ از فروختن عار داشتہ باشند یا فروختن
را بدست آنحضرت عیب میدانستہ باشند و ببخشیدن راضی شوند با وجود آن۔ قال لا۔ گفت نمے بخشم۔ باز ترغیب
کرد آنحضرت او را بوعدۂ ثواب آخرت۔ قال گفت۔ فبعنیہ بعذق فی الجنۃ۔ پس تصدق کن بوعدۂ عذقی کہ ترا در بہشت
باشد فقال لا۔ پس گفت این چنین ہم نمے کنم۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم۔ پس گفت آنحضرت صلعم ما رایت
الذی ہو ابخل منک۔ ندیدم کسے را کہ او بخیل تر است از تو۔ الا الذی یبخل بالسلام۔ مگر آن کسے کہ بخل میکند بسلام کہ وی
بخیل تر است از تو کہ باوجود فعل ثواب جزیل بدست نمی آرد گفتہ اند کہ فرمودن آنحضرت مراد را بطریق شفاعت بود نہ بر سبیل امر
والا خلاف امر چون میکرد و آن شخص مسلمان بود بدلیل قول آنحضرت بعذق فی الجنۃ و با وجود این خالی از سختی دل و درشتی
طبع نبود۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن عبد اللہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال البادی بالسلام بری
من الکبر۔ عبد اللہ بن مسعود از آنحضرت روایت میکند کہ فرمود ابتدا کنندہ بسلام بیزار است از کبر۔ رواہ البیہقی فی
شعب الایمان۔ فوائد سلام سنت ست و جواب سلام فرض واگر بر قومی در آمد و سلام کرد واجب ست بر ایشان

جواب سلام او و اگر در همین مجلس بار دوم آمد و سلام کرد واجب گردد جواب ولیکن مستحب باشد و سلام و جواب باید که بصیغهٔ جمع
باشد اگرچه مخاطب یکے بود تا ملائکه که با او بند نیز داخل باشند فقیه ابوجعفر از بعضے علما از اصحاب ابی یوسف نقل کرده
که چون ببازار می در آمد نمی گفت که السلام علیکم بلکه میگفت سلام الله علیکم نکتهٔ آن از ابو سید ند از وے گفت تسلیم
تحیه ست و اجابت تحیه بحکم نص قرآن فرض و چون ایشان جواب نه دهند امر بمعروف واجب گردد اما سلام الله علیکم دعاست
تسلیم نیست اگر جواب نه دهند بر ایشان چیزے لازم نیاید و بدین امر بمعروف لازم نگردد ازین جهت سلام الله علیکم اختیار
کردم اگر بر شخصے سلام کرد که نمی شناخت پس کافر ظاهر شد استرداد کند سلام او را و گوید که باز گرفتم سلام خود را از تو بقصد
تحقیر وے و بر تالی قرآن سلام نباید گفت تا از قراءت خود را باز ندارد و اگر گفت بعضے گفته اند واجب گردد جواب
سلام و بعضے گفته اند جواب او بدست یا بدل گوید و بعضے گفته اند بزبان و دل را مشغول تلاوت دارد و بسلام وے
القراءت ننماید و در وقت خطبه جواب نگوید باتفاق و در وقت اذان و اقامت و مذاکرهٔ علم همین حکم دارد اگر قاری
جواب گفت قرآن را از سر گیرد و با استعاذه گوید و در حدیث آمده است که یکے جامهٔ سرخ پوشیده آمد بر آنحضرت
صلی الله علیه وسلم سلام کرد جواب وے نداد و این حدیث دلالت دارد بر آنکه هر کس که در وقت سلام نامشروعی
مشغول و ملابس باشد او مستحق جواب نبود و هر که شطرنج میبازد نیز همین حکم دارد و در روایتے آمده که سلام گوید تا همین
قدر او را از آن لعب باز دارد و بذکر مشغول سازد و اگر بقصد زجر و تادیب بجهر نگوید لاباس به است بعضے از علما گفته اند
که معنی السلام علیکم آنست که الله تعالی مطلع ست بر حال شما که در طاعت اید یا در معصیت پس این وعظ ست
و فاسق بوعظ اولی و احری بود والله اعلم + و اگر بحمام در آید قومی را که برهنه اند سلام نگوید

باب الاستئذان

استئذان طلب اذن نمودن و اذن بمعنی علم آید چنانکه گویند اذن بالشی علم به و نیز بمعنی اباحت آید چنانکه گوید اذن له
فی الشی اباحه له کذا فی القاموس و هر دو معنی اینجا درست آید چه هر که بر در خانهٔ کسے بایستد و استئذان کند میخواهد که بداند که
کسے در خانه هست یا نه و از وے دستوری طلبد که در آید و استئذان مستحب است و قرآن مجید بدان ناطق و سنت
آنست که جمع کند میان سلام و استئذان و صحیح تقدیم سلام است بر استئذان چنانکه در احادیث واقع شده —
الفصل الاول + عن ابی سعید الخدری قال اتانا ابو موسی قال ان عمر ارسل الی ان آتیه ابو سعید خدری
گفت که آمد ما را ابوموسی اشعری گفت که امیر المومنین عمر کس فرستاد بجانب من تا بیایم در او فاتیت بابه فسلمت ثلثا
پس آمدم من در وے پس سلام کردم سه بار بقصد استئذان فلم یرد علی پس جواب سلام من نگفت و اذن نداد
فرجعت پس باز گشته آمدم فقال پس گفت عمر بعد از ان بطریق زجر و اعتراض ما منعک ان تاتینا چه چیز منع کرد ترا از آمدن فقلت
انی اتیت فسلمت علی بابک ثلثا پس گفتم که من آمدم پس سلام کردم ایستاده بر در تو سه بار فلم تردوا علی

پس جواب سلام من نگفتید شما یعنی تو و اصحاب تو فرجعت پس باز برگشتم وقد قال لی رسول اللہ و بتحقیق گفتہ است مرا
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا استاذن احدکم ثلثا چون طلب اذن کرد یکے از شما سہ بار فلم یوذن لہ پس اذن داده
مراد را فلیرجع پس باید کہ او باز برگردد یعنی حد استیذان و ایستادن بر در ہمین قدر ست فقال عمر اقم علیہ البینۃ پس گفت
عمر برپا کن گواه بر صحت این حدیث کہ تو دعوی میکنی کہ از آنحضرت شنیده ام و یکے دیگر را بیار کہ او نیز شنیده باشد
این حدیث را پس ابوسعید گفت کہ ابوموسی نزد من آمد و این قصہ با من در میان آورد و گفت ابوسعید خدرے
کہ گفت بمن ابوموسی تو نیز شنیدۂ این حدیث را از آن حضرت بیا با من نزد عمر و گواہی بده قال ابوسعید گفت ابوسعید
فقمت معہ پس ایستادم من با ابی موسی فذہبت الی عمر پس برفتم من بسوے عمر فشہدت لہ پس گواہی دادم ابی
موسی را و گفتم راست میگوید وے ہمچنین فرموده است رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم متفق علیہ و این گواه طلبیدن
احتیاطے بود از عمر رضی اللہ عنہ تا مردم جرأت نکنند و در اطاعت خلفا و امرا تہاون نہ نمایند و الا خبر واحد مقبول ست
باتفاق خصوصاً از امثال ابوموسی اشعری کہ از کبار صحابہ است + وعن عبداللہ بن مسعود قال قال لی النبی
گفت ابن مسعود مرا گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم اذنک علی ان ترفع الحجاب نشان اذن تو برائے در آمدن تو بر من آنست
کہ برداری تو پرده را کہ بر در خانہ گرفتہ اند و خانہای آنحضرت را پرده ہا بود از حصیر و ان تسمع سوادی فانیست
کہ می شنوی سواد مرا و سواد بکسر سین مہملہ نہانی گفتن سخن یعنی پرده بر میداری و مے بینی کہ من با کسے نہان سخن میکنم
ہم می در آئی زیاده برین ترا باذن حاجت نیست و مراد نہانی گفتن سخن مبالغہ است یعنی اگرچہ نہانی با اہل خصوص
سخنے میگفتہ باشم ہم می در آئی چہ جائے آشکارا حاصل آنست کہ ہرگاه وجود مرا در خانہ می شناسی می در آئی دیگر
حاجت استیذان نیست حتی انہاک تا آنکہ منع کنم ترا از در آمدن و این غایت عنایت ست کہ آنحضرت با ابن
مسعود داشت و کمال قرب و محرمیت اوست در جناب نبوت گویا او از جملۂ اہل خانہ است ہرگاه کہ میخواہد می در آید
و ظاہر ست کہ این در غیر وقت حضور نسا خواہد بود خصوصاً بعد از نزول آیت حجاب رواه مسلم + وعن جابر
قال اتیت النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فی دین کان علی ابی جابر گفت آمدم آنحضرت را در قضیۂ دین یا بسبب ریب
دینی کہ بود بر پدر من و قضیہ دین چنان ست کہ پدر جابر کہ عبداللہ انصاری ست رضی اللہ عنہ در غزوه احد شہید
شده بود و دینی بر ذمۂ خود گذاشتہ بود و داینان آمده او را تنگ گرفتہ بودند و وے بحضرت پیغمبر بجہت استمداد
و استعانت آمده تا از ایشان طلب تخفیفی کند و بمعجزۂ آنحضرت در مال وی کہ تمر بود برکتہا بوجود آمد حتی کہ بعد از وفاے
دین ہمچنان کہ بود باقی ماند و چیزے از آن کم نشد درین قضیہ میگوید کہ بر در آن حضرت آمدم فدققت الباب پس
بکوفتم در را فقال پس گفت آنحضرت من ذا کیست اینکہ در میکوبد فقلت انا پس گفتم من ہستم فقال پس گفت آنحضرت
انا انا کانہ کرہہا متفق علیہ گویا کہ آنحضرت این کلمہ را از جابر ناخوش داشت و سبب کراہت این کلمہ از جابر آن

گفته اند که وی ازالهٔ ابهام نمی کند و افادهٔ تعیین وتشخیص نمی نماید پس بایستی نام یا کنیت یا لقب خویش ذکر کردی که افادهٔ تعیین وتشخیص کند اگرچه گاهی بجهت شناخت آواز افادهٔ تعیین نیز میکند اما آنحضرت مکروه داشت و برجا بر انکار کرد و از برای تعلیم ادب او وتکرار انا در قول آنحضرت برای تاکید ست وبحسب عرف فهم انکار هم ازین تکرار ست ومحتمل که انکار از جهت ترک استیذان بسلام بوده باشد که سنت آن ست وبعضی از متصوفه گویند که مکروه است که کلمهٔ انا بر زبان آدمی رود که مبنی از هستی وانانیت ست اما این سخن علی عمومه صحیح نیست بلکه در صورتی ست که بر وجه تکبر ونفسانیت وانانیت بود والا وقوع آن در احادیث بسیار واقع ست چنانکه گذشت که آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم فرمود کیست که امروز عیادت مریض کرده باشد ابوبکر صدیق رض گفت انا باز فرمود کیست که امروز روزه دار برخاسته باشد هم وی رضی اللہ عنه گفت انا الحدیث بلکه از صحابه در مقام تفاخر واظهار فضل نیز واقع شده بجهت غرض صحیح در دین۔ وعن ابی هریرة قال دخلت مع رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم۔ ابوهریره گفت در آمدم با آنحضرت یعنی در خانه فوجد لبنا فی قدح۔ پس یافت آنحضرت شیر در قدحی فقال ابا هریرة الحق باهل الصفة۔ پس گفت آنحضرت ای ابوهریره در رس باهل صفه و دریاب ایشان را فادعهم لی پس بخوان وبیار ایشان را بسوی من۔ فاتیتهم فدعوتهم۔ پس آمدم ایشان را وخواندم ایشان را فاقبلوا پس روی آوردند ایشان بسوی آنحضرت فاستاذنوا پس استیذان نمودند فاذن لهم۔ پس اذن داد آنحضرت ایشان را بدر آمدن در خانه فدخلوا پس در آمدند وهمه بمعجزهٔ آنحضرت شیر خوردند وسیر شدند چنانکه در حدیث مذکور ست رواه البخاری طیبی گفته که ازینجا معلوم میشود که خواندن کسی را وطلبیدن استیذان را ساقط نمیگرداند مگر آنکه زمان قریب باشد واین بر تقدیریست که رسول همراه نبود واگر همراه است حاجت باستیذان نیست چنانکه در فصل ثانی معلوم گردد وشاید که ابوهریره که اهل صفه را خوانده همراه ایشان نیامد +

الفصل الثانی

+ وعن کلدة بن حنبل بفتحات برادر صفوان بن امیه از مادر ان صفوان بن امیة صفوان بن امیه قرشی ست اسلام آورد بعد فتح مکه وبود از مؤلفة القلوب وداد آنحضرت او را از مغانم چیزهای بسیار پس گفت صفوان گواهی میدهم که سماحت نمیکند باین عطا مگر نفس پیغمبر پس مسلمان شد او وکشته شد پدر او امیه بن خلف روز بدر در مشرکان قریش کافراً قال ان صفوان بن امیة بعثه بلبن کلده میگوید که صفوان فرستاد بدست من شیر وجدایة بفتح جیم وکسر آن وبدال مهمله وتحتانیه بعد الف آهو بشش ماه یا هفت ماه رسیده چنانکه جدی از معز یعنی بزغاله در صراح گفته که جدایه بالفتح والکسر آهو بره وضغابیس جمع ضغبوس وآن خیار خرد که نرم وشمین باشد وآنحضرت او را دوست میداشت فی الصراح وضغبوس بضم ضاد وغین معجمتین معین مهمله خیار دبادرنگ۔ الی النبی بسوی حضرت پیغمبر صلی اللہ علیه وسلم والنبی صلی اللہ علیه وسلم باعلا الوادی وآنحضرت در جانب اعلای مکه بود که آنرا معلا گویند قال گفت کلده فدخلت علیه ولم اسلم ولم استاذن پس ناگاه در آمدم من بر آن حضرت نه سلام کردم ونه استیذان نمودم فقال النبی پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیه وآله وسلم بجهت تعلیم سلام واستیذان ارجع باز گرد وبدر رو فقل پس بگو السلام علیکم

الا دخل آیا در آیم - رواہ الترمذی وابو داؤد - وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا دعی احدکم
چون خواندہ شود یکے از شما یعنی کس بطلب وی فرستادہ شود فجاء مع الرسول پس بیاید ہمراہ آن کسیکہ فرستادہ شدہ
بود بطلب وے - فان ذلک لہ اذن پس آن آمدن ہمراہ فرستادہ شدہ اذن ست وحاجت باستیذان نیست رواہ
ابو داؤد وفی روایۃ لہ قال - وآمدہ است در روایتے مر ابو داؤد را کہ گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم رسول الرجل الی
الرجل اذنہ فرستادہ شدہ مردی بسوی مردی اذن اوست بہمین معنی کہ معلوم شد - وعن عبد اللہ بن بسر
صحابی ست و پدر و مادر و برادر و خواہر او ہمہ صحابی اند آنحضرت بمنزل الشان آمد و طعام خورد و دعا کرد - قال کان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اتی باب قوم چون می آمد آنحضرت بر در قومی لم یستقبل الباب من تلقاء وجہہ پیش
نمی آمد در را از برابر روے خود ولکن من رکنہ الایمن او الایسر ولیکن پیش می آمد از کرانہ در راست یا چپ فیقول
پس میگفت السلام علیکم السلام علیکم وذلک ان الدور لم یکن یومئذ علیہا ستور - وآن از جہت آن بود کہ سرایہا وخانہا
نبود دران روز بر آنہا پردہا - رواہ ابو داؤد وذکر حدیث انس سنذکر کردہ شد حدیث انس کہ قال علیہ الصلوۃ والسلام

السلام علیکم ورحمۃ اللہ فی باب الضیافۃ

الفصل الثالث

عن عطاء بن یسار ان رجلا سال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم روایت ست از عطاء بن
یسار کہ از مشاہیر تابعین و مولی میمونہ رضی اللہ عنہا ست کہ مردی پرسید آن حضرت را فقال پس گفت آن مرد
استاذن علی امی آیا طلب اذن کنم از برائے در آمدن بر مادر خود فقال پس گفت آن حضرت نعم آرے بکن
فقال الرجل انی معہا فی البیت پس گفت آن مرد کہ من با او میباشم در یک خانہ پس استیذان چہ کنم گویا آن مرد
خیال کرد کہ استیذان بیگانہ را می باشد کہ گاہ گاہے می در آید فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
استاذن علیہا استیذان بکن بر وے اگرچہ با اوی در یکخانہ چرا کہ استیذان مخصوص بہ بیگانہ نیست فقال الرجل
پس باز گفت آن مرد انی خادمہا من خادم مادر خودم وشب وروز در خدمت او می باشم پس گرگاہ بیگاہ وہر وقت کہ خواہم
نہ در آیم وموقوف بر استیذان باشم خدمت وی کہ کند فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم استاذن علیہا
اتحب ان تراہا عریانۃ - استیذان بکن برائے آمدن بر وے آیا دوست میداری کہ بہ بینی اورا برہنہ واگر فرضاً ناگاہ
بر وے در آئی شاید کہ برہنہ باشد قال لا گفت آن مرد دوست ندارم کہ بینم اورا برہنہ قال گفت آنحضرت
پس اگر دوست نمیداری کہ اورا برہنہ بہ بینی - فاستاذن علیہا پس استیذان بکن بر وے - رواہ مالک مرسلا وروایت
کرد این حدیث را مالک بطریق ارسال زیرا کہ عطاء بن یسار تابعی ست - وعن علی رضی اللہ عنہ - قال گفت
امیر المومنین علی کان لی من رسول اللہ بود مرا از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم مدخل باللیل ومدخل بالنہار در آمدنی بشب
ودر آمدنی بروز فکنت اذا دخلت باللیل پس بودم من چون می در آمدم بشب تنحنح لی تنحنح میکرد آنحضرت برای اذن

من پس معلوم شد که علامت اذن شب تنحنح بود و در روایتے آمده است که بودم که چون می درآمدم بشب پس اگر تنحنح میکرد باز بر می گشتم پس تنحنح علامت عدم اذن شد ظاهر او در هر وقت بقرینۂ حال علامت اختلاف می پذیرفت والله اعلم لهذا اول این را از برائے آن گفتم که احتمال دارد و درین نیز تنحنح لی را به منع حمل کنند اما ظاهر دران ست که برای اذن باشد فافهم رواه النسائی۔ وعن جابر ان النبی صلی الله علیه وسلم قال لا تاذنوا لمن لم یبدا بالسلام اذن نکنید برائے درآمدن کسے را که ابتدا نکرده بسلام رواه البیهقی فی شعب الایمان۔

باب المصافحة والمعانقة

المصافحة والتصافح دست یکدیگر را گرفتن وصفح در اصل بمعنی عرض یعنی پهناست صفح وجه صفح سیف عرض آنرا گویند و در مصافحه کف یکی بعرض کف دیگرے میرسد وصفائح باب تختهاے در را گویند کذا فی الصراح ومصافحه سنت ست نزد ملاقات وباید که بهر دو دست بود وآنکه بعضے مردم مصافحه بعد از نماز میکنند یا بعد از نماز جمعه کنند چیزے نیست وبدعت ست از جهت تخصیص وقت اما سنیت مصافحه که علی الاطلاق ست باقی ست پس بوجهے سنت ست وبوجهے دیگر بدعت وبا زن جوان مصافحه حرام ست وبا پیر زن که مشتهاة نبود لا باس به است وروایت کرده اند که ابو بکر صدیق رضی الله عنه در خلافت خود بجائی که شیر آنها خورده بود مصافحه میکرد وابن زبیر رضی الله عنهما در مکه عجوزی را برائے بیمارداری خود بکرا میگرفت که پایهاے او را زیر میکرد و در سر او سپش می جست واگر همچنین مردی پیر باشد که از فتنۂ شهوت ایمن باشد او را مصافحه با زن جوان درست ست ومصافحه با امرد خوش شکل درست نباشد وهر که نظر کردن حرام ست مساس کردن او نیز حرام بلکه حرمت مساس سخت تر از نظر ست کذا فی مطالب المومنین ودر صلوة مسعودی گفته که چون سلام گوید دست باید دادن که دست دادن سنت ست ولیکن کف بر کف باید نهادن وسر انگشتان نشاید گرفتن که بدعت ست واما معانقه اگر خوف فتنه نباشد مشروع ست خصوصاً نزد قدوم از سفر چنانکه در حدیث جعفر بن ابی طالب بیاید واز ابی حنیفه ومحمد رحمهما الله کراهت بوسیدن دست ودهان وچشم ومعانقه آمده است وایشان میگویند که از معانقه نهی کرده اند چنانکه در فصل اول از حدیث انس بیاید وانچه بروایت کرده اند پیش از نهی ست واز شیخ ابو منصور ماتریدی در تطبیق احادیث نقل کرده شده است که انچه بر وجه شهوت بود مکروه ست وانچه بر وجه بر وکرامت باشد مشروع وگفته اند که خلاف در جائے ست که برهنه تن باشد اما با قمیص وجبه لا باس به است باجماع وهو الصحیح کذا فی الکافی وبوسه دادن دست عالم متورع را جائز ست وبعضے گفته اند مستحب ست وآنکه بعد از مصافحه دست خود را ببوسند چیزے نیست وفعل جاهلان ست ومکروه است وزمین بوس کردن نزد امرا وعلما ومشائخ حرام ست وفاعل وراضی بدان هر دو آثم اند کذا فی الکافی وفقیه ابو جعفر گفته که هر که زمین بوس کند نزد سلطان وامیر ویا سجده کند اگر بر وجه تحیت کند کافر نگردد ولیکن آثم ومرتکب کبیره باشد واگر به نیت عبادت کند کافر گردد وهمچنین اگر اصلاً نیت مستحضر نگردد کافر شود

نزد اکثر علما و زمین بوس کردن سبک‌تر ست از رخساره یا جبین بر زمین نهادن کذا فی الظهیریه و اگر بر دست عالم یا سلطان
بوسه دهد از جهت علم و عدالت و اعزاز دین لا باس به است و اگر بجهت غرض دنیاوی کند مکروه است اشد
کراهت و اگر یکی از عالم یا زاهد التماس پای بوس او کند باید که اجابت نکند و نگذارد که بوسد و در قنیه گفته که لا باس
به ست و در بعضی احادیث بوسیدن بعضی از صحابه پای آن سرور صلی الله علیه و آله وسلم آمده چنانکه در فصل ثانی از
حدیث وفد عبد القیس بیاید و در بوس کردن اطفال رخصت ست اگرچه ولد غیری باشد و بوسه دادن بر دهان طفل
سنت ست و گفته‌اند که بوس بر پنج وجه است یکی بوسهٔ مودت ست و آن بوسهٔ والدین ست مر ولد را بر رخساره ثانی
بوسهٔ رحمت ست و آن بوسهٔ ولد ست مر والدین را بر سر ثالث بوسهٔ شهوت ست و آن بوسهٔ زوج ست مر زوجه را
بر دهان رابع بوسهٔ تحیت ست و آن بوسهٔ مسلمان ست مر یکدیگر را بر دست پنجم بوسهٔ خواهر ست برادر را بر جبهه و نزد
بعضی بوسه دادن مردان یکدیگر را بر دست در روی مکروه ست و نزد بعضی بوسه دادن ولد صغیر را واجب ست
و مروی ست که آنحضرت صلی الله علیه وسلم بوسه میداد سر فاطمهٔ زهرا را و می فرمود که می یابم از وی بوی بهشت
و چون قدوم می آورد آنحضرت اول بر فاطمه در آمده معانقه میکرد و می بوسید سر او را والله اعلم۔

الفصل الاول ۔ عن قتادة قال قلت لانس كانت المصافحة في اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم قتاده
گفت از انس پرسیدم آیا بود مصافحه در یاران پیغمبر صلی الله علیه وسلم قال گفت انس نعم آری بود مصافحه در صحابه
رضی الله عنهم رواه البخاری ۔ وعن ابی هريرة قال قبل رسول الله بوس کرد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم الحسن
بن علی حسن بن علی را رضی الله عنهما وعنده الاقرع بن حابس و بود نزد آنحضرت اقرع بن حابس که صحابی ست قدوم
آورده بر آن حضرت در فتح مکه از وفد بنی تمیم و شریف بود در جاهلیت و اسلام فقال الاقرع پس گفت اقرع ان لي عشرة
من الولد بدرستی که مراده تن اند از فرزندان ما قبلت منهم احدا بوس نکرده ام هیچ یکی را از ایشان فنظر اليه رسول الله
پس نگریست بسوی اقرع پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ثم قال پس گفت آنحضرت من لا يرحم لا يرحم کسیکه مهربانی و شفقت
نورزد با خلق خدا یا بر اولاد رحمت کرده نشود یعنی رحمت نکند باری تعالی بروی ذکر این حدیث درین باب بجهت
مناسبت تقبیل ست مر معانقه را متفق علیه و سنذکر و زود باشد که ذکر کنیم حدیث ابی هریره که در روی این کلمه
است اثم لکع که لکع کسی امام حسن فرموده فی باب در باب مناقب اهل بیت النبی صلی الله علیه وسلم وعليهم اجمعين
ان شاء الله تعالی و ذکر کرده و ذکر کرده شد حدیث ام هانی که در مصابیح درین فصل ذکر کرده است فی باب الامان در باب
امان دادن کفار که بآن مناسب و موافق تر ست

الفصل الثانی ۔ عن البراء بن عازب قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما من مسلمين يلتقيان نیست
هیچ دو مسلمان که پیش آیند بیکدیگر فيتصافحان پس مصافحه کنند الا غفر لهما قبل ان يتفرقا مگر آنکه آمرزیده شود مر ایشان را

پیش ازانکه جدا شوند از یکدیگر رواه احمد والترمذی وابن ماجه وفی روایة ابی داؤد و در روایت ابی داؤد آمده که قال گفت
آنحضرت اذا التقی المسلمان فتصافحا چون ملاقات کنند دو مسلمان پس مصافحه کنند وحمدا الله وحمد گویند خدا را واستغفراه
وآمرزش خواهند از خدا غفر لهما آمرزیده شود مر ایشان را۔ وعن انس قال قال رجل یا رسول الله الرجل منا یلقی
اخاه او صدیقه مردی از ان حضرت پرسید یا رسول الله مردی از مسلمانان پیش می آید برادر خود را یعنی مسلمانی را یا پیش می آید
دوست خود را چه کار کند ایحنی له آیا دوتا کند سر و پشت برای آن برادر و دوست خود قال لا گفت نکند و انحنا مائل گردانیدن
سر و پشت ست کذا فی بعض الحواشی وطیبی از محیی السنة نقل کرده که انحنای ظهر مکروه است از جهت ورود حدیث صحیح
در نهی ازان اگرچه از بسیاری ازانها که منسوب بعلم وصلاح اند آنرا میکنند اما اعتبار و اعتماد بدان نتوان کرد و در مطالب
المومنین از شیخ ابو منصور نقل کرده که گفت اگر بوسه دهد کسی پیش کسی زمین را یا پشت دوتا کند یا سرنگون گرداند کافر نگردد
بلکه آثم ست زیرا که مقصود تعظیم ست نه عبادت انتهی وبعضی از مشائخ در منع ازان تغلیظ وتشدید بسیار کرده اند وگفته
کاد الانحناء ان یکون کفرا والله اعلم قال باز گفت آن مرد آنحضرت را صلی الله علیه وسلم افیلتزمه ویقبله آیا پس معانقه
کند و بوسه زند برادر و دوست را قال لا فرمود نه کند باین حدیث استدلال کرده کسیکه مکروه داشته است معانقه را
وتقبیل را چنانکه سابقاً از امام ابوحنیفه ومحمد نقل کردیم وبعضی گفته اند که مکروه آنست که بر سبیل تملق وتعظیم بود وجائز آنکه نزد
تودیع وقدوم سفر باشد یا بجهت طول عهد ملاقات یا غلبه وشدت حب فی الله بود واگر تقبیل کند دهن را نکند بلکه دست وجبهه را
کند وتقبیل ید عالم وزاهد یا مردی کبیر السن جائز ست وقدم قال افیاخذ بیده ویصافحه گفت آن مرد آیا پس بگیرد دست او را
ومصافحه کند قال نعم فرمود آری دست بگیرد ومصافحه کند رواه الترمذی۔ وعن ابی امامة ان رسول الله صلی الله علیه
وسلم قال تمام عیادة المریض ان یضع احدکم یده علی جبهته او علی یده فرمود تمام وکمال پرسش بیمار این ست که نهد یکی
از شما دست خود را بر پیشانی بیمار یا بر دست وی فیسأله کیف هو پس بپرسد چگونه است وی وتمام تحیاتکم بینکم المصافحة تمام و
کمال سلام های شما که میان یکدیگر میکنید مصافحه است یعنی چون سلام کنید مصافحه نیز کنید تا سلام تمام شود وکامل گردد رواه احمد
والترمذی وضعفه۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت قدم زید بن حارثة المدینة عائشه گفت که قدوم آورد زید بن حارثه
که مقبول ومقرب درگاه نبوت بود و در اوائل او را ابنای آنحضرت میگفتند و رسول الله صلی الله علیه وسلم فی
بیتی و آنحضرت در خانه من بود فاتاه فقرع الباب پس آمد زید آنحضرت را پس بکوفت در را فقام الیه پس ایستاد و رفت بجانب وی
رسول الله صلی الله علیه وسلم عریانا برهنه یعنی بی آنکه ردا پوشیدن مقید گردد یجر ثوبه در حالیکه میکشید آنحضرت جامه خود را که ردا باشد از شدت
فرح وغایت شوق وعائشه میگوید والله ما رأیته عریانا قبله ولا بعده بخدا سوگند ندیدم من آنحضرت را برهنه در چنین حال که باستقبال
کسی بمقدار شوق برآید وقول عائشه که گفت آنحضرت در خانه من بود مقصود بیان واقع است یا مبالغه است
در بیان مقصود که این چنین خوشحال شد که از خلوت وخانه من باین شتابی برآمد فاعتنقه وقبله پس معانقه کرد آنحضرت

زید بن حارثہ را و بوس کرد او را و این حدیث و همچنین حدیث جعفر بن ابی طالب که بیاید دلیل ست بر جواز معانقه و تقبیل و مختار
همین ست که معانقه و تقبیل در قدوم از سفر جائز ست بے کراہت رواه الترمذی - وعن ایوب بن بشیر بضم
موحده و فتح معجمه و سکون تحتانیه عدوی بصری ست و بعضی گفته اند مجهول ست عن رجل من عنزة انه قال قلت لابی
ذر روایت ست از ایوب از مردے که از عنزه بود بفتحات که گفت آن مرد گفتم مر ابی ذر را رضی الله عنه هل کان رسول الله
صلی الله علیه وسلم یصافحکم اذا لقیتموه آیا بود آنحضرت که مصافحه میکرد شما را چون ملاقات میکردید شما آن حضرت
را قال گفت ابوذر ما لقیته قط الا صافحنی ملاقات نکردم من آنحضرت را هیچ گاه مگر آنکه مصافحه کرد مرا - وبعث الی ذات
یوم و کس فرستاد بسوے من روزے ولم اکن فی اهلی و نبودم من در میان اهل خانه خود و بجائے رفته بودم
فلما جئت اخبرت پس هرگاه که بخانه آمدم خبر داده شدم که کس آنحضرت بطلب تو آمده بود فاتیته وهو علی سریر پس آمدم
من آن حضرت را و حال آنکه آنحضرت نشسته بود بر تخت فالتزمنی پس معانقه کرد مرا فکانت تلک اجود واجود پس
بود آن معانقه جید تر و سره تر از معانقه هاے مردم یا از مصافحه که آن حضرت میکرد در افاضه و ایصال ذوق و راحت
و تکرار اجود برائے تاکید و تقریر ست و از ینجا معلوم گردد که معانقه در غیر حال قدوم از سفر نیز آمده از برائے اظهار
محبت و عنایت رواه ابوداود - وعن عكرمة بن ابی جهل قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یوم جئته گفت
عکرمه که گفت آنحضرت در روز آمدن من آنحضرت را برائے بیعت اسلام مرحبا بالراکب المهاجر مرحبا بسوارے که هجرت
آورده در رحب مکان فراخ را گویند و این دعاست بخوش آمدن و خوشحال رسیدن و سیوطی در جمع الجوامع از مصعب
بن عبد الله آورده که چون آنحضرت عکرمه بن ابی جهل را دید بایستاد و بجانب او رفت و اعتناق کرد و فرمود مرحبا بالراکب
المهاجر و عکرمه بن ابی جهل شدید العداوت بود با آن حضرت چنانکه پدرش و فارس مشهور بود و بگریخت روز فتح و بود ست
بیمن پس رفت بسوی وے زن وے ام حکیم بنت الحارث که برادر زادهٔ ابوجهل بود و آورد او را نزد آنحضرت و اسلام
آورد و نیکو شد اسلام او و طلب استغفار کرد از آن حضرت از آنچه گذشته بود مر او را مناقب و فضائل ست و ذکر
این حدیث درین باب باعتبار مناسبت ترحیب ست مر مصافحه را رواه الترمذی - وعن اسید بن حضیر رجل
من الانصار روایت ست از اسید بن حضیر بصیغه تصغیر در هر دو اسم که مردے ست از انصار فاضل کبیر الشان از نقبا
انصار حاضر شد عقبه را و بدر را و مشاهد دیگر را و برادری داد آنحضرت میان او و میان زید بن حارثه قال گفت راوی
بینما هو یحدث القوم - در اثنائے آنکه وے یعنی اسید سخن میکرد با قوم و کان فیه مزاح و بود در اسید عادت
مزاح بکسر میم ملاعبه کردن و مزاح بضم میم نیز آمده بینما یضحکهم در اثنائے آنکه می خندانید اسید قوم را بمزاح فطعنه النبی
پس سیخکی زد و بخلانید او را پیغمبر صلی الله علیه وسلم فی خاصرته بعود در کمر وے بچوبی چون وے مزاح میکرد
و می خندانید قوم را آنحضرت نیز با وے ازین عالم ادائے کرد و خوش خلقی نمود و از ینجا معلوم شد

که مزاح کردن اگر در وے محذور شرعی نباشد شنیدن آن مباح ست و انبساط با وضیع از شیم اشراف ست و چون آنحضرت
چوب را در بگر خلانیدند۔ فقال۔ پس گفت آن مرد اصبرلی قصاص دہ مرا یعنی قادر گردان مرا بر خود تا قصاص گیرم از تو
و بخلانم چوب را در خاصرۂ تو چنانکہ تو بمن کردی اصبار و اصطبار قصاص گرفتن۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ اصطبر۔ قصاص
بگیر از من و بخلان چوب را در خاصرۂ من قال ان علیک قمیصا و لیس علی قمیص۔ گفت آن مرد کہ بر تن تو پیراہن ست
و نبود بر تن من پیراہن اگر من با پیراہن بخلانم در قصاص برابری نمی شود۔ فرفع النبی۔ پس برداشت پیغمبر صلی اللہ علیہ
وسلم و کشف گردیدن شریف را۔ عن قمیصہ۔ از پیراہن خود۔ فاحتضنہ۔ پس در کنار گرفت آن مرد آنحضرت را۔ وجعل
یقبل کشحہ۔ و بوس کردن گرفت آن مرد تہیگاہ آنحضرت را۔ قال انما اردت ہذا یا رسول اللہ۔ گفت آن مرد من نخواستہ بودم
از طلب قصاص مگر ہمین را کہ بدن شریف را بوس کنم ع + دل عشاق حیلہ گر باشد + رواہ ابو داؤد بدانکہ لفظ حدیث
بران وجہی کہ در مصابیح مذکور ست و شرح کردہ شد اقتضاے آن کند کہ آن مرد مزاح کنندہ و قصاص طلبندہ
ہمین اسید بن حضیر باشد و رجل من الانصار کہ واقع شدہ مجرور باشد و بیان اسید بن حضیر بود و لفظ جامع الاصول
این چنین ست عن اسید بن حضیر قال ان رجلا من الانصار کان فیہ مزاح فبینما ہو یحدث القوم یضحکہم فطعنہ النبی
الحدیث و این دلالت کند کہ آن مردی دیگر ست کہ اسید بن حضیر از حال وے روایت میکند و طیبی عبارت
متن را توجیہ کردہ موافق آن ساختہ و در وے تکلفات ارتکاب نمودہ بر اخراج کلام از ظاہر و باعث بر ارتکاب تکلف
آن است کہ اسید بن حضیر از علماء صحابہ و نقباء انصار ست و جود این معنی از وے مستبعد دیدہ اند واللہ اعلم
وعن الشعبی ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تلقی جعفر بن ابی طالب۔ شعبی کہ از تابعین ست روایت میکند کہ
آنحضرت پیش آمد جعفر بن ابی طالب را۔ فالتزمہ وقبل ما بین عینیہ۔ پس معانقہ کرد او را و بوسہ داد میان دو چشم
وے واللہ اعلم این ہمان قصہ قدوم اوست از حبشہ چنانکہ در حدیث آیندہ مذکور ست یا دیگر ست۔ رواہ ابو داؤد
والبیہقی فی شعب الایمان مرسلا و فی بعض نسخ المصابیح و فی شرح السنۃ عن البیاضی متصلا۔ بیاضی
بفتح موحدہ و خفت مثناۃ تحتانیہ و اعجام ضاد منسوب ست بہ بیاضہ بن عامر و این حدیث متصل ست یعنی
مرسل نیست زیرا کہ وے صحابی ست و در جامع الاصول گفتہ کہ بیاضی کہ مطلق مذکور گردد بی تسمیہ عبد اللہ بن
جابر بیاضی انصاری ست و از ابن مندہ آوردہ کہ گفتہ بیاضی آن کس ست کہ روایت کردہ از وے ابو حازم التمار
و حدیث او مالک در موطا در جہر بقرأت در صلوۃ اخراج کردہ و گفتہ اند کہ نام او عبد اللہ بن جابر ست واللہ اعلم
وعن جعفر بن ابی طالب فی قصۃ رجوعہ من ارض الحبشۃ۔ روایت ست از جعفر بن ابی طالب در قصۂ بازگشتن
او از ہجرت حبشہ آمدہ کہ۔ قال۔ گفت فخرجنا حتی اتینا المدینۃ۔ پس بیرون آمدیم ما از حبشہ تا آنکہ آمدیم بمدینہ
فتلقانی رسول اللہ پس پیش آمد مرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فاعتنقنی پس معانقہ کرد مرا ثم قال پس گفت

آنحضرت۔ ما ادری انا بفتح خیبر افرح۔ در نمی یابم من کہ بفتح خیبر خوشحال شوم۔ ام بقدوم جعفر۔ یا بباز آمدن جعفر از حبشہ۔ وافق
ذلک فتح خیبر۔ و موافق افتادہ بود آمدن جعفر فتح خیبر را این کلام راوی ست کہ در بیان معنی حدیث گفتہ۔ رواہ فی شرح
السنۃ سمہودی در وفاء الوفا باخبار دار المصطفے آوردہ کہ سفیان بن عیینہ کہ شیخ امام شافعی ست بر مالک
در آمد مالک مصافحۂ او کرد و گفت معانقہ نیز میکردم اگر بدعت نبودی سفیان گفت بتحقیق معانقہ کردہ است آنکہ
بہتر ست از من و تو و معانقہ کردہ است پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم جعفر بن ابی طالب را و تقبیل کردہ او را
در وقت قدوم او از حبشہ مالک گفت آن مخصوص بہ جعفر ست سفیان گفت لا بلکہ عام ست وحکم ما و جعفر یکے
ست اگر از صالحان باشیم اذن میدہی کہ در مجلس تو تحدیث کنم مالک گفت نعم اذن دادم پس سفیان
سوق حدیث کرد بسندی کہ داشت و مالک سکوت کرد۔ وعن زارع وکان فی وفد عبد القیس۔ روایت ست
از زارع بر وزن اسم فاعل از زراعت و بود وے در ایلچیان عبد القیس۔ قال۔ گفت۔ لما قدمنا المدینۃ۔ ہرگاہ
کہ قدوم آوردیم بمدینہ۔ فجعلنا نتبادر من رواحلنا۔ پس شتابی میکردیم و از دور می شتافتیم و فرود می آمدیم
و می افتادیم از مرکبہائے خود۔ فنقبل ید رسول اللہ۔ پس بوسہ میدادیم دست مبارک پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم
ودرجلہ و پائے شریف او را ازین جا تجویز پائے بوس معلوم شد چنانچہ سابقاً اشارت بدان کردیم۔ رواہ ابو داؤد۔ و
روایت کردہ شدہ است کہ چون وفد عبد القیس آمدند چنانکہ مذکور شد داز شوق و بیطاقتی و اضطراب دواندومردی
کہ سردار قوم بود و اشج نام داشت اول بمنزل خود فرود آمد و غسل تازہ بر آورد و جامۂ سفید پوشید و بمسجد شریف
در آمد و دوگانہ بگذارد پس بہ تانی و وقار و خشوع و خضوع و انکسار بمجلس تشریف آمد و بسعادت ملازمت رسید
آنحضرت بر وے ثنا کرد و این ادب را از وے پسندید و فرمود در تو دو خصلت ست کہ حق تعالے آنرا دوست
میدارد حلم و وقار۔ وعن عائشۃ رضی اللہ تعالی عنہا قالت ما رایت احدا کان اشبہ۔ گفت عائشہ ندیدم ہیچ
یکے را مانندہ تر۔ سمتا و ہدیا و دلا۔ در سمت و ہدی و دل سمت بفتح سین مہملہ و سکون میم راہ و روش نیکو
و ہدی ہم بر وزن سمت سیرت نیک چنانکہ در خطبۂ ماثورہ آمدہ است خیر الہدی ہدی محمد و دل بفتح
دال مہملہ و تشدید لام نیز برین وزن نزدیک ست در معنی بہدی و ہر دو از سکینہ و وقار در ہیئت و منظر شمائل
اند کذا فی الصراح و ازین بیان معلوم شد کہ ہر سہ نزدیک ہم اند در معنی تورپشتی گفت سمت اشارت ست بخضوع
و خشوع و تواضع و ہدی بسکینہ و وقار و دل بحسن خلق و حسن حدیث و آنکہ گفت۔ وفی روایۃ حدیثا و کلاما
حدیث و کلام نیز قریب بلکہ متحد اند در معنی مگر آنکہ مراد بیکے سخن دارند و از دیگرے طریق در روش
سخن کردن و بالجملہ عائشہ میگوید ندیدم ہیچ یکے را مشابہ تر درین امور۔ برسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
من فاطمۃ۔ از فاطمہ رضی اللہ عنہا بعد ازان قرب محل و مکانت فاطمۂ را ازان حضرت و میل و محبت یکدیگر را

کہ اثر ونشان مشابہت ومجالست ست بیان کرد گفت۔ کانت۔ بود فاطمۃ اذا دخلت علیہ۔ چون مے در آمد بران حضرت
قام الیہا۔ مے ایستاد ومیرفت ومیل میکرد آنحضرت بسوے وے۔ فاخذ بیدہا۔ پس میگرفت آنحضرت دست فاطمہ را
فقبلہا۔ پس بوس میکرد اورا۔ واجلسہا فی مجلسہ۔ ومی نشاند آنحضرت فاطمہ را در جاے نشست خود یعنی جاے خود را برای
وے میگذاشت واورا می نشاند وکان اذا دخل علیہا قامت الیہ فاخذت بیدہ فقبلتہ واجلستہ فی مجلسہا۔ وبود آنحضرت
چون می در آمد بر فاطمہ می ایستاد ومیرفت ومیل میکرد بسوے آنحضرت پس میگرفت دست آنحضرت را پس بوس
میکرد ومی نشاند آنحضرت را در مجلس نشست خود رواہ ابوداؤد۔ وعن البراء قال دخلت مع ابی بکر اول ماقدم
المدینۃ۔ گفت براء بن عازب کہ صحابی مشہور ست در آمدم با ابوبکر رضی اللہ عنہ یعنی خانہ ومنزل اورا در ابتداے
قدوم آوردن وے مدینہ را۔ فاذا عائشۃ ابنتہ مضطجعۃ ناگاہ دیدم عائشہ دختر ابوبکر رضی اللہ عنہما بر پہلو افتادہ است
قد اصابہا حمی۔ درحالی کہ بتحقیق رسیدہ است عائشہ را تپ۔ فاتاہا ابوبکر۔ پس آمد عائشہ را ابوبکر فقال کیف انت یابنیۃ
پس گفت ابوبکر عائشہ را چگونہ تواے دخترک من۔ وقبل خدہا۔ وبوس کرد رخسارہ عائشہ را۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن عائشۃ
ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم اتی بصبی فقبلہ۔ روایت ست از عائشہ رضی اللہ عنہا آوردہ شد نزد آنحضرت کودکی پس بوس کرد
آنحضرت اورا۔ فقال اما انہم مبخلۃ۔ آگاہ باشید بدرستی کہ ایشان حامل وباعث بخل اند چہ آدمی را چون فرزندان شدند
در انفاق وصرف مال برغیر ایشان بخل می ورزد بلکہ برایشان نیز تا ایشان ہلاک نشوند ومحتاج نگردند ومجبنۃ وباعث
بر جبن وعلت آن میشوند وم از جہاد وحرب می نشینند وتیر سد بہا داشتہ شود وایشان ہمکیس مانند مبخلۃ ومجبنۃ ہر دو
بفتح میم وسکون ما بعد میم وچون مذمت کرد ازین جہت بوجہی دیگر ثنا نیز کرد وفرمود۔ وانہم لمن ریحان اللہ۔ وبدرستی
کہ اولاد بہ تحقیق از رزق ونعمت خدا اند کہ بفضل خود بخشیدہ وعطا نمودہ است مشتق از روح بفتح بمعنی آسایش
کہ رزق موجب آنست قولہ تعالی فروح وریحان ورحمۃ ورزق یا مراد ریحان ست کہ از مشمومات ست کہ بوس
کردہ میشود وبوے بردہ می شود وازان۔ رواہ فی شرح السنۃ

الفصل الثالث

عن یعلی روایت ست از یعلی بن امیہ یا یعلی بن مرہ ہر دو صحابی اند تا کدام یکے ازین
دو مراد ست وظاہر اول ست واللہ اعلم۔ قال ان حسنا وحسینا رضی اللہ عنہما استبقا۔ ویدہ رسیدند الی رسول اللہ
بجانب پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فضمہما الیہ۔ پس جمع کرد وفراہم آورد ایشان را بسوی خود فقال ان الولد مبخلۃ
مجبنۃ۔ گفتہ اند کہ مقصود اینجا بیان محبت وشفقت ومدح ست بخلاف ماسبق کہ مراد مذمت وکراہت ست رواہ
احمد۔ وعن عطاء الخراسانی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ روایت ست از عطاء خراسانی کہ از مشاہیر
تابعین وثقات ایشان ست بن ابی مسلم بلخی خراسانی ست ساکن شد شام را ولادت وے سنہ خمسین ووفات
در خمس وثلثین ومائۃ روایت میکند از وی مالک واوزاعی وشعبہ روایت میکند وے از صحابہ بطریق ارسال تصافحوا

مصافحہ کنید یذہب الغل تا برود کینہ یا ببرد کینہ را۔ وتہادوا۔ وہدیہ فرستید بیکدیگر تحابوا۔ تا دوست دارید یکدیگر را و پیدا
گردد دوستی بیکدیگر وتذہب الشحناء۔ وتا برود دشمنی یا ببرد دشمنی را۔ رواہ مالک مرسلا۔ وعن البراء بن عازب قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من صلی اربعا قبل الہاجرۃ۔ کسیکہ بگذارد چہار رکعت را پیش از نیم روز فکانما
صلاہن فی لیلۃ القدر۔ پس گویا گذارد آن رکعات را در شب قدر۔ والمسلمان اذا تصافحا۔ ودو مسلمان چون مصافحہ
کنند لم یبق بینہما ذنب الا سقط۔ باقی نمی ماند میان ایشان ہیچ گناہے مگر آنکہ ساقط میگردد ومی افتد ظاہر حدیث
عموم ذنب ست در آنکہ مصافحہ سبب سقوط جمیع گناہان ست وطیبی گفتہ کہ مراد از ذنب ہمان کینہ ودشمنی ست چنانکہ
از حدیث سابق معلوم شد کہ مصافحہ سبب ذہاب آنہاست ودر قول طیبی نظر ست چرا کہ مصافحہ غالبا در میان احباب
می باشد خصوصا در میان صحابہ کرام رضی اللہ تعالے عنہم کہ رحماء بینہم نص قاطع ست در شان ایشان آرے اگر
در ضمن باقی ذنوب در بعضے مواد کینہ ودشمنی نیز ساقط شود وجہے دارد واللہ اعلم۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان

باب القیام

مراد قیام ست برائے داخل مجلس چنانچہ متعارف این زمان ست وبیان آنکہ این شیوہ در زمان نبوت بودہ است
یا نہ وتحقیق دعوی کردہ اند بعضے از علما کہ قیام برائے داخل سنت ست واحتجاج کردہ اند بحدیث قوموا الی سیدکم
چنانکہ بیاید وجواب آن نیز مذکور گردد وبعضے برانند کہ مکروہ است وبدعت ومنہی عنہ است چنانکہ ثابت شدہ ست
در حدیث انس از کراہیت آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم قیام صحابہ را رضی اللہ عنہم ودر حدیث ابی امامہ
آمدہ کہ آنحضرت فرمود برنخیزید چنانکہ اعاجم برمی خیزند وفرمود این عادت اعاجم ست وکلام درینجا در شرح
زیادہ برین واقع شدہ است

الفصل الاول۔ عن ابی سعید الخدری قال لما نزلت۔ چون فرود آمدند بنو قریظۃ کہ قبیلہ بود از یہود وآنحضرت
بعد از فتح خندق بست وپنج روز ایشان را محصر داشت پس فرود آمدند از حصار۔ علی حکم سعد۔ بر حکم سعد بن
معاذ کہ سید اوس بود وایشان حلفاء اوس بودند گمان بردند کہ مگر وے رعایت حال ایشان خواہد کرد
پس چون فرود آمدند باین عہد کہ ہرچہ سعد بن معاذ برما حکم کند اختیار رواداریم۔ بعث رسول اللہ۔ کس
فرستاد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم الیہ۔ بسوے سعد بن معاذ وطلبید او را تا بیاید ودر بنو قریظہ حکم کند۔ وکان قریبا منہ
وبود سعد بن معاذ نزدیک از ان حضرت ووے زخم خوردہ بود براکحل در غزوہ خندق وخون از زخم وے
روان بود وچون آنحضرت او را طلب داشت خون بایستاد فجاء علی حمار۔ پس آمد معاذ بخدمت آنحضرت خر سوار
فلما دنا من المسجد۔ پس چون نزدیک شد از مسجد یتبادر از مسجد مسجد شریف ست کہ در مدینہ است واین معنی
درست نمی آید زیراکہ آن حضرت نزول در بنی قریظہ داشت کہ ایشان را حصر کردہ بود وآن چند میل از مدینہ

و درست مگر مراد به مسجد جاے دارند که آنحضرت در مدت اقامت آنجا نماز می گذارد پس مراد به مسجد مصلّا ست
وشاید که دران مدت بناے مسجدی هم کرده باشند و مسجدی که الآن دران بقعه شریف مبنی است دران موضع باشد
بر هر تقدیر چون سعد بن معاذ نزدیک بمنزل شریف آمد - قال رسول الله - گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم للانصار
مر گروه انصار را ظاهر آنست که مراد بدان قبیلهٔ اوس باشد که سعد سید ایشان بود - قوموا الی سیدکم برخیزید بسوے سید
و برید بجانب منبر خود متفق علیه ومضی الحدیث بطوله فی باب حکم الاسراء - وگذشت حدیث ابی سعید خدری در نزول
بنی قریظه بر حکم سعد بن معاذ بدرازی خود در باب حکم اسیران و تمام قصهٔ آن وانچه متعلق ست بدان آنجا شرح کرده
شده است و باین حدیث احتجاج کرده اند بسیاری از علما بر اکرام اهل فضل بقیام و بعضے گفته اند که مراد باین قیام
تعظیم و تکریم نیست که براے داخل مجلس متعارف و معتاد شده است و ازان نهی واقع شده و فرموده که آن از تکلفات
اعاجم ست و نزد آن حضرت تا آخر عهد زندگانی مکروه بود و طیبی گوید که اگر این قیام مراد بودی قوموا لسیدکم گفتی
نه الی سیدکم بلکه مراد قیام متبادر ست در رفتن بسوے وی از براے اعانت در فرود آوردن از مرکب و حرکت
کردن تا موجب سیلان دم از جراحت نگردد گفتم سخن درنجا توفیق که احتمال دارد که حکمت در مراعات توقیر و اکرام
سعد درین مقام و امر به تعظیم و تکریم او درینجا براے آن باشد که او را براے حکم کردن طلبیده بودند
پس اعلاے شان او درین مقام او سے و انسب باشد تا باعث گردد بر اطاعت و قبول حکم وے والله اعلم
وانچه روایت کرده شده از قیام آن حضرت صلی الله علیه وسلم مر عکرمه بن ابی جهل را نزد قدوم وے بر حضرت
وے و روایت کرده شد از عدی بن حاتم که گفت درنیامدم بر رسول خدا صلی الله علیه وسلم هرگز مگر
آنکه می ایستاد براے من یا می جنبید از مکان خود صحیح نیست احتجاج بدان از جهت ضعف این روایات واگر
ثابت شود محمول ست بر رخصت و ر مقامی که تقاضا کند حال و عکرمه از رؤساء قریش بود و عدی سید بنی طے
بود پس و بتالیف ایشان را بر اسلام مناسب مقام یا دریافت از جانب آنها تطلع و استشراف بر طلب اکرام
از حضرت وے چنانکه مقتضاے حب ریاست ست کذا قال الطیبی پوشیده نماند که قیام آن حضرت مر فاطمه را و قیام
وے رضی الله عنها مر آن حضرت را سابقا معلوم شد و تاویل بآن که آن قیام محبت و اقبال بود نه تعظیم و اجلال
خالی از بعدے نیست و هم طیبی از محی السنه نقل کرده که اجماع کرده اند جماهیر علما باین حدیث بر اکرام اهل فضل از علم
یا صلاح یا شرف بقیام و امام محی السنه محی الدین نووی رحمة الله علیه گفته که این قیام مر اهل فضل را
وقت قدوم آوردن ایشان مستحب ست و احادیث درین باب ورود یافته و در نهی ازان صریحاً چیزے صحیح
نشده و در مطالب المومنین از قنیه نقل کرده که مکروه نیست قیام جالس از براے کسیکه درآمده است بروے
بجهت تعظیم و قیام مکروه لعینه نیست بلکه مکروه محبت قیام ست از کسیکه قیام کرده شده است براے

وی واگر وے محبت قیام ندارد قیام برائے وی مکروہ نبود قاضی عیاض مالکی گفتہ کہ قیام منہی عنہ در حق کسے ست کہ نشستہ باشد و ایستادہ باشند پیش وے مردم تا نشستن وے چنانکہ در حدیث بیاید و در قیام تعظیم برائے اہل دنیا بجہت دنیاے ایشان وعید شدید وارد شدہ مکروہ است در غایت کراہت۔ وعن ابن عمر عن النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال لا یقیم الرجل الرجل من مجلسہ۔ فرمود باید کہ ایستادہ نکند و برنخیزاند مرد مرد دیگر را از جائے نشست وے ثم یجلس فیہ پس تر نشیند خود در جائے وے۔ ولکن تفسحوا و توسعوا۔ ولکن فراخ کنید جائے را و جائے دہید کسے را کہ در آید تا حاجت بہ برخیزانیدن نشود و در بعضے نسخ سو لکن یقول تفسحوا یعنی بگوید مرد و ر آیندہ فراخ کنید جائے را و جائے دہید اما در اکثر نسخ مصحح لفظ یقول نیست متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال من قام من مجلسہ ثم رجع الیہ فہو احق بہ۔ کسیکہ برخیزد از جائے خود و پستر باز آید بسوے جائے خود پس وے مستحق تر و سزاوار تر ست بآنجائے کہ در جای خود بنشیند و اگر دیگرے آمدہ نشستہ باشد اگر برخیزانند درست ست و گفتہ اند کہ این بر تقدیرے ست کہ بقصد باز آمدن برخاستہ باشد چنانکہ برائے وضو یا اندک کارے ضروری خاست و باز آمد اما اگر از مجلس برخاست و بکارے دور دراز رفت و باز آمد جائے او نماند و حق او نیست رواہ مسلم۔

الفصل الثانی۔ عن انس قال لم یکن شخص احب الیہم من رسول اللہ۔ نبود ہیچ شخصے محبوب تر نزد صحابہ از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم وکانوا اذا راوہ لم یقوموا و بودند ایشان کہ چون میدیدند آنحضرت را برنمی خاستند و نے ایستادند چنانکہ متعارف ست در تعظیم۔ لما یعلمون من کراہیتہ لذلک۔ از جہت آنچہ میدانستند ایشان از ناخوش داشتن آنحضرت آن را یعنی ایستادن را۔ رواہ الترمذی و قال ہذا حدیث حسن صحیح۔ و طیبی گفتہ کہ این کراہت از جہت کمال محبت و رسوخ مودت و صفائے باطن و تالیف قلوب بود کہ موجب رفع تکلف و وحشت و وجود اتحاد و یگانگی ست پس حاصل آن آمد کہ قیام و ترک قیام بحسب ازمان و احوال و اشخاص مختلف گردد و از ینجاست کہ گاہے کردہ اند و گاہے نہ و باین وجہ حاصل میگردد تطبیق و توفیق میان احادیث و قول او لم یکن شخص احب۔ شعر ست بآنکہ محبت مستلزم تعظیم و ہیبت و اجلال ست باوجود آن چون آنحضرت مکروہ میداشت آن را برنمی خاستند بہ جہت طلب رضا و اطاعت و از ینجا معلوم گردد کہ الطاعۃ فوق الادب۔ و بہر وشی کہ طیبی رفت ہمین محبت و کمال آن باعث بر عدم قیام آمد گویا کانوا اذا راوہ لم یقوموا ثمرہ و نتیجہ کلام سابق ست فافہم۔ رواہ الترمذی و قال ہذا حدیث حسن صحیح۔ وعن معاویۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من سرہ ان یتمثل لہ الرجال قیاما۔ کسیکہ خوشحال میگرداند او را بخدمت پیش ایستادن و برجائے خاستن مردم او را و قول وے قیاما مصدر ست برائے تاکید یا جمع قائم ست فلیتبوأ مقعدہ من النار پس باید کہ بگیرد و ساختہ کند جائے نشست خود را از آتش دوزخ و از ینجا معلوم مے شود کہ مکروہ

ونهی عنه دوست داشتن بر پا ایستادن مردم ست بجذبت بطریق تعظیم وتکبر وآنچه برین وجه نبود مکروه نباشد رواه الترمذی
وابو داود - وعن ابی امامة قال خرج رسول الله ابو امامه گفت بیرون آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم متکئا علی عصا
تکیه کننده بر چوبی - فقمنا له پس برخاستیم ما و بایستادیم برای آنحضرت فقال پس فرمود لا تقوموا کما یقوم
الاعاجم - برنخیزید ونه ایستید چنانکه بر می خیزند ومی ایستند اهل عجم تشبیه در اصل ایستادن باشد یا بر کیفیت خاص
که چون عظیمی از عظمای ایشان بر ایشان در آید بمجرد دیدن وی برخیزند واضطراب کنند وپیش آیند وبرای
تعظیم وی بر پا ایستاده باشند چنانکه تلمیح بآن کرده بقول خود یعظم بعضها بعضا تعظیم میکنند بعضی از ایشان که اصاغرند
بعضی دیگر را که عظما واکابرند وبرین توجیه اصل قیام ممنوع نباشد چنانکه در بعضی احادیث آمده بلکه آنچه بطریق تعظیم
وتکریم باشد - رواه ابو داود - وعن سعید بن ابی الحسن تابعی ثقه است برادر حسن بصری وابو الحسن نام پدر ایشان
ست وفات یافت پیش از برادر خود بیک سال سنه تسع وتسعین روایت میکند از ابن عباس وابو هریره وروایت
میکند از وی برادر وی وقتاده وجز ایشان - قال جاءنا ابو بکرة فی شهادة - گفت آمد ما را ابو بکره نقیع بن
حارث ثقفی بضم نون که از مشاهیر صحابه است از برای ادای شهادت در قضیه که گواه بود - فقام له رجل
من مجلسه - پس بایستاد برای تعظیم وی مردی از جای که نشسته بود آن مرد تا وی در انجا بنشیند
فابی ان یجلس فیه - پس ابا آورد ابو بکره از نشستن در انجا - وقال ان النبی - وگفت که پیغمبر صلی الله علیه
وسلم - نهی عن ذا منع کرده ازین که بایستد کسی تا بنشاند دیگری را در جای خود ونشیند آن کس در انجا ظاهر عبارت
این ست که ممنوع این مجموع باشد واگر اشارت بمجرد قیام دارند نیز صورتی دارد وباقی متفرع بران ست چون
آن نهی عنه شد نشستن را در انجا نیز کرده داشت فافهم ودیگر گفت - ونهی النبی صلی الله علیه وسلم ان یمسح الرجل
یده بثوب من لم یکسه ونهی کرد آنحضرت از پاک کردن مرد دست خود را که آلوده باشد بطعام وجز آن بجامه کسیکه
نپوشانیده ونداده است آن کس را آن جامه را یعنی دست بعد از طعام مثلا بجامه بیگانه پاک نکند اما اگر غلام
یا فرزند ویا خادم او باشد که این جامه بوی او داده است میتوان پاک کرد - رواه ابو داود - وعن ابی
الدرداء قال کان رسول الله بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اذا جلس - چون می نشست - وجلسنا حوله - و
نشستیم ما گرد وی - فقام پس ایستاد از مجلس ومی خواست که درون خانه رود - فاراد الرجوع پس میخواست
که باز آید بمجلس - نزع نعله - می کشید نعل خود را ومیگذاشت آن را همین جا که نشسته بود نزد ما وپای برهنه بدرون
میرفت - او بعض ما یکون علیه یا میگذاشت بعضی چیز را که بر وی بود مثل ردا که بر بدن مبارک وی بودی وجز آن
فیعرف ذلک اصحابه - پس می شناختند باین نشان باز آمدن آنحضرت را به مجلس اصحاب او ومیدانستند که باز خواهند آمد
فیثبتون - پس بر جای خود میماندند ومتفرق نمی گشتند - رواه ابو داود - وعن عبد الله بن عمرو عن رسول الله صلی الله

علیہ وسلم قال لا یحل لرجل ان یفرق بین اثنین ۔ روایت ست از عبداللہ بن عمرؓ گفت روا نیست مر ہیچ مردے را کہ تفریق کند وجدائی افگند و فاصلہ گرد میان دو کس کہ بیکدیگر آنہا علاقۂ اخوت و محبت دارند و بہم نشستہ اند الا باذنہما مگر باذن و رضائے ایشان اگر فرضاً وجود علاقہ میان آن دو کس معلوم ست نشینند و اگر معلوم ست کہ نیست نشینند و اگر مبہم و نامعلوم ست احتیاط و راں ست کہ نہ نشینند ۔ رواہ الترمذی و ابو داؤد و عن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لا تجلس بین رجلین الا باذنہما منشیں میان دو مرد مگر باذن ایشان

رواہ ابو داؤد ۔

الفصل الثالث ۔ عن ابی ہریرۃؓ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یجلس معنا فی المسجد و یحدثنا بود آنحضرت کہ مے نشست با ما در مسجد و سخن میکرد با ما فاذا قام قمنا قیاما ۔ پس چون می ایستاد از مجلس می ایستادیم ما ایستادنی و ایستادہ می ماندیم حتی نراہ قد دخل بعض بیوت ازواجہ ۔ تا آنکہ می دیدیم کہ بہ تحقیق در آمد بعضے خانہ ہائے زنان خود را ۔ و عن واثلۃ بن الخطاب ۔ قرشی عدوی ست از قوم عمر بن الخطاب مراورا صحبت ست ساکن شد دمشق را روایت کرد از ان حضرت یک حدیث را کہ ہمین حدیث ست ۔ قال دخل رجل الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و ہو فی المسجد قاعدا ۔ در آمد مردی نزد آنحضرت و آنحضرت در مسجد نشستہ بود فتزحزح لہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم پس جنبید و یکسو شد برائے آن مرد آنحضرت از جائے خود ۔ فقال الرجل پس گفت آن مرد یا رسول اللہ ان فی المکان سعۃ بدرستی کہ در جا فراخی ست حاجت بجنبیدن تو از مکان شریف نیست ۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم پس گفت آنحضرت ۔ ان للمسلم لحقا ۔ بدرستی کہ مر مسلمان را حق ست اذا راٰہ اخوہ چون بہ بیند آن مسلمان را برادر او کہ مسلمان دیگر ست ۔ ان یتزحزح لہ کہ بجنبد برائے وے این برادر یعنی قطع نظر از تنگی و فراخی جائے جنبیدن و یکسو شدن از جای بقصد اکرام و اعتنا نیز حق ست ۔ رواہما روایت کرد این دو حدیث را البیہقی فی شعب الایمان

باب الجلوس والنوم والمشی

ذکر این سہ چیز باین ترتیب موافق ست بعادت زیرا کہ آدمی نشیندہ است برائے طعام و جز آن پس از ان بخواب میرود پس بر می خیزد و مشی میکند بمسجد و جز آن مثلا و جلوس و قعود بیک معنی ست بعضی فرق میکنند کہ قعود از قیام میباشد و جلوس بعد از افتادن بر پہلو یا بعد از سجدہ کردن کذا فی القاموس و درینجا کلام طویل ست در موضع دیگر مذکور شدہ و نوم فترتی ست کہ حاصل میشود در قوائے دراکہ از استرخاء اعصاب بسبب صعود بخار از جوف بدماغ

الفصل الاول ۔ عن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بفناء الکعبۃ ۔ ابن عمر گفت دیدم آنحضرت را در پیش صحن خانۂ کعبہ محتبیا بیدیہ نشستہ بر وضع احتباء ۔ و آن چنان باشد کہ زانو ہا را ایستادہ دارند و کفہائے پا را بر زمین نہند و ہر دو دست را بر ساقہا حلقہ کنند خواہ سرین بر زمین نہند یا نہ نہند و احتبا گاہے

بہ ثوب بود چنانکہ ردا و فوطہ وگاہی بہر دو دست و عرب در نشستن احتبا بسیار کنند و آنحضرت را محتبی بدو دست دیدہ اند واحتبا بجامہ نیز روایت کردہ اند رواہ البخاری۔ وعن عباد بفتح عین وتشدید با ابن تمیم عن عمہ۔ عباد بن تمیم بن زید بن عاصم تابعی انصاری ست مازنی مدنی از مشاہیر تابعین وثقات الشان ست در روایت میکند از عم خود کہ عبد اللہ بن زید انصاری ست۔ قال رایت رسول اللہ گفت دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فی المسجد مستلقیا۔ در مسجد بر قفا خفتہ۔ واضعا احدی قدمیہ علی الاخری۔ نہندہ یکپاے خود را بر پاے دیگر واز ینجا معلوم شد کہ استلقا در مسجد جائز ست وگفتہ اند کہ آن احیانا بود بجہت دفع تعب وطلب راحت وآن حضرت نیز برای تعلیم جواز کردہ والا عادت شریف بخلاف آن بود متفق علیہ۔ وعن جابر قال نہی رسول اللہ گفت جابر نہی کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان یرفع الرجل احدی رجلیہ علی الاخری از برداشتن مرد یکپاے خود را بر پاے دیگر۔ وھو مستلق علی ظہرہ وحال آنکہ آن مرد خسپندہ است بر پشت خود۔ رواہ مسلم وعنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لا یستلقین احدکم۔ باید کہ بر پشت خواب نکند یکے از شما ثم یضع احدی رجلیہ علی الاخری۔ پس بنہد یکپاے خود را بر پاے دیگر۔ رواہ مسلم۔ این دو حدیث کہ از جابر آمدہ بظاہر منافات دارند با حدیث عباد بن تمیم کہ اول مذکور شد وجمع میان آنہا آنچنان کردہ اند کہ نہادن یکپا بر پاے دیگر بدو طریق میباشد یکے آنکہ ہر دو پا را از کشیدہ باشد ویکے را بر دیگرے نہد درین طریق باکے نیست زیرا کہ باین ہیئت انکشاف عورت لازم نیاید طریق دیگر آنکہ زانوے یکپاے را ایستادہ دارد وپاے دیگر بر زانوے آن پا کہ ایستادہ کردہ نہد منہی عنہ این ست واین نیز بر تقدیرے کہ موجب انکشاف عورت گردد چنانکہ سراویل نپوشیدہ باشد وازار یا دامن پیراہن دراز نباشد واگر چنین بود وآن نیز ممنوع ومنہی عنہ نباشد پس مدار جواز ومنع بر انکشاف عورت وعدم انکشاف آن آمد کذا قالوا وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بینما رجل یتبختر فی بردین۔ در اثناے آنکہ مردی میخرامید وگردن افراختہ میرفت در دو جامہ مخطط مراد مردی ازین امت ست یا اخبار ست از شخصی از امم سابقہ وبعضے گویند مراد بدان قارون ست واحتمال دارد کہ بطریق فرض وتمثیل باشد از برائے تخویف وانذار واللہ اعلم۔ وقد اعجبتہ نفسہ وبتحقیق در عجب انداخت او را نفس او وخوش آمد او را این جامہ ہا وخرامیدن دران خسف بہ الارض فرو بردہ شد او را در زمین فہو یتجلجل فیہا الی یوم القیامۃ پس آن مردی جنبد وفرو میرود در زمین تا روز قیامت وجلجل جنبیدن با آواز جلاجل دف کہ میگویند ازینجا ست متفق علیہ از ینجا معلوم شد کہ تکبر وافتخار وخرامیدن وسر برافراختن در رفتار مذموم ست وعاقبت دی وخیم اعاذنا اللہ من ذلک ورفتار را بر دہ قسم نہادہ اند وہر یکے را در زبان عرب نامی جدا ست ودر شرح آنرا ذکر کردہ ایم اکمل وفضل از ہمہ ہون ست بفتح ہا وسکون واو کہ آہستہ با حرکت تمام وسرعت اندک روند نہ مردگانہ وفسردگانہ چون چوبی خشک روند ونہ بخفت وسبکساری وانزعاج واضطراب واین ہر دو نوع مذموم ومستقبح ودلیل ست

بہ ذبول ومردہ دلی وبر سبکسری وبی عقلی ودر قرآن مجید ہون را ستایش کردہ وبندگان خاص خود را بدان وصف نمودہ چنانکہ (وعباد الرحمن الذین یمشون علی الارض ہونا) یعنی راہ میروند بآرام وگرانباری بی تعظیم وتکبر وبے مزدگی وفسردگی وتفصیل آن در بیان روش آن سرور صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در بیان شمائل شریف معلوم گردد ان شاء اللہ تعالی

الفصل الثانی — عن جابر بن سمرة صحابی ست مانند پدرش کنیت او ابو عبد اللہ خواہر زادہ سعد بن ابی وقاص ام او خالدہ بنت ابی وقاص۔ قال رایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم متکیا علی وسادة علی یسارہ۔ دیدم آنحضرت را تکیہ زدہ نشستہ بر بالین کہ نہادہ بود بر جانب دست چپ وے۔ رواہ الترمذی۔ ازینجا معلوم شد کہ تکیہ زدہ بر وسادہ نشستن سنت است وآمدہ است کہ آنحضرت وسادہ را دوست میداشت وفرمودہ است کہ اگر کسے وسادہ دہد رد نباید کرد چنانکہ در بارۂ طیب فرمودہ است۔ وعن ابی سعید الخدری قال کان رسول اللہ۔ بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا جلس فی المسجد احتبی بیدیہ۔ چون می نشست در مسجد احتبا میکرد بدو دست شریف خود ومعنی احتبا معلوم شدہ رواہ رزین۔ وعن قیلة بفتح قاف وسکون تحتانیہ بنت مخرمة بفتح میم وسکون خاء معجمہ در اشارات رسول اللہ از قبیلہ عنبر یہ تمیمیہ روایت ست کہ دید پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فی المسجد وہو قاعد القرفصاء در مسجد در حال آنکہ آنحضرت نشستہ بود بر وضع قرفصا بضم قاف وسکون را وضم فا وفتح آن وصاد مہملہ ممدود ومقصور ہر دو آمدہ وبعضے گفتہ اند بتقدیم قصر بکسر قاف وفا آمدہ ودر قاموس مثلثة القاف والفاء گفتہ نوعی ست از جلوس وآنچنان ست کہ بنشیند بر سرین وبچسپاند ران ہا را بشکم واحتبا کند بہر دو دست یا بنشیند تکیہ زدہ بر دو زانو وبچسپاند ران ہا را بشکم ودر آرد کفہا ہر دو دست در بغل دست راست در بغل چپ ودست چپ در بغل راست واین نشستن بادیہ نشینان معروف ست وغربا ومشغولان ونظارگیان کہ در دل فکرے واندیشہ وخیالی داشتہ باشند نیز باین وضع نشینند یا آنحضرت در چہ مقام بود کہ این چنین نشستہ بود پس قیلہ میگوید کہ دیدم آنحضرت را در مسجد باین وضع نشستہ۔ قالت۔ گفت قیلہ فلما رایت رسول اللہ پس ہرگاہ کہ دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم باین وضع نشستہ المتخشع کہ در غایت فروتنی وانکسار وذوق وخضوع بود۔ ارعدت من الفرق۔ لرزانیدہ شدم فرق بفتح فا و را از ترس وہیبت یعنی لرزہ بر اندام من افتاد وحالتے دست داد کہ از خود رفتم۔ رواہ ابو داؤد والترمذی نیز در شمائل روایت کردہ۔ وعن جابر بن سمرة قال کان النبی۔ بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا صلی الفجر۔ چون میگذارد نماز فجر را فارغ می شد از آن۔ تربع فی مجلسہ۔ تربع میکرد در نشستگاہ خود یعنی چہار زانو می نشست۔ حتی تطلع الشمس حسناء۔ تا آنکہ نیک بر می آمد آفتاب سفید وروشن وپاکیزہ از زردی کہ بسبب غبار وبخار در وقت طلوع عارض میگردد ودر لفظ حسناء چند وجہ خواندہ اند اصوب آنست کہ بفتح حاء وسکون سین ست اے طلوعا حسنا وحسناء بفتح حاء وسکون سین وہمزۂ ممدودہ بروزن فعلاء ودر بعضے روایات حینا بکسر حاء وسکون مثناة تحتیہ بمعنی زمان نیز آمدہ یعنی می نشست تا زمانی کہ میخواست۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن ابی قتادة

ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان اذا عرس بلیل۔ بود آنحضرت چون تعریس میکرد بشب۔ اضطجع علی شقہ الایمن۔ می خفت بر پہلو
راست خود۔ واذا عرس قبیل الصبح۔ وچون تعریس میکرد نزدیک بصبح۔ نصب ذراعہ۔ ایستادہ میکرد ساعد مبارک خود را
ووضع راسہ علی کفہ۔ ومی نہاد سر مبارک را بر کف دست خود۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ تعریس نزول مسافرست آخر شب
برای استراحت وخواب وعادت شریف چنان بود کہ چون در وقت نزول پارۂ از شب بودی وہنوز صبح دور بودی
بخواب می رفت بر پہلوے راست چنانچہ در غیر حالت تعریس نیز این چنین عادت داشت واگر صبح نزدیک بودی دست
شریف ایستادہ کردی وسر بر کف دست نہادی وبخواب رفتی در این ہمہ برای آن بود تا خواب بفراغ وقرار نگیرد
ونماز فجر فوت نشود اما در صورت اخیر ظاہرست ودر صورت اولی نیز در خواب بہ پہلوے راست دل در جانب
چپ معلق باشد وقرار وسکون کمتر بود وخواب غالب نیاید وچون بر پہلوے چپ خسپد دل در حیز خود متمکن گردد
وآرام گیرد وخواب بفراغ آید ولہذا اطبا کہ غرض ایشان از خواب آرام وہضم طعام ست خواب بر پہلوے چپ دوست
دارند تا بسبب آرام وسکون ظاہر حرارت در باطن محتبس گردد موجب ہضم طعام شود ودر بعضے روایات آمدہ کہ چون
تعریس بشب میکرد خشتی زیر سرے نہاد وچون نزدیک بصبح بودی ساعد شریف نصب کردی وسر بر کف دست
نہادی تا متمکن نگردد بر نوم۔ وعن بعض آل ام سلمۃ قال۔ مرویست از بعضے اولاد ام سلمہ کہ از ازواج
مطہرہ است واو رضی اللہ عنہا اولاد بود بعضے از ایشان ربیب آنحضرت بودند چنانکہ عمر وزینب وروایت
از کدام ایشاں است بہر تقدیر روایت ست از بعضے از نہا کہ گفت کان فراش رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔
بود جامۂ کہ افگندنی آنحضرت برائے خواب۔ نحوا مما یوضع فی قبرہ۔ مانند آنچہ نہادہ شد در قبر شریف وے در
حدیث آمدہ است کہ در قبر شریف قطیفہ حمراکنہ کہ در زیر پشت مبارک وقت خواب می انداخت نہادہ بودند
وجسد شریف بالاے آن نہادہ وبعضے گفتہ اند کہ جسد شریف بران جامہ نہادہ در قبر گذاشتند وبرداشتن آن بجہت
اضطراب وقت بخواطر فراہم نرسید ہمچنان ماند وکشادن قبر بعد از پوشیدن مناسب ننمود وآوردہ اند کہ نہادن آن
قطیفہ زیر جسد شریف از شقران بود بضم شین وسکون قاف مولی آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بے اتفاق صحابہ گفت
نخواہم کہ جامۂ او را کسے بعد از وے بپوشد وجمہور علما بر کراہت نہادن جامہ اند زیر میت در قبر ودر روضۃ الاحباب
میگوید کہ نہادن آن بوصیت آنحضرت بود وآن از خصائص آنحضرت ست صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وصحیح آنست
کہ صحابہ بعد از آنکہ نہ خشت در قبر نہادہ بنا کردہ بودند قطیفہ را برآوردند واللہ اعلم حاصل آنکہ راوی نشان میدہد کہ فراش
شریف صلی اللہ علیہ وسلم از جنس آن جامہ بود کہ در قبر نہادند وظاہر آن بود کہ بجاے یوضع وضع گوید بر لفظ ماضی
مگر آنکہ این روایت در حال نہادن آنحضرت در قبر کردہ شدہ واللہ اعلم۔ وکان المسجد عند راسہ۔ وبود در وقت
خواب رفتن مسجد نزد سر مبارک وے یعنے سر بجانب مسجد میکرد ولاجرم چنان روے بجانب قبلہ بود سر مبارک

بجانب مسجد کرد و بران وضعی کہ مسجد شریف بحجرہ منیف واقع شدہ کہ حجرہ بجانب دست چپ مسجد است و در بعضے حواشی نوشتہ کہ مراد بہ مسجد مسجد مصلی ست یعنی جاے نماز گزاردن از حجرہ سر را بجانب وے میکرد و نزدیک بوی می خفت بجہت استیناس بآن بکان وسہولت قیام برای نماز شب واللہ اعلم۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ابی ہریرۃ قال رای رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم رجلا مضطجعا علی بطنہ۔ دید آنحضرت مردے را خفتیدہ بر شکم خود فقال پس گفت آنحضرت۔ ان ہذہ ضجعۃ۔ این ہیئت خفتیدن ست کہ لا یحبہا اللہ۔ دوست نمیدارد آنرا خداے تعالے۔ رواہ الترمذی۔ وگفتہ اند کہ خفتیدن بر چہار قسم ست اول خفتیدن بر قفا واین خفتیدن اہل عبرت ست کہ در ملکوت آسمان واجرام سیارات نظر عبرت می افگنند و بر قدرت وحکمت کردگار تعالی وتقدس استدلال میکنند دیگر بر پہلوے راست واین خفتیدن اہل عبادت ست کہ باین وضع متہیی ومستعد قیام شب می باشند براے نماز وطاعت مولی عز وعلا سوم خفتیدن بر پہلوے چپ واین خفتیدن اہل استراحت ست کہ بدان استعانت می نمایند بر ہضم طعام وراحت وآرام طبیعت چہارم خفتیدن بر روے واین خفتیدن اہل غفلت ست کہ سینہ و روے را کہ اشرف اعضا و افضل اجزاے بدن اند بر خاک مذلت ونگون ساری می افگنند در غیر طاعت وسجود باری تعالے۔ وعن یعیش بن طخفۃ بن قیس الغفاری عن ابیہ وکان من اصحاب الصفۃ قال یعیش بفتح تحتانیہ اولی وکسر عین مہملہ وسکون تحتانیہ ثانیہ وشین معجمہ روایت میکند از پدر خود کہ طخفہ است بکسر طا وسکون خاے معجمہ وبعضے گفتہ اند طہفہ بہا وبعضے طغفہ بغین بدل خا و بود پدر او از اصحاب صفہ کہ گفت پدر وے بینما انا مضطجع من السحر علی بطنی۔ در اثناے آنکہ من خفتیدہ ام از درد سحر بر شکم خود وسحر بضم سین وسکون حاے مہملتین و بفتح وسکون وبفتحتین شش ونیز آنچہ پیوستہ ست بحلقوم ومری از اعلاے بطن یعنی بسبب دردی کہ در سینہ داشتم بر روے افتادہ بودم و بر شکم خفتیدہ اذا رجل یحرکنی برجلہ ناگاہ مردی می جنباند مرا بپاے خود۔ فقال پس گفت آنمرد کہ می جنبانید۔ ان ہذہ ضجعۃ یبغضہا اللہ۔ این نوع خفتیدن خفتیدنی ست کہ دشمن میدارد خداے تعالی آنرا مبالغہ در کراہت وے درین حدیث بیشتر ست از حدیث سابق کہ فرمود لا یحبہا اللہ۔ یا آنجا عدم محبت نیز کنایت از بغض ست۔ فنظرت فاذا ہو رسول اللہ۔ پس نگاہ کردم ناگاہ می بینم کہ آن مردکہ بپاے خود می جنبانید مرا پیغمبر خدا است۔ صلی اللہ علیہ وسلم۔ رواہ ابوداؤد وابن ماجہ۔ شک نیست کہ ضرورت ہیچ این محظور خواہد بود پس بر تقدیر علم بآن ضرورت اگر واقع باشد منع براے مبالغہ واحتیاط در ارتکاب آن خواہد بود واللہ اعلم۔ وعن علی ابن شیبان قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من بات علی ظہر بیت کسیکہ شب گذراند یعنے خواب کند بر پشت خانہ۔ لیس علیہ حجاب۔ کہ نیست بر پشت وے پردہ کہ مانع آید از افتادن چنانکہ بر بامہا از ہر طرف دیوارہا مے سازند تا پردہ شود و از سقوط مانع آید۔ وفی روایۃ حجار۔ و در روایتے این چنین آمدہ ظہر بیت لیس علیہ حجار جمع حجر بکسر حا آنچہ منع کردہ شود بوی چنانچہ دیوار ومانند آن فرمود ہر کہ خواب کند بر پشت اینچنین خانہ۔ فقد برئت منہ الذمۃ۔ پس تحقیق بری شد از وے ذمہ

وعہدی کہ حق سبحانہ برائے حفظ وکلاءت ونگاہبانی وے بستہ چہ وے تعالی بکرم ورافت خود برائے حفظ بندگان خویش
عہد کردہ وملائکہ واسباب دیگر برائے این کار آفریدہ است وچون این شخص بدست خود نفس را در تہلکہ انداختہ ودر جائے
خفتہ کہ بحکم عادت بسبب ہلاک وے گردد آن عہد محافظت وے ساقط ومنقطع گشتہ یا آنکہ چون خود را در معرض ہلاک
افگندہ عصمت از نفس خود ازالہ کردہ ودر حکم شخصی شد کہ خون او ہدر است وذمہ وعصمت ندارد کہ بحکم آن دم وے
مضمون میگردد فافہم۔ رواہ ابوداؤد وفی معالم السنن للخطابی حجی۔ در معالم سنن کہ نام کتابے ست مر خطابے را بجائے
حجاب حجی واقع شدہ بکسر حاء وفتح آن ومراد بہر دو وجہ پردہ است اما بکسر بمعنی خرد تشبیہ کردہ پردہ را کہ بر پشت
بام کشیدہ باشند بعقل وخرد واستعارہ کردہ لفظ مشبہ بہ را برائے مشبہ چنانکہ عقل مانع ست از کارہائے ناشایستہ کردن
ہمچنین پردہ مانع ست از سقوط وبر زمین افتادن واما بالفتح حجی بمعنی ناحیہ وجانب ست واحجاء جمع نواحی وجانب آن را
گویند پردہ ناحیہ وجانب بام میگردد واین الفاظ ہر سہ وجہ درین حدیث روایت کردہ اند واما حدیث لاحق موید روایت
حجار ست چنانکہ گفت۔ وعن جابر قال نہی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان ینام الرجل علی سطح لیس بمحجور علیہ
نہی کرد آنحضرت از خواب کردن مرد بر بامی کہ سنگ بست کردہ نشدہ است بر وے یعنی پردہ ودیوارے بران نکشیدہ اند
رواہ الترمذی۔ وعن حذیفۃ قال مروی ست از حذیفہ بن الیمان کہ گفت ملعون علی لسان محمد لعنت کردہ شدہ
است بر زبان محمد صلی اللہ علیہ وسلم من قعد وسط الحلقۃ کسیکہ نشیند در میان حلقہ۔ رواہ الترمذی وابوداؤد۔
معنی این حدیث آنست کہ جماعہ حلقہ کردہ نشستہ اند کسے بیاید وپاے بر گردن ہاے ایشان بنہد وبگذرد ودر میان
حلقہ بنشیند وآنجا کہ رسیدہ وجاے خالی یافتہ نہ نشیند چنانکہ ادب ست یا این ست کہ در میان حلقہ بنشیند ولابد
پشت بجانب بعضے خواہد کرد وبعضے از اہل مجلس محجوب وپوشیدہ خواہند شد واز بعضے متاذی ومتنفر خواہند شد
بدانکہ ایذاے مردم بے موجب شرعی باعث لعنت ومذمت ست وآنکہ بعضے از شراح گفتہ اند کہ چون اہل
حلقہ متاذی ومتنفر شوند لعنت ومذمت خواہند کرد او را عبارت ملعون علی لسان محمد آبی ست ازان چہ معنی وے
آنست کہ در نفس الامر ملعون ومذموم ست وبعضے گفتہ اند کہ مراد بقاعد در میان حلقہ شخصے سخرہ ومضحک وبے اعتنا
ست کہ در قول وفعل مبالات ندارد ودر میان حلقہ می نشیند ومردم را می خنداند وایشان او را سخرہ می گیرند
ومی خندند واللہ اعلم۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خیر المجالس اوسعہا۔ بہترین
مجلسہا ونشستہ گاہہا فراخ ترین آنہاست یعنی درجاے باید مجلس ساخت کہ فراخ بود وجاے بر مردم تنگ نگردد
وایذا نکشند۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن جابر بن سمرۃ قال جاء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آمد آنحضرت یعنی بیرون
آمد از خانہ واصحابہ جلوس۔ وصحابہ وے نشستہ بودند یعنی متفرق جدا جدا حلقہ بستہ ومجلس گرفتہ۔ فقال پس چون دید
آنحضرت ایشان را بدین طریق نشستہ بطریق تعجب وکراہت گفت۔ مالی اراکم عزین چیست مرا کہ می بینم شما را متفرق

ودر یک مجلس جمع نشده غرض جمع عزلن ست به تخفیف زاے بعض جماعت مکروه داشت آنحضرت تفرق را که موجب
وحشت وبیگانگی و دوئی ست وترغیب فرمود برا تفاق که نشان یگانگی واتحاد واجتماع ست - رواه ابوداود وعن
ابی هریرة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال اذا کان احدکم فی الفئی - چون باشد یکے از شما نشسته در سایه فقلص عنه
الظل - پس برآمد از وے سایه وکوتاه شد - فصار بعضه فی الشمس وبعضه فی الظل - پس گشت پاره از وے در آفتاب و
پاره در سایه - فلیقم - پس باید که برخیزد از آنجا - رواه ابوداود - روایت کرد این حدیث را ابوداود و این چنین در دلیل امر
به برخاستن از جاے مذکور وارد شده وحکمت آن را بیان نکرده - وفی شرح السنة عنه - ودر شرح سنه از ابی هریرة حکمت
نیز بیان کرده واین چنین روایت کرده - قال گفت آنحضرت صلی الله علیه وسلم اذا کان احدکم فی الفئی فقلص عنه الظل
فلیقم فانه مجلس الشیطان - زیرا که آن جاے که پاره در سایه است و پاره در آفتاب جاے نشست شیطان ست - هکذا
رواه معمر موقوفا - همچنین روایت کرده است این حدیث را چنانکه در شرح السنه کرده معمر موقوف بر ابی هریرة ورفع
بحضرت مصطفی نکرده صلی الله علیه وآله وسلم چنانکه ابوداود کرده لیکن این موقوف در حکم مرفوع ست اگرچه حکم صحابی در آنچه
باجتهاد وقیاس نتوان یافت بے سماع از حضرت نبوی ممکن نبود کما تقرر فی موضعه لاسیما که بطریق دیگر مرفوع آمده
پوشیده نماند که قول وے فصار بعضه فی الشمس وبعضه فی الظل دلالت دارد که مجلس شیطان در خصوص این مکان
ست که برین نهج باشد اما اگر تمام در آفتاب باشد نه این چنین ست نعم آن نیز بجهت القاء نفس در تعب ومشقت
ممنوع ومکروه خواهد بود نه از جهت بودن او مجلس شیطان واگر فرضا آفتاب زمستان باشد در وے می توان نشست
اما در انجا که بعض در آفتاب ست وبعض در سایه نتوان نشست بحکم این حدیث پس آنچه بعضے گفته اند که اضافت
این مکان بشیطان از جهت آن است که او باعث در اضی ست بدان تا بسلطان مشقت ومحنت برسد چیزے نیست
بلکه این از اسرار یے ست که کشف آن مخصوص بجناب نبوت ست وچاره درینجا جز تسلیم نیست وصحابه وغیر ایشان را
بدرک کنه آن راه نه والله اعلم - وعن ابی اسید الانصاری - بضم همزه وفتح سین ودر تقریب گفته که صحیح بفتح
همزه وکسر سین ست - قال الدارقطنی - نام او مالک بن ربیعه است وحاضر شد بدر واحد را وتمامه مشاهد را وهو
آخر من مات من البدریین - انه سمع رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول - روایت میکند که وے شنید آنحضرت را که
میگفت سخنان وامر ونهی میکرد بمردم - وهو خارج من المسجد - وحال آنکه آنحضرت بیرون بود از مسجد - فاختلط الرجال
مع النساء فی الطریق - پس بهم آمیخته شدند مردان با زنان در راه - فقال للنساء استاخرن - پس گفت آنحضرت مر زنان
را پستر روید در راه از مردان ویکسو شوید - فانه لیس لکن - زیرا که نمیرسد شما را اے زنان - ان تحققن الطریق - که در میانه
راه روید تحققن بفتح تاء وسکون قاف ثانیه صیغه جمع مؤنث مخاطبه از حاق بمعنی وسط - علیکن بحافات الطریق - بر شما باد
بروید در طرف وکرانه راه حافه کرانه حافتا الوادی دو کرانه وادی - فکانت المرأة تلصق بالجدار - پس چون حکم کرد

آنحضرت بر زنان که از میانه راه حذر کنند و برکرانه روند بود زن چون که در راه میرفت می چسپید بدیوار حتی ان ثوبها لیتعلق بالجدار تا آنکه جامهٔ آن زن می آویخت بدیوار از جهت کمال مبالغه در لصوق برای امتثال امر رسول الله صلی الله علیه وسلم ۔ رواه ابوداود والبیهقی فی شعب الایمان ۔ وعن ابن عمر ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم نهی ان یمشی یعنی الرجل بین المرأتین ۔ نہی کرد آنحضرت از راه رفتن مرد میان دو زن ظاهر عبارت بین المرأتین آن ست که مرد را باید که در میان دو زن نگذرد اما آنکه با ایشان در راه یکجا رود آن چیز دیگر ست و ظاهر عبارت برین تقدیر آن ست که گفته شود ان یمشی مع النساء ۔ آن نیز نزد خوف فتنه منهی عنه خواهد بود اما مقصود اینجا نہی از گذشتن میان دو زن ست که این با اختلاط واجتماع نزدیک تر و از حیا و مروت دور تر ست و شاید که درینجا حکمتی دیگر باشد موکول بعلم نبوت والله اعلم ۔ رواه ابوداود ۔ وعن جابر بن سمرة قال کنا اذا اتینا النبی ۔ گفت جابر بودیم ما چون می آمدیم نزد پیغمبر صلی الله علیه وسلم جلس احدنا حیث ینتهی ۔ می نشست یکے از ما هم آنجا که میرسید از مجلس و منتهی می شد حرکت او یعنی قصد بالا روی نمیکرد ۔ رواه ابوداود ۔ و ذکر حدیثا عبد الله بن عمرو فی باب القیام ۔ ذکر کرده شدند دو حدیث که عبد الله بن عمرو روایت کرده که اول آن دو حدیث لا یحل للرجل ان یفرق و دوم لا یجلس بین رجلین ست و در مصابیح مکرر درین باب این هر دو حدیث را در فصل ثانی از باب القیام نیز آورده و این عجیب ست اگر گفته شود که حدیث ثانی ازان دو حدیث از عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده ست جوابش آن ست که این حدیث نیز منتهی به عبد الله بن عمرو بن شعیب بن محمد بن عبد الله بن عمرو بن عاص ست ۔ و سنذکر حدیثی علی وابی هریرة ۔ و زود باشد که ذکر کنیم دو حدیث امیر المومنین علی وابی هریره که در مصابیح درین باب آورده ۔ فی باب اسماء النبی صلی الله علیه وسلم وصفاته انشاء الله تعالی از جهت اختصاص آنها بآنحضرت پس ذکر آنها در شمائل شریف وے اولی و انسب باشد ؎

الفصل الثالث ۔ عن عمرو بن الشرید ۔ بفتح شین معجمه و کسر را الثقفی طائفی معدود ست در اهل طائف و بعضے در حجاز گفته تابعی ثقه ست شنید از پدر خود و ابن عباس و جز ایشان عن ابیه قال ۔ گفت شرید مربی رسول الله ۔ گذشت بمن پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم وانا جالس هکذا ۔ و حال آنکه من نشسته ام همچنین که می نمایم بعد از ان بیان کرده هیئت نشستن خود را بقول خود ۔ وقد وضعت یدی الیسرے ۔ حال آنکه تحقیق نهاده ام من دست چپ خود را خلف ظهری ۔ پس پشت خود ۔ واتکات علی الیة یدی ۔ و تکیه کرده ام بر گوشت پاره که در بیخ نر انگشت ست فی القاموس الیة سرین دنبه و ایضا گوشت بن انگشت بزرگ ۔ فقال ۔ پس گفت آنحضرت ۔ اتقعد قعدة المغضوب علیهم ۔ آیا می نشینی بر هیئت نشستن آن کسانی که غضب کرده شده است بر ایشان طیبی گفته که مراد بمغضوب علیهم یهود اند در ذکر ایشان باین عنوان دو فائده است یکے تنبیه بر آنکه این قعده از جنس چیزے ست که دشمن دارد حق تعالی دیگر آنکه چون مسلمان منعم علیه است باید که تشبیه نکند بآن کسانیکه غضب کرده خدای تعالی

ولعنت کردہ بر ایشان انتہی وغضب ولعنت در قرآن وارد ست بر یہود و مراد بمن غضب اللہ علیہ ولعنہ کہ در قرآن مجید واقع ست ایشانند و در فاتحۃ الکتاب از مغضوب علیہم ایشان مرادند رواہ ابوداؤد۔ وعن ابی ذر قال مر بی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وانا مضطجع علی بطنی۔ ابوذر غفاری گفت گذشت آنحضرت بر من وحالانکہ من خفیدہ بودم بر شکم۔ فرکضنی برجلہ پس زد آنحضرت مرا بپائے خود۔ قال وگفت یا جندب انما ہی ضجعۃ اہل النار اے جندب نیست این ہیئت خفیدن مگر خفیدن دوزخیان چنانکہ در حدیث یعیش بن طخفہ غفاری گذشت وجندب نام ابوذر ست رضی اللہ عنہ رواہ ابن ماجۃ۔

باب العطاس والتثاؤب

عطاس مصدر ست عطسہ زدن عطس عطسا وعطاسا والتثاؤب مصدر تثاؤب ست واسم ثوباء بالضم ثاء وفتح واو ومد فترتی وکسلی کہ عارض میگردد و بے اختیار دہن کشادہ می شود بفارسی خمیازہ وفاژہ نیز گویند ودر بعضی نسخ ست تثاؤب بواو وکرمانی گفتہ کہ بہمزہ است بر قول اصح وبعضے بواو گفتہ اند از مغرب نقل کردہ اند کہ ہمزہ بعد الف دواو غلط است

الفصل الاول۔ عن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال ان اللہ یحب العطاس ویکرہ التثاؤب حق تعالے دوست میدارد عطسہ زدن را ومکروہ میدارد خمیازہ را زیرا کہ عطسہ سبب خفت دماغ وصفاے قواے ادراکیہ است پس باعث ومعین می شود صاحبش را بر طاعت وحضور قلب مع اللہ وتثاؤب ناشی میگردد از امتلا وثقل نفس وکدورت حواس وموجب غفلت وکسالت وسوء فہم ست ومانع ست آدمی را از نشاط در طاعت پس شیطان بآن خوش گردد وراضی باشد وازین جہت آنرا از شیطان گفتہ ونسبت بوے کردہ پس معلوم شد کہ محبت وکراہت حق تعالی مر عطاس وتثاؤب را باعتبار ثمرہ ونتیجہ آنہاست کہ نشاط در طاعت وکسالت دران ست فاذا عطس احدکم وحمد اللہ پس چون عطسہ زند یکی از شما وثنا گوید مر خدا را بقول خود الحمد للہ واگر رب العالمین زیادہ کند بہتر بود واگر الحمد للہ علی کل حال گوید فاضل تر باشد کذا قال الطیبی وحکمت در تحمید بعد از عطسہ آنست کہ عطسہ علامت صحت دماغ وقوت مزاج ست زیرا کہ موذی میدود از جانب جوف بجانب دماغ پس اگر دماغ صحت وقوت دارد آنرا منع میکند ودفع می کند وقبول نمیکند وچون ضعیف بود وقوت بہ منع آن ندارد وعطسہ نمی آید کہ دفع آن کند پس میفرماید کہ چون عطسہ دہد وحمد گوید کان حقا علی کل مسلم سمعہ باشد حق وواجب بر ہر مسلمان کہ بشنود حمد ویرا۔ ان یقول لہ کہ بگوید مر عاطس را یرحمک اللہ۔ رحمت کند ترا خداے تعالے یا یرحمکم اللہ واین عبارت دلالت کند بر آنکہ جواب عاطس یرحمک اللہ فرض ست بر ہر مسلمان زیرا کہ فرمود کان حقا علی کل مسلم اما علما را درین اختلاف است وصحیح از مذہب حنفی آنست کہ واجب ست علی الکفایۃ اگر یکے از حاضران گوید از ہمہ ساقط گردد ودر روایتے مستحب ست وصاحب سفر السعادۃ گوید کہ ظاہر احادیث صحیحہ آنست کہ جواب عاطس فرض ست بر ہر کسے

و جواب یکے مجزی نیست از دیگران و این قول جماعتے از اکابر علما ست و مذہب شافعی آنست کہ سنت ست علی الکفایہ لیکن افضل آنست کہ ہر یکے گوید و در مذہب مالک اختلاف ست کہ واجب ست یا سنت و اتفاق بر آنکہ وجوب یا سنت آن بر تقدیرے ست کہ عاطس حمد گوید و حاضر بشنود و اگر نہ حمد گوید مستحق جواب نبود و اگر بگوید و لیکن آہستہ بگوید چنانکہ کسے نشنود نیز جواب لازم نگردد۔ فاما التثاؤب فانما ھو من الشیطان۔ اما خمیازہ پس نسبت آن مگر از شیطان ست فاذا تثاوب احدکم۔ پس چون بیاید خمیازہ یکے از شما۔ فلیردہ ما استطاع۔ پس باید کہ باز گرداند او را و نگذارد کہ بیاید تا آنکہ تواند و اگر نتواند دست بر دہن نہد و باید کہ پشت دست چپ نہد یا لب زیرین بدندان گزد۔ فان احدکم اذا تثاوب۔ پس بدرستی کہ یکے از شما چون خمیازہ میزند و میکشاید دہان را۔ ضحک منہ الشیطان۔ می خندد ازین فعل شیطان۔ رواہ البخاری و فی روایۃ لمسلم۔ و در روایتے مر مسلم را این چنین آمدہ۔ فان احدکم۔ زیرا کہ یکے از شما۔ اذا قال ہا۔ چون بگوید ہا چنانکہ بعضے در وقت خمیازہ میگویند و بعضے آہ آہ میگویند ضحک الشیطان منہ۔ می خندد شیطان ازان۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا عطس احدکم فلیقل۔ و ہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت آنحضرت صلعم چون عطسہ زند یکی از شما باید کہ بگوید۔ الحمد للہ ولیقل لہ اخوہ او صاحبہ۔ و باید کہ بگوید مر او را برادر او یعنے مسلمانی یا یار او شک راوی ست کہ اخوہ گفت یا صاحبہ۔ یرحمک اللہ فاذا قال لہ۔ پس چون گفت برادر وے مر او را یرحمک اللہ فلیقل پس باید کہ بگوید عاطس۔ یہدیکم اللہ ویصلح بالکم۔ راہ راست نماید شما را خدا تعالے و نیک گرداند دلہاے شما را یا احوال شما را خطاب جمع باعتبار غالب ست چہ غالب آنست کہ جماعۃ حاضر می باشند یا براے تعظیم و احترام مخاطب ست یا مراد تمامہ امت مرحومہ محمد اند صلی اللہ علیہ وسلم۔ رواہ البخاری وعن انس قال عطس رجلان عند النبی عطسہ زدند دو مرد نزد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فشمت احدہما ولم یشمت الآخر۔ پس تشمیت کرد آنحضرت یکے ازان دو مرد را و تشمیت نکرد دیگرے را۔ فقال الرجل پس گفت آن مرد کہ آنحضرت او را تشمیت نکرد۔ یا رسول اللہ شمت ہذا و لم تشمتنی۔ تشمیت کردی این را و تشمیت نکردی مرا۔ قال ان ہذا حمد اللہ۔ گفت آنحضرت این مرد حمد گفت خداے را پس مستحق تشمیت شد۔ ولم تحمد اللہ۔ و حمد نگفتی تو خدای را پس مستحق نشدی تشمیت را و استحقاق تشمیت بعد از حمد ست و این زجر و تشدید ست بر ترک حمد۔ متفق علیہ بدانکہ تشمیت جواب عاطس ست بہ یرحمک اللہ و بہ شین معجمہ و مہملہ ہر دو روایت ست و معجمہ اعلے و افصح ست و مشتق ست از شماتت کہ بمعنی شاد شدن دشمنان و حاسدان ست بہ بدی و بلیت بر کسے و معنی تشمیت دعا کردن ست بدور داشتن خداے تعالے او را از شماتت اعدا و ازانچہ باعث شماتت ایشان گردد و گویا کہ چون عطسہ زد صحت یافت و از شماتت اعدا اخلاص شد بنا بر بودن صیغہ تفعیل براے رفع و ازالہ کذا قیل و بعضے گویند کہ شوامت بمعنی قوائم دابہ یعنی پایہاے چارپایان آمدہ گویا این دعا ست بہ ثبات قدم بر طاعت و عافیت و اما تسمیت بسین مہملہ از سمت ست

کہ بمعنی طریق وہیئت اہل خیرست پس گویا دعاست بگردانیدن حق تعالے او را بسمت حسن وہیئت نیک زیرا کہ ہیئت
عاطس تغیر میگردد در منظر و در نہایہ گفتہ تسمیت بمعنی دعاست چنانکہ در حدیث اکل آمده سموا اللہ وسمتوا ابتدا کنید
در طعام و تسمیہ کنید و چون فارغ شوید از آن دعا کنید صاحب طعام را و التسمیت الدعاء کذا فی مجمع البحار۔ وعن
ابی موسیٰ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اذا عطس احدکم فحمد اللہ فشمتوه و چون عطسہ زند یکی از شما
پس حمد بگوید خدا را پس جواب عطسہ او دہید بہ یرحمک اللہ۔ وان لم یحمد اللہ فلا تشمتوه۔ و اگر حمد نگوید مر خدا را جواب
ندہید او را۔ رواه مسلم۔ و اگر عاطس در مجلس حاضر نباشد و از پس دیوار عطسہ زند نیز ہمین حکم دارد و اگر حمد گفتہ
تشمیت باید کرد و الا نہ و منقول ست کہ شنید آنحضرت از مردی کہ از گوشہ مسجد عطسہ زد و حمد او را شنید و گفت یرحمک اللہ
ان کنت حمدت اللہ و گفتہ اند کہ اگر عاطس حمد نگوید باید کہ حاضران مجمع حمد گویند از برائے تذکیر یاد دادن
او و تنبیہ بر غفلت وے تا حمد گوید و بعضے از علما گفتہ اند کہ نگویند برائے زجر و توبیخ او و میگویند کہ از آن حضرت
این چنین روایت نیامده و اگر تذکیر سنت بودے و فضیلت داشتی آنحضرت اولیٰ بودے بفعل آن کذا فی
سفر السعادة۔ وعن سلمة ابن الاکوع انہ سمع النبی۔ مروی ست از سلمہ کہ وے شنید پیغمبر را صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم و عطس رجل عنده۔ و عطسہ زد مردی نزد آنحضرت۔ فقال لہ۔ پس گفت آنحضرت مر آن مرد را یرحمک اللہ
ثم عطس اخریٰ۔ پس تر عطسہ زد آن مرد بار دیگر با عطسہ دیگر۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت الرجل مزکوم این مرد
زکام دارد و مستحق تشمیت نیست زیرا کہ مریض ست و مریض را اگرچہ صحت و دعائے عافیت باید کرد اما دعائے
کہ بجہت عطاس مستحق ست آن دیگرست و مخصوص بحالت صحت ست۔ رواه مسلم۔ و از ینجا معلوم شد کہ
تشمیت عاطس یکبار ست و اگر بار دوم متصل آن عطسہ زد مستحق تشمیت نیست زیرا کہ مزکوم ست۔ فی روایة للترمذی
انہ قال لہ فی الثالثة انہ مزکوم۔ و در روایت ترمذی آمده کہ آنحضرت دو کرت تشمیت آن مرد کرد و در کرت سوم
تشمیت نکرد و گفت کہ وے مزکوم ست و در حدیث دیگر از ابو داؤد و ترمذی بیاید تا سہ کرت باید تشمیت کرد
و زیاده بران اختیار دارد اگر خواہد بکند و اگر خواہد نکند۔ وعن ابی سعید الخدری ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم قال اذا تثاوب احدکم۔ چون خمیازه کند یکے از شما فلیمسک بیده علی فمہ۔ پس باید کہ نہد و نگاه دارد دست
خود را بر دہن خود۔ فان الشیطان یدخل فیہ۔ زیرا کہ شیطان می در آید در دہن وے چون کشاده دارد۔ رواه مسلم

الفصل الثانی

عن ابی ہریرة ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کان اذا عطس غطی وجہہ بود آنحضرت
چون عطسہ میزد می پوشید روئے مبارک خود را۔ بیده او ثوبہ۔ بدست خود یا جامہ خود چون وقت عطسہ تغیری در
ہیئت روئے حادث می شود بدست یا جامہ آنرا می پوشید و نیز گاہے بعضے رطوبات از دہان و بینی
جدا میگردد آن از برائے صون اندام و جامہ حاضران از آن تعلیم این ادب فرموده۔ و غض بہا صوتہ و پست میکرد

بعطسہ آواز خود را این نیز از حسن ادب ست وگاہے شدت صوت ناگہان سبب انزعاج وتوحش حاضران میگردد وگفتہ اند کہ مستحب ست عاطس را کہ آواز خود را بعطسہ پست کند وتحمید را بلند بگوید تا مردم بشنوند وادائے حق تشمیت نمایند کذا فی مطالب المومنین۔ رواہ الترمذی وابوداؤد وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح۔ وعن ابی ایوب ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال اذا عطس احدکم۔ چون عطسہ زند یکی از شما فلیقل الحمد للہ علی کل حال ولیقل الذی یرد علیہ۔ وباید کہ بگوید کسیکہ جواب میگوید او را یرحمک اللہ وتشمیت را رد نام کرد موافق رد سلام گویا حمد گفتن عاطس تحیہ است بر حاضران۔ ولیقل ہو۔ وباید کہ بگوید او یعنی عاطس بعد از یرحمک اللہ گفتن مردم۔ یہدیکم اللہ ویصلح بالکم رواہ الترمذی والدارمی۔ وعن ابی موسی قال کان الیہود یتعاطسون عند النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ ابوموسی اشعری گفت بودند یہود کہ عطسہ میزدند میان یکدیگر وبتکلف میزدند نزد آن حضرت۔ یرجون ان یقول لہم بامید آنکہ بگوید آنحضرت مر ایشان را یرحمکم اللہ با وجود کفر وطغیان چون یقین داشتند نبوت آنحضرت را وکفر ورزی بعناد واستکبار خود وتوقع خیر وبرکت از حضرت وے میکردند ہر چند سود نداشت وآنحضرت نیز بجہت ناقابلیت ایشان وجود نزول رحمت را بر ایشان یرحمکم اللہ نمے گفت۔ فیقول۔ پس میگفت در رد تشمیت ایشان۔ یہدیکم اللہ ویصلح بالکم۔ کافر را بہ ہدایت واصلاح بال دعا میتوان کرد چنانکہ در رد سلام ایشان نیز ہداکم اللہ آمدہ است۔ رواہ الترمذی وابوداؤد۔ وعن ہلال بن یساف۔ بفتح یا وکسر آن وبعضے اساف بکسر ہمزہ بجائے یا گفتہ اند ابوالحسن الکوفی الاشجعی تابعی ست دریافتہ علی ابن ابی طالب را عجلی گفتہ او ثقہ ست وابن حبان او را در ثقات ذکر کردہ است مات سنۃ سبع وسبعین ومائۃ۔ قال۔ گفت ہلال بن یساف۔ کنا مع سالم بن عبید۔ بودیم با سالم بن عبید کہ از اصحاب صفہ است فعطس رجل من القوم۔ عطسہ زد مردی از مردان کہ ہمراہ وے بودند۔ فقال۔ پس گفت آن مرد عاطس السلام علیکم فقال لہ سالم۔ پس گفت مر آن مرد را سالم۔ علیک وعلی امک۔ بر تو سلام وبر مادر تو۔ فکان الرجل وجد فی نفسہ پس گویا آن مرد ازین سخن سالم کہ وعلی امک گفت اندوہگین شد یا خشمگین شد در نفس خود وجد بہر دو معنی آمدہ است وفی نفسہ گفت یعنی ظاہر نکرد اثر آن را وہم در دل خود نگاہ داشت حزن را وفرو خورد غضب را۔ فقال۔ پس گفت۔ سالم اما انی لم اقل الا ما قال النبی۔ آگاہ باش من نگفتم مگر آنچہ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذ عطس رجل عند النبی۔ وقتے کہ عطسہ زد مردے نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال۔ پس گفت آن مرد السلام علیکم۔ گمان برد کہ بجائے الحمد للہ السلام علیکم میتوان گفت فقال النبی۔ پس گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم علیک وعلی امک۔ وفرمود۔ اذا عطس احدکم فلیقل چون عطسہ زند یکے از شما پس باید کہ بگوید الحمد للہ رب العالمین ولیقل لہ من یرد علیہ۔ وباید کہ بگوید کسیکہ رد میکند بروے وجواب میگوید او را یرحمک اللہ ولیقل۔ وباید کہ باز بگوید عاطس در برابر آن کس یغفر اللہ لی ولکم

بجائے یهدیکم الله ویصلح بالکم که در روایت دیگر آمده۔ رواه الترمذی وابو داؤد یعنی وظیفه در عطاس این اذکار و ادعیه است
وسلام گفتن بر حاضران درین مقام چیزے نیست و ازینجا معلوم کرده شد که چون عاطس لفظی دیگر گوید غیر الحمد لله مستحق
تشمیت نگردد و لابد چون آن مرد سلام گفت آنحضرت جواب سلام او گفت اما آنکه علی امک فرمود گفته اند که درین
کلمه دو اشارت ست یکے آنکه سلام درین محل بے موقع ست چنانکه کسے بر وقت اراده سلام تو سلام بر مادر تو کنند
دوم آنکه تذکیر او ست بآنکه این ادب امیان ست وکسانیکه تربیت از مردان نیافته باشند در کنار مادر آداب زنانه
کسب کرده و نیز گفته اند که تنبیه است بر حماقت او بنسبت سرایت صفات مادر او در و پس مفتقر شد بدعا مادر
او را بسلامت از آفات و در بعضے شروح تقدیر علیک وعلی امک این چنین کرد علیک الویل وعلی امک یعنی
واے بر تو که ادب نیاموختی وواے بر مادر تو که ترا ادب نیاموخت و تربیت خوب نکرد والله اعلم۔ وعن عبید
بن رفاعة صحابی مهاجری ست در کاشف گفته که مر او را صحبت است دو حدیث۔ عن النبی صلی الله علیه وآله
وسلم قال شمت العاطس ثلاثا تشمیت کن عاطس را سه کرت فما زاد پس از آن هر چه زیادت کرد از عطسه
بر سه کرت۔ فان شئت فشمته وان شئت فلا پس اختیار داری اگر میخواهی تشمیت کن او را و اگر میخواهی
مکن آن حقی که بر تو بود از تشمیت خواه بر سبیل وجوب یا سنت واستحباب زیاده بر سه کرت نیست باقی دعاے
مسلمان ست از کردن مانعی نیست۔ رواه ابو داؤد والترمذی وقال هذا حدیث غریب۔ وعن ابی هریرة
قال۔ واز ابی هریره نیز موافق این روایت آمده که گفت شمت اخاک ثلاثا تشمیت کن برادر خود را سه کرت
فان زاد۔ در بعضے نسخ فما زاد فهو زکام۔ رواه ابو داؤد وقال۔ و گفت راوی از ابی هریره که سعید مصری باشد
چنانکه از سنن ابو داؤد معلوم میشود۔ لا اعلمه نمیدانم ابوهریره را الا انه رفع الحدیث الی النبی۔ مگر باین صفت که
وے رفع کرد حدیث را بسوے پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم۔ یعنی این حدیث مرفوع ست موقوف بر ابوهریره
نیست وابوهریره آنرا از قول آنحضرت روایت کرده و اگر نکند هم در حکم مرفوع خواهد بود زیرا که تعیین عدد بے سماع
از شارع نتوان کرد فتدبر

الفصل الثالث۔ عن نافع ان رجلا عطس الی جنب ابن عمر۔ روایت ست از نافع که مردے عطسه زد در پہلوے
ابن عمر رضی الله عنهما۔ فقال پس گفت آن مرد۔ الحمد لله والسلام علی رسول الله قال ابن عمر وانا اقول۔ و ابن عمر
برائے منع او بحسن ادب گفت و من نیز میگویم۔ الحمد لله والسلام علی رسول الله ولیس هکذا۔ یعنی صلوة وسلام نزد ما
محمود و مقبول ست ولیکن مسنون در عطاس همین لفظ الحمد لله گفتن ست چنانکه گفت علمنا رسول الله تعلیم کرد
ما را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ان نقول۔ که گوئیم بعد از عطسه الحمد لله علی کل حال اتباع می باید کرد در لباس ادب
محمود که در حد ذات فضیلت دارد اما در خصوص مقامے وارد نشده و در سنت نیامده چنانکه مصافحه بعد از نماز

و امثال آن اگرچہ جمیع خصوصیات و مشخصات رعایت کردن معتبر و لازم نیست اما این نوع ذکر کہ درین باب وارد شدہ رعایت کردنی ست فتدبر۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ و بعضے از علما از مواطن استحباب صلوٰۃ بر آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم عطاس را ذکر کردہ اند واللہ اعلم

باب الضحک

و در ضحک چہار لغت ست بکسر ضاد و فتح آن و سکون حاء بکسر ہر دو و فتح اول و کسر ثانی۔

الفصل الاول۔ عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت ما رایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت عائشہ ندیدم آنحضرت را مستجمعا ضاحکا۔ مجتمع شوندہ تمام در حالت ضحک و مستجمع کسے را گویند کہ مجد باشد برائے کارے و قاصد باشد آنرا فی الصراح استجماع از ہر جائے گرد آمدن سیل و گرد آوردن اسپ خویش را در رفتن۔ یعنے خندہ نمیکرد خندۂ تمام کہ۔ حتی اری منہ لہواتہ۔ تا بہ بینم از وے لہوات او را جمع لہاۃ ست بفتح لام بمعنی گوشت پارہ ہا کہ در سقف اقصائے فم ست۔ انما کان یتبسم رواہ البخاری۔ و این حدیث در شمائل شریف بیاید ان شاء اللہ تعالے

و عن جریر قال۔ گفت جریر بن عبد اللہ بجلی کہ صحابی مشہور ست خوش روئے خوش خوئے و شریف قوم خود ما حجبنی النبی۔ منع نکرد مرا پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم از در آمدن بر وے ہر وقت کہ خواہم بشرط آنکہ مجلس وے ان باشد یا منع نکرد مرا از آنچہ طلبیدم یعنے ہر چہ از حضرت وے طلب کردم داد یا منع نکرد مرا از ہیچ چیزے کہ کردم یعنے صادر نشد از من فعلے کہ مکروہ آید آنحضرت را و وجہ اول ظاہر تر ست۔ منذ اسلمت۔ از آن باز کہ مسلمان شدم۔ ولا رانی الا تبسم۔ و ندید آنحضرت مرا ہرگز مگر آنکہ تبسم کرد۔ متفق علیہ۔ و عن جابر بن سمرۃ۔ صحابی مشہور خواہر زادۂ سعد بن ابی وقاص۔ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یقوم من مصلاہ الذی یصلی فیہ الصبح۔ بود آنحضرت کہ نمی ایستاد از جائے خود کہ میگذارد در وے نماز صبح را۔ حتی تطلع الشمس۔ تا آنکہ طلوع میکرد آفتاب۔ فاذا طلعت الشمس قام۔ پس چون طلوع میکرد آفتاب می ایستاد۔ وکانوا یتحدثون فیاخذون فی امر الجاہلیۃ۔ و بودند صحابہ کہ سخن میکردند پس شروع میکردند در کار جاہلیت و سخنان او فیضحکون پس خندہ میکردند و یتبسم۔ و تبسم میکرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم۔ رواہ مسلم وفی روایۃ للترمذی یتناشدون الشعر۔ میخواندند شعر را درینجا جواز تحدث ست باخبار جاہلیت و اشعار و ضحک بر آن و اقتصار بر تبسم و درین کمال خلق و تالیف قلوب بود از آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم

الفصل الثانی۔ عن عبد اللہ بن الحارث بن جزء۔ بفتح جیم و سکون زاء و در آخر ہمزہ صحابی ست زبیدی نسبت بزبید کہ یکے از پدران او بود و بود آخر کسے کہ باقی ماند بمصر از صحابہ مات سنۃ ست و ثمانین بمصر قال ما رایت احدا اکثر تبسما من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت ندیدم من ہیچ یکے را زیادہ تر از وے تبسم را

در تبسم از آن حضرت رواه الترمذي

الفصل الثالث - عن قتادة قال سئل گفت پرسیده شد ابن عمر هل كان اصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يضحكون - آیا بودند یاران آنحضرت که خنده میکردند یعنی میان یکدیگر چنانکه یاران می خندند - قال نعم گفت ابن عمر آری اچنان می خندیدند - والايمان في قلوبهم - وحال آنکه بود ایمان در دلهاے ایشان - اعظم من الجبل بزرگتر از کوه یعنی آنچنان نمی خندیدند که اہل غفلت می خندند و دل را میمیرانند و خللے در نور ایمان راه یابد - وقال بلال بن سعد تابعی واعظ مقربی اشعری دمشقی قاضی ثقه در شب و روز ہزار رکعت نماز میگذارد در محل و مرتبۂ او در شام مانند حسن بصری بود در بصره روایت میکند از پدر خود سعد بن تمیم و از جابر و معاویه و روایت میکند از وے اوزاعی و سعید بن زید و عثمان بن مسلم و جز ایشان توفی احد ومائة وعشرین ادرکتهم دریافتم من ایشان را یعنی اصحاب رسول الله را یشتدون بین الاغراض - میدویدند میان ہدفہا در تیر انداختن ہا - ويضحك بعضهم الى بعض - و خنده میکردند و میرفتند و میل میکردند بعضے از ایشان بسوے بعضی - فاذا كان الليل - وچون می شد شب - كانوا رهبانا - می بودند راہب و ترسنده و راغب از دنیا و معتزل از اہل و عیال مشغول بعبادت باوجود اداے حقوق و رہبان جمع راہب چنانکه رکبان جمع راکب و رہب بفتح را و ضم آن و سکون ہا و بفتحتین ترسیدن از باب سمع و راہب پارساے ترسایان و لا رہبانية في الاسلام که واقع شده است مراد بدان ترک لحم و پوشیدن پلاس و خصی کردن و زنجیرہا در گردن انداختن و ریاضت ہاے نامعہوده کردن ست و مراد اینجا ریاضت مشقت و عبادت ست - رواه في شرح السنة

باب الاسامي

اسامی جمع اسم و مراد بیان احکام نامہا ست که چه نام باید نہاد و نباید نہاد و بچه نام باید خواند و نباید خواند کدام نیک ست و کدام

الفصل الاول - عن انس قال كان النبي صلى الله عليه وآله وسلم في السوق گفت انس بود آنحضرت در بازار و در روایتے في البقيع و بقیع نام جائی ست که مقبرۂ مدینه در آنجاست - فقال رجل - پس گفت مردی یا ابا القاسم ندا کرد و خواند مردے را که کنیت او ابو القاسم بود - فالتفت اليه النبي پس برگشته نگریست بجانب وے پیغمبر صلى الله عليه وآله وسلم فقال پس گفت آن مرد - انما دعوت هذا - نخواندم و ندا نکردم من مگر این را اشارت کرد بشخصے که آنجا حاضر بود و ابو القاسم کنیت داشت - فقال النبي صلى الله عليه وآله وسلم - پس ناخوش آمد حضرت وے را این معنی و گفت - سموا باسمي - نام نہید بنام من که محمد ست - ولا تكتنوا بكنيتي - و کنیت نه نہید بکنیت من که ابو القاسم ست متفق عليه - وعن جابر ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم قال سموا باسمي ولا تكتنوا بكنيتي فاني انما جعلت قاسما زیرا که بدرستی من گردانیده شده ام و نامیده شده ام قاسم یعنی کنیت کرده شده ام با بو القاسم زیرا که اقسم بينكم قسمت میکنم میان شما از جانب حق و آنچه وحی کرده شده است بسوے من و فرستاده شده بمن از علم و عمل بہرسانم

هر یکے را آنچه نصیب اوست و مستحق ست مر آنرا می کنم هر کس را در جاے که در مرتبه اوست از فضل و شرف و
بشارت میدهم بثواب و درجات آخرت مر مطیعان را و انذار میکنم بعقاب و درکات عاصیان را و این صفت در
هیچ کس جز من وجود ندارد در هیچ کس درین صفت شریک من نبود لیس کنیت کردن او بایں کنیت درست
نباشد متفق علیه از ین و در حدیث معلوم شد که کسے را محمد نام کردن جائز باشد اما ابو القاسم خواندن درست
نبود خواه نام محمد باشد تا اسم و کنیت آنحضرت صلعم در وے جمع گردد یا غیر محمد باشد تا همین کنیت مجرد باشد و این
قول یا از امام شافعی منقول ست و تمسک او باین حدیث ست و علما را درین مسئله اقوال ست یکی این قول ست که مذکور
شد قول دوم آنکه رد نیست که جمع کنند میان کنیت و اسم پیغمبر صلی الله علیه وسلم چنانکه یکے را ابو القاسم محمد خوانند
اما اگر تنها ابو القاسم گویند باکی نیست و معنی حدیث مذکور نزد ایشان همین ست که جمع نکنند خانم و از محیط نقل کرده اند
که این قول امام محمد شیبانی ست رحمة الله علیه و قول سوم آنکه جمع نیز درست ست و این قول را با امام مالک
نسبت کنند و ایشان گویند که احادیث منع منسوخ اند و جمعی گویند که منع در زمان شریف آنحضرت بود صلی الله علیه
وسلم و بعد از وے درست ست و دلیل ایشان حدیث امیر المومنین علی ست رضی الله عنه که از آن حضرت التماس
نمود که اگر مرا فرزندے زاید بعد از تو یا رسول الله نام وی بر نام و کنیت تو نهم آنحضرت تجویز کرد و محمد بن
الحنفیه که بعد از ان حضرت زاد امیر المومنین او را ابو القاسم محمد نام کرد و جمعے که بر قول ایشان اعتماد نیست گویند که
تسمیه باسم نیز جائز نیست چنانکه تکنیه بکنیت و قول صواب ازین مقالات آن ست که تسمیه بنام شریف وے جائز
بلکه مستحب ست و تکنی بکنیت وے اگرچه بعد از زمان شریف باشد ممنوع و منع از آن در ان زمان قوی تر و سخت تر
بود و همچنین جمع کردن میان نام و کنیت آنحضرت ممنوع بطریق اولے و آنکه علی مرتضے کرد مخصوص بود
بوے رضی الله عنه و غیر او را جائز نبود چنانکه از سیاق حدیث ظاهر میگردد و سیوطی در جمع الجوامع از ابن
عساکر آورده که واقع شد میان طلحه و علی رضی الله عنهما کلامی و گفت طلحه به علی که تو نام کردی پسر خود را باسم
پیغمبر و کنیت کردی او را بکنیت وے صلی الله علیه و آله وسلم و حال آنکه نهی کرد آنحضرت از جمع کردن در آن
فرمود علی گستاخ کسے ست که جرأت کند بر خدا و رسول وے و طلبید جماعه اصحاب را از قریش تا حاضر
آمدند گواهی دادند که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم رخصت کرده مر علی را رضی الله عنه که جمع کند در ان و حرام
گردانید بر سائر امت خود وی که ذکر دلائل این اقوال به تفصیل و تطبیق میان احادیث در شرح ذکر کردیم اینجا
اینقدر بس ست والله اعلم ۔ عن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم ان احب اسمائکم الی
الله عبد الله و عبد الرحمن دوست ترین نامهاے شما بسوے خداے تعالے عبد الله و عبد الرحمن رواه مسلم از جهت
اشعار آن به بندگی که صفت حقیقت آدمی ست بذات مقدس باری تعالی و تمسک بصفات مقدسه وی خصوصاً

صفت ربانیت کہ مخصوص ذات پاک اوست واگر تخصیص این دو اسم بطریق تمثیل دارند و مقصود اسما باشد کہ دران صفت
عبدیت ست باسماء الٰہی عزوعلا نیز صورتی دارد یارب مگر فرق کنند میان صفات لطف و قہر و در بعضے حواشی نوشتہ کہ مراد
بعد از اسماء انبیا ست علیہم الصلوٰۃ والسلام وگویا اضافت بمخاطبین کہ گفت احب اسمائکم مشعر بدان ست وعن
سمرۃ بن جندب قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لاتسمین غلامک - نام مکن غلام خود را خطاب عام ست
یا بہ شخص معین فرمودہ اما حکم عام ست ومقصود آنکہ غلامان را این نامہا نباید نہاد یسارا ولا رباحا ولا نجیحا ولا افلح
چہ یسار از یسر ست بمعنی آسانی وتوفیق وتوانگری وفراخی ورباح از ربح بمعنی سود ونجیح از نجح ست بمعنے پیروزی
وبرآمد حاجت وافلح از فلاح بمعنے رستگاری وپیروزی پس نام نہادن بآنہا باین وجہ اگرچہ حسن ست اما بوجہ دیگر
مناسب نیست فانک تقول اثم ہو زیرا کہ تو میگوئی ومی پرسی اے مخاطب از اہل خانہ خود مثلا آیا اینجا یعنے در
خانہ ہست وے یعنے یسار یا نجاح یا فلاح مثلا فلا یکون - وقضا نباشد وے دراینجا فیقول لا پس میگوید
مخاطب در جواب نیست یسار وفلاح دراینجا واین بہ نظر در اصل معنی این الفاظ در فال وعبارات مستکرہ می افتد
اگرچہ مراد این بالذات معین ست رواہ مسلم وفی روایۃ لہ لا تسم غلامک رباحا ولا یسارا ولا افلح ولا نافعا درین روایت
نافع مذکور شدہ نہ نجیح وازینجا معلوم می شود کہ مقصود حصر درین اسما نیست بلکہ ہرچہ در معنی آنہا باشد نیز این حکم دارد
وفراکث ظاہر چنانکہ در حدیث جابر تصریح بدان آمدہ - وعن جابر قال اراد النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان ینہی
عن ان یسمی - جابر میگوید خواست آنحضرت کہ نہی کند ازینکہ نام کردہ شود بیعلی وببرکۃ وبافلح وبیسار وبنافع وبنحو ذلک
ثم رأیتہ سکت بعد عنہا - پس دیدم آنحضرت را کہ سکوت کرد بعد ازین ارادہ ازان اسما یعنی از نہی از تسمیہ بآن
اسما ثم قبض ولم ینہ عن ذلک - پس قبض کردہ شد ووفات یافت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ونہی نکرد از تسمیہ باین اسما
آنحضرت - رواہ مسلم - ازین حدیث معلوم می شود کہ نہی واقع نشد طیبی گفتہ گویا جابر امارات وعلامات را دید چیزی کہ مشعر بدان
باشد شنید وصریحا بران واقف نشد ولیکن نہی ازان در احادیث صحیحہ واقع وثابت شدہ است ومثبت مقدم ست بر نافی
وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اخنع الاسماء یوم القیمۃ عند اللہ - اقبح اسماء وافحش آن روز
قیامت نزد خدای تعالے و در روایتے اخنع الاسماء یعنے خوارتر وزشت ترین نامہا - رجل یسمی - نام مردی ست کہ نام
کردہ می شود ودر بعضے نسخ یسمی یعنی نام کردہ خود را ملک الاملاک یعنی پادشاہ پادشاہان وبفارسی شاہنشاہ - رواہ البخاری
وفی روایۃ لمسلم قال اغیظ رجل علی اللہ یوم القیمۃ واخبثہ - خشم آرندہ ترین مردم وخبیث ترین ایشان بر خدای تعالی
روز قیامت - رجل کان یسمی ملک الاملاک - مردی ست کہ بود کہ تسمیہ کردہ می شد در دنیا ملک الاملاک زیرا کہ لا ملک الا اللہ نیست پادشاہ
بحقیقت مگر خدا تعالی پس چہ جائے پادشاہ پادشاہان کہ اصلا او ہم شرکت دران راہ ندارد - وعن زینب بنت ابی
سلمۃ قالت سمیت برۃ - زینب کہ ربیبہ آنحضرت بود وہمراہ مادر خود ام سلمہ در حجر تربیت آنحضرت درآمدہ بود گفت نامیدہ شدہ بودم

من اولا برة یعنی آن نیکوکارست - فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم پس گفت آنحضرت - لا تزکوا انفسکم - نستائید خود را
الله اعلم باهل البر منکم - خدا داناترست به نیکوکاران از شما و در برة نام نهادن تزکیه نفس و ستودن ست سموها زینب
نام کنید او را زینب - از اینجا معلوم شد که نامی نمی باید نهاد که متضمن ستایش نفس بود - رواه مسلم - وعن ابن عباس قال
کانت جویریة اسمها برة بود جویریه که از ازواج مطهره است نامش در اصل برة - فحول رسول الله پس تغیر داد و گردانید
پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اسمها جویریة - نام او را جویریه که تصغیر جاریه است - وکان یکره ان یقال - و بود آنحضرت که کراهت
میداشت که گفته شود - خرج من عند برة - بیرون آمد از نزد برة که معنیش نیکوکارست چه بیرون آمدن از نزد نیکوکار نیک نباشد
رواه مسلم - اینجا این سبب فرمود و در ماده زینب تزکیه نفس زیرا که مزاحمت و را سبابه سمی باشد هر دو صلاحیت
سببیت دارد مگر آنکه از قوم زینب دریافته باشد که قصد الشان در تسمیه برة مدح و ثنای او بود نه در اینجا و نیز این
عبارت که در آمد آنحضرت بر فلان زن و بر آمد از نزد فلان در ازواج مطهره مستعمل و متعارف بود پس اینجا
همین را گفت والله اعلم و پوشیده نماند که بدفالی که در مثل نجیح و فلاح اعتبار کرده شد اینجا نیز محتمل ست و تزکیه که ست
که اینجا اعتبار کردند آنجا نیز ممکن - وعن ابن عمر رضی الله عنهما ان بنتا کانت لعمر - روایت ست از ابن عمر
که دخترے بود مر عمر را رضی الله عنه یقال لها عاصیة - گفته می شد مر او را عاصیه عرب اولاد را عاصی و عاصیه نام
میکنند بمعنی سرکشی و تکبر و تعظیم از عیب و نقصان و انقیاد و زبونی و چون دور اسلام رسید آنرا مکروه داشتند فسماها
رسول الله پس نام کرد او را پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم جمیلة - اگرچه بظاهر مقابل عاصی مطیع و منقاد و برد ماند
آن بود ولیکن چون اصل غرض تغیر نام بدست بنام نیک آنرا ملاحظه نکرد و بغیر اسم بضد و مقابل شرط نداشت
با آنکه معنی جمیل متضمن جمیع معانی خیرست چه از جمیل جز جمیل نیاید - رواه مسلم - وعن سهل بن سعد قال اتی بالمنذر بن
ابی اسید الی النبی - آورده شد منذر بن ابی اسید را نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم سهل بن سعد
ساعدی صحابی مشهورست آخر من مات من الصحابة بالمدینة و منذر بضم میم و سکون نون و کسر ذال معجمه تابعی ثقه
است و ابن حبان او را در ثقات ذکر کرده و صاحب جامع الاصول در صحابه آورده چنان که عادت اوست و ابو
اسید بضم همزه و فتح نام او مالک بن اسعد ست چنانکه گذشت پس روایت میکند سهل بن سعد که آورده شد
منذر را نزد آنحضرت حین ولد هنگامیکه زائیده شد - فوضعه علی فخذه - پس نهاد آنحضرت او را بر ران مبارک خود - فقال ما اسمه
پس فرمود چیست نام وے - قال فلان - گفت یکے از حاضران یا هر که آورده بود او را ظاهر آن است که پدرش آورده
باشد نام او فلان ست نامے که او را کرده بود پدر و چون راوی اطلاع بران نداشت ذکر نکرد و شیخ ابن حجر عسقلانی
گفته که واقف نشدم من بر نام او - قال لا - گفت آنحضرت نه یعنی نیستم من راضی باین نام یا نام مکنید او را این نام
لکن اسمه المنذر - ولیکن نام او منذرست مشتق از انذار که بمعنی تبلیغ احکام ست یا تخویف و گفته اند در حقیقت نام او

فقیه نباد چنانکه قول حق سبحانه لیتفقهوا فی الدین ولینذروا قومهم مشعر ست بدان. متفق علیه۔ وعن ابی هریرة قال قال
رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لا یقولن احدکم۔ باید که نگوید یکے از شما مملوک خود را عبدی وامتی۔ بندۂ من کنیزک
من کلکم عبید الله۔ همه مردان شما بندگان خدا اند وکل نسائکم اماء الله۔ وهمه زنان شما کنیزکان خدا اند زیرا که در عبودیت
غایت تذلل ونهایت خواری ست مستحق نیست آنرا مگر آن کس که در نهایت عزت وکبریا ست وآن نیست مگر پروردگار
رب العزة والکبریا۔ ولکن لیقل۔ ولیکن باید که گوید غلامی وجاریتی۔ فتائے وفتاتی۔ چه غلام بمعنے کودک وجاریه
بمعنی دخترک ست وفتی مرد جوان وفتات زن جوان ودر اطلاق غلام وجاریه بمعنے شفقت ومهربانی ست وفتی و
فتاة ازجهت آن گویند که داه وغلام هرچند پیر باشند با ایشان معامله جوانان می کنند ودر حسب پیری نگاه ندارند
وتوانند که بجهت قوت وجلادت ایشان درخدمتگاری گویند وبالجمله این الفاظ برغالیک اطلاق می یابد پس
می زاید اطلاق اینها بهتر از اطلاق عبدی وامتی ست وگفته اند که منع ونهی از اطلاق الفاظ عبد وامة بر تقدیری
ست که بروجه تطاول وتحقیر وتصغیر باشد والا اطلاق عبد وامة در قرآن واحادیث آمده همچنانکه مالکان را فرمودند نگاه
داشت زبان از بعضے الفاظ ناشایسته مملوکان را نیز فرمودند که۔ ولا یقل العبد۔ ونگوید مملوک مالک
خود را ربی۔ زیرا که اگرچه رب بمعنے مربی وتربیت کننده است ولیکن ربوبیت علی الاطلاق صفت خاص حضرت
پروردگار تعالے ست پس اطلاق آن برآدمی موهم اشتراک ست واین نیز اگر بطریق تعظیم بود والا
اطلاق آن آمده است ولکن لیقل سیدی۔ چه سیادت ورباست وفضیلت ثابت ست مر مالک را نسبت بمملوک
ولهذا ازواج را نیز سید گویند۔ وفی روایة لیقل سیدی ومولای۔ ودرین روایت مولای نیز زیاده کرده وولایت ونصرت
نیز ثابت ست مالک را نسبت بمملوک۔ وفی روایة لا یقل العبد لسیده مولای۔ ودر روایتے آمده که نگوید مملوک
مر سید ومالک خود را مولاے۔ فان مولاکم الله۔ زیرا که مولاے حقیقی شما الله تعالے ست نعم المولی ونعم النصیر۔ رواه
مسلم۔ وعنه عن النبی وهم از ابی هریره است از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم قال لا تقولوا الکرم۔ نگوئید انگور را یا درخت
انگور را کرم بسکون را۔ فان الکرم قلب المؤمن۔ زیرا که کرم دل مؤمن ست۔ رواه مسلم۔ ودر روایتے قال
الکرم الرجل المسلم وفی روایة له عن وائل بن حجر۔ ودر روایتے مر مسلم را از وائل بن حجر این چنین آمده که
لا تقولوا الکرم بگوئید کرم۔ ولکن قولوا العنب والحبلة ولکن بگوئید عنب یعنی شجرۂ عنب وبگوئید حبله بفتح حا مهمله وبا
موحده وبسکون با نیز آمده نام درخت انگور ست وگاهے بطریق مجاز انگور را نیز گویند یعنی انگور ودرخت وے
نامهاے دیگر دارد بآن نامها بخوانید اما بنام کرم مخوانید بدانکه عرب عنب ودرخت عنب را کرم مے خوانند
بسکون را بعلاقه آنکه شرب خمر که از آن حاصل شود وبورث سخاوت وکرم ست پس نهی کرده شد از آن چه وصف
چیزے که اصل ام الخبائث ست بکرم وخیر کردن مناسب نباشد تا ذریعه مدح محرمات وتهیج نفوس وترغیب

در آن نگرد و فرمود کہ این نام مؤمن را دل وے کہ معدن انوار علم و تقوی و منبع اسرار و معارف است مناسب است و لفظ کرم شامل جمیع خیرات و مکارم است و گفتہ اند کہ چون بر صفت کرمی کسے را بکرم اثبات کردی او را تمامہ خیرات و بعضے گفتہ اند کہ مقصود از حدیث حقیقتہ نہی از تسمیہ عنب بکرم نیست بلکہ نہی از تخصیص این اسم است بوے و مراد تنبیہ و تحریض است مؤمنان را برآنکہ خود را بمکارم اخلاق و محاسن صفات و اوصاف بتشوند بآنکہ این نوع از ورخان می دو موسوم باشد باسم کرم و ایشان سزاوارتر اند بآن گویا فرمود عنب را چہ کرم می خوانید و این اسم را مخصوص باو میدارید شما را باید کہ صاحب این اسم و متصف باین صفت باشید و این ست حاصل آنکہ زمخشری گفتہ کہ مقصود ازین حدیث تقریر و تاکید قول حق عزوجل ست کہ ان اکرمکم عند اللہ اتقیکم بطریق انیق و مسلک لطیف یا آنکہ مؤمن متقی متاہل و مستحق تر ست باسم مشتق از کرم کہ کرم ست و کریم و کرم ہر دو مصدر ست از کرم یکرم و وصف میکنند بدان بر سبیل مبالغہ بر مثال رجل عدل قال اہل اللغۃ رجل کرم وامرأۃ کرم و رجلان کرم و نسوۃ کرم بفتح الراء و اسکانہا بمعنی کرم کذا قال الطیبی نقلا عن محی السنۃ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لا تسموا العنب الکرم نام منہید انگور را کرم ازینجا معلوم گردد کہ کرم نام عنب نیز آمد چنانکہ شجر عنب و در شرح حدیث سابق اشارت بدان کردیم ولا تقولوا یا خیبۃ الدہر و مگوئید اے خسران و حرمان روزگار یعنی دہر را بد مگوئید و نکوہش نہ کنید و شکایت از دے ننمائید و او را مؤثر و مصرف احوال ندانید فان اللہ ہو الدہر زیرا کہ خداے تعالی ست مصرف و محول احوال یعنی آنچہ شما از روزگار میدانید و نسبت بفلک و زمانہ میکنید و در حقیقت از خداست و فاعل حقیقی اوست رواہ البخاری۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لا یسب احدکم الدہر فان اللہ ہو الدہر باید کہ دشنام نکند یکے از شما روزگار را زیرا کہ خداست تعالی شانہ متصرف در دہر رواہ مسلم شرح این حدیث در اول کتاب در باب ایمان گذشتہ است۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لا یقولن احدکم باید کہ نگوید یکے از شما در وقت غثیان و شورش دل از قی خبثت نفسی بضم یا ملید شد و بد شد نفس من۔ ولکن لیقل ولیکن باید کہ بگوید لقست نفسی بکسر قاف غثیان و شورش کرد نفس من لقست لقف و خبثت نفسی ہر دو عبارت در زبان عرب بیک معنی واقع می شوند کہ غثیان و شوریدن دل ست ولیکن آنحضرت کردہ داشت کہ خبثت نفسی گویند بسبب قبح این عبارت و از جہت احتراز نسبت مؤمن خبث را بنفس خود متفق علیہ و ذکر حدیث کردہ شد حدیث ابی ہریرۃ کہ اولش این عبارت ست یؤذینی ابن آدم فی باب الایمان۔ صاحب مصابیح این حدیث را درین باب ذکر کردہ و مصنف ایراد آن را در باب ایمان مناسب تر دید۔

الفصل الثانی

عن شریح بن ہانی عن ابیہ انہ لما وفد الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم مع قومہ

شریح بن ہانی لادرتا او در زبان سعادت نشان آنحضرت ست و کنیت کرد آنحضرت پدرش را بوے کہ اکبر اولاد وے
بود ثقہ معمر عابد ست و از جملۂ اصحاب علی ست رضی اللہ عنہ روایت میکند از پدرش کہ ہانی ست کہ چون پدرش قدوم
آورد پیش آن حضرت با قوم خود سمعہم یکنونہ شنید آنحضرت قوم او را کہ کنیت میکند او را بابی الحکم بفتحتین۔ فدعاہ رسول اللہ
پس خواند او را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال پس گفت۔ ان اللہ ہو الحکم۔ خدا ست حکم نہ غیر او والیہ الحکم بسوے
او راجع و منتہی ست حکم نہ بسوے غیر او۔ فلم تکنی ابا الحکم۔ پس چرا کنیت کردہ می شوی تو بابی الحکم چرا راضی ہستی تو بآن
زیرا کہ حکم حاکمی را گویند کہ چون حکم کند رد کردہ نشود حکم او و این صفت خاصۂ جناب عزت اوست و لائق نیست بغیر وی تعالی
کذا قال الطیبی۔ قال۔ گفت ہانی در اعتذار از کنیت کردن قوم او را بابی الحکم ان قومی اذا اختلفوا فی شیٔ اتونی بدرستی
کہ قوم من وقتیکہ اختلاف میکنند در چیزے می آیند مرا بحکمت منیم پس حکم میکنم میان ایشان۔ فرضی کلا الفریقین بحکمی پس
راضی می شوند ہر دو گروہ بحکم من۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ ما احسن ہذا۔ چہ عجب خوب
ست این حال و شان کہ تو داری و این جواب از ہانی مطابق و در برابر نبود چہ آنحضرت چون حصر کرد صفت حکمت را
در حضرت عزت تعالی و تقدس باز این اعتذار چیست کہ مرا قوم من حکم می سازند غالباً مقصود وے این ست کہ لائق
کنیت کردن بابی الحکم مرا لائق نیست و لیکن چہ کار کنم کہ قوم من مرا درین مرتبہ نشاندہ اند پس رد کرد آنحضرت بروے
بلطف و نرمی و فرمود اصل این حال تو نیکوست و لیکن با وجود آن کنیت بابی الحکم خوب نیست پس از ان خواست
کہ کنیتی برائے وے نہد پس فرمود۔ فمالک من الولد۔ پس چیست مر ترا از اولاد۔ قال لی۔ گفت مرا اولاد متعدد ست
شریح و مسلم و عبد اللہ قال فمن اکبرہم۔ فرمود پس کیست کلان ترین اولاد۔ قال قلت شریح گفت گفتم کلان ترین اولاد
من شریح است قال فانت ابو شریح گفت پس کنیت تو ابو شریح ست و بعضے گفتہ اند کہ مادر ما احسن نافیہ است یعنی کنیت
نہادن بابی الحکم با وجود این حال نیک نیست و توجیہ اول ظاہر ست رواہ ابوداؤد والنسائی۔ وعن مسروق قال
لقیت عمر رضی اللہ عنہ فقال من انت۔ مسروق کہ از مشاہیر تابعین ست میگوید ملاقات کردم امیر المومنین عمر را پس گفت عمر
کیستی تو فقلت مسروق بن الاجدع۔ گفتم من مسروق پسر اجدع ام قال عمر سمعت رسول اللہ گفت عمر شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم یقول۔ کہ میگفت۔ الاجدع شیطان۔ اجدع نام شیطان ست و جدع در لغت دو گوش و دو دست و لب
بریدن ودر قاموس میگوید الاجدع الشیطان و والد مسروق التابعی الکبیر و غیرہ عمر بن الخطاب و سماہ عبد الرحمن انتہی رواہ
ابوداؤد و ابن ماجہ۔ وعن ابی الدرداء قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تدعون یوم القیمۃ باسمائکم و اسماء آبائکم
خواندہ میشوید شما روز قیامت بنامہای شما و نامہای پدران شما چنانکہ گویند فلان بن فلان فاحسنوا اسمائکم۔ پس نیک بنہید نامہای
خود را این خطاب ست مر جمیع بنی آدم را پس پدران نیز داخل باشند و در بعضے روایات آمدہ کہ روز قیامت مردم را
بنام مادران خوانند و گفتہ اند کہ حکمت درین آن ست کہ تا اولاد زنا شرمندہ و رسوا نشوند و نیز بجہت رعایت

حال عیسی بن مریم عم کہ پدر ندارد و از برائے اظہار فضل و شرف حضرت امام حسن و امام حسین سلام اللہ علیہما باظہار نسب
آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و اگر این روایت ثابت شود آنکم را حمل بر تغلیب می تواں کرد چنانکہ ابوین میگویند
وشاید کہ گاہے آبا خوانند وگاہے باُمہات یا بعضی را بہ نسبت پدران و بعضے را بہ نسبت مادران یا در بعضے مواطن
چنان و در بعضے چنین۔ واللہ اعلم رواہ احمد وابوداؤد۔ وعن ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نہی
من ان یجمع احد بین اسمہ وکنیتہ۔ روایت ست از ابی ہریرۃ کہ آنحضرت نہی کرد از ین کہ جمع کند احدی میان نام
وکنیت وی صلی اللہ علیہ وسلم۔ ویسمی محمدا ابا القاسم۔ ونامیدہ شود وکنیت کردہ شود محمد نامی بابوالقاسم این معنی بر
تقدیر یست کہ محمد مرفوع باشد ویسمی بر لفظ مجہول چنانکہ در جامع ترمذی وشرح السنۃ واکثر نسخ مصابیح واقع شدہ
ودر جامع الاصول وبعض نسخ مصابیح محمدا واقع شدہ بہ نصب وبرین تقدیر یسمے بر صیغہ معلوم باشد یعنے نام کند
احدی محمد نامے را ابا القاسم رواہ الترمذی۔ وعن جابر ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال اذا تسمیتم باسمی چون
نام کنید بنام من۔ فلا تکتنوا بکنیتی پس کنیت نکنید بکنیت من رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث غریب
وفی روایۃ ابی داؤد۔ ودر روایت ابی داؤد باین لفظ آمدہ است کہ۔ قال۔ گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
من تسمی باسمی فلا یکتنین بکنیتی کسیکہ نام دار شد بنام من پس باید کہ کنیت دار نشود بکنیت من ومن تکنی بکنیتی فلا یتسم باسمی
وکسیکہ کنیت پذیر شد بکنیت من نام پذیر نشود بنام من این احادیث صریح اند در نہی از جمع میان اسم وکنیت
تا اگر تنہا نام نہد یا کنیت نہند ممنوع نباشد۔ وعن عائشۃ ان امرأۃ قالت عائشہ رضی اللہ عنہا گفت کہ زنی
گفت یا رسول اللہ انی ولدت غلاما من زادہ ام پسری را فسمیتہ محمدا وکنیتہ ابا القاسم پس نام نہادم او را محمد
وکنیت کردہ ام او را ابا القاسم وجمع کردہ ام میان نام وکنیت تو فذکر لی انک تکرہ ذلک پس ذکر کردہ شد و
گفتہ شد مرا کہ تو ناخوش داری آنرا یعنی جمع کردن را میان نام وکنیت تو فقال پس گفت آنحضرت۔ ما الذی احل
اسمی وحرم کنیتی۔ چہ چیز ست کہ حلال وجائز گردانید نام نہادن را بنام من وحرام گردانید کنیت کردن را بکنیت من۔
او ما الذی حرم کنیتی واحل اسمی شک راوی ست کہ اول ذکر حل اسمی کرد و بعد از وے حرمت کنیت را یا اول ذکر
حرمت کنیت کرد و بعد از حل اسم را مدلول ہر دو عبارت یکے ست وتفاوتے در مقصود نہ ولیکن محدثان
در روایت لفظ حدیث احتیاط تمام دارند چنانکہ لفظ شریف آنحضرت ست روایت میکنند۔ رواہ ابوداؤد وقال
محی السنۃ غریب۔ این حدیث را کہ ابوداؤد روایت کردہ محی السنۃ گفتہ کہ این حدیث غریب ست وبر
تقدیر صحت دلالت دارد بر جواز جمع میان نام وکنیت شریف آنحضرت ازینجا معلوم گردد کہ نہی از جمع تنزیہی
ست نہ تحریمی وبعضے گویند کہ احادیث نہی از جمع منسوخ ست واللہ اعلم۔ وعن محمد بن الحنفیۃ عن ابیہ
روایت ست از محمد بن حنفیہ از پدرش کہ امیر المومنین علی ست۔ قال۔ گفت علی مرتضی قلت گفتم یا رسول اللہ ارأیت

خبر دہ مرا و اجازت کن ۔ ان ولد لی بعدک ولد ۔ اگر زائیدہ شود مرا بعد از تو پسری ۔ اسمیہ باسمک واکنیہ بکنیتک
نام نہم او را بنام تو و کنیت کنم او را بکنیت تو ۔ قال نعم گفت آنحضرت آری اجازت کردم ترا ۔ رواہ ابو داؤد ۔ این
حدیث نیز دلالت دارد بر جواز جمع میان اسم و کنیت آنحضرت ولیکن بعد از زمان شریف وی و آنانکہ منع کنند
گویند کہ این رخصتی ست خاص مر علی مرتضی را چنانکہ در حدیث ترمذی آمدہ کہ فرمود علی ۔ وکانت رخصۃ لی یعنی بود این
تجویز رخصت مرا مخصوص بمن و دیگری را جائز نبود سابقاً معلوم شد کہ اقوال علما درین باب مختلف ست و احادیث نیز
مختلف آمدہ و ہر یکی توجیہی کردہ و قول صواب آن ست کہ نام نہادن بنام شریف او جائز ست و کنیت نہادن
بکنیت وے جائز نہ و جمع کردن ناجائز تر خواہ در زمان شریف یا بعد از وے ۔ وعن انس قال کنانی رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ببقلۃ کنت اجتنیہا ۔ انس گفت کہ کنیت کرد مرا آنحضرت بترہ کہ می چیدم و می بریدم آنرا و نام آن
ترہ حمزہ است بجائے مہملہ و زائے معجمہ و آن ترہ ایست کہ در طعم او حرافیت ست و حرافتی ہست و بفارسی
آنرا ترہ تیزک گویند فی الصراح و حمز زبان گزیدن شراب و گیاہ حمزہ ترہ تیزک پس آنحضرت انس را باین سبب
ابو حمزہ کنیت کرد ۔ رواہ الترمذی وقال ۔ گفت ترمذی ہذا حدیث لانعرفہ الا من ہذا الوجہ ۔ این حدیثی ست کہ نمی
شناسیم آنرا مگر باین وجہ یعنی باین اسنادی کہ ذکر کردہ است در جامع خود یعنی حدیث غریب ست روایت نکردہ اند
مگر بیک طریق و یک اسناد و لیس فی المصابیح صححہ ۔ و در مصابیح تصحیح کرد این حدیث را و حکم کرد بصحت آن و توحد
طریق و اسناد منافات بصحت ندارد چہ تواند کہ بوجہ واحد آمدہ باشد و آن وجہ صحیح بود چنانکہ در مقدمہ گفتہ شد ۔
وعن عائشۃ قالت ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کان یغیر الاسم القبیح ۔ بود آنحضرت کہ تغییر میداد نام بد را و
بجائے آن نام نیک می نہاد چہ نامہائے آدمیان و چہ نامہائے مواضع و جز آن ۔ رواہ الترمذی ۔ و این را نظائر
در احادیث بسیار آمدہ جملہ از آن مؤلف رحمۃ اللہ علیہ نیز آوردہ چنانکہ گفت ۔ وعن بشیر بن میمون عن
عمہ اسامۃ بن اخدری ۔ بشیر بن میمون بفتح موحدہ و کسر شین معجمہ تابعی ثقہ است صدوق و ابن معین گفتہ
لاباس بہ روایت میکند از عم خود کہ اسامہ بن اخدری ست بفتح ہمزہ و سکون خائے معجمہ و بفتح دال مہملہ تمیمی
بصری در اسناد حدیث وے و صحت آن مقال ست و ہمین یک حدیث دارد کذا فی جامع الاصول و در کاشف
گفتہ کہ صحابی ست روایت کردہ است بشیر بن میمون ۔ ان رجلا یقال لہ اصرم ۔ مردیکہ او را اصرم می گفتند بفتح ہمزہ
و سکون صاد مہملہ و برائے مہملہ کان ۔ بود این مرد ۔ فی النفر الذین اتوا رسول اللہ ۔ در جماعہ کہ آمدند پیغمبر خدا را صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم و نفر جماعہ را گویند از سہ تا دہ ۔ فقال لہ رسول اللہ ۔ پس گفت آن مرد را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
ما اسمک ۔ چیست نام تو ۔ قال اصرم ۔ گفت نام من اصرم ست ۔ قال ۔ گفت آنحضرت ۔ بل انت زرعۃ ۔ بضم زای و
سکون را بلکہ نام تو زرعہ است چون اصرم مشتق از صرم است کہ معنی قطع و بریدن و رحمت بود ناخوش داشت آنحضرت و تغییر

داد آنرا و زرعه نام نهاد که از زراعت ست مشعر بوجود خیر و برکت - رواه ابو داؤد و قال - گفت ابو داؤد - و غیر النبی
تغییر داد پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم اسم العاص - نام عاص را که مخفف عاصی ست و دلالت دارد بر عصیان و عدم طاعت
و انقیاد و شعار مومن اطاعت و انقیاد ست - و عزیز - و تغییر داد نام عزیز را که دال بر عزت و غلبه است و داب بندگان
ذل و خضوع و فروتنی ست - و عتلة - و تغییر داد نام عتلة را بفتحات که آلت آهنین ست که سرے دارد مانند سر تبر و بوی دیوار
راهی کنند و اصل عتل بفتحتین جذب بعنف یعنی کشیدن چیزے را بسختی و این مشعر ست بغلظت و شدت و درشتی و صفت مومن
نرمی و آسانی و تواضع ست - و شیطان - و تغییر داد نام شیطان را و این ظاهر ست - و الحکم - و تغییر داد نام حکم را که دال ست
بر حکومت و حکم نیست مگر اللہ تعالیٰ را - و غراب - و تغییر داد نام غراب را که پلید ترین طیور ست می افتد بر جیفه و قاذورات
و مبنی ست از معنی بعد و دوری - و حباب - و تغییر داد نام حباب را که نام شیطان ست و بمعنی مار نیز آید و فی الصراح
حباب بالضم مار و دیو و نام مردی - و شهاب - و تغییر داد نام شهاب را که بمعنی شعلهٔ نار ساطع ست و رجم کرده می شوند
بوے شیاطین - و قال - و گفت ابو داؤد - ترکت اسانیدها للاختصار - ذکر نکردم اسنادهای این احادیث را که در آن
تغییر این اسما وارد یافته و مذکور شده از جهت اختصار یا عدم اهتمام بآن زیرا که از احکام شرعیه نیست که موقوف باشد
چیزے از اعمال و افعال بران ولیکن آن اسما را بایست ذکر کرد که این اسماے مذکوره را تغییر داده آنها را نهاد
وعن ابی مسعود الانصاری قال لابی عبد اللہ او قال ابو عبد اللہ لابی مسعود - شک دارد راوی در روایت
این حدیث که ابو مسعود انصاری مر ابو عبد اللہ را گفت یا ابو عبد اللہ مر ابی مسعود انصاری را گفت ابو مسعود انصاری
مشهور ست احوال او در مواضع متعدده نوشته شده است و اما ابو عبد اللہ کنیت او حذیفه بن الیمان ست چنانکه
در آخر حدیث بگوید - ما سمعت النبی - چه شنیدی تو پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یقول فی زعموا - که می گفت در زعموا
یعنی در حق و شان این لفظ و معنی و سے که نسبت زعم می کنند بمردم و میگویند زعموا کذا و زعم فلان کذا و زعم بضم زاے
و فتح آن قریب ست از معنی ظن کذا فی النهایه و فی الصراح زعم گفتن از باب نصر ینصر و گفته که زعم قول بے صحت
و اعتماد و در قاموس گفته زعم بضم زاے و فتح و کسر آن قول و اطلاق می یابد بر حق و باطل و صدق و کذب و اکثر
در چیزے گفته شود که دران شک ست پس صحابی از صحابی دیگر پرسید که آنحضرت در زعموا چه می گفت قال
سمعت رسول اللہ - گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یقول - که می گفت - بئس مطیة الرجل - بد مرکب مرد
ست یعنی زعموا تشبیه کرد لفظی را که متکلم در مقدمه کلام می آرد تا برسد بدان بغرضی که دارد بمرکب که بران سوار
شوند و بمنزل مقصود برسند و حاجتے که دارند قضا کنند پس میفرماید که زعموا بد مرکبی ذکو هیده مقدمه کلام ست
یعنی کلامی گویند که منشا و مدار وی بر زعم و گمان باشد نه بر جزم و یقین چه زعم در حدیثی و کلامی گویند که سندی و ثبوتی ندارد
بلکه محض حکایتی ست که بر سبیل ظن و حسبان بزبان آمده پس باید که در روایت و حکایت احتیاط و تثبیت

نمایند بلی وثوق ویقین روایت نکنند ولہذا در مثل آمدہ زعموا مطیۃ الکذب معنی دیگر آنکہ مرد را نباید کہ نسبت زعم وگمان بمردم کند وگوید زعم فلان کذا مگر آنکہ یقین داشتہ باشد بدروغ گوئی آن فلان وخواہد کہ مردم از دروغ وے اجتناب واحتراز کنند وبازی نخورند باین طریق برائے این مصلحت درست باشد نسبت زعم وکذب بکسی چنانکہ محدثان وامثال ایشان کنند۔ رواہ ابوداؤد۔ روایت کرد این حدیث را ابوداؤد وقال وگفت ان ابا عبداللہ حذیفۃ ابو عبداللہ کہ مذکور شد کنیت حذیفہ بن الیمان ست کہ از کبار صحابہ وصاحب سر رسول اللہ است صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ وعن حذیفۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال لا تقولوا گفت آنحضرت کہ نگوئید ما شاء اللہ وشاء فلان آنچہ خدا خواہد وخواہد فلان زیرا کہ این مساوی وقرین ساختن ست ماسوای حق را باوے در ارادت ومشیت۔ ولکن قولوا ما شاء اللہ ثم شاء فلان یعنی اگر نخواہید بناچار بگوئید وبدیگری جز برحق تعالیٰ نسبت مشیت کنید اینچنین بگوئید آنچہ خواہد خدا بعد از وی خواہد فلان تا تاخر وتبعیت مشیت او از مشیت وی تعالیٰ مفہوم گردد۔ رواہ احمد وابوداؤد وفی روایۃ منقطعا۔ ودر روایتے آمدہ کہ منقطع ست وسندی متصل نہ قال۔ گفت آنحضرت۔ لا تقولوا ما شاء اللہ وشاء محمد بگوئید آنچہ خواہد خدا وخواہد محمد۔ وقولوا ما شاء اللہ وحدہ۔ وبگوئید آنچہ خواہد حق سبحانہ تنہا بی شرکت دیگری ودرینجا غایت بندگی وتواضع وتوحید ست زیرا کہ آنحضرت درغیر خود اسناد مشیت اگرچہ بطریق تاخر وتبعیت باشد تجویز کرد اما درحق خود بآن نیز راضی نہ شد بلکہ امر کرد باسناد مشیت پروردگار تعالیٰ تنہا بی توہم شرکت۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال لا تقولوا للمنافق سید ہم از حذیفہ است از آن حضرت کہ گفت مگوئید مر منافق را سید وظاہر آن ست کہ کافر وفاسق مجاہر نیز درحکم وے باشد ولیکن تخصیص کرد منافق را بذکر زیرا کہ چون کفر وی مستور ومکتوم ست مدح وتملق درحق وے محتمل ست پس نہی کرد کہ منافق را سید ومولی نگوئید۔ فانہ ان یک سیدا۔ زیرا کہ وے اگر باشد سید ومعتبر شما فقد اسخطتم ربکم پس بہ تحقیق ناراض ساختید پروردگار خود را۔ رواہ ابوداؤد معنی این حدیث را بچند وجہ توجیہ کردہ اند یکی آنکہ سید خواندن منافق را واثبات سیادت مر او را گویا اعتراف کردن بوجوب طاعت وانقیاد وے ست واین موجب سخط پروردگار تعالیٰ ست دیگر آنکہ مگوئید منافق را سید زیرا کہ اگر بگوئید ناراض می سازید بجہت این گفتن پروردگار را مراد بودن او سید گفتن ست او را سید کذا قال الطیبی وفیہ تکلف وخفاء ودر بعضے حواشی نوشتہ کہ مراد آن ست کہ اگر ہست وے سید یعنی در دنیا وصاحب مال وجاہ وخدم وحشم ناراض ساختید خدا را از خود بجہت تعظیم کسیکہ نہ مستحق تعظیم ست واگر نیست دروغ گفتید فافہم۔ رواہ ابوداؤد۔

الفصل الثالث۔ عن عبدالحمید بن جبیر بضم جیم وفتح موحدہ وسکون تحتانیہ۔ ابن شیبۃ بفتح شین معجمہ وسکون تحتانیہ وبا موحدہ بن عثمان حجبی روایت میکند از عمہ خود صفیہ وابن المسیب درروایت میکند از وی ابن جریج وابن عیینہ قال گفت جلست الی سعید بن المسیب۔ نشستم با سعید بن المسیب ومیل کردم بسوئے وے۔ فحدثنی ان جدہ حزنا پس حکایت کرد مرا کہ پدر کلان وے نامش حزن ست بفتح حا وسکون را ئے۔ قدم علی النبی۔ قدم آمد در

بر پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ فقال ما اسمک پس پرسید آنحضرت از وے چیست نام تو۔ قال گفت اسمی حزن نام من حزن ست
قال۔ گفت آنحضرت بقصد تغییر نام حزن کہ بمعنی زمین سخت و درشت ست۔ بل انت سہل۔ بلکہ نام تو سہل نہادم کہ ضد
حزن ست و مبنی ست از آسانی و نرمی۔ قال گفت حزن۔ ما انا بمغیر اسما سمانیہ ابی نیستم من تغییر دہندہ نامی را کہ نہادہ است
مرا پدر من۔ قال گفت ابن المسیب۔ فمازالت فینا الحزونۃ بعد پس ہمیشہ است در خاندان ما درشتی و سختی عیش و زندگانی بنو
بجہت شومی این نام و قبول ناکردن جد ما نامی را کہ آنحضرت برائے وے اختیار کرد و این حزن بن وہب بن عمرو بن عائذ
مخزومی قرشی ست و از اشراف قریش ست در جاہلیت و از مہاجران ست و پسر و سیب کہ پدر سعید بن المسیب ست
از اہل بیعت رضوان ست و غالباً این قبول ناکردن وے تصرف آنحضرت را در تغییر نام در اول قدوم ہجرت است
برائے اسلام کہ ہنوز بجہت و صدق ایمان و تہذیب اخلاق مشرف نشدہ بود۔ رواہ البخاری۔ وعن ابی وہب
الجشمی بضم جیم و فتح شین۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تسموا باسماء الانبیاء۔ نام دار شوید بنامہائے
پیغمبران۔ واحب الاسماء الی اللہ تعالی۔ و محبوب ترین نامہا نزد خدائے تعالی عبد اللہ وعبد الرحمن واصدقہا و راست
ترین نامہا و مطابق ترین آنہا بواقع حارث وہمام زیرا کہ حارث بمعنی کاسب ست فی القاموس الحرث الکسب وجمع
المال والزرع وہمام از ہم ست بمعنی قصد و ارادہ و ہیچ کس از کسب و ہم خالی نبود و اگر معنی زراعت ملاحظہ نمودہ بطریق
تناول توفیق کار آخرت بحکم الدنیا مزرعۃ الآخرۃ واہتمام بران ارادہ بہ نمایند نیز دور نباشد و اولاً امر کرد تسمی باسماء انبیاء
چون در وے شائبہ عجب و تزکیہ النفس و رفعت شان وے بود تنزل کرد بہ عبد اللہ وعبد الرحمن و امثال آن کہ
دال بر خضوع و ذل و استکانت ست و چون نظر کرد کہ این نیز بی شوبہ ادعاء و کذب نیست بجہت تقصیر بندگان در ادائے
حقوق عبودیت تنزل فرمود بحارث وہمام کہ بی شبہ صادق و واقع اند کذا قال الطیبی واقبحہا و زشت تر و بدترین نامہا
حرب و مرۃ کہ مبنی از قتل و سفک و نزاع و جدال و مرارت و کراہت و بشاعت اند۔ رواہ ابو داؤد۔

باب البیان والشعر

بیان در اصل کشف و ظہور و وضوح ست و فی الصراح بیان سخن پیدا و کشادہ گفتن بہ فصاحت یقال فلان ابین من
فلان ای افصح واوضح کلاما و تبیین پیدا شدن و پیدا کردن و بیضاوی گفتہ کہ کشف و اظہار آنچہ در ضمیر ست و طیبی گفتہ اظہار
بابلغ لفظ و بعضی گفتہ اند کہ بیان منطق فصیح مظہر از آنچہ در ضمیر ست و ہمہ این عبارات متقارب اند در معنی و شعر در لغت دانائی
و زیرکی و شاعر بمعنی دانا و زیرک و در اصطلاح کلام موزون مقفی کہ قائل قصد موزونیت آن کردہ باشد پس آنچہ در
قرآن و حدیث موزون واقع شدہ شعر نبود زیرا کہ وزن در اینجا قصدی نیست یعنی کہ منظور و مقصود نیست و الا آنچہ
در قرآن واقع شدہ بی قصد و اختیار نخواہد بود۔

الفصل الاول۔ عن ابن عمر قال قدم رجلان من المشرق گفت ابن عمر قدوم آوردند دو مرد از جانب مشرق فخطبا

پس تکلم کردند وسخن در روے یکدیگر گفتند فی الصراح اخطاب سخن در روی گفتن فی الصراح ومنہ خطب الخطیب علے المنبر فعجب الناس
لبیانہما پس شگفت داشتند مردم بیان وفصاحت ایشان را وآن دو مرد یکی را حصین بن بدر نام ست کہ لقب وے
زبرقان ست بکسر زاے وسکون باے موحدہ وکسر را ولقاف وزبرقہ رنگ کردن ست جامہ را سرخ یا زرد
وزبرقان بمعنی ماہ وسبک ریش نیز آید وحصین بن بدر را زبرقان لقب کردن بجہت حسن جمال وی یا سبکی ریش نی بجہت یا
آنکہ عمامہ زرد بر سر داشت یا بجہت آنکہ حلۂ زرد پوشیدہ در مجلس در آمدہ بود ودوم عمرو بن اہتم بفتح ہمزہ وسکون
ہاے وفتح تاء فوقانیہ واہتم دندان پیش شکستہ را گویند پس این دو مرد از مشرق زمین آمدند وتفوق وتفاخر نمود وندا ول
زبرقان بیان فضائل خود کرد وداد فصاحت وبلاغت داد پس از ان عمرو بن اہتم بسخن درآمد وبکلام بلیغ جواب
او گفت ورذائل او را بیان کرد زبرقان گفت یا رسول اللہ وے فضائل مرا میدانند وخلاف انچہ گفت اعتقاد
وارد وحسد باعث اوست کہ این چنین میگوید پس عمرو مبالغہ در ذم زبرقان بیشتر از نخست کرد ودر احیاء العلوم
آوردہ کہ عمرو در روزے مدح زبرقان کردہ بود روز دیگر آمد وذم وی کرد آنحضرت فرمود این چیست کہ روز اول
مدح وے کردی وامروز ذم میکنی گفت روز اول راست گفتہ بودم وامروز نیز دروغ نمی گویم روز اول وی راضی
ساخت مرا پس گفتم نیکی ہا کہ دیدم در وے وامروز در غضب آورد مرا پس گفتم بدیہا را کہ دیدم در وے. فقال
رسول اللہ. پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان من البیان لسحرا. یعنی بعضے بیان ہا وسخنان ہست کہ حکم
سحر دارد در تغیر حال وصرف قلوب ومائل گردانیدن بباطل چنانکہ سحر وسحر در لغت نیز بمعنی صرف وتغیر آید زیرا کہ وے
میگرداند مرد را از حالی بحالی وتغیر میدہد عادت وحال او را ہمچنین بیان ومبالغہ در سخن وتصنع در کلام وتکلف در تحسین
آن وتشدق لسان وتلون کلام وصرف از حق بباطل تا بدان استمالت قلوب نمایند ومقبول گردانند اگرچہ در نفس الامر
باطل وناحق بود وظاہر سیاق قصہ چنانچہ نقل کردہ شد دران ست کہ این کلام حضرت ذم ست مر بیان ومبالغہ را وبعضے
گویند کہ این مدح بیان است وترغیب بر تحسین وتحبیر کلام وآراستن سخن واداے مقصود بر وجہ اتم واکمل وصواب
آن ست کہ متن حدیث بر وجہیکہ مؤلف آوردہ محتمل ہر دو وجہ است وحاصلش آنکہ بیان مشابہ بسحر ست در استمالت
قلوب وعجز از اتیان بمثل وے واین نوع محمود ست اگر در حق باشد ومذموم اگر در باطل بود وبران نمط کہ در حدیث
دیگر آمدہ است کہ الشعر کلام حسنہ حسن وقبیحہ قبیح واللہ اعلم رواہ البخاری — وعن ابی بن کعب قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان من الشعر حکمۃ. یعنی از شعر ہا ست کہ متضمن علم وحکمت ست فی الصراح حکمت دانش
وحقیقت ہر چیزے حکیم دانا وراست کار واستوار وخداوند حکمت احکام بکسر ہمزہ استوار کردن کار را استحکام
استوار شدن وباز داشتن سفیہ را از سفاہت وحکمت بفتحتین کام لگام ومنع کردن از بدی کسے را واین حدیث
دلالت کند بر آنکہ مراد از ان من البیان لسحرا مدح بیان ست چنانکہ این جا مدح بعضے از اشعار کہ متضمن علم وحکمت

و موعظه و نصيحت باشد ميكند و هر دو كلام در يك حديث قرين يكديگر نيز مذكور شده اند چنانكه در آخر فصل ثاني بيايد و بعضي
گفته اند كه اين هر دو فقره رد است بر كسيكه گمان مي برد كه بيان مطلقا محمود ست و شعر همه حال مذموم پس فرمود كه اين
چنين ست بعضي بيان ها مذموم ست مشابه بسحر و بعضي شعر ها محمود و متضمن حكمت - رواه البخاري - وعن ابن
مسعود قال قال رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم هلك المتنطعون - هلاك گشتند يا هلاك شوند تعمق و غلو و تصنع و
مبالغه كنندگان در سخن قالها ثلاثا گفت آن حضرت اين كلمه را سه بار و تنطع بكسر نون و فتح طا و سكون آن غار اعلى از كام
كه روي بلند و پست ست و حرف تا و طا و دال را حروف نطعيه گويند كه مخرج آنها آن موضع از كام ست و تنطع سخن و
كام گفتن و مراد اينجا تشدق لسان و تكلف در سخن و مقيد شدن بعبارت آرائي و الفاظ پرستي بطريق ريا و تصنع و
خوشنامي هر دم دو روام آوردن ايشان بي رعايت معني و ملاحظه حق و رعايت نفس لامر و طيبي گفته مراد غلو كنندگان و افتادگان
در سخنان لاطائل و بيهوده - رواه مسلم - وعن ابي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم اصدق كلمة قالها
الشاعر - راست ترين سخني كه گفته است او را كسي از جنس شعرا كه سخنان ناراست در كلام ايشان بسيار مي باشد كلمة
لبيد سخن لبيد ست كه صحابي ست و در جاهليت و اسلام عزيز و شريف بوده است و صد و پنجاه و هفت سال عمر داشت
آن كلمه اين ست كه - الا كل شيء ما خلا الله باطل دانا و آگاه باش اي سامع بشنو و بدان كه هر چيز ما سوي حق ست
جل و علا باطل و فاني و هالك و مضمحل و نيست ست متفق عليه و اين سخن موافق كلام مجيد ست كه كل من عليها فان و
كل شيء هالك الا وجهه و آخر اين سخن در بعضي روايات ترمذي اين ابيات ست بيت و كل نعيم لا محالة زائل *
و هر نعمت دنياوي البته زوال پذير و نيست شونده ست * سوي جنة الفردوس ان نعيمها * مگر بهشت برين بدرستي و
راستي كه نعمت بهشت * يبقى و ان الموت لا بد نازل * باقي و پاينده است و بتحقيق موت بر آدمي نازد و آينده ست
صدق صدق ان الموت لا بد نازل - وعن عمرو بن الشريد عن ابيه عمرو بن الشريد تابعي ابو الوليد ثقفي طائفي معدود
ست در اهل طايف تابعي ثقه ذكر كرده است او را ابن حبان در ثقات و پدر او شريد بفتح شين معجمه از صحابه است قال
گفت - شريد ردفت رسول الله صلى الله عليه و آله وسلم يوما - سوار شدم عقب آنحضرت روزي - فقال - پس گفت
آنحضرت هل معك من شعر امية بن ابي الصلت شيء - آيا هست با تو يعني ياد داري از شعرهاي امية بن ابي الصلت
چيزي قلت نعم - گفتم آري ياد دارم چيزي از شعرهاي وي - قال - گفت آنحضرت هيه - بگوي و بخوان و هيه اصلش ايه
بدل كرده اند همزه را بها و هي نيز گويند بحذف هاء اخير و معني همه امر كردن بود بزيادت سخني يا كاري و في الصراح ايه و ديگر
گوي - فانشدته بيتا - پس خواندم آنحضرت را بيتي از بيتهاي امية - فقال هيه - پس فرمود آنحضرت ديگر بخوان ثم
انشدته بيتا - پس خواندم آنحضرت را بيت ديگر - فقال هيه - پس گفت آنحضرت ديگر بخوان حتى انشدته مائة بيت تا آنكه
خواندم او را صد بيت از شعر امية ظاهر آن ست كه هر بار آنحضرت طلب زيادت يك دو بيت مي نمود و از اينجا معلوم شد

که شنیدن شعر که متضمن علم و حکمت باشد سنت ست اگرچه قائل آن کافر یا فاسق باشد۔ رواه مسلم۔ بدانکه ابن امیه
بن ابی الصلت مردی بود از ثقیف که در عهد جاهلیت از اهل کتاب دین و ملت آموخته بود و تعبد میکرد و تدین
می ورزید و ایمان به بعث در روز قیامت داشت و اشعار مشتمل بر حکمت و موعظت میگفت و آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم در شان وی فرموده۔ آمن شعره وکفر قلبه یعنی ایمان آورد شعر او وکفر ورزید دل او
و در روایتی۔ آمن لسانه وکفر قلبه۔ و وی حریص بود بر رسیدن و دانستن چیز و صفت پیغمبر آخر زمان از اهل
کتاب و گمان داشت که پیغمبر زمان مگر وی خواهد شد و چون شنید که از قریش خواهد بود و صفات آنحضرت را بتفصیل
دانست برگشت و براه حسد و عناد رفت و گفت نشاید که ایمان آرم بکسی که نه از ثقیف ست و ابن جوزی در
کتاب الوفا باخبار المصطفی گفته که چون علامات نبوت آنحضرت را می شنید آرزو می برد کاشکی دریابم او را و خدمت
کنم و نصرت دهم و چون نور نبوت آنحضرت ظهور کرد برگشت و براه شقاوت رفت نعوذ بالله من الشقاوة و
وی اول کسی ست که بر سر نامها باسمک اللهم نوشت و آموختند قریش از وی این کلمه را و نوشتند آنرا در جاهلیت
و این را قصه ایست که در شرح آنرا نقل کرده ایم والله اعلم۔ وعن جندب ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم کان
فی بعض المشاهد بود آنحضرت در بعضی غزوات که جاهای شهود بمعنی حضور یا جاهای شهادت اند مراد غزوه ها
است چنانکه طیبی گفته۔ وقد دمیت۔ بر وزن سمعت۔ اصبعه۔ وحال آنکه خون آلوده شد انگشت وی صاحب
سفر السعادة میگوید در بعضی غزوات انگشت پای مبارکش را سنگ رسید و خون روان شد۔ فقال لیس خطاب
بانگشت کرد و گفت آنحضرت۔ هل انت الا اصبع دمیت۔ آیا هستی تو مگر انگشتی که خون آلوده شده۔ وفی سبیل الله ما لقیت
و در راه خدا ست چیزی که دیدی و پیش آمدی آنرا یعنی ضایع نیست و آنرا اجرایست و این تلقین ست از آن
حضرت امت را در آنچه برسد از جراحت و کابت در راه خدا و بعضی گویند که ما نافیه است یعنی این جراحت و خون
آلودگی سهل ست و چیزی ندیده در راه خدا از شدت و محنت۔ متفق علیه در ینجا اشکال آورده اند که این شعر ست و وی
صلی الله علیه وآله وسلم منزه است از آن و تصور نیست صدور آن از حضرت وی جواب گفته اند که شعر آنست که
قائل قصد موزونیت آن کرده باشد چنانکه معلوم شد و صدور این قول از آن حضرت بی قصد موزونیت ست و بعضی
گفته اند این بیت از عبد الله بن رواحه است که در غزوه موته خوانده و آنحضرت بطریق تمثیل و انشاد خوانده نه بطریق
انشا کذا ذکر السیوطی و این بر تقدیری صحیح ست که انشاد شعر از آن حضرت اگرچه از غیر بود درست باشد و گفته اند
که آمدن شعر بر زبان شریف وی درست نبود اگرچه از غیر نیز باشد و این سخن محل نظر ست چنانکه از خواندن وی
صلی الله علیه وسلم شعر لبید وغیر آنرا ظاهر میگردد و بعضی گویند که این از باب رجز ست و این را داخل شعر نمیدارند و طیبی گفته
که هر که بطریق ندرت ناگاهی شعری گوید آنرا شاعر نگویند و مراد بقول حق سبحانه وما علمناه الشعر این ست که وی

شاعر نیست واین سخن منظور فیه است چه مراد بقول وی سبحانه وما ینبغی له آن داشته اند که از وی شعر نمی آید وصورت
نمی بندد قطعا واللّٰه اعلم ۔ وعن البراء قال قال النبی صلی اللّٰه علیه وآله وسلم یوم قریظة لحسان بن ثابت ۔ براء بن عازب
که از مشاهیر صحابه ست او میگوید که گفت آنحضرت روز واقعه بنی قریظه که بعد از غزوهٔ خندق بود چنانکه در باب قیام گذشت
مر حسان بن ثابت را وحسان بن ثابت بن منذر بن حرام انصاری مدنی از فحول شعرای اسلام وجاهلیت ست واین چهار
تن صد وبیست سال عمر یافتند وحسان شصت سال در جاهلیت گذرانید وشصت سال در اسلام ۔ اهج المشرکین
هجو کن کافران را وهجو بمعنی شمردن ست چنانکه حروف هجا وتهجی گویند وغالب آمد در شمردن عیب ودر قاموس گفته هجو
هجاء دشنام کردن بزبان شعر فی الصراح هجا نکوهیدن خلاف المدح پس آنحضرت امر فرمود حسان را بهجو کفار وفرمود فان جبریل
معک ۔ پس بدرستی که جبرئیل علیه السلام با تست وامداد واعانت تو میکند در القاء والهام معانی ومضامین ۔ وکان رسول اللّٰه
وبود پیغمبر خدا صلی اللّٰه علیه وآله وسلم ۔ یقول لحسان ۔ میگفت مر حسان را ۔ اجب عنی ۔ جواب ده از جانب من کافران را که
هجو میکنند وناسزا میگویند مرا ومیفرمود آنحضرت ۔ اللهم ایده بروح القدس ۔ خداوندا تائید کن وقوت ده حسان را بجبرئیل
وجبرئیل را روح گویند زیرا که وی آورد بر پیغمبران آنچه سبب حیات قلوب وزندگانی ابد ست که علم وشریعت باشد وقدس
بمعنی مقدس ست که ذات پاک اللّٰه است واضافت روح بوی بجهت تشریف واکرام ست چنانکه در روحی وروح اللّٰه
گفته اند یا قدس صفت روح ست که اضافت بدان کرده اند از جهت شدت لزوم واختصاص چنانکه حاتم جود ورجل صدق
متفق علیه ۔ وعن عائشة رضی اللّٰه عنها ان رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وآله وسلم قال ۔ گفت آنحضرت شعرای خود ۔ اهجوا
قریشا ۔ هجو کنید کفار قریش را فانه اشد علیهم ۔ پس بدرستی که هجو سخت تر ست بر ایشان من رشق النبل ۔ از انداختن
تیرها رشق بفتح را وسکون شین معجمه انداختن تیر وجز آن نبل بفتح نون وسکون موحده تیرها ۔ رواه مسلم ۔ ازینجا معلوم
می شود که هجو کردن کافران را ودشمنان دین را وایذا کردن ایشان را امری مرغوب ست ولیکن گفته اند که باید که
ایشان را هجو کنند بعد از هجو کردن ایشان مسلمانان را وابتدا نکنند تا باعث نگردد بر هجو مسلمانان ۔ وعنها قالت سمعت
رسول اللّٰه ۔ وهم از عائشه ست که گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللّٰه علیه وآله وسلم یقول لحسان ۔ می گفت مر حسان را ان
روح القدس لا یزال یؤیدک ۔ که جبرئیل همیشه تائید وتقویت میکند ترا ما نافحت عن اللّٰه ورسوله ما دام که مدافعت و
مخاصمت میکنی از جانب خدا ورسول خدا از جهت آنکه دشمن ست واز جهت آنکه سب واهانت رسول خدا استلزام سب
واهانت خدا ودین اوست ونیز کافران نسبت بجناب عزت نیز ناسزا وناشایست میگفتند ومیکردند چنانکه نسبت ولد وفقر و
اشراک اصنام ۔ وقالت سمعت رسول اللّٰه ۔ وگفت عائشه شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللّٰه علیه وآله وسلم یقول ۔ میگفت هجاهم حسان
هجو کرد کافران را حسان فشفی واشتفی ۔ پس شفا وتندرستی داد یعنی مسلمانان را ۔ واشتفی ۔ وشفا یافت خود گویا آن سوزش دل
وبدی حال که مسلمانان از شنیدن هجو کافران داشتند بیماری بود که بهجو کردن وی مر ایشان را زایل شد وتندرستی

آورده. رواه مسلم. وعن البراء قال كان رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ينقل التراب يوم الخندق. بود آنحضرت
که می کشید و دور می افگند خاک را بنفس شریف خود وکار میکرد روز خندق یعنی دران زمان که حفر میکردند خندق را در
غزوهٔ احزاب. حتى اغبر بطنه. تا آنکه غبار آلوده شد شکم مبارک آنحضرت از کشیدن خاک. يقول. می گفت و می خواند آنحضرت
این رجز را که از عبد الله ابن رواحه است رضی الله عنه. والله لولا الله ما اهتدينا. بخدا سوگند اگر نمی بود هدایت ولطف
خداوند تعالی راه راست نمی یافتیم. ولا تصدقنا ولا صلينا. ونه تصدیق میکردیم ونه نماز می گذاردیم. فانزلن سكينة علينا
پس فرود آر خدایا آرام و آهستگی بر ما. وثبت الاقدام ان لاقينا. و برجای دار قدمهای ما اگر بهبینیم و پیش آییم
دشمنان دین را. ان الاولى قد بغوا علينا. بدرستی آن کسانیکه بتحقیق ستم و افزونی کردند بر ما. اذا ارادوا فتنة ابينا.
چون خواهند فتنه را یعنی باز گردانیدن ما را از دین اسلام بکفر سر باز میزنیم و امتناع می آریم و فتنه در اصل بمعنی آزمایش
و گداختن طلا در آتش. يرفع بها صوته. بلند میکرد آنحضرت باین کلمه ابينا آواز خود را و می گفت ابينا ابينا و احتمال دارد
که ضمیر بها راجع بابیات مذکوره گردد و ابينا ابينا اشارت بتکرار این کلمه باشد. متفق علیه. وعن انس قال جعل المهاجرون و
الانصار يحفرون الخندق. گفت انس ابتدا و اندر شروع کردند مهاجر و انصار که میکندند خندق را. وينقلون التراب. و برمیداشتند
خاک را. وهم يقولون. و ایشان می گفتند و می خواندند این رجز را. نحن الذين بايعوا محمدا. ما آن کسانیم که بیعت کردند آن
کسان محمد را. على الجهاد ما بقينا ابدا. بر کارزار کردن با کافران مادام که باقی و پاینده ایم همیشه. يقول النبي میگفت پیغمبر
صلی الله علیه وآله وسلم. وهو يجيبهم. و حال آنکه جواب میداد آنحضرت ایشان را باین کلام. اللهم لا عيش الا عيش الآخرة
خداوندا نیست زندگانی مگر زندگانی آخرت. فاغفر الانصار والمهاجرة. پس بیامرز انصار را و مهاجران را. متفق علیه
وعن ابي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم لان يمتلئ جوف رجل قيحا يريه. هر آئینه پر شدن شکم مرد
بزرداب که فاسد گرداند شکم او را. خير من ان يمتلئ شعرا. بهتر است از پر شدن شکم از شعر یعنی مشغول او همه شعر باشد
چنانکه از قرآن و ذکر خدا و علوم شرعیه باز دارد و این مخصوص است بشخص معین و در حق خاص وی گفت چنانکه
در فصل ثالث بیاید و بالجمله مراد شعر زور است که مشتمل باشد بر فحش و کفر و معانی ناشایسته. متفق علیه
الفصل الثانی. عن كعب بن مالك انه قال للنبي صلى الله عليه وآله وسلم. کعب بن مالک نیز از شعرای اسلام است
و گفته اند که مشاهیر شعرای اسلام سه تن اند حسان بن ثابت و عبد الله بن رواحه و کعب بن مالک کعب می ترسانید
کافران را بحرب و جهاد و می افگند رعب در دل ایشان و حسان بن ثابت طعن می کرد در انساب ایشان و عبد الله
بن رواحه توبیخ و سرزنش میکرد ایشان را بر کفر پس کعب بن مالک بقصد شکایت از قبح شعر و تاسف بر حال خود گفت
مر آنحضرت را. ان الله قد انزل في الشعر ما انزل. خدای تعالی فرود فرستاده است در باب شعر از طعن و مذمت آنچه فرو
فرستاده است مراد قول حق جل وعلا است. والشعراء يتبعهم الغاوون الآيات. فقال النبي. پس گفت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم

الہامات تسلیہ وے در مدح شعر۔ ان المؤمن یجاہد بسیفہ ولسانہ۔ بدرستی کسیکہ ایمان دارد جہاد میکند بشمشیر خود و زبان خود یعنی بشعر اکہ ہجو کفار و تائید دین اسلام می نمایند حکم جہاد دارند کہ بشمشیر زبان جہاد می کنند این چنین شعر گفتن مذموم نیست و قائل آن داخل شعر اکہ درین کریمہ مذکور اند نہ و لہذا استثنا کردہ است وی سبحانہ تعالیٰ بقول خود۔ الا الذین آمنوا و عملوا الصالحات و ذکروا اللہ کثیرا الآیۃ۔ و فرمود آنحضرت در بیان بودن ہجو کفار در حکم جہاد۔ والذی نفسی بیدہ لکانما ترمونہم بہ نضح النبل ہر آئینہ چنانستی کہ می اندازید شما کافران را بہجوے کہ ایشان را میکنید تیر ہا را کہ انداختہ می شوند در جہاد شعر زخم قشمشیر جان ستان نکند۔ انچہ زخم زبان کند بمرد۔ نضح بفتح نون و سکون ضاد معجمہ بمعنی رمی۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ روایت کرد این حدیث را محی السنۃ در شرح السنۃ وفی الاستیعاب لابن عبد البر۔ و مذکور ست در استیعاب کہ کتابی ست مشہور در اسماء الرجال مر عمر بن عبد البر را انہ قال۔ کہ کعب بن مالک گفت۔ یا رسول اللہ ما ذا تری فی الشعر۔ چہ میدانی و چہ رائے داری در حق شعر کہ نیک ست یا بد۔ فقال پس گفت آنحضرت۔ ان المؤمن یجاہد بسیفہ ولسانہ۔ وعن ابی امامۃ عن النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال الحیاء والعی بکسر عین و تشدید یا عجز و بستگی در سخن فعد بیان شعبتان من الایمان۔ دو شاخ اند از ایمان وعی بمعنی عجز و نارسائی و ناتجربہ کاری و بی استحکامی در کارہا نیز آید و معنی اول اینجا مناسب تر ست بقول وی کہ فرمود۔ والبذاء والبیان شعبتان من النفاق۔ و فحش در کلام و بیہودہ گوئی و تکلف و تصنع و مبالغہ در سخن دو شاخ نفاق اند۔ رواہ الترمذی۔ اما بودن حیا شعبہ ایمان ظاہر ست و گذشت ذکر آن در کتاب الایمان و بودن عی و عجز در سخن شعبہ ایمان و بودن بذا و بیان شعبہ از نفاق بجہت آنست کہ مومن بسبب حیا و انکسار و مسکنت و شغل بعبادت و اصلاح باطن و عدم تشدق لسانی قدرت ندارد بر تقریر و بیان و عاجز ست از اثبات مدعا و مراد بر درجہ مبالغہ و طلاقت لسان بخلاف منافق کہ فاحش و متفحش ست و دلیر و قادر ست بر بیان و تشدق پس مآل این حدیث با آن گردد کہ در حدیث دیگر آمدہ است۔ المؤمن غر کریم والمنافق خب لئیم۔ مؤمن مسلمان فریب خورندہ و سادہ دل ست و منافق فریبندہ و گربزی و اگر عی را بر عجز و ناتجربہ کاری حمل کنند بمضمون این حدیث قریب تر آید و طیبی گفتہ کہ ایمان باعث ست بر حیا و تحفظ و احتیاط در کلام و اضداد این معانی از نفاق ست و برین وجہ مراد بعی آن بود کہ بجہت تامل و تحری در مقال و تحرز و تحفظ از وبال باشد نہ بجہت خلل در لسان و عجز در نطق و بیان و مراد بیذا و بیان آن باشد کہ سبب وی جرأت و عدم مبالات و احتیاط از طغیان لسان و عدم تحرز و تجنب از زور و بہتان بود۔ وعن ابی ثعلبۃ الخشنی بضم خا و فتح شین معجمتین و بنون منسوب ست بخشن بن نمر صحابی ست نام او جرہم بضم جیم و ضم ہا بن ناشب بنون در نام او و نام پدر او اختلاف بسیار ست مشہور این ست کہ ذکر کردیم و دے مشہور ست بکنیت بیعت کرد آنحضرت بہ بیعت رضوان و داد او را سہم خیبر و فرستاد او را بسوی قوم او پس اسلام آوردند و وفات یافت سنۃ خمس و سبعین و بعضے گفتہ اند

ودر زمین معاویہ وعلیہ الاکثر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال ان احبکم الیّ ـ گفت آنحضرت بدرستیکہ دوست
ترین شما اے گروہ مسلمانان نزد من ـ واقربکم منی یوم القیمۃ ـ ونزدیک ترین شما از من روز قیامت ـ احاسنکم اخلاقا نیکو
ترین شما انداز روئے اخلاق ـ وان ابغضکم الیّ ـ وبدرستی کہ دشمن ترین شما بسوی من ـ وابعدکم منی ـ ودور ترین شما از
من اساویکم اخلاقا ـ بدترین شما انداز روئے اخلاق ودر روایتے اساویکم جمع اسوء چنانکہ احاسنکم جمع احسن واما مساوی بفتح
میم جمع سوء است یعنی مصدر چنانچہ محاسن جمع حسن برخلاف قیاس پس وصف کردہ شد مصدر پستر جمع کردہ شد پس
از ان بیان کرد مساوی الاخلاق را بقول خود ـ الثرثارون ـ بفتح ثاء مثلثہ وسکون را بسیار سخن کنندگان وتکلف نمایندگان
وبیرون آیندگان در ثرثرت کثرت کلام وتردید آن ـ المتشدقون ـ تشدق کنندگان در سخن ـ شدق بکسر شین وفتح
آن نیز آمدہ وسکون دال مہملہ کنج دہان خطیب اشدق کام کشادہ وتشدق فصاحت نمایندہ بتکلف وتصنع در ان
المتفیہقون بضم میم وفتح تا وفا وسکون یا والقاف سخن فراخ گوئیندہ وبہ پری دہان وکام تکلم کنندہ فہق پر شدن آوند
وفیتن فراخ از ہر چیز ـ وتفیہق فراخ کردن سخن وبہ پری دہان گفتن ـ رواہ البیہقی فی شعب الایمان وروی الترمذی
نحوہ عن جابر ـ روایت کرد این حدیث را بیہقی در شعب الایمان از ابی ثعلبہ وروایت کرد ترمذی مانند آن با تفاوت
واختلاف در الفاظ از جابر ـ وفی روایتہ ودر روایت ترمذی از جابر آمدہ کہ ـ قالوا ـ گفتند صحابہ ـ یا رسول اللہ قد علمنا
الثرثارون والمتشدقون ـ تحقیق دانستیم ما کہ ثرثارون ومتشدقون چہ معنی دارد وکدام اند ایشان ـ فما المتفیہقون
پس چیست معنی متفیہقون وکدام اند آنہا ـ قال المتکبرون ـ گفت متفیہقون متکبر اند چون توسیع وتصنع در کلام از تکبر و
تعظیم می آید تفسیر کرد متفیہقون را بہ متکبرین بعلاقہ لزوم واز اینجا معلوم شود کہ تشدق در کلام وتکلف در سجع وفصاحت وتصنع
بمقدمات مزخرف مذموم ومکروہ است اما آنچہ در خطب ومواعظ کنند بہ نیت صحیح در تاثیر بواطن وتلیین وترقیق قلوب مکروہ
نبود ـ وعن سعد بن ابی وقاص ـ رضی اللہ عنہ ـ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لاتقوم الساعۃ ـ برپا نمی شود
قیامت ـ حتی یخرج قوم ـ تا آنکہ بیرون می آیند وپیدا می شوند گروہے کہ ـ یاکلون بالسنتہم ـ می خورند بوسیلۂ زبانہائے خود
پس مدح میگویند مردم را وذم میکنند ایشان را بباطل ودروغ وظاہر می کنند فصاحت وبلاغت را تا در آرند مردم را
در دام وفریب دہند وحاصل کنند چیزے از دنیا وشہوات نفوس خود ـ کما تاکل البقرۃ بالسنتہا ـ چنانکہ میخورند گاوان
بزبانہائے خود وتمیز نمے کنند در چریدن حشیش میان تر وخشک وشیرین وتلخ ہمچنین این گروہ از مردم کہ زبان
را وسیلۂ ماکل ومشارب خود ساختہ تمیز نمے کنند میان حق وباطل وحلال وحرام ـ رواہ احمد ـ وعن عبد اللہ بن عمرو ان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال ان اللہ یبغض البلیغ من الرجال ـ خدائے تعالے دشمن میدارد ومبالغہ
کنندہ را در کلام وتکلف نمایندہ را از مردان ـ الذی یتخلل بلسانہ ـ آنکہ تشدق میکند او در کلام وتفخیم میکند زبان
را ومی پیچد آنرا کما تتخلل الباقرۃ بلسانہا ـ چنانکہ می پیچند وفرو می برند حشیش را گاوان بزبان خود واصل تخلل

ودر آمدن در میان چیزے و باین معنی میگویند خلال کہ در میان دندانہا می در آید تشبیہ کرد گردانیدن زبان را در دہان در
حال تکلم و تکلف در فصاحت بگردانیدن گاو زبانش را در ہنگام چریدن و باقرہ جمع بقرہ است و استعمال او بتاء قلیل
ست و اکثر بے تا مستعمل گردد۔ رواہ الترمذی و ابوداؤد وقال الترمذی ہذا حدیث غریب۔ وعن انس قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مررت لیلۃ اسری بی۔ می گذشتم آن شب کہ بردہ شد مرا بمعراج۔ بقوم یقرض شفاہہم
بگرہی کہ بریدہ می شود لبہاے ایشان۔ بمقاریض من النار۔ بمقراضہا از آتش۔ فقلت۔ پس گفتم۔ یا جبرئیل من ہولاء
چہ کسانند این جماعہ۔ قال۔ گفت جبرئیل۔ ہولاء خطباء امتک۔ این جماعہ خطیبان امت تواند۔ الذین یقولون ما لا یفعلون
آن کسان کہ میگویند چیزے را کہ خود نمی کنند یعنی مردم را بکارہاے نیک می خوانند و خود نمی کنند بد آن ست کہ خود
نمی کنند اما گفتن بدی ندارد اگرچہ خود نکنند و لہذا در امر معروف فعل شرط نیست اما اگر بکنند بہتر ست ولی بی آن تاثیر
ندارد۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
من تعلم صرف الکلام۔ کسیکہ بیاموزد صرف کلام را و صرف کلام و صرف حدیث تحسین و تزئین اوست و زیادت کردن
در وے نہ بر قدر حاجت بمداخلت ریا و مخالطت کذب و تحویل آن از جاے بجاے بجہت تلبیس و تخلیط و لہذا
تسمیہ کردہ بیان را بسحر کہ در لغت بمعنی صرف ست و در قاموس گفتہ کہ آن منقول از صرف دراہم ست کہ عبارت
از فضل و زیادت آن بر بعض ست و در بعضے حواشی نوشتہ کہ صرف کلام ایراد اوست بر وجوہ مختلفہ۔ لیسبی
بہ قلوب الرجال۔ تا اسیر گرداند و بند کند بصرف کلام دلہاے مردان را۔ او الناس۔ شک راوی ست کہ قلوب الرجال
گفتہ یا قلوب الناس۔ لم یقبل اللہ منہ یوم القیمۃ۔ قبول نکند خداے تعالے از وی روز قیامت۔ صرفا ولا عدلا۔ نہ صرف
را و نہ عدل را مراد بصرف توبہ و بعدل فدیہ داشتہ اند یا بصرف نافلہ و بعدل فریضہ یا بالعکس۔ رواہ ابوداؤد
وعن عمرو بن العاص انہ قال یوما۔ روایت ست از عمرو بن العاص کہ وے گفت روزے۔ وقام رجل
فاکثر القول۔ و حال آنکہ ایستادہ مردے پس بسیار کرد سخن را۔ فقال عمرو۔ پس گفت عمرو بن العاص۔ لو قصد فی قولہ
اگر میانہ روے میکرد و درازی نمیکرد این مرد در سخن خود۔ لکان خیرا لہ۔ ہر آئینہ می بود بہتر مرا و را قصد بمعنی استقامت
طریق و ضد افراط آید چنانکہ اقتصاد۔ سمعت رسول اللہ۔ شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ یقول۔ می گفت۔ لقد
رایت۔ بتحقیق دیدم و دانستم۔ او امرت۔ یا گفت آنحضرت بتحقیق امر کردہ شدہ ام۔ ان اتجوز فی القول۔ کہ سبکی و کمی کنم
در سخن۔ فان الجواز ہو خیر۔ پس بدرستی کہ سبکی و کمی در سخن بہتر ست جواز فی الصراط رواشدن و گذشتن از جاے و
راہی و آب دادن و سبک گزاردن نماز و سخن بمجاز گفتن۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن صخر بن عبد اللہ بن بریدۃ عن ابیہ عن
جدہ۔ بریدہ اسلمی صحابی مشہور ست و عبد اللہ بن بریدہ از مشاہیر تابعین و ثقات ایشان ست قاضی مرو برادر سلیمان
بن بریدہ و گفتہ اند کہ سلیمان صحیح تر از عبد اللہ ست و صخر بن عبد اللہ مروزی روایت دارد از پدر از جد

روایت کردہ ابوداؤد از وے این یک حدیث۔ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول۔ گفت شنیدم
آنحضرت را میگفت۔ ان من البیان سحرا بدرستی کہ بعضی از بیان سحر ست و شرح آن گذشت۔ وان من العلم جہلا و
بدرستی کہ بعضے از علم جہل ست۔ طیبی این را دو معنی از نہایہ نقل کردہ یکے آنکہ مراد آن ست کہ تعلم کند علومی را کہ احتیاج
نیست بدان مثل نجوم و علوم فلاسفہ و مانند آن و بگذارد علومی را کہ محتاج الیہا ست از قرآن و سنت و جاہل شود بدان
و حاصل این توجیہ بدان راجع گردد کہ بعضے از علمہا ست کہ مستلزم جہل بعلوم دیگر ست باین اعتبار آنرا جہل گفتہ
دوم آنکہ مراد آن ست کہ بعلم خود عمل نکند چہ ہر کہ علم دارد و عمل ندارد گویا جاہل ست و ممکن ست کہ مراد آن باشد
کہ یکے ادعاے علم میکند و بزعم خود عالم ست اما در نفس الامر و حقیقت حال جاہل ست این علم وے علم نیست بلکہ
جہل ست و نیز غلو کردن در معرفت ذات و صفات حق کہ جانب افراط صفت علم ست بظاہر علم ست و بحقیقت جہل
و توقع علم درین باب از محالات ست و نیز اعتراف بجہل و نادانی در بعضے مواضع علم ست با آنکہ آنرا نتوان دانست
پس این فرد علم ست و حال آنکہ جہل ست پس صادق آمد کہ بعض علم جہل ست۔ وان من الشعر حکما۔ و در روایتے
لحکما یعنے کلام نافع مانع از جہل و سفہ و حکم بمعنی علم و فقہ و قضا بعدل آید و در روایتے لحکمۃ آمدہ و آن نیز بمعنی حکم ست
کذا فی النہایۃ و حاصل آنکہ حکم و حکمت بیک معنی ست پس در روایتے حکمت واقع شدہ و آنرا بمعنی حکم حمل توان کرد
و در روایتے حکم واقع شدہ و آنرا بمعنی حکمت توان گفت۔ وان من القول عیالا۔ بعضے از قول عیال ست یعنی بال
ست بر قائل یا ملال ست بر سامع اگر جاہل ست بسبب آن کہ نمی فہمد و اگر عالم ست بجہت آنکہ میداند یا ثقیل کہ ہیچکس
نمی خواہد آنرا بشنود و ہمچنین تفسیر کردہ اند این عبارت را۔ رواہ ابوداؤد۔

الفصل الثالث

عن عائشۃ قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یضع لحسان بن ثابت منبرا فی المسجد
بود آنحضرت کہ می نہاد مر حسان را منبری در مسجد۔ یقوم علیہ قائما۔ می ایستاد حسان بر منبر ایستادنی۔ یفاخر
عن رسول اللہ۔ درحالیکہ مفاخرت و مباہات میکرد از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم او ینافح۔ شک راوی ست
یعنے مدافعت و مخاصمت میکرد از جانب آنحضرت۔ ویقول رسول اللہ۔ و میگفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
ان اللہ تعالی یؤید حسان بروح القدس۔ خداے تعالی تائید و تقویت میکند حسان را بجبرئیل۔ ما نافح او فاخر عن
رسول اللہ۔ مادام کہ مخاصمت میکند یا مفاخرت میکند از پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ این نیز شک راوی ست و
در روایتے کہ در اول یفاخر ست اینجا فاخر ست و در روایتے کہ ینافح ست نافح ست غایتش در ذکر بی ترتیب واقع
شدہ۔ رواہ البخاری۔ وعن انس قال کان للنبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حاد بود آنحضرت را حادی یعنے حداگوئندہ
و حدا راندن شتر ست بسرود و آواز کذا فی الصراح و حدا قسمی از غنا ست کہ مباح ست باتفاق و ہیچ کس را از
علما در وے خلافی نیست عادت ست مر عرب را کہ چون شتران ماندہ شوند خوش آوازے کنند و حدے

گویند و شتران گرم شوند و مستی کنند و تیز روند۔ یقال له انجشة۔ گفته می شود و نام برده می شود آن حادی را انجشة بفتح همزه و سکون نون و فتح جیم و شین معجمه آخرش تاے فوقانیه۔ وکان حسن الصوت۔ و بود انجشه خوش آواز۔ فقال له النبی۔ پس گفت مر او را پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم رویدک۔ آهسته ران شتران را یا انجشة۔ لاتکسر القواریر۔ نشکنی شیشه ها۔ قواریر جمع قارورة بمعنی شیشه۔ قال قتادة۔ گفت قتاده در بیان مراد از قواریر یعنی ضعفة النساء۔ میخواهد آنحضرت از قواریر زنان ضعیف را بجهت رقتی و ضعفی که در ایشان ست متفق علیه۔ و این را دو معنی گفته اند یکے آنکه ضعف و رقتی که در بدن زنان ست و تیز رفتن شتران و سختی جنبش موجب تعب و مشقت ست دوم آنکه مراد ضعف و نرمی قلب و سستی عزیمت و سرعت تاثیر ست یعنی مباد ا از شنیدن سرود تغیری در باطن ایشان پیدا شود و خواطر را بجاے بد برد که سرود بخاصیت خود مکامن نفس را بجنباند و طبیعت را در جنبش آرد و وساوس را راه دهد و ازین جهت فضیل بن عیاض فرموده که الغناء رقیة الزنا۔ یعنی سرود افسون زناست اگرچه احتمال در ازواج مطهره ضعیف باشد اما وسواس خاطر طبعی ست که در اختیار نبود و براه حذر و احتیاط رفتن اولی کذا قالوا در حقیقت افعال و اقوال آنحضرت از براے تعلیم و تلقین امت ست اکثر شراح این معنی را ترجیح کرده اند اگرچه معنی اول ظاهر تر ست از لفظ والله اعلم۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت ذکر عند رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الشعر۔ عائشه گفت که ذکر کرده شد نزد آنحضرت شعر و پرسیده شد که نیک ست یا بد۔ فقال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم۔ پس گفت آنحضرت۔ هو کلام فحسنه حسن وقبیحه قبیح۔ شعر کلام ست نیک وی نیک ست و بد وی بد یعنی آنچه زیادتی ست در شعر وزن و قافیه است و آن خود دخل در حرمت و کراهت ندارد مدار بر معنی و مضمون ست اگر نیک ست نیک و اگر بد ست بد و این کلام فصل ست که رفع اختلاف درین باب میکند۔ رواه الدار قطنی روایت کرده این حدیث را دار قطنی بسند مرفوع بآن حضرت۔ ورواه الشافعی عن عروة مرسلا۔ روایت کرد آنرا شافعی رح از عروه بن الزبیر که تابعی کبیر ست بطریق ارسال۔ وعن ابی سعید الخدری قال بینا نحن نسیر مع رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بالعرج۔ گفت ابو سعید در اثناے آنکه ما سیر می کنیم با آنحضرت بعرج بفتح عین مهمله و سکون را نام موضعی ست در طریق مکه اذ عرض شاعر ینشد۔ ناگاه پیدا شد شاعری که شعر می خواند۔ فقال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم خذوا الشیطان۔ بگیرید این شیطان را۔ او امسکوا الشیطان۔ یا امسکوا فرمود بجاے خذوا یعنی نگاه دارید و نگذارید که برود و سلان یمتلئ جوف رجل قیحا۔ هر آینه پر شدن شکم مردی بزرداب۔ خیر له من ان یمتلئ شعرا۔ بهتر ست مر آن مرد را از پر شدن به شعر۔ رواه مسلم۔ چون دید آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را که شعر میخواند و بیباک و بی محابا میسرود و التفاتی بجانب مسلمانان نمی کند دانست که مولع ست بشعر و ممتلی ست بدان و حیا و بے ادب است پس خواند او را باسم شیطان که دور از بساط قرب و مردود درگاه رحمت ست و مذمت کرد شعر را کم بدان مغرور و مبتلا ست۔ وعن جابر قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الغناء ینبت النفاق فی القلب

سرود گفتن و شنیدن میرویاند نفاق را در دل کما ینبت الماء الزرع چنانچہ میرویاند آب زراعت را۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان

و در روایت دیلمی از انس باین لفظ آمدہ کہ ان الغناء واللھو ینبتان النفاق فی القلب کما ینبت الماء العشب والذی

نفس محمد بیدہ ان القرآن والذکر ینبتان الایمان فی القلب کما ینبت الماء العشب عشب بضم عین و

سکون شین گیاہ تر را گویند۔ وعن نافع قال کنت مع ابن عمر فی طریق۔ گفت نافع بودم من با ابن عمر در راہی

فسمع مزمارا۔ پس شنید ابن عمر آواز نائے را۔ فوضع اصبعیہ فی اذنیہ۔ پس نہاد ہر دو انگشت خود را در ہر دو گوش خود۔

ونأی عن الطریق الی الجانب الآخر ودور رفت ابن عمر از راہ بجانبی دیگر بقصد احتراز و اجتناب۔ ثم قال لی۔ پس گفت مرا

بعد۔ بعد از انکہ دور رفت ابن عمر با آن آواز یا نافع ہل تسمع شیئا۔ اے نافع آیا می شنوی چیزے را از آن آواز

قال لا گفتم نمی شنوم۔ فرفع اصبعیہ من اذنیہ۔ پس برداشت ہر دو انگشت خود را از دو گوش خود۔ قال کنت مع

رسول اللہ۔ گفت ابن عمر بودم من با پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فسمع صوت یراع۔ پس شنید آنحضرت آواز نی را

فصنع مثل ما صنعت۔ پس کرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مانند آنچہ کردم من یعنی نہاد ہر دو انگشت خود را در

ہر دو گوش خود و دور رفت از راہ بجانب دیگر الی آخرہ۔ قال نافع وکنت اذ ذاک صغیرا گفت نافع و بودم من در آن وقت

خرد یعنی از ان جہت مرا منع نکرد از شنیدن آن کہ من خرد بودم و تکلیف شرعی بر من واجب نشدہ بود تا کسے نگوید

کہ کراہت تنزیہی بود نہ تحریمی و اجتناب ابن عمر از کمال تقوی و ورع بود والا نافع را نیز از ان منع میکرد و کلام درین

مقام دراز ست و در علماے دیگر ہم بطریق فقہا و محدثین و ہم بر طریق مشائخ طریقت سخن کردہ ایم محدثین میگویند کہ

ہیچ حدیثے در تحریم غنا صحیح نشدہ است و مشائخ میگویند کہ آنچہ در مقام نہی واقع شدہ مراد بدان مقرون بلہو و لعب

ست و فقہا درین باب تشدید بلیغ دارند واللہ اعلم این قدر بس ست۔ رواہ احمد و ابو داود۔

باب حفظ اللسان من الغیبۃ والشتم

در نگاہداشت زبان از آنچہ نباید گفت خصوصاً غیبت و دشنام کسیکہ نباید او را غیبت و دشنام کرد و غیبت بکسر غین

اسم ست از اغتیاب بمعنی بد گفتن کسے را غائبانہ وے

الفصل الاول عن سہل بن سعد قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من یضمن لی۔ کسیکہ ضامن شود برائے

من و عہد کند و لازم گیرد بر خود ما بین لحییہ محافظت و نگہداشت چیزے را کہ میان لحییین اوست بفتح لام و سکون

حاء مہملہ دو استخوان کہ جاے روئیدن دندان و ریش ست و مراد بچیزے کہ میان آنہاست زبان و دہان ست و نگہداشت

آنہا از سخن لا یعنی ست و آنچہ بمفضی بکفر و معصیت گردد و از اکل حرام و شرب آن وما بین رجلیہ۔ و نگہداشت چیزے

کہ میان ہر دو پاے اوست مراد بدان فرج ست و نگاہداشتن آن از معصیت اضمن لہ الجنۃ ضامن و متعہد شوم برای

وی بہشت را و این ضمانت بحقیقت از پروردگار ست جل شانہ چنانکہ بفضل خود ضامن ارزاق عباد شدہ است و عدہ

موکد بجز انب اعمال و ثواب آن کرده و آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نائب اوست۔ رواه البخاری۔ وعن ابی
ہریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان العبد لیتکلم۔ بدرستی که بنده ہر آئینه سخن میکند۔ بالکلمة من رضوان اللہ
به سخن که صادر ست از محل رضاے حق یا براے طلب رضاے حق یا کلمه که در وے رضاے حق ست۔ لا یلقی لها بالاً۔
نمی اندازد و حاضر نمی گرداند بنده مر آن کلمه را دل خود را و نمی اندیشد که عاقبت آن چیست و باکی ندارد از گفتن آن و آسان
می پندارد آن را۔ یرفع اللہ بها درجات۔ بلند میگرداند اللہ تعالے بسبب آن کلمه درجاے بزرگ بسیار۔ وان العبد
لیتکلم بالکلمة من سخط اللہ لا یلقی لها بالاً۔ و ہمچنین بنده تکلم میکند بکلمۂ که در وے نه رضاے حق ست باک ندارد از
گفتن آن و سہل می انگارد آن را۔ یہوی بها فی جہنم۔ فرو دمی افتد بنده بسبب آن کلمه در دوزخ یعنے زبان را نگاه باید داشت
و فعل آنرا آسان نباید انگاشت بیک کلمه که از زبان بر آید اگرچه آدمی آنرا آسان پندارد و سہل انگارد اگر کلمه حق ست
سبب رفع درجات در بہشت شود و اگر باطل ست موجب انحطاط درکات دوزخ گردد۔ رواه البخاری۔ روایت
کرد این حدیث را باین لفظ بخاری۔ وفی روایة لهما۔ و در روایتے دیگر مر بخاری و مسلم را باین لفظ آمده که یہوی بها
فی النار ابعد ما بین المشرق والمغرب۔ می افتد بنده بسبب آن کلمه در آتش دوزخ افتادگی دور و دراز که مسافت
میان مبدا و منتہاے او مثل مسافت ما بین مشرق و مغرب ست۔ وعن عبد اللہ بن مسعود قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سباب المسلم فسوق۔ دشنام کردن مسلمان فسق ست۔ وقتاله کفر۔ و کشتن مسلمان کفر ست فی الصحاح
سباب بکسر سین دشنام کردن و فسق و فسوق در لغت بر آمدن رطب از پوست و در شرع بر آمدن بنده از فرمان قتال
کشتن و قتال بکدیگر باہم کشش کردن و این تغلیظ و تشدید ست در نہی از قتال مسلمان و مقصود نفی اسلام کامل ست
چنانکه حدیث المسلم من سلم المسلمون من یده و لسانه بر آن دلالت وارد یا مراد قتال ست از جہت اسلام یا باستحلال
و استباحت آن و بیشک کشتن مسلمان از جہت اسلام وے و حلال و مباح دانستن آن کفر ست۔ متفق علیه
وعن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ایما رجل قال لاخیه کافر۔ ہر مردیکه بگوید مر برادر مسلمان
را کافر بے تاویل و شبہه معتقد باء بها احدهما۔ پس به تحقیق رجوع کرد باین کلمه و التزام کرد مقتضاے آنرا یکے ازین
دو کس یعنی گوینده این کلمه یا کسیکه گفته شد مر او را زیرا که اگر راست گفته است خود آن کس کافر ست و اگر دروغ
گفته و آنکس کافر نیست این کس کافر می شود زیرا که چون مومن را کافر خواند ایمان را کفر دانست و دین اسلام را
باطل اعتقاد کرد۔ متفق علیه۔ وعن ابی ذر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لا یرمی رجل رجلا بالفسوق
دشنام ندہد مردے مردی را بفسق۔ ولا یرمیه بالکفر۔ و دشنام ندہد مردی مردی را بکفر۔ الا ارتدت علیه۔ مگر آنکه رجوع کند
این کلمه که دشنام داده ان فسق باشد یا کفر بر مرد دشنام دہنده۔ ان لم یکن صاحبه کذلک۔ اگر نباشد یار او که
دشنام داده شده است او را ہمچنین که او گفته است یعنی فاسق نیست و کافر نیست یعنی اگر کسیکے دیگر یرا که فاسق نیست

فاسق گفت خود فاسق شد واگر کافر گفت واو کافر نیست خود کافر گشت۔ رواہ البخاری۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من دعا رجلا بالکفر کسیکہ خواند مردی را بکفر یعنی کافر گفت۔ او قال عدو اللہ یا گفت دشمن خدا اگر این نیز در حکم کافر ست ولیس کذلک۔ وحال آنکہ آن مرد نیست کافر ودشمن خدا نخواند این چنین را الاحار علیہ مگر آنکہ رجوع کند کفر یا عداوت بر وے یعنی خود کافر گردد ودشمن خدا باشد حار بجاء مہملہ از حور بمعنی باز گشتن متفق علیہ ظاہر این احادیث دلالت دارد کہ ہر کہ بی تاویل وبے دلیل یکی را کافر گوید کافر گردد بجہت آنکہ وے اسلام را کفر خواند ودرینجا کلام ست کہ طیبی ذکر کردہ وما نیز در شرح آن را آوردہ ایم۔ وعن انس وابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال المستبان۔ آن دو شخص کہ یکدیگر را دشنام دہند۔ ما قالا فعلی البادی۔ گناہ انچہ گویند ودشنام کنند بران کس ست کہ نخست دشنام کردہ است وگناہ دشنامی کہ شخص دوم کردہ ست ہم بر اول ست کہ ظلم کردہ ودوم مظلوم ست وآن باعث شدہ این را بر دشنام مالم یعتد المظلوم۔ مادام کہ اعتداء وتجاوز از حد نکند مظلوم واگر دشنام از حد گذراند مظلوم نمی ماند وبرین تقدیر بہر دشنام کہ زیادت کردہ گناہ آن ہم بر دوست رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال لا ینبغی لصدیق ان یکون لعانا۔ نبایدو نسزد مر صدیق را کہ باشد بسیار لعنت کنندہ۔ رواہ مسلم صدیق بکسر صاد وتشدید دال صیغہ مبالغہ است بمعنی کثیر الصدق چنانکہ ضحیک۔ یعنی خندہ بسیار کنندہ وسکیت خاموشی بسیار ورزندہ ودر اصطلاح صوفیہ صدیقیت مقامی ست پایان مقام نبوت کہ مقامے دیگر درمیان ایشان نیست کریمہ (فاولئک مع الذین انعم اللہ علیہم من النبیین والصدیقین والشہداء والصالحین) ایمائے بر آن دارد وصدیق لقب اول خلفاست رضی اللہ عنہم وچون صدق در راستی شیوہ مرد شد وبمقامے رسید کہ تلو مقام نبوت ست وانبیا ہمہ برائے رحمت ونزدیک گردانیدن ودران مبعوث اند لعنت کردن کہ دور انداختن وراندن از درگاہ رحمت ست شان وے نبود ومقتضائے مقام صدیقیت نباشد ولہذا شیمۂ مرضیہ اہل سنت وجماعت ترک لعن وطعن ست وہیچکس لعن نکنند اگرچہ مستحق آن باشد وزبان بدان نیالایند وتفسیق وقت بدان نمایند ولعنت کردن عادت وخوے خود نگردانند خود آن کس کہ ملعون باشد نزد خدا چہ حاجت کہ کسے دیگر بروے لعنت کند وبیت ہر کرا او خدا ے لعنت کردہ نیست لعن من وتواش در خور رد لعن کردن جائز نیست مگر بر کافرے کہ مخبر صادق خبر دادہ باشد بمردن او بر کفر وبر کافر مخصوص کہ ایمان او در آخر محتمل باشد نیز لعنت نہ نماید مگر علی الاجمال گوید لعنت اللہ علی الکافرین وباید دانست کہ لعنت دو قسم ست یکے طرد وتبعید ست از رحمت الہی ونا امیدی مطلق از فضل نامتناہی وے واین مخصوص کافران ست ودیگر دوری وحرمان از مقام قرب ورضاے حق عز اسمہ کہ لعن وانکل سنت تبرک اولی واحوط وانچہ واقع شدہ در ترک بعضے اعمال وادراوار بعضے صحابہ وغیرہم نیز منقول ست ہم ازین باب است نہ قسم اول۔ وعن ابی الدرداء قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول

ابو الدرداء گفت رضی اللہ عنہ شنیدم آنحضرت را کہ میگفت۔ ان اللعانین لایکونون شہداء ولا شفعاء یوم القیمۃ گروہ لعنت بسیار کنندگان نمی باشند گواہی دہندگان برخلق و شفاعت کنندگان مرایشان را روز قیامت در قرآن مجید آمدہ کہ روز قیامت امناء و شہداء امت مرحومہ محمدیہ گواہی دہند بر مردم و شفاعت کنند ایشان را پس میفرماید کہ لعنت کنندگان را کہ لعنت عادت و خوے ایشان شدہ درجہ شہادت و شفاعت دران روز دست ندہد در حقیقت مقصود نفی این شہود و شیمۂ نامرضیہ است ازین امت۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا قال الرجل۔ چون بگوید مردے بقصد عیب جوئی و حقارت مردمان و نومید ساختن ایشان از رحمت آلہی نہ بر طریق تحسر و تالم و تحزن و تاسف بر احوال ایشان۔ ہلک الناس ہلاک شدند مردم و مستوجب آتش دوزخ گشتند۔ فہو اہلکہم پس آن مرد گویندہ این سخن را ہلاک شوندہ ترین مردم ست کہ بنفس خود عجب میکند و در مردم بچشم حقارت می نگرد و از رحمت حق نا امید میگرداند و برین تقدیر اہلکہم بضم کاف بر صیغہ اسم تفضیل آید و بفتح کاف بلفظ ماضی از اہلاک نیز آمدہ و معنی چنین باشد کہ ہر کہ این کلمہ میگوید ہلاک میگرداند مردم را و در ورطۂ یاس و ترک طاعت و انہماک در معاصی می افگند ایشان را چہ بشنیدن این سخن شکستہ دل و نا امید و بے شوق می شوند چہ گناہگاران در حیطۂ معصیت و نفسانیت افتادگان گرفتار صفت قہر و جلال اند با ایشان نصیحت برفق و لطف کردن و برحمت و مغفرت آلہی معتمد و واثق گردانیدن ادخل و اقرب ست پس درینجا اشارت ست بآنکہ مردم را بشاشت باید داد و قوی دل باید گردانید و امیدوار برحمت پروردگار باید ساخت۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تجدون اشر الناس یوم القیمۃ۔ می یابید بدترین مردم و رسوا و بدحال ترین ایشان روز قیامت۔ ذا الوجہین۔ مرد دو روے و منافق صفت را۔ الذی یاتی ہولاء بوجہ وہولاء بوجہ۔ آنکہ می آید این جماعت را بروے و بطریقی و می آید جماعۂ دیگر را بروے و رنگی دیگر و میگوید ہر جماعہ از خوشامد آنچہ موافق اوست و تواند کہ مراد منافق حقیقی باشد کہ در باطن کافرست و در بیرون وا مسلمانی مید ہد چنانچہ منافقان در زمان آنحضرت بودہ اند و در قرآن مجید حکایت ایشان مذکورست و بیشک سخت ترین عذاب و نکال روز قیامت بر منافقان باشد۔ متفق علیہ۔ وعن حذیفۃ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول۔ حذیفہ کہ صاحب سر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود و علم منافقان نزد وے بود گفت شنیدم آنحضرت را کہ میفرمود۔ لا یدخل الجنۃ قتات۔ در نمی آید بہشت را سخن چین فی الصراح قت سخن چینی کردن یعنے سخن چین آنکہ نہان گوش بر سخن مردم دارد و ایشان را ازان خبر نباشد تا سخن چینی کند و بجاے دیگر برساند و در قاموس گفتہ کہ آنرا کہ نہان گوش بر سخن مردم دارد قتات گویند سخن چینی کند یا نکند و اما آنکہ طیبی گفتہ کہ قت سخن بدروغ بربستن و آمادہ گردانیدن و درست ساختن آنرا ظاہر دران است کہ قتات نام مفتری و

دہقان گو بندہ بود دو سخن چینی در دروغ گفتن شرط نیست و تمامی سخن از جائے بجائے بردن اگرچہ راست ہم بود اما بقصد
شر و فساد تا بیکدیگر در افتند و آتش فتنہ تیز گردد در این معنی در نمامی شرط ست متفق علیہ وفی روایۃ لمسلم نمام - و در روایتے
مر مسلم را بجائے قتات نمام آمدہ و این دلیل ست کہ قتات بمعنی سخن چین ست - وعن عبد اللہ بن مسعود قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم علیکم بالصدق - لازم گیرید برخود راست گفتاری - فان الصدق یہدی الی البر زیرا کہ
راست گفتن راہ می نماید بہ نیکوکاری یعنی خاصیت راست گفتن آن است کہ توفیق نیکی کردن می آرد یا مراد آنست
کہ صدق بر ست چنانچہ در روایت دیگر بیاید و اعتبار ہدایت این بآن باعتبار مغایرت اعتباری ست در مفہوم
وان البر یہدی الی الجنۃ - و بدرستی کہ نیکوکاری راہ می نماید بہ بہشت - وما یزال الرجل یصدق ویتحری الصدق
و ہمیشہ مردی راست می گوید و طلب و کوشش میکند راست گفتن را - حتی یکتب عند اللہ صدیقا - تا آنکہ
نوشتہ می شود آن مرد نزد خدائے تعالے یعنے حکم کردہ می شود برو بصدیقیت و اثبات کردہ می شود
او را این مقام و ثواب آن یا نوشتہ می شود نام او در دیوان اعمال نزد ملاء اعلی یا مردم در کتابہائے خود
نام او صدیق می نویسند و مقصود آن است کہ ظاہر گردانیدہ می شود در خلق باین صفت و این نام را انداختہ
می شود در دلہائے مردم و جاری گردانیدہ می شود بر زبانہائے ایشان بر قیاس قول وے سبحانہ ان الذین
امنوا وعملوا الصالحات سیجعل لہم الرحمن ودا - وایاکم والکذب - و دور دارید خود را از دروغ گفتن - فان الکذب
یہدی الی الفجور - زیرا کہ دروغ گفتن میرساند بخاصیت بسوئے فسق و فجور - وان الفجور یہدی الی النار - و بدرستی
کہ فسق کردن میرساند بسوئے آتش دوزخ - وما یزال الرجل یکذب ویتحری الکذب - ہمیشہ است مرد کہ دروغ
میگوید و طلب و کوشش میکند دروغ گفتن را - حتی یکتب عند اللہ کذابا - تا آنکہ نوشتہ می شود نام او نزد خدا
دروغ گو معنی این بر قیاس و قرینہ صدق معلوم شد - متفق علیہ وفی روایۃ لمسلم - و در روایتے مر مسلم را باین لفظ آمد
قال ان الصدق بر وان البر یہدی الی الجنۃ - زیرا کہ صدق نیکی ست و نیکی میرساند بسوئے بہشت - وان الکذب
فجور وان الفجور یہدی الی النار - و باقی الفاظ حدیث موافق روایت اول ست - وعن ام کلثوم رضی اللہ عنہا
قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم - ام کلثوم بنت عقبہ بن ابی معیط گفت کہ آنحضرت فرمود - لیس الکذاب
الذی یصلح بین الناس نیست دروغ گو آن کسے کہ اصلاح میکند میان مردم - ویقول خیرا و میگوید سخنان نیک
را کہ باعث صلاح حال و رفع نزاع میگردد اگرچہ دروغ نیز باشد و یکے از مواضع کہ دروغ گفتن دران روا ست
اصلاح ذات البین ست یعنے صلح دادن و دور کردن نزاع و عداوت کہ میان دو کس ست و یکے دیگر از ان
مواضع کہ دروغ گفتن دران جائز ست نگاہ داشت برخون و مال کسے ست کہ بناحق میبرد و دروغ گفتن
با زن بقصد اصلاح و ارضائے وے نیز جائز داشتہ چنانکہ گوید ترا دوست میدارم ہرچند ندارد - و نیمی

خیرا نمو آنکہ میرساند سخنان خوب را بکید بلکہ این داخل نمامی و سخن چینی نیست سخن چینی کہ مذموم و منہی ست آنست کہ بقصد
شر و فساد کنند اما اگر بہ نیت خیر و صلاح کنند محمود ست اہل لغت فرقی نہادہ اند در ینمی بفتح یا و سکون نون و تخفیف
میم بر وزن یضرب و ینمی بضم یا و فتح نون و تشدید میم اول در نقل سخن بقصد خیر و صلاح استعمال یابد و دوم در شر و فساد
فی الصحاح نما و نمو سخن رسانیدن بوجہ اصلاح و نیکوئی تنمیہ سخن رسانیدن ببدی و سخن چینی کردن ۔ متفق علیہ
وعن المقداد بن الاسود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا رأیتم المداحین ۔ چون بہ بینید مدح
گویندگان را یعنی ورجالت بدح و قرا و مداح کسے ست کہ مدح گفتن مردم را عادت و حرفت و سبب معیشت
خود ساختہ بے تمیز میان حق و باطل و مستحق و غیر مستحق و این مذموم و مکروہ است زیرا کہ بے مداخلت کذب از جانب
مادح و عجب ممدوح نبود سفا حثوا فی وجوہہم التراب پس بپاشید خاک در روے ہاے ایشان خاک ثی مثل شرمی از
در نا بمعنی خاک و حثی بر وزن رمی یرمی و ست کہ بردارند از خاک و در غیر آن نیز استعمال یابد و مراد باندا ختن
خاک در روے او حرمان ست یعنی چیزے مدہید و محروم باز گردانید یا اندک چیزے دادن کہ مشابہ است بخاک
در قلت و حقارت و بعضے علما آنرا بر ظاہر حمل کردہ و آوردہ اند کہ مقداد کہ راوی این حدیث ست قبضۂ خاکی برگرفت
و در حضور امیر المومنین عثمان رض در روے مادح انداخت ۔ رواہ مسلم ۔ وعن ابی بکرۃ قال اثنی رجل علی
رجل عند النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ۔ روایت ست از ابی بکرہ کہ صحابی مشہور است کہ گفت ثنا کردہ مردی بر مردی
نزد آنحضرت سفقال پس گفت آنحضرت ۔ ویلک قطعت عنق اخیک ۔ واے بر تو بہ بدی گردن برادر خود را
ثلثا ۔ سہ بار فرمود آنحضرت این کلمہ را و بریدن گردن کہ بمعنی ذبح و ہلاک جسمانی ست استعمال کرد در ہلاک روحانی
کہ ممدوح را از عجب و غرور پیدا آید آن ہلاک در دنیا ست و این در دین و گاہے مفضی بہلاک دنیا نیز گردد
چنانکہ از شنیدن مدح مغرور گردد و یکے را ہلاک کند و او را نیز ہلاک کنند بقصاص آن و امثال این لجد انسان در
در رعایت صرفہ و اعتدال در مدح فرمود من کان منکم مادحا لا محالۃ ۔ و کسے کہ ہست از شما مدح گوینده و می خواہد کہ کسے
را مدح کند البتہ ۔ فلیقل احسب فلانا ۔ پس باید کہ بگوید گمان می برم فلان را چنین ۔ واللہ حسیبہ ۔ و خداے تعالی
داناست بحقیقت حال وے و سزا دہی و حساب کنندہ و جزا دہندہ او ست بر کردار وے ۔ ان کان یری انہ کذلک
اگر ہست مادح کہ گمان می برد کہ وے ہمچنان ست یعنی ہمچنانکہ مدح کردہ است او را و یرے بضم یا و فتح را بمعنی
یظن ۔ ولا یزکی علی اللہ احدا ۔ و نستاید و حکم نکند بر خدا بجزم و یقین ہیچ یکے را کہ وے چنین ست یعنی احتیاط کند در
ستایش و بگوید کہ گمان دارم کہ وے چنین ست واللہ اعلم و بجزم نگوید کہ البتہ چنین ست تا حکم بر علم الہی نکردہ
باشد ۔ متفق علیہ ۔ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال ۔ روایت ست از ابی ہریرۃ
کہ آن حضرت فرمود اتدرون ما الغیبۃ ۔ آیا میدانید کہ غیبت چیست غیبت در صحاح در اینجا بالکسر دانستن

دریت میدانی علمت بہ دلالت اوری لا اعلم۔ قالوا الله ورسوله اعلم۔ گفتند صحابہ خدا و رسول خدا داناتر ست۔ قال۔ گفت آنحضرت
ذکرک اخاک بما یکره۔ غیبت یاد کردن تست برادر خود را یعنی مسلمان را بچیزے وصفتی کہ ناخوش دارد۔ قیل۔ گفته شد بآن
حضرت افرأیت۔ آیا پس می بینی و میدانی خبر دہ مارا ان کان فی اخی ما اقول۔ اگر باشد در برادر من یعنی در ان شخص کہ او را بہ بدی یاد
کرده ام آنچه میگویم او را یعنی اگر راست گفته ام در این صفت بد در وے هست اگر او را ناخوش آید آیا این نیز
غیبت ست۔ قال۔ گفت آنحضرت ان کان فیه ما تقول فقد اغتبته۔ اگر هست در ان شخص چیزے کہ میگوئی تو از بدی پس
بتحقیق غیبت کرده تو او را۔ وان لم یکن فیه ما تقول فقد بهته۔ و اگر نیست در وے آنچه میگوئی پس بتحقیق بهتان کرده او را
و دروغ بربستہ بر وے یعنی غیبت همین ست کہ عیب کسے را براستی بگوئی اما اگر نہ راست میگوئی آن خود افترا و
بهتان ست و آن گناهی دیگر ست۔ رواه مسلم وفی روایة۔ و در روایتے دیگر از مسلم باین لفظ آمده اذا قلت لاخیک ما
فیه فقد اغتبته واذا قلت ما لیس فیه فقد بهته۔ معنی این همان است کہ گفته شد۔ بدانکه غیبت گناهی ست در غایت قبح
شناعت و بیشترین گناهان ست در کثرت و شیوع میان مردم و کم کسے باشد کہ از وی سلامت ماند و آن یاد کردن بود
کسے را بآنچه ناخوش آید او را اگرچه عیبے باشد در بدن وے یا در عقل وے یا در دین وے یا در دنیا وی یا در خلق
و مال و ولد و والد و زوج و خادم وے یا جامه و رفتار و گفتار و هیئت و نشست و برخاست و حرکت و سکنات وی یا تازه روئی
و ترش روئی و تندخوئی و سخت گوئی و خاموشی و جز آن از آنچه متعلق ست بوی وخواه ذکر بلفظ بود یا کنایت یا رمز و
اشارت بچشم و ابرو و سر و دست و مانند آن و بالجمله هرچه بوے مفهوم گردد عیب کسے و غائبانه وے بگویند غیبت
ست و اگر بر روے وے بگویند و ویرا ناخوش آید آن ایذا و بیحیائی و وقاحت ست و این نیز ذمیمه دیگر ست و کفارت
غیبت بحلی خواستن ست از ان کسیکه او را غیبت کرده است اگر رسیده است بوے و اگر نرسیده است پس اگر
مردیا سافت دور افتاده ندامت و استغفار کافی ست و در بحلی خواستن لازم نیست کہ بتفصیل بگوید بلکہ بطریق اجمال
کافی ست کہ بگوید بر اغیبتے کرده ام بہ بخش۔ هو الصحیح۔ و در استغفار کردن مر مغتاب را نیز کفارت غیبت ست چنانکه در احادیث
باید۔ وعن عائشة رضی الله عنها ان رجلا استاذن علی النبی۔ روایت ست از عائشه کہ مردی اذن طلبید کہ درآید بر پیغمبر
صلی الله علیه وآله وسلم۔ و گفته اند کہ نام آن مرد عیینه بن حصین بود مردی از مؤلفة القلوب و جفاة عرب و در قوم خود مطاع
و رئیس بود از محاید اخلاق بعید افتاده و آثار نقصان دین و ایمان از وے هم در حیات آنحضرت و هم بعد از وفات
وے صلی الله علیه وسلم بظهور آمده گفته اند کہ بعد از رحلت آنحضرت براه ارتداد رفته و در دست ابوبکر صدیق اسیر
افتاده و تجدید اسلام نموده و مسلمان از عالم رفته و روایت احادیث نیز کرده و درین وقت کہ بر آنحضرت درآمد اظهار
اسلام نموده بود اما بحقیقت آن متصف نشده بود در صحیح البخاری در کتاب التفسیر آورده کہ آن عیینه بن حصین
برادرزاده بود حر بن قیس بن حصین کہ از اهل علم و قرآن بود و در مجلس امیر المؤمنین عمر رضی الله عنه قربی

بیان تفسیر غیبت

ونزد یکے داشت روزے ابن عیینه بن حصین نزد برادر زادهٔ خود آمده که مرا برین امیر درآر چون او درآورد عیینه
بعمر گفت تو با عطاے جزیل نمی کنی و عدالت نمی ورزی پس امیر المومنین عمر بغضب درآمد و خواست که او را آزار کند حر بن
قیس این آیت را برخواند خذ العفو وامر بالعرف واعرض عن الجاهلین وگفت یا امیر المومنین درگذر از وی که وی از جاهلان
ست غرض که این چنین بے ادب و بے هنجار بود عائشه رضی الله عنها میگوید که این مرد اذن درآمدن طلبید بر آنحضرت فقال
پس گفت آنحضرت ائذنوا له اذن دهید مر این مرد را وبگذارید تا درآید فبئس اخو العشیرة پس بد قبیله داری ست این
مرد گفته اند که این کلام از آن حضرت از امارات نبوت و معجزات ست که خبر از غیب و حقیقت حال وی داده و در آخر
آثار بدی از ارتداد وغیر آن از وے بظهور رسیده و این مذمت مراد را برائے اظهار و کشف حقیقت حال وے بود
تا مردم او را بشناسند و فریب نخورند و در فتنه نیفتند پس غیبت نبود و بعضے گفته اند که وے مجاهر بود ببدے و مجاهر را
غیبت نبود فلما جلس پس چون درآمد و نشست تطلق النبی صلی الله علیه وآله وسلم فی وجهه طلاقت لسان و تازه
روئے نمود آنحضرت در روی وے وانبسط الیه و اظهار انبساط و گشاده روئے و بے تکلفی و میل نمود آنحضرت بسوے
آن مرد فلما انطلق الرجل پس هرگاه که رفت آن مرد از پیش آنحضرت قالت گفت عائشه یا رسول الله قلت له کذا
وکذا گفتی مر این مرد را غائبانه چنین و چنین ثم تطلقت فی وجهه وانبسطت الیه پس بشاشت کردی در روی وے و انبساط
نمودی بسوے وے این چیست که در حضور او غیبت نکردی و در حضور نیز او را بد نگفتی فقال رسول الله پس گفت
پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم متی عاهدتنی فحاشا کی یافتی و دیدی تو مرا اے عائشه بد گوینده و بیهوده و سخت و درشت
بر روے کسے و در بدی از حد گذرنده ان شر الناس عند الله منزلة یوم القیمة بدرستیکه بدترین مردم نزد خدا از روے
قدر و مرتبت روز قیامت من ترکه الناس اتقاء شره کسی ست که ترک دهند و بگذارند او را مردم از جهت پرهیز کردن
و یکسو شدن از شر وی وفی روایة لهما و در روایتے بجاے اتقاء شره اتقاء فحشه آمده و این حدیث را دو معنی گفته اند
یکے آنکه من که در روے وی فحش و درشتی نگفتم بجهت آنکه فحاش نباشم و از آن جماعه نشوم که مردم ترک آنها گویند
از فحش شان و دوم آنکه مرد شریر بود از جهت آن گذاشتم او را و بر روے او بد نگفتم و بد مردے باشد کسیکه بگذارند
و ترک دهند او را مردم از پرهیز بدن از شر وے و روایت اول ناظر در معنی ثانی ست و ثانی در اول کما لا یخفی
متفق علیه — وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم کل امتی معافی — و در اکثر نسخ اصول
معافات آمده بنا بصیغه مفعول باید همه امت من سلامت داشته و گذاشته می شود یعنی غیبت کرده نمی شود هیچ کس را
الا المجاهرون مگر آشکارا کنندگان بدی را و بیحیائی در زندگان وران و در بعضے الا المجاهرین آمده بیانه و ان
من المجانة بفتح میم و تخفیف جیم بیباکی و بے پروائی از مجانت ست ان یعمل الرجل باللیل عملا این که عمل کند مردے
در شب عمل بد را ثم یصبح پس صبح کند وقد ستره الله تعالی و حال آنکه پوشیده است خدائے تعالی به پردهٔ حلم و

کرم خود آن عمل بد را ـ فیقول پس بگوید آن مرد بکسی یا فلان ـ عملت البارحة کذا وکذا کردم من دوے شب چنین وچنین کار ہا وقد بات یستره ربه ـ وتحقیق شب کرد باین حال که می پوشید عمل او را پروردگار وے ویصبح یکشف ستر الله عنه ـ وصبح میکند باین حال که میکشاید پردهٔ خدا را از خود ـ متفق علیه ـ واز ینجا معلوم شد که غیبت که حرام ست از کسی ست که بد میکند وپنهان میکند اما آنکه بیحیا ست وآشکارا بد میکند غیبت او غیبت نیست ودرین معنی گفته است ــ سوم پرده بر بیحیائی تتن ـ که او میدرد پرده بر خویشتن ـ وگفته اند که جائز ست غیبت از فاسق معلن وامام جابر ومبتدع وداعی نزد تظلم ودادخواهی وبقصد نصیحت وتزکیهٔ شهود واز رواة اخبار واحادیث ودر صورت تظلم اگر صبر کند افضل ست وبالله التوفیق ـ وذکر ـ وذکر کرده شده حدیث ابی هریره که اول این ست ـ من کان یؤمن بالله ـ در باب الضیافة در باب ضیافت

الفصل الثانی ـ عن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم من ترک الکذب ـ بفتح کاف وکسر ذال وبکسر کاف وسکون ذال ـ وهو باطل ـ کسیکه بگذارد دروغ گفتن را وحال آنکه دروغ گفتن ناحق وناروا است این قید بجهت آنست که دروغ گفتن در بعضی مواضع جایز ست بلکه مستحب ست چنانکه در معاریض که در صورت دروغ نماید ولیکن در حقیقت راست ست چنانکه در قول ابراهیم علیه السلام ـ فعله کبیرهم ـ وامثال آن گفته اند ودر جنگ نیز درست مادام که موجب غدر وپیمان شکستن نباشد واصلاح ذات البین وحفظ دم ومال مسلمانی که بناحق میبرد ـ پس می فرماید کسیکه ترک دهد دروغ گوئی را ـ بنی له فی ربض الجنة ـ بنا کرده شود برائے وی در حوالی بهشت در ربض بفتح را وضاد معجمه دیوار گرد شهر ـ ومن ترک المراء وهو محق ـ وکسیکه بگذارد جدال ونزاع وخصومت وستیزه را وحال آنکه حق بجانب اوست بجهت کسر نفس وتواضع تا نفس بظهور فضل وشرف وے ترفع وتکبر وطغیان نکند واین در غیر امر دینی بود که بسکوت دران خللی در دین نزاید از امام شافعی منقول ست که فرمود بحث ومناظره نکردم من هرگز مگر که دوست داشتم که حق به نسبت خصم من ظاهر گردد ـ رحمة الله علیه ـ بنی له فی وسط الجنة ـ بنا کرده شود برائے وے در میانهٔ بهشت ـ ومن حسن خلقه ـ وکسیکه نیک گرداند اخلاق خود را وتهذیب اخلاق کند واین شامل جمیع حماید وکمالات ست ومشتمل اطلاق وے در عرف در لین جانب وگشاده پیشانی وحسن معاشرت آید ـ بنی له فی اعلاها ـ بنا کرده شود برائے وی در بالا وجائے بلند از بهشت ـ رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن وکذا فی شرح السنة ـ روایت کرد این حدیث را ترمذی در جامع خود وگفت این حدیث حسن ست وهمچنین گفت بغوی در شرح السنة ـ وفی المصابیح قال غریب ـ ودر مصابیح گفت این حدیث غریب ست وغرابت وحسن بمعنی مشهور منافات دارند وترمذی نیز در جا هائے متعدد حکم بجمع این دو صفت میکند وتوجیه آن مشهور ست چنانکه در مقدمه گذشته ـ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اندرون ما اکثر ما یدخل الناس الجنة ـ آیا میدانید چه چیز ست بیشتر آنچه در آرد مردم را در بهشت وسبب رفع درجات وکرامات گردد در وے یا گوئیم اجتماع این دو صفت موجب ست بحکم الٰہی دخول جنت را

و نقیض اینها دخول نار را یا مراد در آمدن ست با سابقان از پیغمبران و صدیقان و الّا در اصل دخول جنت بعد از
حصول ایمان چیزے دیگر از اعمال و اخلاق شرط نیست۔ تقوی اللہ وحسن الخلق۔ تقوائے خداست و خوش خلقی گفته
نیست که تقوی شامل ست اتیان جمیع مامورات و باز آمدن از همه منهیات را و تحسین خلق نیز دران داخل ست پس
ذکر آن بعد از وے تخصیص ست بعد تعمیم مگر آنکه مراد از تقوی اعمال ظاهر دارند و از حسن خلق اخلاق باطنی و طیبی گفته که تقوی
اشارت ست بحسن معامله با خالق وحسن خلق اشارت بحسن معاملت با خلق و قید اکثریت بجهت آنست که شاید بعضے را
اجتماع این دو صفت نیز در آید بفضل الٰهی و شفاعت حضرت رسالت پناهی و نیل درجات نیز نماید۔ اتدرون ما اکثر ما
یدخل الناس النار۔ آیا میدانید چه چیز ست بیشتر آنچه می در آرد مردم را در آتش دوزخ۔ الاجوفان۔ دو چیز کاواک میان
خالی۔ الفم والفرج۔ یکی دهان که زبان نیز داخل آن است و افتادن در اکل و شرب حرام و گفتن بیهوده و لاطائل
از کلام با آن است دیگر فرج مرد و زن که اغلب و اقوی شهوات که عقل را مغلوب سازد و بادست ظاهر سیاق کلام آنست
که گوید معصیة الله و سوء الخلق در برابر تقوی الله وحسن الخلق ولیکن اشارت کرد با قوی اسباب معاصی و بکفایت آن در
سببیت دخول نار و معنی اکثریت اینجا ظاهر تر ست فافهم۔ رواه الترمذی وابن ماجه۔ وعن بلال بن الحارث صحابی ست
کنیت او ابو عبد الرحمن مزنی مدنی آمد نزد آنحضرت در وفد مزینه در سال پنجم از هجرت و بود در عهد آنحضرت عامل بر نواحی
فرع که بر مسافت پنج روز راه از مدینه است و لواء مزینه روز فتح مکه بر دست وی بود مات سنة ستین وله ثمانون سنة قال
قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان الرجل لیتکلم بالکلمة من الخیر۔ بدرستی که مرد هر آئینه سخن میکند بسخنی که متضمن خیر ست
ما یعلم مبلغها۔ نمیداند آن مرد حد رسیدن آن کلمه را که کجا میرسد قدر و مرتبه آن نزد پروردگار چیست یعنی آسان می شمارد
و وے عظیم ست نزد وے تعالے یکتب الله له بها رضوانه الی یوم یلقاه۔ می نویسد و محقق میگرداند خداے تعالے
مر آن بنده را بسبب آن کلمه خشنودی و پسندیدگی خود را تا روزی که دیدار میکند در می یابد آن مرد وے تعالے را و
ظاهر میگرداند آثار آن را در دنیا و آخرت و معنی توقیت در اینجا نه آن ست که تحقق رضا و ظهور آثار آن تا یوم لقا ست
بعد از آن انقطاع می پذیرد و نظیر وے در جانب سخط ان علیک لعنتی الی یوم الدین سفیان بن عیینه گفت مراد
باین کلمه حق ست نزد سلطان جائر و ابن عبد البر گفته که نمیدانم خلاف مر کسے را در تفسیر این کلمه بکلمه مذکوره انتهی و باین
قیاس مراد بکلمه شر کلمه باطل باشد که ضرر کند در دین نزد سلطان و ظاهر حدیث عموم ست هر کلمه که باشد والله اعلم
وان الرجل لیتکلم بالکلمة من الشر ما یعلم مبلغها یکتب الله بها علیه سخطه الی یوم یلقاه۔ و بدرستی که مرد تکلم میکند بکلمه از شر نمیداند
مبلغ او را می نویسد خداے تعالے بسبب آن کلمه بر آن مرد ناخوشنودی خود را تا روزی که ملاقی می شود آن مرد
الله تعالے را۔ رواه فی شرح السنة وروی مالک والترمذی وابن ماجه نحوه۔ وعن بهز بن حکیم عن ابیه عن
جده۔ بفتح موحده و سکون ها تابعی ثقه است روایت میکند از پدر خود که حکیم بن معاویه است و وی اعرابی ست

حسن الحدیث وپدر او از جد که معویه بن حیده بفتح حاء مهمله وسکون تحتانیه ودال مهمله صحابی ست ودر بهز بعضی را اختلافی ست
وبخاری ومسلم در صحیحین از ایشان روایت نکرده - قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ویل هلاک وسختی لمن
یحدث فیکذب - مر کسی را که سخن میگوید پس دروغ میگوید لیضحک به القوم - تا بخندند بآن سخن مردان را وفی الطرح
ویل سختی - ویل له ویل له - تکرار برای تاکید در سختی وتشدید در وعید ست - رواه احمد والترمذی وابو داود - واز قید فیکذب
مفهوم میگردد که اگر سخنی راست ودرست گوید از برای فرح ونشاط اصحاب واحباب وتشحیذ خواطر ایشان باکی ندارد اما
باید که این را پیشه وعادت خود نسازد چه طیب ومزاح که دروغ نبود اگرچه مشروع ومسنون ست اما گاه گاهی دائم
وباید که مطمح نظر خندانیدن نبود وهمت مقصوره بران ندارد چنانچه در حدیث آینده میفرماید - وعن ابی هریرة
قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان العبد لیقول الکلمة - بدرستی که بنده میگوید کلمه را - لا یقولها الا لیضحک
به الناس - نمی گوید آن کلمه را مگر برای این غرض که بخندند باین قول مردم را یهوی بها - می افتد آن بنده بسبب
این کلمه یعنی بسوی دوزخ ابعد مما بین السماء والارض - افتادنی که دورترین ست مسافت مبدا ومنتهای آن از
مسافتی که میان آسمان وزمین ست وبعضی گفته اند که مراد دور افتادن از محل خیر ورحمت ست ومآل هر دو معنی نظر
به حقیقت یکی ست - وانه لیزل عن لسانه - وبدرستی که هر آئینه بنده می لغزد از زبان خود باشد ما یزل عن قدمه - سخت تر از
لغزیدن از قدم خود چه لغزش قدم از جای بجای اندازد وضرری که بسبب آن برسد در بدن بود ولغزش
زبان از ایمان بکفر افکند ودر هاویه دوزخ اندازد شخصی شخصی را خبر داد که پسر تو افتاد گفت از کجا گفت از دیوار
گفت الحمد لله باری از دل نیفتاد - رواه البیهقی فی شعب الایمان - وعن عبد الله بن عمرو قال قال رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم من صمت نجا - کسی که خاموشی گزیند از سخن بد نجات یابد از آفات وبلیات در دنیا وآخرت
چه اکثر آنچه باو میرسد از بلا از راه زبان آید چنانکه در کتاب الایمان گذشت - رواه احمد والترمذی والدارمی
والبیهقی فی شعب الایمان - امام غزالی گفته که سخن کردن بر چهار قسم ست یکی ضرر محض ست دوم نفع محض سوم
متضمن ضرر ونفع ست هر دو چهارم آنکه نه ضرر دارد ونه نفع آنکه ضرر محض ست خود لازم ست خاموشی از ان
همچنین آنکه ضرر ونفع هر دو دارد چه دفع ضرر اهم ست از جلب نفع وآنکه نه ضرر دارد ونه نفع اشتغال بدان
موجب تضییع وقت ست وعین خسران ماند قسم دوم که نفع محض ست ودرینجا نیز خطر وآفت ست از مزج دقائق ریا
وتصنع وتزکیه نفس وفضول کلام وتمیز کردن دران ودریافت آن متعسر پس خاموشی بهمه حال بهتر ست مگر بحکم ضرورت
وعن عقبة بن عامر قال لقیت رسول الله - ملاقی شدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم فقلت ما النجاة - پس
گفتم من وپرسیدم از ان حضرت چیست سبب نجات یعنی در دنیا وآخرت - فقال - پس گفت وجواب داد
آنحضرت - املک علیک لسانک - مالک شو بر خود زبان خود را یعنی باید که نگهداری زبان خود را مگر در آنچه نفع دران باشد

بہ ضرر تو و بعضی گفتہ اند کہ بگردان زبان خود را مملوک مر خود را در چیزے کہ وبال آن بر تست و نگاہ دار از انچہ ضرر میکند
ترا و روان کن در انچہ نفع تست این عبارت ایشان ست و در تقریر این عبارت از انیہمہ ناظر ست در انکہ
املک بکسر ہمزہ است از ثلاثی مجرد و غایت آنکہ توجیہ علیک کہ لفظ فرست آنست کہ گفتہ شد و در مجمع البحار تصریح
کردہ کہ امر ثلاثی مجرد ست و در بعضے نسخ تصحیح این لفظ بفتح ہمزہ کردہ از املاک و معنی آن ظاہر نیست چہ املاک بمعنی
تملیک آید چنانچہ در قاموس گفتہ و در بعضے حواشی گفتہ کہ ہو بکسر الہمزۃ من الثلاثی المجرد و بفتحہا غیر ظاہر واللہ اعلم ولیسعک
بیتک ـ و باید کہ بگنجاند ترا خانہ تو یعنی بنشین در خانہ مشغول بعبادت مولی ـ وابک علی خطیئتک ـ و بگری بر گناہان
و تقصیرات خود ـ رواہ احمد والترمذی ـ وعن ابی سعید رفعہ مروے ست از ابی سعید خدری کہ رفع کردہ او بحضرت
رسالت پناہ آن را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال ـ گفت آنحضرت ـ اذا اصبح ابن آدم ـ چون صبح کند آدمی ـ فان الاعضاء
کلہا تکفر اللسان ـ پس بدرستیکہ اعضا ہمہ خضوع و فروتنی و تمنیت میکنند زبان را و تکفیر بمعنی انحناء و خضوع کردن
آدمی آید مر غیر خود را و چنانکہ میخواہد کہ تعظیم کند او را کذا فی القاموس ـ فتقول ـ پس میگوید اعضا ہمہ مر زبان را اتق اللہ فینا ہر
از خدا و بپرہیز کن او را در حق ما و برائے ما فانما نحن بک ـ زیرا کہ بدرستیکہ ما وابستہ تو ایم فان استقمت استقمنا ـ پس اگر راست
می ایستی تو راست می ایستیم ما ـ وان اعوججت اعوججنا ـ و اگر کج می شوی تو کج می شویم ما ـ رواہ الترمذی ـ اگر گویند
کہ اصل و مدار کار دل ست اگر وے صالح ست ہمہ اعضا صالح و اگر وی فاسد ہمہ ایشان فاسد چنانکہ در حدیث آمدہ است
کہ ان فی الجسد مضغۃ اذا صلحت صلح الجسد کلہ واذا فسدت فسد الجسد کلہ جوابش آنکہ زبان ترجمان دل و خلیفہ او ست
پس حکم وے حکم دل باشد گویا انچہ دل می اندیشد زبان آنرا میفرماید و اعضا بدان کار میکنند ـ وعن علی بن الحسین
رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم من حسن اسلام المرء ترکہ ما لا یعنیہ ـ از علامات
حسن و کمال ایمان مرد ترک کردن اوست چیزے را کہ عنایت و اہتمام بدان ندارد و غرض و ارادت بآن تعلق نگرفتہ
و شان او نیست کہ اہتمام کند بدان و مشتغل گردد بہ تحصیل آن یعنی ضرورت ندارد و نفع او در ان نیست لا یعنی
کہ میگویند باین معنی ست و انچہ باید کہ آدمی اہتمام و عنایت داشتہ باشد بدان چیزے ست کہ متعلق ست بضرورت
حیات وے در معاش و سلامت و نجات وے در معاد اما انچہ متعلق ست بہ معاش مثل طعامے کہ سیرے
بخشد و آبے کہ تشنگی بر دو جامہ کہ ستر عورت کند و زنے کہ سبب عفت فرج گردد و مانند آن از انچہ دفع حاجت
کند نہ تلذذ و استمتاع و استکثار و فضول اقوال و افعال و سائر حرکات و سکنات و انچہ متعلق ست بمعاد اسلام
و ایمان و احسان ست چنانچہ در حدیث جبرئیل در کتاب ایمان گذشت ـ رواہ مالک و احمد و رواہ ابن
ماجہ عن ابی ہریرۃ والترمذی والبیہقی فی شعب الایمان عنہما ـ یعنی این حدیث را مالک و احمد از امام علی
بن الحسین روایت کردہ و ابن ماجہ از ابو ہریرہ کرد و ترمذی و بیہقی از ہر دو آوردہ ـ وعن انس رضی اللہ عنہ

قال توفي رجل من الصحابة۔ وفات یافت مردی از اصحاب فقال رجل ابشر بالجنة۔ پس گفت مردی بعد از مردن وے شادمان باش بدر آمدن بہشت یعنی ببرکت صحبت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم او لا تدری۔ آیا میگوئی این سخن را و بشارت میدہی او را و نمیدانی حقیقت حال را۔ فلعلہ تکلم فیما لا یعنیہ پس شاید کہ وے تکلم کردہ باشد در چیزے کہ ضرورت نداشتہ و حاجت نبودہ۔ او بخل بما لا ینقصہ یا بخیلی کردہ بچیزے کہ داون آن نقصان نمی آرد او را چنانکہ تعلیم علم و دادن زکوۃ کہ نقصانے در علم و مال نمی آرد بلکہ سبب افزونی میگردد یعنی بچہ جزم کردی بدر آمدن او بہشت را شاید کہ سخنی لایعنی گفتہ باشد و بخیلی ورزیدہ و بسوال و حساب آن در ماندہ و گرفتار گشتہ و نہی در آمدن آن بہشت نشدہ باشد۔ رواہ الترمذی۔ وعن سفیان بن عبد اللہ الثقفی صحابی ست معدود در اہل طائف و بعضی گفتہ اند در اہل بصرہ و عامل عمر رضی اللہ عنہ بود بر طائف۔ قال۔ گفت۔ قلت۔ گفتم یا رسول اللہ ما اخوف ما تخاف علی۔ چیست مخوف ترین چیزے کہ می ترسی تو بر من از شر آنرا۔ قال۔ گفت سفیان۔ فاخذ بلسان نفسہ۔ پس گرفت آنحضرت و رسانید دست را بزبان شریف خود۔ وقال ہذا۔ و گفت این ست چیزے کہ بیشتر می ترسم آنرا بر تو نگفت کہ آن زبان ست بلکہ زبان گرفت و اشارت بدان کرد زیرا کہ اشارت بمحسوس اظہر ست در مقصود و زبان شریف خود گرفت نہ زبان سائل زیرا کہ زبان سائل را گرفتن تکلفی داشت و صحیح ست و نیز آن اوکد و ادخل ست در مقصود و اشارت ست بآنکہ حقیقت مطلق زبان این ست و این حکم عام ست مگر آنچہ بحفظ و عصمت آلہی محفوظ و معصوم شدہ باشد و اگر زبان سائل میگرفت احتمال اختصاص حکم بوے داشت۔ رواہ الترمذی وصححہ۔ روایت کرد این حدیث را ترمذی و گفت صحیح ست این حدیث

وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا کذب العبد۔ چون دروغ میگوید بندہ تباعد عنہ الملک میلا۔ دور میرود از آن بندہ فرشتہ یک کروہ۔ من نتن ما جاء بہ۔ از پراگندگی بوے ناخوش آنچہ آوردہ است آن بندہ آنرا از دروغ گفتن نتن بوے ناخوش کذا فی الصراح و در قاموس گفتہ نتن ضد فوح و فیح ست فایح شد مشک یعنی پراگندہ شد بوے او۔ رواہ الترمذی۔ وعن سفیان بن اسید الحضرمی بفتح ہمزہ و کسر سین بر قول اکثر و بضم ہمزہ و فتح سین نیز آمدہ و اسد نیز گفتہ اند صحابی شامی ست۔ قال سمعت رسول اللہ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول کبرت خیانۃ ان تحدث اخاک حدیثا۔ بزرگ نارا ستی ست کہ بگوئی برادر خود را سخنی کہ۔ ہو لک بہ مصدق۔ آن برادر مر ترا بآن سخن راست گو اعتقاد کند و اعتقاد و وثوق بر راست گوئی تو کردہ۔ وانت بہ کاذب۔ و تو در آن سخن دروغ گوئندہ دروغ گفتن ہمیشہ بد و ناسزا است و درین صورت بدتر و ناسزاتر ست۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن عمار رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من کان ذا وجہین فی الدنیا۔ کسیکہ ہست خداوند دو روے در دنیا کہ با ہر طائفہ نفاق می ورزد و چنان می نماید کہ از ایشان ست۔ کان لہ یوم القیامۃ لسانان من نار۔ می باشد مر او را روز قیامت دو زبان از آتش۔ رواہ الدارمی

وعن ابن مسعود قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لیس المؤمن بالطعان ـ نیست مومن طعنه کننده در امر
مردم ـ ولا باللعان ـ و نیست دعا کننده بر مومن به جری و براندن و دور کردن حق تعالی او را از نیکی و رحمت ـ ولا الفاحش
و نیست سخت گوینده و از حد گذرنده در بدی و در قاموس گفته فاحش سخت بخیل و در صراح گفته تفحش بیهوده گفتن ـ ولا البذی
و نیست بیحیا و بیهوده گو و فاحش بذی بفتح با و کسر ذال معجمه و تشدید یا و بهمزه نیز آمده ـ رواه الترمذی والبیهقی فی شعب
الایمان وفی اخری له ـ و در روایت دیگر آمده مر بیهقی را ـ ولا الفاحش البذی ـ وصف کرده فاحش را ببذی یعنی نیست
مومن فحش گوینده بمبالغه ـ وقال الترمذی هذا حدیث غریب ـ وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه
وآله وسلم لا یکون المومن لعانا ـ نمی باشد مومن بسیار لعنت کننده و عادت کننده بدان و نشاید او را که چنین باشد ـ وفی روایة
و در روایتے باین لفظ آمده ـ لا ینبغی للمومن ان یکون لعانا ـ نشاید و نه سزد مر مومن را که باشد لعان ـ رواه الترمذی
وعن سمرة بن جندب قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لا تلاعنوا بلعنة الله ـ دعا مکنید بر مردم بدورے از
رحمت خدا یعنی مگوئید لعنت خدا بر تو ـ ولا بغضب الله ـ و دعا مکنید بکسے بغضب خدا و مگوئید خشم خدا بر وے
ولا بجهنم ـ و دعا مکنید بدر آمدن در دوزخ و مگوئید در دوزخ باد جاے او ـ وفی روایة ولا بالنار ـ و در روایتے
بجاے ولا بجهنم لفظ ولا بالنار آمده و معنی یکے ست ـ رواه الترمذی وابو داود ـ وعن ابی الدرداء قال
سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول ـ گفت ابو الدرداء رضی الله عنه شنیدم آنحضرت را که می گفت ان العبد
اذا لعن شیئا ـ بدرستی که بنده چون لعنت کند چیزے را آدمی باشد یا غیر آدمی ـ صعدت اللعنة الی السماء ـ بر میرود
لعنت بسوے آسمان ـ فتغلق ابواب السماء دونها ـ پس بسته می شود درہاے آسمان نزد وے ـ ثم تهبط
الی الارض ـ پستر فرود مے آید بسوے زمین تا پایان رود ـ فتغلق ابوابها دونها ـ پس بسته می شود درہاے زمین
نزد وے ـ و ازینجا معلوم می شود که زمین را نیز درہاست چنانکه آسمان را ـ ثم تاخذ یمینا وشمالا ـ پستر میگیرد راه
بجانب راست و چپ ـ فاذا لم تجد مساغا ـ پس چون نمی یابد لعنت جاے رفتن و روان شدن را ـ رجعت الی الذی
لعن ـ باز میگردد بسوے کسیکه لعنت کرده شده است او را ـ ان کان لذلک اهلا ـ پس اگر هست آنکس مر قبول کردن
لعنت را اهل میرسد او را ـ والا رجعت الی قائلها ـ و اگر نه آنکس اهل و قابل لعنت ست باز میگردد بسوی گوینده لعنت
که لعنت فرستاده است یعنی چون لعنت فرستاده شد بر کسے هم از اول متوجه بوی نمیگردد بلکه میخواهد که بدر رود و چون
بدر رفتن نیابد متوجه گردد بآن کس و اگر وے مستحق آن نبود باز گردد بر آن که فرستاده است پس تا یقین نشود که
آن کس مستحق لعنت ست لعنت نباید فرستاد و آن خبر بجز شارع تیقن نگردد ـ رواه ابو داود ـ وعن ابن عباس
ان رجلا نازعته الریح رداءه ـ روایت ست از ابن عباس که مردے کشید باد چادر او را ـ فلعنها ـ پس
لعنت کرد آن مرد باد را که بچه جامه او را کشید ـ فقال رسول الله ـ پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم

لا تلعنها فانها مأمورة. لعنت مکن باد را زیرا که وی مامور ست بوزیدن و او را فرستاده اند از برائے حکمتها و مصلحتها آنگ
آمدن ازان و مکروه پنداشتن آنرا منافی آداب عبودیت و استقامت ست و همچنین ست ادب در نزول حوادث دهر و در
ورود احکام ارادیه باید که در باطن و ظاهر بدل و زبان راضی و ساکت باشد و اگر به دل بحکم ضعف بشریت تغیری راه یابد باید
که زبان نگاهدارد۔ وانه من لعن شیئا لیس له باهل۔ و بدرستی که شان اینست کسیکه لعنت کند چیزے را که نیست
آن چیز مر لعن را اهل و مستحق رجعت اللعنة علیه۔ برمیگردد لعنت بر لعنت کننده۔ رواه الترمذی وابوداود۔ وعن
ابن مسعود قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یبلغنی۔ برفع وجزم هر دو روایت است یعنی باید که نرساند مرا
احد من اصحابی ہیچ یکے از یاران من۔ عن احد شیئا۔ از ہیچ یکے چیزے را از جنس تقصیرات و افعال قبیحه و خصلتهائے
بد که فلان چنین کرد و چنین گفت و فلان چنین ست۔ فانی احب ان اخرج الیکم وانا سلیم الصدر۔ زیرا که من دوست
میدارم که بیرون آیم بسوے شما در حالی که صافی سینه باشم و بر کسے خشمگین و از کسے ناراض و با کسے کینه دار نباشم و در ینجا
تعلیم آن است که کسے را نباید که نزد مکبر ادا امرا بلکه نزد ہیچ کس از کسے بد گوید تا باعث عداوت و کینه داری بگردد۔ رواه
ابوداود۔ وعن عائشة قالت قلت للنبی صلی الله علیه وآله وسلم۔ گفت عائشه رضی الله عنها گفتم مر آنحضرت را حسبک
من صفیة کذا وکذا۔ بس ست ترا از صفیه یعنی از عیبهائے او چنین و چنین یعنی قصیره میخواهد و مراد میدارد عائشه ازین
سخن غیبت و عیب گوئی صفیه را نزد آنحضرت صفیه رضی الله عنها کوتاه قامت بود عائشه می خواهد که باین عیب
او را نزد آنحضرت ذکر کند پس حضرت را این غیبت گوئی از عائشه ناخوش آمد۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت لقد قلت
کلمة لو مزج بها البحر لمزجته۔ هر آئینه بتحقیق گفتی تو اے عائشه سخنی را که اگر آمیخته و خلط کرده شود بوے دریا هر آئینه خلط و مزج
میکند دریا را و تغیر میدهد او را یعنی دریا را با آن عظمت وے ممزوج و مخلوط میگرداند فکیف اعمال ترا ازینجا معلوم شد که
این قدر عیب کسے گفتن که او کوتاه قد ست بقصد تحقیر و تصغیر نیز غیبت ست۔ رواه احمد والترمذی وابوداود۔ وعن
انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ما کان الفحش فی شیء الا شانه۔ نباشد سختی و تجاوز از حد در چیزے از
سخن و غیر آن و غالب استعمال فحش در سخن آید مگر آنکه عیبناک گرداند آن چیز را و ما کان الحیاء فی شیء الا زانه۔ و نباشد
حیا و نرمی در چیزے مگر آنکه آراسته گرداند آنرا۔ رواه الترمذی۔ وعن خالد بن معدان عن معاذ قال قال رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم۔ خالد بن معدان آنکه تابعی فقیه کبیر ست مخلص که در وقت خواب چهار هزار تسبیح میکرد و هفتاد تن
از صحابه را دریافته و از ثقات شامیین بود از معاذ بن جبل رضی الله عنه روایت میکند که گفت گفت آنحضرت۔ من عیر
اخاه بذنب۔ کسیکه سرزنش کند برادر مسلمان را بگناہے که از وے بوجود آمده۔ لم یمت حتی یعمله۔ نمیرد آن سرزنش
کننده تا آنکه بکند آن گناه را یعنی من ذنب قد تاب منه۔ یعنی از گناہے که بتحقیق توبه کرده است آن مسلمان ازان
گناه اما اگر توبه نکرده و بدان گرفتار ست می توان سرزنش کرد اما نه بطریق تکبر و قصد تحقیر بلکه بقصد زجر و نصیحت و باز داشتن ازان

واین تفسیر یعنی من ذنب قد تاب منه منقول ست از امام احمد بن حنبل۔ رواه الترمذی وقال۔ روایت کرد این حدیث را
ترمذی وگفت ہذا حدیث غریب ولیس اسناده بمتصل۔ وباوجود آنکہ غریب ست نیست اسناد او متصل۔ لان خالدا
لم یدرک معاذ بن جبل۔ زیرا کہ خالد بن معدان نہ دریافتہ است معاذ بن جبل را۔ وعن واثلة قال قال رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم لا تظهر الشماتة لاخیک۔ روایت ست از واثلة بن الاسقع کہ صحابی ست واز اصحاب صفہ بود گفت
گفت آنحضرت ظاہر مکن شماتت را برای مسلمانی وشاد مشو ببلای کہ بوی رسد بجہت دشمنی کہ بوی داری فیرحمه الله
ویبتلیک پس اگر شاد شوی بدان رحم کند خدای تعالی او را ومبتلا گرداند ترا بآن بلیہ۔ رواه الترمذی وقال ہذا حدیث
حسن غریب۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ما احب انی حکیت احدا
دوست ندارم کہ من تقلید کنم کسی را در حرکات وسکنات واوضاع وافعال او۔ وان لی کذا وکذا حال آنکہ باشد مرا این چنین
وچنین از دنیا وحکایت ومحاکات تشبیه وتقلید کردن ست کسی را بطریق مسخرگی واہانت واین نیز داخل غیبت ست
رواه الترمذی وصححه۔ وعن جندب قال جاء اعرابی گفت آمد بادیہ نشینی۔ فاناخ راحلته پس نشاند شتر سواری خود
را ثم عقلها۔ پستر بست آن را۔ ثم دخل المسجد پستر در آمد در مسجد فصلی خلف رسول الله پس نماز بگزارد در پس پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم فلما سلم پس ہرگاه کہ سلام نماز داد اعرابی۔ اتی راحلته آمد شتر خود را۔ فاطلقها پس کشاد شتر را ثم
رکب پستر سوار شد بر شتر۔ ثم نادی۔ پستر فریاد کرد باین کلمات۔ اللهم ارحمنی ومحمدا۔ خدایا رحمت کن مرا ومحمد را ولا
تشرک فی رحمتنا احدا وشریک مگردان در رحمت ما ہیچ یکی را۔ فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم
اتقولون ہو اضل ام بعیره آیا میدانید ومیگوئید کہ این اعرابی گمراه تر ونادان تر ست یا شتر او۔ الم تسمعوا الی ما قال
آیا نشنیدید بگوش نہادید بسوی سخنی کہ او گفت۔ قالوا بلی گفتند صحابہ بلی شنیدیم آنچہ گفت مراد قول او ست
ولا تشرک فی رحمتنا احدا کہ رحمت واسعہ حق را تنگ ساخت پس در دعا حجر ومنع محجر نباید کرد بلکہ سائر مومنین و
مومنات را داخل باید ساخت ونیز تشریک نفس خود وجمع وی با پیغمبر خدا در رحمت خاص از مقام ادب دور ست
رواه ابو داود وذکر کرده شد حدیث ابی ہریرة کہ اولش این ست۔ کفی بالمرء کذبا فی باب الاعتصام یعنی در باب
اعتصام بکتاب وسنت کہ در اول کتاب گذشت۔ فی الفصل الاول در فصل اول از آن باب

الفصل الثالث۔ عن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اذا مدح الفاسق غضب الرب تعالی
چون مدح کرده می شود فاسق در خشم می آید پروردگار تعالی۔ واهتز له العرش۔ ومی جنبد ومیلرزد از جہت مدح
فاسق عرش واہتزاز عرش یا محمول بر ظاہر ست یا کنایت ست از وقوع امر عظیم زیرا کہ مدح فاسق راضی شدن ست
بچیزی کہ در وی ناخشنودی وبی رضائی حق ست تعالی بلکہ نزدیک ست کہ موجب کفر باشد ومفضی باستحلال حرام
گردد وچون حال مدح فاسق این چنین باشد مدح ظالم چہ حال خواہد داشت۔ رواه البیہقی فی شعب الایمان۔

وعن ابی امامة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یطبع المومن علی الخلال کلها۔ پیدا کردہ می شود مسلمان بر ہمہ خصلت ہا خلال بکسر خا جمع خلت بفتح آن۔ الا الخیانة والکذب مگر بے دیانتی در امانت و دروغ گوئی مراد مگر مومن کامل الایمان باشد والا بسا مسلمان کہ بے دیانتی ورزد و دروغ گوید یا مراد اجتماع این دو صفت ست و با وجود آن اشکال باقی ست چہ اجتماع نیز وجود دارد یا مراد مبالغہ است در نفی این دو صفت از مومن کہ محل تصدیق و حامل بار امانت ایمان ست و اظہر آن ست کہ مراد نہی ازین دو صفت ست یعنی نشاید کہ مسلمان متصف باین دو صفت باشد۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان عن سعد بن ابی وقاص۔ وعن صفوان بن سلیم انہ قیل لرسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایکون المومن جبانا صفوان کہ تابعی ثقہ جلیل القدر ست از اہل مدینہ است و از اخیار بندگان صالح بود امام وقدوہ کہ استسقا کردہ شود بذکر وی گویند تا چہل سال پہلو تنہا د و در وقت مرگ نشستہ جان داد و در جبہہ او از کثرت سجود سوراخ شدہ بود و قانع بود کہ جایزہای سلطان را قبول نمیکرد و میگویند کہ وے قائل بود بقدر واللہ اعلم روایت میکند از ابن عمر و عبداللہ بن جعفر و انس بن مالک و از جماعہ تابعین و روایت میکند از وے مالک و ابن عیینہ مات سنة اثنتین ومائة فی عہد السفاح روایت میکند کہ گفتہ شد مر آن حضرت را کہ آیا باشد مسلمان بددل و ترسندہ۔ قال نعم۔ گفت آرے میباشد و تواند کہ بعضے مسلمان بددل و ترسندہ باشد و جبن منافات ایمان ندارد۔ فقیل لہ۔ پس گفتہ شد مر آنحضرت را۔ ایکون المومن بخیلا۔ آیا مے باشد مسلمان بخیل۔ قال نعم۔ اینجا نیز فرمودہ باشد و تواند۔ فقیل لہ ایکون المومن کذابا آیا۔ باشد مسلمان دروغ گو۔ قال لا فرمودہ مسلمان دروغ گو نباشد چہ صدق و حقانیت ایمان منافی کذب ست کہ در نفس الامر باطل و ناحق ست و این نیز محمول بر یکے از تاویلات سابقہ خواہد بود و در آوردن کذاب کہ صیغہ مبالغہ است ایمای ست بآن کہ اگر احیانا بحکم بشریت در بعضے مواد کہ خالی از اغراض فاسدہ دنیویہ باشد وقوع یابد دور نباشد۔ رواہ مالک والبیہقی فی شعب الایمان مرسلا۔ وعن ابن مسعود قال ان الشیطان لیتمثل فی صورة الرجل۔ ابن مسعود گفت رضی اللہ عنہ کہ شیطان ہر آئینہ تمثیل میکند و می در آید در صورت مردی۔ فیاتی القوم پس می آید مردان را فیحدثہم بالحدیث من الکذب۔ پس خبر میدہد ایشان را بخبرے از خبرہاے دروغ۔ فیتفرقون۔ پس جدا می شوند قوم۔ فیقول الرجل منہم۔ پس میگوید مردے از ایشان سمعت رجلا اعرف وجہہ۔ شنیدم مردے را کہ می شناسم روے او را یعنی اگر بہ بینم بشناسم او را ولا ادری ما اسمہ۔ و نمیدانم نام او چیست یحدث۔ میرسانید مرا این خبر۔ رواہ مسلم۔ ظاہر از لفظ حدیث آن ست کہ مراد شیطان جن است و ازین جا معلوم شود کہ شیطان را قدرت بر کذب و افترا بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دادہ اند اگر مراد بحدیث حدیث نبوی باشد اما بر تمثیل بصورت شریف وے قدرت ندارد و میان این دو فرق بسیار ست فافہم و تواند واللہ اعلم کہ مراد شیطان انس بود کہ در صورت مردے صالح معتبرے بر آید و بالجملہ مقصود از حدیث تنبیہ است بر احتیاط و تحری در سماع حدیث و معرفت احوال و وثوق بصدق وے تا آنکہ ہر چہ بشنود از ہر کہ بشنود نقل نکند

وبدانکہ مولف این حدیث را الطریق رفع نیاورد اما چون این حکمی ست کہ اطلاع بران بے سماع از آنحضرت ممکن نیست در حکم مرفوع ست کما تقرر فی موضعہ۔ وعن عمران بن حطان۔ بکسر حا وتشدید طا مہملتین کنیت او ابو شہاب ست تابعی ثقہ بصری ست وگویند کہ وی خارجی بود کہ مدح ابن ملجم میکرد وابو داؤد گفت در اہل اہوا اصح نیست از خوارج ہموست قتادہ گفتہ وے متہم نیست در حدیث وابن حبان اورا در ثقات ذکر کرده و روایت میکند از عمر و ابی موسی وابی ذر و روایت میکند از وے قتادہ ومحارب بن دثار وجمعی روایت کرده اند مر او را بخاری وابو داؤد ونسائی۔ قال۔ گفت۔ اتیت اباذر فوجدتہ فی المسجد۔ آمدم اباذر را پس یافتم او را در مسجد۔ محتبیا بکساء اسود۔ احتبا کنندہ بگلیم سیاہ تنہا نشستہ۔ فقلت یا اباذر ما ہذہ الوحدۃ۔ پس گفتم یا اباذر چیست این تنہا نشستن چرا با اصحاب نمی نشینی وافادہ واستفادہ نکنی۔ فقال۔ پس گفت ابوذر۔ سمعت رسول اللہ۔ شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول میگفت الوحدۃ خیر من جلیس السوء۔ تنہا نشستن بہتر ست از نشستن با ہمنشین بد۔ والجلیس الصالح خیر من الوحدۃ۔ ونشستن با ہمنشین نیک بہتر ست از تنہا نشستن یعنی چون درین وقت کسی از یاران خاص کہ اعتماد بر نیکی وصلاح او باشد حاضر نیست تنہا نشستہ ام ودر وقت دیگر با ایشان نیز می نشینم وابوذر را رضی اللہ عنہ درشتی ونفرتے از جانب بنی امیہ در زمان امیر المومنین عثمان رضی اللہ عنہ نیز دست دادہ بود دو منزل را بیرون مدینہ بمسافتے ساختہ تنہا میگذرانید وہمان جا از عالم در گذشت چنانکہ در اخبار آمدہ است۔ واملاء الخیر خیر من السکوت۔ وسخن کردن والقائے سخنان نیک بر طلبۂ علم بہتر ست از خاموش بودن والسکوت خیر من املاء الشر۔ خاموش بودن بہتر ست از القائے سخنان بد۔ وعن عمران بن حصین ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم قال مقام الرجل بالصمت۔ فرمودگاہے باشد کہ منزلت ومرتبۂ مرد نزد خدا بخاموشی افضل من عبادۃ ستین سنۃ۔ فاضل تر وزیادہ تر آید از عبادت شصت سال زیرا کہ سکوتے کہ در وے جولان کند فکر در معارف حقائق آلہیہ وکونیہ یا مستغرق گردد لطیفۂ قلبیہ در بحر ذکر خفی ومستور گردد بنور ذات وصفات الہی اگرچہ ساعتے لطیف باشد بہتر ست از طاعت وعبادت جوارح کہ در تفرقہ وبے حضوری بگذرد ودل بیاد خدا جمع نبود اگرچہ سالہا بسیار باشد۔ وعن ابی ذر قال دخلت علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت ابوذر در آمدم بران حضرت فذکر الحدیث بطولہ۔ پس ذکر کرد حدیث را با درازی وی یعنی حدیثے دراز ذکر کرد کہ اینجا مذکور نیست الی ان قال۔ تا آنکہ گفت۔ قلت۔ گفتم۔ یا رسول اللہ اوصنی۔ اندرز کن مرا۔ قال اوصیک بتقوی اللہ۔ گفت اندرز میکنم ترا بتقوائے خدا۔ فانہ ازین لامرک کلہ۔ زیرا کہ تقوائے خدا آرایش دہندہ تر ست ہمہ کار ترا۔ قلت زدنی۔ گفتم زیادہ کن مرا اندرز۔ مراد زیادت الفصاح وبیان ست بذکر بعضے اعمال تفصیل والا ہمہ در احاطۂ اجمال تقوی مندرج ست قال۔ فرمود آنحضرت علیک بتلاوۃ القرآن۔ بر تو باد تلاوت قرآن وذکر اللہ عز وجل۔ و یاد کردن خدا عز وجل تمامہ افعال خیر کہ بنیت تقرب الی اللہ کنند داخل ذکر ست اگر برین معنی حمل کنند ذکر را ذکر بعد از تلاوت برای تعمیم بعد از تخصیص ست

و در حدیث آمده که افضل الذکر لا اله الا الله۔ اگر این مراد دارند از قبیل ذکر جزء بعد از کل ست بجهت زیادت فضل و شرف
فانه۔ زیرا که ذکر خدا۔ ذکر لک فی السماء۔ سبب ذکر کردن ست مر ترا در آسمان که ملائکه یاد کنند ترا بخیر و رحمت و دعا در
ملکوت اعلی۔ بملائکه چه تخصیص ست پروردگار تعالی خود یاد میکند هر که او را یاد کند آیت فاذکرونی و حدیث من ذکرنی دلیل
آنست و بر هر تقدیر درین تنبیه و ایماست بآنکه تلاوت قرآن باید که از سر حضور و تفکر و تدبر باشد۔ و نور لک فی الارض
و ذکر خدا روشنائی ست مر ترا در زمین یعنی درین عالم سفلی که سبب ظهور نور معرفت و یقین و اهتدا و هدایت ست۔ قلت
زدنی۔ گفتم زیاده کن مرا وصیت۔ قال فرمود آنحضرت علیک بطول الصمت۔ بر تو باد بخاموشی دراز و سکوت بسیار
که مقرون بتفکر و ذکر آلاء الٰہی ست۔ فانه زیرا که دراز خاموشی۔ مطردة للشیطان۔ سبب راندن ست مر شیطان را
که از راه زبان می درآید و در چاه بلا می افگند و نیز در حدیث آمده است که چون ذکر میکند بنده خدا را پس می افتد شیطان
و پنهان میگردد۔ وعون لک علی امر دینک۔ و یاری دهنده است مر ترا بر کار دین تو که سلامت میدارد از آفات
لسان و موجب حصول علوم و معارف و تنور قلب بنور ذکر خفی میگردد۔ قلت زدنی۔ گفتم زیاده کن۔ قال فرمود ایاک
وکثرة الضحک۔ دور دار خود را از بسیاری خنده فانه یمیت القلب۔ زیرا که خنده بسیار می میراند دل را بجهت طریان
ظلمت غفلت و قساوت قلب و انطفاء نور علم و معرفت که حیات قلب دران ست۔ ویذهب بنور الوجه۔ و می برد
روشنائی روی را که عبارت از لمعان نور باطن و ظهور سیمای عبادت ست ولابد چون دل بمیرد روی بی نور گردد
نورانیت و تازگی جسد بحیات ست حسا و معنی قلت زدنی۔ گفتم زیاده کن مرا قال قل الحق وان کان مرا۔ بگو آنچه حق ست
واگرچه تلخ و ناخوش آید خلق را یا نفس ترا قلت زدنی قال لاتخف فی الله لومة لائم۔ گفتم زیاده کن فرمود مترس در اظهار دین
خدا و تائید تقویت وی ملامت هیچ ملامت کننده را هرچه گوید می گفته باشد تو در کار خدا باش۔ بیت کار جامی عشق خوبان
ست و هر سو عالمے ✤ میکند انکار او او هم چنان در کار خویش ✤ قلت زدنی قال لیحجزک عن الناس۔ گفتم زیاده
کن مرا فرمود باید که مانع آید ترا از دیدن و گفتن عیب مردم۔ ما تعلم من نفسک۔ چیزے که میدانی از عیب های نفس خود یعنی اگر
معرفت و نهی منکر بکن اما عیب مردم مجوے و غیبت ایشان مکن و خود را در باطن از همه خوار و ناقص دان هیبت غافل اند
این خلق از خود اے پسر ✤ لاجرم گویند عیب یکدگر۔ وعن انس عن رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال۔ روایت
میکند انس از آنحضرت که گفت آنحضرت مر ابی ذر را یا اباذر الا ادلک علی خصلتین۔ اے اباذر آیا راه نمایم ترا بر دو
خصلت۔ هما اخف علی الظهر۔ که آن دو خصلت سبکتر اند بر پشت و آسان ترست اتصاف بدان تشبیه و تمثیل کرد تکلیف
شرعی را که برداشتن آن بر قوت بشری در گرانی مشابه ببارها ست که بقوت پشت توان برداشت۔ واثقل
فی المیزان۔ ولیکن باوجود سبک باری گران تراند در میزان که نامهاے اعمال را بدان بسنجند۔ قال گفت
ابوذر قلت بلی گفتم بلے راه نما مرا بدان دو خصلت که این دو صفت دارند۔ قال طول الصمت وحسن الخلق۔ فرمود

آن دو خصلت دراز خاموشی و نیک خوئی ست سبکی و آسانی این دو صفت بدان جهت ست که خاموش بودن مونتی ندارد
و مشقتی نمی طلبد بلکه در زبان جنبانیدن و سخن ترتیب دادن مشقت ظاهر و باطن ست و سبکی در نیک خوئی همبرین قیاس
ست که در وے نرمی و آسانی و سکوت ست بخلاف سخت خوئی و درشتی و جدال و نزاع که سراسر محنت و مشقت ست
بعد ازان در مدح این دو خصلت و جزالت ثواب و حسن عاقبت اینها فرمود۔ والذی نفسی بیده۔ سوگند بخدائے
که بقاے ذات من در دست قدرت اوست۔ ما عمل الخلائق بمثلہما۔ کار نکردند خلقان مانند این دو خصلت یعنی
هیچ کاری به ازین دو کار نیست۔ وعن عائشة قالت مرّ النبی صلی اللہ علیه وآله وسلم بابی بکر وهو یلعن بعض رقیقه
گذشت آنحضرت بابوبکر رضی اللہ عنه و حال آنکه وے یعنی ابوبکر لعنت میکند و دشنام میدهد بعضے از مملوکان خود را
فالتفت الیه۔ پس برگشته نگریست آنحضرت بجانب ابوبکر۔ فقال۔ پس فرمود آنحضرت۔ لعانین وصدیقین آیا دیده لعنت
کنندگان و صدیقان را یعنی کسانی را که جامع این دو صفت باشند مقصود آنکه صدیقیت و لعانیت جمع نمی شود و چنانچه
سابقا حدیث گذشت که لاینبغی لصدیق ان یکون لعانا نمی باید و نمی سزد صدیق را که لعنت کننده باشد کسے را و در
تاکید این کلام فرمود۔ کلا ورب الکعبة۔ هرگز نباشد این که صدیقیت و لعانیت جمع شود و سوگند بپروردگار کعبه پس شرمنده
شد ابوبکر رضی اللہ عنه ازین سخن و پشیمان گشت از فعل خود۔ فاعتق ابوبکر یومئذ بعض رقیقه۔ پس آزاد کرد ابوبکر
دران روز بعضے از مملوکان خود را۔ ثم جاء الی النبی۔ پستر آمد ابوبکر بجانب پیغمبر صلی اللہ علیه وآله وسلم فقال لا اعود
پس توبه کرد و گفت هرگز باز نگردم گرد این کار که لعنت کردن ست۔ روی البیهقی الاحادیث الخمسة۔ روایت کرد
بیهقی این پنج حدیث را که از حدیث عمران بن حطان ست تا این حدیث۔ فی شعب الایمان۔ وعن اسلم قال ان
عمر دخل یوما علی ابی بکر الصدیق۔ رضی اللہ عنهما اسلم مولی عمر بن الخطاب که تابعی مخضرم ست مات سنة ثمانین وقیل
بعد سنة ستین وهو ابن اربع عشرة ومائة سنة گفت که عمر رضی درآمد روزے بر ابی بکر صدیق رضی اللہ عنه۔ وهو یجبذ
لسانه۔ حال آنکه ابی ابکر می کشید زبان خود را میخواست که بیرون آرد زبان را از دهان مقصود اظهار زجر و تهدید ست
بران۔ فقال عمر۔ پس گفت عمر بابوبکر رضی اللہ عنهما مکن این فعل و مکش زبان را۔ غفر اللہ لک بیامرزد خدا ترا۔ فقال
پس گفت ابوبکر۔ ان هذا اوردنی الموارد۔ بدرستی که این یعنی زبان درآورد مرا در جاهای درآمدن بهلاک
مالک۔ وعن عبادة بن الصامت ان النبی صلی اللہ علیه وآله وسلم قال اضمنوا لی ستا من انفسکم۔ ضامن و متعهد شوید برائے
من محافظت شش چیز را از ذاتهاے خود۔ اضمن لکم الجنة۔ ضامن و متعهد شوم من مر شمارا بهشت را۔ اصدقوا اذا حدثتم
راست گوئید چون سخن گوئید و خبر دهید۔ واوفوا اذا وعدتم۔ و بسر برید چون وعده کنید۔ وادوا اذا ائتمنتم۔ امانت
بگزارید چون امین گرفته شوید و اعتماد کرده شوید بر امانت۔ واحفظوا فروجکم۔ و نگاه دارید عورت هاے خود را و عورت اسم
پوشیدن آن واجب باشد از اندام مرد و زن و مراد اینجا عورت غلیظه است که اندام نهانی ست۔ وغضوا ابصارکم و

فرو خوابانید چشم ہائے خود را از دیدن نامحرم۔ وکفوا ایدیکم۔ و بازدارید دستہائے خود را از ضرب و بطش و تناول آنچہ حرام
و مکروہ است۔ وعن عبد الرحمن بن غنم بفتح معجمہ و سکون نون تابعی ثقہ است از کبار تابعین اشعری شامی دریافتہ جاہلیت
و اسلام را و اسلام آورد در عہد آنحضرت و ندید آنحضرت را و لازم گرفت صحبت معاذ بن جبل را از آن باز کہ فرستادند معاذ
را بیمن تا آنکہ رفت معاذ از عالم و بخاری می گفت کہ او را صحبت ست و قول اول صحیح تر ست افقہ شام بود و اکثر تابعین
آنجا تلمیذ او بیند روایت میکند از قرنہای صحابہ و بود مراد را جلالت قدر رضی اللہ عنہ۔ واسماء بنت یزید ان النبی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم قال۔ روایت ست از عبد الرحمن بن غنم و از اسماء بنت یزید بن السکن صحابیہ انصاریہ است از ذوات
عقل و دین کہ آنحضرت گفت خیار عباد اللہ الذین اذا رأوا ذکر اللہ۔ نیک ترین بندگان خدا آنانند کہ چون دیدہ
شوند یاد کردہ شود خدائے تعالی یعنی ایشان در تعلق و اختصاص بجناب کبریائے حق بمرتبہ رسیدہ اند کہ آثار
و انوار آن بر وجنات و صفائح احوال و اطوار ایشان چنان لائح ست کہ چون چشم بر جمال ایشان می افتد خدا را یاد میکند
از جہت ظہور سیمائے عبادت و صلاح بر روئے ایشان و بعضی گفتہ اند کہ معنی این ست کہ دیدن ایشان عبادت ذکر
خدا است چنانکہ گفتہ اند نظر بروئے عالم عبادت ست و گاہے باشد کہ بنظر کردن بر روئے صالح نور ایمان
چنان در باطن شخص در آید کہ دل را روشن گرداند و در حدیث آمدہ است کہ النظر الی وجہ علی عبادۃ و این حدیث
مصدوق معنی اول نیز می افتد آوردہ اند کہ چون وے رضی اللہ عنہ و کرم اللہ وجہہ از خانہ بیرون آمدے مردم را
کہ نظر بر وجہ کریم وے افتادے گفتندے لا الہ الا اللہ ما اشرف ہذا الفتی یعنی لا الہ اللہ ما اکرم ہذا الفتی لا الہ
الا اللہ ما اعلم ہذا الفتی لا الہ الا اللہ ما اشجع ہذا الفتی پس دیدن وے رضی اللہ عنہ حامل و باعث می شد بر ذکر کلمہ
توحید روزی کاتب حروف در بازار مکہ معظمہ سر فرو د افگندہ غافل نفس میگذشت ناگاہ سر برآورد و نظر بر روئے
مردے افتاد و بے اختیار یکایک از زبان برآمد کہ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ لہ الملک ولہ الحمد وہو علی کل شئی قدیر
غالب آنست کہ وقوع اینحال مصدوق این حدیث بود۔ وشرار عباد اللہ المشاؤن بالنمیمۃ۔ و بدترین بندگان خدا روندگان
اند بمجلسہا بسخن چینی و برندہ سخنان را کہ برچیدہ اند از پیش مردم بقصد شر و فساد۔ المفرقون بین الاحبۃ۔ جدائی افگنندگان
میان دوستان بسخن چینی و غمازی۔ الباغون البراء العنت۔ طلب کنندگان پاکان از عیب و فساد را مشقت و فساد
و ہلاک و برۃ و زنا اعنت بلاے مجموع این معانی آید یعنی جماعہ را کہ پاک و منزہ اند از گناہ و فساد و عیب متہم میگردانند
بگناہ و فساد و عیب و در مشقت و ہلاکت می افگنند۔ رواہما احمد والبیہقی۔ روایت کردہ اند این دو حدیث را امام احمد
و بیہقی۔ فی شعب الایمان۔ وعن ابن عباس ان رجلین صلیا صلوۃ الظہر او العصر۔ روایت ست از ابن عباس
رضی اللہ عنہما کہ دو مرد گزاردند نماز ظہر را یا عصر را شک راوی ست۔ وکانا صائمین۔ و بودند آن دو مرد روزہ دار
فلما قضی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم الصلوۃ۔ پس ہرگاہ کہ ادا کرد آنحضرت نماز را۔ قال۔ گفت بآن دو مرد اعیدا وضوئکما

وصلوتکما باز گردانید شما وضوے خود را و نماز خود را کہ بے وضو واقع شدہ است ۔ وامضیا فی صومکما ۔ و بگذارید در
روزہ خود یعنی تمام کنید و افطار نکنید ۔ واقضیاہ یوما آخر و قضا کنید این روزہ را روز دیگر یعنی این روزہ شما فاسد شدہ است
و واجب ست قضاے آن ولیکن با وجود این ہمین روزہ باشید و افطار نکنید در روزہ دیگر قضا کنید احتیاطاً
قالا لم پس گفتند چرا اعادہ کنیم وضو و نماز را و قضا کنیم روزہ را یا رسول اللہ قال اغتبتم فلانا فرمود شما غیبت کردید
فلان شخص را و غیبت شکنندہ وضو ست و ناقض صوم گفتہ اند کہ این حدیث بر سبیل تغلیظ و تشدید واقع ست
و الا در ظاہر حکم غیبت ناقض وضو و صوم نباشد و در احیاء العلوم گفتہ کہ غیبت مفسد صوم ست بہ مذہب سفیان ثوری
بجہت عمل بظاہر حدیث و امام احمد فرمودہ رحمۃ اللہ علیہ کہ اگر روزہ بغیبت بشکنند کدام یکے را از ما درست بماند روزہ
و از ینجا معلوم شد کہ شکنندہ وضو نباشد و از آنکہ فرمود کہ وامضیا فی صومکما استیناسی بعدم فساد صوم حقیقۃ می توان یافت
چہ اگر صوم فاسد و باطل گشتی امضاء در وے صورت نداشتی اگرچہ در روزہ رمضان حائض چون در میان روزہ
خون بیند بر روزہ می باشد بجہت حرمت رمضان اگرچہ روزہ وے فاسد ست قطعاً بہر تقدیر معلوم شد کہ قباحت
و شناعت غیبت بچہ سر حد است و احتیاط و تقوے دران ست کہ بعد از وقوع غیبت تجدید وضو باید کرد بلکہ گفتہ اند
کہ اگر خندہ کند یا سخن لایعنی بگوید و بسیار گوید وضو کردن مستحب ست از برای ازالہ ظلمتی کہ طاری شدہ ازان و روزہ
دار را باید کہ از غیبت احتراز و احتراس نماید و باللہ التوفیق ۔ وعن ابی سعید و جابر رضی اللہ عنہما قالا قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم الغیبۃ اشد من الزنا غیبت کردن بہ بعضی وجوہ سخت تر از زنا کردن ست ۔ قالوا چون این سخن
سخت دور شمردہ آمد بر صحابہ گفتند یا رسول اللہ وکیف الغیبۃ اشد من الزنا و چگونہ و بچہ وجہ غیبت سخت تر از زنا باشد قال
گفت آنحضرت در بیان وجہ ۔ ان الرجل لیزنی فیتوب ۔ بدرستی کہ مرد ہر آئینہ زنا میکند پس توبہ و رجوع میکند
از ان فیتوب اللہ علیہ پس رجوع میکند برحمت اللہ تعالی بر وی ۔ وفی روایۃ و در روایتے باین لفظ آمدہ فیتوب فیغفر اللہ
لہ پس توبہ میکند آن مرد پس می آمرزد خداے تعالی مر او را زیرا کہ زنا حق اللہ است ۔ وان صاحب الغیبۃ و بدرستی کہ
صاحب غیبت ۔ لا یغفر لہ ۔ آمرزیدہ نمی شود مر او را حتی یغفرہا لہ صاحبہ تا آنکہ بیامرزد و ببخشد مر او را یار او کہ غیبتہا کردہ شدہ است
مر او را و حق اوست ۔ وفی روایۃ انس ۔ و در روایت انس آمدہ است ۔ قال گفت آنحضرت ۔ صاحب الزنا یتوب یعنی زنا کنندہ
توبہ میکند ۔ وصاحب الغیبۃ لیس لہ توبۃ ۔ و غیبت کنندہ نیست مر او را توبہ بہمان معنی کہ در روایت اولی معلوم شد یا آن معنی
کہ صاحب زنا می ترسد و میلرزد پس توبہ میکند و صاحب غیبت باک ندارد بدان و آسان میداند آن را تا آنکہ نزدیک
ست کہ استخفاف و استحلال کند و در ورطہ کفر افتد نعوذ باللہ من ذلک ۔ روی البیہقی الاحادیث الثلثۃ فی شعب
الایمان ۔ روایت کرد بیہقی این سہ حدیث را در شعب الایمان ۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم ان من کفارۃ الغیبۃ ان تستغفر لمن اغتبتہ ۔ روایت ست از انس گفت فرمود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم

از جملہ کفارت غیبت یعنی آنچہ بشود اثم آنرا این ست کہ آمرزش خواہی مر کسے را کہ غیبت کردہ او را۔ اقول۔ صورت آمرزش خواستن آن کس این ست کہ گوئی۔ اللھم اغفر لنا ولہ خداوندا بیامرز ما را و او را ابتداء طلب آمرزش برای خود کند چنانچہ معہود ست در استغفار تا خود را آمرزیدہ شود و پاک گردد و دعا سے او دیگر برای آمرزش نیز مستجاب گردد و حاصل در کفارت غیبت آنست کہ بکلی خواہد از مغتاب اگر ممکن باشد و الا ندامت و استغفار کافی ست و استغفار مر مغتاب را نیز کفارت ست چنانکہ این حدیث ناطق ست بدان و در این تقریر یعنی کلمہ من کہ تبعیض ست راست آمدہ۔ رواہ البیہقی فی الدعوات الکبیر نام کتاب ست مر بیہقی را۔ وقال۔ و گفت بیہقی۔ فی ہذا الاسناد ضعف۔ درین اسناد کہ وی ذکر کردہ است دران کتاب ضعف ست و این اسناد قوی نیست

باب الوعد

فی الصراح وعد وعدۃ و موعد نوید دادن و استعمال می یابد در خیر و شر اگر مذکور باشند و اگر نہ وعد در خیر بود و وعید و ایعاد در شر و میعاد و عدہ جاے و وعدہ گاہ

الفصل الاول۔ عن جابر قال لما مات رسول اللہ۔ ہرگاہ کہ وفات یافت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و جاء ابابکر مال من قبل العلاء بن الحضرمی۔ و آمد ابوبکر را مالی از جانب علاء بن حضرمی کہ عامل آنحضرت بود بر بحرین فقال ابوبکر۔ پس گفت ابوبکر رضی اللہ عنہ۔ من کان لہ علی النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم دین کسیکہ ہست بر آن حضرت او را دامی۔ او کانت لہ قبلہ عدۃ۔ یا ہست مر آن کس را بجانب آنحضرت وعدہ یعنی آنحضرت با او وعدۂ انعامی و عطائی کردہ باشد فلیاتنا۔ پس باید کہ بیاید او ما را و این قول ابوبکر بود رضی اللہ عنہ بعد از وفات آنحضرت کہ وے را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم میراثی نمی باشد من خلیفہ اویم ہر جا کہ آنحضرت و بر سر کہ انفاق میکرد من می کنم و ہر کرا دینی بر آن حضرت باشد یا آنحضرت بوی وعدہ عطائی کردہ باشد میرسانم و قضیہ فدک کہ از انجا صرف بر عیال خود و فقراء مومنین میکرد ہم ازین باب است و گفت کہ من نیز آنرا بہ نیابت و خلافت آنحضرت صرف می کنم و تحقیق و تفصیل این سخن در محل خود بیاید ان شاء اللہ تعالی و چون با جابر وعدہ کردہ بود و فرمودہ بود کہ چون مالی نزد ما بیاید سہ حثی یعنی سہ بار ہر دو دست پر کردہ تو بدہیم۔ قال جابر۔ گفت جابر۔ فقلت۔ پس گفتم یعنی ابوبکر را وعدنی رسول اللہ۔ وعدہ کرد مرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ان یعطینی۔ کہ بدہد مرا ہکذا و ہکذا و ہکذا۔ یعنی سہ بار ہر دو دست پر کردہ۔ فبسط یدیہ ثلث مرات۔ پس بکشادہ جابر ہر دو دست خود را سہ بار از برائے نمودن صورت عطائی کہ آن حضرت بوے وعدہ کردہ بود۔ قال جابر فحثا لی حثیۃ۔ گفت جابر پس پر کرد ابوبکر برائے من ہر دو دست خود را یکبار و ریخت در دامن جامہ من۔ فعددتہا فاذا ہی خمسمائۃ۔ پس شمار کردم آن حثیہ را پس ناگاہ آن پانصد بود۔ وقال۔ و گفت ابوبکر خذ مثلیہا۔ بگیر دو چند آن را کہ ہزار باشد یکبار حثی کرد و بشمرد دو چند دیگر فرمود تا سہ حثیات شود و در بعض

روایات سہ حدیثہ صریح نیز آمدہ متفق علیہ

الفصل الثانی - عن ابی جحیفۃ جحیفۃ بضم جیم و فتح حاء مہملہ و سکون تحتانیہ و بفا نام او وہب بن عبد اللہ از صغار
اصحاب آن حضرت ست نزول کرد کوفہ را و بنا کرد آنجا سرائے را و امیر المومنین علیؓ او را عامل ساخت بر بیت المال
و حاضر شد با وی ہمہ مشاہد او را ابیات بالکوفۃ سنۃ اربع و سبعین - قال - گفت رایت رسول اللہ دیدم پیغمبر خدا را
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ابیض سفید رنگ بسرخی آمیختہ - قد شاب - بہ تحقیق پیر شدہ یعنی در مویہائے مبارک وے
پیری پیدا شدہ و پیرے وے بہ بیست موی سفید در سر و لحیہ مبارک نرسیدہ بود چنانکہ در جائے خود معلوم شدہ است
وکان الحسن بن علی رضی اللہ عنہما یشبہہ - و بود حسن بن علی کہ مشابہت میداشت آنحضرت را این سخن را برای اثبات
صحبت خود با آنحضرت گفت زیرا کہ وی از صغار صحابہ است و در وقت رحلت آنحضرت صغیر بود بمرتبہ بلوغ نرسیدہ
پس میگوید ابو جحیفہ کہ دیدم آنحضرت را باین صفت - وامر لنا بثلثۃ عشر قلوصا - و حکم کرد آنحضرت برای جماعۃ ما
بسیزدہ قلوص بفتح قاف و ضم لام ناقہ جوان فذہبنا نقبضہا پس رفتیم ما تا قبض کنیم آن ناقہ ہا را - فاتانا موتہ - پس آمد
ما را خبر وفات آنحضرت - فلم یعطونا شیئا پس ندادند ما را چیزے - فلما قام ابو بکر - پس چون ایستاد بامر خلافت ابو بکر یا قام
بمعنی خطب باشد یعنی خطبہ خواند ابو بکر - قال - گفت - من کانت لہ عند رسول اللہ - کسیکہ ہست مر او را نزد پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عدۃ - وعدہ یعنی آنحضرت بوے وعدہ انعامی کردہ - فلیجئ - پس باید کہ بیاید آن کس نزد من فقمت
الیہ - پس ایستادم و رفتم من بسوے ابو بکر - فاخبرتہ - پس خبر دادم او را کہ آنحضرت حکم کردہ بود برائے ما بسیزدہ قلوص
فامر لنا بہا - پس فرمود ابو بکر رضی اللہ تعالے عنہ برائے ما بداون سیزدہ ناقہ - رواہ الترمذی **وعن عبد اللہ**
بن ابی الحمساء - در نسخ مشکوۃ ست بتقدیم حاء مہملہ مفتوحہ بر سین ساکنہ واقع شدہ و ہمچنین در نسخ مصابیح و گفتہ اند
کہ این سہو و خطا ست کہ از صاحب مصابیح واقع شدہ و مولف کتاب تقلید آن کردہ و صواب ابی الحمسا بتقدیم
میم بر سین است چنانکہ در کتب اسماء الرجال ست و عبد اللہ بن ابی الحمساء عامری صحابی ست و اعداد او
در بصریین ست ساکن شدہ بود و مکہ را مر او را حدیث ست در انتظار آنحضرت مر او را سہ روز از جہت وعدہ - قال بایعت
النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم - مبایعت خرید و فروخت کردن ست و واقع اینجا خریدن ست میگوید خریدم از آنحضرت
چیزے را - قبل ان یبعث - پیش از آنکہ مبعوث گردد - وبقیت لہ بقیۃ - و باقی ماند مر آنحضرت بر من بقیہ از ثمن بیع
فوعدتہ ان آتیہ بہا فی مکانہ - پس وعدہ کردم آنحضرت را کہ بیارم او را آن بقیہ ثمن را در جائے آنحضرت کہ آنجا
نشستہ بود یا در جائے بیع کہ در آنجا واقع شدہ - فنسیت - پس فراموش کردم این وعدہ را - فذکرت بعد ثلث
پس یاد آوردم پس از سہ شب و رفتم و بردم ثمن را نزد آنحضرت - فاذا ہو فی مکانہ - پس ناگاہ دیدم کہ آنحضرت
برہمان جا نشستہ است - فقال - پس فرمود - لقد شققت علی - بہ تحقیق انداختی تو مرا در مشقت انا ہہنا منذ ثلث انتظرک

بن اینجا ام مدت سہ روز انتظار می برم آمدن ترا تا خلاف وعدہ نشود و بیائی تو مرا نیابی و محنت کشی۔ رواہ ابوداؤد۔
وعن زید بن ارقم عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال اذا وعد الرجل اخاہ۔ چون وعدہ کند مرد برادر خود را۔ ومن نیتہ ان
یفی لہ۔ واز جملہ نیت او این ست کہ بسر برد و راست گرداند وعدہ را برای آن برادر فلم یف کسی لیس بسر نبرد۔ ولم یجئ للمیعاد
دنیاید در وقت وعدہ یا مکان وعدہ۔ فلا اثم علیہ۔ پس نیست ہیچ گناہ بر وے۔ رواہ ابوداؤد والترمذی۔ ازینجا معلوم میشود
کہ اگر نیت وفای وعدہ دارد اگرچہ وفا نکند آثم نمیگردد و بعضے گفتہ اند کہ خلاف وعدہ بے مانع حرام ست و مراد در حدیث
نیز ہمین ست و طیبی گفتہ کہ اتفاق دارند کہ ہرکہ وعدہ کرد کسی را بانچہ منہی عنہ نباشد باید کہ وفا کند بآن اما آنکہ وفاے
وعدہ واجب ست یا مستحب درینجا اختلاف ست جمہور علما و ابوحنیفہ و شافعی برانند کہ مستحب ست و عدم وفا
مکروہ است بسخت کراہت اما اثم ندارد و جماعۃ برانند کہ واجب ست و عمر بن عبدالعزیز ازالیشان ست و عبداللہ
بن مسعود مقرون می ساخت وعدہ را با انشاء اللہ و ازان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نیز آمدہ کہ می فرمود عسے
اما وعدہ کردن و خلاف آن را در دل نیت کردن از علامات نفاق ست باتفاق و طائفہ میگویند کہ بودن او از علامات
نفاق بر تقدیری ست کہ وعدہ کند بہ نیت عدم وفا۔ وعن عبداللہ بن عامر۔ از اولاد عبدشمس ابن عبد مناف ست
عبداللہ بن عامر بن کریز بن حبیب بن عبدشمس بن عبد مناف۔ قال دعتنی امی یوما و رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم قاعد فی بیتنا۔ خواند مرا مادر من روزے و آنحضرت نشستہ بود در خانہ ما۔ فقالت ہا۔ پس گفت مادر من
آگاہ باش تعال ہا۔ عطیک۔ بدہم ترا او اعطیک بے یا نیز روایت ست۔ فقال لہا رسول اللہ۔ پس گفت مادرم را
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما اردت ان تعطیہ۔ بسکون یا صیغہ واحد مخاطبہ اصلش تعطین یعنی چہ میخواستی کہ بدہی
او را آنحضرت فہمید کہ گفتن آن زن مر پسر را بیا بدہم ترا برای پاس خاطر پسر ست چنانکہ اطفال را در وقت گریہ
تسلا بہزل و دروغ می گویند یا می ترسانند کہ بدان معنی مراد نمیدارند بقصد اعتراض بران زن پرسید چہ میخواستی کہ
بدہی او را پس آن زن بے تکلف یا بتکلف۔ قالت۔ گفت۔ اردت ان اعطیہ تمرا۔ گفت می خواستم کہ بدہم
او را خرماے خشک۔ فقال لہا رسول اللہ۔ پس گفت مادر را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اما۔ آگاہ باش۔
انک لو لم تعطیہ شیئا۔ بدرستی کہ تو اے زن اگر نمیدادی آن پسر را چیزے۔ کتبت علیک کذبۃ۔ نوشتہ میشد بر تو
دروغی کذبہ بفتح کاف و کسر ذال و بکسر کاف و سکون ذال و بفتح کاف و سکون ذال ہر سہ وجہ جائز ست و آنکہ فرمود
اگر نمی دادی او را چیزے وظاہر آن می نماید کہ گوید اگر نمیدادی او را تمر نظر بظاہر اطلاق قول آن زن بیا بدہم
ترا ازینکہ قول وے می خواہم بدہم او را تمر مجرد تکلف و محض عذر است از سوال آنحضرت کہ فرمود چہ میخواستی
کہ بدہی او را وظاہر آن است کہ قصد آن زن تسلی پسر و پاس خاطر او ست بے ارادہ دادن چیزے چنانکہ
عادت ست کہ اطفال را می گویند فافہم۔ رواہ ابوداؤد والبیہقی فی شعب الایمان

الفصل الثالث - عن زید بن ارقم ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال من وعد رجلا - کسیکہ وعدہ کرد مردے
را فلم یات احدہما الی وقت الصلوٰۃ - پس نیامد یکے ازان دو مرد تا وقت نماز - وذہب الذی جاء لیصلی - و رفت
آن مرد کہ اول آمد بجائے تا نماز بگذارد - فلا اثم علیہ - پس نیست گناہ بران مرد کہ رفت تا نماز بگذارد - رواہ رزین
صورت مسئلہ آنست کہ دو مرد بیکدیگر وعدہ کردند کہ در فلان موضع شما ہر دو بیائیم و جمع شویم پس یکی ازان بیشتر رفت
منتظر آمدن دیگرے تا در آمدن وقت نماز نشست و آن دیگر تا این وقت نیامد اگر آن مرد کہ آمدہ بود و منتظر او
نشستہ بعد ازین انتظار برود برائے نماز برخاستہ برود خلاف وعدہ نکردہ باشد و آثم نگردد زیرا کہ رفتن برائے
نماز عذرے صحیح ست برائے وے واگر پیش از در آمدن وقت نماز برخیزد و برود بے عذر رفتہ باشد و خلاف
وعدہ کردہ و اگر مانعی دیگر ضروری پیش آمدہ این دیگر ست و بے وجود موانع رفتن برائے نماز نیز عذر ست فافہم

باب المزاح

بکسر میم مطایبہ کردن و بضم میم مطایبہ و فی الصراح مزح لاغ کردن و در قاموس المزاح الدعابۃ والدعابۃ بضم الدال اللعب
الفصل الاول - عن انس قال ان کان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لیخالطنا - بدرستی کہ بود آنحضرت کہ مخالطت و
آمیزش و مصاحبت میکرد مارا یعنی اہل بیت مارا بجہت زیادت التفات و عنایتی کہ آنحضرت با ایشان داشت
واحتمال دارد کہ ضمیر برائے صحابہ باشد - حتی یقول لاخ لی صغیر - تا آنکہ می گفت بطریق مزاح برادری را کہ مرا
بود خرد - یا ابا عمیر ما فعل النغیر - یا ابا عمیر چہ شد نغیر نغیر بضم نون و فتح غین معجمہ و سکون یائے تحتانیہ نام طائرے
ست مثل کنجشک - کان لہ نغیر یلعب بہ فمات - بود برادر خرد مرا کنجشک کہ بازی میکرد بآن پس مرد این کنجشک
و این برادر خرد انس کنجشک دوست نزد آن حضرت چنانچہ خردان مے آیند مے آمد ناگاہ کنجشک مرد
دیگر ہرگاہ کہ نزد آنحضرت می آمد حضرت بادی التفات میفرمودند و بطریق مزاح می گفتند یا ابا عمیر چہ شد آن کنجشک
و این کنیت ہم برائے وی نہادند موافق سجع نغیر - متفق علیہ - و این حدیث دلالت میکند بر جواز بازی کردن
کودکان بکنجشک اگر عذاب نکنند -

الفصل الثانی - عن ابی ہریرۃ قال قالوا یا رسول اللہ انک تداعبنا - بدرستی کہ تو ملاعبت و بازی میکنی مارا
و دعابہ بالضم مزاح کردن چون دیدند صحابہ آنحضرت را کہ مزاح میکند با ایشان نظر بعلو مقام و عظمت شان وے
مستبعد داشتند آنرا اگرچہ متضمن حکمت ہا بود از تالیف قلوب اصحاب و تشحیذ طبع - قال - گفت آنحضرت انی لا اقول
الا حقا - بدرستی کہ من نمی گویم مگر راست یعنی درین مزاح کردن چیزے نمیگویم کہ در حقیقت خلاف واقع باشد اگرچہ
در صورت خلاف واقع نماید و در بادی النظر کسیکہ بحقیقت فہم معنی آن نرسد معنی آنرا خلاف واقع خیال کند
و ضابطہ در جواز و عدم جواز مزاح ہمین ست کہ اگر متضمن دروغی نباشد جائز باشد با وجود آن مداومت بران

نباید کرد که مسقط مهابت و وقار ست و مزاح آنحضرت صلی الله علیه وسلم ازین قبیل بود چنانکه از حدیث آینده ظاهر
گردد. وعن انس ان رجلا استحمل رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم - روایت ست از انس که مردے طلب سواری کرد
ازان حضرت و درخواست کرد که او را مرکبی عطا کند که بران سوار شود - فقال پس گفت آنحضرت - انی حاملک علی ولد ناقة
من سوار کننده ام ترا بر بچه ناقه یعنی بچه ناقه عطا می کنم ترا تا بران سوار شوی آن مرد خیال کرد که بچه خرد از ناقه عطا کند
که سواری را نشاید و در مقام عرف شتر کلان را بچه ناقه نگویند بلکه ابل گویند بچه آن را گویند که خرد باشد و قابل سواری نبود و
مزاح درینجاست - فقال پس گفت آن مرد ما اصنع بولد الناقة - چکار میکنم من بچه ناقه را من میخواهم که بران سوار شوم -
فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم وهل تلد الابل الا النوق - و آیا میزاید شتران را مگر ناقه ها یعنی هر شتر که
هست بچه ناقه است جای تعجب و استبعاد چیست - رواه الترمذی وابوداود - وعنه ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال له
یا ذا الاذنین - وهم از انس روایت ست که آنحضرت گفت مر او را ای صاحب دو گوش و هر که هست صاحب دو گوش
ست ولیکن اداے سخن بظاهر چنان نماید که گویا اسناد صفتی خاص غریب بوی کرده که دیگران ندارند و درین مزاح و
ملاعبت و حسن انبساط ست و بعضے گفته اند که این مدح ست ازان حضرت صلعم مر انس را به حسن استماع و حفظ و تیقظ یا
تنبیه است مر او را بران یعنی هر کرا پروردگار تعالی دو گوش داده باید که چنین باشد - رواه ابوداود والترمذی - وعنه
ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال لامراة عجوز انه لا تدخل الجنة عجوز - وهم از انس ست که آنحضرت گفت بطریق مزاح مر
پیرزنی را چون وی التماس دعا کرد ازان حضرت بدر آمدن بهشت در نمی آید بهشت را هیچ پیرزنی - فقالت پس گفت آن زن
بطریق تحیر و تحسر - وما لهن - و چه شده مر زنان را که نمی آید در بهشت - وکانت تقرأ القرآن - و بود آن زن قرآن خوان
فقال لها پس گفت آنحضرت مر آن زن را - اما تقرئین القرآن آیا نمی خوانی قرآن را و نمیدانی که گفته است حق تعالی در وے
انا انشأناهن انشاء - بدرستی که ما پیدا کرده ایم زنان بهشت را پیدا کردنی فجعلناهن ابکارا پس گردانیده ایم ایشان را بکرها
یعنی پیرزنان را بکری بانگیزند و در بهشت می برند پس درست آمد که پیرزنان بصفت پیرزنی در بهشت نمی درآیند - رواه
روایت کرد این حدیث را باین لفظ که ذکر کردیم رزین وفی شرح السنة بلفظ المصابیح و روایت کرد در شرح السنة بلفظی
که در مصابیح مذکورست و آن این ست آنحضرت فرمود که در نمی آیند بهشت را پیرزنان پس وی گردانید و برفت آن زن
درحالتی که گریه میکند پس فرمود آن حضرت خبر دهید او را که در نمی آیند بهشت را پیرزنان درحالتیکه بصفت پیرزنی ست
زیرا که خدای تعالے فرموده است - انا انشأناهن انشاء فجعلناهن ابکارا - وعنه ان رجلا من اهل البادیة - وهم از انس ست
که مردی از بادیه نشینان - کان اسمه زاهرا - بود نام وی زاهر بزای - بن حرام - بحاے و را مهملتین - وکان یهدی للنبی صلی الله علیه
وآله وسلم من البادیة - بود که هدیه می آورد برائے آنحضرت از بادیه چیزے که ازان جامی توان آورد و مناسب حال او
بود مثل تره و خیار و ریاحین و جز آن از نباتات - فیجهزه رسول الله - پس ساخته میکرد رخصت سفر او را پیغمبر صلی الله علیه

وآلہ وسلم۔ از متاعیکہ از شہر می تواں برد مثل جامہ و لقد و مانند آں جہاز بالفتح و الکسر رخت عروس و مسافر و میت۔ اذا اراد ان یخرج چون میخواست آں مرد کہ بیرون رود از نزد آنحضرت و وداع کند۔ فقال النبی پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ در شان وی ان زاہرا بادینا۔ بدرستی کہ زاہر روستائی ماست و ساکن در بادیہ ما می آرد برائے ما آنچہ از بادیہ توان آورد و در بعضی نسخ بادینا بدون تا و بادی مقیم در بادیہ و این نسخہ اظہر ست کذا فی شرح الشمائل۔ ونحن حاضروہ وما شہریان اویم کہ میدہیم اورا آنچہ محتاج الیہ اوست از آنچہ از شہر توان داد۔ وکان النبی و بود پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یحبہ دوست میداشت زاہر را۔ وکان دمیما۔ و بود زاہر در ظاہر بد روئی و کریہ منظر دمیم بدال مہملہ زشت روئی و مامہ زشت روئی۔ فاتی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یوما پس آمد آنحضرت روزی یعنی در بازار وھو یبیع متاعہ۔ و زاہر می فروخت متاع خود را۔ فاحتضنہ من خلفہ پس در کنار گرفت آنحضرت اورا از پس وی۔ وھو لا یبصرہ۔ و حال آنکہ نمی بیند زاہر آں حضرت را نمی شناسد فقال ارسلنی من ھذا پس گفت زاہر بگذار مرا کیست این چنانکہ عادت ست کہ میگویند گویا شاہ ابوالمعالی درین محل فرمودہ اند ع آمدی از پس بیازی چشم پوشیدی مرا ای نگار دست رنگین دست بکشا کیستی۔ فالتفت پس برگشتہ نگریست زاہر فعرف النبی پس شناخت پیغمبر را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فجعل لا یالو ما الزق ظہرہ بصدر النبی صلی اللہ علیہ والہ وسلم حین عرفہ پس ایستاد زاہر کہ تقصیر نمیکند و باز نمی ایستاد از چسپانیدن پشت خود را بسینہ مبارک آنحضرت صلعم ہنگامی کہ شناخت آنحضرت را وجعل النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول من یشتری ھذا العبد۔ و در ایستاد آنحضرت کہ میگوید بطریق مزاح کیست کہ میخرد این بندہ را۔ فقال پس گفت زاہر یا رسول اللہ اذا واللہ تجدنی کاسدا۔ اکنون بخدا کاسد گندمی یابی مرا متاع ما را کسی نخرد۔ فقال النبی پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لکن عند اللہ لست بکاسد۔ لیکن تیستی تو نزد خدا متاع ناروان۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن عوف بن مالک الاشجعی صحابی ست اول مشاہد او خیبر ست و بود با وے رایت اشجع روز فتح ساکن شد شام را و وفات یافت در وے سنہ ثلث وسبعین۔ قال اتیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فی غزوۃ تبوک وھو فی قبۃ من ادم۔ گفت آمدم آنحضرت را در غزوہ تبوک و آنحضرت در خیمہ بود از چرم فسلمت پس سلام کردم فرد علی پس جواب سلام گفت۔ قال ادخل گفت آنحضرت درآی درون خیمہ و خیمہ بسیار خرد بود فقلت اکلی پس گفتم بطریق مزاح آیا تمام بدن من درآید یا تمام بدن خود را درآرم۔ یا رسول اللہ قال فرمود آنحضرت کلک درآید تمام بدن تو یا درآر تمام بدن خود را لفظ کلی وکلک برفع و نصب ہر دو جائز ست۔ فدخلت پس درآمدم درون خیمہ۔ قال گفت عثمان بن ابی العاتکہ کہ یکے از راویان این حدیث ست در بیان مراد از قول عوف اکلی یا رسول اللہ و بیان مزاح و مباسطت در وی۔ انما قال ادخل کلی من صغر القبۃ۔ جز این نیست کہ گفت عوف ادخل کلی از جہت خردی خیمہ لفظ ادخل در کلام عوف نیست ولیکن مراد وست و این ناظر ست دران کہ کلی مرفوع باشد۔ رواہ ابوداود۔ وعن النعمان بن بشیر صحابی انصاری اول مولودے ست کہ بعد از ہجرت در خانہ انصار آمد۔ قال استاذن ابوبکر علی النبی صلی اللہ علیہ

وآله وسلم گفت اذن در آمدن خواست ابوبکر بر آنحضرت۔ فسمع صوت عائشة عالیا پس شنید ابوبکر آواز عائشه را بلند
فلما دخل تناولها۔ پس هرگاه که درآمد ابوبکر درون خانه گرفت عائشه را۔ لیلطمها۔ تا طپانچه زند عائشه را۔ وقال وگفت
ابوبکر لا اراک ترفعین صوتک علی رسول الله۔ نه بینم ترا که بلند کنی آواز خود را بر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یعنی باید که
کارے نکنی که برساند ترا به بلند کردن آواز بر آنحضرت و بعضے گفته اند که لفظ حدیث لا اراک ست بمعنی اثبات نه نفی و الف
بجهت اشباع در میان آمده یعنی هر آئینه می بینم ترا که بلندی کنی آواز خود را بر آنحضرت یعنی چرا میکنی مکن فجعل النبی پس
در ایستاد پیغمبر صلی الله علیه وسلم یحجزه۔ که باز میداشت ابوبکر را از زدن عائشه یحجز بحاء مهمله و جیم و زاء بازداشتن
وخرج ابوبکر۔ و بیرون آمد ابوبکر از پیش آنحضرت۔ مغضبا۔ بفتح ضاد خشمگین بخشم آوردن عائشه او را بجهت بلند کردن
آواز۔ فقال النبی صلی الله علیه وآله وسلم۔ پس گفت آنحضرت۔ حین خرج ابوبکر۔ وقتی که برآمد ابوبکر۔ کیف رأیتنی
انقذتک من الرجل۔ چگونه دیدی تو اے عائشه مرا که رهانیدم ترا ازین مرد یعنی ابوبکر۔ قالت۔ گفت عائشه
ازین لفظ معلوم میشود که نعمان بن بشیر این حدیث را از عائشه روایت میکند۔ فمکث ابوبکر ایاما۔ پس درنگ کرد ابوبکر و
نیامد در ملازمت آنحضرت چند روز اتفاقا یا بباعث غضب که بر عائشه داشت یا بسبب شرمندگی از آنحضرت والله
اعلم۔ ثم استاذن۔ پس تر آمد بر در و اذن در آمدن خواست۔ فوجدهما قد اصطلحا۔ پس درآمد و دریافت عائشه را و آنحضرت
را که صلح کردند۔ فقال لهما۔ پس گفت ابوبکر مر حضرت را و عائشه را۔ ادخلانی فی سلمکما۔ درآرید مرا در صلح خود یعنی تا با شما
نشینم و آثار صلح شما را مشاهده کنم۔ کما ادخلتمانی فی حربکما۔ چنانچه درآوردید مرا در جنگ خود۔ این حرف زدنی ست از
ابوبکر و هم زبانی کردن در جناب رسالت و در معنی اظهار شکر و سرور ست بر صلح آنها۔ فقال النبی صلی الله علیه وآله
وسلم قد فعلنا قد فعلنا۔ مکرر فرمود آن حضرت تحقیق کردیم آنچه گفتی تو ای ابابکر و چرا شامل نداریم ترا در صلح خود و تو
در همه جا و در همه کارها مداخل داری و محرم و مانوسی با ما غالبا مزاح درینجا قول آنحضرت ست که بعائشه گفت
کیف رأیتنی انقذتک من الرجل۔ و ابدا نگفت من ابیک گویا آنحضرت بعید انداخت ابوبکر را از عائشه بقصد
مزاح و مطایبه و یا از آن جهت که عنوان پدری بظاهر منافی زدن ست و گفته اند که تعبیر برجل از جهت آن کرد
که این زدن از ابوبکر غایت مردانگی و فرزانگی بود که برائے خدا و رسول خدا غضب کرد بر دختر خود که بغایت
محبوب بود نزد وے۔ رواه ابوداؤد۔ وعن ابن عباس عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم
قال لا تمار اخاک۔ جدل و خصومت مکن برادر مسلمان را۔ ولا تمازحه۔ و مزاح مکن او را بانچه
ایذا کشد۔ ولا تعده موعدة۔ و وعده مکن او را وعده کردنی۔ فتخلفه۔ پس خلاف کنی آن وعده
را یعنی وعده را وفا کن یا وعده مکن او را و راه وعده کردن را به بند تا در خلف وعده نیفتی۔ رواه
الترمذی وقال هذا حدیث غریب

باب المفاخرۃ والعصبیۃ

فی الصراح فخر و فخور نازیدن از باب نصر تفاخر نازیدن دو گروہ باہم فخیر آنکہ با تو فخر کند تفخر بزرگی نمودن تمنخر است
تکبر مفاخرت برابری کردن در فخر افتخار تفخیر فزدن داشتن یکے را بر دیگرے در فخر و مفاخرت اگر در حق باشد
و برائے حق باشد و از برائے مصلحت دینی و اظہار جلادت بر اعدائے دین جائز ست و از صحابہ و سلف آمدہ است
و اگر ناحق و بر طریق تکبر و نفسانیت باشد مذموم ست و اکثر استعمال آن در عرف باین معنی آید و عصبیت عصبی بودن
و عصبی آنرا گویند کہ حمایت قوم خود کند و از برائے ایشان تعصب ورزد و عصبہ قوم مرد کہ تعصب کنند برای وی کذا فی
القاموس و در صراح گفتہ عصبہ پسران و خویشان نرینہ از جانب پدر و تعصیب در اصل بمعنی تشدید و سخت کردن آید و باین
معنی ست عصب بمعنی پے کہ سبب شدت و سختی مفاصل بدن ست و مرد نیز قوت میگیرد و سختی می پذیرد بقوم خود و متعصب
کسیکہ تعصب ورزد مر قوم خود را و کسیکہ جدل و خصومت ورزد در مذہبی از جہت اظہار قوت و شدت و از جہت آنکہ
بپائے گردن منتفخ میگردد و تعصب نیز اگر بحق بود و متضمن ظلم نباشد مستحسن ست و اگر بطریق باطل و ظلم بود مذموم
و اکثر اطلاق او در ظلم و ناحق آید چنانکہ از احادیث کہ مذکور گردد معلوم شود

الفصل الاول

عن ابی ہریرۃ قال سئل رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم گفت ابوہریرہ پرسیدہ شد
آنحضرت ای الناس اکرم - کدام یکے آدمیان جوانمرد تر و عزیز تر و بزرگ تر ست فی الصراح کرم جوانمردی
و عزیزی نقیض لوم و گفتہ اند کہ چون یکے را بکرم ستودی گویا بہمہ صفات حمیدہ وصف کردی - قال گفت آن حضرت
اکرمہم عند اللہ اتقاہم - عزیز ترین و گرامی ترین مردم نزد خدا پرہیزگار ترین ایشان ست ہر کہ پرہیزگار تر عزیز تر و گرامی تر
یعنی اگر از کرم بحسب ذات می پرسید کہ در روئے اعتبار انتساب بہ پدران و افتخار بخصائل ایشان و بخصائل
نفس خود نباشد آن تقوی است - قالوا لیس عن ہذا نسألک گفتند نیست کہ از این معنی سوال میکنیم ترا - قال گفت
آنحضرت و اگر از کرم از روئے حسب و نسب می پرسید - فاکرم الناس یوسف - پس کریم ترین مردم باین معنی یوسف
ست علیہ السلام نبی اللہ ابن نبی اللہ ابن نبی اللہ ابن خلیل اللہ - کہ پیغمبر خدا است و سہ کس از پدران وی
نیز پیغمبر اند و آخر جد او کہ ابراہیم ست ملقب بخلیل اللہ است کہ خدائے تعالی او را دوست خالص خود گرفتہ
و اخص از نبی ست و در یوسف جمع شدہ انواع کرم و بزرگی و عزت از شرف حسب نبوت و علم و جمال و عفو و
کرم اخلاق و عدل و ریاست در دنیا و دین و کرم آبا و شرف نسب پس احق باتصاف بکرم باین وجہ او باشد
قالوا لیس عن ہذا نسألک گفتند از این معنی نیز سوال نمیکنیم ترا - قال فعن معادن العرب تسألونی گفت پس مگر
از حسب اصول و ذوات عرب سوال میکنید کہ بفضائل و خصائل خود و پدران خود افتخار می کنند و دعوائے بزرگی
می نمایند و یکدیگر را میان خود باین صفات بزرگ می شمرند بے اعتبار تقوی و نسب - قالوا نعم - گفتند آرے

ازیشان سوال می کنیم- قال فخیارکم فی الجاهلیة خیارکم فی الاسلام- فرمود پس اگر ازین معانی و ازین صفات می پرسید بدانید که بهترین شما در جاهلیت بهترین شما اند در اسلام یعنی آنها که در جاهلیت بزرگتر و رئیس تر و پسندیده تر بودند هم انها بزرگتر و عزیز تر اند در اسلام- اذا فقهوا بضم قاف وکسر آن چون فقیه شوند و دانا شوند بشرایع و احکام دین یعنی در جوهر ذات ایشان معانی و صفات بود که بدان ممتاز و متعین بودند در جاهلیت بهمان صفات در اسلام نیز معزز و مکرم شدند غایت آنکه در جاهلیت بلوث کفر و ظلمت معصیت و جهل ملوث و مظلم بودند و بهوا و شهوت نفس گرفتار اکنون بطهارت ایمان و نورانیت طاعت و علم مطهر و منور شدند و منقاد و مطیع حق گشتند و ازین تقریر ظاهر شد که مراد معادن همان ذوات و اشخاص رجال اند چنانکه در روایت دیگر فرمود الناس معادن کمعادن الذهب والفضة خیارهم فی الجاهلیة خیارهم فی الاسلام یعنی آدمیان در حکم کانهاے طلا و نقره اند بهترین ایشان در جاهلیت بهترین ایشان در اسلام اند یعنی هر کس در جوهر ذات خود ممتاز ست چنانکه طلا و نقره هم که از کان می بر آید خاک آلوده و کثیف ست بعد ازانکه گداخته شد صاف و نقی گشت همچنین این جوهر ذات ایشان کثیف و آلوده بود در بوته ریاضت ایمانی پاک و خالص گشت متفق علیه- وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الکریم ابن الکریم ابن الکریم ابن الکریم یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراهیم رواه البخاری- ترجمه اش از حدیث سابق ظاهر شد سخنے که هست اینجا این ست که لفظ ابن چون درمیان دو نام افتد الف بر سر وی نه نویسند و این در فقرهٔ دوم درست ست اما در فقرهٔ نخستین نه این چنین ست زیرا که کریم نام کسی نیست و همچنین در حدیث سابق و با وجود آن همه جا بی الف نوشته اند ابن فرشته که از شارحان مصابیح ست گفته که صواب آنست که بالف نویسند فتدبر- وعن البراء بن عازب قال فی یوم حنین کان ابوسفیان بن الحارث- گفت براء بن عازب که در جنگ حنین بضم حا و فتح نون که بعد از فتح مکه واقع شده بود ابوسفیان بن حارث بن عبد المطلب که بن عم مصطفی بود صلی الله علیه وآله وسلم و از دلیران و جوانمردان عرب بود رضی الله عنه- آخذا بعنان بغلته گرفته ایستاده جلو استر او را یعنی بغلته رسول الله یعنی استر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم که بران سوار بود و آنحضرت میزد استر را و میراند تا حمله کند بر لشکر مشرکان فلما غشیه المشرکون نزل- پس چونکه پوشیدند و گرد کردند آنحضرت را مشرکان فرود آمد از استر و درینجا دلیل ست بر کمال شجاعت و جلالت آن حضرت که در چنان معرکه که قبائل عرب از هوازن و غطفان و غیر هم همه جمع شده بودند و صورت هزیمتی بلشکر اسلام راه یافته بود و حمله میکردند و چون تنگ گذاشتند پیاده شد و بر لشکر اعدا از دو شکست داد و هو یقول- و در ایستاد آنحضرت که میخواند این رجز را- انا النبی لا کذب- منم پیغمبرم نیست هیچ دروغی درین- انا ابن عبد المطلب- منم پسر عبد المطلب که مشهور و ممتاز ست در شجاعت و شهامت و عزت- قال گفت راوی حدیث- فما رأی من الناس یومئذ اشد منه- پس دیده نشد از آدمیان درین روز سخت تر و قوی تر

شجاع تر از حضرت وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم متفق علیہ۔ مؤلف این حدیث را درباب مفاخرت آورده و در این زدن تبعیت بعضی از محدثان کرده توربشتی گوید که محدثان در آوردن این حدیث درباب مفاخرت آنحضرت براه صواب نرفته اند حمل کردن این قول بر مفاخرت خطاست و آنحضرت از فخر کردن مبراست چنانکه فرموده۔ انا سید ولد آدم ولا فخر و وی صلی اللہ علیہ وسلم نہی میکند مردم را از افتخار با آباپس خود چون کند پس صواب آنست که این را بر سبیل تعریف و دانانیدن ذات شریف خود مردم را گفته و توضیح این سخن این ست که بعضے از اہل کتاب و کاہنان مردم را پیش از ظہور عنصر شریف وی خبر میدادند بظہور مردے و نشانہاے نبوت وی که اینچنین پیغمبری از اولاد عبدالمطلب پیدا خواہد شد پس آنحضرت خبر میدہد که من ہمان پیغمبر از اولاد عبدالمطلب ام که نشان میدادند بظہور من و جوابش آنست که مفاخرت که نه بر رسم جاہلیت بطریق سمعه و ریا و تعصب و نفسانیت بود مذموم نیست بلکه بقصد شکرانه نعمت حق و اظہار فضل وی تعالی الحکم و اما بنعمۃ ربک فحدث محمود و ماموربه ست و نیز مفاخرت در مبارزت و حرب کفار بقصد اظہار شجاعت و مہابت جائزست و متعارف ست و این چنانکه تکبر و خیلا در حرب جائزست و در غیر آن حرام۔ وعن انس قال جاء رجل الی النبی گفت انس آمد مردے بسوے پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال یا خیر البریۃ پس گفت آن مرد مر آنحضرت را اے بہترین خلق فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ذاک ابراہیم۔ آن یعنی خیر البریۃ ابراہیم ست و این صفت خاصه اوست که پروردگار تعالی او را در دنیا و آخرت برگزید و بر زبان جمیع امم ممدوح گردانید۔ رواه مسلم۔ اینجا اشکال مے آید که باحادیث صحیحه ثابت شده که آنحضرت افضل خلق و سید انبیاست پس ابراہیم خیر البریه چون باشد جوابش بسه وجه گفته اند یکے آنکه آنحضرت این را بطریق تواضع و تنزل فرمود از جہت رعایت حق خلت و ابوت چنانکه شخصے که ا حق ست به تعظیم و تقدیم دیگر برابر خود مقدم دارد و تعظیم کند دیگر آنکه این را پیش از ان فرمود که وحی کرده شد که وے سید ولد آدم و افضل خلق ست یا مراد آنست که ابراہیم خیر البریه در عصر خود ست و لیکن عبارت مطلق آورد از براے مبالغه فافہم۔ وعن عمر رضی اللہ عنه قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وآله وسلم لا تطرونی کما اطرت النصاری ابن مریم مدح مکنید مرا و از حد در مگذرید و دروغ مگوئید دران چنانکه از حد درگذشتند و دروغ گفتند نصاری در مدح عیسے بن مریم که ابن اللہ و ابن اللہ گفتند اطرا از حد درگذشتن در مدح و دروغ گفتن دران۔ فانما انا عبده پس نیستم من مگر بندۂ خدا۔ فقولوا عبداللہ ورسوله پس بگوئید مرا بندۂ خدا و رسول او و بندگی مقام خاص و صفت مخصوصه آنحضرت ست که بندۂ حقیقی اوست و از ہمه اتم و اکمل ست و درین صفت و کمال مدح و بیان علو مقام آنحضرت در اسناد این صفت ست و اطرا و مبالغه بمدح آنحضرت راه ندارد ہر وصف کمال که اثبات کنند و ہر کمالی که مدح گویند از رتبۂ او قاصر ست الا اثبات صفت الوہیت که درست نیاید

بیت مخوان او را خدا از بهر امر شرع و حفظ دین ٭ وگر بوصف کش میخواهی اندر مدحش انشا کن ٭ و بحقیقت هیچ یکے
جز خدا حقیقت او را اندر ثناے او نتوانند گفت زیرا که او را چنانچه اوست هیچکس جز خدا نشناسد چنانکه خدا را چون
او کس نشناخت صلی الله علیه وآله وسلم متفق علیه ٭ وعن عیاض بن حمار المجاشعی بضم میم و بجیم و شین معجمه نسبت بمجاشع
بن دارم صحابی ست معدود در بصریین روایت کرده است از وی حسن بصری وغیر وی واو دوست قدیمے
آنحضرت بود روایت کرده است از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم - ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
قال ان الله تعالی اوحی الی - آنحضرت فرمود که خداے تعالے وحی فرستاد بسوے من ان تواضعوا - که تواضع
کنند و فروتنی نمایند حتی لا یفخر احد علی احد - تا آنکه فخر نکند و تکبر ننماید هیچ یکے بر هیچ یکے ولا یبغی احد علی احد و ستم و فزونی
ننماید یکی بر هیچ یکی در ینجا دلیل ست بر انکه فخر و مباهات که بر طریق تکبر و ستم بود حرام ست رواه مسلم -

الفصل الثانی - عن ابی هریرة عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال لینتهین اقوام یفتخرون بآبائهم الذین
ماتوا - بخدا سوگند هر آئینه باز آیند قوم هاے که افتخار میکنند به پدران خود که مرده اند - انما هم فحم من جهنم - نیستند پدران
ایشان مگر انگشت از دوزخ که در آتش وی سوخته و سیاه شده اند مثل انگشت و ورود این در مشرکان ست
که بیقین در دوزخ اند و اگر غیر ایشان اعتبار کنند نیز محتمل ست زیرا که موت علی الایمان معلوم نیست پس چه جاے
افتخار ست - اولیکونن اهون علی الله - یا باشند خوارتر نزد خداے عزوجل یعنی اگر باز نیایند از افتخار باشند نزد خدا
خوارتر من الجعل - از جعل بضم جیم و فتح عین کرم سیاه مشهور که در پلیدی می باشد - الذی یدهده الخرء - بالفه آنکه می غلطاند
وی چسپاند پلیدی را به بینی خود و خرء بضم خا و فتح نیز آمده و سکون را و در آخر همزه پلیدی تشبیه کرد آنحضرت صلی الله علیه
وسلم افتخار به پدران کنندگان را که در جاهلیت مرده اند بجعل و تشبیه کرد پدران ایشان را که مرده اند به پلیدی
و افتخار کردن ایشان را به پدران بغلطانیدن و چسپانیدن جعل پلیدی را ولنعم ما قال الشاعر اشعار دوش
دیدم کرا بلی میگفت ٭ پدر من وزیر خان بود ست ٭ باوجودے که نیست معلوم ٭ خود گرفتم که آنچنان بود
هیچکس دیده که خورده است ٭ لیکن بعهد قدیم نان بود ست ٭ و فرمود آنحضرت براے منع کردن از فخر و تکبر ان
الله اذهب عنکم عبیة الجاهلیة وفخرها بالآباء - عبیه بضم عین مهمله و کسر آن و کسر باے موحده مشدده و تشدید یاے تحتانیه
مفتوحه نخوت یعنی خداے تعالی دور کرد از شما تکبر و نخوت و فخر جاهلیت را - انما هو مؤمن تقی او فاجر شقی نیست
آدمی مگر مومن متقی یا گناهگار بدبخت یعنی آدمی ازین دو صفت خالی نیست که مومن متقی ست یا فاجر شقی ست و بر
هر تقدیر تفاخر به پدران و تکبر از وے لائق نه اگر تقی ست وے عزیز ست تفخر به پدران چه حاجت و چه لائق
بحال اوست و اگر فاجر ست ذلیل ست نزد خداے چه جاے تکبر کردن ست - الناس کلهم بنو آدم همه مردم
همه پسران آدم اند - وآدم من تراب - وآدم از خاک ست و خوار و پست ست تعزز و ترفع او را سزا نبود

شعر زخاک آفرید خداوند پاک ٭ پس اے بندہ افتادگی کن چو خاک ٭ رواہ الترمذی وابو داود
وعن مطرف بضم میم وفتح طا وکسر را مشددہ بن عبد اللہ بن الشخیر بکسر شین معجمہ وتشدید خاء معجمہ مکسورہ عامری
بصری ذکر کردہ است او را ابن سعد در طبقہ ثانیہ از اہل بصرہ وگفتہ ثقہ بود ومراد از فضل وورع وتقوی وعقل
وادب روایت میکند از پدرش واز ابی ذر وعلی وعثمان بن ابی العاص وروایت میکند از وے برادرش
یزید وقتادہ وثابت وحسن بصری وجز ایشان، مات سنۃ سبع وثمانین قال۔ یعنی عبد اللہ بن الشخیر کہ پدر مطرف
ست وصحابی ست گفت انطلقت فی وفد بنی عامر الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ رفتیم در جماعہ برسولی
فرستادہ شدگان قبیلہ بنی عامر بسوے آنحضرت۔ فقلنا انت سیدنا۔ پس گفتیم تو بہتر ومہتر مائی۔ فقال پس گفت
آنحضرت۔ السید ہو اللہ۔ سید یعنی آنکہ مالک تمام امور خلق وناصیۂ ہمہ در دست قدرت اوست خداست
نرجزوے گفتہ اند کہ انکار آنحضرت بران جماعہ از جہت آن بود کہ ایشان خطاب کردند آنحضرت را بر وجہیکہ اہل
ورؤساے قوم وقبائل کنند وبالستی کہ خطاب بہ نبی ورسول میکردند کہ اعلی مراتب بشری ست نہ از جہت اثبات
اصل سیادت اوست وچہ صورت دارد این ووی سید اولاد آدم ست۔ فقلنا پس چون انکار کرد آنحضرت
در قول ما انت سیدنا گفتیم۔ وافضلنا فضلا۔ وتو افزون ترین مائی از روے مزایا وفضائل از کرم وعلم ونبوت
وامثال آن۔ واعظمنا طولا۔ وبزرگترین مائی در طول بفتح طا فزونی کردن وغالب آمدن در فضل ومنت وقدرت
وعبادت وغنا ووسعت۔ فقال۔ چون این را شنید گفت آنحضرت۔ قولوا قولکم او بعض قولکم۔ بگوئید این سخن را
یا ازین ہم کمتر ومبالغہ مکنید در مدح من بچیزے کہ لائق بخالق تعالے باشد نہ بمخلوق یعنی این مقدار را می توان گفت
بلکہ اگر ازین کمتر گوئید واحتیاط ورزید وبراہ مبالغہ واطرا نروید بہتر ست ولا یستجرینکم الشیطان۔ وباید کہ وکیل خود نگیرد
شمارا شیطان کہ ہرچہ خواہید بے ملاحظہ بطریق وکالت از وے بگوئید وجری بفتح جیم وکسر را وتشدید یا وکیل
را گویند کہ جاری مجراے موکل خود ست ولا یستجرینکم را بہمزہ مکان یا نیز خواندہ اند از جرأت یعنے باید کہ
دلیر وبیباک نگرداند شمارا شیطان تا بگوئید ہرچہ خواہید۔ رواہ ابو داود ودر بعضے نسخ احمد نیز مذکور
ست فوق ابو داود وتوان کہ مراد بہ بعض قول وافضلنا باشد چہ عظمت بحکم الکبریاء ردائی والعظمۃ ازاری
مخصوص درگاہ حضرت باری ست عز اسمہ وعظم سلطانہ وطیبی گفتہ کہ معنی قولوا قولکم آنست کہ بگوئید
مثل سخن اہل دین وملت خود وخطاب کنید مرا بہ نبوت ورسالت چنانکہ حق تعالے در کتاب مجید گفتہ یا ایہا
النبی یا ایہا الرسول اما پوشیدہ نماند کہ این معنی بقول وے او بعض قولکم مناسب وملائم نیست ولا یستجرینکم
بیشتر در معنی اول ناظر ست۔ وعن الحسن عن سمرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ روایت
ست از حسن بصری از سمرہ بن جندب کہ صحابی ست ساکن بصرہ گفت گفت آنحضرت الحسب

المال والکرم التقوی حسب مال ست وکرم تقوی ست حسب آنچه بشمارد وبگوید مرد از فضائل وخصائل حمیدهٔ خود و پدران
خود پس میفرماید که حسب وفضیلت نزد مردم همین مال ست که مرد بی مال نزد عامه بیقدر وخوار ست وکرم نام جمیع صفات
خیر وشمائل تمامه فضائل ست اما نزد خداوند تعالی اصل وعمدهٔ کرم تقوی ست وبی تقوی هیچ فضیلت اعتبار ندارد چنانکه فرمود
وی تعالی ان اکرمکم عند الله اتقاکم۔ رواه الترمذی وابن ماجة۔ وعن ابی بن کعب قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
یقول من تعزی بعزاء الجاهلیة کسیکه انتساب کند به نسب جاهلیت یعنی نبازد به پدران یا برود بر طریقهٔ ایشان در رسوم
جاهلیت از شتم ولعن مردم۔ فاعضوه بهن ابیه پس بگزانید ودر دهنش اندازید یعنی بگوئید اورا که بگزد ودر دهن بنداز ذکر
پدرش را وهن هر چیز قبیح که نامش نتوان برد و بر فرج مرد وزن نیز اطلاق کنند۔ ولا تکنوا۔ وبکنایت مگوئید بلکه صریح
برید نام عیوب وقبایح را یا نام فرج را واین غایت تشدید وتغلیظ است تا مفاخرت نکنند وشتم ولعن وذکر قبایح وشنایع
مردم نکنند وآبروی ایشان نریزند۔ رواه فی شرح السنة۔ وعن عبد الرحمن بن ابی عقبة عن ابی عقبة وکان مولی من اهل
فارس وبود ابو عقبه مولی بعض از انصار ودر اصل از اهل فارس بود وعادت چنان بود که اهل عجم که ایمان می آوردند وهجرت مینمودند
در ظل تولیت وحمایت قبیله از اصحاب مهاجرین وانصار آمده پناه می گرفتند وزمام اختیار خود را در نیک وبد بذات ایشان
میدادند واین را مولی موالات گویند ویک قسم مولی عتاقت ست بمعنی غلام آزاد کرده شده وابو عقبه صحابی بود وعبد الرحمن
بن ابی عقبه تابعی ثقه ودر روایت میکند از پدرش قال گفت ابو عقبه شهدت مع رسول الله حاضر شدم با پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله
وسلم احدا بجنگ احد فضربت رجلا من المشرکین پس زدم به تیر یا نیزه یا شمشیر والله اعلم مردی را از مشرکان۔ فقلت
خذها منی پس گفتم بگیر این ضربه را از جانب من واین کلمه ایست که دلیران در وقت زدن غنیم میگویند۔ وانا الغلام الفارسی
ومنم غلامی جوانک فارسی ام یعنی دلیر سخت زننده۔ فالتفت الی پس بازنگریست آنحضرت بسوی من۔ فقال
پس گفت۔ هلا قلت۔ چرا نگفتی۔ خذها منی وانا الغلام الانصاری یعنی اگر درین مقام نسبت بانصار میکردی که دلیران و
مبارزان دین ویاری دهندگان رسول رب العالمین اند وبحکم مولی القوم منهم تو از ایشانی بهتر بودی نه مجوس که کافران
وآتش پرستان اند۔ رواه ابو داود۔ وعن ابن مسعود عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال من نصر قومه علی غیر الحق گفت آنحضرت
کسیکه یاری دهد قوم خود را بر ناحق فهو کالبعیر الذی تردی پس وی مانند شتری ست که فرو افتاده در چاه وهلاک شده فی الصراح
تردی افتادن در چاه وفرود افتادن از کوه تردی مثله ونیز گفته ردی بالقصر هلاک هلاک شدن۔ فهو ینزع بذنبه پس آن شتر کشیده
میشود بدم او ومعلوم ست که شتر از چاه بدم کشیدن نه بر آید۔ رواه ابو داود۔ بدانکه ظاهر لفظ حدیث اینست که ناصر قوم را
تشبیه کرده به شتر افتاده در چاه که کشیده میشود بدم، وتوجیهش آنست که طیبی گفته که هر که خواهد که بلند گرداند نفس خود را بیاری دادن
قوم خود بر باطل پس وی مانند شتری ست که در چاه افتاده وهلاک گشته ودر محنت الحم وابتلا افتاده وهلاک شده قدرت
بر بر آوردن او نمانده ودر بعضے حواشی نوشته که مشبه نیز قوم ست ومشبه بدم ناصر ایشان پس چنانکه کشیدن شتر بدم

میسر نیست وخلاص نمیکند اورا از مہلکہ ہمچنین این ناصر خلاص نمیکند ایشان را از چاہ ہلاک کہ افتادہ اند در وے وعن
واثلۃ بن الاسقع بسین مہملہ وقاف صحابی ست ایمان آوردہ در وقت غزوۂ تبوک واز اصحاب صفہ است ۔ قال
قلت یا رسول اللہ ما العصبیۃ عصبیت کہ مذموم ست واز ان نہی کردہ چیست ۔ قال گفت آنحضرت ان تعین قومک
علی الظلم عصبیت مذموم یاری دادن تست قوم خود را بر ظلم رواہ ابوداؤد واز ینجا معلوم شد کہ حمایت در رعایت قوم اگر
برحق باشد محمود ست چنانکہ در حدیث آیندہ فرمود ۔ وعن سراقۃ بن مالک بن جعشم بضم جیم وسکون عین وضم شین
معجمہ اسلام آوردہ از فتح مکہ و وے آن کسے ست کہ فرستادہ بودند اورا قریش در دنبال آنحضرت صلی اللہ علیہ
آلہ وسلم بعد از ہجرت تا بگیرد وبیارد اورا و چون بآن حضرت رسید پایہائے اسپ او در زمین فرو رفت و آنحضرت
دعا کرد و از زمین بر آمد پس برگشت ۔ قال خطبنا رسول اللہ گفت خطبہ کرد ما را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال
خیرکم المدافع عن عشیرتہ پس فرمود بہترین شما کسی ست کہ مدافعت کنندہ است از قوم واقارب خود ظلم و تعدی مردم را
ما لم یأثم ما دام کہ گناہگار نشود بسبب
مدافعت در ظلم نفتد اگر گفتہ شود کہ وے دفع ظلم میکند وبدفع ظلم در ظلم چون افتد جوابش آنکہ اگر بر دفع ظلم
بحرف زبانی قادر بود زدن بدست روا نبود و اگر بزدن حاصل شود کشتن جائز نباشد و اگر گفتہ آنحضرت بر قدر
حاجت زیادت کنند ظلم و تعدی بود ۔ رواہ ابوداؤد ۔ وعن جبیر بن مطعم صحابی ست قرشی نوفلی از اولاد نوفل بن
عبد مناف سید حلیم وفور اسلام آوردہ پیش از فتح مکہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لیس منا من دعا
الی عصبیۃ نیست از ما کسیکہ بخواند مردم را بجانب عصبیت یعنی باعث شود مردم را تا عصبیت کنند ۔ ولیس
منا من قاتل عصبیۃ ۔ ونیست از ما کسیکہ جنگ کند بجہت عصبیت ولیس منا من مات علی عصبیۃ ونیست از ما کسے
کہ بمیرد بر عصبیت بہر تقدیر عصبیت کہ بباطل بود و بطریق ظلم باشد مذموم ومنہی عنہ ست ۔ رواہ ابوداؤد
وعن ابی الدرداء عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال حبک الشیء یعمی ویصم محبت داشتن تو چیزی را کور
میسگرداند و کر میگرداند یعنی از محبوب اگر بد بیند نیک نماید و اگر بد شنود نیک داند چنانکہ گفتہ اند وعین
الرضا عن کل عیب کلیلۃ یا مراد آنست کہ محبت کور و کر میگرداند محب را از غیر محبوب کہ جز جمال وے
نہ بیند و جز مقال وے نشنود و آوردن این حدیث در باب ذم عصبیت دلالت دارد بر آنکہ مراد
آن در باب کسے ست کہ تعصب می ورزد برائے کسے و حمایت میکند او را در قضیہ کہ با وے سے افتد و
حق نہ بیند و نشنود واللہ اعلم ۔ رواہ ابوداؤد ۔

الفصل الثالث ۔ عن عبادۃ بن کثیر الشامی من اہل فلسطین عن امراۃ منہم ۔ عبادۃ بضم عین کہ از اہل فلسطین
بکسر فاء و فتح لام نام شہرہائے بیت المقدس روایت میکند از زنی از قوم خود و از اہل این بلاد قالت

می شود مر آن زن را فسیلة بضم فا و فتح سین مهملہ بر صیغہ تصغیر و فسیل در لغت درخت خرمائے کوتاہ را گویند غالباً قامت این زن را تشبیہ کردہ اند بدان۔ انها قالت۔ کہ آن زن گفت سمعت ابی یقول۔ شنیدم پدر خود را کہ می گفت سالت رسول اللہ پرسیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فقلت۔ پس گفتم یا رسول اللہ امن العصبیة ان یحب الرجل قومہ آیا از عصبیت ست دوست داشتن مرد قوم خود را۔ قال لا گفت آنحضرت نہ دوست داشتن قوم خود را عصبیت نیست۔ ولکن من العصبیة ان ینصر الرجل قومہ علی الظلم۔ بلکہ عصبیت یاری دادن مرد ست قوم خود را بر ظلم۔ رواہ احمد و ابن ماجة و عن عقبة بن عامر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انسابکم ہذہ لیست بسبة علی احد این نسبہائے شما نیست محل دشنام و عار و موجب عار و عیب بر مردم۔ کلکم بنو آدم ہمہ شما اولاد آدم اید طف الصاع بالصاع لم تملاہ۔ نزدیک یکدیگر در نقصان مثل طف صاع کہ پر نکردہ اید پیمانہ را بہ طف صاع نزدیک پر شدن پیمانہ یعنی شریک و برابر ید در نقصان و ناتمامی و نارسیدن بدرجۂ کمال و تمام از جہت بودن شما اولاد آدم کہ پیدا کردہ شدہ است از خاک و بعد از اثبات نقصان و ناتمامی ذاتی اشارہ کرد بآنکہ فضل نیست مگر بتقوی نہ نسب و فرمود لیس لاحد علی احد فضل الا بدین و تقوی نیست مر ہیچ یکے را بر ہیچ یکے افزونی مگر بدین و تقوی و چون ذکر کرد محامد صفات را مجملاً در ضمن دین و تقوے بعضے ذمائم را نیز ذکر فرمود کفی بالرجل ان یکون بذیا فاحشا بخیلاً بس ست مرد را از روے نقصان بودن او بیہودہ گوئی بیباک در سخن بخیل در مال رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔

باب البر والصلة

بر بکسر با بمعنی احسان و نیکی آید و مراد اینجا نیکی کردن بوالدین ست و ضد آن عقوق ست و صلہ در لغت بمعنی پیوستن و پیوند کردن و مراد اینجا انعام و احسان ست با قارب کہ قرابت بجہت رحم داشتہ باشند

الفصل الاول۔ عن ابی ہریرة قال قال رجل ابو ہریرة میگوید گفت مردے۔ یا رسول اللہ من احق بحسن صحابتی کیست یعنی از جملۂ خویشان سزاوار تر بہ نیک صحبتے و بہ نیک معاملتے من صحابہ بالفتح مصدر و سفے الصراح صحابہ یاران۔ یاری نمودن من باب سمع یسمع۔ قال۔ گفت آنحضرت امک۔ مادر تو سزاوار ترست بدان۔ قال ثم من گفت آن مرد بعد از وے کیست۔ قال امک۔ باز گفت آنحضرت مادر تست۔ قال ثم من۔ باز گفت آن مرد بعد از آن کیست۔ قال امک۔ باز فرمود آنحضرت مادر تو۔ قال ثم من گفت آن مرد پس تر کہ۔ قال ابوک۔ در مرتبہ چہارم فرمود پدر تو سزاوار ترست و فی روایة قال۔ و در روایتے آمدہ است کہ گفت آنحضرت ہم در مرتبہ اول یک ثم امک ثم امک۔ سہ بار فرمود چنانکہ در روایت اولی بود غایتش آنکہ درین روایت سوال و جواب نیامدہ۔ و امک درین روایت منصوب ست یعنی صحبت نیک دار۔ احسان کن مادر خود را بعد از آن فرمود ثم اباک پس تر احسان کن پدر خود را۔ ثم ادناک ادناک۔ پس تر احسان کن قریب تر خود را قریب تر خود را یعنے بعد از مادر و پدر ہر کہ نزدیک تر باشد بخود بہ نسبت نزدیک تر ہمیشان

دیگر ترتیب قرب معتبرست ہر کہ قریب تر مقدم تر دباحسان مستحق تر۔ متفق علیہ۔ وباین حدیث بعضے استدلال کردہ اند
کہ مادر راسہ چند احسان ست ازانچہ پدر راست وگفتہ اند کہ این بجہت باربرداری حمل ومشقت زائیدن ومحنت شیر
دادن ودر کتب فقیہ مذکورست کہ حق والدہ عظیم تراست از حق والد ونیکی واحسان کردن بوے واجب تر وموکد ترست
واگر جمع میان مراعات حق ہر دو متعذر افتد چنانکہ ہر یکے بمراعات حق دیگرے متاذی گردد در انچہ راجع بہ تعظیم
واحترام ست حق والد راجح دارد ودر خدمت وانعام حق والدہ واز حقوق والدین ست کہ با ایشان تواضع وتملق
ورزد وخدمت کند تا آنکہ راضی شوند ودرانچہ مباح ست اطاعت ایشان نماید وبے ادبی نکند وتکبر پیش نیاید اگرچہ
مشرک باشند وآواز خود برآواز ایشان بلند نکند وایشان رابنام ایشان نخواند ودر ہیچ کاری از ایشان پیشی نماید
ودرامر معروف ونہی منکر نرمی کند ویکبار بگوید اگر قبول نکنند سکوت ورزد وبدعا واستغفار مشغول گردد واین
ادب ماخوذ ست از قرآن مجید در موعظہ ابراہیم خلیل اللہ علیہ السلام پدرش را۔ **وعنہ قال قال**
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ وہم از ابی ہریرہ روایت ست کہ گفت گفت آنحضرت۔ **رغم انفہ رغم انفہ رغم انفہ**
رغم انف کنایت ست از خواری ورغام بفتح خاک واصل معنی لفظ بخاک پیوستہ باد بینی وے ہمین طور مبہم
این کلمہ راسہ بار فرمود۔ **قیل من یا رسول اللہ۔** پرسیدہ شد کیست یا رسول اللہ کہ در حق وے این کلمہ میفرمائی و
دعاے میکنی۔ **قال من ادرک والدیہ عند الکبر** کسیکہ دریابد پدر ومادر خود را نزد پیرے۔ **احدہما او کلاہما۔** یکے
ازان ودو را یا ہر دو را۔ **ثم لم یدخل الجنۃ۔** پس در نیاید آنکس بہشت را یعنی خدمت ایشان نکند وایشان را از خود راضی
نگرداند کہ سبب در آمدن بہشت ست ودر بعضے احادیث در باب رمضان نیز واقع شدہ کہ ہر کہ دریابد رمضان را
وبہشت نہ در آید یعنے دروے طاعتی وعبادتی نکند کہ سبب در آمدن بہشت گردد۔ رواہ مسلم۔ **وعن اسماء**
بنت ابی بکر قالت قدمت علی امی وہی مشرکۃ اسماء بنت ابی بکر گفت رضی اللہ عنہما قدوم آورد مادر من بر من
وحال آنکہ وے مشرکہ بود۔ **فی عہد قریش۔** این قدوم آوردن وی در وقتی بود کہ آنحضرت را با قریش عہد ومصالحہ
بود کہ با ایشان قتال نکند وآن در حدیبیہ بود چنانکہ مشہور ست۔ **فقلت۔** پس گفتم **یا رسول اللہ ان امی قدمت علی**
مادر من بر من آمدہ **وہی راغبۃ** در اکثر روایت بباء موحدہ است یعنی رغبت ومیل کنندہ است در اسلام یا اعراض
کنندہ ازان ورغبت اگر بکلمہ فی مستعمل گردد چنانکہ رغبت فیہ معنی وی میل وخواہش کردن بود واگر بعن آید چنانکہ
گویند رغبت عنہ مراد اعراض واجتناب بود وانجا ہر دو معنی محتمل ست بلکہ معنی اعراض مناسب ترست وموافق ست
روایت دیگر را کہ آمدہ وہی راغمۃ بمیم بمعنی کارہ وساخط مر بعضے ہر دو روایت را یعنی راغبہ وراغمہ را بیک معنی نمودہ
آرند راغبہ یعنی رغبت کنندہ وطمع دارندہ در مال من وراغمہ یعنی ذلیل ومحتاج از جہت فقرے کہ دارد پس پرسید
اسماء ازان حضرت کہ مادر من باین حال آمدہ۔ **افاصلہا۔** آیا حرمت دارم پس صلہ واحسان ونیکی کنم

او را ایال رگفت آنحضرت نعم صلیها آری نیکی بکن با وے متفق علیه ازینجا معلوم کرد و که با مادر و پدر اگر کافر هم باشند نیکی
و احسان بایشان باید کرد و همین قیاس حکم سائر اقرباست حق قرابت یعنی با وجود مخالفت دینی مرعی باید داشت۔
وعن عمرو بن العاص قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول ان آل ابی فلان هم چنین آمده است در روایات
و گفته اند که آنحضرت تصریح نام فلان گرفته بود و راوی بکنایت آورد ظاهر در وقت روایت از تصریح باسم خوف فتنت داشت
و بران مفسده مترتب می شد و در نسخ اصول بعد از ابی بیاض گذاشته و نام ننوشته اند بعلت مذکور و گفته اند که مراد
بابی فلان ابی لهب ست و بعضے گفته اند که ابی سفیان یا حکم بن العاص ست و این مناسب ترست عمرو بن العاص
که راوی این حدیث ست نخواست که نفی ولایت آنحضرت و صله را از ایشان صریحاً ذکر کند و عیب قوم خود را
ظاهر سازد والله اعلم بر هر تقدیر آنحضرت فرمود که اولاد ابی فلان لیسوا لی باولیاء نیستند مرا محبان و دوستان
و متولی امر من را انما ولیی الله وصالح المؤمنین نیست ولی و دوست من مگر خدا و صالحان از مومنان پس مراد
بصالح جنس صلحا ست نه یکے مخصوص و بعضے گفته اند که ابوبکر و عمر مراد اند و بعضے گفته اند که علی رضی الله عنهم اجمعین
ولکن لهم رحم ابلها ببلالها۔ و لیکن مر ایشان را یعنی آل ابی فلان را نسبت رحم و قرابت ست بمن تر میکنم
آن را بتری آن یعنی چیزے میدهم بایشان که بدان کفاف ضروری ایشان شود یعنی چون تری و نرمی سبب اتصال
اشیاست و خشکی و سختی موجب افتراق ست بل را که بمعنی تری آمده است استعاره مے کنند برائے صله رحم و یبس
بمعنی خشکی ست استعاره میکنند برائے قطع آن و بعضے شارحان گفته اند قطیعت را تشبیه بحرارت کرده و صله
را بآب که حرارت قطیعت بدان سرد میگردد و بلال بکسر با و فتح آن خوانده اند و بضم نیز آمده بمعنے تری و بمعنے
انچه تر کرده شود بدان حلق چنانکه آب و شیر و بکسر جمع بلل نیز داشته اند متفق علیه وعن المغیرة قال قال
رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان الله حرم علیکم عقوق الامهات۔ خدائے تعالے حرام گردانید بر شما رنجانیدن
مادران و تخصیص مادران بذکر بجهت قوت و غلبه حقوق ایشان ست چنانکه سابقاً معلوم شد یا بجهت ضعف قلوب
ایشان که باندک چیز رنجیده می شوند یا بجهت تقصیر و تهاون اولاد در حقوق ایشان یا بجهت آنکه ظاهر اسخن در
مادران بوده لهذا در حدیث اشیا ذکر کرد که از هم بیگانه اند بجهت وقوع تقریب در ذکر انها۔ ووأد البنات۔
و حرام گردانید بر شما زنده در گور کردن دختران که در جاهلیت میکردند از جهت ترس فقر و عار۔ ومنع وهات و حرام
گردانید بر شما بخیلی کردن و گدائی نمودن را و منع بلفظ ماضی ست و بلفظ مصدر نیز روایت کرده اند که عبارت
از بخل و امساک ست و هات بمعنی آت که امر ست از ایتا یعنی بده عبارت از طلب و سوال ست و گفته اند
که مراد از منع نادادن ست از حقوق واجبه و هات و گرفتن انچه حلال نیست از اموال مردم و بعضے گفته اند بلکه
منع از جمیع حقوق واجبه در اموال و افعال و اقوال و اخلاق و طلب و تکلیف مردم بانچه واجب نیست بر ایشان

از حقوق در رعایت انصاف واعتدال دران۔ وکرہ لکم قیل وقال۔ ومکروہ داشت خدا مر شمارا قیل وقال راکرہ بہ تشدید را از جہت مبالغہ وتخفیف نیز آمدہ است۔ وقیل وقال بفتح لام بر طریق حکایت از فعل مجہول ومعلوم ومقصود نہی ست ازانچہ مردم بایکدیگر بنشینند وحکایات اراجیف ذکر کنند وگویند گفتہ شد چنین وگفت فلان چنین ونہی از قیل وقال بر تقدیرے ست کہ نہ برائے بحث وتحقیق امرے باشد والا چیزے کہ حقیقت آن معلوم نبود وبرائے تحقیق آن از اقوال مردم نقل کنند حرام نبود وبعضے گفتہ اند کہ مراد بقیل وقال بسیار گوئی وکثرت کلام ست کہ دل را بمیراند وقساوت آرد ووقت را ضائع گرداند وکثرۃ السوال۔ ومکروہ داشت برائے شما کثرت سوال را این را چند معنی گفتہ اند یکی بسیار باز پرس از احوال مردم وتجسس وتفتیش ازان دوم کثرت سوال در علم برای امتحان واظہار فضیلت وخصومت وجدال دران سوم بسیار پرسیدن از حضرت رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ سبب کلفت وتاذی وباعث تضییق وتشدید احکام ملت چنانکہ در قرآن مجید فرمودہ لاتسألوا عن اشیاء الآیہ وبعضے بسیار سوال نمودن وگدائی کردن مراد داشتہ اند واین وجہ بعید ست بجہت آنکہ قید کثرت درینجا مفید نیست بلکہ سوال کردن بے ضرورت حرام ست مطلقاً قلیل باشد یا کثیر ونیز احادیث باطلاق خود این معنی را شامل ست پس ذکر او موجب تکرار بود واضاعۃ المال۔ ومکروہ داشت ضائع گردانیدن مال را کہ مراد بدان اسراف وانفاق در غیر طاعت حق ست چنانکہ کسے تمام یا بعض مال خود را بکسے بدہد واہل حقوق او محتاج باشند یا مال در آب انداز دیا در آتش سوزد یا بفاسقی بدہد کہ در نا مرضیات حق صرف کند وتفصیل کلام درین مقام آنست کہ صرف مال اگر واجب ومندوب است درینجا اضاعت واسراف گنجائش ندارد واگر حرام ومکروہ بود بے شبہہ اضاعت واسراف حرام ست واشتباہ درانجاست کہ بظاہر مباح می نماید اما اگر تیک در روند قباحے ومفاسد در ظاہر وباطن ازانجا پیدا گردد چنانکہ در صرف در بناہائے دور ودراز بی حاجت وتزئین تزدیق آنہا کہ در وسعت وفسحت نیز احتیاج بدان نبود واسراف در انفاق وتوسیع در لبس ثیاب ناعمہ واطعمہ مشتہیہ لذیذہ متجاوز از حد اعتدال از برائے مجرد حظ نفس وتفاخر بے رعایت جانب فقرا ومحتاجان چنانکہ عادت اہل اسراف واتراف ست اگرچہ بحکم ظاہر شرع حرام نباشد اما موجب قساوت قلب وغلظت طبع ست وہمچنین آراستن اوانی وظروف وسیوف واسلحہ بطلا وجواہر وامثال آن وبیباکی وبے قیدی در بیع وشرا بہ تحمل غبن فاحش وآجال ممتدہ ومانند آن ہمہ داخل اضاعت واسراف ست متفق علیہ۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من الکبائر شتم الرجل والدیہ۔ از جملہ گناہان کبیرہ است دشنام دادن مرد پدر ومادر خود را قالوا۔ گفتند صحابہ یا رسول اللہ وہل یشتم الرجل والدیہ۔ آیا دشنام میدہد مرد پدر ومادر خود را قال نعم گفت آنحضرت آرے دشنام میدہد مرد پدر ومادر خود را زیرا کہ یسب ابا الرجل فیسب اباہ۔ دشنام میدہد پدر مردی را پس دشنام میدہد آن مرد پدر او را۔ ویسب امہ فیسب امہ۔ ودشنام میدہد مادر مردے را پس دشنام میدہد آن مرد مادر او را پس چو

باعث دشنام پدر و مادر شد گویا خود دشنام داده و دشنام دادن پدر و مادر بهر وجه که باشد گناه کبیره است زیرا که داخل
عقوق ست شعر گر مادر خویش دوست داری ٭ دشنام مکن بمادر من ٭ متفق علیه ۔ و از ینجا معلوم شود که هر که
سبب و واسطهٔ فسق و فساد گردد نیز فاسق ست و داخل ست در وزر آن ۔ و عن ابن عمر قال قال رسول الله
صلی الله علیه و آله وسلم ان من ابر البر صلة الرجل اهل ودّ ابیه ۔ بدرستی که از نیک ترین نیکیها احسان کردن مر دوست
اهل محبت پدرش را بعد ان یولی ۔ بعد از مردن یا غائب شدن پدر ۔ یولی بضم یا و فتح واو و کسر لام مشدده از
تولیت بمعنی پشت دادن و رفتن یعنی محبت پدر مر کسے را گویند گویا سبب قرابت با پسر ست و در مروت صلهٔ و
لازم و این صلهٔ وی گویا نیکی کردن به پدر ست و چون ظهر الغیب نگاهداشت غایت نیکی کرده ۔ رواه مسلم ۔ و عن
انس قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم من احب ان یبسط له فی رزقه ۔ کسیکه دوست دارد که فراخی کرده
شود مر او را در رزق وے ۔ و ینسا له فی اثره ۔ و تاخیر کرده شود در اجل وی و دراز گردانیده شود عمر وی اثر در اصل
بمعنی نشان پاے ست در رفتن بر زمین و این فرع حیات ست و هر که مرد نشان پاے وی بر روی زمین نماند
پس اثر میگویند مدت عمر اراده می نمایند و میفرمایند هر که خواهد رزق او فراخ شود و عمرش دراز گردد فلیصل رحمه
پس باید که صله کند رحم خود را و احسان و نیکی در حق ایشان بجاے آرد متفق علیه ۔ مراد بفراخی رزق و درازی
عمر وجود برکت و طیبت عیش و زیادت توفیق و صفاے حال و نورانیت قلب ست یا درازی عمر به بقاے نام
نیک ست در جهان چنانکه ذکر لفظ اثر مشعر ست بدان یا ذریت صالحه که بعد از وے دعا کنند و بعد از وے
نام نیک وی را زنده دارند که بقاے اولاد ولادت ثانی ست مر مرده را و بحقیقت حق سبحانه و تعالی صلهٔ ارحام را
سبب فراخی رزق و درازی عمر ساخته و وے تعالی هر چیز را سببی پیدا کرده هر کرا می خواهد که رزقش را فراخ گرداند
و عمرش را دراز سازد او را توفیق خیر و اداے حقوق مے بخشد و گفته اند که این محو و اثبات نسبت بخلق است چنانکه
در لوح محفوظ نوشته اند که عمرش شصت سال ست و اگر صلهٔ رحم کند چهل سال بران افزون بود و اما نسبت بعلم
حق تعالے تغییر و تبدیل نباشد و چون شارع چنین خبر داده ایمان بدان باید آورد و دیگر مناقشه چیست نشان سعادت
این ست که بشنیدن امثال این خبر دست بعملے که فرموده اند بزنند و حقیقت حال بوے سبحانه تفویض نمایند
نه آنکه بحث کنند در چون و چرا افتند ۔ و عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم خلق الله
الخلق ۔ پیدا کرد الله تعالے خلق را یعنے تقدیر کرد مخلوقات را در علم ازلی خود بران وجهی که در وقت انعام
خلعت وجود بران وجه باشد ۔ فلما فرغ منه ۔ پس چون از خلق فارغ شد یعنے قضا کرد و اتمام نمود و حقیقت
فراغ بعد از اشتغال بکارے باشد و آن بر خداے تعالے ممتنع ست زیرا که او را کاری از کارے دیگر شاغل
و مانع نگردد چنانکه در دعاے ماثور آمده است سبحان من لا یشغله شان عن شان ۔ قامت الرحم فاخذت

بحقوے الرحمن۔ بالیستاد رحم پس بگرفت ہر دو حقو خداے مہربان را و وجہ تخصیص اسم رحمن بذکر از احادیث آئندہ معلوم گردد و حقو بفتح حاء مہملہ و سکون قاف در اصل جاے بستن ازار را گویند و چون در بستن ازار دو طرف وے بہم بستہ میشود تثنیہ کرد و گفت بحقویہ یعنی بدو طرف معقد ازار و بر ازار نیز اطلاق کنند و پروردگار تعالے ازان منزہ است و درود این کلام برطرز زبان عرب ست و عادت مردم ست کہ چون یکی بدیگرے پناہ آرد دست بدامن وے زند یا طرف ازار وے بگیرد گاہے کہ کار سخت باشد و اضطرار در کار بود و مبالغہ و تاکید منظور افتد دست بد و حقو ازار زند تا کار بر کسیکہ بوے میگیرد تنگ افتد و البتہ برسد کہ مقصود چیست و چہ میخواہی استعارہ کرد این عبارت را براے پناہ جستن رحم بحضرت رحمان از قطیعت بعد ازان این عبارت مثل شد درین معنی بے آنکہ معنے حقو و گرفتن آن منظور بود چنانکہ گویند یداہ مبسوطتان ہر دو دست وے فراخ ست یعنی سخی و جواد ست ہر چند کسے باشد کہ در اول خلقت دست نداشتہ باشد یا دستہاے او بریدہ باشند یا محال بود وجود دست مر او را چنانکہ پروردگار تعالی و تقدس و این طرز سخن در زبان عرب بسیار افتد و قرآن و احادیث برطرز زبان عرب واقع شدہ و این اصلی عظیم ست از براے تاویل متشابہات قرآن و حدیث بے ارتکاب تکلفات و رحم معنی ست از معانی و ذاتی نیست کہ بایستد و پناہ گیرد ایستادن و گرفتن و پناہ جستن او بر سبیل تشبیہ و تمثیل ست گویا رحم شخصے ست کہ بالیستاد و دامن کبریاے عزت و عظمت حق سبحانہ را بگرفت و پناہ جست۔ فقال مہ۔ پس گفت پروردگار تعالے چہ میگوئی و چہ میخواہی و چیست باعث بر پناہ جستن تو باین درگاہ مہ بمعنی بلا زبان مر تکلمن یا ماے استفہامیہ است کہ الف وے را بہا بدل کردند۔ قالت۔ گفت رحم بحضرت عزت۔ ہذا مقام العائذ بک من القطیعۃ۔ این جاے ایستادن پناہ گیرندہ بتست از قطیعت و پیوند بریدن یعنے منکسر در حضرت تو ایستادہ ام و دست بدامن عزت و عظمت تو زدہ ام و پناہ میجویم بتو از آنکہ کسے قطع کند مرا یعنی صلہ و پیوند مرا رعایت نکند و قطع رحم نماید۔ قال۔ گفت پروردگار تعالے براے اجابت ملتمس رحم و قبول مطلب وے الا ترضین آیا راضی نیستی تو ان اصل من وصلک۔ کہ پیوند کنم من بکسے کہ پیوند کند بتو و انعام و احسان کنم با وے و اقطع من قطعک و ببرم از کسے کہ ببرد از تو و باز گیرم انعام و احسان خود را از وے۔ قالت۔ گفت رحم بلی یا رب۔ یعنی شدم ای پروردگار من۔ قال فذاک۔ گفت پروردگار تعالے پس این وعدہ من با تو ثابت و محقق ست و مر تراست این کرامت۔

متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم الرحم شجنۃ من الرحمن۔ وہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت آنحضرت لفظ رحم اشتقاق کردہ شد و گرفتہ شدہ است از لفظ رحمان چنانکہ در حدیث دیگر تصریح آمدہ کہ پیدا کردم رحم را و اشتقاق کردم او را نامی از نام خود کہ رحمن ست کذا قال الطیبی و احتمال دارد کہ مراد بہر دو لفظ معنی باشد یعنی قرابت رحم کہ واجب ست رعایت آن شاخی و شعبہ است از رحمت حضرت رحمن و شجنۃ بتثلیث الشین

ساکنة الجیم رگہا و بیخ ہاے درخت درہم شدہ و مراد آنست کہ رحم از آثار رحمت رحمن ست و مشتبک و متصل بدان
قال اللہ من وصلک وصلتہ۔ گفتہ است اللہ تعالی خطاب برحم کردہ ہر کہ پیوند کند بتو و رعایت کند حق ترا پیوند کنم با وے
رحمت کنم او را۔ ومن قطعک قطعتہ۔ و ہر کہ قطع کند ترا قطع کنم او را۔ رواہ البخاری۔ وعن عائشة قالت قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم الرحم معلقة بالعرش۔ رحم آویختہ شدہ است بعرش و متمسک ست بآن مکان رفیع عظیم تقول
میگوید رحم بطریق خبر و دعا من وصلنی وصلہ اللہ ومن قطعنی قطعہ اللہ۔ ہر کہ وصل کند مرا وصل کند او را خدا و ہر کہ قطع کند
مرا قطع کند او را خداے تعالی متفق علیہ۔ وعن جبیر بن مطعم قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لا یدخل الجنة
قاطع رحم در نیاید ببہشت را ہمراہ سابقان و مقربان قطع کنندہ رحم متفق علیہ۔ وعن ابن عمرو قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لیس الواصل بالمکافی نیست وصل کنندہ رحم بر وجہ کمال مکافات کنندہ با اقربا چنانکہ آنہا با وے
احسان میکنند وی نیز میکند۔ ولکن الواصل الذی۔ و لیکن واصل کامل آنست کہ اذا قطعت رحمہ وصلہا چون قطع کردہ شود
رحم وے و رعایت کردہ نشود حق قرابت وی وصل کند رحم را و رعایت حق وے کند چہ آنکہ مراد آنست کہ حق خود را از
کسے نہ طلبد و حق دیگران ادا نماید و قطعت را نیز بہ تشدید خواندہ اند براے تکثیر و مبالغہ۔ رواہ البخاری۔ وعن
ابی ہریرة ان رجلا قال۔ روایت ست از ابی ہریرہ کہ مردے گفت یا رسول اللہ ان لی قرابة اصلہم۔ مرا اقربائی
و خویشانند کہ پیوند می کنم ایشان را۔ ویقطعون لی۔ و می برند ایشان قرابت را براے من۔ واحسن الیہم ویسیئون
الی۔ و نیکی میکنم من بسوے ایشان و بدی می فرستند ایشان بسوے من۔ واحلم عنہم ویجہلون علی۔ و حلم می ورزم
و در میگذرم من از ایشان و جہل می کنند و خشم میگیرند ایشان بر من۔ فقال لئن کنت کما قلت۔ پس گفت
آنحضرت بخدا سوگند اگر ہستی تو چنانکہ میگوئی۔ فکانما تسفہم المل۔ پس گویا می اندازی در دہن ایشان و می خورانی
ایشان را خاکستر گرم را یعنے چون شکرانہ نیکی تو نمی کنند حرام ست عطاے تو بر ایشان و حکم آتش دارد در شکمہاے
ایشان تشبیہ کرد اثمی را کہ لاحق می شود ایشان را از خوردن آن بخاکستر گرم و مل بفتح میم خاکستر گرم و بعضے
گفتہ اند کہ تو با احسان کردن بر ایشان رسوا و محقر میگردانی ایشان را در پیش نفوس ایشان مانند آن کسیکہ در
دہان وی اندازد خاکستر گرم را و می خورد آن را و بعضے گویند کہ احسان تو ایشان را مانند خاکستر گرم ست کہ می سوزد و
ہلاک میگرداند ایشان را و بعضے گفتہ اند کہ میگرداند روے ایشان را سیاہ مانند خاکستر گرم ولا یزال معک من اللہ
ظہیر علیہم و ہمیشہ است با تو از خدا معین و ناصر و دافع شر و ایذاے ایشان بر ایشان۔ ما دمت علی ذلک۔ مادام
کہ ثابت و مستقیم باشی بر این صفت۔ رواہ مسلم۔

الفصل الثانی۔ عن ثوبان مولی آنحضرت بود و مقرب درگاہ و خادم گاہ بیگاہ و در سفر و حضر در خدمت حاضر بود
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لا یرد القدر الا الدعاء۔ باز نمی گرداند تقدیر الہی را مگر دعا قدر بفتح دال

بسکون نیز آمده اندازه کرده خدای بر بنده چیزی از حکم و لیلة القدر یعنی شبی که در وی تقدیر احکام سال بنویسند و بعضی بمعنی قدر دعوت آنشب نیز دارند در دعا کردن دعا قدر را بگردانیدن پروردگار تعالی است دعا را سبب داد و این نیز تقدیر است یعنی وی تعالی تقدیر کرده که بنده دعا خواهد کرد و این بلا بدعای او دفع خواهد شد و جمیع اسباب عالم بوجود قضا و قدر الهی همین حکم دارد چنانکه ادویه طبیه مر شفا را و اعمال بندگان مر در آمدن بهشت و دوزخ را و بعضی گفته اند که ادامت بنده دعا را آسان میگرداند ورود قضا را و خوش میگرداند آنرا بر دل وی یعنی چون دعا کرده و دید که تقدیر باز نمیگردد راضی میگردد تن در میدهد بدان پس آسان و سبک میگردد بر دل وی بار آن بخلاف آنکه یکایک در آید و ناگهان نازل گردد پس گویا که رد کرد دعا آنرا کذا نقل الطیبی و در دل این مسکین چنین می افتد که تواند که مقصود مبالغه در تاثیر دعا و مدح او باشد یعنی هیچ چیز قضا و قدر را رد نکند و اگر چیزی بودی که رد کردی دعا بودی چنانکه مثل این در مادهٔ چشم زخم در حدیث آمده اگر چیزی بودی که سبقت کردی بر قدر چشم زخم بودی والله اعلم ولا یزید فی العمر الا البر و زیادت نمی کند در عمر آدمی مگر نیکی کردن به اقارب بهمین معنی که در رد دعا مر قدر را تقریر کرده شد و توجیهات دیگر در حدیث انس در فصل اول گذشت وان الرجل لیحرم الرزق بالذنب یصیبه و بدرستی که مرد هر آئینه محروم گردانیده می شود از رزقی که وی را نهاده اند بسبب شومی گناهی که در می یابد مر او را۔ رواه ابن ماجة اینجا اشکال می آید که بسا کسان که عاصی و فاسق و کافر اند و ابواب رزق بر ایشان مفتوح است بیشتر از آنچه مومنان و مطیعان راست پس بعضی تاویل می کنند که مراد رزق آخرت است که ثواب است و بیشک گناه کردن سبب نقصان و حرمان آنان است و اگر مراد رزق دنیا دارند که مال و صحت و کامرانی است جواب آنست که مراد حرمان از حصول رضا و طیب عیش و فراغ قلب و حضور وقت و صفای رزق از کدورت و ظلمت است چنانکه متقیان و مطیعان راست و در قرآن مجید میفرماید من عمل صالحا من ذکر او انثی وهو مومن فلنحیینه حیوة طیبة بخلاف اهل فسق و فجور که در وقت ایشان کدورت و ظلمت و تعب که ناشی از هم دنیا و حرص و تعلق قلب و خوف نقصان و فوات آن حاصل است چنانکه فرمود و من اعرض عن ذکری فان له معیشة ضنکا و اگر مومن است از فکر سوء عاقبت و معصیت وحشتی و کدورتی در صفای وقت و طیب عیش وی راه می یابد و بعضی گفته اند که این حدیث مخصوص است به بعضی از گناهگاران مومن که حق تعالی میخواهد که ایشان را از کدورت گناه پاک گردانیده به بهشت در آرد و در دنیا بفقر و بلا کفارت ذنوب ایشان نموده پاک و صاف باخرت برد و بعضی را بفرستادن بلا تنبیه گردانیده توفیق توبه بخشد حاصل آنکه مومن چون گناه کرد اگر لطف خفی از پروردگار تعالی شامل حال اوست بفقر یا مرض تمحیص ذنوب وی می نماید و آنرا که عنایت و لطف بحال وی ارزانی ندارد او را بجنان بگناهان او بگذارد و بمکر و استدراج بحال وی بگمارد نعوذ بالله من ذلک

وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دخلت الجنۃ۔ در آمدم بہشت را فسمعت فیہا قراۃ۔ پس شنیدم در وے آواز خواندن قرآن را فقلت من ہذا۔ پس پرسیدم کیست این کہ قرآن میخواند قالوا حارثۃ بن النعمان۔ جواب دادند این قرآن خواننده حارثۃ بن النعمان ست کہ از فضلائی صحابہ بود و بدر و احد و خندق را حاضر شده و صاحب آن قول ست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از وے پرسید کیف اصبحت پس گفت اصبحت مومنا الحدیث پس گویا بخاطر صحابہ رسیده باشد کہ وے بچہ عمل این فضل یافت کہ آنحضرت در بہشت قراۃ او را شنید پس آنحضرت برائے بیان سبب دریافت وی این فضیلت را فرمود۔ کذلکم البر کذلکم البر۔ ہمچنین ست فضیلت و ثواب نیکی کردن بوالدین این را دو بار مکرر فرموده و فرمود۔ وکان ابر الناس بامہ۔ و بود وے نیکی کننده ترین مردم بمادر خود۔ رواہ فی شرح السنۃ والبیہقی فی شعب الایمان وفی روایتہ۔ و در روایت بیہقی ست۔ قال گفت۔ آنحضرت نمت فرایتنی فی الجنۃ۔ خواب کردم پس دیدم خود را در بہشت این عبارت در روایت بیہقی بجائے قول آنحضرت ست۔ کہ دخلت الجنۃ۔ کہ در روایت شرح السنۃ مذکور ست۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رضی الرب فی رضی الوالد خوشنودی پروردگار تعالے در خوشنودی پدر ست پدر را ذکر کرد و غالبا در ان مقام کہ این حدیث در و یافتہ تقریب ذکر پدر بود و حکم مادر نیز ہمین ست بطریق اولی از جہت زیادت حق وے چنانکہ معلوم شد و بعضے گویند کہ والد اینجا بمعنی شخصے زاینده است و آنکہ نسبت بولادت دارد و صیغہ فاعل گاہے برائے نسبت مے آید چنانکہ تامر و لابن تمر فروش و لبن فروش را گویند پس مادر را نیز شامل باشد و ظاہر این را لعبد اللہ بن عمرو بن العاص گفت کہ پدر او شکایت از وے نزد آنحضرت مے آورد کہ ریاضت بسیار می کشید و تمام شب بیدار مے بود و دایم روزه میداشت چنانکہ در حدیث آمده است و این عبد اللہ بن عمرو با پدر مے بود کہ عمرو بن العاص ست کہ وزیر معاویہ بود و در باطن از ایشان نبود وسخط الرب فی سخط الوالد۔ ناخوشنودی پروردگار در ناخوشنودی پدر ست وسخط بضم سین وسکون خاء وضم آن و بفتحتین کراہت وضد رضا کذا فی القاموس۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی الدرداء ان رجلا اتاہ فقال۔ از ابو الدرداء آمده است کہ مردے آمد او را پس گفت آن مرد۔ ان لی امراۃ وان امی تامرنی بطلاقہا بدرستی مرا زنی ست و مادر من امر میکند مرا بطلاق دادن وے یعنے چکار کنم طلاق بدہم او را یا نہ با وجود آنکہ طلاق ابغض مباحات ست۔ فقال لہ۔ پس گفت آن مرد را ابو الدرداء سمعت رسول اللہ۔ شنیدم پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ یقول۔ می گفت۔ الوالد اوسط ابواب الجنۃ۔ پدر بہتر و فاضل ترین درہائے بہشت ست یعنی سبب در آمدن بہشت نگاہداشت رضائے پدر ست پس ہر کہ خواہد کہ در آید بہشت را از بہترین درہا ست باید کہ رضائے والد نگاہدارد و ظاہر ست کہ مادر نیز ہمین حکم خواہد داشت فان

سنت فحافظ علی الباب او ضیع - پس اختیار در دست تست اگر میخواہی نگاہداشت کن برین در یا ضائع کن - یعنی
اگر طلاق دادی رضاے والدہ نگاہداشتی واگر نہ ضائع کردی واز دست دادی آنرا و درین حدیث اگر از والد شخص
زائیدہ مراد دارند وآنکہ نسبت ولادت دارد مناسب ترست - رواہ الترمذی وابن ماجۃ - وعن بہز بن
حکیم عن ابیہ عن جدہ قال - بہز بن حکیم از پدرش روایت میکند و پدرش از جد کہ نام وے معاویہ بن حیدہ
است بفتح مہملہ وسکون تحتانیہ ودال مہملہ گفت جدوی کہ قلت گفتم یا رسول اللہ من ابر کرا نیکی کنم وبکہ احسان نمایم
نخست - قال گفت آنحضرت - امک - مادر خود را نیکی کن وبوے احسان نمای - قلت ثم من گفتم پستر کرا نیکی کنم قال
امک - گفت آنحضرت درین بار نیز مادر خود را نیکی کن قلت ثم من گفتم پس پستر کرا نیکی کنم - قال امک گفت آنحضرت
پستر نیکی کن مادر خود را تا سہ مرتبہ امر کرد نیکی کردن بمادر - قلت ثم من گفتم پستر کرا نیکی کنم - قال اباک گفت در مرتبہ
چہارم پدر خود را نیکی کن - ثم الاقرب فالاقرب - پستر نیکی کن آنرا کہ نزدیک ترست بتو از مادر و پدر چنانکہ برادر وخواہر
پس آنرا کہ بعد از وے نزدیک ترست چنانکہ اعمام واخوال وبہمین ترتیب اولاد اعمام واولاد اخوال
ومضمون این حدیث ہمان حدیثی ست کہ در اول باب از ابی ہریرہ گذشت - رواہ الترمذی وابوداؤد - وعن
عبد الرحمن بن عوف قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول قال اللہ تبارک وتعالی - عبد الرحمن
بن عوف رضی اللہ عنہ گفت شنیدم آنحضرت را کہ میگفت کہ گفت خداے تبارک وتعالی - انا اللہ وانا الرحمن
منم خدا ومنم متصف بصفت رحمت - خلقت الرحم - پیدا کردم رحم را - وشققت لہا من اسمی - وشگافتم وگرفتم
مر رحم را نامے از نام خود کہ رحمان ست ودر بعضے نسخ شققتہا آمدہ - فمن وصلہا وصلتہ - پس ہر کہ پیوند کند رحم را و رعایت
کند حق وے را پیوند کنم من وے را - ومن قطعہا بتتہ - وہر کہ بگسلاند رحم را از رعایت حق وے نہ نماید بگسلانم او را وبت بمعنی
قطع ست والبتہ کہ در سخن براے تاکید ومبالغہ گویند بمعنی قطع ست یعنی بالقطع والجزم این را بکنم واز ہر چہ جبر
کردن اوست قطع کنم واز ان ببرم وبگسلم - رواہ ابوداؤد - وعن عبد اللہ بن ابی اوفی صحابی مشہور کست و پدر
او نیز صحابی ست حاضر شد حدیبیہ وخیبر را ومشاہد را کہ بعد از وست وہمیشہ بود در مدینہ تا وقت وفات آن حضرت
بعد از ان انتقال کرد بکوفہ ووے آخر کسے ست کہ مرد بکوفہ از صحابہ سنہ سبع وثمانین وقیل ست وثمانین -
قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول لا تنزل الرحمۃ علی قوم فیہ - در نمے آید رحمت خاص الہی بر
قومے کہ فیہم قاطع رحم - در میان ایشان شخصے ست برندۂ رحم و رعایت ناکنندۂ حق آنرا یعنی قومے کہ مدد ومساعدت
می کنند آن شخص را بران وانکار نمی نمایند ومنع نمے کنند او را از ان وبعضے گویند مراد برحمت باران ست کہ
بشومی این معصیت باز داشتہ می شود از ایشان - رواہ البیہقی فی شعب الایمان - وعن ابی بکرۃ قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما من ذنب احری ان یعجل اللہ لصاحبہ - نیست ہیچ گناہے

سزاوار تر بآنکہ شتاب کند خدائے تعالے مر کنندہ آن گناہ را العقوبۃ فی الدنیا۔ عذاب در دنیا مع یدخر لہ فی الآخرۃ
با آنچہ نگاہ میدارد او را از عذاب در آخرت من البغی وقطیعۃ الرحم۔ از برآمدن از اطاعت امام عادل و بریدن پیوند
رحم یعنی برین دو گناہ ہم در دنیا عقوبت میکند و ہم در آخرت عذاب خواہد بود چون اثر این دو معصیت در دنیا ہم
ہست از ہرج و مرج در عالم و کینہ و عداوت در قلوب عقوبت اینہا در دنیا نیز معجل گشت و اگرچہ بعضے گناہان دیگر
نیز بآن صفت باشند اما این دو گناہ بدتر و شنیع ترند۔ رواہ الترمذی وابوداؤد۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال
قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم لا یدخل الجنۃ منان۔ در نمی آید در بہشت منت نہندہ بعد از عطا و
شمار کنندہ و بر روے آرندہ آنچہ دادہ است چہ جاے ایذا کنندہ بدان چہ منت نہادن و ایذا کردن بحکم کریمہ
لا تبطلوا صدقاتکم بالمن والاذی ابطال کند صدقہ را و ما ناکہ مراد آن ست کہ در آمدن در بہشت کہ بجہت صدقہ و عطا
متوقع بود بجہت بطلان صدقہ واقع نگردد یا بشومی این شنیعہ از ان سعادت محروم میگردد و مراد در آمدن باسابقان
و مقربان ست والا در آمدن بہشت ہر مومن را مرجو ست ولا عاق۔ و ہمچنین در نیاید در بہشت آزار کنندہ والدین
و اقربا را بے جہت شرعی کذا قیل و احتمال دارد کہ عاق را مخصوص بآزار کنندہ والدین داریم چنانچہ متعارف ست
و قاطع صلہ رحم را در منان داخل داریم یعنی منت نہندہ بر خویشان و نزدیکان بآنچہ احسان میکند بایشان و بعضے
گویند کہ منان از من ست بمعنی قطع یعنی قطع کنندہ رحم۔ ولا مدمن خمر۔ و در نمی آید بہشت را دائم خورندہ شراب
و عادت کنندہ بدان۔ رواہ النسائی والدارمی۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تعلموا
من انسابکم بیاموزید از نسبہاے خود۔ ما تصلون بہ ارحامکم۔ آن قدر کہ پیوند کنید بدان رحمہاے خود را یعنے
آبا و اجداد و امہات و جدات و اولاد ایشان را از ذکور و اناث بشناسید و نامہاے ایشان یاد دارید تا ذوی
الارحام را کہ بایشان صلہ باید نمود بدانید کہ دانستن آن ضروری و نافع ست۔ فان صلۃ الرحم محبۃ فی الاہل
زیراکہ پیوند کردن و نیکی نمودن بر رحم جاے وجود محبت و محل دوستی ست در خویشان و متعلقان و محبۃ را بکسر حا
خواندہ اند بر وزن مظنۃ بکسر ظا۔ مثراۃ فی المال۔ بفتح المیم و سکون ثاء مثلثہ از ثروت بمعنی کثرت مال یعنے صلہ رحم سبب
کثرت و برکت ست در مال چنانکہ سابقاً گذشت کہ سبب فراخی در رزق ست۔ منساۃ فی الاثر۔ بفتح میم و سکون
نون و فتح ہمزہ یعنے سبب تاخیر در اجل و درازی عمر ست۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن
ابن عمر ان رجلا اتی النبی۔ مردی آمد پیغمبر را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال پس گفت آن مرد یا رسول اللہ انی
اصبت ذنبا عظیما۔ من رسیدہ ام گناہے بزرگ را فہل لی من توبۃ۔ پس آیا ہست مرا عملے کہ بسبب او توبہ
و رفوع الی اللہ تعالے گردد و بمن برحمت عام رسیدہ شود آن گناہ۔ قال ہل لک من ام۔ فرمود آنحضرت آیا ہست ترا
مادری از مادران یعنی مادر یا جدہ۔ قال لا۔ گفت آن مرد نیست مرا مادرے۔ قال۔ گفت آن حضرت

فہل لک من خالۃ۔ وآیا ہست ترا خالہ از خالہا۔ قال نعم گفت آری خالہ ہست۔ قال فبرہا گفت آنحضرت پس نیکی کن بآں
تا آمرزیدہ شود آں گناہ تو ازینجا معلوم می شود کہ صلہ رحم سبب کفارت گناہان شود اگرچہ کبیرہ نیز باشد یا آں حضرت
آں را در خصوص این مرد بوحی معلوم کرد و نیز معلوم شد کہ خالہ حکم مادر دارد۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی اسید
بضم ہمزہ و فتح سین الساعدی قال۔ روایت ست از ابو اسید ساعدی کہ گفت بینا نحن عند رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ درا ثنائے آنکہ ما نزد پیغمبر خدا بودیم صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ اذ جاءہ رجل من بنی سلمۃ ناگاہ
آمد آنحضرت را مردی از بنی سلمہ بکسر لام نام بطنی ست از قبائل انصار و گفتہ اند کہ سلمہ بکسر لام در عرب غیر این
بطن از انصار نیست و سلمہ بفتح لام بسیار ست۔ فقال پس گفت آں مرد یا رسول اللہ ہل بقی من بر ابوی
شیئ آیا باقی ماندہ است از نیکی پدر و مادر من چیزے یعنے در زندگی بر والدین ہر چہ توانستم کردم آیا باقی ماندہ
است از بر ایشان چیزی۔ ابرہما بہ بعد موتہما کہ بکنم آں را پس از مردن والدین یعنے پس از موت والدین
ہم بر بایشان صورت دارد۔ قال نعم فرمود آنحضرت آری باقی ماندہ است از بر بعد موت والدین۔ الصلوۃ
علیہما والاستغفار لہما۔ رحمت فرستادن بر ایشان و دعا کردن و آمرزش خواستن از حق تعالی مر ایشان را۔ و
انفاذ عہدہما من بعدہما۔ و روان کردن عہد و وصیت ایشان بعد از وفات ایشان۔ وصلۃ الرحم التی لا توصل
الا بہما۔ و صلہ رحم کہ کردہ نمی شود مگر بسبب محبت خالص ایشان و حق ایشان و طلب رضای ایشان کہ
رضای حق منوط است بدان نہ بجہت غرضی و غایتی دیگر کہ طلب قرب و منزلت یا وسیلہ مال و جاہ نزد ایشان باشد چنانکہ طاعت
پروردگار تعالی خالصا برائے طلب رضائے وی باید کرد نہ برائے غرضی و عوضی۔ واکرام صدیقہما۔ و
بزرگ داشتن دوستان والدین را و احسان کردن بآنہا چنانکہ در فصل اول در حدیث ابن عمر گذشت۔ رواہ
ابو داؤد و ابن ماجہ۔ وعن ابی الطفیل۔ نام او عامر بن واثلہ است آخر صحابہ در موت و بود وے رضی اللہ
عنہ از تابعان امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ۔ قال رأیت النبی۔ گفت دیدم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم یقسم لحما
بالجعرانۃ بخش میکرد گوشتی را در موضعی کہ نام وے جعرانہ است بکسر جیم و عین و تشدید را موضعی مشہور ست بریک
مرحلہ از مکہ و آں حضرت بعد از فتح حنین شانزدہ روز آنجا بود و قسمت اموال نمودہ۔ اذ اقبلت امراۃ حتی
دنت الی النبی۔ ناگاہ پیش آمد زنے تا آنکہ نزدیک شد بسوئے پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فبسط لہا ردائہ پس
گسترانید آنحضرت برائے نشستن آں زن ردائے مبارک خود را فجلست علیہ پس نشست آں
زن بر ردا۔ فقلت من ہی۔ ابو الطفیل میگوید چون این چنین تعظیم آں زن از حضرت وے مشاہدہ کردم با
حاضران مجلس شریف گفتم کیست این زن۔ فقالوا۔ پس گفتند حاضران۔ ہی امہ التی ارضعتہ۔ این مادر رضاعی
آنحضرت ست کہ شیر دادہ او را از ینجا معلوم شود کہ حق رضاع نیز موجب اکرام و اہتمام ست و نیز رعایت حقوق سابق و اکرام

مصاحبان قدیم واجب ست ۔ رواہ ابو داؤد ۔

الفصل الثالث ۔ عن ابن عمر عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال بینما ثلثۃ نفر یتماشون ۔ در اثنائے آنکہ سہ کس با یکدیگر می رفتند ۔ اخذہم المطر ۔ در گرفت ایشان را باران فمالوا الی غار فی الجبل ۔ پس میل کردند آنہا بسوے غاری کہ در کوہ بود و پناہ بردند بدان ۔ فانحطت علی فم غارہم صخرۃ من الجبل ۔ پس فرود افتاد بر دہان غار ایشان سنگی بزرگ از آن کوہ ۔ فاطبقت علیہم ۔ پس پوشید ایشان را ۔ فقال بعضہم لبعض ۔ پس چون در ماندند کہ چہ علاج باید کرد بیکدیگر گفتند انظروا اعمالا عملتموہا للہ صالحۃ ۔ بنگرید کارہائے را کہ کردہ اید شما آن را برای خدا کہ آن کارہای نیک باشد و لائق قبول درگاہ مولی تعالے باشد یعنی خالص لوجہ اللہ کردہ باشید بے شائبہ ریا و غرض فادعوا اللہ بہا ۔ پس بخوانید خدا را و توسل کنید بدان اعمال ۔ لعلہ یفرجہا ۔ امید ست کہ کشادگی دہد وے تعالے شما را ازین تنگی و شدت کہ ازین صخرہ پیش آمدہ ۔ فقال احدہم ۔ پس گفت یکے ازین سہ نفر ۔ اللہم انہ کان لی والدان شیخان کبیران ۔ خداوندا بتحقیق بود مرا پدر و مادر پیر بزرگ ۔ ولی صبیۃ صغار ۔ و حال آنکہ بودند مرا کودکان خرد و صبیہ بکسر صاد و سکون با و فتح یا جمع صبی و صغار جمع صغیر ۔ کنت ارعی علیہم ۔ بودم من کہ می چرانیدم گوسفندان را کہ انفاق میکردم خیر آن را برین خردان ۔ فاذا ارحت علیہم حلبت ۔ پس چون می در آمدم شبانگاہ برین خردان پس می دوشیدم گوسفندان را ۔ بدأت بوالدی ۔ آغاز میکردم بہ پدر و مادر خود و نخست شیر را نزد ایشان می بردم اسقیہما قبل ولدی ۔ می نوشانیدم ایشان را پیش از اولاد خود ۔ وانہ قد نای بی الشجر ۔ و بدرستی کہ بتحقیق دور برد مرا درختان یعنی روزی درختان کہ چراگاہ گوسفندان بودند دور افتادند و بچراگاہ دور رفتم و در بعضی روایات نأی آمدہ بتاخیر ہمزہ از الف و نائے و نأی ہر دو لغت مشہور ست بمعنی دور افتادن ۔ فما اتیت حتی امسیت ۔ پس نیامدم بخانہ تا آنکہ شام کردم یعنی شب افتاد در برگشتن آمد ۔ فوجدتہما قد ناما ۔ پس یافتم مادر و پدر را کہ بتحقیق خواب کردہ اند ۔ فحلبت کما کنت احلب ۔ بضم لام من نصر ۔ پس دوشیدم گوسفندان را چنانکہ عادت بود کہ می دوشیدم فجئت بالحلاب ۔ پس آوردم ظرف شیر را یا شیر را حلاب بکسر حا ہر دو معنی آمدہ ۔ فقمت عند رؤسہما ۔ پس ایستادم نزدیک سرہا در مادر و پدر و در بعضی روایات شعر علی رؤسہما ۔ اکرہ ان اوقظہما ۔ در حالیکہ ناخوش دارم کہ بیدار کنم ایشان را ۔ واکرہ ان ابدأ بالصبیۃ قبلہما ۔ و ناخوش دارم کہ آغاز کنم بخردان پیش از مادر و پدر ۔ والصبیۃ یتضاغون ۔ بضاد و غین معجمتین ۔ عند قدمی ۔ و خردان فریاد مے کنند و می نالند از گرسنگی نزدیک ہر دو پائے من گویا در شریعت آن قوم حق نفقہ مادر و پدر مقدم بود بر حق اولاد یا برابر بود و این مرد تقدیم میکرد مادر و پدر را و بعضے گویند شاید کہ مقدار سد رمق بخردان دادہ بود و بقیہ یا زیادتی ایشان برائے زیادتی بود ۔ فلم یزل ذلک دابی و دابہم ۔ پس بود خواب کردن والدین و فریاد کردن کار من و ایشان یعنی پدر و مادر

خواب میکردند وخردان فریاد میکردند من ایستاده بودم حتی طلع الفجر تا آنکه برآمد فجر این مرد این حکایت از حال خود کرد در وے بجا آورد وگفت خداوندا اگر سان کنت تعلم انی فعلت ذلک ابتغاء وجهک پس اگر هستی تو که میدانی که من کرده ام این کار محض طلب رضاے تو۔ فافرج لنا فرجۃ نری منها السماء پس بکشا برلے ما کشادگی که به بینیم از ان کشادگی آسمان را لغا فرج۔ از باب نصر واز افعال هردو خوانده اند وفرجه نیز بضم فاو فتح آن آمده ففرج الله لهم حتی یرون السماء پس بکشاد خداے تعالے براے این قوم تا آنکه چنان شد که می بینند آسمان را وفرج به تشدید را وتخفیف آن نیز آمده ودر بعضی روایات یرو بی نون آمده وچون مرد نخستین حکایت خود تمام کرد واز تنگی کشادگی یافت۔ قال الثانی گفت مرد دوم براے بیان کردار نیک که وی کرده بود۔ اللهم انه کانت لی بنت عم احبها خداوندا بدرستی که بود مرا دختر عم که دوست میداشتم او را۔ کاشد ما یحب الرجال النساء۔ دوستی مثل سخت ترین دوستیهاے مردان مر زنان را فطلبت الیها نفسها پس طلب نمودم بسوے وی نفس او را یعنی میل کردم بسوی وی وفرستادم کس را بسوے وی۔ فابت حتی آتیها بمائۃ دینار پس سرکشی کرد وے از مطاوعت من تا آنکه بیارم او را بدهم صد دینار فسعیت حتی جمعت مائۃ دینار پس کسب وکار کردم تا آنکه بهم سانیدم صد دینار را فی الصراح سعی دویدن وشتابی کردن وکسب وکار کردن۔ فلقیتها بها پس پیش آوردم او را آن صد دینار را۔ فلما قعدت بین رجلیها پس هرگاه که نشستم میان دو پای آن زن برای جماع۔ قالت یا عبد الله اتق الله گفت آن زن ای بندهٔ خدا پرهیز کن وبترس از خدا۔ ولا تفتح الخاتم ومکشا مهر امانت را با کنایت از ازاله بکارت کرد فقمت عنها پس ترسیدم از خدا ودور ایستادم از وے اللهم فان کنت تعلم انی فعلت ذلک ابتغاء وجهک خداوندا پس اگر میدانی تو که من کردم آن را براے طلب رضاے تو فافرج لنا منها پس کشاده ده ما را ازین صخره۔ ففرج لهم فرجۃ پس بکشاد خداے تعالی برای ایشان کشادگی وفرج بتخفیف را وتشدید آن نیز آمده۔ وقال الآخر وگفت مرد دیگر از ان سه مرد۔ اللهم انی کنت استاجرت اجیرا خداوندا من بمزدوری گرفتم مزدوری را بفرق ارز به پیمانه شالی وفرق بفتح فا وسکون را وفتح آن پیمانه که سیزده رطل وبعضی گویند پانزده رطل در وی گنجد وفتح را اکثر واصوب ست نزد اهل لغت ونزد محدثین بسکون اکثر ست وقاضی عیاض گفته روایت شیوخ ما باسکان وفتح هردو است وا لفتح اکثر ودر صراح گفته فرق بسکون وبحرکت پیمانه اهل مدینه که آن شانزده رطل ست وارز بفتح همزه وضم را وتشدید زاے وتخفیف آن وبضم هردو به تشدید وتخفیف وبضم اول وسکون ثانی ورزے همزه وارز بنون بجاے را نیز آمده نام دانهٔ مشهور فی الصراح ارز برنج۔ فلما قضی عمله پس چون تمام کرد آن مرد کار خود را۔ قال اعطنی حقی۔ گفت بده مرا حق مرا فعرضت علیه حقه پس پیش آوردم بروی حق او را۔ فترکه ورغب عنه پس بگذاشت حق خود را واعراض کرد از ان۔ فلم ازل ازرعه پس همیشه زراعت میکردم او را که شلے بود تا آنکه حاصل بسیار آورد حتی جمعت منه بقرا وراعیها تا آنکه بهم آوردم از حاصل زراعت گاوان وچرانندهٔ آن گاوان ودرین روایت ذکر بقر

وراعی کرد باعتبار اکثر واغلب و در روایت دیگر آمده کہ حاصل بسیار گردانیدم اجرت وے را تا آنکہ بسیار شد اموال از شتر و گاو و گوسفند و غلام ۔ فجاءنی ۔ پس آمد مرا آن اجیر ۔ فقال ۔ پس گفت اتق اللہ ولا تظلمنی ۔ بترس خدا را و ظلم مکن مرا واعطنی حقی ۔ و بدہ مرا حق مرا ۔ فقلت اذھب الی ذلک البقر وراعیھا ۔ پس گفتم برو بسوے آن گاوان و چرانندگان آن حق تست ۔ فقال اتق اللہ ولا تستھزئ بی ۔ پس گفت بترس خدا را و استہزاء و سخریت مکن بمن ۔ فقلت انی لا استھزئ بک ۔ پس گفتم بدرستی من استہزاء نمیکنم تو ۔ خذ ذلک البقر وراعیھا ۔ پس بگیر آن گاوان را و چرانندگان آن را ۔ فاخذہ فانطلق بہا ۔ پس گرفت این مال و متاع را پس برد آن ہمہ اشیا را ۔ فان کنت تعلم انی فعلت ذلک ابتغاء وجھک فافرج ما بقی ۔ پس اگر میدانی خداوندا کہ من کردہ ام آن را براے طلب رضاے تو پس بکشا انچہ باقی ماندہ از این سنگ ۔ ففرج اللہ عنھم ۔ پس کشاد خداے تعالے آن سنگ را از ایشان و برہانید از محنت ۔ متفق علیہ ۔ و ازین حدیث معلوم شد استحباب توسل بصالح اعمال در حال شدت و کرب زیرا کہ حق تعالی از ایشان قبول کرد و اجابت نمود و آنحضرت این را از ان قوم در معرض ثناء و ذکر فضائل خبر داد و اگر استحباب نباشد جواز خود متیقن ست اما باید دانست کہ این معاملہ بر ظاہر شریعت و مقتضاے ایمان ست کہ بموجب صدق وعدہ پروردگار تعالے و وثوق بدان اجر عمل را مے طلبد و معاملہ مے نماید اما آنکہ مستغرق ست در بحر حقیقت و مشاہدہ مے کند شمول قدرت و فعل و توفیق الٰہی را فانی ست از وجود و رویت عمل خود و جزاے آن او را کجا مجال اسناد فعل بذات خود و استحقاق جزاے اوست و ے ہمہ از حق مے بیند و خود را در میان نمی بیند عمل بتوفیق اوست و جزا بفضل او تعالے شانہ و عظم برہانہ و نیز معلوم مے شود مبالغہ و فضل نفقہ بر والدین و ایثار ایشان بر اہل و اولاد و احتراز و تحاشی از تکلیف و مشقت ایشان و قصر ہمت بر راحت و آرام ایشان و نیز معلوم می شود کہ بیدار کردن کسے را کہ در خواب ست مکروہ بود خصوصاً در محل ادب و تعظیم مگر براے نماز و نزد فوات غرض و معلوم مے شود کہ راحت خواب الذ و اطیب ست از تناول طعام و معلوم مے شود فضل عفت و پارسائی و باز داشتن نفس از محرمات خصوصاً نزد قدرت و عدم مانع و طلب نفس و خواہش وے خصوصاً در شہوت فرج کہ ہیجان وے غالب تر و سرکش ترین شہوات ست بر عقل و مشکل ترین حالات ست بر مرد و نیز معلوم می شود کہ تصرف در مال غیر بے اذن وے جائز ست اگر اجازت کند بعد از ان چنانکہ مذہب حنفی ست کہ تصرف فضولی جائز ست و موقوف ست بر اجازت مالک و بعد از اجازت وی نافذ گردد و معلوم می شود کہ حسن عہد و اداے امانت و سماحت در معاملات امرے فاضل و موصل ست بقرب و کرامت نزد حق و معلوم می شود کہ دعاے بندہ بعد از وقوع بلا مستجاب ست و سبب دفع بلا و کشاد از تنگی محنت و ابتلا ست و معلوم می شود کہ کرامات اولیا حق ست چنانکہ مذہب اہل سنت و جماعت ست رضوان اللہ علیہم اجمعین ۔

وعن معاوية بن جاهمة ان جاهمة جاء الى النبي صلى الله عليه وآله وسلم جاهمة بن عباس بن مرداس سلمی که از صحابه
بود و پسر وے معاویه نیز از صحابه است نزد آنحضرت آمد۔ فقال پس گفت یا رسول الله اردت ان اغزو
خواستم که بغزو اروم وقد جئت استشيرك وتحقيق آمده ام که مشاورت کنم ترا تو چه میفرمائی۔ فقال هل لك من ام پس فرمود
آنحضرت آیا هست ترا مادری۔ قال نعم۔ گفت آری هست۔ قال فالزمها۔ فرمود پس لازم گیر او را وبا وی باش
فان الجنة عند رجلها۔ زیرا که بهشت نزد پاے مادر ست یعنی در پاے مادر باش که موجب در آمدن بهشت ست
واین عبارت کنایت ست از خضوع وتذلل که امر کرده اند بآن اولاد را نسبت بوالدین پس در پای بودن صفت
ولد ست نه صفت بهشت۔ رواه احمد والنسائی والبیهقی فی شعب الایمان۔ وعن ابن عمر قال کانت تحتی امرأة
ابن عمر میگوید بود در عقد نکاح من زنے کان عمر یکرهها۔ و بود عمر رضی الله عنه که ناخوش میداشت آن زن را۔ فقال لی
طلقها۔ پس گفت مرا عمر طلاق ده آن زن را۔ فابیت۔ پس سر باز زدم من از امتثال این امر وطلاق ندادم زن را
فاتی عمر رسول الله۔ پس آمد عمر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم فذكر ذلك له۔ پس ذکر کرد عمر آن واعلام کرد آن حضرت
را۔ فقال لی رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم طلقها۔ پس گفت مرا آن حضرت طلاق بده آن زن را۔ رواه الترمذی وابوداود
وعن ابی امامة ان رجلا قال روایت ست از ابو امامه باهلی که صحابی مشهور ست که مردے گفت یا رسول الله ما
حق الوالدين على ولدهما چیست حق مادر وپدر بر فرزند ایشان۔ قال گفت آنحضرت۔ هما جنتك ونارك۔ مادر وپدر
بهشت ودوزخ تو اند یعنی حق ایشان نیکی کردن ست با ایشان ونا رنجانیدن ایشان را زیرا که نیکی کردن با ایشان سبب
در آمدن بهشت ست و رنجانیدن ایشان موجب در آمدن دوزخ ست۔ رواه ابن ماجه۔ وعن انس قال قال رسول الله
صلی الله علیه وآله وسلم ان العبد ليموت والداه او احدهما۔ بدرستی که بنده هر آئینه می میرد پدر ومادر وی هر دو یا یکی
از ان دو۔ وانه لهما لعاق۔ وحال آنکه بتحقیق آن بنده مر ایشان را رنجاننده وعقوق در زنده است و ایشان نا راضی
رفته اند از وی از عالم فلا یزال۔ یدعو لهما ویستغفر لهما۔ پس همیشه دعا میکند آن بنده مر پدر و مادر را وآمرزش می خواهد
از خدا مر ایشان را۔ حتی یکتبه الله بارا۔ تا آنکه می نویسد او را خداے تعالے نیکی کننده با ایشان یعنی دعا واستغفار
فرزندان مر والدین را بعد از مردن ایشان آن فائده دارد که اگر نا راضی رفته باشند هم حق تعالے ایشان
را راضی میگرداند از وے ونام وے را در دیوان نیکی کنندگان به پدر و مادر در رضا جویندگان از ایشان
مے نویسد۔ وعن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم من اصبح مطيعا لله في والديه کسیکه
بامداد کند در حالیکه فرمان برداری کننده است خدا را در حق مادر و پدر خود و بجا آرنده است حق ایشان
را۔ اصبح له بابان مفتوحان من الجنة بامداد کند در حالے که ثابت ست برائے او دو در کشاده از بهشت۔ وان
كان واحدا فواحد۔ پس اگر باشد یکے از مادر و پدر پس مفتوح یک در ست ودر بعضے نسخ واحدا بنصب ست ودر اصح [illegible]

فی والدیه اصبح له بابان مفتوحان من النار وان کان واحدا فواحد۔ وکسیکه بامداد کند در حالی که بیفرمانی کننده است مر خدا را در حق مادر و پدر خود بامداد کند برائے او دو در کشاده از آتش دوزخ و اگر ہست یکے از مادر و پدر پس مفتوح یک در۔ وازینجا معلوم شود که طاعت و معصیت والدین چون بفرموده حق ست در حقیقت طاعت و معصیت اوست تعالی و تقدس۔ قال رجل وان ظلماه گفت مردی از حاضران و اگرچه ظلم ہم کنند مادر و پدر فرزند را۔ قال۔ فرمود آنحضرت وان ظلماه وان ظلماه وان ظلماه۔ سه بار مکرر فرمود از برائے تاکید و مبالغه و مراد بظلم در امور دنیا دیه است نه دینیه چه طاعت والدین اگر مخالفت دین باشد معتبر نبود۔ وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال۔ وہم روایت از ابن عباس ست رضی الله عنهما که آنحضرت فرمود۔ ما من ولد بار ینظر الی والدیه نظرة رحمة نیست ہیچ فرزندی نیکی کننده بوالدین که نگاه کند بسوے ایشان نگاه کردن بر وجه رحمت و محبت الا کتب الله له بکل نظرة حجة مبرورة۔ مگر آنکه بنویسد مر او را خدائے تعالی در برابر نگاه کردن حجی مقبول افتاده و در کتاب حج گذشت که جزای حج مبرور نیست مگر بہشت و معنی حج مبرور نیز ہمانجا معلوم شد و حاصل آن مقبول ست۔ قالوا چون آنحضرت نظر کردن بوالدین را اینچنین جزای ذکر کرد صحابه بطریق استعظام و استبعاد گفتند۔ وان نظر کل یوم مائة مرة۔ و اگرچه نگاه کند ہر روز صد بار۔ قال نعم گفت آری و اگرچه نظر کند ہر روز صد بار و از برائے رفع و رد استبعاد ایشان فرمود۔ الله اکبر واطیب۔ خدا بزرگتر و پاک تر ست از آنچه در گمان شماست که نوشته نمی شود بہر نظر ولد حج مبرور۔ وعن ابی بکرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم کل الذنوب یغفر الله منها ما شاء ہمه گناہان می آمرزد خدائے تعالی از ان گناہان ہرچه می خواہد الا عقوق الوالدین۔ مگر رنجانیدن مادر و پدر۔ فانه یعجل لصاحبه پس بدرستی که الله تعالی شتاب میکند عقوبت را مر صاحب عقوق را فی الحیوة قبل الممات۔ ہم در زندگی پیش از مردن یا آنچه میکند در آخرت از عقوبت و این غایت تشدید و تغلیظ است بر عقوق۔ وعن سعید بن العاص۔ نام دو کس ست پوشیده نماند که ابن سعید را سعید ابن العاص خوانند بسبب نسبت بجد ست یکے اکبر و آن سعید بن العاص بن امیه بن عبد شمس بن عبد مناف ست قدیم الاسلام اسلام آورد بعد از ابی بکر صدیق رضی و دیگرے اصغر و آن سعید بن احیحه بضم ہمزه و فتح حاء ساکنه و دو حاء مہمله بن سعید بن العاص بن امیه و وی در وقت وفات آنحضرت ہشت ساله بود دید آنحضرت را و روایت کرد از وے و این حدیث اوست با روایت پدر کلان او۔ قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم حق کبیر الاخوة علی صغیرہم۔ ادب و حرمت بزرگ از میان برادران بر برادر خرد ایشان حق الوالد علی ولده ہمچو حق پدر ست بر فرزند۔ روی البیہقی الاحادیث الخمسة فی شعب الایمان روایت کرده بیہقی این پنج حدیث را از حدیث انس تا حدیث سعید بن العاص رضی در شعب الایمان۔

باب الشفقة والرحمة علی الخلق

فی الصراح شفقت مہربانی شفق کذلک اشفاق ترسیدن بر کسی یا چیزے از مہربانی بر وی صلته بعلی یقال اشفق علیه

و شفقت
فہو مشفق و شفیق علیہ و بمعنی ترسیدن از کسی یقال اشفق منہ ای خاف انتہی و طیبی گفتہ اشفاق بمعنی خوف ست
و شفق اسم ست ازان و بمعنی عنایت مختلط بخوف نیز آمدہ زیرا کہ مشفق می ترسد کہ مکروہے بہ مشفق علیہ برسد و رحمت بخشودن
و مہربانی کردن و مرحمت کذلک و رحم بضم را با سکون حا و ضم آن نیز بمعنے رحمت آید و ترحم نیز بایں معنی ست یقال رحمتہ
و ترحمت علیہ و رحموت نیز مشتق از رحمت ست از برائے مبالغہ چنانچہ رہبوت از رہب و جبروت از جبر و رحمان
و رحیم از اسماء الٰہی اند از برائے مبالغہ در رحمت و تکرار نیز برائے مبالغہ است چنانچہ گویند جاد مجد و مبالغہ در
رحمان اشد و اقوی ست بمعنی متصف برحمتی کہ فوق آن متصور نباشد و لہذا مخصوص ست بباری تعالی و بر غیر او اطلاق
نتوان کرد و رحیم بر غیر وی سبحانہ نیز اطلاق توان کرد و کریمہ قل ادعوا اللہ او ادعوا الرحمٰن دلیل این تخصیص ست۔

الفصل الاول۔ عن جریر بن عبد اللہ صحابی مشہور حسن الصورت و السیرت۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ و آلہ و سلم لا یرحم اللہ من لا یرحم الناس۔ رحمت نمی کند خدا تعالی برحمت خاص کامل خود کسے را کہ رحمت نمے کند ادمیان را۔ متفق علیہ۔ و عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت جاء اعرابی الی النبی۔ آمد بادیہ نشینی کہ اکثر جفا کار و
درشت خوی باشند بسوے پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم و دید حاضران را کہ بوس میکنند خردان را فقال پس گفت
أتقبلون الصبیان فما نقبلہم۔ آیا بوس می کنید شما خردان را پس ما خود بوس نمی کنیم ایشان را۔ فقال النبی پس گفت
پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم او املک لک ان نزع اللہ من قلبک الرحمۃ۔ آیا مالک می شوم من نہادن رحمت را
در دل تو اگر بکشد اللہ تعالی از دل تو رحمت را یعنی چون وی تعالی در دل تو رحمت و شفقت نہ نہاد من نتوانم نہاد
مقصود زجر و توبیخ ست بر بی رحمی و اشارت بآنکہ در دلہا رحمت نہادہ و آفریدۂ حق ست اگر وی نیافرید و ننہاد دیگری
نتواند نہاد و این معنی بر تقدیر کسر ہمزہ ان ست و در اکثر روایات بفتح ہمزہ آمدہ و معنی آنچنان شود کہ من مالک نیستم
دفع و ازالہ کشیدن حق رحمت را از دل تو یعنی چون وے تعالی رحمت را از دل تو کشید من آن را دفع نتوانم کرد و ازالہ
نمود و مآل معنی ہر دو روایت یکے ست تفاوت در توجیہ اعراب ست۔ متفق علیہ۔ و عنہا قالت ہم۔ از عائشہ روایت
ست کہ گفت جاءتنی امرأۃ و معہا ابنتان لہا تسالنی۔ آمد مرا زنی و با آن زن دو دختر او و مرا سوال میکرد آن زن
و می خواست چیزی از من۔ فلم تجد عندی غیر تمرۃ واحدۃ۔ پس نیافت آن زن نزد من جز یک خرما فاعطیتہا ایاہا پس
دادم آن زن را آن تمرہ را فقسمتہا بین ابنتیہا پس قسمت کرد خرما را در میان ہر دو دختر خود آن زن و بہر یک نیمہ از ان
داد و لم تاکل منہا و خود نخورد چیزے ازان ثم قامت فخرجت پس برخاست آن زن و بیرون رفت از انجا۔ فدخل
النبی پس در آمد پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم فحدثتہ پس گفتم این فعل آن زن را بآنحضرت فقال پس گفت
من ابتلی من ہذہ البنات بشیٔ کسی کہ مبتلا گردانیدہ شود و آزمائش کردہ شود بسبب این دختران بچیزے یعنی یکی یا دو یا بیشتر در بیان فضیلت نیکی کردن بدختران
از جنس این دختران بچیزے یعنی یکی یا دو یا بیشتر و عبارت ابتلا بجہت آنست کہ وجود بنات در عرف و عادت

نکرده دگران مباشند - فاحسن الیهن - پس نیکی کند بسوے ایشان کن له سترا من النار - باشند این دختران و نیکی کردن با ایشان مرآنکس را پردهٔ از آتش دوزخ و حاجز و مانع از در آمدن آن واختلاف کرده اند علما دران که مراد ابتلا و امتحان بمجرد وجود دختران ست یا بانچه صادر شود از ایشان از محنت و ایذا و صبر کردن بران و ظاهر اول ست و نیز مراد از احسان قدر واجب ست از نفقه یا زیاده بران و ظاهر ثانی ست و شرط احسان آن ست که موافق شرع باشد و مستمر و دائم گردد تا جدا شدن ایشان به تزویج یا بموت متفق علیه وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم من عال جاریتین یعنی یکه غمخواری کند دو دختر را و ایستادگی نماید بنفقه و قوت و کسوت رسانیدن ایشان را حتی تبلغا تا آنکه برسند آن دو دختر بحد بلوغ - جاء یوم القیمة - می آید آن کس در روز قیامت - انا وهو هکذا در حالیکه من و وی باشیم همچنین وضم اصابعه - و فراهم آورد آنحضرت برائے بیان معنی هکذا و کیفیت بهم بودن آن کس و آنحضرت انگشتان خود را و مراد دو انگشت ست که سبابه و وسطی ست یعنی همچنانکه این دو انگشت را بهم پیوسته می بینید من و آنکس که عیالداری دو دختر کند بروز قیامت همچنین باشیم مراد مقارنت و مصاحبت در جنت است یا در محشر و مواطن دیگر والله اعلم و بدانکه در حدیث دیگر فرموده است بر انگیخته شده ام من و روز قیامت همچو این دو انگشت دو احتمال گفته اند یکی آنکه بیان معنی اتصال و مقارنت دیگر تقارب و تعاقب بمقدار تقدم وسطی بر سبابه اما درین حدیث بیان این دو احتمال نکرده اند و ظاهر درینجا ارادهٔ ضم و مقارنت و پیوستن ست و اگر تقارب و تعاقب در در آمدن بهشت مراد دارند نیز صورتے دارد و بهر تقدیر مراد مبالغه و تاکید فضل عیالداری دختران ست والله اعلم - رواه مسلم - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الساعی علی الارملة سعی نماینده و در تحصیل مؤنت ارمله و انفاق کننده بر ایشان و ارمله بفتح همزه و میم زن بے شوهر خواه تزوج کرده باشد پیش ازین یا نه و بعضے گفته زنی که مفارقت کرده از وے شوهر بموت یا بطلاق کذا قال الطیبی و در قاموس گفته مرد ارمل و زن ارمله بمعنی محتاج و مسکین و جمع ارامل و ارامله و در صراح گفته ارمل مرد بے زن و ارمله زن بے شوهر ارامل بیوگان و درویشان و محتاجان و اصل اشتقاق این لفظ از رمل ست بمعنی نفوذ و رفتن توشه از دست و بے باران شدن سال و مراد در حدیث زن بے مرد ست بقرینهٔ ذکر والمسکین - می فرماید که سعی نماینده و کوشش کننده در تحصیل مؤنت بیوها و مسکینان کالساعی فی سبیل الله مانند سعی کننده و انفاق کننده در راه خداست که غزا و حج ست - واحسبه قال - ظاهر از لفظ مصابیح و مشکوة آنست که این قول ابی هریره است که گفت گمان می برم آنحضرت را صلی الله علیه وآله وسلم که گفت - وکالقائم لا یفتر - لا یفتر - وکالصائم لا یفطر - سعی کننده بر ارمله و مسکین مانند شب خیز ایست که سستی نمی کند و فتورے واقع نمی شود در شب خیزی او و مانند روزه دار ست که هرگز افطار نمی کند و همیشه روزه میدارد

و در بعضے حواشی نوشته که این قول یعنی واحسبه قال الخ قول عبد الله بن مسلمه قعنبی ست که شیخ بخاری و مسلم ست و راوی
این حدیث ست از امام مالک که گفت گمان مے برم مالک را که گفت کالقائم لا یفتر وکالصائم لا یفطر فقد بر
متفق علیه — وعن سهل بن سعد صحابی مشهور ست ساعدی که قبیله ایست از انصار آخر من مات من الصحابة
بالمدینة ست قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم انا وکافل الیتیم له ولغیره — من وکسیکه متکفل امر یتیم ست
و مربی اوست خواه آن یتیم از ان او باشد از اقربائے او که غمخواری وے برو بحکم صلهٔ رحم واجبست چنانکه
پسر پسر که پدرش مرده باشد یا پسر برادرش و مانند آن یا از ان غیر وی باشد از مردم اجانب بر هر تقدیر ثواب
کفالت یتیم و تربیت وی آن قدر ست که میفرماید من وکافل یتیم — فی الجنة هکذا مقارن و مصاحبیم در بهشت
این چنین — واشار بالسبابة والوسطی وفرج بینهما شیئًا و اشارت کرد آنحضرت برای بیان کیفیت مقارنت بانگشت
سبابه و انگشت میانه و کشادگی کرد میان این هر دو انگشت اندکی — رواه البخاری — و ازین حدیث
معلوم شود که مراد مقارنت در بهشت ست ضم اصابع که در حدیث انس واقع شده ناشی از رحمت است یا رب
مگر ثواب غمخواری دختران بیشتر از کفالت یتیم بود و مقارنت در اول قوی تر از ثانی و در اول در جمیع مواطن و در
ثانی مخصوص بجنت که آخر مواطن و مرجع و مصیر هر دوست والله اعلم — وعن النعمان بن بشیر صحابی انصاری ست
اول من ولد فی الانصار بعد الهجرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم تری المؤمنین فی تراحمهم — می بینی و
می یابی تو مخاطب حال مسلمانان را در رحم کردن بعضی از ایشان بر بعضے باخوت ایمانی بے وجود سببی دیگر — وتوادهم —
و در رعایت احوال بعلاقهٔ محبت و وصلهٔ مودت که بیکدیگر دارند مثل زیارت کردن یکدیگر و هدیه بیکدیگر فرستادن
وتعاطفهم و در مهربانی و اعانت کردن بیکدیگر بجهت رقت و مشاهدهٔ حال ضعف و ناتوانی و مسکنت و امثال آن کمثل
الجسد — همچو حال تن ست اذا اشتکی عضوًا چون شکایت کند جسد یک اندام را یعنی بیمار گردد یک اندام وی شکایت
و شکوی بمعنی گله کردن و بمعنی بیماری نیز آید و عضو در اکثر روایات بنصب آمده و در بعضے برفع نیز خوانده اند عضو
بالضم والکسر اندام و اعضا جماعت کذا فی الصراح — تداعی له سائر الجسد — میخوانند یکدیگر را بجهت آن عضو باقی اعضای
جسد و موافقت میکنند اعضا بیکدیگر در تالم و مشقت تداعی یکدیگر را خواندن تا اتفاق کنند بر کارے — بالسهر والحمی
به بیداری و تپ و درین معنی گفته است بیت بنی آدم اعضاے یکدیگر اند ٭ که در آفرینش ز یک گوهر اند ٭
چو عضوی بدرد آورد روزگار ٭ دگر عضوها را نماند قرار ٭ متفق علیه — وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
المؤمنون کرجل واحد مجموع مسلمانان همه در حکم یک مرد و یک شخص اند — ان اشتکی عینه — اگر شکایت می کند آن مرد
درد چشم خود را — اشتکی کله شکایت میکند همه بدن خود را — وان اشتکی راسه اشتکی کله و اگر شکایت مے کند درد سر
خود را شکایت میکند تمام بدن خود را و لفظ عینه و راسه و کله بنصب و رفع هر دو آمده — رواه مسلم — وعن

ابی موسیٰ عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال المؤمن للمؤمن کالبنیان۔ مسلمان مر مسلمانان دیگر را مانند بناست یعنی مجموع
مسلمانان حکم یک بنا دارند درین معنی کہ۔ یشد بعضہ بعضا۔ سخت میگرداند و محکم میدارد بعضے اجزاے بنا بعضے اجزاے
دیگر را ہمچنین مسلمانان را نیز باید کہ در تقویت و تائید یکدیگر باشند۔ ثم شبک بین اصابعہ۔ پس در آورد آن حضرت
انگشتان یکدست خود را در انگشتان دست دیگر از براے تمثیل اتصال و اشتباک مسلمانان بیکدیگر و رتعاون و امداد
بعضے مر بعضے را و این ہمہ در آنچہ حرام و مکروہ نباشد و موجب اثم نگردد۔ متفق علیہ۔ وعنہ عن النبی صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم انہ کان اذا اتاہ السائل او صاحب الحاجۃ قال۔ و ہم از ابی موسیٰ آمدہ کہ روایت میکند از آن حضرت کہ بود
چون می آمد او را سائل یا خداوند حاجت میگفت۔ اشفعوا۔ شفاعت کنید و درخواست کنید۔ فلتوجروا۔ تا حاصل گردد براے
شما اجر شفاعت فلتوجروا بصیغہ مجہول بکسر لام و سکون آن۔ ویقضی اللہ علی لسان رسولہ ما شاء۔ و حکم میکند خداے
تعالیٰ بر زبان پیغمبر خود ہر چہ میخواہد یعنی شما شفاعت میکردہ باشید تا اجر آن حاصل کنید خواہ شفاعت شما قبول
افتد یا نہ کہ آن بتقدیر الٰہی و حکم اوست و از ملاحظۂ آنکہ شاید شفاعت شما قبول نیفتد ترک آن نکنید و ثواب آن را
از دست ندہید و باید دانست کہ شفاعت در حدود بعد از رسیدن بامام جایز نبود و پیش از رسیدن بوے جایز و در
تعزیر جایز ست مطلقا و اینہمہ بر تقدیرے کہ مشفوع فیہ موذی و شریر نباشد۔ متفق علیہ۔ وعن انس قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم انصر اخاک ظالما او مظلوما۔ یاری دہ و اعانت کن مر برادر مسلمان را ظالم باشد
یا مظلوم۔ فقال رجل۔ پس گفت مردی۔ یا رسول اللہ انصرہ مظلوما۔ یاری میدہم او را در حالیکہ مظلوم ست و کیفیت
این معلوم ست۔ فکیف انصرہ ظالما۔ پس چگونہ یاری دہم او را در حالتیکہ ظالم ست کیفیت این معلوم نمیشود
قال۔ گفت آنحضرت۔ تمنعہ من الظلم۔ کیفیت یاری دادن ظالم آن است کہ منع میکنی و باز میداری او را از ظلم
فذلک نصرک ایاہ۔ پس آن باز داشتن تو وی را از ظلم نصرت دادن تست او را یعنی بر شیطان و نفس کہ باعث
اند او را بر ظلم۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال المسلم اخو المسلم۔ مسلمان برادر دینی
مسلمان ست کہ شریعت حکم ام وار دو شارع صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حکم اب۔ لا یظلمہ۔ ستم نکند مسلمانے مسلمان دیگر را یعنی
نباید کہ ستم کند و اصل معنی ظلم وضع الشیٔ فی غیر موضعہ است و آن شامل ست صغیرہ را بلکہ مباح را کہ مناسب و لائق
نباشد کردن آن و در عرف کذا قالوا۔ ولا یسلمہ۔ بضم یا و سکون سین و نیندازد او را در مہلکہ و نگذارد ش در دست دشمن
بلکہ نصرت کند و یاری دہد او را۔ ومن کان فی حاجۃ اخیہ کان اللہ فی حاجتہ۔ و ہر کہ باشد سعی کنندہ در قضاے حاجت
برادر مسلمان باشد خداے تعالیٰ در قضاے حاجت وے۔ ومن فرج عن مسلم کربۃ۔ و ہر کہ بکشاید از مسلمانی اندوہے
را قال فی الصراح کربت بضم کاف و سکون را و کرب بفتح کاف اندوہ کہ دم بازگیرد از وی۔ فرج اللہ عنہ کربۃ من کربات
یوم القیامۃ۔ بکشاید خداے تعالیٰ از وی اندوہی عظیم از اندوہہاے روز قیامت کہ نفس نتواند زد در آن۔ ومن ستر مسلما

ستره الله یوم القیمة۔ وکسیکه پرده پوشی کند مسلمانی را بپوشد عیبها و گناهان او را بپوشد خدای تعالی عیبهای او را روز
قیامت بپوشیدن آن از اهل موقف و ترک محاسبه یا اخفای ذکر آن و گفته اند که ستر که مستحسن و مندوب ست بر اهل عزت
و حیاست که عیب ایشان مستور ست اگر کاری ناشایسته می کنند در پرده حیا آن را مستور میدارند اما آنکه پرده از روی
حیا برداشته و بایذا و فساد معروف شده و علانیه معصیت می ورزد انکار روی واجب ست و منع و زجر و تشنیع وی لازم
و اگر بمنع ممتنع نگردد خبر بولاة و حکام باید کرد که او را از ایذای مردم و فساد در دین باز دارند و اما جرح روات و شهود
و حکام و ظلمه از برای صیانت دین و حفظ حقوق ناس امری واجب و لازم ست و از باب هتک ستر و کشف عیوب نه۔

متفق علیه۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم المسلم اخو المسلم۔ مسلمان برادر مسلمان ست و نمی
لا یظلمه و لا یخذله۔ ستم نکند او را و خذلان ترک نصرت و یاری دادن پس لا یخذله بفتح یا و ضم ذال در معنی لا یسلمه باشد
که گذشت۔ ولا یحقره۔ و خرد نشمرد و خوار ندارد و بنظر کم ننگرد مسلمان را اگرچه فقیر و ضعیف و ناتوان و مسکین و نامراد
و خراب و عریان و لاشی باشد چه داند که قدر او نزد خدا چیست و عاقبت کار او چه اهل لا اله الا الله همه اهل عزت
اند فلله العزة ولرسوله وللمؤمنین ولکن المنافقین لا یعلمون بهر وجه عزت ایمانی ایشان از دست نباید داد و انتسابی
که بجناب عزت دارند رعایت باید نمود خصوصاً آنها که نور علم و عبادت را ضمیمه آن ساخته بصفت نور علی نور متصف
شده اند اکثر ویرانی حال و گرفتاری بجهران و وبال اهل عالم خصوصاً ارباب دنیا و جاه که در ظلمت کبر و نفسانیت
و جاه بغفلت افتاده از مشاهده این نور محروم و محجوب مانده گرفتار ظلمات بعضها فوق بعض گشته اند باین سبب ست
اصل کار که باعث عزت و نجات در دنیا و آخرت ست محبت فقرا و حب مساکین ست که سید سادات عالم و اعز و اشرف
نبی آدم صلوات الله وسلامه علیه وعلی آله واصحابه اجمعین آن را در دعای خود میخواهد و مامور گشته بصبر بر صحبت ایشان و مجالست
بایشان فقر و فقرا در اصل برگزیده و نواخته آن آستانه و بلند و سرافراز گردانیده آن درگاه اند دیگر چه گوید مجال اطناب
درین باب فراخ ست و العاقل تکفیه الاشارة اللهم ارزقنا۔ ولا یحقره را در اکثر روایات بفتح یا و سکون حاء مهمله و کسر قاف
خوانده اند از حقر و حقریه بمعنی خرد دیدن و خوار داشتن از باب ضرب و در بعضی روایات ولا یخفره آمده بضم یا و سکون
خاء معجمه و کسر فا از اخفار بمعنی ازاله خفر که بمعنی امن و عهد و سلامت ست یعنی غدر نکند و خیانت ننورزد در حق وی
هم چنین ست به لفظ یحقر که در آخر حدیث واقع شده قاضی عیاض مالکی گفته که صواب اول ست و در بعضی روایات
تجفر نیز آمده بعد از ان فرمود که۔ التقوی ههنا ویشیر الی صدره ثلث مرار۔ تقوی و پرهیزگاری ازینجاست و اشارت
میکرد آن حضرت بسوی سینه مبارک خود سه بار یعنی تقوی در سینه است و کار باطن ست و مقصود ازین جمله
تاکید و تقویت جمله سابقه است یعنی محل تقوی قلب ست و امری مخفی ست پس چگونه حقارت مسلمانی کنند و حقیقت
حال وی معلوم نیا مراد آن است که چون تقوی در دل ست پس هر که در دل وی تقوی باشد مسلمان را احتقار نکند

چہ نفی حقارت گر مسلمان نباشد و معنی اول مناسب تر و ظاہر تر ست کما لا یخفی بحسب امرئ من الشر ان یحقر اخاه المسلم بس ست مسلمان را از بدی حقارت کردن برادر مسلمان را یعنی این معنی تمام ست در بدی دیگر حاجت نیست۔ کل المسلم علی المسلم حرام ہمہ چیز مسلمان بر مسلمان حرام ست۔ دمہ و مالہ و عرضہ خون وی و مال وی و آبروے وے باید کہ کارے نکند و سخنی نگوید کہ خون ریختہ شود و مال وی تلف گردد و آبروی وے برود و شامل ہمہ بدیہا ست و کالیہ این سیت و این حدیث از جوامع الکلم ست کہ از خواص خاتمیۃ محمدیہ است صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ رواہ مسلم۔ وعن عیاض بن حمار صحابی ست ذکر احوال او در آخر فصل اول از باب المفاخرت والعصبیت گذشت۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اہل الجنۃ ثلثۃ بہشتیان سہ کس اند یعنی آنہا کہ لائق و سزاوار اند کہ بسابقان و مقربان بہ بہشت در آیند۔ ذو سلطان مقسط متصدق موفق۔ اول خداوند سلطنت و غلبہ عادل احسان کنندہ بمردم توفیق دادہ شدہ بخیرات و موفق آنرا گویند کہ آمادہ کردہ شدہ براے وی اسباب خیر و کشادہ شدہ بر روے وی درہاے نیکی۔ ورجل رحیم رقیق القلب لکل ذی قربی ومسلم دوم مرد مہربان نرم دل مر ہر خداوند قرابت را و ہر مسلمان را یعنی مہربان بر خویش و بیگانہ۔ وعفیف متعفف ذو عیال سوم مردی پارسا باز ایستادہ از حرام پارسائی نمایندہ باز آمدن از حرام و تنگ کردن از سوال و اظہار فقر خداوند عیال کہ نمی دارد او را عیال بر ارتکاب سوال و افتادن در کسب حرام چنانکہ در قرآن در شان اینہا گفتہ یحسبہم الجاہل اغنیاء من التعفف۔ واہل النار خمسۃ دوزخیان پنج کس اند یعنی آنہا مستحق عذاب اند بشومی این افعال شنیعہ خود مقصود تقبیح و تشنیع این افعال و تغلیظ و تشدید ست بر ان چنانکہ در قرینۂ سابقہ مدح و تحسین افعال مذکور بود۔ الضعیف الذی لا زبر لہ اول سست خردی کہ نیست عقل و راے مر او را کہ باز دارد از کار ناشایستہ و ثبات و متانت نیست مر او را نزد شہوت و صبر نمی تواند کرد از معاصی و قبائح و نگاہ نمی تواند داشت خود را از ان۔ الذین ہم فیکم تبع بیان الذی لا زبر لہ است بذکر نوعی از ان بطریق تمثیل و الذی اگرچہ بلفظش مفرد ست در معنی جمع ست باعتبار ارادۂ جنس یعنی آن کسانی کہ مر شما را تابع و خادم اند میگردند گرد امرا و اغنیا از شما و مطمح نظر و مطمع باطن ایشان نیست مگر پر کردن شکم و پوشیدن جامہ اگرچہ از شبہہ و حرام باشد۔ لا یبغون اہلا ولا مالا طلب نمی کنند اہل و عیال را و نہ مال را کہ بکسب حلال حاصل کنند و رغبت ندارند در ان بلکہ مقصور ست ہمت ایشان بر ماکل و مشارب و ملابس اگرچہ حرام بود و اینہم از ضعف و سستی راے ست۔ والخائن الذی لا یخفی لہ طمع وان دق الا خانہ دوم از اہل نار مردی دیانت ست کہ پوشیدہ نیست مر او را چیزے کہ طمع توان کرد در وی اگرچہ چیزے باریک و قلیل باشد مگر آنکہ میجوید و تفحص میکند آن را تا بیابد و مطلع گردد بران و خیانت کند آن را و بعضے گویند خفا بمعنی ظہور نیز آید یعنی خائنی کہ ظاہر نمی شود مر او را چیزے کہ طمع توان کرد در وی مگر آنکہ خیانت می کند آن را۔ ورجل لا یصبح ولا یمسی سوم مردی ست کہ صبح نمی کند و شام نمی کند۔ الا وہو یخادعک عن اہلک ومالک۔ مگر آنکہ وے فریب

میدہد ترا بجہت عیال تو و مال تو یعنی ہر صبح و شام کار او خداع ست کہ طمع دارد در اہل و مال تو و ظاہر میکند عفت و امانت را و در مکر و فریب تا آنکہ در باطن خیانت میکند دران۔ و ذکر البخل او الکذب۔ و ذکر کرد آنحضرت ﷺ در مقام تعداد اہل نار بخل را یعنی بخیل را و کذب را یعنی کاذب را و فرمود دیگر از دوزخیان بخیل و کاذب ست ولیکن راوی این چنین عبارت آورد کہ ذکر البخل او الکذب و نگفت و البخیل و الکاذب چنانکہ گفت الضعیف والخائن غالبا نسیان کرد راوی خصوص لفظی را کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود یعنی چیزے ذکر کرد کہ معنی بخیل یا کذب ازان مفہوم گشت خواہ این چنین فرمود کہ والبخیل والکاذب یا بلفظی دیگر گفت و قول او الکذب در اکثر روایات بلفظ او آمدہ و در بعضے والکذب بواو نیز آمدہ و بر تقدیر او شک راوی ست یعنے چہارم بخیل را ذکر کرد یا کاذب را و برین تقدیر پنجم والشنظیر بکسر شین معجمہ و سکون نون و کسر ظاء معجمہ و سکون تحتانیہ الفحاش یعنی بدخلق سخت گوے از حد گذرانندہ بدی را در کلام و اگر بواو باشد عدد پنج بکذب تمام می شود و شنظیر الفحاش صفت بخیل یا کذاب باشد یعنے بخیل بدخلق فحاش یا کذاب بدخلق فحاش و برین تقدیر والشنظیر الفحاش را البتہ بنصب باید خواند یعنے ذکر کرد بخیل را و کاذب را و ذکر کرد وصف الیشان الشنظیر الفحاش را و بر تقدیر او مرفوع باشد بر طرز سابق عطف بر رجل و منصوب نیز تواند شد عطف بر البخل او الکذب یعنے ذکر کرد در مرتبہ چہارم بخیل را یا کاذب را و ذکر کرد در پنجم الشنظیر الفحاش را و ظاہر رفع است فتامل۔ رواہ مسلم۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ سوگند بخدا اسے کہ بقاے ذات من در دست قدرت اوست۔ لا یؤمن عبد حتی یحب لاخیہ ما یحب لنفسہ متفق علیہ ایمان نیارد ہیچ بندہ یعنی کامل و تمام نشود ایمان وی تا آنکہ دوست دارد برائے برادر مسلمان چیزے را کہ دوست دارد برائے خود از خیر دنیا و آخرت و در روایتے بلفظ من الخیر تصریح آمدہ و خیر آخرت نجات از عذاب آتش دوزخ و فوز بدرجات بہشت ست از انچہ از لوازم ایمان و عمل صالح ست و خیر دنیا اسباب و متاع و اہل و اولاد از انچہ وسیلہ و واسطہ خیر آخرت گردد این را برائے خود میخواہد و دوست میدارد و باید کہ ہمہ مسلمانان را خواہد و دوست دارد و خیر خواہ ہمہ مسلمانان باشد اما آنکہ کسے بحکم تسویل شیطان و شرہ نفس و خبث سریرت و فساد باطن برائے خود از مال و جاہ دنیا کہ باعث ظلم و فساد و وبال و نکال گردد میخواہد و دوست دارد چرا برائے مسلمان دیگر خواہد و دوست دارد این را باید کہ برائے خود نیز نخواہد و دوست ندارد و یا مروی ست کہ حصول مال و جاہ برائے کسے سبب حصول ثواب آخرت و قرب مولی تعالے میگردد چنانکہ مال برائے حج و مواسات فقرا کار سمے آید و جاہ باعث عدالت و امر بمعروف و نہی منکر میگردد و دیگرے کہ مال او را باعث فسق و طغیان و ظلم و عتو می شود پس خواستن مال و جاہ و دوست داشتن آن برائے وی درست نباشد زیرا کہ در حق وی خیرے نیست و بالجملہ مخفی و ضیقے کہ نفس آدمی دارد و محبت خوف سحو تا منقصت و ذلت دارد چون ہمہ بر طریقہ خیر و صلاح و دینداری افضا

نہ عدال باشند آن خوف مرتفع گردد میخواہد کہ ہمہ جامع خیر دنیا و آخرت باشند و متساوی باشند و حصول این حالت اگر نفہم
آن نیک در روند انصاف ورزند میسر ست ان شاء اللہ تعالے ومنہ التوفیق فافہم ـ وعن ابی ہریرة قال قال رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم واللہ لا یومن واللہ لا یومن واللہ لا یومن سہ بار فرمود بخدا سوگند ایمان نیارد کامل نشود ایمان
شخص قیل من پرسیدہ شد کیست کہ ایمان نیارد کرا میگوئی یا رسول اللہ قال ـ فرمود ـ الذی لا یامن جارہ بوائقہ آن
کسے کہ ایمن نباشد ہمسایہ او از بدیہاے او رواہ متفق علیہ ـ وعن عائشة وابن عمر عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ـ
قال ما زال جبرئیل یوصینی بالجار فرمود آنحضرت ہمیشہ جبرئیل اندرز میکرد مرا کہ امر کنم امت را بنگاہ داشتن حق ہمسایہ
باحسان کردن باوے ودفع ضرر وایذا از وے حتی ظننت انہ سیورثہ ـ تا گمان بردم کہ بتحقیق جبرئیل نزدیک ست
کہ وارث میگرداند ہمسایہ را از یکدیگر ووحی می آرد بدان فافہم واگر ضمیر توریث از آنحضرت مراد دارند حمل بر ورود
این قول پیش از وحی بعدم وراثت انبیا باشد چنانکہ ثابت شد کہ نحن معاشر الانبیاء لا نرث ولا نورث متفق
علیہ ـ وعن عبد اللہ بن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا کنتم ثلثة فلا یتناجی اثنان
دون الآخر چون باشید شما سہ کس در صحبت پس پنہان سخن نگویند دو کس بیکدیگر بے شنوانیدن شخص دیگر
کہ سوم ست ـ حتے تختلطوا بالناس ـ تا آنکہ بیامیزید بمردم وبعد آمیختن بمردم وکثرت اجتماع اگر این چنین کنند
باکی ندارد پس اگر چہار کس مصاحب باشند دو کس بیکدیگر سخن پنہان کنند روا باشد من اجل ان یحزنہ متفق علیہ
این منع از پنہان سخن کردن دو کس نزد مصاحبت سہ کس از جہت اندوہگین گردانیدن ازین فعل ست آن دیگر
را یحزن بفتح یا وسکون حا وضم زاے وبضم یا وکسر زاے ہر دو وجہ صحیح ست حزن نہ واحزن اندوہگین کرداد او
باعث حزن ودو چیز تواند بود یکے توہم آنکہ شاید راے میزدہ باشند در ہلاک وبد اندیشی آن مرد دوم تاذی از اختصاص
یکے بالتفات وتکریم نہ دیگرے ہر وجہ اول در جاے کہ محل این توہم نباشد درست باشد تا آنکہ بعضے
برین رفتہ اند کہ این نہی در سفر ست در موضعے کہ مرد ثالث ایمن نباشد بر نفس خود اما در حضر ومیان عمارت
باکی ندارد ودر وجہ ثانی باید کہ مطلقا درست نباشد اما این مختلف مے شود باختلاف اشخاص واحوال تناجی
ہر کس وبہر حال موجب تکریم وتعظیم نبود وگاہے در زیادہ برسہ نیز باعث حزن ووحشت میگردد واز طیبی معلوم
مے شود کہ تناجی اثنین بحضور ثالث بدون یکے از ایشان مگر باذن وے نزد مالک وشافعی وجماہیر علماء در
سفر وحضر حرام ست ونصیحت رسیدہ است از عائشہ رضی اللہ عنہا کہ روزے ازواج مطہرہ جمع بودند
نزد آن حضرت صلے اللہ علیہ وسلم ناگاہ آمد فاطمہ رضی اللہ عنہا چون دید آن حضرت فاطمہ را مرحبا گفت
وپنہانے سخن کرد باوے ودرینجا دلیل ست کہ پنہان سخن کردن بایکے در جماعت در جاے کہ محل تہمت
وشک نباشد درست ست وہمچنین تناجی ثلثة واکثر ـ وعن تمیم الداری ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ

وسلم قال الدین النصیحة ثلثا۔ دین نصیحت ست ومنحصر ست دران سہ بار فرمود این کلمہ را ونصیحت در اصل خلوص ست
ناصح میگویند عسل خالص را وہرچہ خالص شد آن را ناصح نامند ومراد ازین در عرف ارادۂ خیر افتد کہ اثر خلوص طویت
ومحبت ست۔ قلنا لمن۔ گفتیم ما جماعۂ صحابہ وپرسیدیم ازان حضرت کہ این نصیحت وخلوص وارادۂ خیر کہ دین را منحصر
ساختی دران مر کراست وبرائے کہ باید کرد۔ قال فرمود آنحضرت لله مر خدا را عز وجل۔ ولکتابه۔ ومر کتاب او را کہ قرآن مجید
ست۔ ولرسوله۔ ومر پیغمبر او را کہ ذات پاک مصطفی ست صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وجائز ست کہ مراد بکتاب ورسول
جنس باشد تا شامل تمامۂ کتب منزلہ ورسل گردد صلوات اللہ علیہم اجمعین۔ ولائمة المسلمین۔ ومر اماماں مسلماناں
را کہ امرا وعلما اند وعامتهم۔ وعامۂ مسلمانان را کہ سائر اہل الاسلام اند غیر امرا وعلما۔ رواہ مسلم۔ اما نصیحت مر اللہ تعالی
را ایمان آوردن بوحدانیت وی وصفات وی تعالی واخلاص عمل در عبادت وی ونصیحت مر کتاب اللہ را اعتقاد
آنکہ منزل ست از نزد وی وعمل کردن بانچہ در دست از اوامر ونواہی وتلاوت وتعظیم وے ونصیحت مر رسول اللہ
را تصدیق وی در انچہ از نزد خدا آوردہ واطاعت وے ومحبت وی ومنتسبان وے واحیاء سنت وے
صلی اللہ علیہ وسلم واین نصائح راجع بعبید اند کہ نصیحت نفس خود میکنند بدان ونصیحت مر ائمة المسلمین را باطاعت
ایشان در معروف وتنبیہ ایشان نزد غفلت وعدم خروج بر ایشان اگرچہ جور کنند واتباع علما در انچہ موافق حق
گویند وبروایت کنند ونصیحت مر ہمہ مسلمانان را ارشاد وہدایت ایشان بمصالح دین ودنیا ودفع ضرر وجلب نفع
مر ایشان را واین حدیث از جوامع الکلم ست کہ مدار تمام دین بر دست وتمامۂ علوم اولین وآخرین مندرج ست
در وی وتفصیل اجمال آن شعبہ وانموذجی ازان در رسالہ جدا نوشتہ شدہ است واللہ الموفق۔ وعن جریر
بن عبد اللہ قال بایعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ گفت جریر بن عبد اللہ بجلی رضی اللہ عنہ بیعت کردم
آنحضرت را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ علی اقام الصلوة وایتاء الزکوة والنصح لکل مسلم۔ بر پا کردن نماز ودادن
زکوة وخیرخواہی نمودن مر ہر مسلمان را عبادات یا حق اللہ ست یا حق العباد واز حق اللہ تخصیص کردند کہ انچہ
عمدہ عبادات بدنی ومالی واہم ارکان اسلام اند بعد شہادتین کہ نماز وزکوة است وتوانند کہ روزہ وحج دران
وقت فرض نشدہ باشد واما حق العباد پس شامل ست جمیع انواع آن را نصیحت کردن مر ہر مسلمان را۔ متفق علیہ

الفصل الثانی۔ عن ابی ہریرة قال سمعت ابا القاسم الصادق المصدوق۔ شنیدم ابا القاسم را
یعنی محمد رسول اللہ را کہ صادق ومصدوق ست صلی اللہ علیہ وسلم یقول صادق راست گو ومصدوق راست گفتہ شدہ
بوی یعنی کسے بوے راست گفتہ پس آنحضرت راست گوست در خبرہائے کہ دادہ وحق تعالی وجبرئیل راست
گفتہ باوی در خبرہائے کہ بوے رسانیدہ پس ابوہریرہ میگوید شنیدم آنحضرت را کہ می گفت۔ لا تنزع الرحمة الا
من شقی۔ کشیدہ نمی شود مہربانی از دل ہیچ کسے مگر از دل بدبختی زیرا کہ مہربانی نشان ایمان ست پس ہر کہ

مہربانی ندارد ایمان ندارد وہر کہ ایمان ندارد شقی ست نعوذ باللہ من الشقاوۃ۔ رواہ احمد والترمذی وعن عبد اللہ بن عمرو
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم الراحمون یرحمہم الرحمٰن۔ رحم وشفقت کنندگان برخلق رحمت میکند ایشان
را رحمن۔ ارحموا من فی الارض۔ رحم کنید کسے را کہ در زمین ست از آدمیان از نیکان وبدان ورحم کردن بر بدان آن ست
کہ ایشان را از بدی باز دارند چنانکہ گذشت یاری دہ برادر خود را ظالم باشد یا مظلوم الحدیث یا مراد آن ست کہ
رحم کنید ہر کہ قابل ومستحق رحم ست۔ یرحمکم من فی السماء۔ تا رحمت کند شما را کسیکہ در آسمان ست ملک وقدرت او و
تخصیص بآسمان بجہت کمال وسعت وعلو وارتفاع اوست یا مراد بمن فی السماء ملائکہ اند ورحمت کردن ایشان
بحفظ از اعداد موذیات از شیاطین جن وانس ودعا واستغفار وطلب رحمت ست از جناب عزت برای رحم کنندگان
رواہ ابوداؤد والترمذی۔ وعن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لیس منا من لم یرحم صغیرنا ولم
یوقر کبیرنا۔ نیست از تابعان ما واز ان کسان کہ بر طریقۂ ما اند کسیکہ رحم نکند خردان ما را وحرمت نگاہ ندارد کلانان ما را تخصیص
بصغیر وکبیر مسلمانان بجہت کمال اہتمام واعتنا ست والا صغیر وکبیر کفار را نیز بقدرے رحم وتوقیر کردنی ست واگر
بضمیر متکلم آدمیان مراد باشند نیز صورتے دارد۔ ویامر بالمعروف وینہ عن المنکر۔ ونیست از ما کسیکہ امر نہ کند بہ شرع
ونہی نکند از نامشروع۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب ودر بعضے نسخ حسن غریب وبعضے از شراح گفتہ اند
کہ اسنادا وجید ست۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما اکرم شاب شیخا من اجل سنہ گرامی
ندارد ہیچ جوانی پیری را از جہت کلان سالی وی الا قیض اللہ لہ عند کبر سنہ من یکرمہ۔ مگر آنکہ تقدیر کند ومیسازد
خدائے تعالےٰ برائے وے نزد کلان سالی وی کسے را کہ گرامی دارد او را وگفتہ اند کہ درین کلام اشارت ست
برسیدن جوان گرامی کنندہ پیر را بسن پیری۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی موسیٰ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان من اجلال اللہ تعالیٰ۔ بدرستی کہ از جملۂ اجلال وتعظیم اللہ تعالیٰ ست بامتثال امر وی۔
اکرام ذی الشیبۃ المسلم۔ گرامی داشتن پیرے را کہ مسلمان ست۔ وحامل القرآن۔ و گرامی داشتن بردارندۂ قرآن
را یعنی آنکہ قرآن خواندن بیداند خواہ حافظ باشد یا نہ۔ غیر الغالی فیہ ولا الجافی عنہ حامل قرآن کہ از حد در غلو گذرندہ نیست
دران ونہ دور شوندہ از ان قید کرد اکرام حامل قرآن را بدو قید یکے آنکہ غالی نباشد دران دیگر آنکہ جافی نبود از ان بلکہ
متوسط الحال بود بر طریقۂ توسط واقتصاد واعتدال رود چنانکہ عادت شریف بود در رعایت ہر اقتصاد در امور دران در
عبادات اما غالی دران طیبی گفتہ آنکہ بذل مجہود در قرأت قرآن وتجوید حروف دران کند بے تفکر وتدبر در معانی آن
یا غالی آنکہ شتابی کند در خواندن قرآن چنانکہ در حدیث عبد اللہ بن عمرو آمدہ کہ ہر کہ در کم از سہ روز ختم قرآن کند چنانستی
کہ گویا نخواند قرآن را وجافی آنکہ ترک کند قرأت قرآن را ومشتغل نگردد بدان وقریب باین ست کہ گفتہ شود
غالی آنکہ ہمیشہ مشغول تلاوت باشد وتعلم فقہ وذکر وفکر وعبادات دیگر اصلا نپردازد وجافے آنکہ در آنکہ بقیہ

قرآن مشغول بود و تلاوت نکند و در بعضے حواشی گفته غالی متجاوز از حد و خیانت کننده در وے تحریف لفظ و تاویل
معانی باطل و جافی متباعد از وے معرض از تلاوت آن و عمل بدان ۔ و اکرام السلطان المقسط عاز جمله اجلال
و تعظیم خدای تعالی گرامی داشتن بادشاه عادل ست ۔ رواه ابو داؤد والبیهقی فی شعب الایمان ۔ وعن ابی هریرة
قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم خیر بیت فی المسلمین بیت فیه یتیم یحسن الیه بهترین خانه ها در مسلمانان خانه
ایست که در وی یتیمی ست که نیکی کرده می شود بسوی او ۔ وشر بیت فی المسلمین بیت فیه یتیم یساء الیه ۔ و بدترین خانه ها در
مسلمانان خانه ایست که در وی یتیمی ست که بدی کرده میشود بسوی او و ایذا کرده می شود او را بناحق و اگر بجهت تادیب و تعلیم
زنند داخل احسان ست نه اسارت ۔ رواه ابن ماجة ۔ وعن ابی امامة قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم
من مسح راس یتیم ۔ کسیکه بگذراند دست را بر سر یتیمی بطریق شفقت و تلطف ۔ لم یمسحه الا لله ۔ درحالیکه نمے گذراند دست
را مگر برائے خدا و طلب رضاے وی تعالی و این شرط ست در هر عمل و چون درینجا بجهت اختلاط و مصاحبت بطریق
عادت نیز وقوع دارد قید کردند بدان ۔ کان له بکل شعرة یمر علیها یده حسنات ۔ باشد مر آن کس را مقابله هر موے که میگذرد
بران موے دست وی نیکی هاے ۔ و تمر بفتح فوقانیه و ضم میم ست و بضم تحتانیه و کسر نیز آمده و بر این تقدیر معنی آن
باشد که بهر موے که بگذراند آن کس بران موے دست خود را ۔ ومن احسن الی یتیمة او یتیم عنده ۔ و کسیکه نیکی
کند بسوے دخترے یتیم یا بپسرے یتیم که نزد او ست و در کفالت و عهده تربیت او ست تلطف و شفقت و
تادیب و تعلیم و تزوج و تزویج و حفظ مال آنها اگر باشد ۔ کنت انا و هو فی الجنة کهاتین ۔ باشم من و او مقارن
و مقارب در بهشت همچو این دو انگشت که سبابه و وسطی ست و قرن بین اصبعیه ۔ و پیوست آن حضرت صلی الله
علیه و آله وسلم از برائے تحقیق و تبیین مقارنت و تشبیه بیان این دو انگشت خود ۔ رواه احمد والترمذی و قال هذا
حدیث غریب ۔ وعن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم من آوی یتیما الی طعامه
وشرابه اوجب الله له الجنة البتة ۔ کسیکه جاے دهد یتیمی را بسوے خوراک خود و آب خود واجب گرداند مر او را
الله تعالے بهشت را و به بخشد هر گناهے را که کرده است ۔ الا ان یعمل ذنبا لا یغفر ۔ مگر آنکه بکند گناهے را که
آمرزیده نشود و آن کفر ست ۔ ومن عال ثلث بنات ۔ و کسیکه عیالداری و تعهد و غمخواری کند سه دختر را و کفایت
کند مؤنت ایشان را او مثلهن من الاخوات ۔ یا عیالداری کند آنها را که مانند سه دختر اند که سه خواهر باشند
فادبهن و رحمهن ۔ پس ادب آموزد ایشان را و مهربانی کند ایشان را حتی یغنیهن الله تعالے تا آنکه بے نیاز گرداند
الله تعالی ایشان را ببلوغ و تزوج و تمول ۔ اوجب الله له الجنة ۔ واجب گرداند خداے تعالے مر آن کس
را بهشت ۔ فقال رجل ۔ پس گفت مردی یا رسول الله ۔ او اثنتین ۔ یا عیالداری کند دو دختر یا دو خواهر را یعنی
آیا مر او را به غمخواری دو نیز این ثواب مترتب گردد ۔ قال او اثنتین ۔ پس اجابت کرد آن حضرت التماس

ایشان را موافقت کرد بایشان و فرمود یا غمخواری کند دو دختر یا دو خواهر را حتی لو قالوا او موافقت آنحضرت مر ایشانرا تا آن مرتبه بود که اگر التماس ترتیب این ثواب بر غمخواری یک دختر یا یک خواهر میکردند می گفتند۔ او واحدة یا غمخواری کند یکی را لقال و احدة۔ هر آئینه موافقت میکرد و قبول می نمود آنحضرت و میگفت یا غمخواری کند یکی را و این بر مذهب مختار که میگویند احکام مفوض ست بآنحضرت هر چه خواهد کند و بهر که خواهد نکند و هر کرا خواهد تخصیص نماید ظاهر ست و بر قول دیگر که عدم تفویض ست میگویند که بعد از التماس ایشان وحی شد بآنچه موافق مقصود ایشان ست و امثال و اشباه این در احادیث بسیار ست بعد ازان فرمود بتقریب ذکر وجوب جنت یا بتقریب دیگر که دران مقام پیدا شده باشد و الله اعلم۔ ومن اذهب الله کریمتیه وجبت له الجنة۔ و کسیکه برد الله تعالے هر دو کریمه او را و در بعضے نسخ بکریمتیه واجب گردد برائے او بهشت و در بعضے نسخ۔ اوجب الله له الجنة۔ واجب گرداند خدائے تعالے برائے وے بهشت را قیل۔ گفته شد و پرسیده شد ازان حضرت یا رسول الله ما کریمتاه۔ چه چیز اند دو کریمه وی قال عیناه فرمود هر دو چشم او در قاموس گفته کریمه تو یعنی تو و هر جارحه شریف مثل گوش و دست۔ و الکریمتان العینان رواه فی شرح السنة۔ وعن جابر بن سمرة قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم لان یؤدب الرجل ولده خیر له من ان یتصدق بصاع۔ هر آئینه ادب کردن مر فرزند خود را بهتر ست مر در را از تصدق کردن وے به پیمانه از غله رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب و ناصح الراوی لیس عند اصحاب الحدیث بالقوی۔ روایت کرد این حدیث را ترمذی و گفت این حدیث غریب ست و گفت ناصح که یکے از راویان این حدیث ست نیست نزد محدثان قوی در حفظ و ضبط که اعتماد بر وے توان کرد و وثوق نمود و پس این حدیث ضعیف باشد۔ وعن ایوب بن موسے عن ابیه عن جده ان رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم قال ما نحل والد ولده من نحل افضل من ادب حسن ایوب بن موسے بن اشدق بن عمر بن سعید بن العاص بن امیه قریشی یکے از فقها ست روایت میکند از عطا و مکحول و روایت می کند از وے شعبه روایت کرد از پدر از جد که گفت آنحضرت عطا نکرد هیچ پدری فرزند خود را هیچ عطا کردن بهتر از ادب نیک که آن بهترین عطاها ست نحل بضم عطیه و دادن مصدر نحل بمعنی اعطا۔ رواه الترمذی والبیهقی فی شعب الایمان وقال الترمذی۔ و گفت ترمذی۔ هذا عندی حدیث مرسل۔ این حدیث نزد من مرسل ست و بیان این در شرح کرده شده است وعن عوف بن مالک الاشجعی قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم انا و امراة سفعاء الخدین۔ من و زنی که سیاه و متغیر شده است رنگ رخسارهٔ وے از جهت وجود مشقت و رنج و ترک زینت و عدم ترفه و تنعم در تربیت اولاد بعد از وفات زوج و سفعه بضم سین مهمله و سکون فا سیاهی که به سرخی زند می فرماید من و این زن باین صفت مقارن یک دیگریم۔ کهاتین یوم القیمة۔ همچو این دو انگشت روز قیامت و ادمی یزید بن زریع الی الوسطی و السبابة۔ و اشارت کرد یزید بن زریع بضم زائے که یکے از راویان این حدیث ست

از برائے بیان ہاتین بسوی انگشت میانہ وسبابہ خود وامرأۃ آمت من زوجہا۔ بیان امرأۃ سفعاء الخدین ست یعنی زنے ست بیوہ کہ جدا شدہ است از شوہر خود بموتش وایّم بفتح ہمزہ وکسر یاء مشددہ زن بیوہ ذات منصب وجمال خداوند جاہ وجمال از اینجا معلوم شد کہ سیاہی رنگ رخسارۂ وی خلقی نیست بلکہ بسبب رنج ومشقت کہ در پرورش اولاد می بیند چنانکہ فرمود حبست نفسہا علی یتاماہا۔ باز داشتہ است وبند کردہ است نفس خود را بر یتیمان خود وشوہر دیگر نکردہ ومشغول شدہ وتعہد وتربیت اطفال حتی بانوا اوماتوا۔ تا آنکہ جدا شدند آن اطفال از آن زن ببلوغ ومستقل وشبیر شدند بقوت وعقل ورشد در کار وبار خود چہ فرزند تا کلان نشدہ است متصل وملتزق ست بمادر وپدر خود وچون کلان شد جدا شد یا مردند در طفلی از اینجا معلوم شود کہ اگر زنان بیوہ شوہر دیگر نہ کنند وصبر کنند وصلاح در زہد وزیب وزینت ترک دہند وبپرورش تیمان مشغول باشند فضلی عظیم دارد رواہ ابوداؤد۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من کانت لہ انثی۔ کسیکہ باشد مر او را دخترے فلم یأدہا پس دفن نکند آن دختر را زندہ چنانکہ در جاہلیت بجہت عار وفقر میکردند۔ ولم یہنہا ولم یؤثر ولدہ علیہا۔ واہانت نکند او را وایثار نکند وبرنگزیند فرزند خود را بر وے یعنی الذکور راوی تفسیر ولد کرد بہ پسران وچون ولد دختر ہر دو اطلاق می کنند مراد اینجا پسر ست تفسیر وتخصیص کرد آن را بہ پسر۔ ادخلہ اللہ الجنۃ در آرد او را خدا تعالیٰ بہشت را ظاہر عبارت آن بود کہ بجای انثی بنت گوید وبجای ولدہ ابنہ ولیکن در ذکر لفظ انثی تحقیر اوست ودر ولدہ تعظیم گویا فرزند نزد الشان ہمان پسر ست ودختر داخل فرزندان نیست۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن انس عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال من اغتیب عندہ اخوہ المسلم۔ کسیکہ غیبت کردہ شود نزد وے برادر مسلمان۔ وہو یقدر علی نصرہ وحال آنکہ آن کس قادر ست بر یاری دادن آن برادر بدفع غیبت وعار از وے ومنع غیبت گر از ان نصرہ پس یاری داد ومنع کرد۔ نصرہ اللہ فی الدنیا والآخرۃ۔ یاری دہد او را خدائے تعالیٰ واعانت کند در دنیا وآخرت۔ فان لم ینصرہ وہو یقدر علی نصرہ۔ پس اگر یاری ندہد او را ودے قادر ست بر یاری دادن وے ادرکہ اللہ بہ فی الدنیا والآخرۃ۔ دریابد او را اللہ تعالیٰ ومواخذہ وانتقام کشد از وے بسبب یاری ندادن برادر مسلمان را در دنیا وآخرت اما اگر قدرت بر منع نداشتہ باشد معذور ست پس اظہار کراہیت بکند واگر آنہم نتواند بدل انکار کردن لازم ست۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن اسماء بنت یزید۔ صحابیہ انصاریہ جلیلہ از ذوات عقل ودین۔ قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من ذب عن لحم اخیہ بالغیبۃ۔ کسیکہ دفع کند وباز دارد از گوشت برادر خود وغائبانہ گوشت برادر یعنی خوردن آن کنایت ست از غیبت ودر قرآن مجید در شان غیبت وانکار ے فرماید ایحب احدکم ان یاکل لحم اخیہ میتا آیا دوست میدارد یکے از شما خوردن گوشت برادر خود را مردہ تشبیہ کرد غیبت کردن را بخوردن گوشت غتاب چون عرض او مے برد وآبروے او میریزد

گویا ذات او را ہلاک مے کند وگوشت او را مے خورد و برائے مبالغہ فرمود گوشت برادر مردہ و برین تقدیر مغیبت بمعنی غیبت ست بفتح غین یعنی غائبانہ و بالمغیبة متعلق ست بذب و احتمال دارد کہ بالمغیبة متعلق بلحم اخیہ باشد بتقدیر اکل لحم اخیہ و مغیبت بمعنے غیبت بکسر غین یعنی باز دارد از خوردن گوشت برادر کہ آن خوردن گوشت بسبب غیبت ست و مآل ہر دو معنے یکے ست کہ منع کردن و باز داشتن مردم ست از غیبت یکدیگر یعنی ہر کہ باز دارد مردم را از غیبت۔ کان حقا علی اللہ ان یعتقہ من النار۔ باشد ثابت و واجب بر خدا از روے تفضل آزاد کردن آنکس را از آتش دوزخ۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان۔ وعن ابی الدرداء قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول ما من مسلم یرد عن عرض اخیہ نیست ہیچ مسلمانی کہ رد کند و باز دارد عیب و منقصت را از آبروے برادر خود یعنی منع کند از غیبت۔ الا کان حقا علی اللہ ان یرد عنہ نار جہنم یوم القیمة۔ مگر آنکہ ثابت گردد بر خدا کہ رد کند و باز دارد از وے آتش دوزخ را روز قیامت ثم تلا ہذہ الآیة۔ پستر خواند آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از برائے استشہاد بر قول وے کان حقا علی اللہ ان یرد عنہ نار جہنم این آیت را۔ وکان حقا علینا نصر المؤمنین۔ و ہست ثابت و واجب بر ما یاری دادن مؤمنان را۔ رواہ فی شرح السنة۔ وعن جابر ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال ما من امرء مسلم یخذل امرء مسلما نیست ہیچ مردے مسلمان کہ مخذول گرداند یعنی یاری ندہد مرد مسلمان را و منع نکند از غیبت وے فی موضع ینتہک فیہ حرمتہ۔ در جائے کہ گرفتہ شود و بردہ شود در آنجا حرمت او و مبالغہ کردہ شود در دشنام وے و دریدہ شود پردۂ عزت وے۔ وینتقص فیہ من عرضہ۔ و کم کردہ شود در ان جایگاہ چیزے از آبروے وے الا خذلہ اللہ۔ مگر آنکہ مخذول گرداند آن کس را اللہ تعالے فی موطن یحب فیہ نصرتہ۔ در جایگاہے کہ دوست میدارد در آنجا آن مرد یاری دادن خدائے تعالے را کہ آنجا موطن آخرت باشد و دنیا را نیز شامل ست۔ وما من امرء مسلم ینصر مسلما فی موضع ینتقص فیہ من عرضہ وینتہک فیہ من حرمتہ الا نصرہ اللہ فی موطن یحب فیہ نصرتہ۔ و نیست ہیچ مرد مسلمانے کہ یاری دہد مسلمانے را در جائے کہ کم کردہ مے شود از آبروے وے و گرفتہ مے شود و در وے از حرمت وے مگر آنکہ یاری دہد او را اللہ تعالے در جائیکہ دوست میدارد در ان جایگاہ یاری دادن او را۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن عقبة بن عامر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من رای عورة۔ کسیکہ بہ بیند شئے قبیح را یا عیبی را در مسلمانے و عورت چیزے را گویند کہ شرم دارد و مکروہ میدارد آدمی ظہور آن را و دوست دارد کہ پوشیدہ ماند و اعضائیکہ واجب است ستر او از زن و مرد و مراد اینجا معنی اول داشتہ اند و فی الصراح عورت اندام شرم مردم و ہر چہ از نمودن و دیدن آن شرم آید مے فرماید ہر کہ بہ بیند عیب و بدی کسے را۔ فسترہا۔ پس بپوشد آن را و بر مردم پیدا نکند۔ کان کمن احیی موؤدة۔ باشد

آن کس ہمچو کسیکہ زندہ گردانید دخترے راکہ دفن کردہ شدہ است زندہ در زمین چنانکہ درجاہلیت میکردند و بیرون
آورد آن مدفون را از قبر تا نمیرد رواہ احمد والترمذی وصححہ ۔ و وجہ تشبیہ ستر عورت با حیاء موؤدۃ آن گفتہ اند کہ ہر کہ
دریدہ شود پردۂ وی و کشف کردہ شود عیوب وے از شرم و خجالت چنان شود کہ گویا مردہ دوست دارد کہ کاش
مردہ بودی اما عیب وے ظاہر نشدی و چون پوشیدہ شد عیب وے گویا زندہ گردانیدہ شد پس پوشیدن
عیب وے بمنزلۂ زندہ گردانیدن شد چنانکہ موؤدہ کہ در صدد مردن بود بہ برآوردن از قبر زندہ گردانیدہ شد
و طیبی گفتہ کہ وجہ تشبیہ ارتکاب امر عظیم ست یعنی چنانکہ احیاے موؤدہ امرے عظیم ست ستر عیب مردم نیز امرے
عظیم ست تشبیہ داد این را بآن تا باعث شود مردم را بر ستر عیوب و عورات مردم و تشویق و تسہیل این ثواب
عظیم اما پوشیدہ نماند کہ این وجہ تشبیہ با حیاء موؤدہ بخصوصہا نرساند امور عظیمہ در عالم بسیار ست چرا از میان
آن تشبیہ باین غریب نادر داد و فالوجہ الاول اقرب وانسب واللہ اعلم ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان احدکم مرآۃ اخیہ ۔ بدرستی یکے از شما آئینہ برادر خود ست ۔ فان رأے
بہ اذًی پس اگر بہ بیند یکے از شما در برادر خود عیبی و مکروہے ۔ فلیمط عنہ ۔ پس باید کہ دور کند آن اذی را
از وے و مشغول گردد باصلاح حال وے بہر وجہ کہ تواند بہ تنبیہ و اعلام و زجر و نصیحت چنانکہ شرط ست ۔ رواہ الترمذی
روایت کرد این حدیث را ترمذی وضعفہ ۔ و نسبت بضعف کرد آن را یعنی روایت حدیث باین لفظ ضعیف
ست ۔ وفی روایۃ لہ ولابی داؤد المؤمن مرآۃ المؤمن ۔ مسلمان آئینہ مسلمان دیگر ست یعنی مے نماید او را عیب
او را و اعلام و تنبیہ میکند بران چنانکہ آئینہ کہ ہر چہ در شخص رائی ست اگرچہ اندک چیزے باشد وامی نماید یعنی
مسلمان مطلع میگردد بر عیوب خود باعلام مسلمان دیگر چنانکہ مطلع میگردد بر زشتی روے خود بنظر در آئینہ و شیخ
فرمود قدس اللہ سرہ صوفیہ ہمیشہ بخیر اند مادام کہ کاوش میکردہ باشند از احوال یکدیگر و چون متفق شوند ہلاک شوند
و از برائے تقویت و تائید این معنی فرمود ۔ المؤمن اخو المؤمن ۔ مسلمان برادر مسلمان ست یعنی ناصح و معاضد او ست
یکف عنہ ضیعتہ باز میدارد و دفع میکند از وے چیزے کہ در وے ضرر و ضیاع و ہلاک اوست ویحوطہ من ورائہ
و حفظ میکند و نگاہ میدارد حق او در پس او و غائبانہ او غیبت نمی کند او را و اگر کسے غیبت کند منع می کند و سکوت
نمے ورزد بلکہ حفظ میکند تمام حقوق او را در نفس و مال و عرض و بعضے معنی حدیث المؤمن مرآۃ المؤمن اینچنین گویند
کہ مسلمان چون در مسلمان دیگر عیب و نقصان بیند باید کہ بداند کہ این عیب [illegible]ان اوست کہ در آئینہ وے
می نماید و از خود داند و متنبہ گردد و بہ نفس خود رجوع نماید و در مقام ازالۂ آن و اصلاح حال خود شود و این معنی
صحیح و دقیق ست ولیکن سوق حدیث موافق آن نیست کما لا یخفی ۔ وعن معاذ بن انس قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من حمی مومنا من منافق ۔ کسیکہ حفظ کند و نگاہ دارد مسلمانے را از شر منافق کہ

که غیبت میکند او را یا ظلم میکند بر وی و ظاهر معنی اول ست و عنوان منافق دال ست بران چه غیبت گوی کار منافقان ست در حضور و غیبت یکسان نه باشند و نیز قول — او بعث الله ملکا یحمی لحمه یوم القیمة من نار جهنم — بر انگیزد خدای تعالی فرشته را که نگاه دارد گوشت او را یعنی جسد او را روز قیامت از آتش دوزخ مناسب معنی غیبت ست که چون حفظ و حمایت کرد از غیبت که در حکم اکل لحم ست حمایت کرد حق سبحانه لحم او را نیز از آتش دوزخ — و من رمی مسلما بشیء یرید به شینه حبسه — هر که دشنام کند مسلمانی را بچیزی در حالیکه بخواهد بدان چیز عیب او را — حبسه الله علی جسر جهنم — محبوس و موقوف دارد او را خدای تعالی بر پل دوزخ — حتی یخرج مما قال — تا آنکه بیرون آید از آن چیزی که گفته است براضی کردن خصم یا بتعذیب بقدر گناه — رواه ابو داود — وعن عبد الله بن عمرو قال قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم خیر الاصحاب عند الله خیرهم لصاحبه — بهترین یاران نزد خدا بهترین ایشان ست بیار خود و اداکننده تر حق او را — و خیر الجیران عند الله خیرهم لجاره — و بهترین همسایها نزد خدا بهترین ایشان ست مر همسایه خود را — رواه الترمذی و الدارمی وقال الترمذی هذا حدیث حسن غریب — وعن ابن مسعود قال قال رجل للنبی صلی الله علیه و آله وسلم یا رسول الله کیف لی ان اعلم اذا احسنت و اذا اسات — گفت مردی مر آنحضرت را چگونه حاصل شود مرا علم به نیکوکاری خود و بدکاری خود یعنی چگونه دانم که من نیکم یا بد — فقال النبی — پس گفت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم اذا سمعت جیرانک یقولون قد احسنت فقد احسنت — چون بشنوی همسایهای خود را که می گویند بتحقیق نیک کردی تو پس بتحقیق بدان که نیک کردی — و اذا سمعتهم یقولون قد اسات فقد اسات — و چون بشنوی همسایهها را که میگویند بتحقیق بد کردی تو پس بدان که بد کردی یعنی نیکی و بدی تو بگواهی دادن همسایها معلوم گردد رواه ابن ماجة — و پوشیده نماند که این در حق همسایه ای خواهد بود که مردم با انصاف و راست گو باشند و از علیه دوستی و دشمنی خالی و معرا چنانکه مثل این در حدیث — انتم شهداء الله فی الارض — گفته اند — وعن عائشة رضی الله عنها ان النبی صلی الله علیه و آله وسلم قال انزلوا الناس منازلهم — فرود آرید مردم را در مراتب ایشان یعنی مرتبه هر یکی را نگاه دارید یکی ست شریف و اهل عزت دیگری ست وضیع و ذلیل هر دو را یکسان ندارید در تعظیم و تکریم هر یک چنان سلوک کنید که موجب ایذا و حط مرتبه نگردد — رواه ابو داود — در احیاء العلوم می آرد که عائشه رضی الله عنها طعام می خورد فقیری از آن راه در گذشت پارچه نانی بوی بفرستاد پس از آن سواری بگذشت گفته فرستاد که طعامی حاضر ست اگر میل داشته باشید بیائید یکی از حاضران از تفاوت حال ایشان پرسید گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه و آله وسلم که فرمود (انزلوا الناس منازلهم) آن مسکین بآن نان پاره راضی ست و اگر با سوار نیز همچنین میکردیم که با وی کردیم ایذا می کشید و اهانت میدید

الفصل الثالث

— عن عبد الرحمن ابن ابی قراد بضم قاف و تخفیف را و دال مهمله در آخر صحابی ست

معدود در اہل حجاز ست۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم توضأ یوماً فجعل اصحابہ یتمسحون بوضوءہ روایت ست از عبد الرحمن
کہ آنحضرت وضو کرد روزی پس مسح کردن گرفتند یاران او بآب وضوی وے سابقاً گذشتہ است کہ مراد بآب وضوء
چیست اکثر برانند کہ بقیہ آب ست کہ در آوند از وضو باقی ماندہ و بعضے آب وضو کہ از اعضا جدا شدہ نیز مراد داشتہ اند
فقال النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما یحملکم علی ہذا۔ پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم چہ چیز واشت شما را برین کار قالوا
حب اللہ ورسولہ۔ گفتند باعث برین کار ما را محبت خدا و رسول خدا است۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس
فرمود آنحضرت من سرہ ان یحب اللہ ورسولہ او یحبہ اللہ ورسولہ کسیکہ شاد میگرداند او را کہ دوست دارد خدا و
رسول او را یا دوست دارد او را خدا و رسول او و این مرتبہ بالا تر از اول ست و در حقیقت ہر دو مستلزم یکدیگر
اند چہ ہر کس دوست دارد خدا را دوست دارد او را خدا یحبہم ویحبونہ بر ہر تقدیر فرمود کہ ہر کہ محبت خدا و رسول خدا میخواہد
فلیصدق حدیثہ۔ پس باید کہ راست گوید سخن خود را اذا حدث چون گوید سخن را ولیؤد امانتہ اذا ائتمن۔ و باید کہ
ادا کند و برساند امانت مردم را کہ نزد او ست چون نہادہ شود نزد وے۔ ولیحسن جوار من جاورہ و باید
کہ نیک کند ہمسایگی کسے را کہ ہمسایہ شدہ ست او را یعنے دعواے محبت خدا و رسول خدا با امثال این امور
کہ تمسح بآب وضو ست مثلاً چندان مؤنت ندارد و بر نفس شاق نیست و ثابت نمیگردد عمدہ دران امتثال
اوامر و نواہی ست خصوصاً این امور کہ صدق حدیث و اداے امانت و حسن جوار ست و در معاملات و حقوق
ناس بدان ابتلا غالب ست و گویا کہ در ایشان چیزے یافت کہ موجب نہادن و تقصیر در اداے این حقوق
بود و ازین جہت تخصیص کرد واللہ اعلم مولانا احمد مجد شیبانی رحمۃ اللہ علیہ مردے بود در ناگور متدین و متبع یکے از
اغنیای سوات کہ در اداے حقوق برادر تقصیرے داشت درویش شد و در خدمت مولانا افتاد
تا بحدے کہ آب براے خانقاہ وے مے کشید روزے او را دید کہ کوزہ آب بر سر مے آید گفت یا ابو الحلم
حق باینہا از تو راضی نمی شود برو خاطر برادر دریاب و حق او را ادا کن و او را از خود راضی ساز۔ وعن ابن
عباس قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول لیس المؤمن بالذی یشبع وجارہ جائع الی جنبہ نیست
مسلمان کامل کسیکہ سیر میخورد و ہمسایہ او گرسنہ است در پہلو سے او مروا ہما۔ روایت کرد این ہر دو حدیث را البیہقی
فی شعب الایمان وعن ابی ہریرۃ قال قال رجل گفت ابو ہریرہ گفت مردی۔ یا رسول اللہ ان فلانۃ تذکر من
کثرۃ صلوتہا وصیامہا وصدقتہا۔ فلان زن ذکر کردہ می شود از بسیارے نماز وی و روزہ وے و تصدق وے
یعنے میگویند کہ عبادت بسیار میکند۔ غیر انہا تؤذی جیرانہا بلسانہا جز این کہ آن زن میرنجاند ہمسایہ ہا
خود را بزبان خود۔ قال ہی فی النار۔ فرمود آن حضرت کہ وی در آتش دوزخ خواہد بود بسبب ایذاے
ہمسایہ ہا و نماز و روزہ و تصدق باوجود آنکہ افضل عبادات اند کفارت این گناہ وے

نخواہد شد۔ قال گفت آن مرد۔ یا رسول اللہ فان فلانۃ تذکر من قلۃ صیامہا وصدقتہا وصلوتہا۔ پس بدرستی فلان زن
دیگر ذکر کردہ مے شود از کمی روزہ وی وتصدق وی ونماز وے بعد ازان بیان کرد کمی صدقہ او را بقول خود۔
وانہا تصدق بالاثوار من الاقط۔ بدرستی این زن تصدق میکند بپارہ ہا از قروت کہ چیزی قلیل وحقیر ست۔ و
لا تؤذی بلسانہا جیرانہا۔ ولیکن ایذا نمی کند بزبان خود ہمسایہ ہاے خود را۔ قال ہی فی الجنۃ۔ گفت آنحضرت این زن
در بہشت خواہد بود وتقصیرے کہ در بسیاری نماز وروزہ وتصدق دارد وایذا ناکردن ہمسایہ ہا را تلافی آن میکند۔ رواہ
احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعنہ قال ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وقف علی ناس جلوس۔ وہم
از ابی ہریرہ است کہ آنحضرت ایستاد بر مردمی کہ نشستہ بودند۔ فقال الا اخبرکم بخیرکم من شرکم۔ پس فرمود آیا خبر نکنم
شما را بہ نیک ترین شما ومتازنگردانم نیکترین شما را از بدترین شما یعنی بیان کنم کہ نیکترین شما کیست وبدترین شما کیست
قال گفت ابوہریرہ فسکتوا۔ پس خاموش ماندند آن مردم گویا سبب خاموشی ترس ازان باشد کہ تشخیص فرماید کہ این کس
ست واین بد نہ بمفہوم عام وبعنوان کلی۔ فقال ذلک ثلث مرات۔ پس گفت وتکرار گردانید آنحضرت این کلام را سہ
بار۔ فقال رجل بلی۔ پس گفت مردی آری۔ یا رسول اللہ اخبرنا بخیرنا من شرنا۔ خبر دہ ما را وبیان کن وتمیز کن نیکترین ما را از
بدترین ما۔ فقال۔ پس فرمود آنحضرت خیرکم من یرجی خیرہ ویؤمن شرہ۔ بہترین شما کسے ست کہ امید داشتہ باشند مردم
نیکی او را وامین بودہ باشند از بدی وے۔ وشرکم من لا یرجی خیرہ ولا یؤمن شرہ۔ وبدترین شما کسے ست کہ امید ندا شتہ
باشند مردم نیکی او را وامین نبودہ باشند از بدی او۔ و آنکہ امید نیکی او دارند واز بدی او امین نباشند یا از بدی وے
امین باشند اما امید نیکی او ندارند بین بین ست نہ نیکتر ست ونہ بدتر۔ رواہ الترمذی والبیہقی فی شعب الایمان
وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح۔ وعن ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان اللہ
تعالی قسم بینکم اخلاقکم۔ خداے تعالی قسمت کرد میان شما خلقہا وسیرتہاے شما را کہ از جملۂ دین ست۔ کما قسم
بینکم ارزاقکم۔ چنانچہ قسمت کرد میان شما رزقہاے شما را کہ از ابواب دنیا ست بعد ازان تفصیل آن کرد وتفصیل
اخلاق کرد برارزاق وفرمود۔ وان اللہ تعالی یعطی الدنیا من یحب ومن لا یحب۔ بدرستی کہ خداے تعالے
میدہد دنیا را کہ مراد بارزاق اینجاست کسے را کہ دوست میدارد وکسے را کہ دوست نمیدارد کافر یا مومن مطیع یا
عاصی۔ ولا یعطی الدین الا من یحب۔ ونمیدہد دین را کہ اخلاق نیک ست مگر کسے را کہ دوست میدارد باز
براے تاکید وتقویۃ حکم ثانی فرمود۔ فمن اعطاہ اللہ الدین فقد احبہ۔ پس کسے کہ بدہد او را خداے تعالی دین
را پس بتحقیق دوست داشتہ است او را باز براے تاکید این معنی کہ دین اخلاق نیکوست گفت۔ والذی نفسی
بیدہ لا یسلم عبد حتی یسلم قلبہ ولسانہ۔ بخدا سوگند مسلمان نشود بندہ تا آنکہ مسلمان شود ومطیع گردد دل وزبان
او واسلام قلب تہی او ست از عقائد باطلہ واسلام لسان باز داشتن از لا یعنی۔ کذا قال الطیبی۔ وظاہر آنست

که عبارت از تصدیق واقرار ست بلکه کنایت از نسبت ظاهر و باطن وتخصیص قلب ولسان از جهت بودن
آنها مدار اسلام وایمان - ولا یومن حتی یامن جاره بوائقه - وایمان کامل نیاورده باشد تا آنکه ایمن گردد همسایه او
بدیهای او را این نیز از اخلاق ست وتخصیص بجهت بودن اوست عمده در معاملت خلق وذکر ایمان اینجا برای
کمال مبالغه است گویا که حقیقت ایمان که تصدیق قلبی ست موقوف ست بران وچون اصل معنی ایمان ایمن
گردانیدن مخبرست از تکذیب مناسب ذکر او بایمن گردانیدن همسایه از بوائق والله اعلم - وعن ابی هریرة
ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال المومن مالف مسلمان محل ومکان الفت ومحبت ست چه مدار اجتماع
دین واسلام برالفت ست وحق سبحانه منت نهاد بر مومنان بتالیف قلوب ایشان بقول خود کنتم اعداء
فالف بین قلوبکم - ومنت نهاد بر حبیب خود صلی الله علیه وآله وسلم بتالیف قلوب مومنین بقوله هوالذی ایدک
بنصره وبالمومنین والف بین قلوبهم الآیة - ولاخیر فیمن لایالف ولایولف - ونیست نیکی در کسیکه الفت نمی کند و
محبت ندارد مسلمانان را والفت کرده نمی شود ومحبت داشته نمی شود او را یعنی مسلمانان دوست ندارند او را
ایمان چون سبب الفت ومحبت ست مومن آلف ومالوف ومحب ومحبوب باشد هر دو را هما - روایت کرد این
دو حدیث را احمد والبیهقی فی شعب الایمان - وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم من قضی لاحد من
امتی حاجة - کسیکه برآرد مریکی را از امت مرا حاجتی دکاری فی الصراح قضا پرداختن وحاجت رواکردن یرید ان
یسره بها وحالی که می خواهد که شاد گرداند او را بقضای آن حاجت - فقد سرنی پس تحقیق شاد گردانید مرا ومن
سرنی فقد سر الله - وکسیکه سرور گرداند مرا پس تحقیق راضی گردانید خدای را - ومن سر الله - وکسیکه راضی گرداند
خدای تعالی را ادخله الله الجنة سرور آرد او را خدای تعالی در بهشت - وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه وآله وسلم من اغاث ملهوفا - وهم از انس ست گفت گفت آنحضرت کسیکه فریاد رسی کند اندوهگینی را کتب
الله له ثلث وسبعین مغفرة - نبیسد برای وی خدای تعالی هفتاد وسه آمرزش - واحدة فیها صلاح امره کله یکی
ازان هفتاد وسه آمرزش آمرزشی ست که در وی صلاح کار او ست همه یعنی کار دنیا وآخرت - وثنتان وسبعون
له درجات یوم القیمة - وهفتاد ودو آمرزش مراد او را موجب زیادت درجات ست روز قیامت - وعنه وعن
عبد الله رضی الله عنهما قالا قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم - وروایت ست از انس واز ابن
مسعود که گفتند گفت آنحضرت - الخلق عیال الله مخلوقات حکم عیال خدای تعالی دارند که نفقه وقوت
ایشان بروست - فاحب الخلق الی الله - پس محبوب ترین خلق بسوی خدا من احسن الی عیاله کسی ست که
نیکی کند بسوی عیال خدا - رواه البیهقی الاحادیث الثلثة - روایت کرد بیهقی این هر سه احادیث را فی شعب الایمان -
وعن عقبة بن عامر قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اول الخصمین یوم القیمة جاران نخستین دو خصم که

بلکہ دیگر خصومت کنند وحق خود را از دیگر طلبند و و ہمسایہ اند۔ رواہ احمد۔ و در ینجا اشکال آوردہ اند کہ در حدیث دیگر آمدہ
اول چیزے کہ پرسش نمودہ و حساب کردہ شود نماز ست و در حدیث دیگر اول چیزے کہ حکم کردہ شود بدان میان
مردمان قضیۂ خون ست و جواب دادہ شدہ است بآنکہ حدیث اولی ازین دو حدیث نسبت بحقوق اللہ ست و ثانی
نسبت بمظالم کذا فی انجاح الحاجۃ علی ابن ماجۃ للسیوطی۔ وعن ابی ہریرۃ ان رجلا شکی الی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
روایت ست از ابو ہریرہ کہ مردی شکایت کرد بسوے آنحضرت۔ قسوۃ قلبہ سختی دل خود را کہ علاج آن چیست
قال امسح راس الیتیم واطعم المسکین۔ گفت آنحضرت در بیان علاج سختی دل دست بگذران بشفقت بر سر یتیم و بخوران
طعام مسکین را یعنی بلطف و مہربانی کن بر خلق کہ کسر سورت قساوت کند زیرا کہ علاج بضد می باشد چنانکہ علاج کسے کہ
مبتلا بہ تکبر ست بتواضع و بہ بخل بسماحت پس علاج ابتلا بقساوت قلب نرمی و مہربانی نمودن باشد و در تخصیص یتیم و مسکین
از اشارت قول حق جل و علا کہ فرمود او اطعام فی یوم ذی مسغبۃ یتیما ذا مقربۃ او مسکینا ذا متربۃ مفہوم ست زیرا کہ
مراعات یتیم و مسکین را اقتحام عقبۂ شاقہ داشتہ از جہت وجود زیادت مشقت و مجاہدہ دران و ہر کہ در عقبۂ
شاقہ در آید پیدا شود نرمی در دل او و سماحت در نفس وے۔ رواہ احمد۔ وعن سراقۃ بن مالک صحابی
ست ایمان آوردہ روز فتح۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال الا ادلکم علی افضل الصدقۃ آیا دلالت
نکنم شما را بر فاضل ترین صدقات۔ ابنتک مردودۃ الیک لیس لہا کاسب غیرک۔ افضل صدقات صدقہ
کردن و نیکی کردن تست بر دختر تو در حالے کہ بازگردانیدہ شدہ است بسوے تو یعنی طلاق دادہ او را شوہر
او و باز آمدہ در خانۂ تو افتادہ و نیست مر این دختر را کسب کنندہ و نفقہ رسانندہ جز تو چنانکہ پسرے نداشتہ باشد
کہ خدمت کند یا کسی دیگر کہ مؤنت او کشد ناچار در خانۂ پدر آمدہ افتاد۔ رواہ ابن ماجۃ۔

باب الحب فی اللہ ومن اللہ

این چنین ست ترجمۂ باب در نسخ و معنی حب فی اللہ محبت داشتن لوجہ اللہ و از جہت خداوند تعالے بے
مشارکت ہوا و شوب مزید و مداخلت اغراض و فی بمعنی علت آید چنانکہ در قول وے تعالی والذین جاہدوا فینا یعنی
آن کسانے کہ جہاد کردند از جہت ذات ما و طلب ما و گویند التفکر فی معرفۃ اللہ واجب یعنی براے معرفت خدا
و معنی من اللہ نیز من اجل اللہ گفتہ اند یعنی از براے خدا و رضاے او و من نیز بمعنی علت ست چنانکہ اتری
اعینہم تفیض من الدمع و گفتہ اند کہ در فی اللہ مبالغہ بیشتر ست کہ محبت را مظروف ذات اللہ ساختہ شد
و برین تقدیر مآل ہر دو عبارت یکے آمد و خالی از تکرارے نہ و بعضے گفتہ اند کہ معنی حب فی اللہ محبت بندہ خدا مر
را و معنی حب من اللہ محبت خدا مر بندہ را و این معنی از لفظ حب من اللہ ظاہر تر ست اما احادیث باب درین
معنے کمتر واقع شدہ مگر حدیث دوم از فصل اول و در نسخہ والبغض للہ بعد از الحب فی اللہ نیز نوشتہ اند

اما خطا زدہ و در نسخہ ہائے دیگر موجود نیست و احادیث درین باب بسیار مذکور شدہ و ظاہر ترک او در نسخ بہ جہت فہم اوست از حب فی اللہ یا عتبار مقابلت واللہ اعلم

الفصل الاول ۔ عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم الارواح جنود مجندۃ ارواح پیش از تعلق با بدان مثل لشکرہا بودند کہ یکجا جمع بودند پس ازان آنہا را متفرق ساختند و با بدان فرستادند فما تعارف منہا ائتلف پس آنہا کہ شناسا بودند از انہا بعلاقہ مناسبت و مشارکت در صفات الفت گرفتند و آشنا شدند بعد از تعلق بہ بدن ۔ وما تناکر منہا اختلف ۔ و آنہا کہ ناشناسا بودند و بے مناسبت مخالف شدند و بیگانہ گشتند چنانکہ کسے انیس و محبوب خود را گم کردہ باشد و باز بیابد این تعارف و تناکر در دنیا بالہام الٰہی ست بے آنکہ بیاد ایشان باشد و ہم دران موطن میان خود آشنائی و بیگانگی یکدیگر داشتند و ازینجاست کہ نیکان بہ نیکان آشنا و محب و رائل باشند و بدان بہ بدان و اگر بجہت بعضے عوارض و اسباب قصہ برخلاف این اتفاق افتد نادر بود و آخر مآل و مرجع بآن گردد کہ اصل ست ۔ رواہ البخاری و رواہ مسلم عن ابی ہریرۃ ۔ روایت کرد این حدیث را از عائشہ بخاری و روایت کرد آنرا مسلم از ابی ہریرۃ و چون ہر یکے از شیخین روایت از صحابی دیگر کردہ این حدیث را متفق علیہ نگفت چہ متفق علیہ در اصطلاح محدثین بر تقدیرے باشد کہ ہر دو از یک صحابی روایت کنند چنانکہ در مقدمہ معلوم شد و ازین حدیث معلوم شود کہ ارواح اعراض نیستند مخلوق اند پیش از اجساد و لیکن لازم نیاید ازان قدم ارواح و خود در حدیث واقع شدہ کہ پیدا کردہ شد ارواح پیش از اجساد بدو ہزار سال نعم لازم آید کہ قول بتخلیق آنہا بعد از تمام بدن و تسویۂ آن باطل باشد مگر آنکہ مراد تخلیق آنہا قبل البدن بصفت مذکورہ تقدیر آنہا باشد ہمچنین و این تاویل مخالف صریح حدیث ست واللہ اعلم ۔ و عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان اللہ اذا احب عبدا ۔ خدای تعالے چون دوست میدارد بندۂ را از بندگان خود و راضی میگردد از وی و ارادۂ خیر و ہدایت و توفیق می کند مر او را و القائے رحمت بروے ۔ دعا جبرئیل مے خواند جبرئیل را ۔ فقال انی احب فلانا فاحبہ ۔ پس میگوید حضرت رب العزت جل جلالہ بتحقیق من دوست میدارم فلان بندہ را پس دوست دار تو او را ۔ قال فیحبہ جبرئیل ۔ گفت آنحضرت پس دوست میدارد آن بندہ را جبرئیل بہ ثنا و دعا و استغفار و محبت لقای وی ۔ ثم ینادی فی السماء ۔ پستر ندا مے کند جبرئیل با مر الٰہی در آسمان برائے شنوانیدن فرشتگان ۔ فیقول ان اللہ یحب فلانا فاحبوہ ۔ پستر مے گوید جبرئیل بفرشتگان اہل آسمان دوست میدارد فلان بندہ را پس دوست دارید شما او را ۔ فیحبہ اہل السماء پس دوست میدارند آن بندہ را آسمانیان کہ فرشتگان باشند ۔ ثم یوضع لہ القبول فی الارض ۔ پستر نہادہ مے شود مر آن بندہ را قبول و محبت در دلہائے زمینیان کہ مردم اند بلکہ جن و انس ۔ و اذا ابغض عبدا دعا جبرئیل فیقول انی ابغض فلانا

فأبغضه و چون دشمن میدارد الله تعالی بندهٔ را و ناراض میگردد از وی و ارادهٔ شر و ضلالت و خذلان و عقاب مے کند
او را بخواند جبرئیل را پس میگوید تحقیق من دشمن میدارم فلان بنده را پس دشمن دار تو او را۔ قال فیبغضه جبرئیل گفت
آنحضرت پس دشمن میدارد او را جبرئیل بذم و نفرین و کراهت تقاضے او۔ ثم ینادی فی اهل السماء ان الله
یبغض فلانا فابغضوه۔ پس ندا در میدهد جبرئیل بفرمان الٰهی تعالی در آسمان که خداے تعالی دشمن میدارد فلان بنده
را پس دشمن دارید شما او را۔ قال گفت آنحضرت فیبغضونه پس دشمن میدارند آسمانیان آن بنده را۔ ثم یوضع له
البغضاء فی الارض۔ پس افگنده می شود مر آن بنده را دشمنی در دلهاے زمینیان۔ رواه مسلم۔ و بخاری
نیز روایت کرده است آن را ظاهرا مولف بران مطلع نشده کذا قیل۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه و آله وسلم ان الله یقول یوم القیمة این المتحابون بجلالی۔ و هم از ابی هریره روایت ست که گفت گفت
آنحضرت بدرستی که خداے میگوید روز قیامت کجا اند دوستداران یکدیگر بسبب بزرگی من و هیبت عظمت
من الیوم اظلهم فی ظلی۔ امروز جاے دهم ایشان را در سایهٔ خود یوم لا ظل الا ظلی۔ روزیکه نیست سایه جز
سایهٔ من مراد از سایه خداے تعالی یا سایهٔ عرش ست چنانکه صریح در بعضے احادیث آمده و اضافت بوی
تعالی براے تشریف و تعظیم ست یا مراد از سایهٔ حق کنف و ستر و رحمت اوست چنانکه السلطان ظل الله
آمده و یا سایه عبارت از راحت و نعمت چنانکه گویند عیش ظلیل یعنی زندگانی خوش۔ رواه مسلم۔ وعنه عن النبی
و هم از ابی هریره است از پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم ان رجلا زار اخا له فی قریة اخری۔ که مردی قصد زیارت کرد برادری
را که مر او را بود در ده دیگر۔ فارصد الله له فی مدرجته ملکا۔ پس منتظر بنشاند خداے تعالی براے او در راهی
که مے گذشت فرشته را۔ مدرجه بفتح میم و راء و جیم راه۔ قال این ترید۔ پرسید آن فرشته از ان مرد کجا
میخواهی که بروے۔ قال ارید اخا لی فی هذه القریة۔ گفت آن مرد می خواهم که باین ده بروم تا ملاقات کنم برادر
را که مراست درین ده۔ قال هل لک علیه من نعمة تربها۔ گفت فرشته آیا هست مر ترا بر وے حق نعمتے که مالک
شوی و استیفا کنی آن را یعنی براے طلب جزاے نعمتے که او را داده بروے۔ و بعضے گفته اند که مراد آن ست
که آیا هست ترا نعمتے بر وے که داده آن را و میخواهی که ترتیب و تمام کنی آن نعمت را و اصلاح کنی آن را و
معنی اول مناسب تر ست بمقام زیرا که غالب آنست که آدمی بقصد استیفاے عوض و جزاے نعمت خود
میرود و معنی ثانی مناسب تر ست بمفهوم تربیت و گویند که تربیت بمعنی تملک نیز آمده۔ قال لا۔ گفت آن مرد
در جواب فرشته نمیروم براے تربیت نعمت۔ غیر انی احببته فی الله۔ نیست مرا داعیهٔ زیارت مگر محبت داشتن من
او را بوجه الله و طلب رضاے او تعالی۔ قال فانی رسول الله الیک بان الله قد احبک کما احببته فیه۔ گفت
فرشته پس بدرستی من فرستادهٔ خدایم بسوے تو تا خبر دهم ترا که خداے تعالی دوست داشت ترا

چنانکہ دوست داشتی تو اورا برائے خدا۔ رواہ مسلم۔ وعن ابن مسعود قال جاء رجل الی النبی گفت عبد اللہ
بن مسعود آمد مردے بسوئے پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال۔ پس گفت آن مرد۔ یا رسول اللہ کیف تقول
فی رجل۔ چہ میگوئی و چگونہ حکم می کنی در مردے کہ احب قوما ولم یلحق بہم۔ دوست داشتہ است گروہے را
و ندیدہ و در نیافتہ است ایشان را و نرسیدہ و صحبت نداشتہ با ایشان یا عمل نکردہ بانچہ ایشان عمل کردہ اند فقال
المرء مع من احب۔ پس فرمود آنحضرت مرد با کسے ست کہ دوست داشتہ است ایشان را یعنی معتبر دوستی ست
اگرچہ در نیافتہ و نرسیدہ و کار نکردہ اگرچہ محبت کامل کہ اعتبار را شاید ہمان ست کہ متابعت و موافقت کشد اما اصل
انجذاب و اعتقاد مورث معیت و اتحاد ست این بشارتست سرد ہندہ اران صلحا و علما و اتقیا و اولیا کہ امید
ست کہ فردا در زمرۂ ایشان برخیزند و با ایشان باشند انشاء اللہ تعالے۔ متفق علیہ۔ وعن انس ان رجلا
قال۔ روایت ست از انس کہ مردے گفت۔ یا رسول اللہ متی الساعۃ۔ کی مے آید قیامت۔ قال۔
گفت آن حضرت۔ ویلک۔ واے بر تو وما اعددت لہا۔ چہ آمادہ کردۂ از عمل صالح برائے قیامت یعنی
این را چہ مے پرسی کہ قیامت کی خواہد شد عملی بکن و کاری بساز قیامت ہر وقت کہ شود ظاہرا آنحضرت را این
سوال وے خوش نیامد و گمان برد کہ از روئے تعنت و استبعاد می پرسد یا از خوف و اعتقاد۔ قال گفت
آن مرد۔ ما اعددت لہا۔ آمادہ نکردہ ام و کارے نساختہ ام برای قیامت۔ الا انی احب اللہ ورسولہ۔ مگر این
ست کہ دوست میدارم خدا و رسول خدا را چون آنحضرت این کلمہ را شنید از وے و معلوم کرد کہ از روے
خوف و اعتقاد می گوید۔ قال۔ فرمود۔ انت مع من احببت۔ تو با کسے خواہی بود کہ دوست میداری او را چون
خدا را دوست میداری در جوار رحمت و عزت وی خواہی بود و چون رسول خدا را دوست داری نیز از مقام
قربت و عنایت وی بہرہ ور باشی اگرچہ مقام او بلند تر و عزیز تر ست کہ کسے بانجا نرسد اما نور محبت و تبعیت
وی بر محبان و تابعان وی خواہد تافت و معیت و قربت وے مشرف خواہد ساخت۔ قال انس فما رایت المسلمین
فرحوا بشئ بعد الاسلام فرحہم بہا۔ گفت انس چون فرمود آنحضرت این کلمہ را و بشارت داد باین نعمت
عظمی ندیدم مسلمانان را کہ خوشحال شدہ باشند بہیچ چیزے بعد از خوشحالی باسلام کہ داشتہ اند ہمچو خوشحالی
ایشان باین کلمہ کہ فرمود آنحضرت اصل ایمان و اسلام ست و این بشارت نیز متفرع بر دو اثر و نتیجۂ او ست
متفق علیہ۔ وعن ابی موسی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مثل الجلیس الصالح والسوء کحامل
المسک ونافخ الکیر۔ مثل حال ہمنشین نیک و بد مثل حال بردارندۂ مشک ست کہ با خود دارد و دم کنندۂ
کیر ست بکسر کاف و سکون یاء تحتانیہ دمۂ آہنگری و مشک کہ با آن بدمند و جمع وے اکیار ست بیا دانا
کور بود و نام کورۂ آہنگران ست کہ از گل بنا کنند و جمع وی اکوار بود و کیران جمع ہر دو آید و در نہایہ

گفته کیر نام همان کور ست که از گل بنا کرده شد و فرق قول بعضی ست فحامل المسک اما ان یحذیک پس بردارنده مشک یا آنکه میدهد ترا از آن مشک و می بخشد بی عوض الاحذاء بجای مهمله و بذال معجمه الاعطاء و حذ بضم حاء مهمله و سکون ذال معجمه نام عطیه که از قسمت غنیمت به کسی بر سد یا اما ان تبتاع منه یا آنکه می خری مشک را از وی چنانکه در صحبت خاتمی میکند و از مصاحب در برابر آن خدمت وفیض می برند. و اما ان تجد منه ریحا طیبة - یا آنکه می یابی از آن مشک بوی خوش یعنی اگر مشک نمیرسد بوی خوش میرسد و از همین مصاحب اگر فیضی و نفعی بشخص نمیرسد همین بس ست که ساعتی در صحبت او خوش حال می شوی و فارغ می نشینی - و نافخ الکیر اما ان یحرق ثیابک - و دمنده کیر یا آنکه می سوزد جامهای ترا و اما ان تجد منه ریحا خبیثة - یا آنکه می یابی از وی بوی بد را همچنین مصاحب بد یا ضرر میکند و ضایع میکند وقت را و می برد سرمایه استعداد را و می سوزد لباس تقوی

را و اگر این نباشد بی ذوقی و بد حالی و ناخوشی وقت نقد ست متفق علیه

الفصل الثانی - عن معاذ بن جبل قال سمعت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم یقول - معاذ بن جبل که از عظمای صحابه است گفت شنیدم آنحضرت را که می گفت - قال الله تعالی وجبت محبتی للمتحابین فی - گفت پروردگار تعالی ثابت و واجب شده دوستی من مر دوست دارندگان یکدیگر را بسبب من و دوستی من - والمتجالسین فی و بهم نشینندگان بجهت من و ذکر و ثنای من - والمتزاورین فی - و زیارت کنندگان یکدیگر را برای من و رضای من - والمتباذلین فی - و بر یکدیگر بذل مال کنندگان بجهت من و طمع در ثواب من بی شوب سمعة و ریا رواه مالک وفی روایة الترمذی - و در روایت ترمذی آمده که - قال - گفت آنحضرت یقول الله تعالی - میگوید خدای تعالی المتحابون فی جلالی لهم منابر من نور - دوست دارندگان یکدیگر را بجهت عظمت و جلال من مر ایشان را منبرهاست از نور یعنی روز قیامت یغبطهم النبیون والشهداء - رشک می برند ایشان را پیغمبران و شهیدان اینجا اشکال می آید که چون روا باشد که انبیا افضل الناس اند علی الاطلاق و شهدا که جان و مال خود را در راه خدا بذل نمودند با آن فضل عظیم که ایشان را حاصل ست رشک برند برین جماعه که این عمل باین آسانی کردند و رشک جز مفضول بر فاضل نبرد جوابش آنکه میگویند که مراد از غبطه اینجا استحسان و ثناست نه حقیقت معنی او که طلب مثل آنچه ایشان دارند یعنی انبیا و شهدا بر ایشان ثنا گویند و مقام ایشان را استحسان نمایند جواب دیگر آنکه کلام مبنی بر فرض و تقدیر ست یعنی اگر انبیا و شهدا را بر کسی غبطه بودی بر ایشان بودی و مشهور در جواب آنست که تواند که در مفضول صفتی باشد که در فاضل نباشد با وجود فضائل و کمالات که در جنب آن صفت مفضول محو ست چنانکه یکی هزار غلام خوش روی با چندین صفتها و هنرها دارد و دیگری یک غلام بچه خرد می دارد که شیرین و نمکین ست آن را نیز می خواهد که او را باشد بسبب غایت شوق و حرص بر احراز فضائل و مرضیات

حق یا آنکہ انبیا صلوات اللہ علیہم نیز تحابب فی اللہ دارند بر وجہ اتم و اکمل منافسہم و بعضے گویند کہ این
حالت در محشر باشد پیش از درآمدن بہشت و فوز بہ نعیم آن و نیل درجات قرب الٰہی تعالیٰ و در حدیث
آیندہ بیاید کہ صفت ایشان این ست کہ ایشان را خوفی و حزنی یعنی تشویشی و ترددے نباشد و این وقتے
باشند مردم دیگر را گرفتاری نفس بود و انبیا را تردد است و اہتمام بحال ایشان باشد پوشیدہ نماند کہ
اشکال مذکور در انبیا صعوبتے دارد اما در شہدا چنین سست چہ درجہ قتیل محبت الٰہی شاید کہ کمتر از شہید
نبود بلکہ بیشتر از آن باشد واللہ اعلم و عن عمر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم
ان من عباد اللہ لاناسا ما ہم بانبیاء ولا شہداء بدرستی کہ از بندگان خدا آدمیانند کہ نیستند ایشان
پیغمبران و نہ شہید یغبطہم الانبیاء والشہداء یوم القیمۃ رشک برند بر ایشان را پیغمبران و شہیدان روز قیامت
بمکانہم من اللہ بسبب مرتبہ ایشان کہ نزد خدا دارند قالوا صحابہ گفتند یا رسول اللہ تخبرنا من ہم خبر کن
ما یان را کیستند ایشان قال ہم قوم تحابوا بروح اللہ ایشان قومی اند کہ دوست داشتند یکدیگر را بمحبت روح
خدا یعنی او در اصل معنی آنچہ زندہ شود بوے بدن و مراد بوے اینجا قرآن دارند و در قرآن مجید میفرمایند
وکذلک اوحینا الیک روحا من امرنا چنانکہ حیات ابدان بروح ست حیات قلوب بقرآن باشد و در قاموس
گفتہ قرآن را یکے از معانی روح داشتہ و دوست داشتن بمحبت قرآن یا بآن معنی ست کہ جہت جامعہ و باعثہ
محبت ایشان قرآن ست یعنی دین اسلام یا بآن معنی کہ قرآن باعث و آمر است بموالات مومنین و تحابب
بیکدیگر و بعضے مراد از روح وحی دارند کہ آن نیز از معانی روح ست و این نزدیک بمعنے اول ست و بعضے مراد
از روح اللہ محبت دارند چہ محبت نیز سبب حیات و نشاط و تازگی دلہاست چنانکہ محبوب را گویند انت روحی
و در بعضے نسخ بروح بفتح نیز تصحیح کردہ اند کہ بمعنے رحمت آید و فرح و ریحان است رحمت و رزق کذا فی الصحاح
و مآل جمیع معانی یکے ست یعنی دوست داشتن برائے خدا علی غیر ارحام بینہم در حالیکہ تحابب ایشان واقع
و مبنی ست بر غیر قرابتہائے رحم کہ میان ایشان باشد ولا اموال یتعاطونہا نہ مبنی ست بر مالہائے کہ داد و
ستد می کنند آنرا میان یکدیگر فواللہ ان وجوہہم لنور پس بخدا سوگند کہ رویہائے ایشان منور ست بلکہ عین
نور ست مبالغۃ وانہم لعلی نور و بدرستی کہ ایشان بر نور اند یعنی بر منبرہا از نور اند چنانکہ در حدیث سابق گذشت
یا مستولی و متمکن بر نور اند مقصود بیان اثبات وجلالت و رفعت شان و مکان ایشان ست لا یخافون اذا
خاف الناس نمے ترسند وقتیکہ بترسند مردم ولا یحزنون اذا حزن الناس و اندوہگین نمے شوند وقتیکہ
اندوہگین شوند مردم و قرأ ہذہ الآیۃ و خواند آنحضرت برائے استشہاد در اثبات ولایت خدام ایشان را
و نفی خوف حزن را از ایشان این آیت را کہ الا ان اولیاء اللہ لا خوف علیہم ولا ہم یحزنون رواہ ابوداود

این حدیث را باین لفظ کہ مذکور شد۔ ابوداؤد ورواہ فی شرح السنۃ عن ابی مالک۔ و روایت کرد اورا محی السنۃ در شرح السنۃ از ابی مالک اشعری بلفظ المصابیح بلفظے کہ در مصابیح مذکور ست۔ مع زوائد۔ بازیادتہای دیگر چنانکہ در مصابیح ست۔ وکذا فی شعب الایمان۔ و ہمچنین روایت کردہ بیہقی بلفظ مصابیح بازیادتی ہا در شعب الایمان۔

وعن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لابی ذر گفت آنحضرت مر ابی ذر غفاری را یا اباذر ای عری الایمان اوثق۔ ای ابوذر کدام یکے از عروہای ایمان محکم ست عروہ بضم عین مہملہ و سکون را ہر چہ تمسک نمودہ و چنگ در زدہ شود بوی مثل عروۂ احمال کہ بار بستہ می شود بوے و عروۂ کوزہ کہ دستہ وی باشد استعارہ کردہ شد برائے انچہ تمسک کردہ شود بوی در دین از ارکان ایمان و صفات آن میفرماید ای ابوذر میدانی کہ کدام رکن ایمان و صفت وی محکم ترست تا تمسک کردہ شود بوی در نجات آخرت و ثواب آن قال۔ گفت ابوذر۔ اللہ و رسولہ اعلم۔ خدا و رسول خدا داناترست این کلمہ عادت صحابہ بود کہ چون آنحضرت چیزے از ایشان می پرسید ایشان حوالہ بعلم خدا و رسول خدا میکردند تادباً واعتناءً۔ قال گفت آنحضرت۔ الموالاۃ فی اللہ دوستی و پیوستگی کردن باہم از جہت خدا۔ والحب فی اللہ والبغض فی اللہ و دوست داشتن کسی را از جہت خدا و دشمن داشتن از جہت خدا۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان۔

وعن ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال اذا عاد المسلم اخاہ۔ چون عیادت میکند مسلمان مسلمان دیگر را اوزارہ۔ یا زیارت میکند و بدیدن وی می آید۔ قال اللہ تعالے۔ میگوید خدای تعالی طبت۔ خوش شد زندگانی تو در دنیا و آخرت۔ وطاب ممشاک و خوش ست رفتن تو کہ اینجا آمدی و بہر گام کہ زدی ثوابی بدست آوردی۔ وتبوات من الجنۃ منزلا۔ و گرفتی از بہشت منزلے را و این ہر سہ قرینہ احتمال دعا نیز دارد یعنی خوش باد زندگانی تو و خوش باد راہ رفتن تو و بگرفتن تو از بہشت منزل۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔

وعن المقدام بن معدیکرب صحابی ست نزول کرد حمص را و معدود ست در اہل شام عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ قال اذا احب الرجل اخاہ۔ چون دوست دارد مردی مسلمانی را فلیخبرہ انہ یحبہ۔ پس باید کہ خبر کند آن مرد آن مسلمان را کہ وے دوست میدارد اورا زیرا کہ این باعث استمالت قلب و اجتلاب الفت و محبت ست و چون داند کہ وے دوست میدارد حقوق محبت رعایت کند و در دعا و نصیحت وے باشد۔ رواہ ابوداؤد والترمذی۔

وعن انس قال مر رجل بالنبی۔ گفت انس گذشت مردی بہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وعندہ ناس۔ و نزد آن حضرت مردمان بودند۔ فقال رجل ممن عندہ انی لاحب ہذا اللہ۔ پس گفت مردی از ان کسان کہ نزد آن حضرت بودند بدرستی کہ من دوست دارم این مرد را کہ گذشت از جہت خدا۔ فقال النبی۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اعلمتہ آیا دانیدۂ این مرد را کہ تو دوست میداری اورا۔ قال لا۔ گفت نہ دانانیدہ ام۔ قال۔ فرمود قم الیہ فاعلم

برخیزد بر و بسوی او پس بداناں او را۔ فقام الیہ فاعلمہ پس برخاست و رفت بسوی او پس بدانانید او را کہ من دوست میدارم ترا۔ فقال پس گفت آن مرد در دعاے او احبک الذی احببتنی لہ دوست دارد ترا آن کسے کہ دوست داشتی تو مرا از برائے وی یعنی اللہ تعالی و باید کہ چون یکے بدیگرے گوید انی احبک در جواب وے گوید احبک اللہ۔ قال گفت انس کہ راوی این حدیث ست۔ ثم رجع پس تر باز آمد این کس فسالہ النبی پس پرسید او را پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم۔ کہ چہ گفت آن مرد در جواب تو فاخبرہ بما قال پس خبر داد آنحضرت را بانچہ گفت آن مرد در جواب وی۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم انت مع من احببت تو با کسے خواہی بود کہ دوست میداری او را ولک ما احتسبت و مر تراست جزا و اجر آنچہ نیتی کردی برائے خدا در محبت داشتن وی بلکہ در ہر عمل و معنی احتساب ثواب چشم داشتن از خداع و جل و حسبتہ بکسر حاد سکون سین اسم ست از دے و اصل لفظ از حساب ست بمعنی شمردن گویا کہ این فعل را بجہت نیت ثواب در حساب می در آرد و نظر اعتداد و اعتبار بران می گمارد۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان و فی روایۃ الترمذی و در روایت ترمذی باین لفظ آورد کہ المرء مع من احب و لہ ما اکتسب مرد با کسے ست کہ دوست میدارد او را و مر او را اجر آنچہ کسب کردہ بہ نیت ثواب

وعن ابی سعید انہ سمع النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یقول۔ ابو سعید خدرے از آن حضرت شنیدہ کہ مے فرمود۔ لا تصاحب الا مومنا۔ یاری مکن و صحبت مدار مگر مسلمان را یعنے نہ کافر را یا مسلمان صالح را نہ فاسق را و موید این معنی ست قرینہ او کہ فرمود ولا یاکل طعامک الا تقی۔ و باید کہ نخورد طعام ترا مگر مردے پرہیزگاری یعنے طعام تو باید کہ از وجہ حلال باشد تا قابل خوردن متقیان شود و باید کہ متقیان را بخورانی نہ غیر ایشان را منع کرد از مصاحبت و مواکلت کفار و فجار تا سبب الفت و محبت نگردد و از مصاحبت ایشان صفات ذمیمہ سرایت نکند و گفتہ اند کہ باین شرط در طعام دعوت ست نہ طعام حاجت زیرا کہ حق سبحانہ و تعالے ثنا کرد بر جماعہ کہ طعام میدہند مسکین و یتیم را و اسیر را و اسیران ایشان کافران بودہ اند پس براے دفع حاجت طعام بہ کافر توان داد۔ رواہ الترمذی و ابو داؤد و الدارمے۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم المرء علی دین خلیلہ۔ مرد بر دین دوست خود ست یعنی ہر کہ دوست دارد کسے را البتہ بر مذہب و سیرت وی باشد۔ فلینظر احدکم من یخالل۔ پس باید کہ نظر و اندیشہ کند یکے از شما کہ کرا دوست میدارد

رواہ احمد والترمذی وابو داؤد والبیہقی فی شعب الایمان وقال الترمذی ہذا حدیث حسن غریب وقال النووی اسنادہ صحیح مقصود مولف ازین تطویل مبالغہ در رد بر کسی ست کہ توہم کردہ کہ این حدیث موضوع ست و حافظ سراج الدین قزوینی مردے ست کہ بر صاحب مصابیح اخذ کردہ و گفتہ کہ این حدیث موضوع ست و شیخ ابن حجر عسقلانی بر وی رد کردہ و گفتہ کہ ترمذی این حدیث را تحسین نمودہ و حاکم تصحیح کردہ است۔ کذا قال السیوطی

وعن یزید بن نعامہ۔ بفتح نون وبعین مہملہ صحابی ست حاضر شد حنین را با مشرکان بعد ازان اسلام آورد و ترمذی گفتہ کہ شناختہ نشدہ است مرا ورا سماع از آنحضرت وصاحب جامع الاصول اورا در صحابہ ذکر کردہ وابوحاتم گفتہ بصری تابعی ست وصحبت ندارد وابن حبان اورا در ثقات ذکر کردہ واللہ اعلم۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اذا آخی الرجل الرجل چون برادر گیرد مردے مردے دیگر را و دوست دارد اورا۔ فلیسألہ عن اسمہ واسم ابیہ۔ باید کہ بپرسد اورا از نام وے ونام پدر وے۔ وممن ھو۔ وباید کہ بپرسد کہ از کدام قبیلہ وکدام مردم ست۔ فانہ اوصل للمودۃ۔ زیرا کہ بدرستی این پرسیدن نام وے وپدر وقبیلہ وخویشان وے پیوند دہندہ تر ست مر محبت ومودت را۔ رواہ الترمذی۔

الفصل الثالث۔ عن ابی ذر قال خرج علینا رسول اللہ۔ بیرون آمد بر ما پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال فرمود أتدرون ای الاعمال احب الی اللہ تعالی۔ آیا در می یابید کہ کدام عمل از اعمال فاضل تر ست نزد خدای تعالی۔ قال قائل الصلوۃ والزکوۃ۔ گفت گویندۂ از جماعۂ صحابہ کہ حاضر بودند نماز وزکوۃ محبوب ترین اعمال اند نزد خدا۔ وقال قائل الجہاد۔ گفت گویندۂ دیگر کارزار کردن بکافران محبوب تر ست۔ قال النبی۔ گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان احب الاعمال الی اللہ تعالی الحب فی اللہ والبغض فی اللہ۔ بدرستی کہ محبوب ترین اعمال بسوی خدا دوستی از جہت خدا ودشمنی از جہت خداست اینجا اشکال می آرند کہ چون روا باشد کہ حب فی اللہ وبغض فی اللہ محبوب تر از صلوۃ وزکوۃ وجہاد باشد وحال آنکہ اینہا افضل اعمال اند علی الاطلاق جوابش آنکہ ہر کہ محبت بوجہ اللہ دارد واو محبت خواہد داشت انبیا واولیا وصالحان از بندگان خدا را ولابد اتباع واطاعت خواہد کرد ایشان را وکسیکہ دشمن داشت از برائے خدا دشمن خواہد داشت دشمنان دین را وبذل مجہود خواہد نمود در جہاد وقتال ایشان پس درینجا ہمہ طاعات از نماز وزکوۃ وجہاد وجز آن در آمد وچیزے بدر نرفت گویا فرمود اصل ومبنی و مدار اعمال وطاعات حب للہ وبغض للہ است وبعضے گویند کہ از حیثیت افضلیت لازم نیاید کہ نماز وزکوۃ وجہاد افضل اعمال باشند اما حب للہ وبغض للہ محبوب تر باشد فافہم۔ رواہ احمد وروی ابوداود الفصل الاخیر۔ امام احمد تمام این حدیث را کہ مذکور شد روایت کرد وروایت کرد ابوداود ہمین فصل اخیر را یعنی ان احب الاعمال۔ آنکہ سوال جواب کہ اول مذکور شد روایت نکرد۔ وعن ابی امامۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما احب عبد عبدا للہ الا اکرم ربہ۔ دوست نداشت ہیچ بندہ بندۂ دیگر را از برائے خدا مگر آنکہ بزرگ داشت باین دوست داشتن پروردگار خود را زیرا کہ چون محبت وے تعالی دوست داشت گویا اورا دوست داشت کمال تر وتمام ترچہ کمال دوستی آن است کہ بہ متعلقان محبوب سرایت کند۔ رواہ احمد۔ وعن اسماء بنت یزید انہا سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول۔ روایت است از اسماء

بنت یزید بن سکن کہ صحابی مشہور ست کہ وی شنید آنحضرت را کہ میگفت۔ الا انبئکم بخیارکم آیا اعلام نکنم شما را کہ بہترین
شما چہ کسانند۔ قالوا گفتند صحابہ۔ بلی یا رسول اللہ۔ اعلام کن ما را کہ بہتر ما چہ کسانند۔ قال۔ فرمود۔ خیارکم الذین اذا رؤا
ذکر اللہ۔ بہترین شما کسانی اند کہ چون دیدہ شوند یاد کردہ شود بدیدن ایشان خدا را از جہت ظہور انوار طاعت در
سیمای ایشان و وضوح شواہد قرب حق در احوال و وجود استقامت در افعال ایشان و لابد محبت داشتہ شود ایشان را
باین جہت کہ ہمہ راجع بمحبت الٰہی اند پس محبت بایشان محبت فی اللہ و لوجہ اللہ باشد۔ رواہ ابن ماجہ۔ و
عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لو ان عبدین تحابا فی اللہ عزوجل واحد فی المشرق
وآخر فی المغرب۔ اگر باشد این کہ دو بندہ کہ دوست داشتہ باشند یکدیگر را یکے در مشرق و دیگرے در مغرب
لجمع اللہ بینہما یوم القیمۃ۔ ہر آئینہ جمع کند خدائے تعالے میان این ہر دو بندہ روز قیامت۔ یقول۔ میگوید اللہ
تعالے۔ ہذا الذی کنت تحبہ فی۔ این بندہ آن کسے ست کہ بودی تو کہ دوست می داشتی اورا از جہت من۔
وعن ابی رزین بفتح را و کسر زای نام او لقیط ست بفتح لام صحابی مشہور ست معدود در اہل طائف روایت
ست از وے انہ قال لہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ گفت مراورا آنحضرت۔ الا ادلک علی ملاک ہذا
الامر۔ آیا راہ نہ نمایم ترا بر چیز ہائے کہ قائم و برپا می شود بآن کار دین ملاک چیزے بکسر میم انچہ برپا ایستد آن چیز
بوی چنانکہ قلب ملاک جسد ست۔ الذی تصیب بہ خیر الدنیا والآخرۃ۔ آن چیز ہا کہ برسی بسبب آن چیز ہا نیکی دنیا
و آخرت را پس از ان بیان کرد ملاک امر را بقول خود۔ علیک بمجالس اہل الذکر۔ بر تو باد نشستن بمجلسہائے اہل
ذکر یعنی برائے ذکر و اذا خلوت فحرک لسانک ما استطعت بذکر اللہ۔ و چون تنہا نشینی پس بجنبان زبان خود را چندانکہ
توانی بذکر خدا یعنی در جماعت و تنہائی ذاکر باش۔ و احب فی اللہ و ابغض فی اللہ۔ و دوست دار ہر کہ را دوست
داری برای خدا و دشمن دار ہر کرا دشمن داری برائے خدا یا ابا رزین ہل شعرت ان الرجل اذا خرج من بیتہ زائرا اخاہ
ای ابا رزین آیا میدانی کہ مرد چون بیرون آید از خانہ خود بقصد زیارت برادر مسلمان۔ شیعہ سبعون الف ملک۔ در پے
میرسند او را ہفتاد ہزار فرشتہ متابعت در پے رسیدن کسے را۔ کلہم یصلون علیہ۔ ہمہ آن فرشتگان دعا برحمت
میفرستند بر وے و استغفار میکنند او را۔ و یقولون ربنا انہ وصل فیک فصلہ۔ و میگویند فرشتگان اے پروردگار ما
بدرستی این شخص پیوند کرد و صحبت داشت از برائے تو پس پیوند کن او را برحمت و مغفرت خویش۔ فان استطعت
ان تعمل جسدک فی ذلک۔ پس اگر می توانی کہ بکار در آری تن خود را در زیارت برادر مسلمان۔ فافعل پس بکن آنرا
و تا طاقت داری بذل مجہود کن در ان۔ و عن ابی ہریرۃ قال کنت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال رسول
اللہ صلے اللہ علیہ وسلم۔ گفت ابوہریرہ بودم با آن حضرت پس گفت آنحضرت۔ ان فی الجنۃ لعمدا بدرستیکہ
در بہشت ستونہا ست من یاقوت۔ از یاقوت و عمد بضم عین و میم جمع عمود بفتح عین علیہا غرف من زبرجد

بران ستون ہا غرفہ ہاست از زبرجد و غرف بضم غین و فتح را جمع غرفہ بضم غین بمعنی منزل رفیع لہا ابواب مفتحۃ۔ مر آن غرفہ ہا را درہاست کشادہ داشتہ شدہ تضیئ کما یضیئ الکوکب الدری۔ روشن می شود و می درخشد آن غرف و ابواب چنانچہ روشن می شود و می درخشد ستارۂ روشن۔ فقالوا پس گفتند صحابہ یا رسول اللہ من یسکنہا۔ کہ می باشد دران غرفہ ہا۔ قال فرمود المتحابون فی اللہ والمتجالسون فی اللہ والمتلاقون فی اللہ۔ می باشند دران غرفہ ہا دوست دارندگان یکدیگر را برائے خدا و ہم نشینندگان برائے خدا و ملاقات کنندگان برائے خدا۔ روی البیہقی الاحادیث الثلثۃ روایت کرد بیہقی این سہ حدیث را فی شعب الایمان۔

باب مانہی عنہ من التہاجر والتقاطع واتباع العورات

فی الصراح تہاجر بریدن و فی القاموس تہاجران تقاطعا و ہجرہ ہجرا بالفتح و ہجرانا بالکسر و چون معنی تہاجر تقاطع است قول وی والتقاطع بیان و تفسیر تہاجر باشد و مراد ترک ملاقات و سلام برادر مسلمان است و بریدن پیوند صحبت و اخوت اسلام زیادہ بر سہ روز و آن مطلق ممنوع و منہی عنہ بود و لہذا گفت مانہی عنہ من التہاجر والتقاطع و عورات جمع عورت است و سابقا گذشت کہ عورت آنچہ شرم دارد و مکروہ بیندارد آدمی ظہور آنرا و دوست دارد کہ پوشیدہ ماند از عیب و نقصان کہ در دست و اتباع عورات در پے آنہا رفتن و عیبہائے مردم جستن و چون این نیز قسمی از تقاطع و باعث بران ست ہر دو را در یک باب آوردہ۔

الفصل الاول۔ عن ابی ایوب الانصاری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لایحل لرجل ان یہجر اخاہ۔ حلال نیست مرد را ترک دادن برادر مسلمان را و بریدن رابطہ اخوت از وے مادام کہ وے برین شریطہ باقی ست۔ فوق ثلثۃ ایام زیادہ بر سہ روز و ازین قید مفہوم میگردد کہ تا سہ روز حرام نیست چون در طبیعت آدمی غضب و بدخلقی جبلت و تعصب و امثال آن متمکن ست اینقدر معاف داشتہ شد و غالب آنست کہ در مدت سہ روز زائل شود یا کمتر گردد بعد ازان کیفیت ہجران بیان کرد بقول خود یلتقیان جمع شوند بہ یکدیگر و پیش آیند و ببینند یکدیگر را فیعرض ہذا و یعرض ہذا پس روے گرداند این بجانبی و روے گرداند این بجانبی دیگر یعنی بجانبے یکدیگر نہ بینند و از یکدیگر روے بگردانند۔ و خیرہما الذی یبدأ بالسلام و بہترین این دو کس کسے ست کہ پیشتر گوید سلام را و رفع کدورت نماید اشارت ست بآنکہ ہجران زائل میگردد بسلام و آن مقدار کفایت دارد و ازین خود کمتر نباید تا حق مسلمانے از دست نرود۔ متفق علیہ۔ و مراد آنست کہ باعث بر ہجران تقصیر در حقوق اخوت و صحبت و عشرت باشد چنانکہ از غیبت و ترک نصیحت کو فتنہ بجا طرار یافتہ باشد اما نہ تقصیر در امور دین و اما ہجران اہل ہوا و بدعت دائمی باید تا وقت ظہور توبہ در رجوع بحق و شیخ سطے در حاشیۂ موطا از ابن عبدالبر نقل کردہ کہ گفت کہ ہر کہ بترسد از مکالمہ و پیوند کسے فساد دین خود را یا مضرت دنیا

وصلاح وقت خود را جائز ست او را مجانبت جستن و دوری گزیدن از وی بر وجہ جمیل یعنی از غیر وقوع در غیبت وعیب گوئی وکینہ وعداوت انتہی و در احیاء العلوم از جماعۂ سلف از صحابہ وغیرہم نقل آن کردہ کہ بعضے از ایشان ہجران یکدیگر کردہ تا مدت عمر و آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بران سہ کس کہ تخلف از غزوۂ تبوک کردہ بودند بجہت ترس راہ یافتن نفاق بحال ایشان تا پنجاہ روز صحابہ را و زنان وخویشان ایشان را امر بہجران ایشان کردہ و آنحضرت تا یکماہ زنان خود را ہجران نمودہ و عائشہ با ابن زبیر رضی اللہ عنہم مدتے ہجران کردہ و امام احمد حنبل از صحبت حارث محاسبی بجہت تصنیف کردن او در علم کلام قطع صحبت کردہ اما باید کہ نیت دران صادق باشد وبغرض نفسانی نبود۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ایاکم والظن — دور دارید نفس خود را از گمان بد فان الظن اکذب الحدیث۔ زیرا کہ گمان بد دروغ ترین سخن ہاست چون بر کسے گمان مے برد وحکم میکند بر وکہ چنین ست وچون وی در واقع چنین نیست این حکم وی دروغ باشد ومراد بحدیث حدیث نفس ست و آن بالقائے شیطانی ست وگویا اکذب خواندن آن باین جہت ست یا مبالغہ است دران و در قرآن مجید آمدہ ان بعض الظن اثم ومراد بدان گمان بد است وگفتہ اند گمان بد کہ نہی آمدہ از وے آنست کہ استقرار وجزم نماید بدان نہ آنچہ خطور کند در دل وبعضے گفتہ اند کہ موجب اثم ست چون تکلم کند بدان وبر زبان آرد آنرا و بر ہر تقدیر دلیلی نداشتہ باشد بران یا ہر دو دلیل اگر متعارض باشند اما آنچہ بحکم دلیل وقرینہ واضحہ گمانی برد بدان ماخوذ نگردد ولا تحسسوا ولا تجسسوا — وتحسس نکنید وتجسس نہ نمائید اول بحاء مہملہ وثانی بجیم بالعکس وفرق میان تحسس وتجسس بوجوہ کردہ اند در قاموس در فصل جیم گفتہ جس تفحص اخبار شل تجسیس وجاسوس وجسیس مشتق ازان ست صاحب سر شر و در فصل حا گفتہ حاسوس بمعنی جاسوس یا آن مخصوص ست بخبر خیر وبجیم در شر انتہی وبعضے گفتہ اند کہ بجیم تعرف خبر بتلطف ونرمے وبحا تطلب آن بحاسہ چنانکہ وزدیدہ شنیدن و دزدیدہ دیدن وبعضے گفتہ کہ بجیم تفتیش از عورات وبحا استماع آن وبعضے گفتہ بجیم طلب خبر برائے دیگرے وبحا برائے نفس خود وطیبی گفتہ کہ اول تفحص عیوب مردم وبواطن امور ایشان بنفس خود یا بمعاونت غیر وثانی بنفس خود ووجہ نہی بر تقدیر تطلب خبر در خیر آن باشد کہ شاید بعد از اطلاع بر خبر حسدی پیدا شود یا طمعی حادث گردد۔ ولا تناجشوا و نجش نکنید بیکدیگر ونجش بسکون جیم چیزے را بزیادہ بہا خواستن تا دیگرے در افتد و در اصل برانگیختن صید را گویند وبعضی گویند کہ نجش در حدیث بمعنی بر غلانیدن بعضی مر بعضے را بر شر وخصومت۔ ولا تحاسدوا۔ در بدخواہی نکنید یک دیگر را وحسد تمنی زوال نعمت غیر ظالم یا آرزوی آنکہ نعمت او بمن رسد کذا فی القاموس۔ ولا تباغضوا و دشمنی نکنید بیکدیگر یعنی احتراز کنید از اسباب حدوث آن والا حب وبغض قہرے ست کہ بندہ را دران اختیاری نبود وبعضے گفتہ اند کہ مراد

یعنی از تباغض نهی از اختلاف در اهوا و آرست بدعت زیرا که ابتداع در دین و برگشتن از راه راست بسبب بغض و عداوت ست
ولا تدابروا۔ و غیبت نکنید در پشت یکدیگر و طیبی گفته که مراد بتدابر تقاطع ست زیرا که هر یکے از متقاطعین پشت میدهد دیگر را
یعنی اعراض میکند و ادای حقوق اسلام۔ وکونوا عباد الله اخوانا۔ و باشید همه بندگان خدا برادران یکدیگر یعنی چون
همه شما بندگان یک مولی اید همه در عبودیت برابر باشید و با یکدیگر برادر در تحاسد و تباغض و تدابر بگذارید۔ وفی روایة ولا تنافسوا
گفته اند که تنافس بمعنی تحاسد یا قریب بآن ست و احتمال دارد که معنی تنافس میل و رغبت باشد بدنیا چنانکه در
حدیث آمده که می ترسم برشما که فراخ کرده شود بر شما دنیا پس تنافس کنید دران یعنی رغبت نمائید نافست فی
شئی ای رغبت فیه متفق علیه۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم تفتح ابواب الجنة یوم الاثنین ویوم
الخمیس۔ کشاده می شود درهای بهشت روز دوشنبه و پنجشنبه بعضی گویند که این کنایت ست از کثرت غفران و در
گذشتن از جرائم خلق و اعطاء ثواب و رفع درجات و صواب آنست که محمول بر ظاهر ست چه حمل نصوص بر ظواهر
واجب ست مادام که دلیل صارف ازان نباشد و فتح باب علامت صفح باشد۔ فیغفر لکل عبد لا یشرک بالله شیئا۔ پس آمرزیده
میشود هر بنده را که شریک نمی گرداند بخدا چیزے را و مراد بشرک در باب عدم غفران کفر ست پس نمی ماند نا آمرزیده
هیچ مردی۔ الا رجل کانت بینه و بین اخیه شحناء۔ مگر مردی که هست میان او و میان مسلمانی دشمنی و کینه۔ فیقال انظروا
هذین حتی یصطلحا۔ پس گفته میشود ملائکه را مهلت دهید این هر دو را که بیکدیگر دشمنی و کینه دارند تا آنکه صلح کنند
بیکدیگر۔ انظروا بفتح همزه و کسر ظاء از باب افعال بمعنی امهال۔ رواه مسلم۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم تعرض اعمال الناس فی کل جمعة مرتین۔ عرض کرده می شود عملهای مردم بر پروردگار تعالے یا بر فرشته
که موکل ست بر جمع صحف اعمال در هر هفته دو بار جمعه چون آخر ایام هفته است و هفته بوے تمام میگردد اطلاق کردند
بر هفته یوم الاثنین ویوم الخمیس۔ روز دوشنبه و روز پنجشنبه۔ فیغفر لکل عبد مومن۔ پس آمرزیده می شود هر بندهٔ مسلمان را
الا عبدا بینه و بین اخیه شحناء۔ مگر بنده که میان او و میان برادر وی دشمنی ست۔ فیقال اترکوا هذین حتی یفیئا۔ بگذارید این
را تا آنکه رجوع کنند و باز آیند از دشمنی۔ رواه مسلم۔ وعن ام کلثوم بنت عقبة بن ابی معیط صحابیه است اسلام آورد
بمکه و هجرت کرد و ذکر کرده نشده است او را بمکه زوجی و چون بمدینه آمد تزوج کرد او را عبد الرحمن بن عوف
و بعد از وفات عبد الرحمن تزوج کرد او را عمرو بن العاص چند ماه در تحت او بود و پس مرد و پدر او عقبه بضم عین و سکون
قاف بن ابی معیط بضم میم و فتح عین و سکون تحتانیه بن عمرو بن امیه بن عبد شمس از مشرکان مشهور ست که کشته شد روز
بدر۔ قالت سمعت رسول الله۔ گفت ام کلثوم شنیدم پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم را میگفت۔ لیس الکذاب
نیست دروغ گو اگرچه دروغ میگوید۔ الذی یصلح بین الناس۔ آن کسی که اصلاح میکند میان مردم۔ ویقول خیرا
وینمی خیرا و میگوید سخنان نیک را و میرساند سخنان نیک را یعنی سخنان که باصلاح آرد اگرچه نه واقع ست متفق علیه

نزد او مسلم نیز زیادہ روایت کردہ است مسلم این عبارت را۔ کہ قالت ام کلثوم۔ گفت ام کلثوم دختر عقبہ۔ ولم اسمعہ۔ و نشنیدم من او را یعنی النبی۔ پیغمبر را۔ ام کلثوم از ضمیر اسمعہ پیغمبر را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یرخص فی شی مما یقول الناس کذب گفت نشنیدم آنحضرت را کہ رخصت کند و اذن دہد در ہیچ چیزے از آنچہ می گویند مردم کہ آن چیز دروغ ست۔ الا فی ثلث۔ مگر در سہ چیز الحرب یکے در جنگ چنانکہ سخنان گوید کہ جلادت از آن ظاہر گردد و دلہای لشکریان از آن قوت گیرد و دشمن فریب خوردہ اگرچہ خلاف واقع باشد۔ والاصلاح بین الناس۔ دوم صلح در دادن میان مردم چنانکہ سخنان آنیدہ نقل کند کہ موجب اصلاح و اتفاق گردد اگرچہ نہ واقع بودہ حدیث الرجل امراتہ۔ سوم سخن کردن مرد زن خود را وحدیث المراۃ زوجہا و سخن کردن زن شوہر خود را چنانکہ بیکدیگر اظہار محبت و خشنودی نمایند تا باعث ائتلاف و التیام گردد۔ و ذکر و ذکر کردہ شد حدیث جابر کہ اول وی این کلمہ است۔ ان الشیطان قد ایس فی باب الوسوسۃ در باب سوم در اوائل کتاب و در مصابیح اینجا مذکور ست۔

الفصل الثانی

عن اسماء بنت یزید قالت قال رسول اللہ گفت اسماء گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لا یحل الکذب الا فی ثلث حلال نیست دروغ گفتن مگر در سہ جا یعنی حلال نیست مگر سہ کذب کذب الرجل امراتہ یکے دروغ گفتن مرد زن خود را لیرضیہا۔ تا راضی گرداند او را اظاہر التخصیص بکذب رجل مراۃ را اند کرب لے ذکر کذب امراۃ مرد را باعتبار اکثر و اغلب ست چون زنان جاہل اند و بدگمان بہ تسلیہ و ارضای آنہا بیشتر حاجت می افتد و در حدیث سابق ہر دو مذکور شد۔ و الکذب فی الحرب دوم دروغ گفتن در جنگ چنانکہ مذکور شد و الکذب لیصلح بین الناس سوم دروغ گفتن برای آنکہ صلح افگند میان مردم تا اختلاف و نزاع موجب تہاجر و تقاطع نگردد۔ رواہ احمد والترمذی۔

وعن عائشۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال لا یکون لمسلم ان یہجر مسلما فوق ثلثۃ۔ نمے باشد و نمی باید مر مسلمان را کہ ہجران کند مسلمان را و ترک دہد صحبت و سلام او را بالای سہ روز فاذا لقیہ سلم علیہ ثلاث مرات پس چون بہ بیند و پیش آید او را سلام دہد بروے سہ بار کل ذلک لا یرد علیہ در ہر مرۃ روز کند مسلمان دیگر بروے و نگوید جواب سلام او را فقد باء باثمہ۔ پس بتحقیق باز گشت آنکہ جواب سلام نگفت بگناہ ہجران یا بگناہ خود یا بگناہ مسلمان سلام دہندہ یعنی سلام دہندہ از گناہ ہجران بیرون آمد و گناہ بر گردن آن ماند کہ جواب سلام نداد بلکہ گناہ مسلمان سلام دہندہ نیز بر گردن او شد کہ جواب سلام او نداد۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال لا یحل لمسلم ان یہجر اخاہ فوق ثلث حلال نیست مر مسلمان را کہ ترک دہد برادر خود را بالاے سہ روز فمن ہجر فوق ثلث فمات دخل النار پس کسیکہ ہجران کند بالاے سہ روز پس بمیرد در آید آتش دوزخ را یعنی مستوجب و مستحق دخول نار میگردد و چون در گناہ در آمد گویا در آتش در آمد پس چون زمرہ است ہم در آتش ست۔ رواہ احمد و ابو داؤد۔ وعن ابی خراش السلمی۔ خراش بکسر خاء معجمہ

وسلمی بضم سین وفتح لام مخففه و بعضے گفته اند اسلمی ست نه سلمی نام او حدرد ست بحا و دال مهملتین بر وزن جعفر صحابی ست روایت کرده است از وی ابو داؤد همین یک حدیث در هجران سمع رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول شنید آن حضرت را که می گفت - من هجر اخاه سنة فهو کسفك دمه - کسیکه هجران کند برادر خود را یکسال پس این هجران کردن گویا خون او ریختن ست در ترتب اثم شدید اما نه مثل او ست بجمیع وجوه زیرا که قتل اکبر کبائر ست بعد از شرک مقصود مبالغه و تاکید ست در منع از هجران چون هجران در مدت سال کامل از مجرای عادت بیرون ست و باعث نهایت آزار خاطر گویا به تیغ ایذا و غصه و غم کشتن ست - رواه ابو داؤد - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لا یحل لمؤمن ان یهجر مؤمنا فوق ثلث - ترجمۀ این گذشت - فان مرت به ثلث - پس اگر بگذرد بر مومن سه روز - فلیلقه - پس باید که به بیند و پیش آید وی آن مومن را که هجران کرده است او را - فلیسلم علیه - پس باید که سلام دهد بر وے - فان رد علیه السلام - پس اگر رد کرد بر وے سلام را و داد جواب سلام او را - فقد اشترکا فی الاجر - پس بتحقیق شریک شدند هر دو در اجر و هر دو اجر وصلت و ترک هجران و قطیعت یافتند اول با بتدای سلام و ترک هجران و ثانی بجواب سلام و قبول آن - وان لم یرد علیه - و اگر رد نکرد بر وی سلام را و جواب سلام دے نداد - فقد باء بالاثم - پس بتحقیق رجوع کرد و باز گشت بگناه و در بعضے نسخ باثمه چنانکه معلوم شد - وخرج المسلم من الهجرة - و بیرون آمد سلام دهنده از هجران و گناه آن همه بار گناه بر گردن آن دیگر افتاد - رواه ابو داؤد

وعن ابی الدرداء قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الا اخبرکم بافضل من درجة الصیام والصدقة والصلوٰة - گفت آنحضرت آیا خبر ندهم من شما را بعملے که فاضل ترست در درجۀ او از درجۀ روزه و صدقه و نماز که نافله باشند قال - گفت ابو درداء - قلنا - گفتیم با جماعۀ صحابه - بلی خبر ده ما را بآن عمل که فاضل ترست از درجۀ این عبادت مذکوره قال اصلاح ذات البین - گفت نیک گردانیدن احوالی که در میان یکدیگر ست چنانکه بغض و عداوت و جنگ و جدل مثلاً میان جماعه افتاده و فساد در راه یافته است آنها را بدل بالفت و محبت و صلح ساختن و از فساد بصلاح آوردن و اصلاح ذات البین این معنی دارد و ذات البین نام آن احوال ست که در میان مردم افتاده ست و اصلاح آنها نیک گردانیدن آنها و تبدیل آنها از فساد بصلاح و فساد ذات البین هی الحالقة - و فساد احوالی که ذات البین ست حالقه است حلق موی ستردن و حالقه موی سترنده و مراد اینجا هلاک کردن و از بیخ بر کندن ست یعنے فساد ذات البین خصلتی ست هلاک کننده دین و از بیخ بر کننده ثواب ست چنانکه استره موے را از بیخ برمی کند و درین ترغیب و تحریص ست بر اصلاح و دفع فساد و تحذیر و تنفیر ست از خلاف آن - رواه ابو داؤد و الترمذی وقال هذا حدیث صحیح - وعن الزبیر قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم دب الیکم داء الامم من قبلکم - گفت زبیر بن العوام که از عشره مبشره است که گفت آنحضرت آمده است بسوی شما و سرایت

گروه در شما درد بیماری امتها که پیش از شما بوده اند فی الصراح دبیب نرم رفتن و کل ماش علی الارض دابة دابه بیماری
او داجماعت آن درد بیماری کدام ست ـ الحسد و البغضاء بدخواهی و دشمنی ـ ہی الحالقة ـ این بغضاء حالقه است این
چنین گفته طیبی ضمیر ہی راجع به بغضاء داشته و گفته زیراکه بغضا سخت ترست تاثیر دے در رخنه گری دین اگرچه نتیجه
حسد ست انتہی و اگر بہر یک از حسد و بغضاء دارند بتاویل کل واحدة من الخصلتین نیز صورتی دارد و بعد ازان در بیان
مراد از حالقه فرمود ـ لا اقول تحلق الشعر ـ نمیگویم که بغضاء می ستردموی را و لکن تحلق الدین ـ و لیکن مے سترد دین
و ایمان را و از بیخ بر می کند آنرا ـ رواه احمد و الترمذی ـ و عن ابی ہریرة عن النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال ایاکم
و الحسد ـ دور دارید خود را از حسد ـ فان الحسد یاکل الحسنات ـ زیراکه حسد میخورد و می برد نیکی ها را ـ کما تاکل النار
الحطب ـ چنانچه می خورد و می سوزد آتش ہیزم را ـ رواه ابو داؤد ـ باین حدیث تمسک کرده اند معتزله بر
مذہب خود که حبط ست یعنی ارتکاب معصیت باطل میگرداند عمل صالح را و بدیہا مے برد نیکی ہا را و نزد اہل سنت
و جماعت این چنین نیست بلکه نیکی ہا مے می برد بدیہا را چنانکه فرمود ـ ان الحسنات یذہبن السیئات ـ و جواب
از تمسک ایشان باین حدیث آنست که مراد از خوردن و بردن حسد حسنات را آن ست که حسد باعث میگردد
حاسد را بر اتلاف مال و اہلاک نفس و ہتک حرمت محسود اگر بفعل نیاید عزم آن دارد و البته و ہتک
حرمت بر غیبت خود البته موجود ست پس روز قیامت حسنات او را بمحسود میدہند در عوض مظالم که بر
گردن اوست چنانکه در حدیث آمده ست که مفلس از امت من کسے ست که روز قیامت با نماز و زکوٰة و
صیام و قیام بیاید و باوجود آن یکے را دشنام داده و زده و دیگرے را مال خورده و خون ریخته آن ہمه
حسنات او را بآنہا که بر انہا ظلم کرده بدہند معنی حبط اعمال اینست نه محو و افنای آن از دیوان اعمال
او و اگر امروز آنہا را محو و فانی کرده باشند فردا آن مرد بکدام عمل آید و حدیث ناطق ست بآمدن او با عمال روز
قیامت و جواب دیگر آنکه حسنات مضاعف میگردد باستعداد عبد و صلاح وی پس چون ارتکاب خطا یا کند از
مضاعفت محروم ماند ـ و عنه عن النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال ایاکم و سوء ذات البین فانہا الحالقة ـ دور
دارید خود را از بدی ذات البین پس بدرستی که او حالقه است حصر برائے مبالغه است ـ رواه الترمذی و عن
ابی صرمة ـ بکسر صاد و سکون راء صحابی انصاری بدری شاعر بازنی تعبد میکرد در جاہلیت بر دین ابراہیم علیہ
تا آمد آنحضرت مدینه را پس اسلام آورد و وی دران وقت شیخ کبیر بود روایت کرده است از وے ابن
عباس ان النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال من ضار ضار اللہ به ـ ہر که گزند رساند بکسے نه بجہت شرعی گزند رساند
خدائے تعالیٰ بوے فی الصراح ضر گزند رسانیدن خلاف نفع مضارة کذلک ضرر گزند ـ و من شاق
بتشدید قاف ـ شاق اللہ علیہ ـ و کسیکه خلاف و دشمنی کند بر کسے بے موجب خلاف و عداوت کند خدا تعالیٰ

بروی فی الصراح مشاقہ شقاق خلاف ودشمنی واصل اشتقاق مشاقہ از شق ست بکسر شین یعنی جانب وہر یکے از متخاصمین
ومتنازعین در جانبی ست از دیگری وطیبی گفتہ کہ مشاقہ از مشقت نیز توان داشت بانیکہ تکلیف کند صاحب خود را بانچہ
نہ در طاقت اوست انتہی واین معنی نزدیکتر ست بکلمہ علی والاشاقہ بمعنی خلاف وعداوت بی علی آید چنانکہ ومن
یشاق اللہ ورسولہ ومن یشاقق الرسول من بعد ما تبین لہ الہدی و بنابراین معنی فرق کردہ اند میان مضارہ ومشاقہ در بعضے
حواشی بانیکہ ضرر ومشقت متقاربان اند در معنی لیکن ضرر استعمال کردہ می شود در اتلاف مال ومشقت در رسانیدن
اذیت بہ بدن مثل تکلیف عمل شاق۔ رواہ ابن ماجۃ والترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن ابی بکر الصدیق رضی اللہ
عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ملعون من ضار مومنا او مکر بہ۔ راندہ شدہ و دور انداختہ شدہ است
از درگاہ قرب ورحمت الٰہی کسیکہ گزند رساند مسلمانی را یا مکر کند بوی فی الصراح مکر حیلہ وبدسگالیدن وفریفتن۔ رواہ
الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن ابن عمر قال صعد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المنبر۔ بالا برآمد آنحضرت منبر را
فنادی بصوت رفیع پس آواز داد وخواند مردم را بآواز بلند۔ فقال۔ پس گفت یا معشر من اسلم بلسانہ۔ ای گروہ اسلام
آرندگان بزبان خود۔ ولم یفض الایمان الی قلبہ ونرسیدہ است ایمان تا دل ایشان۔ لاتؤذوا المسلمین ایذا نکنید مسلمانان را
ولا تعیروہم۔ وسرزنش نکنید ایشان را۔ ولا تتبعوا عوراتہم۔ ونہ روید در پی عیب ہای ایشان وطلب نکنید آنرا فی الصراح
تتبع در طلب چیزی برفتن در پی آن۔ فانہ من تتبع عورۃ اخیہ المسلم۔ پس بدرستی کسیکہ تتبع کند عیب برادر مسلمان ترا
تتبع اللہ عورتہ۔ تتبع کند خدای تعالی عیب او را ومن یتبع اللہ عورتہ یفضحہ کسیکہ تتبع کند خدای تعالی عیبہای
او رسوا گرداند او را وہیچ چیز بعیبے مخفی نبود۔ ولو فی جوف رحلہ۔ اگرچہ باشد آن کس پنہان در میان رخت وجای
بود وباش ومنزل خود۔ رواہ الترمذی۔ وعن سعید بن زید عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان من اربی الربوا۔ روایت
ست از سعید بن زید کہ از عشرہ مبشرہ است از آنحضرت بدرستی از رباترین ربا ربا در لغت فزونی وزیادتی ست
ودر شرع زیادتی گرفتن در دام وبیع پس بیفزاید افزون ترین ربا ہا الاستطالۃ فی عرض المسلم بغیر حق دراز
کردن زبان ودر افتادن در آبروے مسلمان بغیبت کردن ودشنام دادن وترفع وتکبر نمودن وحقیر پنداشتن
بناحق وبی مصلحت شرعی ودر قاموس گفتہ استطالت در لغت استداد وارتفاع وتفضل ودر صراح گفتہ
استطالت تکبر کردن ودراز شدن چون دراستطالت عرض گرفتن ست زیادہ برانچہ استحقاق دارد وبیشتر
از انچہ رخصت ست تشبیہ داد آنرا بربا کہ زیادتی ست بر حق می گیرد وآن را ربا گفت زیرا کہ عرض مسلمان عزیز تر ست نزد
از مال اوست پس ضرر وفساد در گرفتن آن اکثر وافزون باشد وقید کرد بغیر حق زیرا کہ در بعضے احوال مباح ست
چنانکہ صاحب حق مر آنکس را کہ حق وی نمیدہد بگوید ظالم یا شاہد را جرح کند واز این باب ست جرح روایت کہ
محدثین روات را برائے مصلحت حفظ دین کنند وسابقا معلوم شد کہ غیبت مباح ست ودر بعضی محال این نیز

ازین باب است۔ رواہ ابو داود والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لما
عرج بی ربی۔ ہرگاہ کہ بالا کرد مرا پروردگار من یعنی چون بمعراج رفتم۔ مررت بقوم لہم اظفار من نحاس گذشتم بقومے کہ مر ایشان
راست ناخنان از مس۔ یخمشون وجوہہم وصدورہم۔ می خراشند روے ہای خود را و سینہ ہاے خود را خمش بخا و شین
معجمتین خراشیدن۔ فقلت من ہؤلاء۔ پس گفتم کیستند این قوم یا جبرئیل۔ قال ہؤلاء الذین یاکلون لحوم الناس ویقعون
فی اعراضہم۔ گفت جبرئیل این جماعہ اند کہ میخورند گوشت ہای مردم را یعنی غیبت میکنند و دشنام میدہند و بدان آبروی مردم
میریزند و وجہ تعبیر از غیبت باکل لحم سابقا در باب الغیبت معلوم شدہ است و چون آبروی مردم ریختند و بدان خوش
شدند حق سبحانہ تعالی روی ہاے و سینہ ہای ایشان را ہم بدست ایشان قبیح و خراشیدہ ساخت۔ رواہ ابو داود
وعن المستورد عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من اکل برجل مسلم اکلۃ۔ مستورد بضم میم و سکون سین مہملہ و فتح فوقانیہ و سکون
واو و کسر را ابن شداد بہ تشدید دال صحابی ست معدود در اہل کوفہ و ساکن شد مصر را و در وقت وفات آن حضرت
پسرکے بود روایت می کند کسیکہ بخورد بسبب مردی یعنی بوسیلہ غیبت کردن او لقمہ را اکلۃ بضم ہمزہ و سکون کاف
بمعنی لقمہ و اگر بفتح ہمزہ خوانند بمعنی یکبار خوردن بود چنانکہ سیکے بود کہ او بجہت عداوت غیبت و منقصت مسلمانی را
خوش دارد شخصی نزد وی برود و خوش آمد او گوید و آن مسلمان را غیبت کند و باین وسیلہ برائے خود انی پیدا کند
و وجہ رزقی بہم ساند۔ فان اللہ یطعمہ مثلہا من جہنم۔ پس بدرستی کہ حق تعالی میخوراند آن غیبت گو را مثل آن اکلہ از
آتش دوزخ۔ ومن کسی ثوبا برجل مسلم۔ و کسیکہ پوشاند نفس خود را جامہ بسبب مردی ہمان معنی کہ در اکل معلوم شد و این
بر تقدیرے کہ کسی بصیغہ معلوم باشد چنانکہ قرینہ او کہ اکل و قام ست و اما اگر بصیغہ مجہول بخوانند چنانچہ در نسخ مصححہ
واقع ست و معنی کسوۃ نیز موافق آنست زیرا کہ کسوۃ بمعنی جامہ پوشانیدن ست و ارادہ پوشانیدن نفس را تکلف
ست معنی آن شود کسیکہ پوشانیدہ شود او را بسبب مردی جامہ۔ فان اللہ یکسوہ مثلہ من جہنم۔ پس۔ بدرستی کہ خدائے
تعالی می پوشاند او را مانند آن جامہ از آتش دوزخ۔ ومن قام برجل۔ و کسیکہ بایستد بسبب مردے۔ مقام سمعۃ
و ریاء۔ در مقام شنوانیدن و نمودن محامد و محاسن را یعنی تا مردم ببینند و بشنوند سمعہ در چیزے ست کہ تعلق بحاسہ سمع
دارد و ریا در انچہ بحاسہ بصر دارد پس میفرماید ہر کہ بسبب مردی در مقام سمعہ و ریا بایستد۔ فان اللہ یقوم لہ
مقام سمعۃ و ریاء یوم القیمۃ۔ بدرستیکہ خدای تعالی می ایستد برائے او در مقام سمعہ و ریا روز قیامت و این عبارت
را دو معنی گفتہ اند یکی آنکہ کسیکہ صلاح و تقوی و زہد و ورع بنا ظاہر کند بجہت یک مردی صاحب مال و جاہ تا وی
بشنود و ببیند و معتقد گردد و در مال و جاہ خود را بروے صرف کند بایستد خدائے تعالی برائے رسوا کردن او
یعنی ارادہ کند فضیحت او را و ایستادہ کند او را در مقام سمعہ و ریا یعنی بفرماید ملائکہ را تا ندا در دہند کہ مردی مرائی بود
و برائے خلق کار میکرد بعد از ان عذاب کند او را عذاب مرائیان و معنی دیگر آنکہ کسے ایستادہ کند مردے را

در مقام سمعہ و ریا یعنی او را بصلاح و تقوی تعریف کند و بزہد و عبادت شہرت دہد و این را وسیلۂ تحصیل طعام دنیا
وحصول اغراض نفسانی خود گرداند چنانچہ خادمان درویشان می کنند و ایشان را از حبائل و مصائد خود میگردانند روز
قیامت خدای تعالی او را در مقام فضیحت و رسوائی ایستادہ کند و ندا در دہند فرشتگان کہ این دروغ گوست کہ مرمی
را بدروغ شہرت داد تا اغراض نفس خود از آن حاصل کند بعد از آن عذاب کند او را عذاب دروغ گویان۔ رواہ
ابوداؤد۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حسن الظن من حسن العبادۃ گمان نیک
بردن بر مسلمانان و اعتقاد خیر و صلاح کردن بر ایشان از جملۂ عبادات حسنہ است یا ناشی ست از حسن
عبادت یعنی ہر کہ متعبد و نیکوکار ست بر مردم گمان نیک می برد و بدگمان جز بدکار نبود و بیت بدگمان باشد
ہمیشہ زشت کار ؎ نامۂ خود خواند اندر حق یار ؎ رواہ ابوداؤد۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت اعتل
بعیر لصفیۃ بیمار شد شترے کہ مر صفیہ را بود و عند زینب فضل ظہر و حال آنکہ نزد زینب زیادتی سواری
بود یعنی شترے داشت زیادہ بر حاجت خود ظہر بمعنی پشت ست و بمعنی مرکب نیز آید۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم لزینب پس گفت آنحضرت مر زینب را۔ اعطیہا بعیرا۔ بدہ صفیہ را اشترے کہ زیادت بر حاجت تو باشد
فقالت پس گفت زینب بطریق استفہام انکاری۔ انا اعطی تلک الیہودیۃ۔ من میدہم شتر آن یہودیہ
را صفیہ رضی اللہ عنہا دختر حیی بن اخطب یہودی بود لیکن از اولاد ہارون علیہ السلام بود در غزوۂ خیبر بدست
افتادہ بود پس آنحضرت او را آزاد کردہ در حبالۂ نکاح خود آوردہ و بعضی از ازواج مطہرہ را بادے
سوء مزاجی بود و عائشہ رضی اللہ عنہا از آنہا بود و آنحضرت حمایت و رعایت وی میکرد روزی او را عائشہ
یہودیہ خواند و سقط گفت وی بشکایت پیش آنحضرت آمد فرمود باوی کہ بگو کہ من پیغمبر زادہ ام و تو دختر ابوبکر رضی اللہ
عنہ و چون زینب بوے درشتی کرد فغضب رسول اللہ۔ پس خشم آورد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر زینب۔
فہجرہا ذا الحجۃ والمحرم وبعض صفر۔ پس مہجور ساخت آنحضرت زینب را تمام ماہ ذی الحجہ و محرم و پارہ از ماہ صفر
رواہ ابوداؤد و ذکر کردہ شد حدیث معاذ بن انس۔ کہ اول این لفظ ست من حمی مومنا فی باب الشفقۃ والرحمۃ

الفصل الثالث

عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم رای عیسی بن مریم رجلا یسرق
دید عیسی علیہ السلام مردے را کہ دزدی میکند۔ فقال لہ۔ پس گفت مر او را عیسی علیہ السلام سرقت دزدی کردی
تو۔ قال کلا۔ گفت دزدی نکردہ ام من۔ والذی لا الہ الا ہو۔ سوگند آن کسے کہ نیست معبودی بحق مگر وی۔
فقال عیسی آمنت باللہ وکذبت نفسی۔ ایمان آوردم بخدا و دروغ گو ساختم من خود را یعنی تصدیق کردم ترا در سوگند
تو و برگشتم از آنچہ گمان بردم و تکذیب کردم نفس خود را و ازینجا معلوم شود کہ اگر کسے سوگند خورد بچیزے بخلاف
آن معلوم بود باید علم خود را متہم ساخت و بموجب او عمل کرد از جہت تعظیم نام حق۔ رواہ مسلم۔ وعن انس

قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کاد الفقر ان یکون کفرا نزدیک ست فقر کہ منتہاے امر وی منجر بکفر
گردد زیرا کہ فقر باعث میگردد انسان را برارتکاب محارم و معاصی بقصد ازالۃ الفقر و خروج از شدائد آن وچون
بغایت شدت و محنت کشد شاید کہ برارتکاب کفر نیز باعث گردد وے بوجود نقر غلبہ محبت دنیا باوجود حصول
قدر کفایت ازان باعث ارتکاب کفر گشت چنانکہ بعضی از اشقیای روزگاری می شنوم کہ گذشتند در قرب
این زمان علیہم ما یستحقونہ۔ شدت و محنت بطریق اولی کہ بران آرد و نیز غلبہ فقر گاہے باعث بر سخط و اعتراض
پروردگار گردد و از دائرہ رضا و ایمان بیرون آرد نعوذ باللہ من ذلک و چنانکہ فقر بکفر کشد غلبہ غنا بعتو و طغیان
در معاصی آرد و لہذا توسط کفاف افضل از غنا و فقر ست۔ و خیر الامور اوساطہا۔ وکاد الحسد ان یغلب القدر
و نزدیک ست کہ حسد غلبہ کند تقدیر الٰہی را یعنی اگر بالفرض چیزے بودی کہ غلبہ کردی قدر را حسد بودی چنانکہ در
تاویل حدیث لوکان شیئ سابق القدر در کتاب طب و الرقی گذشت۔ وعن جابر عن رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم قال من اعتذر الی اخیہ فلم یعذرہ۔ کسیکہ عذر خواہی کند بسوی برادر خود پس معذور ندارد او را
آن برادر او: (انکار عذر وی کند و گوید عذر نداری دروغ میگوئی۔ او لم یقبل عذرہ۔ یا قبول ندارد عذر
او را و گوید اگرچہ عذر داری اما قبول ندارم کان علیہ مثل خطیئۃ صاحب مکس۔ باشد بر ان برادر گناہ مانند
گناہ خداوند مکس بفتح میم و سکون کاف خراج و عشر ماکس دہ یک گیرندہ کذا فی الصراح۔ رواہما البیہقی و [illegible]
کرد این دو حدیث را بیہقی فی شعب الایمان وقال و گفت المکاس۔ بتشدید کاف۔ العشار بہ تشدید شین
عشر گیرندہ یعنی آنکہ ظلم کند و موافق شرع نگیرد و مکس گناہی عظیم ست و در حدیث آمدہ کہ لا یدخل الجنۃ
صاحب مکس و در قاموس مکس بمعنی نقص و ظلم نیز گفتہ و در مجمع البحار نقل از بیہقی کردہ کہ مکس نقصان و ماکس
از عمال آنکہ نقصان کند از حقوق مساکین و نرساند آنرا بہ تمام و کمال

باب الحذر والتأنی فی الامور

حذر بفتحتین و بکسر و سکون پرہیزیدن و احتراز کردن و حذر بفتح حاء و کسر ذال مرد بیدار و تأنی و توقف و تثبت و درنگ
کردن در کاری و شتابی نکردن دران و اناۃ بروزن قناۃ اسم ست از وی بمعنی درنگ یعنی آدمی را باید
کہ از شر مردم و آفات روزگار در دین و دنیا پرحذر باشد در کار خود حازم و مستیقظ و ہشیار و بیدار
بود و در عواقب امور نگران باشد و در کارہا شتابی نکند و حلم و وقار کار فرماید مگر در بعضے کارہاے
خیر کہ شتابی کردن دران فرمودہ اند

الفصل الاول۔ عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لا یلدغ المؤمن من جحر واحد
مرتین۔ گزیدہ نشود مسلمان از یک سوراخ دوبار لدغ گزیدن مار و کژدم و جحر بتقدیم جیم مضموم بجای ساکن [illegible]

سوراخ مار دوم دانشال آن برعکس حجر تقدیم حا بر جیم که بمعنے حجره است میفرماید که شان مومن صاحب حزم موصوف برعایت حق وحمایت دین آنست که از غادر تمرد که دشمن دین ست نگذرد وغضب وانتقام للہ از دست ندهد وهر جا حلم وتغافل نورزد وفریب نخورد واگر در کار دنیا فریب دهد وغافور فر سهل ست اما در کار دین نباید کرد واین تعلیم قاعدهٔ عظیم ست که باعث رعایت وحمایت دین وملت ست وسبب ورود این حدیث درینجا آنست که ابوعزه بفتح عین مهمله وزای شاعری بود از شعرای کفار که مسلمانان را هجو میکرد واشرار واشقیای قوم خود را برایذا وآزار ایشان تحریص مے نمود ودر غزوهٔ بدر اسیر افتاد پس عهد بست که بار دیگر گرد این شنایع نگردد پس آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم اورا باین عهد ووثیقت رها فرمود چون بقوم خود رفت باز بهاویهٔ شقاوت افتاد وبه تحریص وهجا که میکرد مشغول شد بار دیگر در غزوهٔ احد بدست افتاد باز امان خواست وعهد کرد پس آنحضرت صلعم بقتل وی امر فرمود وبعضے مردم بدرخواست عفو وی برخاستند پس آنحضرت فرمود لا یلدغ المومن الحدیث متفق علیه۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنهما ان النبی صلی اللہ علیه وآله وسلم قال لاشج عبد القیس۔ روایت میکند ابن عباس که آنحضرت فرمود مر اشج را که رئیس وقائد وفد عبد القیس بود وعبد القیس نام قبیله ایست آورده اند که چون وفد عبد القیس بملاقات آنحضرت خود را از شتران بر زمین زدند وبملازمت شریف مبادرت نمودند واضطرابها کردند وداد شوق ومحبت ودلهٔ واوند آن حضرت ایشان را تقریر فرمود وهیچ نه گفت اما اشج که نام وی منذر بن عائذ ست ورئیس وسردار ایشان بود بمنزل فرود آمد واسباب ومراحل قوم گرد آورد وبست پس غسلی تازه برآورد وبهترین جامه‌هاے که داشت پوشید واهسته بتمکین ووقار بمسجد شریف درآمد ودوگانه نماز بگذارد ودعا کرد پس در حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم درآمد آنحضرت را این وضع وطریق وی خوش آمد وفرمود ۔ ان فیک لخصلتین یحبهما اللہ ورسوله۔ بدرستیکه در تو هر آئینه دو خصلت ست که دوست میدارد آن دو خصلت را خدا ورسول او آن خصلت کدام ست الحلم والاناة آهستگی وبردباری ووقار وثبت وتمکین واناة بروزن قناة از تانی ست چنانچه معلوم شد۔ رواه مسلم۔ آورده اند که آنحضرت چون اورا باوجود این دو صفت خبر داد وے گفت یا رسول اللہ این دو صفت بکسب وتخلق من ست یا آفریدهٔ خداست در جبلت من فرمود آفریدهٔ خداست در جبلت تو گفت شکر مر خدای را که آفرید مرا دو صفتی که دوست میدارد آن دو صفت را خدا ورسول او یعنی اگر بکسب وتخلق من متعلق بودی احتمال زوال وفتور داشتے اما چون جبلت من بران ست امید ست که دائم وباقی ماند

الفصل الثانی۔ عن سهل بن سعد الساعدی صحابی مشهور آخر من مات بالمدینة من الصحابة۔ ان النبی صلی اللہ علیه وآله وسلم قال الاناة من اللہ والعجلة بفتح عین وجیم من الشیطان۔ درنگی در کارها از خداست ومرضی اوست وشتابی از شیطان ست ومراد ومطلوب اوست مگر در آنچه سبب شبهه خیر باشد چنانچه در قرآن مجید فرموده ولیبادر عولنا

فی الخیرات . رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب وقد تکلم بعض اهل الحدیث فی عبدالمهیمن بن عباس الراوی من قبل حفظه
ترمذی گفته که این حدیث غریب ست وتحقیق سخن کرده اند بعضی از محدثان در عبدالمهیمن بن عباس که راوی این حدیث ست
از جهت یاد داشت وی یعنی حافظه خوب نداشت . وعن ابی سعید رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه
وآله وسلم لاحلیم الاذو عثرة . نیست حلیم کامل اگرچه حلم عزیزی او بود مگر خداوند لغزش یعنی آنکه در زلت ومعصیت
افتاده باشد وخطا وخلل در کار از وی بوجود آمده وخجالت کشیده وبسبب آن دوست دارد که مردم عیبها وخطاهای
او را بپوشند وزلات او را عفو نمایند وچون محبت ستر وعفو در خود یافت از مردم نیز عفو خواهد کرد وحلم وعفو ورزید
وبعضے گفته اند که حلم حاصل نمی شود مگر بآنکه ارتکاب میکند امور را وے می بیند بعد شهادت خللها در ان وی وریابد قبح تناسب
مواضع خطا وخلل که دران شتابی کرده بود وبی صبری نمود پس اجتناب میکند ازان وحلم مے ورزد دران و
این توجیه بمعنی تجربه می کشد وحاصلش آن می شود که نیست حلیم مگر صاحب تجربه صحیح چنانکه در قرینهٔ او فرمود
ولا حکیم الاذو تجربة . ونیست حکیم کامل مگر صاحب تجربه وحکمت دانش حقیقت هر چیزی حلیم دانا در است داستوار کار واهل
معنی حکمت محکم گردانیدن چیزے واصلاح او از خلل وتجربه شناختن کارها پس هر که حاصل شد او را معرفت اشیا ومعرفت
نفع آنها او شناخت مصالح ومفاسد آنها را حاصل شد او را حکمت . رواه احمد والترمذی وقال هذا حدیث حسن غریب
وعن انس ان رجلا قال للنبی صلی الله علیه وآله وسلم اوصنی . مردی گفت مر آنحضرت را اندرز کن مرا . فقال پس
فرمود آنحضرت خذ الامر بالتدبیر . بگیر کار را بپایان کار نگریستن . فان رایت فی عاقبته خیرا فامضه . پس اگر ببینی در پایان
او نیکی را پس بگذران کار را وتمام کن . وان خفت غیا فامسک . واگر بترسی وگمان بری گمراهی را دران کار پس
نگاهدار خود را از کردن آن کار وبگذار آنرا . رواه فی شرح السنة . وعن مصعب بن سعد عن ابیه . روایت ست
از مصعب بن سعد بن ابی وقاص قرشی زهری مدنی ذکر کرده است او را ابن سعد در طبقهٔ ثانیه از اهل مدینه و
گفته است ثقه است بسیل الحدیث وذکر کرده ابن حبان در کتاب ثقات روایت میکند از پدرش وعلی وطلحه وابن
عمر نزول کرد کوفه را وتوفی بسنة ثلث ومائة . قال الاعمش . گفت اعمش که راوی این حدیث ست از سعد لا اعلمه
الا عن النبی . نمی دانم این حدیث را مگر از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم یعنی پدرش از آنحضرت روایت کرده نه از خود وسعا قال
التؤدة بضم تا وفتح همزه وسکون آن تانی در رزانت مشتق از ودید بآهستگی رفتن میفرماید تانی وتوقف فی کل شیء خیر در همه چیز
بهتر ست . الا فی عمل الآخرة . مگر در کار آخرت از جهت بودن آن خیر یقین بخلاف امور دنیاوی از بعضے سلف می آرند که
در طهارت خانه بشاگرد خود گفت بیا پیراهن از بر من برکش وبفلانی ده گفت صبر کن تا از اینجا برآئی بعد ازان بکش وبده
گفت بالفعل خاطر می روی به نموده بوقتی دست داده است می ترسم که تا برآمدن از اینجا از دست برود . وعن
عبدالله بن سرجس بفتح سین مهمله وسکون را وکسر جیم صحابی ست بصری وحدیث او در بصریین ست وروایت کرده است

ازدی قتادہ وعاصم احول۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال۔ روایت میکند عبداللہ کہ آنحضرت گفت۔ السمت الحسن راہ
وروش نیکو۔ والتؤدۃ۔ وتانی وآہستگی۔ والاقتصاد۔ ومیانہ روی وتوسط در طرفین از افراط وتفریط در معیشت وذی
ہر چیز۔ جزء من اربع وعشرین جزء من النبوۃ۔ یک جزو است از بست وچہار جزو از نبوت یعنی خصلتی از خصائل انبیاست
صلوات اللہ وسلامہ علیہم اجمعین وتعیین عدد موکول ست بعلم شارع وخبر نبوت آنرا بتحقیق درنتوان یافت وشل این
معنی درکتاب رؤیت کہ فرمود رؤیای صالحہ جزوی ست از چہل وشش جزو نبوت گذشتہ است۔ رواہ الترمذی۔
وعن ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال ان الہدی الصالح۔ بفتح ہا وسکون دال سیرت وطریقت نیک
والسمت الصالح۔ بفتح سین وسکون میم راہ وروش نیکو وچون درمفہوم ہدی وسمت صلاح معتبرست پس توصیف بصالح
بجہت تاکید ویا تجرید ست۔ والاقتصاد۔ ومیانہ روی۔ جزء من خمس وعشرین جزء من النبوۃ۔ درین حدیث یک جزو
از بست وپنج جزو آمدہ ودر حدیث سابق از بست وچہار جزو تواند کہ این تفاوت میان عددین از وہم وخطاء راوی
آمدہ باشد یا بجہت سری دیگر واللہ اعلم۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن جابر بن عبداللہ عن النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
قال اذا حدث الرجل الحدیث۔ چون گفت مردی سخنی را۔ ثم التفت۔ پس غائب شد وبعضی گفتہ اند مراد بالتفات
نگرانی خاطر ست بآن سخن ونگریستن بچپ وراست چنانکہ در وقت گفتن سخنی کہ اخفاء آن مطلوب ست بچپ و
راست نگرند تا کسی مطلع نگردد وبالجملہ ہر کہ در مجلس سخنی گفت وحکایتی کرد۔ فہی امانۃ۔ پس آن حکایت امانت ست
نزد اہل مجلس کہ شنیدہ اند پس ایشان را باید کہ دران خیانت نہ کنند وآن را افشا نہ نمایند۔ رواہ الترمذی وابو داؤد۔
وعن ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال لابی الہیثم۔ بفتح ہا وسکون تحتانیہ وفتح مثلثہ۔ بن التیہان۔ بفتح فوقانیہ وکسر تحتانیہ مشددہ نام صحابی ست کہ آنحضرت با ابوبکر صدیق وعمر فاروق گرسنہ بخانہ او رفتند ومہمان
شدند ووی خدمتی کرد کہ موجب رضای آنحضرت صلعم گردید پس فرمود مر ابی الہیثم را۔ ہل لک خادم۔ آیا ہست ترا
خدمتگاری۔ قال لا۔ گفت نے۔ فقال۔ پس فرمود آنحضرت۔ فاذا اتانا سبی فاتنا۔ پس چون بیاید ما را بندی پس
بیا نزد ما تا ترا خادمی بدہیم۔ فاتی النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم براسین۔ پس آوردہ شد نزد آنحضرت دو بندہ۔
فاتاہ۔ پس آمد نزد آنحضرت بموجب وعدۂ آنحضرت۔ ابو الہیثم فقال النبی۔ پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
اختر منہما۔ برگزین ازین دو بندہ ہر کدام را کہ خواہی۔ فقال۔ پس گفت ابو الہیثم۔ یا نبی اللہ اختر لی۔ ای پیغمبر خدا تو
برگزین برای من ہر کدام را کہ خواہی۔ فقال النبی پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ان المستشار مؤتمن۔ بدرستی
کہ آن کسی کہ کنگاش کردہ شود وبوی باید کہ امین باشد در ہرچہ مصلحت وبہبود مستشیر باشد ہمان کند وہمان گوید
وخیانت نورزد مقصود آنست کہ چون تو باختیار ما گذاشتہ ومشورت بما کردہ ما ہمان بندہ ترا دہیم کہ بہتر باشد پس
اشارت بیکے ازان دو بندہ کرد وفرمود۔ فخذ ہذا فانی رأیتہ یصلی۔ بگیر این بندہ را زیرا کہ بدرستی دیدہ ام من ورا

کہ نماز میگذارد۔ واستوص بہ معروفا۔ وطلب اندرز کن از خود بوی نیکی واحسان را و بعضے گفتہ اند کہ استیصا بمعنی قبول وصیت ست یعنی وصیت می کنم ترا بوسے احسان را و قبول کن وصیت مرا و بعضے گفتہ اند کہ استیصا بمعنی ایصا ست و معنی طلب کہ مفہوم باب ست منظور نیست در حدیث دیگر آمدہ است کہ چون ابو الہیثم آمد و بزن خود گفت این بندہ است کہ رسول خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بمن دادہ و نیکی و احسان را در حق وی وصیت کردہ است زن گفت بجاے آوردن این وصیت مشکل ست نیکی و احسان ہمین ست کہ او را آزاد کنی رواہ الترمذی۔ وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المجالس بالامانۃ۔ مجالسہا با امانت ست بہمان معنی کہ معلوم شد کہ چون سخنی کہ در مجلس از کسے بشنوند نقل نکنند و سخن چینی نہ نمایند۔ الا ثلثۃ مجالس۔ مگر سہ مجلس و سہ سخن کہ در مجلسے کہ بشنوند واجب گردد نقل درسانیدن آن بغیر۔ سفک دم حرام۔ یکی ریختن خون حرام۔ او فرج حرام۔ دوم بفرج زنے کہ حرام باشد یعنی زنا کردن او اقتطاع مال بغیر حق۔ سوم پارۂ از مال کسے جدا کردن بر وجہ حرام یعنی مال کسی گرفتن بظلم پس اگر بشنود از یکے کہ گفت میکشم فلان مرد را یا زنا میکنم فلان زن را یا میگیرم مال فلان کس را باید کہ این سخنان بآن جماعہ برساند تا برحذر باشند و خود را نگاہ دارند۔ رواہ ابوداود و ذکر حدیث ذکر کردہ شد حدیث ابی سعید کہ اولش این کلمہ است ان اعظم الامانۃ فی باب المباشرۃ فی الفصل الاول۔ در باب مباشرت از کتاب نکاح در فصل اول یعنی این حدیث در مصابیح مکرر مذکور شدہ یکبار در باب مباشرت در صحاح ذکر کردہ و بار دیگر درین باب کہ باب الحذر والتانی ست در حسان آوردہ و ما در ہمان باب مباشرت بحال خود گذاشتیم و در باب الحذر والتانی ذکر نکردیم بجہت تکرار و صواب ذکر او در صحاح ست و ما ناکہ در نسخہاے مصابیح کہ نزد مؤلف بودند رحمۃ اللہ علیہ مکرر مذکور ست ولیکن در نسخہاے کہ ما دیدہ ایم از مصابیح در باب الحذر والتانی مذکور نیست و در باب المباشرۃ ست فقط غالبا نساخ آنرا بجہت تکرار انداختہ اند واللہ اعلم

الفصل الثالث۔ عن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لما خلق اللہ العقل۔ چون پیدا کرد خدا تعالی عقل را۔ قال لہ۔ گفت مر عقل را۔ قم۔ بایست۔ فقام۔ پس بایستاد۔ ثم قال لہ۔ پس گفت مر عقل را۔ ادبر۔ پشت دہ۔ فادبر۔ پس پشت داد۔ ثم قال لہ اقبل۔ پس گفت خدا تعالی عقل را روی بمن آر۔ فاقبل۔ پس روی آورد بحق۔ ثم قال لہ۔ پس گفت مر عقل را۔ اقعد۔ بنشین۔ فقعد۔ پس بنشست۔ ثم قال لہ۔ پس گفت پروردگار تعالی مر عقل را۔ ما خلقت خلقا ہو خیر منک۔ پیدا نکردہ ام ہیچ مخلوقی را کہ او بہتر است از تو۔ ولا افضل منک۔ و نہ فاضل تر و زیادہ تر از تو در کمال۔ ولا احسن منک۔ و نہ خوب تر و جمیل تر از تو خیریت در ذات اوست و فضیلت قیاس بغیر و حسن در صفات و افعال۔ بک آخذ۔ بک اعطی۔ بجہت تو میگیرم بجہت تو میدہم یعنی ہر کرا نعمتی میدہم بواسطۂ تو میدہم کہ خدمتے کرد و مستحق انعام شد و از ہر کہ آن دادہ را باز میگیرم بسبب تو باز میگیرم کہ تقصیری نمود و مستوجب سخط گشت۔ وبک اعرف۔ و بتو شناختہ می شوم۔ وبک اعاتب

وبجهت تو خشم میگیرم - وبک الثواب وعلیک العقاب - وبسبب تست ثواب و برتست عقاب حاصل آنکه مدار تکلیف
وخطاب وعتاب وثواب وعقاب در دنیا و آخرت بر عقل ست - وقد تکلم فیه بعض العلماء - وتحقیق سخن کرده اند در صحت این
حدیث بعض علما میگویند این حدیث موضوع ست بیان این سخن بتفصیل در شرح کرده شده است والله اعلم وعن
ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الرجل لیکون من اهل الصلوة والصوم والزکوة والحج والعمرة بدرستی
که مردی می باشد از اهل نماز و روزه و زکوة و حج و عمره - حتی ذکر سهام الخیر کلها تا آنکه ذکر کرد آنحضرت اقسام و حصص
نیکی را همه یعنی کلیات و معظمات آنرا ذکر کرد و ما اکثر در حکم کل داشت - وما یجزی یوم القیمة الا بقدر عقله - و جزا داده نمیشود
او روز قیامت مگر باندازه عقل او و مراد بعقل اینجا معرفت اشیا و دریافت صلاح و فساد و مبداء و معاد و تمیز میان خیر
و شر و احتراز و احتراس از غوائل و آفات نفس و اهتداء و وصول بمقام قرب و وصول بحق و عقل معاد که در کلام
بعضی واقع شده این ست و در اینجا است اختلاف علما و بحث ایشان در تفاضل عقل و علم که گویند علم افضل
ست یا عقل و اگر علم را هم بر معنی تمیز و دریافت حمل کنند که اثر عقل باین معنی ست خلافی در میان نمی ماند و باین
معنی علم و عقل افضل باشد از عمل و عبادت و گفته اند یک رکعت ازین عالم عاقل فاضل تر آید از هزار رکعت از دیگری
وعن ابی ذر قال قال لی رسول الله صلی الله علیه وسلم یا ابا ذر لا عقل کالتدبیر ای ابو ذر نیست هیچ عقل
مثل تدبیر بمعنی بر عواقب امور نگریستن و مصالح و مفاسد آنرا دریافتن و فی الصراح تدبیر پایان کار نگریستن
و مراد بعقل اینجا مطلق علم و ادراک ست - ولا ورع کالکف - و ورع پرهیزگاری ست و تقوی هم باین معنی
و بعضی متورع را بالاتر از متقی دارند و گویند تقوی پرهیز از محرمات و تورع از مکروهات و شبهات نیز و صواب
آنست که هر دو بیک معنی اند و در کلام قوم همچنین واقع شده پس تغیر نباید نیست ورع کامل مانند کف طیبی
و درین عبارت اشکال آورده که ورع بمعنی کف از محارم ست پس لا ورع مثل الکف چه معنی دارد و جواب
داده که مراد بکف در اینجا باز ایستادن از مسلمانان یا باز داشتن زبان از ایشان است چون مفاسد این بیشتر
حصر کرد ورع را در وی مبالغه و ممکن ست که گفته شود که ورع و تقوی اگرچه در لغت بمعنی کف و اجتناب از نواهی
و در عرف شرع شامل اند امتثال را و اجتناب را سادا اگر بمعنی اجتناب باشد از ترک امتثال او امر نیز اجتناب
باید کرد باین وجه شامل هر دو باشد و بالجمله ورع و تقوی بمعنی گرفتن ست امتثال او امر و اجتناب پس ورع را دو
جزو باشد امتثال او امر و اجتناب نواهی و گفته اند که رعایت جانب اجتناب اهم و اقدم باید از امتثال و ذکر کرده
در جانب امتثال اختصار کند بر فرائض و سنن رواتب روا است اما در اجتناب اهتمام و استقصا نماید تا مقصود
که وصول در قرب الهی ست برسد و اگر در امتثال استقصا نماید چنانکه احتراز از نوافل و مستحبات کند اما ارتکاب محرمات
کند واصل نگردد بر مثال بیماری که پرهیز کند و دارو نخورد و شفا یابد اگرچه شاید دیرتر کشد اما اگر دارو ها

نخورد و پرهیز نکند هرگز شفا نیابد و هر روز خراب تر گردد و این سخن را تفصیلی ست و حضرت شیخ علی متقی رحمة الله علیه در رسالهٔ تبیین الطرق آنرا بیان فرموده اند و فقیر حقیر آنرا در بعضے رسائل خود ترجمه کرده و حمل حدیث برین معنی صحیح و جید ست۔ والله اعلم۔ ولا حسب کحسن الخلق۔ و نیست حسب و فضیلت مانند خوش خوئی و حسب آنچه شمارد مرد از فضائل و مآثر و مفاخر خود و پدران خود میفرماید که اصل کمال و بزرگی حسن خلق ست این می باید بے این همه ضائع ست و مراد از خلق اگر جمیع صفات باطن دارند خود ظاهر ست که حسن اخلاق عمده است و اگر مراد نرم خوئی و تلطف و مهربانی بود چنانکه در عرف خلق باین معنی می آید مقصود مبالغه است و حقیقت این صفت از کلام اهل تصوف باید جست امام حسن بصری فرموده حسن خلق روی کشاده داشتن و عطا کردن و از ایذای خلق باز ماندن و واسطی گفته حسن خلق ترک خصومت با خلق و گفته حسن خلق راضی داشتن خلق را در راحت و محنت و سهیل تستری گفته کمترین پایه در حسن خلق جفا از خلق کشیدن و مکافات نکردن و رحمت بر ظالم و شفقت کردن و آمرزش خواستن۔ وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الاقتصاد فی النفقة نصف المعیشة۔ میانه روی کردن در خرج و از افراط و تفریط دور بودن نیمه سرمایهٔ زندگانی است و در معیشت نمودن و زندگانی کردن دو چیز باید دخل و خرج و بناے خرج بر اقتصاد باید پس رعایت اقتصاد نصف معیشت باشد۔ والتودد الی الناس نصف العقل۔ و اظهار دوستی بمردم و سر رشته نگاهداشتن نیمه عقل معاش ست گویا تمام عقل آنست که کسبی و کارے کنند و باقی نوع تعیش و تمدن نیز نمایند و این بر تقدیری که تودد و تحبب ایشان موجب فوات دین و دیانت نگردد۔ وحسن السوال نصف العلم۔ و نیک کردن سوال از علم نیمهٔ علم ست زیراکه سائل زیرک از چیزے سوال میکند که مهم تر و کار آئنده تر ست و او را این محتاج ست بزیادت علم و تمیز میان اقسام مسئولات که چه باید پرسید و چگونه باید پرسید و چون یافت مطلوب خود را بجواب تمام شد علم او حاصل آنکه علم دو قسم ست سوال و جواب و حسن سوال عبارت ست از تحقیق و تنقیح وی بجمیع شقوق و احتمالات تا جواب وافی و شافی آید و چیزے فرو گذاشت نشود پس سوال برین وجه از قبیل علم باشد دوا ره و نشود که سوال ناشی از جهل و تردد ست نه از علم او را علم و نصف علم چون خوانند فافهم۔ تنبیه۔ باین تقریر که کرده شد معنی نصفیت در اشیای مذکوره بحقیقت آورده شد و احتمال دارد که مقصود مبالغه و تاکید باشد در رعایت این امور یعنی در اصلاح معیشت و تحصیل دانش و عقل کار فرمای و تحصیل علم اشیا اسباب بسیار در کار ست اما این همه اشیا یک طرف و اقتصاد و تودد و حسن سوال یک طرف نیمه اینها ست و آن نیمهٔ دیگر این معنی روشن تر و بی تکلف تر می نماید والله اعلم۔ روی البیهقی الاحادیث الاربعة۔ روایت کرد بیهقی این چهار حدیث را۔ فی شعب الایمان

باب الرفق والحیاء وحسن الخلق

رفق بکسر رای مهمله عنف بضم ارفاق نرمی کردن و سود داشتن کسی را کذا فی الصراح و در نهایه گفته رفق لطف و لین

جانب وطيبى نقل كرده كه رفق لطف وكارى كردن بآسان ترين وجوه وحيا بمد شرم داشتن وآن حالتى ست كه عارض ميشود آدمى را از ترس عيب وذم و حيا محمود انقباض نفس ست از ارتكاب آنچه قبيح ست در شرع وحسن خلق درحديث گذشته معنے آن معلوم شد

الفصل الاول — عن عائشة رض ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان الله رفيق خدائے تعالے خداوند رفق ست يعنى لطف كننده ست به بندگان خود وخواهنده است با ايشان آسانى نه دشوارى وتكليف نميكند بآنچه طاقت ندارند ودروسع ايشان نبود ويحب الرفق — ودوست ميدارد رفق وآسانى را از بندگان يك با ديگر رفق كنند ولطف نمايند ودركارهاى خود از طلب رزق وغيره آسانى كنند وسخت نگيرند بعد از ان اشارت كرد باختيار طريق رفق در طلب رزق وتحصيل مطالب وترغيب كرد بران فرمود — ويعطى على الرفق ما لا يعطى على العنف ودميدهد بندگان را بر رفق چيزے كه نميدهد بر عنف وما لا يعطى على ما سواه — وميدهد چيزے كه نميدهد بر هرچه جز رفق ست از اسباب نخست ترجيح داد رفق را بر عنف كه ضد اوست وثانياً اشارت كرد كه عنف چه باشد بلكه رفق راجح هست بر تمام اسباب تحصيل مقصد ونجح ست مرام را از هرچه جز اوست واگر گويند كه آن اسباب اگر از باب رفق اند رجحان گنجايش ندارد واگر از قبيل عنف اند هم از كلام اول ترجيح رفق بر عنف معلوم شد فائده اين كلام چيست گوئيم كه اين تاكيد كلام سابق ست وتفاوت در عبارت ست ومقصود آنست كه آدمى را بايد كه طلب مآب ومقاصد خود از رزق وغيره بطريق رفق ونرمى نمايد كه دهنده خداست وچون رفق محبوب ومرضى است بيشتر خواهد داد از آنچه بر عنف وانهماك در مباشرت اسباب دهد فافهم — رواه مسلم وفى رواية له — ودر روايتى مر مسلم را آمده كه — قال لعائشة عليك بالرفق واياك والعنف — گفت آنحضرت مر عائشه را بر تو باد اى عائشه كه نرمى كنى ودور دار خود را از درشتى — والفحش — واز حد ادب درگذشتن در سخن — ان الرفق لا يكون فى شئى الا زانه — بدرستى كه نرمى بامر نشود در چيزے مگر آنكه بيارايد آن چيز را ونيك سازد — ولا ينزع من شئى الا شانه — وكشيده نشود رفق از چيزے مگر آنكه عيبناك كند آن چيز را وزشت گرداند — وعن جرير عن النبى صلى الله عليه وسلم قال من يحرم الرفق يحرم الخير كسے كه محروم گردانيده شود از رفق محروم گردانيده شود از نيكى — رواه مسلم — وعن ابن عمر ان رسول الله صلى الله عليه وسلم مر على رجل من الانصار — روايت ست از ابن عمر كه آنحضرت گذشت بر مردے از انصار — وهو يعظ اخاه فى الحياء — وآن مرد پند ميداد برادر خود را در باب حيا ومنع ميكرد از كثرت آن وعتاب ميكرد وى ترسانيد بران ودر بعضے روايات بجاے يعظ يعاتب آمده — فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم دعه فان الحياء من الايمان — فرمود بگذار او را زيرا كه حيا شعبه از ايمان ست هرچند بيشتر باشد بهتر غايت آنكه بايد كه در محل خود باشد كه از ارتكاب معاصى ست متفق عليه — وعن عمران بن حصين قال قال رسول الله

صلی اللہ علیہ وسلم الحیاء لایاتی الا بخیر۔ حیا نمی آرد مگر نیکی را۔ وفی روایۃ الحیاء خیر کلہ۔ حیا نیکوست ہمہ اقسام او۔ متفق
علیہ۔ اینجا اشکال می آید کہ حیا گاہی مخل میگردد بر بعض حقوق چنانکہ امر معروف ونہی منکر کردن وجز آن جواب دادہ اند کہ آنچہ
کہ اخلال بحقوق آرد بحقیقت حیا نیست شرعاً بلکہ آن عجز وجبن ست کہ از جملہ نقائص ست واگر آنرا حیا نام کنند بمجاز
خواہد بود وحقیقت حیا شرعاً آنست کہ باعث شود بر ترک قبیح کذا قالوا وصواب آنست کہ معنی حیا انقباض نفس ست
از ارتکاب قبیح طبعاً وشرعاً اما آنچہ محمود وممدوح ست در شرع آنست کہ از قبیح شرعی باشد حرام یا مکروہ یا ترک اولی
پس اظہر در جواب آنست کہ این کلیہ کہ الحیاء خیر کلہ مخصوص ست بآن کہ موافق رضای حق باشد واگر بر مبالغہ حمل کنند
نیز صورت دارد یعنی اگرچہ خیریت حقیقی در یک قسم حیاست اما چون در مطلق ماہیت حیا خیر ست گویا ہمہ اش خیر ست شاید کہ
اکثر آن نیز باین جانب کشد فافہم۔ وعن ابی مسعود۔ در بعضی نسخ ابن مسعود وصواب ابی مسعود ست کہ انصاری
ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان مما ادرک الناس من کلام النبوۃ الاولی۔ بدرستی کہ از جملہ آنچہ
دریافتہ اند مردم از کلام انبیای سابق واز نتایج وحی ایشان ست وباقی ماندہ است حکم وی ونسخ وتبدیل وتغیر
بدان راہ نیافتہ این کلام ست۔ اذا لم تستحی فاصنع ما شئت۔ چون شرم نداری پس بکن ہرچہ میخواہی۔ رواہ البخاری
معنی این حدیث بچند وجہ تقریر کردہ اند اول آنکہ اینجا معنی امر وطلب مراد نیست بلکہ این خبر ست ومقصود آنست
کہ مانع از ارتکاب قبائح حیاست وچون حیا نداری میکنی ہرچہ میخواہی دوم آنکہ صیغہ امر برای تہدید ست چنانکہ
اعملوا ما شئتم۔ بکنید ہرچہ میخواہید آخر جزای کردۂ خود خواہید یافت سوم آنکہ این قاعدہ ومیزانی برای کردن
فعل بود یعنی در فعلی کہ شبہہ باشد ونصی از شارع در کردن وناکردن آن نبود نظر کن اگر چنان ست کہ در ظہور وی
شرم نداری بکن واگر می بینی کہ حیا عارض می شود مکن کہ البتہ در وی کراہتی وقباحتی ہست کہ اگر فعل صحیح وحق صریح
بودی مخل نبودی واین نسبت بقلب سلیم منور بنور تقوی معرا از عوارض بشریت ست چہارم آنکہ این در جای
فرمود کہ فعلی ست از جنس طاعات وظہور آن محل خجلت ریا وخوف تصنع است واز جہت آن ترک میکند وشرم
دارد کہ بکند پس میفرماید کہ شرم از خدا ورسول خدا باید داشت وچون این فعل از آن جملہ نیست کہ در وی شرم
از خدا ورسول خدا باید داشت بجہت خاطر خلق ترک نتوان داد واگر ریای راہ می یابد دفع آن باید کرد وتوبہ
واستغفار نمود وہمچنان کہ عمل بجہت خلق مذموم ست ترک عمل باین جہت نیز ہمین حکم دارد فافہم۔ وعن النواس
بن سمعان۔ نواس بفتح نون وتشدید واو وسمعان بفتح سین وکسر آن صحابی ست کلابی وبعضی گویند انصاری سکونت کرد شام را
ومیگویند کہ وی برادر زن کلابیہ است کہ تزوج کرد او را آنحضرت وتعوذ کرد وی از آن حضرت پس بگذاشت
او۔ قال سالت رسول اللہ۔ گفت پرسیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم عن البر والاثم۔ از نیکی وبزہ فقال پس
فرمود البر حسن الخلق۔ یعنی بگزیدہ اقسام بر خوش خوئی ست والاثم ما حاک فی صدرک۔ وموجب بزہ عملی ست کہ تاثیر کند

وکار کند و تردد آرد در سینۂ تو و آرام نگیرد و اطمینان نه پذیرد بدان دل و حاصل شود انشراح صدر اما این در حق کسی ست که شرح کرده خدای تعالی شانه صدر او را برای اسلام و مجلی و منور ساخته دل او را بنور تقوی و همین ست مراد از استفتای قلب که در جای دیگر فرموده است و استفت قلبک و این در جای که نصی از شارع درین باب نبود و نیز اقوال علما در انجا مختلف باشد و علامت دیگر برای معرفت اثم آنست که فرمود - وکرهت ان یطلع علیه الناس - و ناخوش داری که واقف شوند بر آن عمل مردم چنانچه تقریر کردیم - رواه مسلم - وعن عبد الله بن عمرو قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان من احبکم الی احسنکم اخلاقا - بدرستی که از جملۂ محبوب ترین شما بسوی من نیکترین شما اند از روی اخلاق - رواه البخاری - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان من خیارکم احسنکم اخلاقا - مضمون این مضمون حدیث اول ست فرق آنست که خیریت در ذات ایشان ست که بسبب آن محبوب تر شده اند نزد آن حضرت صلی الله علیه وسلم - متفق علیه

الفصل الثانی عن عائشة قالت قال النبی صلی الله علیه وسلم من اعطی حظه من الرفق - کسیکه داده شد او را نصیب وی از نرمی و لطف - اعطی حظه من خیر الدنیا والآخرة - داده شد او را نصیب وی از نیکی دنیا و آخرت - ومن حرم حظه من الرفق حرم حظه من خیر الدنیا والآخرة - وکسیکه محروم گردانیده شد از نصیب وی از رفق محروم گردانیده شد نصیب وی از نیکی دنیا و آخرت - رواه فی شرح السنة - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الحیاء من الایمان والایمان فی الجنة - شرم داشتن از فعل قبیح از ایمان ست و ایمان یعنی اهل ایمان در بهشت اند - والبذاء - بفتح موحده و مد فحش و سخن بد و بیهوده گفتن - من الجفاء - از بدی ست و جفا بفتح نقیض بر و صله - والجفاء فی النار - و اهل جفا در آتش اند - رواه احمد والترمذی - وعن رجل من مزینة - روایت ست از مردی که از دیار مزینه است بضم میم و فتح زا و سکون یا - قال - گفت آن مرد - قالوا - گفتند صحابه - یا رسول الله ما خیر ما اعطی الانسان چیست بهترین چیزی که داده شد آدمی را از صفاتش - قال الخلق الحسن - فرمود بهترین چیزی که داده شد آدمی را خوی نیکو ست - رواه البیهقی فی شعب الایمان - روایت کرد این حدیث را بیهقی در شعب الایمان از مردی از مزینه و نام او نبرد - وفی شرح السنة عن اسامة بن شریک - و روایت کرد محیی السنة در شرح السنة از اسامه بن شریک ثعلبی که صحابی ست نزول کرد کوفه را و معدود ست در ایشان و حدیث وی در ایشان ست و در اسد الغابه فی معرفة الصحابه نیز از اسامه روایت کرده - وعن حارثة بن وهب رضی الله عنه صحابی ست و برادر عبید الله بن عمر بن الخطاب از مادر معدود ست در کوفیین دیده است آنحضرت را و روایت می کند از آنحضرت و از ام المؤمنین حفصه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا یدخل الجنة الجواظ - در نمی آید بهشت را جواظ بفتح جیم و تشدید واو و ظای معجمه - ولا الجعظری - و نه در می آید جعظری بفتح جیم و سکون عین مهمله و فتح ظای معجمه بر صیغه نسبت قال

گفت راوی - والجواظ الغلیظ الفظ - سخت گوی و زشت خوی و فی المطرح جواظ مرد سطبر خرامان رفتار یعنی متکبر
رواه ابوداود فی سننه والبیهقی فی شعب الایمان وصاحب جامع الاصول فیه - در جامع الاصول عن حارثة شمرده
کرده اند این سه کس این حدیث را از حارثه بن وهب و وی صحابی ست باتفاق برادر عبد الله بن عمر بن الخطاب
از مادر - کذا فی شرح السنة عنه - و همچنین روایت کرد در شرح السنة از حارثه - و لفظه قال - و لفظ حدیث در شرح السنة
این چنین ست - لا یدخل الجنة الجواظ الجعظری یعنی وصف کرد جواظ را به جعظری و گفته یقال الجعظری الفظ الغلیظ -
ازینجا معلوم شد که جواظ و جعظری بیک معنی ست و فی نسخ المصابیح یعنی در بعض نسخ مصابیح - عن عکرمة بن وهب - والا
و در بعضی نسخ دیگر عن حارثة بن وهب ست و توربشتی گفته که ذکر نکرد عکرمه بن وهب را در صحابه مجلسی و تابعی ست پس
حدیث مرسل باشد و بعضی مردم او را در صحابه ذکر کرده اند و صحیح آنست که از تابعین ست - و لفظه - و لفظ حدیث در
نسخ مصابیح این چنین ست - قال - گفت راوی والجواظ الذی جمع و منع والجعظری الغلیظ الفظ - جواظ آن کسی ست
که جمع کرد مال را و منع کرد سائل را یعنی مالدار بخیل و جعظری درشت گوی و زشت خوی پس از بعضی روایات معلوم
شد که جواظ و جعظری هر دو بیک معنی ست و از بعضی مغایرت مفهوم شد و از بعضی کتب معلوم میگردد که جواظ بمعنی
متکبر و جعظری بمعنی بدخلق و بالجمله هر دو لفظ نزدیک بهم اند در معنی - وعن ابی الدرداء عن النبی صلی الله علیه
وسلم قال ان اثقل شیء یوضع فی میزان المؤمن یوم القیمة خلق حسن - بدرستی که گران ترین چیزی که نهاده
می شود در ترازوی مسلمان روز قیامت خوی نیک ست - و ان الله یبغض الفاحش البذی - و بدرستی که خدا تعالی
دشمن میدارد از حد ادب گذرنده در سخن بیهوده گوی را - رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح و روی
و روایت کرد ابو داود الفصل الاول کلام نخستین را که ان اثقل شیء الخ ست نه دوم را که و ان الله یبغض الخ ست
وعن عائشة - قالت سمعت رسول الله شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول میگفت - ان المؤمن
لیدرک بحسن خلقه درجة قائم اللیل وصائم النهار - بدرستی که مسلمان در می یابد بخوش خوئی خود پایه نماز
گذارنده در شب و روزه دارنده در روز - رواه ابو داود - وعن ابی ذر قال قال لی رسول الله صلی الله
علیه وسلم اتق الله حیث ما کنت - رسول خدا فرمود مرا تقوی کن خدا را و پرهیز کن از عذاب وی هر جا که باشی یعنی در
خلوت و جلوت و در حضر و سفر - واتبع السیئة الحسنة تمحها - و تابع گردان بدی را نیکی را و در پی بدی نیکی
کن یعنی اگر بدی از تو واقع شود در پی آن نیکی نیز کن تا پاک کند آن نیکی نقش بدی را - وخالق الناس
بخلق حسن - و معامله کن مردم را بخوی خوش مخالقه خوی نیکو ورزیدن - رواه احمد والترمذی والدارمی و گفته اند
که آدمی را باید که از محو آثار سیئات بمباشرت حسنات فارغ نباشد و هر بدی را به نیکی که از جنس او ست مکافات
کند چنانکه سماع ملاهی را بصحبت اهل آن را باستماع قرآن و مجالس ذکر و شرب خمر را بتصدق کردن مشروبات

حلال کفارت نماید و تکبر را بتواضع و بخل را باعطا تلافی کند علی ہذا القیاس کذا قال الطیبی ۔ وعن عبد اللہ بن مسعود قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا اخبرکم بمن یحرم علی النار و بمن تحرم النار علیہ ۔ آیا خبر ندہم شما را کہ کیست کہ حرام ست
وی بر آتش دوزخ و کیست کہ آتش دوزخ بر وے حرام ست ۔ علی کل ہین لین قریب سہل حرام ست آتش بر ہر
آرمیدہ آہستہ رو نرم طبع نزدیک بمردم بلطف و ہمنشینی نرم خو و ہین و لین بکسر یاء مشددہ و سکون آن ہر دو جائز ست
چنانچہ میت و میت در سوال بجہت مبالغہ و تاکید ہر دو شق ذکر کرد حرام بودن شخص بر آتش و حرام بودن آتش بر شخص چون
مآل ہر دو عبارت یکی ست یعنی دور بودن از آتش و نہ در آمدن دران در جواب اقتصار بر شق اخیر کرد کہ قریب ست
و متعارف در لسان نیز ہمین ست کہ گویند آتش دوزخ بروی حرام ست ۔ رواہ احمد و الترمذی وقال ہذا حدیث حسن
غریب ۔ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال المؤمن غر کریم و الفاجر خب لئیم ۔ و در بعضی روایات و المنافق خب
لئیم و غر بکسر مرد فریب خوردہ و فی الصراح غر بالکسر کارنا آزمودہ و خب بالفتح و الکسر مرد فریبندہ و گربز و معنی حدیث چنانچہ
در نہایہ تقریر کردہ آن ست کہ مومن از جہت انقیاد و نرمی فریب میخورد و از ہر کہ بفریبد او را و در نمے یابد مکر و شر مردم
را و تفتیش و کاوش نمیکند از ان و این نہ از باعث جہل و نادانی ست بلکہ از جہت کرم و بزرگ منشی و حلم و حسن خلق
اوست و بعضی این چنین تقریر کنند کہ چون سلیم القلب و سادہ لوح ست و بمردم گمان نیک دارد و تجربہ بواطن امور
نکردہ و بر دغلہاے سینہ مردم مطلع نگشتہ ہر چہ پیش او بگویند قبول کند و فریب خورد و چون اہتمام و اشتغال وے
بامر آخرت و اصلاح نفس خود ست کار معاش دنیا را سہل انگارد و اہتمام بدان نکند دران فریب خورد و لیکن در کار
آخرت متیقظ و در عقل معاد کامل ست و باوجود آن تنبیہ کردہ وی صلی اللہ علیہ وسلم بقول خود لا یلدغ المومن من
جحر واحد مرتین بر آن کہ نباید کہ ہمیشہ فریب خورد و غافل باشد و طریقہ حزم از دست دہد و سابقاً گذشت کہ این شامل
ست امر دنیا را و آخرت را و بعضی گفتہ اند کہ مخصوص ست بامر آخرت اما منافق ہمیشہ خداع و مکار و سعی کنندہ در فساد و
مخادعت و مکر و تفتیش و تفتان ست و اصلا مسامحہ نہ کند و فریب نخورد و از نفس خود بدان راضی نباشد و اگر احیاناً فریب
خورد نہ بعلم و اختیار او خواہد بود و بدان راضی نخواہد شد ۔ رواہ احمد و الترمذی و ابو داود ۔ وعن مکحول قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ۔ مکحول شامی کہ از کبار تابعین ست گفت کہ آنحضرت فرمود المؤمنون ہینون لینون ۔
مسلمانان آرمیدہ و نرم خو و مطیع منقاد اند ۔ کالجمل الانف ۔ بفتح ہمزہ بے مد و کسر نون بر وزن کتف و بمد ہمزہ بر وزن صاحب نیز
آمدہ و اول اصح و افصح ست کذا فی القاموس یعنی ہمچو شترے کہ در بینی وی مہار از چوب انداختہ اند و فی الصراح انف درد مند
شدن بینی شتر از چوبک مہار و این شتر نرم و منقاد می باشد چنانکہ ان قید انقاد ۔ اگر کشیدہ شود می نہد گردن خود را ۔
و ان انیخ علی صخرۃ استناخ ۔ و اگر نشاندہ شود بر سنگی می نشیند ہم بر سنگ مراد آن ست کہ مومن در غایت انقیاد ست
اوامر و نواہی الٰہی را و تحمل او ست دران مشقت را و احتمال دارد کہ مراد انقیاد و تذلل مر مومنان را باشد بر یکدیگر الی آخرہ

وتکبر واین نیز در حقیقت اطاعت امر الٰہی ست تعالیٰ - رواہ الترمذی مرسلاً - وعن ابن عمر عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال
المسلم الذی یخالط الناس ویصبر علی اذاہم - مسلمانی کہ آمیزش می کند با مردم وصبر میکند بر ایذای ایشان - افضل من
الذی لا یخالطہم ولا یصبر علی اذاہم - زیادہ تر ست در اجر وثواب از مسلمانی کہ آمیزش نمی کند با ایشان وصبر نمے کند بر ایذای
ایشان - رواہ الترمذی وابن ماجۃ - ازین حدیث معلوم گردد کہ صحبت افضل ست از عزلت ودر شان عزلت نیز احادیث
وآثار آمدہ کہ ناظر در فضیلت اوست از صحبت وتحقیق درین باب تفصیل وارد واعتبار حیثیات ست وآن در
کتاب احیاء العلوم وکیمیای سعادت مذکور ست ودر آداب الصالحین کہ ترجمہ بعض معاملات احیاست نیز آوردہ ایم
وعن سہل بن معاذ عن ابیہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من کظم غیظا - کسیکہ فرو خورد خشم را - وہو یقدر علی ان
ینفذہ - وحال آنکہ وی قادر ست بر گذرانیدن خشم وروا کردن آن - دعاہ اللہ علی رؤس الخلائق یوم القیمۃ - بخواند
او را خدای تعالی در حضور خلائق روز قیامت حتی یخیرہ فی ای الحور شاء - تا آنکہ مخیر میکرداند واختیار میدہد بدست وی
در ہر حور کہ خواہد - رواہ الترمذی وابو داؤد وقال الترمذی ہذا حدیث غریب - وفی روایۃ لابی داؤد عن سوید بن وہب
عن رجل من ابناء اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن ابیہ - ودر روایتی مر ابی داؤد را از سوید بن وہب
از مردے کہ از پسران اصحاب بود روایت می کند از پدرش این چنین آمدہ کہ قال کہ گفت آنحضرت ملأ اللہ قلبہ
امنا وایمانا - پر کند خدای تعالی دل آن کس را کہ فرو خورد خشم را با امن وایمان ومسلمانی - وذکر - وذکر کردہ شد
حدیث سوید بن وہب کہ اولش این ست من ترک لبس ثوب جمال فی کتاب اللباس - وسوید بن وہب بضم سین و
فتح واو وسکون تحتانیہ ذکر نکردہ است او را در جامع الاصول ودر کاشف گفتہ کہ وی شیخی مجہول ست مر ابن عجلان را
الفصل الثالث - عن زید بن طلحۃ - تابعی ست روایت کردہ است از وی سلمہ بن صفوان الزرقی بیرون
آوردہ است حدیث او را مالک در مؤطا در حیاء پدر او طلحہ بن رکانہ بضم را وتخفیف کاف - قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم ان لکل دین خلقا - ہر دینی را خلقی وصفتی ست کہ غالب وعمدہ است در وی - وخلق الاسلام الحیاء
وخلقی کہ غالب است در دین اسلام حیاست چون حیا صفتی ست کہ مانع ست از ارتکاب قبائح ومناہی ومذخلیت
وی اتم واکمل ست دران ودین محمدی اتم واکمل ادیان ست لاجرم دبود حیا درین دین اغلب واتم باشد - رواہ مالک
مرسلا روایت کرد این حدیث را مالک از زید بن طلحہ کہ تابعی ست بطریق ارسال - ورواہ ابن ماجۃ والبیہقی فی شعب الایمان
عن انس وابن عباس - پس مرسل نباشد بلکہ مسند باشد - وعن ابن عمر ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان الحیاء
والایمان قرناء جمیعا - فرمود حیا وایمان ہر دو باہم پیوستہ اند ولازم یکدیگر - فاذا رفع احدہما رفع الآخر - پس چون برداشتہ شود
از شخصے یکے ازین ہر دو برداشتہ شود دیگرے - قرناء جمع قرین ولفظ جمع دلیل ست برآنکہ اقل جمع اثنان ست ودر بعضی نسخ
قرنا بصیغہ تثنیہ بلفظ ماضی مجہول آمدہ - وفی روایۃ ابن عباس فاذا سلب احدہما تبعہ الآخر - پس چون ربودہ شود یکی ازان

دو مرد و بپردی سکینه او را در رفتن دیگر یعنی آن نیز میسر شود. رواه البیهقی فی شعب الایمان. وعن معاذ قال کان
آخر ما وصانی به رسول الله صلی الله علیه وسلم. معاذ بن جبل رضی الله عنه می گوید آخر آنچه اندرز کرد مرا پیغمبر خدا صلی الله
علیه وآله وسلم یعنی در وقت وداع من بقضای یمن حین وضعت رجلی فی الغرز. وقتی که نهادم پای خود را در رکاب
غرز بفتح غین معجمه وسکون راء وزاء رکاب چوبین که بر پالان شتر نهند واستعمال بران ست که در اسپ رکاب گویند و در شتر
غرز واین فرستادن معاذ بقضای یمن قضیه عظمی ست آنحضرت او را وصایا کرد واو را سوار کرد و پیاده بمشایعت او رفت
فرمود یا معاذ شاید که تو باز نه بینی مارا و پس از وی رعایت فرمود و آخر وصیتی که بوی کرد آن این بود که قال
یا معاذ احسن خلقک للناس. نیک گردان خوی خود را برای تربیت مردم سیوطی گفت مراد بناس درینجا کسی ست
که مستحق حسن خلق و رفق ست واهل کفر وعصیان وظالمان ازین دائره خارج اند و با ایشان امر به تغلیظ و تشدید واقع
شده پوشیده نماند که تغلیظ و تشدید با اهل طغیان داخل حسن خلق ست که تربیت و تهذیب ایشان در آن ست و
سلامت و رفاهیت حال دیگران بآن می شود و سیوطی گویا مراد بحسن خلق اینجا رفق و مسامحه داشته. رواه مالک. وعن
مالک بلغه ان رسول الله. روایت ست از مالک که رسیده است او را که پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم قال فرمود
بعثت لاتمم حسن الاخلاق. برانگیخته شده و فرستاده شده ام من برای آنکه بتمام بیان کنم و بکمال رسانم حسن اخلاق
را و در بعضی روایات لاتمم مکارم الاخلاق بعضی بزیادت بعد از نقصان و بعضی بجمع بعد از تفرق و چون امر رسالت
بوی ختم شد و دائره نبوت تمام گشت دیگر کمالی مترقب نماند و بفرستادن پیغمبر دیگر حاجت نیفتاد و الا بکسی که حفظ شریعت
وی نماید و آن علماء امت اویند که حکم انبیاء بنی اسرائیل دارند که تابعان شریعت موسی و حافظان احکام توریت بودند
پس آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم جامع جمیع فضائل و کمالات باشد که انبیاء سابق را بود صلوات الله وسلامه
علیهم اجمعین باز زیادتی های دیگر و تخصیص تتمیم بجمع بعد از تفریق محکم ست زیرا که در دین محمدی زیادتی های هست
که در ادیان سابقه نبود و دلیل دیگر بر افضلیت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از مجموع رسل آنکه در قرآن مجید
میفرماید (اولئک الذین هدی الله فبهدیهم اقتده) امر ست مر آنحضرت را باقتدا بطریقه انبیای سابقه واتیان باعمال
وعقائد ایشان و لا بد وی صلی الله علیه وآله وسلم امتثال این امر نموده و جامع صفات کمال همه ایشان گشته و در
حدیث دیگر آمده که حال و قصه من در انبیای سابق حال قصری ست که بنا یافته و خوب یافته و نمانده در وی جای
خالی مگر جای یک خشت و من آمدم و جای آن خشت را بستم و بنای آن خانه بمن تمام شد پس معلوم می شود که
با وجود انبیا بنای خانه کمالات تمام نه شده بود و بوجود شریف وی تمام شد. رواه فی الموطا ورواه احمد عن ابی هریرة
وعن جعفر بن محمد عن ابیه قال کان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم. امام جعفر صادق از پدر بزرگوار خود امام محمد
باقر رضی الله عنهما وعن آبائهم العظام واولادهم الکرام روایت کرد و گفت بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم. اذا

نظر فی المرآة قال - چون نظر میکرد در آئینه می گفت آنحضرت ﷺ الحمد لله الذی حسن خلقی وخلقی - شکر مر خدای را که نیک گردانید صورت مرا و سیرت مرا - وزان منی ما شان من غیری - وآراست وخوب ساخت از من چیزی را که عیب ناک وزشت گردانید از غیر من - رواه البیهقی فی شعب الایمان مرسلا - پوشیده نماند که این صفت علی الاطلاق بر وجه تمام وکمال مخصوص ذات شریف اوست صلی الله علیه وآله وسلم فی الجملة اضافت به بعضی افراد امت غیر جائز ست وشاید که احسن برای است این لفظ باشد که درین حدیث فرمود - وعن عائشة قالت کان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول اللهم حسنت خلقی فاحسن خلقی رواه احمد - خداوندا نیک گردانیدی صورت مرا پس نیک گردان سیرت مرا این دعا از آنحضرت یا برای تعلیم وتلقین امت ست یا مطلوب دوام ثبات بر آنست چنانکه در اهدنا الصراط المستقیم گفته اند یا مراد طلب اکمال دین واتمام نعمت ست زیرا که سبب تحسین وتهذیب خلق آنحضرت قرآن بود چنانکه عائشه فرمود کان خلقه القرآن پس طلب تحسین خلق بحقیقت طلب نزول قرآن واتمام او باشد فافهم - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الا انبئکم بخیارکم - آیا خبر ندهم ونه آگاه نکنم شما را بآنکه بهترین شما چه کسانند - قالوا - گفتند - بلی یا رسول الله بیاگاهان وخبر ده ما را که بهترین ما چه کسانند - قال - فرمود - خیارکم اطولکم اعمارا واحسنکم اخلاقا - بهترین شما دراز ترین شما اند از روی عمر ونیک تر از روی اخلاق چه آنها که اخلاق ایشان نیک ست اگر عمر دراز یابند خیرات وعبادات بسیار کنند وفضائل وکمالات بسیار حاصل نمایند ازینجا معلوم می شود که عمر دراز مسلمان را مبارک است وبحقیقت عمر دراز همان ست که بکار خیر مشغول باشند وبرکتی در کار بود - رواه احمد - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم اکمل المؤمنین ایمانا احسنهم خلقا - کامل ترین مسلمانان در ایمان نیک ترین ایشانند از روی خلق - رواه ابو داود والدارمی وعنه ان رجلا شتم ابا بکر - وهم از ابی هریرة رض روایت ست که مردی دشنام کرد ابا بکر صدیق رضی الله عنه را - والنبی صلی الله علیه وآله وسلم جالس یتعجب ویتبسم - وحال آنکه آنحضرت نشسته است در حالیکه شگفت می نماید ازین کار وتبسم میکند - فلما اکثر رد علیه بعضه - پس هنگامی که بسیار کرد آن مرد دشنام دادن را باز گردانید ابو بکر دشنام را بروی یعنی وی نیز دشنام داد او را - فغضب النبی - پس خشم گرفت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم وقام - وبرخاست آنحضرت - فلحقه ابو بکر رض - پس در رسید ودریافت آنحضرت را ابو بکر رض - وقال - وگفت - یا رسول الله کان یشتمنی وانت جالس - بود آن مرد که دشنام میکرد مرا وحال آنکه تو نشسته - فلما رددت علیه بعض قوله غضبت وقمت - وهرگاه باز گردانیدم من بروی پاره را از گفته وی خشم گرفتی وبرخاستی - قال - فرمود آنحضرت - کان معک ملک یرد علیه - بود با تو فرشته که باز میگردانید دشنام را از طرف تو بروی ما نا که مراد برد فرشته دشنام را دعای بد باشد بروی والله اعلم - فلما رددت علیه - پس چون باز گردانیدی تو بروی دشنام را - وقع الشیطان - افتاد وفرود آمد شیطان - ثم قال - پس فرمود آنحضرت - یا ابا بکر ثلث کلهن حق - سه خصلت ست که هر سه حق ست - ما من عبد ظلم بمظلمة - نیست هیچ بنده که ستم کرده شده باشد بستمی بمظلمه بکسر لام ستم کردن وفتح

نیز آمده و بعضی بضم لام نیز نقل کرده اند و فی بعضی عنها الله عز و جل پس چشم پوشید آن بنده از آن و تغافل ورزد از برای خدا و طلب رضا و امید ثواب اغضا فی الصراح چشم فرو خوابانیدن – الا اعزه الله بها نصرة – مگر آنکه قوی و محکم گرداند الله تعالی بسبب این مظلمه یا بسبب این فعله و خصلت که اغضا ست یاری دادن او را یعنی یاری دهد او را یاری دادنی قوی – وما فتح رجل باب عطیة – و نگشاید مردے در دهش را یرید بها – میخواهد بآن عطیه صلة – احسان و بخشش را بر خویشان و یگانگان – الا زاده الله بها کثرة – مگر آنکه افزون کند خدای تعالی بآن عطیه بسیاری مال و برکت را – وما فتح رجل باب مسئلة یرید بها کثرة الا زاده الله بها قلة – و نگشاید مردی در سوال و گدائی را که میخواهد بآن بسیاری مال مگر آنکه زیاده می کند خدای تعالی بآن مسئله کمی را رواه احمد – وعن عائشة قالت قال رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم لا یرید الله باهل بیت رفقا الا نفعهم – نمی خواهد الله تعالے باهل خانه نرمی را مگر آنکه سود می کند رفق ایشان را – ولا یحرمهم ایاه الا ضرهم – و محروم نگرداند ایشان را از نرمی مگر آنکه زیان کند ایشان را از رفق ایشان – رواه البیهقی فی شعب الایمان

باب الغضب والکبر

غضب بفتحتین خشم گرفتن و حقیقت غضب حالتی و صفتی ست که موجب حرکت نفس ست بجانب خارج بقصد انتقام و دفع مکروه زیرا که روح حیوانی میل میکند در حالت غضب بجانب مغضوب علیه تا انتقام کشد از وی و دفع کند مکروه را از ین جهت سرخ میگردد روے و آماس میکند رگها چنانکه در حالت فرح و سرور نیز میل جانب خارج کند تا پیش آید محبوب را و لهذا نزد افراط غضب و فرح بیم هلاک بود به برآمدن روح به تمام بجانب بیرون و در غم و خوف روح بجانب درون رود و زردی روی و ذبول بدن از ین جهت بود و درینجا نیز خوف هلاک بود بدر آمدن روح بجانب درون و سرد شدن آن مطلقا و ضد غضب حلم ست و حلم عبارت ست از آرامیده بودن نفس چنانکه او را غضب زود از جا دور آرد و نزد اصابت مکروه مضطرب نگردد و اند کے تعجیل گفتم من بلکه نزد وصول محبوب نیز اضطراب نیارد چنانچه در حدیث شیخ عبد القیس آمده که چون نزد دیدن آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم اضطراب نکرد چنانکه قوم او کردند آن حضرت او را حلم و وقار اثبات فرمود و غضب مذموم ست اگر بر حق نبود و بر فرمودۀ شرع نگردد و اگر برائے حق بود محمود ست و مقصود از ریاضت ازالۂ غضب مطلق نیست بلکه گردانیدن وی موافق حق و غضب سبب نظام بدن و بقاے حیات ست بازالۂ مضار و موذیات و لهذا چون در نباتات قوت غضبیه ننهاده اند هر کس قادر ست بر اهلاک آن بخلاف حیوانات و حکمت بالغۂ الٰهی در حیوانات آلات پیدا کرده که بدان دفع موذی کند چنانکه شاخها و دندان و در آدمی اگرچه در ذات وی این چنین چیزے خلق نکرده و لیکن او را عقل و تدبیرے در آموخت که بدان از جنس آلات که لائق و مناسب حال باشند بسازد و دفع ضرر موذیات از ان کند و اما کبر ناشی از عجب ست که نیک دیدن نفس خود و خوب دانستن صفات او ست و چون آنرا اظهار کند و بدان بر مردم تقدم و علو جوید از انقیاد تن و تسلیم

آن امتناع آرد وسرکشی جوید تکبر واستکبار بود وکبر وتکبر مذموم ست اگر برخلاف واقع باشد و در ذات وے آن صفات وکمالات که او عادی کند نباشد وبہ تکلف وتصنع از نفس اظہار نماید واگر در واقع آن فضائل که بدان تقدم و ترفع جوید موجود بود مذموم نباشد ومقابل تکبر تواضع ست وتواضع توسط ست میان کبر وضعت کبر آن بود که دعوے فوق انچه دارد نماید وضعت آنکه از مقام خود تنزل کند وانچه استحقاق ان دارد هم ترک کند وتواضع قیام بر طریقه توسط واعتدال ست ومشایخ صوفیه قدس الله اسرارهم که چون صفت تکبر را در نفس غالب دیدند پس چندان مبالغه در نفے وازاله نمودند که ضعت را در جاے تواضع نهادند تا نفس بمقام تواضع

بایستد اما کمال توسط واعتدال ست در جمیع احوال

الفصل الاول - عن ابی هریرة ان رجلا قال للنبی - روایت ست از ابوهریره که مردے گفت مر پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم وگفته اند که آن مرد ابو درداء بود رضی الله عنه - اوصنی - اندرز کن مرا - قال لا تغضب فرمود آن حضرت در جواب آن مرد خشم مگیر - فردد ذلک مرارا پس باز گردانید آن مرد قول را که اوصنی ست - قال لا تغضب - گفت آنحضرت خشم مگیر یعنی هر بار که آن مرد وصیت طلبید جوابش همین فرمود که خشم مگیر تا نا که دران مرد از صفت غضب چیزے بود که از ان نهی کرد واین چنین بود عادت شریف وے صلی الله علیه وآله وسلم که موافق حال هر سائلی جواب میداد ودر هر یک را مناسب حال وی علاج میفرمود یا آنکه هر بلاے وفسادی که آدمی را میرسد از فرط شهوت واستیلای غضب ست وشهوت نسبت وبغضب مکسور ومغلوب بود وتخصیص نہے از غضب کرد بجهت اعتنا واهتمام وتوجیه اول ظاهر ترست - رواه البخاری - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لیس الشدید بالصرعة - بضم صاد مهمله وفتح را کسیکه بیندازد مردم را بزمین ونیندازد هیچ کس اورا فی القاموس الصرع اگندن مصارعة باهم کشتی گرفتن پس میفرماید سخت وقوی وپہلوان نه آنکس ست که مردم را بر زمین اندازد - انما الشدید من یملک نفسه عند الغضب - سخت وقوی بحقیقت آنکس ست که مالک باشد نفس خود را نزد غضب که سخت ترین دشمنان وقوی ترین خصمان ست وبیندازد اورا بر زمین خواری وغالب آید بروی - بیت - مردی نه زور بازو دانی نه زور کتف ؛ با نفس اگر بر آئی دانم که شاطری - متفق علیه وعن حارثة بن وهب - صحابی ست گذشت ذکر او در فصل ثانی از باب رفق وحیا - قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الا اخبرکم باهل الجنة - آیا خبر ندهم شمارا باهل بهشت یعنی بگویم که بهشتیان کدام اند - کل ضعیف متضعف - بفتح عین هر ضعیف که ضعیف وحقیر می پندارند اورا مردم وتجبر وتکبر نمے نمایند بروے بجهت فقر وشکستگی وبعضے بکسر عین نیز خوانده اند وتفسیر کرده اند اورا بخامل وذلیل نرم دل - لو اقسم علی الله لابره - اگر سوگند خورد بر خدا راست گو میگرداند وی تعالی اورا یا سوگند اورا اینجا بجند وجه توجیه کرده اند یکی آنکه اگر سوگند خورد بطمع امید

کرم الٰہی واعتماد بر لطف او کہ راست گو خواہد کرد وی تعالیٰ او را راست میگرداند و قبول میکند طمع در جانب وی او دیگر آنکہ اگر سوال کند از پروردگار خود چیزے را و سوگند دہد بر وی تعالیٰ کہ بدہ او را سوال وی را می برآرد حاجت او را دیگر آنکہ اگر سوگند خورد کہ حق تعالیٰ فلان کار میکند یا نمیکند راست گو میگرداند او را بی تعالیٰ و چنان میکند کہ وے سوگند خوردہ بود و چون خبر داد کہ بہشتیان کیا شند و صفات ایشان را بیان کرد خواست آنحضرت کہ بیان صفات دوزخیان نیز کند و فرمود۔ الا اخبرکم باہل النار کل عتل جواظ مستکبر عتل بضم عین مہملہ و تاء فوقانیہ و تشدید لام مرد سے درشت و سخت گوسے و خصومت کنندہ بباطل و جواظ بفتح جیم و تشدید واو بخیل جمع کنندہ مال و بعضے گفتہ اند خرامندہ در رفتار و باین معنی مستکبر نیز دیک بہ تفسیر او ست متفق علیہ و فی روایۃ لمسلم کل جواظ زنیم مستکبر زنیم حرامزادہ کہ خود را در نسبت بقومی می چپاند و در واقع نہ از ایشان ست چنانکہ در قرآن مجید این دو صفت یعنی عتل و زنیم در شان ولید بن مغیرہ واقع شدہ است۔ و عن ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لا یدخل النار احد۔ در نمی آید آتش دوزخ را بطریق تابید ہیچ یکے کہ۔ فی قلبہ مثقال حبۃ من خردل من ایمان۔ در دل وی مقدار خردل دانہ از ایمان باشد۔ ولا یدخل الجنۃ احد فی قلبہ مثقال حبۃ من خردل من کبر۔ و در نمی آید بہشت را با سابقان ہیچ یکے کہ در دل وی مقدار دانہ از خردل ست از کبر و این مثل ست در بیان صغر۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و ہم از ابن مسعود ست کہ گفت آنحضرت۔ لا یدخل الجنۃ من کان فی قلبہ مثقال ذرۃ من کبر۔ در نمی آید بہشت را کسیکہ در دل او مقدار ذرہ از کبر باشد مراد از ذرہ مورچہ خرد ست یا گرد کہ از روزن در شعاع آفتاب بیرون آید۔ فقال رجل ان الرجل یحب ان یکون ثوبہ حسنا و نعلہ حسنا۔ پس گفت مردے از حاضران کہ مرد دوست میدارد کہ باشد جامہ وی نیک و پای پوش وی نیک چون دید این مرد کہ عادت متکبران ست کہ جامہای نفیس و لباس با فاخر بکار برند خیال کرد کہ مطلق آن از تکبر ست۔ قال گفت آنحضرت۔ ان اللہ جمیل یحب الجمال۔ بدرستی کہ خدای تعالیٰ صاحب جمال ست دوست میدارد جمال را و اطلاق جمیل بر حق سبحانہ بمعنی حسن الفعال کامل الاوصاف ست و بعضے گفتہ بمعنی آرایندہ و جمال بخشندہ و بعضے گفتہ جمیل بمعنی جلیل ست یعنی بزرگ و بعضے گفتہ مالک نور و بہجت و حسن و جمال ست و بعضے گفتہ نیکو کارست بہ بندگان۔ الکبر بطر الحق کبر باطل گردانیدن حق ست کہ توحید و عبادت است و سرکشی کردن بحق و دفع کردن و قبول نداشتن آن را۔ و غمط الناس۔ محقر داشتن و اہانت کردن آدمیان را۔ رواہ مسلم۔ و عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم ثلثۃ لا یکلمہم اللہ یوم القیمۃ۔ سہ کس اند کہ سخن نمیکند خدای تعالیٰ با ایشان روز قیامت۔ ولا یزکیہم۔ و ثنا نمیگوید بر ایشان۔ وفی روایۃ۔ و در روایتے این زیادتی نیز آمدہ است کہ ولا ینظر الیہم۔ و نظر نمیکند بسوی ایشان۔ ولہم عذاب الیم۔ و مر ایشان راست عذاب دردناک این ہمہ کنایت ست از نارضائی و غضب الٰہی بر ایشان زیرا کہ ہر کہ از کسی ناراض و خشمناک بود نگاہ بجانب وی نکند و سخن با وے نگوید

و زنا بروی نکند و او را عذاب کند و آن سہ کس کہ حال ایشان روز قیامت اینست چہ کسانند شیخ زان یعنی پیری زنا کنندہ کہ با وجود پیری کہ وقت توبہ و حیا و نقصان شہوت ست این شنیعہ ازوی بوجود می آید این دلیل ست بر غایت بیحیائی و خرکت طبیعت و موجب غایت سخط الٰہی و بی رضائی او۔ و ملک کذاب دوم بادشاہ دروغ گویندہ دروغ گفتن از ہمہ ناسزا است و از بادشاہ کہ مدار انتظام ملک و مصالح و مہام خلق بر قول و حکم اوست ناسزا تر و نیز دروغ کہ میگویند اغلب برای دفع ضرر و جلب نفع بود و بادشاہ خود قادر ست بران بی دروغ گفتن پس قبیح تر و بیفائدہ تر باشد و عائل مستکبر سوم درویش تکبر نمایندہ تکبر از ہمہ بدنما و از فقیر کہ از اسباب آن کہ مال و جاہ است عاری بدنما تر و دلیل ست بر خبث باطن و لوم طبعی کہ بس زشت و از گدایان زشت تر۔ روز سرد و برف و آنگہ جامہ تر و بعضے از عائل خداوند عیال مراد دارند کہ از قبول صدقہ و زکوٰۃ و تواضع و ملائمت مردم کہ باعث رفع حاجت عیال و رفاہیت حال ست تکبر میکند و عیال را متضرر و ہلاک میگرداند تعفف و استغنا از سوال و سر حال بجہت توکل بر مولیٰ تعالیٰ دیگر ست و تکبر و بے اندامی و قبول ناکردن احسان از مردم بجہت آن با وجود احتیاج و اضطرار دیگر۔ رواہ مسلم۔ وعنہ

قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یقول اللہ تعالیٰ۔ می گوید خدای تعالیٰ۔ الکبریاء ردائی والعظمۃ ازاری کبریا چادر من و عظمت ازار من ست این مثلے ست کہ حضرت حق سبحانہ زدہ برای توحد و تفرد خود بصفت کبریا و عظمت یعنی این دو صفت خاصہ ذات من ست کہ ہیچکس را مجال شرکت دران و اتصاف بدان درست نیست چنانکہ جود و کرم و مہربانی صفات من اند و خلق را نیز ازان نصیبہ ہست و جائز ست وصف ایشان بدان بطریق مجاز الا این دو صفت کہ بطریق مجاز نیز وصف غیر من بدان درست نباشد بمثابہ دو جامہ کہ کسے پوشیدہ باشد پوشیدن دیگری آن را ممکن نبود و کبریا و عظمت در لغت ہر دو بیک معنی آید کہ بزرگی و بزرگ شدن ست و ظاہر حدیث ناظر در فرق ست میان این دو کہ یکے را بردا تشبیہ کردہ دیگر را بازار پس بعضے گفتہ اند کہ کبریا صفت ذاتی ست و عظمت صفت اضافی حق تعالیٰ کبیر و متکبر ست در ذات خود خواہ دیگرے داند یا نداند اما عظمت عبارت ست باعتبار دانستن غیر و استعظام خلق ست مراد را و لابد آنچہ صفت ذاتی باشد اعلیٰ و ارفع باشد از صفت اضافی و ردا نیز اعلیٰ و ارفع ست از ازار پس باین ملاحظہ تشبیہ کردہ شد کبریا را بہ ردا و عظمت را بازار و در شرح زیادہ برین نیز چیزی گفتہ شدہ است واللہ اعلم بالجملہ میفرماید کہ کبریا و عظمت دو صفت خاصہ من اند فمن نازعنی واحدا منہما پس ہر کہ نزاع کند و مشارکت جوید بمن در یکے ازین دو صفت۔ ادخلتہ النار۔ می درآرم آنکس را در آتش دوزخ وفی روایۃ و در روایتے بجای ادخلتہ النار قذفتہ فی النار آمدہ یعنی می اندازم او را در آتش درین عبارت استہانت و استحقار ست چنانکہ سنگ و کلوخ را میندازند بے مبالات و اعتنا۔ رواہ مسلم۔

الفصل الثانی

عن سلمۃ بن الاکوع صحابی مشہور آری از دلاوران بود کہ یکہ بر فوجہای نرد پیادہ بر سواران

می باخت ـ قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم لا یزال الرجل یذهب بنفسه ـ همیشه هست مرد که می برد نفس خود را
یعنی از جای وی و مرتبهٔ وی که در وست بجای بلند و درجهٔ رفیع بتکبر و ترفع و موافقت و موافقت میکند با نفس و میبرد
بادی بهر جانب که میرود و باز نمی دارد نفس را از طغیان و تکبر ـ حتی یکتب فی الجبارین ـ تا آنکه نوشته میشود آن مرد
در میان جباران و متکبران و ثبت کرده می شود نام وی در نامهٔ ایشان ـ فیصیبه ما اصابهم ـ پس میرسد آن مرد را چیزی
که میرسد جباران را از آفات و بلایا در دنیا و آخرت ـ رواه الترمذی ـ وعن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده عن
رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال یحشر المتکبرون امثال الذر یوم القیمة ـ برانگیخته می شوند تکبر کنندگان و رانده
می شوند و گرد آورده می شوند بسوی محشر مانند مورچهای خرد روز قیامت ـ فی صور الرجال ـ در صورت مردان
یعنی صورت ایشان همچو صورت مردم باشد و جثه همچو جثهٔ مورچها ـ یغشاهم الذل من کل مکان ـ می آید می پوشد ایشان را
خواری از هر جا و هر سو در معنی این حدیث اختلاف کرده اند بعضی بر آنند که این کنایت ست از خوار بودن ایشان
در محشر و پامال گشتن در زیر پایهای مردم چنانکه حال مورچهاست بدلیل آنکه بعث و اعادهٔ اجساد با جزاء
اصلی خواهد بود که در دنیا داشتند و صورت مورچه و جثهٔ وی گنجایش آن ندارد و لهذا گفت ـ فی صور الرجال
تا معلوم شود که بصورت آدمیان خواهند بود نه بصورت مورچها و یغشاهم الذل نیز قرینهٔ آن ست که مراد
معنی خواری ست و سیاق حدیث نیز ناظر در آنست کذا قیل و صواب آنست که حدیث محمول بر ظاهر ست و مراد
محشور بودن متکبران ست بر صورت مورچها بحقیقت ولیکن در صورت مردان باشند و پروردگار تعالی قادر ست
که اجزاء اصلی را که با آنها محشور خواهد شد در مقدار جثهٔ مورچه جمع کند و باین صورت سازد و خوار گرداند ـ یساقون الی
سجن فی جهنم یسمی بولس ـ رانده می شوند بسوی زندانی که در دوزخ ست نامیده می شود آن زندان را بولس
بفتح موحده و سکون واو و فتح لام و در قاموس بضم با گفته مشتق از ابلاس بمعنی تحیر و نا امیدی و ابلیس نیز از ینجاست
تعلوهم نار الانیار ـ بر سر ایشان بر آید و در گیرد ایشان را آتش دوزخ که آتش آتشهاست یعنی نسبت او با آتشهای دیگر همچو
نسبت آتش ست با چیزهای دیگر که می سوزد آن را انیار جمع نار ست و اصل آنست که جمع وی انوار آید
زیرا که واوی ست ولیکن واو را بیا بدل کردند تا التباس بجمع نور نیاید ـ یسقون من عصارة اهل النار ـ و نوشانیده
می شوند ایشان را از آنچه سیلان میکند از دوزخیان از زرداب و ریم و خون ـ طینة الخبال ـ این بیان معنی عصارهٔ
اهل نار ست و تحقیق این لفظ در باب الوعید علی شرب الخمر گذشت از زین صفات گاهی چنان بفهم در آید که ایشان
بر هیئت و جثه آدمیان باشند نه مورچه و با وجود آن ذلیل می شوند و چه بر جثه مورچها باشند رانده شوند بسوی
زندان و نوشانیده شوند از عصاره و حقیقت آنست که هر چه در آدمی در بنیه و جثه معروف ست از ادراک و احوال
و صفات موقوف ست در جثه مورچه نهند و نزد اشاعره بنیه و ترکیب شرط نیست در حصول مزاج انسانی و در

جز بتجربه ممکن ست حصول مزاج و تعلق روح انسانی چه جای بینه و جثه مورچه و خداوند تعالی بر همه چیز قادر ست - رواه
الترمذی - وعن عطیة بن عروة السعدی قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان الغضب من الشیطان - بدرستی
که خشم کردن که نه برای خدا باشد از شیطان ست و ناشی از اغوای او ست که آدمی را وسرایت نموی داده وی
وان الشیطان خلق من النار - و بدرستی که شیطان پیدا کرده شده است از آتش - وانما تطفی النار بالماء - و کشته
و سرد کرده می شود آتش به آب - فاذا غضب احدکم فلیتوضأ - پس چون در خشم آید یکی از شما باید که وضو بسازد
طیبی گفته مراد آنست که چون غضب از شیطان ست پناه بخدا جوید و روی بذکر و عبادت آرد و با وجود آن استعمال
آب سرد بخاصیت کشنده آتش خشم ست و تجربه بران شاهد ست و اگر آب سرد بخورد نیز آن خاصیت آرد - رواه
ابو داود - وعن ابی ذر ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال اذا غضب احدکم وهو قائم فلیجلس - چون خشم
آرد یکی از شما و حال آنکه وی ایستاده است پس باید که بنشیند - فان ذهب عنه الغضب - پس اگر برود خشم به نشستن
بهتر - والا فلیضطجع - و اگر نرود به نشستن پس باید که بر پهلو افتد طیبی گفته حکمت درین امر آنست که تا در خشم حرکتی بوجود
نیاید که از آن پشیمانی خورد زیرا که مضطجع دورتر ست در حرکت از قاعد و قاعد دورتر ست از قائم و ظاهر آنست که
در تغیر حالت برین نهج که موجب سکون و آرام ست تاثیری ست در دفع هیجان غضب و ثوران آن - رواه احمد
والترمذی - وعن اسماء بنت عمیس قالت سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول بئس العبد عبد
تخیل واختال - بد بنده ایست بنده که بر خود زعمی کرد و خود را نیک خیال کرد و تکبر نمود و بخود بنازید و مختال
مرد متکبر را گویند و خیلاء بضم خاء و فتح یا تکبر کردن و بر خود زعم نهادن - ونسی الکبیر المتعال - و فراموش کرد خداوند
بزرگ بلند قدر را عز و جل که بر همه غالب و مستولی ست بقدرت کامله خود - بئس العبد عبد تجبر واعتدی - بد
بنده ایست بنده که تکبر کرد و بر مردم جبر و قهر کرد و در ظلم و فساد از حد در گذشت - ونسی الجبار الاعلی - و فراموش
کرد خداوند جبار متکبر قهار را که بلندتر ست در قدرت و عزت از همه - بئس العبد عبد سهی ولهی - بد بنده ایست بنده
که فراموش کرد کار دین را و مشغول شد بما لا یعنی و لهو و لعب کرد - ونسی المقابر والبلی - و فراموش کرد مقبره ها و کهنگی
و بوسیدگی بدن را در خاک - بئس العبد عبد عتی وطغی - بد بنده ایست بنده که از حد در گذشت و تکبر و تعظیم نمود و سرکشی
کرد و سر در ربقه انقیاد و اطاعت در نیاورد - ونسی المبتدا والمنتهی - و فراموش کرد آغاز حال خود را که از چه چیز
پیدا کرده شده است و چگونه عاجز و ناتوان بود و انجام کار خود را که چها شدنی و چها دیدنی ست و آخر او چیست - بئس
العبد عبد یختل الدنیا بالدین - بد بنده ایست بنده که فریب میدهد دنیا را بدین یعنی طاعت و عبادت خود را باهل دین
مے نماید تا دنیا بدست آید و چه بسیارا باین مکر و فریب بدست می آرد و در حقیقت فریب میدهد اهل دنیا را تا از
دنیای ایشان چیزی بدست آرد و ختل خداع و فریب دادن - بئس العبد عبد یختل الدین بالشبهات - بد بنده ایست

بندہ کہ فریب میدہد دین را بشبہات یعنی در حرام می افتد بشبہہ وتاویل میکند آنرا تا باین حیلہ وفریب خود را دیندار نماید یعنی
فریب میدہد اہل دین را ومی نماید ایشان را تا او را از اہل دین بشمارند وارتکاب نمی کند حرام بین را تا بیرون نیارند او را
مردم از دین صریحا متشبہات را میکند تا مشتبہ گرداند بر ایشان امر دین خود را وحکم کنند تدین وے پس گویا دین را فریب
میدہد۔ بئس العبد عبد طمع یقودہ۔ بد بندہ ایست بندہ کہ طمع وامیدواری از خلق وحرص می کشد او را بدر ارباب
دنیا ومی برد بہر سو کہ میخواہد۔ بئس العبد عبد ہوی یضلہ۔ بد بندہ ایست بندہ کہ ہوائے نفس گمراہ میگرداند او را وبیرون
از راہ دین۔ بئس العبد عبد رغب بضم را وسکون معجمہ یذلہ بد بندہ ایست بندہ کہ رغبت در دنیا وشرہ وحرص در تحصیل
آن وطول امل وطلب کثرت خوار میکند او را ومی ریزد آبروئے دین او را۔ رواہ الترمذی والبیہقی فی شعب الایمان
وقالا۔ وگفت ترمذی وبیہقی لیس اسنادہ بالقوی۔ نیست اسناد این حدیث قوی۔ وقال الترمذی ایضا ہذا حدیث غریب

الفصل الثالث ۔ عن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ما تجرع عبد افضل عند اللہ۔ فرو نبرد و
نیاشامید بزور وتکلف ہیچ بندہ فاضل تر نزد خدا من جرعۃ غیظ یکظمہا۔ از جرعہ خشمی کہ فرو برد وباز داشت آنرا۔ ابتغاء وجہ
اللہ۔ از جہت طلب ذات خدائے ورضای او جرعہ بضم یک آشام آب وشراب وجز آن وغیظ خشم نہان از عجز و
کظم فرو خوردن خشم ودر اصل پر کردن مشک وبستن دہان آن وبستن در وجوی وروزن وجز آن۔ رواہ احمد۔ وعن
ابن عباس فی قولہ تعالیٰ روایت است از ابن عباس در تفسیر قول حق سبحانہ ادفع بالتی ہی احسن۔ اول این آیت
کریمہ این ست۔ ولا تستوی الحسنۃ ولا السیئۃ برابر نیست نیکی وبدی در جزا وعاقبت۔ ادفع بالتی ہی احسن
دفع کن بانچہ وی بہتر ست کہ نیکی باشد بدی را کہ پیش آید ترا یعنی اگر کسے بتو بدی کند تو نیکی کن باوی مصرعہ
اگر مردی احسن الی من اساء۔ ومراد آنست کہ از میان نیکی ہا آنچہ نیکتر وبہتر ست آنرا کن ودرین معنی مبالغہ بیشتر ست و
بظاہر لفظ موافق تر وابن عباس در تفسیر این کریمہ۔ قال۔ گفت الصبر عند الغضب۔ صبر وشکیبائی کردن نزد خشم
والعفو عند الاساءۃ۔ وعفو کردن نزد بدی کردن یعنی مراد بدفع بدی بہ نیکی آنست کہ چون خشم آید صبر کنند واگر از کسے
بدی بینند در گذرند۔ فاذا فعلوا عصمہم اللہ۔ پس چون بکنند مردم صبر وعفو نگاہدارد خدائے تعالیٰ ایشان را از آفات
نفس وخلق۔ وخضع لہم عدوہم۔ وفروتنی کند مر ایشان را دشمن ایشان کانہ ولی حمیم۔ وتفسیر حمیم کرد بقول خود قریب
خداوند قرابت واین تفسیر آخر آیت ست کہ فرمودہ است فاذا الذی بینک وبینہ عداوۃ کانہ ولی حمیم۔ رواہ البخاری
تعلیقا۔ وعن بہز بفتح موحدہ وسکون ہا وبزاے۔ بن حکیم عن ابیہ عن جدہ۔ جدوی معاویہ بن حیدہ است بفتح
مہملہ وسکون تحتانیہ ودال مہملہ ودرین اسناد اختلافی ست وحق آنست کہ صحیح ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم ان الغضب لیفسد الایمان کما یفسد الصبر العسل۔ خشم گرفتن تباہ میگرداند ایمان را چنانکہ تباہ میگرداند
صبر شہد را صبر بفتح صاد وکسر با وبسکون نیز آمدہ در ضرورت شعر شیرہ درخت تلخ ست وعن عمر رضی اللہ عنہ

قال وهو علی المنبر۔ امیر المومنین عمر گفت وحال آنکه وی بر منبر بود وخطبہ میخواند۔ یا ایها الناس تواضعوا۔ ای مردمان تواضع کنید وفروتنی نمائید۔ فانی سمعت رسول الله ﷺ زیراکه من شنیده ام پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم یقول میگفت من تواضع لله رفعه الله کسیکه تواضع کند با مردم از برائے خدا وطلب رضائے او بردارد او را وبلند گرداند خدائے تعالیٰ مرتبہ او را فهو فی نفسه صغیر پس آنکس در نفس خود ودر چشم خود حقیر وخرد ست بجهت دیدن خود را بچشم کم۔ وفی اعین الناس عظیم۔ ودر چشمان مردم بزرگ ست از جهت بلند گردانیدن حق تعالیٰ مرتبہ او را۔ ومن تکبر وضعه الله۔ وکسیکه تکبر کند فرو نهد خدا مرتبہ او را وپست گرداند قدر او را۔ فهو فی اعین الناس صغیر پس آنکس در چشمان مردم خرد وحقیر ست وفی نفسه کبیر۔ ودر نفس خود ودر چشم خود بزرگ ست۔ حتی لهو اهون علیهم من کلب او خنزیر تا آنکه هر آئینه وے خوار تر وسبک تر ست بر مردم از سگ وخوک یعنی متکبر اگرچه خود را بزرگ میداند وبزرگ می نماید ولیکن نزد خدا وند حقیر ست ودر پیش مردم نیز خوار میگردد ومتواضع اگرچه خود را حقیر میداند وحقیر مے نماید نزد خدا اعظم ست ونزد مردم نیز عظیم میگردد۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال موسی ابن عمران یا رب من اعز عبادک عندک۔ ای پروردگار من کیست عزیز تر ارجمند ترین بندگان تو نزد تو۔ قال۔ گفت پروردگار تعالیٰ در جواب موسیٰ۔ من اذا قدر غفر عزیز ترین بندگان من نزد من کسے ست که چون قدرت یابد بیازرد ودر گذرد از کسیکه بروی ظلم کرده ورنجانیده۔ وعن انس ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال من خزن لسانه ستر الله عورته۔ کسیکه نگاهدارد زبان خود را از عیب ونقصان مردم بپوشد خدائے تعالیٰ عیب ونقصان او را۔ ومن کف غضبه کف الله عنه عذابه یوم القیمة۔ وهر کسیکه باز دارد وفرو خورد خشم خود را باز دارد الله تعالیٰ از ان کس عذاب خود را که مستحق آن شده بجهت گناهان روز قیامت۔ ومن اعتذر الی الله قبل الله عذره۔ وکسیکه عذر خواهی کند بسوے خدائے تعالیٰ بپذیرد خدای تعالیٰ عذر او را۔ خداوند بخشنده دستگیر کریم خطا بخش پوزش پذیر۔ وعن ابی هریرة ان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم قال ثلث منجیات وثلث مهلکات۔ سه خصلت رستگاری دهنده است از عذاب وسه خصلت هلاک کننده است او را در آخرت۔ فاما المنجیات فتقوی الله فی السر والعلانیة۔ اما خصلتهائے نجات دهنده یکے از ان پرهیزگاری کردن ست خدائے را در نهان وآشکارا یعنی در حضور وغیبت خلق یا در باطن وظاهر والقول بالحق فی الرضا والسخط۔ دوم گفتن براستی در حالت خشنودی وناخشنودی یعنی اگر از کسے راضی باشد جز راستی وآنچنان که در وی در واقع ست نگوید واگر ناراضی گردد نیز جز راست نگوید مثلا از فاسقی وظالمی بجهت آنکه از وے نفعے مے بیند وراضی است از وی او را مدح وثنا بناحق وخلاف واقع نگوید واگر از صالحی ونیکوکارے برنجد مذمت ونکوهش نکند ودر هر دو حال بر طریقه استقامت ثابت ومتمکن باشد۔ والقصد فی الغنا والفقر سوم توسط ومیانه روی در توانگری ودرویشی در هر دو حالت از تبذیر وتقتیر مجتنب باشد یا مراد توسط در اختیار غنا وفقر ست

چنانکہ گفتہ اند کہ کفاف در معیشت افضل ست از غنا و نعوذ باللہ اما المہلکات سوا خصلتہائے ہلاک کنندہ۔ فہوی متبع پس خ
سہ اند اول ہوائے نفس کہ پیروی کردہ شدہ است آنرا یعنی تابع ہوائے نفس بودن ہر چہ فرماید آن کردن وہر سو
کہ خواند آنسو رفتن ایمان کامل آنست کہ ہوائے نفس تابع فرمان حق باشد وانچہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم از نزد حق تعالی
آوردہ۔ وشح مطاع۔ دوم بخل وحرص طاعت کردہ شدہ یعنی طبیعت آدمی خالی از بخل وحرص نیست اما یکے باشد کہ اطاعت
او فرمانبرداری آن کند وسر از خط فرمان آن نتواند بر آورد دز بون نفس وطبیعت بود دران واعجاب المرء بنفسہ۔ سوم معجب بودن
مرد بنفس خود یعنی خود را نیک داند وصفات خود را خوش دارد کہ از اعجاب کبر زاید و از کبر تکبر بوجود آید۔ وہی اشدہن
واین خصلت عجب سخت تر وبدترین خصلتہائے مذکورہ است ودر وی نزاع وشرکت جستن ست با جناب کبریائے
حق جل وعلا۔ روی البیہقی الاحادیث الخمسۃ فی شعب الایمان

باب الظلم

ظلم در عرف لغت وضع الشئی فی غیر محلہ نہادن چیزے را در غیر محل وموضع وی کہ مخصوص ست بوے واین چیز ساختہ
شدہ است برای آن واین کلمہ جامعہ الیست شامل ہر چیز را کہ از حد محدود تجاوز کند وبران وجہ کہ باید واقع نشود
بزیادت یا بنقصان یا بی وقت وبی جائے واقع شود وجور وتعدی نیز باین معنی ودر شرع ہم باین معنی ست غایتش
محل شرعی ووجہ شرعی مراد خواہد بود وفی الصراح ظلم ستم کردن واین نیز بہمین معنی ست کہ مذکور شد ستم در حق خدا یا حق
خلق یا حق نفس ومتعارف در افہام ستم در حق خلق افتد کہ بر یکدیگر زور کنند وستم نمایند ونا حق در نفس ومال
وعرض یکدیگر تصرف کنند۔

الفصل الاول عن ابن عمر ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال الظلم ظلمات یوم القیمۃ۔ ظلم کردن سبب ظلمتہا
ست روز قیامت یعنی ظالم را دران روز تاریکی از ہر جانب درگرفتہ باشد واز ان انوار کہ مومنان را نصیب بود کہ
نورہم یسعی بین ایدیہم وبایمانہم محروم باشد یا مراد بظلمات شدائد وعقوبات باشد کہ در عرصات قیامت ودرکات دوزخ
بدان گرفتار آید وظلمات بمعنی شدائد وعقوبات باشد کہ در عرصات آمدہ است چنانکہ در کریمہ قل من ینجیکم من ظلمات
البر والبحر گفتہ اند اے شدائدہما متفق علیہ۔ وعن ابی موسی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
ان اللہ لیملی الظالم۔ بدرستی ہر آئینہ خدائے تعالے مہلت میدہد ظالم را ودراز میگرداند عمر او را املاء مہلت دادن و
زمان روزگار دراز گذاشتن ودراز رسن گذاشتن ستور را حتی اذا اخذہ لم یفلتہ تا آنکہ وقتے کہ بگیرد ظالم را
بعذاب نگذارد وخلاص نگرداند ونتواند گریخت ظالم از عذاب وی تعالے۔ ثم قرأ۔ پستر خواند آنحضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم موافق این معنی این آیت را تا آخر کہ۔ وکذلک اخذ ربک اذا اخذ القری وہی ظالمۃ الآیۃ وہمچنین ست
گرفتن پروردگار تو چون بگیرد بعذاب قریہ ہا را یعنے اہل قریہ ہا را کہ ظالم اند متفق علیہ۔ وعن ابن عمر

ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لما مر بالحجر روایت ست از ابن عمرؓ کہ آنحضرت چون گذشت بحجر بکسر حاء مہملہ وجیم ساکن
نام زمین ثمود ست قوم صالح علیہ السلام کہ در وقت رفتن بغزوۂ تبوک عبور بران اتفاق افتاد - قال فرمود
آنحضرت اصحاب را لاتدخلوا مساکن الذین ظلموا انفسہم الا ان تکونوا باکین در نیائید جاہائے سکونت آن کسانی را
کہ ظلم کردند بر ذات ہائے خود یعنی کفر ورزیدند وتکذیب کردند پیغمبر خود را مگر آنکہ باشید شما گریہ کنندگان یعنے عبرت
گیرندہ واحوال آن جماعہ را یاد آرندہ کہ موجب گریہ است ومگذرید از اینجا بسہو وغفلت - ان یصیبکم ما اصابہم از
جہت ترس آنکہ مبادا برسد شما را انچہ رسیدہ بود ایشان را زیرا کہ از امثال این مواضع بغفلت گذشتن واز ان
عبرت نگرفتن علامت قساوت قلب وعدم خشوع ست وآن محل ومظنۂ وقوع عذاب ست یا ترسید وعبرت
گیرید کہ مبادا از شما بر مثل عمل ایشان بوجود آید وبجزاے آن برسید ثم قنع بتشدید نون - راسہ اسرع السیر پس فرو پوشید
آنحضرت سر خود را بہ طیلسان وشتابی کرد در سیر وگذشتن از ان موضع حتی اجاز الوادی - تا آنکہ گذشت وگذرانید
صحابہ از ان وادی وآمدہ است کہ نہی کرد آنحضرت کہ دران موضع آب نوشند وطعام نخورند وفرمود تا خمیرے کہ
ساختہ بودند علف دواب سازند رخصت در اکل نکرد متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم من کانت لہ مظلمۃ - بکسر لام یعنی ظلم وانچہ گرفتہ است یکے از حق دیگرے یعنے کسیکہ ہست مر اورا
مظلمہ لاخیہ من عرضہ او شیء مر برادر مسلمان را از آبروے کہ ریختہ است بغیبت وشتم ومانند آن یا چیزے دیگر
از خون ومال فلیتحللہ منہا الیوم - پس باید کہ بحلی خواہد از وے از ان مظلمہ امروز یعنے در دنیا قبل ان لایکون
دینار ولا درہم - پیش از انکہ نباشد دیناری ونہ درہمی کہ بدہد در بدل مظلمہ روز قیامت واگر بحلی خواستن ممکن
نباشد در غیبت توبہ واستغفار مر مغتاب لہ را کافی ست ودر مال - ان کان لہ عمل صالح - اگر باشد مر اورا
کارے نیک اخذ منہ بقدر مظلمتہ - گرفتہ مے شود از وے بر اندازۂ ظلمی کہ کردہ است یا چیزے کہ گرفتہ
است - وان لم یکن لہ حسنات اخذ من سیئات صاحبہ فحمل علیہ - واگر نباشد مر اورا نیکیہا گرفتہ شود از بدی ہائے
صاحب وی کہ مظلوم ست پس برداشتہ شود وبار کردہ شود بر انکس کہ ظالم ست یعنے جزاے ظالم روز قیامت
انیست کہ طاعت ہای اورا بمظلوم دہند واگر طاعات ندارد گناہان مظلوم را بروی بر بندند ووی را بدان
عذاب کنند ومظلوم را از عذاب کہ بآن گناہان مستحق آن شدہ بود نجات بخشند - رواہ البخاری - وعنہ
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال اتدرون ما المفلس - گفت آن حضرت مر صحابہ را آیا دریابید
ودانید کہ معنی مفلس چیست وچہ معنی دارد ودر بعضے نسخ مصابیح من المفلس یعنے مفلس کیست بہ مآل ہر دو
لفظ یکے ست - قالوا - گفتند صحابہ - المفلس فینا من لادرہم لہ ولا متاع - مفلس در میان ما کسے ست
کہ نیست درہم اورا ونہ متاع یعنے از نقد وجنس ہیچ ندارد - فقال پس گفت آنحضرت ان المفلس من امتی من

یاتی یوم القیمۃ بصلوۃ وصیام وزکوۃ مفلس از است من بحقیقت کسی ست کہ بیاید روز قیامت بنماز و روزہ و زکوۃ
یعنی اقسام عبادات از وی بوجود آمدہ۔ ویاتی قد شتم ہذا۔ و بیاید آن کس باین حالت کہ بتحقیق دشنام کردہ این را
وقذف ہذا و نسبت بزنا کرد این را۔ واکل مال ہذا و خوردہ مال این را۔ وسفک دم ہذا۔ و ریخت خون این را۔ وضرب
ہذا۔ و زد این را یعنی انواع ظلمہا کردہ بمردم از دشنام دادن و مال غیر خوردن و کشتن و زدن فیعطی ہذا من حسناتہ و
ہذا من حسناتہ پس دادہ می شود این شخص را کہ دشنام کردہ از نیکی ہای وی و شخص دیگر را کہ از مال او خوردہ از نیکیہای
آن ظالم بران کسان کہ برایشان ظلم کردہ قسمت کنند۔ فان فنیت حسناتہ قبل ان یقضی ما علیہ پس اگر فانی شود و تمام گردد نیکیہای
او پیش از انکہ حکم کردہ شود بجزاے گناہی کہ بروست یعنی ہنوز جزاے آن مظالم کہ بروست تمام نشود و چیزی باقی
ماند۔ اخذ من خطایاہم فطرحت علیہ۔ گرفتہ شود از گناہان انجماعۃ مظلومان پس انداختہ شود بر ظالم۔ فطرح فی النار پس
انداختہ شود در آتش دوزخ۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لتؤدن الحقوق الی اہلہا یوم القیمۃ
ہر آئینہ ادا کردہ می شود حقہا بسوے اہل حقوق روز قیامت حتی یقاد للشاۃ الجلحاء بفتح جیم وسکون لام و
حاء مہملہ تا آنکہ قصاص گرفتہ میشود مر گوسفند ناشاخ دار را من الشاۃ القرناء از گوسفند شاخ دار یعنی عدالت در ان
روز تا بانجا ست کہ ادا کردن حقوق آدمیان چہ باشد از حیوانات کہ داخل دائرہ تکلیف نیستند قصاص گرفتہ مے شود و
گفتہ اند کہ این قصاص مقابلہ است نہ قصاص تکلیف کہ گرفتہ می شود۔ رواہ مسلم و ذکر و ذکر کردہ شد حدیث جابر کہ
اولش اینست۔ اتقوا الظلم فی باب الانفاق در باب انفاق۔

الفصل الثانی

عن حذیفۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لا تکونوا امعۃ۔ نباشید امعہ بکسر ہمزہ و
فتح میم مشددہ وعین مہملہ مردی تابع مردم در راے غیر ثابت بر راے خود و تا براے مبالغہ است در زنان
امعہ نگویند و فی الصراح امعہ بالکسر مرد ہر جائی و مراد امعہ اینجا اینست کہ فرمود۔ تقولون ان احسن الناس احسنا وان
ظلموا ظلمنا۔ در حالیکہ بگوئید اگر نیکی کنند مردم با ما نیکی می کنیم با ایشان و اگر ستم می کنند با ما ستم می کنیم ما با ایشان ولکن
وطنوا انفسکم۔ ولیکن قرار دہید نفسہای خود را و اصل توطین وطن ساختن و فی الصراح توطین نفس بر چیزے
دل نہادن یعنی دل نہید و قرار دہید نفسہاے خود را کہ۔ ان احسن الناس۔ اگر نیکی کنند مردم ان تحسنوا بر نیکی
کردن با ایشان۔ وان اساؤا فلا تظلموا۔ و اگر بدی کنند مردم پس ظلم نکنید بر ایشان یعنی احسان کنید چہ ترک
ظلم و اساءت احسان ست کذا قال الطیبی و یحتمل کہ مراد آن باشد کہ اگر نیکی کنند نیکی کنید و اگر ایشان بدی کنند
شما در برابر آن تجاوز از حد نکنید و مکافات کنید بر حد اعتدال چنانکہ مشروع ست یا عفو کنید و بمکافات مقید نشوید
یا احسان کنید اول مرتبہ عوام مسلمانان ست و دوم مقام خواص و سوم درجہ اخص خواص و حضرت شیخ علی
متقی در بعضے رسائل خود فرمودہ اند کہ معیار شناخت محبت دنیا و آخرت این چہار چیز ست آن را کہ غالب

ومغلوب ست محبت دنیا ایذای مردم کند بے تقریب و بے سابقۂ معاملہ و آنرا کہ نہ باین درجہ است ابتدا ایذا بسے کسے
نکند واگر کسے او را ایذا کند مکافات کند بر وجہ شرعی بے تجاوز از حد و آنکہ محبت آخرت قوے دارد و محبت دنیا
ضعیف عفو کند از ہر کہ ایذا کند وظلم نماید و بر آنکہ محبت آخرت قوی ترست احسان کند در برابر ظلم و این درجہ مقربان
و صدیقان ست رزقنا اللہ۔ رواہ الترمذی۔ وعن معاویۃ انہ کتب الی عائشۃ۔ معاویہ بعائشہ صدیقہ نوشت
کہ ان اکتبی الی کتابا توصینی فیہ ولا تکثری۔ بنویس برائے من مکتوبی را کہ اندرز کنی مرا او را ن مکتوب و زیادتی مکن
یعنی درازی مکن و مختصر بنویس۔ فکتبت۔ پس نوشت عائشہ این کلمات را۔ سلام علیک اما بعد فانی سمعت رسول اللہ
من شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یقول۔ میگفت۔ من التمس رضی اللہ بسخط الناس کفاہ اللہ مؤنۃ الناس
کسیکہ طلب کند خشنودی خدا را بنا خشنودی مردم کفایت کند او را خدای تعالی بار و گرانی مردم یعنی اگر کارے کند
کہ رضاے حق در آنست و خلق بہواے نفس خود از ان ناراضی باشند حق تعالی راضی گردد و خلق را نیز بر ان
آورد کہ میخواہد از ایشان شدت و محنتی بوے نرسد و من التمس رضی الناس بسخط اللہ وکلہ اللہ الی الناس
والسلام علیک و ہر کہ طلب کند خشنودی مردم را بنا خشنودی خدا بگذارد او را خداے تعالے و کارہای او را بسوی
خلق و نصرت ندہد و دفع نکند شر ایشان را از وی یعنی اصل رضاے خداست اگر این شد خلق ہم راضی و مطیع شوند
و اگر آن نیست نہ آن شود نہ این۔ رواہ الترمذی۔ و در روایات آوردہ کہ عقیل ابن ابی طالب رضی اللہ عنہ
نیز و امیر المؤمنین علی بن ابی طالب آمد و شکایت از فقر و فاقۂ خود کرد امیر المؤمنین بطریق خشم و امر تعزیری فرمود
بروید و دکانہای مردم را بشکنید و خانہای مردم را ویران کنید و ہر چہ بیابید بردارید و بجز برید عقیل گفت این چون روا
باشد فرمود پس من چکار کنم اگر نزد من چیزے بیابد بشما دہم عقیل خشم کرد و برخاست و بر معاویہ رفت معاویہ قدر
او را شناخت و اکرام کرد و آمدن او را نزد وی از نزد علی غنیمت دانست و احسان ہا کرد و صلہا داد پس
روزی بعقیل گفت چہ باشد کہ اگر بر منبر بر آئی و احسان و مواسات مرا کہ با تو کردہ ام بیان نمائی تا مردم نیز بدانند
کہ من چہ کردہ ام عقیل برخاست و بمنبر آمد و گفت ایہا الناس علے رضای خدا جست و خوشنودی وی خواست
و ما را از خود ناراضی و ناخشنود گردانید معاویہ رضاے خود و خشنودی ما را مقدم داشت بر رضاے حق تعالے
و ما را خشنود ساخت و خدا را ناخشنود معاویہ گفت یا عقیل این چہ سخن ست و چہ شکرانۂ نعمت ست کہ تو گفتی گفت
دیگر چہ کار کنم انچہ بیان واقع بود کردم پس برخاست و نزد علی آمد و عذر خواست و این مکتوب عائشہ نیز ایما
دارد بآن کہ در انجا چیزے ازین حال بود واللہ اعلم

الفصل الثالث۔ عن ابن مسعود قال لما نزلت۔ گفت ابن مسعود چون این آیت فرود آمد۔ الذین آمنوا
ولم یلبسوا ایمانہم بظلم۔ آن کسانی کہ ایمان آوردند و خلط نکردند ایمان خود را بہیچ وجہ ظلم و آخر آیت این ست

کرا ولئک لہم الامن وہم مہتدون - مر ایشان را امن ست و ایشان راه راست یابندگانند صحابہ چون ظلم را بر خطا و معصیت
حمل کردند شق ذلک سخت و دشوار آمد این معنی علی اصحاب رسول اللہ - بر یاران پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم
وقالوا گفتند - یا رسول اللہ اینا لم یظلم نفسہ - کدام یکے از ماست کہ ظلم نکرده نفس خود را و تجاوز از حد نکرده و گناہے
از وی بوجود نیامده - فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم لیس ذاک انما ہو الشرک - پس فرمود آنحضرت نیست مراد
بظلم آنچہ شما فہمیده اید از معصیت نیست مراد از ظلم اینجا مگر شرک پس از ان تائید آورد برا راده شرک از ظلم و فرمود الم
تسمعوا قول لقمان لابنہ - آیا نشنیده اید شما قول لقمان را در پند دادن مر پسر خود را - یا بنی لا تشرک باللہ ان الشرک لظلم
عظیم - ای پسرک من شریک مگردان چیزے را بخدا بدرستی و راستی کہ شرک ظلمی ست بزرگ و درین آیت نیز ظلم
بقضیہ انصراف مطلق بکامل محمول بر ظلم ست چون آنحضرت تفسیر باین کرد لابد مراد اللہ تعالیٰ ہمین باشد اگر گویند
خلط ایمان بشرک چہ صورت دارد و شرک ضد ایمان ست نعم خلط و مزج معصیت با ایمان متصور ست و صحابہ ازینجا
باین وادی رفتند کہ از ظلم معصیت فہمیدند جوابش آنکہ خلط ایمان بشرک واقع چنانکہ مشرکان مکہ ایمان بخدا داشتند
و بت پرستی میکردند و بتان را در عبادت شریک حق می ساختند شرک در وجود و خالقیت و عبادت مے باشد
و اینجا مراد شرک در عبادت ست و نص قرآن بدان ناطق ست در جای کہ میفرماید و ما یؤمن اکثرہم باللہ الا
وہم مشرکون) ایمان نمی آرند بیشترین ایشان مگر در حالیکہ ایشان مشرکانند یا مراد ایمان آوردن بزبان ست و شرک
نگاہداشتن در دل چنانکہ حال منافقان ست کہ خلط کرده اند ایمان ظاہر را با شرک باطن - وفی روایۃ و در روایتے
باین لفظ آمده کہ لیس ہو کما تظنون - و نیست مراد از آیت ظلم چنانکہ شما گمان می برید مراد شرک ست و خلط او با یمان
انما ہو کما قال لقمان لابنہ نیست آن مگر چنانکہ گفت لقمان مر پسر خود را متفق علیہ - وعن ابی امامۃ ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم قال من شر الناس منزلۃ یوم القیمۃ - از بدترین مردم از روی مرتبہ روز قیامت عبد اذہب آخرتہ
بدنیا غیره بنده ایست کہ برد آخرت خود را و بر باد داد بسبب دنیائے غیر خود یعنی دنیا برائے دیگر حاصل کرد
و بسبب آن ظلم بر مردم کرد چنانکہ عمال و اعوان ظلمہ کنند و احتمال دارد کہ معنی آن باشد کہ دنیا داری را بجہت دنیا
تعظیم کرد و اطاعت نمود و بسبب آن وزری بآخرت برد و بر نفس خود ظلم کرد و معنی اول ظاہر تر بلکہ متعین ست
رواه ابن ماجۃ - وعن عائشۃ قالت قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم الدواوین ثلثۃ - دواوین
جمع دیوان بکسر دال و فتح نیز آمده کتابیست کہ نوشتہ مے شود در وے نامہائے لشکریان و مواجب ایشان
و اول کسیکہ دیوان ساخت امیر المؤمنین عمر رض بود و ماده لفظ برائے قرب و جمع ست و دیوان نیز ازین جہت
گویند کہ مجتمع ست در وے صحف و قراطیس دیاء دیوان بدل از واو ست و اصل وے دوان ست
ولہذا جمع دواوین آمد و الا دیاوین بودے کذا فے الصحاح پس مے فرماید دیوان ہا سہ است و مراد بآن

انچہ صحائف اعمال ست و دیوان لا یغفر اللہ یکی صحیفہ ایست کہ نمی آمرزد خدائے تعالی چیزے را کہ در دست
دو آن کدام ست ۔ الاشراک باللہ صحیفہ کہ دروی شریک گردانیدن چیزے را بخداست ۔ یقول اللہ عزوجل ان اللہ لا یغفر
ان یشرک بہ میگوید عزوجل کہ خدائے تعالی نمی آمرزد شرک را و دیوان لا یترکہ اللہ تعالی ۔ دوم صحیفہ ایست کہ مہمل
نمیگذارد آنرا خدائے تعالی و البتہ حکم میکند بدان و آن کدام ست ظلم العباد فیما بینہم حتی یقتص بعضہم من بعض ظلم بندگان در میان
یک دیگر تا آنکہ قصاص بستاند بحکم الٰہی بعضی از ایشان را از بعضی و اگر راضی گرداند ایشان را از یک دیگر آن نیز حکم اوست
چنانچہ در احادیث آمدہ و دیوان لا یعبأ اللہ بہ ۔ سوم صحیفہ ایست کہ باک ندارد حق سبحانہ بآن اگر خواہد بمقتضائے آن حکم
کند و اگر نخواہد نکند آن چیست ظلم العباد فیما بینہم و بین اللہ ظلم بندگان ست میان خود و میان خدا یعنے تقصیر
در حقوق اللہ ۔ فذاک الی اللہ پس آن موکول و مفوض ست بارادت الٰہی ان شاء عذبہ و ان شاء تجاوز عنہ اگر
خواہد عذاب کند بندہ را بران عمل و اگر خواہد بگذرد از سر آن و عذاب نکند پس معلوم شد کہ در حقوق العباد البتہ
مواخذہ است و در حقوق اللہ شرک مغفور نبود و باقی در مشیت حق ست ۔ وعن علی رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم ایاک و دعوۃ المظلوم دور دار خود را از دعاء مظلوم ۔ فانما یسال اللہ حقہ ۔ زیراکہ وی نمی طلبد
از خدا مگر حق خود را ۔ و ان اللہ لا یمنع ذا حق حقہ و بدرستی کہ خدائے تعالی منع نمیکند صاحب حق را
از حق وے و اگر کسے از حق خود بگذرد آن ایثار ست و آنرا درجہ عظیم ست ۔ وعن اوس بن شرحبیل
بضم شین معجمہ و فتح را و سکون حاء مہملہ و کسر موحدہ مراو را صحبت ست حدیث او نزد اہل شام ست و شرحبیل
ابن اوس دیگر ست او نیز صحابی ست نزول کرد حمص را راوی این حدیث اوس بن شرحبیل کذا فی الاصابۃ
انہ سمع رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم یقول من مشی مع ظالم لیقویہ ۔ کسیکہ برود با ظالم و موافقت و اعانت کند او را
تا تقویت و اعانت کند او را و ہو یعلم انہ ظالم و حال آنکہ آنکس میداند کہ وے ظالم ست فقد خرج من الاسلام
پس بتحقیق بیرون آمد آنکس از مقتضائے اسلام ۔ وعن ابی ہریرۃ انہ سمع رجلا یقول ان الظالم
لا یضر الا نفسہ از ابی ہریرۃ آمدہ است کہ وے شنید مردے را کہ میگوید ظالم زیان نمیکند مگر نفس خود را
یعنے زیان وے بدیگرے سرایت نمیکند ۔ فقال ابو ہریرۃ بلے و اللہ پس گفت ابوہریرہ آرے بخدا سوگند
زیان ہمی کشد ظالم غیر خود را از آدمیان و حیوانات حتی ان الحباری لتموت فی وکرہا ہزلا لظلم الظالم تا آنکہ حباری
بضم حاء مہملہ و تخفیف موحدہ کہ نام طائرے معروف ست ہر آئینہ می میرد در آشیانہ خود از لاغری بجہت ظلم ظالم ہزلا
بضم ہا و سکون زاے یعنی باز میدارد خدائے تعالی باران را بشومی گناہ ظالم و می میرند بسبب آن جانوران و تخصیص
بہ حباری بجہت آنست کہ آن جانور دور رو ترین جانوران ست بطلب آب و دانہ تا آنکہ دیدہ اند کہ از حوصلہ
وے حبۃ الخضرا برآمدہ کہ جز در بصرہ نمے باشد و مسافت میان وے و بصرہ چندین روزہ راہ است و آشیانہ

او را دیدہ اند کہ در جائی ست کہ مسافت درمیان آن و جائے آب چند روزہ راہ است و از آنجا آب خوردہ سے آید پس مردن او دلیل ست بر قحط و امساک باران و بانا کہ مراد آن مرد کہ گفت ظالم زیان نمیکند جز نفس خود را آن بود کہ اگرچہ بظاہر ظالم زیان مظلوم میکند اما در حقیقت زیان خود می کند و مظلوم را زیانی نیست کہ جزاے خود خواہد یافت و انتقام خود خواہد کشید ابو ہریرہ آن را بقرینۂ کہ دران مقام روے دادہ باشد بر عموم حمل کردہ این افادہ کرد غالب آنست کہ این قول ابی ہریرہ مضمون حدیثی باشد کہ از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم شنیدہ یا از آنجا استنباط کردہ کہ باز داشتن باران لشومی ظلم ورود یافتہ است و از وے لازم می آید زیان رسیدن بحیوانات۔ روی البیہقی الاحادیث الاربعۃ فی شعب الایمان۔

باب الامر بالمعروف

معروف از معرفت ست بمعنی شناختن یعنی آنچہ شناختہ شدہ است در شرع و شرع بدان وارد شدہ است مثل مرد آشنا کہ ہمہ کس او را می شناسد و مقابل او منکر ست بفتح کاف بمعنی شناختہ نشدہ و شرع وارد نشدہ در وے چنانچہ مرد ناآشنا کہ کسے او را نمی شناسد و فی الصراح نکرہ بکسر الوسط ناشناسائی ضد معرفت و عجب از مولف کہ عنوان باب الامر بالمعروف والنہی عن المنکر نساخت باوجود ذکر آنہا مقارن یکدیگر در مواضع کثیرہ از کتاب سنت و بعضے احادیث کہ درین باب مذکور اند صریح اند در نہی از منکر چنانچہ در امر بمعروف و ملاحظہ استلزام تکلف ست فافہم دیگر آنکہ امر معروف و نہی منکر واجب ست باجماع امت و کتاب و سنت بدان ناطق ست بآن مراتب کہ در حدیث آیندہ بیاید و ہرکہ ادای واجب کرد و مخاطب قبول نکرد واجب از ذمہ وے ساقط شد لیکن از ان چیزے بروے لازم نیست و گفتہ اند کہ فرضیت آن بطریق کفایت ست و ہرکہ متمکن ست بران و نکند آثم ست و گاہے فرض عین نیز گردد چنانکہ منکر در جائے ست کہ سیکے را بدان علم ست و غیر او کسے نمیداند ہمین شخصے فرض باشد نہ بر غیر او و در وجوب امر بمعروف شرط نیست کہ آمر خود نیز فاعل باشد و بے آن نیز درست ست زیرا کہ امر کردن نفس خود واجب ست و امر کردن غیر واجبی دیگر اگر یک واجب فوت شود ترک واجب دیگر جائز نباشد و آنکہ واقع شدہ کہ لم تقولون مالا تفعلون بر تقدیر تسلیم کہ در ورود آن در امر معروف و نہی منکر باشد مراد زجر و منع از نا کردن ست نہ از گفتن اما شک نیست کہ اگر خود بہ کند بہتر ست چہ امر از کسیکہ خود ممتثل نیست تاثیرے نکند و امر معروف و نہی منکر مخصوص باہل ولایت نیست و امر والی نیز دران شرط نہ و احاد مسلمین را میرسد کہ امر و نہی کنند اما زدن و کشتن را امر والی شرط ست و انکار در متفق علیہ است اما در مختلف فیہ انکار نتوان کرد خصوصا بر مذہب کسیکہ گوید ہر مجتہد مصیب ست و امر معروف باید کہ بطریق رفق و ملایمت بود و برائے خدا بود نہ برائے نفس تا تاثیر کند و بران ثواب مترتب گردد و گفتہ اند کہ نصیحت در ملا فضیحت ست و باللہ التوفیق

الفصل الاول- عن ابی سعید الخدری عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال من رای منکم منکرا فلیغیرہ بیدہ
ہر کہ بیند از شما ناشروعی را پس باید کہ تغییر دہد او را و باز دارد مردم را از کردن آن بدست خود یعنی بزدن
وکشیدن وشکستن وریختن وبرہم زدن اگر تواند تغییر واو بدست- فان لم یستطع فبلسانہ- پس اگر نتواند تغییر ولو بدست
پس باید کہ تغییر دہد بزبان خود بمنع ودرشتی ودشنام- فان لم یستطع فبقلبہ- پس اگر نتواند تغییر واو بزبان وبدست پس باید
کہ تغییر دہد بدل بکراہت وشورش دل وعزم بر تغییر آن بدست وبزبان بر تقدیر قدرت وعداوت ومجانبت فاعل آن
نہ مجرد انکار وبے رضائی- وذلک اضعف الایمان- وآن تغییر بدل تنہا سست ترین ثمرات ایمان ومقتضیات افعال
اوست رواہ مسلم- وعن النعمان بن بشیر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مثل المدھن فی حدود اللہ- حال و
مثال او ہان کنندہ یعنی سستی ونرمی کنندہ در حدود شریعت کہ خدا نہادہ ووضع نمودہ است- والواقع فیہا- وآنکہ افتادہ است
در حدود خدا یعنی ارتکاب میکند معاصی را ومداہنت آن بود کہ منکرے بیند وتغییر ندہد ونہی نکند با وجود قدرت بران بجہت
شرم بی حمیتی دین یا جانب داری کسی ورشوت گرفتن ودر لغت مداہنت ومدارات یک معنی آمدہ است اما در
شرع رخصتی در مدارات آمدہ ومذموم نیست بلکہ در بعضے مواضع مستحسن ست وفرق میان مدارات ومداہنت چنان
کنند کہ مدارات آنچہ بجہت ضبط دین ونگاہداشت از تشویش وفتنہ ودفع ظلم ظالمان بسازند ومداہنت آنچہ برائے
حفظ نفس وطلب دنیا وجلب منافع از مردم ودنیا کی در دین بکنند پس مے فرماید کہ مثال وحال مدہن در حدود
خدا وواقع دران حدود- مثل قوم استہموا سفینۃ- مثال وحال قومی ست کہ نشستند در کشتی وقرعہ انداختند تا ہر جا
کہ قرعہ بنام کس برآید نشیند چنانکہ عادت شرکاست- فصار بعضہم فی اسفلہا وصار بعضہم فی اعلاہا- پس گشتند
بعضے در جائے پست از کشتی وگشتند بعضے در جائے بلند از وے- فکان الذی فی اسفلہا- پس بود
آن کسیکہ در پایان کشتی ست یمر بالماء علی الذین فی اعلاہا- میگذشت بآب بر آنکسان کہ در بالائے کشتی
نشستہ اند- فتاذوا بہ- پس آزار مے کشیدند بالانشینان بدان یعنی آن کہ از پایان بہ بالا مے آید وآب مے برد
ودر وقت آب بردن بر ایشان میگذشت وبعضے گفتہ اند کہ مراد بآب بول وغائط است کہ در پایان میکرد وبالا می آورد
تا در دریا بیندازد ودر آوردن بر ایشان میگذشت وایذا کشیدن درین صورت ظاہر ترست- فاخذ فاسا فجعل
ینقر اسفل السفینۃ- پس گرفت آنکس کہ در پایان کشتی ست ومیگذشت بر بالانشینان آب وایذا میکشیدند
ایشان از آن تبرے را وکاویدن گرفت پایان کشتی را تا آب گیرد یا بول وغائط اندازد از ان راہ- فاتوہ- پس
آمدند آن جماعت او را- فقالوا مالک- پس گفتند آن جماعہ چہ شدہ است ترا وچہ کار میکنی کہ مے کاری کشتی را- قال
تاذیتم بے ولابدلی من الماء- گفت ایذا کشیدن شما بسبب بالا بر آمدن من وگذشتن من بر شما بآب وچارہ
نیست مرا از آب گرفتن یا از بول انداختن این مقدار از بین قصہ بنا بر جری عادت وبیان واقع وتقریب

کافتن کشتی ست ومقصود دربیان حال ومثال مداہنت این ست که فرمود۔ فان اخذوا علی یدیه۔ پس اگر بگیرند آن قوم بالا نشین دست آن مرد پایان را که کشتی می شگافت و باز دارند او را ازین کار انجوه وانجوا انفسهم۔ رستگاری میدہند او را وانجوا از باب افعال ست ونجوه از باب تفعیل و رستگاری میدہند ذاتہای خود را از غرق و ہلاک۔ وان ترکوه اہلکوه واہلکوا انفسهم۔ واگر بگذارند او را تا بکاود کشتی را ہلاک میگردانند او را و ہلاک میگردانند خود را ہمچنین اگر منع کنند فاسق را از فسق و باز دارند او را از ان خلاص میگردانند او را وخود را از عذاب خدا واگر بگذارند ہلاک میگردانند او را وخود را وفرود می آید بر ہمہ ایشان عذاب۔ رواه البخاری۔ وعن اسامة بن زید قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یجاء بالرجل یوم القیمة آورده می شود مردی را روز قیامت۔ فیلقی فی النار پس انداخته میشود در آتش دوزخ۔ فتندلق اقتابه فی النار پس بیرون می آید بسرعت ومی افتد رودہاے او در آتش اندلاق بیرون آمدن بسرعت چنانکه شمشیر از نیام ناکشیده بیرون افتد واقتاب جمع قتب بکسر بمعنی روده۔ فیطحن فیها کطحن الحمار برحاه پس آس میکند رودہای خود را یعنی میگردد گرد وے و پایمال میکند رودہا را ہمچو آس کردن خر خراس آرد را بآسیای خود فیجتمع اہل النار علیه پس گرد می آیند دوزخیان که ہمراه وی در آتش افتاده اند بر وے۔ فیقولون اے فلان ما شأنک پس میگویند ای فلان چه کار میکنی تو۔ الیس کنت تامرنا بالمعروف وتنهانا عن المنکر آیا نبوده تو که امر میکردی ما را بمعروف ونہی میکردی از منکر۔ قال کنت آمرکم بالمعروف ولا آتیه۔ گفت بودم من که امر میکردم شما را بمعروف و خود نمیکردم آنرا۔ وانهاکم عن المنکر وآتیه۔ و نہی میکردم من شما را از منکر و خود میکردم آنرا۔ متفق علیه۔ ازینجا معلوم شود که دیگران را امر و نہی کردن و خود بدان عمل ننمودن موجب عذاب ست و سابقاً معلوم شد که این بجہت عمل ننمودن ست نه بجہت امر و نہی کردن که اگر این را ہم نکند مستحق تر میگردد و آنرا بترک دو واجب

الفصل الثانی

عن حذیفة ان النبی صلی الله علیه وآله وسلم قال والذی نفسی بیده روایت ست از حذیفه رض که گفت آنحضرت سوگند بخدا ے که بقبضه ذات من در دست قدرت اوست۔ لتامرن بالمعروف ولتنهون عن المنکر ہر آئینه امر می کنید شما بمعروف و نہی می کنید از منکر۔ اولیوشکن الله ان یبعث علیکم عذابا من عنده۔ یا نزدیک ست که خداے تعالی می فرستد بر شما عذابے را از نزد خود یعنی یکے ازین دو چیز واقع ست یا امر معروف و نہی از منکر از شما یا عذاب فرستادن بر شما از خدا یعنی اگر معروف و نہی منکر نمی کنید عذاب میفرستد خدا تعالی بر شما۔ ثم لتدعنه ولا یستجاب لکم۔ پستر ہر آئینه دعا مے کنید و می خواہید الله تعالے را و قبول کرده نمی شود دعاء شما را یعنی عذاب ہا و بلا ہاے دیگر بدعا احتمال دفع دارند اما عذابے که بر ترک امر معروف و نہی منکر نازل میگردد احتمال دفع ندارد و دعا دران مستجاب نبود۔ رواه الترمذی۔ وعن العرس بضم مہمله وسکون را و سین مہمله بن عمیرة۔ بفتح عین مہمله و کسر میم وسکون تحتانیه صحابی کندی برادر عدی بن عمیره روایت

کرده است از وی برادر زادۀ وی عدی بن عمیره و زهدم بن الحارث وغیر ایشان۔ عن النبی صلی الله علیه وآله وسلم
قال اذا عملت الخطیئة فی الارض۔ چون کرده شود گناه در زمین من شهدها فکرهها کان کمن غاب عنها ہر که
حاضر بود آنرا پس ناخوش دارد آنرا باشد ہمچو کسیکہ غائب ست ازان یعنی بر تقدیر عدم قدرت بر تغییر بدست
و زبان یا کراہت دل اینجا بمعنی تغییر ست مطلقاً۔ ومن غاب عنها فرضیها کان کمن شهدها۔ و ہر کہ غائب بود ازان
پس خوش دارد آنرا باشد ہمچو کسیکہ حاضر ست آنرا یعنی حقیقت حضور و غیبت بدل ست نہ تبن چون چیزی را
مکروه و ناخوش دارد بدل بحقیقت ازان غائب ست اگرچہ بظاہر حاضر ست و چون بدل ازان راضی و بدان خوش
بود بمعنی حاضر ست اگرچہ بصورت غائب ست۔ رواه ابو داؤد۔ وعن ابی بکر الصدیق رضی الله عنه روایت
ست از ابی بکر صدیق کہ قال گفت۔ یا ایها الناس انکم تقرؤن هذه الآیة۔ ای مردمان بدرستی شما می خوانید این آیت
را کہ یا ایها الذین آمنوا علیکم انفسکم لا یضرکم من ضل اذا اهتدیتم۔ ای کسانی کہ ایمان آورده اید بر شما باد ذواتہای
شما زیان نمیکند شما را کسیکہ گمراه شد وقتیکہ شما راه راست یافتہ اید یعنی این آیت را می خوانید و او را بر عموم و
اطلاق حمل می کنید و ازان عدم وجوب امر معروف و نہی منکر می فہمید این چنین نیست۔ فانی سمعت رسول الله۔ زیرا کہ
من شنیده ام پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم یقول۔ کہ میگفت ان الناس اذا راوا منکرا فلم یغیروه۔ مردمان چون
بہ بینند نامشروعی را پس تغیر ندہند و نہی نہ کنند ازان۔ یوشک ان یعمهم الله بعقابه۔ نزدیک ست کہ در گیرد ہمہ ایشان را
خدای تعالی بعذاب خود پس چون بر ترک نہی منکر وعید وارد شده باشد ترک آن چگونہ صورت جواز داشتہ باشد
پس این آیت عام و مطلق نیست بلکہ مخصوص و مقید باشد تا آنکہ مردم آنرا نشنوند و در ایشان تاثیر نہ کند و ہر کس
برای خود معجب و مغرور باشد چنانکہ حال مردم در آخر زمان باشد و در آثار آمده است کہ این آیت را نزد ابن
مسعود رضی الله عنه خواندند فرمود این زمان ما و شما زمان این آیت نیست زیرا کہ در وی سخن می شنوند و قبول
می کنند ولیکن در آخر زمانی بیاید کہ امر کنند و مردم نشنوند این آیت از آمدن ایشان خبر میدہد و در حدیث ابی ثعلبہ
نیز بیاید و بعضی مفسران گفتہ اند کہ مراد باہتدا درین آیت انکار و نہی منکر ست و برین معنی این حدیث تفسیر آیت
می شود و مراد بضرر عموم عذاب ست و مراد بانفسکم مسلمان اند یعنی لازم گیرید بر خود اصلاح یکدیگر را زیان نمیکند
شما را ضلالت و معصیت چون بر ہدایت باشید و منع و نہی ازان می کرده باشید۔ رواه ابن ماجة والترمذی وصححه۔ روایت
کرد این حدیث را ابن ماجه و ترمذی و تصحیح کرد آنرا ترمذی۔ وفی روایة ابی داؤد۔ و در روایت ابی داؤد باین
لفظ آمده اذا راوا الظالم فلم یاخذوا علی یده۔ و چون بہ بینند مردم کسی را کہ ظلم میکند پس نگیرند دست
او را اوشک ان یعمهم الله بعقاب۔ نزدیک ست کہ در گیرد ہمہ ایشان را خدای تعالی بعذاب۔ وفی اخری و
در روایت دیگر مر ابی داؤد را این چنین آمده ما من قوم یعمل فیهم بالمعاصی۔ نیست ہیچ قومی کہ عمل کرده شود

درمیان ایشان بگناهان - ثم یقدرون علی ان یغیروا ثم لا یغیرون - پس قدرت داشته باشند آن قوم بر تغییر دادن
پس تغییر نکنند آنرا یعنی بدست و زبان - الا یوشک ان یعمهم الله بعقاب وفی اخری له - و در روایتی دیگر مر ابی داؤد
را آمده که - ما من قوم یعمل فیهم بالمعاصی هم اکثر ممن یعمله - وحال آنکه آن قوم بیشتر اند از آن کسانیکه می کنند گناهان را این
نیز در معنی قدرت ست چه غالب آنست که آنها که بیشتر اند قدرت دارند بر کمتر و اصل مدار بر قدرت ست کمتر یا بیشتر

وعن جریر - بفتح جیم وکسر را ابن عبد الله قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول ما من رجل یکون فی
قوم یعمل فیهم بالمعاصی - نیست هیچ مردیکه می باشد در قومی که میکند آن مرد در ایشان گناهان - یقدرون علی
ان یغیروا علیه - قدرت دارند آن قوم بر تغییر دادن و غلبه آوردن بر آن مرد - ولا یغیرون - و تغییر نمیدهند - الا اصابهم الله
منه بعقاب - مگر آنکه برساند الله تعالی آن قوم را از جهت تغییر ندادن ایشان یا از جانب آن مرد بجهت عدم تغییر
یا از پیش خود عذاب را قبل ان یموتوا - پیش از آنکه بمیرند یعنی در دنیا ازینجا معلوم می شود که بترک دادن امر معروف
ونهی منکر عذاب در دنیا هم برسد و عذاب آخرت باقی ست بخلاف گناهان دیگر که عقاب بر آنها در دنیا لازم نیست
رواه ابو داؤد وابن ماجه - وعن ابی ثعلبة فی قوله تعالی علیکم انفسکم لا یضرکم من ضل اذا اهتدیتم مروی ست از
ابی ثعلبه خشنی که صحابی مشهور ست در تفسیر این آیت کریمه - فقال پس گفت اما والله لقد سألت عنها رسول الله آگاه
باشید بخدا سوگند هر آئینه بتحقیق من پرسیده ام ازین آیت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم که آیا ترک کنیم بمقتضای
این آیت امر معروف ونهی منکر را - فقال پس گفت آنحضرت - بل ائتمروا بالمعروف وتناهوا عن المنکر ترک نکنید بلکه امر
کنید بمعروف ونهی کنید از منکر - حتی اذا رأیت شحا مطاعا تا آنکه چون به بینی تو ای مخاطب صفت بخل را در مردم
که اطاعت وفرمان برداری آن کرده می شود - وهوی متبعا - و به بینی هوا و شهوت نفس را که متابعت آن نموده
می شود - ودنیا مؤثرة - و به بینی دنیا را که اختیار کرده می شود بر آخرت - واعجاب کل ذی رأی برأیه - و به بینی
خوش داشتن ونیک پنداشتن هر صاحب رأی ومذهبی رأی ومذهب خود را و رجوع بعلما نانمودن و
مفتی نفس خویش بودن - ورأیت امرا لا بد لک منه - و به بینی امری را که چاره و جدائی نیست ترا از آن امر
یعنی امری که میل میکند بدان هوای نفس تو از صفات ذمیمه که اگر میان مردم در آئی و در ایشان باشی بی اختیار
بحکم طبع در آن بیفتی کذا قال الطیبی و در بعضی حواشی نوشته که معنی آنست که مراد از لابد سکوت و اعراض ست از
جهت عجز و ناتوانی از نهی منکر و این معنی موافق ست بانچه در نسخ واقع شده ولا یدان لک منه بیای تحتانیه بمعنی
لا استطاعة لک علیه یا مراد آن باشد که به بینی کاری ضروری که احتیاج ست ترا بدان و چاره نیست از آن اگر
امر ونهی کنی آن امر ضروری فوت گردد - فعلیک نفسک - پس برین تقدیر لازم گیر ذات خود را ونگاهدار خود را از معاصی
ودع امر العوام - وبگذار کار عامه خلق را و تعرض مکن بایشان و گوشه گیر از ایشان - فان من ورائکم ایام الصبر

زیراکہ بدرستی در پیش شما در آخر زمان روزہا ست کہ دران صبر باید کرد و ابتدای این ایام بعد از خلفای راشدین پیدا شدہ تا امروز فانا للہ وانا الیہ راجعون۔ فمن صبر فیہن کان کمن قبض علی الجمر۔ پس کسیکہ صبر ورزد درین ایام گویا کہ در دست بگیرد و نگاہ میدارد اخگر را للعامل فیہن اجر خمسین رجلا یعملون مثل عملہ۔ عمل کنندہ را بشریعت و احکام دین دران روزہا مزد پنجاہ مرد ست کہ عمل میکنند مانند عمل او از انہا کہ مبتلا نیستند ببلیہ وی و نیستند درایام۔ قالوا۔ گفتند صحابہ۔ یارسول اللہ اجر خمسین منہم۔ مر آن عامل را اجر پنجاہ مرد ست کہ از ایشان باشند قال۔ فرمود۔ اجر خمسین منکم۔ اجر پنجاہ مرد از شماست رواہ الترمذی وابن ماجۃ۔ ازین حدیث فضل آخرا ست لازم آید بر صحابہ درین صفت و ازین حیثیت۔ و گویند کہ فضل جزئی منافی فضل کلی نیست۔ و شیخ ابو عمرو بن عبد البر صاحب کتاب استیعاب کہ از مشاہیر محدثین ست درین مسئلہ سخن کردہ و گفتہ کہ ممکن ست کہ بعد از صحابہ کسے پیدا شود کہ در مرتبہ بعضی از ایشان باشد یا فوق و باحادیثیکہ این معنی از انہا مفہوم میگردد حجت آورد۔ و مختار جمہور علما خلاف آنست و خلاف وی دران صحابہ است کہ ایمان آوردند و بوطن خود رفتند و زیادہ برین صحبت نداشتند نہ آن اصحاب کہ صحبت مدید بحضرت وے داشتہ و شب و روز در خدمت بودہ و آثار و انوار صحبت اندوختہ و باوجود آن شرف صحبت در تمامہ صحابہ باقی ست و درین فضیلت ہیچکس را با ایشان مشارکت و در قوت القلوب گفتہ کہ بیک نظر کہ بر جمال محمد مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم افتد چیزے کشاید و کارے بر آید کہ دیگر از ا بار بعینات حاصل نگردد واللہ اعلم۔ وعن ابی سعید الخدری قال قام فینا رسول اللہ۔ ایستاد در میان ما پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم خطیبا بعد العصر۔ در حالیکہ خطبہ خوانندہ است آنحضرت بعد از نماز دیگر۔ فلم یدع شیئا یکون الی یوم القیمۃ الا ذکرہ۔ پس نگذاشت چیزے را از قواعد مہمات دین کہ واقع می شود تا قیامت مگر آنکہ ذکر کرد آنرا یا این مبالغہ است بگردانیدن اکثر در حکم کل۔ حفظہ من حفظہ ونسیہ من نسیہ۔ یاد گرفت و نگاہداشت آنکسیکہ نگاہداشت فراموش کرد آنرا کسیکہ فراموش کرد یعنے بسیار بود بعضے یاد داشتند و بعضے فراموش کردند۔ و کان فیما قال۔ و بود در آنچہ گفت آنحضرت دران خطبہ این کلمات۔ ان الدنیا حلوۃ خضرۃ۔ بدرستی کہ دنیا شیرین ست کہ در مذاق طبیعت طعم آن شیرین و لذیذ آید و سبز است کہ در چشم اہل ظاہر صورت آن زیبا و تر و تازہ نماید و بعضے گفتہ اند کہ عرب چیزے نرم را خضر گویند و بجہت تشبیہ بخضراوات یعنی سبزہا و ترہا و در سرعت زوال و کم پایندگی و درینجا بیان ملکہ و غداری دنیاست کہ مردم را بلذات و شہوات کاذبہ و حسن و جمال مموہ خود بفریبد و فنا پذیرد و بسر نبرد وان اللہ مستخلفکم فیہا۔ و بدرستی کہ خدائے خلیفہ گیرندہ است شما را در دنیا و درین اشارت ست کہ اموال و اشیای شما از آن خداست و ملک او ست و شما خلفا و وکلاے اوئید در تصرف یا گردانندہ است شما را خلفاے آن کسان کہ پیش از شما بودہ اند در زمین و دادہ است شما را آنچہ در دست آنہا بود۔ فناظر کیف تعملون۔ پس نظر کنندہ و بینندہ است کہ چگونہ عمل می کنید و بچہ وجہ تصرف میکنید در اموال و با چگونہ عبرت می گیرید باحوال گذشتگان

و تصرف می کنید در اموال ایشان۔ الا فاتقوا الدنیا واتقوا النساء آگاه باشید پس پرهیز کنید مکر و غدر دنیا را و پرهیز از زنان و رغبت و شهوت ایشان ازو ذکر ان لکل غادر لواء یوم القیمة بقدر غدرته فی الدنیا۔ و ذکر کرد آنحضرت دران خطبه این را که مر هر غدر کننده را که عهد شکنی کند و بعهدی که بسته است وفا نه نماید و اکثر استعمال او در خروج و تغلب و عهد شکنی با امام عصر و سلطان وقت آید علمی ست روز قیامت بر اندازهٔ غدر وے در دنیا یعنی هر چند غدر او بیشتر و بزرگتر لواے او بلند تر و نمایان تر تا شناخته شود بدان و آمده است که روز قیامت هر داعی بحق و باطل را علمی باشد که بدان شناخته شود۔ لا غدر اکبر من غدر امیر العامة۔ و نیست هیچ غدر بزرگتر از غدر امیر عامه بر امام عصر مراد با امیر عامه متغلبی ست که مستولی شده بر امور مسلمانان و بلاد ایشان و عام مردم او را امیر ساخته و معاضدت و مظاهرت نموده بی مشاورت خواص و اهل حل و عقد از علما و اعیان عصر۔ یغرز لواؤه عند استه۔ فلا نیده می شود لواے او نزد دبر او از برای اهانت و فضیحت وی غرز بالغین معجمه و زا ے خلانیدن و است بکسر همزه و سکون مهمله حلقهٔ دبر قال۔ گفت آنحضرت هم دران خطبه ولا یمنعن احدا منکم هیبة الناس ان یقول بحق اذا علمه و باید که باز ندارد هیچ یکے شما را از بزرگی و ترس مردم از گفتن حق چون بداند حق را یعنی باید که در کلمة الحق گفتن ترس و ملاحظه کسی نکند اگر خوف هلاک نبود و اگر آنجا نیز نکند عزیمت ست۔ وفی روایة۔ و در روایتے بجای ان یقول بحق اذا علمه ان یغیره آمده۔ ان رای منکرا ان یغیره۔ یعنی باید که منع نکند احدے را هیبت مردم چون به بیند نا مشروعی را از تغییر دادن آن قال فبکی ابو سعید۔ پس بگریست ابو سعید خدری که راوی حدیث ست۔ وقال۔ و گفت۔ قد رایناه فمنعتنا هیبة الناس ان نتکلم فیه بتحقیق و دیدیم ما منکر را پس باز داشت ما را ترس مردم از تکلم کردن دران و وی رضی الله عنه تا زمان امارت بنی امیه و غایهٔ ایشان باقی بود و در واقعه حره که یزید شقی بر مدینه مطهره لشکر فرستاده و هتک حرمت آن بلدهٔ مطهره کرم موجود بود و محنتها سے شدید کشیده و وفات وی رضی الله عنه در سنه اربع و سبعین و عمر وی هشتاد و چهار سال ثم قال۔ پس گفت آنحضرت در خطبه۔ الا ان بنی آدم خلقوا علی طبقات شتی۔ آگاه باشید که فرزندان آدم پیدا کرده شده اند بر گروه ها و جماعت های مختلفه و اقسام مراتب متفاوته فی الصلاح طبق بمعنی گروه مردم و ملیح۔ فمنهم من یولد مومنا و یحیی مومنا و یموت مومنا۔ بعضے از مردم کسی ست که زائیده می شود مسلمان و میزید مسلمان و می میرد مسلمان۔ ومنهم من یولد کافرا و یحیی کافرا و یموت کافرا۔ و بعضے از مردم کسی ست که زائیده می شود کافر یعنی در جماعت کافران یا بسابقه کفر و میزید کافر و می میرد کافر۔ ومنهم من یولد مومنا و یحیی مومنا و یموت کافرا۔ و بعضی از ایشان کسی ست که زائیده میشود مسلمان و میزید مومن و وی میرد کافر۔ ومنهم من یولد کافرا و یحیی کافرا و یموت مومنا۔ و دیگرے زائیده می شود کافر و میزید کافر و مے میرد مسلمان اقسام باحتمال عقلی دیگر هم هست و لیکن مقصود اصلی اینجا بیان موت بر ایمان و کفر است۔ قال۔ و گفت ابو سعید و ذکر الغضب و یاد کرد آنحضرت اقسام غضب را در زودی و دیرگی پس فرمود۔ فمنهم من یکون سریع الغضب سریع الفیئ۔ پس بعضی از مردم

کسی ست کہ بیاشد زود غضب وزود بازگشتن ازان یعنی با ندک چیزی زود بخشم می آید اما زود ازان باز میگردد۔ فاحدٰہما بالاخری۔ پس یکی ازین دو خصلت کہ زود در غضب آمدن وزود برگشتن ازانست مقابل ست بدیگری اگرچہ زود بخشم در آمدن قبیح ومذموم ست اما زود برگشتن ازان حسن ومحمود ست حسن این مکافات قبح آن میکند این شخص نہ مستحق مدح ست علی الاطلاق ونہ مستحق ذم بین بین ست۔ ومنہم من یکون بطئی الغضب بطئی الفیئی۔ وبعضے ازایشان کسی ست کہ دیر بغضب ودیر بازگشتن ازان ست یعنی زود بخشم نمی آید وخشم او دیر میماند۔ فاحدٰہما بالاخری۔ اینجا نیز یکی از دو خصلت مقابل ست بدیگری اگرچہ دیر بخشم آمدن محمود ست اما دیر برگشتن ازان مذموم این نیز بین بین ست۔ وخیارکم من یکون بطئی الغضب سریع الفیئی۔ وبہترین شما کسانی اند کہ دیر بغضب آیند وزود برمیگردند۔ وشرارکم من یکون سریع الغضب بطئی الفیئی۔ وبدتران شما کسانی اند کہ زود بخشم آیند ودیر ازان برگردند۔ قال۔ گفت آنحضرت الا فاتقوا الغضب فانہ جمرۃ علی قلب ابن آدم۔ پرہیز کنید خشم کردن را زیرا کہ وی آتشی ست افروختہ بر دل فرزند آدم بجہت اشتعال روح حیوانی در شدت حرارت وی کہ معدن آن دل ست وازانجا سرایت می کند ببدن۔ الا ترون الی انتفاخ اوداجہ۔ آیا نمی بینید بسوی آماسیدن وپرباد شدن رگہای گردن وی۔ وحمرۃ عینیہ۔ وسرخی چشمان وی کہ اثر حرارت وانبعاث بخارات غلیظہ است وآن سبب انتفاخ میگردد۔ فمن احس بشیئی من ذلک فلیضطجع ولیتلبد بالارض۔ پس کسیکہ دریابد درخود چیزی از غضب پس باید کہ بر پہلو بخوابد وباید کہ بچسپد بزمین فی الصراح لبود بالضم چفسیدن بزمین سابقا در باب غضب گذشت کہ چون ایستادہ باشد بنشیند وچون نشستہ باشد بخسپد ووجہ آن نیز معلوم شد وشک نیست کہ اضطجاع ادخل ست دران۔ قال۔ گفت ابوسعید۔ وذکر الدین۔ ویاد کرد آنحضرت احوال واقسام وام دہندگان وام دار ووام خواہ را۔ فقال۔ پس گفت۔ منکم من یکون حسن القضاء۔ بعضی از شما کسی ست کہ باشد نیک ادا کنندہ مر دین را۔ واذا کان لہ افحش فی الطلب۔ وچون باشد دین مر او را بر کسی درشتی کند در طلبیدن آن پس این شخص در ادائے دین نیک ست ودر طلب دین بد۔ فاحدٰہما بالاخری۔ پس یکے ازین دو خصلت مقابل ست بدیگرے۔ ومنہم من یکون سیئی القضاء۔ وبعضے ازایشان کسے ست کہ مے باشد بد ادا کنندہ دین را۔ وان کان لہ اجمل فی الطلب۔ واگر باشد دین مر او را بر کسے نیکی وآسانی می کند در طلب پس در ادائے دین بد ست ودر طلب نیک۔ فاحدٰہما بالاخری وخیارکم من اذا کان علیہ الدین احسن القضاء واذا کان لہ اجمل فی الطلب۔ وبہترین شما کسانی اند کہ چون باشد برایشان دین ادا کنند بآسانی آنرا وچون باشد مرایشان را بر کسے دین نیکی کنند در طلبیدن۔ وشرارکم من اذا کان علیہ الدین اساء القضاء وان کان لہ افحش فی الطلب۔ وبدترین شما کسانے اند کہ چون باشد برایشان دین بد کنند ادائے آن را واگر باشد مرایشان را بر کسے دین درشتی کنند در طلب آن۔ آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در خطبہ این نصیحتہا کرد۔ حتی اذا کانت الشمس علی رؤس النخیل واطراف

الحیطان - تا وقتی که شد آفتاب بر سرهای درختان خرما و کرانه های دیوارها یعنی آخرهای روز شد - فقال - پس گفت
آنحضرت - اما انه لم یبق من الدنیا - آگاه باشد که باقی نمانده است از زمان دنیا فیما مضی منها - نسبت بزمانی که گذشته است
از آن - الا کما بقی من یومکم هذا فیما مضی منه - مگر چنانچه باقی مانده است ازین روز شما نسبت بانچه گذشته است - رواه
الترمذی - وعن ابی البختری بفتح بای موحده و سکون خای معجمه و فتح تای مثناة نام او سعید بن فیروز تابعی کوفی ست روایت
میکند عن رجل من اصحاب النبی - از مردی از یاران پیغمبر صلی الله علیه وسلم قال - گفت قال رسول الله صلی الله علیه
وسلم لن یهلک الناس حتی یعذروا من انفسهم - هرگز هلاک نشوند مردم تا آنکه بسیار شود گناهان وعیب های
ایشان از ذاتهای ایشان یعذروا بضم یا و سکون عین و کسر ذال معجمه از اعذار فی الصراح اعذار بسیار با عیب و
گناه شدن فی القاموس اعذر فلان ای کثرت ذنوبه وعیوبه و حقیقت کلام آنست که اعذار بمعنی سلب عذر و ازاله آن
باشد چون کسی را گناه وعیب بسیار شد در عقوبت کردن حق تعالی او را و منع و نهی کردن مردم او را از منکرات
جای عذر نماند پس وی بجهت کثرت ذنوب وعیوب سلب و ازاله عذر شود و نیز اعذار بمعنی صاحب عذر گشتن آید
و این معنی نیز درینجا درست می آید یعنی هلاک نشوند مردم تا از برای دفع نسبت معصیت بخود از پیش خود تاویلهای
رایج و عذرهای فاسد پیدا کنند و در بعضی روایات یعذروا بالفتح یا نیز آمده از عذر بفتح عین بمعنی معذور داشتن یعنی
این چنین باشد که هلاک نشوند مردم تا آنکه معذور دارند ملامت گران و نهی کنندگان را از ذاتهای خود یعنی ملامت
گران ایشان معذور و بر صواب باشند در ملامت کردن بجهت کثرت ذنوب و حاصل معنی بر هر سه کرت توجیه آن
شد که هلاک مردم بر تقدیر ارتکاب ذنوب و منکر آنست که بدان محل زجر و منع و نهی ازان شوند فافهم - رواه ابوداود
وعن عدی بن عدی الکندی - بکسر کاف منسوب بکنده است که نام قبیله ایست از یمن تابعی ثقه ناسک فقیه
و پدر او عدی بن عمیره از صحابه است روایت میکند از پدرش و عم خود عرس بن عمیره و روایت میکنند ازوی
ایوب و عطاء خراسانی - قال - گفت عدی حدثنا مولی لنا - حدیث کرد ما را مولای که بود ما را - انه سمع جدی
یقول - که وی شنید پدر کلان مرا که می گفت سمعت رسول الله - شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول - میگفت
ان الله تعالی لا یعذب العامة بعمل الخاصة - خدای تعالی عذاب نمی کند اکثر قوم را بعمل بعضی از ایشان
یعنی اگر بعضی از قوم گناهی کنند بحکم (ولا تزر وازرة وزر اخری) دیگرانرا عذاب نمی کند - حتی یروا المنکر بین ظهرانیهم
تا آنکه ببینند عامه نامشروعی را میان خود که بعضی کرده - وهم قادرون علی ان ینکروه - و حالانکه ایشان
می توانند که انکار کنند و تغییر دهند آنرا - فلا ینکروه - پس انکار نه کنند و تغییر ندهند آنرا - فاذا فعلوا ذلک عذب الله
العامة والخاصة - پس چون بکنند عامه آنرا یعنی سکوت و مداهنت را عذاب کند خدای تعالی خاصه را و عامه را
خاصه را بجهت ارتکاب معصیت و عامه را بجهت عدم انکار و منع - رواه فی شرح السنة - وعن عبد الله بن مسعود قال قال

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لما وقعت بنو اسرائیل فی المعاصی نہتہم علماؤہم۔ ہنگامے کہ افتادند بنی اسرائیل در معصیتہا
باز داشتند ایشانرا دانشمندان ایشان۔ فلم ینتہوا۔ پس باز نیامدند۔ فجالسوہم فی مجالسہم پس نشستند دانشمندان
با ایشان در مجلسہای ایشان۔ وآکلوہم وشاربوہم۔ وخوردند با ایشان ونوشیدند با ایشان یعنے مداہنت بنیاد
کردند وباہم اختلاط نمودند وآکلوہم بہمزۂ ممدودہ از باب مفاعلہ ودر بعضے نسخ وکلوہم آمدہ بواو بجاے ہمزہ واین
نیز لغتے ست ولیکن نادرست وشائع آکلوہم ست۔ فضرب اللہ قلوب بعضہم ببعض۔ پس خلط کرد خداے تعالی
وبہم آمیخت دلہای بعضے از ایشان را ببعضے۔ فلعنہم علی لسان داود وعیسی بن مریم۔ پس لعنت کرد بنی اسرائیل را
بر زبان داود وعیسی بن مریم۔ ذلک بما عصوا وکانوا یعتدون۔ آن لعنت کردن بسبب عصیان کردن وتجاوز
کردن ایشان بود از حدود ودر آخر آیت میفرماید وکانوا لا یتناہون عن منکر فعلوہ الآیۃ۔ قال گفت ابن مسعود
فجلس رسول اللہ پس نشست پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم وکان متکئا۔ وبود تکیہ زدہ یعنی تکیہ را گذاشت ونشست از برائے
اہتمام واظہار جد۔ فقال پس گفت۔ لا یعنی نجات نمی یابید از عذاب۔ والذی نفسی بیدہ۔ بخدا سوگند۔ حتی تاطروہم
اطرا تا بر پیچید ایشان را بر پیچیدنی وبگیرید دستہای ایشان را وخم کنید ودوتا کنید یعنی منع کنید ونہی کنید از معاصی و
اطر در اصل بمعنی منحنی ساختن ومائل گردانیدن ست اطرت القوس یعنی دوتا کردم آنرا واطار بکسر ہمزہ چنبر
غربال وحلقۂ سم اسپ وخر را گویند وہرچہ احاطہ کند چیزے را۔ رواہ الترمذی وابوداود وفی روایتہ۔ ودر روایت
ابی داود این چنین آمدہ کہ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ کلا چنین نیست کہ شما گمان می برید یعنی نجات یافتن از عذاب
با مداہنت۔ واللہ لتامرن بالمعروف ولتنہون عن المنکر۔ بخدا سوگند ہر آئینہ امر می کنید بمعروف ونہی می کنید از
منکر۔ ولتاخذن علی یدی الظالم۔ وبگیرید ہر دو دست ظالم را۔ ولتاطرنہ علی الحق اطرا۔ وبرمے پیچید ودوتا می کنید
اورا بر حق بر پیچیدنی۔ ولتقصرنہ علی الحق قصرا۔ وموقوف ومحبوس میدارید اورا بر حق موقوف داشتنی این کارہا
مے کنید۔ او لیضربن اللہ بقلوب بعضکم علی بعض۔ یا میزند خداے تعالی دلہاے بعضے از شما را ببعضے وخلط
میکند آنہا را بیکدیگر۔ ثم لیلعنکم کما لعنہم۔ پس ہر آئینہ لعنت میکند شما را چنانکہ لعنت کرد بنی اسرائیل را یعنی یکے ازین
دو چیز واقع ست قطعا یا امر معروف ونہی منکر کردن یا خلط کردن خداے تعالی دلہا را بیکدیگر ولعنت
کردن آنہا را۔ وعن انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال رایت لیلۃ اسری بی رجالا تقرض
شفاہہم بمقاریض من نار۔ فرمود دیدم در شب اسرا بعضے مردان را کہ بریدہ مے شود لبہای ایشان بمقراضہا
از آتش۔ قلت من ہؤلاء۔ گفتم چہ کسانند این جماعہ یا جبرئیل۔ قال گفت جبرئیل۔ ہؤلاء خطباء من امتک
ایشان خطیبان اند از امت تو یامرون الناس بالبر وینسون انفسہم۔ امر میکردند مردم را بہ نیکی وفراموش
مے کردند وواگذاشتند خود را یعنے خود عمل نمے کردند ومردم را امر میکردند بعمل۔ رواہ فی شرح

السنۃ والبیہقی فی شعب الایمان وفی روایۃ۔ ودر روایت بیہقی اینچنین آمده کہ قال۔ گفت جبرئیل خطباء من امتک
الذین یقولون مالا یفعلون خطیبان اند از امت تو کہ می گفتند با مردم چیزے کہ خود نمیکردند۔ ویقرؤن کتاب
اللہ ولا یعملون۔ ومی خواندند کتاب خدا را وعمل نمیکردند بآن۔ وعن عمار بن یاسر قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم انزلت المائدۃ من السماء خبزا ولحما فرو فرستاده شد خوان یعنی بر قوم عیسی علیہ السلام از آسمان نان
وگوشت وامروا ان لا یخونوا ولا یدخروا لغد وامر کرده شدند کہ خیانت نہ کنند وذخیره نکنند ونگاه ندارند براے
فردا فخانوا وادخروا پس خیانت کردند وذخیره نہادند۔ ورفعوا لغد وبرداشتند براے فردا فمسخوا قردۃ وخنازیر
پس مسخ گردانیده شدند وتبدیل گردانیده شد صورت ایشان بصورت بوزنہ ہا وخوکہا۔ رواہ الترمذی

الفصل الثالث۔ عن عمر بن الخطابؓ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہ تصیب امتی فی آخر
الزمان من سلطانہم شدائد۔ بدرستی شان اینست کہ میرسد امت مرا در آخر زمان از ارباب سلطنت وپادشاہان
محنتہا وبلاہاے سخت در دین از مشاہدۂ منکرات واستماع باطل کہ لا ینجو منہ الا رجل عرف دین اللہ نجات نمی یابد
ازان بلایا از سلطان کہ این بلا از وی میرسد مگر مردی کہ شناخت دین خدا را بکمال وتمام واستقامت گزید
بران فجاہد علیہ بلسانہ ویدہ وقلبہ پس کارزار کرد بر دین یا بر ان بلا بزبان وبدست وبدل خود۔ فذلک الذی سبقت
لہ السوابق۔ پس آن مردی ست کہ پیش رسیده است او را سابقہا از سعادت در دنیا وآخرت وبشارت
بخیر او مثوبت وتوفیق طاعت وعبادت وقول حق سبحانہ ان الذین سبقت لہم منا الحسنی اشارت بآن ست
وسابقہ ہر خصلت فاضلہ را گویند فلان را سابقہ ایست درین امر یعنی سبقت کرده وپیشی گرفتہ است ہر مردم
درین کار ورجل عرف دین اللہ فصدق بہ۔ ومردی دیگر کہ وے نیز شناخت دین خدا را اما بیک درجہ کمتر
از اول پس تصدیق کرد بدین وراست دانست آنرا یعنی جہاد کرد بزبان ودل نہ بدست بقرینہ مقابلت
چون تصدیق کار دل ست وزبان ترجمان ست تعبیر ازین دو بتصدیق کرد ورجل عرف دین اللہ فسکت
علیہ۔ ومردی دیگر کہ شناخت دین خدا را فی الجملہ پس خاموشی گزید بران وجہاد نکرد مگر بدل پس ازان بیان
حال وصفت این مرد کرد وفرمود۔ فان رای من یعمل الخیر احبہ علیہ۔ پس اگر مے بیند این مرد
کسے را کہ کارہاے نیک می کند دوست میدارد او را بنا بران۔ فان رای من یعمل بباطل ابغضہ
علیہ واگر مے بیند کسے را کہ عمل بغیر حق میکند دشمن میدارد او را بنا بر آن۔ فذلک ینجو علی ابطانہ کلہ پس
آن مرد نجات می یابد بنا بر پوشیده داشتن وے محبت خیر وبغض باطل را ہمہ پس این ہر سہ قسم از
مردان عارف وشناسا بدین اند در مرتبہ متفاوت اول سابق وثانی مقتصد وثالث ظالم چنانکہ در کریمہ فمنہم
ظالم لنفسہ ومنہم مقتصد ومنہم سابق بالخیرات آمده ثالث را بجہت زیادت تقصیر ظالم خواند وثانی را بنا نہ

رد اول را سابق دہر سہ از برگزیدہ اسے درگاہ اند چنانکہ در اول آیت فرمودہ ثم اورثنا الکتاب الذین اصطفینا من عبادنا فمنہم ظالم لنفسہ الآیۃ۔ وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اوحی اللہ عز وجل الی جبرئیل علیہ السلام ان اقلب مدینۃ کذا وکذا باہلہا۔ وحی فرستاد اللہ تعالی بر جبرئیل عم کہ برہم زن وبگردان شہر چنین وچنین را یعنی فلان شہر را کہ صفتش چنین وچنین ست با اہل آن شہر۔ فقال۔ پس گفت جبرئیل۔ یا رب ان فیہم عبدک فلانا لم یعصک طرفۃ عین۔ پروردگارا در میان اہل این شہر فلان بندہ تست کہ معصیت نکردہ است ترا یک چشم برہم زدن قال۔ گفت پروردگار۔ اقلبہا علیہ وعلیہم۔ بگردان وبرہم زن آن بلدہ را بر وے وبر ایشان ہمہ۔ فان وجہہ لم یتمعر فی ساعۃ قط۔ زیرا کہ روی آن بندہ متغیر نشدہ از جہت من ودین من یکساعت ہرگز واین گناہ عظیم ست ولہذا تقدیم کرد علیہ را بر علیہم وتمعر یعنی بمعلہ برگشتن رنگ روی از خشم۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ عز وجل لیسأل العبد یوم القیمۃ۔ خداے تعالی می پرسد بندہ را روز قیامت فیقول ما لک اذا رایت المنکر فلم تنکرہ۔ چہ شد ترا چون دیدی منکر را پس انکار نکردی آنرا وتغیر نمادے قال رسول اللہ۔ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فیلقی حجتہ۔ پس پیش آوردہ مے شود وآموختہ مے شود ودر دل انداختہ می شود آن بندہ را حجت وعذر او در ترک انکار۔ فیقول۔ پس میگوید آن بندہ۔ یا رب خفت الناس ورجوتک۔ ای پروردگار من ترسیدم از مردم شر وتعدی ایشان را ونتوانستم گفت وتغیر او بدست وزبان وامید داشتم عفو ومغفرت ترا از اینجا معلوم می شود کہ در گذشتن از امر معروف ونہی منکر اگر بجہت غلبہ وسطوت مردم نتواند کرد جائز ست وامید عفوست دران روی البیہقی الاحادیث الثلثۃ۔ روایت کرد بیہقی این سہ حدیث را از اول فصل تا اینجا۔ فی شعب الایمان۔ وعن ابی موسی الاشعری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفس محمد بیدہ ان المعروف والمنکر خلیقتان۔ بدرستی کہ عمل مشروع ونامشروع پیدا کردہ می شوند بر صورت آدمیان ینصبان للناس یوم القیمۃ۔ ایستادہ کردہ می شوند برائے آدمیان کہ کردہ اند آنہا را روز قیامت فاما المعروف فیبشر اصحابہ۔ اما معروف پس بشارت میدہد وخبر خوش میرساند اصحاب خود را یعنی عمل کنندگان را بوی ویوعدہم الخیر۔ ووعدہ میکند ایشان را بہ نیکی۔ واما المنکر فیقول الیکم الیکم۔ واما منکر پس میگوید ایشان را دور شوید دور شوید از من۔ وما یستطیعون لہ الا لزوما۔ وقدرت نمیدارند ایشان مگر پیوستن وچسپیدن را بوی ومفارقت از ان نمی توانند کرد۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔

کتاب الرقاق

رقاق بکسر را جمع رقیق چنانکہ صغار وکبار جمع صغیر وکبیر یعنی تنگ ضد غلیظ یعنی سطبر ورقائق نیز باین معنی آید جمع رقیقہ چنانچہ حقائق ودقائق ورقت بمعنی رحمت نیز آید ومراد کلماتی ست کہ شنیدن آن تاثیر در دل کند

ورقت آرد و زہد در دنیا و رغبت در آخرت باشد

الفصل الاول - عن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نعمتان مغبون فیہما کثیر من الناس
دو نعمت اند کہ زیان زدہ اند دران دو نعمت بسیاری از مردم کہ قدر آنہا را نمے شناسند و مفت از دست میدہند
و در معاملۂ آنہا از نفس فریب میخورند چنانکہ در معاملۂ بیع و شرا کسی فریب میخورد و متاع را مفت از دست میدہد
و زیان زدہ می شود و آن دو نعمت کدام ست الصحۃ والفراغ - صحت بدن از امراض و خلو وقت از شواغل
و مشوشات قدر این دو نعمت را نمی شناسند و کاری نمیکنند و فرصت را غنیمت نمے شمارند آن زمان کہ بیمار شوند
و بتشویش وقت و مزاحمت اغیار گرفتار آیند قدر آنہا را بدانند چنانکہ گفتہ اند کہ النعمۃ اذا فقدت عرفت - رواہ
البخاری - وعن المستورد بن شداد - صحابی ست ساکن مصر در وقت وفات آنحضرت خرد بود ولیکن سماع
دارد قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول واللہ ما الدنیا فی الآخرۃ - فرمود بخدا سوگند نیست دنیا
در جنب آخرت - الا مثل ما یجعل احدکم اصبعہ فی الیم - مگر مانند آنچہ می انداز د یکے از شما انگشت خود را در دریا
فلینظر بم یرجع - پس باید کہ بہ بیند بچہ باز میگردد یعنی چہ قدر از آب با وے مے آید از دریا چیزے نمی آید جز رطوبتی
یا قطرۂ این مقدار ست دنیا در قلت و حقارت نسبت باآخرت و این نیز تمثیل ست از برائے تفہیم مردم والا متناہی
را با غیر متناہی نسبتی نبود و قطرۂ کہ از دریا بر آید باوجود قلت و حقارت نسبتی بدریا دارد و دنیا باآخرت اینقدر ہم ندارد
رواہ مسلم - وعن جابر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مر بجدی اسک میت - گذشت آنحضرت بنر غالۂ
بریدہ گوش یا بی گوش مردہ سک از بن برکندن گوش غالباً مردہ افتادہ بود و از گندیدن گوشہائے او جدا شدہ
و دور رفتہ بود و الا بریدہ شدن گوش یا بی گوش بودن بجہت خلقت چندان دخل در مقصود ندارد یا رب مگر
باعتبار قبح ہیئت و حقارت صورت فقال گفت آنحضرت از برائے اظہار حقارت شبیہ او - ایکم یحب ان
ہذا لہ بدرہم - کدام یکے از شما دوست میدارد کہ این بز غالۂ میت مر او را باشد بدل یکدرہم یعنی کسے از شما ست
کہ این را بیک درہم بخرد - فقالوا پس گفتند صحابہ ما نحب انہ لنا بشیٔ دوست نمیداریم ما کہ باشد ما را این بز غالہ
بچیزے یعنی این را بہیچ نمی خریم درہم چہ باشد - قال - گفت آنحضرت - فواللہ للدنیا اہون علی اللہ من ہذا علیکم
پس بخدا سوگند ہر آئنہ دنیا خوار تر ست نزد خدای تعالے ازین بز غالہ نزد شما - رواہ مسلم - وعن ابی ہریرۃ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الدنیا سجن المومن - دنیا بمثابۂ زندان ست مر مسلمان را کہ محنت و شدت
مے بیند دران یا تنگ ست فضای دنیا و سکونت دران بردمی و ہمیشہ می خواہد کہ از وی بر آید و در فضای ملکوت
جولان کند - وجنۃ الکافر و بمنزلہ بہشت ست مر کافر را کہ بلذات و شہوات دروی مشغول ست و نمی خواہد از وی
کہ بر آید و بعضے گویند مراد آنست کہ دنیا ہمچو زندان ست مر مومن را بہ نسبت آنچہ آمادہ کردہ شدہ است برائے

او از ثواب در آخرت و ہیچ بہشت ست مر کافر را در جنب آنچہ ساختہ کردہ شدہ است برای او از عذاب یعنی
مومن ہر چند در دنیا ناز و نعمت بیند ہنوز کم ست و در آخرت بہتر ازین خواہد یافت و کافر ہر چند محنت و شدت
بیند در دنیا در آخرت حال او بدتر ازین خواہد بود۔ رواہ مسلم۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم ان اللہ لا یظلم مومنا حسنۃ خدای تعالی کم نمی گرداند مسلمان را نیکی را کہ یعطی بہا فی الدنیا۔ دادہ می شود مسلمان
را بسبب آن حسنہ و در بدل وی در دنیا حسنۃ ویجزی بہا فی الآخرۃ۔ وجزا دادہ می شود بآن حسنہ در آخرت۔ واما
الکافر فیطعم بحسنات ما عمل بہا للہ فی الدنیا۔ واما کافر پس خوراندہ می شود بسبب حسنات آنچہ عمل کردہ است بآن
حسنات برای خدا در دنیا حتی اذا افضی الی الآخرۃ تا آنکہ چون برسد کافر بسوی آخرت۔ لم یکن لہ حسنۃ یجزی بہا
نمی باشد او را نیکی کہ جزا دادہ شود بآن یعنی مومن را چون نیکی کند در آخرت جزا و ثواب آن بہ تمام دہند و در دنیا نیز
مکافات آن یابد از توسعۂ رزق و طیب عیش و فراغ خاطر و سلامت از آفات و مکارہ و کافر چون نیکی کند برای خدا
جزای آن ہمہ در دنیا یابد و در آخرت آنرا جزای نہ بیند و ثوابی نیابد از اینجا معلوم می شود کہ عمل نیک از ہیچ
کس ضائع نگردد والبتہ جزای آن وی یابد در دنیا یا در آخرت ولیکن چون کار دنیا قراری ندارد مدار بر ثواب
آخرت ست و در بعضی اخبار آمدہ کہ عمل نیک کافر را در آخرت نیز در تخفیف عذاب فائدہ دہد پس مراد از نفی
جزای او در آخرت ثواب بہشت و نعیم آن باشد۔ رواہ مسلم وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم حجبت النار بالشہوات۔ پوشیدہ شدہ است آتش دوزخ بشہوتہا و لذتہا۔ وحجبت الجنۃ بالمکارہ
و پوشیدہ شدہ است بہشت بمشقتہا و سختیہا کہ چون در مواظبت بر طاعات و عبادات و صبر از شہوات و لذات سختی ببینند و
مشقت بکشند بہ بہشت برسند چہ چیزی کہ در پردہ بود چون بپردہ برسند و او را از میان بردارند آن چیز
پیدا آید پس چون بہشت در پردۂ مکارہ است اول بمکارہ برسند و دران در آیند و آنہا را بکشند پس از آنہا
گذشتہ بہ بہشت برسند و ہمچنین شہوات پردۂ دوزخ ست چون بشہوات برسند و آنہا را ارتکاب بکنند بدوزخ
برسند و مراد بشہوات حرام ست والا ارتکاب شہوات مباحہ موجب در آمدن آتش نباشد و مانع از دخول بہشت
نگردد یا رب مگر از مقام قرب و ولایت دور اندازد و ازینجا معلوم گردد کہ معنی العلم حجاب اللہ چیست یعنی علم
پردہ است میان بندہ و خدا چون بعلم برسند و درون در آیند بمعرفت خدا برسند فافہم۔ متفق علیہ۔ این حدیث
نزد بخاری و مسلم ست۔ الا عند مسلم حفت بدل حجبت۔ یعنی نزد مسلم اینچنین آمدہ کہ حفت النار بالشہوات وحفت الجنۃ
بالمکارہ و معنی حفت گرد کردہ شدہ است و معنی حجبت نیز ہمین ست۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم تعس عبد الدینار و عبد الدرہم و عبد الخمیصۃ۔ ہلاک باد و بر روی افتادہ باد بندۂ دینار و بندۂ درہم
و بندۂ خمیصہ بفتح خاء معجمہ و صاد مہملہ بر وزن سفینہ جامۂ سیاہ علم دار و فی الصراح خمیصہ گلیم سیاہ چہار

سوے علم یعنی دوست دار مال وجمع کنندهٔ آن وبخل ورزنده بدان درحقوق وی دوست دار جامہ ہاے فاخره و گرفتار
بزیب وزینت بقصد تکبر وتجمل ووعید بجہت آن گفت کہ مذموم دوستی گرفتاری بمتاع دنیاست واگر در ملک وی
باشد وبدوستی آن مقید وگرفتار نباشد مذموم نبود۔ ان اعطی رضی صفت ونشان عبودیت زر وجامہ انیست کہ اگر
داده شود زر وجامہ خشنود گردد۔ وان لم یعط سخط۔ واگر داده نشود ناخشنود گردد یعنی ہمیشہ طمع وی در مال مردم وحرص
وی در جمع آنست اگر بدہند راضی گردد واگر ندہند ناراضی باشد کذا قال الطیبی وممکن ست کہ مراد دادن ونادادن
حق تعالی ورضا وسخط از وی باشد باز مکرر دعای بد میکند ومی فرماید تعس وانتکس۔ ہلاک باد ونگونسار باد وذلیل وخوار
باد ہمچنین کس۔ واذا شیک۔ وچون خار خلیده شود در پای او فلا انتقش۔ پس برآورده شده مباد خار از وے
نقش خار از پای برآوردن انتقاش کذلک یعنی چون لشدت ومحنت گرفتار آید ہیچکس مدد ومعونت او نکناد وچون
خار از پای برآوردن ادنی مرتبہ اعانت وامداد ست نفی کرد آن را پس ما فوق آن بطریق اولی منفی ومفقود خواہد بود
بدانکہ مادر حمل این کلام بر دعا بر طریقہ متابعت شراح رفتیم والا اگر حمل بر اخبار از قبح حال این جماعت وشناعت خیبت
وخسارت ایشان در دنیا وآخرت کنند نیز جائز ست کما لایخفی وچون بیان کرد قبح حال گرفتاران دنیا وحرص
وطمع را خواست کہ در مقابل آن ذکر طالبان دین وتارکان دنیا نیز کند کہ بجہاد در راه خدا عز وجل وزہد در دنیا
وزینت آن مشغول اند ودر چشم اہل دنیا وظاہر پرستان خوار مے نمایند پس فرمود۔ طوبٰی لعبد آخذ
بعنان فرسہ فی سبیل اللہ۔ خوشی وخنکی باد مر بنده را کہ گرفتہ ایستاده است جلو اسپ خود را از براے جہاد در راه
خدا۔ اشعث راسہ۔ ژولیده موی است سر وی۔ مغبرۃ قدماه۔ گرد آلوده شده است پایہاے او۔ ان کان فی الحراستہ
کان فی الحراستہ۔ اگر باشد در پاسبانی لشکر یعنی او را در مقدمۂ لشکر گذارند مے باشد در پاسبانے کامل وجد
وان کان فی الساقۃ کان فی الساقۃ۔ واگر باشد در ساقہ یعنی گذارند او را در ساقہ باشد در ساقہ وساقہ موخره جیش
مقابل مقدمہ یعنی وی تابع وفرمان بردار مسلمانان ست ہر چہ مے فرمایند مے کند وہر جا کہ وا رند مے باشد وتکبرے
واستبداد وی ندارد۔ ان استاذن لم یوذن لہ۔ اگر طلب در آمدن بر مردم کند تا در آید در مجلس ایشان نمی شنبند اذن
کرده نمے شود او را ونمیگذارند کہ او اندرون در آید۔ وان شفع لم یشفع۔ واگر شفاعت کند در حق کسے
ودر خواست کند عفو گناه او را قبول کرده نشود شفاعت وی از جہت خوار وبیقدر بودن وے در چشم مردم۔ رواه
البخاری۔ وعن ابی سعید الخدری ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ان مما اخاف علیکم من بعدی۔ بدرستی
کہ از آن چیزہا کہ مے ترسم بر شما بعد از رحلت خود از عالم۔ ما یفتح علیکم من زہرۃ الدنیا وزینتہا۔ چیزے ست
کہ کشاده می شود بر شما از تازگی وخوبی دنیا وزینت وے۔ فقال رجل۔ پس گفت مردے یا رسول اللہ او یاتی
الخیر بالشر۔ آیا می آرد خیر شر را یعنی حصول غنیمت واموال خیر ست پس چون وسیلہ وسبب شر وترک

طاعت گردد - فسکت پس سکوت کرد آنحضرت - حتی ظننا انه ینزل علیه - تا آنکه گمان بردیم که وحی فرود آورده میشود
بروی - قال گفت ابو سعید که راوی این حدیث ست - فمسح عنه الرحضاء - پس مالید آنحضرت از روی مبارک
خود عرق را که پیدا می شد نزد نزول وحی ورحضاء بضم را وفتح حاء مهمله وضاد معجمه ممدود در اصل عرقی ست که در پی تب آید
وقال این السائل - و فرمود کجاست آن مرد سوال کننده - وکانه حمده - وگویا که آنحضرت ستود آن سائل را درین سوال
فقال - پس فرمود - انه لا یاتی الخیر بالشر - بدرستی که شان اینست که نمی آرد خیر شر را یعنی رزق اگرچه بسیار باشد از جمله
خیرست و شر بعارض نمی شود مگر بعارض شدن بخل و اسراف و تجاوز از حد اعتدال مثل ربیع که نمیرویاند مگر آنکه خیرست در
حد ذات خود و هلاک و ضرر از جهت افراط در اکل ست چنانکه بیان کرد بقول خود - وان مما ینبت الربیع ما یقتل حبطا - و
بدرستی از جمله آنچه مے رویاند بهار از گیاه چیزے ست که میکشد دواب را از روے هلاک و حبط بحاء مهمله و
بفتحتین هلاک شدن دابه به بسیار چریدن بجهت خوبی چراگاه و ورم کردن شکم و فی الصراح حبط بالتحریک شکم بر آمدن ستور را
از خوردن و در بعضے روایات خبطا نیز آمده بخاء معجمه بمعنی اضطراب و خبط دست و پاے زدن ستور در خوردن
و روایت اول اصح و اقرب و انسب ست - او یلم - یا نزدیک میگردد بهلاک یعنی اگر نمیرد و هلاک نشود نزدیک
میرسد بهلاک المام فرود آمدن و نزدیک شدن چنانچه المام بالشیب والمام بالبلوغ - الا آکلة الخضر - مگر دابه که خورنده
خضرست بفتح خاء و کسر ضاد گیاه سبز و تر و تازه اما خورنده آن باین صفت که - اکلت حتی امتدت خاصرتاها - خورد تا آنکه
کشیده گشت بجهت نفخ کردن شکم هر دو تهی گاه او - استقبلت عین الشمس - پیش آمد و روے آورد بچشمه آفتاب
را یعنی مقابل آفتاب استاد و این عادت دابه است که چون از بدهضمی شکمش نفخ کند در آفتاب بایستد
و چون گرم شود شکم نرم گردد آنچه درون شکم ست بیرون افتد چنانکه فرمود - فثلطت و بالت - پس بیرون افگند
آنچه در شکم ست نرم و رقیق و بول کرد یعنی خلاص شد از انتفاخ و ثلط پس افگنده شتر و گاو و فیل که نرم
بر آید - ثم عادت فاکلت - پس تر باز گشت بچراگاه پس بخورد یعنی مے خورد و بدهضمی میکند و بیرون مے افگند
و باز میخورد این تمثیل حال کسے ست که در بعضے اوقات افراط میکند و از حد تجاوز مے نماید و بر هلاک مشرف
میگردد از جهت غلبه شهوت و شره که مرکوز ست در طبیعت آدمی زاد لیکن زود از آن رجوع میکند و دائم
بر معصیت نمی ایستد و بروشنائے آفتاب هدایت روے آورد و توبه و ندامت مے آرد و به تطهیر و تزکیه
علاج نفس خود میکند و قسم اول که گفت - ما یقتل حبطا - اشارت ست بحال آنکه در معصیت و شهوت
اصرار نمود و همه در آن هلاک گشت و توفیق توبه و رجوع و استغفار نیافت و بقیاس این دو قسم مذکور قسم دیگر
نیز معلوم گردد که یکے باشد که اصلا دست بمعصیت نزد و گرفتار شهوت نفس نگشت و در دنیا زهد نمود و اول ظالم
ست و ثانی مقتصد و ثالث سابق یکی اصلا دست بدنیا نیالود و دیگرے آلود ولی بشست یکے دیگر هم آلوده

از دارد دنیا برفت نعوذ باللہ من ذلک پس اشارت کرد بتفاوت احوال آدمیان در محبت مال و صرف آن و فرمود۔ وان ہذا المال خضرۃ وحلوۃ۔ و بدرستی این مال دنیا سبز و تر و تازہ و نرم و رنگین ست کہ بدیدن در چشم زیبا نماید و شیرین و لذیذ و خوش طعم ست کہ گرفتن آن در دل لذت افزاید و در روایت خضر و حلو بے تا نیز آمدہ وبے تا باعتبار لفظ مال و بتا باعتبار دنیا۔ فمن اخذہ بحقہ ووضعہ فی حقہ فنعم المعونۃ ہو۔ پس کسیکہ بگیرد مال را بحق آن و نہد آنرا در حق وی پس نیکو یاری دہندہ است آن مال۔ ومن اخذہ بغیر حقہ۔ و کسیکہ بگیرد اورا بغیر حق وے۔ کان کالذی یاکل ولا یشبع۔ مے باشد ہمچو کسیکہ مے خورد و سیر نمیگردد۔ ویکون شہیدا علیہ یوم القیٰمۃ و می باشد وی یا مال وی گواہ بر ضرر وی روز قیامت متفق علیہ۔ وعن عمرو بن عوف قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فو اللہ لا الفقر اخشی علیکم۔ گفت عمرو بن عوف کہ صحابی انصاری ست حاضر شد بدر را و ساکن شد مدینہ را گفت آنحضرت باصحاب بخدا سوگند فقر را نمی ترسم بر شما۔ ولکن اخشی علیکم ان تبسط علیکم الدنیا ولکن می ترسم بر شما کہ فراخ کردہ شود بر شما دنیا کما بسطت علی من کان قبلکم چنانکہ فراخ کردہ شد دنیا بران کسانیکہ پیش از شما بودہ اند فتنافسوہا کما تنافسوہا پس رغبت کنید شما در دنیا چنانکہ رغبت کردند در وی آن کسانی کہ پیش از شما بودند۔ وتہلککم کما اہلکتہم و ہلاک کند دنیا شما را چنانکہ ہلاک کرد ایشان را و سبب ترس از بسط دنیا کہ موجب رغبت و ہلاکت گردد یا گرفتار سے حرص و ولع بجمع و ادخار او ست کہ موجب ہلاک در آخرت ست یا وقوع در نزاع و خلاف کہ بحرب و تقاتل کشد متفق علیہ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہم اجعل رزق آل محمد قوتا خدا وندا بگردان رزق آل محمد را قوت بضم قاف و سکون واو۔ وفی روایۃ کفافا۔ و در روایتے بجاے قوتا کفافا آمدہ متفق علیہ بدانکہ قوت آنچہ نگاہدارد بدن را و قیام بدن بوے بود از طعام و شراب و بعضے گفتہ اند آنچہ سد رمق کند و کفایت نماید از رزق و کفاف بفتح کاف آنچہ باز دارد از سوال و بے نیاز گرداند از ان کذا فی القاموس وفی الصراح کفاف بفتح اندازہ و مانند و در وز گذار و بعضے کفاف را بالقوت تفسیر کردہ و برین تقدیر روایت ثانی مفسر روایت اولے گردد و باید دانست کہ کفاف مختلف میگردد باختلاف اشخاص و ازمان و احوال یکے است کہ عادت تقلیل طعام کردہ چنانکہ دو سہ روز زیادہ بران گرسنہ تواند گذرانید و دیگرے ست کہ در روزے دو سہ بار خورد و یکے عیال مندی ست قلیل یا کثیر و دیگرے عیال ندارد و در زمان قحط و عسرت و حال ضعف و کم اندک چیزے کفایت کند و در یسر قوت زیادہ بران طلبد پس مقدار کفاف مضبوط نباشد و محمود آن بود کہ بدان قوت بر طاعت شود و حرکات عادی فوت نگردد و درین حدیث تنبیہ و ارشاد است مرامت را بآنکہ در طلب زیادت تعب نکشند و بر مقدار قوت و کفاف کفایت کنند و از حد اعتدال تجاوز ننمایند و گفتہ اند کہ کفاف افضل ست از فقر و غنا و اگر کثرت مال و غنا سبب طغیان و اسراف نگردد و باعث زیادت خیرات

وبرات شود آن فضیلت دیگر است ومراد بآل تمام امت وتابعان اند چنانکہ معنے اصل آل آنست واگر اہل وعیال مراد دارند حکم در غیر ایشان بدلالت وقیاس ثابت گردد۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم قد افلح من اسلم بتحقیق رستگاری وظفر بمقصود یافت کسیکہ مسلمان شد یا تسلیم کرد قضا وقدر الہی را ورزق کفافا۔ ورزق دادہ شد او را باندازہ۔ وقنعہ اللہ بما اتاہ۔ وقانع گردانید او را خدائے تعالے بچیزے کہ دادہ است او را از رزق وراضی گردانید بقسمت۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول العبد مالی مالی۔ میگوید بندہ مال من مال من یعنے افتخار میکند بملکیت مال وتکبر مے کند بہ نسبت آن وخطا مے کند دران۔ ان مالہ من مالہ ثلث۔ زیرا کہ آنچہ مراد راست از مال وے سہ چیز است۔ ما اکل فافنی۔ طعامی کہ خورد پس سیری گردانید آنرا۔ او لبس فابلی۔ یا جامہ کہ پوشید وکہنہ گردانید آنرا۔ او اعطی فاقتنی۔ یا بخشش کرد بکسے پس جمع کرد وذخیرہ نہاد برائے خود آنرا اشارت کرد دریںجا بآنکہ جمع مال در حقیقت آنست کہ بجنشد وتصدق کند بر فقرا تا ذخیرہ گردد وثواب آن برائے روز حاجت در قیامت۔ وما سوی ذلک فہو ذاہب۔ وہرچہ جز این سہ چیز است رونده است از دست وے۔ وتارکہ للناس وگذارندہ است آنرا برائے مردم۔ رواہ مسلم۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یتبع المیت ثلثۃ۔ درپے میرود میت را وپیرسد بوے وتعلق میگیرد وے باشد باوے سہ چیز۔ فیرجع اثنان پس باز میگردد دو چیز ویبقی معہ واحد۔ وباقی میماند باوے یک چیز۔ یتبعہ اہلہ ومالہ وعملہ۔ درپے میرود او را اہل او ومال او وکردار او۔ فیرجع اہلہ ومالہ۔ پس باز میگردد اہل وحال وی۔ ویبقی عملہ۔ وباقی مے ماند ہمراہ وے ومیرود باوے کردار او۔ متفق علیہ۔ وعن عبد اللہ بن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایکم مال وارثہ احب الیہ من مالہ۔ گفت آنحضرت باصحابہ کرام یکے از شما است کہ مال وارث وے محبوب تر ست نزد وے از مال خود یعنی کیست کہ دوست دارد کہ او را مال نباشد ووارث او را مال باشد۔ قالوا گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ ما منا احد الا مالہ احب الیہ من مال وارثہ۔ نیست از ما ہیچ یکے مگر آنکہ بودن مال مر خودش را دوست تر ست از بودن مال مر وارثش را۔ قال فان مالہ۔ گفت آن حضرت بدرستی پس مال وے کہ نفع مے کند او را۔ ما قدم۔ چیزے ست کہ پیش فرستادہ است آنرا وتصدق کردہ است بر فقرا۔ ومال وارثہ ما اخر۔ ومال وارث او ست آنچہ پس گذاشتہ است پس اگر دوست میدارد کہ او را مال باشد باید کہ تصدق کند وپیش فرستد وپس نگذارد وچون پیش نمے فرستد وپس میگذارد معلوم میگردد کہ مال وارث را دوست تر میدارد از مال خود ومراد آنست کہ بخشش میکند وحق ادا نمے نماید۔ اگر بعد از تصدق ووصیت برائے فقرا کہ کثرش ثلث ست برائے ورثہ بگذارد افضل ست چنانکہ در حدیث آمدہ است اگر وارثان خود را

توانگر گذاری بہتر ست کہ بگدائی پیش مردم دست فراز کنند۔ رواہ البخاری۔ وعن مطرف۔ بضم میم وفتح طاء وکسر رای مشددہ وفا در آخر تابعی ست ویکے از اعلام امت ست وذکر کردہ است او را ابن سعد در طبقۂ ثانیہ از اہل بصرہ وگفت کہ ثقہ بود واہل فضل وورع وادب روایت مے کند از پدرش کہ عبد اللہ بن شخیر بکسر شین وخاء معجمہ مشددہ ہم از علی وابی ذر وعثمان بن ابی العاصؓ وروایت میکنند از وے قتادہ وثابت وحسن وغیر ایشان عن ابیہ قال اتیت النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایت می کند مطرف از پدر خود کہ گفت آمدم نزد آنحضرت۔ وہو یقرأ۔ وآن حضرت میخواند الہکم التکاثر۔ باز داشت شما را از اندیشۂ آخرت تفاخر بکثرت مال۔ قال۔ گفت آنحضرت در بیان تکاثر یقول ابن آدم مالی مالی۔ میگوید آدمی زاد مال من مال من۔ قال۔ گفت آنحضرت در رد وانکار این قول۔ وہل لک یا ابن آدم الا ما اکلت فافنیت۔ آیا ہست ترا اے آدمی زاد نفع ونصیب از مال من مگر آنچہ خوردی از طعام پس سیری کردی اولبست فابلیت۔ یا پوشیدی از جامہ پس کہنہ ساختی او۔ او تصدقت فامضیت۔ یا تصدق کردی بر فقرا پس گذرانیدی وباقی گذاشتی برائے آخرت۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس الغنی عن کثرۃ العرض۔ نیست توانگری ناشی از بسیاری مال ومتاع دنیاوی وعرض بہ تحریک متاع دنیا از نقد وجز آن وبسکون جیز نقد در روایت اینجا بحرکت ست کہ شامل جنس ونقد افتد۔ ولکن الغنی غنی النفس۔ ولیکن توانگری حقیقی توانگری نفس ست بقناعت وبے نیازی وعلو ہمت وتجنب از سوال وترک حرص در طلب پس ہر کرا دل متعلق ست بجمع مال وحریص ست بر طلب زیادت فقیر ومحتاج ست اگرچہ مال دارد وہر کہ قانع وراضی ست بقوت وکفاف ودور ست از حرص وطلب زیادت غنی ست اگرچہ مال ندارد چنانکہ گفتہ اند توانگری بدل ست نہ بمال بزرگی بعقل ست نہ بسال وبعضی گفتہ اند کہ مراد بغناے نفس حصول کمالات علمی وعملی ست کہ نفس ناطقۂ انسانی بے آن محظوظ وتوانگر نبود یعنی بخت ودولت وتونگری بکمال ست نہ بمال بیت تونگری

نہ بمال ست نزد اہل کمال ❁ کہ مال تا لب گور ست بعد ازان اعمال ❁ متفق علیہ

الفصل الثانی عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من یاخذ عنی ہؤلاء الکلمات کیست کہ بیاموزد ویاد گیرد از من این کلمات را کہ بعد ازین میگویم۔ فیعمل بہن او یعلم من یعمل بہن۔ وبعد از یاد گرفتن بکار بندد آن را یا بیاموزد کسے را کہ بکار بندد آن را از ینجا معلوم میگردد کہ علم در حد ذات فاضل وشریف است اگر عمل کرد بدان فہو المراد وگرنہ بہ تعلیم دیگران وہدایت ایشان نیز ثواب یابد ونیز معلوم میگردد کہ امر معروف از عالم غیر عامل درست ست چون آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از صحابہ پرسید کہ کیست کہ یاد گیرد از من این کلمات را ودر یاد گرفتن ترغیب نمود ابو ہریرہ میگوید۔ فقلت انا۔ گفتم من یاد میگیرم یا رسول اللہ فاخذ بیدی فعد خمسا۔ پس گرفت آنحضرت دست مرا پس شمار کرد پنج چیز را چنانکہ عادت ست کہ دست خود را یاد دست

کسی را که بوی نصیحت میکند بگیرند و بشمارند. فقال پس گفت آنحضرت در بیان این کلمات. اتق المحارم. اول کلمات اینست
که پرهیز کن محارم را یعنی چیزها را که حرام ساخته است شارع تکن اعبد الناس. اگر پرهیز کنی محارم را باشی تو عبادت
کننده ترین مردم اشارت ست بآنکه اصل و عمده در عبادت اتقاء و اجتناب از محرمات ست اگرچه جزو دیگر که امتثال واجبات
ست نیز دارد پس هر که اهتمام وی باجتناب از محرمات و مکروهات بیشتر ست اگرچه استقصاء و مبالغه در احتراز نوافل
و خیرات ندارد عابدتر و متقی‌تر ست از آنکس که برعکس این خیال رود چنانکه در حدیث جابر بیاید. وارض بما قسم الله
لک. دوم این ست که راضی و خرسند باش بآنچه قسمت نهاده است الله تعالی مر ترا تکن اغنی الناس. اگر
راضی شوی بقسمت حق باشی تونگرترین مردم چون بنده راضی شد به نصیب خود و طمع و احتیاج بزیادتی نماند بی‌نیاز
شد معنی تونگری همین ست. واحسن الی جارک تکن مؤمنا. سوم آنست که نیکی کن به همسایه خود باشی مومن کامل
واحب للناس ما تحب لنفسک تکن مسلما. چهارم آنست که دوست دار مردم را از آنچه دوست داری نفس خود را
از خیر دنیا و آخرت باشی مسلمان کامل گزارنده حق مسلمانی. ولا تکثر الضحک پنجم بسیار مکن خنده را. فان کثرة الضحک
تمیت القلب. زیرا که بسیاری خنده میراند دل را و سخت میگرداند او را و غفلت می آرد از یاد خدا زندگی دل بذکر
خدا است و دریافت طریق تقرب بوی سبحانه و مرگ وی بغفلت و نادانی و ضحک بفتح ضاد و کسر حا و بکسر ضاد و سکون
حا نیز آمده و اول فصیح‌تر ست اگرچه ثانی مشهورتر ست. رواه احمد والترمذی وقال هذا حدیث غریب. وعنه
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الله یقول یا ابن آدم تفرغ لعبادتی. خدای تعالی میگوید بزبان
شرع و وحی فرستادن به پیغمبر خود ای آدمی زاد فارغ و خالی شو از مهمات و مشاغل دنیا برای عبادت من. املاء صدرک
غنی پر کنم سینه ترا بغنا و بی‌نیازی از خلق. واسد فقرک و بربندم راه فقر و احتیاج دنیا و نیاز مندی ترا بخلق. وان
لا تفعل. و اگر نکنی و فارغ نشوی برای عبادت من گرفتار مهمات و مشاغل دنیا و نفس باشی. ملأت یدک
شغلا و لم اسد فقرک. پر میکنم دست ترا بشغلهای گوناگون و بر نبندم و دور نکنم فقر و احتیاج ترا یعنی در گرفتار
بمشاغل و مهمات دنیا فقر و احتیاج نمیرود و پریشانی و سرگردانی بحال خود ت بماند و در فارغ شدن برای عبادت
هم آسایش ست و هم غنا. رواه احمد و ابن ماجه. وعن جابر ذکر رجل عند رسول الله. ذکر کرده شد مردی
نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم بعبادة و اجتهاد. بعبادت بسیار کردن و کوشش و مشقت بسیار
در آن نمودن. وذکر آخر برعة. و ذکر کرده شد مردی دیگر بورع و تقوی و پرهیزگاری. فقال النبی صلی الله علیه وسلم
لا تعدل بفتح تای فوقانیه و کسر دال. بالرعة یعنی الورع. برابر منه کثرت عبادت و اجتهاد را بی ورع
و تقوی اگرچه آن قدر عبادت و اجتهاد بود. ولا یعدل بضم یاء تحتانیه و فتح دال نیز روایت کرده اند یعنی برابر
کرده نشود اجتهاد بورع. رواه الترمذی. وعن عمرو بن میمون الاودی. بفتح همزه و سکون واو

وبدال مہملہ منسوب ست باود بن صعب دریافت جاہلیت را و اسلام آورد در حیات آنحضرت ندید آنحضرت را ابن عبد البر او را در صحابہ شمردہ اما وی معدود ست در کبار تابعین از کوفیین کثیر الحج والعبادت و گویند کہ وی رجم کرد بوزنہ را در جاہلیت آن روایت میکنند کہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لرجل وہو یعظہ۔ گفت آنحضرت مردی را دران حال کہ آنحضرت پند میکرد آن مرد را اغتنم خمسا قبل خمس۔ غنیمت شمار پنج چیز را پیش از پنج چیز غنیمت در اصل مالی کہ از جنگ کافران بدست افتد و بمعنی یافتن مقصود بے مشقت نیز آید و اغتنام غنیمت شمردن۔ شبابک قبل ہرمک۔ غنیمت شمار جوانی را پیش از پیری و ہرم بفتح ہا و را پیرے سخت و بکسر را پیر۔ وصحتک قبل سقمک۔ وغنیمت شمار تندرستی را پیش از بیماری کہ تندرستی نعمتی عظیم ست بعد از ایمان و سقم بفتح سین و قاف و بضم و سکون نیز آید۔ وغناک قبل فقرک۔ وغنیمت شمار توانگری را پیش از فقر۔ وفراغک قبل شغلک وغنیمت شمار فراغ وقت را از شواغل و مشوشات پیش از مشغول شدن و مبتلا گشتن بدان۔ وحیاتک قبل موتک۔ و غنیمت شمار زندگانی را پیش از موت یعنی پیری و بیماری و فقر و شغل و موت آمدنی و رسیدنی اند تا نرسیده اند وقت را غنیمت دان رواہ الترمذی مرسلا۔ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ما ینتظر احدکم الا غنی مطغیا۔ انتظار نمی برد و نمی خواہد یکی از شما مگر توانگرے را کہ طاغی و عاصی گردانندہ و از حد امر و نہی بیرون اندازندہ است۔ او فقرا منسیا۔ یا انتظار نمی برد مگر فقرے را کہ فراموش گردانیدہ است طاعت حق را بگرفتاری و گرسنگی و برہنگی و تردد کفاف و طلب قوت او مرضا مفسدا۔ یا بیماری را کہ تباہ گرداندہ است بدن را از جہت سختی آن یا دین را بجہت کسل کہ عارض میگردد بسبب آن۔ او ہرما مفندا۔ یا پیری سخت را کہ خرف و بے عقل گرداندہ است مرد را و افنا د بمعنی تکلم بکذب نیز آمدہ و وقوع در کذب لازم از خرافت ست فی الصراح فند بفتحتین دروغ و سست رای از پیری افناد دروغ گفتن و خرف شدن۔ او موتا مجہزا۔ یا مرگ را کہ زود و ناگہانی آیندہ و ہلاک کنندہ است کہ فرصت توبہ و قدرت بران نماند فی الصراح اجہاز خستہ را کشتن جہز اسپ سخت دوندہ۔ او الدجال۔ یا انتظار نمے برد مگر دجال را کہ در آخر زمان بیاید و از راہ بردہ و فتنہ گرداند۔ فالدجال شر غائب ینتظر۔ پس دجال بد غائب ست کہ انتظار بردہ می شود او را و حاضر گردد در آخر زمان۔ او الساعۃ۔ یا انتظار نمی برد مگر قیامت را۔ والساعۃ ادہی وامر۔ و قیامت سخت ترین حوادث و تلخ ترین آفات ست حاصل معنی حدیث آنکہ میفرماید کہ آدمی کہ فرصت و فراغ را غنیمت نمی شمرد گویا این آفات را و مکروہات را انتظار می برد یعنی در حالت فقر کہ آسایش و سلامت حال را غنیمت نمیداند و بر فقر صبر نمے کند مگر غنا مے خواہد کہ طغیان آرد و از راہ برود ہمچنین در حالت غنا کہ شکر نمے گوید و نعمت خدا را نمے شناسد و عبادت حق نمے کند مگر فقر میخواہد کہ از ہمہ عبادات و خیرات فراموشی آرد ہمچنین ست نی قراین رواہ الترمذی والنسائی وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال الا ان الدنیا ملعونۃ ملعون ما فیہا۔ آگاہ باشید براستی کہ دنیا راندہ شدہ است از درگاہ رحمت راندہ شدہ است ہر چیزے کہ در دنیا ست۔ الا ذکر اللہ وما والاہ۔ مگر ذکر

خدا و چیزے کہ دوست میدارد وی تعالیٰ آن چیز را از طاعات و قربات یا چیزے کہ قریب و مشابہ است آن چیز ذکر را
از ذکر انبیا و اولیا و صلحا و اعمال صالحہ یا چیزی کہ تابع ست ذکر را از لوازم و مقتضیات اوست از اتباع او امر
و نواہی الٰہی عز اسمہ و آلاہ بر وجہ اول از ولی ست بمعنی محبت و بر وجہ ثانی از ولی بمعنی قرب و بر وجہ ثالث از موالات
بمعنی تبعیت و این بر تقدیرے ست کہ مراد بذکر ذکر اسم الٰہی باشد عز اسمہ چنانکہ متعارف ست اما اگر مراد بدان
ہر عمل خیر بود کہ بنیت تقرب و تعبد کنند پس طاعات و عبادات باین معنی ہمہ داخل ذکر باشند و مراد بما والاہ اسباب
و آلات باید داشت کہ متولی امر ذکر و معین بر آنند از کفاف معیشت و ضروریات دیگر و ذکر قول وے کہ فرمود۔
و عالم او متعلم۔ از باب تخصیص بعد از تعمیم باشد دیگر آنکہ قول وی۔ الا ذکر اللہ و عالم او متعلم بنصب و رفع ہر دو
روایت ست اگرچہ بر وفق قاعدہ بنصب ظاہر ست و وجہ آنرا در شرح بیان کردہ ایم و بر تقدیر نصب باو مکرر
نیز روایت ست۔ رواہ الترمذی و ابن ماجۃ۔ وعن سہل بن سعد قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
لو کانت الدنیا تعدل عند اللہ جناح بعوضۃ۔ اگر مے بود دنیا کہ برابر مے شد نزد خدا با زوے پشہ را یعنے اگر دنیا
را نزد خداے تعالےٰ برابر بازوے پشہ قدر بودی۔ ما سقی کافرا منہا شربۃ۔ نمے نوشانید ہیچ کافری
را از دنیا یک آب خوردنی و در نسخ مصابیح شربۃ ماء نیز آمدہ۔ رواہ احمد والترمذی و ابن ماجۃ۔ وعن ابن
مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تتخذوا الضیعۃ فترغبوا فی الدنیا۔ مگیرید ضیعت را تا سبب
رغبت در دنیا نگردد و ضیعت بفتح ضاد و سکون یا صناعت و تجارت و بعضے تفسیر کردہ اند آنرا بہ بساتین و مزرعہ
و قریہ زیرا کہ در اتخاذ آن حرص بر طلب زیادت پیدا شود۔ رواہ الترمذی والبیہقی فی شعب الایمان و این در حق
کسے ست کہ تلبس باسباب او مانع از شہود و سبب آید و از اداے حقوق باز دارد و اگر نہ این چنین بود منہی
نبود و این ہر دو معنی را کریمہ (رجال لا تلہیہم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ) محتمل ست مردانی را کہ باز نمیدارد ایشان را
تجارت و بیع از ذکر خدا یعنی بیع و تجارت نے بدارند تا مانع آید با وجود آن از ذکر باز نمیدارد و این معنے اخیر را قول وے
سبحانہ تعالیٰ (و اقام الصلوٰۃ و ایتاء الزکوٰۃ) مناسب تر می افتد بیت گرت مال و جاہ است و زرع و
تجارت ٭ چو دل با خدا ایست فارغ نشینی ٭ فافہم۔ وعن ابی موسیٰ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
من احب دنیاہ اضر باخرتہ۔ کسیکہ دوست میدارد دنیاے خود را زیان میرساند آخرت خود را و من احب آخرتہ اضر
بدنیاہ۔ و کسیکہ دوست میدارد آخرت خود را زیان میرساند بدنیای خود زیرا کہ چون کسے دنیا را دوست دارد
بسیار کند ذکر او و منہمک و متوغل گردد در تحصیل او پس از براے اشتغال بکار آخرت کی متفرغ گردد و ہمچنین
عکس۔ فآثروا ما یبقی علی ما یفنی۔ پس چون دوستی دنیا و آخرت بیکدیگر جمع نمیگردد برگزینید و اختیار کنید
چیزی را کہ باقی ست یعنے آخرت بر چیزے کہ فانی ست کہ آن دنیاست۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان

وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لعن عبد الدینار ولعن عبد الدرہم لعنت کردہ شدہ است یا لعنت کردہ شدہ باد بندۂ دینار و بندۂ درہم یعنی ہر کہ گرفتار محبت اینہاست وبسبب آن از بندگی خدا دور افتادہ ولعن راندن و دور کردن از نیکی و رحمت ست۔ رواہ الترمذی۔ وعن کعب بن مالک عن ابیہ۔ این چنین ست در نسخ مشکوۃ وصواب آنست کہ عن ابیہ نباشد زیرا کہ پدر کعب کہ مالک ست بشرف اسلام مشرف نشدہ است و در جامع ترمذی ہمچنین آمدہ عن ابن کعب بن مالک عن ابیہ و در بعضی نسخ مشکوۃ نیز این چنین واقع شدہ پس این حدیث از کعب بن مالک باشد و کعب بن مالک صحابی مشہور ست یکے از آن سہ تن کہ تخلف کردند از غزوۂ تبوک و مراد و را پسران اند عبد اللہ و عبد الرحمن کہ روایت میکنند از وی۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما ذئبان جائعان ارسلا فی غنم بافسد لہا نیستند دو گرگ گرسنہ کہ فرستادہ شدہ اند در گوسپندان تباہ کنندہ تر گوسپندان را من حرص المرء علی المال والشرف لدینہ از آز مرد بمال و جاہ تباہ گرداننده مر دین او را۔ رواہ الترمذی والدارمی۔ وعن خباب بفتح خاء معجمہ و تشدید موحدہ اولی صحابی ست حلیف بنی زہرہ اسلام آورد پیش از دخول آنحضرت دار ارقم را عذاب کردہ شدہ از جہت اسلام و صبر کرد و حاضر شد بدر را و مشاہدی کہ بعد او ست مرد بکوفہ و نماز گذارد بر وے علی بن ابی طالب رض عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ما انفق مومنا من نفقۃ الا اجر فیہا۔ گفت آنحضرت خرج نکرد ہیچ مسلمانی از ہیچ خرجی در مصارف معیشت خود مگر آنکہ اجر و ثواب دادہ شود دران۔ الا النفقۃ فی ہذا التراب۔ مگر خرج او درین خاک یعنی بنا کردن خانہ کہ در وے اجری و ثوابے نبود و این در غیر صورت ضرورت و احتیاج و بناے بقاع خیر ظاہر بود و الا بنای خانۂ او از ضروریات ست اگر بر قدر ما یحتاج باشد ہمچنین بناے بقاع از مساجد و رباط و مانند آن کہ بناء آن مستحسن و مستحب ست۔ رواہ الترمذی و ابن ماجۃ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم النفقۃ کلہا فی سبیل اللہ الا البناء۔ خرج کردن ہمہ در راہ خدا است یعنی ثوابے دارد اگر بہ نیت تقرب کند مگر خرج کردن در بناء عمارات۔ فلا خیر فیہ۔ پس نیست نیکی و ثواب در وے۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم خرج یوما ونحن معہ وہم انس ست کہ آن حضرت بیرون آمد روزے و ما جماعۂ اصحاب با وے بودیم۔ فرای قبۃ مشرفۃ پس دید آن حضرت قبہ بلند کہ یکے از انصار بنا کردہ بود۔ قبہ بضم خانۂ مدور را گویند و فی الصراح قبہ بنا گرد آوردہ و بر خیمہ نیز اطلاق یابد۔ فقال پس گفت آن حضرت بطریق انکار و تحقیر۔ ما ہذہ۔ چہ چیز ست این قبہ یعنی او را کہ بنا کردہ است۔ قالوا ہذہ لفلان رجل من الانصار گفتند صحابہ این قبہ مر فلان کس راست کہ مردی از انصار ست۔ فسکت وحملہا فی نفسہ پس خاموش ماند آنحضرت و چیزے نگفت ولیکن برداشت و پوشید این حکایت را بطریق کراہت و غضب در باطن خود۔ حتی لما جاء صاحبہا تا آنکہ چون آمد صاحب قبہ۔ فسلم علیہ فی الناس پس سلام گفت

برآنحضرت درعزم - فاعرض عنہ - پس روی گردانید آنحضرت ازوی - صنع ذلک مرارا - کرد آنحضرت این فعل را چند بار یعنی آن مرد سلام میکرد آنحضرت روی می گردانید ازوی وجواب سلام وی نمیداد - حتی عرف الرجل الغضب فیہ والاعراض عنہ - تا آنکہ شناخت آن مرد خشم را در آنحضرت در روی مبارک گردانیدن ازوی - فشکی ذلک الی اصحابہ - پس شکایت کرد آن مرد آنرا نزد اصحاب آنحضرت کہ مختص بودند بمصاحبت ومجالست وی - وقال واللہ انی لانکر رسول اللہ - وگفت آن مرد بخدا سوگند من نا آشنا می بینم بجز وپیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یعنی اثر خشم وکراہت می بینم از حضرت وی کہ ہرگز ندیدہ بودم سبب چیست وچہ قصہ است - قالوا خرج فرأی قبتک - گفتند قصہ آنست کہ بیرون آمد آنحضرت ودید قبہ ترا ومکروہ پنداشت آنرا - فرجع الرجل الی قبتہ - پس برگشت آن مرد بسوی قبہ خود فہدمہا حتی سواہا بالارض پس ویران کرد قبہ را تا آنکہ برابر ساخت آنرا بزمین - فخرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذات یوم فلم یرہا - پس بیرون آمد آنحضرت روزی پس ندید آن قبہ - قال گفت ما فعلت القبۃ - چہ شد آن قبہ - قالوا شکی الینا صاحبہا اعراضک عنہ گفتند صحابہ شکایت کرد بسوے ما صاحب قبہ روے گردانیدن ترا ازوی وپرسید کہ سبب آن چیست - فاخبرناہ - پس خبر دادیم اورا بحقیقت حال - فہدمہا - پس ویران کرد وی آن قبہ را - فقال - پس گفت آنحضرت در سبب مکروہ پنداشتن آن عمارت وخشم گرفتن بران - اما ان کل بناء وبال علی صاحبہ - آگاہ باشید ہر بنا سبب عذاب ست در آخرت بر صاحبش الا مالا یعنی الا ما لابد منہ - مگر چیزے کہ نیست چارہ ازان وضروری ست - رواہ ابو داؤد - وعن ابی ہاشم بن عتبۃ - بضم عین وسکون مثناۃ وبموحدہ قرشی عبشمی اختلاف کردہ اند در نام وی بعضے شیبہ گفتہ وبعضے ہشیم خال معاویہ بن ابی سفیان برادر ہند بنت عتبہ اسلام آورد در روز فتح ووفات یافت در خلافت عثمان فاضل وصالح بود روایت کردہ ازوے ابو ہریرہ وغیر وی - قال عہد الی رسول اللہ - گفت عہد کرد بسوی من یعنی وصیت کرد مرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال انما یکفیک من جمع المال خادم ومرکب فی سبیل اللہ - فرمود بسندہ است ترا از جمع کردن مال یک خدمتگار ویک مرکب در راہ خدا کہ بران سوار شوی وجہاد کنی یعنی اگر چیزے نگاہ داری این دو چیز ست زیادہ بران اختیار مکن یا صرف کن نگاہ مدار - رواہ احمد والترمذی والنسائی وابن ماجۃ - وفی بعض نسخ المصابیح عن ابی ہاشم بن عتبد - واقع شدہ بالدال بدل التاء بروزن عتبہ وہو تصحیف این تصحیف عتبہ است وخطاء تغیر ست در صورت خطی او کہ تا را دال ساختہ واز بعضے رواۃ واقع شدہ - وعن عثمان رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لیس لابن آدم حق فی سوی ہذہ الخصال - نیست مر آدمی زاد را استحقاق در غیر این چند چیز یاد حساب کردہ نمی شود در آخرت بران از جہت احتیاج وافتقار در زندگانی بدان - بیت یسکنہ - خانہ کہ سکونت تواند کرد در وے بر قدر کفایت - وثوب یواری بہ عورتہ - وجامہ کہ بپوشد بدان عورت خود را - وجلف الخبز - بکسر جیم وسکون لام نان سطبر خشک بے نان خورش وبفتح جیم نیز روایت کردہ اند جمع جلفہ بمعنی نان پارہ خشک کہ بدان

دفع گرسنگی کند۔ والماء۔ و آب کہ بدان تاب تشنگی بنشانند۔ رواہ الترمذی۔ وعن سهل بن سعد۔ صحابی انصاری ست آخر
من مات من الصحابۃ فی المدینۃ۔ قال جاء رجل فقال گفت آمدہ مردی پس گفت یا رسول اللہ دلنی علی عمل اذا انا عملتہ
راہ نمای مرا بر کارے کہ چون بکنم آن کار را۔ احبنی اللہ واحبنی الناس۔ دوست دارد مرا خدائے تعالےٰ و دوست دارند
مرا آدمیان۔ قال۔ گفت آنحضرت در بیان آن عمل کہ درخواست۔ ازہد فی الدنیا یحبک اللہ۔ بے رغبت کن و مخواہ دنیا را
در رغبت مکن در وی تا دوست دارد ترا خدائے تعالیٰ فی الصراح زہد ناخواہانی خلاف رغبت۔ وازہد فیما عند الناس
یحبک الناس۔ و رغبت مکن در آنچہ نزد مردم ست تا دوست دارند ترا مردم۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن مسعود
ان رسول اللہ۔ روایت ست از عبد اللہ بن مسعود کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم نام علی حصیر۔ خواب کرد بر بوریا
فقام وقد اثر فی جسدہ۔ پس برخاست و بتحقیق تاثیر کردہ بود بوریا در تن مبارک او و نقش گرفتہ بدان۔ فقال
پس گفت ابن مسعود۔ یا رسول اللہ لو امرتنا ان نبسط لک ونعمل۔ اگر می فرمودی ما را کہ بگسترانیم برائے تو فرشہائے
نرم و بسازیم برائے تو وجوہ تنعم و آسایش بہتر و خوش تر بودی از خواب کردن تو برین حصیر در رخصت۔ فقال مالی
وللدنیا۔ پس فرمود آن حضرت چہ کار ست مرا و دنیا را۔ وما انا والدنیا الا کراکب۔ و نیستم من با دنیا مگر مانند سواری کہ
استظل تحت شجرۃ۔ سایہ جست زیر درختے و ہم سوارہ بایستاد۔ ثم راح وترکہا۔ پس تر رفت و گذاشت آن درخت را
و تخصیص سوار بجہت قلت مدت مکث و سرعت ذہاب ست چہ معلوم ست کہ بر پشت اسپ چند توان ایستاد و نیز
درین اشارت ست بہ بعد مقصد و اہتمام بقطع مسافت آن و عدم تعلق و التفات بچیزے دیگر کہ مانع آید از آن۔
رواہ احمد والترمذی وابن ماجۃ۔ وعن ابی امامۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ فرمود۔ اغبط اولیائی
عندی۔ رشک بردہ شدہ ترین دوستان من نزد من۔ لمؤمن خفیف الحاذ۔ مسلمانے ست سبک بار پشت۔ و
حاذ بہ تخفیف ذال معجمہ پشت مرکب و خفیف الحاذ قلیل المال والعیال کذا فی القاموس و قال فی الصراح قلیل
الحاذ ای خفیف الظہر۔ ذو حظ من الصلوۃ۔ خداوند نصیب عظیم از نماز از اکثار آن و حضور در آن و چون شواغل
و تعلقات اہل و مال کمتر دارد لاجرم کثیر الصلوۃ و وافر الحضور خواہد بود و درویشان کہ ترک دنیا و قطع
تعلقات کنند برائے آن کنند کہ نماز و عبادت مولی تعالےٰ بحضور توانند کرد چنانکہ فرمود۔ احسن عبادۃ ربہ۔ نیک
کرد و تمام و کمال کرد این مومن پرستش پروردگار خود را۔ واطاعہ فی السر۔ و اطاعت کرد پروردگار را نہان و در
خلوت چون کار دنیا ندارد و بیرون نمیرود و با مردم اختلاط نمے کند و ہمہ در خلوت بعبادت مولی تعالےٰ مشغول
ست۔ وکان غامضا فی الناس لا یشار الیہ بالاصابع۔ و ہست آن مومن گمنام در مردم اشارت کردہ نمے شود
بسوئے او بانگشتان یعنے مشہور و انگشت نمای خلق نیست۔ وکان رزقہ کفافا فصبر علی ذلک۔ و ہست روزی
او بقدر ما یحتاج پس صبر و قناعت کرد بران۔ ثم نقد بیدہ۔ پس نقد کرد آن حضرت بانگشتان دست مبارک

خو چنانکہ دراہم نقد کنند یکے بعد از دیگرے و برداشتن طائر دانہ را یکے بعد از دیگرے نیز نقد گویند و گفتہ اند کہ مراد
زدن سر انگشتان ست بر یکدیگر بقصد تعجب و تقلیل۔ فقال پس گفت آنحضرت۔ عجلت منیتہ۔ شتاب کردہ شد
مرگ وی و زود بردہ شد ازین عالم زود پر فتنہ و آشوب بجوار قدس یا مراد آن ست کہ اینچنین کس زود و آسان
جان میدہد بجہت قلت تعلق بدنیا و غلبۂ شوق آخرت و بعضے گفتہ کہ مراد قلت مؤنت مرگ و تجہیز و تکفین اوست
چنانکہ مؤنت معیشت او در حیات نیز کم بودہ۔ قلت بواکیہ کم اند زنان گریہ کنندہ بر مرگ وی۔ قل تراثہ۔ کم ست
میراث وی کہ گذاشتہ چون رزق وی بر قدر کفاف بود و آنچہ از پس وی ماندہ باشد چہ خواہد بود۔ رواہ احمد والترمذی
وابن ماجۃ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عرض علی ربی لیجعل لی بطحاء مکۃ ذہبا۔ عرض کرد
وظاہر و پیدا ساخت بر من پروردگار من کہ بگرداند برائے من بطحاء مکہ را طلا و بطحا و ابطح جائے روان شدن آب
فراخ کہ در وے سنگریزہ ہای باریک باشد و مراد بطلا گردانیدن بطحاء مکہ پر کردن آن وادی است بطلا یا گردانیدن
سنگریزہ ہا را طلا و این ظاہر ترست چنانکہ در روایت دیگر آمدہ کہ کوہ ہاے مکہ را طلا سازد یعنے گفت اگر خواہے تو
برائے تو بطحاء مکہ را طلا سازم۔ فقلت لا یا رب۔ پس گفتم نمی خواہم اے پروردگار من کہ از برائے من بطحاء مکہ
را طلا سازی۔ ولکن اشبع یوما واجوع یوما۔ ولیکن سیر بخورم یک روز و گرسنہ می مانم روز دیگر۔ فاذا جعت تضرعت
الیک و ذکرتک۔ پس چون گرسنہ مانم زاری و نیاز مندی کنم بسوے تو و یاد کنم ترا و ذکر تو گویم۔ واذا شبعت حمدتک وشکرتک
و چون سیر شوم ستایش تو کنم و سپاس گویم ترا یعنی من فقر اختیار دارم روزے سیر و روزے گرسنہ باشم
تا فضیلت مقام صبر و شکر ہر دو دریابم و این تعلیم و تنبیہ است امت را بر اختیار فقر و قناعت و دلیل ست بر آنکہ
فقر افضل ست از غنا۔ رواہ احمد والترمذی۔ وعن عبید اللہ بن محصن۔ بکسر میم و سکون حا و فتح صاد مہملتین صحابی
ست معدود در اہل مدینہ و حدیث وے در ایشان ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من اصبح منکم
آمنا فی سربہ۔ کسیکہ صبح کرد از شما در حالے کہ ایمن ست در سرب خود و سرب بفتح سین و کسر وی و سکون را ہم در
روایت آمدہ و در روایت کسر اقوی ست بفتح بمعنی طریق و وجہ و سینہ و بکسر طریق و حال و قلب و نفس و این معنی ہمہ مناسب
مقام ست حاصل آنکہ ہر کہ صبح برخاستہ ایمن و فارغ بال و بے تشویش و سرب بفتحتین بمعنے خانہ در زیر
زمین مثل خانہاے وحوش نیز آمدہ و اگر روایت آن صحیح باشد این معنی نیز مناسب ست یعنے در خانۂ
کہ مثل سوراخ موش و روباہ ست افتادہ از آفات زمانہ ایمن ست۔ معافی فی جسدہ۔ عافیت کردہ شدہ
و تندرستی دادہ شدہ در بدن خودش۔ عندہ قوت یومہ۔ و نزد اوست قوت یکروزہ فکانما حیزت لہ الدنیا۔
پس گویا کہ گرد آوردہ شد و جمع کردہ شد برائے او دنیا بحذافیرہا۔ بجوانب و اطراف خود یعنے گویا دنیا تمام
نزد اوست و حذافیر جمع حذفور بمعنے جانب و طرف مثل عصفور و عصافیر و جمہور و جماہیر۔ رواہ الترمذی وقال

هذا حدیث غریب۔ وعن المقدام بن معدیکرب۔ بکسر را صحابی ست نزول کرد حمص را۔ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم یقول ماملا آدمی وعاء شرا من بطن۔ پرنکرد آدمی آوندی را بدتر از شکم یعنی شکم بدترین آوندہاست
کہ پر کردہ شود واز پر کردن وی شرہا وبدیہا برمی خیزد کہ نتوان گفت۔ بحسب ابن آدم اکلات یقمن صلبہ۔ بس ست
آدم زاد را لقمہ چند کہ راست وبرپا دارند استخوان پشت اورا۔ فان کان لامحالۃ۔ پس اگر ہست آدمی کہ البتہ
پرمیکند شکم را وقناعت نمیکند بادنی قوت۔ فثلث طعام وثلث شراب وثلث لنفسہ۔ پس باید کہ سہ حصہ سازد شکم را
یک حصہ جای طعام ویک حصہ جای آب ویک حصہ برای دم زدن تا نفس تنگ نشود وہلاک نگردد۔ رواہ الترمذی
وابن ماجۃ۔ وعن ابن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سمع رجلا یتجشأ۔ آنحضرت شنید مردی را کہ آروغ میزند
بمبالغہ وجشاء بحرکات ثلاثہ جیم ومد آروغ۔ فقال اقصر۔ بفتح ہمزہ۔ من جشائک۔ پس گفت آنحضرت باز آی از
آروغ خود مقصود نہی از سیر خوردن ست کہ باعث آروغ زدن گردد لہذا فرمود۔ فان اطول الناس جوعا یوم
القیمۃ اطولہم شبعا فی الدنیا۔ زیرا کہ درازترین مردم از روی گرسنگی روز قیامت درازترین ایشان ست از روی
سیری در دنیا یعنی ہر کہ در دنیا سیرتر در آخرت گرسنہ تر۔ رواہ فی شرح السنۃ وروی الترمذی نحوہ۔ وعن
کعب بن عیاض۔ بکسر وتخفیف تحتانیہ وضاد معجمہ صحابی معدود در شامیین روایت کردہ از وی جابر بن عبد اللہ۔
قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان لکل امۃ فتنۃ۔ بدرستی کہ مر ہر امت را فتنہ وامتحان وآزمایش از
جانب حق ست۔ وفتنۃ امتی المال۔ وآزمایش امت من مال ست یعنے ایشان را حق غنی میگرداند واموال
میدہد تا بیازماید کہ برحد استقامت مے مانند یا نہ۔ رواہ الترمذی۔ وعن انس عن النبی صلی اللہ
علیہ وسلم قال یجاء بابن آدم یوم القیمۃ کانہ بذج۔ آوردہ مے شود آدمی را روز قیامت گویا کہ برہ ایست در
ضعف وحقارت وبذج اولاد میش مثل عتود از اولاد معز بموحدہ وذال معجمہ مفتوحتین جیم در آخر معرب برہ جمع
بذجان بکسر۔ فیوقف بین یدی اللہ۔ پس استادہ کردہ مے شود پیش خدای تعالی۔ فیقول لہ۔ پس میگوید حق
عزوجل۔ اعطیتک وخولتک وانعمت علیک۔ این ہر سہ عبارت نزدیک ہم اند در معنی اعطیتک دادم ترا
یعنے اموال واشیا وخولتک یعنی دادم ترا خادم ودواہ وغلام فی الصراح تخویل دادن وملک گردانیدن چیزے
را یقال خولہ الشئ اعطاہ ایاہ وفی القاموس الخول محرکۃ انچہ داد ترا خدای تعالی از نعمتہا وغلامان ودواب ان
وجز آن از حواشی۔ وانعمت علیک۔ وانعام کردم بر تو این شامل ست ہمہ را پس میگوید حق سبحانہ بندہ را
کہ این نعمتہا بتو دادم۔ فما صنعت۔ پس چہ کار کردی وچگونہ شکر آن گذاردی۔ فیقول رب جمعتہ۔ پس میگوید
ای پروردگار من جمع کردم مال را۔ وثمرتہ۔ وافزون گردانیدم آنرا بسوداگرے وبازرگانی تثمیر نامے کردن
مال وافزون ساختن آن۔ وترکتہ اکثر ما کان۔ وگذاشتہ ام آن مال را در دنیا بیشتر از انچہ مے باشد۔ فارجعنی

آنگہ بہ کلہ۔ پس باز گردان و بفرست مراد ردنیا بیارم ترا آن مال را ہمہ۔ فیقول۔ پس میگوید پروردگار۔ ارنی ما قدمت ہما مرا آنچہ پیش فرستادہ در حیات خود از مال الآن آن مال نہادہ در دنیا فائدہ ندارد و ممکن نباشد باز فرستادن فیقول۔ پس میگوید آدمی۔ رب جمعتہ و ثمرتہ و ترکتہ اکثر ما کان فارجعنی آتک بہ کلہ۔ پس چون چیزے پیش نفرستادہ است شرمندہ می شود و جوابی مطابق سوال نمی یابد ہمان کلمہ را باز میگوید چنانکہ عادت گناہگاران و مبہوتانست کہ عذر صحیح ندارند پریشان باشند۔ فاذا عبد لم یقدم خیرا۔ پس ظاہر مے شود کہ وے بندہ ایست کہ پیش نفرستادہ است نیکی را و خیر بمعنی مال کثیر نیز بیاید فیمضی بہ الی النار۔ پس گذرانیدہ می شود و حکم کردہ می شود او را بسوے آتش دوزخ۔ رواہ الترمذی وضعفہ روایت کرد این حدیث را ترمذی و نسبت بضعف کردہ زیراکہ در اسناد او ضعفی ہست۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اول مایسال العبد یوم القیمۃ من النعیم۔ بدرستی کہ اول پرسیدہ شدن بندہ روز قیامت از نعمت۔ ان یقال لہ۔ اینست کہ گفتہ می شود مر او را۔ الم نصح جسمک۔ آیا درست نگردانیدم تن ترا۔ ونرویک من الماء البارد۔ و سیراب نگردانیدم ترا از آب سرد زیراکہ آب سرد در تندرستی نعمتی عظیم ست یکے از بزرگان با مرید خود گفت ای پسر سرد کردہ بخور آب را زیراکہ آب سرد بیرون می آرد شکر را از درون ولی از ذالد خود یاد دارم کہ چون آب سرد می خورد از خود می رفت در زمانی مے بایست تا بحال خود بیاید و چون بحال خود می آمد میگفت سبحان اللہ این چیست و چہ جوہر ست و چیزے از عالم ذوق و توحید میگفت کہ بیگویم رحمۃ اللہ علیہ۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن مسعود عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لا تزول قدما ابن آدم یوم القیمۃ۔ در نمیرود پاہاے آدمی روز قیامت یعنی ایستادہ بیدارند او را در بارگاہ خداوندی۔ حتی یسال عن خمس۔ تا آنکہ پرسیدہ می شود از پنج حالت۔ عن عمرہ فیما افناہ۔ پرسیدہ می شود از عمر وی کہ در چہ کار بسر برد۔ وعن شبابہ فیما ابلاہ۔ و پرسیدہ می شود از جوانی وی کہ در چہ چیز کہنہ گردانید آنرا گویا جوانی لباسے نو است کہ رفتہ رفتہ کہنہ میگردد۔ وعن مالہ من این اکتسبہ۔ و پرسیدہ می شود از مال وی کہ از کجا گرد آورد و بہم رسانید۔ وفیما انفقہ۔ و در چہ چیز صرف کرد۔ وماذا عمل فیما علم۔ و پرسیدہ می شود کہ چہ کار کرد در چیزے کہ دانست یعنی بہ علمی کہ خواند عمل کرد یا نہ۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب

الفصل الثالث۔ عن ابی ذر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لہ۔ روایت ست از ابی ذر کہ آنحضرت گفت مر او را۔ انک لست بخیر من احمر ولا اسود۔ تو نیستی بہتر نہ از عجم و نہ از عرب عجم را احمر گویند باعتبار آنکہ سرخی و سپیدی غالب ست بر رنگ ایشان و عرب را اسود خوانند باعتبار غلبہ سمری و سیاہی بر ایشان فرمود تو از ہیچ کس بہتر نہ بہیچ وجہ الا ان تفضلہ بتقوی مگر آنکہ زیادہ آئی بران کس بہ پرہیزگاری یعنی فضیلت حقیقی بہ تقوی ست و عمل صالح نہ نسب پس تقوی و عمل صالح سبب فضیلت شود چنانکہ فرمودہ وی سبحانہ ان اکرمکم عند اللہ اتقیکم۔ رواہ احمد۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما زہد عبد فی الدنیا الا انبت اللہ الحکمۃ فی قلبہ۔ بی رغبتی نکرد ہیچ بندہ در

دنیا و ترک نداد آن را مگر آنکہ روزی بند خدائے تعالے دانش حقائق اشیاء را در دل وی۔ واطلق بہا لسانہ۔ و گویا گردانید بحکمت زبان او را۔ وبصرہ عیب الدنیا داءہا ودواءہا۔ و بینا گردانید او را چنانچہ باید بعین الیقین عیب دنیا را و درد دنیا را کہ چہ علتہا و گرفتاریہا دارد و دوائے آنرا کہ بچہ حیلہ و سبب آنرا دفع توان کرد و علاج نمود اگرچہ در اول عیب دنیا و درد و دوائے او را دانستہ است کہ زہد اختیار کردہ ولیکن بصفاء و نورانیت کہ از زہد در دل پیدا آید حقیقت حال چنانکہ باید منکشوف گردد و اگر در اول کار شوبی و فرجی از ان داشتہ باشد در آخر مطلق از ان پاک و مبرا بر آید چنانکہ فرمود۔ واخرجہ منہا سالما الی دار السلام۔ و بیرون آورد او را حق تعالے از دنیا سلامت بسوئے دار السلام یعنی بہشت تلویح ست بآنکہ حقیقت سلامت بتمام و کمال در دار آخرت ست در بہشت درویشے را پرسیدند کہ چہ حال دارید گفت خیر و سلامت ست انشاء اللہ اگر در بہشت در آیم۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان۔ وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال قد افلح من اخلص اللہ قلبہ للایمان بتحقیق رستگاری یافت کسیکہ سادہ و بے آمیزش گردانید خدای تعالے دل او را برائے ایمان یعنی ایمانی عطا کرد و خالص از آمیزش نفاق۔ وجعل قلبہ سلیما۔ و گردانید دل او را سالم از جمیع ذمائم و آفات و خالی از ذکر ماسوائے خود۔ ولسانہ صادقا۔ و گردانید زبان او را راست گو۔ ونفسہ مطمئنۃ و گردانید نفس او را رام و مطیع فرمان حق۔ وخلیقتہ مستقیمۃ۔ و گردانید خلقت و طبیعت او را راست بی میل و زیغ بجانب باطل و افراط و تفریط و کج رفتاری۔ وجعل اذنہ مستمعۃ۔ و گردانید گوش او را شنوا کہ سخن حق بشنود وعینہ ناظرۃ۔ و گردانید چشم او را بینا کہ آیات صنع پروردگار را ببیند۔ فاما الاذن فقمع۔ اما گوش بجہت رسانیدن او کلمہ حق را بدل مشابہت بقمع دارد و قمع بفتح قاف و کسر آن و سکون میم و بفتح قاف و کسر میم آنچہ نہادہ می شود در دہان ظرفہا و ریختہ می شود در وے روغن و شراب و مانند آن و می افتد در ظرف ہمچنین می در آید سخن حق از راہ گوش بدل۔ واما العین فمقرۃ لما یوعی القلب۔ اما چشم پس قرار دہندہ و ثابت دارندہ است مر چیزے را کہ نگاہ میدارد دل آن چیز را و وعاء او میگردد یا وعای گرداند آن چیز دل را و در می آید در ان و نظر باین دو معنی القلب را مرفوع و منصوب خواندہ اند و حاصل آنکہ از راہ چشم نیز در دل چیزہا می در آید و قرار می یابد و ثابت می ماند در ان چنانکہ از راہ گوش بعد از ان حاصل ہر دو حکم را بیان کرد بقول خود۔ وقد افلح من جعل قلبہ واعیا۔ و بہ تحقیق رستگاری یافت کسیکہ گردانید خدای تعالی دل او را یا گردانید او دل خود را واعی یعنی حافظ و نگاہدارندۂ حق۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن عقبۃ بن عامر عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا رایت اللہ عزوجل یعطی العبد من الدنیا علی معاصیہ ما یحب۔ چون ببینی خدای تعالی را کہ میدہد بندہ را از دنیا با وجود گناہان او یا در بدل گناہان او کہ میکند آنچہ دوست میدارد بندہ۔ فانما ہو استدراج۔ پس نیست آن دادن مگر استدراج و مکر الٰہی تعالے شانہ و استدراج در لغت پایہ بپایہ بردن کسے را و استدراج حق تعالے بندہ را آنست کہ ہرگاہ معصیت کند بندہ بدہد

او را نعمتی نو و تازه و بگذارد او را و مهلت دهد تا بنده گمان برد که این لطفی ست از پروردگار تعالی در حق وی پس توبه و استغفار
از معصیت نکند و مغرور گردد تا گمان بگیرد او را العذاب یکایک پس گویا درجه بدرجه او را می برد بجانب عذاب ثم تلا
رسول الله پس برخواند پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم این آیت را که در معنی استدراج وارد یافته است فلما نسوا
ما ذکروا به پس هرگاه که فراموش کردند کافران چیزی را که تذکیر کرده شدند بدان چیز فتحنا علیهم ابواب کل شیء کشادیم
بر ایشان درهای هر چیز را از نعمتهای دنیا حتی اذا فرحوا بما اوتوا تا آنکه چون خوشحال شدند بچیزی که داده شدند
از نعم اخذناهم بغتة گرفتیم ایشان را یکایک فاذاهم مبلسون پس ناگاه ایشان متحیر و ناامید اند و ابلاس بمعنی
تحیر و ناامیدی آید اشتقاق ابلیس ازوست رواه احمد وعن ابی امامة ان رجلا من اهل الصفة اهل صفه جماعه
بودند از فقراء و غرباء صحابه که در صفهٔ مسجدی بودند و صفه مسجد موضعی بود از مسجد شریف که مظلل بود یعنی سایه دار بسقف
پوشیده و اصل آن مسجدی بود که دران هنگام که قبله بیت المقدس بود آنرا ساخته بودند و چون قبله جهت کعبه شد
آن موضع را هم بران حالت گذاشتند و این جماعه دران جا ساکن می بودند مقدار هفتاد و هشتاد تن و گاهی کمتر
می شدند و گاهی بیشتر و ایشان را نه منزل بود و نه مال و نه ولد در مقام زهد و توکل نشسته و بریاضت و مجاهده و ذکر و تلاوت
قرآن و حفظ احادیث رسول الله صلی الله علیه وسلم مشغول بوده اقتباس انوار می نمودند و ایشان را اضیاف
الله میخواندند اغنیاء صحابه خدمت ایشان میکردند و قوت میرسانیدند و بمنازل خود بمهمانی می بردند
و چندی در حوزهٔ عنایت رسول الله صلی الله علیه وسلم مخصوص بوده از خانهٔ آنحضرت طعام می خوردند و گاهی باعث
ظهور معجزهٔ آنحضرت در تکثیر طعام می گشتند چنانکه یک کاسه شیر همه کفایت میکرد و احادیث درین باب بسیار ست
و آنحضرت مامور بود که با ایشان نشیند و با ایشان باشد پس بارها بحضور شریف خود ایشان را مشرف میساخت
و میگفت که من یکی از شما ام و بشارت میداد ایشان را که در آخرت شما با من باشید و با من به بهشت در آئید
و ابوهریره از ایشان ست بیت دلا خوش باش کان محبوب جان را + بدرویشان و مسکینان سری هست
و اسناد و انتساب طائفه صوفیه درین طریق از ایشان ست اگرچه اشتقاق لفظ صوفیه از صفه تکلف ست اما
بمعنی موافق ست رضی الله عنهم اجمعین پس ابو امامه روایت میکند که مردی از اهل صفه توفی و ترک دینارا مرد
و گذاشت یک دینار که از جای بهم رسیده بود از پس وی مانده فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه
وسلم کیة این دینار داغی ست بر جبهه و پشت و پهلوی حال وی تلمیح ست بمعنی قول وی سبحانه (فتکوی بها جباههم
وجنوبهم وظهورهم) قال گفت ابو امامه ثم توفی آخر پس مرد مردی دیگر از اهل صفه فترک دینارین پس بگذاشت
دو دینار فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم کیتان این دو دینار دو داغ اند اگرچه
در گرد آوردن و نگاهداشتن یک دینار و دو دینار برای وقت حاجت در شرع گناهی نیست بلکه اگر کسی

شہد لعبد از ادای زکوۃ ممنوع نباشد ممنوع گنجی است کہ ازان حق زکوۃ ادا نکنند ولیکن شان اہل زہد تارکان دنیا کہ ہمہ را گذاشتہ و از ہمہ چشم پوشیدہ و صحبت فقرا گزیدہ بر در فقر و توکل نشستہ اند و منتظر ولوج و دخول در درگاہ قرب مولی تعالی گشتہ اند دیگر ست گویا این تشدید و توبیخ بر کذب دعوی فقر و تجرید ست و لہذا راوی گفت مردی از اصحاب صفہ مرد و نگفت مردی از اصحاب مرد یعنی از اصحاب صفہ بود ان کہ موسوم باسم فقر و زہد اند و در صحبت ایشان نشستن و دعوی حال ایشان کردن منافی جمع درہم و دینار ست اگرچہ کار بر دیگران آسان ست۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن معاویۃ انہ دخل علی خالہ ابی ہاشم بن عتبۃ۔ و احوال وی در فصل ثانی گذشت یعودہ معاویہ بر خال خود کہ ابو ہاشم بن عتبہ است در آمد تا عیادت کند وی را۔ فبکی ابو ہاشم۔ پس بگریست ابو ہاشم و اضطراب نمود۔ فقال۔ پس گفت معاویہ۔ ما یبکیک یا خال۔ چہ چیز در گریہ آورد ترا ای خال من۔ او جع یشئزک آیا دردی در قلق و اضطراب دارد ترا و شاز بفتح شین معجمہ و سکون ہمزہ و زای در آخر در اصل بمعنی جای درشت کہ سنگ بسیار دارد آمدہ و بمعنی قلق و اضطراب بیشتر آید یشئز بضم یا و سکون شین و کسر ہمزہ از اشاز بمعنی اقلاق یعنی در قلق و اضطراب انداختن۔ ام حرص علی الدنیا۔ یا در قلق و اضطراب دارد حرص بر دنیا و زیادتی مال در ان خود ہیچ کلفت ہمہ بیسر است بخواہ انچہ میخواہی۔ فقال کلا۔ گفت ابو ہاشم چنین نیست کہ تو گفتی نہ درد دارم نہ حرص۔ ولکن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عہد الینا عہدا لم آخذ بہ۔ ولیکن قلق و اضطراب من از انست کہ آنحضرت عہد کردہ بود بسوی ما یعنی وصیت کردہ مارا یعنی اصحاب را کہ نگرفتم من و عمل نکردم بآن نصیحت حسن آداب عبارت این مرد ببینید کہ در الینا صیغہ جماعت آورد و نگفت کہ وصیت کرد پیغمبر ہمہ را و مخصوص بمن و تو نساخت و عمل نکردن و قبول وصیت نمودن را مخصوص بخود گردانید و بدیگری نسبت نکرد۔ قال۔ گفت معاویہ۔ ما ذلک۔ و چہ چیز ست آن عہد و وصیت کہ پیغمبر کرد۔ قال۔ گفت ابو ہاشم۔ سمعتہ یقول۔ شنیدم آنحضرت را کہ میگفت۔ انما یکفیک فی جمع المال خادم و مرکب فی سبیل اللہ۔ جز این نیست کہ بسندگی میکند ترا از جمع و فراہم آوردن مال یک خادم و یک مرکب بدان در راہ خدا جہاد کنی۔ وانی اراني قد جمعت۔ بدرستی من می یابم خود را کہ بتحقیق جمع کردہ ام یعنی انواع و صنفات اموال و اشیا را۔ رواہ احمد والترمذی والنسائی وابن ماجۃ۔ وعن ام الدرداء قالت قلت لابی الدرداء۔ ام الدرداء کہ زوجۂ ابو الدرداء و از فضلای صحابیات بود گفت کہ گفتم ابو الدرداء را۔ مالک لا تطلب کما یطلب فلان۔ چہ شدہ است کہ چیزے نمی طلبی و سوال نمیکنی یعنی از حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا از یاران خود واللہ اعلم چنانکہ طلب میکنند فلان و فلان۔ فقال انی سمعت رسول اللہ۔ پس گفت ابو الدرداء از ان جہت طلب و سوال نمے کنم کہ من شنیدہ ام پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ میگفت۔ ان امامکم عقبۃ کؤودا۔ بدرستی کہ پیش شما عقبہ سخت ست کہ دشوار است بر آمدن بران و عقبہ بفتح عین و قاف جاے برآمد بلند در کوہ و مراد اینجا عقبات آخرت ست

ازموت وقبر وحشر واہوال قیامت۔ لایجوزہا المثقلون۔ نمی توانند گذشت ازان عقبہ گران باران۔ فاحب ان اتخفف لتلک العقبۃ۔ پس دوست میدارم کہ پر سبک شوم براے آمدن آن راہ سخت ودور ودراز۔ وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہل من احد یمشی علی الماء الا ابتلت قدماہ۔ آیا ہست ہیچ یکے کہ برود وبگذرد برآب مگر آنکہ تر نگردد پایہاے او۔ قالوا۔ گفتند۔ لا یا رسول اللہ۔ ہیچ کسے نیست کہ برآب رود وتر نگردد پاہای او۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ کذلک صاحب الدنیا لایسلم من الذنوب۔ ہمچنین دنیادار سلامت نمی ماند از گناہان البتہ ہرکہ در دنیا افتاد وخطاہا ازوی سر بر زد۔ رواہما۔ روایت کرد این دو حدیث را۔ البیہقی فی شعب الایمان۔ وعن جبیر بن نفیر۔ ہر دو اسم بر لفظ تصغیر اول بجیم وباء ثانی بنون وفا تابعی مخضرم ست دریافت زمان حیات آنحضرت را واسلام آورد درخلافت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ توفی سنۃ خمس وسبعین وقیل سنۃ ثمانین۔ مرسلا قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت آنحضرت۔ ما اوحی الی ان اجمع المال۔ وحی فرستادہ نشد بسوے من کہ جمع کنم وفراہم آرم مال را۔ واکون من التاجرین۔ وباشم از بازرگانان وسوداگران کہ مال جمع کنند وبران بیفزایند ولکن اوحی الی ان سبح بحمد ربک وکن من الساجدین واعبد ربک حتی یاتیک الیقین۔ ولیکن وحی کردہ شدہ است بسوے من کہ دائم اوقات را بہ تسبیح وتحمید وعبادت خصوصا نماز مشغول ومستغرق دارم وتا آخر اوقات عمر بدان مشغول باشم دیگر مرا فرصت ومجال اشتغال بہ تجارت وبیع وشراو کارہاے دنیا کجا باشد مگر آنکہ بحکم ضرورت حیات دنیا بقدر احتیاج بدان روی آرم وکار کنم وآن نیز چون مقرون بحسن نیت واقامت حق عبودیت وذکر شہود ربوبیت ست عین عبادت۔ رواہ فی شرح السنۃ وابونعیم فی الحلیۃ عن ابی مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من طلب الدنیا حلالا۔ کسیکہ طلب کند دنیا واموال واسباب آنرا بروجہ حلال استعفافا عن المسئلۃ۔ ازجہت طلب پارسائی وبازداشتن نفس از حرام و۔ دال کردن از مردم وسعیا علی اہلہ۔ وازجہت کسب وکار کردن براہل وعیال خود وتعطفا علی جارہ۔ وازبراے مہربانی کردن برہمسایہ خود لقی اللہ یوم القیمۃ ووجہہ مثل القمر لیلۃ البدر۔ پیش می آید خداے تعالے را روز قیامت وحالانکہ روے او مانند ماہ ست در شب چاردہ۔ ومن طلب الدنیا حلالا مکاثرا مفاخرا مرائیا۔ وکسیکہ طلب کند دنیا را بروجہ حلال درحالیکہ طلب زیادتی کنندہ است در مال ونازندہ است بر مردم بمال وریا کنندہ ونمایندہ بمردم مال خود را یعنی اگر تصدق میکند وے بخشد بروجہ ریا میدہد این را ازجہت آن گفتیم کہ ریا در عبادت وامر خیر رود نہ در غیر آن پس در نفس مال مفاخرت رود نہ مراۃ۔ لقی اللہ تعالی وہو علیہ غضبان۔ ملاقات میکند خدا را وحالانکہ وے تعالی بروی خشمناک ست عزیز من درطلب مال حلال بقصد مکاثرت ومفاخرت ومراءات این حال ست ودر طلب مال حرام چہ حال خواہد بود۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان وابونعیم فی الحلیۃ۔ وعن سہل بن سعد۔

رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ان هذا الخیر خزائن لتلک الخزائن مفاتیح۔ فرمود آنحضرت این خیر یعنی مال که کثیر خزینها ست که مر آن خزینها را کلیدها ست عبارت ست از وجود خردمندان که خزینها را بکشایند و به بخشند فطوبی لعبد جعله الله مفتاحا للخیر لیس خوشی و خیلی او مر بنده را که گردانیده است خدا تعالی او را کلید خیر یعنی سبب فتح باب نیکی و بخشش مال۔ مغلاقا للشر سبب بستگی باب شر و بخل۔ وویل لعبد جعله الله مفتاحا للشر مغلاقا للخیر۔ وهلاک باد مر بنده را که گردانیده است او را خدا تعالی کلید شر و سبب فتح باب آن و سبب بستگی باب خیر۔ رواه ابن ماجة۔ وعن علی رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا لم یبارک للعبد فی ماله۔ چون برکت داده نشود بنده را در مال وی جعله فی الماء والطین میگرداند آن مال را در آب و گل یعنی در بنا و عمارت بهمان معنی که گذشت۔ وعن ابن عمر ان النبی صلی الله علیه وسلم قال اتقوا الحرام فی البنیان۔ پرهیز کنید انفاق مال حرام را در بناها۔ فانه اساس الخراب۔ زیرا که انفاق مال حرام در بناها بنیاد و اصل خرابی دین ست یا خرابی عمارت ست و ازین جا مفهوم میگردد که اگر از مال حلال صرف کنند موجب خرابی نبود و بعضے گویند که معنی این عبارت این ست که پرهیز کنید ارتکاب حرام را که در بنا کردن لازم می آید و برین معنی حرام همان نبیان ست و معنی کلمه فی مثل آنکه گویند درین حلقه ده رطل آهن ست و حال آنکه حلقه عین ده رطل آهن ست نه آنکه ظرف آهن ست و مراد از خراب خراب دین ست و احتمال دارد که خراب بنیان باشد یعنی بنا کردن اساس و بنیاد خرابی اوست که آخر خراب شدنی ست چنانکه در حدیث آمده است (لدوا للموت وابنوا للخراب) کذا فی بعض الشروح و اگر مراد از حدیث آن دارند که پرهیز کنید از ارتکاب حرام و معصیت در بنیان یعنی بنائے عمارات برائے آن نکنید که در انجا بنشینید و فسق کنید و با لوندان صحبت دارید و هر بنای که در وی فسق کنند آخر خراب گردد نیز صورت دارد والله اعلم رواهما۔ روایت کرد این دو حدیث را۔ البیهقی فی شعب الایمان۔ وعن عائشة رضی الله عنها عن رسول الله صلی الله علیه وسلم قال الدنیا دار من لا دار له۔ دنیا سرائے کسی ست که نیست سرا مر او را چون دنیا فانی شدنی ست و اقامت و خلود و زندگانی خوش و در وی ممکن نه پس هر که دنیا را خانهٔ خود گرفت گویا نیست او را خانه و همچنین قول او ومال من لا مال له۔ و دنیا مال کسی ست که نیست مراو را مال یعنی مقصود از مال انفاق اوست در خیرات و مرضیات الٰهی و چون در شهوات و لذات دنیاوی صرف کنند ضائع ست و از حکم مالیت بیرون ست پس گویا مال نیست و در بعضے حواشی نوشته که مراد آنست که دار دنیا را دار نتوان گفت و مال او را مال نتوان خواند از جهت فنا و حقارت آن و مرجع این نیز بمعنی اول ست و تواند که مراد آن باشد که دنیا خانهٔ کسے ست که نیست او را خانه در آخرت و مال کسی ست که نیست او را غنا و مال در آخرت یعنی هر که دنیا را خانه گزید و تمکن و مطمئن گشت بران و مال آن اندوخت بگمان بقا و خلود چنانکه فرمود (ان الذین لا یرجون لقاءنا و رضوا بالحیوة الدنیا واطمأنوا بها) و فرمود (یحسب ان ماله اخلده) او را در آخرت خانه نباشد و غنائے نبود۔ ولها یجمع من لا عقل له۔ و از برائے دنیا و بقا و تمتع

دران جمع میکند مال کسی که نیست عقل مراو را یا لام لها زائده است یعنی جمع میکند دنیا را کسیکه عقل ندارد۔ رواه احمد والبیهقی فی شعب الایمان۔ وعن حذیفة قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول فی خطبته۔ حذیفه می گوید که شنیدم آنحضرت را که می گفت در خطبهٔ خود۔ الخمر جماع الاثم۔ شراب خوردن جمع گناهان ست یعنی همه گناهان در دی جمع ست و از وی بوجود آید و از وی زاید و لهذا او را ام الخبائث خوانند و فی الصراح جماع الشی بالکسر جمع چیزے ویقال الخمر جماع الاثم۔ والنساء حبائل الشیطان۔ و زنان اسباب و آلات شکار شیطان اند و حبائل جمع حبالة بروزن کتابت بمعنی مصیدة بمعنی انچه بوی شکار کنند یعنی دام۔ وحب الدنیا راس کل خطیئة۔ و محبت دنیا سر هر گناه است چه ارتکاب معاصی و محظورات و شهوات که کنند به محبت دنیا کنند و محبت آخرت موجب ارتکاب معصیت شود قال گفت حذیفه وسمعته یقول۔ و شنیدم آنحضرت را که می گفت۔ اخروا النساء حیث اخرهن الله۔ پس اندازید زنان را آنجا که پس انداخته است یا از ین جهت که پس انداخته است ایشان را خدای تعالی در ذکر و شهادت و جماعت و فضل و رتبت۔ رواه رزین وروی البیهقی منه فی شعب الایمان عن الحسن مرسلا۔ روایت کرد این تمام حدیث را چنانکه مذکور شد رزین و روایت کرد بیهقی از جملهٔ این حدیث در شعب الایمان از حسن بصری بطریق ارسال همین مقدار که حب الدنیا راس کل خطیئة۔ وعن جابر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان اخوف ما اتخوف علی امتی۔ بدرستیکه بیشترین انچه ترسیده شود از وی از انچه می ترسم من بر امت خود دو چیز ست۔ الهوی وطول الامل۔ هوای نفس و درازی امید در زیستن۔ فاما الهوی فیصد عن الحق۔ اما هوای نفس پس باز میدارد از حق۔ واما طول الامل فینسی الآخرة۔ واما درازی امید زیستن پس فراموش میگرداند آخرت را۔ وهذه الدنیا مرتحلة ذاهبة۔ و این دنیا کوچ کننده رونده است۔ وهذه الآخرة مرتحلة قادمة۔ و این آخرت کوچ کننده آینده است یعنی دنیا دمبدم سپری میگذرد و آخرت دمبدم می آید و از ینجا فناء دنیا و گذشتن آن زود تر مفهوم میگردد چه اگر آخرت بجای خود باشد و دنیا بدان سو میرود هم آخر میگذرد و تمام میگردد چه جای آنکه آخرت نیز از ان سو بدین سو می آید و دنیا از ین سو بدان سو میرود هم درمیانه راه تمام گردد۔ ولکل واحدة منهما بنون۔ و مر هر یکے از دنیا و آخرت را پسران اند یعنی تابع و محکوم۔ فان استطعتم ان لا تکونوا من بنی الدنیا فافعلوا۔ پس اگر می توانید که نباشید از ابنای دنیا و پسران وی بکنید آنرا یعنی کارها بکنید که از پسری دنیا برآئید و تابع و طالب و محکوم آن نباشید۔ فانکم الیوم فی دار العمل۔ زیرا که شما امروز در دنیا آید که خانهٔ عمل و بجای کار کردن ست۔ ولا حساب۔ و حساب نیست در دنیا بر عمل۔ وانتم غدا فی دار الآخرة ولا عمل۔ و شما فردا در دار آخرت که عمل نیست در وی بلکه جای حساب ست۔ رواه البیهقی فی شعب الایمان۔ وعن علی رضی الله عنه قال ارتحلت الدنیا مدبرة۔ کوچ کرده است دنیا درحالی که پشت دهنده است ملا یعنی رونده الیست بمعنی ذاهبه که در حدیث سابق مذکور ست۔ وارتحلت الآخرة مقبلة۔ و کوچ کرده است آخرت درحالے که روی آرنده است بما۔ ولکل واحدة منهما بنون

فکونوا من ابناء الآخرة ولا تکونوا من ابناء الدنیا۔ وبهر یک از انها بنون اند پس باشید از ابناء آخرت ومباشید از ابناء دنیا فان الیوم عمل ولا حساب۔ زیرا که امروز یعنی در دنیا عمل ست ونیست حساب۔ وغدا حساب ولا عمل۔ وفردا حساب ست ونیست عمل۔ رواه البخاری فی ترجمة باب۔ روایت کرده است بخاری این حدیث را از علی رضی الله عنه در عنوان کتابے موقوف بر علی واز حدیث جابر معلوم شد که اصل آن مرفوع ست ومضمون این مضمون اوست۔

وعن عمرو ان النبی صلی الله علیه وسلم خطب یوما۔ روایت ست از عمرو بن العاص که آنحضرت خطبه خواند روزی فقال فی خطبته۔ پس گفت در خطبهٔ خود۔ الا ان الدنیا عرض حاضر۔ وآنا وآگاه باشید بدرستی که دنیا متاعیست غیر ثابت حاضر طیبی گفته که عرض چیزے ست که ثبات ندارد وفی الصحاح مال دنیا۔ یاکل منه البر والفاجر۔ میخورد از وی نیکوکار وبدکار یعنی مومن وکافر فاسق ومطیع همه از رزق دنیا نصیبی دارند۔ الا وان الآخرة اجل صادق۔ وانا وآگاه باشید بدرستی که آخرت مدتی ست معین موعود وصادق یعنی متحقق وثابت۔ ویقضی فیها ملک قادر۔ وحکم میکند در آخرت بر بندگان بادشاه توانا الا وان الخیر کله بحذافیره فی الجنة۔ وانا وآگاه باشید بدرستی که خیر وخوبی همه تمام بجمیع اطراف وانواع خود در بهشت ست۔ الا وان الشر کله بحذافیره فی النار۔ وانا وآگاه باشید بدرستیکه بدی وزشتی همه بانواع خود در دوزخ ست۔ الا فاعملوا وانتم من الله علی حذر۔ آگاه باشید پس عمل کنید وحال آنکه شما از عذاب وحساب خدا بر بیم آید یا عمل کنید وترسان باشید که قبول افتد یا نه۔ واعلموا انکم معرضون علی اعمالکم۔ وبدانید که شما عرض کرده میشوید بر عملهای خود عبارت معمول بر قلب ست یعنی عملهای شما عرض کرده می شوند بر شما یا معنی این ست که شما عرض کرده می شوید بر حضرت پروردگار تعالی چنانکه عملهای شماست۔ فمن یعمل مثقال ذرة خیرا یره ومن یعمل مثقال ذرة شرا یره۔ پس هر که عمل میکند مقدار ذره نیکی می بیند جزاے آنرا وهر که عمل میکند مقدار ذره بدی می بیند سزای آنرا۔ رواه الشافعی۔ وعن شداد قال سمعت رسول الله۔ شداد بن اوس که صحابی مشهور ست گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم یقول۔ میگفت ایها الناس ان الدنیا عرض حاضر یاکل منها البر والفاجر وان الآخرة وعد صادق یحکم فیها ملک عادل قادر یحق فیها الحق ویبطل الباطل۔ ثابت میدارد آن بادشاه دادگر قادر حق را ونابود میگرداند باطل را۔ کونوا من ابناء الآخرة ولا تکونوا من ابناء الدنیا۔ باشید از ابناء آخرت ومباشید از ابناء دنیا فان کل ام یتبعها ولدها۔ زیرا که هر مادر پیروی میکند او را فرزند او پس هر که فرزند آخرت باشد پیروی آخرت خواهد کرد وموافق آن عمل خواهد نمود وهر که فرزند دنیا باشد پس روے او خواهد نمود وکار براے او خواهد کرد۔ وعن ابی الدرداء قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما طلعت الشمس الا وبجنبتیها ملکان نیادیان۔ بر نمے آید آفتاب مگر آنکه هر دو پهلوے وے دو فرشته اند که ندا مے کنند۔ یسمعان الخلائق۔ می شنوانند الخلائق غیر الثقلین یعنی مے شنوند آن ندا را آفریدها غیر الثقلین۔ جز جن وانس بجهت ابتلاء وابقاء تعلق اگرچه

ندا با آدمیان می کنند ومیگویند۔ یا ایها الناس۔ ای آدمیان۔ هلموا الی ربکم۔ بیائید بسوی پروردگار خود و بدانید که ما قل
وکفی خیر مما کثر والهی۔ رزقی که کم باشد و کفایت کند بهتر ست از رزقی که بسیار باشد و باز دارد از عبادت خدا اگر
گویند این ندا برای تنبیه آدمیان ست وچون نشنوند آنرا چگونه متنبه شوند جوابش آن که کفایت میکند در این جا
پیغمبر صلی الله علیه وسلم۔ رواهما۔ روایت کرد این دو حدیث را ابو نعیم فی الحلیة۔ وعن ابی هریرة یبلغ به۔ روایت
ست از ابو هریره که میرسد باین حدیث به پیغمبر صلی الله علیه وسلم و رفع میکند بسوی آنحضرت۔ قال گفت
ابو هریره۔ اذا مات المیت۔ چون می میرد آدمی۔ قالت الملائکة ما قدم۔ میگویند فرشتگان چه چیز پیش فرستاد
آن میت از اعمال خیر۔ وقال بنو آدم ما خلف۔ ومیگویند فرزندان آدم چه چیز پس گذاشت از مال یعنی نظر ملائکه
بر عمل ست ونظر آدمیان بر مال۔ رواه البیهقی فی شعب الایمان۔ وعن مالک ان لقمان قال لابنه۔ روایت ست
از مالک که لقمان حکیم گفت مر پسر خود را در موعظت۔ یا بنی۔ ای پسرک من ان الناس قد تطاول علیهم ما یوعدون
بدرستی که آدمیان به تحقیق دراز افتاد بر ایشان مدت چیزی که وعده کرده شده اند۔ وهم الی الآخرة سراعا ذاهبون
و ایشان یعنی مردم بسوی آخرت تیز میروند۔ وانک۔ و بدرستی که تو ای پسرک من استدبرت الدنیا۔ تحقیق
پشت داده دنیا را۔ منذ کنت۔ از آن باز که پیدا شده و زائیده شده۔ واستقبلت الآخرة۔ و روی آوردی آخرت
را یعنی روز اول که پیدا شده چون متوجه بسوی آخرتی گویا دنیا را گذاشته۔ وان دارا تسیر الیها۔ و بدرستی که سرای
و جای که سیر میکنی و میروی بسوی آن۔ اقرب الیک من دار تخرج منها۔ نزدیک تر است بسوی تو از سرای و جای
که بیرون می آئی از آن چه هر که از جای بر آید هر دم و هر قدم از وی دور می افتد و هر چه متوجه است بجانب آن
نزدیک می آید مسافتی در میان ست که هر دم و هر روز آنرا قطع میکند و از وی نزدیک تر میگردد و روزی باشد که آن
مسافت به تمام منتهی گردد و بدان برسد۔ رواه رزین۔ وعن عبد الله بن عمرو قال قیل لرسول الله۔ گفت عبد الله
بن عمرو که گفته شد و پرسیده شد مر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم ای الناس افضل۔ کدام یکی از آدمیان بهتر ست قال
گفت آنحضرت در جواب ایشان۔ کل مخموم القلب صدوق اللسان۔ بهترین آدمیان هر مخموم دل و راست گو زبان
ست قالوا۔ گفتند صحابه۔ صدوق اللسان نعرفه۔ راست گو زبان می شناسیم معنی آنرا که چیست آنکه هرگز دروغ نگوید
و زبانش جز براست نگردد۔ فما مخموم القلب۔ پس چیست معنی مخموم القلب۔ قال۔ فرمود۔ هو التقی النقی۔ دل پاک
خالص دل چنانکه فرمود۔ لا اثم علیه ولا بغی ولا غل ولا حسد۔ نیست هیچ گناه در وی و نه ستم کردن و از حد در گذشتن و نه غل
و غش و نه حسد و اصل معنی خم بخای معجمه رفتن خاک و خاشاک ست از زمین و چاه خم البیت و اخمته جاروب داد خانه را
خمامه بضم خاک روبه را گویند تواند که صحابه اصل معنی مخموم در لغت نشناخته باشند زیرا که آنحضرت گاهی لفظی می گفت
که صحابه با وجود کمال معرفت زبان عرب و فصاحت و بلاغت که داشتند نمی فهمیدند و معنے آنرا نمی دانستند چنانکه

ورحم الرطس گفته اند یا بمعنی لعنت را دانسته اند اما اضافت او به قلب و تعیین مراد ازان در نیافته اند پس آنحضرت بیان
کرد و این احتمال ظاہر تر ست واللہ اعلم۔ رواہ ابن ماجۃ والبیہقی فی شعب الایمان وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قال اربع اذا کن فیک۔ چہار خصلت اند کہ چون یافتہ شوند در تو اے مخاطب۔ فلا علیک ما فاتک
الدنیا۔ پاکی نیست بر تو و ضررے نیست ترا از فوت شدن و نابودن دنیا چون اصول نعم اخروی حاصل شد و نفس
بدان کمال یافت و نورانی شد مادۂ حصول ثواب آخرت و نعمتہای بہشت بہم رسید از فوات نعم دنیاوی و شہوات
و لذات آن چہ غم بلکہ اگر باشد خللی و وحشتی در کارخانۂ جمعیت و حضور و کثافتی و ظلمتی بر جمال لطافت و نور عارض
خواہد شد و ما ناکہ فرمودن آنحضرت این را از برائے تسلیۂ و تشفیۂ قلب سالکان ست کہ ایشان را گاہے بحکم بشریت
و طبیعت اتفاقی بجانب دنیا می افتد آن چہار خصلت کدام ست۔ حفظ امانۃ۔ اول نگاہداشت امانت در حقوق
پروردگار و حقوق عباد و حق نفس۔ وصدق حدیث۔ دوم راستی در سخن۔ وحسن خلیقۃ۔ سوم نیک طبیعتی و درست
فطرتی چنانکہ سابقاً در معنی و خلیقۃ مستقیمۃ گذشت۔ وعفۃ فی طعمۃ۔ چہارم پارسائی در لقمہ باجتناب حرام و کفایت بقدر
ما یحتاج و عدم اکثار در اکل۔ رواہ احمد والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن مالک قال بلغنی انہ قیل للقمان الحکیم
روایت ست از امام مالک کہ گفت رسیدہ است مرا کہ گفتہ شد مر لقمان حکیم را۔ ما بلغ بک ما نری یعنی الفضل چہ چیز
رسانیدہ است ترا این مرتبہ را کہ می بینیم ترا در ین مرتبہ از فضل۔ قال گفت لقمان رسانیدہ است مرا باین مرتبہ۔
صدق الحدیث۔ راست گفتاری۔ واداء الامانۃ۔ و ادای امانت در حقوق۔ وترک ما لا یعنی۔ و گذاشتن کاری کہ
نمیخواہد مرا یعنی ضروری من نیست و مراد ران فائدہ نہ و آنجا گفتہ اند کہ حکمت راست گفتاری و نیک کرداری ست۔ رواہ
فی الموطا۔ روایت کرد مالک این حکایت را در موطا فائدہ لقمان خواہر زادۂ ایوب پیغمبر ست علیہ السلام و بقولی ابن خالۂ وی
بود و اختلاف ست میان علما کہ پیغمبر بود یا نہ و صحیح آنست کہ وی حکیم و ولی بود و آوردہ اند کہ وی ہزار پیغمبر را خدمت کرد و علم
نمود و از ابن عباس منقول ست کہ لقمان پیغمبر نبود و پادشاہ نبود و بندۂ سیاہی بود کہ گوسفند میچرانید حق تعالی او را برگزید
و حکمت و فتوت و عقل داد و در کتاب خود ذکر وی کرد۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
تجیٔ الاعمال۔ می آیند عملہای بندگان در حضرت خداوند متعال تا حجت شوند برائے ایشان و شفاعت کنند مر
ایشان را و آمدن اعمال یا بتصویر پروردگار تعالے ست ایشان را در صور حسنہ و جمیلہ چنانکہ از بعضے احادیث و آثار
مفہوم میگردد۔ یا بقدرت الٰہی ثابت ست بر آوردن اعراض و متکلم ساختن ایشان یا کنایت ست از اعتبار
و استحضار وجود اعمال و انصاف بندہ بدان فتجیٔ الصلوۃ۔ پس حاضر می آید نماز۔ فیقول یا رب انا الصلوۃ۔ پس
میگوید نماز ای پروردگار من منم نماز آمدہ ام بدرگاہ لطف تو تا شفاعت کنم بندہ را باعتماد و قبولی و آبروئے
کہ در درگاہ تو دارم کہ مرا استعمال در ین خود خواندی و در مقام عزت و قرب نشاندی و فرمودی ان الصلوۃ

تنہی عن الفحشاء والمنکر چون در دنیا ناہی و نافی فسق و فجور او دم امروز نیز امید میدارم کہ مانع از غضب و عقاب تو آیم فیقول۔ پس میگوید پروردگار تعالی۔ انک علی خیر۔ بدرستی کہ تو اے نماز بر خیر و صلاح و فوز و فلاحی و این توقف و تمہل ست در قبول شفاعت وی بالطف وجہ و احسن مقال یعنی ترا فضلی و شہرافنی ہست و بجاے خود وی اما شفاعت کاری و صفتی دیگر ست کہ اصل و مبنای تو و اخوات تست و جامع جمیع صفات خیر ست یعنی اسلام چنانکہ بیاید و انجانکتہ ایست کہ ایستادن در مقام شفاعت مستحق آن ذاتی ست جامع کمالات مشابہ جناب صمدیت در جامعیت چنانکہ ذات پاک مصطفی صلی اللہ علیہ وسلم کہ مظہر تمامہ اسماء و صفات الٰہی ست عز شانہ کہ ہیچ پیغمبرے فتح باب آن نتواند کرد الا وی ہمچنین در اعمال عملی کہ جامع جمیع صفات خیر و کمال ست چنانکہ در آخر حدیث مشروح گردد۔ فتجی الصدقۃ پس می آید صدقۃ یعنی زکوۃ۔ فیقول یارب انا الصدقۃ۔ پس میگوید اے پروردگار من منم صدقۃ شفاعت مے کنم این بندہ را دم ابلطف خود بنواختی و در شان من ان الصدقۃ لتطفی غضب الرب فرمودی۔ فیقول پس میگوید پروردگار تعالے صدقہ را چنانکہ نماز را گفت۔ انک علی خیر ثم تجئی الصیام فیقول یارب انا الصیام۔ پستر بیاید روزہ پس بگوید یارب منم روزہ کہ مرا مخصوص بجزاے خاص کہ جز تو کسی آنرا اندازہ ساختی و ہر کہ مرا دریافت و حرمت من نگاہداشت مغفور کردی و وعدہ بدر آمدن بہشت نمودی۔ فیقول۔ پس پروردگار تعالی صوم را نیز بگوید۔ انک علی خیر ثم تجئی الاعمال علی ذلک۔ پستر می آیند سائر اعمال برین وجہ کہ مذکور شد۔ یقول اللہ عزوجل انک علی خیر۔ یعنی ہمہ توقف میدارد اللہ تعالی قبول شفاعت ہر عمل را و اہمال میکند در اجابت درخواست ایشان بالطف وجوہ ثم تجئی الاسلام پستر می آید اسلام کہ جامع اعمال خیر و مورد اوامر و احکام ست۔ فیقول۔ پس میگوید اسلام یارب انت السلام وانا الاسلام پروردگارا نام پاک تو سلام ست یعنی سالم و منزہ از جمیع نقائص و آفات و سلامت بخش بندگان از جمیع شدائد و مخافات و منم اسلام کہ خاضع و خاشع و مطیع امر و منقاد حکم توام و فرمودی ان الدین عند اللہ الاسلام و اسلام بعد از جامعیت وی حسن ادای کرد کہ در باب شفاعت اول و اتم ست کہ ابتدا بتعظیم و ثنای الٰہی نمود چنانکہ حضرت مصطفی اول ثنای خاص پروردگار بگوید بعد از ان فتح باب شفاعت نماید و حضرت حق را سبحانہ باسم سلام خواند و بندہ و مطیع آمد ازین جہت شفاعت وی قبول افتاد و احتمال دارد کہ باسلام صفت رضا و تسلیم و ترک اختیار کہ اعلی مقامات اہل قرب و اصطفا ست مراد دارند چنانکہ از صاحب مقام خلت خبر میدہد اذ قال لہ ربہ اسلم قال اسلمت لرب العالمین بہر ہر تقدیر۔ فیقول اللہ تعالی انک علی خیر۔ چنانکہ دیگر اعمال را گفت تا ہم از اول ترجیح و تعظیم بر اغراض لازم نیاید و آنہا از درگاہ رحمت و قبول ناامید و مخذول نگردند چہ ہمہ جزو چہ کل غریق دریاے رحمت و مشمول لطف و احسان او نیز بعد از ان ترجیح کرد او را و بشارت داد و بقبول شفاعت وی و فرمود۔ بک الیوم آخذ وبک اعطی۔ بجہت تو امروز مواخذہ میکنم بندگان را و بوسیلہ تو میدہم الشان را

بخواہ ہر چہ می خواہی۔ قال اللہ تعالیٰ فی کتابہ ومن یبتغ غیر الاسلام دینا فلن یقبل منہ۔ و ہر کہ طلب کند جز دین اسلام دینی را
پس ہرگز قبول کردہ نشود آن دین از آنکس۔ وہو فی الاخرۃ من الخاسرین۔ و آنکس در آخرت از زیان کاران
ست۔ وعن عائشۃ قالت کان لنا ستر فیہ تماثیل طیر۔ بود مارا پردہ کہ در وی تصویرہائے پرندگان بود۔ فقال
رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یا عائشۃ حولیہ۔ تغییر دہ این پردہ را و دور کن از میان۔ فانی
اذا رایتہ ذکرت الدنیا۔ زیرا کہ من چون می بینم این را یاد می آرم متاع دنیا را کہ مقبوح و مذموم ست نزد پروردگار
من تعالی وتقدس عزیز من چون یاد دنیا و دیدن انچہ یاد دہد از ان موجب تشویش دل وتکدیر صفای وقت
مقربان ست قیاس باید کرد نفس دنیا را کہ چہ حال خواہد بود۔ وعن ابی ایوب الانصاری قال جاء رجل
الی النبی۔ آمد مردی بسوی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال عظنی واوجز۔ گفت آن مرد با آنحضرت پند
دہ مرا و کوتاہ کن یعنی موجز و مختصر جامع بدہ۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ اذا قمت الی صلوتک فصل صلوۃ مودع
چون بگذاری نماز پس بگذار ہمچو نماز شخصے کہ وداع کنندہ و ترک دہندہ است ماسوی اللہ را از خلق و نفس و اقبال
کن بجناب حق باخلاص و توکل و توجہ تام ممکن ست کہ مراد تودیع حیات باشد یعنی گویا کہ این آخر نماز تست و این
وقت آخر اوقات عمر تو چنانکہ در وصایائے مشائخ آمدہ کہ طالب را باید کہ در ہر نماز خود چنان تصور کند کہ این آخر
نماز او ست چون چنین داند لا بد بذوق و حضور و تعدیل خواہد گذارد۔ ولا تکلم بکلام یعتذر منہ غدا۔ مگو سخنی کہ محتاج
گردی بعذر خواہی از ان فردا مراد اعتذار بجناب پروردگار ست فردائے قیامت یا مطلق ست شامل سخن گفتن
بیاران و دوستان و سائر مسلمانان یعنی سخنی مگو کہ از ان پشیمان شوی و محتاج باعتذار گردی۔ واجمع الایاس
مما فی ایدی الناس۔ و گردآر رائے خود را و عزم مصمم کن بر ناامیدی از چیزے کہ در دست آدمیان ست و
قطع طمع از ایشان۔ وعن معاذ بن جبل قال لما بعثہ رسول اللہ۔ ہنگامی کہ فرستاد معاذ را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وسلم الی الیمن۔ بسوی یمن بعبدۂ قضا۔ خرج معہ رسول اللہ۔ بیرون آمد بمشایعت وی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
یوصیہ۔ درحالیکہ اندرز می گفت آنحضرت او را۔ ومعاذ راکب۔ و معاذ سوار بود۔ ورسول اللہ۔ و پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم یمشی تحت راحلتہ۔ پیادہ میرفت زیر شتر سواری معاذ۔ و درینجا کمال عنایت و اہتمام ست از ان حضرت بشان
معاذ و تنبیہ ست کہ اگر امام برائے بعضے احکام خود عنایت کند و احترام فرماید اولی و انسب ست بجریان و نفاذ احکام
وی۔ فلما فرغ۔ پس ہرگاہ کہ فارغ گشت آنحضرت از وصیت۔ قال۔ گفت۔ یا معاذ انک عسی ان لا تلقانی بعد عامی
ہذا۔ ای معاذ بدرستی کہ تو نزدیک ست کہ در نیابی مرا بعد از سال عمر من کہ این ست۔ ولعلک ان تمر بمسجدی ہذا وقبری
وشاید کہ تو بگذری باین مسجد من و قبر من فبکی معاذ۔ پس بگریست معاذ جشعا لفراق رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
از جہت جزع و اندوہ فراق آنحضرت جشع بفتحتین جزع کردن بر فراق محبوب کذا قال الطیبی وفی الصراح جشع تماسف

آمدن حرص و سخت آموز و مسند شدن ثم التفت فاقبل بوجہہ نحو المدینۃ۔ پس برگشتہ نگریست و روے آورد آن حضرت بجانب مدینہ منورہ۔ فقال ان اولی الناس المتقون۔ و فرمود قریب ترین مردم بمن پرہیزگاران من کانوا و حیث کانوا۔ ہر کسانے باشند و ہر جا کہ باشند گویا این وصیت و تسلیہ است مر معاذ را کہ باید تقوی ورزی و بر فراق ما غم نخوری چون از متقیان باشی بصورت اگرچہ جدا باشی بمعنی با مائی و طیبی گفتہ کہ این تسلی ست مر معاذ را بعد از خبر دادن او را برحلت خود یعنی چون باز آئی بمدینہ اقتدا کن بمتصل ترین و قریب ترین مردم بمن کہ متقیانند و گفتہ اند کہ این کنایت ست از ابوبکر صدیق کہ بعد از وے صلی اللہ علیہ والہ وسلم او خلیفہ شود چنانکہ در حدیث جبیر بن مطعم آمدہ کہ زنے آمد در ملازمت آنحضرت و تکلم کرد در امرے فرمود باز آی وقت دیگر آن زن گفت اگر بیایم و ترا نیابم یا رسول اللہ چہ کار کنم گویا این کنایت از موت شریف آنحضرت کرد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمود اگر بیائی و مرا نیابی نزد ابوبکر بیا اشارت بخلافت وی کرد رضی اللہ عنہ بعد از خود انتہی و توجہ روے آوردن آنحضرت بجانب مدینہ در این سخن فرمودن تائیدے و استیناسے ست باین معنی والا اگر مقصود توصیہ و تسلیہ معاذ بودی روی بمدینہ آوردن برائے چیست فافہم۔ روی الاحادیث الاربعۃ احمد۔ روایت کرد این چہار حدیث را از حدیث ابی ہریرہ تا این حدیث امام احمد رحمۃ اللہ علیہ۔ وعن ابن مسعود قال تلا رسول اللہ۔ خواند پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم این آیت را کہ فمن یرد اللہ ان یہدیہ یشرح صدرہ للاسلام۔ پس ہر کہ می خواہد اللہ تعالے کہ راہ نماید او را و شناساند طریق حق را و توفیق دہد برائے ایمان کشادہ می گرداند سینۂ او را از برائے در آمدن مسلمانے و ایمان می آرد بے توقف و تردد می برد تنگی سینۂ او را و این کنایت ست از قابل گردانیدن نفس مر قبول حق را و مہیا کردن آن برائے حلول و جائے گرفتن ایمان در وی بصفی از کدورت منافی و ظلمت موانع و تخصیص صدر بانشراح و انفساخ از جہت بودن او ست محل قلب کہ منبع انوار و قابل اسرار ست۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان النور اذا دخل الصدر انفسح۔ بدرستی کہ چون نور در آید سینہ را می کشاید سینہ را۔ فقیل یا رسول اللہ ہل لتلک من علم یعرف بہ۔ آیا ہست مر آن حالت را نشانی در ظاہر کہ شناختہ شود بآن نشان قال نعم۔ فرمود آنحضرت آری آنرا علامت ست۔ التجافی عن دار الغرور۔ دور بودن از دنیا کہ محل فریب و مکر و خداع ست و شیطان بسبب آن مردم را فریب دہد و خداع کند۔ والانابۃ الی دار الخلود۔ و رجوع کردن و باز گشتن بسوے آخرت کہ جائے ہمیشگی ست۔ والاستعداد للموت قبل نزولہ۔ و آمادگی کردن برائے موت پیش از فرود آمدن وے یعنی عملے کردن کہ بعد از موت بکار آید و سود کند۔ وعن ابی ہریرۃ و ابی خلاد بفتح خاء معجمہ و تشدید لام صحابی ست و گفتہ اند کہ نام وے عبد الرحمن ست این چنین ست در اصابہ و در استیعاب گفتہ کہ مردی ست از اصحاب پیغمبر صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و بخاری او را در کنی مجردہ ذکر کردہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا رایتم العبد یعطی زہدا فی الدنیا۔ چون بہ بینید

بندہ را کہ دادہ می شود او را بے رغبتی در دنیا و کم سخنی و خاموشی۔ فاقتربوا منہ۔ پس نزدیکی جوئید ازان بندہ۔ فانہ یلقی الحکمۃ بہ تشدید قاف زیرا کہ تعلیم کردہ می شود و دادہ می شود آن بندہ را حکمت کہ عبارت ست از نیک کرداری و راست گفتاری۔ رواہما البیہقی فی شعب الایمان

باب فضل الفقراء وما کان من عیش النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

باب در بیان فضیلت فقراء و بیان آنچہ بود از زندگانی حضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بر طریقہ فقر و کفاف بدانکہ علما را اختلاف ست کہ فقیر صابر فاضل تر ست یا غنی شاکر بعضے گویند کہ غنی شاکر فاضل ترست کہ از دست او خیرات و قربات بیشتر آید و در حدیث نیز در شان اغنیا آمدہ کہ آن حضرت فرمود (ذلک فضل اللہ یؤتیہ من یشاء) چنانکہ سابقاً در باب ذکر بعد الصلوۃ گذشت و اکثر برآنند کہ فقیر افضل کہ حال شریف آنحضرت بران بود و احادیث باب ہم دلائل آنند وحق آنست کہ اختلاف در ماہیت فقر و غنا ست مطلقاً وجوہ مختلف ست و در حق خصوص شخص گاہی صلاح کار در غنا بود و گاہی در فقر چنانکہ در حدیث آمدہ کہ چون پروردگار تعالی را بہ بندہ لطف بود ہر چہ صلاح حال وی دران باشد بدہد خواہ فقر یا غنا و خواہ صحت یا مرض و کذلک فی جمیع الصفات المتضادۃ واللہ اعلم از حضرت غوث الثقلین شیخ محی الدین عبد القادر رضی اللہ عنہ منقول ست کہ از حضرت وے پرسیدند کہ فقیر صابر فاضل تر یا غنی شاکر فرمود فقیر شاکر از ہر دو بہتر و درین کلام اشارت ست بافضل فقر یعنی فقر نعمتی ست کہ بران شاکر باید گفت نہ بلیتی کہ بران صبر باید کرد شیخ عالم عارف ولی مقتدے عبد الوہاب متقی از شیخ خود نقل میکرد کہ تا اقرار لسانی بر افضلیت فقر از ما نگرفت دست ارادت از ما نہ گرفت و گفت بگوئید الفقر افضل من الغنا ما گفتیم الفقر افضل من الغنا بعد ازان دست گرفت و مرید ساخت۔ بعد ازان بدانکہ بعضی در فقیر و مسکین فرقی نہادہ اند و گفتہ اند کہ فقیر آنکہ مالک نصاب نبود و مسکین آنکہ ہیچ چیز نداشتہ باشد و بعضے بعکس آن گفتہ و مراد بفقر اینجا شامل فقرا و مساکین ست و احادیث کہ در باب مذکور گردد بعضے بلفظ فقرا آمدہ و بعضے بعنوان مساکین

الفصل الاول

عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رب اشعث اغبر مدفوع بالابواب لباس ژولیدہ موی گرد آلود راندہ شدہ از درہا از جہت نہایت حقارت و چون از در آمدن مدفوع و مطرود باشد از حضور و ورود در محافل و مجالس بطریق اولی ممنوع خواہد بود۔ لو اقسم علی اللہ لابرہ۔ اگر سوگند خورد بر خدا ہر آئینہ راست گو میگرداند وی تعالی او را در سوگند یعنی اگر چیزے از خدا درخواہد و سوگند دہد بر وے تعالی کہ البتہ بکند و بدہد میکند و میدہد او را آنچہ وی می خواہد و رد نمیکند دعاے او را و راست گو میگرداند او را و بعضے گویند معنی این آنست کہ اگر وی سوگند خورد بخدا وی تعالی میکند این فعل را یا سوگند بخورد کہ نمیکند راست گو میگرداند اللہ تعالے او را درین سوگند و می کند آن فعل را یا نمیکند و اگر بر نفی آن فعل سوگند خوردہ نمیکند

واین معنی ظاہر تر ست وموافق ست بحدیث انس من الفقر لا واللہ لا تکثر شینتھا چنانکہ در باب الدیۃ گذشت۔ رواہ مسلم
وعن مصعب بن سعد وی پسر سعد بن ابی وقاص است تابعی ثقہ است لین لحدیث ابن حبان اورا در کتاب
الثقات آوردہ روایت میکند از پدرش واز علی وطلحہ وابن عمر وغیرہم مات سنۃ ثلث ومأتہ۔ قال رای سعد ان
لہ فضلا علی من دونہ۔ گفت دانست وگمان برد سعد کہ اورا فضل ست بر کسے کہ فرود اوست از ضعفاے مسلمانان
وفقراے ایشان چون سعد را رضی اللہ عنہ فضائل بود از شجاعت وکرم وسخاوت گمان برد کہ نفع وے در اسلام
بنصرت واعانت مسلمانان بیشتر ست از دیگران کہ نہ باین صفت اند۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم از براے دفع عجب وکبر وی۔ ہل تنصرون وترزقون الا بضعفائکم۔ آیا نصرت دادہ می شوید شما
بر دشمنان دین وتقدیر کردہ می شود شمارا رزق مگر ببرکت فقرا وضعفا کہ در میان شما اند۔ رواہ البخاری۔ وعن
اسامۃ بن زید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قمت علی باب الجنۃ۔ گفت آنحضرت ایستادم من بر در بہشت
فکان عامۃ من دخلھا المساکین۔ پس بودند بیشتر از انہا کہ در آمدند بہشت را مسکینان۔ واصحاب الجد محبوسون
وخداوندان بخت ودولت وعظمت از ارباب مال ومنصب حبس کردہ شدہ وموقوف داشتہ اند در عرصات از بہر آے
حساب۔ غیر ان اصحاب النار۔ لیکن کافران۔ قد امر بہم الی النار۔ بتحقیق حکم کردہ شدہ است ایشان را وراندہ
شدہ اند بسوی آتش یعنی مومنان دو قسم اند محبوس وغیر محبوس ومآل ہمہ ایشان بہ بہشت ست وکافران یک
قلم بدوزخ روند۔ وقمت علی باب النار فاذا عامۃ من دخلھا النساء۔ وایستادم بر در دوزخ پس ناگاہ اکثر
از انہا کہ در آمدہ اند زنان اند۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اطلعت
فی الجنۃ۔ مطلع شدم ونگریستم وتامل کردم در بہشت فرایت اکثر اہلھا الفقراء پس دیدم بیشتر اہل آنرا فقراء۔
واطلعت فی النار فرایت اکثر اہلھا النساء۔ ومطلع شدم ونگریستم در آتش دوزخ پس دیدم بیشتر اہل آنرا زنان
متفق علیہ۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فقراء المہاجرین یسبقون الاغنیاء یوم
القیامۃ الی الجنۃ۔ فقراے مہاجرین پیشدستی میکنند توانگران را روز قیامت بسوے بہشت۔ باربعین خریفا خریف
سال خریف نام زمان مشہور ست مقابل ربیع کنایت کردہ شد بدان از سال زیرا کہ وے در سال یکبار
بود وابتداء سال نزد عرب از خریف اعتبار کنند۔ رواہ مسلم۔ ظاہر حدیث تخصیص این حکم ست بفقراء
مہاجرین وظاہر دانست کہ مراد از اغنیاء نیز اغنیاء مہاجرین باشند وفائدہ این در حدیث ابی ہریرہ کہ در
اول فصل ثانی بیاید معلوم گردد۔ وعن سہل بن سعد قال گفت سہل بن سعد ساعدی انصاری صحابی مشہور ست
مر رجل علی رسول اللہ۔ گذشت مردی بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال لرجل عندہ جالس۔ پس
گفت آنحضرت مردی را کہ نزد وی نشستہ بود۔ ما رایک فی ہذا۔ چیست رائے تو وچہ گمان داری در حق این مرد

که میگذرد. فقال پس گفت این مرد که آنحضرت حال آن مرد گذرنده را از وی پرسید. رجل من اشراف الناس
وی مردیست از بزرگان و توانگران آدمیان. هذا والله حری. این مرد سزاوار است بآنکه ان خطب
ان ینکح. اگر خواستگاری کند زنی را نکاح کرده شود بآن زن. وان شفع ان یشفع. و سزاوار است اگر در خواست
کند گناه کسی را قبول کرده شود در خواست وی. قال گفت سهل بن سعد که راوی حدیث است. فسکت رسول الله
پس خاموش ماند پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ثم مر رجل پس گذشت مردی دیگر. فقال له پس گفت آنحضرت مر همان
مرد را که نزد وی نشسته بود ما رایک فی هذا. چه گمان می بری در حق این مرد. فقال پس گفت. یا رسول الله هذا رجل من فقراء
المسلمین این مردیست از فقراء مسلمانان. هذا حری ان خطب ان لا ینکح. این مرد سزاوارتر است بآنکه اگر خواستگاری
کند نکاح کرده نشود. وان شفع ان لا یشفع. و اگر شفاعت کند قبول کرده نشود شفاعت وی. وان قال لا یسمع لقوله
و اگر بگوید سخنی گوش نهاده نشود مر سخن ورا و قبول کرده نشود آن سخن از وی در تحقیر این مرد چیزی افزود و مبالغه نمود
که در تعظیم مرد اول نکرد زیرا که حقارت و نقص مردم در نفوس بنی نوع بحسب ضیق و خبث که در طبیعت ایشان نهاده اند
بیشتر از آن است که عظمت و کمال ایشان و زبان در تحقیر و ذم مردم بیشتر میگردد از آنکه در تعظیم و مدح ایشان. فقال رسول الله
صلی الله علیه وسلم هذا خیر. این مرد که تو او را بچشم حقارت کم دیدی و تحقیر وی کردی بهتر است من ملاء الارض مثل هذا از پر
زمین مانند این مرد که تو او را بستودی و تعظیم نمودی یعنی اگر تمام روی زمین از امثال این مرد ستوده نزد تو پر گردد آن
یک مرد نکوهیده در گمان تو بهتر و زیاده تر آید از آن در مرتبه و فضیلت (ولم ار مثل الرجال تفاوتا تا اذا ماضی عد الف
بواحد) متفق علیه. وعن عائشة قالت ما شبع آل محمد من خبز الشعیر یومین متتابعین. سیر نشدند اهل بیت آن
حضرت از نان جو دو روز پیاپی. حتی قبض رسول الله. تا آنکه رفت از عالم پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم. و این
گرسنگی ایشان اختیاری بود بترک دنیا و لذات آن و قناعت بقوت لا یموت و ایثار فقراء و مساکین و ترجیح حاجات
مردم بر حاجت نفس خود. متفق علیه. وعن سعید المقبری. بضم با و فتح آن و گاهی بکسر نیز آید منسوب بمقبره یعنی
موضع قبور سکونت میکرد وی و پدرش در مقبره کنیت وی ابو سعید است و پدرش ابو سعید کیسان و وی
و پدرش هر دو تابعی اند و مردم را در وی اختلاف است بعضی گفته اند صدوق است بعضی گفته لا باس به و بعضی
گفته ثقه است و واقدی گفته که در کبر سن در عقل وی اختلاطی و اختلالی واقع شده هر چه از وی پیش از
اختلاط گرفته اند حجت است روایت میکند از پدرش و از ابوهریره و عائشه روایت کرده اند از وی لیث و
مالک و احمد. عن ابی هریرة انه مر بقوم بین ایدیهم شاة مصلیة. روایت میکند سعید از ابوهریره بدرستی که ابوهریره
گذشت بقومی که پیش ایشان گوسفندی بود بریان. فدعوه فابی ان یاکل. پس خواندند آن قوم ابوهریره را
بطعام پس اباء آورد ابوهریره از خوردن آن طعام. وقال. و گفت در اعتذار از نا خوردن خرج النبی صلی الله علیه وسلم

من الدنیا۔ بیرون آمد آنحضرت از دنیا۔ ولم یشبع من خبز الشعیر۔ وسیر نشد از نان جو وچون حال آنحضرت این چنین بود
خوردن بریان مارا گران وناخوش می آید۔ رواه البخاری۔ وعن انس رضی اللہ عنہ انہ مشی الی النبی صلی اللہ علیہ
وسلم بخبز الشعیر واہالۃ سنخۃ۔ روایت ست از انس کہ وی برد نزد آنحضرت نان جو ودنبہ پاپیہ گداختہ وتغیر یافتہ را
اہالہ بکسر ہمزہ چربیش کذا فی الصراح وسنخۃ بفتح سین وکسر نون بخاء معجمہ دہن تغیر شدہ وفاسد گشتہ۔ ولقد رہن النبی
صلی اللہ علیہ وسلم۔ این نیز قول انس ست کہ گفت وتحقیق گرو نہاد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم درعا لہ بالمدینۃ زرہی
کہ بود او را در مدینہ۔ عند یہودی۔ نزد یہودی۔ واخذ منہ شعیرا لاہلہ۔ وگرفت از ان یہودی پارہ جو را برای اہل
وعیال خود۔ ولقد سمعتہ یقول۔ راوی انس میگوید کہ شنیدم انس را کہ می گفت یا انس میگوید کہ شنیدم آنحضرت را
کہ میفرمود۔ ما امسی عند آل محمد۔ شب نکرد نزد اہل بیت محمد صلی اللہ علیہ وسلم۔ صاع بر ولا صاع حب۔ پیمانہ گندم ونہ
پیمانہ دانہ دیگر از دانہای غلہ یعنی ہرگز شب نگاہ نداشتہ برای فردا۔ وان عندہ لتسع نسوۃ۔ وحال آنکہ بتحقیق
نزد آنحضرت نہ زن بود وبا وجود آن چیزی ذخیرہ نمیکرد۔ رواه البخاری۔ اینجا اشکال می آرند کہ در صحیح ثابت
شدہ کہ آنحضرت برای نساء خود قوت یکسالہ یکجا دادہ وادخار نمودہ جواب میگویند کہ این تا نہادن ذخیرہ در
اوائل حال کہ فقر بحال ایشان غالب بود وبعد از ان کہ وسعتی راہ یافت قوت یکسال بایشان یکجا دادی وبعضے
گویند کہ لفظ آل مقحم ست کہ در کلام می آرند کہ آل فلان میگویند ومراد ہمان فلان میدارند پس ذخیرہ ناکردن شب
حال مخصوص آنحضرت باشد صلی اللہ علیہ وسلم کہ برای نفس شریف خود نمیکرد واگر برای نساء ذخیرہ کردی
منافات با آن ندارد۔ وعن عمر قال دخلت علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاذا ہو مضطجع۔ عمر گفت رضی اللہ
عنہ در آمدم بر آنحضرت ناگاہ آنحضرت بر پہلو خوابیدہ است۔ علی رمال حصیر۔ بر بوریای یافتہ از برگ خرما
یا شاخ متقشر۔ یعنی این بوریا بر سریر خواب نگاہ انداختہ بودند یا بر زمین افتادہ بود واز بعضے عبارتہا اینچنین مفہوم
میگردد کہ ہمان سریر را بجرید نخل بافتہ بودند چنانکہ چارپایہا را بریسمان می بافند ورمال بضم را وکسر آن
بمعنی مرمول بمعنی بافتہ شدہ ودر قاموس بضم را گفتہ۔ لیس بینہ وبینہ فراش۔ درحالیکہ نبود درمیان بدن مبارک
آنحضرت ومیان رمال حصیر فراشی افگندہ۔ قد اثر الرمال بجنبہ۔ تحقیق تاثیر کردہ بود نقش حصیر در پہلوی
مبارک وی۔ متکئا علی وسادۃ من آدم۔ تکیہ زدہ بود بالینی از چرم۔ حشوہا لیف۔ آگندہ آن پوست خرما بود
یعنی وسادہ پر کردہ شدہ بلیف بکسر لام وسکون یا چنانکہ اغنیا بپنبہ ومانند آن پر کنند فقرا پوست خرما کوفتہ
ونرم ساختہ پر کنند۔ قلت۔ عمر می گوید گفتم۔ یا رسول اللہ ادع اللہ۔ دعا کن خدا را۔ فلیوسع علی امتک۔ تا فراخ گرداند
خدای تعالی ارزاق را برامت تو چون دید عمر رضی اللہ عنہ کہ آنحضرت فقر اختیار کردہ وخود را باین حال میدارد
نظر کرد وحال ضعفای امت کہ تاب فقر ندارند وطاقت نیارند کار بر ایشان دشوار گردد ومناسب بحال

صعف الیشان این وید که توسعه در کار الیشان کند طیبی گفت که مقصود عمر طلب توسعه در کار آنحضرت ست ولیکن
از جلالت شان وی صلی الله علیه وسلم نتوانست که برای وی از زین و دنیای دنیه خسیسه طلب نماید چنانکه در روایت
دیگر آمده که عمر آنحضرت را وید در خانه تاریک گرم بر حصیری افتاده و در گوشهای خانه نگاه کرد چرم پاره دید
ودید و ذرات کنه افتاده بگریست فرمود چرا می گریی ای پسر خطاب بگوی گفت یا رسول الله ترا می بینم که
رسول خدائی باین حال افتاده و قیصر و کسری در ناز و نعمت الحدیث اما معنی اول مناسب ترست بقول وی
که گفت فان فارس والروم قد وسع علیهم فارس و روم که نام قوم کسری و قیصر ست بتحقیق فراخی کرده شده است
بر الیشان وهم لا یعبدون الله حالانکه الیشان پرستش نمی کنند خدای را فقال پس فرمود آنحضرت او فی
هذا انت یا ابن الخطاب آیا طلب میکنی توسعه و ترفه و تنعم را در دنیا و درین مقامی توای پسر خطاب این دای دیگر
ست که عمر راضی الله عنه بنامش خطاب نکرد و به نسبت پدرش خوانده که صاحب عهد جاهلیت و غریق و رطه غفلت
بود از نعیم آخرت چنانکه اهل جاهلیت بودند و تواند که یا ابن الخطاب متصل بکلام لاحق بود یعنی او لئک قوم عجلت
لهم طیباتهم فی الحیوة الدنیا آنها یعنی فارس و روم گروهی اند که شتاب داده شده است برای الیشان خوبیها
و لذتهای الیشان در زندگانی دنیا یعنی در آخرت فقیر و خوار و خراب و در شکنجه باشند وفی روایة اما ترضی
ان تکون لهم الدنیا ولنا الآخرة آیا راضی نیستی که باشد مر الیشان را دنیا و ما را آخرت متفق علیه وعن ابی
هریرة قال لقد رایت سبعین من اصحاب الصفة ابوهریرة میگوید که تحقیق دیدم هفتاد نفر از اصحاب صفه را
ما منهم رجل علیه رداء نیست از الیشان مردی که بر وی چادری باشد که آنرا بالای جامه دیگر پوشیده باشد
و بر دوش بیند از د بلکه یک جامه بیش نداشت اما ازار یا ازاری که بسته و بر بدن بحیده واما کساء یا
گلیمی که در بر انداخته قد ربطوا فی اعناقهم که تحقیق بر بسته بودند در گردنهای خود فمنها ما یبلغ نصف الساقین پس
بعضی از آن ازارها و گلیمها چیزی بود که میرسید به نیمه هر دو ساق را ومنها ما یبلغ الکعبین و بعضی از آن میرسید
بهر دو شتالنگ را فیجمعه بیده پس گرد می آورد آن ازار را یا گلیم را در سجده یا در بعضی اوضاع نشستن کراهة ان
تری عورته از جهت ناخوش داشتن آنکه دیده شود اندام شرمگاه او را رواه البخاری وعنه قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم اذا نظر احدکم الی من فضل علیه فی المال والخلق چون نظر کند یکی از شما بسوی کسیکه زیادتی
داده شده است آن کس را بر وی در مال و صورت ظاهر و بدین آن کس سستی در شکر حق و غبطه بر حال
وی روی دهد فلینظر الی من هو اسفل منه پس باید که نظر کند بسوی کسیکه آنکس پست تر و کمتر
از وست تا شکر گوید و خرسند گردد از مولی منعم متفق علیه وفی روایة لمسلم و در روایتی از مسلم این چنین آمده است
که قال گفت آنحضرت صلی الله علیه وسلم انظروا الی من هو اسفل منکم نظر کنید بسوی آن کسیکه آن کس پایان

تر است در مرتبه از شما - ولا تنظروا الی من هو فوقکم - و نظر نه کنید بسوی آن کسی که آن کس بالای شماست در مرتبه فهو اجدر - پس این نظر کردن بسوی پایان و نظر نکردن بسوی بالا سزاوار تر است شما را - ان لا تزدروا نعمة الله علیکم - تا خرد نشمارید نعمت خدا را که فائض است بر شما قاعده آنست که در دنیا نظر بما دون خود کند و در دین بما فوق خویش چنانکه در فصل ثانی بیاید

الفصل الثانی - عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یدخل الفقراء الجنة قبل الاغنیاء بخمسمائة عام نصف یوم - می در آیند فقیران بهشت را پیش از توانگران بپانصد سال که نیم روزست از روز یکه نزد پروردگارست و آن هزار سال ست - رواه الترمذی - درین حدیث فقرا و اغنیا مطلق واقع شده و تقیید بمهاجران نیافته چنانکه در فصل اول از حدیث عبدالله بن عمرو آمده و باین وجه مرتفع گردد اشکال بآنکه در میان این دو حدیث منافات ست زیرا که از حدیث سابق معلوم شد که تقدم فقرا بر اغنیا بچهل سال ست و ازین حدیث بپانصد سال چون اغنیاء مهاجرین از فضلا و اکابر صحابه اند بلکه بعضے از ایشان فاضل تر اند از فقرا لیکن این خاصیتے ست مخصوص بفقرا اند تقدم بر ایشان کمتر باشد بخلاف غیر مهاجرین و بعضے گفته اند که تقدم بچهل سال فقرا راست که در ایشان میلی و رغبتے بدنیا باشد و بپانصد زهاد فقرا راست والله اعلم

وعن انس ان النبی صلی الله علیه وسلم قال اللهم احینی مسکینا و امتنی مسکینا واحشرنی فی زمرة المساکین خداوندا زنده دار مرا مسکین و بمیران مرا مسکین و برانگیز مرا در گروه مسکینان - فقالت عائشة لم - پس پرسید عائشه برای چه طلبی این را یا رسول الله - و سبب آن چیست - ثنا - گفت آنحضرت در جواب عائشه انهم یدخلون الجنة قبل اغنیاءهم باربعین خریفا - زیرا که ایشان یعنی فقرا و مساکین می در آیند بهشت را پیش از اغنیا بچهل سال ازینجا این توهم میشود که مگر فقرا پیش از اغنیا بهشت در آیند اگرچه پیغمبران باشند غالبا مقصود آنحضرت صلی الله علیه وسلم مجرد اظهار فضل و شرف فقر است و طلب تقدم خود ست بر انبیا خوف تاخرے بر تقدیر غنا از انبیائے که فقرا اند نه خوف تاخر خود از فقرائے غیر انبیا فافهم بعد از ان وصیت کرد عائشه را برعایت حال فقرا و محبت ایشان و فرمود یا عائشة لا تردی المسکین - ای عائشه مگردان مسکین را چیزے ناداده و احسان و مسامحه کن او را - ولو بشق تمرة - اگرچه بنیمه خرما باشد یعنی باندک چیزے - یا عائشة احبی المساکین و قربیهم - ای عائشه دوست دار همه مسکینان را و نزدیک گردان بخود آنرا که بر تو آید بسوال - فان الله یقربک یوم القیمة - زیرا که خدای تعالی نزدیک میگرداند ترا بخود روز قیامت یعنی چون دوست داری تو مسکینان را و نزدیک گردانی بخود ایشان را دوست دارد ترا خدای تعالی و نزدیک گرداند ترا بخود - رواه - روایت کرد این حدیث را تمام چنانچه مذکور شد - الترمذی والبیهقی فی شعب الایمان - و روی - و روایت کرد ابن ماجه عن ابی سعید الی قوله فی زمرة المساکین

تا قول وی فی زمرۃ المساکین و سوال و جواب عائشہ و باقی حدیث در روایت ابن ماجہ نیست۔ وعن ابی الدرداء
عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ابغونی فی ضعفائکم۔ گفت آنحضرت طلب کنید مرا در ضعیفان و فقیران خود در رعایت
حقوق و نگاہداشت خاطر کہ من با ایشانم بجان ہمیشہ و بہ تن در بعضے اوقات یعنی اگر مرا جوئید آنجا می یابید چنانکہ
در حدیث قدسی آمدہ کہ من نزد شکستہ دلانم یا طلب کنید رضائے مرا در رضائے ایشان وقال ہر دو معنی یکے ست۔
فانما ترزقون او تنصرون بضعفائکم۔ زیرا کہ رزق دادہ نمی شوید شما یا یاری دادہ نمی شوید مگر ببرکت ضعفا کہ درمیان شما اند
پس شناسید حق فضیلت ضعفا را و شکر گوئید نعمت وجود ایشان را و او برائے شک راوی ست کہ لفظ حدیث
ترزقون ست یا تنصرون و اولی آنست کہ بمعنی واو بود چنانکہ از حدیث مصعب بن سعد کہ در فصل اول گذشت معلوم
شد۔ رواہ ابوداود۔ وعن امیۃ بن خالد بن عبد اللہ بن اسید بفتح ہمزہ و کسر سین تابعی ثقہ است روایت میکند
از ابن عمر روایت میکنند ازوی زہری و جماعہ ذکر کردہ است او را ابن سعد در طبقہ ثالثہ از اہل مکہ و عجلی گفتہ تابعی
رنی ثقہ است مات سنۃ سبع و ثمانین۔ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ کان یستفتح بصعالیک المہاجرین بود آنحضرت
کہ طلب فتح و نصرت میکرد از جناب حق عز و علا بفقیران و درویشان مہاجرین و در دعا مے گفت اللہم انصرنا
بفقراء المہاجرین و صعالیک جمع صعلوک بضم صاد و سکون عین درویش یقال صعلک درویش شد و صعلکہ درویش
ساخت او را و این غایت فضل و مزید برکت ست مر درویشان و فقیران را کہ سید عالم صلی اللہ علیہ وسلم ایشان را
اثبات میکرد بران و مخصوص و مشرف میداشت کہ ببرکت ایشان طلب نصرت میکرد ع شاہان چہ عجب گر بنوازند
گدا را۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تغبطن فاجرا بنعمۃ
رشک مبر و غبطہ مکن فاسق را بہ نعمت دنیاوی کہ دارد۔ فانک لا تدری ما ہو لاق بعد موتہ۔ زیرا کہ تو نمیدانی و در
نمی یابی کہ چہ چیز پیش آیندہ است بوی یا چہ چیز پیش آیندہ است او را بعد از مرگ وی۔ ان لہ عند اللہ قاتلا لا یموت
بدرستی کہ مر فاجر را نزد خدا کشندہ ایست یعنی عذاب کنندہ ہست کہ نمی میرد و فانی نمیگردد و آن عذاب کنندہ۔ یعنی
النار۔ می خواہد آنحضرت از قاتل کہ نمی میرد آتش دوزخ را و این تفسیر از راوی ابوہریرہ است کہ نام او عبد اللہ
بن ابی مریم ست۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الدنیا سجن المؤمن
و سنتہ۔ دنیا زندان مسلمان و قحط سال اوست کہ در شدت و محنت می باشد ہر چند ناز و نعمت دنیا او را میسر گردد
اما بہ نسبت آنچہ او را در دار آخرت نہادہ اند حکم زندان و قحط دارد یا مراد آنست کہ وے ہمیشہ خود را در ریاضت
و مجاہدہ میدارد در طاعت و عبادت و تنعم و ترفہ را بخود راہ نمیدہد و ہمیشہ شوق دارد کہ ازین محنت آباد خلاص
گردد و بدر رود۔ واذا فارق الدنیا فارق السجن والسنۃ۔ و وقتے کہ بگذارد دنیا را و جدا گردد از وے
گویا میگذارد زندان و قحط را بہمین قیاس معنی قرینہ وے کہ در بعضے روایات آمدہ جنۃ الکافر نیز معلوم گردد

رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن قتادۃ بن النعمان ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا احب اللہ عبدا حماہ الدنیا
میکند قتادہ بن النعمان کہ صحابی بدری ست کہ آنحضرت گفت چون دوست میدارد اللہ تعالی بندۂ خود را
حماہ الدنیا۔ منع میکند او را دنیا را و پرہیز می فرماید او را از آن تا از وی تعالی دور نشود و بغیر وی مشغول نگردد
یا تا ہلاک نشود و بموت قطیعت نمیرد و این معنی مناسب تر ست بقول وی کہ فرمود۔ کما یظل احدکم یحمی سقیمہ الماء۔
چنانکہ میگردد یکی از شما کہ منع میکند و پرہیز میفرماید بیمار خود را از آب مراد بیماری ست کہ آب او را زیان دارد چنانکہ مستسقی
شلاں۔ رواہ احمد والترمذی۔ وعن محمود بن لبید بفتح لام و کسر با مدنی انصاری اشہلی ولادت او در زمان شریف
آنحضرت بود بخاری گفتہ کہ مر او را صحبت ست و ذکر کردہ است او را مسلم در طبقۂ ثانیہ از تابعین و ابن عبد البر گفتہ
صواب قول بخاری ست و اثبات کردہ است مر او را صحبت۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اثنتان یکرہہما ابن آدم
دو خصلت و دو چیز ست کہ ناخوش دارد آنہا را آدمی۔ یکرہ الموت۔ یکی از آن دو چیز مردن ست کہ ناخوش دارد آنرا
اگرچہ بفتنہ و بلای مبتلا گردد۔ والموت خیر للمؤمن من الفتنۃ۔ حالانکہ موت بہتر ست مر مسلمان را از فتنہ کہ گرفتاری
بکفر و معصیت و اکراہ جباران ست بر ارتکاب نامشروعات و مانند آن از مکروہات دین زندگی برای آن خوب ست کہ
طاعت کنند و بر قدم استقامت ثابت مانند و ایمان بسلامت برند بے سلامت ایمان زندگی بچہ کار آید و در صورت
اکراہ اگرچہ دل بر قرار خود باشد اما بر زبان گذرانیدن چیزے کہ لائق و مناسب دین نیست نیز فتنہ است نعم اگر فتنہ و
ابتلای دنیا باشد و شدت و محنت نفس بود سبب کفارت ذنوب و رفع درجات ست و مرگ خواستن بجہت این درست
نبود۔ ویکرہ قلۃ المال۔ خصلت دوم کمی مال و فقیری ست کہ آنرا نیز بحکم نفس و طبیعت آدمی ناخوش دارد۔ وقلۃ المال
اقل للحساب۔ و کمی مال کمتر ست مر حساب را یعنی بہتر ست مر مسلمان را و باید کہ خوشتر باشد نزد وی زیرا کہ وی کمتر ست
برای حساب آخرت و شدت و محنت کہ بجہت آن برسد سہل ست عزیز من اینہا ہمہ فرع ایمان ست ہر کہ ایمان
بگفتۂ شارع درست دارد بیقین داند کہ انچہ وی فرمودہ حق ست و اگر عقل سلیم دارد و تجربۂ صافی در دنیا نیز در یابد کہ
کثرت مال و محنت گرفتاری در ذلت و خواری در گرد آوردن آن و نگاہداشتن و تعلق بدان کہ میکشد از محنت فقر
کم نیست و بجردی و بے تعلقی و عزت و علو ہمت کہ در ترک آن و قناعت بکفاف و مایحتاج ست از زکاے نفس و صفای
او ست۔ رواہ احمد۔ وعن عبد اللہ بن مغفل بضم میم و فتح غین معجمہ و تشدید فا صحابی مشہور ست از اصحاب شجرہ ساکن
شد بمدینہ بعد از آن تحول کرد ببصرہ و حدیث شنیدند از وے حسن بصری و ابن العالیہ۔ قال جاء رجل الی النبی گفت
مردی بحضرت پیغمبر آمد صلی اللہ علیہ وسلم فقال انی احبک۔ پس گفت آن مرد آنحضرت را بدرستی من دوست میدارم
ترا۔ قال انظر ما تقول۔ گفت آنحضرت آن مرد را بنگر کہ چہ میگوئی و تامل کن کہ این دعوای تو کہ میکنی بس عظیم ست
و ایستادن درین مقام دشوار ست۔ فقال واللہ انی لاحبک پس گفت آن مرد درین مرتبہ بشوق تر و تاکید تر گفت بخدا

بدرستی و راستی ہر آئینہ دوست میدارم ترا ثلث مرات۔ سہ کرت گفت این سخن را احتمال دارد کہ سہ کرت با کرت اولی باشد کہ گفت انی احبک چنانچہ ظاہر ست و احتمال دارد کہ بعد از فرمودن آنحضرت انظر ما تقول سہ بار دیگر گفتہ باشد۔ واللہ انی
لاحبک قال ان کنت صادقا۔ گفت آنحضرت اگر ہستی تو اے مرد درین دعوی صادق فاعد للفقر تجفافا۔ پس آمادہ
کن برائے فقر برگستوان تجفاف بکسر تا و سکون جیم سلاحی کہ بپوشند بر اسپان نزد جنگ تا از زخم دشمن در امان باشند
چنانکہ زرہ مر سوار را کذا فی الحواشی و در قاموس گفتہ تجفاف بکسر آلت حرب کہ بپوشد آنرا اسپ و آدمی تا نگاہدارد
او را در جنگ و این کنایت از صبر ست کہ از آفت فقر نگاہدارد و ہلاک نگرداند و در ورطہ جزع و سخط نیفگند۔ الفقر
اسرع الی من یحبنی۔ ہر آئینہ فقر شتاب تر ست و زود رسندہ تر ست بسوے کسیکہ دوست میدارد مرا من السیل الی
منتہاہ۔ از شتاب رسیدن سیل آنجائی کہ نہایت رسیدن وی بآنجاست سیل آب بسیار روان شوندہ یعنی دوست
دارندہ مرا البتہ محنت فقر میرسد و در حقیقت دولت و سعادت اوست اما بس صعب ست۔ رواہ الترمذی وقال ہذا
حدیث غریب۔ ازینجا معلوم شد کہ دعوی محبت پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بے اختیار فقر و سلوک طریق آن نا راست
و دروغ ست و بحقیقت اتباع و موافقت لازم محبت ست و محبت بے متابعت محبوب نا درست ست کما قیل شعر
ان المحب لمن یحب مطیع ۔ ولیکن این نشان صدق محبت و کمال اوست و ماہیت محبت انجذاب باطن و ابتلاء
قلب بحسن و استحسان ذات و صفات محبوب و خوبی و شکل و شمائل اوست کہ او را از ہمہ خوب می بیند و خوب میداند
و خوب می اندیشد اما در مرتبہ عمل و اتباع ناقص و نازل ست چنانکہ ایمان بے عمل و اگر مقرون باتباع گردد اعلی و اکمل
بود اللہم ارزقنا و لا تلعنوہ فانہ یحب اللہ و رسولہ حجت آنست۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
لقد اخفت۔ بضم ہمزہ و کسر خا بصیغہ متکلم از اخافت بمعنی ترسانیدن یعنی بتحقیق ترسانیدہ شدہ ام۔ من فی اللہ
از جہت اظہار دین خدا و دعوت خلق بدان۔ وما یخاف احد۔ و حالانکہ ترسانیدہ نمی شد ہیچ یکے با من و بودم من
تنہا در آغاز کار دین و اظہار آن و ہیچ یکے با من نبود۔ ولقد اوذیت فی اللہ۔ و ہر آئینہ بتحقیق ایذا کردہ شدہ و رنجانیدہ
شدہ ام در دین۔ وما یوذی احد۔ و ایذا کردہ نشد ہیچ یکے با من بہمان معنی کہ در ما یخاف احد گفتہ شد کذا قال الطیبی و این
معنی صحیح ست ولیکن ظاہر آنست کہ معنی آن باشد کہ ترسانیدہ شدہ ام من در دین و ترسانیدہ نشد ہیچ یکے از نبیا
چنانچہ من ترسانیدہ شدہ ام و ایذا کردہ شدہ ام در دین و ایذا کردہ نشد ہیچ یکے چون من چنانکہ در حدیث دیگر
آمدہ ما اوذی نبی مثل ما اوذیت زیرا کہ ایذا و تاذی بر اندازۂ قدر و مرتبۂ مرد ست چون قدر و مرتبۂ آنحضرت صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم از ہمہ عالی تر و صدق و حقانیت وی باہر تر و حرص و خواہش وی بر ایمان و اہتداے است بیشتر
از ہمہ ست ایذاے او بہر چہ کنندہ عظیم تر و تاذی وی از آن بیشتر باشد بعد از آن بیان شدت فقر کہ اشد
بلاے و اصعب محن ست بقصد ارشاد و تعلیم امت بیان فرمودہ بقول خود۔ ولقد اتت علی ثلثون من بین

لیلة ویوم ـ و تحقیق می آمد و میگذشت بر من سی شب روزه متوالی ومالی ولبلال ـ حالانکه نیست و نبود مرا و مر بلال را طعام یا کله ذو کبد خوردنی که بخورد جگر داری یعنی حیوانی یعنی از هیچ جنس از انچه هیچ حیوان آنرا بخورد و نیز نبود چه جای آدمی الاشئی یواریه ابط بلال ـ مگر چیزے قلیل حقیر که می پوشید و پنهان میکرد آنرا بغل بلال معلوم ست که در بغل آدمی چه می گنجد باز آنچنانکه در بغل نیز پیدا نه شود و بیرون نماید ـ رواه الترمذی ـ روایت کرد این حدیث را ترمذی ـ وقال و گفت ترمذی ـ ومعنی هذا الحدیث حین خرج النبی ـ و مراد و مقصود این حدیث در هنگامے بود که بیرون آمد پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وسلم هاربا من مکة ـ گریخته از مکه ـ ومعه بلال ـ و بود با آن حضرت بلال ـ انما کان مع بلال من الطعام نبود با بلال از جنس خوردنی ـ ما یحمل تحت ابطه ـ الا آنقدر که بر میداشت در بغل خود از انچه گفت که بادے بلال بود معلوم شد که این قصه در هجرت از مکه بمدینه نبود غالبا در ان هنگام ست که چون ابو طالب وفات کرد و بعد از وی سه دن یا پنج روز خدیجه نیز وفات یافت و این سال را عام الحزن گویند ابتلا و اذیت کفار مضاعف شد پس بعد از سه ماه از موت خدیجه سال دهم از نبوت پیاده از مکه بطائف رفت و زید بن حارثه بادی بود پس از اهل طائف مساعدتے ندید و موافقتی نیافت و غلامان و بیخردان خود را اغرا کردند تا آنحضرت را ایذا نمودند و با سنگهاے مبارک او را سنگها زدند و نعلین او را خون آلوده ساختند و خون از زخمهاے سنگ آنحضرت بر زمین مے افتاد هر دو بازوے او را گرفته برمیخیزانیدند و خون میرفت و چون میرفت باز سنگ ریز میکردند و خنده میکردند و زید بن حارثه خود را سپر آنحضرت می ساخت تا سر وی تمام بشکست و مجروح شد پس پروردگار تعالے ابرے فرستاد تا او را سایه کرد پس جبرئیل آمد و گفت پروردگار تو شنید سخن قوم ترا و انچه رد کردند بر تو و ملک جبال را حکم کرد که اگر فرمائی این قوم را هلاک کنم و هر دو کوه اخشبین را که مکه در میان آن آبادان ست در هم زنم و ایشان را در میان آن پست گردانم فرمود امید دارم که از اصلاب ایشان کسی برآید که پروردگار مرا بوحدانیت پرستد و در آخر این حدیث قصه الیست که در کتب سیر مذکور ست و در شرح سفر السعادت نیز از ان چیزے ذکر کرده ایم اما در کتب ذکر بلال درین قصه ندیدیم آنکه مذکور ست زید بن حارثه است و اللہ اعلم ـ وعن ابی طلحة قال شکونا الی رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم الجوع ـ ابو طلحه انصاری که از مشاهیر صحابه است و شوهر مادر انس ست گفت شکایت کردیم ما بسوے آنحضرت گرسنگی را فرفعنا عن بطوننا عن حجر حجر ـ پس برداشتیم و کشادیم از شکم هاے خود سنگ سنگ یعنی هر کدام سنگی از سینه خود کشاد و نمود ـ فرفع رسول اللہ ـ پس برداشت و کشاد پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وسلم عن بطنه عن حجرین ـ از سینه خود دو سنگ و سنگ بر سینه در گرسنگی از ان می بندند که تقویت صلب کند و بر ایستادن و راه رفتن قوت بخشد از انکه شکم در روده بهم نه پیچد ـ رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب ـ وعن ابی هریرة انه اصابهم جوع ـ روایت ست از ابو هریره که رسید فقراے صحابه را گرسنگی ـ فاعطاهم رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم ـ تمرة تمرة پس داد آنحضرت ایشان را خرما خرما یعنی

بہر یک خرما می داد یعنی فقر و تنگی رزق بر ایشان بجائے رسیدہ بود کہ گاہے بیک خرما اکتفا میکردند۔ رواہ الترمذی۔ و

عن عمرو بن شعیب عن ابیہ عن جدہ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال گفت آنحضرت۔ خصلتان من کانتا فیہ دو خصلت اند کہ ہر کس کہ باشند آن دو خصلت در آن کس۔ کتبہ اللہ شاکرا صابرا۔ بنویسد آن کس را خدای تعالے شکر گوئیندہ و صبر کنندہ۔ من نظر فی دینہ الی من ہو فوقہ۔ کسیکہ نظر کند در دین خود بسوے کسیکہ بالاے اوست یعنی کامل تر و قوی تر ست از وی در دین۔ فاقتدی بہ۔ پس اقتدا کند بوے و متابعت کند او را و صبر کند بر مشاق عبادت و مجاہدت بر عمل بکتاب و سنت۔ و نظر فی دنیاہ الی من ہو دونہ۔ و کسیکہ نظر کند در دنیاے خود بسوی کسیکہ فرود اوست یعنی کمتر و محتاج تر ست از وی در دنیا۔ فحمد اللہ علی ما فضلہ اللہ علیہ۔ پس ستایش کند مر خدا را بنا بر فضیلت دادن خدا تعالے او را بر آنکس و شکر گوید بران۔ کتبہ اللہ۔ می نویسد اللہ تعالے او را شاکرا۔ بجہت نظر ثانی۔ صابرا۔ بجہت نظر اول و من نظر فی دینہ الی من ہو دونہ۔ و کسیکہ نظر کند در دین خود بسوے کسیکہ آنکس فرود اوست یعنی پس صبر نکند بر طاعت و مجاہدت۔ و نظر فی دنیاہ الی من ہو فوقہ۔ و نظر کند در دنیاے خود بسوی کسیکہ آن کس فوق اوست۔ فاسف علی ما فاتہ منہ۔ پس اندوہ خورد بر چیزے کہ فوت شد او را از دنیا۔ لم یکتبہ اللہ شاکرا۔ ننویسد او را خدا تعالی شاکر بجہت اندوہ او بر فوات دنیا۔ و لا صابرا۔ و نہ صابر بجہت صبر نکردن او بر طاعت۔ رواہ الترمذی۔ و ذکر حدیث ابی سعید۔ و ذکر کردہ شد حدیث ابی سعید خدرے کہ در وے این کلمہ ست۔ ابشروا یا معشر صعالیک المہاجرین فی باب بعد فضائل القرآن۔ در بابی بے عنوان بعد از کتاب فضائل القرآن

الفصل الثالث

عن ابی عبد الرحمن الحبلی بفتحتین نام او عبد اللہ بن زید مصری ست تابعی ثقہ است روایت میکند از ابو ایوب انصاری و ابو ذر و عبد اللہ بن عمرو بن العاص و غیر ایشان مات با فریقیہ سنہ مایة۔ قال سمعت عبد اللہ بن عمرو۔ گفت شنیدم عبد اللہ بن عمرو بن العاص را کہ میگفت چیزے کہ بعد ازین تفسیر آن بیاید۔ و سالہ رجل۔ و حال آنکہ بتحقیق پرسید او را مردی این سوال را کہ۔ قال۔ گفت آن مرد۔ السنا من فقراء المہاجرین آیا نیستم ما از فقیران مہاجران کہ اللہ تعالی ذکر کردہ است ایشان را باین عنوان و مدح کردہ بر ایشان و بشارت دادہ رسول وی ببا بقیت ایشان در دخول جنت۔ فقال لہ۔ پس گفت مر او را عبد اللہ ابن عمرو۔ الک امراة تاوی الیہا۔ آیا مر ترا زنی ہست کہ جاے میگیری و میروی بسوی او و می باشی با او۔ قال نعم۔ گفت آری مرا زنی ہست کہ جاے میگیرم بسوے او۔ قال۔ گفت عبد اللہ بن عمرو۔ الک مسکن تسکنہ۔ آیا مر ترا جای باشی ہست کہ می باشی در وی۔ قال۔ گفت آن مرد۔ نعم۔ ہست مرا مسکن۔ قال۔ گفت عبد اللہ بن عمرو۔ فانت من الاغنیاء۔ پس تو از توانگرانے بحکم عرف۔ قال۔ فان لی خادما۔ گفت آن مرد چون شنید عبد اللہ بن عمرو را کہ بود زن و مسکن او را از اغنیا خواند پس گفت مرا خدمتگاری نیز ہست۔ قال۔ گفت عبد اللہ بن عمرو۔ فانت من الملوک۔ پس تو از بادشاہانے و در حکم ایشانی۔ قال عبد الرحمن

این چنین ست در نسخ مشکوة وصواب ابوعبدالرحمن ست که راوی حدیث ست چنانکه در صحیح مسلم آمده غالبا لفظ ابو از قلم ناسخ
افتاده ونسخها همبران روش نوشته شده — وجاء ثلثة نفر الی عبدالله بن عمرو وانا عنده — وآمدند سه کس بسوی عبدالله بن عمرو
ومن نزد وی بودم — فقالوا — پس گفتند یا ابامحمد کنیت عبدالله بن عمرو ست — والله ما نقدر علی شیء — بخدا سوگند توانا نیستیم
ما بر چیزے — لا نفقة ولا دابة ولا متاع — نه بر خرج ونه بر چارپا ونه بر جنس دیگر از سوال مقصود اظهار فقر واحتیاج وطمع در سوال
بود — فقال لهم ما شئتم — پس گفت عبدالله بن عمرو مر این جماعه را چه خواستید شما — ان شئتم رجعتم الینا — اگر می خواهید باز می آئید
شما بسوی ما — فاعطیناکم — پس میدهیم شما را — ما یسر الله لکم — چیزی که آسان گرداند خدائے تعالی از برائے شما یعنی درین وقت
چیزے نزد ما حاضر نیست — وان شئتم ذکرنا امرکم للسلطان — واگر میخواهید ذکر کنیم قصهٔ شما را برای پادشاه که دران وقت
معاویه بود — وان شئتم صبرتم — واگر میخواهید صبر می کنید — فانی سمعت رسول الله — زیرا که من شنیده ام از پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم یقول — که می گفت — ان فقراء المهاجرین یسبقون الاغنیاء یوم القیمة الی الجنة باربعین خریفا — بدرستی
که فقیران مهاجران پیشی میگیرند توانگران را روز قیامت بسوی بهشت بچهل سال — قالوا — گفتند آن جماعه — فانا نصبر لا نسأل
شیئا — پس ما صبر میکنیم سوال نمی کنیم چیزے را — رواه مسلم — وعن عبدالله بن عمرو قال بینما انا قاعد فی المسجد — در اثنائے
آنکه من نشسته ام در مسجد — وحلقة من فقراء المهاجرین قعود — وحالانکه جماعهٔ از فقیران مهاجران حلقه بسته نشسته اند
اذ دخل النبی — ناگاه درآمد پیغمبر صلی الله علیه وسلم فقعد الیهم — پس نشست آنحضرت مائل بجانب ایشان — یعنی
نشست درمیان ایشان — فقمت الیهم — پس ایستادم من ورفتم بسوے ایشان — فقال النبی — پس گفت پیغمبر
صلی الله علیه وسلم لیبشر فقراء المهاجرین — باید که بشارت داده شوند فقیران مهاجران — بما یسر وجوههم — بچیزے که خوش
حال گرداند ایشان را پس مراد بوجوه ذوات باشد وتواند که محمول بر ظاهر باشد وتخصیص بوجوه برائے آن بود
که اثر خوشحالی در روے ظاهر میگردد وخبر خوش را که بشارت گویند هم ازین وجه است که اثر آن در بشره پیدا آید
فانهم یدخلون الجنة قبل الاغنیاء باربعین عاما — زیرا که ایشان یعنی فقیران می در آیند بهشت را پیش از توانگران بچهل
سال — قال — گفت عبدالله بن عمرو فلقد رایت الوانهم اسفرت — پس بخدا سوگند هر آئینه به تحقیق دیدم رنگهاے فقرا
را که روشن وتابان شد بشنیدن این بشارت — قال عبدالله بن عمرو حتی تمنیت ان اکون معهم — یعنی ذوق آورد
مرا این حال وتاثیر کرد در من تا آنکه آرزو کردم باشم من با ایشان — او منهم — یا از ایشان شک راوی ست وتواند
که برائے تنویع باشد یعنی با ایشان باشم ودر صحبت جلیس ایشان باشم تا انوار واسرار برکات صحبت ایشان
بیندوزم اگرچه فقیر نه باشم یا فقیر شوم واز ایشان باشم والله اعلم — رواه الدارمی — وعن ابی ذر قال امرنی خلیلی بسبع
گفت ابوذر امر کرد مرا دوست جانی من یعنی رسول الله صلی الله علیه وسلم بهفت خصلت — امرنی بحب المساکین
والدنو منهم — اول امر کرد مرا بدوستی مسکینان ونزدیک شدن از ایشان — وامرنی ان انظر الی

من ہو دونی ولا انظر الی من ہو فوقی۔ دوم امر کرد مرا کہ نظر کنم بسوے کسے کہ آن کس فرود من ست و نظر نکنم بسوے کسیکہ آنکس بالاے من ست یعنی در دنیا۔ وامرنی ان اصل الرحم وان ادبرت۔ سوم امر کرد مرا کہ صلہ کنم رحم را و پیوند کنم بآن اگرچہ پشت دہد و قطع کند رحم یعنی صاحب رحم۔ وامرنی ان لا اسال احدا شیئا۔ چہارم امر کرد مرا کہ سوال نکنم و نہ طلبم از ہیچ یکی چیزے را۔ وامرنی ان اقول بالحق وان کان مرا۔ پنجم امر کرد مرا کہ بگویم حق وامر کنم بدان واگرچہ باشد تلخ و ناخوش آیندہ وامرنی ان لا اخاف فی اللہ لومۃ لائم۔ ششم امر کرد مرا کہ نترسم در دین خدا و در امر معروف و نہی منکر ملامت کردن ہیچ ملامت کنندہ را۔ وامرنی ان اکثر من قول لاحول ولا قوۃ الا باللہ۔ ہفتم امر کرد مرا کہ بسیار گویم این کلمہ را کہ مضمون وی نفی ست از حرکت و حیلہ و برگشتن از معصیت و قوت و قدرت بر طاعت مگر بارادۂ توفیق الٰہی و انسلاخ ست از تدبیر و اختیار و فنا از ان در جنب قدرت حق و مشائخ شاذلیہ را قدس اللہ اسرارہم وصیت ست بطالبان بتکرار این کلمہ و گفتہ اند کہ ہیچ چیز ممد و معین تر از ان براے توفیق عمل نیست۔ فانہن من کنز تحت العرش۔ پس بدرستی کہ این ہفت خصلت از گنجی ست کہ مر حضرت رب العزت راست زیر عرش کہ فیوض و برکات از ان نازل و واصل میگردد۔ رواہ احمد۔ وعن عائشۃ قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یعجبہ من الدنیا ثلثۃ۔ بود آنحضرت کہ خوش می آید او را از دنیا سہ چیز۔ الطعام والنساء والطیب۔ خوردنی و زنان و بوی خوش۔ فاصاب اثنین ولم یصب واحدا۔ پس یافت آنحضرت دو چیز را و نیافت یک چیز را۔ اصاب النساء والطیب۔ یافت زنان را و بوی خوش را استیفا کرد و ذوق و حظ از ان۔ ولم یصب الطعام۔ و نیافت خوردنی را چنانکہ استیفا کند لذت آن را و استکثار کند از ان باختیار فقر و تنگی معیشت تا حکمت الٰہی و مصلحت وی در ان چہ باشد و لابد در ہر چہ اختیار کرد حق عزوجل و علا حبیب خود را حکمتے بالغ و مصلحتے عظیم خواہد بود۔ رواہ احمد۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حبب الی الطیب والنساء وجعلت قرۃ عینی فی الصلوۃ۔ دوست گردانیدہ شد بسوے من بوے خوش و زنان و گردانیدہ شد شادی و خوشدلی من در نماز یعنی ذوق و شہود و راحت و سرور کہ در نماز حاصل وقت من گردد کہ در ہیچ وقت و ہیچ عبادت نبود و لہذا فرمودی ارحنا یا بلال یعنی راحت بخش ما را اے بلال بنماز یعنی اذان گو تا نماز کنیم و از تعب و مشغولی کارہاے دیگر خلاص شویم و بمناجات حق بہ پیوندیم و قرۃ یا مشتق ست از قر بفتح قاف بمعنی قرار و ثبات چہ دیدہ بنظارۂ محبوب قرار یابد و بدیدار او آرام گیرد بسوے دیگر ننگرد و بنظر بر غیر محبوب پریشان و بہر جانب نگران بود و یا مشتق ست از قر بضم قاف بمعنی سردی و خنکی چشم و لذت وی در مشاہدۂ محبوب بود و گرمی و سوزش وے در دیدن اعدا و لہذا دلدار را قرۃ العین خوانند رواہ احمد والنسائی و زاد۔ و زیادت کردہ است ابن الجوزی بعد قولہ حبب الی۔ این لفظ را کہ۔ من الدنیا۔ این روایت چنین کردہ حبب الی من الدنیا الطیب الحدیث بدانکہ لفظ حدیث چنانکہ اتفاق کردہ اند

بران اسمہ این ست کہ در کتاب مذکور شد و روایت کرد آنرا طبرانی در ہر سہ معجم خود و خطیب در تاریخ بغداد و ابن عدی در کامل و حاکم در مستدرک نیز آوردہ و گفتہ کہ صحیح است بر شرط مسلم اما بدون لفظ وجعلت و در روایت نسائی نیز از وجہ دیگر لفظ من الدنیا آمدہ واما آنچہ مشہور ست بر زبانہاے مردم از زیادہ لفظ ثلث در ہیچ کتابے از کتب احادیث یافتہ نشدہ باوجود تنقیر و تفتیش مگر در دو موضع از احیاء العلوم و در تفسیر آل عمران از کشاف کذا قال السخاوی و شیخ ابن حجر عسقلانی در تخریج رافعی گفتہ کہ نیافتم لفظ ثلث را در ہیچ طریقے از طرق حدیث و شیخ ولی الدین عراقی در امالی خود گفتہ کہ این لفظ در ہیچ کتاب حدیث نیست انتہی پس معلوم شد کہ در حدیث چنانکہ در کتاب مذکور ست اصلا اشکالے نیست و اگر یکے ازین دو لفظ من الدنیا و ثلث نباشد نیز اشکال ندارد و اگر این ہر دو باشد اشکال دارد زیرا کہ صلواۃ از دنیا نیست و جواب میدہند کہ مراد از دنیا حیات این عالم ست یعنے درین عالم مرا سہ چیز خوش آمد از ان دو از امور طبیعیہ و دنیویہ است و سوم از امور دین و بعضے گویند کہ چون آنحضرت دو چیز از دنیا ذکر کرد ملول شد از ذکر امور دنیاوی پس عدول کرد بامر دینی و اشارت کرد بآنکہ خوش داشتن طیب و نساء بر وجہے ست کہ مانع و شاغل آید از ذکر حق و مناجات وے بلکہ اینہا در حق آنحضرت ممد و معاون بودند بر طاعت و عبادت وی تواند کہ آن امر ثالث دنیاوی کہ ذکر نکردہ است اسپ باشد چنانکہ در حدیث دیگر بروایت نسائی از انس آمدہ کہ نبود دوست تر نزد آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بعد از نساء از اسپ یا طعام چنانکہ از حدیث عائشہ معلوم شد واللہ اعلم دیگر بدانکہ معنی قرۃ العین فی الصلوۃ چنانکہ شراح حدیث ذکر کردہ اند آنست کہ مذکور شد و از زبان عامہ مردم این دیار شنیدہ مے شود و در بعضے رسائل مشائخ نیز نوشتہ اند کہ مراد از قرۃ العین فی الصلوۃ فاطمہ زہرا است سلام اللہ علیہا در نماز و این معنی بر تقدیر عدم ذکر وجعلت محتمل لفظ ہست اما ہیچ یکے از شراح حدیث آنرا نہ گفتہ و این احتمال را راہ ندادہ — وعن معاذ بن جبل — رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لما بعث بہ الی الیمن قال — روایت ست از معاذ بن جبل کہ چون فرستاد آنحضرت معاذ را بسوے یمن بمنصب قضا گفت — ایاک والتنعم — دور دار خود را از تنعم و ترفہ و استراحت و تن آسانی — فان عباد اللہ لیسوا بالمتنعمین — زیرا کہ بندگان خاص خدا کہ بعبادت وی مشغول اند نیستند تنعم کنندگان — رواہ احمد — وعن علی — رضی اللہ عنہ — قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من رضی من اللہ بالیسیر من الرزق — کسیکہ راضی و خرسند گردد از خدا باندکی از رزق — رضی اللہ عنہ بالقلیل من العمل — راضی گردد خدای تعالی از وی باندک از عمل — وعن ابن عباس — رضی اللہ عنہما — قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من جاع او احتاج فکتمہ الناس — کسیکہ گرسنہ شود یا محتاج باشد پس بپوشد از مردم و نگوید کہ من گرسنہ ام تا طعامی بدہند و محتاجم تا چیزے بہ بخشندگان — کان حقا علی اللہ عزوجل ان یرزقہ رزق سنۃ من حلال — باشد لازم و ثابت

بر فضل خدا کہ رساند اورا روزی یکسال از وجہ حلال۔ رواہما البیہقی۔ روایت کرد این ہر دو حدیث را بیہقی فی
شعب الایمان۔ وعن عمران بن حصین قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ یحب عبدہ المؤمن
الفقیر المتعفف ابا العیال۔ بدرستی کہ خدای تعالی دوست میدارد بندۂ خود را کہ مسلمان ست و این صفات دارد
کہ فقیرست و پارسا یعنی باز دارندہ است نفس خود را از حرام و سوال کردن از مردم و صاحب عیال۔ رواہ ابن
ماجۃ۔ وعن زید بن اسلم قال استسقی یوما عمر۔ زید بن اسلم کہ مولی عمر بن الخطاب و از اکابر علمای تابعین ست گفت
آب خوردن طلبید روزی عمر رضی اللہ عنہ۔ فجئی بماء قد شیب بعسل۔ پس آوردہ شد آبی کہ بتحقیق آمیختہ شدہ است
بشہد۔ فقال انہ طیب۔ پس گفت عمر کہ این آب آمیختہ بعسل پاک و حلال ست و خوش آیندہ است۔ لکنی اسمع
اللہ عز وجل۔ لیکن نمی خورم من آنرا زیرا کہ من می شنوم خدا را عز وجل۔ نعی علی قوم شہواتہم۔ عیب کردہ بر قومی شہوات
و خواہشہای نفس ایشانرا و سرزنش کردہ ایشانرا بران و شہرت دادہ بدان۔ فقال۔ پس گفت وی عز وجل در کتاب مجید
اذہبتم طیباتکم فی حیاتکم الدنیا واستمتعتم بہا۔ بردید و استیفا کردید شما شہوتہا و نعمتہای خود را در زندگانی خود کہ پیشتر و فرود تر ست
یعنی زندگانی این عالم فانی و بہرہ مند شدید بدان۔ فاخاف ان تکون حسناتنا عجلت لنا۔ پس فرمود عمر رضی اللہ عنہ
کہ می ترسم من کہ باشد عملہای نیک ما کہ زود دادہ شد ثواب آن ما را درین عالم یعنی اگر من این آب بخورم و لذت
گیرم و تنعم کنم می ترسم کہ این ثواب عملہای ما بنا باشد کہ درین دنیا دادہ و تمام کردہ شدہ باشد چنانکہ کافران را
پاداش عملہای نیک ہم در دنیا دہند و در آخرت نصیبے نباشد۔ فلم یشربہ۔ پس نخورد عمر رضی اللہ عنہ آن آب آمیختہ بشہد
را۔ رواہ رزین وعن ابن عمر قال ما شبعنا من تمر۔ سیر نہ شدیم ما یعنی اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از
خرما بجہت فقر و احتیاج۔ حتی فتحنا خیبر۔ تا آنکہ کشادیم دیار خیبر را کہ خرما در آنجا بسیار بود فافہم۔ رواہ البخاری

باب الامل والحرص

امل بفتح ہیم امید داشتن تامیل کذلک کذا فی الصراح و در قاموس نیز امل بمعنے رجا گفتہ ولیکن ظاہر آن ہست کہ مقید
باید کرد بامید درازی حیات نہ امید کہ مقابل یاس ست و در مشارق الانوار گفتہ کہ امل بفتح ہیم حدیث کردن آدمی
نفس خود را بدانچہ دریابد امور دنیا را و برسد بآرزوی آن و حریص گردد بران و این معنی نزدیک ترست بموارد
استعمال آن و لہذا طول امل را مذموم دارند و حرص فرط شرہ و ارادت کذا قال الطیبی و شرہ آرزو و فی الصراح شرہ آز تاک شدن بچیزی

الفصل الاول۔ عن عبد اللہ قال خط النبی صلی اللہ علیہ وسلم خطا مربعا۔ عبد اللہ ابن مسعود گفت
کشید آن حضرت شکل مربع را کہ چہار خط او را احاطہ کردہ۔ وخط خطا فی الوسط خارجا منہ۔ وکشید خطے در میان
این شکل مربع کہ بیرون برآیندہ است ازان شکل۔ وخط خططا صغارا الی ہذا الذی فی الوسط۔
وکشید خطہای خرد متوجہ و روی آرندہ بسوی آن خطے کہ در میان ست۔ من جانبہ الذی فی الوسط

اجل

از جانب وی کہ درمیان ست زیراکہ یک جانب این خط درمیان ست و یک جانب وے بیرون رفتہ
فقال ہذا الانسان - پس گفت آن حضرت ہذا یعنی این خط وسط کہ درمیان شکل مربع واقع ست شال آدمی
ست - وہذا اجلہ محیط بہ - و این یعنی خط مربع اجل اوست کہ محیط است بآدمی - وہذا الذی ہو خارج املہ - و این
جانب کہ بیرون رونده است امل اوست کہ درازست - وہذہ الخطط الصغار الاعراض - و این خطہاے خرد
اعراض ست بفتح ہمزہ یعنی آفات وعاہات شامل امراض وحوادث مہلکہ کہ عارض شوند وہلاک کنند واز ہر جانب
متوجہ وروی آرنده اند بآدمی وملتصق ومتصل اند بوی - فان اخطاہ ہذا نہسہ ہذا - پس اگر خطا کرد وگذشت این عرض
واین حادثۂ معین کہ بدو رسید آدمی را عرض دیگر وحادثۂ دیگر - وان اخطاہ ہذا نہسہ ہذا - واگر خطا کرد وگذشت این حادثہ نیز
رسید حادثۂ دیگر حاصل آنکہ آدمی امیدہای دور ودراز دارد وگمان می برد کہ بسر رسد بآن امیدہا حال آنکہ اجل قریب ترست بوی
از امل وبا آرزوہا وامیدہا نارسیده جان میدہد ﴿ وبر فتیم عذر ما بہ پذیر ۞ ای بسا آرزو کہ خاک شده ﴾ رواہ البخاری
وعن انس قال خط النبی صلی اللہ علیہ وسلم خطوطا - کشید آنحضرت چند خط را - فقال ہذا الامل وہذا اجلہ - پس فرمود
این خط امل آدمی ست واین خط اجل اوست - فبینما ہو کذلک اذ جاءہ الخط الاقرب - پس در اثنای آنکہ آدمی
ہمچنین ست وہمدرین اندیشہ است ناگاه رسید اورا خط اجل کہ نزدیک ترست یعنی آدمی می خواہد کہ بخط امل کہ دور ترست برسد
ناگاه اجل در رسید بامل نارسیده در گذرد - رواه البخاری - درین حدیث در اجمال سہ خط ذکر کرد ودر تفصیل دو خط
آورد وذکر خطوط دیگر کہ در حدیث اول اعتبار نموده بود حذف کرد واظہر آن ست کہ محمل این حدیث مضمون حدیث
ابی سعید ست کہ در فصل ثانی بیاید - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یہرم ابن آدم ویشب فیہ اثنان پیر
وضعیف میگردد آدمی وجوان وقوی میگردد در وی دو چیز - الحرص علی المال والحرص علی العمر - حرص بر کثرت مال
وحرص بر درازی عمر وہر چند پیر گردد این دو صفت از وی شکستہ وسست نگردد زیراکہ آدمی مجبول ست بر حب
شہوات وشہوات بے مال وعمر بدست نیاید وسبب قوی شدن اینہا بضعف بدن بعلت آن بود کہ آن شہوات
ملکہ شده وقوت عقلیہ کہ قوت شہویہ را زبون دارد ضعیف شده ودفع آن نتواند کرد ﴿ بیخ ہای خوی بد محکم شده
قوت بر کندن آن کم شده ﴾ متفق علیہ - وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لا یزال قلب الکبیر
شابا فی اثنتین - ہمیشہ دل پیر آرزوی وی جوان ست در دو چیز - فی حب الدنیا وطول الامل - در دوستی دنیا و
درازی امید متفق علیہ - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اعذر اللہ الی امرء - بگذاشت خدا تعالی
جاے عذر وازالہ کرد عذر را از مردی کہ - اخر اجلہ - پس افگند ومہلت داد اجل اورا حتی بلغہ ستین سنۃ
تا آنکہ رسانید اورا بشصت سال یعنی این ہمہ عمر بخشید وفرصت داد وتوبہ نکرد واعتذار نہ نمود دیگر چہ جای عذر ماند
جوان گوید چون پیر شوم توبہ کنم پیر چہ گوید وبعضے گویند کہ معنی عبارت آنست کہ ثابت وواجب گردانید بر وے

كہ عذر خواہی كند و توبہ و استغفار نمايد و دران تقصير نہ نمايد ـ رواه البخاری ـ وعن ابن عباس عن النبی صلی اللہ عليہ
وسلم قال لو كان لابن آدم واديان من مال لابتغی ثالثا ـ اگر باشد ہر آدمی را دو رود يرا از مال ہر آئينہ طلب ميكند
سوم را و سير نمی شود شكم وی از حرص ـ ولا يملا جوف ابن آدم الا التراب ـ و پر نمی كند شكم آدمی را مگر خاك يعنی تا در گور
نرود حرص از وی نمير ود و اين حكم بر غالب ست ـ ويتوب اللہ علی من تاب ـ و رجوع برحمت ميكند اللہ تعالی بر كہ
ميخواہد بتوفيق ازالۂ اين رذيلہ و تہذيب نفس ازان يا معنی آن باشد كہ قبول ميكند توبہ از حرص مذموم از ہر كہ ميخواہد
زيراكہ توبہ از معصيت مقبول ست از عمل ظاہر و باطن ـ متفق عليہ ـ وعن ابن عمر قال اخذ رسول اللہ ـ گرفت
پيغمبر خدا صلی اللہ عليہ وسلم ـ و دست زد ببعض جسدی ببعض تن من يعنی بعضوی از اعضاے من مثل دست و دوش
چنانكہ عادت ست در سخن گفتن و نصيحت كردن و چون خصوص عضو را فراموش كرد مجملی گفت و در بعضی روايات آمدہ
كہ گرفت ہر دو دوش مرا ـ فقال ـ پس گفت ـ كن فی الدنيا كانك غريب ـ باش در دنيا چنانكہ گويا شہر غريبی ـ او عابر
سبيل ـ يا رہ گذری مبالغہ درين بيشتر ست چہ غريب گاہے روزے چند اقامت نيز كند و مشغول گردد اما آنكہ بر سر
راہ است ميگذرد و دل بچيزے نہ نہد ـ وعد نفسك من اہل القبور ـ و بشمار خود را از مردگان كہ در قبر آسودہ و از
ہمہ گذشتہ اند و تشبہ كن بايشان و ہم در زندگی در حكم مردہ باش ـ رواه البخاری ـ و شرح اين سخن بسطی طلبد بدانكہ
حقيقت موت چيست انقطاع تصرف روح از بدن و گسستہ شدن پيوندوی ازان و بيرون آمدن بدن از آلت
بودن او مر روح را و روح بموت بدان معدوم و نابود نگردد بلكہ متغير ميگردد حال او چنانكہ سلب كردہ می شود از وی
چشم و گوش و زبان و دست و پا و تمامۂ اعضا و حواس و جدا كردہ می شوند از وی اہل و اولاد و اقارب و آشنايان و
دوستان و دور كردہ می شوند خيل و حشم و داہ و غلام و دواب و مراكب و زمين و سرا و ہر چہ از متاع و اسباب و آلات
دنياست پس تشبہ بمردگان و در آمدن در حكم ايشان آن بود كہ متصف گردد بقطع علائق بدنی مہما امكن پس قطع كند
تصرف روح از جوارح و را از ارتكاب محرمات و مكروہات و بداند كہ ہر چہ در دست تصرف اوست از دنيا ازان او
نيست بلكہ ہمہ ازان مولی تعالی ست و علامت او آن ست كہ بفقدان آن اندوہگين نگردد و بوجدان آن مسرور
نشود و ہمچنين منقطع گردد از اہل و عيال و اقارب و معارف و بسبب ايشان در حرام و مكروہ نيفتد پس ہر كہ باين صفات
متصف شود مشابہ گردد بمردگان و داخل باشد در حكم ايشان بتيسر رعايت كند شروط و آداب ديگر كہ بدان مشابہ بمردگان
و در گور خفتگان گردد يكے از انجملہ توبہ است و آن برآمدن ست از ہر مطلوب جز خدا چنانكہ بموت و زہد ست و آن
برآمدن ست از دنيا و محبت آن و از شہوات و لذات آن چنانكہ بموت و توكل ست و آن نيز برآمدن ست
از قيد اسباب چنانكہ بموت و قناعت ست و آن برآمدن ست از شہوات نفسانيہ چنانكہ بموت و توجہ الی اللہ
و روے گردانيدن از ما سواے او چنانكہ بموت پس باقی نماند ہيچ مطلوب و محبوب و مقصود جز خدای عز و جل

وصبر ست وآن بیرون آمدن ست از حظوظ نفس بمجاہدت چنانکہ بموت بے مجاہدت در رضا ست وآن بیرون
آمدن از خشنودی نفس ودر آمدن در خشنودی حق تبارک وتعالی وتسلیم احکام ازلیہ وتفویض تمامہ امور بہ تدبیر واختیار
مولی سبحانہ بی منازعت واعتراض چنانکہ بموت ذکر ست وآن بیرون آمدن ست از ذکر ماسوائے مولی سبحانہ
چنانکہ بموت مراقبہ ست وآن بیرون آمدن ست از حول وقوت چنانکہ بموت این صفات واین حالات چون
حاصل گردد مشابہ مردگان گردد ودر شمار اصحاب قبور رفتہ این ست معنی قول آنحضرت وعد نفسک من اہل القبور
(موتوا قبل ان تموتوا) نیز این معنی دارد موت اختیاری این باشد۔ کذا ذکر الشیخ عبدالوہاب المتقی فی رسالۃ فضل الموت

الفصل الثانی۔ عن عبداللہ بن عمر قال مر بنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوما وانا وامی نطین شیئا
عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہما گفت کہ گذشت آنحضرت بر ما روزے وحالانکہ من ومادر من گل اندود میکردیم
چیزے را یعنی بگل اصلاح میکردیم درے یا دیوارے۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت ماہذا چیست این وچہ کار می کنید
یا عبداللہ قال گفتم قلت شیء نصلحہ چیزے ست یعنی دیوارے ست کہ اصلاح می کنیم وراست می سازیم آنرا قال
فرمود آنحضرت۔ الامر اسرع من ذلک۔ کار شتاب تر ست از این یعنی بیرون آمدن از دنیا وگذشتن از ان شتاب تر وزود
تر ست از دیر پائیدن دران کہ بجہت آن مشغول شوی وخانہ را اصلاح کنی۔ رواہ احمد والترمذی وقال ہذا حدیث غریب
وعن ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یہریق الماء بود آنحضرت کہ میریخت آب را یعنی بول میکرد۔
فیتیمم بالتراب۔ پس تیمم میکرد بخاک پیش از انکہ وضو بسازد۔ فاقول۔ پس می گفتم من یا رسول اللہ ان الماء منک
قریب۔ بدرستی کہ آب از تو نزدیک ست یعنی آنقدر دور نیست کہ بآن تیمم توان کرد یقول میگفت آنحضرت۔ ما
یدرینی لعلی لا ابلغہ۔ چہ دریا باند مرا یعنی چہ دانم شاید کہ نرسم من آب را یعنی عمر وفا نہ کند وفرصت نیابم کہ وضو کنم باری
بالفعل یکنوع طہارتے خود حاصل کردہ باشم عادت شریف چنان بودے کہ بعد از نقض وضو زود تیمم کردی پیش از ان
کہ وضو سازد از برای مبادرت بہ تحصیل نوعے از طہارت واین تیمم آن تیمم نیست کہ بجہت فقدان آب بہ کنند وبدان
نماز گذارند۔ رواہ فی شرح السنۃ وابن الجوزی فی کتاب الوفاء۔ وعن انس رضی اللہ عنہ۔ ان النبی صلی اللہ
علیہ وسلم قال۔ فرمود۔ ہذا ابن آدم وہذا اجلہ۔ این آدمی ست واین اجل اوست یعنی نزدیک ست بوی۔ ووضع
یدہ عند قفاہ۔ ونہاد آنحضرت از برائے تصویر وتمثیل قرب موت را بآدمی دست خود را نزد قفائے خود یعنی
مرگ در قفای آدمی ست وقریب بوی فی الصراح قفا پس سر ثم بسطہ پستر بکشاد ودراز کرد آنحضرت دست را
ودور داشت از قفا از برائے نمودن درازی امل۔ فقال وثم املہ۔ وآنجاست یعنی بجائے دور امل وامید او یعنی
اجل نزدیک آمد وامل دور رفتہ است۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی سعید الخدری ان النبی صلی اللہ علیہ
وسلم غرز عودا بین یدیہ۔ آنحضرت بخلانید چوبے را پیش خود۔ وآخر الی جنبہ۔ وبخلانید چوبی نزد دیگر پہلوی آن چوب

اول۔ وآخر البعد منه۔ وبخلانید چوبے دیگر را دور تر از چوب اول۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت ما تدرون ماهذا۔ آیا درمی یابید ودیدانید کہ چیست مثال این سه۔ قالوا اللہ ورسولہ اعلم قال۔ فرمود هذا الانسان وهذا الاجل این چوب اول کہ بوید خلانیدم مثال آدمی ست واین چوب دیگر کہ خلانیدم مثال مرگ ست کہ متصل ست بآدمی۔ اراه قال ابو سعید خدری میگوید کہ گمان می برم آنحضرت را کہ فرمود وهذا الامل واین چوب سوم کہ خلانیدم امل آدمی ست کہ دور و دراز تر رفته است فیتعاطی الامل پس در میگیرد و خوض میکند آدمی امل را ومیخواهد کہ برسد بآن و دریابد آنرا۔ فلحقه الاجل دون الامل پس ناگاه دریافت و در رسید او را مرگ بے آنکہ برسد امل را۔ رواه فی شرح السنة۔ وعن ابی هريرة عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ فرمود آنحضرت۔ عمر امتی من ستین سنة الی سبعين۔ عمر امت من اکثر از شصت سال ست تا هفتاد یعنی غالب این ست وگاهی در میگذرد چنانکہ در حدیث آینده فرموده است۔ رواه الترمذی وقال هذا حديث غریب۔ وعنه قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اعمار امتی ما بین الستین الی السبعين اکثر عمرهای امت من میان شصت سال ست تا هفتاد۔ واقلهم من يجوز ذلك۔ وکمتر کسے ست از امت من کسیکہ بگذرد از هفتاد۔ رواه الترمذی وابن ماجة۔ وذکر کرده شد حدیث عبد اللہ بن الشخير بکسر شین معجمه وخاء معجمه مشدده ویاء تحتانیه ساکنه۔ فی باب عیادة المريض۔ در باب پرسش نمودن بیمار۔

الفصل الثالث۔ عن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اول صلاح هذه الامة اليقين والزهد نخستین نیکی این امت یقین ست بر زاقیت حق وضمانت وی تعالی ارزاق را وزهد وبے رغبتی در دنیا وچون یقین بر زاقیت حق حاصل شد بخل نخواهد کرد چه بخل بسبب بی یقینی بوصول رزق ست میگوید کہ اگر مال صرف کنم واز دست دهم دیگر از کجا خورم وچون زهد کرد طول امل وامید بقا در دنیا نخواهد ماند ازین جهت فرمود کہ واول فساد ها البخل والامل۔ ونخستین فساد امت بخیلی ورزیدن ودر صرف وانفاق مال ودراز داشتن امل وبقا در دنیا ست کہ ضد یقین بر زاقیت حق وزهد در دنیا ست۔ رواه البیہقی فی شعب الایمان۔ بدانکہ شیخ اجل اکرم عارف باللہ عبد الوهاب متقی رحمة اللہ علیہ در رسالہ الحبل المتین فی تحصیل اليقين فرموده است اعتقاد چون بحد جزم رسد وسند بدلیل وبرهان بود کہ اثبات حق کند آنرا در اصطلاح حکماء ومتکلمین یقین گویند اما نزد صوفیه تا تصدیق غلبه واستیلاء بر دل نیابد بحیثیتی کہ متصرف وحاکم باشد بر دل تا بچیزهای کہ موافق باشد تحریض کند واز چیزهاے کہ منافی ومخالف باشد زاجر ومانع گردد آنرا یقین نگویند مثلاً همه کس را جزم بنزول موت حاصل ست اما انکہ ذکر موت بر دل وی غلبه واستیلاء دارد ومستحکم ومتصرف ست ومر استعداد موت بفعل طاعات وترک معاصی باعث صاحب یقین ست ویقین در چهار موضع باید کہ اگرچه مجموع انچه خبر داده است رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم برای چیز محل وموضع یقین ست اما اصول آن چهار چیز ست کہ سالک را از یقین کردن دران چاره نیست اول توحید بدانکہ

کہ ہرچہ واقع می شود بقدرت حق واقع می شود دوم توکل واستوار داشتن ضمانت خدائے تعالی در رسانیدن رزق سوم یقین کردن در جزائے اعمال از ثواب وعقاب چہارم یقین کردن در اطلاع خدائے تعالی بر احوال بندہ در ہمہ حال پس فائدہ یقین در توحید عدم التفات ست بسوئے مخلوقات وفائدہ یقین در رسیدن رزق اجمال ست در طلب وی یا ترک تاسف بر فوت آن وفائدہ یقین در جزای اعمال اقدام نمودن ست بر طاعت ودور بودن از معصیت وفائدہ یقین در اطلاع خدای تعالی آنست کہ مبالغہ کنی در اصلاح ظاہر وباطن انتہی محصل کلام الشیخ ومراد در حدیث یقین بر رزاقیت حق وتوکل بر وست چنانچہ گفتیم بقرینۂ مقابل آن کہ بخل ست ویقین کردن بر رزاقیت حق وبلوغ رزق واستوار داشتن ضمانت خدائے تعالی را منزلی ست از منازل واز وے چارہ نیست ہر سالک راہ حق را وفراغ عبادت موقوف بران ست قال الشیخ الامام قطب وقتہ ابو الحسن الشاذلی اکثر مجب الخلق عن الحق اثنان ہم الرزق وخوف الخلق وہم الرزق اشد الحجابین۔ وعن سفیان الثوری قال لیس الزہد فی الدنیا بلبس الغلیظ والخشن واکل الجشب۔ سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ گفت نیست زہد در دنیا وبے رغبتی دران بپوشیدن جامہ ستبر وخوردن خوردنی غلیظ خشن بمہرہ ونان بے نان خورش جشب بفتح جیم وکسر شین معجمہ وبباء موحدہ خوردنے غلیظ وخشن وقیل طعام بے نان خورش وانما الزہد فی الدنیا قصر الامل۔ ونیست حقیقت زہد در دنیا مگر کوتاہی امل۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن زید بن الحسین قال سمعت مالکا وسئل ای شیء الزہد فی الدنیا۔ زید بن حسین کہ یکی از یاران امام مالک ست گفت شنیدم مالک را درحالیکہ پرسیدہ شد از وی کہ چیست زہد در دنیا قال گفت در جواب این سوال طیب الکسب وقصر الامل حقیقت معنے زہد پاک وحلال بودن کسب رزق ست کہ آنرا از وجہ حلال پیدا کنند وکوتاہ بودن امل ست رواہ البیہقی فی شعب الایمان

باب استحباب المال والعمر للطاعۃ

استحباب نیکو شمردن وفی الصراح مال خواستہ اموال جماعت واشتقاق مال از میل ست وآدمی بالطبع بدان مائل ست

وعمر بالفتح والضم زندگانی وزیستن وبضمتین نیز آمدہ واگر در مقام قسم واقع شود فتح افصح بود

الفصل الاول۔ عن سعد قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت سعد بن ابی وقاص کہ گفت آنحضرت ان اللہ یحب العبد التقی الغنی الخفی۔ خدا تعالی دوست میدارد بندہ را کہ این سہ صفت دارد تقی پرہیزگار غنی توانگر بمال یا بدل وآوردن این حدیث در باب استحباب مال دلالت دارد کہ مراد غنا بمال ست خفی نہان یعنی گوشہ گیرندہ از خلق برائے عبادت چون بخلق احتیاجی ونیازی ندارد از خلق گوشہ گرفتہ بعبادت مشغول ست وحفی بحاء مہملہ نیز روایت کردہ اند بمعنی مہربان ونیکی کنندہ بخلق واین معنی بغنا موافق ترست ودر بعضے نسخ مصابیح بعد از التقی النقی نیز آمدہ بمعنے پاک ولطیف۔ رواہ مسلم وذکر کردہ شد حدیث ابن عمر کہ اول ش این ست لا حسد الا فی اثنین فی باب فضائل القرآن

الفصل الثانی۔ عن ابی بکرۃ ان رجلا قال۔ روایت ست از ابی بکرہ کہ صحابی مشہور ست از اہل طائف واحوال وے

درمواضع مذکور شده که مردی گفت - یا رسول الله ای الناس خیر - کدام یکی از مردان بهتر ست - قال - گفت آنحضرت - من طال عمره وحسن عمله - بهترین مردم کسی ست که درازست زندگانی او و نیکوست کردار او - قال گفت آنمرد - فای الناس شر پس کدام یکی از آدمیان بدترست - قال گفت آنحضرت - من طال عمره وساء عمله - بدترین آدمیان کسی ست که درازست عمر او و بدست عمل او ظاهر اعتبار غالب راست واگر عمل نیک و بد هر دو برابر باشند بوجهی خیر خواهد بود و بوجهی شر و وجود آنکه تحقیق این ماده نادرست فافهم - رواه احمد والترمذی والدارمی - وعن عبید بن خالد - کنیت او ابو عبدالله سلمی ست صحابی مهاجری سکونت کرد کوفه را - ان النبی صلی الله علیه وسلم آخی بین رجلین - روایت میکند که آنحضرت برادری داد میان دو مرد از صحابه خود چنانکه منقول ست که یکبار میان دو کس از مهاجران عقد اخوت بست و بار دیگر درمیان مهاجرین و انصار فقتل احدهما فی سبیل الله - پس کشته شد یکی از ان دو مرد در راه خدا و شهید شد - ثم مات الآخر بعده - پس مرد آن مرد دیگر از آن دو مرد بعد ازوی بجمعة او نحوها - بیک هفته یا مانند آن - فصلوا علیه - پس نماز گذاردند صحابه برین مرد - فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی الله علیه وسلم ما قلتم - چه گفتید و چه خواندید در نماز که بروی گذاردید و چه دعا کردید او را - قالوا دعونا الله ان یغفر له ویرحمه - گفتند دعا کردیم خدا را که بیامرزد او را و رحمت کند او را - ویلحقه بصاحبه - و برساند او را بیار وی که شهید رفت در مرتبه و مقام - فقال النبی - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فاین صلوته بعد صلوته - پس اگر این مرد که پسین مرد برابر باشد در درجه بآن یار خود که پیشتر ازوی رفت پس چه شد و کجا رفت ثواب نماز این مرد که بعد ازوی گزارد وعمله بعد عمله و کجا شد ثواب دیگر عملهای این مرد که بعد ازوی کرد - او قال صیامه بعد صیامه - راوی شک دارد که وعمله بعد عمله گفت یا گفت وصیامه بعد صیامه یعنی کجا شد ثواب روزه وی که بعد ازوی داشت - لما بینهما ابعد مما بین السماء والارض - بتحقیق تفاوت درجه که میان این دو مردست در بهشت و در قرب الٰهی تعالی دورتر و بیشترست از تفاوت مسافتی که میان آسمان و زمین ست - رواه ابوداود والنسائی - اینجا اشکال می آرند که چگونه فاضل و راجح آید عمل این مرد پسین که در یک جمعه کرد بر شهادت آن مرد که پیشتر رفت و با وجود آنکه درجه شهادت که در راه خدا و اظهار دین حق یافت بالاترست خصوصاً در زمان آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم که زمان مبادی دعوت و تقویت اعوان دین ست جواب میگویند که این مرد نیز مرابط بود در راه خدا و نیت شهادت داشت پس جزا داده شد بر نیت او و نیز میگویند که آنحضرت میدانست که عمل این مرد بی شهادت مساوی عمل آن شهید ست بجهت مزید اخلاص و عقل و معرفت یا زیادتی عملی که بعد ازوی کرد پس نه هر شهید فاضل تر و راجح ترست بر غیر شهید علی الاطلاق بسا غیر شهید که فاضل تر بود از شهید دلیل برین سخن حال صدیق اکبرست رضی الله عنه نسبت بشهدای صحابه کذا قالوا - وعن ابی کبشة بفتح کاف وسکون موحده سلالانماری بفتح همزه وسکون نون نام او عمرو بن سعد و بعضی گفته اند سعد بن عمرو و بعضی عامر بن سعد نزول کرد شام را و بود قدوم وی آنرا با عمر بن الخطاب - انه سمع رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول - روایت میکند

که شنید آنحضرت را که میگفت - ثلاث اقسم علیهن - سه خصلت ست و سه حکم که سوگند میخورم بر آنها که حق اند - و احدثکم حدیثا
و میخوانم بر شما حدیثی را - فاحفظوه - پس یاد گیرید و نگاهدارید آن حدیث را - فاما الذی اقسم علیهن - پس آن سه چیز که سوگند
میخورم بر حقیقت آنها انیست هم غانه مانقص مال عبد من صدقة - پس بدرستی که شان انیست که کم نشد مال هیچ بنده از
جهت تصدق کردن بر فقرا چه تصدق اگرچه در صورت نقصان ست ولیکن چون موجب خیر و برکت ست در دنیا و سبب حصول
و سبب ثواب در آخرت در معنی زیادتی ست نه نقصان - ولا ظلم عبد مظلمة صبر علیها - و ستم کرده نشده بنده هیچ ستم کرده شدنی
و گرفته نشد از وے مالی بناحق که صبر کرد آن بنده بران مظلمه - الا زاده الله بها عزا - مگر آنکه زیاده کرد آن بنده را خداے تعالی
بآن مظلمه عزت مظلمه بفتح میم و کسر لام و فتح نیز آمده مصدر بمعنی ظلم کردن و نام مالی که بظلم گیرند نیز آمده - ولا فتح عبد باب مسئلة
و نکشاد هیچ بنده در سوال کردن از مردم - الا فتح الله علیه باب فقر - مگر آنکه کشاد خداے تعالی بروے در فقر را - واما الذی
احدثکم فاحفظوه - واما آن حدیثے که گفتم میخوانم بر شما پس یاد گیرید آنرا انیست که میگویم - فقال - پس گفت آنحضرت
در بیان آن حدیث - انما الدنیا لاربعة نفر - نیست دنیا مگر برائے چهار کس و منحصر ست احوال دنیا درین چهار مرتبه - عبد
رزقه الله مالا و علما - اول بنده که داد او را خداے تعالی مال و داد دانش که بدان طریق صرف و کیفیت انفاق مال
در مصارف خیر و وجوه بر شناسد - فهو یتقی فیه ربه - پس این بنده تقوی میکند درین مال پروردگار خود را و از ارتکاب میکند
در دخل و خرج آن حرام و نامرضیات حق را - ویصل فیه رحمه - و پیوند میکند و نیکی و احسان می نماید خویشان خود را - ویعمل لله
فیه بحقه - و کار میکند برائے خدا درین مال بحق مال یعنی حقوقی که متعلق ست بآن مثل زکوة و کفارات و ضیافت و صلات
یا بحق خدا که فرموده است صرف مال را در ابواب آن - فهذا بافضل المنازل - پس این بنده در افضل ترین مراتب
و منازل ست - و عبد رزقه الله علما - دوم بنده ایست که داده است او را خداے تعالی علم بحسن انفاق و صرف مال
در وجوه خیرات و مبرات و حصول ثواب بران - ولم یرزقه مالا - و نداده است او را خداے تعالی مال فهو صادق
النیة - پس این بنده بمقتضاے علمی که دارد صادق و صالح ست نیت وی و دوست وا دارد و آرزو میکند وجود مال را -
یقول لو ان لی مالا لعملت بعمل فلان - میگوید آن بنده اگر می بود مرا مالی هر آئینه عمل میکردم بعمل فلانی که تقوی میکند پروردگار
را در مال و صله رحم میکند و صرف میکند مال را در حقوق - فاجرهما سواء - پس مزد و ثواب این هر دو بنده برابر ست
اگرچه از بنده اول بوجود مالی انفاق بالفعل می آید و از دوم نه اما بمقتضاے نیت صادق که دارد اجر آن مے یابد
و عبد رزقه الله مالا و لم یرزقه علما - سوم بنده ایست که داده است او را خداے تعالی مالی و نداده است او را علمی
که بدان تقوی ورزد و صرف مال در حقوق نماید - فهو یخبط فی ماله بغیر علم - پس این بنده خبط و خلط میکند در مال خود و
دست و پا میزند بے علم و دانش و تامل و تمیز در طریق خیر و شر و صرف میکند آنرا در غیر حق چنانکه فرمود - لا یتقی فیه ربه
ولا یصل فیه رحمه ولا یعمل فیه بحق - تقوے نمی کند در مال پروردگار خود را و صله نمی کند رحم خود را و عمل نمیکند در وی بحق

فهذا باخبث المنازل - پس این بندہ در پلید ترین جا ہاست - وعبد لم یرزقه الله مالا ولا علما - وچہارم بندہ ایست کہ نداده است او را خدائے تعالیٰ مال و نہ علم تمیز میان وجوہ خیر و شر - فهو یقول لو ان لی مالا لعملت فیه بعمل فلان - پس وی میگوید اگر می بود مرا مالی ہر آئینہ عمل میکردم در روے بعمل فلانی کہ اسراف و اتراف میکند - فهو نیته - پس او بہ سبب نیت وی - فوزرهما سواء - وبار گناه ایشان کہ بر میدارند بر پشت خود آنرا برابر ست - رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح - اینجا نیت بمعنی عزم باید حمل کرد و آدمی بر عزم معصیت ماخوذ ست ومعنی عزم آنست کہ بجد است بران وہیچ مانعی از جانب او نیست مگر عدم قدرت و نارسیدن بدان و اگر قدرت یابد و برسد بے توقف میکند مثلاً اگر یکے عزم بر زنا دارد آثم ست و ماخوذ ست براں اگرچہ عزم زنا زنا نیست اما گناہی ہست بسر خود و تفصیل کلام آنست کہ اول وساوس شیطان کہ در دل افتد بے کسب و تعمل آنرا ہاجس خوانند و بر ہاجس مواخذہ نبود و چون در خاطر بنشیند و در باطن جولان کند و بگردد آنرا خاطر خوانند و خواطر نیز از امت مرحومہ محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم مرفوع و مغفور ست و مواخذہ بدان نہ و این از خصائص این امت ست کہ از درگاہ رحمت خاص پروردگار تعالیٰ بدان مخصوص شدہ اند بعد ازان ہم ست کہ قصد و نیت فعل دارد و در حسنات بمجرد قصد و نیت حسنہ کامل می نویسند و در سیآت نہ بعد ازان عزم ست چنانکہ تقریر نمودہ آمد و در وے مواخذہ است بر وجہے کہ مذکور شد - وعن انس رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان اللہ تعالیٰ اذا اراد بعبد خیرا استعمله - فرمود آن حضرت کہ اللہ تعالیٰ چون خواہد بہ بندۂ نیکی را بکار میدارد و او را فقیل کیف یستعمله - پس گفتہ شد و پرسیدہ شد از ان حضرت کہ چگونہ بکار میدارد اللہ تعالیٰ او را - یا رسول اللہ قال یوفقه لعمل صالح قبل الموت - فرمود توفیق میدہد او را برای عمل صالح پیش از مردن از ینجا فضیلت حیات لازم آید کہ در وی کارے توان کرد - رواه الترمذی - وعن شداد بن اوس - برادر زادۂ حسان بن ثابت ست او و پدر او را صحبت ست نزول کرد بیت المقدس را و معدود ست در شامیین قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الکیس من دان نفسه زیرک و فرزانہ و توانا کسی ست کہ مطیع و فرمان بردار و زبون گرداند نفس خود را - وعمل لما بعد الموت - و کار کند برای ثواب و جزا کہ بعد از موت یابد - والعاجز من اتبع نفسه هواها - و احمق و نادان و ناتوان کسے ست کہ پیرو گرداند نفس خود را ہوائے نفس را یعنی ہر چہ نفس خواہد از محرمات و شہوات بدہد او را و با نفس پس نیاید و در دست شہوت عاجز بود و اسیر ہوائے نفس گردد - وتمنی علی اللہ - و با وجود آنکہ معصیت می ورزد و بر خلاف فرمان حق میرود و عمل خیر نمی کند و توبہ و استغفار نمی نماید آرزو و خواہش دارد بر خدا کہ راضی گردد و بخشد و در بہشت در آرد - رواه الترمذی وابن ماجه - شیخ ابن عباد شاذلی رحمۃ اللہ علیہ در شرح حکم میگوید کہ علماء باللہ گفتہ اند رجاء کاذب کہ مغرور گردد صاحب آن بدان و باز ماند از عمل و دلیر گرداند او را بر گناہان بتحقیق رجا نیست بلکہ آرزو و فریب شیطان ست معروف کرخی رضی اللہ عنہ گفت طلب بہشت بے عمل گناہی ست از گناہان و امید شفاعت بے سبب و علاقہ نوعی ست

از فریب دا امید داشتن رحمت از کسیکہ فرمان برداری نکند او را حمق و جہالت ست و حسن بصری گوید کہ قومی را باز داشت آرزوہاے آمرزش تا بیرون رفتند از دنیا و حالانکہ نیست ایشان را حسنہ میگوید یکے از ایشان نیک دارم گمان را بر پروردگار خود کہ آمرزندہ است دروغ میگوید اگر نیک بودے گمان وی بہ پروردگار نیک کردی عمل را و میگفت دور باشید اے بندگان خدا ازین آرزوہاے باطل کہ اینہا وادیہاے احمقان ست کہ افتادہ اندرو وردی بخدا سوگند نداد خداوند تعالی ہیچ بندہ را بآرزوہاے او خیرے در دنیا و نہ در آخرت و عمر بن منصور بیکے از یاران خود نوشت کہ تو اہل داری بدرازی عمر خود و آرزو داری بر خدا بکار بد خود و ہشدار کہ آہن سرد میکوبی اعاذنا اللہ منہ

الفصل الثالث عن رجل من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال کنا فی مجلس فطلع علینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - مردی ست از مردے از اصحاب آنحضرت کہ گفت بودیم ما در مجلس پس برآمد آنحضرت و طلوع کرد برما - و علی راسہ اثر ماء و بود بر سر مبارک آنحضرت اثر آب یعنی غسلے تازہ آوردہ بود و رونقی و تازگی بر جمال باکمال خود افزودہ - فقلنا - پس گفتیم ما - یارسول اللہ نراک طیب النفس - می بینیم ما ترا خوشحال خوشدل قال اجل - فرمود آری ہمچنین ست کہ شما میگوئید - قال - گفت راوی - ثم خاض القوم فی ذکر الغنی - پس در افتادند قوم در ذکر تونگری کہ نیک ست یا بد - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم لا باس بالغنی لمن اتقی اللہ عزوجل - نیست باک تونگرے مر کسی را کہ تقوی کند خدا ے را عزوجل چہ مرتبۂ غنی شاکر بلند ست - و الصحۃ لمن اتقی خیر من الغنی - و تندرستی بہتر ست مر کسی را کہ تقوی ورزد از تونگرے - و طیب النفس من النعیم - و خوشدلی و خوشحالی از جملۂ نعمتہا ست کہ شکر آن واجب ست و سوال کردہ خواہد شد بندہ از وے در قیامت چنانکہ در قرآن مجید مے فرماید ثم لتسألن یومئذ عن النعیم رواہ احمد - و عن سفیان الثوری قال کان المال فیما مضی یکرہ - سفیان ثوری گفت بود مال در زمان پیشین کہ مکروہ داشتہ می شد زیرا کہ زہد و قناعت در دنیا شعار اہل آن روزگار بود و قوت لایموت بے سعی و تردد و توجہ بملوک و امرا میرسید و از ایشان آزارے دیدہ و خواری کشیدہ نمی شد - فاما الیوم فہو ترس المومن - اما امروز درین روزگار کہ مائیم چون باعث زہد و قناعت ست افتادہ و احتیاج ہا غالب آمدہ و برائے تحصیل قوت توجہ و تردد بر در اغنیا خواری باید کشید مال سپر مسلمانان ست کہ بسبب آن از آزار رسیدن سہام حوادث و بلایا در امان ست و مستغنی ست بدان از توجہ بملوک و امرا - وقال - و گفت سفیان ثوری لولا ہذہ الدنانیر لتمندل بنا ہولاء الملوک - اگر نمی بود این دینارہا ہر آئینہ مندیل می ساختند ما را این دنیا داران و خوار میداشتند و مندیل بکسر و فتح میم خرقۂ کہ بدان دست و روے پاک کنند کنایت ست از ابتذال و خوار داشتن وقال - و گفت سفیان - من کان فی یدہ شئی من ہذہ فلیصلحہ - کسیکہ باشد در دست وی چیزے ازین مالہا پس باید کہ صلاح کند و ترتیب دہد و زیادہ گرداند آنرا - فانہ زمان ان احتاج - زیرا کہ این زمانے ست اگر محتاج شود کسی کان

اول من یبذل دینه۔ باشد آنکس اول کسیکه بذل کند و از دست دهد دین خود را۔ وقال۔ و گفت سفیان۔ الحلال لا یحتمل السرف۔
مال حلال احتمال ندارد و بر نمی دارد افراط و اسراف را یعنی نمی باید در مال حلال اسراف کرد و باید آن را نگاه داشت و
به احتیاط خرج کرد تا چند گاه باقی ماند و قوام دین گردد یا مراد آنست که مال حلال کم می باشد و آنقدر نمی باشد که در وی
اسراف توان کرد۔ رواه فی شرح السنة۔ وعن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ینادی مناد
یوم القیمة۔ آواز میدهد آواز دهنده روز قیامت یعنی فرشته که خدای تعالی امر میکند او را بدان۔ این ابناء الستین
کجا اند پسران شصت سال یعنی آنها که عمر ایشان در دنیا بشصت سال رسید و این را نسبت بسال عمر میدهند
چنانکه میگویند بنات وهو ابن ثمانین یا التسعین۔ وهو العمر الذی قال الله تبارک وتعالی۔ و این شصت سال
عمری ست که گفته است خدای تعالی در شان او این آیت را۔ اولم نعمرکم ما یتذکر فیه من تذکر۔ آیا عمر ندادیم
شما را عمری که پند پذیر گردد در آن عمر کسیکه پند پذیر تواند شد۔ وجاءکم النذیر۔ و آمده شما را پیغمبر ترساننده و
خبر رساننده ازینجا معلوم گردد که تا پیغمبر نیاید و خبر نرساند مجرد عقل بسنده نیست در مواخذه نه۔ رواه البیهقی فی
شعب الایمان۔ وعن عبد الله بن شداد۔ معدود است در طبقه ثانیه از کبار تابعین و ثقات ایشان شنید
از عمر و علی و معاذ و ابن عباس و از پدر خود و از خاله خود که میمونه است ام المومنین و روایت کرد از وی
شعبی و منصور و حکم و غیر ایشان۔ قال ان نفرا من بنی عذرة ثلثة اتوا النبی۔ بدرستی که چندے از قبیله بنی عذره
که سه تن بودند آمدند پیغمبر را صلی الله علیه وسلم فاسلموا۔ پس مسلمان شدند۔ قال رسول الله۔ گفت پیغمبر خدا صلی الله
علیه وسلم من یکفینیهم۔ کیست که کفایت کند مرا مونت ایشان را یعنی غمخواری و سامان حال ایشان کند تا مرا حاجت
نباشد بخبرداری ایشان۔ قال طلحة انا۔ گفت طلحه من کفایت میکنم مونت ایشان را۔ فکانوا عنده۔ پس بودند این
سه تن نزد طلحه فبعث النبی صلی الله علیه وسلم بعثا۔ پس فرستاد آنحضرت لشکری را بجائے۔ فخرج فیه احدهم۔ پس بر آمد
آمد درین لشکر یکے ازین سه تن فاستشهد۔ پس شهید گردانیده شد آن یکے۔ ثم بعث بعثا۔ پس فرستاد لشکرے
دیگر را آنحضرت فخرج فیه الآخر۔ پس بیرون آمد درین لشکر مردے دیگر از آن سه نفر فاستشهد۔ پس شهید گردانیده شد
ثم مات الثالث علی فراشه۔ پس مرد مرد سوم بر بستر خود۔ قال قال۔ گفت عبد الله بن شداد که گفت طلحه۔ فرایت
هؤلاء الثلثة فی الجنة۔ پس دیدم یعنی در خواب این سه تن را در بهشت۔ ورایت المیت علی فراشه امامهم۔ و دیدم آن
مرده مرده فراش را پیش ایشان مقدم و سابق تر ایشان۔ والذی استشهد آخرا یلیه۔ و دیدم آنرا که شهید گردانیده شد
آخر که نزدیک میرود بوے و متصل ست بوے۔ واولهم یلیه۔ و دیدم نخستین این سه کس را یعنی آنکه نخست شهید شده بود
که نزدیک میرود باین شهید آخر و عقب تر از همه۔ فدخلنی من ذلک۔ پس در آمد در باطن من تعجب و انکار درین بودن
این سه کس باین ترتیب یعنی بایستی که شهید اول سابق و مقدم بر همه بودی یا هر دو شهید در یک مرتبه و آنکه بر فراش

مردہ عقب تر از ایشان - فذکرت للنبی صلی اللہ علیہ وسلم ذلک - پس ذکر کردم مر آنحضرت را این خواب - قال - فرمود آنحضرت - وما انکرت من ذلک - وچہ چیز را انکار کردی تو ازین قصیہ یعنی دیدن تو آن مردہ بر فراش را پیشتر و مقدم تر از ہمہ - واینچنین دیدن شہید آخر پیشتر از شہید اول محل انکار نیست ہمچنین می باید زیرا کہ - لیس احد افضل عند اللہ من مؤمن یعمر فی الاسلام - نیست ہیچ یکے فاضل تر نزد خدائے تعالی از مسلمانی کہ دراز کردہ شود عمر وی در مسلمانی - لتسبیحہ وتکبیرہ وتہلیلہ - از جہت عبادت کردن او مر خدا را بہ تسبیح وتکبیر وتہلیل وچون شہید آخر دراز شد عمر وے از شہید اول بیشک اجر وی وفضل وی زیادہ تر باشد از وی وہمچنین آنکہ بر فراش ہر د عمل وے از ہر دو شہید بیشتر بود تاویل عمر توجیہ این ہمان ست کہ در فصل ثانی از حدیث عبید بن خالد مذکور شد - وعن محمد بن ابی عمیرۃ وکان من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - روایت ست از محمد بن عمیرہ بفتح عین وکسر میم وسکون تحتانیہ وبود وے از اصحاب آن حضرت این را از برائے این میگوید کہ صحبت وے با حضرت مشہور نیست - قال ان عبدا لو خر علی وجہہ گفت آن حضرت کہ بندۂ از بندگان اگر بیفتد بر روئے خود - من یوم ولد الی ان یموت ہرما - از روزے کہ زائیدہ شدہ است تا آنکہ بمیرد وسخت پیر - فی طاعۃ اللہ - در طاعت وفرمان برداری خدا یعنی فرض کردہ شود کہ از ولادت تا وقت پیری در سجدہ ونماز بر روئے افتادہ باشد یا مراد بعد از بلوغ بمرتبہ تکلیف باشد - لحقرہ فی ذلک الیوم - ہر آئینہ کم مے شمارد این افتادن خود را در طاعت وعبادت دران روز یعنے روز قیامت - ولود انہ رد الی الدنیا - ہر آئینہ دوست میدارد کہ باز گردانیدہ شود بسوئے دنیا - کیما یزداد من الاجر والثواب - تا زیادہ شود از مزد و پاداش عمل پس ہر چند عمر زیادہ باشد تا موجب زیادت عمل گردد بہتر ودوست تر بود - رواہما احمد -

باب التوکل والصبر

توکل و وکول در لغت گذاشتن کار را بکسے وباز داشتن ووکالہ بفتح وکسر اسم ست ازان وتوکل اظہار عجز خود و اعتماد بر غیر کردن وتکلان بضم اسم ازان ودر شرع عبارت ست از باز گذاشتن بندہ کار خود را بخدا وبرآمدن از تدبیر نفس وتبری از حول وقوت خود وتوکل در ہمہ کارہا رود وبیشتر استعمال وی در کار رزق بود وحقیقت معنی توکل ثقہ واعتماد ست بر ضمانیت حق عزوجل ارزاق بندگان را وترک اسباب وکسب شرط آن نیست بلکہ باید نظر ازان ساقط بود چہ توکل کار دل ست چون یقین بضمانیت حق حاصل شد توکل درست آمد تعطیل جوارح شرط نیست وکار وکسب با آن منافات ندارد ودر ولیشان کہ ترک اسباب کنند از برای تحقیق مقام توکل وریاضت نفس کنند تا نظر ازان ساقط گردد ویقین حاصل آید بآن کہ وجود اسباب در وصول رزق شرط نیست وبعضے تفسیر کردہ اند توکل را بہ بیرون آمدن از کسب واسباب بجہت وثوق برزاقیت پروردگار تعالی واین ابتدای حال توکل ست یا مراد بیرون آمدن ست از تعلق دل بدان ومنتہی را مباشرت اسباب مانع از توکل نباید ویقین او

در مباشرت اسباب و ترک آن بریک حال بود مثلاً انتهی اگر درخت خرما بنشاند و بطریق خرق عادت در ساعت بیار آید یقین وے بقدرت صانع تعالی درین صورت و در صورت درخت خرما که بعد از سالهاے فراوان بطریق جری عادت بار می آرد یکسان باشد بلکه مشاهدۂ صانع بکمال قدرت او در صورت اسباب و ترتب مسببات بران بیشتر ست و در صورت بے سببی همان یک فعل ست و بس و اینجا چندین افعال و تحقیق و احکام محکم ست که در آنجا نیست و در ترک اسباب تعطیل خلق الٰهی ست عز شانه و صبر در لغت بمعنی حبس و منع و باز داشتن نفس از چیزے که آنرا بفارسی شکیبائی تعبیر کنند و در شرع غالب آوردن داعیۂ حق بر باعثۂ نفس نزد معارضۂ شیخ نجم الدین کبری قدس سره فرموده صبر بیرون آمدن از حظوظ نفس بمجاهده و ثبات بر باز داشتن از مألوفات و محبوبات وی و در عوارف گفته افضل اقسام صبر صبر کردن ست بر هذا الصدق توجه و دوام مراقبه و قطع مواد خواطر و فرموده که صبر فرض باشد و نفل فرض چنانکه صبر کردن بر اداے فرائض و ترک محرمات و از جمله صبر که نفل ست صبر کردن ست بر فقر و شدائد آن و صبر کردن نزد صدمۂ اولی و کتمان مصائب و ترک شکایت و اخفاے احوال و کرامات و اقسام صبر فرض و نفل بسیار ست و بسا کس که بر تمام اقسام صبر نتواند ایستاد و مجال صبر و لزوم مراقبه رعایت توجه و نفی خواطر بروے تنگ آید انتهی و صبر نیز با وجود کثرت آسایش در استعمال مخصوص بود بصبر بر بلایا و مصائب و مکروهات چنانکه شکر در رزق و در رسائل این فقیر رساله هست در بیان صبر و ذکر اقسام آن مسمی بتوصیة الاصحاب بالصبر فی جمیع الابواب که در آنجا بیان معنی صبر و ذکر مواد و مجال آن به تفصیل کرده شده است

الفصل الاول عن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یدخل الجنة من امتی سبعون الفا بغیر حساب — می در آیند بهشت را از امت من هفتاد هزار کس بحساب — هم الذین — آن در آیندگان بهشت را بحساب آن کسانے اند که — لا یسترقون و لا یتطیرون — افسون نمی کنند و شگون بد نمیگیرند — و علی ربهم یتوکلون — و بر پروردگار خود توکل دارند — متفق علیه ظاهر آنست والله اعلم که مراد استرقاے جاهلیت ست که از کتاب و سنت معلوم نشده و شارع آنرا تقریر نموده و ایمنی نیست دران از وقوع در شرک بقرینۂ قول او و لا یتطیرون چه مقرر ست که تطیر از عادات جاهلیت ست و نهی عنه و اجتناب از عادات جاهلیت بر عامۂ مسلمانان لازم ست و با وجود آن در وی فضیلت ست و بروے جزاے جزیل ترتب ساخته که در آمدن بهشت ست بحساب زیرا که اکثر مسلمانان مبتلا و گرفتار اند باسباب اگرچه از جاهلیت بود و این نیز از درجات توکل ست و بالاتر ازان ترک استرقا و معالجات و تدبیرات ست مطلقاً که از براے تحقق مقام توکل کنند و متعارف از توکل این معنی مفهوم میگردد و لهذا تفسیر کرده اند توکل را به ترک کسب و اسباب بجهت وثوق بر رزاقیت حق چنانکه گذشت و این مرتبۂ خواص ست و متوسطان و ایشان را این فضیلت و جزا که درین حدیث مذکور ست حاصل ست باز یا دستے

(للذین احسنوا الحسنی) وزیادة سوم مرتبهٔ منتهیان ومقربان ست که اسباب بالکلیه از نظر شهود ایشان ساقط ووجود وعدم آن برابر شده است وایشان را در مباشرت اسباب عبودیت وامتثال بامر آزادی ست وباین حیثیت حکم عدمیت گیرد واین مرتبه اخص خواص ست از انبیا واولیا که از خود فانی وباقی بخدا اند ونهایت مرتبهٔ توکل وحقیقت آن اینست وجزای ایشان فوق همه است وتحقیق مقام این ست که اسباب بر سه قسم اند یقینی وظنی ووهمی یقینی مثل برداشتن لقمه ونهادن وی بدهان وخائیدن وفرو بردن آنرا ومباشرت این قسم از اسباب منافی توکل نبود بلکه ترک آن جهل وسفه وموجب اثم ست وظنی اسبابی که جاری شده سنت الٰهی وتقدیر وی در حق عموم خلق مثل کسب قوت وتدبیر دران ومعالجت ومداوات بادویهٔ طبیه که حاصل شده ظن بنفع آن ومثل احتراس نفس واحتیاط از چیزی که غالب ست در وی هلاک چنانچه خواب در جلی که عادت ست در وی وجود سیل وشیر مثلاً واین قسم گاهی ساقط میگردد از نظر اهل توکل ویقین بمشاهدهٔ قدرت حق وتقدیر وی ویقین بآنکه یک ذره بی اذن پروردگار نجنبد وهیچ چیز بی خلق وتقدیر وی واقع نشود واما اسباب وهمی واجب ست ترک آن ومنافی ست مباشرت او مر توکل را همچو احتراس از مکانی که سیل وشیر در وی هرگز نمی آید وبمجرد توهم آمدن نا گمان احتراز کند پس افسون های جاهلیت وتطیر ومانند آن از انچه شارع نفی آن کرده ازین قسم ست وترک تدبیرات ومعالجات عادیه از قسم ثانی فافهم۔ وعنه قال خرج رسول اللّٰه صلی اللّٰه علیه وسلم یوما فقال وهم از ابن عباس ست که گفت بیرون آمد آنحضرت روزی پس گفت۔ عرضت علی الامم۔ ظاهر کرده شدند ونموده شدند مرا امتها بطریق کشف وعیان یا در خواب یا اخبار ست از نمودن آن در روز قیامت وتعبیر بماضی بجهت تحقق وقوع ست فجعل یمر النبی ومعه الرجل۔ پس در ایستاد که میگذارد پیغمبری وحالانکه با اوست یک مرد۔ والنبی ومعه الرجلان۔ ومیگذرد پیغمبری وحال آنکه با اوست دو مرد۔ والنبی ومعه الرهط۔ ومیگذرد پیغمبری دیگر وبا اوست گروهی۔ والنبی ولیس معه احد۔ ومیگذرد پیغمبری ونیست با وی هیچ یکی از جهت عدم متابعت کسی مراورا فرایت سوادا کثیرا سد الافق۔ پس دیدم سیاهی بسیار را که لبته است وپر کرده است کرانهٔ آسمان را۔ فرجوت ان یکون امتی۔ پس چون بسیار بود این گروه امید داشتم که امت من باشد۔ فقیل هذا موسی فی قومه۔ پس گفته شد که این موسی پیغمبر ست وامت خود۔ ثم قیل لی انظر۔ پس گفته شد مرا بنگر۔ فرایت سوادا کثیرا سد الافق۔ پس دیدم سیاهی بسیار را که لبته است افق را۔ فقیل لی انظر۔ پس گفته شد مرا بنگر بهکذا وهکذا یعنی چنین وچنین یعنی یمین وشمال۔ فرایت سوادا کثیرا سد الافق۔ پس دیدم دیگر سیاهی بسیار را که لبته است افق را۔ فقیل هولاء امتک۔ پس گفته شد که ایشان اند امت تو۔ ومع هولاء سبعون الفا قدامهم۔ وبا ایشانند هفتاد هزار کس که پیش ایشانند یعنی ورای آن سواد کثیر با هم از ایشان چنانکه بروایت بخاری دلالت دارد بران واللّٰه اعلم۔ یدخلون الجنة بغیر حساب۔ می در آیند

بہشت را بحساب ہم الذین لا یتطیرون - ایشان آن کسانے اند کہ شگون بد نمیگیرند - ولا یسترقون - و افسون نمی کنند
بافسون ہای جاہلیت - ولا یکتوون - و داغ نمی سوزند و داغ کردن نیز از اسباب وہمیہ است و در احادیث نہی
از ان آمدہ و نزد ضرورت اگر بحکم اطبائے حاذق یقین شود رخصتے نیز ہست اما مختار آنست کہ مکروہ و حرام ست
و کلام این درین باب در شرح سفر السعادۃ مشبع ست از انجا باید جست - وعلی ربہم یتوکلون - و بر پروردگار خود توکل
میکنند و دست باسباب وہمیہ نمیزنند - فقام عکاشۃ بن محصن - بکسر میم و سکون حا و فتح صاد مہملتین پس بایستاد
عکاشہ کہ از مشاہیر صحابہ است بضم عین و تشدید کاف و تخفیف آن و تشدید اکثر ست حاضر شد بدر و مشاہدی راکہ
بعد از دست شکست شمشیر وی روز بدر پس داد آنحضرت او را چوبے یا شاخ خرما شک راوی ست پس
گشت در دست وی شمشیر و وے اول کسی ست کہ بیعت رضوان کرد و بشارت داد او را آنحضرت بہ بہشت و
وی از فضلائے صحابہ بود و وفات یافت در خلافت صدیق در زمن ردت و عمر وی چہل و پنج سال بود روایت
کردہ است از وی ابوہریرہ و ابن عباس و خواہر او ام قیس بنت محصن - فقال ادع اللہ ان یجعلنی منہم - پس گفت
عکاشہ مر آنحضرت را دعا کن خدا را کہ بگرداند مرا از ایشان یعنی از متوکلان کہ در آیند بہشت را بحساب - قال اللہم
اجعلہ منہم - گفت آنحضرت خداوندا بگردان عکاشہ را از ایشان - ثم قام رجل آخر - پس بایستاد مردے دیگر فقال
ادع اللہ ان یجعلنی منہم - پس گفت آن مرد مر آنحضرت را بخوان خدا را کہ بگرداند مرا از ایشان - قال سبقک بہا
عکاشۃ گفت آنحضرت پیشی کرد ترا باین دعوت و مسئلت عکاشہ گویا اذن کردہ نشد آنحضرت را دران مجلس
مگر بدعا کردن یک کس را و چون عکاشہ را دعا کرد گنجایش دعا در حق دیگر نماند یا این مرد اہل آن مرتبہ و مستحق آن
منزلت نبود و باوجود آن تصریح نفرمود کہ تو اہل آن نیستی و جواب داد بکلام مشترک و بیان کرد کہ سبب و تخصیص
عکاشہ سبقت وی بود بالتماس دعا و گفتہ اند کہ مرد دوم از منافقان بود از ان جہت او را دعا نکرد و باوجود آن حسن
خلق کار فرمود و جواب داد بکلام مجمل و بعضے گفتہ اند کہ تخصیص عکاشہ بدعا بوحی خفی بود و این قول صواب تر ست
زیراکہ در روایتے آمدہ است کہ مرد دوم سعد بن عبادہ بود کہ از خاص اصحاب و مشاہیر ایشان ست واللہ اعلم
متفق علیہ - و درین حدیث دلالت ست بر مسارعت و مسابقت بخیرات و طلب دعا از صالحین - وعن صہیب
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عجبا لامر المؤمن ان امرہ کلہ لہ خیر - روایت ست از صہیب رومی کہ از
فقرائے صحابہ و کبرائے ایشان و قدیم الاسلام بود و مناقب او بسیار ست گفت گفت آنحضرت شگفت مر شان
مسلمان را کہ ہمہ شان او مر او را نیک ست - ولیس ذلک لاحد الا للمؤمن - و نیست این شان مر ہیچ یکے را
مگر مسلمان کامل را - ان اصابتہ سراء شکر - اگر برسد او را حالت خوش شکر میگوید - فکان خیرا لہ - پس باشد شکر گفتن
بہتر مر او را - و ان اصابتہ ضراء صبر - و اگر برسد او را حالت بد صبر می ورزد - فکان خیرا لہ - پس باشد صبر کردن بہتر

مراد از او مقام صبر و شکر ہر دو عالی ست و اجر و ثواب بران مترتب و آدمی ازین دو حالت خالی نیست پس بہر حال بہتر
ست - رواہ مسلم - وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المؤمن القوی خیر واحب الی اللہ من
المؤمن الضعیف مسلمان قوی در ایمان و اعتقاد بخدا و توکل و تقدیر وے تعالی و غریب براموز خیر و جہاد در راہ
خدا یا قوی در صبر کردن بر ہمنشینی مردم و تحمل ایذاے ایشان و نصیحت و تعلیم خیر بہتر ست از مسلمان ضعیف
درین صفات - وفی کل خیر - و در ہر مسلمان قوی یا ضعیف نیکی ہست و ہیچ مسلمان از صفات نیک خالی نباشد
و اصل ایمان اکمل صفات خیر ست - احرص علی ما ینفعک حرص - و طلب زیادت کن بر چیزے کہ سود کند ترا - واستعن
باللہ ولا تعجز - و یاری جوے و توفیق طلب از خدا و عاجز مباش از طلب و استعانت - وان اصابک شیء فلا تقل
و اگر برسد ترا چیزے از مصائب و مکروہات پس مگو این سخن را کہ - لو انی فعلت کذا کان کذا - اگر من میکردم چنین میشد چنین
ولکن قل قدر اللہ وما شاء فعل - ولیکن بگو تقدیر کرد خدا و ہر چہ میخواہد خدا تعالی میکند - فان لو تفتح عمل الشیطان - زیرا کہ
لو بجہت پشیمانی خوردن بر چیزے و معاوضہ تقدیر آلہی و نسبت حول و قوت بنفس گو نیدمی کشاید کار شیطان را می دارد
در دل وسوسہ او را بانداخت و معارضہ قدر و آنکہ در بعضے احادیث از قول آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم واقع شدہ
چنانکہ در حج فرمود لو انی استقبلت من امری ما استدبرت نہ باین معنی ست فتدبر - رواہ مسلم

الفصل الثانی - عن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول اللہ - گفت امیر المؤمنین عمر شنیدم پیغمبر
خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول کہ میگفت - لو انکم تتوکلون علی اللہ حق توکلہ - اگر ثابت شود کہ شما توکل میکنید بر خدا
چنانکہ باید توکل کرد - لرزقکم کما یرزق الطیر - ہر آئینہ روزے میدہد شما را چنانکہ روزے میدہد پرندہ ہا را و حق
توکل آنست کہ یقین صادق داشتہ باشد بضمانیت حق تعالی رزق را بیشک و شبہ و طیبی گفتہ کہ حق توکل آنست
کہ بداند کہ نیست فاعل مگر اللہ و باوجود آن سعی کند در طلب بر وجہ جمیل یعنی بے حرص و افراط و تعب و گفتہ کہ امام غزالی
رح گفتہ کہ ہر کہ گمان برد کہ معنی توکل ترک کسب و افتادن ست بر زمین مثل جامہ انداختہ شدہ بر زمین جاہل
ست و امام قشیری گفتہ کہ محل توکل قلب ست و حرکت در ظاہر پس منافی توکل نباشد بعد از تحقق وثوق بخدا
عزوجل ولہذا تشبیہ کرد بطیر کہ در طلب رزق می برآید بے اعتماد بر طلب خود و حول و قوت خود چنانکہ فرمود - تغدوا
خماصا بکسر خاے معجمہ و صاد مہملہ می برآیند طیور بامداد گرسنہ لاغر شکم - وتروح بطانا - بکسر موحدہ و باز میگردند بآشیانہ
خود سیر و کلان شکم - رواہ الترمذی وابن ماجۃ - وعن ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ایہا
الناس لیس من شیء یقربکم الی الجنۃ ویباعدکم من النار - ای آدمیان نیست ہیچ چیزے کہ نزدیک گرداند
شما را بسوے بہشت و دور دارد از آتش دوزخ - الا قد امرتکم بہ - مگر آنکہ بہ تحقیق امر کردم شما را آن چیز
ولیس شیء یقربکم من النار ویباعدکم من الجنۃ - و نیست چیزیکہ نزدیک گرداند شما را از آتش دوزخ و دور

گرداند از بہشت۔ الا قد نہیتکم عنہ۔ مگر آنکہ بتحقیق نہی کردہ ام شما را ازان چیز۔ وان الروح الامین۔ وبدرستی کہ روح امین

وفی روایۃ۔ ودر روایتے بجائے۔ وان الروح الامین وان روح القدس۔ آمدہ ومراد بہر دو عبارت جبرئیل ست

علیہ السلام روح بمعنی جان آدمی ووحی وجبرئیل وعیسی آمدہ ومراد اینجا جبرئیل ست ووصف او باین بسبب امانت دار

اوست علم وحی راو اضافت وی بقدس بضم قاف وسکون دال وضم آن بمعنی طہر بسبب کمال طہارت اوست

از دنس ناسوت میفرماید کہ جبرئیل نفث فی روعی۔ دمید در دل من کنایت از وحی خفی۔ ان نفسا لن تموت۔ کہ ہیچ

ذاتی البتہ نمیرد حتی تستکمل رزقہا۔ تا آنکہ تمام وکمال نستاند روزی خود را وہر چہ برائے او نہادہ البتہ برای او رسیدنی ست

الا فاتقوا اللہ۔ دانا و آگاہ باشید پس چون چنین ست کہ انچہ روزے نہادہ اند رسیدنی ست پرہیزگاری کیند خدا

را۔ واجملوا فی الطلب۔ ونیکوئی کنید واعتدال ورزید وافراط نمائید در جستن روزے تا بروجہ مشروع وموافق

حق افتد۔ ولا یحملنکم استبطاء الرزق ان تطلبوہ بمعاصی اللہ۔ برندارد وباعث نشود شما را دیر پنداشتن رزق بر طلب

کردن او بگناہان خدا یعنے چون رزق دیر شد اضطراب نہ نمائید وحاصل نکنید آنرا بوجہ حرام ومکروہ وبحقیقت رزق

ہرگز دیر نرسد وہر چہ رسد وہر گاہ کہ رسد رزق ہمان ست وتقدیر ہمچنان بود ومعصیت زیادہ نرسد وہمان رسد

کہ مقدر رست وحاصل اضطراب جز معصیت نبود ورزقے کہ برسد حرام گردد پس طلب رزق بمعصیت نکنید سفانہ

لا یدرک ما عند اللہ الا بطاعتہ۔ زیراکہ دریافتہ نشود چیزے کہ نزد خداست از رزق حلال مگر بطاعت وے یعنی دوام

واستقامت ورزید بر طاعت کہ ہر چہ رسیدنی ست از رزق نیز رسد اگر بمعصیت حاصل کیند حرام گردد وذم راجع

گردد واگر بطاعت بہم رسانید حلال شود ومدح رجوع کند ودر حواشی نوشتہ کہ مراد بما عند اللہ بہشت ست۔ رواہ

فی شرح السنۃ والبیہقی فی شعب الایمان الا انہ لم یذکر۔ لیکن بیہقی ذکر نکرد این عبارت راکہ۔ وان روح القدس

الی آخرہ۔ یا مراد آنست کہ بیہقی ذکر نکرد وان روح القدس را بجائے وان روح الامین چنانکہ در روایت

شرح السنۃ است فافہم۔ وعن ابی ذر عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال الزہادۃ فی الدنیا لیست بتحریم الحلال

زہد کردن در دنیا نیست بمجرد ترک لذات وشہوات آن کہ در معنی حرام گردانیدن حلال ست کہ منہی عنہ است

بقول وی سبحانہ لا تحرموا طیبات ما احل اللہ لکم ولا باضاعۃ المال۔ ونہ بترک مال وانفاق آن کہ در معنی ضائع

گردانیدن مال ست وآن نیز ممنوع ست۔ ولکن الزہادۃ فی الدنیا ان لا تکون بما فی یدیک اوثق۔ ولیکن

کمال زہد در دنیا وتمامی او باین ست کہ نباشی بانچہ در دو دست تست از مال اعتماد کنندہ تر بمانی یدی اللہ

بچیزے کہ نزد خدائے تعالی ست کہ معنی توکل ووثوق بر رزاقیت حق ست۔ وان تکون بثواب المصیبۃ

اذا انت اصبت بہا۔ وزہادت در دنیا آنست کہ باشد ثواب مصیبت وقتے کہ تو رسیدہ شوی ومبتلا کردہ شوی

بآن مصیبت باقی داشتہ شود برائے تو یعنی منع کردہ شود وتاخیر کردہ شود وترسانیدہ شود آن مصیبت

برای تو۔ رواه الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث غریب وعمرو بن واقد الراوی منکر الحدیث۔ بدانکہ زہد عبارت
ست از بی رغبتی در دنیا و بیرون آمدن از متاع دنیا و شہوات آن از مال وجاہ پس اشارت کرد آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم کہ مقام زہد بمجرد این تمام نگردد تا مقام صبر و توکل بدست نیاید و رغبت در آخرت بجاے رسد کہ وجود مصائب و بلا
در دنیا محبوب گردد باید ثواب آخرت و مرغوب تر گردد از عدم آن وہر کرا این معنی حاصل شد زاہد ست والا تحریم
حلال و اضاعت مال بیش نیست۔ وعن ابن عباس قال کنت خلف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوما
ابن عباس گفت رضی اللہ عنہما کہ بودم من ردیف آنحضرت روزے۔ فقال۔ پس گفت وی صلی اللہ علیہ وسلم
یا غلام احفظ اللہ یحفظک۔ ای کودک نگاہدار و رعایت کن حق خدا را و طالب رضای او شو نگاہدارد خدا تعالی
ترا از جمیع آفات در دنیا و آخرت۔ احفظ اللہ تجدہ تجاہک۔ نگاہدار خداے تعالی را و مراقب او باش بیابی او را
پیش روی خود حاضر و مقابل تو بنصر و اعانت۔ واذا سألت فاسأل اللہ۔ و چون سوال کنی و چیزے خواہی سوال کن
و بخواہ از خدا و اذا استعنت فاستعن باللہ۔ و چون یاری جوئی پس یاری بخواہ از خدا۔ واعلم ان الامۃ لو اجتمعت علی
ان ینفعوک بشئ۔ و بدانکہ تمام امت و گروہ آدمیان اگر جمع کردہ شوند و اتفاق نمایند بر سود رسانیدن ترا باندک چیزے
لم ینفعوک الا بشئ قد کتبہ اللہ لک۔ نفع نتوانند رسانید ترا مگر بچیزے کہ نوشتہ است و تقدیر کردہ است آن
چیز را خداے تعالی براے تو۔ ولو اجتمعوا علی ان یضروک بشئ لم یضروک الا بشئ قد کتبہ اللہ علیک۔ و اگر اتفاق
کنند امت بر زیان رسانیدن ترا بچیزے زیان نتوانند رسانید مگر بچیزے کہ بتحقیق نوشتہ است آنرا خدا وند بر تو۔ رفعت
الاقلام وجفت الصحف۔ برداشتہ شد قلمہا و خشک کردہ شد نامہا کنایت ست از تمام شدن تقدیر و فارغ
گشتن از نوشتن آن۔ رواه احمد والترمذی۔ و در بعضے روایات بعد از تجدہ تجاہک این زیادتی نیز آمدہ۔
تعرف الی اللہ فی الرخاء یعرفک فی الشدۃ۔ شناسائی کن و شکر گزاری و توجہ کن بسوے خدا در حالت فراغ و آسانی
بطاعت و حق نعمت شناسی بشناسد و جزاے آن دہد ترا نزد سختی و بر آرد حاجت ہاے ترا۔ فان استطعت
ان تعمل للہ بالرضا فی الیقین فاعمل۔ پس اگر می توانی کہ کارے کنی براے خدا براضی شدن در یقین پس بکن آنرا کہ
کارے عظیم ست۔ فان لم تستطع فان فی الصبر علی ما تکرہ خیرا کثیرا۔ پس اگر نتوانی کارے کردہ شکر نعمت تمام گذارد
پس بدرستی کہ در صبر کردن بر بلاے و محنتی و مکروہی کہ بتو رسید نیکی و فضل و ثواب بسیار ست یعنی اصل شکر گزاری
حق ست بہمہ حال از جہت شمول نعیم و الطاف جلی و خفی و اگر این نباشد از صبر خود چارہ نیست و این فضلی دارد (واعلم
ان النصر مع الصبر والفرج مع الکرب) و بدانکہ یاری دادن حق بندہ را با صبر و شکیبائی کردن بندہ است بر طاعت
و از معصیت و کشادگی کار با محنت و اندوہ است یعنی بعد از ہر بستگی کشادگی ست و بعد از اندوہ راحت و شادی
(وان مع العسر یسرا) و بدرستی کہ بعد از ہر سختی آسانی ست (ولن یغلب عسر یسرین) و ہرگز غالب نیاید یک سختی

باد و آسانی یعنی اگر آدمی یک سختی بیند و دو آسانی یابد یکی در دنیا دیگر در آخرت چنانکه مسلمانان تعب و محنت کشیدند در دنیا بفقر و شدت پس آسانی دیدند در دنیا بفتح و نصرت و در آخرت خواهند دید نعمت و راحت بنعیم بہشت و دیدار مولی این ہمہ الفاظ در حدیث دیگر آمدہ کہ در مصابیح و مشکوۃ نیاوردہ۔ وعن سعد قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت سعد بن ابی وقاص کہ گفت آنحضرت۔ من سعادۃ ابن آدم رضاہ بما قضی اللہ۔ کہ بدرستی سعادت و نیکبختی آدمی در راضی بودن ست بچیزے کہ قضا نمودہ و تقدیر فرمودہ است اللہ تعالے برائے وے۔ ومن شقاوۃ ابن آدم ترکہ استخارۃ اللہ۔ و بدبختی آدمی در گذاشتن اوست طلب خیر از خدائے تعالی یعنی آدمی باید کہ ہمیشہ طلب خیر کند از خدائے تعالی و چون فرمود کہ آدمی باید کہ راضی باشد بہر حال تو ہم این شد کہ گویا در معصیت و نامرضیات نیز راضی باشد و فرمود ہمیشہ باید کہ آدمی از پروردگار تعالی طالب خیر بود و خیر خواہد تا اورا براہ خیر و مرضیات برد و از شر و نامرضیات نگاہدارد و حقیقت آنست کہ رضا بقضای الٰہی و فعل وے واجب ست اگرچہ گرفتار معصیت بود و لی رضائی از فعل خود ست کہ مقتضی ست نہ قضا و تحقیق این در علم کلام ست ومن شقاوۃ ابن آدم سخطہ بما قضی اللہ لہ۔ واز شقاوت آدمی ست بے رضائی و کراہت او بچیزے کہ قضا و تقدیر کردہ است خدا تعالی مر آدمی را از بلایا و مصائب۔ رواہ احمد والترمذی وقال ہذا حدیث غریب

الفصل الثالث عن جابر انہ غزا مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم قبل نجد۔ روایت ست از جابر کہ وے غزا کرد ہمراہ آنحضرت بجانب نجد بفتح نون و سکون جیم نام دیارے کہ زیر تہامہ گویند و ہرچہ بالا ست از تہامہ تا زمین عراق نجد نام دارد و در اصل نجد بمعنی زمین بلند ست۔ فلما قفل رسول اللہ۔ پس ہرگاہ مراجعت کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قفل معہ۔ مراجعت کرد جابر با آنحضرت و قفول باز آمدن از سفر بوطن و قافلہ را کہ قافلہ گویند بانمعنی گویند تفاولا یعنی برود و بسلامت باز آید۔ فادرکتہم القائلۃ فی واد کثیر العضاہ۔ پس دریافت و در رسید ایشان را نیم روز سے در وادی کہ بسیار بود درختان در وے و عضاہ بکسر عین جمع عضہ بمعنے درخت خاردار در مجمع البحار گفتہ عضاہ درختان مغیلان۔ فنزل رسول اللہ۔ پس فرود آمد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم وتفرق الناس یستظلون بالشجر۔ و متفرق شدند مردم دران حالتے کہ سایہ می طلبند بدرختان یعنی ہر کدام زیر درختی رفت و قیلولہ کرد۔ فنزل رسول اللہ۔ پس فرود آمد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم تحت سمرۃ۔ زیر درخت بلند کہ نام او سمرہ است وفی الصراح سمرہ بفتح سین و ضم میم درخت طلح۔ فعلق بہا سیفہ۔ پس بیاویخت آنحضرت بآن درخت شمشیر خود را۔ ونمنا نومۃ۔ و خواب کردیم ما یک خواب۔ فاذا رسول اللہ۔ پس ناگاہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یدعونا۔ می خواند ما را و می طلبید نزد خود پس رفتیم ما نزد وی۔ واذا عندہ اعرابی۔ و ناگاہ نزد آنحضرت اعرابی حاضر ست۔ فقال ان ہذا اخترط علی سیفی وانا نائم۔ پس گفت آنحضرت این اعرابی کشید بر من شمشیر را و حالانکہ من

خواب کنندہ ام - فاستیقظت وھو فی یدہ صلتا - پس بیدار شدم وحال آنکہ آن شمشیر در دست او بود برہنہ وصلت بفتح
صاد وضم آن شمشیر آہیختہ - قال من یمنعک منی - گفت اعرابی کہ منع میکند ونگاہ میدارد ترا از من فقلت اللہ - پس گفتم
نگاہ میدارد مرا خدا تعالیٰ ثلاثا - سہ بار گفت این کلمہ را - ولم یعاقبہ - وعذاب نکرد آنحضرت آن اعرابی را - وجلس
ونشست متفق علیہ وفی روایۃ ابی بکر الاسمٰعیل فی صحیحہ - ودر روایت ابی بکر اسمٰعیل کہ در صحیح خود آوردہ ہمچنین آمدہ کہ -
فقال من یمنعک منی - پس گفت آن اعرابی کہ منع میکند ترا از من - قال اللہ گفت آنحضرت منع میکند مرا از تو اللہ -
فسقط السیف من یدہ - پس افتاد شمشیر از دست اعرابی - فاخذ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم - پس گرفت آنحضرت شمشیر را
فقال - پس گفت من یمنعک منی - کہ منع میکند ترا از من - فقال کن خیر آخذ - پس گفت اعرابی مر آنحضرت را باش بہتر گیرندہ
یعنی گیرندہ بقہر ورہا کنندہ بلطف - فقال تشہد ان لا الہ الا اللہ وانی رسول اللہ - پس گفت آنحضرت آیا گواہی میدہی کہ
نیست ہیچ معبودی بحق مگر اللہ ومن فرستادۂ خدا ام یعنے مسلمان می شوی - قال لا - گفت اعرابی مسلمان نمی شوم - ولکنی
اعاہدک ان لا اقاتلک - ولیکن من عہد میکنم ترا کہ کشتن نکنم ترا وجنگ نکنم باتو - ولا اکون مع قوم تقاتلونک - ونباشم
با قومی کہ قتال میکنند باتو - فخلی سبیلہ - پس رہا کرد آنحضرت اعرابی را - فاتی اصحابہ - پس آمد اعرابی یاران خود را فقال
جئتکم من عند خیر الناس - پس گفت بیاران خود آمدہ ام شما را از نزد بہترین آدمیان - ہکذا فی کتاب الحمیدی - ہمچنین ست
در کتاب حمیدی - وفی الریاض - وہمچنین ست در کتاب ریاض الصالحین تصنیف امام محی الدین نووی - وعن ابی ذر
ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال انی لاعلم آیۃ لو اخذ الناس بہا لکفتہم - آنحضرت فرمود من دانم آیتے را از قرآن
کہ اگر بگیرند وعمل کنند وتمسک نمایند مردم بدان آیت ہر آئینہ بس ست ایشان را از جمیع افعال او را وآن آیت
او بس اینست - ومن یتق اللہ یجعل لہ مخرجا - وکسیکہ تقوی ورزد خدا را بگرداند خدائے تعالیٰ برای او بیرون
آمدن وخلاص شدن از ہر تنگی واندوہ ومحنت در دنیا وآخرت - ویرزقہ من حیث لا یحتسب - وروزی رساند
او را از انجا کہ گمان ندارد یعنی بیرنج وتعب وتردد - رواہ احمد وابن ماجۃ والدارمی - وعن ابن مسعود قال
اقرأنی رسول اللہ - گفت عبد اللہ بن مسعود خواناند مرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم این آیت را ہمچنین - انی انا
الرزاق ذو القوۃ المتین - واین قرأت شاذ ست در قول حق سبحانہ (ان اللہ ہو الرزاق ذو القوۃ المتین) رواہ
ابو داؤد والترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح - وعن انس قال کان اخوان علی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
انس گفت بودند دو برادر در عہد آنحضرت - فکان احدہما یاتی النبی صلی اللہ علیہ وسلم - پس بود یکے ازان
دو برادر کہ می آمد نزد آنحضرت چون مجرد بود ومتعبد اکثر بخدمت میرسید - والآخر یحترف - وبرادر دیگر حرفتے میکرد
فشکی المحترف اخاہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم - پس شکایت کرد آن برادر حرفہ گر بسوے آنحضرت برادر خود را یعنے
مؤنت او بر من افتادہ مرا غمخواری او باید کرد - فقال لعلک ترزق بہ - پس گفت آنحضرت در تسلیہ وصبر

دادن دے بر تحمل مونت او شاید کہ تو رزق دادہ می شوی ببرکت او وبسبب غمخواری و انفاقے کہ بروے میکنی و این حدیث دلالت دارد برآنکہ انفاق بر فقرا و تحمل مونت ایشان خصوصاً بر ذوی ارحام سبب ادرار رزق و برکت دران ست۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث صحیح غریب وعن عمرو بن العاص قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان قلب ابن آدم بکل واد شعبۃ۔ بدرستی کہ دل آدمی را در ہر وادی شاخی و قطعہ الیست کنایت ست از تشعب و تفرق ہموم و خواطر وی در اسباب رزق و تحصیل آن۔ فمن اتبع قلبہ الشعب کلہا پس کسیکہ تابع گرداند دل خود را آن شعبہا را ہمہ یعنی در پے آن ہموم و خواطر برود و در تفرقہ افتد لم یبال اللہ بای واد اہلکہ۔ باک ندارد خدائے تعالی کہ در کدام وادی ہلاک گرداند او را در رفتن او ازین عالم در کدام مشغلہ اتفاق گردد و در چہ حال موت او برسد۔ ومن توکل علی اللہ کفاہ الشعب۔ و کسیکہ توکل کند و اعتماد کند بر خدا و بسپارد کار خود را بوی تعالی کفایت کند اللہ تعالی او را ہمہ شعبہا و تفرقہا و حاجتہا و مونتہائے گوناگون او را۔ رواہ ابن ماجۃ۔ وعن ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال قال ربکم عزوجل۔ آنحضرت فرمود کہ گفت پروردگار شما لو ان عبیدی اطاعونی۔ اگر بندگان من فرمان برداری کردندے مرا۔ لاسقیتہم المطر باللیل۔ ہر آئینہ می نوشانیدم ایشان را باران را در شب یعنی می فرستادم در شب برایشان باران تا از ان آب میخوردند و تخصیص بشب بجہت آنست کہ غالب باران در شب افتد و نافع برآید۔ و اطلعت علیہم الشمس بالنہار۔ و طالع میگردانیدم برایشان آفتاب را در روز۔ ولم اسمعہم صوت الرعد۔ ونمی شنوانیدم ایشان را آواز غریدن ابر را کنایت ست از امن و سلامت خالص کہ در وی اصلا ہیچ آفت و ہلاک نباشد۔ رواہ احمد وعنہ قال دخل رجل علی اہلہ۔ گفت ابوہریرہ در آمد مردے بر اہل و عیال خود۔ فلما رأے بایہم من الحاجۃ خرج الی البریۃ۔ پس چون دید آن مرد آنچہ با اہل وی بود از فقر و حاجت بیرون آمد بسوئے صحرا تا بہم رساند برائے ایشان چیزے از قوت۔ فلما رأت امرأتہ قامت الی الرحی پس چون دید زن وے کہ دے بیرون رفت ایستاد و رفت بسوی آسیا۔ فوضعتہا پس نہاد آسیا را پیش خود یا نہاد یک سنگ آسیا بر دیگرے بامید آنکہ مرد وے کہ بیرون رفتہ است چیزے بیارد و بساید و نانے بپزد۔ والی التنور فسجرتہ۔ و ایستاد آن زن بسوئے تنور پس گرم کرد آنرا تا نان بپزد سجر تافتن تنور تسجیر تابانیدن۔ ثم قالت اللہم ارزقنا۔ پس تر گفت زن و دعا کرد کہ خداوندا روزے دہ ما را۔ فنظرت فاذا الجفنۃ قد امتلأت۔ پس نگاہ کرد آن زن پس ناگاہ کاسہ بزرگ کہ زیر آسیا نہادہ بود پر شدہ بآرد۔ قال۔ گفت راوی وذہبت الی التنور فوجدتہ ممتلیا۔ و رفت بسوئے تنور پس یافت آنرا پر شدہ بہ نان یعنی این آرد خود بخود زبان شد و بہ تنور پیوست یا آرد در جفنہ بحال خود بود و نانہا در تنور از غیب پیدا شدہ بود۔ قال۔ گفت ابوہریرۃ فرجع الزوج۔ پس باز آمد شوہر چون این حال را دید۔ قال۔ گفت اصبتم بعدی شیا۔ یافتید بعد از رفتن من چیزے از جہت

که آنس گردید و نان بختید - قالت امرأته نعم من ربنا - گفت زن آری یافتیم اما نه از خلق و بر مجری عادت بلکه از پروردگار
از غیب - وقام الی الرحی - و بایستاد و برفت آن مرد بسوے آسیا و برداشت آسیا را که زن نهاده بود - فذکر ذلک للنبی
صلی اللہ علیہ وسلم - پس ذکر کرده شد قصهٔ آن مرد برای آنحضرت - فقال اما انه لو لم یرفعها لم تزل تدور الی یوم القیمة
آگاه باشید بدرستیکه شان اینست که اگر بر نمی داشت آن مرد آسیا را دائم میگشت و آرد می انداخت تا روز قیامت و این
همه از برکت صبر و توکل بود و معلوم شد که وقوع این قصه در زمان برکت نشان سرور انبیا بود صلی اللہ علیہ وسلم که
از آثار و انوار ذات معجز آیات وی صلی اللہ علیہ وسلم پرتو انداخته در قالب کرامت بعضی اصحاب وی ظهور یافته
نه قصه ایست از قصص امم سابقه - رواه احمد - وعن ابی الدرداء قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ان الرزق لیطلب العبد کما یطلبه اجله - بدرستی که رزق هر آئینه می جوید بنده را چنانکه می جوید وے را اجل وی
یعنے رسیدن هر دو یقینی ست و چنانکه حاجت نیست که کسی مرگ را بجوید و حاصل کند البته میرسد همچنین رزق را حاجت
نیست که بجوید آنچه مقدر ست البته میرسد بجوید یا نجوید و اگر گویند رزق بجستن نمیرسد جستن نیز مقدر ست یعنی
توکل بر خدا باید کرد و یقین بضمانیت وی تعالی رزق را واثق داشت و اضطراب نکرد اگر طلبی بر وجه جمیل کند
براے اقامت رسم عبودیت با وثوق بضمانیت نیز درست ست بیت هین توکل کن مجنبان پا و دست ✤
رزق تو بر تو ز تو عاشق ترست ✤ رواه ابو نعیم فی الحلیة - وعن ابن مسعود قال کانی انظر الی رسول اللہ
ابن مسعود گفت گویا که من می نگرم بجانب پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یحکی نبیا من الانبیاء - که حکایت
مے کند حال پیغمبرے از پیغمبران را و باز می نماید صورت آنرا - ضربه قومه فادموه - زدند آن پیغمبر را قوم وی
پس خون آلوده کردند او را و ادموه بکسر همزه خون آلوده کردن - وهو یمسح الدم عن وجهه - وحالانکه پیغمبر صبر می ورزید
و پاک میکند خون را از روے خود - ویقول اللهم اغفر لقومی - خداوندا بیامرز قوم مرا - فانهم لا یعلمون -
زیرا که ایشان نمیدانند حقیقت حال مرا و درین اداے ست بالتماس و درخواست علم و معرفت از درگاه حق
سبحانه براے قوم تا حقیقت حال بشناسند و ایمان بیارند شیخ ابن حجر عسقلانی میگوید که واقف نشدم بر تعین این
پیغمبر مذکور و نام وے که کیست و چیست و احتمال دارد که نوح پیغمبر باشد انتهی و در اخبار آمده است که نوح علیه السلام
را قوم وی چندان میزدند که خون آلوده می شد و مدتها بر زمین افتاده می بود باز برمی خاست و دعوت میکرد
و بعضے گفته اند که مراد ازین پیغمبر ذات شریف خود را خواست در صورت ایهام و اجمال وانمود و این سخن اظهر
ست و این کلام از آنحضرت در روز احد مروی ست والله اعلم متفق علیه

باب الریاء والسمعة

ریا مشتق از رویت ست فی الصراح ریا بکسر و المد خویشتن را بنیکی بخلق نمودن و در عین العلم گفته ریا طلب منزلت

نزد مردم بعبادت پس ریا مخصوص بعمل ظاهر باشد وآنچه نه از قسم عبادت بود ریا در انجا نرود چنانکه کثرت مال واتباع
وحفظ اشعار وحسن رمی واگر باشد از وادی تکبر وافتخار خواهد بود نه ریا وآنچه مقصود بوی طلب جاه ومنزلت بود چنانکه
مشایخ برای نمودن مریدان واستمالت قلوب وترغیب ایشان براقتدا واتباع کنند نیز در حقیقت ریا نباشد اگرچه
در صورت آن بود باین معنی گفته اند (ریاء الصدیقین خیر من اخلاص المریدین) وباید دانست که ریا آن بود که در ذات شخصی
کمال بود بحکم واقع واثر آن بمردم نماید ودوست دارد که بر مردم ظاهر گردد وخلق آنرا بدانند واما آنکه نابوده را بنماید
آن کذب ونفاق بود نه ریا برقیاس آنکه گفته اند غیبت آن بود که عیبی که در واقع در شخصی بود بگویند واگر نبود آن
خود افترا وبهتان باشد و ریا را اقسام بود فاحش تر وقبیح ترین اقسام وی آن باشد که در وی قطعاً اراده ثواب
وقصد عبادت مولی تعالی نبود بلکه محض از برای نمودن خلق وطلب منزلت نزد ایشان بود واین در نهایت
غضب ومقت الٰهی ست وعمل در وی باطل ست تا آنکه بعضے گفته اند که موجب ابراء ذمه نیز نبود وواجب
گردد قضا قسم دیگر آنکه هردو بود وجانب ریا غالب واین نیز در حکم اول ست دیگر آنکه هردو اراده برابر بود
ظاهر آنست که سود وزیان درین قسم برابر باشد ولیکن احادیث وآثار وارد در وعید وعدم قبول ست واما
آنکه راجح وغالب دران نیت ثواب واراده وجه الٰهی تعالے باشد ظاهر در وی نقصان ست نه بطلان
یا ثواب وعقاب هردو باشد براندازه نیت ونیز فرق کرده اند در آنکه قصد ریا در ابتدای عمل بود یا در اثنای
آن عارض شود یا بعد از عمل لاحق گردد ونخستین شنیع ترست پس ازان دوم وسوم کمتر ست وبوجود وی
آنچه گذشته باطل نگردد ونیز فرق ست در آنکه قصد ریا وعزیمت آن مصمم باشد یا خطره بیش نبود وخلاصی از ریا در
نهایت دشواری ست ودر حقیقت اخلاص متعسر تا گفته اند که اگر ستایش خود را از کسی بشنود وبدان شاد گردد
علامت وجود ریاست واگر در خلوت کاری میکند وخیال ریا در خاطر دارد آن نیز ریاست اعاذنا الله منها وآنجا
حالتی دیگر ست وآن فرح وسرور ست بفضل خدا ورحمت وحسن لطف وتوفیق وی تعالی وتقدس بپوشیدن گناهان
وآشکارا ساختن طاعات یا بقصد اظهار دین وطاعت تا دیگران اقتدا کنند وپیروی نمایند واین محمود ست ودر اصل
ابواب ریا نه چنانکه احادیث درین باب بیاید ومسئله غامض ست وتفصیلی دارد ودر کتب فقه تعرض بآن نکرده اند
وتحقیق این مسئله از کلام قوم باید جست خصوصاً در کتاب احیاء العلوم وآنچه مذکور شد مقتبس از انجاست وسمعه
بضم سین وسکون میم اکثر با ریا مذکور گردد گویند که فلان این کار برای ریا وسمعه میکند یعنی تا ببینند مردم وبشنوند
وبالجمله سمعه در انجا متعلق بحاسه سمع بود وریا بحاسه بصر

الفصل الاول

عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الله لاینظر الی صورکم واموالکم [illegible]
نمے بیند بنظر رحمت وعنایت بجانب صور شما که ظاهر شما که خالی ست از سیرتهای مرضیه ومالهای شما که عاری

ست از خیرات مقبولہ۔ ولکن ینظر الی قلوبکم واعمالکم۔ ولیکن نظر میکند بسوے دلہای شما کہ محل تقوی ست و کردارہاے
شما کہ تقرب مے نمایند بدان بدرگاہ وے تعالی و در بعضے کتب انچنین نقل می کنند کہ ان اللہ لا ینظر الی صورکم
واعمالکم ولکن ینظر الی قلوبکم ونیاتکم) رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہ تعالی
انا اغنی الشرکاء عن الشرک۔ وہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت آنحضرت کہ پروردگار عالم جل جلالہ میفرماید
من بے نیاز ترین شریکانم از شرک یعنی شرکا کہ در عالم می باشند محتاج اند بشرکت و راضی اند بدان تا ہر یک
را نصیبے و دخلی دران چیز باشد کہ شریک اند بخلاف من کہ خلاق علی الاطلاق بے نیازم ازانکہ بشرکت در عبادت
راضی باشم تا آنکہ خالص و تنہا براے من نہ کنند و تسمیۂ وی سبحانہ بشریک باعتبار گردانیدن بندگان ست مرا و را شریک
پس ازان بیان کرد بے نیازی و بے رضائی خود را از شرکت و فرمود من عمل عملا اشرک فیہ معی غیری۔ کسی کہ بکند
عبادتے را کہ شریک گرداند دران عبادت با من دیگرے را ترکتہ وشرکہ یعنی گذارم آنکس را با شرک وی۔ وفی
روایة۔ و در روایتے بجاے ترکتہ وشرکہ انچنین آمدہ کہ فانا منہ بری۔ پس من ازان کس بیزارم۔ ہو للذی عملہ آنکس
یا عمل آن براے آن کسے است کہ کردہ است عمل را براے آنکس۔ رواہ مسلم۔ وظاہر این حدیث آنست کہ مزج
ریا و دخل وے نیز مفوت ثواب ست ولیکن گفتہ اند کہ این در دو قسم از ریا خواہد بود کہ نیت ثواب در وی قطعا نبود
یا قصد ریا غالب باشد و تواند بود کہ مقصود مبالغہ باشد در زجر و منع از مداخلت ریا واللہ اعلم۔ وعن جندب
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من سمع۔ کسیکہ مشہور گرداند نفس خود را و قصد شہرت کند میان مردم یا کسے
بشنواند مردم را احوال فضائل خود و تسمیع یعنی مشہور گردانیدن گفتہ امی دور کردن و نشر کردن ذکر آید و بمعنے اسماع
یعنے شنوانیدن نیز آید کذا فی القاموس۔ سمع اللہ بہ۔ مشہور گرداند خداے تعالی عیبہاے او را و رسوا کند او را روز قیامت
چنانکہ قید یوم القیمة صریح در حدیث جندب در اول فصل ثالث بیاید۔ ومن یرائی یرائی اللہ بہ۔ و کسیکہ عمل کند بریا
جزا دہد او را خداے تعالی جزاء مرائیان یعنی بگوید جزاء خود را از کسی طلب دار کہ عمل براے وی کردی و بعضے گفتہ اند
مراد آنست کہ ظاہر گرداند عملہاے زشت او را کہ پنہان میدارد و فضیحت میکند و رسوا گرداند او را نزد خلق در
دنیا یا آشکارا میگرداند نیت فاسد و غرض باطل و را و ظاہر میگرداند بر مردم کہ عمل وی براے خدا نبود و بعضے
گفتہ اند کہ مراد آنست کہ کسی کہ بشنواند عمل خود را و بنماید آنرا مردم را بشنواند و بنماید خداے تعالی ثواب او را بے آنکہ
بدہد آنرا بوے تا حسرت خورد بران یا مراد آنست کہ کسیے بشنواند و بنماید عمل خود را بشنواند و بنماید حق تعالی آنرا بمرا
و مزد و اجر وی ہمین باشد در دنیا و محروم گردد از ثواب آخرت متفق علیہ۔ وعن ابی ذر قال قیل لرسول اللہ
گفت ابوذر کہ گفتہ شد مر پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم ارأیت الرجل۔ آیا مے بینی و میدانی مردے را کہ یعمل
العمل من الخیر۔ میکند کارے را از جنس خیر۔ ویحمدہ الناس علیہ۔ و ستایش میکنند او را مردم بران کار

قالوا فلان چیست - وفی روایة ویحبه الناس علیه - و در روایتی بجای یحمده الناس علیه این عبارت نیز آمده که ویحبه الناس علیه و دوست
میدارند مردم او را بسبب آن کار - قال - فرمود آنحضرت - تلک عاجل بشری المؤمن - آن ستایش کردن مردم و دوست
داشتن ایشان او را نزد بشارت دادن مسلمان است یعنی بخشی از آنکه در آخرت ثواب آن عمل یابد در دنیا ثواب
آن یافت از ستایش و دوستی مردم و این گویا بشارت دادن است او را بثواب آخرت و این از ریا نیست زیرا که
قصد وی ثواب آخرت بود حق تعالی بفضل خود نیز در دنیا ثواب داد - رواه مسلم -

الفصل الثانی

عن ابی سعد بن ابی فضالة صحابی انصاری حارثی این چنین است در مسند احمد و جامع الاصول
و استیعاب و در بعضی نسخ مصابیح و مشکات ابی سعید آمده - عن رسول الله صلی الله علیه وسلم قال - فرمود - اذا جمع
الله الناس لیوم القیمة - وقتی که فراهم آرد خدای تعالی آدمیان را روز قیامت - لیوم لا ریب فیه - مر روزی را
که شک نیست در آمدن وی - نادی منادٍ - آواز دهد آواز دهنده - من کان اشرک فی عمل عمله لله احدا -
کسیکه بود که شریک میگردانید در عمل وی که کرد آنرا برای خدا کسی را یعنی ریا میکرد در دنیا - فلیطلب ثوابه من عند
غیر الله - پس باید که طلب کند ثواب عمل خود را از نزد غیر خدا که شریک گردانید او را - فان الله اغنی الشرکاء عن الشرک -
زیرا که خدای تعالی بی نیاز ترین شریکان است از شرکت - رواه احمد - وعن عبد الله بن عمرو انه سمع رسول
روایت است از عبد الله بن عمرو که وی شنید پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول - می گفت - من سمّع الناس بعمله -
کسیکه بشنواند مردم را عمل خود را و مشهور گرداند خود را نزد ایشان بعمل خود - سمّع الله به اسامع خلقه - مشهور گرداند
خدای تعالی او را بسمعهای خلق خود - وحقّره وصغّره - و حقیر و خرد گرداند او را در دنیا و آخرت - اسامع جمع اسمع
جمع سمع مثل اکالب و اکلب - رواه البیهقی فی شعب الایمان - وعن انس ان النبی صلی الله علیه
وسلم قال من کانت نیته طلب الآخرة - کسیکه باشد نیت وی طلب ثواب آخرت - جعل الله غناه فی قلبه - گرداند
خدای تعالی توانگری وی و بی نیازی او را در دل وی یعنی بی نیاز گرداند او را از خلق که ریا ورزد با ایشان و
بوسیله آن مال و جاه از ایشان بهم رساند - وجمع له شمله - و فراهم آرد وی تعالی مر او را پریشانی های وی او را مجموع
الخاطر گرداند او را به تهیه اسباب معیشت او و شمل بفتح شین معجمه و سکون میم هم بمعنی پریشانی آید و هم بمعنی جمعیت آید
و مراد این جا معنی پریشانی است - واتته الدنیا وهی راغمة - و بیاید او را دنیا و حال آنکه دنیا خوار و بی قدر است نزد وی
یعنی بی طلب و سعی و محنت و خواری اسباب و حوائج معیشت او بدست آید - ومن کانت نیته طلب الدنیا - کسیکه
باشد نیت و قصد وی طلب دنیا - جعل الله الفقر بین عینیه - گرداند خدای تعالی فقر را حاضر پیش دو چشم وی
وشتت علیه امره - و متفرق و پریشان گرداند بر وی کار او را - ولا یاتیه منها الا ما کتب له - و نیاید او را از دنیا
مگر آنچه نوشته و تقدیر کرده است وی تعالی مر او را یعنی در طلب آخرت و عمل کردن برای آن جمعیت خاطر است

و نا آسانی رسیدن رزق و در طلب دنیا پریشانی و سرگردانی و رزق خود ہمان ست کہ مقدر ست۔ رواہ الترمذی و رواہ
احمد والدارمی عن ابان عن زید بن ثابت۔ و ابان بفتح ہمزہ و تخفیف موحدہ تابعی ست پسر امیر المومنین عثمانؓ روایت
دارد از پدر خود و از صحابۂ دیگر وفات یافت در زمن ہشام بن عبد الملک و حاضر شد حرب جمل را با عائشہ و بود احول
ابرص اصم و والی شد مدینہ را در ایام عبد الملک در رسید او را فالج۔ وعن ابی ہریرۃ قال قلت۔ ابو ہریرہ گفت
گفتم یا رسول اللہ بینا انا فی بیتی فی مصلای۔ در اثنائے آنکہ من در خانۂ خودم و در جائے نماز گزاردن خود یعنے
در نماز بودم۔ اذ دخل علی رجل۔ ناگاہ در آمد بر من مردے۔ فاعجبنی الحال التی رآنی علیہا۔ پس خوش آمد مرا حالے
کہ دید آن مرد مرا بران حال کہ نماز گزاردن ست یعنے این خوش آمدن از ریا باشد یا نہ۔ فقال رسول اللہ۔ پس
گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یرحمک اللہ۔ رحمت کند ترا خدائے تعالی۔ یا ابا ہریرۃ لک اجران اجر السر و اجر العلانیۃ
مر تراست دو اجر اجر نہانی کردن نماز و اجر آشکارا کردن آن ظاہرا خوشحالی ابو ہریرہ در دیدن او را بران حال
از جہت آن بود کہ تا آن مرد بیننده اتباع وی کند و وے نیز بایں حال متصف گردد یا بجہت آنکہ بحکم من سن حسنۃ
فلہ اجرہا و اجر من عمل بہا او را اجر عامل بدان حاصل گردد و ممکن ست کہ خوشحالی ابی ہریرہ بدیدن آن مرد او را
در نماز بجہت شکرانۂ آن باشد کہ یاری در مسلمانان بعبادت و توفیق موسوم و معلوم گشت و از جملۂ اقامت
کنندگان نماز کہ اقوی ارکان اسلام ست شد و مسلمانی بران شاہد شد و این معنی انسب ست بمعنی سر و علانیہ۔
رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ یخرج فی آخر الزمان
رجال یختلون الدنیا بالدین۔ بیرون می آیند در آخر زمان مردانی کہ فریب میدہند و دنیا را بعملہائے دین یعنی
دنیا را بعمل آخرت طلبند و مردم را بدان بفریبند ختل فریفتن از باب ضرب یضرب یلبسون للناس جلود الضان
می پوشند برائے مردم پوست میش را من اللین۔ از جہت اظہار نرمی و تملق و تواضع و در روے مردم
السنتہم احلی من السکر و قلوبہم قلوب الذئاب۔ زبانہائے ایشان شیرین تر ست از شکر در سخنان شیرین و نرم
و دوستانہ گفتن و دلہائے ایشان ہمچو دلہائے گرگان ست در سختی و دشمنی کردن با مردم۔ یقول اللہ۔ میگوید
خدای تعالی۔ ابی یغترون۔ آیا بمہلت دادن و گذاشتن من ایشان را مغرور می شوند و فریب میخورند ام علی
یجترئون۔ یا کہ آیا بر من جرأت و دلیری می نمایند۔ فبی حلفت۔ پس بخود سوگند میخورم۔ لابعثن علی اولئک۔ ہر آئینہ
می فرستم بران مردان منہم ناشی از ذاتہائے ایشان یا از جانب آدمیان کہ این مردان آنہا را می فریبند فتنۃ تدع
الحلیم منہم حیران بلا و آشوب را کہ میگذارد مرد عاقل آگاہ را در ایشان متحیر و عبرت گیرندہ۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن عمر
عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ ابن عمر روایت میکند از آنحضرت کہ فرمود ان اللہ تبارک و تعالی قال۔ بدرستی کہ خدائے
تبارک و تعالی گفت۔ لقد خلقت خلقا۔ بتحقیق پیدا کردہ ام خلقی را کہ السنتہم احلی من السکر۔ زبانہائے ایشان شیرین

از شکر۔ وقلوبہم امر من الصبر۔ و دلہاے ایشان تلخ تر از صبر بفتح صاد وکسر باشیرہ درخت تلخ مشہور۔ فبی حلفت لاتیحنہم پس
بخود سوگند میخورم کہ ہرآئینہ تقدیر کنم وبفرستم ایشان را فتنۃ تدع الحلیم فیہم حیران۔ فتنہ کہ بگذارد در ایشان مرد عاقل را متحیر تاحه
بحای مہملہ تقدیر کردن کارے را و فتح آنکہ پیش آید بکارے کہ بیاید۔ فبی یغترون ام علی یجترؤن۔ پس فریب میخورند یا
بر من جرأت ودلیری می کنند۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال النبی صلی اللہ علیہ
وسلم ان لکل شیء شرۃ۔ بدرستی کہ مر ہر چیز را شرہ است بکسر شین وتشدید را وتا در آخر حرص ونشاط در چیزے وشرۃ
الشباب ای نشاطہ وشرہ بفتحتین وہا در آخر شدت حرص کذا فی القاموس والصراح ومراد این جا افراط وانہماک
ست۔ ولکل شرۃ فترۃ۔ ومر ہر شرہ را فترت ست بفتح فا وسکون تا سستی وانکسار ومراد تفریط وتقصیر ست یعنی در ہر
چیزے از اعمال ظاہرہ واخلاق باطنہ دو طرف ست افراط وتفریط وہر دو مذموم وموجب نقصان ست ومحمود وکمال
توسط واقتصاد است چنانچہ در محل خود تحقیق یافتہ است وبطریق توسط اشارت کرد بقول خود۔ فان صاحبہا سدد
وقارب۔ پس اگر صاحب شرہ سلوک طریق سداد وصواب کند ونزدیک رود ودور نیفتد از طریق توسط واقتصاد
ونیفتد در جانب افراط وتفریط۔ فارجوہ۔ پس امید دارید فوز وفلاح او را۔ وان اشیر الیہ بالاصابع۔ واگر اشارت کردہ شود
بسوے صاحب شرہ بانگشتان یعنی مشہور وممتاز گردد در میان مردم۔ فلا تعدوہ۔ پس نشمارید او را از اہل فوز
وفلاح ودر قول او (فارجوہ ولا تعدوہ) اشارت ست بابہام عاقبت وعدم علم بسابقہ یعنی بظاہر امیدوار باید بود
کہ ہر کہ سلوک طریق سداد وصواب میکند واز راہ راست دور نمی افتد محمود العاقبۃ ورستگار ست واگر نہ چنین ست
وبفسق وفساد انگشت نما شدہ او را در ظاہر از اہل فلاح نشمارند وعاقبت کار ہر دو مبہم ست تا خاتمت بر چہ بود
بیت حکم مستوری ومستی ہمہ بر خاتمت ست ٭ کس ندانست کہ آخر بچہ حالت گذرد ٭ اما امید ست کہ ہر کرا توفیق
طاعت دادہ وبراہ راست بردہ اند عاقبتش نیز بخیر خواہد بود ونیز عادت رحمت الٰہی جاری ست کہ بدکاران را آخر
بجانب نیکی می کشند وتوبہ می بخشند اما نیکوکاران را براہ بد کمتر می آرد نسأل اللہ العافیۃ۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث
غریب وعن انس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ فرمود۔ بحسب امرء من الشر ان یشار الیہ بالاصابع فی دین او
دنیا۔ بس ست مرد را از بدی کہ انگشت نما کردہ شود در دین یا در دنیا اما مشہور وانگشت نما شدن در دنیا خود
ظاہر ست کہ محل آفت وسبب بیرون افتادن از طریق امن وسلامت ست واما در دین زیرا کہ آن نیز مظنۂ وقوع
در شبکۂ ریا وحب ریاست وامامت وتقدم واعتقاد مردم وتعظیم ایشان وشہوات خفیہ نفسانیہ ومکائد نفس وغوائل
شیطان ست وکمتر کسی بود کہ نجات یابد از ان وسلامت ماند دران مگر مقربان وصدیقان چنانکہ گفتہ اند کہ
(آخر ما یخرج من راس الصدیقین حب الجاہ) پس خمول وگمنامے بہر حال بہتر باشد وبسلامت وحفظ حال نزدیک تر
الا من عصمہ اللہ۔ مگر کسیکہ معصوم ومحفوظ دارد او را خداے تعالے آزینجا معلوم شد کہ این در حق کسیکہ محبت

ریاست وجاہ وقبول دلہاے مردم دامنگیر حال اوست اما آنکہ محفوظ ومخلص ست مستثنیٰ ست ازان وفرمود رب العزت در کلام خود وحکایت کرد از حال خواص بندگان خود واجعلنا للمتقین اماما ونقل ست کہ حسن بصری راگفتند رحمۃ اللہ علیہ کہ تو انگشت نما شدۂ در مردم وحالانکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم این چنین میفرماید فرمود مراد آنحضرت مبتدع در دین وفاسق در دنیا ست یعنی آنکہ در دنیا غنی ومشہور گردد ولبعنا ودر فسق وفجور رفتند ودر دین بر طریقہ سنت واتباع باشد وی داخل این کلیہ نیست وباللہ التوفیق ۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان۔

الفصل الثالث عن ابی تمیمۃ قال شہدت صفوان واصحابہ ابوتمیمہ بن مخالد البصری۔ کہ از تابعین ست گفت حاضر شدم صفوان ویاران اورا۔ وجندب یوصیہم ۔ وابوذر غفاری کہ نام وے جندب ست وصیت میکرد ایشانرا یعنی صفوان واصحاب اورا صفوان بن امیہ وصفوان بن عسال وصفوان بن المعطل ہمہ صحابہ اند اینجا مراد کیست فقالوا ہل سمعت من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شیئا ۔ پس گفتند صفوان واصحاب وی جندب را آیا شنیدۂ از آنحضرت چیزے ۔ قال سمعت رسول اللہ ۔ گفت جندب شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول ۔ میگفت ۔ من سمع سمع اللہ بہ یوم القیمۃ ۔ کسیکہ مشہور گرداند خود را در دنیا رسوا گرداند اورا خدا تعالی روز قیامت ۔ ومن شاق ۔ وکسیکہ در مشقت افگند مردم را وتکلیف کند ایشان را بانچہ فوق طاقت ایشان ست وطیبی عام تر مراد داشتہ شامل نفس خود وغیر خود چہ انداختن نفس خود در مشقت وفوق طاقت کہ از حد تجاوز کند وموجب خلل وضرر گردد نیز ممنوع ست وبعضے گویند کہ مراد وقوع در شقی وجانبے ست از خلق ودر طرف خلاف ونزاع افتادن ست با ایشان بہر تقدیر جزاے وی آنست کہ ۔ شق اللہ علیہ یوم القیمۃ ۔ در مشقت وشدت ومحنت اندازد خدا تعالی اورا روز قیامت شق علیہ در مشقت انداخت اورا ودر بعضے روایات شاق اللہ علیہ نیز آمدہ ۔ فقالوا اوصنا ۔ گفتند صفوان واصحاب وی جندب را وصیت کن مارا ۔ فقال ۔ پس گفت جندب ۔ ان اول ما ینتن من الانسان بطنہ ۔ اول چیزیکہ فاسد وگندہ میگردد از آدمی وی شکم اوست یعنی نخست چیزے کہ سبب دخول ودر آمدن دوزخ وکشیدن عذاب وی میگردد آدمی را در آتش دوزخ شکم اوست یعنی نخست چیزے کہ سبب دخول ودر آمدن دوزخ وکشیدن عذاب وی میگردد آدمی را خوردن حرام ست ۔ فمن استطاع ان لا یاکل الا طیبا فلیفعل ۔ پس کسیکہ تواند کہ نخورد مگر حلال را باید کہ بکند این کار را تا از آتش دوزخ نجات یابد ۔ ومن استطاع ان لا یحول بینہ وبین الجنۃ ۔ وکسیکہ تواند کہ حائل ومانع نگردد میان وی وبہشت ۔ ملاء کف من دم اہراقہ فلیفعل ۔ مقدار پری کف دست خونی کہ ریختہ است آنرا باید کہ بکند آنرا خون بناحق ریختن مانع میگردد از در آمدن بہشت اگرچہ مقدار یک کف دست بود چہ جاے زیادہ بران واز عقل دور ست کہ ارتکاب اینچنین کار حقیر وخسیس کند کہ مانع آید از اینچنان امر عظیم شریف کہ در آمدن بہشت ست ۔ رواہ البخاری ۔ وعن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ ۔ انہ خرج یوما الی مسجد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فوجد معاذ بن جبل قاعدا عند قبر النبی صلی اللہ علیہ وسلم یبکی ۔ امیر المومنین عمر روزے بمسجد آنحضرت در آمد ویافت معاذ بن جبل را کہ نشستہ بود نزد قبر شریف وے

صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم درحالیکہ گریہ میکند معاذ۔ فقال لیس گفت عمر معاذ را۔ ما یبکیک۔ چہ چیز در گریہ آورد ترا۔ فقال یبکینی شیء
سمعتہ من رسول اللہ۔ پس گفت معاذ در گریہ آورد مرا یاد کردن چیزی کہ شنیدہ ام آنرا از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم سمعت
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان یسیر الریاء شرک۔ شنیدم آنحضرت را کہ میگفت اندکی از ریا موجب شرک ست چہ جای
آنکہ بسیار باشد۔ ومن عادی للہ ولیا۔ وکسیکہ دشمن دارد دوستی از دوستان خدا را فقد بارز اللہ بالمحاربة۔ پس تحقیق بیرون
آمد خدا را بجنگ و ہر کہ با خدا بجنگ برآید البتہ مخذول ومنہزم گردد مبارزت میان صف بیرون شدن بجنگ۔ ان اللہ یحب
الابرار الاتقیاء الاخفیاء۔ بدرستیکہ خدا تعالی دوست میدارد نیکوکاران پرہیزگاران پوشیدہ حال را۔ الذین اذا غابوا لم یفتقدوا۔
آن کسانیکہ چون غائب باشند باز پرس کردہ نشوند احوال ایشان۔ واذا حضروا لم یدعوا۔ وچون حاضر باشند خواندہ نشوند ندو
طلبیدہ نشوند بمہمانی ومجلسی کہ ساختہ شود۔ ولم یقربوا۔ واگر خواندہ شوند نزدیک گردانیدہ نشوند بعزت نشانیدہ نشوند۔
قلوبہم مصابیح الہدی۔ دلہای ایشان چراغ ہای ہدایت ست کہ بنور آن راہ راست یافتہ می شود۔ یخرجون من کل غبراء مظلمة۔
بیرون می آیند از ہر زمین تاریک۔ اشارت ست بہ تیرگی وخرابی مساکن ومنازل ایشان کہ چیزی ندارند کہ چراغی فروزند وفقط
ہستند ودرین حدیث تنبیہ ست کہ اگر مردم عالم وصالح ومتقی را ظاہر خراب باشد از ہیئت ولباس وغیر آن بازی نباید خورد و
بہ ترک تعظیم واحترام ایشان بہ تقصیر راضی نباید شد کسے چہ داند کہ در باطن ایشان چیست۔ بیت۔ خاکساران
جہان را بحقارت منگر ٭ تو چہ دانی کہ درین گرد سوارے باشد ٭ ونیز اشارت ست بآنکہ مجرد فقر وخواری وبے اعتبارے
فضیلت نیست تا تقوی ونورانیت باطن نباشد۔ رواہ ابن ماجہ والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن ابی ہریرة قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان العبد اذا صلی فی العلانیة فاحسن۔ بندہ چون نماز گزارد در آشکارا پس خوب گزارد
وصلی فی السر فاحسن۔ وبگزارد در نہانی پس خوب بگزارد۔ قال اللہ تعالی ہذا عبدی حقا۔ این بندہ من ست بصدق و
راستی کہ ریا در عبادت نمیکند۔ رواہ ابن ماجہ۔ وعن معاذ بن جبل ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یکون فی آخر
الزمان اقوام اخوان العلانیة اعداء السریرة۔ روایت ست از معاذ بن جبل کہ آنحضرت فرمود می باشند در آخر
زمان گروہہاے کہ آشکارا برادران ودوستانند ونہان بیگانہ ودشمن۔ فقیل۔ پس گفتہ شد۔ یا رسول اللہ وکیف
یکون ذلک۔ وچگونہ می باشد وبچہ سببے باشد این حال۔ قال ذلک برغبة بعضہم الی بعض ورہبة بعضہم من بعض
فرمود این حال بسبب رغبت کردن بعضے از ایشان ست بہ بعضے وترسیدن وکراہت داشتن بعضے از بعض
یعنے باغراض دنیاوی چون غرضی داشتہ باشند رغبت نمایند واظہار دوستی کنند واگر غرضی درمیان نبود بیگانہ باشند
وبر تقدیر عدم حصول غرض دشمن شوند۔ وعن شداد بن اوس قال سمعت رسول اللہ۔ شداد بن اوس گفت شنیدم
پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول من صلی یرائی فقد اشرک۔ کسیکہ نماز گزارد بریا پس بتحقیق شریک گردانید غیر خدا
را بخدائے عز وجل۔ ومن صام یرائی فقد اشرک۔ وکسیکہ روزہ دارد بریا پس تحقیق شریک گردانید غیر خدا را بخدائے

عزوجل ومن تصدق یرائی فقد اشرک۔ وهمچنین کسیکه تصدق کند بریا بتحقیق شرک آورد یعنی هر عملے که بریا کند شرک ستغایت آنکه شرک جلی ست وخفی شرک آشکارا بت پرستی کردن ومرائی که برائے غیر خدا عمل می کند نیز بت پرستی میکند لیکن پنهانی چنانکه گفته اند کل ما صدک عن الله فهو صنمک) رواهما احمد۔ روایت کرد این هر دو حدیث را امام احمد۔ وعنه انه بکی سو نیز روایت است از شداد بن اوس که وے بگریست۔ فقیل له ما یبکیک۔ پس گفته شد مراورا چه چیز در گریه آورد ترا۔ قال شئی سمعت من رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول گفت در گریه آورد مرا چیزے که شنیدم از انحضرت که میگفت۔ فذکرته فابکانے پس یاد آوردم آنرا پس در گریه آورد مرا سمعت رسول الله شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول۔ که میگفت۔ اتخوف علی امتی الشرک والشهوة الخفیة بسیار می ترسم بر امت خود شرک وشهوت پنهانی را۔ قال قلت۔ گفت شداد بن اوس گفتم من یا رسول الله اتشرک امتک من بعدک۔ آیا شرک می آرند امت تو بعد از تو۔ قال نعم۔ گفت آنحضرت آرے شرک می آرند اما نه آن شرک که متعارف ست که آنرا شرک جلی میخوانند اما انهم لا یعبدون شمسا ولا قمرا ولا حجرا ولا وثنا۔ آگاه باش بدرستی که ایشان نمی پرستند آفتاب را ونه ماه را ونه سنگ را ونه بت دیگر را از هر چه که باشد۔ ولکن یراؤن باعمالهم۔ ولیکن ریا می کنند بعملهای خود چون عزت وقیمت عمل صالح میان این امت بسیارست وعملهاے ایشان بزرگ وبسیار وازینجا میگفت مردے که مرائی را نیز حسن عمل وعزت آن ظاهر شده است اما چه فائده که آنرا صرف حیات عزت می نماید واز جهت جاه ومال آنرا بمردم نماید ودر دام شرک خفی گرفتار آید واین بحقیقت شرک وبت پرستی ست۔ والشهوة الخفیة ان یصبح احدهم صائما۔ وشهوت پنهان آنست که مثلا صبح کند یکی از ایشان روزه دار۔ فتعرض له شهوة من شهواته۔ پس عارض شود وپیدا گردد مراو را شهوتی از شهوتهای او مثل شهوت طعام یا شراب یا جماع۔ فترک صومه۔ پس ترک دهد وبشکند روزهٔ خود را بغلبهٔ آن شهوت این شهوت را خفی خوانند از جهت آنکه پنهان بود در باطن او وگویا در وقت نیت روزه در نفس خود پنهان داشت که اگر شهوتی عارض شود روزه بشکنم وطیبی گفته که خفی خواندن او بجهت آنست که هلاک وردی مخفی ست یا بجهت مناسبت شرک که اینجا مذکور ست چه مراد بدان شرک خفی ست۔ رواه احمد والبیهقی فی شعب الایمان۔ وعن ابی سعید قال خرج علینا رسول الله صلی الله علیه وسلم ونحن نتذاکر المسیح الدجال گفت ابوسعید بیرون آمد آنحضرت ورسید بر ما وما تذاکره می کردیم مسیح دجال را وفتنه وابتلاے او را۔ فقال۔ پس فرمود آن حضرت۔ الا اخبرکم بما هو اخوف علیکم عندی من المسیح الدجال۔ آیا خبر ندهم شما را بچیزے وبلاے که ترسیده شده تر است بر شما نزد من از فتنهٔ دجال۔ فقلنا بلی۔ پس گفتیم ما بلے خبر ده ما را بدان چیز یا رسول الله قال الشرک الخفی۔ فرمود آن چیز شرک پنهانی ست ان یقوم الرجل فیصلی سو آن شرک خفی این ست که مثلا برخیزد مرد پس نماز می گزارد۔ فیزید صلوته۔ پس زیاده میکند ودراز میگرداند نماز خود را در عدد وخضوع وخشوع۔ لما یری من نظر رجل۔ از جهت آنکه می بیند نظر کردن مردی را بسوی او

پس ریا میکند وی نماید او را کہ من چندین و این چنین نماز می کنم و ترسیده تر بودن این حال از دجال بجہت آنست کہ ابتلا باین بسیار ست و در یافتن آن صعب و اجتناب ازان دشوار و نفس بقباحت آن نمیرسد و ابتلاء دجال یک وقتے خواہد بود و امارات کذب وی لایح و کراہت آن باقی است و نفس از وے متنفر و قبح او مشاہد یا این مبالغہ است در تشدید و تقبیح حال ریا کلید در دوزخ ست آن نماز کہ در چشم مردم گزاری دراز۔ رواہ ابن ماجۃ وعن محمود بن لبید اختلاف ست در صحبت وی ولادت او در زمان سعادت نشان آنحضرت و روایت وی از صحابہ ست و بخاری برآنست کہ او را صحبت ست و صحیح ترہمین قول ست۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ روایت میکند کہ آنحضرت گفت۔ ان اخوف ما اخاف علیکم الشرک الاصغر۔ بدرستی کہ مخوف ترین چیزے کہ خوف دارم ازان برشما شرک کوچک ست قالوا۔ گفتند صحابہ۔ یارسول اللہ و ما الشرک الاصغر۔ وچہ چیز ست شرک کوچک۔ قال الریاء۔ فرمود شرک کوچک ریاست کہ کوچک تر ست از شرک بمعنی بت پرستی و دو معبود اعتقاد کردن ست اگرچہ آن جلی و قوی ست و این خفی و ضعیف۔ رواہ احمد و زاد البیہقی۔ و زیادہ آوردہ است بیہقی۔ فی شعب الایمان۔ این عبارت را۔ یقول اللہ لہم میگوید خدا تعالی مر ریا کنندگان را۔ یوم یجازی العباد باعمالہم۔ در روزے کہ جزا میدہد خدا تعالی بندگان را بکردارہای ایشان۔ اذہبوا الی الذین کنتم تراؤن فی الدنیا۔ بروید بسوے آن کسانے کہ بودید شما کہ ریا میکردید بایشان در دنیا فانظروا ہل تجدون عندہم جزاء۔ پس بنگرید آیا می یابید نزد ایشان جزاے را۔ او خیرا۔ یا نیکی را شک راوی ست کہ جزاء گفتہ یا خیرا فرمودہ۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو ان رجلا عمل عملا فی صخرۃ لا باب لہا۔ اگر ثابت شود کہ مردے عمل کرد عملی را در صخرہ کہ نیست در مرآنرا تا کسے از راہ آن در آید صخرہ سنگ بزرگ را گویند مانا کہ مراد اینجا غار ست یا مبالغہ فرمودہ کہ اگر فرضا کسے درون سنگے در زرد کہ آنرا در نمی باشد۔ ولا کوۃ۔ ونہ دیواری کہ آنرا روزنے دسوراخی ست کہ کسی تواند از اینجا دید و مطلع شد کوۃ بفتح کاف وضم آن و تشدید واو و در آخر تا روزن کہ در دیوار باشد و بعضے گفتہ اند کہ اگر نافذ باشد بضم آید و غیر نافذ بفتح و نیز اگر تنہا بود روزن خرد و تنگ و اگر جمع باشد بزرگ و کشادہ و درین حدیث چون روایت بتا و ضم ست مراد روزن خرد نافذ خواہد بود و مناسب مقام نیز ہمچنین ست کما لا یخفی وحاصل آنکہ میفرماید کہ ہر چند کسے عمل پوشیدہ در خلوت کند چنانکہ ہیچکس بران اطلاع نداشتہ باشد لخرج عملہ الی الناس کائنا ما کان بیرون می آید و ظاہر میگردد کردار وے بسوے مردم ہرچہ باشد یعنی حاجت باخفا نیست تا ریا کند و از ثواب محروم گردد حق تعالی کردار نیک را البتہ آشکارا میگرداند اگر از وی اخلاص برای خدا ست اگر حکمت وی تعالی اقتضا کند و صلاح بندہ دران باشد یا معنی آنست کہ بندہ مخلص باید کہ احتیاط و مبالغہ کند در اخفاے عمل و کسب اخلاص زیرا کہ عمل ظاہر و شائع میگردد از اینجا کہ بندہ را خبر و اختیار دران نبود۔ وعن عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من کانت لہ سریرۃ صالحۃ او سیئۃ۔

کسیکہ باشد مراد از فعلی یا خصلتی نہانی نیک یا بد۔ اظہر اللہ سمارد ار یعرف بہ۔ آشکارا میگرداند خدائے تعالیٰ ازان سریرت علامتی را کہ شناختہ می شود آنکس بآن علامت مراد بردار علامت ست کہ بدان چیزے شناختہ می شود چنانکہ مرد برداء شناختہ می شود کہ از اعیان ست کذا قالوا۔ وعن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال انما اخاف علی ہذہ الامۃ کل منافق۔ نمی ترسم من بر این امت مگر شہر بر منافقی را کہ۔ یتکلم بالحکمۃ ویعمل بالجور۔ سخن میکند بعلم وحکمت وموعظت ونصیحت وکار میکند بجہل وناراستی وسفاہت یعنی میگوید بر پا نمودن مردم وخود کار نمی کند این صفت منافقان ست پس میفرماید از وجود این چنین شخص دارین صفت برامت خود می ترسم کہ انچنین مردے درامت پیدا شود واین صفت درایشان راہ یابد۔ روی البیہقی الاحادیث الثلثۃ۔ روایت کرد بیہقی این سہ حدیث را۔ فی شعب الایمان عن المہاجر بن حبیب۔ ظاہر آنست کہ صحابی ست ولیکن با ذکر او درین کتب نیافتیم واللہ اعلم۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہ تعالیٰ انی لست کل کلام الحکیم اتقبل۔ گفت پروردگار تعالیٰ من نیستم کہ ہر کلام حکیم را قبول کنم یعنی ہر چہ گوید درمحل قبول افتد۔ ولکنی اتقبل ہمہ وہواہ۔ ولیکن من قبول میکنم قصد ونیت ومحبت او را کہ بچہ چیز دارد۔ فان کان ہمہ وہواہ فی طاعتی۔ پس اگر باشد نیت ومحبت وی در طاعت وفرمان برداری من جعلت صمتہ حمدا لی ووقارا۔ میگردانم خاموشی او را ستایش مر ذات اقدس خود را وبزرگی وحلم۔ وان لم یتکلم۔ واگرچہ سخن نکند وی یعنی اگر نیت طاعت من ومحبت آن دارد خاموشی او ہم محمود وپایہ حلم ووقار ست وگویا در عین خاموشی حمد وثنائے من میگوید واگر نیت ومحبت او نہ در طاعت ست سخن او اگرچہ در علم وحکمت باشد ضائع ست کہ بروی وریا نمودن وشنوانیدن خلق میگوید۔ رواہ الدارمی

باب البکاء والخوف

بکا حالتے ست کہ عارض میگردد انسان را وبکاء بمد گریہ بآواز وبقصر آب چشم باریدن وتباکی تکلف کردن در گریہ وبزور گریستن بیاد آوردن وحاضر گردانیدن چیزہا کہ در گریہ آرد وابکاء در گریہ آوردن کسے را وخوف ترسیدن واخافت وتخویف ترسانیدن وخوف حالتے ست کہ عارض میگردد ومراد اینجا گریہ وترس از عذاب آخرت وعقاب مولیٰ ست تعالیٰ شانہ۔

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ قال قال ابو القاسم صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ۔ سوگند بآن ذاتی کہ بقائے ذات من در دست قدرت اوست۔ لو تعلمون ما اعلم۔ اگر بدانید شما آنچہ میدانم من از احوال قیامت واہوال آن وحقیقت مبدا ومعاد وصفات قہریہ جلالیہ باری تعالیٰ کہ مورث خوف وخشیت وہیبت ست وآنچہ عارض می شود غم ومحنت بر دل من از عاقبت حال شما۔ لبکیتم کثیرا ولضحکتم قلیلا۔ ہر آئینہ می گریید بسیار ومی خندید اندک وترجیح می کنید جانب خوف را بر رجا واین تنبیہ وتحذیر ست امت را بر کثرت بکا واستحضار آنچہ مورث غم واندوہ

وگریہ بود از خوف وخشیت واستشعار عظمت وجلال حق واجتناب از کثرت ضحک وراحت کہ داب جاہلان وغافلان ست اگرچہ خندہ وراحت نیز فی الجملہ باید عفو ومغفرت ورحمت وی گنجایش دارد۔ رواہ البخاری وعن ام العلاء الانصاریۃ۔ صحابیہ است از مبائعات وحدیث وے نیز در اہل مدینہ است۔ قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت گفت آنحضرت۔ واللہ لا ادری واللہ لا ادری۔ مکرر فرمود بخدا سوگند در نمی یابم من بخدا سوگند در نمی یابم من۔ وانا رسول اللہ۔ وحالانکہ من پیغمبر خدایم۔ ما یفعل بی ولا بکم۔ کہ چہ کردہ می شود بمن ونہ در می یابم کہ چہ کردہ می شود بشما۔ رواہ البخاری۔ ظاہر این حدیث آنست کہ عاقبت مبہم ست وہیچکس نمی داند کہ آخر چہ خواہد شد وچہ کار خواہد کرد واین در باب انبیا ورسل خصوصا ودر حق سید المرسلین صلوات اللہ وسلامہ علیہ وعلیہم منفی ست بدلائل قطعیہ کہ دلالت دارند بر جزم ویقین بحسن عاقبت ایشان دورود این حدیث در موت عثمان بن مظعون بود رضی اللہ عنہ کہ از کبار مہاجرین بود واول کسیکہ بعد از ہجرت بمدینہ از مہاجرین فوت کرد او بود وآنحضرت بعد از موت بجبین وی بوسہ زد واشک ریخت واورا در بقیع بحضور شریف خود دفن کرد وعنایات بسیار کرد زنے دران جا حاضر بود گفت مہیا باد ترا بہشت اے ابن مظعون کہ عاقبت تو بخیر ست پس آنحضرت آن زن را برین سخن توبیخ کرد واین حدیث فرمود ودر حقیقت مضمون آن زجر ومنع ست بطریق مبالغہ بر سوء ادب در حضرت نبوت وحکم بر غیب وجزم بدان وخلاصہ آن کنایت ست از عدم تصریح بعلم غیب تا با وحقیقت کلام مراد ست یا مراد عدم دریافت احوال عاقبت ست چہ در دنیا وچہ آخرت بتفصیل چہ علم باحوال غیب بتفصیل جز پروردگار تعالی را نباشد اگرچہ مجملا معلوم است کہ عاقبت انبیا علیہم السلام بخیر ست وبعضے گفتہ اند کہ مراد عدم دریافت در امور دنیاویہ است نہ اخرویہ یا مراد آنست کہ نمی دانم کہ بموت خواہم مرد یا بقتل ونمی دانم کہ نازل خواہد شد بر شما عذاب ونکال چنانکہ برامم سابقہ نازل شدہ یا نہ وبعضے گفتہ اند کہ مراد تردد در فتح مکہ ووقت اوست واین معانی نہ موافق سوق حدیث ست وحق آنست کہ ورود این قول پیش از نزول قول حق سبحانہ ست لیغفر لک اللہ ما تقدم من ذنبک وما تاخر اول ابہامی بود در عاقبت وبعد از نزول این آیت یقین شد کہ عاقبت بخیر ست کذا قیل واللہ اعلم۔ وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عرضت علی النار۔ عرض کردہ شد برمن ونمودہ شد مرا آتش دوزخ در شب معراج یا در وقت دیگر در خواب یا بیداری۔ فرایت فیہا امراۃ من بنی اسرائیل۔ پس دیدم در آتش زنی از قوم بنی اسرائیل۔ تعذب فی ہرۃ لہا۔ عذاب کردہ می شود از جہت گربہ کہ مر آن زن را بود ربطتہا فلم تطعمہا۔ بستہ داشت آن زن گربہ را پس نخورانید اورا چیزی۔ ولم تدعہا تاکل من خشاش الارض۔ ونگذاشت وسر نداد آن زن آن گربہ را کہ بخورد از حشرات زمین وخشاش بکسر خاء معجمہ وشین معجمہ انچہ مقرر ندارد از جنبندہ ہا بر روے زمین واز پرندہ ہا بحرکات ثلثہ حشرات زمین وگنجشکان ومانند آن کذا فی القاموس ونووی گفتہ کہ فتح خا اشہر ست

از کسر فا و ضم و انجام شین اصوب ست از اہمال وی یعنی ہوام و پرندہ ہاے ضعیف ۔ حتی ماتت جوعا ۔ تا آنکه مرد آن گربه
از گرسنگی ۔ و رأیت عمرو بن عامر الخزاعی ۔ و دیدم عمرو بن عامر خزاعی را ۔ یجر قصبه فی النار ۔ می کشید رودہ ہاے خود
را در آتش دوزخ قصب بضم قاف و سکون صاد مہملہ رودہ و کان اول من سیب السوائب ۔ و بود عمرو بن عامر خزاعی
نخستین کسیکه آزاد کرد ناقہا را سوائب جمع سائبہ است ناقہ که رہا کردہ و گذاشتہ می شد در جاہلیت بجہت نذر یا جز
آن و از عادات جاہلیت بود که چون ناقہ دہ شکم بزائید ہمہ مادہ یا قدوم می آورد کسے از سفر دور و دراز یا بر می شد
از مرض آزاد میکردند ناقہ را و رہا میکردند او را و سوار نمی شدند بران و منع نمیکردند او را از آب و گیاہ از ہر جا که
میخورد و نمی دوشیدند آنرا و این فعل را عبادت و موجب تقرب باصنام میدانستند و اول کسیکه این فعل کرد و این رسم
نہاد عمرو مذکور بود و نیز گفتہ اند که نخستین کسے که پرستش بتان رسم نہاد و آنرا موجب تقرب گردانید وے بود و در بعضے
روایات عمرو بن لحی آمدہ ظاہر ہر دو یکی ست عامر پدر او ست و لحی نام جد یا بالعکس گاہے نسبت به پدر کردہ اند و
گاہے بجد کذا قیل ۔ رواہ مسلم ۔ و کرمانی گفتہ که ازین حدیث معلوم گردد که بعضے از آدمیان امروز در دوزخ اند
و معذب می شوند در وی انتہی و ممکن ست که گفتہ شود کشف کردہ شد بر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم احوال آیندہ
در روز قیامت و متمثل ساختہ شد بر وے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم واللہ اعلم ۔ وعن زینب بنت جحش ان رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم دخل علیہا یوما ۔ روایت ست از زینب که آنحضرت درآمد بر وے روزے ۔ فزعا ۔
ترسناک یقول ۔ در حالتے که میگوید آنحضرت لا الہ الا اللہ ویل للعرب من شر قد اقترب ۔ وای مر عرب را از
شرے که بتحقیق نزدیک رسیدہ است گفتہ اند مراد بان شر فتنہ ہا و قتالہاست که در عرب واقع شدہ و اول آن
قتل عثمان بن عفان ست رضی اللہ عنہ و بعد ازان دائم و مستمر شدہ تا الآن و بعضے گویند که مراد حصول فتوح و
اموال و تنازع و تنافس دران و در امارت کذا قال الشیخ ابن حجر فتح الیوم من ردم یاجوج و ماجوج مثل ہذہ ۔ کشادہ شد
امروز از سد یاجوج و ماجوج و رخنہ کردہ شد در وے مقدار این و حلق باصبعہ الابہام والتی تلیہا و حلقہ بست آن
حضرت از براے تمثیل و تصویر مقدار رخنہ سد بدو انگشت خود یکی انگشت نر و انگشتی که متصل ست آنرا که سبابہ باشد
یعنی تا امروز رخنہ دران واقع نشدہ بود امروز رخنہ مقدار حلقہ این دو انگشت کشادہ شد و کشادہ شدن رخنہ از
علامات قرب قیامت ست و وقوع فتنہ ہا در عرب نیز از آثار و علامات قرب او ست و بعضے گفتہ اند که این
اشارت ست بخروج اتراک چنگیزیہ که بر آمدند و ہلاک کردند عالمی را و واقع شد بر دست ایشان به بغداد
و غیر آن از بلا انچہ واقع شدہ واللہ اعلم ۔ قالت ۔ گفت زینب ۔ فقلت ۔ پس گفتم من یا رسول اللہ انہلک
آیا پس ہلاک کردہ می شویم ۔ و فینا الصالحون ۔ و حال آنکه در میان ما موجود باشند صالحان آیا برکت
وجود ایشان دافع نمی آید از وقوع بلا و فتنہ قال نعم ۔ گفت آنحضرت آرے ہلاک کردہ میشوید شما با وجود بودن مردم

صالح در میان شما۔ اذا کثرت الخبث۔ وقتیکہ بسیار شود فسق و فجور یعنی اگرچہ مردم صالح باشند اما غلبہ و کثرت فسق و فجور سبب ہلاک گردد و خبث بضم خا و سکون با ست و در بعضے نسخ بفتحتین نیز تصحیح کردہ اند۔ متفق علیہ۔ وعن ابی عامر او ابی مالک الاشعری شک و تردد کرد بخاری در روایت این حدیث کہ از ابی عامر اشعری ست کہ عم ابو موسیٰ اشعری است رضی اللہ عنہ و از کبار صحابہ است شہید شد روز حنین یا از ابی مالک اشعری ست کہ او را اشجعی نیز گویند نیز صحابی مشہور ست و شک و تردد در صحابی موجب طعن در حدیث نگردد چون صحابہ ہمہ عدل و ثقہ اند از ہر کہ باشد صحیح خواہد بود۔ قال۔ گفت ابو عامر یا ابو مالک سمعت رسول اللہ۔ شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول میگفت۔ لیکونن من امتی اقوام یستحلون۔ ہر آئینہ خواہند بود از امت من گروہہا کہ حلال میگردانند حتی ارتکاب مے کنند و استعمال می کنند چنانکہ امر حلال را کنند الحز۔ بخار معجمہ و زاے مشددہ۔ والحریر والخمر والمعازف۔ در قاموس گفتہ خز جامہ مشہور ست و در مجمع البحار گفتہ کہ خز در زمان قدیم از ابریشم و ابریشم بافتہ مے شد و این مباح ست و صحابہ و تابعین آنرا پوشیدہ اند پس نہی از جہت تشبیہ بعجم و بودن وی لباس اہل تنعم و اتراف باشد اما الآن انچہ متعارف ست از خز آن خود حرام ست زیرا کہ تمام از ابریشم ست و این حدیث محمول بران ست و این نوع در زمان شریف آن حضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم نبود پس این حدیث بجہت اخبار بغیب از معجزات باشد و برین وجہ عطف حریر بروے از باب تعمیم بعد از تخصیص خواہد بود و معازف بزاے معنی ملاہی ست مثل عود و طنبور د مانند آن جمع عزف یا معزف بکسر میم و سکون عین و عزف و عزیف در اصل بمعنی آواز جن ست و جن سے کہ شنیدہ می شود در بادیہ ہا بالشب و بمعنی آواز باد نیز آمدہ کذا فی القاموس و بعد از ان کہ خبر داد وے صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بوجود اقوام در امت کہ استحلال معاصی کنند خبر داد بوجود اقوام دیگر کہ منع سائل کنند و با وجود ثروت و نعمت در قضاے حاجت محتاجان توقف و تاخیر نمایند و بدان مستحق ہلاک و مسخ شوند و فرمود۔ ولینزلن اقوام الی جنب علم۔ و ہر آئینہ فرود آیند گروہ ہا در پہلوے کوہ بلند یعنے باشند بمنزل و مقام ایشان در جاے مشہور و نمایان کہ گدایان و محتاجان ہمہ بدین آن بیایند و حاجات خود را طلب نمایند۔ یروح علیہم بسارحۃ لہم۔ شبانگاہ مے آید بر ایشان مواشی ایشان کہ بچراگاہ رفتہ و سیر شکم و پر شیر یا مے آرد آنہا را چرانندہ آنہا۔ یاتیہم رجل لحاجۃ۔ مے آید ایشان را مردے از جہت حاجت یعنے سائلے مے آید کہ از شیر مواشی محظوظ شود۔ فیقول ارجع الینا غدا۔ پس مے گویند بقصد رد سوال وے برگرد و باز آئی بسوے ما فردا۔ فیبیتہم اللہ۔ پس بیفرستد خداے تعالے بر ایشان عذاب شبانشب۔ ویضع العلم۔ و مے نہد و مے اندازد کوہ را ببر بعضے از ایشان تا ہلاک مے شوند و پست میگردند در زیر کوہ چنانکہ باقی نماند از ایشان اثرے۔ ویمسخ آخرین قردۃ وخنازیر الی یوم القیمۃ۔ و مسخ میکند اللہ تعالے بعضے از ایشان را و میگرداند بصورت بوزنہ و خوک تا روز قیامت و مے مانند بہمین صورت

دائم یا باقی می ماند این عذاب بر اقوامی که این عمل کنند تا روز قیامت۔ رواه البخاری وفی بعض نسخ المصابیح۔ و در بعضے نسخہاے مصابیح بجاے الخز الحر بالمہملتین یعنی بجاے معجمه مہمله واقع شده و معنے حر بکسر حا و تخفیف را فرج زن ست که مراد بدان زنا ست۔ وہو تصحیف۔ و این واقع شدن الحر بمہملتین تصحیف ست و خطا کردن در صورت خطے ست که از بعضے روات واقع شده۔ وانما ہو بالخاء والزای المعجمتین نیست این لفظ مگر الخز بخاء معجمه و زاے بمعنے جامهٔ معروف که مذکور شد نص علیه الحمیدی وابن الاثیر فی ہذا الحدیث۔ تصریح کرده برین معنی حمیدی و ابن اثیر درین حدیث مؤلف تائید کرده تصحیف را بقول حمیدی و ابن اثیر براے رد کسے که گمان برده که صحیح الحر است بمہملتین والخز بمعجمتین تصحیف ست و اشارت کرد بقول خود فی ہذا الحدیث که الحر بمہملتین در حدیث دیگر ست که ابو داود و غیرے روایت کرده اند چنانکه طیبی آن حدیث را آورده و درین حدیث که بخاری روایت کرد بمعجمتین ست اما شیخ ابن حجر فرموده که در اکثر روایات بخاری بمہملتین ست و برین تقدیر هر دو روایت صحیح باشد والله اعلم۔ وفی کتاب الحمیدی عن البخاری۔ و واقع شده است در کتاب حمیدی از بخاری۔ وکذا فی شرحه للخطابی۔ و همچنین واقع شده در شرح بخاری که مر خطابی راست۔ تروح علیهم سارحة لہم۔ بتاء فوقانیه در تروح و سارحة برفع فاعل تروح و این قرینه است برانکه با در بسارحة که در روایت اولی واقع شده زائده است چنانکه در وجه اول در تقریر معنی حدیث اشارت بدان کردیم و همچنین درین دو کتاب۔ یاتیہم لحاجة۔ واقع شده بے ذکر رجل یا بتقدیم لحاجة بر رجل۔ وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا انزل الله بقوم عذابا۔ چون بفرستد خداے تعالے بر گروہے عذاب را۔ اصاب العذاب من کان فیہم۔ میرسد آن عذاب هر کرا باشد در میان ایشان از صالح و طالح همچنین جاری شده است عادت الہی عز وجل در بعضے گناہان و در بعضے اوقات گاہے نگاه هم میدارد صالح را از میان طالحان۔ ثم بعثوا علی اعمالہم۔ پس برانگیخته می شوند این گروه بر عملہاے ایشان یعنی اگرچه در دنیا عذاب شامل همه می شود ولیکن در آخرت هر یکے بعمل خود جزا داده می شود و تمیز کرده می شود میان نیکوکاران و بدکاران۔ متفق علیه۔ وعن جابر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یبعث کل عبد علی ما مات علیه۔ برانگیخته مے شود هر بنده روز قیامت بران حال و صفت که مرده است بران از ایمان و کفر و طاعت و معصیت و ذکر و غفلت پس معتبر خاتمه است تا آخر بچه حالت گذرد ازینجا گفته اند بیت حکم مستوری و مستی همه بر خاتمه است کس ندانست که آخر بچه حالت گذرد۔ ولیکن بعضے از عارفان گفته اند که چون یکے را ملکهٔ یاد داشت و حضور حاصل شده و جوهر ذکر در دل قرار یافته است اگر بجهت تنگی وقت موت و غلبهٔ وجع و بیتابی دل اختلافی و فتورے در استحضار آن راه یابد ضررے ندارد و بعد از مفارقت روح از بدن آن حال عود خواهد نمود بلکه ذکر باید بهم رسانید و حاصل گردد بالله التوفیق۔ رواه مسلم۔

الفصل الثانی

عن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما رایت مثل النار نام ہاربہا۔ ندیدہ ام مانند
آتش دوزخ در شدت و ہول کہ خواب کردہ است گریزندہ از وے یعنی اگر یکے از شر دشمنی قومی میگریزد خواب
نمی کند و غفلت را بجو دراہ نمیدہد میگریزد چنان و چندانکہ می تواند مگر آتش دوزخ کہ باین شدت و شناعت در یکے
ست و مردم در گریختن از وے غفلت می ورزند و بجد نمی شوند و اگر میگریزند دران عین گریختن خواب میکنند و
غافل می شوند و گریختن از آتش دوزخ بترک معاصی و التزام طاعات باشد۔ ولا مثل الجنة نام طالبہا۔ و ندیدہ ام
مانند بہشت در بہجت و سرور کہ خواب کردہ است طلب کنندۂ وی یعنی اگر کسی طالب محبوبی و راحتی می باشد غافل
نمیگردد از ان و سستی و تہاون نمی ورزد در طلب وی و میدود در دریافت وی چندانکہ میسر گردد مگر بہشت این ہمہ خوبی و
راحت کہ در وست آدمی در طلب وی نمی شتابد و آنرا در نمی یابد و شتافتن بہ بہشت و دریافتن آن بآن چیز باشد کہ
گریختن از دوزخ بدان بود۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی ذر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی اری مالا ترون
بدرستی کہ من می بینم چیزیرا کہ نمی بینید شما آنرا از امارات ساعت و آیات صنع الہی و صفات قہریۂ وی سبحانہ۔ واسمع مالا تسمعون
و می شنوم چیزیرا کہ نمی شنوید شما از اخبار و اسرار احوال آخرت و اہوال قیامت و شدت عذاب دوزخ۔ اطت السماء۔
آواز کرد و نالید آسمان۔ وحق لہا ان تاط۔ و واجب و سزاوار کردہ شدہ است مراورا کہ آواز کند و بنالد و اطیط آواز
پالان و زین و نالیدن شتر کہ از تعب گرانی بار و آواز نالیدن آسمان چنانچہ سوق حدیث دران ناظر ست از کثرت
و ازدحام ملائکہ و ثقل الشان باشد چنانکہ مرکبی در زیر بار سوارے از تعب آواز کند و گفتہ اند کہ مقصود بیان کثرت
ملائکہ و کنایت از انست اگرچہ درینجا آوازے و نالہ نباشد و ممکن ست کہ نالۂ وے از خوف و خشیت پروردگار
تعالی باشد و ہرگاہ کہ آسمان با آنکہ جاء وست و محل ملائکہ مقدسہ است از ترس وے تعالی بنالد آدمی کہ جانی و ارو
و آلودۂ گناہان ست سزاوار ترست کہ بنالد و بگرید و معنی این مناسب ترست بمقصود کما لا یخفی۔ والذی
نفسی بیدہ ما فیہا موضع اربعة اصابع۔ و بخدا سوگند نیست در آسمان جاے چہار انگشت الا وملک واضع
جبہتہ ساجد اللہ۔ مگر آنکہ فرشتہ نہادہ است سر خود را در حالی کہ سجدہ کنندہ است مر خدا را و خائف و خاشع
ست بمشاہدہ کبریا و جلال حق۔ واللہ لو تعلمون ما اعلم۔ بخدا سوگند اگر بدانید چیزے کہ میدانم من لضحکتم قلیلا
و لبکیتم کثیرا۔ ہر آئینہ می خندید شما کم و میگریید شما بسیار۔ وما تلذذتم بالنساء علی الفرشات۔ و خوش نمی یابید بزنان
بر بسترہائے افگندہ۔ ولخرجتم الی الصعدات تجارون الی اللہ۔ ہر آئینہ بیرون می آئید بسوے صحراہا در حالیکہ نالہ و
فریاد و زاری کنندگان اید بدرگاہ خدا چنانکہ شان محرومان و اندوہ زدگان و از غم بتنگ آیندگان ست کہ از خانہ بدر
روند و سر بصحرا نہند تا گریہ از دل بکشاید و نفسے تو انند راست کرد و صعدات جمع صعد بضمتین کہ جمع صعید ست بمعنی
روی زمین چنانکہ طرقات و طرق و طریق۔ وقال ابو ذر۔ و گفت ابو ذر بعد از روایت این حدیث بطریق تالم

وتحسر یا لیتنی کنت شجرۃ تعضد۔ اے کاش بودمی من درختے کہ بریدہ می شود یعنے تا آلودہ بگناہان برانگیختہ نشدمی چنانکہ درخت را ببرند و رفت این چنین من نیز بودمی و مثل این آرزوہاے دردناک از کبار صحابہ آمدہ است یکے گفت کاشکے من گوسفندے بودمی کہ او را می کشتند و میخوردند دیگرے گفت ای کاش جانورے پرندہ بودمے ہر جا خواستے نشستے و ہر جا خواستے رفتے تکلیفی بر وے نہ و این جماعۂ اند کہ بشارت یافتہ اند از جناب رسالت بہ بہشت و عاقبت ایشان محمود ست دیگر ان را چہ گویند اگرچہ وعدۂ مخبر صادق حق ست اما خوف لا ابالی کمر مے شکند۔ رواہ احمد والترمذی وابن ماجہ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من خاف ادلج۔ کسیکہ می ترسد از کسے میگریزد و میراند از اول شب زیرا کہ غارت در آخر شب می باشد۔ ومن ادلج بلغ المنزل۔ و کسیکہ میگریزد از اول شب میرسد بمنزل از ادلاج بسکون دال در اول شب رفتن و بتشدید دال در آخر شب رفتن و در حدیث بمعنے اول ست الا ان سلعۃ اللہ غالیۃ۔ آگاہ باشید کہ کالاے خداے گران قیمت ست جز بہ بہاے نفیس بدست نتوان آورد و آن دادن جان و مال ست۔ الا ان سلعۃ اللہ الجنۃ۔ آگاہ باشید کہ کالاے خدا عبارت از بہشت ست رواہ الترمذی۔ وعن انس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یقول اللہ۔ گفت آن حضرت میگوید خدا جل ذکرہ یعنی روز قیامت بفرشتگان کہ موکل اند بر دوزخ۔ اخرجوا من النار من ذکرنی یوما۔ بیرون آرید از آتش کسے را کہ یاد کردہ است مرا روزے در امتثال و طاعت۔ وخافنی فی مقام۔ و کسے را کہ ترسیدہ است از من در جاے یعنی از ارتکاب معصیت درینجا بشارت ست کہ ہر کہ یکبار از روے اخلاص خدا را یاد کردہ و در یک وقت از عذاب وے ترسیدہ آخر از عذاب دوزخ او را نجات ست و اگر خواہد وی تعالی در دوزخ ندرآرد و ہم از اول بہ بہشت فرستد (یغفر لمن یشاء و یعذب من یشاء) صفت اوست و (یفعل اللہ ما یشاء و یحکم ما یرید) کار او ست (لا یسأل عما یفعل وہم یسألون) شان او سبحانہ۔ رواہ الترمذی والبیہقی فی کتاب البعث والنشور۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت سألت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن ہذہ الآیۃ۔ گفت عائشہ صدیقہ پرسیدم آنحضرت را از معنی این آیت کہ۔ والذین یؤتون ما آتوا وقلوبہم وجلۃ۔ پروردگار تعالے مدح بندگان خاص خود می کند کہ آن کسانے کہ میدہند چیزے کہ میدہند یعنے تصدق میکنند بر فقرا و دلہاے ایشان ترسان و لرزان ست از آنکہ بسوے پروردگار باز میگردند سوال عائشہ درینجا اینست کہ گفت۔ ہم الذین یشربون الخمر ویسرقون۔ آیا ایشان آنانند کہ شراب می خورند و دزدی میکنند زیرا کہ ترسیدن از عذاب کار گناہگاران و بدکاران ست قال۔ گفت آن حضرت۔ لا یا بنت الصدیق۔ نہ اے دختر صدیق انہا نہ آن جماعہ اند کہ شراب خورند و دزدی کنند و کارہاے بد کنند۔ ولکنہم الذین۔ لیکن انہا آن کسانے اند کہ۔ یصومون۔ روزہ میدارند۔ ویصلون۔ و نماز میگزارند۔ ویتصدقون۔ و زکوٰۃ میدہند۔ وہم یخافون ان لا یقبل منہم۔ و ایشان می ترسند کہ قبول

کرده نشود از ایشان بدلیل آنکه در آخر آیت فرموده (اولئک یسارعون فی الخیرات) و فرموده است و هم لها سابقون آن جماعه که شتابی می کنند و گرمی می نمایند در نیکی ها۔ رواه الترمذی و ابن ماجه۔ بدانکه درین آیت دو قرأت ست قرأت مشهور که قرأت قرار سبع است یوتون بضم یا فعل مضارع از ایتا و آتوا بمد همزه فعل ماضی از وست و ایتا بمعنی اعطا است چنانکه معنی آن تقریر کرده شد قرأت دوم شاذ ست یاتون ما اتوا مشتق از اتیان بمعنی کار کردن و معنی آن باشد که آن کسانی که میکنند انچه می کنند و دلهاے ایشان ترسان ست و سوال عائشہؓ باین قرأت انسب ست اما در نسخ مصابیح هم بر لفظ قرأت اول واقع ست و ظاهر این ست که بر لفظ قرأت ثانی باشد فافهم۔ وعن ابی بن کعب قال کان النبی صلی الله علیه وسلم اذا ذهب ثلثا اللیل قام۔ بود آنحضرت چون میرفت چهار دانگ شب برمے خاست براے نماز شب۔ فقال۔ پس گفت۔ یا ایها الناس۔ اے مردمان۔ اذکروا الله اذکروا الله اذکروا الله۔ سه بار مے فرمود یاد کنید خدا را یاد کنید خدا را یاد کنید خدا را۔ جاءت الراجفة۔ آمد نفخهٔ اولی که قیامت بدان قائم شود همه مے میرند و رجف در لغت جنبیدن و جنبانیدن و سخت اضطراب کردن و رجفه بمعنی زلزله آید تتبعها الرادفة۔ در پی میرسد او را رادفه یعنی نفخهٔ ثانیه که بدان زنده می شوند و بر می خیزند از قبور و غرض یاد دادن قیامت ست تا باعث شود بر عمل و ذکر حق سبحانه و در وے ایماے ست بآنکه بخواب رفتن حکم موت دارد که اثر نفخهٔ اولی ست و بیدار شدن حکم بعث دارد که مراد از نفخهٔ ثانیه است و این هر دو نشان قیامت و یاد دهنده است از ان و می گفت آن حضرت مکرر۔ جاء الموت بما فیه جاء الموت بما فیه۔ آمد موت با احوالی که درین موت ست یعنے چیزهائیکه در حین موت و بعد از وی شدنی ست۔ رواه الترمذی۔ وعن ابی سعید قال خرج النبی ابوسعید خدرے گفت بیرون آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم لصلوة۔ براے گزاردن نمازے۔ فراے الناس کانهم یکتشرون۔ پس دید مردم را گویا که خنده میکنند کشر بشین معجمه دندان سفید کردن در خنده قال۔ گفت آنحضرت۔ اما انکم لو اکثرتم ذکر هاذم اللذات۔ آگاه باشید که شما اگر بسیار کنید ذکر قطع کننده لذتهارا و هاذم بذال معجمه از هذم بمعنی قطع و در روایت همچنین ست و در بعضے نسخها بدال مهمله نیز می نویسند از هدم بمعنی شکستن بنا و سیوطی گفته که سهیلی تصریح کرده است که روایت بذال معجمه ست پس فرمود که اگر شما ذکر هاذم لذات را بسیار کنید۔ لشغلکم عما اری۔ هر آئینه باز دارد شما را از انچه مے بینم یعنے خنده کردن و خوشحال شدن الموت بیان هاذم لذات ست۔ فاکثروا ذکر هاذم اللذات الموت۔ پس بسیار کنید ذکر هاذم لذات را که موت ست فانه لم یات علی القبر یوم۔ پس بدرستی که نیاید بر گور هیچ روزے۔ الا تکلم۔ مگر آنکه سخن گفت بزبان حال۔ فیقول۔ پس می گوید۔ انا بیت الغربة۔ من خانهٔ غربتم فی الصراح غربة بالضم دوری از جاے خود۔ وانا بیت الوحدة۔ من خانهٔ تنهائیم وانا بیت التراب۔ و من خانهٔ خاکم۔ وانا بیت الدود۔ و من خانهٔ کرمهایم۔ واذا دفن العبد المومن۔ و چون در گور کرده شود بندهٔ مومن مطیع۔ قال له القبر۔ می گوید مر آن بندهٔ مومن را گور چنانچه مهمان عزیز را گویند۔ مرحبا و اهلا۔ آمدی جاے

فراخ وجاے خود را۔ اما ان کنت لاحب من یمشی علی ظہری الی۔ آگاہ باش تحقیق بودی تو محبوب تر نزد من از ہر کہ میرفت
بر پشت من۔ فاذ ولیتک۔ پس چون والی وحاکم گردانیدہ شدم من بر تو۔ ولّیتک بہ تشدید بر صیغۂ مجہول از تولیت ست
وبر صیغۂ معلوم از ولایت نیز روایت ست یعنی چون والی شدم من بر تو۔ الیوم۔ امروز وصرت الی۔ وباز گشتی تو بسوے
من۔ فستری صنیعی بک۔ پس نزدیک ست کہ بینی تو نیکی کردن مرا بتو۔ قال۔ گفت آن حضرت فیتسع لہ مد بصرہ۔ پس فراخ
مے شود گور مر آن بندہ را می درآید در نظر وے مقدار درازی بینائی آن بندہ یعنے تا آنجا کہ کار میکند۔ ویفتح لہ باب
الی الجنۃ۔ وکشادہ می شود مر آن بندہ را درے بسوے بہشت۔ واذ دفن العبد الفاجر او الکافر۔ وچون دفن کردہ
میشود بندۂ فاسق یا کافر۔ قال لہ القبر۔ میگوید مر اورا قبر چنانچہ مہمان ناخواندہ نا آشنا را گویند۔ لا مرحبا ولا اہلا اما ان
کنت لابغض من یمشی علی ظہری الی۔ آگاہ باش تحقیق بودے تو دشمن تر بسوے من از ہر کسے کہ میرود بر پشت من
فاذا ولیتک الیوم۔ پس چون والی گردانیدہ شدم بر تو امروز وصرت الی۔ وباز گشتی تو بسوے من۔ فستری صنیعی
بک۔ پس نزدیک ست کہ ببینی تو بد کردن مرا بتو۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیلتئم علیہ۔ پس جمع مے گردد وبہم می آید
قبر بر وے حتی تختلف اضلاعہ۔ تا آنکہ مختلف می شوند استخوان ہاے پہلوے وے یعنی درمے آیند بعضے ازان
در بعضے۔ قال۔ گفت ابو سعید۔ وقال رسول اللہ۔ واشارت کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم براے نمودن صورت
اختلاف اضلاع۔ باصابعہ۔ بانگشتان خود۔ فادخل بعضہا فی جوف بعض۔ پس درآورد بعضے انگشتان را در درون
بعضے۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ویقیض لہ سبعون تنینا۔ وگماشتہ می شوند مر آن بندہ فاجر یا کافر را ہفتاد اژدہا
لو ان واحدۃ منہا نفخ فی الارض۔ اگر یکے از انہا دم کند در زمین۔ ما انبتت شیئا۔ نرویاند زمین چیزے را۔ ما بقیت
الدنیا۔ تا آنکہ پایندہ است دنیا۔ فینہسنہ۔ پس میگزند آن ماران آن بندہ را۔ نہس بسین مہملہ بدندان پیش
گزیدن۔ ویخدشنہ۔ ومیخراشند ومی کنند پوست اورا۔ حتی یفضی بہ الی الحساب۔ تا آنکہ رسانیدہ مے شود آن
بندہ را بسوے حساب یعنے تا روز قیامت۔ قال۔ گفت ابو سعید۔ وقال رسول اللہ۔ وگفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وسلم انما القبر روضۃ من ریاض الجنۃ۔ نیست گور مگر مرغزارے از مرغزار ہاے بہشت۔ او حفرۃ من حفر النار۔
یا گوی ست از گوی ہاے آتش دوزخ ودر بعضے روایات۔ من حفر النیران۔ نیز آمدہ رواہ الترمذی۔ وعن
ابی جحیفۃ صحابی خرد ست در زمان آنحضرت خرد بود ولیکن سماع وروایت دارد واحوال وے در موضع دیگر
نوشتہ شدہ است۔ قال قالوا۔ گفت گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ قد شبت۔ تحقیق پیر شدی تو۔ قال۔ گفت آن
حضرت شیبتنی ہود۔ ودر بعضے نسخ سورۃ ہود واخواتہا۔ پیر گردانید مرا سورۂ ہود ومانند آن از سورتہا
دیگر کہ در حدیث آیندہ مذکور شوند وگفتہ اند کہ مراد از سورۂ ہود آیت (فاستقم کما امرت ومن تاب معک) است
زیرا کہ استقامت بر طریق مستقیم بے میل بجانب افراط وتفریط در اعتقادات واعمال ظاہرہ وباطنہ بغایت

دشوار است و نظر بحقیقت عرض شیب مر آنحضرت را ازین خطاب بجہت ومن تاب معک است والا جوہر شریف وے مظہر کمال استقامت و اعتدال ست دشواری چہ معنی دارد ولہذا النسبت نکرد آنرا بسورۂ شوری باوجود آنکہ دران سورہ نیز بخطاب فاستقم کما امرت مخاطب ست ولیکن بے ذکر (ومن تاب معک) پس شیب بجہت اہتمام با مرامت و عسر حصول حقیقت استقامت مر ایشان را نہ از جہت ذات شریف خود شش برین معنی حمل باید کرد و حکم سورتہائے دیگر را کہ در حدیث آیندہ باسورۂ ہود مذکور راند۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن عباس قال قال ابو بکر گفت ابن عباس کہ گفت ابوبکر۔ یارسول اللہ قد شبت بتحقیق پیر شدی تو۔ قال۔ گفت آن حضرت شیبتنی ہود والواقعۃ والمرسلات وعم یتساءلون واذا الشمس کورت۔ زیراکہ درین سورتہا احوال آخرت و عذاب آتش و وعید ہائے سخت مذکور شدہ۔ رواہ الترمذی و ذکر۔ و ذکر کردہ شد حدیث ابی ہریرہ کہ اولش این ست لایلج النار فی کتاب الجہاد۔

الفصل الثالث۔ عن انس قال انکم لتعملون اعمالا۔ بدرستی کہ شما ہر آئینہ می کنید عملہا را کہ۔ ہی ادق فی اعینکم من الشعر۔ آن عملہا باریک ترست در چشمہائے شما از موے یعنی تدقیق فکر و امعان نظر دران عملہا نمی کنید و گمان می برید کہ آن عملہا تنگ ست و در حقیقت نہ چنین ست یا مراد آنست کہ آن عملہا را صغیر و حقیر می پندارید و از ارتکاب آن باک نمیدارید۔ کنا نعدہا علی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ بودیم ما کہ مے شمردیم آن عملہا را در زمان پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم من الموبقات یعنی المہلکات یعنی از جنس عملہائے کہ بسبب ہلاک شوند مرفاعل آنرا و در حکم کبائر باشند۔ رواہ البخاری۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ روایت ست از عائشہ کہ آن حضرت گفت۔ یا عائشۃ ایاک ومحقرات الذنوب۔ اے عائشہ دور دار خود را از گناہان کہ آنرا حقیر و صغیر پنداشتہ می شود۔ فان لہا من اللہ طالبا۔ زیراکہ مر آن گناہان را از جانب خدا طالب ست یعنی وے سبحانہ طالب کنندہ و سوال کنندہ است ازان اعمال و مثل این ترکیب درین معنی در زبان عرب بسیار آید چنانکہ گویند رایت من زید اسدا دیدم از زید شیری را یعنی زید را کہ دیدم شیر را دیدم و احتمال دارد کہ معنی آن باشد کہ ملائکہ از جانب حق تعالی طالب وسائل اند۔ رواہ ابن ماجۃ والدارمی والبیہقی فی شعب الایمان۔ وعن ابی بردۃ بن ابی موسی قال قال لی عبد اللہ بن عمر یعنی بردہ بن ابی موسی اشعری کہ از کبار تابعین ست گفت کہ گفت مرا عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہم اجمعین ہل تدری ما قال ابی لابیک یا میدانی و در می یابی کہ چہ گفت پدر من مر پدر ترا۔ قال قلت لا گفت ابوبردہ گفتم نمیدانم۔ قال فان ابی قال لابیک گفت ابن عمر پس بدرستی کہ پدر من گفت مر پدر ترا۔ یا ابا موسی ہل یسرک ان اسلامنا مع رسول اللہ آیا خوشحال می گرداند ترا این اسلام آوردن ما با پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم و ہجرتنا معہ۔ وہجرت کردن ما

باآنحضرت - وجہادنا معہ - وکارزار کردن ما با کافران ہمراہ آنحضرت - وعملنا کلہ معہ - وعملہاے ما ہمہ کہ کردیم باآنحضرت برد لنا
ثابت وباقی ماند براے ما - وان کل عمل عملنا بعدہ - واین کہ ہر عملے کہ کردیم بعد از آنحضرت - نجونا منہ کفافا راسا براس
نجات یابیم وخلاص شویم ازان برابر سر بسر یعنی نہ نفع ازان بما رسد ونہ ضرر آن بر ما افتد ونہ موجب ثواب گردد ونہ سبب
عقاب یعنے اگر موجب ثواب نبود باری علت عقاب نیز نگردد ونعم من قال **بیت** طاعت ناقص ما موجب غفران
نشود * راضیم گرمد علت عصیان نشود * یعنے اگر آن عملہاے کہ در ظل تربیت ونورانیت صحبت وے
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کردیم وگمان قبول بدان داریم باقی ماند زہے سعادت اما عملہاے کہ بعد از ان حضرت
کردیم معلول ومدخول میدانیم اگر سر بسر بگذرد غنیمت ست - فقال ابوک لابی پس گفت پدر تو مر پدر مرا - لا واللہ قد
جاہدنا بعد رسول اللہ نہ چنین ست بخدا سوگند بہ تحقیق جہاد کردیم ما بعد از پیغمبر خدا - صلے اللہ علیہ وسلم وصلینا
وصمنا - ونماز گزاردیم وروزہ داشتیم - وعملنا خیرا کثیرا - وکردیم عملہاے نیک بسیار - واسلم علی ایدینا بشر کثیر - ومسلمان
شدند بر دست ما آدمیان بسیار - وانا لنرجوا ذلک - وبدرستی کہ ما ہر آئینہ امید میداریم ثواب آنرا اقتضاے وعدہ کریم
باز ابن عمر گفت - فقال ابی - وگفت پدر من یعنے عمر رضی اللہ عنہ - ولکنی انا والذی نفس عمر بیدہ - ولیکن من سوگند
بآن کسے کہ بقاے عمر در دست قدرت اوست - وددت ان ذلک برد لنا - ہر آئینہ دوست میدارم اینکہ آن
عملہاے کہ باآنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کردہ ام ثابت وباقی ماند مارا - وان کل شیء عملناہ بعدہ - واین کہ ہر چیزے
کہ کردہ ایم آنرا بعد از آنحضرت - نجونا منہ کفافا راسا براس - سر بسر بگذرد - ابو بردہ میگوید فقلت پس گفتم من ابن عمر را -
ان اباک واللہ کان خیرا من ابی - بدرستی کہ پدر تو بخدا سوگند بود بہتر از پدر من یعنے چون پدر تو باوجود چندین اعمال
وفضائل در مقام خوف ودہشت ست ہر آئینہ بہتر باشد از پدر من ومقام او اعلیٰ باشد یا مراد آنست کہ تعجب
میکند کہ باوجود آنکہ پدر تو بہتر ست از پدر من این ہم میترسد پس معلوم می شود کہ کار نازک ست - رواہ البخاری
وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم امرنی ربی بتسع - گفت آنحضرت امر کرد مرا پروردگار من بنہ خصلت
خشیۃ اللہ فی السر والعلانیۃ - خصلت اول ترس خدا در نہان وآشکارا - وکلمۃ العدل فی الغضب والرضا - ودوم سخن
راست ودرست گفتن کہ از حد اعتدال تجاوز نکند در حالت خشم وخشنودی یعنے آدمی چون راضی مے باشد
از کسے مدح میکند ونیک میگوید وعیب آدمی پوشد وچون در خشم آید برخلاف آن میرود وباید کہ در ہر دو حال
یکسان باشد - والقصد فی الفقر والغنا - سوم میانہ روے ورعایت اعتدال در درویشی وتونگری این عبارت
احتمال دو معنی دارد یکے آنکہ رزق وے کفاف بود نہ فقیر باشد ونہ غنی دیگر آنکہ در ہر دو حالت برطریقہ اعتدال
مستقیم باشد یعنے در فقر سخط وجزع وفزع نکند ودر غنا تکبر وعتو وطغیان نورزد - وان اصل من قطعنی
چہارم آنکہ پیوند کنم باکسیکہ ببرد از من چنانکہ بعضے اولوالارحام قطع رحم کنند ووے در مقام صلہ وانعام

باشد با ایشان۔ واعطی من حرمنی پنجم آنکہ عطا کنم کسی را کہ محروم گردانید مرا۔ واعفو عمن ظلمنی ششم آنکہ عفو کنم و درگذرم از کسیکہ ظلم کند مرا۔ وان یکون صمتی فکرا۔ ہفتم آنکہ باشد خاموشی من فکر یعنی چون خاموش باشم در فکر تحصیل معرفت باشم۔ ونطقی ذکرا ہشتم آنکہ باشد نطق من ذکر یعنی چون سخن گویم ذکر خدا کنم یا سخن برای تو گویم خمش برای تو باشم + ونظری عبرۃ نہم آنکہ باشد نظر من عبرت یعنی چون نظر در مخلوقات کنم بر وجہ عبرت و ہوشیاری کنم نہ بجہل و غفلت وامر بالعرف و امر کرد مرا پروردگار من کہ امر کنم بعرف۔ وقیل بالمعروف۔ و در روایت کردہ شدہ است بالمعروف بجای بالعرف و این خصلت دیگرست زاید بر نہ خصلت مذکورہ کہ جامع ست مر جمیع خیرات و طاعات را در حقوق خلق و خدا کہ بطریق اجمال بعد از تفصیل ذکر کرد۔ رواہ رزین

وعن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من عبد مومن یخرج من عینیہ دموع نیست ہیچ بندۂ مسلمان کہ بیرون آید از دو چشم او اشکہا۔ وان کان مثل راس الذباب۔ اگرچہ باشد اشک مانند سر مگس در صغر و قلت۔ من خشیۃ اللہ۔ از ترس خدا۔ ثم یصیب شیئا من حر وجہہ پس برسد آن اشک چیزے را از ظاہر روی یعنی اشک از چشم برآمدہ بر روے افتد وحر بضم حا مہملہ آنچہ ظاہر ست از روے و مقابل ست از روے وحر از اول وسط آنرا گویند۔ الا حرمہ اللہ علی النار۔ مگر آنکہ حرام میگرداند آن بندہ را خدا تعالی بر آتش دوزخ۔ رواہ ابن ماجہ۔

باب تغیر الناس

تغیر از حالی بحالی شدن و مراد تغیر حال مردم ست از آنچہ در زمان بعثت بود از استقامت بر طریق دین و التزام احکام ست و اتباع حق و زہد در دنیا و مغرور نشدن بزخارف آن از مال و منال و خدم و حشم و ثبات بر اعمال مرضیہ و صفات حمیدہ و اخلاق عظیمہ و نورانیت قلب و صفای باطن و عروض اضداد این احوال در آخر زمان

الفصل الاول۔ عن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انما الناس کالابل المائۃ۔ و در روایتے کالابل مائۃ نیست مر باید میشیند آدمیان مگر مانند شتر صد کہ۔ لا تکاد تجد فیہا راحلۃ نزدیک نیستی کہ بیابے تو اے مخاطب دران صد شتر یک راحلہ را و راحلہ شتری را گویند کہ توانا باشد بر سفر کردن و بار بر داشتن و تا برای مبالغہ است و معنی آنست کہ آدمیان بسیار اند و برگزیدگان و پسندیدہ کرداران کہ قابل صحبت باشند و حق صحبت بجا آرند و معاون باشند بر خیر میان ایشان کمتر اند بعضے گویند کہ مراد آدمیان آخر زمان اند کہ بعد از قرون ثلثہ کہ انحیا را مت اند پیدا آیند وحق آنست کہ حاجت باین قید نیست احتمال دارد کہ مسلمانان کامل کہ دران زمان باشند کم باشند اگرچہ نسبت بما بعد خود اخیار باشند و بالجملہ مردم نیکو بجمیع صفات پسندیدہ موصوف در ہمہ زمانہا کم بودہ اند و در آخر زمان کمتر اند و فضیلت و خیریت آن سہ قرن نسبت بآنہا کہ بعد از ایشان آمدند باقی ست باعتبار کثرت و قلت متفق علیہ۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لتتبعن سنن۔ بضم سین و فتح ہر دو روایت ست۔ من قبلکم۔ ہر آئینہ پیروی کنید شما طریقہا و عادت ہاے کسانے را کہ پیش از شما بودہ اند مراد بدع و اہوا ست در دین کہ پیدا کردند

که پیدا کردند و تغیر و تبدیل احکامی که حکم کرده بودند بآن پیغمبران ایشان - شبرا بشبر او ذراعا بذراع - شبر بالشبر و ذراع بذراع
عبارت ست از موافقت و مطابقت و شبر بکسر از سر انگشت تا سر انگشت کوچک جمع اشبار و ذراع بکسر از سر انگشت
میانه تا بند بازو و در صراح گفته شبر یک بدست و ذراع رش دست مراد آنکه متابعت گذشتگان میکنید بجمیع وجوه
و در همه کارها حتی لو دخلوا جحر ضب تبعتموهم - تا آنکه اگر در آمدند آنها سوراخ سوسمار را که نام جانورے مشهور ست پس پی
میکنید شما ایشان را و می در آئید آن سوراخ را - قیل - گفته شد یعنی صحابه پرسیدند یا رسول الله الیهود و النصاری -
ایشان که پیش از ما بوده اند و متابعت میکنیم ما ایشان را یهود و نصاری اند و از من قبلکم ایشان را مراد داشته - قال
فمن - گفت آنحضرت اگر آنها یهود و نصاری نیستند و مراد نداشته ام ایشان را پس کیستند آنها که مراد داشته ام یعنی ظاهر ست
که مراد یهود و نصاری اند متفق علیه وعن مرداس الاسلمی بکسر میم و سکون را صحابی ست از اصحاب شجره معدود در
کوفیین مراد را همین یک حدیث ست که روایت کرده بخاری - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یذهب الصالحون
الاول فالاول - میروند مردم نیکوکار نخستین بعد از نخستین یعنی یکی بعد از دیگرے و هر کدام را نخستین خوانده زیرا که
چون نخستین رفت آنکه بعد از وست نخستین شد بنسبت بباقی - و تبقی حفالة کحفالة الشعیر او التمر - و باقی می مانند بدان و تباه
کاران و نه بکار آئندگان مانند سبوسه جو یا خرما - حفالة بضم حاء مهمله و فا روسے و تباه از هر چیزے که بکار نیاید و حثالة بثاء
مثلثه نیز باین معنی آید و آن را رذاله نیز گویند و در صراح گفته حفالة بضم سبوسه هر چیزے و حثاله بالضم پوست جو و گریج و
خرمای کوفته و کنجاره و سبوسه و صفت این جماعه که باقی می مانند حفاله این ست که - لا یبالیهم الله بالة باک ندارد ایشان
را خدا تعالی باک داشتنی یعنی قدر و اعتباری نمی نهد ایشان را - رواه البخاری

الفصل الثانی - عن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا مشت امتی المطیطاء - و قتیکه راه روند امت
من خرامان بطریق تکبر و مطیطاء بضم میم و فتح طاء ممدوده و مقصور خرامیدن و دست اندازان رفتن و مطر کشیدن ابرو
و رخساره از تکبر و مطیطاء در قاموس و صحاح و در نسخ مصابیح و نسخه صحیحه مشکات و حواشی و شروح آن بیک یاست
میان دو طاء و یائے دیگر بعد از طاء دوم نیست و در مجمع البحار گفته و در بعضے حواشی کتاب نیز نوشته اند که نزد بعضے بمد
یا بعد از طاء ثانیه نیز روایت ست و ازینجا معلوم گردد که باثبات یا بعد از طاء ثانیه هم ست بلکه راجح ست والله
اعلم - و خدمتهم ابناء الملوک ابناء فارس والروم - و خدمت نمایند و چاکری کنند ایشان را یعنی امت مرا اولاد فارس
و روم یعنی ولایت ها و شهر ها فتح کنند و اولاد فارس و روم را بند کنند و خدمت فرمایند و ملوک و امراے آنها بنده و چاکر
شوند و خدمت کنند - سلط الله شرارها علی خیارها - بر گمارد خدا تعالے بدان امت را بر نیکان ایشان و همچنین
واقع شد که خبر داده آنحضرت صلی الله علیه وسلم چون فتح بلاد فارس و روم کردند و ایشان را استخدام نمودند و دولت قوی
شد بر گماشت خدا تعالی کشندگان عثمان را بر وے رضی الله عنه و بر گماشت بنی امیه را بر بنی هاشم و کردند آنچه کردند

رواه الترمذي وقال هذا حديث غريب - وعن حذيفة ان النبي صلى الله عليه وسلم قال لا تقوم الساعة حتى تقتلوا امامكم گفت
آنحضرت که بر پا نمی شود قیامت تا آنکه می کشید شما امام خود را وتجتلدوا باسيافكم - و میزنند یکدیگر را به شمشیرهای خود
اجتلاد مجالدة وتجالد بالشمشیر زدن یکدیگر را - ویرث دنیاکم شرارکم - وتا آنکه وارث ومالک ومتصرف می شوند دنیای شمارا
بدکاران شما یعنی ملک وسلطنت بدست ظالمان آید وکار وبار خلائق در قبضه اقتدار بدان وفاسقان افتد - رواه الترمذي
وعنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تقوم الساعة حتى يكون اسعد الناس بالدنيا - بر پا نمی شود قیامت تا آنکه
می باشد بهره مندترین مردم بدنیا بکثرت مال وطیب عیش وانفاذ حکم لکع بن لکع یعنی لئیم واحمق ابن احمق که اصالتی
ندارد و سیرت نیکو نه ولکع بضم لام وفتح کاف لئیم واحمق وبنده وآنکه روش حرف زدن ندارد وبمعنی کودک خرد نیز آمده
رواه الترمذي والبيهقي في دلائل النبوة - وعن محمد بن كعب القرظي قال حدثني من سمع علي بن ابي طالب رضي الله
عنه قال محمد - قرظی بضم قاف وفتح راء وظاء معجمه که از ثقات تابعین است مدنی مرد صالح عالم بالقرآن بود پدر او از بندیان
قریظه گفت حدیث کرد مرا کسیکه شنید امیرالمؤمنین علی را که گفت - انا لجلوس مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في المسجد -
بدرستی که ما هر آئینه نشسته بودیم با آنحضرت در مسجد - فاطلع علينا - پس واقف شد ودر آمد بر ما مصعب بن عمير ما عليه الا
بردة له - در حالتیکه نیست بروی مگر چادری که مراد او را بوده وبرده بضم با جامه خط دار معروف کذا فی القاموس مرقوعة
بفرو - پیوند کرده شده آن برده به پوستین پاره فلما رآه رسول الله - پس هرگاه که دید او را پیغمبر خدا صلی الله علیه
وسلم بگریه کرد - للذي كان فيه من النعمة - از جهت یاد کردن حالیکه بود مصعب در آن حال از تنعم وترفه پیش از این
در مکه - والذي هو فيه اليوم - واز جهت دیدن حالیکه وی در دست امروز از فقر وتبذل وسیوطی در جمع الجوامع از
عمر رضی الله عنه روایت میکند که مصعب بن عمیر رضی الله عنه روزی بر آنحضرت آمد پوست گوسفند بکمر خود بسته پس
فرمود آن حضرت صلی الله علیه وآله وسلم نگاه کنید بسوی این شخص که روشن گردانیده است الله تعالی دل او را وبتحقیق
دیدم من مادر وپدر او را که میخورانیدند او را خوشترین طعامها و دیدم بروی جفت جامه که بدویست درهم خریده بودند
آنرا پس رسانید او را محبت خدا ورسول خدا باین حال که می بینید ومصعب بن عمیر رضی الله عنه قرشی است از اجله
صحابه وفضلای عالی الشان وبود در جاهلیت متنعم ترین مردم در طعام ولباس وچون مسلمان شد همه را گذاشت وزهد
ورزید ووی رضی الله عنه از شهدای احد است وبود وی رضی الله عنه در وقت شهادت چهل ساله یا بالای
آن - ثم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كيف بكم اذا غدا احدكم في حلة - پس فرمود پیغمبر صلی الله علیه وآله
وسلم چگونه باشد حال شما وقتیکه بامداد کند یکی از شما در جفت جامه - وراح في حلة - وشبانگاه کند در جفت جامه
دیگر یعنی اول روز سر و پائی پوشد ودر آخر روز سر و پای دیگر - ووضعت بين يديه صحفة ورفعت صحفة اخرى -
ونهاده شود پیش وی کاسه کلانی از طعام وبرداشته شود کاسه دیگر - وسترتم بيوتكم كما تستر الكعبة - وبپوشید بلباسها خانهای

خود را چنانکہ پوشیدہ می شود کعبہ کنایت ست از تنعم و ترفہ و اسراف در لباس و طعام و مسکن ۔ فقالوا پس گفتند بعضے صحابہ ۔
یا رسول اللہ نحن یومئذ خیر منا الیوم ۔ ما دران روز کہ این داشتہ باشیم بہتر باشیم ازین حال کہ امروز داریم زیراکہ نتفرغ للعبادة
ونکفی المؤنة ۔ فارغ باشیم از کسب معیشت و تردد در رزق برائے عبادت و کفایت و کارگزاری کردہ شویم بار دگرانی
اہل و عیال را ۔ قال لا گفت آنحضرت این چنین نیست کہ دران روز بہتر باشید انتم الیوم خیر منکم یومئذ شما امروز بہتر
ایداز انکہ دران روز باشید زیراکہ امروز مشغولید بخدا و قریبید بجناب قدس وی و دران روز مشغول شوید بما دون حق
و دور افتید از حضرت قدس وی در این حدیث دلیل ست بر فضیلت فقر بر غنا ۔ رواہ الترمذی ۔ وعن انس قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یاتی علی الناس زمان ۔ می آید بر مردم روزگارے کہ ۔ الصابر فیہم علی دینہ شکیب نمایندہ
دران روز بر دین خود و نگاہدارندہ آنرا و استقامت نمودن و ثابت بودن بران ۔ کالقابض علی الجمر ۔ مانند نگاہدارندہ
است اخگر سوزان را در دست یعنی چنانکہ نگاہداشتن اخگر و صبر کردن بران دشوار ست ہمچنین نگاہداشتن دین و ثابت
و مستقیم بودن در آخر زمان مشکل از جہت ظہور فسق و غلبہ فساق و قلت معاون و موافق بران ۔ رواہ الترمذی وقال
ہذا حدیث غریب اسنادا ۔ وعن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا کان امراؤکم خیارکم ۔ وقتیکہ
باشند امیران شما نیکان شما ۔ واغنیاءکم سمحاءکم ۔ و باشند توانگران شما سخیان شما ۔ وامورکم شوری بینکم ۔ و باشد کار و بار
شما مشترک و مشورت کردہ شدہ میان شما یعنی مسلمانان بر یک رائے باشند و شفیق باشند بیکدیگر و ہر کدام را استبداد
برای نبود و مخالفت بیکدیگر نورزند ۔ فظہر الارض خیر لکم من بطنہا ۔ پس پشت زمین و ظاہر وے بہتر ست مر شما را از شکم
زمین و باطن وی یعنی حیات شما بہتر از ممات ست ۔ و اذا کان امراؤکم شرارکم ۔ و وقتیکہ باشند امیران شما بدان
شما واغنیاءکم بخلاءکم ۔ و باشند توانگران شما بخیلان شما ۔ وامورکم الی نساءکم ۔ و باشد کار و بار شما مفوض برای
زنان شما ظاہر عبارت آنست کہ گفتہ شود و باشد امر شما مختلف میان شما چنانکہ مقابل شوری ست گویا اختلاف
و تنازع اکثر از راہ متابعت زنان و رفتن بر گفتہ ایشان می باشد ۔ فبطن الارض خیر لکم من ظہرہا ۔ پس درون زمین بہتر ست
مر شما را از ظاہر وی یعنی مردن بہتر از زیستن دران وقت ۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب ۔ وعن ثوبان قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوشک الامم ان تداعی علیکم ۔ نزدیک ست امتہا یعنی گروہہای کفر و ضلالت کہ جمع گردانند
و بخوانند بعضے از ایشان بعضے را برائے مقاتلہ و کسر شوکت شما ۔ کما تداعی الاکلة الی قصعتہا ۔ چنانکہ جمع می شوند
جماعہ طعام خورندگان و میخوانند بعضے ایشان بعضے را بسوے کاسہ طعام کہ می خورند ازان و بی مانع و بی ملاحظہ گرد
می آیند و می خورند ہم چنین این امم گرد می آیند بر شما و ہلاک می کنند ذات شما را و غارت می کنند اموال شما را و درین
اشارت ست باین کہ شما در پیش ایشان مثل طعام اید کہ فرو می برند آنرا و ہلاک می کنند ۔ فقال قائل ۔ پس گفت گویندہ
از صحابہ ۔ ومن قلة نحن یومئذ ۔ و این گرد آمدن ایشان بر ما از جہت کمی ست کہ ما باشیم دران روز ۔ قال گفت

از جهت کمی نیست که شما دارید - بل انتم یومئذ کثیر - بلکه شما دران روز بسیارید - ولکنکم غثاء کغثاء السیل - بلکه شما مثل کف اید که بر روی سیل می آید یا مثل خس و خاشاک و برگ و درختانید که ممزوج بکف بالاے سیل مے باشد و غثاء بضم غین معجمه و تخفیف مثلثه و تشدید وی کف و برگهاے کهنه درختان که بر روی سیل دوند یعنی قوتی و شجاعتے نباشد شما را - ولینزعن الله من صدور عدوکم المهابة منکم - و هر آئینه می کشد خداے تعالی از سینه هاے دشمنان شما هیبت و بزرگی و ترس از از شما - ولیقذفن فی قلوبکم الوهن - و هر آئینه می اندازد در دلهاے شما ضعف و سستی را - قال قائل - گفت گوینده - یا رسول الله و ما الوهن - و چیست سبب افتادن سستی در دلهاے ما - قال حب الدنیا و کراهیة الموت - فرمود سبب افتادن سستی در دل دوستی دنیا و ناخوش داشتن مرگ یعنی چون زندگانی دنیا را دوست دارید و مرگ ناخوش بود کارزار نتوانید کرد و جلادت ننمود - رواه ابو داؤد و البیهقی فی دلائل النبوة -

الفصل الثالث - عن ابن عباس قال ما ظهر الغلول فی قوم الا القی الله فی قلوبهم الرعب - پیدا نشود خیانت کردن در غنیمت در میان قومی مگر آنکه بیندازد خداے تعالی در دلهای آن قوم ترس - ولا فشی الزنا فی قوم الا کثر فیهم الموت - و پراگنده نگردد زنا در قومی مگر آنکه بسیار گردد در ایشان موت - ولا نقص قوم المکیال والمیزان - و کم نکنند قومی ترازو و پیمانه را یعنی خیانت کنند در کیل و وزن - الا قطع عنهم الرزق - مگر آنکه بریده شود از ایشان برکت در رزق - ولا حکم قوم بغیر حق الا فشی فیهم الدم - و حکم نکنند قومی بناحق مگر آنکه فاش گردد میان ایشان خونریزی - ولا ختر قوم بالعهد الا سلط علیهم العدو - و غدر و عهد شکنی نکنند قومے مگر آنکه بر گماشته شود بر ایشان دشمن ختر بخاء معجمه و تاے فوقانیه غدر و فی الصراح ختر فریفتن ختار فریبنده و فی القاموس الختر الغدر و الخدیعة رواه مالک

باب در لواحق و متممات باب سابق

الفصل الاول - عن عیاض بن حمار المجاشعی بر وزن قمار حیوان معروف و عیاض بکسر مهمله و در آخر ضاد معجمه تمیمی مجاشعی بضم میم نسبت بمجاشع بن دارم صحابی ست معدود در بصریین و وی دوست آنحضرت بود قدیمی یکبار در حالت کفر هدیه فرستاد نزد آنحضرت پس قبول نکرد چون مسلمان شد قبول کرد روایت کرد از وے مسلم یک حدیث که این حدیث ست - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ذات یوم فی خطبته - روایت کرده است که گفت آنحضرت روزے در خطبه خود - الا ان ربی امرنی ان اعلمکم ما جهلتم - آگاه باشید که پروردگار من امر کرد مرا که تعلیم کنم شما را چیزیکه نمیدانید شما آنرا بعد ازان بیان کرد آنچه مامور شد به تعلیم آن بقول خود مما علمنی یومی هذا از آنچه تعلیم کرد مرا پروردگار تعالی درین روز که من در آنم این حکم ست که فرمود وی تعالے کل مال نحلته عبدا حلال - یعنی هر مالے که عطا کردم آنرا بنده از بندگان را بر وجه شرعی حلال ست که هیچکس آنرا از پیش خود حرام نتواند ساخت چنانچه در جاهلیت شتر آنرا بر خود حرام می ساختند چنانچه در بیان معنی سوائب در اول باب البکاء و الخوف گذشت - و انی خلقت عبادی حنفاء

کلہم۔ دیگر آنست کہ گفت وی سبحانہ کہ من پیدا کردم بندگان خود را مائل از باطل بحق و از کفر باسلام یعنی مستعد قبول حق و طاعت را اشارت ست بفطرۃ کہ آمدہ است بفطرۃ اسلام (کل مولود یولد علی فطرۃ الاسلام) نہ مسلمان بالفعل یا مراد عہد اسلام ست کہ در میثاق قالوا بلی ہمہ اقرار بر ربوبیت پروردگار تعالی کردند اگرچہ بعد ازان شرک ورزیدند واختلاف نمودند و حنفاء جمع حنیف بر وزن کریم صحیح المیل باسلام ثابت بران و حنیف نزد عرب کسیکہ بر دین ابراہیم علیہ السلام بود و اصل حنف میل کردن ست کذا فی القاموس۔ وانہم اتتہم الشیاطین۔ و بدرستی کہ ایشان یعنی بندگان من آمدند ایشان را شیطانہا کہ لشکر ابلیس اند و احتمال دارد کہ شامل شیاطین انس نیز باشد چنانکہ آمدہ است فابواہ یہودانہ و ینصرانہ۔ فاجتالتہم عن دینہم۔ پس برگردانیدند ایشانرا شیاطین و دور انداختند از دین ایشان۔ و حرمت علیہم ما احللت لہم۔ و حرام گردانیدند شیاطین بر ایشان چیزے کہ حلال ساختہ ام برائے ایشان من یعنی گمراہ ساختند تا حرام گردانیدند حلال را بر نفس خود۔ و امرتہم۔ و امر کردند شیاطین بندگان مرا ان یشرکوا بی۔ کہ شریک گردانند بمن ما لم انزل بہ سلطانا۔ آنچیزی کہ نفرستادہ ایم بآن چیز حجتے و برہانے کہ بآن غالب آیند مراد بتان اند کہ آنہا را می پرستند و دلیلے و حجتے بر استحقاق آن عبادت ندارند سلطان مصدر ست بمعنی غلبہ و سلطنت و حجت و برہان چون قہر و غلبہ بر دل دارند سلطان نامیدند و ہمچنین تسمیہ بادشاہ بسلطان۔ وان اللہ نظر الی اہل الارض دیگر این ست کہ خدائے تعالی نظر کرد بسوی اہل زمین۔ فمقتہم عربہم و عجمہم۔ پس دشمن داشت ایشانرا یعنی اہل زمین عرب را و عجم را الا بقایا من اہل الکتاب۔ مگر جماعۂ از اہل کتاب را کہ باقی و ثابت ماندند بر دین و ایمان بموسی و عیسی و تحریف و تبدیل نکردند دین و کتاب خود را۔ و قال۔ و گفت پروردگار من با من۔ انما بعثتک لابتلیک۔ نفرستادہ ام ترا بہ پیغمبرے مگر برای آنکہ امتحان و آزمایش کنم ترا و بدانم کہ برسانی بخلق آنچہ حکم کردم بدان از دین و شریعت یا نہ وابتلی بک۔ و آزمایش کنم خلق را بتو کہ قبول کردند آنچہ برسانی بایشان یا نہ حقیقت آزمایش و امتحان نسبت بپروردگار تعالی محال ست کہ آن مستلزم جہل ست مراد ظہور آن و علم بدانست۔ وانزلت علیک کتابا۔ و فرستادہ ام بر تو کتابے را کہ۔ لا یغسلہ الماء۔ نمی شوید و محو نمیگرداند او را آب یعنی محفوظ و مصون ست از زوال و نسخ یعنی تا قیامت در دلہا محفوظ ست و احکام او باقی و دائم و مستمر ست۔ تقرأہ نائما و یقظان۔ می خوانی تو آن کتاب را در خواب و بیداری یعنی محفوظ ست در دل تو در جمیع احوال یا کنایت از کمال حفظ و ضبط آن و حصول قراءت بسہولت و آسانی۔ وان اللہ امرنی ان احرق قریشا۔ و خدا تعالی امر کرد مرا کہ بسوزم قریش را یعنی ہلاک گردانم چنانکہ نابود شوند و اثرے از ایشان نماند۔ فقلت رب اذن یثلغوا راسی۔ پس گفتم اے پروردگار من اکنون کہ در مقام ابلاغ و اہلاک ایشان شوم می شکنند سر مرا فیدعوہ خبزۃ۔ پس میگذارند سر مرا مانند نانی یعنی ہمچنین می شکنند و پست می کنند کہ در رنگ نانی می شود مسطح و ثلغ بفتح تا ر شکستن سر شکستن و ہرچہ میانہ کاواک باشد از باب فتح یفتح و ثلغ را التفسیر لتشدخ کردہ اند بشین و خاء

بمعجمتین و شدخ بمعنی شکستن و پست کردن چیزے که نرم و تر باشد بچیزے که خشک و سخت بود چنانچه میوه مثلا از درخت می‌افتد در زیر پاے پست میگردد و مقصود آنکه من با ایشان چگونه بس می‌آیم و بر ایشان غالب می‌شوم که لشکر من کم است و ایشان بسیار۔ قال استخرجهم کما اخرجوک۔ گفت پروردگار تعالی بیرون آر ایشان را از جاے وطن ایشان و پریشان گردان ایشانرا چنانکه بیرون آوردند ایشان ترا۔ اغزهم نغزک۔ اول از غزا الغزو و ثانی از اغزے یعنی غزا و کارزار کن با ایشان مهیا میگردانیم اسباب غزا را و سامان آن می‌کنیم یعنی قوت می‌بخشیم و غالب میگردانیم ترا بر ایشان۔ و انفق فسننفق علیک۔ و انفاق کن و خرج کن بر لشکریان خود اموال را و اگر نداری ما انفاق میکنیم و بهم میرسانیم آنرا برای تو۔ و ابعث جیشا۔ و بفرست بر ایشان لشکر را۔ نبعث خمسة مثله۔ می‌فرستیم ما پنج مقدار آنچه لشکر تست چنانکه در روز بدر پنج هزار فرشته را بمدد لشکر اسلام فرستادند۔ وقاتل بمن اطاعک من عصاک۔ و قتال کن همراه کسانیکه اطاعت و فرمان برداری کرده اند ترا و ایمان آورده اند تو با آنکسانی که سرکشی کرده اند ترا و کافرند۔ رواه مسلم۔ وعن ابن عباس قال لما نزلت۔ ابن عباس گفت چون نازل شد این آیت وانذر عشیرتک الاقربین۔ و بترسان قبیله و تبار خود را که نزدیک ترند بتو از سائر عرب۔ صعد النبی۔ بالا بر آمد پیغمبر صلی اللہ علیه وسلم الصفا کوه صفا را که نزدیک بیخانه کعبه است فجعل ینادی پس آواز دادن گرفت آنحضرت۔ یا بنی فهر یا بنی عدی لبطون قریش۔ مر بطنهاے قریش را و بطن شکم و گروههای کمتر از قبیله قریش قبیله ایست پدر ایشان نضر بن کنانه است و پایان او بطون است و افخاذ است و تحقیق این الفاظ در جاے دیگر کرده شده است و فهر بکسر فا و سکون ها در آخر حتی اجتمعوا۔ تا آنکه جمع شدند ایشان یعنی بطون قریش۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ ارایتکم۔ خبر دهید مرا و چه آب بگوئید۔ لو اخبرتکم ان خیلا بالوادی۔ اگر خبر دهم من شمارا که اسپان یعنی سواران و لشکریان در وادی هستند که مکه در آن وادی است که۔ تریدان تغیر علیکم۔ میخواهند که غارت آرند بر شما۔ اکنتم مصدقی۔ آیا هستید شما تصدیق کننده و راست گو داننده و باور دارنده مرا درین خبر۔ قالوا نعم۔ گفتند آرے باور میداریم زیرا که۔ ما جربنا علیک الا صدقا۔ نیازموده‌ایم ما بر تو مگر راستی را۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فانی نذیر لکم بین یدی عذاب شدید۔ پس گر باور دارید براستی که من خبر میدهم و می‌ترسانم شمارا پیش از فرود آمدن عذاب سخت یعنی اگر ایمان نمی‌آرید بمن فرود می‌آید بر شما عذاب سخت۔ فقال ابولهب تبالک سائر الیوم۔ پس گفت ابولهب که عم آنحضرت بود مر آنحضرت را که هلاک و زیان باد مر ترا در تمام روزها تب و تباب خسرانیکه مودی بهلاک گردد و سائر در اصل بمعنی بقیه است و بمعنی جمیع نیز مستعمل گردد۔ الهذا جمعتنا آیا از برای این سخن یاده ونا درست جمع کردی ما همه بطون قریش را۔ فنزلت۔ پس فرود آمد این سوره۔ تبت یدا ابی لهب۔ هلاک باد و زیانکار باد دو دست ابی لهب۔ وتب۔ و هلاک باد و چه هلاک شد بالفعل بگستاخی که برسول خدا صلی اللہ علیه و آله وسلم کرد و مراد هلاک و زیانکاری ذات اوست و دستها را از براے آن در میان آورد که چون

آنحضرت انذار کرد ابو لهب تنگی بر داشت تا بر آنحضرت بنید از دو بعضے گفته اند که مراد بدو دست دنیا و آخرت اوست که در هر دو جهان هلاک و زیان کار شد متفق علیه فی روایة نادے۔ و در روایتے این چنین آمده است که ندا کرد آنحضرت و فرمود۔ یابنی عبد مناف۔ ای پسران عبد مناف و عبد مناف پدر هاشم و عبد شمس ست انما مثلی و مثلکم کمثل رجل رای العدو نیست حال و قصه عجیب من و شما مگر مانند حال و قصه مردے که دید لشکر دشمن را۔ فانطلق یربا اهله پس رفت آن مرد تا نگاهبانی و دیدبانی کند قوم خود را و نگاهدارد ایشان را از غدر و غارت دشمن پس بر کوهی و بلندی برآمد تا آواز او را شنوند فی الصلاح ربا چشم داشتن و دیدبانی کردن و بر بلندی برآمدن فخشی ان یسبقوه پس ترسید این مرد که پیشی کنند و در یابند دشمن را پیشتر از خبر کردن وی یا پیشی کنند این مرد را در دریافتن دشمن و پیشتر از خبر وی دریابند و مآل هر دو معنی یکی ست فجعل یہتف پس آواز دادن و فریاد کردن گرفت این مرد قوم خود را و گفت۔ یا صباحاه۔ و این کلمه ایست که از برای ترسانیدن قوم از امرے مخوف بدان آواز کنند و اصلش آنست که اکثر غارت در وقت صبح واقع می شود پس فریاد می کنند صبح را تا از ان آگاه باشند۔ وعن ابی هریرة قال لما نزلت وانذر عشیرتک الاقربین دعا النبی صلی الله علیه وسلم قریشا۔ یعنی این حدیث بلفظی دیگر نیز آمده است از ابی هریره که چون این آیت فرود آمده خواند آنحضرت قریش را فاجتمعوا۔ پس فراهم آمدند گروه های قریش۔ فعم وخص۔ پس تعمیم کرد آنحضرت در دعوت و تخصیص کرد یعنی خواند ایشان را بنام جد بعید که همه را عام و شامل بود و بنام جد قریب که مخصوص باشد به بعضی۔ فقال۔ پس گفت یابنی کعب بن لوی انقذوا انفسکم من النار۔ اے اولاد کعب بن لوے خلاص کنید و برهانید خود را از آتش دوزخ یعنی ایمان آرید و کارهاے نیک کنید که بدان از آتش دوزخ نجات یابید لوی بضم لام و فتح همزه و تشدید یا نام جد اعلی ایشان ست بالاتر از عبد مناف۔ یابنی مرة بن کعب انقذوا انفسکم من النار۔ ای اولاد مره بن کعب هائی دهید خود را از آتش دوزخ۔ یابنی عبد شمس انقذوا انفسکم من النار۔ ای اولاد عبد شمس خلاص کنید خود را از آتش دوزخ یابنی عبد مناف انقذوا انفسکم من النار۔ ای اولاد عبد مناف خلاص کنید خود را از آتش دوزخ عبد مناف بالاتر از عبد شمس و پدر اوست در حدیث ذکر او پایان تر وقوع یافته۔ یابنی هاشم انقذوا انفسکم من النار یابنی عبد المطلب انقذوا انفسکم من النار ای اولاد هاشم و عبد المطلب رها کنید خود را از آتش دوزخ در ینجا اعمام آنحضرت و بنی اعمام همه داخل شدند و سوء تخویف و انذار بجاے ترسانید که اولاد شریف را نیز ترسانید و فاطمه زهرا که جگر گوشه و سیده نساء عالم ست و آتش دوزخ بر وی حرام شده او را داخل این انذار ساخت و فرمود۔ یا فاطمة انقذی نفسک من النار فانی لا املک لکم من الله شیئا زیرا که من مالک نیستم مر شما را از عذاب خدا چیزے را یعنی بے اذن او و امر او مرا قدرت تصرف و دخل در ان نباشد غیر ان لکم رحما سابلها ببلالها جز آنکه مر شما را بر من حق رحم و قرابت ست که تر میکنم این تری را به تری آن و بآب صله و احسان مے نشانم حرارت و حرقت احتیاج ایشان را و تحقیق این کلمه در باب البر والصلة گذشت و این غایت

تخویف و انذار و مبالغه در آنست و الا فضل بعضی ازین مذکورین در در آمدن ایشان بهشت را و شفاعت آن سرور عصاة
امت را چه جای اقربه و خویشان وی باحادیث صحیحه ثابت شده است و با وجود آن خوف لاابالی باقی ست و
این مقام تقاضای این حال کرده تواند که احادیث فضل و شفاعت بعد ازان ورود یافته باشند و بالجمله مامور شد از
جانب پروردگار تعالی بانذار پس امتثال کرد این امر را۔ رواه مسلم۔ این روایت مسلم ست۔ وفی المتفق علیه و در حدیث
متفق علیه که بخاری و مسلم هر دو آنرا روایت کرده اند آمده که۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ یا معشر قریش اشتروا انفسکم ای
گروه قریش بخرید ذاتهای خود را و خلاص کنید آنرا از آتش دوزخ بایمان و طاعت۔ ولا اغنی عنکم من الله شیئا۔
بے نیاز نمی توانم کرد و کفایت نمی توانم کرد و فائده نمیدهم شما را از عذاب خدا چیزی را۔ یا بنی عبد مناف لا اغنی عنکم من الله
شیئا۔ ای اولاد عبد مناف بے نیاز نمی توانم کرد شما را از عذاب چیزی را۔ یا عباس بن عبد المطلب لا اغنی عنک
من الله شیئا یا صفیة عمة رسول الله لا اغنی عنک من الله شیئا۔ ای عباس بن عبد المطلب بے نیاز نمی توانم کرد از
عذاب خدا چیزی را و صفیه نام عمه آنحضرت ست مادر زبیر بن العوام که از عشره مبشره است او را انذار کرد چنانکه
عباس را کرد که عم شریف اوست۔ یا فاطمة بنت محمد سلینی ما شئت من مالی۔ ای فاطمه جگر گوشه محمد بطلب هر چه میخواهی از
مال من۔ لا اغنی عنک من الله شیئا۔ ما از عذاب خدا و گرفت وی فائده نمیکنم چیزی را اینجا می گویند که آنحضرت را خود
مالی نبود خصوصاً در مکه که این حدیث در آنجا ورود یافته و این سخن چیزی نیست مال بر اندک و بیش اطلاق می یابد
و جزم بآنکه هیچ جنس از مال مطلقا نبود از کجا حاصل ست و آنحضرت را تجارتی و کسبی بود با آن که این عبارت تقاضای
وجود مالی بالفعل نمیکند مراد آنست که اگر مالی در ملک من باشد بطلب اما نجات آخرت در ملک من نیست

الفصل الثانی۔ عن ابی موسی قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم امتی هذه امة مرحومة۔ امت من که این
امت ست یعنی باین حالت در انقیاد و اطاعت و محبت من و محبت حق و باین صفات خیر و کرامت و رحمت که حق تعالی
آنرا بدان مخصوص گردانیده هیچ یکی از امم سابقه را آن عطا نفرموده و بفضل و کرم و عفو و مغفرت و حسن معامله خود
بایشان مر البشارتی داده است که امت مرحوم و مغفور و مستحق رحمت ست در آخرت۔ لیس علیها عذاب فی الآخرة
یعنی انهمه دلیل و نشان آنست که در آخرت بر وی عذابی نباشد۔ عذابها فی الدنیا الفتن والزلازل والقتل
عذاب این امت اینست در دنیا فتنه ها و مصیبتها و بلاها و محنتها ست و زلزله ها و حادثه هاے روزگار که بایشان میرسد
موجب کفارت ذنوب و رفع درجات ایشان میگردد و قتال و کشتنهاے که میان ایشان وقوع می یابد اگر
از دست کافران و متبدعان ست خود موجب شهادت و اجر ست و اگر میان مسلمانان باشد پس اگر بجهت اشتباه
و تاویل ست هر دو جانب بر سلامت اند و اگر یکجانب بصریح ظالم ست آن جانب مظلوم ماجور خواهد بود و بعضے از
علما گفته اند که عذاب قبر از خصائص این امت مرحومه مغفوره است تا در برزخ تمحیص ذنوب و تکفیر خطایا نموده

ایشان را طاہر و مطہر بآخرت برند و در انجا عذابے نہ بینند و گویند کہ کریمۂ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعا در شان این
امت است اما در ورود احادیث در وعید مرتکب کبیرہ و تعذیب وی منافات باین ندارد زیرا کہ مغفرت غیر شرک در مشیت
حق ست عموما و خصوصا و لازم نیست کہ البتہ واقع گردد و اگر واقع گردد لازم نہ کہ بہ ہر فرد وقوع یابد و شاید کہ بعضے
معذب باشند و بعضے مغفور لفعل اللہ ما یشاء و یحکم ما یرید و بالجملہ این امت مخصوص ست بمزید رحمت و عنایت باری تعالی
کہ اقتضای نجات و عفو و مغفرت ایشان می کند و ہمہ در مشیت اوست تعالی و واجب نیست بر وے چیزے
لیکن وفاے وعدۂ مخبر صادق مرجو ست۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن ابی عبیدۃ و معاذ بن جبل عن رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم قال۔ ابو عبیدہ بن الجراح کہ از عشرۂ مبشرہ است و معاذ بن جبل کہ از عظماے صحابہ است روایت میکنند
از آنحضرت کہ گفت۔ ان ہذا الامر بدأ نبوۃ و رحمۃ۔ فرمود آنحضرت کہ امر دین و ملت پیدا شد اول نبوت و رحمت
بود و در بعضے نسخ بدا بالف آمدہ بمعنی ظہور یعنی اول ظہور دین زمان نزول وحی و رحمت و نورانیت بود۔ ثم یکون خلافۃ
ورحمۃ۔ پس می باشد خلافت و رحمت و آن تا انقضاے زمان خلفاے راشدین کہ بخلافت و نیابت آنحضرت کار دین
و دیانت انتظام و اقیام داشت۔ ثم یکون ملکا عضوضا۔ پس می باشد ملک پادشاہی گزندہ کنایت ست از وقوع
ظلم و بیداد بخلق خدا عض گزیدن و عضوض بفتح ہمین صیغۂ مبالغہ است و در بعضے روایات ثم ملوک عضوض بضم عین جمع
عض بکسر عین بمعنی خبیث و شریر یعنی پادشاہان جائر پیدا آیند۔ ثم کائن جبریۃ و عتوا و فسادا فی الارض پس شوندہ است
این کار تکبر و قہر و از حد در گذشتن و فساد و تباہی در زمین و در نسخ مشکات لفظ جبریۃ بفتح جیم و باء تصحیح کردہ شدہ است
و در مجمع البحار از شرح شفا بسکون باء آوردہ بمعنی کبر و از قاموس بکسر جیم نیز معلوم میگردد و این مناسب تر ست
بقول وی یستحلون الحریر و الفروج و الخمور۔ حلال میدانند این جماعۂ اخیرہ و می کنند چنانکہ حلال را کنند جامہ ہاے
ابریشمی را و فرجہاے زنان را و انواع شرابہا را۔ یرزقون علی ذلک و ینصرون۔ رزق دادہ می شوند با وجود این کارہا
و یاری دادہ می شوند در کارہا یا نصرت دادہ می شوند بر کفار و مخالفان ایشان و ہلاک کردہ نمے شوند اگرچہ
مستحق آن شدہ اند بجہت آنچہ سبقت کردہ است از پروردگار تعالی مر این امت را از مغفرت و رحمت و شاید کہ
حق تعالی را دران حکمتے باشد از ضبط امور خلائق و انتظام آن و از تائید بعضے احکام دین بوجود ایشان اگرچہ در حد ذات
خود فاسق و فاجر اند۔ حتی یلقوا اللہ۔ تا آنکہ ملاقات میکنند و پیش می آیند خدا تعالی را در روز جزا۔ رواہ البیہقی فی
شعب الایمان۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت سمعت رسول اللہ۔ گفت عائشہ شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ
وسلم یقول۔ میگفت۔ ان اول ما یکفاء۔ بدرستی کہ نخستین چیزے کہ سرنگون کردہ می شود و گردانیدہ می شود و اکفاء
سرنگون کردن آوند تا بریزد آنچہ در وست از آب یا شراب و مکفاء می گویند کسے را کہ بر روے افتد و سرنگون گردد
قال زید بن یحیی الراوی۔ گفت زید بن یحیی کہ راوی این حدیث ست کنیت او ابو عبد اللہ دمشقی خزاعی ست تردد است

میکند از وی احمد و دارمی ثقہ است مات سنۃ سبع ومائتین۔ یعنی الاسلام۔ یعنی سرنگون کردہ می شود در اسلام وکلمہ فی از لفظ راوی ساقط شدہ۔ کما یکفأ الاناء۔ چنانکہ سرنگون کردہ می شود آوند تا بریزد آنچہ در وست از آب۔ یعنی الخمر۔ این نیز لفظ راوی ست کہ بیان مراد میکند یعنی اول ما یکفأ فی الاسلام کدام ست خمر ست این تقریر شارحان ست در تفسیر این حدیث و اینجا توجیہی دیگر ست ظاہر تر از انچہ ایشان گفتہ اند در شرح آنرا بیان کردہ ایم حاصل آنکہ اول چیزے کہ ارتکاب کردہ می شود از محرمات وساقط گردانیدہ می شود از احکام اسلام نزد تغیر احوال مردم در آخر زمان حکم خمر ست کہ مے نوشند آنرا و تاویلات می کنند در تحلیل وی چنانکہ گفت۔ وقیل فکیف۔ وگفتہ شد پس چگونہ ارتکاب کردہ می شود خمر را و تغیر دادہ می شود حکم آنرا یا رسول اللہ وقد بین اللہ فیہا ما بین۔ وحالانکہ بتحقیق بیان کردہ است خدا تعالے در خمر انچہ بیان کردہ است یعنی حرمت او را باشد واغلظ وجوہ بیان کردہ بیانے واضح بین۔ قال۔ گفت آنحضرت حیلہ می کنند و تاویل مے نمایند در خوردن آن باین طریق کہ یسمونہا بغیر اسمہا فیستحلونہا۔ نام می نہند آنرا نامی دیگر جز خمر چنانکہ نبید و مثلث و مانند آن و در واقع آن خمر ست وباین بہانہ می خورند یا می سازند آنرا از برنج وعسل وغیر آن ومیگویند کہ خمر نام آب انگور ست کہ مستی آرد واین نہ از انگور ست پس خمر نباشد وندانند کہ ہر چہ مسکر ست حرام ست و خمر ست یا حکم خمر دارد۔ رواہ الدارمی۔

الفصل الثالث عن النعمان بن بشیر عن حذیفۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ نعمان بن بشیر صحابی انصاری اول مولودی کہ در خانۂ انصار آمد بعد از ہجرت روایت میکند از حذیفہ کہ صحابی عظیم القدر ست صاحب سر رسول اللہ گفت حذیفہ گفت آنحضرت۔ تکون النبوۃ فیکم۔ می باشد و باقی می ماند وجود نبوت و نور وی در میان شما۔ ماشاء اللہ ان تکون ما دام۔ کہ می خواہد خدائے تعالی بودن آنرا۔ ثم یرفعہا اللہ تعالی۔ پستر بر میدارد خدائے تعالے نبوت را بہ برداشتن نبی۔ ثم تکون خلافۃ علی منہاج النبوۃ ماشاء اللہ ان تکون۔ پستر می باشد خلافتے بر طریقۂ نبوت و روش آن ما دام کہ می خواہد خدا بودن آنرا و منہاج راہ پیدا و کشادہ۔ ثم یرفعہا اللہ تعالے۔ پستر بر میدارد خلافت را۔ ثم تکون ملکا عاضا۔ پستر می باشد امارت وحکومت ملکی گزندہ۔ فیکون ماشاء اللہ ان یکون۔ پس باقی مے ماند آن ملک ما دام کہ می خواہد خدائے تعالی کہ باشد۔ ثم یرفعہا اللہ تعالی۔ پستر بر میدارد آنرا خدائے تعالے از عالم۔ ثم تکون ملکا جبریۃ۔ پستر می باشد ملکی خداوند تکبر وغلبہ وعتو۔ فیکون ماشاء اللہ تعالی ان یکون۔ پس میباشد و باقی میماند ما دام کہ می خواہد خدا تعالی کہ باشد۔ ثم یرفعہا اللہ تعالی۔ پستر بر میدارد آنرا خدا تعالی۔ ثم یکون خلافۃ علی منہاج النبوۃ۔ پستر میباشد خلافتی بر روش نبوت وگفتہ اند کہ مراد باین خلافت زمان مہدی ست۔ ثم سکت۔ پستر خاموش گشت آنحضرت۔ قال حبیب۔ گفت حبیب بن سالم کہ یکی از رواۃ این حدیث ست و مولی نعمان بن بشیر وکاتب او ست روایت میکند از وی قتادہ وغیر وی۔ فلما قام۔ پس ہنگامی کہ برخاست عمر بن عبد العزیز یعنی از مجلس۔ کتبت الیہ بہذا الحدیث۔ نوشتم بسوے

وی این حدیث را۔ اذکرہ آیاہ۔ در حالیکہ یاد میدہیم او را این حدیث۔ وقلت ارجو ان تکون وگفتم کہ امید میدارم کہ باشی تو امیر المومنین یعنی خلیفہ۔ بعد الملک العاض والجبریۃ۔ بعد از ملک گزندہ و ملک قہر و عتو کہ آنحضرت خبر دادہ است بدان فسر بہ۔ پس خوشحال گردانیدہ شد عمر باین سخن۔ واعجبہ۔ و خوش آمد او را یعنی عمر بن عبد العزیز را۔ رواہ احمد والبیہقی فی دلائل النبوۃ

کتاب الفتن

فتن جمع فتنہ مثل محن جمع محنت یعنی آزمایش و خوش داشتن شیئ و فریفتہ شدن بدان و بمعنی گمراہ شدن و گمراہ کردن و گناہ و کفر و فضیحت و عذاب و گداختن طلا و نقرہ و جنون و محنت و مال و اولاد و اختلاف مردم در رائے نیز آید بدانکہ مؤلف ازینجا تا آخر کتاب خود کتاب الفتن ساخت و بعد از وی ابواب ترتیب داد و وجہ این ظاہر نیست خصوصاً باب فضائل و مناقب کہ آنہا را داخل کتاب الفتن ساختن ہیچ موجہ ندارد و اگر گویند کہ ما مکلف و مبتلائیم باعتقاد آنہا و گرویدن بدان پس باین اعتبار تمام آنچہ در کتاب مذکور ست ازین قبیل ست فتدبر واللہ اعلم

الفصل الاول۔ عن حذیفۃ قال۔ روایت ست از حذیفہ کہ گفت۔ قام فینا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مقاما۔ ایستاد در ما آنحضرت یعنی خطبہ خواند و وعظ گفت ایستادنی کہ۔ ما ترک شیئا یکون۔ نہ گذاشت چیزے را کہ باشد و وقوع یابد۔ فی مقامہ ذلک الی قیام الساعۃ۔ دران مقامی کہ ایستادہ بود تا روز قیامت یعنی نگذاشت درین مقام ہیچ چیزے را از وقائع کہ شدنی ست تا روز قیامت۔ الا حدث بہ۔ مگر آنکہ حدیث کرد و خبر داد بدان چیز۔ حفظہ من حفظہ ونسیہ من نسیہ۔ یاد گرفت آنرا کسیکہ یاد گرفت و فراموش کرد آنرا کسیکہ فراموش کرد یعنی بعضی یاد داشتند و بعضے فراموش کردند۔ قد علمہ اصحابی ہؤلاء۔ حذیفہ میگوید بتحقیق دانستہ اند این قضیہ را یاران من کہ ایشانند۔ وانہ لیکون منہ الشیئ قد نسیتہ و بدرستی کہ شان این ست کہ ہر آئینہ واقع می شود از آنچہ خبر داد آنحضرت چیزے کہ بتحقیق فراموش کردہ ام من آنرا فاراہ فاذکرہ۔ پس می بینم من آن چیز را پس یاد می آرم آن فراموش شدہ را۔ کما یذکر الرجل وجہ الرجل۔ چنانچہ یاد دارد مردی روی مردی را بطریق اجمال و ابہام۔ اذا غاب عنہ۔ چون غائب می شود از وی و فراموش میکند آنرا بتفصیل و تشخیص۔ ثم اذا راہ عرفہ۔ باز چون می بیند او را می شناسد شخص۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال سمعت رسول اللہ وعنہ حذیفہ است کہ گفت شنیدم من پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم یقول میگفت۔ تعرض الفتن علی القلوب۔ عرض کردہ میشوند و نمودہ می شوند و نہادہ می شوند فتنہ ہا بر دلہا۔ کالحصیر۔ مثل بوریا۔ عودا عودا۔ این لفظ را بسہ نوع روایت کردہ اند اول بضم عین و اہمال دال و این مشہور ترست از روایات و معنی وی چنانکہ باشد کہ می در آید فتنہ ہا در دلہا فتنہ بعد از فتنہ چنانچہ می در آید چوب در بافتن بوریا یکے بعد از دیگرے و مراد بچوب درانجا شاخہای سبز از خرما کہ شگافتہ بدان بوریا می بافند یا مراد تشبیہ عرض فتنہ ہاست بر دلہا بعرض شاخہای حصیر بر بافندہ آن یکی بعد از دیگرے و بعضے گفتہ اند مراد چسپیدن و تاثیر کردن فتنہ در دل ست مثل چسپیدن حصیر و تاثیر کردن او در پہلوی خواب کنندہ بران و این

ثانی بفتح عین و ذال معجمه و معنی وی استعاذه کردن و پناه جستن بخدا است از شر فتنه چنانکه در اثنای کلام بعد از ذکر کفر و معصیت
گویند نعوذ بالله منها یا معاذ الله ثالث بفتح عین با همال دال مراد عود و تکرار عرض فتنه است بر دل مرة بعد اخری و بر روایت
اولی برفع و نصب هر دو آمده و بر ثانی و بر ثالث به نصب فقط و در شرح وجوه دیگر نیز در کشف این عبارت مذکور شده است
و مراد بفتنها اعتقادات فاسده است یا عام تر از ان شامل شهوات نفسانیه نیز - فای قلب اشربها پس هر دلیکه
مخلوط شد به محبت فتنه و راسخ شد در ان و در آمد رنگ آن در وی چنانچه در آید رنگ در جامه و اشراب در خوردن
جامه رنگ را و در خورانیدن آن در ان گویا که می نوشد آنرا و قول وی سبحانه و اشربوا فی قلوبهم العجل ازین
باب است - نکتت فیه نکتة سوداء - خلانیده می شود در ان دل نکته سیاه و نکته بمعنی اثر آید که از خلانیدن چوب یا
و مانند آن در زمین حاصل گردد و بمعنی نقطه نیز آید و بمعنی نقطه در چیزی که مخالف رنگ او بود نیز مستعمل
گردد - و ای قلب انکرها - و هر دلی که منکر شد فتنه را و امتناع آورد از قبول آن و متاثر نگشت بدان - نکتت
فیه نکتة بیضاء - خلانیده میشود در ان دل نکته سفید - حتی تصیر علی قلبین - تا آنکه میگردد انسان باعتبار عروض فتنه و تاثیر
و عدم تاثر وی در دل وی یا میگردند دلها باعتبار آن بر دو نوع و تصیر را بیاء و تاء هر دو خوانده اند بر تقدیر یا ضمیر راجع
بانسان که فهم میگردد از سیاق کلام و بر تقدیر ثانی راجع بقلوب که مذکور است بجهت بر ... نیز و رفع و نصب هر دو آمده
ابیض مثل الصفا - نوع اول سفید باشد سنگی سفید که متاثر نمیگردد بچیزی همچنین این دل که تاثر نمی کند در وی
فتنه اصلا و تشبیه نه تنها در سفیدی است بلکه صلابت و قوت و سختی نیز ملحوظ است - فلا تضره فتنة - و زیان نمی کند این
نوع دل را هیچ فتنه - ما دامت السموات والارض - تا آنکه باقی است آسمان و زمین یعنی همیشه - والآخر اسود - و دل دیگر
سیاه است که تاثیر کرده فتنه در وی - مربادا - بضم میم و سکون راء و تشدید دال تیره و خاکستر رنگ ربدة بالضم خاکستر گون از ربداد
خاکستر گون شدن و در روایتی مرباد ا بهمزه مکسوره بود از باب ... آمده وجه آن در شرح ذکر کرده ایم - کالکوز مجخیا -
این دل همچو کوزه است واژگون شده که هر چه در وست از آب بیرون افتاده همچنین این دل از نور ایمان و معرفت
خالی گشته و سیاه شده مجخیا بضم میم و فتح جیم پیش از خاء معجمه مکسوره مشدده بمعنی مائل و منحنی آید - لا یعرف معروفا - نمی شناسد
این دل کار نیک و مشروع را - ولا ینکر منکرا - و منکر نمیگردد کار بد و نا مشروع را - الا ما اشرب من هواه - مگر چیزی
را که نوشانیده شده و مخلوط کرده شده است آن دل و گرفتار محبت آن گردانیده شد از هوای نفس او و موت
قلب عبارت ازین حالت است اعاذنا الله من ذلک - رواه مسلم - وعنه قال حدثنا رسول الله صلی الله علیه
وسلم حدیثین - هم از حذیفه روایت است که گفت حدیث کرد ما را آنحضرت دو حدیث - رأیت احدهما وانا انتظر الآخر -
دیدم من یکی از ان دو حدیث را یعنی وقوع یافت آنچه خبر داده بود آنحضرت و من انتظار می برم حدیث
دیگر را که مصداق وی نیز وقوع یابد که - حدثنا ان الامانة نزلت فی جذر قلوب الرجال - حدیث کرد ما را آنحضرت که

که امانت فرود آمده است در اصل دلهای مردان جذر بفتح جیم و کسر آن و سکون ذال معجمه اصل هر چیزی و مراد بامانت
یا معنی مشهور است که خیانت نکردن است در حق مردم یا مراد تمامه تکالیف شرعیه است که مذکور است در کریمه (انا عرضنا
الامانة علی السموات) الآیة واصل همه ایمان است چنانکه اشارت کرد در آخر حدیث (ومافی قلبه من خردل من ایمان) و امانت
هم که مذکور شده بقول وی (ولا یکاد احد یؤدی الامانة) نیز مبنی بر آنست می فرماید که حق سبحانه ایمان و امانت
در درون دلها مومنان پیدا کرده و اثبات نموده است ـ ثم علموا من القرآن ـ پس تر دانستند آنرا از قرآن مجید
که فرستاده ـ ثم علموا من السنة ـ پس تر دانستند از سنت رسول که بیان فرموده یعنی خلق هدایت و اراده که آن
از حق جل وعلا سابق است بر انزال کتاب و ارسال رسل هر کرا سابقه عنایت و هدایت وی تعالی ثابت شده از
کتاب و سنت بهره مند و منتفع گشته و نیز دین لفظ تفخیم شان و اعلای رتبه ایمان و امانت است که با وجود انزال و
اثبات آن در قلوب بکتاب و سنت نیز آنرا مؤید و موکد ساخته است این حدیث اول است که حذیفه آنرا در صحابه
رسول در عصر و حضور وی صلی الله علیه وآله وسلم آنرا دیده و مشاهده نموده و حدیث دیگر در بیان برداشتن و گم شدن
امانت که بعد از زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم راه یافته و واقع شده چنانکه گفت ـ وحدثنا عن رفعها ـ و حدیث
کرد ما را آنحضرت از برداشتن امانت و نقصان پذیرفتن آن ـ قال ـ گفت آنحضرت در بیان نقصان امانت ینام
الرجل النومة ـ خواب میکند مرد خوابی کره یعنی غافل میگردد از تذکر آیات و تتبع سنت و این مقابل آنست که
فرمود ثم علموا من الکتاب والسنة فتقبض الامانة من قلبه ـ پس قبض کرده می شود و گرفته میشود امانت از دل
مرد یعنی بعضی از انوار و ثمرات آن روی بکمی می نهد و نقصان می پذیرد فیظل اثرها ـ پس میگردد اثر امانت و اثر شیء آنچه
باقی ماند از علامت و بقیه آن ـ مثل اثر الوکت ـ مانند اثر وکت بفتح واو و سکون کاف نقطه در آخر تا جمع وکته و آن اثر چیزی
مثل نقطه بر خلاف رنگ آن چیز چنانکه نقطه سیاه در سفید و بعضی گفته اند که نقطه سفید که در سیاهی چشم پیدا آید یعنی
بجهت طریان غفلت و ارتکاب معصیت نور امانت کم شود و چون آگاه شود و از حال دل خود تفحص نماید جز مقدار نقطه از آن
اثری باقی نه بیند ـ ثم ینام النومة ـ پس تر خواب میکند خوابی دیگر و غافل گردد بار دیگر ـ فتقبض الامانة ـ پس گرفته میشود
و نقصان کرده شود جزوی دیگر از امانت که باقی مانده بود ـ فیبقی اثرها مثل اثر المجل ـ پس چون نگاه کند باقی می ماند
اثر آن مانند اثر مجل بفتح میم و سکون جیم سخت شدن پوست دست از کار کردن و در صراح گفته مجل شوخ بستن دست
از کار بعد از آن بیان اثر مجل میکند بقول خود ـ کجمر دحرجته علی رجلک ـ مانند اخگری که بگردانی و بغلطانی آنرا
بر پای خود ای مخاطب ـ فنفط ـ پس آبله کند آن موضع از پای که اخگر را بدان پایمال کرده ـ فتراه منتبرا ـ پس می بینی آن
موضع را که آبله کرده بلند منتبر بضم میم و سکون نون و فتح تا و کسر با اسم فاعل از نبر بمعنی ارتفاع و بلندی و منبر مشتق از وی است
ولیس فیه شیء ـ وحال آنکه نیست در آن آبله که بلند می نماید چیزی که بکار آید همچنین این مرد که اثر امانت از دل وی

برگرفته شده صالح وکارآمد می نماید ودر باطن وی صلاحی وچیزے که بکار آید نه باین تقریر معلوم شد که وکت ومجل مثال بقیه
امانت است که در دل می ماند ابرین تقریر وارد می گردد که اثر مجل سخت تر وبیشتر است از اثر وکت ومناسب شوق آن
است که بقاے اثر در کرت ثانیه کمتر نماید از کرت اولی جواب می دهند که چون مجل اثری مخوف لاطائل تحته است
قلیل وحقیر باشد از اثر وکت واین جواب خالی از ضعفی نیست وبعضے شراح اثر وکت ومجل را مثال زوال امانت داشته
یعنے اولا مثل وکت از ان زائل می گردد وبار دیگر مانند مجل بیشتر از مرتبه اول دور می شود زیرا که درین مرتبه قبض کرده شد
از انچه باقی مانده بعد از قبض در مرتبه اول فافهم - ویصبح الناس یتبایعون - وصبح مے کنند مردم درحالے که مبایعت
ومعاملت می کنند بایکدیگر - ولا یکاد احد یؤدی الامانة - ونزدیک نیست هیچ یکے که ادا کند امانت را وحقوق
تکالیف شریعت را وخیانت نورزد درحق مردم - فیقال - پس گفته می شود بقصد تقلیل وبیان ندرت وجود امانت
واهل آن - ان فی بنی فلان رجلا امینا - بدرستی که در فلان قبیله باوجود کثرت مردم ودروے یک مردی امین و
حق گزار است - ویقال للرجل - وگفته می شود مرمرد را وستوده میشود بصفاتی که در عرف مردم آنرا داخل فضائل
وکمالات می دارند - ما اعقله - چه عجب عاقل ودانا است درکار وبار دنیا ومعیشت - وما اظرفه - وچه عجب زیرک است
وی وخوش گو وخوش زبان ست - وما اجلده - وچه عجب چست وچالاک ست وی باین صفات می ستایند مرد را -
وما فی قلبه مثقال حبة من خردل من ایمان - وحالانکه نیست در دل آن مرد که او را می ستایند مقدار دانه خردل از ایمان
وصفات حمیده که تابع آنست واز اینجا معلوم گردد که اصل کار ایمان وصلاح است باقی همه هباء هدر است اگرچه مردم
اهل دنیا آنرا خوب دانند وبران بستایند وتعبیر ستایش به تقوی وقوت ایمان است رزقنا الله - متفق علیه *

قال کان الناس یسألون رسول الله صلی الله علیه وسلم عن الخیر - وهم از حذیفه است که گفت بودند مردم که مے پرسیدند
آنحضرت را از نیکی وکنت اسأله عن الشر - وبودم من که می پرسیدم او را از بدی مخافة ان یدرکنی - از جهت ترس
این که دریابد مرا آن بدی وبرسد بمن از آفت آن چه دفع ضرر نزد عاقل اهم واقدم است از جلب نفع ومانا که
مراد از شر فتن ووقائع داشته که واقع شوند در مردم وفاش گردد درمیان ایشان از نزاع وجدال اگرچه
نه موافق حق باشد والا منهیات در شرع معین ست وسوال از ان مخصوص بوی رضی الله عنه نبود وچنانکه سیاق
حدیث بران دلالت دارد - فقال - گفت حذیفه - قلت - گفتم یا رسول الله انا کنا فی جاهلیة وشر - بدرستی که بودیم ما
پیش ازین درجاهلیت وبدی - فجاءنا الله بهذا الخیر - پس آورد بما خدای تعالی بوجود شریف تو این نیکی را که بعث
اسلام ست واستقامت برعمل به مقتضای آن - فهل بعد هذا الخیر من شر - پس آیا خواهد شد وهست متوقع بعد
ازین نیکی از شر وظلم وفساد واختلال امر دین - قال نعم - گفت آنحضرت آری هست وخواهد شد بعد ازین خیر
شر وآفات - قلت وهل بعد ذلک الشر من خیر - گفتم وآیا هست بعد از ان شر که بعد از خیر حادث شود چیزے از خیر که بدو باز آمد دین

رواج یابد و بر نہج استقامت رود قال نعم گفت آنحضرت آرے ہست بعد ازان شر خیرے وفیہ دخن و درین خیر کہ بعد
از شر بیاید دودے و کدورتے ہست دخن بفتحتین بمعنی دخان آید یعنے خیرے باشد ممزوج بشر و دود لباسے مردم بآن
صدق و خلوص کہ در اوائل بود نباشد و اعتقادات صحیحہ و اعمال صالحہ و عدل ملوک کہ در قرن اول بود نباشد و بدعتہا و
بدعتہا حادث گردد بدان بانیکان و اہل بدعت با اہل سنت ممزوج و مخلوط شوند قلت وما دخنہ گفتم من و چیست آنچہ
در او دخان خیر گفتے قال قوم فرمود دخان کہ گفتم کنایت است از وجود قومی یستنون بغیر سنتی راہ و روش گیرند
بغیر راہ و روش من ویہدون بغیر ہدیی و سیرت سازند بغیر سیرت من تعرف منہم وتنکر می شناسی از ایشان کارہا
را و نمی شناسی یعنی معروف و منکر و مشروع و نامشروع ہر دو در ایشان جمع است بامتزاج و اختلاط خیر بشر کہ مراد در قول
قول اوست نعم وفیہ دخن و قول وی یستنون بغیر سنتی نیز مراد ہمین است و گفتہ اند کہ مراد بخیر بعد از شر ایام عمر
بن عبد العزیز است و مراد بالذین تعرف منہم وتنکر امراے کہ بعد از ایشان آمدند و در میان ایشان کسے بود کہ دعوت
می کرد بہ بدعت چنانچہ خوارج و بعضے گفتہ اند کہ احتمال دارد کہ شر زمان قتل امیر المؤمنین عثمان باشد و خیر بعد از وے
زمان امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہما و دخن و شر بعد از وے زمان جماعہ کہ لعنت مے کردند وے را رضی اللہ
عنہ بر منابر واللہ اعلم چنانکہ گفت قلت وہل بعد ذلک الخیر من شر گفتم و آیا ہست بعد ازان خیر شرے دیگر
قال نعم دعاۃ علی ابواب جہنم گفت آرے خوانندگان باشند مردم را بر در ہاے دوزخ التباذۃ من اجابہم الیہا
کسے کہ پاسخ دہد و قبول بخواندن ایشان را بر در ہاے دوزخ قذفوہ فیہا می اندازند ایشان او را در
دوزخ قلت گفتم یا رسول اللہ صفہم لنا وصف کن ایشان را برائے ما یعنی بگو کہ چہ کسانند ایشان و چہ صفات
دارند تا بشناسیم ایشان را قال ہم من جلدتنا فرمود ایشان از ابناء جنس ما یا از اقرباے ما یا از اہل دین و ملت
ما اند و جلدۃ الشیئ ظاہر آنرا گویند و در اصل بمعنی پردہ تن کہ آنرا پوست خوانند ویتکلمون بالسنتنا و سخن میکنند بزبان
ما کہ لغت عرب است یا تکلم می کنند بقرآن و حدیث و مواعظ و حکم نیست در دل ایشان خیر قلت فما تامرنی ان
ادرکنی ذلک گفتم پس چہ می فرمائی مرا چہ کار کنم اگر در یابد مرا آن وقتے کہ این گروہ دران وقت باشند
قال تلزم جماعۃ المسلمین وامامہم فرمود لازم می گیری و پیوستہ می باشی جماعت مسلمانان را کہ بر حکم کتاب و سنت باشند
و امام ایشان را قلت فان لم تکن لہم جماعۃ ولا امام گفتم پس اگر نباشد مر مسلمانان را جماعتے و نہ امامی برین تقدیر
چہ کار کنم قال فاعتزل تلک الفرق کلہا فرمود پس یکسو شو از ہمان گروہہا ولو ان تعض باصل شجرۃ اگرچہ باشد
اعتزال بالتزام بیخ درختے و پناہ جستن بدان در بیشہ و بیابان و تحمل شدائد و مشاق و خائیدن گیاہ و چوب و قناعت
کردن بدان گیاہ در صحرا حتی یدرکک الموت تا آنکہ در یابد و برسد ترا مرگ وانت علی ذلک و حالانکہ باشی تو بر حال
اعتزال متفق علیہ وفی روایۃ لمسلم و آمدہ است در روایتے مر مسلم را اینچنین کہ قال گفت آنحضرت یکون بعدی

ائمه - خواهند بود پس از من امامان وپیشوایان یعنی بادشاهان که - لا یهتدون بهدای - که راه نمی یابند ونمی روند براه
راه سنتی که من دارم - ولا یستنون بسنتی - وطریقه وروش نمی گیرند بر روش وطریقه من - وسیقوم فیهم رجال - وخواهند ایستاد
دران زمان مردانی که - قلوبهم قلوب الشیاطین - که دلهاے ایشان دلهاے دیوان ست - فی جثمان انس - ودر تن آدمی
یعنی صورت ظاهر ایشان صورت آدمی است وسیرت باطن ایشان سیرت شیطان جثمان بضم جیم وسکون ثلثه قال
حذیفة قلت کیف اصنع - گفت حذیفه گفتم چکار کنم وچگونه باشم - یا رسول الله ان ادرکت ذلک - اگر دریابم آن وقت را -
قال تسمع وتطیع الامیر - فرمود می شنوی وفرمان برداری میکنی کسے را که امیر ست وحاکم ست بر شما - وان ضرب ظهرک
واخذ مالک - اگرچه زده شود پشت تو وگرفته شود مال تو یعنی ظلم کرده شود در نفس تو ومال تو یا بزند امیر پشت ترا و
بگیرد مال ترا ضرب واخذ بلفظ مجهول ومعلوم هر دو روایت ست یعنی خروج نمی کنی وفتنه بر نمی انگیزی وبر دین ولت صبر
میکنی وارتکاب نامشروعی نمی کنی واگر اکراه کنند آن دیگر است آنجا نیز اخذ بعزیمت باقی است - فاسمع واطع - پس
بشنو واطاعت وانقیاد کن این تاکید است در عدم خروج وفتنه انگیزی - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم بادروا بالاعمال فتنا کقطع اللیل المظلم - بشتابید وپیشی کنید بعمل های نیک فتنه ها را که مانند پاره های شب
تاریک اند که معلوم نمی توان کرد سبب آنرا وراه نیست بخلاصی از ان یعنی پیش از انکه این چنین فتنه ها نازل گردد
وپیش آید کارهاے نیک که دران وقت میسر نخواهد شد واز دست نخواهد آمد ودر محنت وبلاے دینی گرفتار
خواهید شد وحال مردم دران وقت اینچنین خواهد بود که - یصبح الرجل مومنا ویمسی کافرا - گاهی صبح کند مرد مسلمان وشام
می کند کافر - ویمسی مومنا ویصبح کافرا - وگاهی شام می کند مسلمان وصبح میکند کافر بجهت بلا وامتحان وافتتان از احوال
روزگار وارباب دول که اختلاط می کنند با ایشان وگرفتار می گردد بحاجات ومی در آید در میان ایشان تا قضا کند
حاجت را پس تابع می گردد ایشان را ومضطر می گردد بموافقت ایشان در امورے که نه از دین اسلام است
ودر روایت ست که معنی آن باشد که صبح می کند با ایمان از جهت تحریم خون ومال برادر مسلمان وشام می کند کافر بسبب
تحلیل آن باین معنی مراد بفتن جنگها وقتلها باشد ومعنی اول مناسب بقول وی که فرمود - یبیع دینه بعرض
من الدنیا - می فروشد دین وایمان خود را بمتاعی قلیل از دنیا - رواه مسلم - وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم ستکون فتن - نزدیک است که پیدا گردد فتنه ها که - القاعد فیها خیر من القائم - نشیننده دران فتنه ها که
یک مرتبه دورتر ست از استعداد حضور دران بهتر ست از ایستاده که نزدیک تر ست از استعداد - والقائم
فیها خیر من الماشی - وایستاده دران فتنه ها بهتر از رونده است بسوی وی - والماشی فیها خیر من الساعی - ورونده
دران فتنه ها بهتر از دونده وشتاب رونده است - من تشرف لها تستشرفه - کسے که بنگرد مر آن فتنه ها را وطالب
کند آنرا ونزدیک گردد بآن می نگرد آن فتنه ها وی جوید آنرا یعنی استشراف وتطلع وقرب آن موجب وقوع دران

ورسیدن بدان است پس خلاصی ونجات از شر آن نیست مگر در دوری ازان - فمن وجد ملجأ او معاذا - پس کسیکه بیابد
جای پناهی و ملجأ و معاذ در لغت بیک معنی آمده وباین جهت اگر او برای شک راوی باشد نیز شاید یا برای تاکید بود
چنانکه این دو کلمه هم چنین معاً مذکور می گردد فلیعذ به - پس باید که پناه گیرد بدان تا نجات یابد از شر آن - متفق علیه وفی
روایة لمسلم قال یکون فتنة - گفت آنحضرت می باشد فتنه که النائم فیها خیر من الیقظان - خواب کننده دران که
خبر ندارد ازان ونمی شنود اخبار آنرا بهتر است از بیدار - والیقظان فیها خیر من القائم - وبیدار که در وی افتاده یا
نشسته است بهتر است از ایستاده - والقائم فیها خیر من الساعی - وایستاده در وی بهتر است از سعی کننده مراد بسعی اینجا
معنی مشی است که مقابل است بسعی وفی الصراح السعی دویدن وشتاب کردن وکسب وکار کردن پس در اینجا این معنی
اخیر مراد باشد فمن وجد ملجأ او معاذا فلیستعذ به - وعن ابی بکرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انها ستکون
فتن - بدرستی که قصه این است که نزدیک است که پیدا گردد فتنه ها بسیار - الا ثم تکون فتنة - آگاه
باش پس تر یافته می شود درین فتنه ها یک فتنه عظیم تر از فتنه های دیگر - القاعد خیر من الماشی فیها والماشی فیها خیر من
الساعی الیها الا فاذا وقعت - آگاه باش پس چون واقع شود آن فتنه - فمن کان له ابل فلیلحق بابله - پس کسی که باشد مر او را
اشتران که می چرند در وادی ها پس باید که لاحق گردد و به پیوندد باشتران خود - ومن کان له غنم فلیلحق بغنمه - وکسیکه هست
مر او را گوسفندان باید که لاحق گردد بگوسفندان خود - ومن کانت له ارض فلیلحق بارضه - وکسیکه هست مر او را زمینی
و قریه دور از مکان فتنه پس باید که لاحق گردد بزمین خود یعنی بگریزد از فتنه و به تنهائی بسازد و بکار نفس خود مشغول گردد
فقال رجل - پس گفت مردی - یا رسول الله ارایت من لم یکن له ابل ولا غنم ولا ارض - خبر ده ما را که کسیکه نباشد مر او را شتران
ونه گوسفندان ونه زمینی که لاحق گردد بدان وتنها شود خود درچه کار کند - قال یعمد الی سیفه - گفت قصد کند بسوی شمشیر خود - فیدق
علی حده بحجر - پس بکوبد بر تیزی شمشیر سنگی یعنی بشکند شمشیر را تا به بند در بروی خود در کارزار را - ثم لینج ان استطاع
النجاء - پس تر شتابی کند و زود بدر رود واگر می تواند شتابی کردن را بدان آنکه باین حدیث و مانند این حدیث احتجاج
کرده است کسیکه قائل است باآنکه قتال جائز نیست در فتنه بهیچ حال و می گوید که چون دو فریق از مسلمانان
میان یکدیگر قتال کنند واجب است احتراز کردن ازان و یک سو شدن و گوشه گرفتن و بجانب هیچ یکی ازین
دو فریق نیفتادن و مذهب ابی بکره که صحابی مشهور است و بعض صحابه دیگر همین است وابن عمر می گوید که قتال نباید کرد
ابتداءً اما اگر کسی قتال کند دفع آن لازم است و جمهور صحابه و تابعین بر آنند که واجب است نصرت و اعانت محق و
قتال کردن با باغی واگر چنین نکنند ظاهر گردد فساد و تطاول کنند اهل بغی و دلیل برین مذهب قول حق سبحانه وان طائفتان
من المؤمنین اقتتلوا الآیة که ناطق است که چون قتال کنند دو طائفه از مسلمانان اصلاح باید کرد میان ایشان
واگر بغی کنند یکی ازین دو طائفه بر دیگری قتال باید کرد با طائفه باغیه تا باز گردد بجانب حق وچون بیان کرد

آنحضرت حکم فتنه را فرمود - اللهم هل بلغت - خداوندا آیا رسانیدم من حکم ترا به بندگان تو ثلاثا سه بار گفت این کلمه فقال
رجل پس گفت مردی - یا رسول الله ارأیت ان اکرهت - خبر ده مرا که اگر اکراه و جبر کرده شوم من - حتی ینطلق بی الی احد الصفین
تا آنکه برده شوم بسوی یکی از دو صف قتال - فضربنی رجل بسیفه - پس بزند مرا مردی بشمشیر خود - او یجیء سهم - یا بیاید
تیری - فیقتلنی - پس بکشد مرا - قال - گفت آنحضرت - یبوء باثمه واثمک - یکون من اصحاب النار - بر میگردد آن مرد که کشت ترا
بگناه خود و گناه تو - و می باشد از دوزخیان - این عبارت را دو معنی گفته اند یکی آنکه بر میگردد بگناه خود که بالفعل کرده و ترا
کشته و گناه تو که بالفرض و تقدیر تو او را میکشتی و گناهان آن بر تو می نشست آن نیز بر سر او می نهند و عقوبت گناه او را مضاعف
می سازند بجهت زجر و توبیخ - دوم آنکه بر میگردد بگناه خود که سابقاً داشت از بغض و عداوت مسلمانان که سبب قتل تو
شد و گناه کشتن تو که صادر شده از وی الآن - رواه مسلم - وعن ابی سعید قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
یوشک ان یکون خیر مال المسلم - نزدیک است که باشد بهترین مال مسلمان - غنم یتبع بها شعف الجبال - گوسفندان
که پیروی میکند و می جوید بدان گوسفندان سر کوهها را - ومواقع القطر - و جاهای افتادن باران را یعنی گوسفندی چند
داشته باشد و کوهها را و وادیها را که دران باران می افتد میجوید تا درانجا باشد و گوسفندان را آنجا بچراند و قوت خود
را از ان پیدا سازد - یفر بدینه من الفتن - می گریزد این مسلمان بدین خود از فتنه ها و گوشه می گیرد تا با مردم اختلاط نکند و در فتنه
نه افتد - رواه البخاری - وعن اسامة بن زید قال اشرف النبی - بالا بر آمد پیغمبر صلی الله علیه وسلم علی اطم من آطام المدینة - بر
حصنی از حصنهای مدینه و آطام بفتحتین بمعنی قصر بلند و هر حصن که بسنگها بنا کرده باشند و در حوالی مدینه مطهره قلعه یا حصنها بود
که یهود و غیر ایشان درانجا ساکن می بودند پس اسامه بن زید می گوید که روزی آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر یکی ازین
حصنها بر آمده بود - فقال - پس گفت آنحضرت - هل ترون ما اری - آیا می بینید شما چیزی را که می بینم من - قالوا لا - گفتند
نمی بینیم - قال فانی لاری الفتن - فرمود پس بدرستی من هر آئینه می بینم فتنه ها را که آن فتنه ها - تقع خلال بیوتکم - می افتد
در فرجهای خانه های شما - کوقع المطر - مانند افتادن باران - متفق علیه - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم هلکة امتی - هلاک امت من - علی یدی غلمة من قریش - بر دو دست کودکان و جوانان و نوسالان است
از قریش هلکه بفتحات هلاک - و غلمه بکسر غین و سکون لام جمع غلام بمعنی جوانان کذا فی القاموس و فی الصراح غلام
کودک و اصل غلمة و اغتلام غلبه شهوت و هیجان اوست و طیبی تفسیر کرده آنرا به نوسالان که باک ندارند و ادب
نگاه ندارند مر ارباب وقار و خداوندان عقل - رواه البخاری - و در حواشی نوشته که مراد بآن غلمه کشندگان عثمان و علی و
حسن و حسین اند رضی الله عنهم اجمعین و امثال ایشان اند اهل فتنه و بغی و ظلم و در مجمع البحار آورده که ابو هریره میشناخت
ایشان را باسماء و اشخاص ایشان و سکوت میکرد از تعیین و نام بردن ایشان از جهت ترس و مفسده و مراد یزید بن
معاویه و عبید الله بن زیاد و مانند ایشان اند از احداث و نوسالان بنی امیه خذلهم الله و به تحقیق صادر شد

ازایشان از قتل اہل بیت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم وتبہ کردن ایشان وکشتن خیار مہاجرین وانصار انچہ شد وصادر شد از
حجاج کہ امیر الامراء عبدالملک بن مروان بود واز سلیمان بن عبدالملک واولاد او واز ریختن خونہا وتلف کردن
مالہا انچہ پوشیدہ نیست برہیچ کس۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یتقارب الزمان۔ نزدیک بیک دیگر
میشود اجزای زمان مراد قرب وقیام قیامت است یا تقارب اہل زمان بعضے از بعضے در شر وفتنہ یا تقارب ازمنہ در شر وتشابہ
اول وآخر او بیک دیگر وبعضے گفتہ اند مراد کوتاہی عمرہاست در آخر زمان وگفتہ اند کہ قصر مدت ایام ولیالی ست چنانکہ در حدیث
دیگر آمدہ است کہ در آخر زمان سال ہمچو ماہ بگذرد وماہ چون ہفتہ وہفتہ چون روز یا زود گذشتن دولت ہا وملک ہا
کہ بسبب تفرقہ وپریشانی خلق است واین عبارت در کتاب الرویا آنجا کہ فرمودہ کہ رویا نزد تقارب زمان صادق
افتد نیز گذشتہ ووجوہ دیگر نیز در انجا مذکور شدہ وبالجملہ این لفظ محتمل معانی متعددہ است بعضے مناسب آن مقام
وبعضے مناسب این واللہ اعلم۔ ویقبض العلم۔ وگرفتہ وبرداشتہ می شود علم یعنی بہ برداشتن علماء چنانکہ در حدیث
آمدہ بود تظہر الفتن۔ وپیدا میگردد فتنہا ویلقی الشح۔ وانداختہ می شود بخل قوی یعنے در دلہا مراد قوت وعموم وحرص شح
است در طوائف مردم واطاعت وتبعیت ایشان آنرا در آخر زمان والا وجود اصل شح در مردم طبیعی است۔ ویکثر الہرج
وبسیار می شود ہرج بفتح ہا وسکون را بمعنی فتنہ وافتادن مردم در یک دیگر۔ قالوا۔ پرسیدند صحابہ۔ وما الہرج۔ وچیست
مراد بہرج۔ قال القتل۔ فرمود مراد بہرج قتل است۔ تفسیر ہرج بقتل باعتبار آن ست کہ ہرج سبب قتل ومفضی
بدان ست۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ لاتذہب الدنیا۔ گفت
آنحضرت بخدا سوگند نمیرود وفانی نمی گردد دنیا حتی یاتی علی الناس یوم۔ تا آنکہ می آید بر مردم روزی کہ لایدری القاتل
فیم قتل۔ ونمی یابد ونمی داند کشندہ کہ در چہ چیز وبچہ سبب کشت۔ ولا المقتول فیم قتل۔ ونہ درمی یابد کشتہ شدہ کہ در چہ
چیز کشتہ شدہ یعنی ہم چنین بہ جہل واشتباہ قتال می کنند وتمیز وتشخیص نمی نمایند کہ محق کیست ومبطل کہ فقیل کیف یکون ذلک
پس پرسیدہ شد از ان حضرت چگونہ می باشد آن حال۔ قال الہرج۔ گفت آن بہ جہت فتنہ واختلاط ودرہم افتادن
است بے تمیز وتشخیص۔ القاتل والمقتول فی النار۔ کشندہ وکشتہ شدہ ہر دو در آتش دوزخ اند کشندہ خود ظاہر است
کہ بناحق خون ریخت واما کشتہ شدہ بجہت آنکہ وی نیز می خواست کہ بکشد وحریص وعازم بود بران وآدمی بعزم معصیت ماخوذ
ست واین حکم بر تقدیر جہل وعدم تمیز است اما اگر بجہت اشتباہ خطا در اجتہاد وتحری صواب باشد اگرچہ در واقع نہ صواب بود این چنین
نخواہد بود واللہ اعلم۔ رواہ مسلم۔ وعن معقل بفتح میم وسکون عین مہملہ وکسر قاف بن یسار بفتح تحتانیہ وتخفیف سین مہملہ
صحابی ست از اہل بیعت شجرہ ساکن شد بہ بصرہ وبوے منسوب ست نہر معقل کہ در بصرہ است قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم العبادۃ فی الہرج کہجرۃ الی۔ ثواب عبادت کردن ودر گوشہ خود خزیدن در زمان ہرج ہمچو ثواب ہجرت کردن
بسوی من است چنانکہ آن شخص کہ از دار کفر بدار اسلام ہجرت نمود وبشرف صحبت آنحضرت مشرف شد ہم چنین این شخص نیز از

ظلمت فتنہ و فساد روے گردانیدہ بعبادت مولی تعالی مشغول گشتہ در دائرہ نورانیت در آمد پس گویا ہجرت کردہ ام

وعن الزبیر بن عدی قال اتینا انس بن مالک - زبیر بن عدی کہ تابعی است و شنیدہ است از انس و روایت مے کند
از وی ثوری فقیہ ثقہ است گفت کہ آمدیم نزد انس بن مالک فشکونا الیہ - پس شکایت کردیم ما بسوے وے
ما نلقی من الحجاج - آنچہ می دیدیم پیش می آمد ما را از حجاج ظالم - فقال اصبروا - پس گفت انس صبر کنید و تحمل نمائید بر ظلم و ایذاے
او - فانہ لایاتی علیکم زمان - پس بدرستی نمی آید بر شما ہیچ زمانی - الا الذی بعدہ اشر منہ - مگر آنکہ زمانی کہ بعد از وی می باید بدتر است
از زمان گذشتہ پس چہ می دانید شاید کہ بعد ازین ظالم تر از حجاج پیدا شود و فاسد تر و بدتر تماز زمان وی پیدا آید پس صبر کنید
حتی تلقوا ربکم - تا آنکہ ملاقات کنید و پیش آیید پروردگار خود را و در حضرت وی روید روز آخرت - سمعتہ من نبیکم - شنیدہ ام
من این حدیث را از پیغمبر شما صلی اللہ علیہ وسلم رواہ البخاری - در این حدیث اشکال آوردہ اند کہ زمان عمر بن عبد العزیز بعد
زمان حجاج است و با وجود آن بدتر از آن نیست بلکہ بہتر از آن و از زمانہاے دیگر کہ گذشتہ بودند و جواب دادہ اند کہ
قول آنحضرت این را خبر دادن بدان باعتبار اکثر و اغلب است و مقصود صبر و تسلی دادن ست مر امت را
و تعلیم و ترغیب بر تحمل ایذا و جفاے مردم و اضطراب ناکردن و جزع و فزع نمودن واللہ اعلم

الفصل الثانی عن حذیفۃ قال واللہ ما ادری انسی اصحابی ام تناسوا - گفت حذیفہ بخدا سوگند کہ در نمی یابم
شک کہ آیا فراموش کردند یاران من یا فراموشی می نمایند یعنی فراموش نکردہ اند و لیکن تکلف می کنند خود را فراموش
کار نمایند - واللہ ما ترک رسول اللہ - بخدا سوگند نگذاشت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم من قائد فتنۃ ہیچ کشندہ فتنہ را و پیدا
کنندہ و برپا دارندہ آنرا مثل عالمی کہ حادث شد بدعتی کند کہ سبب ضلالت گردد مردم را بدان دعوت نماید یا امیرے کہ
باعث بر محاربہ و مقاتلہ شود و قود کشیدن چار و از پیش چنانکہ سوق راندن از پس الی ان تنقضی الدنیا - تا سپری شدن
دنیا - یبلغ من معہ ثلثمائۃ فصاعدا - صفت قائد فتنہ این است کہ می رسند کسانی کہ با او نید و تبعیت او می کنند عدد سی صد را و زیادہ
از آن - الا قد سماہ لنا باسمہ - مگر بتحقیق ذکر کرد او را آنحضرت برای ما بنام وی - واسم ابیہ واسم قبیلتہ - و نام پدر او و نام
قبیلہ او و قید عدد سی صد ظاہرا براے آن کرد کہ اجتماع این قدر از مردم باعث بر وجود مفسدہ و لحوق ضرر بیشتر میگردد
اما اگر کمتر ازین باشند اعتبار ندارد واللہ اعلم - رواہ ابو داؤد - وعن ثوبان قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
انما اخاف علی امتی الائمۃ المضلین - ثوبان کہ مولی آنحضرت و خادم درگاہ و حاضر گاہ و بیگاہ بود گفت گفت آنحضرت
نمی ترسم من بر امت خود مگر امیران و پادشاہان را کہ گمراہ کنندہ اند دیگران را بگمراہی خود زیرا کہ ضرر گمراہی ایشان بیشتر
و بدتر است از گمراہی دیگران - و اذا وضع السیف فی امتی لم یرفع عنہم الی یوم القیامۃ - و چون نہادہ شود شمشیر در امت من
و واقع شود قتل برداشتہ نشود تا روز قیامت و مصدوق این خبر واقعہ قتل امیر المومنین عثمان است کہ اول واقع است
در اسلام و بعد از آن باقی ست تا ہنوز و بحکم خبر مخبر صادق تا روز قیامت باقی خواہد ماند - رواہ ابو داؤد و الترمذی

وعن سفینة که مولی رسول الله وصاحب کرامت وبرکت بود احوال او در مواضع نوشته شده است ۔ قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول ۔ گفت شنیدم آنحضرت را که میگفت ۔ الخلافة ثلثون سنة ۔ خلافت کامله مرضیه که موافق سنت واتباع طریقه حق باشد سی سال است ۔ ثم تکون ملکا عضوضا ۔ پس تر می گردد خلافت بعد از سی سال ملک بادشاهی گزنده که مردم از گزند ستم ایشان ایمن نباشند وراه عدالت ودین پروری چنانکه باید روان نگردد اگرچه اطلاق این اسم بمجاز در معنی آنکه خلف مشترکان اند درست ست اما حقیقت خلافت که آنحضرت بدان بشارت کرده مخصوص سی سال است که خلافت خلفاے اربعه دران بود واگر ایشان را امیر المومنین گویند ور نباشد که امر وحاکم اند بر مسلمانان در احکام ظاهر ثم یقول سفینة ۔ پس تر می گوید سفینه برای حساب سی سال که به خلفای اربعه تمام میگردد ۔ امسک خلافة ابی بکر سنتین ۔ ضبط کن ونگاهدار مدت خلافت ابی بکر رض را دو سال وخلافة عمر عشرة ۔ ومدت خلافت عمر رض را ده سال ۔ وعثمان اثنی عشرة ومدت خلافت عثمان رض را دو ازده سال وعلی ستة ۔ ومدت خلافت علی رض را شش سال ۔ رواه احمد والترمذی وابو داؤد ۔ این حساب تقریبی است مبنی بر حذف کسور والا خلافت ابوبکر رض چنانکه در جامع الاصول وغیره مذکور است دو سال وچهار ماه است وخلافت عمر رض ده سال وشش ماه است وخلافت عثمان رض دوازده سال الا چند روز وخلافت علی رض چهار سال ونه ماه وباین حساب خلافت خلفای اربعه بست ونه سال ونه روز وهفت ماه تمام میشود وپنج ماه از سی سال باقی ماند که بامام المسلمین حسن بن علی رض تمام میگردد وپس وی نیز از خلفا باشد ودر بعضے کتب خلافت ابی بکر رض دو سال وسه ماه ونه روز آمده وخلافت عمر رض ده سال وشش ماه وپنج روز وخلافت عثمان رض دوازده سال مگر دوازده روز وخلافت علی رض چهار سال ونه ماه وباین حساب مر حسن را شش ماه وسه شب مانده والله اعلم ۔ وعن حذیفة قال قلت ۔ گفت حذیفه گفتم ۔ یا رسول الله ایکون بعد هذا الخیر شر ۔ آیا می باشد وباقی میماند بعد ازین نیکی که دین اسلام است بدی که کفر است ۔ کما کان قبله شر ۔ چنانکه بود پیش ازان بدی ۔ قال نعم ۔ فرمود آری میباشد وباقی می ماند ۔ قلت فما العصمة ۔ گفتم من پس چیست طریق عصمت ونجات ازان بدی ۔ قال السیف ۔ فرمود طریق عصمت ازان شمشیر ست وقتال کردن با کافران ۔ قلت وهل بعد السیف بقیة ۔ گفتم آیا باقی میماند اهل اسلام که بعد از قتال ومحاربه کردن با کافران صلاحیت میدارند اهل آن زمان امارت را وامانت را وجمع شدن ومتفق گشتن مردم بر ایشان ۔ قال نعم تکون امارة علی اقذاء ۔ فرمود آری میماند ومیباشد ملک امارت ولیکن با قذاء اقذاء جمع قذی آنچه در چشم وآب فتد از غبار وخس وخاشاک وچرک یعنی اجتماع مردم بر امرا بکراهیت وفساد وانکار در دل باشد نه بخوشی ورضا وصفای باطن چنانکه چشمی که در دی قذا افتد ظاهر وی صحیح وباطن سقیم وباین معنی قول وی ۔ وهدنة علی دخن ۔ ومیباشد صلحے بر دخان واین در حکم تاکید است مر آنرا وهدنة بضم ها وسکون دال مهمله صلح ودر اصل بمعنی سکون وآرام است ودخن بفتحتین دخان یعنی صلحے باشد با خداع ونفاق چنانکه سابق گذشت وادنی آنست که معنی یکون امارة علی اقذاء آن باشد که میباشد امارت بارتکاب مناهی وظهور بدع تا این فعل را فائده جدید باشد ۔ قلت ثم ماذا ۔ گفتم بعد ازان چه خواهد شد ۔ قال ۔ گفت ۔ ثم ینشاء دعاة الضلال ۔ پس تر پیدا شوند

خوانندگان بگمراهی یعنی جماعۂ پیدا می شوند از امرا که گمراه می گردانند مردم را۔ فان کان للہ فی الارض خلیفة پس اگر باشد مر خدا را در زمین خلیفه یعنی امیری و حاکمی که۔ جلد ظهرک واخذ مالک تازیانه زند پشت ترا و بگیرد مال ترا یعنی اگرچه ظلم کند بر تو در نفس و مال۔ فاطعه پس طاعت وانقیاد و فرمان برداری کن او را در ظاهر مادام که بر خلاف فرموده خدا و رسول خدا نکند۔ والا فمت وانت عاض علی جذل شجرة۔ و اگر نباشد خلیفه و امیر در زمین پس بمیر حالانکه تو لازم گیرنده درختی را یعنی گوشه گیرنده از مردم و گذراننده عمر بصبر بر سختی در بیشه ها و بیابانها در زیر درختی و قناعت کننده بخائیدن چوب و گیاه و جذل بکسر جیم و سکون ذال معجمه و بفتح جیم نیز آمده چنانکه در فصل اول گذشت و بعضی و الا فمت را متعلق فاطعه داشته اند یعنی و اگر نه طاعت کنی خلیفه را می میری بحال شدت و سرگردانی و در بعضی نسخ بجای فمت قمت آمده بلفظ ماضی از قیام یعنی و اگر نه چنین باشد برخیز و برو و یا اصل درختی پناه گیر۔ قلت ثم ماذا۔ گفتم پس بعد ازین حال چه چیز است و چه حال خواهد شد قال ثم یخرج الدجال بعد ذلک گفت پس بیرون می آید دجال بعد از آن حال باین صفت که۔ معه نهر ونار۔ با وی جوی است و آتشی ظاهر آنست که محمول بر حقیقت است و احتمال دارد که مراد لطف و قهر و وعده و وعید باشد فمن وقع فی ناره پس کسی که افتاد در آتش وی یعنی مخالفت در زید امر او را و ایمان نیاورد بوی و در آمد در معرض قهر و غضب وی۔ وجب اجره وحط وزره ثابت شد اجر وی به جهت صبر و ثبات وی بر دین خدا و طلب رضای او و فرود آورده شد بار گناه از گردن وی۔ ومن وقع فی نهره وجب وزره وحط اجره۔ و کسیکه افتاد در جوی وی و اطاعت در زید و ایمان آورد بوی بطمع دنیا و محبت حیات و در آمد در مقام لطف و عنایت وی ثابت شد بار گناه بر وی و فرود آورده شد اجر و ثواب وی۔ قال قلت ثم ماذا۔ گفت حذیفه گفتم پس چه خواهد شد۔ قال ثم ینتج المهر فلا یرکب حتی تقوم الساعة پس زاینده می شود اسپ کره پس سواری نمیدهد تا آنکه بر پا شود قیامت ینتج بصیغۂ مجهول است از نتج داشته اند نه از نتاج و گفته اند که نتج بمعنی تولید ست یعنی زایانیدن و خدمت و تدبیر زائیدن او کردن چنانکه دایه در انسان میکند و تحقیق معنی این لفظ در مواضع دیگر از شرح کرده شده است و انتاج بمعنی رسیدن وقت ولادت و مهر بضم میم و سکون ها بمعنی کره نر و مهرة تا ماده و یرکب بضم یا و کسر کاف رسیدن وقت سواری دادن یعنی قابل سواری شدن و مراد زمان نزول عیسی علیه السلام است چه از آن وقت تا روز قیامت بر اسپان سواری واقع نشود بجهت عدم وجود کفار و احتیاج بحرب و قتال یا مراد آن ست که بعد از بر آمدن دجال زمان تنگ گردد و قیامت نزدیک رسد بمقدار زمان زائیده شدن اسپ یا رسیدن وقت سواری بران و اینمعنی موافق است با احادیث دیگر که درین باب وارد دریافته اند۔ وفی روایة قال۔ و در روایتی اینچنین آمده که گفت هدنة علی دخن صلحی خواهد بود میان مردم آن زمان در ظاهر با کدورت و دغل در باطن۔ وجماعة علی اقذاء و اجتماعی خواهد بود با کراهتها قلت گفتم یا رسول الله الهدنة علی الدخن ماهی صلح بر دخن که فرمودی چیست و چه معنی دارد قال لا ترجع قلوب اقوام علی الذی کانت علیه از بهم نمی آید دلهای

تو ہمابران حال وصفت کہ بود ولہا بران صفت وصاف وپاک نمیگردد چنانکہ پیش ازین بود درزمان سابق اسلام یا چنانکہ پیش از عروض کدورت بود۔ قلت بعد ہذا الخیر شر۔ آیا بعد ازین خیر ممزوج بشر ونور مختلط بظلمت وصلح باتفاق شری بگیرد خواہد بود۔ قال فتنۃ عمیاء صماء۔ گفت بعد ازان فتنہ خواہد بود کور وکر یعنی مردم دران فتنہ محجوب خواہند بود از دیدن حق و ممنوع خواہند گشت از شنیدن آن و اسناد کوری وکری بفتنہ مجاز است ودر حقیقت صفت آدمیان است کہ دران زمان فتنہ باشند علیہا دعاۃ علی ابواب النار۔ دران فتنہ درزمان اطلاع بران خوانندگانند بسوے آتش دوزخ ایستادہ بر ابواب آن۔ فان مت یا حذیفۃ وانت عاض علی جذل۔ پس اگر بمیری تو ای حذیفہ وحالانکہ لازم گیرندہ باشی اصل درخت را۔ خیر لک من ان تتبع احدا منہم۔ بہتر ست مر ترا از پیروی کردن تو یکے از ایشان را۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ابی ذر قال کنت ردیفا خلف رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوما علی حمار۔ روایت است از ابوذر کہ گفت بودم من سوار در پس آنحضرت روزے بر خری۔ فلما جاوزنا بیوت المدینۃ۔ پس ہرگاہ کہ گذاشتیم خانہاے مدینہ را۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ کیف بک یا باذر۔ چگونہ خواہی بود تو وچہ حال خواہد بود ترا اے اباذر۔ اذا کان بالمدینۃ جوع۔ وقتیکہ باشد در مدینہ گرسنگی سخت۔ تقوم عن فراشک لا تبلغ مسجدک۔ بر می خیزی از جامہ خواب خود ونمی توانی رسید مسجد خود را حتی یجہدک الجوع۔ تا آنکہ در مشقت می اندازد ترا گرسنگی یعنی بہ جہت ضعف گرسنگی چنان شوی کہ جز بہ مشقت تمام بہ مسجد نتوانی رسید قال قلت۔ گفت ابوذر گفتم۔ اللہ ورسولہ اعلم۔ خدا ورسول خدا داناتر است بدان یعنی من نمیدانم کہ چہ کنم ہرچہ فرمائی آن کنم۔ قال تعفف یا باذر۔ فرمود عفت وپارسائی کن وباز دار نفس خود را از حرام واز سوال کردن از مردم وصبر کن بر محنت گرسنگی۔ ثم قال۔ پس گفت آنحضرت کیف بک یا باذر اذا کان بالمدینۃ موت۔ چگونہ میباشی تو ای اباذر وقتیکہ واقع شود در مدینہ مرگ یعنی مردم بسیار بمیرند تا باین حد کثرت کہ یبلغ البیت العبد۔ میرسد خانہ بندہ را۔ این عبارت را بچند وجہ معنی گفتہ اند یکے آنکہ مراد بہ بیت قبر است یعنی میرسد بہاے موضع قبر قیمت غلام را از بس کہ مردم بسیار می میرند جای قبر بر مردم تنگ میگردد و بجای میرسد کہ بجای یک قبر قیمت غلامی بدست می آید دیگر آنکہ میرسد اجرت کندن قبر بقیمت بندہ بہ جہت آنکہ چون مردم بسیار می میرند کسے پیدا نمی شود کہ گور بکند تا اجرت او در مقدار قیمت بندہ نہ دہند دیگر آنکہ مراد بہ بیت معنے اصلی اوست کہ خانہ است ومراد آنست کہ بجہت کثرت موت از مردم خانہا خالی می گردد وزمین ہا ارزان میشود تا بجائے کہ خانہ بقیمت بندہ فروختہ می شود وانچہ غالب ومتعارف است آنست کہ بہای خانہ بیشتر از قیمت بندہ میباشد دیگر آنکہ باقی وزندہ نمی ماند در خانہ مگر یک بندہ کہ غمخواری تمام اہل خانہ او میکند ونوبت در تفقد احوال ایشان بوے میرسد وترتب وتفرع قول وی کہ فرمود حتی انہ یباع القبر بالعبد۔ تا آنکہ فروختہ میشود موضع قبر بہ بندہ وقیمت وی بر معنی اول ظاہر است وبر معنی ثانی بملاحظہ آنکہ از بیع قبر استیجار حافر مراد دارند اما بر معنی ثالث اصلا صحیح نمی افتد و مناسبت ندارد وبر معنی رابع بتوان گفت کہ چون مردم مردند ومال نگذاشتند جز یک بندہ اگر برای خریدن موضع قبر یا اجرت

حاجت احتیاج افتد بهان بنده را در خریدن موضع قبر دادن اجرة حفر صرف خواهند کرد پس واقع می شود فروختن موضع قبر به
بنده و گرفتن بنده در اجرت پس ظاهر شد که اولیٰ وانسب حمل بر معنی اول ست بلکه متعین ست حمل بران والله اعلم
قال قلت - گفت ابوذر گفتم الله ورسوله اعلم نمی دانم که چه کنم - قال - گفت آنحضرت تصبر یا ابا ذر صبر کن و بر درد و تکلیف
خود را بر صبر وا دار ای اباذر و مگریز و بیرون مرو از مدینه و در بعضے نسخ تصبر بصیغهٔ مضارع آمده - قال کیف بک یا اباذر
باز گفت آنحضرت چگونه می باشی تو ای اباذر اذا کان بالمدینة قتل تغمر الدماء احجار الزیت - وقتیکه باشد در مدینه کشتنی که
می پوشد و بالا می رود و در می گیرد خونها موضعے را که نام او احجار الزیت ست و آن موضعی ست در عوالی مدینه که سنگهاست
سیاه گویا که طلا کرده شده اند بروغن زیت و این اخبار است از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم از واقعه حره و آن اشنع
وقائع و اقبح قبائح است زبان در گوش متکلم و سامع تحمل گفتن و شنیدن آن ندارد و وقوع آن در زمان شقاوت نشان
یزید بن معاویه است که بعد از واقع قتل امام حسین لشکری انبوه به مدینه مطهره فرستاده و هتک حرمت آن بلدهٔ مکرمه و مسجد
شریف نبوی صلی الله علیه وآله وسلم کرده و از صحابه و تابعین جماعهٔ کثیر را بقتل رسانیده با شناعت هاے دیگر که نتوان گفت و در
تاریخ مدینه ذکر آن کرده شده است از آنجا باید جست و بعد از خراب شدن مدینه همین لشکر را بمکه فرستاد و هم درین سال
آن شقی بدار البوار رفت - قال قلت - گفت ابوذر گفتم - الله ورسوله اعلم قال تاتی من انت منه - گفت آن حضرت
سائل آنست که میائی تو کسے را که تو از وے یعنی از اهل و اقارب خود را و در خانه خود می نشینی یا رجوع با مام خود و کسی
که از توابع اوئی می کنی و این معنی ظاهر تر و مناسب تر است بقول ابوذر که - قال قلت والبس السلاح - و بپوشم
در ان وقت سلاح را و محاربه کنیم با آن قوم فتان - قال - گفت آن حضرت - شارکت القوم اذا - انباز شدی آن
قوم را اکنون یعنی سلاح که پوشیدی جنگ کردی همچو ایشان شدی در مباشرت فتنه و امارت آن - قلت فکیف
اصنع - گفتم پس چگونه کنم و چکار کنم یا رسول الله قال - فرمود - ان خشیت ان یبهرک شعاع السیف - اگر می ترسی
که روشن گردد و غلبه کند ترا تابش شمشیر یعنی خواهد کسے بر تو شمشیر براند و ترا بکشد - فالق ناحیة ثوبک علی وجهک - پس بینداز
طرف جامه خود را بر روے خود یعنی روے خود را بپوش و تغافل کن و تسلیم وی شو تا ترا بکشد - یبوء باثمک و اثمه - تا باز گردد
و رجوع کند وی بگناه تو و گناه خود معنی این عبارت در فصل اول در حدیث ابی بکره معلوم شد و این تاکید و مبالغه است
در منع از سعی کردن در قتل و خونریزی والا معلوم شده است در شرع که دفع خصم که بناحق بخونریزی واجب است
رواه ابوداود - بدانکه وقوع واقعه حره در سن ثلث و ستین است و موت ابی ذر بسنه اثنین و ثلثین در اواخر خلافت
عثمان رضی الله عنه و ابوذر واقعه حره را در نیافته پس گویا بر آنحضرت وقوع این واقعه در مدینه کشف کرده و بے تعیین وقت
آن پس خبر داد آنحضرت بوقوع آن اباذر را وصیت کرد بصبر و تثبیت در ان بفرض احتمال در یافتن و آنرا و اما
وقوع جوع و موت در مدینه احتمال دارد که واقع شده و ابوذر آنرا در یافته باشد چنانکه در عام الرماده و غیر آن باحال آنها همین

قیاس باشد واللہ اعلم — وعن عبداللہ بن عمرو بن العاص ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال — عبداللہ بن عمرو میگوید کہ آن حضرت مرا گفت — کیف بک اذا ابقیت فی حثالۃ من الناس — چہ حال باشد ترا وقتے کہ باقی داشتہ شوی تو در مردمی کہ خیر نیست در ایشان و فی الصراح حثالہ بالضم پوست جو و برنج و کنجارہ و سبوسہ و فی القاموس تفشارہ و چیزے کہ خیر نیست دران و در وے از ہر چیز — مرجت عہودہم واماناتہم — مختلط شد و فاسد گشتہ عہد ہائے ایشان و امانت ہای ایشان و برآمدہ اند از دائرہ وفا و استقامت و مرجت بر او جیم بر صیغہ ماضی معلوم است از باب فرح و در بعضے نسخ بلفظ مجہول نیز نوشتہ اند و آن نیز درست ست و مرج متعدی نیز آمدہ چنانکہ مرج البحرین و فی القاموس مرج العہد وفا نکر د آنرا — واختلفوا واختلاف کردند ایشان میان خود و در افتادند در یک دیگر — فکانوا ہکذا — پس گشتند این چنین — وشبک بین اصابعہ — و در آورد آنحضرت انگشتان خود را در یک دیگر از برای تمثیل و تصویر در افتادن میان یک دیگر نزاع و خلاف وگاہے این تشبیک برای تصویر اجتماع و ائتلاف نیز آید چنانکہ در باب قسمت خمس غنائم در بیان اتفاق و التیام میان بنی ہاشم و بنی المطلب نمودہ و اصل معنی تشبیک آمیختن و در آوردن چیزہا در یک دیگر بود و این در ہر دو صورت پیدا است — قال — گفت عبداللہ بن عمرو فبم تامرنی — پس بچہ چیز امر میکنی مرا و چہ می فرمائی — قال علیک بما تعرف ودع ما تنکر — لازم گیر بر خود عمل بانچہ می شناسی کہ در دین است و مشروع است و بگذار آن چیزے را کہ نمی شناسی بودن او را در دین — وعلیک بخاصۃ نفسک — و لازم گیر خاصۂ نفس خود را — وایاک وعوامہم — و دور دار خود را از عوام مردم یعنی بخود باش و برای خود کار کن و در خیال مردم میفت و رنجانیدن حصتے در ترک امر معروف و نہی از منکر گرد و این نزد غلبہ اشرار و اتباع نفس و مواد آثارت فتنہ و فساد و عدم معاونت اخیار درست است چنانکہ در باب خود گذشت — وفی روایۃ — و در روایتے چنین آمدہ — الزم بیتک — لازم گیر خانۂ خود را و پیوستہ در خانۂ خود باش و بیرون میا بے ضرورت — املک علیک لسانک — و محکم کن و بہ بند بر خود زبان خود را و در آنچہ زیان باشد زبان بکشا و املک بالفتح ہمزہ بر صیغہ امر از املاک تصحیح کردہ اند و طیبی باین معنی کہ گفتہ شد آنرا تفسیر کردہ و در مجمع البحار گفتہ کہ وی امر است از ثلاثی معنی مالک شو و نگاہدار زبان را از آنچہ خیر نیست در وے انتہی و خیر را در اینجا کہ گفتہ اند تکلم نکند مگر بخیر و تفسیر کردہ اند بآنکہ در وی اثم نبود پس مباح را نیز شامل باشد دیگر آنکہ در وے ثواب بود پس مباح داخل نبود — وخذ ما تعرف ودع ما تنکر وعلیک بامر خاصۃ نفسک ودع امر العامۃ — مضمونش ہمان ست کہ در روایت اول است و اختلاف نیست مگر در بعضے مفردات — رواہ الترمذی وصححہ — بدانکہ آنحضرت رحضرت کرد عبداللہ بن عمرو را باجتماع با مردم در ظاہر و امر کرد او را بتہذیب و اصلاح نفس خود و عدم تعرض و کاوش احوال عامہ و امر کرد حذیفہ را بہ بیرون آمدن از میان مردم بصحرا و بیابان و التزام عزلت بکلیت و ارشاد کرد ہر کدام را بانچہ لائق اوست و صلاح او دران ست و میسر است حصول آن از وی چنانکہ مرشدان کہ مظاہر اسم الحکیم اند بکنند و حقیقت حال آنست کہ عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ در جوانی بغایت متعبد و متنسک بود وی چنانکہ ہرگز انتظا

نکردی وشب نخفتی و بزنان میل نکردی پس پدر وے عمرو بن العاص در انزد آنحضرت آورد و از شدت ریاضت و مجاهده که میکرد باز آورد و بصیام سه روز و قیام ثلث یا سدس لیل امر فرمود و بنگاهداشت رضای پدر وصیت کرد پس بحکم ضرورت وی در ایام فتنه نیز با پدر که وزیر معاویه بود مختلط بودے وحق وصیت آنحضرت را بجا آوردی وچنانکه حکم فرموده بود بکار مشغول بودے بارها ایشان می گفتند که تو از مائی چرا در میان مانمی باشی گفتی من در خیر با شما شریکم و در شر نه و در باطن با اهل بیت رابطه مودت محکم داشتی آورده اند که روزے امام حسین را دید و بگذشت و به صحبت شریف وی جرأت نتوانست کرد گفتند چرا نزد وے نرفتی و باوے نه نشستی گفت من شرمنده ایشانم که از ایشانم و با ایشان نبودم

وعن ابی موسی عن النبی صلی الله علیه وسلم انه قال ان بین یدی الساعة فتنا کقطع اللیل المظلم۔ گفت آن حضرت که پیش از آمدن قیامت فتنه ها پیدا خواهد شد مانند پاره هاے شب سیاه۔ یصبح الرجل فیها مومنا ویمسی کافرا صبح میکند مرد دران فتنه با مومن وشام می کند کافر۔ ویمسی مومنا ویصبح کافرا۔ وشام می کند مومن وصبح میکند کافر۔ القاعد فیها خیر من القائم۔ نشسته دران فتنه ها بهتر است از ایستاده۔ والماشی فیها خیر من الساعی۔ و رونده وروی بهتر است از دونده وشرح این عبارات در فصل اول در حدیث ابی هریرهؓ گذشت۔ فکسروا فیها قسیکم۔ پس بشکنید دران فتنه ها کمانهای خود را۔ وقطعوا فیها اوتارکم۔ و ببرید دران فتنه ها زهای کمانهاے خود را۔ واضربوا سیوفکم بالحجارة۔ و بزنید شمشیرهای خود را بسنگها تا کند گردد یا بشکنند۔ فان دخل علی احد منکم۔ پس اگر در آمده شود یعنی در آید کسی بر یکے از شما فلیکن کخیر ابنی آدم۔ پس باید که باشد وی همچو بهترین دو پسر آدم که هابیل است در وقتیکه تسلیم شد برای کشتن قابیل مر او را گفت که من دراز کننده نیستم دست خود را بسوی تو من نمی خواهم که تو باز گردی بگناه خود۔ رواه ابو داؤد وفی روایة له۔ و در روایتے مر ابے داؤد را۔ ذکر الی قوله۔ ذکر کرده شده است حدیث تا قول وی۔ خیر من الساعی۔ و در روی فکسروا فیها تا آخر نیست و درین روایت بعد از خیر من الساعی این عبارت است که۔ ثم قالوا۔ پس تر گفتند صحابه۔ فما تامرنا۔ پس چه میفرمائی مارا که چه کنیم دران فتنه ها۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ کونوا احلاس بیوتکم۔ باشید شما فرشهای خانهای خود و هیچ جا نروید حلس بالکسر گلیم سطبر جلس بفتحتین مثله حلاس جماعت احلاس البیوت گلیمها که زیر فرش های فاخر افگنند۔ وفی روایة الترمذی ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال فی الفتنة۔ و در روایت ترمذی این چنین آمده است که گفت آنحضرت در باب فتنه۔ کسروا فیها قسیکم وقطعوا فیها اوتارکم والزموا فیها اجواف بیوتکم۔ بشکنید در فتنه ها کمانهاے خود را و پاره کنید زههای خود را ولازم گیرید درون خانه هاے خود را۔ وکونوا کابن آدم۔ و باشید مانند پسر آدم یعنی هابیل که کشت او را قابیل۔ وقال گفت ترمذی۔ هذا حدیث صحیح غریب۔ وعن ام مالک البهزیة بفتح موحده وسکون ها منسوب ست به بهز حی از امرء القیس حجازیه است و مراد را صحبت است و روایت کرده اند از وے طاؤس و مکحول که از اکابر تابعین اند۔ قالت ذکر رسول الله صلی الله علیه وسلم فتنة فقربها۔ ذکر کرد آن حضرت فتنه را پس نزدیک گردانید فتنه را یعنے خبر داد که وقوع آن قریب ست و طیبی گفته

یعنی وصف کرد او را وصف بلیغ و هر که وصف کند چیزی را نزد کسی وصف بلیغ و ذکر کند صفات و احوال آنرا بمبالغه
قریب می گرداند آنرا نزد وے یعنی در ذهن وی یا در خارج نیز زیراکه چون بسیار در ذهن در آمد و متعین شد وجود او
در خارج نیز متخیل می گردد قالت گفتم یا رسول الله من خیر الناس فیها کیست بهترین مردم در زمان وجود آن فتنه قال رجل
فی ماشیته گفت بهترین مردم دران زمان مردی ست که می باشد در مواشی خود و میچراند آنها را یؤدی حقها و یعبد ربه
ادا میکند حق ماشیه را که زکوة و صدقات ست و پرستش میکند پروردگار خود را و رجل آخذ برأس فرسه و مردی دیگر که
گرفته است سر اسپ خود را یعنی سوار شده و عنان او را گرفته ایستاده است یخیف العدو و یخوفونه می ترساند دشمنان
دین را یعنی کافران را و می ترسانند ایشان او را یعنی از فتنه و قتال مسلمانان گریخته بجنگ کافران پیوسته است و سر حدی
از سرحدهای اسلام گرفته با کافران که دشمنان دین اند در جنگ می باشد رواه الترمذی و عن عبد الله بن عمرو قال
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ستکون فتنة تستنظف العرب نزدیک ست که پیدا شود فتنه که در گیرد عرب را و برسد
تمام او همه ایشان را استنظاف تمام گرفتن چیزی را قتلاها فی النار کشته شدگان آن فتنه در آتش دوزخ اند اللسان
فیها اشد من وقع السیف و دراز کردن زبان دران فتنه بغیبت و دشنام ایشان سخت تر است از در افتادن شمشیر
در شرح گفته که وقع بالسکون تیز کردن کارد و شمشیر بغلیان زیراکه هر دو طائفه مسلمانانند خصوصا که صحابه اگر دران میان
باشند و غیبت و دشنام مسلمانان اشد حرام است چنانکه آمده است الغیبة اشد من الزنا یا مراد آنست که زبان دراز
کردن بدشنام و غیبت آنها فتنه می آرد بالاتر از فتنه شمشیر که قتل است که چه اگر بانامی رسد می کشند چنانکه محاربان را می کشند
و نهب و غارت می کنند و سیوطی گفته که نقل اخبار نزد ائمه جور و زبان کشادن بر ایشان ناشی می گردد ازان نهب و جلای
وطن و مفاسد عظیمه بیشتر از آنچه از مباشرت فتنه حادث شده می گردد و چون هر دو طائفه مسلمان باشند حکم بودن آنها در آتش
دوزخ بسبیل زجر و تغلیظ و توبیخ خواهد بود رواه الترمذی و ابن ماجه و عن ابی هریرة ان رسول الله صلی الله
علیه وسلم قال ستکون فتنة صماء بکماء عمیاء نزدیک ست که پیدا گردد فتنه کر و گنگ و کور یعنی حق نشنیدن و حق
گفتن و حق دیدن در وے صورت نه بندد من اشرف لها کسی که نگرد آنرا و مطلع گردد بران و نزدیک گردد بآن
استشرفت له نزدیک گردد و نزدیک گردد فتنه مر آنکس را و اشراف اللسان فیها کوقوع السیف و اطلاع و نگریستن
زبان یعنی کشادن و دراز کردن آن دروی مانند وقوع شمشیر است و اطلاع اشراف در لسان بطریق مشاکلة است
رواه ابو داؤد و عن عبد الله بن عمر قال کنا قعودا عند النبی عبد الله بن عمر گفت بودیم ما نشسته نزد پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم فذکر الفتن پس ذکر کرد آنحضرت فتنه ها را فاکثر فی ذکرها پس بسیاری و درازی کرد در ذکر
فتنه ها حتی ذکر فتنة الاحلاس تا آنکه ذکر کرد آنحضرت فتنه احلاس را و وجه تسمیه بفتنة الاحلاس بجهت دوام و
درازی مدت وی باشد چه حلس چنانکه گذشت فرشی ست که آنرا زیر فرشهای نفیس می افگنند و وی در ته آن بر زمین همیشه افتاده می باشد

و برداشته نمی شود یا آنکه تشبیه کرد آن فتنه را بحلس در سیاهی و ردائت یا در مجرد این که در خانه می گسترند و در انجا افتاده می باشد گویا اشارت است بالتزام بیوت و عزلت دران فتنه۔ فقال قائل۔ پس گفت گوینده که حاضر بود۔ وما فتنة الاحلاس و چیست فتنه احلاس و چه حال دارد و کیفیت آن چیست۔ قال۔ فرمود۔ ہی ہرب و حرب۔ آن فتنه احلاس گریختن است و پریشان شدن و غارت کردن مال مردم است ہرب و حرب ہر دو را بالفتح راء تصحیح کرده اند و بدانچه گفتیم شرح کرده۔ ثم فتنة السراء دخنها۔ پس فتنه سرا بود و دود ظلمت و فساد وی ناشی می گردد۔ من تحت قدمی رجل من اہل بیتی از زیر دو پاے مردے از اہل بیت من که۔ یزعم انه منی۔ گمان می برد آن مرد که از من و از اہل بیت من است۔ ولیس منی و نیست بحقیقت در صفت از اتباع من اگرچه بظاہر نسبتے و نسبی بمن دارد۔ انما اولیائی المتقون۔ نیستند دوستان من و اہل ولایت من مگر پرہیزگاران از فتنه و فساد و بر طریقه من و کردار من عمل کنندگان و وجه تسمیه بفتنه السراء آن گفته اند که بسبب وجود آن کثرت نعمت و مسرت و اسراف و اترافست تا آنکه وقوع وی خوشحال می گردانند دشمنان دین را فتنه السراء روایت برفع است چنانکه تقریر کردیم و بنصب نیز آمده یعنی ذکر کرد فتنه سراء را بعد ازان بیان کرد آنرا بقول خود۔ دخنها الخ۔ ثم یصطلح الناس علی رجل۔ پس بعد از وقوع این فتنه اتفاق می کنند مردم بر مردے که۔ کورک علی ضلع۔ مانند ورک است بر ضلع و ورک بفتح واو و کسر را سرین و بالای آن و ضلع بکسر ضاد معجمه و فتح لام استخوان پہلو یعنی بر مردے که استقامت ندارد و احوال وی منتظم نبود چه سرین بر استخوان پہلو مستقیم نمی آید و بوے ترکیب نمی یابد ثم فتنة الدہیماء۔ بضم دال و فتح ہاء تصغیر دہما بمعنے داہیه یعنی حادثه یا بمعنی سیاه تاریک اینجا نیز لفظ فتنه مرفوع و منصوب آمده۔ لاتدع احدا من ہذه الامة۔ نمی گذارد این فتنه ہیچ یکے ازین امت را۔ الا لطمته لطمة۔ مگر آنکه طپانچه می زند او را طپانچه زدنی۔ فاذا قیل انقضت تمادت۔ پس چون گفته شود که گذشت این فتنه مہلت و مدت زیاده پیدا می کند یعنی تمام نمی شود و اندکے فرو نشست باز زیاده می گردد۔ یصبح الرجل فیہا مؤمنا ویمسی کافرا۔ صبح می کند مردے درحالتے که مومن است و شام می کند درحالتیکه کافر است۔ حتی یصیر الناس الی فسطاطین۔ تا آنکه می گردند مردم و رجوع می کنند بسوی دو خیمه یا دو گروه و انبوه۔ فسطاط ایمان لانفاق فیه۔ یکی فسطاط اہل ایمان که نیست اہل نفاق دران و فسطاط نفاق لا ایمان فیه۔ دیگر فسطاط اہل نفاق که نیست اہل ایمان دران و فسطاط بضم فاو کسر آن خیمه و خرگاه بزرگ و جماعه انبوه۔ فاذا کان ذلک فانتظروا الدجال من یومه او من غده۔ پس وقتے که پیدا شود این فتنه پس انتظار برید بر آمدن دجال را در ہمان روز یا فردائے آن ازینجا معلوم می شود که این فتنه در آخر زمان بوجود خواہد آمد اما در تعیین فتنه ہای سابق ہیچ تکلم نکرده اند و خصوصا در فتنه السراء که گفته از تحت قدمین مردی از اہل بیت من پیدا خواہد شد تا آن مرد از اہل بیت کیست در زمان این فتنه۔ رواه ابو داود۔

وعن ابی ہریرة ان النبی صلی اللہ علیه وسلم قال ویل للعرب من شر قد اقترب۔ ہلاک باد مر عرب را از شری و فتنه که بتحقیق نزدیک رسیده است۔ افلح من کف

یدہ۔ رستگاری وپیروزی یافت کسے کہ بازداشت دست خودرا از قتل وحرب۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن المقداد بن
الاسود قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان السعید لمن جنب الفتن ان السعید لمن جنب الفتن ان السعید لمن جنب الفتن
سہ بار این کلمہ را فرمود بدرستی کہ نیک بخت کسی است کہ یکسو گردانیدہ شود از فتنہ ہا دور داشتہ شد از ان۔ ولمن
ابتلی فصبر فواہا۔ ونیک بخت کسی ست کہ مبتلا گردانیدہ شد بفتنہ پس صبر کرد واجتناب نمود از فتنہ وبرین تقدیر لام
در لمن مفتوح ست وقول او فواہا منقطع ست از ان وعنی او تلہف وتحسر است یعنی حسرت مر آنرا کہ یکسو کردہ نشد از
فتنہ ومبتلا گردانیدہ شد بدین وصبر نکرد وبر تقدیر ابتلا یا بمعنی اعجاب واستطابت است یعنی چہ عجب نیکو است صبر
واجتناب از ان وبعضے لام را بکسر نیز خواندہ اند متعلق بواہا بمعنی تعجب۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ثوبان قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا وضع السیف فی امتی لم یرفع عنہا الی یوم القیمۃ۔ چون نہادہ شود شمشیر در امت
من وواقع شود قتل برداشتہ نشود شمشیر وقتل از امت من تا روز قیامت۔ ولا تقوم الساعۃ حتی تلحق قبائل من امتی
بالمشرکین۔ وبرپا نمی شود قیامت تا می پیوندد گروہہا از امت من بہ مشرکان۔ وحتی تعبد قبائل من امتی الاوثان۔ و
تا آنکہ پرستش می کنند گروہہا از امت من بتان را۔ وانہ سیکون فی امتی کذابون ثلثون۔ بدرستی کہ شان این ست
کہ نزدیک است کہ باشد در امت من دروغ گویان سی کس۔ کلہم یزعم انہ نبی اللہ۔ ہر یک از ین دروغ گویان
گمان می برد کہ وی پیغمبر خدا است۔ وانا خاتم النبیین لا نبی بعدی۔ ومن آخر پیغمبران وختم کنندۂ ایشانم نیست
پیغمبری پس از من وخاتم بفتح تا وکسر آن در قرآن نیز درین لفظ ہر دو قراءۃ است وہر دو بیک معنی ست واگر خاتم بمعنی
مہر کہ در آخر نامہ می کنند ارادہ نمایند نیز مقصود بطریق تشبیہ حاصل ست۔ ولا تزال طائفۃ من امتی علی الحق ظاہرین۔ وہمیشہ اند
طائفہ از امت من ثابت برحق غالب بر اعداے دین وتواند کہ علی الحق متعلق بظاہرین باشد۔ لا یضرہم من خالفہم۔
زیان نمی کند ایشان را کسی کہ مخالفت کند ایشان را۔ حتی یاتی امر اللہ۔ تا آنکہ بیاید امر خدا یعنے قیامت یا مراد غلبہ
دین است چنانکہ اثر کفر بر زمین نماند۔ رواہ ابوداؤد والترمذی۔ وعن عبد اللہ بن مسعود عن النبی صلی اللہ
علیہ وسلم قال تدور رحی الاسلام۔ می گردد آسیای دین اسلام یعنے مستقر ومنتظم می باشد یا مراد آن کہ در امن وسلامت
از فتن وجریان احکام سنت چنانکہ باید۔ لخمس وثلثین۔ در مدت سی وپنج سال او ست۔ وثلثین یا در مدت سی وشش سال
او سبع وثلثین۔ یا سی وہفت سال پس منتہاے مدت انتظام مہام اسلام این سنوات باشد ومبداء آن ہجرت بود
کہ مبداء ظہور دولت اسلام وفتوحات ست وتحقیق بود مقتل عثمان رضی اللہ عنہ کہ اول فتنہ الیست کہ در اسلام
وقوع یافت در سنہ سی وپنج از ہجرت ووقوع جمل در سی وشش وحرب صفین در سی وہفت واحتمال دارد کہ گفت
آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم این کلام را در سالی کہ از عمر شریف او چند سال باقی ماندہ باشد کہ زائد است
بر سی سال کہ مدت خلافت خلفاے اربعہ است پس چون آنرا ضم کنند بمدت خلافت عدد آن باین مبلغ برسد وخروج

واین توجیه اول ست اگر استقرار و انتظام باعتبار عدم تطرق بدعت و خلاف انچه امر بران بود و ابتدای اسلام مراده از بعثه
و وجه اول اولی باشد اگر باعتبار عدم وجود فتنه و محاربه و خلاف بود احتمال دارد که ابتدا از ظهور وحی اعتبار کنند پس
تمامی عدد سی و پنج بانقضاے زمان خلافت فاروق بود رضی الله عنه چه شک نیست که امر امن و ایمان و سنت و جماعت
و ائتلاف قلوب در خلافت شیخین رضی الله عنهما منتظم تر و بسلامت نزدیک تر بود و در خلافت عثمان رضی الله عنه
تا بعد از گذشتن یک سال یا دو سال از ان چیزها پیدا شد که سبب وحشت قلوب و اثارت فتنه گشت ـ فان
یهلکوا فسبیل من هلک ـ پس اگر هلاک شوند بعد از انتظام امر دین درین مدت پس سبیل ایشان سبیل کسانی ست
که هلاک شدند از قرون سابقه و امم سابقه ـ وان یقم لهم دینهم ـ و اگر برپا و تمام کار و بار شود دین ایشان در طاعت
امرا و ولاة و اقامت شرائع و احکام و شوکت دولت اسلام ـ یقم لهم سبعین عاما ـ برپا و تمام می شود دین مر ایشان را
هفتاد سال و شاید امور مملکت باعتبار امور مذکوره انظم و اتم بود تا این مدت نسبت بما بعد خود باخبار مخبر صادق
و وی داناتر ست بدان ـ قلت امما بقی او مما مضی ـ ابن مسعود می گوید رضی الله عنه گفتم من و پرسیدم از آنحضرت صلی الله
علیه و آله وسلم آیا هفتاد سال که تمام و برپا می شود برای ایشان از انچه باقی مانده است یعنی معتبر و مبدا از سی و پنج یا سی
و شش یا سی و هفت سال است یا از انچه گذشته یعنی مبدا از زمان سابق ست از زمان ظهور وحی یا وجود هجرت و می آید
این سالها نیز دران ـ قال مما مضی ـ فرمود برپا می شود مر ایشان را از ابتدای انچه گذشت نه بعد از انقضای خمس یا ست
یا سبع و ثلثین ست ـ رواه ابوداؤد ـ و این وجه که ذکر کردیم و منقح ساختیم در شرح این حدیث کافی است و وجه
مختار و موافق لفظ همین ست و شراح را درین مقام بیشتر ازین کلام ست والله اعلم

الفصل الثالث ـ عن ابی واقد اللیثی ان رسول الله صلی الله علیه وسلم لما خرج الی غزوة حنین ـ ابو واقد لیثی
که صحابی قدیم الاسلام است و حاضر شده بدر را و بود بردارنده لوای بنی لیث و بعضے گفته اند که از مسلمه فتح ست و قول
اول صحیح تر ست می گوید که چون برآمد آنحضرت بسوی غزوهٔ حنین که بعد از فتح مکه است ـ مر بشجرة للمشرکین گذشت
بدرختی که بود مر مشرکان را ـ کانوا یعلقون علیها اسلحتهم ـ بودند مشرکان که می آویختند بران درخت سلاح های خود را از تیر و کمان
و شمشیر و نیزه و جز آن ـ یقال لها ـ گفته می شود و نام برده می شود مر آن درخت را ـ ذات انواط ـ خداوند انواط جمع
نوط بمعنی آویختن و چون سلاح ها را بوے می آویختند آنرا ذات انواط نام کردند و این نام درختی معین ست ـ فقالوا
پس گفتند مسلمانان از مولفة القلوب یا غیر ایشان ـ یا رسول الله اجعل لنا ذات انواط ـ بگردان و ببساز برای ما نیز درختی
که بدان سلاحها را بیاویزیم و آنرا ذات انواط نام کنیم ـ کما لهم ذات انواط ـ چنانکه مر مشرکان راست ذات انواط که
بدان سلاحها را می آویزند ـ فقال رسول الله ـ پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ـ بطریق تعجب و انکار ـ سبحان الله هذا کما قال
قوم موسی ـ این سخن گفتن ایشان که اجعل لنا ذات انواط کما لهم ذات انواط همچنانست که گفتند قوم موسی بموسی علیه السلام

اجعل لنا الٰہا کما لہم آلہۃ - بگردان برای ما معبودے کہ بپرستیم ما آنرا چنانکہ مر ایشان را یعنی کافران راست معبودے - والذی نفسی بیدہ - سوگند بخدای کہ بقاے ذات من در دست قدرت اوست - لترکبن سنن من کان قبلکم - ہر آئینہ سوار می شوید وارتکاب میکنید طریقہ ہا در وشہاے کسانی را کہ پیش از شما بودہ اند از بنی اسرائیل وغیر ہم این شکایت کست کہ از احوال ایشان خبر ہا میگوید ومی کنند کہ سبب گمراہی وتجاوز از حد می گردد چنانکہ امم سابقہ را شد از بنی اسرائیل ودر احادیث دیگر این معنی بتصریح ورود یافتہ است - رواہ الترمذی - وعن ابن المسیب قال سعید ابن المسیب کہ از کبار وقدمای تابعین ست وخلفای اربعہ را دریافتہ گفت - وقعت الفتنۃ الاولی - واقع شد فتنہ اولی کہ پیش از ان فتنہ در اسلام واقع نشدہ بود یعنی مقتل عثمان می خواہد ومراد می دارد ابن المسیب از فتنہ اولی کشتن عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ - فلم یبق من اصحاب بدر احد - پس باقی نماند از صحابہ بدر کہ در غزوۂ بدر حاضر بودند ہیچ یکے یعنی مردند از ان باز کہ برپا شد فتنہ بمقتل عثمان در خمس وثلثین تا واقعہ اخری کہ واقعہ حرہ است نہ آنکہ اصحاب بدر در مقتل عثمان کشتہ شدند ومردند وبود آن کسے کہ مرد از بدریین سعد بن ابی وقاص پیش از واقعہ حرہ بچند سال رضی اللہ عنہ - ثم وقعت الفتنۃ الثانیۃ - پس واقع شد فتنہ دوم یعنی الحرۃ در سنہ ۶۳ ثلث وستین - فلم یبق من اصحاب الحدیبیۃ احد - پس باقی نماند از صحابہ کہ در حدیبیہ حاضر بودند کہ آنرا بیعۃ الرضوان خوانند ہیچ یکے بہمین معنی کہ مذکور شد - ثم وقعت الفتنۃ الثالثۃ - پس واقع شد فتنہ سوم - فلم ترتفع وبالناس طباخ - پس برطرف نشد آن فتنہ ثالثہ وحالانکہ در مردم قوتے وفربہی باشد وطباخ بروزن سحاب وگاہی بضم نیز آید قوت وسمن کذا فی القاموس ودر مشارق الانوار گفتہ مراد بطباخ عقل ست ونزد بعضی قوت ونزد بعضی حسن دین ومذہب مراد ابقیہ خیر وصلاح وقوت ست یعنی درین فتنہ ہیچ یکے از صحابہ نماندہ ودر حواشی نوشتہ است کہ مراد بفتنہ ثالثہ خروج ابن حمزۂ خارجی ست در زمان مروان بن محمد بن مروان بن الحکم وبعضے گفتہ اند ہی فتنۃ الازارقۃ واول اولی است زیرا کہ مخصوص بمدینہ ست چنانکہ فتنہ اولی وثانیہ وفتنہ ازارقہ مخصوص بمدینہ نیست ودر مجمع البحار نقل از کرمانی گفتہ کہ فتنہ ثالثہ قتال عبد اللہ بن الزبیر وحجاج است کہ دران تخریب کعبہ بود وآن در ہفتاد وچہار در زمان عبد الملک بن مروان بود انتہی وبرین تقدیر صحیح نباشد قول بعدم بقاء ہیچ یکے از صحابہ دران چہ دران جماعہ از صحابہ بودند - رواہ البخاری

باب الملاحم

جمع ملحمہ بمعنی معرکہ وموضع قتال از لحم ست از جہت بسیاری گوشت کشتگان در وی یا از لحمہ ثوب بضم کہ بمعنی پود ست از جہت اشتباک واختلاط مردم در وی مانند اشتباک واختلاط لحمہ با سدی کہ بمعنی تار ست ومعنی اول انسب واقرب ست وملحمہ بمعنی حرب وواقعۂ عظیمہ نیز آید وفی الصراح ملحمہ فتنہ وحرب بزرگ ودرین باب ذکر قتالہاے مخصوص در طوائف معین در ازمنۂ مخصوصہ وبلاد معینہ آوردہ وباین ملاحظہ این باب را جدا آوردہ از باب فتن کہ درانجا ذکر قتال اکثر مجمل ومبہم بودہ

الفصل الاول - عن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ - روایت ست از ابی ہریرہ کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال

گفت لا تقوم الساعة حتی تقتتل فئتان عظیمتان - برپا نمی گردد قیامت تا آنکه قتال می کنند دو گروه بزرگ - تکون بینهما مقتلة عظیمة - می باشد میان آن دو گروه کشتن بزرگ - دعواهما واحدة - دعوی این هر دو گروه یکی ست یعنی هر دو دعوی دین اسلام دارند هر دو طائفه مسلمانند یا هر دو دعوی حقانیت دارند و هر یکے بزعم و اعتقاد خود برحق ست گفته اند که مراد باین دو گروه اتباع علی و معاویہ چنانکه امیر المومنین علیؓ فرمود که (اخواننا بغوا علینا) و نیز آورده اند که یکے را از جانب معاویہ نزد ایشان اسیر آوردند یکی از شیعۂ ایشان برحال وی تاسف خورد که من میدانم که وے مسلمان نیک اسلام بود فرمود چه گوئی که وے هنوز مسلمان است و درین حدیث دلیل است بر بطلان قول خوارج که می گفتند که هر دو طائفه کافرند و بطلان قول روافض که می گویند مخالفان علیؓ کافرند - وحتی یبعث دجالون کذابون - و برپا نمی شود قیامت تا آنکه برانگیخته می شوند دروغ گویندگان که تلبیس کنند و حق را بباطل بپوشند و چنانکه نباید نباشند و دجل بمعنی خلط و تمویه و تلبیس آید - قریب من ثلثین - عدد این دجالان نزدیک است بسی تن در باب سابق سی بطریق تعین فرمود و اینجا نزدیک بسی می فرماید تواند که آنجا نیز نزدیک بسی مراد باشد که مسامحه کرده سی فرمود تواند که اولا وحی بطریق ابهام و اجمال شده باشد و ثانیا تعیین یافته والله اعلم - کلهم یزعم انه رسول الله - هر کدام از ایشان گمان می برد و دعوی میکند که او پیغمبر خدا است - وحتی یقبض العلم - و برپا نمی شود قیامت تا آنکه گرفته می شود علم و برداشته می شود از میان مردم برفتن علما از جهان - ویکثر الزلازل - و تا آنکه بسیار می شود زلزلها - ویتقارب الزمان - و نزدیک یک بیگر میشود زمانها یعنی زود می گذرند چنانکه سالے مثل ماهی و ماهے مثل هفته و هفته مانند روزی و روز چون ساعت یا مراد بدان زمان مهدی ست که چون واقع شود امن در زمین و خوش گذرد زندگانی کوتاه نماید زمان چنانکه خاصیت زمان عیش و راحت ست که هر چند دراز باشد کوتاه نماید و معانی دیگر نیز برای این عبارت در کتاب فتن گذشته است و معنی اول منطوق حدیث دیگر است پس حمل بران ظاهر تر باشد فتذکر - وتظهر الفتن - و برپا نمی شود قیامت تا آنکه پیدا می گردد فتنه ها و جنگها میان مسلمانان - ویکثر الهرج - و تا آنکه بسیار می شود هرج - وهو القتل - یعنی مراد بهرج قتل ست که بسبب فتنه و اختلاط بوجود می آید - وحتی یکثر فیکم الاموال - و تا آنکه بسیار شود در میان شما مالها فیفیض - پس بسیار شود و فیض در اصل بسیار ریختن آب چندانکه روان گردد در وادی - حتی یهم رب المال من یقبل صدقته - درین عبارت چند وجه است اول آنکه یهم بضم یا و کسر ها خوانند و رب بنصب معنی چنین باشد بسیار شود مالی تا آنکه در قلق اندازد و محزون گرداند خداوند مال را جستن کسے که قبول کند صدقه او را یعنی بسیار جوید فقیرے را که زکوٰة و صدقات او را بستاند و کم یابد از جهت قلت وجود محتاجان دوم آنکه بفتح یا و ضم ها خوانند از هم بمعنی قصد و رب مرفوع یعنی تا آنکه قصد کند و بسیار بجوید صاحب مال کسے را که بستاند صدقه او را سوم هم بفتح یا و ضم ها و رب بنصب از هم بمعنی حزین گردانیدن فی الصراح هم گداختن بیماری تن و را و فی القاموس لهم الحزن اهمه الامر اقامه حزنه کاهمه یعنی اندوه گین گرداند صاحب مال را نا یافتن فقیر که قبول کند صدقه او را - وحتی یعرضه - تا آنکه ظاهر

کند مال را بر شخصی تا بستاند آنرا - فیقول الذی یعرضه علیه پس میگوید آن کسی که عرض میکند مال را بروی لا ارب لی به نیست
حاجت مرا بمال آرب بفتحتین حاجت مند شدن - وحتی یتطاول الناس فی البنیان - وتا آنکه درازی کنند وفخر کنند مردم
بیکدیگر و تکبر نمایند در برآوردن خانه ها فی الصراح بنا برآوردن خانه بنیان بضم دیوار گرد برآورده تطاول تکبر کردن و گردن
دراز کردن در وقت نگریستن - وحتی یمر الرجل بقبر الرجل - وتا آنکه می گذرد مردی بر گور مردی دیگر - فیقول پس میگوید
یا لیتنی مکانه - ای کاش من می بودم بجای وی یعنی در قبر وی بجهت فتنه ها در دین که در آخر زمان می بینند پس مرگ را
آرزو دارد تا آنکه از آن بلاها نجات یابد و این محمود و مطلوب است چنانکه در حدیث آمده (واذا اردت بقوم فتنة
الحدیث) اما تمنی موت بجهت محنت دنیا روا نبود و با وجود آن واقع است - وحتی تطلع الشمس من مغربها - وتا آنکه
برآید آفتاب از جانب مغرب خود شرح این در باب العلامات بین یدی الساعة بیاید و این روزی است که بسته گردد
درهای توبه در آن روز و بعد از آن روز توبه قبول نیفتد چنانکه فرمود - فاذا اطلعت ورآها الناس آمنوا اجمعون پس
چون برآید آفتاب از جانب مغرب و به بینند آنرا ایمان آرند همه امر آخرت عیان گردد - فذلک حین لا ینفع
نفسا ایمانها پس آن روز است هنگام آنکه سود نکند هیچ نفسی را ایمان آوردن او در آن روز - لم تکن امنت من قبل
نفسی که ایمان نیاورده بود پیش از این روز - اوکسبت فی ایمانها خیرا - ونه سود می کند کسب کردن نفسی نیکی را در ایمان خود
اگر کسب نکرده بود پیش از این روز - ولتقومن الساعة - وهر آئینه برپا می شود قیامت - وقد نشر الرجلان ثوبهما بینهما -
وحالانکه بتحقیق گشاده اند دو مرد جامه خود را میان خود یعنی برای فروختن - فلا یتبایعانه ولا یطویانه - پس خرید و فروخت
نمیکنند آنرا ونمی پیچند آنرا و برهمین حال باشند که قیامت قائم شود - ولتقومن الساعة وقد انصرف الرجل بلبن لقحته فلا یطعمه
وهر آئینه برپا میشود قیامت وحالانکه باز برگشته است مردی بشیر ناقه خود پس نخورده است آنرا یعنی ناقه را دوشیده
آورده است وهنوز آن شیر نخورده که قیامت در رسید لقحه بکسر لام ناقه شیر دار که دوشیده شده تا دو سه ماه بعد از زائیدن
این نام دارد و بعد از آن لبون می گویند - ولتقومن الساعة وهو یلیط حوضه فلا یسقی فیه - وهر آئینه قائم میشود قیامت وحالانکه
مردی گل می اندازد حوض خود را تا شتران را در آن آب دهد پس آب نمیدهد شتران خود را در آن حوض همدرین قیامت می آید
ولتقومن الساعة وقد رفع اکلته الی فیه فلا یطعمها - وهر آئینه برپا میشود قیامت وبتحقیق برداشته است مرد لقمه خود را بسوی دهن خود
پس نمیخورد آنرا وقیامت میرسد یعنی قیامت یکایک میرسد مردم در کار و بار باشند که در رسد و مراد بقیامت این جا نفخه اولست
که بدان همه بمیرند لیکن علامات قیامت پیش از آن می بینند - متفق علیه - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
لا تقوم الساعة حتی تقاتلوا قوما - قائم نمیشود قیامت تا آنکه قتال کنید شما قومی را که نعالهم الشعر - پاپوش های ایشان
از موی بافته است و بعضی گویند بیان درازی موی است چنانکه موهای ایشان تا پایهای ایشان می رسند
وبجای نعال می نشینند و این معنی بعید می نماید خواه موی سر مراد دارند یا موی ساقها - وحتی تقاتلوا الترک - وتا آنکه

قتال می کنید ترکان را که از اولاد یافث بن نوحؑ است و ترک نام پدر کلان ایشان ست و صورت ایشان اینست که
صغار الاعین حمرة الوجوه ذلف الانوف۔ خرد چشم سرخ روی پست بینی ذلف بضم ذال و سکون لام جمع اذلف چنانچہ
حمر بضم حا و سکون میم جمع احمر کان وجوههم المجان المطرقة۔ بفتح میم و تشدید نون جمع مجن بکسر میم و فتح جیم گویا که رویہای ایشان
سپرہاست و ذلف بفتحتین خردی بینی با سطبری حرف آن که بالای آن تو بر تو باشد چرم برهم نهاده اند در سطبری و بسیاری
گوشت و مطرقة بضم میم و سکون طا و تخفیف را از اطراق و بفتح طا و تشدید را از تطریق نیز خوانده اند متفق علیه وعنه قال
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تقوم الساعة حتی تقاتلوا۔ بر پا نمی شود قیامت تا آنکه قتال می کنید۔ خوزا و کرمان من
الاعاجم۔ خوز او کرمان را از عجمیان خوز بضم خا و را آخر زاء نام گروهی از مردمان است از بلاد خوزستان و کرمان بکسر کاف
نام شهری معروف ست میان فارس و سجستان و محدثان آنرا بفتح کاف نیز روایت کنند و در قاموس گفته کرمان بفتح
کاف است و بکسر کاف نیز آمده یا کسر خطاست و کرمانی شارح بخاری گفته که ما داناتریم بنام شهر خود و بکسر کاف است
نه بفتح انتهی و ما تاکه فتح نوعی از تقریب ست دران و روایت محدثان بفتح کاف مبنی بران است و صفت خوز و کرمان
نیز این است که۔ حمر الوجوه سرخ رو فطس الانوف۔ پست بینی صغار الاعین۔ خرد چشم۔ وجوههم المجان المطرقة۔ رویهای
ایشان مانند سپرها تو بر تو است نعالهم الشعر۔ نعلین های ایشان موی است۔ رواه البخاری وفی روایة له عن عمرو بن
تغلب بتای فوقانیه و غین معجمه صحابی ست روایت کرده از پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم و روایت کرده از وی حسن بصری
و حکم بن الاعرج و در روایتی مر بخاری را از عمرو بن تغلب بجای حمر الوجوه عراض الوجوه است بمعنی پهن۔ وعن
ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تقوم الساعة حتی یقاتل المسلمون الیهود۔ قائم نمی شود قیامت
تا آنکه قتال می کنند مسلمانان یهودیان را فیقتلهم المسلمون۔ پس می کشند یهودیان را مسلمانان۔ حتی یختبئ الیهودی من وراء
الحجر والشجر۔ تا آنکه پنهان می گردد یهودی از پس سنگ و درخت۔ فیقول الحجر والشجر۔ پس می گوید سنگ و درخت یا مسلم
یا عبد الله هذا یهودی خلفی۔ ای مسلمان ای بندۂ خدا این یهودی است پس من۔ فتعال۔ پس بیا۔ فاقتله۔ پس بکش او را
الا الغرقد۔ مگر درخت غرقد بفتح غین معجمه و سکون را و فتح قاف نام درختی است خار دار و مقبرۂ مدینه را که بقیع الغرقد گویند
اضافت بوی کنند که در زمان پیشین این درخت در انجا بسیار بود و این درخت یهودی را که بوی پناه می برد و پیدا
نمی کند و نشان نمی دهد و پنهان می دارد۔ فانه من شجر الیهود۔ زیرا که وی درخت یهودیان ست و ویرا با ایشان نسبتی
هست که حقیقت آنرا جز خدا و رسول وی ندانند۔ رواه مسلم وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
لا تقوم الساعة حتی یخرج رجل من قحطان۔ بر پا نمی شود قیامت تا آنکه بیرون می آید مردی از قحطان بفتح قاف
و سکون حاء مهمله که ابو الیمن است۔ یسوق الناس بعصاه۔ میراند آن مرد مردم را بچوب خود کنایت ست از انقیاد
و اطاعت مردم مر او را و اتفاق ایشان بروی و استیلا و خشونت وی بر ایشان و تسخیر وی مر ایشان را و احتمال قرار دکه او

حقیقت سوق بعصا باشد متفق علیه۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لاتذهب الایام واللیالی حتی یملک
رجل۔ نمی گذرد روزها وشبها تا آنکه مالک می شود ملک دنیا را مردے که۔ یقال له الجہجاہ۔ گفته می شود مرآن مرد
را جہجاہ بفتح جیمین وسکون ہاے اولی۔ وفی روایة حتی یملک رجل من الموالی۔ ظاہر مراد بموالی اعجام اند که در اکثر بموالے
عرب می باشند بعتاقت یا موالات۔ یقال له الجہجاہ۔ وجہجا بحذف ہاء اخیر وجہجل وجہجاه بہمزه نیز روایت آمده۔ رواه مسلم
وعن جابر بن سمرة قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول لتفتحن عصابة من المسلمین کنز ال کسری۔ جابر
بن سمره که صحابی مشہور ست واحوال او در مواضع مذکور شده است گفت شنیدم آنحضرت را که میگفت ہر آئینه
بکشایند گروہی از مسلمانان گنج کسری را که بادشاه فارس بود وکسرے معرب خسرو است بفتح کاف وکسر آن وبادشاه
فارس را کسرے خوانند چنانچه بادشاه روم را قیصر وچین را خاقان ومصر را فرعون ویمن را قیل بفتح قاف وحبشه را نجاشی
بعد از ان وصف کرد کنز را بقول خود الذی فی الابیض۔ آن گنجے که در ابیض ست وآن نام حصنے است در مداین
که عجم آنرا سفید کوشک می گفتند والآن بنا کرده شده است در مکان آن مسجد مداین واین گنج در زمان امیر المومنین
عمر رضی الله عنه بیرون آورده شد ومصدق این خبر مخبر صادق گردید ودر قاموس گفته که ابیض نام قصری ست
که مر اکاسره بود وآن از عجائب روزگار بود وخلیفه مکتفی بالله آنرا خراب ساخت وبکنگرہاے او قصری بنا کرد
اساس وی کنگرہاے آنرا ساخت پس مردم تعجب کردند ازین انقلاب ونام شہرے است بیمامه وحصنے
است بیمن انتہی۔ رواه مسلم۔ وعن ابی ہریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ہلک کسرے ہلاک
شد کسری۔ فلا یکون کسری بعده۔ پس نخواہد بود کسرے پس ازوے واین کلمه دران زمان گفت که
خسرو منشور حکم آنحضرت را پاره کرد پس فرمود۔ وقیصر لیہلکن۔ وقیصر نیز ہلاک می گردد۔ ثم لایکون قیصر بعده
پس نباشد قیصرے پس ازوی۔ ولتقسمن کنوزہما فی سبیل الله۔ وہر آئینه قسمت کرده خواہد شد گنج ہاے ایشان در راه
خدا۔ وسمی الحرب خدعة۔ ونام نهاد آنحضرت جنگ را مکر وفریب چون این کلام مشعر بوقوع حرب بود حکم حرب بیان
کرده فرمود حرب خدعه است یعنی در جنگ کردن با دشمنان فریب ہا وحیلها راه می یابد که در حصول ظفر ونصرت دخل دارد
چنانکه لشکر خود را بحیلها در چشم دشمن بسیار نمایند یا در عین معرکه بجای دیگر روند تا دشمنان خیال کنند که ایشان رفتند
وجنگ نخواہند کرد وچون غافل شوند ناگاه بر سر ایشان بریزند ومانند آن اما در شرع گفتن وعہده شکستن وغدر کردن
درست نباشد وخدعه بضم خا وفتح آن وسکون دال وبضم خا وفتح دال نیز آمده وبفتح وسکون فصیح تر ست ودر قاموس
مثلثه الخ گفته وبفتح خا ودال بروزن طلبه جمع خادع نیز روایت کرده شده ومراد بدان اہل حرب اند واصل خدع
ظاہر کردن چیزے است ومضمر داشتن خلاف آن در دل۔ متفق علیه۔ وعن نافع بن عتبة قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم تغزون جزیرة العرب۔ نافع بن عتبه بن ابی وقاص زہری برادر زاده سعد بن ابی وقاص صحابی

اسلام آورد روز فتح مکہ از طلقاست معدود است در اہل کوفہ گفت گفت آنحضرت جنگ خواہید کرد شما جزیرۂ عرب را و
آنرا جزیرہ خوانند از جہت احاطۂ دریا بدان از ہر طرف و طول و عرض جزیرۃ العرب را در شرح با اختلافاتی کہ در وست
نقل کردہ ایم فیفتحہا اللہ پس می کشاید آنرا اللہ تعالی بر دست شما ثم فارس فیفتحہا اللہ پستر جنگ می کنید ولایت فارس
را پس می کشاید آنرا خدائے تعالی ثم تغزون الروم فیفتحہا اللہ پستر جنگ می کنید روم را پس فتح میکند او را خدا تعالی
ثم تغزون الدجال فیفتحہ اللہ پستر غزا میکنید دجال را پس می کشاید خدای تعالی ملک و دیار او را کہ در دست وے
در آمدہ و نصرت می دہد شما را بروی رواہ مسلم وعن عوف بن مالک قال صحابی است اشجعی اول مشاہد او
خیبر است و بود با وے رایت بنی اشجع روز فتح مکہ ساکن شد شام را و مرد در سنہ ہفتاد و سہ و روایت کردہ اند از وے
صحابہ و تابعین گفت رایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی غزوۃ تبوک وہو فی قبۃ من ادم آمدم آنحضرت را در
غزوۂ تبوک کہ نام موضعی ست از زمین شام و حالانکہ آنحضرت در خیمہ بود از چرم فقال پس گفت آنحضرت اعدد ستا
بین یدی الساعۃ بشمار شش چیز را پیش از آمدن قیامت یعنی این شش چیز را از علامات قیامت بدان موتی اول
مردن من مراد و فتن مرا از عالم کہ تا من در میان شما ام قیامت بر پا نمی شود ثم فتح بیت المقدس دوم فتح بیت المقدس
بر دزن مجلس و معظم یعنی تا بیت المقدس را فتح نمی کنند قیامت قائم نمی گردد ثم موتان بضم میم و سکون واو سوم وبائی
کہ یاخذ فیکم می گیرد و پیدا می گردد در شما کقعاص الغنم مانند موتی کہ پیدا می گردد در گوسفندان و قعاص بضم قاف
و عین مہملہ و صاد در آخر دردے کہ در ہوا شی پیدا آید و بدان بمیرند و مراد باین موتان وبائی داشتہ اند کہ در زمان عمر رضی اللہ
عنہ پیدا آمدہ و در مدت سہ روز ہفتاد ہزار کس مردند در لشکرگاہ مسلمانان در ان وقت عمواس بود بفتح عین کہ از
قریات بیت المقدس است و لہذا آنرا طاعون عمواس گویند و این اول طاعونی ست کہ در اسلام واقع شدہ ثم
استفاضۃ المال چہارم بسیار شدن مال در میان مردم حتی یعطی الرجل مائۃ دینار تا آنکہ دادہ می شود مرد را صد دینار
زر فیظل ساخطا پس می گردد ناراضی و قلیل و حقیر می پندارد آنرا ثم فتنۃ لا یبقی بیت من العرب الا دخلتہ پنجم پیدا شدن
فتنہ و جنگ کہ نمی ماند ہیچ خانہ از عرب مگر درآید اثر شر آن فتنہ در آن خانہ گفتہ اند کہ مراد بدان قتل عثمان ست رضی اللہ عنہ
یا جنس فتنہ کہ بعد از ان حضرت پدید آمدہ ثم ہدنۃ تکون بینکم وبین بنی الاصفر ششم صلحی کہ می باشد میان شما و میان روم
و بنو الاصفر لقب نام روم است زیرا کہ پدر نخستین ایشان کہ روم بن عیصو بن اسحاق است زرد رنگ بود بسفیدی مائل
و بعضے گفتہ اند کہ این روم بن عیصو خواست دختر پادشاہ حبشہ را پس پیدا آمد اولاد او میان سیاہی و سفیدی و
بعضے گفتہ کہ صفر نام پدر کلان ایشان است کہ اصفر بن روم عیصو ست فیغدرون پس غدر و عہد شکنی می کنند ایشان
فیاتونکم تحت ثمانین غایۃ پس می آیند شما را زیر ہشتاد رایت فی الصراح غایۃ بغین معجمہ و تحتانیہ علم کہ آنرا رایت
گویند و بفارسی درفش گویند کہ در جنگ ہمراہ سرداران می باشد و در بعضے روایات غابہ بباے موحدہ آمدہ بمعنی الشجر

تشبیه کرد آن لشکر را بجهت کثرت علمها و نیزه ها به بیشه ـ تحت کل غایة اثنا عشر الفا ـ زیر هر رایت دوازده هزار کس مقصود
بیان انبوهی لشکر است ـ رواه البخاری ـ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لا تقوم الساعة حتی
ینزل الروم ـ برپا نمی شود قیامت تا آنکه فرود می آید روم ـ بالاعماق ـ در اعماق بفتح همزه که موضعی است از اطراف مدینه
او بدابق ـ یا بموضعی دیگر که نام او دابق است بفتح با ـ فیخرج الیهم جیش من المدینة ـ پس بیرون می آید بسوی ایشان
لشکری از مدینه ـ من خیار اهل الارض یومئذ ـ از نیکان اهل زمین در آن روز ـ فاذا تصافوا ـ چون صف بندند جنگ را
قالت الروم ـ می گویند روم ـ خلوا بیننا وبین الذین سبوا منا نقاتلهم ـ خالی کنید جای میان ما و میان کسانی که بند کرده اند
گروهی را از ما یعنی مسلمانان که غزا کرده اند با ما و اسیر ساخته اند جماعه را از ما ایشان را بما بسپارید تا قتال کنیم با ایشان و
انتقام خود را کشیم غرض مخادعه مسلمانان و تفریق کلمه ایشان است ـ فیقول المسلمون لا والله لا نخلی بینکم وبین
اخواننا ـ پس می گویند مسلمانان نه بخدا سوگند خالی نمی کنیم میان شما و میان برادران خود که مسلمان اند و نمی گذاریم شما را
با ایشان ـ فیقاتلونهم ـ پس قتال می کنند مسلمانان روم را ـ فینهزم ثلث ـ پس شکست می خورند سه یک از مسلمانان ـ
لا یتوب الله علیهم ابدا ـ رجوع برحمت نمی کند الله تعالی بر ایشان همیشه ـ ویقتل ثلثهم ـ و کشته می شود سه یک دیگر از مسلمانان
افضل الشهداء عند الله ـ ایشان فاضل ترین شهیدان اند نزد خدا ـ ویفتح الثلث ـ و فتح می کنند و می کشایند
یعنی بلاد روم را سه یک باقی از مسلمانان ـ لا یفتنون ابدا ـ و در فتنه انداخته نمی شوند و جنگ کرده نمی شوند ایشان همیشه
فیفتتحون قسطنطینیة ـ این لفظ را بچند وجه تصحیح کرده اند مشهور بضم قاف و سکون سین و ضم طا و سکون نون بعد از و طا مکسور
و یای ساکن بعد از وی نون مفتوحه قبل تا و بعضی بزیادت یای مشدده یا مخففه بعد از نون اخیر نیز روایت کرده اند بر این
تقدیر نون اخیر مکسور خواهد بود و این نام حصنی عظیم است از بلاد روم در حدود افریقیه و دار الملک روم ست و فتح
آن از علامات قیامت ست و طیبی گفته که فتح آن در زمان بعضی اصحاب آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم شده و
نزد خروج دجال نیز خواهد بود چنانکه فرمود ـ فبینا هم یقتسمون الغنائم ـ پس در اثنای آنکه ایشان قسمت می کنند
غنیمت ها را ـ قد علقوا سیوفهم بالزیتون ـ و حال آنکه بتحقیق آویخته اند شمشیر های خود را بدرخت زیتون ـ اذ صاح فیهم
الشیطان ـ ناگاه آواز دهد در میان ایشان شیطان که ـ ان المسیح قد خلفکم فی اهلیکم ـ که مسیح دجال بتحقیق پس از شما
آمده در اهل و اولاد شما فیخرجون ـ پس بیرون می آیند بشنیدن این خبر از آن شهر ـ و ذلک باطل ـ و این خبر شیطان
دروغ بود و دجال هنوز بر نه آمده ـ فاذا جاؤا الشام خرج ـ پس چون می آیند از آنجا بشام بیرون می آید دجال و شام
بهمزه و بی همزه هر دو آمده و آن بلاد را شام از آن جهت گویند که در جانب چپ کعبه است چنانکه یمن در جانب یمین ـ فبینا هم
یعدون للقتال یسوون الصفوف ـ پس در اثنای آنکه ایشان ساز و آمادگی می کنند مر کار زار را و راست میکنند
صفها را ـ اذا اقیمت الصلوة ـ ناگاه برپا کرده می شود نماز و شروع کرده می شود در آن ـ فینزل ـ پس فرود می آید

عیسی بن مریم فامّهم ۔ پس امامت می کند ایشان را ۔ فاذا راہ عدو اللہ ذاب ۔ پس چون می بیند عیسی را این دشمن خدا کہ دجال است می گدازد از خوف وہیبت عیسی علیہ السلام ۔ کما یذوب الملح فی الماء ۔ چنانکہ می گدازد نمک در آب ۔ فلو ترکہ لا نذاب حتی یہلک ۔ پس اگر می گذارد عیسی او را بحال خودش ونمی کشد می گدازد تا آنکہ ہلاک می شود وی ناکشتہ ۔ ولکن یقتلہ اللہ بیدہ ۔ ولیکن می کشد او را خدا تعالی بدست عیسی علیہ السلام یعنی حکم وارادت الٰہی برین رفتہ کہ ہلاک وی بدست عیسی بود بقتل ۔ فیریہم دمہ فی حربتہ ۔ پس می نماید عیسی علیہ السلام ایشان را خون دجال را در نیزہ خود کہ بآن کشتہ است او را ۔ رواہ مسلم ۔ وعن عبد اللہ بن مسعود قال ان الساعۃ لا تقوم حتی لا یقسم میراث ولا یفرح بغنیمۃ ۔ بدرستی کہ قیامت قائم نمی شود تا آنکہ قسمت کردہ نمی شود میراث وشادمان ساختہ نمی شود بغنیمت ۔ ثم قال پستر فرمود آنحضرت درمیان این حال ووقوع این قضیہ ۔ عدو یجمعون لاہل الشام جمعی از دشمنان یعنی کافران گرد می آرند لشکرے را برای مقاتلہ اہل شام ۔ ویجمع لہم اہل الاسلام ۔ وگرد می آرند برای قتال این دشمنان مسلمانان نیز لشکرے را کہ از اطراف جمع کردہ آورند اجتماع گرد آمدن ۔ یعنی الروم ۔ این تفسیر عدو است یعنی مراد بعدو روم است ۔ فیتشرط المسلمون شرطۃ للموت ۔ پس انتخاب می کنند وبرمی چینند مسلمانان از لشکر خود قومی را کہ پیش می فرستند تا جنگ کنند وبمیرند لا ترجع الا غالبۃ ۔ برنگردد این فوج مگر غالب ومظفر ومنصور یعنی اگر برگردند غالب برگردند واگر نہ جنگ کنند تا جان بدہند وشرط بضم شین وفتح راء وسکون آن اول لشکرے کہ حاضر گردد جنگ را وآمادہ بود مردن را ومتشرط از باب تفعل با خود از دست ویشترط از افتعال نیز روایت است ۔ فیقتتلون حتی یحجز بینہم اللیل ۔ پس کارزار می کنند ہر دو طائفہ یعنی مسلمانان ودشمنان ایشان تا آنکہ حائل می گردد میان ایشان شب وباز می دارد ایشان را از جنگ تحجز بجاء وجیم وزای باز داشتن ۔ فیفئ ہولاء وہولاء ۔ پس رجوع می کنند وبرمی گردند این ہر دو گروہ ۔ کل غیر غالب ۔ ہر یکی غیر غالب ۔ وتفنی الشرطۃ ۔ وفانی می شوند جماعہ کہ ایشان را شرط ساختہ بودند ۔ ثم یتشرط المسلمون شرطۃ للموت لا ترجع الا غالبۃ ۔ پستر باز انتخاب می کنند مسلمانان لشکرے را برای موت کہ برنگردد مگر غالب ۔ فیقتتلون حتی یحجز بینہم اللیل فیفئ ہولاء وہولاء کل غیر غالب وتفنی الشرطۃ ثم یتشرط المسلمون شرطۃ للموت لا ترجع الا غالبۃ فیقتتلون حتی یمسوا ۔ تا آنکہ شبانگاہ میکنند فیفئ ہولاء وہولاء کل غیر غالب وتفنی الشرطۃ فاذا کان الیوم الرابع ۔ پس چون باشد روز چہارم ۔ نہد الیہم بقیۃ اہل الاسلام قصد کنند وبرخیزد وبدود بہ جنگ بسوی دشمنان باقی اہل اسلام نہود بسوی دشمن وغیر آن برآمدن ۔ فیجعل اللہ الدبرۃ علیہم ۔ پس می گرداند اللہ تعالی ہزیمت وشکست بر لشکر اسلام دبرہ بدال مہملہ وراء بفتحات ہزیمت در جنگ ۔ فیقتتلون مقتلۃ لم یر مثلہا ۔ پس کارزار می کنند کارزارے کہ دیدہ نشدہ است مانند آن کارزار ۔ حتی ان الطائر لیمر بجنباتہم ۔ تا آنکہ پرندہ می آید ومی پرد ومی گذرد بجوانب ونواحی ایشان ۔ فما یخلفہم حتی یخر میتا ۔ پس نمی گذرد وپس نمی اندازد ایشان را آن پرندہ تا آنکہ مردہ بر زمین افتد بجہت گندہ بوے ایشان یا بجہت طول مسافت ازین سو تا بآن سو ۔ پس

مانده میشود از پدران وی آنقدر - فیتعاد بنو الاب - پس شمار کرده می شوند پسران یک پدر یعنی خویشان و خاندان یکدیگر
که حاضر بودند در جنگ شمار می کنند خود را - کانوا مائة فلا یجدونه بقی منهم - بودند صد کس پس نمی یابند ازان عدد صد کس را که
باقی مانده باشند از ایشان - الا الرجل الواحد - بلکه یک مرد این قدر کشته شدند که صد یک باقی ماندند - فبای غنیمة یفرح -
پس بکدام غنیمت شادمان کرده شوند - او ای میراث یقسم - یا کدام میراث قسمت کرده شود - فبینا هم کذلک - پس در اثنای
این حال که ایشان هم چنین باشند - اذ سمعوا بباس هو اکبر من ذلک - ناگاه بشنوند خبر جنگ دیگر را و عذاب و شدت
دیگر را که وی بزرگتر و سخت تر ازان جنگ و عذاب پیشین است و باس بهمزه عذاب و شدت در حرب - فجاءهم الصریخ -
پس می آید ایشان را آواز - ان الدجال قد خلفهم فی ذراریهم - بدرستی که دجال بعد از ایشان آمده در فرزندان ایشان -
فیرفضون ما فی ایدیهم - پس میگذارند و می نهایند چیزیرا که در دست ایشان ست از مال و منال - ویقبلون - و روی می آرند
بجانب فرزندان - فیبعثون عشر فوارس طلیعة - پس پیش می فرستند ده سوار را یا ده جماعت از سواران را تا مطلع شوند
از حال دشمن و طلیعه بروزن کریمه کسی که پیش فرستاده شود بجاسوسی به تجسس حال غنیم و احد و جمع در وی برابر است -
قال رسول الله - گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم انی لاعرف اسماءهم - بدرستی که من می شناسم نامهای ایشان را
و اسماء آباءهم - و نامهای پدران ایشان - والوان خیولهم - و رنگهای اسپان ایشان را هم - خیر فوارس او من خیر فوارس
علی ظهر الارض یومئذ - ایشان بهترین سواران اند بر روی زمین در ان روز - رواه مسلم - وعن ابی هریرة ان
النبی صلی الله علیه وسلم قال هل سمعتم بمدینة جانب منها فی البر وجانب منها فی البحر - گفت آنحضرت آیا شنیده اید شما خبر شهرے
را که یکسو از وی در دشت است و یکسو در دریا - قالوا نعم - گفتند آرے - یا رسول الله شنیده ایم - قال لا تقوم الساعة
حتی یغزوها سبعون الفا من بنی اسحاق - گفت بر پا نمی شود قیامت تا آنکه جنگ میکنند اهل آن شهر را هفتاد هزار
کس از پسران اسحق پیغمبر علیه السلام - فاذا جاؤها نزلوا - پس چون می آیند پسران اسحق آن شهر را بجنگ فرود می آیند
در نواحی آن شهر - فلم یقاتلوا بسلاح - پس جنگ نمی کنند آن شهر را بآلات حرب - ولم یرموا بسهم - و نمی اندازند بجانب
ایشان تیرے را بلکه - قالوا - می گویند - لا اله الا الله والله اکبر فیسقط احد جانبیها - پس ساقط می گردد و می افتد یکی از دو جانب
آن شهر - قال ثور بن یزید الراوی - گفت ثور بن یزید که راوی این حدیث است کنیت او ابو خالد است حمصی است
روایت کرده است از خالد بن معدان و روایت کرده از وی یحیی بن سعید حافظ ثقه صدوق صحیح الحدیث ولیکن قدری
ست مات سنة خمس وخمسین ومائة - لا اعلمه الا قال الذی فی البحر - نمیدانم او را مگر آنکه گفت یکی از دو جانب شهر آن
جانبے در دریاست - ثم یقولون الثانیة - پس میگویند دوم بار - لا اله الا الله والله اکبر فیسقط جانبها الآخر - پس مے افتد
جانب دیگر شهر - ثم یقولون الثالثة - پس میگویند سوم بار - لا اله الا الله والله اکبر فیفرج لهم - پس کشاده میشود و راه کرده میشود برا
ایشان - فیدخلونها - پس می درآیند شهر را - فیغنمون - پس غنیمت میکنند - فبینما هم یقتسمون الغنائم - پس در اثنای آنکه قسمت

می کنند غنیمت را۔ اذجاءھم الصریخ ناگاہ می آید ایشان را آواز یا آواز کنندہ و صریخ بمعنی آواز و آواز کنندہ ہر دو آید۔ فقال
ان الدجال قد خرج۔ پس گفت آن آواز کنندہ کہ دجال بہ تحقیق بیرون آمد۔ فیترکون کل شیء ویرجعون۔ پس میگزارند
ہر چیز را و بر میگردند بسوئے وی۔ رواہ مسلم

الفصل الثانی۔ عن معاذ بن جبل قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عمران بیت المقدس خراب یثرب۔ معموری
و آبادانی بیت المقدس سبب مفضی بخرابی و ویرانی یثرب است زیرا کہ آبادانی بیت المقدس باستیلائے کفار کہ
نصاریٰ اند و غلبۂ ایشان است و آن سبب خرابی یثرب باشد و یثرب نام مدینہ مطہرہ آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم
وما ناکہ اطلاق این اسم در حدیث برین بلدۂ طیبہ مبتنی از ورود نہی از آن است و اشتقاق یثرب از ثرب ست بمعنی
ہلاک یا نام یکی از کفار ست کہ در ابتدا آبادان کردہ است و تمام این مبحث در تاریخ مدینہ ذکر کردہ شدہ است۔ وخراب
یثرب خروج الملحمۃ۔ وخرابی یثرب سبب بیرون آمدن و پیدا شدن فتنہ و جنگ عظیم ست کہ سابقاً مذکور شد کہ در دسے
از صد یک باقی ماند۔ وخروج الملحمۃ فتح قسطنطنیۃ۔ و پیدا شدن آن جنگ سبب فتح قسطنطنیہ است۔ وفتح قسطنطنیۃ خروج
الدجال۔ فتح این شہر سبب و امارت بیرون آمدن دجال ست و مراد آن ست کہ این حوادث دو قائع بعد از یک دیگر باین
ترتیب وقوع خواہند یافت و وجود سابق علامت و امارت حدوث لاحق آنست اگرچہ مہلتے و تاخیری نیز واقع گردد۔ رواہ
ابو داؤد۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الملحمۃ العظمی وفتح القسطنطنیۃ وخروج الدجال فی سبعۃ اشہر
فرمود این سہ وقائع در مدت ہفت ماہ واقع شدنی ست۔ رواہ الترمذی وابو داؤد۔ وعن عبد اللہ بن بسر ان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ عبد اللہ بن بسر بضم موحدہ و سکون سین مہملہ سلمہ مازنی وی و والدین وی و برادر و
عطیہ و خواہر وی صماء ہمہ صحابی اند احوال وی در موضع دیگر نوشتہ شدہ است روایت می کند کہ آنحضرت گفت
بین الملحمۃ وفتح المدینۃ ست سنین۔ میان آن جنگ عظیم و فتح شہر مذکورہ شش سال ست۔ ویخرج الدجال فی السابعۃ
و بیرون می آید دجال در سال ہفتم میان این حدیث و حدیث سابق اختلافی فاحش است و لیکن این حدیث صحیح ست
چنانکہ گفت۔ رواہ ابو داؤد قال ہذا اصح۔ و در اسناد حدیث سابق سخن ست و بعضے روات وی مجروح و مطعون اند
وعن ابن عمر قال یوشک المسلمون ان یحاصروا الی المدینۃ۔ نزدیک اند مسلمانان کہ حصر کردہ و مضطر گردانیدہ شوند
بسوئے مدینہ مطہرہ کہ بیرون نتوانند رفت از وی و از نواحی وی۔ حتی یکون ابعد مسالحہم سلاح۔ تا آنکہ مے باشد
دور ترین سرحد ہائے ایشان سلاح بفتح سین و کسر حاء مہملہ با رفع و بہ تنوین و بغیر تنوین و وجہ آن در شرح مذکور است
وسلاح قریب من خیبر۔ و سلاح نام جائی است نزدیک از خیبر کہ بر چند مرحلہ از مدینہ مطہرہ است۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن
ذی مخبر قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ روایت ست از ذی مخبر بکسر میم و سکون خاء معجمہ و بفتح
موحدہ کہ خادم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و برادر زادۂ نجاشی بود گفت شنیدم آن حضرت را کہ میگفت ستصالحون

الروم صلحا آمنا۔ نزدیک است کہ صلح کنید شما روم را صلحی امین گردانندہ طرفین را از غدر و فتنہ۔ فتغزون انتم وہم عدوا من ورائکم پس جنگ می کنید شما و ایشان باتفاق دشمنان را کہ از پس شما اند۔ فتنصرون وتغنمون وتسلمون پس نصرت دادہ می شوید شما و غنیمت می آرید و سلامت می آئید از آن جنگ۔ ثم ترجعون پس تر بر می گردید۔ حتی تنزلوا بمرج ذی تلول۔ تا فرود می آئید بمرغزارے کہ زمین ہا بلند دارد۔ فیرفع رجل من اہل النصرانیۃ۔ پس بلند می گرداند مردی از اہل نصرانیت یعنے از روم چہ روم ہمہ بر دین نصرانیت اند۔ الصلیب چلیپاے ترسایان را۔ فیقول پس می گوید آنمرد۔ غلب الصلیب۔ غالب آمد صلیب پس نقض عہد می کند باین سخن۔ فیغضب رجل من المسلمین پس خشم میکند مردی از مسلمانان بشنیدن این سخن از آن نصرانی۔ فیدقہ پس می کوبد و می زند نصرانی را یا می شکند صلیب را۔ فعند ذلک تغدر الروم۔ پس نزد این قضیہ غدر و شکست عہد می کنند روم۔ وتجمع للملحمۃ۔ و گرد می آرند مردم را براے جنگ۔ وزاد بعضہم۔ و زیادہ کردہ اند بعضے از رواۃ این عبارت را کہ۔ فیثور المسلمون الی اسلحتہم۔ پس می خیزند و می جہند و شتاب می روند مسلمانان بسوے سلاحہاے خود۔ فیقتلون۔ پس کارزار می کنند با روم۔ فیکرم اللہ تلک العصابۃ بالشہادۃ۔ پس گرامی می دارد خداے تعالیٰ آن گروہ مسلمانان را بشہادت۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن عبد اللہ بن عمرو عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اترکوا الحبشۃ ما ترکوکم۔ بگذارید حبشہ را و تعرض نہ کنید و نکاوید ایشان را مادام کہ بگذارند ایشان شما را و تعرض نہ کنند شما۔ فانہ لا یستخرج کنز الکعبۃ۔ زیرا کہ بیرون نمی آرد گنج کعبہ را۔ الا ذو السویقتین من الحبشۃ۔ مگر مردے خداوند دو ساق خرد باریک از حبشہ و سویقہ تصغیر ساق است و ساقہاے حبشہ در اکثر خرد و باریک می باشند و گنج کعبہ عبارت است از مالہاے کہ مردم بنذر در قدیم الزمان بہ بیت اللہ می آوردند و می گویند کہ در زیر کعبہ گنج با مدفون ست و در حدیث دیگر آمدہ است کہ خراب می کند کعبہ را صاحب و سویقہ از حبشہ و این نزدیک قیام قیامت باشد وقتے کہ باقی نماند گویندہ اللہ اللہ و بعضے گویند کہ آن در زمان عیسی باشد علیہ السلام و قرطبی گفتہ بعد از برداشتن قرآن بود از سینہ ہا و برداشتن مصحف از میان مردم بعد از موت عیسی علیہ السلام و این قول صحیح تر ست۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن رجل من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال دعوا الحبشۃ ما ودعوکم۔ بگذارید حبشہ را مادام کہ بگذارند ایشان شما را۔ واترکوا الترک ما ترکوکم۔ و بگذارید ترک را مادام کہ بگذارند ایشان شما را اگر گفتہ شود کہ در قرآن مجید حکم چنان ست کہ فاقتلوا المشرکین کافۃ پس علی العموم فرمودہ است کہ مشرکان را قتال کنید ہر کہ باشند جوابش آن ست کہ حبشہ و ترک از عموم این آیت مخصوص اند و خارج زیرا کہ دیار ایشان بعید است و در میان بلاد ایشان و بلاد اسلام وحشت و بیابان بسیار تا اگر ایشان تعرض نکنند و بر بلاد اسلام نتازند تعرض بایشان نباید کرد اما اگر ایشان سبقت کنند و در بلاد اسلام بقہر و غلبہ بیایند فرض عین گردد قتال ایشان یا گویند کہ این آیت ناسخ این حدیث ست و حکم این حدیث در ابتداے اسلام بود بجہت ضعف اسلام و چون قوت گرفت حکم عام شد کذا قال الطیبی

رواه ابوداود والنسائی — وعن بریدة عن النبی صلی الله علیه وسلم فی حدیث — روایت ست از بریده اسلمی از حضرت
پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم در حدیثی که آورده — یقاتلکم قوم صغار الاعین — قتال می کنند شما را قومی خرد چشمان یعنی الترک
مے خواهد آن حضرت ازین قوم ترک را — قال تسوقونهم ثلث مرات — گفت آنحضرت می رانید شما ایشان را سه بار —
حتی تلحقوهم بجزیرة العرب — تا آنکه ملحق گردانید ایشان را بولایت عرب — فاما فی السیاقة الاولی فینجو من هرب منهم اما در
راندن نخستین رستگاری می یابند کسانیکه گریختند از ایشان — واما فی الثانیة فینجو بعض ویهلک بعض — واما در راندن دوم نجات
می یابند بعضے وهلاک می شوند بعضی — واما فی الثالثة فیصطلمون — واما در راندن سوم پس قطع کرده می شوند وازبن برکنده میشوند
اوکما قال — یا چنانچه فرمود آنحضرت این لفظ در جائے می گویند که حدیث بمعنی نقل کرده می شود ولفظ او بخصوص معلوم نباشد
رواه ابوداود — وعن ابی بکرة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ینزل اناس من امتی بغائط — فرمود فرود می آیند
مردمان از امت من در زمین پست مغاک فراخ — یسمونه البصرة — نام می برند او را البصره بفتح با وکسر آن وسکون صاد و
بفتح آن وکسر صاد نیز آمده — عند نهر یقال له دجلة — نزد جوئے که گفته می شود مر او را دجله بفتح دال وکسر آن — یکون علیه جسر باشد
بروئے پلی — یکثر اهلها بسیار می باشند اهل بصره — ویکون من امصار المسلمین — ومی باشد آن شهر از شهرهای مسلمانان و امصار
گفت اشارت کرد به بزرگی آن شهر چه مصر شهر عظیم را گویند بعد از آن مدینه وبلد وقریه است — واذا کان فی آخر الزمان
وچون باشد امر یا حال در آخر زمان — جاء بنو قنطوراء — می آیند برای قتال اهل این مصر پسران قنطوراء یعنی ترکان وقنطوراء
بفتح قاف وضم طا بالف مقصوره نام پدر کلان ترک ست که همه ایشان از اولاد اویند — عراض الوجوه صغار الاعین
که رویهائی ایشان پهن است وچشم خرد — حتی ینزلوا علی شط النهر — تا آنکه فرود می آیند بر کرانه این جوی — فیتفرق اهلها ثلث
فرق — پس متفرق میشوند اهل بصره سه گروه — فرقة یاخذون فی اذناب البقر والبریة — گروهی پناه می گیرند در دمهای گاوان و در دشت
وبیابان یعنی اعراض می کنند از قتال ومشغول می شوند بحراثت وزراعت وخلاص می کنند خود را از هلاک باین عمل یا بار می کنند
اهل وعیال و اسباب ومتاع خود را بر گاوان و سر می دهند خود را به بیابان وشهرهائے غریب و بیرون میروند تا از شر ایشان نجات
یابند وقول وی که فرمود البریة درین معنی ظاهرتر وناظرتر است — ویهلکوا — وهلاک می شوند این گروه از شر ایشان باین حیله
خلاص ونجات نمی آیند یافت چه آتش فتنه ترکان چنان مشتعل نگردد که باین حیلها توان نشاند — وفرقة یاخذون لانفسهم — وگروهی
دیگر پناه می گیرند مر نفسهائے خود را یعنی امان چنانکه مستعصم بالله خلیفه و اکابر و اعیان بغداد وعلمای و امرا آن بطلب امن و
امان بیرون آمدند — ویهلکوا — وهلاک شدند ودر تحت تیغ بیدریغ ترکان مستاصل گشتند — وفرقة یجعلون ذراریهم خلف ظهورهم
وگروهی دیگر می گردانند ومی اندازند فرزندان خود را پس پشتهائے خود یعنی تغافل میزنند از ایشان وقطع می نمایند علاقه مهر ومحبت
ایشان یا وبال خود می گیرند وهمراه خود می برند — ویقاتلونهم — وقتال می کنند با ترکان وکشته می شوند اکثر ایشان — وهم الشهداء
وایشان شهیدان حقیقی کامل در شهادت که در طوفان اینچنین فتنه وطغیان این نوع ابتلا کمر همت بستند ومقاومت نمودند

و در راه خدا جان دادند۔ رواه ابو داؤد۔ درین قضیه اشارت ست بر آمدن تتار و آتش فتنه و قتل در دادن ایشان در بلاد اسلام و در گرفتن این آتش و بلند شدن شعله وی در اندک مدت و سوختن وی عالم را و این قضیه الیست که زبان تقریر و تحریر از کشف و بیان آن عاجز و قاصر است و گفته اند که از ابتدای عمارت ربع مسکون مثل این واقعه باین کیفیت بوقوع نیامده چه اگر می بود نقل کرده میشد و این قضیه در کتب تواریخ به تفصیل مذکور است بدانکه آنچه درین قضیه در حدیث بتصریح مذکور است نام بصره است و علما گفته اند که مراد بدان بغداد است بدلیل آنکه دجله و پل در بغداد ست نه در بصره و شهر بغداد در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم باین هیئت بنا نیافته که الآن ست بلکه قریه ها بود متعدد و متفرق از مضافات بصره و منسوب بدان و آنحضرت خود چه خبر داد از وجود آن و فرمود وی مصری خواهد شد از امصار مسلمانان عظیم و بسیار خواهند بود اهل و سکنهٔ آن و نیز ترکان در بصره بجهت حرب و قتال باین کیفیت مخصوص که مذکور شدند در آمده اند و ارباب تواریخ آنرا نقل نکرده الا در بغداد چنانکه مشهور و معروف است پس ذکر بصره در حدیث بجهت آنست که بصره نسبت به بغداد شهری قدیم ست که قریه ها و مواضع که بغداد دران بنا یافته منسوب بوی بودند چنانکه گفتیم و نیز نزدیک به بغداد قریه ایست که نام وی بصره است و اکنون آنجا را النسبت بوی باب البصره میگویند و عن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال۔ روایت ست از انس که گفت آنحضرت۔ یا انس ان الناس یمصرون امصارا۔ ای انس مردم می سازند شهرها را۔ فان مصرا یقال له البصرة۔ و بدرستی که شهری ازان گفته می شود مر او را البصره۔ فان انت مررت بها او دخلتها۔ پس اگر بگذری تو به بصره یا در آئی او را۔ فایاک وسباخها۔ پس دور دار خود را از موضعی که شوره زمین وی و از و سباخ بکسر سین جمع سبخه به سکون با و کسر آن زمین ترنمکسار و نام موضعی ست در بصره۔ و کلاءها۔ و دور دار خود را از موضعی که نام وی کلاء است بر وزن کتان و در اصل به معنی کرانه جوی آید۔ و نخیلها۔ و سوق‌ها۔ واز خرماز اروی و بازار وی۔ و باب امرائها۔ و از در ملوک و امرا وی۔ و علیک بضواحیها۔ و لازم گیر زمین ها و ناحیهای او را که نام وی ضواحی است و ضواحی جمع ضاحیه از زمینی که ظاهر و بارز باشد در آفتاب و ضاحیه بصره نام موضعی ست انا ان۔ فانه یکون بها۔ پس بدرستی که شان این ست که می باشد درین مواضع که تحذیر کرده شد از در آمدن آن۔ خسف۔ فرو بردن در زمین۔ و قذف۔ و سنگ انداختن از آسمان۔ و رجف۔ و زلزلهای سخت۔ و قوم یبیتون و یصبحون قردة و خنازیر۔ و گروهی که شب میکنند یعنی صحیح و سالم و بامداد میکنند در حالیکه مسخ کرده میشوند و گردانیده میشوند بصورت بوزنها و خوک ها ازینجا معلوم میگردد که مسخ درین امت نیز جائز الوقوع است اگر جائز نمی بود تحذیر و تخویف ازان فائده نمی داشت و تحقیق واقع شده است در احادیث وعید آن در باب فرقهٔ قدریه و ازینجا گفته اند بعضی شراح که درین حدیث اشارت ست بوجود قدریه دران شهر زیرا که مسخ درین فرقه می باشد و الله اعلم۔ رواه ابو داؤد۔ روایت کرد این حدیث را ابو داؤد۔ من طریق لم یجزم بها الراوی۔ از طریقی که جزم نکرده دران طریق راوی را۔ بل قال لا اعلمه الا ذکره۔ بلکه گفته نمی دانم او را اشارت است به یکی از روات که داخل این اسناد است مگر که ذکر کرد این حدیث را۔ عن موسی بن انس عن انس بن مالک۔ این نا ظر در ابهام و اشتباه است و این موسی بن انس

انصاری قاضی بصرہ است واز تابعین است روایت کردہ از پدر خود و روایت کرد از وی مکحول شامی و عید طویل و در نسخہ
اصل از مشکات کہ از مولف ست در ینجا بیاض ست بجہت نایافتن مولف نام راوی را و مردم دیگر آمدہ و نام راوی را یافتہ
و نوشتہ اند چنانکہ در امثال آن گذشت۔ وعن صالح بن درہم یقول۔ روایت ست از صالح بن درہم کہ از تابعین ست میگفت
انطلقنا حاجین۔ رفتیم ما بقصد حج از بصرہ بمکہ۔ فاذا رجل۔ پس ناگاہ این جا مردے حاضر ست و مراد باین مرد ابوہریرہ است
فقال لنا الی جنبکم قریۃ یقال لہا الابلۃ۔ پس گفت آن مرد مارا در جانبی از شہر شما دہی است کہ گفتہ میشود مر او را ابلہ بضم ہمزہ و موحدہ
و تشدید لام نام قریۃ الیست مشہور قریب بصرہ در قاموس گفتہ کہ وی یکی از بہشتہای دنیا است۔ قلنا نعم۔ گفتیم ما آری
در آنجانب قریہ ہست کہ نام وے ابلہ ہست۔ قال۔ گفت آن مرد کہ ابوہریرہ است۔ من یضمن لی منکم ان یصلی لی
گفت کیست کہ ضامن و متعہد گردد مرا از شما کہ بگزارد برای من و بخشد ثواب آن را بمن۔ فی مسجد العشار رکعتین او اربعا
در مسجدے کہ در آن قریہ است و نام وی مسجد العشار است بفتح عین و تشدید شین معجمہ دو رکعت یا چہار رکعت۔ و یقول ہذہ
لابی ہریرۃ۔ و بگوید این نماز یعنے ثواب وی مر ابے ہریرہ راست۔ سمعت خلیلی ابا القاسم۔ شنیدم دوست جانی خود را
کہ ابا القاسم است صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ می گفت۔ ان اللہ عزوجل یبعث من مسجد العشار یوم القیمۃ شہداء
خدا سے تعالی می برانگیزد از مسجد عشار در قیامت شہیدان را۔ لا یقوم مع شہداء بدر غیرہم۔ نمی ایستد و برابر نمیشود با شہیدان
بدر جز ایشان و این منقبتی عظیم ست مر این جماعہ را کہ با شہداے بدر برابر اند پس چون این مسجد این فضل و شرف وارد
نماز کردن در وی فضلی عظیم و ثوابے جزیل داشتہ باشد و از ینجا معلوم شود کہ نماز گزاردن در اماکن شریفہ و عبادت و نیکی
کردن در ان فضلی عظیم دارد و بخشیدن ثواب عمل بدنی کسی را جائز است و اکثر علما بر نیند و در عبادت مالیہ باتفاق جائز
است۔ رواہ ابو داؤد وقال ہذا المسجد مما یلی النہر۔ روایت کرد این حدیث را ابو داؤد و گفت کہ این مسجد از ان جانب
است کہ متصل نہر ست۔ و سنذکر حدیث ابی الدرداء ان فسطاط المسلمین فی باب ذکر الیمن والشام۔ و نزدیک ست
کہ ذکر کنیم حدیث ابی الدرداء را کہ اولش این ست ان فسطاط المسلمین در باب ذکر یمن و شام۔ ان شاء اللہ تعالی

الفصل الثالث عن شقیق عن حذیفۃ قال کنا عند عمر۔ گفت حذیفہ بودیم ما نزد عمر رضی اللہ عنہ۔ فقال۔ پس گفت عمر۔
ایکم یحفظ حدیث رسول اللہ۔ کدام یکے از شما یاد دارد حدیث پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فی الفتنۃ کہ فرمودہ است
در باب فتنہ۔ فقلت انا احفظ کما قال۔ پس گفتم من یاد دارم چنانکہ گفتہ است آنحضرت یعنے بعینہ بے زیادت
و نقصان۔ قال۔ گفت عمر۔ ہات۔ بیار و بدہ آن حدیث را و روایت کن۔ انک لجری و کیف قال۔ و بدرستی کہ تو دلیری در روایت
بگو کہ چگونہ گفتہ است چون حذیفہ در میان جماعہ صحابہ بحضور عمر دعواے حفظ حدیث کرد و گفت یاد دارم ہم چنانکہ
فرمودہ است سخت آمد این سخن روی بر عمر و گفت بسیار دلیری میکنی بیار این حدیث را و بیان کن چگونہ گفتہ است
آن حضرت و تواند کہ این تحسین و تایید حذیفہ باشد در حفظ و ضبط یعنے می دانم کہ تو دلیر بودہ در پرسیدن

ازان حضرت از شر و فتنه البته نزد تو علم خواهد بود درین باب بیار و بگو که چگونه گفته است - قال - گفت حذیفه - قلت گفتم
سمعت رسول اللہ - شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول - می گفت - فتنة الرجل فی اهله و ماله و نفسه و ولده وجاره فتنه
مرد وابتلا و آزمایش وی در اهل و عیال اوست و در مال وی و نفس وی و فرزندان وی و همسایهٔ وی یعنی مرد مبتلاست بر عایت
حقوق ایشان و ادائے آن چنانکه باید و دران تقصیرها می کند و بر خلاف فرموده سے رود و بتقریب ایشان ارتکاب
منهیات سے نماید و ازان محنت می کشد و ایذا می بیند و در رنج و تعب می افتد - یکفرها الصیام والصلوٰة والصدقة والامر
بالمعروف والنهی عن المنکر - می پوشد آن فتنه را و تقصیرات را که بسبب آن ارتکاب می کند و سبب آمرزش ازان می گردد
روزه و نماز و صدقه و امر معروف و نهی منکر که بنده می کند - فقال عمر لیس هذا ارید - پس گفت عمر رضی اللہ عنه نیست که این
فتنه را می خواهم من یعنی من که حدیث فتنه از تو درخواستم مراد من ازان فتنه اهل و ولد و مال که تو گفتی نیست بلکه - انما ارید
التی تموج کموج البحر - نمی خواهم من از فتنه مگر آنرا که موج می زند مانند موج دریا یعنی فتنه به معنی محاربه و مقاتله که در گیرد
مردم را و شائع می گردد شر وی و محنت وی در ایشان - قال - گفت حذیفه - قلت - گفتم بعمر - مالک ولها - چه سکنی
و چه کار داری تو با آن فتنه - یا امیر المومنین - یعنی ترا ازان غمی نیست و شر آن بتو نمی رسد و تو آنرا در نمی یابی - ان بینک
وبینها بابا مغلقا - بدرستی که میان تو و میان این فتنه دریست بسته باب مغلق کنایت داشته از وجود عمر رضی اللہ عنه
چنانکه در آخر حدیث تفسیر کرده است یعنی تا وجود تو درمیان است آن فتنه راه نمی یابد و چون تو از میانه رفتی آن فتنه
در آید و راه سے یابد - قال گفت عمر بطریق استفهام - فیکسر الباب او یفتح - پس شکسته می شود آن در که فتنه
ازان می در آید یا کشاده می شود فرق است میان شکستن در و کشادن او چون شکست راه داشت دیگر نتوان بست
و بهم بر آورد و بعد از کشادن بستن ممکن است و بعضے گفته اند که شکستن را کنایت از قتل داشت و کشادن را از
موت یعنی چون فهمید عمر که باب کنایت از وجود اوست و آن از میان برطرف خواهد شد پرسید که بقتل خواهد بود یا بموت
قال - گفت حذیفه - قلت - گفتم - لا بل یکسر - نه بلکه شکسته می شود چنانکه دیگر علاج پذیر نبود و باز بستن آن ممکن نباشد
قال - گفت عمر - ذلک احری ان لا یغلق ابدا - آن یعنی شکستن در سزاوارتر است با آنکه بسته نشود همیشه - قال
گفت شقیق که راوی از حذیفه است - فقلنا لحذیفة هل کان عمر یعلم من الباب - آیا بود عمر که سے دانست کیست
مراد از در که شکسته خواهد شد - قال - گفت حذیفه - نعم - آری می دانست عمر آنرا - کما یعلم ان دون غد لیلة چنانکه
میداند که پیش از فردا شب ست یعنی علم یقینی ضروری - انی حدثته حدیثا لیس بالاغالیط - بدرستی که من حدیث کردم عمر را حدیثی
که نیست و روی غلطها و غلطها مراد و اشتقین شئ بی معرفت و جه صواب در وی و غلط در همه چیز رود و بعضے گفته اند مخصوص
بلغز را بود - قال فهبنا ان نسأل حذیفة من الباب - گفت راوی حدیث که شقیق است پس هیبت داشتیم و ترسیدیم ازین
که بپرسیم حذیفه را که کیست مراد بباب - فقلنا لمسروق سله - گفتیم ما مسروق را که حاضر بود آنجا بپرس حذیفه را - فساله - پس پرسید

مسروق حذیفہ را۔ فقال عمر پس گفت حذیفہ مراد بباب عمر است۔ متفق علیہ۔ وعن انس قال فتح القسطنطینیۃ مع قیام الساعۃ فتح این حصن مقرون ست با قیام قیامت۔ رواہ الترمذی وقال ھذا حدیث غریب۔

باب اشراط الساعۃ

شرط بسکون را چیزے را بچیزے وابستہ گردانیدن چنانکہ گویند اگر چنین باشد چنین شود وشروط جمع آن وشرط بفتح را علامت ونشانۂ وجود چیزے واشراط جمع وی پس اشراط ساعت بمعنی نشانہای قیامت باشد وساعت جزوی از اجزاے شب وروز را گویند وبمعنی وقت حاضر نیز آمدہ ووقت برپا شدن قیامت را ساعت گویند زیرا کہ چون آمدن وے مبہم است ہمدرین ساعت وجود آن منتظر ومحتمل است وعلما تفسیر کردہ اند اشراط ساعت را بامور صغار کہ وقوع یابند پیش از قیام قیامت ومنکر باشند آنرا مردم مثل ولادت امۃ ربۂ خود را وتطاول در بنیان وکثرت جہل وزنا وشرب خمر وقلت رجال وکثرت نساء وتضییع امانت وکثرت حروب وفتن وامثال آن کہ درین باب مذکور شدہ است ووجہ تفسیر اشراط ساعت باین معنی آنست کہ علامات کبری کہ متصل قیامت واقع شوند در باب آیندہ مذکور شوند دیگر ندوے گویند کہ شرط در لغت بمعنی اول شئی ورذال مال وصغار آن نیز آمدہ است وباعث انکار مردم آنرا آنست کہ این امور در عالم ہمیشہ واقع است پس علامت بودن برقیام قیامت را انکار کنند اما کثرت وقوع وشیوع آنرا علامت آن داشتہ نہ مطلق آنرا ومولف درینباب خروج مہدی را نیز ذکر کردہ وخروج وے باعیسی ودجال باشد کہ در قرب ساعت ظہور نمایند مگر آنکہ گویم کہ ذکر مہدی اینجا بتقریب ذکر حروب وفتن ست وتتمہ این کلام در باب آیندہ بیاید انشاء اللہ تعالی

الفصل الاول عن انس قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان من اشراط الساعۃ۔ گفت انس شنیدم آنحضرت را کہ میگفت بدرستی کہ از جملہ نشانہای قیامت ست ان یرفع العلم ویکثر الجہل۔ برداشتہ شدن علم است از میان مردم وبسیار شدن جہل است درمیان ایشان۔ ویکثر الزنا ویکثر شرب الخمر۔ وبسیار شدن زنا است وبسیار شدن شراب خوردن۔ ویقل الرجال ویکثر النساء۔ وکم بودن مردان وبسیار بودن زنان ست وچون کفر در آخر زمان شائع وغالب گردد مردان جہاد کنند وکشتہ شوند۔ حتی یکون لخمسین امرأۃ القیم الواحد۔ تا آنکہ حی باشد مر پنجاہ زن را یک مرد کہ برپا شود بکار وبار این زنان ومصالح ومعیشت وغمخواری ایشان۔ وفی روایۃ۔ ودر روایتے بجاے یرفع العلم ویکثر الجہل این عبارت آمدہ کہ۔ یقل العلم ویظہر الجہل۔ کم شود علم وپیدا گردد جہل۔ متفق علیہ۔ وعن جابر بن سمرۃ قال سمعت النبی۔ گفت شنیدم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ میگفت۔ ان بین یدی الساعۃ کذابین فاحذروہم۔ بدرستی کہ پیدا می شوند پیش از آمدن قیامت دروغ گویان پس پرہیز کنید از شر ایشان ومراد بکذابین یا آنانند کہ احادیث وضع کنند یا آنانکہ دعواے پیغمبرے کنند یا آنانکہ بدعتہا پیدا کنند وہواے فاسد واعتقادہاے باطل خود را بصحابہ وسلف نسبت کنند وگمان برند کہ طریق حق وراہ سنت این است نعوذ باللہ من ذلک۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال بینما النبی۔ در اثنای آنکہ پیغمبر

صلی اللہ علیہ وسلم یحدث ۔ سخن می کرد ۔ اذ جاء اعرابی ۔ ناگاہ آمد بادیہ نشینی ۔ فقال متی الساعۃ ۔ پس پرسید کی خواہد شد قیامت
قال ۔ گفت ۔ اذا ضیعت الامانۃ فانتظر الساعۃ ۔ چون ضائع و ہلاک کردہ شود امانت یعنی تکالیف شرعی و احکام دین کہ (انا
عرضنا الامانۃ) اشارت بآن ست یا حق مردم و امانت ہائے ایشان منتظر باش قیامت را یعنی تعیین وقت وی جز علام الغیوب ہا نمو
و ہیچ کس را بدان راہ ندادہ اند این قدر ہست کہ علامات کہ پیش از وی بوجود آید و نشان قرب وی گردد نہادہ و یکی از علامات وی
تضییع امانت است ۔ قال کیف اضاعتہا ۔ گفت اعرابی چگونہ باشد ضائع کردن امانت و در کدام وقت باشد ۔ قال اذا وسد
الامر الی غیر اہلہ ۔ گفت وقتی کہ سپردہ شود کار دین از سلطنت و امارت و قضا و امثال آن بنا اہل ۔ فانتظر الساعۃ ۔ پس چشم دار
قیامت را زیرا کہ چون کار دین و دنیا در دست نا اہل افتد لاجرم صلاح کار از دست برود و فساد پیدا گردد و حقوق ضائع شود
وسد بر لفظ مجہول بہ تشدید سین و تخفیف آن از وسادہ است و ہر کہ بوے کارے سپردہ شد گوئی آن کار را وسادہ و
تکیۂ وی ساختہ شد ۔ رواہ البخاری ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تقوم الساعۃ حتی یکثر المال و یفیض
بر پا نشود قیامت تا آنکہ بسیار شود مال و پس بسیار شود ۔ حتی یخرج الرجل زکوۃ مالہ ۔ تا آنکہ بیرون آرد مرد زکوۃ مال خود را
فلا یجد احدا یقبلہا منہ ۔ پس نیابد ہیچ یکے را کہ قبول کند زکوۃ از وے ۔ وحتی یعود ارض العرب مروجا و انہارا ۔ و تا آنکہ
باز می گردد زمین عرب کشت زارہا و چراگاہ ہا و جویہا ۔ مروج جمع مرج بمعنی چراگاہ و بچرا گذاشتن ستور را کذا فی الصراح ۔ رواہ
مسلم و فی روایۃ قال ۔ و در روایتے مر مسلم را آمدہ کہ گفت ۔ تبلغ المساکن اہاب ۔ می رسد مسکنہا و عمارت خانہای مدینہ
موضعی را کہ از مدینہ بر چند میل ست و نام وی اہاب است بفتح ہمزہ بر وزن سحاب کذا فی القاموس و اہاب بکسر ہمزہ نیز گفتہ اند و یہاب
یا نام وی یہاب بکسر یاء تحتانیہ و فتح آن و او برائے شک راوی ست یا آنجا را یکی ازین دو نام میخوانند بعضے بہمزہ میخوانند
و بعضی بیا ہر دو نام او ست و مقصود آنست کہ عمارت و آبادانی این بلدۂ طیبہ بحد کمالی و تمام رسد ۔ وعن جابر قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یکون فی آخر الزمان خلیفۃ ۔ می باشد در آخر زمان خلیفہ کہ ۔ یقسم المال ولا یعدہ ۔ بخش می کند
مال را و نمی شمرد آنرا یعنی بسیار مے دہد و بے شمار می دہد و بعضے گفتہ اند مراد این خلیفہ مہدی است ۔ و فی روایۃ قال یکون
فی امتی خلیفۃ ۔ و در روایتے این چنین آمدہ کہ گفت باشد در امت من خلیفہ کہ ۔ یحثی المال حثیا ولا یعدہ عدا ۔ کف کف میدہد
مال را و شمار نمی کند آنرا شمار کردنی از جہت کثرت اموال و غنائم و فتوحات و جود و سخاوت وے ۔ رواہ مسلم ۔ وعن
ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یوشک الفرات ۔ فرات نام جوے کوفہ است و فرات در اصل
بمعنے آب خوش سخت شیرین ست و مراد در حدیث معنی اول ست مے فرماید نزدیک ست این جوے ۔ ان یحسر ۔ ظاہر
گرداند و کشف کند و دور کند پردہ ۔ عن کنز من ذہب ۔ از گنجی کہ از طلا ست یعنے آب وی خشک گردد و از زیر وے
گنجے از طلا بر آید ۔ فمن حضر فلا یاخذ منہ شیئا ۔ پس کسے کہ حاضر شود آنجا باید کہ نستاند از وے چیزے زیرا کہ وی باعث نزاع
و تقاتل است چنانچہ در حدیث آیندہ بیاید و بعضے گویند زیرا کہ گرفتن از آن گنج بخاصیت موجب درد و نزول آفات و

وبلیات است وآن آیتے است از آیات خداوند تعالی وبعضے گفتہ اند ازان جہت کہ آن مال مغضوب ومکروہ است نزد حق سبحانہ مثل مال قارون پس انتفاع وتمتع بدان حرام باشد۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تقوم الساعۃ حتی یحسر الفرات عن جبل من ذہب۔ دہم از ابی ہریرہ است کہ گفت آنحضرت قائم نمی شود قیامت تا آنکہ کشف می کند فرات از کوہی کہ از طلا است یعنے ظاہر گرداند آنرا۔ یقتتل الناس علیہ۔ کشاکشی می کنند آدمیان بروی۔ فیقتل من کل مائۃ۔ پس کشتہ می شوند از ہر صدی۔ تسعۃ وتسعون۔ نود ونہ۔ ویقول کل رجل منہم۔ ومی گوید ہر یکے از ایشان۔ لعلی اکون انا الذی انجو۔ شاید کہ من باشم آنکہ نجات یابم۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دہم از ابی ہریرہ است کہ گفت گفت آنحضرت۔ تقیٔ الارض افلاذ کبدہا۔ قی می کند یعنے بیرون می اندازد زمین پارہا جگر خود راکہ عبارت است از گنجہاے مدفون وعروق معدنیہ وافلاذ جمع فلذ ست بکسر فا وذال در آخر وفلذہ بمعنی قطعہ ودر قاموس گفتہ کہ فلذ بکسر جگر شتر وفلذہ بتا پارہ جگر و پارہ ذہب وفضہ ولحم وتعبیر بپارہاے جگر از براے آنست کہ آن خلاصہ زمین ست چنانکہ جگر خلاصہ شتر است اما افلذ براے مشدد وکسر فا ولام وبفتحتین ضمیتین بہ معنے جواہر معدنی ست مثل ذہب وفضہ ونحاس ورصاص می فرماید کہ بیرون می آرد زمین قطعہارا۔ امثال الاسطوانۃ۔ مانند ستونہا۔ من الذہب والفضۃ۔ از طلا ونقرہ۔ فیجیٔ القاتل۔ پس می آید کسے کہ کشتہ است مردم را براے مال۔ فیقول فی ہذا قتلت۔ پس می گوید از براے این قتل کردہ ام من۔ ویجیٔ القاطع۔ ومی آید قطع کنندہ رحم وبازدارندہ احسان از خویشان۔ فیقول فی ہذا قطعت رحمی۔ پس میگوید از براے این بریدہ ام حق رحم را۔ ویجیٔ السارق۔ ومی آید دزد۔ فیقول فی ہذا قطعت یدی۔ پس میگوید از براے این بریدہ شدہ دست من یعنی این مال چیزی ست کہ در محبت وخواہش او این معاصی را ارتکاب کردہ این محنت با دیدہ ام و آلان ہیچ کار نمی آید وحاجت بدان نداریم۔ ثم یدعونہ۔ پس ترک میکنند ومی گذارند آن مال راکہ از زمین بر آمدہ۔ فلا یاخذون منہ شیئا۔ پس نمی گیرند ازان چیزی را۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ۔ گفت آنحضرت سوگند بخدای کہ بقای ذات من در دست قدرت اوست۔ لا تذہب الدنیا حتی یمر الرجل علی القبر۔ نمیرود وفانی نمیگردد دنیا تا آنکہ می گذرد مرد بر گور۔ فیتمرغ علیہ۔ پس می غلطد بر گور۔ ویقول یا لیتنی کنت مکان صاحب ہذا القبر۔ ومی گوید کاشکے می بودم من بجاے صاحب این گور۔ ولیس بہ الدین الا البلاء۔ ونیست بوی دین مگر بلا واین عبارت را دو معنی گفتہ اند یکے آنکہ مراد بدین عادت است ودین بمعنی عادت آمدہ پس معنی چنان باشد کہ می غلطد آن مرد وآرزو میکند قبر ونیست غلطیدن وآرزو کردن مراد او از عادت ونیست باعث مراد او مگر بلا وفتنہ کہ گرفتار او شدہ وجہ دیگر آنکہ دین بمعنی مشہور است ومعنی آنست کہ نیست مراد را باعث بر غلطیدن وآرزو کردن بجہت امر دین کہ در وہ اندیشہ او را تقیہ در دین بلکہ بلا وشقت کہ از جہت دنیا رسیدہ است درین ہر دو وجہ خالی از بعدی نیست وتواند کہ معنی این باشد کہ زبیعہ قرب کہ می غلطد بر قبر وتمنی میکند موت را ہیچ از دین باوی نماندہ است ودین بجہت فتنہ وابتلا از دست دادہ ونماندہ است نزد وی

مگر ہمین بلاو فتنہ۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تقوم الساعۃ حتی تخرج نار من ارض الحجاز۔ قایم نمیشود قیامت تا آنکہ بیرون می آید آتشی از زمین حجاز تضیئ اعناق الابل ببصری۔ روشن می گرداند گردنہای شتران را در بصری بضم باو سکون صاد شہرے است از شہرہای شام میان وی و دمشق چند مرحلہ است متفق علیہ۔ بدانکہ اخبار و ظہور این نار بحد تواتر رسیدہ و غالب ظہور او در مدینہ منورہ بودہ است و پروردگار تعالی ببرکت حضرت سید کائنات علیہ افضل الصلوات اہل این بلدہ را از آفت آن وقایت نمودہ و ابتدای ظہور آن روز جمعہ ثالث جمادی الآخرہ تا غایت روز یکشنبہ بست و ہفتم رجب کہ مجموع آن مدت پنجاہ و دو روز است بود و رسیدن آن از جانب حجاز بود مانند شہرے بزرگ کہ او را قلعہ باشد با برج و کنگرہا گویا کہ جماعہ از آدمیان ہستند کہ او را می کشند بہر کوہی کہ می رسد خاکستر می سازد و چون از زیر می گدازد و چون رعد فریاد مے کند و چون دریا جوش می زند و گویا از میان آن جوہای سرخ و کبود می بر آید و بقرب مدینہ مطہرہ می رسد و با وجود آن نسیمی بارد از ان بسوی مدینہ می آید و گفتہ اند کہ ضوء آن نار اکناف و اطراف آن بوادی و براری را گرفتہ بود و حرم نبوی و جملہ بیوت مدینہ را مثل نور آفتاب در گرفتہ و مردم شبہا در روشنائی آن کار می کردند و نور آفتاب و ماہ در ان ایام از کار افتادہ و انخساف پذیرفتہ بود و بعضے از اہل مکہ معظمہ نور این نار در یمامہ و بصری مشاہدہ نمودہ و از عجائب احوال این آتش آن بود کہ احجار را می خورد و می گداخت و اشجار را از وی اثری و آسیبی نبود و می گویند کہ در وادی سنگی بزرگ بود کہ نصف آن داخل حرم مدینہ بود و نصف دیگر خارج نصف خارج را آتش فرو بردہ بود و چون بنصف داخل رسید منطفی گشت پس اہل مدینہ مقدسہ رو بتضرع و ابتہال آوردند و رد مظالم نمودند و انفاق و اعتاق کردند و در شب جمعہ جمیع اہل مدینہ حتی النساء و الصبیان در حرم شریف بتیوتت کردند و گرد حجرہ شریفہ سر پا برہنہ بحق تضرع و ابتہال بجامی آوردند پروردگار تعالے روی آتش را بجانب شمال گردانید و اہل این بلدہ عظیمہ را ازین آفت نجات بخشید و ہمدرین سال وقائع غریبہ در اکناف عالم بحدوث آمد و در اول سال دیگر خروج تتار بوقوع رسید و در بغداد و اکناف عالم آتش حرب و فتنہ بلند شد چنانچہ گذشت و در کتاب جذب القلوب الی دیار المحبوب کہ در احوال مدینہ مطہرہ تالیف یافتہ است زیادہ برین مذکور شدہ واللہ اعلم۔

وعن انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اول اشراط الساعۃ۔ نخستین علامات قیامت۔ نار تحشر الناس من المشرق الی المغرب۔ آتشی ست کہ میراند مردم را از مشرق بجانب مغرب طیبی گفتہ کہ مراد اولیت اوست در علاماتے کہ متصل اند بقیامت و الا این نار حجاز کہ بیان آن گذشت پیش از زین نار بود پس نخست چون باشد واللہ اعلم۔ رواہ البخاری

الفصل الثانی عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تقوم الساعۃ حتی یتقارب الزمان۔ بر پا نمی شود قیامت تا آنکہ نزدیک یک دیگر می شوند و زود می گزرند اجزاء زمان تفسیرش آن ست کہ می فرماید۔ فتکون السنۃ کالشہر۔ پس می باشد و می گزرد سال مانند ماہ۔ والشہر کالجمعۃ۔ و ماہ مانند ہفتہ۔ وتکون الجمعۃ کالیوم۔ و می باشد ہفتہ ہمچو روز۔ ویکون الیوم کالساعۃ۔ و می باشد روز ہمچو ساعت۔ ویکون الساعۃ کالضرمۃ بالنار۔ و میباشد ساعت مثل زمان یک شعلہ از آتش

ضرمه بفتح ضاد معجمه وسکون رایک افروختن از آتش و بفتح را ضعی که زده افروخته گردد و در روایت مشهوره در حدیث به سکون
راست چنانکه در اکثر نسخ مصححه نوشته شده است و در بعضی بفتحه نیز ضبط کرده اند چنانچه عبارت طیبی دال است بر آن
وضرمه بفتح را بمعنی آتش نیز آید و مقصود ازین بیان کوتاهی عمرهاست و بے برکتی دران با کثرت نزول شدائد و محن و حروب
وفتن که با تهمام و اشتغال بدان خبردار ند و آگاه نشوند که عمر چند گذشت و چگونه گذشت - رواه الترمذی - وعن عبد الله
بن حوالة بفتح حاء مهمله و تخفیف واو صحابی ست نزول کرد شام را و در کاشف ذهبی گفته که مرا و راسه حدیث است یکی این حدیث
ست که اینجا مذکور است - قال بعثنا رسول الله - گفت فرستاد ما را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - برای غزا کردن - لنغنم
تا غنیمت بیابیم و چیزے از جنس مال حاصل کنیم غالبا قوم محتاج و مجهود بودند آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم خواست که چیزی برای
خود پیدا کنند که موجب رفع احتیاج شود و لهذا ذکر غزا بصریح نکرد و بر ذکر غنیمت اقتصار نمود فا نهم علی اقدامنا - فرستاد
ما را بر پایهای ما یعنی پیاده فرستاده از جهت عدم قدرت بر مراکب - فرجعنا - پس برگشتیم ازان غزوه - فلم نغنم شیئا - نیافتیم
از غنیمت چیزے را - وعرف الجهد فی وجوهنا - و شناخت و دید آنحضرت اثر مشقت و محنت در رویهای ما - فقام فینا - پس
برخاست بخطبه بجهت تسلیه و دعا کردن ما را - فقال - پس گفت - اللهم لا تکلهم الی - خداوندا مگذار ایشان را بسوی من و سپار
کارهای ایشان را بمن - فاضعف عنهم - که ضعیف شوم من از ایشان و نتوانم برداشت بار مؤنت و غمخواری ایشانرا - ولا تکلهم
الی انفسهم - و مگذار ایشان را با ایشان - فیعجزوا عنها - که عاجز آیند از ساختن مهمات نفسهای خود - ولا تکلهم الی الناس - و
مگذار ایشان را و کارهای ایشان را بمردم و محتاج نگردان ایشان را بسوی مردم - فیستأثروا علیهم - که اختیار کنند و مقدم دارند
مردم حاجت های خود را بر حاجتهای ایشان چنانچه طبیعت بشری و عادت گرفتاران نفس است و درینجا تعلیم و تنبیه ست از آن
حضرت مر امت را که کارهای خود را بخدا سپارند و اعتماد بر غیر وی سبحانه تعالی نکنند و نظر ندارند بلکه کار خود را بخدا باز گزارند
که نعم ما هم ازین بهتر کارے و آنحضرت نفس شریف خود را نیز درین مقام بر حد بشریت و ضعف عبودیت داشت بجهت رعایت
کمال عزت و عظمت ربوبیت حق جل و علا و الا وی صلی الله علیه و آله وسلم خلیفه مطلق و نائب کل جناب اقدس است میکند
و می دهد هر چه خواهد باذن وی (فان من جودک الدنیا و ضرتها و من علومک علم اللوح والقلم) جزاه الله عنا خیر الجزاء - ثم وضع یده
علی راسی - عبد الله بن حواله که راوی حدیث ست می گوید پس تر نهاد آنحضرت دست مبارک خود را بر سر من - ثم قال یا ابن
حوالة پس تر فرمود ای پسر حواله - اذا رایت الخلافة قد نزلت الارض المقدسة - وقتیکه به بینی خلافت و امارت را که بتحقیق فرود
آمده است درین زمان شام - فقد دنت الزلازل - پس بدانکه بتحقیق نزدیک رسیده است زلزلها - والبلابل - و بلابل
و بلبله بفتح معنی هم و حزن و فتنه و وسوسه آید - والامور العظام - و نزدیک رسیده است کارهای عظیم و حادثهای شدید - فالساعة
یومئذ اقرب الی الناس من یدی هذه الی راسک - پس قیامت درین هنگام نزدیک ترست از مردم ازین دست من بسوی
سر تو مانا که وقوع این حال در آخر زمان باشد و در وقت فتح بیت المقدس چنانچه در احادیث گذشت والله اعلم - رواه ابوداود

و اسنادہ حسن ورواہ الحاکم فی صحیحہ — و اینجا در اصل کتاب بیاض ست و جزری این کلام را نوشتہ — وعن ابی ہریرۃ
قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا اتخذ الفیء دولا — وقتیکہ گرفتہ شود و گردانیدہ شود غنیمت ہا را دولت ہا یعنی اغنیا
و ارباب مناصب غنیمت ہا را کہ بحکم شرع مشترک ست میان تمامہ غازیان بردارند و در دست تصرف خود در آرند و میان
خود قسمت کنند و فقرا و ضعفا را ازان محروم گردانند و دول بکسر دال و فتح واو جمع دولت بضم دال و فتح آن بمعنی انقلاب
زمان و دست بدست رفتن مال و بعضے گویند کہ بضم اسم مال است کہ گرفتہ می شود و بفتح انتقال از حال شدت و محنت
بحالت تنعم و سرور — والامانۃ مغنما — و گرفتہ شود امانت را غنیمت یعنی در امانتے و ودیعتے کہ نزد مردم نہادہ شود
خیانت کنند و آنرا در حکم غنیمت دارند کہ از کافران بدست آوردہ اند و حق ایشان ست — والزکوۃ مغرما — و گردانیدہ شود
و پنداشتہ شود زکوۃ را مثل غرامت یعنی دادن زکوۃ بر مردم چنان شاق آید کہ گویا بظلم و تاوان از ایشان مال
می ستانند — وتعلم لغیر الدین — و وقتے کہ آموختہ شود و تحصیل کردہ شود علم نہ برائے دین و ترویج شریعت و قصد عمل
و تقرب حق بلکہ برائے تحصیل دنیا و جاہ و عزت و تقرب ملوک — واطاع الرجل امراتہ — و اطاعت و فرمان برداری
کند مرد زن خود را در انچہ نہ مصلحت دین و فرمودہ حق ست — وعق امہ — و برنجاند بے جہت شرعی مادر خود را — وادنی
صدیقہ — و نزدیک گرداند مرد بجود و دوست خود را — واقصی اباہ — و دور دارد پدر خود را — وظہرت الاصوات فی المساجد
و پیدا گردد آوازہا و سخن ہای لایعنی در مسجد ہا خصوصا آوازہائے غنا و مزامیر و فریاد ہای رقاصان کہ دران میکنند چنانچہ
درین زمان متعارف شدہ است — وساد القبیلۃ فاسقہم — و مہتر و بزرگ گردد قبیلہ را کسیکہ فاسق ست میان ایشان —
وکان زعیم القوم ارذلہم — و باشد کفیل و رئیس قوم کسیکہ سخن میکند در کار و بار و مہمات ایشان و رفع مہمات ایشان مادست
ارذل ترین ایشان — واکرم الرجل مخافۃ شرہ — و گرامی داشتہ شود مرد از جہت ترس بدی او چنانچہ فاسقی یا ظالمی حاکم غالب
آید و مردم را چارہ نماند از تعظیم و تکریم و اطاعت وی — وظہرت القینات — و پیدا آیند میان مردم و اختلاط کنند با ایشان
مطرب زنان و قینۃ بفتح قاف و سکون یا مقدم بر نون در اصل بمعنی داہ سرود گوئندہ است یا مطلق داہ — والمعازف — و
پیدا آیند ملاہی یعنی آلات سرود کہ آنرا مزامیر خوانند مثل عود و طنبور و رباب و جز آن — وشربت الخمور — و خوردہ شود شراب
و مسکرات — ولعن آخر ہذہ الامۃ اولہا — و نفرین کنند و بد گویند و دشنام دہند پسینیان این امت پیشینیان امت را طعن
گفتہ یعنی طعن کنند خلف در سلف و یاد کنند بدیہا ایشان را و اقتدا و پیروی نکنند ایشان را چون چنین کردند گویا لعنت
کردند این سخن درست ست و حقیقت لعنت نیز در صحابہ و تابعان ایشان از فرقہ زائغہ رافضہ بوجود آمدہ نسل اللہ العافیۃ
فارتقبوا عند ذلک — پس انتظار برید نزد پیدا شدن این امور کہ مذکور شدند — ریحا حمراء — باد سرخ را — وزلزلۃ و جنبیدن
زمین را — وخسفا — و فرو رفتن در زمین را — ومسخا — و مسخ کردن آدمیان را و مسخ تبدیل صورتی بصورتی دیگر قبیح تر از ان —
وقذفا — و سنگ افتادن را از آسمان — وآیات تتابع — و انتظار برید نشانہائے قیامت را کہ پی در پی می رسد کنظام قطع

سلکۂ ہمچو ترتیب رشتہ جواہر در رشتہ کشیدہ کہ گسستہ شد رشتۂ او — فتتابع — پس پیاپی افتاد جواہر آن نظم در کشیدن جواہر بر رشتہ
نظام بکسر رشتۂ جواہر و بفتح نیز آمدہ و سلک رشتہ کذا فی القاموس و الصحاح و نظام در قاموس بمعنی مصدر نیز گفتہ پس یکی را ازین دو معنی
منظوم یا بمعنی حاصل بالمصدر چنانکہ در ترجمہ اشارت بدان کردیم فافہم — رواہ الترمذی — وعن علی رضی اللہ عنہ — قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا فعلت امتی خمس عشرۃ خصلۃ — وقتیکہ بکند امت من پانزدہ خصلت را — حل بہا البلاء
فرود می آید بر وے بلا و فتنہ کہ مذکور شد — وعد ہذہ الخصال — و شمار کرد آنحضرت این خصلت ہا را کہ مذکور شدند در این
قول صاحب مصابیح ست زیرا کہ ترمذی ذکر کرد ہر دو حدیث را پیاپی و شمار کرد اعداد خمسۃ عشر را کذا قال الطیبی فقد بر دو چون
این خصلت ہا کہ مذکور شدہ اند شانزدہ اند ازین جہت گفت — ولم یذکر تعلم لغیر الدین — و ذکر نکرد این خصلت را
کہ آموختہ شود علم نہ از برائے دین — قال — و یک اختلاف دیگر درین دو حدیث این ست کہ گفت بجای و ادنی
صدیقہ واقصی اباہ — و بر صدیقہ و جفا اباہ — و نیکی کند دوست خود را و جفا کند پدر خود را — وقال — و گفت بجائے و شربت الخمور
و شرب الخمر — بلفظ واحد و گفت بجائے لعن آخر ہذہ الامۃ — ولبس الحریر — و پوشیدہ شود جامہای ابریشمی رواہ الترمذی
وعن عبد اللہ بن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تذہب الدنیا حتی یملک العرب رجل من اہل بیتی
نمی رود و فانی نمی گردد دنیا تا آنکہ مالک می شود عرب را مردے از اہل بیت من تخصیص العرب درین حدیث بجہت
اصالت و شرافت اوست و الا در احادیث دیگر آمدہ کہ مالک تمام دنیا گردد عرب و عجم — یواطی اسمہ اسمی — موافق باشد
نام آنمرد نام مرا — رواہ الترمذی و ابو داؤد وفی روایۃ لہ — و در روایتے مر ابی داؤد را این چنین آمدہ است کہ — قال لو لم
یبق من الدنیا الا یوم — گفت آنحضرت اگر باقی نماند از دنیا مگر یک روز — لطول اللہ ذلک الیوم — ہر آئینہ دراز می گرداند
خدا تعالی آن روز را حتی یبعث اللہ فیہ رجلا منی — تا آنکہ می برانگیزد خدا تعالی در آن روز مردے را کہ از من ست — او من
اہل بیتی — یا گفت از اہل بیت من ست — یواطی اسمہ اسمی واسم ابیہ اسم ابی — موافق باشد نام او نام مرا و نام پدر وی نام پدر
مرا — یملاء الارض قسطا وعدلا — پر گرداند آنمرد زمین را بداد و عدل کما ملئت ظلما وجورا — چنانکہ پر گردہ شدہ است بستم و جور
معنی قسط و عدل نزدیک بہم اند ہمچنانکہ معنی ظلم و جور و در صراح گفتہ قسط داد و عدل و داد دہندہ وہو خلاف الجور ظلم ستم و اصل
وضع الشئ فی غیر محلہ جور میل کردن از راستی و راہ یقال جار عن الطریق و ستم کردن در حکم بر کسی و در قاموس نیز نزدیک ہمین گفتہ
و گویا کہ مراد در حدیث تاکید و تقریر است یا گوئیم مراد بالقسط داد دادن و خواہان دادن و عدل عدالت و تسویہ و برابری در حقوق
نمودن و از ظلم و جور مقابل این دو معنی واللہ اعلم — وعن ام سلمۃ قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول المہدی من
عترتی من اولاد فاطمۃ — ام سلمہ گفت شنیدم رسول خدا را صلی اللہ علیہ وسلم کہ میگفت مہدی از عترت منست از اولاد فاطمہ
عترت بکسر نسل مرد و گروہ وی و خویشان و نزدیک وی از انہا کہ گذشتہ اند و آنانکہ بیایند فی الصراح عترت خویشان و نزدیکان
مرد و در نہایہ گفتہ عترت مرد خویشان وی و خویشان آنحضرت اولاد عبد المطلب را گویند و بعضے گفتہ اند نزدیکان از اہل بیت

یعنی اولاد وی و بعضے گویند قریش ہمہ عترت اند و مشہور آنست کہ عترت آنہا کہ حرام ست بر ایشان زکوٰۃ و آنہا اولاد ہاشم
اند و بر ہمہ اقوال قول وی من اولاد فاطمۃ تقیید ست تا معلوم گردد کہ مہدی خصوصاً از اولاد فاطمہ ست۔ رواہ ابو داؤد
وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المہدی منی۔ مہدی از اولاد منست۔ اجلی الجبہۃ۔ روشن
و کشادہ پیشانی۔ اقنی الانف۔ بلند بینی از طرف بالا۔ یملأ الارض قسطا و عدلا۔ پر میکند زمین را بعدل و داد۔ کما ملئت
ظلما و جورا۔ چنانچہ پر کردہ شدہ است بجور و ستم۔ یملک سبع سنین۔ مالک می شود زمین را ہفت سال۔ رواہ ابو داؤد
وعنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی قصۃ المہدی قال۔ روایت کرد ابو سعید از آن حضرتؐ در قصہ مہدی کہ فرمود بعد از ذکر
عدل و داد وی۔ فیجیء الیہ الرجل۔ پس می آید بسوی مہدی مردے۔ فیقول۔ پس می گوید آن مرد۔ یا مہدی اعطنی اعطنی
یعنی بدہ بدہ مرا یعنی چیزے۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیحثی لہ فی ثوبہ۔ پس ہر دو کف پر کردہ می دہد مہدی مر آن مرد را در
جامہ آنمرد۔ ما استطاع ان یحملہ۔ آنچہ می تواند کہ بردارد آنمرد آنرا از دراہم و دنانیر یعنے بسیار می دہد و بی شمار دہد چنانچہ گذشت
رواہ الترمذی وعن ام سلمۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال۔ گفت آنحضرتؐ۔ یکون اختلاف عند موت خلیفۃ۔ پیدا میشود اختلاف
و نزاع و جدال در مردم نزد مردن خلیفہ کہ در آخر زمان باشد۔ فیخرج رجل من اہل المدینۃ۔ پس بیرون می آید بدعوی امامت
مردی از اہل مدینہ۔ ہاربا الی مکۃ۔ در حالیکہ گریزندہ و روندہ است بسوی مکہ۔ فیاتیہ ناس من اہل مکۃ۔ پس پیش وی آیند
او را مردمان از اہل مکہ۔ فیخرجونہ۔ پس بیرون می آرند و امام می گردانند او را بجو اہش و الحاح۔ وہو کارہ۔ حالانکہ آنمرد خشنود
و راضی نیست با مامت۔ فیبایعونہ بین الرکن و المقام۔ پس بیعت می کنند و می گردند مردم آن مرد را میان حجر اسود و مقام ابراہیم
گفتہ اند کہ مراد باین مرد مہدی است۔ فیبعث الیہ۔ پس فرستادہ می شود بسوی این مرد۔ بعث من الشام۔ لشکری از
شام یعنی بادشاہی کہ در آنوقت در شام باشد لشکری برای جنگ و قتال مہدی بہ فرستد۔ فیخسف بہم بالبیداء بین مکۃ و المدینۃ۔ پس
بزمین فرو بردہ شود این لشکر را در بیدا کہ نام موضعی ست در میان مکہ و مدینہ بیدا در لغت بمعنی بیابان و زمین ہموار آید و مراد باین
لشکر لشکر سفیانی ست و این قتال فتنۂ اثارت سفیانی ست کہ یکی از علامت خروج مہدی ست درین باب احادیث بسیار
وارد شدہ قریب بتواتر یکے از آن این حدیث صحیح است کہ روایت کردہ شدہ است از امیر المومنین علی بن ابی طالب
رضی اللہ عنہ کہ فرمود سفیانی از اولاد خالد بن یزید بن ابی سفیان است مردی گران سر چیچک روی نقطہ سفید در چشم
کہ بیرون آید از جانب دمشق و اکثر از تابعان وی از قبیلہ باشد کہ نام وی کلب ست و بسیار کشندہ بود مردم را تا آنکہ
شکم ہای زنان را بشکافد و بچگان را بکشد و چون خبر مہدی بشنود لشکر بہ جنگ وی بفرستد پس آن لشکر ہزیمت خورد و پس آن
سفیانی خود با لشکری کہ با وی بود بہ جنگ مہدی بتازد و در موضعی کہ بیدا نام اوست با لشکر ہم بزمین فرو رود و ہیچ یکے
از ایشان نجات نیابد مگر کسے کہ این خبر بہ مہدی برساند۔ فاذا رای الناس ذلک۔ پس چون ببینند مردم این حال
را و بشنوند خبر ہلاک سفیانی را۔ اتاہ ابدال الشام۔ بیایند مہدی را ابدال از ولایت شام۔ وعصائب اہل العراق۔ و

وجماعتہا از اہل عراق فیبایعونہ۔ پس بیعت می کنند مہدی را ابدال قومی اند کہ بپا می دارد خدا تعالیٰ زمین را ببرکت ایشان و ایشان ہفتاد تن اند چہل تن در شام وسی در غیر آن اگر یکے از ایشان بمیرد در بدل وی دیگرے را از سائر الناس بجائے این نشانند و ذکر ایشان در احادیث آمدہ و سیوطی در شرح سنن ابی داؤد گفتہ ذکر ابدال در کتب ستہ نیامدہ مگر درین حدیث نزد ابو داؤد و حاکم آنرا نیز اخراج کردہ و تصحیح نمودہ است ولیکن سیوطی در جمع الجوامع از غیر کتب ستہ در ذکر ابدال احادیث بسیار آوردہ در اکثر احادیث ذکر عدد چہل است و در بعضے سی و بر حدیثی از امیر المومنین علی آوردہ کہ ابدال این درجہ را بہ بسیاری نماز و روزہ و صدقہ نیافتہ اند و بدان از سائر مردم ممتاز نگشتہ بلکہ بسخاوت نفس و سلامت قلب و خیر خواہی مسلمانان یافتہ و فرمود حضرت رسول صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یا علی وجود مردم در امت من کہ بصفت ابدال باشند کمتر از گوگرد سرخ ست و در حدیثے دیگر از معاذ بن جبل آوردہ کہ ہر کہ در وے این سہ صفت بود وے از جملہ ابدال ست رضا بقضا و صبر از نافرمودنہا و خشم کردن بجہت دین خدا و نیز امام غزالی در احیاء العلوم آوردہ کہ ہر کہ این دعا ہر روز سہ بار بخواند اللہم اغفر لامۃ محمد اللہم ارحم امۃ محمد اللہم تجاوز عن امۃ محمد او را درجۂ ابدال نویسند و بالجملہ ہر کہ تبدیل صفات ذمیمہ کند و خیر خواہ خلق خدا باشد از جملہ ابدال ست اما مراد بہ عصائب اہل عراق نیز قومی اند از رجال اللہ مسمی بعصائب چنانچہ ابدال و از امیر المومنین علی آمدہ است کہ ابدال بشام باشند و نجبا بمصر و عصائب بعراق و بعضے می گویند مراد بعصائب نیکان و زاہدان و عابدان اند از مردم و عصب القوم بفتحات در لغت نیکان قوم را گویند ثم ینشأ رجل من قریش بعد از ان پیدا شود مردے دیگر از قریش بمخالفت مہدی کہ اخوالہ کلب خالہاے آن مرد یعنی برادران مادر وی از قبیلۂ کلب باشند کہ قبیلۂ ایست مشہور از عرب و دحیۂ کلبی از ان قبیلہ بود فیبعث الیہم بعثا پس می فرستد این مرد نیز بسوے مہدی و تابعان وی لشکری را و مدد می جوید از اخوال خود کہ بنی کلب اند فیظہرون علیہم پس غالب می آیند مہدی و تابعان وی برین لشکر وذلک بعث کلب و این مذکور فتنہ لشکر کلب ست کہ نیز از علامات خروج مہدی ست ویعمل فی الناس و کار میکند مہدی در مردم بسنۃ نبیہم بسنت و روش پیغمبر ایشان محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ویلقی الاسلام بجرانہ فی الارض و می اندازد دین مسلمانی گردن خود را بزمین و ثبات و قرار می یابد و جران بکسر جیم و خفت را و نون در آخر پیش گردن شتر از مذبح تا منحر وی کہ در وقت نشستن و قرار گرفتن و استراحت آنرا بر زمین نہد و اینجا کنایت ست از تمکن اسلام و استقرار وی کہ دیگر ہرج و مرج از میان برخیزد و از جنگ و جدال نشان نماند و دین اسلام و احکام سنت و جماعت قرار یابد و استقامت پذیرد و خلافی در میان نماند فیلبث سبع سنین پس مکث میکند و میباید مہدی ہفت سال ثم یتوفی پس تر میرانیدہ شود مہدی ویصلی علیہ المسلمون و نماز بگزارند بر وے مسلمانان رواہ ابوداؤد وعن ابی سعید قال ذکر رسول اللہ گفت ابو سعید خدرے ذکر کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بلاء یصیب ہذہ الامۃ حتی

و آزمایشی و شدتی را که برسد این امت را — حتی لا یجد الرجل ملجأ یلجأ الیه من الظلم — تا آنکه مرد نیابد جائی را که پناه گیرد بوی از ظلم
مردم — فیبعث الله رجلا من عترتی واهل بیتی — پس می برانگیزد و می فرستد خدا تعالی مردی را از فرزندان من و اهل
بیت من با امامت — فیملأ به الارض قسطا وعدلا — پس پر می گرداند حق تعالی بوجود آنمرد زمین را بعدل و داد — کما ملئت
ظلما وجورا — چنانکه پر کرده شده است زمین بجور و ستم — یرضی عنه ساکن السماء — راضی و خوشنود می باشد از وی سکونت
کنندهٔ آسمان یعنی هر که در آسمان ست — وساکن الارض — و سکونت کنندهٔ زمین یعنی هر که بر زمین ست — لا تدع السماء
من قطرها شیئا — نمی گذارد آسمان از قطرهای باران خود چیزی را — الا صبته مدرارا — مگر آنکه بریزد آسمان آنرا بر زمین
در حالیکه بسیار ریزنده است و در بفتح دال و تشدید را باریدن باران مدرار بسیار ریزان — ولا تدع الارض من
نباتها شیئا الا اخرجته — و نمی گذارد زمین از رستنیهای خود چیزی را مگر آنکه بیرون می آرد آنرا یعنی بارانها در زمان
مهدی بسیار بارد و بمراد بارد و زراعتها و حاصل های زمین بکمال آید و عیش و زندگانی خوش گردد — حتی تمنی الاحیاء الاموات
تا آنکه آرزو دارند زندگان مردگان را یعنی وجود و حیات ایشان را گویند که ای کاش ایشان در زمانه ما بودندی تا روی
عیش و نشاط و کامرانی دیدندی و بعضی احیاء بکسر همزه خوانند مصدر بمعنی زنده گردانیدن یعنی مرده ها آرزو برند که زنده گرداند
خدا تعالی ایشان را و این بطریق فرض و تقدیر ست برای قصد مبالغه اگر روایت بدان ثابت گردد و الا مجرد احتمال ست
والله اعلم — یعیش فی ذلک سبع سنین او ثمان سنین او تسع سنین — زندگانی می کند مهدی درین خوشی و کامروائی هفت سال
یا هشت سال یا نه سال و این بطریق شک راوی است یا در آن وقت بر آن حضرت مبهم داشتند و در وقت دیگر تعیین
کرده باشند والله اعلم — رواه الحاکم فی مستدرکه وقال صحیح — روایت کرد این حدیث را حاکم در مستدرک خود که نام کتاب
اوست و گفت که این حدیث صحیح ست و در اصل کتاب درین مقام بیاض ست وعن علی رضی الله عنه قال قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم یخرج رجل من وراء النهر — بیرون می آید مردی از وراء النهر و در نسخ مصابیح من
ما وراء النهر — یقال له الحارث حراث — گفته میشود مر آن مرد را الحارث حراث — حارث نام اوست و حراث صفت و کار اوست یعنی
کشت کار کننده و تواند که هر دو نام باشد یا هر دو صفت و بالجمله خواه بطریق علمیة یا وصفیت او را باین دو نام بخوانند
علی مقدمته رجل — پیش ازوی مردی دیگر برآید — یقال له — گفته می شود مر این مرد را منصور یوطن او یمکن لآل محمد — قرار
می دهد و متوطن میگرداند آن مرد که حارث نام اوست آل محمد را او یمکن شک راوی است و تمکین و توطین نزدیک
هم اند در معنی یعنی قرار دادن و پای برجای کردن — کما مکنت قریش لرسول الله — چنانچه قرار دادند و پای برجای
کردند قریش مر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وآله وسلم اگرچه بعضی از ایشان در ابتدای حال ایذای آن حضرت کردند و از وطن
بیرون آوردند اما در آخر تقویت و تمکین و نصرت و تائید هم از قریش دید و مهاجران از آنکه همه قریشی اند و تائید و تمکین
ابو طالب آنحضرت را نیز ازین باب ست — وجب علی کل مومن نصره — واجب و لازم است بر هر مسلمان یاری

دادن و تائید نمودن آن مرد حارث نام۔ او قال اجابتہ۔ یا فرمود لازم ست قبول نمودن و گردیدن او را شک راوی است کہ نصرہ گفت یا اجابتہ از سوق این حدیث چنانچہ از سیاق احادیث دیگر کہ آوردہ اند درین باب ظاہر می شود کہ خروج این مرد بطریق دعوای امامت و خلافت بود کہ بر مومنان اجابت و اطاعت او لازم گردد و ممکن کہ بطریق تعلیم و ارشاد و ہدایت بود و مراد بنصر و اجابت اعتقاد و محبت باشد و منصور مقدمہ لشکروی بود۔ رواہ ابوداؤد۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ۔ سوگند بخدائی کہ بقاے ذات من در دست قدرت اوست۔ لا تقوم الساعة۔ برپا نمی شود قیامت۔ حتی تکلم السباع الانس۔ تا آنکہ سخن کنند درندگان آدمیان را وحتی تکلم الرجل عذبة سوطہ۔ و تا آنکہ سخن کند مرد را طرف تازیانہ او عذبہ بتحریک طرف ہر چیز کذا فی القاموس و فی الصراح عذبة اللسان تیزی زبان و عذبة السوط چابق تازیانہ و عذبة المیزان رشتہ کہ بر داشتہ شود بوی ترازو۔ وشراک نعلہ وسخن کند بمرد بند نعلین او۔ ویخبرہ فخذہ۔ وخبر دہد مرا و را ران وے۔ بما احدث اہلہ بعدہ بچیزے کہ نو پیدا کردہ است اہل وعیال وی پس وی۔ رواہ الترمذی

الفصل الثالث

عن ابی قتادة قال قال رسول اللّٰہ۔ گفت گفت پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وسلم الآیات بعد المائتین۔ ظہور نشانی ہای قیامت کہ پی در پی برسند بعد از دویست سال خواہد بود از ظہور دولت اسلام یا از وفات حضرت پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم و تواند کہ مبداء آن بعد از ہجرت یا ولادت یا دیگر امری اعتبار نمایند و اللّٰہ اعلم۔ رواہ ابن ماجة وعن ثوبان قال قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم اذا رأیتم الرایات السود۔ گفت ثوبان مولی آنحضرت کہ گفت آن حضرت وقتے کہ بہ بینید شما درفشہای سیاہ را۔ قد جاءت من قبل خراسان کہ بتحقیق آمدہ است از جانب خراسان۔ فأتوہا۔ پس بیائید آنہا را۔ فان فیہا خلیفة اللّٰہ المہدی۔ زیرا کہ بدرستی کہ دران رایات خلیفۂ خداست کہ نام او مہدی است۔ رواہ احمد والبیہقی فی دلائل النبوة۔ وتفصیل این حکایت و امثال آن از رسالۂ حضرت شیخ علی متقی قدس سرہ کہ در علامات مہدی آخر زمان نوشتہ اند باید جست۔ وعن ابی اسحٰق گفت ابو اسحاق سبیعی کہ تابعی کبیرست و دید علی رض را و ابن عباس و ابن عمر رض و دیگر صحابہ را و شنیدہ حدیث از سی و ہشت صحابی فقیہ ست و شعبہ گفتہ کہ وی احسن ست در حدیث از حسن و ابن سیرین و مجاہد و سبیعی بفتح سین و کسر با نسبت بسبیع کہ نام شخصے ست قال قال علی۔ گفت ابو اسحٰق سبیعی گفت امیر المومنین علی رضی اللّٰہ عنہ۔ ونظر الی ابنہ الحسن و حالانکہ نگاہ کرد بسوے پسر بزرگ خود کہ امام حسن مجتبیٰ باشد۔ قال۔ گفت علی۔ ان ابنی ہذا سید۔ بدرستی کہ این پسر من سید ست۔ کما سماہ رسول اللّٰہ۔ چنانچہ نام کردہ است او را سید پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وسلم وسیخرج من صلبہ۔ و نزدیک ست کہ بیرون می آید از پشت وی۔ رجل۔ مردی۔ یسمی۔ نامیدہ می شود۔ باسم نبیکم۔ بنام پیغمبر شما یعنی محمد۔ تشبہہ فی الخلق۔ مشابہت داردا این مرد بپیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم در سیرت باطنی۔ ولا تشبہہ فی الخلق۔ و مشابہت ندارد آن حضرت

را در صورت ظاہر یعنی در ہمہ چیز در ہمہ وجوہ والا در احادیث مشابہت بصورت نیز بہ بعضے جہات ثابت شدہ است —
ثم ذکر قصۃ یملا الارض قسطا — پس ذکر کرد علی رضی اللہ عنہ قصہ پر کردن آن مرد زمین را بعدل و داد — رواہ ابوداؤد و وارد
کرد این حدیث را ابوداؤد ولم یذکر القصۃ — و ذکر نکرد قصہ را بہ تفصیل بدانکہ احادیث در باب بودن مہدی از اولاد
فاطمہ زہرا بحد تواتر رسیدہ بے تقیید و تخصیص بودن او از اولاد امام حسن یا امام حسین و در بعضے احادیث تخصیص
بودن او از اولاد امام حسن واقع شدہ چنانچہ درین حدیث کہ از امیر المومنین علی روایت یافتہ و در بعضے احادیث
از اولاد امام حسین نیز واقع شدہ سلام اللہ علیہم اجمعین و در بعضے احادیث غریبہ از اولاد عباس نیز آمدہ شیخ ابن حجر
ہیتمی مکی در تطبیق احادیث گفت کہ مانع نیست از اجتماع ولادت متعددہ در شخصے واحد از جہات مختلفہ پس تواند
کہ امامین را در وی ولادت باشد ولیکن امام حسن را ولادت عظمی باشد زیرا کہ احادیث بودن وی از ذریت امام حسن
بیشتر ست و نیز ممکن ست کہ یکی از امہات وی عباسیہ بود واللہ اعلم — وعن جابر بن عبد اللہ رضہ قال فقد الجراد فی سنۃ
من سنی عمر — گفت جابر گم کردہ شد ملخ در سالے از سالہائے خلافت امیر المومنین عمر — التی توفی فیہا — آن سالی کہ وفات
یافت عمرؓ دران یعنی ملخ دران سال دران دیار پیدا نشد — فاہتم بذلک ہما شدیدا — پس غمناک شد عمر رضی اللہ عنہ
بسبب ناپیدا شدن ملخ غمناک شدنی سخت — فبعث الی الیمن راکبا — پس بفرستاد عمر بسوے ولایت یمن سوارے را
وراکبا الی العراق — و بفرستاد سوارے دیگر را بسوے عراق — وراکبا الی الشام — و سوارے را بسوے شام یسال
عن الجراد — در حالیکہ سوال میکند آن سوار مردم را از وجود ملخ و محتمل کہ ضمیر یسال برائے عمر باشد ہل اری منہ شیئا آیا نمودہ شد
ہیچ یکے از آدمیان چیزیرا از ملخ — فاتاہ الراکب الذی من قبل الیمن بقبضۃ — پس آورد عمر را آن سواری کہ آمد از جانب یمن
مشتی را یعنے از ملخ — فنثرہا بین یدیہ — پس پراگندہ کرد آن مشت ملخ را پیش عمر — فلما راٰہ عمر کبر — پس ہرگاہ کہ دید ملخہا را
عمر تکبیر بر آورد — وقال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان اللہ عزوجل خلق الف امۃ — گفت شنیدم آنحضرت را
کہ میگفت بدرستی کہ خدایتعالی پیدا کرد ہزار گروہ را از حیوانات — ستمائۃ منہا فی البحر — شش صد گروہ ازان ہزار در دریا ست
واربعمائۃ البر — و چار صد گروہ در بر — فان اول ہلاک ہذہ الامۃ — پس بدرستی کہ نخستین ہلاک این ہزار گروہ الجراد —
ہلاک ملخ ست و در بعضے نسخ لفظ ہلاک نیست یعنی اول ازین ہزار گروہ جراد ست — فاذا ہلک الجراد — پس وقتیکہ ہلاک
شود ملخ — تتابعت الامم کنظام السلک — پے در پے میرسد انتہا در ہلاک ہمچو گسستہ شدن رشتہ کہ کشیدہ شدہ ست در وے
مروارید و پیاپے افتادن مروارید ازان — رواہ البیہقی فی شعب الایمان —

باب العلامات بین یدی الساعۃ و ذکر الدجال

درین باب ذکر کردہ علامات کبری از قیامت کہ نزدیک بقیام آن وقوع یابند چنانکہ ذکر کرد در باب سابق علامات
صغری و اظہر و انسب آن بود کہ ذکر خروج مہدیؑ کہ وجود وی با عیسی و دجال بود درین باب کردے ولیکن

چون ذکر مهدی در احادیث با ذکر فتن و ملاحم که پیش از خروج او واقع شوند و بعد از خروج وے مرتفع گردند واقع شده باین
تقریب ذکر وے دران باب جریان یافت بدانکه احادیث و اخبار در ترتیب وقوع آیات عشره که مولف ذکر کرده
مختلف آمده است و سخن در تطبیق و توفیق آن بسیار ست و شاید که در ضمن شرح بعضے ازان مذکور گردد و اعظم آیات
و اشد دواهی و بلایا وجود دجال ست و ورود احادیث در وے اکثر و اشهر است و دجال مشتق از دجل ست و دجل بمعنی
خلط و مکر و خداع و تلبیس آید دجل الحق بالباطل گویند وقتے که کسی حق را بباطل خلط کند و تمویه نماید و بمعنے کذب نیز آید
و وجود این معانی در دجال ظاهر ست و معانی دیگر که از وجوه تسمیه بدجال تواند بود بیشتر در قاموس مذکور ست و در
شرح آنرا ذکر کرده ایم و مسیح اسم مشترک ست میان وی و عیسی علیه السلام و اکثر آنست که اسم وی را مقید بدجال دارند
و در عیسی علیه السلام مطلق گذارند و عیسی را مسیح ازان گویند که چون اکمه و ابرص را مسح و لمس کردی به شدی و از جهت آنکه
از شکم مادر ممسوح برآمد بے آلایش و چرک که اطفال را نزد زائیدن باشد و بعضے گویند مسیح بمعنی صدیق ست یا از جهت
آنکه کف پاے وی هموار بود نه خم دبار یک چنانکه در اکثر مردم می باشد یا آنکه بسیار مساحت می کرد زمین را و این وجه
مشترک است میان وی و میان دجال و دجال را مسیح ازان گویند که یک چشم وے ممسوح و هموار ست و ممسوح
الوجه و مسیح الوجه کسے را گویند که یک طرف روے وی هموار بود و چشم و ابرو نباشد یا بجهت آنکه مسح کرده شد
و مالیده شده از وے خیر و خوبی چنانکه مسح کرده شد از عیسی شر و بدے پس وے مسیح الضلالة ست و عیسی مسیح الهدی ست
ازان جهت در نام وے مسیح بکسر میم و سین مشدد نیز آمده و بعضے گفته اند که مشدد نام دجال ست و مخفف نام عیسی و آنکه
گفته اند که نام دجال مسیخ ست بخاء معجمه خطاست

الفصل الاول — عن حذیفة بن اسید الغفاری بفتح همزه و کسر سین و بدال مهمله از اهل بیعت رضوان ست و بعضی
گفته اند اول مشاهد وی حدیبیه است و لیکن بیعت نکرد تحت شجره نزول کرد بکوفه و معدود ست در اهل کوفه روایت کرد از آن
حضرت و روایت کرد از وی ابو الطفیل و شعبی — قال اطلع النبی صلی الله علیه وسلم علینا و نحن نتذاکر — گفت حذیفه واقف شد
آنحضرت بر ما در حالے که مذاکره می کردیم بیک دیگر — فقال ما تذاکرون — پس گفت آن حضرت چه ذکر می کنید شما — قالوا نذکر
الساعة — گفتند حاضران ذکر می کنیم قیامت را — قال انها لن تقوم — گفت آنحضرت بدرستی که قیامت قائم نمی شود — حتی
ترون قبلها عشر آیات — تا آنکه می بینید پیش ازان ده نشانی — فذکر الدخان — پس ذکر کرد آنحضرت دخان را یعنی دودے
که برآید و پر گرداند مشرق و مغرب را و چهل روز بایستد پس مسلمانان مثل زکام زدگان شوند و کافران مانند مستان گردند
چنانکه در حدیث دیگر آمده است و آنچه در قرآن مجید در سورهٔ دخان آمده که یوم تأتی السماء بدخان مبین یغشی الناس
الآیه هم برین محمول ست بقول حذیفه و تابعان وے و نزد ابن مسعود و کسے که تابع ست او را مراد بدان قحطی ست
که قریش را در گرفت در عهد رسول بدعاے وی صلی الله علیه و آله وسلم که فرمود خدایا بگردان بر ایشان هفت ساله

چنانکہ گردانیدی بر مصریان در زمان یوسف پس مبتلا گشتند بدان و می خوردند چرمہا و مردار ہا و آدمی دیدند در ہوا مانند دود چیزے
زیرا کہ گرسنہ بجہت ضعف بصر ہوا را مانند دود می بیند تیرہ تاریک ونیز ہوا در قحط سال بجہت یبوست وقلت امطار وکثرت غبار
تیرہ نماید مانند دود ونیز عرب شر وحادثہ سخت را دخان نام کنند ودر صحیح بخاری درین باب از ابن مسعود احادیث آمدہ واللہ
اعلم۔ والدجال۔ وذکر کرد دجال را واحوال وے بیاید۔ والدابۃ۔ ویاد کرد آنحضرت از ان دہ نشانہ دابہ را کہ بیرون آید
از مسجد حرام میان صفا ومروہ وقول حق سبحانہ (اخرجنا لہم دابۃ من الارض) محمول بران ست وگفتہ اند کہ آن چہار پایہ ایست
کہ درازی وی شصت گز بود وبعضے گفتہ اند کہ مختلف الخلق باشد مشابہ بسیارے از حیوانات کہ جبل صفا را بشگافد وبرآید
با وی عصائے موسیٰ وخاتم سلیمان باشد وہیچ کس در تک وپوے بوے نتواند رسید واز وے نتواند گریخت بزند مومن
را بعصا وبنویسد در روے او مومن ومہر کند کافر را بخاتم وبنویسد در روی وی کافر۔ وطلوع الشمس من مغربہا۔ ویاد
کرد آنحضرت از ان دہ نشانی برآمدن آفتاب را از جانب مغرب وفر و رفتن وی وبیان این در حدیث بیاید۔ ونزول
عیسیٰ بن مریم۔ ویاد کرد آنحضرت فرود آمدن عیسیٰ را از آسمان بزمین وبیان این بیاید۔ ویاجوج وماجوج۔ ویاد کرد آنحضرت
یاجوج وماجوج را والیشان دو قبیلہ اند از اولاد یافث بن نوح واین دو اسم اعجمی است وبعضے گفتہ اند عربی ومادہ
اشتقاق آن در شرح بیان کردہ شدہ است۔ وثلثۃ خسوف۔ ویاد کرد فرو رفتن زمین را کہ سہ جا واقع شود خسف
بالمشرق۔ یک خسف واقع شود در زمین مشرق۔ وخسف بالمغرب۔ وخسفی دیگر در مغرب۔ وخسف بجزیرۃ العرب
وخسفی دیگر در زمین عرب ومعنی جزیرۂ عرب وحد وے آن در باب ملاحم معلوم گشت۔ وآخر ذلک نار تخرج من الیمن۔ وآیت
دہم کہ بعد از ہمہ واقع شود آتشی ست کہ بیرون آید از جانب یمن۔ تطرد الناس الی محشرہم۔ می راند آن آتش مردم را
بسوی زمینی کہ حشر در آنجا خواہد بود ومراد بآن زمین شام ست چہ در صحیح آمدہ کہ حشر در زمین شام بود واز اینجا لازم نیاید کہ این
طرد وراندن آتش مردم را بعد از حشر باشد تا گویند کہ علامت قیامت پیش از قیامت بود وحشر بعد از وے خواہد شد
وفی روایۃ نار تخرج من قعر عدن۔ ودر روایتے این چنین آمدہ است کہ آتشی ست کہ بیرون آید از اقصاے عدن وعدن
نیز از یمن ست۔ تسوق الناس الی المحشر۔ می راند مردم را بسوے محشر۔ وفی روایۃ فی العاشرۃ۔ ودر روایتے دیگر در
آیت دہم بجاے ذکر نار خارج از یمن یا قعر عدن ذکر بادی آمدہ کہ می اندازد مردم را در دریا چنانچہ فرمود۔ وریح تلقی الناس
فی البحر رواہ مسلم۔ اینجا اشکال می آرند کہ در صحیح بخاری نار ندکور را از اول اشراط ساعت شمردہ وجمع کردہ اند میان این
دو حدیث کہ آخریت وی باعتبار آیاتیست کہ ذکر کردہ شدہ اند واولیت بہ نسبت آیاتی ست کہ بعد از ظہور آن چیزی از
امور دنیا باقی نماند بلکہ بانتہاے آن نفخ صور واقع شود کہ دنیا وما فیہا با آن فانی وہالک گردد بخلاف آنچہ ذکر کردہ شدہ
با وی از آیات زیرا کہ با ہر آیتی از ان چیزہا از دنیا باقی می ماند پس قسم اول علامات ست قرب قیام ساعت را و
ثانی مر قیام آنرا واولیت وآخریت امرے نسبتی ست ویک چیز تواند کہ بنسبت بچیزے اول باشد وبنسبت بدیگرے آخر

فافہم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بادروا بالاعمال ستا۔ مبادرت کنید بکارہائے نیک شش
آیات وحوادث را یعنی بشتابید بسوے اعمال صالح پیش از رسیدن این شش چیز۔ الدخان والدجال ودابۃ الارض
وطلوع الشمس من مغربہا وامر العامۃ۔ وکار عامہ را یعنی فتنہ را کہ درگیرد وشامل گردد عامہ خلق را۔ وخویصۃ احدکم۔ و
فتنہ را کہ مخصوص ست بہ بعضے از شما یعنی از شواغل نفس واہل ومال کہ مخصوص بود بیکی از شما وتواند کہ مراد بامر عامۃ قیامت
باشد وبخاصہ موت چون تحذیر کرد از علامات قیامت تحذیر کرد از قیام آن واز موت کہ قیامت صغری ست۔ رواہ مسلم
وعن عبد اللہ بن عمرو قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ان اول الآیات خروجا طلوع الشمس من مغربہا
بدرستی کہ نخستین آیات قیامت برآمدن آفتاب ست از جانب فرو شستن او واولیت این نسبت بآن علامت کہ
حادثہ آنہا سخت تر ودشوار تر باشد چنانچہ بستہ شدن درہای توبہ است درین علامت۔ وخروج الدابۃ علی الناس ضحی
وبیرون آمدن دابۃ الارض کہ صفتش معلوم شد بمردم وتکلم کردن او بایشان وقت چاشت ودر بعضے روایات او
خروج الدابۃ بجائے واو کلمہ او آمدہ است واین موافق تر ست بقول وی کہ فرمود۔ وایہما کانت قبل صاحبتہا
وہر کدام ازین دو علامت مذکور کہ پیش ازین دیگرے باشد۔ فالاخرے علی اثرہا قریبا۔ پس دیگرے واقع میشود
درپی او نزدیک یعنی فاصلہ میان وقوع این دو کمتر ست از فاصلہ میان آیات دیگر پس اگر برآمدن آفتاب پیشتر شد
خروج دابہ متعاقب اوست واگر خروج دابہ پیشتر وقوع یافت برآمدن آفتاب از مغرب متصل اوست واما آنکہ وحی دلالت
ترتیب وتقدیم وتاخیر این دو علامت بہ یقین وارد نشدہ ومبہم گذاشتہ اما این قدر معلوم شد کہ این ہر دو از علامات
دیگر کہ از جنس آنہا باشند پیشتر وقوع یابند۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ثلث
اذا خرجن لا ینفع نفسا ایمانہا۔ سہ علامت ست کہ چون بیرون آیند وپیدا شوند سود نمی کند ہیچ نفسے را ایمان او لم تکن
آمنت من قبل۔ کہ ایمان نیاوردہ بود پیش ازین یعنے ایمان آوردن وتوبہ کردن از کفر دران وقت سود ندارد
او کسبت فی ایمانہا خیرا۔ یا کسب کردہ آن ذات در ایمان خود نیکی را کہ نکردہ بود پیش ازان یعنی توبہ از گناہان
نیز دران وقت سود ندارد وسخن درین آیت در تفاسیر بیشتر ازین ست وآنچہ گفتیم یک وجہ است ازان وآن سہ
علامت کدام ست۔ طلوع الشمس من مغربہا والدجال ودابۃ الارض۔ زیرا کہ قیام قیامت بوقوع آنہا متیقن گردد
واحوال آخرت معاین ومشاہد شود ومعتبر ایمان بغیب ست۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ذر قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم حین غربت الشمس۔ روایت ست از ابی ذر کہ گفت گفت آنحضرت ہنگامے کہ فرو رفت آفتاب کہ اتدری
این تذہب ہذہ۔ آیا می دانی اے ابی ذر کجا می رود آفتاب۔ قلت۔ گفتم من۔ اللہ ورسولہ اعلم قال فانہا تذہب
حتی تسجد تحت العرش۔ فرمود این آفتاب می رود تا آنکہ سجدہ میکند زیر عرش۔ فتستاذن۔ پس طلب اذن کند
تا درآید در حضرت حق۔ فیوذن لہا۔ پس اذن کردہ می شود آفتاب را تا درآید وامر کردہ می شود کہ بہ مشرق رود و

طلوع کند وظاهر آنست که مراد باستیذان همین طلب اذن طلوع باشد بر طریق معهود و اذن کردن بدان ـ ویوشک ان تسجد و لا
تقبل منها ـ ونزدیک ست که سجده کند آفتاب وقبول کرده نشود سجده از وے ـ وتستاذن فلا یوذن لها ـ وطلب اذن
کند واذن داده نشود اورا ـ ویقال لها ارجعی من حیث جئت ـ وگفته شود آفتاب را بر گرد بهمانجا که آمده وچون از مغرب آمده بود
وهم به مغرب باز گردد ـ فتطلع من مغربها ـ پس طلوع می کند از مغرب خود ـ فذلک قوله ـ پس آنست مراد بقول حق سبحانه که
فرموده است ـ والشمس تجری لمستقر لها ـ وآفتاب روان میگردد بقرارگاهے که مراو راست ـ قال مستقرها تحت العرش گفت
آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در بیان معنی مستقر شمس یعنی قرارگاه او زیر عرش ست که بعد از غروب آنجا می رود وسجده میکند و
استیذان می نماید پس اذن کرده شود اورا ـ متفق علیه ـ بدانکه در تفسیر بیضاوی وجوه دیگر نیز در معنی این آیت گفته است
وشک نیست آنچه در حدیث متفق علیه در تفسیر آن واقع شده متعین باشد اراده آن وعجب که این وجه را اصلا ذکر نکرده
غالباً تفلسف او را برین داشته واز کلام طیبی نیز ضیق صدری درین باب ظاهر میگردد ونسأل الله السلامة ـ وعن عمران
بن حصین قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول ما بین خلق آدم الی قیام الساعة امر اکبر من الدجال ـ نیست
میان پیدایش آدم تا روز قیامت امری بزرگتر وسخت تر از دجال یعنی در باب فتنه وابتلا واضلال واستدراج ـ رواه
مسلم ـ وعن عبد الله قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الله لا یخفی علیکم ـ بدرستی که خدای تعالی پوشیده نیست
بر شما لیکن بتحقیق شناخته اید اورا بصفات کمال وایمان آورده اید بوی چنانچه در شرع آمده پس گمراه نشوید به آنچه
ببینید از دجال از سحر واستدراج ـ ان الله لیس باعور ـ بدرستی که خدای تعالی نیست یک چشم کور مراد باین نفی نقص
است نه اثبات حاسه یعنی وی سبحانه از جنس آدمیان نبود واورا چشمی چنانکه آدمیان را باشد نه چه جای آنکه اعور باشد
وان المسیح الدجال اعور عین الیمنی ـ وبدرستی که دجال کور ست چشم راست او ـ کان عینه عنبة طافیة گویا که چشم وی دانه
انگور ست بلند بر آمده وطافیه باین معنی بیاست غیر مهموز از طفو بمعنی بر سر آمدن چیزے واکثر روایات برین ست وبهمزه نیز روایت
ست از تطفیه بمعنی کشته شدن آتش وچراغ یعنی تیره وبی نور ـ متفق علیه ـ وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
ما من نبی الا قد انذر امته الاعور الکذاب ـ نیست هیچ پیغمبرے مگر آنکه بتحقیق ترسانیده است امت خود را از آن یک چشم کور دروغ گو
که دجال ست ازینجا ظاهر می شود که وقت خروج دجال را بر هیچ کس متعین نه ساخته این قدر معلوم است که پیش از
قیامت بر آید وچون وقت قیام قیامت معلوم نیست وقت خروج وی نیز متعین نباشد ـ الا انه اعور وان ربکم لیس باعور آگاه
باشید بدرستیکه دجال اعور ست وپروردگار شما اعور نیست ـ مکتوب بین عینیه ک ف ر ـ نوشته شده است میان دو چشم وی لفظ
کفر ودر نسخ مصابیح ومشکوة این سه حرف جدا از یکدیگر نوشته اند گویا در روی آن دجال نیز باین صورت نوشته شده است
متفق علیه ـ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الا احدثکم حدیثا عن الدجال ما حدث به نبی قومه ـ آیا خبر نکنم
شما را خبری از دجال که خبر نداده است آنرا هیچ پیغمبری امت خود را آن خبر این ست که ـ انه اعور ـ بدرستی که دجال

یک چشم کور ست۔ و انه یجیء معه بمثل الجنة والنار۔ و بدرستی که دجال می آرد با خود مانند بهشت و دوزخ را چنانکه بادی بستانی و آتشی بود
یا مراد آسایش و محنت با شعر یا لطف و قهر۔ فالتی یقول انها الجنة هی النار۔ پس آنچه می گوید دجال که این بهشت ست در حقیقت
آن آتش ست که درآمدن در وی و اختیار کردن آن سبب عذاب و درآمدن دوزخ ست و همین قیاس آنچه میگوید وی که این
آتش ست بحقیقت بهشت ست و چون مقصود انذار ست اکتفا کردند باول فقط و در بعضے احادیث ثانی نیز بتصریح آمده
یافته۔ وانی انذرکم کما انذر به نوح قومه۔ و بدرستی که من می ترسانم شما را از دجال چنانکه ترسانید بدان نوح قوم خود را تخصیص
نوح با وجود عموم حکم بجهت بودن اوست مقدم مشاهیر انبیا صلوات الله علیهم اجمعین و ذکر نوح درین مقام انذار او ست
علیه السلام قوم خود را از ورود طوفان چنانچه اخذکم حدیثا من الدجال ما حدث به نبی قومه مؤید این معنی ست که نفی انذار آنرا انبیا
موجب نفی انذار ست از نوح علیه السلام نیز مگر این که تشبیه با نذار نوح عم در آخر باین معنی بوده باشد و وجه شبه قرب دجال
باین امت چنانچه قرب طوفان بقوم نوح علیه السلام بود والله اعلم۔ متفق علیه۔ وعن حذیفة عن النبی صلی الله علیه وسلم
قال ان الدجال یخرج وان معه ماء و نارا۔ فرمود بدرستی که دجال بیرون می آید و حالانکه با وی آبی ست و آتشی این نیز
احتمال حقیقت دارد و مجاز چنانکه جنت و نار۔ فاما الذی یراه الناس ماء فنار تحرق۔ اما آن چیزے که می بینند او را آدمیان
در ظاهر آب پس در حقیقت آتشی ست که می سوزد۔ واما الذی یراه الناس نارا فماء بارد عذب۔ واما آن چیزی که
می بینند مردم آنرا آتش پس آب سرد شیرین ست۔ فمن ادرک ذلک منکم۔ پس کسیکه دریابد آنرا از شما۔ فلیقع فی الذی
یراه نارا۔ پس باید که بیفتد در آنچه می بیند آنرا آتش۔ فانه ماء عذب طیب۔ پس بدرستی که آن آب شیرین ست پاکیزه یعنی
باید که عذاب و محنت که از جانب وی بیند آنرا راحت و خوشی داند و بآن از جا نرود و در دام وی نیفتد۔ متفق علیه۔ و زاد
مسلم۔ و زیاده کرده است مسلم این عبارت را که۔ وان الدجال ممسوح العین۔ و بدرستی که دجال هموار و مالیده شده است
چشم وی۔ علیها ظفرة غلیظة۔ بر چشم وے ناخنه ایست ستبر و ظفره بفتح ظا و فا گوشت زائده که می روید بر چشم و می پوشد
آنرا از جانب بینی۔ مکتوب بین عینیه کافر۔ نوشته شده است میان دو چشم وے کافر یا نوشته شده است که او کافر
ست۔ یقرأه کل مومن کاتب وغیر کاتب۔ می خواند این لفظ را هر مسلمان خواننده مکتوب و ناخواننده مکتوب را که یعنی آنکه
سابقا علم بکتابت دارد یا ندارد بدانکه ظاهر آنست که ناخنه در عین سر ممسوح باشد چه معنی ممسوح چنانکه در وجه تسمیه دجال
بمسیح گفته اند آنست که بریک جانب روی وی چشم وابرو اصلا نیست و هموار و مالیده است پس ناخنه در وے
چه معنی دارد مگر آنکه از ممسوح معیوب مطلق اراده دارند و نیز کان بهیئة عنبة طافیة واقع شده و این نیز بر مسح عین
بمعنے مذکور و تخصیص عین که در حدیث دیگر آمده منافات دارد و نیز در حدیثی اعور عین الیمنی آمده چنانکه گذشت و در
حدیثے دیگر عین الیسری واقع شده بالجمله احادیث در وصف دجال تنافی و تخالف در وے یافته و توربشتی گفته که
وجه جمع میان این اوصاف متنافره آنست که فرض کرده شود که یکے از دو چشم وی مطلق رفته است و دیگرے

معیب ست پس ہر یکی را عوری توان گفت چه عور در اصل بمعنی عیب ست فتدبر وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم الدجال اعور العین الیسری ۔ دجال کور چشم چپ ست ۔ جفال الشعر بسیار پراگنده موی و جفال بضم جیم و بفا
بمعنی کثیر یا مخصوص ست بہ پشم و مانند آن وفی القاموس جفل الشعر جفولا اشعث معه جنته ونار ده ۔ همراه اوست بهشت
او و آتش او ۔ فناره جنة وجنته نار ۔ پس آتش او بهشت ست و بهشت او آتش ۔ رواه مسلم وعن النواس بفتح
نون و تشدید واو و سین مهمله ۔ بن سمعان بکسر سین و سکون میم صحابی ست ساکن شام ۔ قال ذکر رسول الله صلی الله
علیه وسلم الدجال فقال ان یخرج وانا فیکم فانا حجیجه ۔ یاد کرد آنحضرت دجال را پس گفت اگر بیرون آید وی و من در میان
شما باشم فرضا پس من حجت کننده ام با او ۔ دونکم پیش شما یا پس شما یا بالای شما و دون بمعنی امام و ورای
و فوق آید ۔ وان یخرج ولست فیکم ۔ و اگر بیرون آید و نیستم من در میان شما فامرء حجیج نفسه ۔ پس هر مرد حجت کننده ذات خود ست
یعنی دفع می کند شر او را از خود به حجتهای قاطعه شرعیه عقلیه که نزد اوست ۔ والله خلیفتی علی کل مسلم ۔ و خدا خلیفه و وکیل
منست بر هر مسلمان و سوای اوست بعد از من که دفع می کند شر دجال را از وی بدانکه بدلائل و قرائن معلوم شد که ظهور دجال بعد
از زمان مبارک آن حضرت صلی الله علیه وسلم خواهد بود و سلوک این طریق مذکور در حدیث از برای مبالغه و تاکید ست در
تحقیق و تعیین ظهور دجال و ابهام وقت آن و القای خوف فتنه وی بر مکلفین ۔ انه شاب قطط بدرستی که دجال جوان ست
سخت جنگله موی ۔ عینه طافیة چشم وی بر آینده و بی نور ست ۔ کانی اشبهه گویا تشبیه می دهم او را بعبد العزی ابن
قطن ۔ بفتح قاف و طاء مهمله و ابن عبد العزی شخصی بود از خزاعه که پادشاه بود در عهد جاهلیت بعضی گویند که نام یهودی
ست و از مضمون نام او معلوم می شود که مشرک بود و آن حضرت تشبیه کرد دجال را بوی و هنوز جزم بمشابهت
وی نمی کند می فرماید گویا تشبیه میکنم بوی و از احادیث دیگر جزم به تشبیه نیز معلوم گردد و گویا کافی برای تاکید تشبیه ست و
تقریر آن ۔ فمن ادرکه منکم فلیقرأ علیه فواتح سورة الکهف ۔ پس کسیکه دریابد او را از شما پس باید که بخواند آیات از اول
سوره کهف ۔ وفی روایة ۔ و در روایتی باین لفظ آمده ۔ فلیقرأ علیه بفواتح سورة الکهف فانها جوارکم من فتنته
پس بدرستی که این آیات اوائل سوره کهف سبب امان شماست از فتنه دجال چنانکه اصحاب کهف امان و نجات یافتند
از شر فتنه دقیانوس جبار که در زمان وی بودند و در بعضی احادیث خواندن این آیات در وقت خواب فتن آمده
و جوار بکسر جیم و ضم آن و کسر افصح ست همسایگی و امان جاد همسایه و زنهار داده و در بعضی نسخ جوار کم بفتح جیم و زنا بکی آمده
بمعنی نامه که میگیرد آنرا مسافر از سلطان یا نائبان او تا تعرض نکند کسی بوی در راه انه خارج خلة بین الشام والعراق
بدرستی که دجال بیرون آینده است از راهی که میان شام و عراق است و خلة بفتح خای معجمه و تشدید لام راه که در ریگستان
رود ۔ فعاث یمینا وعاث شمالا ۔ پس فساد کننده است در جانب یمین و فساد کننده است در جانب شمال یعنی تنها در
مقابله و مواجه فساد کرده نمیرود بلکه هر سوی در چپ و راست کار وی فساد ست وعاث را بصیغه ماضی نیز خوانده اند

یا عباد الله فاثبتوا - ای بندگان خدا پس ثابت مانید و بفتنه وی از جا نروید - قلنا گفتیم یا رسول و ما لبثه فی الارض
چیست مدت درنگ کردن او و اقامت نمودن دجال در زمین - قال اربعون یوما - گفت مدت لبث
وی در زمین چهل روز ست - یوم کسنة - یکروز بمقدار سالیست در درازی - ویوم کشهر - و روزی دیگر بمقدار ماه ست - ویوم
کجمعة - و روز دیگر مانند هفته است - وسائر ایامه کایامکم - و باقی روزهای او مانند روزهای شماست که متعارف است -
قلنا گفتیم ما - یا رسول الله فذلک الیوم الذی کسنة ایکفینا فیه صلوٰة یوم - پس آن روز که بمقدار سالیست آیا بسندگی میکند
ما را دران روز نماز یک روز - قال لا - فرمود نه بسندگی نمیکند دران نماز یک روز بلکه اقدروا له قدره - اندازه کنید برای ادای
صلوٰة خمس بمقدار روزی چنانکه چون مقدار وقت متعارف است بگذرد بعد از طلوع فجر بگزارید نماز فجر را و چون بگذرد وقت مقدار
آنچه میان وی و ظهر متعارف میباشد بگزارید نماز پیشین را و چون بگذرد میان وی و عصر بگزارید نماز دیگر را و هم چنین تا تمامی آن روز
که مقدار سالی ست و برین قیاس در روز مانند ماه و هفته از اینجا معلوم می شود که تاویل درازی روز بمثل سال یا ماه
بشدت هموم و احزان و بلایا مر آن لعین و چون قدر و شوکت حق در هر وقت زیاده می گردد و باطل نقصان می پذیرد
و مردم به محنت و فتنه وی سخت می گیرند آسان می گیرد و سختی می رود که تو می نماید باطل ست و مناسب این سوال و
جواب نه - قلنا گفتیم - یا رسول الله و ما اسراعه فی الارض - و چیست کیفیت شتاب رفتن دجال در زمین - قال
کالغیث استدبرته الریح - سیر وی مانند باران که در دنبال اوست باد و تواند که مراد بغیث ابر باشد - فیاتی علی القوم
فیدعوهم - پس می آید دجال بر قومی پس میخواند ایشان را بسوی خود و مذهب خود - فیؤمنون به - پس ایمان می آرند
بوی - فیامر السماء فتمطر - پس امر می کند آسمان را پس می بارد یا می باراند - والارض فتنبت - و امر می کند
زمین را پس می رویاند - فتروح علیهم سارحتهم - پس شبانگاه می آید بر ایشان مواشی ایشان که بامداد رفته بود بچراگاه
سرح بچرا گذاشتن ستور و سارحة ستور بچراگاه گذاشته - اطول ما کانت ذری - دراز تر آنچه بوده باشد وے از روی
کوهان و ذری بمعنی ذروه کوهان شتر و اعلای هر چیز را ذروه وی گویند مراد فربهی مواشی ست که کوهان وی از فربهی
دراز شده - واسبغه ضروعا - و می آید مواشی تمام تر و ممتلی تر در شیر آنچه می باشد در روی پستانهای وی - وامده خواصر
و کشیده تر آنچه باشد تهی گاهها از جهت کثرت اکل و سیری - ثم یاتی القوم - پستر می آید دجال قومی دیگر را فیدعوهم
فیردون علیه قوله - پس می خواند این قوم را پس رد می کنند این قوم بر وی سخن او را و ایمان نمی آرند
بوی - فینصرف عنهم - پس باز می دارد از ایشان باران باریدن را و زراعت را و نبات روئیدن را - فیصبحون ممحلین -
پس می گردند قحط زده و خشکی کشیده و سختی دیده - لیس بایدیهم شیء من اموالهم - در حالی که نیست در دست ایشان
چیزی از مالهای ایشان - ویمر بالخربة - و می گذرد دجال بویرانه - فیقول لها اخرجی کنوزک - پس می گوید ویرانه را
بیرون آر گنجهای خود را - فتتبعه کنوزها - پس پیروی می کنند در پے وی می روند گنجهای آن ویرانه - کیعاسیب النحل

مانند امیران نحل کہ میکنند پیروی آنرا و در دنبال آنہا می روند نحل یعنی مگسان شہد یعاسیب جمع یعسوب ست بمعنی امیر نحل
و مہتر قوم را یعسوب ایشان گویند و در قول امیر المومنین علی مرتضی آمده کہ انا یعسوب المومنین والمال یعسوب الکفار
فرمود من یعسوب مسلمانانم کہ متابعت می کنند مرا و پناه می جویند بمن و مال یعسوب کافران ست کہ بوی پناه می جویند
و در دنبال وی می روند و در مدح امیر المومنین ابو بکر صدیق نیز آمده کہ حضرت مرتضی در مرثیہ وی فرمود کنت للدین
یعسوبا بودی تو اے ابا بکر مر دین را سید و مہتر - ثم یدعو رجلا ممتلیا شبابا - پستر می خواند دجال مردے را کہ پرست
بجوانی یعنی در غایت جوانی و قوت ست - فیضربہ بالسیف پس می زند دجال آن مرد جوان را بہ شمشیر فیقطعہ
جزلتین رمیۃ الغرض پس پاره می کند دجال آن جوان را دو پاره مانند انداختن تیر بہدف را یعنی فاصلہ میان دو پاره
مقدار یک تیر انداز باشد کہ بہدف اندازند و بعضے گویند معنی آنست کہ میرسد ضربۂ شمشیر وی مانند رسیدن تیر بہدف و جزلہ
بفتح جیم و بکسر نیز روایت ست و سکون زای بمعنی قطعہ و غرض بفتحتین ہدف - ثم یدعوه - پستر میخواند جوان را فیقبل ویتہلل
وجہہ یضحک - پس زنده میگردد آن جوان و روی می آرد جانب دجال درخشان و تابان میگردد روے وی درحالیکہ
می خندد فبینما ہو کذلک اذ بعث اللہ المسیح بن مریم - پس در اثنائے آن کہ دجال درین کارہاست و افساد
و اضلال می آرد و ناگاه می برانگیزد و می فرستد اللہ تعالی مسیح بن مریم را علیہ السلام - فینزل عند المنارۃ البیضاء
پس فرود می آید مسیح بن مریم نزد مناره سفید - شرقی دمشق - بجانب شرقی دمشق و دمشق مشہور بکسر دال و فتح میم
بمیم مکسور نیز آید - بین مہرودتین - میان دو جامہ رنگ کرده شده بگیاہے کہ نام وی کرکم است یا بگل سرخ و مہرودتین
بدال مہملہ و ذال معجمہ ہر دو آمده و در قاموس گفتہ کہ بمعجمہ جز درین حدیث استعمال نیافتہ و بعضی تفسیر مہرودتین بشقتین
و حلتین نیز کرده اند و از شرح در تحقیق این لفظ بیشتر ازین کلام آورده شد - واضعا کفیہ علی اجنحۃ ملکین - درحالیکہ نہنده
است مسیح بن مریم ہر دو کف دست خود را بر بازوہای دو فرشتہ - اذا طاطا راسہ قطر - چون پست میکند سر خود را می چکد
عرق ازوی - واذا رفعہ تحدر منہ مثل جمان کاللؤلؤ - و چون بر میدارد سر را فرود می آید ازوی مانند دانہ ہای نقره
کہ نیز ہم چو مروارید اند و جمان بر وزن غراب لولو یا دانہا بشکل لولو از نقره واحد جمانۃ کذا فی القاموس و در حواشی نوشتہ
کہ جمان بضم جیم و تشدید میم مروارید خرد و بہ تخفیف میم دانہا کہ از نقره سازند و مراد اینجا معنی اخیر ست انتہی و قرینہ بر اراده
معنی اخیر قول او کاللؤلؤ است یعنی چون پست می کند می چکد از موی سر او قطرات نورانیہ و چون بالا می کند فرود
می آید آن قطرات کنایت ست از نہایت نورانیت و نضارت و طراوت جمال وی علیہ السلام - فلا یحل لکافر یجد
من ریح نفسہ الا مات - پس حلال نمی شود یعنی ممکن نمی شود و صورت نمی بندد مر ہیچ کافر را کہ بیابد از باد دم مسیح بن مریم مگر آنکہ
می میرد - ونفسہ ینتہی حیث ینتہی طرفہ - و دم وی منتہی می گردد و می رسد تا آنجا کہ می رسد نظر وی سبحان اللہ گاہے بدم وی مرده
را زنده می کنند و حیات می بخشند و وقتے زندگان را می میرانند - فیطلبہ - پس میجوید عیسی دجال را - حتی یدرکہ بباب لد

تا آنکہ دریابد او را برد رقریۂ از قراے بیت المقدس کہ نام او لد است بضم لام و تشدید دال و در قاموس گفتہ قریہ الیست بفلسطین کہ می کشد عیسی دجال را بر در وی یا قریہ الیست از قراے بیت المقدس ۔ فیقتلہ ۔ پس می کشد دجال را عیسی ۔ ثم یاتی عیسی قوم قد عصمہم اللہ منہ ۔ پستر می آیند عیسی را علیہ السلام گروہی کہ بتحقیق نگاہ داشتہ است ایشان را خدا تعالی از دجال فیمسح عن وجوہہم ۔ پس می افشاند عیسی از روے ایشان گرد و غبار شدت و محنت را ۔ و یحدثہم بدرجاتہم فی الجنۃ ۔ و خبر میدہد ایشان را بدرجات و مراتب ایشان کہ می یابند در بہشت ۔ فبینما ہو کذلک اذ اوحی اللہ الی عیسی ۔ پس در اثنای آنکہ عیسی ہم چنین باشد ناگاہ وحی می فرستد خدا تعالی بسوی عیسی کہ ۔ انی قد اخرجت عبادا لی ۔ بدرستی کہ من بتحقیق بیرون آوردم بندگانی کہ مرا اند ۔ لا یدان لاحد بقتالہم ۔ نیست طاقت و قدرت مر ہیچ یکے را بکارزار کردن ایشان چون آثار قدرت در کارزار در دست ظاہر می گردد بعبارت ازان بید شائع شدہ و غالب فرادید ست و گاہی تثنیہ کنند برای مبالغہ ۔ فحرز عبادی الی الطور ۔ پس گرد آر و استوار کن و محافظت کن و ببر بندگان مرا بسوی کوہ طور ۔ و یبعث اللہ یاجوج و ماجوج ۔ و می برانگیزد و می فرستد خدا تعالی یاجوج و ماجوج را ۔ و ہم من کل حدب ینسلون ۔ و ایشان از ہر زمینی بلند و درشت بشتابی می آیند و می ریزند ۔ فیمر اوائلہم علی بحیرۃ طبریۃ ۔ پس می گذرند آنہا کہ پیشتر می آیند از ایشان بر دریاچہ طبریہ کہ نام قریۂ الیست بواسطہ و دریاچہ او آبی ست طول وی دہ میل ۔ فیشربون ما فیہا ۔ پس می نوشند ہرچہ در دست از آب ۔ و یمر آخرہم ۔ و می گذرند جماعہ از ایشان کہ پستر می آیند از ایشان ۔ فیقول ۔ پس می گویند این جماعہ ۔ لقد کان فی ہذہ مرۃ ماء ۔ بتحقیق بود درین بحیرہ یکباری آب ۔ ثم یسیرون حتی ینتہوا الی جبل الخمر وہو جبل بیت المقدس ۔ پستر سیر می کنند تا آنکہ می رسند تا جبل خمر کہ نام کوہی است بقدس و خمر بفتحتین بمعنی درختان پیچیدہ یا ہرچہ بپوشد چیزے را از درخت وغیرہ و درین جبل درختان بسیار اند ازین جہت او را جبل الخمر نام کردند ۔ فیقولون لقد قتلنا من فی الارض ۔ پس مے گویند یاجوج و ماجوج ہر آئینہ بتحقیق کشتیم ما کسی را کہ در زمین بود ۔ ہلم فلنقتل من فی السماء ۔ بیائید پس باید کہ بکشیم کسی را کہ در آسمان ست فیرمون بنشابہم الی السماء ۔ پس می اندازند تیرہاے خود را بسوی آسمان و نشاب بضم نون و تشدید شین معجمہ سہام و احد نشابہ ۔ فیرد اللہ علیہم نشابہم مخضوبۃ دما ۔ پس باز می گرداند خدا تعالی بر ایشان تیرہای ایشان را رنگ کردہ شدہ بخون ۔ و یحصر نبی اللہ و اصحابہ ۔ و حبس و منع کردہ می شود پیغمبر خدا کہ عیسی علیہ السلام است و یاران او کہ با او نیند در جبل طور ۔ حتی یکون راس الثور لاحدہم خیرا من مائۃ دینار لاحدکم الیوم ۔ تا آنکہ میباشد سر گاو مر یکے از ایشان را بہتر از صد دینار یعنی فاقہ و احتیاج بحدی در می گیرد ایشان را کہ کلہ گاو کہ ارزان ترین اجزای اوست بہتر از صد دینار می باشد مر یکے از شما را امروز باقی اجزاے گوشت را بران قیاس کن کہ چہ حال داشتہ باشد و چہ گران بہا بود نزد ایشان و بعضے گفتہ اند کہ مراد براس ثور ذات ثور باشد کہ برای زراعت و حراثت محتاج شوند بدین و این سخن ضعیف ست زیرا کہ ایشان کہ دران روز محبوس و محصور باشند با زراعت چہ کار بود ۔ فیرغب نبی اللہ عیسی و اصحابہ ۔ پس رغبت میکنند و دعا می کنند پیغمبر خدا کہ

عیسی ست علیه السلام و دعا می کنند اصحاب او در هلاک یاجوج و ماجوج - فیرسل الله علیهم النغف فی رقابهم - پس می فرستد
خدا تعالی بر ایشان کرم ها را در گردن ایشان - والنغف بفتح نون و غین معجمه کرمهائیکه در بینی شتر و گوسفند افتند واحد نغفه - تبا -
فیصبحون فرسی کموت نفس واحدة - پس می گردند مرده و کشته همه چون مردن یک ذات یعنی همه یکبارگی بمیرند و هلاک شوند
و فرسی بروزن قتلی جمع فریس بمعنی قتیل - ثم یهبط نبی الله عیسی و اصحابه الی الارض - پس فرود می آید پیغمبر خدا عیسی و
فرود می آیند اصحاب وی بسوی زمین - فلا یجدون فی الارض موضع شبر - پس نمی یابند در زمین جائے یک بدست
الا ملأه زهمهم ونتنهم - مگر آنکه پر کرده است موضع را چربی ایشان و گندگی ایشان - و زهم بفتحتین بمعنی وسومت یعنی چربی
و اکثر روایات برین ست و بضم زا و فتح ها نیز روایت کرده است جمع زهمه بمعنی بوی بد - فیرغب نبی الله عیسی و اصحابه
الی الله فیرسل الله طیرا کاعناق البخت - پس می فرستد خدا تعالی پرندها را که گردنهای ایشان مانند گردن شتر بختی ست و بخت
بضم با و سکون خا شتران خراسانی که دراز گردن می باشند واحد بختی - فتحملهم فتطرحهم حیث شاء الله - پس بر می دارند این
طیور ایشان را پس می اندازند ایشان را آنجا که خدا تعالی و تقدس خواسته است - وفی روایة تطرحهم بالنهبل - و در
روایتے آمده است که می اندازند ایشان را به نهبل بفتح نون و سکون ها و فتح باء موحده موضعی ست از بیت المقدس
و بعضے گفته اند آنجا که بر می آید آفتاب کذا فی بعض الحواشی این چنین تصحیح کرده شده است این لفظ را در نسخهاے
مشکات بنون و این چنین ست صورت لفظ در نسخ طیبی و در مجمع البحار از کرمانی مهبل بمیم آورده و تفسیر کرده او را بگوی
فرو رفته در زمین و در قاموس در باب اللام و فصل المیم گفته مهبل کمنزل هوی من راس جبل یعنی فرود افتادن از سر کوه
و گفته که ترمذی در حدیث دجال فتطرحهم بالنهبل بنون آورده و آن تصحیف ست و صواب همان مهبل ست بمیم - و
یستوقد المسلمون من قسیهم ونشابهم وجعابهم سبع سنین - و آتش افروزند مسلمانان از کمانهاے یاجوج و ماجوج
و تیرهاے ایشان و ترکشهاے ایشان هفت سال جعاب بکسر جیم جمع جعبه بمعنی تیردان - ثم یرسل الله مطرا لا یکن
منه بیت مدر ولا وبر - پس می فرستد خداے تعالی بارانی را که نمی پوشد از ان باران خانه مدر بفتحتین کلوخ که خانه اهل
حضر است و نه خانه وبر بفتحتین بمعنی پشم شتر که خانه اهل سفر است چیزے و جائے را یعنی همه جا باران بیارد و
جائی نمی ماند که باران بدانجا نرسد و هیچ دیوار و خیمه از رسیدن باران بهر جا مانع نیاید و لا یکن بفتح یاے تحتانیه
و ضم کاف از کن و بضم یا و کسر کاف از اکنان هر دو آمده است و هر دو بمعنی ستر است - فیغسل الارض - پس
می شوید آن باران زمین را حتی یترکها کالزلفة - تا آنکه می گذارد آنرا مانند زلفه بفتح زای و لام و فا بچند معنی آمده که همه
آن معانی مناسب مقام ست بمعنی جائیکه آب در آنجا پر شود و صاف می سازد و بمعنی کاسه سبز و خم سبز رنگ چه ظرف
چون پر آب باشد سبز رنگ نماید و بمعنی صدف و سنگ هموار و زمین جاروب زده و بضم زای و اسکان لام نیز روایت
است بمعنی صحنک کلان و کالزلقة بقاف نیز روایت کرده اند بمعنی سنگ املس و آئینه و این نیز مناسب است

گویا ساحت زمین بجہت کثرت آب مثل آئینہ شدہ کہ روی در وی می توان دید۔ ثم یقال للارض انبتی ثمرتک۔ پس گفتہ میشود زمین را بروی یان میوہ خود را۔ در وی برکتک۔ و باز بیار برکت خود را۔ فیومئذ یاکل العصابة من الرمانة۔ پس در ین روز می خورد جماعۃ از دہ تا چہل از یک انار یعنی انارہا چنان بزرگ و پر دانہ آید کہ جماعۃ کثیر از وی بخورند و سیر گردند و یستظلون بقحفہا۔ و سایہ جویند و پناہ گیرند بسایۂ پوست انار۔ استظلال پناہ جستن بسایہ تشبیہ کردہ در ون پوست انار را باستخوان سر آدمی کہ بالای دماغ اوست کہ مانند قحف است بکسر قاف و سکون حاء مہملہ یعنی کاسۂ سر و قدح چوبین۔ و یبارک فی الرسل۔ بکسر را و سکون سین مہملہ برکت کردہ شود در شیر یعنی شیر و پستان ہای شتر و گوسفند بسیار شود۔ حتی ان اللقحة من الابل لتکفی الفئام من الناس۔ تا آنکہ شیر دار از مادہ شتر ہر آئینہ بسندگی کند جماعۃ از مردم را لقحہ بکسر لام و بفتح نیز آمدہ ناقہ شیر دار و گفتہ اند کہ ناقہ را بعد از زائیدن تا دو ماہ یا سہ ماہ لقوح خوانند بعد از ان لبون خوانند و فئام بکسر فا و بعضے بفتح آن نیز گفتہ اند بہمزہ و بیا و ہمزہ افصح و اقوی است و بعضے بفتح فا و تشدید یا خواندہ و خطابی گفتہ کہ آن غلط است و ہر دو بمعنی جماعۃ است و ادرا واحد از لفظ او نیست۔ و اللقحة من البقر لتکفی القبیلة من الناس۔ و شیر دار از گاو ہر آئینہ بسندہ می شود قبیلہ را از مردم۔ و اللقحة من الغنم لتکفی الفخذ من الناس۔ و شیر دار از گوسفند کفایت می کند فخذ را از مردم فخذ بفتح فا و سکون خا جماعۃ کمتر از بطن و بطن کمتر از قبیلہ و اما فخذ بمعنی عضو مخصوص کہ ران است بکسر خا و سکون او نیست و بعضے کسر را مخصوص بعضو داشتہ و سکون نیز و تحقیق آنست کہ ہر دو لفظ موافق اند در حرکات و سکنات بفتح فا و کسر آن و سکون خا و کسر آن و این کہ بمعنی نفر است نیز منقول از عضو است چنانکہ بطن بمثال ہر دو ران است و ہر یکے از دو ران ناحیۃ الیست از ان ہم چنین در تفسیر (فبینما ہم کذلک اذ بعث اللہ ریحا طیبة) پس در اثنای آنکہ ایشان ہم چنین و باین حال باشند ناگاہ بفرستد خدای تعالی باد خوشبو را۔ فتاخذہم تحت اباطہم۔ پس برمی گیرد آن باد ایشان را از زیر بغلہای ایشان۔ فتقبض روح کل مومن و کل مسلم۔ پس می ستاند آن باد روح ہر مومن و ہر مسلم را و در محل خود معلوم شدہ است کہ مومن و مسلم ہر دو یکے اند ہر کہ مومن است مسلم است و ہر کہ مسلم مومن و لیکن تفاوتے کہ در میان نہند آنست کہ مومن باعتبار تصدیق قلبی گویند کہ در باطن است و مسلم باعتبار خضوع و انقیاد ظاہر و مقصود اینجا تاکید و تعمیم است تا ہیچ کس بدر نرود۔ و یبقی شرار الناس۔ و باقی می مانند بد ترین مردمان۔ یتہارجون فیہا تہارج الحمر۔ مختلط می شوند و خصومت می کنند در زمین مانند اختلاط خران در یک دیگر و بعضے گفتہ اند کہ مراد جماع خران است زنان را علانیہ چنانکہ عادت خران است و ہرج بمعنی جماع آمدہ ہرج جاریتہ جامعہا کذا فی القاموس۔ فعلیہم تقوم الساعة۔ پس بر ایشان برپا می شود قیامت۔ رواہ مسلم الا الروایة الثانیة۔ روایت کرد این حدیث را مسلم مگر روایت دوم را وہی قولہ۔ و این روایت دوم قول اوست تطرحہم بالنہبل الی قولہ تا قول او سبع سنین رواہ الترمذی۔ روایت کرد این روایت ثانیہ را ترمذی و این اعتراض است بر صاحب مصابیح کہ این روایت

را در فصل اول آورده ۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یخرج الدجال ۔ بیرون می آید دجال
فیتوجہ قبلہ رجل من المسلمین ۔ پس رو سے می آرد بجانب وے مردے از مسلمانان ۔ فیلقاہ المسالح الدجال ۔
پس پیش می آید آن مرد را جماعۂ باسلاح جنگ کہ مقدمۂ لشکر دجال اند و مسالح در اصل جمع مسلح بمعنی سرحد کہ جائے
پوشیدن سلاح است پس ازان بر مردان سلاح دار اطلاق کردند کہ نگاہ می دارند سرحد را و مراد اینجا این معنی ست
فیقولون لہ این تعمد ۔ پس می گویند این جماعہ سلاح دار مر آن مرد مسلمان را کجا قصد کردہ کہ می روی ۔ فیقول اعمد الی ہذا
الذی خرج ۔ پس می گوید آن مرد قصد دارم کہ بروم بسوے این کسے کہ بیرون آمدہ است یعنی دجال ۔ قال گفت
آنحضرت یا راوی ۔ فیقولون اوما تؤمن بربنا ۔ پس می گویند آنجماعہ از لشکر دجال آیا ایمان نمے آری و منکر می شوی
پروردگار ما ۔ فیقول ۔ پس می گوید آن مرد مسلمان ۔ ما بربنا خفاء ۔ نیست در صفات پروردگار ما جل جلالہ پوشیدگی یعنی
برہان ربوبیت او ظاہر ست و او را صفات کمال ست کہ نقص را بدان راہ نیست و این دجال نہ بران صفات ست
فیقولون اقتلوہ ۔ پس می گویند آنجماعہ بکشید این مرد را کہ ایمان نمے آرد بہ پروردگار ما ۔ فیقول بعضہم لبعض ۔ پس
میگویند بعضے ازین جماعہ مر بعضی را الیس قد نہاکم ربکم ان تقتلوا احدا دونہ ۔ آیا نیست کہ بتحقیق نہی کردہ است
شما را پروردگار شما یعنی دجال ازین کہ بکشید کسے را بے حکم او و در غیر حضور وے ۔ فینطلقون بہ الی الدجال ۔
پس می برند این مرد را بسوی دجال ۔ فاذا راٰہ المؤمن قال ۔ پس چون می بیند او را مرد مومن می گوید ۔ یا ایہا الناس
ہذا الدجال الذی ذکر رسول اللہ ۔ ای مردمان آگاہ باشید کہ این دجالیست کہ یاد کردہ و نشان دادہ است پیغمبر
خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال ۔ گفت آنحضرت یا راوی ۔ فیامر الدجال بہ ۔ پس امر می کند دجال بخسپانیدن آن مرد بر قفا و
بعضے گفتہ بہ شکم بر زمین چنانکہ گناہگار را برای خسپانند تا بزنند شان فیشبح ۔ پس خسپانیدہ می شود ۔ فیقول خذوہ و
شجوہ پس می گوید دجال بگیرید و بزنید و سر او را بشکنید ۔ فیوسع ۔ بسکون واو و تخفیف سین از وسع و در بعضے
نسخ بفتح واو و تشدید سین از توسیع نیز تصحیح کردہ اند یعنی پس فراخ و نرم کردہ می شود ۔ ظہرہ و بطنہ ضربا ۔ پشت
و شکم آن مرد بزدن و برین وجہ کہ گفتہ شد فیشبح صیغہ مضارع مجہول ست بباے موحدہ مشددہ و حاء مہملہ از تشبیح بمعنی
گردانیدن چیزے را عریض و شجوہ امر ست از شج بمعنی جراحت کردن در سر و این روایت چنانکہ در شرح
مسلم گفتہ اصح ست و روایت دوم آنکہ فیشبح چنانکہ گفتہ شد از تشبیح و شجوہ نیز امر ازین باب بود و این روایت
را حمیدی در جمع بین الصحیحین آوردہ و روایت سوم فیشج و شجوہ ہر دو از شج بمعنے جراحت در سر ۔ قال فیقول
اما تؤمن بی ۔ پس می گوید دجال آیا ایمان نمی آری تو بمن ۔ فیقول انت المسیح الکذاب ۔ پس می گوید آن مرد تو ئی مسیح
دروغ گوے ۔ قال ۔ گفت آنحضرت ۔ فیؤمر بہ فیوشر بالمیشار من مفرقہ حتی یفرق بین رجلیہ ۔ پس امر کردہ می شود یعنی امر
می کند دجال بدو پارہ کردن و پراگندہ کردن آن مرد پس دو پارہ کردہ می شود بارہ از فرق سر وی تا آنکہ دو پارہ

گردہ می شود میان ہر دو پارے وی و میشار بکسر میم ارّہ و وشر بمعنی نشر بہمزہ و بیا نیز آمدہ است اشرت الخشبۃ اشرا
و شرت وشرا بریدم آمدہ و بالمنشار بنون نیز آمدہ و مفرق بفتح میم و کسر را تارک سر۔ قال ثم یمشی الدجال بین القطعتین
پس می رود دجال میان ہر دو پارہ۔ ثم یقول لہ قم۔ پس می گوید دجال مر آن کشتہ را برخیز فیستوی قائما۔ پس برخیزد
و راست می ایستد۔ ثم یقول لہ اتؤمن بی۔ پس می گوید مر آن مرد را آیا ایمان می آری بمن۔ فیقول۔ پس می گوید آن
مرد۔ ما ازددت فیک الا بصیرۃ۔ زیادہ نکردم یا زیادہ کردہ نشدم من در کذب تو مگر بصیرت و یقین را یعنی باین کہ زندہ گردانیدی
تو مرا بعد از میرانیدن یقین شد کہ تو دجال دروغ گوئی و فی الصراح الازدیاد افزون کردن و افزون شدن۔ قال
ثم یقول۔ پس می گوید۔ یا ایہا الناس انہ لا یفعل بعدی باحد من الناس۔ اے مردمان بدرستی کہ این دجال نمی کند
بعد از من ہیچ یکے از مردم یعنے انچہ می کند از قتل و احیا۔ قال فیاخذہ الدجال لیذبحہ۔ پس مے گیرد او را دجال
تا ذبح کند او را فیجعل ما بین رقبتہ الی ترقوتہ نحاسا۔ و در بعضی نسخ فیاخذنی ضمیر واقع شدہ پس گردانیدہ می شد موضعے
کہ میان گردن اوست تا استخوان کہ میان نحر و دوش اوست مس یعنی سخت چنانکہ شمشیر در روے کار نکند۔ فلا یستطیع
الیہ سبیلا۔ پس نمی تواند یافت بسوے قتل و ذبح وی راہ۔ قال فیاخذہ بیدیہ و رجلیہ۔ پس مے گیرد دجال آن مرد را
بہر دو دست و ہر دو پاے آن مرد۔ فیقذف بہ۔ پس می اندازد او را یعنے در آتشی کہ ہمراہ دارد فیحسب الناس
انما قذفہ الی النار۔ پس گمان می برند او را مردم کہ بنیداخت مگر بسوے آتش۔ و انما القی فی الجنۃ۔ و وی انداختہ نشدہ
است مگر بسوے بہشت چنانکہ گذشت کہ نار او جنت ست و جنت وی نار۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
ہذا اعظم الناس شہادۃ عند رب العلمین۔ پس گفت آنحضرت این مرد بزرگ ترین مردم ہست از روے شہادت نزد
پروردگار جہانیان باعتبار کشتہ شدن او بار اول اگرچہ بعد ازان زندہ شد یا باعتبار قصد ذبح کردن وی اگرچہ وی
مذبوح نشد و تواند کہ مراد بشہادت حاضر آمدن و گواہی دادن باشد نزد حق تعالی واللہ اعلم۔ رواہ مسلم۔ وعن
ام شریک بفتح شین و کسر را صحابیہ انصاریہ است و ام شریک دیگر ست کہ نیز صحابیہ ست و وی قرشیہ عامریہ است
از بنی لوی بن غالب و آنکہ در حدیث فاطمہ بنت قیس در عدت واقع شدہ است اکثر بر انند کہ ام شریک انصاریہ
است و بعضے گویند قرشیہ واللہ اعلم۔ قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیفرن الناس من الدجال
حتے یلحقوا بالجبال۔ ہر آئینہ بگریزند مردم از دجال تا آنکہ لاحق و پیوستہ شوند بکوہ ہا۔ قالت ام شریک قلت۔ گفت
ام شریک گفتم یا رسول اللہ فاین العرب یومئذ پس کجا باشند دران روز عرب کہ کار ایشان جہاد در راہ
خدا و رفع شر و فتنہ است از دین۔ قال۔ فرمود آن حضرت ہم قلیل۔ ایشان دران روز اندک باشند۔ رواہ
مسلم۔ وعن انس عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال یتبع الدجال من یہود اصفہان۔ پس روے میکنند
دجال را از قوم یہود اصفہان کہ شہریست مشہور از شہرہاے عجم و اصبہان بباء موحدہ مکان فاء ہمزہ

بکسر و فتح نیز آید و این معرب اسپاهان است بمعنی لشکرهائے که در اینجا ساکن بودند یا آنکه چون نمرود سپاه خود را بجنگ کسے که در آسمان است بخواند در جواب وی نوشتند سپاهان آن نه که با خدا جنگ کنند کذا فی القاموس پس می فرماید که پیروی کند دجال را از یهود این شهر سبعون الفا هفتاد هزار کس علیهم الطیالسة که بر ایشان طیلسانها باشد و این بر عادت یهود است که طیلسان بر سر می پوشند رواه مسلم و بعضے از علماء احتجاج کرده اند باین حدیث بر ذم طیلسان و بآنچه روایت کرده است از انس که وی جماعه را دیده که بر ایشان طیلسانها بود مشابه اند ایشان به یهود خیبر و حق آنست که لبس طیلسان بمعنی پوشیدن سر بر رو محمود است و مسنون و احادیث بسیار در آن از حضرت رسول صلی الله علیه و آله وسلم و از صحابه رضی الله عنهم آمده اگرچه در وقتے شعار یهود بود و انکار انس آنرا بنابر این بود یا از جهت رنگ آنها که زرد بوده و محل خلاف در لبس طیلسان است بمعنی پوشیدن سر پس او انداختن طرف آنرا بر کتف و آنرا تقنع و قناع نیز گویند و منکران گویند که آنچه از حضرت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و صحابه واقع شده مخصوص بوقت ضرورت است از گرمی آفتاب و مانند آن و نزد جمهور علی الاطلاق جائز ست بے کراهت و در حدیث آمده است که پوشیدن سر بطیلسان که ملابسه اهل بیت و اقتناع لباس ایمان ست و ترمذی و غیر او از انس بن مالک آورده اند که گفته بود رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم که بسیار مے کرد تقنع ثوب خود تا چنان می نمود که جامه او جامه زیات است و مراد ازین جامه گوشه طیلسان است که بر سر مے نهاد و در حدیث انس آمده که بود رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم که بسیار می کرد قناع را و در روایتے آمده که مفارقت نمی کرد قناع را و از امام حسن بن علی رضی الله عنهما که دیدند او را نماز می گزارد و حال آنکه متقنع بود و تقنع از وے در غیر حال نماز نیز آمده و در حدیث دیگر آمده پوشیدن سر بطیلسان در روز نعمت و در شب زینت و از صحابه نیز تقنع آمده و آثار و اخبار در وے بسیار است — وعن ابی سعید قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یاتی الدجال وهو محرم علیه ان یدخل نقاب المدینة می آید دجال و حال آنکه وے حرام کرده شده است بر وے در آمدن راه هائے مدینه مطهره را و سے تواند آمد آنرا و نقاب بکسر نون جمع نقب بفتح نون و سکون قاف در اصل بمعنی راه در کوه فینزل بعض السباخ التی تلی المدینة پس فرود آید بعضے زمین شورستانها را که متصل مدینه است و سباخ بکسر سین مهمله و بائے موحده و خاء معجمه جمع سبخه بفتح سین و سکون یا زمین شوره که نروید یا اندر چیزے را فیخرج الیه رجل پس بیرون می آید بسوی وی مردی وهو خیر الناس و حال آنکه وی بهترین مردم ست او من خیار الناس یا گفت از جمله بهترین مردمان ست شک راوی ست و در بعضے حواشی گفته که آن مرد خضر علیه السلام است والله اعلم فیقول اشهد انک الدجال الذی حدثنا رسول الله پس میگوید آن مرد گواهی میدهم که تو آن دجالی که خبر داد ما را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم حدیثه خبر او را فیقول الدجال ارایتم ان قتلت هذا ثم احییته پس میگوید دجال با مردم که گرد او بیند خبر دهید مرا اگر بکشم این مرد را پس زنده گردانم او را هل تشکون فی الامر آیا شک

می کیشید در شان من که من خدایم - فیقولون لا - پس می گویند مردم شک نمی کنیم اگر این جماعه از اہل شقاوت اند که بوی گرویده اند و تبعیت او کرده مراد حقیقت کلام است و الا بجہت خوف و دفع الوقت می گویند و تواند که مراد ایشان بطریق توریه و کنایت عدم شک در کذب وی باشد فافہم - فیقتله ثم یحییه - پس می کشد آن مرد را پستر زنده میگرداند او را - فیقول پس می گوید آن مرد که بہترین مردم ست - واللہ ما کنت فیک اشد بصیرة منی الیوم - بخدا سوگند نبودم من در شان تو سخت تر و قوی تر از روی علم و بصیرت از خود چنانکه امروز یعنی امروز که امانت و احیا از تو دیدم یقین من بکذب تو قوی تر شد و عیان شد با نشانہ علامت کذب تو که پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم بدان خبر داده بود - فیرید الدجال ان یقتله - پس می خواہد دجال که بکشد آن مرد را - فلا یسلط علیه - پس بر گماشته نمی شود و قدرت داده نمی شود دجال را بر قتل آن مرد - متفق علیه - وعن ابی ہریرۃ عن رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم قال یاتی المسیح من قبل المشرق - می آید مسیح دجال از جانب مشرق - ہمته المدینة - در حالیکه قصد او و مراد او در آمدن مدینه مطہره است - حتی ینزل دبر احد - تا آنکه فرود می آید بزیر کوه احد که بر سه میل از مدینه است - ثم تصرف الملائکة وجہه قبل الشام - پستر می گردانند فرشتگان روی او را بجانب ولایت شام و میرود و آنجا و ہنالک یہلک - و آنجا یعنی در شام ہلاک میگردد چنانکه گذشت که عیسی علیه السلام بباب لد که از قریات شام است او را میکشد متفق علیه - وعن ابی بکرۃ عن النبی صلی اللہ علیه وسلم قال لا یدخل المدینة رعب المسیح الدجال - در نمی آید اہل مدینه را و راه نمی یابد بایشان ترس مسیح دجال - لہا یومئذ سبعة ابواب - مر مدینه را در ان روز سے که دجال آید ہفت در است - علی کل باب ملکان - بر ہر در دو فرشته نگاہبان اند و دربانی مے کنند و نمی گذارند او را که در آید - رواه البخاری - وعن فاطمة بنت قیس - قرشیه فہریه منسوب بفہر بن مالک بن النضر اخت ضحاک بن قیس از مہاجرات اول بود خدا وند جمال و عقل و کمال و بود تحت ابی عمرو بن حفص بن المغیره و چون وے طلاق داده آنحضرت او را برائے آسامه بن زید خواست و این حدیث در باب العدة مذکور شده است - قال سمعت منادی رسول اللہ - گفت شنیدم موذن پیغمبر خدا را صلی اللہ علیه وسلم نیادے - که ندا مے کرد و آواز مے داد باین کلمه الصلوٰۃ جامعة - نماز جمع کننده مردم ست و این کلمه الیست که برائے ترغیب و طلب نماز مے گویند تا بیایند مردم و جمع شوند چنانکه در نماز خسوف و کسوف در زبان شریف مے گفتند - فخرجت الی المسجد - پس بیرون آمدم من بسوے مسجد فصلیت مع رسول اللہ - پس نماز گزاردم با پیغمبر خدا - صلی اللہ علیه وسلم فلما قضی صلوٰته جلس علی المنبر - پس چون تمام کرد آن حضرت نماز را نشست بر منبر و ہو یضحک و حالانکه آنحضرت خنده مے کند - فقال لیلزم کل انسان مصلاه - پس فرمود باید که لازم گیرد ہر آدمی جائے نماز خود را و در ہمانجا که نماز گزارده است نشسته باشد و بر نه خیزد - ثم قال ہل تدرون لم جمعتکم - پستر فرمود آیا در مے یابید که برائے چه جمع کرده ام شما را - قالوا اللہ و رسوله اعلم قال انی واللہ ما جمعتکم لرغبة ولا رہبة - فرمود بدرستی که من بخدا سوگند گرد نیاوردم شما را از جہت امرے مرغوب مانند عطا و نه از جہت امر مرہوب

مثل عزا۔ ولکن جمعتکم لان تمیما الداری۔ ولیکن جمع کردہ ام شما را از جہت آنکہ تمیم داری کہ منسوب ست بعبد الدار و دار
نام تیرہ ست کہ نسبت بوی عبد الدار گویند صحابی مشہور ست احوال وی در مواضع نوشتہ شدہ است۔ کان رجلا
نصرانیا۔ بود این تمیم داری مردے نصرانی۔ فجاء واسلم۔ پس آمد و مسلمان شد۔ وحدثنی حدیثا۔ و خبر داد مرا چیزے کہ
وافق الذی کنت احدثکم بہ عن المسیح الدجال۔ موافق افتاد چیزے را کہ بودم من کہ خبر میدادم شما را از مسیح دجال یعنی خواستم
کہ بشنوانم خبر تمیم داری کہ تا موجب زیادت یقین شما بود و خبر بمعاینہ مقرون گردد و برہان بعیان منضم شود۔ حدثنی انہ رکب
فی سفینۃ بحریۃ خبر داد مرا تمیم داری کہ سوار شد کشتی دریائی را مع ثلثین رجلا من لخم وجذام۔ با سی مرد از لخم بفتح لام و سکون
خاء معجمہ محلہ الیست از یمن و جذام بضم جیم و ذال معجمہ نام قبیلہ الیست از نجد و مراد از سفینہ بحریہ کشتی بزرگ ست کہ در دریا
سیر و نہ زورق خرد کہ در انہار گردد و بعضے گویند کہ تقیید سفینہ بہ بحریہ برای تمیز و احتراز از اہل است کہ او را سفینہ بریہ میگویند
و این سخن ضعیف ست زیرا کہ در حدیث قرائن بسیار ست کہ دلالت دارد بر آنکہ مراد کشتی متعارف ست پس احتیاج باین
تقیید و تمیز نبود۔ فلعب بہم الموج شہرا فی البحر۔ پس بازی کرد با این کشتی سواران موج تا یکماہ در دریا یعنی انداخت
در دریا ایشان را در غیر جہت مقصد چہ لعب فعلی را گویند کہ در وی فائدہ و غرض مفید نبود۔ فارفاء الی جزیرۃ حین
تغرب الشمس۔ پس نزدیک بردند سفینہ را بسوی جزیرہ در ہنگام فرو رفتن آفتاب و ارفاء نزدیک گردانیدن کشتی بکنار
فجلسوا فی اقرب السفینۃ۔ پس نشستند در کشتیہائے خرد کہ ہمراہ سفینہ بود و اقرب بفتح ہمزہ و ضم راء جمع قارب بکسر راء و فتح
آن یعنی کشتی خرد کہ ہمراہ کشتی بزرگ میباشد مثل اسپ کوتل تا حوائج از سواحل قضا کنند۔ فدخلوا الجزیرۃ۔ پس
در آمدند جزیرہ را جزیرہ موضعی کہ آب گرد او گشتہ باشد و در گرفتہ۔ فلقیتہم دابۃ اہلب کثیر الشعر۔ پس پیش آمد ایشان را
چارپایہ بسیار درشت موی فی الصراح ہلبہ موہائے سطبر دم اسپ اہلب اسپ انبوہ دم۔ لا یدرون ما قبلہ من دبرہ
من کثرۃ الشعر۔ چنانکہ در نمی یافتند پیش او از پس او و نمی دانستند کہ پیش وی و پس وے کدام ست از بسیارے موئے
قالوا ویلک ما انت۔ گفتند این مردان اے بر تو چیست ماہیت تو جنی یا انسی و یا چہ کارہ و شان تو چیست۔ قالت انا الجساسۃ
گفت من جساستہ ام کہ جاسوسی میکنم و میرسانم خبرہائے آفاق را بدجال۔ انطلقوا الی ہذا الرجل فی الدیر۔ بروید بسوی
این مرد کہ در دیر ست و دیر کلیسائے ترسایان و صومعہ راہب را گویند۔ فانہ الی خبرکم بالاشواق۔ زیرا کہ وی بسوی
شنیدن خبرہائے شما بسیار شوق دارد۔ قال۔ گفت تمیم داری۔ لما سمت لنا رجلا۔ ہرگاہ کہ تکلم کرد این دابہ و نام
برد برای ما مردے را۔ فرقنا منہا ان تکون شیطانۃ۔ ترسیدیم از وی کہ باشد وی شیطان در لباس حیوانے در آمدہ
قال فانطلقنا سراعا۔ گفت تمیم داری پس رفتیم باشتابان بسوی دیر۔ حتی دخلنا الدیر۔ تا آنکہ در آمدیم دیر را۔
فاذا فیہ اعظم انسان ما رأیناہ قط خلقا۔ پس ناگاہ در وی بزرگ و مہیب و قطیع تر آدمی ست کہ نہ دیدہ باشیم ما
او را در زمان ماضی ہرگز از روئے خلقت۔ واشدہ وثاقا۔ و سخت ترین انسانے کہ نہ دیدہ باشیم از روئے

بند و ثاق بکسر واو و فتح آن چیزے کہ بوے محکم بندند۔ مجموعة یداه الی عنقه۔ درحالیکہ جمع کردہ شدہ و بستہ شدہ است
دستہای او بسوی گردن وی۔ ما بین رکبتیه الی کعبیه بالحدید۔ میان دو زانوے او تا پاشنہاے او بآہن۔ قلنا ویلک
ما انت۔ گفتیم وای چہ چیزے تو اگرچہ دانستند کہ از جنس آدمیان ست اما چون بر صفتے دیدند برخلاف صفات آدمیان
شک کردند در ماہیت وی کہ چیست۔ قال گفت آن مرد۔ قد قدرتم علی خبری۔ بتحقیق قادر و متمکن شدہ اید شما بر خبر من
یعنی من خبر خواہم داد شما را از حال خود۔ فاخبرونی ما انتم۔ پس خبر دہید مرا کہ شما چہ چیزید و چہ کسید و چہ حال دارید ماہیت ایشان
خود معلوم اوست کہ انسانند اما بمتابعت سوال ایشان او نیز از ماہیت سوال کرد۔ قالوا نحن اناس من العرب گفت
ما آدمیانیم از عرب کہ۔ رکبنا فی سفینة بحریة۔ سوار شدیم در کشتی دریائی۔ فلعب بنا البحر شهرا۔ پس بازی کرد بما موج دریا تا یک
ماہ۔ فدخلنا الجزیرة۔ پس در آمدیم این جزیرہ را۔ فلقیتنا دابة اهلب۔ پس پیش آمد ما را دابہ پر موے غلیظ۔ فقالت انا
الجساسة اعمدوا الی هذا فی الدیر۔ پس گفت آن دابہ من جاسوس خبرہا ام قصد کنید و بروید بسوے این کس کہ در دیر است
فاقبلنا الیک سراعا۔ پس روی آوردیم ما بر تو شتابان۔ فقال اخبرونی عن نخل بیسان۔ پس گفت آن انسان خبر دہید مرا از
درختان خرماے بیسان۔ هل تثمر۔ آیا میوہ مے دہد و بیسان بفتح موحدہ و سکون تحتانیہ قریہ ایست در شام و موضعی ست بیمامہ
و در مشارق الانوار گفتہ کہ بیسان در حدیث جساسہ از بلاد حجاز است و بیسان دیگر در بلاد شام ست۔ قلنا نعم گفتیم آرے
میوہ می دہد نخل بیسان۔ قال اما انه یوشک ان لا تثمر۔ گفت آگاہ باشید بدرستی کہ این نخل بیسان نزدیک ست کہ میوہ
ندہند اشارت کرد بقرب قیام قیامت۔ قال اخبرونی عن بحیرة الطبریة هل فیها ماء۔ گفت خبر دہید مرا از دریاچہ طبریہ
آیا ہست در وی آب۔ و طبریہ بفتح طا و با قصبہ ایست از اردن و طبرانی کہ از ائمہ حدیث است منسوب باوست۔ قلنا
هی کثیرة الماء۔ گفتیم با آن بحیرہ آب بسیار دارد۔ قال ان ماءها یوشک ان یذهب۔ گفت کہ آب وے نزدیک است
کہ برود و خشک گردد۔ قال اخبرونی عن عین زغر۔ گفت خبر دہید مرا از چشمہ زغر بزاے معجمہ و غین معجمہ مفتوحہ شہر ایست
معروف در جانب قبلی شام۔ هل فی العین ماء۔ آیا ہست در ان چشمہ آب۔ و هل یزرع اهلها بماء العین۔ و آیا زراعت
می کنند اہل آن بلدہ بآن آب چشمہ۔ قلنا نعم هی کثیرة الماء و اهلها یزرعون من ماءها۔ گفتیم آرے آن چشمہ آب بسیار
دارد و اہل آن زراعت می کنند از آب وے۔ قال اخبرونی عن نبی الامیین ما فعل۔ گفت خبر دہید مرا از پیغمبر امیان
یعنے عرب کہ چہ کرد و این بر اعتقاد بعضے یہود است کہ بر نبوت حضرت سید المرسلین صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم اعتقاد
دارند اما مخصوص بعرب دارند و این تعریض است از ان ملعون بیہودان حضرت وی مبعوث بنادانان و جاہلان
خذلهم الله۔ قلنا قد خرج من مکة و نزل یثرب۔ گفتیم ما بتحقیق بیرون آمد آن پیغمبر از مکہ و نزول کرد بہ یثرب کہ نام
قدیم مدینہ است۔ قال اقاتله العرب۔ گفت آیا مقاتلہ و کارزار کردند و برا عرب۔ قلنا نعم۔ گفتیم آرے
مقاتلہ کردند او را عرب۔ قال کیف صنع بهم۔ گفت چگونہ معاملہ کرد وے با عرب۔ فاخبرناه انه قد ظهر علی

من یلیہ من العرب واطاعوہ ـ پس خبر دادیم او را کہ آن پیغمبر بہ تحقیق غالب آمدہ بر کسے کہ متصل و نزدیک بود او را از عرب
و اطاعت و فرمان برداری کردند آنہا او را ـ قال اما ان ذلک خیر لہم ان یطیعوہ ـ گفت آگاہ باشید بدرستی کہ آن بہتر است
مر ایشان را یعنی اطاعت کردن ایشان مراو را و این اعتراف ست ازوی بفضل آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بحکم اضطرار
و از جہت آنکہ نبود مراو را درین حال غرض در اظہار کفر و انکار دین پس پوشیدہ داشت یا مراد وے خیریت در دنیا
است ـ و انی مخبرکم عنی انی انا المسیح ـ و تحقیق من خبر دہندہ ام شما را از حال خود کہ من تحقیق مسیحم ـ و انی یوشک ان
یوذن لی فی الخروج فاخرج ـ و من قریب است کہ اذن کردہ شود مرا در برآمدن پس برآیم ـ فاسیر فی الارض ـ پس
سیر کنم در زمین ـ فلا ادع قریۃ الا ہبطتہا ـ پس نگذارم من ہیچ دیہی را مگر آنکہ نزول کنم و فرود آیم او را فی اربعین لیلۃ
در چہل شب ـ غیر مکۃ و طیبۃ ـ جز مکہ و مدینہ و طیبہ یکے از نامہاے این بلدۂ مطہرہ مطیبہ است و او را نامہاست متجاوز
از صد بعضی ازان در اول کتاب جذب القلوب ثبت یافتہ است و تغیر وی از مدینہ بہ طیبہ متضمن خیانت و نجاست نفس
خبیثہ اوست کہ ساحت خیر این بلدہ ازوی منزہ و مقدس خواہد بود و این لفظ بے اختیار بر زبان وے جاری شدہ
و احتمال دارد کہ آنحضرت یا راوی تعبیر باین اسم مناسب مقام دیدہ ذکر کردہ باشد واللہ اعلم ـ ہما محرمتان علی کلتاہما ـ مکہ
و طیبہ حرام کردہ شدہ اند برمن ہر دو ـ کلما اردت ان ادخل واحدا منہما ـ ہرگاہ کہ خواہم کہ در آیم یکے را ازان دو مواضع
استقبلنی ملک بیدہ السیف صلتا ـ پیش می آید مرا فرشتہ کہ در دست اوست شمشیر آہیختہ و در قاموس گفتہ کہ صلت شمشیر
صیقل ماضی و فی الصراح صلت بفتح شمشیر زدن صلتہ بالسیف ضربہ ـ یصدنی عنہا ـ باز می دارد مرا ازان ـ و ان علی
کل نقب منہا ملائکۃ یحرسونہا ـ و بدرستی کہ بر سر راہ از طیبہ فرشتگانند کہ نگاہبانی می کنند او را ـ قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم و طعن بمخصرتہ فی المنبر ـ گفت آنحضرت این کلمہ را و زد بہ مخصر خود کہ در دست داشت در منبر و مخصر بکسر میم و
سکون خاء معجمہ و فتح صاد مہملہ چیزے کہ در دست گیرد او را آدمی و تکیہ کند بوی مثل عصا و عکازہ و مانند آن ـ ہذہ طیبۃ ہذہ
طیبۃ ہذہ طیبۃ یعنی المدینۃ ـ این طیبہ است سہ بار مکرر فرمود از جہت ابتہاج و سرور و اظہار فضیلت و امتیاز وے
از میان سائر مواضع و بلاد ـ الا ہل کنت حدثتکم ـ آگاہ باشید آیا بودم من کہ خبری دادم شما را باین خبر ـ فقال الناس
نعم ـ گفتند آرے خبری دادی ما را باین خبر ـ الا انہ فی بحر الشام ـ آگاہ باشید کہ دجال در دریاے شام است او بحر الیمن
یا در دریای یمن ـ لا بل من قبل المشرق ما ہو ـ نہ بلکہ از جانب مشرق می آید وے یعنی دجال و ما در ما ہو زائدہ است
و صلہ کلام ست و نافیہ نیست کذا قال قاضی عیاض فی المشارق و طیبی در شرح این لفظ و اعراب آن وجہی ذکر کردہ
با مثلہ متعددہ آن را مؤید ساختہ است ـ و اومی بیدہ الی المشرق ـ و اشارت کرد آنحضرت بدست مبارک خود بسوے
مشرق چون حق جل و علا قیام قیامت را مبہم گذاشتہ و بہ تعیین خبر دادہ اوقات علامات آنرا متعین نساختہ است
آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم مکان بند کردن دجال را درین اماکن ثلثہ برسم ابہام داشت یا غلبہ

طن در آخر آن آن نیز متعین نیست جز آنکه در انجانب از غیر تعیین نوعی مخصوص و این ست معنی نفی دو احتمال اول و
اثبات ثالث که فرمود لا بل من قبل المشرق و احتمال دارد که تردید میان این اماکن به جهت انتقال وی باشد از بعضے
به بعضے واللہ اعلم۔ رواہ مسلم۔ وعن عبد اللہ بن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال اراني الليلة عند الكعبة آنحضرت
فرمود دیدم من خود را در خواب امشب نزد کعبه۔ فرایت رجلا آدم۔ پس دیدم مردے گندم گون را۔ کاحسن ما انت راء
من آدم الرجال۔ ہم چو نیکو ترین انچہ بینندہ تو از مردان گندم گون۔ لہ لمۃ۔ مر آن مرد را موئے ست نزدیک بدوش
رسیدہ۔ کاحسن ما انت راء من اللمم قد رجلہا۔ ہم چو نیکو ترین انچہ بینندہ تو از موہا بصفت مذکور بہ تحقیق شانہ کردہ است
آن مرد موئے را۔ فہي تقطر ماء۔ پس آن موہای چکد از وے آب کنایت ست از غایت نضارت و نظافت متکئا
علی عواتق رجلین۔ تکیہ کنندہ بر دوشہاے دو مرد۔ یطوف بالبیت۔ طواف مے کند خانہ کعبہ را۔ فسألت
من ہذا۔ پس پرسیدم کہ کیست این مرد۔ فقالوا ہذا المسیح بن مریم۔ پس گفتند این مسیح ابن مریم ست۔ قال۔ گفت
آنحضرت۔ ثم اذا انا برجل جعد قطط۔ پس ناگاہ من گذرندہ ام بمردے جنگلہ موی۔ اعور العین الیمنی۔ کور چشم راست۔ کان
عینہ عنبۃ طافیۃ۔ گویا کہ چشم او انگور دانہ الیست بر آمدہ یا بی نور است چنانکہ گذشت۔ کاشبہ من رایت من الناس
بابن قطن۔ ہم چو مشابہ ترین کسی کہ دیدی تو یا دیدہ ام من از مردم رایت بصیغہ مخاطب و متکلم ہر دو خواندہ اند بابن قطن
مراد ہمان عبد العزی بن قطن ست کہ ذکر او گذشت و کاف در کاشبہ زائد است۔ واضعا یدیہ علی منکبی رجلین
یطوف بالبیت۔ در حالے کہ نہندہ است ہر دو دست خود را بر دو دوش دو مرد طواف می کند آن مرد بخانہ کعبہ
فسألت من ہذا۔ پس پرسیدم کیست این مرد۔ فقالوا ہذا المسیح الدجال۔ پس گفتند این مسیح دجال ست متفق علیہ
اینجا اشکال می آرند کہ دجال کافر است او را با طواف چہ کار و جواب می گویند کہ این از مکاشفات آنحضرت ست در رؤیا
و تعبیرش آنست کہ آنحضرت را نمودند کہ روزے باشد کہ عیسی علیہ السلام گرد این بگردد از برائے اقامت آن و
اصلاح خلل و فساد آن و دجال نیز گرد این بگردد از برائے قصد و افساد و اضلال آن کذا قال الطیبی پوشیدہ نماند کہ
کفار قریش در جاہلیت طواف میکردند پیش از ان کہ نہی کردہ شوند از قرب مسجد حرام اگر دجال نیز می کردہ باشد محذور حیثیت
و نیز از ینجا جواز طواف کافر در خارج لازم نمی آید و نہی از طواف مشرک در خارج ست فافہم و فی روایۃ قال فی الدجال
و در روایتے آمدہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت در وصف صورت دجال رجل احمر جسیم۔ مردی
سرخ تن دار۔ جعد الرأس۔ جنگلہ موی سر۔ اعور عین الیمنی۔ کور چشم راست۔ اقرب الناس بہ شبہا ابن قطن۔ نزدیک
ترین مردم بوئے از روئے مشابہت ابن قطن است۔ و ذکر۔ و ذکر کردہ شد۔ حدیث ابی ہریرۃ کہ اولش این
ست لا تقوم الساعۃ حتی تطلع الشمس من مغربہا فی باب ملاحم۔ در باب ملاحم کہ گذشت۔ و سنذکر۔ و نیز دیگر ست
کہ ذکر کنیم حدیث ابن عمر کہ اولش این ست قام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی الناس فی باب قصۃ ابن الصیاد

انشاء الله تعالى - واين هر دو حديث در مصابيح در باب لعلامات بين يدى الساعة گذرانده

الفصل الثانی عن فاطمة بنت قيس فی حديث تميم الداری - از فاطمه بنت قيس در حديث تميم داری که هم از فاطمه
بنت قيس که بروايت مسلم گذشت بجاے فلقيتهم دابة اهلب الى آخره در روايت ابی داؤد از فاطمه مذکوره اينچنين
آمده که - قالت - گفت فاطمه - قال - گفت تميم داری - فاذا انا بامرأة تجر شعرها - پس ناگاه من متعرض بازنے ام که میکشد
موی خود را از درازی - قال - گفت تميم داری - ما انت - چیستی تو و کیستی - قالت - گفت آن زن - انا الجساسة
من جساسه ام که خبرها می رسانم بدجال - اذهب الی ذلک القصر - برو بجانب آن قصر که می بينی - فاتيته - پس آمدم آن قصر را
فاذا رجل يجر شعره - پس ناگاه درين قصر مردے ست که می کشد موے خود را - مسلسل فی الاغلال - بند کرده و بسته
شده است در غلها - ينزو فيما بين السماء والارض - می جهد و اضطراب می کند درمیان آسمان و زمین - فقلت من انت
پس گفتم کیستی تو - قال انا الدجال - گفت من دجالم ذکر کردن آن لعين خود را باسم دجال از جهت تعيين نفس خود ست باسم
علم اگرچه به جهت اشتقاق اصل بلفظ حقارت نفس لازم آید یا تواند که آنحضرت ذکر کرده باين اسم کرده باشد نقلا
بالمعنى - رواه ابو داؤد - و آنکه مخالفتی که درين دو حديث واقع شده آنست که در انجا جساسه را دابه گفته که بعرف عام
در چهار پایه مستعمل ست و اينجا امرأة خوانده جواب می گويند بآنکه شايد که دجال را دو جاسوس باشد يکے دابه و دیگر امرأة
و یا آنکه دابه در اصل وضع لغت بمعنی جنبنده بر زمین ست و تخصيص به چهار پایها بحسب عرف عام ست و در قرآن مجید
استعمال دابه بمعنی لغت بسیار آمده است و این معنی شامل ست امرأة را و با آنکه احتمال دارد که جساسه شيطانه باشد
که متمثل می شود بهر صورت که خواهد و این احتمال قریب تر و وجیه تر ست و الا تجسس اخبار عالم از دابه با امرأة بعیدست
مگر آنکه مراد اخبار مراکب باشد که در نواحی می گذرند و الله اعلم و مخالفت درين دو حديث باين وجه نيز هست که سائل
و مخاطب در حديث مسلم جماعه اند که تميم داری درميان ايشان بود و درين حديث سوال و جواب مخصوص به تميم داری
داشته و این مخالفت تواند که سائل جماعه باشند و چون تميم داخل ست نسبت سوال بوے نيز جائز ست با سائل
وی باشد و نسبت آن بجماعه نيز درست ست چون يکے از جماعه کارے کرد نسبت آن کار بجماعه مے کنند بر طريقه
قول مردم قتله بنو فلان - و عن عبادة بن الصامت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال - گفت آنحضرت
انی حدثتکم عن الدجال حتى خشيت ان لا تعقلوا - من خبر دادم شما را از دجال خبرهای متعدد و پراگنده تا آنکه ترسیدم
که مبادا که تعقل نکنید و نفهمید حقیقت حال او را و کذب او را و مشتبه شود بر شما حال او پس باید که تعقل بکنید و بفهمید
و مشتبه نگردد بر شما بعد از ان بیان کرد حال او را تا بفهمند بقول خود - ان المسيح الدجال قصير - دجال کوتاه قد است
اگرچه جسیم و عظیم و بطین ست - افحج - بتقديم حا بر جيم آنکه در وقت راه رفتن هر دو پای وی از یکدیگر دور افتند و در قاموس
گفته آنکه صدور قدمين او در پشتی نزدیک افتد و پاشنها دور - جعد - جنگله موی - اعور - کور - مطموس العين - محو و هموار -

کرده شده چشم - لیست بناتئة ولا جحراء - بتقدیم جیم بر حا یعنی نه بلند بر آینده است چشم او ونه پست و بدرون فرو رفته ووجه
تطبیق میان احادیث که بعضے دلالت دارد بر نحو و بعضے بر جنس سابقاً معلوم گشته است - فان لبس علیکم - پس اگر التباس
واشتباه کرده شود بر شما یعنی در حال او شبهه راه یابد - فاعلموا ان ربکم لیس باعور - پس بدانید واین مقدمه مستحضر دارید
که پروردگار شما تعالی شانه کور نیست - رواه ابو داود - وعن ابی عبیدة بن الجراح قال سمعت رسول الله صلی الله
علیه وسلم - روایت است از ابو عبیده بن الجراح که از صحابه عظام و عشره مبشره و امین این امت است گفت شنیدم
آنحضرت را - یقول انه لم یکن نبی بعد نوح - میگفت بدرستی که شان این ست که نبود هیچ پیغمبرے بعد از نوح -
الا قد انذر الدجال قومه - مگر آنکه تحقیق ترسانیده است آن پیغمبر از دجال قوم خود را و به تحقیق گذشت که نوح نیز ترسانیده
است از وی قوم خود را پس مراد بقول او بعد نوح بعد از انذار نوح است نه بعد از وجود نوح - وانی انذرکموه -
و بدرستی که من می ترسانم شما را از وی - فوصفه لنا - پس صفت کرد و بیان کرد آنحضرت حال دجال را برای ما - قال لعله سیدرکه
بعض من رآنی - فرمود شاید که نزدیک بود که دریابد او را بعضے از آن کسان که دیده است مرا - او سمع کلامی - یا شنیده
است کلام مرا یعنی رسیده بوے خبریکه من داده ام از وی اگرچه بعد از طول زمان باشد یعنی وجود و خروج وی متیقن ست
و وقت آن مبهم اگر چنان باشد که بعضے اصحاب من دریافتند می توانند الا دیگران که بعد از ایشان بیایند البته خواهند دید
و چون خبر مرا که از وے داده ام شنیده اید باید که بر یقین خود باشید - قالوا - گفتند صحابه یا رسول الله فکیف قلوبنا
یومئذ - پس چگونه باشد دلهای ما در روزے که دریابیم او را - قال مثلها یعنی الیوم - فرمود چنانکه هست دلهاے شما
امروز - او خیر - یا بهتر از این باشد یعنی هر کرا ایمان ثابت و مستقیم است دل او ثابت ست و هیچ اندیشه نیست چنانکه الآن
منکر ست او را در آن زمان نیز منکر خواهد بود بلکه منکر تر که به معائنه احوال او را خواهد دید - رواه الترمذی وابو داود
وعن عمرو بن حریث - بضم حا مهمله و فتح را و سکون تحتانیه و مثلثه ابو سعید قرشی مخزومی دید آنحضرت را و شنید
از وے و آنحضرت مسح کرد سر او را و دعا کرد به برکت و بعضے گویند که در وقت وفات آنحضرت دوازده ساله
بود نزول کرد بکوفه و سکونت کرد و از آن روایت می کنند از ابی بکر و ابن مسعود - عن ابی بکر الصدیق - رضی الله عنه
قال حدثنا رسول الله - ابو بکر صدیق گفت خبر داد ما را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم قال الدجال یخرج من ارض بالمشرق
یقال لها خراسان - دجال بیرون می آید از زمینی که به مشرق است گفته می شود مر آن زمین را خراسان - یتبعه قوم
کان وجوههم المجان المطرقة - متابعت می کنند او را قومی که گویا رویهاے ایشان سپرهاے تو بر تو است تحقیق
این بلفظ در کتاب فتن گذشته است - رواه الترمذی - وعن عمران بن حصین - صحابی مشهور است و احوال وے
نوشته شده است - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من سمع بالدجال فلینأ منه - کسی که بشنود خبر دجال را پس باید
که دور شود از وی - فوالله ان الرجل لیاتیه وهو یحسب انه مؤمن - بخدا سوگند که به تحقیق مردے هر آئینه می آید

و در ادجال آنکه آن مرد گمان می برد که وی مومن است – فیتبعہ – پس متابعت می کند دجال را و ایمان می آرد بوے – مما یبعث
بہ من الشبہات – از جہت چیزہائے کہ برانگیختہ شدہ است دجال را بدان چیزہا کہ موجب اشتباہ و التباس می گردند از سحر و احیاء
اموات و امثال آن از استدراجاتی کہ با او بود – رواہ ابو داؤد – و عن اسماء بنت یزید بن السکن بفتحتین صحابیہ رشیدہ
است از ذوات عقل و کیاست و دین و دیانت – قالت قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یمکث الدجال فی الارض اربعین سنۃ
درنگ می کند و می پاید دجال در زمین چہل سال – السنۃ کالشہر – سالی بمقدار ماہ می گذرد – والشہر کالجمعۃ – و ماہ مثل جمعہ – و
الجمعۃ کالیوم – و جمعہ مانند روز – والیوم کاضطرام السعفۃ فی النار – و روز ہمچو افروختہ شدن شاخ خرمائے خشک
در آتش و زود کشتہ شدن آتش توجیہ این معانی سابقا گذشتہ است مشکل آنست کہ در فصل اول از حدیث نواس
بن سمعان گذشت کہ مدت لبث او در زمین چہل روز است و در حدیث تمیم داری نیز گذشت کہ مدت سیر او در زمین
چہل شب باشد جواب دادہ اند کہ تواند کہ مراد باول لبث اوست مقارن فتنہ و اخلال و افساد و بثانی مطلق
مکث واللہ اعلم – رواہ فی شرح السنۃ و عن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یتبع الدجال من
امتی سبعون الفا – متابعت می کنند دجال را از امت من ہفتاد ہزار کس – علیہم السیجان – بر ایشان طیلسانہا باشد
باشد سیجان بکسر سین مہملہ و سکون یاء تحتانیہ و بعد وی جیم جمع ساج یعنی طیلسان سبز یا سیاہ مراد بامت امت دعوت
است یا امت اجابت و از حدیث انس کہ در فصل اول گذشت یتبع الدجال من یہود اصفہان ظاہر می شود کہ مراد
امت دعوت باشد – رواہ فی شرح السنۃ – و عن اسماء بنت یزید قالت کان النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی بیتی فذکر
الدجال – اسماء بنت یزید می گوید کہ بود آنحضرت در خانہ من پس یاد کرد دجال را – فقال ان بین یدیہ ثلث سنین – پس
گفت کہ پیش از بر آمدن وے سہ سال باشد – سنۃ تمسک السماء فیہا ثلث قطرہا – سالی ست کہ باز می دارد آسمان
دران سال دو دانگ باران خود را – والارض ثلث نباتہا – و باز می دارد زمین دو دانگ از روئیدنیہائے خود را –
والثانیۃ تمسک السماء ثلثی قطرہا والارض ثلثی نباتہا – و سال دوم باز می دارد آسمان چہار دانگ باران خود را و زمین
چہار دانگ روئیدنی خود را – والثالثۃ تمسک السماء قطرہا کلہ والارض نباتہا کلہ – و سال سوم نگاہ می دارد آسمان باران
خود را تمام و نگاہ می دارد زمین روئیدنی خود را تمام – فلا یبقی ذات ظلف ولا ذات ضرس من البہائم الا ہلک –
پس باقی نمی ماند خداوند سم شگافتہ از حیوانات مانند گاو و گوسفند و آہو و مانند آن و نہ خداوند دندان از وحوش
چہارپایہا مگر آنکہ ہلاک گردد – ظلف بکسر ظاء معجمہ بر پایہائے گاو و گوسفند و آہو اطلاق کنند چنانکہ خف بضم خاء در شتر و
حافر در سم اسپ و مانا کہ مراد اینجا مطلق حیوانات ست یعنی ہیچ حیوانے بر روے زمین بہ جہت قحط سال زندہ نماند
وان من اشد فتنتہ – و بدرستی کہ از سخت ترین فتنۂ دجال – انہ یاتی الاعرابی – این ست کہ دجال می آید بادیہ نشینی را کہ
علم و عقل ندارد – فیقول أرأیت ان احییت لک ابلک – پس میگوید بآن اعرابی خبر دہ مرا کہ اگر زندہ گردانم برائے

توشتران ترا۔ الست تعلم انی ربک۔ آیا نیستی تو کہ می دانی کہ پروردگار توام۔ فیقول بلی۔ پس می گوید اعرابی آری می دانم کہ
تو پروردگار منی۔ فیمثل لہ۔ پس تمثیل و تصویر می کند دجال برای اعرابی و در بعضے نسخ۔ یمثل لہ الشیاطین۔ چنانکہ در باب واخ مذکور
است۔ نحو ابلہ۔ مانند شتران اعرابی۔ کاحسن مایکون ضروعا۔ ہمچو بہترین آنچہ می باشد ابل از روے پستانہا۔ واعظمہ اسنمۃ۔
و بزرگ ترین آن چیزی می باشد از روی سنامہا۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ویاتی الرجل قدمات اخوہ۔ و می آید دجال مردے
را کہ مردہ است بہ تحقیق برادر او۔ ومات ابوہ۔ و مردہ است پدر او۔ فیقول ارایت ان احییت لک اباک واخاک۔ پس
می گوید دجال با عرابی خبر دہ مرا اگر زندہ گردانم برائے تو پدر ترا و برادر ترا۔ الست تعلم انی ربک۔ آیا نمی دانی تو کہ من
پروردگار توام۔ فیقول بلی۔ پس می گوید اعرابی آری می دانم کہ تو پروردگار منی۔ فیمثل لہ الشیاطین۔ پس تصویر می نماید
مر اعرابی را شیاطین اینجا لفظ شیاطین در ہمہ نسخ مذکور است۔ نحو ابیہ و نحو اخیہ۔ مانند پدر او و مانند برادر او و درین
اشارت ست کہ آنچہ نمودہ می شود از ابل و برادر و پدر مثالی و خیالی ست کہ شیاطین بدان صورت مے بندند و متمثل
می شوند نہ حقیقت آن۔ قالت۔ گفت اسماء بنت یزید کہ راوی این حدیث است۔ ثم خرج رسول اللہ۔ پس بیرون
رفت پیغمبر خدا از مجلس صلی اللہ علیہ وسلم لحاجتہ۔ برائے حاجتے کہ داشت۔ ثم رجع۔ پس باز آمد بہ مجلس بعد از
قضائے حاجت۔ والقوم فی اہتمام وغم مما حدثہم۔ وحال آنکہ صحابہ در ہم و غم بودند از آنچہ خبر داد ایشان را از حال
دجال۔ قالت فاخذ بلحمتے الباب۔ گفت اسماء پس گرفت آنحضرت ہر دو طرف در راہ ہمچنین واقع ست در نسخ مشکوۃ
مصابیح و در حواشی نوشتہ اند کہ لحمۃ بفتح لام و سکون حاء مہملہ و میم مفتوحہ بمعنی جہت و جانب و در صحاح و قاموس و کتب
دیگر لحمہ باین معنی ذکر نکردہ اند و طیبی گفتہ صواب لجفتی الباب بجیم بمکان حاء و فا بدل میم و در کتب لغت لجفۃ بجیم و فا
بمعنی عضادۂ باب آمدہ والجاف بیر جوانب چاہ را گویند۔ فقال مہیم اسماء۔ پس گفت آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
چیست حال و شان تو ای اسماء مہیم بفتح میم و سکون ہا و فتح یا کلمہ یمانیہ است بمعنی استفہام ای ما حالک و ما شانک
قلت۔ گفتم من یا رسول اللہ لقد قلعت افئدتنا بذکر الدجال۔ بہ تحقیق کشیدی و بیرون آوردی دلہای ما را بیاد
کردن این صفت کہ دجال را کردی۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ان یخرج وانا حی۔ اگر بیرون آید و من زندہ باشم۔ فانا حجیجہ۔
پس من حجت کنندہ ام و الزام دہندۂ اویم۔ والا۔ و اگر من زندہ نباشم۔ فان ربی خلیفتی علی کل مومن۔ پس پروردگار
من خلیفۂ من و وکیل من ست بر ہر مسلمان و وے عز اسمہ حافظ و حامی و متولی امر ایشان خواہد بود۔ فقلت۔ پس گفتم من
یا رسول اللہ واللہ انا لنعجن عجینا فما نخبزہ حتی نجوع۔ بخدا سوگند بدرستی کہ ما ہر آئینہ ساختہ و مہیا می کنیم خمیر خود را پس نمی توانیم
کہ نان بپزیم تا آنکہ گرسنہ می مانیم از جہت غم و ہم عظیم کہ کشیدہ و بیرون آوردہ است دلہای ما را از ذکر دجال۔ فکیف
بالمومنین یومئذ۔ پس چگونہ بود حال مسلمانان کہ در زمان او باشند چہ غم و اندوہ بر حال ایشان مستولی باشد و مانع آید
تہیۂ اسباب اکل و شرب۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ یجزیہم ما یجزی اہل السماء من التسبیح والتقدیس۔ کفایت میکند مومنان را

کہ در زمان او بیند چیزے کہ کفایت می کند اہل آسمان را از فرشتگان از تسبیح و تقدیس یعنی حقتعالی صبر و تسلی میدہد ایشان را بہ برکت تسبیح و تقدیس یا معنی آن بود کہ ما خمیر می کنیم پس گرسنہ می شویم از جہت تاخیر خبز و طبیعت انسان در گرسنگی تا باین حد ست و این معنی انسب ست بقول او یجزیہم ما یجزی اہل السماء پس چہ حال بود آن کسانی را کہ در زمان دجال باشند از مسلمانان و چیزی نیابند کہ بخورند چگونہ صبر کنند بر عدم غذا پس فرمود غذاے ایشان در آن روز تسبیح و تقدیس بود چنانکہ غذاے فرشتگان آسمان تسبیح و تقدیس ست و شاید کہ اسماء این سخن را بعد ازین مجلس آمدہ عرض کردہ باشد و لیکن ظاہر مقتضای کلمۂ فا در فقامت ناظر باتصال این قول ست بشنیدن خبر دجال در مجلس پس انچہ گفت از قصہ عجین

و جوع از زمان آیندہ گفت فافہم رواہ احمد عن عبد الرزاق

الفصل الثالث عن المغیرة بن شعبة قال ما سال احد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن الدجال گفت مغیرہ نپرسید ہیچ یکے آنحضرت را از احوال دجال اکثر مما سالتہ بیشتر از انچہ پرسیدم من او را وانہ قال لی ما یضرک و بدرستی کہ آنحضرت گفت مرا زیان نمی کند ترا یعنی گمراہ نمی سازد ترا و لطف و حمایت الٰہی کفایت مے کند ترا قلت انہم یقولون ان معہ جبل خبز و نہر ماء گفتم من کہ مردم می گویند کہ با وی کوہ نان ست و جوے آب ست پس یکے اگر گرسنہ شود و تشنہ گردد دجال با ضطرار کشد چہ کار کند قال ہو اہون علی اللہ من ذلک گفت آنحضرت دجال خوار تر ست بر خدا ازین کہ پیدا کند بر دست او امثال این امور حقیقة انچہ ظاہر می شود بر دست او سحر باطل و صور تہاے بے حقیقت ست و او را قدرت نیست بر اضلال و تشکیک مومن کہ یقین دارد در دین بلکہ ہر چہ می بیند از وے از خوارق موجب زیادت یقین وی می گردد بر کذب او متفق علیہ و عن ابی ہریرة عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یخرج الدجال علی حمار اقمر بیرون مے آید دجال بر خر سفید و در قاموس گفتہ کہ قمرہ رنگ مائل بسبزی یا سرخی کہ در وی تیرگی ست ما بین اذنیہ سبعون باعا مسافت میان دو گوش او ہفتاد باع ست و باع درازی انچہ میان ہر دو ذراع و میان ہر دو دست باشد فی الصراح باع و بوع بضم فلاح رواہ البیہقی فی کتاب البعث والنشور

باب قصة ابن صیاد

و او را ابن صائد نیز گویند و نام وے صاف ست و بعضی گویند عبد اللہ و وے از یہود مدینہ است و بعضے گویند دخیل بود میان ایشان و بود در وے چیزے از کہانت و سحر و محل امر وے آن ست کہ وی فتنہ بود کہ مبتلا و ممتحن گردانیدہ شدہ بودند بوے مسلمانان و احوال وی مختلف فیہ ست و صحابہ را نیز در وی اختلاف بود پس بعضے بر آنند کہ وی دجال معہود بود کہ در آخر زمان بر آید و مردم را گمراہ گرداند و اکثر بر آنند کہ این نہ آنکس ست و لیکن از جملۂ دجالان ست کہ باعث فتنہ و فساد و ضلال و اضلال اند چنانکہ در خبر آمدہ است کہ درین امت دجالان باشند کہ گمراہ و گمراہ کنندگان باشند و دلیل این طائفہ آنست کہ وی در اول اگرچہ کاہن و ساحر بود و لیکن در آخر اسلام

آمد در و او را فرزندان شدند و وی در مکه و مدینه می بود و دجال کافر باشد و او را فرزندان نباشند و از در آمدن مکه و مدینه ممنوع بود و بعضی بر آنند که وی دجال معهود بود و کفر و عدم اولاد و منع از در آمدن مکه و مدینه و علامات و صفات دیگر که در شان دجال وارد یافته در وے موجود نبود در آن احوال دجال ست بعد از خروج اما استدلال بحدیث تمیم داری بران ناتمام ست و بالجمله حال وی مبهم ست و بر آنحضرت نیز درین باب وحی نشد و مبهم داشتند چنانچه از احادیث باب معلوم گردد و الله اعلم۔

الفصل الاول عن عبد الله بن عمر ان عمر بن الخطاب۔ رضی الله عنهما۔ انطلق مع رسول الله صلی الله علیه وسلم فی رهط من اصحابه رضی الله عنهم قبل ابن صیاد۔ روایت ست از ابن عمر که عمر رفت همراه آنحضرت در گروهی از اصحاب آنحضرت بجانب ابن صیاد حتی وجدوه یلعب مع الصبیان۔ تا آنکه یافتند او را که بازی می کند با کودکان فی اطم بنی مغالة۔ الاطم بضمتین قصر و حصار بنا شده مرتفع و حصن مبنی بحجارة جمع اطام و اطوم و بنی مغالة بفتح میم و تخفیف غین معجمه نام قومی ست از یهود۔ وقد قارب ابن صیاد یومئذ الحلم۔ و حال آنکه بتحقیق نزدیک رسیده بود ابن صیاد در آن وقت ببلوغ را فلم یشعر۔ پس خبر دار نشد ابن صیاد بآمدن آنحضرت و اصحاب وی حتی ضرب رسول الله صلی الله علیه وسلم ظهره بیده تا آنکه زد آنحضرت پشت ابن صیاد را بدست خود۔ ثم قال اتشهد انی رسول الله۔ پستر گفت آنحضرت آیا گواهی میدهی که من پیغمبر خدا ایم۔ فنظر الیه فقال۔ پس نگاه کرد ابن صیاد بسوی آنحضرت پس گفت۔ اشهد انک رسول الامیین۔ گواهی میدهم که تو پیغمبر امیانی یعنے عرب چه اکثر ازیشان خواننده و نویسنده نباشند و این باعتقاد بعضی یهود است که رسالت آنحضرت را منکر نشوند ولیکن مخصوص به عرب دارند و این سخن وی از قبیل باطل ست که شیطان بکاهنان القا میکند و متناقض ست چه نبی صادق باشد و چون آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم دعوای نبوت عام کرد تخصیص بعرب باطل باشد ثم قال۔ پستر گفت ابن صیاد بآنحضرت۔ اتشهد انی رسول الله۔ آیا تو گواهی می دهی که من پیغمبر خدا ام۔ فرصه النبی صلی الله علیه وسلم۔ پس بر هم چسپانید آنحضرت اعضای ابن صیاد را بر همدیگر و استوار گرفت او را و رص بفتح را و صاد مهمله استوار کردن و بر هم چسپانیدن و چیزی را و بناء مرصوص بنیاد استوار را گویند و در بعضی روایات فرفضه النبی بفاء و ضاد معجمه نیز آمده یعنے ترک داد و رها کرد او را و ترک داد سوال کردن او را از اسلام از جهت عدم نفع و تاثیر در وے۔ ثم قال پستر گفت آنحضرت۔ آمنت بالله و برسله۔ ایمان آوردم بخدا و پیغمبران او و این حسن ادب ست در رد و انکار بر وی از جهت عدم احتیاج بتصریح رد و انکار و ظهور بطلان دعوی وی و درین نوع تبکیت و اسکات ست مراد را و بعد از ظهور حقیقت حال تصریح کرد برد و انکار وی در زجر و طرد کرد او را بقول خود اخسأ فلن تعدو قدرک و این اول حال ست در زجر و منع۔ ثم قال لابن صیاد ماذا تری۔ پستر گفت آنحضرت بابن صیاد بقصد کشف و امتحان حال وے تا ظاهر گردد کذب دعوی رسالت وی بر همه آیا چه چیز می بینی تو۔ قال یاتینی صادق و کاذب۔ گفت ابن صیاد می آید

مر اگاہے شخصی راست گوئندہ کہ می آرد نزد من خبر راست را وگاہے شخصی دیگر دروغ گوئندہ کہ می آرد خبر دروغ را یعنے بعضے خبرہا راست می آید و بعضے دروغ می افتد چنانکہ عادت کاہنان است کہ شیاطین القامی کنند برایشان خبرہای راست و دروغ را۔ قال رسول اللّٰہ۔ گفت پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وسلم خلط علیک الامر تخلیط وتلبیس کردہ شد بر تو حال تو و می آید ترا شیطان کہ غلط میکند آنرا و باین ظاہر شد دعوی بطلان رسالت از وی چہ رسول را خبر کاذب نباید و وے بزبان خود بدان اعتراف کرد و این حال کاہنان را باشد نہ پیغمبران را۔ قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم۔ بعد ازان گفت آنحضرت بقصد امتحان و تحقیق سحر و کہانت و تخلیط حال وی۔ انی خبات لک خبیا۔ بدرستی کہ من پوشیدہ ام مضمر داشتہ ام برای تو امرے پوشیدہ را خبی بر وزن قمح و خبیئہ بر وزن فضیحت و خباء بوزن صعب امری پوشیدہ را گویند و در روایت در حدیث خبی است و خبا نیز روایت آمدہ چنانکہ در قول حق سبحانہ و ہو الذی یخرج الخباء فی السموات والارض مراد بخباء سموات باران ست و بخباء ارض نبات۔ و خبا لہ یوم تاتی السماء بدخان مبین و پوشیدہ آنحضرت از برای او این آیت راکہ در وی ذکر دخان ست۔ فقال ہو الدخ۔ پس گفت ابن صیاد آن خبی دخ است و درخ بضم دال و فتح آن بمعنی دخان آید پس نیافت وی ازان خبی مگر یکان لفظی ناقص بے آنکہ تمام آیت دریابد این نیز برعادت کاہنان است کہ شیاطین کلمہ را از کلمات دربودہ بایشان القا کنند و احتمال دارد کہ آنحضرت با بعض اصحاب آہستہ بدان تکلم کردہ باشد پس شیطان آنرا شنیدہ و بر وی القا کردہ۔ فقال اخسأ فلن تعدو قدرک چون ظاہر شد کہ حال وی حال کاہنان است کہ بعضے خبرہاے ناقص بالقای شیاطین دریابند پس گفت آن حضرت دور شو پس و پس تجاوز نمی توانی کرد قدر خود را و در نمی گذری از حد و مرتبہ خود کہ حد قدر و مرتبہ کاہنان است از ادراک بعضی از خبیات ناقص و ناتمام و دعوی مکن نبوت را کہ آن نہ حد تست و اخسأ کلمہ زجر و استہانت ست کہ برای راندن سگ و خوک گویند تا نزدیک مردم نیاید و اینجا نکتہ لطیفی ست کہ بعضے شراح گفتہ اند کہ اضمار و اخفاء آنحضرت صلی اللّٰہ وسلم این آیت را اشارت است بآنکہ دجال را عیسی علیہ السلام بکشد نزدیک بکوہی کہ نام وے جبل دخان است و این بنا بر ظن دجالیت اوست و تعریض است بقتل وی۔ قال۔ گفت عمر یا رسول اللّٰہ اتاذن لی فیہ ان اضرب عنقہ آیا دستوری می دہی مرا در شان ابن صیاد کہ بزنم گردن او را۔ قال رسول اللّٰہ۔ گفت پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وسلم ان یکن ہو لا تسلط علیہ اگر باشد ابن صیاد دجال معہود مسلط کردانیدہ نہ برگماشتہ نمی شوی او بر وی و نمی توانی کشت او را زیرا کہ کشندہ او عیسی است علیہ السلام۔ وان لم یکن ہو و اگر نباشد وی دجال۔ فلا خیر لک فی قتلہ پس نیست نیکی ترا در کشتن وے زیرا کہ وی ذمی ست و امید و اسست کہ اہل ذمہ بودہ اند و در ان وقت وی نابالغ نیز بود۔ قال ابن عمر انطلق بعد ذلک رسول اللّٰہ گفت ابن عمر رفت بعد ازان پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وسلم و ابی بن کعب الانصاری یعنی ابی بن کعب نیز ہمراہ آنحضرت بود۔ یؤمان النخل التی فیہا ابن صیاد در حالیکہ قصد می کنند نخلستان خرما را کہ در وے ابن صیاد مے بود

فطفق رسول اللہ پس در ایستاد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم یتقی بجذوع النخل۔ پناہ می جوید بشاخہای خرما۔ وہو یختل ان یسمع من ابن صیاد شیئا قبل ان یراہ۔ وحال آنکہ آنحضرت طلب می کند نہانی و پوشیدہ کہ بشنود از ابن صیاد سخنی را پیش از آنکہ ببیند او را و ختل در اصل فریب و خداع دادن است۔ وابن صیاد مضطجع علی فراشہ۔ وحالانکہ ابن صیاد بر پہلو افتادہ است بر جامۂ خواب خود۔ فی قطیفۃ۔ پیچیدہ در چادرے۔ لہ فیہا زمزمۃ۔ مر ابن صیاد را در ان قطیفہ زمزمہ است بہ آوازے مجمہ کلام نہانی کہ فہمیدہ نشود و زمرمہ بدو را مہملہ نیز روایت است بہمین معنی۔ فرات ام ابن صیاد النبی۔ پس دید مادر ابن صیاد پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم وہو یتقی بجذوع النخل۔ وحالانکہ آنحضرت پناہ می جوید و پنہان می گردد بشاخہای خرما۔ فقالت ای صاف وہو اسمہ۔ پس گفت مادر ابن صیاد و ندا کرد او را ای صاف وصاف نام ابن صیاد است۔ ہذا محمد۔ این محمد ایستادہ است وحاضر ست۔ فتناہی ابن صیاد۔ پس باز آمد ابن صیاد از ان کلام نہانی کہ می کرد و خاموش گشت۔ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت آنحضرت۔ لو ترکتہ بین۔ اگر می گذاشت مادر او را و خبر نمی کرد وی حقیقت حال خود را یعنی چیزی از وی بوجود می آمد کہ بدان حقیقت حال وی ظاہر می گشت کہ چیست۔ قال عبداللہ بن عمر قام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی الناس۔ گفت ابن عمر ایستاد آنحضرت در مردم یعنی خطبہ خواند۔ فاثنی علی اللہ بما ہو اہلہ۔ پس ثنا کرد بر خدا بانچہ وی تعالی اہل و سزاوار آنست۔ ثم ذکر الدجال۔ پس ذکر کرد دجال را و احوال او را یا باحتمال آنکہ ابن صیاد دجال است یا بتقریب فتنہ گری و اتصاف او بہ بعضی صفات وی دجال را یاد کرد و احوال او را اعلام فرمود۔ فقال انی انذرکموہ۔ پس گفت بدرستی کہ من می ترسانم شما را از وی۔ وما من نبی الا وقد انذر قومہ۔ و نیست ہیچ پیغمبری مگر آنکہ حال آنست کہ بتحقیق ترسانیدہ است از وی قوم خود را۔ لقد انذر نوح قومہ۔ ہر آئینہ بہ تحقیق ترسانید نوح قوم خود را از دجال۔ ولکنی ساقول لکم فیہ قولا لم یقلہ نبی لقومہ۔ ولیکن من می گویم مر شما را در باب دجال سخن و نشانی کہ نگفتہ است آن را ہیچ پیغمبری مر قوم خود را۔ تعلمون انہ اعور۔ می دانید کہ وی اعور ست۔ وان اللہ لیس باعور۔ بدرستی کہ اللہ سبحانہ و تعالی اعور نیست از جہت تنزہ و تعالی از حاسۂ عین بصر تا عور لاحق گردد بوے۔ متفق علیہ۔ وعن ابی سعید الخدری قال لقیہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وابوبکر وعمر یعنی ابن صیاد۔ فی بعض طرق المدینۃ۔ ملاقات کرد ابن صیاد را آنحضرت و ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما در بعضے راہہاے مدینہ۔ فقال لہ رسول اللہ۔ پس گفت او را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اتشہد انی رسول اللہ۔ آیا گواہی مے دہی تو کہ من پیغمبر خدایم۔ فقال ہو اتشہد انی رسول اللہ۔ پس گفت وی یعنے ابن صیاد نیز مر آنحضرت را گواہی می دہی تو کہ من پیغمبر خدایم۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم آمنت باللہ وملائکتہ وکتبہ ورسلہ۔ ایمان آوردم بخدا و فرشتگان وی و کتابہاے وی و پیغمبران وی چنانکہ سابق گذشت از قول وے آمنت باللہ ورسلہ ماذا تری۔ چہ چیز مے بینی تو ابن صیاد۔ قال اری عرشا علی الماء۔ گفت می بینم تختی بر آب۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم تری عرش ابلیس علی البحر۔ می بینی سریر ابلیس را بر دریا چنانکہ در اول کتاب در باب الوسوسہ گذشت کہ ابلیس می نہد

سر پر خود را بر آب و می فرستد فوجهای خود را که در فتنه می اندازند مردم را - قال گفت آنحضرت - وما تری - و دیگر چه می بینی قال
گفت ابن صیاد - اری صادقین وکاذبا - می بینم دو مرد راست گو را که می آرند خبرهای راست را و یک مرد دروغ گو را
اوکاذبین وصادقا - یا می بینم دو شخص دروغ گو را و یک مرد راست گو را این یا از قبیل شک راوی ست که آن چنان
گفت یا این چنین و احتمال دارد که شک هم از ابن صیاد باشد که گفت آنرا می بینم یا این را و این ادخل ست در خلط و اختلال
امر وی که جزم ندارد در شان او بر وجه انتظام و استقامت نه تا گاهے آن چنان می بینم و گاهے این چنین - فقال رسول الله
پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم لبس علیه فدعوه - خلط و لبس کرده شده است کار بروے پس بگذارید
او را - رواه مسلم - وعنه ان ابن صیاد سال النبی - و هم از ابو سعید خدری ست که ابن صیاد پرسید پیغمبر را
صلی الله علیه وسلم عن تربة الجنة - از خاک بهشت که بر چه صفت و کیفیت ست - فقال درمکة بیضاء مسک خالص فرمود
خاک بهشت در سفیدی و نرمی بر صفت درمکه سفید ست و درمکه بفتح دال و سکون را و فتح میم آرد سفید دو بار بیخته
که میانه و مغز آرد ست پس توصیف به بیضا بر وجه تاکید ست و در طیب و خوشبوی مانند مشک خالص ست - رواه مسلم
وعن نافع قال لقی ابن عمر ابن صیاد فی بعض طرق المدینة - گفت نافع که ملاقات کرد ابن عمر رض ابن صیاد را در بعضے
از راهہاے مدینه - فقال له قولا اغضبه - پس گفت ابن عمر مر ابن صیاد را سخنی که در غضب آورد او را - فانتفخ حتی ملاء السکة
پس دم کرد و آماسید ابن صیاد تا آنکه پر کرد کوچه را - فدخل ابن عمر علی حفصة - پس درآمد ابن عمر بر ام المومنین حفصه که
خواهر او بود رضی الله عنها - وقد بلغها - و بتحقیق رسیده بود حفصه را خبر در غضب آوردن ابن عمر ابن صیاد را - فقالت
له رحمک الله ما اردت من ابن صیاد - پس گفت حفصه ابن عمر را رحمت کند ترا خدای تعالی چه خواستی تو از ابن صیاد که در غضب
آوردی او را - اما علمت ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال - آیا نمی دانی تو که آنحضرت گفته است - انما یخرج من
غضبة یغضبها - بیرون نمی آید دجال مگر از جهت خشمی که می کند آنرا - این منع حفصه ابن عمر را بجهت احتمال و امکان آن
بود که ابن صیاد دجال باشد یا بسبب اعتقاد و جزم مردم بدان بود والله اعلم - رواه مسلم - وعن ابی سعید الخدری
قال صحبت ابن صیاد الی مکة - ابو سعید خدری می گوید صحبت داشتم ابن صیاد را تا مکه یا در حالی که متوجه بودیم بمکه - فقال
لی ما لقیت من الناس - پس گفت مرا ابن صیاد چه چیز و محنت را پیش آمدم من و دیدم از مردم - یزعمون انی الدجال
گمان می برند و یا می گویند که من دجالم - الست سمعت رسول الله - آیا نیستی تو اے ابا سعید که شنیده پیغمبر خدا را
صلی الله علیه وسلم یقول - که می گفت - انه لا یولد له - بدرستی که شان این ست که زائیده نمی شود مر دجال را یعنے او را
اولاد نمی باشد - وقد ولد لی - بتحقیق زائیده شده است فرزندان برائے من - الیس قد قال هو کافر - آیا نیست
که بتحقیق گفته است آنحضرت که دجال کافرست - وانا مسلم - ومن مسلمانم - اولیس قد قال لا یدخل المدینة ولا مکة - دا آیا
نیست که فرموده است آنحضرت در نمی آید دجال مدینه را و مکه را - وقد اقبلت من المدینة - بتحقیق پیش آمدم من از مدینه وانا

ارید ملکۃ ۔ و من می خواہم ملکہ را دمی در آیم در وے ۔ ثم قال لی فی آخر قولہ ۔ پس گفت ابن صیاد مرا در آخر کلام خود ۔ اما واللہ
انی لاعلم مولدہ و مکانہ و این ہو و اعرف اباہ و امہ ۔ آگاہ باش بخدا سوگند بدرستی کہ من ہر آئینہ می دانم مکان ولادت
دجال را و جائے بودن او را و می دانم کہ کجا ست او و می شناسم پدر او را و مادر او را ۔ قال فلبسنی بتخفیف با موحدہ گفت ابو سعید
پس ملتبس و مشتبہ ساخت امر را بر من یعنے من باعتقاد دجالیت او بودم این انکار کرد و اشتباہ شد مرا در او را یا بجہت آنکہ اول کلام
در انکار دجالیت و استدلال بران بود و این کہ در آخر گفت کہ من میدانم مولد و مکان او را و می شناسم پدر و مادر او را
تعریض و تلویح باقرار آن میکند چہ این عبارت را متکلم گاہے کنایت از نفس خود می دارد واللہ اعلم ۔ قال ۔ گفت
ابو سعید ۔ قلت لہ گفتم من ابن صیاد را ۔ تبا لک سائر الیوم ۔ زیان و ہلاک باد ترا در باقی روزہا یا در تمام روزہای عمر تو
و سائر بمعنی باقی و تمام ہر دو می آید ۔ قال ۔ گفت ابو سعید و قیل لہ ۔ و گفتہ شد مر ابن صیاد را یعنی کسے از حاضران گفت ایسرک
انک ذاک الرجل ۔ آیا خوش و راضی می گرداند ترا کہ تو آن مرد باشی یعنے دجال باشی ۔ قال فقال ۔ گفت ابو سعید پس گفت ابن
صیاد ۔ لو عرض علی ما کرہت ۔ اگر عرض کردہ شود بر من صفاتی کہ در دجال ست از اغوا و اضلال و خدیعت و تلبیس ناخوش ندارم
و راضی باشم از ان و این کلام دلالت دارد بر رضائے بدجالیت و صفات وے و این دلیل واضح است بر کفر او رواہ
مسلم ۔ و عن ابن عمر قال لقیتہ و قد نفرت عینہ ۔ ابن عمر می گوید ملاقات کردم ابن صیاد را و حالانکہ تحقیق بر آمدہ و خشیدہ
و آماسیدہ بود چشم او ۔ فقلت متی نفرت عینک ما اری ۔ پس گفتم از کجا باز کرد چشم تو آنچہ می بینم از ہیجان و ورم ۔ قال لا ادری
گفت نمیدانم و در نمی یابم آنرا ۔ قلت لا تدری وہی فی راسک ۔ گفتم در نمی یابی و حالانکہ چشم تو در سر تست ۔ قال ان شاء اللہ
خلقہا فی عصاک ۔ گفت اگر می خواہد خدا می کند آنرا در عصائے تو یعنی خدا قادر ست کہ پیدا کند چشم را در جا و درد آنرا
در جا و ترا خود شعور نخواہد بود بہ چشم و بدرد وے کہ دران چشم پیدا گردد پس ہمچنین جائز ست کہ آدمی را نیز شعوری نبود
بدان بجہت کثرت اشتغال و انکار کہ بالغ گردد از احساس و ادراک ۔ قال ۔ گفت ابن عمر ۔ فنخر کاشد نخیر حمار سمعت ۔
پس آواز کرد از راہ بینی ہمچو سخت تر آواز خری کہ شنیدہ ام آنرا ۔ رواہ مسلم ۔ و عن محمد بن المنکدر قال رایت جابر بن عبد اللہ
یحلف باللہ ان ابن صیاد الدجال محمد بن منکدر کہ تابعی مشہور جلیل جامع میان علم و زہد و عبادت و دین متین و صدق
و ثقہ و شنید از جابر و انس و عائشہ و ابو ہریرہ و غیر ایشان از صحابہ و شنید از وی ثوری و شعبہ و عمرو بن دینار و مالک
و غیر ایشان از ائمہ مات سنہ ثلثین و مائۃ و قیل غیر ذلک ۔ میگوید کہ دیدم جابر بن عبد اللہ انصاری را کہ سوگند میخورد
بخدا کہ ابن صیاد دجال ست ۔ قلت تحلف باللہ ۔ گفتم سوگند می خوری بخدا یعنی از کجا جزم کردی بآن ۔ قال انی سمعت
عمر یحلف علی ذلک ۔ گفت جابر من شنیدم عمر را رضی اللہ عنہ کہ سوگند می خورد بران کہ ابن صیاد دجال ست عند النبی
نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فلم ینکرہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم پس انکار نکرد آنحضرت آنرا از عمر و اگر واقع نمی بود انکار
میکرد آنحضرت و ما نا کہ سوگند جابر و عمر رضی اللہ عنہما بران بود کہ وے دجالی از دجالان بود نہ دجال معہود الاخذ نہی

که در فصل ثانی از ابن عمر آمده صریح ست که وی مسیح دجال معهود بود وشاید که مذهب ابن عمر این باشد وبالجمله در حال وی
اختلاف واشتباه است والله اعلم متفق علیه

الفصل الثانی عن نافع قال کان ابن عمر یقول والله ما اشک ان المسیح الدجال ابن صیاد۔ بود ابن عمر که می گفت بخدا
سوگند شک نمی کنم من که مسیح دجال ابن صیاد ست۔ رواه ابوداؤد والبیهقی فی کتاب البعث والنشور۔ وعن جابر
قال فقدنا ابن صیاد یوم الحرة۔ گم کردیم ما ابن صیاد را روز واقعهٔ حره اگر مراد باین عبارت آنست که وی در ان واقعه
غائب شد چنانکه کس ندانست که کجا رفت پس این روایت منافی آن روایت ست که وی در مدینه مرد ونماز کردند بر وے
واگر مفهوم این عام ترست شامل موت نیز هست فلا منافات و واقعهٔ حره واقعه ایست که در مدینه مطهره از لشکر یزید شقی
واقع شده ومجملی از وی سابقاً گذشته است وتفصیل آن وشناخت آن ناگفته به وآنرا در تاریخ مدینه ذکر کرده ایم۔
رواه ابوداؤد۔ وعن ابی بکرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم۔ گفت ابوبکره که صحابی مشهور ست که گفت آنحضرت
یمکث ابوا الدجال ثلثین عاما لا یولد لهما ولد۔ درنگ می کنند مادر وپدر دجال سے سال زائیده نمے شود مر ایشان را
فرزندے۔ ثم یولد لهما غلام اعور۔ پستر زائیده می شود مر ایشان را پسرے یک چشم کور اضرس بضاد معجمه بزرگ
دندان وبعضے گفته اند مراد باضرس آنکه زائیده شود بدندان۔ واقله منفعة۔ وکمترین جنس غلامان از روی منفعت
تنام عیناه ولا ینام قلبه۔ خواب می کند دو چشمان او وخواب نمی کند دل او بجهت کثرت وساوس وتوالی افکار فاسده که
القا می کند آنرا شیطان۔ ثم نعت لنا رسول الله۔ پس تبیان کرد برای ما پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ابویه۔ صفات
مادر وپدر او را۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ ابوه طوال ضرب اللحم۔ پدر وی دراز قد سبک گوشت یعنی نحیف
البدن۔ کان انفه منقار۔ گویا بینی وی نول مرغ ست۔ وامه امراة فرضاخیة۔ ومادر او زنی ست سطبر بزرگ عریض فرضاخ
بکسر مرد سطبر وفرضاخیه زن سطبر وفرضاخیه بلفظ نسبت نیز گویند۔ طویلة الیدین۔ دراز هر دو دست۔ فقال ابوبکرة فسمعنا
بمولود فی الیهود بالمدینة۔ پس گفت ابوبکره پس شنیدیم ما مولودی را در یهود بمدینه۔ فذهبت انا والزبیر بن العوام۔ پس
رفتیم من وزبیر۔ حتی دخلنا علی ابویه۔ تا آنکه در آمدیم بر ما در وپدر او۔ فاذا نعت رسول الله۔ پس ناگاه وصف پیغمبر خدا که
کرده بود صلی الله علیه وسلم فیهما۔ در حق ما در وپدر او واقع ست وچنان ست که فرموده بود۔ فقلنا هل لکما ولد۔ پس گفتیم
ما ما در وپدر او را آیا هست مر شما را فرزندے۔ فقالا مکثنا ثلثین عاما۔ پس گفتند ایشان درنگ کردیم ما سی سال لا یولد لنا
ولد۔ زائیده نمیشد ما را فرزندی۔ ثم ولد لنا غلام اعور اضرس۔ پستر زائیده شد ما را پسرے اعور اضرس۔ واقله منفعة تنام عیناه
ولا ینام قلبه قال فخرجنا من عندهما۔ گفت ابوبکره پس بیرون آمدیم از پیش ایشان۔ فاذا هو منجدل فی الشمس فی قطیفة۔ پس ناگاه ابن
صیاد افتاده است بر زمین در آفتاب در قطیفه۔ وله همهمة۔ ومر او را کلامی ست خفی۔ فکشف عن راسه۔ پس گشاد سر خود را۔ فقال
پس گفت۔ ما قلتما۔ چه میگفتید شما۔ قلنا۔ گفتیم ما۔ وهل سمعت ما قلنا۔ آیا می شنیدی تو چیزیکه می گفتیم ما۔ قال نعم۔ گفت آری می شنیدم چیزیکه

می گفتید شما۔ تنام عینای ولا ینام قلبی۔ خواب میکنند چشمان من و خواب نمیکند دل من۔ رواہ الترمذی۔ وعن جابر ان
امرأۃ من الیھود بالمدینۃ ولدت غلاما ممسوحۃ عینہ۔ روایت ست از جابر بن عبداللہ کہ زنے از قوم یہود در مدینہ زائید پسرے
کہ محو و ہموار کردہ شدہ است چشم او۔ طالعۃ ناتیہ برآئندہ است و نداں بیشتر کہ آنرا الشک نیز گویند۔ فاشفق رسول اللہ
پس ترسید پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم ان یکون الدجال۔ ازین کہ باشد وے دجال۔ فوجدہ تحت قطیفۃ۔ پس آمد
آنحضرت بدیدن او تا تحقیق حال او نماید پس یافت او را زیر قطیفۃ خسیسیہ۔ وہم درحالی کہ میگوید کلامی خفی۔ فاذنتہ امہ۔
پس آگاہ گردانید او را مادر او۔ فقالت۔ پس گفت یا عبداللہ ھذا ابو القاسم۔ این ابو القاسم ست یعنے حضرت محمد رسول اللہ صلے اللہ
علیہ وسلم ست ایستادہ۔ فخرج من القطیفۃ۔ پس بیرون آمد از قطیفہ۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ
وسلم مالھا قاتلھا اللہ چہ شد مر آن زن را و چہ کار کرد آن زن بکشد او را خدای تعالی۔ لو ترکتہ لبین اگر مے گذاشت او را
وخبر نمیکرد او را ہر آئینہ ظاہر میکرد وی حال خود را۔ فذکر مثل معنی حدیث ابن عمر پس ذکر کرد جابر یا راوے جابر مثل معنی
حدیث ابن عمر را کہ در اول باب گذشت۔ فقال عمر بن الخطاب ایذن لی پس گفت عمر رضی اللہ عنہ دستورے
دہ مرا یا رسول اللہ۔ فاقتلہ۔ پس بکشم او را۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم ان یکن ھو فلست
صاحبہ۔ اگر ہست ابن صیاد دجال معہود پس نیستی تو یار او یعنی کشندہ او۔ انما صاحبہ عیسیٰ بن مریم۔ نیست یار او
مگر عیسےٰ بن مریم کہ ہیچ کس را قدرت بر قتل وی نباشد مگر عیسےٰ را علیہ السلام۔ والا یکن ھو۔ اگر نباشد وی دجال۔ فلیس
لک ان تقتل رجلا من اہل العہد۔ پس نمیرسد ترا کہ بکشی مردی را از اہل ذمہ این پیش از اسلام وے بود و بعد از اسلام
نیز حال وی معلوم نشد کہ راضی بود بانیکہ دجال باشد و ابن گذشت چنانکہ از حدیث ابی سعید خدرے کہ ہمراہ او بہ مکہ رفتہ
معلوم شد۔ فلم یزل رسول اللہ پس ہمیشہ می بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم مشفقا انہ ھو الدجال ترسندہ ازین
کہ وی دجال باشد۔ رواہ فی شرح السنۃ

باب نزول عیسےٰ علیہ السلام

بتحقیق ثابت شدہ است باحادیث صحیحہ کہ عیسےٰ علیہ السلام فرود می آید از آسمان بزمین میباشد تابع دین محمد را
صلے اللہ علیہ وسلم و حکم میکند بشریعت آنحضرت و اما بعضے احکام کہ در شریعت انیست و حکم عیسےٰ بدان ثابت شدہ
پس وے از باب بیان بدل ست چنانکہ نسخ می باشد و آن دران زمان از شریعت محمد ست صلے اللہ علیہ وسلم
چنانکہ وضع جزیہ و مانند آن

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم والذی نفسی بیدہ بسوگند بخدای تعالی
کہ بقاے ذات من در دست قدرت اوست لیوشکن ان ینزل فیکم ابن مریم ہر آئینہ نزدیک ست کہ فرود آید
از آسمان در اہل دین و ملت شما عیسے پسر مریم علیہما السلام حکما عدلا۔ در حالیکہ حاکم دادگر است۔ فیکسر الصلیب پس

بشکنند صلیب را و آن دو چوب ست از یک دیگر گذشتہ و تقاطع نمودہ بر ہیئت مصلوب یعنے شخص بردار کشیدہ و نصاری
شکل آنرا رعایت کنند و بران محافظت نمایند و اکثر چیزہای خود را بدان شکل سازند و در گردن آویزند مثل زنار دیگر
کافران را و گاہی صورت عیسے را در وی بسازند از جہت تذکر ہیئت او کہ او را باعتقاد ایشان یہود بردار کشیدہ بودند
و فی الصراح صلیب چلیپای ترسایان - و یقتل الخنزیر - و بکشد خوک را - و یضع الجزیۃ - و بنہد جزیہ را از اہل ذمہ و حکم نکنند مگر باسلام
یا شمشیر مقصود ابطال نصرانیت و محو احکام و آثار آن و حکم بشرائع دین اسلام - و یفیض المال - و بسیار شود در زمان
عیسے مال یا بسیار بریزد عیسے مال را الفیض بفتح یا از فیضان و بضم وے از افاضہ ہر دو روایت ست - حتی لا یقبلہ احد - بسیار گردد مال
دران زمان چندان شود کہ قبول نکند آنرا ہیچ یکے - حتی تکون السجدۃ الواحدۃ خیرا من الدنیا وما فیہا - تا آنکہ میباشد یک سجدہ
نماز بہتر از دنیا و ہر چہ در دنیاست این کلام متعلق ست بمجموع آنچہ مذکور شد از کسر صلیب و مثل آن یعنے دین اسلام
رواج و رونق یابد و میل و محبت مردم بطاعت و عبادت پیدا گردد کہ یک سجدہ بہتر از تمام متاع دنیا گردد و این خود
ہمیشہ است کہ سجدہ بہتر از دنیا وما فیہاست و مخصوص بآن زمان نہ و لیکن دران زمان طبائع و نفوس آدمیان نیز
برین آید و نزد ایشان ہم بہتر مے نماید و احتمال دارد کہ متعلق بہ یفیض المال باشد یعنے مردم را چون رغبت در مال نماند
بکلی از ان اعراض نمایند و در بذل مال فضیلتے و محبتے نماند پس نماند ذوق و محبت جز در نماز - ثم یقول ابو ہریرۃ - پس میگفت ابو ہریرہ
فاقرؤا ان شئتم - پس اگر شک و تردد دارید درین خبر بخوانید اگر میخواہید این آیت را - و ان من اہل الکتاب الا لیؤمنن
بہ قبل موتہ الایۃ - نیست ہیچ یکے از اہل کتاب یعنے یہود و نصاری مگر آنکہ ایمان می آرد بعیسی علیہ السلام پیش از موت او یعنے
بعد از نزول وی در آخر زمان پس چون دین ملت یکے گردد و اختلاف از میان برافتد و اختلافے کہ یہود و نصاری در شان
عیسے علیہ السلام دارند نیز برطرف گردد و ہمہ ایمان آرند بوے بر وجہے کہ در دین اسلام ست کہ انہ عبد اللہ و رسولہ
و ابن امتہ و این یک وجہ است در تفسیر این آیت و ابوہریرہ رضی اللہ عنہ باین وجہ استدلال کرد بر مضمون حدیث
و وجہ دیگر نیز گفتہ اند و آن انیست کہ نیست ہیچ یکے از اہل کتاب مگر آنکہ ایمان مے آرد بعیسے پیش از موت خود یعنے
نزد غرغرہ کہ ایمان دران وقت سود مند نبود و برین وجہ احتمال دارد کہ ضمیر بہ محمد صلے اللہ علیہ وسلم یا بہ اللہ سبحانہ
و تعالے راجع باشد و محصل مقصود آن گردد کہ ہر کافر در وقت مردن بحکم اضطرار ایمان مے آرد و لیکن فائدہ ندارد
پس باید کہ باختیار پیش از ان وقت بدان مستسعد گردد - متفق علیہ - وعنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ
وسلم واللہ لینزلن ابن مریم حکما عدلا فلیکسرن الصلیب و لیقتلن الخنزیر و لیضعن الجزیۃ - بخدا سوگند فرود می آید عیسے
بن مریم در حالی کہ حاکم دادگر ست پس می شکند صلیب را و میکشد خنزیر را و می نہد جزیہ را از اہل ذمہ - و لیترکن القلاص فلا
یسعے علیہا - و ہر آئینہ میگزارد عیسے علیہ السلام یا گذاشتہ مے شود شتر مادہ ہائے جوان را پس کردہ نمیشود سوارے و عمل و طلب
حاجات و مکاسب بر آنہا و قبول نمیکنند آنرا ہیچ یکے از جہت کثرت اموال و عدم احتیاج بآن و قلاص بکسر قاف

جمع قلوص بفتح قاف ناقہ جوان ۔ ولتذہبن الشحناء والتباغض والتحاسد ۔ وہر آئینہ برود از میان مردم وجود دشمنی ودشمن
داشتن یک دیگر را وحسد بردن بریک دیگر از جہت زوال محبت دنیا کہ باعث ست بر وجود این ذمائم لسبب اتحاد دین وملت
چہ اکثر سبب وجود این صفات اختلاف ادیان ومذاہب باشد ۔ ولیدعون الی المال فلا یقبلہ احد ۔ وہر آئینہ میخواند عیسےٰ مردم را
بسوی مال پس نمی ستانند آنرا ہیچ یکی ۔ رواہ مسلم وفی روایۃ لہما قال ۔ ودر روایتے مر بخارسے ومسلم را آمدہ کہ گفت آنحضرت
کیف انتم اذا نزل ابن مریم فیکم وامامکم منکم چہ مے باشد حال شما وقتے کہ فرود آید عیسےٰ ابن مریم درمیان شما وامام شما از
شما باشد یعنے از قریش بود یا از اہل ملت شما باشد این را بدو وجہ شرح کردہ اند یکے آنکہ امام نماز کسے بود کہ از شما ست
وعیسےٰ اقتدا کند بوسے آن مہدسے ست واین بہ جہت تکریم وتعظیم است محمدسے بود چنانکہ مضمون حدیث آیندہ
صریح ست دران وعیسےٰ حاکم وخلیفہ باشد وامام ومعلم خیر باشد دران زمان اما امام نماز مہدی بود ودر بعضے اخبار آمدہ است
کہ عیسےٰ کہ نزول کند مہدسے بامامت در نماز بود وخواہد کہ پس رود وامامت بہ عیسےٰ بگذارد پس عیسےٰ امام نشود واقتدا کند بوسے وبعد ازین نماز
امامت عیسےٰ کند از جہت افضلیت او از مہدی وجہ دیگر مراد بامام عیسےٰ ست ومراد بودن او از شما حکم اردن
اوست باحکام شریعت شما نہ باحکام انجیل ودر روایتے دیگر آمدہ است فامکم بکتاب ربکم وسنۃ نبیکم پس امامت
مے کند شما را بکتاب پروردگار شما وسنت پیغمبر شما پس معنے چنین باشد کہ امامت مے کند شما را عیسےٰ درحال
بودن او از دین وملت شما وحاکم بکتاب وسنت شما ۔ وعن جابر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم لا تزال طائفۃ من امتی یقاتلون علی الحق ظاہرین الی یوم القیمۃ ۔ ہمیشہ باشد گروہے از امت من کہ کارزار
مے کنند بر سر حق واز برائے حق در حالے کہ غالب اند تا نزدیک روز قیامت ۔ قال فینزل عیسےٰ بن مریم ۔ گفت
پس فرود مے آید عیسےٰ بن مریم علیہ السلام ۔ فیقول امیرہم تعال صل لنا ۔ پس مے گوید امیر امت بہ عیسےٰ پیش آ امامت
کن وبگزار نماز برائے ما ۔ فیقول لا ان بعضکم علی بعض امراء ۔ میگوید عیسےٰ بآن امیر پیش نمی آیم وامامت نمی کنم من زیرا کہ
بہ تحقیق بعضے از شما بر بعضے امیر اند وامام ۔ تکرمۃ اللہ ہذہ الامۃ ۔ از جہت گرامے داشتن خدائے تعالےٰ این امت کرمہ
محمدیہ را صلوۃ اللہ وسلامہ علیہ وعلیہم بمتابعت اگرچہ عیسےٰ نیز درین وقت از امت محمد وتابعان وسے باشد با وجود
آن درین باب تشریف واکرام الٰہی تعالےٰ مر ایشان را باشدے ست ۔ رواہ مسلم وہذا الباب خال عن الفصل الثانی ۔

واین باب مصابیح خالی ست از فصل ثانی کہ از حسان ست

الفصل الثالث

عن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ینزل عیسےٰ بن مریم الی الارض ۔
فرود مے آید عیسےٰ بسوی زمین ۔ فیتزوج ویولد لہ ۔ پس زن مے خواہد وزائیدہ میشود اولاد برائے وی ۔ ویمکث خمسا و
اربعین سنۃ ۔ ودرنگ می کند ومی ایستد در زمین چہل وپنج سال ۔ ثم یموت ۔ پستر می میرد ۔ فیدفن معی فی قبری ۔ پس گوید
کردہ میشود با من در مقبرہ من ۔ فاقوم انا وعیسےٰ بن مریم فی قبر واحد ۔ پس مے خیزم من وعیسےٰ در یک مقبرہ ۔ بین ابی بکر

وعمر میان ابوبکر و عمر که دران مقبره مدفون اند۔ رواه ابن الجوزی فی کتاب الوفاو۔ پس معلوم شد که مراد القبر مقبره است و در اخبار آمده است که در مقبره شریف آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جای یک قبر خالی ست و هیچ کس را آن جا میسر نشده چنانکه امام المسلمین حسن بن علی را خواستند که در آنجا بنهند و عائشه رضی اللہ عنہا که خانه او بود بدان راضی شد بنی امیه آمدند و نگذاشتند که او را در مقبره جدوی نگاه دارند و عبدالرحمن بن عوف را نیز با آنکه عائشه راضی شد میسر نیاید و عائشه را نیز گفتند که خانه تست ترا اینجا نهیم گفت من بدان راضی نیم مرا با صواحبات من در بقیع می نهید میگویند که حکمت دران آن بود که این جاے قبر عیسی علیه السلام خواهد بود واللہ اعلم

باب قرب الساعة وان من مات فقد قامت قيامته

ظاهر آنست نزدیک بودن قیام قیامت باین معنی ست که انچه مانده است از مدتی که برای آن نهاده اند کمتر ست و اکثر گذشته و بعضے گفته اند که اگر اندکے ازان گذشته باشد هم حکم بقرب صادق ست باین اعتبار که مسافت ازین لفظ تا منتهی کمتر ست از مبدا تا آنجا و این اعتبار صحیح ست ولیکن مراد این جا معنے اول ست چه واقع آنست که انچه مانده اندکے ست چنانکه احادیث بدان ناطق اند و من مات فقد قامت قیامته نیز لفظ حدیث ست که مولف انجا عنوان باب ساخته و معنی او آنست که هر که مرد انچه در قیامت از احوال و اهوال واقع شدنی ست نمونه از و در حق او واقع میگردد و امام غزالی در کتب خود این معنی را تفصیل داده و شرح نموده است با وجود توقف تفاصیل آن بر وجود نشاءه دیگر و موت را نسبت بعیت قیامت صغری گویند چنانکه هلاک و فانی شدن مجموع عالم و عالمیان را قیامت کبری نامند و قیامت وسطے نیز دارند و آن عبارت ست از مردن طبقه مردم که در اعمار قریب یک دیگر باشند که آنرا قرن خوانند چنانکه در حدیث عائشه بیاید

الفصل الاول عن شعبة عن قتادة عن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم بعثت انا والساعة كهاتين۔ شعبه از قتاده از انس روایت میکند که آنحضرت فرمود برانگیخته شده ام من با قیامت هم چو این دو انگشت که سبابه و وسطی باشد۔ قال شعبة وسمعت قتادة يقول في قصصه۔ گفت شعبه شنیدم قتاده را که میگفت در قصصهای و وعظهاے خود که میخواند و میگفت در بیان مراد از تشبیه بعثت آنحضرت یا قیام ساعت باین دو انگشت كفضل احدهما على الاخرى هم چو زیادتی و بیشی یکے ازاین دو انگشت که وسطے ست بر دیگرے که سبابه است یعنے همان مقدار که انگشت میانه بیشتر ازان انگشت است مبعوث شدن من بیشتر از قیامت نیز مانند آنست که من بیشتر آمده ام و قیامت از پس رسیده می آید۔ فلا ادري اذكره عن انس او قاله قتادة۔ شعبه میگوید پس نمیدانم که این بیان را قتاده از انس نقل کرده یا از پیش خود گفت و بعید از آنکه از انس باشد نیز احتمال دارد که انس از خود گفته یا ازان حضرت صلی اللہ علیہ وسلم شنیده و از حدیث مستورد بن شداد که بیاید معلوم گردد که این بیان ازان حضرت ست و بعضے گویند

مراد بیان ارتباط و اتصال دعوت آنحضرت ست بقیامت و دینی و ملتی دیگر درین میان متخلل نیست چنانکہ درمیان این دو انگشت انگشتی دیگر نہ اما بعد از آنکہ راوی آنرا تغییر کردہ باشد و در حدیث تصریح آمدہ خلاف آن را اعتبارے نبود متفق علیہ سید آنکہ مثل این حدیث درباب کافل یتیم نیز وارد یافتہ است کہ فرمود انا وکافل الیتیم فی الجنۃ ہکذا من آنکہ متکفل یتیم باشد در بہشت ہمچنان باشیم کہ این دو انگشت اند درین حدیث اگر حمل برہمان بنا و اتصال کنیم لتعمیم ہا نعم وجہے دارد اگرچہ تاخر کافل یتیم در دخول جنت از ان حضرت بروجہی کہ تقدم و تاخر این دو انگشت ست نیز فضلے عظیم دارد تا آنکہ کرمانی در شرح صحیح بخاری درہمین حدیث بیان کردہ کہ چون آن حضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم این کلام فرمود برابر گشتہ بودند این ہر دو انگشت دران حال پس از ان بحالت طبع اصلی کہ تقدم و تاخر ست باز آمدند و عجیب معلوم گردد کہ خلقت این دو انگشت از ان حضرت برطریق معہود متعارف بود چنانکہ از سائر مردم ولیکن برابر گشتن آنہا در وقت این قول معجزہ بود و آنچہ در بعضے کتب فارسی نوشتہ اند کہ سبابہ و وسطے از ان حضرت برابر بودند بہ حکم طبیعت اصلی ندارد و مخالف کلام شراح و متن حدیث ست واللہ اعلم۔ وعن جابر قال سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول قبل ان یموت بشہر۔ گفت جابر شنیدم آن حضرت را کہ مے فرمود پیش از رحلت خود بیک ماہ۔ تسالونی عن الساعۃ۔ می پرسید مرا از وقت قیام قیامت۔ وانما علمہا عند اللہ۔ و نیست علم بہ تعین وقت آن مگر نزد خداوند عزوجل یعنے از وقت وقوع قیامت کبرے می پرسید آن خود معلوم من نیست و آنرا جز خداے تعالی نداند قیامت صغری و وسطی را با شما بیان کنم کہ از ان علم دارم چنانکہ فرمود۔ واقسم باللہ ما علی الارض من نفس منفوسۃ۔ سوگند می خورم بخدا کہ نیست برروی زمین ہیچ نفس کہ زائیدہ شدہ و موجود ست الآن۔ یاتی علیہا مائۃ سنۃ وہی حیۃ یومئذ۔ کہ بیاید و بگزرد بروے صد سال و وی زندہ باشد دران روز کہ صد سال تمام بگزرد یعنی این طبقہ و قرن از آدمیان کہ در زمان خبر دادن من موجود اند در مدت صد سال ہمہ بمیرند و ہیچ یکے از ایشان باقی نماند این قیامت را وسطی گویند و مردن ہریک را نسبت بوی قیامت صغری۔ رواہ مسلم۔ و باین حدیث تمسک کردہ اند بعضے از اکابر علماے حدیث در موت خضر علیہ السلام چہ وے در وقت خبر دادن آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از مولودان و موجودان برروے زمین بودند و بحکم خبر مخبر صادق باید کہ لقاے وی از صد سال درنگزرد و بعد از گذشتن صد سال بمیرد جواب می دہند کہ خضر ازین عموم مخصوص ست و آن حضرت خبر از احوال امت خود دادہ است کہ از امت من کہ درین وقت موجود ند بعد از صد سال ہمہ بمیرند و بعضی گویند کہ شاید کہ خضر دران وقت برزمین نباشد بلکہ برآب بود یا در ہوا از امام محی السنۃ نقل کردہ اند کہ چہار کس از انبیا زندہ اند دو برزمین خضر و الیاس و دو بر آسمان ادریس و عیسے و اخبار در وجود خضر از مشائخ و علما متواتر رسیدہ اگرچہ آن را بعضے تاویل کنند کہ ہر زمان را خضرے ست کہ مربی و مفیض آنست و لیکن از کمال اولیا وجود ہمان شخص از بنی اسرائیل کہ مصاحب موسی بودہ آمدہ و از حضرت غوث الثقلین

شیخ محی الدین عبدالقادر جیلانی رضی الله عنه منقول ست که گاہے در اثنائے کلام خود میفرمود و اشارت بجانب ہوا می کرد
قف یا اسرائیلی واسمع کلام المحمدی فرمود بایست ای اسرائیلی و بشنو کلام محمدی را مراد ذات شریف خود را و کلام خود را
می داشت ۔ وعن ابی سعید عن النبی صلی الله علیه وسلم قال لا یاتی مائة سنة وعلی الارض نفس منفوسة الیوم
رواه مسلم ۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت کان رجال من الاعراب یاتون النبی ۔ بودند مردان از بادیه نشینان
که مے آمدند پیغمبر را صلی الله علیه وسلم فیسالونه عن الساعة ۔ پس می پرسیدند آن حضرت را از وقت قیام
قیامت ۔ فکان ینظر الی اصغرهم ۔ پس بود آن حضرت که می نگریست بجانب خوردترین ایشان در سن و سال فیقول ان
یعش هذا لا یدرکه الهرم ۔ اگر مے زید این خردک درنمی یابد او را پیری سخت ۔ حتی تقوم علیکم ساعتکم ۔ تا آنکه برپا مے شود
برشما قیامت شما یعنی هنوز وے بآخر پیری نارسیده باشد که شما همه مرده باشید اشارت بهلاک این طبقه و فنائے این
قرن در مقدار این مدت و لهذا فرمود ساعتکم ۔ متفق علیه

الفصل الثانی ۔ عن المستورد ۔ روایت است از مستورد بضم میم و سکون سین مهمله و فتح تا و سکون واو و کسر
را و در آخر دال مهمله بن شداد بفتح شین و تشدید دال صحابی ست معدود در اهل کوفه ساکن شد مصر را و معدود ست در ایشان
در وقت وفات آن حضرت کودک بود اما روایت دارد از آن حضرت ۔ عن النبی صلی الله علیه وسلم قال بعثت
فی نفس الساعة ۔ برانگیخته شده ام من در ابتدائے کار قیامت و اوائل علامات آن و نفس به تحریک ابتدائے ظهور چیزے چنانکه
نفس الصبح گویند و طلوع و ظهور آن را خواهند فسبقتها کما سبقت هذه هذه ۔ پس پیشی کردم من ساعت را چنانکه پیشی کرده است
این انگشت یعنی وسطی این انگشت را یعنی سبابه را ۔ واشار باصبعیه السبابة والوسطی ۔ و اشارت کرد بدو انگشت خود که سبابه
و وسطی ست ۔ رواه الترمذی ۔ وعن سعد بن ابی وقاص عن النبی صلی الله علیه وسلم قال انی لارجو ان لا تعجز
امتی عند ربها ۔ فرمود بدرستی که من هر آئینه امید میدارم که عاجز نباشد امت من نزد پروردگار خود ۔ ان یوخرهم نصف
یوم ۔ از این که تاخیر دهد و مهلت بخشد ایشان را نیم روز ۔ قیل لسعد وکم نصف یوم ۔ گفته شد مر سعد بن ابی وقاص را چند است
و چه مقدار ست نیم روز ۔ قال خمسمائة سنة ۔ گفت نیم روز پانصد سال ست این از انجا ماخوذ ست که حق تعالے فرموده (وان
یوما عند ربک کالف سنة مما تعدون) میفرماید که یک روز نزد پروردگار تو مانند مقدار هزار سال ست از آنچه شمار
میکنید شما چون روز مقدار هزار سال باشد نیم روز پانصد سال بود و معنی حدیث آنست که این امت را این مقدار قدرت
و مکنت و قرب و مکانت نزد پروردگار تعالی ست که پانصد سال ایشان را نگاه دارد و هلاک نکند و بقاے ایشان کمتر
از این نخواهد شد اگر بیشتر بود تواند اشارت کرد بآنکه در کمتر از پانصد سال قیامت قائم نمی شود و این امت را هلاک نه کند
بعد از آن تا چه خواسته باشد و بعضی گفته اند که مراد آنست که تا پانصد سال سالم و ایمن از شدائد و عقوبات نگاه دارد و با ایشان
آفتها نرساند که بدان مستهلک و مستاصل شوند ۔ رواه ابوداود ۔ و شیخ جلال الدین سیوطی در بعضی رسائل خود اثبات کرده که بقاے

امت بعد از ہزار سال از رحلت آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از پانصد تجاوز نکنند و گفتہ کہ بعضے از علماء وقت فتوے دادند کہ در مائۂ عاشر خروج مہدی و دجال و نزول عیسیٰ و دیگر علامات قیامت واقع گردد و این قول را رد کردہ و از پیش خود اثبات کرد کہ اخبار و آثار دلالت دارند کہ از ہزار بگذرد و زیادہ بران از پانصد نگذرد واللہ اعلم

الفصل الثالث - عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مثل ہذہ الدنیا مثل ثوب شق من اولہ الی آخرہ - حال این دنیا در نزدیک رسیدن بفنا و ہلاک و قرب زمان قیامت ہمچو حال جامہ ایست کہ پارہ کردہ شدہ است از اول آن تا آخر آن - فبقی متعلقا بخیط فی آخرہ - پس باقی ماندہ آویختہ بیک رشتہ در آخروی - فیوشک ذلک الخیط ان ینقطع پس نزدیک ست آن رشتہ کہ گسستہ شود و مدت دنیا بسر آید و فانی گردد - رواہ البیہقی فی شعب الایمان -

باب لاتقوم الساعۃ الا علی شرار الناس

باب در بیان آنکہ برپا نمی شود قیامت مگر بر مردم بد یعنی نیکان ہمہ بمیرند و بدان باقی مانند پس قائم شود قیامت بر ایشان و تا وجود نیکان در دنیا ہست قیامت قائم نمی شود چنانکہ گذشت کہ در آخر عہد عیسی علیہ السلام بادی خوشبوی بوزد کہ مسلمانان ہمہ بدان جان دہند و بدکاران باقی مانند کہ میان خود ہا مانند خران اختلاط نمایند پس بر ایشان قائم شود قیامت

الفصل الاول - عن انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لاتقوم الساعۃ حتی لایقال فی الارض برپا نمی شود قیامت تا آنکہ گفتہ نمی شود در زمین - اللہ اللہ - یعنی کسے نمی ماند کہ ذکر خدائے تعالی کند و او را بپرستد بلکہ ہمہ کافر و بت پرست و فاسق باشند - وفی روایۃ قال - و در روایتے این چنین آمدہ است کہ گفت - لاتقوم الساعۃ علی احد یقول اللہ اللہ - برپا نمی شود قیامت بر ہیچ یکے کہ بگوید اللہ اللہ - رواہ مسلم - و ازینجا معلوم گردد کہ بقای عالم ببرکت ذکر و حمد او و ذاکران و صالحان و نیکوکاران ست و چون ایشان را از عالم بردارند عالم نیز دیر نپاید - وعن عبد اللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لاتقوم الساعۃ الا علی شرار الخلق یعنی این حدیث از بیان معنی ترجمہ باب معلوم شد و مراد بخلق ناس ست زیرا کہ مراد بشرار عصاۃ امت اند و متصف بمعصیت آدمیان اند نہ سائر خلق - رواہ مسلم - وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ - قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لاتقوم الساعۃ حتی تضطرب الیات نساء دوس حول ذی الخلصۃ - برپا نمی شود قیامت تا آنکہ می جنبد سرینہائے زنان قبیلہ دوس گرد بتخانہ کہ نام او ذی الخلصہ است الیات بفتح ہمزہ و لام جمع الیہ بفتح ہمزہ و سکون لام در قاموس گوید سرین زن یا پیہ و گوشت یا آنچہ نشستہ است بر روی از پیہ و گوشت وفی الصراح الیہ دنب و در مجمع البحار گفتہ گوشتے کہ بلند شدہ بر پشت و ران و در مشارق الانوار آوردہ کہ گوشت نصف پایان از حیوان و آن از بنی آدم گوشت مقعد است دوس بفتح دال و سکون واو و در آخر سین مہملہ قبیلہ ایست از یمن و ذو الخلصہ بفتح خاء معجمہ و لام و بضمتین نیز آمدہ بتخانہ کہ آن را کعبہ یمانیہ می گفتند و در انجا بتے بود نام او خلصہ کہ قبائل دوس و خثعم و بجیلہ آن را می پرستیدند و آن حضرت جریر بن عبد اللہ بجلی را

بفرستاد تا آن را خراب کرد پس می فرماید که در آخر زمان این قبائل مرتد و بت پرست شوند و زنان ایشان گرد آن بتخانه طواف کنند و راوی در تفسیر ذو الخلصه گفت که ذو الخلصة طاغية دوس - و ذو الخلصه نام بت قبیله دوس ست - التي كانوا يعبدون في الجاهلية - آن طاغيه که بودند ایشان که پرستش می کردند در زمان جاهلیت و آنچه گفته اند که نام بتخانه ست معلوم می گردد که درین تفسیر مسامحه است متفق عليه ۞ وعن عائشة رضي الله عنها - قالت سمعت رسول الله يقول - عائشه رضي الله عنها شنیدم پیغمبر خدا را - صلى الله عليه وسلم يقول - می گفت - لا يذهب الليل والنهار حتى يعبد اللات والعزى - نمی رود شب و روز یعنی خالی نمی گردد دنیا تا آنکه عبادت کرده میشود لات و عزی که نام دو بت مشهور است لات نام صنم قبیله ثقیف ست و عزی نام بت غطفان و سلیم - فقلت - عائشه میگوید پس چون شنیدم آنحضرت را که این سخن گفت گفتم - یا رسول الله ان کنت لاظن حين انزل الله - بدرستی که بودم من که هر آئینه گمان می بردم هنگامیکه فرو فرستاده است خدای تعالی این آیت را - هو الذي ارسل رسوله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون - آن خدائی که فرستاده پیغمبر خود را در راه راست و دین درست تا غالب گرداند ورا بر دین همه دین اگرچه ناخوش دارند آنرا مشرکان و بت پرستان و چون مدلول این آیت انیست که دین ها همه باطل شوند و بت پرستیها زوال پذیرد و دین اسلام بر همه غالب آید پس من گمان می بردم بلکه یقین میدانستم - ان ذلك تام - که بت پرستی تمام شونده و زوال پذیرنده و برطرف شونده است و در بعضی نسخ تاما بنصب آمده و آن را موافق علم نحو وجهی هست که در شرح ذکر کرده ایم دیگران خبر چه میدهی که در آخر زمان لات و عزی را به پرستند - قال انه سيكون من ذلك ما شاء الله - فرمود آنحضرت که بدرستیکه شان انیست که خواهد شد در آخر زمان چیزی از بت پرستی مدتی که خواسته است خدایتعالی - ثم يبعث الله ريحا طيبة - پس میفرستد خدایتعالی بادی خوشبو - فتوفى كل من كان في قلبه مثقال حبة من خردل من ايمان - پس میرانیده میشود هر کس که هست در دل وی مقدار دانه خردل از ایمان - فيبقى من لا خير فيه - پس باقی میماند کسی که نیست هیچ نیکی در وی - فيرجعون الى دين آبائهم - پس مرتد میشوند و باز میگردند بسوی دین پدران خود یعنی بحکمت الٰهی در آخر زمان کفر و بت پرستی خواهد شد تا قیامت که محل ظهور قهر و جلال حق ست بر بدان قائم شود نه بر نیکان - رواه مسلم ۞ وعن عبد الله بن عمرو قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يخرج الدجال - بیرون می آید دجال - فيمكث اربعين - پس درنگ میکند وی باید چهل - لا ادري اربعين يوما او شهرا او عاما - عبد الله بن عمرو بن العاص میگوید در نمییابم که مراد آنحضرت از چهل چهل روز ست یا چهل ماه است یا چهل سال سابقا معلوم شد که در بعضی روایات چهل سال آمده و در بعضی چهل روز یا چهل شب و وجه تطبیق نیز معلوم گشت - فيبعث الله عيسى بن مريم - پس میبرانگیزد می فرستد الله تعالى عيسى بن مريم را عليه السلام - كانه عروة بن مسعود - گویا که وی عروة بن مسعود است در صورت و شکل و عروة بن مسعود ثقفی از صحابه عظام ست و ابن مسعود پدر عبد الله بن مسعود نیست پدر وی مسعود بن غافل هذلی است و پدر این معتب بن مالک - فيطلبه فيهلكه - پس می جوید عیسی علیه السلام دجال را پس میکشد ورا - ثم يمكث في الناس

سبع سنین لیس بین اثنین عداوۃ پس درنگ می کند و میماند عیسی علیہ السلام در مردم ہفت سال در حالتے کہ نباشد میان دو کس دشمنی یعنے ہمہ کس بر صفت ایمان کامل و طریقہ محمود و دوست بیک دیگر باشند و مکث عیسی ہفت سال یعنی بعد از کشتن دجال باشد والا سابقاً معلوم شد کہ مدت مکث وے علیہ السلام چہل و پنج سال ست - ثم یرسل اللہ ریحا باردۃ من قبل الشام - پستر مے فرستد اللہ تعالے بادی خوش و خنک از جانب شام - فلا یبقی علی وجہ الارض احد پس باقی نمی ماند بر روی زمین ہیچ یکے کہ - فی قلبہ مثقال ذرۃ من خیر - در دل وی مقدار ذرہ از خیر ست - او ایمان - شک راوی ست کہ من خیر گفتہ یا من ایمان گفتہ - الا قبضتہ - گر آنکہ می ستاند آن باد آن کس را و سبب انزہاق روح وی میگردد - حتی لو ان احدکم دخل فی کبد جبل - تا آنکہ اگر ثابت شود کہ یکی از شما درآید در درون کوہے - لدخلتہ علیہ حتی تقبضہ - ہر آئینہ می درآید آن باد در ان کوہ بر ان شخص تا آنکہ می ستاند جان او را و کبد بفتح کاف و کسر با و دال میانہ ہر چیز را می گویند و جگر را نیز بایں معنی کبد گویند و جگر بفارسی نیز بایں معنی می آید - قال فیبقی شرار الناس پس باقی می مانند مردم بد - فی خفۃ الطیر و احلام السباع - در سبکی پرندہا و گرانی درندہا یعنے در فسق و فساد و تقاضاے شہوات نفسانی چنان سبک و تیز رو باشند چنانکہ پرندہا و در ظلم و خونریزی و در افتادن در ان چنان گران و متمکن شوند کہ درندہا و احلام اینجا جمع حلم بکسر حا داشتہ اند کہ بمعنی گرانباری و وقار ست و مراد اینجا تمکن و استقرار ست در ظلم و فساد - لا یعرفون معروفا و لا ینکرون منکرا - نمی شناسند این جماعہ شروع را و انکار نمی کنند نامشروع را - فیتمثل لہم الشیطان فیقول - پس تمثیل می کند و صورت می بندد و می آید ایشان را شیطان پس میگوید - الا تستحیون آیا شرم ندارید کہ فسق و فجور و ظلم و فساد می کنید و این مکر و تلبیس ست از شیطان کہ بایں حیلہ می خواہد کہ ایشان را بہ عبادت اصنام بخواند - فیقولون فما تامرنا - پس می گویند ایشان بہ شیطان چہ می فرمائی و مقصود تو چیست و چہ کار کنیم - فیامرہم بعبادۃ الاوثان - پس حکم می کند شیطان ایشان را بہ پرستش کردن بتان - وہم فی ذلک دار رزقہم - و ایشان درین حال ریزندہ است یعنے بر ایشان رزق ایشان ہمچنانکہ باران می ریزد - حسن عیشہم - نیکو و فراخ ست معیشت و زندگانی ایشان - ثم ینفخ فی الصور - پستر دمیدہ می شود در صور و قائم میشود قیامت - فلا یسمعہ احد الا اصغی لیتا و رفع لیتا - پس نمی شنود آواز صور را ہیچ یکے مگر آنکہ مائل می گرداند یک طرف گردن را و فرود می افگند طرف دیگر را یعنی از دہشت آن آواز دل مردم پارہ مے شود و قوت ہاے جسمانی معطل می گردد و سست می شود و اثر آن در گردن پیدا می آید و گاہے پایان می افتد و گاہے بالا مے رود چنانکہ خیال مدہوشان و خائفان باشد و لیت بکسر لام و سکون یا جانب گردن را گویند - قال و اول من یسمعہ رجل یلوط حوض ابلہ - گفت پیغمبر خدا نخستین کسے کہ می شنود آواز صور را مردی ست کہ گل می کند و اصلاح می دہد حوض شتران خود را تا در ان آب شان بخوراند - فیصعق و یصعق الناس - در اثنای ہمین کار ہلاک می گردد آن مرد و ہلاک می گردند مردم در عین کار دیگر - ثم یرسل اللہ مطرا کانہ الطل - پستر مے فرستد اللہ تعالے بارانی را گویا کہ شبنم ست - فینبت منہ اجساد الناس - پس میروید بسبب این باران بدنہای مردم - ثم ینفخ فیہ اخری - پستر دمیدہ میشود در صور بار دوم - فاذا ہم قیام ینظرون - پس ناگاہ این مردم

کہ از زمین روئیدہ شدہ و زندہ شدہ ایستادہ اند نگاہ می کنند ہول ہائے قیامت را ثم یقال پس گفتہ میشود مر آدمیان را
کہ ایستادہ شدہ اند۔ یا ایہا الناس ہلم الی ربکم۔ ای آدمیان بیائید و باز گردید بسوئے پروردگار خود وقفوہم انہم مسؤلون
و گفتہ مے شود مر فرشتگان را موقوف و محبوس دارید این مردم را زیرا کہ ایشان پرسیدہ می شوند از کردارہای کہ کردہ اند
و حساب گرفتہ میشود از ایشان۔ فیقال۔ پس گفتہ می شود یعنے پروردگار تعالی می گوید بفرشتگان۔ اخرجوا بعث النار۔
بیرون بیارید از میان این مردم لشکر آتش دوزخ را یعنی آنہا کہ فرستادہ می شوند بسوی دوزخ۔ فیقال۔ پس گفتہ
می شود یعنی فرشتگان از جناب عزت می پرسند۔ من کم کم۔ از چند کس چند کس را بیرون آریم یعنی آنہا کہ بدوزخ فرستادہ شوند
چند کس باشند از چند کس یعنی عدد و مقدار آنہا چیست۔ فیقال پس گفتہ می شود و می گوید پروردگار تعالی من کل الف تسعمائۃ
و تسعۃ و تسعین بیرون آرید از ہزار کس نہصد و نود و نہ را از ینجا معلوم می شود کہ از ہزار یک کس بہشت رود و باقی ہمہ زاید دوزخ
فرستند مراد آنست کہ اینہا بشومی نفس و موجب کردارہائے خود قابل و مستحق آن باشند کہ بدوزخ روند بعد از ان بشفاعت
آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و انبیا و رسل و بعفو و مغفرت وی عز و علا از دوزخ بشان بر آرند و در حدیث ابی سعید
در فصل اول از باب الحشر بیاید کہ این بعث نار از یاجوج و ماجوج خواہد بود شفاعت را موطن باشد اول کہ ہما صباح
بدرگاہ عزت بیارند و ایستادہ کنند از عرق خوف و خجالت غرق شوند و از ہول و ہیبت حساب و عذاب بلرزند شفیعان
درخواست کنند کہ تا بنشینند و آرامی گیرند و نفسے بر آرند در عرصات قیامت بعد از ان حکم شود کہ بروند حساب بگیرند اینجا
نیز درخواست کنند کہ از روئے حساب ایشان بگذرند ہمچنین عفو کنند و چون حساب ہم بگیرند مناقشہ در حساب نہ کنند
کہ ہر کہ مناقشہ کردہ شود در حساب عذاب کردہ شود و بعد از حساب بدوزخ بفرستند اینجا نیز محل شفاعت و درخواست
است تا بدوزخ نفرستند و چون بفرستند و عذاب کنند شفاعت نمایند و از دوزخ بر آرند امید وارے
از کرم غفار عز اسمہ و شفاعت حضرت رسول مختار صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بسیار ست باقی ہر چہ حکم اوست انہ علی کل
شیٔ قدیر۔ قال فذاک یوم یجعل الولدان شیبا۔ گفت پس آن روز یست کہ می گرداند بچگان را پیر کنایت است از درازے
آن روز و از شدت و محنت کہ دران روز ست چہ پیری در غم و محنت زود رسد۔ و ذلک یوم یکشف عن ساق۔ و
آن روز یست کہ پیدا می شود و کشادہ مے شود و روے از امری عظیم و محنتی سخت و کشف ساق کنایت ست از خوف
و ہول و شدت و محنت و این معنی متعارف است میان عرب و اصلش آنست کہ ہر کہ در شدت و محنت سخت افتد در اہتمام آن امر
از ساق بر زند و ساق وی بدان مکشوف گردد و کلام در تفسیر کریمہ الیوم یکشف عن ساق و یدعون الی السجود بسیار ست
و منہ اکثر تاویل وے این ست کہ گفتہ شد واللہ اعلم۔ رواہ مسلم و ذکر۔ و ذکر کردہ شد حدیث معاویہ کہ اولش
این ست۔ لا تنقطع الہجرۃ۔ و در وی ذکر طلوع آفتاب از جانب مغرب آمدہ است۔ فی باب التوبۃ۔ در باب توبہ

باب النفخ فی الصور

نفخ دمیدن و صور بضم شاخ که در وے بدمند و مراد اینجا شاخیست که در وے اسرافیل بدمد و آن دو نفخ ست یکے
براے ہلاک گردانیدن و میرانیدن زندگان و دیگر براے زنده گردانیدن و برانگیختن مردگان ــ

الفصل الاول ــ عن ابی ہریرة قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم ما بین النفختین اربعون ــ مدت
فاصل میان دو نفخه چهل ست و چون ابو ہریره اربعون مجمل گفت ــ قالوا ــ پرسیدند ــ یا ابا ہریرة اربعون یوما ــ آیا مدت مذکور چهل روز است
قال ابیت ــ گفت ابو ہریره ابا آوردم از جزم و قطع کردن بآنکه گویم چهل روز ست و ندانم و نتوانم گفت آنرا ــ قالوا
اربعون شهرا ــ گفتند آیا چهل ماه است ــ قال ابیت ــ گفت از چهل ماه گفتن نیز ابا آوردم آنرا نیز نتوانم گفت ــ قالوا
اربعون سنة ــ گفتند آیا چهل سال ست ــ قال ابیت ــ گفت این را نیز نتوانم گفت یعنی چون از انحضرت مجمل شنیده ام یا
مبین شنیده و آنرا فراموش کرده ام بجزم نتوانم گفت که مراد چیست و گفت آن حضرت ــ ثم ینزل الله من السماء ماء ــ پس فرستد
خدا تعالے از آسمان آبی را ــ فینبتون کما ینبت البقل ــ پس می رویانند و پیدا می شوند آدمیان و جز ایشان از جانداران چنانکه
میروید و پیدا می شود تره ها و سبزها و گیاهها بر زمین و بحقیقت آدمی زاد را تخمیست چنانکه نباتات را پنهان در زمین که بوجود
باران پیدا گردد و سر کشد چنانکه اشارت کرد بقول خود ــ قال و لیس من الانسان شیٔ لا یبلی الا عظما واحدا ــ و نیست از
آدمی چیزیکه کهنه نشود یعنی همه چیز از اعضا و اجزاء وی کهنه شود و بوسیده و فرسوده گردد مگر یک استخوان ــ وهو عجب الذنب ــ
و نام آن استخوان عجب الذنب است بفتح عین و سکون جیم و فتح ذال و نون و آن استخوان ست پایان صلب میان دو سرین
و عجب الذنب بتبدیل با بمیم نیز آمده و عجب و عجم هر دو بمعنی اصل و بیخ آید و ذنب بمعنی دم و این استخوان چون
در انجاست آنرا باین نام خوانند ــ ومنه یرکب الخلق یوم القیامة ــ و ازین استخوان ترکیب کرده مے شود و پیوند داده میشود
پیدائش جسد آدمی متفق علیه ــ وفی روایة لمسلم قال کل ابن آدم یاکله التراب ــ همه جسد آدمی را دمی خورد آنرا خاک ــ الا
عجب الذنب ــ مگر این استخوان که ــ منه خلق و فیه یرکب ــ از وی پیدا کرده شده است در اول خلقت و در وی ترکیب داده میشود
در روز قیامت ــ وعنه قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم یقبض الله الارض یوم القیمة ــ در پنجه مے گیرد
خدای تعالے زمین را روز قیامت ــ و یطوی السماء بیمینه ــ و می پیچد آسمان را بدست راست خود کنایت ست از عظمت
و جلال و کبریاے حق و مهانت و حقارت افعال عظیمه که اوهام خلق دران حیران ست در جنب آن و تنبیه ست بر آنکه
خراب کردن عالم و برداشتن زمین و آسمان نزد قدرت وی ممکن و آسان ست و چون آسمان را شرف و عظمت
بنسبت بزمین بیشتر است او را ذکر کرد و تخصیص کرد بیمین که اشرف از یسار ست پس قبض می کند زمین را و مے پیچد
آسمان را بدست راست خود ــ ثم یقول ــ پس مے گوید وی تعالے ــ انا الملک ــ منم بادشاه علے الاطلاق ــ این ملوک
الارض ــ کجا اند پادشاهان که در زمین دعوی بادشاهی می کردند متفق علیه ــ وعن عبد الله بن عمر قال قال

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یطوی اللہ السموات یوم القیمۃ۔ می پیچد خدا تعالے آسمانہا را روز قیامت۔ ثم یاخذھن بیدہ الیمنی۔ پس تر می گیرد آسمانہا را بدست راست خود۔ ثم یقول۔ پس تر میگوید۔ انا الملک این الجبارون این المتکبرون منم بادشاہ کجا اند جبر و قہر کنندگان و کام شکنندگان و کجا اند تکبر کنندگان۔ ثم یطوی الارضین بشمالہ۔ پس تر می پیچد زمین ہا را بدست چپ خود۔ وفی روایۃ۔ و در روایتی اینچنین آمدہ است کہ۔ یاخذھن بیدہ الاخری۔ میگیرد زمین ہا را بدست دیگر۔ ثم یقول پس تر می گوید۔ انا الملک این الجبارون این المتکبرون۔ کجا اند ستم بر کاری دارندگان مردم را و گردن کشان و بزرگ نمایندگان از خود۔ رواہ مسلم۔ وعن عبد اللہ بن مسعود قال جاء حبر من الیہود الی النبی۔ آمد دانشمندے از یہود بسوے پیغمبر۔ صلے اللہ علیہ وسلم فقال۔ پس گفت۔ یا محمد ان اللہ یمسک السموات یوم القیمۃ علی اصبع۔ بدرستیکہ خدا تعالے نگاہ میدارد آسمانہا را روز قیامت بر یک انگشت۔ والارضین علی اصبع۔ و نگاہ میدارد زمین ہا را بر انگشت دیگر۔ والجبال والشجر علی اصبع۔ و نگاہ میدارد کوہ ہا و درختان را بر انگشت دیگر۔ والماء والثری علی اصبع۔ و نگاہ میدارد آب را و خاک نمناک را بر انگشت دیگر۔ وسائر الخلق علی اصبع۔ و نگاہ میدارد باقی خلق را بر انگشت دیگر۔ ثم یھزھن۔ پس تر مے جنباند آنہا را فیقول۔ پس می گوید۔ انا الملک انا اللہ۔ منم بادشاہ منم خدا اینہا ہمہ کنایت و تمثیل و تصویر غلبۂ قدرت و عظمت الٰہی است تعالی شانہ و قطعاً معنی دست و انگشت و جنبانیدن منظور و ملحوظ نہ روش کلام عرب اینست کہ چون یکے را خواہند وصف کنند بجود و کرم گویند دو دست وی فراخ و کشادہ است با آنکہ تواند کہ او را دست نبود و دستہاے وے بریدہ شدہ باشد یا از اول خلقت بیدست آفریدہ شدہ یا کسی را بہ سلطنت و ملک رانی وصف کنند گویند فلان بر تخت نشست اگرچہ او را تختے نبود و نشستی نہ و این مسلکی سدید ست در فہم متشابہات قرآن و حدیث بی آنکہ تاویل کنند و بگویند مراد بدست اینست و بتخت این فافہم و لہذا تعجب کرد آن حضرت از گفتار یہودی و تصدیق کرد مراد او را چنانکہ گفت۔ فضحک رسول اللہ پس بخندید پیغمبر خدا۔ صلے اللہ علیہ وسلم تعجباً مما قال الحبر۔ از جہت شگفت نمودن از آنچہ گفت آن دانشمند یہود تصدیقاً لہ۔ یعنی تعجب نمودن آن حضرت نہ از جہت تکذیب حبر بود بلکہ از جہت تصدیق وے و راست گو دانستن وے بود۔ ثم قرأ۔ پس تر خواند آن حضرت این آیت را۔ وما قدروا اللہ حق قدرہ۔ و اندازہ نہ کردند آن کسان کہ شریک میگردانند خدا را غیر او را و ایمان ندارند بکمال قدرت و عظمت او حق اندازہ کردن او یعنی نہ شناختند او را چنانکہ باید شناخت و تعظیم نداشتند او را چنانکہ تعظیم باید داشت و نہ پرستیدند او را چنانکہ باید پرستید۔ والارض جمیعاً قبضتہ یوم القیمۃ۔ و زمین تمام در چنگ قدرت اوست۔ والسموات مطویات بیمینہ۔ و آسمانہا پیچیدہ شدہ اند بدست راست وی۔ سبحانہ وتعالے عما یشرکون۔ پاک ست و بزرگ است وی از چیزے کہ شریک می گردانند او را و آنچہ یہودی گفت تفسیر و تفصیل اینست۔ متفق علیہ۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت سألت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم عن قولہ تعالی۔ پرسیدم پیغمبر خدا را از معنی قول خدا تعالے کہ گفتہ است۔ یوم تبدل الارض غیر الارض والسموات۔ روزی کہ تبدیل و تغییر دادہ شود زمین را و پیدا کردہ شود زمین بدل

دیگر زمین دیگر و تبدیل داده شود آسمانها را و آفریده شود آسمانهای دیگر یعنی روز قیامت فاین یکون الناس یومئذ پس کجا باشند آدمیان دران روز و دران وقت که تبدیل داده شود زمین و آسمان را قال علی الصراط گفت آنحضرت آدمیان دران وقت بر صراط باشند مراد همان صراط است که معهود است نزد مسلمانان یا هر صراطے که باشد و اصل صراط بمعنی راه است رواه مسلم۔ بدانکه تبدیل دو نوع میباشد یکی تبدیل در ذات چنانکه گویند تبدیل کردم دراهم را بدنانیر یعنی در بدل دراهم دنانیر گرفتم دیگر تبدیل در صفات چنانکه گویند تبدیل کردم حلقه را بخاتم یعنی حلقه را گداختم و بشکل خاتم ساختم با آنکه ذات یکی ست و صفت و هیئت دیگر شد و تبدیل زمین و آسمان بزمین و آسمان دیگر دو احتمال دارد و آثار و اخبار نیز در تبدیل صفات بیشتر ست ابن عباس فرموده زمین همان زمین ست تغیر در صفات اوست و ابو هریره گفته که فراخ کنند زمین را چنانکه هیچ بلند و پست دران نماند و پروردگار تعالے قادر ست که زمینی دیگر و آسمانی دیگر پیدا کند چنانکه بعضے آثار و اخبار دران نیز ناظر ست از امیر المومنین علی کرم الله وجهه آمده است که زمینے پیدا کنند از نقره و آسمانی از طلا و از ابن مسعود آمده که زمینے پیدا کنند سفید و پاکیزه که گناه نه کرده کسی دران و ظاهر حدیث و سوال عائشه و جواب آنحضرت مر او را ناظر درین ست کذا قال الطیبی والله اعلم۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم الشمس والقمر مکوران یوم القیمة۔ آفتاب و ماهتاب پیچیده می شوند روز قیامت یعنی برداشته و در گوشه انداخته می شوند چنانکه جامه را به پیچند و در گوشه بیندازند یا پیچیده می شود نور و روشنائی اینها را و منے رود انبساط آن از آفاق و زوال می پذیرد اثر آن۔ رواه البخاری۔

الفصل الثانی۔ عن ابی سعید الخدری قال قال رسول الله گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم کیف انعم وصاحب الصور قد التقمه۔ چگونه تنعم کنم و شاد باشم و حال آنکه صاحب صور که اسرافیل ست علیه السلام فرو برده است صور را در دهان خود برائے دمیدن۔ واصغی سمعه۔ و مائل گردانیده است و برداشته است گوش خود را بجانب حق تا که اذن کند و امر یابد که بدمم۔ وحنی جبهته۔ و کج داشته و نگون کرده است پیشانی خود را چنانکه عادت و منتظران بوق و شاخ می باشد یعنے تیار شده مانده است ینتظر متی یؤمر بالنفخ۔ انتظار مے برد که کے امر کرده شود بدمیدن۔ فقالوا پس گفتند صحابه یا رسول الله وما تامرنا۔ چون حال اینست چه می فرمائی مارا و چه کار کنیم۔ قال۔ فرمود قولوا حسبنا الله نعم الوکیل۔ بگوئید بس ست مارا خدا و نیکو وکیل ست وی که سپرده می شود تمام کار و بار خود را بوے یعنے التجاء بدرگاه حق برید و اعتماد بر فضل و کرم وے کنید و بر عمل و کردار خود تکیه نکنید با آنکه بدانچه فرموده است کارے کرده باشید و این کلمه ایست که چون شدت و محنت و ترس از چیزے پیش آید این را بگوئید و ازان سلامت بمانند۔ رواه الترمذی۔ وعن عبد الله بن عمرو عن النبی صلے الله علیه وسلم قال الصور قرن ینفخ فیه۔ گفت آن حضرت صور که اسرافیل در دمد و بدان قیامت قائم شود بر صورت شاخی است که دمیده می شود درو وے و عظمت آن را خدا تعالے داند

واخبار و روایات در تصویر و توصیف و عظمت آن بسیار آمده است واللہ اعلم - رواہ الترمذی وابوداؤد والدارمی -
الفصل الثالث - عن ابن عباس رضی اللہ عنہ - قال فی قولہ تعالیٰ - گفتہ است ابن عباس در تفسیر قول
حق تعالیٰ کہ فرمودہ است - فاذا نقر فی الناقور الصور یعنی مراد بناقور صور است و معنی این ست کہ چون دمیدہ شود در صور
پس آن روز سخت ست بر کافران - قال والراجفۃ النفخۃ الاولیٰ والرادفۃ الثانیۃ گفت ابن عباس در تفسیر قول حق تعالیٰ
(یوم ترجف الراجفۃ تتبعھا الرادفۃ) روزے کہ بجنبد راجفہ در پے آید او را رادفہ کہ مراد از راجفہ نفخہ اولی ست کہ زمین و کوہ
بدان بجنبند و در حرکت آیند مشتق از رجف بمعنی جنبیدن و در لرزہ افتادن و مراد برادفہ نفخہ ثانیہ است کہ در پی نفخہ اولی برسد
مشتق از ردف بمعنی از عقب چیزے آمدن و در پے وی رسیدن - رواہ البخاری فی ترجمۃ باب - روایت کردہ است
این را بخاری از ابن عباس در ترجمہ بابی از صحیح خود - وعن ابی سعید قال ذکر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صاحب الصور
ذکر کرد آن حضرت فرشتہ را کہ صاحب صور ست و موکل ست بران و دمندہ دران کہ اسرافیل باشد - وقال - و گفت آنحضرت
عن یمینہ جبرئیل - از جانب دست راست وی جبرئیل باشد - وعن یسارہ میکائیل - و از جانب دست چپ وی میکائیل
بود یعنے در وقت در دمیدن - وعن ابی رزین - بفتح را و کسر زای العقیلی بضم عین و فتح قاف نام او لقیط بن عامر ست
بفتح لام صحابی مشہور ست معدود در اہل طائف - قال قلت - گفت ابو رزین گفتم - یا رسول اللہ کیف یعید اللہ الخلق -
چگونہ باز میگرداند خدائے تعالیٰ خلق را و زندہ می سازد بعد از پوسیدن و خاک شدن - وما آیۃ ذلک فی خلقہ - و چہ چیز است
نشان آن در خلق او کہ بدان امکان آن توان دانست و بران دلیل ساخت - قال گفت آنحضرت - اما مررت بوادی
قومک جدبا - آیا نگذشتۂ تو در دشت و صحرائے قوم خود در زمان قحط سال و خشکی باران کہ ہیچ سبزہ دران نباشد ثم مررت بہ یہتز
خضرا - پس بترے گذری بآن وادی در حالیکہ می جنبد وی بالد سبزہ جدب بفتح جیم و سکون دال و کسر آن خشک سالی ضد خصب
بکسر خا - قلت نعم گفتم آرے گذشتہ ام بوادے در ہر دو حالت - قال فتلک آیۃ اللہ فی خلقہ - گفت آنحضرت پس آن
نشان خدایتعالیٰ ست در خلق وی و زندہ گردانیدن مردہ ہا بعد از مردن و برآوردن ایشان از گور و دلیل ست بران چنانکہ فرمود
کذلک یحیی اللہ الموتی - ہمچنین کہ میرویدد زمین سبزہ ہا زندہ میگرداند خدایتعالیٰ مردہ ہا را - رواہما - روایت کرد این دو حدیث را - رزین

باب الحشر

فی الصراح حشر برانگیختن و راندن و گرد کردن و منہ یوم الحشر روز قیامت و این عبارت ست از گرد آوردن مردہ ہا بعد از
زندہ گردانیدن و برآوردن ایشان از قبور در جائیکہ آن را محشر گویند بکسر شین و بفتح نیز خوانند و حشر دو حشر است
یکے بعد از قیامت باین معنی کہ گفتہ شدہ و دیگرہ پیش از قیامت از علامات آن چنانکہ در حدیث آمدہ است کہ آتشے از جانب
مشرق پیدا آید کہ مردم را بہ محشر یعنے زمین شام براند چنانکہ سابقا گذشت و مراد اینجا معنی اول ست و بعضے احادیث بیاید
کہ محتمل ہر دو معنے ست و علما بہ ہر دو احتمال قائل شدہ اند و اختلاف کردہ اند و ظاہر ہمان اول ست

الفصل الاول ۔ عن سھل بن سعد قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یحشر الناس یوم القیمۃ علٰے ارض بیضاء عفراء ۔ گرد آوردہ می شوند مردم روز قیامت بر زمین سفید کہ سخت نیست سفیدی وے واعفر سفید کہ خالص و سخت بنا شد سفیدے او مائل باشد بسرخی ۔ کقرصۃ النقی ۔ مانند نان آرد بیختہ شدہ وتشبیہ در لون واستدارت ست ۔ لیس فیھا علم لاحد نیست دران زمین علامت ونشانی یعنی بنا وعمارتے مر ہیچ یکے را یعنی زمین ہموار خالی از بلندی و پستی یا نیست دران زمین نشان ملک وتصرف مر ہیچ یکے را مگر پروردگار تعالے وتقدس را متفق علیہ ۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم تکون الارض یوم القیمۃ خبزۃ واحدۃ ۔ می باشد زمین روز قیامت یک نانی یتکفاھا الجبار بیدہ ۔ می گرداند آن نان را جبار تعالے وتقدس بدست خود چنانکہ عادت ست کہ نان را از دستی بدستی میگردانند تا گرد وگرد وتنک وبرابر شود پس ازان برخاکستر گرم بیند ازند تا پختہ گردد ۔ کما یتکفاء احدکم خبزتہ فی السفر چنانکہ مے گرداند یکے از شما نان خود را در سفر یعنی مے پزد آن را بطریق استعجال وسفر بضم سین و فتح نیز خواندہ جمع سفرہ کہ بران طعام خورند ۔ نزلا لاھل الجنۃ ۔ درحالیکہ این نان نزل ست مر بہشتیان را ونزل بضم نون وزای وسکون آن طعام حاضرے کہ اول نزد مہمان بیارند بدآنکہ ظاہر حدیث آنست کہ زمین نان شود وتبدیل بدان گردد وطعام بہشتیان شود کہ اھل نزد درآمدن بہشت بخورند پس بعضے ہم بر ظاہر حمل کردہ وگفتہ کہ مستبعد نمی داریم ہیچ چیز را از قدرت خداوند تعالی ووی تعالے قادرست کہ زمین را نان سازد وبخوردن بہشتیان دہد ودیگران گویند کہ در قدرت حق استبعادی نداریم ولیکن دلیلی سمعی کہ نص باشد دران نداریم وحال آنکہ شاردشدہ است کہ این زمین را با بحر وبحر وی با آتش پر کنند و با دوزخ پیوندند پس مقصود تشبیہ زمین ست در بیاض واستدارت بنانی کہ پیدائی کند وتیار مے گرداند پروردگار تعالے بہشتیان را نزد درآمدن آن بطریق نزل ودرضمن این بیان عظمت بہشت ست وانچہ مہیا داشتہ شدہ است مر بہشتیان را از جلائل نعم یعنے ناہمانے بہشت باین عظمت باشند کہ تمام روے زمین بقدر یک نان از انہا باشد پس حرف تشبیہ محذوف باشد ۔ فاتی رجل من الیھود ۔ پس بعد از فرمودن آنحضرت این حدیث را آمد مردے از قوم یہود فقال ۔ پس گفت آن مرد ۔ بارک الرحمن علیک ۔ برکت فرستد خدای تعالے مہربان برتو ۔ یا ابا القاسم الا اخبرک بنزل اہل الجنۃ یوم القیمۃ ۔ آیا خبر ندہم نزل الطعام بہشتیان کہ اول پیش ایشان بیارند روز قیامت ۔ قال بلی ۔ گفت آنحضرت بلے خبردہ مرا آن ۔ قال تکون الارض خبزۃ واحدۃ گفت یہودی می باشد زمین یک نان ۔ کما قال النبی چنانکہ گفتہ بود پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم فنظر النبی صلے اللہ علیہ وسلم الینا ۔ پس نظر کرد آن حضرت بسوی ما ۔ ثم ضحک پس تر خندہ کرد آنحضرت بجہت موافقت خبر وے صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم خبر یہودی را کہ از توریت مے داد وحصول مزید ایمان وقوت ایمان صحابہ بخبر وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وخندہ بمبالغہ کرد ۔ حتی بدت نواجذہ ۔ تا آنکہ ظاہر شدند انہاے پسین کہ در اقصاے دہن اند وآنہا را دندانہای حلم وعقل گویند از جہت روئیدن آنہا بعد از بلوغ وکمال عقل ونواجذ را بر پیشک و مطلق

اخراس که بعد از پیشاب اند نیز اطلاق کنند و ظاهر آنست که مراد اینجا همین معنی باشد چه ظاهر شدن دندانهاے عقل در خنده
در غایت بعد ست ثم قال - پس گفت آن یهودی - الا اخبرک بادامهم - آیا خبر ندهم ترا بنان خورش اهل بهشت -
بالام والنون - نان خورش ایشان بالام ست بباء موحده و تخفیف لام و ما هے و نون بالام لفظ سریانی بود و صحابه معنی
آن را نه فهمیدند - قالوا و ما هذا - گفتند صحابه و چیست این یعنی بالام - قال - گفت یهودی باین عبارت نان خورش بهشتیان
ثور یعنی گاؤ ست - و نون - و ماهی ست باوی - یاکل من زائدة کبدهما سبعون الفا - می خورند از گوشت پاره که زیاده بر
جگر ست هفتاد هزار کس و آن طائفه اند که بے حساب در بهشت در آیند و روی ایشان مانند ماه شب چهاردهم باشد و
تواند که مراد کثرت و مبالغه دران باشد نه عدد مخصوص و گفته اند که زائده کبد قطعه جداست پیوسته به جگر و آن خوشتر
و گوارا ترین اجزاے اوست و تواند که بیان معنی بالام از آنحضرت باشد چون صحابه معنی آن را نه فهمیدند و پرسیدند
آنحضرت پیش ازان که یهودی بیان کند بوحی الٰهی آن را بیان کرد و این وجه نزد کاتب حروف الذ و اجلی ست از وجه
اول فافهم متفق علیه - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یحشر الناس علی ثلث طرائق -
حشر کرده می شوند آدمیان بر سه طریقه و سه فرقه - راغبین - یک فرقه رغبت کنندگان در بهشت و فضل و رحمت الٰهی تعالے
لا خوف علیهم ولا هم یحزنون صفت ایشان ست - راهبین و فرقه دیگر ترسندگان از آتش دوزخ و غضب و سخط پروردگار
عز و علا - و اثنان علی بعیر و ثلثة علی بعیر - حال آنکه دو کس بر یک شتر اند و سه کس بر یک شتر اند - واربعة علی بعیر و عشرة علی بعیر
و چهار کس بر یک شتر و ده کس بر یک شتر این اعداد تفصیل مراتب این دو قسم ست بر سبیل کنایت و تمثیل زهر که مرتبه
وی عالی تر شرکت در وے کمتر و سرعت و سبق وے بیشتر و اعدادے که میان اربعه و عشر ست ذکر نه کرد و بر قیاس
گذاشت و بودن چند کس بر شترے یا بر وجه اجتماع بود یا بطریق تعاقب و تناوب که هر کدام نوبت سوارے شده باشد و ناحد
بر شتر ذکر نه کرد زیرا که آن مرتبه مقربان ست از انبیا و رسل و مقصود ذکر احوال امم ست - و تحشر بقیتهم النار - و جمع مے کند
و گرد مے آرد باقی مردمان را آتش این بیان فرقه سوم ست که آتش ملازم و مصاحب گاه و بیگاه ایشان ست چنانکه
فرمود - تقیل معهم حیث قالوا - قیلوله مے کند آتش با ایشان هر جا که قیلوله مے کنند - و تبیت معهم حیث باتوا - و شب می کند
آتش با ایشان هر جا که شب می کنند - و تصبح معهم حیث اصبحوا - و صبح می کند آتش با ایشان هر جا که صبح می کنند - و تمسی معهم حیث
امسوا - و شام می کند آتش با ایشان هر جا که شام می کنند یعنے آتش روز و شب و صبح و شام با ایشان است و ایشان را
مے راند و گرد مے آرد به محشر بدانکه در فصل ثانی از حدیث ابی هریره بیاید که حشر کرده می شوند آدمیان سه صنف صنفے
پیاده و صنفے سوار و صنفی رونده بر روے و این حدیث نیز متضمن ذکر آن اصناف می تواند بود که سواران و پیاده روی
روندگان مصرح و بر پای روندگان ضمناً یعنی را در شرح بتفصیل تر ازین تقریر کرده شده است آنجا باید دید و شارحان
را خلاف ست در آنکه این حشر روز قیامت ست بعد از برانگیختن مرده ها از گور یا پیش ازان ست از علامات قیامت

بجانب محشر کہ زمین شام ست واول ظاہر تر وصواب تر ست واللہ اعلم متفق علیہ۔ وعن ابن عباس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال انکم محشورون حفاۃ عراۃ غرلا۔ روایت می کند ابن عباس از آنحضرت کہ گفت بدرستی کہ شما حشر کردہ وبرانگیختہ می شوید برہنہ پا
برہنہ تن ناختنہ کردہ وغرل بضم غین معجمہ وسکون را جمع اغرل بمعنی اقلف یعنی ناختنہ کردہ شدہ۔ ثم قرأ۔ پس تر خواند آنحضرت
این آیت را۔ کما بدأنا اول خلق نعیدہ۔ چنانکہ پیدا کردہ ایم ایشان را در اول پیدائش باز پیدا مے آریم از قبور۔ وعدا علینا
وعدہ لازم ست این پیدا کردن بر ما۔ انا کنا فاعلین۔ بدرستی کہ ہستیم ما کنندگان آنرا وگفت آنحضرت کہ۔ اول من یکسی یوم القیامۃ
ابراہیم نخستین کہ پوشانیدہ می شود او را جامہ روز قیامت ابراہیم خلیل ست زیرا کہ وے علیہ السلام نخستین کسی ست
کہ برہنہ کردہ شدہ در راہ خدا در وقتیکہ انداختہ شد در آتش وتمیز او باین فضیلت ازین وجہ دلالت نکند بر افضلیت وے
از سید انبیا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ودر حقیقت این اعزاز واکرام وے بعلاقۂ ابوت اوست مر آنحضرت را با آنکہ
در بعضے روایات آمدہ است کہ آنحضرت ہم با جامہا کہ دران دفن کردہ شدہ مبعوث گردد۔ وان ناسا من اصحابی
یوخذ بہم ذات الشمال۔ وگفت آنحضرت کہ جماعۂ از اصحاب من گرفتہ می شوند وبردہ مے شوند بجانب دست چپ
کہ عاصیان وگناہگاران بہ آنجانب می برند۔ فاقول۔ پس می گویم من بطریق تحسر وبقصد استخلاص ایشان۔ اصیحابی
اصیحابی۔ صیغہ جمع قلت آوردہ وتصغیر کرد از جہت قلت عدد ایشان۔ فیقول۔ پس می گوید پروردگار تعالے بقصد
شکایت وبیان سبب تعذیب ایشان۔ انہم لن یزالوا مرتدین علی اعقابہم منذ فارقتہم۔ بدرستی کہ ایشان ہمیشہ بودند
برگشتہ ازدین ورجوع کنندہ بر پشتہاے خود ازان باز کہ جدا شدہ تو از ایشان۔ فاقول کما قال العبد الصالح۔ پس می گویم
من چنانکہ گفت بندۂ صالح کہ عبارت ست از عیسی پیغمبر علیہ السلام در اعتذار واستخلاص قوم خود بحضرت رب العزت
این آیت را کہ۔ وکنت علیہم شہیدا ما دمت فیہم۔ وبودم من شاہد وواقف بر احوال ایشان تا آن وقت کہ بودم درمیان
ایشان۔ الی قولہ العزیز الحکیم۔ تا این کلمہ کہ آخر آیت ست ومضمون تمام آیت این ست کہ عیسی گفت علیہ السلام خداوندا
تا من درمیان ایشان بودم بر حال ایشان واقف بودم ونگذاشتم کہ کفر ورزند وجز حق گویند وچون برداشتی تو مرا ازمیان
ایشان بودے تو نگاہبان وواقف بر حال ایشان وتو بر ہر چیز شاہد وحاضری اگر عذاب می کنی ایشان را ومی گیری
ایشان را بر کردار ایشان ایشان بندگان تواند ہر چہ می خواہی می کنی وکسے نتواند گفت کہ چرا مے کنی واگر مے آمرزی
ایشان را ودر می گذری از عذاب ایشان تو عالمے وحکیمے ہر چہ می خواہی می کنی۔ متفق علیہ۔ وگفتہ اند کہ مراد اینجا باصحاب
خواص اصحاب نیست زیرا کہ ما را بہ یقین معلوم ست کہ ہیچ یکی از خواص اصحاب بعد از وے صلی اللہ علیہ وسلم
مرتد نگشتہ الا قومی از جفاۃ عرب از اصحاب مسیلمہ واسود یا بعضے از مولفۃ القلوب کہ نہ بصیرتے در دین وقوتے در ایمان
داشتند یا مراد بردت رجوع از دین مسلمانی نیست بلکہ خروج از حد استقامت در بعضے حقوق وصلاح سریرت
در بعضے امور ورجوع از مرتبہ حسن اخلاق وصدق نیت وتقصیر در بعضے حقوق در رعایت اہل بیت در ادب با ایشان

بجہت ابتلا بدنیا و فتنہ چہ آنحضرت فرمودہ بود کہ من نمی ترسم بر شما کفر را و بت پرستی را ولیکن می ترسم از مداخلت دنیا و آفات آن کذا قالوا۔ وعن عائشۃ۔ رضی اللہ عنہا۔ قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول یحشر الناس یوم القیمۃ حفاۃ عراۃ غرلا قلت گفتم۔ یا رسول اللہ الرجال والنساء جمیعا۔ مردان و زنان ہمہ۔ ینظر بعضہم الی بعض۔ نگاہ می کند بعضے از ایشان بسوے بعضے یعنی مردان و زنان برہنہ می بینند مردان را و زنان را پس در حشر ایشان برہنہ چہ حکمت باشد۔ فقال۔ پس فرمود آنحضرت۔ یا عائشۃ الامر اشد من ان ینظر بعضہم الی بعض۔ اے عائشہ کار در ان روز سخت تر ست ازین کہ نگاہ کنند بعضی بہ بعضے یعنی کجا مجال و فرصت و شعور ست با آنکہ کسے بہ کسے نگاہ تواند کرد۔ متفق علیہ۔ وعن انس ان رجلا قال روایت ست از انس کہ مردی با آنحضرت گفت۔ یا رسول اللہ کیف یحشر الکافر علی وجہہ یوم القیمۃ۔ چگونہ حشر کردہ شود کافر بر روی خود روز قیامت و چگونہ ممکن باشد بر روی رفتن۔ قال گفت آنحضرت الیس الذی امشاہ علی الرجلین فی الدنیا قادرا علی ان یمشیہ علی وجہہ یوم القیمۃ۔ آیا نیست شان این کہ آن کسی کہ روان ساختہ است او را بر دو پا در دنیا توانا ست بر روان گردانیدن وی روز قیامت بر روے وی۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یلقی ابراہیم اباہ آزر یوم القیمۃ۔ گفت آنحضرت کہ پیش می آید ابراہیم پدر خود را کہ نام او آزر ست روز قیامت تحقیق نزد بعضے علماء رحمہم اللہ کہ قائل اند بآنکہ آباء آنحضرت ہمہ از لوث شرک و کفر پاک و منزہ اند آنست کہ آزر عم ابراہیم ست علیہ السلام کہ بمجاز آنرا پدر خواندہ اند نام پدر وے تارخ ست و ازین جہت مقید ساخت اباہ را بآزر فرمود پیش می آید ابراہیم این پدر خود را کہ آزر ست۔ وعلی وجہ آزر قترۃ وغبرۃ۔ وحالانکہ بر روی آزر سیاہی و غبار ست قترۃ وغبرۃ بفتحتین بمعنی غبار آیدہ لیکن قترہ غبار یکہ در وے سیاہی بود بعضے گویند قترت سیاہی و کدورتے کہ از ہم و حزن بر روے وے۔ فیقول لہ ابراہیم۔ پس می گوید ابراہیم مر آزر را۔ الم اقل لک لا تعصنی۔ آیا نہ گفتم من ترا بے فرمانی مکن مرا و اطاعت کن مرا و را آنچہ از جانب حق بگویم و خبر دہم۔ فیقول لہ ابوہ۔ پس می گوید مر ابراہیم را پدر وی کہ آزر ست۔ فالیوم لا اعصیک۔ پس امروز بے فرمانی نمی کنم ترا شفاعت کن مرا۔ فیقول ابراہیم یا رب انک وعدتنی ان لا تخزنی یوم یبعثون۔ پس می گوید ابراہیم اے پروردگار من بدرستیکہ تو وعدہ کردہ مرا و اجابت کردہ دعاے مرا کہ رسوا نگردانی مرا روزیکہ برانگیختہ شوند مردم و حشر کردہ شوند۔ فای خزی اخزی من ابی الابعد۔ پس کدام رسوائی سخت تر و افزون تر از رسوائی پدر من کہ ہالک ست و دور تر ست از رحمت تو۔ فیقول اللہ تعالی۔ پس می گوید خدا تعالی۔ انی حرمت الجنۃ علی الکافرین بدرستی کہ من حرام گردانیدہ ام بہشت را بر کافران و دعاے کہ امروز در حق وی کنی و التماس کہ در مغفرت وی داری سود مند نیفتد۔ ثم یقال لابراہیم انظر ما تحت رجلیک۔ پستر گفتہ می شود مر ابراہیم را نگاہ کن کہ چہ چیز ست در زیر ہر دو پاے تو در بین۔ فینظر۔ پس نگاہ می کند ابراہیم زیر پاے ہاے خود۔ فاذا ہو بذیخ۔ پس ناگاہ وی ملابس و مقرون ست بذیخ بکسر ذال معجمہ و سکون یاء تحتانیہ و خاے معجمہ در آخر گرگ کفتار نر کہ حیوانے ست کلان شکم بے اندام و فے القاموس الذیخ

بالکسر الذیب و در بعضے نسخ ذبح بباء موحدہ و حاء مہملہ واقع شدہ بمعنی مذبوح ۔ متلطخ ۔ آلودہ بگل و سرگین ۔ فیوخذ بقوائمہ ۔ پس گرفتہ می شود و کشیدہ می شود پایہاے آن ذبح را ۔ فیلقی فی النار ۔ پس انداختہ می شود در آتش دوزخ و این آزر ست کہ مسخ گردانیدہ و خوار ساختہ شدہ در چشم ابراہیم تا مہر وے کہ پیدا شدہ بود ساقط گردد و گفتہ اند کہ اگرچہ ابراہیم از آزر در دنیا تبری کردہ و بیزار شدہ بود و لیکن چون روز قیامت وی را دید مہر پدری دامن گیر وی شد و برائے وے مغفرت درخواست شاید کہ بدرجۂ قبول افتد و چون نیفتاد و مسخ شدہ و بدنا امید شد و تبرائے ابد نمود و بعضے گفتہ اند کہ موت آزر بر کفر یقین ابراہیم نشدہ بود شاید کہ پنہانی ایمانی آوردہ باشد و وی را اطلاع دست ندادہ و تبرے از وے بحکم ظاہر بود و روز قیامت یقین شد کہ بہ کفر رفتہ بود و پس متبری شد بہ تبرائے ابدی واللہ اعلم ۔ رواہ البخاری ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یعرق الناس یوم القیمۃ حتی یذہب عرقہم فے الارض سبعون ذراعا ۔ عرق مے کنند و خوے می ریزند مردم روز قیامت تا آنکہ مے رود خوے ایشان در زمین ہفتاد گز ۔ ویلجمہم حتے یبلغ آذانہم ۔ و لگام مے کند عرق ایشان را یعنے می رود تا دہانہاے ایشان مثل لگام و باز مے دارد ایشان از کلام تا آنکہ می رسد تا گوشہاے ایشان متفق علیہ ۔ وعن المقداد ۔ صحابی قدیم الاسلام ست سادس در اسلام حاضر شد بدر را و باقی مشاہد را از فضلاے کبار و نجباے اخیار ست روایت کردہ است از وے علی ابن ابی طالب و جز وے از صحابہ و در بعضے مواضع زیادہ برین از احوال وے نوشتہ شدہ است ۔ قال سمعت رسول اللہ ۔ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول ۔ کہ می گفت ۔ تدنی الشمس یوم القیمۃ من الخلق ۔ نزدیک گردانیدہ می شود آفتاب در روز قیامت از خلق حتے یکون منہم کمقدار میل ۔ تا آنکہ مے باشد آفتاب از ایشان ہم چو مقدار یک میل کہ ثلث فرسنگ ست و بعضے گفتہ اند کہ مراد میل سرمہ است و مقصود نہایت قرب ست ۔ فیکون الناس علی قدر اعمالہم فی العرق ۔ پس می باشند آدمیان بقدر عملہاے خود در عرق ۔ فمنہم من یکون الی کعبیہ ۔ پس بعضے از ایشان کسے ست کہ مے باشد عرق تا ہر دو پاشنۂ پاے وے و این جماعہ اندک اعمال ایشان بیشتر و خوب تر ست و برین قیاس ۔ ومنہم من یکون الی رکبتیہ ۔ و بعضے را تا ہر دو زانوے وے ۔ ومنہم من یکون الی حقویہ ۔ و بعضے را تا ہر دو جاے بستن ازار وے ۔ ومنہم من یلجمہم العرق الجاما ۔ و بعضے از ایشان کسے ست کہ لگام می کند ایشان را عرق لگام کردنی یعنے تا دہان می رسد بلکہ در دہان مے آید واشار رسول اللہ ۔ و اشارت کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ بیدہ الی فیہ ۔ بدست شریف تا دہان مبارک خود ۔ رواہ مسلم ۔ وعن ابی سعید الخدری عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یقول اللہ تعالی ۔ گفت آن حضرت می گوید خداے تعالی روز قیامت یعنے در محشر و ندا می کند آدم را و می گوید ۔ یا آدم فیقول ۔ پس مے گوید آدم ۔ لبیک وسعدیک مے ایستم براے خدمت و فرمان برداری تو و طاعت و انقیاد می کنم ترا اے پروردگار ایستادنی و ابد ایستادنی ۔ والخیر کلہ فی یدیک و نیکی ہمہ در دو دست تست ۔ قال ۔ می گوید پروردگار بآدم ۔ اخرج بعث النار ۔ بیرون آر لشکر آتش را

بجهت ابتلا بدنیا و فتنه چه آنحضرت فرموده بود که من نمی ترسم بر شما کفر را و بت پرستی را ولیکن می ترسم از مداخلت دنیا
و آفات آن کذا قالوا۔ وعن عائشة رضی الله عنها۔ قالت سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول یحشر الناس
یوم القیمة حفاة عراة غرلا قلت۔ گفتم۔ یا رسول الله الرجال والنساء جمیعا۔ مردان و زنان همه۔ ینظر بعضهم الی بعض۔ نگاه
می کند بعضے از ایشان بسوے بعضے یعنی مردان و زنان برهنه می بینند مردان را و زنان را پس در حشر ایشان برهنه چه حکمت
باشد۔ فقال۔ پس فرمود آنحضرت۔ یا عائشة الامر اشد من ان ینظر بعضهم الی بعضهم۔ اے عائشه کار دران روز سخت تر
ست ازین که نگاه کنند بعضی به بعضے یعنی کجا مجال و فرصت و شعور ست با آنکه کسے به کسے نگاه تواند کرد۔ متفق علیه۔ وعن
انس ان رجلا قال روایت ست از انس که مردی با آنحضرت گفت۔ یا رسول الله کیف یحشر الکافر علی وجهه یوم القیمة
چگونه حشر کرده میشود کافر بر روی خود روز قیامت و چگونه ممکن باشد بر روی رفتن۔ قال گفت آنحضرت الیس الذی امشاه
علی الرجلین فی الدنیا قادرا علی ان یمشیه علی وجهه یوم القیمة۔ آیا نیست شان این که آن کسی که روان ساخته است او را بر دو پا
در دنیا توانا ست بر روان گردانیدن وی روز قیامت بر روے وی۔ متفق علیه۔ وعن ابی هریرة عن النبی صلی الله
علیه وسلم قال یلقی ابراهیم اباه آزر یوم القیمة۔ گفت آنحضرت که پیش می آید ابراهیم پدر خود را که نام او آزر ست روز قیامت
تحقیق نزد بعضے علما رحمهم الله که قائل اند با آنکه آبای آنحضرت همه از لوث شرک و کفر پاک و منزه اند آنست که آزر عم ابراهیم ست
علیه السلام که بمجاز آنرا پدر خوانده اند نام پدر وے تارخ ست و ازین جهت مقید ساخت اباه را بآزر فرمود پیش می آید
ابراهیم این پدر خود را که آزر ست۔ وعلی وجه آزر قترة وغبرة۔ وحالانکه بر روی آزر سیاهی و غبار ست قترة وغبرة بفتحتین
بمعنی غبار آید ولیکن قتره غباریکه در وے سیاهی بود بعضے گویند قترت سیاهی و کدورتے که از هم و حزن بر روے
رو دهد۔ فیقول له ابراهیم۔ پس می گوید ابراهیم مر آزر را الم اقل لک لا تعصنی۔ آیا نه گفتیم من ترا بے فرمانی مکن مرا و
اطاعت کن مرا و را انچه از جانب حق بگویم و خبر دهم۔ فیقول له ابوه۔ پس می گوید مر ابراهیم را پدر وی که آزر ست۔ فالیوم
لا اعصیک۔ پس امروز بے فرمانی نمی کنم ترا شفاعت کن مرا۔ فیقول ابراهیم یا رب انک وعدتنی ان لا تخزنی یوم یبعثون
پس می گوید ابراهیم اے پروردگار من بدرستیکه تو وعده کرده مرا و اجابت کرده دعاے مرا که رسوا نگردانی مرا روزیکه
برانگیخته شوند مردم و حشر کرده شوند۔ فای خزی اخزی من ابی الابعد۔ پس کدام رسوائی سخت تر و افزون تر از رسوائی
پدر من که هالک ست و دور تر ست از رحمت تو۔ فیقول الله تعالی۔ پس می گوید خدا تعالی۔ انی حرمت الجنة علی الکافرین
بدرستی که من حرام گردانیده ام بهشت را بر کافران و دعاے که امروز در حق وی کنی و التماس که در مغفرت وی داری
سود مند نیفتد۔ ثم یقال لابراهیم انظر ما تحت رجلیک۔ پستر گفته می شود مر ابراهیم را نگاه کن که چه چیز ست در زیر هر دو پاے
تو ببین۔ فینظر۔ پس نگاه می کند ابراهیم زیر پاے هاے خود۔ فاذا هو بذیخ۔ پس ناگاه وی ملابس و مقرون ست
بذیخ بکسر ذال معجمه و سکون یای تحتانیه و خاے معجمه در آخر کفتار نر که حیوانے ست کلان شکم بے اندام وفی القاموس الذیخ

بالکسر الذیب و در بعضے نسخ ذیخ بیار موحدہ و حاء مہملہ واقع شدہ بمعنی ند بوح - متلطخ آلودہ لگل و سرگین - فیوخذ بقوائمہ - پس گرفتہ می شود و کشیدہ می شود پایہائے آن ذیخ را - فیلقی فی النار پس انداختہ می شود در آتش و در رخ دادن آزر ست کہ مسخ گردانیدہ و خوار ساختہ شدہ در چشم ابراہیم تا مہر وے کہ پیدا شدہ بود ساقط گردد و گفتہ اند کہ اگرچہ ابراہیم از آزر در دنیا تبری کردہ و بیزار شدہ بود و لیکن چون روز قیامت وی را دید مہر پدری دامن گیر وی شد و برائے وے مغفرت درخواست شاید کہ بدرجہ قبول افتد و چون نیفتاد و مسخ شدہ وید نا امید شد و تبرائے ابد نمود و بعضے گفتہ اند کہ موت آزر بر کفر یقینی ابراہیم نشدہ بود شاید کہ نہانی ایمانی آوردہ باشد و ویرا اطلاع دست ندادہ و تبرے از وے بحکم ظاہر بود و در روز قیامت یقین شد کہ بہ کفر رفتہ بود و پس متبری شد بہ تبرائے ابدی واللہ اعلم - رواہ البخاری - وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یعرق الناس یوم القیمۃ حتی یذہب عرقہم فی الارض سبعون ذراعا - عرق مے کنند و خوے می ریزند مردم روز قیامت تا آنکہ مے رود خوے ایشان در زمین ہفتاد گز - ویلجمہم حتی یبلغ آذانہم - و لگام مے کند عرق ایشان را یعنی می رود تا دہانہائے ایشان مثل لگام و باز مے دار د ایشان از کلام تا آنکہ می رسد تا گوشہائے ایشان متفق علیہ - وعن المقداد صحابی قدیم الاسلام ست سادس در اسلام حاضر شد بدر را و باقی مشاہد را از فضلائے کبار و نجبای اخیار ست روایت کردہ است از وے علی بن ابی طالب و جزوے از صحابہ و در بعضے مواضع زیادہ برین از احوال وے نوشتہ شدہ است - قال سمعت رسول اللہ - گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول - کہ می گفت - تدنی الشمس یوم القیمۃ من الخلق - نزدیک گردانیدہ می شود آفتاب در روز قیامت از خلق حتے یکون منہم کمقدار میل - تا آنکہ مے باشد آفتاب از ایشان ہم چو مقدار یک میل کہ ثلث فرسنگ ست و بعضے گفتہ اند کہ مراد میل سرمہ است و مقصود نہایت قرب ست - فیکون الناس علی قدر اعمالہم فی العرق - پس می باشند آدمیان بر قدر عملہائے خود در عرق - فمنہم من یکون الی کعبیہ - پس بعضے از ایشان کسے ست کہ مے باشد عرق تا ہر دو پاشنہ پاے وے و این جماعہ اند کہ اعمال ایشان بیشتر و خوب تر ست و برین قیاس - ومنہم من یکون الی رکبتیہ - و بعضے را تا ہر دو زانوے وے - ومنہم من یکون الی حقویہ - و بعضے را تا ہر دو جاے بستن ازار وے - ومنہم من یلجمہم العرق الجاما - و بعضے از ایشان کسے ست کہ لگام می کند ایشان را عرق لگام کردنی یعنی تا دہان می رسد بلکہ در دہان مے آید واشار رسول اللہ - و اشارت کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ بیدہ الی فیہ - بدست شریف تا دہان مبارک خود رواہ مسلم - وعن ابی سعید الخدری عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال یقول اللہ تعالی - گفت آن حضرت می گوید خدائے تعالی روز قیامت یعنی در محشر و ندا می کند آدم را و می گوید - یا آدم فیقول - پس مے گوید آدم - لبیک وسعدیک مے ایستم برائے خدمت و فرمان برداری تو و اطاعت و انقیاد می کنم ترا اے پروردگار ایستادنی بعد ایستادنی - والخیر کلہ فی یدیک - و نیکی ہمہ در دو دست تست - قال - می گوید پروردگار با آدم - اخرج بعث النار - بیرون آر لشکر آتش را

یعنی آن جماعت را کہ بدوزخ فرستادنی اند از میان فرزندان خود بیرون آر و جدا کن۔ قال۔ می گوید آدم بپروردگار۔ وما بعث
النار۔ وچیست مقدار لشکر دوزخ از میان ایشان۔ قال من کل الف تسعمائۃ وتسعۃ وتسعین می گوید بیرون آر از ہر ہزار کس
نہصد و نود و نہ را و این ست مقدار دوزخیان کہ از ہزار یکے را بجنت می فرستد و باقی را بدوزخ و در حدیث ابی ہریرہ از
ہر صد نود و نہ آمدہ و شیخ ابن حجر گفتہ کہ ممکن ست حمل حدیث ابی سعید بر جمیع ذریت آدم و حدیث ابی ہریرہ بر ما عدای
یاجوج و ماجوج بقرینہ آنکہ در حدیث ابوسعید ذکر یاجوج و ماجوج واقع شدہ است نہ در حدیث ابی ہریرہ یا اول متعلق
بجمیع خلائق ست و ثانی مخصوص این امت مرحومہ است یا بعث نار در حدیث ابی سعید شامل کفار و عصات ست و در
حدیث ابی ہریرہ عصات مومنین و کرمانی گفتہ کہ مفہوم عدد معتبر نیست و مقصود تقلیل عدد مومنین ست و تکثیر عدد کفار واللہ
اعلم۔ فعندہ یشیب الصغیر پس نزد این حال و این حکم پیر می گردد خرد سال۔ وتضع کل ذات حمل حملہا۔ و می نہد و بے افگند
ہر زن باردار بار خود را یعنی فرضا اگر در ان وقت زنی باردار باشد از ہیبت این حال و صدمت مقام بار خود را بے افگند
و بعضے گفتہ اند احتمال دارد کہ زن حاملہ حاملہ مبعوث گردد از ہیبت این مقام حمل خود بیفگند پوشیدہ نماند کہ در صغار نیز ہم چنین
تاویل می رود کہ ایشان نیز صغیر مبعوث می شوند پس نزد وقوع این حال پیر مے شوند پس ایشان در در آمدن بہشت جوان
می سازند و صواب آن ست کہ این عبارات کنایت ست کہ از شدت ہم و حزن و محنت با قطع نظر از خصوص معانی
مفردات چنانکہ در امثال آن گفتہ اند۔ وتری الناس سکاری۔ و می بینی تو اے مخاطب در ان حال مردم را مستان
وما ہم بسکاری۔ و نیستند ایشان مستان۔ ولکن عذاب اللہ شدید۔ ولیکن عذاب خداوند تعالی سخت ست و این مستی و
مدہوشی از ان ست۔ قالوا۔ گفتند صحابہ از خوف و حسرت چون شنیدند کہ بہشتیان یکے از ہزار خواہد بود۔ یارسول اللہ
وایناذلک الواحد۔ و کدام از ما آن یکی باشد کہ او را بہ بہشت برند۔ قال۔ گفت از برای تعظیم و تسلیہ ایشان
ابشروا۔ شادمان شوید و غم نخورید۔ فان منکم رجلا پس بدرستی کہ از شما یک مردی۔ ومن یاجوج و ماجوج الفا۔
و از یاجوج و ماجوج ہزار آنہا بحدی کثیر اند کہ اگر بہشتیان یکی از ہزار باشند جماعۂ کثیر را شامل می گردد و بعد از ان اشارت کرد
بکثرت امم سابقہ نیز غیر یاجوج و ماجوج اگر شما نیمۂ اہل بہشت باشید و بہشتی یکی از ہزار باشد گنجایش دارد چنانکہ گفت راوی ثم قال
گفت آنحضرت والذی نفسی بیدہ ارجوان تکونوا ربع اہل الجنۃ امیدوارم کہ باشید شما چہار یک بہشتیان۔ فکبرنا پس تکبیر فرا آوردیم ما و گفتیم
اللہ اکبر بجہت استبشار و استعظام این نعمت۔ فقال پس زیادت بشارت داد و گفت آنحضرت ارجوان تکونوا ثلث اہل الجنۃ
امیدوارم کہ باشید شما سہ یک اہل بہشت۔ فکبرنا پس باز تکبیر بر آوردیم ما۔ فقال پس گفت آنحضرت ارجوان تکونوا نصف
اہل الجنۃ امیدوارم کہ باشید شما نیمہ اہل بہشت۔ فکبرنا پس باز تکبیر بر آوردیم ما۔ قال گفت آنحضرت۔ ما انتم فی الناس نیستید
شما در میان مردم در قلت۔ الا کالشعرۃ السوداء فی جلد ثور ابیض۔ مگر مانند موی سیاہ در پوست گاو سفید۔ او کشعرۃ بیضاء فی جلد
ثور اسود۔ یا ہمچو موی سفید در پوست گاو سیاہ۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ وہم از ابوسعید

خدری ست که گفت شنیدم آنحضرت را که می گفت که یکشف ربنا عن ساقه - می کشاید و برهنه می کند پروردگار ما ساق خود را
یعنی می نماید شدت و محنت از پیش خود برای خلائق و این عبارت کنایت ست از شدت و محنت و هم و حزن نه نظر بخصوص
معانی مفردات چنانکه کسی بجد می شود در کاری و تشمیر ساق می کند و بعضی تاویل نکنند و علم آنرا بحق تفویض می نمایند چنانکه
حکم متشابهات ست - فیسجد له کل مؤمن و مؤمنة - پس سجده می کند مر او را هر مرد مسلمان و هر زن مسلمان ویبقی من کان یسجد فی الدنیا
ریاء و سمعة - و باقی می ماند و سجده نمی کند هر که سجده می کرد در دنیا برای نمودن مردم و شنوانیدن ایشان نه با خلاص - فیذهب
لیسجد - پس می رود و می خواهد وی که سجده کند - فیعود ظهره طبقا واحدا - پس باز می گردد پشت وی یک تخته که فاصله نیست
میان استخوانهای آن که بدان دوتا شود و نزد وی برداشتن و فرود آوردن - متفق علیه - وعن ابی هریرة رضی الله عنه -
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لیاتی الرجل العظیم السمین یوم القیمة - هر آئینه می آید مردے بزرگ فربه روز قیامت
لا یزن عند الله جناح بعوضة - نمی سنجد و نمی ارزد نزد خدا بازوی پشه را - و قال - و گفت آنحضرت - اقرءوا - بخوانید تا بدانید
که طالبان دنیا که مغرورند و کردار خود را نیک می شمارند عملهای ایشان ضائع و نابود ست این آیت را - فلا نقیم لهم
یوم القیمة وزنا - پس برپا نمی کنیم ما و نمی نهیم مر ایشان را روز قیامت وزنی و مقدارے و اعتبارے - متفق علیه -
الفصل الثانی - عن ابی هریرة قال قرء رسول الله - خواند پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم هذه الآیة - این آیت را -
یومئذ تحدث اخبارها - دران روز که بجنبد زمین و بیرون آرد مرده ها را بگوید زمین خبرهاے خود را - قال - فرمود اتدرون
ما اخبارها - آیا می دریابید و می دانید که چیست خبرهاے زمین که می گوید آنرا - قالوا - گفتند - الله و رسوله اعلم قال
فان اخبارها ان تشهد علی کل عبد وامة - فرمود پس خبرهاے زمین اینست که گواهی مے دهد بر هر بنده و داه یعنی بر مرد
و زن - بما عمل علی ظهرها - بچیزے که عمل کرده است بر پشت وی - ان تقول - این چنین که بگوید - عمل علی کذا
و کذا - عمل کرد بر من چنین و چنین - یوم کذا و کذا - روز چنین و چنین قال - فرمود - فهذه اخبارها - پس اینست خبرهاے
زمین - رواه احمد والترمذی و قال - و گفت ترمذی هذا حدیث حسن صحیح غریب - وعنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم ما من احد یموت الا ندم - نیست هیچ یکے که بمیرد مگر آنکه پشیمان می گردد بعد از مردن - قالوا ما ندامته - گفتند صحابه
و پرسیدند چیست سبب ندامت وی یا رسول الله قال ان کان محسنا ندم ان لا یکون ازداد - فرمود اگر هست نیکو کار
پشیمان می شود که زیادت نکرده نیکی را - وان کان مسیئا ندم ان لا یکون نزع - و اگر هست بدکار پشیمانی مے خورد که نکشید
نفس خود را از بدی و باز نیامد از ان - رواه الترمذی - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یحشر الناس
یوم القیمة ثلثة اصناف - حشر کرده می شوند مردم روز قیامت سه گروه - صنفا مشاة - گروهی که پیاده بر پاے روان اند
و این حال عامه مؤمنان باشد - و صنفا رکبانا - و گروهی سواران و اینها خواص مسلمانانند و صلحا و اتقیاے ایشانند و صنفا علی
وجوههم - و گروہے بر رویهاے خود روان قیل - گفته شد و پرسیده شد - یا رسول الله و کیف یمشون علی وجوههم - چگونه می روند

بر رویهای خود و چگونه میتوانند رفت – قال ان الذی امشاهم علی اقدامهم – فرمود بدرستی آنکس که روان ساخته است ایشان را بر پایهاے ایشان – قادر علی ان یمشیهم علی وجوههم – توانا ست بر روان گردانیدن ایشان بر رویهاے ایشان – اما انهم یتقون بوجوههم کل حدب وشوک – آگاه باشید و بدانید که ایشان می پرهیزند بر رویهاے خود هر زمین درشت بلند را و خارها را یعنے رویهاے ایشان بجای دستهاے و پایهاے ایشان می گردد چنانکه بدست و پاے از موذیات طریق و بلند و پست آن پرهیزند و احتراز نمایند ایشان بر رویهاے خود کنند و رویهاے ایشان کار پایهاے ایشان کنند بے هیچ تفاوت و لیکن چون در دنیا سجده نکردند و گردن اطاعت و انقیاد نه نهادند پروردگار تعالی ایشان را خوار ساخت و سرنگون گردانید

رواه الترمذی – وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من سره ان ینظر الی یوم القیمة – کسی که شاد و خوشحال می گرداند او را که نظر کند بسوے روز قیامت و ببیند آنرا – کانه راے عین – گویا که آن دیدن بچشم ست و شادی و خوشحالی از جهت حصول ایمان و قوت و یقین خواهد بود – فلیقرا – پس باید که بخواند سوره – اذا الشمس کورت واذا السماء انفطرت واذا السماء انشقت – چه این سورتها بر احوال قیامت به تفصیل و تشخیص مشتمل اند و بر خواننده اگر بحضور دل بخواند چنان او را مستحضر سے گردانند که گویا بچشم سر می بیند – رواه احمد والترمذی

الفصل الثالث – عن ابی ذر قال ان الصادق المصدوق – گفت ابوذر آنکه راست گفته و راست گفته شده است بوی و راست خبر داده است بوی حق تعالی یعنے پیغمبر صلی الله علیه وسلم – حدثنی ان الناس یحشرون علی ثلثة افواج – خبر داد مرا که آدمیان حشر کرده می شوند سه فوج – فوجا راکبین طاعمین کاسین – فوجی سوار خورنده پوشنده یعنے مترفه و منعم – وفوجا تسحبهم الملائکة علی وجوههم – و فوجی دیگر که می کشند ایشان را فرشتگان بر زمین بر رویهاے ایشان وتحشرهم النار – اینجا نسخه است یکے تحشرهم الی النار دربرین تقدیر ضمیر تحشر راجع بملائکه است یعنی گرد می آرند ایشان را فرشتگان و میرانند ایشان بسوے آتش دوزخ دوم تحشرهم النار بنصب نار و اینجا نیز ضمیر براے ملائکه است یعنے حشر می کنند ایشان را و لازم می گردانند آتش از براے ایشان تا آنکه مفارقت نمی کند از ایشان روز و شب و صبح و شام چنانکه سابقا گذشت سوم برفع نار و این معنی ظاهر ست موافق احادیث دیگر که دران اسناد حشر بنار واقع شده – وفوجا یمشون ویسعون – و فوجی دیگر بپا می روند و می دوند و شتاب می روند – ویلقی الله الآفة علی الظهر – و می اندازد خداے تعالی آفت و هلاک را بر پشت یعنے بر مراکب که بر پشت آنها سوار مے شوند – فلا یبقی – پس باقی و پاینده نمے ماند مراکب – حتی ان الرجل لیکون له الحدیقة – تا آنکه مردے هر آینه مے باشد مر او را مرغزار – یعطیها بذات القتب – می دهد آنرا در بدل شتر که ذات القتب عبارت از انست و قتب بفتحتین پالان شتر پس خداوند پالان بمعنے شتر باشد – لا یقدر علیها – باوجود آنکه حدیقه در بدل شتر می دهد قدرت نمے یابد بر آن و بهم نمے رسد بدان که سیاق حدیث و ذکر وے درین باب دلالت دارد بر آنکه این حالت روز قیامت خواهد بود لیکن قول او دان الرجل

یکون لہ الحدیقۃ صریح ست کہ این حشر قیامت نیست دہم چنین قول او طاعمین کاسیین ظاہر ست دران و طیبی گفتہ کہ این حشر قیامت نیست بلکہ حشری ست کہ از اشراط الساعۃ است چنانکہ دران باب ذکر آن گذشت پس ذکر این حدیث درین باب استطرادی ست۔ رواہ النسائی۔

باب الحساب والقصاص والمیزان

حساب شمردن ومراد اینجا شمردن کردارہای بندگان است روز قیامت اگرچہ ہمہ پروردگار تعالی را معلوم ست وبروی روشن ست ولیکن تا حجت گردد برایشان وروشن گردد برخلائق قرآن مجید بدان ناطق ست واحادیث صحیحہ بدان وارد پس اعتقاد بدان واجب باشد وقصاص عمل کردن با شخص مانند آنچہ کردہ چنانچہ کشتن عوض کشتن وجراحت عوض جراحت وزدن عوض زدن فردای قیامت وہر کہ با ہر کسی چیزی کردہ واورا آزردہ اگرچہ مور ومگس باشد قصاص آن از وی بستانند اگرچہ مکلف نباشد چنانکہ حیوانات واطفال وجمیع حیوانات را برای این مصلحت برانگیزند چنانکہ گوسفند شاخ دار کہ ناشاخ دار را زدہ وآزردہ باشد قصاص از وی بگیرند ومیزان عبارت ست از آنچہ دانستہ شود بآن مقادیر اعمال وجمہور برآنند کہ او را دو کفہ است ولسان چنانکہ ترازوہای دنیا را باشد ودوری میان دو کفہ مثل دوری مشرق از مغرب برکشیدہ می شود بآن صحائف اعمال وبعضے گویند کہ حسنات را بصور تہای خوب متمثل گردانند وسیئات را بصورتہای بد برآرند وبرکشند وحدیث بطاقہ کہ بیاید مقوی قول اول ست وبعضے وزن را تاویل کنند بمقابل ساختن اعمال با جزای آن وظواہر نصوص بر قول اول ست

الفصل الاول۔ عن عائشۃ رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لیس احد یحاسب یوم القیمۃ الا ہلک نیست ہیچ یکے کہ حساب کردہ شود روز قیامت مگر آنکہ ہلاک شدہ وعذاب کردہ شدہ۔ قلت میگوید عائشہ می گوید کہ چون این سخن را بطریق کلیہ از آنحضرت شنیدم مشکل شد بر من از برای دفع اشکال گفتم۔ اولیس یقول اللہ تعالی آیا نیست کہ می گوید اللہ تعالی۔ فسوف یحاسب حسابا یسیرا کسی کہ دادہ شد کتاب او بدست راست وی پس بتحقیق ست کہ حساب کردہ شود آن کس حسابے آسان پس چون حساب آسان باشد چرا ہلاک شود۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت در دفع اشکال من۔ انما ذلک العرض نیست این حساب آسان کہ فرمودہ است مگر عرض محض وبیان کردن مجرد چنانکہ گویند این کردی وآن کردی بے آنکہ بروے بپیچند ودقت کنند ودر فصل ثالث بیاید کہ حساب یسیر نیست کہ کتاب او را بوے نمایند تا بنگرد پس درگذرند۔ ولکن من نوقش فی الحساب یہلک۔ ولیکن مراد این ست کہ کسے کہ مناقشہ کردہ شود در حساب ودشوار گرفتہ شود بروے کار ودقت واستقصا کردہ شود وچیزے فرو گذاشتہ نشود از قلیل وکثیر ہلاک کردہ می شود آن کس وحساب بحقیقت ہمین ست واول عرض واظہار ست وبس۔ متفق علیہ۔ وعن عدی بن حاتم قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما منکم من احد الا سیکلمہ ربہ۔ عدی بن حاتم طائی مشہور کہ

از صحابہ است بعد از پدر وی و خواہر وی با قوم خود آمدند و مسلمان شدند گفت رسول خدا نیست از شما ہیچ یکے مگر آنکہ
کلام می کند و سخن مے گوید او را پروردگار او باین صفت کہ لیس بینہ وبینہ ترجمان نیست میان او و میان پروردگار
شخصے و اسطہ کہ بیان می کند و می فہماند کلام را ولا حجاب یحجبہ و نیست میان او و پروردگار او پردہ بلکہ بے پردہ
می گوید و ترجمان بفتح تا و ضم جیم و بضم ہر دو و بفتح ہر دو نیز آمدہ کسے کہ زبانی را بزبانے دیگر تعبیر کند چنانکہ زبان عربی را
بفارسی یا فارسی را بعربی بفہماند فینظر ایمن منہ پس نگاہ می کند آن کس جانب دست راست خود فلا یرے
الا ما قدم من عملہ پس نمی بیند مگر چیزے را کہ پیش فرستادہ است از کردار خود و ینظر اشأم منہ فلا یرے الا ما قدم
و نگاہ مے کند جانب دست چپ خود پس نمی بیند مگر آنچہ پیش فرستادہ است و ینظر بین یدیہ فلا یرے الا النار تلقاء
وجہہ و نگاہ می کند پیش خود پس نمے بیند مگر آتش را پیش روے خود فاتقوا النار ولو بشق تمرۃ پس پرہیزید
آتش دوزخ را اگرچہ بنیمہ خرما باشد این عبارت دو احتمال دارد یکے آنکہ بپرہیزید آتش دوزخ را و ظلم مکنید ہیچ
یکے را اگرچہ بنیمہ خرما باشد یا آنکہ تصدق کنید اگرچہ این قدر باشد و در پناہ آن باشید از آتش دوزخ متفق علیہ
وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ یدنی المومن خدائے تعالی نزدیک
میگرداند مومن را از جانب رحمت خود فیضع علیہ کنفہ پس مے نہد بر مومن حرز و حفظ و پردہ خود را کنف بفتحتین پناہ
و پردہ و نگاہبانی و سایہ و جانب و بازوے طائر و یسترہ و می پوشد مومن را تا در اہل محشر بہ پرسش
گناہان و پیدا گشتن آنہا شرمندہ و رسوا نگردد فیقول پس مے گوید بمومن اتعرف ذنب کذا اتعرف ذنب
کذا آیا مے شناسی گناہ چنین را آیا مے شناسی گناہ چنین را فیقول نعم اے رب پس مے گوید
مومن آرے اے پروردگار من می شناسم گناہان چنین را حتی قررہ بذنوبہ تا آنکہ در اقرار مے آرد پروردگار
تعالی مومن را بگناہان او و رای فی نفسہ انہ قد ہلک و ببیند و می دریابد مومن در ذات خود کہ بتحقیق ہلاک
شد بدریافت جزاے این گناہان قال می گوید پروردگار تعالی بمومن سترتہا علیک فی الدنیا پوشیدم من
این گناہان را بر تو در دنیا وانا اغفرہا لک الیوم و من می آمرزم آنہا را مر ترا امروز فیعطی کتاب حسناتہ پس
دادہ می شود مومن را کتاب حسنات وی واما الکفار والمنافقون فینادی بہم علی رؤس الخلائق اما کافران
و منافقان پس ندا کردہ مے شوند و آواز دادہ مے شود بر سر ہاے خلائق و در حضور ایشان ہؤلاء الذین کذبوا
علی ربہم اینہا آن کسانے اند کہ دروغ گفتند بر پروردگار خود الا لعنۃ اللہ علی الظالمین و دانا و آگاہ باشید کہ
لعنت خدا است بر ظالمان متفق علیہ وعن ابی موسی قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا کان یوم القیمۃ
وقتیکہ باشد روز قیامت دفع اللہ الی کل مسلم یہودیا او نصرانیا مے سپارد خداے تعالی بہر مسلمان
یک یہودی را یا نصرانی را فیقول ہذا فکاکک من النار پس می گوید خداے تعالی این یہودی

یا این نصرانی سبب خلاصی تست از آتش دوزخ فکّ گرد را بیرون آوردن و فکاک فاو کسر آن چیزیست کہ بدان گرو را بیرون
آرند گویا مسلمان در آتش دوزخ در بند گرو بود و این یہودی یا نصرانی را در بدل وی بآتش فرستادند و آن مسلمان را بیرون
آوردند و تاویل وی آن ست کہ ہر مکلف را از کافر و مومن جاے ست در بہشت و در دوزخ وہر کہ بایمان رفت
مکان او کہ در دوزخ بود تبدیل کردہ مے شود بہ مکان او کہ در بہشت شد وہر کہ بایمان نرفت حال او برعکس این آید
پس گویا این کافران خلیفہ و بدل مومنان شدند در جاہائے ایشان کہ در دوزخ بود پس گویا این کافر فکاک مومن شد از
آتش و مراد آن نیست کہ کافر را بگناہان مومن عذاب کنند و لا تزر وازرۃ وزر اخریٰ و تخصیص یہود و نصاریٰ از
جہت اشتہار ایشان است بعداوت و مضادت مومنین۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم یجاء بنوح یوم القیمۃ آوردہ می شود نوح را در قیامت۔ فیقال لہ ہل بلغت پس گفتہ میشود مر او را
آیا رسانیدے اوامر و احکام الٰہی را باامت۔ فیقول نعم یا رب پس می گوید نوح آرے رسانیدم اے پروردگار من
فیسأل امتہ ہل بلغکم پس پرسیدہ می شود امت نوح آیا رسانید شما را۔ فیقولون ما جاءنا من نذیر پس منکر می شوند امت
وی و می گویند نیامد ما را ہیچ رسانندہ و ترسانندہ۔ فیقال من شہودک پس گفتہ می شود بنوح کیستند گواہان تو بر دعوٰی
تبلیغ فیقول محمد و امتہ پس می گوید نوح گواہان من محمد و امت وی است۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم یعنی صحابہ خود را۔ فیجاء بکم پس آوردہ می شود شما را فتشہدون انہ قد بلغ پس گواہی مے دہید
شما کہ نوح بہ تحقیق رسانیدہ است احکام الٰہی را باامت۔ ثم قرأ رسول اللہ پس خواند پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
برائے تحقیق و تصدیق این حال این آیت کریمہ را کہ حق تعالیٰ خطاب باین امت کردہ مے فرماید۔ وکذٰلک جعلناکم
امۃ وسطا و ہمچنین گردانیدم شما را امت نیک و عادل و فاضل۔ لتکونوا شہداء علی الناس تا آنکہ باشید
شما گواہی دہندہ بر مردم۔ ویکون الرسول علیکم شہیدا۔ و باشد پیغمبر بر شما گواہ گواہی دادن ایشان بر مردم چنانکہ گواہی
دادند بر قوم نوح کہ رسانید نوح بر شما آنچہ فرستادہ شد بر وے از دین و بودن پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم گواہ بر ایشان چنانکہ
در حدیث دیگر آمدہ است کہ چون امم انبیاء صلوات اللہ وسلامہ علیہم منکر شوند کہ بما ہیچ کس چیزے نرسانید پس
انبیاء امت محمدیہ را گواہ بگیرند و ایشان گواہی دہند پرسیدہ شود از ایشان کہ شما چہ دانید و از کجا گواہی دادید بر ایشان
گویند کہ ما کتاب اللہ را ناطق یافتیم بدان پس گواہی دادیم بگواہی وے پس از ان امم انبیاء سخن در صدق و عدالت
این امت کنند پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم تعدیل و تزکیہ ایشان کند و گواہی دہد کہ ایشان عادل و صادق اند
اینست معنی بودن رسول شہید بر ایشان و بہمین اعتبار آنحضرت را گواہ بر امم گفتہ شد کہ چون تزکیہ امت خود کرد
تحقیق شہادت ایشان نمود و بر امم گویا خود نیز گواہی داد بر ان و باین اعتبار گفتہ محمد و امتہ فافہم۔ رواہ البخاری۔
وعن انس رضی اللہ عنہ قال کنا عند رسول اللہ۔ بودیم ما نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فضحک پس خندہ کرد آنحضرت

فقال۔ پس فرمود۔ ہل تدرون مما اضحک۔ آیا می دریابید ومی دانید شما کہ از چہ چیز خندہ می کنم۔ قال۔ گفت انس قلنا۔ گفتیم ما۔
اللہ ورسولہ اعلم۔ خدا ورسول وی داناترست۔ قال من مخاطبۃ العبد ربہ۔ گفت خندہ می کنم از جہت سخن در روے گفتن بندہ
پروردگار خود را۔ یقول۔ کہ می گوید بندہ۔ یارب الم تجرنی من الظلم۔ اے پروردگار من آیا نرہانیدے ونگاہ نداشتے
مرا از ظلم وفرمودے کہ ظلم نمی کنم بر بندگان خود مقدار ذرہ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ یقول بلی۔ می گوید پروردگار تعالی
آرے رہانیدہ ام ترا از ظلم وظلم نمی کنم بر بندگان۔ قال۔ گفت آنحضرت فیقول۔ پس می گوید بندہ۔ فانی لا اجیز علی نفسی الا شاہدا
منی۔ پس اگر این چنین ست حال من اجازت نمی کنم وروا نمی دارم بر نفس خود مگر گواہ از جانب خود یعنی دیگری را بر خود روا ندارم
اگر ہم ذات من بر من گواہ پیدا شود وقبول دارم خیال کرد کہ از ذات من بر من کہ گواہی خواہد داد وچہ امکان آن دارد
چہ ہیچ کس بر ضرر خود گواہی ندہد وندانست کہ وی تعالی قادرست کہ ہم از ذات وے بروے گواہ پیدا کند کہ او را مجال
انکار وگنجایش دم زدن پیدا نباشد وباعث خندہ آنحضرت این او بود از بندہ ویا مہر کردن حق تعالے بر دہان
بندہ ونطق کردن ارکان واعضا بانچہ عمل کردہ ودشنام دادن بندہ ایشان را ودعاے بد کردن بر ایشان چنانکہ
بیاید۔ قال۔ فرمود آنحضرت۔ فیقول۔ پس می گوید پروردگار تعالی۔ کفی بنفسک الیوم علیک شہیدا۔ بس است نفس
تو امروز بر تو گواہ۔ و بالکرام الکاتبین شہودا۔ وبس اند فرشتگان بزرگ کہ نویسندگان اعمال بندگان اند گواہان و
گواہ گرفتن این فرشتگان زیادہ بر مقصودست از براے تقریر وتاکید بعد از انکہ از نفس بندہ گواہ قرار
دادہ شد کہ خود بدان راضی شدہ ودرخواست ایشان را نیز گواہ ساخت واگر تنہا ایشان را گواہ می ساخت خلاف
قرار دادی بود۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیختم علی فیہ۔ پس مہر کردہ می شود بر دہان بندہ۔ فیقال لارکانہ انطقی۔
پس گفتہ میشود مر جماعت ارکان بندہ را کہ نطق کن وگویا شو۔ قال۔ گفت آنحضرت فتنطق باعمالہ۔ پس نطق میکند
وگویا میشود ارکان وی بکردارہای او۔ ثم یخلی بینہ وبین الکلام۔ پس خالی گردانیدہ میشود وگذاشتہ میشود میان بندہ و
میان سخن کردن وی۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیقول بعدا لکن وسحقا۔ پس میگوید بندہ مر اعضای خود را دوری باد مر شما را
از خیر وہلاک باد مر شما را فعنکن کنت اناضل۔ پس از شما بودم من کہ خصومت می کردم با مردم ورفع می کردم ضرر را
از شما یعنی محافظت شما می کردم ومدد ومعونت شما می نمودم وشما را دوست خود می دانستم آخر شما دشمن بدخواہ
من بر آمدید۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قالوا۔ گفت ابوہریرہ کہ گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ ہل نری ربنا
یوم القیمۃ۔ آیا می بینیم ما پروردگار خود را روز قیامت۔ قال۔ فرمود۔ ہل تضارون فی رؤیۃ الشمس فی الظہیرۃ لیست
فی سحابۃ۔ آیا نزاع وخلاف می کنید وشک دارید در دیدن آفتاب در نیم روز کہ نیست پوشیدہ در ابر۔ قالوا لا۔ گفتند
نہ خلاف نمی کنیم۔ قال فہل تضارون فی رؤیۃ القمر لیلۃ البدر لیس فی سحابۃ۔ فرمود پس آیا نزاع وشک میکنید در دیدن
ماہ در شب چہار دہم کہ نیست پوشیدہ در ابر۔ قالوا لا۔ گفتند نہ۔ قال فوالذی نفسی بیدہ لا تضارون فی رؤیۃ ربکم۔ فرمود

پس سوگند بخدائی کہ بقای ذات من در دست قدرت اوست نزاع و خلاف نمی کنید در دیدن پروردگار خود۔ الا کما تضارون فی روئیۃ احدہما۔ مگر چنانکہ نزاع و خلاف و شک می کنید در دیدن آفتاب یا ماہ و در دیدن اینہا خود خلاف و نزاع و شک نمی کنید پس در دیدن پروردگار نیز نمی کنید بدانکہ تضارون بضم تاء و تشدید را و تخفیف آن ہر دو آمدہ اگر بہ تشدید ست از مضارت ست بمعنی ضرر و اگر بتخفیف ست از ضیر کہ نیز بمعنی ضرر آید و معنی آن ست کہ ضرر نمی کند یک دیگر را بمجادلت و منازعت تا در مخالفت یک دیگر افتید و تکذیب یک دیگر کنید در دیدن و صحت نظر از جہت غایت ظہور و وضوح و بعضے گفتہ اند مراد آنست کہ بعضے حاجب بعضے نمی شوند تا تقرر کنند یک دیگر را و در مجمع البحار گفتہ کہ مضارت بمعنی اجتماع و ازدحام ست نزد منظر و قاضی عیاض مالکی گفتہ کہ بمعنی مضائقت و تنگ گرفتن یک دیگر ست کہ نزدیک بمعنی ازدحام و اجتماع ست و گفتہ کہ مضایقت در دیدن چیزے بود کہ در مکان واحد و جہت مخصوص و بر اندازہ خاص بود و در روایت دیگر تضامون ست بمیم مکان راو آن نیز بضم تاو تشدید میم و تخفیف آن بہ تشدید از ضم و تخفیف از ضیم و ضم بمعنی اجتماع و ازدحام و ضیم بمعنی ظلم و ستم کردن و مآل معنی بر ہر تقدیر یکے ست۔ قال۔ گفت آنحضرت فیلقی العبد پس چون می بینند بندگان پروردگار تعالی را بایشان می آید و خطاب می کند وے تعالی یک بندہ را فیقول اے فل۔ پس می گوید پروردگار تعالے بندہ را اے فلان الم اکرمک و اسودک و ازوجک آیا گرامی نداشتم ترا و بزرگ و مہتر نگردانیدم ترا و جفت نگردانیدم ترا۔ و اسخر لک الخیل والابل۔ و مسخر نگردانیدم ترا اسپان را و شتران را۔ واذرک ترأس وتربع۔ و نگذاشتم ترا کہ رئیس و سردار قوم شوی و بگیری ربع غنیمت را و در جاہلیت چنان رسم بود کہ سردار قوم چاریک از غنیمت می گرفت و باقی را بقوم مے گذاشت۔ فیقول بلے۔ پس می گوید بندہ بلے اے پروردگار من کردی و دادی بمن انچہ گفتی۔ قال۔ گفت آنحضرت فیقول۔ پس میگوید پروردگار تعالی۔ افظننت انک ملاقی۔ آیا پس گمان می بردی تو کہ ملاقات کنندۂ تو و پیش آیندۂ مرا۔ فیقول لا۔ پس می گوید بندہ من گمان نمی بردم و غافل بودم ازان و فراموش کردم ترا۔ فیقول فانی قد انساک کما نسیتنی۔ پس می گوید پروردگار تعالی پس بدرستی کہ من بہ تحقیق فراموش میکنم ترا و ترک می دہم ترا چنانکہ فراموش کردی تو مرا۔ ثم یلقی الثانی۔ پستر ملاقات و خطاب می کند پروردگار بندۂ دوم را۔ فذکر مثلہ۔ پس ذکر کرد آنحضرت در خطاب حق باین بندہ و جواب بندہ او را مانند انچہ در بندۂ اول مذکور شد۔ ثم یلقی الثالث فیقول لہ مثل ذلک۔ پستر پیش آید پروردگار تعالی بندۂ سوم را پس می گوید مر او را مانند انچہ گفت بد و بندۂ اول۔ فیقول۔ پس مے گوید این بندۂ سوم در جواب پروردگار۔ یارب آمنت بک و بکتابک و برسلک۔ اے پروردگار من ایمان آوردم بتو و بکتاب تو و بہ پیغمبران تو و صلیت و صمت و تصدقت۔ و نماز گزاردم و روزہ داشتم و تصدق کردم یعنی زکوۃ دادم۔ و یثنی بخیر ما استطاع۔ و ستایش می کند این بندہ نفس خود را بنیکی چندانکہ می تواند۔ فیقول ہہنا اذا۔ پس میگوید پروردگار تعالے اینجا بایست یعنی اکنون کہ دعوی اعمال خیر و شکر گزاری نعمت ہای ما کردی باش تا باتو کردارہا ے ترا بہ نمایم۔ ثم یقال الآن نبعث۔

شاہدا علیک۔ پس گفته می شود به بنده که همین ساعت برانگیزیم و بیاریم گواه بر تو۔ و یتفکر فی نفسه من ذا الذی یشهد علی و اندیشه می کند بنده در باطن خود کیست که گواهی می دهد بر من و کیست و اند کردارهائے مرا۔ فیختم علی فیه۔ پس مهر کرده میشود بر دهان بنده و بصیغه معلوم نیز خوانده اند یعنی مهر مے کند خدائے تعالیٰ بر دهان وی۔ و یقال لفخذه انطقی۔ و گفته میشود بران او را انطق کن و سخن گو۔ فتنطق فخذه و لحمه و عظامه۔ پس نطق می کند ران وے و گوشت وی و استخوانہائے وے بعمله۔ به کردار وی در قرآن تکلم دست و پای و زبان و پوست واقع شده و اینجا نطق ران و گوشت و استخوان ذکر یافته ظاهر است مقصود تمامه اعضا و ارکان اوست چنانکه در حدیث انس گذشت۔ و ذلک لیعذر من نفسه۔ و این سوال و جواب و مهر کردن بر دهان بنده و نطق کردن اعضای وے که مذکور شد از برائے آنست که تا ازاله عذر کند بنده از نفس خود و ثابت گردد گناهان وے و جائے عذر نماند یا معنی آنست که تا صاحب عذر گردد و خدائے تعالیٰ در عذاب کردن آن بنده از جانب نفس وی۔ و ذلک المنافق۔ و آن بنده که ذکر کرده شد حال وے منافق ست و ذلک الذی سخط الله علیه۔ و آن بنده الیست که خشم گرفته بر وے و ناخشنود شده خدائے تعالیٰ از وی۔ رواه مسلم و ذکر۔ و ذکر کرده شد حدیث ابی هریرة که اولش این ست۔ یدخل من امتی الجنة۔ در می آیند از امت من بهشت را هفتاد هزار کس بے حساب۔ فی باب التوکل۔ در باب توکل۔ بروایة ابن عباس۔ یعنی این حدیث در مصابیح در باب ذکر کرد بروایت ابی هریره ما آنرا در باب توکل ذکر کردیم بروایت ابن عباس از جهت شدت مناسبت بآن باب

الفصل الثانی۔ عن ابی امامة قال سمعت رسول الله۔ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول۔ میگفت وعدنی ربی ان یدخل الجنة من امتی۔ وعده کرد مرا پروردگار من که در آرد بهشت را از امت من۔ سبعین الفا لا حساب علیهم ولا عذاب۔ هفتاد هزار کس را که نیست حساب بر ایشان و نه عذاب۔ مع کل الف سبعون الفا۔ با هر هزار کس هفتاد هزار دیگر۔ و ثلث حثیات من حثیات ربی۔ و با هفتاد هزار یا با هر هزار سه حثیه از حثیات پروردگار من و حثیه انچه بهر دو کف دست پر کرده یکبار بدهند۔ رواه احمد و الترمذی و ابن ماجه۔ و عن الحسن عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یعرض الناس یوم القیمة ثلث عرضات۔ ظاهر کرده و نموده می شوند مردم روز قیامت سه بار۔ فاما عرضتان فجدال و معاذیر۔ اما دو عرضه بحث و جدال است و مراد بجدال آنست که بندگان در رفع گناهان و انکار آن از خود می کنند خصوصاً کافران که تکذیب انبیا و رسل و تبلیغ ایشان دین و شریعت را می کنند و معاذیر جمع معذر است که بندگان اعتراف بگناهان نه کنند و لیکن اعتذار نمایند بسهو و نسیان و عجز و اضطرار خود۔ اما العرضة الثالثة فعند ذلک تطیر الصحف فی الایدی۔ اما عرضه سوم پس نزد آن بپرد و برسد صحیفهائے اعمال در دستهای و تمام شدن معامله حساب۔ فآخذ بیمینه و آخذ بشماله۔ پس یکی گیرنده است صحیفه اعمال را بدست راست و دیگری گیرنده است بدست چپ۔ رواه احمد و الترمذی قال و گفت ترمذی لا یصح هذا الحدیث۔ صحیح نیست

این حدیث من قبل ان الحسن لم یسمع من ابی ہریرۃ از جہت آنکہ حسن بصری کہ راوی این حدیث ست نشنیدہ است حدیث را از ابی ہریرہ وبصحت او نرسیدہ واگرچہ او را دیدہ باشد وباو ملاقات نمودہ اما شنیدن او حدیث را از وے بصحت نرسیدہ وشیخ جزری در تصحیح مصابیح گفتہ کہ بخاری در صحیح خود سہ حدیث از حسن از ابی ہریرہ اخراج کردہ است واما مسلم بیرون نیاوردہ ازوی چیزی واللہ اعلم۔ وقد رواہ بعضہم۔ بتحقیق روایت کردہ اند این حدیث را بعضے از محدثین۔ عن الحسن عن ابی موسیٰ۔ از حسن بصری از ابی موسیٰ اشعری۔ وعن عبد اللہ بن عمرو قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ سیخلص رجلا من امتی علی رؤس الخلائق یوم القیمۃ۔ گفت آنحضرت بدرستی خدای تعالیٰ بیرون می آرد مردی را از امت من بر سرہای خلائق یعنی در حضور تمامہ مردم روز قیامت۔ فینشر علیہ تسعۃ وتسعین سجلا۔ پس پراگندہ میکند بران مرد نود و نہ کتاب بزرگ را۔ کل سجل مثل مد البصر۔ ہر کتاب مانند دراز ے بصر یعنے دراز تا آنجا کہ نظر برسد۔ ثم یقول اتنکر من ہذا شیئا۔ پستر مے گوید اللہ تعالیٰ مرآن مرد را آیا منکر مے شوے ازین کہ درین کتابہاست چیزے را۔ اظلمک کتبتی الحافظون۔ آیا ظلم کردہ اند ترا نویسندگان من کہ نگاہبانان افعال واحوال تو بودند۔ فیقول لا یا رب۔ پس می گوید آن مرد نہ ای پروردگار من منکر نمی شوم ازین چیزے را و ظلم نکردہ اند کاتبان تو۔ فیقول افلک عذر۔ پس می گوید آیا پس مر ترا عذری ہست۔ قال لا یا رب۔ گفت نہ ای پروردگار من مرا عذری نیست۔ فیقول بلی ان لک عندنا حسنۃ۔ پس مے گوید اللہ تعالیٰ بلے بدرستی مر ترا نزد ما نیکی ہست۔ وانہ لا ظلم علیک الیوم۔ وبدرستی کہ نیست ظلم بر تو امروز۔ فتخرج بطاقۃ فیہا۔ پس بیرون آوردہ مے شود کاغذ پارۂ خرد کہ نوشتہ شدہ است در روی این کلمہ۔ اشہد ان لا الہ الا اللہ وان محمدا عبدہ ورسولہ۔ وبطاقہ بکسر موحدہ پارچہ کاغذ کہ نہادہ می شود در ثوب ونوشتہ می شود رقم بہای وی بلغۃ اہل مصر فیقول احضر وزنک۔ پس می گوید اللہ تعالیٰ حاضر شو وزن عمل خود را۔ فیقول یا رب ما ہذہ البطاقۃ مع ہذہ السجلات پس می گوید آن مرد ای پروردگار من چہ چیز ست این کاغذ پارہ وچہ وزن خواہد داشت با این کتاب ہاے بزرگ۔ فیقول انک لا تظلم۔ پس می گوید اللہ تعالیٰ بدرستی تو ظلم کردہ نمی شوی یعنی این بطاقہ عظیم ست میباید آنرا وزن کرد تا بر تو ظلم نرود۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فتوضع السجلات فی کفۃ والبطاقۃ فی کفۃ۔ پس نہادہ میشود سجلہا در یک کفہ ترازو واین کاغذ پارہ در کفۂ دیگر۔ فطاشت السجلات وثقلت البطاقۃ۔ پس سبک مے آید تمامہ آن سجلہا وگران می آید این کاغذ پارہ۔ فلا یثقل مع اسم اللہ شیء۔ پس گران نمی آید با نام خدا چیزے ونام خدا از ہمہ عظیم وثقیل ست اگرچہ کوہ کوہ گناہان بود۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا انہا ذکرت النار فبکت۔ روایت ست از عائشہ کہ وی یاد کرد آتش دوزخ را پس بگریست۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ما یبکیک۔ چہ چیز در گریہ آورد ترا ای عائشہ۔ قالت ذکرت النار فبکیت۔ گفت

عائشہ یاد کردم آتش دوزخ را پس گریستم از ترس عذاب آن فہل تذکرون اہلیکم یوم القیمۃ۔ پس آیا یاد مے آرید
شما اہل وعیال خود را روز قیامت وخبردار میباشید از احوال ایشان فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ
علیہ وسلم اما فی ثلثۃ مواطن فلا یذکر احد احداً۔ اما در سہ جاے گاہ پس یاد نمی آرد ہیچ یکی ہیچ یکی را۔ عند المیزان
نزد میزان کہ برپا کنند اعمال را حتی یعلم ایخف میزانہ ام یثقل۔ تا آنکہ می داند آن کس کہ سبک آید ترازوی وے
یا گران۔ وعند الکتاب۔ ودیگر نزد دادن کتاب بدست حین یقال ہاؤم اقرؤا کتابیہ۔ روزی کہ گفتہ میشود بگیرید
بخوانید کتاب مرا این را آن کس می گوید کہ کتاب بدست راست وی می دہند وی خوشحال می شود وے گوید
بمردم بگیرید بخوانید کتاب مرا۔ حتی یعلم این یقع کتابہ۔ تا آنکہ می داند کجا واقع شد کتاب وی افی یمینہ ام فی شمالہ ام من ورای
ظہرہ۔ آیا در دست راست وی یا در دست چپ وی از پس پشت وی ودر بعضی نسخ مصابیح ام من وراء ظہرہ آمدہ
وعند الصراط اذا وضع بین ظہرے جہنم۔ دیگر نزد پل صراط وقتے کہ نہادہ شود میان دوزخ تیزتر از شمشیر باریک تر
از موی وگذرانیدہ شود مردم را بر آن در این سہ موطن ہمہ حیران ودرماندہ بہ نفس خود باشند وکسے را مجال
یاد آوردن وخبر گرفتن نباشد۔ رواہ ابوداؤد۔

الفصل الثالث

عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت جاء رجل فقعد بین یدی رسول اللہ۔ آمد مردے
پس نشست نزد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم فقال۔ پس گفت آن مرد۔ یا رسول اللہ ان لی مملوکین۔ بدرستی کہ
مرا غلامانند کہ۔ یکذبوننی۔ دروغ می گویند با من۔ ویخوننی۔ وبی دیانتی میکنند در حق من۔ ویعصوننی۔ وبی فرمانی
می کنند مرا۔ واشتمہم واضربہم۔ ودشنام میکنم ایشان را ومی زنم ایشان را۔ فکیف انا منہم۔ پس چگونہ ام من از ایشان
یعنے چگونہ خواہد بود حال من روز قیامت از جہت ایشان وبسبب ایشان۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا
صلے اللہ علیہ وسلم اذا کان یوم القیمۃ یحسب ما خانوک وعصوک وکذبوک وعقابک ایاہم۔ چون باشد روز قیامت
حساب کردہ می شود آنچہ خیانت کردہ اند وبی فرمانی کردہ اند ودروغ گفتہ اند این غلامان ترا وحساب کردہ مے شود
عذاب کردن تو کہ دشنام دادن وزدن تست ایشان را۔ فان کان عقابک ایاہم بقدر ذنوبہم۔ پس اگر باشد عذاب
کردن تو ایشان را باندازۂ گناہان ایشان۔ کان کفافا لا لک ولا علیک۔ باشد عذاب تو برابر گناہان ایشان کہ سود
تو در آن ست ونہ زیان تو۔ وان کان عقابک ایاہم دون ذنبہم۔ واگر باشد عذاب کردن تو ایشان را فرود گناہ
ایشان وکمتر از آن۔ کان فضلا لک۔ باشد آن زیادتی مر ترا بر ایشان۔ وان کان عقابک ایاہم فوق ذنوبہم
واگر باشد عذاب کردن تو ایشان را بالای گناہان ایشان وبیشتر از آن۔ اقتص لہم منک الفضل قصاص گرفتہ می شود
مر ایشان را از تو آن زیادتی را فتنحی الرجل وجعل یہتف ویبکی۔ پس یکسو شد آن مرد وبنیاد کرد فریاد کردن وگریہ
کردن را۔ فقال لہ رسول اللہ۔ پس گفت مر او را پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم۔ براے تائید واثبات آنچہ فرمود

اما تقرأ قول اللہ تعالیٰ۔ آیا نمی خوانی قول خدای تعالیٰ را کہ میگوید۔ ونضع الموازین القسط لیوم القیمة۔ ومی نہیم ترازوہای راست ودرست را در روز قیامت۔ فلا تظلم نفس شیئا۔ پس ظلم کردہ نمی شود ہیچ نفس چیزے را از ظلم وفروگذاشتہ نمی شود حق او چیزی۔ وان کان مثقال حبة من خردل اتینا بہا۔ واگر باشد عمل یا علم مقدار دانہ از خردل می آریم حاضر می گردانیم آنرا۔ وکفی بنا حاسبین۔ وبسندہ ایم ما حساب کنندہ کہ زیادہ بر علم وعدل ما متصور نیست۔ فقال الرجل پس گفت آن مرد۔ یا رسول اللہ ما اجد لی ولہولاء شیئا خیرا من مفارقتہم۔ نمی یابم مر خود را ومر ایشان را بہتر از جدائی ایشان اشہدک انہم کلہم احرار۔ گواہ می گیرم ترا کہ ایشان ہمہ آزاد اند۔ رواہ الترمذی۔ وعنہا قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم از عائشہ است کہ گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول فی بعض صلوتہ۔ کہ می گفت در بعضی نمازہای خود کہ دعا میکرد دران۔ اللہم حاسبنی حسابا یسیرا۔ خداوندا حساب کن مر کردارہای مرا حساب آسان۔ قلت گفتم یا رسول اللہ ما الحساب الیسیر۔ چہ چیز است حساب آسان وصورت آن چیست۔ قال ان ینظر فی کتابہ فیتجاوز عنہ۔ فرمود صورت حساب یسیر آنست کہ نگاہ کند یعنی بندہ در کتاب خود پس درگذرد اللہ تعالیٰ از وی یعنی کتاب اعمال او را باو نمایند ودرگذرد واگر ضمیر ینظر باللہ تعالیٰ راجع دارند نیز صورت دارد۔ انہ من نوقش الحساب یومئذ یا عائشة ہلک۔ بدرستی کہ شان این ست کہ کسیکہ کاویدہ شد ودقت کردہ شد حساب او در آن روز ای عائشہ بتحقیق ہلاک شد۔ رواہ احمد۔ وعن ابی سعید الخدری انہ اتی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایت ست از ابی سعید خدری کہ وی آمد آنحضرت را۔ فقال اخبرنی من یقوی علی القیام یوم القیمة۔ پس گفت خبر دہ مرا کہ چہ کس قوت خواہد داشت بر ایستادن روز قیامت۔ الذی قال اللہ عز وجل۔ آن کس کہ گفتہ است خدای عز وجل در شان او۔ یوم یقوم الناس لرب العالمین۔ روزے کہ ایستادہ مردم نزد پروردگار جہانیان بآن درازی کہ آن روز دارد۔ فقال یخفف علی المومن پس گفت آنحضرت سبک وآسان گردانیدہ می شود ایستادن دران روز بر مسلمانان۔ حتی یکون علیہ کالصلوة المکتوبة۔ تا آنکہ می باشد آن روز بروی مانند نماز فرض کہ نہایت آن چہار رکعت ست۔ وعنہ قال سئل رسول اللہ ہم از ابی سعید آمدہ است کہ پرسیدہ شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم عن یوم کان مقدارہ خمسین الف سنة۔ از روزی کہ باشد مقدار آن پنجاہ ہزار سال ما اطول ہذا الیوم۔ چہ عجیب ست درازی این روز۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ والذی نفسی بیدہ انہ لیخفف علی المومن بخدا سوگند کہ آن روز سبک گردانیدہ میشود بر مسلمان۔ حتی یکون اہون علیہ من الصلوة المکتوبة۔ تا آنکہ باشد سبک وآسان تر بر مسلمان از نماز فرض۔ یصلیہا فی الدنیا۔ کہ میگزارد آنرا در دنیا۔ رواہما البیہقی فی کتاب البعث والنشور وعن اسماء بنت یزید عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال یحشر الناس فی صعید واحد یوم القیمة۔ فراہم آوردہ می شوند مردم در صعید واحد روز قیامت صعید در اصل بمعنی زمین بارہ زمین ومراد این جا زمین فراخ ہموار چنانچہ در حدیث دیگر آمدہ است کہ زمین حشر زمین سفید ہموار ست کہ نمی لغزد پاے درو از جہت ملاست

آن فینادی مناد۔ پس آواز می دہد آواز دہندہ۔ فیقول۔ پس میگوید آن آواز دہندہ۔ این الذین کانت تتجافی جنوبہم عن المضاجع کجا اند آن کسانی کہ دور و جدا می باشد پہلوہای ایشان از خوابگاہہاے ایشان مراد باین قیام لیل ست از برائے نماز تہجد و بعضے احیا بین العشائین مراد داشتہ نہ نماز۔ فیقومون وہم قلیل۔ پس برمی خیزند از اہل محشر آنہا کہ صفت ایشان این ست و حال آنکہ ایشان کم باشند میان مردم۔ فیدخلوا الجنۃ بغیر حساب۔ پس می درآیند بہشت را بی آنکہ حساب گرفتہ شود از ایشان۔ ثم یومر لسائر الناس الی الحساب۔ پس امر کردہ میشود مردم را بحساب گرفتن۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان

باب الحوض والشفاعۃ

حوض در لغت جمع شدن آب و سیلان اوست و حیض کہ زنان را باشد و سبب سیلان دم ست مشتق ازان ست و مراد اینجا حوضی ست کہ آنحضرت را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم در روز قیامت باشد و صفات وی در احادیث بیاید و وارد شدہ کہ ہر پیغمبر را حوضی ست در روز قیامت کہ امت وی بران ورود نمایند و شفاعت مشتق از شفع ست و معنی آن در اصل پیوستن چیزی بہ چیزے است و شفع مقابل وتر کہ بمعنی زوج ست مقابل فرد نیز باین معنی ست و شفعہ کہ حق ہمسایاست در زمینی کہ فروختہ شود ہم ازین قبیل ست و در شفاعت نیز پیوستن شفیع ست بہ مجرم بدر خواست کردن گناہان وی از درگاہ عزت و انواع شفاعات ہمہ ثابت است مر سید المرسلین را صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بعضے بخصوص وی و بعضے بمشارکت و اول کسی کہ فتح باب شفاعت کند آنحضرت باشد پس در حقیقت شفاعتہا ہمہ راجع بحضرت وی بود و اوست صاحب شفاعات علی الاطلاق نوع اول شفاعت عظمی ست کہ عام ست مر تمامہ خلائق را و مخصوص ست بہ پیغمبر ما صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم کہ ہیچ کس را از انبیا صلوات اللہ وسلامہ علیہم مجال جرأت و اقدام بران نباشد و آن برای ازاحت و تخلیص از طول وقوف در عرصات و تعجیل حساب و حکم کردگار تعالے و تقدس و برآوردن ازان شدت و محنت چنانکہ در احادیث بیاید دوم از برای درآوردن قومے در بہشت بغیر حساب و ثبوت آن نیز وارد شدہ برای پیغمبر ما و نزد بعضے مخصوص بحضرت اوست سوم در اقوامی کہ حسنات و سیأت ایشان برابر باشد و بامداد شفاعت بہشت درآیند چہارم قومی کہ مستحق و مستوجب دوزخ شدہ باشند پس شفاعت کند و ایشان را بہشت درآرد پنجم برای رفع درجات و زیادت کرامات ششم در گناہگاران کہ بدوزخ درآمدہ باشند و بشفاعت برآیند و این شفاعت مشترک ست میان سائر انبیا و ملائکہ و علما و شہدا ہفتم در استفتاح جنت ہشتم در تخفیف عذاب از آنہا کہ مستحق عذاب مخلد شدہ باشند نہم برای اہل مدینہ خاصہ دہم برائے زیارت کنندگان قبر شریف بروجہ امتیاز و اختصاص کذا ذکروا

الفصل الاول عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بینا انا اسیر فی الجنۃ۔ فرمود آنحضرت در اثنائے آنکہ من سیر می کنم در بہشت و ظاہر آنست کہ این سیر در شب معراج باشد۔ اذا انا بنہر حافتاہ قباب الدر المجوف

ناگاه رسیدم بجوئی که در هر دو جانب او گنبدهاے مروارید یگانه میانه کاواک اند یعنی هر گنبدے مروارید ست مجوف - قلت ما هذا - پرسیدم چیست این جوی باین صفت - یا جبرئیل قال هذا الكوثر الذی اعطاك ربك - گفت این حوض کوثر ست که داده است ترا پروردگار تو اشارت ست بکریمهٔ انا اعطیناك الكوثر و بسیاری از مفسران آنرا بحوض تفسیر کرده اند و تحقیق آنست که مراد بکوثر خیر کثیر مفرط ست از علم و عمل و شرف دارین و حوض مذکور یک فردے ازان ست و بعضے باولاد و اتباع و علماے امت تفسیر کرده این نیز داخل خیر کثیر ست و این قوم را در بیان این سخنان بلند و کلمات ارجمند ست برخی ازان در رساله مناقب ائمه اثنی عشر مذکور شده است - فاذا طینه مسك اذفر پس ناگاه می بینم که گل وی مشک تیز بوی خالص ست و ذفر بفتحتین سخت تیزی بوی خوش یا ناخوش و مسك اذفر مشک بغایت خوش و تیز بوے رواه البخاری - وعن عبد الله بن عمرو قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم حوضی مسیرة شهر مسافت حوض من مقدار سیر یک ماه ست - وزوایاه سواء - و گوشه هاے وے برابر اند یعنی مربع ست درازے و پهنای وے برابر - ماءه ابیض من اللبن - آب وی سفید تر از شیر ست - وریحه اطیب من المسك - و بوی وی یعنی بوی آب وی خوشتر از بوی مشک - وكیزانه كنجوم السماء - و کوزه های وی مانند ستاره های آسمان ست در بسیاری و درخشانی من یشرب منه فلا یظما ابدا - کسے که بنوشد ازان حوض پس تشنه نگردد همیشه اگر گویند برین تقدیر لذت آنهار بهشت بچه دریابند چه لذت آب بوجود تشنگی ست و چون تشنگی نباشد لذت نیز نباشد گویم مراد تشنگی مفرط مهلک ست و تیز تشنگی و گرسنگی الم ست که بدفع آن لذتی متوهم میگردد و چون الم آن نباشد بدفع آن حاجت نیفتد و شاید در اینجا بے تشنگی لذت بخشند و نیز در بهشت هرچه خواهند حاصل گردد اگر تشنگی نیز خواهند حاصل گردد - متفق علیه - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ان حوضی ابعد من ایلة من عدن - بدرستی که حوض من دورتر ست از دورے ایله بفتح همزه که نام شهری ست از آخر شهرهای شام متصل دریای یمن از عدن که شهری ست از شهرهای یمن متصل دریای هند - لهو اشد بیاضا من الثلج - بتحقیق آب آن حوض سخت تر ست در سفیدی از برف - واحلی من العسل باللبن - و شیرین تر و لذیذ تر ست از شهد آمیخته باشیر - ولآنیته اکثر من عدد النجوم - و هر آئینه آوندهای او بیشتر ست از شمار ستارگان - وانی لاصد الناس عنه - و بدرستی که من هر آئینه باز می دارم و میرانم مردم را یعنی امتان دیگر را از وی - کما یصد الرجل ابل الناس عن حوضه - چنانکه میراند مرد شتران مردم را از حوض خود - قالوا - گفتند - یا رسول الله انعرفنا یومئذ - آیا می شناسی ما را در ان روز که غیر ما را اسے رانی و باز می داری - قال نعم - گفت آنحضرت آری می شناسم شما را - لكم سیما لیست لاحد من الامم - مر شما را علامتی و نشانی ست که نیست مر هیچ یکے از امتها را سیما بکسر سین و سکون یا بمقصور علامت و ممدود نیز آمده - تردون علی غرا محجلین من اثر الوضوء - می در آیند بر من سفید پیشانی و دست و پا از اثر نورانیت وضو چنانکه گذشت در کتاب الطهارة در باب فضل وضو - رواه مسلم وفی روایة له عن انس - و در رد ایتے

مرمسلم را از انس این چنین آمده که قال گفت آنحضرت ترى فيه اباريق الذهب والفضة دیده میشود دران حوض آب ریزه ہائے طلا و نقرہ اباریق بکسر ہمزه معرب آبریز کعدد نجوم السماء مانند شمار ستارگان آسمان ۔ وفی اخرى له عن ثوبان ودر روایتی دیگر مرمسلم را از ثوبان این چنین آمده که قال گفت انس سئل عن شرابه پرسیده شد آنحضرت از آب آن حوض فقال پس گفت اشد بیاضا من اللبن واحلى من العسل ۔ آب وی سخت ترست از روی سفیدی از شیر و شیرین ترست از شہد ۔ يغت فيه ميزابان يمدانه من الجنة احدهما من ذهب والآخر من ورق ۔ می ریزند بزور و سیلان می کنند پے در پے دران حوض دو ناودان که مدد میکنند آنرا از بہشت یکی از طلا و دیگرے از نقره وغت بغین معجمه وتاء منقوطه مشدده بمعنی غمس وقهر وغلبه وپے در پے آمدن ولغت بکسر غین وضم آن از ضرب ونصر ہر دو آمده ویعب بباء موحده مشدده وضم عین مهمله از عب بمعنی پیاپے آب خوردن وثعب بیاء تحتانیه وثاء مثلثه وفتح عین مهمله از ثعب بمعنی فجر یعنی روان شدن وبیرون آمدن آب نیز روایات ست ومیزاب بکسر میم مشتق ست از وزب بمعنی سیلان آب یا فارسی ست معرب بہمزه ومیز در فارسی بمعنی بول آید ۔ وعن سهل بن سعد قال قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم انی فرطكم على الحوض من پیش رونده شما ام بر حوض وفرط بفتحتین کسے را گویند که پیشتر از قوم بمنزل رود تا حوض ودلو ورسیمان تیار دارد من مر علی شرب ہر کسی که میگذرد بر من می نوشد آب را ومن شرب لم يظمأ ابدا ۔ وہر که بنوشد از آب آن تشنه نگردد ہرگز ۔ ليردن على اقوام اعرفهم ہر آئینه درد می نماید ومی در آیند بر من گروه ہائے یعنی از امت من که می شناسم من ایشان را ویعرفونني ومے شناسند ایشان مرا ثم يحال بيني وبينهم پس ترحائل ومانع گردانیده می شود میان من ومیان ایشان ۔ فاقول انهم منی پس میگویم من بدرستی که ایشان از من اند ۔ فيقال انك لا تدرى ما احدثوا بعدك پس گفته مے شود که تو در نمی یابی ونمی دانی که چه چیز احداث کردند ونو پیدا آوردند ایشان بعد از تو ۔ فاقول سحقا سحقا لمن غير بعدى پس میگویم من دوری باد دورے باد از مقام قرب ورحمت مر کسانی را که تغیر دادند دین وسنت مرا بعد از من معنی این حدیث نزدیک بمضمون آن حدیث ست که در فصل اول از باب حشر گذشت که در انجا گفت اصحابی اصحابی وشرح وتاویل آن ہمان جا گذشت متفق علیه ۔ وعن انس ان النبي صلى الله عليه وآله وسلم قال يحبس المؤمنون يوم القيمة حبس کرده میشوند از جنبیدن مسلمانان روز قیامت حتى يهموا بذلك تا آنکه در قصد در آورده می شوند ومحزون گردانیده می شوند بسبب حبس ۔ فيقولون استشفعنا الى ربنا ۔ پس میگویند مسلمانان کاشکی طلب شفاعت میکردیم بسوئے پروردگار خود وپیدا می کردیم برای خود کسے را تا در حضرت وے شفاعت می کرد مارا ۔ فيريحنا من مكاننا پس می جنبانید ومی برد مارا ازین جائے که ایستاده ایم تا در راحت می آمد آنجنت وخلاص میکرد مارا ازین اندوه ومحنت ۔ فياتون آدم پس می آیند آدم را فيقولون پس میگویند انت آدم ابو الناس

تو آدمی پدر تمامۂ مردم۔ خلقک اللہ بیدہ۔ پیدا کرد ترا خدای بدست قدرت خود۔ و اسکنک جنتہ۔ و ساکن گردانید
ترا بہشت خود را۔ و اسجد لک ملائکتہ۔ و ساجد گردانید برای تو فرشتگان خود را۔ و علمک اسماء کل شیء۔ و دانا نید ترا
نامہای ہمہ چیز را۔ اشفع لنا عند ربک۔ شفاعت کن بارا نزد پروردگار تو کہ مخصوص گردانید ترا بآن فضائل و کرامات
حتے یریحنا من مکاننا ہذا۔ تا راحت بخشد و ببرد ما را ازینجای ما کہ بغایت سخت و دشوار ست۔ فیقول لست ہناکم۔ پس میگوید
آدم نیستم من درین مقام و مرتبہ کہ گمان می برید شما تا جرأت کنم و درآیم در مقام شفاعت و ابتدا کنم و فتح این باب نمایم
ویذکر خطیئتہ التی اصاب۔ و یاد می کند وی علیہ السلام گناہ و تقصیر خود را کہ رسیدہ بود او را۔ اکلہ من الشجرۃ۔ کہ خوردن
اوست از درخت۔ و قد نہی عنہا۔ و حال آنکہ بتحقیق نہی کردہ شدہ بود از نزدیک شدن بآن۔ ولکن ائتوا نوحا اول
نبی بعثہ اللہ الی الارض۔ ولیکن بیائید نوح را کہ اول نبی مرسل ست کہ فرستادہ است او را اللہ بر کافران روی زمین
فیاتون نوحا۔ پس می آیند نوح را۔ فیقول لست ہناکم۔ پس میگوید نوح نیستم من درینجا و درین مقام کہ شما گمان می برید
ویذکر خطیئتہ التی اصاب سوالہ ربہ بغیر علم۔ و یاد می کند نوح گناہ خود را کہ رسید بوی و آن سوال کردن اوست پروردگار خود را
در نجات پسر نادانستہ تحقیق ناکردہ کہ این سوال می بایست کرد یا نہ تا عتاب آمد کہ یا نوح مپرس ازان چہ بدان علم
نداری۔ ولکن ائتوا ابراہیم خلیل الرحمن۔ ولیکن بیائید ابراہیم را کہ دوست خدای مہربان ست۔ قال۔ فرمود
آنحضرت قال فیاتون ابراہیم۔ پس می آیند ابراہیم را۔ فیقول انی لست ہناکم۔ پس میگوید ابراہیم بدرستی کہ من نیستم درین مقام
و سزاوار آن۔ ویذکر ثلث کذبات کذبہن۔ و یاد می کند ابراہیم دروغ را کہ گفتہ بود آنرا در دنیا و بحقیقت آنہا نہ دروغ اند
بلکہ دروغ نما و در صورت دروغ اند ولیکن چون مقام و مرتبۂ انبیا عالی ست بر ایشان با مثال این امور نیز مواخذہ
رود و یکے ازان سہ دروغ آنکہ قوم او بہ تماشای عیدی کہ داشتند بیرون می رفتند او خواست کہ نزد او در صحبت
نیابد و بتان ایشان را بشکند گفت من بیمارم با شما بیرون نمی توانم رفت و بظاہر بیماری نداشت اما چہ توان
دانست شاید کہ در باطن بودہ باشد و مزاج آدمی زاد در اکثر بے خللے و انحرافے نبود و شاید کہ بیمارے دل و
بیذوقی آن مراد داشتہ کہ بجہت کفر و عناد ایشان بود دوم آنکہ چون بتان ایشان را بشکست گفتند تو کردی
این را با آلہہ ما ای ابراہیم گفت من نکردم بلکہ این بت کلان کرد یعنی باعث و بانی برین فعل مرا وجود این بت شد کہ
بعبادت و تعظیم شما ممتاز و منفرد ست یا مقصود استہزا و الزام ایشان چنانکہ یکے خطے بنویسد در غایت حسن و لطافت و
دیگری کہ آنرا نتواند نوشت گوید تو نوشتۂ این خط وی گوید نہ من نوشتہ ام تو نوشتۂ کنایت میکند ازانکہ اینچنین نوشتن
از تو ہرگز نیاید سوم آنکہ زوجۂ خود را کہ سارہ نام داشت بجہت استخلاص از ظلم آن کافر گفت این خواہر من ست
و مراد اخوت اسلام داشت و نیز دختر عم وی بود۔ ولکن ائتوا موسیٰ عبدا آتاہ اللہ التورٰۃ۔ ولیکن بیائید موسیٰ را
کہ بندہ ایست کہ دادہ است او را اللہ تعالے توریت کہ کتابی عظیم الشان ست و ہمہ انبیاء بنی اسرائیل تابع اویند و کلم

وقربه نجیا۔ وسخن گفت الله تعالی با وی بیواسطه و نزدیک گردانید او را و راز دار و محرم اسرار حضرت خود ساخت۔ قال
فیاتون موسی فیقول انی لست هناک۔ گفت پس مے آیند موسیٰ را پس میگوید موسے نیستم من درین مقام و اهل آن۔ ویذکر
خطیئته التی اصاب قتله النفس۔ و یاد می کند موسی گناه خود را که رسید بوی و آن کشتن قبطی ست که او را مشتی زد و کار
وی بیک مشت تمام کرد۔ ولکن ائتوا عیسی عبد الله ورسوله وروح الله وکلمته۔ ولیکن بیائید عیسے را که بندهٔ خاص
خداست و فرستادهٔ اوست و روحانی ست که بی مادهٔ جسمانی از حضرت حق پیدا شده یا سبب حیات اجسام و قلوب ست
و کلمهٔ اوست که بیک کلمهٔ کن پیدا شده و در مهد کلام کرده۔ قال فیاتون عیسی فیقول لست هناکم۔ پس مے آیند عیسے را پس میگوید
عیسے من نیستم درینجا و اهل این کار۔ عیسی علیه السلام عذرے بیان نکرد و خطیئهٔ از خود یاد ننیاورد۔ و گفته اند شاید که توقف
وی علیه السلام بجهت شرمندگی بود که از تهمت و افتراے نصاری بر وے و بر والدهٔ وے بالوهیت داشت
و در بعضے روایات مذکور نیز شده و احتمال دارد که وے علیه السلام خود را با قطع نظر از اعتذار و تمسک بدان اهل
این مقام که فتح باب شفاعت ست مر عامهٔ خلائق را نیافت و جرأت بران نکرد و صواب آنست که همه انبیاء مرسلین
صلوات الله علیهم اجمعین از در آمدن درین مقام و اقدام برین کار عاجز و قاصر اند بے احتیاج باعتذار
ولیکن در ظاهر عذری نیز کردند بجز سید المرسلین و امام النبیین که به نهایت قرب و عزت و مکانت مخصوص ست
و محمود و محبوب حضرت اوست و لهذا در احادیث دیگر آمده که انبیا همه گفتند که ما اهل این کار نیستیم بے آنکه تشبث
و تعلق باعذار نمایند والله اعلم۔ ولکن ائتوا محمدا عبدا غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما تأخر۔ ولیکن بیائید محمد را صلی الله
علیه وآله وسلم که بنده ایست که آمرزیده است خدا مر او را هر چه پیش گذشته از گناهان وی و هر چه پس آمده بدانکه اقوال
و تاویلات درین آیت بسیارست بعضے گفته اند که مراد به مغفرت عصمت ست و جمیع انبیا صلوات الله علیهم اجمعین
معصوم و مغفور اند و آنچه بحضرت ایشان منسوب ست از جنس گناه است و هر یکے از آنها را تاویلی و توجیهے ست خصوصاً
سید انبیا صلی الله علیه وسلم که هرگز در هیچ وقت خطیئه و سیئه از حضرت وی بوجود نیامده ولیکن او را خبر دادند
در دنیا و اعلام نمودند بدان نه دیگران را و لهذا ایشان یاد آوردند خطیات خود را و احسن تاویل آنکه این
کلمه تشریف ست از حضرت عزت برای سید المرسلین صلی الله علیه وآله وسلم بے آنکه درینجا گناهے باشد و مغفرتی
بود و صاحبان و مالکان چون از بندهٔ خاص خود راضی و خشنود شوند و خواهند که اختصاص و امتیاز آن بنده
را اظهار نمایند و سرفراز سازند که ما ترا بخشیدیم هر چه کردی و هر چه کنی ترا معاف ست و بر تو هیچ گرفتگی نه و باقی
اقوال نیز در شرح ذکر کرده ایم۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیاتونی۔ پس می آیند مرا۔ فاستاذن علی ربی فی داره
پس طلب اذن در آمدن میکنم بر پروردگار خود در سراے عزت وی که مقامی خاص و جای مخصوص ست که تجلیس
قرار تجلی و گنجایش نمود۔ فیوذن لی علیه پس اذن کرده می شود مرا بر آمدن بر وی تعالی۔ فاذا رایته وقعت ساجدا

پس چون می بینم او را تعالی و تقدس مے افتم سجدہ کنندہ فیدعنی ماشاء اللہ ان یدعنی۔ پس مے گزارد و رہا می کند مرا
پروردگار تعالیٰ در سجدہ چندانکہ می خواہد کہ بگزارد۔ فیقول ارفع محمد۔ پس ازان می گوید سر بردار ای محمد ای محبوب
من ای مطلوب من ای ستودہ درگاہ من ای بندۂ خاص من۔ وقل تسمع۔ و بگو ہرچہ میگوئی شنودہ می شوی و اجابت
نمودہ می شوی۔ و اشفع تشفع۔ و شفاعت کن ہرکرا می خواہی قبول کردہ شود شفاعت از تو۔ وسل تعطہ و
بطلب ہرچہ میخواہی دادہ میشوی آنرا۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فارفع راسی۔ پس برمیدارم سر خود را فاثنی علی ربی بثناء
وتحمید یعلمنیہ۔ پس ستایش می کنم بر پروردگار خود بہ ثنا و ستودنی کہ می آموزد پروردگار تعالیٰ مرا بہمہ ران وقت و ازین
جہت این را مقام حمد و مقام محمود گویند و ازینجا معلوم گردد کہ شفیع را باید کہ اول حمد و ثنای مشفع گوید تا بقرب و رضای
وی مشرف گردد و بقبول شفاعت فائز گردد۔ ثم اشفع۔ پستر شفاعت میکنم۔ فیحد لی حدا۔ پس حد می کند پروردگار تعالیٰ
برای من حدی معین یعنی تعین می نماید طائفہ مخصوص از گناہ گاران را برای شفاعت چنانچہ بے نمازان و زناکاران و
شراب خوران را مثلاً و حکم می کند کہ این طائفہ را شفاعت کن۔ فاخرج فاخرجہم من النار۔ پس بیرون می آیم از درگاہ حضور
و بیرون می آرم این طائفہ را از آتش دوزخ۔ و ادخلہم الجنۃ۔ و می در آرم ایشان را در بہشت از ینجا معلوم می شود کہ مستحقان
شفاعت درینجا غیر این محبوسان کہ ذکر کردہ شدند دیگران را نیز بودند کہ ایشان را بے توقف بآتش فرستادہ بودند
چون ذکر شفاعت آنہا کرد شفاعت اینہا نیز کرد یا مراد بنار اینجا گرمی سخت ست کہ از قرب آفتاب حاصل
شدہ و مراد باخراج استخلاص ازان ست کذا قیل واللہ اعلم۔ ثم اعود الثانیۃ۔ پستر بر میگردم و میروم بدرگاہ بار دوم
برای شفاعت طوائف دیگر۔ فاستاذن علی ربی فی دارہ فیوذن لی علیہ فاذا رایتہ وقعت ساجدا فیدعنی ماشاء اللہ
ان یدعنی ثم یقول ارفع محمد وقل تسمع واشفع تشفع وسل تعطہ قال فارفع راسی فاثنی علی ربی بثناء وتحمید یعلمنیہ
ثم اشفع فیحد لی حدا فاخرج فاخرجہم من النار وادخلہم الجنۃ ثم اعود الثالثۃ فاستاذن علی ربی فی دارہ فیوذن لی علیہ فاذا
رایتہ وقعت ساجدا فیدعنی ماشاء اللہ ان یدعنی ثم یقول ارفع محمد وقل تسمع واشفع تشفع وسل تعطہ قال فارفع راسی
فاثنی علی ربی بثناء وتحمید یعلمنیہ ثم اشفع فیحد لی حدا فاخرج فاخرجہم من النار وادخلہم الجنۃ حتی ما یبقی فی النار۔ تا آنکہ باقی
نمی ماند در آتش۔ الا من قد حبسہ القرآن۔ مگر کسی کہ بتحقیق حبس کردہ و نگاہداشتہ او را قرآن۔ ای وجب علیہ الخلود
یعنی کسی کہ واجب گشتہ بروی ہمیشہ بودن در دوزخ یعنی کافران۔ ثم تلا ہذہ الآیۃ۔ پستر خواند آنحضرت این آیت را
کہ عسی ان یبعثک ربک مقاما محمودا۔ نزدیک ست کہ برانگیزد ترا پروردگار تو در مقام محمود کہ مراد مقام مذکور ست
چنانکہ فرمود و ہذا المقام المحمود الذی وعدہ نبیکم۔ و اینست مقام محمود کہ وعدہ کردہ است خدای تعالیٰ آنرا
پیغمبر شما را و توصیف این مقام بہ محمود یا بآن معنی است کہ مے ستایند او را ہر کہ بایستد در وے و بشناسد آنرا
یا باین جہت کہ حمد مے گوید آنحضرت دران حق سبحانہ تعالیٰ را چنانچہ از حدیث معلوم شد یا برای آنکہ ستودہ

میشود آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دران مقام بر زبان اولین و آخرین۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول
اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا کان یوم القیمۃ ماج الناس بعضھم فی بعض۔ چون باشد روز قیامت مختلط درہم
افتند مردم بعضے در بعضے۔ فیاتون آدم فیقولون اشفع الی ربک۔ پس بیایند آدم را پس گویند شفاعت کن بسوی
پروردگار خود۔ فیقول لست لھا۔ پس میگوید نیستم من اہل وقابل برای شفاعت۔ ولکن علیکم بابراہیم فانہ خلیل الرحمن ولیکن
لازم گیرید شما ابراہیم را زیرا کہ بدرستی وی دوست خدای تعالی ست۔ فیاتون ابراہیم۔ پس می آیند ابراہیم را
فیقول لست لھا۔ پس میگوید ابراہیم نیستم من برای شفاعت۔ ولکن علیکم بموسیٰ فانہ کلیم اللہ زیرا کہ وی سخن گوینده است
بحق تعالی بے واسطہ۔ فیاتون موسیٰ فیقول لست لھا پس می آیند موسیٰ را پس میگوید موسیٰ نیستم من اہل مر شفاعت را
ولکن علیکم بعیسیٰ فانہ روح اللہ وکلمتہ۔ ولیکن لازم گیرید عیسیٰ را زیرا کہ وی روح اللہ است وکلمۂ او۔ فیاتون عیسیٰ فیقول
لست لھا ولکن علیکم بمحمد۔ پس می آیند عیسیٰ را پس میگوید عیسیٰ نیستم من اہل آن ولیکن بر شما باد کہ بیائید محمد را
پس آنحضرت می فرماید کہ۔ فیاتونی۔ پس می آیند مرا۔ فاقول انا لھا۔ پس میگویم من برائے شفاعتم ومن اہل آن و
این کار من ست از دیگری نیاید۔ فاستاذن علی ربی فیوذن لی۔ پس طلب اذن در آمدن می کنم بر پروردگار
خود پس اذن کرده می شود مرا۔ ویلھمنی محامد احمده بھا۔ والہام مے کند پروردگار من مرا وے اندازد در دل من حمدہا
وثناہا کہ می ستائم من او را بآن حمدہا کہ۔ لاتحضرنی الآن۔ حاضر نمی شود مرا آن محامد درین وقت یعنی ہمدران وقت
نوری خاص از مقام قرب ومعرفت در دل من افتد کہ علم آن محامد اثر آن باشد۔ فاحمده بتلک المحامد۔ پس حمد میگویم
خدا را بآن حمدہا۔ واخر لہ ساجدا۔ وبر روی می افتم مر خدای تعالی را سجده کننده۔ فیقال۔ پس گفتہ مے شود۔ یا محمد
ارفع راسک وقل تسمع وسل تعطہ واشفع تشفع۔ ای محمد بردار سر خود را وبگو ہرچہ گوئی شنیده شوی وطلب ہرچہ خواہی
داده شوی وشفاعت کن مقبول الشفاعت شوی۔ فاقول یارب امتی امتی۔ پس می گویم من اے پروردگار
من بخش امت مرا امت مرا تا شفاعت می کنم امت خود را۔ فیقال انطلق فاخرج من کان فی قلبہ مثقال شعیرة من
ایمان۔ پس گفتہ شود بیرون آر کسی را کہ ہست در دل وے مقدار جوے از ایمان۔ فانطلق فافعل پس می روم
پس میکنم آنچہ گفت پروردگار یعنی بیرون مے آرم کسے را کہ ہست در دل وے مقدار جوے از ایمان۔ ثم اعود
فاحمده بتلک المحامد ثم اخر لہ ساجدا۔ پس باز می گردم پس حمد می گویم اللہ تعالے را بآن حمدہا کہ الہام کرده پس
بر روی می افتم سجده کننده۔ فیقال یا محمد ارفع راسک وقل تسمع وسل تعطہ واشفع تشفع فاقول یارب امتی امتی فیقال
انطلق فاخرج من کان فی قلبہ مثقال ذرة او خردلۃ من ایمان۔ اینجا مبالغہ در بخشایش بیشتر ست چہ مقدار ذره وخردلہ
کمتر ست از جو مراد بذره این جا یا مورچہ خرد ست یا آن ذره کہ در ہوا از تاب آفتاب نماید۔ فانطلق فافعل ثم اعود فاحمده
بتلک المحامد ثم اخر لہ ساجدا فیقال یا محمد ارفع راسک وقل تسمع وسل تعطہ واشفع تشفع فاقول یارب امتی امتی

فیقال انطلق فاخرج من کان فی قلبہ ادنی ادنی ادنی مثقال حبۃ خردلۃ من ایمان فاخرجہ من النار۔ درین جا کمال مبالغہ ونہایت
فضل وکرم ست۔ فانطلق فافعل ثم اعود الرابعۃ۔ پس بازمیگردم والتماس می کنم کرت چہارم۔ فاحمدہ بتلک المحامد ثم اخر لہ
ساجدا فیقال یا محمد ارفع راسک وقل تسمع وسل تعطہ واشفع تشفع فاقول یا رب ائذن لی فیمن قال۔ پس میگویم من ای پروردگار
من اذن دہ مرا از برای شفاعت کسی کہ گفتہ است۔ لا الہ الا اللہ وہیچ نیکی زیادت بران ندارد۔ قال لیس ذلک لک۔
می گوید پروردگار تعالی نیست شفاعت کردن ہر کسی را کہ گفتہ است لا الہ الا اللہ مر ترا ونیست این کار تو۔ ولکن وعزتی
وجلالی وکبریائی وعظمتی۔ ولیکن سوگند بعزت وجلال وکبریا وعظمت ذات واسما وصفات وافعال خود۔ لاخرجن منہا ہرآئینہ
بیرون می آرم از آتش من قال۔ کسی کہ گفتہ است۔ لا الہ الا اللہ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ
علیہ وسلم قال اسعد الناس بشفاعتی یوم القیمۃ۔ فیروزتر وبہرہ مندترین مردم بشفاعت من۔ من قال۔ کسی کہ
گفتہ است۔ لا الہ الا اللہ خالصا من قلبہ۔ سادہ وبی آمیزش نفاق از تہ دل خود۔ او نفسہ یا من نفسہ گفت بجاے
من قلبہ شک راوی ست وبر ہر تقدیر این تاکیدست چنانکہ گویند دیدم بچشم خود وشنیدم بگوش خود چہ اخلاص
البتہ از دل باشد وجای اخلاص دل ست نہ غیر او۔ رواہ البخاری۔ وعنہ قال اتی النبی صلی اللہ علیہ وسلم بلحم۔ گفت
ابوہریرہ آوردہ شد نزد آنحضرت گوشتی۔ فرفع الیہ الذراع۔ پس برداشتہ شد وبردہ شد بسوے آنحضرت
گوشت استخوان دست۔ وکانت تعجبہ۔ وبود کہ خوش مے آمد گوشت این استخوان آنحضرت را۔ فنہس منہا نہسۃ۔
پس بگزید آنحضرت ازان بدندان گزیدنی ونہس بسین مہملہ گرفتن بدندان پیش وبمعجمہ گرفتن بدندان پس کہ
اضراس ست واکثر روایات بمہملہ است ودر بعضے روایات بمعجمہ نیز آمدہ۔ ثم قال۔ پستر فرمود انا سید الناس یوم القیمۃ۔
من بہتر ومہتر آدمیانم روز قیامت۔ یوم یقوم الناس لرب العلمین۔ روزے کہ بایستند مردم برای حکم و
فرمان پروردگار جہانیان۔ وتدنو الشمس۔ وروزے کہ نزدیک شود آفتاب۔ فیبلغ الناس من الغم والکرب
مالا یطیقون۔ پس برسد آدمیان را از غم واندوہ وسختی چیزے کہ طاقت نیارند برداشت آنرا۔ فیقول الناس
الا تنظرون من یشفع لکم الی ربکم۔ پس بگویند آدمیان یک دیگر را آیا نمی بینید ونمی جوئید کسی را کہ شفاعت کند شما را
نزد پروردگار شما۔ فیاتون آدم۔ پس مے آیند آدم را۔ وذکر حدیث الشفاعۃ۔ وذکر کرد آنحضرت تمام حدیث شفاعت را
وآمدن آدمیان را نزد انبیا والتماس شفاعت از ایشان وجواب دادن انبیا بعدم قدرت بر در آمدن بر پروردگار
تعالی درین مقام۔ وقال۔ گفت آنحضرت ذکر آن۔ فانطلق فاتی تحت العرش۔ پس میروم از میان مردم
پس می آیم زیر عرش کہ مقام خاص عظیم ست وکبریاست۔ فاقع ساجدا لربی۔ پس می افتم بر زمین سجدہ کنندہ
مر پروردگار خود را۔ ثم یفتح اللہ علی من محامدہ وحسن الثناء علیہ شیئا۔ پستر می کشاید حق تعالی بر من والہام می کند
مرا از حمدہای خود وثنای نیک بر ذات خود چیزی را کہ۔ لم یفتحہ علی احد من قبلی۔ کہ نہ کشادہ والہام نکردہ بر ہیچ

سے کہ پیش از من بلکہ بر من نیز پیش ازین وقت چنانچہ از حدیث سابق لائح می شود ثم قال - پس مے گوید پروردگار تعالیٰ
یا محمد ارفع راسک وسل تعطہ واشفع تشفع فارفع راسی فاقول - پس بر مے دارم سر خود را پس مے گویم بکرر سہ بار
امتی یا رب امتی یا رب فیقال یا محمد ادخل من امتک - پس گفتہ می شود اے محمد در آر از امت خود من لا حساب
علیہم - کسانی را کہ نیست حساب بر ایشان یعنی گرفتہ نمیشود حساب از ایشان بلی حساب را آوردہ میشوند در بہشت
من الباب الایمن من ابواب الجنۃ - از دو جانب دست راست از درہای بہشت - وہم شرکاء الناس فیما سوی ذلک
من الابواب - وایشان انباز مردمند در انچہ غیر این در ست از درہای دیگر کہ در جانب دیگر اند یعنے باب ایمن بہشت
مخصوص بایشان ست وہیچ کس در وی شریک ایشان نہ وباقی درہا مشترک ست میان ایشان وغیر ایشان
ثم قال - پس گفت آنحضرت - والذی نفسی بیدہ ان ما بین المصراعین من مصاریع الجنۃ کما کان بین مکۃ وہجر - سوگند
خدائی کہ بقای ذات من در دست قدرت اوست بدرستی مسافت میان دو تختۂ دراز درہاے بہشت مانند
مسافتی ست کہ میان مکہ وہجر ست بفتحتین نام قریہ است از قرای بحرین ومدینہ وصحیح آنست کہ اینجا مراد اول ست
ودو مصراع دو قطعہ از باب واحد کہ بستہ میشوند بر منفذ واحد ودر آمدن میان ہر دو میشود ومصراع بیت ہم بہ
مشابہت مصراع باب می گویند واصل وی از صرع بمعنے دفع والقا است ودر مشارق الانوار گفتہ کہ مراد بہ
مصاریع جنت ابواب اوست ومصراع باب گفتہ نمیشود مگر در جائی کہ دو باشند انتہی ومقصود بیان وسعت باب
جنت ست کہ مسافت میان دو جانب در او این قدر ست ومراد تحدید وتعیین نیست بلکہ این تخمین وتقدیر ست
برای تفہیم مردم وحقیقت حال ورای اینست - وعن حذیفۃ فی حدیث الشفاعۃ عن رسول اللہ - روایت ست
از حذیفہ بن الیمان در حدیث شفاعت از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال وترسل الامانۃ والرحم - وفرستادہ میشوند
امانت کہ حفظ حقوق واموال مردم ست ونگاہداشت دیانت در ان ورحم کہ قرابت ولادت ست وصلۂ آن واجب
ست - فتقومان جنبتی الصراط یمینا وشمالا - پس ایستادہ میشوند امانت ورحم برای طلب حقوق خود وحجت بحقوق ست
کردن با آدمیان در رعایت آن ہر دو جانب صراط راستاً وچپاً مقصود تعظیم شان وتاکید رعایت حقوق
امانت ورحم ست وتواند کہ حضرت حق سبحانہ این دو صفت را بصورتے متمثل گرداند وبر ہر دو جانب
صراط ایستادہ کند تا طلب حق خود نمایند - رواہ مسلم - وعن عبد اللہ بن عمرو بن العاص ان النبی صلی اللہ علیہ
وسلم تلا قول اللہ تعالیٰ فی ابراہیم - روایت ست از عبد اللہ بن عمرو کہ آنحضرت خواند قول خدا تعالے را
در شان ابراہیم کہ وی سبحانہ از ابراہیم خلیل حکایت کردہ کہ گفت - رب انہن اضللن کثیرا من الناس - ای پروردگار
من این بتان گمراہ کردند بسیاری از مردم را - فمن تبعنی فانہ منی - پس کسی کہ پس روے می کند وی مرا پس بدرستی
آن کس از من ست وآخر آیت اینست کہ ومن عصانی فانک غفور رحیم - وقال عیسی - وآنحضرت خواند قول عیسی را کہ

در حق امت خود به پروردگار تعالی گفت و قال اینجا بمعنی قول ست - ان تعذبہم فانہم عبادک - اگر عذاب می کنی تو ایشان را
پس بدرستی که ایشان بندگان تو اند و چاره ندارند و کسی مانع نمی تواند آمد و آخر آیت اینست وان تغفر لہم فانک انت
العزیز الحکیم و حاصل آنست که آنحضرت شفاعت این دو نبی کریم را که برای امت خود کردند یاد آورد و در اینجا التجا
خود را یاد کرد و رقت نمود و شفاعت خواست و دعا کرد چنانچه گفت - فرفع یدیہ - پس برداشت آنحضرت ہر دو دست
خود را - فقال - پس گفت - اللہم امتی امتی - خداوندا ببخش و بیامرز امت مرا امت مرا یکی دیگر تاکیدست آنحضرت - فقال اللہ تعالی
پس گفت خدای تعالی یا جبرئیل - اذہب الی محمد - برو بسوی محمد و ربک اعلم - و پروردگار تو ای جبرئیل دانا ترست و احتیاج
به پرسیدن ندارد ولیکن با وجود اظهار کرم و عنایت خود می پرسد فسلہ - مایبکیہ - پس بپرس محمد را که چه چیز تو را گریه آورده است
او را فاتاہ جبرئیل فسالہ - پس آمد آنحضرت را جبرئیل پس پرسید او را که چه چیز در گریه آورد ترا - فاخبرہ رسول اللہ - پس
خبر داد جبرئیل را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بما قال - بہر چیزی که گفت و التماس مغفرت امت کرد - فقال اللہ
یا جبرئیل - پس جبرئیل بدرگاه رفت و عرض کرد و گفت اللہ تعالی مر جبرئیل را - اذہب الی محمد فقل - برو بسوی محمد پس بگو انا
سنرضیک فی امتک - بدرستی که ما نزدیک ست که راضی گردانیم ترا در باب امت تو - ولا نسوءک - و دلگیر و اندوهگین نسازیم ترا
درین باب و در روایات آمده است که آنحضرت گفت که من هرگز راضی نشوم تا یک یک از امتان من بمن بخشند اکنون
امت او باید بود و عقد ایمان را بوی درست کرد و مشکلی که هست اینست دیگر هیچ غمی نیست خاک او باش و بادشاهی
کن - آن او باش و هر چه خواهی کن * رواه مسلم - وعن ابی سعید الخدری ان ناسا قالوا - روایت ست از ابی سعید
خدری که جماعه از آدمیان گفتند - یا رسول اللہ ہل نری ربنا یوم القیمۃ - آیا می بینیم پروردگار خود را در قیامت
قال رسول اللہ - گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم نعم - آری می بینید پروردگار خود را بعد از آن از برای
تحقیق و اثبات حال رویت فرمود - ہل تضارون فی رؤیۃ الشمس بالظہیرۃ صحوا لیس معہا سحاب - آیا شک
می کنید و ازدحام می نمائید در دیدن آفتاب در نیمروز کشاده که نیست با وی ابری صحو بصاد مهمله کشاده
شدن ابر از روی آفتاب - وہل تضارون فی رؤیۃ القمر لیلۃ البدر صحوا لیس فیہا سحاب - و آیا شک می کنید
در دیدن ماه در شب چهاردهم کشاده که نیست در وی ابری - قالوا لا - گفتند نی یا رسول اللہ شک نداریم
قال ما تضارون فی رؤیۃ اللہ یوم القیمۃ الا کما تضارون فی رؤیۃ احدہما - فرمود شک نمی کنید در دیدن حق تعالی
روز قیامت مگر چنانکه شک می کنید در دیدن یکی از ان دو یعنی آفتاب و ماهتاب و در دیدن آفتاب و ماهتاب خود
قطعا شک ندارید پس بدانید که آنجا نیز شک نخواهید داشت و گفته اند که این رویت که اینجا مذکور است غیر رویتی است
که ثواب مومنان ست در بهشت و این رویت امتحانی ست از حق تعالی که واقع می شود بدان تمییز میان کسی که عبادت
کرده است خدا را و میان کسی که عبادت کرده است طواغیت را و امتحان و ابتلاء بندگان تا رسیدن ست دران

موطن تا وقت فراغ از حساب و وقوع جزا از ثواب و عقاب و آخرت اگرچه دار جزا است واقع میشود گاہے در وے
امتحان چنانکه دنیا دار امتحان ست و گاہی واقع میشود در وے جزا چنانکه فرموده است (وما اصابکم من مصیبة فبما کسبت
ایدیکم کذا قال الطیبی والله اعلم اذا کان یوم القیمة اذن موذن - چون میباشد روز قیامت آواز میدہد آواز دہندہ
لیتبع کل امة ما کانت تعبد - باید که در پے رود ہر گروہ چیزے را که عبادت میکرد آنرا - فلا یبقی احد کان یعبد غیر الله - پس
باقی نمی ماند ہیچ یکے که عبادت میکرد غیر خدا را من الاصنام والانصاب - اصنام جمع صنم بمعنے بت و انصاب جمع نصب سنگے
که برپا کرده شود و عبادت کرده شود او را و ذبح کرده شود نزد آن بقصد تقرب و طاعت الا یتساقطون فی النار
مگر آنکه می افتند ہمه عابد و معبود در آتش دوزخ - حتی اذا لم یبق الا من کان یعبد الله من بر و فاجر - تا آنکه چون باقی نماند
مگر کسی که عبادت میکند خدای را از نیکوکار و بدکردار و مطیع و عاصی - اتاہم رب العالمین - می آید ایشان را
پروردگار جہانیان و سلطان وی و تجلی می کند وی تعالی بر ایشان بقرب حقیقت اتیان و مجی از صفات حق ست که
اسناد کرده است آنرا بذات خود در کتاب مجید و وارد شده است در کلام رسول وی اعتقاد میکنیم ما آنرا بی آنکه کیفیت
آنرا بدانیم و منزه میداریم از حرکت و انتقال که در اتیان و مجی مخلوقات میباشد چنانکه حکم سائر متشابہات ست یا گوئیم می آید
فرشته از فرشتگان او و طیبی نقل کرده که تواند که الله تعالی و تقدس در صورت ملکی از ملائکه که مشابه صفات آله ہستند بنماید
تا امتحان کند پس چون این ملک در این صورت بگوید که من پروردگار شما ام و ببینند بر وے از علامات مخلوق انکار
کنند و بدانند که نه پروردگار ست تعالے و تقدس و استعاذه نمایند و طیبی را درین مقام کلام مشبع ست نقل از شرح
حدیث - قال فماذا تنتظرون - می گوید الله تعالی با ایشان پس چه چیز را انتظار دارید - تتبع کل امة ما کانت تعبد
در پے میرود ہر گروہ چیزے را که عبادت میکند یعنے شما چرا نمی روید - قالوا یا ربنا فارقنا الناس فی الدنیا می گویند
ایشان ای پروردگار ما جدائی کردیم با مردم را در دنیا - افقر ما کنا الیہم - در حال محتاج تر بودن ما بسوی این مردم
ولم نصاحبہم - و مصاحبت نکردیم با ایشان و متابعت نورزیدیم ایشان را پس اکنون چون متابعت مے کنیم ایشان
را و حال آنکه بے نیازیم از ایشان و ایشان و معبودان ایشان ہمه ہمیه دوزخ اند - وفی روایة ابی ہریرة - و در
روایت ابی ہریره این چنین آمده که فیقولون ہذا مکاننا - پس میگویند این عبادت کنندگان حق این ست جاے
ما و نمی رویم - حتی یاتینا ربنا - تا آنکه بیاید ما را پروردگار ما - فاذا جاء ربنا عرفناه - پس وقتی که بیاید پروردگار ما می شناسیم
ما او را - وفی روایة ابی سعید - و در روایت ابی سعید خدری این چنین آمده که فیقول ہل بینکم وبینه آیة تعرفونه - پس میگوید
پروردگار تعالی آیا ہست میان شما و میان پروردگار تعالی نشانے که بدان مے شناسید او را - فیقولون نعم -
پس میگویند آری ہست میان ما و میان وی نشانی - فیکشف عن ساق - پس آشکارا کرده مے شود و نموده می شود
یا کشف می کند وی و می نماید ساق را شرح این سابقاً در آخر فصل اول از باب لا تقوم الساعة الا علی شرار الناس گذشته است

که مراد بساق شدت ومحنت ست وکشف ساق مثل ست در شدت وبعضی گویند مراد نور عظیم ست با جماعه از ملائکه وصواب
آنست که توقف کنند وتاویل نه نمایند وحقیقت معنی مراد را تفویض بعلم حق کنند - فلا یبقی من کان یسجد لله من تلقاء نفسه
پس باقی نمی ماند کسی که سجده میکرد مر خدای را یعنی در دنیا از جانب نفس خود یعنی با خلاص نه برای ریا می خلق ومداخطه
ایشان وخوف شمشیر الا اذن الله له بالسجود - مگر آنکه اذن میکند الله تعالی مراد را بسجود وسیر می گرداند سجدهٔ ایشان را
ولا یبقی من کان یسجد اتقاء ورياء - وباقی نمی ماند کسی که سجده میکرد از جهت پرهیز وترس وقتل وغارت وبرای نمودن
مردم - الا جعل الله ظهره طبقة واحدة - مگر آنکه میگرداند خدای تعالی پشت او را یک تخت که بندها در استخوانهای وے
نباشد تا تواند دوتا شد وسجده کرد - کلما اراد ان یسجد خر علی قفاه هرگاه که خواهد سجده کند می افتد بر پس سر خود ثم یضرب الجسر
علی جهنم پس زده می شود ونهاده میشود پل صراط بر دوزخ - وتحل الشفاعة - وحلول می کند وواقع مے شود شفاعت
ویقولون - ومیگویند یعنی انبیا بجهت امتان خود برای طلب سلامت واستقامت ایشان چنانکه در حدیث ابی هریرة
تصریح بیاید - اللهم سلم سلم - خداوندا بسلامت بگذران ایشان را از صراط تا در آتش نیفتند - فیمر المومنون - پس میگذرند
مسلمانان از صراط باقسام بر اندازهٔ عملی واستقامت بر دین شریعت که در حقیقت این پل مثل صراط مستقیم شریعت ست
که باریک تر از شمشیر وسلوک کردن آن دشوار ست اما روشن ست ودرین معنی گفته شده است بیت پس کار
غریبی ست عجب مشکل وآسان ✤ چون جسر صراط ست بسی روشن وباریک - فیمر المومن کطرف العین - پس میگذرند
بعضے مومنان مانند چشم زدن - وکالبرق - وبعضے مانند برق که در آسمان درخشد - وکالریح وبعضے مانند باد - وکالطیر وبعضے
مانند پرندگان - وکاجاوید الخیل وبعضے مانند اسپان تیز رو خوش رفتار - والرکاب وبعضے مانند شتران - فناج مسلم -
پس بعضے از مومنان نجات یابنده سلامت داده شده اند از آتش دوزخ یعنی از صراط می گذرند ونمے رسد
بایشان هیچ ضرری ومخدوش مرسل - وبعضے کسانے اند که مجروح وخراشیده می شوند وپراگنده مے شوند پوستهاے
ایشان پس از ان رها کرده وگذاشته می شوند وخلاص کرده می شوند از آتش - ومکدوش فی نار جهنم وبعضے پاره کرده اند اخته
ورانده می شوند در آتش ومکدوس بسین مهمله نیز روایت ست بهمین معنی ومکروس بضم میم وفتح کاف وسکون را و
فتح دال نیز آمده یعنی بسته ودربند کرده وجمع ساخته دبر یک دیگر انداخته میشوند در آتش حتی اذا خلص المومنون
من النار - تا آنکه چون خلاص شوند این مسلمانان که افتاده بودند در آتش وبیرون آیند از آتش یعنی بعضے از ایشان
بعد از چشیدن عذاب بمقدار معصیت وپاک شدن از آلایش واز ینجا معلوم شد که مومنان همیشه در عذاب نمی باشند
وبیرون مے آیند آخر انها وشفاعت می کنند دیگران را که هنوز از آتش نیز نیامده اند بسبب کثرت معاصی ایشان
ومبالغه می کنند در مطالبه ومسئلت از حق عز وعلا بر آمدن ایشان را چنانچه فرمود - فوالذی نفسی بیده ما من احد منکم
باشد شناشده بخدا سوگند که نیست هیچ یکے از شما سخت تر از روے طلب وسوال ومخاصمت - فی الحق قد تبین لکم

درحقی کہ بتحقیق ظاہر وثابت شدہ برخصم - من المؤمنین للہ یوم القیمۃ لاخوانہم الذین فی النار - از مومنان در مناشدت و مطالبت
و مسئلت کردن مر خدا را روز قیامت مر برادران خود را کہ در آتش دوزخ اند یعنی شما در حقے کہ ثابت و ظاہر می باشد بر خصم
چگونہ مطالبت و مواخذت بجد و مبالغہ می کنید مومنان در شفاعت کردن برادران خود را کہ در آتش دوزخ ماندہ اند و
بیرون آوردن ایشان ازان جد و مبالغت و مسئلت از جناب حق تعالے بیشتر مینمایند - یقولون ربنا کانوا یصلون
معنا و یصومون و یحجون - می گویند مومنان ای پروردگار ما بودند ایشان کہ نماز می گزاردند با ما و روزہ میداشتند و
حج میگزاردند - فیقال لہم اخرجوا من عرفتم - پس گفتہ مے شود مر ایشان را بیرون آرید کسی را کہ می شناسید کہ از اہل خیر و
صلاح ست چنانکہ از سیاق حدیث ظاہر ست - فیحرم صورہم علی النار - پس حرام گردانیدہ میشود صورتہای ایشان
یعنی رویہای مومنان کہ در دوزخ اند تا شناختہ شوند - فیخرجون خلقا کثیرا - پس بیرون می آرند خلق بسیار را - ثم یقولون
ربنا ما بقی فیہا احد ممن امرتنا بہ - پستر می گویند ای پروردگار ما باقی نماند در آتش ہیچ یکے ازان کسانے کہ امر کردے
تو ما را بہ بر آوردن آنہا - فیقول ارجعوا فمن وجدتم فی قلبہ مثقال دینار من خیر فاخرجوہ - پس میگوید پروردگار تعالے
باز گردید پس کسی کہ بیابید در دل وی مقدار دینار از نیکی پس بیرون آرید او را - فیخرجون خلقا کثیرا - پس بیرون می آرند
مردم بسیار را - ثم یقول ارجعوا فمن وجدتم فی قلبہ مثقال نصف دینار من خیر فاخرجوہ فیخرجون خلقا کثیرا ثم یقول ارجعوا فمن وجدتم
فی قلبہ مثقال ذرۃ من خیر فاخرجوہ فیخرجون خلقا کثیرا ثم یقولون ربنا لم نذر فیہا خیرا - پستر مے گویند این مومنان اے پروردگار
نگذاشتیم ما در آتش نیکی را یعنی از اہل نیکی کسے را کہ ادنے نیکی و ذرۂ ازان زیادہ بر اصل ایمان داشت خواہ
از اعمال جوارح یا افعال قلوب - فیقول اللہ تعالی - پس میگوید اللہ تعالے - شفعت الملائکۃ وشفع النبیون و
شفع المومنون - شفاعت کردند فرشتگان و شفاعت کردند پیغمبران و شفاعت کردند مومنان و شفاعت ہمہ ایشان
مخصوص بود بکسانی کہ نیکی کردند اگرچہ مقدار ذرہ باشد زیادہ بر اصل ایمان - ولم یبق الا ارحم الراحمین - و باقی نماند
مگر صرف رحمت پروردگار تعالے کہ مہربان ترین مہربانان ست - فیقبض قبضۃ من النار - پس میگیرد پروردگار تعالے
و تقدس یک مشت مردم را از آتش دوزخ فیخرج منہا قوما لم یعملوا خیرا قط - پس بیرون مے آرد وے تعالے از آتش
گروہے را کہ نکردہ اند ہیچ نیکی را ہرگز زیادہ بر اصل ایمان - قد عادوا حمما - قومے کہ بتحقیق گشتہ اند در دوزخ مانند
انگشتان حمم بضم مہملہ و فتح میم جمع حممہ بمعنے فحمہ یعنی انگشت - فیلقیہم فی نہر فی افواہ الجنۃ یقال لہا نہر الحیوۃ - پس مے اندازد ایشانرا
در جوئے کہ واقع ست در دہن ہای بہشت در راہہای وی و گفتہ مے شود مر او را جوی زندگانی و افواہ را جمع فوہۃ
داشتہ اند بضم فا و تشدید واو مفتوحہ و نے الصراح فوہۃ بالضم والتشدید دہانہ کوی و دہانہ جوی و در مشارق الانوار گفتہ
گویا مراد نعمات مسالک قصور جنت و منازل وی مراد ست - فیخرجون منہ - پس بیرون می آیند ازان نہر تر و تازہ کما
تخرج الحبۃ فی حمیل السیل - چنانکہ بیرون می آید حبہ در خس و خاشاک کہ بالائے سیل می باشد حبہ بکسر حا تخم ترہا و در مشارق گفتہ

کہ حبہ بکسر اسم جامع ست مرتخمہا و تربارا کہ چون باد و زد پراگندہ گردد و چون باران ببارد زود در یک شب و روز بروید و ابو عمر گفت حبہ روئیدنی ست کہ در خس و خاشاک خود بروید و در صراح گفتہ کہ حبہ بالکسر تخمہای دشتی کہ از وی قوت نشود و وجہ تشبیہ زود رستن و تر و تازہ شدن ست و حمیل سیل بجاء مہملہ بر وزن فعیل آنچہ بیدارد آن را سیل از گل و خس و خاشاک۔ فیخرجون کاللؤلؤ فی رقابہم الخواتم۔ پس بیرون مے آیند مانند مروارید پاک و صاف و روشن و در گردنہای ایشان خاتمہا و علامتہا کہ بدان شناختہ مے شوند و ممتاز مے گردند از اہالی کہ عفو نشدہ اند و برآمدہ اند از آتش بوسیلہ و واسطہ عمل صالح۔ فیقول اہل الجنۃ۔ پس مے گویند بہشتیان ہؤلاء عتقاء الرحمن این جماعہ آزاد کردہ شدگان خدای مہربان اند کہ۔ ادخلہم الجنۃ بغیر عمل عملوہ۔ درآوردہ است ایشان را در بہشت بے سابقہ عملے کہ کردہ اند۔ ولا خیر قدموہ۔ و بے واسطہ نیکی کہ پیش فرستادہ اند آن را۔ فیقال لکم ما رأیتم پس گفتہ مے شود مر ایشان را مر شما راست آنچہ دیدید از انعام و اکرام۔ ومثلہ معہ و نعمت ہای دیگر ست مثل آن با آن و طیبی گفتہ معنی این آنست کہ تا ہر جا کہ ببینید چشم شما بران بیفتد و نظر شما تا آنجا کار کند برای شما ست و مانند آن با او ست اگر گویند پس فرق چہ باشد میان عاملان و غیر عاملان چون ہمہ در بہشت درآمدند و نعیم آن مسرور و مشرف شدند زیادہ بران چہ تصور توان کرد جوابش آنکہ بہشت را درجات و مراتب ست بعد از آنکہ ہمہ در بہشت درآمدند و در نعمت ہای ظاہری شریک شدند اما جزای اعمال و امتیاز عمل باقی ست و با وجود آن ہمہ فضل او ست (ایونیہ من یشاء والله ذو الفضل العظیم) ازینجا باید دانست کہ عمل و عبادت برای بہشت و نعیم آن نیست آن وظیفہ بندگی و مقتضای محبت ست و اجر و جزای آن فضل و کرم ست و با وجود آن ہیچ عمل نزد وی ضائع نبود و ہر چیز را اجرے و جزائے و مرتبتی و درجتے باشد متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول الله صلی الله علیہ وسلم اذا دخل اہل الجنۃ الجنۃ واہل النار النار۔ و ہم از ابی سعید خدری ست کہ گفت پیغمبر خدا وقتیکہ درآیند بہشتیان بہشت را و دوزخیان دوزخ را۔ یقول الله تعالی۔ مے گوید خدای تعالی من کان فی قلبہ مثقال حبۃ من خردل من ایمان فاخرجوہ۔ کسی کہ ہست در دل وی مقدار دانہ از خردل از ایمان پس بیرون آرید او را از دوزخ فیخرجون قد امتحشوا و عادوا حمما۔ پس بیرون آیند و حال آنکہ بتحقیق سوختہ اند و گشتہ اند مانند انگشت۔ فیلقون فی نہر الحیوۃ۔ پس انداختہ میشوند در نہر حیات۔ فینبتون کما تنبت الحبۃ فی حمیل السیل پس می رویند و تر و تازہ می شوند چنانکہ میروید حبہ در حمیل سیل الم تروا انہا تخرج صفراء ملتویۃ۔ آیا نمے بینید کہ حبہ بیرون می آید زرد و در ہم پیچیدہ یعنے تر و تازہ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ ان الناس قالوا۔ روایت ست از ابی ہریرہ کہ مردم گفتند یا رسول الله ہل نری ربنا یوم القیمۃ۔ آیا مے بینیم ما پروردگار خود را روز قیامت۔ فذکر معنے حدیث ابی سعید۔ پس ذکر کرد حضرت معنی حدیث ابی سعید خدری را کہ گذشت اگرچہ در لفظ اختلافی بود

غیر کشف الساق جز ذکر کشف ساق که در حدیث ابی ہریرہ نیست ـ وقال ـ وگفت ابو ہریرہ بجای آنکہ در حدیث
ابی سعید گذشت ثم یضرب الجسر علی جہنم الی آخرہ این عبارت را کہ در معنی اوست ـ یضرب الصراط بین ظہرانی جہنم ـ زدہ میشود
بر پا کردہ میشود صراط در میان دو کرانہ دوزخ ـ فاکون اول من یجوز من الرسل بامتہ ـ پس میباشم من نخستین کسی کہ بگذرد
از صراط از پیغمبران با امت خود ـ ولا یتکلم یومئذ الا الرسل ـ وسخن نمیکنند و مجال سخن ندارد دران روز ہیچ کس مگر پیغمبران
وکلام الرسل یومئذ ـ وسخن پیغمبران دران روز اینست کہ اللہم سلم سلم ـ فی جہنم ـ در دوزخ ـ کلالیب جمع کلوب بفتح کاف وتشدید
لام مضمومہ آہنی سرکج وبعضی گفتہ آہن شعبہ دار کہ آویختہ میشود بدان گوشت ـ مثل شوک السعدان ـ مانند خارہای سعدان بفتح
سین وسکون عین گیاہی ست کہ مر او را خارہاست مانند پستان و آن بہترین چرای شتر ست ونووی گفتہ مراد از خارہا
بزرگ ست مانند خسک ہر جانب خارہای او را خسک السعدان نیز گویند ـ لا یعلم قدر عظمہا الا اللہ ـ نمیداند مقدار بزرگی آنرا ہیچ کس مگر
خدا تخطف الناس باعمالہم ـ میربایند آن کلالیب مردم را بکردارہای ایشان وتخطف بکسر طاء وبفتح آن ہر دو ست فمنہم من یوبق بعملہ
پس بعضی از ایشان کسی ست کہ ہلاک کردہ میشود بکردار خود ـ ومنہم من یخردل ثم ینجو ـ وبعضے از ایشان کسی ست کہ خرد شدہ میشود پارہ کردہ
میشود لیکن نجات مییابد و خلاص میشود ـ پس کافر ہلاک کردہ میشود ونجات نمییابد و فاسق خدش کردہ میشود لیکن نجات مییابد
حتی اذا فرغ اللہ من القضاء بین عبادہ ـ تا آنکہ چون می پردازد خدای تعالی از حکم کردن میان بندگان خود وتمام میکند آنرا ـ
واراد ان یخرج من النار من اراد ان یخرجہ ـ ومی خواہد کہ بیرون آرد کسے را کہ میخواہد بیرون آرد او را ممن کان یشہد
ان لا الہ الا اللہ ـ از ان کسان کہ گواہی می دہند کہ نیست ہیچ معبود بحق جز خدا و محمد فرستادہ اوست ـ امر الملائکۃ
ان یخرجوا من یعبد اللہ ـ می فرماید فرشتگان را کہ بیرون آرند کسی را کہ پرستش میکند خدا را یعنی ایمان دارد بمعبودیت
او نہ غیر او ـ فیخرجونہم ویعرفونہم باثار السجود ـ پس بیرون می آرند فرشتگان ایشان را و می شناسند ایشان را بنشانہای
سجدہ ـ وحرم اللہ علی النار ان تاکل اثر السجود ـ وحرام گردانیدہ است خدای تعالی بر آتش دوزخ کہ بخورد اثر
سجود را بعضے گفتہ اند کہ مراد باثر سجود جبہہ است وبعضے سایر اعضا کہ بران سجدہ کنند ارادہ نمودہ و آن ہفت عضو
دو پای و دو زانو و دو دست و جبہہ ـ فیخرجون من النار قد امتحشوا ـ پس بیرون آوردہ میشوند از آتش در حالی آنکہ
بتحقیق سوختہ و سیاہ شدہ اند ـ فیصب علیہم ماء الحیوۃ ـ پس ریختہ می شود بر ایشان آب حیات واین منافات ندارد
بآنکہ در آوردہ میشوند در نہر حیات فینبتون کما تنبت الحبۃ فی حمیل السیل ـ پس میرویند و تر و تازہ میشوند چنانچہ
می روید آن تخم در خس و خاشاک سیل ـ ویبقی رجل بین الجنۃ والنار ـ و باقی میماند مردے میان بہشت و دوزخ
وہو آخر اہل النار دخولا الجنۃ ـ و آن مرد پس دوزخیان ست در در آمدن بہشت را مقبل بوجہہ قبل النار ـ و روی آرندہ
است بجانب آتش ـ فیقول یا رب اصرف وجہی عن النار ـ پس میگوید آن مرد اے پروردگار من بگردان روے
مرا از آتش دوزخ ـ وقد قشبنی ریحہا ـ بتحقیق ایذا کرد مرا بوے آتش دوزخ بجہت سوختن دوزخیان دران و تواند کہ

آتش دوزخ را در حد ذات بوی بد باشد قشب زهر دادن و ایذا کردن به کرده و مستقذر قشبنی ریحها ای اذانی
وقشبه الدخان) و قیتیکه پر کند بینی را دود و قشبنی در روایت به تخفیف ست و از صراح به تشدید معلوم مے شود
واحرقنی ذکارها- وسوخت مرا سختی دگرمی و زبانه زدن آتش و ذکار بذال معجمه بفتح ومد ست نزد روات ولیکن معروف
در لغت قصر ست و اما به معنی زیر کے دتیز فہمے بضم ومد ست باتفاق فیقول هل عسیت ان افعل ذلک ان تسال غیر ذلک
پس می گوید پروردگار تعالی آیا نزدیک ست که اگر بکنم من آنرا یعنے بگردانم روی ترا از آتش دوزخ سوال کنی و بخواهی
جز این چیزے دیگر را- فیقول لا وعزتک- پس مے گوید آن مرد سوال نمیکنم ونمی خواهم چیزے دیگر را سوگند بعزت تو فیعطی الله
ما شاء الله من عهد ومیثاق- پس مے دهد این مرد خدای تعالے را از چیزے که مے خواهد خدائے تعالے از پیمان واستواری
آن فیصرف الله وجهه عن النار- پس میگرداند خدائے تعالے روی او را از آتش- فاذا اقبل به علی الجنة- پس چون
روی میگرداند خدای تعالے او را بر بهشت- رای بهجتها- می بیند حسن و نضارت آنرا سکت ما شاء الله ان یسکت
پس خاموش میباشد تا زمانی که مے خواهد خدائے تعالے که خاموش باشد- ثم قال یا رب قدمنی عند باب الجنة پس میگوید
آن مرد ای پروردگار من پیش بر مرا نزد در بهشت- فیقول الله تبارک وتعالی الیس قد اعطیت العهود والمیثاق-
آیا نیست که به تحقیق داده تو پیمان ها را واستواری ها را ان لا تسال غیر الذی کنت سالت بربن که سوال نکنی جز آنچه
سوال کرده بودے یعنے که روے مرا بجانب بهشت آری- فیقول یا رب لا اکون اشقی خلقک- پس میگوید پروردگار
من نباشم من بدبخت ترین خلق تو که بیرون بهشت افتاده باشم ومسلمانان همه درون واگر در بهشت نباشم
باری کم از آن نبود که بر در بهشت باشم- فیقول فما عسیت ان اعطیت ذلک ان تسال غیره- پس میگوید پروردگار
تعالی آلیس چیست که نزدیک ست که اگر داده شوی تو آنرا یعنی که پیش برده شوی بر در بهشت سوال کنی جز آن چیز دیگر را-
فیقول- پس میگوید آن مرد- لا وعزتک لا اسال غیر ذلک- سوگند بعزت تو سوال نکنم از تو جز آنرا اگر گفته شود چرا
عتاب نمیکند پروردگار تعالی او را بر شکستن عهد وسوگند جوابش آنکه حال او حال والهان ومجانین ست و وے در آن
معذور ست یا آنکه آنجا تکلیف نیست تا مواخذه کنند- فیعطی ربه ما شاء من عهد ومیثاق- پس مے دهد بنده پروردگار
خود را درین مرتبه نیز چیزے را که مے خواهد الله تعالی از عهد ومیثاق که زیاده بر آن سوال نکند ونخواهد- فیقدمه
الی باب الجنة پس پیش مے برد او را خدای تعالے تا در بهشت- فاذا بلغ بابها فرای زهرتها وما فیها من النضرة والسرور
پس چون میرسد آن مرد در بهشت را پس می بیند تازگی وخوبی بهشت را و چیزے را که در بهشت ست از تازگی و
خوشی فیسکت ما شاء الله ان یسکت- پس خاموش می ماند تا آنکه خواسته است خدا که خاموش ماند- فیقول یا رب ادخلنی الجنة
پس میگوید ای پروردگار من در آر مرا در بهشت- فیقول الله- پس میگوید خدای تبارک وتعالی- ویلک یا ابن آدم ما اغدرک
هلاکت باد ترا ای فرزند آدم چه عجب عهد می شکنی و بی وفائی می کنی تو در عهد هاے خود پس اغدرک بغین معجمه ودال

مہملہ از غدر بمعنی عہد شکستن ولعین مہملہ و ذال معجمہ از عذر نیز خواندہ اند یعنے چہ چیز معذور دارد ترا درین سوال الیس قد اعطیت العہود والمیثاق ان لا تسال غیر الذی اعطیت۔ آیا نیست کہ بہ تحقیق دادی تو پیمانہا و میثاق کہ سوال نکنی غیر آنکہ دادہ شدی۔ فیقول یا رب لا تجعلنی اشقی خلقک۔ پس میگوید ای پروردگار من مگردان مرا بد بخت ترین خلق خود کہ ہمہ درون بہشت باشند و من برون آن۔ فلا یزال یدعو حتی یضحک اللہ منہ۔ پس ہمیشہ دعا میکند و میخواند تا آنکہ می خندد اللہ تعالی ازین حالت۔ فاذا ضحک اذن لہ فی دخول الجنۃ۔ پس چون می خندد اللہ تعالی اذن می کند او را در درآمدن بہشت۔ فیقول تمن۔ پس گوید خدای تعالی آرزو کن و بخواہ ہرچہ میخواہی۔ فیتمنی حتی اذا انقطع امنیتہ۔ پس آرزو می کند آن مرد تا آنکہ منقطع میگردد و بہ نہایت میرسد آرزوہای او۔ قال اللہ۔ میگوید خدای تعالے تمن من کذا و کذا۔ آرزو کن از چنین و چنین۔ اقبل یذکرہ ربہ۔ پیش مے آید پروردگار او کہ یاد مے دہد او را آرزوہا را و مطالب و مدعیات را۔ حتی اذا انتہت بہ الامانی۔ تا آنکہ چون بہ نہایت میرسد آرزوہا۔ قال اللہ تعالی۔ میگوید خدای تعالی۔ لک ذلک و مثلہ معہ۔ مر تراست آنچہ آرزو کردی و درخواستی و مانند آن با اوست۔ وفی روایۃ ابی سعید۔ و در روایت ابی سعید این چنین آمدہ است کہ۔ قال اللہ تعالی لک ذلک و عشرۃ امثالہ۔ مر تراست آن آرزوہا و دہ چند آن۔ متفق علیہ۔ وعن ابن مسعود رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال آخر من یدخل الجنۃ رجل۔ پسین مردانی کہ درآیند بہشت را یک مردی ست۔ فہو یمشی مرۃ و یکبو مرۃ۔ پس آن مرد راہ می رود یکبار و بر روی مے افتد باری دیگر۔ وتسفعہ النار مرۃ۔ و علامت میکند او را آتش باری دیگر باین طور کہ می رسد گرمی آتش بوی پس ظاہر میشود اثر آن در روی و متغیر مے گردد رنگ بشرۂ او یا می سوزد بعضی اعضای او و اصل سفع سیاہی کہ در روی باشد و بعضی گفتہ کہ سفع سرخی کہ بالای آن سیاہی بود۔ فاذا جاوزہا التفت الیہا۔ پس چون میگذرد آن مرد از آتش و میگذارد آنرا التفات میکند و می نگرد بجانب آتش۔ فقال تبارک الذی نجانی منک۔ پس میگوید و خطاب میکند با آتش بزرگ ست خدائی کہ نجات داد مرا از تو۔ لقد اعطانی اللہ شیئا ما اعطاہ احدا من الاولین والآخرین۔ ہر آئینہ بہ تحقیق داد مرا خدای تعالی چیزی را کہ نداد آنرا ہیچ یکے از پیشینیان و پسینیان را و این کلامی ست کہ میگوید از غایت فرح و سرور و حقیقت آن مراد نیست و مراد مبالغہ در تکثیر عطاست۔ فترفع لہ شجرۃ۔ پس بلند نمودہ مے شود مر او را درختے۔ فیقول اے رب ادننی من ہذہ الشجرۃ۔ پس مے گوید آن مرد اے پروردگار من نزدیک گردان مرا ازین درخت۔ فلاستظل بظلہا۔ تا پناہ جویم بسایۂ آن درخت۔ واشرب من مائہا۔ و بنوشم از آب کہ در زیر آن درخت ست از غایت تشنگی گمان برد کہ در زیر وے آبی خواہد بود یا بنا بر آنکہ عادت جاری ست کہ در زیر درخت آبے مے باشد یا بر سبیل احتمال گفت یعنی اگر آبے در انجا باشد بخورم۔ فیقول اللہ یا ابن آدم۔ پس میگوید حق تعالی ای پسر آدم۔ لعلی ان اعطیتکہا سالتنی غیرہا۔ شاید کہ اگر من بدہم ترا آن درخت را و نزدیک گردانم ترا از آن درخت سوال می کنی

ومی خواہی چیزے دیگر غیر آن درخت - فیقول لا یا رب پس میگوید آن مرد نہ ای پروردگار من سوال نمیکنم غیر آنرا - ویعاہدہ
ان لا یسالہ غیرہا - وعہد میکند آن مرد پروردگار را کہ سوال نمی کند غیر آن را - وربہ یعذرہ - وپروردگار وی معذور میدارد
وملامت نمیکند او را - لانہ یرے مالا صبر لہ علیہ - زیرا کہ وی می بیند چیزی را کہ صبر نیست مر او را بران چیز - فیدنیہ منہا پس نزدیک
میگرداند او را ازان درخت فیستظل بظلہا - پس پناہ میجوید آن مرد بسایۂ آن درخت - ولیشرب من مائہا - ومی نوشد از آب
آن - ثم ترفع لہ شجرۃ ہی احسن من الاولی - پس تر بلند نمودہ مے شود مر او را درختی دیگر کہ آن بہتر ست از درخت نخستین
فیقول ای رب ادننی من ہذہ الشجرۃ لاشرب من مائہا واستظل بظلہا - ای پروردگار من نزدیک گردان مرا ازین درخت
تا بنوشم از آب وی ونشینم در سایۂ او - لا اسالک غیرہا - سوال نمیکنم ترا غیر این درخت را فیقول یا ابن آدم الم تعاہدنی ان
لا تسالنی غیرہا - آیا عہد نکردی تو بمن اینکہ سوال نکنی از من غیر آن درخت را فیقول لعلے ان ادنیتک منہا تسالنی غیرہا فیعاہدہ
ان لا یسالہ غیرہا وربہ یعذرہ لانہ یری مالا صبر لہ علیہ فیدنیہ منہا فیستظل بظلہا ولیشرب من مائہا ثم ترفع لہ شجرۃ عند باب الجنۃ
ہی احسن من الاولیین فیقول ای رب ادننی من ہذہ الشجرۃ فلاستظل بظلہا واشرب من مائہا لا اسالک غیرہا فیقول
یا ابن آدم الم تعاہدنی ان تسالنی غیرہا قال بلی یا رب ہذہ لا اسالک غیرہا وربہ یعذرہ لانہ یری مالا صبر لہ علیہ فیدنیہ منہا -
حاصل آنکہ ہر بار درختی می نمایند بہتر از نخستین ووی می طلبد قرب آنرا وعہد میکند کہ دیگر نطلبد وہر بار عہد شکنی مے کند و
پروردگار تعالی چون بی صبری او را می بیند معذور میدارد تا درخت سوم - فاذا ادناہ منہا - پس چون نزدیک میگرداند او را
ازین درخت - سمع اصوات اہل الجنۃ - می شنود آوازہای بہشتیان را فیقول ای رب ادخلنیہا - پس میگوید ای پروردگار من
در آر مرا در بہشت - فیقول یا ابن آدم ما یصرینی منک - بفتح یا وسکون صاد مہملہ از صری بمعنی قطع پس میگوید پروردگار تعالی ای
ابن آدم چہ چیز قطع میکند وخلاص میگرداند مرا از تو یعنی از سوال تو وخواہش تو کہ ہر بار میکنی ودر روایتے ما یصریک عنی چہ چیز قطع
میکند ترا از من یعنی مکرر کردی سوال با وجود عہد کردن کہ دیگر نکنم پس چہ چیز قطع کند وباز دارد سوال ترا از من واین معنی
روشن تر ست ودر روایت اول محمول بر قلب ست - ایرضیک ان اعطیک الدنیا ومثلہا معہا - آیا راضی میگرداند ترا این
کہ بدہم ترا جای در بہشت بمقدار مسافت دنیا ومانند آن با آن - قال ای رب اتستہزئ منی وانت رب العالمین میگوید
آن بندہ از غایت فرح وسرور آیا استہزاء وسخریت میکنی بمن وحال آنکہ تو پروردگار جہانیانی - فضحک - پس خندہ کرد ابن مسعود
فقال - پس گفت - الا تسالونی مم اضحک - آیا نمی پرسید مرا از چہ خندہ کردم - فقالوا مم تضحک - پس پرسیدند از چہ خندہ کردی
فقال ہکذا ضحک رسول اللہ پس گفت ابن مسعود ہم چنین خندہ کرد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم فقالوا مم تضحک یا رسول اللہ
پس گفتند صحابہ از چہ خندہ کردی یا رسول اللہ - قال فرمود - من ضحک رب العالمین - خندہ کردم از جہت خندہ کردن پروردگار
جہانیان - حین قال - وقتی کہ گفت بندہ - اتستہزئ منی وانت رب العالمین فقال پس گفت پروردگار تعالی - انی لا استہزئ
منک ولکنی علی ما اشاء قدیر - بدرستی کہ من استہزاء نمی کنم از تو ومیدانم کہ اہل ومستحق آن نیستی ولیکن میدہم آنرا بتو زیرا کہ من ہر چہ

میخواہیم قادرم - رواه مسلم وفي رواية له عن ابي سعيد نحوه - وآمده است در روایتی مر مسلم را از ابی سعید خدری مانند این - الا
انه لم یذکره - ولیکن مسلم در روایت ابی سعید ذکر نکرده این عبارت را که - فیقول یا ابن آدم ما یصریني منک الی آخر الحدیث
وزاد فیه - و زیادت کرده است درین روایت - ویذکره الله سل کذا وکذا - یاد میدهد و می آموزد الله تعالی آن بنده را
که سوال کن و بخواه چنین و چنین - حتی اذا انقطعت به الامانی - تا آنکه چون منقطع میگردد و به نهایت میرسد به بنده آرزوها -
قال الله - میگوید الله تعالی - هو لک وعشرة امثاله - آنچه آرزو کردی آن برای تست و ده چندان دیگر - قال - گفت آنحضرت
ثم یدخل بیته - پستر می درآید آن مرد خانه خود را که در بهشت است - فتدخل علیه زوجتاه - پس می درآیند بروی دو زن وی
من الحور العین - از حور عین زنان سفید روی سیاه چشم کلان چشم حور جمع حوراء و عین جمع عیناء - فیقولان - پس میگویند آن
دو زوجه وی - الحمد لله الذی احیاک لنا واحیانا لک - شکر مر خدای را که پیدا کرد ترا برای ما و پیدا کرد ما را برای تو درین سرا
که نیست موت در وی - قال - گفت آنحضرت - فیقول - پس میگوید آن بنده از غایت خوشی و شادی - ما اعطی احد مثل ما اعطیت -
داده نشد هیچ یکی مانند آنچه داده شدم من - وعن انس ان النبی صلی الله علیه وسلم قال لیصیبن اقواما سفع من النار -
هر آئینه میرسد گروهای مسلمانان را علامت و اثر از آتش دوزخ که متغیر گرداند رنگ و روی ایشان را وسفع القراح
سفع سوختن آتش و باد سموم روی را و رنگ گردانیدن سوائح روی سوختگی ها - بذنوب اصابوها - بسبب گناهان که رسیده
بودند و کرده بودند ایشان آن گناهان را - عقوبة - بجهت عذاب کردن بجزای گناهان ایشان - ثم یدخلهم الله الجنة - پستر می درآرد
ایشان را خدای تعالی در بهشت - بفضل رحمته - بوسیله زیادت رحمت خود و در بعضی نسخ بفضله ورحمته - فیقال لهم الجهنمیون
پس گفته میشود مر این اقوام را دوزخیان بجهت درآمدن ایشان در دوزخ در اول حال و این نه بجهت تنقیص و تحقیر ایشان گویند
بلکه برای تفریح و تذکیر تا شکر نعمت گویند و خوشحال و مسرور شوند - رواه البخاری - وعن عمران بن حصین قال قال رسول
الله صلی الله علیه وسلم یخرج اقوام - بیرون آورده میشوند قومها و در بعضی نسخ قوم - من النار - از آتش دوزخ بشفاعة
محمد - بشفاعت آنحضرت - فیدخلون الجنة - پس می درآیند بهشت را - ویسمون الجهنمیین - و نامیده میشوند ایشان جهنمی
رواه البخاری وفی روایة - و در روایتی این چنین آمده که - یخرج قوم من امتی من النار بشفاعتی یسمون الجهنمیین - بیرون آورده
میشوند گروهی از امت من از آتش دوزخ بشفاعت من نامیده میشوند ایشان جهنمی - وعن عبد الله بن مسعود
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انی لاعلم آخر اهل النار خروجا منها - فرمود آنحضرت که من میدانم آخر دوزخیان را
در برآمدن از دوزخ - وآخر اهل الجنة دخولا - وآخر بهشتیان در درآمدن در بهشت - رجل یخرج من النار حبوا - مردی است
که بیرون می آید از آتش و می رود بر شکم و دست خود و حبو معنی غژیدن کودک بر دو سرین خود و خزیدن نیز آمده فیقول الله
می گوید الله تعالی - اذهب فادخل الجنة - برو پس درآی بهشت را - فیاتیها - پس می آید آن مرد بهشت - فیخیل الیه
انها ملأی - پس انداخته میشود در خیال آن مرد که بهشت پر است از مردم و در وی جائی نیست - فیقول یا رب وجدتها

ملائی۔ پس میگوید آن مرد ای پروردگار من یافتم من بہشت را پر از مردم۔ فیقول اللہ۔ پس میگوید اللہ تعالی۔ اذہب فادخل الجنۃ۔ برو پس درآی در بہشت۔ فان لک مثل الدنیا وعشرۃ امثالہا۔ پس بدرستی مر تراست مثل مسافت دنیا و دہ چند آن۔ فیقول۔ پس میگوید آن مرد یعنی بہ پروردگار تعالی۔ اتسخر منی۔ آیا سخریت میکنی از من۔ او تضحک منی۔ یا میگوید آیا خندہ میکنی از من۔ وانت الملک۔ حالانکہ تو بادشاہی۔ ابن مسعود میگوید۔ فلقد رایت رسول اللہ۔ پس بتحقیق دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم ضحک۔ خندید ازین سخن۔ حتی بدت نواجذہ۔ تا آنکہ ظاہر شد دندانہای درون۔ وکان یقال۔ و بود کہ گفتہ می شد در دنیا یا در آخرت۔ ذلک ادنی اہل الجنۃ منزلۃ۔ آن مرد کہ مقدار دنیا دہ چند آن دارد فروترین و کمترین بہشتیان ست از روی منزل یا مرتبت وفی الصراح منزل جای فرود آمدن در سرای منزلت مثلہ والفیا مرتبت و حرمت متفق علیہ

وعن ابی ذر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی لاعلم آخر اہل الجنۃ دخولا الجنۃ۔ بدرستی ہر آئینہ من میدانم آخر بہشتیان را در در آمدن بہشت۔ وآخر اہل النار خروجا منہا۔ و آخر دوزخیان در بر آمدن از آتش دوزخ۔ رجل یؤتی بہ یوم القیمۃ۔ مردی ست کہ آوردہ میشود او را روز قیامت۔ فیقال اعرضوا علیہ صغار ذنوبہ وارفعوا عنہ کبارہا۔ پس گفتہ میشود یعنی بہ ملائکہ عرض کنید بر وی گناہان صغیرۂ او را و بردارید و بپوشید از وی گناہان کبیرۂ او را۔ فتعرض علیہ صغار ذنوبہ۔ پس عرض کردہ میشود بر وی صغیرۂ گناہان وی را۔ فیقال عملت یوم کذا وکذا۔ پس گفتہ می شود کردی تو روز چنین و چنین۔ کذا وکذا۔ کار چنین و چنین۔ وعملت یوم کذا وکذا کذا وکذا۔ و کردی تو روز چنین چنین کار چنین و چنین۔ فیقول نعم۔ پس میگوید آری کردم فلان روز چنین و چنین۔ لا یستطیع ان ینکر۔ نمی تواند کہ منکر شود۔ وہو مشفق من کبار ذنوبہ ان تعرض علیہ۔ حال آنکہ وی ترسندہ است از گناہان کبیرہ مبادا کہ عرض کردہ شوند بر وے۔ فیقال لہ فان لک مکان کل سیئۃ حسنۃ۔ پس گفتہ میشود مر او را کہ ترا بجای ہر بدی نیکی ست۔ فیقول رب قد عملت اشیاء لا اراہا ہہنا۔ پس میگوید آن مرد ای پروردگار من کردہ ام چیزہا یعنی گناہان کہ نمی بینم آنہا را این جا۔ ولقد رایت رسول اللہ۔ ابوذر میگوید بتحقیق دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم ضحک۔ خندید۔ حتی بدت نواجذہ۔ تا آنکہ ظاہر شد دندانہای پسین وی۔ رواہ مسلم۔

وعن انس ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال یخرج من النار اربعۃ۔ فرمود آنحضرت بیرون آوردہ می شوند از آتش دوزخ چہار مرد۔ فیعرضون علی اللہ۔ پس عرض کردہ مے شوند بر خدای تعالی۔ ثم یومر بہم الی النار۔ پس امر کردہ میشود بباز فرستادن ایشان بسوی آتش۔ فیلتفت احدہم۔ پس باز می نگرد یکے از ایشان۔ فیقول۔ پس مے گوید۔ ای رب لقد کنت ارجو اذا اخرجتنی منہا ان لا تعیدنی فیہا۔ ای پروردگار من بتحقیق بودم من کہ امید میداشتم کہ چون برآری مرا از آتش باز پس نفرستی در ان۔ قال فینجیہ اللہ منہا۔ گفت آنحضرت پس نجات میدہد و خلاص میکند اللہ تعالے او را از آتش و اما آنکہ بیرون آوردن و باز فرستادن و نجات دادن از برای اظہار امتحان و امتنان ایشان ست و ذکر حال یکے و ترک احوال سہ دیگر بر مقائسہ است

یعنے بعین قیاس آن دیگران را نیز حال ہمین سؤال خواہد بود ذکر او بر سبیل تقدیر و تمثیل ست و مراد جماعہ ہست ۔
واللہ اعلم رواہ مسلم ۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم تخلص المومنین من النار ۔ خلاص گردانیدہ
می شوند مسلمانان از آتش دوزخ فیحبسون علی قنطرۃ بین الجنۃ والنار ۔ پس حبس کردہ می شوند و موقوف داشتہ میشوند
بر پلی کہ میان بہشت و دوزخ ست ۔ فیقص لبعضہم من بعض مظالم ۔ پس قصاص گرفتہ میشود مر بعضی ایشان را از بعضے ظلمہا
وستمہا کہ کانت بینہم فی الدنیا ۔ بود میان ایشان در دنیا ۔ حتی اذا ہذبوا ونقوا ۔ تا آنکہ چون پاکیزہ کردہ مے شوند از لوث اعمال
خبیثہ و اخلاق ذمیمہ ۔ اذن لہم فی دخول الجنۃ ۔ اذن کردہ میشود ایشان را در درآمدن بہشت ازینجا معلوم مے شود کہ در آوردن
مومنان فاسق در دوزخ برای تنقیہ و تہذیب ایشان ست از کثافت ناپاک و صاف کردہ در بہشت کہ مکان خلود
ایشان ست در آرند نہ بطریق غضب و عداوت چنانکہ در دنیا بامراض و مصائب کفارت ذنوب مے نمایند محققان
گفتہ اند کہ بعضے گناہان ہست کہ بامراض و مصائب ازان پاک گردانند و بعضے بشدت سکرات موت و بعضے بعذاب قبر و بعضے
گناہان ہست کہ جز بآتش دوزخ ازان پاک نگردد چنانکہ طلا و نقرہ جز بگداختن صاف و پاک نگردد ۔ فوالذی نفس محمد
بیدہ لاحدہم اہدی بمنزلہ فی الجنۃ ۔ پس بخدا سوگند کہ ہر آئینہ یکے از ایشان راہ یابندہ تر و شناسندہ تر ست بمنزل و
مکان خود کہ در بہشت دارد منہ بمنزلہ کان لہ فی الدنیا ۔ از خودش کہ راہ یابندہ و شناسندہ بود بمنزل و مکان خود کہ بود مراو را
در دنیا اشارت ست بقوت نورانیت قلب و ہدایت بعد از وجود تہذیب و تنقیہ و با آنکہ چون در دنیا بنور توفیق بایمان
و عمل صالح و مقام قرب الہی عزوجل ہدایت یافت در آخرت نیز بمنزل و مقام خود کہ در بہشت دارد اہتدا مے یابد و
ثانی اثر اول ست ۔ رواہ البخاری ۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لا یدخل احد الجنۃ
الا اری مقعدہ من النار لو اساء ۔ در نمی آید ہیچ یکے بہشت را مگر آنکہ نمودہ مے شود او را جاے نشست وے از آتش
کہ اگر بدی می کرد جاے او آن بودی و این نمودن جاے او در دوزخ براے آنست کہ بیفزاید او شکر ۔ تا زیادہ کند شکر را
بیشتر یابد لذت آنرا ۔ ولا یدخل النار احد الا اری مقعدہ من الجنۃ لو احسن لیکون علیہ حسرۃ ۔ و در نمے آید آتش را
ہیچ یکے مگر آنکہ نمودہ مے شود جای نشست او از بہشت کہ اگر نیکے میکرد جاے او آن بودی تا باشد این نمودن بروے
حسرت و زیادت گرد و عذاب ۔ رواہ البخاری ۔ وعن ابن عمر رضے اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
اذا صار اہل الجنۃ الی الجنۃ واہل النار الی النار ۔ وقتی کہ برگردند و بروند بہشتیان بسوی بہشت برگردند و بروند دوزخیان بسوی
دوزخ ۔ جیئ بالموت ۔ آوردہ میشود مرگ را و در بعضے روایات آمدہ کہ آوردہ مے شود مرگ بر صورت کبش ۔
حتی یجعل بین الجنۃ والنار ۔ تا آنکہ گردانیدہ میشود نہادہ میشود میان بہشت و دوزخ ثم یذبح ۔ پس ذبح کردہ مے شود ثم ینادی
منادی ۔ پس آواز مے دہد آواز دہندہ ۔ یا اہل الجنۃ لا موت و یا اہل النار لا موت ۔ ای بہشتیان نیست بعد ازین
موت و اے دوزخیان نیست بعد ازین موت ۔ فیزداد اہل الجنۃ فرحا الی فرحہم ۔ پس زیادہ مے کنند اہل بہشت

خوشی را مضاف بسوی خوشی خود که داشتند و نیز دا و اهل النار حزنا الی حزنهم - و زیاده میکنند اهل دوزخ اندوه را مضاف
بسوی اندوه خود که داشتند متفق علیه

الفصل الثانی عن ثوبان عن النبی صلی الله علیه وسلم قال حوضی من عدن الی عمان البلقاء - فرمود
مسافت حوض من مقدار مسافت از عدن که شهری معروف ست از یمن تا عمان البلقاء عمان بفتح عین و تشدید میم
موضعی ست از شام و بضم و تخفیف بلده الیست به یمن و طیبی موافق نهایه گفته که موضعی ست به بحرین و اینجا چون اضافت بلقاء
کرده که بفتح موحده و سکون لام و قاف و مد موضعی ست بشام اراده معنی اول متعین باشد - ماءه اشد بیاضا من اللبن
آب او سخت تر است از روی سفیدی از شیر و احلی من العسل - و شیرین تر ست از شهد - و اکوابه عدد نجوم السماء - و کوزهای
او بشمار ستارگان آسمانند - من شرب منه شربة لم یظمأ بعدها ابدا - کسی که بنوشد از وی یک نوشیدنی تشنه نگردد بعد از ان
همیشه - اول الناس ورودا فقراء المهاجرین نخستین مردم که فرود آیند بران برای آب خوردن فقراء مهاجرین اند -
الشعث رؤسا - که ژولیده موی گرد آلوده سر اند و شعث بضم شین و سکون عین جمع اشعث ژولیده موی - الدنس
ثیابا - و چرکین جامها و دنس بضم دال و نون جمع دنس بفتح دال و کسر نون بمعنی چرکین - الذین لا ینکحون المتنعمات - آنها
که نکاح کرده نمی شوند زنان نعمت دار را یعنی اگر خواستگاری کنند این زنان را قبول کرده نشوند - ولا یفتح لهم السدد
و گشاده نمی شود برای ایشان درها یعنی اگر بر در ها بیایند و طلب اذن نمایند درون آورده نشوند - رواه احمد
والترمذی و ابن ماجة وقال الترمذی هذا حدیث غریب - وعن زید بن ارقم قال کنا مع رسول الله - زید ارقم که صحابی
مشهور ست میگوید بودیم ما با پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فنزلنا منزلا - پس فرود آمدیم منزلی را فقال - پس گفت آنحضرت
یعنی با صحاب - ما انتم جزء من مائة الف جزء ممن یرد علی الحوض - نیستید شما یک جزء از صد هزار جزو نسبت بکسانی که فرود
مے آیند بر من حوض را - قیل کم کنتم یومئذ گفته شد مر زید بن ارقم را چند کس بودید شما دران روز - قال - گفت زید بن
ارقم سبعمائة او ثمانمائة - بودیم با هفت صد یا هشت صد و مراد باین تحدید و تعیین نسبت بلکه مراد محض تکثیر ست و شاید که جزا
غیر محصور زیاده برین باشند زیرا که ظاهر آنست که وارد تمامه امت باشد مگر آنکه مخصوص باشد بعضی به بعضی از ایشان والله
اعلم - رواه ابو داود - وعن سمرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لکل نبی حوضا - گفت سمره بن جندب
که گفت آنحضرت بدرستی که مر هر پیغمبر را حوض ست - وانهم لیتباهون ایهم اکثر واردة - بدرستی که انبیا مفاخرت میکنند
بر یک دیگر که کدام یکے از ایشان بیشتر اند از روی امت که وارد می شوند بر حوض - وانی لارجوان اکون اکثرهم واردة
و بدرستی که من هر آئینه امید میدارم که باشم بیشترین ایشان از روی ورود کنندگان بر حوض من یعنی امت من
بیشتر باشد از امم انبیا و این یقین ست و لفظ ارجو که مبنی از معنی شک و تردد ست بجهت تواضع ست - رواه
الترمذی وقال هذا حدیث غریب - و بدانکه ظاهر آنست که این حدیث محمول بر ظاهر بود و بحقیقت هر پیغمبر را حوضی باشد

در روز قیامت و تاویل آن بعلم وہدی خلاف ظاہر ست - وعن انس رضی اللہ عنہ قال سئلت النبی گفت انس پرسیدم
پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم ان یشفع لی یوم القیمۃ - کہ شفاعت کند مرا روز قیامت - فقال انا فاعل پس گفت آنحضرت
من کنندہ ام شفاعت را یعنی من شفاعت می کنم عالمے را تراکہ خادم ویار من باشی چرا نکنم یا معنی آنست کہ من از جانب
خود میکنم وقبول آن از باری تعالیٰ ست و وی تعالیٰ خود وعدہ کردہ است مرا بدان بتاکید وتشدید تمام - قلت گفتم
یارسول اللہ فاین اطلبک - پس کجا بجویم وکجا یابم ترا - قال اطلبنی اول ما تطلبنی علی الصراط - گفت طلب کن مرا در اول
زمان طلبیدن من بر صراط - قلت فان لم القک علی الصراط - گفتم من پس اگر ملاقات نکنم ودر نیابم ترا بر صراط کجا طلبم ترا قال
فاطلبنی عند المیزان - فرمود پس اگر در انجا نیابی بطلب مرا نزد میزان - قلت فان لم القک عند المیزان - گفتم پس اگر ملاقات
نکنم ونیابم ترا نزد میزان کجا طلبم ترا - قال فاطلبنی عند الحوض فانی لا اخطی ہذہ الثلث المواطن - پس بدرستی کہ من خطا
نمی کنم ونمے گذارم این سہ مکان را گاہی آنجا ام وگاہی اینجا چون مہمات وکار وبار امت وشفاعت ایشان درین
مواطن ست من بکار گزاری ایشان مشغولم - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب - ودر تطبیق این حدیث با حدیث
عائشہ رضی اللہ عنہا کہ در فصل ثانی از باب الحساب گذشت کہ چون عائشہ از آنحضرت پرسید آیا یاد می آرید شما اہل وعیال خود را روز قیامت
آنحضرت فرمود اما درین سہ موطن خود ہیچ کس ہیچ کس را یاد نتواند آورد وہمہ کس بخود درماندہ باشند می گویند کہ این جواب
آنحضرت مر عائشہ را بجہت آن بود کہ وے حرم پاک وے بود ہمچنین فرمود تا تکیہ واعتماد بر شفاعت نکند واز عمل وجد واجتہاد
باز نماند چنانکہ با اہل بیت وقرابت خود مے فرمود کہ من مالک نیستم شما را چیزے را کار کنید وتکیہ بر من نکنید وبا انس این چنین
گفت تا نا امید نشود ودر حقیقت شدت ومحنت آن روز در غایت سختے ست ودرجہ شفاعت مر آنحضرت را ثابت وبرے
حق ست ودر ہر جواب مصلحت حال مخاطب رعایت فرمود - وعن ابن مسعود عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم
قال قیل لہ ما المقام المحمود - گفت ابن مسعود گفتہ شد مر آنحضرت را چیست مقام محمود وچیست صفت آن کہ حق تعالیٰ
خبر دادہ است از ان وفرمود - عسے ان یبعثک ربک مقاما محمودا قال - گفت آنحضرت - ذلک یوم ینزل اللہ تعالیٰ
علے کرسیہ - گفت آنحضرت مقام محمود دران روز خواہد بود کہ فرود مے آید خداے تعالے بر کرسے خود - فیاط کما یاط
الرحل الجدید من تضائقہ - پس آواز مے کند کرسی چنانکہ آواز مے کند پالان وزین نو کہ از جرم مے باشد از تنگی آن
وہو کسعۃ ما بین السماء والارض - وفراخی کرسی ہم چو فراخی میان آسمان وزمین ست ودر خبر دیگر آمدہ است کہ نسبت
ہفت آسمان وہفت زمین نسبت بکرسی گر مانند حلقہ در بیابانی وفضل عرش بر کرسی مانند فضل آن بیابان ست بر آن
حلقہ واینجا ظاہر مے شود کہ سعۃ ما بین السماء والارض کہ درین حدیث واقع شدہ است تصویر وتمثیل عظمت کرسی ست
بحسب متفاہم عرف نہ بتحدید وتعیین مقدار او ست چنانکہ در سعت جنت واقع شدہ است عرضہا السموات والارض
ومقصود اینجا بیان فراخے ودفع توہم ضیق او ست کہ از تشبیہ او برحل واطیط او از تضائق پیدا شدہ وحدیث از قبیل

متشابہات ست وخلاصۂ معنی وزبدۂ آن بیان عظمت الٰہی وکبریائی اوست ومعنی مفرد ست کلام دراینجا ملحوظ نیست کرسی
ماخوذ ست از کرسی بادشاہ کہ بران بنشیند وحکم راند یا کرسی عالم کہ برای افادہ وافاضۂ علوم ومعارف نماید۔ ویجاء بکم
حفاۃ عراۃ غرلا۔ وآوردہ مے شود شمارا پای برہنہ تن برہنہ ختنہ ناکردہ۔ فیکون اول من یکسے ابراہیم۔ پس مے باشد نخستین
کسے کہ جامہ پوشانیدہ مے شود ابراہیم۔ یقول اللہ تعالیٰ اکسو خلیلی۔ مے گوید خدای تعالیٰ کسوت می دہم دوست خود را
فیوتی بریطتین بیضاوین۔ پس آوردہ مے شود دو چادر نرم از کتان سفید۔ من ریاط الجنۃ۔ از چادر ہای بہشت در لطہ
بکسر را وسکون ثناۃ تحتانیہ ہر ثوب رقیق لین از کتان سفید کہ دو قطعہ بہم پیوستہ نباشد ویک تختہ بود۔ ثم اکسی علی اثرہ
پستر پوشانیدہ میشوم من در پی ابراہیم واثر بفتحتین وکسر ہمزہ وسکون مثلثہ ہر دو خواندہ اند وسبب تقدیم کسوت
ابراہیم در فصل اول از باب حشر بیان کردہ شد ومعلوم شد کہ آن دلالت بر تفضیل ابراہیم بر آنحضرت ندارد بلکہ تقدیم
وتعظیم وی بسبب ابوت آنحضرت ست اما آنکہ گفتہ شدہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در جامہا مبعوث گردد
بظاہر منافات دارد بقول وی کہ فرمود ثم اکسی علی اثرہ مگر آنکہ گفتہ شود کہ آنحضرت مبعوث در کسوت شود وبا وجود
آن بانبیا صلوات اللہ علیہم نیز کسوت دادہ شود مگر بجہت کمال شرف وفضل وے وتقدیم در کسوت
فضل جزئی ست وفضل کلی آنست کہ فرمود۔ ثم اقوم عن یمین اللہ۔ پستر مے ایستم من از جانب دست راست
مولےٰ تعالےٰ تقدس۔ مقاما یغبطنی الاولون والآخرون ایستادنی کہ رشک می برند مرا پیشینیان وپسینیان ودرین حدیث
دلالت ظاہر ست بر فضل پیغمبر ما صلی اللہ علیہ وسلم بر کافۂ کائنات از ملائکہ وانبیا ومرسلین وسائر مقربین صلی اللہ علیہ
وسلم وعلیہم اجمعین۔ رواہ الدارمی۔ **وعن المغیرۃ بن شعبۃ** قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شعار المؤمنین
یوم القیمۃ علی الصراط۔ شعار مسلمانان روز قیامت بر صراط وقت گذشتن ازان این کلمہ است۔ رب سلم سلم
ودر بعضے نسخ رب سلم رب سلم در قاموس گفتہ کہ شعار بکسر شین علامت در جنگ ودر سفر واین کلمہ علامت مسلمانان ست
روز قیامت کہ بدان شناختہ شود ہر امت بہ متابعت واقتدای پیغمبران خود آنرا گوید۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث
غریب۔ **وعن انس** ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم شفاعتی لاہل الکبائر من امتی۔ شفاعت من ثابت ست مر گناہ
کبیرہ کنندگان را از امت من چہ جاے اہل صغائر ومراد شفاعت ست کہ برای نجات وخلاص از عذاب بود واما
برای رفع درجات ومزید کرامات ثابت ست برای اولیا واتقیا وصلحا۔ رواہ الترمذی وابو داؤد ورواہ ابن ماجۃ
عن جابر۔ **وعن عوف بن مالک** قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اتانی آت من عند ربی۔ آمد مرا آیندہ از
نزدیک پروردگار من مراد بدان جبرئیل باشد یا غیر وی از ملائکہ واللہ اعلم۔ فخیرنی بین ان یدخل نصف امتی الجنۃ
پس تخیر گردانید مرا درین کہ در آید نصف امت من بہشت را۔ وبین الشفاعۃ۔ ومیان شفاعت کردن برای
کل۔ فاخترت الشفاعۃ۔ پس اختیار کردم من شفاعت کردن را برای امت تا ہمہ مومنان را شامل باشد وہیچ کسے

ازان بیرون نرود چنانکہ فرمود - وہی لمن مات لایشرک باللہ شیئاً - شفاعت من ثابت ست برای ہر کہ بمیرد و شریک
نگرداند بخدا چیزی را یعنی برای مومنان ہمہ - رواہ الترمذی وابن ماجہ - وعن عبد اللہ بن ابی الجدعاء بفتح جیم وسکون
دال مہملہ تمیمی بعضے گفتہ اند کنانی صحابی ست معدود در بصریین کذا فی جامع الاصول و در تقریب ال معجمہ و گفتہ کہ او را
دو حدیث ست یکی این و دیگر کنت نبیا و آدم فی الروح والجسد و در نسخہ میر جمال الدین محدث بہ معجمہ تصحیح نمودہ - قال سمعت
رسول اللہ گفت ابو الجدعاء شنیدم پیغمبر خدا را - صلی اللہ علیہ وسلم یقول - می گفت - یدخل الجنۃ بشفاعۃ رجل من امتی
در می آید بہشت را بوسیلہ شفاعت کردن مردے از امت من اکثر من بنی تمیم - بیشتر از بنی تمیم کہ قبیلہ ایست در غایت کثرت و چون
بشفاعت یکمرد چندین کس بہ بہشت روند و چندین مردان باشند در امت من کہ اگر ہمہ شفاعت کنند عالم عالم بشفاعت
ایشان بہ بہشت روند - رواہ الترمذی والدارمی وابن ماجہ - وعن ابی سعید ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ان
من امتی من یشفع للفئام - بدرستی کہ بعضے از امت من کسی ست کہ شفاعت مے کند مر جماعت ہا را و فئام بکسر
فا رجمع فیم است از روی معنی نہ لفظ و او را واحد از لفظ وی نیست و اصلش ہمزہ است و بی ہمزہ نیز مے خوانند -
ومنہم من یشفع للقبیلۃ - و بعضے از ایشان کسے ست کہ شفاعت می کند مر یک قبیلہ را و قبیلہ پسران یک پدر را گویند ومنہم
من یشفع للعصبۃ - و از ایشان کسی ست کہ شفاعت میکند مر عصبہ را و عصبہ بضم عین و سکون صاد از دہ تا چہل - ومنہم من
یشفع للرجل - و از ایشان کسی ست کہ شفاعت میکند مر یک مرد را حتی یدخلوا الجنۃ - تا آنکہ مے در آیند بہمین طریق ہمہ
تمامہ امت بہشت را - رواہ الترمذی - وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ عزوجل - بدرستی
کہ خدای عزوجل - وعدنی - وعدہ کرد مرا - ان یدخل الجنۃ من امتی - کہ در آرد در بہشت از امت من - اربعمائۃ الف بلا
چہار صد ہزار بے حساب - فقال ابوبکر پس گفت ابوبکر زدنا - زیادت کن ما را یا رسول اللہ یعنی زیادت کن سوال از اللہ تعالے
و درخواہ از وے کہ زیادت کند دران یا زیادت کن در خبر دادن از آنچہ وعدہ کردہ است ترا پروردگار تو و سابقا گذشت
ہفتاد ہزار با ہر ہزار ہفتاد ہزار و سہ حثیات - قال - گفت آنحضرت - وہکذا - و زیادت برین این چنین - فحثا بکفیہ و
جمعہما - پس برائے بیان ہکذا جمع کرد ہر دو کف دست خود را چنانکہ در وقت عطا مے کنند و حثیہ آنچہ بہ ہر دو کف دست
بدہند یکبار - فقال ابوبکر زدنا - باز گفت ابوبکر زیادت کن ما را - یا رسول اللہ قال - باز گفت آنحضرت کہ وہکذا - بار دیگر
اشارت بہر دو کف دست کرد - فقال عمر دعنا یا ابابکر - پس گفت عمر گزار ما را ای ابابکر یعنی تا عمل کنیم و خوف عذاب جد و اجتہاد
نمائیم دران و باعتماد کرم الٰہی از عمل باز نمانیم - فقال ابوبکر - پس گفت ابوبکر وما علیک ان یدخلنا اللہ کلنا الجنۃ - و چہ
گران می آید بر تو ای عمر یا چیست زیان آن بر تو ای عمر کہ در آرد خدای تعالی ہمہ ما را در بہشت فقال عمر ان اللہ عزوجل ان شاء
ان یدخل خلقہ الجنۃ بکف واحد فعل - پس گفت عمر بدرستی کہ خدای تعالی اگر می خواہد کہ در آرد تمامہ خلق خود را بیک کف دست
یعنی بیک عطا یکبارہ مے کند آنرا پس احتیاج بتکرار سوال و کثرت آن چیست - فقال النبی - پس گفت پیغمبر خدا

صلی الله علیه وسلم صدق عمر راست گفت عمر وگفته اند که آنچه ابو بکر گفت رضی الله عنه از باب فقر ومسکنت ونیاز مندی ست وآنچه
عمر رضی الله عنه از باب رضا وتسلیم آنکه آنحضرت هم در اول جواب نداد ابو بکر را بانچه عمر گفت وثانیا تصدیق عمر کرد زیرا که بشارت
را مدخلی عظیم ست در توجه وعمل وکلام عمر نیز بشارت ست بلکه عظیم تر از ان پس مآل هر دو یکی باشد فافهم - رواه فی شرح
السنة - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یصف اهل النار - صف بسته می ایستند یا ایستاده کرده مے شوند
دوزخیان یصف بصیغه معلوم ومجهول هر دو رواست فیمر بهم الرجل من اهل الجنة - پس مے گذرد مردے بایشان
از بهشتیان - فیقول الرجل منهم پس میگوید مردی از دوزخیان مر بهشتی - یا فلان اما تعرفنی - آیا نمی شناسی مرا انا الذی
سقیتک شربة - من آن کسے ام که نوشانیده بودم ترا یکبار آبی - وقال بعضهم انا الذی وهبت لک وضوءا ومے گوید بعضے
از ان دوزخیان من آن کسی ام که بخشیده بودم برای تو آب وضو فیشفع له پس شفاعت می کند آن مرد بهشتی مر آن دوزخی را
فیدخله الجنة - پس مے درآرد او را در بهشت از ینجا معلوم می شود که فاسقان وگناهگاران اگر خدمتی وامدادی باهل طاعت
وتقوی در دنیا کرده باشند در آخرت نتیجه آن بیابند وبامداد وشفاعت ایشان در بهشت درآیند رواه ابن ماجة وعن
ابی هریرة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ان رجلین ممن دخل النار - فرمود که دو مرد از آنها که درآمده اند
آتش را - اشتد صیاحهما سخت شد فریاد آن دو مرد - فقال الرب - پس گفت پروردگار تعالی - اخرجوهما - بیرون آرید
این دو مرد را که فریاد مے کنند - فقال لهما پس گفت پروردگار تعالی مر آن دو مرد را - لای شیء اشتد صیاحکما از چه چیز
سخت شد فریاد شما - قالا فعلنا ذلک لترحمنا - گفتند فریاد کردیم تا رحم کنی ما را قال گفت پروردگار از برای امتحان عبودیت
وتسلیم ایشان - فان رحمتی لکما ان تنطلقا فتلقیا انفسکما حیث کنتما من النار - پس بدرستی که رحمت من شما را آنست
که بروید پس بیندازید خود را در انجا که بودید از آتش فیلقی احدهما نفسه پس مے اندازد یکے از ان دو مرد خود را در
آتش از جهت سلوک طریق بندگی وامتثال وطلب رضای مولی فیجعلها الله علیه بردا وسلاما پس مے گرداند آتش را خدائے تعالی
بر وے سرد وسلامت از ینجا معلوم مے شود که هر که در بلا ومحنت ومصیبت طریقه رضا وتسلیم سلوک نماید حق تعالی آن
بلا را بر وے آسان گرداند وشیرین سازد تا الم واندوه آن بدو نرسد - ویقوم الآخر فلا یلقی نفسه - وایستاده می ماند
دیگرے پس نمے اندازد خود را در آتش به مشاهده عجز ونیاز وامید لطف ورحمت باری تعالی فیقول له الرب
تعالی ما منعک ان تلقی نفسک کما القی صاحبک - پس مے گوید پروردگار او را چه چیز منع کرد ترا از انداختن
تو خود را در آتش چنانکه انداخت یار تو - فیقول - پس می گوید آن مرد رب انی لارجو ان لا یعیدنی بعد ما اخرجتنی منها
ای پروردگار من بدرستی که من امید میدارم که باز نفرستی مرا در آتش بعد از بیرون آوردن تو مرا از ان فیقول له
الرب تعالی لک رجاءک - پس میگوید پروردگار تعالی مر تراست آنچه امید می داشتی تو ودر ینجا دلیل ست بر انکه ظن
بنده بمولی خود مفید ومؤثر ست بر کرم وعطای الهی تعالی اگرچه بجهت عجز وناتوانی خود از دائره اطاعت وامتثال بیرون افتد

فیدخلان جمیعا الجنۃ برحمۃ اللہ تعالیٰ پس در آوردہ می شوند آن دو مرد ہر دو در بہشت برحمت و مہربانی خدا۔ رواہ الترمذی
وعن ابن مسعود قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یرد الناس النار ثم یصدرون منہا باعمالہم۔ فرود سے آیند
مردم آتش را بعبور ایشان بر صراط کہ بر آتش نہادہ اند پس باز میگردند از ان یعنے نجات مے یابند و خلاص میشوند از آن بسبب
اعمال خود و براندازہ آن فاولہم کلمح البرق۔ پس اول و افضل ایشان میگزرد مانند درخشیدن برق۔ ثم کالریح ثم
مانند وزیدن باد ثم کحضر الفرس۔ پس بر مانند دویدن اسپ فی الطراح حضر بضم حاء مہملہ و سکون ضاد دویدن احضار دویدن
اسپ ثم کالراکب فی رحلہ۔ پس بر مانند سوار بر شتر خود و اصل معنی رحل پالان شتر ست و مراد سواری بر راحلہ است و سواری
بر رحل اقوی و امکن ست از سواری نہ بر رحل و فی معنی عملی ست ثم کشد الرجل۔ پس بر مانند دویدن مرد ست۔ ثم
کمشیہ پس بر مانند رفتن مرد بپای بر طریق معتاد رواہ الترمذی والدارمی

الفصل الثالث عن ابن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ان امامکم حوضا۔ فرمودند بدرستی کہ
پیش شما حوض ہست۔ ما بین جنبیہ کما بین جرباء واذرح۔ مسافت میان دو جانب حوض مانند مسافتی ست کہ مانند جربا
واذرح ست و جنب بسکون نون جانب و بفتح آن شق انسان وغیرہ کذا فی القاموس۔ و جربا بفتح جیم و موحدہ بمد و قصر
اذرح بفتح ہمزہ و سکون ذال معجمہ و ضم راء و حاء مہملہ۔ قال بعض الرواۃ گفتہ اند بعضے راویان ہما قریتان بالشام بینہما مسیرۃ
ثلث لیال جربا۔ واذرح دو قریہ اند بشام کہ مسافت میان ایشان سیر سہ شب ست این چنین گفتہ اند شراح حدیث و
درین باب تحقیقی ست کہ صاحب قاموس آنرا ذکر کردہ است در شرح آنرا آوردہ ایم۔ وفی روایۃ۔ و در روایتے این زیادتی
نیز آمدہ است کہ فیہ اباریق کنجوم السماء۔ در ان حوض آبریزہاست مانند ستارہای آسمان در بسیارے و درخشیدن
من وردہ فشرب منہ لم یظمأ بعدہا ابدا۔ کسے کہ فرود آید آن حوض را پس بنوشد آب از وی تشنہ نگردد بعد آن شربہ
ہمیشہ متفق علیہ وعن حذیفۃ وابی ہریرۃ قالا قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یجمع اللہ الناس۔ فراہم مے آرد خدای تعالیٰ
آدمیان را در محشر۔ فیقوم المؤمنون حتی تزلف لہم الجنۃ پس مے ایستند مسلمانان تا آنکہ قریب گردانیدہ مے شود
ایشان را بہشت۔ فیاتون آدم۔ پس مے آیند آدم را۔ فیقولون یا ابانا استفتح لنا الجنۃ۔ پس میگویند اے پدر
ما طلب کشادگی کن برای ما بہشت را۔ فیقول۔ پس میگوید آدم۔ وہل اخرجکم من الجنۃ الا خطیئۃ ابیکم۔ آیا بر آوردہ است
شما را از بہشت مگر گناہ و تقصیر پدر شما کہ باعث بر آمدن شما شد باز چہ گشادہ شدن بہشت و در آمدن در بہشت را
چہ میسر گردد لست بصاحب ذلک۔ نیستم من صاحب و اہل این کار۔ اذہبوا الی ابنی ابراہیم خلیل اللہ۔ بروید بسوے
پسر من کہ ابراہیم ست دوست خدا درین حدیث ذکر نوح علیہ السلام نیاوردہ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فیقول ابراہیم لست
بصاحب ذلک۔ پس میگوید ابراہیم نیستم من صاحب این کار۔ انما کنت خلیلا من وراء وراء۔ جز این نبودم من خلیل مگر دور دور
یعنے در مقام ادب و ہیبت ایستادہ بر حد تسلیم و عبودیت نشستہ انبساط و ادلال از من نیاید و لفظ وراء بضم ہمزہ و فتح آن

بر دو آمده و وجه آن در شرح مذکور ست - اعمدوا الی موسی الذی کلمه الله تکلیما - قصد کنید و بروید بسوی موسی که کلام کرد او را خدای تعالی کلام کردنی بی واسطه جبرئیل - فیاتون موسی فیقول موسی لست بصاحب ذاک - پس می آیند موسی را پس میگوید موسی نیستم من صاحب و اهل این کار - اذهبوا الی عیسی کلمة الله و روحه بروید بسوی عیسی که کلمه الله و روح اوست فیقول عیسی لست بصاحب ذاک - پس میگوید عیسی نیستم من صاحب این کار فیاتون محمدا - پس می آیند محمد را که در غایت مقام قرب و عزت و مکانت ست در حضرت رب العالمین و مشهور و ممتاز ست در میان انبیا و مرسلین و لهذا نگفت می آیند مرا و ذکر کرد اسم شریف را یا آنچه در وست از معنی حمد و مبنی ست از قیام بمقام محمود که مقام شفاعت و قبول اوست چنانچه فرمود فیقوم و یوذن له - پس می ایستد محمد و اذن کرده میشود او را - و ترسل الامانة والرحم - و فرستاده می شود امانت و رحم - فیقومان جنبتی الصراط یمینا و شمالا - پس می ایستند امانت و رحم در دو جانب صراط دست راست و دست چپ از برای طلب حق و اخذ انصاف فیمر اولکم کالبرق - پس میگذرند طائفه که اول و افضل اند از میان شما مانند برق قال گفت راوی - قلت - گفتم من بآنحضرت صلی الله علیه وسلم - بابی انت وامی - مادر و پدر من فدای تو باد ای شیء کمر البرق کدام چیز ست و چگونه میباشد همچو گذشتن برق - قال - گفت آنحضرت - الم تروا الی البرق کیف یمر ویرجع فی طرفة عین - آیا نمی بینید بسوی برق چگونه میگذرد و باز میگردد در یک چشم زدن - ثم کمر الریح - پستر میگذرند همچو گذشتن باد ثم کمر الطیر - پستر میگذرند همچو گذشتن پرندها و شد الرجال - و دویدن مردان تجری بهم اعمالهم - می برد ایشان را صفا و نورانیت و قوت کردارهای ایشان و زور و غلبه روحانیت و اصل این قوت و حالت بامداد و توجه و تصرف حضرت نبوت ست که بر سر ایشان ایستاده است مدد می کند چنانکه فرمود و نبیکم قائم علی الصراط - و پیغمبر شما ایستاده است بر صراط یقول یارب سلم سلم - می گوید ای پروردگار سلامت دار و استقامت بخش و نجات و خلاص ده - حتی تعجز اعمال العباد - تا آنکه عاجز می آید و سست میگردد قوت عمل های ایشان و ندارند آن طور عمل ها که بدان بقوت بگذرند - حتی یجیئ الرجل فلا یستطیع السیر - تا آنکه می آید مردی پس نمی تواند مر د سیر کردن و گذشتن از صراط الا زحفا - مگر جنبیدن بر مقعد بر مثال صبی - قال - گفت آنحضرت - وفی حافتی الصراط کلالیب معلقة - و در هر دو طرف صراط کلوبها ست و آهن ها ست سر کج آویخته شده - ماموره - امر کرده شده است آن کلوبها از درگاه قدرت - تاخذ من امرت به - که گیرد کسی را که امر کرده شده است بگرفتن وی فمخدوش ناج - پس ازین مردم که قوت عبور و مرور ندارند بعضی خدشه کرده شده و خراشیده شده اند با وجود آن بهر حال بنجات و خلاص یابندگان اند - ومکردس فی النار - و بعضی دست و پا دربند افتاده اند در نار - فی الصراح رجل مکردس مرد دست و پایها بر هم پیچیده و مکدوس نیز روایت ست بمعنی ساقط و افتاده چنانکه گذشت و ابوهریره بعد از روایت حدیث چون اینجا رسید سوگند یاد کرد و گفت والذی نفس ابی هریرة بیده ان قعر جهنم لسبعین خریفا - بدرستیکه دوری تک دوزخ مسافت هفتاد سال ست

مقصود بیان کثرت و تصویر و تمثیل آنست نہ تحدید و تعیین و در روایتی سبعون بواو و این بقاعدہ نحو موافق تر ست چنانکہ
در شرح مبین شدہ۔ رواہ مسلم۔ وعن جابر قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یخرج من النار قوم بالشفاعۃ کانہم
الثعاریر۔ بیرون می آیند از آتش دوزخ قومی بشفاعت گویا ثعاریر بفتح مثلثہ و بعین مہملہ قلنا گفتیم الثعاریر ثعاریر
چیست۔ قال انہ الضغابیس۔ فرمود ثعاریر ضغابیس ست بفتح معجمتین و کسر موحدہ و سکون تحتیہ جمع ضغبوس بضم ضاد و
غین معجمتین و بائے موحدہ و سین مہملہ خیار خرد شیم دار و بعضے گفتہ اند کہ گیاہے سفید مانند بلیہ مے روید در ریگ متفق علیہ
وعن عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یشفع یوم القیمۃ ثلثۃ۔ شفاعت می کنند
روز قیامت سہ قوم الانبیاء نخست پیغمبران ثم العلماء پس تر علما ثم الشہداء پس تر شہیدان۔ رواہ ابن ماجۃ باید دانست
کہ تخصیص شفاعت باین سہ گروہ بجہت زیادت فضل و کرامت ایشان ست و الا ہمہ اہل خیر از مسلمانان را ثابت ست
و احادیث مشہورہ درین باب وارد خواہ از برائے مغفرت معاصے باشد یا رفع درجات و انکار شفاعت بدعت و ضلالت
ست چنانکہ خوارج و بعض معتزلہ بدان رفتہ اند۔

باب صفۃ الجنۃ واہلہا

جنت در اصل لغت معنی پوشیدن ست و ترکیب این حروف برای ستر و پوشیدن آید پس ازان نام درختان سایہ دار
کردند بجہت پوشیدن وی ماتحت خود را و پس ازان نام بستان شد کہ درختان سایہ دار دارد و بعد ازان نقل کردہ شد بدار ثواب
کہ بہشت ست و در صراح گفتہ جنت باغ و بہشت۔

الفصل الاول۔ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم قال اللہ تعالے گفت خدای تعالی
اعددت لعبادی الصالحین۔ آمادہ کردہ ام من مر بندگان صالح خود را۔ مالا عین رأت۔ چیزے کہ نہ ہیچ چشم دیدست
آنرا دیدہ۔ ولا اذن سمعت۔ و نہ ہیچ گوش صفات آنرا شنیدہ۔ ولا خطر علے قلب بشر و نہ گذشتہ ماہیت آن بر دل آدمی
و تواند کہ مراد باول صور تہا خوب و بثانی آوازہای دلکش و ثالث خاطرہای خوش باشد۔ فاقرؤا ان شئتم پس بخوانید
اگر مے خواہید تحقیق و تصدیق آن این آیت را فلا تعلم نفس ما اخفی لہم من قرۃ اعین۔ پس نمے داند ہیچ ذاتی چیزے
را کہ پنہان کردہ شدہ و نہادہ شدہ است برای شب خیزان و مال خرچ کنندگان از انچہ سبب خنکی چشم و آرام
اوست کنایت ست از شادی و خوشی و یافتن مقصود و قرۃ مشتق ست از قر بفتح کاف بمعنی قرار و ثبات چہ چشم
نزد نظر بہ محبوب قرار گیرد و مطمئن گردد و بجانب دیگر ننگرد و ہمچنین در حال فرح دسہ در سکون و آرام پذیرد و نزد نظر بغیر محبوب
متفرق و ملتفت بود ہمچنین در حال ترس و اندوہ متحرک و مضطرب باشد یا مشتق از قر بضم قاف بمعنے سردی و خنکی
و سردی چشم و لذت او در مشاہدہ محبوب و دریافت مقصود بود و گرمے و سوزش وے در دیدن دشمنان و در حالت
انتظار و استشراف بمطلوب و لفظ ولد را قرۃ العین گویند و آنکہ در حدیث واقع شدہ کہ جعلت قرۃ عینی فی الصلوۃ م

باین دو معنی ست چنانکه در باب فضل فقر گذشت متفق علیه — وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم موضع سوط
فی الجنة خیر من الدنیا وما فیها — جای یک تازیانه در بهشت یعنی اندک جایی وادنی مکانی دران بهتر ست از دنیا وهر چه
در دنیا ست وذکر تازیانه بنابر مجرای عادت ست که سوار چون درجای نزول خواهد کرد تازیانه خود را بیندازد تا علامت باشد
بران و دیگری در انجا فرود نیاید متفق علیه — وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم غدوة فی سبیل الله
او روحة خیر من الدنیا وما فیها — یک بامداد رفتن در راه خدا یا یک شبانگاه رفتن در راه وی بهتر ست از دنیا وهر چه در دنیا ست
غدوه بفتح یکبار رفتن در بامداد وبضم بامداد تا بر آمدن آفتاب وروحه بفتح یکبار رفتن در شبانگاه از زوال آفتاب تا شب
وتخصیص بغدوه وروحه بر سبیل عادت ست ومراد مطلق وقت وساعتست اگرچه نه در بامداد وشبانگاه باشد وسبیل الله
جهاد وحج وطلب علم وهر چه دران قصد تقرب الی الله تعالی وبرای خدا بود تا آنکه سفر برای طلب رزق حلال برای
نفقه عیال وتحصیل جمعیت وحضور در عبادت فی سبیل الله است وچون ذکر کرد فضیلت رفتن در راه خدا را معلوم
شد که ثواب آن بهشت ست باین تقریب چیزی از محاسن بهشت بیان کرد بقول خود — ولو ان امرأة من نساء اهل الجنة اطلعت
الی الارض — واگر باشد زنی از زنان بهشتیان ظاهر شود وفرود آید بسوی زمین — لاضاءت ما بینهما — هر آئینه روشن کند
آن زن هر چیزی را که میان بهشت وزمین ست — ولملأت ما بینهما ریحا — وهر آئینه پر کند آن زن هر چیزی را که میان
بهشت وزمین ست ببوی خوش واحتمال دارد که ضمیر ما بینهما راجع بآسمان وزمین باشد بقرینه مقام ولنصیفها علی راسها خیر
من الدنیا وما فیها — وهر آئینه معجر آن زن که بر سر دارد بهتر ست از دنیا وهر چه در دنیا ست — رواه البخاری — وعن
ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان فی الجنة شجرة یسیر الراکب فی ظلها مائة عام — بدرستی که در بهشت درختی
است که سیر میکند سوار در سایه او یعنی در زیر شاخهای او صد سال — لا یقطعها — وهنوز قطع نمیکند مسافت آنرا وگفته اند که
مراد باین شجره درخت طوبی است ونزد احمد وطبرانی وابن حبان تفسیر باین آمده — ولقاب قوس احدکم فی الجنة — وهر آئینه جای
بمقدار کمان یکی از شما در بهشت قاب قوس وقیب قوس بکسر قاف وقاد قوس وقید قوس ای قدره وقاب گوشه کمان را
نیز گویند وبعضی قاب بمعنی ذراع نیز آمده وهمه این معانی در قول حق سبحانه فکان قاب قوسین گفته اند پس معنی فرماید جای
مقدار کمانی در بهشت — خیر مما طلعت علیه الشمس او تغرب — بهتر ست از چیزی که طلوع کرده است بران آفتاب
یا غروب می کند یعنی از تمامه دنیا واین دو معنی مکان سوط است که در حدیث سابق مذکور شد عادت عرب است که سوار
تازیانه می براند از دو پیاده کمان — متفق علیه — وعن ابی موسی قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان للمؤمن
فی الجنة لخیمة من لؤلؤة واحدة مجوفة — بدرستی که مر مسلمان را در بهشت خیمه ایست از یک مروارید میان کاواک
عرضها — پهنائی آن خیمه — وفی روایة — ودر روایتی — طولها — درازی آن خیمه — ستون میلا — شصت کروه — فی کل زاویة
منها اهل — ودر هر گوشه از ان خیمه اهل خانه مؤمن بود که — ما یرون الآخرین — نمی بینند دیگران را از اهل خانه که در گوشه

دیگر اند۔ یطوف علیهم المؤمن۔ طوف می کنند و میگردد بر ایشان آن مسلمان و در بعضے روایات المؤمنون آمده بصیغه جمع
و مراد بالمؤمن نیز جنس ست۔ وجنتان من فضة آنیتهما وما فیهما۔ و مر مسلمانان را دو بهشتاست که از نقره است آوندها
و هر چه در آنهاست از متاع و اسباب خانه که مناسب ست بودن آن از نقره۔ وجنتان من ذهب آنیتهما وما فیهما۔ و دو بهشت ست که
طلاست آوندهای آنها و هر چه در آنهاست۔ وما بین القوم وبین ان ینظروا الی ربهم۔ و نیست میان مردم و میان نظر کردن ایشان
بسوی پروردگار ایشان۔ الا رداء الکبریاء علی وجهه۔ مگر چادر بزرگی و عظمت بر ذات پروردگار یعنی حجابهای جسمانی
و کدورتهای طبیعی همه از میان برافتاده مگر پردهای جلال و کبریا و عظمت ذات مقدس چون آن نیز برافتد هر او عیانا
ببینید و تحقیق و بیان این معنی در باب رؤیت بیاید۔ فی جنة عدن۔ در بهشت که محل اقامت و خلود ست و عدن
در لغت بمعنی اقامت و باین وجه جنت عدن نام کرده اند۔ متفق علیه۔ وعن عبادة بن الصامت۔ صحابی مشهور ست
که در مواضع احوال وی نوشته شده است۔ قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم فی الجنة مائة درجة در بهشت صد پایه ست
ما بین کل درجتین۔ مسافت میان هر دو پایه۔ کما بین السماء والارض۔ آن مقدار ست که میان آسمان و زمین ست۔ والفردوس
اعلاها درجة۔ و فردوس که نام یکی از بهشتهاست بلندترین آنهاست از روی درجه یعنی درجات وی بلندترین مرتبات
صوری و معنوی در قاموس گفته که فردوس بستانی که جمع کرده هر چه در بستانهاست از درختان تاک و جز آن و جنة
الفردوس باین اعتبار نام ست۔ منها تفجر انهار الجنة الاربعة۔ از جنت فردوس روان کرده میشود جویهای بهشت که چهار اند
ومن فوقها یکون العرش۔ و از بالای جنة الفردوس ست عرش۔ فاذا سألتم الله فاسألوه الفردوس۔ پس چون سوال کنید و
بخواهید از خدا بهشت را بخواهید فردوس را که از همه رفیع تر و بالاتر ست۔ رواه الترمذی۔ روایت کرد این حدیث را ترمذی
ولم اجده فی الصحیحین ولا فی کتاب الحمیدی۔ و نمی یابم آنرا در صحیحین بخاری و مسلم۔ و نه در کتاب حمیدی که جامع ست
میان صحیحین و بعضے از شراح نوشته اند که این حدیث موجود ست در صحیح بخاری در دو موضع یکے در کتاب الجهاد
دوم در باب کان عرشه علی الماء و در صحیح مسلم در باب فضل الجهاد فی سبیل الله و در بعضے حواشی نوشته که این حدیث
در صحیح بخاری مذکور ست از ابی هریره بادنی تفاوت۔ وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان
فی الجنة لسوقا یأتونها کل جمعة۔ بدرستی در بهشت بازاری ست یعنی مجمعے ست که مے آیند بهشتیان آنرا هر روز
جمعه۔ فتهب ریح الشمال۔ پس مے وزد باد شمال بفتح شین و کسر نیز آمده بادے که از جانب دست راست
آید چون مستقبل قبله بایستند مقابل جنوب و دانا که مراد اینجا بادے ست مثل باد شمال۔ فتحثو فی وجوههم وثیابهم
پس میریزد و مے اندازد آن باد یعنی مشک را و انواع طیب را در روے انسان و جامهاے ایشان و
در بعضے روایت آمده است که آن باد و انا تر و شناسا تر ست برسانیدن آن مشک طیب بجاهاے که باید رسانید
از زنے که سپرده باشند یکے از شما انواع طیب را بوے گویا اشارت ست بعوض و عطیات الٰهی

کہ در محل قابل آن میرسند - فیزدادون حسنا وجمالا - پس زیادہ میشوند بہشتیان کہ دران جمع مے آیند از روی حسن و جمال یا
زیادہ می کنند حسن وجمال را - فیرجعون الی اہلیہم - پس باز می گردند بسوی اہل خانہ خود - وقد ازدادوا حسنا وجمالا - وحالانکہ
بتحقیق زیادہ کردہ اند حسن وجمال را - فیقول لہم اہلوہم - پس میگویند مر ایشان را اہل خانہ ایشان - واللہ لقد ازددتم بعدنا
حسنا وجمالا - بخدا سوگند زیادہ کردید شما بعد از ما حسن وجمال را یعنی بعد از جدا شدن از ما حسن وجمال را - فیقولون پس میگویند
بہشتیان با اہل خانہ خود - وانتم واللہ لقد ازددتم بعدنا حسنا وجمالا - وشما ہم بخدا سوگند بتحقیق زیادہ کردید بعد از ما حسن وجمال را
گویا کہ پرتو انوار وافاضت آثار آن مجلس بتاثیر صحبت بایشان نیز میرسد (فللارض من کاس الکرام نصیب) رواہ مسلم
وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اول زمرۃ یدخلون الجنۃ - بدرستی کہ نخستین گروہے
کہ درمی آیند بہشت را - علی صورۃ القمر لیلۃ البدر - بر صورت ماہ تمام اند کہ در شب چہاردہم مے باشد در حسن ونورانیت
وشکل وہیئت - ثم الذین یلونہم - پس آن کسانی کہ متصل ونزدیک می شوند بایشان یعنے بعد از ایشان مے آیند - کاشد
کوکب دری فی السماء اضاءۃ - ہم چو سخت تر وقوی تر ستارہ درخشان در آسمان از روے روشنائے غیر ماہ وآفتاب
ودری منسوب بدر ست بمعنی مروارید بزرگ ودری نزد عرب بمعنی عظیم المقدار آید - قلوبہم علے قلب رجل واحد - دلہاے
ہمہ ایشان بر دل یک مرد ست یعنے متفق ومتحد ویک دل ویک جان ودوست یکدیگر اند چنانکہ فرمود - لا اختلاف بینہم ولا تباغض
نیست ہیچ اختلاف میان ایشان ونہ دشمن داشتن یکدیگر را - لکل امرء منہم زوجتان من الحور العین - مر ہر مردے را از
بہشتیان دو زن ست از حور عین حور جمع حوراء یعنے زن سخت سفید چشم وسیاہی آن وعین جمع عیناء یعنے
فراخ چشم اگر گویند در آخر فصل ثانے از حدیث ابی سعید بیاید کہ ادنے اہل جنت را ہفتاد ودو زوجہ باشد واینجا
دو زوجہ مے فرماید جوابش آنکہ مراد آنست کہ دو زوجہ باشد ازین جنس کہ حور العین ست با صفات دیگر کہ ذکر
کردہ واین منافات ندارد بانکہ وراے این جنس زوجات دیگر بسیار باشد - یری مخ سوقہن من وراء العظم واللحم
من الحسن - دیدہ مے شود مغز استخوان ساقہاے ایشان از پس استخوان وگوشت از غایت حسن وصفا ولطافت
یسبحون اللہ بکرۃ وعشیا - بپاکی یاد میکنند خدا را صبح وشام یعنے ہمیشہ - لا یسقمون - بیمار نمے شوند اہل بہشت - ولا یبولون
وبول نمے کنند - ولا یتغوطون - وپاخانہ نمے روند - ولا یتفلون - وآب از دہن نمے افگنند - ولا یتمخطون - وآب از بینی
نمے اندازند - آنیتہم الذہب والفضۃ - آوندہاے ایشان از طلا ونقرہ است - وامشاطہم الذہب - وشانہ ہاے
ایشان از طلا - ووقود مجامرہم الالوۃ - وفروزینہ مجمرہاے ایشان عود ہندے است کہ بخور کردہ مے شود بآن
یعنے مجمرہاے دنیا فروزینہ آن ہیمہ پارہا بود وبخور آن عود بخلاف مجمرہاے بہشت کہ فروزینہ آن ہمہ عود باشد ووقود بضم
واو افروختن آتش وبفتح آن ہیمہ کہ افروختہ شود بآن آتش ومجامر جمع مجمر بکسر میم بر صیغہ آلت آنچہ نہادہ شود در وے
انگر براے تبخر وبفتح نیز آمدہ والالوۃ بفتح ہمزہ وضم آن وضم لام وتشدید واو عود کہ بخور کردہ شود بآن - ورشحہم المسک

وعرق ایشان مشک ست یعنی خوشبو مانند مشک - علے خلق رجل واحد - بضم خا یعنی همه بر خلق وسیرت یک مرد
یعنی خوش خلق ومتفق ومختلط با یکدیگر چنانکه در صدر حدیث گذشت وبرین وجه قول وی علے صورة ابیهم آدم ستون ذراعا
فی السماء - بر صورت وشکل پدر ایشان که آدم ست شصت گز در جانب آسمان یعنی در طول قامت کلامی جدا باشد
برای بیان صورت بعد از بیان سیرت وخلق بفتح خا نیز روایت ست یعنی همه بر شکل وصورت یک مرد در حسن وخوبی
موافق یکدیگر وبرین وجه قول وی علے صورة ابیهم الخ بیان وتفسیر این قول باشد وروایت بفتح وضم هر دو صحیح ست
متفق علیه - وعن جابر قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم ان اهل الجنة یاکلون فیها ویشربون - گفت آنحضرت بهشتیان
می خورند در بهشت ومی نوشند - ولا یتفلون ولا یبولون ولا یتغوطون ولا یتمخطون قالوا - گفتند وپرسیدند صحابه - فما بال الطعام
یعنی چون تغوط نمی کنند ویا بخانه نمی روند حال فضلهٔ طعام چیست وچگونه بدر می رود - قال جشاء - بضم جیم
وشین معجمه - ورشح کرشح المسک - فرمود آروغ ست وعرق ست مثل عرق مشک یعنی آروغ میزنند وبدان هوا از معده
بدر میرود وعرق می کنند وبدان ماده رطوبتی بیرون می آید باین نهج فضلهٔ طعام بیرون میرود - یلهمون التسبیح والتحمید
کما تلهمون النفس - الهام واعلام کرده میشوند بهشتیان تسبیح وتحمید وذکر الهی را ومیگردد آن لازم حال ایشان وبی تکلف
می آید چنانکه بیرون آورده میشود از شما النفس که بی تکلف می آید ومیرود وذکر الهام در نفس بطریق مشاکلة است - رواه
مسلم - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم من یدخل الجنة ینعم ولا یبأس - کسی که در می آید بهشت را
تنعم وآسایش میکند وشنوده نمیگردد تنعم او به محنت ومشقت یعنی در بهشت اصلا محنت ومشقت نبود وهمه راحت
وآسایش باشد ولا یبأس بفتح تحتانیه وسکون موحده از بؤس بمعنی شدت ومشقت - ولا یبلی ثیابه - وکهنه نمیگردد جامهای
او - ولا یفنی شبابه - وفانی ونابود نمیگردد جوانی او یعنی در بهشت تغیر وتحول وفساد وخرابی نبود - رواه مسلم - وعن
ابی سعید وابی هریرة ان رسول الله صلے الله علیه وسلم قال ینادی منادٍ - آواز میدهد آواز دهنده به بهشتیان میگوید
که ان لکم ان تصحوا فلا تسقموا ابدا - بدرستی مر شماراست که تندرست باشید وبیمار نشوید همیشه - وان لکم ان تحیوا
فلا تموتوا ابدا - ومر شماراست که زنده باشید پس نمی میرید - وان لکم ان تشبوا ولا تهرموا ابدا - ومر شماراست که جوان باشید
وپیر نشوید ابدا تشبوا بکسر شین وتهرموا بفتح را - وان لکم ان تنعموا ولا تبأسوا ابدا - ومر شماراست که راحت بینید وآسایش
کنید ومحنت ومشقت نه بینید همیشه - رواه مسلم - وعن ابی سعید الخدری ان رسول الله صلے الله علیه وسلم قال ان اهل الجنة یتراءون
اهل الغرف من فوقهم - بدرستی که بهشتیان می بینند اهل غرف را از بالای خود وغرف بضم غین وفتح را جمع
غرفه بضم وسکون منزل عالی وقصر رفیع - کما تتراءون الکوکب الدری الغابر فی الافق المشرق او المغرب -
چنانکه می بینید ستارهٔ درخشان را که رفته است یا باقی است در کنارهٔ آسمان از مشرق یا مغرب چه ستاره درین
دو وقت روشن تر وبزرگتر نماید واگر در آسمان می گفت بلندی ودوری غرف معلوم می شد ولیکن معنی روشنی

و درخشیدن مفہوم نمی گشت و در افق ہر دو معنے مستفاد میگردد و در بعضے روایات غائر بیاے تحتانیہ نیز آمده از غور بمعنے نشیب و در بعضے عازب بعین مہملہ و زاے بمعنی بعید ذاہب و روایت مشہور غائر ست بعین معجمہ و بار موحده از غبور بمعنی درگذشتن و باقی ماندن ۔ لتفاضل ما بینہم و این ارتفاع و بلندی غرف بجہت تفاضل و تفاوت مراتب ست که میان بہشتیان ست مرتبۂ بعضے بلند و بعضے پست و گفته اند که بہشت را طبقات باشد اعالی برای سابقان و اواسط برای مقتصدان و اسافل برای مخلطان ۔ قالوا ۔ گفتند صحابه ۔ یا رسول اللہ تلک منازل الانبیاء لا یبلغہا غیرہم ۔ آن غرف و این قصرہای رفیع مگر منزل ہای پیغمبران خواہد بود که نمی رسد بآن منازل و مراتب غیر پیغامبران ۔ قال بلی ۔ فرمود بلی میرسند آن منازل و مراتب را غیر پیغمبران بمتابعت و محبت ایشان ۔ والذی نفس محمد بیده رجال آمنوا باللہ وصدقوا المرسلین بخدا سوگند میرسند آنرا مردان که ایمان آورده اند بخدا و راست گو دانسته اند پیغمبران را متفق علیه ۔ وعن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم یدخل الجنة اقوام افئدتہم مثل افئدة الطیر ۔ میدر آیند بہشت را گروہہا که دل ہاے ایشان مانند دلہای پرندگان ست یعنے در خوف و ہیبت پروردگار و رمیدان و گریختن از اغیار چه پرندگان ترسنده تر و رمنده ترین جانوران اند یا در توکل در رزق چنانکه در حدیث در شان پرندگان واقع شده است که بیرون مے آیند بامداد گرسنه و برمے گردند شبانگاه سیر رواه مسلم ۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیه وسلم ان اللہ تعالے لیقول لاہل الجنة بدرستے که خداے تعالے مے گوید بہشتیان را و ندا مے کند ایشان را که یا اہل الجنة فیقولون ۔ پس مے گویند بہشتیان و جواب مے دہند پروردگار تعالے را که ۔ لبیک ربنا وسعدیک سمی الیستیم برای خدمت تو الیسادنی بعد الیسادنی و یاری می دہیم دین ترا یاری دادنی بعد از یاری دادنی یعنے دائم و مستمر والخیر فی یدیک و نیکی در دست تصرف تست ہر کرا خواہی بدہی ۔ فیقول ہل رضیتم ۔ پس مے گوید پروردگار تعالے مر ایشان را آیا راضی شدید شما که در آورده ام شما را در بہشت ۔ فیقولون ومالنا لانرضی یا رب ۔ و چیست و چه شد ما را که راضی نشویم اے پروردگار ما ۔ وقد اعطیتنا مالم تعط احدا من خلقک ۔ و بتحقیق دادی تو ما را چیزی که ندادی ہیچ یکی از خلق ترا فیقول الا اعطیکم افضل من ذلک ۔ پس میگوید پروردگار تعالی آیا ندہیم شما را بہتر از آنچه دادم فیقولون یا رب وای شئی افضل من ذلک اے پروردگار من و کدام چیز ست بہتر از آن ۔ فیقول احل علیکم رضوانی ۔ فرود می آرم بر شما رضای خود را ۔ فلا اسخط علیکم بعده ابدا پس خشم نمیگیرم بر شما بعد از این ہمیشه و چون مولی از بنده راضی شد ہمه نعمت ہا و سعادت ہا حاصل شد و دولت دیدار نیز اثر و نتیجه آنست اول پرسید از ایشان که آیا راضی اند از وی تعالی چون رضای ایشان از حضرت وی حاصل شد رضای خود را از ایشان بر آن ترتب ساخت تا معلوم گردد که دلیل و علامت رضای مولی تعالی از بنده رضای بنده است از مولے پس در حال خود نگاه کن اگر خود را راضی مے یابی از پروردگار خود بدان که او نیز از تو راضی ست صحابه رضوان اللہ علیہم اجمعین بحبث

میکردند و تفتیش مے نمودند کہ بچہ شناسیم کہ حق تعالی از ما راضی ست آخر اتفاق میکردند بران کہ اگر ما از وی ساخته ایم بہ یقین
وی نیز از ما راضی ست پس از ان بشارت داد کہ رضای وے از ایشان دائم و ابدی ست بالاتر ازین چہ نعمت باشد
اندک رضا از اللہ تعالی بزرگ ترست از بہشت و از ہرچہ در وست چنانکہ فرمود و رضوان من اللہ اکبر چہ جای آنکہ
دائم و مستمر باشد اللہم ارض عنا و ارضنا عنک متفق علیہ وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم قال
ان ادنی مقعد احدکم من الجنۃ بدرستی کہ کمتر منزل و جای یکے از شما از بہشت آن مقدار ست کہ ان یقول
لہ تمن فیتمنی و یتمنی۔ بگوید پروردگار تعالی مر او را آرزو کن و بخواہ آن قدر کہ بخواہی پس آرزو کند و بخواہد و دیگر آرزو
کند و بخواہد۔ فیقول لہ ہل تمنیت۔ پس بگوید پروردگار تعالی مر آن بندہ را کہ آرزو کردی و خواستی تا نہایت انچہ
آرزو میتوانی کرد۔ فیقول نعم۔ پس بگوید بندہ آری آرزو کردم نہایت انچہ آرزو توان کرد۔ فیقول لہ۔ پس میگوید
پروردگار تعالی مر آن بندہ را۔ فان لک ما تمنیت ومثلہ معہ۔ پس بدرستی کہ مر تراست انچہ آرزو کردی و مانند آن
با وی۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم سیحان و جیحان والفرات والنیل کل من انہار
الجنۃ۔ فرمود آنحضرت ہر یکے ازین چہار جوے از جوے ہاے بہشت ست۔ رواہ مسلم۔ فرات و نیل خود
نام نہر کوفہ و مصر ست بے خلاف اما در تعیین سیحان و جیحان خلافے ست بعضے گفتہ اند سیحان نہرے ست
بشام و جیحان نہر بلخ ست و گفتہ اند کہ سیحان و جیحان غیر سیحون و جیحون ست کہ نہر ترک و نہر بلخ ست چہ نہا
در بلاد ارمن ست و طیبی گفتہ کہ قول جوہرے کہ گفتہ جیحان نہر شام ست غلط ست و اتفاق دارند کہ جیحون ہوا و نہر
خراسان ست و گفتہ اند کہ سیحون نہریست بسند و بالجملہ مراد بودن این چہار از انہار جنت آنست کہ چون آبہای
اینہا خوشترین آب ہا ست و در اینہا فوائد و منافع بسیار ست گویا از جوہای بہشت اند و بعضے گفتہ اند کہ انہار
اربعہ اند کہ اصول انہار جنت اند تا انہار را بنام این انہار اربعہ کہ اعظم و اشہر و اعذب و افید انہار دنیا اند خواندہ است
اشارت بانکہ انچہ در دنیا ست از فوائد و منافع نمونہای بہشت ست و بعضے گفتہ اند کہ وجہ تسمیۂ اینہا با نہار جنت بجہت
آنست کہ ایمان شامل ست بلادی را کہ این انہار در انہا ست و آنجور دن آنہا راجع اند بجنت و صحیح آنست
کہ آن محمول بر ظاہر ست و مادہ این انہار مذکورہ از بہشت ست و مسلم روایت کردہ است کہ فرات و نیل
روان مے شوند از بہشت و در صحیح بخاری آمدہ کہ از اصل سدرۃ المنتہی و در معالم التنزیل آوردہ کہ این چہار
نہر از بہشت اند کہ حق سبحانہ و تعالے آنہا را بکوہہا سپردہ و از انجا بر زمین جاری ساختہ کذا ذکرہ الطیبی واللہ اعلم
بحقیقۃ الحال۔ وعن عتبۃ۔ بضم عین مہملہ و سکون تا۔ بن غزوان۔ بفتح معجمہ و سکون زای صحابے بدرے جلیل
قدیم الاسلام اسلام آوردہ بعد از شش مرد و بود از تیر اندازان مشہور۔ قال گفت۔ ذکر لنا ان الحجر یلقی من شفۃ جہنم
ذکر کردہ شد ما را یعنے روایت کردہ شد از پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم کہ فرمود سنگ انداختہ مے شود از کنار دوزخ

فیھوی فیہا سبعین خریفا۔ پس فرو می افتد آن سنگ در دوزخ تا ہفتاد سال خریف مقابل ربیع ست و چون عرب ابتدای سال از خریف اعتبار کنند سال تمام بدان مراد دارند۔ لایدرک لہا قعرا۔ و نمی یابد آن سنگ مر دوزخ را تگ واللہ لتملان۔ بخدا سوگند ہر آئینہ پر کردہ می شود دوزخ با وجود این مغاکی و فراخی۔ ولقد ذکر لنا ان ما بین مصراعین من مصاریع الجنۃ۔ وبہ تحقیق ذکر کردہ شد مارا کہ میان دو تختہ دراز تختہای در بہشت مسیرۃ اربعین سنۃ۔ مسافت چہل سال ست ولیاتین علیہا یوما وھو کظیظ من الزحام۔ و ہر آئینہ بیاید بر بہشت روزے و حال آنکہ وے پر است یا پر کردہ شدہ است از ازدحام رواہ مسلم

الفصل الثانی۔ عن ابی ہریرۃ قال قلت یا رسول اللہ مم خلق الخلق۔ ابوہریرۃ گفت پرسیدم از آنحضرت از چہ چیز پیدا کردہ شد خلق۔ قال من الماء۔ فرمود پیدا کردہ شد از آب اختلاف ست عقلا را کہ نخستین چیزے کہ از اجسام پیدا شد چیست اکثر بر آنند کہ جوہر آب ست زیرا کہ وی قابل ست مر جمیع صور عالم را پس تر پیدا کردہ شد از وے زمین بہ تکثیف و انجماد و آتش وہوا بہ تلطیف و ترقیق چہ آب ہرگاہ لطیف گردد ہوا شود و پیدا شد آتش از صفوۃ و خلاصۂ آب و پیدا گشت آسمان از دخان نار و این حدیث دلیل ست بر آن و گویند کہ در سفر اول از توریۃ آمدہ کہ پروردگار تعالی پیدا کرد جوہرے پس نظر کرد سوے وی بنظر ہیبت پس بگداخت اجزاے او و آب گشت و از وے بخارے بر آمد بالا رفت مثل دخان پس آسمان پیدا آمد پس ظاہر شد بر روے آب کف و از وے زمین شد و کوہہا را لنگر آن ساخت و آنچہ در بعضے حواشی نوشتہ شدہ است کہ مراد بماء نطفہ است تقاضا میکند کہ مراد بخلق حیوانات باشد چنانکہ در قرآن مجید فرمود (وجعلنا من الماء کل شیء حی) واللہ اعلم قلنا الجنۃ ما بناؤہا پرسیدیم از آنحضرت کہ بہشت بناے او چیست قال۔ فرمود لبنۃ من ذہب ولبنۃ من فضۃ۔ بنای بہشت خشتی از طلا و خشتی از نقرہ ولبنہ بفتح لام وکسر با و بکسر لام وسکون با نیز آمدہ۔ وملاطہا المسک الاذفر۔ وگل آن کہ بدان بنا کنند مشک خالص تیز بوی۔ وحصباؤہا اللؤلؤ والیاقوت۔ وسنگریزہای او کہ در جوبہا و جز آن باشد مروارید و یاقوت۔ وتربتہا الزعفران۔ وخاک او مثل زعفران زرد و خوشبو۔ من یدخلہا ینعم ولا یباس۔ کسی کہ در آید بہشت را تنعم کند و نمی بیند رنج و مشقت۔ یخلد ولا یموت۔ ہمیشہ میزید و ہرگز نمیرد۔ ولا تبلی ثیابہم۔ و کہنہ نمی گردد جامہای بہشتیان۔ ولا یفنی شبابہم۔ و فانی نمیگردد جوانی ایشان رواہ احمد والترمذی والدارمی۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما فی الجنۃ شجرۃ الا وساقہا من ذہب۔ نیست در بہشت درختے مگر آنکہ تنہ وے از طلاست رواہ الترمذی۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فی الجنۃ مائۃ درجۃ ما بین کل درجتین مائۃ عام۔ بدرستی کہ در بہشت صد پایہ است مسافت میان ہر دو پایہ مسافت صد سال۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فی الجنۃ مائۃ درجۃ لو ان العالمین اجتمعوا فی احداہن لوسعتہم۔ بدرستیکہ در بہشت

صد درجه است چنانچه اگر عالمیان تمام جمع شوند در یکے ازان درجات گنجایش می دہد ہمہ را۔ رواه الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعنه عن النبی صلی الله علیه وسلم فی قوله۔ آمده است از آنحضرت در تفسیر قول حق تعالیٰ وفرش مرفوعة در بہشت فرشہا باشد برہم نہاده شده تا آنکه بلند شده۔ قال ارتفاعها لکما بین السماء والارض۔ فرمود بلندی آن فرشہا چنانکه مسافت میان آسمان وزمین ست مسیرة خمسمائة سنة۔ پانصد ساله راه وگفته اند که مراد بفرش از زنان اہل بہشت ست ومرفوع بمعنی فائق وفاضل در حسن وجمال از زنان دنیا۔ رواه الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان اول زمرة یدخلون الجنة یوم القیمة۔ بدرستی که نخستین گروہی که مے در آیند بہشت را روز قیامت ضوء وجوہہم علی مثل ضوء القمر لیلة البدر۔ روشنی رویہای ایشان واقع شده است بر مانند روشنی ماه در شب چہاردہم والزمرة الثانیة علی مثل احسن کوکب دری فی السماء۔ وگروه دوم بر مانند بہترین ستاره درخشنده در آسمان۔ لکل رجل منہم زوجتان علی کل زوجة سبعون حلة۔ مر ہر یکے از ایشان را دو زن ست بر ہر زن ہفتاد حله وہر یک ازین دو زن باین صفت که یری مخ ساقہا من ورائہا۔ دیده میشود مغز استخوان ساق وی از پس ساق کنایت ست از غایت لطافت وصفا وجمال۔ رواه الترمذی۔ وعن انس عن النبی صلی الله علیه وسلم قال یعطی المؤمن فی الجنة قوة کذا وکذا من الجماع۔ داده مے شود مسلمان در بہشت قوت چندین وچندین زن از جہت جماع۔ قیل۔ گفته شد۔ یا رسول الله او یطیق ذلک آیا طاقت دارد مرد جماع چندین زنان را۔ قال یعطی قوة مائة۔ فرمود داده میشود قوت صد مرد پس چرا طاقت جماع چندین زنان نیارد۔ رواه الترمذی۔ وعن سعد ابن ابی وقاص عن النبی صلی الله علیه وسلم انه قال لو ان ما یقل ظفر مما فی الجنة بدا۔ اگر آنکه چیزے که بر میدارد آنرا ناخن ازان چیزہای که در بہشت است از اسباب زینت وآلات آن ظاہر شود۔ لتزخرفت له ما بین خوافق السماء والارض۔ ہر آئینه زینت مے یابد از جہت آن چیز چیزے که میان جوانب واطراف آسمان وزمین ست از مکانہا وخوافق جمع خافقة است بمعنی جانب وخافقین مشرق ومغرب وخوافق آنہا را گویند زیرا که شب وروز مختلف میشوند در آنہا وخفق بمعنے حرکت واضطراب آید وخفقان دل ازانجاست وخوافق آسمان جوانب آنرا که ازانجا چہار باد مشہور بر آید نیز گویند ولو ان رجلا من اہل الجنة اطلع۔ واگر آنکه مردی از بہشتیان بر آید وپیدا گردد۔ فبدا اساوره۔ پس ظاہر میگردد یارہای دست وی۔ لطمس ضوءه ضوء الشمس۔ ہر آئینه محو وناپدید مے گرداند روشنی آفتاب را کما تطمس الشمس ضوء النجوم۔ چنانکه محو وناپیدا میگرداند آفتاب روشنی ستارہا را۔ رواه الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن ابی ہریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اہل الجنة جرد مرد کحلی۔ بہشتیان جرد اند بضم جیم وسکون را جمع اجرد ومرد ہم بر وزن وی جمع امرد وکحلی بر وزن قتلی جمع کحیل بمعنے اکحل واجرد مردی را گویند که موی بر بدن وی نباشد واصل ماده برای سلب ازاله است چنانکه جرد بفتحتین فضائی که در وی نبات نبود وتجرید لیف پوست برکندن وموی از وی وتجرید از ثوب برہنه کردن ازان وامرد ساده زنخ ودر قاموس گفته که امرد

جوانی را گویند که طلوع کرده موی لب وی و نروئیده ریش وی و کحل بفتحتین سیاهی پلکهای مژگان بے سرمہ چنانکه سرمه
کرده شود در مثل آمده لیس التکحل کالکحل یعنی آنکه به تکلف سرمه کند آنچنان نبود که بی سرمه کردن در اصل خلقت مژگان چشم
سیاه افتد - لایفنی شبابہم ولا تبلی ثیابہم - فانی نمیگردد جوانی بهشتیان کهنه نمیگردد جامهای ایشان - رواه الترمذی والدارمی
وعن معاذ بن جبل ان النبی صلی الله علیه وسلم قال یدخل اهل الجنة الجنة جردا مردا مکحلین - می در آیند بهشتیان بهشت را
موصوف باین صفات - ابناء ثلثین او ثلث وثلثین سنة - سی ساله یا سی وسه ساله یعنی چنانکه در دنیا درین سن سال باشند
چه کمال جوانی وقوت مرد درین وقت است که آنرا اشد خوانند بفتح همزه وضم شین - رواه الترمذی - وعن اسماء بنت ابی بکر
قال سمعت رسول الله - گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم وذکر له - وحال آنکه ذکر کرده شد مر آنحضرت را - سدرة
المنتهی قال - فرمود - یسیر الراکب فی ظل الفنن منها مائة سنة - سیر کند سوار در زیر شاخهای وی صد سال فنن بفتحتین شاخ
افنان جمع وی - او یستظل بظلها مائة راکب - یا پناه می گیرد بسایه او صد سوار - شک الراوی - شک کرده است
راوی حدیث که یسیر الراکب فی ظل الفنن منها مائة سنة شنید یا یستظل بظلها مائة راکب شنید اما شک نیست که مبالغه
در عبارت نخستین بیشتر است - فیها فراش الذهب - در سدرة المنتهی کرمهای طلاست فراش بفتح فا وخفت کرمی که می پرد
گرد چراغ وبے افتد در وی که آنرا پروانه خوانند ما نا که مراد فرشتگان اند نورانی که می درخشد بازوهای ایشان گویا
که از طلاست یا تشبیه کرد انواری را که تقبیعث میگردد از ان وتعبیر کرد از ان بفراش ذهب واین تفسیر این آیت کریمه
است که (اذ یغشی السدرة ما یغشی) می پوشد سدرة را آنچه میپوشد و بیضاوی گفته که می پوشد آنرا جمع غفیر از
ملائکه که عبادت میکنند حق را - کان ثمرها القلال - گویا میوه او مثل سبوهای کلان است قلال بکسر جمع قله بضم سبوی
بزرگ که آنرا جره گویند و سدرة المنتهی نام درختی است و در نهایه گفته است که منتهی میگردد بآن علم اولین وآخرین و
هیچ یکی از مخلوقات نداند که ورای آن چیست و در نگذشته است از ان جز محمد صلی الله علیه وسلم وآن مقام جبرئیل است
که از ان نتواند گذشت و آن بروایتی در آسمان ششم است ومشهور آنست که در آسمان هفتم است و وجه تطبیق درین دو
روایت آنکه بیخ او در ششم باشد و شاخها در هفتم والله اعلم - رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب - وعن انس قال
سئل رسول الله - پرسیده شد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ما الکوثر - چیست کوثر - قال - فرمود - ذاک نهر اعطانیه الله یعنی
فی الجنة - جوئی است که داده است مرا خدای تعالی آن جوی را در بهشت - اشد بیاضا من اللبن - سخت تراست آب
وی در سفیدی از شیر - واحلی من العسل - وشیرین تر است از شهد - فیه طیر اعناقها - در ان جوی پرندگان اند که گردنهای
ایشان - کاعناق الجزر - مانند گردنهای شتران است و جزر بفتحتین جمع جزور بفتح جیم یعنی شتر که آماده کرده شده است
برای نحر و ذبح - قال عمر ان هذه لناعمة - گفت عمر رضی الله عنه بدرستی که این پرندگان در ان حوض تنعم وفربه
وخوشحال باشند - قال رسول الله - گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اکلها انعم منها - خورندگان آن پرندگان

کہ بہشتیان باشند متنعم تر و ترفہ تر ازان پرندگان - رواہ الترمذی وعن بریدۃ ان رجلا قال - روایت است از
بریدہ اسلمی کہ صحابی مشہورست گفت کہ مردی گفت - یا رسول اللہ ہل فی الجنۃ من خیل - آیا ہست چیزی در بہشت
از جنس اسپان - قال - گفت آنحضرت - ان اللہ تعالی ادخلک الجنۃ - اگر خدای تعالی درآرد ترا در بہشت - فلا تشاء
ان تحمل فیہا علی فرس من یاقوتۃ حمراء - پس نمیخواہی تو کہ سوار کردہ شوی در بہشت بر اسپی از یاقوت سرخ - تطیر بک فی الجنۃ
کہ بپراند آن اسپ ترا در بہشت یعنی ببرد و ببرد ترا - حیث شئت - آنجا کہ می خواہی تو - الا فعلت - این کلمہ را صیغہ
خطاب خواندہ اند مجہول و معروف یعنی مگر آنکہ کردہ میشوی تو یعنی دادہ میشوی مدعا و مقصود ترا یا میکنی تو یعنی می یابی
و فائز می شوی بمقصود خود و بنا بر تانیث بصیغہ مجہول نیز آمدہ یعنی کردہ مے شود و ساختہ مے شود آن اسپ برای
تو و فرس مذکر و مونث ہر دو آید حاصل آنکہ در بہشت ہر کس ہر چہ خواہد بیابد - وسالہ رجل - و سوال کرد
آنحضرت را مردی - فقال - پس گفت - یا رسول اللہ ہل فی الجنۃ من ابل - آیا ہست در بہشت از جنس شتران -
قال - گفت بریدہ فلم یقل لہ ما قال لصاحبہ - پس نگفت آنحضرت مر این مرد را چیزی کہ گفت مر یار او را در جواب یعنی نگفت
کہ اگر درآرد ترا خدای تعالی در بہشت خواہی کہ سوار کنند ترا بر شتری از یاقوت حمراء الخ - فقال - پس گفت بطریق
کلیہ ان یدخلک اللہ الجنۃ یکن لک فیہا ما اشتہت نفسک - اگر درآرد ترا خدای تعالی در بہشت باشد ترا در بہشت
ہر چہ خواہد نفس تو - ولذت عینک - و خوش گیرد چشم تو - رواہ الترمذی وعن ابی ایوب قال اتی النبی - گفت ابوایوب
انصاری کہ از کبار صحابہ است آمد پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم اعرابی - بادیہ نشینی فقال - پس گفت - یا رسول اللہ
انی احب الخیل افی الجنۃ خیل - من دوست میدارم اسپان را آیا در بہشت اسپان مے باشند - قال رسول
اللہ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان ادخلت الجنۃ - اگر درآوردہ مے شوی تو بہشت را - اتیت بفرس
من یاقوتۃ - دادہ مے شود ترا اسپی از یاقوت لہ جناحان کہ مر آن اسپ را دو بازو ست فحملت علیہ پس سوار
کردہ می شوی بر آن اسپ - ثم طار بک - پس تر می براند و میرساند ترا آن اسپ - حیث شئت - ہر جا کہ می خواہی
رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث لیس اسنادہ بالقوی - و گفت ترمذی این حدیثی ست کہ نیست اسناد او قوی -
وابوسورۃ الراوی یضعف فی الحدیث - وابوسورہ بفتح سین مہملہ و سکون واو کہ راوی این حدیث ست نسبت
بضعف کردہ می شود در حدیث - وسمعت محمد بن اسمعیل یقول - و شنیدم من بخاری را کہ میگفت - ابوسورۃ ہذا
منکر الحدیث یروی مناکیر - این ابوسورہ حدیث او منکرست و روایت میکند وی احادیث منکر را و معنی منکر در مقدمہ
معلوم شد وعن بریدۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اہل الجنۃ عشرون ومائۃ صف - بہشتیان صد و
بیست رستہ باشند - ثمانون منہا من ہذہ الامۃ - ہشتاد ازان صفہا ازین امت مرحومہ محمدیہ باشند - واربعون من
سائر الامم - و چہل صف از دیگر امت ہا - ازین معلوم شود کہ بہشتیان ازین امت دو حصہ تمامہ امت ہا باشند

رواه الترمذی والدارمی والبیہقی فی کتاب البعث والنشور۔ اگر گفته شود که سابقا در باب شفاعت گذشت که آنحضرت فرمود
صلی اللہ علیہ وسلم امید وارم که باشید شما نصف اہل جنت واین جا می فرماید دو چند ایشان جوابش آنکه تواند که امید واری
آنحضرت از درگاه باری آن باشد بعد از ان زیاده کرده شد و بشارت داده شد زیاده از انچه امید داشت واین زیاده
فضل وکرم اوست تعالیٰ شانہ در حق حبیب خود وامت او واللہ ذو الفضل العظیم۔ وعن سالم عن ابیہ قال قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ سالم بن عبد اللہ بن عمر بن الخطاب از اجلۂ علما و تابعین و سادات و ثقات
ایشان ست امام مالک گفت که نبود ہیچ یکے در زمان سالم مشابہ تر بسلف در زہد و فضل و زندگانی و درستی آزادی
و درشتی می گفت سخن بحجاج بن یوسف ظالم روایت میکند از پدرش که گفت آنحضرت۔ باب امتی الذین یدخلون
منہ الجنۃ۔ دری از بہشت که امت من از ان در در آیند بہشت را عرضہ مسیرۃ الراکب المجود۔ بضم میم وکسر واو مشددہ
پہنای آن در مقدار مسافت سیر سواری ست که نیک میداند دوانیدن اسپ را باسیر سوار اسپ که نیک می دواند
ثلاثا۔ سہ شب یا سہ سال ثم انہم لیضغطون علیہ۔ پستر بدرستی ایشان ہر آئینہ از دحام کرده میشوند و فشارده میشوند
بر در با وجود این وسعت و پہنائی حتی تکاد مناکبہم تزول۔ تا آنکہ نزدیک ست که دوشہای ایشان زوال پذیرد و سوده گردد
رواه الترمذی وقال ہذا حدیث ضعیف۔ روایت کرد این حدیث را ترمذی و گفت که این حدیث ضعیف ست۔ وسألت محمد بن
اسمعیل عن ہذا الحدیث فلم یعرفہ۔ و پرسیدم بخاری را ازین حدیث پس نشناخت آنرا۔ وقال یخلد بن ابی بکر یروی المناکیر۔ و گفت
بخاری یخلد بر وزن فعل مضارع از خلود بن ابی بکر که سوای این حدیث ست روایت میکند احادیث منکر را۔ وعن علی
رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فی الجنۃ لسوقا۔ بدرستی که در بہشت بازاری و مجمعی ست که
ما فیہا شری ولا بیع۔ نیست دران بازار خریدن و نہ فروختن چیزی۔ الا الصور من الرجال والنساء۔ مگر صورتہای خوب
از مردان و زنان که تبدیل کرده میشوند روی صورتہای بد بصورتہای خوب۔ فاذا اشتہی الرجل صورۃ۔ پس چون
خوش دارد و بخواہد مرد صورتے خوب را۔ دخل فیہا۔ می در آید و متصف میگردد باین صورت۔ رواه الترمذی وقال ہذا
حدیث غریب۔ وعن سعید بن المسیب انہ لقی ابا ہریرۃ۔ روایت ست از سعید بن المسیب که از کبار تابعین ست که وے
پیش آمد ابو ہریرہ را۔ فقال ابو ہریرۃ اسأل اللہ ان یجمع بینی وبینک فی سوق الجنۃ۔ سوال میکنم خدای تعالیٰ را که جمع کند
میان من و میان تو در بازار بہشت۔ فقال سعید افیہا سوق۔ پس گفت سعید بن المسیب آیا در بہشت بازاری خواہد بود۔ قال
نعم۔ گفت ابو ہریره آری در بہشت بازاری خواہد بود۔ اخبرنی رسول اللہ۔ خبر داد مرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان اہل الجنۃ
اذا دخلوہا۔ بہشتیان چون در آیند بہشت را۔ نزلوا فیہا بفضل اعمالہم۔ نزول میکنند در بہشت و فرود می آیند در منازل
بہشت بقدر عملہای خود ہر کرا عمل بیشتر و بہتر منزل وی شریف تر و بلند تر۔ ثم یؤذن لہم فی مقدار یوم الجمعۃ من ایام الدنیا۔
پستر اذن کرده میشود مر ایشان را در مقدار روز جمعہ از روزہای دنیا یعنی در روزی که در دنیا روز جمعہ بود بحکم پروردگار تعالیٰ

میشود که برآیند چنانکه در دنیا حکم بود که روز جمعه برآیند و این اثر و نتیجه جزای برآمدن جمعه و رفتن به نماز جمعه باشد - فیزورون
ربهم پس برمی آیند و زیارت میکنند پروردگار خود را و می درآیند در حضرت کبریای او عز و علا - ویبرز لهم عرشه - و ظاهر
و هویدا میکند پروردگار تعالی مر ایشان را عرش خود را کنایت است از ظهور حق و تجلی او تعالی مر بندگان را - ویتبدی بفتح
تحتانیه و فوقانیه و موحده و دال مهمله بالتشدید - لهم روضة من ریاض الجنة - و ظاهر میشود وی جل جلاله مر بهشتیان را در مرغزاری
از مرغزارهای بهشت - فیوضع لهم منابر من نور - پس نهاده میشود مر ایشان را منبرها از نور که برآن نشینند - و منابر من لؤلؤ
و منبرها از مروارید - و منابر من یاقوت - و منبرها از یاقوت - و منابر من زبرجد - و منبرها از زمرد - و منابر من ذهب و منابر
من فضة - و منبرها از طلا و منبرها از نقره بر حسب تفاوت مراتب و درجات و اعمال و افعال - و یجلس ادناهم - و می نشیند
فروتر و کمترین ایشان در منزلت و مرتبت - و ما فیهم دنی - و نیست مر ایشان خسیس و کمینه یعنی ادنی که گفتیم بمعنی اقل و کمتر
در مرتبه و نسبت با اعلی و اکثر اراده کردیم نه متصف بدنائت و خساست در حد ذات که وجود آن در بهشت نایافت است
علی کثبان المسک و الکافور - می نشیند ادنی در مرتبه بر تلهای مشک و کافور نه بر کرسی ها و منبرها که اعلی در مرتبه می نشینند
چنانکه جماعه در صدر مجلس مے نشینند و جماعه دیگر بر خاک می نشینند و کثبان بضم کاف و سکون مثلثه جمع کثیب تل ریگ
ما یرون ان اصحاب الکراسی بافضل منهم مجلسا - گمان نمی برند این قوم بر تل نشینندگان که بر کرسی و منبر نشینندگان فاضل
ترند از ایشان از روی جای نشستگاه چه در بهشت هر کس بمقام و مرتبه خود راضی و شاکر باشند و از روے مرتبه فوق نکشند و الم
و حرقت و حسرت و غیرت نبرد اگرچه میداند که او در مرتبه فوق ست و من در مرتبه ادنی - قال - گفت ابو هریره - قلت گفتم
یا رسول الله و هل نری ربنا - آیا می بینیم پروردگار خود را دران روز - قال نعم - فرمود آنحضرت آری می بینید پروردگار
خود را - هل تتمارون فی رؤیة الشمس و القمر لیلة البدر - آیا شک و شبهه میدارید در دیدن آفتاب همیشه و در دیدن ماه در شب
چهاردهم - قلت لا - گفتم نه شک و ریب - قال کذلک لا تتمارون فی رؤیة ربکم - فرمود همچنین شک نمیکنید در دیدن پروردگار
خود - و لا یبقی فی ذلک المجلس رجل الا حاضره الله محاضرة - و باقی نمی ماند دران مجلس مردی مگر آنکه کلام مے کند او را حق
سبحانه بیواسطه و کشف میکند حجاب را و اصل معنی محاضره سخن گفتن ست رو برو و بیواسطه ترجمان - حتی یقول للرجل منهم
تا آنکه میگوید خدای تعالی مردی را از ایشان - یا فلان بن فلان اتذکر یوم قلت کذا و کذا - آیا یاد داری روزی که گفتے
چنین و چنین - فیذکره ببعض غدراته فی الدنیا - پس یاد میدهد حق تعالی آن مرد را ببعضے غدرها و عهد شکنیها که کرده است
در دنیا و مراد ذنوب و معاصی ست که در ارتکاب آن نقض عهد ربوبیت ست - فیقول یا رب افلم تغفرلی - پس میگوید آن
مرد ای پروردگار من آیا آمرزیده تو مرا آن گناهان را - فیقول بلی - پس میگوید پروردگار تعالی بلی آمرزیده ام و بخشیده ام
ترا فبسعة مغفرتی بلغت منزلتک هذه - پس بسبب فراخی آمرزش من و رحمت من رسیدهٔ تو این مرتبه و منزلت را - فبینا هم
علی ذلک غشیتهم سحابة من فوقهم - پس در اثنای آنکه بهشتیان برین حال و درین مقال باشند مے پوشد ایشان را ابرے

از بالای ایشان - فامطرت علیهم طیبا لم یجدوا مثل ریحه شیأ قط - پس بیارد آن ابر بر ایشان خوش بوئی را که نیافته اند مانند بوی او هیچ چیز را هرگز - ویقول ربنا - ومیگوید پروردگار ما تعالی - قوموا الی ما اعددت لکم من الکرامة - بایستید برای بسوی چیزی که آماده کرده ام من برای شما از بزرگی وگرامی داشتن - فخذوا ما اشتهیتم پس بگیرید هر چیزی را که مے خواهید و خوش دارید - فناتی سوقا قد حفت به الملائکة پس می آئیم بازاری را که تحقیق گرد کرده اند او را فرشتگان - فالم تنظر العیون الی مثله - ومی آئیم ومی یابیم چیزی را که نگاه نکرده اند چشمها بمانند آن ونه دیده اند مثل آنرا - ولم تسمع الآذان - ونشنیده اند گوشها مانند آن را - ولم یخطر علی القلوب - ونگذشته است بر دلها وخاطرها مانند آن - فیحمل لنا ما اشتهینا - پس برداشته میشود و داده میشود برای ما هر چیزی که خواستیم وآرزو کردیم - لیس یباع فیها ولا یشتری - فروخته نمیشود دران بازار ونه خریده می شود - وفی ذلک السوق یلقی اهل الجنة بعضهم بعضا - ودران بازار ملاقات میکنند بهشتیان یکدیگر را - قال گفت آنحضرت - فیقبل الرجل ذو المنزلة المرتفعة - پس روی می آرد مردی خداوند مرتبه بلند را فیلقی من هو دونه - پس پیش می آید کسی را که آن کس فرود مرتبه او است - وما فیهم دنی - ونیست در بهشتیان دنی وخسیس وهمه در حد ذات خود رفیع وعالی اند اگرچه نسبت به بعضی فرود باشند - فیروعه ما یری علیه من اللباس - این عبارت احتمال دو معنی دارد روع بمعنے ترسانیدن وشگفت آوردن بر وجه اول این معنی شود که می ترساند آن مرد بلند مرتبه یعنی مکروه مے آید چیزے که می بیند بر آن کس که دون اوست از لباس دنی وبر وجه ثانی بشگفت می آرد ودر عجب مے اندازد مرد را چیزیکه می بیند بر خود از لباس علی - فما ینقضی آخر حدیثه حتی یتخیل علیه ما هو احسن منه - پس نمی گذرد پایان سخن آن مرد که با نفس خود میکرد یا با آن کس که ملاقی شده او را میکرد تا آنکه ظاهر میشود ومهیا می گردد بر آن مرد عالی مرتبه لباسے که بهتر است از لباس او که بوده است بر وے یا بر آن کس که دون او بود واین معنے مناسب وموافق تر است بقول وے که فرمود - وذلک انه لا ینبغی لاحد ان یحزن فیها - وآن ظهور لباس احسن از جهت آنست که نمی سزد وسزاوار نمے آید هر هیچ یکے را که اندوهگین گردد در بهشت وشاید که بدنارت لباس آنکس را حزنی واندوهی راه یافته باشد وشاید که آن مرد عالی مرتبه نیز بلباس سابق که لباس دیگر بهتر از وے نیز می باشد محزون گردد فافهم ثم ننصرف الی منازلنا فنلقانا ازواجنا - پس تر باز بر میگردیم ما بسوی منزلهای خود پس پیش می آیند ما را زنان ما - فیقلن مرحبا واهلا - پس میگویند ما را خوش آمدید وخانه خود را آمدید ومیگویند هر یکے بمرد خود - لقد جئت وان بک من الجمال افضل مما فارقتنا علیه - به تحقیق آمدے تو وحال آنکه با تست از حسن وجمال فاضل تر وبیشتر از آنچه جدا شده بودی از ما بر آن جمال - فیقول انا جالسنا الیوم ربنا الجبار - پس میگوئیم ما بازنان خود بدرستی که ما همنشینی کردیم امروز پروردگار خود را که شکو کننده حال ما و درست کننده شکستگی ما است - ویحقنا ان ننقلب بمثل ما انقلبنا - وسزاوار است ومیرسد ما را که بازگردیم بمانند آنچه بازگشته ایم چه هر که با چنین ذاتی که تمام حسن وجمال پرتو نور اوست نشیند چرا حسن وجمال نیابد - رواه الترمذی وابن ماجة وقال الترمذی هذا حدیث غریب -

وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ادنی اہل الجنۃ الذی لہ ثمانون الف خادم کمتر و فروترین بہشتیان
در مرتبہ کسے ست کہ مر او راہشتاد ہزار خدمتگار ست۔ واثنان وسبعون زوجۃ۔ وہفتاد و دو زن ست۔ تنصب لہ قبۃ
من لؤلؤ وزبرجد ویاقوت۔ وبرپا کردہ می شود برای آن کس خیمہ از مروارید وزبرجد ویاقوت یعنی ساختہ مے شود
قبہ ازینہا یا مکلل وآراستہ می شود بانہا۔ کما بین الجابیۃ الی صنعاء۔ مسافت وفراخی آن قبہ چنانکہ مسافت میان جابیہ
بجیم وموحدہ وتحتیہ کہ شہری ست بشام تا صنعا کہ موضع الیست در یمن۔ وبہذا الاسناد قال۔ وبہمین اسناد کہ حدیث مذکور
روایت کردہ شدہ است گفت آنحضرت۔ من مات من اہل الجنۃ من صغیر وکبیر۔ آنکسانی کہ مردند در دنیا از اہل بہشت چون در
درآوردہ شوند از خرد وکلان۔ یردون بنی ثلاثین فی الجنۃ گردانیدہ میشوند سی سالہ در بہشت لا یزیدون علیہا ابدا۔ زیادہ
نمی شوند بر سی سال ہمیشہ وہمیشہ بر یک حال وسن وسال میباشند۔ وکذلک اہل النار۔ وہمچنین دوزخیان سی سالہ میباشند
ہمیشہ۔ وبہذا الاسناد قال۔ وبہمین اسناد گفت۔ ان علیہم التیجان۔ بدرستی کہ بر بہشتیان تاجہا می باشد کہ ادنے
لؤلؤۃ منہا لتضیء ما بین المشرق والمغرب۔ فروترین مروارید آن تاجہا از روی نفاست روشن میگرداند چیزے را کہ
میان مشرق ومغرب ست از اماکن۔ وبہذا الاسناد قال۔ وہم باین اسناد گفت۔ المومن اذا اشتہی الولد فی الجنۃ مسلمان
چون خواہد وآرزو کند فرزند را در بہشت۔ کان حملہ ووضعہ وسنہ فی ساعۃ کما یشتہی۔ میباشد بار شکم وے وزائیدہ شدن
وی وعمر وی در یک ساعت چنانکہ می خواہد [illegible] دارد۔ وقال۔ وگفت اسحق بن ابراہیم فی ہذا الحدیث۔ در این حدیث
اذا اشتہی المومن فی الجنۃ الولد۔ وقتی کہ بخواہد مسلمان در بہشت فرزند را۔ کان فی ساعۃ۔ پیدا گردد در ساعت۔ ولکن
لا یشتہی۔ ولیکن نمیخواہد۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وروی ابن ماجۃ الرابعۃ والدارمی الاخیرۃ۔ وروایت
کردہ است ابن ماجہ روایت چہارم را وروایت کرد دارمی روایت اخیر را کہ قال اسحق بن ابراہیم ست۔ وعن علی
رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فی الجنۃ لمجتمعا للحور العین۔ بدرستی کہ در بہشت اجتماعے است
مر حور عین را یرفعن باصوات۔ بلند میکنند آوازہا را کہ۔ لم یسمع الخلائق مثلہا۔ نشنیدہ اند خلائق مانند آن آوازہا۔ یقلن میگویند
این کلمات را نحن الخالدات فلا نبید۔ ما ہمیشہ زندگانیم پس ہلاک نمی شویم ونمی میریم۔ ونحن الناعمات فلا نباس۔ وما نعمت
کنندگانیم پس نمی بینیم شدت واحتیاج را۔ ونحن الراضیات فلا نسخط۔ وما خشنود شوندگانیم از ازواج خود پس ناخشنود
وخشمگین نمیشویم۔ طوبی لمن کان لنا وکنا لہ۔ خوشی وخنکی باد مر کسے را کہ ہست برای ما وہستیم ما برای او۔ رواہ الترمذی
وعن حکیم بن معاویۃ اختلاف ست در صحبت او وبسط کردہ است کلام در وی در اسد الغابہ روایت می کنند از وی
معاویہ بن حکیم وقتادہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان فی الجنۃ بحر الماء وبحر العسل وبحر اللبن وبحر الخمر۔ بدرستی
کہ در بہشت دریای آب ست ودریای شہد ودریای شیر ودریای شراب۔ ثم تشقق الانہار بعد۔ پس بر مے شگافد وبیرون می آید
انہار ازان دریاہا جویہا بعد از در آمدن مسلمانان در بہشت ومی آید بر ہر سے یکے جوئے ازان چنانکہ در قرآن مجید

می فرماید (فیہا انہار من ماء غیر آسن) وانہار من لبن الآیۃ رواہ الترمذی والدارمی عن معاویۃ

الفصل الثالث عن ابی سعید عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال ان الرجل فی الجنۃ لیتکئ فی الجنۃ سبعین مسندا قبل ان یتحول سبد رستی کہ مرد در بہشت ہر آئینہ تکیہ مے کند در بہشت بر ہفتاد تکیہ پیش از آن کہ برگردد از پہلوی بپہلوی دیگر چنانکہ در تفسیر (وفرش مرفوعۃ) آمد کہ فرشہای ست کہ برہم نہادہ شدہ اند بعضے بالای بعضے ثم تاتیہ امرأۃ فتضرب علی منکبیہ پس می آید مرد را زنی از زنان بہشت پس میزند آن زن بر دوش آن مرد فینظر وجہہ فی خدہا اصفی من المراۃ پس می بیند آن مرد روی خود را در رخسارۂ آن زن در حالی کہ رخسارہٗ او روشن تر از آئینہ است وان ادنی لؤلؤۃ علیہا اصفی ما بین المشرق والمغرب ۔ وبدرستی کہ ادنی مروارید یکہ بران زن ست روشن میگرداند میان مشرق ومغرب را ۔ فتسلم علیہ پس سلام می کند آن زن بران مرد ۔ فیرد السلام پس جواب میگوید آن مرد سلام او را ۔ ویسألہا من انت ۔ ومی پرسد آن مرد از آن زن کیستی تو فتقول انا من المزید پس میگوید آن زن من از جملہ زیادتی ام کہ وعدہ کردہ است حق تعالی مر نیکوکاران را آنجا کہ فرمودہ در قرآن مجید لہم ما یشاؤن فیہا ولدینا مزید مر ایشان راست ہرچہ بخواہند در بہشت ونزد ماست فرید برآنچہ خواہند ونیز فرمودہ للذین احسنوا الحسنی وزیادۃ مر کسانی را کہ نیکی کردہ اند نیکے ست وزیادہ ونیز تفسیر کردہ اند زیادہ را برؤیۃ اللہ وحسنی را بدرآمدن بہشت چنانکہ بیاید ۔ وانہ لیکون علیہا سبعون ثوبا ۔ وبدرستی کہ شان انیست کہ ہر آئینہ مے باشد بران زن ہفتاد ۔۔۔ فینفذہا بصرہ ۔ پس نفوذ میکند ودر میرود دران جامہا نظر آن مرد ۔ حتی یری مخ ساقہا من وراء ذلک تا آنکہ می بیند آن مرد مغز استخوان ساق آن زن را از پس آن لباس ۔ وان علیہا من التیجان ان ادنی لؤلؤۃ منہا لتضئ ما بین المشرق والمغرب ۔ وبدرستی کہ بر سر آن زن تاجہا میباشد کہ فرودتر مرواریدی از آن تاجہا روشن میگرداند میان مشرق ومغرب را ۔ رواہ احمد ۔ وعن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم کان یتحدث وعندہ رجل من اہل البادیۃ ۔ آنحضرت حدیث میکرد وحال آنکہ نزد وی مردی بود از بدویان صحرانشین ۔ ان رجلا من اہل الجنۃ استاذن ربہ فی الزرع ۔ حدیث این بود کہ مردی از بہشتیان طلب اذن کرد پروردگار خود را در زراعت کردن یعنی درخواست از حضرت عزت جل شانہ کہ او را اذن فرماید تا در بہشت زراعت کند ۔ فقال لہ الست فیما شئت ۔ پس گفت پروردگار تعالی مر آن مرد را آیا نیستی تو در ہرچہ می خواہی یعنے ہمہ چیز از ہر جنس کہ مے خواہی حاضر ست دیگر زراعت برای چہ میکنی ۔ قال بلی ولکنی احب ان ازرع ۔ گفت آن مرد بلے ہمہ چیز ہست ولیکن من خوش دارم کہ زراعت کنم ۔ فبذر ۔ پس اذن شد او را بزراعت پس تخم ریخت آن مرد وبکاشت ۔ فبادر الطرف نباتہ واستواؤہ واستحصادہ ۔ پس شتافت وپیشی کرد آن زراعت چشم برہم زدن را رویئدن آن ورسیدن آن ودرودن آن زراعت طرفۃ بکردن را جنبانیدن پلکہا ۔ فکان امثال الجبال ۔ پس گشت آن مانند کوہ ہا ۔ فیقول اللہ تعالی ۔ پس میگوید خدای تعالی ۔ دونک یا ابن آدم گیری

اى فرزند آدم آنچه خواستى وآرزو كردى - فانه لايشبعك شئ - پس بدرستى كه سير نمى گرداند ترا هيچ چيز كه با وجود اين همه نعمت هاى بهشت لاتعد ولاتحصى آرزوى زراعت كردى واز اينجا معلوم شود كه آدمى زاد بر حرص و ترك قناعت مجبول ست واين صفت هرگز از وى بدر نرود اگرچه در بهشت رود - فقال الاعرابى والله لاتجده الا قرشيا او انصاريا پس گفت آن باديه نشين بخدا سوگند نمى يابى تو آن مرد را اگر قريشى يا انصارى - فانهم اصحاب زرع - زيرا كه ايشان خداوندان زراعت اند - اما نحن فلسنا باصحاب زرع - واما اهل بدو پس نيستيم خداوندان زراعت بلكه گوسفندگى ميكنيم اكثر احوال شبير وخربا فضحك رسول الله پس خنده كرد پيغمبر خدا صلى الله عليه وسلم - ازين سخن اعرابى - رواه البخارى وعن جابر رضى الله عنه قال سأل رجل رسول الله - گفت جابر پرسيد مردى پيغمبر خدا را صلى الله عليه وسلم اينام اهل الجنة آيا خواب مے كنند بهشتيان - قال النوم اخو الموت - گفت آنحضرت خواب برادر مرگ ست و در حكم اوست در تعطيل قوى و جوارح - ولاينام اهل الجنة سوى ميرند اهل بهشت پس خواب عارض وقت ايشان نگردد - رواه البيهقى فى شعب الايمان -

باب رؤية الله تعالى

بدانكه رؤيت حق تعالى جائز ست عقلا نزد اهل سنت وجماعت ومكان وجهات ومقابله شرط وبدن نيست نزد ايشان وهر چه موجود ست ممكن ست ديدن آن اگرچه جسم وجسمانى نبود و در مكان وجهت نباشد وبدخلت اين امور در ديدن بجريان عادت ست واگر قادر مطلق برخلاف [illegible] بى آن نمايد نيز جائز ست ووى تعالى قادر ست كه قوت بصير را در بصر نهد وهم چنانكه او را امروز در دنيا البصيرت درمى يابند فردا ببصر به بينند لانه على كل شئ قدير واتفاق دارند بر وقوع رؤيت مومنان حق سبحانه وتقدس در آخرت ودلائل از كتاب وسنت واجماع صحابه وتابعين بران متظاهر ومتعاضد آن دلائل اعتراضات مبتدعه كه منكر اند آنرا وتاويلات ايشان آيات واحاديث را وجواب اهل حق از ان به تفصيل در كتب كلاميه مذكور ست ومختار آنست كه رؤيت حق سبحانه تعالى در دنيا نيز ممكن ست ولكن واقع نيست باتفاق الا حضرت سيد المرسلين را صلى الله عليه وسلم در شب معراج كه آن واقع ست وبعضے را در انجا نيز خلاف ست وبيان آن در ضمن شرح احاديث بيايد واز هيچ يكى از سلف وخلف ديدن حق سبحانه در دنيا بصحت نرسيده وانا وليا ومشائخ طريقت هيچ كسى بدان نرفته ودعوى آن نكرده ومشائخ اتفاق دارند بر تكذيب وتضليل مدعى آن ودر انوار كه فقه شافعى ست گفته هر كه گويد خدا را عيانا در دنيا به چشم سر مى بينم ووى تعالى بالمشافهه بمن كلام ميكند كافر گردد واگر گويند كه چون رؤيت الهى تعالى وتقدس ممكن ست وآفتى در حاسه بصر به چرا نمى نمايد وسبب نا ديدن چيست جواب آنكه ديدن بقدرت وخلق الهى ست وحاسه بصر علت آن نيست حق سبحانه وتعالى بجريان عادت آنرا سبب ساخت وتجلى داده اگر بنمايد بى چشم توان ديد اگر ننمايد اگرچه چشم گشاده بود نيز نتوان ديد واگر كورے بلند مثلا پيش چشم بود ووے تعالى صفت ديدن در چشم پيدا نكند نتوان ديد واگر كورے در اقصے بلاد مشرق باشد و پشه در مغرب اگر ووے تعالى

بنماید تواں دید این انکار و استبعاد منکران از گرفتاری عقل و قیاس خود ست ونظر بقدرت باری تعالیٰ ہمہ ممکن و آسان باشد و گفتہ اند کہ این تخصیص رویت بمومنان در بہشت ست کہ بعد از در آمدن آن باین دولت مشرف شوند اما در موقف حشر ہمہ بہ بینند چہ مومن وچہ کافر کافران بعد از دیدن محجوب شوند و در حسرت ابد بمانند وصحیح آنست کہ نسا را نیز رویت باشد چنانکہ مردان را و بعضے گفتہ اند کہ دیدار زنان را گاہ گاہ باشد مثل ایام جمعہ و اعیاد و کذا و قات با رعام و بعضے گفتہ کہ زنان را دیدار نبود چہ آنہا در پردہ باشند چنانچہ فرمود حور مقصورات فی الخیام این قول خطا و نا درست ست و عمومات نصوص وارد در رویت شامل ست مردان و زنان را و خیام جنت موجب پردہ و حجاب نمودہ چہ صورت دارد کہ فاطمہ زہرا و خدیجہ کبریٰ و عائشہ صدیقہ و امثال ایشان ازین نعمت محروم و باین دولت مشرف نباشد باوجود افضلیت و اکملیت ایشان از انبیای از مردان و نیز صحیح آنست کہ رویت عام ست مر جمیع مومنان را چہ از بشر و چہ از ملائکہ و جن و از کلام بعضے از علمای شافعیہ چنان مفہوم گردد کہ رویت مخصوص بمومنان بشر ست و ملائکہ و جن را رویت نبود و این قول نیز صحیح نیست واللہ اعلم و رویت حق عزوعلا در منام نیز جائز ست و در حقیقت آن رویت قلبی ست کہ بمثالی بود و حق را مثال بود نہ ممثل و از سلف نقل آن بصحت رسیدہ از امام ابوحنیفہ رضی اللہ عنہ آمدہ کہ صد بار باین نعمت مشرف شدہ و از امام احمد بن حنبل رضی اللہ عنہ نیز آمدہ کہ دیدم رب العزۃ را در منام پس پرسیدم کہ کدام عبادت فاضل تر ست فرمود تلاوت قرآن بار دیگر پرسیدم کہ [illegible] بالی فہم آن فرمود بفہم یا بلا فہم

الفصل الاول عن جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جریر بن عبداللہ بجلی کہ از کبار صحابہ است گفت کہ گفت پیغمبر خدا انکم سترون ربکم عیاناً بدرستی کہ شما نزدیک ست کہ بہ بینید پروردگار خود را آشکارا بچشم وفی روایۃ و در روایتے آمدہ است کہ قال کنا جلوسا عند رسول اللہ گفت بودیم نشستہ نزد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فنظر الی القمر لیلۃ البدر پس نگریست آنحضرت بسوی ماہ در شب چہاردہم فقال پس فرمود انکم سترون ربکم کما ترون ہذا القمر بتحقیق شما می بینید پروردگار خود را چنانکہ می بینید این ماہ شب چہاردہ را و این تشبیہ رویت برویت ست در انکشاف تام یعنے دیدن شما حق را این چنین بود کہ دیدن ماہ را کہ شک و شبہہ را بدان راہ نبود نہ تشبیہ مرئی بمرئی یعنے چنانکہ این ماہ در مقابلہ شما ست و در جہت ست و محدود ست ذات حق تعالیٰ و تقدس نیز چنین بود چنانکہ فرمود لا تضامون فی رویتہ تضامون بضم تا و تخفیف میم مضموم و بفتح تا و تشدید میم ہر دو روایت ست بر وجہ اول از ضیم ست بمعنے ضرر و ظلم یعنے ضرر کردہ نمیشوید در دیدن وی سبحانہ باین طور کہ بعضی بہ بینید و بعضے ندیا الم کنند بر یک دیگر بتکذیب و انکار و بر وجہ ثانی از ضم بمعنی بہم پیوستن و از دحام کردن یعنی اجتماع و از دحام نمی کنید در رویت وی تعالیٰ از جہت کمال ظہور و وضوح چنانکہ در ماہ شب چہاردہ بخلاف دیدن ماہ نو کہ خفائی و اشتباہی دارد فان استطعتم ان لا تغلبوا پس اگر می توانید کہ غلبہ کردہ نشوید و عاجز و زبون نگردید علی صلوۃ قبل طلوع الشمس و قبل غروبہا بر نمازی کہ پیش از آمدن آفتاب

یعنی نماز بامداد و نمازی که پیش از فرو رفتن آفتاب ست یعنی نماز دیگر۔ فافعلوا۔ پس بکنید آنرا یعنی تا توانید مواظبت بر نماز فجر و عصر از دست ندهید که مواظبت کنندهٔ برین نمازها سزاوار تر و لائق ترست بدیدن پروردگار تعالی که ملکهٔ شهود ذات از ینجا بهم میرسد (ان تعبد ربک کانک تراه) و جعلت قرة عینی فی الصلوة شاهد این ست و چون در دنیا پرده در میان ست کانک تراه گفت فردا که پرده از میان برافتد کانک تراه انک تراه گردد جعلت قرة عینی فی الصلوة به حقیقت اثبات معاینه می کند و این مقام خاصهٔ آنحضرت ست صلی الله علیه وسلم و تمامهٔ نمازها را حکم همین ست و تخصیص به نماز بامداد و دیگر به جهت افضلیت آنهاست چه اول وقت استراحت و غلبهٔ خواب و ثانی وقت کار و بار و رفتن ببازار است و از جهت شرف این دو وقت و از جهت آنکه رویت در آخرت هم درین دو وقت باشد ثم قرء۔ پس تر خواند آنحضرت این آیت را که (وسبح بحمد ربک قبل طلوع الشمس وقبل غروبها۔ و نماز کن در حالی که حمد و ثنا گوینده پروردگار خود را پیش از برآمدن آفتاب که مراد بآن نماز فجر ست و پیش از غروب آفتاب که مراد نماز عصر ست و بعضی ظهر و عصر هر دو مراد داشته و اول ظاهر ترست و ظاهر حدیث نیز مؤید آنست۔ متفق علیه۔ وعن صهیب رضی الله عنه عن النبی صلی الله علیه وسلم قال اذا دخل اهل الجنة الجنة۔ گفت آنحضرت چون درآیند بهشتیان بهشت را۔ یقول الله تعالی۔ می گوید خدای تعالی۔ تریدون شیئا ازیدکم۔ میخواهید چیزی را از نعمتهای عظیم را که زیاده کنم شما را بر درآمدن بهشت۔ فیقو[illegible] پس تعجب میکنند بهشتیان و میگویند۔ الم تبیض وجوهنا۔ آیا سفید و روشن نگردانیدی روی ما را با فاضهٔ حسن [illegible] رعایت فضل و کمال یا بآسان گردانیدن حساب و خلاص گردانیدن از درطهٔ بیم و عقاب۔ الم تدخلنا الجنة۔ آیا در نیاوردی ما را در بهشت۔ وتنجنا من النار۔ و نجات ندادی ما را از آتش دوزخ زیاده برین چه خواهد بود۔ قال فیرفع الحجاب فینظرون الی وجه الله۔ پس برداشته میشود پرده پس می نگرند بسوی ذات اقدس الله تعالی۔ فما اعطوا شیئا احب الیهم من النظر الی ربهم۔ پس داده نشوند بهشتیان هیچ چیزی را که دوست تر بود نزد ایشان از نظر کردن بجانب پروردگار منتهای تمامهٔ نعمتها دیدار حق ست چنانکه نهایت تمامهٔ نعمتها دیدار مراتب وجود ذات اقدس وست ثم تلا۔ پس تر خواند آنحضرت این آیت را۔ للذین احسنوا الحسنی وزیادة۔ مر کسانی را که نیکی کرده اند جزای نیکی ست و زیاده بر آن مراد به حسنی بهشت ست و بزیادت رویت حق تعالی و تقدس۔ رواه مسلم۔ اگر گویند که صفات پردهٔ ذات ست و باصطلاح صوفیه هرگز این پرده بر نیفتد پس برداشتن پرده از ذات چه معنی دارد جوابش آنکه این تدقیقی ست از قوم در تحقیق احدیت ذات و تنزه او از جمیع صفات و اعتبارات ولیکن بنای رویت بر عرف ست و هر که ذات را با صفات دید گویند ذات را دید و تو چون جسمی را بینی سفید یا سیاه دراز یا کوتاه متحرک یا ساکن گوئی جسم را دیدم هرچند پردهٔ صفات در میان است و آنکه فلسفی گوید مرئی اعراض ست نه جوهر تدقیق بارومی ست که در عرف آنرا اعتبار نتوان کرد و بالجمله در آخرت چیزی بنمایند که صادق آید و یقین گردد که خدا را دیدیم بچشم را در روی دخلی بود بعضی از عرفا گفته اند که بالیقین داریم که دیدن حق و دریافتن وی تعالی ابدا مستحیل ست و چون وی فرمود که دیده را در ان دخلی باشد آمنا وصدقنا اگر چه نیافت

که گوش شما او دوش شما ادران دخل خواهد بود نیز تصدیق میکردم چه جای چشم فافهم و بالله التوفیق

الفصل الثانی عن ابن عمر رضی الله عنهما قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان ادنی اهل الجنة منزلة لمن ینظر الی جنانه وازواجه ونعیمه وخدمه وسرره مسیرة الف سنة - بدرستی کمتر و پست ترین بهشتیان از روی قدر و مرتبه هر آئینه کسی ست که نگرد بجانب باغهای خود و زنان خود و ماکل و مشارب و ملابس ناز و نعمت و مال و منال خود و خدمتگاران خود و سریرهای خود که می نشیند و استراحت میکند بران تا مسافت هزار سال که پراست باین اشیا بنابر وسعت بهشت و فراخی جای آن - واکرمهم علی الله من ینظر الی وجهه غدوة وعشیة - گرامی تر و عزیزتر نزد خدای تعالی کسی ست که نظر میکرد بجانب ذات مقدس وی صبح و شام یعنی روز و شب علی الدوام یا مراد خصوص این دو وقت باشد و تجلی درین دو هنگام بود چنانچه از محافظت بر نماز پیش از طلوع و پیش از غروب که در حدیث سابق گذشت اشناسی باین معنی توان کرد و ازینجا معلوم میشود که بزرگی و علو همت آنست که بما سوای حق و شهود ذات وی بهیچ چیز نپردازند و توجه و التفات بغیر حق از پستی همت و دنائت پایه قدر است اگرچه نعیم بهشت باشد - ثم قرأ - پس خواند آنحضرت این آیه وجوه یومئذ ناضرة الی ربها ناظرة رویها باشد دران روز تر و تازه و خوش و خرم بجانب پروردگار خود نظر کننده - رواه احمد والترمذی - وعن ابی رزین - بفتح را و کسر زا - العقیلی [illegible] بضم عین و فتح قاف نام او لقیط ست بفتح لام صحابی مشهور ست معدود در اهل طائف رضی الله عنه - قال - گفت ابو رزین گفتم یا رسول الله اکلنا یری ربه مخلیا به یوم القیمة - آیا هر یکی از ما می بیند پروردگار خود را در حالیکه تنهاست و خلوت دارنده است پروردگار خود را روز قیامت و مخلیا بفتح میم و سکون خا و کسر لام و تشدید یا و بضم میم و سکون خا و تخفیف یا و کسر لام هر دو روایت ست - قال بلی - گفت آنحضرت آری می بیند هر یکی از شما پروردگار خود را در حالیکه تنها و خلوت دارنده است بوی تعالی - قال - پرسید ابو رزین ازان حضرت وما آیة ذلک فی خلقه - و چیست علامت و نشان دیدن همه پروردگار را یکبارگی در مخلوقات - قال - گفت آنحضرت یا ابا رزین الیس کلکم یری القمر لیلة البدر آیا نیست هر یک از شما که می بیند ماه را در شب چهاردهم - مخلیا به - تنهائی بی مزاحمت و خلوت دارنده بوی - قال بلی - گفت ابو رزین آری می بیند هر یک از ما ماه را باین صفت - قال - گفت آنحضرت - فانما هو خلق الله - نیست ماه مگر مخلوقی از مخلوقات خدا که در وی این صفت و حالت ست که همه او را ببینند و هر یکی در دیدن منفرد و تنها ست بی هجوم و ازدحام - والله اجل واعظم - و خدای تعالی جلیل تر و عظیم تر ست جلالت و عظمت هر دو بیک معنی ست بزرگی و بزرگ شدن کذا فی الصراح یکی باعتبار ذات ملاحظه کنند و دیگر از حیثیت صفات - رواه ابو داود -

الفصل الثالث عن ابی ذر رضی الله عنه قال سألت رسول الله - ابو ذر گفت پرسیدم پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم هل رأیت ربک - آیا دیده تو پروردگار خود را یعنی در شب معراج - قال نورانی اراه - فرمود پروردگار تعالی

وتقدس نورست چگونہ بینم او را یعنی حجاب او نورست چگونہ بینم او را چہ کمال نور و شدت ظہور مانع ست از ادراک
و خیرہ کنندہ است ابصار را و اطلاق نور بر ذات باری تعالیٰ آمدہ چنانکہ اللہ نور السموات والارض یعنی ای منورہما
و مظہرہما یعنی روشن کنندہ آسمان و زمین و پیدا کنندۂ آنہاست یا ہادی اہل السموات والارض و روشن کنندہ دلہای
بندگان و در بعضے قراءت آمدہ مثل نورہ فی قلب المؤمن کمشکوٰۃ فیہا مصباح الآیہ و نور در اصطلاح اہل التحقیق بمعنے ظاہر
بر خود مظہر مر غیر خود را است و برین وجہ کہ تقریر معنی کردہ شد نور با تنوین ست و انی بفتح ہمزہ و تشدید نون مفتوحہ بمعنی کیف
و نورانی بصیغہ نسبت نیز روایت ست و تواند کہ این نیز بر طریق استفہام بود بحذف ہمزۂ استفہام یا برای اثبات رویت
بود بی استفہام و در حدیث دیگر آمدہ است رأیت نورا و این نیز محتمل ست کہ بمعنے نفی رویت ذات باشد یعنی ہمین نور
دیدہ ام و خیرہ گشتم و مجال دیدن ذات نبود یا دیدم ذاتی را کہ منورست واللہ اعلم۔ رواہ مسلم۔ وعن ابن عباس
رضی اللہ عنہما۔ ما کذب الفؤاد ما رای۔ دروغ نگفت دل محمد یا محمد در چیزے کہ دید وی ببصر و آن ذات اقدس
الٰہی ست تعالیٰ شانہ۔ ولقد رآہ نزلۃ اخری۔ و بتحقیق دید آنحضرت پروردگار را یکبار دیگر۔ قال۔ گفت ابن عباس در
تفسیر این آیت۔ رآہ بفؤادہ مرتین۔ دید آنحضرت پروردگار تعالیٰ را و تقدس بدل خود دو بار باین طور کہ در آورد دیدۂ
تعالیٰ بصر او را در دل وی یا در آورد دل او را در [illegible] باین معنی خواہ گویند بچشم دل دید یا بچشم سر دید ہر دو یک معنی دارد
و این معنی بر جہت آن گفتیم کہ مذہب ابن [illegible] دیدن ببصر ست و دیدن بدل مذہب دیگران ست برخلاف
مذہب او چنانکہ معلوم گردد۔ رواہ مسلم مقصود آنست کہ ابن عباس از رویت رویت حق مراد دارد و جمہور
صحابہ موافق او یند و الیشان دنو و تدلی و قاب قوسین او ادنی ہمہ را بیان قرب آنحضرت در شب معراج بدرگاہ
صمدیت دارند و ابن مسعود و عائشہ و بعضے دیگر از صحابہ از آن رویت جبرئیل بصورت اصلی وی ارادہ نمودہ کہ درین شب
در غیر این شب حاصل شدہ و آیات مذکورہ را بیان این قرب داشتہ چنانکہ در حدیث آیند معلوم گردد۔ وفی روایۃ
الترمذی۔ و در روایت ترمذی این چنین آمدہ۔ کہ۔ قال۔ گفت ابن عباس در تفسیر این آیت۔ رای۔ دید۔ محمد صلی اللہ
علیہ وسلم۔ ربہ۔ پروردگار خود را۔ قال عکرمۃ قلت۔ گفت عکرمہ گفتم با بن عباس و اشکال آوردم بروی کہ۔ الیس اللہ
یقول۔ آیا نیست کہ میگوید خدای تعالیٰ در صفت ذات خود و مدح میکند خود را باین کہ۔ لا تدرکہ الابصار وہو یدرک
الابصار۔ در نمی یابد او را بصرہا و او تعالیٰ و تقدس در می یابد بصرہا را پس چون قائل میشوی بدیدن آنحضرت رب العزت
را جل جلالہ۔ قال۔ گفت ابن عباس در جواب عکرمہ۔ ویحک۔ وای بر تو ای عکرمہ۔ ذاک۔ آن ادراک کردن ابصار
مر او را۔ اذا تجلی بنورہ الذی ہو نورہ۔ وقتیست کہ تجلی کند و ظاہر گردد بنور خود کہ آن نور خاص ذات اوست چنانکہ
ہست و درین ہنگام مضمحل گردد ادراک و فانی و نابود شود مدرک اما اگر تجلے کند بقدرے کہ وفا کند بآن قوت بشرے
ادراک می تواند کرد او را ابصار و نیز گفتہ اند کہ ادراک نعت احاطہ شے است بہ جمیع حدود و نہایات

او وحق سبحانہ را حدے ونہایتے نباشد و دیدن عاجز ست انسان - وقد رای ربہ مرتین - وبتحقیق دید آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم پروردگار خود را جل وعلا دوبار یکی چون نزد سدرۃ المنتہیٰ بود دوم چون بالای عرش برآمد - وعن الشعبی
قال لقی ابن عباس کعبا بعرفۃ ملاقات کرد ابن عباس کعب احبار را بعرفات در روز عرفہ - فسألہ عن شئی - پس پرسید
ابن عباس کعب را از چیزے یعنی از رویت حق عز وعلا در دنیا - فکبر پس تکبیر برآورد کعب احبار بجہت استعظام
واستبعاد این سوال ابن عباس - حتی جاوبتہ الجبال - تا آنکہ جواب داد ندا و را کوہہا بزبان صدا یعنی چنان بلند تر
برآورد تکبیر را کہ از کوہہا صدا برآمد - فقال ابن عباس انا بنو ہاشم - پس گفت ابن عباس ما پسران ہاشم ایم یعنی مشہور
بعلم وفضل کہ نادانستہ سوال نکنیم واز آنچہ مستحیل ومستبعد باشد نپرسیم واز نزدیکان وملازمان درگاہ نبوت کہ استفاضہ
واقتباس علوم وانوار حضرت وی کردہ ایم تامل کن ودر خشم واستبعاد وشتاب تفکر کن در جواب کہ رویت حق در دنیا
فی الجملہ ممکن ست - فقال کعب ان اللہ قسم رویتہ وکلامہ بین محمد وموسیٰ - پس چون ابن عباس این مبالغہ نمود کعب
احبار بہ تفکر وتامل رفت وگفت بدرستی کہ خدای تعالیٰ بخش کرد رویت خود را وکلام خود را میان محمد وموسیٰ - فکلم موسیٰ
مرتین - پس کلام کرد با موسیٰ دو بار یکی در وادی ایمن دیگر بر سر کوہ طور - ورآہ محمد مرتین - ودید او را محمد دو بار ظاہر آنست
کہ کعب احبار این کلام را از توریت نقل کرد - قال مسروق - گفت مسروق [illegible] این حدیث روایت از وی دارد -
فدخلت علی عائشۃ - پس در آمدم بر عائشہؓ بعد از دیدن مناظرۂ ابن [illegible] کعب احبار وشنیدن این کلام از کعب
فقلت ہل رای محمد ربہ - پس گفتم بعائشہ آیا دید محمد صلے اللہ علیہ وسلم پروردگار خود را - فقالت - پس گفت عائشہ مسروق را
لقد تکلمت بشئی قف لہ شعری - بتحقیق تکلم کردی تو ای مسروق بچیزی کہ برخاست بجہت وی موی براندام من قلت
رویدا - گفتم آہستہ باش وشتابی مکن در انکار رویت حق - ثم قرأت - مسروق میگوید پس تر خواندم برای اثبات رویت
این آیت را - لقد رای من آیات ربہ الکبریٰ - بتحقیق دید محمد صلے اللہ علیہ وسلم از آیات وعلامات پروردگار خود کہ بزرگترین
آیات بودند ومقصود خواندن آیات دیگر ست کہ این آیت خاتمۂ آنہا ست بدلیل روایت دیگر کہ در آخر حدیث بیاید
کا فاین قولہ ثم دنی فتدلی - فقالت - پس گفت عائشہ در جواب من - این تذہب بک - کجا مے برد این آیات
ترا کہ آنرا بر رویت پروردگار تعالیٰ حمل کردی - انما ہو جبرئیل - نیست این مرئی مگر جبرئیل ومراد این آیات رؤیت
جبرئیل ست آنحضرت ورویت اوست جبرئیل را بعد ازان ذکر کرد عائشہ چیزے چند کہ آنحضرت را و ہیچ کس را ثابت
نیست واعتقاد ثبوت آن جائز نہ وگفت - من اخبرک ان محمدا رای ربہ - کسی کہ خبر داد ترا کہ محمد دید پروردگار خود را
در شب معراج - او کتم شیئا مما امر بہ - یا خبر سید بہ کہ آنحضرت پوشید چیزے از احکام وشرائع دین را از آنچہ امر کردہ شدہ
بدان ووحی کردہ شدہ است بسوی وی تا برساند آنرا بخلق - او یعلم الخمس التی قال اللہ تعالیٰ - یا میداند آنحضرت ہیچ چیز را
کہ گفتہ است اللہ تعالیٰ در شان آنہا - ان اللہ عندہ علم الساعۃ وینزل الغیث - تا آخر آیت - فقد اعظم الفریۃ - پس بتحقیق عظیم

اعظم الفریة آنکس وا بیہ ار دروغ گفت۔ ولکنہ رای جبرئیل ۔ ولیکن مراد بآیات مذکورہ آنست کہ وی صلی اللہ علیہ وسلم دید جبرئیل را لم یرہ فی صورتہ الا مرتین ۔ ندید جبرئیل را در صورت خاصۂ وی بے تمثیل مگر دو بار مرة عند سدرة المنتہی ۔ یکبار نزد سدرة المنتہی چنانکہ فرمود ولقد رآہ نزلة اخری عند سدرة المنتہی ۔ ومرة فی اجیاد ۔ ویکبار در اجیاد بفتح ہمزہ وسکون جیم و یاء تحتانیہ موضعی مشہور ست در اسفل مکہ یا کوہی کہ در انجاست و دری ست از درہای حرم شریف کہ او را باب الاجیاد گویند از جہت واقع شدن بآن جانب شیخ ما در حدیث قاضی علی بن جار اللہ چون باین حدیث میرسید آہ مے برآورد و حال میکرد و می گفت یا شیخ عبد الحق ہای ہذہ الجبال والاکمة التی تردینا مجال الرحمة وتجلیات الحق سبحانہ ۔ لہ ستمائة جناح دید آنحضرت جبرئیل را و حال آنکہ مر او را ششش صد بازو ست علما را در بیان مراد از اجنحہ اقوال ست مختار آنست کہ مراد با جنحہ قوای ملک است و چون در قرآن اثبات اجنحہ ملائکہ را کردہ ما را اعتقاد آن باید کرد تا مراد بدان چہ باشد واللہ اعلم قد سد الافق ۔ بہ تحقیق بستہ بود تمام کرانۂ آسمان را ۔ رواہ الترمذی ۔ روایت کرد این حدیث را بر وجہی کہ مذکور شد ترمذی وروی الشیخان ۔ و روایت کردہ اند بخاری و مسلم ۔ مع زیادة واختلاف ۔ با زیادتی و اختلاف ۔ وفی روایتہما ۔ و در روایت شیخین این چنین آمدہ کہ ۔ قال ۔ گفت مسروق ۔ قلت لعائشة گفتم مر عائشہ را ۔ فاین قولہ پس اگر ندید محمد پروردگار خود را کجاست و بر چہ محمول ست قول حق سبحانہ ثم دنی فتدلی ۔ پستر نزدیک آمد پس فرود آمد و متعلق شد بوی ۔ فکان قاب قوسین او ادنی ۔ پس بود مقدار [illegible] مانند مقدار دو کمان یا نزدیک تر از ان و تحقیق معنے این لفظ در باب سابق گذشت ۔ قالت ذاک جبرئیل ۔ گفت عائشہ آن کہ مراد ست درین آیات جبرئیل ست ۔ کان یاتیہ فی صورة الرجل ۔ بود کہ می آمد جبرئیل آنحضرت را در صورت مردی ۔ وانہ اتاہ ہذہ المرة فی صورتہ التی ہی صورتہ ۔ و بدرستی کہ جبرئیل آمد او را درین بار در صورت خود کہ آن صورت خاص اوست ۔ فسد الافق ۔ پس بست و پر کرد تمامہ کران آسمان را از جہت عظمت صورت ۔ وعن ابن مسعود رضی اللہ عنہما ۔ فی قولہ ۔ و روایتی ست از ابن مسعود در قول حق سبحانہ فکان قاب قوسین او ادنی وفی قولہ ۔ و در قول وی تعالی ۔ ما کذب الفؤاد ما رای وفی قولہ ۔ و در قول وے سبحانہ لقد رای من آیات ربہ الکبری قال فیہا کلہا ۔ گفت ابن مسعود در تفسیر این آیات کہ رای جبرئیل علیہ السلام ۔ و دید آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم جبرئیل علیہ السلام را لہ ستمائة جناح ۔ در حالے کہ مر او را ششش صد بازو بود ۔ متفق علیہ وفی روایة الترمذی ۔ و در روایت ترمذی این چنین آمدہ کہ ۔ قال ما کذب الفواد ما رای قال ۔ گفت ابن مسعود دید رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جبرئیل ۔ و دید آنحضرت جبرئیل را ۔ فی حلة من رفرف ۔ در جفت جامہ از جامہ ہاے سبز قد ملا ما بین السماء والارض ۔ در حالیکہ بتحقیق پر کردہ است جبرئیل چیزے را کہ میان آسمان و زمین ست رفرف معانی بسیار دارد بمعنی جامہای سبز و آنچہ از دیبا رقیق و تنگ و نیکو ساختہ بود و بساط و فراش و سنجاف دامن خیمہ و غیر آن بیاید مناسب درینجا معنے اول ست و بعضے از ان بازوہاے جبرئیل مراد داشتہ اند کہ گستردانید چنانکہ جامہ ہا و فرش ہا را

گسترانند و رفرف جنبانیدن طائر بالهارا و بسط کردن آنها برای فرود آمدن نیز گویند۔ وله للبخاری۔ و در روایتی مر بخاری را۔ فی قوله۔ در تفسیر قول حق تعالی۔ لقد رای من آیات ربه الکبری۔ این چنین آمده که۔ قال۔ گفت ابن مسعود رای رفرفا اخضر سد افق السماء۔ دید آنحضرت رفرف سبز را که بسته است کرانهٔ آسمان را۔ تنبیه از آنچه گذشته معلوم شد که در رویت آنحضرت صلی الله علیه وسلم پروردگار را تعالی و تقدس در شب معراج به چشم سر صحابه را اختلاف ست عائشه رضی الله عنها نفی آن میکند و ابن عباس رضی الله عنه اثبات آن می نماید و با هر یکے از ایشان جماعهٔ اند از صحابه موافق و بعد از صحابه تابعین و من بعدهم نیز بر طریقهٔ اختلاف رفته و بعضے توقف کرده و گفته بر هیچ جانب دلیل واضح نیست ولیکن جمهور بجانب اثبات اند و شیخ محی الدین نووی گفته راجح و مختار نزد اکثر علمای کبار آنست که آنحضرت دید پروردگار خود را به چشم سر و گفته که اثبات آن جز بسماع از پیغمبر علیه السلام راست نیاید و عائشه در انکار آن تمسک بحدیث نکرده و چیزے بسماع از حضرت روایت نه نموده بلکه آن استنباطی و اجتهادی ست از وے رضی الله عنها القول حق سبحانه ما کان لبشر ان یکلمه الله الا وحیا او من وراء حجاب و قول وی سبحانه لا تدرکه الابصار و جواب آنست که منفی در آیت اولی کلام در حال رویت ست و اما نفی رویت بی کلام لازم نیاید و ادراک احاطه است و از نفی احاطه نفی مطلق رویت مفهوم نگردد و بعضے از علما گفته اند که اعتماد درین باب بر قول ابن عباس است و متعین ست که وی این قول را جز به سماع از حضرت نبوت نگفته و روا نباشد که این چنین قول عظیم را [illegible] گوید و ابن عمرؓ درین مسئله مراجعت بوی کرده و از وی پرسیده که هل رای محمد ربه پس وی گفت راه پس ابن عمرؓ تسلیم نموده و قطعاً براه تردد و انکار نرفته و معمر بن راشد گفته که عائشه نزد ما اعلم از ابن عباس نیست انتهی و مختار اکثر از مشائخ صوفیه نیز ثبوت رویت ست و بحقیقت آنحضرت را کمالے ست ورای افهام خلق و عقول ایشان خصوصاً در شب معراج که اتم و اکمل ست و اعلا و ارفع مقام قرب اوست و در امکان رویت حق در دنیا خود هیچ کس را خلافی نیست و اگر درین مقام آنچه ممکن ست اورا از حصول غایت قربے کمال حاصل نشده باشد دیگر کجا و کسے حاصل خواهد شد یا رب مگر رویت بصری را مخصوص بدار آخرت و موقوف آن نشاءة داشته باشد و نیست بران دلیلی قاطع و باوجود حصول رویت بصر درینجا بوجهی که مناسب این نشاءة باشد تواند که بعضے تفاصیل وجود و حالات موقوف نشاءة آخرت بوده باشد و چون کلام درین مقام بر طریقهٔ علم و نقل بود بهمین قدر اقتصار نموده آید و نزد یک اهل معرفت و تحقیق درینجا کلامی دیگر ست والله اعلم۔ وسئل مالک بن انس۔ و پرسیده شد امام مالک۔ عن قوله تعالی۔ از تفسیر قول حق تعالی۔ الی ربها ناظرة۔ رویها باشد در روز آخرت بسوی پروردگار خود نگرنده۔ فقیل قوم یقولون الی ثوابه۔ گفته شد یعنی مر امام مالک را که قومی میگویند که مراد نظر بسوی ثواب پروردگار ست نه بسوی ذات وی و بعضے گویند الی اینجا بمعنے نعمت ست یعنی منتظر اند نعمت پروردگار خود را۔ فقال مالک کذبوا۔ پس گفت امام مالک رضی الله عنه دروغ گفتند و خطا کردند این قوم که

گفتند مراد نظر بسوی ثواب ست نہ بسوی ذات۔ فاین ہم عن قولہ تعالیٰ۔ پس کجا اند این قوم وچرا دور افتادند از فہم معنے قول حق تعالیٰ کہ درشان کفار وتقبیح حال ایشان فرمودہ است کلا انہم عن ربہم یومئذ لمحجوبون۔ بدرستی کہ ایشان از دیدن پروردگار خود دران روز محجوب وممنوع اند۔ قال مالک الناس ینظرون الی اللہ تعالیٰ یوم القیمۃ باعینہم گفت مالک مردم یعنے مسلمانان نگرند بسوی خدای تعالیٰ روز قیامت بچشم ہای خود بود ازان تقریر کرد امام مالک دلیل بر دیدن مومنان پروردگار تعالیٰ وتقدس را۔ وقال۔ وگفت۔ ولم یر المومنون ربہم یوم القیمۃ۔ اگر نمیدیدند مسلمانان پروردگار خود را روز قیامت لم یعیر اللہ الکفار بالحجاب۔ سرزنش ونکوہش نمیکرد اللہ تعالیٰ کافران را ببودن ایشان محجوب از دیدار حق۔ فقال۔ پس گفت حق تعالیٰ درشان کفار۔ کلا انہم عن ربہم یومئذ لمحجوبون۔ یعنی تعذیب وتعییر درین ست کہ دیگران بنعمت دیدار محفوظ ومخصوص باشند وایشان محروم ومخذول واگر مومنان نیز محجوب باشند سرزنش کافران درین چہ باشد۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن جابر رضی اللہ عنہ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم بینا اہل الجنۃ فی نعیمہم۔ درا ثنائی کہ بہشتیان در ناز ونعمت خود باشند۔ اذ سطع لہم نور۔ ناگاہ برآمدہ وبلند گشتہ باشد برای ایشان نورے۔ فرفعوا رؤسہم۔ پس برداشتہ باشند سرہاے خود را تا بنگرند آن نور را۔ فاذا الرب تعالیٰ قد اشرف علیہم من فوقہم۔ پس ناگاہ مے بینند کہ پروردگار تعالیٰ مشرف ومطلع شدہ ا[illegible] ایشان از بالای ایشان۔ فقال۔ پس گفت پروردگار تعالیٰ۔ السلام علیکم یا اہل الجنۃ قال۔ گفت آنحضرت [illegible]ہ تعالیٰ۔ وآنست قول حق تعالیٰ کہ فرمودہ۔ سلام قولا من رب رحیم۔ مر بہشتیان راست سلام درحالی کہ گفتہ از پروردگار مہربان بیضاوی گفتہ کہ سلام میفرستد پروردگار تعالیٰ بر ایشان بواسطہ ملائکہ یا بے واسطہ وازین حدیث خود معلوم میگردد کہ بیواسطہ است۔ قال فنظر الیہم وینظرون الیہ۔ پس نگریست پروردگار تعالیٰ بسوی ایشان ومی نگرند ایشان بسوی وی سبحانہ تعالیٰ۔ فلا یلتفتون الی شئی من النعیم۔ پس التفات نمی کنند ومیل وشہوت نمی نگرند ایشان بجانب چیزے از نعمتہای بہشت۔ ما داموا ینظرون الیہ۔ تا زمانی کہ نظر میکنند بسوی وی تعالیٰ۔ حتی یحتجب عنہم ویبقی نورہ۔ تا آنکہ محتجب وپنہان میگردد پروردگار تعالیٰ از نظرہاے ایشان و باقی می ماند آثار نورانیت وذوق سرور آن۔ رواہ ابن ماجۃ۔ این احتجاب واستتار نیز از جملہ لطف ومہربانی ست از رحیم منان بر بندگان خود چہ دائم در درگاہ شہود حضور داشتن ومستغرق نور ذات گردانیدن نہ طاقت وتاب ایشان زبانی باید کہ بیاسایند وبحال خود باز آیند ودر پردہ صفات کہ مجال ومرایاے آن نعیم جنت ست مشاہدہ نمایند و مستعد تجلی دیگر شوند وہر بار لذتی تازہ وذوقی جدید یابند

باب صفة النار واہلہا

نار آتش واشتقاق نار ونور از یک مادہ است وجمع نار نیران ونیر بکسر نون وفتح یا ونور ونیار وانیار واستعمال وے مونث آید ومذکر نیز آمدہ وغالب آمدہ در زبان شرع بر آتش دوزخ نعوذ باللہ منہا۔

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال نارکم جزء من سبعین جزءا من
نار جہنم۔ فرمود گرمی آتش شما یعنی آتش دنیا یکپارہ ایست از ہفتاد پارہ از آتش دوزخ یعنی آتش دوزخ ہفتاد مرتبہ گرم ترست
ازین آتش ما که مقصود از عدد ہفتاد بیان کثرت و مبالغہ است نہ تعیین این عدد مخصوص و در ذکر این عدد ارادہ امر معہود
و متعارف ست۔ قیل گفتہ شد یا رسول اللہ ان کانت لکافیۃ۔ بدرستی که بود این آتش دنیا بسندہ در عذاب کردن و جزا
دادن پس چہ حاجت بود بہ پیدا کردن آتشی سخت تر ازین۔ قال فضلت علیہن بتسعۃ و ستین جزءا۔ فرمود زیادت گردانیدہ شد آتش
دوزخ برین آتشہا بہ شصت و نہ جزو۔ کلہن مثل حرہا۔ گرمی ہر یک ازان شصت و نہ جزو مانند گرمی آتش شما ست این خود
ہمان مضمون فقرہ اولی ست که گفت گرمی آتش شما یک جزو از ہفتاد جزو آتش دوزخ است برای تاکید و تقریر تکرار کردہ و مقصود
آنست که ہمچنین میباید که زیادہ باشد گرمی آتش دوزخ بر آتش دنیا و لابد ست ازان و کفایت نمیکند آتش ما تا ممتاز باشد عذاب
خدا از عذاب خلق و از ہمین جہت اختیار کردہ شد عذاب با آتش بر سائر اجناس عذاب۔ متفق علیہ واللفظ للبخاری۔ این
حدیث در صحیح بخاری و مسلم ست اما این لفظ که ذکر کردہ شد ازان بخاری ست۔ وفی روایۃ مسلم۔ و در روایت صحیح مسلم
این چنین ست که۔ نارکم التی یوقد ابن آدم۔ آتش شما که می فروزند نوع بنی آدم جزوی ست از ہفتاد جزو آتش دوزخ۔ وفیہا
و در روایت مسلم۔ علیہا و کلہا بدل لفظ علیہن و کلہن۔ و در روایت مسلم لفظ علیہا و کلہا بجای علیہن و کلہن یعنی در روایت بخاری
آمدہ فضلت علیہن بتسعۃ و ستین جزءا کلہن و در روایت مسلم این چنین آمدہ فضلت علیہا بتسعۃ و ستین جزءا کلہا۔ وعن ابن
مسعود رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم [illegible] ئذ۔ آوردہ می شود دوزخ را دران
روز۔ لہا سبعون الف زمام۔ مر آن دوزخ را ہفتاد ہزار مہار است که مع کل زمام سبعون الف ملک یجرونہا۔ با ہر مہار ہفتاد
ہزار فرشتہ اند که می کشند آنرا۔ رواہ مسلم۔ وعن النعمان بن بشیر صحابی مشہور ست و اول مولودی ست که بعد از ہجرت در خانہ
انصار آمدہ۔ رضی اللہ عنہ۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اہون اہل النار عذابا۔ بدرستی که آسانترین و سبکترین
دوزخیان از روی عذاب۔ من لہ نعلان و شراکان من نار۔ کسی ست که مراورا نعلین و دوالہای نعلین از آتش در پای ست
یغلی منہما دماغہ۔ می جوشد ازان نعلین مغز وی۔ کما یغلی المرجل۔ چنانچہ می جوشد دیگ مسین۔ ما یری ان احدا اشد منہ
عذابا۔ گمان نمی برد آنکس که ہیچ یکی از دوزخیان سخت تر باشد از وی از روی عذاب۔ وانہ لاہونہم عذابا۔
و حال آنکہ آنکس بہ تحقیق آسان ترین و سبکترین دوزخیان ست از روی عذاب۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عباس
رضی اللہ عنہما۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اہون اہل النار عذابا ابو طالب۔ سبکترین دوزخیان از روی
عذاب ابو طالب ست۔ وہو منتعل بنعلین یغلی منہما دماغہ۔ و حال آنکہ ابو طالب پوشیدہ است نعلین را که می جوشد از انہا
دماغ وی۔ رواہ البخاری۔ وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یؤتی بانعم اہل الدنیا من اہل النار
یوم القیامۃ۔ آوردہ میشود متنعم ترین اہل دنیا را از دوزخیان روز قیامت۔ فیصبغ فی النار صبغۃ۔ پس غوطہ دادہ می شود

دفرو بردہ می شود در آتش دوزخ یک غوطہ چنانکہ جامہ را در خم برای رنگ کردن اندازند ثم یقال یا ابن آدم ہل رایت
خیرا قط۔ پس گفتہ مے شود ای فرزند آدم آیا دیدی روی نیکی را ہرگز۔ ہل مربک نعیم قط۔ آیا گذشت بر تو نعمت و راحت ہرگز
در دنیا۔ فیقول۔ پس میگوید آن دوزخی۔ لا واللہ یا رب۔ بخدا سوگند ندیدم ہرگز روی نیکی و نگذشت بر من ہرگز نعمت
و آسایش در دنیا ای پروردگار من یعنے بعد از انکہ در دوزخ درآید ہمہ ناز و نعمت و آسایش دنیا را فراموش گردد گویا
ہرگز نداشت۔ و یوتی باشد الناس بؤسا فی الدنیا من اہل الجنۃ۔ و آوردہ مے شود سخت ترین مردم را از روی محنت و
اندوہ در دنیا از بہشتیان۔ فیصبغ صبغۃ فی الجنۃ۔ پس یک غوطہ دادہ میشود و انداختہ میشود در بہشت فیقال لہ یا ابن
آدم ہل رایت بؤسا قط۔ پس گفتہ میشود ای فرزند آدم آیا دیدی روی محنت را ہرگز۔ و ہل مربک شدۃ قط۔ و آیا گذشت
بر تو سختی ہرگز۔ فیقول لا واللہ یا رب مامربی بؤس قط و لا رایت شدۃ قط۔ پس میگوید آنکس نہ بخدا سوگند ای پروردگار
من نگذشت بر من محنتی ہرگز در دنیا و ندیدم سختی ہرگز اینجا صریح نفی کردہ گذشتن محنت و دیدن شدت در دنیا بجہت
حصول کمال آسایش و خوشحالی در بہشت و مطلقاً فراموش گردانیدند آنرا بخلاف دوزخی در دوزخ اگرچہ وی نیز فراموش
کردہ است اما اگر فی الجملہ یاد ہم داشتہ باشد موجب کمال حسرت و محنت خواہد شد۔ رواہ مسلم۔ وعنہ عن النبی صلے اللہ
علیہ وسلم قال یقول اللہ لاہون علی النار عذابا یوم القیمۃ۔ میگوید خدای تعالی مر آسان ترین دوزخیان را از روی
عذاب روز قیامت۔ لو ان لک ما فی [illegible] شیئ۔ اگر می بود مر ترا چیزی کہ در زمین ست از اشیای دنیا اکنت
تفتدی بہ۔ آیا بودی تو کہ فدیہ میکردی بآن یعنی میدادی آنرا و خود را از عذاب دوزخ باز مے خریدے و مے رہانیدے
اگرچہ اندک عذابی می بود۔ فیقول نعم۔ پس میگوید آن دوزخی آرے اگر مے بود مرا چیزے فدیہ میدادم و خود را از عذاب
دوزخ باز میخریدم۔ فیقول۔ پس میگوید خدای تعالی۔ اردت منک اہون من ہذا۔ خواستہ بودم من از تو و امر کردہ بودم
ترا چیزے آسان تر و کمتر ازین فدیہ دادن۔ و انت فی صلب آدم۔ و حال آنکہ تو در صلب آدم بودی۔ ان لا تشرک بی شیئا
و آن چیز اینست کہ شریک نگردانی بمن چیزے را اشارت ست بعہد میثاق کہ در روز الست گرفت و امر و نہی در دنیا
مبنی و متفرع بر آنست۔ فابیت الا ان تشرک بی۔ پس شکستی تو عہد را و فرمان برداری نکردی امر و نہی مرا و باز ایستادی
و سرکشی کردی مگر آنکہ شریک گردانیدی بمن۔ متفق علیہ۔ وعن سمرۃ بن جندب صحابی مشہور ست معدود در اہل
بصرہ حسن بصری و ابن سیرین از وی روایت دارند رضی اللہ عنہ۔ ان النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال منہم من تاخذہ النار
الی کعبیہ۔ بعضے از دوزخیان کسی ست کہ میگیرد او را آتش دوزخ تا دو شتالنگ او۔ و منہم من تاخذہ النار الی رکبتیہ
و بعضے از ایشان کسی ست کہ میگیرد او را آتش تا دو زانوی او۔ و منہم من تاخذہ النار الی حجزتہ۔ و بعضے از ایشان کسی
است کہ میگیرد او را آتش تا نیفہ ازار او۔ و منہم من تاخذہ النار الی ترقوتہ۔ و بعضی از ایشان کسی ست کہ میگیرد او را آتش
دوزخ تا چنبر گردن ترقوہ بفتح مثناۃ فوقانیہ و سکون را و ضم قاف چنبر گردن۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال

رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ما بین منکبی الکافر فی النار میان دو دوش کافر در آتش دوزخ مسیرۃ ثلثۃ ایام للراکب
المسرع مسافت سیر سہ روزہ است مر سوار تیز رو را۔ وفی روایۃ ضرس الکافر مثل احد آمدہ است در روایتی کہ دندان کافر
مانند کوہ احد است واحد بضمتین نام کوہ پارہ ایست در مدینہ جدا ایستادہ کہ با ہیچ کوہ دیگر اتصال ندارد و لہذا او را احد
گویند۔ وغلظ جلدہ مسیرۃ ثلث۔ وستبری پوست او مقدار مسافت سیر سہ شب است۔ رواہ مسلم وذکر۔ وذکر کردہ شد
حدیث ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ کہ اولش اینست اشتکت النار الی ربہا فی باب تعجیل الصلوۃ

الفصل الثانی۔ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال اوقد علی النار الف سنۃ حتی احمرت
افروختہ شد ودم کردہ شد بر آتش دوزخ ہزار سال تا آنکہ سرخ شد۔ ثم اوقد علیہا الف سنۃ حتی ابیضت پس تر افروختہ شد
بروی ہزار سال تا آنکہ سفید شد وآتش چون تیز تر گردد وصاف تر گردد سفید گردد چہ سرخی وے از آمیزش دود باشد
ثم اوقد علیہا الف سنۃ حتی اسودت پس تر افروختہ شد ہزار سال تا آنکہ سیاہ شد وتیز تر گشت۔ فہی سوداء مظلمۃ پس آن
آتش دوزخ سیاہ تاریک است کہ اصلا روشنائی ندارد۔ رواہ الترمذی۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم
ضرس الکافر یوم القیمۃ مثل احد۔ دندان کافر روز قیامت مانند کوہ احد است۔ وفخذہ مثل البیضاء۔ وران وے
مانند بیضا است کہ آن نیز نام کوہی است۔ ومقعدہ من النار مسیرۃ ثلث مثل الربذۃ۔ وجای نشست از آتش دوزخ مسافت
سیر سہ شب مانند ربذہ براو بار وذال معجمہ مفتوح قریہ ایست از قر [illegible] افت سہ شب۔ رواہ الترمذی۔ وعنہ
قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان غلظ جلد الکافر اثنان واربعون ذراعا۔ بدرستی کہ ستبری پوست کافر چہل ودو گز
است۔ وان ضرسہ مثل احد۔ وبدرستی کہ دندان او مانند کوہ احد است۔ وان مجلسہ من جہنم ما بین مکۃ والمدینۃ۔ وبدرستی کہ
جای نشست او مقدار مسافتی است کہ میان مکہ ومدینہ است مسافت دہ دوازدہ روز بیشتر۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابن عمر
رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان الکافر لیسحب لسانہ الفرسخ والفرسخین۔ بدرستی کہ کافر ہر آئینہ
می کشد زبان خود را بر زمین سہ میل۔ یتوطاہ الناس۔ پایمال میکنند زبان او را مردم۔ رواہ احمد والترمذی وقال ہذا حدیث
غریب۔ وعن ابی سعید رضی اللہ عنہ عن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم قال الصعود جبل من نار۔ صعود کہ در قرآن مجید
واقع شدہ است سارہقہ صعودا بفتح صاد کوہی است از آتش۔ یتصعد فیہ سبعین خریفا۔ بر آمدہ میشود بر وی
ہفتاد سال۔ ثم یہوی بہ کذلک فیہ ابدا۔ وفرود انداختہ میشود آن کافر ہم چنین یعنی ہفتاد سال در دوزخ ہمیشہ۔ رواہ الترمذی
وعنہ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال فی قولہ کالمہل۔ بضم میم وسکون ہا روایت کرد ابو سعید از آنحضرت کہ گفت در تفسیر
قول حق تعالی ان شجرۃ الزقوم طعام الاثیم کالمہل یغلی فی البطون۔ بدرستی کہ درخت زقوم خوراک گناہگاران است
ہمچو مہل میجوشد در شکمہا پس آنحضرت در بیان معنی کالمہل فرمود۔ ای کعکر الزیت بفتحتین دردی زیت روغن مشہور
وتفسیر مہل بار زیر گداختہ وبر رو آب روان از جسد نیز آمدہ۔ فاذا قرب الی وجہہ۔ پس چون نزدیک گردانیدہ شود مہل

بسوی روی دوزخی سقطت فروة وجهه فيه می افتد پوست روی وی دران رواه الترمذی ۔ وعن ابی ہریرۃ رضی
الله عنه عن النبی صلے الله علیه وسلم قال ان الحميم ليصب علی رؤسهم ۔ بدرستی کہ آب گرم ریختہ میشود بر سرہای ایشان
فينفذ الحميم حتی يخلص الی جوفه پس در میگذرد آب گرم تا آنکہ مے پیوندد و میرسد تا درون شکم او فيسلت ما فی جوفه پس می برد
و قطع میکند چیزی کہ در شکم اوست حتی يمرق من قدميه تا آنکہ بیرون می آید از سر دو پای او ۔ وهو الصهر ۔ وآنست صهر
بفتح صاد مهمله و سکون ہا بمعنی گداختن کہ مذکور شده است در قول حق تعالی يصب من فوق رؤسهم الحميم يصهر به ما فی بطونهم
والجلود ریختہ میشود از بالای سر ایشان آب گرم گداختہ میشود چیزے کہ در شکم ایشان ست و گداختہ میشود پوستہائے
ایشان یعنی تاثیر میکند از فرط حرارت در ظاہر و باطن ایشان ثم يعاد كما كان ۔ پس باز گردانیده مے شود چنانکہ بود یعنی
بحال خود می آید پوست و احشا و ریختہ میشود آب گرم وے در آید در شکم و گداختہ مے شود آنچہ در شکم ہست چنانچہ در
قرآن مجید فرموده است بدلناهم جلودا غيرها رواه الترمذی ۔ وعن ابی امامة رضی الله عنه عن النبی صلے الله علیه
وسلم فی قوله تعالی ۔ ابو امامہ روایت می کند از آنحضرت در تفسیر قول حق تعالی ۔ ويسقی من ماء صديد ۔ و نوشانیده میشود
و روی کہ ذکر او بالا رفته است از آب کہ زرد آب ست ۔ يتجرعه ۔ در حالی کہ جرعہ جرعہ مے کشید آنرا بتکلف ۔ قال ۔
فرمود ۔ يقرب الی فيه فيكرهه ۔ نزدیک آورده می شود صدید بسوی دہن وی پس ناخوش میدارد آنرا ۔ فاذا ادنی منه
شوی وجهه ۔ پس چون نزدیک گردانیده [illegible] ستہ میشود از دہان او بریان میکند روی او را ۔ ووقعت فروة راسه
ومی افتد پوست سر وی ۔ فاذا شربه قطع امعاءه ۔ پس چون می نوشد آنرا پاره پاره میکند روده ہای او را ۔ حتی يخرج
من دبره ۔ تا آنکہ بیرون می آید از جانب پس او ۔ يقول الله ۔ میگوید خدای تعالی ۔ وسقوا ماء حميما فقطع امعاءهم ۔ و نوشانیده
میشوند دوزخیان آب گرم را پس پاره پاره میکند روده ہای ایشان را ويقول ۔ و میگوید وی تعالی ۔ وان يستغيثوا يغاثوا
بماء كالمهل ۔ و اگر فریاد کنند کافران از تشنگی فریاد رسی کرده مے شوند بآبے کہ مانند مس گداختہ است یا آنکہ مثل درد
زیت ست چنانکہ گذشت يشوی الوجوه ۔ بریان میکند رویہا را بئس الشراب ۔ بد نوشیدنی ست آن آب ۔ رواه الترمذی
وعن ابی سعيد الخدری رضی الله عنه عن النبی صلے الله علیه وسلم قال لسرادق النار اربعة جدر ۔ سرادق بضم سین
چیزے کہ احاطہ کند بچیزے از دیوار و جز آن معرب سراپرده و جدر جمع جدار بمعنے دیوار و سرادق را بدو وجه روایت کرده اند بفتح
لام و برفع قاف و کسر لام و جر قاف معنی بر وجه اول چنان شود کہ ہر آئینہ سراپرده آتش دوزخ چہار دیوار ست و بر وجه
ثانی مر سراپرده آتش را چہار دیوار ست ۔ كثف كل جدار مسيرة اربعين سنة ۔ ستبری ہر دیوار مسافت سیر چہل سال ست
رواه الترمذی ۔ وعنه قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم لو ان دلوا من غساق يهراق فی الدنيا لانتن اهل الدنيا
اگر آنکہ دلوی از غساق ریختہ شود در دنیا ہر آئینہ گنده مے شوند اہل دنیا و غساق بتشدید سین و تخفیف آن زرد آب
کہ روان مے گردد از جسدہاے دوزخیان و بعضے گویند کہ اشکہا را کہ روان ست از چشمہاے ایشان ۔ رواه الترمذی

وعن ابن عباس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قرأ هذه الآیة - روایت ست از ابن عباس که آنحضرت خواند
این آیت را که - اتقوا الله حق تقاته - پرهیزید خدا را حق پرهیزیدن وے - یعنی چنانچه سزاوار ست و رواست ودرست
ولا تموتن الا وانتم مسلمون - و نمیرید مگر در حالیکه شما مسلمانید یعنی مسلمان باشید تا وقت مردن و چون تقوی
سبب سلامت از عذاب دوزخ ست و ترک آن سبب گرفتاری بدان ذکر کرد آنحضرت باین تقریب بعضے عذابهای
دوزخ را و روایت کرد آنرا راوی و گفت که - قال رسول الله - گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم لو ان قطرة من الزقوم
اگر آنکه یک قطره از زقوم که درختی ست در دوزخ و طعام دوزخیان ست - قطرت فی دار الدنیا - بچکید در سرای دنیا -
لافسدت علی اهل الارض معایشهم - هر آئینه تباه گرداند بر زمینیان اسباب زندگانی ایشان را - فکیف بمن یکون طعامه - پس
چگونه باشد حال کسیکه باشد زقوم خوراک وی - رواه الترمذی قال هذا حدیث حسن صحیح - وعن ابی سعید رضی الله عنه
عن النبی صلی الله علیه وسلم قال وهم فیها کالحون - اول آیت اینست که تلفح وجوههم النار وهم فیها کالحون می سوزد و زبانه میزند
رویهای ایشان را آتش و ایشان در آن آتش روی گرفته و بر هم جسته لب بداز سختی سوزش و کلوح روی ترش کردن
و بر هم جستن لبها از دندان - قال - گفت آنحضرت در تفسیر این آیت - تشویه النار - بریان میسازد روی ایشان آتش
دوزخ - فتقلص شفته العلیا - پس برهم می جهد و منقبض میگردد لب زبرین را تقلص از باب تفعل و قلوص برآمدن سایه و برجستن
آب و جامه بعد از شستن او - حتی تبلغ وسط راسه - تا آنکه میرسد تا میان [illegible] سر - وتسترخی شفته السفلی - و سست میگردد
و فرو می افتد لب زیرین او - حتی تضرب سرته - تا آنکه میرسد ناف او را - رواه الترمذی - وعن انس رضی الله عنه
عن النبی صلی الله علیه وسلم قال یا ایها الناس ابکوا - فرمود آنحضرت ای مردمان بگریید از ترس خدا - فان لم تستطیعوا
فتباکوا - پس اگر نمیتوانید گریست و نمیتوانید زیست و ساکن کردن چنانکه صاحب این حال شوید تکلف کنید در گریستن و خود را بران
دارید و بذکر و تصور آن احوال کنید که گریه آرد و رقت بخشد - فان اهل النار یبکون فی النار - پس بدرستی که دوزخیان
میگریند در آتش - حتی تسیل دموعهم فی وجوههم - تا آنکه روان میگردد اشکهای ایشان در رویهای ایشان کانها
جداول - گویا آن اشکها جویهای خرد اند - حتی تنقطع الدموع - تا آنکه سپری میشود اشکها - فتسیل الدماء - پس روان
میگردد خونها - فتقرح العیون - پس ریش میشود چشمها یا ریش میکند خونها چشمها را - فلو ان سفنا ارخیت فیها لجرت
پس اگر کشتیها رانده شوند در اشکهای ایشان که روان ست هر آئینه میگردند کشتیها در وی - رواه فی شرح السنة
وعن ابی الدرداء رضی الله عنه - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم یلقی علی اهل النار الجوع - انداخته میشود
بر دوزخیان گرسنگی - فیعدل ما هم فیه من العذاب - پس برابر میگردد عذاب گرسنگی چیزی را که ایشان در انند از
عذاب آتش دوزخ و ازینجا معلوم میشود که آتش گرسنگی با آتش دوزخ برابر ست - فیستغیثون - پس فریاد می کنند از
الم گرسنگی - فیغاثون بطعام من ضریع - پس فریادرسی کرده میشوند از ضریع که نام گیاهی ست خاردار چون خشک

گردد۔ لا یسمن ولا یغنی من جوع۔ فربہ نمی گرداند و بی نیاز نمیگرداند از گرسنگی فیستغیثون بالطعام پس باز فریاد می کنند بطعام۔ فیغاثون بطعام ذی غصة۔ پس فریادرسی کرده میشوند بطعام گلوگیر از اشیاء چنین شیئ فیذکرون انہم کانوا یجیزون الغصص فی الدنیا بالشراب۔ پس یاد می آرند که ایشان مے بودند که مے گذرانیدند طعام ہاے گلوگیر را بنوشیدنیہا فیستغیثون بالشراب۔ پس باز فریاد می کنند بآب۔ فیرفع الیہم الحمیم۔ پس برداشته میشود بسوی ایشان و داده میشود آب گرم۔ بکلالیب الحدید۔ بآہنہای سر کج و فی الصراح کلوب کلاب کفتح والضم اره کلالیب جماعت۔ فاذا دنت من وجوہہم شوت وجوہہم۔ پس چون نزدیک می آید از رویہای ایشان بریان میسازد رویہای ایشان را۔ فاذا دخلت بطونہم قطعت ما فی بطونہم۔ پس چون می در آید شکم ہای ایشان را پاره پاره میکند چیزی را که در شکم ہای ایشان ہست۔ فیقولون ادعوا خزنة جہنم۔ پس میگویند دوزخیان دعا کنید ای خازنان دوزخ و نگاہبانان آن و بخواہید از پروردگار تعالی که سبک گرداند از ما یک روزی عذاب را۔ فیقولون۔ پس میگویند خازنان دوزخ را الم تک تأتیکم رسلکم بالبینات آیا نبود که می آمدند شمارا پیغمبران شما بمعجزات و دلائل روشن۔ قالوا بلی۔ میگویند دوزخیان آری آمدند مارا پیغمبران بمعجزات ولیکن ما گمراه شدیم و ایمان نیاوردیم۔ قالوا۔ میگویند خازنان۔ فادعوا۔ دعا کنید اما امید اجابت نیست زیرا که وما دعاء الکافرین الا فی ضلال نیست دعای کافران مگر در گمراہی و زیان کاری و بیفائدگی۔ قال۔ گفت آنحضرت فیقولون۔ پس میگویند دوزخیان بیکدیگر میگویند با ایشان ادعوا مالکا۔ بخوانید مالک را که دوزخ حواله اوست۔ فیقولون پس میگویند یا مالک لیقض علینا ربک۔ ای مالک باید که بمیراند ما را پروردگار تو۔ قال۔ گفت آنحضرت فیجیبہم انکم ماکثون پس جواب میدہد مالک ایشان را که ہر آئینه شما درنگ کنندگانید در دوزخ و بر آمدنی نیستید از آن۔ قال الاعمش گفت اعمش که راوی این حدیث است نبئت ان بین دعائہم واجابة مالک ایاہم الف عام۔ خبر داده شده ام من که میان خواندن ایشان مالک را و جواب دادن مالک ایشان را ہزار سال است تا ہزار سال منتظر جواب مالک میباشند و عذاب میکشند۔ قال۔ گفت آنحضرت فیقولون۔ پس میگویند۔ ادعوا ربکم۔ بخوانید پروردگار خود را و بخواہید از وی نجات خود را۔ فلا احد خیر من ربکم۔ زیرا که نیست ہیچ یکے بہتر شمارا از پروردگار شما۔ فیقولون ربنا غلبت علینا شقوتنا۔ پس میگویند ای پروردگار ما غلبه کرد بر ما بدبختی ما و کنا قوما ضالین و بودیم ما قوم گمراه۔ ربنا اخرجنا منہا۔ ای پروردگار ما بیرون آر ما را از آتش۔ فان عدنا فانا ظالمون۔ پس اگر باز برگردیم بکفر پس ما ظلم کنندگانیم بر نفس خود۔ قال۔ گفت آنحضرت فیجیبہم اخسئوا فیہا۔ پس جواب میدہد پروردگار تعالی ایشان را دور شوید و برگردید در آتش چنانکه سگان روند و اصل خسا راندن سگ و برگشتن وے است از پیش۔ ولا تکلمون۔ و سخن مکنید ہیچ نگوئید برای دفع عذاب خود که ہرگز آن روا شدنی نیست۔ قال۔ گفت۔ فعند ذلک یئسوا من کل خیر۔ پس نزد آن نومید میشوند از ہر نیکی خود را خواندند و سود مند نشد و از مالک درخواست نمودند که بمیراند ایشان را پروردگار تعالی فائده نکرد و در درگاه حقتعالی تضرع و زاری و اعتذار نمودند قبول نیفتاد دیگر کجا روند و پیش که نالند۔ وعند ذلک یاخذون فی الزفیر۔ و نزد آن بنیاد میکنند در ناله و فریاد و زاری

فریاد خر را گویند چنانکہ شہیق آواز آخر آنرا۔ والحسرۃ والویل۔ و درد دریغ خوردن و آہ و ویلا کردن۔ قال گفت عبداللہ بن عبدالرحمن کہ
یکی از رواۃ این حدیث ست۔ والناس لا یرفعون ہذا الحدیث۔ و مردم رفع میکنند این حدیث را و نمیرسانند بحضرت پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم و
موقوف میدارند بر ابی الدرداء و قول او را میدارند و لابد این حدیث مرفوع ست خواہ بصریح بحضرت رسانند یا نرسانند چہ این
خبرہای قیامت و گفت و گوی دوزخیان جز بسماع از حضرت نتوان دانست۔ رواہ الترمذی۔ وعن النعمان بن بشیر رضی اللہ
عنہ قال سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول انذرتکم النار انذرتکم النار۔ فرمود ترسانیدم شما را از آتش و ترسانیدم شما را از آتش
دوزخ نعمان بن بشیر میگوید فما زال یقولہا پس متصل می گفت آنحضرت این کلام را و بلند میکرد آواز را و می جنبید آنحضرت
حتی لو کان فی مقامی ہذا تا آنکہ اگر می بود آنحضرت در اینجا کہ منم سمعہ اہل السوق۔ می شنیدند آنرا مردم کہ در بازار نشستہ اند
حتی سقطت خمیصۃ کانت علیہ عند رجلیہ و تا آنکہ افتاد گلیم سیاہ علم دار کہ بود بر بدن آنحضرت نزد پایہای او۔ رواہ الدارمی
وعن عبداللہ بن عمرو بن العاص قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لو ان رصاصۃ مثل ہذہ۔ اگر پارچہ شود
از ارزیز پارہ مثل این۔ واشار الی مثل الجمجمۃ۔ و اشارت کرد آنحضرت برای بیان کردن اشارت ہذہ بسوی مانند جمجمہ بہ دو
جیم مضمومہ یعنی کلہ سر و قدح چوبین یعنی اگر ارزیزے مدور بمقدار کلہ کہ رزین و گران نیست و مدور و این ہر دو صفت
سبب سرعت و حرکت و شدت سقوط و ہبوط ست۔ ارسلت من السماء الی الارض۔ فرستادہ شود و انداختہ شود
از آسمان بسوی زمین۔ وہی مسیرۃ خمسمائۃ سنۃ۔ و حال آنکہ مسافت میان آسمان و زمین مسافت سیر پانصد
سال ست۔ لبلغت الارض قبل اللیل۔ ہر آئینہ میرسد آن رصاصہ زمین را پیش از شب یعنی در اندک وقت۔ ولو انہا
ارسلت من راس السلسلۃ۔ و اگر ثابت شود آنکہ آن رصاصہ فرستادہ شود از سر زنجیرے کہ درازی او ہفتاد گز ست و
در آوردہ می شود در ان کافر۔ لسارت اربعین خریفا اللیل و النہار۔ ہر آئینہ سیر میکند آن رصاصہ چہل سال شب و روز
و میگذرد چہل سال۔ قبل ان تبلغ اصلہا۔ پیش از آن کہ برسد آن رصاصہ بیخ سلسلہ و پایان او را۔ او قعرہا۔ یا برسد بتک
او را شک راوی است کہ اصلہا گفت یا قعرہا ظاہر عبارت ہمین ست کہ ضمیر اصلہا یا قعرہا راجع بسلسلہ باشد و احتمال دارد
کہ بجہنم بود زیرا کہ دوزخیان کہ در سلسلہ اند در دوزخ اند و بر وجہ اول مشکل می شود کہ سلسلہ کہ ہمہ ہفتاد گز باشد اینقدر مسافت
در وے از کجا باشد در جواب آن می گویند کہ مراد بہفتاد عدد مخصوص نیست بلکہ کثرت و مبالغہ است مگر آنکہ گفتہ شود
کہ ذرع آن جہان را قیاس بذرع این جہان نتوان کرد چنانکہ واقع شدہ است کہ قیراط مثل احد ست و نیز ہر گاہ
کہ جثہ آنہا را آن عظم باشد کہ در احادیث آمدہ است سلسلہ کہ در گردن و پاے آنہا بیندازند پس قیاس
میتوان کرد کہ چہ مقدار باشد و با وجود آن پوشیدہ نماند کہ عود ضمیر بجہنم اظہر و اولی ست از حیثیت معنی۔ رواہ الترمذی۔
وعن ابی بردۃ بضم با و سکون را پسر ابو موسیٰ اشعری ست تابعی ثقہ قاضی کوفہ نام او حارث و بعضے گفتہ اند عامر و بعضے گفتہ اند
اسم او کنیت اوست روایت میکند از پدر خود و از علی و زبیر و بود از نبلاء علما توفی سنۃ اربع و مائۃ عن ابیہ ان النبی

صلے اللہ علیہ وسلم قال ان فی جہنم لوادیا یقال لہ ہبہب۔ بدرستی کہ در دوزخ وادیست کہ گفتہ می شود مراو را ہبہب بروزن جعفر و ہبب بمعنی تیز و شتاب ست از جہت شتابی وقوع تعذیب گناہگاران و تیزی زبانہ زدن آتش در وی یسکنہ کل جبار۔ سکونت می کند در وے ہر متکبر زور کنندہ۔ رواہ الدارمی۔

الفصل الثالث عن ابن عمر رضی اللہ عنہما عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال یعظم اہل النار فی النار۔ بزرگ وبے اندام مے شوند دوزخیان درمیان دوزخ حتی ان بین شحمۃ اذن احدہم الی عاتقہ۔ تا آنکہ میان نرمۂ گوش یکے از ایشان تا دوش وی مسیرۃ سبعمائۃ عام۔ مسافت سیر ہفصد سالہ راہ است وان غلظ جلدہ سبعون ذراعا۔ و بدرستیکہ ستبری پوست وی ہفتاد گز ست۔ وان ضرسہ مثل احد۔ و بدرستی کہ دندان وی مانند کوہ احد ست۔ وعن عبد اللہ ابن الحارث بن جزء۔ بفتح جیم وسکون زا و ہمزہ و در بعضے شرح مصابیح بفتح جیم و تشدید زای تصحیح کردہ او صحابی ست حاضر شد فتح مصر را و ساکن شد دران و آخر کسے ست کہ باقی ماندہ در مصر از صحابہ۔ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان فی النار حیات کامثال البخت۔ بضم موحدہ بدرستی کہ در آتش دوزخ مار ہاست مانند بختی یعنے شتران قوی تلسع احدہن اللسعۃ۔ میگزد یکے ازان ماران یکبار گزیدن فیجد حموتہا اربعین خریفا۔ پس میابد دوزخی سختی درد آن چہل سال و حموہ بفتح حا و سکون میم شدت [illegible] وان فی النار عقارب۔ و بدرستی کہ در آتش کژدمہاست کامثال البغال الموکفۃ۔ مانند استری پالان کردہ تلسع احدہن اللسعۃ فیجد حموتہا اربعین خریفا۔ رواہما۔ روایت کرد این ہر دو حدیث را احمد۔ وعن الحسن قال حدثنا ابو ہریرۃ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال الشمس والقمر ثوران مکوران فی النار یوم القیمۃ آفتاب و ماہتاب دو ثور ند پیچیدہ شدہ و انداختہ شدہ در آتش دوزخ روز قیامت ثور بفتح مثلثہ پارۂ از پنیر۔ فقال الحسن وما ذنبہما۔ پس گفت حسن و چیست گناہ آفتاب و ماہتاب۔ فقال۔ پس گفت ابو ہریرۃ۔ احدثک عن رسول اللہ خبر میدہم ترا از پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم۔ یعنے و تو در برابر سوال میکنی گویا کہ صدور سوال از حسن بطریق استبعاد و استغراب بود۔ فسکت الحسن۔ رواہ البیہقی فی کتاب البعث والنشور۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لا یدخل النار الا شقی۔ نمے در آید آتش دوزخ را مگر بدبخت۔ قیل۔ گفتہ شد و پرسیدہ شد یا رسول اللہ ومن الشقی۔ کیست بدبخت۔ قال من لم یعمل للہ بطاعۃ ولم یترک لہ معصیۃ۔ فرمود کسی کہ نکند برای خدا طاعت را و ترک نکند برائے خدا گناہ را۔ رواہ ابن ماجۃ۔

باب خلق الجنۃ والنار

باب در بیان پیدا کردن بہشت و دوزخ و بیان احادیثی کہ دلالت دارند بر وجود آن الآن یعنی ازیں روز قیامت بر خلاف آنکہ بعضے مبتدعہ گویند کہ جنت و نار ہنوز پیدا نشدہ اند و در روز قیامت پیدا خواہند شد۔

الفصل الاول عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم تحاجت الجنۃ والنار۔ مکالمہ و حکایت

کردند با یکدیگر بهشت و دوزخ یا اظهار نوعی از شکایت از حال خود که چرا چنین شد لهذا جواب داد ایشان را حضرت
رب العزة که آن مقتضای مشیت و اختیار من ست یکی را محل و مظهر لطف و رحمت ساختم و دیگری را محل و مکان قهر و
غضب۔ فقالت النار۔ پس گفت دوزخ۔ اوثرت بالمتکبرین والمتجبرین۔ اختیار کرده شده ام من برای متکبران و گردن
کشان۔ وقالت الجنة فمالی لا یدخلنی الا ضعفاء الناس۔ وگفت بهشت چه شد مرا که در نمی آیند در من مگر ضعیفان و
مسکینان از مردم۔ وسقطهم۔ و افتادگان از چشم مردم و سقط بفتحتین متاع ردی و ناکاره آدمی را گویند و این باعتبار اکثر و اغلب است
والا انبیا و رسل و ملوک و علما نیز داخل آن باشند و مراد از ضعفا اهل خضوع لله و تواضع کنندگان بر انفس خود و
خوار دارندگان نفس و ساقط از نظر اعتبار نزد خود دارند۔ وغرتهم۔ بکسر غین معجمه و تشدید را و در نمی آیند مرا مگر گولان و
فریب خوردگان و ساده دلان چنانکه واقع شده است اکثر اهل الجنة البله۔ قال الله تعالی للجنة۔ گفت خدای تعالی
مر بهشت را۔ انما انت رحمتی۔ نیستی تو مگر مظهر رحمت من و محل آن۔ ارحم بک من اشاء من عبادی۔ رحمت میکنم
بتو کسی را که میخواهم از بندگان من۔ وقال للنار انما انت عذابی۔ وگفت خدای تعالی مر آتش دوزخ را نیستی تو مگر
محل و جای عذاب من۔ اعذب بک من اشاء من عبادی۔ عذاب میکنم بتو کسی را که میخواهم از بندگان من۔ ولکل واحدة
منکما ملؤها۔ ومر هر یکی را از شما پری اوست یعنی هر یکی را پر میگردانم بمردم۔ فاما النار فلا تمتلئ۔ اما آتش دوزخ پر نمی شود
حتی یضع الله رجله۔ تا آنکه می نهد خدای تعالی پای خود را۔ یقول [illegible] بفتح قاف و سکون طا میگوید آتش دوزخ
بس بس بس است بار و اطلاق رجل بر حضرت حق سبحانه از متشابهات است چنانکه ید و عین و وجه و جز آن متشابهات که در
قرآن مجید و حدیث آمده است که اعتقاد کنند که آنچه مراد است بدان حق است و در کیفیت آن نیفتند مذهب سلف این است و بعضی آنرا
تاویل کنند بانچه مناسب ذات اقدس ست تا موهم تشبیه نگردد۔ فهنالک تمتلئ۔ پس در آنجا و در آن وقت پر میشود۔ ویزوی
بعضها الی بعض۔ و جمع کرده میشود و گرد آورده میشود بعضی اجزای آتش بسوی بعض یعنی تنگ کرده میشود و فراهم می آید
فلا یظلم الله من خلقه احدا۔ پس ستم نمیکند الله تعالی از خلق خود هیچ یکی را که گناه ناکرده کسی را در دوزخ در آرد و جماعه را
پیدا کند که دوزخ را با ایشان پر گرداند و مراد بظلم از روی صورت ست والا اگر بی گناه هم در آرد بحقیقت ظلم نباشد
چه هر که تصرف در ملک خود کند ظلم نبود اما وی تعالی بصورت نیز ظلم نکند۔ واما الجنة فان الله ینشئ لها خلقا۔ واما
بهشت پس بدرستی که خدای تعالی پیدا میکند برای وی خلقی جدید را که بی سابقه عمل ایشان را به بهشت در آرد بفضل و
رحمت اوست که بی گناه بدوزخ نبرد و بی طاعت به بهشت در آرد۔ متفق علیه۔ وعن انس رضی الله عنه عن النبی صلی الله
علیه وسلم قال لا تزال جهنم یلقی فیها۔ همیشه است دوزخ باین صفت که انداخته میشوند در وی یعنی جن و انس۔ و
تقول هل من مزید۔ و میگوید دوزخ آیا هست هیچ زیادتی یعنی پر نمیشود و طلب میکند از طلب زیادتی۔ حتی یضع رب العزة فیها قدمه
تا آنکه می نهد حق تعالی که خداوند عزت و قهر و غلبه است در وی قدم خود را۔ فینزوی بعضها الی بعض۔ پس گرد می آید و قبض

میگردد بعضی اجزای دوزخ بسوی بعضی و تنگ میگردد فتقول قط قط۔ پس میگوید بس بس۔ بعزتک وکرمک۔ سوگند بعزت تو
وکرم توکہ پر شدم۔ ولا یزال فی الجنة فضل۔ و ہمیشہ است در بہشت وسعت و زیادتی حتی ینشئی اللہ لہا خلقا۔ تا آنکہ پیدا
میکند خدایتعالی برای بہشت خلقی را فیسکنہم فضل الجنة۔ پس ساکن میگرداند آن خلق را در زیادتی و وسعت بہشت متفق علیہ

و ذکر حدیث انس۔ و ذکر کردہ شد حدیث انس کہ در اول این کلمہ است کہ حفت الجنة بالمکارہ فی کتاب الرقاق

الفصل الثانی عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال لما خلق اللہ الجنة قال لجبرئیل۔ چون پیدا کرد
خدای تعالی بہشت را گفت مر جبرئیل را۔ اذہب فانظر الیہا۔ برو پس نظر کن بسوی بہشت کہ چہ جمیل و لطیف آفریدہ ام
آنرا۔ فذہب فنظر الیہا۔ پس رفت جبرئیل پس نظر کرد بسوی بہشت و الی ما اعد اللہ لاہلہا فیہا۔ و نظر کرد بسوی چیزی کہ
آمادہ کردہ است خدای تعالی مر بہشتیان را در آن۔ ثم جاء جبرئیل۔ پستر آمد جبرئیل در حضرت حق۔ فقال ای رب۔ پس گفت
جبرئیل ای پروردگار من۔ وعزتک لا یسمع بہا احد۔ بعزت تو سوگند نمی شنود صفات بہشت را ہیچ یکے الا دخلہا۔ مگر آنکہ در آید
او در وی یعنی طمع میکند در در آمدن از جہت حسن و بہجت وی مقصود بیان کمال خوبی و لطافت بہشت ست چنانکہ ہر کس
کہ آنرا شنود خواہد کہ در آید۔ ثم حفہا بالمکارہ۔ پستر گرد کرد اللہ تعالی بہشت را بمکروہات طبیعت و شاق امور نہی و محیط گردانید آنرا
بہ بہشت تا ہر کہ درین مکارہ و شاق نہ در آید بہشت نرسد۔ ثم قال یا جبرئیل اذہب فانظر الیہا۔ پستر گفت حق تعالی
ای جبرئیل برو پس نگاہ کن بسوے [illegible] رہ کہ محفوف بدان شدہ۔ فذہب فنظر الیہا۔ پس رفت جبرئیل
پس نگاہ کرد بدان۔ ثم جاء۔ پستر آمد۔ فقال۔ پس گفت۔ ای رب وعزتک لقد خشیت ان لا یدخلہا احد۔ ای پروردگار
من سوگند بعزت تو بتحقیق ترسیدہ ام من کہ در نیاید بہشت را ہیچ یکے مقصود بیان شدت تکالیف شرعیہ و صعوبت
وصول بہ جنت ست۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فلما خلق اللہ النار۔ پس ہرگاہ کہ پیدا کرد خدایتعالی آتش دوزخ را۔ قال۔
گفت خدای تعالی۔ یا جبرئیل اذہب فانظر الیہا۔ اے جبرئیل برو پس نظر کن بسوی آتش کہ چہ فظیع و شنیع آفریدہ ام
قال فذہب فنظر الیہا۔ گفت آنحضرت پس رفت جبرئیل پس نظر کرد بسوی آتش۔ ثم جاء۔ پستر آمد جبرئیل۔ فقال ای رب
وعزتک لا یسمع بہا احد فیدخلہا۔ پس گفت جبرئیل ای پروردگار من سوگند بعزت و جلال تو نمی شنود صفت آتش دوزخ را
ہیچ یکی پس خواہد کہ در آید یعنی بغایت فظیع و مہیب آفریدہ۔ فحفہا بالشہوات۔ پس گرد کرد و محاط گردانید آنرا حق تعالی
بشہوات نفس و خواہشہای طبیعت از ذنوب و معاصی۔ ثم قال۔ پستر گفت۔ یا جبرئیل اذہب فانظر الیہا۔ ای جبرئیل برو
پس نظر کن بسوی آتش۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ فذہب فنظر الیہا۔ پس رفت جبرئیل پس نظر کرد بسوی آتش با بسوے
شہوات۔ فقال۔ پس گفت جبرئیل۔ ای رب وعزتک لقد خشیت۔ ای پروردگار من سوگند بعزت تو بتحقیق ترسیدم
کہ ان لا یبقی احد الا دخلہا۔ باقی نمی ماند ہیچ یکے مگر آنکہ در آید دوزخ را یعنی این شہوات و معاصی بحدی شیرین ست کہ ہیچ یکے
از اہل نفس و طبیعت نماند کہ میل بدان نکند و بسبب آن بدوزخ نہ در آید۔ رواہ الترمذی وابوداؤد والنسائی

الفصل الثالث عن انس رضی اللہ عنہ - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صلی لنا یوما الصلوٰۃ - روایت ست از انس کہ آنحضرت گزارد روزی برای ما نماز را یعنے امامت کرد ما را ثم رقی المنبر کبستر برآمد منبر را - فاشار بیدہ قبل قبلة المسجد پس اشارت کرد بدست مبارک خود بجانب قبلہ مسجد - فقال قد اریت الآن پس فرمود بتحقیق نمودہ شد مرا اکنون منذ صلیت لکم الصلوٰۃ از آن باز کہ گزاردم برای شما نماز را - الجنة والنار بہشت و دوزخ را ممثلتین فی قبل ہذا الجدار تمثیل کردہ و صورت بستہ در جانب پیش این دیوار و قبل بکسر قاف و فتح با و بضم ہر دو روایت ست و بضم قاف و سکون با نیز آمدہ ہمہ بمعنی مقابل - فلم ار کالیوم فی الخیر والشر پس ندیدم ہیچ چیزی را از جنس بدیہا ماننداآنچہ دیدم امروز در نیکی و بدی یعنی بہشت را نیکتر از ہمہ بدیہا یافتم و دوزخ را بدتر از ہمہ بدیہا - رواہ البخاری - اینجا میگویند کہ بہشت و دوزخ با آن طول و عرض چگونہ ممثل و مصور گردد در دیواری و جواب میگویند چنانکہ ممثل میگردد باغی یا سرای وسیع در غایت وسعت در آئینہ و آب و تمثیل شئی لازم نیست کہ ممثل و باشد در طول و عرض و نیز از حدیث لازم نمی آید کہ بہشت و دوزخ تمثیل در دیوار کردہ و در کی نمودہ بلکہ میفرماید کہ ممثل کردہ در جانب دیوار و مقابل دیوار پس تواند کہ نمودن مثال وی در آنسو بود و وجود مثال در جائی دیگر و عالمی دیگر باشد و در بعضے احادیث آمدہ کہ رایت الجنة والنار فی عرض ہذا الحائط دیدم بہشت و دوزخ را در عرض این دیوار و عرض بضم عین و سکون را بمعنے ناحیہ و جانب اینجا نیز این اشکال آوردہ در جواب گفتہ اند و نیز گفتہ اند کہ مراد آن نیست کہ بہشت و دوزخ در جانب آن دیوار بودند بلکہ مراد آنست کہ دیدم آن [illegible] کہ من را بجانب بودہ ام علی عہا فلا اشکال واللہ اعلم بحقیقۃ الحال -

باب بدء الخلق و ذکر الانبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام

در آغاز آفرینش و ذکر پیغمبران کہ آغاز امور دین و ملت و انتظام امور عالم و صلاح آن بایشان ست و آغاز آفرینش نوع انسان بآدم علیہ السلام ست بدانکہ اہل ملل بلکہ مجوس نیز ہمہ برآنند کہ عالم حادث ست یعنی از عدم بوجود آمدہ بمعنی آنکہ ہیچ چیز نبود جز خدا پس از آن پیدا کرد وی سبحانہ عالم را و عمدہ درین باب خبر مخبر صادق ست کہ فرمود کان اللہ ولم یکن معہ شئی پس پیدا کرد لوح و قلم و نوشت کتابی را پیش از آنکہ پیدا کند خلق را بعد از آن پیدا کرد عرش و کرسی و آسمانہا و زمینہا و ما بینہما و جن و انس چنانکہ در احادیث آمدہ و اتفاق کردہ اند کہ اجسام حادث اند بذات خود و صفات خود پس بعضے بر آنند کہ اول مخلوق از اجسام آبست زیرا کہ وی قابل ست تمام صور را چہ آب چون لطیف گردد ہوا شود و از خلاصہ آن آتش پیدا آمد و از دخان آن آسمان متکون شد و اطلاق دخان بر آسمان در قرآن مجید آمدہ است و این قول نسبت کردہ شدہ است بعض حکما کہ نام او ثالث ملطی و لیکن گفتہ اند کہ وی این قول را از مشکات نبوت گرفتہ است و در سفر اول از توریت آمدہ است کہ اللہ تعالیٰ پیدا کرد جوہری پس نظر کرد در وی نظر ہیبت و جلال پس بگداخت اجزای وی و آب گشت از وی بخاری برخاست مانند دود پس پیدا کرد از وی آسمانہا پس ظاہر گشت بر روی آب کف و پیدا کرد از وے

زمین پس لنگر کرد بر زمین کوه ها را و مردم را در این باب اقوال مختلف ست و این امور بعقل و قیاس در نتوان یافت الا بوحی
آسمانی یا باستنباط و فهم از آنچه وارد شده بآن وحی والله اعلم بحقائق الامور ۔

الفصل الاول ۔ **عن عمران بن حصین** ۔ بضم حا و فتح صاد مهملتین صحابی مشهور ست که سی سال بستر بیماری فتاده بود
و ملائکه را مشاهده میکرد و ملائکه بروی سلام میکردند و آورده اند که کیّا را داغ کرد و از دیدن ملائکه محجوب گشت ۔ قال
انی کنت عند رسول الله ۔ گفت بدرستی من بودم نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اذ جاءه قوم من بنی تمیم ۔ ناگاه آمد
آنحضرت را گروهی از بنی تمیم ۔ فقال اقبلوا البشری یا بنی تمیم ۔ پس گفت آنحضرت بپذیرید خبر خوش را ای پسران تمیم
یعنی قبول کنید وی را و ایمان آرید و بعمل در آرید چیزی را که موجب بشارت به جنت و فوز بسعادت دارین ست
به تعلیم احکام و عقائد آن و چون اکثر مضطر بودند و مطمح نظر همت ایشان دنیا و متاع آن بود نعوذ بالله من ذلک ۔ قالوا ۔
گفتند ۔ بشرتنا فاعطنا ۔ بشارت دادی ما را بدین پس چیزی بده یعنی بشارت شنیده گرفتیم تو چیزی بده از دنیا
که ما را میباید ۔ فدخل ناس من اهل الیمن ۔ پس در آمدند مردم از اهل یمن ۔ فقال ۔ پس گفت آنحضرت ۔ اقبلوا البشری یا اهل
الیمن اذ لم یقبلها بنو تمیم ۔ قبول کنید بشارت را ای اهل یمن چون قبول نکردند بنو تمیم ۔ قالوا ۔ گفتند اهل یمن ۔ قبلنا قبول کردیم ما
جئناک لنتفقه فی الدین ۔ آمدیم ما ترا تا دانشور شویم در دین ۔ ولنسألک عن اول هذا الامر ۔ و آمدیم تا بپرسیم ترا از
نخست این کار یعنی آفرینش ما کان ۔ کیف [illegible] ن الله ولم یکن قبله شیء ۔ گفت آنحضرت بود خدا و نبود پیش از وی چیزی
بلکه هر چه شد بعد از وی شد ۔ وکان عرشه علی الماء ۔ و بود عرش خدای تعالی بر آب ۔ ثم خلق السموات والارض ۔ پس
پیدا کرد خدای تعالی آسمانها را و زمین را از اینجا معلوم میشود که عرش و آب پیش از آسمان و زمین پیدا شده اند و بودن
عرش بر آب باین معنی ست که حائلی در میان ایشان نبود نه آنکه عرش بر روی آب بود و مراد باین آب دریا نیست
بلکه آبی دیگر زیر عرش و ذکر این در اول کتاب در باب الایمان بالقدر گذشته است ۔ وکتب فی الذکر کل شیء ۔ و نوشت
وی تعالی بایجاد حروف یا امر کرد ملائکه را بنوشتن در لوح محفوظ هر چیز را و ظاهر آنست که این نوشتن پیش از پیدا کردن
عرش باشد عمران بن حصین می گوید ۔ ثم اتانی رجل فقال یا عمران ادرک ناقتک فقد ذهبت ۔ پس آمد مرا مردی
و گفت ای عمران دریاب شتر ماده خود را که به تحقیق رفته است و گریخته است میگوید ۔ فانطلقت اطلبها ۔ پس
بر آمدم بطلب ناقه ۔ وایم الله ۔ و بخدا سوگند ۔ لوددت انها قد ذهبت ولم اقم ۔ هر آئینه دوست میدارم که ناقه
می رفت و من بر نمی خاستم عمران ناقه را بیرون در بسته بحضرت رسول در آمده بود ناگاه ناقه گریخت پس شخصی آمد
و خبر کرد که ناقه تو گریخته است دریاب پس بر خاست وی رضی الله عنه بحکم ضرورت و پشیمان شد که چرا بر خاستم و از
فوائد صحبت شریف آنحضرت و حقائق و علوم که در آنجا مذکور شد محروم شدم ۔ رواه البخاری ۔ **وعن عمر**
رضی الله عنه ۔ قال قام فینا رسول الله صلی الله علیه وسلم مقاما ۔ گفت امیر المؤمنین عمر که ایستاد در میان ما از جهت ما

وموعظت آنحضرت ایستادی یا در مقام ایستادن یعنی خطبه خواند - فاخبرنا عن بدء الخلق - پس خبر داد ما را از آغاز آفرینش - حتی
دخل اهل الجنة منازلهم واهل النار منازلهم - تا آخر روز قیامت که در آیند بهشتیان بهشت را و دوزخیان دوزخ را یعنی احوال
مبدأ و معاد از اول تا آخر همه را بیان کرد - حفظ ذلک من حفظه - یاد دارد آن را کسی که یاد گرفت و بعد از یاد گرفتن فراموش
نکرد - ونسیه من نسیه - و یاد ندارد کسیکه یاد نگرفت یا یاد گرفت و بعد از آن فراموش کرد حاصل معنی آنکه بعضی یاد دارند و بعضی
فراموش کردند - رواه البخاری - وعن ابی هریرة قال سمعت رسول الله - گفت شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم
یقول - میگفت - ان الله کتب کتابا قبل ان یخلق السموات والارض ان رحمتی سبقت غضبی - بدرستی که خدا تعالی نوشت
کتابی را پیش از آن که پیدا کند آسمانها را و زمین را این نوشت که مهربانی من پیشی کرده است خشم مرا - فهو مکتوب عنده
فوق العرش - پس این کتاب با این قول نوشته شده است و نزد اوست بالای عرش و معنی سبقت رحمت کثرت
ظهور آثار رحمت و شیوع و شمول آن تمامه مخلوقات را نسبت بغضب که خبر گاه گاهی در مواد مخصوص نشد چنانکه در قرآن مجید
میفرماید که ان عذابی اصیب به من اشاء و رحمتی وسعت کل شیء - فرمود بدرستی عذاب من میرسانم آن را کسی را که می خواهم و
رحمت من در گرفته است هر چیز را - متفق علیه - وعن عائشة عن رسول الله صلی الله علیه وسلم خلقت الملائكة من نور -
پیدا کرده شده اند فرشتگان از نور - فی القاموس نور روشنائی یا شعاع [illegible] جوهر مضئ و تحقیق معنی نور از انچه
در تفسیر کریمه الله نور السموات والارض گفته اند باید جست و امام غزالی در کتاب مشکاة الانوار استقصاء آن کرده
و ما نیز در رساله جدا آن را ترجمه کرده و چیزها بر آن فزوده ایم - وخلق الجان - و پیدا کرده شده است جان که بمعنی
جن است یا پدر جنیان چنانکه آدم پدر بشر است - من مارج من نار - از زبانه آتش آمیخته بدود کذا فی النهایة و مارج در
اصل لغت بمعنی مضطرب و مختلط است و بیضاوی گفته مارج صاف از دخان و من نار بیان اوست موافق انچه در
صحاح و قاموس میگوید مارج من نار آتش بی دخان و نیز بیضاوی گفته است مراد بنور جوهر مضئ است و آتش نیز
هم چنین است جز آنکه روشنائی وی مکدر و آمیخته بدخان است و چون مهذب و مصفا شود محض نور ماند و چون پس رود
و عود بحالت اصلی نماید نور او منطفی گردد و دخان صرف ماند یعنی فرق میان فرشته و جن اینست - وخلق آدم
مما وصف لكم - و پیدا کرده شده است آدم از انچه بیان کرده شده است برای شما در قرآن مجید یعنی از خاک
گل - رواه مسلم - وعن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لما صور الله آدم فی الجنة ترکه ما شاء الله ان
ترکه - وقتی که پیدا کرد خدا و تصویر نمود آدم را در بهشت ظاهر این حدیث آنست که خلق و تصویر آدم در بهشت است و
حال آنکه اخبار متظاهر است در آنکه خلق و تصویر وی در وادی نعمان است که در میان مکه و طائف است و بعد از تسویه
و نفخ روح بجنت بردند پس ذکر فی الجنة اینجا باعتبار عاقبت حال اوست فافهم و توربشتی گفته که گمان آنست که ذکر
فی الجنة سهو است از راوی و راست نشنیده بر تقدیر چون آدم را پیدا کرد - فجعل ابلیس یطیف به - پس ابلیس گشت

ابلیس کہ نزدیک می آمد بآدم یطیف بہ اطافہ فرود آمدن بچیزے و نزدیک شدن ینظر ما ہو۔ درحالی کہ نگاه میکند ابلیس
وی می بیند کہ چیست آدم و چہ حال دارد و چہ طور ست ترکیب وی۔ فلما رآه اجوف عرف انہ خلق خلقا لا یتمالک پس چون
دید ابلیس آدم را کاواک شناخت کہ وی پیدا کرده شده است پیدایشی کہ مالک نفس خود نمیتواند شد و نمیتواند نگاه داشت خود را از گرسنگی
و شہوات یعنی پس خوشحال شد ابلیس و کمر امید بربست در اضلال وی۔ رواه مسلم۔ وعن ابی ہریرة قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم اختتن ابراہیم النبی وہو ابن ثمانین سنة بالقدوم۔ ختنہ کرد ابراہیم پیغمبر درحال آنکہ وی ہشتاد سالہ بود و در روایتی
صد و بست سالہ بالقدوم بفتح قاف و تخفیف دال تیشہ درودگر و بتشدید نام موضعی ست بشام و در مختصر نہایہ گفتہ کہ بتخفیف و تشدید
نام موضعی ست و بعضی گفتہ اند کہ بتشدید و تخفیف بمعنی تیشہ است و تورپشتی گفتہ کہ قدوم بتخفیف دال ست و نام موضعی ست
از شام و بعضی از محدثین بتشدید می خوانند و آن خطاست و بعضی مردم گمان می برند کہ ختنہ کرد بہ قدوم کہ تراشیده میشود
بدان چوب و آن غلط ست و بیشتر گمان من آنست کہ این لفظ بتشدید ست۔ متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم لم یکذب ابراہیم الا ثلث کذبات۔ دروغ نگفت ابراہیم مگر سہ دروغ و آن نیز باعتبار ظاہر ست
و نظر بمقصود ہمہ راست اند اما رابع کہ ہذا ربی ست در وقت صغر بود کہ دران وقت مکلف نبود کذا قیل و کذبات بفتح
کاف و ذال ست جمع کذبہ بر وزن [illegible] رکعات ست و بفتح کاف و بسکون ذال نیز گفتہ اند۔ ثنتین منہن فی ذات
اللہ دو دروغ از آن سہ دروغ در ذات خداست یعنی برای خدا و امر وے و طلب رضای اوست کہ دران نفع
برای نفس خود نیست و مقصود توحید و تنزیہ حق بود و در ثالث کہ ہذا اختی ست اگرچہ آن نیز برای خداست اما در وے
نفعی برای ذات وی نیز حاصل ست و بعضی گفتہ کہ مراد بذات اللہ قرآن ست کہ صفت حق ست و قائم بذات وے
[illegible] قولہ انی سقیم۔ یکی قول وی علیہ السلام ست انی سقیم بدرستی کہ من بیمارم این در آنجا گفت کہ قوم او وے را
بتماشای عید خود طلبیدند وی نرفت و عذر کرد کہ من بیمارم این بظاہر دروغ می نماید کہ وی بیمار نبود و تاویل وے
آنست کہ مراد اتصاف اوست بسقم فی المآل در زمانی از منہ پس ایہام کرد بلفظے کہ ظاہر در سقم اوست در حال و بعضی
گفتہ اند کہ در وہم انداخت کہ وی استدلال کرد بامارت علوم نجوم کہ بیمار خواہد شد چنانکہ از سیاق آیت معلوم میگردد
یا آن مراد داشت کہ دل من بیمار و بدحال ست بسبب کفر شما و نیز اگر صحت را تفسیر کنند بسلامت جمیع قوی و صدور افعال
آن بر وجہ سلامت و سقم بانکہ این چنین نباشد ہیچ کس نیست کہ خالی از سقم باشد مگر کسے کہ مزاج وی بہمہ وجوه معتدل
باشد و آن نادر الوقوع بلکہ معدوم الوجود ست صاحب مقام عالی شاه ابو المعالی با این ضعیف در صحبت باعتذار از
خواندن مردم بمجالس میفرمود کہ اگر مردم تشویش دہند و بطلبند سخن ابو الملة خلیل الرحمن درین باب کافی ست کہ انی سقیم و این
بیت از خود انشا فرمود ے اگر ترا بتماشای عید خود طلبند + خلیل وار جوابی بگو کہ بیمارم + قولہ۔ دوم قول اوست۔ بل فعلہ کبیرہم
چون وی علیہ السلام غائبانہ ایشان بتان ایشان را شکست پرسیدند کہ تو کردی این کار را بخدایان ما اے ابراہیم

فرمود بلکه این بت که کلان ست میان ایشان وی کرد این نیز صادق نیست ولیکن تاویل وی آنست که باعث بر بت
شکستن مر این بت کلان شد که تمییز و تقطیع وی مراد غضب و شورش آورد یا تعریض ست با آنکه کسے که قادر نیست بر دفع ضرر
نفس خود لائق نیست که او را بپرستند۔ وقال و گفت آنحضرت۔ بینا ہو ذات یوم و سارۃ۔ این بیان صدور کذبه ثالثه است از
ابراہیم که میگوید در اثنای آنکه ابراہیم و ساره بتخفیف را که زوجه وی بود در ہجرتے که ابراہیم کرده بود بشام مے رفتند۔ اذ اتی علی
جبار من الجبابرۃ۔ ناگاه آمد ابراہیم با ساره وگذشت بر متکبرے از متکبران که نام وے صادوق ابن صادون دا واز قبطیان
بود۔ فقیل له ان ہہنا رجلا معه امرأۃ۔ گفته شد مر آن جبار را یعنی خبر رسانیدند بوے که درینجا مردے آمده است که با وے
زنے ست۔ من احسن الناس۔ از بهترین مردم در حسن و جمال۔ فارسل الیه۔ پس فرستاد آن جبار بسوی ابراہیم۔
فسأله عنها۔ پس پرسید آن کس ابراہیم را از حال ساره۔ من ہذه۔ که کیست این زن که با تست۔ قال اختی۔ گفت ابراہیم
که این خواہر من ست این بظاہر دروغ ست که ابراہیم گفت و توجیه و تاویل این بیاید۔ فاتی سارۃ۔ پس آمد ابراہیم ساره را و
تعلیم کرد او را حیله در استخلاص وی از شر آن جبار۔ فقال لها۔ پس گفت مر ساره را۔ ان ہذا الجبار ان یعلم انک امراتی یغلبنی علیک
بدرستی که این جبار اگر بداند که تو زن منی غلبه میکند مرا بر تو و ترا از من می ستاند۔ فان سألک فاخبریه انک اختی۔ پس اگر
بپرسد ترا پس خبر ده تو او را که تو خواہر منی۔ فی الاسلام۔ در دین مسلمانی یعنی نسبت لکن اخوت اسلام را و این راست ست
زیرا که۔ لیس علی وجه الارض مومن غیری وغیرک۔ نیست بر روی زمین [illegible] جز من و جز تو و این بیان واقع ست
که دران وقت ہیچ کس دیگر بوی ایمان نیاورده بود و ساره بنت عم ابراہیم بود و این توجیهی دیگر ست برائے صدق ہذا اختی
و شاید که اقتصار ابراہیم بر اخوت اسلام از جهت شرف و اصالت این نسبت ست و می گویند که چرا ابراہیم نگفت که این زوجه
من ست و حال آنکه زن را از دست مرد وی کم می ستانند و نیز ظالم چه باک دارد زن باشد یا خواہر مے گیرد جوابش
آنکه عادت آن ظالم بران رفته بود که زن می گرفت نه خواہر را و نیز وے مجوسے بود و در دین مجوس اگر خواہر بود برادر را
احق و اولی ست بوی از غیر وی پس خواست ابراہیم که چنگ ورزند بدین آن ظالم با وجود آن وے رعایت دین خود
نکرد و قصد گرفتن وے را و اینجا اعتراض مے کنند که دین مجوس از زرادشت آمده است و وے خود بسیت متاخر
از ابراہیم و جواب مے گویند که دین مجوس قدیم ست ولیکن زرادشت آمد و خرافاتے چند بآن بر بست و زیاده
کرد۔ فارسل الیها۔ پس فرستاد آن جبار کسے را بسوے ساره و طلبید او را۔ فاتی بها۔ پس آورده شده
ساره نزد وی۔ قام ابراہیم یصلی الیه۔ ایستاد ابراہیم تا نماز کند و مناجات کند بپروردگار خود و روے بدو آرد تا از این
ورطه نجات یابد و عادت مقربان درگاه ست که چون باندوہے در مانند به نماز در آیند و عادت شریف پیغمبر ما
صلی الله علیه وسلم نیز همچنین بود۔ فلما دخلت علیه ذہب یتناولها بیده۔ پس وقتے که در آمد ساره بر جبار
خواست که دست اندازد در وی و بگیرد۔ فاخذ۔ بلفظ مجهول پس گرفته شد آن جبار یعنی باز داشته شد بقدرت الٰہی

از نگاه داشتن ساره یا گرفته شد بگناه وی و عقاب کرده شد بران یا بیهوش گردانیده شد و بهر سه معنی تفسیر کرده اند
لفظ را و در روایتی اخذ بتشدید از تاخیذ نیز آمده است بمعنی گرفته شدن دل شخصی بافسون یا بسحر چنانکه ماتم و عایمه گرد و سو
اخذ بضم افسون ساحر را گویند سیر وی فغط در روایت کرده شد بجای فاخذ فغط بضم غین معجمه و تشدید طاء مهمله بر بنای مجهول
یعنی خفه کرده شد و گرفته شد راه نفس بروی تا آنکه شنیده شد از حلق وی آواز چنانکه در جواب کسی آواز می کند که آنرا
غطیط گویند۔ حتی رکض برجله تا آنکه حرکت کرد بپای های خود یعنی پایهای را بزمین میزد و می کشید چنانکه کسی را سحر
می کنند یا جن میگیرد۔ فقال ادعی الله لی۔ پس گفت جبار یعنی بساره دعا کن خدای را برای من تا خلاص گرداند
از بین بلا۔ ولا اضرک۔ و زیان نمی رسانم من ترا و نمیگیرم ترا۔ فدعت الله پس دعا کرد ساره خدای تعالی را۔ فاطلق پس
رها کرده شد آن جبار از بند این بلا۔ ثم تناولها الثانیة۔ پس دراز دست انداز کرده بگرفت ساره را کرت دوم۔ فاخذ مثلها
پس گرفته شد مانند گرفتن نخست یا و اشد۔ بلکه سخت تر از آن۔ فقال ادعی الله لی ولا اضرک فدعت الله فاطلق فدعا
بعض حجبته۔ پس خواند آن جبار بعضی از پرده داران سرای خود حجبه بفتحات جمع حاجب چنانکه طلبه و طالب۔ فقال انک
لم تاتنی بانسان۔ پس گفت بدرستی تو نیاوردی نزد من آدمی را۔ انما اتیتنی بشیطان۔ نیاوردی تو مگر شیطانی را
شیطان نام هر کس که متمرد ست جن و انس کذا فی القاموس و طیبی گفته مراد اینجا جن ست و این قوم از جن بسیار
می ترسیدند۔ فاخدمها هاجر۔ پس خدمتگار گردانید برای ساره هاجر را بفتح جیم یعنی داهی بخشید که نام او هاجر بود میگویند
نام مادر اسمعیل ست علیه السلام و ابراهیم را از ساره فرزندی نمی شد پس ساره هاجر را با ابراهیم بخشید و گفت امید ست
که ترا از وی فرزندی شود پس اسمعیل شد و ابراهیم در آن تاریخ صد ساله بود و در آخر از ساره نیز اسحاق علیه السلام
شد۔ فاتته و هو قائم یصلی پس آمد ساره نزد ابراهیم و حال آنکه ابراهیم ایستاده نماز میکرد۔ فاومأ بیده مهیم بفتح میم و سکون
ها و فتح تحتانیه پس اشارت کرد بدست خود که چه حال داری و چه شد۔ قالت رد الله کید الکافر فی نحره۔ گفت ساره باز گردانید
خدای تعالی بدسگالی آن کافر را در پیش سینه وی یعنی بد اندیشی وی هم بوی باز گشت و با من سرایت نکرد و زیانی
نرسید۔ واخدم هاجر۔ و خادم گردانیده است هاجر را۔ قال ابو هریرة تلک امکم یا بنی ماء السماء۔ گفت ابو هریره آن
هاجر مادر شما ست ای پسران آب آسمان این خطاب به پسران اسمعیل ست علیه السلام و بماء السماء تعبیر کرد از جهت
طهارت ایشان و آب آسمان مثل ست در طهارت چنانکه میگویند فلان از آب آسمان پاکتر ست و بعضی گویند اشارت
کرد بآن به بیرون آوردن چشمهای زمزم بتقریب اسمعیل که آن آبی ست از آسمان قدس و طهارت برآمده و هر فیضی که در
زمین پیدا می شود صانع تعالی آنرا از آسمان میفرستد و بعضی گفته اند که این خطاب بانصار حضرت ست زیراکه
ایشان اولاد عامر بن حارثة الازدی اند و وی ملقب بماء السماء بود زیراکه قوم وی طلب باران می کردند بوی
و بعضی گفته اند مراد عرب ست همه و نام کرد ایشان را بدان زیراکه ایشان پیروی می کنند باران را و معیشت میکنند

در ہر جا کہ باران ست و اگر چہ تمامۂ عرب از بطن ہا خبر بیستند ولیکن تغلیب کرد اولاد اسمٰعیل را بجہت شرف و غلبۂ ایشان و بعضے میگویند کہ این مبنی ست برانچہ مشہور ست کہ ہمہ عرب از اولاد اسمٰعیل ست فتدبر متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم نحن احق بالشک من ابراہیم۔ گفت آنحضرت ما سزاوار تریم بہ شک آوردن از ابراہیم علیہ السلام۔ اذ قال رب ارنی کیف تحی الموتی۔ وقتی کہ گفت ابراہیم ای پروردگار من بنما مرا کہ چگونہ زندہ میکنی مردہ ہا را و سبب ورود این حدیث آنست کہ چون نازل شد قول حق سبحانہ (قال ولم تؤمن قال بلی ولکن لیطمئن قلبی) گفتند طائفہ از صحابہ شک آورد ابراہیم پیغمبر پس فرمود آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم ما سزاوار تریم بہ شک از ابراہیم و ظاہر این عبارت و اثبات شک ست مر ابراہیم را و مر نفس شریف خود را و حال آنکہ ہر دو محال ست چہ عروض شک مر انبیا را صلوات اللہ و سلامہ علیہم اجمعین کہ اول مومنان و موقنان اند معنی ندارد پس معنی آنست کہ اگر شک راہ مییافت با ابراہیم بما نیز مے یافت و شما مے دانید کہ شک راہ نمی یابد بما پس بدانید کہ ابراہیم نیز ہم چنین ست پس سوال ابراہیم از برای طلب ترقی بود از علم الیقین بعین الیقین کہ اطمینان قلب عبارت از ان ست یا چون وی علیہ السلام حجت آورد بر قوم خود کہ پروردگار من زندہ میگرداند و مے میراند طلب کرد این را تا ظاہر گردد دلیل وی عیانا فافہم لیکن اشکال آنست کہ ازین حدیث ترجیح ابراہیم بر نفس شریف آنحضرت مفہوم میگردد و جوابش آنست کہ این سخن را بطریق تواضع فرمود یا بیش از ان فرمود کہ وحی آید کہ وے صلے اللہ علیہ وسلم سید اولاد آدم ست و ہمین ست توجیہ در ہر حدیث کہ مشعر [illegible] فضلیت آنحضرت از انبیاء دیگر چنانکہ فرمود تفضیل نکنید مرا بر یونس و امثال آن۔ و گفت آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم و یرحم اللہ لوطا۔ و رحمت کند خدای تعالے لوط را۔ لقد کان یاوی الی رکن شدید۔ ہر آئینہ بتحقیق بود لوط کہ می آمد و پناہ میگرفت بسوی رکن سخت و رکن کرانۂ قوی از ہر چیز را گویند بیانش آنست کہ چون قوم لوط قصد کردند مہمانان او را کہ فرشتگان بودند متمثل بصورت امردان گفت۔ لو ان لی بکم قوۃ۔ کاشکے می بود مرا با شما قوتے یعنے بنفس خود قوت مقاومت و دفع شما می داشتم۔ او آوی الی رکن شدید۔ یا پناہ می جستم بمردی قوی یا قوی سخت کہ رد می آوردم لوی و باز میداشتم خود را از شر شما بقوت آن کس پس مے گوید آنحضرت رحمت کناد خدای تعالیٰ لوط را کہ پناہ می جست برکن شدید از آدمیان و حال آنکہ رکن شدید تمسک بعصمت حق و حفظ او ست و مستعمل ترحم در جای مے کنند کہ از کسے تقصیرے واقع شود و چیزے کند کہ نباید کرد مے گویند خدا رحمت کند و بخشد فلان را کہ این چنین کاری کرد یعنے کاری ناشایستہ کرد و در ذکر این قول او جنب قول ابراہیم ایمائی ہست کہ قول ابراہیم نیز بے گونۂ تقصیرے و غفلتے نیست واللہ اعلم و نیز فرمود آنحضرت۔ ولو لبثت فی السجن طول مالبث یوسف۔ و اگر درنگ می کردم من در زندان و ران مدت دراز کہ درنگ کرد یوسف۔ لاجبت الداعی۔ ہر آئینہ اجابت می کردم خوانندہ را کہ از جانب ملک بطلب یوسف علیہ السلام آمدہ بود قصہ آنست کہ یوسف علیہ السلام نہ سال در زندان بود و چون ملک مصر او را طلبید تا خلاص کند و مقرب خود گرداند یوسف علیہ السلام در بر آمدن توقف کرد و زود اجابت نکرد و گفت نخست حال مرا تفتیش نمایند و از ان تا ملک

که مرا دیده دست خود را ببندید عصمت و امان عزت من تحقیق کنند بعد از ان می برآیم پس حضرت رسول صلی الله علیه وسلم
می فرمود که اگر من بجای یوسف می بودم و چندین مدت دراز در زندان بر من میگذشت و کسی برای استخلاص
من می آمد زود اجابت میکردم و اصلا منتظر تحقیق حال نمیشدم و توقف و تامل نمی نمودم چنانکه نمود یعنی این کلام آنحضرت را بر بیان کمال
یوسف و صبر و ثبات و متانت رای وی حمل کرده اند یعنی با وجود طول مکث وی در زندان و محنت و شدت در ان
کسی برای استخلاص وی بیاید و وی صبر و ثبات ورزد زیاده برین استقامت متصور نیست اگر من درین طور حالی
بدین حال می بودم زود می برآمدم و صبر نمیکردم و این تواضع است از ان حضرت برای مبالغه در مدح و ثنای یوسف است
و اگرنه استقامت آنحضرت بالاتر از استقامت جمیع انبیای اولی العزم است و بعضی گفته اند بلکه این اشارت است به
تقصیر یوسف و رشتابی برآمد نکردن با وجود آنکه برآمدن آنحضرت از زندان و درآمدن در میان ایشان بصحبت ایشان بود
بلکه میگویند که وی علیه السلام مرسل بود بر ایشان و لهذا دعوت کرد زندانیان را بقول خود یا صاحبی السجن ارباب متفرقون خیر
الآیات پس میبایست او را که زود می برآمد و دعوت میکرد و توقف نمینمود و مقید باثبات برائت نفس خود نمی شد کذا قیل و درین
سخن نظر است زیرا که تقدیم اثبات برائت نفس وی ادخل بود در امر دعوت و ابلاغ والله اعلم متفق علیه — وعنه
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان موسی کان رجلا حییا — گفت آنحضرت بدرستی که موسی علیه السلام بود مردی
حیی بفتح حا و کسر تحتانیه اولی و تشدید ثانیه ک ستیرا بفتح سین و کسر آن و کسر فوقانیه مشدده و سکون تحتانیه بسیار پوشنده
بدن خود را و مبالغه کننده در ان چه جای عورت و شرمگاه و فی القراح رجل ستیر عفیف و جاریة ستیرة عفیفة لا یری من جلده
شیئ استحیاء — دیده نمی شد از پوست وی هیچ چیزی از جهت شرم داشتن — فآذاه من بنی اسرائیل پس ایذا نمود
و آزار کرد او را کسی که آزار کرد او را از قوم بنی اسرائیل — فقالوا ما تستر هذا التستر پس گفتند آن قوم تکلف و مبالغه نکرد موسی در ستر
کردن و پوشیدن بدن این همه پوشیدن و این چنین مبالغه کردن در ان — الا من عیب بجلده — مگر از جهت عیبی که
در پوست او است — اما برص — یا برصی است و برص بفتح با و را بیسی است — او ادرة بضم همزه و سکون دال مهمله و را یا آماس است
در خصیتین — وان الله اراد ان یبرئه — و بدرستی که خدا تعالی خواست که پاک گرداند موسی را از عیب و ظاهر گرداند بر مردم
بی عیبی او را — فخلا یوما وحده لیغتسل — پس خالی شد موسی روزی تنها تا غسل کند — فوضع ثوبه علی حجر — پس نهاد جامه خود را
برهنگی و درینجا جواز غسل است برهنه و در فعل موسی علیه السلام حکمتی بود که عاقبت او تبریه ساخت عز و کمال او بود از اتهام بعیب
و نقصان — ففر الحجر بثوبه — پس گریخت آن سنگ و برد جامه موسی را — فجمح موسی فی اثره — پس شتاب رفت موسی در پی
آن سنگ و نشان وی — جموح بضم جیم شتافتن — و اثر بکسر همزه و سکون مثلثه و بفتح هر دو نشان — یقول — در حالی که میگوید
موسی — ثوبی یا حجر ثوبی یا حجر — بده جامه مرا ای سنگ — حتی انتهی الی ملا من بنی اسرائیل تا رسید
موسی بجماعتی کثیر از بنی اسرائیل — فراوه عریانا احسن ما خلق الله — پس دیدند آن جماعه موسی را برهنه نیکوترین

پیدائش خدا یعنی برا از عیب و نقصان کہ نسبت میکردند در آن بی خردان بدان سوقالوا واللہ ما بموسیٰ من باس۔ گفتند بخدا سوگند
نیست بموسیٰ ہیچ باک و ہیچ عیب از ینجا معلوم میشود کہ خدائے تعالے پاک میگرداند دوستان خود را از ہر عیب و نقصان
کہ نادانان و بے خردان و منکران ایشان را بدان موسوم و متہم میدارند تا انان منزہ و مبرا باشند و معزز و مکرم در خلق باشند
واخذ ثوبہ۔ و گرفتہ جامۂ خود را۔ وطفق بالحجر ضربا پس در ایستاد موسیٰ کہ زد سنگ را زدنے۔ فواللہ ان بالحجر لندبا من اثر
ضربہ پس بخدا سوگند کہ پیدا شد در سنگ نشان از تاثیر زدن موسے آنرا و ندب بفتحتین نشان جراحت کہ بلند نشدہ
باشد از پوست تشبیہ کرد اثر ضرب را باثر جراحت ثلثا او اربعا او خمسا۔ سہ نشان یا چہار یا پنج ہر بار کہ زد نشانے
ازان پیدا آمد و این معجزۂ موسے بود علیہ السلام و ظہور آن درین وقت مصلحت متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ
صلے اللہ علیہ وسلم بینا ایوب یغتسل عریانا۔ در اثنای آنکہ ایوب علیہ السلام غسل مے کرد برہنہ بعد از حصول صحت و عافیت
ازان مرض کہ بدان مبتلا شدہ بود حق سبحانہ ملخہا از زر در خانۂ وی بیارانید۔ فخر علیہ جراد من ذہب۔ پس افتاد برایوب
ملخے از زر فجعل ایوب یحثی فی ثوبہ۔ پس گشت ایوب کہ گرد می آورد یعنے آن ملخ را در جامۂ خود۔ فناداہ ربہ یا ایوب
الم اکن اغنیتک مما تری۔ پس آواز داد ایوب را پروردگار وی کہ ای ایوب آیا بے نیاز نہ گردانیدہ ام ترا از چیزے کہ
می بینی تو یعنے چندین زر بارانیدہ ام بر تو کہ ترا احتیاج نماندہ است باین ملخ کہ در جامۂ خود بر داشتی آنرا و گرد آوردی۔ قال بلے
وعزتک۔ گفت ایوب آری بی نیاز گردانیدۂ سوگند بعزت تو۔ ولکن لا غنی [illegible] برکتک۔ ولیکن نیست بے نیازے
مرا از فزونی نعمت تو ہر چند کرم تو بیشتر تعطش بیشتر پس معلوم شد کہ برداشتن ایوب علیہ السلام آن ملخ را بہ شہوۃ منت
واستلذاذ از نعمت حق بود نہ بطریق حرص دنیا و تکثر مال وذلک ظاہر رواہ البخاری۔ وعنہ قال استب رجل من المسلمین و
رجل من الیہود۔ دشنام یکدیگر کردند مردی از مسلمانان و مردی از یہود۔ فقال المسلم والذی اصطفے محمدا علے العالمین۔ سوگند
بآن خدائی کہ برگزید محمد را بر جہانیان۔ فقال الیہودی۔ پس گفت یہودی در برابر آن۔ والذی اصطفے موسے علی العالمین
سوگند بخدائی کہ برگزید موسیٰ را بر جہانیان۔ فرفع المسلم یدہ عند ذلک فلطم وجہ الیہودی۔ پس برداشت مسلمان دست خود را
نزد این گفتن آن یہودی پس طپانچہ زد بروی یہودی را ظاہر اگفتن آن یہودی این قول را بر وجہ انکار اصطفای آنحضرت
بود و الا اصطفاء موسیٰ علیہ السلام بر جملۂ عالمیان ثابت ست و حق سبحانہ درباب بنی اسرائیل گفت و فضلناہم علی العالمین
و درباب موسیٰ علیہ السلام (انی اصطفیتک علی الناس) فذہب الیہودی الی النبی۔ پس رفت یہودی بسوی پیغمبر
صلے اللہ علیہ وسلم فاخبرہ بما کان من امرہ وامر المسلم۔ پس خبر داد آنحضرت را بچیزی کہ بود از کار وی و کار آن مسلمان وانچہ
گذشتہ بود از قصۂ آن۔ فدعا النبی صلے اللہ علیہ وسلم المسلم۔ پس بخود خواند پیغمبر مسلمان را۔ فسالہ عن ذلک۔ پس پرسید
مسلمان را از انچہ گذشتہ بود میان وی میان یہودی۔ فاخبرہ۔ پس خبر داد مسلمان آنحضرت را بانچہ گذشتہ بود۔ فقال النبی
پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم لا تخیرونی علی موسیٰ۔ برنگزینید و تفضیل ننہید مرا بر موسیٰ۔ فان الناس یصعقون یوم القیمۃ زیرا کہ

بدمستی آدمیان بیهوش می افتند در قیامت و صعق بمعنی بانگ عذاب آواز سخت و موت نیز آید - فاصعق معهم یعنی بیهوش می افتم
من نیز با ایشان - فاکون اول من یفیق پس میباشم من نخستین کسے که بهوش می آید - فاذا موسی باطش بجانب العرش یعنی ناگاه بینم
که موسی علیه السلام گرفته ایستاده است یک جانب عرش را البطش حمله کردن و سخت گرفتن - فلا ادری کان فیمن صعق فافاق قبلی
پس ندانم آیا بود موسی در میان آن کسان که بیهوش افتاده بودند پس بهوش آمد پیش از من و متعلق شد بعرش - او کان
فیمن استثنی الله - یا بود موسی در ان کسان که استثنا کرده و بیرون آورده است ایشان را خدا تعالی از صعق و فرمود فصعق من
فی السموات ومن فی الارض الا من شاء الله یعنی فرموده است حق تعالی روزی که دمیده شود در صور هلاک گردد هر که در آسمان
و زمین ست مگر کسی که خواهد حق تعالی که وی هلاک نگردد چنانکه فرشتگان شاید که موسے نیز از ایشان باشد - وفی روایة - و در روایتے
این چنین آمده است که گفت آنحضرت - فلا ادری احوسب بصعقة یوم الطور - پس در نمی یابم من آیا حساب کرده شد این صعقه با موسے
بصعقه روز طور یعنی موسے را علیه السلام صعقه شد در آن روز که دیدار طلبیده بود و از ان ممنوع شد و حق تعالے تجلے
کرده بر کوه طور و موسے بیهوش افتاده شده بود امروز این صعقه را بصعقه که او در ان شده بود حساب کردند و صعقه نشد
او بعث قبلی - یا صعقه شد موسی را و لیکن برانگیخته شد وی پیش از من پس موسی را چون این فضیلت ثابت ست که مرا نیست
تفضیل چون نهید مرا بروی و این تواضع ست از آنحضرت صلے الله علیه وسلم و نیز این فضل جزئی ست که موسے را علیه السلام
ثابت ست و آن منافی فضل کلی نیست [illegible] این کلام پیش از نزول وحی با فضلیت اوست چنانکه مذکور شد و وجه دیگر
نیز باید و باید دانست که این صعقه آن [illegible] نیست که به نفخ صور روز قیامت حاصل شود زیرا که آنحضرت صلے الله علیه وسلم
و موسی علیه السلام در ان روز کجا موجود اند که ایشان را بدان صعق حاصل شود و نیز بعد از وے بعث ست و نه افاقت آنحضرت
اول مبعوث ست باتفاق پس چون فرماید لا ادری بلکه مراد بصعقه درین حدیث صعقه ایست که بعد از بعث خواهد بود و مردم
همه بیهوش افتند بعد از ان بافاقت آیند اینجا فرموده است که چون من بافاقت بیایم موسی را بینم باطش بجانب عرش و استثناء
الا من شاء الله هم چنانکه در صعق به نفخ صور ست که قبل از بعث ست چنانکه تفسیر آن ذکر کرده اند که این حدیث دلالت می کند
که درین صعقه نیز خواهد بود فتدبر - ولا اقول ان احدا افضل من یونس بن متی - و نمیگویم من که هیچ یکے از پیغمبران فاضل ترست
از یونس علیه السلام و متی بفتح میم و تشدید فوقانیه مفتوحه نام پدر یونس ست کذا فی القاموس و در شرح ابن الملک از جامع الاصول
نقل کرده که نام مادر اوست و تخصیص یونس علیه السلام بذکر بجهت آنست که وی از اولو العزم نبود و از ایذای قوم بے صبرے
نمود و بغضب گذشت و بدر رفت و بر کشتی نشست القصه با سر باتش اینجا مطلب آنست که کسی را بر وی فضل ننهد - وفی روایة
ابی سعید لا تخیروا بین الانبیاء یعنی برگزیده نکنید بعضے از پیغمبران را بر بعضے یعنی نگوئید که فلان پیغمبر فاضل ترست از فلان متفق علیه
وفی روایة ابی هریرة لا تفضلوا بین انبیاء الله تفضیل ننهید میان پیغمبران خدا و لا تفصلوا العباد و مسلم نیز روایت کرده اند
مجمل این نهی یا در ورود اوست قبل از نزول وحی به تفضیل یا تفضیل در اصل نبود یا تفضیل بر وجهے که تحقیر و از دراے

دیگرے لازم آید۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا ینبغی لعبد ان یقول انی خیر من یونس بن متی
گفت آنحضرت نمی رسد مر ہیچ بندہ را کہ بگوید من بہترم از یونس پیغمبر این عبارت و استعمال دارد یکے آنکہ آنحضرت
می فرماید کہ مرا بہتر نگوئید از یونس بوجہی کہ معلوم شد دوم آنکہ کسے خود را بہتر از یونس گوید زیرا کہ ہیچ ولی بمرتبہ نبی نمی رسد
اگرچہ نبی نہ از اولوا العزم بود نقل ست کہ در زمان حضرت غوث الثقلین شیخ عبد القادر جیلانی یکے از مشائخ وقت خود را فوق
یونس علیہ السلام میگرفت وے گفت من فاضلترم از یونس و مقام من بالاتر ست از مقام وی علیہ السلام پس حضرت
غوث الثقلین در غضب آمدند و سادہ کہ در دست داشتند بجانب وی انداختند و بر دل وی یا بر سینہ او خورد و در ہماں جا
ہلاک شد متفق علیہ وفی روایۃ للبخاری۔ و در روایتی مر بخارے را این چنین آمدہ است۔ قال۔ گفت آنحضرت من
قال انا خیر من یونس بن متی فقد کذب کسیکہ بگوید من بہترم از یونس بتحقیق دروغ میگوید بر معنی ثانی مراد بکذب کفر ست
زیرا کہ علما اتفاق دارند بر تکفیر کسے کہ خود را بہتر از پیغمبران داند۔ وعن ابی بن کعب قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم ان الغلام الذی قتلہ الخضر طبع کافرا۔ بدرستی کودکی کہ کشت او را خضر علیہ السلام سرشتہ شدہ بود کافر یعنی در تقدیر
الٰہی چنان رفتہ بود کہ خاتمہ وی بکفر خواہد بود و این منافی نیست حدیث کل مولود یولد علی فطرۃ الاسلام را زیرا کہ مراد بآن تہیؤ و
استعداد قبول اسلام ست و این منافی نیست شقاوت خاتمہ را و باعلاف فطرت غیر سابقہ است و تحقیق این در اوائل کتاب
در باب الایمان بالقدر گذشتہ است فتذکر ولو عاش لارہق ابویہ۔ واگر [illegible] کودک ہر آئینہ بپوشید و ظلم میکرد پدر و مادر
خود را و تکلیف میکرد ایشان را بر کفر طغیانا وکفرا۔ از جہت از حد در گذشتن و ظلم کردن بر ایشان و کفران نمودن نعمت ایشان را
بعقوق مقصود ذکر خضر ست درین باب اشارت بآنکہ وی از انبیا ست و خضر بفتح خا و کسر آن و سکون ضاد و کسر آن کذا
قال الکرمانی و قسطلانی گفتہ خضر بفتح خا و کسر ضاد و بہ سکون ضاد و با کسر خا و فتح آن نیز آمدہ و نام وی بلیا بن ملکان ست
و بعضے گفتہ است ابن مالک برادر الیاس بعضے گفتہ اند کہ پسر آدم ست از صلب وی بعضے ابن فرعون گفتہ و این قول
غریب ست جدا و بعضے گفتہ کہ در زمان ابراہیم خلیل بود و بعضے گفتہ کہ از اولاد نوح ست بہفت واسطہ و پدر او از ملوک
بود واللہ اعلم و صحیح آنست کہ وی معمر ست معمر محجوب از ابصار و باقی ست تا روز قیامت از جہت خوردن وے آب
حیات را و برین اند جماہیر علما و صوفیہ و بسیاری از صالحین و بعضے از کبار محدثین مثل بخاری و ابن المبارک و جمعے
دیگر چنانچہ حربی و ابن جوزی حیات او را انکار کردہ کذا نقل فی شرح القصیدۃ الامالیۃ و ذکر او در کلام مشائخ بسیار
آمدہ چنانکہ شک و شبہہ را بدان راہ نباشد و در احوال حضرت غوث الثقلین شیخ عبد القادر جیلانی نوشتہ اند کہ گاہی
در وقت تکلم ایشان خضر در ہوا میگذشت و ایشان میفرمودند قف یا اسرائیلی واسمع کلام المحمدی و مشائخ وقت کہ او را
می یافتند وصیت میکرد ایشان را و میگفت علیکم بمجلس الشیخ عبد القادر فانہ ینزل فیہ البرکات وتحصل منہ السعادات او کما قال
متفق علیہ وعن ابی ہریرۃ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال انما سمی الخضر لانہ جلس علی فروۃ بیضاء۔ گفت آنحضرت

که نام کرده نشد خضر مگر از جهت آنکه وی نشست بر زمین خشک که رویند نبود در وی یا بر گیاه خشک - فاذا هی تهتز
من خلفه خضراء - پس ناگاه آن زمین یا آن گیاه می جنبید از پس وی سبز و تر و تازه - رواه البخاری - وعنه قال قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم جاء ملک الموت الی موسی بن عمران - آمد فرشتهٔ مرگ یعنی عزرائیل علیه السلام بسوی
موسی - فقال له اجب ربک - پس گفت فرشته مر موسی را پاسخ ده مر پروردگار خود را و قبول کن حکم او را که بقبض روح تو شده است
قال فلطم موسی عین ملک الموت - گفت آنحضرت پس طپانچه زد موسی چشم ملک الموت را ففقأها - پس شکست و برکند چشم فرشته را
و کور کرد ففقؤ و تفقیه کور کردن - قال فرجع الملک الی الله - پس باز گشت آن فرشته بجناب خدا - فقال انک ارسلتنی الی عبد لک
لا یرید الموت - پس گفت فرشته یعنی بخدا بدرستی تو فرستادی مرا بسوی بندهٔ مر ترا که نمیخواهد مرگ را - وقد فقأ عینی - و بتحقیق
کور کرد چشم مرا چون گفتم اجابت کن پروردگار خود را و جان بده - قال فرد الله الیه عینه - گفت آنحضرت پس باز داد حق تعالی چشم
فرشته را - وقال ارجع الی عبدی - و گفت برگرد و باز برو بسوی آن بندهٔ من - فقل - و بگو - الحیوة ترید - آیا زندگانی
دراز می خواهی - فان کنت ترید الحیوة فضع یدک علی متن ثور - پس اگر میخواهی زندگانی دراز پس بنه دست خود را بر پشت
گاوی - فما توارت یدک من شعرة - پس هر چیزی را که پوشیده شد دست تو از موی یعنی آنچه در زیر دست تو بیاید از موی آن
گذشت - فانک تعیش بها سنة - پس بدرستی تو میزیی به شمار آن موئها یک سال و توارت بدو تاست در صحیح مسلم و نظائر آن
است بمعنی پوشیده شد دست تو و تواری بمعنی ... واین درین عبارت معنی ندارد اگرچه اثر آن توجیهی ست که در شرح ذکر
کرده ایم - قال ثم مه - گفت موسی پس چیست بعد از این همه زندگانی دراز چیست - قال ثم تموت - گفت فرشته پس بعد از آن میمیری تو
قال - گفت موسی - فالآن من قریب - پس اختیار کردم موت را هم اکنون و مناجات کرد بحق تعالی تا قبر او در مقام متبرک واقع
گردد و گفت - رب ادننی من الارض المقدسة - خداوندا نزدیک گردان مرا از زمین پاک کرده شده که بیت المقدس باشد
و اشرف و افضل بقاع بود در آن زمان مدفن انبیا و رسل بود - رمیة بحجر - نزدیک گردان مرا از آن اگرچه بمقدار یک سنگ
انداز باشد و درین استحباب دفن است در مواضع متبرکه و قرب از مدافن صالحین - قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
والله لو انی عنده لاریتکم قبره الی جنب الطریق - گفت آنحضرت اگر آنچنین است که میبودم من نزد بیت المقدس هر آئینه می نمودم
شما را قبر موسی را در یک جانب راه - عند الکثیب الاحمر - نزد توده ریگ سرخ که در آنجاست متفق علیه پوشیده نماند که در بعضی
اذهان استبعادی از مضمون این حدیث راه می یابد که کور شدن فرشته چه معنی دارد و فرشته که برای قبض روح بیاید
طپانچه زدن بروی چه وجه دارد و از اینجا کراهت موت و طول بقا در دنیا مفهوم میگردد و آن چه لائق مقام نبوت
و رسالت باشد جوابش آنکه چون فرشته بصورت بشر آمد موسی علیه السلام ندانست که این ملک الموت است بقبض روح وی
آمده بآنکه چون دید مردی یکبارگی بروی در آمد گمان کرد که بقصد هلاک وی آمده پس دفع کرد او را تا بکوری چشم وی
کشید و نیز موسی او را دروغ گو دانست در آنکه دعوی قبض روح او کرد زیرا که بشر قابض روح نمی باشد پس غضب کرد بر وی

وغضب بر درو عکو لله فی الله می باشد پس مذموم نبود ولهذا عتابی از جناب حق بروی متوجہ نشد وگفته اند که در طبع موسی
علیہ السلام حدتی وشدتی بود ووی مظهر جلال بود تا روایت می کنند که چون در غضب می آمد کلاہ که بر سر داشت اشتعال
می نمود واخذ راس ولحیه هارون علیہ السلام بجہت تقصیری که از وی در منع از گوساله پرستی دیدیم ازین بابست ومہمہ حق بود
وبالجملہ چون حدیث صحیح ست ایمان بدان باید آورد وہر آنچہ صحیح ست از محامل وتاویلات حمل باید کرد واللہ اعلم۔
وعن جابر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال قد عرض علی الانبیاء ہر گفت آنحضرت بہ تحقیق عرض کرده شدند بر من پیغمبران
ونموده شدند چنانکه لشکر را عرض می کنند بر سردار۔ فاذا موسی ضرب من الرجال کانه من رجال شنوءة۔ پس ناگہان دیدم
که موسی علیہ السلام صنفی وقسمی از مردان ست گویا که وی از مردان شنوءہ است بفتح شین معجمہ وضم نون بعد ازان واو وبعد از
واو ہمزہ وتا ودر آخر نام قبیلہ مشہور ست از یمن وازد شنوءه نیز میگویند بفتح ہمزہ وسکون زا می ضرب بمعنی کم گوشت وبمعنی میانہ
جسم نہ لاغر ونہ فربہ آید ومردان شنوءه ازین قسم اند وحمل برین معنی مناسب تر ست۔ ورأیت عیسی ابن مریم۔ ودیدم عیسی بن مریم
علیہ السلام را۔ فاذا اقرب من رایت بہ شبہا بفتحتین عروة بن مسعود۔ پس ناگاه نزدیک ترین کسی کہ دیده ام در مشابہت بوی
عروه پسر مسعود ست صحابی بود ثقفی بعد از عود آنحضرت از طائف آمد ومسلمان شد پس رفت ودعوت کرد قوم خود را وقبول نکردند عروه
او را پس بالیستاد بر بام خود واذان گفت تا مردی از قوم وی تیری بسوی وی انداخت وبگشت پس آنحضرت صلی اللہ علیہ
وسلم فرمود قصہ عروه مانند قصہ صاحب یس ست کہ دعوت کرد قوم خود را [illegible] را۔ ورأیت ابراہیم فاذا اقرب من رایت
بہ شبہا صاحبکم۔ ودیدم ابراہیم خلیل را علیہ الصلوٰۃ والسلام پس ناگاه نزدیک ترین کسی کہ دیدم مشابہ بوی مر صاحب شماست
یعنی نفسہ میخواہد ومراد می دارد آنحضرت بصاحبکم ذات شریف خود را تا معلوم میشود کہ میان آنحضرت وحضرت ابراہیم مشابہت
تمام بود۔ ورأیت جبرئیل فاذا اقرب من رایت بہ شبہا دحیہ۔ بفتح دال وکسر آن بن خلیفہ صحابی مشہور ست کہ جبرئیل بدان متمثل
میشد ودر وقت این رویت ہم متمثل بصورت وی بود۔ رواه مسلم۔ وعن ابن عباس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال رایت
لیلۃ اسری بی موسی۔ گفت آنحضرت دیدم در شب اسرا کہ برده شد مرا بہ بیت المقدس در شب معراج موسی علیہ السلام را
رجلا ادم۔ مردی گندم گون۔ طوالا۔ بضم طا بتخفیف واو بمعنی طویل یعنی دراز قد وبہ تشدید واو بسیار دراز ودر حدیث بتخفیف ست
جعدا۔ بفتح جیم وسکون عین وجعودت اکثر صفت موی می آید وگاہی صفت جسم می افتد کہ جمع وگرد باشد واینجا این معنی مراد ست الخ
زیرا کہ در حدیث آینده بیاید کہ موسی علیہ السلام رجل الشعر بود ورجل غیر جعد ست چنانچہ بیاید وفی الصراح جعد مرغول ومرد
گرد اندام۔ کانہ من رجال شنوءة ورأیت عیسی رجلا مربوع الخلق۔ ودیدم عیسی را مردی میانہ۔ مائلا الی الحمرة والبیاض۔
مائل بہ سرخی وسپیدی یعنی رنگ وی میان سرخی وسپیدی بود وسبط الراس فرو ہشتہ موی سر وتحقیق معانی این الفاظ در
شمائل شریف حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم بیاید۔ ورأیت مالکا خازن النار۔ ودیدم مالک را کہ خزینہ دار دوزخ ست ودوزخ حوالہ او ست
والدجال۔ ودیدم دجال را۔ فی آیات اراہن اللہ ایاہ۔ دید آنحضرت این جماعہ را در ضمن آیات وعلامات قدرت خود کہ نمود آن

آیات را خدای تعالی او را یعنی در شب اسرا این قول راوی ست فلا تکن فی مریة من لقائه - پس مباش تو ای مخاطب در
شک از دیدن و دریافتن آنحضرت ایشان را و این عبارت را توجیهی دیگر نیز ست که در شرح مذکور ست متفق علیه وعن
ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لیلة اسری بی لقیت موسی گفت ابوهریره که گفت آنحضرت که در شب
اسرا ملاقات کردم موسی را فنعته - پس صفت کرد آنحضرت موسی را و بیان کرد حلیه او را بالقول خود - فاذا رجل مضطرب - پس
ناگاه که دیدم موسی مردی ست مضطرب این را بچند وجه تفسیر کرده اند بعضی گفته اند که مضطرب بمعنی دراز بالا ست قاضی
عیاض گفته مضطرب طویل غیر شدید و بعضی بمعنی خفیف اللحم گفته چنانکه در حدیث ضرب من الرجال را بدان تفسیر کرده اند
و بعضی گفته اند که مضطرب اینجا بمعنی جنبنده است از خوف و خشیت حق و آمده است که وی علیه السلام در نماز مضطرب
متحرک می بود و در عوارف آنرا بیان کرده بکلامی که حاصلش آنست که جنبیدن از تموج دریای انس و حضور و مشاهده جلال
حق بود در باطن وی رجل الشعر رجل بکسر جیم که نه فرو هشته باشد که آنرا سبط گویند و نه زنگله که آنرا جعد گویند - کانه من رجال
شنوءة ولقیت عیسی ربعة - بفتح را و سکون موحده میانه - و دیدم عیسی را میانه بالا احمر - سرخ سابقا سرخ سفید گفت و اینجا سرخ
چون سرخ سفید بود اطلاق سرخ راست آید و گویا سرخی از سفیدی غالب تر و بیشتر بود - کانما خرج من دیماس یعنی الحمام
بکسر دال و سکون تحتانیه در آخر سین مهمله گویا بر آمده است از حمام مقصود وصف اوست بصفای لون و تر و تازگی جسم و نهایت
ابروی بجهت غلبه روحانیت - و رایت ... انا اشبه ولده به - و دیدم ابراهیم را علیه السلام و حال آنکه من مشابه ترین
فرزندان اویم بوی - قال - گفت آنحضرت - فاتیت باناءین - پس داده شد مرا دو آوند - احدهما لبن - یکی ازان دو آوند
شیر ست - والآخر فیه خمر - و آوند دیگر در وی می است در لبن فیه نیاورد و در خمر فیه گفت ظاهر آنست که تفنن عبارت ست
و بعضی گفته اند که درین اشارت ست بکثرت لبن و قلت خمر فافهم - فقیل لی خذ ایهما شئت - پس مخیر ساخته شد مرا و گفته شد
بگیر هر کدام یکی ازین دو آوند که میخواهی و اختیار کن شیر را یا می را - فاخذت اللبن فشربته - پس گرفتم شیر را پس نوشیدم
آنرا فقیل لی هدیت الفطرة - پس گفته شد مرا راه نموده شدی تو دین و اسلام را که مفطور و مخلوق اند مردم بران زیرا که شیر
درین عالم چون پاک و صاف و خالص و سفید و شیرین ست و اول چیزی ست که تربیت مولود و تغذیه وی بدان حاصل میگردد
و در عالم اقدس آن امثال هدایت و فطرت ست که تمام میگردد و بآن غذای قوت روحانی و در عالم قدس صور و امثله از عالم سفلی
ثابت ست تا از وی معانی مناسبه اخذ میکنند و آمده است که هر که شیر در خواب بیند و بخورد تعبیر وی علم و دین و هدایت ست
الحمد لله علی ذلک بر خلاف خمر که همه خباثت و فساد و شر و مضرت ست درین عالم و در ان گفته شد اما انک لو اخذت
الخمر غوت امتک - و آگاه باش بدرستی که تو اگر میگرفتی خمر را گمراه و بی رشد میشد امت تو متفق علیه وعن ابن
عباس قال سرنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم بین مکة والمدینة - گفت ابن عباس سیر کردیم ما همراه آنحضرت میان
مکه و مدینه - فمررنا بواد - پس گذشتیم ما بیک وادی - فقال ای واد هذا - پس پرسید آنحضرت کدام وادی ست این

فقالوا وادی الازرق۔ پس گفتند صحابہ این وادی الازرق ست بتقدیم زای بر رای و وجہ تسمیہ این وادی بہ جہت کبودی که زمین وی دارد و بعضے گفتہ اند که منسوب ست بمردی که کبود چشم بود۔ قال کانی انظر الی موسی۔ گفت آنحضرت گویا نگاه میکنم من بسوی موسیٰ و می بینم او را۔ فذکر من لونه وشعره شیئا۔ پس ذکر کرد آنحضرت از رنگ موسیٰ و موی وی چیزی را که گفت گندم گون ست و رجل الشعر است چنانکه گذشت۔ واضعا اصبعیه فی اذنیه۔ نهنده هر دو انگشت خود را در هر دو گوش خود چنانکه در اذان می نهند برای بلندی آواز۔ له جوار الی الله بالتلبیة۔ مر او را آواز و زاری و فریاد ست بسوی خدا در لبیک گفتن که محرمان میکنند و جوار بضم جیم و تخفیف همزه بعد از وی الف در آخر را در اصل بانگ گاو و در کریمه عجلا جسدا له خوار جوار بجیم هم قرأت آمده است و بمعنی آواز بلند کردن بدعا و تضرع و زاری نیز آمده۔ مارا بهذا الوادی۔ در حالی که گذرنده است موسی درین وادی۔ قال ثم سرنا حتی اتینا علی ثنیة۔ گفت ابن عباس پس تر سیر کردیم تا آنکه بر آمدیم بر کوهی و ثنیه بفتح مثلثه و کسر نون و تشدید تحتانیه راه بلند بر کوه۔ فقال ای ثنیة هذه۔ پس پرسید آنحضرت کدام ثنیه و کدام کوه است این قالوا هرشا۔ گفتند این کوه هرشا ست بفتح ها و سکون را و شین معجمه نام کوهی ست میان مکه و مدینه ا ولفت سیا گفتند کوه لفت ست بکسر لام و فتح آن و سکون فا نیز نام کوهی ست درین راه نشک را دی ست۔ فقال کانی انظر الی یونس علی ناقة حمراء علیه جبة صوف۔ پس گفت آنحضرت گویا می بینم بسوی یونس سوار بر ناقه سرخ بر وی جبه پشمین ست۔ خطام ناقته خلبة۔ مهار ناقه وی از پوست خرماست خطام بکسر خاء معجمه و خلبه بضم خاء معجمه [illegible] ضم آن۔ مارا بهذا الوادی۔ گذرنده باین وادی۔ ملبیا۔ تلبیه کننده که بحج می آید۔ رواه مسلم۔ تنبیه دیدن آنحضرت انبیاء را صلی الله علیه وآله وسلم وعلیهم کنایت ست از الیقین تام یعنے من چنان علم دارم باحوال ایشان که در حالت حیات داشتند گویا که می بینم آنرا و بعضے گفته اند که این همه در منام ست و بعضے بر آنند که این تمثیل ست که کشف کرده شد برای آنحضرت و در آورده شد در حس مشترک وی صلی الله علیه وسلم و بعضے از اہل تحقیق میگویند که همدران وقت دید که در حالت حیات داشتند و این در عالمے بے باشد که در انجا ماضی و مستقبل و حال نیست و تحقیق این از کلام بعضے از صوفیه که در حقیقت زمان و مکان تکلم کرده اند باید جست گفت بندۂ مسکین عبدالحق بن سیف الدین عصمه الله عن شوائب الظن والتخمین که چون اتفاق ست بر حیات انبیا صلوات الله وسلامه علیهم اجمعین بحیات حقیقے دنیاوی لیکن محجوب اند از نظر عوام پس بحقیقت نمود ایشان را بحبیب خود صلی الله علیه وسلم بے منام و بمثال بی اشتباه و بی اشکال۔ وعن ابی هریرة عن النبی صلی الله علیه وسلم قال خفف علی داود القرآن۔ گفت سبک گردانیده شد بر داود علیه السلام قرارت زبور و توریت را۔ فکان یامر بدوابه فتسرج۔ پس بود داود که امر میکرد بزین کردن چارپایهای خود را پس زین کرده می شدند۔ فیقرأ القرآن قبل ان تسرج دوابه۔ پس میخواند داود قرآن را و تمام میکرد آنرا پیش از آن که زین کرده میشدند دواب وی معلوم نشد که چند بود دواب داود و در چه مقدار از زمان زین کرده می شدند اما اینقدر معلوم ست که از مجرای عادت بیرون بود خصوصاً قرأت توریت با آن اسپارے و درازے

کرداشت چنانکہ میگویند کہ حفظ وی معجزۂ انبیای بنی اسرائیل بود عزیر علیہ السلام راکہ بعد از احیا وی را شناختند بحفظ توریت شناختند
واین از قبیل طی وبسط زمان ست وآن امری مقرر ست نزد عارفین واز سیدنا امیرالمومنین علی رضی اللہ عنہ نیز نقل ست کہ در
رکاب پاے می نہاد وتا پای دیگر در رکاب نہادن ختم قرآن میکرد ودر روایتے از ملتزم کعبہ تا باب وی۔ ولا یاکل الا من عمل
یدیہ۔ ونمی خورد داؤد در روزی مگر از کسب وکار ہر دو دست خود کہ زرہ بافی بود۔ رواہ البخاری۔ وعنہ عن النبی صلی اللہ
علیہ وسلم قال کانت امرأتان معہما ابناہما گفت آنحضرت بودند دو زن کہ با آن دو زن دو پسر آنہا بودند یعنی ہر یکے از آن دو زن
پسری داشت۔ جاء الذئب فذہب بابن احدٰہما۔ آمد گرگ پس برد پسر یکے از آن دو زن را۔ فقالت صاحبتہا انما ذہب
بابنک۔ پس گفت زنی کہ مصاحب آن زن بود نبردہ است گرگ مگر پسر ترا۔ وقالت الاخری انما ذہب بابنک۔ وگفت زن
دیگر نبردہ است مگر پسر ترا پس خلافی میان این دو زن افتاد ہر کدام میگویند کہ پسر ترا برد نہ مرا فتحاکما الی داؤد۔ پس قضیہ
بردند آن دو زن بسوی داؤد تا حکم کند در میان ایشان فقضی بہ للکبری پس حکم کرد بآن پسر برای زنے کہ کلان تر بود
بجہت شبہتی کہ پسر را بآن دید یا بجہت آنکہ در دست وی بود یا بدلیل دیگر کہ سانح شد مر او را باجتہاد واین حکم داؤد بوحی نبود
والا خلاف آن مر سلیمان را گنجایش نمیداشت۔ فخرجتا علی سلیمان بن داؤد۔ پس بیرون آمدند آن دو زن بر سلیمان و آمدند
نزد وی۔ فاخبرتاہ۔ پس خبر دادند سلیمان را بصورت قضیہ۔ فقال ائتونی بالسکین اشقہ بینکما۔ پس گفت سلیمان بیارید
نزد من کارد را دو پارہ کنم این پسر را میان [illegible] یکی وہم وپارۂ دیگر را بدیگری مقصود سلیمان علیہ السلام ازین امتحان
شفقت آن دو زن بود تا تمییز گردد کہ مادر کیست۔ فقالت الصغری لا تفعل یرحمک اللہ۔ پس گفت زن خرد تر دو پارہ مکن
پسر را رحمت کند ترا خدای تعالی ہو ابنہا۔ این پسر پسر زن کلان تر ست وہم بوی دہ فقضی بہ للصغری پس حکم کرد سلیمان بآن
پسر مر زن خرد تر را کہ ظاہرا بعد از وی کہ پسرے اقرار ہم کرد کہ این پسر صغری ست پس بوی داد کذا قیل اینجا مے گویند کہ سلیمان
چون نقض کرد حکم داؤد را با آنکہ حکم پیغمبر بر دو منقوض نمیگردد اگرچہ باجتہاد باشد وجواب میگویند کہ آن حکم از داؤد علیہ السلام
بطریق جزم وقطع نبود بلکہ بطریق احتمال بود وقصد کردہ بود کہ حکم کند وتواند کہ نسخ حکم مجتہد فیہ جائز باشد در شریعت ایشان واللہ
اعلم متفق علیہ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال سلیمان لاطوفن اللیلۃ علی تسعین امرأۃ۔ گفت سلیمان
علیہ السلام ہر آئینہ طواف کنم امشب بر نود زن کنایت از جماع کردن ایشان ست۔ وفی روایۃ بمائۃ امرأۃ۔ ودر روایتے
طواف بصد زن واقع شدہ است۔ کلہن تاتی بفارس یجاہد فی سبیل اللہ۔ ہر یک از آن زنان بیارد یعنی بزاید سواری را
کہ کارزار کند در راہ خدا سلیمان علیہ السلام این عہد را بخود بربست وعزم کرد کہ این چنین کند۔ فقال لہ الملک قل ان شاء
اللہ۔ پس گفت مر سلیمان را فرشتہ بگو ان شاء اللہ یعنی میکنم این را ومیشود این اگر خواستہ است خدا اگر نخواستہ است وی ہیچ چیز
بوجود نیاید وخواست بندہ بی خواست وی سود ندارد۔ فلم یقل ونسی۔ پس نگفت سلیمان ان شاء اللہ در وقتیکہ ملک گفت بعد
از وی ہم نگفت بجہت آنکہ فراموش کرد۔ فطاف علیہن۔ پس طواف کرد وگشت کرد سلیمان یعنی این زنان را وجماع کرد واین دلالت

میکند بر کمال قوت و شهوت سلیمان علیه السلام و مباحات زیاده قوت باه امری مقرر ست میان مردان و نقصان آن معدود
از نقائص خصوصاً حضرات انبیاء را و حال سید انبیاء صلی الله علیه وسلم اقوی شاهد کمال آنست و تصور آن بصورت نقص از
نقصان طبیعت رهبانیت ست و احوال اهل جنت نیز از شواهد آنست - فلم تحمل منهن الا امرأة واحدة - پس باردار نشد ازین
زنان هیچ زنی مگر یک زن - سو جاءت بشق رجل - و آورد این یک زن زائیده نیمه مردی را و تنی را بی سر - شق پاره از چیزی فی الصحاح
شق بکسر نیمه چیزی - و ایم الذی نفس محمد بیده - و سوگند به کسی که بقای ذات محمد در دست او ست - لو قال - اگر میگفت سلیمان -
ان شاء الله لجاهدوا فی سبیل الله - هر آئینه از هر زنی پسری بوجود می آمد و جهاد میکردند همه در راه خدا - فرسانا - در حالی که سواران اند -
اجمعون - همه - و لیکن این زلتی بود از سلیمان علیه السلام و ابتلائی از حضرت حق سبحانه مر او را و لهذا توبه کرد و انابت آورد بجناب
حق چنانکه در قرآن مجید گفته است - متفق علیه - وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال کان زکریا نجارا - گفت آنحضرت
که بود زکریا علیه السلام درودگر که از حرفت درودگری روزی میخورد و نجر بجیم چوب تراشیدن و زکریا بمد و قصر هر دو آمده - رواه
مسلم - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انا اولی الناس بعیسی بن مریم فی الاولی والآخرة - من نزدیک تر و
متصل ترین مردم به عیسی علیه السلام در آغاز و انجام زیرا که نیست میان آنحضرت و میان عیسی پیغمبری و عیسی مبشر بود بقدوم وی
صلی الله علیه وسلم و ممهد قواعد دین وی بود و در آخر زمان نائب و خلیفه آنحضرت گردد - والانبیاء اخوة من علات - و پیغمبران
برادران اند از یک پدر - و امهاتهم شتی - و مادران ایشان مختلف اند و علات بفتح [illegible] لام فرزندان یک پدر از چند زن
چنانکه اخیاف برادران از یک مادر از پدران متعدد و آنکه از یک پدر و مادر باشند ایشان را اعیان خوانند پس می فرماید
پیغمبران همه از یک پدر اند و مادران ایشان متعدد اند تشبیه کرد چیزی را که مقصود از بعثت همه انبیاء ست که ارشاد و هدایت
خلق ست به پدر و شرائع ایشان را که مختلف و متعدد اند بمادران کذا قالوا و در کلام بعضی مشائخ واقع شده است که
ابناء السبیل اخیاف یعنی ایشان خلاف راه روان طریق حق پسران یک مادر اند که شریعت باشد و پدران ایشان مختلف اند که مشائخ
و مرشدان ایشان باشند که هر یک تربیت بطریق دیگر میکند - و دینهم واحد - اصل دین پیغمبران که توحید ست یکی ست و انبیاء همه
در عقائد دینی متحد اند اگرچه در شرائع و اعمال مختلف اند بجهت حکمت و مصلحت ارشاد مردم مناسب احوال ایشان - و لیس بیننا نبی - و
نیست در میان ما یعنی من و عیسی هیچ پیغمبری پس قرب و اتصال معنوی در همه انبیاء مشترک ست و خصوصیت قرب و اتصال صوری
با عیسی ست علیه السلام - متفق علیه - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کل بنی آدم یطعن الشیطان فی جنبیه باصبعه
حین یولد - هر فرزند آدم می خلاند و میزند شیطان در هر دو پهلوی وی به هر دو انگشت خود در هنگام که زائیده میشود فرزند آدم -
غیر عیسی بن مریم - جز عیسی بن مریم - ذهب یطعن - رفت شیطان تا بخلاند فطعن فی الحجاب - پس خلانید و زد انگشت در پرده مراد
پوستی ست که مولود در وی میباشد که آنرا مشیمه میگویند انگشت در وی خلانید و بجسد عیسی نرسید و کلام درین حدیث ما من مولود الا یمسه
الشیطان در باب الوسوسه گذشت و معلوم شد که آنحضرت صلی الله علیه وسلم مستثنی و خارج ست ... ازین پس حکایت از احوال نبی آدم [illegible] خود میکند -

متفق علیہ - وعن ابی موسیٰ ان النبی صلے اللہ علیہ وسلم قال کمل من الرجال کثیر گفت آنحضرت کامل شدند از مردان بسیاری ولم
یکمل من النساء الا مریم بنت عمران - وکامل نشدند از زنان مگر مریم دختر عمران - وآسیۃ امراۃ فرعون وآسیہ زن فرعون ظاہر این
حدیث ناظر ست در اکملیت و افضلیت این دو تن از ہرکہ جز ایشان ست حتی فاطمہ و خدیجہ و عائشہ و سائر ازواج مطہرات و توجیہ میکنند
کہ مراد نساء در امم سابقہ است یا این کلام پیش از نزول وحی بود در فضل و کمال این مطہرات باشد یا اینہا مستثنی اند از ان بقرینۂ احادیث
دیگر کہ در مناقب فاطمہ زہرا واقع شدہ است کہ فاطمہ سیدۃ نساء اہل الجنۃ و در بعضے طرق از حدیث افضلیت فاطمہ و مریم و آسیہ را
استثنا آمدہ و بالجملہ احادیث مختلفہ درین باب آمدہ پس یا جہات و حیثیات متعدد آرند یا بتخصیص عمومات قائل شوند و در رسالۂ آثار
در عقائد اقوال علماء درین باب نقل کردہ شدہ است واللہ اعلم درین حدیث فضل عائشہ بلکہ افضلیت او را بیان کردہ
فرمود - وفضل عائشۃ علی النساء کفضل الثرید علی سائر الطعام - وفضل عائشہ بر زنان دیگر مانند فضل ثرید ست بر باقی طعام و
ثرید طعامی مشہور ست کہ آنرا اشکنہ گویند و نان شکستن در کاسہ متفق علیہ و ذکر حدیث انس - و ذکر کردہ شدہ ست حدیث
انس کہ در وی - یا خیر البریۃ - واقع شدہ است - و حدیث ابی ہریرۃ - و ذکر کردہ شدہ است حدیث ابی ہریرہ کہ در وی ای
الناس اکرم ست - و حدیث ابن عمر - و ذکر کردہ شدہ است حدیث ابن عمر کہ در وست الکریم ابن الکریم فی باب المفاخرۃ والعصبیۃ کہ گذشت

الفصل الثانی عن ابی رزین بفتح را و کسر زای و سکون تحتانیہ صحابی مشہور ست عداد وی در اہل طائف ست
قال قلت - گفت گفتم - یا رسول اللہ این کان ربنا قبل ان یخلق خلقہ - کجا بود پروردگار ما پیش از انکہ پیدا کند خلق خود را
قال کان فی عماء گفت آنحضرت بود در عماء گفتہ اند کہ مراد بعماء ممدود سحاب رقیق یا کثیف بر ہم نشستہ و روایت کردہ شدہ ست عمی
بالقصر و بر ہر تقدیر مراد بدان امری ست کہ ادراک نکند آنرا عقل و نرسد بکنہ آن وصف قول وی کہ فرمودہ - ما تحتہ ہواء وما فوقہ ہواء -
و نبود زیر وی ہوا و نبود زبر وی ہوا کنایت است از انکہ نبود باوی چیزی پس حاصل آن راجع گردد بمضمون کان اللہ ولم یکن معہ شیء و بعضے
گفتہ اند کہ این اشارت ست بدفع توہم مکان زیرا کہ ابر متعارف محال ست وجود وی بی مکان و بی ہوا از بہر گفت کہ با ایمان
آوردیم بدان و تکییف نداریم آنرا بچیزے و بعضے گفتہ اند کہ مراد از سوال آن بود کہ این کان عرش ربنا و لہذا فرمود - وخلق عرشہ علی الماء
و پیدا کرد عرش خود را بر آب - رواہ الترمذی وقال قال - گفت ترمذی کہ گفت یزید بن ہارون کہ از اعلام ست و ائمہ حدیث
و حافظ متقن صحیح الحدیث و امام احمد ثناء او گفتہ و اصل او از بخارا است و فضائل او بسیار ست مات سنۃ سبع عشر و مائتین
العماء ای لیس معہ شیء - یعنی عماء کنایت از آنست کہ نبود باوی چیزی چنانکہ گفتہ شد و عن العباس بن عبد المطلب زعم انہ کان
جالسا فی البطحاء - روایت ست از عباس گفت کہ وی نشستہ بود در بطحا مکہ کہ نام موضعے ست و البطح آب در سنگ لاخ -
فی عصابۃ نشستہ بود در گروہی از مردم و ظاہر عبارت حدیث در آنست کہ این قصہ پیش از اسلام عباس بود و آن گروہ نیز مسلمان
نبودند - ورسول اللہ - وحال آنکہ پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم جالس نشستہ است - فمرت سحابۃ فنظروا الیہا پس گذشت ابری
پس نگاہ کردند آن جماعت بسوی آن ابر - فقال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ما تسمون ہذہ - پس گفت آنحضرت

چہ نام می کنید شما این را۔ قالوا السحاب گفتند این سحاب ست یا نام میکنیم این را سحاب و سحاب برفع و نصب ہر دو روایت است۔ قال گفت آنحضرت۔ والمزن و مزن ہم نام می کنید بضم میم و سکون زاء و مزن ابر سفید را گویند۔ قالوا والمزن۔ گفتند مزن ہم نام می کنند۔ قال والعنان۔ گفت آنحضرت و عنان نیز نام می کنید بفتح عین۔ قالوا والعنان۔ گفتند و عنان ہم نام میکنیم وفی القاموس عنان ابری کہ نگاہ ندارد آب را۔ فقال ہل تدرون ما بعد ما بین السماء والارض۔ گفت آنحضرت آیا در می یابید و می دانید کہ چہ چیز ست و چہ مقدار ست دوری مسافتی کہ میان آسمان و زمین ست۔ قالوا لا ندری۔ گفتند نمیدانیم۔ قال ان بعد ما بینہما۔ گفت آنحضرت کہ دوری مسافت کہ میان آسمان و زمین ست۔ اما واحدۃ یا یکی۔ واما اثنتان یا دو۔ واما ثلث یا سہ و سبعون سنۃ۔ و ہفتاد سال ست یعنی مسافت ہفتاد و یک سال ست یا ہفتاد و دو یا ہفتاد و سہ سال و این تردید از شک راوی ست۔ والسماء التی فوقہا کذلک۔ و آسمانی کہ بالای او ست نیز ہمچنین ست کہ مسافت میان این آسمان و آن آسمان ہفتاد و چند سال ست۔ حتی عد سبع سموات۔ تا آنکہ شمرد آنحضرت ہفت آسمان را و در حدیث دیگر آمدہ کہ بعد میان زمین و آسمان و ہمچنین میان آسمانہا پانصد سالہ راہ ست و میان ہر آسمانی نیز مقدار پانصد سالہ راہ است و طیبی گفتہ کہ مراد بہ سبعین مبالغہ است نہ عدد معین و این عدد برای مبالغہ بسیار آید واللہ اعلم۔ ثم فوق السماء السابعۃ بحر۔ بعد از ان بالای آسمان ہفتم دریائی ست کہ بین اعلاہ واسفلہ کما بین سماء الی سماء۔ مسافت میان بالای آن دریا و پایان وی مانند مسافتی ست کہ میان آسمان و آسمانی دیگر ست در خبر آمدہ است کہ حق تعالی زیر عرش دریائی آفریدہ است کہ ارزاق بندگان از عرش [illegible] آن دریا روان ست۔ ثم فوق ذلک ثمانیۃ اوعال۔ پس بر بالای آن دریا ہشت فرشتہ است بر صورت اوعال جمع وعل بفتح واو و سکون عین بز کوہی ما بین اظلافہن و رکبہن مثل ما بین سماء الی سماء۔ مسافت میان سم ہای ایشان و سر زانو ہای ایشان مقدار آنچہ میان آسمان و آسمانی دیگر ست۔ ثم علی ظہورہن العرش۔ پس بر پشتہای ایشان عرش ست۔ بین اسفلہ واعلاہ ما بین سماء الی سماء۔ مسافت میان پایان عرش تا بالای آن مقدار آنچہ میان آسمانی تا آسمانی دیگر ست۔ ثم اللہ فوق ذلک۔ پس خدای تعالی بالای آنست بعلو و عظمت و حکم و عزت نہ بمکان و جہت و استقرار و تمکن و این تصویری و تمثیلی ست برای علو و عظمت الہی تعالی و تقدس کہ وی فوق ہمہ و ورای کل ست چنانکہ در قرآن مجید می فرماید واللہ من ورائہم محیط و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم خواست کہ ایشان را از شغل سفلیات بر داشتہ بتصویر علویات و تفکر در ملکوت سموات و ارض متعلق سازد تا اذہان ایشان نیز ترقی کردہ بہ پیدا کنندہ و بر پا دارندۂ ایشان متوجہ گرداند و از گرفتاری بہ پرستش بتان کہ در اسفل سافلین افتادہ اند باز دارد فافہم و باللہ التوفیق۔ رواہ الترمذی وابو داؤد۔ وعن جبیر بضم جیم و فتح با ابن مطعم بضم میم و سکون طاء و کسر عین صحابی ست از اشراف قریش از اولاد عبد مناف اسلام آورد و پیش از فتح بعد از عام خیبر عالم بود بعلم انساب و اخبار و امام عرب شاگرد ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہ۔ قال اتی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اعرابی۔ گفت آمد آنحضرت را بادیہ نشینی۔ فقال جہدت الانفس۔ و گفت در مشقت انداختہ نفسہا۔ وجاع العیال۔ و گرسنہ شد اہل و عیال و ہلاک شد

الاموال - ونقصان کرده شد مالها - وهلکت الانعام - وهلاک گشت چار وایها - فاستسق الله لنا - پس طلب باران کن از خدا برای ما - فانا نستشفع بک علی الله - پس بدرستی ما طلب شفاعت می کنیم بتو بر خدا یعنی ترا شفیع و وسیله می گیریم بدرگاه حق تا باران بفرستد - ونستشفع بالله علیک - وطلب شفاعت میکنیم بخدا بر تو و خدا را شفیع می آریم نزد تو تا باران طلبی از وی - فقال النبی - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم سبحان الله - مکرر - فما زال یسبح حتی عرف ذلک فی وجوه اصحابه - پس همیشه تسبیح میکرد آنحضرت به تعجب وغضب تا آنکه شناخته شد اثر غضب در رویهای اصحاب وی رضی یعنی صحابه بغضب آنحضرت متاثر شدند تا در رویهای ایشان نیز اثر آن ظاهر شد - ثم قال - پس گفت آنحضرت - ویحک - وای بر تو و عجب از تو - انه لا یستشفع بالله علی احد - بدرستی شان اینست طلب شفاعت کرده نمی شود به خدا بر هیچ یکی و وسیله گرفته نمیشود او را - شان الله اعظم من ذلک - امر خدا و قدر و مرتبهٔ او بزرگ ترست ازان که وسیله سازند او را نزد کسی - ویحک اتدری ما الله - وای ترا آیا میدانی و درمی یابی که چیست خدا و صفت او و عظمت او و جلیست - ان عرشه علی سمواته لهکذا - بدرستی که عرش او که وی بران محیط ست بر آسمانهای وی هر آئینه این چنین ست - وقال باصابعه مثل القبة علیه - و اشارت کرد آنحضرت برای نمودن و فهمانیدن صورت هکذا بانگشتان خود مانند گنبد برکف دست خود بمعنی احاطه وی تمامهٔ آسمانها را چه جای زمینها - وانه لیاط به اطیط الرحل بالراکب - و بدرستی عرش با آن عظمت و سعت هر آئینه آواز میکند مانند آواز کردن پالان شتر بسوار یعنی عاجز می آید عرش [illegible] عظمت حق مانند عجز پالان از برداشت سوار اطیط آواز پالان و زین و شکم تهی و نالیدن شتر کره و این تصویر و تمثیل عظمت الٰهی ست بر قدر فهم اعرابی - رواه ابوداؤد - وعن جابر بن عبد الله عن رسول الله صلی الله علیه وسلم قال اذن لی ان احدث عن ملک من ملائکة الله من حملة العرش - گفت آنحضرت اذن کرده شد مرا که تحدیث کنم و خبر دهم از عظمت فرشته از فرشتگان خدا از حاملان عرش و بردارندگان آن - ان ما بین شحمة اذنیه الی عاتقه - که میان دو نرمهٔ گوش وی تا دو دوش وی مسیرة سبعمائة عام - جای سیر هفتصد سال ست عاتق دوش و بعضی گفته اند میان دوش و گردن موضع ردا - رواه ابوداؤد - وعن زرارة بضم زای و تخفیف رای اول وی ابن ابی اوفی بفتح همزه و سکون واو و فا از ثقات تابعین ست قاضی بصره بود و از علما و فضلا و عباد زمان خود از ابن عباس و ابوهریره سماع دارد روزی در نماز فجر امامت میکرد و آیت فاذا نقر فی الناقور میخواند صیحه زد و جان داد سنه ثلث و تسعین در زمن ولید بن عبد الملک - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لجبرئیل - روایت میکند زراره که آنحضرت گفت جبرئیل را - هل رایت ربک - آیا تو دیده پروردگار خود را - فانتفض جبرئیل - نفض بفا و ضاد معجمه افشاندن و انتفاض لرزیدن و نافض تپ لرزه را گویند - پس بلرزید جبرئیل از دهشت این سوال و تصور این حال - وقال - و گفت یا محمد ان بینی وبینه سبعین حجابا من نور - بدرستی میان من و میان خدا هفتاد پرده است غایت آنکه پردهای نورانی ست و آن صفات ملکیه جبرئیل ست بلکه صفات حق نیز که صفت پردهٔ ذات ست و تعیین عدد موکول بعلم شارع ست

ودر روایتی سبعین الف حجاب وتواند کہ کنایت از کثرت حجاب باشد ودر حدیث دلیل ست بر جواز رویت حق سبحانہ از جہت سوال
آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم ازان وکلام جبرئیل نیز دلالت دارد بران وفرق میان ملائکہ والبشر درین باب محکم ست اگرچہ
بشر در حجبت روحانی یا جسمانی جمیع ست وخود لبشر احق باشد در روز قیامت برویت حق ودر رویت ملائکہ خلاف ست
فافہم۔ لو دنوت من بعضہا لاحترقت۔ اگر نزدیک شوم از بعضے حجابہا ہر آئینہ بسوزم بیت اگر یک سرموی برتر پرم + فروغ
تجلے بسوزد پرم + این عبارت ناظر در حجب صفات حق وانوار ذات اوست تعالی شانہ۔ ہکذا فی المصابیح ہمچنین ست
در مصابیح کہ از زرارہ روایت کردہ ونام صحابی نبردہ است۔ ورواہ ابو نعیم فی الحلیۃ عن انس۔ وروایت کردہ آنرا ابونعیم در حلیہ
کہ نام کتاب اوست از انس وتواند کہ زرارہ از انس روایت کردہ باشد۔ الا انہ لم یذکر لیکن ابونعیم ذکر نکردہ ست این عبارت را کہ
فانتفض جبرئیل۔ وباقی جواب را ذکر کردہ۔ وعن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان اللہ خلق اسرافیل
منذ یوم خلقہ۔ بدرستی خدای تعالی پیدا کرد اسرافیل را ازان روز باز کہ پیدا کردہ است۔ صافا قدمیہ۔ درحالی کہ صف زدہ
است ہر دو پای خود را۔ لا یرفع بصرہ۔ بر نمیدارد اسرافیل چشم خود را یعنی از صور واین عبارت ست از آگہی وانتظار وے
برای امر بہ نفخ صور شاید کہ در ہمین زمان فرمان در رسد۔ بینہ وبین الرب۔ میان اسرافیل ومیان پروردگار تبارک وتعالی
سبعون نورا ہفتاد نور ست کہ حجاب ست۔ ما منہا من نور یدنو منہ الا احترق۔ نیست ازان ہفتاد نور ہیچ نوری کہ نزدیک شود
از پروردگار تعالی مگر آنکہ بسوزد۔ رواہ الترمذی وصححہ۔ وعن جابر عن النبی [illegible] علیہ وسلم قال لما خلق اللہ آدم وذریتہ۔ روایت
است از جابر کہ آنحضرت گفت ہنگامی کہ پیدا کرد خدای تعالی آدم را واولاد او را۔ قالت الملائکۃ یا رب خلقتہم یاکلون ویشربون
وینکحون ویرکبون گفتند فرشتگان ای پروردگار پیدا کردی تو ایشان را کہ میخورند ومینوشند وجماع میکنند وسوار میشوند۔ فاجعل
لہم الدنیا ولنا الآخرۃ۔ پس ایشان را دنیا بگردان ومارا آخرت یعنی چون ایشان متمتع اند بدنیا ومارا ازان تمتعی نیست ایشان را
ہمین دنیا باشد ومارا آخرت وجمع کردن میان دنیا وآخرت مر ایشان را زیادتی ست۔ قال اللہ تعالی لا اجعل من خلقتہ
بیدی۔ نمیگردانم کسے را کہ پیدا کردہ ام من او را بہر دو دست قدرت خود جامع میان جلال وجمال۔ ونفخت فیہ من روحی
ودمیدم من در وی از روح خود اضافت برای تشریف وتکریم ست۔ کمن قلت لہ کن فکان ہمچو کسی کہ گفتم من او را در
پیدا کردن شو پس میشود آدم وذریت وی این را سہم دارند باوجود آن تشریف وتکریم ولہذا ایشان جامع کمالات صوری
ومعنوی وحسی وعقلی در دنیا وآخرت شدند واین حدیث دلیل ست بر تفضیل البشر بر ملائکہ۔ رواہ البیہقی فی شعب الایمان

الفصل الثالث عن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم المؤمن اکرم علے اللہ من بعض ملائکتہ مسلمان
بزرگ تر ست بر خدا از بعضے فرشتگان وی تفصیل این مسئلہ مذکور ست در کتب کلام۔ رواہ ابن ماجہ۔ وعنہ قال
اخذ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بیدی۔ وہم از ابی ہریرۃ آمدہ است کہ گفت گرفت آنحضرت ہر دو دست مرا۔ فقال
پس گفت خلق اللہ التربۃ یوم السبت۔ پیدا کرد خدای تعالی خاک را روز شنبہ۔ وخلق فیہا الجبال یوم الاحد

پیدا کرد در وی کوه‌ها را در یک شنبه - وخلق الشجر یوم الاثنین - و پیدا کرد درختان را روز دوشنبه - وخلق المکروه یوم الثلثاء - و پیدا
کرد مکروه را یعنی چیزهای ناخوش را روز سه شنبه - وخلق النور یوم الاربعاء - و پیدا کرد روشنائی را روز چهارشنبه این روایت مسلم
است و در روایت غیر او خلق النون یعنی پیدا کرد حوت را در روز چهارشنبه و تواند که نور و حوت هر دو درین روز پیدا شده باشد
و بث فیها الدواب یوم الخمیس - و پراگنده کرد در زمین جنبندها را روز پنجشنبه - وخلق آدم بعد العصر من یوم الجمعة - و پیدا کرد
آدم را بعد از نماز دیگر از روز جمعه - فی آخر الخلق - در آخر پیدایش - و آخر ساعة من النهار فیما بین العصر الی اللیل - و در آخر ساعت
از روز و در میان عصر تا شب و ازین جهت جمعه نام کردند که پیدایش همه در وی جمع شد و فضیلت دادند آخر ساعت او را - واللہ اعلم -

وعنه قال بینما نبی الله صلی الله علیه وسلم جالس و اصحابه - در اثنای آنکه آنحضرت نشسته است و یاران او - اذ اتی علیهم
سحاب - ناگاه آمد بر ایشان ابری و در بعضی نسخ سحابة - فقال نبی الله صلی الله علیه وسلم هل تدرون ما هذا پس گفت آنحضرت
آیا در می یابید چیست این - قالوا گفتند بر عادت خود - الله و رسوله اعلم قال هذه العنان - گفت آنحضرت این عنان ست
سابقاً گذشت که عنان بفتح عین مهمله نام ابر ست - هذه روایا الارض - فرمود این ابرها راویهای زمین ست روایا برای
مهمله جمع راویه ست و راویه شتری که بوی آب کشند تشبیه کرد ابرها را بدان - یسوقها الله تعالی الی قوم لا یشکرونه - میراند خدا تعالی
آنها را بسوی قومی که شکر نمیکنند خدا را و لا یدعونه - و نمیخوانند او را و درین شکایت ست از کفران این قوم که برین نعمت
شکر نمیگویند ثم قال هل تدرون ما فوقکم - پس [illegible] آیا در می یابید شما چیست بالای شما - قالوا گفتند صحابه الله و رسوله اعلم
قال فانها الرقیع - گفت آنحضرت بدرستی آن چیزی که فوق شماست رقیع بر وزن فعیل آسمان و بعضی گفته اند نام آسمان دنیاست
سقف محفوظ - آسمان سقفی ست نگاه داشته شده از افتادن تشبیه کرده آسمان را به سقف خانه - و موج مکفوف - و آسمان
موجی ست منع کرده شده از سقوط به موج نیز تشبیه کردند چنانکه موج معلق در هوا میباشد آسمان نیز معلق بی ستون ایستاده - ثم
قال هل تدرون ما بینکم و بینها - پس گفت آنحضرت آیا میدانید چه قدر مسافت ست میان شما و میان آسمان - قالوا گفتند صحابه
الله و رسوله اعلم قال بینکم و بینها خمسمائة عام - گفت میان شما و میان آسمان پانصد ساله راه ست ثم قال هل تدرون
ما فوق ذلک - پس گفت آنحضرت آیا میدانید چیست بالای این آسمان - قالوا الله و رسوله اعلم قال سماءان بعد ما بینهما خمسمائة
سنة - گفت بالای این آسمان دو آسمان ست که در وی مسافتی که میان آن دو آسمان ست پانصد ساله راه است - ثم
قال کذلک - پس گفت آنحضرت همچنین - حتی عد سبع سموات - تا آنکه شمرد هفت آسمان را بالای یکدیگر ما بین کل سماءین ما بین السماء
والارض - مسافت میان هر دو آسمان مقدار مسافتی است که میان آسمان و زمین ست یعنی پانصد ساله راه - ثم قال هل تدرون
ما فوق ذلک قالوا الله و رسوله اعلم قال ان فوق ذلک العرش - گفت بدرستی بالای آن هفت آسمان عرش ست - و بینه و بین
السماء بعد ما بین السماءین - و میان عرش و میان آسمان مقدار دوری میان هر دو آسمان ست ثم قال هل تدرون ما الذی تحتکم
پس گفت آنحضرت آیا می دریابید چیست آن چیزی که زیر شماست - قالوا الله و رسوله اعلم قال انها الارض - گفت

آنچه زیر شما است زمین ست ثم قال هل تدرون ما تحت ذلک پس گفت آیا می دانید چیست زیر این زمین۔ قالوا الله ورسوله اعلم
قال ان تحتها ارضا اخری۔ گفت بدرستی زیر این زمین زمینی دیگر ست بینهما مسیرة خمسمائة عام۔ میان این دو زمین مسافت
پانصد ساله راه است حتی عد سبع ارضین بین کل ارضین مسیرة خمسمائة سنة۔ تا آنکه شمرد آنحضرت هفت زمین را میان هر دو زمین پانصد
ساله راه از این حدیث معلوم میشود که نسبت مسافت دوری میان زمینها بر وفق نسبت آسمانها ست پس آنکه میگویند
که طبقات زمین همه متصل یک دیگر اند بهم پیوسته ولهذا ارض را در قرآن مجید مفرد ذکر می کنند وسموات را بلفظ جمع منافی
این حدیث است وشاید افراد ارض باراده همین زمین ست که زیر ایشان ست وبر زمین های دیگر کار ندارند بخلاف
آسمانها که از همه فیوض وآثار میرسد والله اعلم ثم قال والذی نفس محمد بیده لو انکم دلیتم بحبل الی الارض السفلی لهبط علی الله
اگر بودی که شما فرو دها میکردید رسنی را بسوی زمین که پایان از همه ست هر آئینه می افتاد آن رسن بر خدا چون در احادیث دیگر ثبوت
واحاطت پروردگار تعالی وتقدس بر عرش عیان یافته است احاطه وجود علم وقدرت وظهور آثار صفات افعال در زیر زمین
بیان کرد که هر جا قدرت او ست در زیر وبالا همه جا احاطه کرده است ثم قرأ پس خواند آنحضرت این آیت را که هو الاول والآخر
والظاهر والباطن وهو بکل شیء علیم۔ شرح حال این اسماء شریف سابقا وشرح اسماء حسنی معلوم شده ست۔ رواه احمد
والترمذی وقال الترمذی قراءة رسول الله صلی الله علیه وسلم الآیة تدل علی انه اراد لهبط علی علم الله۔ وگفت ترمذی خواندن آنحضرت
این آیت را دلالت دارد بر آنکه مراد در حدیث که گفته است لهبط علی الله [illegible] ست بقرینه وهو بکل شیء علیم یعنی
می افتد آن رسیمان بر علم خدا۔ وقدرته وسلطانه وبر قدرت او وبر قهرمان او وعلم الله وقدرته وسلطانه فی کل مکان۔ وعلم
خدا وقدرت سلطان او در هر جا ست یعنی آثار این صفات در همه جا ست والا این صفات حق هم مکانی نه بیند۔ وهو علی العرش
وخدا به تجلی ذات خود بر عرش ست۔ کما وصف نفسه فی کتابه۔ چنانکه وصف کرده است وی تعالی وتقدس ذات خود را
در کتاب خود گفته۔ الرحمن علی العرش استوی هو رب العرش العظیم۔ بالجمله مجموع آنکه آنچه ذکر کرده از وجود علم وقدرت وسلطان
ووجود ذات بر عرش چنانکه (وهو الله فی السموات وفی الارض) وفرمود (والله بکل شیء محیط) وبر تقدیر این آیات اگرچه بظاهر
موهم جهت ومکان اند ولیکن بحقیقت کنایت وعبارت از ظهور سلطان علم وقدرت اند ومراد بآنها حقائق ومعانی ست
که مناسب قدس وتنزه است او تعالی شانه وعظم برهانه والله اعلم۔ وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال
کان طول آدم ستین ذراعا۔ بود درازی قد آدم شصت گز۔ فی سبع اذرع عرضا۔ در هفت گز پهنا وذراع در اصل بمعنی
رش دست از مرفق تا فوق اصبع وسطی وگز شرعی همین ست مانا آنکه مراد ذراع آدم ست که قد او مقدار شصت ذراع
وی بود یا ذراع متعارف الآن از مردم وظاهر آنست که مراد ذراع مردم باشد زیرا که اگر مراد ذراع آدم باشد لازم آید که
ذراع وی شصت یک قامت وی باشد ودر غایت قصر باشد بحسب طول جسد وی واز تناسب بغایت بیرون بود کما لا
یخفی۔ وعن ابی ذر۔ روایت ست از ابو ذر غفاری که در صدق وزهد از اکابر واعیان صحابه ست۔ قال قلت

گفت گفتم یا رسول الله ای الانبیاء کان اول - کدام یکے از پیغمبران بود نخست - قال آدم - گفت آنحضرت بود اول انبیاء آدم علیه السلام قلت - گفتم - یا رسول الله ونبی کان - پیغمبر بود آدم - قال نعم نبی مکلم - گفت آنحضرت آری آدم پیغمبر بود سخن کرده شده یعنی فرستاده شده بروی صحف یعنی رسول ست - قلت - گفتم من - یا رسول الله کم المرسلون - از میان انبیای مرسل چند کس اند قال ثلثمائة وبضعة عشر - گفت آنحضرت رسل سی صد و ده و چند تن اند و در روایتی سی صد و چهارده آمده جما غفیرا - جماعتے انبوه جم بفتح جیم و تشدید میم بمعنی بسیار و غفیر از غفر ست بمعنے ستر این نیز افاده معنے کثرت میکند چه جماعة کثیر میپوشد ماورای خود را - وفی روایة عن ابی امامة قال ابوذر قلت - و در روایتی از ابی امامه آمده است که گفت ابوذر گفتم - یا رسول الله کم وفاء عدة الانبیاء - چند ست تمام شمار انبیاء از رسل و چه غیر رسل - قال مائة الف واربعة وعشرون الفا - فرمود صد و بست و چهار هزار - الرسل من ذلک ثلثمائة وخمسة عشر جما غفیرا - مرسل از میان آن سی صد و پانزده تن فرق ست میان نبی و رسول نبی آنکه وحی بوی بیاید تا بمردم برساند و رسول آنکه کتاب با وے باشد و در عدد انبیاء دو لیست و لبست و چهار هزار نیز روایت آمده و لسبب این اختلاف فاش از تعین عدد انبیاء منع کرده اند مجمل باید گفت آمنا بالانبیاء کلهم اجمعین - وعن ابن عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لیس الخبر کالمعاینة نیست خبر چیزے شنیدن مانند آن چیز بچشم دیدن هر چند خبر یقینی باشد با وجود دیدن را خاصیتے و حکمی ست که شنیدن را نیست و آنحضرت دلیل می آرد برین معنی ومیفرماید که - ان الله تعالی اخبر موسی بما صنع قومه فی العجل - بدرستی خدای تعالی خبر داد موسے را علیه السلام بچیزے که کردند قوم وی [illegible] فلم یلق الالواح - پس بینداخت لوحها را که در آن توریت نوشته بودند فلما عاین ما صنعوا - پس هرگاه که موسی نزد قوم آمد و بچشم دید آنچه ساخته اند از گوساله - القی الالواح - انداخت الواح را از جهة شدت غضب - فانکسرت - پس شکست الواح - روی الاحادیث الثلثة احمد - روایت کرد این سه حدیث را امام احمد -

باب فضائل سید المرسلین صلی الله علیه وسلم

فضائل سید المرسلین صلی الله علیه وسلم از حد عد و حصر خارج ست و احاطه نمیکند بدان علوم اولین و آخرین و نمیداند اندازهٔ حقیقت آن مگر پروردگار عز وجل و اتفاق دارند که آنحضرت سید اولاد آدم و فاضل ترین پیغمبرانست صلی الله علیه وسلم وعلیهم اجمعین و بعد از وی ابراهیم خلیل الله پس از وی موسی کلیم ست و یافته نشده است تصریح از علما بعد از موسی علیه السلام

الفصل الاول عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم بعثت من خیر قرون بنی آدم قرنا فقرنا گفت آنحضرت برانگیخته شده و فرستاده شده ام من از بهترین طبقات فرزندان آدم قرنی بعد از قرنے یعنے در هر قرن در صلبهای پدران میگشتم و قرن طبقهٔ مردم در یک زمان که قریب یکدیگر باشند چنانکه صحابه و تابعین و تبع تابعین و امثال آن و مراد بخیر قرون بنی آدم هر طبقه ایست که پدران آنحضرت دران طبقه بودند و آنحضرت در اصلاب آنها بود چنانکه بعد از اسمعیل علیه السلام کنانه بود و قریش بود و بعد از وی هاشم بود - حتی کنت من القرن الذی کنت منه تا آنکه شدم از قرنی که شدم از وی و معنے خیریت محمول ست بر خصائل حمیده و فضائل شریفه که در متعارف عقلا اهل کرم

بدان مدح کنند نه باعتبار دین و ایمان کذا قالوا و این در قرون ست اما آبای کرام آنحضرت صلی الله علیه وسلم پس همه ایشان از آدم تا عبدالله طاهر و مطهر اند از دنس کفر و رجس شرک چنانکه فرمود بیرون آمده ام از اصلاب طاهره بارحام طاهره و دلائل دیگر که متاخرین علمای حدیث آنرا تحریر و تقریر نموده اند ولعمری این علمی ست که حق تعالی سبحانه مخصوص گردانیده است باین متاخران را یعنی علم آنکه آبا و اجداد شریف آنحضرت همه بر دین توحید و اسلام بوده اند و از کلام متقدمین لایح میگردد کلمات بر خلاف آن و ذلک فضل الله یوتیه من یشاء و یختص به من یشاء و خدا جزای خیر دهد شیخ جلال الدین سیوطی را که در این باب رسائل تصنیف کرده اند و افاده و اجاده نموده این مدعا را ظاهر و باهر گردانیده است و ماشاء الله که این نور پاک را در جای ظلمانی پلید نهند و در عرصات آخرت به تعذیب و تحقیر آبای او را مخزی و مخذول گردانند

رواه البخاری - وعن واثلة - بکسر مثلثه بن الاسقع - به سین مهمله و قاف صحابی مشهور ست - قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول ان الله اصطفی کنانة من ولد اسمعیل - بدرستی خدای تعالی برگزید کنانه را بکسر کاف که از اولاد اسمعیل چند واسطه است بعد از اسمعیل و پیشتر از قریش ست بدو واسطه - واصطفی قریشا من کنانة - و برگزید قریش را که از اولاد نضر بن کنانه ست مشهور در تسمیه قریش آنست که آن نام دابه بحریه است که در غایت قوت و زور ست و در صحاح از ابن عباس آورده که گفت قریش را از ان جهت قریش نام کردند که در دریا ماهی ست که آنرا قریش میگویند میخورد و ماهیان را و نمی خورد او را هیچ ماهی و غالب و بلند میگردد بر وی هیچ یکی از آنها و وجوه دیگر نیز در قاموس [illegible] - واصطفی من قریش بنی هاشم - و برگزید از اولاد قریش هاشم و پسران او را - واصطفانی من بنی هاشم - و برگزید مرا از پسران هاشم پس وی صلی الله علیه وسلم برگزیده ترین برگزیدگان و خلاصه خلاصها باشد - رواه مسلم وفی روایة للترمذی ان الله اصطفی من ولد ابراهیم اسمعیل و اصطفی من ولد اسمعیل بنی کنانة - و در روایت ترمذی این قدر زیاده کرده که خدای تعالی برگزید از اولاد ابراهیم اسمعیل را بعد از ان از اولاد اسمعیل کنانه را الی آخره - وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انا سید ولد آدم یوم القیمة - من بهتر و مهتر و بزرگتر فرزندان آدمم در جمیع صفات کمال روز قیامت تقیید بروز قیامت باعتبار ظهور آثار سیادت و کرامت ست در ان و رنه چون ان ریادت ظاهر گردد که روز روز را دست و هیچ کس را نزدیکی بحضرت الٰهیه قریب تر و بزرگتر نیست و از ینجا افضلیت بر ملائکه نیز لازم آید بر مذهب اهل حق و میگویند بشر افضل تر از ملائکه اند و در بعضی احادیث افضلیت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بر خلق علی الاطلاق نیز مذکور ست در مواهب لدنیه در حدیث سلمان ابن عساکر آورده که گفت سلمان فرود آمد جبرئیل بر پیغمبر صلی الله علیه وسلم و گفت بدرستی و راستی پروردگار تو میگوید نیافریدم هیچ آفریده را بزرگتر بر من از تو و دنیا و اهل دنیا را برای آن پیدا کردم تا بشناسانم ایشان را بزرگی ترا و مرتبت ترا که نزد من ست و اگر نمی بودی تو پیدا نمیکردم دنیا را پس ثابت شد که آنحضرت افضل خلائق ست همه و آنکه در بعضی احادیث آمده است که تفاضیل منهید میان پیغمبران و تفضیل منهید مرا بر موسی و بر یونس جواب آن در سابق معلوم شد و

من ینشق عنه القبر - و من نخست کسی ام که شگافته میگردد از وی قبر کنایت ست از آنکه وی صلی الله علیه وسلم اول کسی ست
که برانگیخته می شود از قبر - و اول شافع - و من نخستین شفاعت کننده ام - و اول مشفع - و نخستین کسے که قبول کرده شود شفاعت
وی چون وی صلی الله علیه وسلم نخستین شفاعت کننده است و شفاعت وی البته مقبول ست لازم آید که نخستین کسی که قبول کرده شود
شفاعت وی او ست و تفصیل این در باب الشفاعت گذشت - رواه مسلم - وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
انا اکثر الانبیاء تبعا یوم القیمة - من بیشترین پیغمبرانم از روی تابعان روز قیامت - وانا اول من یقرع باب الجنة - و من نخستین
کسے ام که میکوبد در بهشت را و درآید و می درآرد در بهشت - رواه مسلم - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه
وسلم اٰتی باب الجنة یوم القیمة - و هم از انس ست گفت گفت آنحضرت می آیم در بهشت را روز قیامت - فاستفتح پس طلب
میکنم کشادن در بهشت را - فیقول الخازن من انت - پس میگوید خزینه دار بهشت چه کسی تو - فاقول محمد - پس میگویم محمدم - فیقول
بک امرت ان لا افتح لاحد قبلک - پس میگوید خازن بهشت بسبب تو امر کرده شده ام من که نکشایم در را بهیچ یکے را پیش از تو -
رواه مسلم - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انا اول شفیع فی الجنة - من نخستین شفاعت کننده ام برای در آمدن
بهشت یا برای رفع درجات دران - لم یصدق نبی من الانبیاء ما صدقت - تصدیق کرده نشد و ایمان آورده نشد هیچ
پیغمبرے از پیغمبران آن مقدار که تصدیق کرده شده من یعنی من بیشترین انبیاام از روے امت و اتباع یا تصدیق کرده
نشد هیچ پیغمبرے چنانکه تصدیق کرده شد من [illegible] اعتقاد بر وجه اول بیان کثرت است و بر وجه ثانے بیان قوت
ایمان و زیادت محبت است با آنحضرت صلی الله علیه وسلم - وان من الانبیاء نبیا ما صدقه من امته الا رجل واحد -
و بدرستی از پیغمبران پیغمبرے ست که تصدیق نکرد او را از امت وی مگر یک مرد - رواه مسلم - وعن ابی هریرة قال قال رسول
الله صلی الله علیه وسلم مثلی و مثل الانبیاء کمثل قصر احسن بنیانه - قصه و حال عجیب من و پیغمبران سابق همچو قصه و حال کوشکے
است که نیک کرده شد بنای او و تمام کرده شد - فی الصراح بنیان دیوار گرد بر آورده - ترک منه موضع لبنة -
گذاشته شده از ان کوشک جای یک خشت - و اللبنة بفتح لام و کسر با و بکسر لام و سکون با نیز آمده - فطاف به النظار پس
گرد بر گرد او گشتند نظر کنندگان - یتعجبون من حسن بنیانه - در حالے که شگفت میکنند نظر کنندگان از خوبی بنای آن کوشک
الا موضع تلک اللبنة - مگر جای آن خشت که خالی مانده - فکنت انا سددت موضع اللبنة - پس بودم من که بستم جای آن خشت را
ختم بی البنیان و ختم بی الرسل - ختم کرده شد بمن بنا و ختم شدند بمن پیغمبران - و فی روایة فانا اللبنة و انا خاتم النبیین - پس منم مثال
آن خشت و منم ختم کننده پیغمبران - متفق علیه - وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما من الانبیاء من نبی الا قد اعطی
من الآیات - نیست از پیغمبران هیچ پیغمبرے مگر به تحقیق داده شد از معجزات - ما مثله آمن علیه البشر - معجزه که مثل وے
در اعجاز و دلالت بر صدق پیغمبر ایمان آورده اند باطلاع برای مشاهده آن آدمیان و مضطر شده اند بایمان آوردن
چنانکه شان معجزه است یعنی هیچ پیغمبرے نیست که اظهار معجزه باین کیفیت نکرده و لیکن مخصوص بزمان وے بود و بعد از انقطاع

آن زمان منقطع گشت آن معجزہ۔ وانما کان الذی اوتیت وحیا اوحی اللہ۔ ونیست معجزہ کہ دادہ شدہ ام مگر وحی کہ فرستادہ
شدہ است بسوے من یعنی قرآن عظیم کہ معجزہ عظیم ست باقی بہ بقاے دہور و شاہد صدق ست بر نبوت سید العالمین و
مرشد عالمیان بطریق حق و یقین۔ فارجوا ان اکون اکثرہم تابعا الی یوم القیمۃ پس امید میدارم کہ باشم من بیشترین پیغمبران
از روی تابعان یعنی تابعان من بیشتر باشند تا روز قیامت از جہت بقاء معجزہ کہ تا روز قیامت ہر کہ آنرا مشاہدہ نماید ایمان آرد۔
متفق علیہ۔ اگر گویند کہ با نبیای دیگر نیز وحی و کتاب بود جوابش آنست کہ آن وحی و کتاب معجزہ نبود ہمچنین تقریر کردہ اند
در بیان معنے این حدیث و بعضے گفتہ اند کہ معنے آنست کہ ہر پیغمبر دادہ شدہ است از معجزات چیزے کہ بود مانند آن مر
پیغمبرے را کہ پیش از وے بود از خوارق عادات و اما معجزہ عظیمہ من کہ وحی ست دادہ نشد ہیچ یکے را و لہذا بیشتر شدند
تابعان من و این معنی بحسب عبارت ظاہر تر مے نماید اگرچہ تقریر اول اجود و احکم ست و اکثر شراح بر انند فافہم۔ وعن
جابر قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اعطیت خمسا لم یعطہن احد من قبلی۔ دادہ شدہ ام من پنج خصلت
کہ دادہ نشدہ است ہیچ یکی پیش از من۔ نصرت بالرعب مسیرۃ شہر۔ فتح و ظفر دادہ شدہ ام من باندا ختن ترس در دل دشمنان
من از مسافت یک ماہ راہ و تخصیص این نسبت با نبیاست صلوٰۃ اللہ و سلامہ علیہم و امر سلاطین و جبابرہ خارج مبحث ست
و مقصود حصول فتح و ظفر ست برعب کہ بالفعل حاصل شود و اما مجرد وقوع رعب چیزی دیگر ست فافہم۔ وجعلت لی الارض مسجدا
و گردانیدہ شد برای من تمام روی زمین سجدہ گاہ کہ درست ست در وی نماز گزا[illegible] امم سابقہ جز در مواضع معہود کہ بیع و کنایس
ایشان باشد درست نبود و بعضے گفتہ اند کہ ایشان نماز نمی گزاردند مگر در جائے کہ [illegible]ین میبود طہارت آن و مباح گردانیدہ
شد برای ما ہر جا کہ باشد جز آنکہ تیقن گردد نجاست آن۔ وطہورا۔ و گردانیدہ شد برای من زمین پاک کنندہ کہ تیمم باشد
در رای امم دیگر کہ طہارت جز بآب نبود۔ فایما رجل من امتی ادرکتہ الصلوۃ فلیصل۔ پس ہر کدام مرد از امت من کہ دریابد
او را وقت نماز و یافتہ نشود آب پس باید کہ تیمم کند و بگزارد در انجا نماز و باین تقریر این قول متفرع بر ہر دو گردد
ہم بگردانیدن تمام زمین مسجد و ہم بر گردانیدن وی طہور۔ واحلت لی المغانم ولم تحل لاحد قبلی۔ و حلال گردانیدہ شد برا[ی]
من غنیمت ہا و حلال گردانیدہ نشد مر ہیچ یکے را پیش از من گفتہ اند کہ امم سابقہ چون غنیمت میگرداند حیوانات را مے کشت
آن ملک غنیمت کنندگان نہ انبیاء ایشان پس مخصوص گردانیدہ پیغمبر ما صلے اللہ علیہ وسلم باخذ خمس و صفے کہ ہر چیز از غنیمت
خوش میکرد مثل شمشیرے یا جاریہ مثلا اختیار میکرد برای خود و اگر غیر حیوانات را غنیمت مے کردند گرد مے آوردند او را
در جائے پس آتش می آمد از آسمان و آنرا میسوخت کذا فی بعض الشروح۔ واعطیت الشفاعۃ۔ و دادہ شدم مرتبہ
شفاعت عظمی عامہ شاملہ تمامہ محال و مواطن شفاعت را چنانچہ در باب شفاعت گذشت۔ وکان النبی یبعث الی قومہ
خاصۃ۔ و بود پیغمبر پیش از من کہ فرستادہ میشد بسوی قوم خود خاصہ و بقومی دیگر کار نداشت۔ وبعثت الی الناس عامۃ و فرستادہ شدم
من بسوی تمامہ مردم بلکہ بانس و جن و تواند کہ بعثت وی صلے اللہ علیہ وسلم بسوی جن بعد انسان شدہ باشد ازین جہت

تعرض بر جز نکرد تحقیق این در حدیث آینده کرده شود متفق علیه۔ وعن ابی ہریرة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال فضلت علی الانبیاء بست۔ روایتی ست از ابی ہریرہ که آنحضرت گفت فضیلت داده شده ام من بر پیغمبران بشش خصلت در حدیث سابق پنج گفت واینجا شش وبحقیقت فضائل آنحضرت صلی الله علیه وسلم که بدان مخصوص ممتاز ست بسیار ست خارج از حد حصر واحصار ولیکن بعضے ازان بتقریب وقت وسوال در احادیث مذکور شد ومقصود حصر نیست۔ اوتیت جوامع الکلم داده شده ام کلماتی که جامع کلمات وحاوی معانی کثیره اند وآنحضرت صلی الله علیه وسلم تکلم میکرد بکلامی موجز که شامل معانی کثیره میشد واین از خواص حضرت خاتمیه محمدیه است مثل (انما الاعمال بالنیات) ومن حسن اسلام المرء ترکه ما لا یعنیه والدین النصیحة وامثال آن که هر یکے متضمن معانی کثیره جزیله است وبعضی از علماء از برای جمع این احادیث متصدی شده قطعی از آن گرد آورده اند وبعضے گفته اند که مراد بجوامع قرآن ست که حق سبحانه دروی در الفاظ یسیره معانی کثیره جمع کرده ومعنی اول ظاهر تر ست ودلالت میکند بران روایتی که زیاده کرده است در وی اختصر فی الکلام واین دلالت دارد بر معنے اول۔ ونصرت بالرعب ونصرت داده شده ام برعب وخوف چنانکه در حدیث مسیرة شهر مذکور ست۔ واحلت لی الغنائم وجعلت لی الارض مسجدا وطهورا وارسلت الی الخلق کافة۔ وفرستاده شدم من بسوی خلق همه۔ وختم بی النبیون۔ وختم کرده شدند بمن پیغمبران۔ رواه مسلم ودر تخصیص عموم رسالت آنحضرت صلی الله علیه وسلم سخن کرده اند که در زمان نوح علیه السلام پیغمبرے دیگر نبود پس باید که مبعوث بتمامهٔ اهل آن زمان باشد و[illegible] وی علیه السلام بر تمامهٔ اهل ارض بهلاک وغرق دلالت دارد بر آنکه مبعوث بهمه بود وامتثال امر وی نکردند ونیز [illegible] علیه السلام سیرے کرد در زمین وامر میکرد مردم را باسلام چنانکه بلقیس وجزوی وتهدید میکرد ایشان را بقتال واین دلیل ست بر عموم رسالت وجواب داده شده است بآنکه عموم رسالت در اصل بعثت نبود بلکه حادث شد بعد ازان بانحصار خلق الله بعد از غرق در موجودین با وی پیش از غرق احتمال دارد که وی مبعوث باشد بقوم خود خاصة وچون جز قوم وی بر زمین نبودند بظاهر چنان نمود که بعثت وی عام ست اما دعای وی علیه السلام بر تمامهٔ اهل ارض از جهت آن بود که دعوت وی قوم خود را بتوحید رسید تمامهٔ مردم را از جهت طول مدت عمر وی پس تمادی شدند بر شرک پس مستحق شدند عذاب را وبعضے گفته اند که توحید عام باشد در بعضے انبیاء والتزام فروع شریعت وی عام نباشد وجواب از اشکال بحال سلیمان علیه السلام گفته اند که معنے رسالت مخصوص ست بحال واجبات ومحرمات اما در مندوبات پس مردم مامور اند بدان وایضا واما تهدید بقتال که بظاهر از خصائص واجبات می نماید حقیقة از خصائص آن نیست بلکه آنچه مخصوص ست عقاب آخرت ست کذا فی حاشیة السیوطی علی النسائی واحتمال دارد که تهدید بلقیس وقتال وی از جهت ملک باشد نه از جهت رسالت و وی علیه السلام هم ملک بود وهم رسول فلا اشکال کذا قیل وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال بعثت بجوامع الکلم ونصرت بالرعب۔ وهم از ابی ہریرة است که آنحضرت گفت برانگیخته شده وفرستاده شده ام من بجوامع کلم ونصرت داده شده ام برعب شرح این معلوم شد

وبینا انا نائم رأیتنی اتیت بمفاتیح خزائن الارض - و در اثنای آنکه من در خواب دیدم خود را که آورده شده ام کلید های خزینه
های زمین را یعنی داده شده است آن کلیدها مرا - فوضعت فی یدی - پس نهاده شد آن کلیدها پیش من مراد فتوحات است
که کشاده باری تعالی بر امت وی صلی اللہ علیہ وسلم از بلاد شرق و غرب و استخراج کنوز و دفائن یا مراد کانهای زمین که در وی
سیم و زر ست متفق علیہ - وعن ثوبان قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ زوی لی الارض -
بدرستی خدای تعالی فراهم آورد و در کشید برای من زمین را - فرأیت مشارقها ومغاربها - پس دیدم من بلاد مشرق را و مغرب
آنرا - وان امتی سیبلغ ملکها ما زوی لی منها - و بدرستی است من نزدیک ست که برسد ملک وی و بادشاهی وی چیزے
را که فراهم آورده شد و در کشیده شده هست برای من از زمین یعنی در مشرق و مغرب بادشاه شوند و تصرف کنند - واعطیت
الکنزین الاحمر والابیض - و داده شده مرا دو گنج سرخ و سفید مراد بگنج سرخ خزینه هاے اکاسره که خسروان فارس اند
که غالب بر این زر ست، و بگنج سفید خزینه های قیاصره که بادشاهان روم اند و غالب برایشان نقره است و بعضے گفته اند
که مراد باحمر ملک شام ست از جهت سرخے رنگ ایشان و بابیض ملک فارس از جهت سفیدے رنگ ایشان و
معنے اول ظاهرتر ست - وانی سألت ربی لامتی ان لا یهلکها بسنة عامة - و بدرستی من سوال کردم پروردگار خود را برای امت
من اینکه هلاک نکند امت مرا بقحط عام یعنی بقحطے که تمام امت را هلاک کند - وان لا یسلط علیهم عدوا من سوی انفسهم - و اینکه برنگمارد
بر امت من دشمن را از جز ذات ایشان یعنی کافران را فیستبیح بیضتهم - پس [illegible]ند و بستاند جاے اجتماع ایشان و محل سلطنت
و قهرمان ایشان را و بیضه میان سراے و میان شهر و جاے قوم ست[illegible]ن که محل و مستقر ایشان را بستاند و ایشان
را بتمام هلاک گرداند - وان ربی قال - و بدرستی پروردگار من گفت - یا محمد اذا قضیت امرا فانه لا یرد - بدرستے من چون
حکم کنم امری را پس بدرستی که آن رد کرده و باز گردانیده نمیشود آن حکم عطا باشد یا بلا - وانی اعطیتک لامتک ان لا اهلکهم
بسنة عامة - و بدرستی من دادم ترا بجهت امت تو که هلاک نگردانم ایشان را بقحط عام - وان لا اسلط علیهم عدوا
من سوی انفسهم فیستبیح بیضتهم - و دادم ترا که برنگمارم بر امت تو دشمن را جز ذات ایشان پس مباح گرداند بیضهٔ ایشان را ولو
اجتمع علیهم من باقطارها - و اگرچه فراهم آیند بر ایشان کسانی که در تمام جوانب و نواحی زمین اند یعنی اگرچه کافران تمام عالم جمع شوند
حتے یکون بعضهم یهلک بعضا و یسبی بعضهم بعضا - تا آنکه باشند بعضے از امت تو که هلاک گردانند بعضے را و بند و اسیر کنند بعضے
را یعنے کافران را بر ایشان غلبه و تسلط نشود و ملک را نتوانند ستاند ولیکن امت تو میان خود جنگ کنند و بعضے هلاک
کنند و بند کنند بعضے را اینچنین رفته است تقدیر الٰهی و قضای وی و قضای الٰهی عز شانه هرگز تغیر نیابد و تبدیل نپذیرد و اگرچه
امر نکرده بدان و حکم شرع بدان تعلق نگرفته - رواه مسلم - وعن سعد ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مر بمسجد بنی معاویة
روایت ست از سعد بن ابی وقاص که آنحضرت گذشت به مسجد بنی معاویه که قبیله ایست از انصار و الآن بیرون مدینه مطهره
نشان آن مسجد قائم ست و در صحن وی نشان پای ناقهٔ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ست - دخل فرکع فیه رکعتین - در آمد

آنحضرت پس بگزارد دران مسجد دو رکعت - وصلینا معہ - وگزاردیم ما با آنحضرت - ودعا ربہ طویلا - ودعا کرد آنحضرت پروردگار خود را
دعای دراز در تشہد یا بعد ازان وظاہر ثانی ست - ثم انصرف - پستر برگشت آنحضرت از نماز ودعا - فقال - پس گفت سالت
ربی ثلثا - سوال کردم ودرخواستم از پروردگار خود سہ خصلت را - فاعطانی ثنتین ومنعنی واحدۃ - پس داد مرا دو خصلت را
ونداد یکے را بعد ازان بیان آن سہ خصلت میکند کہ درخواستند وآن دو کہ داد ویکے کہ نداد بقول خود - سالت ربی ان لا یہلک
امتی بالسنۃ - سوال کردم پروردگار خود را کہ ہلاک نگرداند است مرا بقحط عام - فاعطانیہا - پس داد مرا این خصلت را -
وسالت ان لا یہلک امتی بالغرق - ونیز سوال کردم کہ ہلاک نگرداند امت مرا بغرق عام بفتح را وسکون آن و اکثر روایت بسکون
است - فاعطانیہا - پس داد مرا این را نیز - وسالتہ ان لا یجعل باسہم بینہم - وسوال کردم کہ نگرداند جنگ ایشان را میان ایشان کہ
بیک دیگر جنگ بکنند وباس عذاب وسختی وحرب سخت - فمنعنیہا - پس منع کرد ونداد مرا این خصلت را ازین جا معلوم میشود
کہ بعضے دعاہای انبیا صلوات اللہ وسلامہ علیہم مستجاب نیست ودر اجابت ہر دعا از پیغمبران کلامی ست مذکور در جای خود
وچیزی ازان در رسالہ نعیم البشارۃ ذکر کردہ ایم - وعن عطاء بن یسار بفتح تحتانیہ وتخفیف سین مہملہ از مشاہیر تابعین و
کبار علمای ایشان ست مولی میمونہ رضی اللہ عنہا است - قال لقیت عبد اللہ بن عمرو بن العاص - گفت ملاقات
کردم عبد اللہ بن عمرو بن العاص را - قلت اخبرنی عن صفۃ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فی التوریۃ - گفتم خبر دہ مرا از بعضے
صفات پیغمبر خدا کہ در توریت مذکور ست [illegible] اللہ بن عمرو توریت خواندہ بود یا ازان حضرت شنیدہ باشد یا از
بعضے اہل کتاب کہ ایمان آوردہ بودند وبود وی رضی اللہ عنہ از اہل علم وکتابت وعالم بکتب سابقہ وخواندہ بود
آنہا را وی نوشت احادیث رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ووی کثیر الاحادیث ست مثل ابی ہریرہ وابو ہریرہ میگفت
کہ فرق میان من وعبد اللہ بن عمرو ہمین ست کہ وی مے نویسد احادیث را ومن نوشتن نمیدانم پس او را حفظ
عطا کرد چنانکہ در حدیث دیگر آمدہ است - قال - گفت عبد اللہ بن عمرو اجل بفتح ہمزہ وجیم از حروف تصدیق ست
بمعنی نعم یعنے آری خبر میدہم ترا بصفت آنحضرت کہ در توریت ست - واللہ انہ لموصوف فی التوریۃ - بخدا بدرستی آنحضرت
وصف کردہ شدہ است در توریت - ببعض صفتہ فی القرآن - ببعضے صفات وی کہ مذکور اند در قرآن درین آیت
یا ایہا النبی انا ارسلناک شاہدا - ای گرامی پیغمبر بدرستی ما فرستادہ ایم ترا شاہد بر احوال امت - ومبشرا - وخبر خوش دہندہ
بثواب مطیعان را - ونذیرا - وترسانندہ از عذاب مر عاصیان را - وحرزا للامیین - وپناہ مر عرب را حرز بکسر حا وسکون را
مہملتین جاے استوار کہ پناہ دہد ومراد بامیین عرب اند زیرا کہ در غالب خواندن ونوشتن ندانند یا بجہت آنکہ منسوب
بام القرے اند کہ نام مکہ وتخصیص بعرب بجہت آنست کہ مبعوث در ایشان واز قوم ایشان ست وبجہت تحفظ ایشان
از سطوت عجم واگر حرز از غوائل شیطانی وآفات نفس مراد دارند وجود شریف وے صلے اللہ علیہ وسلم نشیت وپناہ
عالمیان ست وبعضے گفتہ اند کہ مراد حفظ قوم اوست از استیصال ونزول عذاب بر ایشان مادامی کہ وی در ایشان ست

چنانکہ در قرآن مجید می فرماید (وما کان اللہ لیعذبہم وانت فیہم) انت عبدی۔ تو ای محمد بندۂ خاص منے کہ در حقیقت بندگی خاص ہیچ کس با تو شریک نیست۔ ورسولی۔ وتو رسول منی وفرستادۂ منی بخلق سمیتک المتوکل نام کردہ ام من ترا متوکل کہ ہمہ کارہای خود را بمن سپردہ وقطعاً بر حول وقوت خود نہ ایستادہ لیس بفظ۔ این چنین متوکل کہ نیست درشت خوی ولا غلیظ ونہ درشت سخن۔ ولا سخاب۔ بہ تشدید خاء معجمہ ونہ فریاد کنندہ۔ فی الاسواق۔ در بازارہا تخصیص بازار بجہت عرف وعادت است کہ در انجا شور وغوغا بسیار میباشد وصحاب بصاد نیز آمدہ است۔ ولا یدفع بالسیئۃ السیئۃ ودور نمیکند بدی را بہ بدی یعنی ہر کہ بوی بدی کند بہ بدی جزای وی نمیدہد۔ ولکن یعفو ویغفر۔ ولیکن درمیگذرد ومیپوشد بلکہ احسان میکند۔ ولن یقبضہ اللہ حتی یقیم بہ الملۃ العوجاء۔ وقبض نمیکند روح او را خدای تعالی تا آنکہ راست میگرداند وہدایت میکند بوجود وی قوم کج وگمراہ را۔ بان یقولوا۔ راست گردانیدن ملت کج باین ست کہ بگویند ایشان۔ لا الہ الا اللہ۔ ومتصف شوند بتوحید ویفتح بہا اعینا عمیا۔ ومیکشاید خدای تعالی باین کلمہ چشمہای کور را۔ واذانا صما۔ ومیکشاید گوشہای کر را۔ وقلوبا غلفا۔ ودلہای را کہ نمی فہمند چیزے ویاد ندارند چیزے را گویا در غلاف ودر پردہ اند۔ رواہ البخاری وکذا رواہ الدارمی عن عطاء عن ابن سلام نحوہ۔ وہمچنین روایت کردہ است این حدیث را دارمی از عطاء بن یسار از عبد اللہ بن سلام مانند این حدیث کہ روایت کردہ است بخاری از عطاء از عبد اللہ بن عمرو۔ وذکر حدیث ابی ہریرۃ نحن الآخرون فی باب الجمعۃ۔ وذکر کردہ شد حدیث ابی ہریرہ کہ در فضائل آنحضرت ست [illegible] لفظ نحن الآخرون سبت در باب جمعہ

الفصل الثانی

عن خباب بفتح خاء معجمہ وتشدید موحدہ۔ بن الارت۔ بفتح ہمزہ ورا وتشدید فوقانیہ صحابی ست اسلام آورد بیش از درآمدن آنحضرت دار ارقم را وعذاب کردہ شدہ در دین خدا وصبر کرد وحاضر شد بدر را ومشاہد را کہ بعد از وست ووی اول کسی ست کہ مرد بکوفہ ونماز گزارد برای امیر المومنین علی بن ابی طالب۔ قال۔ گفت خباب صلی بنا رسول اللہ۔ نماز گزارد با ما یعنی امامت کرد ما را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم صلوۃ۔ یک نمازی را۔ فاطالہا۔ پس دراز کرد آن نماز را۔ قالوا۔ گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ صلیت صلوۃ لم تکن تصلیہا۔ گزاردی تو نمازی را بدرازی کہ نبودی تو کہ می گزاردی نماز باین درازی۔ قال اجل۔ گفت آنحضرت آری۔ انہا صلوۃ رغبۃ ورہبۃ۔ زیرا کہ این نماز رغبت وخواہش وبیم بود یعنی در وی دعا وسوال میکردم وامید اجابت وخوف وخشیت داشتم ازین جہت دراز کردم وخضوع وخشوع بسیار نمودم۔ وانی سألت فیہا ثلثا۔ وبدرستی من سوال کردم خدا را درین نماز سہ حاجت۔ فاعطانی اثنتین ومنعنی واحدۃ۔ پس داد خدای تعالی مراد وحاجت را ونداد یک حاجت را۔ سألتہ ان لا یہلک امتی بسنۃ۔ سوال کردم خدا را کہ ہلاک نگرداند امت مرا بقحط۔ فاعطانیہا۔ پس داد مرا این را۔ وسألتہ ان لا یسلط علیہم عدوا من غیرہم۔ وسوال کردم او را کہ بر نگمارد بر ایشان دشمن را از غیر ایشان یعنی کافر را۔ فاعطانیہا۔ پس داد مرا این حاجت را نیز۔ وسألتہ ان لا یذیق بعضہم باس بعض۔ وسوال کردم خدا را کہ بچشاند بعضے از ایشان را عذاب بعضے یعنی جنگ کنند میان خود وہلاک نگرداند

یک دیگر را فمنعنیہا پس نداد مرا این را۔ رواہ الترمذی والنسائی۔ وعن ابی مالک الاشعری صحابی ست در نام وے
اختلاف ست بعضے عبد اللہ گفتہ و بعضے کعب و بعضے حزان و در نسبت وی نیز اختلاف ست بعضے اشعری گفتہ و بعضے اشجعی قال
قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ان اللہ۔ بدرستی خدای عز و جل۔ اجارکم۔ پناہ داد و خلاص گردانید شما را من ثلث خلال
از سہ خصلت۔ ان لا یدعو علیکم نبیکم فتہلکوا جمیعا۔ یکی آنکہ دعای بد نکند بر شما پیغمبر شما پس ہلاک شوید شما چنانکہ بعضے پیغمبران کردند۔
وان لا یظہر اہل الباطل علے اہل الحق۔ دوم آنکہ غالب نیایند اہل باطل یعنے کافران اگرچہ بسیار باشند بر اہل حق یعنے مسلمانان اگرچہ
کم باشند چنانکہ پست و نابود گردانند دین اسلام را۔ وان لا تجتمعوا علے ضلالۃ۔ سوم کہ اتفاق نکنید شما ہمہ بر گمراہی این دلیل ست
بر آنکہ اجماع حجت ست کہ عبارت ست از اتفاق علمای ہر عصر بر حکمے شرعی مراد بعلما مجتہدانند۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن عوف
بن مالک صحابی ست و اول مشاہد وی خیبر ست۔ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لن یجمع اللہ علے ہذہ الامۃ سیفین
جمع نکند خدای تعالی برین امت دو شمشیر را۔ سیفا منہا و سیفا من عدوہا۔ یک شمشیر ازین امت و شمشیر دیگر از دشمن این
امت توربشتی گفت معنی انیست کہ حق تعالی برین امت دو شمشیر جمع نکند کہ واقع شود بآن ہلاک و استیصال بلکہ وقتے کہ
امت میان خود جنگ کنند برگمارد خدای تعالی کافران را بجنگ ایشان تا از جنگی کہ میان خود کردند باز آیند و طیبی
گفت ظاہر آنست کہ می فرماید وعدہ کرد خدای تعالی کہ جمع نکنند بر امت من دو جنگ معا کہ میان خود ہم جنگ کنند و بکافران
ہم جنگ کنند بلکہ اگر یکے باشد دیگرے نباشد۔ رواہ ابو داؤد۔ وعن العباس انہ جاء الی النبی صلے اللہ علیہ
وسلم۔ در روایت ست از عباس رضی اللہ عنہ کہ وے آمد بسوے آنحضرت یعنے خشمگین۔ فکانہ سمع شیئا۔ پس گویا کہ عباس
شنیدہ بود چیزے را از طعن کافران در شان آنحضرت وے می گفتند کہ جز وے از کبراے عرب مستحق تر بود ندبہ نبوت
از وے صلے اللہ علیہ وسلم پس آنحضرت خواست کہ شان خود را بایشان بنماید تا بدانند کہ چہ عظیم ست شان وے
و شریف ست نسب وی صلے اللہ علیہ وسلم و وے اولی و احق ست از جز خود۔ فقام النبی صلے اللہ علیہ وسلم علے المنبر
فقال۔ پس بایستاد آنحضرت بر سر منبر پس گفت۔ من انا۔ میدانید کہ من چہ کسم۔ فقالوا انت رسول اللہ۔ پس گفتند صحابہ تو
رسول خدائی۔ قال گفت آنحضرت برای اظہار شرف نسب و کرامت ذات خود۔ انا محمد بن عبد اللہ بن عبد المطلب و عبد المطلب
بغایت عظیم و شریف و مشہور بود در عرب۔ ان اللہ خلق الخلق فجعلنی فی خیرہم۔ بدرستی کہ خدای تعالی پیدا کرد خلق را یعنے جن و انس را
و احتمال دارد کہ ملائکہ نیز داخل باشند و این احتمال ظاہر ترست از جہت عموم خلق پس گردانید مرا در بہترین خلق کہ نوع انسان ست
و بہتر و فاضل تر از غیر خود۔ ثم جعلہم فرقتین۔ پس گردانید آدمیان را دو گروہ عرب و عجم فجعلنی فی خیرہم فرقۃ
پس گردانید مرا در فرقہ کہ بہترین ایشان ست کہ عرب اند۔ ثم جعلہم قبائل۔ پس گردانید عرب را قبیلہ فجعلنی فی خیرہم قبیلۃ۔
پس گردانید مرا در بہترین قبائل عرب کہ قریش اند۔ ثم جعلہم بیوتا۔ پس گردانید ایشان را خانہ خانہ۔ فجعلنی فی خیرہم بیوتا پس
گردانید مرا در بہترین خانہ ہای ایشان کہ خانۂ ہاشم است۔ فانا خیرہم نفسا۔ پس من بہترین عرب ام یا بہترین آدمیانم

از روی ذات — وخیرهم بیتا — و بهترین ایشانم از روی خانه پس مستحق تر باشم از همه به نبوت و کتاب و از اینجا معلوم می شود که پیغمبر صاحب حسب
نسب عظیم می باشد چنانکه از حدیث هرقل معلوم میگردد و این تفهیم ایشان و الزام ایشان است بر گمان ایشان که چرا
قرآن نازل نشد و نبوت قرار نیافت بر مردی دیگر از عظمای عرب الا نبوت فضل خداست بسبب و نسب متعلق نیست چنانکه
در قرآن مجید می فرماید الله اعلم حیث یجعل رسالته و می فرماید والله یختص برحمته من یشاء والله ذو الفضل العظیم و کان فضل الله
علیک عظیما. رواه الترمذی — وعن ابی هریرة قال قالوا — گفت ابوهریره گفتند صحابه یا رسول الله متی وجبت لک النبوة —
کی ثابت شد مر ترا نبوت و در کدام وقت بدان نامزد گشتی — قال وآدم بین الروح والجسد — گفت آنحضرت ثابت شد
مرا نبوت و حال آنکه آدم میان روح و جسد بود یعنی خلقت آدم تمام نشده بود و روح او بجسد متعلق نشده بود کنایت از سبق
و تقدم است — رواه الترمذی — وعن العرباض — بکسر عین و سکون را و ضاد معجمه در آخر — بن ساریة — بسین مهمله و کسر را
و به تحتانیه صحابی است از اهل صفه و از جمله بکائین است که نازل شده در شان ایشان کریمه و لا علی الذین اذا ما اتوک لتحملهم
الآیة عن رسول الله — روایت میکند از پیغمبر خدا — صلی الله علیه وسلم انه قال انی عند الله مکتوب — گفت آنحضرت بدرستی
که من نزد خدای تعالی نوشته شده ام — خاتم النبیین — ختم کنندهٔ پیغمبران که بعد از من پیغمبرے نباشد — وان آدم لمنجدل
فی طینته — و بدرستی آدم هر آئینه افتاده بود بر زمین در گل خود و سرشت خود طینت پارهٔ از گل و بمعنی خلقت و جبلت نیز آمده
و حاصل این معنی آنچه مشهور است بر زبانها بلفظ کنت نبیا و آدم بین الماء [illegible] روایتی کتبت نبیا از کتابت یعنی
نوشته شده ام من پیغمبر و حال آنکه آدم میان آب و گل بود یعنی مخلوق نشده بود اینجاسے گویند که از سبق نبوت آنحضرت چه
مراد است اگر علم و تقدیر الٰهی است نبوت همه انبیا را شامل است و اگر بالفعل است آن خود در دنیا خواهد بود جوابش آنست
که مراد اظهار نبوت اوست صلی الله علیه وسلم پیش از وجود عنصری وی در ملائکه و ارواح چنانکه وارد شده است کتابت
اسم شریف او بر عرش و آسمانها و قصور بهشت و غرفه هاے آن و بر سینه های حور العین و برگهای درختان جنت و
درخت طوبی و برابروها و چشم های فرشتگان و بعضے از عرفا گفته اند که روح شریف وی صلی الله علیه وسلم نبی بود در عالم
ارواح که تربیت ارواح میکرد چنانکه درین عالم به جسد شریف مربی اجساد بود و بتحقیق ثابت شده است خلق ارواح
قبل اجساد والله اعلم — وساخبرکم باول امری — و سرانجام است که خبر دهم شما را به نخست کار خود — دعوة ابراهیم — اول امر من
دعای ابراهیم است علیه السلام که به رسالت من کرده بود چنانکه کریمه ربنا وابعث فیهم رسولا منهم الآیة بران دلالت دارد
و بشارة عیسی — و نیز اول کار من خبر خوش دادن عیسی است علیه السلام چنانکه در قرآن میفرماید و مبشرا برسول یاتی من بعدی
اسمه احمد — و رؤیا امی التی رأت حین وضعتنی — و نیز اول کار من خواب دیدن مادر من است که دید هنگامے که زائید مرا —
وقد خرج لها نور اضاءت لها منه قصور الشام — و بتحقیق بیرون آمده برای مادر من روشنائی که روشن شد مر او را از آن روشنائی
کوشکهاے شام چنانکه در اخبار آمده است که در وقت زائیدن آنحضرت نوری از آمنه ظاهر شد که خانه هاے ولایت شام

نمایان گشت وگفته اند که این در بیداری بود پس مراد برویا رویای عین ست وخواب بدین آمنه پیش از ولایت بود که فرشته در خواب آمد وگفت که میدانی تو که حامل شده به بهترین امت وپیغمبر خدا۔ رواه فی شرح السنة ورواه احمد عن ابی امامة من قوله ساخبرکم الی آخره۔ وروایت کرده است این حدیث را امام احمد از ابی امامه از قول وے ساخبرکم تا آخر حدیث واول حدیث را که در شرح السنة از عرباض بن ساریہ روایت کرده است نکرده۔ وعن ابی سعید قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انا سید ولد آدم یوم القیمة۔ وفرمود آنحضرت من بهترین فرزندان آدم ام روز قیامت تخصیص ذکر روز قیامت به جهت ظهور آثار وانوار سیادت ومهتری ست دران روز والا وی صلی الله علیه وسلم همیشه سید ومتصف بسیادت ست چه در دنیا وچه در آخرت۔ ولا فخر۔ وفرمود نمے گویم این را بطریق تفاخر ومباهات ونازیدن بلکه به جهت شکر وتحدیث به نعمت پروردگار وامتثال امر وے تعالے که فرموده واما بنعمة ربك فحدث ونیز تا بشناسند قدر مرا واعتقاد آرند بمن وعمل کنند بمقتضای آن در توقیر وتعظیم ومحبت وایمان براندازه آن۔ وبیدی لواء الحمد ولا فخر۔ وبدست من ست نیزه حمد مراد شهرت وانفراد آنحضرت ست بحمد بر رؤس خلائق وعرب وضع میکنند لوا را در مقام شهرت وآنحضرت را نسبت خاصی ست بحمد که نام وی محمد واحمد ست وصاحب مقام محمود ست وامت او را حمادون گویند که در شان وانده خدا را احمد گویند ووی صلی الله علیه وسلم حامد ومحمود بود وبحمد الٰہی فتح باب شفاعت بنماید چنانکه در باب الشفاعت گذشت وما من نبی یومئذ آدم فمن سواه الا تحت [illegible] نیست هیچ پیغمبرے در روز قیامت چه آدم وچه هر که جز او ست مگر آنکه در زیر لوای من درآید وپناه بمن جوید وتابع من باشد وازینجا معلوم میشود که بظاهر نیز آنحضرت را لوای باشد چنانکه پادشاهان وسرداران را میباشد ونام وی لواء الحمد بود۔ وانا اول من تنشق عنه الارض۔ ومن نخستین کسے ام که شگافته گردد برای وی زمین کنایت است از سبق وتقدم در بعثت وظهور وبرآمدن از عالم برزخ۔ ولا فخر۔ ونیست مرا نازیدن باینها بلکه اعتراف ست بفضل حق وشکر نعمت وی چه نازیدن من بخدا ست ونه بما سوای وی تعالی۔ رواه الترمذی۔ وعن ابن عباس قال جلس ناس من اصحاب رسول الله گفت ابن عباس نشسته بودند مردمان از یاران پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فخرج۔ پس بیرون آمد آنحضرت از درون خانه حتی اذا دنا منهم سمعهم یتذاکرون۔ تا آنکه چون نزدیک شد آنحضرت از اصحاب شنید ایشان را که مذاکره می کنند بیک دیگر۔ قال بعضهم ان الله اتخذ ابراهیم خلیلا گفتند بعضے از اصحاب که بدرستی خدائے تعالے گرفت ابراهیم علیه السلام را دوست۔ وقال آخر موسی کلمه تکلیما وگفت صحابی دیگر که موسی علیه السلام سخن کرد خدائے تعالی او را سخن کردنی۔ وقال آخر فعیسی کلمة الله وگفت دیگری پس عیسے علیه السلام کلمۂ خدا ست که بیک کلمۂ کن بے اسباب عادیے پیدا شد ودر گهواره سخن گفت۔ وروحه عیسے روح خدا ست که وے تعالے روح الامین بمادرش فرستاد ودر دمید واز ان عیسے پیدا شد ونیز آثار روحانیت وے چندان ظاهر شد که مرده را زنده میگردانید۔ وقال آخر آدم اصطفاه الله۔ وگفت دیگرے آدم برگزید او را خدا چنانکه

فرمود وان الله اصطفى آدم ونوحا الآية اصحاب این انبیا را ذکر میکردند و می ستائیدند فخرج علیهم رسول الله پس ناگاه
بیرون آمد و در آمد بر ایشان پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقال قد سمعت كلامكم وعجبكم ان ابراهيم خليل الله پس گفت آنحضرت
بتحقیق شنیدم من سخن شما را و شگفت آوردن شما را که ابراهیم دوست دارندهٔ خدا است - وهو كذلك - و وی همچنین است
دوست خاص خدا است - وموسى نجي الله - وموسی هم راز وهم سخن خدا است - وهو كذلك - و وی همچنین ست و دوست خاص خدا است
وعيسى روحه وكلمته وعیسی کلمهٔ خدا است و روح او - وهو كذلك - وآدم اصطفاه الله وهو كذلك الا وانا حبيب الله ولا فخر - وانا وآگاه باشید
ومن دوست داشتهٔ خدا ام و گفته اند که حبیب محب که بمقام محبوبیت رسیده باشد و خلیل محب مطلق و اگرچه انبیا و رسل بلکه مومنان
نیز همه محب و محبوب درگاه الهی اند ولیکن سخن درینجا در اعلی مرتبهٔ کمال ست و اخص درجات آن و بعضی از عرفا و علما
را در فرق میان حبیب و خلیل کلامی ست غریب که در شرح ذکر کرده شده است - وانا حامل لواء الحمد يوم القيمة - ومن بردارندهٔ علم حمد ام
روز قیامت تحته آدم فمن دونه ولا فخر - زیر لوای من آدم ست و هر که جز او ست و نیست فخر پس در جمیع این مناقب و القاب
کامل تر و بهتر از همه ام - وانا اول شافع واول مشفع يوم القيمة ولا فخر - ومن نخستین شفاعت کننده و نخستین مقبول شفاعت ام
روز قیامت و نیست فخر - وانا اول من يحرك حلق الجنة - ومن نخستین کسی ام که می جنبانند حلقهای در بهشت را وقت در آمدن آن میگویند فيفتح الله
لي فيدخلنيها - پس میگشاید خدا برای من یعنی در بهشت را یعنی امر میکند ملائکه را بگشادن [illegible] و در آوردن مرا در آن - ومعي فقراء
المومنين ولا فخر - حال آنکه با من اند در وی ایشان مسلمانان و نیست فخر - وانا اكرم [illegible] الاولين والآخرين على الله ولا فخر - ومن بزرگترین
پیشینیان و پسینیانم نزد خدا و نیست فخر ظاهر در آنست که درین حدیث مراد اولین و آخرین انبیا اند و اگر در اولین ملائکه را
نیز داخل دارند دور نباشد - رواه الترمذي والدارمي - وعن عمرو بن قيس - نام ابن ام مکتوم ست که صحابی مشهور و اعمی بود
و بعضی گفته اند که نام وی عبد الله است و اول ارجح ست - ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال نحن الآخرون - ما در وجود و
ظهور پستر آمده ایم - ونحن السابقون يوم القيمة - ولیکن در مرتبه سابق و پیشینیم روز قیامت - واني قائل قولا غير فخر - من گوینده ام
گفتاری را بی مفاخرت و مباهات و آن قول اینست که - ابراهيم خليل الله - ابراهیم خلیل خدا است - وموسى صفي الله - وموسی
برگزیدهٔ خدا است - وانا حبيب الله - ومن محبوب خدا ام - ومعي لواء الحمد يوم القيمة - وبا من ست لوای حمد روز قیامت و حامد و
محمودم دران روز - وان الله وعدني في امتي واجارهم من ثلث - و بدرستی خدای تعالی وعده کرد مرا در باب امت من و نگاهداشت
وامان داد ایشان را از سه خصلت - لا يعمهم بسنة - نمیگیرد ایشان را القحط سال یعنی هلاک نمیکند همه را بالقحط - ولا يستاصلهم عدو - واز
بیخ بر نمیکند یعنی مطلق هلاک نمیگرداند ایشان را دشمنان دین یعنی کافران چنانکه گذشت - ولا يجمعهم على ضلالة - وجمع نمیکند
ایشان را بر گمراهی که متفق شوند همه بر حکمی که موجب ضلالت ست - رواه الدارمي - وعن جابر رضي الله عنه ان النبي صلى الله عليه
وسلم قال - روایت ست از جابر که آنحضرت گفت - انا قائد المرسلين ولا فخر - من کشندهٔ رسلیم و نیست فخر یعنی مقدم ایشانم
ایشان پس من می آیند به بهشت یا بعرصات قود کشیدن اسپ از پیش و سوق راندن از پس - وانا خاتم النبيين ولا فخر

وانا اول شافع ومشفع ولا فخر رواه الدارمی - وعن انس رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انا اول الناس
خروجا اذا بعثوا - من نخستین مردم ام از روی بیرون آمدن از قبر وقتیکه برانگیخته شوند از قبور - وانا قائدهم اذا وفدوا - ومن کشنده
وپیشوای مردم ام وقتی که بیایند بدرگاه خداوندی - وانا خطیبهم اذا انصتوا - ومن خطبه خواننده ایشانم وقتیکه خاموش شوند از
اعتذار وتکلم کننده ام بشفاعت نزد پروردگار وقتی که سکوت کنند وتکلم نتوانند کرد انبیای کبار - وانا مستشفعهم بفتح فا وکسر وے
هر دو روایت ست وبر وجه اول معنی آنست که طلب کرده میشود از من شفاعت بسوی خدا وبر ثانی طلب می کنم من از خدا
که شفاعت کنم مردم را - اذا حبسوا - وقتی که حبس کرده شوند وایستاده کرده شوند مردم در موقف - وانا مبشرهم اذا ایسوا - ومن
بشارت دهنده ام مردم را بشفاعت ورحمت وقتی که نومید شوند واز انبیا شفاعت طلبند وایشان اقدام بران نتوانند وعذر
آرند چنانکه در حدیث شفاعت آمده است - الکرامة والمفاتیح یومئذ بیدی - بزرگی دادن وکلیدهای بهشت وابواب
رحمت آنروز بدست من ست - ولواء الحمد یومئذ - ولوای حمد دران روز بدست من ست - وانا اکرم ولد آدم علی ربی
ومن گرامی ترین فرزندان آدم ام نزد پروردگار من همیشه خصوصا دران روز - یطوف علی الف خادم - گرد من گردند وخدمت
می کنند مرا هزار خدمتگار - کانهم بیض مکنون - گویا آن خادمان بیضهای پوشیده اند بیضاوی در تفسیر قول وی سبحانه کانهن
بیض مکنون گفته که تشبیه کرد حوران را به بیضهای شتر مرغ که مصون ست از غبار ومانند آن در صفا وبیاض مخلوط بادنی صفرة که
احسن الوان ابدان ست ودر مجمع البحار بیض مکنون لؤلؤ مصون از ایدی وابصار ست در صدف که دست احدے
بدان نرسیده است - او لؤلؤ منثور - یا مروارید های پراگنده کرده شده گویا وصف به پراگندگی بجهت آنست که مشبه خادمانند
در حضور متفرق وپراگنده ایستاده ومیباشند ونیز لآلی در انتشار روشن تر ونمایان تر ودر نظر بهتر وزیباتر مے درآید ومی نماید
بمعنے اول بیض مغایرت ظاهر ست وبمعنی ثانی مغایرت باعتبار صفت ست که آنجا مکنون گفته واینجا منثور وبعضے گفته اند او
برای شک راوی ست - رواه الترمذی والدارمی قال الترمذی هذا حدیث غریب - وعن ابی هریرة عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم
قال فاکسی حلة من حلل الجنة - پس پوشانیده میشوم من حله را از حله های بهشت وحله جفت جامه را گویند - ثم اقوم عن یمین
العرش - پس برمے ایستم از جانب دست راست عرش - لیس احد من الخلائق یقوم ذلک المقام غیری - نیست هیچ یکے از خلق که بایستد دران
مقام بجز من - رواه الترمذی وفی روایة جامع الاصول عنه - ودر روایت جامع الاصول از ابی هریره این عبارت زیاده کرده که انا
اول من تنشق عنه الارض فاکسی - من اول کسی ام که شگافته میگردد از وی زمین پس پوشانیده میشوم حله از حله های بهشت الی آخره
وعنه عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال - واز ابی هریره از آنحضرت آمده که گفت سلوا اللہ لی الوسیلة - سوال کنید وبخواهید از خدا
برای من وسیله - قالوا - گفتند - یا رسول اللہ وما الوسیلة - وچه چیز ست وسیله وچه معنی دارد آن - قال - گفت آنحضرت - اعلی درجة
فی الجنة - وسیله بلندترین پایه ایست در بهشت - لا ینالها الا رجل واحد - نمی یابد آن درجه را مگر یک مرد - وارجو ان اکون هو - امید دارم
که باشم من آن مرد این تواضع ست از آنحضرت ونگاهداشت ادب درگاه خداوندی والا متعین ست که آنحضرت ست صلی اللہ علیہ

وسلم که منفرد و متمیز ست از همه و بدانکه وسیله بمعنی سبب دست آویز ست پس مقصود طلب وسیله است برای آنحضرت برای
حصول شفاعت و ظاهر آنکه مراد ازان درجهٔ بهشت سبب دست آویز حصول مرتبهٔ شفاعت ست و تمام کلام در باب اجابة المؤذن
گذشته ست۔ رواه الترمذی۔ وعن ابی بن کعب عن النبی صلی الله علیه وسلم قال اذا کان یوم القیمة کنت امام النبیین۔ گفت آنحضرت چون
باشد روز قیامت بیباشم امام و پیشوای همه پیغمبران۔ وخطیبهم وصاحب شفاعتهم۔ و بیباشم خطیب پیغمبران و شفاعت کننده میان ایشان
و بیباشم خداوند شفاعت میان ایشان۔ غیر فخر۔ بی آنکه فخر کنم بدان۔ رواه الترمذی۔ وعن عبد الله بن مسعود قال قال
رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لکل نبی ولاة من النبیین۔ بدرستی مر هر پیغمبر را دوستان و نزدیکانند از پیغمبران۔ وان ولیی
ابی وخلیل ربی۔ و بدرستی دوست و قریب من پدر من و دوست پروردگار من ست که ابراهیم خلیل ست علی نبینا وعلیه الصلوة
والسلام ثم قرأ۔ پس خواند آنحضرت برای تائید و تقویت این کلام این آیت را که۔ ان اولی الناس بابراهیم للذین اتبعوه۔ بدرستی
که نزدیکترین مردم با براهیم آن کسانی اند که متابعت کردند ابراهیم را۔ وهذا النبی والذین آمنوا۔ و این پیغمبر اشارت ست بذات شریف آنحضرت
که مامور ست بمتابعت و موافقت ابراهیم در دین و شریعت۔ والله ولی المومنین۔ و خدای تعالی دوست مسلمانان و متولی امر
ایشان ست۔ رواه الترمذی۔ وعن جابر ان النبی صلی الله علیه وسلم قال ان الله بعثنی لتمام مکارم الاخلاق۔ گفت آنحضرت
که خدای تعالی برانگیخته و فرستاده است مرا برای تمام کردن خوبیهای نیک۔ مکارم جمع مکرم بمعنی خصلت مرضیه که گرامی کرده شود
شخص بدان و اخلاق جمع خلق بضم بمعنی سیرت باطن و کمال محاسن الافعال [illegible]ت برای کامل گردانیدن کردارهای نیک
یعنی برای هدایت خلق و تکمیل ایشان بغایت مرتبهٔ کمال در اخلاق باطن و اعمال ظاهر۔ رواه فی شرح السنة۔ وعن کعب یحکی
عن التورية۔ و روایت ست از کعب احبار که از کبار تابعین ست از علمای اهل کتاب بود نقل میکند از توریت۔ قال نجد مکتوبا
گفت می یابیم ما نوشته یعنی در توریت در صفات آنحضرت محمد رسول الله عبدی المختار۔ محمد فرستادهٔ خدا و بندهٔ برگزیدهٔ
من ست۔ لا فظ ولا غلیظ۔ نه سخت خوست نه درشت سخن۔ ولا سخاب فی الاسواق۔ و نه آواز بلند کننده در بازارها۔ ولا یجزی
بالسیئة السیئة۔ و پاداش نمیدهد بدی بدی را۔ ولکن یعفو ویغفر۔ ولیکن محو میکند و می بخشد۔ مولده بمکة۔ ولادت او در مکه ست
و هجرته بطیبة۔ و برآمدن او از مکه بمدینه است و طیبه بفتح طا و سکون تحتانیه نام مدینه است۔ وملکه بالشام۔ و پادشاهی او در شام مراد
پادشاهی دین و نبوة است و ظهور آن در ولایت شام غالب تر و غزا و جهاد دران ملک بیشتر ست والا ملک آنحضرت در جمیع
آفاق و اکناف عالم است۔ وامته الحمادون۔ و امت وی بسیار حمد گویندگان اند مر خدای را سبحانه و شکر کنندگان مر او را
یحمدون الله فی السراء والضراء۔ حمد و شکر میگویند مر خدای را در شادی و غم و در فراخی و سختی۔ یحمدون الله فی کل منزلة۔ حمد
میگویند خدا را در هر جای که فرود آیند و جای گیرند و یا مراد بمنزل مکان پست ست بقرینهٔ قول وی۔ ویکبرونه علی کل شرف
و تکبیر میگویند مر خدای را و به بزرگی یاد میکنند او را در هر جای بلند و در کتاب اذکار و دعوات گذشت باید که چون جای
بلند برآیند تکبیر گویند و چون فرود آیند تحمید و در بعضی روایات تهلیل۔ رعاة للشمس۔ رعایت کنندگان و چشم داشتگان اند

آفتاب را طلوع وغروب وزوال او را برای اوقات عبادات یصلون الصلوة اذا جاء وقتها میگزارند نماز را چون بیاید و در
رسد وقت نماز یتازرون علی انصافهم ازار می پوشند بر میانهای خود یعنی می بندند ازارها را بر ناف خود و مبالغه می کنند
بر ستر عورت یا مراد آنست که می پوشند تا نصف ساقهای خود و این معنی ظاهرتر و متبادرتر ست ویتوضئون علی اطرافهم و
وضو می کنند بر اطراف خود که دستها و پایها و رویها باشد وگفته اند مراد اسباغ وضو واکمال اوست منادیهم ینادی فی جو السماء
آواز کننده ایشان آواز میکند در میان آسمان و زمین عبارت ست از گفتن اذان در مکان بلند صفهم فی القتال وصفهم
فی الصلوة سواء ایستادن وصف بستن ایشان در کارزار و در نماز برابر ست یعنی برابر و هموار می ایستند چنانکه امر ست
در قتال بجنگ کافران و در نماز بجنگ شیطان لهم باللیل دوی کدوی النحل مر ایشان راست بشب آواز است
تسبیح و تهلیل و قرآن و ذکر مانند آواز مگس شهد هذا لفظ المصابیح این مذکور لفظ مصابیح ست وروی الدارمی مع تغییر یسیر
و روایت کرده است دارمی باندک تغیری وعن عبدالله بن سلام از کبار صحابه است واز علمای اهل کتاب بود ایمان آورد
همان روزی که نظر او بر جمال مبارک آنحضرت افتاد قال مکتوب فی التورية صفة محمد گفت عبدالله بن سلام نوشته ست در توریت
صفات آنحضرت وعیسی بن مریم یدفن معه وانیهم نوشته است که عیسی علیه السلام دفن کرده میشود با آنحضرت در حجره وی قال
ابو مودود گفته است ابو مودود که از راویان حدیث وعلمای سیر ست که وقد بقی فی البیت موضع قبر وتحقیق باقی مانده است
در خانه که آنحضرت مدفون ست جای یک [illegible] عیسی مدفون گردد گویا حکمت در باقی ماندن آنجا با وجود قصد بعضی صحابه
دفن را در آنجا وعدم تیسیر آن این بود وگفته اند این یکی از تاویلات ست که در قول آنحضرت کرده انا اولی بعیسی بن مریم والله اعلم رواه الترمذی

الفصل الثالث عن ابن عباس قال ان الله تعالی فضل محمدا صلی الله علیه وسلم علی الانبیاء وعلی اهل السماء گفت ابن
عباس رضی الله عنهما بدرستی که خدای تعالی فضل و زیادتی داد آنحضرت را بر پیغمبران وفضل داد بر اهل آسمان که فرشتگانند
فقالوا یا ابا عباس کنیت ابن عباس ست بم فضله علی اهل السماء بچه چیز فضل داد خدای تعالی محمد را بر آسمانیان
قال ان الله تعالی قال لاهل السماء گفت ابن عباس باین فضل داد خدای تعالی محمد را بر آسمانیان که خدا تعالی گفت مر فرشتگان را
این کلام ومن یقل منهم انی اله من دونه وکسی که بگوید از فرشتگان من خدا ام جز خدا فذلک نجزیه جهنم پس آن کس را پاداش
میدهیم او را دوزخ کذلک نجزی الظالمین همچنین پاداش میدهیم ظالمان را که از حد خود در گذرند پس حق تعالی خطاب کرد آسمانیان را
باین صولت و شدت وغلظت ومرتب گردانید بر آن عذاب شدید را وقال الله تعالی لمحمد صلی الله علیه وسلم وگفت خدای تعالی
مر آن حضرت را و خطاب کرد وی بملاطفت و رحمت وگفت که هر چه از وی صادر گردد معفو و مغفور ست بقول خود
انا فتحنا لک فتحا مبینا لیغفر لک الله ما تقدم من ذنبک وما تاخر بدرستی ما فتح کردیم مر ترا ابواب برکات وکرامات که از جمله
آن فتح مکه است تا بیامرزد مر ترا خدای تعالی هر چه پیش رفته است از گناه تو و هر چه پس آید تاویلات درین آیت
بسیار کرده اند و اوجه توجیهات آنست که این کلمه تشریف و تکریم و تلطف و ترحم ست بی آنکه ذنب وجودی داشته باشد

وصاحبان چون از بنده خوشحال شوند میگویند باهمه گناهان ترا بخشیدیم بر چه کنی تو بزرگیم اگرچه آن بنده هیچ گناه نداشته باشد وقالوا بوا فضله علی الانبیاء وگفتند چیست فضل محمد بر انبیا قال گفت ابن عباس در بیان فضل وے بر انبیا قال الله تعالی وما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه ونفرستادیم هیچ پیغمبرے را پیش از تو مگر بزبان قوم وے که بر ایشان مبعوث است لیبین لهم تا بیان کند آن پیغمبر برای قوم خود احکام وشرائع را فیضل الله من یشاء پس گمراه مے گرداند خدا تعالی هرکرا می خواهد الآیة تا تمام آیت وقال الله تعالی لمحمد وگفت خدائے تعالے مر محمد را وما ارسلناك الا كافة للناس فارسله الى الجن والانس پس فرستاد خدای تعالے محمد را بسوے پریان وآدمیان وتخصیص آدمیان در آیت به جهت فضل وشرافت ایشان ست ومقصود اصلی در آیت تعمیم آدمیان ست تا تخصیص بعرب چنانکه بعضی اهل کتاب می گفتند باطل گردد ودلائل در آیات واحادیث بر شمول نبوت آنحضرت مر جن را بسیار ست وعن ابی ذر الغفاری قال قلت گفت ابوذر گفتم من یا رسول الله کیف علمت انك نبی چگونه دانستی تو که پیغمبری حتی استیقنت تا اینکه یقین کردی تو نبوت خود از پنجا معلوم مے شود که یقین اعلے مراتب علم ونهایت اوست وعلم عام تر ست از آن فقال پس گفت آنحضرت یا اباذر اتانی ملکان وانا ببعض بطحاء مکة آمدند مرا دو فرشته در حال آنکه من بجای ببعض بطحاء مکه بودم فوقع احدهما الی الارض پس افتاد یکے از آن دو فرشته بسوی زمین وکان الآخر بین السماء والارض وبود فرشته دیگر میان آسمان وزمین فقال احدهما لصاحبه پس گفت یکے از آن دو فرشته مر یار خود را اهو هو آیا او دست یعنے آنکه مارا حق تعالے خبر داد که مر اپیغمبر ست نزد وے بروید آن پیغمبر همین ست قال نعم گفت یار او آری همین ست قال فزنه برجل من امته گفت آن یکے یار خود را پس برکش او را دبرابر نه واندازه کن بمردے از امت او فوزنت به پس برکشیده شدم من بآن مرد فوزنته پس راجح آمدم وچربیدم من از آن مرد ثم قال پس تر گفت زنه بعشرة برکش او را به ده مرد فوزنت بهم پس برکشیده شدم به ده مرد فرجحتهم پس چربیدم من ازین ده مرد ثم قال فزنه بمائة فوزنت بهم فرجحتهم ثم قال زنه بالف فوزنت بهم فرجحتهم کانی انظر الیهم ینتثرون علی من خفة المیزان گویا من نگاه میکنم بسوی این هزار مرد که می افتند بر من از سبکے ترازو قال گفت آنحضرت فقال احدهما لصاحبه پس گفت یکی از آن دو فرشته یار خود را لو وزنته بامته لرجحها اگر برکشی تو او را دبرابر نهی تمام امت هر آئینه چربد بتمام امت را رواهما الدارمی روایت کرد این حدیث وحدیث سابق را دارمی و

عن ابن عباس قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم کتب علی النحر ولم یکتب علیکم فرض کرده شد بر من نحر که مراد بدان قربانی ست وفرض کرده نشد بر شما لقول حق سبحانه فصل لربك وانحر ومراد آنست که قربانی بر آنحضرت واجب بود علی الاطلاق اگرچه غنی نباشد ولیکن بر امت مقید بغناست وامرت بصلوة الضحی ولم تؤمروا بها وامر کرده شدم من بنماز چاشت وامر کرده نشد بدیشان بآن وتحقیق این در باب صلوة الضحی گذشت رواه الدارقطنی و در حدیث دیگر و تر نیز واقع شده بایں لفظ که کتب علی ولم یکتب علیکم الضحی والاضحی والوتر

باب اسماء النبی صلی الله علیه وسلم وصفاته

بدانکه اسماء شریف آنحضرت صلی الله علیه وسلم بسیار ست و مذکور ست در قرآن مجید و کتب سماویه و وارد شده در سنت و
لسان انبیا علیهم السلام و اشهر اسمای آنحضرت صلی الله علیه وسلم محمد ست و تسمیه کرد او را باین اسم جد وی عبد المطلب و
چون گفته شد او را که چرا نام نهادی این پسر خود را بنام پدران خود و این نام هرگز در قوم تو نبوده گفت نام نهادم او را باین نام
بامید آنکه ستوده شود بر زبان تمامه اهل زمین و در روایتی تا بستاید او را خدا در آسمان و بستایند مردم بر زمین و آورده اند
که عبد المطلب در خواب دید گویا سلسله از نقره از پشت او برآمده است یک طرف او در آسمان ست و طرف دیگر در مشرق و
طرف دیگر در مغرب بعد ازان آن سلسله درختی شده است که بر هر برگ وی نوری ست و اهل مشرق و مغرب متعلق اند بان
درخت پس گفت این خواب را معبران تعبیر کردند آنرا که از صلب وی کسی پیدا شود که اهل مشرق و مغرب تابع وی شوند و ستوده
شود در آسمان و زمین ازین جهت محمد نام نهاد و نیز آمنه والده آنحضرت در خواب دید که گوینده میگوید بار دار شده تو بسید این
امت و پیغمبر وی و چون بزائی محمد نام وی کن و آورده اند که پیش از وجود شریف هیچ کس مسمی باین نام نبود و چون اهل کتاب
خبر دادند که نزدیک ست که پیغمبر آخر الزمان بوجود آید که نام وی محمد باشد چهار کس پسران خود را باین آرزو محمد نام نهادند که
شاید بشرف نبوت مشرف شوند و چون بعد از سماع اسم آنحضرت صلی الله علیه وسلم شد گویا بعد از وی شد و در مواهب
لدنیه آورده که از القاب و اسمای آنحضرت در قرآن مجید بسیار آمده و علما بحصر آن در عدد معین آن مقید شده اند بعضی
نود و نه نام جمع کرده موافق اسمای الهی عز و جل و قاضی عیاض گفته که حق جل و علا سی اسم از اسمای خود حبیب
خود را مخصوص گردانیده و بعضی علما گفته اند که چون تفحص کرده شود اسمای آنحضرت از کتب متقدمه و قرآن و حدیث بسی صد
میرسد و چهار صد نیز آمده و قاضی ابوبکر بن العربی که از عظمای علمای مالکیه است گفته که بعضی صوفیه گفته اند مر حق تعالی را
هزار نام ست و حبیب او را صلی الله علیه وآله وسلم نیز هزار نام ست و مراد اوصاف ست و از هر صفت اسمی مشتق ست
و سیوطی کتاب علیحده در اسمای شریف تالیف کرده و طیبی بیست و دو اسم را آورده شرح کرده و مولف جز چند اسم در ضمن
دو حدیث نیاورده و مراد بصفات آنحضرت درینجا احوال حلیه شریف و صورت ظاهر انست و بابی دیگر عقد خواهد کرد در بیان خلق
و شمائل و سیرت باطن اللهم صل وسلم علی محمد بعدد اسمائک الحسنی و بعدد کل معلوم لک و علی آله واصحابه واتباعه اجمعین

الفصل الاول عن جبیر بضم جیم بن مطعم بضم میم و سکون طا و کسر عین مهملتین صحابی ست قرشی ست از اولاد
عبد مناف اسلام آورده پیش از فتح قال سمعت النبی صلی الله علیه وسلم یقول ان لی اسماء گفت شنیدم آنحضرت را
که میگفت مرا نامهاست انا محمد و انا احمد یک نام من محمد ست و دیگر احمد و در بعضی روایات محمود نیز آمده است و همه
مشتق از حمد اند محمد ستوده شده در ذات و صفات در دنیا و آخرت و محمد بسیار ستوده شده و بیرون از حد و عد و احصا
و احمد از همه ستوده تر بر لسان اولین و آخرین و ستوده او را حق سبحانه در کلام قدیم و ستاینده تر از همه مر مولی خود را

زیرا که فتح کرده شود بروی در مقام محمود حمدها که کشاده نشده بر هیچ یکے پیش از وی پس بستاید بدان پروردگار خود را
و عقد کرده شود برای وی لوای حمد۔ وانا الماحی الذی یمحو الله بی الکفر۔ ونام من ماحی ست آنکه محو میکند خدا بوجود من و دعوت
من کفر را زیاده از آنچه بدعوت پیغمبران دیگر کرده محو ستردن و پاک کردن۔ وانا الحاشر الذی یحشر الناس علی قدمی۔ ونام من
حاشر ست که بر انگیخته میشوند مردم بر قدم من یا بر هر دو قدم من قدمی بلفظ افراد و تثنیه هر دو مرویست اگر گفته شود که حاشر
بمعنے حشر کننده است و از حشر کردن پیش وی لازم نمی آید که وی حاشر باشد جوابش آنکه چون آنحضرت صلے الله علیه وآله
وسلم نخست از همه مردم محشور میگردد و همه پیش وی محشور میشوند گو یا حشر کننده همه او ست۔ وانا العاقب۔ ونام من
عاقب ست۔ والعاقب الذی لیس بعده نبی۔ وعاقب آن کسی ست که نیست بعد از وی پیغمبرے عاقب پس آینده مراد
اینجا پس از همه پیغمبران آینده است متفق علیه۔ وعن ابی موسی الاشعری قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم
یسمی لنا نفسه اسماء۔ گفت ابو موسی بود آنحضرت که نام میکرد ذات شریف خود را برای ما نامها۔ فقال انا محمد واحمد
والمقفی۔ بضم میم و فتح قاف و کسر فای مشدده از تقفیه بمعنے پس آمدن و پیروی کردن قافیه و قفا از ینجا ست پس بمعنے
آخر انبیا و خاتم ایشان باشد و بمعنی عاقب موافق آید۔ والحاشر ونبی التوبة پیغمبرے که توبه کردند خلائق بر دست وی و توبه
کرد خدای تعالی بر ایشان برکت وی و این صفت در جمیع انبیا مشترک [illegible] و در ذات شریف آنحضرت از همه بیشتر
بود و افر و کامل تر ست ونبی الرحمة نیز نام شریف آنحضرت ست صلے الله علیه وآله وسلم چنانکه در قرآن مجید میفرماید وما ارسلناک
الا رحمة للعالمین و فرمود آنحضرت انا رحمة مهداة۔ رواه مسلم۔ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلے الله علیه وسلم
الا تعجبون کیف یصرف الله عنی شتم قریش۔ آیا عجب نمی کنید که چگونه باز داشت خدای تعالی از من دشنام مشرکان
قریش را۔ ویلعنهم۔ ولعنت کردن ایشان مرا یشتمون مذمما ویلعنون مذمما۔ دشنام میکنند مذمم را و لعنت میکنند مذمم را و نام محمد
و ضد محمد ام مشرکان لعنهم الله آنحضرت را صلے الله علیه وآله وسلم مذمم میخواندند که در معنی نقیض محمد ست و دشنام میکردند پس آنحضرت گفت
ایشان شتم و لعن مذمم میکنند و من محمد ام۔ رواه البخاری۔ وعن جابر بن سمرة قال کان رسول الله صلے الله علیه وسلم قد شمط
مقدم راسه ولحیته۔ و آنحضرت که تحقیق در موی شده بود پیش سر آنحضرت و پیش لحیه وی و شمط سفیدی موی با سیاهی
در آمیختن۔ وکان اذا ادهن لم یتبین۔ و بود وقتی که روغن و تیل می مالید پیدا نمیشد سفیدی موی۔ واذا شعث راسه
تبین۔ و چون ژولیده میشد سر مبارک وی پیدا می شد سفیدی یا بجهت آنکه در صورت روغن مالیدن موهاے
مجتمع و در هم میشوند و چون موهای سفید کم بود ظاهر نمی شدند و در پراگندگی و ژولیدگی موها از هم جدا میشوند پس پیدا
می شد سفید از سیاه و یا بسبب آنکه چون روغن می مالند موها براق و درخشنده میباشند و این موجب عدم امتیاز میگردد
و مدت پیری آنحضرت در سر و ریش مبارک زیاده بر نسبت موی سیاه و در بعضے روایات کمتر از آن آمده۔ وکان کثیر شعر
اللحیة۔ و بود آنحضرت بسیار موی ریش گو یا این تفسیر انس که در روایت دیگر آمده که بود آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم

کث اللحیة بفتح کاف وتشدید مثلثه یعنی بسیار موی سطبر نه سبک تنک و در طول لحیه شریف چیزی ثابت نشده است و از صحابه
عظام طول لحیه منقول ست و از امیر المومنین علی کرم الله وجهه آمده که ریش مبارک وی تمام سینه وی را تا دو شانها پر کرده بود و عادت
سلف در آن مختلف بوده و در حلیه غوث الثقلین شیخ محی الدین عبد القادر نوشته اند که کان طویل اللحیة وعریضها و از
ابن عمر آمده که زیاده بر قبضه نمی گذاشت و بالجمله کم از قبضه روا نیست و در زیادت روایات و آثار مختلف ست۔ فقال رجل وجهه
مثل السیف۔ پس گفت مردی وقت بیان کردن جابر بن سمره حلیه شریف را بود روی مبارک وی مانند شمشیر یعنی در برق
ولمعان۔ فقال لا بل کان مثل الشمس والقمر۔ پس گفت جابر مثل سیف نبود بلکه بود مانند آفتاب و ماهتاب وکان مستدیرا
و بود روی مبارک وی گرد و در شمشیر استدارت نیست اگرچه لمعان دارد و در حدیثی دیگر آمده است که لا بل کان مثل القمر
و در دیگر آمده وکان وجهه قطعة قمر و در دیگری میدرخشید روی وی مانند درخشیدن ماه شب چهارده و در حدیثی آمده که بود
روی مبارک وی چون خوشحال می بود مثل آئینه و عکس می انداخت صورت دیوار ها در بشره شریف و در مواهب
لدنیه میگوید که این تشبیهات ست که مردم بر حسب فهم خود و رعایت عرف و عادت کرده اند و الا هیچ یکی ازین امور در بهجت
و جلالت و حسن و ملاحت بجمال و کمال وی و هیچ چیزی از مخلوقات و محدثات معادل و مشارک صفات خلقیه و خلقیه
وی نبود۔ نظم کسی به حسن و ملاحت بیار ما نرسد + ترا درین سخن انکار کار ما نرسد + هزار نقش برآید ز کلک صنع و لی +
یکی بخوبی نقش نگار ما نرسد + صلی الله [illegible] علی آله واصحابه بقدر حسنه وجماله وکماله و باید دانست که استداره که در وجه
شریف اثبات کرده اند نه بر شکل دائره است چنانکه از تشبیه بآفتاب و ماه و آئینه متوهم می گردد زیرا که در احادیث بیاید که
لم یکن بالمکلثم نبود در روی مبارک آنحضرت تمام گرد بلکه طولی داشت نه بسیار دراز بلکه باعتدال چنانچه موافق شیمه
حسن و جمال ست ضابطه در بیان حسن و جمال وی همین ست بیت خوبی و شکل و شمائل حرکات و سکنات + انچه خوبان
همه دارند تو تنها داری بیت کس نیست در جهان که ز حسنت عجب نماند + ای در کمال حسن عجب تر ز هر عجب + اللهم صل
وسلم علیه صلی الله علی محمد وآله۔ ورایت الخاتم عند کتفه۔ راوی می گوید و دیدم مهر نبوت را نزد شانه وی و در روایتی میان
دو شانه بر تقدیر شانه چپ نزدیک تر بود۔ مثل بیضة الحمامة یشبه جسده۔ مانند بیضه کبوتر مشابهت میداشت تن مبارک
او را در رنگ و آب و تاب۔ رواه مسلم۔ بدانکه بود مهر آنحضرت را صلی الله علیه وآله وسلم میان دو شانه پاره گوشت بلند تر از
سائر اجزاء بدن شریف که آنرا خاتم نبوت میگفتند بکسر تا از ختم بمعنی تمام شدن کاری و رسیدن وی بآخر یا بفتح تا بمعنی
مهر و نشان آنکه وی خاتم النبیین ست و ذکر این خاتم در کتب متقدمه از توریت و انجیل و جز آن موجود بود و انبیا علیهم السلام که بوجود
و ظهور وی صلی الله علیه وآله وسلم در آخر زمان بشارت داده بودند این نشان داده و حاکم در کتاب مستدرک از وهب بن
منبه آورده که هیچ پیغمبری نبود که او را نشان نبوت در دست راست نبود و الا سید ما را که نشان نبوت وی بر پشت بود میان
دو شانه و این حکم مهر برنامه داشت تا از تغییر و تبدیل مصون باشد و نعم ما قال الشاعر ؎ نبوت را توئی آن نامه سربسته که از تعظیم

دارد مهر پشت او و در بعضی روایات آمده است که مکتوب بود در وی الله وحده لا شریک له توجه حیث کنت فانک منصور و در روایتی
آمده که نوری از وی همی درخشید که چشم را خیره میگرد و محدثان صورت و شکل ظاهر او را بیان کرده بچیزها تشبیه کرده اند که مردم آنرا دانسته باشند
مانند بیضه کبوتر یا بشکل مشت یا گوشت پاره و مانند آن اما حقیقت آن سری عظیم و آیتی شگرف بوده مخصوص بهمه انبیا صلوات
الله وسلامه علیه وعلیهم اجمعین که حضرت عزت آنرا نهاده اند۔ وعن عبد الله بن سرجس صحابی ست و تحقیق این اسم سابق
در کتاب الطهارة گذشته است و صحیح آنست که بفتح هر دو سین و سکون را و کسر جیم ست۔ قال رایت النبی صلی الله علیه وسلم
گفت دیدم من آنحضرت را و دریافتم من صحبت شریف او را۔ واکلت معه خبزا ولحما۔ و خوردم با آنحضرت نان و گوشت۔ او قال
ثریدا۔ یا گفت خوردم اشکنه را اشکنه را دیست و اشکنه نیز نان و گوشت ست که نان او در شوربا بشکنند و بخورند۔ ثم درت
خلفه۔ پس گشتم و رفتم پس آنحضرت۔ فنظرت الی خاتم النبوة بین کتفیه۔ پس نگاه کردم بسوی خاتم نبوت میانه دو شانه آنحضرت
عند ناغض کتفه الیسری۔ نزد استخوان نرم از شانه چپ۔ ناغض بنون و غین و ضاد معجمتین استخوان نرم که بر طرف شانه
است و بعضی گویند بیخ گردن و بمعنی شانه نیز می آید جمعا۔ مانند مشت و جمع بضم جیم در اصل بمعنی مجموع ست مراد جمع اصابع ست
در کف که نام آن مشت ست۔ علیه خیلان۔ بکسر خا و سکون یا بران جمع خال ست۔ کامثال الثالیل۔ جمع امثال ثالیل
بفتح مثلثه و مد همزه جمع ثالول و آنها که بر بدن بر آید مانند نخود و بمعنی [illegible] نیز می آید۔ رواه مسلم۔ وعن ام خالد
بنت خالد بن سعید۔ ام خالد صحابیه است و پدر وی خالد بن سعید بن العاص اموی نیز صحابی قدیم الاسلام ست
تا آنکه با امیر المومنین علی نزاع میکرد در سبقت اسلام ایمان آورد بعد ابی بکر والله اعلم و وی خوابی دیده بود که تعبیر آن ظهور
اسلام بود در مکه و خواب آنست که خالد بن سعید پیش از مبعث شبی در خواب دید که گویا مکه بتاریکی پر شده است تا هیچ یکی
کف دست خود را نمی تواند دید ناگاه نوری از زمزم بر آمده بآسمان رفت و خانه کعبه را روشن ساخت بعد ازان مکه را
روشن گردانید بعد ازان بجانب نجد رفت بعد ازان طرف یثرب رفت و آنرا روشن گردانید پس خالد این خواب به برادر
خود گفت که عمرو بن سعید نام داشت و مردی عاقل و جزیل الرای بود پس گفت ای برادر بنی عبد المطلب خواهد بود
که از حفیره پدر ایشان ظاهر شد که زمزم ست۔ قالت۔ گفت۔ ام خالد اتی النبی۔ آورده شد نزد پیغمبر صلی الله علیه وسلم
بثیاب فیها خمیصة سوداء صغیرة۔ جامها که دران گلیم سیاه بود خرد۔ فقال ائتونی بام خالد۔ پس گفت آنحضرت بیارید نزد من
ام خالد را و وی صبیه بود۔ فاتی بها تحمل۔ برداشته آورده شده ام خالد را۔ فاخذ الخمیصة بیده۔ پس گرفت آنحضرت آن
گلیم را بدست مبارک خود۔ فالبسها۔ پس پوشانید او را۔ قال۔ گفت آنحضرت چنانکه سنت سنیه وی بود در دعا کردن مر کسی را
که جامه نو میپوشید ابلی و اخلقی۔ کهنه کن این جامه را که پوشیده۔ ثم ابلی و اخلقی۔ پستر کهنه کن یعنی بسیار بزی تا جامها بسیار
کهنه کنی۔ وکان فیها علم اخضر او اصفر۔ و بود دران خمیصه علم سبز یا زرد شک از راوی ست۔ فقال یا ام خالد هذا سناه
پس گفت آنحضرت ای ام خالد این جامه نیکوست و سناه بفتح سین مهمله و نون و الف و ها ساکنه و سنه بی الف و بتخفیف

وتشدید نون نیز روایت ست وسنہ وسنہ وسناہ وسناہ بکسر وتخفیف وتشدید نیز روایت ست ودر وی بالحبشۃ حسنۃ۔ و این کلمہ بلغۃ حبش بمعنی حسنہ است یعنی نیک۔ قالت فذہبت العب بخاتم النبوۃ۔ گفت ام خالد پس رفتم من کہ بازی میکنم بخاتم نبوت چون ام خالد خرد بود دستی بخاتم نبوت زد و بگرفت چنانکہ عادت خردان ست۔ فزبرنی ابی پس منع کرد و باز داشت مرا پدر من۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دعہا پس گفت آنحضرت بپدر من بگزار ویرا ومنع مکن ودر عوارف این حدیث را بر الباس خرقہ کہ روش مشائخ طریقت ست قدس اللہ ارواحہم سند آوردہ است۔ رواہ البخاری۔ وعن انس قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس بالطویل البائن۔ نبود آنحضرت دراز مفرط یعنی درازی ظاہر بیرون از اعتدال و این عبارت اشارت میکند کہ در قامت شریف درازی بود اما نہ بسیار وآنحضرت میانہ قد بود مائل بدرازی نسبت بکوتاہی والحق درین معنی حسن وجمال ومہابت است کہ در خلاف این نیست اما آنچہ آمدہ است کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم چون می ایستاد در جماعتی از ہمہ بلندتری نمود اگرچہ دران جماعت دراز قدان بودند آن از جہت طول قامت نبود بلکہ بسبب عزت ورفعت وعظمت ومہابت بود و این در حقیقت معجزہ بود از معجزات وے صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ ولا بالقصیر ونبود آنحضرت کوتاہ قد اینجا قید نکرد کہ بسیار کوتاہ نبود بلکہ کوتاہی مطلقاً از وے منتفی بود۔ ولا بالابیض الامہق۔ ونبود آنحضرت سفید سخت سفید والامہق سفیدے کہ با وے سرخی آمیختہ نبود و روشن نبود بسیار مانند سفیدی گچ این چنین ست در قاموس وکلام جوہری نیز موافق ا[illegible] مشارق گفتہ امہق سفیدے خالص کہ سرخی وزردی وگندم گونی و نورانیت بآن مشوب نبود و خلیل گفتہ [illegible] سفیدی در کبودی و بعضے گفتہ اند مانند سفیدی برص ولا بالآدم ونبود آنحضرت سخت گندم گون مائل بسیاہی وگفتہ اند کہ ادمہ سمرۃ شدیدہ است و رنگی میان سیاہی وسفیدی آنحضرت اسمر بود یعنی سرخ سفید گندم گون بود نہ آدم ودر بعضے روایات آمدہ کہ آنحضرت شدید البیاض بود ومراد ہمان ست کہ بحمرۃ آمیختہ بود وعرب این را سمرۃ می گویند وبعضی گفتہ اند کہ آنچہ بیرون بود از بدن از جامہ وآفتاب وباد بر آن سے خورد چنانکہ روے وگردن ودست اسمر بود وآنچہ پوشیدہ بود درون جامہ سفید خالص بود ودرین سخن نظر ست زیرا کہ نوشتہ اند کہ آفتاب وباد وامثال آنرا تاثیرے نبود در بدن شریف وے چنانکہ در حدیث آمدہ است کہ (کان انوار التجردا) لیس بالجعد القطط ولا بالسبط۔ ونبود آنحضرت جعد قطط ونہ سبط وجعد بفتح جیم وسکون عین موے کہ در وے دوتائی و پیچش باشد ونرم ورہا نباشد وقطط بفتح قاف وکسر طاے وفتح سخت جعد مانند موہاے سیاہان کہ آنرا جنگلہ گویند وسبط بفتح سین وسکون با وفتح وکسر آن موہای نرم وفرو ہشتہ جعد ودر صراح گفتہ جعد مرغول قطط سخت مرغول سبط فرو ہشتہ شدن مو پس موی آن سرور نہ جعد بود ونہ سبط وجنگلہ ہم نبود۔ بعثہ اللہ علی راس اربعین سنۃ۔ برانگیخت او را خدا تعالی بر سر چہل سال یعنی بتمام شدن چہل۔ فاقام بمکۃ عشر سنین۔ پس اقامت کرد بمکہ معظمہ دہ سال درینجا خلاف ست مختار سیزدہ سال ست۔ وبالمدینۃ عشر سنین۔ واقامت کرد بمدینہ مطہرہ دہ سال این باتفاق ست کہ ہیچ گونہ دران خلافی نیست۔ وتوفاہ اللہ علی راس ستین سنۃ۔ ومیرانید او را اللہ تعالی بر تمامی شصت سال و چون مختار در اقامت مکہ سیزدہ سال است

وفات بر شصت و سه باشد و توجیه آن می کنند که راوی درین روایت کسر اعتبار نکرد سیزده را ده گفت و شصت و سه را شصت
و این عادت از اهل عرب ست در عدد - ولیس فی راسه ولحیته عشرون شعرة بیضاء - و حال آنکه نبود در سر و ریش مبارک وی بیست
موی سفید - وفی روایة عنه - و در روایتی این چنین آمده که - انس یصف النبی - روایت ست از انس در حالی که وصف میکند پیغمبر را
صلی الله علیه وسلم وقال - گفت - کان ربعة من القوم - بود آنحضرت ربعه بفتح را و سکون یا میانه بالا چنانکه گفت - لیس بالطویل
ولا بالقصیر - نه دراز و نه کوتاه - ازهر اللون - روشن و درخشنده رنگ - وقال - وگفت انس - کان شعر رسول الله - بود موی
پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم الی انصاف اذنیه - تا نیمه های دو گوش - وفی روایة بین اذنیه وعاتقه - و در روایتی میان دو گوش
و دوش وی و در روایتی دیگر تا دو نرمهٔ گوش و در دیگر تا نزدیک دوش و اختلاف روایات باعتبار اختلاف احوال
است گاهی که شانه می کردند و تیل می مالیدند درازتر می نمود و در غیر این حال کوتاه و یا بر بستن موی بعد از ستردن و در مجمع البحار
گفته گاهی که غفلتی می شد از تقصیر موی درازتر شد و چون قصر کردند کوتاه می شد و ازین عبارت معلوم می شود
که آنحضرت گاهی موی قصر کردند اما حلق خود گفته اند که در غیر حج و عمره نبود والله اعلم - وفی روایة للبخاری کان ضخم الراس
والقدمین - بود آنحضرت سطبر سر و سطبر پایها و در بعضی روایات عظیم الراس واقع شده است و آن نیز بهمین معنی ست
و خردی سر عیب ست و نشان قلت عقل ست اما بزرگ نیز ممدوح نیـ[illegible] در همه جا معتبر ست و اعضای شریف
و مزاج لطیف در غایت حسن و جمال و نهایت اعتدال بود که فوق آن متصور نیست و هیچ کس با وی صلی الله علیه وآله وسلم
در حسن و جمال شریک و همتا نبود چنانکه میگوید بیت هر چه اسباب جمال ست رخ خوب ترا + همه بر وجه کمال ست کما لا یخفی +
لم ار بعده ولا قبله مثله - ندیدم بعد از وی و نه پیش از وی هیچ کس را مانند وی - وکان بسط الکفین - و بود آنحضرت فراخ و کشاده
کف دست - وفی اخری له - و آمده است در روایت دیگر مر بخاری را - قال کان - گفت انس بود آنحضرت - شثن القدمین والکفین
سطبر و پر گوشت پایها و کفهای دست - وعن البراء قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم مربوعا - گفت براء بن عازب
که از مشاهیر صحابه است بود آنحضرت میانه بالا - بعید ما بین المنکبین - دور و فراخ مسافت میان دو منکب فی القاموس
منکب بکسر کاف بن بازو و کتف یعنی فرق میان هر دو منکب آنحضرت بسیار بود و ازینجا فراخی سینه نیز لازم می آید چنانکه تصریح
نیز آمده است و بعید بضم با و فتح عین بصیغهٔ تصغیر نیز روایت ست یعنی دور بود و بسیار دور نبود - له شعر بلغ شحمة اذنیه - مر آنحضرت
را موئی بود که میرسید نرمهٔ دو گوش او را - رایته فی حلة حمراء - دیدم من آنحضرت را در حلهٔ سرخ حله جفت جامه را گویند
ازار و ردا که از یک جنس باشد و مراد بحله جامه ابریشمی نیست چنانکه بعضی توهم میکنند و مراد بحمرا جامه که در وی خطهای
سرخ بود چنانکه الاچه در دیارهای باشد نه سرخ خالص همچنین تحقیق کرده اند محدثین و حلهٔ خضراء و صفراء هم که در احادیث
واقع شده است هم بهمین معنی ست که خطهای سبز و زرد داشت و آنحضرت را حلهٔ بود از برد یمن که خطهای سرخ داشت
لم ار شیئا قط احسن منه - ندیدم من هیچ چیز را هرگز بهتر از آن حضرت ظاهر آنست که گویند هیچ کس را یا هیچ مردی را و در تفسیر

بهیچ چیز مبالغه بیشتر ست - کما لا یخفی متفق علیه و فی روایة لمسلم قال ما رایت من ذی لمة احسن فی حلة حمراء من رسول الله صلی الله
علیه وسلم - ندیدم من هیچ موی داری را نیکوتر در حله حمراء از آنحضرت - شعره یضرب منکبیه - موی او نزدیک میرسید بدوشهای وی - بعید
ما بین المنکبین لیس بالطویل ولا بالقصیر - بدانکه جمه یا سیاهی آدمی را سه نام ست جمه بضم جیم و تشدید میم و لمه بکسر لام و تشدید میم و وفره بفتح
واو و سکون فا لمه آنکه از نرمه گوش درگذرد و چون بدوش رسد جمه ست و وفره آنکه به نرمه گوش رسد مشهور در تفسیر این الفاظ این ست
و از عبارت بعضی ازین قوم خلاف این ظاهر می گردد و گاهی جمه بمعنی مطلق موی نیز آید - وعن سماک بکسر سین و تخفیف میم
بن حرب بفتح حا و سکون را تابعی مشهور ست گفت سی نفر از صحابه را دریافتم و وی یکی از علمای کوفه است و بعضی محدثین او را
تضعیف کرده اند و گفت وی رفت بصر من پس دعا کردم خدا را و باز داد مرا بصر - عن جابر بن سمرة - روایت میکند سماک از
جابر بن سمرة - قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم ضلیع الفم - بود آنحضرت بزرگ و کشاده دهن و عرب مدح میکنند مردان
را بکشاده دهنی و تنگی دهن را در مردان عیب میدارند و بعضی این را کنایت میدارند از فصاحت و کشاده سخنی - اشکل العین
آنکه سفیدی چشم او مخلوط بود بسرخی گویا رگهای سرخ ست شکله بضم شین نام این رنگ و آنرا سحره بضم سین نیز گویند و شهله
بها خلط سرخی بسیاهی چشم که سیاهی بسیار نبود و گویا بسرخی میزد چنانکه در اشعار نرگس شهلا واقع میشود - منهوش العقبین منهوش
را در مشارق بسین مهمله و به معجمه نیز گفته [illegible] گوشت پاشنها - قیل لسماک ما ضلیع الفم - و گفته شد سماک بن حرب را
که راوی حدیث ست چیست معنی ضلیع الفم - قال معنی ضلیع الفم عظیم الفم ست - قیل ما اشکل العین گفته شد چیست معنی
اشکل العین قال طویل شق العین - گفت معنی اشکل العین دراز شگاف چشم و گفته اند که تفسیر کردن سماک اشکل العین را باین معنی خطا ست
صواب آنست که گفته شد چنانکه علمای لغت بران اتفاق دارند - قیل ما منهوش العقبین قال قلیل لحم العقب - چنانکه گفتیم رواه مسلم -
وعن ابی الطفیل - از صغار صحابه است هشت سال از زمان حیات آنحضرت دریافته و آخر من مات من الصحابة است
در سنه صد و ده سال مرد و وی از شیعه علی بود و در جمیع مشاهد با وی حاضر بود بر ابوبکر و عمر و عثمان ثنا میگفت رضی الله عنهم
اجمعین و عالم و فاضل و حاضر الجواب بود - قال رایت رسول الله - گفت دیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم کان ابیض ملیحا مقصدا
بود سفید نمکین میانه در طول و قصر و جسامت و نحافت و در تمامه صفات و ملاحت ملوحت نمکین شدن و آن صفتی ست
در حسن که در چشم نیک می آید و در دل نیک نشیند و زبان از بیان خوبی آن قاصر بود - رواه مسلم - وعن ثابت قال سئل
انس - روایت ست از ثابت بنانی بضم با که از مشاهیر تابعین و کبار ایشان ست گفت پرسیده شد از انس - عن خضاب
رسول الله - از موی رنگ کردن پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقال انه لم یبلغ ما یخضب - پس گفت انس بدرستی آنحضرت
با پیری وی نرسید زمان خضاب کردن را یعنی پیری وی اندک بود و پیدا نمی شد در بادی نظر چنانکه از سیاق حدیث
ظاهر میشود یا مراد آنست که پیری وی خالص نبود و هنوز سرخ بود چنانکه در آغاز پیری میباشد چنانکه در حدیث دیگر آمده
است که کان شیبه احمر بود پیری وی سرخ - لو شئت ان اعد شمطاته فی لحیته - اگر میخواستم من که بشمارم مویهای سفید

آنحضرت را در لحیهٔ شریف وی و شمط بالفتح شین معجمه و سکون میم سفیدی موی بسیاهی در آمیختن و بفتح میم موی سفید - و فی روایتهٖ و در روایتی باین لفظ آمده - ولو شئت ان اعد شمطات کن فی راسه - و اگر می خواستم که شمار کنم مویهای سفید را که بودند در سر مبارک وی - فعلت - میکردم و می شمردم و هرگاه که سفیدی موی باین قلت باشد محل خضاب نخواهد بود متفق علیه و فی روایة لمسلم قال و در روایتی مر مسلم را این چنین آمده که گفت انس - انما کان البیاض فی عنفقته - بفتح عین مهمله و سکون نون و بفتح فاو قاف نبود سفیدی مگر در مویهای که از لب زیرین او بودند - و فی الصدغین - و دیگر در مویهای که در میان چشم و نرمهٔ گوش اند صدغ بضم صاد و سکون دال و غین معجمه در اصل نام این موضع ست و بر مویهای که درین موضع اند نیز اطلاق میکنند - و فی الراس نبذ و در سر موی چند پراگنده بودند و نبذ بضم نون و فتح موحده و بذال معجمه جمع نبذه و بسکون بمعنی شئ یسیر و عن انس قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ازهر اللون - بود آنحضرت روشن رنگ تابان - کان عرقه اللؤلؤ - گویا که قطرهای خوی وی مروارید هاست بجهت صفائی رنگ و لطافت جسم - اذا مشی تکفا - چون راه میرفت آنحضرت بر میداشت پای را بقوت و جلادت و کشاده نمیکرد چنانکه عادت قوی تنان و دلیران میباشد و این منافات بسرعت مشی ندارد چنانکه در حدیث دیگر آمده است زیرا که سرعت عبارت از تتابع خطوات و بیاپی نهادن گامها باشد و تکفا بمعنی ریختن چیزی یکبارگی نیز آمده و تعبیر کرده می شود بتمایل بجانب پیش چنانکه کسی از زمین بلند بنشیب می آید و منحدر می گردد چنانکه در فصل ثانی بیاید - وما مسست - بکسر سین اولی و فتح نیز آمده - دیباجة - بکسر دال - [illegible]ن من کف رسول اللہ - انس می گوید که نسودم من هیچ دیبا را که نوعی از حریر ست و نه هیچ حریر را نرم تر از کف دست پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم ولا شممت بکسر میم و فتح نیز آمده - مسکا ولا عنبرة - و نبوییدم من هیچ مشک را و نه عنبر را - اطیب - خوشبو تر - من رائحة النبی - از بوی بدن پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم متفق علیہ و فی روایته - و در روایتی - من عرقه - یعنی خوشبو تر از عرق پیغمبر خدا - وعن ام سلیم بضم سین مهمله صحابیه است و والدهٔ انس و از عقلای نسا و فضلای ایشان است مناقب وی بسیار ست رضی اللہ عنها ان النبی - روایت میکند که پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کان یاتیها فیقیل عندها - بود آنحضرت که می آمد ام سلیم را و قیلوله میکرد نزد وی فتبسط نطعا فیقیل علیه - پس می گسترانید ام سلیم نطع را بالفتح نون و کسر آن و بفتح طا و سکون آن بر چهار وجه بساط از چرم پس خواب نیمروزه میکرد آنحضرت بران و گفته اند که ام سلیم از محارم آنحضرت بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از رضاع یا نسب و بعضی گفته اند که اباحت نظر با جنبیات و جواز خلوت با ایشان از خصائص آنحضرت بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کذا فی المواهب اللدنیة - وکان کثیر العرق - و بود آنحضرت بسیار خوی - فکانت تجمع عرقه - پس بود ام سلیم که جمع میکرد خوی آنحضرت را فتجعله فی الطیب - پس میگردانید ام سلیم عرق آنحضرت را در عطر و خوشبویها - فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم یا ام سلیم ما هذا - پس چون دید آنحضرت که میگیرد عرق او را فرمود ای ام سلیم چیست این عرق گرفتن و چه کار میکنی آنرا - قالت عرقک نجعله فی طیبنا - گفت ام سلیم عرق تست میگردانیم و می اندازیم آنرا در خوشبویهای خود - و هو من اطیب الطیب - و عرق تو از خوشبوی ترین خوشبویهای ست - و فی روایة - و در روایتی این چنین آمده است - قالت - گفت

ام سلیم - یا رسول اللہ نزد تو بر کتہ لصبیاننا یا امید داریم برکت عرق ترا از برای خردان خود و می مالیم آنرا بر روہای ایشان و بہ بہائے ایشان تا برکت آن از ہمہ بلاہا محفوظ باشند - قال سگفت آنحضرت - اصبت - راست گفتی تو و خوب کردی متفق علیہ وعن جابر بن سمرة - پسر و پدر ہر دو صحابی اند و وی خواہر زادہ سعد بن ابی وقاص ست - قال صلیت مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم صلوة الاولی - گفت جابر گزاردم با آنحضرت نماز پیشین را ثم خرج الی اہلہ - پس بیرون آمد آنحضرت از مسجد و رفت بسوی خانہ خود - و خرجت معہ - و بیرون آمدم من نیز با آنحضرت - فاستقبلہ ولدان - پس پیش آمدند آنحضرت را بچگان فجعل یمسح خدی احدہم واحدا واحدا - پس گشت آنحضرت کہ مسح میکند و می مالید دست مبارک خود رخسارہای این بچگان را یکی یکی - واما انا فمسح خدی - واما من پس مسح کرد آنحضرت رخسارہ مرا خدی بکسر دال و سکون یا بلفظ مفرد ست و در بعضی نسخ اینجا نیز بلفظ تثنیہ آمدہ است بفتح دال و تشدید یا یعنی مسح کرد ہر دو رخسارہ مرا و مؤید روایت افراد ست آنچہ در حدیث دیگر آمدہ است کہ گفت جابر مسح کرد خد مرا الیمن و آن خد نیکوتر از خد دیگر - فوجدت لیدہ بردا - پس یافتم من مر دست مبارک او را سردی - او ریحا - یا بوی - و در ہمہ نسخہ ہا کلمہ او ست تہ واو و ظاہر آنست کہ برای شک راوی ست - کانما اخرجہا من جونة عطار - گویا بیرون آورد آنحضرت دست را از طبلہ عطار جونة بضم جیم طبلہ عطار - رواہ مسلم و ذکر حدیث جابر - و ذکر کردہ شدہ است حدیث جابر کہ در اول او سموا باسمی ست و در مصابیح درین باب مذکورست - فی باب الاسامی - در باب اسامی - وحدیث السائب بن یزید نظرت الی خاتم النبوة - و ذکر کردہ شد حدیث سائب بن یزید کہ در وی نظر بخاتم نبوة است - فی باب احکام المیاہ

الفصل الثانی - عن علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لیس بالطویل ولا بالقصیر روایت ست از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ گفت بود آنحضرت نہ دراز قد و نہ کوتاہ ضخم الراس واللحیة - بود سطبر سر و ریش شثن الکفین والقدمین - سطبر و پر گوشت کفہای دست و پایہا - مشربا حمرة - سفید آمیختہ بسرخی مشرب بالضم میم و سکون شین و فتح رای مخففہ از شراب بمعنی آمیختن رنگی برنگی دیگر گویا رنگی برنگی دیگر را نوشیدہ است - ضخم الکرادیس - سطبر سرہای استخوان کرادیس جمع کردوس بضم سرہای استخوان کہ بہم جمع شدہ اند - طویل المسربة - دراز مسربہ بفتح میم و سکون سین و ضم را و بای موحدہ موییا کہ در میانہ سینہ شریف بود خطی دراز باریک از بالای سینہ تا ناف و سربہ بفتحتین بمعنی راہ در سینہ آید و موییای ریزہ میان سینہ و ناف کذا فی الصراح - اذا مشی تکفا تکفوا کانما ینحط من صبب - وقتی کہ راہ میرفت میل کرد میل کردنی گویا فرود می آید از جای بلند نشیب مقصود آنست کہ مشی میکرد مشی قوی کہ برمیداشت پایہا را از زمین بقوت چنانکہ گذشت و بعضی گفتہ اند کہ مراد آنست کہ مشی میکرد بطریق تواضع نہ بطریق تکبر و اختیال و صبب بفتحتین جای نشیب و بمعنی آبہ ریزان از بالا بپایان نیز آید - لم ار قبلہ ولا بعدہ مثلہ صلی اللہ علیہ وسلم رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح - وعنہ کان اذا وصف النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال - و ہم از امیر المومنین علی ست رضی اللہ عنہ کہ بود چون وصف مے کرد آنحضرت را می گفت لم یکن بالطویل الممغط - نبود آنحضرت طویل بائن یعنی بسیار دراز چنانکہ گذشت در روایت مشہور و ممغط ضم میم

اولی وتشدید میم ثانیه مفتوحه روایت کرده اند ودرین روایت بعین مهمله نیز روایت ست وبه تخفیف میم ثانیه وتشدید
غین معجمه مفتوحه نیز روایت کرده اند ودرین روایت بعین مهمله نیز آمده ومیم اول بر هر تقدیر مضموم ست وممغط بمعجمه ومهمله بمعنی درازی
وکشیدن وامرد است۔ ولا بالقصیر المتردد۔ ونبود بسیار کوتاه چنانکه بعضی اجزا در بعضی درآمده باشد گویا رد کرده شده بعضی اجزا
بسوی بعضی۔ وکان ربعة من القوم۔ وبود میانه بالا از مردم۔ ولم یکن بالجعد القطط ولا بالسبط۔ تصحیح وتفسیر این الفاظ معلوم شد
کان جعدا رجلا۔ بود جعد رجل بفتح را وکسر جیم وبفتح آن نیز آمده میانه موی میان قطط وسبط ودر صراح گفته رجل فرو هشته
موی مقصود آنست که زلفها موی نبود۔ ولم یکن بالمطهم۔ ونبود آنحضرت مطهم بضم میم وفتح طا وتشدید های مفتوحه پر گوشت روی
مدور مجتمع وبمعنی نحیف نیز آمده۔ ولا بالمکلثم۔ ونبود مکلثم بضم میم وفتح کاف وسکون لام ومثلثه گوته روی پر آمده جبه مدور سبک گوشت وبعضی
گفته بسیار گوشت رخسار در هر دو این لفظ نفی تدویر است استدراک کرد آنرا بقول خود۔ وکان فی الوجه تدویر۔ وبود در روی
شریف تدویری نه با فراط۔ ابیض مشرب۔ سفید مخلوط بسرخی۔ ادعج العینین۔ نیک سیاه چشمان وبعضی گفته با نیک سفیدی
آنها۔ اهدب الاشفار۔ دراز وبسیار مژگانها واشفار جمع شفر بضم وفتح موی چشم۔ جلیل المشاش۔ بزرگ وسطبر سرهای استخوانها
ومشاش بضم جمع مشاشه سر استخوان نرم که آنرا توان خائید۔ والکتد۔ وبزرگ کتد بفتح مثناة وکسر آن محل اجتماع شانها یعنی میان
دو شانه که آنرا کاهل گویند۔ اجرد۔ بی موی۔ ذو مسربة۔ خداوند خط دراز موی که از سینه تا ناف بود وظاهر این حدیث نسبت
که بر بدن شریف جز مسربه موی نبود اما از احادیث دیگر معلوم شد که جز مسربه [illegible] با موی بود چنانکه بالای سینه وبر بازو ودستها
وذراعها مراد با جرد اینجا انیست وفی الحقیقة اجرد مقابل اشعر ست واشعر آنکه بر تمامه بدن وی موی بود پس اجرد آنکه نه چنین باشد
فافهم۔ شثن الکفین والقدمین اذا مشی تقلع۔ چون راه میرفت بر میکند پایها را۔ کانما یمشی فی صبب واذا التفت التفت معا۔ و
چون روی میگردانید بجیبی وراست میگردانید تمام بدن شریف را بکلیت متوجه میشد یعنی بگوشه دیده نگاه نمیکرد چنانکه عادت
متکبران است وبعضی گفته اند مراد آنست که هر ساعت گردن بچپ وراست نمی پیچید چنانکه سبکساران جفاکاران کنند
بین کتفیه خاتم النبوة۔ میان دو شانه وی مهر نبوت بود۔ وهو خاتم النبیین۔ ووی ختم کننده پیغمبران بود۔ اجود الناس
صدرا۔ سخی ترین مردم بود از روی سینه وگفته که مراد بسینه دل است که محل اوست یعنی جود آنحضرت صلی الله علیه
وآله وسلم بدل وجان وطبع ورغبت بود نه بتکلف وسمعه وریا واحتمال دارد که اجود از جودت باشد بفتح جیم ومراد بی تعلقی
وی باشد بما سوی الله کذا فی شرح الشیخ۔ واصدق الناس لهجة۔ وراست ترین مردم بود از روی زبان ولهجه
بفتح ها است وبه سکون نیز آمده وبعضی گفته اند به سکون لغت ضعیف است یعنی راست گو ترین مردم بود وبعضی
گفته اند مراد آنست که زبان او راست ودرست ترین زبانها بود یعنی تکلم میکرد بمخارج حروف چنانکه باید وشاید چنانکه
هیچ کس بر آن قادر نبود۔ والینهم عریکة۔ ونرم ترین مردم بود از روی طبیعت۔ واکرمهم عشیرة۔ وبزرگترین مردم بود از روی
قوم وقبیله ودر روایتی عشره بکسر عین بمعنی صحبت۔ من راه بدیهة هابه۔ کسی که میدید آنحضرت را یکبارگی میترسید او را

دہیبت ناک می شد۔ ومن خالطہ معرفۃ احبہ۔ وکسی کہ اختلاط می کرد آنحضرت را وصحبت میداشت دوست می داشت او را۔ یقول ناعتہ میگوید وصف کنندۂ آنحضرت راوی عبارت از ذات خود می کند یا ہر کہ بخواہد کہ وصف کند او را۔ لم ار قبلہ ولا بعدہ مثلہ ندیدم پیش از وی و نہ پس از وی مانند او را صلی اللہ علیہ وسلم رواہ الترمذی۔ وعن جابران النبی صلی اللہ علیہ وسلم لم یسلک طریقا فیتبعہ احد الا عرف انہ قد سلکہ۔ روایت ست از جابر کہ آنحضرت نمی رفت راہی را پس پیروی می کرد او را کسی در پس او می رفت مگر آنکہ می شناخت آنکس کہ آنحضرت بتحقیق رفتہ است این راہ را۔ من طیب عرفہ۔ از خوشبوئی آنحضرت وعرف بفتح عین وسکون رابوی خوش وناخوش را نیز گویند اما غالب اطلاق او در بوی خوش ست یعنی ہر راہی کہ می رفت از بوی خوش آنحضرت معطر می شد وہم از بوی خوش می شناختند کہ وی ازین راہ گذشتہ است وظاہر آنست کہ این بوی خوش ذاتی آنحضرت بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وتواند کہ استعمال طیب کہ عادت شریف آنحضرت بود نیز علاوہ آن می شدہ باشد۔ او قال۔ یا گفت راوی بجای من طیب عرفہ بقا۔ من ریح عرقہ۔ بقاف یعنی از بوی عرق وی یعنی خوی کہ از بدن چکد۔ رواہ الدارمی۔ وعن ابی عبیدۃ بضم عین۔ بن محمد بن عمار بن یاسر۔ تابعی ثقہ است۔ قال قلت للربیع بنت معوذ۔ گفت ابو عبیدہ کہ گفتم مر ربیع را بضم را وفتح موحدہ وکسر تحتانیہ مشددہ دختر معوذ بضم میم وفتح عین وکسر واو مشددہ صحابیہ مشہور ست۔ صفی لنا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ صفت کن برای ما آنحضرت را وبیان کن حلیۂ شریفہ [illegible] قالت یا بنی لو رایتہ رایت الشمس طالعۃ۔ گفت ربیع در وصف جمال آنحضرت ای پسرک من اگر میدیدی تو آنحضرت را میدیدی تو آفتاب را بر آیندہ یعنی چنان ابہت وجلال ونورانیت وبہجت داشت کہ گویا آفتاب ست طلوع کنندہ۔ رواہ الدارمی۔ وعن جابر بن سمرۃ قال رایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم فی لیلۃ اضحیان۔ گفت جابر دیدم من آنحضرت را در شب روشن واضحیان بکسر ہمزہ وسکون ضاد معجمہ وکسر حاء مہملہ شب روشن کہ در وی مہتاب بود وابر وگرد وغبار نباشد۔ فجعلت انظر الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والی القمر پس گشتم من کہ گاہی نگاہ میکنم بسوی جمال آنحضرت وگاہی می بینم بسوی ماہ۔ وعلیہ حلۃ حمراء۔ وبر بالای آنحضرت حلہ حمراء بود معنی حلہ حمراء معلوم شد در حدیث براء۔ فاذا ہو احسن عندی من القمر پس ناگاہ آنحضرت نیکوتر وروشن تر بود نزد من از ماہ ونزد من از برای اظہار مسئلہ از ذوق خود گفت والا وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم احسن بود از قمر در واقع ونزد ہمہ کس از محبان وی۔ رواہ الترمذی والدارمی۔ وعن ابی ہریرۃ قال ما رایت شیئا احسن من رسول اللہ گفت ندیدم من ہیچ چیز را نیکوتر از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کان الشمس تجری فی وجہہ۔ گویا کہ آفتاب روان می رفت در روی مبارک وی۔ وما رایت احدا اسرع فی مشیہ من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ وندیدم من ہیچ یکی را تیز تر در راہ رفتن از آنحضرت کہ از ہمہ تیز تر می رفت۔ کانما الارض تطوی لہ۔ گویا کہ زمین پیچیدہ می شد برای آنحضرت صلعم انا لنجہد انفسنا وانہ لغیر مکترث۔ بدرستی ما در مشقت می انداختیم ذاتہای خود را در تیز رفتن وتعب می کشیدیم وتکلف می کردیم

دران وآنحضرت غیر باک دارنده بود وبی تکلف وبی تعب بیباک وبآسانی بطور خود میرفت وتجهد بضم نون وسکون جیم وکسر ها وکترث بضم میم وسکون کاف وفتح تا وکسر را ومثلثه از اکتراث بمعنی باک داشتن واین از معجزات آنحضرت بود که دیگرا میدویدند ومشقت میکشیدند وبوی نمیرسیدند ووی صلی الله علیه وآله وسلم بآسانی وبی تعب پیشتر از همه میرفت رواه الترمذی - وعن جابر بن سمرة قال کان فی ساقی رسول الله صلی الله علیه وسلم حموشة - گفت جابر بود در ساقهای آنحضرت کینوع باریکی وپر وسطبر نبود - وکان لا یضحک الا تبسما - وبود آنحضرت که خنده نمیکرد مگر بطریق تبسم وفی الصراح تبسم لب شیرین کردن - وکنت اذا نظرت الیه قلت اکحل العینین - وبودم من وقتی که نگاه میکردم بسوی آنحضرت میگفتم که سرمه کننده چشمهاست - ولیس باکحل - وحال آنکه نبود سرمه کرده بلکه بحسب خلقت سرمه گون چشم بود بیت وچشم تو که سیاه هند سرمه ناکرده * بسان سرمه سیه کرده خانهٔ مردم * رواه الترمذی

الفصل الثالث - عن ابن عباس قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم افلج الثنیتین - بود آنحضرت کشاده دو دندان پیش یعنی میان این دو دندان فرجه وفرقی بود فلج بفتح فا ولام وجیم کشادگی دندانهای پیش افلج الاسنان که میگویند همین مراد میدارند در حلیهٔ شریف ودر روایتی مفلج الاسنان نیز واقع شده است - اذا تکلم رای کالنور یخرج من بین ثنایاه - چون سخن میکرد آنحضرت دیده میشد مانند نور که بیرون می آمد از میان دندانهای پیش وی دندانها را نامهاست دو دندان پیش را از بالا وپایان ثنیان وثنایا میگویند [illegible] دو دندان دیگر را که در دو طرف آنها اند رباعیات خوانند بفتح را وفلج بفتحتین فرجه میان دندانها وصاحب نهایه گفته که فلج فرجه میان ثنایا ورباعیات وفرجه میان ثنایا را فرق گویند بفتحتین پس اینجا فلج را بجای فرق استعمال کرده است وظاهر عبارت حدیث آنست که این فرجه در ثنیین در بالا وپایان بوده مخصوص ببالا والله اعلم - رواه الدارمی - وعن کعب بن مالک قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا سر استنار وجهه - بود آنحضرت وقتی که خوشحال کرده میشد روشن می شد روی مبارک وی - حتی کان وجهه قطعة قمر تا آنکه گویا روی مبارک وی پاره از ماه بود - وکنا نعرف ذلک - وبودیم ما که میشناختیم آنرا که آنحضرت درین وقت خوشحال است به مشاهدهٔ تازگی وروشنائی روی شریف وی - متفق علیه - وعن انس ان غلاما یهودیا کان یخدم النبی صلی الله علیه وسلم - روایت است از انس که کودکی یهودی بود که خدمت میکرد آنحضرت را - فمرض پس بیمار شد آن کودک - فاتاه النبی صلی الله علیه وسلم یعوده - پس آمد اورا آنحضرت بعیادت - فوجد اباه عند راسه یقرء التوریة - پس یافت آنحضرت پدر اورا نزد سر او که میخواند توریت را - فقال له رسول الله صلی الله علیه وسلم - پس گفت مر پدر اورا آنحضرت یا یهودی انشدک بالله الذی انزل التوریة علی موسی - ای یهودی می پرسم وسوگند میدهم ترا بخدائی که فرستاد توریت بر موسی علیه السلام - هل تجد فی التوریة نعتی وصفتی ومخرجی - آیا می یابی در توریت نعت مرا ووصف مرا وبیرون آمدن مرا از مکه بمدینه یا مخرج بمعنی بعث باشد یا زمان یا مکان آن باشد ونعت وصفت بیک معنی می آید گویا مراد به یکی صفات

ظاہر وبد یگری باطن باشد۔ قال لا۔ گفت یہودی نمی یابم۔ قال الفتی بلے واللہ۔ گفت آن غلام آری بخدا سوگند۔ یا رسول اللہ انا نجد لک فی التوریة نعتک وصفتک ومخرجک۔ بدرستی ما مییابیم در توریت نعت ترا وصفت ترا ومخرج ترا۔ وانی اشہد ومن گواہی میدہم کہ۔ ان لا الٰہ الا اللہ وانک رسول اللہ فقال النبی۔ پس گفت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم لاصحابہ۔ مر یاران خود را۔ اقیموا ہذا عن غندر اسہ۔ برخیزانید این شخص را یعنی یہود را وما از نزد سر وی۔ ولوا اخاکم۔ ونزدیک شوید برادر خود را کہ این غلام است ومتولی امر وی شوید۔ رواہ البیہقی فی دلائل النبوة۔ وعن ابی ہریرة عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم روایت میکند ابی ہریرہ از ان حضرت۔ انہ قال۔ کہ آنحضرت گفت۔ انما انا رحمة مہداة۔ نیستم من مگر رحمت فرستادہ شدہ از جانب حق شیخ ابو العباس مرسی قدس اللہ سرہ فرمود درین تعظیم وتکریم این امت ست زیرا کہ ہدیہ برای تکریم فرستادہ میشود رواہ الدارمی والبیہقی فی شعب الایمان۔ این چیزی ست کہ آوردہ مؤلف در بیان خلقت وصورت آنحضرت از احادیث وچیزی بسیار ماندہ است کہ ذکر نکردہ ودر شرح زیادہ بران از انچہ در نظر از کتب احادیث آمدہ ذکر کردہ ایم آنجا باید نگریست۔

باب فی اخلاقہ وشمائلہ صلے اللہ علیہ وسلم

در اخلاق آنحضرت از مہربانی ومردمی وشجاعت وسخاوت ورفق وتحمل وتواضع ورحمت وحیا وجز آن چون فارغ شد از بیان صورت وشکل ظاہر آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ آنرا صورت وخلق میگویند بفتح خا خواست کہ ذکر کند صفات باطن شریف وراکہ آنرا اخلاق می نامند بضم خا وشمائل جمع [illegible] ست بکسر بمعنے طبع کذا فی القاموس وفی الصراح شمال بکسر درست چپ وخود عادت وشمال بمعنے دست چپ جمع او اشمل می آید وشمائل نیز می آید ودر شرح شفا گفتہ شمائل جمع شمال ست بکسر شین سیرت وبمعنی خلق۔

الفصل الاول عن انس رض قال خدمت النبی صلے اللہ علیہ وسلم عشر سنین۔ گفت انس خدمت کردم آنحضرت را دہ سال در قدیم ایام کہ حضرت بمدینہ ہجرت کردند مادر انس وبعضے خویشان وی از انصار او را بملازمت آنحضرت آوردند ودر خدمت گذاشتند ووی ہشت یا دہ سالہ بود اختلاف ست ودہ سال کہ مدت اقامت آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بمدینہ بود خدمت کردہ است گوید انس درین مدت کہ خدمت کردم۔ فما قال لی اف۔ پس نگفت آنحضرت مرا اف بضم ہمزہ وتشدید فا مکسورہ منون وغیر منون کلمہ ایست کہ دلالت دارد بر کراہت وبر زجر وتنگی ودبانگ کردن بر دیدن امری مکروہ۔ ولا لم صنعت ونگفت آنحضرت مرا چرا کردی این کار را۔ ولا الا صنعت۔ ونگفت چرا نکردی این کار را یعنی در انچہ متعلق بخدمتگاری دنیا باشد نہ در امور دین واین دلالت دارد بر کمال سماحت وحسن خلق آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وطیبی گفت کہ درین مدح انس ست مر خود را کہ ہرگز کاری نکردم کہ از آنحضرت بر من اعتراض متوجہ گردد پوشیدہ نماند کہ معنے اول انسب واوفق ست بمقام نعم متضمن مدح ست بکرم وشفقت آنحضرت بر وی متفق علیہ۔ وعنہ قال کان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم من احسن الناس خلقا۔ وہم از انس ست کہ گفت بود آنحضرت نیکوترین مردم از روی خلق فارسلنی یوما لحاجة۔ پس فرستاد آنحضرت روزی مرا برای کاری۔ فقلت واللہ لا اذہب۔ پس گفتم من بخدا سوگند نمی روم۔ وفی نفسی ان اذہب

لما امرنی به رسول الله صلی الله علیه وسلم و در دل من هست که می روم برای کاری که فرموده است مرا آن کار پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
یعنی باوجود آنحضرت فرموده و در دل می خواهم که بروم بزبان گفتم نمی روم و قصد درین قول از انس بجهت صغر سن و نادانی
بود و نیز وی در سن تکلیف هم نبود لهذا آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم التفات بقول وی نه نموده بر آن
ادب نکرد بلکه ملاعبت کرد و خنده کرد و نرمی نمود - فخرجت حتی امر علی صبیان وهم یلعبون فی السوق - پس بیرون آمدم
تا بگذرم بر کودکان که بازی میکردند در بازار - فاذا رسول الله پس ناگاه می بینم که پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم قد قبض بقفای
من ورائی - بتحقیق گرفته است گردن مرا از پس من - قال فنظرت الیه وهو یضحک - گفت انس پس نگاه کردم من
بسوی آنحضرت وحال آنکه آنحضرت می خندد - فقال یا انیس ذهبت حیث امرتک - پس گفت آنحضرت ای انیس بلفظ تصغیر
برای شفقت رفتی تو آنجا که فرموده بودم من - قلت نعم انا اذهب گفتم آری اینک می روم و می خواهم که بروم
یا رسول الله رواه مسلم - وعنه قال کنت امشی مع رسول الله صلی الله علیه وسلم وعلیه برد نجرانی - وهم از انس است
که گفته بود من می رفتم همراه آنحضرت و بر آنحضرت چادری بود منسوب به نجران بفتح نون وسکون جیم و نام موضعی
است - غلیظ الحاشیة - چادری بود که درشت وسطبر بود کناره او - فادرکه اعرابی فجبذه بردائه - پس دریافت آنحضرت
را بادیه نشینی پس کشید آنحضرت را بچادرش - جبذة شدیدة - کشیدنی سخت - ورجع نبی الله - وبازگشت پیغمبر خدا صلی
الله علیه وسلم فی نحر الاعرابی - در پیش سینه آن اعرابی یعنی چنان بر[illegible] آنحضرت پیش سینه اعرابی کشیده آمد
حتی نظرت الی صفحة عاتق رسول الله - تا آنکه نگاه کردم من بکرانه گردن پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم قد اثرت بها حاشیة البرد
بتحقیق تاثیر کرده بود بصفحه عاتق آنحضرت کناره چادر من شدة جبذته - از جهت سختی کشیدن اعرابی برد را و عاتق موضع
ردا از کتف - ثم قال یا محمد مر لی من مال الله الذی عندک - پس گفت اعرابی ای محمد امر کن برای من تا بدهند
مرا چیزی از مال خدا که نزد تست - فالتفت الیه رسول الله - پس باز نگریست بسوی آن اعرابی پیغمبر خدا صلی الله
علیه وسلم ثم ضحک - پس خنده کرد آنحضرت - ثم امر له بعطاء - پس امر کرد و فرمود برای وی به بخششی و این دلالت دارد
بر کمال حلم وتحمل آنحضرت جفای مردم را واین اعرابی از جفات عرب درشت طبعان ایشان که تهذیب اخلاق نکرده
و ادب نیاموخته بود و در حدیث دلالت ست بر آنکه حاکم و والی را باید که بر ایذای رعایای و بجز آن صبر کند و
تحمل ورزد - متفق علیه - وعنه قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم احسن الناس - بود آنحضرت نیکوترین مردم
در حسن وجمال وفضل وکمال وصفات حمیده واخلاق عظیمه - واجود الناس - وجوادتر و سخی ترین مردم - واشجع الناس
و مردانه تر و دلیرترین مردم - ولقد فزع اهل المدینة ذات لیلة - وبتحقیق ترسیدند و فریاد کردند کسان اهل مدینه یک شبی
چنانچه دزدی و دشمنی در آید - فانطلق الناس قبل الصوت - پس ایستادند و رفتند مردم بجانب آواز - فاستقبلهم النبی پس
استقبال کرد و پیش آمد مردم را پیغمبر صلی الله علیه وسلم قد سبق الناس الی الصوت - در حالی که بتحقیق پیشی کرد

آنحضرت مردم را بسوی آواز و از ہمہ پیشتر رفت - وہو یقول - و حال آنکہ آنحضرت میگفت سلم تراعوا لم تراعوا - یکبار نترسید نترسید و گفتہ اند لم اینجا بمعنے لا ست ردع ترسیدن تراعوا بضم تا و عین ست - وہو علی فرس لابی طلحۃ عری - و آنحضرت سوار بود بر اسپی کہ بود مر ابی طلحہ انصاری را برہنہ پشت - ما علیہ سرج - نبود بران اسپ زین بیان عری ست و عری بضم عین و سکون را اسپے بے زین - و فی عنقہ سیف - و در گردن آنحضرت شمشیر بود - فقال لقد وجدتہ بحرا - و گفت آنحضرت بہ تحقیق یافتم این اسپ را مانند دریا یعنے فراخ رو و کشادہ گام متفق علیہ - و در روایتے دیگر آمدہ بود کہ بود آن اسپ کم رفتار و تنگ گام و بعد از آن روز چنان تیز رفتار شد کہ ہیچ اسپی از وی سبقت نمی توانست کرد و بہ حقیقت ہر کس را و ہر چیزی را کہ یاری و مددگاری از آنحضرت بود اگر لاشی باشد شی میگردد و اگر زبون بود غالب و اگر پست بود بلند گردد و اگر ضعیف بود قوی گردد بیت تو مرا دل دہ و دلیری بین + رو بہ خویش خوان و شیری بین + وعن جابر قال ما سئل رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم شیئا قط فقال لا - گفت جابر سوال کردہ نشد از آنحضرت چیزے پس کہ گفتہ باشد لا یعنے نمید ہم شیخ ابن حجر گفتہ کہ مراد آنست کہ ہرگز تلفظ بلا نمی کرد بلکہ اگر مے بود میداد و اگر نمی بود سکوت مے ورزید و حدیثے دیگر باین مضمون آمدہ و این قریب ست بحدیث ابی ہریرہ کہ آنحضرت طعام را عیب نکردہ اگر خوش می آمد میخورد و گرنہ می گذاشت و از شیخ عز الدین عبد السلام نقل کردہ اند کہ گفت لا ہرگز برای منع از عطا بر زبان شریف وی نرفتہ و این منافات ندارد کہ در وقت ضرورت و نیافت بطریق اعتذار گفتہ باشد چنانکہ فرمو[illegible] احملکم علیہ) و فرزوق در نعت شریف وی صلے اللہ علیہ وسلم گفت ؎ ما قال لا قط الا فی تشہدہ + لولا التشہد کانت لاءہ نعم + مضمون این بیت ست کہ شاعری از ینجا اخذ کردہ گفتہ ؎ نرفت کلمہ لا بر زبان او ہرگز + مگر با شہدان لا الٰہ الا اللہ + و عجب عای وی کہ این جبلت مخصوص او در غیر آن حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم از ظلمہ و فسقہ ثابت کردہ نعوذ باللہ من الزیغ والزلل متفق علیہ وعن انس ان رجلا سال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم غنما بین جبلین - روایت است از انس رضی اللہ عنہ کہ مردی سوال کرد از آنحضرت گوسفندان میان دو کوہ یعنے گوسفندان بسیار آن قدر کہ پر کردہ بودند تمام وادی را کہ میان دو کوہ بود - فاعطاہ ایاہ - پس داد آنحضرت آن مرد را ہمہ آن گوسفندان - فاتی قومہ فقال - پس آمد آن مرد قوم خود را پس گفت - ای قوم اسلموا - ای قوم مسلمان شوید - فو اللہ ان محمدا لیعطی عطاء ما یخاف الفقر - پس بخدا سوگند بدرستی محمد ہر آئینہ می بخشد بخششی را کہ نمی ترسد فقر را یعنے میدہد و ہیچ نگاہ نمی دارد و درین معنی گفتہ است شاعری ؎ ہر چہ آمدت بدست ندادی تو بیش از آن + این جود آنکس ست کش از فقر عار نیست - وعن جبیر بن مطعم بینما ہو یسیر مع رسول اللہ - روایت ست از جبیر بن مطعم بضم میم و سکون طا و کسر عین مہملتین بن عدی بن نوفل بن عبد مناف ذہبی در کاشف در احوال او چنین نوشتہ کہ سید حلیم و فود از اشراف قریش عالم بود بعلم انساب اخبار و ایام عرب بود شاگرد ابو بکر صدیق درین علم روایت می کند کہ در اثنائے کہ وی سیر مے کرد با پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم مقفلہ من حنین - در وقت باز گشتن آنحضرت از غزوہ حنین کہ بعد از فتح مکہ واقع شدہ - فعلقت الاعراب - بفتح عین و کسر لام بتخفیف - یسالونہ - پس چسپیدند

بادیہ نشینان عرب در حالی کہ سوال میکردند از ان حضرت سوال را از غنائم حنین و غنائم درین غزوہ بسیار بود و بخشش آنحضرت
بسیار و اکثر بر مؤلفۃ القلوب بود از اہل مکہ و بخشیدن گوسفندان بآن مرد کہ در حدیث سابق گذشت ہم درینجا بود۔
حتی اضطروہ الی سمرۃ۔ تا چسپیدن اعراب بآنحضرت در سوال بجائے رسید کہ مضطر و بیچارہ ساختند اعراب آنحضرت را و بردند بسوے
سمرہ بفتح سین بضم میم نام نوعی از درخت خار دار کہ در بادیہ می باشد۔ فخطفت۔ بفتح خا و کسر طا ردائہ۔ پس بگرفت آن سمرہ ردائے
مبارک او را کہ پوشیدہ بود آنحضرت۔ فوقف النبی۔ پس توقف نمود و بایستاد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فقال اعطونی ردائی۔
پس گفت آنحضرت بدہید مرا ردای مرا۔ لوکان لی عدد ہذہ العضاہ نعم لقسمتہ بینکم۔ اگر میبود بشمار این درختان کہ درین جنگل اند
چارپایہا از شتر و گوسفند ہر آئینہ بخش میکردم آنرا میان شما۔ ثم لا تجدونی بخیلا۔ پس نمی یافتید شما مرا بخیل کہ ندہم آنرا۔ ولا کذوبا
کہ دروغگو کہ وعدہ کنم و نرسانم۔ ولا جبانا۔ و نہ بددل و ترسندہ کہ در دادن از فقر و نیستی ترسم و اصل جبن بمعنی ضد شجاعت
و جوانمردی در عطا قسمی از شجاعت ست و تنگی در دادن آن مثل جبن ست و بعضے گفتہ اند کہ ولا کذوبا ولا جبانا جدا آمد
برای تتمیم صفات و تعداد آن و اشارت ست بجامعیت صفات حمیدہ فافہم۔ رواہ البخاری۔ وعن انس قال کان
رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اذا صلے الغداۃ جاء خدم المدینۃ بآنیتہم۔ چون میگزارد آنحضرت نماز بامداد مے آوردند
خادمان اہل مدینہ از زنان و غلامان آوندہای خود را۔ فیہا الماء۔ کہ در ان آب می بود۔ فما یاتون باناء۔ پس نمی آوردند ہیچ آوندی را
الا غمس یدہ فیہا۔ مگر آنکہ فرو می برد آنحضرت دست مبارک خود را در ان [illegible] ہای آب و متبرک میگردانید آنرا برای ایشان
تا شفا و برکت شود مر ایشان را۔ فربما جاؤہ بالغداۃ الباردۃ فیغمس یدہ فیہا۔ پس بسا کہ می آمدند آنحضرت را در بامداد سرد
پس فرو می برد دست خود را در ان آوندہا و درین کمال شفقت و مہربانی است بامت و اشارت ست بآنکہ از برای
نفع خلق ضرر خود را باید کشید و تحمل کرد۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال کانت امۃ من اماء اہل المدینۃ تاخذ بید رسول اللہ صلے اللہ
علیہ وسلم۔ و ہم از انس ست گفت می بود واہی از داہان مدینہ کہ میگرفت دست مبارک آنحضرت را۔ فتنطلق بہ حیث
شاءت۔ پس می برد آنحضرت را ہر جا کہ میخواست و عرض حال خود میکرد و درینجا غایت تواضع و شفقت آنحضرت ست
صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر است حتی بر کمترین آدمیان۔ رواہ البخاری۔ وعنہ ان امراۃ کان فی عقلہا شئی۔ و ہم از انس
است کہ زنی بود کہ بود در خرد وی چیزی از نقصان و خلل۔ فقالت۔ پس گفت آن زن۔ یا رسول اللہ ان لی الیک
حاجۃ۔ بدرستی مر است بسوی تو حاجت و کاری ست و ظاہر آنحضرت در راہ میرفتند۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ یا ام فلان
انظری ای السکک شئت۔ ببین ہر کدام از کوچہا کہ میخواہی یعنی بنشین یا بایست دران کوچہ کہ من با توے نشینم
وہی ایستم۔ حتی اقضی لک حاجتک۔ تا آنکہ ادا کنم و بر آرم برای تو حاجت ترا۔ فخلا معہا فی بعض الطرق حتی فرغت من حاجتہا۔ پس
خلوت کرد و تنہا شد آنحضرت با آن زن در بعضے راہہا تا آنکہ فارغ شد آن زن از حاجت خود و پرداخت آنرا و عرض
کرد آنچہ عرض کردنی بود۔ رواہ مسلم۔ وعنہ قال لم یکن رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فاحشا۔ نبود آنحضرت فحش

گوینده وفحش از حد درگذشتن در جواب و در سخن و اکثر اطلاق آن در الفاظ وقاع و جماع آید و در اینجا متعلق ست
بدان زیرا که اهل فساد راوی حیایان را در ان عبارت صریحه فاحشه است که اهل صلاح و ارباب حیا از ان اعراض
نمایند و بکنایت و ابهام از ان اکتفا نمایند بلکه از بول و غائط نیز تعبیر بقضای حاجت و مانند آن نمایند و فحش بمعنی
زیادت و کثرت و بمعنی زنا و معصیت نیز آید - ولا لعانا - و نبود آنحضرت لعن کننده کسی را و چیزی را و لعن از خدا راندن
و دور انداختن از درگاه رحمت و از بندگان و دشنام دادن و دعا کردن بدان و لعنت کردن کسی را که نه مستحق لعنت
از گناهان سخت ست و بکثرت کبیره میگردد و اتفاق دارند بر تحریم لعن بر شخصی معین اگرچه کافر باشد مگر آنکه به یقین معلوم
گردد که از دنیا کافر رفته باشد چنانکه ابو جهل و امثال وی و حرام نیست بر موصوف بصفت عام چنانکه گویند لعنت خدا بر
کافران و رباخواران و ظالمان و امثال آن و باید دانست که لعنت بر دو قسم ست یکی طرد و ابعاد از رحمت حق و در آمدن بهشت
و موجب خلود نار و این مخصوص بکافران است دوم طرد و ابعاد از جناب قرب و رحمت خاص و درجه سابقین و این شامل
است مر بعضی گناهگاران و بدکاران را و باین تحقیق منحل میگردد بسی از مشکلات باب والله اعلم - ولا سبابا - و نبود آنحضرت
دشنام کننده - کان یقول عند المعتبة - بود آنحضرت که می گفت نزد عتاب کردن مر کسی را و خشم گرفتن بر کسی معتبه بفتح تاء
وکسر آن و عتاب خشمگین شدن و بمعنی نا[illegible] نیز آید - ماله ترب جبینه - چه شده است او را و چه میکند وی خاک آلوده
باد پیشانی وی کنایت ست از خواری و نگونساری یعنی بنهایت انچه نزد خشم و بی رضائی می گفت این کلمه بود و در
معنی انیست رغم الله بخاک آلوده باد بینی او و این نیز در معنی سجده است و دشنام نیست - رواه البخاری - وعن
ابی هریرة قال قیل - روایت است از ابی هریره گفت که گفته شد - یا رسول الله ادع علی المشرکین - دعای بد کن
بر کافران تا همه مستاصل شوند و هلاک گردند - قال لم ابعث لعانا - گفت برانگیخته نشده و فرستاده نشده ام من لعنت کننده
و راننده از رحمت خدا - وانما بعثت رحمة - و برانگیخته نشده ام مگر سبب رحمت بر جهانیان چه بر مومنان و چه بر کافران
اما بر مومنان خود ظاهر ست اما بر کافران برفع عذاب از ایشان در دنیا بوجود شریف وی چنانکه در قرآن مجید
می فرماید وما کان الله لیعذبهم وانت فیهم بخلاف امم سابق که بدعای پیغمبران مستهلک و مستاصل شدند آری
گر بر بعضی از مشرکان که وقت برسید و بحکم الهی دعای بد کرد و هلاک شدند چنانکه مشرکان قریش که در روز بدر هلاک
شدند فتدبر - رواه مسلم - وعن ابی سعید الخدری قال کان النبی صلی الله علیه وسلم اشد حیاء من العذراء فی خدرها
گفت ابو سعید رضی الله عنه بود آنحضرت سخت تر از روی شرمناکی از بکر که در پرده خود باشد و خدر بکسر خاء معجمه و
سکون دال مهمله پرده که گذاشته مے شود مر دخترک را در گوشه خانه و در نهایه گفته گوشه خانه که گذاشته مے شود بروے
پرده دیگر در انجا می باشد و فی الصراح خدر بکسر پرده و مخدره زن پرده نشین - فاذا رای شیئا یکرهه عرفناه فی وجهه پس چون
میدید آنحضرت چیزے را که ناخوش میداشت می شناختیم اثر آنرا در روی مبارک وی اگرچه از شرم چیزے نمے گفت

واظهار کراهت میکرد متفق علیه - وعن عائشة رضی الله عنها قالت ما رایت النبی صلی الله علیه وسلم مستجمعا قط ضاحکا - گفت عائشه
ندیدم من آنحضرت را مجتمع شونده هرگز در حالی که خنده کننده است یعنی به تمام وکمال خنده کننده حتے ارے منه لهواته تا آنکه
ببینم از آنحضرت کام او را لهوات جمع لهاة بفتح آن گوشت پاره که در اعلای حلق در نهایت دهان ست وفی القراح لهاة
کام ولفظ لهوات بجمع باراده اجزای کام ست - وانما کان یتبسم - ونبود آنحضرت مگر آنکه تبسم میکرد ولب شیرین مے کرد ودندان
سفید می کرد واین باعتبار غالب حال ست وگاهی زیاده بران هم کرده چنانکه در باب ضحک رسول الله صلی الله علیه وسلم
آمده - رواه البخاری - وعنها - قالت ان رسول الله صلی الله علیه وسلم لم یکن یسرد الحدیث کسردکم - روایت ست از
عائشه که نبود آنحضرت که پیاپی می گفت سخن را ومی آورد کلمات متصل وسپے یک دیگر چنانکه مشتبه وملتبس گردد بر شنونده
بلکه کشاده می گفت سخن فرجدا جدا مے آورد کلمات را وسرد بفتح سین در زره وحشن حرم را ودوختن زره وپیاپے داشتن
روزه وپیاپی آوردن سخن را - کان یحدث حدیثا لو عده العاد لاحصاه - بود آنحضرت مے گفت سخن را جدا جدا که اگر می شمرد
آنرا شمرنده هر آئینه مے شمرد آنرا یعنی اگر کسی قصد میکرد که بشمرد ممکن بود متفق علیه وعن الاسود - تابعی کبیر ست زمان نبوت
را دریافته وخلفای اربعه را دیده واز اکابر صحابه حدیث شنیده وهشتاد حج وعمره بجائے آورده وتا آخر وقت صوم دوام
داشته ودر هر شب ختم قرآن کرده ثقة است فقیه وکثیر حدیث - قال - گ[illegible]د - سألت عائشة پرسیدم عائشه را -
ما کان النبی صلی الله علیه وسلم یصنع فی بیته - چه چیز بود که میکرد آنحضرت درون خانه خود - قالت - گفت عائشه - کان یکون
فی مهنة اهله - بود شان که می بود آنحضرت در خدمت اهل خانه خود ومهنة بفتح میم وکسر آن وانکار کرد اصمعی کسر را وسکون
ها وبه تحریک آن وبروزن کلمه خدمت چنانکه تفسیر کرد راوی بقول خود - یعنی خدمة اهله - مانند شاة دوشیدن ونعل دوختن
وپاره دوزی کردن واز اینجا معلوم مے شود که خدمت خانه واهل خانه کردن سنت انبیاء مرسلین وشیمه صالحین ست
فاذا حضرت الصلوة خرج الی الصلوة - پس چون حاضر مے شد وقت نماز بیرون مے آمد برائے نماز - رواه البخاری
وعن عائشة قالت ما خیر رسول الله صلی الله علیه وسلم بین امرین قط الا اخذ ایسرهما - مخیر گردانیده نشد آنحضرت واختیار داده
نشد بدست وی میان دو کار هرگز مگر آنکه اختیار مے کرد مے گرفت آنحضرت آسان ترین دو کار را - مالم یکن اثما -
مادام که نمے بود آن کار آسان تر موجب بزه - فان کان اثما - پس اگر مے بود موجب بزه - کان ابعد الناس منه - میبود
آنحضرت دور ترین مردم از آن کار ودرین حدیث تکلم کرده اند که تخییر عام تر ست که از جانب پروردگار تعالے باشد یا از
جانب خلق ولیکن بر تقدیر تخییر از جانب حق اثم بود آن مشکل ست مگر آنکه مراد مفضے باثم باشد چنانکه مثلاً مخیر سازند میان
فتح کنوز ارض که در اشتغال بوی احتمال عدم تفرغ از برائے عبادت ست ومیان کفاف معیشت پس مراد باثم
امر نسبی ست ومراد بآن گناه نیست از جهت ثبوت عصمت کذا قال الشیخ ابن حجر ودر مجمع البحار گفته که اگر مراد تخییر از جانب
کافران ومنافقان باشد بودن یکی از دو امر اثم ظاهر ست واگر از جانب مسلمانان باشد مراد چیزی ست که مودی باثم ست

چنانکہ تخییر میان مجاہدہ واقتصاد زیراکہ مجاہدہ کہ مفضے بہلاک گردد جائز نیست ویا تخییر از جانب خدا باشد میان چیزے کہ در وے
دو عقوبت ست یا یک عقوبت ست یا میان وی ومیان کفار چنانکہ قتال واخذ جزیہ یا در حق خدا میان مجاہدت در عبادت
یا اقتصاد فتدبر۔ وما انتقم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی شئی قط۔ وکینہ نکشید آنحضرت برای نفس خود در ہیچ چیز ہرگز۔ الا ان
ینتہک فی حرمۃ اللہ۔ مگر آنکہ غلبہ کردہ می شد در حرمت دین خدا فینتقم للہ بہا پس کینہ می کشید برای خدا بسبب حرمت خدا
کہ انتہاک کردہ می شد در وی گفت شیخ ابن حجر کہ مراد آنست کہ انتقام نمے کشید آنحضرت برای حاجت نفس خود پس
مشکل نشود کہ آنحضرت امر میکرد بقتل کسانی کہ ایذا میکردند او را زیراکہ ایشان انتہاک حرمات خدا نیز مے کردند وبعضے
گفتہ اند کہ این در غیر شئی ست کہ مفضے بکفر گردد وبعضے گفتہ اند کہ این مخصوص بہ قضیہ مال ست نہ در عرض ونہک بمعنے
غلبہ است یعنی کسے کہ مبالغہ میکرد در خرق محارم شرع وفی الصراح نہک کہنہ وفرسودہ شدن جامہ بپوشیدن ومبالغہ
کردن رواہ مسلم وعنہا قالت ما ضرب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شیئا قط بیدہ ولا امرأۃ ولا خادما۔ گفت عائشہ نزد آنحضرت چیزے
را وکسے را ہرگز بدست خود نہ زن را ونہ خادم را وخادم بر ذکر وانثی ہر دو اطلاق مے یابد۔ الا ان یجاہد فی سبیل
اللہ۔ مگر آنکہ کارزار مے کرد در راہ خدا۔ وما نیل منہ شئی قط فینتقم من صاحبہ۔ ویافتہ نشد از آنحضرت چیزے ہرگز
یعنے نرسید بآنحضرت از جانب ہیچ کس [illegible] کند او را پس انتقام کشید از صاحب خود یا صاحب آن چیز الا ان
ینتہک شئی من محارم اللہ۔ مگر آنکہ غلبہ کردہ شود ودور کردہ شود چیزی از محارم خدا فینتقم للہ۔ پس انتقام میکشید
از برائے خدا۔ رواہ مسلم

الفصل الثانی۔ عن انس قال خدمت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وانا ابن ثمان سنین۔ گفت انس خدمت
کردم آنحضرت را ودر آمدم در خدمت وی وحال آنکہ من ہشت سالہ بودم۔ خدمت عشر سنین۔ خدمت کردم او را دہ
سال کہ مدت اقامت آنحضرت ست در مدینہ۔ فما لامنی علی شئی قط۔ پس نکوہش نکرد مرا بر ہیچ چیزی ہرگز۔ اتی فیہ علی یدی۔ اتی
بلفظ مجہول ست وحاصل معنی ترکیب انیست کہ ہلاک شد وتلف گردید آن چیز بر دو دست من۔ فان لامنی لائم من اہلہ
پس اگر می نکوہید مرا نکوہندہ از اہل خانہ آنحضرت۔ قال دعوہ فانہ لو قضی شئی کان۔ میگفت آنحضرت بگذارید او را وملامت نکنید
او را زیراکہ بدرستی شان انیست اگر قضا کردہ میشود چیزی واقع مے شود آن چیز یعنے تلف شدن ہر چیزے بقضاء
وتقدیر الٰہی ست اگرچہ بر دست وی شدہ نعم اگر حکم شرعی در وی ثابت می بود میکردیم واگر کسے حق خود عفو کند
چہ مضائقہ است ودر حدیث دیگر آمدہ کہ دایان را کہ ظروف بر دستان ایشان شکستہ میشود نزنید کہ ہر چیز را اجل ومدت بقا است
ہذا لفظ المصابیح این لفظ کہ مذکور شد لفظ مصابیح ست۔ وروی البیہقی فی شعب الایمان مع تغییر۔ وروایت کردہ است بیہقی
در کتاب شعب الایمان باندک تغییر وتبدیل در الفاظ۔ وعن عائشہ قالت لم یکن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فاحشا
نبود آنحضرت فحش کنندہ در قول بالطبع۔ ولا متفحشا۔ ونبود تکلف کنندہ در فحش وقصد کنندہ آنرا یعنے فحش را وی

بوجود می آمد نه بالطبع و نه بتکلف و معنی تفحش در حدیث انس معلوم شد - ولا سخابا فی الاسواق - و نه آواز کننده در بازارها
چنانچه عادت عوام الناس است - ولا یجزی بالسیئة السیئة - و جزا نمیداد بدی بدی را - ولکن یعفو و یصفح - ولیکن
عفو میکرد و درمیگذشت و این صفات در کتاب فضائل آنحضرت گذشته است - رواه الترمذی - وعن انس یحدث
عن النبی صلی الله علیه وسلم انه کان یعود المریض - روایت است از انس که وی خبر میداد از صفات و اخلاق آنحضرت که وے
صلی الله علیه وآله وسلم باز پرس میکرد بیمار را - ویتبع الجنازة - و میرفت پس جنازه - ویجیب دعوة المملوک و می پذیرفت
خواندن غلام را که بطعام میخواند چه جای احرار - ویرکب الحمار - و سوار میشد دراز گوش را از جهت غایت تواضع و بی تکلفی و دفع
پیادگی و درینجا غایت تواضع و ترک تکلف و نفی تکبر است برخلاف عادت ملوک و جبابره - لقد رایته یوم خیبر علی حمار - هر آینه
بتحقیق دیدم او را روز غزوه خیبر با وجود آنکه روز اظهار شوکت و جلالت بود سوار بر دراز گوشی که خطامه لیف - ریسمان مهار آن از
پوست خرما بود - رواه ابن ماجه والبیهقی فی شعب الایمان - وعن عائشة قالت کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یخصف نعله
بود آنحضرت که میدوخت نعل خود را خصف برهم نهادن پاره بر پاره و اصل آن جمع کردن و بهم پیوستن است - ویخیط ثوبه - و میدوخت
جامه خود را نو یا کهنه که پیوند میکرد آنرا - ویعمل فی بیته - و کار میکرد آنحضرت در خانه خود - کما یعمل احدکم فی بیته - چنانکه کار میکند یکی از
شما در خانه خود - وقالت کان بشرا من البشر - بود آنحضرت آدمی از آدمیان - یفلی ثوبه - می جست جامه خود را تا خسی خارج و از حشرات چیزی
نباشد و اصل فلی بمعنی شپش جستن است ولیکن در مواهب لدنیه گفته که شپش در [illegible] شریف آنحضرت هرگز نیفتاده و آنرا امام فخر الدین
رازی نقل کرده که مگس بر آن حضرت نه نشسته و پشه و مانند آن آنحضرت را ایذا نکرده ولیکن چون وجود چیزی از موذیات و حشرات لازم طفلی
نیست چاره نیست از قائل شدن تعلق چیزی از آن بجامه شریف از خارج نه از بدن والله اعلم - ویحلب شاته - و می دوشید گوسپند
خود را - ویخدم نفسه - و خدمت میکرد ذات شریف خود را یعنی کار خود را خود می کرد و بدیگری کم میفرمود - رواه الترمذی - و درین حدیث
دلیل است بر آنکه آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم پادشاه جبار متکبر نبود چه صدور این نوع افعال از ایشان بوجود نمی آید بلکه نبی مرسل
متواضع بود واقف بر حد بشریت مخصوص گردانیده او را حق جل و علا بفضل عظیم و منظور اصلی تعلیم و ارشاد خلق بآداب کریمه و اخلاق
عظیمه بود صلی الله علیه وآله وسلم - وعن خارجة بخاء معجمه و جیم بن زید بن ثابت - تابعی جلیل القدر است و از فقهای سبعه است
که در مدینه بوده اند - قال - گفت خارجه - دخل نفر علی زید بن ثابت - درآمدند جماعه بر زید بن ثابت که پدر او است - فقالوا له
حدثنا احادیث رسول الله - پس گفتند آن جماعه مر زید را روایت کن ما را احادیث پیغمبر خدا را - صلی الله علیه وسلم فقال کنت
جاره - پس گفت زید بودم من همسایه آنحضرت - فکان اذا نزل علیه الوحی بعث الی - پس بود آنحضرت چون فرود می آمد
بروی وحی کس میفرستاد بسوی من - فکتبته له - پس می نوشتم من آن وحی را برای آنحضرت - فکان اذا ذکرنا الدنیا ذکرها معنا
پس بود آنحضرت چون ذکر می کردیم ما دنیا را ذکر می کرد آنحضرت دنیا را با ما - واذا ذکرنا الآخرة ذکرها معنا - و وقتیکه ذکر می کردیم ما
آخرت را ذکر میکرد آنحضرت آخرت را با ما - واذا ذکرنا الطعام ذکره معنا - و چون ذکر میکردیم طعام را ذکر میکرد طعام را با ما مراد

بیان حسن معاشرت وانبساط خلق وتالیف قلوب اصحاب ست بموافقت در انچه از متعلقات عادات مردم واحوال ایشان ست از امر مکروه ومذموم نیست واما انچه مکروه ومذموم باشد حاشا که ذکر کنند آنحضرت آنرا و ذکر کرده شود در مجلس شریف وی صلی الله علیه وآله وسلم فقل هذا احدثکم عن رسول الله پس همه برین احوال وحکایات حدیث کنم شما را از پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم رواه الترمذی۔ وعن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم کان اذا صافح الرجل لم ینزع یده من یده۔ بود آنحضرت چون مصافحه میکرد مردی را نمی کشید دست خود را از دست آن مرد۔ حتی یکون هو الذی ینزع یده۔ تا آنکه میبود آن مرد که وی میکشید دست خود را از دست آنحضرت وآنحضرت دست در دست وی گذاشته صبر میکرد ونمی کشید واین دلالت دارد بر کمال صبر وتواضع آنحضرت صلی الله علیه وسلم مصافحه وتصافح دست یکدیگر را گرفتن۔ ولا یصرف وجهه عن وجهه حتی یکون هو الذی یصرف وجهه عن وجهه۔ و بر نمیگردانید آنحضرت روی مبارک خود را از روی آن مرد تا آنکه می بود آن مرد که میگردانید روی خود را از روی وی۔ ولم یر مقدما رکبتیه۔ و دیده نشد آنحضرت پیش کننده زانوهای خود را بین یدی جلیس له۔ پیش همنشینی که مراد را بود وی یعنی در مجلس برصف نشستی و زانوها پیش نکردی چنانکه متکبران وجباران کنند وبعضی گفته اند که مراد آنست که زانوها را در نشستن بر نداشتی بقصد تعظیم اهل مجلس و فرط ادب وتعظیم اصحاب واین مشکل میشود بانکه مروی ست که گاهی زانوها را بر داشتی و بر وضع احتباء نشستی وشاید که آن در خلوت بودی یا با بعضی اصحاب بودی وبعضی گویند مراد بر رکبتین قدمین ست وتقدیم عبارت از دراز کردن آنهاست میان اهل مجلس والله اعلم۔ رواه الترمذی۔ وعنه ان رسول الله صلی [illegible] لم کان لا یدخر شیئا لغد۔ بود آنحضرت که نگاه نمی داشت چیزی برای فردا یعنی برای خاصه نفس خود والا بتحقیق ثابت شده است که می نهاد نفقه یکساله برای نساء خود واو ما ذخیره کردن وذخیره نجنی۔ رواه الترمذی۔ وعن جابر بن سمرة قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم طویل الصمت۔ گفت جابر بود آنحضرت که دراز بود خاموشی وی وتکلم نمیکرد مگر نزد حاجت۔ رواه فی شرح السنة۔ وعن جابر قال کان فی کلام رسول الله صلی الله علیه وسلم ترتیل او ترسیل۔ بود در سخن آنحضرت آراستگی وهموارگی وپیدا کردن حروف وحرکات جدا جدا وترتیل وترسیل قریب اند در معنی واصل ترسیل درنگ کردن وفرو هشتن ست۔ رواه ابوداود۔ وعن عائشة قالت ما کان رسول الله۔ گفت عائشه نبود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یسرد سردکم هذا۔ که پیهم میگفت سخن را مانند پیهم گفتن شما که عادت دارید۔ ولکن کان یتکلم بکلام بینه فصل۔ ولیکن بود آنحضرت که سخن میکرد بسخنان که میان آنها فرق بود وکلمات از یکدیگر جدا می بود۔ یحفظ من جلس الیه۔ یاد میگرفت کلام او را کسی که می نشست با وی۔ رواه الترمذی۔ وعن عبد الله بن حارث بن جزء بفتح جیم وسکون زای وهمزه در آخر صحابی آخر کسی که باقی ماند بمصر از صحابه۔ قال ما رأیت احدا اکثر تبسما من رسول الله۔ گفت ندیدم من هیچ یکی را بیشتر از روی تبسم از پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم۔ رواه الترمذی۔ وعن عبد الله بن سلام رضی الله عنه قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا جلس یتحدث یکثر ان یرفع طرفه الی السماء۔ بود آنحضرت وقتیکه می نشست که سخن کند بسیار میکرد بر داشتن چشم خود را بجانب آسمان بانتظار نزول جبرئیل بوحی۔ رواه ابوداود

الفصل الثالث عن عمرو بن سعید عن انس صحابی قدیم الاسلام ست از بنی امیه برادر خالد بن العاص اموی ذکر برده
در فصل اول از باب اسماء النبی در حدیث ام خالد گذشت روایت می کند از انس - قال ما رأیت احدا کان ارحم بالعیال من
رسول الله صلی الله علیه وسلم گفت انس ندیدم من هیچ یکی را که بود مهربان تر باهل و عیال خود از آنحضرت - کان ابراهیم ابنه مسترضعا فی
عوالی المدینه - بود ابراهیم پسر آنحضرت که از ماریه قبطیه شده بود شیر خورنده در بلندیهای مدینه یعنی در جانب بالای مدینه که بجانب
مسجد قبا و مسجد بنی قریظه است و آن زن که او را شیر میداد آنجا میبود - فکان ینطلق ونحن معه - پس بود آنحضرت که میرفت آنجا
برای دیدن پسر و خبرداری وی و حال آنکه ما همراه آنحضرت می بودیم - فیدخل البیت وانه لیدخن - پس می درآمد آنحضرت
خانه را و حال آنکه خانه پر دود کرده می شد لیدخن بفتح لام و ضم یا و تشدید دال مفتوحه و فتح خا یعنی در خانه پر دود می آمد از جهت
غایت شفقت و مهربانی - وکان ظئره قینا - و بود دایه ابراهیم آهنگر و دود در خانه باین سبب بود ظئر بکسر ظاء معجمه و سکون همزه دایه هم
بزنی که شیر میدهد و تربیت میکند اطلاق میکنند و هم بر شوهر وی و نام دایه ابراهیم ام یوسف بود و نام شوهر وی ابو یوسف و قین بفتح
قاف و سکون تحتانیه آهنگر - فیاخذه - پس میگرفت آنحضرت ابراهیم را - فیقبله - پس بوس میکرد او را - ثم یرجع - پس باز میگردید بمنزل
شریف می آمد - قال عمرو - گفت عمرو بن سعید که راوی حدیث است - فلما توفی ابراهیم قال رسول الله - پس هنگامی که میرانیده شد
ابراهیم گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ان ابراهیم ابنی - بدرستی ابراهیم پسر من است - وانه مات فی الثدی - و بدرستی که وی
مرده است در پستان یعنی در مدت شیر خوارگی در روایات در مدت عمر ابراهیم [illegible] اتفاق برآنکه در مدت رضاع بود - وان له
لظئرین - و بدرستی مر او را دو دایه اند بکمال رضاعه فی الجنة - شیر میدهند او را و تمام میکنند شیرخوارگی او را در بهشت یعنی او در عقب
موت به بهشت می در آید و تمام میکنند مدت رضاع او را کذا قالوا - رواه مسلم - و در شان ابراهیم حدیثی روایت میکنند که آنحضرت
فرموده صلی الله علیه وآله وسلم لو عاش ابراهیم لکان نبیا اگر می زیست ابراهیم هر آینه پیغمبر می بود و امام نووی گفته که این حدیث
باطل است والله اعلم و در شرح تکلم در وی کرده شده است - وعن علی رضی الله عنه ان یهودیا کان یقال له - روایت
است از امیر المومنین علی رضی الله عنه که یهودی بود که گفته میشد مر او را - فلان حبر - و حبر بفتح حاء مهمله و سکون موحده دانشمند
یهود جمع احبار - کان له علی رسول الله صلی الله علیه وسلم دنانیر - بود مر آن یهودی را بر آنحضرت دینارها دین - فتقاضی النبی
پس تقاضا کرد آن یهودی و طلب کرد دین خود را از وی - صلی الله علیه وسلم فقال له - پس گفت آنحضرت مر یهودی را
یا یهودی ما عندی ما اعطیک - ای یهودی نیست نزد من چیزی که بدهم ترا - قال فانی لا افارقک یا محمد - گفت یهودی پس بدرستی
من جدا نمیشوم از تو یا محمد حتی تعطینی - تا آنکه میدهی مرا دین مرا - فقال له رسول الله - پس گفت مر یهودی را پیغمبر خدا صلی الله
علیه وسلم اذا اجلس معک - اکنون چون مفارقت نمی کنی و نمیگذاری مرا تا نهم می نشینم با تو و نمی روم از پیش تو - فجلس
معه - پس نشست آنحضرت با آن یهودی - فصلی رسول الله - پس گزارد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم الظهر والعصر والمغرب والعشاء
الآخرة والغداة - این پنج نماز معلوم میشود که تمام شب با وی نشسته بود - وکان اصحاب رسول الله صلی الله علیه وسلم یتهددونه

ویتوعدونه - می ترسانیدند آن یهودی را و وعید میکردند که ترا چنین کنیم - ففطن رسول الله صلے الله علیه وسلم بالذی یصنعون به
پس دریافت آنحضرت چیزی که میکردند صحابه با یهودی از تهدید و وعید - فقالوا - پس گفتند صحابه - یا رسول الله یهودی
یحبسک - یهودی حبس کند و منع کند ترا از برآمدن - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا - منعنی ربی ان اظلم معاهدا - منع
کرده است مرا پروردگار من ازین که ظلم کنم ذمی را که عهد بسته است معاهد بکسر ها - وغیره - و نه جز وی را یعنے هیچکس را ظلم کنم وانکه
از وی دین ادا نا کرده جدا شوم ظلم است - فلما ترجل النهار قال الیهودی - پس هنگامے که برآمد روز گفت یهودی - اشهد ان
لا اله الا الله واشهد انک رسول الله وشطر مالی فی سبیل الله - وگفت نصف مال من تصدق است در راه خدا - اما والله
ما فعلت بک الذی فعلت بک - آگاه باش و بدان بخدا سوگند که نکردم من بتو آنچه کردم من بتو از درشتی و سختی - الا لانظر
الی نعتک فی التوراة - مگر از برای آنکه به بینم بسوے صفت تو که نوشته شده است در توریت و دریابم آن صفت را
در تو نعت انیست که - محمد بن عبد الله مولده بمکة ومهاجره بطیبة وملکه بالشام - محمد پسر عبد الله ولادت وی بمکه است و هجرت
او بمدینه است و ملک وی بشام ست - لیس بفظ ولا غلیظ - نیست درشت خوی و درشت سخن - ولا سخاب فی الاسواق
و نه فریاد کننده در بازارها - ولا متزی بالفحش ولا قول الخناء - متهیئ ومتصف بفحش و نه بگفتار بیهوده زی بزای وتشدید یا بالباس
و هیئت و فحش بضم از حد ادب گذشتن در قول و خنا بفتح خاء معجمه سخن بیهوده - اشهد ان لا اله الا الله وانک رسول الله وهذا
مالی فاحکم فیه بما اراک الله و این مال من [illegible] حکم کن در وی بچیزے که بنماید بدانا ند ترا خدای تعالی یعنے بکن هر چه اراده
گیر دبران رای تو ظاهر آنست که تمام مال مراد باشد نخست نصف مال در راه خدا کرد و چون نور ایمان قرار گرفت در دل و
محبت خدا و رسول خدا افزون گشت و غلبه کرد تمام مال را صرف کرد و در آخر جان نیز فدا خواهد کرد - وکان الیهودی کثیر المال
و بود آن یهودی بسیار مال - رواه البیهقی فی دلائل النبوة - وعن عبد الله بن ابی اوفی صحابی مشهور ست آخر کسے
که وفات یافت بکوفه از اصحاب - قال کان رسول الله - گفت بود پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم یکثر الذکر - بسیار مے کرد ذکر
خدا را بسیار چه که هر دم آن شغل او بذکر بود - یقل اللغو - وکم میکرد بیهوده گفتن را قلت اینجا بمعنے عدم ست - ویطیل الصلوة
و دراز می کرد نماز را از جهت غایت شوق وحضور وشهود - ویقصر الخطبة - وکوتاه مے خواند خطبه را زیرا که یک کلمه
از وی جامع معانی بسیار و اندازه بود و این باعتبار اکثر احوال خواهد بود والا در جائی که مقصود تکثیر موعظه ونصیحت بودے
تطویل نیز کردی وظاهر مقصود آنست که خطبه آنحضرت نسبت به نماز کوتاه بودی چنانچه در روز عید وجمعه و در حدیث
آمده است که فرمود درازی نماز وکوتاهی خطبه نشان فقه ودانش مرد ست چنانکه در باب الجمعه گذشت - ولا یانف
ان یمشی مع الارملة والمسکین - وننگ نداشت آنحضرت که برود همراه بیوه و مسکین - فیقضی له الحاجة - پس آید مراد را
حاجت ارملة بفتح میم زنی که شوهر وی مرده و ارمل مردی که زن وی مرده خواه غنی باشد خواه فقیر ارامل جمع وصیغه جمع به نساء
مخصوص ترو استعمال وی در آن بیشتر وتفسیر ارامل بمساکین نیز کرده اند کذا فی النهایة وفی الصراح ارامل بیوگان و درویشان و محتاجان

و در قاموس نیز مثل آن گفته - رواه النسائی والدارمی - وعن علی رضی الله عنه ان ابا جهل قال للنبی صلی الله علیه وآله وسلم انا لا نکذبک ولکن نکذب بما جئت به - ابو جهل لعنة الله علیه بحضرت رسول صلی الله علیه وآله وسلم گفت ما دروغ گو نمیدانیم ترا و صدق تو بر ما عیان ست و تو مشهوری بصدق و امانت ولیکن تکذیب میکنیم ترا از کتاب و شریعت و تکذیب آن ترا نیز تکذیب میکنیم و تحقیقت جحد و عناد باعث برانست یعنی این را از تو بر نمی توانیم تافت و دید و اگر این نباشد ما را با تو نزاعی نیست و این جاهل ملعون این قدر نمی اندیشید و نمی فهمید که هرگاه که وی صادق باشد و در کار دنیا با خلق دروغ نگوید چرا بر ایشان دروغ نه بندد در کار دین چون دروغ میگوید و بر خدا چون دروغ می بندد چنانکه در حدیث هرقل در باب علامات النبوة بیاید ما مقصود وش همانست که گفته شد فافهم - فانزل الله تعالی فیهم - پس فرستاد خدا تعالی این آیت را در شان ایشان - فانهم لا یکذبونک ولکن الظالمین بآیات الله یجحدون - پس بدرستی کافران ترا تکذیب نمی کنند ولیکن این ظالمان از حد تجاوز کنندگان آیات خدا انکار میکنند در کشاف در تفسیر این آیت دو وجه گفته است یکی آنکه این کافران که ترا تکذیب می کنند بحقیقت ترا تکذیب نمی کنند بلکه آیات خدا را تکذیب کنند چنانکه مولی غلام خود کم کرم او را می رنجانند میگویند ایشان ترا نمی رنجانند بحقیقت مرا می رنجانند ببین که با ایشان چه میکنیم و وجه دیگر آنکه ایشان ترا تکذیب نمی کنند زیرا که تو موسومی بصدق و امانت نزد ایشان ولیکن انکار ایشان بآیات خداست و این وجه اخیر موافق ست بمضمون حدیث - رواه الترمذی - وعن عائشة قالت قال رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یا عائشة لو شئت لسارت معی جبال الذهب - گفت آنحضرت ای عائشه اگر من دنیا خواهم و در خواست کنم از پروردگار خود هر آئینه همره میروند با من کوههای زر - جاءنی ملک وان حجزته لتساوی الکعبة - آمد مرا فرشته و بدرستی جای بند ازار وی هر آئینه برابر بود کعبه را در بلندی مقصود بیان درازی قامت اوست و حجزه بضم حای مهمله و سکون جیم و بزای بند ازار و اینجا مراد جای بند ازار ست - فقال ان ربک یقرأ علیک السلام - پس گفت آن فرشته که پروردگار تو میخواند بر تو سلام - ویقول - و میگوید - ان شئت نبیا عبدا وان شئت نبیا ملکا - اگر میخواهی تو باش پیغمبر بنده موصوف بصفت بندگی و فقر و اگر میخواهی باش پیغمبر پادشاه چنانکه سلیمان پیغمبر بود - فنظرت الی جبرئیل - پس نگاه کردم من بجانب جبرئیل تا وی چه فرماید و بچه اشارت کند - فاشار الی ان ضع نفسک - پس اشارت کرد جبرئیل بسوی من که فرود نه نفس خود را و بلند مگیر یعنی بنده باش و فقیر نه پادشاه و غنی - وفی روایة ابن عباس فالتفت رسول الله - پس برگشته نگریست پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم الی جبرئیل - بجانب جبرئیل - کالمستشیر له - در رنگ مشورت کننده مر او را - فاشار جبرئیل بیده - پس اشارت کرد و باز نمود جبرئیل بدست خود - ان تواضع - که فرود نه خود را از مرتبه خود یعنی تو خود شایان هر مرتبه و عزت و جاهی ولیکن کم خود گیر و از مرتبه خود فرو باش و این باعتبار ظاهر ست والا قدر و مرتبه و عزت و جاه حقیقی در فقر و بندگی بیشتر ست - فقلت نبیا عبدا - پس گفتم من میباشم پیغمبر بنده نه پادشاه - قالت - گفت عائشه - وکان رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم بعد ذلک لا یاکل متکئا - و بود آنحضرت بعد از آن که طعام نمی خورد تکیه زننده - یقول - میگفت - آکل کما یاکل العبد - میخورم چنانکه میخورد بنده - واجلس کما یجلس العبد - و می نشینم چنانکه می نشیند بنده - رواه فی شرح السنة

باب المبعث و بدء الوحی

مبعث بمعنی بعث و زمان بعث و مراد بر انگیختن و فرستادن آنحضرت ست صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم برسالت بسوی کافۂ خلق و بدء بفتح باء و سکون دال و ہمزہ بمعنے آغاز و بدو بضم باء و دال و تشدید واو شدہ بہ معنی ظہور ہر دو روایت ست و مؤدای ہر دو لفظ یکی ست و اول ظاہر تر ست معنے و مرد ا یہ وحی در اصل بمعنی اشارت و کنایت و رسالت و اعلام و کلام خفی و آواز و ہر چہ القا کردہ شود بغیر کذا فی القاموس و در مشارق الانوار گفتہ کہ وحی اصل وی اعلام ست در خفا و سرعت و آن در حق آنحضرت و انبیا صلوات اللہ وسلامہ علیہ وعلیہم اجمعین بر انواع ست بعضے را السماع کلام عزیز چنانکہ موسی علیہ السلام را و چنانکہ پیغمبر ما را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم در شب معراج و دیگر وحی برسالت و وساطت ملک و این اکثر و اغلب ست و دیگر وحی القا ست چنانکہ آنحضرت فرمود صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم القی فی روعی یعنے در روع یعنی در دل من و گویند کہ وحی داؤد علیہ السلام اکثر ازین قبیل بود و وحی کہ نسبت بغیر انبیا وقوع یافتہ بمعنے الہام است چنانکہ فرمود و اوحینا الی ام موسی بہ معنی امر نیز آید چنانکہ و اذ اوحیت الی الحواریین و بمعنے خلق علم طبیعی چنانکہ فرمود و اوحی ربک الی النحل و وحی کرد پروردگار تو بزنبور شہد یعنے در طبیعت او چنین نہاد و اللہ اعلم و در کتاب الرؤیا کلام متعلق

بوحی و اقسام آن گذشت

الفصل الاول — عن ابن عباس قال بعث رسول اللہ — گفت ابن عباس برانگیختہ و فرستادہ شد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم — لاربعین سنۃ — در چہل سالگی — فمکث بمکۃ ثلث عشرۃ سنۃ — پس درنگ کرد بمکہ سیزدہ سال — یوحی الیہ — در حالیکہ وحی فرستادہ می شد بسوی وی درین مدت — ثم امر بالہجرۃ — پس امر کردہ شد بہ بریدن دل و بہ برآمدن از مکہ بمدینہ — فہاجر عشر سنین — پس ہجرت کرد و اقامت کرد در دار ہجرت دہ سال — ومات وہو ابن ثلث وستین سنۃ — و وفات یافت آنحضرت در حال آنکہ وی شصت و سہ سالہ بود — متفق علیہ — وعنہ قال اقام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بمکۃ خمس عشرۃ سنۃ — وہم از ابن عباس ست کہ گفت اقامت کرد آنحضرت بمکہ یعنے بعد از چہل سال کہ سید ظہور نبوت بود پانزدہ سال — یسمع الصوت — می شنید آواز را از جنب راست کہ می آمد یا محمد — ویری الضوء — و می دید روشنائی یعنے نور محسوس او بعضے گویند مراد وجود انشراح و انکشاف است و ظاہر اول ست حتی کہ در بعضے روایات آمدہ است کہ مید ید روشنائی را در شبہا تا — سبع سنین — ہفت سال ازین پانزدہ — ولا یری شیأ — و نمیدید ہیچ چیزی را کہ آواز میکرد و روشن میگردانید — وثمان سنین یوحی الیہ — و در ہشت سال ازین پانزدہ سال وحی فرستادہ میشد بسوی وی این حدیث دلالت دارد بر آنکہ شنیدن آواز و دیدن روشنائی بعد از نبوت بود و مدت اقامت بمکہ کہ پانزدہ سال بود و از کتب سیر و احادیث دیگر معلوم میشود کہ این حال پیش از ظہور نبوت بود و حکمت در آن تحصیل استیناس و ایتلاف بعالم ملکوت بود تا ظہور آن بیکبارگی سبب انہدام بنای بشریت و اضمحلال رسوم انسانیت نگردد و با وجود حصول استقرار و تمکین در وقت وحی در بعضے اوقات از ثقل و تعب می یافت کہ از خود میرفت و اللہ اعلم و بر تقدیر این روایت بعد از نبوت پانزدہ سال در مکہ بود بعد از آن ہجرت کرد بمدینہ — واقام بالمدینۃ عشرا — و اقامت کرد بمدینہ دہ سال — وتوفی وہو

ابن خمس وستین سنة - ووفات یافت درحالی که وی شصت وپنج ساله بود متفق علیه - وتحقیق آنست که این حدیث در صحیح مسلم ست
ودر صحیح بخاری نیست - وعن انس رضی الله عنه قال توفاه الله علی راس ستین سنة - روایت ست از انس که گفت که میرانید
او را خدای تعالی برتمامی شصت سال متفق علیه - وعنه قال قبض رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم وهو ابن ثلث وستین -
قبض کرده شد آنحضرت ووی شصت وسه ساله بود - وابوبکر وهو ابن ثلث وستین - وقبض کرده شد ابوبکر رضی الله عنه ووی نیز شصت
وسه ساله بود وهمان مقدار که بعد حضرت حیات یافت خورد تر از وی بود - وعمر وهو ابن ثلث وستین - وقبض کرده شد عمر ووی نیز
شصت وسه ساله بود - رواه مسلم قال محمد بن اسمعیل البخاری ثلث وستین اکثر - روایت شصت وسه سال بیشتر ست ومدار اختلاف
بر اقامت که بعثت کرده بود یا سیزده یا پانزده وروایت سیزده بیشتر ست وهو الاصح والله اعلم ودر شرح در تطبیق این روایات
تکلم کرده شده است - وعن عائشة رضی الله عنها قالت - گفت عائشه واین گفتن وی بسماع از آنحضرت خواهد بود یا از بعض صحابه
زیرا که عائشه در بدایت وحی حاضر نبود - اول ما بدئ به رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم من الوحی - نخست چیزے که آغاز کرده
شد بدان آنحضرت از وحی - الرؤیا الصادقة فی النوم - دیدن خوابهاے راست بود وگویند که این حال شش ماه بود وکلام
درین وباب دریا گذشت - فکان لایری رؤیا الا جاءت مثل فلق الصبح - پس بود آنحضرت که نمیدید هیچ خوابے مگر آنکه می آمد
تعبیر وتاویل آن خواب مانند سفیده دم صبح یعنی ظاهر شد پیدا وهویدا [illegible] بے ابهام واشتباه ودرین کلام رمزیست بوقوع
آن مشابه وقریب مانند صبح بعد از شب - ثم حبب الیه الخلاء - پستر دوست گردانیده شد بسوے آنحضرت صلعم خلوت وخلاء
بمعنی تنهائی ساختن واین ابتداء قصه ایست پیش از ظهور نبوت ونزول وحی - وکان یخلو بغار حراء - وبود آنحضرت که خلوت
میداشت در غار کوه حرا بکسر حاء مهمله ورا ممدوده وبعضی بفتح وقصر گفته اند نام کوهیست معروف بمکه وآنرا جبل نور
نیز میگویند واز آنجا نظر بجمال کعبه نیز مے افتد ومانا که سبب اختیار این مکان این بود آورده اند که عبد المطلب نیز در واقعه
اصحاب فیل آنجا رفته دعا کرده بود - فیتحنث فیه - پس عبادت می کرد آنحضرت دران غار - وهو التعبد - وتحنث بنون مثلثه
بمعنی عبادت کردن ست - اللیالی ذوات العدد - وعبادت میکرد شبهای متعدد مراد روز وشب ست وتخصیص ذکر
شب بجهت آنکه مناسب تر ست بخلوت - قبل ان ینزع الی اهله - عبادت میکرد دران غار پیش از آنکه باز گردد بسوی اهل خانه
خود ودل بجانب ایشان کشد ونزع بمعنی اشتیاق ست ودر روایتے اینجا یرجع آمده یعنی عبادت مے کرد وهرگاه که دل
بخبرداری مردم خانه وادای حقوق ایشان می کشید بمکه مے آمد - ویتزود لذلک - وتوشه برمے داشت براے آن - ثم یرجع
الی خدیجة - پستر باز مے آمد بسوی خدیجه - فیتزود لمثلها - پس توشه برمیداشت براے مانند مدت آن لیالی ومدت خلوت
یک ماه بود وماه رمضان بود وعلما اختلاف دارند که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم پیش از نبوت تابع شرعے یعنی از شرائع سابقه بود
یا بحکم عقل واستحسان آن عمل مے نمود یا از هر شریعتے هرچه اولی وافضل مے یافت مے کرد واگر تابع شریعت بود کدام شریعت
بود مختار آنست که تابع دین ابراهیم بود علیه السلام ولهذا در روایتے بجاے تحنث تحنف بفا نیز آمده که عمل کردن ست

بدین حنیف که لقب ابراهیم علیه السلام ست وظاهر آنست که از جانب حق نور رشد وهدایت در دل وی تافته بود که بدان مقرب
ومرضی درگاه بعمل می آمد بی اتباع شریعتی وحکم عقل ونیز اختلاف دارند که تعبد وی بفکر بود یا بذکر وصحیح آنست که بذکر بود نه بفکر
ومراین ابیانی شگرف ست ودر سفر السعادة وشرح آن پس ذکر میکرد وتوجه بعلو جناب حق میداشت حتی جاءه الحق تا آمد او را
حق یعنی وحی یا رسول حق که روح الامین ست ودر بعضی روایات حتی فجئه تا آنکه ناگهان آمد حق ازینجا گفته اند که فیض حق ناگاه رسد ولیکن
بردل آگاه رسد وهو فی غار حراء وحال آنکه آنحضرت در غار حرا بود فجاءه الملک پس آمد آنحضرت را فرشته یعنی جبرئیل فقال اقرأ پس گفت
فرشته بخوان فقال ما انا بقاری پس گفت آنحضرت نیستم من خواننده ونمیتوانم خواند ونمی آید خواندن از من وشاید که این معنی از غایت دهشت و
خوف بود که در دل شریف وی از رویت ملک وهیبت مقام در آمده بود از جهت آنکه بتادر میکند بفهم که آنحضرت امی بود وامی خواندن نداند زیرا که
خواندن به خواناندن غیر وتعلیم وی با امیت منافات ندارد خصوصا از فصیح در غایت فصاحت امیت منافات بکتابت وخواندن نامه دارد
در قاموس گفته امی آنکه نوشتن نداند وکتاب نخواند ودر بعضی روایات آمده است که جبرئیل صحیفه از حریر مرصع بجواهر بر دست آنحضرت داد وگفت بخوان
پس آنحضرت گفت نمی توانم خواند ودرین نامه چیزی نوشته نمی بینم چه خوانم واین معنی انسب واظهر ست در مقصود والله اعلم قال فاخذنی گفت
آنحضرت پس گرفت آن فرشته مرا فغطنی بغین معجمه وطاء مهمله پس فراهم آورد بخود وبفشرد وفی الصراح غط غوطه دادن بآب حتی بلغ منی الجهد
بضم جیم وفتح آن تا آنکه رسید جبرئیل یا بفشردن وی [illegible] غایت وسع وطاقت مرا یا رسید از من وسع وطاقت من غایت خود را یعنی
آنمقدار که زور وطاقت من بود وتحمل توانستم کرد وگفته اند که این معنی اخیر اقرب وانسب است از معنی اول زیرا که بنیه بشری احتمال استیفای قوت
ملکیه ندارد لاسیما در آغاز کار وجواب داده اند که این مبالغه است در بیان غط وضغطه نه حقیقت ونیز جبرئیل بر صورت حقیقیه وقوت ملکیه خود نبود واین
تصرف بود از جبرئیل در وجود شریف آنحضرت برآوردن نور ملکوت ووحی در باطن شریف وی تا متهیی ومستعد حمل آن بار گردد ثم ارسلنی پس
رها کرد مرا جبرئیل فقال پس گفت اقرأ بخوان فقلت ما انا بقاری پس گفتم نمی توانم خواند فاخذنی فغطنی الثانیة پس گرفت مرا
پس بفشرد مرا بار دوم حتی بلغ منی الجهد ثم ارسلنی فقال اقرأ فقلت ما انا بقاری فاخذنی فغطنی الثالثة حتی بلغ منی الجهد ثم ارسلنی
فقال اقرأ باسم ربک الذی خلق بخوان بنام پروردگار تو که پیدا کرده است ترا وهر چیز را یعنی تو بحول وقوت خود منگر بلکه استعانت بپروردگار
خود کن که پیدا کرد وبر همه چیز قادر ست خلق الانسان من علق پیدا کرد آدمی را از خون بسته که در رحم بود اقرأ وربک الاکرم الذی علم
بالقلم بخوان وپروردگار تو کریم تر وبزرگ تر ست از همه آن پروردگاری که تعلیم کرد انسان را بالقلم مراد تعلیم بالقلم علم ست که سبب وباعث نگاشتن
جمیع علوم وکتب سماویه ست یا همین قلم که درین عالم مظهر ومثال آن قلم ست صاحب کشاف گفته که اگر در دایره صنعت الهی همین قلم را نگیرد
که چه عجایب وغرایب از علوم می نگارد بس ست در دلالت بر کمال قدرت وی عز وعلا علم الانسان ما لم یعلم دانانید مردم را آنچه ممکن نبود که
بقدرت خود تواند دانست واین نخست چیزیست که از قرآن بحقیقت نازل ست فرجع بها رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم پس بازگشت آنحضرت
با این کلمات یا با این قصه یرجف فواده در حالیکه می جنبید ومی لرزید دل وی فواد بضم فا وهمزه فدخل علی خدیجة پس در آمد
آنحضرت بر خدیجه فقال زملونی زملونی پس گفت که مرا بپیچید آنچه لاحق شد او را از خوف تب ولرزه بپیچید مرا بجامه فی الصراح

تزمیل پیچیدن بجامه - فزملوه پس پیچیدند آنحضرت را بجامه - حتی ذهب عنه الروع بفتح را تا آنکه رفت از وی ترس و بحال خود آمد - فقال لخدیجة واخبرها الخبر پس گفت مر خدیجه را و رسانید خدیجه را خبر با آنچه گذشته بود و گفت - لقد خشیت علی نفسی هر آئینه بتحقیق ترسیدم من بر نفس خود از غایت خوف و رعب که مبادا هلاک شوم یا دیوانه شوم یا خوف عجز از برداشت بار نبوت یا عدم صبر بر ایذای قوم و قتل و تکذیب یا مفارقت وطن و مشهور در بیان خشیت خوف کهانت ست و کاهنان و رعب جماعه بودند که جنیان را با ایشان جوعی بود و خبرها می ست و دروغ با ایشان میرسانیدند و دعوی علم غیب میکردند پس آنحضرت از مشاهده این حال ترسید که مبادا ازین قبیل باشد اما این ترس پیش ازین حال بشنیدن آوازها و دیدن روشنیها محتمل ست اما بعد از مشاهده ملک و نزول قرآن و ظهور انوار وحی بسی بعید ست زیرا که درین صورت آنحضرت را علم ضروری به نبوت حاصل شده دیگر این ترس چه احتمال دارد و لهذا قاضی ابوبکر بن العربی این احتمال را ابطال کرده است والله اعلم - فقالت خدیجة کلا - پس گفت خدیجه این چنین نخواهد بود - والله لا یخزیک الله ابدا - بضم تحتانیه و سکون خاء معجمه و کسر زاء و سکون یا از خزی بکسر خاء بمعنی رسوائی یعنی بخدا سوگند رسوا نمیگرداند ترا خدای تعالی همیشه و بحاء مهمله و نون نیز روایت ست از حزن و بر این تقدیر مفتوح ست و زای مضموم یعنی محزون و غمگین نمیگرداند ترا خدای تعالی - انک لتصل الرحم - زیرا که بدرستی تو هر آئینه صله و پیوند میکنی رحم را یعنی قرابتیان را - وتصدق الحدیث - و راست میگوئی سخن را و در بعضی روایات زیاده کرده این را که - وتؤدی الامانة - و ادا میکنی امانت را - وتحمل الکل - و بر میداری گرانی را و کل بفتح کاف و تشدید لام ثقل و گرانی از هر چه برداشته شود و بمعنی عیال [illegible] و انفاق بر ضعیفان و غریبان و یتیمان نیز داخل کل ست و اشتقاق وی از کلال ست بفتح کاف سستی و ماندگی و در فتح الباری گفته که کل کسی که مستقل نیست در کار خود - وتکسب المعدوم و کسب میکنی معدوم را یعنی از کسب تجارت میخوری این مرح بود نزد عرب و بضم تا نیز روایت ست یعنی در کسب می آری غیر خود را یعنی مالی میدهی مردم را که بدان کسب و تجارت میکنند و صرف میکنی مال را در وجوه خیر و بعضی مراد به معدوم فقیر میدارند که در حکم میت ست که تصرف نیست مر او را یعنی فقرا را در کسب میدادی بدادن مال ایشان - وتقری الضیف - و مهمانی میکنی مهمان را القری بفتح فوقانیه و سکون قاف از قری بکسر قاف و را بمعنی مهمانی کردن - وتعین علی نوائب الحق - و یاری میدهی خلق را بر حوادث حق یعنی هر که بحادثه درمانده میشود مثل قرض و مال دیت مدد میکنی و یاری میدهی او را و در راه می بخشی او را از ان ورطه و نوائب حق بجهت آن گفت که بحادثه ناحق مثل اسراف و غصب و مانند آن درمانده نشود که اعانت دران مذموم ست استدلالی کرد خدیجه رضی الله عنها باتصاف آنحضرت بمکارم اخلاق و محامد صفات بر عدم اصابت مکروهات در دنیا و دین و این از غایت فراست و معرفت خدیجه و جزالت رای او بود و چگونه نباشد که مدتهای مدید در صحبت آنحضرت بود صلی الله علیه وآله وسلم و اول کسی که بحقیقت ایمان آورد او ست و هیچکس را با وی مشارکت درین صفت نیست رضی الله عنها - فانطلقت به خدیجة الی ورقة - پس برد آنحضرت را خدیجه بسوی ورقه بفتح واو و را و قاف - ابن نوفل بن عم خدیجة - پسر عم خدیجه زیرا که خدیجه بنت خویلد بن اسد بن عبد العزی و وی ورقه بن نوفل بن اسد و وی مردی بود که نصرانی شده بود از جاهلیت و انجیل از زبان عربی ترجمه میکرده و پیر کبیر شده و اعمی گشته - فقالت له یا ابن عم اسمع من ابن اخیک - پس گفت خدیجه مر ورقه را ای پسر عم من بشنو از برادر زاده خود آنچه میگوید یعنی از آنحضرت این بر روش عرب ست که در محاورات یکدیگر را برادر و برادر زاده و عم و ابن عم میخوانند اینجا برادر زاده خواند بجهت

کبر سن وی و بعضی گفته اند که ورقه در سن در مرتبه والد آنحضرت بود صلے الله علیه وآله وسلم۔ فقال له۔ پس گفت مر آنحضرت را ورقه۔ یا ابن اخی ماذا تری۔ ای برادر زاده من چه چیز مے بینی۔ فاخبره رسول الله۔ پس خبر داد ورقه را پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم خبر آن چه دیده بود۔ وچون خبر را که میدید و مشایخ طریقت این را سند میگیرند برای عرض وقائع ومقامات بر پیران خود۔ فقال ورقه هذا الناموس الذی نزل الله علی موسی۔ پس گفت ورقه این ناموس فرشته ایست که فرستاد خدای تعالی بر موسی علیه السلام ودر روایتی نزل بتشدید معلوم مجهول آمده وناموس صاحب سر کسے را گویند که مطلع باشد بر باطن امر وے وبعضی گفته اند ناموس صاحب سر خیر وصاحب سر شر را جاسوس خوانند ومراد اینجا جبرئیل علیه السلام است وعلے موسی گفت نه علی عیسی از جهت عظم شان موسی جامعیت کتاب وشریعت وی اگرچه ذکر عیسی مناسبتر بود بدین نصرانیت۔ یالیتنی فیها جذعا۔ ای کاشکے می بودم من در وقت نبوت تو ودعوت تو جوان قوی۔ جذع بفتح جیم وذال معجمه اصل در بهائم گوسفندی را گویند که در سال دوم وگاوی را که در سال سوم وشتری را که در سال پنجم باشد واینجا مراد جوانی وقوت است لیتنی اکون حیا۔ کاشکے من میباشم زنده۔ اذ یخرجک قومک۔ وقتی که بیرون آرند ترا قوم تو۔ فقال رسول الله صلے الله علیه وآله وسلم او مخرجی هم۔ آیا بیرون آرندگان من اند ایشان۔ قال نعم۔ گفت ورقه آری بیرون خواهند کرد ترا۔ لم یات رجل قط بمثل ما جئت به الا عودی۔ نیاورد هیچ مردی هرگز مانند آنچه آورده تو یعنی نبوت وشریعت مگر آنکه دشمن داشته شد آن مرد ودر روایتی الا اوذی یعنی هر که پیغمبر شد ادما کافران دشمن شدند وایذا کردند۔ وان یدرکنی یومک۔ و اگر دریابد مرا روز تو یعنی دران ایام که تو دعوت کنی وقوم تو ترا در مقام ایذا شوند و برآرند ومن زنده باشم۔ انصرک نصرا موزرا۔ یاری دهم ترا یاری دادنی سخت بمبالغه ازر بفتح همزه وسکون زاء نیرو و پشت۔ ثم لم ینشب ورقه ان توفی۔ پس درنگ نکرد ورقه که میرانیده شد۔ ینشب بفتح شین معجمه بلفظ معلوم از نشوب بمعنی درنگ کردن ودر اصل تعلق کردن بچیزی بدانکه در ایمان ورقه بآنحضرت خلافی نیست ولیکن در صحبت خلاف ست اگر این واقعه بعد از ثبوت نبوت ست صحابی ست واگر در مبادی احوال ست چنانکه ظاهر ست صحابی نیست والله اعلم۔ وفتر الوحی۔ و بعد از انکه وحی بر آنحضرت آمد ونبوت ثابت شد فتور پذیرفت وحی واز پیاپی آمدن باز ایستاد وفترت سستے وزمان میان دو پیغمبر ومراد اینجا باز ایستادن وحی از پیاپے آمدن ست ومدتی تاخیر شدن وی وفتور در اصل بمعنی ضعف بعد از قوت وسکون بعد از حدت ست وگفته اند که مدت فتور سه سال بود وبعضے شش ماه گفته وبعضے دو ونیم سال وشیخ ابن حجر گفت مراد بفترت وحی میان نزول اقرء باسم ربک ویا ایها المدثر عدم مجے جبرئیل نیست بلکه تاخیر نزول قرآن جبرئیل می آمد اما قرآن نمی آورد وگفته اند که حکمت در فترت وحی وتاخیر وی آن بود که تا برود آن خوف که عارض شده بود وحاصل شود شوق وانتظار ملتیت دیر ست که دلدار پیامی نفرستاد ونوشت سلامے وکلامی نفرستاد۔ متفق علیه۔ این مقدار از حدیث بخاری ومسلم هر دو روایت کرده اند۔ وزاد البخاری۔ وزیادت کرده است بخاری این را که۔ حتی حزن النبی۔ تا آنکه اندوهگین شد پیغمبر صلے الله علیه وآله وسلم فیما بلغنا۔ در آنچه رسیده است ما را از احادیث واله بر وجود حزن وین کلامیکے از راویان حدیث ست که در میان آورده۔ حزنا غدا منه مرارا کی یتردی من رؤس شواهق الجبل۔ اندوهگین شد آنحضرت آنچنان اندوهگین شدنی که بامداد کرد آنحضرت وگشت چند بار تا پایان افتد از سرهای کوههای بلند یعنی مے خواست که از

بالای کوه ها خود را بیندازد و هلاک گردد از جهت فترت وحی و غایت محنت فراق و شدت اشتیاق - فکلما اوفی بذروة جبل لکی یلقی نفسه
منه - پس هرگاه که برآمد بالای کوهی تا بیندازد خود را از کوه - و ذروه بضم ذال و کسر آن بالای هر چیزی - تبدی له جبرئیل - پیدا میشد و ظاهر میگشت
مر او را جبرئیل - فقال - پس میگفت - یا محمد انک رسول الله حقا - بدرستی که تو فرستاده خدائی براستی - ظاهر این کلام آن میگرداند که خوف و اندیشه آنحضرت
از کهانت و مانند آن بود و لیکن ممکن ست که مراد آن باشد که چون تو رسول خدائی برحق از همه آفات ایمن باش و عاقبت کار تو بهمه وجوه در دنیا
و دین بخیر خواهد بود اگرچه محنت و ابتلا در میان آید - فیسکن لذلک جاشه - پس می آرامید ازین سخن ترس وی - فی الصراح جاش برآمدن دل از ترس و
اضطراب بهمزه و بی همزه - و تقر نفسه - و قرار میگرفت نفس مبارک وی - وعن جابر انه سمع رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم یحدث عن فترة
الوحی - روایت ست از جابر که وی شنید آنحضرت را که حکایت میکرد از فترت وحی فرمود - فبینا انا امشی سمعت صوتا من السماء - پس در اثنای
آنکه من میرفتم شنیدم آوازی را از آسمان - فرفعت بصری - پس برداشتم بینائی خود را - فاذا الملک الذی جاءنی بحراء قاعد علی کرسی بین السماء
والارض - پس ناگاه فرشته که آمده بود مرا بکوه حرا نشسته است بر تختی میان آسمان و زمین - فجئثت منه رعبا - پس ترسانیده شدم
من از وی ترسانیدنی - جئثت بجیم و همزه و مثلثه ترسانیدن - حتی هویت الی الارض - تا آنکه افتادم من بر زمین - فجئت اهلی - پس آمدم من
اهل خانه خود را - فقلت زملونی زملونی - بجامه بپیچید مرا بجامه بپیچید مرا - و در بعضی روایات زملونی یک مرة است و در روایت دیگر دثرونی آمده
بمعنی تزمیل ست از دثار بمعنی جامه که بر بالای جامه ها پوشند - فزملونی - پس بپیچیدند [illegible] - فانزل الله - پس فرو فرستاد خدای تعالی یا ایها
المدثر قم فانذر - ای در بجامه پیچیده پس برخیز و دعوت کن خلق را - وربک فکبر - و پروردگار خود را بزرگ دان یعنی از خلق مترس و ملاحظه مکن - وثیابک
فطهر - و جامه های خود را پاک کن از نجاست و بعضی گفته اند مراد بثیاب صفات نفس ست و تطهیر کنایت از اجتناب از اثم - والرجز فاهجر - و پلیدی را
ترک کن مراد شرک ست و عبادت اوثان و بعضی اوثان نیز تفسیر کنند و آن یکی ست - ثم حمی الوحی و تتابع - پس گرم شد وحی و پیاپی آمدن گرفت - متفق
علیه - وعن عائشة ان الحارث بن هشام - روایت ست از عائشه که حارث بن هشام که صحابی ست و برادر ابو جهل بن هشام اسلام آورد
پیش از فتح صاحب مکارم اخلاق بود در جاهلیت و اسلام - سأل رسول الله - پرسید پیغمبر خدا را صلی الله علیه و آله وسلم کیف یاتیک الوحی - چگونه
می آید ترا وحی - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا - احیانا یاتینی مثل صلصلة الجرس - گاه گاهی می آید مرا مانند آواز جرس که طنین و آواز و صلصله
در اصل آواز دادن آهن بر آهن چون بار بار جنبانیده شود و آوازها در یکدیگر تداخل کنند بعد از آن اطلاق کرده شد بر هر آوازی که طنین دارد و بعضی
گفته اند که صلصله آوازی که مبهم آید و در اول وهله مفهوم نگردد مگر بتامل و تحقیق و تشبیه وحی بآن برای تفهیم عامه است - وهو اشده علی - و این قسم
وحی سخت ترین آن بود بر من در فهم مقصود زیرا که فهم معنی از کلام مثل صلصله مشکل ترست از فهم کلام مردی بتخاطب معهود - فیفصم عنی - پس منقطع
میشد یا قطع کرده میشد ملک یا وحی از من - وقد وعیت عنه ما قال - و حال آنکه بتحقیق یاد میگرفتم از آن وحی چیزی را که گفت فرشته - و یفصم بفتح تحتانیه
و ضم آن و کسر صاد و بضم تحتانیه و فتح صاد هر سه روایت ست - فصم بفا شکستن و بریدن بی آنکه جدا گردد و بقاف قطع یا جدائی و اینجا بفا است
یعنی اگرچه ملک منقطع میشد اما علاقه هنوز باقی میبود - واحیانا یتمثل لی الملک رجلا - و گاه گاهی متمثل میگردد برای من فرشته بصورت مردی
چنانکه مشهور ست که جبرئیل بصورت دحیه کلبی می آمد - فیکلمنی فاعی ما یقول - پس سخن میکرد مرا فرشته پس یاد میگرفتم چیزی را که می گفت

وگفته اند که برای استفاده و استفاضه میان متکلم و سامع مناسبت شرط است و اینجا بدو طریق بود گاهی ملکیت جبرئیل و روحانیت وی بر آنحضرت
غالب می آمد و آنحضرت را از بشریت غائب می ساخت این نوع اول ست و گاهی بشریت آنحضرت بر جبرئیل غالب می آمد و جبرئیل متصف به صفت
بشریت می شد و این نوع ثانی ست و این بر تقدیریست که صلصلة آواز وحی باشد چنانکه ظاهر عبارت حدیث ناظر در آنست و بعضی میگویند
که این صلصله آواز پر جبرئیل بود و حکمت در تقدیم وی آن بود که تا آنحضرت را بآنجانب آرد و فارغ کند وحی سمع او را و در وی جای غیر نماند و وی
اشد بود برای جمع هم و توجه بآن جانب کذا فی فتح الباری والله اعلم - قالت عائشة لقد رایته ینزل علیه الوحی فی الیوم الشدید البرد - گفت عائشه
و بتحقیق دیدم من آنحضرت را که فرود می آمد بر آنحضرت وحی در روزی که سخت سرد بودی فیفصم عنه وان جبینه لیتفصد عرقا - پس منقطع میشد وحی
از وی حال آنکه بدرستی از پیشانی وی میریخت خوی را ظاهر آنست که این حال در نوع اول میبود و توانند که در نوع ثانی نیز عارض شده باشد
متفق علیه - وعن عبادة بضم عین و تخفیف باء موحده - بن الصامت صحابی مشهورست از اکابر انصار حاضر شده عقبه اولی و ثانیه را
و بدر را و تمامه مشاهد را - قال کان النبی - گفت بود پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم اذا انزل علیه الوحی - وقتیکه فرود فرستاده میشد بر وی وحی
کرب لذلک - غمگین و اندوهگین ساخته میشد از جهت وحی بسبب شدتی که میرسید یا بسبب اهتمام بمطالعه حقوق عبودیت و ادای شکر نعمت
ازامت و کرب بفتح غم و اندوه که بدان دم گرفته میشود - و تربد وجهه - و متغیر میگشت روی مبارک وی و ربده بضم خاکستر گونی - وفی روایة
و در روایتی اینچنین آمده که چون نزول میکرد بروی [illegible] راسه - پایان می افگند آنحضرت سر خود را و نکس اصحابه رءوسهم - و پایان می افگندند
یاران آنحضرت سرهای خود را نکس سر فرود افگندن - فلما اتلی عنه رفع راسه - پس چون برطرف کرده میشد وحی از آنحضرت بر میداشت سر مبارک
خود را اتلی بضم همزه و سکون مثناة و کسر لام بلفظ مجهول و اصل اتلی تلا بمعنی حواله کردن ست و سر پایان افگندن اصحاب یا از جهت سرایت حال آنحضرت
بود در ایشان یا بجهت موافقت و اتباع والله اعلم - رواه مسلم - وعن ابن عباس قال لما نزلت - روایت ست از ابن عباس
گفت هنگامی که فرود آمد این آیت که - وانذر عشیرتک الاقربین - و بترسان از عذاب خدا قبیله و تبار خود را که قریش باشند - خرج النبی صلی الله
علیه و آله و سلم بیرون آمد آنحضرت حتی صعد الصفا - تا آنکه برآمد کوه صفا را فجعل ینادی - پس در ایستاد و گشت آنحضرت که آواز میکند
قبیله های قریش را نام بنام گفت - یا بنی فهر - ای پسران فهر بکسر فا و سکون ها نام پدر قبیله ایست از قریش - یا بنی عدی -
ای پسران عدی نیز نام کسی ست از قریش لبطون قریش - ندا کرد مر بطنهای قریش را البطن بمعنی شکم ست و بمعنی گروه کمتر از قبیله آید -
حتی اجتمعوا تا آنکه جمع شدند همه قبایل و بطون فجعل الرجل اذا لم یستطع ان یخرج ارسل رسولا - پس گشت مرد چون نمیتوانست که خود بیرون آید
میفرستاد فرستاده را از جانب خود لینظر ما هو - تا نگاه کند و ببیند که چیست این ندا کردن و چه غرض دارد - فجاء ابو لهب و قریش - پس
آمد ابولهب بن عبد المطلب که عم آنحضرت بود و مشرک بود و قریشیان دیگر همه همراه او آمدند - فقال ارایتم ان اخبرتکم ان خیلا تخرج
من صفح هذا الجبل - پس گفت آنحضرت خبر دهید مرا که خبر دهم من شما را که سواران بیرون می آیند از کرانه این کوه - وفی روایة و در
روایتی اینچنین آمده که - ان خیلا تخرج بالوادی تریدان تغیر علیکم - سواران بیرون می آیند بوادی یعنی بمکه در حالی که میخواهند
آن سواران که غارت آرند بر شما و هلاک کنند شما را - تغیر بضم فوقانیه و کسر غین معجمه و سکون تحتانیه از اغارت به معنی غارت کردن

الکنتم مصدقی — آیا هستید شما راست گو داننده مرا درین خبر — قالوا نعم — گفتند آری هستیم راست گو داننده ترا — ما جربنا علیک الا صدقا —
تجربه نکرده ایم و نیازموده ایم بر تو مگر راستی را — قال فانی نذیر لکم بین یدی عذاب شدید — گفت آنحضرت پس بدرستی من ترساننده ام مر شما
را میان پیش و دست عذاب سخت یعنی می ترسانم که عذاب شدید بر شما ایشان آمدنی ست — قال ابو لهب تبا لک — گفت ابو لهب زیان و هلاک باد
ترا الهذا جمعتنا — آیا برای همین فراهم آوردی تو ما را — فنزلت — پس فرود آمد سورة — تبت یدا ابی لهب وتب — هلاک باد هر دو دست
ابی لهب و هلاک شد و لفظ ید مقحم ست و در بعضی روایات آمده است که ابو لهب بهر دو دست خود سنگی بر گرفت و بجانب آنحضرت انداخت
و این حدیث در بابی که پس باب تغیر الناس ست گذشته است متفق علیه — وعن عبد الله بن مسعود قال بینما رسول الله صلی الله علیه وسلم
یصلی عند الکعبة — در اثنای آنکه آنحضرت نماز میگزارد نزد خانه کعبه — وجمع قریش فی مجالسهم — و حال آنکه جماعتی از قریش در مجلسهای
خود بودند که در حرم داشتند — اذ قال قائل — ناگاه گفت گوینده در روایت بخاری قائل منهم یعنی گوینده از قریش و در روایت بخاری
این نیز زیادت کرده که گفت گوینده — الا تنظرون الی هذا المرائی — آیا نگاه نمیکنید بسوی این ریا کننده یعنی آنحضرت و گوینده این سخن ابو جهل
ابو لعنه الله علیه که گفت — ایکم یقوم الی جزور آل فلان — کدام یکی از شما بایستد و برود بسوی شتر کشته شده هست مر اولاد فلان یعنی در
فلان قبیله و فلان محله و جزور بفتح جیم و زای شتر که پاره پاره کرده شود و بر شاة نیز اطلاق میکنند فیعمد الی فرثها — بثای مثلثه — و دمها — پس قصد
کند بخس بسوی فرث وی بفتح فا و سکون را و ثای مثلثه سرگین در شکنبه و بسوی خون وی — وسلاها بفتح سین و تخفیف لام پوستی که در وی بچه باشد
از آدمیان و مواشی و بعضی گفته اند مخصوص به مواشی ست و در آدمیان مشیمه میگویند — ثم [illegible] پس بگذارد و نهد آن چیز مذکور را — حتی اذا سجد
وضعه بین کتفیه — تا آنکه وقتی که سجده کند آنحضرت نهد آنرا میان هر دو شانهٔ وی — فانبعث اشقاهم — پس برخاست و برفت بدبخت ترین
ایشان که عقبة بن ابی معیط باشد بضم میم و فتح عین مهمله و سکون تحتانیه و اورا اشقی گفتن با آنکه ابو جهل سر گروه این اشقیا بود و وی
امر کرد باین زیرا که مباشرت فعل قوی تر ست از سبب بودن و درین آیت تلمیح ست بقول وی سبحانه اذ انبعث اشقاها که پی کننده
ناقه صالح باشد — فلما سجد وضعه بین کتفیه — پس هنگامی که سجده کرد آنحضرت بنهاد آنرا میان دو شانه وی — وثبت النبی صلی الله علیه
وسلم ساجدا — و بر جا ماند آنحضرت سجده کننده — فضحکوا — پس خندیدند این مشرکان — حتی مال بعضهم الی بعض من الضحک — تا آنکه میل
کردند بعضی بسوی بعضی از خنده میل کردنی و خمی و ضحک بکسر ضاد و سکون حا و بفتح ضاد و کسر حا نیز آمده — فانطلق منطلق الی فاطمة —
پس رفت رونده بسوی فاطمه زهره رضی الله عنها و خبر کرد گوینده که وی ابن مسعود بود — فاقبلت تسعی — پس پیش آمد فاطمه در حالیکه
می دود و شتاب میکند — وثبت النبی صلی الله علیه وسلم ساجدا — و بر جای ماند آنحضرت سجده کننده — حتی القته عنه — تا آنکه انداخت
فاطمه رضی الله عنها آنرا از بالای آنحضرت — واقبلت علیهم تسبهم — و روی آورد فاطمه بر آن بدبختان در حالی که دشنام میکرد ایشان را
و درین قوت همت فاطمه و شرف و کرامت اوست که با وجود صغر سن بر روی ایشان را دشنام کرد و ایشان را مجال تعرض وی نشد
فلما قضی رسول الله صلی الله علیه وسلم الصلوة قال — پس هنگامیکه تمام کرد آنحضرت نماز را صلی الله علیه وسلم گفت اللهم
علیک بقریش — خدا وندا بر تو باد که بگیری قریش را از آنها که مشترک اند از ایشان و مستمر اند بر آن عذاب کنی ایشان را — ثلث مرات — سه بار گرد

این دعا را۔ وکان اذا دعا دعا ثلثا۔ و بود آنحضرت چون دعا میکرد و میخواند خدای تعالی را دعا میکرد سه بار۔ واذا سال سال ثلثا۔ و چون سوال میکرد و می طلبید چیزی را از خدای تعالی سوال میکرد سه بار و بعد از آنکه علی العموم دعا کرد بخصوص این اشقیا که شقی ازلی بودند نیز پیش کشید و گفت۔ اللهم علیک بعمرو بن ہشام۔ نام ابی جہل لعین ست۔ وعتبة بضم عین و سکون تا بن ربیعة۔ بفتح را۔ وشیبة بفتح شین و سکون یا۔ بن ربیعة۔ ہر دو برادران اند۔ والولید بن عتبة بضم عین و سکون فوقانیہ۔ وامیة بن خلف۔ بفتح خا و لام۔ وعقبة بن ابی معیط۔ وعمارة بضم عین و تخفیف میم۔ بن الولید۔ این اشقیا بودند که سر گروه مشرکان و موذیان بودند و آنحضرت بر ایذای ایشان بسیار صبر کرد و تحمل ورزید و چون وقت آمد و فرمان الٰہی در رسید بجزای عمل خود رسیدند و کار با مضا کشید۔ بیت لطف حق گرچه مواسا با کند ✝ چونکه از حد بگذرد رسوا کند ✝ قال عبد اللّٰہ۔ گفت عبد اللّٰہ بن مسعود که راوی این حدیث ست۔ فو اللّٰہ لقد رأیتهم صرعی یوم بدر۔ پس بخدا سوگند هر آئینه بتحقیق دیدم ایشان را ہلاک شده و بر زمین افتاده روز جنگ بدر۔ ثم سحبوا الی القلیب۔ پس تر کشیده شدند و انداخته شدند بسوی چاه۔ قلیب بدر۔ چاه که در بدر بود فی القاموس القلیب چاهی سر گرد نا گرفته۔ ثم قال رسول اللّٰہ۔ پس تر گفت پیغمبر خدا صلی اللّٰہ علیہ وسلم واتبع اصحاب القلیب لعنة۔ و در پی فرستاده شد این جماعه را که در چاه انداخته شدند لعنت و خطاب کرد آنحضرت بایشان که یا وعده خدا راست یافتیم شما ہم یافتید و تتمه کلام در کتاب الجہاد گذشت و انداختن این ہمه مشرکان باعتبار اغلبست والا میگویند که عماره بن الولید در بدر نبود بلکه در حبشه مرد و عقبه بن ابی معیط بعد از رجوع از بدر کشته شد و امیه بن خلف بسبب آماس کردن و گران شدن بدن وی در چاه انداخته نشد چنانچه در کتب سیر مذکور است متفق علیہ بدانکه درین حدیث اشکال کرد[illegible]ضرت صلی اللّٰہ علیہ وسلم چون در نماز بر جا ماند با وجود اصابت نجاست بر پشت شریف وی جواب داده اند که آنحضرت ندانست که چه چیز بر پشت وی نهاده اند پس بجای خود مانده و بحث کرده اند که پس چرا بعد از علم بنجاست قضا نکرد پس شافعیه جواب میگویند که نماز نفل بود و شاید در وقتی دیگر اعاده کرده باشند و اگر فرض بود ہم وقت موسع بود کرده باشند ولیکن میگویند که اگر میکرد نقل کرده میشد زیرا که نماز فرض بجماعت میکنند و حال آنکه ہیچکس نقل نکرد و بعضے میگویند که کسے را که حادث شده او را در اثنای نماز انچه که در ابتدا مانع انعقاد است فاسد نمیگردد نماز او و باین حدیث استدلال میکنند بر آن و بخاری نیز ہمبرین ست و عمل ابن عمر رضی اللّٰہ عنہما نیز ہمچنین بود واللّٰہ اعلم چون می دید بر جامه خود خونی در نماز می نهاد جامه را از بر و میگذشت در نماز که میگزارد۔ وعن عائشة انها قالت۔ روایت ست از عائشه که بدرستی عائشه گفت۔ یا رسول اللّٰہ هل اتی علیک یوم کان اشد من یوم احد۔ آیا آمده بر تو روزی که بود سخت تر از روز احد سختیها بآنحضرت رسیده بود که دندان شریف مجروح شد و میخ خود در رخساره مبارک خلید و چیزهای دیگر که در حدیث آینده بیاید۔ فقال لقد لقیت من قومک۔ پس گفت آنحضرت هر آئینه بتحقیق دیدم از قوم تو آنچه دیدم۔ وکان اشد ما لقیت منهم یوم العقبة۔ و بود سخت ترین آنچه دیدم ازین قوم روز عقبه است عقبه بفتحات راه میان کوه و ظاہر آنست که مراد بعقبه مکانی ست که در منا ست و جمره بدان مضاف ست و او را جمرة العقبه میگویند چنانکه در کتاب الحج گذشت و آنحضرت در موسم حج آنجا ایستاد و قبائل را دعوت کرد چنانکه عادت شریف بود که در مواسم و مجامع دعوت میکرد و مردم را ترغیب و ترہیب مینمود و آنحضرت از آنجا بجانب ثقیف رفت۔ اذ عرضت نفسی۔ وقتی که عرض کردم على ابن عبد یالیل بتحتانیه بعد وی الف بعد از وی لام مکسور قبل تحتانیه بن کلال بضم کاف شخصے بود از رؤسای ثقیف او را نیز دعوت کرد چنانکه فرمود۔

نفس خود را۔ علی ابن عبد یالیل بن کلال فلم یجبنی الی ما اردت۔ پس پاسخ نداد مرا آنچه خواستم یعنی قبول نکرد دعوت اسلام او جاہلان و خردان آن مکان ایذا ہا کردند و آنحضرت را سنگہا زدند و خون آلوده ساختند۔ فانطلقت وانا مهموم۔ پس رفتم و روان شدم من حال آنکه اندوهگینم۔ علی وجهی۔ رفتم بر روی خود یعنی حیران و مغموم که در نمی یابم که کجا روی می آرم بیت زد را غیار و از دیوار سنگ باید بیارد + بلائے در و مندان از در و دیوار میبارد + فلم استفق الا بقرن الثعالب۔ پس بهوش نیامدم مگر بموضعی که نام وی قرن الثعالب ست بفتح قاف وسکون را و نون که آنجا میقات اہل نجد ست و او را قرن المنازل نیز گویند۔ فرفعت راسی۔ پس برداشتم من سر خود را۔ فاذا انا بسحابة قد اظلتنی۔ پس ناگاه من ملابس و مقرون با بری ام که بتحقیق سایه کرده است مرا۔ فنظرت فاذا فیها جبرئیل۔ پس نگاه کردم پس ناگاه در آن سحاب جبرئیل ست۔ فنادانی۔ پس آواز داد مرا جبرئیل۔ فقال ان الله قد سمع قول قومک۔ پس گفت بدرستی خدای تعالی شنید سخن قوم ترا۔ وما ردوا علیک۔ و شنید آنچه رد کردند بر تو و جواب تو دادند بتکذیب و سختی و درشتی۔ ولقد بعث الیک ملک الجبال و بر آئینه بتحقیق فرستاده است بر تو فرشته کوهها را یعنی فرشته که کوههای روی زمین حوالۂ او ست۔ لتامره بما شئت فیهم۔ تا بفرمائی تو آن فرشته را بچیزی که میخواهی تو در قوم خود از عذاب و هلاک و پست و زیر کردن ایشان در میان کوهها۔ قال۔ گفت آن حضرت فنادانی ملک الجبال۔ پس آواز داد مرا فرشته کوهها۔ فسلم علی۔ پس سلام کرد بر من۔ فقال۔ پس گفت آن فرشته۔ یا محمد ان الله قد سمع قول قومک۔ ای محمد بدرستی خدای تعالی بتحقیق شنید سخن قوم ترا۔ وانا ملک الجبال۔ و من فرشته کوهها ام که کوهها حواله من ست قد بعثنی ربک الیک۔ بتحقیق فرستاده است مرا پروردگار تعالی بسوی تو۔ [illegible] ستامرنی تو مرا بامر خود و هر چه فرمائی بکنم۔ ان شئت ان اطبق علیهم الاخشبین۔ اگر بخواهی تو که بر هم زنم بر ایشان هر دو کوه را که اخشبین اند اخشبین بخاء معجمه و شین معجمه و بای موحده نام دو کوه که در میان آنها آبادان ست۔ فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم بل ارجوا ان یخرج الله من اصلابهم من یعبد الله وحده لا یشرک به۔ پس گفت آنحضرت نمیخواهم هلاک ایشان بلکه امید دارم که بیرون آرد خدای تعالی از پشتهای ایشان کسی را که پرستد خدا را تنها و شرک نیارد بوی متفق علیه۔ وعن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم کسرت رباعیته یوم احد۔ روایت ست از انس که آنحضرت شکسته شد یکی از چهار دندان مبارک وی که آنرا رباعیه میگویند روز احد و رباعیه بفتح را و تخفیف یا بر وزن ثمانیه چهار دندان که میان ثنایا و انیاب ست دو بالا و دو پایان پس دندان یمنی سفلی شکسته شد و لب پایان نیز مجروح گشت و شکسته شدن دندان نه بآن معنی که از بیخ افتاده باشد و در دندانها رخنه پیدا شده باشد بلکه پاره از آن جدا شد و این از دست عتبه بن ابی وقاص بود برادر سعد بن ابی وقاص در اسلام و صحبت وی اختلاف ست و از اولاد وی هر که زائیده می شد چون ببلوغ میرسید دندان پیش افتاده میبود۔ وشج فی راسه۔ و شکستگی کرده شد در سر مبارک وی شجه بفتح شین و تشدید جیم شکستگی در سر و در بعضی روایات در جبهه آمده آورده اند که تیر بری از کوه فرود آمد و فاعل آنرا پاره پاره کرد و چیزها سے دیگر نیز رسید کافران در میان گوها کنده بودند اسپ آنحضرت در آن افتاده پس طلحه بن عبید الله آمد و آنحضرت را در کنار گرفته برداشت و فرمود۔ اوجب طلحه۔ یعنی واجب گردانید طلحه برای خود بهشت را و حلقه خود که بر سر داشت در رخسار شریف در رفت چنان که

ابو عبیدہ بن الجراح بدندانهای خود آنرا برکند و دندان او برآمد و مالک بن سنان خون آنحضرت را بمکید مر آنحضرت فرمود هر که خون مرا
بمکید واجب شد او را جنت فجعل یسلت الدم عنه پس گشت آنحضرت که پاک میکرد خون را از خود وسلت السلت الکاسبه بانگشت پاک کردن و دور کردن
ازن خضاب را از دست — ویقول و میگفت آنحضرت کیف تفلح قوم شجوا راس نبیهم وکسروا رباعیته چگونه رستگار شوند گروهی که شکستند
سر پیغمبر خود را و شکستند دندان او را و آورده اند که علی مرتضی بسپر خود آب آورد و فاطمه زهرا پاره سوخته در زخم نشاند و در بعضی روایات
آمده ست که چون مر آنحضرت تغیری بحکم البشریه راه یافت این آیت نازل شد لیس لک من الامر شئ او یتوب علیهم او یعذبهم فانهم ظالمون
و نیز آمده که آنحضرت خون را پاک میکرد و میگفت اگر قطره از وی بر زمین افتد فرود می آید بر ایشان عذاب آسمان و فرمود اللهم اغفر لقومی
فانهم لا یعلمون. رواه مسلم. وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اشتد غضب الله علی قوم فعلوا بنبیه گفت
آنحضرت سخت شد خشم خدا بر قومیکه کرده اند به پیغمبرے که فرستاده شد بر ایشان. یشیر الی رباعیته. اشارت میکرد آنحضرت بآن
فعل بسوی دندان خود و شکسته شدن آن از دست ایشان و فرمود. اشتد غضب الله علی رجل یقتله رسول الله سخت ست غضب
خدا بر مردی که بکشد او را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فی سبیل الله. در راه خدا احتراز کرد از قتل بحد و قصاص مر دبر رسول الله بذات
شریف خود را او کشته یا پیغمبر را زیرا که کشتن پیغمبر حق ست و محل اشتباه نه پس مقتول وی واجب القتل و دوزخی ست بی شبهه متفق
علیه وهذا الباب خال عن الفصل الثانی — و این باب خالی ست از فصل ثانی

الفصل الثالث — عن یحیی بن ابی [illegible] امام تابعین و ثقات ایشان ست و از عباد علما و اثبات ست ایوب گفت
که باقی نماند بر روی زمین مثل یحیی بن ابی کثیر قال سألت ابا سلمة بن عبد الرحمن گفت یحیی پرسیدم ابا سلمه پسر عبد الرحمن بن
عوف را که وی از کبار تابعین و مشاهیر علما ست و از فقهای سبعه ست عن اول ما نزل من القرآن. از نخستین چیزے که فرود آمده از
قرآن — قال یا ایها المدثر گفت نخستین چیزے که فرود آمده از قرآن یا ایها المدثر ست. قلت یقولون اقرأ باسم ربک گفت یحیی گفتم
میگویند که اول آنچه نازل شد اقرأ باسم ربک الذی ست — قال ابو سلمة سألت جابرا عن ذلک — گفت ابو سلمه سوال کردم من جابر را
ازان یعنی وی نیز جواب گفت چنانکه من گفتم — وقلت له مثل الذی قلت لی. گفتم مراو را مانند آنچه گفتی تو مرا که میگویند اول ما نزل اقرأ
باسم ربک ست فقال لی جابر لا احدثک الا بما حدثنا رسول الله پس گفت مرا جابر حدیث نمیکنم ترا مگر بآنچه حدیث کرد ما را پیغمبر خدا صلی الله
علیه وسلم قال. حدیث که آنحضرت کرد این ست که گفت. جاورت بحراء شهرا. مجاورت کردم و خلوت گزیدم بغار حرا یک ماه.
فلما قضیت جواری هبطت. پس هنگامی که گزاردم و تمام کردم خلوت و اعتکاف خود را فرود آمدم از کوه. فنودیت. پس آواز
کرده شدم من. فنظرت عن یمینی فلم ار شیئا. پس نگاه کردم من از جانب راست خود پس ندیدم چیزے را. و نظرت عن شمالی فلم ار شیئا.
و نگاه کردم جانب چپ خود پس ندیدم چیزے را. و نظرت عن خلفی فلم ار شیئا. و نگاه کردم جانب پس خود پس ندیدم چیزے را
فرفعت راسی. پس برداشتم من سر خود را و نگریستم جانب بالا. فرأیت شیئا پس دیدم چیزی را عبارت از فرشته که خبر داد بنبوت تا
آخر قصه. فاتیت خدیجة پس آمدم خدیجه را فقلت پس گفتم بجهت شدت خوف و دهشت که مرا سرایت کرده و راه یافته بود دثرونی. بجامه پیچید مرا

فدثرونی - پس پیچیدند مرا بجامه - وصبوا علی ماء باردا - و ریختند بر من آب سرد که در دفع غشی و بهوش آمدن تاثیری قوی دارد - فنزلت یا ایها المدثر قم فانذر وربک فکبر وثیابک فطهر والرجز فاهجر - تفسیر این در فصل اول در حدیث جابر گذشت - وذلک قبل ان تفرض الصلوٰة - و این پیش از آن است که فرض کرده شود نماز - متفق علیه - و گفته اند که درینجا اشتباه حال است بر راوی و صواب آنست که اول ما نزل اقرأ باسم ربک است و یا ایها المدثر نزول وی بعد از فترت وحی است و شاید که راوی این حدیث اختصار کرد و قصه را طی کرد و ذکر نزول اقرأ را یا مشتبه شد امر بروی باختلاط یا نسیان و حقیقت حال آنست که در فصل اول گذشت

باب علامات النبوة

علامت و معلم بفتح و علم بتحتین در اصل نشان که بر سر راه نهند و مراد اینجا نشانهاست که دلالت کند بر پیغمبری آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم از صفات و اخلاق و فضائل و شمائل و افعال و احوال آنحضرت که عاقل متفرس که در آن نظر کند استدلال کند بر نبوت و آنچه در کتب سابقه سماویه از صفات و احوال وی صلی الله علیه و آله وسلم نوشته شده نیز از این قبیل است و شک نیست که معجزات همه علامات نبوت است و معلوم نشد که مؤلف که دو باب عقد کرد یکی در علامات نبوت دیگر در معجزات بچه وجه است و وجه فرق نهادن میان علامت و معجزه با آنکه در هر دو باب خوارق ذکر کرده وجهی موجه برای آن ظاهر نمیشود و در شرح تقریر این سخن به تفصیل کرده شده است

الفصل الاول عن انس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم اتاه جبریل وهو یلعب مع الصبیان - روایت است از انس که آنحضرت آمد او را جبریل حال آنکه آنحضرت بازی میکرد با کودکان و بود در میان ایشان [illegible] وقتی بود که نزد حلیمه بود که مرضعهٔ اوست فاخذه فصرعه - پس گرفت جبریل آنحضرت را و بینداخت او را بر زمین - فشق عن قلبه - پس بشگافت دل او را - فاستخرج منه علقة - پس بیرون آورد از دل وی پاره خون بسته غلیظ سیاه که اصل مفاسد و معاصی میباشد - فقال هذا حظ الشیطان منک - پس گفت جبریل که این نصیب شیطان است از تو - ثم غسله فی طست من ذهب - پس بشست دل او را در طشتی از زر از جهت تعظیم و تکریم وی و استعمال ذهب را که درین شرع منع کرده اند از جهت امتحان و ابتلاست تا در آخرت آن از اوانی بهشت است و اکثر آنچه واقع شده در آن وقت و در شب معراج از عالم غیب و احوال آن جهانست و حال آنکه آنحضرت آنرا استعمال نکرده و استمتاع بدان ننموده - بماء زمزم - شستند بآب زمزم و گفته اند ازینجا معلوم میشود که آب زمزم بهترین آبهاست اگرچه آب بهشت باشد چه اگر آب دیگر فاضلتر از آن بودی بآن شستندی - ثم لأمه - بهمزه پس بهم پیچید و دوخت دل او را - ثم اعاده فی مکانه - و باز نهاد او را در جای خود - وجاء الغلمان یسعون الی امه - و آمدند آن کودکان که همراه او بودند دوان نزد مادر آنحضرت یعنی ظئره - مراد بمادر دایه است یعنی دایه آنحضرت را که شیر میداد - فقالوا ان محمدا قد قتل - پس گفتند آن کودکان که محمد بتحقیق کشته شد - فاستقبلوه وهو منتقع اللون - بفتح قاف پس پیش آمدند مردم آنحضرت را و حال آنکه آنحضرت متغیر رنگ است - فی الصراح انتقاع گونه روی برگشتن - قال انس وکنت اری اثر المخیط فی صدره - گفت انس بودم من که میدیدم اثر دوختن را در سینه آنحضرت مخیط در اصل بمعنی سوزن است - رواه مسلم - بدانکه شق صدر شریف چهار بار واقع شده نخست در صغر سن نزد حلیمه دوم در ده سالگی سوم در نزول بعثت چهارم در شب اسرا در وقتیکه جبریل بطلب وی آمد صلی الله علیه و آله وسلم و در شرح آنرا

به تفصیل ذکر کرده ایم و اختلاف کرده اند که شق صدر شریف و غسل قلب مبارک وی مخصوص است به وی صلی الله علیه و آله وسلم یا پیغمبران دیگر را
نیز واقع شده و از ابن عباس در خبر تابوت سکینه آمده که گفت در وی طشتی بود که شسته شده بود در وی قلوب انبیا صلوات الله وسلامه
علیهم اجمعین **و عن جابر بن سمرة** قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انی لاعرف حجرا بمکة کان یسلم علی قبل ان ابعث . گفت آنحضرت
بدرستی هر آینه میشناسم من سنگی را که در مکه است بود که سلام میکرد بر من پیش از آن که مبعوث شدم من . انی لاعرفه الآن بدرستی
من می شناسم آن سنگ را اکنون بعضی گویند که مراد حجر اسود است و اکثر برآنند که آن حجری است که بازیست در کوچه که در آنجا اثر مرفق
آنحضرت است در طریق بیت خدیجه مزار و تبرک به شیخ ابن حجر مکی گفته که این متوارث آمده از اهل مکه خلفا عن سلف و آن کوچه را
زقاق الحجر میگویند بضم زای و قاف به معنی کوچه . رواه مسلم . **و عن انس** قال ان اهل مکة سألوا رسول الله صلی الله علیه وسلم
ان یریهم آیة . گفت انس که اهل مکه طلبیدند از آنحضرت که بنماید ایشان را معجزه که نشان صدق وی گردد در دعوی نبوت . فاراهم
القمر شقتین . پس نمود ایشان را ماه را دو پاره باشارت دست . حتی راوا حراء بینهما . تا آنکه دیدند کوه حرا را میان آن دو پاره
ماه . متفق علیه . **و عن ابن مسعود** قال انشق القمر علی عهد رسول الله . شگافته شده ماه در زمان پیغمبر خدا . فرقتین . دو پاره
فرقة فوق الجبل . یک پاره بالای کوه . و فرقة دونه . و پاره دیگر زیر کوه و در روایتی فلقتین بلام آمده است . فقال رسول الله
صلی الله علیه وسلم اشهدوا . پس گفت آنحضرت بکافران که این معجزه از طلبیده بودند حاضر شوید و به بینید و گواه شوید . متفق علیه
بدانکه انشقاق قمر بتحقیق واقع شده مر آنحضرت [illegible] الله علیه و آله وسلم و روایت کرده اند آن را جمعی کثیر از صحابه و تابعین و روایت
کرده اند از ایشان جم غفیر از ائمه حدیث و علامه ابن سبکی در شرح مختصر ابن حاجب گفته که صحیح نزد من آنست که انشقاق
قمر متواتر است و مرویست در صحیحین جز آن از طرق کثیره چنانکه شبهه را قطعا بدان راه نیست . کذا نقل فی المواهب اللدنیة
و مفسران اجماع دارند که مراد در کریمه . اقتربت الساعة وانشق القمر همین انشقاق است که معجزه آنحضرت واقع شد نه آنکه در قیامت
واقع شود و سیاق آیت که فرموده . وان یروا آیة یعرضوا ویقولوا سحر مستمر . دلالت دارد بر آن و انکار کرده اند این معجزه را
بعضی از مبتدعه متفلسفه باعتقاد آنکه خرق والتیام بر فلکیات محال است و نمیدانند این جهال که افلاک هم مخلوق پروردگار تعالی
اند و مسخر قدرت کامله او یند چنانکه در هم پیچد اینها را روز قیامت و بعضی از ملاحده میگویند که اگر این واقع بودی آن را عوام و خواص
مردم نقل کردندی و تمام اهل زمین در دیدن آن شریک بودندی و دیدن آن مخصوص باهل مکه نبودی و ارباب تواریخ بتواتر آن را
نقل کردندی جوابش آنست که چون طلب کرده بودند قومی مخصوص با ایشان نمود و مقصود از معجزه نمودن و الزام دادن در نظر ایشان
و آوردن بود و نیز در شب بود و لحظه بیش نبود و مردم در خواب بودند و تواند که قمر در آن وقت در بعضی منازل بوده باشد که به بعضی
اهل آفاق ظاهر شده و در بعضی دیگر ظاهر نشده باشد چنانکه خسوف را بعضی از اهل بلاد می بینند و بعضی نه با آنکه در روایات آمده است
که مسافران که از نواحی زمین در آن زمان رسیدند خبر دادند و نقل آن متواتر است بی شبهه و کتب سیر و تواریخ بدان مملو گو هرگز کافران
و منکران نقل نه کنند و منکر شوند زیان ندارد **و عن ابی هریرة** قال قال ابوجهل یعفر محمد وجهه بین اظهرکم . گفت ابوهریره رضی الله عنه

عنه که گفت ابوجهل لعنة الله علیه آیا خاک آلوده میگرداند محمد روی خود را میان شما و تعفیر خاک آلود کردن روی در خاک غلطانیدن روی
کنایت ست از سجده کردن - فقیل نعم - پس گفته شد آری تعفیر میکند - فقال واللات والعزی لئن رایته یفعل ذلک - پس گفت آن ملعون
سوگند بلات وعزی هر آئینه اگر ببینم من او را که میکند آنرا یعنے سجده را - لاطأن علی رقبته - هر آئینه پی سپر کنم بر گردن وی لکد زنم بران - فاتی رسول الله
پس آمد ابوجهل پیغمبر خدا را - صلے الله علیه وآله وسلم وهو یصلے - وحال آنکه آنحضرت نماز میگزارد - زعم لیطأ علی رقبته - طمع کرد و خواست که پی سپر
کند بر گردن آنحضرت - فما فجئهم منه الا وهو ینکص علے عقبیه ویتقی بیدیه - پس درآمد آن ملعون ناگهان مردم را از آنحضرت مگر آنکه وی پس میرود و بر سر دو
پاشنه دیر پیر میکند بدو دست خود یعنی چون آمد برگشت و چنان ظاهر شد که گویا آفتی بوی میرسد و وی بهر دو دست خود آنرا باز میدارد - فقیل له
مالک - پس گفته شد مر او را چه کار میکنے و چه شده است ترا که بر میگردی چه چیز را بدستها از خود باز میداری - فقال ان بیني وبینه لخندقا من نار
پس گفت بدرستی میان من و میان آنحضرت خندقی ست از آتش خندق بفتح خا و دال گوی گرداگرد شهر معرب کنده - وهولا و میان من و
وی ترسی ست - واجنحة - و بازوها ست یعنی از فرشتگان - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وآله وسلم لو دنا منے لاختطفته الملائکة
عضوا عضوا - اگر نزدیک میشد ابوجهل از من هر آئینه می ربودند او را فرشتگان چنانکه هر عضو را جدا جدا می بردند - رواه مسلم - وعن عدی بن
حاتم قال بینا انا عند النبي صلے الله علیه وآله وسلم اذ اتاه رجل - روایت ست از عدی بن حاتم جواد مشهور که بعد از پدر آمد و اسلام آورد و صحابی شد
گفت در اثنای آنکه من نزد آنحضرت بودم ناگاه آمد او را مردی - فشکی الیه الفاقة - پس شکایت کرد آن مرد بسوی آنحضرت فاقه و احتیاج درویشی را
ثم اتاه آخر فشکی الیه قطع السبیل - پس آمد آنحضرت را مردے دیگر پس گله کرد بسوی وی از [illegible] قطع میشود در بلاد - فقال - پس گفت آنحضرت
یا عدی هل رایت الحیرة - ای عدی آیا دیدی تو حیره را بکسر حاء مهمله و سکون تحتانیه و را نام شهری قدیم ست نزدیک کوفه و نام محله ایست به نیشاپور
فان طالت بک حیوة فلترین الظعینة ترتحل من الحیرة - پس اگر دراز گردد ترا زندگانی پس هر آئینه ببینی تو زنی نشسته در هودج را که کوچ میکند از حیره
حتی تطوف بالبیت - تا طواف کند بکعبه یعنے از حیره بمکه میرود - لا تخاف احدا الا الله - در حالیکه نمی ترسد هیچ یکے را مگر خدا را این را در جواب
مردی فرمودند که گله از بی امنی راه زنی کرده و در جواب از شکایت مردی از فقر و فاقه فرمودند و خطاب هم بعدی بن حاتم کردند که در مجلس شریف حاضر
بود - ولئن طالت بک حیوة لتفتحن کنوز کسری - و هر آئینه اگر دراز شد ترا زندگانی مے بینے که گشاده میشود گنجهای کسری پادشاه فارس و قسمت
می یابد میان مسلمانان - ولئن طالت بک حیوة لترین الرجل یخرج ملأ کفه من ذهب او فضة - و اگر دراز شود ترا حیات هر آئینه مے بینے مرد را که
بیرون می آرد آن مرد پری کف دست خود از زر یا سیم - یطلب من یقبله منه - میجوید کسے را از فقرا که قبول کند آنرا - فلا یجد احدا یقبله منه - پس نمے یابد
هیچ یکے را که قبول کند آنرا از وی از جهت عدم فقر و احتیاج و گرفتن زر و سیم برای دفع حاجت ست و چون حاجت نباشد گرفتن زر و سیم
برای چه باشد و گفته اند که این حال در آخر زمان خواهد بود در زمان نزول عیسے علیه السلام چنانکه در حدیث آمده است و در باب نزول عیسے
گذشت و بعضے گفته اند که مثل این در زمان دولت عمر بن عبد العزیز رضی الله عنه نیز بوجود آمد که مصدوق این حدیث گشت و جزم کرده بیهقی باین
معنے و ظاهر عبارت ولئن طالت بک حیوة لترین همدرین ست فتدبر والله اعلم و چون بشارت داد آنحضرت بسعت رزق و فراغ معیشت
انذار کرد بشدت و محنت روز قیامت تا جمع کند میان بشارت و انذار چنانکه شان مقام نبوت ست پس فرمود - ولیلقین الله احدکم یوم

یلقاه - و هر آئینه پیش می آید خدا را یکی از شما روزی که پیش می آید یعنی روز قیامت - ولیس بینه و بینه ترجمان یترجم له - وحال آنکه نیست
میان وی و میان خدا کسی که بیان کند و تفسیر نماید برای وی ترجمان بفتح تا و ضم جیم و بفتح هر دو و ضم هر دو کسی که تعبیر میکند کلام را از زبانی
دیگر و مراد اینجا مفسر و مبین ست - فلیقولن الم ابعث الیک رسولا فیبلغک پس هر آئینه می گوید خدای تعالی آیا نفرستادم بسوی
تو پیغمبری را تا که برساند ترا احکام دین را و حضور روز قیامت را - فیقول بلی - پس میگوید آری فرستادی رسول را - فیقول الم اعطک
مالا و افضل علیک - پس میگوید خدای تعالی آیا ندادم ترا مالی و آیا افضال نکردم و فزونی نکردم در رزق بر تو - فیقول بلی پس
میگوید بنده آری دادی مال و فزونی کردی - فینظر عن یمینه فلا یری الا جهنم پس نگاه میکند آنکس جانب راست خود پس نمی بیند مگر
دوزخ را - و ینظر عن یساره فلا یری الا جهنم - پس نگاه میکند آنکس جانب چپ خود پس نمی بیند مگر دوزخ را - اتقوا النار ولو بشق
تمرة - پرهیز کنید آتش دوزخ را یعنی تصدق و اگرچه به نصف خرما باشد و شئ قلیل بود - فمن لم یجد فبکلمة طیبة پس کسیکه نیابد
شق تمره را پس به سخن خوب نرم که بسائل گوید که خوشحال گرد و بدان مادام که در آن مداهنت در دین نبود - قال عدی
فرایت الظعینة ترتحل من الحیرة حتی تطوف الکعبة - گفت عدی پس دیدم زن هودج نشین را که کوچ میکرد از حیره تا آنکه طواف کند کعبه را -
لا تخاف الا الله - نمی ترسید مگر خدا را چنانکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم فرموده بود - و کنت فیمن افتتح کنوز کسری ابن هرمز - و بودم من میان
کسانی که بگشادند گنجهای کسری پسر هرمز بن نوشیروان را - ولئن طالت بکم حیوة لترون ما قال النبی ابو القاسم - و هر آئینه اگر دراز گردد
شما زندگانی هر آئینه می بینید چیزی که گفته است ابو القاسم صلی الله علیه وسلم یخرج ملء کفه - که بیرون می آید مرد سیم و زر را
و میجوید کسی را که قبول کند آنرا پس نیابد کسی را که قبول کند وفات عدی بن حاتم در سنه سبع و ستین او ثمان او تسع و ستین است
پیش از زمان عمر بن عبد العزیز - رواه البخاری - وعن خباب - بفتح خاء معجمه و تشدید موحده بن الارت - بفتح همزه و را و در آخر تاء
فوقانیه مشدده صحابی ست اسلام آورده پیش از در آمدن آنحضرت دار ارقم را - قال - گفت خباب شکونا الی النبی - گله کردیم
بسوی پیغمبر صلی الله علیه وسلم و هو متوسد بردة فی ظل الکعبة - وحال آنکه آنحضرت زیر سر نهاده بود گلیمی را در سایه کعبه افتاده
و ساده بکسر واو و برد بضم گلیم مخطط - وقد لقینا من المشرکین شدة - وحال آنکه بتحقیق یافتیم ما از مشرکان سختی و عذاب - فقلنا
الا تدعو الله - پس گفتیم آیا دعا نمی کنی خدا را برین کافران و ظالمان - فقعد و هو محمر وجهه - نشست آنحضرت و حال آنکه سرخ
شده است روی مبارک وی بجهت حالتی که عارض شد او را از شنیدن ظلم و بی اندامی کافران یا بجهت صبر کردن مسلمانان
و شکایت نمودن از کافران این مناسب تر ست بقبول وی که - و قال - و گفت آنحضرت - کان الرجل فیمن کان قبلکم یحفر له فی الارض
بود مرد در میان آن کسانیکه بودند پیش از شما که کنده میشد مر آن مرد را گو در زمین فیجعل فیه - پس گردانیده میشد آن مرد در آن
گو - فیجاء بالمنشار فیوضع فوق راسه - پس آورده میشد اره پس نهاده میشد اره بالای سر آن مرد فیشق باثنین - پس شگافته میشد
بدو پاره - فما یصده ذلک عن دینه - پس باز نمیداشت آن مرد را آن عذاب کردن از دین وی - ویمشط بامشاط الحدید و شانه
کرده میشد مرد بشانهای آهن - ما دون لحمه من عظم و عصب - چیزی که ته گوشت ست از استخوان و پی یعنی شانه از جهت تیزی و سختی از گوشت

گذشته به پی و استخوان هم رسد - وما یصده ذلک عن دینه - و باز نمی دارد اورا آن عذاب از دین وی - والله لیتمن هذا الامر - بخدا سوگند
هر آئینه بتمام و کمال رسد این دین و آسانی می بینید بعد از دشواری - حتی یسیر الراکب من صنعاء الی حضرموت - تا آنکه سیر کند سوار از صنعاء
تا حضرموت که مسافت بعید ست میان این دو موضع - لایخاف الا الله - در حالیکه نمی ترسد آن سوار هیچکس مگر خدا را و صنعاء
شهری ست بیمن بسیاری درخت و آب مشابه دمشق و قریه ایست بر در دمشق کذا فی القاموس و حضرموت بسکون ضاد و فتح میم و بضم میم هم
میگویند شهری مشهور بیمن جای صلحاء و عباد تا آنکه گفته اند حضرموت منبت الاولیاء آن شهری ست رویاند اولیاء را یعنی اولیاء از زمین
بسیار می خیزند و وجه تسمیهٔ وی باین اسم آنست که صالح پیغمبر حاضر شد آنرا و مرد در آن و بعضی گفته اند حاضر شد در وی موت جرجیس -
والذئب علی غنمه - یا نمی ترسد مرد مگر گرگ را بر گوسفندان خود و مقصود بیان امن ست از ظلم مردم بر یکدیگر چنانکه در جاهلیت بود نه امن
از حمایهٔ گرگ بر گوسفند زیرا که آن خارج از عادت ست و این نیز خواهد شد ولیکن در آخر زمان نزد نزول عیسی علیه السلام - ولکنکم تستعجلون
ولیکن شما شتابی می نمائید و بی صبری میکنید - رواه البخاری **وعن انس** قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یدخل علی
ام حرام بنت ملحان گفت انس بود آنحضرت که می درآمد برین زن که ام حرام ست بحاء مهمله و را دختر ملحان بکسر میم و سکون لام و
وی خاله انس ست خواهر مادر وی که ام سلیم ست و این هر دو زن نسبت خالگی با آنحضرت نیز دارند از رضاع و بعضی میگویند که خاله پدر
آنحضرت بوده اند صلی الله علیه وسلم یا مادر وی از بنی النجار بود که قبیله ایست از انصار - وکانت تحت عبادة بن الصامت - و بوده
ام حرام زن عبادة بن الصامت که از کبار انصار و نقباء ایشان ست پس آنحضرت بسبب [illegible] قربتی که باین دو خواهر داشت بر ایشان می رفت
و قیلوله میکرد چنانکه در باب اسماء النبی از حدیث ام سلیم گذشت - فدخل علیها یوما - پس درآمد آنحضرت بر ام حرام روزی -
فاطعمته - پس طعام خورانید ام حرام آنحضرت را - ثم جعلت تفلی راسه - پس در گشت آن زن که سپش میجوید از سر مبارک آنحضرت
سخن درین معنی نیز در فصل ثانی از باب فی اخلاقه گذشت و صحیح آنست که سپش بر بدن مبارک آنحضرت نبود و مراد تفحص کردن
و پاک کردن سرست از مانند غبار و خس و خاشاک و الله اعلم - فنام رسول الله صلی الله علیه وسلم ثم استیقظ - پس خواب کرد آنحضرت
بعد از آن بیدار شد - وهو یضحک - و حال آنکه خنده میکند آنحضرت - قالت فقلت ما یضحکک - گفت ام حرام پس گفتم من چه چیز
خندانید ترا - یا رسول الله قال ناس من امتی عرضوا علی غزاة فی سبیل الله - گفت آنحضرت که جمعی مردمان از امت من عرض
کرده شدند بر من و نموده شدند مرا در خواب که غزا کنندگان اند در راه خدا - یرکبون ثبج هذا البحر - سوار میشوند آن مردمان میانهٔ این
دریا و پشت آنرا ثبج بمثلثه و موحده مفتوحتین و در آخر جیم میان کتف و پشت و میانهٔ هر چیز و بلندی ریگ - ملوکا علی الاسرة -
سوار میشوند بر دریا مانند ملوک بر تختها - او مثل الملوک علی الاسرة - شک راویست و معنی هر دو عبارت یکی ست و مراد تشبیه
نشستن بر کشتی ست بجلوس ملوک بر تخت - فقلت - ام حرام میگوید پس گفتم من - یا رسول الله ادع الله ان یجعلنی منهم - دعا کن
خدا را که بگرداند مرا ازین طائفه که سوار میشوند دریا را برای غزا - فدعا لها - پس دعا کرد آنحضرت ام حرام را بدانچه درخواست کرد - ثم
وضع راسه فنام - پس تر نهاد آنحضرت سر مبارک خود را پس خواب کرد - ثم استیقظ وهو یضحک - پس تر بیدار شد آنحضرت و حال آنکه

خنده میکند ـ فقلت یا رسول الله ما یضحکک قال ناس من امتی عرضوا علی غزاة فی سبیل الله کما قال فی الاولی ـ چنانکه در بار اول گفت که سوار میشوند بر پشت دریا مانند ملوک بر سریرها ـ فقلت یا رسول الله ادع الله ان یجعلنی منهم قال انت من الاولین ـ گفت آنحضرت تو از نخستینهائی ازینجا ظاهر میشود که جماعه که بار دوم نموده شدند جز آن جماعه بودند که در بار نخستین نموده شدند یعنی همیشه نوبت بنوبت بر دریا نشستنه و غزا کنند و تو از ان جماعه خواهی بود که در اول این کار کنند ـ فرکبت ـ پس سوار شد ـ ام حرام البحر فی زمن معاویة ـ بر دریا بقصد غزا در زمان معاویه ظاهر عبارت آنست که در زمان امارت وی بود و باین رفته باجی و قاضی عیاض و اکثر برآنند که در وقت امارت وی بود در خلافت عثمان بن عفان در غزای قبرس سنه ثمان و عشرین کذا ذکره السیوطی ـ فصرعت عن دابتها حین خرجت من البحر ـ پس افگنده شد ام حرام بر زمین از پشت چارپای وی هنگامی که بیرون آمد از دریا ـ فهلکت ـ پس هلاک شد و بمرد در راه خدا متفق علیه ـ وعن ابن عباس ان ضمادا قدم مکة روایت ست از ابن عباس که ضماد بکسر ضاد معجمه و ضم آن و دال در آخر قدوم آورد بمکه را ـ وکان من ازد شنوءة ـ بفتح همزه و سکون زا و سر دال و فتح شین معجمه و ضم نون و همزه و تا در آخر از دیار یمن ست این مرد در اصل از انجا بود و میگویند که با آنحضرت پیش از بعثت آشنا بود و یار او و بعضی ضمام بمیم در آخر روایت کرده اند و بعضی گفته اند ضمام غیر ضماد ست و ضمام از وفد بنی سعد بن بکر بود و هر دو ابن ثعلبه اند ضماد بدال مردی متطبب افسونگر بود و طالب علم ـ وکان یرقی من هذا الریح ـ و بود ضماد که افسون میکرد ازین باد و مراد علتی ست که از آسیب جن میرسد و جن را ریح خوانند باعتبار آنکه دیده نمیشوند چنانکه باد ـ فسمع سفهاء اهل مکة یقولون ان محمدا مجنون ـ پس شنید ضماد بیخردان اهل مکه را که میگویند محمد دیوانه شده است ـ فقال لو [illegible] هذا الرجل ـ پس گفت ضماد اگر ببینم من این مرد را بهتر باشد ـ لعل الله یشفیه علی یدی ـ شاید که خدای تعالی تندرستی دهد او را بر دست من و به سبب من ـ قال فلقیه ـ پس گفت ابن عباس پس پیش آمد ضماد آنحضرت را و دید ـ فقال ـ پس گفت یا محمد انی ارقی من هذا الریح ـ بدرستی من افسون میکنم ازین باد ـ فهل لک ـ پس آیا هست مر ترا رغبت در افسون من و دور شدن این علت ـ فقال رسول الله ـ پس گفت پیغمبر خدا ـ صلی الله علیه وسلم ان الحمد لله ـ بدرستی سپاس و ستایش همه مر خدای راست ـ نحمده و نستعینه ـ حمد میگوئیم مر خدا را بر ذات و صفات وی و شکر میگوئیم بر نعمتهای وی و یاری میجوئیم از وی به توفیق ذکر و عبادت و طاعت وی ـ من یهده الله فلا مضل له ـ کسی که راه نماید و بمقصد برساند آنکس را خدای پس نیست هیچکس گمراه کننده و از راه برنده مر او را ـ ومن یضلله فلا هادی له ـ و کسی که گمراه گرداند او را خدای پس نیست هیچکس راه نماینده و بمنزل مقصود رساننده او را ـ اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له واشهد ان محمدا عبده ورسوله اما بعد ـ این کلمه بعد از شهادتین در خطبها مذکور و مشهور ست چنانکه در کتاب الجمعه گذشت خواست آنحضرت که خطبه بر خواند در وعظ و نصیحت آن شخص و لیکن بهمین قدر بس کرد و آنحضرت بصریح جواب ضماد نگفت و این کلام خواند که قابل این عقل اهل عقلا باید و توهم جنون و آسیب جن را گرد سراپرده جمال وی مجال نبود و شهادت آورد بر رسالت خود اشارت بآنکه مجنون نیست ـ فقال اعد علی کلماتک هؤلاء ـ پس گفت ضماد با آنحضرت باز بگردان و بخوان این کلمات خود را ـ فاعادهن علیه رسول الله ـ پس باز اعاده کرد و خواند این کلمات را بر ضماد پیغمبر خدا ـ صلی الله علیه وسلم ثلث مرات ـ سه بار ـ فقال لقد سمعت قول الکهنة وقول السحرة وقول الشعراء ـ پس گفت ضماد بتحقیق شنیده ام من قول کاهنان را و قول ساحران را و قول شاعران را ـ فما سمعت مثل کلماتک هؤلاء

پس نشنیدم مانند این کلمات تو۔ ولقد بلغن قاموس البحر۔ وبتحقیق رسیده اند این کلمات بمیانه ومعظم آنرا قاموس وسط دریا که
آب آنجا عمیق تر ست وقمس بمعنی غوطه خوردن ست در دریا وقماس غواص۔ ہات یدک ابایعک علی الاسلام۔ بده دست خودرا
تا بیعت کنم ترا بر اسلام۔ قال۔ گفت ابن عباس۔ فبایعه۔ پس مبایعت کرد ضماد آنحضرت را ومسلمان شد۔ رواه مسلم وفی بعض نسخ
المصابیح بلغنا ناعوس البحر۔ ودر بعضی نسخهای مصابیح اینچنین واقع شده بلغنا بجای بلغن وناعوس بنون وعین مهمله بجای
قاموس بقاف ومیم وهذا الثانی هو المشهور فی روایات الحدیث شیخ محی الدین نووی در شرح صحیح مسلم گفته که این لفظ را
بهر دو نوع ضبط کرده ایم ناعوس بنون وعین وموجود در اکثر نسخ بلاد ما این ست وقاموس بقاف ومیم ومشهور در روایات نیست
در غیر صحیح مسلم وقاضی عیاض گفته بعضی ناعوس روایت کرده وشیخ ما ابو الحسن گفته ناعوس بمعنی قاموس ست وتورپشتی گفته
ناعوس البحر خطا است وتصحیف ست ووهم راوی است ونزد بعضی قاعوس بقاف وعین نیز آمده وناعوس در کتب مشهوره
لغت مذکور نیست۔ وذکر حدیثا ابی هریرة وجابر بن سمرة۔ وذکر کرده شد حدیث ابی هریره وحدیث جابر بن سمره که در اول یک
حدیث۔ یهلک کسری ست۔ والآخر۔ ودر اول حدیث دیگر لیفتحن عصابة فی باب الملاحم۔ در باب ملاحم۔ وهذا الباب خال عن الفصل الثانی

الفصل الثالث

عن ابن عباس قال حدثنی ابو سفیان بن حرب من فیه الی فی گفت ابن عباس حدیث کرد
مرا ابو سفیان حدیثی که رسیده است از دهن وی بسوی دهن من یعنی مشافهه [illegible] اسلامیان من [illegible] قال انطلقت فی المدة
التی کانت بینی وبین رسول الله گفت بسفر رفتم من در مدتی که بود در میان من وپیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم۔ مراد مدت صلح
حدیبیه است۔ فبینا انا بالشام اذ جیئ بکتاب من النبی صلی الله علیه وسلم الی هرقل۔ پس در اثنای آنکه من بملک شام بودم ناگاه آمد
کتاب آنحضرت بجانب هرقل بکسر ها وفتح را وسکون قاف وبکسر ها وسکون را وقاف نیز میگویند نام پادشاه روم۔ وکان دحیة الکلبی جاء به
وبود دحیه کلبی بفتح دال وکسر آن که از مشاهیر صحابه است از قبیله که نام آن بنی کلب ست آورده بود آن کتاب را۔ فدفعه الی عظیم بصری
پس رسانید دحیه آن کتاب را بکلان ومقدم بصری که از اعاظم امرای هرقل بود وبصری بضم موحده وسکون صاد مهمله نام شهری از
شهرهای شام۔ فدفعه عظیم بصری الی هرقل۔ پس رسانید عظیم بصری بهرقل وچنین حکم کرده بودند بدحیه که تو این را بعظیم بصری برسانی
وی بهرقل برساند۔ فقال هرقل هل ههنا احد من قوم هذا الرجل الذی یزعم انه نبی۔ پس گفت هرقل آیا هست اینجا هیچ یکی از قوم
این مردی که دعوی میکند ومیگوید که وی پیغمبر ست۔ قالوا نعم۔ گفتند مردم آری هست اینجا یکی از قوم آن مرد که بتجارت آمده است۔
فدعیت فی نفر من قریش۔ پس خوانده شدم من در جماعه از قریش که بمقدار سی کس بودند بعضی بیست گفته۔ فدخلنا علی هرقل۔ پس درآمدیم
با هرقل۔ فاجلسنا بین یدیه۔ پس نشانده شدیم ما در پیش هرقل بلفظ فاجلسنا معلوم نیز خوانده اند یعنی امر کرد به نشاندن ما۔ فقال
ایکم اقرب نسبا من هذا الرجل الذی یزعم انه نبی۔ پس گفت هرقل کدام یکی از شما نزدیکتر است از روی نسب از این مرد که میگوید که وی
پیغمبر ست۔ قال ابو سفیان فقلت انا۔ گفت ابو سفیان پس گفتم من نزدیکترم در نسب از این مرد۔ فاجلسونی بین یدیه۔ پس بنشاندند
مرا در پیش هرقل۔ واجلسوا اصحابی خلفی۔ ونشاندند یاران مرا پس پشت من۔ ثم دعا بترجمانه۔ پس خواند هرقل ترجمان خود را که زبان رومی

و عربی ہر دو میدانست فقال قل لہم انی سائل ہذا عن ہذا الرجل الذی یزعم انہ نبی۔ پس گفت ہرقل ترجمان بگو مریاران او را کہ من سوال
میکنم این ابوسفیان را از احوال این مرد کہ میگوید وی پیغمبر ست۔ فان کذبنی فکذبوہ۔ پس اگر دروغ گوید من پس دروغ گو سازید
او را و بگوئید کہ دروغ میگوید۔ قال ابوسفیان وایم اللہ لولا مخافۃ ان یؤثر علی الکذب لکذبتہ۔ گفت ابوسفیان سوگند بخدا اگر نمی بود
ترس اینکہ نقل کردہ شود از من دروغ ہر آئینہ دروغ میگفتم من بہرقل بجہت عداوتی و مخالفتے کہ با آنحضرت داشتم در اثبات تا وے
بنشان صدق نبوت آنحضرت نشانمند نگردد و بوی نگرود۔ ثم قال لترجمانہ۔ پستر گفت ہرقل ترجمان خود را سلہ کیف حسبہ فیکم۔ بپرس
او را کہ چگونہ است حسب آن مرد در میان شما۔ قال قلت۔ گفت ابوسفیان گفتم ہو فینا ذو حسب۔ وی در میان ما خداوند حسب است و در
صحیح البخاری فکیف نسبہ فیکم و حسب آنچہ بشمارد مرد و فخر کند بدان از شرف و فضل خود و پدران خود و این شامل است نسب را نیز و مراد
اینجا بنو ہاشم اند کہ در میان قریش از ہمہ فاضلتر و برگزیدہ تر بودند۔ قال۔ گفت ہرقل فہل کان من آبائہ من ملک۔ پس آیا بودہ است
از پدران این مرد ہیچ پادشاہی۔ قلت لا گفتم نبودہ است۔ قال فہل کنتم تتہمونہ بالکذب قبل ان یقول ما قال۔ گفت ہرقل پس آیا
تہمت میکردید او را بدروغ گفتن پیش از آنکہ بگوید چیزے کہ میگوید الآن یعنی پیش از دعوے نبوت دروغے از وے ظاہر شدید
و او را متہم بدروغ میداشتید۔ قال قلت لا۔ گفت ابوسفیان گفتم متہم نمیداشتیم او را بکذب پیش ازین قول۔ قال ومن یتبعہ۔
گفت ہرقل کیست کہ متابعت میکند او را و [illegible] آوردہ بوی۔ اشراف الناس ام ضعفاؤہم۔ اکابر و بزرگان مردان یا ضعیفان
و خردان و مراد باشراف اینجا اہل نخوت و تکبر اند و الا کیست شریف تر از اولاد ہاشم مثل عباس و حمزہ و علی و جعفر و دیگر از اکابر قریش مثل
ابی بکر و عمر و دیگر صحابہ از قریش کہ پیش از سوال ہرقل ایمان آوردہ بودند۔ قال قلت۔ گفت ابوسفیان گفتم بل ضعفاؤہم۔ بلکہ
ضعیفان مردم ایمان آوردہ و در روایت ابی اسحٰق اینچنین آمدہ کہ گفت متابعت کردہ اند ضعفا و مساکین و احداث اما خداوندان انساب
و شرف متابعت نکردہ اند و این محمول بر اکثر و اغلب است۔ قال ایزیدون ام ینقصون۔ گفت ہرقل آیا افزون میشوند مردم روز
بروز در متابعت وی یا کم میشوند۔ قال قلت۔ گفت ابوسفیان گفتم۔ لا بل یزیدون۔ کم نمیشوند بلکہ افزون میشوند۔ قال ہل
یرتد احد منہم عن دینہ بعد ان یدخل فیہ سخطۃ لہ۔ گفت ہرقل آیا مرتد میشود و بیرون می آید یکے از ایشان بعد از در آمدن در دین او از جہت
بیرضائی و ناخوش داشتن مر دین او را۔ قال قلت لا۔ گفت گفتم نے مرتد نمیشود و نمی بر آید۔ قال فہل قاتلتموہ۔ گفت ہرقل پس آیا
قتال میکنید شما با وی۔ قلت نعم۔ گفت آری قتال میکنیم۔ قال۔ گفت۔ فکیف کان قتالکم ایاہ۔ پس چگونہ باشد قتال شما او را
قال قلت یکون الحرب بیننا و بینہ سجالا۔ گفت گفتم میباشد جنگ میان ما و میان وی مانندہ دلو کہ گاہے آن پر است و این تہی
و گاہی این پر است و آن تہی۔ یصیب منا و نصیب منہ۔ می یابد وی از ما و ما یابیم از وی یعنی گاہے از وی مصیبت میرسد بما و گاہے
میرسد از ما بوی۔ قال فہل یغدر۔ گفت ہرقل آیا می شکند وی عہدے و صلحے کہ میکند و بیوفائی میکند۔ قلت لا۔ گفتم نمیکند غدر۔ و
نحن منہ فی ہذہ المدۃ لا ندری ما ہو صانع فیہا۔ و ما از وی درین مدت صلح در نمی یابیم کہ چہ کنندہ است درین مدت یعنی در میان ما و وے
صلحے ست و ما اینجا نمیدانیم کہ وی چہ کردہ است برقرار خود است یا غدر کردہ است۔ قال واللہ ما امکننی من کلمۃ ادخل فیہا شیئا غیر ہذہ۔

گفت ابوسفیان بخدا سوگند ممکن نشد مرا از سخنی که در آرم در وی چیزے جز این کلمه یعنے ہیچ سخنے که در وی نسبت نقص و عیب بجانب حضرت رسالت
صلی الله علیه و آله وسلم باشد نتوانستم در آورد جز این کلمه که در وی احتمال نسبت عذر دارد۔ قال فهل قال هذا القول احد قبله گفت هرقل
پس آیا گفته است این قول را ہیچ یکے پیش از این مرد کسی از قوم شما دعوی نبوت کرده است قلت لا گفتم نگفته است این قول را ہیچ یکے
پیش از وی ثم قال لترجمانه قل له پس گفت هرقل مر ترجمان خود را بگو مر او را یعنے ابوسفیان را انی سألتک عن حسبه فیکم۔ پس پرسیدم من
ترا از حسب این مرد در میان شما۔ فزعمت انه فیکم ذو حسب پس گفتی تو که وی در میان شما خداوند حسب است۔ وکذلک الرسل تبعث فی احساب
قومها و همچنین جماعهٔ پیغمبران برانگیخته میشوند در احساب قوم خود و اشراف آن۔ وسألتک هل کان فی آبائه ملک۔ و پرسیدم ترا آیا بود در
پدران وی ہیچ پادشاهی۔ فزعمت ان لا پس گفتی تو که نبود فقلت لو کان من آبائه ملک پس گفتم من در دل خود اگر میبود از پدران
او پادشاهی قلت رجل یطلب ملک آبائه۔ می گفتم مردیست که میطلبد ملک پدران خود را۔ وسألتک عن اتباعه اضعفاؤهم ام اشرافهم
و پرسیدم ترا از تابعان او که آیا از ضعفاء مردم اند یا اشراف و اکابر اند فقلت بل ضعفاؤهم پس گفتی تو که بلکه ضعفاء مردم اند۔ وهم اتباع
الرسل و همین ضعفاء اند تابعان پیغمبران که مبادرت می نمایند بمتابعت ایشان اما اکابر که گرفتار جاه و تکبر اند محروم و موقوف اند از نیل این
سعادت و مبادرت و مسابقت بدان تا آخر که عاجز شوند و راه بر آمدن تنگ گردد و مضطر شوند بدر آمدن در اسلام۔ وسألتک هل کنتم
تتهمونه بالکذب قبل ان یقول ما قال۔ و پرسیدم ترا آیا بودید شما که تهمت میکردید او را بدروغ گفتن پیش از آنکه بگوید چیزے که گفت یعنی پیش از
دعوی نبوت۔ فزعمت ان لا پس گفتی تو که تهمت نمیکردیم او را بدروغ [illegible] فعرفت انه لم یکن لیدع الکذب علی الناس ثم یذهب
فیکذب علی الله پس شناختم و دانستم من که نیست معقول و متصور که ترک کند دروغ گفتن با مردم پس از آن برود و پس دروغ گوید بر خدا۔ وسألتک
هل یرتد احد منهم عن دینه بعد ان یدخل فیه سخطة له۔ و پرسیدم ترا آیا باز میگردد ہیچ یکے از مردم از دین این مرد بعد از در آمدن در وی بجهت کراهت
داشتن مر دین او را۔ فزعمت ان لا پس گفتی تو که باز نمیگردد۔ وکذلک الایمان و همچنین است حال ایمان که بیرون نمیرود۔ اذا خالط
بشاشته القلوب۔ وقتیکه بیامیزد لذت و حلاوت و انشراح وی دلها را که رنگ ایمان قرار یافت و اگر یکے باز گشت ایمان در درون
دل وی نیامده و قرار نگرفته بود از اینجا گفته اند طائفهٔ صوفیه قدس الله سرهم که الفانی لا یرد الی اوصافه۔ وسألتک هل یزیدون ام ینقصون
و پرسیدم ترا که روز بروز افزون میشوند تابعان او یا کم میگردند۔ فزعمت انهم یزیدون پس گفتی تو ایشان افزون میشوند۔ وکذلک الایمان
حتی یتم و همچنین است دین و ایمان که افزون میشود تا آنکه تمام شود و کامل گردد۔ وسألتک هل قاتلتموه۔ و پرسیدم ترا که آیا قتال میکنید شما او را
فزعمت انکم قاتلتموه پس گفتی تو که شما قتال میکنید او را۔ فتکون الحرب بینکم و بینه سجالا پس میباشد جنگ میان شما و میان او مانند دلوها
ینال منکم۔ میگیرد وی از شما۔ وتنالون منه و میگیرید شما از وی۔ وکذلک الرسل تبتلی و همچنین پیغمبران مبتلا و ممتحن گردانیده میشوند باعدوے
دین ثم یکون لهم العاقبة پس میباشد مر جماعت پیغمبران را فتح و نصرت در آخر کار و غالب می آیند بر ایشان۔ وسألتک هل یغدر۔ و
پرسیدم ترا آیا عهد میشکند و بد عهدی میکند آن مرد۔ فزعمت انه لا یغدر پس گفتی تو که وی غدر نمیکند۔ وکذلک الرسل لا تغدر۔ و همچنین پیغمبران
غدر نمیکنند۔ وسألتک هل قال هذا القول احد قبله۔ و پرسیدم ترا آیا گفته است این قول را یعنے دعوی نبوت را ہیچ یکے پیش از وی

زعمت ان لا پس گفتی تو که گفته است - فقلت لو کان قال هذا القول احد قبله قلت رجل ائتم بقول قيل قبله - پس گفتم من که اگر کسے بود که میگفت این قول را کسے پیش از وی میگفتم مردی ست که اقتدا میکند بقولیکه گفته شده است پیش از وی - قال ثم قال - گفت ابوسفیان پس گفت هرقل و پرسید از من - بما یأمرکم - بچه چیز امر میکند آن مرد بشما - قلنا گفتیم - بالتفاق - یأمرنا بالصلوة والزکوة والصلة والعفاف - امر میکند مارا بنماز و زکوة و صله ارحام و پارسائی و باز ایستادن از حرام - قال ان یک ما تقول حقا فانه نبی - گفت هرقل اگر هست آنچه میگوئی تو راست پس بدرستی و تحقیق وی پیغمبر ست - وقد کنت اعلم انه خارج - و بتحقیق بودم من که میدانستم که وی بیرون آینده است - ولم اک اظنه منکم - وگمان نمی بردم او را از شما و دانستن هرقل به بیرون آمدن آنحضرت باخبار از کتب قدیمه بود و بحکم کهانت و نجوم نیز بود چنانکه در صحیح بخاری آمده که گفت هرقل نظر کردم در نجوم و دیدم ملک ختان را پس پرسیدم کیست درین امت که ختان میکنند گفتند که عرب اند که ختان میکنند - ولو انی اعلم انی اخلص الیه لاحببت لقاءه - و اگر میدانستم که من میتوانستم رسید بسوی وی هر آئینه دوست میداشتم دیدن او را - ولو کنت عنده لغسلت عن قدمیه - و اگر میبودم نزد وی هر آئینه می شستم هر دو پای او را - ولیبلغن ملکه ما تحت قدمی - و هر آئینه میرسد ملک وی زمینے را که زیر هر دو پای من ست که ملک روم و شام ست - ثم دعا بکتاب رسول الله - پس طلبید هرقل کتاب پیغمبر خدا را صلے الله علیه وسلم - فقرأه - پس خواند آن کتاب را - متفق علیه وقد سبق تمام الحدیث فی باب الکتاب الی الکفار - و بتحقیق گذشت تمام حدیث در باب الکتاب الی الکفار از کتاب الجهاد و در صحیح البخاری آورده که هرقل عظمای روم را در سرای جمع کرده حکم کرد که درهای آنرا ببندند و گفت ای گروه اگر فلاح و رشد خواهید ایمان آرید باین نبی آخر الزمان [illegible] ببیند رومیان و رمیدند چنانکه خران وحشی بجهند و برمند و هرقل چون وحشت و نفرت ایشان دید گفت بحال خود باشید من شما را می آزمودم که در دین خود چه مقدار قوت و استحکام دارید پس سجده کردند او را و راضی گشتند از وی و بود این آخر کار هرقل و اختلاف کرده اند در ایمان هرقل راجح بقای وی ست بر کفر و در مسند امام احمد آمده که وی نوشت از تبوک بجانب آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم که من مسلمانم آنحضرت فرمود دروغ میگوید وی بر نصرانیت خود ست و از قصه هرقل معلوم میگردد که علم و دانش در اهتدا کافی نیست تا توفیق رفیق نگردد چنانکه حال یهود بود و عشق کاریست که موقوف هدایت باشد و نیز معلوم میگردد که محبت دنیا و حب ریاست مانع ست از دریافت حق والله اعلم نسئل الله العافیة

باب فی المعراج

عروج بمعنے صعود ست یعنی بالا رفتن و معراج آلت صعود یعنے نردبان گویا برای آنحضرت نردبانی نهادند که بآن بر آسمان برآمد و در روایت نیز آمده ست که چون بر صخره صعود کرد نردبانی برای وی نهادند که بآن بالا رفت و آن نردبانی ست که ملائکه بدان عروج و نزول میکنند و اکثر بر انند که معراج در ربیع الاول بود در سال دوازدهم از بعثت و بعضے گویند در بست و هفتم رمضان بود و مشهور آنست که در بست و هفتم رجب بود و عمل اهل مدینه در رجبیه که از مواسم شریفه ایشان ست برین ست و بعضے گفته اند که در سنه پنجم یا ششم بود و باید دانست که اینجا اسرا ست و معراج اسرا از مسجد حرام ست تا مسجد اقصی و معراج از مسجد اقصے ست تا آسمان و اسرا ثابت ست بنص قرآن و منکر آن کافر ست و معراج باحادیث مشهور و که منکر آن ضال و مبتدع ست و مختلف آمده ست اقوال علما درین باب که در خواب بود یا در بیداری و یکبار (بقیه)

یا بارہا یکبار در بیداری بود و بارہای دیگر در خواب و آنچه در نوم بود توطیه و تمهید آن بود که در یقظه بود تا قوتی و استیناسے بآن عالم
حاصل گردد چنانکه در رؤیای صادقه در مبدء نبوت این نکته گفته اند یا در یقظه بود بجسد تا بیت المقدس و بروح تا آسمان و تحقیق نیست که یکبار
در یقظه بود بجسد شریف از مسجد حرام تا مسجد اقصے و از انجا تا آسمان و از آسمان تا آنجا که خدا خواست تا آخر قضیه که در احادیث مذکورست
و همین ست مذهب جمهور فقهاء و متکلمین و صوفیه و تواتر نموده بران ظواهر احادیث صحیحه و اخبار صریحه از صحابه در غایت کثرت و در واقع اگر در منام
بودی باعث این همه فتنه و غوغا نمیشد و باعث اختلاف و ارتداد نمیگشت و معراج بجسم از خواص حضرت ختمیت محمدیه ست و مقامی ست
مخصوص بوی صلی الله علیه وآله وسلم که هیچ یکی از انبیا را جز وی نبوده و تشریف و تکریم خاص ست از حق سبحانه بوی و فهم این معنی از حوصله درک
گرفتاران مضیق حس و عادت بیرون ست اینجا ایمان باید آورد و کیفیت آن بعلم الهی تفویض باید نمود و حقیقت تمامه اطوار نبوت و وحی
معجزات از حیطه عقل و قیاس بیرون اند هر که آنرا تابع قیاس و موقوف فهم و درک عقل خود دارد و گوید تا معقول من نشود نمیگروم
و اعتقاد نمیکنم از نصیبه ایمان محروم باشد اینجا طوری دیگر هست که ولایت نیست و طلع تا بمقام نبوت نیست اگر اینجا برسند مقداری
از ان و شمه واضح گردد و پیش از رسیدن بدان طور ایمان ست که سلامت در آنست و ولایت نیز از مقام نبوت نازل ست و قصص

نسأل الله العافیة والله اعلم

الفصل الاول عن قتادة روایت ست از قتاده که از مشاهیر تابعین ست عن انس بن مالک که صحابی مشهورست عن
مالک بن صعصعة بفتح صادین مهملتین و سکون عین مهمله اوسے نیز صحابی ست قلیل ال[illegible]ل از وی حدیث معراج روایت کرده این
اصح و احسن حدیث ست درین باب ان النبی صلی الله علیه وسلم حدثهم که آنحضرت حدیث کرد و خبر داد صحابه را عن لیلة اسری به
از احوال شبے که برده شد آنحضرت را بینما انا فی الحطیم در اثنای آنکه من بودم در حطیم و ربما قال فی الحجر و اندکیست یا بسیاست که گفت
در حجر حطیم بفتح حا و حجر بکسر حا نام دو موضع ست در صحن کعبه و تفسیر آنها در کتاب الحج گذشت مضطجعا در حالتے که بر پهلو خواب
کننده ام فاتانی آت پس آمد مرا آینده مراد فرشته است که جبرئیل ست فشق ما بین هذه الے هذه پس بشگافت چیزی که میان این تا این است
یعنی من ثغرة نحره الے شعرته یعنی از بالای سینه تا زیر ناف ثغره بضم مثلثه و سکون غین معجمه و براء مغاک میان چنبر گردن و شعره بکسر
شین و سکون عین مهمله جای رستن موی زهار فاستخرج قلبي پس بیرون آورد دل مرا ثم اتیت بطست من ذهب پستر آورده شد
نزد من طشتے از زر و طست بسین مهمله معرب طشت بشین معجمه مملوا ایمانا پر کرده شده با ایمان این از باب کنایت و تمثیل ست
یا تمثیل ساخته شد مر او را معانی چنانکه متمثل ساخته میشود اعمال روز قیامت برای وزن فغسل قلبي ثم حشی پس شسته شد
دل من پستر پر کرده شد یعنی بعلم و ایمان ثم اعید پستر باز گردانیده شد دل و نهاده شد بجای خود و فی روایة و در روایتے
اینچنین آمده که ثم غسل البطن بماء زمزم پستر شسته شد شکم من بآب زمزم ثم ملئ ایمانا و حکمة پستر پر کرده شد با یمان و حکمت
ثم اتیت بدابة دون البغل و فوق الحمار پستر آورده شدم من بمرکبے در قامت پایان استر و بالای حمار ابیض سفید یقال له البراق
گفته میشد این مرکوب را براق بجهت سرعت سیرے مانند برق و بجهت بریق و لمعان او و شیخ عالم عارف سیدی الشیخ عبدالوها

میشتے مے فرمود کہ او را براق باید گفت در ترکیب دابہ باید گفت و فرس نباید گفت چنانکہ در کلام بعضے شعرا واقع شدہ و بعضے مودی بتعبیر برای
براقی ست مناسب مرتبہ و مقام او چنانکہ ہر یکے را خواص ست در آخرت موافق مقام وے و در کلام اہل تاویل آمدہ کہ براق مثال نفس
شریف او ست صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و نفس مرکب روح ست و سبب وصول وے ست بمقام اعلے و ازین بود کہ سرکشے میکرد چنانکہ عادت
نفس ست بعد ازان اطمینان پذیرفت و ازینجا معلوم میشود کہ این براق مخصوص آنحضرت بود صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و آنکہ در بعضے روایات
آمدہ کہ این قیست براست کہ ابراہیم بران سوار شدہ و در بعضے سوار شدند بروی سائر انبیاء صحت این سخن ست واللہ اعلم۔ یضع خطوہ عند اقصے طرفہ۔ می نہاد
این براق گام خود را نزد نہایت منتہی بصر خود بعضے استدلال کردہ اند باین بر آنکہ رسیدن او تا آسمان بیک گام باشد زیرا کہ نظر ہر کہ بر زمین ست تا آسمان میرسد پس
رسیدن او بر آسمان نہادن ہفت گام باشد حملت علیہ پس برداشتہ شدم سوار کردہ شدم من بر وے و درین عبارت اشارتست بآنکہ سوار شدن
آنحضرت بر براق بمحض اعانت الٰہی قدرت وے بود و ممکن ست کہ گفتہ شود کہ حامل وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بر آن جبرئیل بود و قوت ملکوت
خود درینجا ہیچ بعدی نیست چہ جبرئیل واسطہ بود در وصول فیض الٰہی و ورود وحی بر آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و این نوعے از خدمتست کہ خدام
ملوک میکنند و جبرئیل درین شب جاکر دولت و غاشیہ دار ان سرور بود و در روایتے آمدہ ست کہ جبرئیل رکاب آنحضرت گرفتہ بود و میکائیل زمام براق
در دست داشت۔ فانطلق بی جبرئیل۔ پس برد مرا جبرئیل حتی اتی السماء الدنیا تا آنکہ آمد آسمان فرود ترا درین حدیث قصہ اسرا طے کردہ و اینجا
گمان بردہ اند بعضے کہ معراج در غیر شب اسرا بود و این دلالت دارد بر آنکہ سوار بے تا آمدن آسمان بود و بعضے گمان بردہ اند کہ بعد از رسیدن بمسجد اقصے
نردبانی نہادہ شد کہ بدان بر آسمان رسید و در [illegible] ست و را جبرئیل بر بازوی خود و بآسمان برد واللہ اعلم۔ فاستفتح۔ پس طلب کرد
جبرئیل کشادن در آسمان را قیل۔ گفتہ شد یعنے دربانان آسمان گفتند و پرسیدند من ہذا کیست این۔ قال جبرئیل گفت جبرئیل منم جبرئیل
قیل و من معک۔ گفتند و کیست با تو قال محمد گفت جبرئیل با من محمد ست۔ قیل و قد ارسل الیہ۔ گفتند بطریق استفہام و بتحقیق کسے
فرستادہ شدہ است بسوی وے یعنے محمد کہ با تو آمدہ است طلبیدہ آمدہ است یا بخود آمدہ است۔ قال نعم۔ گفت جبرئیل آری فرستادہ
شدہ است کسی بسوی وے و بعضے گفتہ اند کہ سوال ازان است کہ آیا مبعوث شد آنحضرت و وحی فرستادہ شد بوی و درین سخن نظر ست زیرا کہ
امر بعثت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم مشہور بود در ملکوت چہ جای سوال ازان است و قول اول نیز خالی از ضعفے نیست چہ معلوم ست کہ ہیچکس بے اذن
و امر الٰہی ہمراہ جبرئیل بر آسمان بر نیاید و احسن اقوال آنست کہ سوال ایشان بطریق استعجاب و استبشار بعروج و قدوم آنحضرت بود و این قول اظہر و
احسن و اعجب ست و انسب۔ بقول وی قیل مرحبا بہ فنعم المجیء جاء۔ گفتند مرحبا بمحمد پس خوش آمدنی آمد معنے مرحبا آمد بمکان فراخ و ہموار۔
ففتح۔ پس کشادہ شد در آسمان و قرآن عظیم و احادیث ناطق اند بآنکہ آسمان را درہاست و میگویند کہ آن درہا مقابل محاذی بیت المقدس ست
و قول فلاسفہ ببطلان خرق والتیام بر آن باطل ست چہ قدرت پروردگار تعالے ہمہ را شامل ست و آسمان مثل اجسام دیگر ست و ہمہ قابل خرق و
التیام اند و دلائل کہ بر آن اقامت کردہ اند ہمہ مدخول و معلول اند و چون آسمان ادر ثابت شد خرق والتیام نیز لازم نیاید۔ فلما خلصت
فاذا فیہا آدم۔ پس ہنگامیکہ رسیدم و در آمدم در آسمان پس ناگاہ در آن آسمان آدم ست۔ فقال ہذا ابوک آدم فسلم علیہ پس گفت جبرئیل این
پدر تست آدم پس سلام دہ بروے و گفتہ اند کہ امر جبرئیل مر آنحضرت را بابتدا کردن سلام بر غیبا بجہت تعلیم تواضع و شفقت بود بر انبیا

ولاجرم برجہ جبرئیل گویا از جانب حق گویدمعین آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در علو و رفعت بمقامے رسیدہ بود کہ فوق آن ممکن ومتصور نباشد محال آن
بود کہ تواضع کند وشفقت نماید ونیز گفتہ اند کہ چون آنحضرت وی بعبور ونسبت در حکم قائم بود وانبیا چون در مقام خود ثابت بودند حکم قاعد داشتند
وقائم سلام میگوید بر قاعد اگرچہ فاضل تر باشد از وی فسلمت علیہ پس سلام دادم بر آدم علیہ السلام فرد السلام پس جواب سلام داد آدم ثم قال
مرحبا بالابن الصالح والنبی الصالح پس گفت آدم مرحبا پسر صالح وپیغمبر صالح وصف کرد آدم وتمام انبیا کہ مذکور اند درین حدیث آنحضرت را
بصلاح از اینجا معلوم شود کہ صلاح مرتبہ عظیم ومقامی رفیع ست وپروردگار تعالیٰ نیز در کتاب مجید وصف کردہ انبیا را بدان وگفتہ وکل من الصالحین
وکلا جعلنا صالحین) وصلاح ضد فساد ست ومتضمن اتصاف ست بتمامہ انچہ صالح گرداند قلب را از کمالات وصفات جمیل بحقیقت آن چنانکہ
حضرت غوث الثقلین رضی اللہ عنہ در فتوح الغیب فرمودہ اند صلاح تمامی عبدیت ست بکلیت از وجود ہستی خود کہ تا شائبہ از ہستی باقی ہست فساد
وچون فنا فی اللہ کامل شد بقا باللہ نیز کامل خواہد بود واکمل افراد آنحضرت سید السادات وافضل کائنات ست صلی اللہ علیہ وسلم وعلی آلہ
وسائر النبیین وآل کل وسائر الصالحین ثم صعد بی حتی اتی السماء الثانیۃ پس بر بالا برد جبرئیل مرا وآمد آسمان دوم را فاستفتح قیل من ہذا
قال جبرئیل قیل ومن معک قال محمد قیل وقد ارسل الیہ قال نعم قیل مرحبا بہ فنعم المجیٔ جاء ففتح فلما خلصت اذا یحییٰ وعیسیٰ چون رسیدم
باسمان دوم ناگاہ این دو پیغمبر یحییٰ وعیسیٰ ایستادہ اند وہما ابنا خالۃ یحییٰ وعیسیٰ پسران خالہ اند زیرا کہ خواہر مریم در خانۂ زکریا علیہ السلام بود وبدین سبب
زکریا کفالت مریم میکرد قال ہذا یحییٰ وہذا عیسیٰ فسلم علیہما گفت جبرئیل این یحییٰ ست واین عیسیٰ ست پس سلام دہ برایشان فسلمت فردا
پس سلام دادم برایشان پس جواب سلام دادند ثم قالا پس گفتند یحییٰ وعیسیٰ مرحبا بالاخ الصالح والنبی الصالح مرحبا بہ برادر صالح وپیغمبر
صالح ثم صعد بی حتی اتی السماء الثالثۃ فاستفتح قیل من ہذا قال جبرئیل قیل ومن معک قال محمد قیل وقد ارسل الیہ قال نعم قیل مرحبا
بہ فنعم المجیٔ جاء ففتح فلما خلصت اذا یوسف قال ہذا یوسف فسلم علیہ فسلمت علیہ فرد ثم قال مرحبا بالاخ الصالح والنبی الصالح ثم صعد بی
حتی اتی السماء الرابعۃ فاستفتح قیل من ہذا قال جبرئیل قیل ومن معک قال محمد قیل وقد ارسل الیہ قال نعم قیل مرحبا بہ فنعم المجیٔ جاء ففتح فاذا
ادریس فقال ہذا ادریس فسلم علیہ فسلمت علیہ فرد ثم قال مرحبا بالاخ الصالح والنبی الصالح اگرچہ ادریس از آبای آنحضرت ست لیکن انبیا ہمہ
برادران یکدیگر اند وچون ابوت آدم وابراہیم مشہور تر وروشن تر بود ایشان الابن الصالح گفتند ثم صعد بی حتی اتی السماء الخامسۃ
فاستفتح قیل من ہذا قال جبرئیل قیل ومن معک قال محمد قیل وقد ارسل الیہ قال نعم قیل مرحبا بہ فنعم المجیٔ جاء ففتح فلما خلصت فاذا ہارون
قال ہذا ہارون فسلم علیہ فسلمت علیہ فرد ثم قال مرحبا بالاخ الصالح والنبی الصالح ثم صعد بی حتی اتی السماء السادسۃ فاستفتح قیل من ہذا قال
جبرئیل قیل ومن معک قال محمد قیل وقد ارسل الیہ قال نعم قیل مرحبا بہ فنعم المجیٔ جاء ففتح فلما خلصت فاذا موسیٰ قال ہذا موسیٰ فسلم
علیہ فسلمت علیہ فرد ثم قال مرحبا بالاخ الصالح والنبی الصالح فلما جاوزت بکی پس ہنگامے کہ گذشتم از پیش موسیٰ گریہ
کرد موسیٰ قیل لہ ما یبکیک گفتند موسیٰ را چہ چیز گریانید ترا وباعث بر گریہ تو چیست قال ابکی لان غلاما بعث بعدی
گفت موسیٰ میگریم از جہت آنکہ کودکی فرستادہ شد بعد از من کہ یدخل الجنۃ من امتہ اکثر ممن یدخلہا من امتی می در آیند بہشت را
از امت وی بیشتر از ان کسان کہ می در آیند بہشت را از امت من علما گفتہ اند کہ نبود گریہ موسیٰ علیہ السلام بجہت حسد بر فضیلت

پیغمبر باو است وی زیراکه حسد مذموم ست از احاد مومنین کشیده شده است از ایشان و مراد ازان جهان تلگینا زکسیکه برگزید او را خدا تعالی
وکلام کرد با وی و راز گفت با وی بلکه از سبب انچه فوت شد مر موسی علیه السلام را از اجری که مترتب میگشت بروی نفع در جانب سبب
چیزیکه واقع شد از امت او از مخالفت امر و توقف در امتثال آن که موجب تنقیص اجور ایشان شد که مستلزم نقص اجر او ست علیه السلام
زیراکه هر پیغمبر را اجر کسیست که تبعیت وی کرده و بعضی گفته اند که این محمول بر رقت وی علیه السلام بر امت خود و شفقت بر ایشان بود
بسبب آنکه منتفع نشدند بمتابعت وی چنانکه منتفع شدند این امت مرحومه بمتابعت پیغمبر خود و نرسید کثرت ایشان بکثرت این امت
و بتحقیق نهاده شده است رافت و رحمت و شفقت در دلهای پیغمبران بر امم خود بیشتر از انچه در دیگران نهاده شده است پس گریه
کرد موسی علیه السلام بسبب رحمت بر امت خود درین ساعت که وقت افضال و جود و کرم ست شاید که حق سبحانه رحم کند بر ایشان
ببرکت این ساعت و بعضی گفته که مقصود موسی یاد خال سرور ست بر پیغمبر ما صلی الله علیه و آله وسلم بآنکه تابعان وی بیشتر اند و می آیند
در بهشت بیشتر از آنکه می در آیند از امتان دیگر و اما قول موسی که گفت کودکی فرستاده شد بعد از من بر سبیل تنقیص و استصغار شان نیست و
صلی الله علیه و آله وسلم بلکه تنویه و تعظیم قدرت پروردگار و عظم کرم وی سبحانه باعتبار انچه بود آنحضرت در آن سن از اعطا آنچه هیچ یکی از پیشینیان را
با وجود کبر سن نداده بود و اکثر بیت سواد است و از امم دیگر و گاهی غلام میگویند و مراد قوی طرب و شاب را میدارند اگرچه در سن کهولت باشد و
لهذا اهل مدینه آنحضرت را صلی الله علیه و آله وسلم [illegible] گفتند و ابوبکر صدیق را رضی الله عنه با وجود آنکه صغر سن بود از آنحضرت پیر میگفتند. ثم

صعد بی الی السماء السابعة فاستفتح جبرئیل قیل من هذا قال جبرئیل قال من معک قال محمد قیل و قد بعث الیه قال نعم قیل مرحبا به فنعم المجیء جاء

فلما خلصت فاذا ابراهیم قال هذا ابوک ابراهیم فسلم علیه فسلمت علیه فرد السلام ثم قال مرحبا بالابن الصالح و النبی الصالح ثم رفعت الی

سدرة المنتهی - پس برداشته شدم من بسوی سدرة المنتهی که نام درختیست در آسمان هفتم و بیخ او در آسمان ششم ست و سدره در لغت
بمعنی درخت کنار ست و منتهی بجهت آن گویند که علوم خلائق از ملائکه و غیرهم منتهی بدان میشود و هیچ کس از ان نگذشته مگر پیغمبر ما صلی الله
علیه و آله وسلم بیت چنان گرم در تیه قربت براند + که در سدره جبرئیل از وباز ماند + اشارت بآنست - فاذا نبقها مثل قلال هجر
پس ناگاه میوه آن مانند کوزهای هجر ست نبق بفتح نون و کسر با و بقاف بر درخت کنار و قلال بکسر قاف جمع قله بالضم بقاف آوند
بزرگ و هجر بفتحتین نام موضعیست قریب مدینه که کوزهای وی بزرگ میباشد چنانکه در حدیث قلتین آمده - واذا ورقها مثل آذان
الفیلة و ناگهان برگهای او مانند گوشهای فیلان ست فیله بکسر فا و فتح یا جمع فیل چنانکه دیکه جمع دیک و این تشبیه بر قدر فهم عامه خلایق
عقل ست و الا بزرگی وی بیرون از حد حصر ست - قال هذا سدرة المنتهی - گفت جبرئیل این سدرة المنتهی ست مقصود جبرئیل یا
تعلیم و تعریف آن مقام ست و اشارت بدان و بشارت آنحضرت بوصول این مقامی که منتهی معقول و علوم خلائق ست یا اعتذار از
مفارقت خود و بازپس گردیدن از مصاحبت آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم ابیات بگفتا فراتر مجالم نماند + بماندم که نیروی بالم نماند +
اگر یک سر موی برتر پرم + فروغ تجلی بسوزد پرم + فاذا اربعة انهار پس ناگاه آنجا چهار جوی ست نهران باطنان و نهران ظاهران

دو جوی باطن اند و دو جوی ظاهر - قلت ما هذان یا جبرئیل گفتم چیست این دو نهر ظاهر و دو نهر باطن ای جبرئیل - قال اما الباطنان فنهران

فی الجنة۔ گفت جبرئیل اما دو نہر باطن دو نہر ایست در بہشت طیبی گفتہ کہ یکے سلسبیل و دیگری کوثر ست و در شرح ابن حجر گفتہ
یکے کوثر و دیگر نہر الرحمة و باطن از ان جہت گویند کہ در بہشت روان اند و از وی بیرون نمی آیند و بعضے گویند از ان جہت باطن گویند
کہ عقول بکنہ وصف آن نرسد۔ واما الظاہران فالنیل والفرات۔ واما دو نہر ظاہر پس نیل و فرات ظاہر آنست کہ مراد نیل مصر و فرات
کوفہ است و بحکم حدیث انہما از بیخ سدرہ می برآیند و بر زمین مے افتند و روان میشوند و روی شیخ جلال الدین سیوطی در جمع الجوامع بنا
نیل و فرات احادیث آوردہ متضمن عجائب و غرائب کہ متحیر اند عقول در آن و بعضے گفتہ اند کہ این از باب تشبیہ است کہ آب ایشان در لطافت و عذوبت
و منافع مشابہ آب بہشت ست یا از باب توافق اسما است کہ این دو نہر دنیا موافق دو نہر بہشت ست در نام کذا فی شرح ابن الملک واللہ اعلم ثم رفع لی البیت
المعمور۔ پستر نمودہ شد برای من بیت المعمور و آن خانہ ایست در آسمان ہفتم محاذی خانہ کعبہ کہ اگر فرض کردہ شود افتادن آن بر زمین بر است خانہ کعبہ افتد
و ذکر وی در حدیث آیندہ بیاید ثم اتیت باناء من خمر واناء من لبن واناء من عسل۔ پستر آوردہ شد نزد من آوندی از می و آوندی از شیر و آوندی از شہد
تا اختیار کنم ہر کدام یکے از ینہا را کہ خواہم۔ فاخذت اللبن۔ پس گرفتم من شیر را و خوردم آنرا نہ خمر و عسل را۔ فقال ہی الفطرة۔ پس گفت جبرئیل شیر
فطرت است یعنی دین اسلام کہ مخلوق اند مردم بر آن و گفتہ اند کہ لبن در آن عالم مثال دین و علم ست حتی اگر کسے در خواب بیند کہ شیرے خورد تعبیر آن
بود کہ از دین و علم منتفع و محظوظ گردد و مناسبت آنکہ غذای آدمی در ابتدا از انست و بجہت صفا و لطافت و عذوبت و گوارائی آن۔
انت علیہا وامتک۔ تو بر فطرت خواہی بود و امت تو واما خمر پس ام الخبائث [illegible] و فساد ست و در حدیث دیگر آمدہ است کہ گفت جبرئیل
اگر تو شراب میخوردی فساد میشد در امت تو اگرچہ خمر در آن زمان مباح بود خصوصا [illegible] اما تعبیر وی درین جہان این بود و عسل اگرچہ شیرین
و شافی ست اما لطافت شیر و گوارائی وی زیادہ بر آنست و در حدیث آیندہ ذکر عسل نیست ہمین دو اناء خمر و لبن مذکور ست و ازین حدیث معلوم
میگردد کہ آوردن این سہ ظرف بالای آسمان بود و در حدیث آیندہ آمدہ کہ نزد آمدن مسجد اقصی بود و ظاہر آنست کہ در ہر دو مقام بود در
بیت المقدس اناء خمر و لبن و بالای آسمان اناء خمر و لبن و عسل واللہ اعلم ثم فرضت علی الصلوٰة خمسین صلوٰة کل یوم۔ پستر فرض کردہ شد بر من پنجاہ
نماز ہر روز۔ فرجعت فمررت بموسی۔ پس باز گشتم من از درگاہ پس گذشتم بموسی علیہ السلام۔ فقال بما امرت۔ پس گفت موسی پرسید از من بچہ
چیز امر کردہ شدی تو۔ قلت امرت بخمسین صلوٰة کل یوم۔ پس گفتم من امر کردہ شدم بہ پنجاہ نماز ہر روز۔ فقال ان امتک لا تستطیع خمسین صلوٰة
کل یوم۔ پس گفت موسی بدرستی امت تو نمی تواند بجای آورد پنجاہ نماز ہر روز۔ وانی واللہ قد جربت الناس قبلک۔ و بدرستی من بخدا سوگند
آزمودہ ام مردم را پیش از تو و دریافتہ ام کہ برداشت مشاق تکلیف سخت ست بر طبیعت ایشان۔ وعالجت بنی اسرائیل اشد المعالجة۔ و علاج
کردہ ام بنی اسرائیل را سخت ترین علاج اصلاح نہ پذیرفتند۔ فارجع الی ربک۔ پس باز گرد بسوئے پروردگار خود۔ فاسألہ التخفیف لامتک۔
پس سوال کن و درخواست کن پروردگار را سبکی و آسانی برای امت خود۔ فرجعت فوضع عنی عشرا۔ پس باز گشتم و رفتم بدرگاہ پروردگار پس نہاد و کم کرد
از من دہ نماز را و چہل ماند۔ فرجعت الی موسی فقال مثلہ۔ پس باز گشتم بسوئے موسی پس گفت مانند آنچہ گفتہ بود بار اول کہ امت تو نمیتواند گزارد چہل نماز
و من آزمودہ ام مردم را۔ فرجعت فوضع عنی عشرا۔ پس باز گشتم بدرگاہ پس نہاد از من دہ دیگر را و سی ماند۔ فرجعت الی موسی فقال مثلہ۔ پس
باز آمدم نزد موسی پس گفت مانند آن کہ گفتہ بود۔ فرجعت فوضع عنی عشرا۔ پس باز گشتم پس نہاد پروردگار تعالی دہ دیگر پس بست ماند۔ فرجعت

الی موسیٰ فقال مثله فرجعت فوضع عنی عشرا فامرت بعشر صلوات کل یوم - پس امر کرده شدم بده نماز بر روز - فرجعت الی موسیٰ فقال مثله فرجعت
فامرت بخمس صلوات کل یوم - پس امر کرده شدم بپنج نماز بر روزے فرجعت الی موسیٰ فقال بما امرت قلت امرت بخمس صلوات کل یوم قال ان امتک
لا تستطیع خمس صلوات کل یوم وانی قد جربت الناس قبلک وعالجت بنی اسرائیل اشد المعالجة فارجع الی ربک فاسأله التخفیف و در بعضے نسخ
لامتک - قال - گفت آنحضرت - سألت ربی حتی استحییت - گفت آنحضرت بموسیٰ سوال کردم پروردگار خود را تا آنکه شرم زده شدم اکنون
رجوع نمیتوانم کرد - لکن ارضی واسلم - ولیکن راضی میباشم وتسلیم میکنم امر الٰهی را یا تسلیم میکنم ومی سپارم کار امت را بخدا و توفیق وے فلما جاوزت
نادی منادٍ امضیت فریضتی - پس هنگامی که بگذشتم ازان مقام آواز داد آواز دهنده وگفت گذرانیدم ومقرر گردانیدم فریضه خود را - وخففت
عن عبادی - وسبک گردانیدم فریضه را بر بندگان خود ونهادم بار از ایشان متفق علیه - وعن ثابت البنانی بضم با وتخفیف نون تابعی مشهور
است از اعلام بصره وفقهای ایشان اعبد اهل وقت خود بود لباس فاخر میپوشید وچهل سال در صحبت انس بود واصحاب کتب ستة ازوے روایت دارند
وانس گفت هر خیر را قفلی هست وثابت از مفاتیح خیر است عن انس - روایت میکند ثابت از انس - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال - که آنحضرت
گفت - اتیت بالبراق - آورده شدم براق - وهو دابة ابیض طویل فوق الحمار ودون البغل - وبراق چهار پایه ایست سفید دراز بالا از حمار وپایان
استر - یضع حافره عند منتهی طرفه - می نهد سم خود نزد نهایت بصر خود - فرکبته حتی اتیت بیت المقدس - پس سوار شدم براق را تا آنکه آمدم
بیت المقدس را بفتح میم وسکون قاف وکسر دال وبضم میم وفتح قاف وفتح دال مشدد نیز آمده - فربطته بالحلقة التی یربط بها الانبیاء - پس بستم براق
را بحلقه در مسجد که می بستند براق را آن حلقه پیغمبران حلقه بسکون لام وفتح نیز آمده ویربط بفوقانیه وتحتانیه هر دو روایت است وبها بالضمیر مؤنث راجع
بحلقه ودر اکثر اصول الضمیر مذکر بنظر معنے - قال ثم دخلت المسجد - گفت آنحضرت پس در آمدم من در مسجد فصلیت فیه رکعتین - پس گزاردم در وی
دو رکعت وبه تحقیق فوت شد این راوی را ذکر امامت آنحضرت انبیاء را بجهت اختصار یا ذهول چنانکه در حدیث اول ذکر دخول بیت المقدس نیز
فوت شده بود - ثم خرجت فجاءنی جبرئیل باناء من خمر واناء من لبن - پس بیرون آمدم پس آورد مرا جبرئیل آوندے از خمر وآوندے از شیر
فاخترت اللبن - پس اختیار کردم وبرگزیدم من شیر را - فقال جبرئیل اخترت الفطرة - پس گفت جبرئیل اختیار کردی تو فطرت را ودین را
ثم عرج بنا الی السماء - پس بالا برده شد ما را بسوے آسمان - وساق مثل معناه - در اندر راوی مثل معنے این حدیث که گذشت چنانکه میفرماید
قال - گفت آنحضرت - فاذا انا بآدم - پس ناگاه من گذشتم بآدم ورسیدم بوی فرحب بی - پس ترحیب کرد آدم بمن ومرحبا گفت - ودعا لی
بخیر - ودعا کرد مرا بنیکے - وقال فی السماء الثالثة - وگفت در آسمان سوم - فاذا انا بیوسف - پس ناگاه من بیوسفم چنانکه در حدیث سابق
نیز چنین بود - اذا هو اعطی شطر الحسن - ناگاه یوسف داده شده است شطر حسن را - فرحب بی ودعا لی بخیر - پس ترحیب کرد یوسف بمن
ودعا کرد مرا بخیر بدانکه شطر بمعنے نصف ومعنی جزوے از شی نیز آید نصف باشد یا کمتر ازان وبمعنی جهت وسوے نیز آید ومراد اینجا جزو است واگر
بمعنے جهت حمل کنند نیز درست است یعنے داده شده است جهتے از حسن وطرفے بزرگ ازان وبالجمله ثابت شده است در شان حسن
یوسف علیه السلام وصباحت وے چیزے که بیرون است از اندازه فهم که وی را درین باب جزوی عظیم از همه افزون تر بود وهم در قصه معراج روایتے
آمده است که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرمود رسیدم بمردی که احسن خلق الله بود وافزون بود از خلق در حسن چنانکه قمر نسبت بسائر

کوالف با ترمذی حدیثی آورده در جامع خود از انس بن مالک که فرستاد خدای تعالی هیچ پیغمبری را مگر خوب روی و خوش آواز و هست پیغمبر شما خوب روی
و خوش آواز و از ظاهر عموم این حدیث معراج مخصوص بغیر آنحضرت باشد چنانکه بعضی گفته اند که متکلم در عموم خطاب داخل نمی باشد و شیخ ابن حجر مکی
در شرح شمائل گفته که از تمام ایمان بآنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آنست که اعتقاد کند که جمع نشده در ظاهر صورت هیچ آدمی از حسن
و لطافت آنچه جمع شده در وی چنانکه جمع نشده در باطن و سیرت هیچ یکی از فضل و کمال آنچه جمع شده در وی زیرا که ظاهر عنوان باطن است و
و صفات ظاهره وصف وی صلی الله علیه وآله وسلم آنست که هر چه مرتبه الوهیت از فضل و کمال همه او را ثابت و هیچکس کامل تر از وی و نیست و نباشد
ابیات کسی که حسن و ملاحت بیار ما نرسد ترا درین سخن انکار کار ما نرسد هزار نکته بیاراز کائنات زند یکی بخوبی صاحب عیار ما نرسد صلی الله
علیه و آله عدد آن حسنه و جماله و فضله و کماله و لم یذکر بکاء موسی - و ذکر نکرد راوی درین حدیث گریستن موسی را علیه السلام چنانکه در حدیث سابق گذشت
و قال فی السماء السابعة ذکر نکرد راوی درین حدیث در آسمان هفتم - فاذا انا بابراهیم مستندا ظهره الی البیت المعمور - در حالیکه تکیه کننده است
ابراهیم پشت خود را بسوی بیت المعمور - و اذا هو یدخله کل یوم سبعون الف ملک ثم لا یعودون - و ناگاه بیت معمور می در آید او را از برای
طواف هر روز هفتاد هزار فرشته پس باز نمیگردند آن فرشته ها و نمی در آیند یعنی آنرا هر روز هفتاد هزار فرشته دیگر می آیند و در شرح حدیث
سابق معلوم شد که این بیت المعمور مساوات و مقابل خانه کعبه است و میگویند که این بیت المعمور همان خانه است که برای آدم
علیه السلام فرود آورده بودند باز برداشته شد - ثم ذهب بی الی سدرة المنتهی - پس برده شد مرا بسوی سدرة المنتهی - فاذا ورقها کاذان
الفیلة و اذا ثمرها کالقلال - معنی در حدیث سابق معلوم شد فلما غشیها من امر الله ما غشی تغیرت - پس آنگاه که پوشید سدره را از امر الهی
آنچه پوشید از انوار دیگرگون شد و رنگ دیگر گرفت و در حدیث آمده است مثل پروانه ها که بر شمع می افتند و این از زر بود و بعضی گفته انوار بالهای
فرشتگان بود - فما احد من خلق الله یستطیع ان ینعتها من حسنها - پس نیست هیچ یکی از خلق خدا که تواند وصف کردن و را از خوبی او -
و اوحی الی ما اوحی - و وحی کرد حق سبحانه بسوی من آنچه وحی کرد و آنرا جز خدا و رسول وی هیچکس نداند و احوط و اقرب بصواب نیست که آنرا بر ابهام
و اجمال گذاشته شود و در بیان و تفسیر آن تعرض نکنند - ففرض علی خمسین صلوة فی کل یوم و لیلة - پس فرض گردانید حق تعالی بر من پنجاه نماز در
هر روز و شب - فنزلت الی موسی - پس فرود آمدم از آنجا تا مقام موسی در آسمانی که وی بود - فقال ما فرض ربک علی امتک - پس گفت
موسی چه چیز فرض گردانید پروردگار بر امت تو - قلت خمسین صلوة - گفتم فرض گردانید پنجاه نماز و در بعضی نسخ (فی کل یوم و لیلة) قال ارجع
الی ربک فسئله التخفیف - گفت موسی بازگرد بسوی پروردگار خود پس سوال کن او را سبکی را - فان امتک لا یطیق ذلک - زیرا که امت
تو طاقت ندارد آنرا فانی قد بلوت بنی اسرائیل و خبرتهم - پس من آزموده ام و تجربه کرده ام بنی اسرائیل را - قال فرجعت الی ربی
فقلت یا رب خفف علی امتی - گفت آنحضرت پس بازگشتم بسوی پروردگار خود گفتم ای پروردگار من سبک گردان است من فحط عنی خمسا -
پس کم کرد از من پنج نماز را - فرجعت الی موسی فقلت حط عنی خمسا - پس بازگشتم بسوی موسی و گفتم کم کرد پروردگار تعالی از من پنج
نماز را - قال ان امتک لا تطیق ذلک فارجع الی ربک فاسئله التخفیف قال - گفت آنحضرت - فلم ازل ارجع بین ربی و موسی -
پس همیشه بودم من که میگشتم میان پروردگار من و میان موسی و هر بار پنج نماز کم میشد تا آنکه پنج نماز مقرر شد - حتی قال - تا آنکه گفت

پروردگار۔ یا محمد انهن خمس صلوات کل یوم ولیلة لکل صلوة عشر۔ این نمازهای فرض پنج است هر نماز را ده حسنه است فذلک خمسون
صلوة۔ پس باین حسنات اینها حکم پنجاه نماز دارند پوشیده نماند که ازین حدیث معلوم شد که پنج پنج نماز کم کرد پس مراجعت نه بار شده از حد
سابق ده ده معلوم شد و در آخر پنج کم شد و در حدیث آینده بیاید که شطر شطر کم کرده شد و ظاهر شطر بمعنی نصف است و تطبیق میان روایات این چنین
کرده اند که وضع شطر و نصف عام تر است که یکبارگی کرده باشند یا در دفعات پس چون پنج پنج کم کردند در دو دفعه ده شد در پنج دفعه بیست و پنج
و گویا که گفت در دفعه اول بیست و پنج کم کردند و در ثانی سیزده بجبر کسر و در ثالث هفت قدر بر بعد از آن که یک حسنه به ده شد زیاده تفضل
نمود مولی رحیم بر امت نبی کریم خود و فرمود۔ من هم بحسنة فلم یعملها۔ کسی که قصد کرد و نیت بست به نیکی کردن پس نکرد آن نیکی را و بعمل در
نیاورد کتبت له حسنة۔ نوشته میشود آن حسنه که قصد آن کرده مر او را یک نیکی کامل تمام۔ فان عملها کتبت له عشرا۔ پس اگر عمل کرد آن
نیکی را نوشته میشود آن حسنه مر او را ده چند آن اقل آن نیست و در احادیث دیگر آمده است که از آن مضاعف نیز میگردانند تا هفتصد بلکه زیاده بر اندازه
صدق و اخلاص۔ ومن هم بسیئة فلم یعملها لم تکتب شیأ۔ و کسی که قصد کرد به بد کردن پس نکرد بدی را نوشته نمیشود آن سیئه هیچ چیز۔ فان عملها
کتبت له واحدة۔ پس اگر عمل کرد آن مر وی را نوشته میشود برای وی یک سیئه می گفته اند که این هم و قصد است اما عزم یک مرتبه دیگر است بالاتر از هم و آن
عمل قلب است و وی مواخذ باست چنانکه در موضع دیگر بتفصیل بیان کرده شده است۔ قال۔ گفت آنحضرت فنزلت۔ پس فرود آمدم از آن مقام تا آنکه
حتی انتهیت الی موسی فاخبرته۔ تا آنکه رسیدم بموسی پس خبر دادم او را بحقیقت حال۔ فقال ارجع الی ربک فاسأله التخفیف۔ پس باز گفت موسی
برگرد بسوی پروردگار خود پس سوال کن تخفیف [illegible] هیچ هم خبری کم کند۔ فقلت قد رجعت الی ربی حتی استحییت منه۔ پس گفتم من بتحقیق رجوع
کردم بسوی پروردگار خود چندین بار تا آنکه شرم داشتم از وی۔ رواه مسلم۔ وعن ابن شهاب عن انس قال کان ابوذر یحدث ان رسول
الله صلی الله علیه وسلم قال فرج عنی سقف بیتی۔ روایت است از ابن شهاب زهری از انس که گفت بود ابوذر رضی الله عنه حدیث میکرد
که آنحضرت گفت گشاده شد از من سقف خانه من۔ وانا بمکة۔ و حال آنکه من بمکه بودم فرج بلفظ مجهول است بتخفیف و تشدید نیز گفته اند
و در روایات در تعیین مکان اسرا مختلف آمده در بعض حطیم و در بعضی حجر چنانکه در حدیث اول از فصل گذشت و در بعضی عند البیت و در بعضی
شعب ابی طالب و در بعضی بیت ام هانی و این مشهورتر است و جمع میان اقوال چنانکه در فتح الباری گفته آنست که وی صلی الله علیه
وآله وسلم در بیت ام هانی بوده باشد و او را بیت خود گفته باعتبار سکونت در آن و آن در شعب ابی طالب است پس فرشته آمد و برد در کعبه
آورد و از آنجا گرفته بمسجد اقصی برد۔ فنزل جبرئیل ففرج صدری۔ پس فرود آمد جبرئیل پس بشگافت سینه مرا و فرج اینجا بلفظ معلوم است مخفف۔
ثم غسله بماء زمزم۔ بعد از آن شست سینه را با آب زمزم۔ ثم جاء بطست من ذهب ممتلئ حکمة وایمانا۔ بعد از آن آورد جبرئیل طشتی را از زر پر حکمت و ایمان
فافرغه فی صدری۔ پس ریخت طشت را در سینه من۔ ثم اطبقه۔ بعد پوشید سینه را شرح این در فصل اول گذشت و لیکن ظاهر در اینجا آن
بود که غسل قلب در طشت ذهب بود بعد از آن پر کرده شد بعلم و ایمان و از اینجا ظاهر میشود که نخست شسته بود با آب زمزم بعد
از آن آورد طشت ممتلی بحکمت و ایمان ریخته شد در سینه مبارک فقال فیه۔ ثم اخذ بیدی فعرج بی الی السماء۔ بعد گرفت جبرئیل
دست مرا پس داشت مرا بسوی آسمان در اینجا ذکر سواری براق و رفتن بمسجد اقصی نیست از اینجا رفته اند بعضی بآنکه معراج در غیر

لیلۃ الاسرے بود و سواری براق در اسری بود واللہ اعلم فلما جئت الی السماء الدنیا قال جبرئیل لخازن السماء افتح پس هنگامی که آمدم با سمانی
که پایان تر است گفت جبرئیل مر نگهبان دار آسمان را بگشا یعنی در آسمان را۔ قال من ہذا قال جبرئیل قال ہل معک احد قال نعم معی محمد فقال ارسل الیہ
قال نعم فلما فتح علونا السماء الدنیا پس هنگامی که گشاده شد در بالا بر آمدیم این آسمان اسفل اذا رجل قاعد علی یمینہ اسودۃ و علی یسارہ
اسودۃ ناگاه مردی نشسته است که بر جانب راست وی سیاهیهاست و بر جانب چپ وی سیاهیهاست یعنی اشخاص مردم اسودۃ بفتح ہمزہ و سکون سین و کسر واو
جمع سواد و آن شخص انسان را گویند در فتح الباری اشخاص از بنی آدم باشد اذا نظر قبل یمینہ ضحک و اذا نظر قبل شمالہ بکی چون نگاه میکند آن مرد
بجانب دست راست خود میخندد و چون نگاه میکند بجانب دست چپ گریه میکند۔ فقال پس گفت آن مرد مرحبا بالنبی الصالح والابن الصالح
قلت لجبرئیل من ہذا گفتم من جبرئیل را کیست این مرد که بر دست راست وی و بر دست چپ وی سیاهیهاست قال ہذا آدم گفت جبرئیل این آدم
است۔ وہذہ الاسودۃ عن یمینہ وعن شمالہ نسم بنیہ۔ و این سیاهیها از جانب راست وی و از جانب چپ وی ارواح اولاد اوست که متمثل شده اند
اینجا و نسم بفتح نون و سین نفس یعنی روح و بدن و بمعنی انسان نیز آمده۔ فاہل الیمین منہم اہل الجنۃ پس آنها که بر دست راست اند بهشتیان اند
والاسودۃ التی عن شمالہ اہل النار۔ و سیاهیهای که در جانب دست چپ اند دوزخیان اند۔ فاذا نظر عن یمینہ ضحک واذا نظر قبل شمالہ بکی پس
چون نگاه میکند آدم بجانب یمین خود میخندد و چون نظر می افگند بجانب دست چپ میگرید ازینجا معلوم میگردد که پدران بشادی اولاد
شاد و اندوهگین میشوند بد باشند یا نیک۔ حتی عرج بی الی السماء الثانیۃ تا آنکه بالا [illegible] مرا بسوی آسمان دوم۔ فقال لخازنہا افتح
پس گفت جبرئیل مر خازن آسمان دوم را بگشا فقال لہ خازنہا مثل ما قال الاول پس گفت مر جبرئیل را خازن آسمان دوم مانند آنچه گفت
خازن آسمان اول که کیست و با تو کیست گفتم منم جبرئیل و با منست محمد الی آخرہ قال انس فذکر انہ وجد فی السموات گفت انس پس ذکر کرد
آنحضرت یا ابوذر که وی یافت در آسمانها این انبیا را۔ آدم و ادریس و موسی و عیسی و ابراہیم ولم یثبت کیف منازلہم۔ و اثبات نکرد و بیان
نه نمود که چگونه بود منزلها و مقامهای این پیغمبران غیر انہ ذکر انہ وجد آدم فی السماء الدنیا۔ جز آنکه وی ذکر کرد که یافت آدم را در آسمان نخستین
که پایان تر است و ابراہیم فی السماء السادسۃ و یافت ابراہیم را در آسمان ششم و در حدیث اول گذشت که ابراہیم را در آسمان هفتم دید و آن
اثبت و اقوی است زیرا که در حدیث جماعۃ آمده است که دید او را تکیه زده به بیت المعمور و بالجملہ تعیین سموات و دیدن انبیا در آن اختلاف گونه در احادیث
واقع شده است یا باشتباه رود است یا تواند که در هر دو آسمان دیده باشد فقط۔ قال ابن شہاب فاخبرنی ابن حزم۔ گفت ابن شہاب
پس خبر داد مرا ابن حزم بحاء مهمله و زاء معجمه۔ ان ابن عباس و ابا حبۃ بفتح مهمله و تشدید موحده و بعضی بتحتانیه گفته و بعضی بنون و مشهور با موحده
است صحابی است الانصاری کانا یقولان قال النبی بودند ابن عباس و ابو حبه که میگفتند گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم ثم عرج بی حتی
ظہرت لمستوی اسمع فیہ صریف الاقلام۔ پس بر بالا برده شد برا تا آنکه ظاهر شدم و بر آمدم بجای بر آمدنی که میشنودم در وی آواز قلمها که فرشتگان
بدان تقدیرها و حکمهای الٰهی می نویسند و از لوح محفوظ انتساخ می کنند و کیفیت آن قلمها را جز خدا و رسول خدا ندانند و حقیقت قلم
چیزی است که بدان نقوش و حروف پیدا شوند و لی دفولاد و حقیقت آن اصل نیست و قومی از متفلسفه آنرا تاویلات کنند و از ظاهر
بر آرند و طریقه اسلام نیست که آنرا حمل بر ظاهر کنند و بوجود قلم قائل شوند و حقیقت آنرا حواله بعلم الٰهی نمایند واللہ اعلم۔

وقال ابن حزم وانس - وگفت ابن حزم وانس - قال النبی - گفت پیغمبر صلے اللہ علیہ وسلم ففرض اللہ علے امتی خمسین صلوۃ پس فرض کرد آنہ
خدای تعالی برامت من پنجاہ نماز - فرجعت بذلک حتی مررت علی موسی فقال ما فرض اللہ لک علی امتک قلت فرض خمسین صلوۃ قال
فارجع الی ربک پس رجوع کن بسوی پروردگار خود - فان امتک لا تطیق - پس تحقیق امت تو طاقت آن ندارند فراجعنی پس باز
گردانید مرا یعنی سخن مرا فی الصراح رجوع باز گشتن و مرجعت باز گردانیدن سخن را - فوضع شطرہا پس نہاد و کم کرد نصف آنرا و یا بعضے آنرا بیان
این در شرح حدیث ثابت گذشت - فرجعت الی موسی فقلت وضع شطرہا فقال راجع ربک مراجعت کن پروردگار خود را - فان
امتک لا تطیق ذلک فرجعت - و در بعضے نسخ فراجعت نسخہ است بجای فرجعت - و این ظاہر ترست - فوضع شطرہا فرجعت الیہ فقال ارجع الی ربک فان
امتک لا تطیق ذلک فراجعتہ - ترجمہ این عبارت از سابق ظاہر شدہ است - فقال ہی خمس وہی خمسون - پس گفت پروردگار تعالی این پنج نماز است
بصورت در عمل و پنجاہ است یعنی در ثواب - لا یبدل القول لدی - تبدیل و تغییر کردہ نمیشود قول نزد من مراد یا عدم تبدیل فرضیت خمسین است
دلو دلی او حکم موبد یا عدم تبدیل حکم باآنکہ پنج در حکم پنجاہ است بحکم من جاء بالحسنۃ - فرجعت الی موسی فقال ارجع ربک فقلت استحییت من ربی
ثم انطلق بی حتی انتہی بی سدرۃ المنتہی - پس بردہ شد مرا تا آنکہ نہایت رسانیدہ شد تا سدرۃ المنتہی انطلق و انتہی ہر دو بلفظ مجہول تصحیح
کردہ اند - وغشیہا الوان لا ادری ما ہی - و پوشید سدرۃ المنتہی را رنگہا کہ درنمی یابم من کہ چیست حقیقت آن رنگہا - ثم ادخلت الجنۃ پس
در آوردہ شدم من در بہشت - فاذا فیہا جنابذ اللؤلؤ ناگاہ در بہشت گنبدہای مروارید ست و جنابذ جمع جنبذ بضم جیم و سکون نون و
ضم موحدہ در آخر ذال معجمہ عمارتی بلند مدور چنانچہ قبہ و عامہ بفتح با خوانند و ظاہر آنست کہ این معرب گنبد ست و در روایت مسلم آمدہ کہ
میگردم من در بہشت ناگاہ در ان جوئیست کہ بر ہر دو کنارہ وی قبہا ست از مروارید کاواک - واذا ترابہا المسک - و ناگاہ خاک بہشت
مشک ست یعنی خوشبو مثل مشک یا بحقیقت مشک ست متفق علیہ وعن عبد اللہ قال لما اسری برسول اللہ - روایت ست
از عبد اللہ بن مسعود گفت ہنگامی کہ شب بردہ شد پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم انتہی بہ الے سدرۃ المنتہی - نہایت بردہ شد آنحضرت
تا سدرۃ المنتہی - وہی فی السماء السادسۃ - و سدرۃ المنتہی در آسمان ششم ست و در حدیث مالک بن صعصعۃ گذشت کہ در آسمان ہفتم ست
و میگویند کہ بیخ او در آسمان ششم ست و شاخہای او در ہفتم - الیہا ینتہی ما یعرج بہ من الارض - بسوی سدرۃ المنتہی نہایت پذیرد میشود
چیزے کہ بالا بردہ میشود از زمین از اعمال و علوم فیقبض منہا - پس گرفتہ میشود از وی بقدرت الہی بے آنکہ ملائکہ فوق آن روند
والیہا ینتہی ما یہبط بہ من فوقہا فیقبض منہا - و بسوی سدرۃ المنتہی منتہی میگردد چیزیکہ پایان فرستادہ میشود از بالا می وی از اوامر و احکام
الہی تعالی پس قبض کردہ میشود از وی و میگیرند ملائکہ کہ ایستادہ اند آنجا و منتہی علوم خلق و عروج ملائکہ آنجاست و لہذا سدرۃ المنتہی نام کردہ اند
و جز حضرت پیغمبر ما صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بالا تر از ان ہیچکس نرفتہ و آنحضرت بجاے رفت کہ آنجا جا نیست ابیات بود دست
از طبیعت امکان قدم کہ آن + امرے بعیدہ ہست من المسجد الحرام + تا عرصۂ وجوب کہ اقصاے عالم ست + کانجا نہ
جاست نی جہت و نے نشان نہ نام - سرے ست پس شگرف و رانجا ہیچ بان + از آشناے عالم جان پرس ازین مقام
قال گفت آنحضرت یا ابن مسعود برای تائید قول خود کہ گفت وغشیہا الوان قول خداوند تعالے در قرآن مجید - اذ یغشی

السدرۃ

السدرة ما يغشى - وقتيكه مى پوشيد سدره را چيزے كه مى پوشيد يعنے چيزے كه كنه آن نتوان رسيد كه چيست و چونست مقصود تعظيم و تكثير آنست و شايد كه مراد بقول آنحضرت لا ادرى ما هى نيز همين ست نه حقيقت عدم علم و درايت و در حديث ديگر آمده است كه بر هر برگ وى فرشته ايستاده است كه تسبيح ميكند و جماعه از جانوران سبز كه آنرا عبارت از ارواح انبيا و اوليا ميدارند و آنكه فرمود - قال فراش من ذهب - باعتبار تشبيه كيفيت و آن انوار نازله از عالم ملكوت را تشبيه كرد بفراش بفتح فا پرنده مشهور كه گرد شمع ميگردد و درينجا اشارتے است بشوق و محبت ملكوت و حيرانى و سرگردانى وى بر نور اقدس تعالى و در روايتے جراد من ذهب يعنے ملخ از زر نيز آمده و اين نيز بر سبيل تشبيه تمثيل ست زيرا كه بر درختان اين جانوران مى آيند و مى نشينند و من ذهب گفتن كنايت از صفا و ضياست و تواند كه مراد حقيقت ذهب باشد و قدرت شامل همه چيزست والله اعلم - فاعطى رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلثا پس داده شد آنحضرت را در آن شب معراج سه چيز و بتحقيق آنچه داده شد بوى صلى الله عليه و آله وسلم در آن شب از مواهب علمى و عملى و انوار و اسرار و فيوض و بركات بيرون از حد حصر و احصاست وليكن عبد الله بن مسعود اين سه چيز بجهت شرف و كرامت كه تعلق بامت دارند ذكر كرد - اعطى الصلوة الخمس - داده شد نمازهاى پنجگانه واعطى خواتيم سورة البقرة - و داده شد آيتها كه خاتم سوره بقره است آمن الرسول بما انزل اليه تا آخر سوره و مضمون آن ناطق ست بكمال رحمت خداوندى مر اين امت مرحومه را از تخفيف تكاليف از ايشان و عفو و مغفرت لوم ايشان و نصرت وى مر ايشان را بر كافران وغفر لمن لا يشرك بالله من امته شيئا المقحمات - و آمرزيده شد مر كسے را كه شريك نمى گرداند بخدا از امت وى چيزے را گناهان كبيره كه مى آرند مر آنرا در آتش دوزخ نزورد و شدت و اقحام مر افگندن بسختے يعنے عاصيان ام[illegible]مرزيده به بهشت مى در آرند - رواه مسلم - وعن ابى هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لقد رايتنى فى الحجر - هر آئينه بتحقيق ميدانم من خود را كه بودم در حجر بكسر حا و سكون جيم موضعيست متصل كعبه كه ناودان كعبه در آن جاست - و قريش تسالنى عن مسراى - و حال آنكه مشركان قريش مى پرسيدند مرا از شب رفتن به بيت المقدس از علامات و نشانهاى آنجا - فسالتنى عن اشياء من بيت المقدس لم اثبتها - پس سوال كردند مرا از چيزها از بيت المقدس كه ثابت ندارم آنرا درين وقت پرسيدن ايشان از جهت طريان نسيان - فكربت كربة ما كربت مثله - پس اندوهگين كرده شدم من اندوهے كه هرگز اندوهگين كرده نشده ام مانند آن - فرفعه الله لى انظر اليه - پس برداشت خدا بيت المقدس را و نزديك گردانيد آنرا بمن و برداشت حجاب را از آن و نمود مرا در حاليكه نظر ميكنم بسوے آن و مى بينم آنرا بى حجاب - ما يسالونى عن شئى الا انباتهم - نمى پرسند قريش مرا از هيچ چيز مگر آنكه آگاه ساختم ايشان را و خبر ميدهم بهر چه مى پرسند - وقد رايتنى فى جماعة من الانبياء - و بتحقيق ميدانم خود را نزد بيت المقدس در جماعتے از پيغمبران - فاذا موسى قائم يصلى - پس ناگاه مى بينم كه موسى ايستاده است نماز ميكند - فاذا رجل ضرب - پس ناگاه موسى مرد سبك گوشت - جعد - مرغول موى يا گرد اندام جعودت بهر دو معنى مى آيد گاهى بمعنے جعودة شعر و گاهے بمعنے جعودة جسم بمعنے اجتماع وے كانه من رجال شنوءة - گويا كه وى از مردان شنوءة است كه نام قبيله ايست از يمن - واذا عيسى قائم يصلى - و ناگاه عيسى نيز ايستاده است نماز ميگزارد - اقرب الناس به شبها عروة بن مسعود الثقفى - نزديكترين مردم بوى از روے مشابهت عروه بن مسعود ثقفى ست كه نام يكے از صحابه است و در كتاب بدء الخلق گذشت كه سرخ و سفيد بود و لطيف بود چنانكه گويا آب از روے وى ميچكيد - واذا ابراهيم قائم يصلى اشبه الناس به

صاحبكم - مشابه ترين مردم با ابراهيم يار شما است - يعنى نفس خود را ميخواهد آنحضرت از صاحبكم ذات شريف خود را اگر گويند كه آن جهان دار تكليف نيست
نماز در وى چرا باشد جوابش آنكه انبيا صلوات الله وسلامه عليهم زنده اند بحيات حقيقى و ساوى چون زنده اند شايد كه تكليف نيز باشد و نيز
مرفوع در آن جهان وجوب است نه وجود آن - فحانت الصلوة پس در رسيد وقت نماز - فاممتهم پس امامت كردم من انبيا را و اين امامت انبيا در
بيت المقدس بود و بعد از آن ايشان را بر آسمان بردند يا ارواح ايشان را در آسمان متمثل و متشكل ساختند مگر عيسى و ادريس كه بجسد بر آسمان اند
والله اعلم - فلما فرغت من الصلوة قال لى قائل يا محمد هذا مالك خازن النار فسلم عليه پس آنگاه كه فارغ شدم از نماز گفت مرا گوينده اى محمد
اين گنجينه دار آتش است پس سلام ده بر وى - فالتفت اليه پس باز نگريستم بسوى وى - فبدأنى بالسلام پس ابتدا كرد وى مرا بسلام و نگذاشت مرا
كه من بر وى سلام كنم از جهت وجود غلبه شوكت و رحمت آنحضرت بر از دعا ازن كى فافهم ظاهر چنان مينمايد كه اين احوال بر آسمان ها شد و تواند كه امامت
آنحضرت مر انبيا را بر آسمان نيز باشد وليكن سياق حديث در آنست كه در بيت المقدس بود والله اعلم - رواه مسلم و هذا الباب خال من الفصل الثانى

الفصل الثالث عن جابر انه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول - روايت است از جابر رضى الله عنه كه وى شنيد
آنحضرت را كه ميگفت لما كذبنى قريش هنگامى كه نسبت بدروغ كردند مرا مشركان قريش در قضيه اسرا به بيت المقدس و
پرسيدند مرا از نشانهاى آن مكان قمت فى الحجر ايستادم من در حجر فجلى الله لى بيت المقدس پس روشن گردانيد و نمود خداى تعالى
مرا بيت المقدس را و دور كرد پرده را ميان من و وى چنانكه ديدم آنرا بى شبه و احتمال دارد كه بيت المقدس را برداشته پيش آنحضرت اينجا
آورده باشند چنانكه در حديث ابن عباس آمده [illegible] نزد آنحضرت پس آورده شد مسجد را و نهاده شد نزد دار عقيل و اين ابلغ و
ادخل است در معجزه چنانكه حاضر گردانيده شد تخت بلقيس در طرفة العين نزد سليمان عليه السلام فطفقت اخبرهم عن آياته پس ايستادم
من كه خبر ميدهم قريش را از نشانهاى بيت المقدس و انا انظر اليه و حال آنكه من نظر ميكنم بسوى آن متفق عليه بدانكه در احاديث
معراج حديثى نياورده كه حال رويت آنحضرت مر رب العزة را معلوم گردد و صحابه را و تابعين را اختلاف است در آن و قول مختار اثبات است
و بعضى گويند بدل ديد و ديدن بدل رأى دانستن بدل است و تحقيق و تفصيل اين در باب رويته الله در كتاب الجنة والنار گذشت فتدبر

باب فى المعجزات

معجزه از اعجاز است بمعنى عاجز گردانيدن و آن امريست خارق عادت كه ظاهر ميگردد با دعوى نبوت و خوارق عادت كه پيش از
ظهور نبوت ظاهر شد آنرا ارهاصات گويند و ارهاص محكم گردانيدن بنا است به سنگ و گل گويا كه در بنا استحكام نبوت است مجموع خارق
عادات را چهار قسم نهاده اند آنچه از كفار و فساق ظاهر گردد آنرا استدراج گويند و آنچه از عموم مسلمانان ظاهر شود آنرا معونت خوانند و آنچه از
اوليا بود كرامت و بقيد دعوى نبوت اين همه اقسام بيرون رفت و سحر خارق عادت نيست بلكه ظاهر ميگردد باسباب هر كه آنرا مباشرت كند
و هر چه باسباب عادى ظاهر گردد خارق عادت نبود چنانكه شفا با دويه طبيه هر كه آنرا خارق عادت گفته اند باعتبار ظاهر است

الفصل الاول عن انس بن مالك ان ابا بكر الصديق قال - روايت است از انس كه صديق رضى الله عنه در وقت
حكايت كردن از قصه هجرت و در آمدن در غار و رسيدن مشركان بر در غار گفت به سيد ابرار صلى الله عليه وآله وسلم گفت نظرت الى

اقدام المشرکین علی رؤسنا ونحن فی الغار۔ نگاہ کردم من بسوی پایہای مشرکان کہ مارا می جستند و حال آنکہ ما در درون غاریم وصورت
آن غار آنچنان واقع شدہ است کہ اگر کسے بر در وے ایستادہ باشد نظر آنکہ درون غار است بر پایہای وی می افتد و اگر آنکس بر جای
پای خود چشم نہد ببیند آنرا کہ درون غار است و گفت۔ فقلت۔ پس گفتم من۔ یا رسول اللہ لو ان احدہم نظر الی قدمیہ ابصرنا۔ اگر
بہ تحقیق یکے از ایشان نگاہ کند بجانب پای خود و نہد چشم خود را بر جای پای خود می بیند مارا۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ یا ابابکر ما ظنک
باثنین اللہ ثالثہما۔ چیست گمان تو بآن دو کسے کہ خدا است سوم آن دو کس یعنی خدا با ایشانست بنصرت و اعانت و معجزہ درین قصہ گردانیدن
خدا تعالی است ہمت کفار را از تفحص و تفتیش و نظر کردن بدرون غار یا جزم داشتن ایشان کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وابوبکر
صدیق رضی اللہ عنہ در غار اند بیت فالصدق فی الغار والصدیق لم یریا + وہم یقولون ما بالغار من ارم + و طیبی روایت کردہ است
کہ آنحضرت دعا کرد بر ایشان و گفت خداوندا کور گردان چشمہای ایشان را پس گرد غار می گشتند و نمی یافتند ایشان را و بیضہ نہادن
کبوتر و پردہ بستن عنکبوت نیز معجزہ بود چنانکہ در احادیث آمدہ است۔ متفق علیہ۔ وعن البراء بن عازب عن ابیہ قال لابی بکر۔ روایت
است از براء بن عازب از پدرش کہ عازب است کہ وی گفت مر ابی بکر صدیق را کہ۔ یا ابابکر حدثنی کیف صنعتما حین سریت مع رسول
اللہ۔ ای ابابکر خبر دہ مرا چگونہ کردید و چہ کردید شما یعنی تو و پیغمبر خدا ہنگامی کہ شب رفتی تو با پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم قال گفت
ابوبکر۔ اسرینا لیلتنا۔ تمام شب رفتیم ما۔ ومن الغد۔ و پارہ از فردای آن شب۔ حتی قام قائم الظہیرۃ۔ تا آنکہ نیم روز شد و بایستاد
آفتاب قیام اینجا بمعنے توقف و ظہیرہ بمعنے نیم روز مراد بقائم ظہیرہ آفتاب کہ در نیم روز بر [illegible] نماید کہ گویا ایستادہ است و حرکت نمیکند
وخلا الطریق لا یمر فیہ احد۔ وخالی شد راہ چنانکہ نمیگذرد در وے ہیچ یکے۔ فرفعت لنا صخرۃ طویلۃ لہا ظل۔ پس نمودہ شد ما را و ظاہر
شد بر ما سنگے دراز کہ مر او را سایہ است۔ لم تات علیہا الشمس۔ نیامدہ است بر آن صخرہ آفتاب۔ فنزلنا عندہا۔ پس فرود آمدیم
ما نزد آن صخرہ۔ وسویت للنبی صلی اللہ علیہ وسلم مکانا بیدی۔ و برابر و ہموار کردم من مر آنحضرت را جای بہر دو دست خود۔ ینام
علیہ کہ خواب کند آنحضرت بر آنجا۔ وبسطت علیہ فروۃ وقلت نم۔ و گسترانیدم من بر آنجا پوستین پارہ را و گفتم خواب کن۔ یا رسول
اللہ وانا انفض ما حولک۔ و من می بینم چیزی کہ گرد تست و ہر کہ پیدا شود از ہر جانب نگاہبانی و پاسبانی میکنم و خبرے آرم از ہر جانب
ونفض بفا و صاد معجمہ نظر کردن در جانبی و ہر چہ و ہر کہ در دست و نفضہ بفتحات جماعہ را گویند کہ فرستادہ میشوند در رفتن بجاسوسے
فنام۔ پس خوابید آنحضرت۔ وخرجت انفض ما حولہ۔ و بیرون آمدم من در حالتیکہ مے بینم و جاسوسے میکنم جاہائی کہ گرد آنحضرت است
فاذا انا براع مقبل۔ پس ناگاہ من ملاقی شوندہ ام بچرانندہ گوسفندان کہ پیش آیندہ است۔ قلت افی غنمک لبن۔ پس گفتم
آیا در گوسفندان تو شیری ہست۔ قال نعم۔ گفت راعی آری ہست۔ قلت افتحلب۔ گفتم آیا میدوشی شیر را۔ قال نعم
گفت آری میدوشم۔ فاخذ شاۃ فحلب فی قعب کثبۃ من لبن۔ پس گرفت گوسفندے را پس دوشید در کاسہ چوبین قدرے از شیر را
قعب بفتح قاف و سکون عین قدح چوبین مغاک سطبر کہ سیراب کند آدمی را و کثبہ بضم کاف و سکون مثلثہ و بای موحدہ یک دوشیدن
از شیر و معی اداوۃ حملتہا للنبی صلی اللہ علیہ وسلم یرتوی فیہا یشرب و یتوضا۔ و با من مطہرہ بود کہ برداشتہ بودم آنرا برای آنحضرت

که سیراب میشد و دروی می نوشید و وضو میکرد۔ فاتیت النبی صلی الله علیه وسلم وهو فی النوم۔ پس آمدم نزد آنحضرت و آنحضرت در خواب بود
فکرهت ان اوقظه۔ پس ناخوش داشتم که بیدار کنم اورا۔ فوافقته۔ پس موافقت کردم من آنحضرت را در خواب یعنی من نیز بخواب رفتم و در تقدیم
قاف برفا نیز روایت کرده اند یعنی صبر کردم و توقف نمودم و بیدار نکردم۔ حتی استیقظ۔ تا آنکه خود بیدار شد آنحضرت۔ فصببت من الماء علی اللبن
پس ریختم پاره از آب بر شیر۔ حتی برد اسفله۔ تا آنکه خنک شد پایان شیر یا پایان قدح یعنی آب بسیار ریختم تا شیر همه سرد شد و این عادت عرب است
که آب سرد در شیر میریزند و میخورند ظاهرا در دفع حرارت شیر فائده دارد۔ فقلت اشرب۔ پس گفتم من بنوش۔ یا رسول الله۔ فشرب حتی رضیت
پس نوشید آنحضرت تا آنکه راضی و خوشحال شدم من و از اینجا معلوم میشود که شادی جان محب و خوشدلی وی در خوشی و آسایش محبوب است و اینجا
اشکال مے آرند و میگویند که چون بی اذن مالک گوسفند شیر دوشیدند و خوردند جواب میگویند که گوسفند از ان دوستی از دوستان ابوبکر بود رضی
الله عنه که اعتماد بر رضای او داشت و نیز عادت اهل مکه بودی که دستوری میدادند گوسفند چرانان خود را که برای رهگذران و گرسنگان شیر
میداده باشند و تواند که چیزے داده خریده باشند فافهم والله اعلم۔ ثم قال الم یأن للرحیل۔ پس گفت آنحضرت آیا وقت نشده مر کوچ کردن را
قلت بلی۔ گفتم آری وقت آن شد که کوچ کنیم۔ قال فارتحلنا بعد ما مالت الشمس۔ گفت ابوبکر پس کوچیدیم پس از خمیدن آفتاب از
مشرق بجانب مغرب یعنی بعد از وقت زوال۔ واتبعنا۔ و پیروی کرد ما را و آمد دنبال ما۔ سراقة بن مالک۔ که اهل مکه اورا و جماعه دیگر را در
دنبال ما بر گماشته بودند که هر که محمد را بیارد او را صد شتر بدهیم و این سراقه بعد از فتح مکه بشرف اسلام مشرف شد۔ فقلت اتینا۔ ابوبکر میگوید
رضی الله عنه پس گفتم من آمده شدیم ما۔ یا [illegible] یعنی کسے آمد و بدید ما و گرفت ما۔ فقال لا تحزن۔ پس گفت آنحضرت اندوه
مکن و غم مخور۔ ان الله معنا۔ بدرستی خدا با ما است بعضی عارفان گفته اند در فرق میان این قول آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم و قول موسی
علیه السلام که گفت ان معی ربی نظر شهود آنحضرت نخست بر حق و لطف و کرم وے افتاد و پستر بر نفس خود و بر عکس حال موسی که نظر وی اول بر نفس
خود پس از ان بر حق افتاد و شهود اول اتم و اکمل است و موافق ما رایت شیئا الا رایت الله قبله و ثانی ما رایت شیئا الا رایت الله معه او بعده و اول
حال اهل جذب و عیان است و ثانی حال استدلال و برهان و نیز آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم معنا گفت تا خبر امت را نیز از ان نصیب
باشد و موسی علیه السلام معی گفت و مخصوص بخود گردانید چنانکه ارنی و ارنا حقائق الاشیاء است۔ فدعا علیه النبی۔ پس دعا کرد بر سراقه
پیغمبر صلی الله علیه وسلم فارتطمت به فرسه الی بطنها فی جلد من الارض۔ پس فرو رفت با سراقه پایهای اسپ وی تا شکم در زمین سخت از تمام
فرو رفتن در گل و در لغات آمده که ارتطام در گل ماندن باشد که بیرون نتوان آمد از وے و جلد بجیم و لام مفتوحتین زمین درشت۔ فقال انی اراکما دعوتما علی۔ پس گفت سراقه بدرستی
من می بینم شما را که دعا کرده اید بر زیان من۔ فادعوا لی۔ پس دعا کنید برای سود من۔ فالله لکما۔ پس خدا نگاه دارنده و یاری دهنده مر شما راست
ان ارد عنکما الطلب۔ تا که دفع کنم از شما طلب کافران را۔ فدعا له النبی۔ پس دعا کرد مر او را پیغمبر صلی الله علیه وسلم فنجا۔ پس برست
سراقه از ان محنت و در روایتی سه بار دعا کرد و هر بار فرو رفت و نجات بیافت۔ فجعل لا یلقی احدا الا قال۔ پس ایستاد سراقه که پیش
نمی آمد هیچ یکے از کافران که در طلب آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بر آمده بودند مگر میگفت کفیتم ما ههنا۔ کفایت کرده شده اید شما در طلب یعنی
بس است و دیگر طلب نکنید من طلب کردم نیست اینجا کسے که او را می طلبید۔ فلا یلقی احدا الا رده۔ پس پیش نمی آمد سراقه هیچ یکے را مگر آنکه

باز میگردانید اورا متفق علیه - وعن انس قال سمع عبد الله بن سلام بمقدم رسول الله صلی الله علیه وسلم - روایت است از انس گفت شنید
عبد الله بن سلام که یکی از احبار یهود وعلمای ایشان بود خبر قدوم آوردن آنحضرت را بمدینه در هجرت - وهو فی ارض یخترف - بخاء معجمه
وحال آنکه عبد الله بن سلام در زمینی بود که میچید میوه را از درختان یعنی در باغ وبستان خود بود میوه را از درختان می برید ومیچید مقصود
بیان واقع است یا مبالغه است در آمدن او نزد آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم واستعجال وی در آن با وجود آنکه درکار خود مجال فرصت
تنگ بود وی صفات آنحضرت را در تورات خوانده وتحقیق نموده منتظر ظهور نور نبوت بود وهم در روز اول قدوم ایمان آورد ودر [illegible] بود که
مشتاق لقای بود - لاجرم زودتر دوید واز جا رفت - فاتی النبی - پس آمد پیغمبر را صلی الله علیه وسلم فقال انی سائلک عن ثلث -
پس گفت عبد الله بن سلام از برای تحقیق علامات ونشان صدق آنحضرت بدرستی من سؤال کننده وپرسنده ام ترا از سه چیز که -
لا یعلمهن الا نبی - نمیداند آن سه چیز را مگر کسی که پیغمبر است - فما اول اشراط الساعة - یکی از آن سه چیز اینست که چیست نخستین علامتهای قیامت
وما اول طعام اهل الجنة - وچیست نخستین خورش بهشتیان که در اول در آمدن به بهشت بخورند - وما ینزع الولد الی ابیه او الی امه - وچیست
که میکشد فرزند را بسوی پدرش یا بسوی مادرش وشبیه میگرداند او را بیکی از این دو یعنی فرزند که گاهی در صورت مشابه پدر می آید و
گاهی مشابه مادر سبب آن چیست - قال اخبرنی بهن جبرئیل آنفا - گفت آنحضرت خبر داد مرا باین سه چیز جبرئیل اکنون همین ساعت گفتن
آنحضرت این سخن را به عبد الله تنبیه است مر او را وکشادن گوش هوش وی بوجود وحی ونزول جبرئیل - اما اول اشراط الساعة فنار تحشر
الناس من المشرق الی المغرب - اما نخستین نشانهای قیامت پس آتشی است که ...یزد وگرد می آرد مردم را از جانب مشرق بجانب
مغرب شرح این در باب اشراط الساعة گذشته است - واما اول طعام یاکله اهل الجنة - واما نخستین طعامی که میخورند آنرا بهشتیان فزیادة کبد حوت
زیاده جگر ماهی است وآن جگر پاره ایست آویخته بجگر وطعم او در غایت لذت است بیان این نیز در باب صفة الجنة واهلها گذشته است - واذا
سبق ماء الرجل ماء المرأة نزع الولد - وچون پیش میشود آب مرد آب زن را یعنی پیشتر در رحم می افتد میکشد فرزند را ومانند میگرداند بخود
واذا سبق ماء المرأة - وچون سبقت میکند آب زن یعنی آب مرد را ودر بعضی نسخ ماء الرجل مذکور است - نزعت - میکشد زن فرزند را
ومانند میگرداند بخود - از این حدیث معلوم میشود که سبب شبه فرزند به پدر یا مادر سبقت آب یکی از این دو است واز حدیث دیگر که در باب الغسل
از کتاب الطهارة گذشت معلوم میگردد که سبب غلبه است یا سبقت است وسبقت را متضمن هر دو معنی توان داشت - قال - گفت عبد الله بن
سلام بعد از شنیدن جواب - اشهد ان لا اله الا الله وانک رسول الله - وگفت عبد الله - یا رسول الله ان الیهود قوم بهت - بدرستیکه
یهود گروهی اند بسیار بهتان کننده ودروغ گوینده وافترا کننده وبهت دروغ بستن بر کسی وبهت بضم با وها وسکون آن
هر دو روایت شده است جمع بهوت بر وزن فعول مبالغه - وانهم ان یعلموا باسلامی من قبل ان تسألهم یبهتونی - وبدرستیکه ایشان اگر
بدانند اسلام آوردن مرا پیش از آنکه بپرسی تو ایشان را دروغ می بندند بر من یعنی بعد از پرسیدن - فجاءت الیهود - پس آمدند نزد
آنحضرت وعبد الله در گوشه پنهان - فقال ای رجل عبد الله فیکم - پس گفت وپرسید آنحضرت کدام مرد است یعنی چگونه مرد است عبد الله بن
سلام در میان شما - قالوا اخیرنا وابن خیرنا - گفتند بهترین ماست وپسر بهترین ماست - وسیدنا وابن سیدنا - ومهتر ماست وپسر مهتر ماست - وعبد الله

بن سلام از اولاد یوسف علیه السلام بود - قال ارأیتم ان اسلم - گفت آنحضرت خبر دهید مرا که اگر اسلام آرد عبد الله بن سلام یعنی شما هم
مسلمان میشوید - قالوا اعاذه الله من ذلک - گفتند یهود نگاه دارد او را خدای تعالی ازان یعنی از اسلام آوردن - فخرج عبد الله - پس
بیرون آمد عبد الله ازان جائی که مختفی شده بود - فقال اشهد ان لا اله الا الله و ان محمدا رسول الله فقالوا - پس گفتند یهود بعد ازان که
معلوم کردند اسلام عبد الله شرنا و ابن شرنا - بدترین ما و پسر بدترین ماست - فانتقصوه - پس نقص او کردند و کم او گفتند - قال هذا الذی
کنت اخاف - گفت عبد الله اینست چیزی که بودم من که می ترسیدم از بهتان و افترای یهودیان - یا رسول الله - رواه البخاری -
وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم شاور حین بلغنا اقبال ابی سفیان - و هم از انس ست که آنحضرت کنگاش کرد هنگامی که
رسید بما ایشان آمدن روی آوردن ابی سفیان یعنی بکاروان از شام بمکه و این مقدمه غزوه بدر ست که ابوسفیان موی به تجارت شام
رفته بود و اموال بسیاری آورد و با وی چهل سوار بود و چون مسلمانان این خبر شنیدند خواستند که برین قافله زنند و چون این خبر بمکه رسید
ابوجهل بالای کعبه برآمد و ندا کرد و مردم را جمع کرد و برآمد و با وی گفتند که کاروان راه ساحل گرفت و نجات یافت و بیرون میا و چون وقت
زوال آن بی دولت رسیده بود نگفته مردم باز نیامد و ببدر رسید و واقع شد آنچه واقع شد چنانکه در کتب سیر مسطور ست مقصود اینجا
ذکر معجزه آنحضرت رسالت ست صلی الله علیه و آله وسلم که خبر داد و تعیین مواضع هلاک و افتادن مشرکان ادر عرصه نمود و چون آنحضرت
با اصحاب مشورت کرد - و قام سعد بن عبادة - و ایستاد سعد بن عبادة که از کبراء و نقبای انصار بود - فقال - پس گفت - یا رسول
الله والذی نفسی بیده لو امرتنا ان نخیضها البحر لاخضناها - اگر امر کنی تو و میفرمایی که در آریم مراکب را از اسپ و شتر در دریا هر آئینه
می درآریم آنها را در دریا یعنی بر روی زمین چه باشد که اگر فرموده تو در رفتن دریا می افتیم خوض و در آب میرفتن و اخاضه در آوردن آن
ولو امرتنا ان نضرب اکبادها الی برک الغماد لفعلنا - و اگر میفرمایی ما را که بزنیم جگرهای شتران و اسپان را تا برک الغماد برک بکسر موحده و فتح
آن و سکون را و غماد بکسر معجمه و ضم آن و بعضی بفتح نیز گفته اند نام بلدیست از بلاد یمن یا در اقصای هجر یا اقصای معموره هر آئینه می کنیم و
میزنیم جگرهای شتران را کنایت ست از تیز راندن آنها که در وقت سواری میدویدن یا پیهای سوار بر جگر میزند - قال - گفت انس
فندب رسول الله - پس خواند و برانگیخت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم الناس - مردم را به برآمدن - فانطلقوا حتی نزلوا بدرا - پس آمدند و رفتند
مردم و فرود آمدند بدر را که نام موضع مشهور ست میان مکه و مدینه و وجه تسمیه بدر در کتاب الجهاد گذشت - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم - بطریق اخبار از غیب و وحی آسمانی - هذا مصرع فلان - این جای هلاک شدن و افتادن فلانی ست نام یکی ازان
اشقیا می برد - ویضع یده علی الارض - و می نهاد آنحضرت دست خود را بر زمین برای تعیین موضع - ههنا وههنا - اینجا و اینجا یعنی هر کدام
از موضع را تعیین مینمود و اشارت میکرد - قال - گفت انس - فما ماط احدهم عن موضع ید رسول الله - پس دور نشد و در نگذشت
هیچ یکی از ایشان از جائی که دست نهاده بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - و میط دور شدن و دور کردن - رواه مسلم - وعن
ابن عباس ان النبی صلی الله علیه وسلم قال وهو فی قبة یوم بدر - روایت ست از ابن عباس که آنحضرت گفت و حال آنکه وی در خیمه بود
روز بدر - اللهم انشدک عهدک و وعدک - خداوندا سوال میکنیم ترا پیمان و امان ترا و بسر بردن نوید ترا که بفتح و نصرت من اعدای دین

واده و انشد بفتح همزه وضم شین نشده و نشدان بالکسر گم شده جستن و انشاد تعریف گم شده کردن گویا از خاطر وی گم شده بود و تو یاد داد
آنرا او نیز بگفت آنحضرت - اللهم ان تشاء لا تعبد بعد الیوم - خداوندا اگر میخواهی که پرستیده نشوی پس از امروز یعنی بر روی زمین از آدمیان
کسی ترا نپرستد یعنی اگر این جماعه مسلمانان را هلاک میکنی دیگر کسی نمی پرستد ترا و این عبارت بصریح نیز روایت آمده و نیز آمده است که آنحضرت
مناجات میکرد تا آنکه ردا از بر دوش افتاد و از خود رفت - فاخذ ابوبکر بیده پس گرفت ابوبکر رضی الله عنه دست آنحضرت را فقال حسبک پس گفت
ابوبکر بس است ترا اینقدر که گفتی و کردی یا رسول الله - الححت علی ربک بسیار مبالغه کردی تو در دعا الحاح ستهیدن و الحاح آنحضرت سه تا برای دلبر
ساختن و پا برجای کردن مسلمانان بود زیرا که ایشان دیده اند که دعای آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در امثال این مواطن البته مستجاب است
خصوصاً وقتیکه الحاح کند و مبالغه نماید - فخرج وهو یثب فی الدرع پس چون گفت ابوبکر این سخن بیرون آمد آنحضرت از جائیکه دعا میکرد و حال آنکه
که آنحضرت بر میجهید از زره خود از غایت فرح و نشاط - و یقول سیهزم الجمع و یولون الدبر میگوید نزدیک است که شکست داده شود این جماعت و روی گردانند
و پشت دهند چون آنحضرت درین حال اثر حایر بود و میان بیم و بی نیازی حق و امید وعده وی تعالی در راجح آید جانب جانب یقین و طمانینت که از جانب
ابی بکر رضی الله عنه و غیر بعل وی تبسیم انشگفت خاست و خبر داد بانهزام مشرکان و نصرت مومنان بطریق اعجاز که باطلاع او حق سبحانه او را غیب
ظهور کرد و گفته اند که گمان نبرد کسی و چه جای گمان بد ین است که مگر وثوق و یقین ابوبکر به پروردگار تعالی و تقدس قوی تر و محکم تر بود از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم
در آن حال حاشا و کلا بلکه باعث مر آنحضرت را بر دعا و الحاح شفقت بر اصحاب و تقویت قلوب ایشان بود زیرا که این اول مشهدی بود از مشاهد جهاد فی سبیل الله
که مشاهده کرده بودند ایشان پس مبالغه کرد در توجه و تضرع و ابتهال درگاه و الجلال [illegible] تقویت نفوس و تقویت قلوب ایشان پس چون یافت آنحضرت
قوت یقین و طمانینت از جانب ابی بکر دریافت استجابت را جمع کرد خاطر را که از جانب ایشان تشتتی و نگرانی داشت و امام غزالی گفت رحمة الله علیه
که حال آنحضرت اتم و اکمل بود باتساع نظر و علم بصفات غنا و لاابالی درگاه حق و سطوت جلال وی و نظر ابوبکر بظاهر وعده بود و صدق آن و این را
تحقیقی دیگر است که در رساله تسلیة المصاب لبعض المحققین نقل کرده ایم و در شرح نیز چیزی از آن مذکور است - رواه البخاری - وعنه ان
النبی صلی الله علیه وسلم قال یوم بدر - وهم از ابن عباس است که آنحضرت گفت روز بدر - هذا جبرئیل آخذ برأس فرسه - این جبرئیل است گیرنده
است سر اسپ خود را و عنان آنرا برای ساختگی جنگ - علیه اداة الحرب - درحالیکه بر جبرئیل است دست افزار جنگ سلاح آن معجزه اینجا
دیدن آنحضرت است جبرئیل را برای جنگ کردن همراه وی روز بدر - رواه البخاری - وعنه قال بینما رجل من المسلمین یومئذ یشتد - وهم از ابن عباس است
که گفت در اثنای آنکه مردی از مسلمانان در آن واقعه بدر حمله میکرد و میدوید - فی اثر رجل من المشرکین امامه - در پی مردی از مشرکان که پیش آن مرد
مسلمان بود - اذ سمع ضربة بالسوط فوقه - ناگاه شنید آن مرد مسلمان آواز زدن بتازیانه بالای خود - وصوت الفارس یقول - و شنید آواز
فارسی را که میگوید - اقدم حیزوم - اقدام کن ای حیزوم اقدام در آمدن بجنگ و شجاعت نمودن یا پیش آی حیزوم و اقدم بمعنی اول بفتح همزه و سکون
قاف و کسر دال است و بر وجه ثانی بضم همزه و ضم دال و حیزوم بفتح مهمله و سکون تحتانیه و ضم زای نام اسپ جبرئیل است کذا فی القاموس و بعضی گفته اند
نام اسپ یکی از فرشتگان است - فنظر الی المشرک امامه خر مستلقیا - ناگاه نگاه کرد آن مسلمان بسوی مشرکی که پیش خود که بر زمین افتاده بر قفا است
فنظر الیه پس نگاه کرد در پیش خود و بسوی مشرک - فاذا هو قد خطم انفه - پس ناگاه آن مشرک بتحقیق زده شده است بر بینی او و پیدا آمده است

اثر زدن بر بینی او و خطام بکسر نشان بر بینی شتر و به تحقیق رسیده بود جراحت بر بینی ولید بن المغیره روز بدر و باقی مانده بود اثر آن بر بینی او این ست
اشارت قول حق سبحانه سنسمه علی الخرطوم - وشق وجهه کضربة السوط - و شگافته شده بود روی آن مشرک مانند زدن تازیانه - فاخضر ذلک اجمع پس
سبز شد جای ضربه همچنانکه باقی می ماند اثر ضرب سبز و سیاه - فجاء الانصاری پس آمد انصاری که همان مرد مسلمان ست که دیده بود مشرک را آن حال -
فحدث رسول الله پس خبر داد پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم - بانچه دیده بود از شنیدن آواز زدن سوط بر مشرک و افتادن او بر زمین تا آخر آنچه گذشت - فقال
صدقت پس آنحضرت گفت بانصاری راست میگوئی - ذلک من مدد السماء الثالثة آن کو از کمک فرشتگان از آسمان سوم بود - فقتلوا یومئذ سبعین
پس کشتند مؤمنان در آن روز هفتاد کس از مشرکان - واسروا سبعین - و اسیر ساختند و بند کردند هفتاد کس را - رواه مسلم - وعن سعد بن ابی
وقاص قال رأیت عن یمین رسول الله صلی الله علیه وسلم وعن شماله یوم احد رجلین - گفت سعد دیدم من راست آنحضرت و از جانب چپ او در روز جنگ
احد دو مرد را که علیهما ثیاب بیض - بر ایشان بود جامهای سفید بود - یقاتلان کاشد القتال کشش میکردند کارزار میکردند همچو سخت ترین کارزار و کشش
کردن - ما رأیتهما قبل ولا بعد - نه دیدم من آن دو مرد را پیش از آن و نه پس از آن یعنی جبرئیل و میکائیل - یعنی خواهد سعد بن ابی وقاص آن
دو مرد جبرئیل و میکائیل را این تفسیر از راویست و لابد بسماع از آنحضرت و اخبار وی صلی الله علیه وآله وسلم خواهد بود - متفق علیه - وعن
البراء قال بعث النبی صلی الله علیه وسلم رهطا الی ابی رافع - روایت ست از براء بن عازب گفت برانگیخت و فرستاد آنحضرت گروهی
را بسوی ابی رافع یهودی که کنیت وی ابو الحقیق بضم حای مهمله و فتح قاف اولی و سکون تحتانیه میان دو قاف که دشمن ترین دشمنان
آنحضرت بود و که عهد شکنیها کرد و فتنه گریها نمود و هجو ... بمعنی که ذکر شت بناه حجت پس آنحضرت جماعت را بروی بگماشت که بیخ فساد او را
بکنند و هلاک سازند - فدخل علیه عبد الله بن عتیک بیته لیلا پس در آمد بر ابی رافع عبد الله بن عتیک بفتح عین مهمله و کسر فوقانیه بر وزن
عتیق که از مشاهیر انصار ست خانه ابی رافع را در شب - وهو نائم فقتله - و حال آنکه وی در خواب بود پس کشت او را - فقال عبد الله بن
عتیک فوضعت السیف فی بطنه حتی اخذ فی ظهره - پس نهادم شمشیر را در شکم وی تا آنکه گرفت در پشت او و در گذشت از آن - فعرفت انی قتلته پس
شناختم من و یقین دانستم که کشتم من او را - فجعلت افتح الابواب پس در ایستادم من که میگشایم درهای حصن او را تا در آیند آن رهط نیز که
فرستاده بود آنحضرت ایشان را همراه من برای کشتن او و بیرون در ایستاده بودند و شریک بودند در قضیه و عبد الله بن عتیک بحیله غریب در آمده بود
و تفصیل این در کتب سیر مذکور ست و در صحیح بخاری نیز در اوائل کتاب المغازی بعد از غزوه بدر حدیث آن مذکور ست و بغایت غریب و عجیب ست
حتی انتهیت الی درجة فوضعت رجلی - تا آنکه رسیدم به پایه زینه پس نهادم پای خود را بر پای زینه - فوقعت فی لیلة مقمرة پس افتادم از پایه
زینه بسبب اشتباه پایه زینه بر زمین در شب مهتاب - فانکسرت ساقی پس شکست ساق من - فعصبتها بعمامة پس بستم ساق را بدستاری
فانطلقت الی اصحابی رفتم من بسوی یاران خود که بیرون در ایستاده بودند - فانتهیت الی النبی پس رسیدم من بجانب پیغمبر صلی الله علیه
وسلم فحدثته پس خبر دادم آنحضرت را بقضیه کشتن وی - فقال ابسط رجلک پس گفت آنحضرت فراخ کن و دراز کن پای خود را فبسطت رجلی
پس فراخ کردم پای خود را فمسحها پس مالید و گذرانید بر ساق دست مبارک خود را - فکانما لم اشتکها قط پس شد ساق من گویا که شکایت
نکردم ساق او در مند نشدم از آن هرگز شکایت در اصل بمعنی گله کردن و بمعنی درد و بیماری نیز آید - رواه البخاری - وعن جابر قال انا یوم الخندق نحفر

روایت ست از جابر گفت که بار در خندق که عبارت ست از غزوه احزاب میکندیم خندق را و خندق کوی که گرد شهر کنند معرب کنده و قصهٔ آن
مذکور ست در احادیث و کتب سیر۔ فعرضت کدیة شدیدة پس پیش آمد و پیدا شد زمین سخت که کندن آن آسان نبود و کدیه بضم کاف و سکون
دال و تحتانیه زمین سخت میان کوه که تیر و کلند در وی کار نکند۔ فجاءوا النبی پس آمدند اصحاب به پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فقالوا ہذہ کدیة عرضت
فی الخندق پس گفتند این زمین سختی ست که پیش آمده است در خندق۔ فقال انا نازل پس گفت آنحضرت من فرود آیم۔ ثم قام پس برخاست۔
وبطنه معصوب بحجر۔ و شکم آنحضرت بسته شده بود به سنگی از جهت گرسنگی۔ ولبثنا ثلثة ایام لانذوق ذواقا۔ و درنگ کرده بودیم سه روز در حالی
که نمی چشیدیم هیچ چشیدنی را و ذواق بفتح آنچه چشیده شود از ماکول و مشروب یعنی گرسنه بودیم و سه روز گذشته بود که هیچ نچشیده بودیم۔ فاخذ النبی صلی اللہ
علیہ وسلم المعول۔ پس گرفت آنحضرت میتین را فضرب فعاد کثیبا اہیل پس زد بران کدیه پس گشت آن کدیه توده ریگ ریزان معول
بکسر میم و سکون مهمله آهنی که نشکسته و شگافته میشود بوی کوه و کثیب بفتح کاف و کسر مثلثه تل ریگ و اہیل بر وزن افعل بتحتانیه ریگ ریزان
روان۔ فانکفأت الی امرأتی۔ جابر میگوید پس چون مشاهده کردم اثر جوع را در آنحضرت برگشتم و میل کردم و رفتم بسوی زن خود که نام وی
سهیله بنت معوذ انصاری بود فقلت ہل عندک شیئ پس گفتم من آیا هست نزد تو چیزی از طعام و اسباب آن۔ فانی رأیت بالنبی
پس بدرستی من دیدم به پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم خمصا شدیدا۔ اثر گرسنگی سخت را خمص بفتح خا و سکون میم و فتح نیز آمده گرسنگی چنانچه مخمصه و
خمیص و خمصان مرد باریک و لاغر شکم از گرسنگی۔ فاخرجت جرابا فیہ صاع من شعیر [illegible] و برون آن زن انبانی را که در وی پیمانهٔ از جو بود
جراب بکسر و فتح انبان از چرم و غیر آن۔ ولنا بہیمة داجن۔ و ما راست بزغاله که بود خانه پرورد و بهیمه بفتح با و سکون ها بچه میش و فی الصراح بهمه شور ریزه چون
بره و بزغاله نر و ماده و در بعضی نسخ بهیمه بلفظ تصغیر و داجن بجیم از حیوان آنچه در خانها الفت گرفته باشد۔ فذبحتها۔ پس ذبح کردم من آن
بهیمه را۔ وطحنت الشعیر۔ و آس کرد زن من جو را و در بعضی نسخ بضم تا نیز تصحیح کرده اند یعنی من آس کردم جو را۔ حتی جعلنا اللحم فی البرمة تا آنکه
گردانیدیم و انداختیم گوشت را در دیگ برمه بضم موحده و سکون را دیگ از سنگ و الآن نیز متعارف در حرمین دیگ از سنگ ست و بر
میگویند و قدر کم میگویند۔ ثم جئت النبی۔ پس آمدم من پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فساررته فقلت پس سرگوشی کردم آنحضرت را پس
گفتیم یا رسول اللہ ذبحنا بہیمة وطحنت صاعا من شعیر۔ ذبح کردیم بزغاله را و آس کرده است زن من یا من پیمانه را از جو این
مقدار چیزی حاضر ست۔ فتعال انت ونفر معک پس بیا تو و جماعه با تو و نفر بفتحتین کس و سه از مردان کم از ده۔ فصاح النبی صلی اللہ علیہ وسلم
یا اہل الخندق ان جابرا صنع سورا فحی ہلا بکم پس آواز داد آنحضرت و گفت ای اہل خندق بدرستی جابر ساخته هست مهمانی پس شتابی
کنید و بیائید و سور بضم سین و سکون واو طعامی که خوانده شوند مردم بدان لفظ فارسی ست که بر زبان شریف آنحضرت رفته و چند لفظ دیگر
هم هست از فارسی که آنحضرت آنها را مشرف ساخته۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم لاتنزلن برمتکم ولا تخبزن
عجینکم حتی اجیئ۔ فرود نیارید شما دیگ خود را و نان نه پزید خمیر خود را تا آنکه بیایم من و لا تنزلن بضم فوقانیه و سکون نون و ضم لام و تخبزن
بفتح تا و ضم زا و هر دو بصیغهٔ جمع۔ وجاء۔ و آمد آنحضرت۔ فاخرجت لہ عجینا پس برون آورد زن من برای آنحضرت خمیرے که داشت
فبصق فیہ پس آب دهن مبارک انداخت در خمیر۔ وبارک۔ و دعا کرد به برکت و زیادتی۔ ثم عمد الی برمتنا پس قصد کرد و آمد بسوی دیگ ما

فبصق وبارک ثم قال ادعی خابزة فلتخبز معک - پس گفت آنحضرت بزن من بخوان و بطلب نان پزنده را پس باید که پزد همراه تو - واقدحی
من برمتکم - و کفش گوشت بکفکیر از برمهٔ خود تان - ولا تنزلوها - و فرود نیارید دیگ از دیگدان - وهم الف - جابر رضی گوید و این اهل خندق
هزار کس بودند - فاقسم بالله لاکلوا - پس سوگند میخورم بخدا هر آئینه خوردند این هزار کس حتی ترکوه وانحرفوا - تا آنکه باقی گذاشتند آنرا
و برگشتند - وان برمتنا لتغط کما هی - و بدرستی دیگ ما هر آئینه می جوشید چنانچه بود غط بمعنی جوشیدن دیگ - کذا فی کلام الشارحین - وان عجیننا
لیخبز کما هو - و بدرستی خمیر ما هر آئینه پخته میشد چنانچه بود - متفق علیه - اینهمه از برکات آن سید السادات و منبع البرکات بود صلے الله علیه وآله وسلم که
زمین و آسمان ظاهر و باطن از برکات و نعم وی پرست و تصور باید کرد که چه ذوق و سرور ازین سور در دلهای اهل حضور شده باشد شاد و ان
دلی و خوشا باطنی که برکت آن رحمة للعالمین در وی راه یابد یکبار این فقیر در بازار که در مسعی ست از تره فروشی می شنود که بر
تره های خود آب می افشاند و میگوید (یا برکة النبی تعالی وانزلی ثم لا ترتحلی) ای برکت پیغمبر بیا و بمنزل من فرود آی پس از ان هرگز کوچ مکن
اللهم صل وسلم و زد و بارک وکرم علی سیدنا و مولانا و برکتنا محمد وآله وصحبه اجمعین **ابیات** ز مهجوری برآمد جان عالم + ترحم یا نبی الله ترحم +
نه آخر رحمة للعالمینی + ز محرومان چرا فارغ نشینی + **وعن ابی قتادة** ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال لعمار حین یحفر الخندق فجعل یمسح
راسه ویقول - روایت ست از ابی قتاده که از مشاهیر صحابه است که آنحضرت گفت مر عمار بن یاسر را در هنگامے که میکند آنحضرت با عمار
خندق را پس شروع کرد آنحضرت که مسح میکرد [illegible] سر او پاک میکند گرد از سر وی و میگوید - بوس ابن سمیه - ای شدت و مشقت
و محنت ابن سمیه بضم سین مهمله و فتح میم و تشدید تحتانیه نام مادر عمار است که مسلمان شد بمکه و عذاب کرده شد در دین خدا و بیرون نیامده از ان
تا آنکه خنجر زد ابوجهل لعین در فرج وی و بکشت او را پس آنحضرت سختی و محنت عمار را یاد می کند و ندا می کند آنرا و در حقیقت مراد ندای
عمار ست و لهذا فرمود - تقتلک الفئة الباغیة - می کشند ترا گروهے که بغی میکنند و بیرون مے آیند از اطاعت امام برحق مراد
باین فئه معاویه و قوم اوست زیرا که قتل عمار در حرب صفین ست و عمار با امیر المومنین علی بود و وی از دلائل حقانیت علی ست
در ان قضیه چنانکه آورده اند که عمرو بن العاص نزد معاویه آمد که عجب کاری مشکل پیش آمد که عمار بن یاسر کشته شد معاویه گفت مشکل چیست
گفت من شنیدم که آنحضرت بعمار گفت تقتلک الفئة الباغیة معاویه گفت که عمار را ما نکشته ایم علی کشت که او را اینجا آورد و در بعضی
اخبار آورده اند که معاویه بعمرو بن العاص گفت تو عجب دی بوده که در کمیز خود می لغزے والله اعلم و این حدیث را طرق کثیره بالغ بمرتبه شهرت
و تواتر چنانکه در رساله تعمیم البشارة ذکر کرده ایم و معجزه درینجا اخبار غیبست که از قتل عمار بر وجه مخصوص خبر داده اند - رواه مسلم - **وعن سلیمان**
بن صرد بضم صاد مهمله و فتح را ابو المطرف خزاعی کوفی صحابی ست و بود وی رضی الله عنه خیر فاضل عابد بسن عالی داشت و شریف بود در قوم خود و آمده
بود بر طالبان کینه امام شهید حسین بن علی رضی الله عنهما و خلق کثیر با ان آورده و خوانده و در همان حال شهید شد در سن نود و سه سال
رضی الله عنه - قال قال النبی صلی الله علیه وسلم حین اجلی الاحزاب - گفت آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم هنگامے که دور کرده شد
و پریشان کرده شده گروهها که در غزوهٔ خندق بر جنگ و عداوت آنحضرت اجتماع و اتفاق کرده بودند و غزوهٔ خندق را غزوهٔ احزاب نیز
میگویند بهمین جهت که لشکر کفار از یهود و همه گروه های کافران اتفاق کرده آمده بودند پس پروردگار تعالی باد را و لشکرها فرستاد از ملائکه که رعب هم

کردند ایشان را چنانکه در احادیث و کتب سیر مذکور ست و اجلی بلفظ مجهول و معلوم هر دو روایت ست پس آنحضرت بطریق اخبار از غیب فرمود
الآن نغزوهم ولا یغزونا بتشدید نون الکنون غزا میکنیم با ایشان و غزا نمی کنند ایشان ما را - نحن نسیر الیهم - ما سیر میکنیم بسوی ایشان و
می رویم بر ایشان و نمی آیند ایشان بر سر ما و همچنین شد که بعد ازین غزوه قدم مشرکان بمدینه بجنگ مسلمانان نیامد و مسلمانان بر ایشان رفتند و
فتحها کردند - رواه البخاری - وعن عائشة رضی الله عنها قالت لما رجع رسول الله صلی الله علیه وسلم من الخندق - هنگامی که
برگشت آنحضرت از غزوهٔ خندق و انهزام کفار - ووضع السلاح - و نهاد سلاح جنگ را بجهت فراغ از جنگ - واغتسل - و غسل کرد در بعضی روایات
آمده است که یک جانب سر شسته بود یعنی غسل هنوز تمام نکرده بود که - اتاه جبرئیل - آمد نزد آنحضرت جبرئیل - وهو ینفض راسه من الغبار - و
حال آنکه جبرئیل می افشاند سر خود را و پاک میکرد از گرد که در غزوهٔ خندق بدان آلوده شده بود - فقال قد وضعت السلاح - پس گفت
جبرئیل با آنحضرت به تحقیق نهادی تو سلاح را - والله ما وضعته - بخدا سوگند من نه نهاده ام سلاح را چنانکه مستعد باشی - اخرج الیهم - بیرون آی
بسوی این کافران - فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی الله علیه وسلم فاین - پس کجا روم بسوی که بیرون آیم - فاشار الی بنی قریظة - پس اشارت
کرد جبرئیل بسوی بنی قریظه که قومی از یهود بودند و بسه چهار میل از مدینه بودند و حصنی داشتند و الآن آثار آن باقیست و مسجد بنی قریظه
که آنحضرت در ایام محاصرهٔ ایشان در آنجا اقامت داشت و نماز میکرد و بعد از وی در آن مکان مسجدی بنا کرده اند مشهورست و آن در نواحی
عوالی مدینه است فخرج النبی صلی الله علیه وسلم الیهم - پس بیرون آمد آنحضرت و رفت بسوی بنی قریظه متفق علیه وفی روایة للبخاری قال انس کانی انظر الی
الغبار ساطعا فی زقاق بنی غنم - گفت انس گویا که من نگاه میکنم بجانب غبار [illegible] است در کوچه بنی غنم بفتح غین معجمه و سکون نون
و بفتح نون نیز آمده نام قبیله ایست از انصار زقاق بضم زای و قافین کوچه - موکب جبرئیل - از جماعت سواران که همراه جبرئیل بودند و در
بعضی نسخ من موکب این ظاهرترست و موکب بکسر کاف جماعه سوار و پیاده کذا فی القاموس و از عبارت نهایه تخصیص آن بسواران مفهوم میشود
که سیر کنند به نرمی و آهستگی - حین سار رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم - هنگام سیر کردن و رفتن پیغمبر خدا - صلی الله علیه وسلم - الی
بنی قریظة - بسوی این قبیله و معجزه اینجا آمدن جبرئیل ست سلاح پوشیده با موکبش برای جنگ و دیدن غبار از موکب ایشان چنانچه ذوات
ایشان دیده نمی شد - وعن جابر قال عطش الناس یوم الحدیبیة - گفت جابر تشنه شدند مردم روز حدیبیه بتخفیف و تشدید یا نیز آمده
و رسول الله صلی الله علیه وسلم بین یدیه رکوة - و حال آنکه آنحضرت در پیش وی رکوه بود بفتح را ظرفی از چرم که وضو ساخته شود
بوی - فتوضأ منه - پس وضو میکرد آنحضرت از وی - ثم اقبل الناس نحوه - پس روی آوردند مردم و آمدند بجانب آنحضرت - قالوا لیس
عندنا ما نتوضأ به - گفتند مردم نیست نزد ما آبی که وضو کنیم بآن - ولا نشرب - و نه بنوشیم آن آب را - الا ما فی رکوتک - مگر همین آبی که در رکوه تست -
فوضع النبی صلی الله علیه وسلم یده فی الرکوة - پس نهاد آنحضرت دست خود را در رکوه - فجعل الماء یفور من بین اصابعه - پس گشت آب که
میجوشید از میان انگشتان آنحضرت - کامثال العیون - مانند چشمه ها - قال - گفت جابر - فشربنا وتوضأنا - پس نوشیدیم و وضو کردیم ما - قیل لجابر کم
کنتم - گفته شد مر جابر را چند کس بودید شما - قال لو کنا مائة الف لکفانا - گفت جابر چند بودیم چه سخن ست آنقدر آب بود که اگر میبودیم
ما صد هزار کس آینه بس بود ما را - کنا خمس عشرة مائة - در واقع بودیم ما پانزده صد ظاهر عبارت آنست که گوید یک هزار و پانصد و لیکن مقصود مبالغه در کثرت

و نیز اہل حدیبیہ فوجہا بودند جدا جدا ہر فوجی صد کس کذا قیل متفق علیہ وعن البراء بن عازب قال کنا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اربع
عشرۃ مائۃ یوم الحدیبیۃ ۔ گفت براء بودیم با پیغمبر چہاردہ صد کس در روز حدیبیہ و در روایت جابر پانزدہ صد گفت بعضی میگویند زیادہ از چہاردہ صد
بود پس آنکہ پانزدہ صد گفت جبر کسر داد و آنکہ چہاردہ صد گفت کسر را انداخت یا فوج فوج می آمدند و می رفتند وقتی چہاردہ صد بودند وقتی دیگر پانزدہ صد شدند
یا پانزدہ صد بودند چہاردہ صد شدند اندازہ بر غلبہ ظن و تخمین ست ۔ والحدیبیۃ بئر ۔ و حدیبیہ نام چاہی ست نزدیک مکہ بردہ دوازدہ میل ۔ فنزحناہا
فلم نترک فیہا قطرۃ ۔ پس کشیدیم آب آن را پس نگذاشتیم در وی یک قطرہ ۔ فبلغ النبی ۔ پس رسید این خبر پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فاتاہا فجلس علی شفیرہا ۔ پس آمد
آنحضرت بر سر آن چاہ پس نشست بر کرانہ آن ثم دعا باناء من ماء ۔ پستر طلبید آنحضرت آوندی از آب فتوضأ پس وضو کرد آنحضرت ثم مضمض و دعا
پستر بعد از وضو آب در دہن کرد و دعا کرد ۔ ثم صبہ فیہا ۔ پستر ریخت آن آب را در چاہ ثم قال دعوہا ساعۃ ۔ پستر گفت بگذارید آن را ساعتی تا پر
شود ۔ فاروا انفسہم ۔ پس سیراب گردانیدند مردم ذاتہای خود را ۔ ورکابہم ۔ و مرکبہای خود را حتی ارتحلوا ۔ تا آنکہ کوچ کردند از حدیبیہ یعنی
تا مدت اقامت ایشان و شتران ایشان از آن آب سیراب بودند و مدت اقامت ایشان در آنجا نزدیک بیست روز بود ۔ رواہ البخاری ۔ وعن
عوف ۔ روایت ست از عوف کہ از تابعین ست عن ابی رجاء ۔ از ابی رجاء عطاردی کہ از کبار تابعین ست ولادت وی در زمان نبوت
ولیکن آنحضرت را ندیدہ عمر طویل یافتہ بیشتر از صد و بیست سال عالم عامل نبیل مقری بست وفات او در سنہ خمس و مائۃ عن عمران بن حصین ۔ کہ صحابی مشہور ست
قال کنا فی سفر مع النبی ۔ گفت عمران بودیم ما در سفر [illegible] صلی اللہ علیہ وسلم فاشتکی الیہ الناس من العطش ۔ پس گلہ کردند مردم بسوی آنحضرت از تشنگی
فنزل ۔ پس فرود آمد آنحضرت ۔ فدعا فلانا ۔ پس خواند حضرت فلان را نام شخصی گرفت و طلبید کان یسمیہ ابو رجاء ۔ بود کہ نام می برد آن فلان را
ابو رجاء کہ راوی حدیث ست از عمران بن حصین ۔ ونسیہ عوف ۔ و فراموش کرد نام او را عوف کہ راوی ست از ابی رجاء ۔ ودعا علیا ۔ و خواند
آنحضرت علی را رضی اللہ عنہ نیز ۔ قال اذہبا فابتغیا الماء ۔ و گفت بروید ہر دو شما پس طلب کنید آب را ۔ فانطلقا ۔ پس رفتند ہر دو علی و آن فلان
فتلقیا امرأۃ بین مزادتین او سطیحتین من ماء ۔ پس ملاقات کردند و دیدند زنی را میان دو مزادہ یا دو سطیحہ از آب مزادہ بفتح میم و تخفیف
زای در اصل بمعنی توشہ دان برادیہ کہ در وی آب برند نیز اطلاق میکنند و آن از دو چرم میباشد و گاہی چرم سوم در وی می دوزند تا فراخ شود
کذا فی القاموس و در فتح الباری گفتہ مزادہ مشک ست کہ زیادہ کردہ میشود چرمی دیگر و سطیحہ بفتح سین و کسر طا نیز بمعنی مزادہ است
یا نوعی از مزادہ از دو چرم کہ یکی بر بالای دیگر دوختہ شدہ ہست ۔ فجاءا بہا الی النبی ۔ پس آوردند علی و آن شخص دیگر آن زن را نزد پیغمبر صلی
اللہ علیہ وسلم فاستنزلوہا عن بعیرہا ۔ پس فرود آوردند آن زن را یا آن مزادہ را از شتر وی و معنی اول ظاہر ترست ۔ ودعا النبی صلی اللہ
علیہ وسلم باناء ۔ و طلبید آنحضرت ظرفی را ۔ ففرغ فیہ من افواہ المزادتین ۔ پس ریخت یعنی امر کرد بریختن آب در آن ظرف از دہنہای
ہر دو مزادہ ۔ ونودی فی الناس اسقوا ۔ و آواز دادہ شد در مردم کہ آب دہید خود را یعنی یکدیگر را اسقوا بفتح ہمزہ و کسر او ہر دو لغت ست
و فتح افصح ست کذا قیل ۔ فاستقوا پس آب خوردند ۔ قال ۔ گفت عمران ۔ فشربنا عطاشا اربعین رجلا ۔ پس نوشیدیم ما در حالی
کہ تشنہ بودیم چہل مرد حتی روینا ۔ تا آنکہ سیر شدیم روینا بفتح واو و کسر او ۔ فملأنا کل قربۃ معنا واداوۃ ۔ پس پر کردیم ما ہر مشک و ہر مطہرہ کہ با ما
یعنی ہر ظرفی کہ با ما بود ۔ فی الشرح اداوۃ مطہرہ یعنی آب دستان ۔ وایم اللہ لقد اقلع عنہا وانہ لیخیل الینا انہا اشد ملأۃ منہا حین

ابتدا بود - وسوگند خدا ہر آئینہ بہ تحقیق باز داشتہ شد آن مزادہ وحال آنکہ بدرستی آن مزادہ ہر آئینہ در خیال انداختہ میشود بار کہ آن مزادہ سخت تر
وبیشتر ست از روی پر شدن از خودش کہ در نخست بود یعنی ہمہ آب خوردند و پر کردند و آن مزادہ بحال خود بود و ہمچنان پر بود کہ نخست بود
وبرای مبالغہ فرمود کہ از نخست پر تر بود اقلع بضم ہمزہ بلفظ مجہول و تخیل مضارع مجہول از تخییل و آنکہ بکسر میم و سکون لام در ابتدا سخن مجہول ست متفق
علیہ - وعن جابر قال سرنا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حتی نزلنا وادیا افیح - بفا و حاء مہملہ گفت جابر سیر کردیم با آنحضرت
تا آنکہ فرود آمدیم وادی فراخ را - فذہب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقضی حاجتہ - پس رفت آنحضرت کہ قضا کند حاجت خود را
مراد حاجت انسانی ست فلم یر شیئا یستتر بہ - پس ندید چیزے را از دیوار یا تل و سنگ کہ پردہ کند بدان از مردم - واذا شجرتین بشاطی
الوادی - وناگاہ دید آنحضرت دو درخت را در کرانہ وادی در روایتی شجرتان و این لفظ ظاہر ست - فانطلق رسول اللہ پس رفت پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم الی احدہما بسوی یکی ازین دو درخت - فاخذ بغصن من اغصانہا - پس گرفت آنحضرت شاخی از شاخہای آن درخت را
فقال انقادی علی باذن اللہ پس گفت آنحضرت گردن بنہ و فرمانبرداری کن گردانیدہ بر من بدستوری خدا - فانقادت معہ پس گردن نہاد
آن درخت با آنحضرت - کالبعیر المخشوش الذی یصانع قائدہ - مانند شتر چوب در بینی کشیدہ کہ مطاوعت و فرمانبرداری میکند از پیش کشندۂ
خود را خشاش بکسر خاء معجمہ و شینین معجمتین چوبی کہ در بینی شتر مے اندازند تا بیشتر و شتابتر شود در انقیاد و مصانعت در اصل بمعنی رشوت
دادن و مداہنت نمودن ست و مراد اینجا اطاعت انقیاد ست - حتی اتی الشجرۃ الا[illegible] آمد آنحضرت درخت دیگر را - فاخذ بغصن من
اغصانہا - پس گرفت شاخی از شاخہای ویرا - فقال انقادی علی باذن اللہ فانقادت معہ کذلک ہمچنان کہ درخت نخست آمدہ بود
حتی اذا کان بالمنصف مما بینہما - تا وقتیکہ شد آنحضرت در میان راہ آن دو درخت منصف بفتح میم و سکون نون و فتح صاد جای میانہ در میان
دو جا - قال التئما علی باذن اللہ - گفت آنحضرت بہم بچسپید بر من بدستوری خدا التیام اتفاق کردن و سازواری نمودن - فالتأمتا
پس بہم چسپیدند آن دو درخت - فجلست احدث نفسی - جابر میگوید پس نشستم من در حالیکہ حدیث میکنم نفس خود را و سخن میگویم با وی یعنے
در وقوع این امر عجیب کہ دیدم از آنحضرت با خود گفتم کہ این چیست و چگونہ است یا در چیزہای دیگر چنانکہ عادت انسان میباشد کہ با خود در سخن
میباشد و آنرا حدیث نفس میگویند - فحانت منی لفتۃ پس ظاہر شد از من التفاتی و نگریستنے بجانبے یعنے مشغول بودم بنفس خود و التفات
نداشتم بہیچ چیز پس التفات کردم و نگریستم - فاذا انا برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مقبلا پس ناگاہ می بینم آنحضرت را کہ روی آرندہ است
باینجانب - واذا الشجرتین قد افترقتا - وناگاہ می بینم آن دو درخت را کہ بتحقیق جدا شدہ اند - فقامت کل واحدۃ منہما علی ساق
پس ایستاد ہر یکے از آن دو درخت بر تنۂ خود چنانکہ بر حالت اصلی خود بودند - رواہ مسلم - وعن یزید بن ابی عبید بضم عین و فتح با تابعی
ثقہ است مولی سلمۃ بن الاکوع - قال رایت اثر ضربۃ فی ساق سلمۃ بن الاکوع - گفت یزید دیدم نشان زدنی در ساق سلمہ فقلت
پس گفتم - یا ابا مسلم کنیت سلمۃ بن الاکوع ست - ما ہذہ الضربۃ چیست این اثر ضربہ - قال ضربۃ اصابتنی یوم خیبر گفت این اثر ضربہ
ایست کہ رسیدہ بود مرا روز غزوۂ خیبر - فقال الناس اصیب سلمۃ پس گفتند مردم رسیدہ شد سلمہ یعنی کشتہ شد و بمرد یعنی ضربہ شدید رسید کہ
مردم گمان بردند کہ مرد - فاتیت النبی پس آمدم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فنفث فیہ ثلث نفثات - پس دمید آنحضرت در آن موضع سہ دمیدنی

فما اشتکیتها فی الساعة پس شکایت نکردم آنرا ودرد مند نشدم تا این ساعت۔ رواه البخاری۔ وعن انس قال نعی النبی صلی الله
علیه وسلم زیدا وجعفرا وابن رواحة للناس گفت انس خبر رسانید آنحضرت بموت زید بن حارثه وجعفر بن ابی طالب وعبد الله
بن رواحة از برای مردم۔ قبل ان یاتیهم خبرهم پیش از آنکه بیاید مردم را خبر موت ایشان واین سه صحابی در غزوه موته بضم میم که شهریست
از شام در سنه ثمانیه شهید شدند ومسلمانان سه هزار بودند ودو صد هزار وتمام این قصه مسطور ست در کتب سیر۔ فقال پس گفت آنحضرت
در بیان کیفیت شهید شدن ایشان۔ اخذ الرایة زید۔ گرفت رایت را نخستین زید بن حارثه۔ فاصیب پس کشته شد ثم اخذ جعفر
فاصیب پس تر برگرفت رایت را جعفر بن ابی طالب پس کشته شد ثم اخذ ابن رواحة پس تر گرفت رایت را عبد الله بن رواحه۔ فاصیب
پس کشته شد۔ وعیناه تذرفان میگفت آنحضرت این حکایت را وهر دو چشم آنحضرت اشک میریختند حتی اخذ الرایة سیف من سیوف الله تا آنکه
گرفت رایت را آنکه لقب او شمشیر ست از شمشیرهای خدای یعنی خالد بن ولید۔ وگویند که هفت شمشیر از دست خالد بن ولید در آن روز شکسته شد۔ حتی فتح الله
علیهم تا آنکه گشاد خدای تعالی بر مسلمانان یعنی نصرت داد ایشان را بر روم ومسلمانان از دست ایشان بسلامت ماندند۔ رواه البخاری۔
وعن عباس قال شهدت مع رسول الله صلی الله علیه وسلم یوم حنین گفت عباس حاضر شدم با آنحضرت روز غزوه حنین که بعد از
فتح مکه واقع شد وحنین بضم حاء مهمله وفتح نون اول وبعد آن تحتیه ساکن ست نام موضعیست میان مکه وطائف وراء عرفات۔ فلما التقی
المسلمون والکفار ولی المسلمون مدبرین پس [illegible] که پیش آمدند بیکدیگر مسلمانان وکافران برگشتند مسلمانان در حالیکه پشت دهنده اند
وبحقیقت این هزیمت نبود بلکه برگشته به پناه آنحضرت آمدند تا استمداد جویند از حضرت وی وبالجمله یک حالتی بود از مسلمانان که واقع شد۔ فطفق
رسول الله صلی الله علیه وسلم یرکض بغلته قبل الکفار۔ پس در ایستاد آنحضرت که می جنبانید استر خود را که نام وی دلدل بود بجانب کفار
رکض جنبانیدن دابه بپای وقبل بکسر قاف وفتح موحده جانب واین غایت جرأت وشجاعت ست که در چنان معرکه کسی چنین تازد۔ وانا آخذ بلجام
بغلة رسول الله۔ عباس میگوید رضی الله عنه وحال آنکه من گیرنده ام لگام استر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم اکفها ارادة ان لا تسرع در حالیکه باز میدارم
بغله را از جهت خواهش آنکه شتابی نکند بغله وتیز نرود۔ وابو سفیان بن الحارث آخذ برکاب رسول الله صلی الله علیه وسلم وابو سفیان
بن حارث بن عبد المطلب ابن عم رسول الله که از فتیان قریش وشجاعان عرب بود گیرنده بود رکاب آنحضرت را تا نتازد واگر
فرضا بتازد در رکاب باشد۔ فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم ای عباس ناد اصحاب السمرة۔ پس گفت آنحضرت ای عباس آواز ده
خداوندان سمره را بفتح سین وضم میم نام درختیست که بیعت کردند زیر آن روز حدیبیه که آنرا بیعة الرضوان خوانند یعنی نداده اهل حدیبیه را
که در وقت برسند۔ فقال عباس وکان رجلا صیتا پس گفت عباس وبود عباس مردی صیت بفتح صاد وکسر تحتانیه مشدده مرد بلند آواز
مبالغه صائت۔ فقلت باعلی صوتی۔ عباس میگوید پس گفتم من بآواز بلند خود۔ این اصحاب السمرة۔ کجا اند اصحاب سمره۔ فقال۔ پس گفت
عباس۔ والله لکان عطفتهم حین سمعوا صوتی۔ هر آئینه گویا باز گشتن اصحاب سمره هنگامیکه شنیدند آواز مرا عطفة البقر علی اولادها بود مانند
بازگشتن گاوان بر بچه های خود که چگونه تیز وبه محبت وشوق می آیند همچنین این جماعه آمدند۔ فقالوا پس گفتند برای اظهار خدمت وطاعت
وامتثال امر یا لبیک یا لبیک قال۔ گفت عباس۔ فاقتتلوا والکفار پس کشش کردند با کافران۔ والدعوة فی الانصار۔ ودعوت

یعنی استعانت و نداکردن در انصار بود - یقولون میگفتند غازیان - یا معشر الانصار یا معشر الانصار - میگفتند ای گروه انصار مدد کنید و
یاری دهید - ثم قصرت الدعوة علی بنی الحارث بن الخزرج - پس کوتاه کرده شد دعوت بر اولاد حارث بن الخزرج انصار اولاد دو برادر اند
یکی اوس دیگر خزرج و بنی حارث از اولاد خزرج اند - فنظر رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو علی بغلته کالمتطاول علیها الی قتالهم - پس نگاه
کرد آنحضرت و حال آنکه وی بر استر خود بود مانند گردن دراز کننده و نگریستن بر بغله بسوی قتال ایشان یعنی صحابه قتال میکردند و آنحضرت
علیه السلام گردن دراز کرده بجانب ایشان میدید - فقال هذا حین حمی الوطیس - پس گفت آنحضرت این هنگام گرم شدن جنگ است
وطیس بفتح واو و کسر طای مهمله بمعنی تنور است و مراد اینجا حرب است فی القراح وطیس تنور و همچنین گفته اند که این عبارت از هیچ یکی پیش
از آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم شنیده نشده است - ثم اخذ حصیات - پس گرفت آنحضرت چند سنگریزه - فرمی بهن وجوه الکفار
پس انداخت آن سنگریزه ها را بر روی کافران - ثم قال انهزموا ورب محمد - پس گفت آنحضرت شکست خوردند این کافران سوگند بپروردگار
محمد - فو الله ما هو الا ان رماهم بحصیاته - پس بخدا سوگند نبود آن انهزام مگر بسبب آنکه انداخت آنحضرت ایشان را بسنگریزه های خود یعنی نبود
واقع مگر انداختن سنگریزه ها - فما زلت اری حدهم کلیلا - پس همیشه بودم من که میدیدم تیزی ایشان اکند و امرهم مدبرا - میدیدم کار ایشان را
پس رونده - رواه مسلم - وعن ابی اسحق - نام او عمرو بن عبد الله سبیعی بفتح سین مهمله و کسر موحده و سکون تحتانیه نسبت بسبیع که
نام مردیست بود ابو اسحق از مشاهیر تابعین کثیر الروایه ثقه از سی و هشت صحا[illegible]ده - قال قال رجل للبراء - گفت ابو اسحاق
گفت مردی مر براء بن عازب را که از مشاهیر صحابه است - یا ابا عمارة - کنیت براء است - فررتم یوم حنین - آیا گریختید شما از پیش کافران
روز حنین - قال - گفت براء - لا والله ما ولی رسول الله - نه بخدا سوگند پشت نداد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - ولکن خرج شبان اصحابه
لیس علیهم کثیر سلاح - ولیکن این مقدار بود که بیرون آمدند جوانان از اصحاب آنحضرت که نبود بر ایشان بسیار سلاح - فلقوا قوما رماة
لا یکاد یسقط لهم سهم - پس پیش آمدند گروهی را از کافران که نزدیک نبود که بیفتد مر ایشان را تیری یعنی اینچنین تیر اندازان بودند که
خطا نمی خورد تیر ایشان - فرشقوهم رشقا ما یکادون یخطئون - پس تیر انداختند آن گروه ایشان جمع آمدن را تیر انداختنی که نزدیک نبود
که خطا کنند - فاقبلوا هناک الی رسول الله - پس روی آوردند این جوانان آنجا بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - یعنی جای گذاشتند پناه
بآنحضرت آوردند - ورسول الله - و پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم علی بغلته البیضاء - بر استر سفید خود بود که آنرا دلدل نام است - وابو سفیان
بن الحارث یقوده - و ابو سفیان که ابن عم آنحضرت بود میکشید آنحضرت را یعنی بغله او را که در رکاب آنحضرت بود - فنزل واستنصر - پس فرود آمد
آنحضرت از بغله و طلب نصرت کرد از خدا و دعا کرد - وقال - و گفت آنحضرت چنانکه عادت غازیان میباشد در مدح نفس خود برای اظهار جلادت
و شجاعت و تمسک بعروه وثقی - انا النبی لا کذب - من پیغمبرم هیچ دروغ نیست در این - انا ابن عبد المطلب - من پسر عبد المطلبم
که مشهور بود بشرف و عزت و کرم - ثم صفهم - پس صف بست آنحضرت صحابه را و ایستاده کرد بصف - رواه مسلم وللبخاری معناه
روایت کرد این حدیث را مسلم و مر بخاری راست معنی آن و لفظش مر مسلم راست - وفی روایة لهما - و در روایتی مر بخاری و مسلم را
نیز وارد آمده است که - قال البراء - گفت براء بن عازب - کنا والله اذا احمر البأس نتقی به - بودیم ما وقتیکه سرخ میشد عذاب یعنی قتال و سرخ شدن قتال

سختی و تندی اوست چنانکه کسی در وقت غضب میشود و قتاده میگردیم و پناه می جستیم با نحضرت - ان الشجاع منا الذی یحاذی به یعنی بدرستی
دلیر و مردانه از ما کسی میبود که مقابل می ایستاد و بازی و دو جائی که وی میبود در جای میبود یعنی النبی یعنی با پیغمبر صلی الله علیه وسلم و معجزه اینجا نزول و استقبال
بود بگرفتن سنگریزه ها و انداختن آن بجانب کفار و هزیمت خوردن ایشان بدانکه در حدیث اول مذکور است و مذکور حدیث ثانی را بی تتمیم
قصه حنین است و بعضی گفته اند که اتقای شجعان بآنحضرت و پناه جستن ایشان بوی را امثال این معنی معجزه است و امریست بیرون از جریان
عادت - وعن سلمة بن الاکوع قال غزونا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم حنینا فولی صحابة رسول الله صلی الله علیه وسلم - گفت سلمة
بن الاکوع غزا کردیم با همراه آنحضرت غزوه حنین را پس برگشتند و پشت دادند بعضی از اصحاب آنحضرت - فلما غشوا بفتح غین معجمه
وضم شین معجمه مشدده - رسول الله پس هنگامی که نزدیک آمدند و قصد خیانت کردند کافران با آنحضرت - نزل عن البغلة - فرود آمد
آنحضرت از استر - ثم قبض قبضة من تراب من الارض - پس گرفت آنحضرت مشتی از خاک زمین که سنگریزها هم در وی بود - ثم استقبل به وجوههم - پس
مقابل کرد آنحضرت بآن خاک رویهای کافران یعنی مقابل رویهای ایشان خاک انداخت - فقال - پس گفت آنحضرت این کلمه را - شاهت
الوجوه - زشت شد یا زشت باد رویهای ایشان یا ذاتهای ایشان - فما خلق الله منهم انسانا الا ملأ عینیه ترابا بتلک القبضة - پس پیدا
نکرد خدای تعالی از ایشان هیچ آدمی را یعنی هیچ آدمی نبود مگر آنکه پر کرد هر دو چشم او را بآن قبضه خاک که انداخت بجانب رویهای ایشان
فولوا مدبرین - پس برگشتند کافران در حالیکه پشت [illegible] ند - فهزمهم الله - پس شکست داد ایشان را خدای تعالی و نصرت داد مسلمانان را -
وقسم رسول الله صلی الله علیه وسلم غنائمهم بین المسلمین - و بخش کرد آنحضرت غنیمتهای ایشان را میان مسلمانان غنیمت مالی که از جنگ
کافران بدست آید - رواه مسلم - وعن ابی هریرة قال شهدنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم حنینا - گفت ابوهریرة حاضر شدیم
ما با آنحضرت غزوه حنین را و در مواهب لدنیه این قصه را در غزوه خیبر ذکر کرده و در صحیح البخاری نیز همچنین است - فقال رسول الله
صلی الله علیه وسلم لرجل ممن معه یدعی الاسلام - پس گفت آنحضرت مر مردی را از جمله کسانیکه همراه او بودند دعوی میکرد آن مرد
اسلام را و هیچ نشان کفر و نفاق ظاهر نبود بر وی - هذا من اهل النار - این مرد دوزخی است - فلما حضر القتال قاتل الرجل من
اشد القتال - پس هنگامی که حاضر شد جنگ مقاتلت کرد این مرد با کافران قتالی که از سخت ترین قتالها بود - وکثرت به الجراح - و بسیار شد
بآن مرد جراحتها جراحت بکسر خستگی جراح بکسر جماعت - فجاء رجل فقال - پس آمد مردی از صحابه پس گفت - یا رسول الله ارأیت الذی
تحدثت انه من اهل النار قد قاتل فی سبیل الله من اشد القتال - خبر ده مرا از حقیقت حال آن مردی که خبر میدهی تو که وی از اهل آتش است
بتحقیق قتال کرد در راه خدا سخت ترین قتال - فکثرت به الجراح - پس بسیار شد بوی جراحتها - فقال اما انه من اهل النار - پس گفت آنحضرت
دانا و آگاه باش که وی از اهل نار است - فکاد بعض الناس یرتاب - پس نزدیک بود بعضی مردم که شک کنند در صدق خبر آنحضرت که
با وجود این جهد و جهد وی در قتال چون میفرماید که وی از اهل نار است - فبینما هو علی ذلک اذ وجد الرجل الم الجراح - پس در اثنائی که وی بر این حال
بود ناگاه یافت آن مرد درد جراحتها را - فاهوی بیده الی کنانته - پس مائل گردانید دست خود را بسوی تیردان خود - فانتزع سهما - پس کشید تیری
را و در اکثر روایات بخاری اسهما بلفظ جمع یعنی برکشید تیرها را - فانتحر بها - پس نحر کرد بآن سینه خود را بآن تیر و در حدیث دیگر صحیح البخاری آمده

که آن مرد نهاد شمشیر خود را بر زمین و نهاد سینهٔ خود را بر تیزی شمشیر و زور کرد بر آن تا کشته شد و این منافات ندارد بنحر بتیر شاید که هر دو کرده باشد
اول بتیر کرد چون تمام نشد قتل به شمشیر کرد والله اعلم۔ فاشتد رجال من المسلمین الی رسول الله پس شتابان رفتند و دویدند مردان
از مسلمانان بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقالوا پس گفتند یا رسول الله صدق الله حدیثک۔ راست گردانید خدای تعالی
سخن ترا که گفته بودی آن مرد از اهل نار است۔ قد انتحر فلان وقتل نفسه بتحقیق برید نحر خود را فلان یعنی آن مرد و کشت خود را۔
فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم الله اکبر اشهد انی عبد الله ورسوله۔ گواهی میدهم که من بندهٔ خدا ام و فرستادهٔ
وی گاهے که معجزه ظاهر میشد آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم گواهی میداد برسالت خود از جهت تازگی یقینی که پیدا میشد در آن وقت یا برای تنبیه
تلقین مردم بدان و فرمود آنحضرت۔ یا بلال قم فاذن لا یدخل الجنة الا مؤمن۔ ای بلال برخیز پس اعلام کن مردم را بآنکه در نمی آید
بهشت را مگر مسلمان۔ وان الله لیؤید هذا الدین بالرجل الفاجر۔ و بدرستی خدای تعالی قوی میگرداند این دین را بمرد فاجر
و جهاد و قتال وی فجور بے فرمانی و تباهی کردن۔ رواه البخاری۔ این حدیث دلالت دارد بر آنکه قاتل النفس در دوزخ ست و مذهب اهل سنت
که اگر مؤمن ست و تصدیق ایمانی دارد مخلد در نار نخواهد بود و همچنین ست حکم قاتل مؤمن عمدا و قاتل النفس نیز فرد قاتل مؤمن ست و در قرآن مجید حکم
بخلود وی در نار کرده و علما در آن تاویلات دارند و بعضے محدثین از اهل ظواهر گفته اند که اگرچه مؤمن ست اما این قسم مؤمن مخلد ست
در نار پس ایشان خلود نار را مخصوص بکافر نمیدارند اما این قول شاذ ست [illegible] اجماع اهل مذهب سنت و جماعت و در خصوص
این مرد که قصهٔ او در حدیث گذشت میگویند که وی منافق بود چنانکه خطیب بغدادی گفته است یعنی در واقع منافق بود لکن اگرچه بظاهر نمود نفاق را
والله اعلم۔ وعن عائشة رضی الله عنها قالت سحر رسول الله صلی الله علیه وسلم حتی انه لیخیل الیه انه فعل الشئ وما فعله۔ روایت کرده شده
است از عائشه که گفت سحر کرده شد آنحضرت تا آنکه بر آئینه در خیال انداخته می شد او را که وی کرده است چیزے را و حال آنکه نکرده
است آنرا و در حدیث دیگر آمده است که در خیال انداخته میشد که می آید اهل خود را و جماع کند و نمی آمد ایشان را یعنی ظاهر میشد او را
از نشاط و فرح که وی قادر ست بر آمدن زنان را و چون نزدیک میشد بایشان قدرت نمی یافت بر آن بدانکه قومی از ملاحده استبعاد
نموده اند عروض سحر و امثال آن از عوارض و امراض بحضرت رسالت صلی الله علیه وآله وسلم و راه بسوی انکار و طعن رسان یافته و توهم کرده اند
که برین تقدیر اعتماد بر شریعت و اقوال و افعال وی نماند و شک و التباس راه یافته که شاید از ین قبیل باشد و این توهم زائل و باطل ست
بعد از وجود دلائل قطعیهٔ یقینیه بر صدق وی و ثبوت نبوت وی صلی الله علیه وآله وسلم و سحر مرضیست از امراض عارضی ست از علل که
جائز ست طریان آن بر انبیا صلوات الله وسلامه علیهم اجمعین چنانکه سائر انواع مرض و اگر فرض کرده شود چیزے از اختلال را افعال بعلت
مرض موجب نمیگردد آن کمال اختلال را در سائر افعالی که تخلیت نیست در آن مرض را بعد از حصول صحت و زوال مرض چنانکه در سائر
ناس و انبیا علیهم الصلوة والسلام جائز ست بر ایشان طریان عوارض بشری از آفات و تغیرات و آلام و اسقام آنچه جائز ست بر سائر بشر و
گذاشته شده است بر حد اجسام و ظواهر ایشان بر حد بشریت و جبلت و اما ارواح و بواطن ایشان معصوم ست از آن و متعلق بملاء اعلی
و گزیده است علم و وحی را از ایشان اجسادهم ارضیة وارواحهم سماویة که گویند این معنی دارد و گاهے نگاه میدارد ایشان را از آفات بعصمت

واحکام جبلت بطریق اعجاز وخرق عادت از جهت اظهار شرف وکمال وامتیاز ایشان از سائر بشر وقتیکه تقاضا کند آنرا حکمت چنانکه از تاثیر
زهر یهودیه وامثال آن نگاه داشت ونزد آنحضرت اتصاف به لقاء از سم یهودیه کمتر از سحر ابن اعصم نیست وحکمت در تاثیر سحر در جسم شریف وی
صلی الله علیه وآله وسلم اظهار حقانیت تاثیر سحر وجریان سنت الٰهی بر ثبوت آن که السحر حق واظهار نبوت واثبات آن بود چه سحر در احتراز تاثیر
نمیکند وکافران آنحضرت را ساحر میگفتند پس حق تعالی بتاثیر سحر در وی ظاهر گردانید که وی ساحر نیست واما تخییل فعل وعدم قدرت بر
جماع که در حدیث مذکور شد وطریان ضعف بصر که در بعضے روایات آمده مخل در تبلیغ شریعت وقادح در صدق وی نیست از جهت قیام دلیل
بر عصمت ونزاهت وی در ابلاغ شریعت وآن در بعضے امور دنیا ولیست که آنحضرت برای آن مبعوث نشده وفضیلت داده نشده مگر در صحیح حدیث
وخبری نیامده که صادر شده از وی صلی الله علیه وآله وسلم قولی یا فعلے برخلاف انچه اخبار کرده وابلاغ نموده ومخالف انچه نفس الامر ست
گفته وکرده وانچه مذکور ست خواطر وتخیلات ست واین تخیلات را صادق اعتقاد نمیکرد واثبات نمی نمود واعتقادات وی بر نهج صدق
وسداد واقوال وی بر طریق صحت وعدم فساد بود واگر ضعف بصری هم ظاهر میشد مخل عقل وتمیز نبود فافهم وبالله التوفیق وقضیه سحر بعد از رجوع
از حدیبیه بود در ذی الحجه از سنه سادسه ومدت بقای او گفته اند که چهل روز بود ودر روایتی شش ماه وبقولی تمام سال الا ما قوت وغلبه وی
چهل روز بوده ووجود بعضے آثار تا شش ماه وبقای بعضے تا سال والله اعلم وطریق علم بدان که حاصل شد آنست که گفت عائشه
حتی اذا کان ذات یوم عندی — تا وقتیکه بود [illegible] اندر روزی نزد من — دعا الله ودعاه — دعا کرد آنحضرت خدا را ودعا کرد باز
دعائی کرده بعد دعای دیگر کرد وبر آن مستمر بود ودر اینجا دلیل ست بر استحباب وسنیت دعا نزد حصول کروه ونزول بلا وگفته اند که از خواص
مهمان وقت دعا می کنانند که وقت اجابت رسد ودیگر آنرا میگذارند که دعا میکرده باشند تا در وقت خود مستجاب میگردد — ثم قال — پس
گفت آنحضرت — اشعرت یا عائشه — آیا میدانی وخبر داری ای عائشه ان الله قد افتانی فیما استفتیته — که خدای تعالی جواب داد مرا
در چیزی که درخواسته بودم از وی جواب آن — جاءنی رجلان جلس احدهما عند راسی والآخر عند رجلی — آمدند مرا دو مرد نشست یکے
از ان دو مرد نزد سر من ونشست دیگری نزد پایهای من — ثم قال احدهما لصاحبه — پس گفت یکی از ان دو مرد مر یار وهمصاحب
خود را — ما وجع الرجل — چیست سبب درد ورنجوری این مرد — قال مطبوب — گفت صاحب وی این مرد سحر کرده شده است
طب بفتح سین سحر آید وکنایه از وی طب سحر ست — قال — گفت آن یکی — ومن طبه — وکه سحر کرده است اورا — قال لبید بن الاعصم الیهودی — گفت
آن دیگر سحر کرده است ورا لبید بن اعصم یهودی وگفته اند که دختران وی کرده بودند بامر وی شرکت وی — قال فیماذا — گفت در چه چیز
سحر کرده است — قال فی مشط ومشاطة — گفت سحر کرده است در مشط بالضم میم وسکون شین وبضم آن ولغات دیگر نیز دارد شانه
ومشاطه بضم میم آنکه از شانه افتد — وجف طلعة ذکر — ودر غلاف شگوفه نر جف بضم جیم وتشدید فا غلاف شگوفه وطلع بفتح طا وسکون
لام شگوفه نخل وآن برای نر داده بر وی بباشد واینجا شگوفه نر بود وظاهر آن خاصیتی دیگر دارد وجب بجیم نیز روایت ست بمعنی جف
سیر دیگی ست — قال فاین هو — گفت پس کجا نهاده اند آنرا — قال فی بئر ذروان — گفت در چاه ذروان بفتح ذال معجمه وسکون را
نام چاهیست مشهور ودر بعضے روایات اروان بفتح همزه وهر دو صحیح مشهور ست واول اصح واشهر ست — فذهب النبی صلی الله علیه وسلم فی اناس

من اصحابه الی البئر پس رفت آنحضرت در میان چند مردم از اصحاب خود بسوی این چاه. فقال هذه البئر التی اریتها پس گفت آنحضرت این
چاهی ست که نموده شد مرا. وکان ماءها نقاعة الحناء. وگویا که آب این چاه آبی ست که تر کرده شده است در وی حنا که بکسر حاء و تشدید
نون گیاهی خوشبوی مشهور ست. وکان نخلها رؤس الشیاطین. وگویا سرهای خرمابنهای وی سرهای دیوان ست. فاستخرجه پس بیرون آورد
آنحضرت آن سحر را که در آن چاه نهاده بود. و تورپشتی گفته که گاهی فهم این میرود که مراد از قول وی نخلها کانها رؤس الشیاطین درختان نخل گرداگرد آن
چاه بودند که آنها را تشبیه برؤس شیاطین داده باشد در قبح منظر لیکن مراد شگوفه های نخل ست که در چاه دفن کرده بودند و عرب بشیاطین مثل
اقبح مناظر میدارند و بعضی گفته اند که مراد بشیاطین مارهاست خبیث اند که آنها را شیاطین نام کرده اند. متفق علیه. و در روایتی از ابن
عباس آمده ست که آنحضرت علی و عمار را رضی الله عنهما فرستاد از برای استخراج سحر از بیر ذروان پس یافتند ایشان در غلاف شگوفه نخل یک صورتی
تمثال آنحضرت از موم ساخته اند و سوزنها در وی خلانیده و رشته زده یازده گره بسته اند پس آورد جبرئیل معوذتین را که یازده آیتی که از آن میخواندند گرهی
گشاده میشد و هر سوزنی که از آن بیرون می آوردند آنحضرت را تسکینی و آرامی میشد و شاید که آنحضرت بر سر آن چاه رفته علی و عمار را به در آمدن
درون چاه و بیرون آوردن امر کرده باشد و نیز در روایات آمده ست که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم آن یهود را هیچ نگفت و در مقام انتقام
آنها نایستاد و فرمود بر انگیختن شر او دوست نمیدارم. وعن ابی سعید الخدری قال بینما نحن عند رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو یقسم قسما
گفت ابوسعید در اثنای آنکه ما نزد آنحضرت بودیم حال آنکه آنحضرت بخش میکرد مالی [illegible] بفتح قاف مصدر ست و بمعنی مقسوم و بکسر
قاف بمعنی نصیب و بخش و این مال از غنائم حنین بود که قسمت کرد آنرا بجعرانه. اتاه. آمد آنحضرت را ذو الخویصرة. بضم خاء معجمه و فتح واو و سکون
تحتانیه و کسر صاد مهمله. وهو رجل من بنی تمیم. و ذو الخویصره مردی بود از بنی تمیم. فقال. پس گفت آن مرد. یا رسول الله
اعدل. عدل کن در قسمت و همه را برابر ده. فقال ویلک فمن یعدل اذا لم اعدل. پس گفت آنحضرت وای بر تو پس که عدل میکند وقتیکه
من عدل نکنم. قد خبت وخسرت ان لم اکن اعدل. بتحقیق نومید شدی و زیانکار شدی تو اگر نیستم من که عدل نکنم زیرا که امید داری
سودمندی شما و عدالت من ست و مرا رحمت عالمیان ساخته و برای اقامت عدل فرستاده اگر من عدالت نورزم شما را جز نا امیدی و زیانکاری
چیزی نیست. فقال عمر ائذن لی ان اضرب عنقه. پس گفت عمر رضی الله عنه اذن ده مرا که بزنم گردن او را. فقال دعه فان له اصحابا. پس گفت
آنحضرت بگذار او را و تعرض کن بوی زیرا که مر او را یاران اند که. یحقر احدکم صلوته مع صلوتهم. خوار و حقیر دارد هر یکی از شما نماز خود را
در مقابله نماز ایشان. وصیامه مع صیامهم. و روزه خود را با روزه ایشان یعنی در ظاهر نماز و روزه ایشان بیشتر و قوی تر از نماز و روزه
شماست و لکن عمل ایشان بنی واقع شده ست اگرچه نماز و روزه ایشان بمحل قبول نمیرسد اگرچه ایشان واجب القتل شوند نزد خروج
ایشان بر امام چنانکه میفرماید. یقرؤن القرآن لا یجاوز تراقیهم. میخوانند قرآن را و نمیگذرد قرآن حنجره های ایشان را کنایت ست
از عدم صعود و وصول بمحل ثابت و قبول. یمرقون من الدین کما یمرق السهم من الرمیة. بر آیند از دین چنانچه بر آید و بگذرد تیر از
شکار که انداخته میشود تیر بسوی وی. ینظر الی نصله. نگاه کرده میشود بپیکان تیر. الی رصافه. نگاه کرده میشود بسوی رصاف تیر بکسر راء و
آن پی که پیچیده میشود بر مدخل نصل و بالای وی. الی نضیه. نگاه کرده میشود بسوی نضی سهم بفتح نون و کسر ضاد معجمه و تشدید

التحتانیہ۔ وہو قدحہ۔ و نگریسی قدح تیر ست بکسر قاف و سکون دال یعنی چوب تیر و این تفسیر راوی ست در میان قول آنحضرت۔ الی قذذہ نگاہ کردہ میشود بسوی قذذ وی بضم قاف و فتح ذال معجمہ اولی پرہای تیر یعنی میگذرد تیر از شکار از پیکان تا پرہا۔ فلا یوجد فیہ شیٔ پس یافتہ نمیشود در تیر چیزے از اثر شکار۔ قد سبق الفرث والدم۔ در حالیکہ گذشتہ است تیر سرگین را و خون را یعنی این فرقہ ہمچنان از دین میگذرند کہ تیر باین صفت از شکار میگذرد کہ ہیچ اثر آن از خون و غیرہ در ہیچ جزوے از پایان تا بالا پیدا نمیگردد و باین حدیث استدلال کردہ است کسی کہ تکفیر کردہ است خوارج را و خطابے گفتہ است کہ مراد بہ دین اینجا اطاعت امام ست و در بخاری و مسلم و ابن ماجہ آمدہ است کہ بیرون می آیند از دین چنانچہ بیرون مے آید تیر از شکار نگاہ میکند تیر انداز در پیکان پس نمی بیند چیزے و نظر میکند در چوب تیر پس نمے بیند چیزے و نظر میکند در پر پس نمی بیند چیزے و شک مے کند در فوق بضم فا و قاف سوفار آیا چسپیدہ ہست بوی چیزی از خون بعضے از علما گفتہ اند کہ این اشارتیست از آنحضرت صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم بتوقف در تکفیر خوارج لشبہۂ ایمان و از امام مالک در تکفیر اہل اہوا رسیدہ کہ آیا کافر اند ایشان گفت از کفر گریختہ اند ایشان و مثل این از امیر المومنین علے رضی اللہ عنہ در شان خوارج نیز نقل کردہ اند واللہ اعلم آیتہم رجل اسود۔ علامت اصحاب این مرد کہ ذوالخویصرہ است مردی ست کہ بیرون خواہد آمد از ایشان سیاہ رنگ کہ احدی عضدیہ مثل ثدی المرأۃ۔ یکے از دو بازوی وی مانند پستان زن ست۔ او مثل البضعۃ۔ یا مانند پارۂ گوشت۔ تدردر۔ بفتح تا و دال مہملہ و سکون را اصل تتدردر بر وزن تتدحرج یعنے حرکت میکند و می آید و میرود و آن تا روی دوا و را ازین جہت ذوالثدیہ گویند بضم مثلثہ و فتح دال و تشدید تحتانیہ و [illegible] خرج خواہد بود۔ ویخرجون علے خیر فرقۃ من الناس و بیرون مے آیند این مردم بر کہ باو ست یعنی بہترین گروہے از مردم و اطاعت نمیکنند ایشان را و مراد بخیر فرقۃ اینجا علے و اصحاب وے ست رضی اللہ عنہ تعالی ابو سعید اشہد انی سمعت ہذا الحدیث من رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم۔ گفت ابو سعید خدری گواہی میدہم کہ من شنیدہ ام این حدیث را از آنحضرت۔ واشہد ان علے بن ابی طالب رضی اللہ عنہ قاتلہم وانا معہ۔ و گواہی میدہم کہ امیر المومنین علے قتال کرد این طائفۂ خوارج را کہ آنحضرت وصف کرد ایشان را و من با علے بودہ ام۔ فامر بذلک الرجل فالتمس۔ و چون فتح کرد و کشت ایشان را علے امر کرد بطلب کردن و جستن این مرد میان کشتگان پس طلب کردہ شد۔ فاتی بہ۔ پس آوردہ شد او را نزد علے رضی اللہ عنہ حتے نظرت الیہ۔ تا آنکہ نظر کردم من بسوی وی و یافتم او را۔ علے نعت النبی۔ بر وصف پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم الذی نعتہ۔ وصفے کہ وصف کردہ بود آنحضرت او را۔ وفی روایۃ۔ و در روایتے بجای اتاہ ذوالخویصرۃ کہ در اول حدیث واقع شدہ ست الخ چنین واقع شدہ کہ اقبل رجل۔ آمد مردی۔ غائر العینین۔ فرو رفتہ چشمان در سر اصل غور فرو رفتن آبست در زمین۔ ناتی الجبہۃ۔ بلند و بالا بر آمدہ پیشانی و ناتی بالف و نتو عضو یعنے ورم اوست۔ کث اللحیۃ۔ مزدحم و کثیف ریش۔ مشرف الوجنتین۔ بلند رخسار با اشراف بلندے و وجنہ بہر سہ حرکت واو رخسار۔ محلوق الراس۔ ستراشیدہ موی سر۔ اینہمہ این صفات ذوالخویصرہ است کہ در زمان آنحضرت بود و ذوالثدیہ کہ بر امیر المومنین علی خروج کرد از قوم اوست و توہم اتحاد ہر دو خطاست۔ فقال۔ پس گفت این مرد باین حکایت یا محمد اتق اللہ۔ ای محمد بپرہیز و اطاعت کن خدا را و عدل کن۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ فمن یطع اللہ اذا عصیتہ پس کیست

که فرمانبرداری خواهد کرد خدا را وقتیکه من بی فرمانی کنم یعنی من از همه مطیع تر و فرمانبردارنده ترم خدا را من امر بطاعت چه میکنید - فیأمنني الله
على أهل الأرض - پس امین میگرداند مرا خدای تعالی بر تمامه زمینیان می فرستد مرا بر خلق تا عدل کنم میان ایشان - ولا تأمنوني -
و امین نمیگردانید شما مرا و اعتماد نمی کنید بر من - فسأل رجل قتله - پس خواست از آنحضرت مردی از صحابه کشتن وی را که این حرف گفت
چنانکه در روایت سابق گذشت که گفت عمر که اذن ده مرا که بزنم گردن او را - فمنعه - پس باز داشت آنحضرت آن صحابی را از کشتن وی -
فلما ولى - پس چون پشت داد آن مرد - قال إن من ضئضئ هذا قوما - گفت آنحضرت از اصل این مرد گروهی پیدا خواهند شد - يقرؤون القرآن
لا يجاوز حناجرهم يمرقون من الإسلام مروق السهم من الرمية - ضئضئ بکسر دو ضاد معجمه و بهمزه بمعنی اصل مراد از اصل این نسب و ولادت نیست
نه که متولد از وی زیرا که خوارج از نسل و اولاد ذو الخویصره نبودند - فيقتلون أهل الإسلام ويدعون أهل الأوثان - پس میکشند این
قوم خوارج مسلمانان را و میگذارند و ترک میدهند بت پرستان را و جنگ آنها نمی کنند که اهم است - لئن أدركتهم لأقتلنهم قتل عاد - فرمود
آنحضرت والله اگر فرضا دریابم من ایشان را و در زمان من باشند هر آئینه می کشم ایشان را همچو کشتن عاد مراد کشتن عاد اهلاک و استیصال
ایشان ست بالکلیه و تعبیر بقتل برای مشاکلت است و الا عاد کشته نشده اند بلکه بصرصر هلاک شده - متفق علیه - وعن أبي هريرة قال
كنت أدعو أمي إلى الإسلام وهي مشركة - گفت ابو هریره رضی الله عنه بودم من میخواندم مادر خود را باسلام و وی بر دین مشرکان
بود - فدعوتها يوما - پس دعوت کردم من مادر خود را روزی - فأسمعتني في رسول الله صلى الله عليه وسلم ما أكره - پس شنوانید مادر من مرا یعنی
گفت و من شنیدم از وی در شان آنحضرت چیزی که ناخوش دارم گفتن وی آن را [illegible] من اکنون آن را و ظاهر آنست که مراد کراهت است
در دل با قطع نظر از ذکر - فأتيت رسول الله - پس آمدم نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وأنا أبكي - و حال آنکه من گریه میکنم بر حال مادر خود
فقلت - پس گفتم - يا رسول الله ادع الله أن يهدي أم أبي هريرة - دعا کن خدا را و بخواه از وی که راه راست نماید مادر ابی هریره را -
فقال اللهم اهد أم أبي هريرة - پس گفت آنحضرت خداوندا هدایت کن مادر ابی هریره را - فخرجت مستبشرا بدعوة النبي صلى الله عليه وسلم پس بیرون
آمدم من از پیش آنحضرت خوشحال بدعای آنحضرت که کرد بهدایت مادر من - فلما صرت إلى الباب - پس هنگامیکه گشتم و آمدم بدر خانه
فإذا هو مجاف - پس ناگاه دیدم که در بسته و برهم زده است - فسمعت أمي خشف قدمي - پس شنید مادر من آواز پایهای مرا خشف
بخا و شین معجمتین - فقالت مكانك - پس گفت مادر بجای خود باش و در میا - يا أبا هريرة - و از تصریح باسم ابی هریره و ندای
وی علامتی بحال وی و رضا و قبول قول وی مفهوم میگردد و میگوید ابو هریره که - وسمعت خضخضة الماء - و شنیدم جنبانیدن آب را که مادر
من غسل میکرد و خضخضه بدو خا و بدو ضاد معجمه جنبانیدن آب است سویق - فاغتسلت ولبست درعها - پس غسل کرد مادر و پوشید
پیراهن خود را - وعجلت عن خمارها - و شتابی کرد از سرپوش خود یعنی از لبس تمامی خمار را نتوانست پوشید و خمار بکسر خاء معجمه روبند زنان
ففتحت الباب - پس گشاد مادر در را ثم قالت يا أبا هريرة أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا عبده ورسوله فرجعت إلى رسول الله
ابو هریره میگوید پس بازگشتم و آمدم من بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وأنا أبكي من الفرح - و حال آنکه من گریه میکنم از شادی که گریه
را اقسام ست گاهی از غم می آید و گاهی از شادی یعنی از جوش طبعان گفته اند گریه شادی از آنست که غم بصورت گریه [illegible]

از درون بر بیرون۔ فحمد الله۔ پس ثنا گفت آنحضرت خدا را و شکر کرد بر اسلام مادر من۔ وقال خیرا۔ و گفت آنحضرت نیک یعنی کلامے
گفت متضمن نیکے از دعا و بشارت معجزه این جا ظهور اثر دعای آنحضرت در شان مادر ابی ہریرہ فی الحال با وجود آن آبا و امتناع که شدت تمکن در
داشت پس این از تصرف آنحضرت بود در وی و گردانیدن وی ال در را از کفر با اسلام باذن الله۔ رواه مسلم۔ وعنه قال انکم تقولون
اکثر ابو ہریرۃ عن النبی صلی الله علیہ وسلم۔ گفت ابو ہریرہ بدرستی شما مے گوئید کہ بسیار کرد ابو ہریرہ روایات احادیث از آنحضرت۔ والله
الموعد۔ و لقای خدا محل وعدہ است مرا در قیامت یعنی اگر من کم و بیش کرده باشم و خیانتی ورزیده خدای تعالیٰ روز قیامت جزای من
خواہد داد و آنحضرت فرمودہ است۔ من کذب علی متعمدا الحدیث۔ بعد از ان سبب اکثار خود را بیان میکند و میگوید۔ وان اخوتی من المہاجرین
کان یشغلہم الصفق بالاسواق۔ و بدرستی برادران من کہ مہاجران بودند باز میداشت ایشان را از ملازمت شریف آنحضرت دست بر دست
زدن ببازارہا کنایت ست از بیع و شرا کہ در آن بایع و مشتری دست بر دست دیگر میزنند از جہت بودن ایشان اصحاب تجارت۔ وان اخوتی
من الانصار کان یشغلہم عمل اموالہم۔ و بدرستی برادران من کہ انصار اند باز میداشت ایشان را کارہا ای ایشان مراد باموال نزد اہل مدینہ
باغہا و زراعتہا می افتد چنانکہ نزد اہل مکہ شتران و گوسفندان و انصار ارباب باغات و زراعت بودند۔ وکنت امرأ مسکینا الزم رسول الله
صلی الله علیہ وسلم۔ و بودم من مردی مسکین کہ پیوستہ می بودم و ملازمت میکردم آنحضرت را علی ملء بطنی۔ بر پر کردن شکم خود یعنی فقیرے
بودم ہر چہ میرسید بآن قدر کہ شکم پر گردد و شاید چہ کند قناعت می نمودم تجارتی و زراعتی نداشتم تا بآن مشغول شوم و از دریا
تحریف دور افتم و در ملازمت شریف می بودم [illegible] اقوال آنحضرت را میدیدم و می شنیدم۔ وقال یعنی صلی الله علیہ وسلم یوما
و گفت آنحضرت روزی۔ لن یبسط احد منکم ثوبہ حتی اقضی مقالتی ہذہ۔ ہرگز فراخ نکند و نگستراند یکے از شما جامہ خود را تا آنکہ تمام کنم سخن خود را
کہ انیست اشارتیست بدعائیکہ کرد آنحضرت برای امت خود بحفظ و نگاہداشتن آنچہ شنیدند از آنحضرت از احادیث۔ ثم یجمعہ الی صدرہ
پس تر گرد آرد جامہ خود را بسوی سینہ خود فینسی من مقالتی شیئا ابدا۔ پس فراموش کند ہیچ چیزے را از احادیث من کہ یاد گرفتہ است
ہمیشہ یعنی دعائی میکنم ہر کہ جامہ خود را فرا کند و برکت آن دعا او را آن جامہ بسینہ خود ضم کند ہر چہ از احادیث من یاد گرفتہ است ہرگز
از یاد وی نرود فبسطت نمرۃ لیس علی ثوب غیرہا۔ پس بسط کردم گلیمے را کہ نبود بر بدن من جز آن گلیم و نمرۃ بفتح نون و کسر میم گلیم
پشمین کہ در وی سیاہی و سپیدی باشد۔ حتی قضی النبی صلی الله علیہ وسلم مقالتہ۔ تا آنکہ تمام کرد آنحضرت مقالہ خود را یعنی دعائیکہ را
کہ خواند۔ ثم جمعتہا الی صدری۔ پستر جمع کردم آنرا بسوی سینہ خود۔ فوالذی بعثہ بالحق ما نسیت من مقالتہ ذلک الی یومی ہذا۔ پس سوگند
بخدائی کہ فرستادہ است او را براستے فراموش نکردم از سخنان آنحضرت کہ شنیدہ بودم تا امروز۔ متفق علیہ۔ وعن جریر بن عبد الله قال
قال لی رسول الله صلی الله علیہ وسلم الا تریحنی من ذی الخلصۃ۔ گفت جریر بن عبد الله بجلی کہ در عزت و شرف و حسن صورت و سیرت و
نصیحت بخلق یگانہ بود گفت مرا آنحضرت آیا آسایش نمیدہی و خلاص نمیگردانی تو مرا از ذی الخلصۃ و نمی شکنی او را و ذو الخلصۃ بفتح
خاء معجمہ و لام و بضم ہر دو نیز آمدہ و صاد مہملہ نام بتخانہ بود کہ او را الکعبۃ الیمانیۃ میگفتند از قبیلہ خثعم و در وی بتی بود نام او خلصہ یا خلصیہ نام
درختیست کہ بہ رحمت می پیچید خوشبو در آنجا می رویید۔ فقلت بلی۔ گفتم بلے راحت میدہم و خلاص میگردانم ترا از ان می شکنم آنرا و گفت

لا اثبت علی الخیل۔ و بودم من کہ ثابت نہ بر جای خود نمی ماندم بر اسپ در سواری می افتادم از وی۔ فذکرت ذلک للنبی پس ذکر کردم آنرا کہ من ثابت نمی توانم بود بر اسپ پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فضرب بیدہ علی صدری۔ پس زد آنحضرت دست مبارک خود را بر سینہ من برای تقویت و تثبیت۔ فوجدت اثر یدہ علی صدری۔ پس یافتم نشان دست شریف آنحضرت را در سینہ خود۔ قال اللہم ثبتہ۔ و گفت آنحضرت دعا کرد مرا خداوندا ثابت دار او را محکم و برجا دار بر اسپ بلکہ در ہمہ کارہا و حالہا۔ واجعلہ ہادیا مہدیا۔ و بگردان او را راہ راست نماینده و راه راست یافتہ شده۔ قال فما وقعت عن فرسی بعد۔ گفت جریر پس نیفتادم من از اسپ خود بعد از آن ازینجا معلوم میشود کہ ہر کرا آنحضرت قوت و دلیری بخشیدی ہرگز شکست و ناتوان نشدی اللہم ارزقنا ۵ تو مرا دل دہ و دلیری بین ۔ رو بہ خویش خوان و شیری بین ۔ ومن یکن برسول اللہ نصرتہ۔ ان تلقہ الاسد فی آجامہا تجم ۔ و این ضعیف در وقتیکہ باقامت مکہ معظمہ مشرف بودم چون در خدمت حاجی نظر بخشی کہ از مردان راہ و پہلوانان طریقت بوده میرسیدم دستی بر سینہ این فقیر میزدند و میفرمودند اللہم ثبتہ اللہم ثبتہ امیدواری تمام ست کہ بطریقہ حق و دین ثابت و راسخ باشد انشاء اللہ تعالی۔ فانطلق فی مائۃ وخمسین فارسا من احمس۔ پس رفت جریر بجانب ذی الخلصہ و شکستن آن در صد و پنجاہ سوار از احمس بحا و سین مہملتین بر وزن احمر نام قبائل ست از قریش نام کرده شدند بدان از جہت شدت و صلابت در شجاعت و حماسہ بمعنی شجاعت ست۔ فحرقہا بالنار وکسرہا۔ پس سوخت جریر ذی الخلصہ را بآتش و شکست آنرا۔ متفق علیہ۔ وعن انس قال ان رجلا کان یکتب للنبی صلی اللہ علیہ وسلم [illegible] روایت ست از انس کہ مردی بود کہ می نوشت برای آنحضرت وحی یا جز آن۔ فارتد عن الاسلام ولحق بالمشرکین۔ پس مرتد شد و باز [illegible] از مسلمانی و باز پیوست بمشرکان و این مرد نصرانی بود کہ مسلمان شده و باز مرتد گشتہ بنصرانیت باز رفت۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان الارض لا تقبلہ۔ بدرستی زمین نمی پذیرد او را و در درون خود نمیگذارد۔ فاخبرنی ابو طلحۃ انہ اتی الارض التی مات فیہا۔ انس میگوید پس خبر داد مرا ابو طلحہ انصاری کہ از مشاہیر صحابہ و زوج ام انس ست کہ وی آمد زمینی را کہ مرد آن مرد و دفن کرده شده بود در وی۔ فوجدہ منبوذا۔ پس یافت ابو طلحہ او را بیرون انداختہ شده و از قبر بدر افتاده۔ فقال ما شان ہذا۔ پس گفت و پرسید ابو طلحہ چیست حال این مرده کہ بیرون افتاده است۔ فقالوا دفناہ مرارا فلم تقبلہ الارض پس گفتند گور کردیم او را چند بار پس قبول نکرد او را زمین ہر بار کہ دفن میکنیم بیرون می افتد۔ متفق علیہ۔ وعن ابی ایوب قال خرج النبی صلی اللہ علیہ وسلم وقد وجبت الشمس روایت ست از ابی ایوب انصاری رضی اللہ عنہ کہ از کبار اصحاب ست و آنحضرت در ابتدای ہجرت بمنزل وی نزول کرده بود گفت بیرون آمد آنحضرت و حال آنکہ فرو افتاده بود آفتاب یعنی غروب کرده۔ فسمع صوتا۔ پس شنید آنحضرت آوازی را۔ فقال یہود تعذب فی قبورہا۔ پس گفت آنحضرت این آواز بسبب آنست کہ یہود عذاب کرده میشوند در قبرہای ایشان و این آواز یا عذاب یہود ست کہ از عذاب فریاد میکردند یا آواز واقع شدن عذابہا و از فرشتگان کہ عذاب میکنند و اول ظاہر ترست و نزد طبرانی چیزیست کہ دلالت دارد بران۔ متفق علیہ۔ وعن جابر قال قدم النبی صلی اللہ علیہ وسلم من سفر۔ روایت ست از جابر رضی اللہ عنہ گفت باز آمد آنحضرت از سفرے۔ فلما کان قرب المدینۃ۔ پس ہنگامی کہ بود آنحضرت در نزدیکی مدینہ [illegible] ہیجت ریح۔ برانگیخت و برخاست بادی سخت۔ فکادان تدفن الراکب

پس نزدیک بود کہ در گور کند سوار را یعنی بعیر و پوشیدہ گرداند از نظر و ہلاک کند۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس گفت پیغمبر
خدا۔ بعثت ہذہ الریح لموت منافق۔ برانگیختہ شدہ است این باد از جہت مردن منافقے۔ فقدم المدینۃ فاذا عظیم من المنافقین قد مات
پس رسید آنحضرت بمدینہ پس ناگاہ کلان تری از منافقان مردہ است و سبب ہیجان ریح بموت منافق وجود وحشت و کدورت در ریاح
بمردن اشرار کہ در حال مردن و زندگانی محل کلفت و محنت اند۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی سعید الخدری قال خرجنا مع النبی صلی
اللہ علیہ وسلم۔ بیرون آمدیم ما با آنحضرت از مکہ بسوی مدینہ حتی قدمنا عسفان۔ تا آنکہ رسیدیم بعسفان بضم عین و سکون سین مہملتین و بفا
موضعیست بر دو مرحلہ از مکہ معظمہ۔ فاقام بہا لیالی۔ پس اقامت کرد آنحضرت بعسفان چند شب۔ فقال الناس ما نحن ہہنا فی شیء پس
گفتند مردم نیستیم ما اینجا در ہیچ کاری و جنگے۔ و ان عیالنا لخلوف۔ و بدرستی اہل و عیال ما غائب و بے کس ماندگانند و خلوف بضم جمع خالف
یا خالف اطلاق کردہ میشود بر حاضر و غائب و رہنا گفتہ خالف میگویند وقتیکہ بمسافرت غائب شوند مردان و اقامت کنند زنان۔ ما نامن
علیہم۔ ایمن نیستیم بر عیال کہ دشمن بر ایشان بتازد و غارت کند۔ فبلغ ذلک النبی پس رسید این خبر پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فقال والذی نفسی بیدہ
ما فی المدینۃ شعب ولا نقب الا علیہ ملکان یحرسانہا پس گفت آنحضرت و سوگند خورد کہ نیست در مدینہ راہے و نہ سوراخے مگر گماشتہ و گذاشتہ
شدہ اند بر ہر یکے دو فرشتہ کہ پاسبانی و نگاہبانی میکنند مدینہ را شعب بکسر شین راہ میان کوہ و نقب بفتح نون و سکون قاف نیز بمعنی راہ در
کوہ ہست و لیکن اینجا مراد راہ میان [illegible] است کہ کوچہای شہر ست چنانکہ در حدیث آمدہ کہ بر انقاب مدینہ ملائکہ اند کہ در نمے آید آنرا
طاعون و دجال۔ حتی تقدموا الیہا [illegible] تا آرید شما بسوی مدینہ و برسید آنجا۔ ثم قال ارتحلوا پس گفت آنحضرت کوچ کنید فارتحلنا
پس کوچ کردیم ما۔ واقبلنا الی المدینۃ و روی آوردیم بسوی مدینہ۔ فالذی یحلف بہ۔ پس قسم بآن کسی کہ سوگند خوردہ میشود بوی
سزاوار است بآنکہ سوگند بوی خورند نہ بغیر وی و آن حق جل و علاست۔ ما وضعنا رحالنا حین دخلنا المدینۃ۔ ننہادیم بارہای خود را ہنگامی
کہ در آمدیم بمدینہ حتی اغار علینا۔ تا آنکہ غارت زدند بر ما۔ بنو عبد اللہ بن غطفان بغین معجمہ و طاء مہملہ مفتوحتین نام قبیلہ ایست۔ وما یہیجہم
قبل ذلک شیء۔ و برنمی انگیخت ایشان را پیش از آن ہیچ چیزے پس صادق آمد خبر آنحضرت کہ خبر دادہ بود کہ نگاہ میدارند مدینہ را پس از شما
دشمنان تا وقتیکہ قدوم آرید آنرا۔ رواہ مسلم۔ وعن انس قال اصابت الناس سنۃ علی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت انس رسید
مردم را قحطے در زمان آنحضرت سنہ بمعنے سال ہست غالب آمدہ بر سال قحط فبینا النبی پس در اثنای آنکہ پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم یخطب
فی یوم الجمعۃ۔ خطبہ میخواند در روز جمعہ۔ قام اعرابی۔ ایستاد بادیہ نشینی۔ فقال۔ پس گفت۔ یا رسول اللہ ہلک المال و جاع العیال
ہلاک شد مال از باغ و بوستان و زراعت و دواب ما نایافت آب و گرسنہ شد عیال از تنگی معاش فادع اللہ لنا۔ پس دعا کن خدا را برای
ما۔ فرفع یدیہ۔ پس برداشت آنحضرت ہر دو دست مبارک خود را۔ وما نری فی السماء قزعۃ۔ و حال آنکہ نمی بینیم ما در آسمان پارۂ ابر
قزع بفتح قاف و زا پارہ ہای ابر تنک قزعہ یکی۔ فوالذی نفسی بیدہ ما وضعہا حتی ثار السحاب امثال الجبال۔ پس سوگند است کہ ننہاد
آنحضرت دست را تا آنکہ برجست ابرہا مانند کوہ ہا در جامع الاصول ما وضعہا ننہاد ہر دو دست را و این ظاہر ترست ثم لم ینزل عن منبرہ حتی
رایت المطر یتحادر علی لحیتہ۔ پس فرود نیامد از منبر خود کہ بزرگی ایستادہ بود تا دیدم باران کہ میریخت و فرود می آمد از لحیہ شریف وے یعنی متصل فرود آمد

از منبر و بیرون آمدن از مسجد باران شروع شد و اصل حدر از بالا بپایان فرود آمدن ضد صعود - فمطرنا یومنا ذلک - پس باران داده شدیم ما آن روز که دعا کرد آنحضرت - ومن الغد - و فردای آن روز - ومن بعد الغد - و پس فردا - حتی الجمعة الاخری - تا جمعه دیگر - وقام ذلک الاعرابی او غیره فقال - و در ایستاد در جمعه دیگر آن اعرابی یا مردی دیگر جز وی پس گفت - یا رسول الله تهدم البناء وغرق المال - ویران شد خانها و آب سر گذشت مالها را - فادع الله لنا - پس بخوان خدا را برای ما یعنی که باز ایستد باران - فرفع یدیه - پس برداشت آنحضرت هر دو دست خود را - فقال - پس گفت آنحضرت - اللهم حوالینا ولا علینا - خداوندا باران گرداگرد ما در مزارع و منابت مبار و ان بر ما - وحوالینا بفتح لام نه بکسر آن و حول و حوال بیک معنی ست و تثنیه بقصد معنی تعدد و تکرار ست - فما یشیر الی ناحیة من السحاب الا انفرجت - پس اشارت نمیکرد آنحضرت بهیچ سوی از ابر مگر آنکه گشاده میگشت - و در روایتی من السماء بجای من السحاب - وصارت المدینة مثل الجوبة - و گشت مدینه مانند گوی یعنی در همه اطراف و آفاق مدینه ابر بود و باران می بارید الا بر مدینه که ابر نبود - جوبه بفتح جیم و سکون واو و بموحده گوی گرد و فراخ و در قاموس گفته که جوب سپر و جوبه حفره و در روایتی بجای مثل الجوبة کالاکلیل آمده و گشته مدینه یعنی فوق مدینه مانند تاج تشبیه کرد فرجه سحاب را بدان - وسال الوادی قناة شهرا - و سیلان کرد و روان رفت و مانند کاریز تا یکماه و قناة با تا منصوب است و برفع نیز روایت کرده اند میان وادی و قناة نام وادی ست در جانب جبل یعنی روان شد آن وادی که نام آن قناة ست تا یکماه و این موافق ست با نسخه در روایت بخاری آمده وسال الوادی وادی قناة و قناة درین روایت مفتوح ست بغیر تنوین - ولم یجئ احد من ناحیة الا حدث بالجود - و نیامد هیچ یکے از هیچ سوی مگر آنکه خبر داد بباران نیکو بسیار و جود بفتح جیم و سکون واو باران کثیر یا باران که فوق او بارانی نیست - وفی روایة قال - گفت آنحضرت - اللهم حوالینا ولا علینا اللهم علی الآکام - خداوندا باران بر پشتها [illegible] بمد همزه جمع اکمة بفتحات جای بلند سخت که هنوز سنگ نشده است - والظراب - و باران بر کوهها ظراب بکسر ظای معجمه جمع ظرب بر وزن کتف کوه فراخ یا کوه خرد - و بطون الاودیة - و باران در درونهای وادیها - ومنابت الشجر - و در جای رستن درختان - قال - گفت راوی حدیث که انس ست - فاقلعت - پس قطع کرده شد و گشاده شد ابرها - وخرجنا نمشی فی الشمس - و بیرون آمدیم در حالیکه راه میرویم در آفتاب - متفق علیه - وعن جابر قال کان النبی صلی الله علیه وسلم اذا خطب استند الی جذع نخلة - گفت جابر وقتیکه خطبه میخواند آنحضرت تکیه میکرد به تنه درخت خرما جذع بکسر جیم و سکون ذال معجمه - من سواری المسجد - از ستونهای مسجد که در زمان آنحضرت ستونهای مسجد از چوب خرما بود و این تکیه کردن بآن چوب پیش از ساختن منبر بود - فلما صنع له المنبر - پس هنگامیکه ساخته شد منبر برای او فاستوی علیه - پس بالا برآمد آنحضرت بر منبر و خطبه بر منبر خواند - صاحت النخلة التی کان یخطب عندها - فریاد کرد آن جذع نخله که خطبه میخواند آنحضرت نزد وی پیش از نهادن منبر - حتی کادت ان تنشق - تا آنکه قریب شد که دو پاره شود آن نخله از فراق آنحضرت - فنزل النبی صلی الله علیه وسلم - پس فرود آمد آنحضرت از منبر - حتی اخذها - تا آنکه گرفت آن نخله را - فضمها الیه - پس فراهم آورد آنحضرت او را بسوی خود و در کنار گرفت - فجعلت تئن انین الصبی الذی یسکت - بتشدید کاف پس گشت آن نخله که ناله میکند همچو ناله کردن کودکی که خاموش گردانیده میشود از گریه و زاری و خاموش میگردد و در بعضی روایات کحنین الناقة و حنین بمعنی شوق و میل و مراد اینجا آوازیست دلالت کننده بر شوق بسوی آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم - حتی استقرت - تا آنکه قرار یافت

دارام گرفت آن نخله. قال. گفت آنحضرت صلی الله علیه وسلم بکت علی ما کانت تسمع من الذکر. گریه کرد آن نخله بر فقدان چیزی که می شنید از ذکر. رواه البخاری
بدانکه حدیث جذع از جماعه از صحابه بطرق کثیره روایت کرده اند که شک و شبهه را در اینجا مجال نگذاشته است در مواهب لدنیه از شیخ علامه
تاج الدین سبکی که از اکابر مشاهیر علمای شافعیه است نقل کرده که گفته است صحیح نزد من آنست که حدیث حنین جذع متواتر است و حافظ ابن
حجر در فتح الباری گفته که حدیث حنین جذع و انشقاق قمر هر دو منقول است بنقل مستفیض که مفید یقین است نزد کسی که مطلع است
بر طرق حدیث و قاضی عیاض در مشارق گفته حدیث حنین جذع مشهور و منتشر است و خبر آن متواتر است تمامه اهل صحیح آنرا اخراج کرده اند
و حسن بصری چون حدیث میکرد بان میگریست و میگفت ای بندگان خدا چوب خشک میگرید و ناله میکند از شوق پیغمبر خدا صلی الله علیه
و آله وسلم پس شما سزاوارترید که مشتاق باشید بلقای وی و کم از چوب نباشید بیت سنگی و گیاهی که در آن خاصیتی هست + به ز آدمی که
درو معرفتی نیست. وعن سلمة بن الاکوع ان رجلا اکل عند رسول الله صلی الله علیه وسلم بشماله. روایت است از سلمه بن الاکوع
که مردی خورد نزد آنحضرت بدست چپ. فقال کل بیمینک. پس گفت آنحضرت بخور بدست راست خود. قال لا استطیع گفت
نمی توانم بدست راست خورد. قال لا استطعت. گفت آنحضرت بطریق دعا هرگز نتوانی خورد. ما منعه الا الکبر. باز نداشت او را
از خوردن بدست راست مگر کبر وی قیدی نه عجز و ناتوانی این قول راوی است که گفت بجهت رفع وهم کسی که توهم کند که آنحضرت صلی
الله علیه وآله وسلم چون دعا کرد بر وی بعدم استطاعت با وجود بودن وی صلی الله علیه وآله وسلم رحمة للعالمین. قال. گفت راوی. فما رفعها
الی فیه. پس نتوانست برداشت آن مرد دست [illegible] و من خود بعد از آن. رواه مسلم. وعن انس ان اهل المدینة فزعوا مرة. روایت
است از انس که ساکنان مدینه ترسیدند و فریاد کردند یکبارگی از دزدان یا دشمنان. فرکب النبی صلی الله علیه وسلم فرسا لابی طلحة بطیئا
پس چون شنید آنحضرت آواز ترس ایشان سوار شد اسپی را که مر ابوطلحه انصاری را بود سست رو. وکان یقطف. و بود آن اسپ
که تنگ و نزدیک می نهاد گام را. فلما رجع قال وجدنا فرسکم هذا بحرا. پس هنگامی که بازگشت آنحضرت گفت یافتیم این اسپ را دریا
و میگویند وقتیکه فراخ گام میباشد و سیر بسیار کند در روانی وی چنانکه سیر بحر تمام نگردد و دریا. وکان بعد ذلک لا یجاری. و گشت
آن اسپ بعد از سواری آنحضرت بحیثیتیکه هر اسپی نمیتوانست کرد معارضه نمود با وی هیچ اسپی یجاری بجیم در لفظ مجهول از
مجارات بمعنی معارضه و مباهات و در اصل بمعنی با هم رفتن است و در روایتی لا یحاذ بجای مهمله و ذال معجمه یعنی مقابله کرده نمیشد
از محاذات بمعنی مقابلت. وفی روایة. و در روایتی اینچنین آمده که. فما سبق بعد ذلک الیوم. پس مسبوق گردانیده نشد آن اسپ بعد از آن
روز و هیچ اسپی سبقت نتوانست کرد بروی. رواه البخاری. وعن جابر قال توفی ابی وعلیه دین. گفت جابر بن عبدالله وفات یافت پدر من
و حال آنکه بر وی وام بود. فعرضت علی غرمائه ان یاخذوا التمر. پس عرض کردم بر وام خواهان وی که بگیرند خرما را که از نخل حاصل شده بود
بما علیه. در بدل چیزیکه بر پدر من بود از وام. فابوا. پس ابا آوردند و قبول نکردند ایشان تمر را از جهت قلت آن و عدم وفا بدین.
فاتیت النبی. پس آمدم پیغمبر را صلی الله علیه وسلم فقلت قد علمت ان والدی استشهد یوم احد. پس گفتم بتحقیق دانسته تو که پدر من شهید
کرده شده است روز احد. وترک دینا کثیرا. و گذاشته است وام بسیار. وانی احب ان یراک الغرماء. و من دوست میدارم که ببینند ترا

وام خواہان تا بملاحظہ آن مسامحت کنند یا بظہور معجزہ وفا کند تمر بہ دین۔ فقال لی اذہب پس گفت آنحضرت مرا برو فبیدر کل تمر علی
ناحیتہ۔ پس خرمن ساز ہر قسمے از تمر را بر جانبی ففعلت ثم دعوتہ۔ پس گرد کردم و خرمنہا ساختم پس خواندم آنحضرت را فلما نظروا الیہ
کانہم اغروا بی تلک الساعۃ۔ پس ہنگامی کہ نگاہ کردند غرما بسوی آنحضرت گویا کہ ایشان چسپیدہ شدند بمن بسبب تہم شدید در مطالبہ دین
اغروا بضم ہمزہ و سکون معجمہ و بضم را فی الصراح غرا الغین معجمہ سریشم ماہی بفتح غین مقصور و بکسر آن ممدود و غلما رای ما یصنعون طاف حول اعظمہا
بیدرا ثلث مرات پس ہنگامیکہ دید آنحضرت آنچہ میکنند غرما از چسپیدن و ستیہیدن گشت آنحضرت گرد بزرگترین آنجا خرمنہا یا رسیہ ثم
جلس علیہ پس نشست آن حضرت بر آن خرمن۔ ثم قال ادع لی اصحابک پس گفت آنحضرت بخوان برای من یعنی نزد من یاران خود را
یعنی وام خواہان را۔ فما زال یکیل لہم حتی ادی اللہ عن الذی امانتہ۔ پس ہمیشہ بود کہ می پیمود برای ایشان تمر را آنحضرت یعنی امر میکرد بپیمودن تا آنکہ گزارد
خدای تعالی از پدر من دین او را۔ وانا ارضی ان یؤدی اللہ امانتہ والدی لا ارجع الی اخواتی بتمرۃ۔ و من خوشنود و راضی شدم کہ ادا کند خدا از جانب
وام پدر مرا از این خرمنہا و باز نگردانم بسوی خواہران خود یک خرما۔ والد جابر رضی اللہ عنہ دختران بسیار گذاشتہ بود و خواہران کہ [illegible]
ارادہ میکنند یعنی راضیم کہ دین پدر را ادا شود و چیزی برای ما باقی نماند۔ فسلم اللہ البیادر کلہا۔ پس سلامت گذاشت خدای تعالی خرمنہا را ہمہ
بمعجزہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حتی انی انظر الی البیدر الذی کان علیہ النبی۔ و تا آنکہ بدرستی من می بینم بسوی خرمنی کہ نشستہ بود
بروی پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کانہا لم تنقص تمرۃ واحدۃ۔ گویا کہ نقصان نشد یک تمرہ یا نقصان نکرد بیادر یک خرما و تمرہ بر رفع و نصب ہر دو
وجہ است و چون از آن بیدر کہ حضرت بروی نشستہ بود دادند کیل کردہ دادہ از آن ... چیزی نقصان نشد آن بیادر دیگر البتہ باقی و
سلامت ماندند۔ رواہ البخاری۔ وعنہ قال ان ام مالک کانت تہدی للنبی صلی اللہ علیہ وسلم فی عکۃ لہا سمنا۔ و ہم از جابر روایت است
کہ ام مالک انصاریہ کہ از صحابیات است بود کہ میفرستاد برای آنحضرت ارمغانی کہ مراد وی بود روغن در عکہ بضم عین و تشدید کاف بمعنی ظرفیکہ در وی
روغن و شہد بنہند از زند و بروغن مخصوص تر است۔ فیاتیہا بنوہا۔ پس می آمدند ام مالک را پسران وی۔ فیسالون الادم۔ پس می طلبیدند
نان خورش را۔ ولیس عندہم شیء۔ و حال آنکہ نیست نزد ایشان چیزی از نان خورش یا آنچہ بود از روغن بحضرت فرستادہ بود۔ ادم بضم ہمزہ
و سکون دال و ادام بکسر نان خورش۔ فتعمد الی الذی کانت تہدی فیہ للنبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس قصد میکرد ام مالک بسوی ظرفی کہ میفرستاد
در وی روغن برای آنحضرت می دید و میجست در وی۔ فتجد فیہ سمنا۔ پس مییافت در وی روغن۔ فما زال یقیم لہا ادم بیتہا۔ پس ہمیشہ بود کہ برپا
میداشت آن ظرف یا آن سمن برای ام مالک نان خورش خانہ او را یعنی ہمیشہ از آن روغن در خانہ ایشان نان خورش میبود حتی عصرتہ۔ تا آنکہ فشرد
ام مالک آن ظرف را و چون بیفشرد دیگر روغن پیدا نشد۔ فاتت النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس آمد ام مالک نزد آنحضرت یعنی قصہ را عرض کرد۔
فقال عصرتہا۔ پس گفت آنحضرت شاید کہ بفشردی تو آنرا۔ قالت نعم۔ گفت آری بفشردم۔ قال لو ترکتیہا ما زال قائما۔ گفت آنحضرت
اگر می گذاشتی تو آنرا بحال خود و نمی افشردی عکہ را ہمیشہ میبود در روغن بر پا و بحال خود۔ رواہ مسلم۔ وعن انس قال قال ابو طلحۃ
لام سلیم۔ روایت است از انس گفت گفت ابو طلحۃ انصاری کہ شوہر مادر انس است ام سلیم را کہ مادر انس است۔ لقد سمعت صوت
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ضعیفا۔ بتحقیق شنیدم آواز آنحضرت را ضعیف۔ اعرف فیہ الجوع۔ میشناسم در آن حضرت گرسنگی را و آنچنانکہ

اثر آنست - فهل عندک من شیء - پس آیا هست نزد تو چیزے یعنی از طعام - فقالت نعم - پس گفت ام سلیم آری هست چیزی - فاخرجت اقراصا من شعیر - پس بیرون آورد ام سلیم نانی چند از جو - ثم اخرجت خمارا لها - پستر بیرون آورد ام سلیم سر انگندنی که مر او را بود - فلفت الخبز ببعضه - پس پیچید نانها را به بعضے از خمار و گوشه از وی - ثم دسته تحت یدی - پستر پوشید خمار را که در وے نان بود زیر دست من - ثم لاثتنی ببعضه دستار ساخت مرا به بعض خمار یعنی سر مرا پوشید و چند بند نیز مانند دستار بست - لاثت بفعل از لوث بمثلثه بمعنے دستار پیچید و انس رضی الله عنه دران ایام کودکی هشت نه ساله بود که در خدمت آنحضرت درآمده بود - ثم ارسلتنی الی رسول الله - پستر فرستاد مرا بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فذهبت به - پس بردم من آن نان را - فوجدت رسول الله صلی الله علیه وسلم فی المسجد ومعه الناس - پس یافتم آنحضرت را در مسجد حال آنکه با وی مردم اند و گفته اند که مراد مسجد جائیست که ساخته شده بود برای نماز و وقوع این در غزوه خندق بود چنانکه در قصه جابر است والله اعلم - فسلمت علیهم - پس سلام گفتم بر مردم - فقال لی رسول الله - پس گفت مرا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - ارسلک ابو طلحة - فرستاده است ترا ابو طلحة - فقلت نعم - گفتم آری - قال بطعام - گفت با طعامی فرستاده است - قلت نعم - گفتم آری - فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم لمن معه - پس گفت آنحضرت مردم را که بودند با او برخیزید بخانه ابو طلحه رویم چون آنحضرت مطلع شد که با انس چند نان ست نخواست که تنها یا با دو کس مخصوص بخورد و باعث معجزه نیز در خاطر شریف وی انداختند برخاست و نیز صحابه را فرمود که برخیزید - فانطلق - پس روان شد آنحضرت با صحابه بسوی خانه ابو طلحه - وانطلقت بین ایدیهم - و انس میگوید و روان شدم من نیز در پیش ایشان - حتی جئت ابا طلحة فاخبرته - تا آنکه آمدم ابا طلحه را پس خبر کردم او را که آنحضرت صلی الله علیه وسلم با صحابه می آید - فقال ابو طلحة - پس گفت ابو طلحه - یا ام سلیم قد جاء رسول الله بتحقیق آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم بالناس - با مردم بسیار - ولیس عندنا ما نطعمهم - و نیست نزد ما چیزے که بخورانیم ایشان را - فقالت الله ورسوله اعلم - پس گفت ام سلیم خدا و رسول خدا داناترست که برای چه آمده است و چیست حکمت در آمدن و گویا فهمید ام سلیم که آنحضرت برای اظهار معجزه آمده است و بوده است رضی الله عنها از عاقلات نساء و بر خصائل کمال شریف مطلع و اگر قصه جابر رضی الله عنه پیش ازین وقوع یافته باشد بتفرس و قیاس آن نیز دانسته باشد والله اعلم - فانطلق ابو طلحة حتی لقی رسول الله - پس روان شد ابو طلحه تا آنکه پیش آمد پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم - فاقبل رسول الله - پس پیش آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وابو طلحة معه - و حال آنکه ابو طلحه با آنحضرت است فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم هلمی یا ام سلیم ما عندک - بیا و شتابی کن و حاضر آر ای ام سلیم چیزیکه پیش تست - فاتت بذلک الخبز - پس آورد ام سلیم آن نانها را که داشت - فامر به رسول الله - پس امر کرد بآن خبز پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم - که شکسته شوند و ریزه کرده شوند آن خبزها - ففت - پس ریزه کرده شد نان فت بفتح فا و تشدید مثناة ریزه ریزه کردن نان و جز آن - وعصرت ام سلیم عکة فادمته و فشرد ام سلیم ظرف روغن را پس نان خورش گردانید آنرا که بیرون آمد از عکه - ثم قال رسول الله صلی الله علیه وسلم فیه ما شاء الله ان یقول - پستر گفت آنحضرت و دعا کرد در ان چیزیکه خواسته بود خدا که بگوید یعنی از دعای خیر و برکت در وے بدمید - ثم قال ائذن لعشرة - پستر گفت آنحضرت با ابو طلحه یا بکسے دیگر که حاضر بود دستوری ده مر ده کس را و بطلب - فاذن لهم - پس طلبید مر ده کس را - فاکلوا حتی شبعوا - پس خوردند آن ده کس تا آنکه سیر شدند - ثم خرجوا - پستر بیرون آمدند - ثم قال ائذن لعشرة - پستر گفت اذن ده مر ده کس را

پس تر دہ کس را. این دستور دہ کس را طلبیدند - فاکل القوم کلهم وشبعوا پس خوردند قوم همه و سیر شدند - والقوم سبعون او ثمانون رجلا - و قوم
اتفاقا هفتاد کس بودند یا هشتاد کس میگویند که شاید که سبب در ده ده کس طلبیدن نه یکبارگی آن بود که جا تنگ بود و کاسه که در آن طعام بود
زیاده بر ده کس دروی حلقه نمیتوانستند بست و بعضی گفته اند که حکمت آن بود که جمع کثیر چون نظر بر طعام قلیل افگنند حرص ایشان در اکل زیاده
میگردد و گمان می برند که این طعام سیری نخواهد بخشید و حرص و توهم عدم کفایت سبب زوال برکت ست والله اعلم متفق علیه - و فی روایة لمسلم
انه قال - و در روایتی مر مسلم را آمده است که آنحضرت گفت - ائذن لعشرة - اذن کن مر ده کس را - فدخلوا پس در آمدند ده کس - فقال کلوا و
سموا الله پس گفت آنحضرت بخورید و نام برید خدا را - فاکلوا پس خوردند حتی فعل ذلک بثمانین رجلا - تا آنکه کرد آنرا بهشتاد مردم - ثم اکل النبی
صلی الله علیه وسلم و اهل البیت پس خورد آنحضرت و اهل خانه ابوطلحه - وترک سورا - و گذاشت باقی از طعام پس خورده - و فی روایة للبخاری
قال ادخل علی عشرة - گفت در آر بر من ده کس را حتی عد اربعین - تا آنکه شمرد چهل کس - ثم اکل النبی - پس خورد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فجعلت انظر
هل نقص منها شیء - پس گشتم من که نظر میکنم آیا کم شد از وی چیزی یعنی دیدم که کم نشد از وی چیزی و این روایت منافات ندارد بروایت خوردن
هشتاد مرد از جهت احتمال آنکه بعد از چهل کس آنحضرت صلی الله علیه وسلم خورده بعد از ان چهل دیگر خوردند چنانکه میگوید - و فی روایة لمسلم ثم اخذ ما بقی فجمعه
ثم دعا فیه بالبرکة فعاد کما کان - پس گرفت آنحضرت چیزی را که باقی ماند پس جمع کرد آنرا پس دعا کرد در وی برکت پس بازگشت چنانکه
بود - فقال دونکم هذا - پس گفت بگیرید و بخورید این را - وعنه قال اتی النبی صلی الله [illegible] باناء و هو بالزوراء - و هم از انس ست
که گفت آورده شد نزد آنحضرت آوندی و حال آنکه آنحضرت در زوراء بود بفتح زای و سکون واو و رای ممدوده نام جایی معروف ست بمدینه
نزد بازار - فوضع یده فی الاناء - پس نهاد آنحضرت دست مبارک خود را در آن آوند - فجعل الماء ینبع من بین اصابعه - پس گشت آب که
بیرون می آید از میان انگشتان آنحضرت ینبع مثلثة الباء الموحدة - فتوضأ القوم - پس وضو کردند قوم - قال قتادة قلت لانس کم کنتم قال
ثلثمائة - گفت قتاده گفتم مر انس را چند کس بودید شما گفت سه صد کس او زهاء ثلثمائة - یا گفت مقدار سه صد کس شک از راوی ست -
متفق علیه - وعن عبدالله بن مسعود قال کنا نعد الآیات برکة - گفت ابن مسعود بودیم ما اصحاب رسول الله که میشمردیم آیات را
سبب برکت و نور که حاصل میشد از آن در دلهای ما - وانتم تعدونها تخویفا - و شما ای مردم میشمارید آنرا سبب ترسانیدن کافران که منکر اند آنرا
و مراد بآیات یا آیات قرآنی ست که فرود می آیند از آسمان یا معجزات که صادر میشدند از آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم و اراده معجزات ظاهر تر و
موافق تر ست بسیاق حدیث یعنی اگرچه آیات برای تخویف و انذار برای کافران منکران ست و لیکن موجب بشارت و برکت ست مر دلهای
مومنان که محب و معتقد اند آنرا و ممکن ست که مراد آن باشد که غرض از نقل معجزات در زمان صحابه نبود مگر تبرک و تیمن که پیغمبر خدا را معجزاتی ست
صلی الله علیه وآله وسلم از جهت عدم وجود مخالفان و منکران که در شان ایشان انذار و تخویف ست بخلاف این زمانه که چیزی از شک و انکار
راه یافته گاهی مقصود از نقل آن تخویف و انذار ورد و انکار نیز واقع میشود فانهم بعد از ان نقل کرد ابن مسعود رضی الله عنه معجزه را از معجزات آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم و گفت - کنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم فی سفر فقل الماء - بودیم ما همراه آنحضرت در سفری پس کم شد
آب - فقال اطلبوا فضلة من ماء - پس گفت آنحضرت بجوئید زیاده مانده از آب یعنی ظرفیکه در وی اندکی از آب باقی مانده باشد

فجاؤا باناء فیہ ماء قلیل پس در آوردند ظرفی را کہ در وی اندکی آبی بود - فادخل یدہ فی الاناء پس در آورد آنحضرت دست مبارک خود را در ظرف
ثم قال حی علی الطہور المبارک پس گفت آنحضرت بیائید و اقبال کنید و استعمال نمائید آب پاک کنندہ برکت کردہ شدہ در وی والبرکۃ من اللہ
و برکت و زیادت از خداست - ولقد رایت الماء ینبع من بین اصابع رسول اللہ - و ہر آئینہ بتحقیق دیدم آب را کہ بیرون می آید از میان انگشتان
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم - لفظ حدیث صریح ست در بر آمدن آب از میان انگشتان مبارک و برہمین اند جمہور علماء و لہذا ترجیح کردہ شدہ
است آنرا بر آمدن آب از حجر چنانکہ برای موسی علیہ السلام بود پس التفات کردہ نشود بقول کسے کہ میگوید مراد آنست کہ آب در حد ذات خود
بسیار شد پس جوش بر زد از میان انگشتان و نمیدانیم چہ باعث ست این قائل را برین تاویل ماند آنکہ میگویند چہ سر ست در طلب فضلہ از آب
و معجزہ شامل ست مر وجود آب را بی فضلہ نیز جواب میگویند کہ آن برای این بود کہ تا گمان بردہ نشود کہ آنحضرت موجد آب ست از اصل و ایجاد
از خصائص عز و جل و این سخن خالی از چیزی نیست زیرا کہ زیادت آب نیز از وی تعالی ست و لہذا فرمود - البرکۃ من اللہ گفت بندہ مسکین عبد الحق
بن سیف الدین زادہ اللہ والیقین کہ ہمچنین ست ظاہر این قسم معجزہ در تکثیر طعام و شراب جز آن کہ بقیہ ازان کہ حکم مادہ و اصل داشت موجود بود و باعجاز
برکت و زیادت دران پیدا شد و حقیقت در چگونگی آن نتوان یافت کہ سبب آن چیست و ہمچنین امر کردن آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بتطلبہ اوانی و نظر
بکردن در وی تفحص نمودن آنرا ست کہ اگر گشتہ کردہ میشد و تذکر کردہ میشد بر زبان میشد اثر ظہور معجزہ و علما ازبرای آن وجوہ پیدا میکنند واللہ اعلم
بحقیقۃ الامر معجزہ دیگر ذکر میکند ابن مسعود ولقد کنا نسمع تسبیح الطعام وہو یوکل - و ہر آئینہ بتحقیق بودیم ما کہ می شنیدیم تسبیح گفتن طعام را
و حال آنکہ آن طعام خوردہ میشد - رواہ البخاری - وعن ابی قتادۃ قال خطبنا رسول اللہ گفت ابو قتادہ کہ از مشاہیر صحابہ است خطبہ
خواند برای ما پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال انکم تسیرون عشیتکم و لیلتکم - پس گفت آنحضرت و خبر داد کہ ہر آئینہ شما سیر میکنید این شبانگاہ خود را
و این شب خود را عشیہ وقت بعد از زوال ست - وتاتون الماء ان شاء اللہ غدا - و خواہید آمد بآب اگر خواستہ ست وی تعالی فردا اشارت ست
بآبی کہ بطریق معجزہ پیدا خواہد شد چنانکہ در آخر حدیث بیاید - فانطلق الناس لا یلوی احد علی احد - پس روان شدند مردم در حالیکہ میل نمیکند و
التفات نمی نماید ہیچ یکے بر ہیچ یکے بلکہ میروند و سیر کردہ مقید نمی شود صحبت از جہت غایت اہتمام بطلب آب و نہایت حرص بران - قال
ابو قتادۃ فبینما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یسیر گفت ابو قتادہ در اثنای آنکہ آنحضرت سیر میکرد و میرود حتی ابہار اللیل - تا آنکہ نصف
شد شب و بہرہ بر چہار نجم با وسط آنرا گویند و ابہار بکسر ہمزہ و تشدید را بر وزن احمار - فمال عن الطریق پس میل کرد و یکسو شد آنحضرت
از راہ - فوضع راسہ پس نہاد سر مبارک خود را یعنی برای خواب - ثم قال - پس فرمود احفظوا علینا صلوتنا نگاہ دارید بر ما نماز ما را یعنی
بیدار باشید تا نماز صبح از دست نرود پس ہمہ در خواب شدند و ہیچ یکے برای نماز بیدار نشد - فکان اول من استیقظ رسول اللہ
پس بود نخست کسی کہ بیدار شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم والشمس فی ظہرہ و حال آنکہ آفتاب رسیدہ بود در پشت آنحضرت - ثم قال ارکبوا پس
گفت آنحضرت سوار شوید سفر کنیم پس سوار شدیم فسرنا پس سیر کردیم حتی اذا ارتفعت الشمس نزل - تا وقتیکہ بلند شد آفتاب فرود آمد آنحضرت
ثم دعا بمیضاۃ کانت معی پس طلبید آنحضرت مطہرہ را کہ بود ہمراہ من و میضاۃ بکسر میم و سکون یا و ہمزہ بعد ضاد معجمہ مطہرہ کبیرہ
فیہا شیء من ماء - کہ بود دران میضاۃ چیزے از آب فتوضا منہا وضوء دون وضوء پس وضو کرد ازان میضاۃ وضوی غیر وضوے کہ

در سائر اوقات میکرد یعنی وضوی میانه کرد از جهت قلت آب - قال - گفت ابو قتاده - وبقی فیها شیئ من ماء - و باقی ماند در مطهره چیزی
از آب ثم قال احفظ علینا میضاتک - پس گفت آنحضرت نگاه دار بر ما مطهره خود را فسیکون لها نبأ - پس زود باشد که باشد مر او را خبری
وشانی عظیم بظهور معجزه - ثم اذن بلال بالصلوة - پس اذان گفت بلال یعنی اعلام کرد بنماز - فصلی رسول الله صلی الله علیه وسلم رکعتین - پس
گزارد آنحضرت دو رکعت نماز سنت بامداد - ثم صلی الغداة - پس گزارد نماز فرض بامداد را یعنی با صحابه که همراه او بودند ظاهر آنست که این قوم که
با آنحضرت نماز گزاردند نیز آبی داشته اند که بدان وضو کردند یا تیمم کرده باشند در حدیث ذکر آن صریحاً نیست والله اعلم - ورکب - و سوار شد آنحضرت
ورکبنا معه - و سوار شدیم ما نیز با آنحضرت - فانتهینا الی الناس - پس رسیدیم ما بسوی مردم که پیشتر رفته بودند و بگزاردن نماز همراه آنحضرت مقید نشدند
حین امتد النهار - در هنگامی که دراز شد روز و بلند شد آفتاب - وحمی کل شیئ - و گرم شد همه چیز و سخت شد گرمی - وهم یقولون - و حال آنکه
مردم میگویند - یا رسول الله هلکنا وعطشنا - هلاک شدیم ما و تشنه شدیم - فقال لا هلک علیکم - پس گفت آنحضرت نیست هلاک بر شما و این بشارت
است به پیدا شدن آب - ودعا بالمیضاة - و طلبید آنحضرت مطهره ابی قتاده را - فجعل یصب - پس گشت آنحضرت که میریزد آب را از میضاة
وابو قتاده یسقیهم - وحال آنکه ابو قتاده آب می نوشاند مردم را - فلم یعد ان رأی الناس ما فی المیضاة تکابوا علیها - پس تجاوز نکرد و نگذشت دیدن
مردم آب را در میضاة تا ازدحام نمودند ایشان بر میضاة یعنی چون دیدند که آب در میضاة می افتد مردم از آن آب ریختند ازدحام نمودند بر میضاة
و کبکبه بفتح کاف وضم نیز آمده و تشدید موحده ازدحام نمودن و بمعنی جماعت از مردم و غیر هم نیز آمده و در صراح گفته که کبکبه جماعة سواران چنانکه کبکبه - فقال
رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم احسنوا الملأ - نیکو کنید خلق را [illegible] می کنید و ملأ بفتح میم ولام و همزه خلق و اشراف
و کرام قوم را نیز میگویند و خلق نیز اکرم و اشرف چیزیست در آدمی کلکم سیروی - همه شما نزدیک است که سیراب شوید سیروی بفتح واو مضارع
مجهول از ری بمعنی سیرابی بر عکس روی میبرد می در روایت - قال ففعلوا گفت ابو قتاده پس کردند مردم آنچه فرمود آنحضرت از احسان خلق و
نرمی و آهستگی - فجعل رسول الله صلی الله علیه وسلم یصب واسقیهم - پس گشت آنحضرت که میریزد آب را از میضات و من می نوشانم - حتی ما بقی غیری
وغیر رسول الله - تا آنکه باقی نماند جز من و جز پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ثم صب فقال لی اشرب - پس بریخت پس گفت مرا بنوش - فقلت
لا اشرب حتی تشرب - پس گفتم من نمی نوشم تا آنکه نمی نوشی تو یا رسول الله - فقال ان ساقی القوم آخرهم - پس گفت آنحضرت بدرستی ساقی
قوم یعنی آنکه آب میدهد مردم را بیشترین مردم ست در آب خوردن یعنی ادب آنست که نخست همه را سیراب کند بعد از آن خود بخورد و این باعتبار
حقیقت حال و ساقی در حقیقت آنحضرت بود اگرچه ابو قتاده متوسط شده بود چنانکه گفت یصب واسقیهم قال فشربت - پس نوشیدم من - وشرب
ونوشید آنحضرت - قال فاتی الناس الماء جامین رواء - گفت ابو قتاده پس آمدند مردم آب را و خوردند در حالیکه راحت یابندگان اند سیراب
شوندگان اند و جام بکسر جیم راحت و رواء بکسر جمع راوی بمعنی ریان یعنی سیراب شونده - رواه مسلم هکذا فی صحیحه یعنی همچنین است در متن صحیح مسلم
وکذا فی کتاب الحمیدی وجامع الاصول - و همچنین است در کتاب حمیدی که جامع صحیحین است و در جامع الاصول که جامع صحاح ست است ونزاد فی
المصابیح بعد قوله آخرهم - و زیاده کرده است در مصابیح بعد از لفظ آخرهم - لفظه شرباً یعنی گفته ان ساقی القوم آخرهم شرباً -
وعن ابی هریرة قال لما کان یوم غزوة تبوک - گفت ابو هریره هنگامیکه بود روز غزوه تبوک که در سال نهم بود در رجب و آخر

غزوات آنحضرت بود صلی الله علیه وسلم و تبوک نام زمینی است میان شام و مدینه اصاب الناس مجاعة بفتح میم رسید مردم را گرسنگی فقال پس گفت
عمر یا رسول الله اجمعهم بفضل ازوادهم بخوان مردم را بزیادتی توشه های ایشان یعنی امر کن که نزد هر که از توشه زیادتی مانده است بیارد
ثم ادع الله لهم علیها بالبرکة پستر دعا کن خدا را برای ایشان ببرکت بطریق اعجاز فقال نعم پس گفت آنحضرت آری بخوانم ایشان را و دعا
میکنم فدعا بنطع پس طلبید آنحضرت بساط از چرم و نطع بفتح نون و کسر طاست یا بفتح طا و سکون آن افصح کسر نون و فتح طاست فبسط
پس گسترانیده شد نطع ثم دعا بفضل ازوادهم پستر طلبید زیادتی توشه های ایشان فجعل الرجل یجیء بکف ذرة پس گشت مرد که می آرد مقدار
مشتی از ذره بضم ذال معجمه و تخفیف را نام غله ایست مشهور و فی الصراح ذره ارزن و یجیء الآخر بکف تمر و می آرد دیگری کفی از خرما و یجیء الآخر بکسرة و می آرد دیگر
پاره از نان بکسر کاف و سکون سین حتی اجتمع علی النطع شیء یسیر تا آنکه فراهم آمد بر نطع چیزی اندک فدعا رسول الله صلی الله علیه وسلم
بالبرکة پس دعا کرد آنحضرت ببرکت ثم قال خذوا فی اوعیتکم پستر گفت آنحضرت بگیرید در ظرفهای خود فاخذوا فی اوعیتهم پس گرفتند مردم
در ظرفهای خود حتی ما ترکوا فی العسکر وعاء الا ملأوه تا آنکه نگذاشتند در لشکر هیچ ظرفی را مگر آنکه پر کردند آن ظرف را قال گفت ابوهریره
فاکلوا حتی شبعوا پس خوردند تمامه لشکر تا آنکه سیر شدند وفضلت فضلة و زیاده ماند زیادتی وفضلت بفتح ضاد بلفظ ماضی و فضلة بفتح فا
و سکون ضاد و لشکر در غزوه تبوک گفته اند که بعدد سی هزار رسیده بود فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اشهد ان لا اله
الا الله و انی رسول الله گواهی میدهم نیست هیچ معبود بحق مگر خدا و گواهی میدهم که من پیغمبر خدا ام لا یلقی الله بهما عبد غیر شاک فیحجب عن الجنة پس نیابد
خدا را او بمیرد با این دو گواهی هیچ بنده شاک [illegible] پوشیده شود از بهشت رواه مسلم وعن انس قال کان النبی
صلی الله علیه وسلم عروسا بزینب گفت انس بود آن حضرت نو کدخدا بزینب بنت جحش بفتح جیم و سکون حاء مهمله و فی الصراح
عروس بفتح زن و مرد نو خواسته فعمدت امی ام سلیم الی تمر و سمن و اقط پس قصد کرد مادر من که ام سلیم است بضم سین
بسوی خرما و روغن و قروت سمن بفتح سین و سکون میم و اقط بفتح همزه و کسر قاف فصنعت حیسا پس ساخت ام سلیم حیس را بفتح حاء
مهمله و سکون تحتانیه طعامی که از تمر و سمن و اقط سازند و گاهی بجای اقط دقیق یا سویق نهند فجعلته فی تور پس گردانید ام سلیم
حیس را در تور بفتح تحتانیه و سکون واو و آن ظرفی مانند قدح که آب خورده میشود در وی فقالت یا انس اذهب بهذا الی رسول الله
پس گفت ام سلیم ای انس ببر این را بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقل بعثت بهذا الیک امی پس بگو فرستاده است این را بسوی تو
مادر من که ام سلیم است و هی تقرئک السلام و مادر من میخواند ترا سلام را و تقول ان هذا لک منا قلیل و میگوید مادر من بدرستی
این طعام مر ترا است از جانب ما اندک یا رسول الله فذهبت فقلت فقال ضعه پس رفتم من پس گفتم آنچه مادر من گفته بود پس گفت
آن حضرت بنه آن را ثم قال اذهب فادع لی فلانا و فلانا و فلانا پستر گفت آنحضرت برو پس بخوان فلان را و فلان را و فلان را
رجالا سماهم مردها که نام برد ایشان را وادع لی من لقیت و بخوان برای من هر کرا پیش آئی فدعوت من سمی و من لقیت
پس خواندم من آنها را که نام برده بود آن حضرت و هر کرا پیش آمدم فرجعت فاذا البیت غاص باهله پس برگشتم من ناگاه
خانه پر است و تنگ است باهل خانه و غاص بغین معجمه و صاد مهمله مشدده از غص بمعنی پری و تنگی و غصه هم ازین است که پر میکند و تنگ میگرداند

راه نفس را فی انفراج منزل غاص بانبوه - قیل لانس عدد کم کانوا - گفته شد مر انس را شمار شما چند کس بودند - قال زهاء ثلث مائة - گفت انس
قدر سی صد کس مردم بودیم زهاء بضم زاء و بمد بمعنی قدر - فرأیت النبی صلی الله علیه وسلم وضع یده علی تلک الحیسة - پس دیدم من آنحضرت را
که نهاد دست مبارک خود را بران حیسه که فرستاده بود مادر من - وتکلم بما شاء الله - و تکلم کرد بچیزے که خواسته بود خدای تعالی یعنی دعا
کرد برکت - ثم جعل یدعو عشرة عشرة یاکلون منه - پس گشت آنحضرت که میخواند ازان جماعه انبوه نزد خود ده ده کس را در حالیکه میخورند ازان
ویقول لهم اذکروا اسم الله ولیاکل کل رجل مما یلیه - ومیگوید آنحضرت مر ایشان را ذکر کنید نام خدا را و باید که بخورد هر مردی از انچه متصل ست بوی
وپیش وے ست واین ادب دائمی ست در اکل طعام که ذکر کرد اینجا القصد اهتمام و تواند که ذکر وی درینجا برای نفی شره و اضطراب باشد بجهت
قلت طعام و وجود برکت و زیادت دران معجزه یا بجهت آنکه رعایت ادب سبب مزید برکت گردد والله اعلم - قال فاکلوا حتی شبعوا - گفت انس
پس خوردند ایشان تا آنکه سیر شدند - فخرجت طائفة ودخلت طائفة - پس بیرون آمدند گروهی و درآمدند گروهی دیگر - حتی اکلوا کلهم - تا آنکه
خوردند همه ایشان - قال لی یا انس ارفع - گفت آنحضرت مرا ای انس بردار - فرفعت - پس برداشتم - فما ادری حین وضعت کان
اکثر ام حین رفعت - پس نمی دانم که در هنگامی که نهاده بودم بیشتر بود یا هنگامیکه برداشتم - متفق علیه - بدان که ظاهر حدیث آنست که ولیمه
زینب ابن حیس بود که ام سلیم فرستاده بود و مشهور از روایات آنست که ولیمه وی به خبز و لحم بود انس میگوید که ولیمه کرد در وی بشاة و سیر گردانید
مردم را به خبز و لحم و شاید که حضور حیس در وقت خبز و لحم اتفاق افتاد کذا فی شرح الشروح و تواند که هر کدام در روزی دیگر باشد والله
اعلم - وعن جابر قال غزوت مع رسول الله صلی الله علیه وسلم وانا علی ناضح ق[illegible] گفت جابر غزا کردم همراه آنحضرت و حال آنکه
سوار بودم من بر شترے که مانده شده بود و ناضح شتر آب کش را گویند - فلا یکاد یسیر - پس نزدیک نبود که سیر تواند کرد آن شتر و راه رفت
فتلاحق بی النبی - پس در رسید و دریافت مرا پیغمبر صلی الله علیه وسلم فقال ما لبعیرک - پس گفت آنحضرت چه شده است مر شتر ترا که
راه نمی رود - قلت قد عیی - گفتم بتحقیق مانده شده است - فتخلف رسول الله صلی الله علیه وسلم فزجره - پس باز ایستاد آنحضرت پس زجر
و راند شتر را و در روایتی دیگر آمده است که زد بچوبیکه در دست شریف بود - فدعا له - پس دعا کرد آنحضرت آن شتر را بفزونی تیزروی -
فما زال بین یدی الابل قدامها یسیر - پس همیشه بود آن شتر که پیش پیش شتران سیر میکرد - فقال لی کیف تری بعیرک - پس گفت آنحضرت
مرا چگونه می بینی شتر خود را - قلت بخیر قد اصابته برکتک - گفتم به نیکی و خوبی می بینم بتحقیق رسیده او را برکت تو - قال افتبیعنیه بوقیة - گفت
آنحضرت آیا پس میفروشی بدست من او را بوقیه بفتح واو و کسر قاف و تشدید یا و اوقیه بضم همزه و سکون او هم بمعنی چهل درم است - فبعته
پس فروختم من آن را - علی ان لی فقار ظهره الی المدینة - برین شرط قرار که باشد مرا سواری تا رسیدن مدینه فقار بتقدیم فا مهره های پشت و ازین حدیث
معلوم میشود جواز اشتراط شرط که در وی منفعت بائع باشد و شاید که این حدیث منسوخ باشد یا این شرط در صلب عقد نباشد بلکه التماس
جابر یا عنایت آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم باشد بعد از عقد اگرچه خلاف ظاهر عبارت ست والله اعلم - فلما قدم رسول الله صلی الله
علیه وسلم المدینة غدوت علیه بالبعیر - پس هنگامیکه رسید آنحضرت بمدینه بامداد کردم بر آنحضرت بشتر یعنی بردم شتر را بخدمت ما بامداد - فاعطانی ثمنه
پس داد آنحضرت مرا بهای شتر را که بدان بها خریده بود - ورده علی - و باز گردانید شتر را بمن پس هم بها داد و هم شتر انعام کرد - متفق علیه

وعن ابی حمید بضم حا و فتح میم الساعدی از بنی ساعده است صحابی ست که در میان جماعهٔ اصحاب گفت که من داناترم حافظ ترم
بنماز پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم پس بیان کرد آنرا چنانکه در کتاب الصلوة گذشت - قال خرجنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم غزوة تبوک
گفت ابو حمید بیرون آمدیم ما با آنحضرت برای غزوهٔ تبوک - فاتینا وادی القری پس آمدیم ما وادی القری که موضعی ست که میان وی
و میانهٔ مدینه سه و نه راه است از جانب شام - علی حدیقة لامرأة آمدیم بر باغچه که مر زنی را بود فی القراح حدیقه مرغزار یا درخت - فقال
رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اخرصوها - اندازه کنید میوهٔ درختان او را که چه مقدار است اخرصوا بضم همزه و را بلفظ امر از خرص
بخای معجمه و صاد مهمله اندازه کردن میوهٔ درخت و کشت بر زمین - فخرصناها پس اندازه کردیم ما آن حدیقه را بچیزی که در قیاس ما آمد - وخرصها
رسول الله صلی الله علیه وسلم عشرة اوسق - و اندازه کرد او را آنحضرت ده وسق بفتح واو و سکون شین که شصت صاع باشد یا بکسر واو
و گفت آنحضرت آن زن را - احصیها ضبط کن و نگاه دار عدد وسق آنرا وقتیکه وزن کنی آنرا حتی نرجع الیک ان شاء الله - تا آنکه باز گردیم
ما بسوی تو ازین سفر اگر خواسته است خدا وانطلقنا حتی قدمنا تبوک - و روان شدیم ما تا آنکه رسیدیم تبوک که متوجه بودیم بآن - فقال رسول الله
صلی الله علیه وسلم ستهب علیکم اللیلة ریح شدیدة پس گفت آنحضرت نزدیک است که بوزد بر شما امشب بادی سخت تند - فلا یقم فیها
احد پس نایستد و بر پا نماند در آن ریح یکی - فمن کان له بعیر فلیشد عقاله پس کسی که باشد مر او را شتری پس باید که سخت به بندد پای بند شتر را
فهبت ریح شدیدة - پس بوزید بادی سخت تند - فقام رجل فحملته الریح - پس بایستاد مردی پس برداشت او را باد حتی القته بجبلی طئ تا انداخت
او را بدو کوه طی که جای حاتم طائی در آن جا بوده طی بفتح طا و کسر یای مشدده در آخر همزه - ثم اقبلنا حتی قدمنا وادی القری پس بر گشتیم
یعنی بمدینه تا آنکه قدوم آوردیم وادی القری را - فسأل رسول الله صلی الله علیه وسلم المرأة عن حدیقتها کم بلغ ثمرها پس پرسید آنحضرت آن زن را
از حدیقهٔ وی که چند رسیده میوهٔ آن - فقالت عشرة اوسق پس گفت آن زن رسیده ده وسق چنانچه آنحضرت اندازه کرده و فرموده بود - متفق علیه

وعن ابی ذر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انکم ستفتحون مصر - گفت ابو ذر غفاری که گفت آنحضرت بدرستی شما نزدیک است
که فتح کنید مصر را - وهی ارض یسمی فیها القیراط - و مصر زمینی ست که نامیده میشود در وی قیراط یعنی ذکر قیراط بر زبانهای اهل مصر در معاملات
بسیار میرود از جهت شدت ایشان در معامله و قلت مروت و عدم مسامحت پس منافی نباشد آنرا مشارکت غیر ایشان از اهل جاهای دیگر در ذکر
قیراط و از اینجا معلوم میشود که بر زبان اهل کرم نباید که ذکر شئ حقیر خسیس جاری گردد و قال بعض الحکماء رحم الله من لم یجر علی لسانه الدانق والقیراط
و این را محلی دیگر نیز هست که تو بیشتر ذکر کرده و آن در شرح ذکر کرده ایم و قیراط مختلف ست وزن آن در بلاد در مکهٔ معظمه ربع سدس دینار یعنی
یک جزو از بیست و چهار جزو دینار و در عراق نصف عشر یعنی یک جزو از بیست جزو با وجود آن وصیت کرد آنحضرت برعایت حقوق اهل مصر و آنچه متعلق
و راجع بملاحظهٔ نسبت آنحضرت ست صلی الله علیه وآله وسلم و فرمود - فاذا فتحتموها فاحسنوا الی اهلها پس وقتیکه فتح کنید مصر را پس نیکی
کنید بسوی اهل مصر بفتح و عفو و ستر - فان لهم ذمة زیرا که بدرستی مر مصر را یعنی اهل آنرا ذمه است یعنی حرمت و امان است از جهت ابراهیم
بن رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم زیرا که مادر وی ماریه قبطیه از قوم ایشان است - ورحما و مر آنرا رحم است بفتح را و کسر حا یعنی قرابت است
از جانب هاجر ام اسمعیل علیه السلام زیرا که وی نیز از اهل ایشان بوده - او قال - یا گفت - ذمة وصهرا - بکسر صاد و سکون ها خسر و داماد بودن

وشوی مصاہرہ دامادی خضری کردن پیوستن بداماد این نیز جهت ام ابراہیم بن رسول الله ست صلے الله علیه وآله وسلم بعد ازان فی گرکرد آنحضرت ازخسائیس ایشان کہ بر سر موضع یک خشت خصومت می زرند و جنگ میکنند و فرمود - فاذا رایتم رجلین یختصمان فی موضع لبنة پس چون ببینید شما دو مرد را که پیکار می کنند در جای یک خشت و لبنة بفتح لام وکسر با - فاخرج منها پس بیرون آی ای ابا ذر از ان مصر تخصیص خطاب بابی ذر جهت کمال شفقت ست و احتمال دارد که خطاب عام باشد و بتحقیق واقع شد از جانب ایشان فتنه های دیگر از قتل عثمان و محمد بن ابی بکر بعد از وی - قال - گفت ابوذر - فرایت عبدالرحمن بن شرحبیل بن حسنة بفتحات - واخاه ربیعة یختصمان فی موضع لبنة فخرجت منها - گفت ابوذر پس دیدم این دو برادر را که خصومت میکردند در جای یک خشت پس بیرون آمدم از مصر و شرحبیل بضم شین بن حسنة بفتحات صحابی ست از مهاجره حبشیه معدود در وجوه قریش و عبدالرحمن و ربیعه هر دو پسر شرحبیل اند و عبدالرحمن را روایت ست و روایت کرده اند از وی جماعه و ربیعه نیز صحابی ست رواه مسلم - وعن حذیفة عن النبی صلے الله علیه وسلم - حذیفه بن الیمان که صاحب سر رسول الله بود و نزد وی علم منافقین بود روایت میکند از پیغمبر - صلے الله علیه وسلم قال - گفت آنحضرت - فی اصحابی - در اصحاب من - وفی روایة قال - و در روایتی گفت - فی امتی - در امت من - اثنا عشر منافقا لا یدخلون الجنة - دوازده منافق اند که در نمی آیند بهشت را - ولا یجدون ریحها - در آمدن بهشت چه باشد که نمی یابند بوی بهشت را حتی یلج الجمل فی سم الخیاط - تا آنکه در آید شتر در سوراخ سوزن سم بالفتح وضم سوراخ و خیاط مخیط سوزن و این مبالغه و تعلیق بمحال ست چنانکه در قرآن مجید نیز واقع شده ست پوشیده نماند که اطلاق امت بر منافقان میتوان کرد باراده امت دعوة اما اطلاق صحابی نتوان کرد مگر باعتبار ظاهر و تستر ایشان میانه صحابه بتلفظ [illegible] وت و این جماعت اجابت نیز توان گفت است و آن حضرت صلے الله علیه وسلم به بعضے از خواص و مقربان خود احوال این فرقه مشئومه اطلاع داده بود تا از مکر و شر ایشان بر حذر باشند و در لیلة العقبه در وقت رجوع آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم از غزوه تبوک مکر و خداع ایشان نسبت با آنحضرت بوجود آمده چنانکه در کتب سیر مذکور است و طیبی نیز از شرح تورپشتی نقل کرده است - ثمانیة منهم تکفیهم الدبیلة - هشت کس از ایشان کفایت میکند و هلاک میگرداند ایشان را ریش ع سلک و دبیله بالضم دال مهمله و فتح موحده و سکون تحتیه دملی که حادث میگردد در شکم آدمی پس میکشد او را غالبا و در قاموس دبیل بمعنے طاعون گفته و بمعنے حادثه و سختی نیز آمده و در حدیث تفسیر کرده آنرا بقول خود - سراج من نار یظهر فی اکتافهم - چراغی و شعله از آتش که پیدا میشود در کتفهای ایشان گویا مراد ورم حار ست - حتی ینجم فی صدورهم - تا آنکه سر بر آید و پدید میگردد اثر آن حرارت در سینه های ایشان - رواه مسلم و سنذکر حدیث سهل بن سعد لاعطین هذه الرایة غدا فی باب مناقب علی وحدیث جابر من یصعد الثنیة فی باب جامع المناقب ان شاء الله تعالی

و در مصابیح این دو حدیث را در باب معجزات ذکر کرده -

الفصل الثانی

عن ابی موسی قال خرج ابو طالب الی الشام - روایت ست از ابی موسی اشعری گفت بیرون آمد ابو طالب عم آنحضرت بسوی شام برای تجارت چنانکه عادت اهل مکه بود - وخرج معه النبی - و بیرون آمد با وی پیغمبر - صلے الله علیه وسلم فی اشیاخ من قریش - در میان پیران از قریش یعنی چند مردی پیر دیگر از قریش همراه بودند و آنحضرت در ان وقت دوازده ساله بود - فلما اشرفوا علی الراهب پس آن گاه که مطلع شدند بر راهب که نام او بحیرا بود بفتح موحده وکسر مهمله و سکون تحتانیه مقصوره و رسیده نزد بوی بود جای بی بصری بالضم با

از بلاد شام هبطوا فرود آمدند فحلوا رحالهم پس بگشادند بارهای خود را فخرج الیهم الراهب پس بیرون آمد بسوی ایشان برای ملاقات
راهب وکانوا قبل ذلک یمرون به فلا یخرج الیهم و بودند ایشان پیش ازین بارهای دیگر که سفر میکردند میگذشتند بر راهب پس بیرون
نمی آمد بسوی ایشان و نمی دید ایشان را قال گفت ابو موسی فهم یحلون رحالهم پس ایشان میگشادند بارهای خود را فجعل یتخللهم الراهب
پس گشت که در می آید میان ایشان راهب حتی جاء فاخذ بید رسول الله تا آنکه آمد پس گرفت دست پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم
فقال پس گفت هذا سید العالمین هذا رسول رب العالمین یبعثه الله رحمة للعالمین پیغمبر سازد او را خدای تعالی سبب رحمت و مهربانی
برای جهانیان فقال له اشیاخ من قریش پس گفتند مر راهب را بعضی پیران از قریش ما علمک به چیست سبب علم تو بدین و از
کجا میدانی تو حال وی را فقال انکم حین اشرفتم من العقبة پس گفت راهب بدرستی شما هنگامیکه بالا بر آمدید و مشرف شدید ازین راه که میان
دو کوه است لم یبق شجر ولا حجر الا خر ساجدا باقی نماند هیچ درختی و نه سنگی مگر آنکه افتاد سجده کننده ولا یسجدان الا لنبی و سجده نمی کنند
سنگ و درخت مگر برای پیغمبر وانی اعرفه بخاتم النبوة و بدرستی من می شناسم او را بمهر نبوت اسفل من غضروف کتفه مثل التفاحة که
واقع است پایان تر از استخوان شانه وی مانند سیب و در روایات دیگر آمده است که راهب خاست آنحضرت را در کنار گرفت و از احوال و
صفات شریف وی پرسید از هیئت و خواب و طعام و شراب و جز آن همه را موافق یافت بآنچه در کتاب وی بود ثم رجع فصنع لهم طعاما پس برگشت
راهب پس ساخت برای ایشان طعامی فلما اتاهم به کان هو فی رعیة الابل پس هنگامیکه آورد راهب طعام را بود آنحضرت در چرانیدن شتران
فقال ارسلوا الیه پس گفت راهب کس بفرستید [illegible] فاقبل پس روی آورد و آمد آنحضرت وعلیه غمامة تظله و حال آنکه بر آنحضرت
ابری بود که سایه میکرد او را فلما دنا من القوم وجدهم قد سبقوه الی فیء الشجرة پس هنگامی که نزدیک شد یافت قوم را که بتحقیق پیشی کرده
بودند او را بسوی سایه درختی و نشسته بودند در سایه فلما جلس مال فیء الشجرة علیه پس هنگامیکه نشست خمید سایه آن درخت
بر آنحضرت اگرچه سایه ابر بر سر مبارک وی بود اما برای اعزاز و امتیاز وی در مجلس سایه نیز برگشت و سایه ابر بر سر آنحضرت از معجزات بود و لیکن
میگویند دائم نبود بلکه گاه گاه میبود نزد احتیاج فقال پس گفت راهب انظروا الی فیء الشجرة مال علیه نگاه کنید بسوی سایه
درخت که میل کرد بروی فقال انشدکم الله بفتح همزه و ضم شین سوال میکنم شما را و طلب میکنم از شما بخدا جواب این سوال را ایکم
ولیه کدام یکی از شماست قریب وی و دوست و متولی امر وی قالوا ابو طالب گفتند ولی وی ابو طالب است فلم یزل یناشده
پس همیشه بود راهب که طلب و سوال میکرد ابو طالب را بخدا سوگند بر او که باز گردانی محمد را بمکه و نگاه داری او را از کید دشمنان که یهود و
نصاری اند حتی رده ابو طالب تا باز گردانید و فرستاد ابو طالب آنحضرت را بمکه آورده اند که راهب ترسید که مبادا او را ابر و دم بر بند و
آنها در مقام کشتن وی شوند و ترمذی و حاکم آورده اند که درین سفر هفت کس از روم آنحضرت را صلی الله علیه و آله وسلم میجستند و در صدد
قتل وی بودند پس پیش آمد بحیرا و گفت چه چیز آورده است شما را درینجا گفتند این پیغمبر درین ماه بیرون آمدنی است پس هیچ راهی نماند
که مردم را بر انگیختند تا آنکه اگر بیابند بکشند بحیرا گفت خبر دهید شما مرا که اگر خواسته باشد خدا امری را که تقدیر کند میتواند هیچ یکی از آدمیان
که تغیر دهد آنرا گفتند نمی تواند گفت پس بیعت کنید با وی و صحبت ورزید با وی وبعث معه ابو بکر بلالا و چون ابو طالب آنحضرت را

بجانب مکہ برگردانید فرستاد با آنحضرت ابوبکر بلال را - وزوده الراھب من الکعک والزیت - و توشہ داد آنحضرت را راہب از کعک و روغن زیت
رواہ الترمذی - بدانکہ در حدیث گفتہ اند کہ فرستادن ابوبکر بلال را ہمراہ آنحضرت بمکہ درین قضیہ چہ صورت دارد و حال آنکہ بلال ہنوز
مخلوق نشدہ و ابوبکر دران وقت صبی بود خردتر از آنحضرت بدو سال و نیم سال و ابوبکر دران زمان نخریدہ بود بلال را و لهذا ذہبی این حدیث را
تضعیف کردہ و بعضے حکم ببطلان آن کردہ و حافظ ابن حجر در اصابہ گفتہ کہ حدیث رجال وی ثقات اند و منکر نیست در وی مگر این لفظ و
تواند کہ مدرج باشد منقطع از حدیث دیگر بطریق وہم از بعضے رواۃ و جزری گفتہ است کہ رجال این حدیث رجال صحیحین اند و ذکر ابی بکر و بلال
غیر محفوظ است و عد کردہ اند آنرا ائمہ و ہم و بلال شاید کہ در انوقت مولود نشدہ بود فتدبر - وعن علی بن ابی طالب قال کنت مع النبی صلی اللہ
علیہ وسلم بمکۃ - روایت ست از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ گفت بودم با آنحضرت در مکہ - فخرجنا فی بعض نواحیھا - پس بیرون آمدیم در
بعضے نواحی مکہ و نحو و ناحیہ سوی - فما استقبلہ جبل ولا شجر الا وھو یقول - پس پیش نیامد آنحضرت را کوہی نہ درختے مگر آنکہ وی می گفت -
السلام علیک یا رسول اللہ - ظاہر آنست کہ علے رضی اللہ عنہ نیز مے شنید آنرا و احتمال دارد کہ علم وی رضی اللہ عنہ باخبار آنحضرت باشد
صلے اللہ علیہ وسلم رواہ الترمذی والدارمی - وعن انس ان النبی صلے اللہ علیہ وسلم اتی بالبراق لیلۃ اسری بہ ملجما مسرجا - روایت ست
از انس کہ با آنحضرت آوردہ شد براق در شب اسرے لگام کردہ زین بستہ - فاستصعب علیہ - تندی می سرکشے کرد براق بر آنحضرت و زود رام
نشد و سواری ندا ادو - فقال لہ جبریل ابمحمد تفعل ھذا - پس گفت مر براق را جبریل آیا بہ محمد این میکنے تندی سرکشے را - فما رکبک احد اکرم
علے اللہ منہ - پس سوار نشدہ است ترا ہیچ یکے بزرگتر بر خدا از وی - از این عبارت [illegible] د کہ برین براق انبیای دیگر ہم سوار شدند
تا ختم سواری آن بخاتم الانبیا شد و در باب المعراج این سخن مذکور شدہ است واللہ اعلم - قال فارفض عرقا - گفت انس پس ریخت آن
براق و روان شد خوی - رواہ الترمذی وقال ھذا حدیث غریب - وعن بریدۃ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لما انتھینا الی
بیت المقدس - گفت بریدہ اسلمی گفت پیغمبر خدا ہرگاہ کہ رسیدیم ما بہ بیت المقدس - قال جبریل باصبعہ - اشارت کرد جبریل با انگشت
خود - فخرق بھا الحجر - پس رخنہ و پارہ کرد و سوراخ کرد بانگشت سنگ را - فشد بہ البراق - پس براق را بدان بربست و در باب
معراج از حدیث انس گذشت کہ براق را بحلقہ بربست کہ انبیای دیگر بران بستہ بودند و گویا کہ مراد بحلقہ موضع حلقہ است و شاید کہ مسدود
شدہ باشد پس خرق کرد آنرا جبریل و باز گشت - رواہ الترمذی - وعن یعلی بفتح تحتانیہ و سکون مہملہ - بن مرۃ - بضم میم و
تشدید راء الثقفی - نسبت بثقیف کہ یکے از اجداد اوست صحابی ست حاضر شد حدیبیہ و خیبر را و فتح و حنین و طائف را - قال ثلثۃ
اشیاء رایتھا من رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم - گفت یعلی سہ چیز ست کہ دیدم من آنرا از آنحضرت - بینا نحن نسیر معہ اذ مررنا ببعیر یسنی
علیہ - در اثنای آنکہ ما سیر میکنیم ہمراہ آنحضرت ناگاہ گذشتیم بشترے کہ آب کشیدہ میشود بروی سانیہ بسین مہملہ و نون شتر آب کش - فلما
راہ البعیر جرجر - پس ہرگاہ کہ دید آنحضرت را شتر آواز کرد و فریاد بر آورد و جرجرہ آواز کردن گلوی شتر - فوضع جرانہ - پس نہاد شتر
گردن خود را یعنے بر زمین و جران بکسر جیم و خفت راء پیش گردن شتر تا منحر - فوقف علیہ النبی - پس آگاہ شد یا ایستاد بروی پیغمبر صلے
اللہ علیہ وسلم فقال این صاحب ھذا البعیر - پس گفت آنحضرت کجاست صاحب این شتر - فجاءہ - پس آمد صاحب شتر نزد آنحضرت -

فقال بعنیه۔ پس گفت آنحضرت بفروش این شتر را بدست من۔ قال بل نهبه لك۔ گفت صاحب شتر فروختن چه باشد بلکه می بخشیم آنرا ترا
یا رسول الله وانه لاهل بیت ما لهم معیشة غیره۔ و بدرستی این شتر مر کسان خانه راست که نیست مر ایشان را سبب زندگانی جز این شتر
قال اما اذ ذکرت هذا من امره۔ گفت آنحضرت اما چون ذکر کردی تو از شان و حال آن شتر پس طلب نمی کنم خریدن آنرا و لیکن وصیت میکنم بنیکوداری
وی۔ فانه شکا کثرة العمل وقلة العلف فاحسنوا الیه۔ زیرا که بدرستی وی گله کرد بسیاری کار و مشقت خود را و کمی علف را پس نیکی کنید
بسوی وی۔ ثم سرنا حتی نزلنا منزلا فنام النبی۔ یعلی ابن مره می گوید پس سیر میکردیم تا آنکه فرود آمدیم جای فرود آمدن را پس خواب کرد پیغمبر خدا صلی الله
علیه وسلم فجاءت شجرة تشق الارض۔ پس آمد درختی که می شگافد زمین را حتی غشیته۔ تا آنکه پوشید آن درخت آنحضرت را ثم رجعت الی
مکانها۔ پس باز برگشت آن درخت بجای خود۔ فلما استیقظ رسول الله۔ پس هرگاه که بیدار شد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ذکرت
له ذلك۔ ذکر کردم من مر آنحضرت را آمدن درخت را و باز گشتن آنرا۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ هی شجرة استاذنت ربها
فی ان تسلم علی رسول الله۔ این درختی ست که دستوری خواست پروردگار خود را که سلام کند بر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فاذن لها
پس دستوری داد خدای تعالی آن درخت را۔ قال گفت یعلی بن مره و این سیوم چیزی ست که دیدم از آنحضرت۔ ثم سرنا فمررنا بماء۔ پس سیر
کردیم پس گذشتیم بر آبی و جوئی که آنجا بود۔ فاتته امرأة بابن لها به جنة۔ پس آمد آنحضرت را زنی با پسری که مر آن زن را بود و بود آن
پسر بجنون و دیوانگی۔ فاخذ النبی صلی الله علیه وسلم بمنخره۔ پس گرفت آنحضرت سوراخ بینی آن پسر را و منخر بفتح میم و کسر خاء و بکسر میم نیز آمده
فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ اخرج فانی محمد [illegible] بیرون آی پس بدرستی من محمدم فرستاده خدا۔ ثم سرنا فلما رجعنا مررنا
بذلك الماء۔ پس سیر کردیم ما پس هنگامیکه برگشتیم گذشتیم بآن آب۔ فسألها عن الصبی۔ پس پرسید آنحضرت آن زن را از حال
آن کودک که دیوانه شده بود۔ فقالت۔ پس گفت آن زن۔ والذی بعثك بالحق ما راینا منه ریبا بعدك۔ سوگند بآن خدای که
فرستاده است ترا براستی ندیدیم ما از آن کودک مکروهی که در شک اندازد بعد از مفارقت تو۔ بیت۔ کم ابرأت وصبا باللمس راحته + واطلقت
اربا من ربقة اللمم + رواه فی شرح السنة + وعن ابن عباس قال ان امرأة جاءت بابن لها الی رسول الله گفت ابن عباس که
زنی آورد پسرے را که مر او را بود بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقالت۔ پس گفت آن زن۔ یا رسول الله ان ابنی به جنون۔
بدرستی این پسر من بوی دیوانگی ست۔ وانه لیاخذه عند غدائنا وعشائنا۔ بدرستی جنون میگیرد او را نزد بامدادگاه ما و شبانگاه ما۔
فمسح رسول الله صلی الله علیه وسلم صدره ودعا۔ پس مالید بدست مبارک خود آنحضرت سینه آن پسر را و دعا کرد۔ فثع ثعة۔ پس قی
کرد آن پسر قی کردنی۔ ثع بمثلثه و تشدید مهمله قی۔ وخرج من جوفه مثل الجرو الاسود یسعی۔ و بیرون آمد از شکم آن پسر مثل سگ بچه
سیاه که می جنبید و میدوید۔ فی الصراح جرو بکسر جیم و سکون را بچه سباع چون سگ و گرگ و خرس جز آن۔ رواه الدارمی۔ وعن انس
قال جاء جبرئیل الی النبی صلی الله علیه وسلم وهو جالس حزین۔ روایت ست از انس گفت آمد جبرئیل بسوی آنحضرت و آنحضرت
نشسته بود اندوهگین۔ قد تخضب بالدم من فعل اهل مکة۔ و حالیکه بتحقیق رنگین شده بود آنحضرت بخون از باعث کردار اهل مکه
مراد روز احد ست که دندان مبارک شکسته بود و جراحتی در رخساره شریف رسیده۔ فقال۔ پس گفت جبرئیل یا رسول الله

هل تحب ان نريك آية - آيا دوست ميداری كه بنمايم ترا علامتی و معجزه قال نعم گفت آنحضرت آری بنما فنظر الی شجرة من ورائه پس نگاه کرد جبرئیل بسوی درختی از پس خود یا پس آنحضرت - فقال - پس گفت جبرئیل آنحضرت را - ادع بها - بخوان این درخت را - فدعا بها - پس خواند آنحضرت درخت را - فجاءت - پس آمد درخت - فقامت بین یدیه - پس بایستاد آن درخت پیش آنحضرت - فقال مرها فلترجع - پس گفت جبرئیل بفرما آن درخت را که پس باز گردد - فامرها - پس امر کرد آنحضرت آن درخت را - فرجعت - پس برگشت - فقال رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم حسبی حسبی - بس است مرا بس است مرا در تسلی و دفع حزن شدت این کرامت از پروردگار من و درینجا دلالت ست بر آنکه ظهور خارق عادت مؤثر ست در حصول الیقین و دفع غم و حزن بر آنکه کسی را که قرب و کرامت در درگاه حق باشد اگر غمی و حزنی از دست اعدا برسد صبر کند و الاجر علی قدر التعب

رواه الدارمی - وعن ابن عمر قال کنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم فی سفر فاقبل اعرابی - گفت ابن عمر بودیم ما با آنحضرت در سفری پس پیش آمد بادیه نشینی - فلما دنا قال له رسول الله صلی الله علیه وسلم تشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له وان محمدا عبده ورسوله پس هرگاه که نزدیک شد آن اعرابی گفت مر او را آنحضرت گواهی میدهی بوحدانیت خدا و رسالت محمد - قال من یشهد علی ما تقول گفت اعرابی که گواهی میدهد بر آنچه تو میگوئی یعنی از غیر جنس آدمیان - قال هذه السلمة - گفت آنحضرت گواهی میدهد این درخت و سلمه بفتح سین و لام نام نوعی از درختان بلند خاردار است - فدعاها رسول الله - پس خواند آن درخت را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وهو بشاطئ الوادی - و آنحضرت بکرانه وادی بود - فاقبلت تخد الارض - پس روی آورد آن درخت در حالیکه می شگافت زمین را خد بفتح خاء معجمه و تشدید دال شگافتن زمین کنده - حتی قامت بین یدیه - تا آنکه بایستاد آن درخت پیش آنحضرت - فاستشهد ثلاثا [illegible] طلب شهادت کرد آنحضرت از آن درخت سه بار فشهدت ثلثا انه کما قال - پس گواهی داد آن درخت سه بار که واقع همچنین ست که گفت آنحضرت از صدق رسالت وی - ثم رجعت الی منبتها - پس باز گشت آن درخت بسوی جای روئیدن خود یعنی بهمانجا در رفت که از انجا آمده بود و شعر جاءت لدعوته الاشجار ساجدة تمشی الیه علی ساق بلا قدم - رواه الدارمی - وعن ابن عباس قال جاء اعرابی الی رسول الله صلی الله علیه وسلم قال بما اعرف انک نبی گفت ابن عباس آمد اعرابی بسوی آنحضرت گفت بچه دلیل شناسم که تو پیغمبری - قال ان دعوت هذا العذق من هذه النخلة تشهد انی رسول الله گفت آنحضرت باین دلیل بشناس که بخوانم من این خوشه را ازین خرما گواهی دهی که من پیغمبر خدا ام و ان بفتح همزه است و بکسر آن نیز روایت ست یعنی اگر بخوانم عذق بکسر عین مهمله و سکون ذال معجمه و فاء خوشه خرما چنانکه عنقود خوشه انگور کذا فی الصراح - فدعاه رسول الله - پس خواند آن عذق را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فجعل ینزل من النخلة - پس گشت آن عذق که فرود آمد از درخت خرما - حتی سقط الی النبی - تا آنکه افتاد بجانب پیغمبر صلی الله علیه وسلم یعنی گواهی داد - ثم قال ارجع فعاد - پس گفت آنحضرت برگرد بجای خود پس برگشت - فاسلم الاعرابی - پس اسلام آورد آن اعرابی - رواه الترمذی وصححه - وعن ابی هریرة قال جاء ذئب الی راعی غنم - گفت ابوهریره آمد گرگی بسوی چراننده گوسفندان - فاخذ منها شاة - پس گرفت گرگ از آن گوسفندان گوسفندی را - فطلبه الراعی حتی انتزعها منه - پس جست گرگ را آن چراننده تا آنکه کشیده گرفت آن شاة را از دهان آن گرگ - قال فصعد الذئب علی تل - گفت ابوهریره پس رفت گرگ بر توده ریگی - فاقعی - پس نشست آن گرگ بران بروضعی که گرگ می نشیند که رانها بر زمین می نهد و پایها را ایستاده میدارد و فی الصراح اقعا بر کون نشستن سگ - واستثفر - و در آورد دم خود را

درمیان هر دو پای خود استثفار بذنبه دفادم درمیان پای گرفتن سگ - وقال قد عمدت الی رزق رزقنیه الله - وگفت گرگ تحقیق قصد
کردم من یا قصد کردی تو بسوی رزقی که داد و رسانید مرا آن رزق را خدای تعالی و عمدت بضم تا و فتح آن بصیغه تکلم و خطاب هر دو روایت
است و خطاب براعی ست - اخذته ثم انتزعته منی - گرفتم من آن رزق را پس کشیده گرفتی آن رزق را از من - فقال الرجل تالله ان رأیت کالیوم ذئب
یتکلم - پس گفت آن مرد یعنی راعی بخدا سوگند ندیدم من عجوبه مانند عجوبه امروز یا ندیدم روزی مانند امروز که گرگی سخن میکند - فقال الذئب
اعجب من هذا رجل فی النخلات بین الحرتین - پس گفت گرگ عجب تر ازین حال حال مردیست در خرماستان میان دو سنگستان یعنی مدینه عبارت است
از ذات شریف آنحضرت صلی الله علیه وسلم یخبرکم بما مضی وبما هو کائن بعدکم - خبر میرساند شما را بانچه گذشته است و بانچه شونده است بعد از
شما - قال - گفت ابوهریره - وکان الرجل یهودیا - پس بود مرد از قوم یهود - فجاء الی النبی - پس آمد بسوی پیغمبر صلی الله علیه وسلم فاخبره واسلم
پس خبر داد آنحضرت را و مسلمان شد - فصدقه النبی - پس تصدیق کرد و راست گو گردانید او را پیغمبر صلی الله علیه وسلم ثم قال النبی صلی الله
علیه وسلم انها امارات بین یدی الساعة - این و امثال این امور نشانها و علامتهاست پیش قیامت - قد اوشک الرجل ان یخرج - تحقیق
نزدیک ست مرد که بیرون آید یعنی از خانه - فلا یرجع حتی یحدثه نعلاه وسوطه بما احدث اهله بعده - پس باز نمیگردد و نمی آید بخانه تا آنکه خبر میدهد او را
هر دو نعلین وی تازیانه وی بچیزی که احداث کرده از عمل اهل خانه وی بعد از برآمدن وی - رواه فی شرح السنة - وعن ابی العلاء -
روایت ست از ابی العلاء که از تابعین ست - عن سمرة بن جندب - که صحابی مشهور ست - قال - گفت سمرة - کنا مع النبی - بودیم
ما با پیغمبر صلی الله علیه وسلم نتداول من قصعة [illegible] نوبت میخوردیم از یک کاسه یعنی در وقت ظهور معجزه آنحضرت قصعة بفتح قاف و سکون
صاد کاسه بزرگ - من غدوة حتی اللیل - از بامداد گاه تا شب یعنی تمام روز - یقوم عشرة ویقعد عشرة - می ایستادند ده مرد و می نشستند
ده بیان تداول ست - قلنا فما کانت تمد - گفتیم ما پس چه چیز بود که مدد کرده میشد قصعه بآن چیز - قال من ای شیء تعجب - گفت از چه چیز
عجب میکنی تو - ما کانت تمد الا من ههنا - نبود که مدد کرده نمیشد مگر ازینجا - واشار بیده الی السماء - و اشارت کرد بدست خود بسوی آسمان یعنی
ازین عالم قدرت ست و نزول برکت از آن و این یا قول سمره ست و سائل ابو العلاء یا قول آنحضرت ست و سائل صحابه فافهم - رواه الترمذی
والدارمی - وعن عبد الله بن عمرو ان النبی صلی الله علیه وسلم خرج یوم بدر فی ثلثمائة وخمسة عشر - روایت ست از عبد الله بن عمرو
بن العاص که آنحضرت بیرون آمد روز غزوه بدر در سه صد و پانزده مرد مشهور آنست که بیرون آمد در سه صد و سیزده و هفتاد و هفت از مهاجرین
و دو صد و سی و شش از انصار - فقال اللهم انهم حفاة فاحملهم - گفت آنحضرت و دعا کرد خداوندا ایشان یعنی صحابه برهنه پایان اند پس سوار کن
ایشان را - اللهم انهم عراة فاکسهم - خداوندا ایشان برهنه تنان اند پس جامه پوشان ایشان را - اللهم انهم جیاع فاشبعهم - خداوندا ایشان
گرسنگان اند پس سیر گردان ایشان را - ففتح الله له - پس فتح داد خدای تعالی مر او را - فانقلبوا وما منهم رجل الا وقد رجع بجمل او جملین -
پس باز گشتند از فتح بدر و حال آنکه نیست از ایشان هیچ مردی مگر حال آنست که برگشت بیک شتر و دو شتر - واکتسوا وشبعوا - و جامه
پوشیدند و سیر شدند بجهت شتران و ثیاب و اطعمه و اموال که غنیمت کردند از مشرکان و همه دعاهای آنحضرت مستجاب شد و ازینجا معلوم میشود
که اجابت دعا از قبیل خارق عادت ست خصوصا باین سرعت و خصوصیات - رواه ابو داود - وعن ابن مسعود عن رسول الله

صلے اللہ علیہ وسلم قال۔ روایت است از عبداللہ بن مسعود از آنحضرت کہ گفت۔ انکم منصورون۔ بدرستی شما یاری دادہ شدگانید از
جانب پروردگار۔ ومصیبون۔ ویابندگان اشیا واموال را۔ ومفتوح لکم۔ وفتح کردہ شدگانید مر شما را یعنی فتح کردہ میشود مر شما را بلاد وامصار
واین بشارت است وخبر دادن صحابہ را بانچہ در زمان آیندہ واقع خواہد شد۔ فمن ادرک ذلک منکم فلیتق اللہ۔ پس ہر کہ دریابد آنرا از شما پس باید
کہ تقوی ورزد وپرہیز دارد از عذاب خدا۔ ولیأمر بالمعروف ولینہ عن المنکر۔ وباید کہ امر کند بمشروع ونہی کند از خلاف آن یعنی بر طریقہ اعتدال
رود ودر انتشر وبطر واسراف در اتراف نیفتد واین تلمیح است بقول حق سبحانہ (الذین ان مکناہم فی الارض اقاموا الصلوۃ وآتوا الزکوۃ وامروا
بالمعروف ونہوا عن المنکر) رواہ ابوداؤد۔ وعن جابر ان یہودیۃ من اہل خیبر سمت شاۃ مصلیۃ۔ روایت است از جابر کہ زنی یہودیہ از اہل
خیبر کہ نام وی زینب بود وزن اسلام بن مشکم زہر کرد گوسفند بریان کردہ شدہ را ومصلیۃ بفتح میم وسکون صاد مہملہ وکسر لام وتشدید تحتانیہ از صلے
بمعنے بریان کردن۔ ثم اہدتہا لرسول اللہ۔ پستر ہدیہ فرستاد آنرا بہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ آوردہ اند کہ آن زن پرسید کہ آنحضرت از
گوسپند کدام جای خوشتر دارد وگفتند ذراع پس بزہر کی داشت آنرا ذبح کرد ودر وی زہری انداخت کہ در ساعت بکشد ودر ذراع وکتف بیشتر
کرد وپیش آنحضرت وصحابہ کہ حاضر بودند بنہاد۔ فاخذ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الذراع فاکل منہا۔ پس گرفت آنحضرت ذراع را پس خورد
از آن۔ واکل رہط من اصحابہ معہ۔ وخوردند گروہی از یاران آنحضرت با آنحضرت۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم
ارفعوا ایدیکم۔ بردارید دستہای خود را از شاۃ ونخورید۔ وارسل الی الیہودیۃ فدعاہا۔ [illegible] وفرستاد آنحضرت بسوی آن زن یہودیہ پس طلبید اورا
فقال سممت ہذہ الشاۃ۔ پس گفت آنحضرت زہر کردہ تو این گوسپند را۔ فقالت من اخبرک۔ پس گفت یہودیہ کہ خبر کرد ترا۔ قال اخبرتنی
ہذہ فی یدی۔ گفت آنحضرت خبر داد مرا آنچہ در دست من ست للذراع۔ گفت مر ذراع را یعنی اشارت بہذہ بذراع کرد۔ قالت نعم۔ گفت یہودیہ آری
زہر کردہ ام وزین۔ قلت ان کان نبیا فلن یضرہ۔ گفتم اگر ہست وی پیغمبر پس زیان نمیکند اورا جہت آنکہ زہر تاثیر نمیکند موت در انبیا یا بسبب
آنکہ موت آنحضرت پیش از اتمام دعوت واکمال دین متوقع نیست ودر احتمال اول خلجان میکند آنچہ میگویند کہ فوت آنحضرت بتاثیر زہری شد
کہ در خیبر خوردہ بود اما این روایت صحیح نیست ودر حدیث آمدہ است کہ کسی گفت با آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کہ ترا تاثیر می کند ہر سال زہری
کہ دادہ بودند در خیبر فرمود نمیرسد مگر آنچہ مقدر ست ونوشتہ خداست۔ فقد برو ان لم یکن نبیا استرحنا منہ۔ واگر نیست وی پیغمبر خدا آسایش
می یابیم وخلاص میشویم از وی۔ فعفا عنہا رسول اللہ۔ پس در گذشت از آن زن پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ولم یعاقبہا۔ وسزا نداد اورا
وعذاب نکرد۔ وتوفی اصحابہ الذین اکلوا من الشاۃ۔ ومردند اصحاب آنحضرت کہ خوردند از آن شاۃ۔ واحتجم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
علی کاہلہ۔ وخون کشید آنحضرت بر میان دو کتف خود۔ من اجل الذی اکل من الشاۃ۔ از جہت زہری کہ خورد از گوسپند تا دور زہر ببدرد
وتن لطیف وی از این کثافت پاک گردد۔ حجمہ ابوہند بالقرن والشفرۃ۔ حجامت کرد آنحضرت را ابوہند بشاخ وکارد۔ وہو مولی لبنی بیاضۃ
من الانصار۔ وآن ابوہند مولی بود مر بنی بیاضہ را بیاضہ بمعجمہ نام قبیلہ ایست از انصار۔ رواہ ابوداؤد والدارمی۔ بدانکہ اہل روایت اختلاف
کردہ اند کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم عقاب کرد آن یہودیہ را وکشت یا ترک داد وہیچ نگفت پس بیہقی از ابی ہریرہ آوردہ کہ اعراض کرد
وہیچ نگفت واز جابر آوردہ کہ عقاب نکرد وزہری گفتہ کہ اسلام آورد پس بگذاشت وگفت بیہقی کہ نخست ترک دادہ باشند وبعد از آن کہ

البشر بن برابر مردم قصاص وی بکشتند اما اینجا خلجان میکند که وجه تخصیص ذکر ثبوت البشر در قصاص بدان چیست و حالانکه اصحاب دیگر که خوردند
مردند و شاید که البشر علی الفور مرد پیش از وفات اصحاب دیگر پس قصاص گرفته شد بدان والله اعلم - **وعن سهل بن الحنظلیة** بفتح حاء مهمله و سکون
نون و فتح ظاء معجمه و کسر لام و تشدید تحتانیه صحابی انصاری ست و از اهل بیعت رضوان ست فاضل بود و گوشه گیر از مردم کثیر الصلوٰة والذکر
و حنظلیه نام مادر اوست - قال انهم ساروا مع رسول الله گفت که ایشان یعنی صحابه سیر کردند با پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یوم حنین - روز
غزوه حنین - فاطنبوا السیر پس دراز کردند و سخت کردند سیر را حتی کان عشیة تا آنکه بود سیر تا شبانگاه - فجاء فارس فقال پس آمد
سواری پس گفت یا رسول الله انی طلعت علی جبل کذا و کذا - بدرستی من بر آمده ام بر کوه چنین و چنین و طلعت بفتح لام ست در اکثر نسخ
و بکسر نیز تصحیح کرده اند - فاذا انا بهوازن پس ناگاه من ملتبسم بهوازن بفتح ها و کسر زای که قومی ست از عرب یعنی دیدم هوازن را علی
بکرة ابیهم - که آمده اند بر شتر پدر خود یعنی همه آمدند و این عبارت مثل ست که زده میشود در قومی که همه بیایند و هیچ یکی تخلف نکند و بکره شتر جوان
و اصلش آنست که قومی از عرب از جای کنده بودند و کوچ کرده و هر کس هر جا که شتری یافته گرفته و سوار شده هر چند آن شتر از آن وی نبوده
پدرش بود بظعنهم و نعمهم - دیدم هوازن را با شتران هودج وار خود و باقی چاروایان خود و ظعن بضم ظاء معجمه و عین مهمله مضمومه و ساکن جمع ظعینه زن در
هودج یا هودج که در وی زنی باشد و گاهی بر ابل که بر وی هودج ست نیز اطلاق کنند - اجتمعوا الی حنین - گرد آمدند بسوی حنین - فتبسم رسول الله
پس تبسم کرد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم و قال تلک غنیمة المسلمین غدا - و گفت آنحضرت آن غنیمت مسلمانان ست فردا - ان شاء الله ثم قال من
یحرسنا اللیلة پس گفت آنحضرت کیست که پاسبانی کند مارا امشب - قال انس بن ابی مرثد الغنوی - مرثد بفتح میم و سکون را و فتح مثلثه و غنوی
بغین معجمه و نون مفتوحتین صحابی ست حاضر شده فتح مکه را و حنین را - انا - من پاسبانی می کنم یا رسول الله قال ارکب گفت آنحضرت سوار شو
فرکب فرسا له پس سوار شد اسپی را که مر او را بود - فقال استقبل هذا الشعب گفت آنحضرت پیش آی این راه را که در کوه است حتی تکون فی
اعلاه - تا آنکه باشی تو در جای بلند آن کوه - فلما اصبحنا خرج رسول الله صلی الله علیه وسلم الی مصلاه پس هنگامی که صبح کردیم بیرون آمد آنحضرت
بسوی جای نماز خود یعنی جائیکه برای نماز ساخته بودند - فرکع رکعتین پس گزارد آنحضرت دو رکعت را مراد سنت فجر داشته اند ثم قال هل
احسستم فارسکم پس گفت آنحضرت آیا احساس کردید و دیدید شما سوار خود را و در اینجا جواز تکلم ست بعد از سنت فجر برای حاجت و در کتاب الصلوٰة
گذشت - فقال رجل پس گفت مردی - یا رسول الله ما احسسنا - ندیدیم و احساس نکردیم فثوب بالصلوٰة پس اقامت گفته شد به نماز
فجر و تحقیق معنی تثویب در باب الاذان گذشت - فجعل رسول الله صلی الله علیه وسلم وهو یصلی یلتفت الی الشعب - پس گشت آنحضرت
و حالانکه وی نماز میکند که می نگریست بسوی آن شعب و در اینجا جواز التفات ست در نماز از برای مصلحت دینیه و این از باب تداخل
عباداتست حتی اذا قضی الصلوٰة قال - تا چون تمام کرد آنحضرت نماز را گفت - ابشروا فقد جاء فارسکم خوش باشید پس بتحقیق
آمد سوار شما که پاسبانی میکرد - فجعلنا ننظر الی خلال الشجر فی الشعب پس گشتیم که نگاه می کنیم بسوی میان فرجهای درختان در شعب
فاذا هو قد جاء - پس ناگاه آن سوار به تحقیق آمد - حتی وقف علی رسول الله - تا بایستاد بر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
فقال انی انطلقت حتی کنت فی اعلی هذا الشعب - پس گفت آن سوار بدرستی من روان شدم تا آنکه بودم بر جای بلند

این شعب حیث امرنی رسول اللہ آنجا کہ فرمودہ بود مرا پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فلما اصبحت طلعت الشعبین کلیہما پس ہنگامی کہ صبح کردم برآمدم این دو شعب را ہر دو را۔ فلم ارا احدا پس ندیدم ہیچ یکی را۔ فقال لہ رسول اللہ پس گفت مرا و را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ہل نزلت اللیلۃ آیا فرود آمدی تو امشب یعنی از اسپ خود۔ قال لا گفت فرود نیامدم در ہیچ حال۔ الا مصلیا مگر در حالیکہ نماز گذارندہ ام۔ او قاضی حاجۃ یا برآرندہ حاجت انسانی را از بول و غائط۔ قال رسول اللہ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فلا علیک ان لا تعمل بعدہا پس نیست باک بر تو کہ نکنی بعد از امشب ہیچ عملے را از نوافل خیرات و جہد و اجتہاد دران زیرا کہ ترا فضیلتے و ثوابی حاصل شدہ است کہ کفایت ست و ران و بخشیدہ شدہ است گناہان تو بدان و این مبالغہ و تاکید ست در تحسین این عمل و بشارت ست بمغفرت و بعضے گفتہ اند کہ مراد عمل جہاد ست و ریں تقفیہ و این ظاہر ترست واللہ اعلم۔ رواہ ابوداؤد۔ **وعن ابی ہریرۃ** قال اتیت النبی صلی اللہ علیہ وسلم بتمرات۔ گفت ابو ہریرہ آوردم نزد آنحضرت چند خرما را و گفتہ اند کہ بیست و یک خرما بود۔ فقلت پس گفتم من یا رسول اللہ ادع اللہ فیہن بالبرکۃ۔ دعا کن خدا را درین خرماہا ببرکت۔ فضمہن پس فراہم آورد آنحضرت آن خرماہا را۔ ثم دعا لی فیہن بالبرکۃ پس تر دعا کرد آنحضرت برای من درین خرماہا ببرکت قال خذہن فاجعلہن فی مزودک۔ گفت آنحضرت بگیر این خرماہا را پس بگردان آنہا را در توشہ دان خود فی المزود مزود بکسر توشہ دان کلما اردت ان تاخذ منہ شیئا فادخل فیہ یدک فخذہ۔ ہر گاہ خواہی تو کہ بگیری از ان مزود چیزی را یعنی از تمر پس در آر در وے دست خود را پس بگیر آن چیز را۔ ولا تنثرہ نثرا۔ و پراگندہ مکن آنرا پراگندہ کردنی۔ فقد حملت من ذلک التمر کذا و کذا من وسق فی سبیل اللہ پس بتحقیق برداشتم من از ان تمر چندین و چندین از وسق در راہ خدا و وسق شصت پیمانہ یا بار اشتر۔ [illegible] منہ ونطعم پس بودیم ما کہ میخوردیم از ان تمر و میخورانیدیم وکان لا یفارق حقوی۔ و بود آن مزود کہ جدا نمیشد بند ازار مرا ہمیشہ در کمر من بود حتی کان یوم قتل عثمان۔ تا آنکہ شد روز کشتہ شدن عثمان رضی اللہ عنہ فانہ انقطع۔ پس بدرستی آن مزود گسستہ شد و گم شد و ازینجا معلوم میشود کہ چون تفرقہ و فساد شائع گردد میان مردم برطرف میشود برکت و آوردہ اند کہ ابوہریرہ دران روز میگفت کہ مردم را یک غم ست و مرا دو غم برطرف شدن آن انبان و غم کشتہ شدن شیخ عثمان۔ رواہ الترمذی۔

الفصل الثالث۔ **عن ابن عباس** قال تشاورت قریش لیلۃ بمکۃ۔ گفت ابن عباس کنکاش کردند مشرکان قریش شبے بمکہ۔ فقال بعضہم اذا اصبح فاثبتوہ بالوثاق۔ پس گفتند بعضی از ایشان چون صبح کند پس برجای خود ش دارید بہ بند کردن۔ یرید النبی میخواہند پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم۔ یعنی بعضے از مشرکان ہمچنین کنکاش دارند کہ محمد را بند باید کرد و نگاہ داشت وثاق بکسر و بفتح بند کردن۔ وقال بعضہم بل اقتلوہ۔ و گفتند بعضے از ایشان بلکہ بکشید او را۔ وقال بعضہم بل اخرجوہ۔ و گفتند بعضے از ایشان بلکہ بیرون کنید او را ازین شہر تا از ینجا بدر رود۔ فاطلع اللہ نبیہ بفتح ہمزہ و سکون طای مخففہ پس مطلع گردانید خدای تعالی پیغمبر خود را صلی اللہ علیہ وسلم علی ذلک۔ بر انچہ کنکاش کردند مشرکان در کار وی چنانچہ در قرآن مجید در سورہ انفال مذکور ست۔ فبات علی علی فراش النبی صلی اللہ علیہ وسلم تلک اللیلۃ۔ پس شب گذرانید علی رضی اللہ عنہ بر جای خواب آنحضرت دران شب۔ وخرج النبی و بیرون آمد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم حتی لحق بالغار۔ تا آنکہ پیوست و رسید بغار ثور کہ بہجرت رفت و چند شب دران غار گذرانید

و غار مذکور در کوه است و در بر آمدن آنحضرت از درون خانه و گذشتن از پیش مشرکان که بر در ایستاده بودند و مطلع نشدن ایشان و عدم
تکلم آنحضرت صلعم بایشان قصه غریب و معجزه عجیب است که در شرح ذکر کرده ایم و در تاریخ مدینه در ذکر هجرت نیز تفصیل مذکور است - و بات المشرکون
یحرسون علیا - و شب گذرانیدند مشرکان در حالیکه پاسبانی می کردند علی را رضی الله عنه یعنی علی درون خانه بود و ایشان بیرون ایستاده
و هم یحسبونه النبی - و ایشان گمان می بردند علی را نبی صلی الله علیه وآله وسلم و خیال میکردند که آنحضرت درون خانه در خواب است تا بین
که بر آید کار وی کنیم و حالانکه علی بود و آنحضرت از پیش ایشان بدر رفته - فلما اصبحوا ثاروا الیه پس هنگامی که صبح کردند جهیدند و برجستند
بر آنحضرت بگمان خود - فلما رأوا علیا رد الله مکرهم پس هرگاه که دیدند علی را باز گردانید خدای تعالی حیله و مکر ایشان را فقالوا
این صاحبک هذا - پس چون دیدند علی را گفتند کجاست این یار تو یعنی آنحضرت و اشارت بهذا برای تحقیر و تصغیر است - قال لا ادری گفت
علی نمیدانم من کجاست - فاقتصوا اثره - پس رفتند مشرکان در پی آنحضرت بر نشان پای وی قصص بقاف و صادین مهملتین در پی کسی
رفتن - فلما بلغوا الجبل اختلط علیهم - پس هنگامی که رسیدند کوه را که او را جبل ثور نام است مشتبه شد بر ایشان نشان پای - فصعدوا الجبل -
پس بر آمدند کوه را - فمروا بالغار - پس گذشتند بغاری که در آن کوه است فرأوا علی بابه نسج العنکبوت - پس دیدند بر در آن غار بافتن عنکبوت را
که بعد از در آمدن آنحضرت درون غار آمده خانه بافته بود و عرض در غار مقدار شبری باشد و طول مقدار یک دست - فقالوا لو دخل ههنا لم یکن
نسج العنکبوت علی بابه - پس گفتند اگر در آ[illegible]ی محمد اینجا نمی بود بافتن عنکبوت بر در وی و بیضه نهادن کبوتر درین حدیث مذکور نیست
شعر ظنوا الحمام وظنوا العنکبوت علی + خیر البریة لم ینسج ولم تحم + فمکث فیه ثلث لیال - پس درنگ کرد آنحضرت در غار سه شب و
روز روز دوشنبه در آمد و روز پنجشنبه بدر رفت - رواه احمد - وعن ابی هریرة قال لما فتحت خیبر اهدیت لرسول الله صلی الله علیه
وسلم شاة فیها سم بفتح سین و ضم آن و بعضی بکسر نیز گفته اند گفت ابو هریره هنگامی که گشاده شد قلعه خیبر فرستاده شد برای
آنحضرت گوسفندی بریان کرده شده که در وی زهر بود چنانکه در فصل ثانی از حدیث جابر گذشت - فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم
اجمعوا الی من کان ههنا من الیهود - پس گفت آنحضرت گرد آرید بر من هر که هست اینجا از یهود - فجمعوا له - پس گرد آوردند برای آنحضرت
یهود را - فقال لهم رسول الله صلی الله علیه وسلم انی سائلکم عن شیء فهل انتم مصدقی عنه - پس گفت آنحضرت بدرستی من پرسنده ام شما را
از چیزی پس آیا هستید شما راست گو گردانندهٔ من از آن چیز وقتی که تکذیب کنم شما را در جوابی که بگوئید شما از آن سوال چنانکه از
سیاق حدیث معلوم می گردد و مصدقی بضم میم و فتح صاد و تشدید دال مکسوره و کسر قاف و تشدید یا در آخر - قالوا نعم - گفتند یهود آری
راست گو گردانیده ایم ترا - یا ابا القاسم عادت یهود نابهبود آن بود که اکثر آنحضرت را صلی الله علیه وآله وسلم بکنیت وی که ابو القاسم است
نام می بردند و محمد نمی گفتند زیرا که ذکر این نام شریف در توریت و انجیل شایع و مشهور بود و دلیل بود بر صحت نبوت وی صلعم - فقال لهم رسول الله
پس گفت مر ایشان را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم من ابوکم - کیست پدر شما گویا که آنحضرت ایشان را از پدر کلان ایشان پرسید چنانچه
پدر قبیله پدر هیبا شد - قالوا فلان - گفتند یهود پدر ما فلان کس است نام پدر کلان خود را بردند - قال کذبتم بل ابوکم فلان - گفت آنحضرت
دروغ گفتید شما بلکه پدر شما فلان است جز آن کسی که او را نام بردید - قالوا صدقت و بررت - گفتند یهود راست گفتی و نیکو گفتی بررت

بکسر راء اولی وسکون ثانیہ۔ قال فہل انتم مصدقی عن شئی ان سألتکم عنہ گفت آنحضرت پس آیا ہستید شما راست گو گرداننده من اگر چیزی اگر سوال کنم شما را ازان چیز۔ قالوا نعم یا ابا القاسم وان کذبناک عرفت کما عرفتہ فی ابینا۔ اگر دروغ میگوئیم تا مے شناسی تو دروغ ما را چنانکہ شناختی ابزاء در پدر ما وی گذب مناسبت تخفیف ذال ست۔ فقال لہم من اہل النار پس گفت آنحضرت وپرسید مر یہود را کیست دوزخی۔ قالوا نکون فیہا یسیرا۔ گفتند یہودی می باشیم ما در آتش اندک زمانی چند روز چنانکہ در قرآن مجید از ایشان نقل کرده است کہ میگویند لن تمسنا النار الا ایاما معدودات ثم تخلفونا فیہا پستر خلیفہ میشوید شما گروه مسلمانان ما را در آتش یعنی پس از برآمدن ما شما می در آئید دہمیشہ میباشید دران وتخلفونا بتشدید نون ست وبتخفیف نیز روایت ست چنانکہ قاعده نحوست۔ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اخسئوا فیہا گفت آنحضرت سخن نہ کنید در باب آتش وودور شوید واصل اخسا برای زجر سگ وراندن اوست یعنی شما ہمیشہ در دوزخ خواہید بود اگرچہ کفر از عالم رفتید۔ واللہ لا نخلفکم فیہا ابدا۔ بخدا سوگند ما خلیفہ نمی شویم شما را در آتش ہمیشہ ودور کی آئیم در وی پس از شما چنانکہ شما می گوئید ثم قال پستر باز گفت آنحضرت۔ ہل انتم مصدقی عن شئی ان سألتکم عنہ فقالوا نعم یا ابا القاسم فقال ہل جعلتم فی ہذہ الشاۃ سما۔ پس گفت آنحضرت آیا گردانیده اید شما درین گوسفند زہر را قالوا نعم۔ گفتند آری گردانیده ایم۔ قال فما حملکم علی ذلک۔ گفت آنحضرت چہ باعث شد شما را بران۔ قالوا اردنا ان کنت کاذبا ان نستریح منک۔ گفتند خواستیم ما اگر ہستے تو دروغ گو آسایش می یابیم ما وخلاص میشویم از تو۔ وان کنت صادقا لم یضرک۔ واگر ہستے تو راست زیان نمیکند ترا زہر شرح این سخن در فصل ثانی در حدیث جابر گذشت اکنون در [illegible] مردکان میتوان گفت کہ چون زیان نکرد وصدق ظاہر شد چرا ایمان نمی آرید رواه البخاری۔ وعن عمرو بن اخطب بخاء معجمہ [illegible] انصاری ست کہ ورا ابوزید اعرج گویند مرا و را صحبت ست وغزوات وگفتہ اند کہ غزا کرده ہمراه آنحضرت سیزده غزوه ومسح کرده آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم سر او را ودعا کرده بجمال او وزیسید عمر او بصد سال ونبود در سر وریش وی مگر چند موی سفید قال گفت صلی بنا رسول اللہ۔ نماز گزارد با ما پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یوما روزی الفجر۔ نماز بامداد۔ وصعد علی المنبر۔ وبرآمد بر منبر فخطبنا پس خطبہ خواند ما را حتی حضرت الظہر تا آنکہ حاضر شد ظہر ودرآمد وقت آن۔ فنزل فصلی پس فرود آمد از منبر پس بگزارد نماز ظہر را ثم صعد المنبر فخطبنا پستر برآمد بر منبر پس خطبہ خوانی کرد با ما۔ حتی حضرت العصر۔ تا آنکہ وقت عصر شد ثم نزل فصلی پستر فرود آمد از منبر پس بگزارد نماز عصر را ثم صعد المنبر حتی غربت الشمس۔ پستر برآمد بر منبر یعنی خطبہ خواند تا آنکہ فرو رفت آفتاب پس تمام روز بخطبہ گذشت۔ فاخبرنا بما ہو کائن الی یوم القیمۃ پس خبر داد ما را بچیزی کہ پیدا شونده است از حوادث ووقائع وعجائب وغرائب تا روز قیامت۔ قال فاعلمنا احفظنا۔ گفت عمرو بن اخطب پس داناترین ما یا دارنده ترین ما بود آن علوم را کہ آنحضرت بیان کرد وآن خبرہا را کہ وی داد۔ رواه مسلم۔ وعن معن بفتح میم وسکون عین بن عبدالرحمن نبیره عبداللہ بن مسعود ست رضی اللہ عنہ ثقہ است امام عفیف جامع علوم روایت دارد از پدر خود کہ عبدالرحمن بن عبداللہ بن مسعود ست وابن مسعود را نسبت بوی ابو عبدالرحمن گویند واز برادر خود کہ قاسم بن عبدالرحمن ست وروایت کرده است از وی ثوری وجز وی۔ قال۔ گفت معن سمعت ابی شنیدم پدر خود را۔ قال سألت مسروقا۔ گفت پرسیدم مسروق را کہ از کبار تابعین ست۔ من آذن النبی صلی اللہ علیہ وسلم بالجن لیلۃ استمعوا القرآن۔ کہ دانا نید آنحضرت را بآمدن جن در شب شنیدن جن قرآن را۔ قال۔ گفت مسروق۔ حدثنی ابوک۔ خبر داد مرا پدر تو

ای عبد الرحمن یعنی عبد اللہ بن مسعود۔ انه قال۔ که وی گفت۔ آذنت بهم شجرة۔ دانا ساخت آنحضرت را بآمدن جن درختی یعنی درخت خبر داد که یا
رسول اللہ جن آمده اند تا ایمان بیارند و استماع قرآن بکنند پس آنحضرت بیرون رفت و جنیان را دید و قرآن برایشان خواند متفق علیه
وعن انس قال کنا مع عمر بین مکة والمدینة۔ گفت انس بودیم باهمراه عمر بن خطاب میان مکه و مدینه۔ فتراءینا الهلال۔ پس دیدیم ما
ماه نو را۔ وکنت رجلا حدید البصر۔ و بودم من مردی تیز نظر۔ فرایته۔ پس دیدم من هلال را۔ ولیس احد یزعم انه رآه غیری۔ و حال آنکه نیست هیچ
یکی که گمان می برد و می گوید که دیده است آنرا جز من یعنی جز من هیچکس نمیگوید که من دیده ام۔ فجعلت اقول لعمر اما تراه۔ پس گشتم من که میگویم عمر
رضی اللہ عنه را آیا نمی بینی تو۔ فجعل عمر لا یراه۔ پس گشت عمر که نمی بیند هلال را یعنی من می بینم و هر چند عمر را می نمایم وی نمی بیند۔ قال۔ گفت
انس۔ یقول عمر۔ میگوید عمر۔ ساراه وانا مستلق علی فراشی۔ نزدیک است که ببینم هلال را و حال آنکه من بر قفا خسپیده ام بر جامه خواب خود
یعنی حاجت نیست که الآن ببینم و تعب و مشقت کشم در دیدن آن بعد از زمانی یا بعد از روزی که روشن شود و یا کلان شود خواهم دید بی تعب
و درین عدم خوض ست در چیزی که ضروری نباشد و عدم صرف وقت در مالایعنی۔ ثم انشا یحدثنا عن اهل بدر۔ پس شروع کرد عمر که حدیث می کند ما را
از قصه کشتگان اهل بدر از مشرکان یا شروع کرد انس که حدیث میکند آنچه شنیده بود از عمر از احوال اهل بدر۔ قال ان رسول اللہ صلی اللہ
علیه وسلم کان یرینا مصارع اهل بدر بالامس۔ گفت که آنحضرت بود که می نمود ما را جاهای کشتن و بر زمین افگندن کشتگان اهل بدر
دیروز یعنی پیش از وقوع واقعه و کشته شدن [illegible] و بیک روز خبر داد که هرکدام ازین اشقیا کجا کشته خواهد افتاد۔ یقول هذا مصرع
فلان غدا ان شاء اللہ۔ می گفت آنحضرت این جای افگندن فلان ست فردا اگر خواسته است خدا۔ وهذا مصرع فلان غدا ان شاء اللہ۔
و این مصرع فلان ست اگر خواسته است خدا پس جای افگند هرکدام را جدا جدا تعیین کرد۔ قال عمر والذی بعثه بالحق ما اخطئوا الحدود
التی حدها رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم۔ گفت عمر سوگند بآن خدائی که فرستاده است او را براستی خطا نکردند و تجاوز ننمودند آن مشرکان
حدها و جاهای را که حد کرده بود و تعیین نموده بود آنحضرت۔ قال فجعلوا فی بئر بعضهم علی بعض۔ گفت عمر پس گردانیده شدند و انداخته شدند آن
کشتگان در چاهی که در میدان بود بعضی بر بالای بعضی۔ فانطلق رسول اللہ۔ پس روان شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وسلم حتی انتهی الیهم
تا آنکه منتهی شد و رسید بسوی این کشتگان که در چاه انداخته شده بودند۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت۔ یا فلان بن فلان و یا فلان بن
فلان هل وجدتم ما وعدکم اللہ ورسوله حقا۔ آیا یافتید و دیدید شما چیزی را که وعده کرده بود شما را خدا و رسول خدا حق و ثابت۔ فانی
قد وجدت ما وعدنی اللہ حقا۔ پس بدرستی که من بتحقیق یافتم چیزی را که وعده کرده بود مرا خدای تعالی حق۔ فقال۔ پس گفت عمر۔ یا رسول اللہ
کیف تکلم اجسادا لا ارواح فیها۔ چگونه سخن میکنی تو بدنها را که نیست جانها در آن۔ فقال ما انتم باسمع لما اقول منهم۔ پس گفت آنحضرت
نیستید شما شنواتر مر چیزی را که میگویم من از ایشان یعنی ایشان شنواتر اند یا برابر اند با شما در شنیدن یعنی ایشان می شنوند این سخن را که
می گویم من۔ غیر انهم لا یستطیعون ان یردوا علی شیئا۔ جز آنکه ایشان نمیتوانند که رد کنند بر من چیزی را و جواب گویند۔ در کتاب جنائز کلام
درین معنی بتفصیل گذشته است فتذکر۔ رواه مسلم۔ وعن انیسة بضم همزه و فتح نون و سکون مثناة و سین مهمله بنت زید بن
ارقم تابعیه است و نسبت بوی زید بن ارقم را ابو انیسه گویند و او را ابو سعید نیز گویند و مشهور همین کنیت ست۔ عن ابیها۔ روایت میکند

از پدرش - ان النبی کہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم دخل علی زید یعودہ من مرض کان بہ - درآمد بر زید بن ارقم در حالیکہ عیادت میکند زید را از
بیماری کہ بود لوئی - قال گفت آنحضرت - لیس علیک من مرضک باس نیست بر تو از بیماری تو باکی - ولکن کیف لک اذا عمرت بعدی
فعمیت - ولیکن چگونہ است مرترا و چہ حال باشد ترا وقتی کہ دراز عمر گردانیدہ شوی پس از من پس کور شوی تو و چہ کار خواہی کرد - قال احتسب
واصبر - گفت زید چشم داشت ثواب می کنم و صبر می گزینم - قال - گفت آنحضرت - اذن تدخل الجنۃ بغیر حساب - اکنون می درآئی بہشت را
بحساب - قالت - گفت انیسہ و در بعضی نسخ قال یعنی گفت راوی - فعمی بعد ما مات النبی - پس کور شد زید بعد از مردن پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم
ثم رد اللہ علیہ بصرہ - پس تر باز گردانید خدای تعالی بر زید بینائی او را ثم مات - بعد از ان مرد - وعن اسامۃ بن زید قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم من تقول علی مالم اقل فلیتبوأ مقعدہ من النار - گفت اسامہ بن زید کہ گفت آنحضرت کسی کہ دروغ بندد بر من چیزی را
کہ نگفتہ ام من پس باید کہ آمادہ کند جای نشست خود را از آتش دوزخ تقول بفتح مثناۃ و تشدید واو مضمومہ سخن بدروغ بربستن برکسی
وذلک انہ بعث رجلا فکذب علیہ ومصدوق آن اینست کہ آنحضرت فرستاد مردی را پس دروغ بست بر آنحضرت - فدعا علیہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم - پس دعا کرد آنحضرت بر آن مرد - فوجد میتا - پس مردہ یافتہ شد آن مرد - وقد انشق بطنہ - و حالانکہ بہ تحقیق شگافتہ شدہ است
شکم وی - ولم تقبلہ الارض - و نہ پذیرفت او را زمین و این نشان دوزخی ست - رواہما - روایت کرد این ہر دو حدیث را - البیہقی فی
دلائل النبوۃ - وعن جابر - ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جاءہ رجل یستطعمہ روایت ست از جابر کہ آنحضرت آمد او را مردی
کہ طلب طعام کرد از آنحضرت - فاطعمہ شطر وسق شعیر - پس خورانید و داد آنحضرت [illegible] نصف وسق جو - سابقا معلوم شد کہ وسق بسکون
سین شصت پیمانہ یا بار شتر - فما زال الرجل یاکل منہ وامراتہ وضیفہما - پس ہمیشہ بود آن مرد کہ میخورد از ان نصف وسق و می خورد
زن او و آنکہ مہمان ایشان میشد - حتی کالہ - تا آنکہ پیمود آن مرد آنرا - ففنی - پس فانی شد آن طعام و تمام شد - فاتی النبی - پس آمد آن مرد
پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم - صورت حال عرض کرد - فقال - پس گفت آنحضرت - لو لم تکلہ لاکلتم منہ - اگر نمی پیمودی تو آنرا ہر آئنہ میخوردید
شما از ان ہمیشہ - ولقام لکم - و ہر آئنہ می ایستادہ باقی می ماند آن برای شما - رواہ مسلم - وعن عاصم بن کلیب - بضم کاف
و فتح لام و سکون تحتانیہ ثقہ است و از افاضل و عباد زمان خود بود و سفیان ثوری و سفیان بن عیینہ از وی حدیث دارند
و بعضی گویند کہ جرمی بود واللہ اعلم - عن ابیہ - روایت می کند از پدر خود کہ کلیب است و از تابعین - عن رجل من الانصار - پدرش روایت
میکند از مردی از انصار کہ نامش معلوم نیست - قال گفت آن مرد از انصار - خرجنا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی جنازۃ - بیرون
آمدیم با ہمراہ آنحضرت از برای نماز جنازہ - فرایت رسول اللہ - پس دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم وہو علی القبر - و حالانکہ آنحضرت
نشستہ است نزد قبر کہ میکنند - یوصی الحافر - وصیت میکند آنحضرت قبر کنندہ را - یقول - می گوید - اوسع من قبل رجلیہ - فراخ
کن قبر را از جانب پاہای میت - اوسع من قبل راسہ - و فراخ کن از جانب سر وی - فلما رجع استقبلہ داعی امراتہ - پس چون برگشت آنحضرت
یعنی از دفن میت پیش آمد آنحضرت را دعوت کنندہ بطعام از جانب زن آن میت - فاجاب - پس اجابت کرد آنحضرت و قبول کرد دعوت
او را و رفت بخانہ او - ونحن معہ - و ما با آنحضرت بودیم یعنی ما نیز رفتیم و طفیلی آنحضرت شدیم یا آنحضرت را با جماعہ دعوت کردہ بود فجیء بالطعام

پس آورده شد طعام - فوضع یده - پس نهاد آنحضرت دست مبارک خود را یعنی برای خوردن طعام - ثم وضع القوم پس نهادند قوم دستهای
خود را فاکلوا - پس خوردند قوم طعام را فنظرنا الی رسول الله صلی الله علیه وسلم یلوک لقمة فی فیه - پس نگاه کردیم با جانب آنحضرت که می خاید لقمه را
و میگرداند آنرا در دهن مبارک خود و فرو نمی برد - ثم قال - پس گفت آنحضرت - اجد لحم شاة اخذت بغیر اذن اهلها - می یابم من این گوشت را
گوشت گوسفندی که گرفته شده است بی دستوری و بی رضای صاحب گوسفند - فارسلت المراة تقول - پس فرستاد آن زن کسی را
نزد آنحضرت در حالیکه میگوید - یا رسول الله انی ارسلت الی النقیع - بدرستی من فرستادم خادم را بسوی نقیع بنون - وهو موضع یباع فیه الغنم نقیع موضعی
که فروخته میشود در وی گوسفندان و این نقیع موضع در جانب وادی عقیق ست نزدیک به بیست کرده از مدینه غیر بقیع بموحده که قبره مدینه است آنجا
خطابی گفت که خطا کرد هر که او را ببا خواند و آنانکه بباخوانده اند میگویند که در بقیع در زمان سابق بازار چه بود والله اعلم لیشتری لی شاة تا خریده
شود برای من گوسفندی - فلم توجد - پس یافته نشد گوسفند - فارسلت الی جارلی قد اشتری شاة ان یرسل بها الی بثمنها - پس فرستادم من
کسی را بسوی همسایه که مرا بود که بفرستد آن گوسفند را که خریده است بسوی من به بهای آن - فلم یوجد - پس یافته نشد آن همسایه در خانه اش
فارسلت الی امراته - پس فرستادم نزد زن وی - فارسلت الی بها - پس فرستاد زن وی بسوی من آن شاة را بی اذن مرد خود - فقال
رسول الله - پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اطعمی هذا الطعام الاساری - بخوران این طعام اسیران را که در بندند آنها کافرانند بیرون از دائره
تکلیف و ظاهر اصاحب شاة را نیافتند تا از وی بحلی گیرند و باذن وی مقرون سازند و طعام ضائع میشد والله اعلم - رواه ابوداود و البیهقی
فی دلائل النبوة - وعن حزام - بکسر حای مهملہ [illegible] بن هشام عن ابیه - روایت میکند از پدرش که هشام ست - عن جده حبیش
بن خالد - از پدر پدرش که حبیش ست بضم حای مهمله و فتح موحده و سکون مثناة - وهو اخو ام معبد - حبیش برادر ام معبد بفتح میم و سکون عین
و فتح موحده که نام او عاتکه بنت خالد خزاعیه است و آن زنی ست که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در طریق هجرت بخیمه وی در آمده و وی
زنی بود جلد و قوی تکیه کرده می نشست در صحن خیمه طعام و شراب میداد فقرا و مساکین را - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم حین اخرج
من مكة - روایت میکند که آنحضرت وقتیکه بر آورده شد از مکه - خرج مهاجرا الی المدینة - بیرون آمد هجرت کننده بسوی مدینه - هو و ابوبكر
آنحضرت و ابوبکر - مولی ابی بکر عامر بن فهیرة - بضم فا و فتح ها و سکون تحتانیه اسلام آورده پیش از در آمدن آنحضرت صلی الله علیه وسلم
دار ارقم را و دلیلهما - و راه بر آنحضرت و ابی بکر عبد الله اللیثی را همراه گرفته بود تا راهنمائی کند این چهار تن در راه مدینه میرفتند - مروا علی خیمتی
ام معبد - گذشتند بر دو خیمه ام معبد که در آن وادی جای او بود و خیمه بفتح خا و سکون یا مشهورست و خیم اقامت در مکان - فسالوها لحما و تمرا لیشتروا منها
پس طلبیدند گوشت را و خرما را تا بخرند از وی - فلم یصیبوا عندها شیئا من ذلك - پس نیافتند نزد ام معبد هیچ چیزی را از آنچه طلبیدند -
وکان القوم مرملین - بضم میم اولی و سکون را و کسر میم ثانیه و بودند مردم بی زاد و بی توشه ارمال بی توشه شدن قوم و بی باران شدن -
مسنتین - بضم میم و سکون سین مهمله و کسر نون و فوقانیه تاکید مرملین ست قحط زده و سنه سال و بمعنی قحط آید - فنظر رسول الله صلی الله علیه وسلم
الی شاة فی کسر الخیمة - پس نگاه کرد آنحضرت بسوی گوسفندی که در جانب خیمه بود و کسر بکسر کاف و سکون سین و فتح نیز آمده شقه
فرودین خیمه - فقال ما هذه الشاة - پس گفت آنحضرت چیست این گوسفند و چه حال دارد - یا ام معبد قالت شاة خلفها الجهد عن الغنم -

گفت ام معبد گوسپندیست که پس انداخته است او را از گوسفندان مشقت و ناتوانی و از بس لاغری همراه گوسپندان بچراگاه بیرون نتوانست رفت۔ قال هل بها من لبن۔ گفت آنحضرت آیا هست در وی چیزی از شیر قالت هی اجهد من ذلک گفت ام معبد این شاة در تعب و مشقت افتاده تر و دور تر است از آنکه شیر داشته باشد۔ قال اتاذنین لی ان احلبها۔ گفت آنحضرت آیا اذن میدهی مرا که بدوشم من او را

قالت بابی انت وامی ان رایت بها حلبا فاحلبها۔ گفت ام معبد پدر و مادر من فدای تو باد اگر می بینی درین شاة شیری پس بدوش آن را یعنی در وی شیری نیست چه می دوشی او را و حلب بسکون لام دوشیدن و بفتح آن شیر دوشیده شده و در روایت بفتح است۔ فدعا رسول الله پس دعا کرد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فمسح بیده ضرعها پس مسح کرد بدست مبارک خود پستان او را۔ وسمی الله تعالی۔ و گرفت نام خدا را۔ ودعا لها فی شاتها۔ و دعا کرد آنحضرت ام معبد را در شان شاة وی فتفاجت علیه بتشدید جیم پس بگشاد شاة میان هر دو پای خود برای آنحضرت برای دوشیدن چنانکه عادت حیوان شیردار است که در وقت دوشیدن میان هر دو پایها کشاده میکند۔ و درت۔ و شیر داد در بتشدید را شیر و باریدن باران و جز آن۔ واجترت۔ و خاییدن گرفت آنچه از شکم بر آورد چنانکه عادت شتر و گاو و گوسفند ست و جره بکسر جیم و تشدید را آنچه شتر از گلو بر آرد جهت نشخوار۔ فدعا باناء یربض الرهط۔ پس طلبید آنحضرت ظرفی را که سیراب گرداند گروهی را فی القسرح یربض بتحریک و ضاد معجمه قوت که بسنده و رسنده باشد و یربض بضم تحتانیه و کسر موحده از اربض بمعنی خوابانیدن ستور و معنی خوابانیدن اینجا آنست که چنان سیراب گرداند که گران شوند و بخواب روند و رهط گروه کم از ده۔ فحلب فیه ثجا۔ پس دو[illegible] ظرف ریزان و روان و ثج بمثلثه و تشدید جیم سیلان و روان شدن آب۔ حتی علاه البهاء۔ تا آنکه بالا آمد ظرف را سپیدی شیر که نزد جوش زدن می آید یا کفک شیر۔ ثم سقاها۔ پستر نوشانید ام معبد را حتی رویت بکسر واو تا آنکه سیراب شد وی۔ وسقی اصحابه حتی رووا بالضم واو و نوشانید یاران خود را تا آنکه سیراب شدند ثم شرب آخرهم۔ پستر نوشید آنحضرت بعد از همه بحکم قاعده مستمره خود که فرمود ساقی القوم آخرهم۔ ثم حلب فیه پستر دوشید در آن۔ انا ثانیا بعد بدء۔ دوم بار بعد از بار نخستین حتی ملأ الاناء۔ تا آنکه پر کرد آوند را۔ ثم غادره عندها۔ پستر باقی گذاشت شیر را نزد ام معبد۔ وبایعها۔ و بیعت کرد آنحضرت ام معبد را باسلام۔ وارتحلوا عنها۔ و کوچ کردند از نزد ام معبد آورده اند که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بهجرت بر آمد و اهل مکه ندانستند که کجا رفت و بکدام جانب رفت مردی از جن بر جبل ابی قبیس بر آمد و این ابیات خواند و از وی می شنیدند و هیچکس را نمی دیدند از آن جمله دو بیت نیست

شعر جزی الله رب الناس خیر جزائه + رفیقین حلا خیمتی ام معبد + هما نزلا بالبر ثم ترحلا + فافلح من امسی رفیق محمد + رواه فی شرح السنة وابن عبد البر فی الاستیعاب وابن الجوزی فی کتاب الوفاء وفی الحدیث قصة۔ و در حدیث قصه ایست که در کتب سیر مذکور ست و آن آنیست که چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم کوچ کرد ابو معبد زوج ام معبد آمد و در خانه شیر دید گفت این چیست و از کجاست پس ذکر کرد ام معبد صفات و شمائل آنحضرت بافصح عبارتی پس گفت ابو معبد والله این نباشد مگر صاحب قریش که شنیده ایم با صفات او و اکنون والله به تحقیق قصد دارم که دریابم صحبت او را اگر بدان راه یابم۔

باب الکرامات

اهل حق اتفاق دارند به جواز و وقوع کرامت از اولیاء و ولی کسی ست که عارف باشد بذات و صفات حق بر قدر طاقت بشری مواظب باشد

برا تیان طاعت و ترک منہیات غیر منہمک در لذات و شہوات و کامل باشد در تقوی و اتباع بر حسب تفاوت مراتب آن و دلیل بر وقوع کرامت کتاب و سنت و تواتر اخبار ست از صحابہ و من بعدہم تواتر معنوی چنانکہ در قدر مشترک میان آن نزد انصاف و ترک عناد مجال شبہہ و انکار نیست خصوصاً از بعضی اکابر مشایخ طریقت و سادات ایشان مثل غوث الثقلین سید الشیخ محی الدین عبد القادر جیلانی رضی اللہ عنہ و جز ایشان آنچنان بحد کثرت رسیدہ است کہ لا یعد و لا یحصی ست بعضی از مشایخ اہل زمان ایشان گفتہ اند کہ کرامات وی رضی اللہ عنہ مانند رشتۂ مروارید بود کہ در پی یکدیگر می آمدند گاہی در وی ظاہر می شدند و گاہی از وی و یکی از ما اگر بنخواست کہ در یک مجلس چیزہای متعدد از آن عد کند میکرد و امام عبد اللہ یافعی گفتہ است کہ کرامات وی ثابت ست بی شبہہ و معلوم ست باتفاق نرسیدہ است مانند آن از ہیچ یکی از شیوخ آفاق و جماعۂ از معتزلہ و آنہا کہ در پی ایشان رفتہ اند منکر شدہ اند کرامت را و بعضی گفتہ اند کہ صادر نمیشود کرامت از ولی بقصد و اختیار و اگر صادر شود بی قصد و اختیار خواہد بود و بعضی بآن رفتہ کہ کرامت از جنس معجزہ نمیباشد مثل تکثیر طعام قلیل و نبع آب از اصابع و مانند آن و حق جواز و وقوع ست بقصد و اختیار و بی قصد و اختیار و از جنس معجزہ و غیر معجزہ و تمام کلام در اثبات کرامت بدلائل و رفع شبہۂ مخالفان در کتب کلام مذکور ست

ولا حاجۃ الی البیان لبد العیان۔

الفصل الاول — عن انس ان اسید بضم ہمزہ و فتح سین و سکون تحتانیہ — بن حضیر بضم حاء مہملہ و فتح ضاد معجمہ و سکون تحتانیہ — و عباد بفتح عین و تشدید موحدہ — بن بشر بکسر موحدہ [illegible] شین معجمہ روایت میکند انس کہ این دو صحابی جلیل القدر — تحدثا عند النبی — سخن کردند نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فی حاجۃ لہما — در کاری کہ مر این دو کس را بود — حتی ذہب من اللیل ساعۃ — تا آنکہ رفت از شب ساعتی یعنی پارہ — فی لیلۃ شدیدۃ الظلمۃ — در شب سخت تاریک — ثم خرجا من عند رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ینقلبان — پس تر بیرون آمدند آن دو صحابی از نزد آنحضرت در حالیکہ برمیگردند بسوی خانۂ خود — و بید کل واحد منہما عصیۃ — و بدست ہر یکی از ان دو عصا یکی بود — فاضاءت عصا احدہما لہما — پس روشن شد عصای یکی از ان دو برای ہر دو — حتی مشیا فی ضوءہا — تا آنکہ رفتند ہر دو در روشنی آن عصا — حتی اذا افترقت بہما الطریق — تا آنکہ چون جدا شد بہر دو کس راہ یعنی بجای رسیدند کہ از ان جا جداگانہ ہر یک راہ جدا میرود — اضاءت للآخر عصاہ — روشن شد برای دیگر نیز عصای او — فمشی کل واحد منہما فی ضوء عصاہ — پس رفت ہر یکی از ان دو صحابی در روشنائی عصای خود — حتی بلغ اہلہ — تا آنکہ رسید ہر یک اہل خانہ خود را — رواہ البخاری — و در روایت بخاری در کتاب الصلوۃ اینچنین آمدہ کہ بیرون آمدند آن دو صحابی از نزد آنحضرت در شب تاریک با ایشان مانند دو چراغ بود کہ روشن میشدند و چون جدا شدند ماند با ہر یکی چراغی جدا تا آنکہ آمد ہر یک اہل خانۂ خود را — و عن جابر قال لما حضر احد دعانی ابی من اللیل — گفت جابر ہنگامی کہ حاضر شد غزوۂ احد خواند مرا پدر من از ابتدای شب — فقال ما ارانی بضم ہمزہ — الا مقتولا فی اول من یقتل من اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم — پس گفت پدر من گمان نمیبرم خود را مگر کشتہ شدہ در نخست کسی کہ کشتہ شود از یاران آنحضرت در این عبارت ایمائیست کہ اگر ولی بطریق کرامت خبری بدہد باید کہ بطریق ظن و حسبان بدہد بخلاف نبی کہ بوحی گوید — وانی لا اترک بعدی اعز علی منک — و بدرستی من نمی گذارم پس از خود ارجمند تر بر من از تو — غیر نفس رسول اللہ — جز نفس نفیس پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کہ وی از ہمہ عزیز تر و محبوب تر ست — وان علی دینا فاقض — و بدرستی بر ذمۂ من دامی ست پس بگزار آن دام را و قضا

گزاردن وام در باب معجزات گذشت۔ واستوص باخواتک خیرا۔ وبپذیر وصیت مرا در باب خواہران خود کہ با ایشان نیکی کنی وبود مر اورا رضی اللہ عنہ نہ خواہر۔ فاصبحنا۔ پس صبح کردیم۔ فکان اول قتیل۔ پس بود وی نخستین کشتہ شدہ دران غزوہ۔ ودفنتہ مع آخر فی قبر۔ وگور کردم من اورا با صحابی دیگر در یک قبر چنانچہ حکم آنحضرت بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در شہدای احد کہ بعضے را با بعضے دریک قبر دفن کنید چنانکہ در باب آن گذشت وآن صحابی دیگر عمرو ابن الجموح بود کہ یار والد جابر وشوہر خواہر وی۔ رواہ البخاری۔ وعن عبد الرحمن بن ابی بکر۔ روایت ست از عبد الرحمن کہ اکبر اولاد ابی بکر صدیق ست ومادر او ام رومان ست کہ مادر عائشہ صدیقہ است اسلام آورد در عام حدیبیہ وبود نام او عبد الکعبہ پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اورا عبد الرحمن نام کرد۔ قال ان اصحاب الصفۃ کانوا اناسا فقراء۔ گفت عبد الرحمن کہ اصحاب صفہ بودند مردم فقیر وصفہ موضعی بود مظلل از مسجد کہ ایشان شب باش میکردند وران وایشان را اضیاف الاسلام میخواندند خانہ واہل وعیال ومال ومنال ہیچ نداشتند۔ وان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من کان عندہ طعام اثنین فلیذہب بثالث۔ وبدرستی آنحضرت فرمود کسی کہ باشد نزد وی طعام دو کس پس باید کہ ببرد سوم کس را یعنی از اصحاب صفہ۔ ومن کان عندہ طعام اربعۃ فلیذہب بخامس او سادس۔ وکسی کہ باشد نزد او طعام چہار کس پس باید کہ ببرد پنجم را یا ششم را وکلمۂ او برای تخییر ست اقسام بسیار ست بعضی را بیان کردند وبعضی را بالقیاس گذاشتند مقصود آنست کہ ہر کرا دسترسیست باید کہ از ایشان کسے را مہمان کند۔ وان ابا بکر جاء بثلثۃ۔ وبدرستی ابو بکر رضی اللہ عنہ آورد سہ کس را۔ وانطلق النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعشرۃ۔ وبرد آنحضرت دہ کس را۔ وان ابا بکر تعشی عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم۔ وبدرستی ابو بکر طعام شب خورد نزد آنحضرت۔ ثم لبث حتی صلیت العشاء۔ پستر درنگ کرد ابو بکر نزد آنحضرت تا آنکہ گزاردہ شد نماز عشا۔ ثم رجع۔ پستر برگشت ابو بکر بسوی خانۂ آنحضرت۔ فلبث حتی تعشی النبی۔ پس درنگ کرد تا آنکہ طعام شب خورد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ واین تکرار ست برای گرفتن قصہ از سر ونیز در اول بیان تعشی ابو بکر رضی اللہ عنہ ودر ثانی تعشی پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم ودرین میان اہل وعیال ابو بکر صدیق ومہمانان ہمہ منتظر ایستادہ۔ فجاء بعد ما مضے من اللیل ماشاء اللہ۔ پس آمد ابو بکر بخانہ بعد از گذشتن شب آنقدر کہ خدا خواستہ بود۔ قالت لہ امراتہ ما حبسک عن اضیافک۔ گفت مر ابو بکر را زنش چہ منع کرد وبازداشت ترا از مہمانان تو یعنے چرا تاخیر کردی کہ مہمانان انتظار تو کشیدند۔ قال اوما عشیتہم۔ گفت ابو بکر آیا طعام نخورانیدۂ تو مہمانان را۔ قالت ابوا حتی تجیٔ۔ گفت امراۃ ابو بکر اباآوردند وسرباززدند مہمانان از خوردن تا آنکہ بیائی تو۔ فغضب۔ پس خشم گرفت ابو بکر۔ وقال۔ وگفت۔ واللہ لا اطعمہ ابدا۔ بخدا سوگند کہ نمیخورم این طعام را ہرگز۔ فحلفت المراۃ ان لا تطعمہ۔ پس سوگند خورد امراۃ ابو بکر کہ نخورد این طعام را۔ وحلف الاضیاف ان لا یطعموہ۔ وسوگند خوردند مہمانان کہ نخورند آنرا۔ قال ابو بکر کان ہذا من الشیطان۔ گفت ابو بکر رضی اللہ عنہ ہست این غضب من وسوگند خوردن من از شیطان پس در حال از غضب باز آمد واستغفار کرد۔ فدعا بالطعام۔ پس طلبید ابو بکر طعام را فاکل واکلوا۔ پس خورد ابو بکر طعام را وخوردند عیال ومہمانان ویمین یا مقید بود بقید کہ مراد داشتہ کہ درین ساعت نمیخورم ویا بجہت آن خورد کہ باوجود یمین کہ آنحضرت فرمودہ است کہ ہر کہ سوگند خورد بر امری وببیند غیر آنرا خیر پس باید کہ بکند آن امر را وکفارت دہد از یمین خود۔ فجعلوا لا یرفعون لقمۃ الاربت من اسفلہا اکثر منہا۔ پس گشتند کہ بر نمی داشتند لقمہ را مگر آنکہ بالامی آمد وزیادہ میشد از زیر آن لقمہ بیشتر از ان۔ فقال لامراتہ۔ پس گفت ابو بکر مر زن خود را یا اخت بنی فراس۔ ای خواہر بنی فراس بکسر فا وسین مہملہ نام قبیلہ ایست واین زن کہ نام او ام رومان است از ان

قبیله بود - ما ہذا چیست این زیاده شدن طعام - قالت وقرة عینی - گفت امراة ابوبکر سوگند بقرة العین من مراد بدان ابوبکر صدیق را داشته و بعضی گویند آنحضرت را مراد داشته و قرة العین عبارت از شادی و دیدیت محبوبست زیرا که یا از قرست بضم بمعنی خنکی یا از قر بفتح بمعنی قرار دیده بدیدن محبوب خنک گردد و برقرار بود و چپ و راست ننگرد - انها الآن لاکثر منها قبل ذلک بثلث مرار - بدرستی آن طعامها اکنون بیشتر است از آنچه پیش از آن بوده سه چند - فاکلوا وبعث بها الی النبی - پس خوردند و فرستاد ابوبکر آنرا بسوی پیغمبر خدا - صلی الله علیه وسلم فذکر انه اکل منها - پس ذکر کرده شد و روایت کرده شده است که آنحضرت خورد از آن طعام - متفق علیه وذکر - و ذکر کرده شد حدیث عبدالله بن مسعود که در اول اوست - وکنا نسمع تسبیح الطعام فی المعجزات - در کتاب المعجزات -

الفصل الثانی - عن عائشة قالت لما مات النجاشی - هنگامی که مرد نجاشی به تخفیف جیم و سکون یا در آخر که پادشاه حبشه بود بر دین نصرانیت بود و بآنحضرت ایمان آورد و هم در حبشه مرد و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در مدینه بر جنازهٔ او غائبانه نماز گزارد پس عائشه میگوید هنگامی که مرد نجاشی - کنا نتحدث انه لایزال یری علی قبره نور - بودیم ما که با یکدیگر حدیث میکردیم و میگفتیم که بدرستی همیشه بود که دیده میشد بر قبر وی نور ظاهر آنست که مراد نور محسوس ست مثل نور چراغ یا ماه و آفتاب و تواند که عبارت باشد از ضیا و بهاکه می دریافتند مردم بدلهای خود از زیارت قبر وی و مشاهدهٔ آن والله اعلم - رواه ابوداؤد - وعنها قالت لما ارادوا غسل النبی صلی الله علیه وسلم قالوا لا ندری گفت عائشه هنگامی که خواستند صحابه غسل آنحضرت [illegible] بعد از موت گفتند نمیدانیم که - انجرد رسول الله - آیا برهنه کنیم ما پیغمبر خدا را - صلی الله علیه وسلم من ثیابه - از جامه های آنحضرت و برکشیم جامه ها جز ازار زیر وی - کما نجرد موتانا - چنانکه برهنه می کنیم مرده های خود را - ام نغسله وعلیه ثیابه - یا بشوئیم او را و حالانکه باشد بر بدن شریف وی جامه های وی - فلما اختلفوا - پس چون صحابه اختلاف کردند و گفتند بعضی که برهنه کنیم و جامه ها را از بدن شریف برکشیم و بعضی گفتند هم در جامه های وی غسل دهیم - القی الله علیهم النوم - انداخت و برگماشت خدای تعالی بر ایشان خواب را و همه را خواب گرفت - حتی ما منهم رجل الا وذقنه فی صدره - تا آنکه نبود از ایشان هیچ مردی مگر آنکه زنخدان وی بر سینهٔ وی بود کنایت ست از خواب - ثم کلمهم مکلم - پس سخن کرد ایشان را سخن کننده - من ناحیة البیت - از گوشهٔ خانه - لایدرون من هو در حالیکه در نمی یابند ایشان که کیست این سخن کننده - اغسلوا النبی صلی الله علیه وسلم وعلیه ثیابه - بشوئید پیغمبر را و حالانکه بر اوست جامه های او - فقاموا فغسلوه وعلیه قمیصه - پس برخاستند صحابه و غسل دادند آنحضرت را و حالانکه بر اوست پیراهن وی - یصبون الماء فوق القمیص - میریختند آب را بالای پیراهن - ویدلکونه بالقمیص - و می مالیدند آنحضرت را به پیراهن و نقل کرده اند از نووی که صواب آنست که آن جامه که غسل دادند در وی برکشیدند آنرا نزد تکفین و آنچه روایت کرده اند که نکشیدند و در ته کفن گذاشتند ضعیف ست صحیح نیست احتجاج بدان - رواه البیهقی فی دلائل النبوة - وعن ابن المنکدر - روایت ست از محمد بن المنکدر که از مشاهیر ائمهٔ تابعین ست و کبار ایشان ست جامع علم و زهد و عبادت و صدق و ثقه و بجاو نائل - ان سفینة مولی رسول الله صلی الله علیه وسلم - سفینه که مولی آنحضرت بود و سفینه بجهت آن نام شد که در سفری در خدمت آنحضرت بود و بارها بر داشته بود و هر که مانده میشد بار خود را بر وی می انداخت و وی همه بارها را میکشید چون آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم او را دید فرمود - انت السفینة - و دیگر این نام بر وی ماند و هر که از وی

اصل نام وی می پرسید میگفت که نام من همان ست که پیغمبر خدا نهاد صلی الله علیه وسلم پس محمد بن المنکدر روایت میکند که این سفینه اخطأ الجیش بارض الروم گم کرد راه لشکر در زمین روم او اسر فانطلق هاربا یلتمس الجیش یا اسیر کرده شد پس روان شد گریخته از دست کافران و طلب میکرد لشکر را فاذا هو بالاسد پس ناگاه وی یعنی سفینه مقارن بشیری ست که پیش آمد او را فقال پس گفت سفینه یا ابا الحارث انا مولی رسول الله من مولی پیغمبر خدایم صلی الله علیه وسلم و ابو الحارث کنیت شیر ست کان من امری کیت و کیت بود از کار من و حال من چنین و چنین یعنی قصه خود را از گم کردن راه و دور افتادن از لشکر یا در بند افتادن و گریختن به شیر باز بر گفت فاقبل الاسد له بصبصة پس پیش آمد شیر در حالیکه مر او را چاپلوسی است و بصبصه بموحده و مهمله مکرر بر وزن دحرجه دم جنبانیدن و چاپلوسی کردن و خواری نمودن سگ و گربه و جز آن بصاحبش حتی قام الی جنبه تا آنکه ایستاد شیر در پهلوی سفینه کلما سمع صوتا اهوی الیه هرگاه می شنید شیر آوازی را که از آن اندیشه ورد وی خوف ایذا باشد قصد میکرد بسوی آن آواز تا دفع کند چیزی که در وی خوف می بود و اصل اهوا دراز کردن دست ست بسوی چیزی تا گیرد آنرا ثم اقبل یمشی الی جنبه پس تر روی می آورد شیر و می آمد در حالی که میرود در پهلوی سفینه چنانکه عادت راهبران ست که خبردار می شوند حتی بلغ الجیش تا آنکه رسید سفینه لشکر را ثم رجع الاسد پس تر برگشت شیر رواه فی شرح السنة وعن ابی الجوزاء بفتح جیم و سکون واو و زاء بعد تابعی مشهور الحدیث ست که تابعان از وی روایت می کنند قال قحط اهل المدینة قحطا شدیدا گفت قحط کرده شدند اهل مدینه قحط سخت فی الصراح قحط خشک سالی قحوط باز ایستادن باران از هوا فشکوا الی عائشة پس شکایت کردند بسوی عائشه رض تا دعائی کند و علاجی سازد فقالت انظروا قبر النبی پس گفت نگاه کنید قبر پیغمبر را صلی الله [illegible] فاجعلوا منه کوی الی السماء پس بگردانید از قبر شریف منافذ بسوی آسمان حتی لا یکون بینه و بین السماء سقف تا آنکه نباشد میان قبر و میان آسمان سقف یعنی بردارید از میان قبر و آسمان حجاب و کوی جمع کوه بفتح کاف و ضم آن و تخفیف واو در مفرد و جمع روزن خانه و سبب در رفع حجاب میان قبر شریف و آسمان آن باشد که این طلب شفاعت ست از قبر شریف زیرا که در حیات آنحضرت استسقا می کردند بذات شریف و چون ذات شریف وی در پرده شد امر کرد عائشه که کشف کرده شود قبر شریف تا باران ببارد گویا استسقا کردند بقبر و در حقیقت استسقا و استشفاع ست بذات شریف وی و کشف قبر مبالغه است در آن ففعلوا پس کردند ایشان آنچه امر کرد عائشه صدیقه رضی الله عنها فمطروا مطرا پس باران داده شدند باران وادی بسیار حتی نبت العشب بضم عین و سکون شین تا آنکه روئید گیاه و سمنت الابل و فربه شدند شتران حتی تفتقت من الشحم تا آنکه بشگافت شتران از پیه کنایت ست از غایت فربهی فسمی عام الفتق پس نامیده شد این سال را سال فتق پس شفاعت جستن عائشه از قبر شریف و قبول افتادن شفاعت و ظهور اثر آن کرامت ست مر عائشه را و در حقیقت معجزه است مر آنحضرت را و خود کرامات اولیا همه معجزه است مر پیغمبر را صلی الله علیه وآله وسلم کما قالوا رواه الدارمی وعن سعید بن عبد العزیز مفتی اهل شام ست در زمن اوزاعی که امام اهل شام بود و بعد از وی و در رتبه اول ست امام احمد گفت که در شام صحیح تر در حدیث از وی و اوزاعی نیست و هر دو برابر اند نزد من ثقه ثبت ست از تبع تابعین دگریان دتر سان بود رحمة الله علیه قال لما کان یوم الحرة گفت وقتیکه بود روز واقعه حره بفتح حاء مهمله و تشدید را زمین سنگستان مراد زمین مدینه است و واقعه حره آنکه یزید بن معاویه بعث لشکر

فرستاد و خراب کرد و شناعت آن قضیہ مشہور تر از انست کہ توان گفت و شنید پارہ ازان در تاریخ مدینہ مذکور ست و یکی از شنایع آن قضیہ آنست لم یوذن فی مسجد النبی صلی اللہ علیہ وسلم ثلثا - اذان گفتہ نشد در مسجد آنحضرت سہ روز - ولم یقم - و اقامت گفتہ نشد و ہیچکس بہ نماز نتوانست آمد و نہ در مسجد حاضر شد - ولم یبرح سعید بن المسیب المسجد - و بیرون نرفت سعید بن المسیب کہ از کبار تابعین بود از مسجد - وکان لا یعرف وقت الصلوۃ - و بود سعید بن المسیب کہ نمی شناخت در آمدن وقت نماز را - الا بہمہمۃ یسمعہا من قبر النبی صلی اللہ علیہ وسلم - مگر بآواز خفی کہ می شنید آنرا از درون حجرہ کہ قبر شریف آنحضرت دران بود و ہمہمہ بہا و میم مکرر بر وزن و حرجہ آواز پنہان کہ فہم کردہ نشود فی القراح ہمہمہ گردانیدن آواز در سینہ - رواہ الدارمی - **وعن ابی خلدۃ** - بفتح خاء معجمہ و سکون لام و دال مہملہ نام او خالد بن دینار ست تابعی - قال قلت لابی العالیۃ سمع انس من النبی صلی اللہ علیہ وسلم - گفت ابو خلدہ و گفتم مر ابی العالیہ را کہ از کبار تابعین ست آیا شنیدہ است انس از آنحضرت - قال خدمہ عشر سنین - گفت شنیدن چہ گوئی کہ خدمت کردہ است انس آنحضرت را دہ سال در وقتیکہ آنحضرت بمدینہ ہجرت آمد انس ہشت سالہ بود و مادرش او را آوردہ در خدمت شریف گذاشت و تا وقت وفات در خدمت بود - ودعا لہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم - و دعا کرد مر او را آنحضرت - وکان لہ بستان یحمل فی کل سنۃ الفاکہۃ مرتین - و بود مر انس را باغی کہ بار می آورد میوہ را در ہر سال دو بار - وکان فیہا ریحان یجیٔ منہ ریح المسک - و بود درین نباتات بستان ریحانی کہ می آمد ازان بوی مشک و نیز آمدہ است کہ دعا کرد آنحضرت او را ببرکت در عمر و اولاد و اموال پس در گذشت عمر او از صد سال و رسید اولاد او بصد و ہفتاد و سہ ازان ذکور و بست و ہفت اناث و برکت در اموال آنست کہ درین حدیث [illegible] و تخصیص آن ذکر از جہت بودن او صریح در خرق عادت و انیہمہ کراماتی ست کہ ثابت ست مر انس را بدعای آنحضرت - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب -

الفصل الثالث - **عن عروۃ بن الزبیر** عروہ از کبار تابعین ست و زبیر والد او از عشرہ مبشرہ - ان سعید بن زید بن عمرو بن نفیل - بضم نون و فتح فا و سکون تحتانیہ و سعید بن زید نیز از عشرہ مبشرہ ست زوج اخت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ و بود مستجاب الدعوات پس روایت می کند عروہ بن الزبیر کہ سعید بن زید - خاصمتہ - خصومت کرد او را - اروی - بفتح ہمزہ و سکون را و فتح واو بنت اوس بفتح ہمزہ و سکون واو ہمچنین ست در نسخ مشکات و در جامع الاصول گفتہ کہ در نمی یابم کہ وی صحابیہ است یا تابعیہ الی مروان بن الحکم خصومت کرد اروی سعید بن زید را و برد او را بسوی مروان کہ حاکم مدینہ بود از جانب معاویہ - وادعت انہ اخذ شیئا من ارضہا - و دعوی کرد این زن کہ سعید بن زید گرفت و غصب کرد چیزی از زمین او را - فقال سعید انا کنت آخذ من ارضہا شیئا - پس گفت سعید بطریق استبعاد و استغراب من می گیرم از زمین او چیزی را - بعد الذی سمعت من رسول اللہ - بعد آنچہ شنیدم از پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم قال ما ذا سمعت من رسول اللہ - گفت مروان چہ چیز شنیدہ تو از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال سمعت رسول اللہ - گفت سعید ابن زید شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول - میگفت - من اخذ شبرا من الارض ظلما - کسی کہ بگیرد یک بدست از زمین کسی بطریق ظلم - طوقہ - طوق گردانیدہ شود یعنی انداختہ شود آن زمین در گردن وی و در بعضی نسخ طوقہ اللہ طوق گرداند او را خدای تعالی - الی سبع ارضین - تا ہفت زمین - فقال لہ مروان لا اسالک بینۃ بعد ہذا - پس گفت مروان نمی طلبم از تو گواہ

بعد آن حدیث یعنی چیزی که دلالت کند بر صدق تو آنچه بر سعید متوجه بود و یمین بود و مروان بینه را بجای یمین ذکر کرد یا مراد آنست که سوال سلیم
بر تو از وی بینه - فقال سعید اللهم ان کانت کاذبة فاعم بصرها - پس گفت سعید خداوندا اگر هست آن زن دروغ گو پس کور گردان بینائی
او را - واقتلها فی ارضها - و بکش او را در زمین او که دعوی میکند آنرا و در روایتی آمده است که (واجعل قبرها فی دارها - و بگردان قبر او را
در سرای وی - قال - گفت عروة - فما ماتت حتی ذهب بصرها - پس نمرد آن زن تا آنکه رفت بینائی او - و بینما هی تمشی فی ارضها - و در اثنای
آنکه آن زن میرفت در زمین خود - اذ وقعت فی حفرة فماتت - ناگاه افتاد در گوی پس مرد متفق علیه - و فی روایة لمسلم عن محمد بن زید بن
عبد الله بن عمر تابعی مدنی صدوق ست و ذکر کرده است او را ابن حبان در ثقات روایت میکند از جد خود و از ابن عباس و روایت میکنند
از وی پسران او اعمش و معمر - بمعناه - بمعنی این حدیث آمده است و لفظ مخالف ست - وانه رآها عمیاء - و این آمده است که وی دیده آن زن را
کور - تلتمس الجدر - طلب میکرد دیوارها را در راه رفتن - تقول اصابتنی دعوة سعید - می گفت آن زن رسید مرا دعای سعید بن زید که
بکور می من کرده بود - وانها مرت علی بیر فی الدار التی خاصمته فیها - و بدرستی آن زن گذشت بر چاهی که در سرای بود که خصومت میکرد
وی سعید بن زید را در ان سرا - فوقعت فیها - پس افتاد آن زن در آن چاه - فکانت قبرها - پس بود همان چاه قبر وی یعنی ساخته نشد
برای وی قبری جدا - وعن ابن عمر ان عمر رضی الله عنه بعث جیشا - روایت ست از ابن عمر که عمر رضی الله عنه فرستاد بجانب
لشکری را - وامر علیهم رجلا یدعی ساریة - و امیر گردانید برین لشکر مردی را که نام برده میشد او را ساریه بسین مهمله و راء و تحتانیه فبینا عمر
یخطب فجعل یصیح - پس در اثنای آنکه عمر خطبه میخواند پس گشت که آواز می کن[illegible]ید - یا ساری الجبل - ای ساریه بگیر کوه را
و پناه آر بوی یعنی بگردان کوه را پس پشت خود و در روایتی الجبل الجبل کرر - پس امیر المومنین عمر رضی الله عنه را از مدینه کشف شد و ساریه
در نهاوند بود - فقدم رسول من الجیش - پس قدوم آورد فرستاده شده از لشکر - فقال یا امیر المومنین لقینا عدونا - ملاقات کردند
ما را دشمنان ما - فهزمونا - پس شکست دادند ما را - فاذا الصائح یصیح - پس ناگاه آواز کننده آواز می کند و میگوید - یا ساری الجبل فاسندنا
ظهورنا الی الجبل - پس تکیه دادیم پشتهای خود را بسوی کوه - فهزمهم الله - پس شکست داد ایشانرا خدای تعالی - رواه البیهقی فی
دلائل النبوة - وعن نبیهة بضم نون و فتح موحده و سکون تحتانیه اینچنین ست در نسخ مشکات و در کتب اسماء الرجال نبیه آست
بی تاء و همین ست صواب - بن وهب بفتح واو و سکون ها تابعی ست و برادرزاده شیبة بن عثمان حجبی و ابن حبان او را در ثقات ذکر
کرده ست و بعضی او را لا باس به گفته اند - ان کعبا دخل علی عائشة - روایت میکند که کعب احبار در آمد بر عائشه - فذکروا رسول الله - پس ذکر کرد
کعب و عائشه و هر که حاضر بود پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم فقال کعب ما من یوم یطلع الا نزل سبعون الفا من الملائکة - نیست
هیچ روزی که طلوع میکند وی بر آید مگر آنکه فرو می آیند هفتاد هزار فرشتگان - حتی یحفوا بالقبر رسول الله - تا آنکه گرداگرد می در آیند قبر پیغمبر خدا را
صلی الله علیه وسلم یضربون باجنحتهم ویصلون علی رسول الله - میزنند بازوهای خود را و درود میفرستند بر رسول خدا صلی الله علیه وسلم حتی
اذا امسوا عرجوا - تا آنکه چون شام میکنند بالا میروند - وهبط مثلهم - و فرود می آیند مانند ایشان یعنی هفتاد هزار فرشته دیگر - فصنعوا مثل ذلک - پس میکنند
ایشان نیز مانند آنچه میکردند فرشتهای روز از گرد کردن قبر شریف و زدن بازوها و درود فرستادن بر آنحضرت - حتی اذا انشقت عنه الارض خرج

فی سجین للفاسق للملائکۃ تا آنکہ چون می شکافد از آنحضرت زمین یعنی مبعوث میگردد آنحضرت و می برآید در ان ہفتاد ہزار فرشتہ یزفونہ در حالیکہ
میبرند آنحضرت را فرشتگان بدرگاہ عزت جل جلالہ زفاف شتاب رفتن و بردن عروس را بخانہ شوی و زفہ مخففہ را گوئید و یزفونہ بر معنی اول
بکسر زای ست و بر ثانی بفتح و مراد بردن محبوب ست بسوی حبیب گویا کعب این فرشتگان را مشاہدہ کرد تا داخل کرامت باشد والا اگر سماع و نقل از کتب
سماویہ باشد کرامت نمی شود فتدبر واللہ اعلم - رواہ الدارمی -

باب

دراکثر نسخ ہمچنین ست باب مطلق بی ترجمہ و در بعضے نسخ (باب وفات النبی صلی اللہ علیہ وسلم) و این اولی و اظہر ست زیرا کہ عادت مولف وضع باب مطلق
ازبرای ذکر لواحق و متممات باب سابق ست و اینجا نہ چنین ست بلکہ ذکر کردہ است احوال متعلق بوفات آنحضرت پس مناسبت ترجمہ ساختن بدان
و نیز بعد ازین باب بابی آوردہ است بی ترجمہ متعلق بوفات پس ظاہر آنست کہ این باب مترجم بوفات النبی صلی اللہ علیہ وسلم بود و باب آیندہ
غیر مترجم در لواحق و متممات این - بدانکہ ابتدای مرض آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ حادث شد صداعی در اواخر شہر صفر کہ یک شب یا دو شب از ان
ماندہ بود و بعضے گفتہ اند کہ ابتدای مرض در اول ربیع الاول بود و ابن جوزی در کتاب الوفا گفتہ کہ ابتدای مرض در شہر صفر بودہ کہ دو شب از ان ماندہ
بود و وفات وی در دوازدہم ربیع الاول بود و سلیمان تیمی کہ یکی از ثقات ست جزم کردہ است بآنکہ ابتدای مرض در روز شنبہ بود بیست و دوم صفر و وفات
در روز دوشنبہ دوم ربیع الاول واللہ اعلم و این قول را ترجیح کردہ اند بآنکہ وفات فاطمہ زہرا رضی اللہ عنہا در سوم رمضان ست و اتفاق دارند
بر آنکہ حیات وی رضی اللہ عنہا شش ماہ [illegible] حضرت پس سخت شد درد سر و تپ تا می گشت از پہلو بپہلو بر بستر و میفرمود نیست ہیچکس
کہ سخت تر باشد بلای او از ما کہ گروہ انبیائیم لاجرم زیادہ است اجر ما پس بیمار بود آنحضرت مدت دوازدہ روز یا چہاردہ بنا بر اختلاف در زمان ابتدای
مرض و آزاد کرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در مرض خود چہل تن از بندگان را و نماز میگزارد با اصحاب در مدت مرض مگر سہ روز و بعضے گفتہ ہفدہ
نماز بود کہ ابوبکر را فرمود رضی اللہ عنہ کہ با مردم نماز کند و بیرون آمد روزی بسوی مسجد و نماز گزارد و گفت ای گروہ مسلمانان شما را وداع میکنم و
بہ پناہ خدای سپارم خدا خلیفہ من ست بر شما پس ازمن بر شما باد کہ تقوی کنید و نگاہ دارید طاعت او را زیرا کہ من می گذارم دنیا را و جدا میشوم
از شما و روایات متعاضد ست بر آنکہ امام ابوبکر بود رضی اللہ عنہ از ابن عباس روایت کہ گفت نماز نگزارد آنحضرت پس ہیچ یکی از امت خود
مگر پس ابوبکر و یکبار پس عبدالرحمن بن عوف یکباری در سفر یک رکعت و آنچہ واقع شد در مرض موت آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آن بود کہ
سخت شد درد وی روز پنجشنبہ پس خواست کہ کتابی نویسد پس گفت مر عبدالرحمن بن عوف را بیار شانہ گوسفندی را یا تختہ را تا بنویسیم
برای ابوبکر کتابی را پس چون خواست کہ برخیزد و بیارد فرمود حاجت نیست ابا دارند خدا و مومنان کہ اختلاف کنند در ابی بکر و روایت
کردہ اند کہ عباس گفت مر علی را کہ من می شناسم روہای پسران عبدالمطلب را نزد موت و می ترسم کہ برنخیزد پیغمبر خدا ازین درد برو
طلب کن این امر را علی گفت رضی اللہ عنہ آیا میدانی تو کہ اگر بطلبیم و بدہد ہرگز نمی دہند مردم ما را پس من ہرگز نمی طلبم و آنچہ واقع
شد در مرض آنحضرت آنست کہ آنحضرت را ہفت دینار بود پس انفاق کرد آنہا را تا چیزی باقی نگذاشت و اکثر وصیت آنحضرت در مرض
موت رعایت نماز و احسان بر خدمتگاران بود و دمیری در حیوۃ الحیوان از واقدی مے آرد کہ چون شک واقع شد در موت آنحضرت

صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نہاد اسما بنت عمیس دست خود را در میان دو کتف آنحضرت پس گفت وفات یافت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم
و برداشته شد خاتم نبوت از میان کتفین وی و روایت میکنند ام سلمه که نهادم دست خود را بر سینه آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم روزی که وفات
یافت پس گذشت بر من جمعه‌ها که طعام میخوردم و دست می‌شستم و نمی رفت از دست من بوی مشک و در شواهد النبوة می آرد که رسیده شد
علی رضی اللہ عنه از سبب فهم و حفظ وی گفت چون غسل داده شد آنحضرت را جمع شد آب در پلکهای وی پس برداشتم من بزبان
خود آنرا و فرو بردم پس میدانم قوت حفظ خود از وی و کفن داده شد آنحضرت را صلی اللہ علیه وآله وسلم در سه جامه سفید از پنبه که نبود در وی قمیص
و عمامه و مختلف آمده است روایات در کفن آنحضرت و صحیح همین ست که در حدیث عائشه آمده لیکن اختلاف کرده اند در تفسیر قول عائشه که گفت
نبود در وی قمیص و عمامه بعضے گفته اند که مراد آنست که سه جامه بود ورای قمیص و عمامه که مجموع پنج باشد و گفته اند که صحیح آنست که معنے این عبارت
اینست که قمیص و عمامه در کفن آنحضرت نبود نووی گفت که جمهور علما برین اند و چنانچه می گویند که زیاده بر سه مکروه است و نزد شافعی جائز غیر
مستحب ست و نزد مالکیه مستحب ست مردان را و زنان را و زنان را مو کد تر ست و نزد حنفیه کفن سه جامه است ازار و قمیص و لفافه و نزد متاخرین ایشان عمامه
مستحب ست از برای علما و تحقیقه فی کتب الفقه و نماز گزاردند بر آنحضرت تنها تنها و امامت نکرد هیچکس جماعه جماعه می آمدند و نماز می گزاردند و چون نهاده شد
آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم در قبر و شقران که یکی از موالی آنحضرت بود صلی اللہ علیه وآله وسلم قطیفه نجرانیه را که آنحضرت روز خیبر یافته بود
و گاهی می پوشید و گاهی می گسترانید در زیر آنحضرت در قبر نهاد و گفت نمی خواهم که بپوشد آنرا کسے بعد از تو و بنا کردند در قبر آنحضرت خشتهای
خام و گفته اند که مجموع ۹ نه خشت بود و چون فارغ شدند از نهادن خشتها بیرون آ[illegible]ند قطیفه را و علما اتفاق دارند بر کراهت نهادن قطیفه
و مانند آن زیر مرده در قبر و گردانیده شد قبر آنحضرت صلی اللہ وآله وسلم مسطوح و پاشیده شد بر وی آب و مشهور آنست که مسنم بود یعنی بر وضع
کوهان شتر و تسنیم قبر مستحب ست و برین اند ائمه اربعه و غیر ایشان و قبض کرده شد رسول خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم روز دوشنبه
و دفن کرده شد در شب چهارشنبه و بعضے گفته اند روز سه شنبه بعد گشتن آفتاب و اول صحیح تر ست و نوحه کردند و مرثیه گفتند اهل بیت
آن حضرت و اصحاب و ذکر کرده ایم آن را و باقی احوال مرض و موت و دفن و آنچه متعلق ست بآن در رساله مسمی بما ثبت فی السنة
من احکام السنة و اینجا اینقدر کافی ست۔

الفصل الاول عن البراء — روایت ست از براء بن عازب که از مشاهیر انصار ست و اول مشاهد وی خندق ست و پیش
از آن صغیر بود فتح کرد ری و قزوین را و حاضر شد با امیر المومنین علی بن ابی طالب جمل و صفین و نهروان را و مرد بکوفه در زمان مصعب
بن الزبیر که حاکم بود از جانب برادر خود عبد اللہ ابن زبیر۔ قال۔ گفت براء بن عازب۔ اول من قدم علینا من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ
علیه وسلم مصعب بن عمیر و ابن ام مکتوم نخستین کسی که قدم آورد از مکه بمدینه بسا یعنی بر انصار از اصحاب آنحضرت این دو صحابی اند در خبر ست
که آنحضرت بالتماس انصار بعضے از اصحاب خود را پیش از هجرت بمدینه فرستاد تا تعلیم قرآن و احکام دین بکنند و برای مصالح دیگر که در آن دید
پس این دو صحابی جلیل القدر را فرستاد و تعجیلا پس در الیشان فرستادند۔ یقرانا القرآن۔ که می خوانانیدند این دو صحابی ما را قرآن را۔
ثم جاء عمار و بلال و سعد۔ پستر آمد عمار بن یاسر و بلال ابن رباح و سعد بن ابی وقاص۔ ثم جاء عمر بن الخطاب فی عشرین من اصحاب النبی

بیشتر آمد امیر المؤمنین عمر در لبست کس از اصحاب پیغمبر صلی اللہ علیہ سلم ثم جاء النبی۔ بعد از ان آمد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فما رایت اہل المدینۃ
فرحوا بشیء فرحہم بہ۔ پس ندیدم اہل مدینہ را کہ شادمان شدہ باشند بچیزی ہمچو شادمان شدن ایشان بآمدن آنحضرت۔ حتی رایت الولائد
والصبیان یقولون۔ تا آنکہ دیدم من دخترکان را و پسرکان را می گفتند۔ ہذا رسول اللہ۔ این پیغمبر خداست صلی اللہ علیہ وسلم قد جاء
بتحقیق آمدہ۔ ولائد جمع ولیدہ است بمعنی دخترک و ولید بمعنی پسر و ولیدہ گاہی داہ را نیز گویند اگرچہ کبیرہ باشد۔ فما جاء حتی قرأت
سبح اسم ربک الاعلی۔ پس نیامد آنحضرت تا آنکہ خواندم من یعنی آموختم سورہ سبح اسم ربک الاعلی یعنی این سورہ را پیش آمدن آنحضرت آموختہ بودم
فی سور مثلہا من المفصل۔ با سورتہای دیگر مانند آن از مفصل و معنی مفصل در باب القراءۃ از کتاب الصلوۃ معلوم شدہ است و این حدیث دلالت
دارد بر آنکہ این سورہ در مکہ نازل شدہ باشد و درین کلامی ست کہ در شرح ذکر کردہ ایم۔ رواہ البخاری۔ وعن ابی سعید الخدری ان
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جلس علی المنبر۔ روایت ست از ابی سعید خدری کہ آنحضرت نشست بر منبر و بود آن در مرض موت آنحضرت پنج شب
پیش از موت۔ فقال ان عبدا خیرہ اللہ بین ان یوتیہ من زہرۃ الدنیا ماشاء و بین ما عندہ۔ پس گفت آنحضرت کہ بندہ بود کہ مخیر گردانید اورا
خدای تعالی میان این کہ بدہد اورا از ناز و نعمت دنیا ہرچہ خواہد وی تعالی یا ہرچہ خواہد آن بندہ و میان چیزی کہ نزد خداست از ثواب آخرت
فاختار ما عندہ۔ پس اختیار کرد و برگزید آن بندہ چیزی را کہ نزد خداست از ثواب آخرت۔ فبکی ابوبکر۔ پس گریہ کرد ابوبکر بشنیدن این سخن
از آنحضرت۔ قال۔ گفت ابوبکر خطاب بآنحضرت کردہ فدیناک بآبائنا وامہاتنا۔ پدران ما و مادران ما فدای تو باد فعجبنا لہ۔ پس شگفت کردیم
ما مر ابوبکر را۔ فقال الناس انظروا الی ہذا الشیخ یخبر [illegible] صلی اللہ علیہ وسلم عن عبد خیرہ اللہ تعالی بین ان یوتیہ من زہرۃ الدنیا و
بین ما عندہ۔ پس گفتند مردم نگاہ کنید بجانب این پیر خبر میدہد آنحضرت از حال بندہ کہ مخیر گردانید خدا تعالی اورا میان آنکہ بدہد اورا از
زہرۂ دنیا و میان آنچہ نزد اوست۔ وہو یقول۔ وآن پیر میگوید۔ فدیناک بآبائنا وامہاتنا یعنی این چہ جای گریہ و تفدیہ است آنحضرت از
یک بندہ لا علی التعیین خبر میدہد و این شیخ گریہ میکند و بآنحضرت تفدیہ میکند۔ فکان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہو المخیر۔ پس بود
آنحضرت مراد بہ بندہ کہ مخیر گردانیدہ شد یعنی آنحضرت بہ بندہ ذات شریف خود را مراد داشت۔ وکان ابوبکر اعلمنا۔ و بود ابوبکر داناترین و فہم
کنندہ ترین ما این کلام را۔ متفق علیہ۔ وعن عقبۃ بن عامر قال صلی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت عقبہ بن عامر کہ صحابی مشہور ست
و احوال او در مواضع متعددہ نوشتہ شدہ است نماز جنازہ گزارد آنحضرت۔ علی قتلی احد بعد ثمان سنین۔ بر کشتگان غزوۂ احد بعد از ہشت سال
از دفن ایشان۔ کالمودع للاحیاء والاموات۔ مانند وداع کنندہ مر زندگان را و مردگان را و اما وداع مر زندگان را بجہت رحلت آنحضرت
از دنیا بود و مر مردگان را بجہت انقطاع دعا و استغفار وی از ایشان و این در آخر زمان حیات آنحضرت بود و مراد بصلوۃ نماز جنازہ است
و این مؤید مذہب حنفیہ ست کہ قائل اند بنماز گزاردن بر شہدا و نزد شافعیہ کہ قائل نیستند بدان مراد دعاست و تحقیق این مبحث در شرح سفر السعادۃ بسیار کردہ
شدہ است و درین شرح نیز در مجلس گذشت۔ ثم طلع المنبر۔ پس برآمد آنحضرت منبر را۔ فقال انی بین ایدیکم فرط۔ پس گفت آنحضرت بدرستی من در
پیش شما فرطم و فرط بفتح فا و را آنکہ پیش رود بمنزل برای راست کردن دلو و رسن و پاک کردن چاہ و جز آن و کارسازی منزل مراد پیش رفتن
آنحضرت ست بدار آخرت برای کارسازی امت و تہیہ اسباب نجات و شفاعت ایشان۔ وانا علیکم شہید۔ و من بر شما گواہ ام و گواہی میدہم

برانقیاد وطاعت وقبول دعوت اسلام - وان موعدکم الحوض - وبدرستی که وعده گاه دیدار ومیقات ملاقات میان من وشما حوض کوثر ست
وانی لانظر الیه - وبدرستی من هر آئینه نگاه میکنم ومی بینم بحوض وانا فی مقامی ہذا - وحالانکه من درین جای خودم - وانی قد اعطیت مفاتیح خزائن الارض
وبدرستیکه من بتحقیق داده شده ام کلیدهای زمین را اشارتست بمالک شدن امت خزائن ملوک ماضیه جز آنرا واما در خزائن معنوی مفاتیح آسمان وزمین
وملک وملکوتست تخصیص بزمین ندارد - وانی لست اخشی علیکم ان تشرکوا بعدی - وبدرستی من نمیترسم برشما مشرک شدن وکافر گشتن شمارا
پس ازمن - ولکن اخشی علیکم الدنیا ان تنافسوا فیها - ولیکن می ترسم برشما دنیارا که رغبت کنید ومیل کنید در دنیا تنافس رغبت کردن نفیس چیزی
گرانمایه که رغبت کرده میشود دروی منافست رغبت کردن در چیزی بطریق مبارات ومعارضه - وزاد بعضهم - وزیاده کرده اند بعضی راویان این
عبارت راکه فتقتتلوا - پس کشتن کنید میان خود - فتهلکوا - پس هلاک شوید - کما هلک من کان قبلکم - چنانکه هلاک شدند کسانیکه بودند پیش از
شما متفق علیه **وعن عائشة** قالت ان من نعم الله علی ان رسول الله صلی الله علیه وسلم توفی فی بیتی - گفت عائشه بدرستی
از نعمتهای خدا برمن که مخصوص گردانید مرا بآن آنست که آنحضرت قبض کرده شد در خانه من زیرا که آنحضرت استیذان کرد از ازواج مطهره را که
تمریض وی درخانه عائشه کرده شود - وفی یومی - ودر روز نوبت من یعنی باوجود آنکه آنحضرت در مدت مرض تا وقت وفات در خانه عائشه
بود در روز وفات موافق نوبت عائشه نیز افتاد - وبین سحری ونحری - وقبض کرده شد آنحضرت میان سینه من وگردن من سحر بفتح سین وسکون
حا سینه ودر اصل بمعنی شش ست نحر منحر پیش سینه زیرا که آنحضرت تکیه داشت در آن [illegible] برسینه عائشه وان الله جمع بین ریقی وریقه عند موته
واز نعمتهای خدا برمن آنست که خدای تعالی جمع کرد میان آب دهن من وآب دهن آنحضرت نزد موت آنحضرت این معنی همیشه نعمت ست
بود ووقت موت عظیم ترست که وقت منتهای برکاتست یا بیان واقع میکند که حصول این نعمت در آن وقت بود بعد از آن بیان تقریب
وجود این نعمت میکند ومیگوید - دخل علی - درآمد برمن - عبدالرحمن بن ابی بکر - ووی برادر عائشه بود - وبیده السواک - ودر دست وی
مسواک بود - وانا مسندة رسول الله - ومن تکیه دهنده پیغمبر خدا بودم - صلی الله علیه وسلم فرأیته ینظر الیه - پس دیدم من آنحضرت را که نگاه میکند بسوی
عبدالرحمن که مسواک در دست داشت یا بسوی مسواک وعرفت انه یحب السواک وشناختم من که آنحضرت دوست میدارد که مسواک کند
فقلت آخذه لک - پس گفتم من آیا بگیرم من مسواک را برای تو - فاشار برأسه ان نعم - پس اشارت کرد آنحضرت بسر مبارک خود که آری بگیر
فتناولته - پس گرفتم مسواک را از دست عبدالرحمن یعنی دادم بآنحضرت وگرفت وکرد - فاشتد علیه - پس سخت آمد مسواک بر آنحضرت
وقلت الینه لک - وگفتم نرم گردانم مسواک را برای تو - فاشار برأسه ان نعم فلینته - پس نرم گردانیدم - فامره - پس گذرانید آنحضرت مسواک را
بر دندان وبر دهن - وبین یدیه رکوة فیها ماء - وپیش آنحضرت کوزه بود که در وی آب بود ورکوه بفتح راکوزه آب خوردن فجعل یدخل یدیه
فی الماء - پس گشت آنحضرت که می درآرد هر دو دست خود را در آب فیمسح بهما وجهه ویقول - پس میمالد هر دو دست تر بر روی مبارک
خود را ومیگوید - لا اله الا الله ان للموت سکرات - بدرستی که مرموت را سختیهاست سکرة الموت بفتح سین وسکون کاف شدت وهم وغشی
اوست واین نیز در اصل از سکرست بمعنی مستی واز اینجا معلوم میشود که سکرات آنحضرت یک نوع حرارتی بود عارض بیدن شریف که بمسح آب
اطفاء آن میکردند چنانکه در وهم می درآید از شدآید که خلائق را میباشد ونسبت بحال شریف وی صلی الله علیه وآله وسلم این هم عظیم بود

وازینجاست قول عائشہ کہ گفت رشک نمیبرم بہیچ یکی بآسانی موت بعد ازانچہ دیدم از سختی موت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فافہم وباللہ التوفیق
ثم نصب یدہ۔ پستر ایستادہ کرد آنحضرت دست شریف خود را فجعل یقول۔ پس گشت کہ میگوید۔ فی الرفیق الاعلی۔ یعنی بگردان خداوندا مرا
در رفیق اعلی یا میخواہم در آمدن در رفیق اعلی و در روایتی آمدہ کہ فرمود اخترت الرفیق الاعلی اختیار کردم رفیق اعلی را حتی قبض ومالت یدہ
تا آنکہ قبض کردہ شد آنحضرت ومیل کرد ویایان افتاد دست شریف وی و در مراد برفیق اعلی اقوال ست بعضے گفتہ اند کہ مراد ارواح انبیاست
کہ ساکن اند در اعلی علیین در حضرت اقدس چنانکہ در حدیث دیگر واقع شدہ است (مع النبیین والصدیقین وحسن اولئک رفیقا) و رفیق اسم جنس ست
واقع میشود بر واحد وکثیر یا مراد ملأ اعلی وعالم ملکوت ست وبعضی گفتہ اند کہ مراد برفیق اعلی حضرت رب العزۃ است واطلاق رفیق بروی تعالے
آمدہ است ودر حدیث آمدہ است ان اللہ رفیق یحب الرفق فی الامر وموید این ارادہ است انچہ در بعضے اخبار آمدہ است کہ جبرئیل آمد وگفت
کہ خدای تعالی مشتاق ست ومخیر میگرداند ترا در بودن در دنیا ودر آمدن اینجا فرمود آنحضرت اخترت الرفیق الاعلی واللہ اعلم وبعضے
رفیق اعلی را بر بہشت نیز حمل کردہ اند و رفق بمعنی نرمی کردن وسود داشتن نیز آمدہ است ومراد برفیق جای رفق ست۔ رواہ البخاری
وعنہا قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول ما من نبی یمرض الا خیر بین الدنیا والآخرۃ۔ وہم از عائشہ است گفت شنیدم آنحضرت
را کہ میگفت نیست ہیچ پیغمبرے کہ بیمار شود مگر آنکہ مخیر گردانیدہ میشود میان دنیا وآخرت یعنی بدست او اختیار میدہند کہ اگر خواہد در دنیا باشد
واگر خواہد بآخرت خرامد۔ وکان فی شکواہ الذی قبض۔ وبود آنحضرت در بیماری خود کہ قبض کردہ شد در وی ودر بعضے نسخ قبض فیہ
اخذتہ بحۃ شدیدۃ۔ گرفت آنحضرت را سعال [illegible] وبحہ بضم موحدہ وتشدید حاء مہملہ درشتی آواز وفی الصراح بحہ گلو گرفتگی فسمعتہ
یقول۔ پس شنیدم آنحضرت را کہ میگوید مع الذین انعمت علیہم من النبیین والصدیقین والشہداء والصالحین اختیار میکنم صحبت باآن کسان کہ انعام
کردہ تو برایشان کہ پیغمبران وراست گفتاران وراست کرداران وشہیدان ونیکوکاران اند۔ فعلمت انہ خیر۔ عائشہ می گوید رضی اللہ عنہا
پس فہمیدم من ازین عبارت کہ آنحضرت مخیر گردانیدہ شد واین کلام در جواب تخییر گفت باختیار شق بیرون رفتن از دنیا متفق علیہ
وعن انس قال لما ثقل النبی صلی اللہ علیہ وسلم جعل تغیشاہ الکرب۔ گفت انس ہنگامی کہ گران شد وسخت گشت مرض
آنحضرت گشت آنحضرت کہ می پوشد وبیہوش میگرداند اورا محنت وشدت مرض۔ فقالت فاطمۃ واکرب اباہ۔ پس گفت فاطمہ ای
اندوہ ومحنت پدر وے چہ سختی تو۔ فقال لہا لیس علی ابیک کرب بعد الیوم۔ پس گفت آنحضرت مر فاطمہ را نیست بر پدر تو محنت وشدت
بعد از امروز کہ در دنیاست وچون بآخرت میرود آنجا ہمہ سرور وحضور ست۔ فلما مات قالت۔ پس چون گذشت آنحضرت گفت فاطمہ زہرا
آنحضرت۔ یا ابتاہ۔ ای پدر من۔ اجاب ربا دعاہ۔ اجابت کرد ورفت پروردگاری را کہ خواند اورا پیشگاہ خود۔ یا ابتاہ من جنۃ الفردوس مأواہ
ای پدر من ای کسی کہ بہشت برین جای اوست۔ یا ابتاہ الی جبرئیل ننعاہ۔ ای پدر من بسوی جبرئیل میرسانیم خبر او را ومیگرییم نزد وے
وتعزیت می کنیم او را ونعی بفتح نون وسکون عین خبر موت کسی رسانیدن۔ فلما دفن قالت فاطمۃ یا انس۔ پس ہنگامی کہ دفن کردہ شد
آنحضرت گفت فاطمہ رض ای انس اطابت انفسکم ان تحثوا علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ ودر متون ثلثہ مصححہ ہست ودر نسخہ شیخ
نیست۔ التراب۔ آیا خوش شد وخرسند شد نفسہاے شما کہ بینداز ید وبریزید بر پیغمبر خدا خاک را حثی بمثلثہ خاک ریختن

صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم نداد اسماء بنت عمیس دست خود را درمیان دو کتف آنحضرت پس گفت وفات یافت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وبرداشته شد خاتم نبوت ازمیان کتفین وی وروایت میکند ام سلمہ که نهادم دست خود را بر سینہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روزی که وفات یافت پس گذشت برمن جمعہ ها که طعام میخوردم ودست می شستم وهمی رفت از دست من بوی مشک ودر شواهد النبوۃ می آرد که پرسیدند علی رضی اللہ عنہ از سبب فہم وحفظ وی گفت چون غسل داده شد آنحضرت راجمع شد آب در پلکهای وی پس برداشتم من بزبان خود آنرا وفرو بردم پس میدانم قوت حفظ خود از وی وکفن داده شد آنحضرت را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در سه جامه سفید از پنبه که نبود در وی قمیص وعمامه مختلف آمده است روایات در کفن آنحضرت وصحیح همین ست که در حدیث عائشه آمده لیکن اختلاف کرده اند در تفسیر قول عائشه که گفت نبود در وی قمیص وعمامه وبعضے گفته اند که مراد آنست که سه جامه بود ورای قمیص عمامه که مجموع پنج باشد وگفته اند که صحیح آنست که معنے این عبارت آنست که قمیص وعمامه در کفن آنحضرت نبود نووی گفت که جمهور علما برین اند وچنانچه می گویند که زیاده بر سه مکروه است ونزد شافعی جائز غیر مستحب ونزد مالکیه مستحب مردان را وزنان را وزنان را مو کدتر ست ونزد حنفیه کفن سه جامه است ازار وقمیص ولفافه ونزد متاخرین ایشان عمامه مستحب است ازبرای علما وتحقیقه فی کتب الفقه ونماز گزاردند برآنحضرت تنها تنها وامامت نکرد هیچکس جماعه جماعه می آمدند ونماز می گزاردند وچون نهادند آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در قبر شقران که یکی از موالی آنحضرت بود صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قطیفه نجرانیه را که آنحضرت روز خیبر یافته بود وگاهی می پوشید وگاهی می گسترانید در زیر آنحضرت در قبر نهاد وگفت نمی خواهم که بپوشد آنرا کسے [illegible] آنرا پوشد وبنا کردند در قبر آنحضرت خشتهای خام وگفته اند که مجموع نه خشت بود وچون فارغ شدند از نهادن خشتها بیرون آوردند [illegible] را وعلما اتفاق دارند بر کراهت نهادن قطیفه ومانند آن زیر مرده در قبر وگردانیده شد قبر آنحضرت صلی اللہ وآلہ وسلم مسطوح وپاشیده شد بروی آب ومشهور آنست که مسنم بود یعنی بر وضع کوهان شتر وتسنیم قبر مستحب ست وبرین اند ائمه اربعه وغیر ایشان وقبض کرده شد رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روز دوشنبه ودفن کرده شد در شب چهارشنبه وبعضے گفته اند روز سه شنبه بعد گشتن آفتاب واول صحیح ترست وندبه کردند ومرثیه گفتند اهل بیت آن حضرت واصحاب وذکر کرده ایم آن را وباقی احوال مرض وموت ودفن وانچه متعلق ست بآن در رساله جدا مسمی بما ثبت فی السنة من احکام السنة واینجا اینقدر کافی ست۔

الفصل الاول عن البراء ۔ روایت ست از براء بن عازب که از مشاهیر انصار ست واول مشاهد وی خندق ست وپیش از آن صغیر بود فتح کرد ری وقزوین را وحاضر شد با امیر المومنین علی بن ابی طالب جمل وصفین ونهروان را ومرد بکوفه در زمان مصعب بن الزبیر که حاکم بود از جانب برادر خود عبد اللہ ابن زبیر۔ قال۔ گفت براء بن عازب۔ اول من قدم علینا من اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مصعب بن عمر وابن ام مکتوم نخستین کسی که قدوم آورد از مکه بمدینه بسا یعنی برانصار از اصحاب آنحضرت این دو صحابی اند ودر خبر ست که آنحضرت بالتماس انصار بعضے از اصحاب خود را پیش از هجرت بمدینه فرستاد تا تعلیم قرآن واحکام دین بکنند وبرای مصالح دیگر که در آن دیدند پس این دو صحابی جلیل القدر را فرستاد۔ فجعلا پس در ایستادند۔ یقرئاننا القرآن ۔ که می خوانانیدند این دو صحابی ما را قرآن را۔ ثم جاء عمار وبلال وسعد پس آمد عمار بن یاسر وبلال ابن رباح وسعد بن ابی وقاص۔ ثم جاء عمر بن الخطاب فی عشرین من اصحاب النبی

پستر آمد امیر المومنین عمر در نسبت کس از اصحاب پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ثم جاء النبی۔ بعد از ان آمد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فما رایت اهل المدینة فرحوا بشیء فرحهم به۔ پس ندیدم اهل مدینه را که شادمان شده باشند بچیزی بچو شادمان شدن ایشان بآمدن آنحضرت۔ حتی رایت الولائد والصبیان یقولون۔ تا آنکه دیدم من دختر کان را و پسر کان را می گفتند۔ هذا رسول اللہ۔ این پیغمبر خداست صلی اللہ علیہ وسلم قد جاء بتحقیق آمده و ولائد جمع ولیده است بمعنی دخترک و ولیدی بمعنی پسر و ولیده گاهی داه را نیز گویند اگرچه کبیره باشد۔ فما جاء حتی قرأت سبح اسم ربک الاعلی۔ پس نیامد آنحضرت تا آنکه خواندم من یعنی آموختم سوره سبح اسم ربک الاعلی یعنی این سوره را پیش آمدن آنحضرت آموخته بودم فی سور مثلها من المفصل۔ با سورتهای دیگر مانند آن از مفصل و معنی مفصل در باب القراءة از کتاب الصلوة معلوم شده است و این حدیث دلالت دارد بر آنکه این سوره در مکه نازل شده باشد و درین کلامی ست که در شرح ذکر کرده ایم۔ رواه البخاری۔ وعن ابی سعید الخدری ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جلس علی المنبر۔ روایت ست از ابی سعید خدری که آنحضرت نشست بر منبر و بود آن در مرض موت آنحضرت پنج شبها پیش از موت۔ فقال ان عبدا خیره اللہ بین ان یوتیه من زهرة الدنیا ما شاء و بین ما عنده۔ پس گفت آنحضرت که بنده بود که مخیر گردانید او را خدای تعالی میان این که بدهد او را از تازگی و نعمت دنیا هرچه خواهد آن بنده یا هرچه خواهد وی تعالی یا میان چیزی که نزد خداست از ثواب آخرت فاختار ما عنده۔ پس اختیار کرد و برگزید آن بنده چیزی را که نزد خداست از ثواب آخرت۔ فبکی ابوبکر۔ پس گریه کرد ابوبکر چون شنید این سخن از آنحضرت۔ قال۔ گفت ابوبکر خطاب با آنحضرت کرده فدیناک بآبائنا وامهاتنا۔ پدران ما و مادران ما فدای تو باد۔ فعجبنا له۔ پس شگفت کردیم مر ابوبکر را۔ فقال الناس انظروا الی هذا الشیخ [illegible] رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عن عبد خیره اللہ تعالی بین ان یوتیه من زهرة الدنیا و بین ما عنده۔ پس گفتند مردم نگاه کنید بجانب این پیر خبر میدهد آنحضرت از حال بنده که مخیر گردانید خدای تعالی او را میان آنکه بدهد او را از زهره دنیا و میان آنچه نزد اوست۔ وهو یقول۔ و آن پیر میگوید۔ فدیناک بآبائنا وامهاتنا یعنی این چه جای گریه و تفدیه است آنحضرت از یک بنده لا علی التعیین خبر میدهد و این شیخ گریه میکند و بآنحضرت تفدیه میکند۔ فکان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم هو المخیر۔ پس بود آنحضرت مراد به بنده که مخیر گردانیده شد یعنی آنحضرت به بنده ذات شریف خود را مراد داشت۔ وکان ابوبکر اعلمنا۔ و بود ابوبکر داناترین و فهم کننده ترین ما این کلام را۔ متفق علیه۔ وعن عقبة بن عامر قال صلی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ گفت عقبه بن عامر که صحابی مشهور ست و احوال او در مواضع متعدده نوشته شده است نماز جنازه گزارد آنحضرت۔ علی قتلی احد بعد ثمان سنین۔ بر کشتگان غزوه احد بعد از هشت سال از دفن ایشان۔ کالمودع للاحیاء والاموات۔ مانند وداع کننده مر زندگان را و مردگان را و اما وداع مر زندگان را بجهت رحلت آنحضرت از دنیا بود و مر مردگان را بجهت انقطاع دعا و استغفار وی از ایشان و این در آخر زمان حیات آنحضرت بود و مراد بصلوة نماز جنازه است و این موید مذهب حنفیه ست که قائل اند بنماز گزاردن بر شهدا و نزد شافعیه که قائل نیستند بدان مراد دعاست و تحقیق این مبحث در شرح سفر السعادة بسیار کرده شده است و درین شرح نیز در محلش گذشت۔ ثم طلع المنبر۔ پس بر آمد آنحضرت منبر را۔ فقال انی بین ایدیکم فرط۔ پس گفت آنحضرت بدرستی من در پیش شما فرطم و فرط بفتح فا و را آنکه پیش رود بمنزل برای راست کردن دلو و رسن و پاک کردن چاه و جز آن از کارسازی منزل مراد پیش رفتن آنحضرت ست بدار آخرت برای کارسازی امت و تهیه اسباب نجات و شفاعت ایشان۔ وانا علیکم شهید۔ و من بر شما گواه ام و گواهی میدهم

برا نقیا و طاعت و قبول دعوت اسلام - وان موعدکم الحوض - و بدرستی کہ وعدہ گاہ دیدار و میقات ملاقات میان من و شما حوض کوثر ست
وانی لانظر الیہ و بدرستی من ہر آئینہ نگاہ میکنم و می بینم بحوض وانا فی مقامی ہذا سوحالانکہ من درین جا خودم - وانی قد اعطیت مفاتیح خزائن الارض
و بدرستی کہ من بتحقیق دادہ شدہ ام کلیدہای زمین را اشارتست بمالک شدن امت خیا این ملوکیا قیصہ جزا آنرا و اما در خزائن معنوی مفاتیح آسمان و زمین
و ملکات ملکوتست تخصیص بزمین ندارد - وانی لست اخشی علیکم ان تشرکوا بعدی - و بدرستی من نمیترسم برشما مشرک شدن و کافر گشتن شما را
پس از من - ولکن اخشی علیکم الدنیا ان تنافسوا فیہا - ولیکن می ترسم برشما دنیا را کہ رغبت کنید و میل کنید در دنیا تنافس رغبت کردن نفیس چیزے
گرانمایہ کہ رغبت کردہ میشود در وی منافست رغبت کردن در چیزی بطریق مبارات و معارضہ - وزاد بعضہم - و زیادہ کردہ اند بعضے راویان این
عبارت را کہ فتقتتلوا - پس کشتن کنید میان خود فتہلکوا - پس ہلاک شوید - کما ہلک من کان قبلکم - چنانکہ ہلاک شدند کسانیکہ بودند پیش از
شما متفق علیہ وعن عائشۃ قالت ان من نعم اللہ علی ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم توفی فی بیتی - گفت عائشہ بدرستے
از نعمتہای خدا بر من کہ مخصوص گردانید مرا آن آنست کہ آنحضرت قبض کردہ شد در خانہ من زیرا کہ آنحضرت استیذان کرد از ازواج مطہرہ را کہ
تمریض وی در خانہ عائشہ کردہ شود - وفی یومی - و در روز نوبت من یعنی با وجود آنکہ آنحضرت در مدت مرض تا وقت وفات در خانہ عائشہ
بود روز وفات موافق نوبت عائشہ نیز افتاد - وبین سحری ونحری - و قبض کردہ شد آنحضرت میان سینہ من و گردن من سحر بفتح سین و سکون
حا سینہ در اصل بمعنی شش ست نحر و منحر پیش سینہ زیرا کہ آنحضرت تکیہ داشت [illegible]ت بر سینہ عائشہ وان اللہ جمع بین ریقی وریقہ عند موتہ
و از نعمتہای خدا بر من آنست کہ خدای تعالی جمع کرد میان آب دہن من و آب دہن آنحضرت نزد موت آنحضرت این معنی ہمیشہ نعمت ست
و در وقت موت عظیم ترست کہ وقتیت منتہای برکاتست با بیان واقع میکند کہ حصول این نعمت در آن وقت بود و بعد از ان بیان تقریب
وجود این نعمت میکند و میگوید - دخل علی - درآمد بر من - عبد الرحمن بن ابی بکر - و وی برادر عائشہ بود - وبیدہ السواک - و در دست وے
مسواک بود - وانا مسندۃ رسول اللہ - و من تکیہ دہندہ پیغمبر خدا بودم - صلی اللہ علیہ وسلم فرایتہ ینظر الیہ - پس دیدم من آنحضرت را کہ نگاہ میکند بسوے
عبد الرحمن کہ مسواک در دست داشت یا بسوی مسواک - وعرفت انہ یحب السواک - و شناختم من کہ آنحضرت دوست میدارد کہ مسواک کند -
فقلت آخذہ لک - پس گفتم من آیا بگیرم من مسواک را برای تو - فاشار برأسہ ان نعم - پس اشارت کرد آنحضرت بسر مبارک خود کہ آری بگیر
فتناولتہ - پس گرفتم مسواک را از دست عبد الرحمن یعنی دادم بآنحضرت و گرفت وکرد - فاشتد علیہ - پس سخت آمد مسواک بر آنحضرت
وقلت الینہ لک - و گفتم نرم گردانم مسواک را برای تو - فاشار برأسہ ان نعم فلینتہ - پس نرم گردانیدم - فامرہ - پس گذرانید آنحضرت مسواک را
بر دندان و بر دہن - وبین یدیہ رکوۃ فیہا ماء - و پیش آنحضرت کوزۂ بود کہ در وی آب بود و رکوہ بفتح را کوزۂ آب خوردن فجعل یدخل یدیہ
فی الماء - پس گشت آنحضرت کہ می درآرد ہر دو دست خود را در آب فیمسح بہما وجہہ ویقول - پس میمالد ہر دو دست تر تر روی مبارک
خود را و میگوید - لا الٰہ الا اللہ ان للموت سکرات - بدرستی کہ موت را سختیہاست سکرۃ الموت بفتح سین و سکون کاف شدت و ہم و غشی
اوست و این نیز در اصل از سکرست بمعنے مستے و از ینجا معلوم میشود کہ سکرات آنحضرت یک نوع حرارتی بود عارض بدن شریف کہ بمسح آب
اطفاء آن میکردند چنانچہ در وہم می درآید از شدائد کہ خلائق را میباشد و نسبت بحال شریف وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم این ہم عظیم می نمود

واز اینجاست قول عائشه که گفت رشک نمیبرم هیچ کی را بآسانی موت بعد از آنچه دیدم از سختی موت پیغمبر خدا صلی الله علیه وآله وسلم فافهم وبالله التوفیق
ثم نصب یده - پس برپا ایستاده کرد آنحضرت دست شریف خود را فجعل یقول - پس گشت که میگوید - فی الرفیق الاعلی - یعنی بگردان خداوندا امرا
در رفیق اعلی یا میخواهم در آمدن در رفیق اعلی و در روایتی آمده که فرمود اخترت الرفیق الاعلی اختیار کردم رفیق اعلی را - حتی قبض ومالت یده
تا آنکه قبض کرده شد آنحضرت ومیل کرد وپایان افتاد دست شریف وی و در مراد برفیق اعلی اقوال ست بعضی گفته اند که مراد ازو انبیاست
که ساکن اند در اعلی علیین در حضرت اقدس چنانکه در حدیث دیگر واقع شده است (مع النبیین والصدیقین وحسن اولئک رفیقا) و رفیق اسم جنس ست
واقع میشود بر واحد وکثیر یا مراد ملأ اعلی وعالم ملکوت ست وبعضی گفته اند که مراد برفیق اعلی حضرت رب العزة است واطلاق رفیق بر وی تعالی
آمده است ودر حدیث آمده است ان الله رفیق یحب الرفق فی الامر ومؤید این اراده است آنچه در بعضی اخبار آمده است که جبرئیل آمد وگفت
که خدای تعالی مشتاق تست ومخیر میگرداند ترا در بودن در دنیا ودر آمدن اینجا فرمود آنحضرت اخترت الرفیق الاعلی والله اعلم وبعضی
رفیق اعلی را بر بهشت نیز حمل کرده اند ورفق بمعنی نرمی کردن وسود داشتن نیز آمده است ومراد برفیق جای رفق ست - رواه البخاری
وعنها قالت سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول ما من نبی یمرض الا خیر بین الدنیا والآخرة - وهم از عائشه است گفت شنیدم آنحضرت
را که میگفت نیست هیچ پیغمبری که بیمار شود مگر آنکه مخیر گردانیده میشود میان دنیا وآخرت یعنی بدست او اختیار میدهند که اگر خواهد در دنیا باشد
واگر خواهد بآخرت خرامد - وکان فی شکواه الذی قبض [illegible] - وبود آنحضرت در بیماری خود که قبض کرده شد در وی ودر بعضی نسخ قبض فیه
اخذته بحة شدیدة - گرفت آنحضرت را سعال [illegible] بضم موحده وتشدید حاء مهمله درشتی آواز وفی الصراح بحه گلو گرفتگی فسمعته
یقول - پس شنیدم آنحضرت را که میگوید مع الذین انعمت علیهم من النبیین والصدیقین والشهداء والصالحین اختیار میکنم صحبت با آن کسان که انعام
کرده تو بر ایشان که پیغمبران وراست گفتاران وراست کرداران وشهیدان ونیکوکاران اند - فعلمت انه خیر - عائشه می گوید رضی الله عنها
پس فهمیدم من ازین عبارت که آنحضرت مخیر گردانیده شد واین کلام در جواب تخییر گفت باختیار شق بیرون رفتن از دنیا متفق علیه
وعن انس قال لما ثقل النبی صلی الله علیه وسلم جعل یتغشاه الکرب - گفت انس هنگامی که گران شد وسخت گشت مرض
آنحضرت گشت آنحضرت که می پوشید وبیهوش میگردانید او را محنت وشدت مرض - فقالت فاطمة واکرب اباه - پس گفت فاطمه ای
اندوه ومحنت پدر من وچه سختی تو - فقال لها لیس علی ابیک کرب بعد الیوم - پس گفت آنحضرت مر فاطمه را نیست بر پدر تو محنت وشدت
بعد از امروز که در دنیاست وچون بآخرت میرود آنجا همه سرور وحضور ست - فلما مات قالت - پس چون گذشت آنحضرت گفت فاطمه رضی
آنحضرت - یا ابتاه - ای پدر من - اجاب ربا دعاه - اجابت کرد دعوت پروردگاری را که خواند او را بپیشگاه خود - یا ابتاه من جنة الفردوس مأواه
ای پدر من ای کسی که بهشت برین جای اوست - یا ابتاه الی جبرئیل ننعاه - ای پدر من بسوی جبرئیل میرسانیم خبر او را ومیگوییم نزد وی
وتعزیت می کنیم او را والنعی بفتح نون وسکون عین خبر موت کسی رسانیدن - فلما دفن قالت فاطمة یا انس - پس هنگامی که دفن کرده شد
آنحضرت گفت فاطمه رض ای انس اطابت انفسکم ان تحثوا علی رسول الله صلی الله علیه وسلم - در متون ثلثه مصححه هست ودر نسخه شیخ
نیست - التراب - آیا خوش شد وخرسند شد نفسهای شما که بریزید از ید وبریزید بر پیغمبر خدا خاک را حثی بمثلثه خاک ریختن

بر روے کسے۔ رواه البخاري۔

الفصل الثاني۔ عن انس قال لما قدم رسول الله صلى الله عليه وسلم المدينة۔ گفت انس وقتی که قدوم آورد آنحضرت مدینه را شادمانی کردند تمامه مردم تا آنکه لعبت الحبشة بحرابهم۔ بازی کردند حبشیان بحربهای خود چنانکه عادت ایشانست حراب بکسر حاء مهمله جمع حربه بفتح نیزهٔ خرد و دشنه و فی القراح حربه چوب دستی و تازیانه حراب بکسر جماعت۔ فرحا لقدومه۔ از جهت شاد شدن مر قدوم آنحضرت را صلى الله عليه وسلم رواه ابوداود وفي رواية الدارمي۔ و در روایت دارمی اینچنین آمده است که قال گفت انس ما رأيت يوما قط كان احسن ولا اضوء من يوم دخل علينا فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم۔ ندیدم من هیچ روزی را هرگز که بود نیکوتر و نیز روشن‌تر از روزی که درآمد بر ما پیغمبر خدا در خوشی و شادمانی و بهجت و سرور و لما صلى الله عليه وسلم۔ وما رأيت يوما اقبح ولا اظلم من يوم مات فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم۔ و ندیدم من روزی را زشت‌تر و نه تاریک‌تر از روزی که مرد در وی آنحضرت از حیثیت اندوه و مصیبت و وحشت قلوب والا از حیثیت برکت و کمالیت و نورانیت بهترین ایام و روشن‌ترین اوقات بود چنانکه فرمود واجعل خيرا يومي اللقاك فيه وفي رواية الترمذي قال۔ و در روایت ترمذی اینچنین آمده که گفت انس۔ لما كان اليوم الذي دخل فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم المدينة چون شد روزی که درآمد در وی آنحضرت مدینه را۔ اضاء منها كل شيء۔ روشن شد از مدینه هر چیزی حتی در و دیوار وی۔ فلما كان اليوم الذي مات فيه اظلم منها كل شيء۔ پس هرگاه که شد روزی که مرد آنحضرت در وی تاریک شد از مدینه هر چیز۔ وما نفضنا ايدينا عن التراب وانا لفي دفنه حتى انكرنا قلوبنا۔ و نیفشانیدیم ما دستهای خود را از خاک تا آنکه منکر شدیم دلهای خود را و نا[illegible]یم او را کنایت ست از گم شدن آن صفا و نورانیت که حاصل بود از مشاهده و حضور آنحضرت صلى الله عليه وآله وسلم و اشارتست بتفاوت حال حضور و غیبت و انقطاع مادهٔ وحی و فقدان نورانیت آن و این معنی را در رسالهٔ مرج البحرین بیانی کرده شد بزبانی خوش۔ وعن عائشة قالت لما قبض رسول الله صلى الله عليه وسلم اختلفوا في دفنه۔ گفت عائشه هنگامی که قبض کرده شد روح آنحضرت اختلاف کردند صحابه در موضع دفن آنحضرت که در کجا باید دفن کرد پس بعضی صحابه گفتند که بمکه می باید دفن کرد و بعضی گفتند بمدینه باید دفن کرد در بقیع و بعضی دیگر گفتند که در قدس باید برد که قبور انبیا آنجاست۔ فقال ابوبكر سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم شيئا۔ پس گفت ابوبکر رضي الله عنه شنیده ام من از آنحضرت درین باب چیزی و آن چیز اینست که۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ما قبض الله نبيا الا في الموضع الذي يحب ان يدفن فيه قبض نکرده است خدا روح هیچ پیغمبری را مگر در جائی که دوست می دارد آن پیغمبر یا حق تعالی که دفن کرده شود آن پیغمبر در آنجا۔ ادفنوه في موضع فراشه دفن کنید

اورا در جاے خوابگاه وے۔ رواه الترمذي۔

الفصل الثالث۔ عن عائشة رضي الله عنها۔ قالت كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول وهو صحيح انه لن يقبض نبي۔ گفت عائشه بود آنحضرت که میگفت و حالانکه وی تندرست بود که هرگز قبض کرده نمیشود روح هیچ پیغمبری۔ حتى يرى مقعده من الجنة۔ تا آنکه نموده شود آن پیغمبر را جای نشست او در بهشت و یرى بفتح یا نیز آمده است یعنی تا می بیند آن پیغمبر جای نشست خود را از بهشت ثم يخير۔ بعد از آن مخیر ساخته میشود آن پیغمبر اگر میخواهی به درگاه ما بیا و اگر میخواهی هم در دنیا باش و این صورت تخییر سبب از برای اظهار

شرف وعزت انبیا در درگاہ صمدیت والا آنچہ حکمت البتہ شدنی ست وایشان نیز ہمان را اختیار میکنند کہ باطن حکمت ست - قالت عائشة فلما نزل بہ بضم نون وکسر زای یعنی نزول کردہ شد بآنحضرت یعنی نازل شد بوی ملک الموت ولمعجات نیز روایت ست ودر روایتے فلما نزلت بہ نیز آمدہ یعنی نزول کرد منیت یعنی مرگ بآنحضرت - وراسہ علی فخذی - وحالانکہ سر آنحضرت بران من بود - غشی علیہ بیہوشی افگندہ شد بروی یعنی بیہوش شد - ثم افاق - پستر بہوش آمد - فاشخص بصرہ الی السقف - پس بلند گردانید بینائی خود را بجانب سقف خانہ ثم قال - پستر گفت - اللھم الرفیق الاعلی - خداوندا اختیار کردم رفیق اعلی را - قلت اذن لایختارنا - گفتم من اکنون کہ اختیار میکند آن عالم را اختیار نمیکند ما را - قالت گفت عائشہ - وعرفت انہ الحدیث الذی کان یحدثنا بہ وہو صحیح - وشناختم من کہ این مصداق ہمان خبرست کہ بود آنحضرت کہ خبر میداد ما را درحال صحت - فی قولہ انہ لم یقبض نبی قط حتی یری مقعدہ من الجنۃ ثم یخیر - خبر میداد در قول خود کہ قبض کردہ نشود ہیچ پیغمبرے ہرگز تا می بیند جای نشست خود را از بہشت پستر مخیر گردانیدہ میشود پس این دیدن بجانب بہشت بود وگفتن این سخن اللھم الرفیق الاعلی جواب آن تخییر بود وازینجا استیناسی بآن قول کہ مراد برفیق اعلی بہشت ست می توان یافت - قالت عائشة فکان آخر کلمۃ تکلم بہا النبی صلے اللہ علیہ وسلم قولہ - گفت عائشہ پس بود پسین سخن کہ تکلم کرد بآن کلمہ آنحضرت این قول او بود کہ اللھم الرفیق الاعلی متفق علیہ - وعنہا قالت کان رسول اللہ - بود پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم یقول فی مرضہ الذی مات فیہ وہم از عائشہ است کہ گفت بود آنحضرت کہ میگفت در بیماری خود کہ فوت کرد دران بیماری - یا عائشة ما ازال اجد الم الطعام الذی اکلت بخیبر - ای عائشہ ہمیشہ بودم من کہ می یافتم در[illegible] راکہ خوردہ بودم بخیبر از گوسفندی کہ زہر آلود کردند آنرا اگرچہ تاثیر نکرد در ہلاک برای ظہور معجزہ ولیکن الم از وی باقی بود وگاہ گاہ ظہور میکرد - وہذا اوان وجدت انقطاع ابہری من ذلک السم - واین وقت یافتن من ست بریدہ شدن رگ دل مرا ازان زہر وابہر بفتح ہمزہ وسکون موحدہ وفتح ہا رگ دل کذا فی الصحاح ودر قاموس گفتہ ابہر پشت ورگیست در پشت ورگ گردن ست وچون این متعلق ست بدل باین اعتبار آنرا رگ دل نیز گویند ظاہرا حکمت الٰہی عزاسمہ اقتضای آن کرد کہ اثر آن زہر را در وقت موت ظاہر گرداند از برای حصول مرتبہ شہادت چنانکہ می گویند کہ ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ باثر زہر مار مرد کہ در غار ہجرت گزیدہ بود - رواہ البخاری - **وعن ابن عباس** رضی اللہ عنہما قال لما حضر رسول اللہ - گفت ابن عباس ہنگامی کہ حضور کردہ شد پیغمبر خدا - صلی اللہ علیہ وسلم - یعنی حاضر شد او را موت مراد ایام مرض ست کہ دران حضور موت بود وآن روز پنجشنبہ بود ووفات روز دوشنبہ واقع شد - وفی البیت رجال فیہم عمر بن الخطاب - ودر خانہ مردان بودہ اند کہ درمیان ایشان عمر بود رضی اللہ عنہ - قال النبی - گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ہلموا اکتب لکم کتابا لن تضلوا بعدہ - بیائید بنویسم برای شما نوشتہ کہ ہرگز گمراہ نشوید بعد ازان - فقال عمر قد غلب علیہ الوجع - پس گفت عمر بتحقیق غالب ست بر آنحضرت درد - وعندکم القرآن - ونزد شماست قرآن حسبکم کتاب اللہ بس ست شما را کتاب خدا وسنت نیز تابع وتالی آن ست ومفسر ومبین آن ست گفتہ اند کہ آنحضرت خواست کہ تعیین کند یکی از صحابہ را برای خلافت تا واقع نشود نزاع میان ایشان وبعضے گفتہ اند کہ خواست کہ بیان کند مہمات احکام را بہ تفصیل وتلخیص تا حاصل شود اتفاق بر منصوص وعمر رضی اللہ عنہ خواست

که تخفیف کند بر آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم نزد سختی درد بیماری و دانست وی رضی اللہ عنه که این حکم و امر از حضرت وی بجزم و ایجاب نبود بلکه برای مصلحت ایشان بود و اگر بکنند مختار اند و اگر نکنند ایشان دانند و عادت مستمره بود که چون امر میکرد صحابه را نه بطریق ایجاب و الزام و ایشان مراجعت میکردند از آن می گذاشت ایشان را به رای و صلاح دید ایشان و اگر امری لابد و ضروری می بود نمی گذاشت ایشان را با ایشان و عمر دانست که شاید امری باشد شاق و سخت بر صحابه موجب امتحان و فتنه ازین جهت اشارت کرد که ترک آن اولی ست و آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم نیز ترک کرد و این مثل آنست که گذشت در اول کتاب از فرستادن ابی هریره که بشارت دهد مردم را هر که لا اله الا اللہ گوید به بهشت در آید پس منع کرد او را عمر تا مردم تکیه نکنند و در عمل سست نشوند و طائفه گفته اند که این امر از آنحضرت ابتداً نبود بلکه نخست بعضی اصحاب از وی صلی اللہ علیه وآله وسلم طلبیدند که چیزی بنویسید پس اجابت کرد رغبت ایشان را و چون دید که بعضی راغب نیستند چنانچه عمر و هر که موافق وی بود ترک کرد کذا قال القاضی عیاض فی الشفاء والله اعلم و بیهقی گفته است که سفیان بن عیینه از اهل علم نقل کرده است که آنحضرت میخواست که خلافت ابوبکر صدیق را بنویسد بعد از آن ترک کرد بجهت اعتماد بر آنچه تقدیر الٰهی رفته است و اعتماد بر آنکه تجاوز نخواهند کرد از آن مومنان چنانکه فرمود یابی اللہ والمومنون الا ابابکر چنانکه در فصل ثالث از حدیث بخاری بیاید و ادعای شیعه که مقصود کتابت وصیت برای علی مرتضیٰ و استخلاف وی بود خالی از تناقض [illegible]ت چه ایشان می گویند که در غدیر خم استخلاف وی رضی اللہ عنه بنص قطعی به ثبوت پیوسته پس دیگر چه احتیاج نوشتن [illegible] این مبحث در باب مناقب علی بیاید فاختلف اهل البیت واختصموا پس اختلاف کردند آنهائی که در خانه بودند و خصومت و جدال و پیکار نمودند فمنهم من یقول قربوا یکتب لکم رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم پس بعضی از ایشان کسی بود که میگفت نزدیک گردانید یعنی اسباب کتابت را که بنویسد برای شما پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وآله وسلم ومنهم من یقول ما قال عمر و بعضی از ایشان کسی بود که می گفت آنچه گفت عمر فلما اکثروا اللغط والاختلاف قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم قوموا عنی پس چون بسیار کردند بانگ و خروش و اختلاف گفت آنحضرت برخیزید و دور شوید از من و لغط بفتح لام و غین معجمه مفتوحه و سکون آن نیز آمده و طاء مهمله آواز یا آواز مبهم که فهم کرده نشود قال عبید اللہ گفت عبید اللہ که راوی حدیث ست از ابن عباس فکان ابن عباس یقول پس بود ابن عباس که میگفت ان الرزیة کل الرزیة ما حال بین رسول اللہ همه مصیبت چیزیست که درمیان آمد میان پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وسلم وبین ان یکتب لهم ذلک الکتاب و میان آنکه بنویسد مر ایشان را آن کتاب را لاختلافهم ولغطهم از جهت اختلاف ایشان و آواز و خروش ایشان که اشک اختلاف و لغط میکردند تا چیزی می نوشت که سبب هدایت میشد و رزیه بر وزن خطیه مصیبت ارزار جماعت وفی روایة سلیمان بن ابی مسلم الاحول و در روایت سلیمان که یکی از ثقات و ائمه ایشان ست و روایت میکند از وی سفیان بن عیینه اینچنین آمده است که قال ابن عباس یوم الخمیس وما یوم الخمیس روز پنجشنبه و چه غریب ست روز پنجشنبه و آنچه واقع شده از مصیبت غریب در آن اشارت میکند بآن روز پنجشنبه که قضیه مذکوره در وی واقع شده ثم بکی پس گریه کرد ابن عباس بر یاد این روز پنجشنبه یا [illegible]

حال مرض آنحضرت و وفات وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم حتی بل دمعہ الحصی۔ چندان گریہ کرد کہ تر کرد اشک وی سنگریزہ ہا را کہ در انجا افتادہ بود۔ قلت یا ابن عباس و ما یوم الخمیس گفتم من ای ابن عباس چیست روز پنجشنبہ و چہ حال دارد و چہ واقع شدہ در وی ظاہر عبارت دلالت کند کہ قائل این سلیمان احول باشد و نہ چنین ست بلکہ قائل این سعید بن جبیر ست کہ سلیمان احول راوی ست از وی و وی راوی ست از ابن عباس چنانکہ از سیاق کلام بخاری ظاہر میشود۔ قال گفت ابن عباس اشتد برسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وجعہ سخت شد بآنحضرت درد وی۔ فقال ائتونی بکتف اکتب لکم کتابا لن تضلوا بعدہ ابدا پس گفت آنحضرت بیارید مرا شانہ شتر یا گوسفند را بنویسم برای شما کتابی را کہ ہرگز گمراہ نشوید بعد از وی ہمیشہ گفتہ اند این عبارت بظاہر دران می نگرد کہ مراد کتابت احکام باشد مفصلا واللہ اعلم۔ فتنازعوا پس نزاع و کشاکش کردند و اختلاف نمودند۔ ولا ینبغی عندی تنازع۔ ونمی باید ونمی سزد نزدیک پیغمبر تنازع و اختلاف ظاہر سیاق کلام دلالت کند کہ این کلام ابن عباس ست کہ در میان حدیث ادراج نمودہ و بعضی گفتہ اند کہ کلام آنحضرت ست فافہم۔ فقالوا ما شانہ اہجر پس گفتند بعضی صحابہ چیست شان او و چہ شدہ است او را آیا مختلط و پریشان شدہ است کلام او بسبب مرض و این انکار ست بر کسی کہ میگفت بنویسید یعنی چرا منع میکنید از نوشتن خیال میکنید کہ مختلط شدہ است کلام این اعتقاد بحضرت او نتوان کرد و ہجر بمعنی فحش و ہذیان نیز آمدہ ومی آمد و این نیز ممتنع ست از آنحضرت بگذارید کہ بنویسید و کلام محمول بر استفہام انکاری ست و اگر در بعضی روایات حرف استفہام مذکور نباشد مقدر ست فافہم۔ استفہموہ۔ استفہام کنید از وی و بپرسید کہ چہ میفرماید و چہ غرض دارد۔ فذہبوا یردون علیہ پس رفتند صحابہ و خواستند کہ بازگردانند کلام را بر وی۔ فقال دعونی ذرونی۔ بگذارید مرا بہ بگذارید مرا ازین شور و غوغا کردن۔ فالذی انا فیہ خیر مما [illegible] پس این حالتی کہ من درانم از مراقبۂ حق و توجہ بلقای او سبحانہ وتعالی بہتر ست از انچہ شما دران میخوانید مرا بسوی آن از نزاع و خلاف و لغط۔ فامرہم بثلث۔ پس چون درگذشتند ازین گفتگو امر کرد آنحضرت ایشانرا بسہ خصلت۔ فقال اخرجوا المشرکین من جزیرۃ العرب۔ بیرون آرید مشرکان را از جزیرۂ عرب معنی این جزیرۂ عرب و اول کتاب در باب الوسوسہ گذشتہ است۔ واجیزوا الوفد۔ وجائزہ وہید و انعام کنید بر ایلچیان کہ از امرا و ملوک نزد شما آیند و آزار نکنید و نکشید ایشان را خواہ مسلمانان باشند یا کافر بنحو ما کنت اجیزہم۔ بمانند آنچہ من بودم کہ جائزہ میدادم ایشانرا۔ وسکت عن الثالثۃ۔ و خاموش ماند آنحضرت از خصلت سوم۔ او قالہا فنسیتہا۔ یا گفت آنحضرت پس من فراموش کردم گفتہ اند کہ سوم تجہیز جیش اسامہ است کہ آنحضرت در تہیۂ اسباب آن بود و در اثنای آن بیمار شد یا منع از قبر پرستی ست چنانکہ فرمود نگیرید قبر مرا بعد از من مانند بتی کہ پرستیدہ میشود۔ قال سفیان ہذا من قول سلیمان گفت سفیان بن عیینہ این سخن کہ سکوت کرد یا گفت کہ من فراموش کردم قول سلیمان احول ست متفق علیہ۔ وعن انس قال قال ابوبکر لعمر رضی اللہ عنہما بعد وفات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ و از انس ست کہ گفت گفت ابوبکر مر عمر را بعد از وفات آنحضرت۔ انطلق بنا الی ام ایمن۔ ببر ما را بسوی ام ایمن بفتح ہمزہ و میم کہ مولاۃ آنحضرت بود و بوراثت از پدرش رسیدہ بود و زوجۂ زید بن حارثہ و والدۂ اسامہ بن زید بود۔ نزورہا کما کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یزورہا۔ تا زیارت کنیم ام ایمن را چنانکہ بود آنحضرت کہ زیارت میکرد ام ایمن را فلما انتہینا الیہا بکت۔ پس چون رسیدیم ما بسوی ام ایمن بگریست ام ایمن ازین عبارت ظاہر میشود کہ انس نیز ہمراہ ابوبکر و عمر شدہ و در بعضی نسخ انتہیا بلفظ تثنیہ غائب یعنی رسید ابوبکر و عمر۔ فقالا لہا ما یبکیک۔ پس گفتند ابوبکر و عمر چہ چیز گریانید ترا و چہ سبب در گریہ آمدی تو

اما تعلمین ان ما عند الله خیر لرسول الله - آیا نمیدانی تو ای ام ایمن که چیزی که نزد خداست از درجت و ثواب بهتر است مر پیغمبر خدا را صلی الله علیه
وسلم فقالت انی لا ابکی انی لا اعلم ان ما عند الله تعالی خیر لرسول الله گفت ام ایمن که من گریه نمی کنم از جهت اینکه من نمیدانم که آنچه
نزد خداست بهتر است مر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم ولکن ابکی ان الوحی قد انقطع من السماء - ولیکن میگریم ازین جهت که وحی تحقیق
منقطع شد نزول وحی از آسمان - فهیجتهما علی البکاء - پس انگیخت و شورانید ام ایمن با این کلمه وی ابوبکر و عمر را بر گریه فجعلا یبکیان معها -
پس گشتند ابوبکر و عمر که گریه میکنند با ام ایمن - رواه مسلم - وعن ابی سعید الخدری قال خرج علینا رسول الله صلی الله علیه وسلم فی مرضه الذی
مات فیه گفت ابوسعید بیرون آمد بر ما آنحضرت در بیماری خود که مرد در وی - ونحن فی المسجد - و حال آنکه ما در مسجد بودیم - عاصبا راسه
بخرقه - بسته سر مبارک خود را بجامه عصب بجامه سر بستن و عصابه سربند و خرقه پاره جامه زده - حتی اهوی نحو المنبر تا آنکه میل کرد آنحضرت بسوی
منبر - فاستوی علیه پس بر آمد بر منبر - واتبعناه - و پیروی کردیم ما آنحضرت را و همراه وی رفتیم تا منبر - قال - گفت آنحضرت - والذی نفسی
بیده انی لانظر الی الحوض من مقامی هذا - سوگند بآن خدا که بقای ذات من در دست قدرت اوست بدرستی من می بینم بسوی حوض از اینجا
که ایستاده ام - ثم قال ان عبدا عرضت علیه الدنیا وزینتها - پس گفت آنحضرت که بنده از بندگان عرض کرده و نموده شد بر وی دنیا و
آرایش آن - فاختار الآخرة - پس برگزید آن بنده آخرت را بر دنیا و در روایات آمده است که جبرئیل آمد و گفت یا محمد فرمان میشود که
اگر خواهی در دنیا باش و خزائن دنیا را بتو بسپاریم و کوهها را برای تو از طلا و نقره سازیم باش و ثوابی و درجتی که نزد ما تراست از آن کم نکنیم و اگر
خواهی نزد ما بیا آنحضرت سر فرود افگند و میگویند که از موالی آنحضرت یکی حاضر بود [illegible] رسول الله چند روز همین جا باش که از دولت تو
ما بر خوریم و بیاسائیم آنحضرت نگاه بجانب جبرئیل کرد و فهمید که مقصود چیست و گفت همان خواهم که آنجا بیایم غرض که چون آنحضرت
قصه آن بنده را گفت فلم یفطن لها احد غیر ابی بکر - پس در نیافت و زیرکی نکرد در این کلمه و نفهمید مقصود را جز ابوبکر صدیق یفطن بفتح
تحتانیه و سکون فا بحرکات ثلثه فطنت دانا شدن و زیرکی نمودن و فهمیدن مقصود از کلام غیر - فذرفت عیناه - پس روان شد اشک از
دو چشم ابی بکر رضی الله عنه - فبکی پس گریه کرد - ثم قال بل نفدیک بآبائنا وامهاتنا وانفسنا واموالنا - پس گفت که عاشق صادق
جمال محمدی بود بلکه فدا می تو می گردانیم پدران و مادران و جانهای خود را و مالها خود را یا رسول الله قال گفت راوی ثم هبط - پس فرود آمد
آنحضرت از منبر - فما قام علیه حتی الساعة - پس نایستاد آنحضرت بر منبر تا روز قیامت و این آخر بر آمدن آنحضرت بود بر منبر صلی الله علیه وسلم
رواه الدارمی - وعن ابن عباس قال لما نزلت - گفت ابن عباس هنگامی که فرود آمد سورهٔ اذا جاء نصر الله والفتح دعا رسول الله
خواند پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فاطمة - فاطمه زهرا را پیش خود - قال نعیت الی نفسی - گفت آنحضرت رسانیده شده است بسوی من خبر
موت من یعنی این سوره که مخبر است بآمدن نصر و فتح الهی و در آمدن مردم در دین اسلام و امر الهی تو را بتسبیح و تحمید و استغفار شده است تمام
شدن کار از خانه دعوت و توجه استعداد سفر آخرت و رجوع بدرگاه عزت - فبکت - پس گریه کرد فاطمه رضی الله عنها بشنیدن این سخن بر فراق آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم - قال لا تبکی فانک اول اهلی لاحق بی - گفت آنحضرت بفاطمه گریه مکن زیرا که تو نخستین اهل بیت منی در رسنده بمن در پایند
از فنای تو بعد از من بیش از شش ماه یعنی میری و بمن میرسی تو الم فراق را بسیار نمی بینی و آنچنان بود که فاطمه زهرا بعد از آنحضرت بقول صحیح شش ماه

رحلت کرد و بقولی ہشت ماہ و بعضی سہ ماہ و دو ماہ نیز گفتہ اند و بقولی ہفتاد روز۔ فضحکت پس فاطمہ چون خبر زود رسیدن با آنحضرت رسید خندہ کرد۔ فرآہا بعض ازواج النبی۔ پس دیدند فاطمہ را بعض از زنان پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم۔ درین حال وگفتہ اند کہ مراد بہ بعض از ازواج عائشہ است رضی اللہ عنہا چنانکہ در بعضے روایات بتصریح آمدہ است ولیکن ظاہر لفظ این حدیث در تعدد ست۔ فقلن۔ پس گفتند آن بعض از واج۔ یا فاطمہ رایناک بکیت ثم ضحکت۔ ای فاطمہ دیدیم ماترا کہ اول گریہ کردی پستر خندہ کردی این چہ بود۔ قالت انہ اخبرنی انہ قد نعیت الیہ نفسہ فبکیت گفت فاطمہ بدرستی آنحضرت خبر داد مرا کہ رسانیدہ شدہ است بوی خبر موت وی پس گریہ کردم۔ فقال لی لاتبکی فانک اول اہلی لاحق بی فضحکت ودر بعضے روایات آمدہ است کہ فاطمہ خبر نداد بحقیقت حال وگفت این سریست میان من ومیان رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم خبر نمیدہم بآن ہیچ کس را بعد از ان خبر داد بعد از وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم وآنحضرت نیز بوی پوشیدہ ونہان گفتہ بود۔ وقال رسول اللہ وگفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اذا جاء نصر اللہ والفتح وجاء اہل الیمن۔ وقتیکہ آمد یاری دادن خدا و فتح کردن مکہ وآمدن اہل یمن کہ ابو موسی اشعری دگروہ او باشند رضی اللہ عنہم مقصود تفسیر قول حق تعالی ست کہ فرمود ورایت الناس یدخلون فی دین اللہ افواجا واعلام بآنکہ مراد بناس اہل یمن اند بعد از ان مدح اہل یمن کرد و فرمود۔ ہم ارق افئدۃ۔ ایشان یعنی اہل یمن نرم وتنک ست دلہای ایشان کنایت ست از سرعت اجابت وقبول احکام وتاثیر از قوارع تذکیر ومواعظ وسلامت از غلظت وقساوت۔ والایمان یمان۔ و ایمان یمنی ست کہ از یمن آمدہ اشارتست بکمال اہل یمن در ایمان واطاعت وانقیاد بجہت مبالغہ در مدح وعنایت۔ والحکمۃ یمانیۃ۔ وعلم حکمت کہ عبارت از معرفت حقائق اشیا واحوال آن [illegible] نیز یمنی ست ونسبت تمام بین دارد اشارتست بانچہ سوال کرد ابو موسی رضی اللہ عنہ از احوال مبدا و معاد وحقائق ومعارف ابتداء آفرینش چنانکہ در کتاب بدء الخلق گذشت وبعضی گفتہ اند کہ نسبت دادن ایمان وحکمت بیمین بجہت آنست کہ ایمان از مکہ پیدا شدہ ومکہ از تہامہ ست وتہامہ از یمن ست وبعضی گفتہ اند کہ این کلام را آنحضرت در تبوک گفتہ کہ جانب شام ست ومکہ ومدینہ از انجا بجانب یمن ست پس مراد مدح مکہ ومدینہ است پوشیدہ نماند کہ سیاق حدیث دران ست کہ این کلام در مدح خود فرمودہ مگر آنکہ گویند راوی این کلام را بتقریب ذکر اہل یمن درین حدیث از حدیث دیگر آوردہ ذکر کرد واللہ اعلم وابو عبید گفتہ کہ مراد بدان انصار اند کہ در اصل از یمن اند پس نسبت کردہ شد ایمان وحکمت بایشان بجہت مبالغہ در مدح وصاحب فتوحات مکی حدیث۔ انی لاجد نفس الرحمن من جانب الیمن۔ را ہمبرین حمل کردہ کہ تنفیس وتفریج آنحضرت از کرب وضیق معاملہ اہل شرک از جانب انصار حاصل شدہ واللہ اعلم

رواہ الدارمی۔ وعن عائشۃ انہا قالت۔ وروایت ست از عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا کہ وی گفت یعنی نزد آنحضرت۔ وارأساہ یعنی وای درد سر من ظاہر اینست عائشہ درد می کرد پس ندبہ کرد بران وبعضے گفتہ اند کہ مراد برأس ذات ست واشارت کرد بدان بموت خود۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ذاک لو کان وانا حی۔ آن یعنی موت تو ای عائشہ اگر واقع شود ومن زندہ باشم فاستغفر لک وادعو لک۔ پس طلب آمرزش کنم برای تو ودعا کنم مرترا۔ فقالت عائشہ واثکلیاہ۔ ای مردن ومصیبت وہلاک من وثکل بفتح مثلثہ وضم آن در اصل بمعنی مردن وہلاک شدن وفقدان ولد یا دوست ست ومراد اینجا موت ست وذکر مرض نیز یاد از موت میدہد واین کلمہ ہمین طور بر زبان عرب نزد محنت ومصیبت میرود بی آنکہ معنے حقیقے مراد باشد۔ واللہ انی لاظنک تحب موتی۔ عائشہ خطاب

بحضرت کرد و نکہت ناز و نیازی کہ در میان ایشان بود گفت بخدا سوگند بدرستی من گمان می برم ترا کہ دوست میداری و میخواہی تو مرگ مرا۔ فلو کان
ذلک پس اگر واقع شود مرگ من۔ لظللت آخر یومک معرسا ببعض ازواجک۔ ہر آئینہ میگردی در آخر ہمان روز عروسی کنندہ بہ بعضے از زنان
خود فی الصراح عرس واعراس زنا شوئی کردن و جماع کردن در روایت در حدیث از اعراس ست و از تعریس نیز آمدہ بہمین معنی یا بمعنے در آخر شب
فرو آمدن مقصود آنست کہ مرا فراموش میکنی و بدیگران می پردازی۔ ہ در مردم این نالہ نہ از رفتن جانست۔ از یار جدا میشوم این نالہ از آنست
فقال النبی۔ پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم بل انا وارأساہ۔ بگذار ای عائشہ ذکر درد سر خود را و یاد کردن مرگ خود را و مشغول باش بدرد
سر من و ذکر موت من کہ من از عالم میروم و تو بعد از من بسیار زندہ خواہی بود و این معنی را آنحضرت بوحی دانست بعد ازان تبقریب ذکر
موت خود یاد از خلافت ابوبکر صدیق کرد کہ واقع شدنی ست و درین خوش کردن دل عائشہ و بشارت دادن او را باین دولت و نعمت
نیز ہست فرمود۔ ولقد ہممت او اردت شک راوی ست۔ ان ارسل الی ابی بکر وابنہ۔ و ہر آئینہ بہ تحقیق قصد کردم و خواستم کہ بفرستم کسی را
بسوی ابی بکر و پسر وی مراد بدان عبد الرحمن ست کہ پسر رشید ابوبکر و شفیق عائشہ بود۔ واعہد۔ و وصیت کنم ابوبکر را بخلافت و ولی عہد خود
گردانم او را۔ ان یقول القائلون او یتمنی المتمنون۔ از جہت ترس و کراہت اینکہ بگویند گویندگان کہ ما سزاوار تریم بخلافت یا آرزو کنند
آرزو کنندگان کاشکے ما خلیفہ باشیم۔ ثم قلت یابی اللہ۔ پس گفتم من با دل خود یا باز دارد خدای تعالی از خلافت غیر ابی بکر۔ ویدفع المومنون
و دور میکنند مسلمانان آنرا۔ او یدفع اللہ ویابی المومنون۔ یا بر عکس عبارت مذکور فرمود پس ازین جہت نہ طلبیدم و وصیت نکردم و دانستم کہ خلاف
آن واقع شدنی نیست و در واقع ہمچنان شد کہ آنحضرت خبر داد۔ رواہ البخاری۔ [illegible]ل دلیل ست بر خلافت ابی بکر بعد از آنحضرت
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ وعنہا قالت رجع الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذات یوم من جنازۃ من البقیع۔ گفت عائشہ رضی اللہ عنہا
باز برگشت بسوی من آنحضرت روزی از دفن جنازہ از بقیع کہ مقبرۂ مدینہ است۔ فوجدنی وانا اجد صداعا۔ پس یافت مرا آنحضرت و حالانکہ
من می یابم درد سر را۔ وانا اقول۔ و من میگویم۔ وارأساہ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ بل انا یا عائشۃ۔ بلکہ من می گویم ای عائشہ وارأساہ
قال وما ضرک لو مت قبلی فغسلتک وکفنتک وصلیت علیک ودفنتک۔ گفت آنحضرت و چہ زیان میکند ترا ای عائشہ اگر بمیری تو پیش
از من پس بشویم من ترا و کفن کنم ترا و نماز بگذارم بر تو و در گور کنم ترا۔ قلت۔ گفتم من۔ لکانی بک۔ ہر آئینہ گویا کہ من ملابس و متلبسم بتو واللہ
لو فعلت ذلک لرجعت الی بیتی۔ بخدا سوگند اگر میکردی تو آنرا ہر آئینہ باز می گشتے بسوی خانۂ من۔ فعرست فیہ ببعض نسائک۔ پس عروسی
میکردی تو در خانۂ من بہ بعضے زنان تو۔ فتبسم رسول اللہ۔ پس لب شیرین کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ثم بدئ فی وجعہ الذی مات فیہ
پس آغاز کردہ شد در درد آنحضرت کہ فوت کرد در وے۔ رواہ الدارمی۔ وعن جعفر بن محمد عن ابیہ ان رجلا من قریش دخل علی ابیہ علی بن
الحسین۔ روایت میکند امام جعفر صادق از پدر بزرگوار خود کہ امام محمد باقر ست کہ مردی از قریش در آمد بر پدر وے کہ امام علی زین العابدین ابن امام
شہید حسین بن علی بن ابیطالب ست رضی اللہ عنہم وسلامہ علیہم اجمعین۔ فقال الا احدثک عن رسول اللہ۔ گفت آن مرد آیا حدیث نکنم ترا از
پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال بلی حدثنا عن ابی القاسم۔ گفت امام زین العابدین بلی حدیث کن ما را از ابی القاسم کہ کنیت آنحضرت ست
صلی اللہ علیہ وسلم قال لما مرض رسول اللہ۔ گفت ہنگامیکہ بیمار شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم اتاہ جبرئیل۔ آمد او را جبرئیل علیہ السلام

فقال پس گفت جبرئیل یا محمد ان اللہ ارسلنی الیک بدرستی کہ خدای تعالیٰ فرستادہ است مرا بسوی تو تکریما لک از جہت گرامی داشتن مر ترا وتشریفا لک و بزرگ داشتن مر ترا خاصۃ لک در حالیکہ این تکریم و تشریف مخصوص ست بتو یسألک عما ھو اعلم منک می پرسد ترا از چیزی کہ وی تعالیٰ داناتر ست بآن چیز از تو یقول کیف تجدک میگوید خدای تعالیٰ چگونہ می یابی تو خود را و چیست حال تو قال اجدنی یا جبرئیل مغموما گفت آنحضرت می یابم خود را ای جبرئیل غمگین واجدنی مکروبا و می یابم خود را اندوہگین شاید کہ این غم و کرب از جہت امت و دین بود کہ چہ واقع خواہد شد بعد از وی ثم جاءہ الیوم الثانی پستر آمد جبرئیل آنحضرت را روز دوم فقال لہ ذلک پس گفت مر او را آن سخن کہ روز نخست گفتہ بود فرد علیہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم کما رد اول یوم پس رد کرد بر جبرئیل و جواب داد او را آنحضرت چنانچہ جواب دادہ بود نخستین روز ثم جاءہ الیوم الثالث فقال لہ کما قال اول یوم ورد علیہ کما رد علیہ وجاء معہ ملک یقال لہ اسمعیل و آمد با جبرئیل فرشتہ کہ گفتہ میشود او را اسمعیل علی مائۃ الف ملک کہ موکل ست بر صد ہزار فرشتہ کل ملک علی مائۃ الف ملک ہر فرشتہ ازان موکل بر صد ہزار فرشتہ گو گفتہ اند کہ این اسمعیل صاحب سمای دنیاست و در حدیث ذکر ملک الموت نکرد از جہت ظہور آن و علم بدان یا تواند کہ ملک الموت بعد از آمدن جبرئیل و آن ملک در آمدہ حاضر شدہ باشد و سیوطی در کتاب الحبائک فی اخبار الملائک از بیہقی در کتاب دلائل آوردہ کہ چون روز سوم شد فرود آمد جبرئیل و با وی ملک الموت بود و با ہر دو فرشتہ بود در ہوا کہ او را اسمعیل میگویند موکل بر ہفتاد ہزار فرشتہ و ہر فرشتہ ازان موکل بر ہفتاد ہزار فرشتہ فاستاذن علیہ پس طلب اذن کرد آن فرشتہ اسمعیل نام از برای در آمدن بر آنحضرت فسألہ عنہ پس پرسید آنحضرت جبرئیل را از حال این فرشتہ پس جواب داد جبرئیل کہ این فرشتہ ایست چنین و چنین و این در حدیث مذکو [illegible] م قال جبرئیل ہذا ملک الموت یستاذن علیک پستر گفت جبرئیل این فرشتہ مرگ ست یعنی عزرائیل ست طلب اذن میکند تا در آید بر تو ما استاذن علی آدمی قبلک طلب استیذان نکردہ است برای در آمدن بر ہیچ آدمی پیش از تو ولا یستاذن علی آدمی بعدک و استیذان نخواہد کرد بر ہیچ آدمی بعد از تو یعنی این شرف و کرامت مخصوص بحضرت تست کہ ملک الموت طلب اذن میکند و در آید بر تو والا بر آدمیان دیگر بیکبارگی می در آید و جان می ستاند فقال ائذن لہ پس گفت آنحضرت اذن دہ مر او را فاذن لہ پس اذن داد جبرئیل ملک الموت را پس در آمد فسلم علیہ پس سلام داد ملک الموت بر آنحضرت ثم قال پستر گفت ملک الموت یا محمد ان اللہ ارسلنی الیک بدرستی خدای تعالیٰ فرستادہ است مرا بسوی تو فان امرتنی ان اقبض روحک قبضت پس اگر بفرمائی مرا کہ بستانم روح پاک ترا بستانم آنرا وان امرتنی ان اترکہ ترکتہ و اگر بفرمائی مرا کہ بگذارم روح ترا بگذارم آنرا فقال وتفعل پس گفت آنحضرت میکنی و می ستانی جان مرا یا ملک الموت قال نعم بذلک امرت گفت ملک الموت آری میکنم و باین امر کردہ شدہ ام وامرت ان اطیعک و امر کردہ شدہ ام کہ فرمان برداری کنم ترا و بفرمودہ تو بستانم ثم قال پستر گفت راوی فنظر النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی جبرئیل علیہ السلام پس نظر کرد آنحضرت بسوی جبرئیل کہ چہ میگوید ملک الموت و چہ باید کرد مرا فقال جبرئیل یا محمد ان اللہ قد اشتاق الی لقائک پس گفت جبرئیل بدرستی خدای تعالیٰ بتحقیق آرزومند و خواہان ست بدیدار تو و ملاقات تو فقال النبی پس گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم لملک الموت مر ملک الموت را امض لما امرت بہ و در بعضی نسخ لما امرت در گذران مر چیزی را کہ امر کردہ شدہ بدان چیز و بکن ہر چہ حکم خداست فقبض روحہ پس قبض کرد ملک الموت روح پاک آنحضرت را گویا آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بعد از آمدن جبرئیل و ملک الموت و ملک دیگر و این گفتگو کہ مذکور شد زمانی فرصت یافت و ازین قضیہ بعضی امی

خبر داد لعد از آن مقبوض شد یا بر بعضی اصحاب کو حاضر بودند نیز این قضیہ مکشوف گشت و مشاہدہ نمودند و از ان جملہ این صحابی یا تابعی بود کہ از وی تعبیر بمردی از قریش نمودہ و در باطن چنین میخلد کہ تواند خضر علیہ السلام بصورت مردی از قریش متمثل شدہ بر امام زین العابدین رضی اللہ عنہ آمدہ و تحدیث کردہ باشد و لہذا تعبیر بطریق ابہام نمودہ و حکایت کردند فتدبر واللہ اعلم۔ فلما توفی رسول اللہ پس چون وفات یافت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم جاءت التعزیۃ آمد تعزیت و تعزیت بصبر فرمودن مصیبت زدہ را و تسلی دادن او را و عزا صبر و شکیبائی و در بعضی نسخ و عبارت بود۔ سمعوا صوتا من ناحیۃ البیت شنیدند صحابہ آوازی را از گوشہ خانہ کہ میگوید۔ السلام علیکم اہل البیت۔ سلام بر شما ای اہل بیت پیغمبر یا ای جماعہ کہ در خانہ اید۔ ورحمۃ اللہ وبرکاتہ۔ ومہربانی خدا بر شما باد و فزونیہای کرم وی۔ ان فی اللہ عزاء من کل مصیبۃ۔ بدرستی در خدا را عزا از ہر مصیبت این عبارت را بچند وجہ معنے گفتہ اند بدرستی کہ در خدا یعنے در کتاب خدا تعزیۃ و تسلیہ است از ہر مصیبت اشارت ست بقول وی سبحانہ انا للہ وانا الیہ راجعون پس عزا اینجا بمعنے تعزیہ است یا در دین خدا تعزیہ است کہ شارع ترغیب و تحریض بدان نمودہ است و بعضی گفتہ اند کہ معنی آنست کہ خدا صبر فرمایندہ و تسلی دہندہ است و این را بزبان عرب علم تجرید میگویند کہ نحو رایت فی زید اسدا یعنی دیدم در زید شیر را یعنے زید را ہمچو شیر یافتم و این مناسب ترست بقول وی کہ فرمودہ۔ وخلفا من کل ہالک۔ و خدا خلف ست از ہر ہالک شوندہ و خلف بمعنے خلیفہ یعنے آنکہ بجای کسی نشیند در کار وی۔ و درکا من کل فائت۔ و دریافتن و در رسیدن ست از ہر درگذرندہ و تواند کہ معنی آن باشد کہ امید ثواب خدا و نظر داشتن بران حاصل ست بر صبر بر ہر فائت و بر ہر مصیبت [illegible] نقصان آنرا و تمامہ این معانی نزدیک بیکدیگر اند و حاصل ہمہ اینست کہ خدا بسندہ است از ہر چیز و بسندگی نمیکنند از وی ہیچ چیز۔ فباللہ فثقوا۔ پس بخدا اعتماد کنید نہ بجز دی و در بعضی نسخ فاتقوا یعنی پس بیاری خدا تقوی کنید۔ وایاہ فارجوا۔ وخدا را امید دارید نہ جز او را۔ وانما المصاب من حرم الثواب۔ و نیست مصیبت زدہ مگر کسیکہ محروم گردانیدہ شدہ است ثواب را یعنی مصیبت دنیا مصیبت نیست از جہت وجود ثواب آخرت مصیبت حقیقی آنست کہ صبر نکند و از ثواب محروم ماند۔ فقال علی رضی اللہ عنہ اتدرون من ہذا پس گفت علی رضی اللہ عنہ آیا در می یابید کیست این مرد کہ تعزیہ کرد ہوا لخضر این خضرست کہ تعزیہ اصحاب اہل بیت آنحضرت آمدہ ظاہر و متبادر از سیاق کلام آنست کہ مراد بعلی امیر المومنین علی باشد کہ حاضر بود در آن وقت و احتمال دارد کہ امام علی زین العابدین باشد کہ وقت روایت حدیث بحاضران مجلس خود گفت واللہ اعلم۔ رواہ البیہقی فی دلائل النبوۃ۔ و در حصن حصین بر مستدرک آوردہ کہ چون وفات یافت آنحضرت تعزیہ کردند ایشان را ملائکہ و ذکر کرد این عبارت کہ در حدیث مذکور شد بعد ازان آوردہ کہ در آمد مردی سفید ریش صبیح ملیح پس گام زد و در گذشت از مردم پس گریست پس التفات کرد بسوی صحابہ و گفت ان فی اللہ عزاء پس گفت ابوبکر و علی۔ ہذا الخضر۔ و این دلالت دارد بر آنکہ مراد بعلی در حدیث سابق علی مرتضی ست رضی اللہ عنہ۔

باب در متممات و لواحق باب سابق

الفصل الاول عن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت ما ترک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دینارا ولا درہما ولا شاۃ ولا بعیرا
گفت عائشہ رضی اللہ عنہا کہ نگذاشت آنحضرت بعد از وفات خود دینار زر و نہ درہم نقرہ و نہ گوسفند و نہ شتر۔ ولا اوصی بشیء و نہ وصیت کرد

بچیزی از مال زیرا که نگذاشت ہیچ مالی تا وصیت کند واما آنچہ از مال بنی النضیر وفدک و مانند آن بود صدقہ کردہ بود بر مسلمانان بعد از نفقہ عیال۔ رواہ مسلم۔ وعن عمرو بن الحارث اخی جویریة۔ روایت کردہ است از عمرو بن الحارث کہ صحابی بود برادر جویریہ بنت الحارث کہ از امہات مومنین واحوال وی در ذکر ازواج مطہرہ گذشت۔ قال ما ترک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم عند موتہ دینارا ولا درہما ولا عبدا ولا امة ولا شیئا نگذاشت آنحضرت نزد موت خود نہ دینار و نہ درہم و نہ غلام و نہ داہ و نہ چیزی۔ الا بغلتہ البیضاء۔ مگر استر وی کہ سفید بود و دلدل نام بود و مقوقس بضم میم و فتح قاف اولی و کسر ثانیہ حاکم اسکندریہ بہدیہ فرستادہ بود۔ وسلاحہ۔ و مگر ساز جنگ وی و در بعضی روایات زرہ مخصوص واقع شدہ کہ در پیش یہودی گرو بود۔ وارضا جعلہا صدقة۔ و مگر زمینی کہ گردانیدہ بود آنرا صدقہ و وقف بر فقرا و اہل دین از درختان بنی النضیر و فدک و مانند آن بود۔ رواہ البخاری۔ وعن ابی ہریرة ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لا یقتسم ورثتی دینارا۔ بخش نکنند وارثان من یک دینار را۔ ما ترکت بعد نفقة نسائی۔ چیزی کہ بگذارم من پس از نفقہ زنان من و گفتہ اند کہ زنان آنحضرت حکم معتدات دارند از جہت عدم جواز نکاح بعد از وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس لازم است مر ایشان را نفقہ چنانچہ معتدات را۔ ومؤنة عاملی۔ و بعد از اجرت عامل من مراد بعامل کسی ست کہ خلیفہ وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بعد از وی باشد کہ صرف کند ترکہ را بمصارف وی و بعضی گفتہ اند مراد مستحقان کہ آنحضرت صرف میکرد بر ایشان و مؤنت در اصل بمعنی بار و گرانی۔ فہو صدقة۔ پس آنچہ باقی ماند بعد از نفقہ زنہا و مؤنت عمال صدقہ است مصروف است بر فقرا چنانکہ [illegible] حیات ہمچنین بود۔ متفق علیہ۔ وعن ابی بکر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا نورث ما ترکناہ صدقة۔ میراث یافتہ نمیشود از ما چیزی کہ گذاشتہ ایم ما از مال صدقہ است و مصروف است بر فقرا و مساکین این حدیث را ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ در وقت طلب کردن فاطمہ زہرا میراث را روایت کردہ و گفت کہ من خلیفہ آنحضرتم ہر جا کہ آنحضرت صرف میکرد من ہم میکنم و غمخواری شما نیز می کنم چنانچہ آنحضرت میکرد و من از آنحضرت شنیدہ ام کہ ما یعنی انبیا را میراث نمی باشد و نہ کہ این را تنہا بفاطمہ گفت رضی اللہ عنہا بازواج مطہرہ نیز گفت و قتیکہ ایشان نیز طلب میراث کردند و عمر رضی اللہ عنہ تولیت اموال عباس و علی رضی اللہ عنہما داد و چون در میان ایشان نزاع شد و گفتند کہ قسمت کردہ بدہ میان ما قسمت نکرد و بی قسمت میان ایشان گذاشت و تا مدتہا تولیت آن در دست اہل بیت نبوت بود و بعد از ان بظلم و تعدی مروانیہ از دست ایشان رفت و نہ کہ تنہا ابوبکر صدیق حکم کرد بعدم میراث از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بلکہ کبار صحابہ را طلبید و از ہمہ پرسید و ہمہ حکم کردند بدان و گفتند کہ از آنحضرت ہمچنین شنیدہ ایم و برین قرار یافت چنانکہ در احادیث آمدہ است۔ متفق علیہ۔ وعن ابی موسی عن النبی۔ روایت ست از ابی موسی اشعری از پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال۔ کہ آنحضرت گفت۔ ان اللہ اذا اراد رحمة امة من عبادہ۔ خدای تعالی چون میخواہد مہربانی گروہی از بندگان خود و است جماعتی کہ فرستادہ شدہ است بسوی ایشان پیغمبری۔ قبض نبیہا قبلہا۔ می میراند خدای تعالی پیغمبر آن امت را پیش از ان امت یعنی پیش از نزول عذاب۔ فجعلہ لہا فرطا وسلفا بین یدیہا۔ پس میگرداند خدای تعالی پیغمبر را برای امت فرط بتحتین و سکون نیز بر وزن او و معنی فرط چنانچہ سابقا معلوم شد آنکہ پیش رو و بمنزل تا اسباب را از دلو و رسن و پاک کردن جا و جز آن راست کند یعنی تہیہ منزل کند و مہیا سازد و سلف آنکہ پیش گذشتہ باشد از پدران و قرابتیان و اینجا ہر دو بیک معنی اند۔ واذا اراد ہلکة امة عذبہا ونبیہا حی

وچون خواہد خدای تعالی ہلاک امتی را عذاب میکند آن امت را وحالانکہ پیغمبر آن امت زندہ است ہلکۃ بفتحتین وہلک بضم ہا وسکون لام فی تا ہلاک فاہلکہا وہو ینظر پس ہلاک میکرداند خدای تعالی آن امت را وحالانکہ پیغمبر می نگرد۔ فاقر عینیہ بہلکہا۔ پس خنک میگرداند وآرام میدہد ہر دو چشم پیغمبر را بہلاک شدن امت وقرۃ العین کنایت ست از خوشی وشادمانی وتحقیق این لفظ در مواضع متعددہ کردہ شدہ است حین کذبوہ وعصوا امرہ ہنگامی کہ نسبت بدروغ کردند امت پیغمبر را وبی فرمانی کردند امر او را ودرین حدیث بشارتست از آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مرامت مرحومہ خود را بگذشتن وی از سر ایشان پیش از نزول عذاب۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم والذی نفس محمد بیدہ سوگند بخدای کہ بقای ذات محمد در دست قدرت اوست۔ لیاتین علی احدکم یوم ولا یرانی۔ ہر آئینہ بیاید ہر یکی از شما روزی کہ نبیند مرا بجہت گذشتن از عالم۔ ثم لان یرانی احب الیہ من اہلہ ومالہ معہم پس ہر آئینہ دیدن وی مرا دوست داشتہ شدہ تر است بسوی وی از اہل وعیال وی ومال وی با اہل وعیال او را دیدن آنحضرت ست در حیات او وصحبت داشتن با وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم یا بعد از وفات در خواب یا بیداری بلکہ این مناسب ست بسیاق کلام وہمچنین ست حال مشتاقان جمال او کہ مستغرق اند در تصور جمال وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم۔ رواہ مسلم

باب مناقب قریش وذکر القبائل

مناقب جمع منقبت ست بمعنی فضیلت وشرف ودر قاموس گفتہ منقبت مفخرت ودر الصراح منقبت ہنر وستودگی مردم ضد مثلبت کہ جمع او مثالب ست ونقیب مہتر وداننده قوم نقبا جماعت نقابت نقیبی کردن ونقابت بکسر اسم ست بمعنی نقیبی وبفتح مصدر بمعنی نقیبی کردن ونقب در اصل بمعنی راہ در کوہ وہنر وستودگی راہی ست بسوی رفع شان وی ونقب بمعنی تفتیش وتحقیق خبر نیز آمدہ وقریش قبیلہ خاص ست از عرب ودر اصل نام ولد نضر بن کنانہ است نام کردہ شدند بنام پدر ودر اصل نام دابہ ایست قوی ترین دواب دریا وگویند در دریا ماہی ست کہ میخورد ماہیان را ہیچ ماہی بر وی غلبہ نتواند کرد ومعانی دیگر نیز گفتہ اند ومشہور آنست کہ گفتہ شد وقبائل جمع قبیلہ است بمعنی اولاد پدر وقبیلہ در اصل بمعنی کاسہ سر ست وقبائل اجزای وی ومی اہم قبائل عرب از ینجاست وبالا تر از ہمہ شعب ست بعد از ان قبیلہ بعد از ان عمارت بعد از ان بطن بعد از ان فخذ وفصیلہ بمعنی قبیلہ است کذا فی الصحاح۔

الفصل الاول

عن ابی ہریرۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم قال الناس تبع لقریش فی ہذا الشان گفت آنحضرت مردم تابعان وپس روان اند مر قریش را در دین کا مسلمہم تبع لمسلمہم مسلمانان مردم تابعان اند مسلمانان قریش را۔ وکافرہم تبع لکافرہم وکافران مردم تابعان اند مر کافران قریش را مراد بملکہ کافر نفس ست پوشیدہ نماند کہ ظاہر از سیاق حدیث آنست کہ مراد باین شان دین باشد چنانچہ او عدنا وقریش اسبق واقدم اند در امر دین وپیشوای مردم اند در ایمان۔ وکفر پس مسلمانان اتباع مسلمانان ایشان باشند وکافران اتباع کافران۔ وعرب انتظار می بردند اسلام قریش را چون مکہ فتح شد وقریش در اسلام آمدند عرب فوج فوج آمدند ودر آمدند در اسلام چنانکہ سورۃ اذا جاء نصر اللہ اشارت بآن میکند مقصود بیان تقدم ریاست ایشانست در عہد اسلام وجاہلیت ولیکن فضل وشرف باعتبار اول ست نہ ثانی مگر آنکہ مراد بیان مطلق ریاست باشد خواہ بحسب دین یا باعتبار دنیا ودر جاہلیت نیز بیت اللہ ومناصب کہ از سدانت وسقایت ورفادت وجز آن در قریش بود نہ غیر ایشان وبعضی گفتہ اند مراد بشان خلافت وامامت ست

چنانکہ در احادیث آمده است و مراد امر است مردم را به تبعیت قریش واگر مخالفت ورزند تبعیت ایشان نورزند ومنافات با آن ندارد متفق علیه- وعن جابر ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال الناس تبع لقریش فی الخیر والشر- مردم تابعان قریش اند در نیکی وبدی یعنی در اسلام وکفر چنانکه تقریر کرده شد- رواه مسلم- وعن ابن عمر ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لایزال ہذا الامر فی قریش- گفت آنحضرت همیشه می باشد امر خلافت در قریش یعنی می باید که در ایشان باشد وجائز نیست شرعاً عقد خلافت مر غیر ایشان را وبرین منعقد شد اجماع در زمن صحابه وباین حجت کردند مهاجران با انصار- ما بقی منهم اثنان- مادام که باقی باشد از ایشان دو کس چه خلیفه یا یکی ازین دو خلیفه باشد ودیگری تابع واین مبالغه است والا امر خلافت بدو کس انتظام نمی گیرد متفق علیه- وعن معاویة قال سمعت رسول اللہ- گفت معاویه شنیدم پیغمبر خدا را- صلی اللہ علیہ وسلم یقول- می گفت- ان ہذا الامر فی قریش- بدرستی این امر یعنی خلافت در قریش ست- لا یعادیہم احد الا کبہ اللہ علی وجہہ- دشمنی ندارد با ایشان هیچ یکی مگر آنکه بر روی افگند او را خدای تعالی یعنی خوار ومخذول گرداند- ما اقاموا الدین- مادامی که برپا دارند قریش دین را وتائید وترویج کنند احکام دین وشریعت را واگر این نه کنند بیرون آید این امر از ایشان ومستحق عزل گردند وبعضے گفته اند که مراد بدین نماز ست واطلاق دین وایمان بر نماز آمده است ودر روایت دیگر آمده است- ما اقاموا الصلوۃ- وبعضے گفته اند که مراد ترغیب وتحریض ایشان است بر اقامت صلوۃ وترهیب [illegible] به آنکه اگر اقامت نه کنند شاید که این امر از دست برآید ومردم بر ایشان غالب آیند- رواه البخاری- وعن جابر بن سمرۃ [illegible] صحابی ست وپدر وے خواهر زاده سعد بن ابی وقاص ست نقل ست از وے که گفت که می گذشتند کودکان بر پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس آنحضرت مسح کرد رخسارهای ایشان را بعضے را یک رخساره وبعضے را هر دو رخساره بجهت شفقت ورحمت ومسح کرد یک رخساره مرا پس بود آن رخساره بهتر وروشن تر از رخساره دیگر- قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لایزال الاسلام عزیزا الی اثنی عشر خلیفة- گفت شنیدم آنحضرت را که می گفت همیشه باشد اسلام گرامی وارجمند تا دوازده خلیفه- کلہم من قریش- همه ایشان از قریش اند- وفی روایة لایزال امر الناس ماضیا ما ولیہم اثنا عشر رجلا کلہم من قریش- همیشه باشد کار مردم گذرنده وبر نسق عدل وانتظام رونده مادام که والی شوند ایشان را دوازده مرد که همه ایشان از قریش اند- وفی روایة لایزال الدین قائما حتی تقوم الساعة- همیشه می باشد دین تا آنکه قائم شود قیامت- او یکون علیہم اثنا عشر خلیفة کلہم من قریش- یا آنکه باشد بر ایشان دوازده خلیفه همه ایشان از قریش- متفق علیه- ودر بعض طرق این حدیث آمده است که والو بکر لایلبث الا قلیلا- وابوبکر درنگ نمی کند مگر اندک اشکال کرده اند درین حدیث که ظاهر از وی آنست که دوازده خلیفه بعد از آنحضرت باشند در پی یکدیگر متصل که مستقیم شود بدیشان امر دین وعزیز گردد بوجود ایشان اسلام وجاری گردد بعدالت ایشان احکام با آنکه شهادت نمی دهد بآن آنچه واقع ست در وجود زیرا که هستند در ایشان از امرای جور وفساد از بنی مروان که ممدوح نیست طریقه ایشان ومحمود نیست سیرت آنها ونیز در حدیث صحیح آمده که الخلافة بعدی ثلثون سنة ثم یصیر ملکا عضوضا واتفاق کرده اند علما بر آنکه بعد از سی سال خلفا نیستند بلکه ملوک وامرا اند واختلاف کرده اند در توجیه

این اشکال برا قوال اول آنکہ مراد دوازدہ نفس ست کہ قائم شدند بعد از آن حضرت بسلطنت وامارت وانتظام پذیرفت بایشان ملک وسلطنت بی نزاع واختلاف در ظاہر امور مسلمین ورعایا اگرچہ بعضی از ایشان جابر وخارج از دائرۂ عدل واحسان بودند و واقع شد اختلال در زمان ولید بن یزید بن عبدالملک بن مروان کہ دوازدہم ست واجتماع آوردند بروی مردم وقتی کہ مرد عم وی ہشام نزدیک بچہار سال بعد از آن ابتدا دنار بروی وکشتند او را پس منتشر شد فتن ومتغیر گشت از آن روز احوال وچنین گفتہ است قاضی عیاض مالکی واستحسان کردہ است شیخ ابن حجر عسقلانی وگفتہ است کہ ظاہرترین اقوال درین حدیث وراجح ترین توجیہات دروی این قول ست وگفتہ است کہ مؤید اینست آنچہ در بعضی طرق صحیحہ این حدیث واقع شدہ است کہ کلہم تجتمع علیہ امر الناس مراد باجتماع انقیاد واطاعت واتفاق ست بربیعت آنہا اگرچہ بکراہت ہم باشد وحدیث وارد در مدح وثنای ایشان ست بدین وعدالت وحقانیت مگر ازین جہت کہ انتظام واجتماع واتحاد کلمہ است وخلافتی کہ حکم کردہ است حدیث بانتہای آن تا سی سال خلافت کبری ست کہ خلافت نبوت ست واین خلافت امارت ست ومستمر وشائع ست قول بہ تسمیہ خلفا بعد از خلفای راشدین امرا چنانچہ خلفای عباسیہ میگفتند اگرچہ مجاز ست انتہی پوشیدہ نماند کہ این قول خالی نیست از عدم ملایمت بسیاق حدیث کہ فرمودہ است (لایزال الاسلام عزیزا ولا یزال الدین قائما) اگرچہ ملائم ست بروایت دیگر کہ لا یزال امر الناس ماضیا وحدیث صریح ست در مدح ایشان بصلاح دین وظہور حق وقوت اسلام در زمان ایشان بعدالت ایشان واللہ اعلم ثانی آنکہ مراد خلفای عادل وامرای صالح اند کہ مستحق ہم خلافت اند بحقیقت ولیکن لازم نیست [illegible] ان حضرت در پی ہم متصل باشند شاید کہ این عدد تمام شود تا زمانی اگرچہ تا قریب قیام ساعت ست باشد تورپشتی گفتہ کہ راہ راست درین حدیث وہرچہ در معنی وی وارد یافتہ ہمین ست ثالث آنکہ مراد وجود ایشانست بعد از موت مہدی واین خبرست از مخبر صادق از آن حال ودر حدیث دیگر آمدہ است کہ چون بمیرد مہدی مالک میشوند امر را پنج مرد از اولاد سبط اکبر یعنی امام حسن مجتبی پس تر مالک میشوند پنج مرد از اولاد سبط اصغر یعنی امام حسین شہید پس تر وصیت میکند آخر ایشان مردی را از اولاد حسن پس تر مالک میشود بعد از وی ولد وی وتمام میگردد بآن عدد دوازدہ مرد ہر کدام از ایشان امام عادل ہادی مہدی ست واین توجیہی موجہ است اگر حدیث وارد دروی صحیح باشد در روایت کردہ شدہ است از ابن عباس در صفت مہدی کہ گفت کشادہ میگرداند حق تعالی بوجود وی غم واندوہ وبری گرداند بعدل وی ہر جور وفساد بعد از آن والی امر میشود بعد از وی دوازدہ کس در صد وپنجاہ سال پس تر منتہی میشود وزمانہ رابع آنکہ مراد وجود این عدد ست در عصر واحد کہ اتباع واطاعت میکنند ہر یکی را طائفہ ومؤید اینست آنچہ واقع شدہ است نزدیک ست کہ باشند بعد از من خلفا وبسیار شوند ومقصود آنحضرت اخبار ست یا عجایب فتن کہ بعد از وے ظاہر خواہد شد تا آنکہ در یک زمان دوازدہ خلیفہ باشند ومراد آنست کہ امر دین منتظم خواہد بود واسلام عزیز تا این زمان ودرین زمان اختلال خواہد پذیرفت ودر توجیہات سابق معنے آن میباشد کہ در زمان دولت این دوازدہ منتظم باشد وبعد از وی مختل انتہی آنچہ ذکر کردہ اند شراح این حدیث واللہ اعلم بمراد رسولہ — وعن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم غفار غفر اللہ لہا غفار بکسر غین معجمہ وفا نام قبیلہ ایست والوذر غفاری رضی اللہ عنہ از دست دعا کرد آنحضرت ایشان را وفرمود بیامرزد خدای تعالے ایشان را واحتمال دارد

که اخبار باشد از مغفرت الٰہی ایشان را۔ واسلم نیز نام قبیله ایست که نسبت بوی اسلمی میگویند سالمہا اللہ صلح کند ایشانرا خدای تعالیٰ یعنی مسالمت
با ایشان بچیزی که موافق باشد وایذا نکند ایشان را و دعا کرد ایشانرا باین دعا زیرا که ایشان اسلام آوردند بی حرب واین نیز احتمال
خبر دارد وعصیة بضم عین وفتح صاد مهمله وتشدید یا عصت اللہ ورسوله معصیت کردند خدا را ورسول خدا را وآن قبیله ایست که قرا را بیرمعونه
کشتند وآنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم دعا میکرد بر ایشان در قنوت واین اخبار ست قطعاً واحتمال دعا ندارد واین ناظرست در آنکه اول
ادعیہ خبر باشد متفق علیه وعن ابی هریرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم قریش والانصار وجهینة بضم جیم وفتح ها وسکون
یا ومزینة بضم میم وفتح زای وسکون یا ونون۔ واسلم وغفار واشجع بفتح همزه وسکون شین معجمه وجیم۔ موالی۔ اینهمه قبیلها موالی من اند یعنی
ناصر ومحب وبرین تقدیر موالی بفتح یا مشدد وجمع مولی ست ودر روایت کرده شده است موال بفتح میم وکسر لام با تنوین یعنی بعضی از ایشان
دوستان یاری دهندگان بعضی اند لیس لهم مولی دون اللہ ورسوله نیست مر ایشان را محب وناصر جز خدا وپیغمبر وی متفق علیه۔
وعن ابی بکرة قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم اسلم وغفار ومزینة وجهینة خیر من بنی تمیم۔ فرمود این قبائل بهتر اند از
بنی تمیم از جهت سبق اسلام وحسن آثار ایشان واز بنی تمیم خبری غریب در صحیح بخاری روایت کرده شده است که آنحضرت صلی اللہ علیه وآله
وسلم با ایشان فرمود بشارت باد شما را ای بنی تمیم پس ایشان گفتند بشارت دادی چیزی بما بده یعنی از دنیا یعنی معلوم شد بشارت چیزی ست
که ما محتاجیم بشارت موقوف باشد پس آنحضرت در غضب آمد وروی باشعری آورد وگفت بشارت باد شما را ای اشعری قبول کنید بشارت را
چون قبول نکردند بنی تمیم چه این سخن از بنی [illegible] احتیاج واضطرار روی طاقتی ومیل بدنیا بود نه از روی کفر وانکار واز ین قبیله
خبرهای غریب از شدت وجفا در کتب سیر از ایشان منقول ست که چه توان گفت عفا اللہ عنهم۔ ومن بنی عامر۔ واین قبائل بهتر از بنی عامر
ومن الحلیفین بنی اسد وغطفان۔ وبهتر اند از دو حلیف که بنو اسد وغطفان اند بفتح غین معجمه وطاء مهمله واین دو قبیله حلیف یکدیگر اند که
بر تعاون وتناصر یکدیگر سوگند خورده بودند چنانکه عادت عرب بود متفق علیه۔ وعن ابی هریرة قال ما زلت احب بنی تمیم منذ ثلث
سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیه وسلم یقول لهم۔ گفت ابو هریره همیشه ام که دوست میدارم من بنی تمیم را از آن باز که سه خصلت یا سه
کلمه شنیدم آنحضرت را که میگفت برای ایشان سمعته یقول شنیدم آنحضرت را که میگفت هم اشد امتی علی الدجال یکی آنست که
ایشان یعنی بنی تمیم سخت ترین امت من اند بر دجال با نکار وجدال ونزاع وتجنب سوال وجادت صدقاتهم گفت ابو هریره دوم آنکه
آمد صدقه ها وزکوة های ایشان۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیه وسلم هذه صدقات قومنا۔ این صدقات
قوم ماست پس ایشانرا اضافت کرد بخود وقوم خود خواند بجهت تشریف وتکریم ایشان۔ وکانت سبیة بفتح سین مهمله وکسر موحده
وتشدید تحتانیه منهم عند عائشة سوم آنکه بود جاریه بندی از ایشان نزد عائشه فقال اعتقیها فانها ولد اسمعیل پس گفت
آنحضرت آزاد کن ای عائشه او را زیرا که وی از اولاد اسمعیل ست یعنی از عرب ست وعرب اولاد اسمعیل اند اگرچه این صفت مشترک
ست در میان سائر عرب ومخصوص نیست به بنی تمیم ولیکن با وجود این درین کلمه عنایتی وتشریفی هست واز ین حدیث معلوم میشود
که جائز ست بنده کردن عرب وبرده ساختن ایشان متفق علیه

الفصل

الفصل الثانی — عن سعد عن النبی صلی الله علیه وسلم قال من یرد هوان قریش اهانه الله — روایت است از سعد بن ابی وقاص
از آنحضرت که گفت کسی که خواهد خواری قریش را خوار گرداند او را خدای تعالی خواه ائمه باشند یا غیر ائمه اگر ائمه اند ظاهر است
واگر غیر ائمه باشند از جهت انتساب ایشان بحضرت رسول در شرف وفضل ایشان باین نسبت — رواه الترمذی — وعن ابن عباس
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اللهم اذقت اول قریش نکالا — گفت آنحضرت خداوندا چشانیدی پیشینیان قریش را عذاب
فاذق آخرهم نوالا — پس بچشان پسینیان ایشان را بخشش نکال بفتح عقوبت کردن وسزای عمل دادن چنانکه دیگران عبرت گیرند ونوال
عطا واحسان کردن وشاید که مراد به نکال آنچه دیدند قریش از خواری ورسوائی وقتل ونهب بسبب انکار کردن بر رسول خدا وبه نوال آنچه حاصل شد
اولاد ایشان را از عزت ودولت وملک امارت بیرون از حد بیان وعبارت — رواه الترمذی — وعن ابی عامر الاشعری عم
ابی موسی اشعری ست از کبار صحابه است کشته شد روز حنین وامیر بود بر طلب اوطاس وچون خبر قتل وی رضی الله عنه بآنحضرت
رسید صلی الله علیه وآله وسلم دست برداشت ودعا کرد وگفت خداوندا بگردان او را فوق بسیاری از بندگان خود — قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم نعم الحی الاسد والاشعرون — نیکو قبیله الیست اسد واشعریان اسد بفتح همزه وسکون سین پدر قبیله ایست از یمن که ایشان را بنام
او میخوانند واز دبرای نیز میگویند واز دشنوءه نیز میگویند انصار همه از اولاد اویند واشعر لقب عمرو بن حارثه اسدی ست و وی نیز پدر
قبیله ایست از یمن ابوموسی اشعری وقوم او از اولاد اویند وایشان را اشعریوا گویند واشعرون بحذف یا نسبت نیز می گویند —
لا یفرون فی القتال — یعنی گریزند در جنگ که در دنی کشش میشود — ولا یغلون — یا وضم غین معجمه وخیانت نمیکنند در غنیمت
هم منی وانا منهم — ایشان از من اند ومن از ایشانم مقصود بیان اتحاد وودادست — رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب
وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الازد ازد الله فی الارض — گفت آنحضرت ازد ازد خداست در زمین اضافه
کرد ایشان را بالله تعالی یا بجهت اشتهار ایشان باین لقب یا از برای تشریف چنانکه ناقة الله از جهت بودن ایشان ضرب
خدا واهل نصرت دین وی ورسول وی وبعضی گفته اند ازد والله بمعنی اسد الله است که شیر معرکه جلادت وشجاعت اند — یرید الناس
ان یضعوهم — می خواهند مردم که فرو نهند ایشان را در مرتبه — ویابی الله الا ان یرفعهم — وابا می آرد وکمی خواهد خدا مگر آنکه بالا برد وبلند
گرداند مرتبه ایشان را — ولیاتین علی الناس زمان یقول الرجل — وهر آینه بیاید بر مردم زمانی که بگوید مرد — یالیت ابی کان ازدیا
یالیت امی کانت ازدیة — ای کاش میبود پدر من از قبیله ازد وای کاش میبود مادر من از ازد یعنی مرتبه ازدیان چنان بلند بود
که مردم بر ایشان رشک برند وآرزو برند که کاش ما هم ازدی می بودیم — رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب — وعن عمران
بن حصین بضم حا وفتح صاد مهملتین از مشاهیر صحابه است اسلام آورد در سال خیبر با ابوهریره ودنی سال به استسقاء بیماری
افتاده بود چنانکه قوت ایستادن ونشستن نداشت وملائکه بر وی سلام می کردند ودوستی از دوستان وی در آنحال بر سر وی حاضر
ولد بیه کرد گفت نگر می که خبر دهم ترا از حال خود فقند دکه ملائکه بزیارت من می آیند وسلام می کنند ومن می شنوم سلام ایشان را
زنهار تا من زنده ام این سر فاش نکنی شاید که سود کند ترا — قال مات النبی — گفت عمران مرد پیغمبر صلی الله علیه وسلم وهو یکره

ثلثة احیاء - و حال آنکه آنحضرت ناخوش میداشت سه قبیله را ثقیف که حجاج بن یوسف ظالم مشهور از آنجاست و بنی حنیفه که مسیلمه
کذاب از آنجا بود - و بنی امیه که عبید الله بن زیاد که مباشر قتل امام شهید حسین بن علی رضی الله عنهما از ایشان بود کذا قیل و عجب است
ازین قائل که یزید را نگفت که امیر عبید الله بن زیاد بود و هر چه کرد بامر وی و رضای وی کرد و باقی بنی امیه هم در کارهای خود
تقصیر نکرده اند یزید و عبید الله را چه گویند و در حدیث آمده است که آنحضرت در خواب دید که بوزنه ها بر منبر شریف وی صلی الله
علیه و آله و سلم بازی میکنند و تعبیر آن به بنی امیه کرده دیگر چیزها بسیار است چه گوید - رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب - وعن
ابن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم فی ثقیف کذاب و مبیر - در ثقیف شخصی ست که کذاب ست و شخصی دیگر ست که هلاک
کننده مردم خواهد بود بظلم و جور مبیر بضم میم و کسر موحده و سکون تحتانیه - قال عبد الله بن عصمة - تابعی حجازی ست ثقه گفته
در تعیین کذاب و مبیر - یقال الکذاب هو المختار - گفته میشود یعنی علما می گویند که مراد بکذاب مختار بن ابی عبید بضم عین والمبیر هو
الحجاج بن یوسف - و مبیر حجاج ظالم مشهور ست - وقال هشام ابن حسان بتشدید سین که ثقه است و از ائمه اهل حدیث ست
شنیده از حسن و ابن سیرین و بود اعلم الناس بحدیث حسن و بسیار بزرگ ست - احصوا ما قتل الحجاج صبرا - شمرده و ضبط کرده اند
آنچه کشته است حجاج بحبس و بند نه در معرکه - فبلغ مائة الف و عشرین الفا - پس رسیده است عدد ایشان صد و بست هزار را
ورای آنچه در معرکه کشته و گفته اند که برآمد از زندان وی پنجاه هزار کس و زندان او را سقف نبود - رواه الترمذی و روی مسلم فی
الصحیح حین قتل الحجاج عبد الله بن زبیر - [illegible] کرده است مسلم در صحیح خود هنگامی که کشت حجاج عبد الله بن زبیر را - قالت
اسماء ان رسول الله صلی الله علیه وسلم حدثنا ان فی ثقیف کذابا و مبیرا - گفت اسماء بنت ابی بکر رضی الله عنهما که ام ابن الزبیر ست
که آنحضرت حدیث کرد مارا که در ثقیف کذابی خواهد بود و مبیری - فاما الکذاب فرأیناه - اما کذاب پس دیدیم ما او را - اما المبیر فلا
اخالک الا ایاه - و اما مبیر پس گمان نمی برم ترا مگر آن - خطاب بحجاج کرد - و سیجیٔ تمام الحدیث - و سرانجام ست که بیاید تمام
حدیث - فی الفصل الثالث - بدانکه احوال حجاج مشهور ست احتیاج بذکر آن نیست و اما مختار بن ابی عبید بن مسعود
ثقفی پدر وی از اجله اصحاب بود و ولادت مختار در سال هجرت ست و نیست او را صحبت و روایت و در اول مشهور بود بعلم و فضل
و خیر و میگویند که باطن او برخلاف آن بود تا آنکه جدا شد از عبد الله بن زبیر و طلب امارت کرد و رغبت در دنیا نمود و ظاهر کرد باطن
را از فساد رای و بطلان عقیده تا آنکه ظاهر شد از وی اشیاء کثیره که مخالف دین باشد و میگویند که دعوی نبوت و نزول وحی کرد
والله اعلم و بود پدر وی امیر در اسلام در زمان عمر رضی الله عنه و بود مختار در صحبت عم خود و ملازمت میکرد او را در عقیده صحیحه و محبت
با اهل بیت رضی الله عنهم بعد از آنکه نخست گوشه عداوت داشت با ایشان و مشهور بود بدان و بعد از شهادت امام حسین رضی الله عنه اظهار
محبت کرد و کینه شهدای کربلا از یزیدیان کشید و عالمی را از ایشان کشت می گویند که این همه از برای طلب دنیا و طلب امارت بود
تا آنکه در سنه سبع و ستین در امارت مصعب بن الزبیر بکوفه کشته شد و علما او را از کذابان می شمرند و این حدیث را که بحق ثقیف
کذاب و مبیر ست بر وی و بر حجاج حمل میکنند والله اعلم - وعن جابر قال قالوا - گفت جابر گفتند صحابه - یا رسول الله احرقتنا نبال ثقیف

سوخت ما را تیرہای ثقیف نبال بکسر جمع نبل بفتح و سکون - فادع اللہ علیہم پس دعا کن خدا را بر ضرر ایشان - فقال اللہم اہد ثقیفا -
گفت خداوندا راہ راست نما ثقیف را - رواہ الترمذی - وعن عبد الرزاق - روایت ست از عبد الرزاق بن ہمام کہ از اعلام
و اعیان ملت صاحب تصانیف کثیرہ بود روایت کردہ از وی احمد بن حنبل و یحیی بن معین - عن ابیہ - از پدر خود کہ ہمام بن نافع
عن میناء بکسر میم و سکون تحتانیہ بمد و قصر تابعی ست ضعیف مولی عبد الرحمن بن عوف - عن ابی ہریرۃ قال کنا عند النبی گفت
ابوہریرہ بودیم ما نزد پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فجاءہ رجل احسبہ من قیس - پس آمد آنحضرت را مردی کہ گمان می برم او را از قیس کہ نام قبیلہ ایست
بفتح قاف و سکون تحتانیہ و سین مہملہ - فقال - پس گفت آن مرد - یا رسول اللہ العن حمیرا - لعنت کن حمیر را بکسر حاء مہملہ و سکون میم و فتح تحتانیہ
کہ نام قبیلہ مشہور ست از یمن - فاعرض عنہ - پس روی گردانید آنحضرت از ان مرد - ثم جاءہ من الشق الآخر - پس تر آمد آن مرد آنحضرت
را از جانب دیگر - فاعرض عنہ - پس اعراض کرد از وی - ثم جاءہ من الشق الآخر فاعرض عنہ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم رحم اللہ حمیر - پس گفت
آنحضرت رحمت کناد خدای تعالی حمیر را - افواہہم سلام - دہنہای ایشان سلام ست - و ایدیہم طعام - و دستہای ایشان طعام ست یعنی
سلام می کنند بر مردم بدہنہای خود و طعام می دہند مردم را بدستہای خود یعنی جامع صفت تواضع و سخاوت اند کہ اصل مکارم و محامد و ادای
حقوق الناس ست - وہم اہل امن و ایمان - و ایشان خداوندان امن و ایمان اند - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب لا نعرفہ الا من
حدیث عبد الرزاق - و گفت ترمذی این حدیث غریب ست نمی شناسم آنرا مگر از حدیث عبد الرزاق - ویروی عن میناء ہذا احادیث مناکیر - و روایت
کردہ میشود از ین میناء حدیثہای منکر اگر چہ عبد الرزاق ثقہ است و قوی اما میناء [illegible] - وعنہ - و ہم از ابی ہریرہ است - قال
قال لی النبی صلی اللہ علیہ وسلم ممن انت - گفت گفت مرا آنحضرت از کدام قبیلہ تو - قلت من دوس - گفتم از دوس بفتح دال و سکون
واو و سین مہملہ در آخر - قال کنت اری ان فی دوس احدا فیہ خیر - گفت آنحضرت نبودم من کہ گمان برم کہ در قبیلہ دوس ہیچ یکی باشد کہ در وی
نیکی ست و درینجا منقبت ست مر ابی ہریرہ را و مذمت مر دوس را کہ اگر ابوہریرہ نبودی در وی خیر نبودی - رواہ الترمذی - وعن سلمان
قال قال لی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا تبغضنی فتفارق دینک - روایت ست از سلمان فارسی رضی اللہ عنہ گفت گفت مرا آنحضرت
دشمن مدار مرا پس جدا شوی از دین خود - قلت - گفتم من - یا رسول اللہ کیف ابغضک وبک ہدانا اللہ - چگونہ دشمن دارم ترا و حال آنکہ بتو راہ
راست نمود ما را خدای تعالی بغض داشتن ما ترا چہ معنی دارد - قال تبغض العرب فتبغضنی - گفت آنحضرت دشمن داری تو عرب را پس دشمن داری
مرا و دشمن داشتن تو مرا باین معنی ست کہ عرب را دشمن داری ظاہرا از سلمان بحکم عجمیت و فارسیت اصلی وی تکبری و سوء ادبی نسبت با
بعضے اعراب می شدہ باشد بغض خود چہ صورت دارد و صورت بغضے باشد پس آنحضرت او را آگاہ داشت کہ احتراس کند و احتیاط نماید
تا بحقیقت بغض نکشد کہ آن بغض من می کشد فافہم - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب - وعن عثمان بن عفان
رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من غش العرب لم یدخل فی شفاعتی ولم تنلہ مودتی - کسی کہ خیانت کند عرب را یعنی
و خیر خواہی نکند ایشان را یا ظاہر کند خلاف آنچہ مضمر دارد و کینہ ورزد با ایشان در نیاید بشفاعت من و نرسد او را دوستی من - رواہ الترمذی
وقال ہذا حدیث غریب لا نعرفہ الا من حدیث حصین بن عمر - نمی شناسم آنرا مگر از حدیث حصین بن عمر بضم حاء و فتح صاد - ولیس ہو عند

اہل الحدیث بذاک القوی - ونیست وی نزد اہل حدیث آنچنان قوی - وعن ام الحریر بفتح حا وکسر رای اولی میان ہر دو تحتانیہ ساکنہ تابعیہ است - مولاۃ طلحۃ بن مالک - کہ از صحابیست - قالت سمعت مولای یقول قال النبی - گفت ام الحریر شنیدم مولای خود را کہ طلحہ بن مالک ست میگفت گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم من اقتراب الساعۃ ہلاک العرب - از جملۂ علامات نزدیک آمدن قیامت ہلاک شدن عرب - رواہ الترمذی - وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الملک فی قریش والقضاء فی الانصار گفت آنحضرت خلافت و بادشاہی در قریش ست وقضا در انصار ست مراد نقابت ست چنانکہ دوازدہ نقبا از انصار ساختہ بود و بعضے گفتہ اند کہ نہ بلکہ مراد قضا بمعنی مشہور ست چنانکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم معاذ را بقضاء یمن فرستاد - والاذان فی الحبشۃ و بانگ نماز گفتن در قوم حبشہ است چنانکہ بلال رضی اللہ عنہ موذن آن سرور بود - والامانۃ فی الازد - و امین گرفتن و امین ساختن در قبیلۂ ازد ست - یعنی - الیمن - میخواہد آنحضرت از ازد یمن را کہ قبیلۂ البیت از یمن کہ ذکر ایشان در احادیث سابق گذشت مقصود آنست کہ می باید کہ این مناصب را درین اقوام کردو از ایشان ساخت - وفی روایۃ موقوفا - و در روایتی این حدیث موقوفست برابی ہریرۃ رواہ الترمذی - روایت کردہ آنرا ترمذی - وقال ہذا اصح - گفت ترمذی روایت این حدیث بطریق وقف صحیح ترست از روی اسانید و معنی حدیث موقوف در مقدمہ معلوم شد -

الفصل الثالث - عن عبد اللہ بن مطیع - روایت می کند عبد اللہ بن المطیع قرشی عدوی از سادات قریش و فرسان ایشان - عن ابیہ - از پدر خود مطیع کہ [illegible] و نام وی عاصی بود آنحضرت او را مطیع نام کرد - قال سمعت رسول اللہ گفت عبد اللہ شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول یوم فتح مکۃ - می گفت روز فتح مکہ - لایقتل قرشی صبرا بعد ہذا الیوم الی یوم القیمۃ - کشتہ نشود ہیچ قریشی بحبس و بندنہ در معرکہ بعد ازین روز تا روز قیامت بعضے گفتہ اند کہ مراد نہی قتل قرشی ست بصبر و بعضے گفتہ معنے آنست کہ کشتہ نشود بسبب ارتداد زیرا کہ یافتہ شدند بعضے کہ کشتہ شدند بصبر رواہ مسلم - وعن ابی نوفل معاویۃ بن مسلم - از تابعین ست روایت دارد از ابن عباس و ابن عمر روایت کرد از وی شعبہ - قال رأیت عبد اللہ بن الزبیر علی عقبۃ المدینۃ گفت دیدم عبد اللہ بن الزبیر را بر عقبۂ مکہ کہ واقع ست در راہ مدینہ اضافت عقبہ بمدینہ باین حیثیت ست و الا عبد اللہ بن الزبیر رضی اللہ عنہ در مکہ بود کہ حجاج ظالم او را کشت و بر دار کشید - قال - گفت معاویہ بن مسلم فجعلت قریش تمر علیہ والناس - پس گشتند قریش کہ می گذرند بر وی و مردم دیگر - حتی مر علیہ - تا آنکہ گذشت بر وی عبد اللہ بن عمر - فوقف علیہ - پس ایستاد ابن عمر بر سر ابن الزبیر کہ بر دار بود - فقال - پس گفت ابن عمر - السلام علیک ابا خبیب السلام علیک ابا خبیب السلام علیک ابا خبیب سہ بار گفت و ابو خبیب کنیت عبد اللہ بن الزبیر ست بضم فاء معجمہ و فتح موحدۂ اولی و سکون تحتانیہ - اما واللہ لقد کنت انہاک عن ہذا اما واللہ لقد کنت انہاک عن ہذا اما واللہ لقد کنت انہاک عن ہذا - سہ بار گفت و اناؔ آگاہ باش ہر آئینہ تحقیق بودم من کہ باز میداشتم ترا ازین کار مراد از کار خروج بدعوی خلافت و امامت کہ عبد اللہ بن الزبیر کرد کہ بیزید بیعت نکرد و در مکہ نشست و ولایتہا در تحت تصرف خود آورد و ہمچنین بمروان بعد از یزید و بعبد الملک بعد از مروان پس عبد الملک حجاج را بر سر وی بمکہ فرستاد

وحجاج او را کشت و سر او را بمدینه منوره فرستاد و جسد او را در مکه بر دار کشید و یزید نیز لشکری را بخراب کردن مدینه و قتل اهل آن که از واقعه
حره گویند فرستاده بود و همان لشکر بمکه آمد تا عبد الله بن الزبیر را بکشد درین میان از عالم برفت پس ابن عمر گفت که من ترا ای ابا خبیب
ازین معامله منع میکردم و منع مرا قبول نکردی تا آخر کار باینجا کشید مقصود ازین تحسر و تاسف ست بر حال ابن الزبیر و تشنیع و ملامت ست بر آن
جماعهٔ ظالم. اما والله لقد کنت ما علمت صواما قواما - و انا و آگاه باش بخدا سوگند هر آئینه تحقیق بودی تو روزه دار شب خیز آورده اند که وی
رضی الله عنه روزه بسیار میداشت و گاه پانزده روزه طی میداشت و تمام شب بیدار میبود - وصولا للرحم - صله کننده و احسان کننده مر خویشان
و قرابتان را - اما والله لامة انت شرها لامة سوء - دانا و آگاه باش بخدا سوگند هر آئینه امتی که تو بدترین آن امتی باعتقاد ایشان هر آئینه امت
بدی ست - وفی روایة لامة خیر - و در روایتی بجای لامة سوء لامة خیر آمده یعنی امتی که تو شر ایشانی امت خیر ست این هر دو روایت آمده بود
گفته که روایت جمهور لامة خیر ست و روایة لامة سوء خطا و تصحیف ست و ظاهر نمیشود که رد این از حیثیت روایت ست یا از طریق درایت اگر
از حیثیت روایت ست فلا کلام و اگر از طریق درایت و بحسب معنی ست این موقوف بر تشخیص معنی این دو عبارتست و خالی از خفائی نیست
و آنچه ظاهر میشود آنست که معنی روایت اولی آنست که امتی که تو در گمان ایشان و اعتقاد ایشان از جملهٔ اشراری امت بدی ست که ایشان چنین
کسی را که قومی از اشرار گویند و معنی روایت ثانیه آنست که ترا که این امت بد میدانند ایشان امت خیر اند شاید بطریق تعریض و استهزا ست
و لیکن معنی اول ظاهر ترست و با وجود آن حکم کرده اند که آن خطاست شاید که از حیثیت روایت ست والله اعلم - ثم نفذ عبد الله بن عمر
پس تر رفت و گذشت ابن عمر از انجا - فبلغ الحجاج موقف عبد الله و قوله - پس [illegible] ج را ایستادن ابن عمر و گفتن وی این
سخن را - فارسل الیه - پس فرستاد حجاج کسی را بسوی ابن الزبیر - فانزل عن جذعه - پس فرود آورده شد ابن الزبیر از چوبی که بر دار
کشیده بود بر ان جذع بکسر جیم و سکون ذال معجمه تنهٔ درخت - فالقی فی قبور الیهود - پس انداخته شد در گورهای یهود و آن قبور یهود الان
در مکه متعارف نیست مگر در ان زمان بوده است تا حکم کرد حجاج که در جای برند و بیندازند که در انجا قبور یهود باشد والله اعلم - ثم ارسل
الی امه اسماء بنت ابی بکر - پس تر فرستاد حجاج کسی را بسوی مادر ابن الزبیر که اسماء بنت ابی بکر ست که بیاید - فابت ان تاتیه -
پس ابا آورد و سر باز زد اسما که بیاید نزد آن ظالم - فاعاد علیها الرسول - پس باز گردانیده فرستاده حجاج بر اسما آن فرستاده شده را
گفت - ولتاتینی او لابعثن الیک من یسحبک بقرونک - هر آئینه می آئی تو ای اسما بطور خود یا میفرستم بسوی تو کسی را بر زمین
کشیده می آرد ترا بگیسوهای تو قرن شاخ و گیسو - قال - گفت راوی که معاویه بن مسلم ست - فابت - پس باز ابا آورد اسما و قالت
و گفته فرستاد - والله لا آتیک حتی تبعث الی من یسحبنی بقرونی - بخدا سوگند نمی آیم ترا تا آنکه میفرستی تو بسوی من کسی که می کشد مرا
بگیسوهای من - قال - گفت راوی - فقال - پس گفت حجاج - ارونی سبتی - بنمائید مرا نعلین مرا و سبتیه بکسر سین مهمله و سکون موحده
و کسر فوقانیه و تشدید تحتانیه نعلی که دباغت داده شده است چرم او و سترده شده است موی های وی و سبتی بلفظ تثنیه است مضاف بیای
متکلم - فاخذ نعلیه - پس گرفت هر دو نعلین خود را - ثم انطلق یتوذف - بذال معجمه و فا - پس تر روان شد حجاج در حالیکه نزدیک می زد گامها
وی جنباند دوشهای خود را و متبختر امد - حتی دخل علیها - تا آنکه در آمد بر اسما - فقال - و در بعضی نسخ فقال لها پس گفت حجاج مر اسما را

کیف رأیتنی صنعت بعدو اللہ۔ چگونہ دیدی تو ای زن مراکہ کردم باین دشمن خدا۔ قالت۔ گفت اسماء۔ رأیتک افسدت علیہ دنیاہ۔ دیدم
من ترا کہ تباہ گردانیدے بروی دنیای او را وقطع کردی حیات دنیا را از وی۔ وافسد علیک آخرتک۔ وتباہ گردانید او آخرت ترا کہ بسبب
قتل او مستحق عذاب دوزخ شدی۔ بلغنی انک تقول لہ یا ابن ذات النطاقین۔ رسیدہ است مرا کہ تو می گفتی مر او را ای پسر خداوند
کمر بند ذات النطاقین لقب اسماء بنت ابی بکرست کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم نہادہ بود بسبب آنکہ در وقتیکہ آنحضرت در غار حرا
بود اسما برای وی طعام می برد وچون دوالی وبندی برای بستن اسفرہ نیافت نطاق خود را کہ بستن آن در کمر عادت زنان عرب ست
دو پارہ کرد یک پارہ سفرۂ طعام آنحضرت را صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم بست وبپارۂ دیگر کمر خود را بست چنانکہ فرمود۔ وانا واللہ ذات
النطاقین۔ ومن بخدا سوگند خداوند دو نطاقم۔ اما احدہما فکنت بہ ارفع طعام رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وطعام ابی بکر۔ اما یکی از آن
دو نطاق پس بودم من کہ بستم طعام آنحضرت وطعام ابی بکر را۔ من الدواب۔ نگاہ می داشتم طعام ایشان را از جنبندہای زمین کہ سفرہ
نکشایند وبر زمین نیفتد وضائع نگردد۔ واما الآخر فنطاق المرأۃ التی لا تستغنی عنہ۔ واما نطاق دیگر پس کمر بند زن ست کہ بی نیاز نیست
زن از آن گویا کہ آن ظالم معنے این لفظ بر ذم حمل کرد وکنایت داشت از بودن وی خادمہ بیرون آیندہ ونداںست آن بی خرد کہ
کدام فضیلت ست فوق خدمت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وخدمت ابی بکر۔ اما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حدثنا ان فی
ثقیف کذابا ومبیرا۔ آگاہ باش کہ آنحضرت تحدیث کرد ما را کہ در قبیلۂ ثقیف کذاب ست ومبیر یعنے دروغ گوئی ست وہلاک کنندہ۔
اما الکذاب فرأیناہ۔ اما کذاب پس دیدیم ما [illegible]ت مختار بن ابی عبید۔ واما المبیر فلا اخالک الا ایاہ۔ اما مبیر پس گمان نمیبرم
ترا مگر آن مبیر کہ آنحضرت خبر دادہ است چنانکہ در فصل ثانی از حدیث ابن عمر گذشت۔ قال۔ گفت راوی۔ فقام عنہا پس برخاست
حجاج از پیش اسماء۔ فلم یراجعہا۔ پس مراجعت نکرد او را وجواب نداد در برابر این سخن بد۔ رواہ مسلم۔ **وعن نافع**۔ روایت ست
از نافع کہ مولی ابن عمرست۔ ان ابن عمر آتاہ رجلان فی فتنۃ ابن الزبیر۔ کہ ابن عمر آمدند او را دو مرد در فتنۂ ابن زبیر۔ فقالا ان
الناس صنعوا ما تری۔ پس گفتند آن دو مرد کہ مردم کردند آنچہ می بینی تو از اختلاف در امامت وامارت۔ وانت ابن عمر وصاحب
رسول اللہ۔ وتو پسر عمر بن الخطابی ویار پیغمبر خدائی۔ صلی اللہ علیہ وسلم فما یمنعک ان تخرج۔ پس چہ چیز باز می دارد ترا از برای
برآمدن بدعوی امامت وخلافت وکشیدن انتقام از ظالمان۔ فقال یمنعنی ان اللہ حرم علی دم اخی المسلم۔ گفت باز میدارد مرا از خروج
وقتال ظلم بآنکہ خدای تعالی حرام کردانیدہ است بر من خون برادر مسلمان مرا اشارت کرد بہ پرہیز کردن از خون وگرفتن او طریق احتیاط
را والا حاجت بزیادت لفظ ظلم نبود فافہم۔ قالا۔ گفتند آن دو مرد۔ الم یقل اللہ۔ آیا نگفتہ است خدای تعالی۔ وقاتلوہم حتی لا تکون
فتنۃ۔ وقتال کنید مردم را تا آنکہ پیدا نشود فتنۂ۔ فقال ابن عمر قد قاتلنا حتی لم تکن فتنۃ۔ پس گفت ابن عمر بتحقیق قتال کردیم ما یعنے
ہمراہ آنحضرت وخلفای راشدین تا آنکہ نبود فتنہ۔ وکان الدین للہ۔ وبود دین مر خدا را۔ وانتم تریدون ان تقاتلوا حتی تکون فتنۃ و
یکون الدین لغیر اللہ۔ وشما میخواہید کہ قتال کنید تا آنکہ پیدا شود فتنہ وباشد دین مر غیر خدا را یعنی جنگ شما بر سر دنیا وپادشاہی ست
نہ بسبب حق وترویج دین۔ رواہ البخاری۔ **وعن ابی ہریرۃ** قال جاء الطفیل بن عمرو الدوسی لفتح دال

صحابی ست اسلام آورد بمکہ پس ازان رجوع کرد بقوم خود و آنجا ببود تا ہجرت کرد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پس قدوم آورد بمدینہ
آنحضرت در خیبر پس ہمیشہ در خدمت بود تا رحلت کرد آنحضرت واو را ذو النور لقب ست زیرا کہ چون آنحضرت او را بسوی قوم خود فرستاد
تا دعوت کند ایشان را گفت کہ بگردان یا رسول اللہ برای من آیتی کہ تصدیق من کنند پس دعا کرد او را آنحضرت وگفت خدایا بہ بخش او را
نور پس ساطع گشت نور در میان دو چشم وی گفت می ترسم کہ این را مثلہ بگویند پس برگشت این نور بطرف تازیانہ وی پس روشن
میباشد در شب تاریک پس رفت و دعوت کرد قوم خود را پس ایمان آورد پدر وی وایمان نیاورد مادرش روایت میکند ابو ہریرہ کہ آمد
ابن طفیل بن عمرو سالی رسول اللہ بسوی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال پس گفت طفیل ان دوسا قد ہلکت عصت وابت۔ پس گفت
بتحقیق ہلاک شد قبیلہ دوس زیرا کہ عصیان کرد وابا آورد از امتثال واطاعت۔ فادع اللہ علیہم پس دعا کن بر ضرر ایشان فظن الناس
انہ یدعو علیہم پس گمان بردند مردم کہ آنحضرت دعا می کند بر ایشان۔ فقال اللہم اہد دوسا پس گفت آنحضرت خدا وندا راہ راست
نما دوس را۔ وائت بہم۔ وبیار ایشان را یعنی در حالیکہ مسلمان اند۔ متفق علیہ۔ وعن ابن عباس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
احبوا العرب لثلث۔ دوست دارید عرب را از جہت سہ خصلت۔ لانی عربی۔ یکی از جہت آنکہ من از عربم۔ والقرآن عربی۔ دوم آنکہ
قرآن بزبان عربیست۔ وکلام اہل الجنۃ عربی۔ سوم از جہت آنکہ سخن بہشتیان عربیست یعنی عربی را فضل ست در دنیا وآخرت
رواہ البیہقی فی شعب الایمان۔

باب مناقب الصحابۃ رضی اللہ عنہم اجمعین

صحابی شخصی را گویند کہ دریافت پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در حالت ایمان وبمرد بر دین اسلام ہر چند اگرچہ درین میان ردت نیز متخلل شد
چنانکہ در اشعث بن قیس میگویند قول اصح اینست وبعضی شرط کردہ اند طول صحبت را با آنحضرت وملازمت وی صلی اللہ علیہ وسلم
واخذ علم از وی وحضور مشاہد غزوات واقل آن شش ماہ داشتہ اند ودلیل بر تعیین شش ماہ معلوم نیست واللہ اعلم وخفائی نیست
در رجحان مرتبہ کسی کہ ملازمت کردہ آنحضرت را وقتال کردہ ہمراہ وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بر کسی کہ ملازمت نکردہ وحاضر نشدہ در مشاہد
از مشاہد وندید آنحضرت را مگر نظرہ از دور وسخن نکرد با وی مگر اندکی یا دید در حال طفولیت اگرچہ شرف صحبت حاصل ست ہمہ را وسخن
در عدالت صحابہ وفضیلت ایشان بر سادر ای خود دراز ست پارہ از ان در شرح مذکور ست وطریقہ اہل سنت وجماعت آنست کہ زبان
از گفتگوی ایشان جز بخیر بستہ دارند اگر چیزی بر خلاف آن منقول باشد از ان اغماض کنند کہ سلامت درین ست واللہ اعلم

الفصل الاول عن ابی سعید الخدری قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا تسبوا اصحابی۔ گفت آنحضرت دشنام مکنید
یاران مرا۔ فلو ان احدکم انفق مثل احد ذہبا۔ پس اگر ثابت شود کہ یکی از شما خرج کند در راہ خدا مانند کوہ احد از زر۔ ما بلغ مد
احدہم۔ نمیرسد ثواب آن ثواب پیمانہ یکی از ایشان را مد بضم میم وتشدید دال پیمانہ وآن رطل وثلث رطل ست۔ ولا نصیفہ۔ ونہ ثواب
نیم پیمانہ یکی از ایشان را واز ینجا ست کہ فضیلت صحابہ را یعنی کثرت ثواب داشتہ اند۔ متفق علیہ۔ وعن ابی بردۃ بضم با وسکون
را پسر ابو موسی اشعری تابعی ثقہ است قاضی کوفہ۔ عن ابیہ۔ روایت کردہ است از پدر خود کہ ابو موسی اشعری ست

قال گفت پدر وی۔ رفع۔ برداشت۔ یعنی۔ النبی یعنی برداشت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم راسه الی السماء۔ سر مبارک خود را بسوی آسمان وکان کثیرا مما یرفع راسه الی السماء۔ و بود آنحضرت زمان کثیر که بر می داشت سر خود را بسوی آسمان بجہت انتظار وحی و توجہ بجانب علو و عالم علوی۔ فقال النجوم امنة للسماء۔ پس گفت آنحضرت ستارگان سبب امن اند مر آسمان را واسنہ الفتحات مصدر بمعنے امن چنانکہ در قول وی سبحانہ اذ یغشیکم النعاس امنة۔ فاذا ذهبت النجوم اتی السماء ما توعد۔ پس وقتیکہ بروند ستارگان از تکویر و انکدار چنانکہ فرمودہ است اذا الشمس کورت واذا النجوم انکدرت می آید آسمان را انچہ وعدہ کردہ شدہ است بآسمان و تقدیر شدہ اورا از انفطار و انشقاق چنانچہ فرمود اذا السماء انفطرت واذا السماء انشقت۔ وانا امنة لاصحابی۔ و من سبب امنم برای اصحاب خود۔ فاذا ذهبت اتی اصحابی ما یوعدون۔ پس وقتیکہ بروم من از عالم می آید اصحاب مرا چیزی کہ وعدہ کردہ شدہ و تقدیر کردہ شدہ است و وقوع آن در میان ایشان از فتن و حروب و ارتداد بعض اعراب۔ واصحابی امنة لامتی فاذا ذهب اصحابی اتی امتی ما یوعدون۔ و اصحاب من باعث امن اند برای امت من پس وقتیکہ بروند اصحاب من بیاید امت مرا چیزی کہ وعدہ کردہ شدہ و اندامت از بدع و حوادث و فتن و ذہاب خیر و حدوث شر۔ رواہ مسلم۔ وعن ابی سعید الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یاتی علی الناس زمان۔ گفت آنحضرت می آید بر مردم زمانی۔ فیغزو فئام من الناس۔ پس غزا میکنند جماعتی از مردم فئام بکسر فا و همزہ و بیاء نیز آمدہ جماعتی از مردم جمع آن فوم لفظیست مثل کتاب کتب و بعضے بفتح فا نیز گفتہ اند۔ فیقال ہل فیکم من صاحب رسول اللہ۔ پس گفتہ میشود و پرسیدہ میشود از ان جماعت آیا ہست در میان شما کسے کہ صحبت داشتہ پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم فیقولون نعم۔ پس می گویند و جواب میدہند آری ہست میان ماکسے کہ صحبت یافتہ بان حضرت۔ فیفتح لہم۔ پس کشادہ میشود حصنے و حصاری و شہری کہ مقید اند بآن و غزا میکنند بر آن یعنے ببرکت و شوکت اصحاب پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم فتح و نصرت دست میدہد۔ ثم یاتی علی الناس زمان فیغزو فئام من الناس فیقال ہل فیکم من صاحب اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ پس گفتہ میشود آیا ہست در میان شما کسے کہ صحبت داشتہ باصحاب پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ تابعین باشند۔ فیقولون نعم فیفتح لہم ثم یاتی علی الناس زمان فیغزو فئام من الناس فیقال ہل فیکم من صاحب من صاحب اصحاب رسول اللہ۔ آیا ہست میان شما کسے کہ صحبت داشتہ است باکسے کہ او صحبت داشتہ است اصحاب پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یعنے تبع تابعین۔ فیقولون نعم فیفتح لہم۔ و درینجا بیان فضل و شرف قرون ثلثہ است چنانکہ تصریح نیز در حدیث آیندہ بیاید۔ متفق علیہ وفی روایة لمسلم قال یاتی علی الناس زمان یبعث فیہم البعث۔ و در روایت مسلم اینچنین آمدہ است کہ گفت آنحضرت می آید بر مردم زمانی کہ فرستادہ میشود در میان ایشان لشکر بعث بفتح با و سکون عین و بفتح نیز آمدہ لشکر کہ فرستادہ شود بجائی جمع بعوث۔ فیقولون انظروا ہل تجدون فیکم احدا من اصحاب رسول اللہ۔ پس میگویند مردم نگاہ کنید آیا می یابید در میان شما ہیچ یکے را از اصحاب پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فیکم بکاف خطاب است و در روایتی فیہم بضمیر غائب و در قران دیگر ہمہ جا فیہم ست۔ فیوجد الرجل فیفتح لہم۔ پس یافتہ میشود مردی از اصحاب پس فتح کردہ میشود برای ایشان۔ ثم یبعث البعث الثانی۔ بعد ازان فرستادہ میشود لشکر دیگر یعنے در وقت دیگر۔ فیقولون ہل فیہم من رای اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم

آیا هست میان ایشان کسی که دیده است اصحاب آنحضرت را ازینجا معلوم میشود که در تابعین دیدن اصحاب کافی ست چنانکه در صحابه دیدن آنحضرت
معتبر ست و بعضے گفته اند که در صحبت دیدن کافی ست اما در تابعیت صحبت و ملازمت می باید چنانکه در روایت اولی آمده مگر آنکه دیدن با صحبت
مراد باشد فیفتح لهم اینجا فیقولون لهم مذکور نیست اکتفا بمن رآی - ثم یبعث البعث الثالث فیقال انظروا هل ترون فیهم من رای من رای اصحاب
النبی صلی الله علیه وسلم پس گفته میشود نگاه کنید آیا می بینید در میان ایشان کسی را که دیده است آنرا که دیده است یاران آنحضرت را اینجا
فیفتح لهم هم ذکر نکرده - ثم یکون البعث الرابع - پس فرستاده شود فرستادن لشکر چهارم در مرتبۂ چهارم - فیقال - پس گفته می شود - انظروا -
نگاه کنید - هل ترون فیهم احدا - آیا می بینید در ایشان هیچ یکے را - رای من رای احدا رای اصحاب النبی - که دیده است کسی را که دیده
یکی را که دیده است اصحاب پیغمبر را - صلی الله علیه وسلم فیوجد الرجل فیفتح له - پس یافته میشود مرد پس فتح کرده میشود مر او را گویا که این همه متعلق
ست در ینحدیث چهار مرتبه مذکور شد اصحاب و تابعین و اتباع و تبع اتباع و در روایتی از صحیح بخاری نیز در حدیث خیر القرون چهار مرتبه واقع
شده است - وعن عمران بن حصین - صحابی مشهور جملۂ از احوال وی در مواضع متعدده مذکور شد و عنقریب در فصل ثانی
از باب مناقب قریش نیز مذکور شده - قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم خیر امتی قرنی - بهترین امت من اصحاب من اند - ثم الذین
یلونهم - بعد از ایشان بهترین امت آن کسانی اند که متصل اند با ایشان که تابعین باشند - ثم الذین یلونهم - که تبع تابعین اند بدانکه
قرن جماعۂ از اهل زمان که متقارب و متقارن باشند در امری از امور و اصح آنست که مضبوط و معتبر در آن عددی معین از زمان نیست
زیرا که قرن آنحضرت که صحابه اند تا صد و ده سال باقی بودند و قرن تابع [illegible] تا هفتاد سال باقی بودند و قرن اتباع تابعین
از آنجا تا صد و دو و بیست و شصت سال و درین وقت ظاهر شد بدعتها و پیدا شد اشیای غریب و برداشتند فلاسفه سرهای خود را
و کشادند معتزله زبانها را و ممتحن گشتند اهل علم بقول خلق قرآن و متغیر شد احوال و فاحش گشت اختلافات و نقصان پذیرفت
احکام سنت روز بروز و ظاهر شد مصداق قول مخبر صادق ثم ان بعدهم قوما یشهدون ولا یستشهدون - پس بدرستی بعد ازین سه
قرن قومی خواهند بود که گواهی میدهند و طلب گواهی کرده نمیشوند ازینجا معلوم میشود که گواهی دادن پیش از طلب کردن مذموم ست
اما اشکال می آرند که در حدیث دیگر آمده است که بهترین گواهان کسی ست که گواهی دهد پیش از آنکه طلبیده شود گواهی از وی و وجه
جمع میان این دو حدیث آنست که ذم در جائیست که معلوم ست شاهد بودن او و آنجا گواهی دادن پیش از طلب ضایع ست و محمول ست
بر غرض و مدح در جائیست که معلوم نیست پس خبر میدهد که من شاهدم تا در وقت استشهاد نزد قاضی آمده شهادت دهد یا حدیث شهادت
پیش از سوال مبالغه است در ادای شهادت و سرعت اجابت بعد از سوال چنانکه میگویند جواد کسی ست که پیش از سوال دهد یا ذم
محمول بر کسی ست که اهل شهادت نیست یا محمول ست بر شهادت زور یا ذم در حقوق ناس ست و مدح در حقوق الله آن نیز اگر
مصلحت در ستر و کتمان نباشد و بعضے گفته اند که مراد بشهادت اینجا سوگند ست یعنی سوگند بدروغ میخورند پیش از آنکه کسی ایشان را
سوگند دهد و سوگند از ایشان طلبد چنانکه در روایت دیگر آمده - ویخونون ولا یؤتمنون - و خیانت می کنند و امین گرفته نمی شوند و اعتماد
کرده نمیشود بر ایشان و مراد آنست که خیانت ایشان ظاهر باشد و فاحش چنانچه اصلا محل امانت نمانند و اگر بناگاه واقع شد

اعتبار ندارد - وینذرون ولا یفون - و پیمان میکنند با خدا و بسر نمی برند آنرا - ویظهر فیهم السمن بکسر سین و فتح میم و پیدا میشود در ایشان فر
یعنی فربهی که از توسع در اکل و شرب و تنعم و ترفه در آن پیدا آید نه آنکه خلقی و طبیعی بود و بعضی میگویند که مراد بسمن در احوال ست و مراد آنست که دعوی
میکنند چیزی را که در ایشان نیست از کمال و نیست مر ایشانرا از شرف و نیز گفته اند که مراد جمع مال و غفلت از دین با توسع در اکل و شر
ست - و فی روایة ویحلفون ولا یستحلفون - و سوگند میخورند و سوگند داده نمیشوند متفق علیه و فی روایة لمسلم عن ابی هریرة ثم یخلف قوم یحبون
السمانة بفتح سین پس از پس ایشان می آیند گروهی که دوست میدارند فربهی را - و بر بعضی روایات آمده است که سبقت میکند شهادت یکی از ایشان یمین
او را و سبقت میکند یمین او شهادت او را مقصود حرص او ست بر شهادت زور و یمین کاذب و قلت مبالات بدین و دیانت چنانکه گاهی این را میکند و گاهی این

الفصل الثانی - عن عمر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اکرموا اصحابی فانهم خیارکم - گرامی دارید یاران مرا
زیرا که بدرستی که ایشان نیک ترین و برگزیدگان شما اند و خود چرا نباشد که مصاحبان و ملازمان درگاه و حاضران گاه و بیگاه و تربیت
یافتگان علم و عمل و حال و یند و اگر ملازمت و مصاحبت نکرده باشند نظارگیان جمال و مشاهدان طلعت با کمال او یند شیخ ابو طالب مکی رحمۃ اللہ
علیہ گفته که نیک نظره که بر جمال مصطفی افتد چیزی نماید و کاری کشاید که دیگر انرا با ریاضات و خلوات نه نماید و نه کشاید و ایمان عیانی و یقین شهودی
که ایشانرا ست کسی را در آنجا شرکت نیست - ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم - این سه گروه اخیار امت و سرداران ملت اند و غالب در آن زمان
و اهل آن زمان صدق و دیانت و عفت و امانت ست و مستوران ایشان محکوم بعدالت اند الا ما دل الدلیل از جهت عدم عصمت و بعد از ایشان بر
عکس ست چنانچه فرمود - ثم یظهر الکذب - بعد از [illegible] شائع میگردد دروغ و خیانت در دین و دنیا اشارتست بظهور و شیوع بدع و اهوا اگرچه
حدوث بعضی ازین امور مثل قدر و اعتزال و ارجاء در اواخر این قرون پیدا آمد و لیکن ظهور و شیوع آن بعد از وی شده حتی ان الرجل لیحلف ولا یستحلف و
یشهد ولا یستشهد - تا آنکه مردی باشد که سوگند میخورد و سوگند داده نمی شود و گواهی میدهد و گواهی طلبیده نمی شود اشارتست بترک تدین و احتیاط
الا من سره بحبوحة الجنة - دانا و آگاه باش کسی که شاد میگرداند او را وسط بهشت یعنی میخواهد که در میانه جنت باشد که بهترین جاهای او ست
بحبوحه دار بضم موحدتین و سکون مهمله اولی وسط آن - فلیلزم الجماعة - پس باید که لازم گیرد جماعت مسلمانان را و سواد اعظم اهل قرون
ثلثه را و متابعت و پیروی کند ایشان را - فان الشیطان مع الفذ - پس بدرستی شیطان با تنهاست فذ بفتح فا و تشدید ذال معجمه تنها و یگانه
و او کسی ست که مستبد ست برای خود و متابعت نمیکند رای جماعت را - وهو من الاثنین ابعد - و شیطان از دو کس دورترست نسبت بیک کس
از یک کس شاید گاهی دور شود اما از دو کس دورترست یا ابعد اینجا بمعنی بعید ست - ولا یخلون رجل بامرأة - باید که تنها نباشد مردی با زنی
اجنبیه - فان الشیطان ثالثهم - زیرا که شیطان سوم این سه کس ست که مرد و زن و شیطان اند - ومن سرته حسنته وساءته سیئته - و کسی که
شاد گرداند او را نیکی او و اندوهگین گرداند او را بدی او - فهو مؤمن - پس آن کس مؤمن ست یعنی علامت صحت ایمان و کمال وی آنست که نیکی
کردن شاد و خوش گردد و اگر بدی بوجود آید اندوهگین و ناخوش شود و گفته اند که نشان زندگی دل همینست - رواه - در اصل بیاض ست و در حاشیه
نوشته اند النسائی - وعن جابر عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لا تمس النار مسلما رآنی او رای من رآنی - گفت آنحضرت نمی ساید
آتش دوزخ مسلمانی را که دیده است مرا یا دیده است کسی را که دیده است مرا یعنی مرده است بر اسلام و این حدیث تخصیص کرده است این بشارت را

اتفاقا لصحابہ و تابعین و مخصوص نیست بآن دہ تن کہ ایشان را عشرہ مبشرہ گویند و جز ایشان را از آنہا کہ بشارت یافتہ اند بدان داخل اند
بلکہ تمامہ مومنان و مسلمانان را شامل ست و لیکن صحابی و تابعی و مسلم کسی ست کہ بر اسلام مردہ و این خبر مخبر صادق و بشارت دادن وی
بدان معلوم نگردد و باین جہت مخصوص شدہ جماعۃ کہ آنہا را عشرہ خوانند و ممکن ست کہ این بشارت باشد بموت بر ایمان چنانکہ در حدیث
من زار قبری وجبت لہ الجنۃ گفتہ اند فتدبر۔ رواہ الترمذی۔ وعن عبد اللہ بن مغفل بضم میم و فتح غین معجمہ و تشدید فاء مفتوحہ صحابی بود
از اہل شجرہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اللہ اللہ فی اصحابی۔ بترسید خدا را بترسید خدا را در حق اصحاب من و یاد کنید ایشان را بہ تعظیم
و توقیر و ادا کنید حق صحبت ایشان را با من۔ اللہ اللہ فی اصحابی اللہ اللہ فی اصحابی۔ سہ بار تکرار فرمود برای تاکید و مبالغہ۔ لا تتخذوہم غرضا من بعدی۔ مگیرید
و نسازید ایشان را مثل ہدف بعد از من کہ بیندازید بجانب ایشان تیر ہای شتم و عیوب را۔ فمن احبہم فبحبی احبہم۔ پس کسی کہ دوست میدارد ایشان را پس بدوستی
من دوست میدارد ایشان را۔ ومن ابغضہم فببغضی ابغضہم۔ و کسی کہ دشمن میدارد ایشان را پس بدشمنی من دشمن میدارد ایشان را یعنی محبت ایشان مستلزم محبت
من ست و بغض ایشان بسبب بغض من اعاذنا اللہ من ذلک و گفتہ اند کہ علامت صحت محبت و نشان دوستی آنست کہ از محبوب بہ سرایت و تجاوز
کند بمتعلقان وی پس نشان محبت حق جل و علا محبت رسول ست و نشان محبت رسول محبت آل و اصحاب وی و ہکذا۔ ومن آذاہم فقد آذانی
و کسی کہ برنجاند ایشان را پس بتحقیق رنجانید مرا۔ ومن آذانی فقد آذی اللہ۔ و کسی کہ برنجاند مرا پس بتحقیق رنجانید خدا را۔ ومن آذی اللہ
فیوشک ان یاخذہ۔ و کسی کہ برنجاند خدا را پس نزدیک ست کہ بگیرد و عذاب کند خدا تعالی او را۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن
انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مثل اصحابی فی امتی کالملح فی ا[illegible] یصلح الطعام الا بالملح۔ حال و قصہ صحابہ
من در میان امت من مانند نمک ست در طعام و صلاح نمی پذیرد و نیک نمیگردد طعام مگر بہ نمک۔ قال الحسن۔ گفت حسن بصری بعد از شنیدن
این حدیث۔ فقد ذہب ملحنا فکیف نصلح۔ پس بتحقیق رفت نمک ما پس چگونہ صلاح پذیریم با حسرت میخورد بر گذشتن بعضے صحابہ و با وجود آنکہ
در زمان ایشان وجود صحابہ بود و وفات حسن بصری در یکصد و دہ است۔ رواہ فی شرح السنۃ۔ وعن عبد اللہ بن بریدۃ عن ابیہ روایت
کرد عبد اللہ بن بریدہ اسلمی کہ قاضی مرو و عالم آن بود از مشاہیر تابعین ست از پدر خود کہ بریدہ اسلمی ست صحابی مشہور نقل کردہ۔ قال قال النبی
گفت بریدہ کہ گفت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم ما من احد من اصحابی یموت بارض نیست ہیچ یکے از اصحاب من کہ بمیرد بزمینی الا بعث
قائدا و نورا لہم یوم القیمۃ۔ مگر آنکہ برانگیختہ شود از قبر در حالیکہ کشندہ است مردم را بہ بہشت و سبب روشنائی ست مر ایشان را روز قیامت
رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب و ذکر حدیث ابن مسعود۔ و ذکر کردہ شد حدیث ابن مسعود کہ در اول اوست۔ لا یبلغنی احد فی باب حفظ
اللسان۔ کہ در وی ذکر صحابہ است و در مصابیح درین باب ذکر کردہ است و مولف ذکر وی آنجا مناسب دید۔

الفصل الثالث

عن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اذا رایتم الذین یسبون اصحابی فقولوا لعنۃ اللہ
علی شرکم۔ وقتیکہ ببینید آن کسانی را کہ دشنام می کنند اصحاب مرا پس بگوئید لعنت خدا و دوری از رحمت او باد برین فعل بد شما و
درین حدیث اشارتست بآنکہ اگر لعنت بر فعل کنند نہ بر ذات نزدیک باحتیاط باشد۔ رواہ الترمذی۔ وعن عمر بن الخطاب
رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ گفت عمر رضی اللہ عنہ شنیدم آنحضرت را کہ می گفت

سالت ربی عن اختلاف اصحابی من بعدی۔ پرسیدم پروردگار خود را از حال اختلاف اصحاب من بعد از من۔ فاوحی الی۔ پس وحی فرستاد بسوی
من یا محمد ان اصحابک عندی بمنزلة النجوم فی السماء۔ ای محمد اصحاب تو نزد من بجای ستارگان اند در آسمان بعضها اقوی من بعض
بعضے از ان ستارگان قوی تر و روشن تر اند از بعضے۔ ولکل نور۔ و هر یکی را نوریست۔ فمن اخذ بشیء مما هم علیه من اختلافهم پس هر کسے
که گرفت بچیزے یعنی بعلمے وعملے از آنچه ایشان بر آن چیز اند از اختلاف ایشان در مسائل علم فقه۔ فهو عندی علی هدی۔ پس آن کس
نزد من بر راه راست ست چنانکه فرموده است اختلاف امتی رحمة۔ قال۔ گفت عمر بن الخطاب۔ وقال رسول الله صلی الله علیه وسلم
اصحابی کالنجوم فبایهم اقتدیتم اهتدیتم۔ اصحاب من بمنزله ستارگان اند که بآنها راه یافته میشود پس بهر کدام ایشان که اقتدا کنید و پیروی
نمائید راه راست می یابید چنانکه اشارت کرد بقول خود ولکل نور پس هدایت بر قدر علم و فقهی ست که نزد او ست با وجود تفاوت مراتب
آن و از ین معنی هیچ صحابی خالی نیست البته علم دین و شریعت نزد وی هست و اگر در بعضے مواضع بجهت بشریت و خطا نه بر طریق صواب
رفته باشد چنانکه بعضے و خلاف امام برحق ورزیده باشند از جهت عدم عصمت در خصوص آن حکم اقتدا درست نباشد و اهتدا دست
نباید داد آن مستثنی و خارج بحث ست فافهم وبالله التوفیق۔ رواه رزین۔

باب مناقب ابی بکر الصدیق رضی الله عنه

احادیث در مناقب و فضائل وی رضی الله عنه صحاح و حسان و ضعاف بسیار وارد شده و بعضے محدثان بر بعضے از آنها حکم وضع
کرده از انجمله است ان الله یتجلی للناس عامة ولابی بکر خاصة خدای تعالی تجلی می کند مردم را عام و مر ابوبکر را خاص و حدیث
ما صب الله فی صدری شیأ الا صببته فی صدر ابی بکر نریخت خدا در سینه من چیزی از حقائق و معارف مگر آنکه بریختم من آنرا در سینه
ابی بکر و حدیث کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا اشتاق الی الجنة قبل شیبة ابی بکر بود آنحضرت چون مشتاق میشد بسوی
بهشت می بوسید پیری ابوبکر را و حدیث ان الله لما اختار الارواح اختار روح ابی بکر خدای تعالی هنگامے که اختیار میکرد
ارواح را اختیار کرد روح ابی بکر را کذا ذکر الشیخ مجد الدین الشیرازی فی سفر السعادة و گفته است که بطلان آن معلوم ست ببداهة
عقل انتهی و شاید که آن از جهت آنست که لازم می آید فضیلت ابی بکر بر تمامه خلق از انبیا علیهم السلام و جز ایشان و لازم می آید
مساوات او با سید المرسلین صلی الله علیه وآله وسلم و لازم می آید آنچه خارج ست از دائره عقل و عادت پوشیده نماند که ابواب تاویل
غیر مسدود ست اگر صحیح بوده باشند احادیث و حدیث ان الله یتجلی للناس را در تنزیه الشریعة از انس آورده و گفت رواه الخطیب
و ابو نعیم و ابن حبان فی الضعفاء و حکم کرده است ذهبی بوضع آن و بعضے حسن گفته اند و حاکم آنرا در مستدرک آورده و در احیاء العلوم
نیز آورده والله اعلم۔

الفصل الاول عن ابی سعید الخدری عن النبی صلی الله علیه وسلم قال ان من امن الناس علی فی صحبته وماله
ابوبکر۔ گفت آنحضرت بدرستی که از عطا کننده ترین مردم بر من در صحبت خود و مال خود ابوبکر ست۔ و عند البخاری ابا بکر واقع شده

بالف و این بقاعده نحو موافق تر و ظاهر ترست و ابوبکر لوا و نیز جائز ست و توجیه او در شرح مذکور ست - و لو کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا
واگر می بودم من گیرنده دوست خالص جانی را هر آئینه می گرفتم ابوبکر را اینچنین دوست - ولکن اخوة الاسلام ومودته - ولیکن برادری
که بجهت مسلمانی ست و محبت آن باقی ست و خلیل از خلت ست بضم خا بمعنی صداقت و محبت متخلل یعنی در آینده در باطن قلب
محب که داعی ست بسوی اطلاع محبوب بر سر محب یعنی اگر روا بودی مرا که بگیرم دوستی از خلق باین صفت که محبت او در درون
دل من می آید و مطلع میبود بر سر من ابابکر را اینچنین دوست می گرفتم که لائق و قابل این صفت ست ولیکن نیست مرا محبوب
باین صفت مگر حق سبحانه و محبت من خلق را بر ظاهر دل من ست و آگاه نیست بر سر من جز حق تعالی و تواند که از خلت باشد
بفتح خا بمعنی حاجت یعنی اگر می گرفتم دوستی که رجوع می کردم بوی در حاجات خود و اعتمادی کردم بروی در مهمات خود ابابکر را
می گرفتم ولیکن اعتماد من در جمیع امور و رجوع من در همه احوال بجناب عز شانه و اوست ملجا و ملاذ من و این معنی اقرب دانست
بسیاق حدیث ولیکن قوم حکم کرده اند که معنی اول اوجه و اولی ست فافهم - لا تبقین فی المسجد خوخة الا خوخة ابی بکر - باقی داشته نشود
در مسجد هیچ روزنی در دیوار مگر روزنی که در دیوار ابوبکر ست و خوخه بفتح دو خای معجمه و واو در میان آن روزنی که گذاشته میشود در دیوار
تا روشنائی در خانه در آید و دریچه باد گذر و در خانهای که ملاصق مسجد شریف بود و با دگذرها بوده که از راه آن بمسجد می در آمدند یا نگاه
میکردند از آن بمسجد که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در آمد یا نه پس امر فرمود که همه خوخه ها بسته شود و الا خوخه ابوبکر تا تکریما و تفضیلا و
این در آخر خطبه بود که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم خواند و گفته اند که در [illegible]ست بخلافت صدیق رضی الله عنه و سد مقال
دیگران درین باب و چون مردم تکلم کردند درین باب فرمود من این کار از پیش خود نکرده ام مگر بامر خدا عز و جل و در روایتی آمده
که عمر رضی الله عنه درخواست کرد که در دیوار خانه خود روزنی گذارد که نظر کند برسول خدا در هنگامی که می در آید بمسجد پس فرمود رسول خدا
صلی الله علیه وآله وسلم نگذار و اگرچه مقدار سوفار سوزن باشد - و فی روایة لو کنت متخذا خلیلا غیر ربی لاتخذت ابا بکر خلیلا - اگر
میبودم من گیرنده خلیل جز پروردگار من هر آئینه میگرفتم ابا بکر را خلیل - متفق علیه - بدانکه حافظ ابن حجر عسقلانی در شرح صحیح بخاری
گفته که بتحقیق آمده است درین باب احادیث بطرق متعدده که بظاهر مخالف می نمایند حدیث مذکور را که در باب ابی بکر آمده است
رضی الله عنه از انجمله حدیث سعد بن ابی وقاص رضی الله عنه که گفت امر کرد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم بسد ابوابی که بجانب
مسجد بود مگر باب علی را و روایت کرد این حدیث را احمد و نسائی و اسناد او قوی ست و روایت کرد طبرانی در اوسط به نقل ثقات
که صحابه جمع شدند و گفتند یا رسول الله امر کردی بسد ابواب اصحاب و فتح کردی باب علی را گفت آنحضرت من نه بستم و نه گشادم
بلکه خدا ببست و گشاد و من امر کرده شده ام بسد ابواب جز باب علی و همچنین روایت کرده احمد و نسائی از ابن عباس و ابن عمر و گفت
شیخ ابن حجر و هر یکی ازین احادیث صالح ست مر حجت را لاسیما که متعاضد شده اند بعضی از آنها به بعضی و قوت گرفته بدان و گفت
که ابن جوزی حکم کرده است برین حدیث که وارد شده است در شان علی رضی الله عنه بوضع و تکلم کرده بر بعضی طرق وی بعلت
مخالفت وی احادیث صحیحه را که وارد شده اند در شان ابی بکر رضی الله عنه و گفت وضع کرده اند این را روافض بمعارضه آن

ورد کرده است شیخ ابن حجر بر ابن جوزی در حکم کردن وی بوضع این حدیث بمجرد توهم معارضه وی بحدیث ابی بکر و گفته است که حدیث علی را طرق کثیره است بعضی از ان بحد صحت رسیده است و بعضی بمرتبه حسن و معارضت میان این حدیث و حدیثی که وارد شده است در شان ابی بکر نیست و وجه توفیق آنست که امر بسد ابواب و فتح باب علی در اول امر بود و نزد بنای مسجد بود و در علی را رضی الله عنه در جانب مسجد که می درآمد و می برآمد از ان و بتحقیق بصحت رسیده است از آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم که فرمود مر علی را رضی الله عنه در بنا این مسجد را جنب هیچ یکی مگر من و تو و امر بسد خوخات مگر خوخه ابی بکر رضی الله عنه در آخر امر بود در مرض آنحضرت که باقی مانده بود از عمر شریف وی دو سه روز و دلیل برین سخن آنست که وارد شده است که چون امر کرد آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم بسد ابواب جز باب علی آمد حمزه بن عبد المطلب بعد از انکه ظاهر شد از وی در امتثال امر او نی توقف و هر دو چشم وی زد برداشت و آب می رفت از انها و گفت یا رسول الله بیرون کردی عم خود را و درآوردی ابن عم را گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله وسلم ای عم من امر کرده شدم باین و مرا درین اختیاری نیست پس بذکر حمزه در قصه دانسته شده که این مقدم بود زیرا که حمزه رضی الله عنه در غزوه احد شهید شد و در روایتی آمده است که خطبه خواند رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم و گفت وحی فرستاد حضرت رب العزت جل شانه بسوی موسی علیه السلام تا مسجدی بنا کند مطهر که ساکن نگردد در وی مگر وی و هارون و هر دو پسر هارون شبر و شبیر و همچنین وحی فرستاد وی سبحانه بسوی من که بنا کنم مسجدی را مطهر که ساکن نگردد در وی مگر من و علی و هر دو پسر وی حسن و حسین رضی الله عنهم اجمعین و شیخ ابن حجر را درین باب کلام [illegible] بسیط تر ازین که قدری از ان در تاریخ مدینه ذکر کرده ایم والله اعلم۔ وعن عبد الله بن مسعود عن النبی صلی الله علیه و[illegible] لو کنت متخذا خلیلا لاتخذت ابا بکر خلیلا ولکنه اخی وصاحبی۔ ولیکن ابوبکر برادر من است و یار من است و در روایت آمده اخی فی الدین وصاحبی فی الغار۔ وقد اتخذ الله صاحبکم خلیلا۔ و به تحقیق گرفته است خدای تعالی صاحب شما را عبارتست از ذات شریف او دوست از حدیث اول گرفتن وی صلی الله علیه و آله وسلم خدای تعالی را دوست معلوم شد و ازین حدیث دوست گرفتن وی تعالی مر او را فرمود تا معلوم شود که هر که در محبت صادق است بمرتبه محبوبیت میرسد یحبهم ویحبونه۔ بیت هر که او در عشق صادق آمده است ٭ بر سرش معشوق عاشق آمده است ٭ گفته اند محبت و جذب از ان جانب ناشی است که اثر و انجذاب است ازین جانب و آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم حبیب الله بود و حبیب آن محب را گویند که بمرتبه محبوبیت رسد و بعضی خلت را اعلی و اخص دارند و آنحضرت را جامع گویند میان مرتبه محبت و خلت و خلت آنحضرت اتم و اکمل دارند از خلت ابراهیم کذا قال الغزالی۔ رواه مسلم۔ وعن عائشة قالت قال لی رسول الله صلی الله علیه وسلم فی مرضه۔ گفت عائشه گفت مرا آنحضرت در مرض موت خود۔ ادعی لی ابا بکر اباک واخاک۔ بخوان ابوبکر را که پدر تست و بخوان برادر خود را یعنی عبد الرحمن را که برادر عائشه بود و در احادیث دیگر تصریح نام او واقع شده است حتی اکتب کتابا۔ تا آنکه بنویسم کتابی را یعنی امر کنم بنوشتن۔ فانی اخاف ان یتمنی متمن۔ زیرا که بدرستی من می ترسم که آرزو کند آرزو کننده ویقول قائل انا اولی۔ و بگوید گوینده که من مستحقم خلافت را و مستحق نیست غیر من۔ ویابی الله والمؤمنون الا ابا بکر۔ و ابا دارد خدای تعالی

و نمیخواهند ابا دارند مسلمانان و نمیخواهند مگر ابابکر را - رواه مسلم و فی کتاب الحمیدی - که جمع بین الصحیحین ست انچنین واقع شده که - انا اولی
من سزاوارترم بخلافت بدل بجای - انا اولا و طیبی از قاضی عیاض نقل کرده که گفت این روایت اجود ست - وعن جبیر بن مطعم
بضم میم و سکون طا و کسر عین قرشی ست از اولاد نوفل بن عبد مناف کنیت او ابو محمد ست اسلام آورد پیش از فتح بعد عام خیبر و
بعضے گفته اند عام الفتح و نیکو شد اسلام او و از اشراف قریش بود و موصوف بود بحلم و وقار عالم بود بعلم انساب و شاگرد ابوبکر بود
رضی الله عنه درین علم - قال - گفت جبیر - اتت النبی صلی الله علیه وسلم امراة - آمد آنحضرت را زنی - فکلمته فی شیء - پس سخن کرد در
چیزی یعنے حاجتی درخواست یا سخنی پرسید - فامرها ان ترجع الیه - پس امر کرد آنحضرت آن زن را که وقت دیگر بیاید بسوی آنحضرت
قالت - گفت آن زن - یا رسول الله ارایت ان جئت و لم اجدک - خبر ده مرا که اگر بیایم و نیابم ترا - کانها ترید الموت - گویا که آن زن
اراده می کند بنایافتن آنحضرت موت او را و ظاهر این زن نزدیک بایام وفات آنحضرت آمده بود و گفته - قال فان لم تجدینی
فاتی ابابکر - گفت آنحضرت پس اگر نیابی تو مرا پس بیای ابوبکر را ظاهر این حدیث اشارت بخلافت ابوبکر ست بعد از وے
صلے الله علیه وآله وسلم و لیکن نص قطعی نیست و با وجود آن دلالت دارد بر فضل و منقبت او و جمهور علما بر آنند که نص قطعی بر استخلاف
هیچ جانب نیست و صحت خلافت ابی بکر رضی الله عنه باجماع صحابه است و شیخ ابن الهمام در مسایره ادعای نص بر خلافت ابی بکر
کرده اثبات نموده است والله اعلم - متفق علیه - وعن عمرو بن العاص ان النبی صلے الله علیه وآله وسلم بعثه علے جیش ذات السلاسل
روایت ست از عمرو بن العاص که آنحضرت فرستاد او را و امیر گردانید بر لشکری و بذات السلاسل فرستاد که نام زمینی ست و سلاسل
در اصل نام ریگستان که ریگ در وی برهم نشسته باشد و آن زمین انچنین [illegible] ب مواهب لدنیه گفته که ذات السلاسل بجهت آنکه
گفتند که مشرکان در وی خود را بهمدیگر بسته بودند تا نگریزند و بعضے گفته اند که از جهت آنکه گفتند که در آنجا آبی بود که او را سلسل میگفتند و از مدینه
ده روزه راه بود پس آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم عمرو بن العاص را آنجا فرستاد و لوای سفید برای او بربست و سه صد کس از مهاجرین
و انصار با وی همراه کرد و رایت سیاه با ایشان بربست و چون عمرو بن العاص نزدیک آن موضع رسید مدد خواست و کمک طلبید پس آنحضرت
ابوعبیده بن الجراح را فرستاد با دویست کس از بزرگان مهاجرین و انصار و در میان ایشان ابوبکر و عمر بودند و لوای دیگر برای ایشان
نیز بربست و فرمود که ملحق شوید بعمرو بن العاص و مخالفت نکنید با وی پس خواست ابوعبیده که امامت کند مردم را پس گفت عمرو بن العاص
ترا بمدد من فرستاده اند و امیر منم پس طاعت کرد ابوعبیده او را پس بود عمرو که امامت میکرد مردم را تا رسیدند بدیار دشمن پس حمله کردند
مسلمانان برایشان پس گریختند کافران و پریشان گشتند پس چون دید عمرو بن العاص که مهاجران و انصار را با وی فرستادند و ابوبکر
و عمر در میان ایشان بودند در نفس او چنان افتاد که وی مقدم ست در منزل از ایشان پس آنحضرت جواب داد بچیزی که قطع کرد طمع او را
چنانکه راوی میگوید که - قال - گفت عمرو بن العاص - فاتیته - پس آمدم من آنحضرت را - فقلت ای الناس احب الیک - پس گفتم من
یعنے با آنحضرت کدام یکی از مردمان دوست داشته ترست بسوی تو - قال عائشة - گفت آنحضرت محبوب ترین مردمان نزد من عائشة است
قلت من الرجال - گفتم از مردان کدام محبوب ترست - قال ابوها - گفت پدر عائشه که ابوبکر ست - قلت ثم من - گفتم من بعد از

ابوبکر کدام محبوب ترست - قال عمر - گفت بعد از وی عمر محبوب ترست - فعد رجالا - پس شمرد آنحضرت مردان را فسکت - پس خاموش شدم من - مخافۃ ان یجعلنی فی آخرہم - از جہت ترس آنکہ نگرداند مرا در پسترین ایشان - متفق علیہ - وعن محمد بن الحنفیۃ ابو القاسم محمد بن علی بن ابیطالب القرشی الہاشمی اسم ام او خولہ بنت جعفر بن قیس حنفیہ از بنی حنیفہ کہ از بنی یمامہ بود تابعی مدنی ثقہ عالم فاضل کامل موصوف بطاعت وشجاعت شدید القوۃ چنانکہ آوردہ اند کہ نزد امیر المومنین علی زرہ آہن آوردہ بودند کہ دراز بود و بقد مبارک وی راست نیامدہ پس گرفت آن زرہ را محمد بن حنفیہ و قطع کرد بقوت دست خود قدر آنچہ دراز بود از دامان وی وازوے پرسیدند کہ سبب چیست کہ پدر تو ترا الغزوات و حروب و مہالک می فرستد و حسن وحسین را نمیفرستد گفت حسن وحسین بمثابہ ہر دو چشم اند و من بمنزلہ دست وچشم نگاہ داشتہ میشود بدست - قال قلت لابی - گفت محمد بن حنفیہ گفتم بہ پدر خود یعنی امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ ای الناس خیر بعد النبی - کدام یکی از آدمیان بہترست بعد از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قال ابوبکر - گفت پدر من ابوبکر بہترست قال قلت ثم من - گفتم پستر کیست - قال عمر وخشیت ان یقول عثمان - وترسیدم من کہ گوید عثمان یعنی بپرسیدم کہ بعد عمر کہ بہترست و ذکر عثمان از میان طی کردم - قلت ثم انت - گفتم پستر تو بہتری و در تفضیل عثمان بر علی خلافی ہم ہست در میان علما - قال ما انا الا رجل من المسلمین گفت نیستم من مگر یک مردی از مسلمانان مردی وچہ مردی این را بروجہ تواضع فرمود الا وی بہترین مردم بود در وقت این سوال رضی اللہ عنہ وکرم اللہ وجہہ - رواہ البخاری - وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال کنا فی زمن النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا نعدل بابی بکر احدا - بودیم در زمان آنحضرت کہ برابر نمیکردیم بابی بکر ہیچ یکے را - ثم عمر - پستر برابر نمی کردیم بعمر ہیچ یکی را - ثم عثمان پستر بعثمان زیرا کہ ایشان بزرگ بودند و مقر[illegible] و بار دنیا و دین مقدم و ابوبکر و عمر ہر دو وزیر و مشیر آنحضرت بودند ثم نترک اصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم لا نفاضل بینہم - پستر می گذاشتیم اصحاب آنحضرت را کہ فضل نمی نہادیم میان ایشان یکی را بر دیگری اگرچہ ثابت بود - رواہ البخاری وفی روایۃ لابی داؤد قال کنا نقول ورسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حی - بودیم ما کہ می گفتیم وحال آنکہ آنحضرت زندہ بود - افضل امۃ النبی صلی اللہ علیہ وسلم بعدہ - فاضل ترین امت آنحضرت بعد از وی ابوبکر ثم عمر ثم عثمان - وگفتہ اند کہ مراد ابن عمر پیران وسنان اند از اصحاب کہ چون امری وکاری پیش مے آمد مشاورت می کرد آنحضرت با ایشان وعلی رضی اللہ عنہ در زمان آنحضرت جوان و حدیث السن بود والا افضلیت او را بعد از مذکورین ہیچکس منکر نیست ونیز تفاضل ثابت ست میان صحابہ بے شبہہ چنانکہ اہل بدر واہل بیعۃ الرضوان وعلماء صحابہ و امام احمد از ابن عمر آوردہ کہ گفت بودیم ما در زمان رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ می دانستیم خیر الناس ابابکر را پستر عمر را و گفت واما علی بتحقیق دادہ شدہ است سہ خصلت اگر یکی از ان سہ مرا باشد بہتر میداریم از دنیا وہرچہ در دنیاست تزویج کرد آنحضرت او را دختر خود را فاطمہ وحاصل شد آنحضرت را از وی اولاد ونسبت در ہا سے ہمہ را بگر در علی را و داد او را رایت خود در روز خیبر ونسائی روایت کرد کہ پرسیدہ بیشد ابن عمر کہ چہ مے گوئی در عثمان وعلی پس تحدیث کرد باین حدیث بعد از ان گفتہ نہ پرسید از علی وقیاس نکنید ہیچکس را بروے نسبت در ہائے ہمہ را بگر در او را کذا ذکرہ الشیخ فی فتح الباری -

الفصل الثانی- عن ابی هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما لاحد عندنا يد الا وقد كافيناه - گفت ابو هريره
گفت آنحضرت نيست مر هيچ يكى را نزد ما نعمتى و نيكى مگر آنكه بتحقيق مكافات كرديم و جزا داديم آنرا- ما خلا ابى بكر- مگر ابو بكر- فان له عندنا
يدا يكافيه الله بها يوم القيمة- پس بدرستى مر ابو بكر را نزد ما نعمتى و نيكى هست كه مكافات دهد او را خداى تعالىٰ در بدل آن نعمت روز قيامت
و اين غايت مبالغه در تكريم و امتنان ست از آنحضرت مر ابى بكر را و الا آنحضرت را صلى الله عليه و آله وسلم بر همه نعمتها و منتهاست كه هيچ
يكى از ان سر بر نميتواند داشت نعمتها و خدمتهاى ايشان در جنب آن چه خواهد بود چنانكه روشن ست و فرمود- و ما نفعنى مال احد قط ما نفعنى
مال ابى بكر- و سود نكرد مرا مال هيچ يكى انچه سود كرد مرا مال ابى بكر چنانكه هرچه در خانه داشت بخدمت آورد و هيچ چيزى نگذاشت و ذو الخلال
بكسر خا لقب ابو بكر ست چون تمام مال صرف راه خدا كرد و خرقه پوشيد و بجاى تكمها خلالها خلانيد- ولو كنت متخذا خليلا لاتخذت ابا بكر
خليلا ترجمه اين سابقا معلوم شد- الا و ان صاحبكم خليل الله- آگاه باشيد كه صاحب شما خليل خداست و جز خدا خليل حقيقى ندارد-
رواه الترمذی- وعن عمر رضى الله عنه قال ابو بكر سيدنا و خيرنا- گفت عمر ابو بكر مهتر ماست در فضل و رياست و بهتر ماست در عمل
فعل خيرات- و احبنا الى رسول الله- و محبوب ترين ماست بسوى پيغمبر خدا صلى الله عليه وسلم- و نتيجه مهترى و بهترى و اكمل وجوه مرتبه سيادت
و رياست ست- رواه الترمذی- وعن ابن عمر عن رسول الله- و روايت ست از ابن عمر كه روايت ميكند از پيغمبر خدا صلى الله عليه
وسلم قال لابى بكر انت صاحبى فى الغار و صاحبى على الحوض- گفت آنحضرت مر ابى بكر را كه تو يار و مصاحب منى در غار و يار و مصاحب منى
بر حوض يعنى در دنيا و آخرت يار منى و غالبا يار غار كه ميگويند از ينجاست- رواه الترمذی- وعن عائشة رضى الله عنها قالت قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم لا ينبغى لقوم فيهم ابو بكر ان يؤمهم غيره- گفت عائشه [illegible] آنحضرت نمى سزد و نمى سزد مر قومے را كه در ميان
ايشان ابو بكر ست كه امامت كند اين قوم را جز ابو بكر اين را در مرض موت فرموده باشد كه امر كرد او را بامامت و عائشه در آن توقف كرد
با دفعه ديگر نيز و چون اقدم و اولى بامامت شد بخلافت نيز بود و لهذا سيدنا على رضى الله عنه فرمود پيش كرد ترا پيغمبر خدا در امر دين ما
كيست كه پس اندازد ترا در امر دنياى ما- رواه الترمذی و قال هذا حديث غريب- وعن عمر رضى الله عنه قال امرنا رسول الله
صلى الله عليه وسلم ان نتصدق- گفت عمر امر كرد ما را آنحضرت كه تصدق كنيم و در راه خدا مالى صرف كنيم- و وافق ذلك عندى مالا-
موافق افتاد آن يعنى امر كردن آنحضرت بتصدق نزد من مالى را يعنى اتفاقا در آن وقت مال بسيار بدست من بود- فقلت اليوم اسبق ابا بكر
ان سبقته يوما- پس گفتم من امروز پيشى كنم ابو بكر را درين امر خير اگر ممكن باشد پيشى من او را روزى و تواند كه ان نافيه باشد يعنى هرگز
پيشى نكرده ام او را امروز بكنم- قال فجئت بنصف مالى- گفت عمر پس آوردم نيمه مال خود را- فقال رسول الله- پس گفت پيغمبر خدا
صلى الله عليه وسلم ما ابقيت لاهلك- چه چيز و چه مقدار باقى داشته تو مر اهل و عيال خود را- فقلت مثله- پس گفتم من باقى
گذاشته ام براى اهل و عيال مانند انچه آورده ام يعنى نصفے آورده ام و نصفے گذاشته- واتى ابو بكر بكل ما عنده- و آورد ابو بكر هرچه بود
نزد او در ينجا ايمائى هست كه ظاهرا نقد مال عمر پيشتر بود از انچه ابو بكر آورد اما چون هرچه داشت آورد فضل او بر عمر باقى ست چنانكه
واقع شده است افضل الصدقة جهد المقل والله اعلم- فقال يا ابا بكر ما ابقيت لاهلك- پس گفت آنحضرت اى ابو بكر چه چيز گذاشته

تو مر اہل و عیال خود را۔ فقال ابقیت لہم اللہ و رسولہ۔ پس گفت ابوبکر باقی گذاشتہ ام برای ایشان خدا و رسول خدا را یعنی ہیچ چیز از مال باقی نگذاشتہ ام فضل خدا و رازقیت او و امداد و اعانت رسول خدا برای ایشان بس ست اگر کل مال ابوبکر زیادہ بود بر نصف مال عمر پس ہیچ شبہہ نیست در افضلیت وی رضی اللہ عنہ و اگر کم ہم باشد انفاق کل افضل ست۔ قلت لا اسبقہ ابدا۔ گفتم من پیشی نمیتوانم کرد ابوبکر را ہرگز یعنی امروز کہ با وجود سبب سبق و موجب آن موجود بود نتوانستم سبقت کرد میدانم کہ ہرگز بر وی سبقت نخواہم کرد و در بعضی روایات واقع شدہ است کہ آنحضرت فرمود بینکما ما بین کلمتیکما۔ فرق میان شما در فضل ہمانست کہ میان کلمہ و قول شماست کہ مذکور شد رواہ الترمذی و ابو داؤد۔ **وعن عائشۃ** ان ابابکر دخل علی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فقال۔ و روایت ست از عائشہ کہ ابوبکر در آمد بر آنحضرت پس گفت آنحضرت خطاب با بی بکر کردہ۔ انت عتیق اللہ من النار۔ تو آزاد کردہ شدہ خدائی از آتش دوزخ۔ فیومئذ سمی عتیقا۔ پس در آن روز نامیدہ شد ابوبکر بنام عتیق و در تسمیہ بعتیق وجوہ دیگر گفتہ اند کہ عتق بمعنی حسن و جمال و کرم و نجابت و حریت آید و این حدیث صریح ست کہ عتیق بمعنی معتق از نار ست و بعضے گفتہ اند کہ عتیق نام اوست کہ مادرش نہادہ واللہ اعلم۔ رواہ الترمذی۔ **وعن ابن عمر** قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم انا اول من تنشق عنہ الارض۔ من نخستین کسی ام کہ شگافتہ می گردد از وی زمین کنایت ست از بعث۔ ثم ابوبکر ثم عمر۔ بعد از من ابوبکر بعد از وی عمر کہ در یک حجرہ با وی مدفون شدہ اند۔ ثم آتی اہل البقیع۔ پستر می آیم مدفونان اہل البقیع را فیحشرون معی۔ پس برانگیختہ میشوند با من و حشر در اصل بمعنی جمع ست یعنی جمع کردہ میشوند با من روز محشر یعنی روز قیامت و یکی از فضائل دفن در بقیع آنست کہ نزد حشر از ہمہ پیشتر نظر بر جمال آنحضرت می افتد اللہم ارزقنا آمین۔ ثم انتظر اہل مکۃ۔ پستر انتظار میبرم اہل مکہ را حتی [illegible] الحرمین۔ تا آنکہ جمع کردہ میشوم با ایشان میان حرم مکہ و حرم مدینہ یا حشر کردہ میشوم با اہل حرمین۔ رواہ الترمذی۔ **وعن ابی ہریرۃ** قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اتانی جبرئیل فاخذ بیدی۔ آمد مرا جبرئیل پس گرفت دست مرا و این در شب معراج بود یا وقت دیگر کہ در بہشت می در آمد۔ فارانی باب الجنۃ الذی یدخل منہ امتی۔ پس نمود جبرئیل مرا در بہشت دری کہ می در آیند از آن در امت من۔ فقال ابوبکر۔ پس گفت ابوبکر۔ یا رسول اللہ وددت انی کنت معک حتی انظر الیہ۔ دوست میدارم کاشکے من میبودم با تو تا آنکہ نظر می کردم بسوی آن در و می دیدم آنرا ہمراہ تو۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اما انک یا ابابکر اول من یدخل الجنۃ من امتی۔ آگاہ باش ای ابوبکر کہ تو نخستین کسے ہستے کہ می در آید بہشت را از امت من یعنی دیدن در بہشت را چہ آرزو می کنے ترا چیزی ست کہ اعلیٰ و افضل ست و آن در آمدن تست

با من در بہشت۔ رواہ ابو داؤد۔

الفصل الثالث۔ **عن عمر** رضی اللہ عنہ ذکر عندہ ابوبکر فبکی وقال۔ یاد کردہ شد نزد عمر ابوبکر رضی اللہ عنہما پس گریہ کرد عمر و گفت۔ وددت ان عملی کلہ مثل عملہ یوما واحدا من ایامہ۔ دوست میدارم کاشکے عمل تمام عمر من مانند عمل ابی بکر میبود در یک روز از روزہای عمر وی۔ ولیلۃ واحدۃ من لیالیہ۔ و مانند عمل یکشب وی می بود از شبہای وی۔ اما لیلتہ فلیلۃ سار مع رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم الی الغار۔ اما شب ابوبکر پس آن شب کہ سیر کرد با آنحضرت بسوی غار۔ فلما انتہیا الیہ قال واللہ لا تدخلہ حتی ادخل قبلک

پس ہنگامی کہ رسید آنحضرت و ابوبکر بسوی غار و خواست آنحضرت کہ در غار در آید گفت ابوبکر بخدا سوگند درمیا تو غار را تا آنکہ در آیم
من پیش از تو - فان کان فیہ شیئ اصابنی دونک - پس اگر باشد در وی چیزی از حشرات موذیات مثل مار و کژدم و جز آن برسد بمن
آن مراد نہ ترا - فدخل - پس در آمد ابوبکر در غار پیش از آنحضرت - فکسحہ - پس جاروب داد ابوبکر غار را کسح بفتح کاف و سکون سین و حاء مہملتین
روفتن و مکسحہ بکسر جاروب - ووجد فی جانبہ ثقبا - و یافت ابوبکر در یکسوی غار سوراخہا را ثقب بضم ثلثہ و فتح قاف جمع ثقبہ بضم و سکون
سوراخ کغرف و غرفہ - فشق ازارہ - پس پارہ کرد ابوبکر شلوار خود را - وسدہا بہ - و بست سوراخہا را بازار - وبقی منہا اثنان - و باقی ماند
ازان سوراخہا دو سوراخ - فالقمہما رجلیہ - پس در آورد در آن دو سوراخ ہر دو پای خود را مانند لقمہ در دہان - ثم قال لرسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم ادخل - پستر گفت ابوبکر مر آنحضرت را در آی - فدخل رسول اللہ - پس در آمد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ووضع راسہ فی حجرہ - بنہاد
آنحضرت سر مبارک خود را در کنار ابی بکر حجر بتقدیم حاء بر جیم بکسر و فتح کنار - ونام - و خواب کرد آنحضرت - فلدغ ابوبکر فی رجلہ من الجحر - پس گزیدہ شد
ابوبکر در پایش از سوراخ جحر بتقدیم جیم مضموم بر حاء سوراخ مار و کژدم و جز آن - ولم یتحرک مخافۃ ان ینتبہ رسول اللہ - ونجنبید ابوبکر
از جہت ترس آنکہ بیدار گردد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فسقطت دموعہ علی وجہ رسول اللہ - پس افتاد اشکہای ابی بکر بر روی پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم فقال مالک یا ابابکر - پس گفت آنحضرت چہ شد ترا ای ابابکر ای یار غار من - قال لدغت فداک ابی وامی - گفت
ابوبکر گزیدہ شدم من فدای تو باد پدر و مادر من فتفل رسول اللہ - پس انداخت [illegible]ن مبارک خود را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یعنی
بر جای گزیدگی ابوبکر تفل آب از دہان انگندن اول بزق بزای و بعدہ [illegible] تفل ازان کمتر نفث بعد ازان بفتح بمعنی دمیدن -
فذہب ما یجدہ - پس رفت آنچہ می یافت ابوبکر از درد - ثم انتقض علیہ - پستر شکست لدغ بر ابی بکر نقض بنون و قاف و ضاد معجمہ
شکستن جراحت بعد از بہم آمدن یعنی زخمیکہ از تفل آنحضرت بہم آمدہ و بہ شدہ بود عود کرد و اثر زہر بار دیگر بعد از بہ شدن پیدا شد تا کہ
حکمت در آن آن بود کہ موجب نصیبہ از شہادت باشد چنانکہ در عود زہر گوسپند خیبر گفتہ اند و اشارت کرد راوی باین قول خود
کہ گفت - وکان سبب موتہ - و بود ہمین سبب موت ابی بکر در آخر عمر کہ باثر آن بمرد - واما یومہ - واما روز ابی بکر آرزو دارم کہ
عمل تمام عمر من مثل عمل آن روز باشد - فلما قبض رسول اللہ - آن روزیست کہ چون وفات یافت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ارتدت العرب - مرتد شدند
بعض از عرب - وقالوا لا نؤدی زکوۃ - و گفتند نمیدہیم ما زکوۃ را باین طریق کہ منکر شدند وجوب زکوۃ را یا ترک کردند آنرا تحقیق این در کتاب الزکوۃ
شدہ است - فقال لو منعونی عقالا - پس گفت ابوبکر اگر منع کنند و ندہند مرا پای بند شتری را بازکوۃ یکسالہ شتر یا گوسفند را عقال
بکسر عین ہر دو معنی ست مشہور معنی اول و در قاموس بمعنی ثانی آوردہ و گفتہ کہ اینست مراد بقول ابی بکر رضی اللہ عنہ لو منعونی عقالا
و در روایتی عناقا نیز آمدہ بمعنی بزغالہ کہ تمام نشدہ بروی سالی - لجاہدتہم علیہ - ہر آئینہ جہاد میکنم ایشان را بر آن - فقلت یا خلیفۃ رسول اللہ
تالف الناس - پس گفتم من ای خلیفہ پیغمبر خدا موافقت و سازگاری کن مردم را - وارفق بہم - و نرمی کن با ایشان - فقال لی اجبار
فی الجاہلیۃ وخوار فی الاسلام - پس گفت مرا آیا تو جبار و قہار و قوی بیشوی در امر جاہلیت و سست و ضعیفی در کار و بار اسلام خوار بفتح خاء معجمہ و
شدت واو از خور بفتحتین ضعف و ناتوانی انکار کرد و درشتی نمود ابوبکر بر عمر رضی اللہ عنہما سستی و مداہنت او را درین قضیہ بطریق مبالغہ

ودرینجا کمال شجاعت وقوت است دردین صدیق اکبر را تا آنکه آورده اند که علی مرتضی رضی الله عنه نیز با عمر شریک بود درین رای انه قد انقطع الوحی وتم الدین - وگفت ابوبکر بدرستی کرشان اینست که به تحقیق گسسته شد وحی و تمام شد دین - اینقص وانا حی - آیا نقصان پذیرد دین وحالانکه من زنده ام - رواه رزین -

باب مناقب عمر رض

مناقب وی رضی الله عنه بسیارست وبس ست در منقبت وی که خدای تعالی تائید کرد دین را بوی باجابت دعوت پیغمبر خود صلی الله علیه وآله وسلم وازسهم اعلاوارفع آنکه ملهم میشد بصواب انداخته میشد در دل وی حق وموافق می افتاد رای وی بوحی وکتاب ورای وی دلیل حقیت خلافت صدیق ست چنانکه قتل عمار بن یاسر دلیل حقانیت علی مرتضی ست رضی الله عنهم اجمعین وروایت آورده است ابن مردویه از مجاهد گفت میبود عمر که رای میزد پس نازل میشد بدان قرآن وابن عساکر از علی مرتضی رضی الله عنه آورده که در قرآن رائی از رای عمر هست وازابن عمر آورده مرفوعا که آنحضرت فرمود صلی الله علیه وآله وسلم نگویند مردم سخنی درچیزی ونگوید عمر در آن مگر آنکه بیاید قرآن مانند آنچه گوید عمر کذا ذکر السیوطی فی تاریخ الخلفا وگفته کرموافقات عمر زیاده بربیست ذکر کرده اند وکاتب حروف درشرح آنرا نقل کرده است آنجا باید دید

الفصل الاول - عن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لقد کان فیما قبلکم من الامم محدثون - هر آئنه تحقیق بودند درانچه پیش ازشما بود از امتها مردمان که الهام کرده میشدند یعنی ملهم ست گویا بوی تحدیث کرده میشود وخبر داده میشود پس میگوید کذا فی النهایة - ودر مجمع البحار گفته محدث کسی که انداخته شده است در دل وی سخنی پس خبر میدهد بآن بحدس وفراست ایمانی مخصوص میگرداند حق تعالی بدان هر کرا میخواهد از بندگان خود وبعضی گفته اند که محدث آنکه چون ظن کند بچیزی صواب بود گویا حدیث کرده شده است بوی وبعضی گفته اند که آنکه کلام میکنند بوی ملائکه ودر روایتی مکلمون بتشدید لام بجای محدثون آمده - فان یک فی امتی احد پس اگر باشد در امت من یکی - فانه عمر - پس بدرستی آن یک عمر خواهد بود ومقصود شک وتردد در وجود محدث درین امت نیست زیرا که امت وی افضل امم ست وهرگاه در امم سالقه موجود باشند درین امت بطریق اولی خواهند بود بلکه مقصود تاکید وتخصیص ست چنانکه میگویند که اگر مرا دوستی در دنیا باشد فلان خواهد بود مراد اختصاص فلان ست بکمال صداقت متفق علیه - وعن سعد بن ابی وقاص قال استاذن عمر بن الخطاب علی رسول الله صلی الله علیه وسلم وعنده نسوة من قریش یکلمنه - روایت ست از سعد بن ابی وقاص که از عشرهٔ مبشره است گفت دستوری خواست عمر رضی الله عنه از برای درآمدن بر آنحضرت ونزد آنحضرت زنان بودند از قریش که سخن میکردند با آنحضرت مراد ازواج مطهرهٔ آنحضرت اند که نفقه خود می طلبیدند - ویستکثرنه - وبیشتر می طلبیدند از آنچه آنحضرت بایشان میرسانید - عالیة اصواتهن درحالیکه بلند بود آوازهای این زنان - فلما استاذن عمر قمن - پس چون استیذان کرد عمر وخواست درآید برخاستند آن زنان فبادرن الحجاب پس شتافتند پس پرده تا پنهان شوند - فدخل عمر ورسول الله صلی الله علیه وسلم یضحک - پس درآمد عمر وحالانکه آنحضرت خنده میکرد از برخاستن وگریختن این زنان - فقال اضحک الله سنک - پس گفت عمر همیشه بخنداند خدای تعالی دندان ترا وخوش دارد ترا - یا رسول الله - مقصود تعجب از ضحک آنحضرت وسوال از سبب آنست - فقال النبی - پس گفت پیغمبر صلی الله علیه وسلم عجبت

من هؤلاء اللاتی كن عندی — شگفت کردم ازین زنان که نزد من بودند و غوغا می کردند فلما سمعن صوتك ابتدرن الحجاب — پس وقتیکه شنیدند
آواز ترا شتافتند و گریختند بسوی پرده — قال عمر — گفت عمر خطاب بآن زنان کرده — یا عدوات انفسهن — ای دشمنان نفسهای خود که زیان
و سود خود را نمی فهمید و بر خود بسوء ادب و ایذای آنحضرت ستم میکنید — اتهبنني ولا تهبن رسول الله — آیا هیبت میدارید مرا و نمی ترسید از من و
نمیدارید هیبت پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم — هیبت ترسیدن و بزرگ داشتن مهابه ترس و بزرگی اخص از خوف است چنانکه از سلطان هیبت
میدارند و از دزد خوف — قلن نعم انت افظ و اغلظ — گفتند زنان آری تو درشت خوتر و سخت تری از مردم دیگر — فقال رسول الله — پس گفت
پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ایه یا ابن الخطاب — دیگرهم بگوی و زیاده کن سخنی و صلابت خود را در دین و کلمه حق ای پسر خطاب ایه بکسر همزه
و سکون تحتیه و ها در آخر بتنوین و بی تنوین طلب زیادت حدیث ست یعنی دیگر گوی — والذی نفسی بیده ما لقیك الشیطان سالكا فجا قط
سوگند بآن کس که بقای ذات من در دست قدرت اوست پیش نیاید ترا شیطان در حالتیکه مر رونده تو راهی را هرگز — الا سلك فجا غير
فجك — مگر آنکه رفت و گرفت شیطان راهی دیگر را جز راه تو و تو که جا نتواند شد و پیش تو نتواند ایستاد چنانکه در حدیث دیگر آمده است که
شیطان میگریزد از سایه عمر فج بفتح فا و تشدید جیم راه گشاده میان دو کوه و گویا مراد آنست که با آنکه راه گشاده است و می تواند که از آنجا
وی بگذرد و با وجود آن ترس و هیبت تو نمیگذارد و اگر این سو بیاید یا مراد اینجا مطلق راه است متفق علیه قال الحمیدی زاد البرقانی بعد
قوله یا رسول الله ما اضحكك و گفته است حمیدی که زیاده کرده است برقانی بعد از قول [illegible] الله این لفظ را — ما اضحكك چه چیز خندانید ترا
و برقانی بکسر موحده و فتح آن و بعضی بضم نیز گفته اند نام محدثی ست منسوب به برقان که [illegible]ست بخوارزم — وعن جابر قال قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم دخلت الجنة فاذا انا بالرميصاء امراة ابی طلحة — گفت آنحضرت که در آمدم من بهشت را پس ناگاه ملابس و ملاقی
شدم به رمیصا بضم را و فتح میم و سکون تحتانیه و صاد مهمله ممدود که زن ابی طلحه انصاری ست و مادر انس بن مالك بود بعد از مالك تحت
ابی طلحه آمد و او را غمیصا بغین معجمه نیز میگویند رمص لغتیات چرک سفید که در گوشه چشم فراهم آید و اگر روان گردد غمص گویند — وسمعت خشفة
و شنیدم آواز پای را خشفه بخا و شین معجمتین مفتوحتین و بسکون شین نیز آمده و فا در آخر حرکت و صوت و حس خفی و فی الصراح خشفه
جنبیدن و آواز آمدن از برف که بر وی روند — فقلت من هذا — پس گفتم من کیست این — قالوا هذا بلال — گفتند این بلال ست
و قصه بلال در باب التطوع از کتاب الصلوة گذشته است — ورایت قصرا بفنائه جارية — و دیدم کوشکی را که در صحن وی زن جوانی ست
فقلت لمن هذا — پس گفتم مر کراست این قصر — قالوا لعمر بن الخطاب — گفتند مر عمر بن الخطاب راست — فاردت ان ادخله فانظر اليه
پس خواستم که در آیم آن قصر را پس ببینم آنرا — فذكرت غيرتك — پس یاد آوردم من رشک ترا — فقال عمر بابی انت وامی — پس گفت
عمر پدر من و مادر من فدای تو باد — یا رسول الله اعليك اغار — آیا بر تو غیرت میبرم و در بعضی روایات آمده است که عمر گفت آیا هست
که بر داشته است مرا خدای تعالی مگر بتو و آیا هست که هدایت کرده است مرا خدا مگر بتو — متفق علیه — وعن ابی سعید قال
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم بینا انا نائم رایت الناس یعرضون علی — گفت آنحضرت در اثنائی که من خواب کننده ام
بینم مردم را که عرض کرده می شوند و نموده می شوند بمن و گذرانیده میشوند از پیش من — وعليهم قمص منها ما يبلغ الثدى —

وحالانکہ برین مردم پیراہنہا ست بعضے از پیراہنہا چیزیست کہ میرسد بپستان راثدی بفتح مثلثہ وسکون دال پستان زن یامرد ودر بعضے نسخ الثدے بضم مثلثہ وکسر دال وتشدید یا جمع ثدی چنانچہ طے جمع علی بفتح وسکون۔ ومنہا ما دون ذٰلک۔ وبعضی ازان پیراہنہا چیزیست کہ فرودتر وکمتر ازانست یعنی کوتاہ ترازان کہ بالای ثدی باشد ہمچنین تفسیر کردہ اند این را۔ وعرض علیّ عمر بن الخطاب وعلیہ قمیص یجرہ۔ وعرض کردہ شد برمن عمر وحالانکہ بروی پیراہنی ست کہ میکشد آنرا یعنے تا زمین۔ قالوا فما اولت ذٰلک۔ گفتند صحابہ پس چہ تاویل کردی آنرا وبچہ تعبیر نمودی۔ یارسول اللہ قال الدین۔ گفت آنحضرت تاویل و تعبیر کردم آنرا بہ دین کہ دین وی از ہمہ درازتر وکامل تر وتمام ترست وتعبیر قمیص بہ دین بجہت آنکہ سبب ستر وزینت وتجمل ست متفق علیہ۔ وعن ابن عمر قال سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول بینا انا نائم اتیت بقدح لبن۔ گفت ابن عمر شنیدم آنحضرت را کہ می گفت دراثنائے آنکہ من خواب کنندہ ام آوردہ شدم بہ قدحے از شیر یعنی قدح شیر کس بمن آوردہ داد فشربت۔ پس نوشیدم من آن شیر را حتی انی لاری الری یخرج فی اظفاری۔ تا آنکہ بدرستی من ہر آئینہ دیدم سیرابی را کہ می برآید در ناخنان من از جہت بسیاری آن شیر وگوارائی آن۔ ری بکسر را وتشدید یا سیرابی۔ ثم اعطیت فضلی عمر بن الخطاب۔ پستر دادم من زیادتی خود را یعنے آنکہ از خوردن زیادہ وباقے ماندہ عمر بن خطاب را۔ قالوا فما اولتہ۔ گفتند پس چہ چیز تاویل وتعبیر کردی آنرا [illegible]ل اللہ قال العلم۔ گفت تعبیر کردم آنرا بعلم وگفتہ اند کہ صورت مثالیہ علم در آن عالم لبن ست ہر کہ در خواب بیند کہ شیر [illegible]ن آنست کہ علم خالص نافع نصیب او گردد ووجوہ مشابہت میان علم وشیر بسیارست کما لایخفے وکاتب حروف عفا اللہ عنہ یکباری درخواب می بیند کہ سبوئی نو وتازہ از شیر لطیف شیرین خنک درپیش دارد وہمہ را فرو بردہ است والحمد للہ متفق علیہ۔ وعن ابی ہریرۃ قال سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول بینا انا نائم رأیتنی علی قلیب علیہا دلو۔ گفت ابوہریرہ شنیدم آنحضرت را کہ می گفت دراثنائے آنکہ من درخوابم می بینم خود را برسر چاہے کہ برآن دلوی ست قلیب بفتح قاف وکسر لام چاہ وسرگرد ناگرفتہ وچاہے کہ آنرا بسنگ وخشت بنا کردہ باشند طوے گویند وگفتہ اند کہ قلیب دیدنہ طوی تا معلوم گردد کہ ہمت اہل دین موقوف بر معانی مطلوبہ است نہ بر قوالب معمولہ۔ فنزعت منہا ماشاء اللہ۔ پس آب کشیدہ ام من ازان چاہ آنقدر کہ خواستہ است خدای تعالی۔ ثم اخذہا ابن ابی قحافۃ۔ پستر گرفت دلو را پسر ابوقحافہ بضم قاف یعنے ابوبکر صدیقؓ وابوقحافہ کنیت پدر ابوبکرست ونام او عثمان صحابی ست وتا زمان خلافت ابوبکر بودہ است وابوبکر رضے اللہ عنہ درحیات او وفات یافتہ۔ فنزع منہا ذنوبا او ذنوبین۔ پس کشید ابوبکر ازان چاہ یک دلو یا دو دلو شک راوی ست وصحیح روایت ذنوبین ست اشارت بقلت زمان خلافت وی کہ دو سال وچیزی ست وذنوب بفتح ذال معجمہ دلو کلان پرآب۔ وفی نزعہ ضعف۔ ودر کشیدن ابوبکر سستے وناتوانی ست ودرین نقص وحط در منزلہ ابی بکر نیست ونا اثبات فضیلت عمر بروے بلکہ اخبارست از کمی مدت ولایت وے وکثرت انتفاع مردم در ولایت عمرؓ وبعضے تعبیر کردہ اند ضعف را بنرمی ومہربانے نہ سستے وناتوانی۔ واللہ یغفر لہ ضعفہ۔

وخدا بیامرزد ابوبکر را در این اثبات نسبت گناہے وتقصیری نیست با بوبکر رضی اللہ عنہ بلکہ این کلمہ ایست چنین زبان زد عرب وعادت
ایشاں است کہ میگویند فلان چنین کرد خدا بیامرزد او را۔ ثم استحالت غربا۔ پس گشت ولو غرب بفتح غین معجمہ وسکون را
دلو عظیم کہ گرفتہ می شود از پوست گاؤ و غرب بالفتح رگی کہ سائل است میان چاہ و حوض۔ فاخذہا ابن الخطاب۔ پس گرفت
آنرا عمر رضی اللہ عنہ اشارت است بکثرت فتوح واتساع بلاد اسلام در زمان عمر رضی اللہ عنہ۔ فلم ار عبقریا من الناس
ینزع نزع عمر۔ پس ندیدم من قوی وسخت از مردم تا کہ می کشد آب را ہمچو کشیدن عمر و عبقری بفتح عین مہملہ وسکون با وفتح قاف
کامل از ہر چیز و بہتر و بزرگ قوم و قوی و سخت ترین ایشان۔ حتی ضرب الناس بعطن۔ تا آنکہ زدند آدمیان در است
کردند اشتران را بعطن بفتحتین جای نشست شتران و گوسفندان گرد حوض و آب اشارت است بانتفاع واستمتاع صغیر و کبیر
در زمان خلافت و دولت وی۔ وفی روایۃ ابن عمر۔ و در روایت ابن عمر اینچنین آمدہ کہ ثم اخذہا ابن الخطاب من ید
ابی بکر۔ پس گرفت دلو را عمر بن الخطاب از دست ابی بکر۔ فاستحالت فی یدہ غربا۔ پس گشت آن دلو در دست عمر غرب
ظاہر روایت ابی ہریرہ دلالت دارد بر آنکہ غرب گشتن پیش از گرفتن است۔ فلم ار عبقریا یفری فریہ۔ پس ندیدم من عبقری را
کہ عمل میکند ہمچو عمل عمر و قطع میکند ہمچو قطع وی و فری بالفتح فا وسکون را و تخفیف یا و بکسر را و تشدید یا و خلیل انکار تشدید کردہ
بمعنی قطع است و بمعنی قطع چرم برای موزہ و جز آن آمدہ و مراد اصلاح کار و خوب ساختن آن است۔ فی الصراح فری بریدن
موزہ و توشہ دان و مانند آن فریت الادیم بریدم چرم را بروجہ اصلاح وافریت بوجہ فساد۔ حتی روی الناس وضربوا بعطن
تا آنکہ سیراب شدند و زدند بآخور روے بفتح را و کسر واو۔ متفق علیہ۔

الفصل الثانی عن ابن عمر رضی اللہ عنہما قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ جعل الحق علی
لسان عمر وقلبہ۔ بدرستے خدای تعالیٰ پیدا کردہ است و جاری گردانیدہ است حق را بر زبان عمر و دل وے۔ رواہ الترمذی
وفی روایۃ ابی داؤد عن ابی ذر۔ و در روایت ابی داؤد از ابی ذر اینچنین آمدہ است کہ۔ قال۔ گفت آنحضرت
ان اللہ وضع الحق علی لسان عمر یقول بہ۔ خدای تعالیٰ نہادہ است حق را بر زبان عمر می گوید بحق۔ وعن علی رضی اللہ عنہ
قال ما کنا نبعد ان السکینۃ تنطق علی لسان عمر۔ گفت علی رضی اللہ عنہ نبودیم ما کہ دور میدانستیم این کہ سکینہ نطق میکند بر زبان
عمر یعنی عمر نطق میکند بچیزی کہ ساکن گردد و آرام گیرد بآن چیز نفوس واطمینان پذیرد بآن قلوب واین امر غیبی ست کہ انداختہ
شدہ بر زبان او و احتمال دارد کہ مراد بسکینہ فرشتہ باشد کہ الہام میکند حق را کذا قال التورپشتی۔ رواہ البیہقی فی دلائل النبوۃ
وعن ابن عباس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال اللہم اعز الاسلام بابی جہل بن ہشام او بعمر بن الخطاب۔ روایت است
از ابن عباس از آنحضرت کہ گفت و دعا کرد خداوندا عزیز و غالب گردان دین اسلام را بابوجہل بن ہشام یا بعمر بن الخطاب یعنی
مسلمان گردان یکی ازین دو را تا بسبب آن اسلام قوت گیرد۔ فاصبح عمر۔ پس صبح کرد عمر۔ فغدا علی النبی۔ پس پیش آمد عمر اول روز
بپیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فاسلم۔ پس اسلام آورد و قصہ اسلام وی رضی اللہ عنہ عجیب ست مذکور ست در ترجمہ وی ثم صلی

فی المسجد ظاہرا - پس تر نماز گزارد آنحضرت در مسجد آشکارا و پیش از اسلام وی ہیچکس نماز آشکارا نمیتوانست گزارد و آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مختفی بود در دار ارقم - رواہ احمد والترمذی - وعن جابر قال قال عمر لابی بکر یا خیر الناس بعد رسول اللہ - گفت جابر گفت عمر مر ابی بکر را ای بہترین مردم بعد از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال ابوبکر - پس گفت ابوبکر اما انک ان قلت ذلک فلقد سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول - آگاہ باش ای عمر بدرستی تو اگر گفتی تو مرا خیر الناس پس ہر آئینہ بتحقیق شنیدہ ام آنحضرت را کہ میگفت - ما طلعت الشمس علی رجل خیر من عمر - نہ برآمد آفتاب بر ہیچ مردی کہ بہتر ست از عمر وجہ تطبیق آنست کہ وجوہ خیریت متعدد و مختلف ست پس منافات ندارد با بودن ہر یک از ان دو خیر الناس بودن ابوبکر افضل از جہت کثرت ثواب چنانکہ قرار دادہ اند و این سخنی ست کہ از اکثر احادیث رفع اشکال میکند فافہم - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب - وعن عقبۃ بن عامر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لو کان بعدی نبی لکان عمر بن الخطاب - گفت عقبہ بن عامر کہ صحابی مشہور ست گفت آنحضرت اگر میبود بالفرض والتقدیر پس از من پیغمبری ہر آئینہ میبود عمر بن الخطاب و این عبارت را در محال نیز استعمال میکنند مبالغۃ وگویا کہ این بجہت آنست کہ عمر ملہم و محدث ست و القا میکند ملک در دل وی حق پس او را مناسبتی ہست بعالم وحی واللہ اعلم - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب - وعن بریدۃ قال خرج رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی بعض مغازیہ - بریدہ اسلمی کہ از مشاہیر صحابہ ست گفت بیرون آمد آنحضرت در بعضے غزوات خود - فلما انصرف جاءتہ جاریۃ سوداء - پس آن ہنگامیکہ برگشت آنحضرت از غزو آمد آنحضرت را زنے سیاہ حبشیہ لو دیا رنگش سیاہ بود - [illegible]س گفت آن زن - یا رسول اللہ انی کنت نذرت ان ردک اللہ صالحا ان اضرب بین یدیک بالدف واتغنی - بدرستی من نذر کردہ ام اگر باز گرداند ترا خدایتعالی از سفر بسلامت کہ بزنم پیش تو دف را و سرود گویم بجہت شادمانی کردن بقدوم تو و سلامت تو نذر پیمان بستن بخدا و دف بضم دال افصح ست و بفتح نیز آمدہ - فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان کنت نذرت فاضربی - اگر ہستے تو کہ نذر کردہ پس بزن دف را - والا فلا - و اگر نذر نکردہ پس مزن بدانکہ علما را در دف زدن اختلاف ست بعضے مباح داشتہ اند مطلقا و بعضے مکروہ گفتہ مطلقا و بعضے مباح داشتہ اند در عرایس و اعیاد و مانند آن از سرورہای مشروع و مذہب صحیح مختار ہمین ست و بعضی آنچہ جلاجل دارد و ندارد فرقی نہادہ اند و گفتہ اند کہ اول مکروہ ست باتفاق و اینحدیث دلیل اباحت ضرب دف ست زیرا کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم امر کرد بوفای نذر و وفا واجب ست و مقرر شدہ است کہ نذر نمیباشد مگر بچیزیکہ از جنس طاعت و قربت ست و این مذہب جمہور ائمہ است و نزد حنفیہ کافیست بودن آن مباح و نذر نزد ما ایجاب مباح ست واما نذر بمعصیت جائز نیست باتفاق پس دلالت کرد حدیث بر اباحت ضرب دف بلکہ بر بودن از مستحب و در ما نحن فیہ ہمچنین ست زیرا کہ سرور بقدوم شریف رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و سلامت وی قربت و عبادت ست و دلالت کرد نیز بر آنکہ سماع اصوات نسا بغنا مباح ست اگر خالی باشد از فتنہ کذا قالوا و آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تعرض نکرد بذکر تغنے و ہمین فرمود کہ اگر نذر کردہ بزن دف بزن یا بجہت آنکہ تغنے در ذکر تابع دف بود چون حکم دف ذکر کرد حکم وی نیز معلوم شد یا بجہت آنکہ تغنے مباح ست شبہہ ہست در وی ست فرمود اگر او را نیز نذر کردہ بکن فافہم - فجعلت تضرب - پس گشت آن زن کہ میزد دف را - فدخل ابوبکر وہی تضرب - پس در آمد در مجلس

ابوبکر رضی اللہ عنہ وحالانکہ آن زن دف می زد۔ ثم دخل علی وہی تضرب۔ بعد ازان درآمد علی رضی اللہ عنہ وآن زن دف میزد ثم
دخل عثمان وہی تضرب بیشتر درآمد عثمان رضی اللہ عنہ ووی میزد دف۔ ثم دخل عمر بعد ازان درآمد عمر رضی اللہ عنہ فالقت الدف تحت
استہا پس انداخت آن زن دف از زیر دبر خود۔ ثم قعدت علیہا پس نشست بروف و پنہان کرد۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ
علیہ وسلم ان الشیطان لیخاف منک یا عمر۔ بدرستی شیطان ہر آئینہ می ترسد از تو ای عمر۔ انی کنت جالسا وہی تضرب۔ بدرستی من بودم
نشستہ ووی میزد دف۔ فدخل ابوبکر وہی تضرب ثم دخل علی وہی تضرب ثم دخل عثمان وہی تضرب فلما دخلت انت یا عمر القت الدف
پس وقتیکہ درآمدی تو انداخت وی دف را۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح غریب۔ اشکال درینحدیث آنست کہ چگونہ تقریر کرد
آنحضرت فعل آن زن را نکنت بلکہ امر کرد او را ابدا ان و ہمچنین نزد دخول ابوبکرؓ و علیؓ و عثمانؓ و نام کرد آنرا در آخر شیطان جواب میگویند
کہ چون اعتقاد کرد آن زن برگشتن رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بسلامت نعمتی از خدا موجب شکر گزاری و سرور و شادیانے
و در واقع ہمچنین ست امر کرد او را بوفای نذر وی و بیرون آوردن زدن از صفت لہو بصفت حقانیت و از کراہت باستحباب لیکن
این حاصل میشد بادنی و اقل آن و چون زیادہ از حد تجاوز کرد و بمکروہ کشید موافق افتاد وقت آمدن عمر گفت آنحضرت انچہ
گفت و اشارت کرد بمنع زیادت و استکثار از ان و کردن آن بی ضرورت و صریحاً منع نکرد تا بحد تحریم نکشید واما ترک کردن آنحضرت
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دو جاریہ را کہ در ایام خوشی پیش عائشہ رضی اللہ عنہا [illegible] ند و تغنے میکردند و عدم تحدید آن بیک حدی ان
ظاہر در استمرار است از جہت بودن ایام عید پس حالات متفاوت اند بعضے [illegible] ی استمرار میکنند و بعضے اقتضا نمیکنند و ذکر کرد این کلام
را تورپشتی و نقل کردہ است از وی طیبی واللہ اعلم۔ وعن عائشۃ قالت کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جالسا۔ گفت عائشہ
بود آنحضرت نشستہ فسمعنا لغطا۔ پس شنیدیم ما آوازہای درہم را بفتح لام و غین معجمہ منقوطہ بانگ و خروش۔ وصوت صبیان
و شنیدم آواز خردان را۔ فقام رسول اللہ پس ایستاد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فاذا حبشیۃ تزفن۔ پس ناگاہ زنی حبشیہ پای میکوبد
در رقص میکند و زفن بزای و فا و نون پای کوفتن۔ والصبیان حولہا۔ وحالانکہ کودکان گرد اواند و ایشان نیز رقص میکنند فقال
یا عائشۃ تعالی بفتح لام۔ فانظری۔ پس گفت آنحضرت ای عائشہ بیا پس ببین و تماشا کن۔ فجئت و وضعت لحیی علی منکب رسول اللہ
پس آمدم و نہادم ہر دو لحیہ خود را بر دوش پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ ولحیہ بفتح لام و سکون حاء مہملہ استخوانی کہ جای رویدن
لحیہ است از رخسارہ و ذقن از ہر دو جانب فجعلت انظر الیہا ما بین المنکب الی راسہ۔ پس گشتم من کہ نظر میکنم بسوی حبشیان و دوش
آنحضرت تا سر وی فقال لی اما شبعت اما شبعت۔ پس گفت مرا آنحضرت آیا سیر نشدہ آیا سیر نشدہ از دیدن تماشا دیدن مکرر فرمودہ فجعلت اقول لا
پس گشتم من کہ میگویم سیر نشدہ ام۔ لانظر منزلتی عندہ۔ تا ببینم مرتبہ خود را نزد آنحضرت در محبت داشتن وی مرا و طلب نگاہ رضای
مرا۔ اذ طلع عمر فارفض الناس عنہا۔ ناگاہ پیدا شد عمر پس متفرق و پریشان شدند مردم از ہیبت عمر ارفض بتشدید ضاد بمعنی
احمر۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم انی لانظر الی شیاطین الجن والانس قد فروا من عمر بدرستی من
نگاہ میکنم بسوی شیطانان پری و آدمی کہ بتحقیق میگریزند از عمر۔ قالت فرجعت۔ گفت عائشہ پس بازگشتم و گذاشتم در محل

ایشان را گویا این قول باعتبار بودن اوست در صورت لہو و لعب الا آنچه میدید آنرا آنحضرت و می نمود عائشه را و توجیه این حدیث نیز شامل توجیه حدیث سابق ست - رواه الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح غریب - بدانکه حدیث لعب و رقص حبشه در صحیحین بطریق دیگر نیز آمده که حبشه در مسجد بحراب خود بازی میکردند و آنحضرت عائشه را می نمود پس عمر آمد و منع کرد و سنگ زدن گرفت پس آنحضرت فرمود بگذار ای عمر که امروز روز عید ست یعنی در روز عید چیزی از جنس لہو و لعب مباح ست و نیز درین حدیث ذکر اراقه حبشیه و صبیان لشت احتیاج باین نیست که گفته شود که عائشه چون نظر میکرد به اجانب و جواب داده شود که وی صغیره بود دران زمان و شاید که این واقعه دیگرست که ترمذی روایت کرده و آن دیگرست که شیخین کرده اند والله اعلم۔

الفصل الثالث عن انس وابن عمر رضی الله عنہم ان عمر قال وافقت ربی فی ثلث - گفت عمر موافقت کردم من پروردگار خود را در سه خصلت - قلت - یکی آنست که گفتم "من" یا رسول الله لو اتخذنا من مقام ابراهیم مصلی - اگر می گرفتیم ما از مقام ابراهیم جای نماز هر آئنه بهتر میبود یعنی برای نماز در مقام ابراهیم می ایستادیم مقام ابراهیم عبارتست از سنگی که در وی اثر قدمهای ابراهیم ست و آن در پیش کعبه میبود - فنزلت پس فرود آمد آیت کریمه واتخذوا من مقام ابراهیم مصلی وقلت - و دوم آنکه گفتم یا رسول الله یدخل علی نسائک البر والفاجر - می درآید بر زنان تو نیکوکار و بدکار یعنی این مناسب شان و عظمت تو نمی بینیم - فلو امرتهن ان یحتجبن پس اگر امر میکردی زنان خود را که در پرده [illegible] پیش مردم نیایند بهتر بودی - فنزلت آیة الحجاب پس فرود آمد آیت حجاب این حجاب که واجب بود بر نساء آنحضرت جز [illegible]ست که بر همه زنان واجب ست به تفصیلی که در فقه مذکور ست حجاب باین معنی ست که شخص خود اگرچه در جامه های پوشیده و مستور باشند پیش مردم نیایند و این خاصه از واج مطهره است - واجتمع نساء النبی صلی الله علیه وسلم فی الغیرة - سوم آنست که مجتمع و متفق شدند زنان آنحضرت در قصه شرب عسل پس آنحضرت عسل را حرام گردانید بر خود و نفقات پس گفتم من عسی ربه ان طلقکن ان یبدله ازواجا خیرا منکن - نزدیکست پروردگار وی صلی الله علیه وآله وسلم اگر طلاق دهد شما را که بدل گرداند او را زنان بهتر از شما - فنزلت کذلک - پس فرود آمد این آیت همچنین موافق لفظ و معنی - وفی روایة لابن عمر قال قال عمر و در روایتی مر ابن عمر را همچنین آمده است که گفت ابن عمر گفت عمر - وافقت ربی فی ثلث - موافقت کردم من پروردگار خود را در سه جا - فی مقام ابراهیم وفی الحجاب وفی اساری بدر - یکی در نماز گزاردن در مقام ابراهیم دوم حکم کردن بحجاب مر زنان آنحضرت را سوم در اسیران بدر که حکم کردم بکشتن اسیران غزوه بدر و آنحضرت بمشاورت ابی بکر فدیه گرفت و خلاص کرد پس آیت نازل شد متفق علیه - اگر گفته شود که موافقات عمر آنچه از حدیث مفهوم شد سه چیز ست یا چهار و سابق گفته شد که بیست ست بلکه زیاده جوابش آنست که تخصیص ثلث منع نمیکند زیاده را و شاید که در آن وقت تقریب ذکر همین سه چیز شده باشد پس ذکر کرد آنرا وعن ابن مسعود قال فضل الناس عمر ابن الخطاب رضی الله عنه باربع - تفضیل داده شد مردم را عمر بچهار چیز - بذکر الاساری یوم بدر امر بقتلهم - یکی بذکر اسیران روز بدر که امر کرد عمر بقتل ایشان - فانزل الله تعالی - پس فرستاد خدای تعالی این آیت را که لولا کتاب من الله سبق لمسکم فیما اخذتم عذاب عظیم - و تمام این قصه مذکور ست در تفسیر این آیت در سوره انفال

وبذکر الحجاب۔ و دیگر بذکر کردن عمر حجاب را۔ امر نساء النبی۔ امر کردن زنان پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم ان یحتجبن۔ کہ حجاب کنند و در پردہ باشند فقالت لہ زینب۔ پس گفت عمر را زینب بنت جحش کہ یکی از ازواج مطہرہ است۔ وانک علینا یا ابن الخطاب۔ و بدرستی تو آیا حکم میکنی بر ما ای پسر خطاب۔ والوحی ینزل فی بیوتنا۔ حال آنکہ وحی فرود می آید در خانہا ی ما۔ فانزل اللہ۔ پس فرستاد خدای تعالی این آیت را واذا سألتموہن متاعا۔ و چون طلب کنید شما ای مسلمانان ازین زنان متاعی را۔ فاسألوہن من وراء حجاب۔ پس طلب کنید از پس متاع چیزیکہ بدان منفعت گرفتہ شود از اسباب خانہ وغیرہ۔ و بدعوۃ النبی۔ و دیگر بدعای پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم کہ کرد۔ اللہم اید الاسلام بعمر۔ خداوندا قوی گردان دین اسلام را باسلام عمر۔ و برأیہ۔ چہارم فضل دادہ شد عمر بر مردم برای و فکر وی۔ فی ابی بکر۔ در بیعت ابی بکر رضی اللہ عنہما۔ کان اول ناس بایعہ۔ بود عمر نخستین مردمان کہ بیعت کرد ابوبکر را۔ رواہ احمد۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ذاک الرجل ارفع امتی درجۃ فی الجنۃ۔ آن مرد بلند ترین امت منست از روی مرتبہ در بہشت ہمین طور بطریق ابہام فرمود و تعیین نکرد کہ آن مرد کیست و مقصود آن بود کہ تا کوشش کنند و جہد و جد نمایند کہ آن مرتبہ را دریابند و آن مرتبہ یافتہ نمیشود مگر بمواظبت و غایت جد بر طاعات و عبادات و اتصاف باخلاق و کمالات و یا ذکر مردی رفتہ باشد کہ متصف ست باین صفات پس اشارت کرد آنحضرت بدہر کہ متصف گردد بدان ارفع ست درجہ وی و بر ہر تقدیر۔ قال ابو سعید واللہ ما کنا نری ذلک الرجل الا عمر بن الخطاب۔ گفت ابو سعید بخدا سوگند نبودیم ما کہ گمان بریم آن مرد را کہ کیست [illegible] خطاب را از جہت آنچہ میدیدیم ورد وی از خیرات و مبرات بجہت مبالغہ در شان او و رفعت مکان او ولیکن لازم نمی آید بطریق قطع و یقین کہ وی افضل باشد از غیر خود درین صفات و کمالات پس لازم نیاید بودن وی افضل از ابی بکر چنانچہ تقریر کردہ اند این حدیث را فافہم۔ و قول وی حتی مضی لسبیلہ تا آنکہ گذشت عمر براہ خود کنایت ست از موت وی و استمرار وی برین حال در مدت عمر خود۔ رواہ ابن ماجۃ۔ وعن اسلم روایت ست از اسلم کہ مولی عمر ست و از تابعین ست و اسلم نام ابو رافع نیز ہست کہ صحابی ست اما ظاہر آنست کہ اینجا اسلم مولی عمر مراد ست پدر زید بن اسلم۔ قال سألنی ابن عمر عن بعض شانہ۔ گفت اسلم سوال کرد مرا ابن عمر از بعضے احوال عمر۔ فاخبرتہ۔ پس خبر دادم من او را۔ قال گفت اسلم در بیان آنچہ خبر داد از حال عمر۔ ما رأیت احدا قط بعد رسول اللہ۔ ندیدم من ہیچ یکی را ہرگز بعد از پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم من حین قبض۔ از آن ہنگام کہ وفات یافت آنحضرت۔ کان اجد واجود حتی انتہی من عمر۔ کہ باشد وی بکوشش تر و بخشیدہ تر از عمر در اعمال خیر تا آنکہ بنہایت رسید یعنی تا آخر عمر و گفتہ اند کہ این محمول ست بر زمان خلافت وی رضی اللہ عنہ تا ابوبکر رضی اللہ عنہ ازین عموم برآید۔ رواہ البخاری۔ وعن المسور۔ بکسر میم و سکون سین ابن مخرمۃ۔ بفتح میم و سکون خاء معجمہ قرشی زہری خواہرزادہ عبدالرحمن بن عوف ست و صحابی صغیر ست کہ بعد از ہجرت بدو سال بمکہ تولد کردہ آوردہ اند او را بمدینہ سنۃ ثمان پس دید آنحضرت را و شنید و یاد داشت۔ قال لما طعن عمر جعل یألم۔ گفت مسور ہنگامی کہ مجروح گردانیدہ شد عمر گشت عمر کہ درد ظاہر میکند۔ فقال لہ ابن عباس۔ پس گفت مر عمر را ابن عباس۔ وکانہ یجزعہ۔ بضم یا و کسر زای مشدد گویا کہ ابن عباس نسبت بجزع و بے صبری میکند یا دور میکند از وی جزع را۔ یا امیر المؤمنین ولا کل ذلک۔ نہ لایق بہ جزع باید کرد و مبالغہ

دران باید بود - لقد صحبت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم - ہر آئنہ بتحقیق صحبت داشتہ تو پیغمبر خدا را - فاحسنت صحبتہ - پس نیک داشتی تو صحبت آنحضرت را بہ رعایت حقوق و آداب - ثم فارقتک وہو عنک راض - پستر جدائی کرد از تو آنحضرت ترا و حالانکہ آنحضرت از تو راضی بود ثم صحبت ابا بکر - پستر صحبت داشتی تو ابابکر را - فاحسنت صحبتہ ثم فارقتک وہو عنک راض ثم صحبت المسلمین فاحسنت صحبتہم - پس صحبت داشتی مسلمانان را پس نیک کردی صحبت ایشان را - ولئن فارقتہم لتفارقنہم وہم عنک راضون - و ہر آئنہ اگر مفارقت بکنی تو ایشان را ہر آئینہ مفارقت میکنی ایشان را در حالیکہ ایشان از تو راضی اند - قال اما ما ذکرت من صحبۃ رسول اللہ - گفت عمر اما آنچہ ذکر کردی تو از صحبت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم و رضاہ - و رضای او - فانما ذلک من من اللہ من بہ علی - پس آن نیست مگر نعمتی از خدا کہ منت نہادہ است بآن بر من من نعمت دادن و منت نہادن - واما ما ذکرت من صحبۃ ابی بکر و رضاہ - اما آنچہ ذکر کردی تو از صحبت ابوبکر و رضای وی فانما ذلک من من اللہ من بہ علی واما ماتری جزعی فہو من اجلک و من اجل اصحابک - واما آنچہ می بینی تو از ناشکیبائی من پس آن از بہر تست و از بہر یاران تو یعنی از جہت غم مسلمانان است کہ حال ایشان چہ خواہد بود و چہ خواہند کرد - واللہ لو ان لی طلاع الارض ذہبا - بخدا سوگند اگر ثابت شود کہ مرا پری زمین ست از طلا - و طلاع بکسر طا ر مہلہ پری ہر چیزی - لافتدیت بہ من عذاب اللہ ہر آئنہ فدیہ میدادم بوی از عذاب خدا - قبل ان اراہ - پیش از انکہ ببینم خدا را و ملاقات کنم او را و ظاہر آنست کہ ضمیر اراہ راجع بعذاب است فدیہ بکسر فا سر بہا و سر خرید و باقی وصایای [illegible] رضی اللہ عنہ و کلمات او در وقت رحلت در آحادیث صحیحہ بسیار مذکور ست - رواہ البخاری

باب مناقب ابی بکر و عمر رضی اللہ عنہما

چون واقع شدہ است ذکر شیخین رضی اللہ عنہما معاً در بعضے آحادیث عقد کرد مولف بابی دیگر و ذکر آن احادیث و تحقیق بودند رضی اللہ عنہما اندکہ معاً در اکثر احوال از جہت بودن ہر دو وزیر پیغمبر صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و مقرب گاہ و بیگاہ درگاہ و مستشار و مؤتمن در امور و مصاحب و معاون حضرت وی در جمیع اوقات و احوال -

الفصل الاول - عن ابی ہریرۃ عن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال بینا رجل یسوق بقرۃ اذ اعیی - گفت ابی ہریرۃ در اثنای آنکہ مردی میراند گاوی را ناگاہ ماندہ شدہ آنمرد - فرکبہا - پس سوار شد آنمرد آن بقرہ را - فقالت انا لم نخلق لہذا - پس گفت آن بقرہ بدرستی ما پیدا کردہ نشدہ ایم برای این یعنی سواری - انما خلقنا لحراثۃ الارض - پیدا کردہ نشدہ ایم ما مگر برای کشت و کار زمین و رینجا دلالت ست بر آنکہ سوار شدن گاو و بار کردن بروی غیر مرضی ست و شیخ ابن حجر گفتہ کہ استدلال کردہ شدہ ست باین بر آنکہ چہار پایہا استعمال کردہ نشوند مگر در چیزی کہ جاری شدہ ست عادت باستعمال آنہا در آن چیز و احتمال دارد کہ این اشارت بشارت باشد باولی و افضل یعنی بہتر آنست کہ در آنچہ عمدہ است از خلقت بکار بردہ شوند و الا حقیقت حصر مراد نیست کہ البتہ در حراثت استعمال کنند زیرا کہ از جملہ آنچہ مخلوق اند آنہا برای آن ذبح و اکل ست باتفاق - فقال الناس - پس تعجب کردند مردم و گفتند سبحان اللہ بقرۃ تکلم - پاکی مر خدا راگاوی سخن میکند - فقال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم فانی اومن بہ انا - پس گفت آنحضرت پس بدرستی من ایمان می آرم باین یعنی بتکلم بقرہ کہ حق ست و از جملۂ وہم و خیال یا از القای شیطان نیست یا بآنچہ وی گفت کہ آنہا مخلوق نیستند مگر برای حراثت و ابوبکر و عمر

و ایمان می آرند ابوبکر و عمر و تخصیص ایشان بذکر از برای اشارت است بقوت و کمال ایمان ایشان اگر گویند که ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما آنرا نشنیدند
نشنیدند و حاضر نشدند ازیشان ایمان بدان پس چون فرمود ایمان می آرند بدان ابوبکر و عمر جوابش آنکه مراد آنست که این امریست که از
شان او آنست که اگر مطلع شوند بر آن ایمان آرند بآن و تصدیق کنند بدان و تردد و شک نه کنند در آن - وما ہما ثم - و نبودند ابوبکر و عمر آنجا
حاضر این مبالغه است در مدح و صدق ایشان یعنی اگر حاضر نبودند احتمال داشت که تخصیص ذکر ایشان اتفاقی بتقریب حضور ایشان بود و چون
نبودند تخصیص مدح و ذکر ایشان درین باب غایبانه کرده اند شد در مقصود و صریح شد و نوع آنکه ذکر بجهت کمال و قوت ایمان است فافهم - وقال - و گفت ابوہریرہ
بینما رجل فی غنم لہ - در اثنای آنکه مردی بود در گوسپندان که مر او را بودند - اذ عدا الذئب علی شاۃ منہا - ناگاه در آمد گرگ بر گوسفندی از آن
گوسپندان - فاخذہا - پس گرفت گرگ آن گوسفند را - فادرکہا صاحبہا - پس دررسید آن گوسفند را صاحب گوسفند - فاستنقذہا - پس
رہا کرد گوسفند را استنقاذ و انقاذ و تنقیذ رہانیدن کسی را از کسی - فقال لہ الذئب فمن لہا یوم السبع یوم لا راعی لہا غیری - پس گفت مر او را
گرگ پس کیست نگاہبان مر این گوسفند را یعنی مر جنس او را روز سبع روزی که نیست چرانندہ مر آنرا جز من یوم السبع بسکون با وضم آن ہر دو
روایت است و متعدد و مختلف آمده در بیان آن اقوال اما بسکون گفته اند که مراد بآن روز فتنه ہاست که مردم بجنگ یکدیگر افتاده باشند
و گوسفند ان بی راعی بگذارند و سبع و سباع بمعنی ترک و اہمال آمده است و سبع بمعنی مہمل ... چون بی راعی گذاشته شد گویا راعی آنها
ذیاب اند پس این اخبار است از ذیاب بوجود شداید و فتن که واقع خواہند شد و بعضی ... یوم السبع بسکون نام عیدیست که ایشان را
بود در جاہلیت که جمع میشدند در آن برای موسم که بازی میداشتند ایشان را از ہر چیز و میگذاشتند در آن مواشی را پس میخوردند آنرا ذیاب پس
گویا گرگ خبر داد از گذشته که در آن روز که نگاہبان گوسفندان میشد که تو امروز نگاہبانی آنها میکنی یا روز عید که باقی و دایم است که نگاہبانی
آنها در آن روز خواہند کرد و اما بالضم بمعنی درنده و آن نیز ہمین معانی را احتمال دارد و در راجع بآن میتواند شد و بعضی گفته بالضم نیز بمعنی روز عیدست
و در مشارق گفته است که بعضی گفته که این لفظ یوم السیع ست بتحتانیہ بمعنی ضایع شدن و سیع بمعنی ضایع ست - فقال الناس سبحان اللہ
ذئب یتکلم پس گفتند و تعجب کردند مردم که گرگ سخن میکند - فقال - پس گفت آنحضرت - اومن بہ انا و ابوبکر و عمر وما ہما ثم متفق علیہ -
وعن ابن عباس قال انی لواقف فی قوم - گفت ابن عباس بدرستی من ہر آئینه ایستاده بودم در گروہی یعنی در روز وفات
عمر - فدعوا اللہ لعمر - پس دعای خیر کردند آن گروه برای عمر - وقد وضع علی سریرہ - و بتحقیق نہاده شده بود عمر بر تخت و بی برای غسل دادن
بعد از موت - اذا رجل من خلفی قد وضع مرفقہ علی منکبی - ناگاه مردی از میان آن قوم که دعای خیر میکردند برای عمر از پس من حاضرست
در حالیکه بتحقیق نہاد آرنج خود را بر دوش من - یقول یرحمک اللہ - میگوید آن مرد رحمت کند ترا خدایتعالی خطاب برای عمرست رضی اللہ
عنہ - انی لارجوان یجعلک اللہ مع صاحبیک - بدرستی من ہر آئینه امید میدارم که بگرداند ترا خدایتعالی با دو یار تو یعنی آنحضرت صلے اللہ
علیہ وآلہ وسلم و ابوبکر رضی اللہ عنہ و گردانیدن با ایشان در حجرہ یا در حظیرۂ قدس مرادست - لانی کثیرا ما کنت اسمع رسول اللہ - زیرا که
من بسیار بودم که میشنیدم پیغمبر خدا را - صلی اللہ علیہ وسلم یقول - میگفت - کنت و ابوبکر و عمر - بودم من و ابوبکر و عمر - وفعلت و ابوبکر و عمر
و کردم من و ابوبکر و عمر - وانطلقت و ابوبکر و عمر - روان شدم من و ابوبکر و عمر - ودخلت و ابوبکر و عمر - و در آمدم من و ابوبکر و عمر

وخرجت وابوبکر و عمر - و بیرون آمدم من و ابوبکر و عمر - فالتفت فاذا علی بن ابی طالب - پس بازنگریستم من پس ناگاه آنجا علی
ست رضی الله عنه - متفق علیه -

الفصل الثانی - عن ابی سعید الخدری ان النبی صلی الله علیه وسلم قال ان اهل الجنة لیتراءون اهل علیین روایت ست
از ابی سعید که آنحضرت گفت که بهشتیان می بینند اهل علیین را بکسر عین و لام و تشدید یای اولی و سکون ثانیه در قاموس گفته که
علیین مقامی ست در آسمان هفتم که صعود میکنند بسوی وی ارواح مومنان و بعضی گفته اند که اسم دیوان ملائکه حفظه است که بر داشته میشوند
بدان اعمال صالحان و تحقیق این لفظ و شرح کرده شده است - کما ترون الکوکب الدری فی افق السماء - چنانکه می بینید شما ستاره
سخت روشن را در کرانه آسمان که ستاره در کرانه روشن تر می نماید و دری بضم دال و کسر رای مشدد و یای نسبت تشبیه بدر یعنی مروارید
داده در روشنی و صفا - وان ابابکر و عمر منهم - و بدرستی ابابکر و عمر از ایشان اند یعنی اهل علیین وانعما - و زیاده اند و افزون اند این دو در
فضل و شرف باز زیاده و افزون اند از بودن ایشان اهل علیین و بنهایت رسیده اند در فضل و شرف - رواه فی شرح السنة ورواه
ابوداود والترمذی وابن ماجه - وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ابوبکر و عمر سیدا کهول اهل الجنة - ابوبکر و عمر
هر دو مهتر کهول بهشتیان اند من الاولین والآخرین - از پیشینیان و پسینیان - الا النبیین والمرسلین - مگر انبیا و رسل
وکهول جمع کهل ست بفتح کاف و سکون [illegible] رسیده است او را پیری یا کسی که از سی یا از سی و چهار گذشته تا پنجاه و یک کذا فی
القاموس وفی الصراح کهل مرد میانه سال اکتهال دو مویه شدن و تمام رسیدن نبات و وصف ایشان بکهولت باعتبار حال ایشان
در دنیاست والا در بهشت کهل نمیباشد پس معنی آنست که سید کسانی اند که کهل مردند در دنیا و چون سید پیران باشند سید جوانان نیز باشند
وبعضی گفته اند که مراد به کهل اینجا حلیم و عاقل ست یعنی میدر آرد ایشان را خدای تعالی در بهشت حلیم و عاقل - رواه الترمذی ورواه ابن ماجة
عن علی رضی الله عنه - وعن حذیفة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انی لا ادری ما بقائی فیکم گفت حذیفه که از کبار
صحابه و واقف سر رسول الله است که گفت آنحضرت بدرستی من در نمی یابم که چیست و چند است زندگانی و ماندن من در میان
شما - فاقتدوا بالذین من بعدی ابی بکر و عمر - پس متابعت و پیروی کنید بآن دو کس که پس از من خلیفه من خواهند بود و آن دو
کس کدام اند ابوبکر و عمر - رواه الترمذی - وعن انس قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم اذا دخل المسجد لم یرفع
احد راسه غیر ابی بکر و عمر - بود آنحضرت چون میدر آمد مسجد را بر نمیداشت هیچ یکی سر خود را جز ابوبکر و عمر - کانا یتبسمان الیه و
یتبسم الیهما - بودند ابوبکر و عمر که تبسم میکردند بنگاه کردن بسوی آنحضرت و تبسم میکرد آنحضرت بنظر کردن بسوی ایشان و این از
خاصیت محبت و عادت محبان ست که چون بهم دیگر نظر افتد بی اختیار تبسم کنند و شاد شوند - رواه الترمذی وقال هذا حدیث
غریب - وعن ابن عمر ان النبی صلی الله علیه وسلم خرج ذات یوم ودخل المسجد - روایت ست از ابن عمر که آنحضرت بیرون
آمد یعنی از حجره خود یک روزی و در آمد در مسجد شریف - وابوبکر و عمر احدهما عن یمینه والآخر عن شماله - وابوبکر و عمر یکی ازین
در جانب راست آنحضرت بود و دیگری در جانب چپ - وهو آخذ بایدیهما - و آن حضرت گیرنده بود دستهای ایشان را

فقال ہٰکذا نبعث یوم القیمۃ۔ پس گفت آنحضرت ہمچنین برانگیختہ بشویم روز قیامت۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ وعن عبد اللہ
بن حنطب بفتح حا و طا مہملتین میان ہر دو نون ساکن ذکر کردہ است اورا صاحب جامع الاصول در صحابہ وبعضے گفتہ اند کہ نیست
صحبت مراورا و وی تابعی ست ولیکن تابعی کبیر ست ومختار ترمذی ہمین ست۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم رأی ابا بکر وعمر۔ روایت ست از وی
کہ آنحضرت دید ابوبکر و عمر را۔ فقال ہذان السمع والبصر۔ پس گفت آنحضرت این دو بمنزلۂ شنوائی و بینائی اند یعنے ایشان میان مسلمانان
بمثابۂ گوش و چشم اند در جسد نسبت بسائر اعضا در شرف و نفاست و نزدیک بہمین ست کہ بعضے گفتہ اند کہ مثل ایشان در دین بمنزلۂ
سمع و بصر ست در جسد یا ایشان نسبت بمن بمنزلۂ سمع و بصر اند کہ می شنوم بایشان و می بینم بایشان و این راجع میگردد بمعنی وزارت و وکالت
یا مراد بیان شدت حرص ایشانست بر استماع حق و اتباع آن و مشاہدۂ حق در انفس و آفاق۔ رواہ الترمذی مرسلا۔ وعن ابی سعید
الخدری قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما من نبی الا ولہ وزیران من اہل السماء نیست ہیچ پیغمبری مگر آنکہ اورا دو وزیر اند از
فرشتگان آسمان کہ امداد و اعانت او میکنند از عالم ملکوت۔ ووزیران من اہل الارض۔ و دو وزیر اند از اہل زمین از یاران او کہ خدمت
و نصرت او میکنند در عالم ناسوت۔ فاما وزیرای من اہل السماء۔ فاما دو وزیر من از اہل آسمان۔ فجبرئیل ومیکائیل واما وزیرای من اہل الارض
فابوبکر و عمر۔ واما دو وزیر من از اہل زمین ابوبکر و عمر اند وزیر مشتق از وزر است بکسر واو و سکون زای بمعنی گرانی و وزیر بر میدارد از بادشاہ
گرانی مہمات ملک اورا و اعانت میکند اورا برای و تدبیر خود و آنحضرت مشاورت میکرد با ابوبکر و عمر در مہمات و کار می کرد بتدبیر ایشان
رواہ الترمذی۔ وعن ابی بکرۃ۔ صحابی مشہور ست کہ در غزوۂ طائف مسلمان [illegible] ورا از بالای قلعہ در چرخ چاہ انداختہ و در لشکر
حضرت انداخت و ازین جہت اورا ابوبکرہ نام شد بکرہ بمعنے چرخ چاہ است۔ ان رجلا قال لرسول اللہ۔ روایت کردہ است ابوبکرہ کہ
مردی گفت مر پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم رایت کان میزانا نزل من السماء۔ یعنی دیدم من در خواب گویا کہ ترازوی فرود آمدہ است
از آسمان۔ فوزنت انت وابوبکر۔ پس برکشیدہ شدۂ تو و ابوبکر۔ فرجحت انت۔ پس چرب آمدۂ تو۔ ووزن ابوبکر وعمر فرجح ابوبکر۔ و برکشیدہ شد
ابوبکر و عمر پس چرب آمد ابوبکر۔ ووزن عمر وعثمان فرجح عمر۔ و برکشیدہ شد عمر و عثمان پس چرب آمد عمر۔ ثم رفع المیزان۔ پس برداشتہ شد
ترازو و عجب کہ آنمرد برکشیدن عثمان و علی را ندید رضی اللہ عنہما و گویا آن بجہت آن بود کہ در تفاضل این دو خلافی ست میان سلف
چنانکہ در کتب کلامیہ مذکور ست فافہم واللہ اعلم۔ فاستاء لہا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ استاء بر وزن افتعل ست از سوء بمعنے
اندوہگین شدن ولہا جار است و جار و مجرور ست یعنی اندوہگین شد آنحضرت از جہت این رویا کہ آنمرد دید چنانکہ راوی تفسیر کرد
بقول خود یعنی فساءہ ذلک۔ پس محزون و اندوہگین گردانید آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم شنیدن این حکایت۔ فقال خلافۃ
نبوۃ یعنے خلافت ابوبکر و عمر خلافت نبوت ست کہ در وی اصلا شائبہ ملک و خلاف نیست۔ ثم یؤتی اللہ الملک من یشاء۔ پس
میدہد خدای تعالی ملک را ہر کرا می خواہد تفسیر و تاویل کرد آنحضرت بہ برداشتن میزان کہ زمن خلافت خالص منتہی میشود
بابوبکر و عمر کہ اتفاق بیا شد بر آن و بعد از وی شوبی از ملک میشود و خلافی و بی انتظامے راہ می یابد و اما بعد از خلافت اربعہ
خود ملکے میشود عضوض یعنے گزندہ چنانکہ در حدیث آمدہ است و فہم انیعنے از رفع میزان بجہت آن کرد کہ مو از نہ رعایت

کرده میشود و در اشیاء متقارب و در چیزهای که نزدیک یکدیگر اند و چون متباعد و متباین شدند موازنه معنی ندارد و پس برداشته شد ترازو
کرده شد موازنه پس این رویا دلالت کرد بر انحطاط امر خلافت بعد از ابوبکر و عمر و همچنین تفسیر کرده اند شارحان این حدیث را و بعضی این
لفظ استاولها بروزن استفعل از اول خوانده اند یعنی طلب تاویل کرد آنحضرت بفکر و نظر خود این رویا را و قول راوی یعنی فساء لها یعنی
تاویل حامل معنی باشد و برین وجه لام داخل کلمه است و کلمه استاول است و بر وجه اول استاء رفافهم - رواه الترمذی و ابوداود

الفصل الثالث - عن ابن مسعود ان النبی صلی الله علیه وسلم قال - روایت ست از عبدالله بن مسعود که آنحضرت
گفته و خبر داد باصحاب که یطلع علیکم رجل من اهل الجنة فاطلع ابوبکر - پیدا میشود و می آید بر شما مردی از اهل بهشت پس پیدا شد ابوبکر
ثم قال - پس تر گفت - یطلع علیکم رجل من اهل الجنة فاطلع عمر - در احادیث بشارت بجنت مر جماعه از اصحاب را واقع شده است
و چون درین حدیث برای ابوبکر و عمر رضی الله عنهما صحیحاً واقع شده درین باب ذکر کرده اگر گوئی که چون بشارت بجنت برای غیر ایشان
نیز واقع شده همه شریک باشند درین فضیلت جوابش آنکه عقد باب اینجا بیان فضیلت ایشانست نه افضلیت و بعضی احادیث
بر افضلیت نیز دلالت دارند - رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب - وعن عائشة قالت بینا راس رسول الله صلی الله علیه
وسلم فی حجری فی لیلة ضاحیة - گفت عائشه در اثنای آنکه سر مبارک آنحضرت در کنار من بود در شب روشن - اذ قلت - ناگاه گفتم من
یا رسول الله هل یکون لاحد من الحسنات عدد نجوم السماء - آیا می باشد مرکسی را از نیکیها بشمار ستاره های آسمان - قال نعم عمر
گفت آنحضرت آری عمر آن کسی ست که نیکی [illegible] ستاره های آسمانست مقصود بیان واقع ست که سوال در شب روشن بود پس
مراد نجوم آسمانست مطلقا پس متوجه نشود که نجوم در شب روشن کم باشد - قلت فاین حسنات ابی بکر - گفتم پس کجا اند نیکیهای ابوبکر
و در کدام مرتبه اند - قال انما جمیع حسنات عمر کحسنة واحدة من حسنات ابی بکر - گفت آنحضرت نیستند همه حسنات عمر مگر مانند یک حسنه از حسنات
ابی بکر یعنی حسنات ابوبکر از ان هم بیشتر اند و اگر فرض کرده شود که حسنات عمر بیشتر از حسنات ابوبکر باشد و با وجود آن ابوبکر افضل ست
از جهت قوت حسنات وی بجهت کیفیت و نفاست آن بوجود کمال اخلاص و شهود و معرفت چنانکه روایت کرده میشود از حدیث که
نیست فضل ابوبکر بر شما بکثرت صوم و صلوة بلکه بچیزی که نهاده شده است در دل وی ذکر کرده است این حدیث را غزالی و عراقی گفته
که نیافتم من این حدیث را مرفوع و این نزد حکیم ترمذی در نوادر الاصول از قول ابی بکر بن عبدالله مزنی ست کذا قال ابن ربیع
من اکابر علماء الیمن شیخ شیوخنا فی الحدیث - رواه رزین -

باب مناقب عثمان رضی الله عنه

احادیث در مناقب وی رضی الله عنه چنانکه روایت کرده اند در مناقب خلفای ثلثه آمده است و در انچه ذکر کرده اند کفایت ست

الفصل الاول - عن عائشة قالت کان رسول الله صلی الله علیه وسلم مضطجعاً فی بیته - گفت عائشه بود آنحضرت بر پهلو خفته
در خانه خود - کاشفاً عن فخذیه - برهنه کننده هر دو ران خود را و دور دارنده پرده را از وی - او ساقیه - یا هر دو ساق
خود را شک راوی ست پس استدلال نبود مر کسے را که رفته است بآنکه فخذ عورت نیست زیرا که محتمل صلاحیت حجت ندارد و بعضے

تاویل کردہ اند کشف آنرا کہ از قمیص بودنہ میزر وگفتہ اند کہ ظاہر از حال شریف وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اینست واللہ اعلم۔ فاستاذن
ابوبکر پس دستوری خواست ابوبکر برای درآمدن۔ فاذن لہ پس دستوری داد آنحضرت اورا۔ وہو علی تلک الحال وآنحضرت برآن
حال بود یعنی بپوشید فخذرا۔ فتحدث۔ پس سخن کرد ابوبکر یعنی نشستن ابوبکر وصحبت داشتن زمانی امتداد ہم یافت۔ ثم استاذن عمر فاذن لہ
وہو کذلک۔ پستر استیذان کرد عمر پس اذن داد آنحضرت مر عمر را وآنحضرت ہم بر آن حال بود۔ فتحدث۔ پس سخن کرد عمر۔ ثم استاذن عثمان
پستر طلب اذن کرد عثمان ودر آمد بمجلس رسول اللہ پس نشست پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ بعد ازان کہ مضطجع بود وگفتہ اند کہ
قعود بعد از قیام بود وجلوس بعد از اضطجاع وسجود۔ وسوی ثیابہ۔ وبرابر گردانید وگرد آورد آنحضرت جامہ ہای خود را فلما خرج قالت
عائشۃ۔ پس ہنگامی کہ بیرون آمد عثمان گفت عائشہ۔ دخل ابوبکر فلم تہتش لہ ولم تبالہ۔ درآمد ابوبکر پس نجنبید برای وی وباک نداشتی از وی
وہشاشت بمعنے بشاشت ست واصل ہشاشت شادمانی وسبکے نمودن۔ رجل ہش بش۔ شادمان وسبک روح۔ ثم دخل عمر فلم تہتش لہ
ولم تبالہ۔ پستر آمد عمر ونجنبیدی مر اورا وباک نداشتے اورا۔ ثم دخل عثمان فجلست وسویت ثیابک۔ پستر درآمد عثمان پس نشستی وگرد آوردی
جامہ ہای خود را۔ فقال الا استحیی من رجل تستحیی منہ الملائکۃ۔ پس گفت آنحضرت آیا شرم ندارم من از مردی کہ شرم دارند از وی فرشتگان
مراد باستحیا اینجا توقیر وتعظیم ومبالات ست۔ وفی روایۃ۔ ودر روایتی اینچنین آمدہ کہ۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ ان عثمان رجل حیی۔ بدرستے
کہ عثمان مردی شرمناک ست۔ وانی خشیت ان اذنت لہ علی تلک الحالۃ۔ وبدرستیکہ من ترسیدم کہ اگر اذن کنم مر عثمان را بدر آمدن برآن
حالت یعنے حالت کشف فخذین یا ساقین۔ ان لا یبلغ الی فی حاجتہ۔ کہ نر[illegible]وی من در حاجت خود یعنی از شرم نتواند پیش
من آمد ونشست وعرض حاجت وکشف حال خود کرد۔ رواہ مسلم۔

الفصل الثانی۔ عن طلحۃ بن عبد اللہ۔ از عشرۂ مبشرہ وبرادر زادۂ ابوبکر صدیق ست رضی اللہ عنہما۔ قال قال رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم لکل نبی رفیق ورفیقی یعنے فی الجنۃ عثمان۔ فرمود مر ہر پیغمبر را ہمراہ ویار مہربان ست ورفیق من یعنے در بہشت
عثمان است وقول وی یعنی فی الجنۃ کلام راوی است کہ بقرینہ آنرا فہمیدہ وبدان تفسیر کردہ است۔ رواہ الترمذی ورواہ ابن
ماجۃ عن ابی ہریرۃ وقال الترمذی ہذا حدیث غریب ولیس اسنادہ بالقوی وہو منقطع۔ وعن عبد الرحمن بن خباب بفتح
خاء معجمہ وتشدید موحدۂ اولی تابعی ست معدود در بصریین وپدر او خباب بن الارت بفتح ہمزہ وراء وتاء مشددہ از مہاجران اولین
معذب در راہ خداست وقصۂ قتل وی از غرائب ست ومذکور ست در صحیح بخاری۔ قال شہدت النبی صلی اللہ علیہ وسلم وہو یحث
علی جیش العسرۃ۔ گفت حاضر شدم آنحضرت را وحالانکہ وی می برانگیخت یعنے مردم را بر لشکر تبوک کہ اورا جیش العسرۃ میگویند
بجہت شدت وتنگی کہ در انجا مسلمانان کشیدند وسامان نداشتند ودران زمان سختی گرما وقحط وکم آبی بود چنانکہ برگ درختان
میخوردند وشکنبۂ شتران را می فشردند ودہنی تر میکردند چنانکہ در کتب سیر مسطور ست وبیانانی از حد منتہا وز بود۔ فقام عثمان
فقال۔ پس برخاست عثمان پس گفت۔ یا رسول اللہ علی مائۃ بعیر۔ بر من ست صد شتر۔ باحلاسہا واقتابہا فی سبیل اللہ
باحلاس آن واقتاب آن در راہ خدا احلاس جمع حلس بکسر حاء وسکون لام گلیم سطبر کہ در زیر فرشہای فاخر بیفگنند واحلاس

گلیم بر شتر افگندن واقتاب جمع قتب بقاف وفوقانیہ مفتوحتین پالان شتر۔ ثم حض علی الجیش پس تحریض کرد و برانگیخت و برغلانید آنحضرت بر لشکر

و ترغیب کرد بر سامان کردن لشکر۔ فقام عثمان فقال علی مائتا بعیر۔ پس گفت عثمان بر من ست دویست شتر۔ باحلاسها واقتابها فی

سبیل اللہ ثم حض علی الجیش فقام عثمان فقال علی ثلث مائۃ بعیر باحلاسها واقتابها فی سبیل اللہ۔ بر من ست سہ صد شتر

فانا رایت رسول اللہ۔ پس من دیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم ینزل عن المنبر وهو یقول۔ فرود می آید از منبر و حالانکہ وے

میگوید۔ ما علی عثمان ما عمل بعد هذه ما علی عثمان ما عمل بعد هذه۔ نیست بر عثمان باکی و بزہ وانچہ بکند بعد ازین حسنہ کرد و یعنی این مکفر

اعمال و خطایای اوست اگر فرضاً واقع شود از وی چنانکہ در شان اہل بدر بود (اعملوا ما شئتم فقد غفرت لکم) رواہ الترمذی۔ وعن

عبد الرحمن بن سمرۃ۔ عبد الرحمن از اولاد عبد شمس بن عبد مناف اسلام آورد روز فتح و بود از طلقا و اورا عبشمی گویند نسبت بعبد شمس

قال جاء عثمان الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم بالف دینار فی کمه۔ گفت آورد عثمان نزد آنحضرت ہزار دینار در آستین وے

حین جهز جیش العسرۃ۔ ہنگامی کہ ساختگی کرد آنحضرت با عثمان اسباب جیش عسرۃ را تجہیز ساختن اسباب عروس و مسافر و آن

فنثرها فی حجره۔ پس پراگندہ کرد آن ہزار دینار را در کنار آنحضرت۔ فرایت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقلبها فی حجره ویقول۔ پس دیدم

آنحضرت را کہ میگرداند آن دینارہا را در کنار خود و میگفت۔ ما ضر عثمان ما عمل بعد الیوم۔ زیان نمیکند عثمان را ہر عملے کہ کند عثمان و

ہر تقصیری کہ رود از وی پس از امروز۔ مرتین۔ دو بار فرمود این کلمہ را ازینجا معلوم میشود کہ ہرگاہ کہ کسے مقبول درگاہ افتاد و

در دیوان مقبولان ثبت یافت بعد ازان اگر [illegible] تقصیری ہم رود بکرم الٰہی مغفور خواہد بود۔ رواہ احمد۔ وعن انس قال لما امر

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ببیعۃ الرضوان کان عثمان رضی اللہ عنہ رسول رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الی مکۃ۔ گفت انس

ہنگامیکہ امر کرد آنحضرت صحابہ را بہ بیعت رضوان کہ در حدیبیہ بود و بود عثمان رسول آنحضرت بسوی اہل مکہ کہ فرستادہ بود بسوے

ایشان تا بگذارند کہ بمکہ درآید و عمرہ بجای آرد۔ فبایع الناس۔ پس مبایعت کرد آنحضرت مردم را و عثمان رضی اللہ عنہ

در وقت بیعت حاضر نبود۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ان عثمان فی حاجۃ اللہ وحاجۃ رسوله۔ بدرستے

کہ عثمان در کار خدا و کار رسول اوست۔ فضرب باحدی یدیه علی الاخری۔ پس زد آنحضرت یکدست خود را بر دست دیگر یعنے دست

خود را نائب دست عثمان گردانید و از جانب عثمان بیعت کرد و بعضے گویند آن دست راست بود و بعضے گویند دست چپ و منقولست

کہ عثمان رضی اللہ عنہ میگفت کہ شمال رسول خدا بہترست از یمین من۔ فکانت ید رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعثمان خیرا من

ایدیهم لانفسهم۔ پس بود دست آنحضرت مر عثمان را بہتر از دستہای صحابہ مر خود شان را و این فضیلت خاص ست مر عثمان را رضی اللہ

عنہ۔ رواہ الترمذی۔ وعن ثمامۃ۔ بضم مثلثہ و تخفیف میم اولی۔ ابن حزن۔ بفتح حاء مہملہ و سکون زاے معجمہ۔ القشیری۔ بضم قاف

و فتح شین تابعی ست از طبقہ ثانیہ و زمان نبوت را دریافتہ اما آنحضرت را ندیدہ و حدیث وے در بصریین ست۔

قال شهدت الدار حین اشرف علیهم عثمان۔ گفت حاضر شدم سرای عثمان را ہنگامی کہ اشراف کرد عثمان برین قوم کہ سرای

او را گرد کردہ بودند و تقبل وی رضی اللہ عنہ مقید شدہ و اشراف از بالا بزیر نگریستن۔ فقال انشدکم اللہ والاسلام پس گفت

عثمان ذکر میکنم و یاد میدہم شما را خدا را و اسلام را یعنی سوال میکنم شما را بخدا و بحق دین اسلام۔ ہل تعلمون ان رسول اللہ۔ آیا می دانید شما کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قدم المدینۃ۔ قدوم آورد مدینہ را۔ ولیس بہا ماء یستعذب۔ و نبود در مدینہ آبی کہ شیرین داشتہ شود غیر بیر رومۃ۔ جز آب چاہ رومہ بضم را و سکون واو و بعضے بہمزہ نیز گفتہ اند چاہی کلانست شمال مسجد ذوالقبلتین بوادی عقیق کہ آب او در غایت شیرینی و لطافت و پاکیزگی ست کہ عامہ آنرا الآن بیر جنت میخوانند از جہت ترتب دخول جنت مر عثمان را بر خریدن و وقف کردن آن و باقی احوال این چاہ در تاریخ مدینہ ذکر کردہ ایم۔ فقال من یشتری بیر رومۃ یجعل دلوہ مع دلاء المسلمین پس گفت آنحضرت کیست کہ بخرد بیر رومہ را و بگرداند دلو خود را با دلوہای مسلمانان یعنی وقف گرداند آنرا و بگرداند دلو خود را مساوی بدلوہای مسلمانان و از ملک خود برآرد و مخصوص بخود ندارد۔ بخیر لہ منہا فی الجنۃ۔ در بدل نیکی و ثوابی کہ مر آن مشتری را باشد از آن بیر و خریدن و وقف کردن آن در بہشت۔ فاشتریتہا من صلب مالی۔ پس خریدم من بیر رومہ را از اصل مال خود و خالص یعنی از زیادتی خود و میگویند کہ خرید بسی و پنجہزار درہم و بروایتی ہشتاد ہزار درہم۔ وانتم الیوم تمنعوننی ان اشرب منہا۔ و شما امروز منع میکنید مرا از نوشیدن من از آن چاہ۔ حتی اشرب من ماء البحر۔ تا آنکہ می نوشم از آب دریا یعنی آب شور کہ مانند آب دریاست در شوری و تلخی۔ فقالوا اللہم نعم۔ پس گفتند آن مردم ہمہ او ند آری میدانیم یعنی تصدیق عثمان کردند درین کلام و تصدیر باللہم برای تاکید و تبرک باسم الٰہی ست۔ فقال انشدکم اللہ والاسلام ہل تعلمون ان المسجد ضاق باہلہ۔ آیا میدانید کہ مسجد تنگ آمد بر اہل خود یعنی وقتی کہ آنحضرت بنای مسجد شریف خود نہاد جای تنگ بود و گنجایش [illegible]ت۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم من یشتری بقعۃ آل فلان۔ کیست کہ بخرد جای اولاد فلان مرا و جماعۃ از انصار اند کہ در ہمسایگی مسجد بودند و زمینے داشتند کہ اگر آنرا داخل مسجد گردانند فراخ شود پس آنحضرت فرمود کسی ہست کہ جای آن جماعہ را بخرد۔ فیزیدہا فی المسجد۔ پس بیفزاید آن بقعہ را در مسجد۔ بخیر لہ منہا فی الجنۃ فاشتریتہا من صلب مالی۔ و گفتہ اند کہ شرای آن بقعہ بدہ ہزار درہم بود۔ فانتم الیوم تمنعوننی ان اصلی فیہا رکعتین۔ پس شما امروز منع میکنید مرا ازین کہ بگزارم در آن بقعہ دو رکعت نماز را۔ فقالوا اللہم نعم قال انشدکم اللہ والاسلام ہل تعلمون انی جہزت جیش العسرۃ من مالی۔ آیا میدانید کہ من تجہیز کردم جیش عسرہ را از مال خود۔ قالوا اللہم نعم قال انشدکم اللہ والاسلام ہل تعلمون ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان علی ثبیر مکۃ۔ آیا میدانید کہ آنحضرت ایستادہ بود بر ثبیر بفتح مثلثہ و کسر موحدہ و سکون تحتانیہ نام کوہی ست بمکہ و مشہور آنست کہ بمناست و بعضے گفتہ اند در ہر دو جاست و چون کوہہا بیکدیگر چسپیدہ اند بہر دو نسبت میتوان داد۔ ومعہ ابوبکر و عمر و انا۔ و با آنحضرت ابوبکر و عمر و من ایستادہ بودیم۔ فتحرک الجبل پس جنبید آن کوہ حتی تساقطت حجارتہ بالحضیض۔ تا آنکہ افتاد سنگہای وی بپایان حضیض پستے زمین و دامان کوہ و ہیچ بیان نکردہ اند کہ سبب جنبیدن کوہ چہ بود مگر بعضے صفات قہریہ حق تجلے کرد و یا عظمت و سطوت و قوت نبوت بود واللہ اعلم۔ فرکضہ برجلہ۔ پس زد آنحضرت کوہ را بپای مبارک خود رکض جنبانیدن پای۔ قال اسکن ثبیر فانما علیک نبی و صدیق و شہیدان۔ گفت آرام گیر و مجنب ای ثبیر زیرا کہ نیست بر تو مگر پیغمبر و صدیق کہ ابوبکر باشد و دو شہید کہ عمر و عثمان اند رضی اللہ عنہما صدیق بکسر صاد و تشدید دال بسیار راست گو

وگفتہ اند کہ صدیق مرد دائم الصدق و آنکہ قول خود را بعمل خود صادق گرداند۔ قالوا اللھم نعم۔ گفتند آری ہمچنین ست۔ قال گفت عثمان۔ اللہ اکبر شہدوا ورب الکعبۃ انی شہید۔ گواہی دادند سوگند بہ پروردگار کعبہ کہ من شہیدم۔ ثلاثا۔ سہ بار گفت این کلمہ را تعجب کرد از اقرار کردن ایشان بصدق وی و اصرار ایشان بر فساد و اہلاک وی۔ رواہ الترمذی والنسائی والدارقطنی۔ وعن مرۃ بضم میم وتشدید را۔ بن کعب صحابی ست اعداد او در اہل شام ست۔ قال سمعت من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وذکر الفتن۔ گفت شنیدم از آنحضرت وحالانکہ ذکر کرد آنحضرت فتنہ ہا و جنگہا و آشوبہا را کہ پیدا خواہند شد بعد از آنحضرت در امت۔ فقربہا۔ پس نزدیک گردانید آنحضرت آن فتنہ ہا را یعنی گفت کہ نزدیک ست وقوع آن۔ فمر رجل مقنع فی ثوب۔ پس گذشت مردی کہ پوشیدہ بود جامۂ خود را بر سر کہ آنرا تطلس نیز گویند یعنی طیلسان بر سر افگندن و اخبار و آثار در تطلس بسیار آمدہ و بعضے آنرا مکروہ پنداشتہ و تشبیہ بیہود داشتہ و صواب استحباب و استحسان آنست و ایں حدیث و امثال آن سند اوست و در شرح سفر السعادۃ بتفصیل بیان یافتہ است و مقنع بضم میم و فتح قاف وتشدید نون مکسورہ و قناع بکسر جامہ پوش و مقنعہ بکسر بر سر افگندنی زنان۔ فقال ہذا یومئذ علی الہدی۔ پس گفت آنحضرت این مرد در آن روز کہ فتنہ واقع خواہد شد بر راہ راست خواہد بود۔ فقمت الیہ۔ مرۃ بن کعب میگوید پس برخاستم من و رفتم بسوی آن مرد تا ببینم کیست وی۔ فاذا ہو عثمان بن عفان۔ پس ناگاہ وی عثمان است رضی اللہ عنہ۔ قال فاقبلت علیہ بوجہہ۔ گفت مرہ پس اقبال آوردم بر آنحضرت بوجہ عثمان یعنی نمودم آنحضرت را روی عثمان را۔ فقلت ہذا۔ پس گفتم این مرد بر ہدی خواہد بود در آن روز۔ قال نعم۔ گفت آری۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی ہذا حدیث حسن صحیح۔

وعن عائشۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال روایت کرد عائشہ کہ آنحضرت گفت۔ یا عثمان انہ لعل اللہ یقمصک قمیصا۔ بدرستی شان اینست کہ شاید خدای تعالی بپوشاند ترا پیراہنے عبارتست از خلافت۔ فان ارادوک علی خلعہ۔ پس اگر بخواہند مردم و جبر کنند ترا بر بیرون کشیدن آن جامہ از بدن یعنی بر عزل کردن تو از خلافت۔ فلا تخلعہ لہم۔ پس بیرون کش تو آن قمیص را برای ایشان یعنی عزل کن خود را از بہر ایشان واز این جہت عزل نکرد عثمان نفس خود را وقتیکہ محاصرہ کردند او را یوم الدار ہرچند بجد شدند مردم بر آن فی الصراح خلع بیرون کردن جامہ و موزہ و نعل و معزول کردن از عمل۔ رواہ الترمذی وابن ماجۃ وقال الترمذی فی الحدیث قصۃ طویلۃ۔ در ین حدیث قصہ درازست و آن قصہ آمدن مصریان باستغاثت از دست عامل مصر نزد عثمان و فرستادن محمد بن ابی بکر را بولایت مصر و برگشتن وی از میانہ راہ بمکر مردان و محصر کردن و بقتل رسانیدن عثمان رضی اللہ عنہ و این قصہ ایست بغایت موحش و مولم چنانکہ در کتب سیر مسطورست و این اول فتنہ ایست کہ در دین اسلام واقع شدہ فانا للہ وانا الیہ راجعون

وعن ابن عمر قال ذکر رسول اللہ۔ گفت ابن عمر ذکر کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فتنۃ۔ فتنہ را۔ فقال یقتل ہذا فیہا مظلوما۔ پس گفت آنحضرت کشتہ میشود این در آن فتنہ بظلم۔ لعثمان۔ گفت ابن عمر برای عثمان و اشارت کرد بہذا بسوی عثمان۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب اسنادا۔ وعن ابی سہلۃ بفتح سین مہملہ و سکون ہا مولای عثمانست رضی اللہ عنہ۔ قال قال لی عثمان یوم الدار۔ گفت ابوسہلہ گفت مرا عثمان روز دار کہ روز واقعۂ قتل او بود و مرا در دار عثمانست

که در وی محصور بود و شهید شد - ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قد عهد الی عهدا - آنحضرت پیمان کرده و اندرز نموده است بسوی من که عزل نکنم خود را اما وصیت کرده است بصبر و تحمل بر جفای قوم و ترک قتال با ایشان - وانا صابر علیه - و من صبر کننده ام بران عهد و پیمان و قتال نمیکنم با ایشان - والا بعضی اصحاب و خویشان گفته بودند که تو خلیفهٔ وقتی بیرون آی و با ایشان جنگ کن که مجال مقاومت تو بر ایشان تنگ گردد - رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح -

الفصل الثالث

عن عثمان بن عبد الله بن موهب بفتح ها معدود است در تابعین ثقه است روایت دارد از وے ابوحنیفه و ثوری و جز ایشان - قال جاء رجل من اهل مصر یرید حج البیت - گفت آمد مردی از اهل مصر در حالیکه میخواهد حج را - فرای قوما جلوسا - پس دید گروهی را نشسته - فقال من هؤلاء القوم - پس گفت آن مرد کیستند این گروه که نشسته اند - قالوا هؤلاء من قریش گفتند که اینها جماعهٔ از قریش اند - قال فمن الشیخ فیهم - گفت پس کیست شیخ و بزرگ و مقتدا در میان ایشان - قالوا عبد الله بن عمر گفتند شیخ در میان ایشان عبد الله بن عمر است - قال یا ابن عمر انی سائلک عن شیء - گفت آن مرد ای ابن عمر بدرستی من سوال کننده ام ترا از چیزی - فحدثنی - پس حدیث کن و خبر ده مرا - هل تعلم ان عثمان فر یوم احد - آیا میدانی تو که عثمان گریخت در روز احد - قال نعم - گفت ابن عمر آری گریخت - قال هل تعلم انه تغیب عن بدر ولم یشهد ها - گفت آن مرد آیا می دانی تو که عثمان غائب شد از غزوهٔ بدر و حاضر نشد آن را - قال نعم - گفت ابن عمر آری حاضر نشد عثمان غزوهٔ بدر را - قال هل تعلم انه تغیب عن بیعة الرضوان - گفت آن مرد آیا میدانی تو که عثمان غائب شد [illegible] رضوان که در حدیبیه شد و حاضر نبود آنرا - قال نعم - گفت آری حاضر نبود در بیعت رضوان چون همه جا ابن عمر تصدیق آن مرد کرد - قال - گفت آن مرد - الله اکبر - از جهت تعجب و تعریض از عثمان رضی الله عنه و گفته اند که این مردے بود که اعتقاد وی در عثمان رضی الله عنه فاسد بود - قال ابن عمر تعال ابین لک - گفت ابن عمر پیش آی ای مرد بیان کنم ترا حقیقت حال را - اما فراره یوم احد فاشهد ان الله عفا عنه - اما گریختن عثمان روز احد پس گواهی میدهم که خدای تعالی عفو کرده و در گذرانده است از وی اشارت کرد بآیهٔ ان الذین تولوا منکم یوم التقی الجمعان انما استزلهم الشیطان ببعض ما کسبوا ولقد عفا الله عنهم ان الله غفور حلیم - بدانکه آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در روز احد جماعه را برگماشته و امر کرده بود که از جای خود نجنبند پس کافران هزیمت خوردند و ایشان دنبال کافران کردند و بقصد غنیمت برآمدند و کار متزلزل شد پس حق سبحانه تعالے از ایشان شکایت میکند باز میفرماید که هر آئینه تحقیق عفو کرد خدای تعالی از ایشان و این مخصوص بعثمان رضی الله عنه نبود هر که داخل این تقصیر بود خدا تعالی عفو کرد از وی - اما تغیبه عن بدر فانه کان تحته رقیة بنت رسول الله - اما غائب بودن عثمان رضی الله عنه از بدر و حاضر نشدن وی بدر را پس بآن بود که بود در زیر وی رقیه دختر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم وکانت مریضة - و بود رقیه بیمار - فقال له رسول الله - پس گفت مر عثمان را پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ان لک اجر رجل ممن شهد بدرا وسهمه - بدرستی مر ترا اجر و ثواب مردی ست از ان کس که حاضر شده است غزوهٔ بدر را وحصهٔ اوست یعنی تو حکم حاضران بدر داری در دنیا و آخرت - واما تغیبه عن بیعة الرضوان فلو

غائب بودن عثمان از بیعت رضوان - فلو کان احد اعز ببطن مکۃ من عثمان لبعثہ - پس اگر می بود یکی ارجمند تر در درون مکہ از عثمان هر آئینہ میفرستاد آنحضرت او را - فبعث رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم عثمان الی مکۃ - پس فرستاد آنحضرت عثمان را بمکہ تا بمشرکان از جانب آنحضرت سخن کند و ایشانرا از تعرض بوی باز دارد - وکانت بیعۃ الرضوان بعد ما ذہب عثمان الی مکۃ و بود بیعۃ الرضوان در حدیبیہ بعد از رفتن عثمان بمکہ - فقال رسول اللہ - پس اشارت کرد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بیدہ الیمنی - بدست راست خود ہذہ ید عثمان - این دست من نائب دست عثمانست - فضرب بہا علی یدہ - پس زد دست راست خود را بر دست چپ خود - وقال ہذہ لعثمان - و گفت آنحضرت این بیعت ست مر عثمانرا - ثم قال ابن عمر اذہب بہا الآن معک - پستر گفت ابن عمر بر آن کلمات را با این مقالہ مرا اکنون کہ بیان کردم با خود و بگذار اعتقاد فاسد خود را در شان عثمان رضی اللہ عنہ - رواہ البخاری - وعن ابی سہلۃ مولی عثمان قال جعل النبی صلے اللہ علیہ وسلم یسر الی عثمان - و روایت ست از ابی سہلہ مولای عثمان رضی اللہ عنہما گفت گشت آنحضرت کہ پنہان می گوید سخنی را بعثمان و آن سخن فتنہ خواہد بود کہ بر سر وی قائم شود و قتل کنند او را و صبر باید کرد او را در آن - ولون عثمان یتغیر - و حالانکہ رنگ عثمان دیگرگون می گردد از جہت فظاعت آن سخن - فلما کان یوم الدار قلنا الا نقاتل - پس ہنگامی کہ شد واقعہ یوم الدار گفتیم ما آیا قتال نکنیم با ایشان - قال لا - گفت قتال نکنید - ان رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم عہد الی امرا - بدرستی آنحضرت وصیت کردہ است بسوی من کاری را - فانا صابر نفسی علیہ - پس من حبس کنندہ و باز دارندہ ام نفس خود را بر آن امر [illegible] صبر باز داشتن کسے را از برای کشتن قتل فلان صبرا اذا حبس علے القتل - وعن ابی حبیبۃ - بفتح حا و کسر بای اولی و سکون تحتانیہ تابعی طائی ست و اسم او کنیت اوست و ابن حبان او را در ثقات ذکر کردہ است - انہ دخل الدار وعثمان محصور فیہا - روایت میکند کہ وی در آمد دار عثمانرا و حالانکہ عثمان رضی اللہ عنہ احاطہ کردہ شدہ و تنگ گرفتہ شدہ است در دار - وانہ سمع ابا ہریرۃ - و بدرستی ابو حبیبہ شنیدہ ابو ہریرہ را کہ یستاذن عثمان فی الکلام - طلب اذن میکند ابو ہریرہ عثمانرا در سخن کردن یعنے گفت ابو ہریرہ بعثمان رضی اللہ عنہما اگر اجازت دہی سخنی بخدمت تو عرض کنم - فاذن لہ - پس اذن کرد عثمان ابو ہریرہ را رضی اللہ عنہما و گفت بگو چہ میگوئے - فقام - پس بایستاد ابو ہریرہ فحمد اللہ پس سپاس ادا کرد خدا را - واثنی علیہ - و ستایش کرد بر خدا چنانچہ برای خطبہ میکند - ثم قال سمعت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یقول - پستر گفت ابو ہریرہ شنیدم آنحضرت را کہ میگوید - انکم ستلقون بعدی فتنۃ واختلافا - بدرستی شما سر انجام ست کہ ببینید پس از من بلاہا را کہ در ان آزمایش شما باشد و مخالفت کنید با یکدیگر - او قال - یا گفت آنحضرت - اختلافا وفتنۃ بتقدیم لفظ اختلاف بر فتنہ بر عکس روایت اولی شک راویست - فقال لہ قائل من الناس فمن لنا - پس گفت مر آنحضرت را گویندۂ از مردم پس کیست مارا یعنے کرا متابعت کنیم کہ در متابعت وی شود نابود زیان - یا رسول اللہ او ما تامرنا بہ - گفت آن گویندہ پس چہ امرے کنے مارا - قال علیکم بالامیر واصحابہ - گفت آنحضرت بر شما باد کہ متابعت امیر و اصحاب وی کنید - وہو یشیر الی عثمان بذلک - و حالانکہ ابو ہریرہ اشارت میکند بسوی عثمان بلفظ امیر یعنے مارا متابعت این باید کرد کہ امیر ماست

رواهما۔ روایت کرد این دو حدیث را حدیث ابی سهل را و ابی حبیبه را۔ البیهقی فی شعب الایمان۔

باب مناقب هولاء الثلثة رضی الله عنهم

بعضے احادیث در مناقب ابوبکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم مجتمع نیز وارد شده درین باب آن احادیث را ذکر کرده۔

الفصل الاول عن انس ان النبی صلے الله علیه وسلم صعد احدا۔ روایت ست از انس که آنحضرت برآمد احد را بضمتین جبل مشهور بمدینهٔ مطهره۔ وابوبکر و عمر و عثمان رض نیز برآمده بودند با آنحضرت۔ فرجف بهم۔ پس بجنبید کوه بایشان۔ فضربه برجله پس زد آنحضرت کوه را بپای خود۔ فقال اثبت احد۔ پس گفت آنحضرت برجای خود باش ای احد۔ فانما علیک نبی و صدیق و شهیدان۔ پس نیست برتو مگر پیغمبرے و صدیقی و دو شهید۔ رواه البخاری وعن ابی موسی الاشعری قال کنت مع النبی صلے الله علیه وسلم فی حائط من حیطان المدینة۔ گفت ابوموسی بودم من با آنحضرت در بستانی از بستانهای مدینه و آن بستانی ست که در وی بیر اریس ست بفتح همزه و کسر را و سکون تحتانیه و سین مهمله در آخر نام چاهی ست در جانب مسجد قبا۔ فجاء رجل فاستفتح پس آمد مردی و طلب کشادن در بستان کرد۔ فقال النبی صلی الله علیه وسلم افتح له وبشره بالجنة۔ پس گفت آنحضرت در بکشا برای او و بشارت ده مرا او را به بهشت۔ ففتحت له۔ پس بکشادم در برای او۔ فاذا ابوبکر۔ پس ناگاه ابوبکر ست آمده فبشرته بما قال رسول الله پس بشارت دادم مرا و را بچیزی که گفت پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم فحمد الله۔ پس حمد گفت ابوبکر خدا را برین نعمت۔ ثم جاء رجل فاستفتح۔ پس تر آمد مردی و طلب در کشادن کرد۔ فقال النبی۔ پس گفت [illegible] علیه وسلم افتح له وبشره بالجنة۔ بکشا در برای وے و بشارت ده مرا او را به بهشت۔ ففتحت له فاذا عمر فاخبرته بما قال النبی صلے الله علیه وسلم فحمد الله۔ پس بکشادم در برای او پس ناگاه آمده عمر ست پس خبر دادم او را بچیزی که گفت پس شکر گفت عمر مر خدا را۔ ثم استفتح رجل فقال لی افتح له وبشره بالجنة علی بلوی تصیبه پستر طلب کرد کشادن در را مردی پس گفت آنحضرت مرا بکشا در برای او و بشارت ده او را به بهشت بر بلای که برسد او را۔ فاذا عثمان فاخبرته بما قال النبی صلے الله علیه وسلم فحمد الله۔ پس شکر گفت عثمان بر بشارت بهشت۔ ثم قال۔ پستر گفت۔ الله المستعان۔ خدا است طلب یاری کرده شده بصبر بر تلخی آن بلا۔ متفق علیه۔

الفصل الثانی عن ابن عمر قال کنا نقول ورسول الله صلے الله علیه وسلم حی۔ گفت ابن عمر بودیم ما که میگفتیم و حالانکه آنحضرت زنده بود۔ ابوبکر و عمر و عثمان رضی الله عنهم یعنے این سه کس را بهم ذکر میکردیم و مقبول و مرضی درگاه نبوت بودند و مشهور بودند میان صحابه و ممتاز و مذکور بودند میان ایشان و رضی الله عنهم اینجا عجب بموقع واقع شده است و ایهام آن دارد که داخل حدیث باشد نه آنچه راویان ذکر می کنند نزد ذکر اصحاب و مراد آن باشد که میگفتیم ما که ابوبکر و عمر و عثمان راضی ست خدای از ایشان رواه الترمذی

الفصل الثالث عن جابر۔ ان رسول الله۔ روایت ست از جابر که پیغامبر خدا صلی الله علیه وسلم قال گفت۔ اری اللیلة رجل صالح۔ نموده شد در خواب امشب مردی صالح یعنے مردی صالح در خواب دید یعنے من خواب دیدم که کان ابابکر نیط برسول الله۔ گویا که ابوبکر در آویخته شده است و پیوست کرده شده است به پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم نیط بکسر نون

وسکون تحتانیه از نوط بمعنی درآویختن - و نیط عمر بابی بکر - و درآویخته و پیوسته شده است عمر بابی بکر - و نیط عثمان بعمر - و درآویخته شده است عثمان بعمر - قال جابر فلما قمنا من عند رسول الله صلی الله علیه وسلم قلنا اما الرجل الصالح فرسول الله - گفت جابر چون برخاستیم از پیش پیغمبر خدا گفتیم اما مرد صالح که آنحضرت فرموده رسول خدا خود است صلی الله علیه وسلم واما نوط بعضهم ببعض فهم ولاة الامر الذی بعث الله به نبیه - واما درآویختن و پیوستن بعضے ازایشان به بعضی معنیش آنست که ایشان والیان کار ری اند که برانگیخته و فرستاده است خدای تعالیٰ بدان کار پیغمبر خود را صلی الله علیه وسلم یعنے خلفای اویند در اجرای احکام دین و شریعت بهمین ترتیب رواه ابوداؤد

باب مناقب علی ابن ابی طالب رضی الله عنه

مناقب وی رضی الله عنه بسیار اند خارج از حد حصر و احصا مذکور ست در کتب حدیث بیشتر ازانچه مذکور ست در غیر او را از صحابه رضوان الله علیهم اجمعین و بعضے ازانها را وضع نیز راه یافته باشد و شیخ مجد الدین شیرازی چنانکه در بعضی احادیث منقوله در فضائل ابوبکر صدیق حکم بوضع کرده و گفته بطلان آن ببدیهه عقل معلوم ست اینجا نیز گفته که در فضائل علی ابن ابی طالب رضی الله عنه احادیث بسیار وضع کرده اند اما قبیح ترین آن احادیثی ست که در کتابی جمع کرده اند و آنرا وصایای نام نهاده اند اول هر حدیثی یا علی و از آنجمله یک حدیث ثابت ست یا علی انت منی بمنزلة هارون من موسی انتهی گفته است والله اعلم انتهی و بالجمله در وقوع احادیث از طرفین بجهت تعصب و غلو که دارند که در میان ایشانست شبهه [illegible] و بنسبت آن احادیث که بوضع حکم بدان از جانبین بجهت تعصب و مکابره راه یافته است والله اعلم بحقیقة الحال چنانچه [illegible] ب ابی بکر رضی الله عنه همچنین ست کذا ذکروا والله اعلم و از امام احمد و نسائی و جز ایشان منقول ست که ایشان گفته اند که در مناقب علی احادیث آمده باسانید جید بیشتر ازانچه در غیر او از صحابه آمده و سیوطی گفته که گویا سبب آن آنست که علی رضی الله عنه متاخر ست و در زمان وی اختلاف واقع شده و مخالفان که با وی کارزار کردند و بروی خروج نمودند بسیار شدند پس علما خواستند که منتشر گردانند مناقب او را از برای رد بر مخالفان باین باعث بسیار از صحابه آنرا روایت می کردند والا خلفای ثلثه را نیز مناقب بسیار ست موازی آن بلکه بیشتر ازان کذا ذکر السیوطی -

الفصل الاول عن سعد بن ابی وقاص قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لعلی انت منی بمنزلة هارون من موسی - گفت سعد بن ابی وقاص که از عشرهٔ مبشره است که گفت آنحضرت مر علی را رضی الله عنه تو نسبت بمن بجای هارونی نسبت بموسی که برادر وی و خلیفهٔ او بود - الا انه لا نبی بعدی - مگر فرق همین ست که نیست پیغمبر بعد از من و هارون پیغمبر بود و تو پیغمبر نه - متفق علیه - این حدیث را آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم در وقتے فرمود که خلیفه گردانید علے را رضی الله عنه بر اهل و عیال و خود بغزوهٔ تبوک رفت که آخرین غزوات آنحضرت بود پس گفت وے رضی الله عنه گذاشتی مرا بر زنان و خردان گویا که ناقص و نازل آن دانست وے رضی الله عنه گذاشتن آنحضرت او را پس فرمود آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم آیا راضی نیستی تو اے علی که باشی تو از من بمنزلهٔ هارون از موسی چون بمیقات رفت هارون را خلیفه گردانید در قوم خود و باین حدیث تعلق کرده اند و تمسک نموده اند شیعه درانکه خلافت بعد رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم

حق علی ست رضی الله عنه و آنحضرت وصیت کرده او را بخلافت و علمای اهل سنت و جماعت میگویند که حجت نیست مر ایشان را در این
بلکه ظاهر حدیث آنست که علی را رضی الله عنه آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم خلیفه ساخت مدت غیبوبت او بغزوه تبوک چنانکه
موسی علیه السلام هارون را خلیفه گردانید در قوم خود مدت غیبوبت او بمناجات بر طور و نبود هارون خلیفه بعد از موسی زیرا که وفات
هارون پیش از موسی ست بچهل سال و آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم در همین مدت استخلاف کرد ابن ام مکتوم را برای امامت مردم
در نماز و علی رضی الله عنه تفقد اهل بیت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم می نمود و ابن ام مکتوم امامت میکرد پس مردم اگر خلافت مطلق می بود امامت
نیز بحضرت علی رضی الله عنه حکم میفرمود بلکه اولی و اهم بود و آمدی که از علمای اصول ست تکلم کرده است در صحت این حدیث و لیکن خطا
کرده و ائمه حدیث متفق اند بر صحت حدیث و اعتماد بر قول ایشان ست و بعضی گفته اند الا انه لا نبی بعدی در بعض طرق نیست و اگر باشد
دلالت ندارد بر حصر خلافت در وی رضی الله عنه وجود آن بعد از وفات بی واسطه۔ وعن زر۔ بکسر زا و تشدید رای
بن حبیش۔ بضم مهمله و فتح موحده و شین معجمه در آخر تابعی ست که جاهلیت و اسلام را دریافته شصت سال در جاهلیت بود و شصت سال
در اسلام و بعضی گفته اند که عمر وی صد و سی و بعضی صد و پنجاه و بعضی صد و شصت سال گفته و از اصحاب عبد الله بن مسعود و از اکابر
علمای قرات بوده و عبد الله بن مسعود از وی چیزها در عربیت می پرسید۔ قال قال علی۔ گفت زر که گفت علی مرتضی رضی الله
عنه۔ والذی فلق الحبة۔ سوگند بخدای که شگافت دانه را یعنی رویانید و بر آورد [illegible] نبات چه دانه در رستن شگافته می شود
و برأ النسمة۔ و پیدا کرد خلق را نسمه بفتحات نفس و روح و انسان و بمعنی خلق نیز آید [illegible] الامی۔ که بتحقیق پیمان کرده و حکم کرده
و وصیت نموده است پیغمبر امی۔ صلی الله علیه وسلم الی۔ بسوی من۔ ان لا یحبنی الا مؤمن۔ که دوست ندارد مرا مگر مومن۔ ولا یبغضنی
الا منافق۔ و دشمن ندارد مرا مگر منافق پس محبت علی علامت ایمان ست و عداوت وے نشان نفاق اعاذنا الله۔ رواه
مسلم۔ وعن سهل بن سعد۔ سهل بن سعد ساعدی از انصار ست و آخر کسے ست که مرد در مدینه از صحابه و در زمان رحلت
آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم پانزده ساله بود۔ ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال یوم خیبر۔ روایت می کند که آنحضرت
گفت روز غزوه خیبر که بر هشت مرحله از مدینه است بجانب شام قلعها و مزرعها دارد و این غزوه در سنه سابع بود لاعطین هذه الرایة
غدا رجلا یفتح الله علی یدیه۔ هر آئنه بدهم این علم را فردا مردی را که بگشاید خدای تعالی یعنی قلعه خیبر را بر دو دست وے۔
یحب الله و رسوله۔ دوست می دارد آن مرد خدا را و رسول خدا را۔ و یحبه الله و رسوله۔ و دوست میدارد او را خدا و رسول خدا فلما
اصبح الناس غدوا علی رسول الله۔ پس چون صبح کردند مردم یعنی صحابه بامداد کردند بر پیغمبر خدا۔ صلی الله علیه وسلم۔ و آمدند در
ملازمت او کلهم یرجون ان یعطاها۔ در حالی که همه صحابه امید می دارند که داده شود رایت بایشان آورده اند که صحابه را تمام شب
خواب نبرد از شوق و انتظار آنکه فردا این نعمت نصیب که باشد۔ فقال این علی بن ابی طالب۔ پس گفت آنحضرت کجا ست علی بن
ابی طالب و پس مانده بود وی رضی الله عنه بجهت درد چشم بعد از آن در اثنای راه یا بعد از وصول بخیبر بآنحضرت صلی الله
علیه و آله وسلم ملحق شد۔ فقالوا هو۔ پس گفتند وی یا رسول الله یشتکی عینیه۔ شکایت می کند هر دو چشم خود را یعنی چشمان او

پدید آمدہ اند۔ قال فارسلوا الیہ۔ گفت آنحضرت پس بفرستید کسی را بسوی وی کہ بیارد اورا۔ فاتی بہ۔ پس آوردہ شد علی رضی اللہ عنہ
فبصق رسول اللہ پس آب دہن انداخت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فی عینیہ۔ در ہر دو چشم وی رضی اللہ عنہ۔ فبرأ حتی کان
لم یکن بہ وجع۔ پس بہ شد علی رضی اللہ عنہ تا آنکہ گویا نبود بوی درد وی بر بضم با و سکون را بہ شدن از بیماری و بعد ازان ہرگز درد
نکرد چشم او۔ فاعطاہ الرایۃ۔ پس داد آنحضرت علی را رایت۔ فقال علی یا رسول اللہ اقاتلہم حتی یکونوا مثلنا۔ جنگ میکنم با ایشان
تا آنکہ شوند مانند ما یعنی مسلمان شوند۔ قال انفذ علی رسلک۔ برو و بگذر با آہستگی و نرمی خود و نفوذ بذال معجمہ درگذاشتن تیر از جای
کہ رسید بر آن و رسل بکسر را و سکون سین روش نرم و سیر۔ حتی تنزل بساحتہم۔ تا آنکہ فرود آئی در زمین ایشان ساحۃ الدار
گشادگی سرای۔ ثم ادعہم الی الاسلام۔ پس بخوان ایشان را بمسلمانی۔ واخبرہم بما یجب علیہم من حق اللہ فیہ۔ وخبردہ ایشان را
بانچہ واجب ست بر ایشان از حق خدا در اسلام۔ فواللہ لان یہدی اللہ بک رجلا واحدا۔ پس بخدا سوگند ہر آئنہ این کہ ہدایت
کند خدای تعالی بسبب تو و دعوت تو یک مرد را۔ خیر لک من ان یکون لک حمر النعم۔ بہتر ست از ین کہ باشد مر ترا چارپایان
سرخ و شتران سرخ کہ اعز و انفس اموال ست نزد عرب و این مثل شدہ است نزد عرب در ہر شیٔ نفیس و حمر بسکون میم جمع احمر
و بضم میم جمع حمار ست۔ متفق علیہ۔ و ذکر حدیث البراء قال لعلی۔ و ذکر کردہ شد حدیث براء بن عازب کہ در وی گفتہ است آنحضرت
صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم مر علی مرتضی را انت منی وانا منک۔ تو از منی و من از تو۔ فی باب بلوغ الصغیر۔

الفصل الثانی

عن عمران بن حصین۔ بضم حا و فتح صاد از قدمای صحابہ و فضلای ایشان ست و ملائکہ بزیارت وی می آمدند
و بر وی سلام میکردند۔ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال ان علیا منی وانا منہ۔ روایت کردہ است کہ آنحضرت گفت کہ علی از من ست و
من از علی کنایت ست از کمال اتحاد و اتصال و اخلاص و یگانگی۔ وہو ولی کل مومن۔ و علی ولی ہر مسلمان و دوست و محب یا ناصر او
رواہ الترمذی۔ وعن زید بن ارقم ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من کنت مولاہ فعلی مولاہ۔ زید بن ارقم کہ از مشاہیر صحابہ
است و در ہفدہ غزوہ در خدمت آنحضرت حاضر بودہ و از خواص امیر المومنین علی ست رضی اللہ عنہما روایت میکند کہ آنحضرت
گفت ہر کس کہ ہستم من مولای او پس علی نیز مولای آن کس ست۔ رواہ احمد والترمذی۔ و این حدیث در فصل ثالث بتفصیل بیاید
و در انجا شرح یابد ان شاء اللہ تعالی۔ وعن حبشی۔ بضم حا مہملہ و سکون موحدہ و کسر معجمہ و تشدید یا۔ بن جنادۃ۔ بضم جیم و تخفیف نون
مراو را صحبت ست و دیدہ است آنحضرت را در حجۃ الوداع عداد او در اہل کوفہ است۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
علی منی وانا من علی۔ علی از من ست و من از علی ام۔ ولا یودی عنی الا انا او علی۔ و ادا نکند وحق نگزارد از جانب من ہیچکس
مگر من یا علی در ان سال کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ را بحج فرستاد و امیر حاج ساخت بعد از بر آمدن وی
متعاقب علی مرتضی را رضی اللہ عنہ نیز فرستاد تا نقض عہد مشرکان کند و سورۂ برأت را کہ در وی درین باب آیات منزل ست بر ایشان بخواند
و ندا کند کہ مشرکان نجس اند نزدیک نشوند بمسجد حرام بعد ازین سال و جز این احکام دیگر و عادت عرب بود کہ چون میان ایشان
گفتگوی میشد از نقض و ابرام و صلح و عہد و استسلام ادا نکردی این امور را مگر کسی کہ سید قوم و مہتر ایشان ست

یا کسیکہ متصل ست بوی از قرابتان و خویشان وی و ہر کہ جز ایشان ست از وی قبول نمیکردند پس آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم علی مرتضی را رضی اللہ عنہ فرستادند تا انیکار کند و این حدیث فرمود۔ رواہ الترمذی ورواہ احمد عن ابی جنادة۔ وعن ابن عمر قال آخی رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم بین اصحابہ۔ گفت ابن عمر برادری داد آنحضرت میان یاران خود میان ہر کس از صحابہ بیک دیگر و عقد مودت و اخوت بست و این بعد از پنج ماه از قدوم مدینہ بود۔ فجاء علی تدمع عیناه۔ پس آمد علی رضی اللہ عنہ در حالیکہ اشک می ریزد ہر دو چشم او۔ فقال پس گفت علی۔ آخیت بین اصحابک۔ برادری دادی میان یاران خود۔ ولم تواخ بینی وبین احد۔ و برادری نداد ی میان من و میان ہیچ کی۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم انت اخی فی الدنیا والآخرة تو برادر منی در دنیا و آخرت ترا چہ حاجت و چہ مناسبت کہ بدیگری برادری دہم۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن انس قال کان عند النبی صلی اللہ علیہ وسلم طیر۔ روایت ست از انس گفت بود نزد آنحضرت پرندہ یعنی پختہ و در روایات دیگر پرندہ بریان کردہ شدہ۔ فقال پس گفت آنحضرت و دعا کرد۔ اللہم ائتنی باحب خلقک الیک یاکل معی ہذا الطیر۔ خداوندا بیار نزد من دوست داشتہ شدہ ترین خلق بسوی تو بخورد با من این طیر را۔ فجاءه علی پس آمد آنحضرت را علی رضی اللہ عنہ۔ فاکل معہ پس خورد می باوی۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب۔ و این حدیث دلالت دارد بر آنکہ علی مرتضی رضی اللہ عنہ احب خلق خدا بود نزد خدا و شارحان بدان رفتہ اند و تخصیصات و تقییدات میکنند کہ از جملہ [illegible] خلق خدا مراد وست یا احب خلق از بنی اعمام آنحضرت یا قرابتان قریب وے صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم یا کسے کہ اولی و اقرب و احق [illegible] سان کردن من بوی و غالبا این تخصیصات بہ جہت آلسنت کہ احبیت از ابی بکر صدیق و عمر فاروق لازم نیاید و بہ حقیقت حاجت باین تخصیصات نیست زیرا کہ یقین ست کہ مراد تمام خلق علی العموم نیست چہ احب مطلق سید المحبوبین و افضل المخلوقین ست صلے اللہ علیہ و آلہ وسلم و در صحابہ اگر بعضے را محبوبتر بہ بعضے وجوہ و حیثیات دارند چہ میشود و افضلیت از جہت کثرت ثواب منافات بآن ندارد و چہ مراد بجمیع وجوہ نیست چنانکہ در مسئلہ افضلیت و احبیت بعضے علما گفتہ اند و مقام وسیع ست اینہمہ تضییق در کار نیست فافہم وباللہ التوفیق۔ وعن علی رضی اللہ عنہ قال کنت اذا سالت رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم اعطانی۔ گفت علی مرتضے بودم من چون سوال میکردم و می طلبیدم از آنحضرت چیزی میداد مرا و دادم۔ واذا سکت ابتدانی۔ و چون خاموش میشدم میداد مرا بی سوال و این مقام محبوبیت ست۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن غریب۔ وعنہ وہم از علی ست۔ قال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم انا دار الحکمة وعلی بابہا۔ من سرای حکمتم و علی در آنست و مشہور بلفظ انا مدینة العلم وعلی بابہا و گفتہ کہ شک نیست کہ علم از آنحضرت از جانب صحابہ دیگر نیز آمدہ و مخصوص بمرتضیٰ نیست بلکہ تخصیص بوجہے خاص خواہد بود کہ وسیع تر و مفتوح تر و عظیم تر خواہد بود مثلا چنانکہ آمدہ است اقضانا علی و اصل این حدیث از ابی الصلت عبد السلام بن صالح ہروی ست کہ شیعہ ست ولیکن صدوق ست و در تعظیم اصحاب تقصیر نمیکرد۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وقال وروی بعضہم ہذا الحدیث عن شریک۔ و گفتہ است ترمذی روایت کردہ اند بعضے این حدیث را از شریک بفتح شین

کہ از تابعین ست۔ ولم یذکروا فیہ عن الصنابحی۔ و ذکر نکردہ اند در وی از صنابحی چنانکہ در بعضی روایات آمدہ است۔ ولا نعرف هذا الحدیث عن احد من الثقات۔ و نمی شناسم این حدیث را از ہیچ یکی از ثقات۔ غیر شریک۔ جز شریک و کلام درین باب بسیارست پارہ ازان در شرح مذکورست۔ وعن جابر قال دعا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم علیا یوم الطائف فانتجاہ۔ گفت جابر خواند آنحضرت علی را روز غزوہ طائف پس راز گفت باوی۔ فقال الناس لقد طال نجواہ مع ابن عمہ۔ پس گفتند مردم ہر آئینہ بتحقیق دراز شد راز گفتن وی باپسر عم خود۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ما انتجیتہ ولکن اللہ انتجاہ۔ من راز گفتہ ام باوی از پیش خود ولیکن خدا تعالی راز گفتہ است باوی یعنی امر کردہ است مرا کہ راز گویم با او پس راز گفتم من بجہت فرمانبرداری کردن امر حق تعالی را و تواند کہ معنی آن باشد کہ من ابتداءً راز گفتن باوی نکردہ ام ولیکن خدای تعالی راز میگوید باوی و القای اسرار میکند در دل وی بس نیز راز میگویم باوی از جہت موافقت و متابعت فعل الٰہی تعالی۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی سعید قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لعلی۔ گفت ابو سعید خدری گفت آنحضرت مر علی را۔ یا علی لا یحل لاحد یجنب فی هذا المسجد غیری وغیرک۔ ای علی روا نیست مر ہیچ یکی را کہ جنب بگذرد درین مسجد جز من و جز تو اتفاقاً در آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و در مرتضی رضی اللہ عنہ و ممر ایشان در مسجد واقع شدہ بود و جائز ست مر کسی را کہ در راہی کہ ازان راہ میگذرد و وی بجانب مسجد واقع شود اگرچہ جنب باشد از مسجد بگذرد و لہذا [illegible] ر فرمود درین مسجد یعنی درین مسجد کہ ممر واقع شد و ضروری ست مرور در آن بخلاف سائر مساجد۔ قال علی بن المنذر۔ گفت [illegible] ر بضم میم و سکون نون و کسر ذال معجمہ مردی مشہور ست از عباد گویند کہ پنجاہ و پنج حج گزاردہ و حدیث شنیدہ و از جماعۂ از ائمہ روایت کردہ شیعی محض ست ولیکن ثقہ صدوق ست و ابن حبان او را در ثقات ذکر کردہ۔ فقلت لضرار بن صرد۔ پس گفتم من ضرار بن صرد را ضرار بکسر ضاد معجمہ و صرد بضم صاد مہملہ و فتح را کوفی طحان سماع دارد از معتمر بن سلیمان و روایت کردہ از وی علی بن المنذر۔ ما معنی هذا الحدیث۔ چیست معنی این حدیث۔ قال۔ گفت ضرار بن صرد۔ لا یحل لاحد یستطرقہ جنبا غیری وغیرک۔ حلال نیست مر ہیچ یکی را کہ راہ سازد او را در حالت جنابت جز من و جز تو۔ رواہ الترمذی وقال هذا حدیث حسن غریب۔ وعن ام عطیۃ۔ الانصاریہ است کہ از کبار صحابیات ست بغزوات میرفت ہمراہ آنحضرت و تیمارداری میکرد بیماران را و دوا میکرد مجروحان را۔ قالت۔ گفت ام عطیہ بعث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جیشا فیہم علی فرستاد آنحضرت لشکری را کہ در ایشان علی بود رضی اللہ عنہ۔ قالت۔ گفت ام عطیہ فسمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وهو رافع یدیہ یقول۔ پس شنیدم آنحضرت را و حالانکہ آنحضرت بردارندہ بود ہر دو دست خود را بدعا میگفت۔ اللہم لا تمتنی حتی ترینی علیا۔ خداوندا میرانی مرا تا آنکہ بنمائی مرا علی را۔ دلالت دارد بر غلبۂ محبت آنحضرت او را و تالم از فراق وی رضی اللہ عنہ۔ رواہ الترمذی۔

الفصل الثالث۔ عن ام سلمۃ۔ روایتیست از ام سلمہ کہ از ازواج مطہرہ است۔ قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لا یحب علیا منافق ولا یبغضہ مومن۔ دوست ندارد علی را ہر کہ منافق ست۔ و دشمن ندارد او را ہر کہ مومن ست چنانکہ در فصل اول گذشت رواہ احمد والترمذی وقال هذا حدیث حسن غریب اسناداً۔ وعنہا۔ وہم از ام سلمہ است۔ قالت قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ

وسلم من سب علیا فقد سبنی کسی کہ دشنام دہد علی را پس بتحقیق دشنام داد مرا از جہت آنکہ لازم می آید از سب او سب من۔ رواہ
احمد وعن علی رضی اللہ عنہ قال قال لی النبی گفت علی کہ گفت مرا پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فیک مثل من عیسی در تو شبہی ست
از عیسی پیغمبر ابغضتہ الیہود حتی بہتوا امہ دشمن داشتند او را یہود تا آنکہ دروغ بر بستند مادر او را کہ مریم پارسا ست ونسبت
کردند بزنا۔ واحبتہ النصاری حتی انزلوہ بالمنزلۃ التی لیست لہ۔ ودوست داشتند او را نصاری تا آنکہ فرود آوردند ونشاندند
او را بمنزلہ و مرتبہ کہ ثابت نیست او را کہ او را الٰہ یا ابن اللہ گفتند۔ ثم قال یہلک فی رجلان پس گفت علی رضی اللہ عنہ ہلاک میشوند
در من واز جہت من دو مرد محب مفرط۔ یکی دوست دارندہ واز حد درگذرندہ یقرظنی بما لیس فی مدح میکند مرا بچیزی کہ نیست در من
تقریظ بقاف وظاء معجمہ ستودن کسی را بحق یا باطل وبضاد نیز آمدہ است۔ ومبغض یحملہ شنانی علی ان یبہتنی دیگر دشمن کہ باعث میشود
او را عداوت من بر آنکہ بہتان میکند بر من چیزی را کہ بری شدہ بر من کہ بری گردانیدہ است خدا تعالی مرا از ان۔ واز اینجا معلوم میشود کہ محبت
ہمانقدر محمود است کہ از حد نگذرد وموافق قاعدہ عقل وشرع باشد ومحبت چون مفرط شد بضلال کشد واز طریق مستقیم عدالت بیرون
اندازد ومنسوب بضلال گرداند ومتصف باین صفت اہل سنت وجماعت اند کہ از طرفین افراط وتفریط درین باب محفوظ اند خصوصا
آنہا کہ گرد تعصب بر چہرہ جمال ایشان نہ نشستہ وبراہ وسط میروند وبالجملہ سرمایہ سعادت وجناح نجاح دو چیز ست محبت
خاندان وتعظیم اصحاب سعی باید کرد کہ این ہر دو جمع گردد واعتدال پذیرد رزقنا ال[illegible]اہ احمد وعن البراء بن عازب وزید بن ارقم
ہر دو از مشاہیر صحابہ اند واز مخلصان جناب مرتضوی۔ ان رسول اللہ صلی ا[illegible]م لما نزل بغدیر خم در وقتی کہ آنحضرت
چون فرود آمد در وقت رجوع از حجۃ الوداع بموضعی کہ نام آن غدیر خم ست بضم خاء معجمہ وتشدید میم در جحفہ میان حرمین اخذ
بید علی گرفت آنحضرت دست علی مرتضی را رضی اللہ عنہ۔ فقال پس گفت بعد از آنکہ جمع کرد صحابہ را ودر روایتی آمدہ است
کہ آنحضرت منبری ساخت از پالانہای شتر وبر آمد بر ان۔ الستم تعلمون انی اولی بالمؤمنین من انفسہم آیا نمیدانید شما کہ من
نزدیک تر ودوست ترم بمومنان از نفسہای ایشان چنانکہ در قرآن مجید ہم مذکور ست ودر روایتی آمدہ است کہ سہ بار
تکرار فرمود۔ قالوا بلی گفتند صحابہ۔ بلی قال بعد از آنکہ مومنان علی العموم فرمود ہر مومن را نیز ذکر کرد وگفت الستم تعلمون
انی اولی بکل مؤمن من نفسہ آیا نمیدانید کہ من اولی واقربم بہر مومن از نفس وی یعنی امر نکنم مومنان را مگر در انچہ صلاح
ونجاح وخیریت دنیا وآخرت ایشان باشد بخلاف نفوس ایشان کہ گاہی بشر وفساد نیز میخوانند قالوا بلی فقال اللہم من کنت
مولاہ فعلی مولاہ پس گفت آنحضرت خداوندا کسی کہ ہستم من مولای او پس علی مولای اوست اللہم وال من والاہ خداوندا دوست دار
کسی را کہ دوست دارد علی را۔ وعاد من عاداہ ودشمن دار کسی را کہ دشمن دارد علی را ودر روایتی واحب من احبہ وابغض من ابغضہ
وانصر من نصرہ واخذل من خذلہ ویاری دہ کسی را کہ یاری دہد علی را وفرو گذار در یاری کسی را کہ فرو گذارد و یاری ندہد او را
وادر الحق معہ حیث دار وبگردان حق را با علی ہر سوی کہ بگردد۔ فلقیہ عمر رضی اللہ عنہ بعد ذلک پس ملاقات کرد عمر علی را بعد از ان
فقال ہنیئا یا ابن ابی طالب پس گفت عمر گوارندہ باشی وشاد باشی اے پسر ابی طالب۔ اصبحت وامسیت

مولی کل مومن و مومنة - صبح کردی و شام کردی و گشتی مولای هر مرد و زن مسلمان - رواه احمد - بدانکه این اقوی چیزیست که تمسک
کرده اند شیعه در ادعای ایشان نص تفصیلی بخلافت علی مرتضی رضی اللہ عنه و میگویند که مولی اینجا بمعنی اولی بامامت است
بدلیل قول آنحضرت صلی اللہ علیه وآله وسلم الست اولی بکم نه ناصر و محبوب والا احتیاج به جمع کردن صحابه و خطاب کردن بایشان
و این مبالغه نمودن و دعا کردن مر وی را رضی اللہ عنه نبود زیرا که میدانستند وی شناخت آنرا هر یکی از صحابه و مثل این دعا نمیباشد
مگر امام معصوم مفروض الطاعة را پس باشد مر علی را رضی اللہ عنه از ولاء آنچه مر آنحضرت راست از ولاء بر امت پس این نص
صریح ست بر خلافت وی رضی اللہ عنه و این حدیث صحیح ست بیشک روایت کرده اند آنرا جماعتے مانند ترمذی و نسائی
و احمد و طرق وے کثیر ست روایت کرده اند آن را شانزده صحابے و در روایتے مر احمد را آمده که شنیده اند
آنرا از حضرت پیغمبر صلی اللہ علیه وآله وسلم سی صحابی و گواهی دادند بدان مر علی را در وقتے که نزاع و خلاف کرده شد با وی
در ایام خلافت وی و بسیارے از اسانید آن صحاح و حسان ست و التفات نیست بقول کسے که سخن کرده است
در صحت وی و نه بقول بعضے که گفته اند که زیادت اللهم وال من والاه موضوع ست زیرا که وارد شده است از طرق
متعدد و که تصحیح کرده است اکثر آنرا ذهبی کذا قال الشیخ ابن حجر فی الصواعق و گفته و لیکن ما میگوییم شیعه را بطریق الزام که
ایشان اتفاق کرده اند بر اعتبار تواتر دلیل امامت و گفته اند که تا حدیث متواتر نباشد بدان استدلال بر صحت امامت
نتوان کرد و یقین ست که این حدیث [illegible] با وجود خلافت در آن اگرچه خلاف مردود ست بلکه طعن کننده در آن
بعضے از ائمه حدیث و عدول ایشان اند که رجوع ست بایشان درین امر مثل ابو داود سجستانی و ابی حاتم
رازی و جز ایشان در روایت نکرده اند آنرا از اهل حفظ و اتقان که در طلب حدیث طواف بلاد و سفر امصار
کردند مثل بخاری و مسلم و واقدی و جز ایشان از اکابر اهل حدیث و این اگرچه مخل نیست بصحت حدیث لیکن دعوی تواتر
در مثل این از اعجب عجائب ست و ایشان شرط کرده اند تواتر را در حدیث امامت فتدبر و اهل سنت و جماعت رد کرده اند
بر شیعه و کلام ایشان درینجا طویل ست که در صواعق محرقه ذکر کرده و ما چیزے از آن بطریق اختصار آورده ایم
گفته است لا نسلم که مولی درینجا بمعنی حاکم و والی است بلکه بمعنی محبوب و ناصر ست زیرا که لفظ مولے مشترک ست
میان چند معنی معتق و عتیق و متصرف در امر و ناصر و محبوب و تعیین بعضے معانی مشترک بی دلیل اعتبار ندارد
و ما و ایشان متفق ایم بر صحت ارادت محبوب و ناصر در علی رضی اللہ عنه و کرم اللہ وجهه سید ما و حبیب ما و ناصر ماست
و سیاق حدیث نیز ناظر درین معنی ست و بودن مولی بمعنی امام معهود و معلوم نیست در لغت و نه در شرع
و هیچ یکے از ائمه لغت ذکر نکرده است که مفعل بمعنی افعل مے آید و میگویند که این چیز اولی ست از فلان
چیز و نمیگویند که مولی ست ازوے پس غرض از تنصیص بر موالات تنبیه است بر اجتناب از بغض وے زیرا که
تنصیص بر آن وافی تر و موکد تر ست مزید شرف او را رضی اللہ عنه و ازین جهت تصدیر کرد بقول خود الست اولی بالمومنین من انفسهم

ودعا نیز از ہمین جہت ست و در بعضے طرق ذکر اہل بیت نبوت عموماً و ذکر علی رضی اللہ عنہ خصوصاً آمدہ چنانکہ نزد طبرانی و بزار بسند
صحیح آمده و این دلالت دارد که مراد حث و ترغیب و تاکید بر محبت ایشانست و نیز میگویند که سبب این آنست که بعضے صحابه با علی رضی الله
عنه در یمن بوده و شکایتی از وی رضی الله عنه در بعضے امور و انکاری بر وی نموده بود چنانکه بریده اسلمی در صحیح بخاری آورده و ذہبی تصحیح
آن نموده پس روی مبارک آنحضرت متغیر گشت و فرمود یا بریده الست اولی بالمؤمنین من انفسهم الحدیث و صحابه را نیز حث کرد و تاکید درین
نمود و گفت شیخ ابن حجر سلمنا که مولی به معنی اولی ست ولیکن از کجا لازم آید که اولی بامامت مراد ست بلکه بقرب و اتباع چنانکه در قرآن مجید فرماید
(ان اولی الناس بابراهیم للذین اتبعوه) و دلیل قاطع بلکه ظاہر بر نفی این احتمال نداریم سلمنا مراد اولی بامامت ست اما دلیلی نیست بر امامت
فی الحال بلکه در مآل و در وقت عقد بیعت مراد او را و تقدیم ائمه ثلثه باجماع ست و علی رضی الله عنه نیز در ان اجماع داخل ست و بقرینه چیزهای
دیگر که مصرح ست بخلافت ابی بکر بعد از وی صلی الله علیه و آله وسلم و چگونه نص بر امامت باشد و حالانکه حجت نیاورده بدان علی و عباس رضی الله عنهما
و نه غیر ایشان وقت حاجت بدان بلکه احتجاج آورده بدان علی رضی الله عنه در وقت خلافت خود پس سکوت وی رضی الله عنه از احتجاج
تا ایام خلافت دلیل ست بر آنکه وی دانسته که نصی نیست در وی بر خلافت وی عقیب وفات پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم با وجود آنکه علی رضی الله عنه
خود تصریح کرده است که نصی نیست از آنحضرت بر خلافت وی و نه خلافت غیر وی چنانکه در اخبار صحیحه آمده است و در صحیح بخاری غیر وی آمده است
که علی و عباس از نزد آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم در مرض موت بر آمدند و عباس گفت لعلی طلب این امر را اگر در ما باشد بدانیم آنرا از آنحضرت
و علی فرمود نمی طلبم الحدیث و اگر این حدیث نص می بود در امامت وی رضی ا[illegible] حاجت می بود بمراجعت بحضرت و پرسیدن از وی
صلی الله علیه و آله وسلم و گفتن عباس که اگر این امر در ما باشد بدانیم آنرا با قرب عهد به یوم غدیر خم مانند دو ماه کم و بیش و تجویز نسیان تمامه صحابه خبر یوم
غدیر را و پوشیدن ایشان آنرا با وجود علم بدان از ان قبیل ست که عقل تجویز نمیکند آنرا پس ایشان در حالت بیعت با بی بکر یاد داشتند آنرا
علم بود بدان که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم بعد از روز غدیر خطبه خواند و آشکارا کرد حق ابی بکر و عمر را و گفت که امیر نشود بر شما هیچ یکی
چنانچه در اخبار آمده است و بتحقیق ثابت شده است که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم حث کرده و ترغیب نموده است بر مودت اهل بیت
خود و محبت اتباع ایشان و فرق ست میان محبت و خلافت و شیعه میگویند که دانستند صحابه این نص را ولیکن اتباع نکردند آنرا انقیاد نه
نمودند بدان بظلم و عناد و مکابره و امیر المؤمنین علی که ترک طلب و احتجاج کرد از جهت تقیه بود و این کذب و افترا است زیرا که وی رضی الله
عنه قوت تمام داشت و کثرت بی اندازه و شجاعت و بهرا خود چه گویند و با وجود آن از حضرت پیغمبر صلی الله علیه و آله وسلم نص شنیده باشد و احتجاج
بدان نیارد و عمل بدان نکند از محالات ست و چون ابوبکر رضی الله عنه احتجاج کرد بحدیث الائمة من قریش چرا نگفتند که نصی بر خصوص علی رضی الله
عنه واقع ست احتجاج باین عموم چه امیکنی و بیهقی از امام ابی حنیفه آورده است که گفت اصل عقیده شیعه تضلیل صحابه است و روافض قائل اند به تکفیر
ایشان و میگویند همه غیر از چند تن کافر رفتند و قاضی ابوبکر باقلانی گفته که در آنچه رفته اند روافض بدان ابطال دین اسلام ست بتمام
زیرا که چون کتمان نصوص و ظلم و افترا و کذب ایشان در اول احکام اسلام بغرض نفسانی از ایشان واقع شد دیگر هر چه از احادیث و اخبار
از ایشان مروی شود رد و باطل باشد بلکه این منقصت راجع بحضرت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم میگردد که در صحبت وی اینچنین برآمدند و بعضے

مرتضی نیز کہ تہاون و تقصیر در طلب حق و تایید آنکہ در این کلام شیخ ابن حجر ست در صواعق محرقہ و ہنوز طول دارد و در آنچہ ما ذکر کردیم کفایت ست و باللہ التوفیق ۔ وعن بریدۃ ۔ روایت ست از بریدہ اسلمی ۔ قال گفت خطب ابوبکر و عمر فاطمۃ رضی اللہ عنہم خطبہ کردند و خواستگاری نمودند ابوبکر و عمر فاطمہ را ۔ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انہا صغیرۃ ۔ پس آنحضرت عذر آوردہ و گفت وی صغیرہ است فخطبہا علی فزوجہا منہ ۔ پس خواستگاری کرد او را علی پس نکاح کرد او را بعلی رضی اللہ عنہما ۔ رواہ النسائی ۔ و در بعضی روایات آمدہ است کہ گفت ام ایمن بعلی تو چرا خواستگاری نمی نمائی فاطمہ را و حال آنکہ ابن عم رسول خدائی گفت مرا شرم می آید کہ باین مواجہہ کنم آنحضرت را پس آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم شنید و راضی شد و چون علی رضی اللہ عنہ رضای آنحضرت دریافت اظہار کرد پس تزویج کرد آنحضرت فاطمہ را با وی ۔ وعن ابن عباس رضی اللہ عنہما ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم امر بسد الابواب الا باب علی ۔ روایت ست از ابن عباس کہ آنحضرت امر کرد به بستن درہا یعنی درہائیکہ بجانب مسجد شریف بودند مگر در علی را شرح این در باب مناقب ابوبکر گذشتہ

رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب ۔ وعن علی رضی اللہ عنہ قال کانت لی منزلۃ من رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لم تکن لاحد من الخلائق ۔ گفت علی رضی اللہ عنہ بود مرا قدری و مرتبتی و قربی نزد آنحضرت کہ نبود ہیچ یکی را از خلائق گفت ہیچ یکی از اصحاب را از جہت مبالغہ در غایت ابتہاج و افتخار را دیدن آن بر تمامہ خلق ۔ آتیہ باعلی سحر فاقول ۔ می آمدم من آنحضرت را پیش از سحر پس میگفتم ۔ السلام علیک یا نبی اللہ فان تنحنح انصرفت ۔ پس اگر تنحنح میکرد آنحضرت باز میگشتم و میدانستم کہ بکاری مشغول است کہ مانع ست از در آمدن از نماز و جز آن [illegible] تنحنح گلو روشن کردن ۔ والا دخلت علیہ و اگر تنحنح نمیکرد در می آمدم بر آنحضرت و این مرتبہ ہیچ کس را نبود زیرا کہ وی رضی اللہ عنہ قریب تر بود با آنحضرت در خانہ و اختلاط و مصاحبت و اخوت بہ جہت نسبت علم

رواہ النسائی ۔ وعنہ قال کنت شاکیا فمر بی رسول اللہ ۔ و ہم از علی ست رضی اللہ عنہ گفت بودم من بیمار پس گذشت بمن پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم وانا اقول ۔ و من میگفتم بجہت شدت مرض و وجع ۔ اللہم ان کان اجلی قد حضر فارحنی ۔ خداوندا اگر ہست اجل من کہ بتحقیق حاضر شدہ پس آسایش دہ مرا یعنی بمیران تا راحت یابم و خلاص شوم از سختی این درد ۔ اجل مدتی کہ برای عمر نہادہ اند و اطلاق او بمعنی موت بہ جہت آنست کہ منتہا آخر اجل سپری شدن مدت عمر میخواہند ۔ وان کان متاخرا ۔ و اگر ہست اجل من پس ماندہ و ہنوز نرسیدہ ۔ فارفغنی ۔ پس فراخ گردان زندگانی مرا رفغ بفتح را و غین معجمہ فراخی عیش و ارزانی و زیستن و زندگانی ۔ وان کان بلاء فصبرنی ۔ و اگر ہست این بیماری ابتلای و امتحان از آن پس شکیبا گردان مرا ۔ فقال رسول اللہ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کیف قلت چگونہ گفتی اعادہ کن باز گو ۔ فاعاد علیہ قال پس اعادہ کرد علی بر آنحضرت و باز گفت آنچہ گفتہ بود و فضربہ برجلہ پس زد آنحضرت علی را بپای خود تا متنبہ شود و ازین شکایت و بجہت غایت محبت و نشاط و تا برسد او را برکت پای مبارک وی و شفا یابد ۔ وقال اللہم عافہ ۔ و گفت آنحضرت و دعا کرد خداوندا عافیت بخش او را ۔ او اشفہ ۔ یا گفت شفا بخش او را شک از راوی ست شک کردہ راوی کہ عافہ گفت یا اشفہ ۔ فما اشتکیت وجعی بعد گفت علی پس بیمار نشدم بآن درد بعد از آن ہرگز رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح ۔

باب مناقب العشرۃ رضی اللہ عنہم

ابوبکر و عمر و عثمان و علی و طلحۃ و زبیر و سعد بن ابی وقاص و عبدالرحمن بن عوف و ابی عبیدہ بن الجراح و سعید بن زید

دہ تن از صحابہ مشہور اند بعشرہ مبشرہ از جہت بشارت دادن آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ایشانرا بجنت درہمہ ایشان وقتی اند وایشانرا
تقدم ومناقب ومآثر ست کہ دیگران را نیست وباید دانست کہ بشارت مخصوص بایشان نیست از جہت ورود آن باہل بیت نبوت از اولاد
وازواج وجز ایشانرا از اصحاب وتحقیق تفصیل کردہ ایم کلام درین باب در رسالہ کہ مسمے است بہ تحقیق الاشارۃ الی تعمیم
البشارۃ آنجا باید نگریست ۔

الفصل الاول

عن عمر رضی اللہ عنہ ۔ قال ما احد احق بهذا الامر من هولاء النفر ۔ روایت ست از امیر المؤمنین عمر گفت وبود وقت
گذشتن وی از عالم ووصیت کردن بخلافت مر اصحاب شوری را نیست ہیچ یکی سزاوار تر باین کار یعنی بخلافت ازین چند نفر ۔ الذین توفی
رسول اللہ ۔ آن کسانی کہ وفات یافت پیغمبر خدا صلے اللہ علیہ وسلم وهو عنهم راض ۔ وحالانکہ آنحضرت از ایشان راضی بود یعنی کمال
رضا داشت وزیادہ تر از صحابہ دیگر ۔ فسمی ۔ پس نام برد عمر این شش تن را ۔ علیا وعثمان والزبیر وطلحة وسعدا وعبد الرحمن ۔ و
سعد بن ابی وقاص را وعبد الرحمن بن عوف را ودو کس دیگر از عشرہ مبشرہ را نام نبرد یکی ابو عبیدہ بن الجراح کہ او را آنحضرت امین امت
وامین حق الامین خواندہ زیرا کہ وی پیش از عمر فوت شدہ بود ودیگر سعید بن زید زیرا کہ خویش وی بود وابن عم وزوج اخت وی بود
مقصود واستخلاف یک کس بود از میان آنہا ودر بعضے روایات آمدہ کہ عمر ذکر کرد او را در کسانیکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم راضی بود از ایشان
ولیکن در اہل شوری داخل نگردانید ۔ رواہ البخاری ۔ وعن قیس بن ابی حازم ۔ بحای مہملہ وزای تابعی کبیر ست کہ جاہلیت را
دریافتہ واسلام آوردہ چون بقصد مبایعت بدرگاہ آمد آنحضرت وفات [illegible] وبعضے او را در اسماء صحابہ ذکر کردہ اند ۔ قال
رایت ید طلحة شلاء ۔ گفت دیدم دست طلحہ را شل وشلل تباہ شدن دست یا بہ جہت خشک شدن یا بریدہ شدن وبعضے مخصوص بقسم اول
دارند ۔ وقی بها النبی ۔ دست وی شل بہ جہت آن شدہ بود کہ نگاہ داشت بدست پیغمبر را صلے اللہ علیہ وسلم یوم احد ۔ روز احد و
طلحہ روز احد خود را سپر آنحضرت ساختہ بود ودر جسد وی ہشتاد وچند جراحت شدہ بود تا آنکہ آلت مردی وی نیز مجروح شدہ بود
وصحابہ چون ذکر روز احد میکردند میگفتند آن روز تمام روز طلحہ بود ۔ رواہ البخاری ۔ وعن جابر قال قال النبی صلے اللہ علیہ وسلم
من یاتینی بخبر القوم یوم الاحزاب ۔ گفت جابر کہ گفت آنحضرت روز غزوۂ احزاب کیست کہ بیارد مرا خبر قوم کہ قریش یا یہود بنی قریظہ یعنی آنہا
جمع شدہ واتفاق نمودہ با رسول خدا بجنگ بر آمدہ بودند واحزاب عبارت از ایشانست جمع حزب بمعنے گروہ پس حق تعالی باد وباران
فرستاد ولشکر ملائکہ فرستادہ ہمہ را ہزیمت داد آنجا فرمودہ بود آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم کہ کیست کہ خبر این قوم بیارد ورفتن آنجا
ودر آمدن میان ایشان متعسر بود تا خبر تحقیق بیارد ۔ قال الزبیر انا ۔ گفت زبیر من ہستم کہ آرم خبر قوم را ۔ فقال النبی صلی اللہ
علیہ وسلم ان لکل نبی حواریا ۔ پس گفت آنحضرت بدرستی مر ہر پیغمبر را حواریست ۔ وحواری الزبیر ۔ وحواری من زبیر ست حواری بکسر را
وتشدید یا بمعنے مخلص وصادق دل ویاری دہ واصلش از حور ست بفتحتین بمعنی بیاض وازینجاست حواریون عیسے علیہ السلام وبعضے گفتہ اند کہ آنہا گازران
بودہ اند کہ جامہ سفید میکردند وقصارتی می نمودند وزبیر پسر عمہ آنحضرت بود کہ صفیہ نام داشت رضی اللہ عنہما متفق علیہ ۔ وعن الزبیر قال
قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من یأتی بنی قریظة ۔ گفت آنحضرت کیست کہ بیاید بنی قریظہ را کہ قبیلہ ایست از یہود ۔ فیاتینی بخبرهم ۔ پس بیارد مرا خبر

ایشان قال فانطلقت پس روان شدم من تا بیارم خبر ایشان بانکہ آنحضرت بعد از غزوۂ احزاب متوجہ بنی قریظہ شد و پانزدہ روز ایشان را محصور ساخت و فتح
کرد این حکایت آنجا گفت یا ہم در غزوۂ احزاب بنو قریظہ بودند آنجا خبر ایشان طلبید فتدبر۔ فلما رجعت جمع لی رسول اللہ زبیر
میگوید رضی اللہ عنہ پس ہنگامیکہ خبر گرفتہ برگشتم و باز آمدم جمع کرد برای من پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ابویہ۔ پدر و مادر خود را
فقال فداک ابی وامی۔ پس گفت آنحضرت فدای تو باد پدر و مادر من معنی جمع کردن ابویہ اینست متفق علیہ۔ وعن علی رضی اللہ
عنہ قال ما سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم جمع ابویہ لاحد الا لسعد بن مالک۔ گفت علی رضی اللہ عنہ نشنیدم من آنحضرت را
کہ جمع کردہ مادر و پدر خود را برای ہیچ یکے مگر برای سعد بن مالک مراد سعد بن ابی وقاص است و مالک اسم ابی وقاص ست۔ فانی
سمعتہ یوم احد یقول۔ پس من بدرستی شنیدم آنحضرت را روز غزوۂ احد کہ میگفت یعنی سعد را در وقتی کہ تیر می انداخت بکافران یا
سعد ارم فداک ابی وامی۔ ای سعد تیر بینداز فدای تو باد پدر و مادر من گویا علی رضی اللہ عنہ تفدیۂ زبیر را نشنیدہ لہذا
گفت ما سمعت۔ متفق علیہ۔ وعن سعد بن ابی وقاص قال انی لاول العرب رمی بسہم فی سبیل اللہ۔ گفت سعد بن ابی وقاص
بدرستیکہ من نخست از عرب کہ انداخت تیر در راہ خدا و پیش از من ہیچ کس تیر در راہ خدا نینداخت و آنچنان بود کہ در اول سال ہجرت
ابو عبیدہ بن الحارث را باشصت کس بقتال ابو سفیان بن حرب و مشرکان دیگر فرستادند و ایشان جمعی کثیر بودند پس میان
ایشان حربی نیفتاد حتی آنکہ سعد بن ابی وقاص تیری بجانب ایشان انداخت و این اول تیری بود کہ در میان این امت در راہ خدا
انداختہ شد متفق علیہ۔ وعن عائشۃ [illegible] قالت سہر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مقدمہ المدینۃ۔ گفت عائشہ بیدار بود
آنحضرت در وقت قدوم آوردن وی مدینہ را یعنی در بعضے غزوات لیلۃ شبی ظاہرا ملاحظہ داشت از بعضی اعدای دین شہر بکسرہا و مقدم
بفتح دال فقال لیت رجلا صالحا یحرسنی۔ پس گفت آنحضرت کاشکے یک مردی نیکو کار نگاہبانی کند مرا۔ اذ سمعنا صوت سلاح
ناگاہ شنیدیم ما آواز آلت جنگ را از تیر و کمان و شمشیر فقال من ہذا پس گفت آنحضرت کیست این۔ قال انا سعد۔ گفت منم سعد بن
ابی وقاص قال ما جاء بک گفت آنحضرت چہ چیز آورد ترا و چہ سبب آمدی۔ قال وقع فی نفسی خوف علی رسول اللہ۔ گفت افتاد در نفس من
ترسی بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ کہ تنہا ست مبادا اعدای دین مکری کنند باوی و آزاری رسانند فجئت احرسہ پس آمدم تا
نگاہبانی کنم او را و خدمتی بجای آرم۔ فدعا لہ رسول اللہ پس دعا کرد مر سعد را پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ثم نام پس خواب کرد
آنحضرت متفق علیہ۔ وعن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لکل امۃ امین۔ ہر امت را امانت داریست کہ در حقوق
خدا و خلق و نفس خیانتے نکند۔ وامین ہذہ الامۃ۔ و امین این امت۔ ابو عبیدۃ بن الجراح متفق علیہ۔ وعن ابن ابی ملیکۃ بضم میم
و فتح لام و سکون یا از مشاہیر تابعین ست قرشی تیمی مکی احول قاضی بود در عہد عبد اللہ بن الزبیر سی تن از صحابہ را دریافتہ۔ قال
سمعت عائشۃ وسئلت من کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مستخلفا لو استخلفہ۔ گفت شنیدم عائشہ را و حالانکہ پرسیدہ شد عائشہ
کہ کرامی بود آنحضرت خلیفہ خود گردانندہ اگر فرضا گفتے خود خلیفہ میگردانید کسی را از اصحاب۔ قالت ابو بکر۔ گفت عائشہ
ابو بکر را خلیفہ میگردانید۔ فقیل ثم من بعد ابی بکر۔ پس گفتہ شد و پرسیدہ شد عائشہ بعد از ان کرامی ساخت بعد از ابی بکر قالت

عمر گفت عمر را می ساخت۔ قیل من بعد عمر۔ گفته شد کیست بعد از عمر که او را خلیفه می ساخت۔ قالت ابوعبیدة بن الجراح گفت
عائشه ابوعبیده بن الجراح را می ساخت که امین بود و لایق این کار و ابوبکر صدیق رضی الله عنه نیز گفت که مرا با خلافت چه کار است
این علی ست و عمرست و ابوعبیده بن الجراح هر کرا از ایشان خواهید خلیفه سازید پس گفتند از تو لائق تر کیست پیش کرد ترا
آنحضرت برای کار دین ما پس کیست که مؤخر گرداند ترا در کار دنیا۔ رواه مسلم۔ وعن ابی هریرة ان رسول الله صلی الله علیه
وسلم کان علی حراء۔ روایت ست از ابوهریره که آنحضرت بود بر کوه حرا که اورا الآن جبل نور میگویند و آنحضرت صلی الله علیه و آله
وسلم پیش از نزول وحی در انجا مشغول می بود و وحی در انجا نازل شد همراه آنحضرت بود۔ و ابوبکر و عمر و عثمان و علی و طلحة والزبیر فتحرکت
الصخرة۔ پس جنبید سنگ۔ فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم اهدأ ساکن باش و مجنب۔ فما علیک
الا نبی او صدیق او شهید۔ پس نیست بر تو مگر پیغمبر یا صدیق یا شهید که عبارت ست از عمر و علی و عثمان و طلحه و زبیر که همه شهید شده اند
و شهادت طلحه و زبیر در واقعه حرب جمل ست نه در حرب بلکه بیرون آن چنانکه در محلش مذکور ست۔ وزاد بعضهم وسعد بن
ابی وقاص۔ و زیاده کرده اند بعضے از روات این لفظ که سعد بن ابی وقاص یعنی وی نیز بر حرا بود همراه آنحضرت۔ ولم یذکر
علیا۔ و ذکر نکرده این بعض علی را ولیکن این مشکل ست زیرا که سعد بن ابی وقاص مقتول نیست و در قصر خود مرده که در وادی
عقیق داشت و آورده شد از انجا و دفن کرده شد ببقیع مگر آنکه داخل صد[illegible] و صدیق اگرچه لقب امیر المومنین ابی بکر شد
رضی الله عنه ولیکن معنی این منحصر نیست در وی و صادق ست بر غیر [illegible] ثعلبی و سیوطی بطریق متعدده در مناقب
امیر المومنین علی رضی الله عنه آورده که این اول کسی ست که ایمان آورده و اول کسی ست که مصافحه میکند روز قیامت و این
صدیق اکبر و فاروق این امت ست یا مراد بشهید کسی ست که او را ثواب شهید ست چنانچه مبطون و امثال آن والله اعلم۔ رواه مسلم۔

الفصل الثانی

عن عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه ان النبی صلی الله علیه وسلم قال ابوبکر فی الجنة وعمر فی الجنة وعثمان
فی الجنة وعلی فی الجنة وطلحة فی الجنة والزبیر فی الجنة وعبدالرحمن بن عوف فی الجنة وسعد بن ابی وقاص فی الجنة وسعید بن زید فی
الجنة وابوعبیدة بن الجراح فی الجنة رواه الترمذی ورواه ابن ماجة عن سعید بن زید۔ و یکی از وجوه شهرت و امتیاز این ده
کس به بشارت جنت اینست که در بشارت ایشان یک حدیث واقع شده با وجوه دیگر گفته اند و الا بشارت مخصوص و منحصر در ایشان
نیست صرح بذلک العلماء و اینجا نکته ایست که برای آن متنبه باید شد که ذکر خلفای اربعه هر جا که در احادیث واقع شده کلا
و بعضا بهمین ترتیب شده و بدان استیناسی بمذهب اهل سنت و جماعت حاصل میگردد و اما گمان آنکه راویان تغییر ترتیب
داده و موافق اعتقاد خود آورده باشند بیجاست و کلا ایشان باندک تغییر و تقدیم و تاخیر رعایت میکنند که تاثیری و سرایتی
ندارد و مقصود از آن تفاوتے نمی پذیرد اینجا خود چه نوع کنند محدثان هم چنانکه هست ادا می نمایند تحقیق مذهب و تاویل کلام
کار مجتهدان و فقهاست فتدبر۔ وعن انس رضی الله عنه ان النبی صلی الله علیه وسلم قال ارحم امتی بامتی ابوبکر۔ مهربان ترین
امت من بامت من که بلطف و رفق و موعظت مردم را بخدا می خواند و میرساند ابوبکرست۔ واشدهم فی امر الله عمر۔ و سخت ترین آنست

در کار دین خدا که بعنف و شدت و جدال امر معروف و نهی منکر میکند عمرست - واصدقهم حیاء عثمان - و راست و صحیح ترین ایشان
از روی حیا عثمان ست صفت حیا را بعثمان رضی الله عنه خصوصیتی و امتیازی هست و حیا شعبهٔ عظمی ست از ایمان ظاهر اصدق
برای آن گفت که حیا گاهی بحکم طبیعت بشری نیز می باشد اگرچه بحکم شرع حق و درست نباشد اما حیا صادق و معتبر آنست که موافق
شریعت و مطابق حق باشد - وافرضهم زید بن ثابت - و عالم تر بعلم فرائض و مواریث زید بن ثابت ست که کاتب وحی بود و از اجلا
صحابه و جامع و کاتب قرآن بود در زمان ابوبکر و عثمان رضی الله عنهما - واقرأهم ابی ابن کعب - و خواننده تر مر قرآن را و ماهر تر
در تجوید قرآن ابی بن کعب ست وی نیز کاتب وحی بود و او را سید القراء میگفتند و آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را سید الانصار نام
کرده و عمر رضی الله عنه سید المسلمین میگفت و چون سورهٔ لم یکن الذین کفروا من اهل الکتاب نازل شد آنحضرت فرمود که خدا امر کرده است
که آنرا بر تو بخوانم و ترا بشنوانم گفت وی رضی الله عنه آیا خدا مرا نام برد گفت آنحضرت نعم نام تو برد و ترا بنام تو خواند پس
وی گریه کرد و آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم نیز بگریه در آمد - واعلمهم بالحلال والحرام معاذ بن جبل - و داناترین امت بحلال و حرام
معاذ بن جبل ست و وی رضی الله عنه انصاری ست و یکی از هفتاد تن که حاضر شدند عقبه را و آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم او را
مواخات داد بعبد الله بن مسعود و قیل بجعفر بن ابی طالب و فرستاد او را معلم و قاضی یمن وی در ان وقت هژده ساله بود و در
طاعون عمواس از عالم رفت و گفت خداو[illegible] رحمت ست از تو بر بندگان تو خداوندا معاذ و اهل عیال او را از ان محروم مداری
و آورده اند که در وقت رفتن از عالم میگفت [illegible]ن چندانکه خواهی بعزت تو که میدانی که من ترا دوست میدارم یا چنانکه گفت
والله اعلم و ابن مسعود گفت بودیم ما که تشبیه میدادیم معاذ را با براهیم خلیل علیه السلام در مضمون این آیت کان امة قانتا لله
حنیفا و فتوی میدادا و معاذ در زمان آنحضرت و در زمان ابوبکر و چون بیمن رفت میگفت عمر رضی الله عنه خالی گذاشت
معاذ اهل مدینه را از فقه و حاضر شد وی رضی الله عنه بدر را و مشاهد دیگر را در وقت رحلت گفت اصحاب خود را وقتیکه گریه
کردند چرا میگریید و چه چیز در گریه آورد شمارا گفتند میگرییم بر علمی که منقطع میگردد بموت تو گفت علم و ایمان قائم اند تا روز قیامت
بگیرید حق را از هر که باشد و رد کنید باطل را بر هر که باشد مناقب وی رضی الله عنه بسیار ست خارج از حد حصر و احصار - ولکل امة امین
وامین هذه الامة ابو عبیدة بن الجراح - و مر هر امت را امین ست و امین این امت ابو عبیده بن الجراح ست و در روایتی مر
پیغمبر را امینی ست و امین من ابو عبیده است و وی رضی الله عنه قرشی ست بهفت واسطه با آنحضرت در فهر بن مالک جمع میشود حاضر شده
جمیع مشاهد را همراه آنحضرت صلے الله علیه وآله وسلم و در روز بدر پدر خود را بمحبت خدا و رسول خدا کشته و ثابت ماند با آنحضرت روز
احد و برکشید دو حلقهٔ مغفر که در رخسارهٔ مبارک آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم خلیده بود بدهان خود پس افتاد از جهت زور
کردن دندان وی و وی نیز در طاعون عمواس رفت از عالم در زمان عمر بن الخطاب و نماز کرد بروی معاذ بن جبل و میگفت
امیر المؤمنین عمر در روز موت خود اگر ابو عبیده بن جراح میبود می سپردم این کار را بوی یعنی امر خلافت را یا اختیار را بدست
مشاورت وی تفویض میکردم والله اعلم - رواه احمد والترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح وروی عن معمر بن قتادة مرسلا

و روایت کردہ شدہ است از معمر بفتح میم و سکون عین از قتادہ بطریق ارسال۔ وفیہ۔ و در حدیث معمر آمدہ است۔ واقضاہم علی و قاضی تر و حکم کنندہ ترین از امت من علی است و لہذا عمر رضی اللہ عنہ بی مشاورت و فتوای وی رضی اللہ عنہ حکم نمی نمود و اگر حاضر نبودی توقف میکرد و میگفت قضیۃ لا اباحسن لہا۔ وعن الزبیر قال کان علی النبی صلی اللہ علیہ وسلم یوم احد درعان روایتیست از زبیر رضی اللہ عنہ کہ گفت بود بر آنحضرت روز غزوۂ احد دو زرہ و این بجہت غایت شجاعت و قوت اقدام وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم بود بہ حرب و ہر کہ شجاع ترست و مدعۂ تر دار دو در کار زار شمشیر و سلاح او و استعداد او برای جنگ زیادہ تر و از ینجا معلوم میشود کہ استعمال اسلحہ و مباشرت اسباب منافات بتوکل ندارد زیراکہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم سید المتوکلین بود و با وجود آن اینچنین میکرد و تواند کہ امثال این امور برای تعلیم امت میکردہ باشد اما تحقیق آنست کہ اینہا ناشی از عبودیت محض و امتثال امر ست۔ فنہض الی الصخرۃ پس برخاست آنحضرت و متوجہ شد بجانب سنگی بزرگ کہ آنجا بود تا بر وی بر آید و بنشیند و آرام گیرد فلم یستطع۔ پس نتوانست از جہت کوفتہا کہ رسیدہ بود۔ فقعد طلحۃ تحتہ۔ پس بہ نشست طلحہ زیر آنحضرت با وجود آن جراحتہا و زخمہا کہ داشت۔ حتی استوی علی الصخرۃ۔ تا آنکہ بر آمد و قرار گرفت آنحضرت بر صخرہ و این صخرہ در اصل جبل احد ست معلوم و معروف۔ فسمعت رسول اللہ۔ پس شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول۔ میگفت۔ اوجب طلحۃ۔ واجب گردانید طلحہ بر آنحود بہشت را باین عمل کہ بمحبت خدا و رسول خدا کرد۔ رواہ الترمذی۔ وعن [illegible] قال نظر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الی طلحۃ بن عبید اللہ۔ گفت جابر رضی اللہ عنہ نظر کرد آنحضرت بجانب طلحہ۔ قال من ا[illegible] الی رجل یمشی علی وجہ الارض وقد قضی نحبہ گفت آنحضرت کسی کہ دوست دارد کہ نظر کند بسوی مردی کہ میرود و بر روی زمین و حالانکہ بتحقیق مردہ است و یا منتظر مرد نست یعنی اگر کسے خواہد کہ مردہ را ببیند کہ بر روی زمین میرود۔ فلینظر الی ہذا۔ پس باید کہ نظر کند بسوی این اشارت بہ طلحہ است رضی اللہ عنہ۔ وفی روایۃ۔ و در روایتی باین لفظ آمدہ است کہ۔ من سرہ ان ینظر الی شہید یمشی علی وجہ الارض۔ کسیکہ شاد میگرداند او را کہ نظر کند بسوی شہید کہ میرود و بر روی زمین۔ فلینظر الی طلحۃ بن عبید اللہ۔ پس باید کہ نظر کند بسوی طلحہ بن عبید اللہ و تحقیق لفظ قضی نحبہ آنست کہ نحب بنون و حای مہملہ و بموحدہ بمعنے نذر و موت و اجل آید و در آیت کریمہ من المومنین رجال صدقوا ما عاہدوا اللہ علیہ فمنہم من قضی نحبہ ومنہم من ینتظر بہر دو معنے تفسیر کردہ اند یعنی از مسلمانان مردانند کہ راست گردانیدند ہر چہ عہد بستند با خدا پس بعضے از ایشان ادا کردند و وفا نمودند نذری کہ بجان سپاری در راہ خدا کردہ بودند یعنی مردند در راہ خدا و بعضے انتظار آن دارند و در حدیث نیز حمل بر ہر دو معنی درست ست و ظاہر در ثانی ست چنانکہ در روایت دیگر آمدہ شہید یمشی علی وجہ الارض و بحقیقت این اشارتست بموت اختیاری کہ حاصل میگردد مراہل سلوک و ارباب فنا را یا مراد بموت غیبوبت از عالم شہادت باستغراق در ذکر خدا و مشاہدۂ ملکوت و انجذاب بجناب قدس وی سبحانہ و این نتیجۂ موت اختیاریست و سیدی الشیخ علی متقی رحمۃ اللہ علیہ را رسالہ ایست مسمے بہدایۃ ربی عند فقد المربی کہ در انجا بیان موت اختیاری و سبق آن کردہ اند و حضرت شیخ عبد الوہاب متقی میفرمودند کہ یکبار در مکہ معظمہ شہرت یافت کہ شیخ علی متقی وفات یافتند مردم بشنیدن این خبر دویدند

و بخانقاه شیخ رسیدند شیخ را دیدند تازه و خرم بسلامت نشسته پس بیاران فرمودند اگر کی آن عالم را دیده و احوال آن نشأه را
عیانا دریافته بیاید و خبر دهد لاجرم تصدیق خبر او باید کرد یاران ما باید که بدانند که ما را بآن عالم بردند و آن عالم را دیده آمده ایم اکنون
یاران همه توبه کنند و باهم تجدید توبه میکنیم و لیکن در خلوت با گفتند که این خبر نشان قبول کار و تمامی ورزش ماست که در کسب اختیار
میکردیم — رواه الترمذی — وعن علی رضی الله عنه قال سمعت اذنی من فی رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول — گفت علی مرتضی شنید
گوش من از دهان آنحضرت که میگفت — طلحة والزبیر جاراى فی الجنة — طلحه و زبیر دو همسایه من اند در بهشت — رواه الترمذی
وقال هذا حدیث غریب — وعن سعد بن ابی وقاص ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال یومئذ یعنی یوم احد — روایت ست
از سعد بن ابی وقاص که گفت آنحضرت یعنی برای وی در آن روز یعنی روز احد — اللهم اشدد رمیته — خداوندا قوی و استوار گردان تیر انداز
او را — واجب دعوته — و پاسخ ده و قبول کن دعای او را مناسبت اجابت دعا بقوت رمی ظاهر ست که تعبیر از دعا به تیر کرده اند
چنانکه گفته است ع از هر کرانه تیر دعا میکنم روان ٭ وگویا اجابت دعای وی رضی الله عنه اثری از اصابت رمی وی بود که نخست
در راه خدا کرد — رواه فی شرح السنة — وعنه ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال اللهم استجب لسعد اذا دعاک — وهم از سعد بن
ابی وقاص روایتیست که آنحضرت گفت دعا کرد خداوندا قبول و پذیرا کن مر سعد را وقتی که دعا کند ترا — رواه الترمذی وعن
علی رضی الله عنه قال ما جمع رسول الله صلی الله علیه [illegible] وسلم اباه وامه الا لسعد — گفت علی مرتضی رضی الله عنه جمع نکرد آنحضرت پدر و مادر خود
را برای هیچ یکی مگر برای سعد — قال له یو[illegible] آنحضرت مر سعد را روز احد — ارم فداک ابی وامی — تیر انداز فدای تو باد پدر و مادر
من — وقال له ارم ایها الغلام الحزور — و گفت آنحضرت مر سعد را تیر بینداز ای کودک توانا و حزور بفتح حای مهمله و زای مفتوحه
و واو مشدده و را در آخر و بسکون زای و تخفیف واو نیز آمده فی الصراح حزور کودک رسیده و زورمند شده و حزوره بمعنی پشته خرد
از زمین نیز آمده و بود وی رضی الله عنه جوان گردید اسلام آورد بر دست ابی بکر صدیق و بود در آن وقت هفده ساله — رواه الترمذی
وعن جابر قال اقبل سعد فقال النبی صلی الله علیه وسلم هذا خالی — روایتست از جابر که گفت پیش آمد سعد بن ابی وقاص
پس گفت آنحضرت این خال من ست یعنی برادر مادر — فلیرنی امرء خاله — پس باید که بنماید مرا مردی خال خود را یعنی برابر این خال
من دارم و مانند او — رواه الترمذی وقال — و گفت جابر در توجیه گفتن آنحضرت سعد را خال خود — وکان سعد من بنی زهرة — و بود سعد
از بنی زهره که محله از قریش ست اولاد زهره بنت کلاب — وکانت ام النبی صلی الله علیه وسلم من بنی زهرة — و بود مادر آنحضرت
از بنی زهره — ولذلک قال النبی — پس از آن جهت گفت پیغمبر صلی الله علیه وسلم سعد را هذا خالی — این خال منست — وفی المصابیح فلیکرمن — پس باید که گرامی
دارد مرد خال خود را چنانکه من اکرام میکنم خال خود را — بدل فلیرنی — در بدل لفظ فلیرنی بعضی گفته اند فلیکرمن تصحیف ست والله اعلم

الفصل الثالث — عن قیس بن ابی حازم تابعی ست حال و در حدیث ثانی از فصل اول گذشت — قال سمعت سعد بن ابی
وقاص یقول انی لاول رجل من العرب رمی بسهم فی سبیل الله — گفت قیس شنیدم سعد را که میگفت بدرستی که من نخستین مردی ام از عرب
که انداخته تیر در راه خدا — ورأیتنا نغزو مع رسول الله — و میدیدم من خود را و دیگر اصحاب پیغمبر خدا را که غزا میکردیم همراه پیغمبر خدا

صلی اللہ علیہ وسلم وما لنا طعام الا الحبلة وورق السمر وبودیم ما راخوردش مگر حبله بضم حای مهمله وفتح آن وسکون موحده وفتح آن انه

وبود ما را طعام مگر برگ سمر بفتح سین وضم میم نام درختی ست مشهور واحد او سمره است وان کان احدنا لیضع کما تضع الشاة تحقیق

بود یکی از ما که می نهاد یعنی پشک خشک چنانکه می نهد گوسپند ماله خلط در حالیکه نیست افگنده را آلودگی وآمیزش یعنی اجزای

او بعضے از جهت خشکی ثم اصبحت بنو اسد تعزرنی علی الاسلام پس گشتند بنو اسد که واقف میگردانند وتعلیم میکنند مرا و را احکام

اسلام وتعزیر بمعنے توقیف آمده یا تعزیر تادیب وتوبیخ میکنند مرا بر تقصیر در حق اسلام واصل تعزیر بمعنے رد ومنع ست وبمعنے نصرت

دادن نیز می آید چنانکه در قول حق سبحانه وتعزروه وتوقروه زیراکه ناصر منع میکند از منصور دشمنان او را مراد باسلام اینجا نماز ست

لقد خبت اذن وضل عملی هر آئینه تحقیق نومید گشتم وزیانکار گشتم وگم شد عمل من یعنی هرگاه بنو اسد مرا احکام اسلام وآداب نماز

تعلیم کنند با این سابقه که من در اسلام دارم دیگر مرا امید فلاح وهدایت چه باشد وکانوا وشوا به الی عمر وبودند بنو اسد که سخن چینی

کرده بودند وشکایت بده از سعد بن ابی وقاص نزد امیر المؤمنین عمر وبوده بود عامل عمر رضی اللہ عنهما بر کوفه وقالوا لا یحسن یصلی و

گفته بودند نیک نمیکند وی نماز را پس عمر تشدید کرده فرستاد او را ووی نزد عمر کشف حقیقت حال کرد پس تصدیق کرد او را وگفت

گمان من همچنین ست که تو میگوئی ورد کرد بر بنی اسد ومراد به بنی اسد اولاد زبیر بن العوام بن خویلد بن اسد اند واز اینجا معلوم گردد

که فخر بعلم وفضل واظهار کمال خود را به بیان واقع از برای مصلحت دینی ودفع عار ومنقصت در دین جائز ست وصحابه را رضی اللہ عنهم

مفاخرت میان خود بوده بجهت اغراض صحیحه صالحه متفق علیه وعن سعد [illegible] وانا ثالث الاسلام ودر صحیح بخاری لقد رأیتنی

هر آئینه تحقیق میدانم من خود را ومن سوم اهل اسلام بودم ودر روایت بخاری وانا ثلث الاسلام بضم ثا یعنے سه یک اهل اسلام مقصود

بلکه ست یعنی دو کس مسلمان شده بودند سوم من مسلمان شدم وگفته اند که مراد وی از آن دو کس ابوبکر وخدیجه است وصواب آنست که مراد

مردان بلکه مردان احرار ست ودر تنقیح صاحب گفته که وی هفتم هفت کس ست مراد بدان عاشر از مرد وزن وآزاد وبنده است ما اسلم احد

الا فی الیوم الذی اسلمت فیه واسلام نیاورد هیچ یکے مگر در روزیکه اسلام آوردم من دران روز وگفته اند که هیچ کس درین کلام شامل مرا

وغیر او نیست یعنی یافته نشد اسلام از هیچ یکے مگر در روزیکه اسلام آوردم من دران روز که دران روز مسلمانی یافته شد که منم

ولقد مکثت سبعة ایام وانی لثلث الاسلام وتحقیق درنگ کردم من هفت روز وحال آنست که من سه یک مسلمانان بودم یعنی

اسلام آوردم من بعد از دو کس وبعد از آن هفت روز گذشت که کسی دران هفت روز اسلام نیاورده وبعد از هفت روز اسلام آورده

هر که آورد وانچنین تفسیر کرده است این حدیث را طیبی فافهم رواه البخاری وعن عائشة ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یقول لنسائه

روایت میکند عائشه که آنحضرت میگفت مر زنان خود را ان امرکن مما یهمنی من بعدی بدرستی که کار شما وحال شما از جنس چیزیست که

اندیشه می اندازد مرا بعد از من که حال شما چه خواهد شد ومردم با شما چه معامله خواهند کرد وکه متکفل ومتصدی مهمات معیشت شما خواهد شد وتوفیق بدان خواهد یافت

ولن یصبر علیکن الا الصابرون الصدیقون وصبر نخواهند کرد بر شما وتفقد احوال شما مگر آنانی که کامل اند در صبر وصبر خوی وعادت ایشان است و

کامل اند در صدق معامله وادای حقوق قالت عائشة یعنے المتصدقین گفت عائشه مراد میدارد آنحضرت از این صابران صدیقان صدقه دهندگان

وخیر کنندگان را زیرا که سوق کلام از بہر نفقات ایشانست۔ ثم قالت عائشۃ لابی سلمۃ بن عبد الرحمن۔ پستر گفت عائشہ صدیقہ از برای
شکر گزاری و اظہار منت داری عبد الرحمن بن عوف بہ پسری کہ ابو سلمہ است و از کبار تابعین است۔ سقی اللہ اباک من سلسبیل الجنۃ۔ بنوشاند
خدا تعالی پدر ترا از چشمہ کہ در بہشت ست و سلسبیل نام چشمۂ ایست در بہشت و در قاموس گفتہ سلسبیل خمر جنت و چشمۂ جنت و سلسبیل الجنۃ نیز روایت
بمعنے آب سرد و آب روشن و خوش کہ بحلق روان و فرو شود و سلسال الجنۃ نیز بمعنے سلسبیل و سلسل الجنۃ نیز آمدہ بمعنی شراب بارد و بعضی گفتہ اند خالص
صافی از خس و خاشاک و تیرگی و طیبی گفتہ کہ یا در سلسبیل زیادہ شد تا کلمہ خماسی گشت و دلالت بر غایت سلاست کردند بر۔ وکان ابن عوف قد
تصدق علی امہات المؤمنین۔ و بود عبد الرحمن بن عوف کہ بتحقیق تصدق کردہ بود بر نساء آنحضرت۔ بحدیقۃ بیعت باربعین الفا۔ بباغی کہ فروخته
شدہ بچہل ہزار درہم یا دینار واللہ اعلم۔ رواہ الترمذی۔ وعن ام سلمۃ قالت سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لازواجہ گفت
ام سلمہ شنیدم آنحضرت را کہ میگفت برای زنان خود۔ ان الذی یحنو علیکن بعدی ہو الصادق البار۔ بدرستی آنکس کہ بہ شما رالطف مہربانی کند و
و نشر کند بر شما اموال بعد از من او ست صادق نیکو کار۔ اللہم اسق عبد الرحمن بن عوف من سلسبیل الجنۃ۔ خداوندا بنوشان عبد الرحمن بن عوف
را از چشمۂ بہشت ظاہر آنست کہ این کلام ام سلمہ باشد چنانکہ در حدیث سابق از عائشہ مذکور شدہ و بعضے گفتہ اند کہ این کلام آن حضرت
زیرا کہ وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم دانستہ بود کہ از وی رضی اللہ عنہ احسانی باز واج مطہرہ بوجود خواہد آمد و درین معجزۂ آنحضرتست
رواہ احمد۔ وعن حذیفۃ قال جاء اہل نجران الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایتیست از حذیفہ بن الیمان کہ از کبار صحابہ و صاحب
رسول اللہ بود گفت آمدند اہل نجران بفتح نون [illegible] جیم نام موضعی ست یمن کہ در سال دہم فتح شد و در نہایہ گفتہ موضعی میان حجاز و شام سوی
آنحضرت۔ فقالوا۔ پس گفتند۔ یا رسول [illegible] الینا رجلا امینا۔ بفرست بسوی ما مردی امین کہ در حق ما خیانت راضی نباشد۔ قال
لابعثن الیکم رجلا امینا حق امین۔ فرمود آنحضرت ہر آئینہ میفرستیم بسوی شما مردی امین ثابت در امانت۔ فاستشرف لہا الناس۔ پس نگران شدند
و منتظر گشتند بجہت این کلمہ یا برای این امارت و امانت مردم تا کدام یکی را اختیار کنند و کدام یکی باین منصب مشرف و ممتاز گردد۔ و قال
و گفت حذیفہ۔ فبعث ابا عبیدۃ بن الجراح۔ پس فرستاد آنحضرت بامینی بر آن قوم ابو عبیدہ بن الجراح را۔ متفق علیہ۔ وعن
علی رضی اللہ عنہ قال قیل۔ گفت امیر المومنین علی گفتہ شد بآنحضرت۔ یا رسول اللہ من نؤمر بعدک۔ کرا امیر گردانیم ما بر خود بعد از تو۔ قال ان
تؤمروا ابا بکر تجدوہ امینا زاہدا فی الدنیا۔ گفت آنحضرت اگر امیر میگردانید ابو بکر را می یابید او را امانت دار در حقوق دین رغبت کنندہ در دنیا
راغبا فی الآخرۃ۔ راغب در کار آخرت۔ وان تؤمروا عمر تجدوہ قویا امینا لایخاف فی اللہ لومۃ لائم۔ و اگر امیر می سازید عمر را می یابید او را
توانا و محکم و امانت دار کہ نمی ترسد در اجرای احکام دین خدا ملامت ہیچ ملامت کنندہ را۔ ان تؤمروا علیا ولا اراکم فاعلین۔ و اگر امیر می سازید علی را
و نمیدانم و نمی بینم شما را کنندہ آنرا۔ تجدوہ ہادیا مہدیا۔ می یابید او را راہ راست نمایندہ راہ راست یافتہ۔ یاخذ بکم الصراط المستقیم۔ میگیرد و میبرد
شما را راہ راست در این حدیث دلیل ست کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم تنصیص و تعیین نکردہ بر خلافت ہیچ یکی و ظاہر آن می نماید کہ مراد باین
از آنحضرت بیواسطہ باشد و درین حدیث ذکر عثمان رضی اللہ عنہ نیست و بعضے گفتہ اند کہ شاید آنحضرت ذکر کردہ و راوی نسیان کردہ باشد واللہ
اعلم۔ رواہ احمد۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم رحم اللہ ابا بکر زوجنی ابنتہ۔ رحمت کند خدای تعالے ابو بکر را

که نکاح کرده داد مرا دختر خود را۔ وحملنی الی دار الهجرة۔ و برداشت و سوار کرد مرا بر ناقه و موافقت کرده آورد به سوی دار هجرت آورده اند که ابو بکر صدیق رضی الله عنه دو ناقه پرورده و تیار کرده داشته بود که تا کی امر هجرت شود پس یک ناقه نزد آنحضرت آورده گفت یا رسول الله این را اختیار کن و سوار شو فرمود سوار نشوم مگر آنکه بفروشی بدست من و بی آن اختیار نکنم پس به هشت صد درهم بخرید و قرض کرد۔ وصحبنی الغار۔ و صحبت داشت مرا در غار۔ واعتق بلالا من ماله۔ و آزاد کرد بلال را از مال خود یعنی در خدمت من گذاشت یا اصل خریدن بلال آن نعمت و کمال ایمان نعمتی ست و اصل با آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم۔ رحم الله عمر یقول الحق وان کان مرا۔ رحمت کند خدای تعالی عمر را میگوید حق اگرچه تلخ باشد۔ ترکه الحق وماله من صدیق۔ گذاشته است عمر را حق گوئی و حالانکه نیست مر او را هیچ دوستی از آنهائی که دوستی ایشان برای مراعات و مداهنت باشد۔ رحم الله عثمان تستحیی منه الملائكة۔ رحمت کند خدای تعالی عثمان را شرم میدارند ازوی فرشتگان۔ رحم الله علیا۔ رحمت کند خدای تعالی علی را۔ اللهم ادر الحق معه حیث دار۔ خداوندا بگردان حق را با علی هر جا و هر جانب که بگردد علی و این موافق حدیثی دیگر است که سیوطی در جمع الجوامع آورده که القرآن مع علی و علی مع القرآن۔ رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب۔

باب مناقب اهل بیت النبی صلی الله علیه وسلم

بدانکه اطلاق اهل بیت بچند معنی آمده کسانیکه حرام ست بر ایشان زکوة گرفتن و ایشان بنو هاشم اند و این شامل ست آل عباس و آل علی و آل جعفر و آل عقیل و آل حارث را رضی الله عنهم اجمعین و گاهی بمعنی اهل و عیال آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم آمده شامل مر ازواج مطهرات را و بیرون آوردن نساء آنحضرت از اهل بیت مکابره است و مخالف [illegible] مر سوق آیت کریمه را انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا زیرا که خطاب با ایشانست و ما قبل [illegible] و ما بعد آن پس بیرون آوردن ایشان از آنچه در ما بین واقع شده بیرون می آرد کلام را از اتساق و انتظام امام فخر الدین محمد رازی گفته که این آیت شامل ست مر نساء آنحضرت را زیرا که سیاق آیت ندا میکند بدان پس بیرون آوردن ایشان از آن و مخصوص کردن بغیر ایشان صحیح نباشد و نیز گفته که اولی آنست که گفته شود اهل بیت اولاد آنحضرت و ازواج اویند و حسن و حسین رضی الله عنهما از ایشانند و علی مرتضی نیز از اهل بیت اوست بجهت معاشرت او بنت پیغمبر را و ملازمت او مر وی را صلی الله علیه و آله وسلم و گاهی اطلاق اهل بیت چنان آمده که مفهوم میگردد اختصاص آن بفاطمه زهرا و علی و حسن و حسین سلام الله علیهم اجمعین روایت میکند انس رضی الله عنه که آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم میگذشت بخانهٔ فاطمه چون برای نماز فجر بمسجد می آمد و میگفت الصلوة یا اهل البیت انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت ویطهرکم تطهیرا رواه الترمذی و ابن ابی شیبة و از ام سلمه آمده که بودم من نزد رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم که خادم آمد و خبر کرد که علی و فاطمه بر آستانه ایستاده اند پس گفت آنحضرت مرا یکسو شو پس من اندرون خانه رفتم پس در آمد حسن و حسین پس نشاند آنحضرت حسن و حسین را در کنار مبارک خود و گرفت علی را بیک دست خود و گرفت فاطمه را بدست دیگر و چسپانید بخود و پیچید بر ایشان گلیم سیاه که پوشیده بود آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم و گفت خداوندا اینها اهل بیت من اند آمده اند بسوی تو نه بسوی آتش من و اهل بیت من و نیز از ام سلمه آمده که گفت آنحضرت این مسجد من حرام ست

بر هر حائض از زنان و هر جنب از مردان مگر بر محمد و اهل بیت وی علی و فاطمه و حسن و حسین روایت کرد این حدیث را بیهقی و تضعیف کرد
بالجمله اطلاق اهل بیت برین چهار تن پاک شائع و مشهور ست و علما در تطبیق این اقوال و توجیه این اطلاقات گفته اند که بیت
سه است بیت نسب و بیت سکنی و بیت ولادت پس بنو هاشم اولاد عبد المطلب اهل بیت پیغمبر اند صلی الله علیه وآله وسلم از جهت نسب و اولاد جد
قریب را بیت میخوانند و میگویند خانه فلانی بزرگ ست و ازواج مطهره آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم اهل بیت سکنی اند و اطلاق
اهل بیت بر زنان مر داخص و اعرف ست بحسب عرف و عادت و اولاد شریف آنحضرت اهل بیت ولادت اند و با وجود شمول اهل بیت
تامه اولاد آنحضرت را علی و فاطمه و حسن و حسین سلام الله علیهم اجمعین از میان ایشان ممیز بمزید فضل و کرامت و تعلق محبت
و مودت ممتاز و مخصوص اند چنانکه متبادر از اطلاق اهل بیت ایشانند و در فضائل و مناقب و کرامت ایشان احادیث بیرون از حد احصا
وارد شده و مؤلف ذکر کرده است درین باب بعضی بنی هاشم را و ذکر کرد علی را و فاطمه را و حسن و حسین را رضی الله عنهم اجمعین و ذکر
کرد ابراهیم بن رسول الله را و زید بن حارثه و پسر او اسامه بن زید را نیز ذکر کرد و تقریباً و استطراداً از جهت کمال محبت و عنایت آنسرور
با ایشان یا از جهت ادخال ایشان در اهل بیت و ذکر نکرد ازواج مطهره را و عقد کرد برای ایشان بابی علیحده یا از جهت استبداد
و استقلال ایشان بمناقب مخصوصه یا بسبب عدم ادخال ایشان در اهل بیت بنا بر رعایت تعارف اطلاق او بر اربعه والله اعلم

الفصل الاول عن سعد بن ابی وقاص قال لما نزلت هذه الآیة گفت سعد وقتی که فرود آمد این آیت ندع ابناءنا و ابناءکم
دعا رسول الله خواند پیغمبر خدا صلی الله علیه [illegible] طمة وحسنا وحسینا فقال اللهم هؤلاء اهل بیتی پس گفت آنحضرت
خداوندا اینها اند اهل بیت من رواه مسلم بدانکه این آیت را آیت مباهله میگویند و بهل بمعنی لعنت کردن است و بهلة بالضم و فتح بمعنی لعنت
مباهله لعنت کردن یکدیگر را و دعا کردن بدان اصل ابتهال اینست بعد از آن اطلاق کرده شد بر هر دعائی که کوشش کرده شود
در آن و عادت عرب بود که چون قومی میان خود اختلاف می نمودند و تکذیب یکدیگر میکردند و ظلم می کردند بیرون می آمدند و لعنت
میکردند یکدیگر را و میگفتند لعنة الله علی الکاذب والظالم و آنحضرت را امر شد از درگاه عزت که مباهله کند با نصاری و این آیت
فرود آمد فمن حاجک فیه من بعد ما جاءک من العلم پس کسی که حجت کند ترا پس از آنچه آمده است ترا از علم و شریعت فقل تعالوا ندع ابناءنا
و ابناءکم پس بگو بیائید بخوانیم ما پسران خود را و بخوانید شما پسران خود را ونساءنا ونساءکم بخوانیم ما زنان ما را و بخوانید شما زنان خود را وانفسنا
وانفسکم و ذاتهای خود را و ذاتهای شما را ثم نبتهل پس تضرع و ابتهال کنیم فنجعل لعنة الله علی الکاذبین پس بگردانیم لعنت خدا را بر هر که دروغ گوست
از ما و شما پس بر آمد رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم در حالی که در کنار خود گرفته حسن و حسین را که خرد بودند در آن زمان و فاطمه پس آنحضرت
و علی پس فاطمه سلام الله علیها چه وقت و چه کسانند ارباب نبوت و امر کرد آنحضرت با ایشان که چون من دعا کنم شما آمین گوئید و چون
پیشوای ترسایان ایشان را دید گفت با قوم خود وای بر شما من می بینم این رویها را که اگر از خدا درخواست کنند که کوه را از جای برکند برکند
تا چه انوار تجلی در آنوقت بر روی ایشان تافته بود که کافر بیگانه آنرا دریافت و از جای رفت تو مؤمن محب یگانه را که با آن نور آشنا ست
چه حال باشد عرفه من ذاق پس گفت این ترسا زنهار مباهله مکنید با ایشان و اگر نه هلاک میشوید و از بیخ برکنده می شوید پس

بقہر و جبر القیاد آوردند و جزیہ قبول کردند و چون مناسبت معنوی در درون نداشتند مسلمان نشدند بہیبت معجزہ از سر قبول تشمن
بوی جنسیت بپے دل بردن ست بفرمود رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم اگر مباہلہ میکردند ایشان مسخ کردہ می شدند قردہ و خنازیر
و آتش میشد بر ایشان تمام وادی و از بیخ برکندہ می شدند و می سوختند تا بہ پرندگان بر درختان ۔ وعن عائشۃ قالت خرج
النبی صلی اللہ علیہ وسلم غداۃ ۔ گفت عائشہ رضی اللہ عنہا بیرون آمد آنحضرت در یک بامدادی ۔ وعلیہ مرط مرحل ۔ و حالانکہ بر آنحضرت
گلیمی بود کہ در وی نقشہا بود ۔ من شعر اسود ۔ از موی سیاہ مرط بکسر میم و سکون را گلیم از صوف یا خز کہ بر میان بندند و مرحل بضم میم
و فتح حای مہملہ مشددہ آنکہ در وی نقش پالانہا باشد و بعضی بہ جیم نیز روایت کردہ اند یعنی آنکہ در ان نقش مرجل بمعنی دیگ آہنی باشد
واما تفسیر او بہ نقش مردان خطاست مگر آنکہ پیش از تحریم تصاویر باشد ۔ فجاء الحسن بن علی ۔ پس آمد امام حسن ۔ فادخلہ ۔ پس درآورد آنحضرت
اورا ۔ ثم جاء الحسین ۔ پستر آمد امام حسین ۔ فدخل معہ ۔ پس درآمد حسین با حسن ۔ ثم جاءت فاطمۃ ۔ پستر آمد فاطمہ ۔ فادخلہا ۔ پس درآورد
آنحضرت فاطمہ را ۔ ثم جاء علی ۔ پستر آمد علی ۔ فادخلہ ۔ پس درآورد اورا ۔ ثم قال انما یرید اللہ لیذھب عنکم الرجس اہل البیت ویطھرکم تطھیرا
نمیخواہد خدای تعالی مگر آنکہ دور گرداند از شما پلیدی گناہان را ای اہل بیت نبوت و پاک گرداند شما را پاک گردانیدن ۔ رواہ مسلم ۔
وعن البراء قال لما توفی ابراھیم قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان لہ مرضعا فی الجنۃ ۔ گفت براء بن عازب کہ صحابی مشہور ست
ہنگامیکہ وفات یافت ابراہیم پسر آنحضرت کہ از ماریہ قبطیہ بود و از احوال آن [illegible] کسوف مجملی گذشتہ است گفت آنحضرت کہ بدرستی
مر او را شیر دہندہ ہست در بہشت یعنی وی را در بہشت درآوردہ اند و شیر دہ[illegible]ی گماشتہ و وی رضی اللہ عنہ در مدت رضاع
از عالم رفتہ بود و بعضی تاویل کردہ اند و تمام ارضاع را بتمام گردانیدن حق تعالی لذت جنت و نعیم آن مر او را گویا کہ بجای رضاع ست واللہ اعلم
بحقیقۃ الحال و مرضع بضم میم و کسر ضاد معجمہ است بمعنی شیر دہندہ و بفتح ہر دو نیز روایت ست بمعنی شیر دادن و بعضی از قوم صوفیہ قدس اللہ
اسرارہم باین حدیث اشارتی بہ ترقی بعد الموت یافتہ اند و این مسئلہ مختلف فیہ است و در محل خود در وی تکلم کردہ ایم و مختار نزد این
درویش ثبوت آنست واللہ اعلم ۔ رواہ البخاری ۔ وعن عائشۃ قالت کنا ازواج النبی صلی اللہ علیہ وسلم عندہ ۔ گفت عائشہ
بودیم کہ ازواج پیغمبریم نزد آنحضرت ۔ فاقبلت فاطمۃ ۔ پس روی آورد فاطمہ رضی اللہ عنہا ۔ ماتخفی مشیتہا ۔ بکسر میم ۔ من مشیۃ
رسول اللہ ۔ پنہان نبود و ممتاز نبود ہیئت روش و رفتار فاطمہ از روش و رفتار پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ۔ زیرا کہ وی رضی اللہ
عنہا مشابہ بود در سمت و ہیئت و راہ و روش با آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و در روایات آمدہ است کہ چون وی رضی اللہ عنہا نزد
آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم می آمد پس می استاد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و بوسہ می داد اورا و چون آنحضرت نزد وی آمدی
وی نیز ہمچنین میکرد ۔ فلما رآھا قال ۔ پس ہنگامی کہ دید آنحضرت فاطمہ را گفت ۔ مرحبا بابنتی ۔ فراخی و کشادہ باد بدختر من ۔ ثم اجلسہا
پستر نشاند آنحضرت فاطمہ را ۔ ثم سارھا ۔ پستر سخنے گفت باوی پنہانی ۔ فبکت بکاء شدیدا ۔ پس بگریست فاطمہ گریستن سخت ۔ فلما رآی
حزنہا سارھا الثانیۃ ۔ پس ہرگاہ کہ دید آنحضرت اندوہگین فاطمہ را سخنے گفت باوے پنہانی دوم بار ۔ فاذا ہی تضحک ۔ پس
ناگاہ فاطمہ میخندد و این در ایام مرض موت یا قریب آن ایام بود ۔ فلما قام رسول اللہ ۔ پس چون برخاست پیغمبر خدا

ازان مجلس رسول صلی اللہ علیہ وسلم سألتها عما سارک ۔ پس میگوید عائشہ پرسیدم من فاطمہ را و گفتم چہ چیز سخنے پنہانی گفت آنحضرت با تو
قالت ۔ گفت فاطمہ ۔ ما کنت لافشی علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سرہ ۔ نیستم من کہ پراگندہ و آشکارا گردانم بر آنحضرت سر او را
افشا پراگندہ گردانیدن خبر و درینجا استحباب اخفای اسرار کبار و احباب ست از اغیار و ہمین ست مستند در کتمان مریدان اسرار
مشائخ را ۔ فلما توفی قلت عزمت علیک بما لی علیک من الحق ۔ پس چون وفات یافت آنحضرت گفتم من یعنی بہ فاطمہ سوگند میدہم
بر تو بہ چیزی کہ مراست بر تو از حق صحبت و محبت مادری ۔ لما اخبرتنی ۔ نمیگذارم ترا مگر آنکہ خبر دہی تو مرا ۔ قالت اما الآن فنعم ۔ گفت فاطمہ
اما اکنون کہ آنحضرت از عالم رفت پس آری میگویم ۔ اما حین سارنی فی الامر الاول ۔ اما ہنگامی کہ پنہانی گفت مرا در بار اول فانہ اخبرنی
ان جبرئیل کان یعارضنی القرآن ۔ پس بدرستی کہ آنحضرت خبر داد مرا کہ جبرئیل بود کہ مقابلہ میکرد مرا قرآن را و میخواند با من قرآن را بطریق
مدارست چنانکہ حافظان با یکدیگر میخوانند ۔ کل سنۃ مرۃ ۔ ہر سال یکبار و آن در رمضان می بود ۔ وانہ عارضنی بہ العام مرتین ۔ و بدرستی
جبرئیل معارضہ کرد مرا بقرآن امسال دو بار ۔ ولا اری الاجل الا قد اقترب ۔ و گمان نمیبرم من مدت حیات را مگر آنکہ نزدیک آمدہ است
سپری شدن آن زیرا کہ معارضہ دو بار بر خلاف معتاد مشعر بوصیت بحفظ القرآن و حفظ احکام اوست تا کامل شود امر دین و
تمام گردد نعمت ۔ فاتقی اللہ ۔ پس تقوی کن و پرہیز کن ای فاطمہ از جزع ۔ واصبری ۔ و صبر کن ۔ فانی نعم السلف انا لک ۔ پس
بدرستی من نیکو پیش روندہ ام من برای تو [illegible] پدران و قرابتان در گذشتہ ۔ فبکیت ۔ پس چون آنحضرت خبر وفات خود داد
گریستم ۔ فلما رای جزعی سارنی الثانیۃ [illegible] ی کہ دید آنحضرت ناشکیبائی مرا پنہانی گفت مرا بار دیگر ۔ قال یا فاطمۃ الا ترضین
ان تکونی سیدۃ نساء اہل الجنۃ ۔ گفت آنحضرت ای فاطمہ راضی نیستی کہ باشی تو بہترین زنان از میان زنان بہشت ۔ او نساء
العالمین ۔ یا گفت سیدۃ نساء العالمین یعنی دل تنگ مباش و از خدا راضی و شاکر باش کہ ترا این مرتبہ دادہ است ۔ وفی روایۃ
و در روایتی ہمچنین آمدہ کہ گفت فاطمہ ۔ فسارنی فاخبرنی انہ یقبض فی وجعہ فبکیت ۔ پس سخن پنہانی گفت آنحضرت مرا پس خبر داد مرا
کہ وی قبض کردہ میشود درین درد وی کہ دارد پس گریستم من ۔ ثم سارنی فاخبرنی انی اول اہل بیتہ اتبعہ فضحکت ۔ پس
پنہانی گفت مرا پس خبر داد مرا کہ من نخستین اہل بیت اویم کہ در پے میروم او را یعنی بعد از وی زود از عالم میروم من پس خندیدم من
و اتبعہ بتخفیف ست و بہ تشدید نیز روایت ست ۔ متفق علیہ ۔ بدانکہ این حدیث دلالت دارد بر فضل فاطمہ بر تمامہ نساء مومنات حتی
از مریم و آسیہ و خدیجہ و عائشہ ہمچنین گفتہ است سیوطی و در بعضے احادیث مریم بنت عمران را از عموم نساء کہ زہرا رضی اللہ عنہا را بر ایشان
تفضیل دادہ استثنا کردہ است و در حدیث دیگر آمدہ کہ مثل فاطمہ درین امت مثل مریم ست در قوم خود یعنی فاضل تر از غیر خود و تواند کہ اختلاف
این اخبار بجہت تدرج اطلاع آنحضرت بود صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بر فضیلت فاطمہ بوحی و اعلام پروردگار تا آخر عموم فضل وی بر تمامہ
نساء عالم ثابت شد واللہ اعلم و بعضے از علما عائشہ را افضل نہند بر فاطمہ از جہت آنکہ عائشہ با پیغمبر در بہشت باشد و فاطمہ با علی و لابد مقام و
مکان پیغمبر اعلی و اشرف از مقام علی است و لیکن در احادیث واقع شدہ است کہ آنحضرت با فاطمہ خطاب کرد کہ من و تو و علی و حسن و حسین
در یک مکان و یک مقام خواہیم بود و نیز میگویند عائشہ مجتہدہ بود و در زمان خلفای اربعہ فتوی میداد و اجتہاد میکرد و سیوطی در فتاوی میگوید

در ینجا سہ مذہب است اصح مذہب آنکہ فاطمہ رضی اللہ عنہا افضل ست از عائشہ رضی اللہ عنہا و بعضے بمساوات رفتہ اند و بعضے در توقف ماندہ
واسترو شنے از حنفیہ و بعضے شافعیہ بتوقف مائل ترند و چون مالک را ازان پرسیدند گفت فاطمۃ بضعۃ من النبی فاطمہ گوشت پارۂ پیغمبر ولا
افضل علی بضعۃ من رسول اللہ صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم احداً فضیلت نمی نہم من بر جگر پارۂ پیغمبر ہیچ کس را و امام سبکی فرمودہ ست کہ آنچہ مختار
ما و دین ماست آنست کہ فاطمہ افضل ہست بعد از وی مادرش خدیجہ بعد ازان عائشہ رضی اللہ عنہن اجمعین و در خدیجہ و عائشہ نیز اختلاف دارند
و حق آنست کہ حیثیات مختلف اند و بعضے افضلیت بمعنی کثرت ثواب دارند کہ علما اعتبار کردہ اند و لیکن ہیچ کس بحسب شرف ذات و طہارت
طینت و پاکی جوہر بفاطمہ و حسن و حسین نرسد واللہ اعلم۔ وعن المسور بکسر میم و سکون سین مہملہ۔ بن مخرمۃ بفتح میم و سکون خای
معجمہ صحابی صغیرست ولادت یافت بمکہ بعد از ہجرت بدو سال و قدوم آورد بمدینہ سنۃ ثمان۔ ان رسول اللہ۔ روایت می کند کہ پیغمبر خدا
صلے اللہ علیہ وسلم قال فاطمۃ بضعۃ منی۔ فاطمہ گوشت پارۂ من ست بضعہ بفتح با و کسر ضاد معجمہ پارۂ از گوشت و سبکی استدلال
کردہ است باینکہ ہر کہ دشنام کند فاطمہ را کافر شود۔ فمن اغضبہا اغضبنی۔ پس کسے کہ در خشم آرد او را در خشم می آرد مرا از جہت
مکان حرمت و اتحاد۔ وفی روایۃ یریبنی ما اراہا۔ بدمی آید و ناخوش میگرداند مرا چیزی کہ بدمی آید و ناخوش میگرداند او را۔ و یوذینی ما اذاہا
و آزار میکند مرا چیزی کہ آزار میکند او را۔ متفق علیہ۔ و در روایات آمدہ است کہ حارث بن ہشام برادر ابوجہل خواست کہ تزویج کند
دختر ابوجہل را کہ نامش عوزا بود بعلے بن ابی طالب و در روایتی آمدہ کہ علے خواستگاری کرد او را از عم او کہ حارث بن ہشام ست و
استشارہ کردہ از آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم فرمود ہرگز اذن نکنم تا آن ... حدیث فرمود و گفت من حرام نمیگردانم حلال
و حلال نمیگردانم حرام را و لیکن ہرگز جمع نشود دختر دوست خدا و دختر دشمن خدا در یک جا پس علی مرتضی آمد و عذر خواہی نمود و گفت من
ہرگز نکنم چیزی را کہ ترا ناخوش آید یا رسول اللہ و مر این حدیث را طرق کثیرہ است۔ وعن زید بن ارقم صحابی مشہورست غزوات بسیار
ہمراہ آنحضرت کردہ و نفاق ابی بن سلول را اظہار کردہ و باعث نزول سورۂ اذا جاءک المنافقون شدہ و وی از خواص علی مرتضی بود
رضی اللہ عنہما۔ قال گفت۔ قام رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم یوماً فینا خطیباً بماء یدعی خماً بین مکۃ والمدینۃ۔ ایستاد آنحضرت بخطبہ روزی
میان ما در موضعے کہ در آنجا آبی بود کہ خواندہ میشود او را خم بضم خا و تشدید میم و غدیر خم کہ سابقاً در باب مناقب علی مرتضے مذکور شد
عبارت ازانست غدیر حوض آب و خم نام آن موضع ست و آن آب را خم غدیر میخوانند و این موضع میان مکہ و مدینہ است بجحفہ بضم جیم
و سکون حای مہملہ و فا کہ نام موضعی مشہورست۔ فحمد اللہ واثنی علیہ۔ پس سپاس گفت آنحضرت خدا را و ستایش کرد بروی۔ و وعظ۔ و پند
داد۔ و ذکر و تذکیر کرد و ثواب و عقاب خدای عز و جل یاد داد۔ ثم قال۔ پس گفت آنحضرت۔ اما بعد الا ایہا الناس۔ اما بعد حمد خدا و ثنا او آگاہ
باشید ای مردمان۔ انما انا بشر یوشک ان یاتینی رسول ربی۔ نیستم من مگر آدمی نزدیک ست کہ بیاید مرا فرستادۂ پروردگار من یعنی ملک الموت
کہ بجان ستاندن آید۔ فاجیب۔ پس اجابت کنم من و قبول کنم امر پروردگار را و در واقع قریب بود اجل آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم
این واقعہ در آخر ذی الحجہ بود بعد از رجوع از حجۃ الوداع و رحلت او در ربیع الاول۔ وانا تارک فیکم الثقلین۔ من گذارندہ ام در میان
شما دو متاع نفیس را کہ کتاب اللہ و اہل بیت رسول اللہ اند چنانکہ بیان میکنند و ثقل بکسر مثلثہ گرانی و بار و بضم و بفتحتین متاع

مسافر وحشم او وہر چیز نفیس مضمون انچنین ست و در قاموس گفتہ کہ در حدیث بایں معنے ست و بعضے گفتہ اند کہ کتاب اللہ واہل بیت را بآن جہت ثقل گفت کہ اخذ واتباع آن ثقیل ست کہ ہر کس بار آن نتواند برداشت و جن وانس را نیز ثقلین گویند کہ بار زمین اند چنانکہ بہ دابہ بار میکنند و متاع زمین اند کہ بایشان معمور ست یا باعتبار نفاست ایشان لنسبت بحیوانات وکتاب وسنت نیز موجب عمارت زمین وصلاح عالم اند بعد ازان بیان کرد ثقلین را و فرمود - اولہما کتاب اللہ فیہ الہدی والنور - اول ثقلین قرآنست کہ دروی بیان راہ راست ست کہ بسعادت دنیا وآخرت میرساند و دروی روشنائی ست یعنی بیان اعمال ست کہ بدان راہ روشن گردد وبآسانی بمنزل مقصود برساند ونور از اسمای قرآنست - فخذوا بکتاب اللہ واستمسکوا بہ - پس عمل کنید بکتاب خدا وچنگ درزنید بآن ومحکم گیرید آنرا واز دست ندہید - فحث علی کتاب اللہ - پس برانگیخت ما را وبر علا نید بر عمل وتمسک کتاب خدا - ورغب فیہ - وترغیب نمود وخواہانے داد مردم را بر آن - ثم قال واہل بیتی - پس گفت آنحضرت دوم اہل بیت من اند - اذکرکم اللہ فی اہل بیتی - یاد میدہانم شما را خدا را وی ترسانم از اعقاب او بر تقصیر کردن شما در حق اینہا - اذکرکم اللہ فی اہل بیتی - مکرر فرمود این کلمہ را برای مبالغہ وتاکید ومعنے اہل بیت معلوم شد وحمل این بر جمیع آن معانی درست ست خصوصًا بر معنی اخیر کہ محبت وتعظیم ایشان و رعایت حقوق وآداب ایشان اقدم واہم واتم ست وظاہر چنان می نماید کہ این اشارت باخذ سنت ست چنانکہ اول لعمل بکتاب ست وباین معنی تمامہ مومنان مطیع اہل بیت نبی وآل او یند شیخ و[illegible]تدا حکیم علی ترمذی رحمۃ اللہ علیہ رحمۃً واسعۃً در نوادر الاصول می فرماید کہ بیت دوبیت ست بیت تن وبیت ذکر واہل این [illegible]سبب آبادانی عالم ست ظاہر وباطن وصلاح کارخانہ دنیا ودین ست ساکنان بیت جسم اہل وعیال واولاد صوری او یند وساکنان بیت ذکر علما واتقیا کہ اولاد معنوی آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم وسبب عمارت خانہ دین وآساس بنا شریعت اند ومثل سفینہ نوح وامثال آن در شان ایشان صادق ست وہر کہ جامع این دو صفت او نسبت دینی را بالنسبت طینی جمع گردانید اتم واکمل شد از غیر خود چنانکہ بعضے از اولیا کہ جامع اند میان علم وسیادت وولایت وبا وجود آن رعایت ادب وتعظیم وتقدیم وادای حقوق لنسبت طینیے واجب ولازم ست ہکذا قال الحکیم - وفی روایۃ - ودر روایتے درح کتاب اللہ انچنین آمدہ - کتاب اللہ ہو حبل اللہ - کتاب خدا حبل خداست حبل در لغت رسن وبمعنے عہد وامان وپیوستگے نیز آمدہ یعنے عہد وامان اوست کہ ہر کہ بدان تمسک کند از عذاب خدا امین گردد وسبب پیوستگے ست بجناب قرب حق وترقی بمعارج قدس - من اتبعہ کان علی الہدی - کسیکہ پیروی کند کتاب خدا را وعمل کند بران باشد بر راہ راست - ومن ترکہ کان علی الضلالۃ - وکسی کہ بگذارد او را وتمسک نکند بدان باشد بر گمراہی - رواہ مسلم - وعن ابن عمر رضی اللہ عنہما انہ کان اذا سلم علی ابن جعفر قال - مرویست از ابن عمر کہ وی بود چون سلام میکرد بر عبد اللہ بن جعفر بن ابی طالب میگفت - السلام علیک یا ابن ذی الجناحین - سلام بر تو ای پسر خداوند دو بازو وذو الجناحین لقب جعفر طیار ست کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم او را بعد از شہادت وی در غزوہ موتہ کہ از بلاد شام ست در مدینہ دید کہ دو بازو دارد وبا ملائکہ در طیرانست حیران شد کہ این چہ حال ست بعد ازان خبر آمد کہ وی شہید شدہ از اینرو او را جعفر طیار می گفتند وذو الجناحین لقب میکردند ودر روایتی آمدہ کہ دیدم جعفر را در بہشت کہ طیران میکند با ملائکہ - رواہ البخاری -

وعن البراء قال رأیت النبی صلی اللہ علیہ وسلم والحسن بن علی علی عاتقہ یقول - گفت براء بن عازب دیدم آنحضرت را و حال آنکہ
حسن بن علی بر دوش اوست در حالی کہ میگوید آنحضرت - اللہم انی احبہ فاحبہ - خداوندا بدرستی من دوست میدارم او را پس دوست
دار تو او را احبہ اول بضم ہمزہ و کسر حا و ضم باست و ثانی بفتح ہمزہ و فتح با - متفق علیہ - وعن ابی ہریرة قال خرجت مع
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی طائفة من النہار - گفت ابوہریرہ بیرون آمدم ہمراہ آنحضرت در پارہ از روز - حتی اتی خباء فاطمة
تا آمد آنحضرت خانۂ فاطمہ را و خباء بکسر خاء معجمہ و بموحدہ خیمہ مراد اینجا بیت ست و در بعضے نسخ مصابیح جناب بجیم و نون بمعنی آستانہ
و صحن خانہ آمدہ و ظاہر آنست کہ این تصحیف ست کذا قالوا - فقال اثم لکع اثم لکع - پس گفت آنحضرت آیا اینجا کودک ہست
مکرر گفت - یعنی حسنا - میخواہد آنحضرت بلکع امام حسن را و می طلبد او را و گفت آیا آن کودک اینجا ہست و لکع بضم لام و فتح کاف
مخفف بچند معنے آید یکے ازان معانی صغیر ست اینجا ہمین معنے مراد ست - فلم یلبث ان جاء - پس درنگ نکرد آنحضرت تا آن کودک آمد
و در رسید - یسعی - در حالی کہ می دوید چنانکہ عادت اطفال ست - حتی اعتنق کل واحد منہما صاحبہ - تا آنکہ دست در گردن یکدیگر
افگندند ہر یکی ازان دو یعنی آنحضرت و امام حسن صاحبش را یعنی ہر دو بیکدیگر چسپیدند - فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم اللہم انی احبہ - خداوندا بدرستی من دوست میدارم او را - فاحبہ - پس دوست دار تو او را - واحبب من یحبہ
و دوست دار کسی را کہ دوست میدارد او را - متفق علیہ - وعن ابی بکرة - بفتح با و سکون کاف در آخر تا صحابی مشہور
نام او نفیع بضم نون و فتح فا ابن الحارث ثقفی ست و احوال و ذکر او [illegible]ست - قال رأیت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
علی المنبر - گفت دیدم آنحضرت را بر منبر - والحسن بن علی الی جنبہ - و حسن بن علی رضی اللہ عنہ در پہلوی آنحضرت بود - وہو یقبل
علی الناس مرة و علیہ اخری - و حال آنکہ آنحضرت روی می آورد بمردم یکبار و بر حسن بن علی بار دیگر یعنی گاہی بجانب مردم می نگرد برای وعظ
و نصیحت و گاہی بجانب وی از روی شفقت و محبت - و یقول ان ابنی ہذا سید - و میگوید آنحضرت بدرستی این پسر من سید ست گفتہ اند
سید آنکہ فائق باشد قوم خود را در نیکی و بعضے گفتہ اند سید آنکہ غالب نیاید بر وی غضب و یعنی حلیم و اطلاق سید بر معانی بسیار آمدہ
مربی و مالک و شریف و فاضل و کریم و حلیم و متحمل ایذای قوم و رئیس و مقدم - و لعل اللہ ان یصلح بہ بین فئتین عظیمتین من المسلمین - و امید ست
کہ خدا صلح دہد بسبب وے دو جماعۂ بزرگ از مسلمانان اخبارست از آنحضرت از تفرق مسلمانان بدو فرقہ فرقہ با حسن و فرقہ با معاویہ
و امام حسن احق بود بخلافت زیرا کہ شش ماہ باقی ماندہ بود از سی سال کہ آنحضرت خبر دادہ بود بقول خود کہ الخلافة بعدی ثلثون سنة
پس شفقت و رحمت بر امت جد خود وے را بران داشت کہ ترک ملک دنیا کرد و رغبت در ملک آنجہان نمود و روایت کردہ اند کہ
گفت نمیخواہم کہ یک قطرۂ خون از امت محمد ریختہ شود و این حدیث دلالت دارد بر آنکہ ہر دو فرقہ بر ملت اسلام اند با وجود آنکہ
یکی نہ بر حق بود و اہل سنت و جماعت را صلح امام حسن رضی اللہ عنہ دلیل ست بر صحت امارت معاویہ - رواہ البخاری - وعن
عبد الرحمن بن ابی نعم - بضم نون و سکون عین مہملہ تابعی زاہد عابد فاضل ثقہ است از عباد کوفہ بود و ہمیشہ بر گرسنگی صابر بود
حجاج او را گرفت و در خانۂ تاریک در آورد و در بست و بعد از پانزدہ روز بر آورد تا بکشند و اگر مردہ باشد دفن کنند دید

ایستاده نماز میکنند پس سر داد و گفت برو هر جا که خواهی - قال سمعت عبد الله بن عمر و سأله رجل عن المحرم گفت شنیدم ابن عمر را
و حالانکه سوال کرده بود او را مردی یعنی از اهل عراق از حکم محرم - قال شعبة احسبه لقتل الذباب - گفت شعبه که راوی این حدیث
ست از عبد الرحمن گمان میبرم که پرسید از حکم محرم که میکشد مگس را یعنی اگر محرم مگسی را بکشد جزای آن چیست و چه لازم
می آید بروی دم یا صدقه یا هیچ چیز لازم نمی آید - قال اهل العراق یسألونی عن الذباب - گفت ابن عمر اهل عراق می پرسند
مرا از جزای کشتن مگس - وقد قتلوا ابن بنت رسول الله - و بتحقیق کشته اند پسر دختر پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یعنی امام حسین را
وقال رسول الله - و گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم هما ریحانی من الدنیا - بفتح نون و تشدید یای مفتوحه حسن و حسین دو ریحان
من اند از دنیا و ریحان بمعنی رحمت و راحت و رزق آید و ولد را نیز ریحان باین معنی گویند و بمعنی گیاه خوشبو و باین معنی
نیز تشبیهاً اطلاق بر ولد می توان کرد ریحانتای در ریحانای ریحانی بکسر نون و سکون یا نیز روایت ست و طیبی گفته که موقع لفظ من
الدنیا مثل قول او ست من دنیاکم در حدیث حبب الی من دنیاکم - رواه البخاری - وعن انس قال لم یکن احد اشبه بالنبی صلی الله
علیه وسلم من الحسن بن علی - گفت انس نبود هیچ یکی ماننده تر بآنحضرت از حسن بن علی - وقال فی الحسین ایضاً کان اشبههم برسول الله
و گفت انس در امام حسین نیز بود مشابه ترین مردم با پیغمبر صلی الله علیه وسلم یعنی بنسبت بمردم دیگر جز حسن و در فصل ثانی از حدیث
علی رضی الله عنه بیاید که حسن مشابه تر بود [illegible] تا سر او و حسین پایان تر از آن - رواه البخاری - وعن ابن عباس قال
ضمنی النبی صلی الله علیه وسلم الی صدره [illegible] علمه الحکمة - گفت ابن عباس فراهم آورد و پیوست مرا آنحضرت بسینه خود
پس گفت خداوندا تعلیم کن او را علم و حکمت و معرفت حقایق اشیاء و عمل بدانچه سزاوار ست و بعضی گفته حکمت درست کرداری
و راست گفتاری - وفی روایة علمه الکتاب - تعلیم کن او را کتاب الله که شامل تمامه علم و حکمت ست - رواه البخاری - وعنه ان النبی
صلی الله علیه وسلم دخل الخلاء - وهم از ابن عباس ست که آنحضرت در آمد متوضا را و فی الصراح خلا آبدست جای - فوضعت له
وضوء - پس نهادم من برای آنحضرت آب وضو را وضوء بفتح واو آب وضو و این در شبی بوده است که ابن عباس در خانه خاله
خود میمونه که از ازواج مطهره بوده است بیتوتت کرده بود و آنحضرت بتهجد برخاست و ابن عباس صغیر بود چنانکه در باب قیام اللیل
گذشت فلما خرج قال من وضع هذا - پس چون بر آمد آنحضرت از متوضا گفت که نهاده است این آب را - فاخبر - پس خبر داده شد
یعنی گفتند مردم خانه که ابن عباس نهاده است - فقال اللهم فقهه فی الدین - پس دعا کرد آنحضرت و گفت خداوندا دانا گردان
او را در دین این علم و فضل و دانائی ابن عباس از آنجا بوده است که بسبب خدمتی که آنحضرت را کرد باین عطا مشرف شد
خدمت باید کرد ع که مردان ز خدمت بجائی رسند - متفق علیه - وعن اسامة بن زید عن النبی صلی الله علیه وسلم
کان یاخذه والحسن فیقول اللهم احبهما فانی احبهما - روایت میکند اسامه بن زید از آنحضرت که آنحضرت میگرفت او را
و امام حسن را پس میگفت خداوندا دوست دار این دو را زیرا که بدرستی که من دوست میدارم ایشان را زید بن
حارثه مولای آنحضرت و متبنای او بود و اسامه پسر او آنحضرت بعد از دوست داشتن زید را پسر او را که اسامه را ست

درین مرتبہ دوست میداشت کہ با نام حسن یک جای کرد و در محبت شریک میداشت و ہمچنین مغفور بود و او را حب رسول اللہ میگفتند بکسر حا یعنی محبوب او بود و اسامہ رضی اللہ عنہ کودکی سیاہی چنانکہ خانہ زادان میباشند ؎ زانکہ ترا بر من مسکین نظر است ؛ آثارم از آفتاب مشهورتر است ؛ وفی روایۃ قال - و در روایتی گفت اسامہ بن زید - کان رسول اللہ - بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم یاخذنی فیقعدنی علی فخذہ - میگرفت مرا پس می نشاند مرا بر ران خود - ویقعد الحسن بن علی علی فخذہ الاخری - و می نشاند حسن بن علی را بر ران دیگر خود - ثم یضمہما - پس فراہم میکرد ہر دو را یعنی مرا و حسن را با ہر دو ران خود را - ثم یقول اللہم ارحمہما فانی ارحمہما - پس میگفت خداوندا مہربانی کن ہر دو را زیرا کہ بدرستی من مہربانی میکنم ہر دو را - رواہ البخاری - وعن عبد اللہ بن عمر ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بعث بعثا وامر علیہم اسامۃ بن زید - و روایت کرد ابن عمر کہ آنحضرت فرستاد لشکری را و امیر گردانید بر آن لشکر اسامہ بن زید را فطعن بعض الناس فی امارتہ - پس عیب گرفتند بعضی مردم در امارت اسامہ بن زید - فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان کنتم تطعنون فی امارتہ - پس گفت آنحضرت اگر ہستید شما کہ طعن میکنید در امارت وی - فقد کنتم تطعنون فی امارۃ ابیہ من قبل - پس تحقیق بودید شما کہ طعن میکردید در امارت پدر وی پیش ازین اشارت است بامارت زید بن حارثہ در غزوۂ موتہ بضم میم و سکون واو و میم فوقانیہ کہ از بلاد شام است با وجود آنکہ در وی خیار صحابہ بودند و نزد نسائی از عائشہ آمدہ است رضی اللہ عنہا کہ نفرستاد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم زید بن حارثہ را در ہیچ لشکری مگر آنکہ امیر ساخت او را [illegible] وایم اللہ ان کان لخلیقا للامارۃ - و سوگند خدا تحقیق بود پدر وی سزاوار مر امارت را - وان کان لمن احب الناس الی [illegible] بود از محبوب ترین مردمان بسوی من - وان ہذا لمن احب الناس الی بعدہ - و بدرستی این یعنی اسامہ نیز از جملۂ محبوب ترین مردم ست نزد من پس از پدر خود چون زید در غزوۂ موتہ شہید شد آنحضرت اسامہ را امیر ساخت تا برود و از آن قوم انتقام پدر بگیرد و بزرگان مہاجرین و انصار را کہ در ایشان ابوبکر و عمر نیز بودند ہمراہ وی نامزد کرد پس قومی در آن سخن کردند کہ غلامی را سردار مہاجرین و انصار میسازند پس آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در اثنای این حال بیمار شد و درد سر پیدا کرد و چون گفت و گوی مردم را شنید سر بعصابہ بر بست و بر آمد و بالای منبر رفت و خطبہ خواند و گفت ایہا الناس الحدیث پس درد بر حضرت غالب آمد و مرض موت رسید و این امر تمام نشد و در حدیث دلیل ست بر جواز امارت مولی و تولیت صغار بر کبار و مفضول بر فاضل اگر مصلحت باشد - متفق علیہ وفی روایۃ لمسلم نحوہ - و در روایتی مر مسلم را مانند اینست - وفی آخرہ - و در آخر حدیث آوردہ است - اوصیکم بہ - وصیت میکنم شما را باسامہ کہ نیکی او رزید بوی - فانہ من صالحیکم - پس بدرستی وی از جملۂ صالحان شماست و در روایتی آمدہ کہ - فاستوصوا بہ خیرا فانہ من خیارکم - وعنہ قال ان زید بن حارثۃ مولی رسول اللہ - و ہم از ابن عمر است کہ زید بن حارثہ مولی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ماکنا ندعوہ الا زید بن محمد - نبودیم ماکہ می خواندیم او را مگر زید بن محمد یعنی پسر آنحضرت می گفتیم زیرا کہ آنحضرت او را پسر خواندہ بود و عرب پسر خواندگان را پسر می خواندند و میراث میدادند - حتی نزل القرآن - تا آنکہ فرود آمد قرآن کہ امر کرد نسبت کردن پسر بپدر خود کہ متضمن منع از نسبت بغیر پدر ست و آن قرآن اینست کہ - ادعوہم لآبائہم

بخوانید پسر خواندگان را و نسبت کنید ایشان را بپدران ایشان و مضمون آخر آیت انیست کہ خواندن ایشان بپدران ایشان عدل نزد راست تر ست و اگر ندانید پدران ایشان را پس برادران شما و موالی شما اند۔ متفق علیہ و ذکر حدیث البراء۔ و ذکر کردہ شد حدیث براء بن عازب۔ قال لعلی انت منی۔ کہ در مصابیح اینجا مذکور است۔ فی باب بلوغ الصغیر و حضانتہ

الفصل الثانی عن جابر قال رایت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فی حجتہ یوم عرفۃ۔ گفت جابر دیدم آنحضرت را در حج کہ حجۃ الوداع باشد روز عرفہ۔ وھو علی ناقتہ القصواء یخطب۔ و حالانکہ آنحضرت بر ناقہ خود کہ نام او قصواست خطبہ می خواند قصوا ناقہ را گویند کہ گوشہ از گوش وی بریدہ باشد و ناقہ آنحضرت نہ چنین بود بلکہ خلقت وی چنین واقع شدہ بود و احتمال دارد کہ از قصو باشد بمعنی دور شدن کہ باقصی الغایت میدوید فسمعتہ یقول یا ایہا الناس انی ترکت فیکم ما ان اخذتم بہ لن تضلوا پس شنیدم آنحضرت را کہ میگفت آگاہ باشید ای مردمان بدرستی من گذاشتہ ام در شما چیزی را کہ اگر بگیرید آنرا و عمل کنید بدان ہرگز گمراہ نشوید۔ کتاب اللہ و عترتی۔ کتاب خدا را و اہل بیت خود را و عترت قوم و خویشان و نزدیکان مرد و اہل بیت وی تفسیر کرد آنرا بقول خود۔ واہل بیتی۔ بجہت اشارت کردن بآنکہ مراد اینجا از عترت اخص از قوم و اقرباست کہ اولاد جد قریب باشند یعنی اولاد و ذریت وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و سابقا گذشت کہ این اشارت باخذ سنت ست فافہم۔ رواہ الترمذی۔ وعن زید بن ارقم قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انی تارک فیکم ما ان تمسکتم بہ لن تضلوا بعدی۔ بدرستی من گذارندہ ام در شما چیزی را کہ اگر چنگ در زنید شما با... ہرگز گمراہ نمی شوید پس از من۔ احدہما اعظم من الآخر۔ یکی از ان دو چیز بزرگ تراست از دیگر۔ کتاب اللہ حبل ممدود من السماء الی الارض۔ میگذارم کتاب خدا را و آن مانند رسن ست دراز کردہ شدہ از آسمان بسوی زمین و آویختہ شدہ تا دست در آن زنند و بآسمان قدس برآیند و عہد و امان اوست برای بندگان۔ وعترتی اہل بیتی۔ و میگذارم عترت خود را کہ اہل بیت من اند۔ ولن یتفرقا حتی یردا علی الحوض۔ و ہرگز جدا نمیشوند کتاب اللہ و عترت من از من تا آنکہ بیند در آیند بر من بر حوض را یعنی پس مجازی شما میکنند و شکر میگویند شما را پیش من در معاملہ کہ بایشان کردہ اید و در آمدن تا فانظروا کیف تخلفونی فیہما۔ پس نظر کنید و تامل و تفکر نمائید کہ چگونہ خلیفہ میشوید شما مرا در کتاب و عترت یعنی چگونہ معاملہ میکنید و تمسک می نمائید بایشان بعد از من۔ رواہ الترمذی۔ وعنہ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قال لعلی و فاطمۃ والحسن والحسین انا حرب لمن حاربہم وسلم لمن سالمہم۔ من جنگم یعنی جنگ کنندہ ام مر کسی را کہ جنگ کند ایشان را و صلحم یعنی صلح کنندہ ام مر کسی را کہ صلح کند ایشان را سلم بکسر سین و فتح آن صلح رواہ الترمذی۔ وعن جمیع بضم جیم۔ بن عمیر۔ بضم عین تابعی ست شیعی محل صدق و صالح الحدیث روایت می کند از عائشہ و ابن عمر و بخاری گفتہ است کہ در احادیث او نظر ست۔ قال دخلت مع عمتی علی عائشۃ۔ گفت در آمدم ہمراہ عمہ خود بر عائشہ۔ فسالت ای الناس کان احب الی رسول اللہ۔ پس پرسیدم من کدام از آدمیان بود محبوب تر بسوی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قالت فاطمۃ۔ گفت عائشہ فاطمہ محبوب ترین مردم بود نزد آنحضرت

فقیل من الرجال۔ پس پرسیده شد از عائشه از مردان کدام محبوبتر بود۔ قالت زوجها۔ گفت عائشه از مرد محبوبتر شوی فاطمه که
علی مرتضی ست رضی الله عنهم اجمعین انصاف عائشه صدیقه وصدق او باید دید که چه گفت وجای آن بود که می گفت من
وپدر من ودور نیست که اگر از حضرت فاطمه زهرا می پرسیدند می گفت که عائشه وپدرش برخلاف زعم اهل زیغ وتعصب که
ایشان را بایکدیگر مخالف ومعاند خیال کنند وحاشا ثم حاشا با وجود فرق میان محبت وفضیلت فتدبر۔ رواه الترمذی۔ وعن
عبدالمطلب بن ربیعة۔ بفتح را پسر ربیعه بن حارث بن عبدالمطلب بن هاشم قرشی هاشمی ابن عم رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم صاحب
جامع الاصول او را در صحابه ذکر کرده وگفت وی مرده بود در زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم ودر کاشف گفته صحابی شامی
نخست ساکن مدینه بود بعد از آن بشام رفت وهمانجا وفات یافت در سنه اثنین وستین روایت میکند از پیغمبر صلی الله علیه
وآله وسلم از علی رضی الله عنه۔ ان العباس دخل علی رسول الله صلی الله علیه وسلم مغضبا۔ روایت میکند عبدالمطلب
بن ربیعه که عباس عم آنحضرت درآمد بر آنحضرت در حالی که در غضب درآورده شده است عباس یعنی کسی وی را در غضب درآورده
وکاری کرده یا حرفی گفته که موجب غضب عباس شده۔ وانا عنده۔ ومن نزد آنحضرت بودم۔ فقال ما اغضبک۔ پس
گفت آنحضرت خطاب بعباس کرده چه چیز در غضب درآورد ترا۔ قال۔ گفت عباس۔ یا رسول الله ما لنا ولقریش۔ چه
حال ست ما را ومر قریش را۔ اذا تلاقوا بینهم تلاقوا بوجوه مبشرة۔ وقتی که [illegible] قریش میان خودها ملاقات کنند
بروهای تر وتازه ومبشره بضم میم وسکون موحده وفتح شین معجمه مخففه از البشر [illegible] ملاقات به معنی تازه دلی وگشادروئی وروایت
کرده شده است مسفرة بضم میم وسکون مهمله وکسر فا از اسفار یعنی روشنی۔ واذا لقونا لقونا بغیر ذلک۔ وچون پیش آیند ما را
که بنی هاشم وبنی عبدالمطلبیم پیش آیند بغیر آن صفت وحال یعنی بی بشر وطلاقت۔ فغضب رسول الله۔ پس در غضب آمد پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم حتی احمر وجهه۔ تا آنکه سرخ گشت روی آنحضرت۔ ثم قال والذی نفسی بیده لا یدخل قلب رجل الایمان
حتی یحبکم لله ولرسوله۔ پس گفت آنحضرت بخدا سوگند در نیاید در دل هیچ مردی را ایمان تا آنکه دوست دارد شما را برای محبت خدا
ورسول وی۔ ثم قال ایها الناس من اذی عمی فقد اذانی۔ پس گفت آنحضرت آگاه باشید ای مردم کسی که آزار کند عم مرا پس
بتحقیق آزار کرد مرا۔ فانما عم الرجل صنو ابیه۔ زیرا که نیست عم مرد مگر مثل پدر او وصنو بکسر صاد وسکون نون یکی از چند تنه درخت
که همه از یک بیخ باشند وبرادر پدر صنوان تثنیه وصنوان بالضم جماعت وبعضی مخصوص بدرخت خرما دارند۔ رواه الترمذی و
فی المصابیح عن المطلب۔ یعنی بجای عبدالمطلب بن ربیعه المطلب بن ربیعه گفته وصحیح عبدالمطلب است۔ وعن ابن
عباس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم العباس منی وانا منه۔ گفت ابن عباس گفت آنحضرت عباس از من ست
ومن از عباسم کنایتست از اتحاد ویگانگی ومحبت وگفته اند که آنحضرت اصل ست باعتبار شرف وفضل ونبوت وعباس
اصل ست از جهت نسب وعمومت وظاهر آنست که این عبارت کنایت ست از اتحاد ومحبت واخلاص چنانکه
با امیرالمومنین علی فرمود انا منک وانت منی۔ رواه الترمذی۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم للعباس

اذا کان غداة الاثنین فاتنی انت وولدک - دهم از ابن عباس ست که گفت گفت آنحضرت مر عباس را وقتی که باشد بامداد روز دوشنبه
بیا تو واولاد تو وولد بر مفرد وجمع هر دو اطلاق یابد وتواند که مراد بولد ابن عباس باشد واول اوفق ست بقول وی وغدونا
معه - حتی ادعو لکم - تا آنکه دعا کنم مر شما را ودر بعضی نسخ لهم بجای لکم - بدعوة ینفعک الله بها وولدک - بدعائی که سودمند گرداند
ترا خدای تعالی بآن دعا واولاد ترا - فغدا وغدونا معه - پس بامداد کرد عباس وآمد نزد آنحضرت وآمدیم ما همراه وی - فالبسنا کساءه
ولپوشانید آنحضرت ما را گلیم خود را اشارت بآنکه ایشان خاصهٔ آنحضرت اند وبمثابه یک ذات اند که یک کساء ایشان را شامل است
وبآنکه بسط کند خدای تعالی بر ایشان رحمت خود را چنانکه بسط کرده ام من کساء خود را - ثم قال اللهم اغفر للعباس وولده - پس گفت
آنحضرت خداوندا بیامرز عباس را واولاد او را مغفرة ظاهرة وباطنة - آمرزشی آشکارا ونهانی - لا تغادر ذنبا - آمرزشی که نگذارد هیچ
گناه را - اللهم احفظه فی ولده - خداوندا نگاهدار او را در اولاد او یعنی گرامی دار او را ورعایت کن حق او را ونگاهدار او را از آفات وبلایا واولاد او
تا ضائع نگردد - رواه الترمذی وزاد رزین - وزیاده کرده است رزین که یکی از ائمهٔ حدیث ست در روایت خود این عبارت را که واجعل
الخلافة باقیة فی عقبه - وبگردان پادشاهی را وملک ودولت پاینده در اولاد او یعنی تا مدت مدیدة تا چند سال خلافت در خاندان
عباسیان بود یا در حقیقت این امر ست مر امت را که خلافت حق ایشانست باید که جز از ایشان کسی را نصب نکنند والله اعلم
وقال الترمذی هذا حدیث غریب - وع[illegible] جبرئیل مرتین - دهم از ابن عباس ست که وی یعنی ابن عباس دید جبرئیل را
دو بار ودعا کرد رسول الله صلی الله علیه وسلم مر[illegible] دعا کرد او را آنحضرت دو بار - رواه الترمذی - اما دیدن او جبرئیل را دو بار
سیوطی در جمع الجوامع روایت کرده که گفت ابن عباس گذشتم من به پیغمبر صلی الله علیه وسلم ودر بدن من جامهای سفید بود
وآنحضرت راز میگفت با دحیهٔ کلبی ومن ندانستم که وی جبرئیل بود پس گفت جبرئیل مر آنحضرت را یا رسول الله این ابن عباس
ست اگر سلام میکرد بر ما جواب سلام وی میگفتیم ووی بسیار سفید جامه است وباشد که بپوشند اولاد وی بعد از وی سیاه را وچون
عروج کرد جبرئیل وآنحضرت بازگشت گفت بمن چه باز داشت ترا از سلام کردن وقتی که گذشتی بما گفتم یا رسول الله تو سخن
میکردی وراز می گفتی بدحیهٔ کلبی پس ناخوش داشتم که قطع کنم راز گفتن شما را بجواب گفتن شما سلام را گفت آنحضرت که وی
جبرئیل بود الحدیث رواه ابن عساکر وترمذی گفته که این قصه دو بار واقع شده کذا فی جامع الاصول گفت بندهٔ مسکین کاتب
این حروف عبدالحق بن سیف الدین که پوشیده نیست که جبرئیل نزد آنحضرت در صورت دحیهٔ کلبی می آمد وصحابه آنرا میدیدند
پس وجه تخصیص ابن عباس بدان چه باشد پس ظاهر آنست که ابن عباس جبرئیل را دید متمثل بصورت دحیه اما در عالم
ملکوت که جزوی از صحابه کس ندید ودیدن صحابه در عالم ناسوت می بود وگفت آنحضرت با ابن عباس که هر که جبرئیل را جز
پیغمبر دید بصر او رفت وبصر تو ای ابن عباس نیز رفتنیست ولیکن روز وفات تو باز می دهند بصر ترا بتو آورده اند که چون ابن
عباس مرد وا ورا در کفن پیچیدند طائر سفید آمد ودر کفن او در آمده غائب شد هر چند جستند نیافتند پس عکرمه مولی ابن عباس گفت آیا احمقانید
شما این بصر او بود که وعده کرده بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم که روز وفات او باو باز خواهند داد وچون ابن عباس را در لحد نهادند

آوازی از غیب آمده که همه شنیدند یا ایتها النفس المطمئنة ارجعی الی ربک راضیة مرضیة الحدیث و اما دعای آنحضرت صلی الله علیه
و آله وسلم ابن عباس را دو بار پس چنانکه گذشت در حدیث وی در آخر فصل اول که آنحضرت چسپانید او را بسینه خود و گفت
اللهم علمه الحکمة و الکتاب دوم نیز در حدیث او که آنحضرت در آمد بیت الخلا و من آب وضو نهادم پرسید که نهاد این آب را
گفتند ابن عباس فرمود اللهم فقهه فی الدین و احتمال دارد که یکبار در بیتوتت او در خانه میمونه باشد دوم در وقت دعوت
آنحضرت عباس را با اولادش و دعا کردن مر ایشان را - وعنه انه قال دعا لی رسول الله صلی الله علیه وسلم ان یؤتینی الله
الحکمة مرتین - وهم از ابن عباس ست که وی گفت دعا کرد مرا آنحضرت که بدهد مرا خدای تعالی حکمت را دو بار و این
حدیث ناظر در وجه اول ست تا چه فقه در معنی حکمت ست - رواه الترمذی - وعن ابی هریرة قال کان جعفر یحب المساکین گفت
بود جعفر بن ابی طالب دوست میداشت مسکینان را - ویجلس الیهم - و می نشست و میل میکرد با ایشان ویحدثهم ویحدثونه
و سخن میکرد ایشان را و سخن میکردند ایشان او را - وکان رسول الله - و در بعضی نسخ فکان و بود پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
یکنیه بابی المساکین کنیت میکرد جعفر را بابو المساکین یعنی پدر مساکین و مولی ایشان و مهر کننده بر ایشان - رواه الترمذی
وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم رأیت جعفرا یطیر فی الجنة مع الملائکة - دیدم جعفر را که می پرید در بهشت
با فرشتگان - رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب - وعن ابی [illegible] قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الحسن
والحسین سیدا شباب اهل الجنة - گفت ابو سعید خدری که گفت آنحضرت حسن و حسین مهتر و بهتر جوانان بهشتند و شباب بفتح
شین و تخفیف با جمع شاب بمعنی جوان آنکه بسن سی یا چهل رسیده باشد و شبیبه بفتحات و شبان بضم شین و تشدید با در آخر
نون نیز جمع شاب آمده و طیبی گفته که مراد آنست که ایشان افضل اند از کسی که جوان مرد در راه خدا و درین سخن نظر ست
زیرا که نیست وجه تخصیص مر فضل ایشان را بر کسی که جوان مرد بلکه ایشان افضل اند از بسیاری از کسان که پیر مردند پس اولی
آنست که بعضی گفته اند که مراد آنست که ایشان سید اهل الجنة اند زیرا که اهل جنت همه جوانانند لیکن تخصیص کنند بغیر انبیا و خلفای
راشدین و گفته اند که شباب بمعنی فتوت و جوانمردی و کرم باشد و مراد آن باشد که جوان از عالم رفتند یا التشبیه بالشباب بلطف و محبت و
باشد چنانکه پدر پسر را جوان و غلام و صغیر و صبی و ولید میگوید اگرچه مسن و شاب باشد والله اعلم - رواه الترمذی - وعن
ابن عمر ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ان الحسن والحسین هما ریحانای من الدنیا رواه الترمذی وقد سبق فی الفصل الاول - و
بتحقیق گذشته است این حدیث در فصل اول که عبد الرحمن بن ابی نعم از ابن عمر روایت کرده و آنجا جزو حدیث بود و صاحب
مصابیح در فصل ثانی مستقل آورد و گویا مؤلف این را اعتراض گونه بر صاحب مصابیح میگوید و هیچ محل اعتراض نیست شاید که بهر دو طریق
آمده باشد و محدثان این را بسیار میکنند - وعن اسامة بن زید قال طرقت النبی صلی الله علیه وسلم ذات لیلة فی بعض الحاجة
گفت اسامه بن زید شب آمدم آنحضرت را در یک شبی از جهت بعضی حاجتی که داشتم طرقت و طرق در شب آمدن طارق در شب آینده
فخرج النبی صلی الله علیه وسلم وهو مشتمل علی شیء لا ادری ما هو پس بیرون آمد آنحضرت و حالانکه وی فرا گیرنده است

بر چیزی که ورنمی یابم من که چه چیز ست آن چیز فلما فرغت من حاجتی پس چون پرداختم من حاجت خود را قلت ما ہذا الذی انت مشتمل علیه گفتم چیست این چیزی که تو در گیرنده مر آنرا فکشفه پس بکشاد و برہنه کرد آن چیز را فاذا الحسن والحسین علی ورکیه پس ناگاه حسن وحسین بر ہر دو سرین او بیند یعنی ہر دو پسر را گرفته خود را بر آنہا پیچیده است چنانکه متاعی نفیس گرفته می افتند و ورکه بفتح واو وکسر را وسکون آن بالای ران ہا که او را سرین نیز گویند چنانکه کتف بالای بازو فقال ہذان ابنای وابنا ابنتی پس گفت آنحضرت این ہر دو پسران من اند و پسران دختر من اند ازینجا معلوم میشود که ابن بنت ابن ست چنانکه ابن ابن و درین ثبوت شرف نسب ست از جانبها در و حجت بر آن قول خداوند تعالی ست ذریة بعضها من بعض بر خلاف انچه شاعر عرب عادت گفته است بنونا بنو ابنائنا وبناتنا بنوهن ابناء الرجال الاباعد اللهم انی احبهما فاحبهما واحب من یحبهما خداوندا بدرستی من دوست میدارم این ہر دو را پس دوست دار تو این ہر دو را و دوست دار کسی را که دوست دارد این ہر دو را رواه الترمذی وعن سلمی زوجه ابو رافع سنت زنی بود که خدمت بعضے از ازواج مطهره میکرد و دایه ابراہیم بن رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم وغسل دہنده فاطمه ہمراه اسماء بنت عمیس قالت دخلت علی ام سلمة وہی تبکی گفت سلمی در آمدم بر ام سلمه و حالانکه وی می گریه فقلت ما یبکیک پس گفتم چه میگریاند ترا و چه سبب گریی قالت رایت رسول الله صلی الله علیه وسلم گفت ام سلمه دیدم من پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یعنی فی المنام میخواہد ام سلمه ازین دیدن دیدن در خواب [illegible] حضرت را در خواب یعنی ہم وعلی راسه ولحیته التراب و حالانکه بر سر آنحضرت و بر ریش مبارک وی خاک است فقلت ما لک پس گفتم چه شده است ترا یا رسول الله که خاک آلوده شده قال شهدت قتل الحسین آنفا گفت آنحضرت حاضر شدم کشتن حسین را اکنون رواه الترمذی وقال ہذا حدیث غریب پوشیده نماند که موت ام سلمه رضی الله عنها در سنه پنجاه و نه است و بعضے گفته اند سنه شصت و دو قول اول صحیح تر ست و شهادت حضرت امام حسین رضی الله عنه در سنه احدی وستین ست اگر قول ثانی صحیح نیست ہیچ اشکالی نیست و بقول اول نیز اشکالی ندارد چه تواند که بیشتر از وقوع آن واقعه را در خواب ایشان نموده باشند و آنفا گفتن باعتبار تحقق اوست در آن وقت وعن انس قال سئل رسول الله صلی الله علیه وسلم ای اہل بیتک احب الیک گفت انس پرسیده شد آنحضرت که کدام یکی از اہل بیت تو محبوب تر ست بسوی تو قال الحسن والحسین گفت حسن وحسین وکان یقول لفاطمة ادعی لی ابنی و بود آنحضرت که میگفت مر فاطمه را بخوان و بطلب برای من ہر دو پسر مرا فیشمهما ویضمهما الیه پس می بویید آنحضرت حسن وحسین را و گرد می آورد ایشانرا بسوی خود و می چسپانید بخود رواه الترمذی وقال ہذا حدیث غریب وعن بریدة بضم با وفتح را احوال او گفته شده است قال کان رسول الله صلی الله علیه وسلم یخطبنا اذ جاء الحسن والحسین گفت بریده بود آنحضرت که خطبه میخواند برای ما ناگاه آمدند حسن وحسین علیهما قمیصان احمران یمشیان ویعثران بر ایشان بود دو پیراہن سرخ میشیان ویعثران راه میرفتند ہر دو و می لغزیدند و می افتادند بر زمین چنانکه رفتار اطفال میباشد ویعثران بضم یا وفتح را فنزل رسول الله پس فرود آمد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم من المنبر از منبر فحملهما ووضعهما بین یدیه پس برداشت آنحضرت ہر دو را و نهاد ہر دو را پیش خود ثم قال صدق الله پس گفت آنحضرت راست گفته است خدای تعالی انما اموالکم واولادکم فتنة نیست اموال شما و اولاد شما مگر فتنه وابتلا و محل آزمایش نظرت الی ہذین الصبیین یمشیان ویعثران نگاه کردم بسوی این ہر دو خرد که راه میروند و می افتند

فلم اصبر حتی قطعت حدیثی۔ پس صبر نتوانستم کرد تا آنکہ بریدم سخن خود را کہ در پند و نصیحت ہست و بیان احکام او امر و نواہی میکردم۔ و رفعتہما۔ و برداشتم ایشان را و این از جہت تاثیر رقت و رحمت و شفقت در قلب شریف او بود و شفقت و رحمت بر اولاد و اطفال امری مستحسن و مستحب مرضی حق ست و عمل در خطبہ جائز ست پس این قسم تداخل عبادت باشد و مقصود اصلی اثبات فرزندی و اظہار محبت است و اعتذار آنحضرت تواضعی بود و تنبیہ مر اصحاب را تا با رتکاب این چنین عمل عادت نکنند و مساہلہ نورزند و بہانہ نگیرند آنکہ از علو مقام قرب و خلوت حقیقی چیزی از تنزل واقع شدہ باشد و مارا مجال تکلم در احوال شریف نیست و اللہ اعلم بحقیقۃ حال حبیبہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ رواہ الترمذی و ابو داؤد و النسائی۔ وعن یعلی بفتح تحتانیہ و سکون مہملہ و فتح لام۔ بن مرۃ بضم میم و تشدید را صحابی ست معدود در اہل کوفہ و بعضے گویند در اہل بصرہ حاضر شدہ حدیبیہ و خیبر را و فتح حنین و طائف را۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حسین منی و انا من حسین۔ گفت آنحضرت حسین از من ست و من از حسین۔ احب اللہ من احب حسینا۔ دوست دارد خدای تعالی کسی را کہ دوست میدارد حسین را۔ حسین سبط من الاسباط۔ حسین سبطے است از اسباط۔ سبط بکسر سین و سکون موحدہ فرزند فرزند و اسباط جماعت و فرزندان یعقوب علیہ السلام و اسباط از بنی اسرائیل چنانکہ قبائل از عرب و سبط بالتحریک در اصل درختی کہ او را شاخہای بسیار باشد و بیخ وی یکی و تسمیہ امام حسین بہ سبط اشارت ست بآنکہ منشعب میگردد از نسل وی خلق کثیر۔ رواہ الترمذی۔ وعن علی رضی اللہ عنہ۔ قال الحسن اشبہ رسول اللہ۔ گفت امیر المومنین علی کہ حسن مشابہ [illegible] پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم ما بین الصدر الی الراس۔ در چیزی کہ میان سینہ است تا سر۔ والحسین اشبہ النبی صلی اللہ علیہ وسلم [illegible] من ذلک۔ و حسین مشابہ است آنحضرت را در چیزیکہ ہست پایان تر از سینہ گویا ہر دو این شاہزادہ مجموعہ آنحضرت بودند و وجود شریف آنحضرت قسمت یافتہ بود میان ہر دو۔ رواہ الترمذی وعن حذیفۃ قال قلت لامی دعینی آت النبی۔ گفت حذیفۃ الیمان گفتم مر مادر خود را بگذار مرا و اذن دہ کہ بیایم پیغمبر را و برسم بخدمت وی صلی اللہ علیہ وسلم فاصلی معہ المغرب۔ پس بگزارم با آنحضرت نماز شام۔ واسالہ ان یستغفر لی ولک۔ و طلب کنم از وی کہ طلب آمرزش کند از خدا برای من و برای تو پس اذن داد مادر۔ فاتیت النبی۔ پس آمدم من پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم فصلیت معہ المغرب۔ پس گزاردم با آنحضرت نماز مغرب را فصلی حتی صلی العشاء۔ پس گزارد آنحضرت نوافل تا آنکہ گزارد نماز خفتن را و درین حدیث فضیلت شغل ما بین مغرب و عشاست بنماز نفل و مشائخ این را احیاء ما بین العشائین میگویند ثم انفتل۔ پس برگشت آنحضرت از نماز و بازگشت بجانب خانہ۔ فتبعتہ۔ پس پیروی کردم آنحضرت را و رفتم دنبال وی فسمع صوتی۔ پس شنید آنحضرت آواز مرا آواز پای نعلین مرا دست یا سخنی میگفت حذیفہ کہ آنحضرت آنرا شنید۔ فقال من ہذا حذیفۃ۔ پس گفت کیست این حذیفہ است یا تو حذیفہ۔ قلت نعم۔ گفتم آری حضرت منم حذیفہ۔ قال ما حاجتک۔ گفت آنحضرت چیست حاجت تو و چہ میگوئی و چہ میخواہی غفر اللہ لک و لامک۔ بیامرزد خدا مر ترا و مادر ترا۔ ان ہذا الملک لم ینزل الی الارض قط قبل ہذہ اللیلۃ۔ بدرستی این فرشتہ الیست کہ فرود نیامدہ است بسوی زمین ہرگز پیش از این شب۔ استاذن ربہ ان یسلم علی۔ دستوری خواست وی از پروردگار وی کہ بیاید و سلام کند بر من۔ و یبشرنی بان فاطمۃ سیدۃ نساء اہل الجنۃ۔ و مژدہ دہد مرا بآنکہ فاطمہ بہتر و

بی بی زنان اہل بہشت ست - وان الحسن والحسین سیدا شباب اہل الجنۃ - و باینکہ حسن و حسین مہتر و صاحب جوانان اہل بہشت اند - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث غریب - وعن ابن عباس قال کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حامل الحسن علی عاتقہ - گفت ابن عباس بود آنحضرت بردارندہ حسن بر دوش خود - فقال رجل نعم المرکب رکبت یا غلام - پس گفت مردی نیکو مرکبی ست کہ سوار شدہ تو ای کودک فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم ونعم الراکب ھو - و نیکو سوار یست وی یعنی مرکب خود نیکوست و راکب ہم نیکوست و این داو در ونعم الراکب مثل و او ست که در وعلیک السلام آمدہ است چون آنمرد ہمین مرکب را مدح کرد گویا وی را رضی اللہ عنہ بچشم کم دید پس فرمود در جواب وی آنچہ فرمود درینجا کمال مدح و غایت فضیلت ست مر حسن را رضی اللہ عنہ وارضاہ - رواہ الترمذی - وعن عمر رضی اللہ عنہ انہ فرض لاسامۃ فی ثلثۃ آلاف وخمسمأۃ روایت ست از امیر المؤمنین عمر کہ وی اندازہ کرد و تعیین نمود مر اسامہ بن زید را در خلافت خود از بیت المال برای رزق وی و اذن کرد سه ہزار و پانصد درہم - وفرض لعبد اللہ بن عمر فی ثلثۃ آلاف - و تقدیر کرد برای پسر خود کہ عبد اللہ بن عمر ست و اذن کرد او را در سه ہزار فقال عبد اللہ بن عمر لابیہ لم فضلت اسامۃ علی - پس گفت ابن عمر پدر خود را چہ سبب زیادتی و افزونی کردی اسامہ را بر من - فو اللہ ما سبقنی الی مشہد - پس بخدا سوگند پیشی نکردہ است وی از من ہیچ مشہدی از مشاہد غزوات - قال لان زیدا کان احب الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم من ابیک - گفت عمر از ینجہت تفضیلت دادم او را کہ زید بن حارثہ کہ پدر اسامہ بود محبوب تر بود بسوی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم از پدر تو کہ منم - وکان اسامۃ احب الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم منک - و بود اسامہ محبوب تر بسوی آنحضرت از تو فاثرت حب رسول اللہ - پس اختیار کردم من محبوب پیغمبر خدا را کہ اسامہ است [illegible] لم علی حبی - بر محبوب خود کہ توئی - رواہ الترمذی - وعن جبلۃ بجیم و موحدہ ولام مفتوحات بن حارثۃ - برادر زید بن حارثہ است کلان تر از وی صحابی ست روایت دارد از آنحضرت و از برادر خود - قال قدمت علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقلت - گفت قدوم آوردم بر آنحضرت پس گفتم یا رسول اللہ ابعث معی اخی زیدا - بفرست با من برادر مرا کہ زید ست - قال ہوذا - گفت آنحضرت او یعنی زید بن حارثہ این ست - فان انطلق معک لم امنعہ - پس اگر برود با تو باز نمیدارم او را و نمیگویم کہ نرود بردد او داند - قال زید - گفت زید - یا رسول اللہ واللہ لا اختار علیک احدا - بخدا سوگند بر نمی گزینم بر تو ہیچ کی را - قال - گفت جبلہ - فرایت رای اخی افضل من رایی - پس دیدم و یافتم من رای برادر خود را کہ زید ست و اختیار کردن وی خدمت آنحضرت را افاضل تر و بہتر از رای خود در رفتن او با خود - رواہ الترمذی - و اصل قصہ وی زید آنست کہ وی با اصل از یمن ست و در عہد کودکی خود کہ ہشت سالہ بود در بند قومی از عرب افتادہ بود پس آنگاہ او را بر سر بازار آوردند تا بفروشند و حکیم بن حزام کہ برادر زادہ خدیجہ رضی اللہ عنہا بود او را برای عمہ خود خدیجہ بخرید و چون خدیجہ در تزوج آنحضرت درآمد صلی اللہ علیہ وسلم آنرا بحضرت بخشید و آنحضرت او را به پسری برگزید و ام ایمن را کہ مولاۃ آنحضرت بود بوی تزویج کرد و از وی اسامہ متولد شد پس از آن زینب بنت جحش کہ بنت عمہ آنحضرت بود تزویج کرد و اول من اسلم ست در قول بعضے و خرد تر است از آنحضرت بدہ سال و بقول بعضے گویند به بیست سال حاضر شد بدر را و مشاہد دیگر را و نام ہیچ صحابی در قرآن مذکور نشدہ مگر نام او در قول حق سبحانہ فلما قضی زید منہا وطرا و آنحضرت او را با جعفر بن ابی طالب برادری داد و در غزوہ مؤتہ شہید شد پنجاہ و پنج سالہ رضی اللہ عنہ - وعن اسامۃ بن زید قال لما ثقل رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہبطت وہبط الناس المدینۃ - روایت ست از اسامہ گفت چون گران شد آنحضرت و بیمار شد فرود آمدم من و فرود آمدند مردم مدینہ

یعنی از آن لشکری که آنحضرت مرا با مهاجرین و انصار روان کرده بود و بیرون فتاده بودیم بعد از چند روز شنیدن خبر گرانی آنحضرت صلی الله علیه وسلم
بمدینه باز آمدیم و ذکر هبوط که بمعنی از بالا بپایان فرود آمدنست بجهت آنست که آن موضعی که لشکر در آنجا افتاده بود موضعی ست که در جانب
علو مدینه است که او را جرف بجیم و فاء مضمومتین گویند چنانکه عرفات در مکه و عرب در کلام رعایت علو و سفل میکنند چنانکه اگر از مکه بعرفات روند میگویند
صعدنا الی عرفات و اگر از عرفات بمکه بیایند هبطنا الی مکه همچنین از مدینه بجرف رفتن صعود و از آنجا بمدینه در آمدن هبوط است حتی در مسجد حرام اگر
بجانب باب السلام روند که بجانب عرفات رونده است صعدنا الی باب السلام میگویند - فدخلت علی رسول الله پس در آمدم من بر پیغمبر خدا
صلی الله علیه وسلم وقد اصمت و حالانکه بتحقیق خاموش گردانیده شده است آنحضرت و طاقت سخن کردن ندارد فلم یتکلم پس سخن نکرد
آنحضرت صمت و صموت خاموش شدن اصمات و تصمیت خاموش گردانیدن فجعل رسول الله صلی الله علیه وسلم یضع یدیه علی و یرفعهما پس
گشت آنحضرت که می نهد هر دو دست خود را بر من و بر میدارد فاعرف انه یدعو لی پس میشناسم و می فهمم از هر دو دست نهادن آنحضرت بر من
و برداشتن آنها که دعا میکند مرا و این غایت کرم و شفقت ست از وی صلی الله علیه وسلم در حق اسامه که در چنان وقت مهربانی مینماید بروی
و دعا میکند او را رواه الترمذی و قال هذا حدیث غریب - و عن عائشة قالت اراد النبی صلی الله علیه وسلم ان ینحی مخاط اسامة روایت
است از عائشه که گفت خواست آنحضرت در وقتی که اسامه خرد بود و در کنار آنحضرت میبود که یکسو کند و دور کند آب بینی
اسامه را و پاک گرداند بینی او را چنانکه اطفال را می کنند مخاط بالضم سیم آب بینی تمخط بینی افشاندن قالت عائشة دعنی حتی انا الذی
افعل گفت عائشه بگذار مرا تا آنکه من بکنم این کار را یعنی یکسو کنم آب بینی را عائشه را رضی الله عنها خوش نیامد این فعل از
آنحضرت صلی الله علیه وسلم - قال یا عائشة احبیه فانی احبه گفت ای عائشه دوست دار اسامه را زیرا که من دوست میدارم او را یعنی گر تو
بالطبع او را دوست نمیداری از جهت آنکه من دوست میدارم دوست دار که محبوب محبوب محبوب ست و در حقیقت کمال محبت آنست که از محبوب بمتعلقان
وی تجاوز کند و سرایت نماید بکسی و هر چیز که باشد از یار و دیار وی ع نه بی حب الدیار لاهلها * وللناس فیما یعشقون مذاهب - رواه الترمذی و عن
اسامة قال کنت جالسا اذ جاء علی والعباس یستاذنان روایت است از اسامه گفت بودم من نشسته یعنی در ملازمت آنحضرت ناگاه آمدند علی و عباس
رضی الله عنهما در حالیکه طلب اذن مینمایند که در آیند بر آنحضرت فقالا لاسامة استاذن لنا علی رسول الله پس گفتند علی و عباس مرا طلب اذن کن برای
ما به پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم و خبر کن - فقلت پس گفتم من یا رسول الله علی والعباس یستاذنان علی و عباس اذن می طلبند که در آیند فقال
اتدری ما جاء بهما پس گفت آنحضرت آیا در می یابی و می فهمی تو که چه چیز آورده است ایشان را و بچه کار آمده اند قلت لا گفتم نمی در یابم
و نمیدانم - قال لکنی ادری گفت آنحضرت لیکن من در مییابم که بچه تقریب آمده اند - ایذن لهما اذن ده مر ایشان را که بیایند پس اذن دادم
فدخلا پس در آمدند فقالا پس گفتند علی و عباس یا رسول الله جئناک نسالک ای اهلک احب الیک آمده ایم ترا که بپرسیم ترا که کدام کس از اهل تو
محبوب تر است بسوی تو - قال فاطمة بنت محمد گفت آنحضرت محبوب ترین اهل بیت من نزد من فاطمه دختر محمد ست و درین صفت و تفخیم و
تعظیم شان فاطمه زهرا و بیان علت حکم ست - قالا ما جئناک نسالک عن اهلک بل نفسار گفتند نیامده ایم ترا که بپرسیم ترا از حال اهل بیت تو از
زنان لفظ من النساء در مصابیح مذکور ست و در جامع الاصول و جامع ترمذی نیست قال گفت آنحضرت احب اهلی الی من قد انعم الله علیه محبوب ترین

اهل بیت من بسوی من کسی هست که بتحقیق انعام و احسان کرده است خدا تعالی بهدایت و کرامت بر وی - و انعمت علیه - و انعام و احسان
کرده ام بر وی باعتاق و تبنی آنکس کیست - اسامة بن زید - پوشیده نماند که انعام حق جل و علا و انعام آنحضرت صلی الله علیه وسلم در قرآن
نسبت بزید که پدر اسامه است مذکور ست و لیکن انعام بر پدر مستلزم انعام بر پسر ست باین اعتبار آنحضرت مصداق آیت کریمه را
بر اسامه فرود آورده گویا که فرمود زید و پسر او اسامه - قال ثم من - گفتند علی و عباس بعد ازان کیست - قال - گفت آنحضرت
علی ابن ابی طالب فقال العباس - پس گفت عباس یا رسول الله جعلت عمک آخرهم - گردانیدی عم خود را آخر اهل بیت خود یعنی الم
بعد ازین همه مرا خواهی گفت - قال ان علیا سبقک بالهجرة - گفت آنحضرت بدرستی علی سبقت کرده است ترا بهجرت اسلام عباس رضی الله عنه
بعد از واقعه بدر ست و بعضی میگویند عباس هم در مکه مسلمان بود و لیکن از مشرکان میپوشید و باوجود هجرت تعلل ازان کرد پوشیده نماند که
اگر تعدد وجوه منظور و ملحوظ نباشد تقدم اسامه بر علی درین حیثیت مشکل میشود فافهم و بالله التوفیق پس البته درین مقام تعدد و اعتبار وجوه و
حیثیات معتبر ست - رواه الترمذی و ذکر ان عم الرجل صنو ابیه فی کتاب الزکوة و ذکر کرده شد این حدیث که در منقبت عباس
رضی الله عنه واقع ست در کتاب زکوة و این جا در ضمن حدیث عبد المطلب بن ربیعه مذکور شد -

الفصل الثالث عن عقبة - بضم عین و سکون قاف - ابن الحارث صحابی ست از اولاد نوفل بن عبد مناف اسلام آورد روز فتح - قال - گفت
صلی ابو بکر العصر - گزارد ابو بکر صدیق رض نماز دیگر ثم خرج یمشی و معه علی - پس بیرون آمد ابو بکر در حالیکه راه میرود و با وی علی بود رضی الله عنهما
فرأی الحسن یلعب مع الصبیان - پس دید ابو ب[illegible]ی میکند با کودکان - فحمله علی عاتقه - پس برداشت ابو بکر حسن را بر دوش خود -
و قال بابی شبیه بالنبی صلی الله علیه وسلم لیس شبیها بعلی - و گفت ابو بکر بطریق طیبت که بخورم بپدر خود حسن مانند ست به پیغمبر نیست مانند علی
و علی یضحک - و علی خنده میکرد - رواه البخاری - و عن انس قال اتی عبید الله بن زیاد برأس الحسین - گفت انس آورده شد نزد عبید الله
بن زیاد که قاتل حضرت امام حسین و سردار لشکر یزیدیان بود سر مبارک امام حسین را فجعل فی طست فجعل ینکت - پس گردانیده شد سر شریف در طشت
پس گشت آن شقی که می کاود سر مبارک را بچوبی که در دست او بود - و قال فی حسنه شیئا - و گفت در حسن امام حسین رض چیزی یعنی گفت بطریق
انکار و استبعاد که حسین چندان حسن نداشت و از روایت ترمذی ظاهر میشود که مدح کرد و مبالغه نمود در حسن و جمال وی اما بطریق استهزا
سخریت و تبجح و سرور که حاصل شد آن بدبخت را بقتل وی رضی الله عنه - فقال انس فقلت والله انه کان اشبههم برسول الله - گفت
انس پس گفتم من بخدا سوگند بدرستی وی بود مشابه ترین مردم به پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم و کان مخضوبا بالوسمة - و بود سر مبارک وی رنگ
کرده شده بوسمه که نام گیاهیست که بآن سیاه میکنند موی را و سمه بالفتح واو است و ضم آن خطاست و سکون سین و فتح آن
و کسر سین افصح ست در لغت حجاز - رواه البخاری و فی روایة الترمذی - و در روایت ترمذی اینچنین آمده است که - قال - گفت انس کنت عند ابن
زیاد - بودم من نزد ابن زیاد فجیئ برأس الحسین - پس آورده شد سر مبارک حضرت امام حسین رضی الله عنه فجعل یضرب بقضیب فی انفه
پس گشت ابن زیاد میزد بشاخی که در دست او بود در بینی امام حسین رض - و یقول ما رأیت مثل هذا حسنا - میگوید ندیده ام مثل این در حسن
فقلت اما انه کان من اشبههم برسول الله - پس گفتم من آگاه باش بدرستی وی بود مشابه ترین مردم به پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم و قال

وگفتہ است ترمذی۔ ہذا حدیث صحیح حسن غریب ۔ وعن ام الفضل بنت الحارث ۔ والدۂ ابن عباس ست و فضل نیز پسر اوست بزرگ تر
از عبد اللہ بن عباس کنیت کردہ شد بنام وی و وی خواہر میمونہ است کہ از ازواج مطہرہ است ۔ انہا دخلت علی رسول اللہ ۔ روایت
میکند ام الفضل کہ وی در آمد بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقالت ۔ پس گفت یا رسول اللہ انی رایت حلما منکرا ۔ بدرستی من دیدہ ام
خوابی بد را ۔ اللیلۃ ۔ امشب حلم بضم حاء مہملہ خواب کہ دیدہ شود ۔ قال وما ہو ۔ گفت آنحضرت وچیست آن خواب ۔ قالت ۔ گفت
ام الفضل ۔ انہ شدید ۔ بدرستی آن خواب سخت ست نمی یارم گفت ۔ قال ۔ باز گفت آنحضرت ۔ وما ہو قالت رایت کان قطعۃ من
جسدک قطعت ۔ گفت ام الفضل گویا پارۂ از تن تو بریدہ شدہ است ۔ ووضعت فی حجری ۔ و نہادہ شد در کنار من ۔ فقال رسول اللہ ۔ پس
گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم رایت خیرا ۔ دیدی تو ای ام الفضل خواب نیک را ۔ تلد فاطمۃ ان شاء اللہ غلاما ۔ می زاید فاطمہ اگر خواستہ است خدا پسری را
یکون فی حجرک ۔ میباشد آن پسر در کنار تو یعنی می نہند اورا در کنار تو بجہت خویشیہا و قرابتہا کہ در میان ست تا تربیت آن پسر تو کنی ۔ فولدت
فاطمۃ الحسین ۔ پس زائید فاطمہ حسین را ۔ فکان فی حجری ۔ پس بود حسین در کنار من ۔ کما قال رسول اللہ ۔ چنانچہ گفتہ بود پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ
وسلم فدخلت یوما علی رسول اللہ ۔ پس در آمدم روزی بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فوضعتہ فی حجرہ ۔ پس نہادم ورا در کنار آنحضرت و در بعضی
نسخ فی حجری نہادم در کنار خود ۔ ثم کانت منی التفاتۃ ۔ پس شد از من نگریستنی بجانبی ۔ فاذا عینا رسول اللہ ۔ پس ناگاہ ہر دو چشم پیغمبر خدا
صلی اللہ علیہ وسلم تہریقان الدموع ۔ میریزند اشکہارا ۔ قالت ۔ گفت ام الفضل [illegible] فقلت یا نبی اللہ بابی انت وامی ۔ پس گفتم ای پیغمبر خدا
پدر و مادر من فدای تو باد ۔ مالک ۔ چہ شد ترا کہ اشک میریزی ۔ قال اتانی جبرئیل [illegible] ت آمد مرا جبرئیل علیہ السلام فاخبرنی ان امتی
ستقتل ابنی ہذا ۔ پس خبر داد جبرئیل مرا کہ امت من نزدیک ست کہ بکشند این پسر مرا ۔ فقلت ہذا ۔ پس گفتم بطریق تعجب و استبعاد این پسر را ۔ قال نعم
گفت آری این پسر را ۔ واتانی بتربۃ من تربتہ حمراء ۔ و داد مرا جبرئیل خاکی از خاک آن موضع سرخ ۔ وعن ابن عباس انہ قال رایت النبی
صلی اللہ علیہ وسلم فیما یری النائم ذات یوم بنصف النہار ۔ گفت ابن عباس دیدم آنحضرت را در آنچہ می بیند خواب بینندہ یک روزے
در نیم روز ۔ اشعث اغبر ۔ ژولیدہ موی غبار آلودہ ۔ بیدہ قارورۃ فیہا دم ۔ در دست آنحضرت شیشہ ایست کہ در وی خون ست ۔ فقلت
بابی انت وامی ما ہذا ۔ پس گفتم پدر و مادر من فدای تو باد چیست این حال و این شیشہ ۔ قال ہذا دم الحسین واصحابہ ۔ گفت آنحضرت این
خون حسین و یاران اوست ۔ ولم ازل التقطہ منذ الیوم ۔ و ہمیشہ ام کہ می چینم آنرا تا امروز ۔ فاحصی ذلک الوقت ۔ ابن عباس گفت پس یاد داشتم
و می شمارم آن وقت را ۔ فاجد قتل ذلک الوقت ۔ پس می یابم کشتہ شد حسین در آن وقت ۔ رواہما البیہقی فی دلائل النبوۃ ۔ روایت کردہ است
این دو حدیث را بیہقی در دلائل النبوۃ ۔ واحمد الاخیر ۔ و روایت کردہ است احمد حدیث اخیر را ۔ وعنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
احبوا اللہ لما یغذوکم من نعمۃ ۔ و ہم از ابن عباس ست کہ گفت گفت آنحضرت دوست دارید خدا را از جہت چیزی کہ خورش میدہد و پرورش
میکند شما را از نعمت ۔ و در بعضی نسخ من نعمہ بصیغہ جمع یعنی از نعمتہای خود ۔ فاحبونی لحب اللہ ۔ پس دوست دارید مرا از جہت دوستی خدا یعنی از جہت
دوست داشتن شما خدا را یا از جہت دوست داشتن خدا مرا ۔ واحبوا اہل بیتی لحبی ۔ و دوست دارید اہل بیت مرا از جہت دوستی من بہر دو
معنی و ظاہر آنست کہ مراد اول باشد ۔ رواہ الترمذی ۔ وعن ابی ذر قال وہو آخذ بباب الکعبۃ سمعت النبی ۔ روایت ست از ابی ذر کہ گ

گفت در حالانکہ وی گیرندہ است در کعبہ را شنیدم پیغمبر را صلی اللہ علیہ وسلم یقول الا ان مثل اہل بیتی فیکم مثل سفینۃ نوح - می گفت آنحضرت آگاہ باشید کہ حال عجیب و داستان اہل بیت من در میان شما مثل و داستان کشتی نوح ست - من رکبہا نجا کسیکہ سوار شد کشتی نوح را رستگار شد - ومن تخلف عنہا ہلک - وکسی کہ پس ماند و سوار نشد آنرا ہلاک شد - رواہ احمد -

باب مناقب ازواج النبی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ورضی اللہ عنہن

بدانکہ ازواج آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم در وقتی نہ بودند و در وقت دیگر یازدہ و در وقت دیگر زیادہ بران و وقتی کمتر ازان در جامع الاصول آوردہ است کہ علما اختلاف دارند در عدد ازواج پیغمبر صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و در ترتیب ایشان و عدد آنہائیکہ مردہ اند پیش از آنحضرت و آنہائی کہ مردہ اند بعد از وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و آنہا کہ دخول کردہ با آنہا و آنہا کہ دخول نکردہ و جماعۂ از زنان ہستند کہ آنہا را خواستگاری کردہ و در نکاح نہ در آوردہ و آن زنان کہ عرض کردند خود را بر آنحضرت و گفتہ کہ ما ذکر میکنیم آنچہ مشہور ترست از اقوال پس ازان ذکر کرد صاحب جامع الاصول اسمای ایشان را و احوال ایشان را و کاتب حروف در شرح اسمای تاریخ نکاح و وفات ذکر کردہ و در تکملہ شرح احوال نیز نوشتہ است و درینجا بر ذکر اسماء و تاریخ اقتصار نمودہ اول ازواج مطہرہ ام المومنین خدیجہ بنت خویلد ست تزوج کرد او را آنحضرت و خدیجہ چہل سالہ و آنحضرت بیست و پنج سالہ بود و وفات یافت پیش از ہجرت بسہ سال بر قول صحیح بعد از وی سودہ بنت زمعہ را تزوج در مکہ کرد و مرد در سال پنجاہ و چہار عائشہ صدیقہ بنت ابی بکر صدیق تزوج کرد او را بمکہ و وی شش سالہ بود و بنا کرد با او در نہ سالگی و وفات یافت در سال پنجا [illegible] ہشت حفصہ بنت عمر بن الخطاب تزوج کرد در سال دوم یا سوم از ہجرت و مرد در سال چہل و پنج یا چہل و یک زینب بنت خزیمہ تزوج کرد در سال سوم و مرد در سال چہارم ام سلمہ بنت ابیہ مخزومی تزوج کرد در سال چہارم یا سوم و مرد در سال پنجاہ و نہ و بعضی گفتہ اند در سال شصت و دوم و اول صحیح ترست و زینب بنت جحش تزوج کرد در سال پنجم و مرد در سال بیستم یا بست و یکم و وی اول کسی ست کہ رفت از عالم از ازواج بعد ازان حضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ام حبیبہ بنت ابی سفیان خواہر معاویہ و اصح و اشہر آنست کہ تزویج کرد او را نجاشی برای آنحضرت بچہار صد درہم در سال ششم در حبشہ کہ ہمراہ شوہر خود عبید اللہ بن جحش رفتہ بود و عبید اللہ نصرانی شد و مرد جویریہ بضم جیم و فتح را دختر حارث بند کرد آنحضرت او را در غزوہ مریسیع در سال ششم پس آزاد کرد و تزوج نمود و مرد در سال پنجاہ و شش میمونہ بنت الحارث تزوج در سال ہفتم موت در سال شصت و یک یا پنجاہ و یک و وی خالہ ابن عباس ست صفیہ بنت حیی بن اخطب در سال ہفتم در غزوۂ خیبر اسیر ساخت و آزاد کردہ تزوج نمود و وی در آن زمان ہفدہ سالہ بود وفات یافت در سنہ خمسین و قیل اثنین و خمسین و قیل غیر ذلک ریحانہ بنت زید یہودیہ بود بند کرد و عتاق کردہ تزوج نمودہ در سال ششم و مرد در وقت رجوع از حجۃ الوداع این یازدہ زن را تزوج کردہ و دخول نمودہ است و جماعۂ از زنان مقدار بست یا بیشتر بودہ اند کہ ایشان را تزوج فرمودہ و پیش از دخول مفارقت نمودہ و بعضی را خواستگاری نمودہ و تزوج نفرمودہ و بعضی نزد نزول کریمہ یا ایہا النبی قل لازواجک الآیہ دنیا اختیار کردہ بدر رفتند و تفاصیل آن مذکورست در جامع الاصول و اما سراری بعضی گفتہ اند چہار بودہ مشہور ترین آنہا ماریہ قبطیہ ام ابراہیم بن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

در سال شانزدہ مردہ وریحانہ بنت شمعون یا بنت زید کہ مذکور شد بعضے گفتہ اند آزاد کردہ وطی بملک یمین نمود و دیگر جاریہ بود کہ زینب
بنت جحش اورا بخشیدہ بود و دیگرے بود از جائی بند کردہ شدہ واللہ اعلم۔

الفصل الاول۔ عن علی رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول گفت امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ شنیدم
آنحضرت را می گفت۔ خیر نسائہا مریم بنت عمران۔ بہترین زنان دنیا یا آن امت کہ مریم دروی بودہ مریم بنت عمران ست
وخیر نسائہا خدیجۃ بنت خویلد۔ وبہترین زنان دنیا یا این ست خدیجہ بنت خویلد ست۔ متفق علیہ وفی روایۃ قال ابو کریب گفت
ابو کریب بضم کاف کہ راوی این حدیث از وکیع ست۔ واشار وکیع الی السماء والارض۔ واشارت کرد وکیع کہ از حفاظ حدیث ست
ودر مرتبہ مالک واقران اوست بسوی آسمان وزمین از برای بیان معنی دنیا یعنی بہتر ست از آنہائی کہ در زیر آسمان وبر زمین اند واز این
حدیث ظاہر شد کہ مریم وخدیجہ ہر یک بہترین امت خود ست ولیکن معلوم نشد نسبت میان این ہر دو کہ کدام فاضل تر ست نقل کردہ شدہ
از تفسیر نسفی کہ خدیجہ وعائشہ افضل اند از مریم بر قول صحیح کہ مریم پیغمبر نیست واین خود مقرر ست کہ این امت مرحومہ بہتر ست از
امتان ویلر باز در عائشہ وخدیجہ نیز اختلاف کردہ اند وہمچنین در فضل فاطمہ بر عائشہ ومالک گفت رحمۃ اللہ علیہ فاطمہ جگر پارہ
پیغمبر ست ومن بر جگر پارۂ پیغمبر ہیچکس را فضل نہم وبقیۂ کلام در فصل اول از مناقب اہل بیت گذشت۔ وعن ابی ہریرۃ
قال اتی جبرئیل النبی صلی اللہ علیہ وسلم فقال گفت ابو ہریرہ آمد جبرئیل آنحضرت [illegible] پس گفت یا رسول اللہ ہذہ خدیجۃ قد اتت
معہا اناء فیہ ادام۔ این خدیجہ است بتحقیق آمدہ با وی آوندی ست کہ در [illegible] ست ادام وطعام۔ یا طعامی ست خشک
راو لیست وآمدن خدیجہ آنکہ بود بغار حرا کہ آنحضرت در آنجا مشغول میبود وقوت چند روزہ با خود می برد روزی مگر خدیجہ خود بردہ ست واین
بشارت یافتہ ہمچنین گفتہ اند بعضے شراح پوشیدہ نماند مشہور آنست کہ مشغول بودن آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم پیش از نزول
جبرئیل بود وظاہر ابعد از نزول نیز زمانی در آنجا بودہ اند وخدیجہ رضی اللہ عنہا دران زمان طعامی برائے آنحضرت بردہ یا این طعام
آوردن وقت دیگر باشد واللہ اعلم این خبر جبرئیل داد وگفت۔ فاذا اتتک فاقرأ علیہا السلام من ربہا ومنی۔ پس چون بیاید خدیجہ
نزد تو پس بخوان بر وی سلام از پروردگار وی وازجانب من وگفتہ اند کہ درینجا فضل ست مر خدیجہ را بر عائشہ کہ در حدیث عائشہ
بسلام جبرئیل اکتفا کردہ اند چنانچہ بیاید۔ وبشرہا ببیت فی الجنۃ من قصب۔ ومژدہ دہ مر خدیجہ را بخانہ در بہشت از قصب بفتح
قاف وصاد مہملہ مروارید میانہ کاواک فراخ مقدار کوشکے در بہشت گنبدہا بود از مروارید وقصب از جواہر آن بود کہ دراز ومجوف
باشد ودر احادیث دیگر صریحا ذکر لولو وارد آمدہ۔ لاصخب فیہ ولا نصب نیست غوغا در آنجا نہ ونہ رنج وتعب وصخب بفتحتین بانگ وفریاد
ونصب بفتحتین رنج ورنج دیدن یعنی خانۂ بی زحمت وبی رنج بر خلاف خانہ ہای دنیا یا بی بانگ وفریاد کردن ورنج کشیدن در بنا خانہ دنیا خالی از
بی فریاد ورنج کشیدن نمیباشد وآنجا ہمین طور تیار ست وگفتہ اند کہ این جزائی آنست کہ وی رضی اللہ عنہا نخست اسلام آورد بطوع و
رغبت بی رفع صوت ومنازعت ولعب۔ متفق علیہ۔ وعن عائشۃ رضی اللہ عنہا قالت ما غرت بکسر غین معجمہ علی احد من نساء النبی
صلی اللہ علیہ وسلم ما غرت علی خدیجۃ گفت عائشہ کہ من غیرت نکردہ ام ورشک نبردہ ام بر ہیچ یکی از زنان پیغمبر آنچنانکہ غیرت بردہ ام بر خدیجہ۔

وما اتیتها - ومن ندیده ام خدیجه را - ولکن کان یکثر ذکرها - ولیکن بود آنحضرت که بسیار میکرد یاد خدیجه را - وربما ذبح الشاة - وبسا که ذبح میکرد
گوسفند را - ثم یقطعها بتشدید - اعضاء پس پاره پاره میکرد گوسفند را عضو عضو تقطیع پاره پاره کردن و عضو بضم و کسر اندام - ثم یبعثها فی صدائق
خدیجة پس میفرستاد آنحضرت آن گوسفند را یا اعضا را در زنانی که دوستان خدیجه بودند - فربما قلت له کان لم تکن فی الدنیا امرأة الا خدیجة پس بسا که
میگفتم من مر آنحضرت را گویا نبود در دنیا هیچ زنی موصوفه بصفات حمیده مگر خدیجه - فیقول انها کانت وکانت پس میگفت آنحضرت در مدح و تعریف خدیجه که
خدیجه بود چنین و چنین و بود چنین و چنین بطریق تکرار میگفت بجهت مبالغه و اشارت باینکه بیان صفات وی از حد و اندازه بیرون است و مفسر بوده - وکان لی منها ولد
و بود مرا از خدیجه اولاد و همه اولاد آنحضرت از خدیجه است رضی الله عنها الا ابراهیم از ماریه و کدام اولاد و فاضل تر و کامل تر از فاطمه سیدة نساء العالمین
مادر حسن و حسین سلام الله علیهم اجمعین بود و درینجا تعریض است بعائشه که از وی هیچ ولدی نشده و اشارت است که اخص و اعز صفات نساء وفور
آن اولاد است متفق علیه وعن ابی سلمة - ابو سلمه نام صحابی مشهور است زوج ام سلمه و هم نام پسر عبد الرحمن بن عوف است تابعی کبیر امام جلیل القدر
راوی عائشه است و اینجا همین مراد است - ان عائشة قالت قال رسول الله صلی الله علیه وسلم - روایت میکند ابو سلمه که عائشه گفت گفت
آنحضرت یا عائش هذا جبریل یقرئک السلام - ای عائشه این جبرئیل است میخواند ترا سلام یعنی میرساند بتو سلام عائش بحذف تا و این را
در اصطلاح نحو ترخیم میگویند که از آخر منادی حرفی حذف میکنند و یقرئک بضم یا از اقراء بمعنی خوانانیدن و چون بعد از سلام رسیدن جواب سلام میگویند
گویا سلام خواندن بر کسی سلام خوانانیدن است او را ازین جهت میگویند که فلانی سلام میخواند ترا و اگر گویند یقرء علیک السلام بفتح یا یعنی میخواند بر تو
و میگوید ترا سلام چنانکه در حدیث خدیجه گ[illegible]هست مکرر گفته شده است فتذکر - قالت - گفت عائشه یعنی در جواب سلام جبرئیل علیه السلام
ورحمة الله - و بر جبرئیل سلام و رحمت خدا است - قالت وهو یری ما لا اری - گفت عائشه و آنحضرت میدید چیزی را که نمی بینم من
و آن شخص جبرئیل است که آنحضرت میدید و عائشه نمیدید متفق علیه وعن عائشة قالت قال لی رسول الله صلی الله علیه وسلم اریتک فی المنام ثلث
لیال گفت عائشه گفت مرا آنحضرت نموده شدی تو مرا در خواب سه شب - یجیئ بک الملک فی سرقة من حریر - می آورد ترا یعنی صورت و مثال ترا
در قطعه از جامه ابریشمی جید و سره سرقه بمهمله و قاف بفتحات شقه حریر سفید یا مطلق معرب سره و در حدیث دیگر آمده است که گفت عائشه فرا
آورد جبرئیل صورت مرا در کف دست آنحضرت و وجه توفیق میان دو روایت آنست که صورت در حریر بود و حریر در کف دست و تواند که دو بار نمود
کرده باشد یکبار در کف دست و بار دیگر در قطعه حریر - فقال لی هذه امرأتک پس گفت فرشته برای من این زن تست فکشفت عن وجهک
الثوب پس برداشتم از روی صورت تو جامه - فاذا انت هی پس ناگاه تو اکنون آن صورتی که دیده بودم یا کشف کردم جامه را از روی تو در
مشاهده تو پس ناگاه تو آن صورتی که دیده بودم هر دو معنی گفته اند فافهم - فقلت ان یکن هذا من عند الله یمضه - پس گفتم اگر هست این خواب
دیدن از پیش خدا در گذراند خدای تعالی این را یعنی میسازد این مهم را اگر گفته شود که شک ربود دل این زن خدا چه معنی دارد و نوم انبیاء حق است
خصوصا سید الانبیاء صلوات الله و سلامه علیه و علیهم اجمعین جواب آن گفته اند که اگر این واقعه منام پیش از نبوت بود فلا اشکال و اگر بعد از نبوت
باشد پس مراد اینجا شک نیست بلکه برای تقریر وقوع و تحقیق اوست و این کلام را کسی میگوید که تحقیق ثابت است امر وی چنانکه
سلطان می گوید اگر من سلطانم ببین که چه می کنم ترا اگر گویند آمدن فرشته منافی است ببودن این پیش از نبوت جواب آنکه رد بت

ملک مخصوص بہ نبی نیست خصوصاً در خواب اینچہ مخصوص ست آوردن وی وحی را از خدا و بعضے گفتہ اند کہ اصل این رویا حق ست ولیکن شک در تعبیر اوست کہ مراد ہمین ظاہر شد یا چیزی دیگر باشد خلاف ظاہر یا مراد تزوج در دنیاست یا در آخرت فتدبر متفق علیہ۔ وعنہا قالت ان الناس کانوا یتحرون بہدایاہم یوم عائشۃ۔ وہم از عائشہ است کہ مردم بودند کہ قصد میکردند بہدیہ ہای خود در روز نوبت من یعنی پیشکشہا را کہ میخواستند برای آنحضرت بیارند نگاہ میداشتند تا روزی کہ نوبت عائشہ باشد بخدمت بیرند و تحری تشدید بمعنی قصد و کوشش در طلب آید چنانکہ تحری قبلہ و تحری لیلۃ القدر میگویند یعنی طلب اینچہ سزاوار ست و اولی ست و احری یبتغون بذلک مرضاۃ رسول اللہ طلب میکردند بآن تحری رضای پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم۔ مرضات بفتح میم و سکون را مصدر ست بمعنی رضا۔ وقالت ان نساء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کن حزبین وگفت عائشہ کہ زنان آنحضرت بودند دو گروہ۔ تحزب فیہ۔ پس یک گروہ بود کہ در وے عائشہ و صفیہ و حفصہ و سودہ۔ بود و عائشہ سردار اینہا بود از جہت محبت رسول خدا او وی و حفصہ موافق و ہمراہ یکدیگر بودند چنانکہ ابوبکر و عمر متفق و متحد بودند۔ والحزب الآخر ام سلمۃ وسائر نساء رسول اللہ۔ وگروہ دیگر ام سلمہ و باقی زنان پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم۔ و سردار ایشان ام سلمہ بود۔ فکلم حزب ام سلمۃ پس سخن کرد گروہ ام سلمہ فقلن لہا پس گفتند مر ام سلمہ را۔ کلمی رسول اللہ سخن کن و بگو پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یکلم الناس فیقول سخن کند مر مردم پس بگوید۔ من اراد ان یہدی الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فلیہد الیہ حیث کان کسیکہ خواہد کہ ہدیہ فرستد بسوی آنحضرت پس باید کہ ہدیہ فرستد ہر جا کہ باشد چہ در خانہ عائشہ و چہ در خانہ غیر وی و تخصیص نکند بخانہ عائشہ فکلمتہ پس کلام کرد ام سلمہ با آنحضرت درین باب فقال لہا لا تؤذینی فی عائشۃ پس گفت آنحضرت مر ام سلمہ را آزار مکن مرا در باب عائشہ از جہت عائشہ فان الوحی لم یاتنی وانا فی ثوب امرأۃ الا عائشۃ۔ زیرا کہ بدرستی وحی نمی آید مرا و حالانکہ من در جامہ خواب ہیچ زنی باشم جز عائشہ۔ قالت اتوب الی اللہ من اذاک گفت ام سلمہ توبہ میکنم بسوی خدا از آزار تو یا رسول اللہ ثم انہن دعون فاطمۃ فارسلن الی رسول اللہ پس آن زنان کہ حزب ام سلمہ اند خواندند فاطمہ را پس فرستادند بسوی پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم فکلمتہ پس کلام کرد فاطمہ آن حضرت را فقال یا بنیۃ الا تحبین ما احب پس گفت آنحضرت ای دختر ک من آیا دوست نمیداری تو چیزی را کہ دوست میدارم من۔ قالت بلی گفت فاطمہ بلی دوست میدارم چیزی را کہ دوست میداری تو۔ قال فاحبی ہذہ۔ گفت آنحضرت پس اگر دوست میداری چیزے را کہ دوست میدارم من دوست دار این زن را یعنی عائشہ را و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم امر نکردہ بود کسے را کہ در روز عائشہ بیارد و حق آن نساء بآن تعلق نگرفتہ بود اگر کسے بطور خود بیاید منع برای چہ کنند متفق علیہ و ذکر حدیث انس۔ و ذکر کردہ شد حدیث انس کہ در اول وی اینست فضل عائشۃ علی النساء فی باب بدء الخلق بروایۃ ابی موسیٰ در باب بدء الخلق بروایت ابی موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ

الفصل الثانی

عن انس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال حسبک من نساء العالمین مریم بنت عمران وخدیجۃ بنت خویلد و فاطمۃ بنت محمد و آسیۃ امرأۃ فرعون۔ روایت ست از انس کہ آنحضرت گفت بس ست ترا از زنان جہانیان شناختن مناقب و فضائل این چہار زن کہ از غیر خود فاضل اند و ذکر عائشہ درین حدیث نکرد از جہت اکتفا کردن بذکر وی در احادیث دیگر کما قالوا و آسیہ بتقدیم ہمزہ بر سین ست و خطاب با انس ست یا عام ست رواہ الترمذی۔ وعن عائشۃ ان جبرئیل جاء بصورتہا

فی خرقۃ حریر خضراء الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔ روایت ست از عائشہ کہ جبرئیل آورد صورت او را در پارۂ جامۂ ابریشمی سبز پیش
آنحضرت ازینجا معلوم میشود کہ سرقہ مخصوص بحریر سپید نیست یا قضیہ متعدد ست یا اشتباہ راوی ست واللہ اعلم۔ فقال ہذہ زوجتک فی الدنیا
والآخرۃ پس گفت جبرئیل این زوجۂ تست در دنیا و آخرت و درینجا بشارت ست عائشہ را بہ بہشت وہمہ ازواج مطہرہ بہشتی اند چنانکہ از
احادیث معلوم میگردد و بشارت مخصوص بعشرہ نیست چنانکہ تحقیق یافتہ است۔ رواہ الترمذی ۔ وعن انس قال بلغ صفیۃ ان
حفصۃ قالت لہا بنت یہودی۔ گفت انس کہ رسید صفیہ را کہ حفصہ گفت مر او را دختر یہودی و بود صفیہ دختر حیی بن اخطب بضم حاء مہملہ
وفتح تحتانیہ اولی وتشدید ثانیہ۔ فبکت پس بگریست صفیہ۔ فدخل علیہا النبی پس درآمد بر صفیہ پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم وہی تبکی
وحال آنکہ وی میگریست۔ فقال ما یبکیک پس گفت آنحضرت چہ چیز می گریاند ترا و چرا می گریی۔ فقالت پس گفت صفیہ قالت لی حفصۃ
انی ابنۃ یہودی۔ گفت مرا حفصہ کہ من دختر یہودی ام۔ فقال النبی صلی اللہ علیہ وسلم انک لابنۃ نبی پس گفت آنحضرت بدرستی تو
ہر آئینہ دختر پیغمبرے۔ وان عمک لنبی و بدرستی عم تو پیغمبر ست بجہت آنکہ حیی ابن اخطب پدر صفیہ از اولاد ہارون پیغمبر برادر موسیٰ
علیہما السلام بود و باین حساب پدر او پیغمبر باشد و عم او نیز پیغمبر بود۔ وانک لتحت نبی و بدرستی تو ای صفیہ زیر پیغمبر و زوجۂ اوئی مراد ذات
شریف خود داشتہ است صلی اللہ علیہ وسلم۔ ففیم تفخر علیک پس در چہ چیز و بسبب کدام فضیلت می نازد حفصہ بر تو و بزرگی میکند بر تو
مقصود دفع منقصت از صفیہ است [illegible] غات فضل و کرم ست نہ تفضیل وی بر دیگران پس نگوییم کہ این صفات مخصوص
بصفیہ است بلکہ تمامۂ نساء آنحضرت صلی [illegible] الہ وسلم کہ قرشیہ اند شریک اند درین صفات زیرا کہ دختران اسمٰعیل اند کہ برادر
اسحٰق ست و در تحت تصرف آنحضرت اند۔ ثم قال پستر گفت آنحضرت بحفصہ بعد از تسلیہ صفیہ اتقی اللہ یا حفصۃ۔ پرہیز کن خدا را و بترس از وی
ای حفصہ کہ جنگ کنی با کسی و فخر کنی و عیب گیری بر کسی۔ رواہ الترمذی والنسائی ۔ وعن ام سلمۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دعا فاطمۃ عام الفتح
روایت ست از ام سلمہ کہ آنحضرت خواند فاطمہ را و طلبید نزد خود سال فتح مکہ۔ فناجاہا پس راز گفت بوی پنہانی۔ فبکت پس بگریست فاطمہ
ثم حدثہا فضحکت۔ پستر باز سخنی گفت آنحضرت فاطمہ را پس بخندید فاطمہ۔ فلما توفی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سألتہا عن بکائہا وضحکہا
پس ہنگامیکہ وفات یافت آنحضرت پرسیدم فاطمہ را از گریستن او اولا و از خندۂ وی ثانیاً۔ فقالت اخبرنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم انہ یموت فبکیت پس گفت فاطمہ خبر داد مرا آنحضرت کہ وی می میرد درین نزدیکی پس بگریستم من۔ ثم اخبرنی انی سیدۃ نساء
اہل الجنۃ پستر خبر داد مرا کہ من بی بی زنان اہل بہشتم۔ الا مریم بنت عمران۔ مگر مریم دختر عمران۔ فضحکت۔ پس بخندیدم مناسبت این حدیث
باین باب ظاہر نیست مگر آنکہ تلمیح باشد بانچہ وارد شدہ است کہ مریم زوجۂ آنحضرت ست در بہشت کذا قال الطیبی۔ رواہ الترمذی۔
الفصل الثالث ۔ عن ابی موسیٰ قال ما اشکل علینا اصحاب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حدیث قط۔ گفت ابو موسیٰ اشعری مشکل
نمیشد بر ما کہ اصحاب آنحضرتیم ہیچ حدیثے و ہیچ سخنے ہرگز۔ اشکل تباست بعد از شین از باب افتعال و در بعضے نسخ اشکل بی تا
فسألنا عائشۃ پس پرسیدیم ما عائشہ را۔ الا وجدنا عندہا منہ علما۔ مگر می یافتیم نزد عائشہ از آن مشکل علمے کہ حل آن اشکال میکرد
از جہت وفور علم وی بسماع از آنحضرت و قوت اجتہاد۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح غریب۔ وعن موسیٰ

بن طلحہ تابعی ثقہ جلیل ست وی گویند کہ تولد او در زمان نبوت شدہ است و طلحہ طلحہ بن عبید اللہ است کہ از عشرۂ مبشرہ است قال ما رایت احدا افصح من عائشۃ گفت ندیدم ہیچ یکے را فصیح تر از عائشہ مبالغہ است یا حقیقت ست کہ وی ندیدہ باشد ہیچکس را فصیح تر از وی۔ رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح غریب۔

باب جامع المناقب

ذکر کرد مؤلف درین باب مناقب بعضی از مشاہیر اصحاب بی تخصیص بطائفہ مخصوص از ایشان و ترجم بترجمہ مخصوصہ چنانچہ خلفاء عشرہ و اہل بیت و ازواج و مہاجرین و انصار و غیر ہم

الفصل الاول عن عبد اللہ بن عمر قال رایت فی المنام کان فی یدی سرقۃ من حریر گفت ابن عمر دیدم در خواب گویا در دست من قطعۂ از حریر ست لا اہوی بہا الی مکان فی الجنۃ الا طارت بی الیہ قصد نمیکنم باین سرقہ بسوی مکانی در بہشت بالا بردن را و بپایان فتادن را مگر آنکہ می پراند سرقہ مرا و میرساند بسوی آن مکان گویا کہ آن سرقہ مثل بازوی پرندہ شد فقصصتہا علی حفصۃ پس گفتم من این حال را و عرض کردم بر حفصہ کہ خواہر ابن عمر بود فقصتہا حفصۃ علی رسول اللہ پس گفت و عرض کرد آنرا حفصہ بہ پیغمبر خدا۔ صلی اللہ علیہ وسلم فقال ان اخاک رجل صالح او ان عبد اللہ رجل صالح شک راوی است گفت آنحضرت بدرستی برادر تو یعنی ابن عمر مردی صالح ست و این رویا صالح ست متفق علیہ وعن حذیفۃ قال ان اشبہ الناس دلا وسمتا وہدیا برسول [illegible] علیہ وسلم ابن ام عبد گفت حذیفہ بدرستی کہ مشابہ ترین مردم از روی دل و سمت و ہدی بہ پیغمبر خدا ابن ام عبد ست یعنی عبد اللہ بن مسعو[illegible] کنیت بام عبد میکردند و دل بالفتح دال و تشدید لام ست سیرت و حالت و ہیئت و بعضے گفتہ اند حسن حدیث گویا ماخوذ از دلالت ست کہ ظاہر حال او دلالت میکند بر حسن سیرت و در قاموس گفتہ دل ہمچون ہدی ست بی کینہ و بمعنے وقار و حسن منظر و در مجمع البحار دل شکل و شمائل و سمت بفتح سین و سکون میم طریق و قصد و تشبیہ و اطلاق او بر طریق اہل خیر آید و در قاموس گفتہ سمت طریق و ہیئت اہل خیر و فی الصراح سمت راہ و روش نیکو و ہدی بالفتح ہا و سکون دال طریقت و سیرت و ہیئت و بالجملہ این ہر سہ لفظ قریب اند در معنی و ہر سہ با یکدیگر مذکور می شوند و آمدہ است کہ اصحاب عبد اللہ نزد عمر میرفتند و نظر میکردند بسمت و ہدی و دل وی پس تشبیہ میکردند بآن۔ من حین یخرج من بیتہ الی ان یرجع الیہ ہنگامیکہ بیرون می آمد عبد اللہ از خانۂ خود تا آن وقت کہ باز میگشت بسوی خانہ۔ لا ندری ما یصنع فی اہلہ اذا خلا۔ در نمی یابیم و نمیدانیم کہ چہ میکند در اہل بیت خود وقتیکہ بخلوت میرود یعنی ظاہر حال او کہ بر ما ظاہر ست خود دلالت بر حسن استقامت او دارد و نمیدانیم کہ باطن وی چگونہ است و در خلوت چہ حال دارد و این بجہت استغراب طریقہ و حالت حسن و کمال وی میگوید یعنی این طور حال غریب راہ و روش مستقل مشکل ست کہ مستمر باشد در غیبت و حضور یکسان بود و یا آنچہ نزد حذیفہ بود از خوف تکلف و تصنع و نفاق و نزد وی بود علم منافقین رواہ البخاری

وعن ابی موسی الاشعری قال قدمت انا و اخی من الیمن گفت ابوموسی قدوم آوردم من و برادر من از یمن۔ فمکثنا حینا پس درنگ کردیم چندگاہی در مدینہ بر در بار آنحضرت ما نری الا ان عبد اللہ بن مسعود رجل من اہل بیت النبی گمان نمی بردیم مگر آنکہ عبد اللہ بن مسعود مردی ست از اہل بیت پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم لما نری من دخولہ و دخول امہ علی النبی از جہت

انچه می دیدیم از در آمدن وی و در آمدن مادر وی گاه و بیگاه بر پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم نزدی در اول بضم نون ست بمعنی نطق و ثانی
بفتح آورده اند که آنحضرت عبدالله بن مسعود را حاکم کرده بود که اگر بیاید وکس را بینی که نزد من هستند در آی و حاجت باذن نیست
متفق علیه وعن عبدالله بن عمرو ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ۔ روایت ست از عبدالله بن عمرو بن العاص که آنحضرت
گفت استقرؤا القرآن من اربعة طلب قرأت قرآن کنید وبیاموزید آنرا از چهار کس ۔ من عبدالله بن مسعود ۔ یکی از عبدالله بن
مسعود که اقرای این قوم بود ۔ وسالم مولی ابی حذیفة ۔ که از فضلای موالی و خیار و کبار صحابه بود و از اهل فارس بود از اصطخر و امامت
میکرد مهاجرین اولین را در وقتیکه قدوم آورد مدینه را باوجود آنکه در میان ایشان عمر می بود و ابو سلمه رضی الله عنهما و ابو حذیفه پسر
عتبة بن ربیعة بن عبد شمس بود نام او هشام ست از فضلای صحابه و از مهاجرین اولین و اسلام آورد پیش از در آمدن آنحضرت صلی الله
علیه وآله وسلم دار ارقم را ۔ وابی بن کعب ۔ وسوم ابی بن کعب رضی الله عنه که اقرأ صحابه بود و او را سید القراء می گفتند و امیر المومنین عمر او را
سید المسلمین می نامید و کاتب وحی بود ۔ ومعاذ بن جبل ۔ مناقب وی بیرون از حد حصر و احصاست و برادری داده بود او را آنحضرت
صلی الله علیه وآله وسلم با عبدالله بن مسعود و بقضای یمن فرستاده بود و سابقاً از احوال وی چیزی نوشته شده است متفق علیه
وعن علقمة ۔ تابعی کبیرست که در زمان آنحضرت تولد کرده از یاران و تابعان ابن مسعود ست ۔ قال قدمت الشام گفت
قدوم آوردم بشام فصلیت رکعتین [illegible] گزاردم دو رکعت ۔ ثم قلت پس گفتم و دعا کردم که اللهم یسر لی جلیساً صالحاً ۔
خداوندا آسان گردان و پیدا کن برای من [illegible] ۔ فاتیت قوماً فجلست الیهم پس آمدم گروهی را و نشستم مائل بایشان فاذا شیخ
قد جاء حتی جلس الی جنبی پس ناگاه پیری بتحقیق آمد تا آنکه نشست به پهلوی من قلت من هذا گفتم من و پرسیدم از آن قوم کیست این
قالوا ابوالدرداء گفتند این ابوالدرداء ست صحابی مشهور جلیل القدر فقیه عالم حکیم زاهد از اصحاب صفه برادری داد آنحضرت میان او
ومیان سلمان فارسی قلت انی دعوت الله ان ییسر لی جلیساً صالحاً فیسرک لی گفتم ابوالدرداء را بدرستی من دعا کردم خدای تعالی را
که میسر گرداند مرا همنشین نیک پس میسر گردانید ترا برای من فقال من انت پس گفت ابوالدرداء کیستی تو واز کجائی قلت
من اهل الکوفة ۔ گفتم از اهل کوفه ام ۔ قال اولیس عندکم ابن ام عبد ۔ گفت ابوالدرداء آیا نیست نزد شما ابن ام عبد یعنی عبدالله
بن مسعود صاحب النعلین والوسادة والمطهرة بکسر میم و فتح آن صاحب نعلین و بالین و آبدست و آن آنحضرت که این اشیاء حواله
او بود و با این خدمات وسعادات [illegible] ممتاز بود پس بوجود این ملازمت نزد او علمها باشد که طالب را مستغنی میگرداند
از غیر وی ۔ وفیکم الذی اجاره الله من الشیطان علی لسان نبیه ۔ و در میان شماست آن کس که امان داده است او را خدا از شیطان
بر زبان پیغمبر خود ۔ یعنی عمار ۔ می خواهد ابوالدرداء باین کس عمار بن یاسر را که آنحضرت او را طیب مطیب فرمود و بشارت بهشت
داد و دعا کرد او را در وقتیکه عذاب میکردند او را مشرکان و می سوختند و گفت سرد شو و سلامت شو ای آتش بر وی چنانکه بر ابراهیم
خلیل الله گشتی و فرمود می کشند ترا ای عمار گروه باغیان میخوانی تو ایشان را به بهشت و می خوانند ترا ایشان بآتش و این
در معنی امان دادن از شیطان ست که بر طریق هدی مستقیم می ماند و بوسوسه از راه نمیرود ۔ اولیس فیکم صاحب السر الذی لا یعلمه غیره

آیا نیست در میان شما صاحب سر رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم که نمیداند آن سر جز وی یعنی حذیفه مراد باین صاحب سر حذیفة بن
الیمان ست که او را صاحب سر رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم می گفتند و بود نزد او علم منافقان و علامات نفاق که آنحضرت
او را بر آن اطلاع داده و بدان مخصوص گردانیده بود و امیر المومنین عمر رضی الله عنه از وی می پرسید که آیا هیچ می بینی ای حذیفه در من
از نشان نفاق چیزی گفت لا والله نمی بینم جز آنکه می گویند که بر سفره تو الوان طعام حاضر میشود و چون تحقیق کردند بقیه ها بود که
شکسته بود و زرد و سفید می نمود - رواه البخاری - و ازین حدیث معلوم میشود که عالم را باید که اگر دیگری را افضل تر از خود داند
طالب را حواله بوی کند و طالب نیز اگر در جای خود علما یابد احتیاج بسفر و اتعاب نفس ندارد - وعن جابر ان رسول الله صلی الله علیه
وسلم قال اریت الجنة - روایت ست از جابر که آنحضرت گفت نموده شد مرا بهشت - فرایت امراة ابی طلحة - پس دیدم زن
ابو طلحه انصاری را که مادر انس بن مالک و کنیت او ام سلیم ست و در نام وی اختلاف ست نخست در تحت مالک بن النضر بود پس
زائید انس را و کشته شد مالک در حالت اشراک و مسلمان شد ام سلیم و ابو طلحه او را خواستگاری کرد و ابا آورد ام سلیم از ان و او را باسلام
دعوت کرد پس مسلمان شد ابو طلحه پس قبول کرد و گفت من ترا بر اسلام تو خود را بزنی دادم مهر من همین اسلام تست و دیگر گفت آنحضرت
و سمعت خشخشة امامی - و شنیدم آواز پای را پیش خود - فاذا بلال - پس ناگاه بلال ست که پیش پیش به بهشت می رود و خشخشه بفتح هر دو
خاء معجمه و سکون شین معجمه اولی آواز سلاح و هر چیز خشک که اجزای او بهم سایند مثل سلاح و نعل و جامه و مثل این حدیث در شان بلال
در باب التطوع نیز گذشته است - رواه مسلم - وعن سعد قال کنا مع النبی [illegible] ستة نفر - روایت ست از سعد بن
ابی وقاص گفت بودیم ما با آنحضرت شش کس - فقال المشرکون اطرد هولاء لا یجترؤن علینا - پس گفتند مشرکان بران دور کن
اینها را از مجلس خود تا با تو حکایت کنیم و ایشان دلیری نکنند در حرف و حکایت بر ما اطرد بضم همزه و سکون طاء و راء - قال - گفت سعد
و کنت انا و ابن مسعود و رجل من هذیل و بلال و رجلان لست اسمیهما - گفت سعد در بیان شش نفر که چه کسان بودند بودم
من و ابن مسعود و دیگر مردی از قبیله هذیل بضم ها و فتح ذال معجمه و بلال و دو مرد دیگر که نام نمیبرم آنها را و گفته اند که آن دو مرد خباب
و عمار اند و این که گفت نام نمیبرم آنها را از جهت مصلحتی که در نام نبردن داشت یا بجهت نسیان و اول اظهر ست از عبارت
فوقع فی نفس رسول الله - پس افتاد در خاطر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ما شاء الله ان یقع - چیزی که خواست خدا که واقع شود یعنی
خواست آنحضرت که براند آنها را و دور کند بجهت استمالت دلهای مشرکان بطمع آنکه ایمان بیارند - فحدث نفسه - پس حکایت کرد
آنحضرت نفس خود را و باندیشید - فانزل الله تعالی - پس فرو فرستاد خدای تعالی این آیت را - ولا تطرد الذین یدعون ربهم بالغداة
والعشی یریدون وجهه - و مران کسانی را که میخوانند و ذکر می کنند پروردگار خود را صبح و شام می خواهند ذات پروردگار و رضای او را -
رواه مسلم - وعن ابی موسی ان النبی صلی الله علیه وسلم قال له یا ابا موسی لقد اعطیت مزمارا من مزامیر آل داود - روایت ست
از ابی موسی اشعری که گفت آنحضرت مر او را ای ابو موسی داده شده است ترا مزماری از مزامیر داود و مزمار بکسر آلت زمر یعنی سرود
کردن مثل نی و دف و طنبور و مانند آن که نه بزبان باشد و اینجا مراد آواز خوش ست و لفظ آل مقحم ست زیرا که آنکه مشهور ست بحسن صوت

داود است نه آل داود علیه السلام وبعضی گفته اند که آل اینجا بمعنے شخص ست وداود پیغمبر علیه السلام بغایت خوش آواز بود چنانکه زبور را بآواز خوش
میخواند جنازه ها از مجلس بر میخاست وابو موسی الاشعری رضی الله عنه نیز در غایت خوش آوازی وخوش خوانی بود ودر باب تلاوت حدیثی در قول او
دی رضی الله عنه قرآن را وگوش نهادن آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بران گذشته است متفق علیه — وعن خباب بفتح خاء معجمه وتشدید
موحده بن الارت بفتح همزه وراء وتشدید فوقانیه قدیم الاسلام ست ایمان آورده پیش از دخول دار ارقم وعذاب کرده شد بر اسلامش پس هجرت
کرد واز مهاجرین اولین ست حاضر شد بدر را وما بعد او را از مشاهد قال هاجرنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم نبتغی وجه الله تعالی فوقع
اجرنا علی الله گفت هجرت کردیم ما با آنحضرت درحالیکه طلب میکردیم ذات خدا ورضای او را پس واقع وثابت شد اجر وثواب ما بر خدا
بفضل وکرم وی تعالی — فمنا من مضی لم یاکل من اجره شیئا پس بعضی از ما کسانی اند که گذشتند از عالم ونخوردند از اجر در دنیا چیزی را
ودر فقر رفتند منهم مصعب بن عمیر — از جمله ایشان مصعب بضم میم وسکون صاد وفتح عین مهملتین بن عمیر بضم عین وفتح میم وسکون تحتانیه
قتل یوم احد — کشته شد روز احد فلم نجد له ما نکفن فیه — پس یافته نشد مر او را جامه که تکفین کرده شود در وی الا نمرة بکسر میم
بفتح نون وکسر میم گلیمی سیاه وسفید بر مثال رنگ حیوان مشهور که او را پلنگ گویند وآن هم تمام نبود که از سر تا پا پوشیده شود — فکنا اذا غطینا
رأسه خرجت رجلاه — پس بودیم ما چون می پوشیدیم سر او را بیرون می آمد هر دو پای او — واذا غطینا رجلیه خرج رأسه — وچون می پوشیدیم
هر دو پای او را بیرون می آمد سر وی — فقال [illegible] او گفت پیغمبر صلی الله علیه وسلم غطوا بها رأسه — بپوشید بآن نمره سر او را غطوا بفتح
غین معجمه وضم طاء مهمله مشدده — واجعلوا [illegible] من الاذخر — ودیگر دانید بر هر دو پای او اذخر بکسر همزه وسکون ذال معجمه گیاهی
مشهور ست در مکه بوی خوش هم دارد ودر احادیث ذکر آن بسیار ست ودر حدیث آمده است که روزی مصعب بن عمیر نزد رسول خدا
صلی الله علیه وآله وسلم آمد وبود بروی پوست تازه از گوسپند که بدان کمر خود را بسته بود پس آنحضرت فرمود نگاه کنید باین شخص که روشن
گردانیده است خدای تعالی دل او را بنور ایمان من دیده ام در مکه پدر ومادر او می خورانیدند او را بهترین طعام وشراب را ودیده ام او را
حلکه بر وی است درهم خریده بودند پس خواند او را محبت خدا ورسول خدا بآنچه می بینید — ومنا من اینعت له ثمرته — خباب بن الارت میگوید
وبعضی از ما کسی ست که رسید مر او را میوه او — فهو یهدبها — پس وی می چیند آن ثمره را کنایت ست از غنائم که دریافتند آنرا کسانیکه
در زمان فتوح بلاد بودند ویافتند نصیبه خود را از اجر دنیا نیز اول صبر کردند ودر آخر شکر ورزیدند پس ثمره مقصور بر اجر آخرت نیست
ینوع رسیدن میوه یانع میوه رسیده ویهدب بکسر دال وبضم نیز روایت ست هدب میوه چیدن متفق علیه — وعن انس قال جمع القرآن
علی عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم اربعة — جمع کردند قرآن را یعنی یاد گرفتند تمام قرآن را در زمان آنحضرت چهار کس — ابی بن کعب
ومعاذ بن جبل وزید بن ثابت وابو زید — چهارم ابو زید انصاری ست نام او سعد بن عمرو وبعضی گفته اند قیس بن السکن از اهل بدر ست
قیل لانس من ابو زید — گفته شد مر انس را که کیست ابو زید قال احد عمومتی — گفت انس ابو زید یکی از اعمام من ست وعمومه بضم عین جمع
عم چنانکه اعمام واعمم کذا فی القاموس ومراد چهار از انصار اند بلکه از خزرج که قوم انس اند وانس این را در مقام افتخار گفته است در مقابله اوس افتخار
کردند بچهار کس از قوم خود بفضائل که از پوشیده نیست در شرح ذکر کرده ایم واگر عام هم داریم در وی تصریح نیست بآنکه غیر این چهار دیگر نیستند زیرا که

مفهوم عدد در امثال این مقام معتبر نیست و بتحقیق ثابت شده است حفظ بسیاری از صحابه تمامهٔ قرآن را و اتمام کلام درین مقام در اتقان سیوطی
باید جست متفق علیه۔ وعن جابر قال سمعت النبی صلی الله علیه وسلم یقول اهتز العرش لموت سعد بن معاذ۔ سعد بن معاذ بن نعمان انصاری
اشهلی اوسی رضی الله عنه از اجلهٔ صحابه و اکابر ایشان ست اسلام آورد بمدینه بر دست مصعب بن عمیر در وقتیکه فرستاده بود او را آنحضرت
پیش از قدوم شریف خود بمدینه پس مسلمان شدند باسلام وی بنو عبد الاشهل و آنحضرت صلی الله علیه وسلم او را سید الانصار خوانده حاضر شد بدر را و احد را
و ثابت ماند با آنحضرت در روز احد و در روز خندق در اکحل وی تیری رسید و نایستاد خون وی تا بعد از ماهی وفات یافت و فرمود آنحضرت
فرود آمدند بموت وی هفتاد هزار فرشته و فرمود جنبید عرش از جهت موت سعد بن معاذ وفی روایة اهتز عرش الرحمن لموت سعد بن معاذ
متفق علیه۔ بدانکه شراح اختلاف کرده اند در بیان معنی اهتزاز عرش و سبب آن بعضی گفته اند که اهتزاز عرش کنایت ست از فرح و نشاط عرش بقدوم
روح پاک وی حقیقتاً یا مجازاً و صواب آنست که محمول بر حقیقت ست زیرا که حق جل و علا در جمادات علم و تمیز نهاده است چنانکه آنحضرت صلی الله علیه وسلم
در شان کوه احد فرموده که وی کوهی ست که دوست میدارد ما را و بعضی گفته اند که مراد فرح اهل عرش ست که ملائکه اند و بعضی گفته جنبیدن عرش را علامت
ساختند بموت سعد یا این عبارت کنایت ست از عظم شان وفات وی چنانکه میگویند قیامت برخاست بموت فلانی و کلام درین حدیث در اوائل
کتاب و فصل ثالث از باب اثبات عذاب القبر گذشته است وعن البراء قال اهدیت لرسول الله صلی الله علیه وسلم حلة حریر۔ گفت براء بن عازب که از
مشاهیر صحابه است که پیشکش فرستاده شد برای آنحضرت جفت جامهٔ ابریشمی ظاهراً یکی از [illegible] آنرا فرستاده بود فجعل اصحابه یمسونها و یعجبون
من لینها پس گشتند یاران آنحضرت که مساس میکردند و بدست می سودند آن حله [illegible] ردند از نرمی آن و در روایتی آمده است
که میگفتند فرود فرستاده شده است برای وی از آسمان از جهت غایت تعجب و نادیدن مانند آن فقال اتعجبون من لین هذه پس گفت آنحضرت آیا عجب
دارید شما از نرمی این حله۔ لمناديل سعد بن معاذ فی الجنة خیر منها و الین۔ هر آئینه مندیلهای سعد بن معاذ در بهشت بهتر ست از ان و نرم تر ست
و مندیل بکسر میم و فتح آن و بر وزن منبر ستارهٔ که پاک کرده شود و مالیده شود بدان ست و اصل آن از ندل ست یعنی چرک و در ذکر مندیل نه جامهای
دیگر مبالغه است کما لا یخفی متفق علیه۔ وعن ام سلیم بضم سین مادر انس که او را در صغر سن در خدمت آنحضرت گذاشته بود۔ انها قالت روایت
میکند که وی گفت۔ یا رسول الله انس خادمک۔ انس خدمتگار تست۔ ادع الله له۔ دعا کن مر او را یعنی از برکات دنیا که ثواب آخرت
بحصول ایمان و برکت صحبت و خدمت تو حاصل شده نیست۔ قال۔ گفت آنحضرت۔ اللهم اکثر ماله و ولده۔ خداوندا بسیار گردان مال وی را و فرزندان
او را۔ وبارک له فیما اعطیته۔ و برکت ده و افزونی ده مر او را در چیزی که داده تو او را از نعمتهای خود قال انس فو الله ان مالی لکثیر۔ گفت
انس پس بخدا سوگند که مال من بسیار ست و آورده اند که نخلستان وی در سالی دو بار میوه میداد و ان ولدی و ولد ولدی۔ و بدرستی فرزندان من و فرزندان فرزندان
من۔ لیتعادون علی نحو المائة الیوم۔ هر آئینه می آید عدد ایشان بمانند صد امروز یعنی امروز که این حکایت میکنم عدد باین مقدار رسیده از
زیاده هم شده باشد پس منافی نشود با آنچه در روایتی دیگر آمده است که گفت روزی کرده شده ام من از صلب من ورای اولاد اولاد صد و
بیست و پنج همه ذکور مگر دو دختر و گفته است دختر او که دفن کرده ام از اولاد صلبی وی نزدیک صد را از ینجا معلوم میشود که اموال و
اولاد از نعم الهی اند اگر موجب غفلت از ذکر حق و باعث بر معصیت نشوند متفق علیه۔ وعن سعد بن ابی وقاص قال ما سمعت النبی صلی الله

علیه وسلم یقول لاحد یمشی علی الارض انه من اهل الجنة گفت شنیدم من آنحضرت را که می گفت مر هیچ یکی را که میرود در زمین که وی اهل بهشت
ست بالقطع الا لعبد الله بن سلام - مگر مر عبد الله بن سلام را که از اکابر یهود و علمای ایشان و از اولاد یوسف علیه السلام بود و در
همان روزی که حضرت بمدینه قدوم آورد اسلام آورد و مناقب وی بسیار ست و ازینجا لازم نمی آید که بشارت بجنت مخصوص بوی باشد غایت
آنکه سعد نشنیده باشد و از ان خود نیز نشنیده باشد یا از خود نه گفت از جهت کراهت تزکیه نفس یا این سخن از سعد بن ابی وقاص پیش از بشارت
دیگران باشد یا بعد از موت مبشرین باشد مؤید این است آنچه آمده است در روایت دارقطنی ما سمعت النبی صلی الله علیه وسلم یقول لحی یمشی
انه من اهل الجنة متفق علیه - وعن قیس بن عباد بضم عین و تخفیف با از طبقه اولی از تابعین بصره است ثقه است و از خیار صالحین
ست ذکر کرده است او را ابن حبان در کتاب ثقات که متقی متاله متعبد بود و قتل کرد او را حجاج بصبر روایت میکند از عمر و علی و ابی ابن
کعب و عبد الله بن سلام روایت کرده از وی حسن بصری وغیر وی قلیل الحدیث ست - قال کنت جالسا فی مسجد المدینة - گفت
قیس بودم من نشسته در مسجد مدینه - فدخل رجل علی وجهه اثر الخشوع - پس درآمد مردی که بر روی وی نشان طاعت و حضور بود و خشوع
فروشکستن کردن و چشم فرو خوابانیدن - فقالوا هذا رجل من اهل الجنة پس گفتند حاضران این مردیست از اهل بهشت فصلی رکعتین تجوز
فیهما پس گزارد دو رکعت که سبکی کرد در ان دو رکعت - ثم خرج پس بیرون آمد - وتبعته - و پیروی کردم او را و در دنبال او رفتم -
فقلت انک حین دخلت المسجد پس گفتم بدرستی تو هنگامی که درآمدی مسجد را - قالوا هذا رجل من اهل الجنة - گفتند مردم این مردیست از اهل بهشت
قال والله ما ینبغی لاحد ان یقول ما لا یعلم [illegible] بخدا سوگند نمی باید و نمی سزد مر هیچ یکی را که بگوید چیزی را که نمیداند ظاهر آنست
که مراد تصدیق ایشان ست در آنچه گفتند [illegible] ایشان میگویند البته علی یا این داشته باشند و من نیز چیزی از ان میدانم و آن جواب ست
که بیان کرد و ایشان آنرا شنیده باشند یا بطریقی دیگر علم بدان حاصل کرده و وی حدیث سعد را شنیده و ایشان شنیده اند یا این
کراهت ثنا و مدح خود ست و مقصود آنست که من این خوابی دیده ام و ازینجا خود یقین نمیتوان کرد بدان کذا ذکره و لیکن شنیده بلکه شنیده نه
بود از ان که آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم فرموده باشد که انت علی الاسلام حتی تموت دیگر محل شک و تردد نیست پس این بطریق
تواضع و هضم نفس باشد و بعضی گفته اند که اولی آنست که گفته شود که آن قوم که خبر دادند بطریق استدلال و اجتهاد دادند نه بسماع
خبر از آنحضرت و این در شهبت خطا است و این سخن خالی از بعدی نیست زیرا که ظاهر آنست که ایشان بسماع حدیث سعد بن
ابی وقاص گفته باشند فتدبر - وساحدثک لم ذاک پس نزدیک ست که خبر کنم ترا که بجهت چیست این گفتن ایشان - رأیت رؤیا
علی عهد رسول الله - دیدم من خوابی در زمان پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقصصتها علیه پس خواندم و عرض کردم آن خواب را بر آنحضرت
رأیت کانی فی روضة - و دیدم من گویا در مرغزاری ام - ذکر من سعتها وخضرتها - ذکر کرد آن مرد از فراخی آن روضه و سبزی
وسطها بسکون سین - عمود من حدید - در میان آن روضه ستونی ست از آهن - اسفله فی الارض واعلاه فی السماء -
که پایان آن عمود در زمین ست و بالای او در آسمان - فی اعلاه عروة - در بالای آن عمود گوشه ایست و عروه بضم در اصل بمعنی
دلو و کوزه و استعمال کرده میشود در هرچه استوار کرده می شود بآن چیزی و اعتماد کرده شود بدان انجا مراد این معنی ست

فقیل لی ارقه پس گفته شد مرا بالا برآ آن عمود را یا با برای سکته ست فقلت لا استطیع پس گفتم من نمیتوانم بالا برآید فاتانی منصف پس آمد
مرا خادمی منصف بکسر میم و بفتح نیز گفته اند و فتح صاد مهمله خادم و چاکر فرفع ثیابی من خلفی پس برداشت آن خادم جامه های مرا از پس من
فرقیت پس بالا برآمدم حتی کنت فی اعلاه تا آنکه شدم من در بالای آن عمود فاخذت بالعروة پس گرفتم من عروه در دست زدم
بدان فقیل استمسک پس گفته شد چنگ در زن باین عروه و محکم گیر آنرا فاستیقظت پس بیدار شدم من وانها لفی یدی و
حالانکه بدرستی آن عروه در دست من ست فقصصتها علی النبی پس خواندم قصه آن خواب را بر پیغمبر صلی الله علیه وسلم فقال تلک الروضة الاسلام
پس گفت آنحضرت در تعبیر این خواب آن روضه که دیدی اسلام ست و تر و تازه است و ذلک العمود عمود الاسلام و آن ستون ستون
اسلام ست عبارت از احکام و ارکان آنست که بنای مسلمانی بر آنست و تلک العروة العروة الوثقی و آن عروه که دیدی
و چنگ در ان زدی عروه وثقی ست که قول حق سبحانه فقد استمسک بالعروة الوثقی اشارت بدان ست فانت علی الاسلام حتی تموت پس
بر دین اسلامی که چنگ بدان زده و به مقام عالی برآمده تا آنکه بمیری و ذلک الرجل عبد الله بن سلام و آن مرد عبد الله بن سلام بود ظاهر آنست
که این قول قیس بن عباد ست که راوی حدیث ست متفق علیه و عن انس قال کان ثابت بن قیس بن شماس بفتح شین معجمه و
تشدید میم و بسین مهمله در آخر خطیب الانصار گفت انس بود ثابت بن قیس خطیب انصار که خطبه میخواند در حسب و نسب ایشان یا خطبه
می کرد در خواستگاری ها و در کارهای بزرگ ایشان فلما نزلت یا ایها الذین آ[illegible]صواتکم فوق صوت النبی الی آخر الآیة پس
چون نازل شد این آیت که نهی می کند از بلند کردن آواز ها بالای آواز پیغمبر صلی [illegible]م جلس ثابت فی بیته و احتبس عن النبی
نشست ثابت بن قیس در خانه خود و ممتنع شد و باز ایستاد از خدمت پیغمبر صلی الله علیه وسلم فسال النبی صلی الله علیه وسلم سعد بن معاذ
فقال ما شان ثابت اشتکی پس پرسید آنحضرت سعد بن معاذ را و فرمود چیست حال ثابت که نمی آید و نمی نماید آیا بیمار است دارد ظاهرا
صدق حال ثابت تاثیر کرد و باعث بر خبر گرفتن آنحضرت شد از حال وی که حالت خویش چه حاجت که بوی شرح دهم * گرم است سوز دلی
هست اثر خواهد کرد * فاتاه سعد فذکر له قول رسول الله پس آمد سعد بن معاذ ثابت بن قیس را و ذکر کرد مر او را قول پیغمبر خدا را صلی الله
علیه وسلم که می پرسید چه حال دارد مگر بیمار ست فقال ثابت انزلت هذه الآیة پس گفت ثابت در عذر تقصیر ملازمت فرود فرستاده شد
این آیت که نهی میکند از بلند کردن آواز بالای آواز پیغمبر صلی الله علیه وسلم ولقد علمتم انی من ارفعکم صوتا علی النبی و هر آئنه بتحقیق میدانید
شما ای یاران که من از بلند آوازترین شما ام بر پیغمبر صلی الله علیه وسلم فانا من اهل النار پس من از اهل آتشم که حبط شده است عملهای ایشان
چنانکه حکم میکند آیت کریمه بآن فذکر سعد ذلک للنبی پس ذکر کرد سعد بن معاذ آن قول ثابت را برای پیغمبر صلی الله علیه وسلم فقال رسول الله
صلی الله علیه وسلم بل هو من اهل الجنة پس گفت آنحضرت این چنین نیست بلکه وی از اهل بهشت ست و واقع شد مصداق این سخن که وی در جنگ
یمامه همراه ابی بکر صدیق رضی الله عنه آورده اند که چون قتال مسیلمه کذاب شد دوخت ثابت کفن خود را و پوشید و قتال کرد و هم در کفن
کشته شد رضی الله عنه و در مدارج النبوة احوال وی زیاده برین نوشته شده است رواه مسلم وعن ابی هریرة قال کنا جلوسا عند النبی
صلی الله علیه وسلم اذ نزلت سورة الجمعة گفت ابو هریره بودیم ما نشسته نزد آنحضرت ناگاه فرود آمد سوره جمعه فلما نزلت پس چون

فرود آمد ورسید این آیت ﴿و آخرین منهم لما یلحقوا بهم﴾ مضمون این آیت آنست که دیگران از آن جماعه که فرستاده است خدای تعالی پیغمبر را که سوی
ایشان هستند که هنوز نیامده اند و نه پیوسته اند بجماعه اصحاب که امی اند یعنی عرب اند و برانگیخته شده است میان ایشان رسول الله صلعم - قالوا
من هؤلاء گفتند و پرسیدند کیستند این جماعه که هنوز نیامده اند و لاحق نشده اند یا رسول الله قال وفینا سلمان الفارسی گفت ابوهریره و
نشسته بود در میان ما سلمان فارسی قال فوضع النبی صلی الله علیه وسلم یده علی سلمان گفت ابوهریره پس نهاد آنحضرت دست خود را بر سلمان
ثم قال لو کان الایمان عند الثریا لناله رجال من هؤلاء پس گفت آنحضرت اگر می بود ایمان نزد ثریا هر آئینه می گرفتند وی را یافتند آنرا مردان
ازینها یعنی از قوم فارسی و مراد مطلق عجم ست غیر عرب مقصود آنست که آن جماعه که هنوز نیامده و نه پیوسته اند اهل عجم اند از تابعین و آنها بآن
صفت اند که اگر دین و ایمان بر آسمان باشد می یابند آنها و میرسند بآن غرض مدح سلمان ست که عجمست و اکثر تابعین از عجم اند و صحابه از عرب و
تحقیق ظاهر شد بسطت علم و اجتهاد در تابعین که ظاهر نشده در غیر ایشان و باوجود اختصاص فضل و کرامت باصحاب رضی الله عنهم و سلمان فارسی مولی
رسول خدا است که از یهود بخرید و آزاد کرد و از نجبای صحابه است اصل وی از فارس یا مهر ست آن قومی که اسپان ابلق را می پرستند پس از مطلب بن
بشنیدن صفت پیغمبر آخر زمان برآمد و در دینهای مختلف درآمد و چندین جاها فروخته شد و سه صد و پنجاه سال عمر یافت و بعضی گفته اند زمان عیسی علیه السلام را
دریافته و صحیح آنست که دویست و پنجاه سال عمر او بود پس در آخر عمر روی مقصود دید و بملاقات پیغمبر آخر زمان رسید صلی الله علیه وسلم متفق علیه
وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اللهم حبب عبیدک هذا یعنی اباهریرة وامه الی عبادک المؤمنین رواه مسلم از ابی هریره است که دعا
کرد آنحضرت مر او را و مادر او را گفت خدایا [illegible] این بندک خود را یعنی ابوهریره را محبوب گردان و مادر او را بسوی مسلمانان یعنی چنان کن
که ایشان محبوب مسلمانان باشند که بکشش فهما و مادر او و تصغیر عبید برای ترحم و تعطف و تحسین است و حبب الیهم المؤمنین و محبوب گردان بسوی ایشان مسلمانان را
که ایشان مسلمانان را دوست دارند و محبوب و محب مسلمانان باشند و در بعضی نسخ الیهما است و ضمیر راجع با ابوهریره و مادر اوست و در اکثر نسخ
مشکوة و نسخ مسلم الیهم ست بضمیر جمع مراد ابوهریره و ام و توابع و لواحق و اولاد ایشان اند رواه مسلم وعن عائذ بن عمرو بسبه تحتیه و ذال
معجمه صحابی ست از اصحاب شجره ساکن شد بصره را و روایت کرد از وی حسن بصری و غیر وی ان ابا سفیان اتی علی سلمان وصهیب وبلال
فی نفر روایت می کند عائذ بن عمرو که ابوسفیان اموی والد معاویه آمد در وقت کفر خود بر سلمان فارسی و صهیب رومی و بلال حبشی که بودند
در جماعه دیگر از اصحاب و این آمدن ابوسفیان در مدینه بعد از صلح حدیبیه بود از برای تجدید و توثیق آن عهد که مشرکان قریش مقدمات غدر و نقض
عهد بنیاد کرده اند پس آمد ابوسفیان و این جماعه اصحاب دیدند او را فقالوا ما اخذت سیوف الله من عنق عدو الله ماخذها پس گفتند این صحابه
نگرفت شمشیرهای خدا یعنی شمشیرهای بندگان خدا که بحکم خدا کار میکردند از گردن این دشمن خدا جای گرفتن خود را یعنی حیف که هنوز این
مشرک از دست ما کشته نشد فقال ابوبکر پس گفت ابوبکر بجهت استمالت خاطر ابوسفیان و رعایت حق ایمان اتقولون هذا لشیخ قریش وسیدهم
آیا می گوئید شما این سخن را برای شیخ قریش و سید ایشان که ابوسفیان باشد چنانکه آنحضرت نیز گاهی استمالت خواطر بعضی مشرکان که روسای
قبائل بودند میکردند فاتی النبی پس آمد ابوبکر نزد پیغمبر صلی الله علیه وسلم فاخبره پس خبر داد ابوبکر آنحضرت را باین قصه که گذشت
میان وی و این صحابه فقال یا ابابکر لعلک اغضبتهم پس گفت آنحضرت ای ابوبکر شاید که تو در خشم در آوردی ایشان را و در بعضی نسخ لعلک

ادرک یا ابا بکر دریاب ای ابوبکر - لئن کنت اغضبتہم لقد اغضبت ربک - ہر آئینہ واللہ اگر درخشم درآوردی تو ایشان را ہر آئینہ بہ تحقیق درخشم درآوردی پروردگار خود را و در بعضی روایات آمدہ کہ ہر آئینہ در غضب آوردی پروردگار عرش عظیم را - فاتاہم پس آمد ابوبکر این جماعہ تا عذر خواہی کند - فقال یا اخوتاہ اغضبتکم پس گفت ابوبکر ای برادران ما در غضب آوردم من شمارا و شمارا رنجیدہ ایدا از من قالوا گفتند ایشان - لا نہ در غضب درآوردہ تو ما را و نہ رنجیدہ ایم ما از تو یغفر اللہ لک یا اخی بیامرزد ترا خدا ای برادر من و در بعضی یا اخی بتشدید یا بہ صیغہ تصغیر و درین حدیث فضل عظیم ست مر فقرای صحابہ را و حث ست بر تعظیم و تکریم ایشان و رعایت خاطر ایشان و لا خوفن باش کان سلطان دین را و بدر ولیشان و مسکینان سری ہست - رواہ مسلم و عن انس عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال آیۃ الایمان حب الانصار گفت انس بن مالک کہ انصاری خزرجی ست روایت میکند از آنحضرت کہ گفت نشان ایمان محبت انصارست و آیۃ النفاق بغض الانصار و نشان نفاق دشمنی انصارست انصار جمع ناصر یا نصیر ست و مراد نصرت کنندگان آنحضرت اند از اہل مدینہ و انصار دو قبیلہ اند اوس و خزرج کہ دو برادر بودند کہ انصار اولاد ایشان اند و در میان ایشان تا صد و بیست سال جنگ عداوت بود و بعلاقہ اسلام و کلمہ توحید عداوت مبدل بمحبت شد و آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ایشان را انصار لقب نہاد کہ بدان مشہور و ممتاز گشتند و بعد از ایشان بر اولاد و موالی ایشان بنام باقی ماند و نصرت ایشان مر آنحضرت را موجب عداوت کفار عرب و عجم شد با ایشان لاجرم محبت ایشان علامت ایمان آمد و عداوت ایشان علامت کفر و نفاق و کمال محبت موجب کمال ایمان و نقصان موجب نقص و اگر از جہت نصرت [illegible] عداوت دارد یقین ست کہ موجب حقیقت کفر خواہد بود متفق علیہ و عن البراء قال سمعت رسول اللہ - براء بن عازب کہ انصاری اوسی [illegible] را صلی اللہ علیہ وسلم یقول - می گفت الانصار لا یحبہم الا مومن انصار دوست نمیدارد ایشان را مگر مسلمان - و لا یبغضہم الا منافق و دشمن نمیدارد ایشان را مگر منافق - فمن احبہم احبہ اللہ و من ابغضہم ابغضہ اللہ پس ہر کہ دوست دارد انصار را دوست دارد او را خدا و کسیکہ دشمن دارد ایشان را دشمن دارد او را خدا متفق علیہ و عن انس قال ان ناسا من الانصار قالوا - گفت انس کہ بعضے مردمان از انصار گفتند حین افاء اللہ علی رسولہ من اموال ہوازن ما افاء ہنگامیکہ غنیمت داد خدا تعالی بر پیغمبر خود از مالہای ہوازن کہ نام قبیلہ ایست آنچہ داد و افاءت غنیمت دادن فی غنیمت و درین عبارت اشارت ست بکثرت آن اموال زیرا کہ غنیمت کہ حاصل شد ازین قبیلہ بسیار بود و در روایات آمدہ است کہ از اسیران شش ہزار بودند و بیست و چہار ہزار شتر بود و چہار ہزار اوقیہ بود از فضہ و اوقیہ چہل درہم ست و بیشتر از چہل ہزار گوسفند و در روایتی آمدہ کہ کثرت گوسفندان خارج از حصر بود فطفق یعطی رجالا من قریش پس در ایستاد آنحضرت کہ میداد مردان را از قریش از اہل مکہ کہ نو مسلم بودند و در فتح اسلام آوردہ بودند و ہنوز نور ایمان در دلہای ایشان قرار نگرفتہ بود و ایشان را مولفۃ القلوب میگویند المائۃ من الابل - می داد صد صد از شتران فقالوا یغفر اللہ لرسول اللہ پس گفتند جماعہ از انصار بیامرزد خدا مر رسول خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یعطی قریشا میدہد قریش را و یدعنا و ترک میکند ما را و نمیدہد چیزی - و سیوفنا تقطر من دمائہم و شمشیرہای ما می چکد از خونہای ایشان یعنی می چکد خونہای ایشان از شمشیرہای ما - فحدث رسول اللہ پس خبر دادہ شد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم بمقالتہم بسخن انصار کہ گفتند و بآنحضرت رسانیدند کہ انصار اینچنین می گویند - فارسل الی الانصار فجمعہم فی قبۃ من ادم - پس فرستاد آنحضرت بسوی انصار پس فراہم آورد آنحضرت ایشان را در خیمہ از چرم - ولم یدع معہم

احداً غیرہم۔ و نگذاشت آنحضرت ہیچ یکے را کہ درآید جز انصار۔ فلما اجتمعوا جاءہم رسول اللہ۔ پس چون جمع شدند انصار آمد ایشان را پیغمبر
خدا صلی اللہ علیہ وسلم فقال ماحدیث بلغنی عنکم۔ پس گفت آنحضرت چیست این سخن کہ رسیدہ است مرا از جانب شما۔ فقال فقہاءہم اما
ذوو رائنا۔ پس گفتند دانایان ایشان اما خداوندان عقل و فکر ما یا رسول اللہ فلم یقولوا شیئاً۔ پس نگفتہ اند چیزے را از آنچہ بحضرت خبر
رسانیدہ اند۔ واما اناس منا حدیثۃ اسنانہم۔ واما مردمان از ما کہ نو است سنہاے ایشان و جوانان اند۔ قالوا۔ گفتند این سخن کہ یغفر اللہ
لرسول اللہ۔ بیامرزد خدای تعالیٰ مر پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یعطی قریشا ویدع الانصار۔ می دہد قریش را و میگذارد انصار را۔ وسیوفنا
تقطر من دمائہم۔ و شمشیرہای ما می چکد از خونہای ایشان۔ فقال رسول اللہ۔ پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم انی اعطی رجالا حدیثی
عہد بکفر۔ بدرستی کہ من میدہم مردان را کہ نو زمان اند بکفر۔ اتألفہم۔ اظہار الفت میکنم ایشان را تا ایمان ایشان با مداد دنیا باقی ماند تالیف
سازواری دادن دو چیز را باہم و تالیف سازوار یافتن۔ کسیے را بچیزی و تسمیہ مؤلفۃ القلوب ازینجاست۔ اما ترضون ان یذہب
الناس بالاموال۔ آیا راضی نمیشوید شما ای انصار کہ ببرند مردم مالہا را یعنی بخانہ ہای خود۔ وترجعون الی رحالکم برسول اللہ۔ و باز گردید
شما بسوے رخت جاہای شما بہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم قالوا بلی۔ گفتند آری یا رسول اللہ قد رضینا۔ بتحقیق راضی شدیم۔ متفق علیہ
وعن ابی ہریرۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لولا الہجرۃ لکنت امرأ من الانصار۔ اگر نبودے ہجرت ہر آئینہ می بودم
من مردی از انصار یعنی اگر نمی بود شرف نسبت ہجرت و فضیلت آن ہر آئینہ انتساب میکردم من با انصار و دیار ایشان و انتقال
میکردم از اسم مہاجرین باسم انصار [illegible] انصار و فضل نسبت نصر نسبت و با وجود درین اشارتست با فضیلت ہجرت
و جلالت رتبہ مہاجرین زیرا کہ ایشان گذاشتند اوطان را و ترک دادند اہل و اولاد را بمحبت خدا و رسول وی و نصرت دا شتار فضیلت
کاملہ است ولیکن ساکن اند در اوطان خود و قبیلہ و قرابت خود۔ پس ہجرت فضیلت نصرت راست و بعد از مہاجرین انصار را و بعضے گفتہ اند
کہ مراد آنست کہ من ممتاز نیستم از انصار مگر بفضیلت ہجرت و اگر ہجرت نمی بود یکی از ایشان می بودم و مساوی و مثل ایشان میبودم و در
درین تواضع عظیم و رفع منزلت انصار است۔ ولو سلک الناس وادیا و سلکت الانصار وادیا و شعبا لسلکت وادی الانصار و شعبہا
و اگر سلوک میکردند مردم وادی را و شعبی را و سیر فتند براہے و سلوک میکردند انصار وادی را و شعبی را و سیر فتند براہی سلوک میکردم من وادی انصار
و راہ ایشان را وادی فرجہ میان کوہ ہا و تلہا کہ آب از او رواں شود جمع اودیہ۔ و شعب بکسر شین راہ در کوہ و فرجہ میان دو کوہ و مراد را
و مذہب است یعنی اگر اختلاف کنند مردم در راے و مذہب اختیار میکنم من راے و مذہب انصار را و موافق میباشم با ایشان مقصود حسن موافقت
و مرافقت ست با ایشان بسبب آنچہ مشاہدہ کرد از ایشان حسن وفا و حسن جوار نہ اتباع و اقتفا زیرا کہ وی صلی اللہ علیہ وسلم متبوع مطلق
ست و ہمہ تابع اوید۔ الانصار شعار۔ انصار بمنزلہ شعار اند بکسر شین جامہ درونی کہ متصل بجسد باشد و بہ شعر کہ بمعنے موی بدن ست
تشبیہ کرد انصار را بدان از جہت اتصال و قرب ایشان بحضرت وی صلی اللہ علیہ وسلم۔ والناس دثار۔ و باقی مردم بمثابہ دثار بکسر
دال جامہ بیرونی کہ بالا بپوشند چنانکہ ردا و مانند آن از و ثر بمعنی اشتمال۔ انکم سترون بعدی اثرۃ۔ بدرستی کہ شما ای انصار زود
ست کہ بہ بینید پس از من اختیاری و استبداد اثرۃ بفتح ہمزہ و فتح مثلثہ و بضم ہمزہ و سکون مثلثہ و بفتح آن نیز اسم از ایثار بمعنی استبداد

واختیار وفی الصراح الاستیثار بخود ی خود بکاری پرداختن ایثار برگزیدن یعنی مردم خود را بر شما خواهند برگزید وامرا شوند در امارت آنها که
دون شما اند در مرتبه بالاتر وافزون تر خواهند شد وبتحقیق واقع شد آنچه خبر داده بود بدان مخبر صادق خصوصا در زمان امیر المومنین عثمان
وبعضے عصرهای دیگر که بنی امیه غالب آمدند۔ فاصبروا۔ پس صبر کنید شما برین شدت وابتلا حتی تلقونی علی الحوض تا آنکه ملاقات کنید
مرا بر حوض ودرین بشارتست مر ایشان را بدخول جنت در جزای صبر ایشان آورده اند که بعضے از انصار نزد معاویه در زمان امارت وی
از بعضے مهاجرین شکایت آوردند پس علاج نکرد آنرا پس گفت انصاری راست گفت پیغمبر خدا که خواهید دید بعد از من اثره را گفت معاویه
بچه امر کرده است شما را رسول خدا صلی الله علیه وسلم گفت بصبر معاویه گفت پس صبر کنید که شما را بدان امر کرده اند۔ رواه البخاری۔ وعنه
قال کنا مع رسول الله صلی الله علیه وسلم یوم الفتح۔ وهم از ابی هریره است گفت بودیم با آنحضرت روز فتح۔ فقال۔ پس گفت آنحضرت
من دخل دار ابی سفیان فهو آمن۔ کسیکه در آید از مشرکان سرای ابو سفیان را پس در امن وامان ست وهیچ کسے بوی متعرض نشود
ومن القی السلاح فهو امن۔ وهر کسی از مشرکان که بنهد از و سلاح را پس وی نیز در امان ست آورده اند که چون ابو سفیان در اسلام در آمد
عباس گفت یا رسول الله این مرد لیست که دوست میدارد فخر وبزرگی را پس بگردان برای وی چیزے را که بدان مفتخر گردد پس فرمود آنحضرت
صلی الله علیه وسلم من دخل دار ابی سفیان فهو آمن ونیز میگویند که ابو سفیان در ایام موادعت قریش امن داده بود آنحضرت را ودر آورده بود
در سرای خود پس این مکافات بود از آنحضرت صلی الله علیه وسلم مر ابو سفیان را [illegible] اما الرجل فقد اخذته رافة بعشیرته ورغبة فی قریته
پس انصار چون مشاهده کردند عنایت ورعایت را با بو سفیان که شدید العداوة بو[illegible]حضرت و فرمود هر که در آید دار ابی سفیان را در امن است
وهر که بنهد از وسلاح را آمن ست متحیر شدند وتعجب کردند واز روی غیرت وسادگی گفتند این مرد یعنی حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم بتحقیق
گرفت او را مهربانی بقوم خود ومیل ورغبت در قریه خود یعنی مکه بحکم جبلت بشریت۔ ونزل الوحی علی رسول الله۔ وفرود آمد وحی بر پیغمبر خدا صلی الله علیه
وسلم باینکه انصار چنین میگویند قال۔ گفت آنحضرت بانصار قلتم۔ گفتید شما که اما الرجل فقد اخذته رافة فی عشیرته ورغبة فی قریته کلا۔ این چنین
نگوئید واین چنین نیست۔ انی عبد الله ورسوله۔ بدرستی من بنده خدا وفرستاده اویم هر چه میکنم بحکم وی وامر وی عز وجل میکنم۔ هاجرت الی الله والیکم
هجرت کردم واز وطن بر آمدم بسوی خدا بامید فضل وکرم وامداد واعانت وی بسوی شما ودیار شما از روی ظاهر که نصرت دهید وباین
سعادت وکرامت برسید بعد ازان بقصد تسلی ودلداری ایشان فرمود۔ المحیا محیاکم والممات مماتکم۔ زندگانی من یا جای زندگانی من با زندگانی شما
ویا جای زندگانی شماست ومردن من یا جای مردن من با مردن شما یا جای مردن شماست یعنی جدا نمی شوم از شما نه در حیات ونه در ممات من
با شمام وشما با من خاطر خود جمع دارید۔ فقالوا والله ما قلنا الا ضنا بالله ورسوله۔ گفتند بخدا سوگند نگفته ایم ما آنچه گفتیم مگر بجهت بخل کردن
بخدا یعنی به نعمت وی وفضل وی بر ما ورسول خدا یعنی شرف جوار وصحبت وی وغیرت کردن ودر داشتن میل ومحبت ترا با دیگران مبادا
از عنایت ومحبت وجوار وصحبت تو محروم شویم وغیرت لازم محبت ست ومحبت هرگز نمی خواهد که یکدم نظر محبوب بر اغیار افتد بیت
غیرتم با تو چنان ست که گر دست دهد۔ نگذارم که در آئی بخیال دگران۔ وضن وضنه بکسر ضاد معجمه بخیلی کردن ومضنون شئ نفیس را
گویند که نتوان بکسے داد۔ قال۔ گفت آنحضرت فان الله ورسوله یصدقانکم ویعذرانکم۔ پس بدرستی خدا ورسول خدا تصدیق می کنند وراست گو

میداند شما را و قبول می کند عذر شما را تعذر الیکم بضم یا و سکون عین و اعتذار قبول کردن عذر کسی را۔ رواه مسلم۔ وعن انس ان النبی
صلی الله علیه وسلم رای صبیانا ونساء مقبلین من عرس۔ روایت است از انس که آنحضرت دید کودکان را و زنان را یعنی از انصار رو
آرنده و آینده از طعام عروسی۔ فقام النبی پس بایستاد پیغمبر صلی الله علیه وسلم فقال پس گفت اللهم انتم من احب الناس الی
خداوندا شما از محبوب ترین مردمانید بسوی من اللهم انتم من احب الناس الی خداوندا شما از محبوب ترین مردمانید بسوی من و در بعضی نسخ
الی الله و در صحیح بخاری گفت که این سه بار گفت و این مؤید روایت الی ست یعنی الانصار میخواهد آنحضرت بمخاطبین انصار را
و معنی اللهم یا قسم ست یا معنی او آنست که خداوندا تو میدانی صدق مرا در آنچه میگویم چون دید آنحضرت این جماعه را خوشحال شد بدیدن
ایشان و خندید از آنحضرت باعثه محبت خبر داد بدان و گواه گرفت حق سبحانه را بر آن از جهت کمال عنایت و کرامت متفق علیه۔ وعنه
قال مر ابو بکر والعباس بمجلس من مجالس الانصار۔ و هم از انس ست که گفت گذشت ابو بکر و عباس رضی الله عنهما بمجلسی از مجالس انصار
وهم یبکون و حال آنکه انصار می گریستند۔ فقالا ما یبکیکم پس گفتند ابو بکر و عباس چه چیزی گریاند شما را و برای چه میگریید۔ فقالوا ذکرنا
مجلس النبی صلی الله علیه وسلم منا پس گفتند انصار از آن می گرییم که یاد کردیم مجلس آنحضرت را نسبت بخود و این در ایام مرض موت
آنحضرت بود۔ فدخل احدهما علی النبی صلی الله علیه وسلم فاخبره بذلک پس در آمد یکی از آن دو ابو بکر یا عباس رضی الله عنهما بر آنحضرت
پس خبر داد از آن یکی آنحضرت را بگریستن [illegible] پس تشریف وی۔ فخرج النبی پس بیرون آمد پیغمبر صلی الله علیه وسلم وقد
عصب علی راسه حاشیة برد۔ و حال آنکه [illegible] بست بر سر مبارک خود کرانه جامه را۔ التعصیب عصابه بر بستن عصابه بکسر بر سر بستنی
فصعد المنبر پس بالا بر آمد آنحضرت منبر را تا خطبه خواند۔ ولم یصعد بعد ذلک الیوم۔ و نه بر آمد بر منبر و نخواند خطبه را بعد از آن روز و این آخر
خطبه بود که خواند آنحضرت۔ فحمد الله واثنی علیه۔ پس سپاس گفت خدا تعالی را و ستایش کرد بر خدا۔ ثم قال اوصیکم بالانصار پس گفت
آنحضرت وصیت میکنم شما را به نیکی کردن با انصار۔ فانهم کرشی وعیبتی۔ زیرا که ایشان کرش من اند و عیبه من اند۔ کرش بالفتح کاف و کسر را
برون کتف شکنبه که ستور نشخوار زننده چون معده مردم را۔ و عیبه بالفتح مهمله و سکون تحتانیه و موحده جامه دان که آنرا بقچه گویند و مراد
آنست که انصار دوست درونی و محل سر و امانت و اعتماد من اند در امور و ستور جمع میکند علف خود را در کرش و مردم می نهند و نگاه
میدارند جامه های خود را در جامه دان و عرب کنایت می کنند از قلب و صدر بعیبه و کرش بمعنی عیال مرد و اولاد صغار و جماعت نیز آمده
و حمل برین معنی نیز درست ست یعنی انصار جماعه من و صحابه من اند و بمنزله عیال و اولاد صغار من اند که محل شفقت و مهربانی و
غمخواری بیشتر میباشند۔ وقد قضوا الذی علیهم۔ بتحقیق گذاردند حقی که بر ایشان بود از نصرت و نصیحت و صرف مال و جان۔ وبقی الذی
لهم۔ و باقی ماند آنچه مر ایشان راست نزد خداست از ثواب و در آوردن در بهشت اشارت ست بآنچه مبایعت کرد بران انصار در لیلة العقبه
و نازل شده در آن قول حق سبحانه ان الله اشتری من المؤمنین انفسهم واموالهم بان لهم الجنة۔ فاقبلوا من محسنهم وتجاوزوا عن مسیئهم
پس بپذیرید کاری نیک که از نیکوکار ایشان بوجود آید و درگذرانید از کار بد که از بدکار ایشان صادر گردد۔ رواه البخاری۔ و
عن ابن عباس قال خرج النبی صلی الله علیه وسلم فی مرضه الذی مات فیه۔ گفت ابن عباس بیرون آمد آنحضرت در مرض

نبود که رفت از عالم دران مرض حتی جلس علی المنبر فحمد الله واثنی علیه تا آنکه نشست بر منبر پس حمد گفت خدا را وثنا گفت بروی ثم
قال پس گفت اما بعد فان الناس یکثرون اما بعد از حمد وثنا بدانید که مردم در اسلام بسیار می شوند در زیر که در دین در افزودن می گردند و از هر طرف
می آیند و مهاجرت می کنند از اوطان ویقل الانصار وکم می شوند انصار زیرا که بدل ندارند چه انصار عبارت از جماعه اند که
جای داده اند آنحضرت را ونصرت نمودند او را واین چیزیست که منقضی میشود وسپری می گردد با نقضای زمان آنحضرت صلی الله علیه وسلم
کذا قیل والمعنی در مهاجرین که از مکه بمدینه همراه آنحضرت آمده قائم ست پس ظاهر آنست که این اخبارست از آنحضرت بکثرت
مهاجرین واولاد ایشان وفراخی ایشان در بلاد وتمکین وتملک ایشان دران بخلاف انصار که کم میگردد وجود ایشان و عدم بقای ایشان
وتحقیق واقع شد انچه خبر داده بود بدان مخبر صادق که کم می شود وجود انصاری حتی یکونوا فی الناس بمنزلة الملح فی الطعام تا آنکه
می شوند در مردم بجای نمک در طعام ودرین تشبیهم بیان قلت انصارست وهم اشارت بمدح ایشان که چنانچه ملح مصلح طعام ست وجود انصار نیز مصلح
اهل اسلام خواهد بود فمن ولی منکم شیئا یضر فیه قوما وینفع فیه آخرین پس کسی که والی شود از شما کاری را که زیان کند در وی گروهی را
وسود کند گروهی دیگر را یعنی والی وحاکم گردد فلیقبل من محسنهم ولیتجاوز عن مسیئهم پس باید که قبول کند از نیکوکار انصار و باید که درگذرد از
بدکار ایشان رواه البخاری وعن زید بن ارقم قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اللهم اغفر للانصار ولابناء الانصار
ولابناء ابناء الانصار خداوندا بیامرز مر انصار را ومر پسران انصار را و [illegible] ر از ظاهر حدیث تخصیص مغفرت ست
بدو مرتبه واگر حمل کرده شود بر آخر مراتب ابناء تا هر جا که باقی ماند دور نیست بلا [illegible] اولاد حمل کنند دور نباشد رواه مسلم
وعن ابی اسید بضم همزه وفتح سین وبفتح همزه وکسر سین هر دو گفته اند که بفتح وکسر صحیح ترست نام او مالک بن ربیعه است ومشهور
شده بکنیت ووی آخر کسی ست که مرد از بدریین قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم خیر دور الانصار بنو النجار بهترین
قبیلها وخانها انصار بنی نجار اند بفتح نون وتشدید جیم نام قبیله ایست از انصار ثم بنو عبد الاشهل پس تر بنو عبد الاشهل که نیز قبیله ایست
از انصار ثم بنو الحارث بن الخزرج بفتح خاء معجمه وسکون زاء وفتح راء وجیم ثم بنو ساعدة بکسر عین وفی کل دور الانصار خیر ودر همه
قبیلهای انصار نیکی ست یعنی فضل وشرف حاصل ست همه قبائل انصار را اگرچه بعضے فاضل تر اند ومراتب آن متفاوت ست پس خیر اول
بمعنے نیک ترست ودر ثانی بمعنی نیکی فی الصراح خیر نیکی ونکوئی ونیکوتر متفق علیه وعن علی رضی الله عنه قال بعثنی رسول الله
صلی الله علیه وسلم انا والزبیر والمقداد گفت امیر المومنین علی رضی الله عنه که فرستاد آنحضرت مرا وزبیر ومقداد را وفی روایة وابا مرثد
بفتح میم وسکون راء وفتح مثلثه بدل المقداد یعنی در روایتی وابا المرثد واقع شده در بدل والمقداد فقال انطلقوا حتی تاتوا
روضة خاخ پس گفت آنحضرت روان شوید تا آنکه بیائید مرغزار خاخ بدو خاء معجمه نام جائی ست نزدیک مدینه در جانب مکه فان
بها ظعینة معها کتاب زیرا که بر روضه خاخ زنی ست در هودج نشسته با وی نامه ایست که با خود می برد فی الصراح ظعینه
بظاء معجمه وعین مهمله هودج وزن که در هودج باشد فخذوه منها پس بگیرید آن نامه را ازان زن فانطلقنا تعادی بنا خیلنا
پس روان شدیم ما در حالیکه شتابی میکند با ما دی دو دو اسپان ما حتی اتینا الی الروضة تا آنکه آمدیم ما تا روضه خاخ فاذا نحن بالظعینة

پس ناگاه ما رسیدیم بآن زن فقلنا اخرجی الکتاب پس گفتیم ما بیرون آر تو ای زن نامه را فقالت ما معی من کتاب گفت
آن زن نیست با من هیچ کتابی که بیرون آرم فقلنا لتخرجن الکتاب پس گفتیم ما هر آئینه بیرون می آری تو کتاب را او لنلقین
الثیاب یا آنکه می اندازیم ما جامه های را و برهنه می کنیم ترا و در بعضے نسخ لتلقین یعنی بتا فوقانیه یعنی می اندازی تو جامه ها را فاخرجته
من عقاصها پس بیرون آورد آن نامه از گیسوهای خود عقیصه موی گره زده عقاص بکسر عین جمع آن فاتینا به النبی پس آوردیم ما آن نامه را
نزد پیغمبر صلی الله علیه وسلم فاذا فیه پس ناگاه در آن نامه است این عبارت من حاطب بحا و طاء مهملتین بن ابی بلتعة بفتح موحده و
سکون لام و فتح فوقیه الی ناس من المشرکین من اهل مکة این نامه از حاطب ست بسوی مردمان از مشرکان از اهل مکه یخبرهم
ببعض امر رسول الله در حالیکه خبر میداد حاطب مشرکان اهل مکه را ببعضے کارهای پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم و آن توجه آنحضرت است
بسوی اهل مکه برای فتح و خدا نانیده بود آنحضرت این خبر را بهیچ یکی و این کلام راوی ست و الا حاطب این نامه باهل مکه از برای
خوش آمد ایشان و استمالت قلوب ایشان نوشته بود پس باین عبارت چون می نویسد که من حاطب الی ناس من المشرکین حاصل قصه
آنست که آنحضرت بقصد فتح مکه از مدینه بجانب خیبر متوجه شده بود و هیچ کس را از حقیقت این حال اطلاع نداده و این از مکر و خداع است که
در محاربه مباح است چنانکه گفته است بیت سکندر که با شرقیان حرب داشت ٭ در خیمه گویند در غرب داشت ٭ و این حاطب بن
بلتعه که از جمله اصحاب بود باهل مکه [illegible] بحقیقت حال آگاهی داد که پیغمبر بر سر شما می آید هشیار باشید فقال رسول الله
پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یا حاطب ما هذا ای حاطب چیست این نوشتن تو و خبر دادن تو ایشان را از حقیقت حال
فقال پس گفت حاطب یا رسول الله لا تعجل علی شتابی مکن در سزا دادن مرا برین عمل انی کنت امرأ ملصقا فی قریش و لم اکن
من انفسهم بدرستی من بودم مردی پیوسته شده در قریش و نیستم از ذاتهای ایشان و حاطب حلیف قریش بود و بعضے گفته اند
غلام ایشان بود و کان من معک من المهاجرین لهم قرابة و بود هر که با تست از مهاجران مر ایشان را قرابتی باهل مکه
یحمون بها اموالهم و اهلیهم بمکة جمع می کردند بسبب آن قرابت مالهای مهاجران و اهل و عیال ایشان را بمکه و نوانند که ضائع کنند مهاجران
باشند فاحببت اذ فاتنی ذلک من النسب پس دوست داشتم من که چون فوت شده است مرا پیوند از نسبت در ایشان ان اتخذ
فیهم یدا یحمون بها قرابتی که بگیرم در ایشان نعمتی را یا قدرتی را که حمایت کنند و نگه دارند خویشے مرا یا خویشان مرا یعنی من برای غرض و مصلحت
کسان خود کرده ام که در مکه اند و مشرکان باین خوش آمد از کسان من خبردار باشند و ما فعلت کفرا و نکرده ام من از جهت آنکه من کافر
و منافقم که ایمان نیاورده ام و لا ارتدادا عن دینی و نکرده ام از جهت آنکه مرتد شده ام و بعد از ایمان کافر شده ام و برآمده ام از دین
خود و لا رضی بالکفر بعد الاسلام و نه از جهت راضی شدن بکفر بعد از اسلام که می خواهم برآیم از دین اسلام فقال رسول الله
پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم انه قد صدقکم بدرستی که حاطب بتحقیق راست گفته است با شما حقیقت حال همین ست که وی
گفت فقال عمر دعنی پس گفت عمر رضی الله عنه بگذار مرا یا رسول الله اضرب عنق هذا المنافق که بزنم گردن این منافق را
و گفته اند شاید که در بیان قصه تقدیم و تاخیر ست و الا گفتن عمر این قول را بعد از تصدیق آنحضرت حاطب را بعید ست

فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم انه قد شهد بدرا۔ بدرستی حاطب بتحقیق حاضر شده است بدر را گویا که عمر گفته چه شد
اگرچه بدر را حاضر شده پس گفت آنحضرت وما یدریک لعل الله اطلع علی اهل بدر فقال اعملوا ما شئتم۔ وچه درمی یابد ترا حقیقت
حال او وچه میدانی که وی مستحق قتل ست شاید که خدای تعالی مطلع شده باشد بر ضمائر اهل بدر پس گفت وی تعالی بکنید هرچه خواهید
فقد وجبت لکم الجنة پس بتحقیق واجب لازم شد شما را بهشت۔ وفی روایة۔ ودر روایتی بجای فقد وجبت لکم الجنة فقد غفرت لکم
واقع شده یعنی حق تعالی نظر کرد بایشان نظر رحمت ومغفرت یعنی ترجی وامید داشتن راجع ست بعمر والا آنحضرت را یقین ست بحقیقت
امر واقرب آنست که لعل برای آن فرمود تا اهل بدر بر آن اعتماد واتکال نکنند واز عمل باز نمانند واعملوا ما شئتم از برای اظهار کرم وعنایت
ست نه رخصت کردن وسر دادن که هرچه خواهند بکنند فافهم وبالله التوفیق۔ فانزل الله تعالی پس فرو فرستاد خدای تعالی در زجر ومنع
ازین فعل که حاطب کرد وامثال آن این آیت را یا ایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی وعدوکم اولیاء۔ آگاه باشید ای مسلمانان مگیرید دشمنان
مرا ودشمنان خود را دوستان تا آخر آیه۔ متفق علیه۔ وعن رفاعة۔ بکسر راء وبفاء۔ بن رافع۔ انصاری بدری ست قال جاء جبرئیل الی النبی
صلی الله علیه وسلم قال ما تعدون اهل بدر فیکم۔ گفت آمد جبرئیل بسوی آنحضرت گفت در چه مرتبه می دارید واز کدام طائفه می شمارید
شما اهل بدر را در میان خود۔ قال من افضل المسلمین۔ گفت آنحضرت می شماریم ما اهل بدر را در میان خود از افضل مسلمانان را وکلمه نحوها
یا کلمه گفت در جواب جبرئیل کلمه را که مانند این کلمه است در معنی افاده ز[illegible]ت۔ قال گفت جبرئیل وکذلک من شهد بدرا
من الملائکة گفت جبرئیل وهمچنین از افضل ملائکه می دانیم ما کسی را که حاضر شده [illegible]مله۔ رواه البخاری۔ وعن حفصة۔ روایت
ست از ام المومنین حفصه که دختر امیر المومنین عمر بن الخطاب ست قالت قال رسول الله۔ گفت حفصه که گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه
وسلم انی لارجو ان لا یدخل النار ان شاء الله تعالی احد شهد بدرا والحدیبیة۔ بدرستی من هر آئینه امید میدارم که در نیاید آتش دوزخ را اگر خواسته
ست خدای تعالی هیچ یکی که حاضر شده است بدر را وحدیبیه را وتقیید بمشیت حق از جهت رغبت وتادب درگاه الهی ست تعالی نه از برای
شک۔ قلت۔ حفصه میگوید گفتم من۔ یا رسول الله الیس قد قال الله۔ آیا نیست که بتحقیق گفته است خدای تعالی۔ وان منکم الا واردها۔
نیست از شما هیچ یکی مگر آنکه در آینده است آتش دوزخ را یعنی در وقت گذشتن از صراط وچون در آمدن دوزخ عام باشد مر تمامه
آدمیان را نفی آن از اهل بدر وحدیبیه چون راست آید۔ قال فلم تسمعیه یقول۔ گفت آنحضرت پس نشنیده تو خدای تعالی را که میگوید
ثم ننجی الذین اتقوا۔ پس رستگاری می دهیم آن کسانی را که تقوی کرده اند پس سرد وسلامت می شود آتش بر ایشان چنانکه بر
ابراهیم علیه السلام یعنی در ورود نمایند ومثل برق خاطف یا باد وزان می گذرند وآزاری از ان بایشان نمی رسد مراد بنفی دخول آتش نیست
واین مر متقیان را می باشد واهل بدر وحدیبیه داخل این جماعت اند۔ وفی روایة لا یدخل النار ان شاء الله من اصحاب الشجرة احد
ودر روایتی این چنین آمده است که در نمی آید آتش را اگر خواسته است خدا از اصحاب شجره هیچ یکی۔ الذین بایعوا تحتها
آن کسانیکه بیعت کردند با آنحضرت زیر شجره این واقعه تفسیر اصحاب الشجره است واین در حدیبیه بود۔ رواه مسلم۔ وعن جابر
قال کنا یوم الحدیبیة الفا واربعمائة۔ گفت جابر بودیم ما روز حدیبیه یک هزار وچهار صد کس ودر روایتی هزار وپانصد هزار وسه صد نیز

آمده است و وجه توفیق در شرح مذکورست۔ قال لنا النبی۔ گفت ما را پیغمبر صلی الله علیه وسلم انتم الیوم خیر اهل الارض۔ شما امروز بهترین اهل زمین اید متفق علیه۔ وعنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من یصعد الثنیة ثنیة المرار۔ کسی که بالا برآید یا کیست که بالا برآید ثنیه را که ثنیه مرارست ثنیه بفتح مثلثه وکسر نون و تشدید تحتانیه راه بلند در کوه و مرار بضم میم و بفتح نیز آمده است نام موضعی ست ما بین مکه و مدینه از راه حدیبیه که رسید آنحضرت صلی الله علیه وسلم واصحاب وی رضی الله عنهم بآن موضع در شب پس ترغیب کرد آنحضرت ایشان را بصعود آن و برآمدن برآن تا حکمت دران چه باشد و ظاهر حکمت اطلاع بر حال اهل مکه که جائی کمین نکرده باشند و بد اندیشے نه نموده و رهاکه خود نکوشیده کما قیل فرمود هر که صعود کند برآن۔ فانه یحط عنه ما حط عن بنی اسرائیل پس بدرستی شان اینست که فرو نهاده می شود و کم کرده می شود از ان کسی که صعود می کند آنرا مانند آنچه کم کرده شد و فرو نهاده شد از بنی اسرائیل تلمیح ست بقول وی سبحانه وقولوا حطة نغفر لکم وقصه آنست که بنی اسرائیل بعد از انکه برآورده شدند از بیابان که تا چهل سال در دے تائه و حائر بودند و سایه کرد برایشان ابر و فرستاده شد برایشان من و سلوی وامر کرده شد ایشان را بدرآمدن قریه از شام که نام آن اریحا بود و بسجده و دعا و طلب حط ذنوب واستغفار تا آمرزیده شود گناهان ایشان لیکن ایشان تبدیل کردند طلب توبه واستغفار را بطلب مشتهیات خود از اغراض دنیا پس نازل کرده شد برایشان عذاب پس مراد بحط از بنی اسرائیل وعده حط و مغفرت ست پس فرمود آنحضرت صلی الله [illegible] هر که برآید بر ثنیه مرار آمرزیده شود گناهان وی وحط کرده شود از وے مانند آنچه وعده کرده شده بود بحط آن از بنی [illegible] پس جابر رضی الله عنه میگوید۔ فکان اول من صعدها خیلنا خیل بنی الخزرج پس بود نخستین کسیکه صعود کرد آن ثنیه را اسپان ما یعنی اسپان بنی الخزرج که قبیله ایست از انصار و جابر ازین قبیله است سابقاً گفته شد که انصار دو قبیله بودند اوس و خزرج که دو برادر بودند۔ ثم تتام الناس پس تمام آمدند مردم یعنے همه آمدند پیاپی تتام بفتح هر دو تا و تشدید میم۔ فقال رسول الله پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم کلکم مغفور له۔ هر که هست از شما آمرزیده شده است اورا الا صاحب الجمل الاحمر۔ مگر خداوند شتر سرخ۔ فاتیناه وقلنا تعال یستغفر لک رسول الله پس آمدیم ما آن شخص خداوند شتر سرخ را پس گفتیم بیا تا آمرزش خواهد ترا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم قال لان اجد ضالتی احب الی من ان یستغفر لی صاحبکم گفت آن صاحب شتر سرخ هر آئینه اگر یابم من گم شده خود را که شتر سرخ باشد یا چیزے دیگر محبوب ترست نزد من ازین که آمرزش خواهد مرا یار شما که حضرت رسول الله است صلی الله علیه وآله وسلم ظاهر آن مرد کافر بوده است که نفاق خود را در میان مسلمانان پنهان کرده بود۔ رواه مسلم وذکر حدیث انس۔ و ذکر کرده شد حدیث انس که در وے اینست که۔ قال لابی بن کعب ان الله امرنی ان اقرأ علیک۔ گفت آن حضرت مر ابی بن کعب را که خدا تعالے امر کرده است مرا که بخوانم بر تو سوره لم یکن الذین کفروا۔ فی باب بعد فضائل القرآن۔ در بابی که بعد از کتاب فضائل القرآن مذکورست و صاحب مصابیح این حدیث را درین فصل ذکر کرده است مؤلف ذکر آن را آنجا مناسب دید بجهت ذکر قرآن۔

الفصل الثانی — عن ابن مسعود ان النبی صلی الله علیه وسلم قال اقتدوا بالذین من بعدی من اصحابی ابی بکر و عمر — پیروی کنید بآن دو کسی که بعد از من خلیفه خواهند بود از اصحاب من کدام اند آن دو کس ابوبکر و عمر — واهتدوا بهدی عمار — و پیش پذیر شوید وراه راست روید بسیرت وراه وروش عمار بن یاسر اقتدوا واهتدوا هر دو بضم دال ودرین اشارتست بنهایت خلافت امیرالمومنین علی رضی الله عنه — وتمسکوا بعهد ابن ام عبد — وچنگ در زنید به پیمان واندرز ابن ام عبد که عبد الله بن مسعود است ام عبد کنیت مادر اوست چنانکه گذشت — وفی روایة حذیفة — ودر روایت حذیفه آمده است که — ما حدثکم ابن مسعود فصدقوه — چیزی که حدیث میکند وخبر میدهد ابن مسعود از امور دین و احکام آن پس تصدیق کنید اورا وراست گودانید اورا — بدل این عبارت در بدل این عبارتست که — وتمسکوا بعهد ابن ام عبد — وگفته اند که انچه وصیت کرده وتحدیث نموده ابن مسعود استخلاف ابوبکرست زیراکه مرویست که وی رضی الله عنه گفت تاخیر نکنیم ما کسی را که تقدیم کرد اورا پیغمبر خدا ومثل این مرویست از امیرالمومنین علی رضی الله عنه نیز — رواه الترمذی — وعن علی رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لو کنت مؤمرا — بضم میم وفتح همزه وکسر میم مشدد — من غیر مشورة لامرت علیهم ابن ام عبد — گفت آنحضرت اگر میبودم امیر وحاکم سازنده کسی را بی کنگاش هر آئینه امیر می گردانیدم برایشان عبد الله بن مسعود را یعنی در امیر ساختن او هیچ حاجت بمشورت وفکر نیست وگفته اند که مقصود امیر ساختن اوست رضی الله عنه در لشکر معین یا در حالت حیات در امر از امور والا خلافت که بعد از آنحضرت ست صلی الله علیه وآله وسلم مخصوص بقریش ست [illegible] ست — رواه الترمذی وابن ماجة — وعن خیثمة بفتح خاء معجمه وسکون تحتانیه وفتح مثلثه بن ابی سبرة بفتح سین مهمله وسکون موحده [illegible] ثقات ایشان ست قال اتیت المدینة وسالت الله ان ییسر لی جلیسا صالحا — گفت آمدم مدینه را وسوال کردم خدا را که میسر گرداند مرا همنشینی صالح فیسر لی ابا هریرة — پس میسر گردانید خدا تعالی برای من ابوهریره را — فجلست الیه — پس نشستم من بسوی او — فقلت انی سالت الله ان ییسر لی جلیسا صالحا — پس گفتم من که درخواستم از خدا که میسر گرداند مرا همنشین نیک — فیسر لی — پس میسر گردانید — فوفقت لی — پس موافق کرده شدی تو برای من وفقت بتخفیف فا بلفظ مجهول از وفق بمعنی سازوار افتادن ودر بعضی نسخ فیسر لی نیست — فقال من این انت — پس گفت ابوهریره از کجائی تو — قلت من اهل الکوفة — گفتم از اهل کوفه ام — جئت التمس الخیر — آمده ام درحالیکه میجویم نیکی را که کجاست — واطلبه — وطلب میکنم نیکی را برای نفس خود — فقال الیس فیکم سعد بن مالک — پس گفت ابوهریره آیا نیست درمیان شما سعد بن مالک مراد سعد بن ابی وقاص ست ومالک نام پدر اوست که ابی وقاص ست — مجاب الدعوة — قبول کرده شده است دعای او — وابن مسعود صاحب طهور رسول الله — دیگر عبد الله بن مسعود خداوند آب وضوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم — که آب وضو وآوندی که بود دروی مهیا میداشت وحاضر می آورد وطهور بفتح طا بمعنی پاک کننده که آبست وطهور بضم بمعنی طهارت — ونعلیه — وصاحب نعلین آنحضرت که نگاه میداشت — وحذیفة صاحب سر رسول الله — دیگر حذیفه صاحب سر پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم که علم منافقان نزد وی بود — وعمار الذی اجاره الله من الشیطان — ودیگر عمار بن یاسر که در امان داشته است اورا خدا از شیطان — علی لسان نبیه — بر زبان پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم یعنی بر زبان آنحضرت رفته است که خدا تعالی عمار را از شیطان واتباع وی نگاه داشته است — وسلمان صاحب الکتابین — ودیگر سلمان فارسی صاحب هر دو کتاب

یعنی الانجیل والقرآن ـ زیرا که وی انجیل خوانده وبدان ایمان آورده بعد ازان بخدمت محمد رسول الله رسیده وقرآن را خوانده و بعضی گویند که عیسی را دریافته ومشهور آنست که عمر وی سلمه صد سال بود وصحیح آنست که دویست وپنجاه بود والله اعلم ولقب سلمان الخیر ست ونام پدر او را معلوم نیست وچون نسبت او می پرسیدند میگفت انا ابن الاسلام ـ رواه الترمذی ـ وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم نعم الرجل ابوبکر نعم الرجل عمر نیکو مرد ست ابوبکر نیکو مرد ست عمر ـ نعم الرجل ابو عبیدة بن الجراح نعم الرجل اسید بضم همزه وفتح سین وبفتح همزه وکسر سین نیز گفته اند ـ بن حضیر ـ بضم حاء مهمله وفتح ضاد معجمه ـ نعم الرجل ثابت بن قیس بن شماس نعم الرجل معاذ بن جبل نعم الرجل معاذ بن عمرو الجموح ـ بفتح جیم وبجای مهمله انصاری حاضر شده عقبه اولی را غالبا این صحابه کبار از مهاجرین وانصار در یک مجلس حاضر بودند پس هر یکی را بمدح وثنا مشرف گردانید یا بقریبه دیگر شده باشد در جمع کردن ایشان ـ رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب ـ وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان الجنة تشتاق الی ثلثة علی وعمار وسلمان مقصود مبالغه وتاکید ست در بهشتی بودن ایشان بحدی که بهشت مشتاق ست وطلبان که کی شود که ایشان در آیند وبعضی گویند مراد اشتیاق اهل جنت ست از ملائکه وحور وغلمان ـ رواه الترمذی ـ وعن علی رضی الله عنه قال استاذن عمار علی النبی صلی الله علیه وسلم گفت علی مرتضی طلب اذن کرد عمار بن یاسر تا در آید بر آنحضرت ـ فقال پس گفت آنحضرت ـ ایذنوا له ـ اذن دهید مر او را ـ مرحبا بالطیب المطیب فراخی جای باد مر پاک [illegible] پاک کرده شده بتهذیب صفات واخلاق ـ رواه الترمذی ـ وعن عائشة قالت قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ما [illegible] اختار ارشدهما ـ اختیار داده نشد بدست عمار بن یاسر میان دو کار مگر آنکه اختیار کرد وبرگزید وی سخت ترین آن دو چیز را بر نفس وی وانچه باحتیاط تر وفاضل تر از ان دو چیز ست چنانکه طریقه سالکان طریق قرب ولایت ست وآنکه آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم الیسر واخص را اختیار میکرد بجهت تیسیر وتسهیل بر امت بود ودر بعضی نسخ ارشدهما از رشد وهدایت واین نیز نزدیک بمعنی اول ست ـ رواه الترمذی ـ وعن انس قال لما حملت جنازة سعد بن معاذ چون برداشته شد جنازهٔ سعد ابن معاذ که در فصل اول در حدیث جابر مجملی از احوال وی رضی گذشت ـ قال المنافقون ما اخف جنازته ـ گفتند منافقان عجب سبک می رود جنازه او ـ وذلک لحکمه فی بنی قریظة ـ وگفتند که این سبکی جنازهٔ او از جهت حکم کردن اوست در بنی قریظه که قبیله ایست از یهود وقصه آنست که این قبیله در عهد وامان سعد بن معاذ بوده اند پس بعد او از حصن فرود آمدند وقرار دادند که هر چه وی حکم کند ما را اختیار ست پس آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم بسعد گفت که چه حکم میکنی تو در ایشان گفت مردان ایشان را باید کشت وزنان واطفال ایشان را بند کرد وآنحضرت برهمین عمل کرد وگفت بسعد بن معاذ که تو حکم کردی بحکم خداوند تعالی که از بالای هفت آسمان کرد پس منافقان راه سخن یافتند وزبان طعن دراز کردند وگفتند که سبکی جنازهٔ وی بجهت این حکم ست که بناحق کرده داده ایست که گفتند سبکی جنازه باین معنی چه مناسبت دارد ـ فبلغ ذلک النبی ـ پس رسید آن سخن منافقان پیغمبر را صلی الله علیه وسلم فقال ان الملائکة کانت تحمله پس گفت آنحضرت که فرشتگان برداشته میبردند وآنحضرت خبر داد صلی الله علیه وآله وسلم که هفتاد هزار فرشته بر جنازهٔ سعد حاضر آمده اند ـ رواه الترمذی ـ وعن عبد الله بن عمرو قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول گفت

عبد اللہ بن عمرو بن العاص شنیدم آنحضرت را کہ میگفت ما اظلت الخضراء سایہ نکرد آسمان سبز۔ ولا اقلت الغبراء۔ و بر نداشت زمین گرد آلود۔ اصدق من ابی ذر۔ راست گوتر از ابی ذر غفاری را کہ از بزرگان صحابہ و فقرا و مجردان و زاہدان ایشان ست و احوال شریف وی در بعضے مواضع از کتاب نوشتہ شدہ باشد و گفتہ اند کہ این قول از آنحضرت بر سبیل مبالغہ ست یا مخصوص ست بغیر انبیا و صحابہ کہ فاضل تر از وی۔ رواہ الترمذی۔ وعن ابی ذر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما اظلت الخضراء ولا اقلت الغبراء من ذی لہجۃ اصدق سایہ نکرد آسمان و بر نداشت زمین ہیچ خداوند زبان را کہ راست گوتر از ابی ذر ست کہ ہیچ مسامحت و مداہنت نمیکند در حق میگوید حق را اگر چہ تلخ باشد چنانکہ از احوال وی رضی اللہ عنہ منقول ست و لہجہ بفتح لام و سکون ہا و فتح آن زبان۔ ولا اوفی۔ و نہ وفا کنندہ تر و ادا نمایندہ تر حق خدا و رسول خدا را و بعضے گفتہ اند و ادا نمایندہ تر حق کلام را کہ ہیچ چیز از آن فرو نمیگذارد۔ من ابی ذر۔ از ابی ذر متعلق بہر دو ست با صدق و اوفی۔ شبہ عیسی بن مریم۔ صفت ابی ذر ست یعنی ابو ذر مشابہ ست بہ عیسی پیغمبر علیہ السلام یعنی فی الزہد۔ در زہد و تجرد و او خار مال بمذہب وی رضی اللہ عنہ حرام بود و اگر چہ حق زکوۃ ادا کنند و این قول یعنی فی الزہد از راوی ست و در مصابیح مذکور نیست رواہ الترمذی۔ وعن معاذ بن جبل لما حضرت الموت قال۔ روایت ست از معاذ بن جبل چون حاضر شد او را موت گفت التمسوا العلم عند اربعۃ۔ بجوئید علم نزد چہار کس۔ عند عویمر۔ بضم عین و فتح واو و را در آخر۔ ابی الدرداء۔ کہ نام او ابی الدرداء ست مشہور شدہ بکنیت نسبت بدرداء کہ دختر او بود انصاری خزرجی ست فقیہ عالم زاہد حکیم از [illegible] و آن حضرت صلی اللہ علیہ وسلم میان او و میان سلمان فارسی۔ وعند سلمان۔ و دیگر بجوئید علم نزد سلمان فارسی کہ منا [illegible]ت۔ وعند ابن مسعود۔ و نزد عبد اللہ بن مسعود حاجت ذکر مناقب او نیست۔ وعند عبد اللہ بن سلام۔ و نزد عبد اللہ بن سلام۔ [illegible] کان یہودیا فاسلم۔ آنکہ بود یہودی پس مسلمان شد در اول روزی کہ آنحضرت بمدینہ قدم آورد کہ بسابقہ علمی و معرفتے کہ بجمال شریف بخواندن توریت داشتہ مشتاق لقای شریف بود بیت عمر را بود کہ مشتاق لقایت بودم ٭ لاجرم روی ترا دیدم و از جا رفتم ٭ فانی سمعت رسول اللہ۔ پس بدرستی من شنیدم پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم یقول میگفت انہ عاشر عشرۃ فی الجنۃ۔ بدرستی وی دہم دہ کس ست در بہشت یعنی مانند وہم دہ کس ست کہ بہشتی اند زیرا کہ وی از عشرہ مبشرہ نیست کذا قال الطیبی و از ین تقریر وی ظاہر میشود کہ فی الجنۃ را صفت عشرہ داشتہ و حمل بر عشرہ مبشرہ کردہ است و ظاہر عبارت در آنست کہ وی دہم کسی ست کہ در بہشت در آید و پیشی نکنند از وی در در آمدن بہشت مگر نہ کس و احتمال دارد کہ جماعتے کہ وی با ایشان در بہشت در آید وہم جماعات باشد فافہم واللہ اعلم۔ رواہ الترمذی۔ وعن حذیفۃ قالوا۔ روایت ست از حذیفہ بن الیمان گفتند صحابہ۔ یا رسول اللہ لو استخلفت۔ اگر خلیفہ می ساختی کسی را از اصحاب بجای خود بہتر میبود۔ قال ان استخلفت علیکم فعصیتموہ عذبتم گفت آنحضرت اگر خلیفہ بسازم من کسی را بر شما پس بی فرمانی کنید او را و اطاعت نکنید و خلافت او قبول نکنید و خلاف نمائید عذاب کردہ بشوید شما۔ ولکن ما حدثکم حذیفۃ فصدقوہ۔ و لیکن چیزیکہ حدیث کند شما را و خبر دہد حذیفہ پس تصدیق کنید او را و راست گو دانید او را۔ وما اقرأکم عبد اللہ فاقرأوہ۔ و چیزے کہ بخواناند شما را عبد اللہ بن مسعود پس بخوانید آنرا تقریر معنی این حدیث چنین کردہ اند کہ گویا آنحضرت فرمودہ ہم ضروری نیست شما را کہ از من سوال استخلاف کنید زیرا کہ آن حاصل میشود باتفاق و اجماع شما بر کسے کہ اہل آن می دانید او را با آنکہ از

تنصیص و تخصیص بالنص ہم ہست آنچہ ضروریست شمارا عمل بکتاب و سنت تمسک بآن و تخصیص کرد حذیفہ و ابن مسعود را بذکر از جہت اشارت بمزید فضل و مرتبۃ الشان در علم و یقین و آنچہ اجتناب باید کرد از ان از نفاق و این نزد حذیفہ بود از جہت بودن وی صاحب سر رسول اللہ و عندہ علم المنافقین و بآنچہ امتثال باید کرد بدان از احکام و این نزد ابن مسعود ست زیرا کہ فرمود است رضیت لامتی مارضی بہ ابن ام عبد۔ راضی شدم من برای امت خود بچیزی کہ راضی شد بدان ابن ام عبد کہ عبد اللہ بن مسعود ست و فرمود تمسکوا بعہد ابن ام عبد چنگ در زنید بپیمان و اندرز ابن مسعود و گفتہ اند کہ درین حدیث و در حدیث اول از فصل بیان استخلاف ابی بکر رضی اللہ عنہ نیز ہست زیرا کہ مردلیست از ابن مسعود کہ گفت تقدیم کرد ابو بکر را آنحضرت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم در کار دین ما کہ امامت نماز باشد پس تاخیر نکنیم ما او را در کار دنیای خود و عنہ قال ما احد من الناس تدرکہ الفتنۃ الا انا اخافہا علیہ الا محمد بن مسلمۃ۔ و ہم از حذیفہ ہست کہ گفت وی نیست ہیچ یکی از مردم کہ دریابد او را فتنہ مگر آنکہ من میترسم تا شر فتنہ را بر وی مگر محمد بن مسلمہ بفتح میم و سکون سین و فتح لام۔ فانی سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول لا تضرک الفتنۃ۔ زیرا کہ من شنیدہ ام آنحضرت را کہ میگفت محمد بن مسلمہ را کہ زیان نمیکند ترا فتنہ و محمد بن مسلمہ انصاری خزرجی اشہلی ست حاضر شدہ ہمہ مشاہد را مگر تبوک را و بعضے گویند استخلاف کرد او را آنحضرت در سال تبوک و بود از افضل اصحابہ و اسلام آورد بر دست مصعب بن عمیر در مدینہ و مرد در سال چہل و سہ یا شش یا ہفت و گوشہ گرفت در ایام فتنہ با منبوی و سلامت ماند از ضرر و شر آن۔ رواہ ابو داؤد و سکت عنہ۔ روایت کرد این حدیث را ابو داؤد و سکوت کرد از وی یعنی طعن نکردہ و تصحیح و تحسین نیز نمودہ و محدثین [illegible] ور آنکہ حدیثی کہ سکوت کردہ است ابو داؤد از ان صحیح ست یا حسن ست یا ضعیف صالح احتجاج چنانکہ در محلش مذکور ست [illegible] رہ المنذری۔ و مقرر گردانید و ثابت داشت این حدیث را عبد العظیم منذری کہ از علمای حدیث ست و در اصل مشکوۃ درینجا بیاض ست و در حاشیہ این عبارت را جزری نوشتہ اند۔ و عن عائشۃ ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم رای فی بیت الزبیر مصباحا۔ روایت ست از عائشہ رض کہ آنحضرت دید در خانہ زبیر بن عوام چراغی را و زبیر رضی اللہ عنہ از عشرۂ مبشرہ است و ابن عمہ رسول اللہ ست صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم و داماد ابو بکر صدیق ست زوج اسما بنت ابی بکر۔ فقال یا عائشۃ ما اری اسماء الا قد نفست۔ پس گفت آنحضرت ای عائشہ گمان نمی برم اسما بنت ابی بکر را مگر آنکہ بتحقیق زائیدہ است یعنی این چراغی را کہ درین وقت افروختہ اند نشان ست کہ اسما کہ حمل داشت زائیدہ است نفست بضم نون و کسر فا بلفظ مجہول و بفتح نون بلفظ معلوم نیز نوشتہ اند فی الصراح نفاس زچگی زن و زچہ شدن۔ ولا تسموہ حتی اسمیہ۔ و نام منہید آن مولود را تا آنکہ نام نہم من او را فسماہ عبد اللہ۔ پس نام نہاد آنحضرت او را عبد اللہ و ابن عبد اللہ بن الزبیر ست رضی اللہ عنہما صحابی مشہور و مناقب وی و قتل وی مذکور و مشہور ست و وی رضی اللہ عنہ اول مولودی ست در مہاجرین بعد از ہجرت و چون متولد شد تمرہ بیدہ۔ و تحنیک کرد آنحضرت او را بخرما بدست مبارک خود و تحنیک خائیدن خرما یا جز آن و مالیدن آن کام مولود را و این سنت ست۔ رواہ الترمذی۔ وعن عبد الرحمن بن ابی عمیرۃ بفتح عین و کسر میم و سکون تحتانیہ مضطرب الحدیث ست ثابت نیست در صحابہ بعضے گفتہ اند کہ صحابی ست روایت کردہ است ترمذی از وی ہمین یک حدیث کہ میگوید عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم انہ قال لمعاویۃ اللہم

بجعله هادیا مهدیاً خداوندا بگردان او را راه راست نماینده و راه راست یافته شده و هدایت کن مردم را بوی رواه الترمذی بدانکه سیوطی گفته و صاحب سفر السعادة نیز میگوید که محدثان گفته اند که صحیح نشده در فضائل معویه هیچ حدیثی و در جامع الاصول گفته که آنچه ثابت شده است کتابت اوست مر پیغمبر خدا را صلی الله علیه و آله و سلم و ثابت نشده است کتابت وحی و تحقیق وارد شده است در شان وی حدیثی که روایت کرده است او را احمد در مسند خود از عرباض بن ساریه که شنیدم پیغمبر خدا را که میگفت اللهم علم معاویة الکتاب والحساب وقه العذاب خداوندا بیاموزان معاویه را کتابت و حساب نگهدار او را از عذاب و این حدیث را طرق متعدده است و در بعضے طرق این کلمه زیاده کرده و مکن له فی البلاد و ملکنت و قدرت ده او را در شهرها و تمکین پای برجا کردن دیگر این حدیث یا معاویة اذا ملکت فاسجح ای معاویه چون مالک و بادشاه شوی آسانی کن بر مردم و سخت مگیر و در روایتی آمده است فاحسن پس احسان کن فوق همه این حدیث ست که ترمذی از عبدالرحمن بن ابی عمیره روایت کرده و گفته اند که هیچ یکی ازین احادیث نزد محدثین بصحت نرسیده است والله اعلم و پوشیده نماند که هدایت بمعنی راه نمودن فرع علم ست و تمامه صحابه رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم عالم بودند باحکام دین و اوامر و نواهی آن بے تفاوت در آن و بر این ست مدار حدیث اصحابی کالنجوم بایهم اقتدیتم اهتدیتم و از ینجا لازم نمی آید که در همه جا هادی و مهتدی باشند اما این در غیر چیزی خواهد بود که خطا کرده یا وحق بدست ایشان نیامده و در فتنه و ابتلا افتاده از راه هدایت نگشته باشند و در غیر آن همه صاحب علم و هدایت اند کما لا یخفی و این سخن حق ست بر خلاف متعصبه طرفین والله اعلم و عن عقبة بن عامر صحابی ست و امیر مصر بود از جانب معاویه بعد از برادرش عتبه بن ابی سفیان بعد از ان عزل کرد او را در سنه ثمان و خمسین فوت کرد روایت کرده از آنحضرت [illegible] روایت کرد از وی جابر و ابن عباس و از تابعین خلقے کثیر کذا فی جامع الاصول ذهبی گفته در کاشف خود صحابی کبیر امیر شریف [illegible] مقری فرضی شاعر بود قال قال رسول الله صلی الله علیه و سلم اسلم الناس و آمن عمرو بن العاص اسلام آوردند مردم و ایمان آورد عمرو بن العاص مراد بناس مردمی اند از مکه که اسلام آوردند روز فتح مکه بجبر و قهر بعد از ان صحیح شد ایمان هر که خواست خدا تعالی از ایشان و عمرو بن العاص ایمان آورد در دل بطوع و رغبت و هجرت آورد از حبشه بمدینه و انداخت خدا تعالی ایمان را در دل وی بعد از انکه اقرار آورد نجاشی به نبوت آنحضرت صلی الله علیه و آله و سلم پس قبال کرد بجانب آنحضرت بے آنکه کسی وی را بآنجانب خوانده پس رسیده آمد بمدینه و ایمان آورد و پیش از اسلام مبالغه داشت در عداوت آنحضرت تخصیص وی بایمان و نسبت مردم دیگر باسلام ازین جهت ست و چون خواست که ایمان آرد و بیعت کند دست کشید گفت آنحضرت چرا دست کشیدی ای عمرو گفت شرط میکنم یا رسول الله فرمود چه شرط میکنی گفت ایمان آرم بشرط آنکه آمرزیده شود همه گناهان من که پیش ازین کرده ام فرمود ندانی یا عمرو که اسلام می اندازد و می پوشد هر گناهے را که پیش از وی کرده شده و هجرت می اندازد و می پوشد هر گناهی را که پیش از ان کرده شده و در حدیث دیگر آمده که عمرو بن العاص و برادر وی هشام بن العاص هر دو مومن اند و نیز آمده است که عمرو بن العاص از صالحان قریش ست و نیز روایت میکنند که گفت آنحضرت بوی مانند رشید و گفت آنحضرت که عمرو بن العاص صدقه را بهتر از دیگران می آرد والله اعلم و بود عمرو بن العاص خداوند عقل و ذکا و بود عمرو بن العاص هر گاه که دید علی میدید میگفت سبحان الله خالق این و عمرو بن العاص یکی ست و روایت کرده شده است که وی در وقت گذشتن ازین عالم ترس و بیتابی و بی آرامی بسیار میکرد پس گفت او را پسر وی عبدالله

اى پدر این همه فرح چیست صحبت داشته تو با رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم و غزا کرده با وی گفت ای پسر من مرمن سه حالت گذشته است بودم من در اول
امر که دشمن میداشتم رسول خدا را دشمنی سخت بعد از آن مسلمان شدم و صحبت داشتم با وی پس ترسیدم در امارت و ولایت و مبتلا شدم بدان در پیرانه سر
مرا از زیر بگردد دنیا آنچه رسید نمیدانم که بکدام مکی از این حال معامله خواهند کرد و چه پیش آمدنی است۔ رواه الترمذی وقال هذا حدیث غریب لیس اسناده
بالقوی۔ وعن جابر قال لقینی رسول الله گفت جابر ملاقات کرد مرا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم فقال یا جابر مالی اراک منکسرا پس گفت آنحضرت
ای جابر چه شده است مرا که می بینم ترا شکسته و دلگیر یعنی چیست سبب شکستگی و دلگیری تو قلت استشهد ابی وترک عیالا و دینا گفتم شهید کرده شد
پدر من و آن در غزوه احد بود و گذاشت پدر من عیال و وام چرا دلگیر نباشم۔ قال افلا ابشرک بما لقی الله به اباک گفت آنحضرت آیا خبر خوش
ندهم ترا با آنچه پیش آمد خدا عزوجل و معامله کرد با آن پدر ترا یعنی از جهت غم و اندوه و دنیا دلگیر مباش که این آسان خواهد شد ولیکن شاد باش با آنچه در روز
قربت کرامت مولی ست و درین بشارتیست بانکه بفضل کرامت پدران بهره میکند و پسران که بر راه راست باشند بانکه پسران را بشادی
دینی پدران شاد باید بود۔ قلت بلی گفتم بلی خبر ده یا رسول الله قال ما کلم الله احدا قط الامن وراء حجاب گفت آنحضرت کلام
نکرده است خدای تعالی هیچ کس را هرگز مگر از پس پرده واحیا اباک فکلمه کفاحا و زنده گردانید خدای تعالی پدر ترا پس سخن کرد با وی روبرو یعنی
و شهدا خود زنده اند ولیکن حق سبحانه زیادت قوت و روحانیت بروی افاضه کرد که بدان مشاهده حق کرد بی حجاب و اشتراط حجاب درین عالم
ست قیاس آن عالم برین نتوان کرد۔ قال یا عبدی تمن علی اعطک گفت خدای تعالی پدر ترا ای بنده من آرزو کن و بخواه باعتماد فضل
کرامت من هرچه میخواهی بدهم ترا۔ قال یا رب تحیینی فاقتل فیک ثانیة گفت پدر تو ای پروردگار من آرزو دارم و میخواهم که زنده
گردانی مرا و بفرستی بدنیا پس کشته شوم در راه تو دوم۔ قال الرب گفت پروردگار تبارک وتعالی انه قد سبق منی انهم لا یرجعون
بدرستی شان اینست که بتحقیق گذشته است حکم من که آدمیان بعد از مردن و آمدن باین عالم باز نمی گردند بدنیا۔ فنزلت پس فرود آمد این
آیت ولا تحسبن الذین قتلوا فی سبیل الله امواتا و گمان مبر تو آن کسانی را که کشته شدند در راه خدا مرده۔ الآیة تا آخر آیت۔ رواه
الترمذی۔ وعنه قال استغفر لی رسول الله صلی الله علیه وسلم خمسا وعشرین مرة۔ وهم از جابر است که آمرزش خواست برای من آنحضرت
بیست و پنج بار معلوم نشد که استغفار چندین بار در یک وقت و یک مجلس بود یا در اوقات متعدده و این ظاهر تر است والله اعلم۔ رواه الترمذی
وعن انس قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کم من اشعث اغبر گفت آنحضرت بسیار ژولیده مو غبار آلوده۔ ذی طمرین
خداوند دو جامه کهنه طمر بکسر طا جامه کهنه یا گلیم کهنه۔ لا یوبه له۔ باک داشته نمیشود و التفات نموده نمیشود مرا و را و دانسته نمیشود او را
که کیست از جهت حقارت و بی اعتباری وی نزد مردم۔ لو اقسم علی الله لابره اگر سوگند خورد بر خدا یعنی سوگند خورد که خدا اینچنین خواهد کرد
هرآئینه راست گوی میگرداند او را خدا در سوگند او و میکند آنرا یا سوگند خورد بر فعل خود که چنین کنم باعتماد بر خدا میسگرداند وی تعالی
اسباب فعل و توفیق میدهد او را که بکند وی آن فعل را۔ منهم البراء بن مالک۔ از جمله ایشان است براء بن مالک برادر انس بن مالک
رضی الله عنهما از یک مادر و یک پدر از فضلاء صحابه و دلیران و پهلوانان ایشان است حاضر شد احد را و مشاهد را که بعد از وی اند و کشت از
مشرکان چندین را سوای آنکه شریک شد با دیگران و ظاهر شد از وی مبارزت شدید و در روز یمامه شهید شد در سال بیستم۔ رواه الترمذی والبیهقی

فی دلائل النبوۃ - وعن ابی سعید قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم الا ان عیبتی التی آوی الیہا اہل بیتی - آگاہ باشید بدرستی کہ دوست
دار و نی و محل سر و امانت من کہ بازگشت میکنم بسوے آن اہل بیت من اند ومعنی عیبت در فصل اول از حدیث انس معلوم شد و آنجا این لفظ
در مدح انصار واقع شدہ و این منافات ندارد زیرا کہ آن در شان غیر ایشان خصوصاً اہل بیت کہ اخص اند باین صفت وتواند کہ صفت التی
آوی الیہا برای تخصیص و تقیید باشد یعنی اینہا کہ رجوع میکنم بسوی آنہا بیشتر و غالب تر و تخصیص این صفت باہل بیت بجہت زیادت
شرف و فضیلت ایشان باشد - وان کرشی الانصار - و بدرستی کرش من انصار اند معنی کرش نیز در فصل اول معلوم شد در حدیث انس
فاعفوا عن مسیئہم - پس عفو کنید از بدکار ایشان - واقبلوا عن محسنہم - و بپذیرید از نیکوکار ایشان - رواہ الترمذی قال ہذا حدیث حسن
وعن ابن عباس ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال لا یبغض الانصار احد یومن باللہ والیوم الآخر - دشمن ندارد انصار را ہیچ یکی کہ
ایمان دارد بخدا و بروز آخرت - رواہ الترمذی وقال ہذا حدیث حسن صحیح - وعن انس عن ابی طلحۃ - روایت ست از انس کہ روایت
می کند از ابی طلحہ کہ زوج ام او ست ام سلیم - قال قال لی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اقرأ قومک السلام گفت انس کہ گفت مرا
آن حضرت بخوان قوم خود را سلام را اقرأ بفتح ہمزہ و سکون قاف و کسر را و کسر ہمزہ در فتح را نیز میباشد و برین تقدیر بمعنی آید و تقدیر
فتح ہمزہ بمعنی خوانانیدن سلام است کہ چون کسی بدیگری سلام رساند آن دیگر در جواب آن سلام بخواند تحقیق این معنی مکرر کردہ شدہ است
غرض کہ آنحضرت با ابوطلحہ گفت کہ قوم خود را از من سلام رسان فانہم ما علمت [illegible] بدرستی ایشان آنچہ من میدانم پارسایان
اند صابر اند اعفۃ بفتح ہمزہ و کسر عین و فتح فا مشددہ جمع عفیف عفت و [illegible] ر اللسان از حرام صبر بضمتین بالغت با
جمع صبور بضم صاد و تشدید با مفتوحہ نیز تصحیح کردہ اند جمع صابر یعنی صابر اند بر فقر و فاقہ یا بر جہاد و قتال یا در غضب و جدال او و ہست
بمعنی عفت - رواہ الترمذی - وعن جابر ان عبداً لحاطب جاء الی النبی صلی اللہ علیہ وسلم - روایت کرد جابر رضی اللہ عنہ کہ غلامی
مر حاطب بن ابی بلتعہ را آمد نزد آن حضرت یشکو حاطباً الیہ - در حالیکہ شکایت میکند آن غلام حاطب را نزد آن حضرت فقال پس گفت
آن غلام یا رسول اللہ لیدخلن حاطب النار - ہر آئینہ می در آید حاطب آتش دوزخ را یعنی ظلم میکند و کارہا میکند کہ بدان مستحق دوزخ می گردد
و ظاہر آن است کہ آن غلام ہمان قصہ کتاب حاطب را کہ باہل مکہ فرستادہ آمدہ گفتہ باشد واللہ اعلم فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم کذبت لا یدخلہا - دروغ گفتی در نمی آید حاطب آتش را - فانہ قد شہد بدرا والحدیبیۃ - زیرا کہ بدرستی وی حاضر شدہ است بدر را و حدیبیہ
را - رواہ مسلم - وعن ابی ہریرۃ ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تلا ہذہ الآیۃ - روایت میکند ابوہریرہ کہ آن حضرت خواند این
آیت را - وان تتولوا یستبدل قوماً غیرکم ثم لا یکونوا امثالکم - واگر روی گردانیدن شما از ایمان و اسلام می آرد خدای تعالی بر بدل شما گروہی را
جز شما پس نمی باشند آن گروہ مانند شما در روی گردانیدن و اعراض کردن از حق - قالوا گفتند صحابہ یا رسول اللہ من ہؤلاء الذین ذکر اللہ
ان تولینا استبدلوا بنا کیستند آن قومی کہ ذکر کردہ است خدا کہ اگر روی بگردانیم در بدل ما و بجاے ما گرفتہ می شوند آن قوم - ثم لا یکونوا
امثالنا - پس نباشند آن قوم مانند ما - فضرب علی فخذ سلمان - پس زد دست آن حضرت بر ران سلمان فارسی ثم قال ہذا وقومہ
پس گفت آن قوم این است و قوم این یعنی فارسیان و عجمیان - لو کان الدین عند الثریا لتناولہ رجال من الفرس - واگر می بود دین

نزد ثریا یعنی در آسمان هر آئینه می گیرند آنرا مردان از عجم چنانکه سابقاً معلوم شد که اکثر تابعین از عجم اند و بایشان بلند شد پایۀ علم و دین و بیضاوی آن قوم را بانصار واهل یمن نیز تفسیر کرده است۔ رواه الترمذی۔ وعنه قال ذکرت الاعاجم عند رسول الله۔ و هم از ابی هریره است گفت ذکر کرده شدند اهل عجم نزد پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم۔ عجم غیر عرب از مردم عجمی کسی و عجم و عرب بالضم نیز آمده و عجم آنکه سخن پیدا و فصیح نتواند گفتن واگرچه از عرب باشد اعاجم جمع آن و باین اعتبار عجم را بر عجم اطلاق کنند که سخن ایشان نزد عرب فصیح و پیدا نبود

فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم لانا بهم او ببعضهم اوثق منی بکم او ببعضکم۔ پس گفت آنحضرت هر آئینه من بایشان یا ببعض ایشان یعنی عجمان اعتماد کننده و استوار دارنده ترم در حفظ دین و امانت از خود دار انکه بشما یا ببعض شما یعنی عربان طیبی گفت که خطاب بقومی مخصوص ست که خوانده شدند باتفاق مال فی سبیل الله پس تقاعد و تکاسل نمودند در ان و بر سر تقدیر درین بیح اهل عجم و عنایت در حق است بایشان قول وی او ببعضهم او ببعضکم شک راوی ست یا تنویع ست۔ رواه الترمذی

الفصل الثالث عن علی رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان لکل نبی سبعة نجباء رقباء۔ گفت علی که گفت آنحضرت بدرستی مر هر پیغمبر را هفت کس بیودند برگزیده باز اصحاب و نگاه دارنده و نگاهبان احوال ظاهر و باطن وی که باوی بیودند نجباء بضم نون و فتح جیم جمع نجیب مرد کریم حسیب و رقباء بضم را و فتح قاف جمع رقیب حافظ و حارس۔ واعطیت انا اربعة عشر۔ و داده شده ام من چهار [illegible] ی من اند۔ قلنا من هم۔ گفتیم ما کیستند آن چهارده مرد۔ قال انا وابنای وجعفر وحمزة۔ گفت علی آن چهارده مرد [illegible] من و دو پسران من حسن و حسین و جعفر بن ابی طالب و حمزه بن عبد المطلب۔ وابوبکر وعمر ومصعب بن عمیر وبلال وسلمان وعمار وعبد الله بن مسعود وابوذر والمقداد۔ رضی الله عنهم از ین حدیث معلوم میشود که درین چهارده نجیب نجابت و رقابت خصوصیتی هست که در دیگران نیست و در دیگران نیز فضائل و کمالاتست که مخصوص بانهاست و گفته اند که در هر یکی از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم رضی الله عنهم اجمعین جهتی و خصوصیتی و صفتی بود که مخصوص بود بوی۔ رواه الترمذی۔ وعن خالد بن الولید قال کان بینی وبین عمار بن یاسر کلام فاغلظت له فی القول۔ گفت خالد بود میان من و میان عمار بن یاسر سخنی پس درشتی کردم من مر عمار را در سخن گفتن خالد بن الولید از اکابر قریش بود و عمار بن یاسر از موالی و فقرا خالد او را بچشم کم دید و درشتی کرد میگوید خالد۔ فانطلق عمار یشکونی الی رسول الله۔ پس روان شد عمار باراده آنکه گله کند از من بسوی پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم راوی می گوید۔ فجاء خالد وهو یشکوه الی النبی صلی الله علیه وسلم۔ پس آمد خالد و حال آنکه عمار شکایت می کند از خالد نزد آن حضرت قال۔ گفت راوی۔ فجعل یغلظ له ولا یزیده الا غلظة۔ پس گفت خالد که درشتی می کند مر عمار را و زیاده نمی کند گر درشتی را۔ والنبی صلی الله علیه وسلم ساکت لا یتکلم۔ و حال آنکه آنحضرت خاموش ست که هیچ سخن نمی گوید۔ فبکی عمار۔ پس گریه کرد عمار از شکستگی و نامرادی خود و غلظت خالد و سکوت آنحضرت صلی الله علیه وآله وسلم۔ وقال۔ و گفت عمار۔ یا رسول الله الا تراه۔ آیا نمی بینی تو که خالد چه می کند و چه می گوید۔ فرفع النبی صلی الله علیه وسلم رأسه۔ پس برداشت آن حضرت سر مبارک خود را۔ وقال من عادی عمارا عاداه الله۔ کسی که دشمنی ورزد با عمار دشمنی ورزد با او خدا۔ ومن ابغض عمارا ابغضه الله۔ و کسی که دشمن دارد عمار را دشمن دارد

او راخذ التحفظ و عداوت بیک معنی ست پس این تاکید ست یا مراد بکلی دشمنی بالفعل ست و بدیگری کردن چیزی کہ دشمنی آرد۔ قال لہ فخرجت فما کان شیئ احب الی من رضا عمار پس بیرون آمدم من پس نبود ہیچ چیزے محبوب تر نزد من از راضی شدن عمار یعنی کاری کہ عمار ازمن راضی گردد تا میان من و او محبت پید آید فلقیتہ بما رضی پس پیش آمدم من عمار را بچیزی کہ راضی گردد عمار از تواضع و انکسار و اعتذار و تہذار فرضی پس راضی گشت۔ وعن ابی عبیدۃ انہ نزل علی خالد یعنی نزح یا۔ انہ قال سمعت رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول خالد سیف من سیوف اللہ۔ ابو عبیدہ بن جراح گفت شنیدم آنحضرت را کہ می گفت خالد شمشیر یست از شمشیر ہای خدا از تیر و غلبہ بر اعدای دین و قتل کفار و جریان وی بحق۔ ونعم فتی العشیرۃ۔ و نیکو جوان قبیلہ و تبار خود ست خالد بن ولید رضی اللہ عنہ از بنی مخزوم بطنی از قریش۔ رواہ احمد۔ روایت کرد این حدیث را احمد۔ وعن بریدۃ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تبارک و تعالیٰ امرنی بحب اربعۃ و اخبرنی انہ یحبہم۔ گفت آنحضرت بدرستی خدای تعالیٰ امر کرد مرا بدوستی چہار کس و خبر داد خدا مرا کہ وی تعالیٰ دوست میدارد آن چہار کس را قیل۔ گفتہ شد یعنی گفتند صحابہ یا رسول اللہ سمہم لنا۔ نام ببر ایشان را برای ما و تمام بنام بفرما کہ آنہا چہ کسانند۔ قال علی منہم گفت آنحضرت علی یکے از انہاست۔ یقول ذلک ثلثا۔ در حالیکہ میگوید آنحضرت این سخن را سہ بار برای تاکید و قول آنحضرت علی منہم جدا و شمردن با دیگر یکجا نیز مفید اعتنا و اہتمام ست و فرد کامل این جماعہ است۔ و ابوذر و المقداد و سلمان علی را خود جہت تعریف تو ان کرد رضی اللہ عنہ و کرم اللہ وجہہ و ابو ذر اصدق و ازہد صحابہ بود و مقداد نیز قدیم الاسلام و سادس بود در اسلام [illegible] ہمہ مشاہد را با رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و از نجبا و خیار و فضلا ست کبار از صحابہ بود امیر المومنین علی از وی [illegible] نماز د بر وی عثمان رضی اللہ عنہم اجمعین و سلمان معدود از اہل بیت ست صد سال در طلب نبی آخر زمان صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گشت تا وی مقصود دید و زاہد بود و قوت خود را از بوریا بافی میکرد و ظائف خود را الفقرا می داد و بار برای تاکید و تقریر فرمود امرنی بحبہم یعنی کرد خدا مرا بمحبت ایشان و اخبرنی انہ یحبہم۔ و خبر داد کہ وی محبت خاص میدارد با ایشان۔ رواہ الترمذی قال ہذا حدیث حسن غریب۔ وعن جابر قال کان عمر یقول ابوبکر سیدنا و اعتق سیدنا گفت جابر بود امیر المومنین عمر کہ میگفت ابوبکر مہتر ماست آزاد کرد مہتر ما را یعنی بلالا۔ یعنی بلال را گفتند کہ عمر این را بطریق تواضع گفت و الا عمر افضل تر ست از بلال رضی اللہ عنہما یعنی گفتہ اند سیادت مستلزم فضیلت نیست کذا قالوا۔ و کفتہ من و بجد التوفیق ضمیر متکلم مع الغیر واجب نیست کہ شامل کل باشد و باعتبار اکثر بس ست و ضمیر کنایت از صحابہ است پس در اول شامل کل ست و در ثانی اکثر را و فائدت این فقرہ از برای تخصیص است یعنی سید ست در میان ما۔ رواہ البخاری۔ وعن قیس بن ابی حازم۔ بحاء مہملہ و کسر زای تابعی کبیرست در زمان آنحضرت سلام آورد و بادراک شرف صحبت نشتافت تا رسید بوی آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم رحلت فرمودہ بود و در نہروان با علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ ہمراہ بود ان بلالا قال لابی بکر۔ روایت میکند کہ بلال گفت مر ابی بکر را در وقتیکہ ابوبکر بعد از وفات آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم گفت مر بلال را در خواست کرد صحبت وی باشد و برای وی اذان می گفتہ باشد چنانکہ برای رسول خدا می گفت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم و بلال را ابوبکر خریدہ و از دست کافران رہانیدہ آزاد کردہ بود۔ ان کنت انما اشتریتنی لنفسک فامسکنی اگر ہستی تو کہ بخریدی مرا برای نفس خود پس نگاہدار مرا یعنی نزد خود و خدمت فرما۔ و ان کنت انما اشتریتنی للہ فدعنی و عمل اللہ۔ و اگر ہستی تو کہ بخریدی مرا برای خدا و طلب ثواب [illegible]

پس بگذار مرا با عمل خود یعنی بگذار مرا تا برای خدا کاری میکرده باشم و با خلق کاری نداشته باشم و در بعضی روایات آمده که گفت بلال مرا طاقت
دیدن جای پیغمبر بی وی نیست بی وی اینجا نمیتوانم بود ع چه مشکل تر ازین بر عاشق زار که بی دلدار بیند جای دلدار پس همراه لشکری که بشام
میرفت برفت و در دمشق در سال بیستم یا هژدهم درگذشت۔ رواه البخاری۔ و در بعضی روایات آمده است که بلال بعد از رفتن وی بشام بعد از شش
ماه آنحضرت را صلی الله علیه و آله وسلم بخواب دید که میفرماید این چه جفاست ای بلال که تو بر ما میکنی و بزیارت ما نمی آئی پس بلال همان ساعت متوجه مدینه شد
چون بمدینه آمد اول چیزی که پرسید این بود که فاطمه بنت رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و حسن و حسین چه حال دارند گفتند که فاطمه از عالم رحلت کرد و حسن و حسین ع
باقی اند پس بگریست و نزد حسن و حسین آمد پس مردم خواستند که بلال برای ایشان اذان گوید تا از زمان سعادت نشان آنحضرت یاد دهد و مجلس با جمال
شد که او را مردان تواند کرد گفتند که اگر امام حسن بفرماید شاید که بگوید پس حسن رضی الله عنه امر کرد و بلال بموضعی که در زمان آنحضرت می ایستاد بر آمد و شروع
در اذان گفتن کرد چون گفت الله اکبر الله اکبر هیبتی در دل مردم افتاد و بگریه در آمدند و چون گفت اشهد ان لا اله الا الله گریه زور آورد و چون گفت
اشهد ان محمدا رسول الله گویا تمامه در و دیوار شهر لرزیدند و همه در گریه و زاری بی اختیار شدند و از جای رفتند نه بلال را طاقت اذان گفتن
ماند نه شنوندگان را هوش شنیدن و اذان تمام نشد و در روایتی آمده است که آنحضرت فرموده که بعد از شش ماه بزیارت من نیاید گویا بر من جفا
کرده باشد سبحان الله و اویلاه الآن سی سال گذشت و عمر آخر رسید و این سعادت دست نداد خدا داند که دیگر شود یا نشود ع وصلت چو عمر رفته
میسر نمی شود * یکبار شد میسر و دیگر نمی شود [illegible] عن ابی هریرة قال جاء رجل الی رسول الله صلی الله علیه وسلم گفت ابوهریره آمد
مردی بسوی آنحضرت فقال انی مجهود [illegible] رنج و مشقت کشیده شده ام یعنی چیزی بدهید فارسل الی بعض نسائه پس
فرستاد آن حضرت کسی را نزد بعضی از زنان خود تا خبر بگیرد اگر چیزی حاضر است بوی بدهد فقالت ۔ پس گفت آن بعض نساء والذی بعثک بالحق ما عندی
الا الماء سوگند آن کسی که فرستاد ترا بحق نیست نزد من مگر آب ۔ ثم ارسل الی اخری فقالت مثل ذلک پس تر فرستاد آن حضرت کسی را نزد زنی
دیگر پس گفت آن زن مانند آنچه گفته بود زن نخستین و فرستاد نزد همه زنان خود ۔ و قلن کلهن مثل ذلک و گفتند همه زنان مانند آن زنان رسول الله ۔
پس گفت پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم من یضیفه یرحمه الله کیست که مهمانی کند این مرد را رحمت کند خدا تعالی او را الضم یاء و ضاد معجمه و سکون تحتانیه
من بفتح ضاد و کسر تحتانیه بتشدید هر دو روایت است ضافت و تضیف هر دو بمعنی مهمانی کردن و مهمان فرود آوردن است و در اصل معنی ضیافت
میل کردن است و قول وی یرحمه برفع و جزم هر دو مضبوط است ۔ فقام رجل من الانصار یقال له ابوطلحة پس برخاست مردی از انصار که گفته می شود
او را ابوطلحه انصاری مشهور زوج ام سلیم فقال انا پس گفت من مهمان گیرم این مرد را یا رسول الله فانطلق به الی رحله پس برد ابوطلحه آن مرد
را بسوی خانه خود رحل بحاء مهمله رخت و جای باش مرد فقال لامراته هل عندک شئ پس گفت ابوطلحه مر زن خود را آیا هست نزد تو چیزی از
طعام ۔ قالت لا الا قوت صبیانی گفت زن وی نیست چیزی نزد ما از طعام مگر خورش خردان یا قوت بضم و سکون چیزی که بایستد و برپا شود بوی
بدن آدمی از طعام قال فعللیهم بشیء و نومیهم گفت ابوطلحه یعنی بزن خود پس مشغول گردان خردان را بچیزی و بخوابان ایشان را التعلیل مشغول
کردن کسی را بچیزی و تنویم خوابانیدن و این محمول است بر آن که صبیان محتاج نبودند بطعام و طلب می کردند طعام را بر عادت صبیان بی جوع
و الا واجب بود تقدیم صبیان بر مهمان و چگونه ترک میکردند ایشان واجب را و حال آنکه حق تعالی ثنا کرد ایشان را ۔ فاذا دخل ضیفنا فاریه انا نأکل

پس چون در آید مہمان ما بخوردن پس بنما او را بظاہر کہ ما میخوریم - فاذا اہوی بیدہ لیاکل پس چون فگند و دراز کند دست خود را تا بخورد - فقومی الی السراج - پس بایست تو بسوی چراغ - کی تصلحیہ - تا اصلاح کنی و بیفروزی چراغ را اصلاح نیکو کردن خلاف فساد - فاطفیہ - پس بکش چراغ را تا مہمان بر ناخوردن ما مطلع نشود اطفاء فرو میرانیدن آتش ففعلت - پس کرد آن زن این کار را کہ گفت بوی وقعدوا پس نشستند ایشان یعنی این زن و ہر دو مہمان بر طعام - واکل الضیف - وخورد مہمان - وباتا طاویین - وشب گذرانیدند ابوطلحہ و زن او گرسنہ فلما اصبح غدا علی رسول اللہ - پس چون صبح کرد ابوطلحہ آمد بر پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فقال رسول اللہ - پس گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم لقد عجب اللہ - ہر آئینہ بتحقیق عجب کرد خدا او ضحک اللہ - یا گفت راوی خندہ کرد خدا یعنی راضی شد من فلان وفلانۃ - از فلان مرد و فلان زن نام ابوطلحہ و زن او برد - وفی روایۃ مثلہ - و در روایتی دیگر از ابوہریرہ مانند این حدیث آمدہ موافق در لفظ و معنی - ولم یسم اباطلحۃ - و نام نبرد ابوہریرہ درین روایت ابوطلحہ را و نگفت یقال لہ ابوطلحۃ - وفی آخرہا - و در آخر این روایت این آمدہ کہ - فانزل اللہ - پس فرود فرستاد خدا تعالی این آیت را ویؤثرون علی انفسہم ولو کان بہم خصاصۃ - و بر می گزینند بر نفسہای خود غیر خود را و اگر چہ باشد بایشان حاجت فی الصراح خصاصت بالفتح درویشی و این آیت در شان انصار است و سبب نزول آن این قصہ است متفق علیہ وعنہ قال نزلنا مع رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم منزلا - فرود آمدیم ازابی ہریرہ است کہ گفت فرود آمدیم ما ہمراہ آنحضرت منزلی را فجعل الناس یمرون - پس گشتند مردم کہ میگذرند از آنجا - فیقول رسول اللہ - پس میگوید پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ والہ وسلم - وی پرسید - من [illegible] آنکہ میگذرد ای ابوہریرہ - فاقول فلان - پس میگویم و جواب میدہم من این فلان کس است کہ میگذرد - فیقول - پس [illegible] عبد اللہ ہذا نیکو بندہ خداست این - فیقول من ہذا فاقول فلان - و میگوید آنحضرت مرد دیگری را کہ میگذرد کیست این پس میگویم من این فلانی است - فیقول بئس عبد اللہ ہذا - پس میگوید آنحضرت بد بندہ خداست این شاید کہ می گفت این را برای کسی کہ میدانست کہ وی از منافقان است زیرا کہ گفتن آنحضرت مومن را این قول و درست معہود نیست اگر چہ براہ و روش بد باشد و خود در آن زمان مومن باین کیفیت نبود و اگر باشد اقل قلیل باشد واللہ اعلم - حتی مر تا آنکہ گذشت - خالد بن الولید فقال من ہذا - پس گفت آنحضرت کیست این - فقلت خالد بن الولید - پس گفتم من این خالد بن ولید است - فقال نعم عبد اللہ - پس گفت آنحضرت نیکو بندہ خداست - خالد بن الولید سیف من سیوف اللہ - شمشیریست از شمشیرہای خداست رواہ الترمذی وعن زید بن ارقم صحابی مشہور احوال او مکرر ذکر کردہ شدہ است - قال - گفت - قالت الانصار یا نبی اللہ لکل نبی اتباع ای پیغمبر خدا مر ہر پیغمبر را پیروانند - وانا قد اتبعناک - و بدرستی ما بتحقیق پیروی کردیم ترا - فادع اللہ ان یجعل اتباعنا منا - پس دعا کن خدا را کہ گرداند پیروانان ما را از ما یعنی بگردان تابعان ما را از حلفای و موالی ما کہ ایشان را نیز انصار گویند و وصیت کہ مردم را در حق ما باحسان کند و ایشان را نیز شامل باشد چنانکہ گفتہ اوصیکم بالانصار و فرمود فاقبلوا من محسنہم وتجاوزوا عن مسیئہم و جز این مناقب و فضائل و عنایات و کرامات کذا فی شرح الشیخ یا بگردان از ما یعنی مقتدی بآثار ما و متصل بما در طریق و سیرت ما و تابعین باحسان و این معنی ظاہر تر مینماید فدعا بہ - پس دعا کرد آنحضرت باین دعا کہ التماس کردند از حضرت وی صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم - رواہ البخاری وعن قتادۃ تابعی مشہور اکثر روایت او از انس مہملہ است - قال - [illegible] احیاء العرب [illegible] شہیدا اعز یوم القیامۃ من الانصار - گفت [illegible] محلہ [illegible] محلہای عرب کہ [illegible]

شہیدان ایشان عزیز تر روز قیامت از انصار کہ شہیدان ایشان بیشتر اند و عزیز تر اند۔ قال۔ گفت قتادہ۔ وقال انس قتل منہم یوم احد سبعون۔ وگفت انس کشتہ شد از انصار روز احد ہفتاد کس و ابن مندہ کہ از علمای حدیث و سیرت از حدیث ابی آوردہ کہ کشتہ شدند از انصار روز احد شصت و چہار و از مہاجرین شش کس۔ ویوم بیر معونۃ سبعون۔ وکشتہ شدند روز بیر معونہ ہفتاد کس کہ آنرا قراء میگویند و قصۂ آن در کتب سیر مذکور ست۔ ویوم الیمامۃ علی عہد ابی بکر سبعون۔ وکشتہ شدند روز جنگ یمامہ در زمان خلافت ابی بکر کہ با قوم مسیلمہ کذاب کرد ہفتاد۔ رواہ البخاری۔ وعن قیس بن ابی حازم قال کان عطاء البدریین خمسۃ آلاف خمسۃ آلاف۔ گفت قیس بود عطای بدریان از بیت المال پنج ہزار پنج ہزار۔ وقال عمر لافضلنہم علی من بعدہم۔ وگفت عمر ہر آئینہ تفضیل میکنم ایشان را بر کسے کہ بعد از ایشانست۔ رواہ البخاری۔

تسمیۃ من سمی من اہل بدر فی جامع للبخاری

بدانکہ بخاری اسمای جماعۂ از اہل بدر از انہای کہ در کتاب خود آنہا را ذکر کردہ و از انہا حدیث آوردہ در بابی علیحدہ بر طریق فذلکۃ الحساب اجمال مفصل آوردہ تا معرفت فضیلت سبق و رجحان ایشان بر غیر خود جدا بایشان دعا و رحمت و غفران کردہ شود و گفتہ اند دعا نزد ذکر ایشان در صحیح بخاری مستجاب ست و ذکر آنہا بر ترتیب حروف معجم کردہ مگر رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم و خلفای اربعہ کہ اینہا را مقدم کردہ باقی را بر ترتیب حروف آوردہ و مؤلف نیز ہمین روش اتباع وی کردہ پس اول ایشان و امام و سید ایشان و سید تمامۂ عالمیان۔ النبی محمد بن عبد اللہ الہاشمی۔ ولادت وی در عام الفیل و بعثت او بر [illegible] وی ثلث و عشرین و عمر شریف وی ثلث و ستین سید المرسلین و خاتم النبیین صلی اللہ علیہ وسلم۔ وعلی آلہ و صحابہ [illegible] عبد اللہ بن عثمان ابوبکر الصدیق القرشی۔ از بنی تیم بن مرہ ست اجتماع او با آنحضرت بر پنج واسطہ ست نام او در جاہلیت عبد رب الکعبہ بودہ و آنحضرت او را عبد اللہ و عتیق نام کردہ و بعضی گفتہ اند کہ عتیق نام قدیم او ست آوردہ اند کہ مادر او را فرزندی نمی زیست و چون وی متولد شد مادر وی ویرا در پیش خانۂ کعبہ برد و گفت خداوندا این را از موت آزاد گردان و بہ بخش بمن و بعضے گفتہ اند کہ نام اصل او عبد اللہ است غالب آمد بر وے عتیق و بعضی گفتہ اند عتیق بجہت حسن و جمال روی و کرم و خوبی وی گویند عتیق بمعنی کرم و جمال و نجابت نیز آید و اتفاق کردہ اند امت بر تسمیۂ او بصدیق از جہت مبادرت او بتصدیق رسول اللہ صلی اللہ علیہ والہ وسلم و التزام وی صدق را در ہمہ احوال خود رضی اللہ عنہ و پدر او ابو قحافہ عثمان نام دارد و در سال فتح ایمان آوردہ و در سنہ چہاردہم بعد از ابی بکر بشش ماہ و چند روز وفات یافتہ و عمر او نود و ہفت بودہ و خلافت صدیق دو سال و چند ماہ بود و عمر وی شصت و سہ موافق عمر آنحضرت صلی اللہ علیہ والہ وسلم و بود وی رضی اللہ عنہ معتدل القامۃ خوش روی تابان جمال نحیف البدن خفیف العارضین سہل الخدین و بود در خدین وی رگہای سبز ملیح جمیل جلیل کریم عتیق۔ عمر بن الخطاب العدوی۔ از اولاد عدی بن کعب ست و بر پنج واسطہ بحضرت مصطفے صلی اللہ علیہ والہ وسلم جمع میشود و از اشراف قریش بود و در جاہلیت سفارت و رسالت بنام وی بود و سفید روی جسیم سرخ چشم بلند قامت بود و مشرف بود بر مردم چنانکہ گویا بر شتری سوار ست و مردم پیادہ اند و بود در عارضین او خفت و وہب بن منبہ گفتہ کہ وصف او در توریت ہمچنین ست کہ قرن حدید شدید امین و قرن کوہ خرد را گویند و فاروق لقب او ست از جہت تفریق او میان حق و باطل و کفر و اسلام و عزت اسلام با یمان او شد و مہیب و شجاع بود و پیش از ان حضرت با مر وی ہجرت کردہ چون خواست کہ ہجرت کند تیغ خود را حمائل ساخت و کمان را زہ کردہ در دست تیرہا گرفتہ بکعبہ آمد

و بر روسای قریش ہمہ آنجا حاضر بودند پس طواف کرد و دو رکعت نماز گزارد و بر حلقہای قریش جدا جدا آمد گفت زشت باد رویہای شما ہر کہ خواہد کہ
بگرید او را مادر او و یتیم گردد فرزند او و بیوہ گردد زن او باید کہ بیاید و ملاقی گردد بمن در پس این وادی یعنی مکہ پس ہیچکس تبع انشد در پی او رفت خلافت
وی دہ و نیم سال بود و عمر وی شصت و سہ بر قول مشہور و بقولی شصت و ہشت و بقولی دیگر پنجاہ و نہ۔ عثمان بن عفان القرشی خلیفۃ النبی صلی اللہ
علیہ وآلہ وسلم تخلف علی ابنتہ رقیۃ وضرب لہ بسہمہ۔ گذاشت آنحضرت او را بر دختر خود رقیہ بجہت تیمار داری وی و تعیین کرد مر او را بہرہ وی از غنیمت بدر
و با این عثمان او را از اہل بدر شمردہ اند و تولد او در سال ششم از عام الفیل ست اسلام آورد پیش از دخول دار ارقم بعد ابی بکر و علی و زید بن حارثہ و اسلام
او بدعوت ابوبکر بود و چون اسلام آورد عم او حکم بن العاص بن امیہ او را بست و حبس کرد و گفت از دین پدران بدین حادث درآمدی واللہ نمیگذارم ترا تا
نمیگذاری این دین را گفت لا واللہ ہیچ این را ہرگز نگذارم و از وی جدا نشوم تو ہر چہ در دانی بکن چون حکم صلابت او را دید رہا کرد و رقیہ بنت رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم پیش از عہد نبوت در تحت وی بود و در غزوہ بدر مرد و بعد از ان ام کلثوم را آنحضرت بوی تزویج کرد و در سال نہم از ہجرت وی نیز مرد پس گفت آنحضرت
اگر میبود نزد من دختر سوم میدادم او را بوی و ہیچکس جز وی نبود کہ دو دختر ہیچ پیغمبری نزد وی بود و ازین جہت ذوالنورین لقب او شد رضی اللہ عنہ بود میانہ
بالای خوش روی سفید و سرخ و بود در روی وی نکتہ ہا از جدری بزرگ ریش اجمل الناس و گفت آنحضرت بام کلثوم تزویج کردم ترا مشابہ ترین مردم بجد تو
ابراہیم علیہ السلام و بہ پدر تو محمد صلی اللہ علیہ وسلم و بود حیای او بحدی کہ در درون خانہ دست غسل میکرد از حیا صلب خود را راست نمیتوانست کرد و بقتل
در اوسط ایام تشریق سنۃ خمس و ثلاثین و خلافت او سیزدہ سال و عمر او ہشتاد و دو ... ی بن ابی طالب الہاشمی۔ ابن عم پیغمبر خدا
و برادر او بمواخات و زوج فاطمہ زہرا بتول و پدر حسن و حسین است و اول ہاشمی ست کہ ... قدیم الاسلام و بقول جماعہ کثیر از صحابہ اول
کسی کہ اسلام آورد او ست و گفتہ اند کہ مبعوث شد آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم روز دوشنبہ و اسلام آورد علی رضی اللہ عنہ روز سہ شنبہ و عمر وی در آن مدت
دہ سال بود یا ہفت و امین و شریف داماد وی و مقتدی یعسوب المسلمین و ابو الریحانین و ابو تراب از القاب او ست و بود وی رضی اللہ عنہ میانہ بالای سخت
گندم گون کحل العینین بحمرت اصلع اشعر البدن روشن روی تابان جمال بزرگ چشم عظیم البطن نہ یک سیاہ چشم عظیم اللحیۃ و طویلہا و عریضہا حسن الوجہ
ضحوک السن مثل ماہ شب چہاردہم قوی دل شجاع منصور وسیع العلم کثیر الزہد سخی النفس رضی اللہ عنہ و کرم وجہہ مدت خلافت وی پنج سال و شہادت وی
شب جمعہ وقت سحر ہفدہم رمضان المبارک سنۃ احدی و اربعین و عمر شریف وی شصت و سہ علی الصحیح المختار۔ ایاس بن بکیر۔ و در بعض نسخ البکیر یافت
لام ایاس بکسر ہمزہ و تخفیف تحتانیہ و در آخر سین مہملہ و بکیر بضم موحدہ و فتح کاف و سکون تحتانیہ و بعضے از رواۃ بخاری بکیر بکسر با و تشدید کاف ضبط
کردہ اند از مہاجرین اولین ست حاضر شد بدر را و مشاہدی را کہ بعد از او بیند و بود اسلام او و اسلام برادر او عامر بن بکیر در دار ارقم و بود او و برادران او عاقل
و عاقل و عامر صحبت و ہمہ از اہل بدر بودہ اند وفات او در سنہ سی و چہار بود۔ بلال بن رباح بفتح را۔ مولی ابی بکر الصدیق۔ مؤذن رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وآلہ وسلم کنیت او ابو عبد الرحمن ست و بعضی ابو عبد اللہ گفتہ و بعضی ابو عبد الکریم و بعضی ابو عمرو و مادر او حمامہ بفتح حاء مہملہ و تخفیف میم و وی از مولدین
است قدیم الاسلام نخستین کسی ست کہ ظاہر کردہ اسلام را بمکہ و عذاب کردہ شدہ در دین خدا و آسان شدہ بروی بذل مہجہ و عذاب میکرد او را
امیہ بن خلف جمحی کہ مولای او بود و آخر در بدر بر دست بلال کشتہ شد و مر آنرا قصہ است و میکشید او را امیہ در درع حدید و می انداخت در آفتاب و میکوفت
بچوب پس ابوبکر صدیق او را بخرید و آزاد کرد و امر کرد آنحضرت بلال را در سال فتح تا گفت اذان بالای کعبہ و فضائل او بسیار است و بس ست در فضیلت وی

که آنحضرت فرمود سابقان چهار اند من سابق عربم و بلال سابق حبشه و صهیب سابق روم و سلمان سابق فرس و بود وی رضی الله عنه سخت گندم گون دراز
قامت کثیر الشعر مرد به دمشق در سال بستم و بعضی سال هژدهم گفته و عمر وی شصت و چند سال بود و بعضی گفته اند هفتاد و بعضی از احوال وی در آخر باب سابق
در فصل سوم نیز گذشته - حمزة بن عبد المطلب الهاشمی - عم رسول الله و برادر او ست از رضاعت کنیت او ابو عماره است بضم عین و لقب او سید الشهداء و
اسد الله نیز آمده است اسلام آورد در سال دوم از بعثت و بعضی گویند در سال ششم بعد از بر آمدن آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم در دار ارقم در سالی که عمر بن الخطاب
رضی الله عنه ایمان آورد پس عزیز و قوی شد دین اسلام باسلام وی حاضر شد بدر را و شهید شد روز احد بر دست وحشی بن حرب و سن او بود از آنحضرت صلی الله علیه و آله
وسلم بچهار سال و مادر وی هاله بنت وهب خواهر آمنه بنت وهب ام رسول الله صلی الله علیه و آله وسلم و این اخوت دیگر ست میان وی و میان آنحضرت که
پسر خاله یکدیگر اند و بود وی رضی الله عنه شجاع بس قوی عزیز و مآثر او در شجاعت و بسالت بسیار ست و در حدیث آمده است که دید ملائکه را که غسل میدهند حمزه
بن عبد المطلب را و حنظله بن الراهب را و نیز آمده که مکتوب است نزد خدا تبارک و تعالی در آسمان هفتم حمزه بن عبد المطلب اسد الله و اسد رسوله - حاطب بن
ابی بلتعة - بفتح موحده و سکون لام و فتح مثناة کنیت او ابو عبد الله و بعضی گفته اند ابو محمد - حلیف القریش - حلیف قریش ست و بعضی گفته حلیف
زبیر بن العوام و بعضی گفته اند غلام ایشان بود حاضر شد بدر را و خندق را و مشاهد دیگر را که بعد از آن بود و مرد در سال سی ام بمدینه و عمر او شصت و پنج بود و قصه
کتابت او بسوی اهل مکه در باب سابق گذشت - ابو [illegible] بن ربیعة القرشی - در اسم او خلاف ست و مشهور آنست که وی هشام بن عتبه بن ربیعه
بن عبد شمس ست از فضلای صحابه و از [illegible] ن نماز گزارده و هجرتین هجرت کرده بود و اسلام او پیش از دخول دار ارقم حاضر شد بدر را
و ما بعد آنرا شهید شد یوم الیمامه عمر او پنجاه و شش [illegible] ثه بن ربیع - بضم را و فتح موحده و کسر تحتانیه مشدده و بعضی بفتح را و کسر با و تخفیف نیز
ضبط کرده و الصحیح هو الاول - الانصاری قتل یوم بدر - کشته شد روز بدر - و هو حارثة بن سراقة - بضم سین و تخفیف را و بقاف و ربیع نام مادر او ست
و سراقه نام پدر او - و کان فی النظارة - و بود در نظر کنندگان نه قتال کنندگان چنانچه احمد و نسائی روایت کرده اند و در حواشی نوشته اند از جاهای که بر جای
بلند ایستاده بودند تا بر احوال دشمنان نظر کنند و خبر دهند نظاره بفتح نون و تشدید طا قومی که نظر کنند بچیزی و این حارثه نوجوانی بود که بنظارگی در معرکه
ایستاده بود ناگاه تیری رسید که اندازه آن معلوم نبود و در میان وی چنبر گردن او خورد پس مادرش نزد آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم آمد و گفت یا رسول الله تحقیق میدانی
جای و مرتبه حارثه نسبت بمن که چقدر دوست میداشتم من او را و چه مقدار تعلق بود مرا با وی اگر در بهشت رفته است صبر کنم و اگر در آتش ست بگریم
بر وی چندانکه توانم و در روایتی آمده اگر در دوزخ ست به بیند خدا از من آنچه بکنم از گریه بر وی پس آنحضرت فرمود یا ام حارثه آنجا یک بهشت نیست بهشتها
است بالای یکدیگر و پسر تو در فردوس اعلی ست پس گفت مادر او سر انجام ست که صبر کنم بر وی - خبیب بن عدی الانصاری - بضم خاء معجمه و فتح موحده
اولی و سکون تحتانیه حاضر شد بدر را و اسیر کرده شد در غزوه رجیع در سال سوم از هجرت و بمکه بردند او را مشرکان پس بردار کشیدند و وی اول کسی ست که
بردار کشیده شد در اسلام و اول کسی ست که سنت گذاشت گزاردن دو رکعت نزد قتل و قصه آن عجیب است مذکور ست در صحیح بخاری و در روایت
آمده است که در وقت قتل گفت خداوندا من کسی را نمی یابم که سلام من به پیغمبر تو رساند تو برسان سلام مرا بوی صلی الله علیه و آله وسلم پس جبرئیل نزد آنحضرت
آمد و سلام او را رسانید الحدیث - خنیس - بضم معجمه و فتح نون و سکون تحتانیه سین مهمله در آخر - بن حذافة السهمی - از مهاجرین بود حاضر شد بدر را بعد از
هجرتین [illegible] حاضر شد احد را پس بمدینه آمد و جراحتی که داشت بدان مرد و وی زوج حفصه بود دختر عمر بن الخطاب پیش از آنحضرت صلی الله علیه و آله وسلم

رفاعة بن رافع الانصاری - بکسر راء بدری ست و پدر وی نقیب ست و برادر مالک بن رافع و خلاد بن رافع ست روایت میکند از آنحضرت صلی الله علیه وسلم و از ابوبکر صدیق و از عباده بن الصامت و روایت میکند از وی دو پسر او معاذ و عبید پسر خواهر او یحیی بن خلاد رفاعة بن عبد المنذر ابو لبابة الانصاری - وی از نقبا بود حاضر شد عقبه او بدر را و همه مشاهد را و بعضی گفته اند که حاضر نشد بدر را بلکه امیر ساخت آنحضرت ورا بمدینه و نزد او را سهم با اصحاب بدر چنانکه عثمان رضی الله عنه را کرد وفات او در خلافت علی بن ابی طالب و قصه بستن او خود را بستون مسجد بجهت توبه از گناه واقع شده بود از وی در قضیه بنی النضیر مشهور ست و در مسجد شریف ستونی ست که او را استوانه ابو لبابه می نامند رضی الله عنه الزبیر بن العوام القرشی عوام بفتح عین و تشدید واو جمع میشود با آنحضرت در قصی بچهار واسطه مادر او صفیه بنت عبد المطلب عمه رسول الله صلی الله علیه وسلم و ام المومنین خدیجه عمه او ست و اسماء بنت ابی بکر زوجه او اسلام آورد وی و مادر وی صفیه بر دست ابوبکر صدیق و وی آن زمان شانزده ساله بود و بعضی گویند بیست و پنج ساله و عذاب کرد او را عم او بدخان تا ترک کند دین اسلام را انکار کرد هجرت کرد بحبشه و حاضر شد بدر را و مشاهد دیگر را همراه آنحضرت صلی الله علیه وسلم و برجا ماند با آنحضرت در روز احد و وی اول کسی ست که کشید شمشیر را در راه خدا و بود سفید رنگ دراز قامت خفیف اللحم کثیر الشعر خفیف العارضین شهید شد یوم الجمل سنة ست و ثلثین و عمر وی شصت و چهار سال بود و دفن کرده شد بوادی السباع پس آورده شد به بصره و قبر او در آنجا مشهور ست کشت او را ابن جرموز که از لشکر امیر المومنین علی بود و او گفت بشارت باد ترا قاتل زبیر امیر المومنین گفت بشارت باد مر ترا بآتش دوزخ و قصه قتل او در کتب احادیث و سیر مسطور ست - زید ابن سهل [illegible] - حاضر شد عقبه را با هفتاد نفر و حاضر شد بدر را و مشاهد دیگر را که بعد از وست و وی زوج ام سلیم ست که مادر [illegible] او از طلحه در لشکر بهتر ست از گروهی و در روایتی از صد مرد و در روایتی دیگر از هزار مرد برادر [illegible] صلی الله علیه وسلم میان او و میان ابو عبیده و بود از نقبای انصار و اغنیای ایشان و مر او را فضائل بسیارست - ابو زید الانصاری یکی از آنهاست که جمع کردند قرآن را در عهد رسول خدا صلی الله علیه وسلم یکی از اعمام انس ست چنانکه در باب پیش گذشت حاضر شد بدر را معروف بود به سعد قاری سعد بن مالک زهری یعنی سعد بن ابی وقاص که از عشره مبشره ست مالک نام ابو وقاص ست زهری قرشی ست اسلام آورد قدیما بر دست ابوبکر صدیق و وی هفده ساله بود و بعضی گفته اند نوزده ساله و وی گوید که من ثالث اسلامم و اول کسی ام که انداخت تیر در راه خدا حاضر شد بدر را و همه مشاهد را همراه آنحضرت و جمع کرد مر او را پیغمبر خدا مادر و پدر خود را روز احد و فرمود تیر انداز مادر و پدر من فدای تو باد و بود قصیر غلیظ بزرگ سر درشت انگشتان گندم گون بسیار موی بر بدن مرد در کوشک خود که بعقیق بود نزدیک بمدینه بر ده میل پس برداشته شد بمدینه و دفن کرده شد به بقیع سنه خمس و خمسین یا تمام خمسین در عهد معاویه و هفتاد و چند ساله و بعضی گفته اند هشتاد و دو ساله بود و سعد رضی الله عنه آخر عشره مبشره ست و فتح کرده شد بدست وی ممالک عجم و بر انداخت سعی وی بنیاد اکاسره مناقب او کثیر ست سعد بن خولة القرشی - بفتح خاء معجمه و سکون واو از بنی عامر بن لوی و بعضی گفته اند حلیف ایشانست و بعضی گفته اند از یمن ست و بعضی گفته اند از عجم فرس ست و بود از مهاجره حبشه بهجرت ثانیه و بعضی گفته اند حاضر شد بدر را و در مکه حجة الوداع سعید بن زید بن عمرو بن نفیل بضم نون و فتح فاء و سکون تحتانیه القرشی - ابو الاعور کنیت اوست قرشی عدوی ست از عشره مبشره زوج اخت عمر بن الخطاب قدیم الاسلام پیش از در آمدن در دار ارقم حاضر شد همه مشاهد را همراه آنحضرت و بود در غزوه بدر همراه طلحه بن عبید الله که بخبر گرفتن قافله قریش رفته بود کندم

اگر نه سه از قامت جمع میشود با آنحضرت بیا نزده سال و در کعب بن لوی در اسلام آورد و بیست سال بود و گفته اند دیدم خود را که بسته بود مرا عمر بر اسلام
و اسلام آورد زوجه وی فاطمه بنت الخطاب پیش از اسلام برادر خود عمر بن الخطاب مرد بعقیق قریب بمدینه در سنه احدی و خمسین یا اثنین و خمسین و عمر او هفتاد
و چند سال بود و بعضی گفته اند که متجاوز از هشتاد بود و بعضی گفته اند بکوفه وفات یافته و پدر او زید بن عمرو بن نفیل در جاهلیت دین ابراهیم اختیار کرده
و از ذبایح مشرکان اجتناب و تبری نموده بود و با آنحضرت نیز پیش از نزول وحی ملاقات کرده او را موحد الجاهلیه میخوانند و بعضی گفته اند نبی بود که مبعوث
نخلق نشود و در صحیح بخاری کم و بیش از احادیث احوال او مذکور شده است سهل بفتح سین و سکون ها - بن حنیف بضم حاء مهمله و فتح نون و سکون
تحتانیه الانصاری به بدر و همه مشاهد دیگر حاضر شده و در روز احد با آنحضرت ثابت ماند و بعد از آنحضرت صحبت با امیر المومنین علی داشته و امیر المومنین
او را بر مدینه استخلاف نموده و بر ولایت فارس والی گردانیده و بکوفه در سنه سی و هشت وفات یافته و علی بر وی نماز گزارده ظهیر بن رافع
الانصاری و اخوه ظهیر بضم ظاء معجمه و برادر او خدیج بن رافع هر دو از اهل بدر اند حاضر شده به بدر و مشاهد دیگر را که بعد از دست و ابن عبد البر
از ابن اسحق حکایت کرده که وی حاضر نشده است به بدر و اوی عم رافع بن خدیج و والد اسید بن ظهیر است و منفرد است به وی کرده بی اوزاعی عبد الله
بن مسعود الهذلی بضم ها و فتح ذال معجمه عبد الله بن مسعود بن غافل بغین معجمه منسوب است بهذیل بن مدرکه بن الیاس بن مضر حلیف بنی زهره
از سابقین اولین و قدیم الاسلام پیش از در آمدن در ارقم و بعضی گفته اند پیش از عمر وی ششم بود که مسلمان شد هجرت کرد بحبشه و حاضر شد به بدر و
مشاهد دیگر را که بعد از دست نماز گزا [illegible] اورا پیغمبر خدا صلی الله علیه و سلم بجنت و فرمود راضی شدم برای امت
بهر چه راضی است ابن ام عبد [illegible] وی مناقب او بسیار است در باب سابق پاره از آن گذشت و بود وی رضی الله عنه
قصیر القامة چنانکه ایستادن وی به نشستن دیگران نزدیک بود سخت گندم گون نحیف والی شد قضای کوفه و بیت المال او را از جانب عمر و
اوایل خلافت عثمان رضی الله عنهما پس از آن جهت کوفی که میان او و میان عثمان واقع شده بمدینه آمد و در سنه سی و دو وفات یافت و در بقیع
دفن گردید عمر او شصت و چند سال بود و میگویند نود هزار دینار ترکه گذاشت غیر از رقیق و مواشی والله اعلم روایت کرده از وی خلفای اربعه و جز
ایشان از صحابه و تابعین رضی الله عنهم اجمعین عبد الرحمن بن عوف الزهری است از اولاد زهره بن کلاب جمع میشود با آنحضرت صلی الله علیه و سلم
در کلاب بن مره شش واسطه بود نام او در جاهلیت عبد الکعبه و لادت یافت او بعد از عام الفیل بده سال اسلام آورد بدست ابو بکر صدیق
قدیما و مادر وی نیز اسلام آورد و دو هجرت کرد یکی بحبشه دوم هجرت حاضر شد به بدر را و جمیع مشاهد را با آنحضرت و ثابت ماند روز احد و رسید بوی زیاده از
بیست جراحت گذارد رسول خدا خلف او نماز در سفر و تمام کرد از آنچه باقی ماند چنانکه حکم مسبوق است مگر غزوه تبوک را و تلافی کرد این را تصدق
چهار هزار در راه خدا پس از آن بچهل هزار دینار و سوار کرد مردم را بر پانصد اسپ در راه خدا پس بر پانصد شتر راحله و مواسات کرد امهات
المومنین را بعد از آنحضرت صلی الله علیه و سلم و بود اکثر اموال وی از تجارت و مناقب او بسیار است و بود وی رضی الله عنه دراز قامت تنگ بشره
سرخ سپید لنگ شد بسبب جراحتی که در پایهای او رسیده بود و بود از اغنیای صحابه و در زمان هجرت بمدینه فقیر بود و این همه خیر و برکت بوی در مدینه رسید
و چون وفات یافت چهار زن داشت صلح کرده شد با یکی از آنها از ربع ثمن که حق وی بود بر هشتاد هزار درهم یا دینار و وصیت کرد در حق خلفت
بهر یکی از اهل بدر چهار صد دینار قسمت کرده شد میراث او بر کثیر از وصیت نفر سیه هر یکی را هشتاد هزار درهم چون شنید حدیث از عائشه که گفت

شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم که گفت دیدم عبدالرحمن بن عوف را که میرود در بهشت و می خیزد و در رود بطریق حبو که رفتار کودک است سبب تصدق کرده
تمام قافله او که از شام آمده بود هفتصد شتر با پالان و پوشش بجهت شکرانه و بشارت دخول جنت یا تلافی اعتذار که از غیر این مفهوم میگردد و بود وی رضی الله
عنه که دراز میگذارد نماز پیش از ظهر روایت است که در وقت وفات بیهوش شد و چون بهوش آمد گفت که آمدند مرا دو فرشته سخت درشت
خوی گفتند که او را پیش حاکم عزیز امین میبریم پس دو فرشته دیگر آمدند و گفتند این را کجا میبرید گفتند میبریم او را پیش حاکم عزیز امین گفتند بگذارید
او را که سبق کرده است سعادت در وی و در وقتیکه در شکم مادر بوده رواه ابونعیم و ابن عساکر و بود وی رضی الله عنه که فتوی میداد در عهد ابی بکر و عمر و
عثمان و وفات یافت در خلافت عثمان و چون وفات یافت امیر المومنین علی رضی الله عنه گفت برو ای ابن عوف که صاف چشیدی و دردی را اندر پی
مناقب وی بسیارست و در اسلام آوردن او قصه غریبست در اسماء الرجال آنرا نقل کرده ایم عبیدة بضم عین بن الحارث القرشی کنیت
وی ابوالحارث و بعضی گفته اند ابومعاویه عبیدة بن الحارث و بعضی گفته اند ابومعاویه عبیدة بن الحارث بن المطلب بن عبد مناف کلانتر از
حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم بده سال و اسلام آورد پیش از در آمدن در دار ارقم و بود هجرت او با دو برادرش طفیل و حصین مبارزت کرد روز بدر
ولید بن عتبه را او آمد و ضربت کرد میان ایشان دو ضربه و مرد عبیده ازان و کشته شد ولید نیز و ران وی روایت کرد از وی علی بن ابیطالب رضی
الله عنهما عبادة بضم عین بتخفیف موحده بن الصامت الانصاری از نقبای انصار بود حاضر شده عقبه اولی و ثانیه را و حاضر شد بدر را و همه
مشاهد را و یکی از آنهاست که جمع کردند قرآن را در عهد رسول الله صلی الله علیه وسلم و [illegible] فرستاد او را عمر رضی الله عنه بشام قاضی و معلم
کرده پس بحمص اقامت کرد و بعد از ان بفلسطین انتقال کرد و برمله وفات یافت [illegible] دس در سال سی و چهار هفتاد و دو
ساله و بعضی گویند تا زمان معاویه باقی بود - عمرو بن عوف حلیف بنی عامر بن لوی [illegible] ید یا ولی همزه نیز خوانند انصاری است
حلیف بنی عامر بن لوی حاضر شد بدر را و ساکن شد مدینه را و نگذاشت چیزی از اولاد و روایت کرد از حضرت یک حدیث که فرمود نمی ترسم بر شما
فقر را ولیکن میترسم فراخی دنیا را الحدیث - عقبة بن عمرو الانصاری ابومسعود انصاری بدری از مشاهیر صحابه است حاضر شد عقبه ثانیه را و بود خرد
ترین ایشان و جمهور برانند که نسبت او به بدر بجهت سکونت است در حضور غزوه آن وفات یافت در خلافت علی بن ابیطالب و بعضی گویند بعد
از وی در احدی و اربعین یا اثنین و اربعین - عامر بن ربیعة العنزی - بعین مهمله و نون مفتوحتین و زای نسبت بعنزه که یکی از اجداد است
و در جامع الاصول الغوی بغین معجمه و او حلیف بنی عدی است لهذا او را نسبت بعدوی نیز واقع شده و در کاشف حلیف آل خطاب گفته هجرت کرده
هر دو هجرت و حاضر شده بدر را و همه مشاهد را و اسلام آورده پیش از عمر رضی الله عنه وفات یافت در سنه اثنین یا ثلثه یا خمس و ثلاثین و قول اول
مشهورترست و ثانی ارجح است یا آنچه در کاشف گفته که بعد قتل عثمان - عاصم بن ثابت الانصاری - حاضر شد بدر را و اوست آنکسی
که نگاهداشتند او را زنبوران و قصه اش آنکه خواستند مشرکان که سر او را ببرند بجهت کشتن عظیمی از عظمای ایشان او وی دعا کرده بود خدای عز و جل که دست
مشرکی بوی نرسد پس فرستاد خدای تعالی زنبوران را پس نگاهداشت او را از دست مشرکان و چون شب سیل آمد و او را ببرد و این قصه در
غزوه رجیع بود و وی جد مادری عاصم بن عمر بن الخطاب است رضی الله عنهما - عویم - بضم عین مهمله و فتح واو و سکون تحتانیه بن ساعدة الانصاری
حاضر شد هر دو عقبه و بدر را و همه مشاهد را و وفات یافت در حیات رسول الله صلی الله علیه وسلم و بعضی گفته اند در خلافت عمر بمدینه و صحیح آنست

کہ وی بعد از آنحضرت باقی بود و روایت کرد از وی عمر بن الخطاب و بود عمر او شصت و پنج یا شصت و شش رضی الله عنه. عتبان بکسر عین و سکون فوقانیه و
موحده. بن مالک الانصاری. حاضر شد بدر را روایت کرد از آنحضرت صلی الله علیه وسلم و روایت کرد از وی انس بن مالک محمود بن الربیع و بود وی
ضریر البصر و قصه اعتذار وی از آمدن مسجد و آمدن آنحضرت صلی الله علیه وسلم در خانه وی و گزاردن نماز در آن تا آن را جای نماز خود گیرد مذکور است در صحیح البخاری
توفی زمن معویه. قدامه. بضم قاف و تخفیف دال مهمله. بن مظعون بفتح میم و سکون ظاء معجمه و عین مهمله قرشی خال عبد الله بن عمر رضی الله عنهم
هجرت کرد بحبشه و حاضر شد بدر را و همه مشاهد را با آنحضرت صلی الله علیه وسلم و عامل گردانید او را عمر بن الخطاب بحرین بعد از آن عزل کرد روایت
کرده است از وی عبد الله بن عمر مات سنه ست و ثلثین و له ثمان و ستون. قتادة بن النعمان الانصاری صحابی است حاضر شد بدر را و مشهور قتاده تابعی
دیگر است که بصری است و اعمی است حافظ معتبر از آنکه احفظ زمان خود بود و گفت هر چه شنیدم فراموش نشد روایت دارد از انس بن مالک و از
حسن بصری و سعید بن المسیب. معاذ بن عمرو بن الجموح. بفتح جیم و حاء مهمله الانصاری حاضر شد عقبه را و بدر را و وی پدر وی عمرو بن الجموح روایت کرد
از وی ابن عباس وفات یافت در زمان عثمان بن عفان رضی الله عنه. معوذ. بضم میم و فتح عین و کسر واو مشدده. بن عفراء. بفتح عین مهمله و سکون فاء و را
ممدوده. نحوه. و برادر وی معاذ بن عفراء هر دو از اهل بدر اند و عفراء نام مادر ایشان است و نام پدر ایشان الحارث بن رفاعة الانصاری است معوذ قاتل
ابو جهل لعین است روز بدر باعانت برادرش معاذ و معوذ بعد از آن قتال کرد و کشته شد و معاذ باقی ماند و مشاهد دیگر را دریافت الی ما شاء الله و ایشان را
برادر دیگر است که نام او عوف است او نیز بدر را دریافته. مالک بن ربیعه. بفتح را. ابو اسید. بضم همزه و فتح سین و سکون تحتانیه و بعضی بفتح و کسر
گفته اند. الانصاری. ابو اسید [illegible] و مشهور است بکنیت حاضر شد بدر را و احد را و سائر مشاهد را روایت کرده است از وی
انس بن مالک و ابو سلمه بن عبد الرحمن [illegible] و هفت ساله بعد از ذهاب بصر و وی آخر کسی است که مرد از بدریین. مسطح.
بکسر میم و سکون سین مهمله و فتح طاء غیر منقوطه و در آخر حاء مهمله. بن اثاثه. بضم همزه و دو ثاء مثلثه. بن عباد. بفتح عین و تشدید موحده. بن المطلب
بن عبد مناف. حاضر شد بدر را و احد را و مشاهد دیگر را و وی است که گفت عائشه صدیقه را در قضیه افک آنچه گفت و تازیانه زد او را
آنحضرت صلی الله علیه وسلم در آنهائیکه تازیانه زد ایشان را مات سنه اربع و ثلثین و هو ابن ست و خمسین. مرارة. بضم میم و تخفیف را اول. بن الربیع.
بر وزن و ضد خریف. الانصاری. از بنی عمرو بن عوف حاضر شده بدر را و وی یکی از آن سه کس است که تخلف کرده اند از غزوه تبوک
مشهورترین ایشان کعب بن مالک است و دیگر هلال بن امیه و توبه کرد بر ایشان حق عز و جل و فرود فرستاد در آن قرآن را و باین سبب نامیده شد سوره
توبه. معن. بفتح میم. بن عدی. بفتح عین و کسر دال مهمله و تشدید تحتانیه. الانصاری حلیف بنی عمرو بن عوف. از ینجهت گفته میشود او را الانصاری
حاضر شد بدر را و مشاهد دیگر را که بعد از وی است و حاضر شد عقبه را و برادری داد آنحضرت صلی الله علیه وسلم میان او و میان زید بن الخطاب برادر عمر
بن الخطاب و شهید شدند هر دو در روز یمامه در خلافت صدیق رضی الله عنه. مقداد بن عمرو الکندی. بکسر کاف و سکون نون. حلیف بنی زهره. و او را
مقداد بن الاسود نیز گویند و او را کندی بجهت آنکه پدر او عمرو حلیف کنده شد از ینجهت کندی گویند و حلیف شد مقداد اسود بن عبد یغوث زهری را
از ین جهت زهری گفتند و او را ابن الاسود نیز از ین جهت گویند و بعضی گویند از آن جهت که در حجر وی تربیت یافت و زوج مادرش بود و بعضی گویند
بلکه غلام او بود که متبنی ساخت او را ابن عبد البر گفت که قول اول صحیح تر است قدیم الاسلام بود و بعضی گویند سادس اسلام بود و عداد او در اهل حجاز

و از فضلای نجبا و کبار خیار بود از اصحاب پیغمبر صلی الله علیه وسلم روایت کرده است از وی علی بن ابی طالب و طارق بن شهاب و جز ایشان
وفات یافت بذرف که موضعی ست بر سه میل از مدینه و برداشته شد بسوی مدینه و دفن کرده شد به بقیع سنه ثلث وثلثین وهو ابن سبعین و نماز
گزارد بروی عثمان بن عفان رض — هلال بن امية الانصاری — یکی از آن سه کس که تخلف کردند از تبوک و توبه کرد خدا تعالی بر ایشان و
قذف کرد زن خود را پس لعان کرد حاضر شد بدر را و روایت کرد از وی جابر بن عبد الله و عبد الله بن عباس رضی الله عنهم اجمعین

باب ذكر اليمن والشام وذكر اويس القرني

یمن بفتحتین بلادی که در جانب یمین کعبه است یمنی و یمان و یمانی بتخفیف یا منسوبست بیمن و بعضی بتشدید یا نیز گفته اند و شام بلادی که
در جانب چپ اوست و اشام جانب چپ را گویند چنانکه ایمن جانب راست و شام بهمزه عربی بهمزه نیز آمده است و قرن بفتح قاف و را از بلاد
یمن ست اما قرن که میقات اهل نجد ست بسکون راست و خطا کرده است جوهری در تحریک وی و نسبت اویس قرنی بوی نیز زیرا که اویس منسوب ست
بقرن بن ردمان بن ناجیه بن مراد که یکی از اجداد اوست کذا قال صاحب القاموس۔

الفصل الاول عن عمر بن الخطاب رض ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ان رجلا یاتیکم من الیمن یقال له اویس
روایت ست از امیر المومنین عمر که آنحضرت گفت که مردی می آید شما را از جانب یمن گفته میشود او را اویس — لا یدع بالیمن غیر ام له
نمیگذارد آن مرد در یمن جز مادری که مراد او راست — قد کان به بیاض [illegible] رجل بیس — فدعا الله فاذهبه
دعا کرد خدا را پس دور کرد خدا آن را — الا موضع الدینار او الدرهم — مگر مقدار [illegible] ولیست و در روایتی آمده است که نشان
نیز بر جای وی بود که گفت خداوندا بگذار اثر چیزی از آن تا یاد کنم بآن [illegible] فمن لقیه منکم فلیستغفر لکم — پس کسیکه پیش آید او را
از شما پس باید که طلب آمرزش کند مر شما را یعنی باید که بخواهد آن کس طلب آمرزش از وی برای آن کس — و فی روایة قال — و در روایتی آمده
آمده است که گفت عمر سمعت رسول الله صلی الله علیه وسلم یقول — شنیدم پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم میگفت — ان خیر التابعین رجل یقال له اویس —
بدرستی بهترین تابعین مردیست که گفته میشود مر او را اویس — و له والدة — و مر او را مادریست — و کان به بیاض — و بود بوی برصی — فمروه فلیستغفر لکم
پس امر کنید و درخواهید از وی که استغفار کند مر شما را — رواه مسلم — و درین حدیث طلب دعاست از اهل خیر و صلاح اگرچه طالب افضل باشد و بعضی
گفته اند که آنحضرت این را از جهت خوش کردن دل اویس فرمود و دفع توهم کسیکه توهم کند که وی تخلف کرد از صحبت رسول الله صلی الله علیه
وسلم زیرا که وی این را از جهت خاطر مادر و نیکوئی کردن بوی کرد و نیز ازین حدیث معلوم میگردد که اویس بهترین تابعین ست و درینجا
منقبتی ظاهر و فضلی عظیم ست مر او را و از امام احمد بن حنبل رح منقول ست که افضل تابعین سعید بن المسیب ست و این باعتبار معرفت علم
و احکام شرائع ست و این منافات ندارد خیریت و فضیلت اویس را باعتبار کثرت ثواب عند الله و در قاموس گفته که اویس بن عامر از
سادات تابعین ست و شاید که لفظ حدیث نیز محمول ست بر آن بدانکه اخبار و آثار در شان اویس قرنی رضی الله عنه آمده است که سیوطی در
جمع الجوامع ذکر کرده است ما نیز آن را ترجمه کردیم اگرچه مفضی بتطویل گردد زیرا که نزد ذکر اولیای خدا فرود می آید رحمت گفت سیوطی روایت
کرده اسیر بن جابر گفت بود عمر بن الخطاب رضی الله عنه که چون می در آمدند امداد اهل یمن می پرسید ایشان را که آیا در شما اویس بن عامر مردی

هست تا وقتیکه اویس میان ایشان رسید گفت آیا تو اویس بن عامری گفت آری من اویس بن عامرم گفت از قبیلهٔ مراد بوده ای پس از قرن
گفت آری همچنین ست گفت آیا بود بتو برص پس به شدی از آن مگر موضع درهم گفت نعم گفت آیا مر ترا والده هست گفت نعم گفت عمر شنیدم
از پیغمبر خدا که گفت می آید شما را اویس بن عامر با مداد اهل یمن از مراد پس از قرن بود بوی برص پس بهتر شد از آن مگر موضع درهم مر او را
والده ایست که او نیکی میکند بآن اگر سوگند خورد بر خدا راست میگرداند خدا او را اگر توانی طلب استغفار کرد از وی بکن پس استغفار کن برای
من ای اویس گفت مثل من با امیر المؤمنین استغفار کند ترا گفت البته استغفار کن برای من پس استغفار کرد اویس برای عمر رضی الله عنه پس گفت
عمر با اویس کجا میخواهی که بروی گفت میخواهم که بکوفه روم گفت آیا بنویسیم برای تو بر حاکم کوفه گفت اگر در پس ماندگان از مردم باشم محبوب
تر است نزد من پس سال آینده مردی از اشراف یمن بحج آمد و ملاقات کرد بعمر و عمر از حال اویس پرسید که چه حال دارد گفت گذاشتم او را که
جامه قلیل المتاع پس عمر حدیث آنحضرت را بروی خواند پس آن مرد بر اویس آمد و طلب استغفار کرد از وی اویس گفت تو استغفار کن برای
من که از سفر صالح می آیی باز گفت آن مرد استغفار کن برای من و حدیث عمر را بر خواند پس استغفار کرد اویس برای وی پس شناختند مردم
او را و دریافتند حقیقت حال وی را پس از آنجا بدر رفت روایت کرد این را ابن سعد در طبقات و ابو عوانه و رویانی و ابو نعیم در حلیه و بیهقی در
دلائل و در روایتی دیگر هم از اسیر بن جابر آورده که گفت محدثی بود بکوفه که حدیث میکرد ما را و چون فارغ میشد از حدیث متفرق
میشدند مردم و جماعتی بر جای خود میبودند و در میان ایشان جماعه مردی بود که تکلم میکرد بکلامیکه هیچکس را نشنیدم که بآن کلام تکلم میکرد پس آمدم
نزد وی پس گم کردم او را پس گفتم [illegible] شما آن مرد را که می نشست با ما و سخنان میکرد چنین و چنین پس گفت مردی
از قوم آری میشناسم او را آن اویس [illegible] منزل وی را گفت میشناسم پس رفتم با وی تا زدم در حجره او پس اویس بیرون آمد از
حجره گفتم یا اخی چه باز داشت ترا از ما گفت برهنگی و بودند صحابه من که مسخرگی میکردند با وی و میرنجانیدند او را گفتم بگیر این چادر را و به
پوش گفت مکن این را زیرا که ایشان چون به بینند این جامه را بر تن من ایذا میکنند مرا پس مبالغه کردم من تا آنکه پوشید از او پس بیرون آمد
بر ایشان پس گفتند کرا فریب داده است از این جامه از که بوده است او را گفت چه دیدی که چگونه بینید پس گفتم من چه میخواهید شما ازین مرد چرا ایذا
میکنید او را آدمی گاهی برهنه است و گاهی جامه پوش پس گرفتم ایشان را بزبان خود گرفتنی سخت پس اتفاقا می آیی اهل کوفه نزد عمر آمدند پس
آمد میان ایشان مردی از آنانکه مسخرگی میکردند با اویس گفت عمر آیا اینجا از اهل قرن کسی هست پس آمد نزد آن مرد را که مسخرگی میکرد با اویس پس خواند
عمر حدیث پیغمبر را صلی الله علیه وسلم که در شان اویس شنیده بود و گفت شنیده ام که وی قدوم کرده است بر شما بکوفه آن مرد گفت نیست
همچنین کسی در میان ما و نمیشناسیم ما او را گفت عمر بلی مردی هست چنین چنین یعنی خوار و خراب گفت در میان ما مردی هست اویس نام که
مسخرگی میکنیم با وی گفت عمر دریاب او را و ساو نمی بینم ترا که دریابی او را پس اقبال کرد آن مرد بر اویس تا آنکه در آمد بروی پیش از آنکه بر
اهل و عیال خود در آید پس گفت او را اویس این عادت تو با من از کجاست گفت امیر المؤمنین عمر تعریف ترا شنیدم که در حق تو چنین
و چنین میگفت پس بخش مرا ای اویس آنچه بتو کرده ام از مسخرگی و بی ادبی و استغفار کن مرا گفت میکنم بشرطیکه نگویی با کسیکه آنچه شنیدی
از عمر پس استغفار کرد مرا گفت اسیر که راوی این خبر است بعد ازین فاش شده امر اویس در کوفه روایت کرد این را ابن سعد

در طبقات و ابونعیم در حلیه و بیهقی در دلائل و ابن عساکر در تاریخ و در روایتی دیگر از یحیی بن سعید از سعید بن المسیب از عمر بن الخطاب
آمده که گفت گفت مرا پیغمبر خدا روزی یا عمر گفتم لبیک و سعدیک یا رسول الله پس گمان بردم که مگر کاری میفرماید مرا آنحضرت گفت یا عمر در
امت من مردی باشد که او را اویس قرنی گویند میرسد او را بلائی در جسد پس دعا میکند خدا را پس دور میکند آنرا خدا مگر لمعه در پهلوی چون
می بیند آنرا یاد میکند خدای را عز و جل پس چون ملاقات کنی تو او را بخوان او را از من سلام و امر کن او را که دعا کند ترا زیرا که وی کریم است بر
پروردگار خود و بزرگ است نزد وی اگر سوگند خورد بر خدا راست گو میگرداند او را خدا شفاعت میکند وی در ربیعه و مضر را عمر میگوید پس
طلب کردم او را در حیات پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم پس قدرت نیافتم بر وی طلب کردم در خلافت ابوبکر پس قدرت نیافتم بر وی و طلب کردم
او را در امارت خویش میجستم رفیقان را که از بلاد وی آمدند و میگفتم آیا هست از مراد آیا هست از قرن در میان شما کسیکه نام او اویس باشد گفت
مردی از قوم قرن وی ابن عم من است یا امیر المؤمنین میپرسی تو از مردی است پای خوار دنی و نیست وی کسیکه شل تو از وی پرسد گفتم میبینم ترا
در شاق میی از هلاک شدگان پس بعد از آن همین سخنی ناگاه نموده شد شتری که بر وی مردیست شکسته جامه پس افتاد در دل من که اویس
همین باشد گفتم ای بنده خدا تو ای اویس قرنی گفت نعم گفتم پیغمبر خدا سلام میخواند بر تو گفت علی رسول الله السلام و علیک یا امیر المؤمنین گفتم
امر میکند مرا آنحضرت که دعا کنی مرا بعد از آن ملاقات میکردم او را هر سال یعنی در حج پس میگفتم من احوال و اسرار خود را با وی میگفت وی
بمن رواه ابوالقاسم عبدالعزیز بن جعفر الخرقی فی فوائده والخطیب و ابن عساکر [illegible] در روایتی دیگر از حسن بصری آمده که چون اهل
قرن در موسم حج آمدند پرسید امیر المؤمنین عمر با ایشان که آیا در میان شما [illegible] گفت مردی از میان ایشان چه
میخواهی تو یا امیر المؤمنین از وی مردیست که در خرابها میباشد و از مردم [illegible] سلام رسانی و بگوئی تا ملاقات کند مرا پس
رسانید آن مرد رسالت عمر با وی پس قدوم آمد اویس بر عمر و گفت اویس قرنی گفت نعم یا امیر المؤمنین گفت تو پسید که دعا کرد می خدا را
و دور کرد آنرا از تو بلا دعا کرد می تا باقی ماند لقیه از آن در تو گفت نعم ترا که خبر داد یا امیر المؤمنین مرا آن گفت خبر داد مرا پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم
و امر کرد مرا که سوال کنم ترا تا دعا کنی بر آمدن پس دعا کرد اویس عمر را او گفت حاجت من بتو یا امیر المؤمنین اینست که پوشیده حال مرا بر من و
اذن دهی تا برگردم برم از نجا پس همیشه بود اویس پنهان از مردم تا کشته شد روز نهاوند و شهید شد رواه ابن عساکر و از سعید بن المسیب آورده
که ندا کرد عمر بن الخطاب بر منبر منی گفت یا اهل قرن پس خاستند پیران این قوم و گفتند مائیم یا امیر المؤمنین چه میفرمائی گفت آیا در قرن
کسی هست که نام او اویس است پس گفت پیری از میان ایشان نیست در میان ما کسیکه نام او اویس باشد مگر دیوانه که در بیابانها و ریگها
میباشد نه کسی را با وی الفت و نه او را با کسی صحبت پس گفت عمر همون است میخواهم چون بقرن روید او را بجوئید و سلام مرا رسانید و بگوئید
که پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم بشارت داده است مرا بتو و امر کرده است مرا که بخوانم بر تو سلام آنحضرت را پس چون رسیدند آن قوم بقرن
بجستند او را و یافتند در ریگستانی افتاده پس رسانیدند او را سلام عمر و سلام رسول خدا صلی الله علیه وسلم پس گفت شهرت داد
مرا امیر المؤمنین و مشهور گردانید نام مرا السلام علی رسول الله صلی الله علیه وسلم و علی آله در روی نهاد بوادی هیمان و حیران پس یافته نشد
از وی اثری تا آنکه باز آمد در ایام علی رضی الله عنه پس قتال کرد پیش وی پس شهید شد در جنگ صفین رواه ابن عساکر و مسعد بن معاویه

آورده که بود عمر بن الخطاب که می پرسید وفد اهل کوفه را وقتی که قدوم می آوردند بر وی آیا میشناسید شما اویس بن عامر قرنی را میگفتند
نمیشناسیم ما اویس را و دنبال آن که ملازمت میکرد مسجد را در کوفه و بیرون نمی آمد از آن و او را ابن عمی بود که ایذا میکرد او را پس آمد ابن عم وی در کسانیکه
آمدند از اهل کوفه گفت ابن عم او یا امیر المومنین نیست اویس کسیکه باین مرتبه رسد که بپرسی و بشناسی تو او را و وی مردیست کمترین و میان
و وی ابن عم من است پس گفت عمر وای تو هلاک شدی تو در حق وی پس خواند عمر حدیث آنحضرت را که شنیده بود در شان وی گفت چون برگشت
آنجا سلام من بگو رسانی پس مشهور شد امر اویس پس گم شد و بدر رفت رواه ابو یعلی و ابن منده و ابن عساکر و در روایتی از ابن عباس
آمده رضی الله عنهما که گفت در زنگ که عمر که می پرسید از احوال اویس قرنی ده سال تا آنکه گفت در موسم حج ای اهل یمن هر که از شما از قبیله مراد است
ایستاده شود پس بایستادند آنها که از مراد بودند و نشستند دیگران پس گفت عمر آیا میان شما اویس است پس گفت مردی یا امیر المومنین
نمیشناسیم ما او را ولیکن یک برادر زاده من است که او را اویس میگویند و وی ضعیف تر و خوار تر است از آنکه مثل تو پرسد از مثل وی
گفت عمر وی در حرم است گفت نعم وی در اراک عرفه است میچراند شتران قوم را ازینجا گفته اند که کسے داند که شتر میچراند پس سوار
شدند عمر و علی رضی الله عنهما بر دو حمار پس روان شدند تا آمدند اراک را ناگاه دیدند وی را که ایستاده است نماز میکند و دوخته است
نظر خود را بر سجده گاه خود پس چون دیدند او را عمر و علی گفتند اگر باشد آنکه می جوئیم ما او را این شخص است پس چون شنید حس ایشان را سبک
گردانید نماز را و برگشت از نماز پس سلا[illegible]ی پس و سلام کردند بر ایشان گفت علیکم السلام و رحمة الله و گفتند چیست
نام تو رحمت کند ترا خدا تعالی گفت [illegible] علی رضی الله عنه میدانم که هر که در آسمان و زمین است بنده خدا است
سوگند میدهیم ترا به پروردگار کعبه و پروردگار این حرم چیست نام تو که مادر تو ترا بدان نام کرده گفت چه میخواهید من اویس بن مراد
گفتند برهنه کن پهلوی چپ خود را پس برهنه کرد دیدند که در وی لمعه ایست سفید قدر درهم پس شتافتند علی و عمر که بوسه دهند آن لمعه را پس
گفتند که رسول خدا صلی الله علیه وسلم امر کرده است ما را که سلام خوانیم بر تو و سوال کنیم ترا که دعا کنی ما را گفت دعای من در
مشرق زمین و مغرب آن شامل است همه مسلمانان مرد و زن ایشان را گفتند دعا کن ما را بالخصوص پس دعا کرد ایشان را و مومنین و
مومنات را پس گفت عمر رض بدهیم ترا چیزی از رزق خود یا از عطای خود گفت اویس هر دو جامه من نخ اند و هر دو نعل من
پاره زده و با من چهار درهم است چون تمام شود اینها بگیریم و گفت هر که امل کرد جمعه را امل میکند ماه را و کسیکه امل کند ماه را امل میکند
سال را پس جدا شدن پس برد قوم را اشتران ایشان را او پس بدر رفت از انجا و دیده نشد بعد از آن رواه ابن عساکر فی تاریخه والله اعلم
وعن ابی هریرة عن النبی صلی الله علیه وسلم قال اتاکم اهل الیمن گفت آنحضرت در وقتیکه آمد ابوموسی اشعری و قوم وی آمدند شما را
اهل یمن هم ارق افئدة ایشان تنک تر است فوادهای ایشان - والین قلوبا - و نرم تر است قلوب ایشان افئدة جمع فواد بضم فا و بهمزه
و بواو لغت غریب است از الفود بمعنی تحرق و قلوب جمع قلب از تقلب بمعنی از جائی بجائی گشتن و فواد و قلب اکثر اهل لغت بیک معنی گفته
اند و تکرار آن در حدیث برای تاکید است و این حدیث در فصل ثالث از وفات النبی گذشته است آنجا ببین ارق افئدة مذکور است والین
قلوبا نیست و اینجا نیز اتحاد هر دو ظاهر میشود و بعضی گفته اند فواد پرده دل است که چون رقیق باشد در رود نفوذ کند سخن حق در وی

وبرسد بدل و دل چون نرم بود درآید در درون وی و رقت ضد غلظت است ولین ضد صلابت مثلاً شیشه رقیق ست و نرم نیست و دل
چون متاثر نگردد از آیات و نذر وصف کرده میشود او را بغلظت و چون متاثر بود وصف کرده میشود برقت و لین و طیبی گفته احتمال دارد که
مراد برقت جودت فهم و بلین قبول حق باشد - الایمان یمان - ایمان یمنی ست - والحکمة یمانیة - و علم و حکمت نیز یمنی ست یا بتخفیف یاست
و تشدید آن نیز حکایت کرده شده ست نسبت کرد ایمان و حکمت را بیمن بجهت کمال آن در ایشان در آن وقت در مقابله اهل مشرق و
این را تاویلات دیگر ست که در فصل ثالث و سبب وفات النبی صلی الله علیه وسلم ذکر کرده شده است و چون ابوموسی اشعری با قوم خود
بملازمت آنحضرت از خلق عالم در بدایت کار رسید و احکام و اسرار آن منکشف نمود و بیان کرد آنحضرت آنرا با ایشان چنانکه در باب
بدء الخلق گذشت و ظهور و وصول آن بوراثت در شیخ ابوالحسن اشعری که رئیس اهل سنت و جماعت و از اولاد ابوموسی اشعری ست
پیدا شد رحمة الله علیه - والفخر والخیلاء فی اصحاب الابل - و نازیدن و ستایش نفس کردن و کبر نمودن در خداوندان شتران ست
و خیلاء بضم خاء معجمه و فتح تحتانیه و مد کبر که ناشی می گردد از تخیل انسان فضیلت را در نفس خود و اسپان را که خیل گویند هم باین اعتبار
است که در سواری آن و درین خیال می افتد و تکبری در نفس خود می یابد - والسکینة والوقار فی اهل الغنم - و آرامش و آهستگی
و گرانباری در خداوندان گوسفندان ست متفق علیه - بدانکه حدیث دال [illegible] که مخالطت حیوانات تاثیری می کند در نفس آدمی
و سرایت میکند از آنها که صفات و هیأت که مناسب طبایع ایشان ست [illegible] وی مناسب چیزی ست که
چرانند آنرا و چون در طبیعت ابل قساوت و غلظت ست و در غنم نرمی و آرام [illegible] این صفات با اهل آن کند تعالوا
و بعضے گفته اند که چون اصحاب غنم قریب بعمرانات می باشند و اختلاط با اهل آن دارند زیراکه غنم صبر نمیکند از آب و تحمل نمی کنند
سفر را و در طبائع ایشان نرمی و سکونتی هست و این موجب ست بانقیاد و عدم خروج از اطاعت امام و اما اصحاب ابل دور بودن ایشان
از عمرانات و بودن در صحرا و دشت و بیابان و قلت اختلاط ایشان بخلق باعث میشود بر درشتی و طغیان و سرکشی و خروج از اطاعت
و انقیاد و این چنین گفته اند شراح در شرح این حدیث و گفتم من و بخدا التوفیق ظاهر آنست که چون مال و منال و اهل بسیار ست مفضی می گردد
بغلظت بخلاف غنم که چندان الیتی ندارد و لفظ اصحاب و ملاک ظاهر ست از رعاة فافهم - و عنه قال قال رسول الله صلی الله
علیه و آله وسلم راس الکفر نحو المشرق - سر کفر و معظم آن سوی مشرق ست یعنی ظاهر میگردد از جانب مشرق کفر و فتنها چنانکه
دجال و یاجوج و ماجوج و ترکان سیوطی از باجی نقل کرده که گفت مراد به مشرق فارس ست یا اهل نجد و نجد زمین حجاز را گویند و اصل معنی
وی زمین بلند ست مخالف غور و بعضے گفته اند که این اشارت ست با بلیس چنانکه آمده است که طلوع میکند آفتاب میان دو قرن شیطان
والفخر والخیلاء فی اهل الخیل - و نازیدن و تکبر در خداوندان اسپان ست هرگاه در خداوندان شتران شد در خداوندان اسپان بطریق اولی و بیشتر
و قوی تر از آن خواهد بود - والفدادین اهل الوبر - و فخر و خیلاء در آواز بلند کنندگان ست که خداوندان پشمها از پشم شتر اند یعنی سکان
بوادی و صحرانشینان چنانکه عادت عرب ست و بفتح فاء و بپشم شتر و فداد بفاء و تشدید دال مهمله بمعنی آواز و فی القاموس
فد یفد رفع صوته یا نحی بصوت یا صوت عدو گوسپند و جز آن متکبر و در مشارق گفته فد و جفاد قسوت [illegible] روایت این حرف بتشدید

وال دال است نزد اہل حدیث جمہور اہل لغت و معرفت تخفیف گفتہ و اصمعی گفتہ آن جماعہ کہ بلند کنند آوازہای خود را در شبہا مواشی و اموال
خود از شتران و گاوان و اسپان و سخن در تحقیق این لفظ در شرح بیشتر ازین ست۔ والسکینۃ فی اہل الغنم۔ و آرام و نرمی در خداوندان گوسفندان
ست متفق علیہ۔ وعن ابی مسعود الانصاری عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال من ہہنا جاءت الفتن۔ گفت آنحضرت ازین جا
آمدہ است فتنہ ہا و باعث شور و شر در دین و ابتلا و امتحان مردم در آن۔ نحو المشرق۔ در حالیکہ اشارت کنندہ است آنحضرت بہ ہہنا
بسوی مشرق۔ والجفاء و غلظ القلوب۔ مراد درشتی خوی و سختی دلہا۔ فی الفدادین اہل الوبر عند اصول اذناب الابل والبقر۔ در بلند آوازان
خیمہ نشینین نزد بیخہای دمہای شتران و گاوان کہ میروند دنبال ایشان برای چرانیدن و شد کار زمین۔ فی ربیعۃ و مضر۔ در دو قبیلہ کہ اسپان و اموال
ایشان بسیار ست متفق علیہ۔ وعن جابر قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم غلظ القلوب والجفاء فی المشرق۔ گفت آنحضرت سختی دلہا
و درشتی خوی در مشرق ست از جہت بودن وی محل کفر و فتن۔ والایمان فی اہل الحجاز۔ و ایمان در اہل حجاز ست کہ عبارت ست از مکہ
و مدینہ و طائف و مضافات آن و حجاز را حجاز از آن گویند کہ حاجز ست میان نجد و تہامہ و نجد نام زمینی ست بلند و آن مخصوص ست
بما دون حجاز الخ متصل ست بعراق ضد غور کہ آن را تہامہ گویند کذا فی القاموس۔ رواہ مسلم۔ وعن ابن عمر قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم اللہم بارک علینا فی شامنا [illegible] برکت دہ مارا در شام ما۔ اللہم بارک لنا فی یمننا۔ خداوندا برکت دہ مارا در یمن
ما تخصیص شام و یمن بجہت آنست کہ [illegible] وسلم و آن از یمن ست و مدینہ مسکن و محل دعوت و آن از شام ست۔ قالوا گفتند
یا رسول اللہ و فی نجدنا۔ یعنی بگو کہ اللہم [illegible] خداوندا برکت دہ مارا در نجد ما۔ قال۔ گفت۔ اللہم بارک لنا فی شامنا اللہم
بارک لنا فی یمننا قالوا یا رسول اللہ و فی نجدنا فاظنہ قال فی الثالثۃ۔ ابن عمر میگوید پس گمان میبرم آنحضرت را کہ گفت در بار سوم
ہناک الزلازل والفتن۔ آنجا یعنی در نجد زلزلہ ہاست و فتنہ ہاست۔ وبہا یطلع قرن الشیطان۔ و بارض نجد طلوع میکند قرن شیطان
یعنی حزب او و اعوان او و بیان این در کتاب الصلوۃ در اوقات صلوۃ گذشتہ است۔ رواہ البخاری۔

الفصل الثانی۔ عن انس عن زید بن ثابت ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم نظر قبل الیمن۔ روایت میکند انس از زید بن ثابت کہ
آنحضرت نظر کرد بجانب یمن۔ فقال۔ پس دعا کرد اہل یمن را و گفت۔ اللہم اقبل بقلوبہم۔ خداوندا اقبال کن بر دلہای ایشان یعنی بسوی ما یعنی
بگردان دلہای ایشان را بسوی ما تا بیایند نزد ما چون اہل مدینہ در تنگی حال و ضیق معیشت بودند و اہل یمن جماعۂ کثیر بودند و بآمدن ایشان معیشت
تنگ تر می شود دعا کرد ببرکت در رزق و اسباب آن و فرمود۔ وبارک لنا فی صاعنا و مدنا۔ و برکت دہ مارا در صاع ما و در مد ما صاع پیمانہ
بضم ربع صاع و مراد طعامی ست کہ پیمودہ شود بدان۔ رواہ الترمذی۔ وعن زید بن ثابت قال قال رسول اللہ۔ گفت زید بن
ثابت کہ گفت پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم طوبی للشام۔ خوشی باد مر اہل شام را۔ قلنا لای ذلک۔ گفتیم ما از چہ چیز ست این دعا کردن
مر اہل شام را و چیست سبب امتیاز ایشان بابن فضیلت و در بعضی نسخ مصابیح لای شیئ و در نسخ مشکوۃ شیئ نیست پس ای بہ تنوین ست۔
قال لان ملائکۃ الرحمن باسطۃ اجنحتہا علیہا۔ گفت زیرا کہ فرشتہ ہای خدای مہربان فراخ کنندہ اند بازوی خود بر ایشان کنایت ست
از شمول رحمت و رافت الہی تعالی و تقدس بر اہل شام و ماناکہ مراد ابدال اند کہ میباشند بشام یا تمام ساکنان زمین اند واللہ اعلم و مراد

باجنحه ملائکه صفات و قوای ملکیه اند و قیاس شعور ان کرد آنرا بر بازوهای پرندگان برا که پرندهٔ اجزای پنجه بیار بازو نیابا شند چه جای شش صد
بازو که آنحضرت صلی الله علیه وسلم در شب معراج جبرئیل را دیده بالجمله اشارت اجنحه بملائکه باید کرد و از بیان کیفیت آن باز ایستاد والله اعلم رواه احمد والترمذی
وعن عبد الله بن عمر قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ستخرج نار من نحو حضرموت - نزدیک ست که برآید آتشی از جانب حضرموت
بفتح حاء مهمله و سکون ضاد معجمه و فتح راء و میم و بضم میم نیز گویند نام بلده است از یمن مشهور - او من حضرموت - شک راوی است و درین روایت
لفظ نحو نیست - تحشر الناس - حتی برانگیزد این آتش و میراند و گرد می کند مردم را - قلنا گفتیم یا رسول الله فما تأمرنا پس چه میفرمائی ما را
چکنیم در وقت ظهور آن حدوث آن آتش بکجا رویم و بکجا گریزیم - قال علیکم بالشام - گفت آنحضرت بر شما باد که بروید بشام تا امن باشید از آن و گفته اند که
احتمال دارد که مراد حقیقت نار باشد چنانکه ظاهر لفظ است و احتمال دارد که مراد فتنه باشد که تعبیر کرده شده است از وی بنار و تحقیق گذشت
در امارات ساعت که ناری که میراند مردم را بمحشر ایشان که مراد بدان شام است و آن ظاهر در آنست که میراند ایشانرا الی الشام بی اختیار
ایشان و این حدیث دلالت دارد بر امر کردن ایشان باختیار سفر بجانب شام پس ظاهر در آنست که مراد فتنه باشد که حادث گردد پیش از
قیام ساعت که تعبیر کرده شده است از آن بنار والله اعلم - رواه الترمذی - وعن عبد الله بن عمرو بن العاص قال سمعت رسول الله صلی الله
علیه وسلم یقول انها ستکون هجرة بعد هجرة - گفت عبد الله بن عمرو شنیدم آنحضرت را که میگفت بدرستیکه قصه اینست که میباشد هجرتی دیگر بعد از
هجرة که کرده اول اسلام بود یعنی باشد هجرت بشام بعد از هجرت که بود بمدینه و [illegible] نیز هجرت است و این معنی ظاهر تر است
از الفاظ حدیث و سیاق آن و این در آن اوقاتست که بسیار شود فتنه ها در [illegible] بلاد و کم شوند حامیان دین و قائم بامر
خدا در اسلام و باقیمانند بلاد شامیه محروس و محفوظ و نگاهبانی کنند آنرا عساکر اسلامیه [illegible] ناصر حق تا آنکه قتال کنند دجال را پس
هر که خواهد نگاه دارد دین خود را مهاجرت کند بدان بلاد و بعد از آن تفصیل فرمود این مجمل را بقول خود - فخیار الناس الی مهاجر ابراهیم پس
نیکوترین مردم هجرت میکنند بسوی هجرتگاه ابراهیم که شام است مهاجر بضم میم و فتح جیم موضع مهاجرت - وفی روایة - و در روایتی باین عبارت
آمده که - فخیار اهل الارض الزمهم مهاجر ابراهیم پس نیکوترین اهل زمین لازم و ثابت گیرنده ترین ایشانست جای هجرت ابراهیم را - ویبقی فی
الارض شرار اهلها - و باقیمانند در زمین بدترین اهل زمین - تلفظهم ارضوهم - می اندازد و بیرون می افگند ایشانرا زمینهای ایشان یعنی تنگ
میدارد از وجود ایشان مکروه میدارد بودن ایشانرا در آن - تقذرهم نفس الله - پلید و مکروه میدارد ایشانرا ذات خدا یعنی دور میدارد از
مکان رحمت و محل کرامت - تحشرهم النار مع القردة والخنازیر - میراند و گرد می آرد ایشانرا آتش فتنه که از نتیجه کردارهای زشت ایشانست
یا آتشی که در آن وقت پیدا می آید با بوزنه ها و خوکها مراد یا حقیقت و صورت آنهاست یا معنی بودن ایشان تخلق باخلاق و اتصاف
بصفات ایشانست یا مراد مردم زشت خوی کفرها اند که مانند قرده و خنازیر اند - تبیت معهم اذا باتوا - شب میکند آن آتش با ایشان وقتیکه
شب کنند - وتقیل معهم اذا قالوا - و قیلوله میکند با ایشان وقتیکه می کنند قیلوله نیمروز مخفف یعنی شب و روز ملازم وقت و مصاحب حال
ایشانست آن آتش نعوذ بالله من ذلک - رواه ابوداود - وعن ابن حوالة بفتح حاء مهمله و تخفیف واو صحابی ست اسدی نزول
کرد بشام روایت کرده اند از وی جماعه مات بالشام سنه ثمانین و قیل خمس و ثمانین کذا فی جامع الاصول و در کاشف گفته که صحابی ست

روایت کرده سه حدیث را۔ قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم سیصیر الامر ان تکونوا جنودا مجندة۔ گفت آنحضرت نزدیکست که گردد کار
بار دین یا بینکه باشید شما لشکرهای مختلف مجتمع مجندة بضم میم وفتح جیم وتشدید نون مفتوحه۔ جند بالشام لشکری در شام۔ وجند بالیمن و
لشکری دیگر در یمن۔ وجند بالعراق۔ ولشکری دیگر در عراق۔ فقال ابن حوالة خرلی۔ اختیار کن برای من یا رسول الله که کدام یکی ازین لشکرها
باشم۔ ان ادرکت ذلک اگر دریابم آن وقت را۔ فقال علیک بالشام پس گفت آنحضرت لازم گیر تو شام را۔ فانها خیرة الله من ارضه زیرا که
شام برگزیده خداست از زمین خدا۔ خیره بکسر خاء وفتح یا وگاهی ساکن نیز کرده میشود۔ یجتبی الیها خیرته من عباده۔ برمیگزیند وفراهم می آرد
بسوی آن زمین خدای تعالی برگزیدگان را از بندگان۔ فاما ان ابیتم۔ پس اگر ابا میکنید وامتناع می آرید از آنچه اختیار کرده برگزیده است
خدای تعالی برای شما که آن قصد کردن شام است۔ فعلیکم بیمنکم۔ پس بر شما باد که بروید بیمن خود اضافت یمن بایشان از جهت آنکه مخاطب
عرب اند ویمن از زمین ایشان است۔ کذا قالوا۔ واین کلامی است که درمیان افتاده میان قول وی علیک بالشام ومیان قول وی واسقوا
من غدرکم۔ وآب دهید خود را واز آب خود را از غدیرها وحوضهای خود۔ وغدیر بفتح غین معجمه جایی که جمع گردد در وی آب زیرا که یمنی مخصوص
بشام است یعنی باید که آب دهد هر یکی از غدیر خود که مخصوص است بوی مزاحمت ومعارضت نکنند با غیر خصوصا تنهایی که بر سر حدهای اسلام
اند تا نگردد سبب نزاع واختلاف وتهییج فتنه [illegible] فان الله عز وجل توکل لی بالشام واهله۔ زیرا که خدای توکیل شده است برای من
بشام یعنی بفضل وکرم خود گرفته [illegible] وحفظ اهل آن از شر کفره واستیلای ایشان بر آن یار رواه احمد وابو داود

الفصل الثالث عن شریح [illegible] بن عبید۔ بضم عین وفتح با تابعی ثقه است از کبار شیوخ حمص ومقربان
ایشان است۔ قال ذکر اهل الشام عند علی رضی الله عنه۔ گفت شریح ذکر کرده شدند اهل شام نزد امیر المؤمنین علی مراد باهل شام اینجا
مخالفان علی اند معاویه وهمراهان او در شام بودند که متولی ملک شام بود از زمان عمر تا آخر۔ وقیل العنهم۔ وگفته شد لعنت کن ایشان را
یا امیر المؤمنین چنانکه در زمان طائفتین یکدیگر را لعنت میکردند۔ قال لا۔ گفت علی لعنت نمیکنم اهل شام را انی سمعت رسول الله
بدرستی من شنیده ام پیغمبر خدا را صلی الله علیه وسلم یقول۔ می گفت۔ الابدال یکونون بالشام۔ ابدال میباشند بشام یعنی چون
لعنت کنم ایشان را که ابدال آنجا می باشند پس مبادا متناول گردد لعنت ابدال را علمای اهل سنت میگویند که این منع است از
علی رضی الله عنه لعن اهل شام را بالفعل از برای قطع مشاغبه ومجادله وازینجا لازم نمی آید جواز لعن غیر ابدال از اهل شام چنانکه متبادر
بفهم میرسد وچگونه باشد وحال آنکه روایت کرده شده است از امیر المؤمنین علی رضی الله عنه که فرمود ایشان برادران ما اند که بغی کردند
برما آورده اند که یکبار یکی را از اهل لشکر مخالفان را گرفته آوردند شخصی گفت واینجا من میدانم که وی نیکو مسلمان بود علی رضی
الله عنه فرمود چه میگویی که هنوز مسلمان نیست جز آن از آثار واخبار که دلالت میکنند بر اسلام ایشان بعد از ان بیان ابدال میفرماید وهم اربعون
رجلا۔ وابدال چهل مرد اند۔ کلما مات رجل ابدل الله مکانه رجلا۔ هرگاه که بمیرد مردی می آرد خدای تعالی در بدل او مردی دیگر را۔ یسقی بهم الغیث
آب داده می شود بوجود ایشان وبرکت ایشان باران یعنی باران ببرکت ایشان میبارد۔ وینتصر بهم علی الاعداء۔ وداد ستانیده
میشود وانتقام کشیده میشود بیاری ایشان بر دشمنان۔ ویصرف عن اهل الشام بهم العذاب۔ وبرگردانیده میشود از اهل شام ببرکت ایشان

عذاب وتخصیص باهل شام بجهت قرب جوار روم بسیار بتاطا ایشان خواهد بود والا برکت ونصرت ایشان عالم را شامل ست خصوصاً کسیکه تنقصان
واستعانت کنند از ایشان و وجود ابدال در شام حدیث و در احادیث دیگر نیز از علی رضی آمده است و شیخ ابن حجر بعد از ذکر این احادیث
حدیثی دیگر از ابن عمر رضی الله عنهما از رسول خدا صلی الله علیه وسلم آورده است که فرمود خیار امت پانصد مرد اند و ابدال چهل اند پس
نه آن پانصد نقصان می پذیرند و کم میشوند نه آن چهل هرگاه که بمیرد بدال بدل میکند خدا تعالی یکی را از پانصد بجای وی پس گفتند صحابه
یا رسول الله صلی الله علیه وسلم دلالت کن ما را و بیان کن عملهای ایشان را که چه عمل میکنند که باین مرتبه میرسند فرمود ایشان عفو میکنند از
کسیکه ظلم کند ایشان را و نیکی میکنند بکسیکه بدی کند با ایشان و مواسات نفع میکنند از آنچه داده است خدا تعالی ایشان را و تصدیق این
در کتاب خدا است که فرمود والکاظمین الغیظ والعافین عن الناس والله یحب المحسنین - **وعن رجل من الصحابة** - روایت ست از مردی
از صحابه که نام وی معلوم نشده است جهالت نام راوی مر صحابه را زیان ندارد زیرا که ایشان همه عدول اند - **ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال**
روایت ست که آنحضرت گفت **ستفتح الشام** - نزدیک است که فتح کرده شود بلاد شام - **فاذا خیرتم المنازل فیها فعلیکم بمدینة یقال لها دمشق**
پس چون مخیر گردانیده شوید و گذاشته شود کار باختیار شما منزلها و جاهاء بودن را در آن بلاد پس شما باد که اختیار کنید نزول کنید شهری که
گفته میشود مر آنرا دمشق بکسر دال و فتح میم بر قول اکثر و افصح که پای تخت شام ست - **فانها معقل المسلمین من الملاحم** - پس بدرستی مدینه دمشق
جای پناه مسلمانان ست از جنگها که پناه می آرند بآن و میرسند در آن [illegible] قاف از عقل بمعنی حصن و پناه و
ملاحم جمع ملحمه بمعنی حرب - **وفسطاطها** - و دمشق بلده جامعه شام ست و فسطاط [illegible] بلده جامعه که جمع کند مردم را و لهذا
مصر را نیز فسطاط نام میکنند و فسطاط بمعنی خیمه نیز می آید - **منها ارض یقال لها الغوطة** - [illegible] نام زمینی ست که گفته میشود مر او را غوطه
بضم غین معجمه و سکون واو و طاء مهمله شهرستان طیبی گفته غوطه نام بستانها و آبها که گرد دمشق اند و بعضی گفته اند غوطه شهریست نزدیک
دمشق - **رواهما احمد** - روایت کرد این دو حدیث را احمد - **وعن ابی هریرة قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم الخلافة بالمدینة**
والملک بالشام - بعضی گفته اند که این اشارتست بخلافت علی و ملک معاویه چنانکه در حدیث دیگر آمده خلافت بعد از من سی سال ست
بعد از آن میگردد ملک گزنده و ما مالکی که در حدیث دیگر در صفات آنحضرت واقع شده که مولد او مکه و مهاجر او مدینه و ملک او شام
مراد بدان نبوت و دین ست چه آن در شام اغلب و اکثر بود و الا ملک و دین او تمام آفاق ست و بعضی گفته اند که مراد بقول وی الملک بالشام
آنست که جهاد و قتال آنجاست زیرا که منقطع نمیگردد جهاد در بلاد شام و این ترغیب ست بمسافرت شام از برای فضل جهاد
و رباط و الله اعلم - **وعن عمر رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم رایت عمودا من نور خرج من تحت رأسی** - گفت
عمر گفت آنحضرت دیدم من ستونی را از نور که بیرون آمد از زیر سر من - **ساطعا** - بالا بر آینده مانند صبح ساطع بالا بر آمدن گرد و بوی
صبح - **حتی استقر بالشام** - تا آنکه قرار گرفت بشام دلالت میکند بر ثبات دین و تمکین و استقرار و غلبه او بشام و از این قبیل ست خروج نور از
شکم والده آنحضرت صلی الله علیه وسلم نزد ولادت و روشن شدن خانهای شام بدان - **رواهما** - روایت کرد این هر دو حدیث را
البیهقی فی دلائل النبوة - **وعن ابی الدرداء ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال ان فسطاط المسلمین یوم الملحمة الغوطة** - روایت ست

از ابو الدرداء که آنحضرت گفت که محل اجتماع مسلمانان روز جنگ غوطه است مراد حرب دجال است - الی جانب مدینة یقال لها دمشق یکی در
جانب شہریست که گفته میشود آنرا دمشق - من خیر مدائن الشام - صفت دمشق آنست که از بہترین شہرہای شام است و غوطه نیز جائیست نزدیک
بآن چنانکه گذشت در حدیث سابق فسطاط و دمشق یا گفت و غوطه چون قریب بدمشق است و از مضافات و توابع اوست خلافی در میان این دو
حدیث نباشد - رواه ابو داؤد - وعن عبد الرحمن بن سلیمان - تابعی است از تابعین کوفی و مدنی الاصل صدوق است ثقه و بعضی گفته اند
لا باس به و وی از اولاد حنظله بن غسیل است ابن سلیمان بن عبد الله بن حنظله و اولاد او را ہمه ابن الغسیل نامند و گفته اند که عمر او صد و شصت
سال بود و دیده است سہل بن سعد را و انس بن مالک را و وفات او در صد و ہفتاد و دو و کذا قیل - قال سیاتی ملک من ملوک العجم
گفت عبد الرحمن بن سلیمان زود باشد که بیاید پادشاہی از پادشاہان عجم - فیظہر علی المدائن کلہا - پس غالب میگردد بر ہمه شہرہا - الا دمشق
مگر دمشق بیان نکردند شارحان که آن پادشاه کیست - رواه ابو داؤد - تنبیه بدانکه احادیث در فضل شام و بیت المقدس و صخره و عسقلان
و قزوین و اندلس و دمشق و جز آن آمده و محدثان حکم کرده اند اکثر بر آن بضعف و وضع والله اعلم کذا فی سفر السعادة

باب ثواب ہذہ الامۃ

فضل این امت مرحومه و کثرت ثواب نسبت با امم دیگر خارج از حد حصر و حیطه بیان است و بس است در اثبات آن قول حق سبحانه کنتم خیر
امة اخرجت للناس و قول [illegible] وسطا لتکونوا شہداء علی الناس و آنکه ایشان امت محمد اند صلی الله علیه و سلم
که خاتم النبیین و سید المرسلین [illegible]ات که تمامه انبیاء و رسل آرزو کرده اند که کاشکی امتان وی بودندی و آنچه
ثابت است مر این امت را از فضل و کمال [illegible] شده اند و روی از اولیاء و علماء و فضلاء و ثابت است مر ایشان را از کمالات و کرامات
و فضائل از آنچه نبود در امم سابقه اللہم اجعلنا من امته وارزقنا محبته و توفنا علی دینه و ملته برحمتک یا ارحم الراحمین

الفصل الاول - عن ابن عمر رضی الله عنہما عن رسول الله صلی الله علیه و سلم قال انما اجلکم فی اجل من خلا من الامم
ما بین صلوة العصر الی مغرب الشمس - گفت نیست مدت شما نسبت بمدت عمر کسانی که گذشته اند از امتہا مگر مقدار زمانی که میان نماز
دیگر تا فرو شدن آفتاب اجل مدتی که تعیین کرده شده است برای چیزی و این جا مدت عمر است و گاہی اطلاق کرده میشود بر موت
باراده جزو اخیر وی میفرماید مدت عمر شما در جنب مجموع اعمار امم سابقه مقدار مدتی است از نماز عصر تا مغرب در جنب اول نہار تا عصر و
با وجود آن ثواب شما بیشتر از ایشانست بعد از آن بیان کرد آنحضرت نسبت میان این امت و میان یہود و نصاری بقول خود - و انما مثلکم
و مثل الیہود و النصاری کرجل استعمل عمالا - و نیست قصه حال شما و قصه حال یہود و نصاری مگر مانند مردی که در عمل در آورد و کار فرمود
عاملان و کارکنان مزدوران را - فقال من یعمل لی الی نصف النہار علی قیراط قیراط - پس گفت آن مرد کیست که کار کند برای
من تا نیم روز بر قیراط قیراط یعنی ہر یکی را قیراطی باشد قیراط نیم دانگ و دانگ سدس درہم - فعملت الیہود الی نصف النہار علی قیراط قیراط
پس عمل کردند یہود در عمر دراز برای ثواب قلیل پس مثل ایشان مانند آن مزدوران که کار کردند تا نیم روز بر یک یک قیراط - ثم قال من یعمل لی
من نصف النہار الی صلوة العصر علی قیراط قیراط - باز گفت آن مرد کیست که عمل کند مرا از نیم روز تا نماز عصر بر یک یک قیراط - فعملت

النصاری من نصف النهار الی صلوة العصر علی قیراط قیراط - پس کار کردند نصاری در مدت عمر خود مشابه آن مزدوران که کار کردند از نصف نهار
تا نماز عصر بیک یک قیراط - ثم قال من یعمل لی من صلوة العصر الی مغرب الشمس علی قیراطین قیراطین - پس گفت آن مرد کیست که عمل کند مرا از نماز
دیگر تا فرو شدن آفتاب دو دو قیراط - الا فانتم الذین تعملون من صلوة العصر الی مغرب الشمس - دانا و آگاه باشید پس شمایید که مشابه اید بآن کسانیکه
کار کردند از نماز دیگر تا غروب آفتاب بر دو دو قیراط - الا لکم الاجر مرتین - آگاه باشید که مر شما راست مزد دو بار یعنی مزد چند بفضل الهی یکبار بتصدیق
پیغمبر خود و بار دیگر بتصدیق انبیای سابق - فغضبت الیهود والنصاری - پس در خشم آمدند یهود و نصاری - فقالوا نحن اکثر عملا واقل عطاء - پس گفتند
که ما بیشتریم از روی عمل و کمتریم از روی عطا سبب اینچنین چیست و چرا چنین باشد - قال الله تعالی فهل ظلمتکم من حقکم شیئا - گفت خدا تعالی پس
آیا ظلم کردم شما را و کم کردم از حق شما چیزی را از آنچه قرار داده بودم شما را و وعده کرده بودم شما را - قالوا لا - گفتند یهود و نصاری ظلم نکردی از
حق ما چیزی را اما چرا این تفاوت و تفریق کردی - قال الله تعالی فانه فضلی اعطیه من شئت - گفت خدا تعالی پس هر ستی این تضعیف اجر
و مزید آن فضل من است میدهم هر کرا میخواهم و من فاعل مختارم هر چه میخواهم میکنم در بیان سبب کردن این بسبب مزید اخلاص ایشان
یا بسبب جاه و مرتبت مرتبه پیغمبر است نزد من تا جای گفت و گو نباشد و راه سخن مطلق بسته گردد و بالله التوفیق - رواه البخاری - و از این حدیث معلوم
میشود که فصل میان وقت ظهر و عصر بیشتر است از فرق میان عصر و مغرب و این مؤید مذهب حنفی [illegible] و دیگر میگویند که وقت عصر بقای
ربع نهار است چنانکه در باب اتیت الصلوة گذشت فتدبر - وعن ابی [illegible] علیه وسلم قال من اشد امتی لی حبا
روایت است از ابی هریره که آن حضرت فرمود که از سخت ترین و خوب ترین امت من [illegible] یکونون بعدی مردمان اند که
میباشند و پیدا میشوند پس از من - یود احدهم لو رآنی باهله وماله - دوست میدارد یکی از ایشان [illegible] از زدمی برد که کاشکی می دید مرا باهل خود
و مال خود یعنی اهل و عیال و مال و منال خود را همه فدا میساخت و نظر بر جمال جهان آرای من می انداخت در خواب یا در بیداری بدانکه ظاهر
این حدیث و بعضی احادیث دیگر که درین باب بیاید دلالت دارد بر آنکه تواند که بعد از صحابه رضوان الله علیهم اجمعین کسی بیاید که مساوی
باشد ایشان را در فضل یا افضل باشد از ایشان و ابن عبد البر که از مشاهیر علمای حدیث است باینجانب رفته و تمسک باین احادیث
نموده است و شیخ ابن حجر مکی در صواعق محرقه آنرا آورده و بآنکه اجماع دارند بر آنکه صحابه افضل امت اند و حمل کرده اند این احادیث را
بر اثبات جهتی از خیریت لیکن فضل کلی که عبارت است از اکثریت ثواب ثابت است مر صحابه را و لیکن گفته اند مراد بصحابی اینجا معنی خاص است که
صحبت او طویل باشد و اخذ علم از آنحضرت بسیار کرده و در غزوات با وی حاضر شده و اما کسیکه اعم یعنی آنکه نظر بر جمال شریف انداخته و
اگرچه در تمام عمر یکبار باشد محل نظر و توقف و تردد است و مسئله مذکور و محرر است در جای خود و در شرح ترجمه باب فضائل صحابه اشارتی بآن
کرده شد والله اعلم و حق آنست که فضل صحبت اگرچه بیک نظره باشد مخصوص است بصحابه و هیچکس را در آن شرکتی نیست و اما فضائل دیگر علمی و عملی
مجال سخن در آن واسع است و اولی آنست که مطلق حکم کرده شود که الصحابة افضل الامة - رواه مسلم - وعن معاویة قال سمعت النبی صلی الله علیه
وسلم یقول لا یزال من امتی امة قائمة بامر الله - روایت است از معاویه گفت شنیدم آنحضرت را می گفت همیشه باشد از امت من گروهی که برپا ستاده
بامر خدا و تقویت و ترویج دین و شریعت - لا یضرهم من خذلهم - زیان نکنند ایشان را کسیکه فرو گذارد و یاری ندهد ایشان را - ولا من خالفهم

و نہ کسیکہ مخالفت ورزد بایشان و براہ خلاف ایشان رود۔ حتی یاتی امر اللہ۔ تا آنکہ بیاید امر خدا یعنے قیامت وھم علی ذالک۔ و ایشان
بر ہمان کار خود باشند از قیام بامر خدا و تائید دین بعضی مراد باین گروہ اصحاب حدیث داشتہ اند کہ ترویج سنت و تجدید دین مینمایند و اکثر برآنند کہ
مراد غزاۃ اند کہ بجہاد با کفار تقویت و تائید دین میکنند و در آخر زمان بسر حدہای اسلام مرابطت می ارند و در بعضی روایات آمدہ کہ وھم باہل الشام یعنی ایشان
در شام اند و در بعضے آمدہ حتی تقاتل آخرھم المسیح الدجال این روایات ناظر درارادہ غزاۃ اند و ظاہر عبارت حدیث در عموم ست واللہ اعلم متفق علیہ و
ذکر۔ و ذکر کردہ شد حدیث انس۔ کہ در اول او واقعیست کہ۔ ان من عباد اللہ۔ کہ دلالت بر فضل و کرامت این امت دارد۔ فی کتاب القصاص

الفصل الثانی عن انس قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مثل امتی مثل المطر۔ قصہ و حال امت من مشابہ قصہ و حال باران ست
لا یدری اولہ خیر ام آخرہ۔ دریافتہ نمیشود کہ نخست باران بہتر و نافع تر ست یا پسین بدانکہ مدلول ظاہر الحدیث شک و تردد و عدم جزم و
قطع ست بانکہ اول امت بہتر و فاضل تر ست یا آخران و اینجا این معنی مقصود نیست بلکہ کنایہ ہست از بودن ہمہ امت خیر چنانکہ مطر ہمہ خیر و نافع ست
پس نفی علم بمعنی اتم التفصیل بنا شد پس مفہوم می شود کہ ہمہ برابر اند در خیریت و نافعیت ور دین پس سابقان صحبت داشتند با حضرت رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم و اتباع کردند او را و رسانیدند دعوت او را و بنیاد نہادند قواعد دین او را و تقویت کردند و نصرت دادند آنحضرت را صلی اللہ
علیہ وسلم و لاحقان نگاہ داشتند و [illegible] کردند بنای آنرا و محکم کردند ارکان آنرا و بلند کردند منار آنرا و مشتعل گردانیدند انوار
آنرا و ظاہر گردانیدند آثار آنرا و [illegible] نیز درست آید باعتبار تعدد وجوہ خیریت و بالجملہ این حدیث ناظر ست بتساوی
یا تفاضل بوجوہ متعددہ مختلف کلی ثابت ست مر صحابہ را و این منافات ندارد بہ ثبوت فضل بوجوہ جزئیہ
مر دیگران را و مراد داشتہ اند تفضیل کلی اکثریت ثواب را عند اللہ۔ رواہ الترمذی قال ہذا حدیث حسن غریب۔ و گفتہ است ترمذی کہ این
حدیث مثل امتی مثل المطر حدیث غریب ست و گفتہ اند کہ احمد نیز روایت کردہ است از عمار بن یاسر و ابن حبان در صحیح خود از سلمان
و شیخ گفتہ است کہ حدیث مثل امتی مثل المطر حدیث حسن ست کہ مراد او را طرق ست کہ بدان بدرجہ صحت میرسد۔ واللہ اعلم

الفصل الثالث۔ عن جعفر عن ابیہ عن جدہ۔ روایت ست از امام جعفر صادق کہ روایت میکند از پدر وی امام محمد باقر و پدرش
از جد خود امام حسین شہید پس حدیث منقطع یا مراد از جد امام جعفر امام زین العابدین پس حدیث مرسل ست۔ قال قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم ابشروا و ابشروا۔ شاد شوید و شاد شوید بفتح ہمزہ از البشار بمعنے شاد شدن و مژدہ یافتن۔ انما مثل امتی مثل الغیث لا یدری
اولہ خیر ام آخرہ تصریح این معلوم شد۔ او کحدیقۃ اطعم منہا فوج عاما۔ یا مانند باغی ست کہ خورانیدہ شد از ان فوجی یکسال ثم اطعم منہا فوج عاما
پس خورانیدہ شد از ان جماعہ دیگر سالی دیگر۔ لعل آخرہا فوجا ان یکون اعرضہا عرضا۔ نزدیک ست کہ آخر حدیقہ از روی فوج یعنی فوج
آخر کہ از حدیقہ خوردہ باشد پہناتر حدیقہ یا پہناتر افواج از روی پہنائی۔ و اعمقہا عمقا۔ و باشد مغاک تر از روی مغاکی و معنی عرض و عمق
فوج کثرت و ہجوم اوست و طول نگفت زیرا کہ عرض و عمق بعد از طول میباشند پس وجود اینہا مستلزم آنست۔ و احسنہا حسنا۔ و نکوتر
از روی نکوئی۔ کیف تہلک امۃ انا اولہا۔ چگونہ ہلاک شود امتی کہ من اول اویم۔ و المہدی وسطہا۔ و باشد مہدی میان او
و المسیح آخرہا۔ و باشد عیسی آخر او۔ و لکن بین ذالک فیج اعوج۔ و لیکن در میان آن جماعہ باشند کج عوج بکسر عین و فتح واو و جیم

یکے در دین و در معیشت و در رای بُن فیج بمعنے فوج بواو و بیا هر دو آمده است - لیسوا منی ولا انا منهم - نیستند آن فوج از من یعنی متابع من و
بر راه و روش من و نه من از ایشانم یعنی راضی از ایشان و ناصر و معین مر ایشان را - رواه رزین - وعن عمرو بن شعیب عن ابیه عن جده
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم - گفت گفت آنحضرت و پرسید از صحابه - ای الخلق اعجب الیکم ایمانا - کدام خلق شگفت تر و
خوشتر است نزد شما از روی ایمان یعنی ایمان کدام یکی از مخلوقات را خوشتر و قوی تر میدانید - قالوا الملائکة - گفتند فرشتگان اند که ایمان
ایشان را خوشتر و قوی تر می دانیم - قال وما لهم لا یؤمنون وهم عند ربهم - گفت آنحضرت و چیست ملائکه را و چه کنند ایشان که ایمان نیارند
و حالانکه ایشان نزد پروردگار خود اند یعنی ایشان را نهی از ایمان که موجب شک و تردد گردد و محوج تفکر و نظر گردد از حجابهای جسمانی و
ظلمتهای طبیعی نیست که بسبب آن در ریب و حجاب افتند - قالوا فالنبیون - گفتند پس از ایشان پیغمبران اند که ایمان ایشان کامل تر و قوی تر میدانیم
و از ینجا لازم نیاید تفضیل ملائکه بر انبیا زیرا که افضل در ینجا بمعنے کثرت ثواب است عندنا کما قالوا - قال وما لهم لا یؤمنون والوحی ینزل علیهم - گفت
آنحضرت و چیست مر پیغمبران را که ایمان نیارند و در شک و شبهه افتند و حالانکه وحی از آسمان فرو می آید بر ایشان و ملک روح الامین
می آید بر ایشان وی واسطه پیام از پروردگار تعالی و تقدس میرساند و مشاهده ملکوت و معاینه انوار آن میکنند و وحی در لغت پیغام و در دل
افگندن و سخن پوشیده و هر چه بدیگری فرستی و آواز و در شرع پیام حق که جبرئیل امین بیارد و پیغام برا... ینزل بلفظ معلوم و مجهول هر دو روایت
است - قالوا فنحن - گفتند صحابه پس ما که اصحاب توئیم قوی تر است ایمان ما و به یقین تر [illegible] با لهم وانا بین اظهرکم - گفت آنحضرت
و چیست و چه مانع است شما را که ایمان نیارید بجد او الیقین نه رسید باحکام د[illegible] من در میان شما ام و مشاهده میکنید
شما انوار و آثار وحی ایمان را می بینید آیات و معجزات و مطالعه میکنید از جمال [illegible] ار حق و سرایت می کند در شما از صحبت و
مجالست من اسرار حقیقت و پیدا میگردد از تصرف و ارشاد من در ظاهر و باطن شما کمالات و کرامات - قال - گفت راوی - فقال رسول الله صلی
الله علیه وسلم - پس گفت آنحضرت - ان اعجب الخلق الی ایمانا لقوم یکونون من بعدی - بدرستی شگفت ترین و خوشترین خلق نزد من از روی ایمان
هر آئینه قومی اند که پیدا شوند و می آیند پس از من - یجدون صحفا فیها کتاب یؤمنون بما فیها - مییابند نامه ها را که در وی نوشته اند احکام دین
ایمان می آرند بچیزیکه در آن صحیفه هاست یعنی غائبانه بشنیدن اخبار و آثار بی مشاهده و معاینه انوار و همین مراد است بقول وی سبحانه
یؤمنون بالغیب - بعضی وجوه تفسیر آن و این است مراد بقول ابن مسعود که گفت بدرستی بود امر محمد و شان وی صلی الله علیه وسلم پیدا و
هویدا مر کسے را که دیده بود او را پس بخدا که ایمان نیاورد دلی مانند ایشان کسیکه ایمان آورد بغیب نادیده و اگر چه بر ایشان نیز انوار
و آثار حقانیت لائح و دلائل و شواهد صدق آنحضرت باهر است اما با وجود آن ع از دیده بسے فرق بود تا شنیده - وعن
عبد الرحمن بن العلاء الحضرمی بفتح حاء مهمله و سکون ضاد معجمه و براء نسبت بحضرموت که بلده مشهور است از یمن از تابعین است قال
حدثنی من سمع النبی صلی الله علیه وسلم یقول انه سیکون فی آخر هذه الامة - گفت حدیث کرد مرا کسیکه شنید آنحضرت را که می گفت
بدرستی شان اینست که نزدیک است که باشد در ین امت - قوم لهم مثل اجر اولهم - گروهی که باشد مر ایشان را مانند اجر اول ایشان که
صحابه اند - یأمرون بالمعروف - امر میکنند بمشروع که شناخته شده است وجود آن در دین - وینهون عن المنکر - و باز می دارند

مردم را از نامشروع که وجود او نا آشنا وانکار کرده شده است - ویقاتلون اهل الفتن - وقتال میکنند خداوندان فتنه ها را - رواهما
روایت کرد این دو حدیث را - البیهقی فی دلائل النبوة - وعن ابی امامة ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال طوبی لمن رآنی گفت
آنحضرت خوشی باد کسے را که دید مرا - وطوبی سبع مرات لمن لم یرنی - وخوشی باد هفت بار کسے را که ندیده مرا - وآمن بی - وایمان آورد
بمن تعیین عدد سبع موکول است بعلم شارع یا بجهت آنکه عدد مبارک متعارف در مبالغه و تکثیر - رواه احمد - وعن ابی محیریز بضم میم و فتح
حاء مهمله وسکون تحتانیه و کسر را و سکون تحتانیه ثانیه و زا در آخر از تابعین خیار عباد الله از صالحین است و نام او عبد الله است - قال قلت
لابی جمعة رجل من الصحابة گفت گفتم ابی جمعه بضم جیم و میم که مردی بود از صحابه - حدثنا حدیثا سمعته من رسول الله - روایت کن تو ما را حدیثی را که
شنیده از پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم قال نعم احدثك حدیثا جیدا - گفت آری روایت کنم ترا حدیثی سره و نیک که سود مکنند ترا و بشارت بخشد
بخیریت و فضیلت - تغدینا مع رسول الله طعام چاشت خوردیم با پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم ومعنا - و بود با ما - ابوعبیدة بن الجراح فقال پس
گفت ابو عبیده از برای اظهار شکر نعمت آگهی و امتنان و انعام حضرت رسالت پناهی - یا رسول الله احد خیر منا - آیا هیچ یکے بهتر است از ما - اسلمنا
وجاهدنا معك - اسلام آوردیم و جهاد کار زار کردیم ما همراه تو - قال نعم قوم یکونون من بعدکم - گفت آنحضرت آری بهتر اند از شما قومیکه باشند پس
از شما - یؤمنون بی ولم یرونی - ایمان [illegible] آنکه ندیده اند مرا - رواه احمد والدارمی - روایت کرد این حدیث را احمد و دارمی
از ابن محیریز - وروی رزین عن ابی [illegible] ایت کرده رزین از ابوعبیده از قول وی - قال یا رسول الله احد خیر منا الی
آخره - و حکایت ابی محیریز و ابی جمعه ار [illegible] یة بن قرة - بضم قاف و تشدید را تابعی عالم عامل ثقه است ولادت
او روز جمل و وفات او سنه ثلث عشرة و مائة [illegible] بیه - از پدر خود که قرة بن ایاس است پدر او صحابی است - قال قال رسول الله صلی الله
علیه وسلم اذا فسد اهل الشام فلا خیر فیکم - وقتیکه تباه شوند اهل شام پس نیست نیکی در شما ظاهر آنست که مراد آنست که اهل شام مانند که قائم اند بامر
خدا و در آخر زمان پس چون فاسد شوند ایشان و آن در وقت قیام قیامت خواهد بود در وقتیکه باقی نماند هیچ یکی که بگوید لا اله الا الله چنانکه
وارد شده است که قائم نمیشود قیامت مگر بر شرار ناس پس خیر نباشد در شما زیرا که باقی نمیماند در آن وقت هیچ یکے از اهل خیر - ولا تزال
طائفة من امتی منصورین - و همیشه باشند طائفه از امت من یاری داده شده و توفیق بخشیده شده از جانب حق بنصرت دین و
ترویج احکام شریعت بحکم ان تنصروا الله ینصرکم - لا یضرهم من خذلهم - زیان نمیکنند ایشان را کسیکه فرو گذارد و یاری ندهد ایشان را که نصر الهی
و توفیق او بسیار و بشارت است مرایشان را - حتی تقوم الساعة - تا آنکه بر پا میگردد قیامت - قال ابن المدینی هم اصحاب الحدیث -
گفت علی بن المدینی آن طائفه اصحاب حدیث اند که خدمت و ملازمت این علم شریف میکنند و بنشر احادیث بروایت و تعلیم و تصنیف و ترویج
دین و تقویم سنت می نمایند - رواه الترمذی وقال هذا حدیث حسن صحیح - وعن ابن عباس ان رسول الله صلی الله علیه وسلم قال
ان الله تجاوز عن امتی الخطاء والنسیان - گفت آنحضرت که خدا تعالی در گذارنده است از امت من خطا و نسیان را -
وما استکرهوا علیه - و چیزی را که اکراه کرده شده اند ایشان بر آن چیز و بجبر و زور بر آن داشته - رواه ابن ماجه والبیهقی
بدانکه خطا ضد صواب است فی الصراح خطا ناراست نقیض صواب مقصود و عمد و هر دو آمده خطیئه بمعنی گناه یا آنچه بتعمد باشد

از گناه کذا فی القاموس و خطا بکسر خا و سکون طا نیز بمعنی گناه است و بعضے گفته اند خطا گویند وقتیکه عمد کند و اخطا وقتیکه تعمد نه کند و مخطی کسے ست که قصد صواب دارد و در غیر صواب افتد و خاطی کسیکه قصد کند چیزے را که نمی باید کرد و می گویند مر کسے را که بخواهد چیزے را به کند ناگاه در غیر آن چیز افتاد و خطا کرد و باین معنے مقابل عمد ے آید چنانکه خواست که تیر اندازد بشکار ناگاه بر آدمے خورد و کشت و در انخطا یا تعمد مضمضه داشت ناگاه آب در حلق فرو رفت و مراد در حدیث این معنی ست و نسیان ضد حفظ به معنی فراموشی و سهو نیز بمعنے نسیان ست سهو کرد در کاری یعنے نسیان کرد از وے و غافل شد از ان و رفت دل بجای دیگر و مراد اینجا و از خطا و نسیان آنست که اثم نیست در وی و بزه کار نمی شود بر آن نه عدم مواخذه مطلقا زیرا که در قتل خطا ثابت ست دیت و کفاره ست و در افطار خطا واجب ست قضا صوم و در نسیان که واجب نیست قضا بجهت آنکه از جانب صاحب حق ست چنانکه در حدیث آمده ست که تمام کن صوم خود را زیرا که بخورانیده و نوشانیده است ترا مگر خدا و در نسیان و سهو نماز واجب می گردد سجده و در اتلاف مال مردم بسهو واجب می گردد ضمان و بر اکراه نیز مرتب می شود احکام چنانکه در اکراه به هلاک نفس یا مال و تفصیل آن در علم فقه ست و با وجود آن اثم مرتفع ست و مراد اینجا در انیست۔ وعن بهز بفتح موحده و سکون ها و زا ے بن حکیم عن ابیه عن جده۔ بهز بن حکیم بن معاویه بن حیده بفتح حا و [illegible] ال مهمله تابعی قشیری ست روایت کرده است از وی ثوری و ابن مبارک و معمر و جز ایشان و تخریج [illegible] از وے در صحیحین خود اما اصحاب سنن اربعه از وی روایت دارند و بالجمله در وی اختلاف گونه هست و [illegible] نه صلی الله علیه وسلم یقول فی قوله تعالے روایت کرده است که وی شنید آنحضرت را که می گفت در تفسیر قول خدای تعالی [illegible] ده است۔ کنتم خیر امة اخرجت للناس بودید شما بهترین امتی که بیرون آورده شده برای مردم و مراد با مت تمامه امت اند از خواص و عوام که هر یکی را مزیتی و فضیلتے بر امم سابقه در حسن اعتقاد و ثبات قدم در ایمان و مزید محبت به پیغمبر خود صلی الله علیه وسلم و عدم ارتداد و خروج از ربقه اسلام و مانند آن ثابت ست و بعضی گفته اند که مخصوص بعلما و شهدا و صالحین ست و مراد خیریت تامه کامله مخصوصه است بعضی گفته اند که مراد مهاجران اند و وجه تخصیص ظاهر نیست و حق آنست که عام ست۔ قال انتم تتمون سبعین امة انتم خیرها و اکرمها علی الله گفت شما تمام میکنید هفتاد امت را که شما بهترین آنها و بزرگترین آنهائید و مراد بعدد سبعین تکثیر ست نه تحدید و این عدد باین معنے بسیار می آید۔ رواه الترمذی و ابن ماجة والدارمی وقال الترمذی هذا حدیث حسن صحیح۔ و شاید که اکثر امم سابقه و جمهور و مشاهیر آنها بالغ اند باین عدد و مراد با تمام ختم ست یعنے چنانکه پیغمبر شما خاتم انبیا و سید رسل ست شما نیز خاتم امم و اکرم و اتم ایشانید ختم کتاب باین حدیث که مشعر بختم و اتمام و تتمیم و تکمیل ست از حسن ختم ست و حدیث سابق که ان الله تجاوز عن امتی الخطاء والنسیان نیز مناسب ست برای اعتذار از آنچه واقع شده باشد از خطا و سهو و نسیان۔ قال مؤلف الکتاب شکر الله سعیه و اتم علیه نعمه وقع الفراغ من جمع الاحادیث النبویة صلی الله علیه وآله وسلم آخر یوم الجمعة من رمضان عند رؤیة هلال شوال سنة سبع و ثلثین و سبع مائة بحمد الله وحسن توفیقه والحمد لله رب العالمین والصلوة علی رسوله محمد وآله واصحابه واتباعه اجمعین آمین

خاتمة الطبع اشعة اللمعات شرح فارسی مشکوٰة المصابیح از جانب کارپردازان مطبع

جواهر زواهر حمد مجید نثار بارگاه اقدس کبریا و لآلی متلالی نعت لاتعد پیشکش عاکفان عتبهٔ فلک رتبهٔ سرور انبیا علیه و علی آله و صحبه اوفی التحیة والثنا اما بعد بر ضمائر خورشید نظائر رهروان جادهٔ مستقیم شریعت احمدی و سالکان مسالک سنت بیضای محمدی روشن و مبرهن باد که کتاب هدایت انتساب نورافزای قلوب مومنین یعنی شرح احادیث سید المرسلین مسمی به اشعة اللمعات شرح فارسی مشکوٰة المصابیح که از غایت شهرت خویش مستغنی عن البیان و عزیز دلهای جهانیان است و از نهایت ایضاح مطالب بیش از بیش مشتمل بر چهار جلد بدین تفصیل جلد اول در شرح احوال بعضی از ائمه احادیث و کتاب الایمان که دران پنج باب است و کتاب العلم و کتاب الطهارة که دران سیزده باب است و کتاب الصلوٰة که دران پنجاه و دو باب است و کتاب الجنائز که دران هشت باب است ـ جلد دوم در شرح احادیث کتاب الزکوٰة که دران نه باب است ـ و کتاب الصوم که دران نه باب است و سه باب دیگر در فضائل قرآن و آداب تلاوة و متمم و کتاب الدعوات که دران یک باب است ـ و کتاب اسماء الله تعالی که دران هفت باب است ـ و کتاب المناسک که دران پانزده [illegible] جلد سیوم در شرح احادیث کتاب البیوع که دران سی و نه باب است و کتاب العتق که دران هشت [illegible] ایة لحدود که دران شش باب است ـ و کتاب الامارة والقضاء که دران چهار باب است ـ و کتاب [illegible] دوازده باب است ـ و کتاب الصید والذبائح که دران سه باب است ـ و کتاب الاطعمه که دران چهار باب است ـ و کتاب اللباس که دران چهار باب است ـ و کتاب الطب والرقی که دران دو باب است ـ جلد چهارم در شرح احادیث کتاب الآداب که دران بیست و دو باب است و کتاب الرقاق که دران هشت باب است ـ و کتاب الفتن که دران چهل و یک باب است ـ از مصنفات عالم ربانی مطرح فیوض سبحانی صاحب مقامات العلیة عالم عدیم النظیر فی البریة فاضل اجل ماهر اکمل نجم سماء شریعت و ایمان مهر سپهر طریقت و عرفان المحدث النحریر والفقیه الشهیر المتورع الاوثق مولانا شاه عبد الحق محدث دهلوی قدس سره سابق ازین چند بار درین مطبع بحیز طبع در آمده اشاعت پذیر عالم شده چون تحفهٔ نایاب است و ذخیرهٔ لاجواب هر بار در کمتر ایام شائقین علم حدیث دست بدست خریدند و بار اصرار طبع مکررش فرمودند حسب الحال نیز همبران منوال باستبداد ارباب ذوق بار چهارم در مطبع نامی و گرامی مشهور نزدیک و دور جناب منشی نولکشور صاحب سی آئی ـ ای ـ واقع لکهنؤ بماه ـ اپریل سنه ۱۸۹۴ع مطابق ماه شوال المکرم سنه ۱۳۱۱ هجری حلیهٔ طبع در بر کشیده و منصه قبول جلوه گر شده نورافزای چشم عالم گردید

تفسیر بے نقط فیضی - مسمے بہ سواطع الالہام - علم کے سر کا تاج سمجھیے جو کتاب خزانۂ اکبری شہنشاہ اکبر مین گوہر نایاب مخفی تھی اپنے خزانہ کی منزلت سمجھیے عجب صنعت ہر بالکل بے نقط اسپر عجیب بلاغت و سلاست بجہر مبتدا و خبر اور شرط و جزا کی اصطلاح بے نقط - روایات کا ترجمہ بے نقط شہنشاہ ہند کا عزت کرنا واقعی بجا تھا اور فیضی مصنف کا فخر زیبا ویسا ہی پایا جیسا سنا تھا مطبع کی تمام کوشش سے نہایت نفیس نسخہ ملا جسکو جواہر رقم خوشنویس نے لکھا بہت عمدہ چھپا -

تفسیر جلالین فی شرح الجلالین - تفسیر جلالین پارہ عم پہ شرح مولانا تراب علی مرحوم -

درالنظیم - خواص و تاثیرات آیات و سور تہائے قرآنی مولفہ قاضی ابوالحسن المصری -

توریت - بزبان عربی ترجمہ عبرانی اصل کے اسکے نیچے فارسی ترجمہ موجود تھا اور اردو ترجمہ بعبارت زرخطیر مطبع ہذا کی طرف سے اضافہ ہوا - تاکہ اردو خوان بھی اس سے مستفیض ہون -

فقہ فارسی

ہدایہ - پیشانی پر اصل عربی اور تحت مین ترجمہ فارسی مع شرح از علماے کلکتہ جو مدت سے متداول ہے دو مجلد کامل -

شرح سفر السعادت - از مولانا عبد الحق دہلوی معروف -

گنج ایج - مسمے بہ غایۃ الشعور از ملا محمد شاہ -

تذکرۃ الجمعہ احکام جمعہ از مولوی عبد السلام -

تبیان - در حکم تنباکو و حقہ از ملا معین الدین -

جواہر النظم منظوم مسائل فقہ نظم فارسی از ملا ناظم علی -

ناہم حق - مشہور درسی از شیخ شرف الدین بخاری -

مائۃ مسائل - سو مسائل از مولانا احمد اللہ رحمہ اللہ -

شرح وقایہ فارسی - مع حاشیہ ملتقی الابحر از شاہ عبد الحق محدث دہلوی -

مسالک المتقین - مرغوب علماے ولایت از مولوی اللہ یار خان -

فتاوی بر ہنہ - جامع ابواب فقہ از مفتی نصیر الدین -

قدوری - ترجمہ مولانا ابوالقاسم جدید الطبع -

شرح فارسی مختصر وقایہ - از [illegible] حسن جامی -

کنز فارسی - [illegible] کرمانی محشی مع فرہنگ -

[illegible] جمیلہ مع وصیت نامہ -

[illegible] از مولانا جلال الدین سمرقندی -

رسالہ [illegible] در حلت و حرمت جانوران -

رسالہ قاضی عقب - ذکر ایمان و ارکان -

فقہ اردو

غایۃ الاوطار - ترجمہ اردو در مختار مترجمہ مولوی خرم علی و مولوی محمد احسن کامل چار جلد مین -

راہ نجات - ضروری مسائل نماز و روزہ وغیرہ -

مفتاح الجنۃ - از مولوی کرامت علی جونپوری -

حقیقۃ الصلوۃ - مع رسالہ لے نان ان -

ترجمہ فتاوی عالمگیری - کامل ہر چہار جلد مع مقدمہ جلد اول مترجمہ مولانا احتشام الدین و باقی ہر سہ جلد مع مقدمہ مترجمہ مولانا امیر علی - یہ ترجمہ نہایت فصیح و بلیغ ہوا ہے -

کشف الحاجات - ترجمہ اردو ما لابد منہ از مولوی محمد نور الدین

ہزار مسئلہ شامل ہفت رسالہ (۱) ہزار مسئلہ (۲) مسائل نماز
(۳) صد و سی مسئلہ (۴) مناجات بدرگاہ بارتعالیٰ
(۵) حلیہ شریف (۶) نور نامہ (۷) چہل مسائل حوض
مولوی عبد الصمد بن عبد السلام -
شرح محمدی منظوم - مسائل فقہ از محمد خان قندھاری -
تنبیہ الغافلین - مسائل دینیہ -
حیرت الفقہ - مسائل مشکل فقہ از مولوی ابراہیم حسین بنگلوری -
جواب السائلین - بطور استفتا -
کنز الدقائق مسمی بہ تحفۃ العجم - اردو ترجمہ از مولوی محمد سلطان خان
چہل مسائل فقہی - از مولوی ابراہیم حسین بنگلوری -
اشرف المسائل - از مولوی [illegible]
رسالہ تجہیز و تکفین میت - [illegible]

فقہ عربیہ

الوالمکارم - شرح مختصر وقایہ از [illegible] مشہور معروف
برجندی - شرح مختصر وقایہ از مولانا عبد العلی برجندی مشہور شرح -
جامع الرموز - شرح مختصر وقایہ از ملا شمس الدین قہستانی متداول -
فتح القدیر - متن خط نسخ میں اور شرح خط نستعلیق میں کامل در چہار جلد
از امام کمال الدین بن الہمام نہایت مستند با عظمت
شرح مشہور و معروف اور آخر میں تکملہ زین الدین آفندی کی
شرح الیاس - شرح مختصر وقایہ - از شیخ محمود بن الیاس
حلبی - یعنی بنایہ شرح ہدایہ از قاضی القضاۃ بدر الدین
عینی تابعی معروف بہ عینی نہایت معتبر کامل شرح چہار مجلدات ضخیم
ہدایہ حاشیہ جدید نہایت عمدہ زوائد و فوائد محشی مولوی
محمد حسن سنبھلی مرحوم ہر چہار جلد کامل دو مجلدات میں
(مجلد اول) دونوں جلدیں اولین عبادات -
(مجلد دوم) دونوں جلدیں آخرین معاملات -
در المختار شرح تنویر الابصار - مختصر منتخب از علاء الدین
حصکفی معروف متداول ہر چہار مجلدات کامل -
فتاواے عالمگیری - ہر چہار جلد کامل در سہ جلد
ہدایہ مع الکفایہ - از سید جلال کرلانی نہایت مستند
شرح مشہور معروف حل المتن -
اسکے مجلدات اربعہ میں سے جلد اول و دوم تا کتاب النکاح
در جلد سوم و چہارم تا آخر کتاب -
فتاوی قاضیخان مع سراجیہ - از امام قاضی حسن بن منصور
قاضیخان مستند معتبر معروف متداول دو مجلد کامل -
شرح وقایہ - از امام صدر الشریعہ جلی قلم مع کامل حاشیہ
ذخیرۃ العقبی ابن جنید چلپی اول درس تقطیع کلاں -
شرح وقایہ خرد - مع دائرہ ہندیہ متوسط قلم -
ذخیرۃ العقبی - حاشیہ شرح وقایہ از یوسف بن جنید
چلپی متداول معروف -
اشباہ و النظائر مع شرح حموی معروف مستند و متداول
در الفقہ - از [illegible] محشی جدید -
کنز الدقائق محشی متداول درسی کتاب -
مستخلص الحقائق - شرح کنز الدقائق مشہور و متداول -
عینی شرح کنز الدقائق محشی مستند معروف و متداول دو مجلد
میں یعنی جلدیں اولین عبادات میں و جلدیں آخرین معاملات میں -
مختصر وقایہ محشی - از امام صدر الشریعہ درسی متداول -
عمدۃ الرعایۃ - فی مسائل الرضاعۃ از مولوی تراب علی مرحوم
قدوری محشی - از امام ابو الحسن درسی متداول -